

ГРИГОРІЙ
СКОБОРОДА

ГРИГОРІЙ
СКОБОРОДА

Григор. 0° Σ.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ім. Г. С. СКОВОРОДИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Г. С. СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
Г. С. СКОВОРОДИ В СКОВОРОДИНІВЦІ
СХІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. КОВАЛЬСЬКИХ (Харків)

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ПОВНА АКАДЕМІЧНА ЗБІРКА ТВОРІВ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. ЛЕОНІДА УШКАЛОВА

ЕДМОНТОН – ТОРОНТО
«ВИДАВНИЦТВО КАНАДСЬКОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ»

ХАРКІВ
«МАЙДАН»

2011

ББК 84(0)5

С 44

*Це видання здійснене завдяки щедрій пожертві
Дарії Муцак-Ковальської (Торонто, Канада)
та підтримці Програми дослідження Східньої України ім. Ковальських
при Канадському Інституті Українських Студій (Едмонтон, Канада)*

Художнє оформлення В. Носаня

Сковорода Григорій.

С 44 Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.

ISBN 978-966-372-330-3.

Ця книга – перше видання творів великого українського поета й філософа Григорія Сковороди (1722–1794), здійснене в належному академічному форматі. Воно стане цінним джерелом для філософів, літературознавців, мовознавців, культурологів, педагогів, богословів та інших фахівців, які вивчають творчість Сковороди, надійним підґрунтям для перекладів його творів іншими мовами, для підготовки популярних видань тощо.

ББК 84(0)5

ISBN 978-966-372-330-3

© Ушкалов Л. В., упорядкування,
передне слово, передмова, при-
мітки й коментарі, 2011

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Твори великого українського поета й філософа Григорія Сковороди (1722–1794) за його життя ніколи не друкувалися. Аж 1798 року в Санкт-Петербурзі заходами Михайла Антоновського побачив світ діалог «Наркісс»¹. Упродовж першої половини ХІХ століття окремими книжками з'явилися «Басни Харьковскія»², «Бесѣда, нареченная двое»³, «Дружескій разговор о душевном мирѣ»⁴, «Убогий Жайворонок»⁵, «Брань архистратига Михаила со Сатаною»⁶, а також деякі уривки, листи та поезії, що були надруковані на сторінках часописів «Сионский вестник», «Телескоп», «Московский наблюдатель», «Москвитянин», альманахів «Утренняя звезда», «Молодик» тощо. На початку 1830-х років харківські поети-романтики на чолі з Александром Хашдеу готували до друку й семитомову збірку творів Сковороди загальним обсягом близько 50 друкованих аркушів, однак їхній задум так і не втілювався в життя через брак коштів.

Важливим кроком у справі видання творів Сковороди була поява 1861 року в Санкт-Петербурзі книжки «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки»⁷. Утім справді етапною подією стало приурочене до 100-ліття з дня смерті філософа харківське видання 1894 року «Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем» (сьомий том «Сборника Харьковского историко-филологического общества»)». Це була перша академічна збірка творів Сковороди, завдяки якій філософ немовбито воскрес у соту річницю смерті. Видання включало переважно більшість трактатів та діалогів Сковороди, його поетичні твори, 98 листів, «Жизнь Григория Сковороды» Михайла Ковалинського, мало ґрунтовний «історико-критичний» на-

¹ [Сковорода Г.] Наркісс. Разглагол о том: узнай себе // Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя. – Санкт-Петербург: Издание Академии наук, 1798. – С. 1–193.

² Сковорода Г. С. Басни Харьковскія. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – VI, 59, II с.

³ Сковорода Г. С. Бесѣда двое. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 50 с.

⁴ Сковорода Г. С. Дружескій разговор о душевном мирѣ. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 94 с.

⁵ Сковорода Г. С. Убогий Жайворонок. Притча / Предисловие и примечания М. Макарова и И. Решетникова. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – II, IV, 32 с.

⁶ Сковорода Г. С. Брань архистратига Михаила со Сатаною, о сем: легко быть благим. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1839. – 45 с.

⁷ [Сковорода Г. С.] Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. – Санкт-Петербург: [Изд. Лысенкова], 1861. – 322 с.

⁸ Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – СХХХІ, 352 с.

рис Багалія «Издания сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем», його ж таки «Библиографический обзор сочинений Г. С. Сковороды», покажчик латиномовних листів Сковороди, підготовлений проф. Іваном Нетушилом. Тим часом кілька чималих за обсягом творів, зокрема «Асхань», «Жена Лотова», «Потоп зміин», «Пря бѣсу со Варсавою», сюди не ввійшли, а з трактату «Silenus Alcibiadis» надруковано лиш уривок.

Ще однією помітною спробою академічного видання творів Сковороди було «Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича» (Санкт-Петербург, 1912)⁹. До першого тому цього видання ввійшли майже всі основні філософські твори письменника. Бонч-Бруевич супроводив їх невеличким вступом («Заметка от редакции»), короткими текстологічними заввагами («К рукописи “Наркісс”», «К рукописи “Асхань”» тощо), почасти задокументував біблійні цитати. На жаль, другий том цього видання, куди мали ввійти художні твори, переклади й листи, так і не побачив світу.

Видання Багалія та Бонч-Бруевича аж до початку 1960-х років правили за найавторитетніші збірки творів Сковороди. Звісно, вони були неповними й далеко не завжди відповідали вимогам текстології (це дало підставу Бонч-Бруевичу досить різко критикувати видання Багалія¹⁰, а Багалієві – видання Бонч-Бруевича¹¹). У всякому разі, дослідники творчості Сковороди відчували гостру потребу в новій академічній збірці творів нашого філософа. Так, 1933 року Дмитро Чижевський писав: «...Я дозволю собі висловити бажання, щоб у інтересах української науки нарешті видано твори Сковороди в повному, автентичному та достойному вигляді»¹².

Це бажання на значну міру здійснилося 1961 року, коли в Києві заходами Академії наук України побачила світ двотомова збірка творів Сковороди¹³, до якої ввійшли всі відомі на той час твори письменника («Басня Есопова», кілька листів, переклад трактату Цицерона «De senectute», «Книжечка Плутархова о спокойствіи души» друкувалися тут уперше). Ініціатором цього видання був поет-академік Павло Тичина, а до редакційної колегії ввійшли академік Олександр Білецький та член-

⁹ Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – XV, 544 с. (Материалы к истории и изучению русского сектанства и старообрядчества / Под ред. В. Бонч-Бруевича. – Вып. пятый)

¹⁰ Бонч-Бруевич В. Д. По поводу опубликования подлинного текста рукописи М. И. Ковалинского проф. Д. И. Багалеем в издании Харьковского историко-филологического общества // [Сковорода Г. С.] Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – С. 43–49.

¹¹ Багалей Д. И. Издание сочинений Г. С. Сковороды и стоящие в связи с ними исследования о нем (к 120 годовщине со времени его кончины – 1794–1914 г.) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1914. – Т. XIX. – Кн. 3. – С. 1–58.

¹² Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 24.

¹³ Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – Т. 1–2. – [т. 1] XL, 640 с.; [т. 2] 624 с.

кореспонденти Академії наук України Дмитро Острянин і Павло Попов. Упорядкування томів узяли на себе Ісає Табачников та Іван Іваньо, які розташували твори Сквороди згідно з жанрово-тематичним принципом. Перший том містив філософські трактати й діалоги, а другий – художні твори, епістолярій, життєпис Сквороди пера Ковалинського та dubia.

Трохи перегодом на підставі цього видання співробітники Інституту філософії Академії наук України підготували й видали в 1973 році «Повне зібрання творів»¹⁴ Сквороди у двох томах. До редакційної ради двотомовика, яку очолив член-кореспондент Академії наук України Володимир Шинкарук, увійшли знані фахівці з історії української філософії та літератури Володимир Євдокименко, Леонід Махновець, Іван Іваньо, Валерія Нічик, Ісає Табачников. Твори Сквороди подані тут за хронологічним принципом, який згідно із задумом видавців мав віддзеркалювати перебіг життя та творчості Сквороди. До цього видання вперше були включені діалоги «Бєсъда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)» та «Бєсъда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон», один доти невідомий лист, а діалог «Пря бѣсу со Варсавою» подано не за списком, а за автографом. Крім того, Мирослав Рогович та Марія Кашуба наново відредували український переклад латинських і грецьких текстів Сквороди, зроблений свого часу Петром Пелехом.

Київські видання 1961-го та 1973 років, над якими за належної державної підтримки й тривалий час працювали чималі наукові колективи, на сьогодні є найавторитетнішими академічними збірками творів нашого філософа. Однак і ці видання далеко не бездоганні під багатьма оглядами. Наприклад, Дмитро Чижевський указував на наявні там помилки в грецьких словах¹⁵, Богдан Струмінський – на кілька недоглядів у тексті діалогу «Алфавит»¹⁶, Юрій Шевельов – на те, що в обох київських виданнях відсутні будь-які фахові коментарі щодо біблійних цитат¹⁷, митрополит Іларіон (Іван Отієнко) відзначав свавільне вживання видавцями великої літери¹⁸ тощо. Зрештою, помічені Чижевським та іншими хиби – то лиш дрібечка порівняно з тим, що є насправді. Принаймні, узявши за основу київське академічне видання 1973 року, ми змушені були вносити в нього десятки тисяч змін. Якщо спробувати окреслити те основне, в чому текст видання 1973 року відбігає від сквородинських автографів та списків, то картина буде така: 1) неправильно відтворені слова; 2) пропуски слів, фраз та речень; 3) похибки в коренях, суфіксах та відмінкових закінченнях; 4) помилкове вживання літери “ять”; 5) помилкове

¹⁴ *Скворода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ: Наукова думка, 1973. – [Т. 1]. – 531 с.; [Т. 2]. – 574 с.*

¹⁵ *Tschizewskij D. Skovoroda. Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 228.*

¹⁶ *Strumiński B. Textological Notes on Skovoroda's Alphabet // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 215–219.*

¹⁷ *Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 95.*

¹⁸ *Іларіон, митр. Нове академічне видання творів Григорія Сквороди // Віра і культура. – 1962. – Ч. 12. – С. 14.*

зазначення м'якості або твердості звуків; 6) помилки в подвоєнні літер; 7) порушення сквородинської синтакси, яке полягає в доволі частій зміні типу речення (питального на спонукальне, спонукального на розповідне тощо) й відповідних пунктуаційних знаків, некоректному розмежуванні власне авторського тексту й цитат, а також у хибному потрактуванні структури речень; крім того, зміст окремих речень спотворюють хибно подані прийменники, сполучники та частки; 8) ігнорування чинних у автографах та списках правил ужитку великої літери (іменники, а почасти й прикметники та займенники Скворода зазвичай писав з великої літери – тож у творах філософа понад сорок тисяч слів написано з великої літери), правил написання слів разом, окремо та через дефіс; невиправдана відмова від деяких уживаних Сквородою літер; 9) майже повна відсутність наявних у автографах та списках понад п'ятдесяті тисяч діакритичних знаків, без яких годі збагнути, зокрема, сквородинську орфоепію; 10) свавільна інтерпретація композиційної та графічної структури тексту: неправильне розташування віршованих рядків один щодо одного, неправильний поділ їх на строфи, перенесення слів та фраз із одного рядка на інший; довільна розбивка прозового тексту на абзаци (наприклад, Скворода подає кожен цитату з нового рядка, тимчасом як видавці – суцільним текстом); не взято до уваги або неправильно відтворено рясні графічні виокремлення Сквородою слів та фраз, тобто логічні наголоси¹⁹.

Коли додати до цього ще й ідеологічну ангажованість упровідної статті, кілька тисяч незадокументованих цитат, явно недостатню ґрунтовність і достеменність коментарів, а також ту прикру обставину, що видання творів Сквороди кінця ХХ – початку ХХІ століть здебільшого взагалі перебувають далеко за межами академічної традиції, то висновок може бути тільки один: твори Сквороди “в повному, автентичному та достойному вигляді” на сьогодні так-таки й не видано, що посутньо гальмує, а почасти просто внеможливіє і подальший розвиток академічних студій над Сквородою, і адекватне поцінування його творчості, і переклад творів письменника іншими мовами.

Саме з огляду на це ми вирішили підготувати й видати нову повну академічну збірку творів нашого філософа. Ми мали на думці зробити ось що:

1. На підставі автографів та основних (найліпших) списків ретельно підготувати корпус текстів Сквороди згідно з приписами сучасної текстології.

2. Задокументувати цитати, алюзії та ремінісценції, що дозволило б не лише створити належний науковий апарат, але й ліквідувати помилки переписувачів та публікаторів, правильно розмежувати цитати й власне авторський текст, розшифрувати наявні в рукописах скорочення тощо.

3. Зробити поновну редакцію українських перекладів латинських та грецьких текстів Сквороди.

4. Підготувати належні фахові коментарі до сквородинських ідей, універсалій та образів, подавши їх на тлі стародавньої грецької та римської літератури, святоотцівської і новочасної західної традиції, українського барокового письменства.

¹⁹ Докладніше див.: *Ушкалов Л. Скворода forever // Ушкалов Л. Скворода та інші: Причинки до історії української літератури.* – Київ, 2007. – С. 488–497.

Слід сказати, що в ході підготовки цього видання зринуло чимало труднощів. По-перше, з огляду на різні причини не всі потрібні нам джерела, розпорошені по архівах та книгозбірнях України, Росії, Румунії, США й Чехії, виявились приступними. По-друге, деякі рукописи Сквороди, на жаль, уже несила вчитати (місцями папір пошкоджений, а чорнило вицвіло, місцями заважають плями, на перегінах аркушів майже нічого не видно навіть у тому разі, якщо збільшувати зображення). По-третє, граматики й правопис Сквороди неабияк варіативні (скажімо, найбільш радикальна зміна правопису сталася в середині 1770-х років, коли філософ відмовився вживати літери “ер” та “ерь”, заступивши їх відповідними діакритичними знаками), а загалом дуже каліграфічний почерк Сквороди не скрізь дає змогу напевне відрізнити велику літеру від малої (надто коли йдеться про літери “б”, “в”, “г”, “д”, “з” та деякі інші в позиціях на початку рядка або після коми чи двокрапки). Варіативність граматики й правопису обумовила й ті мінімальні редакторські зміни, до яких ми змушені були вдаватися. Так, згідно з волею самого автора, ми не подаємо прикінцевих “ерів”, у разі доконечної потреби змінюємо розділові знаки (двокрапку на кому тощо), водностаїнюємо написання окремих літер, а також деяких слів, які в автографах та списках мають по дві та більше паралельні форми (наприклад: “а вось – авось”, “вовѣкы – во вѣкы”, “в про(т)чем – впро(т)чем”, “для того – длятого”, “для чего – длячего”, “его же – егоже”, “истина – истинна”, “крючки – крючки”, “к тому – ктому”, “коль краты – колькраты”, “на примѣр – напримѣр”, “не уже ль – не ужель – неужель”, “ни мало – нимало”, “Памво – Памва”, “сего ради – сегоради”, “со всѣм – совсѣм”, “то естъ – тоестъ”, “французкий – француззкий – французский”, “хляби – хлябы”, “чрез чур – чрез-чур – чрезчур – чрезчурь”, “щаслив – щастлив – счастлив”, “яко же – якоже”). Ми обирали ті форми, які переважають в автографах. По-четверте, автографи деяких творів Сквороди не збереглися, а їхні списки далеко не завжди бездоганні. Так, діалог «Кольцо» дійшов до нас в одному-єдиному спискові, зробленому якимось малоосвіченим переписувачем, котрий спотворив сквородинську граматику й правопис (скажімо, він узагалі не вживає великої літери та літери “ять”), перекутив біблійні цитати, окремі слова та фрази. З огляду на це ми змушені були вдаватися до реконструкції тексту, послідовно здійснивши дві основні операції: а) відтворили біблійні цитати за текстом Єлизаветинської Біблії, звідки їх брав сам Скворода (враховуючи при цьому особливості сквородинської манери цитування Святого Письма); б) подали ті форми слів (літера “ять”, закінчення родового відмінка іменників тощо), які характерні для автографів Сквороди. Так само й текст діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» реконструюємо на підставі трьох його списків (з урахуванням тих граматичних форм, що характерні для автографів). По-п'яте, звичка Сквороди не подавати вказівок на джерела посутньо ускладнює справу задокументування цитат, алюзій та ремінісценцій.

Структура цього видання така: 1) передмова; 2) повний корпус відомих на сьогодні автентичних творів Сквороди (сюди вперше входить лист Сквороди до Григорія Ковалинського від 2 травня 1785 року; крім того, текст притчі «Убогий Жайворонок» подаємо не за виданням 1861 року, а за першодруком, а тексти листів до Єгора Урюпіна та Петра Пискунівського – за списком Івана Вернета), розташованих згідно з хронологічним та жанровим принципами, з відповідними примітками

й коментарями; 3) «Жизнь Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського. Зважаючи на те, що до нашого видання вже існує конкорданція (її можна знайти на сайті Університету Альберти: <http://www.arts.ualberta.ca/~ukr.skovoroda/NEW/index.php>), покажчиків ми не подаємо.

Безпосередніми виконавцями проекту були Олександра Ушкалова (комп'ютерне складання, підготовка та коректа тексту), професор Олег Марченко (підготовка приміток і коментарів), професор Марія Кашуба та Любов Пашина (нагляд за латинськими й грецькими текстами), а також я (підготовка тексту, передмови, приміток і коментарів, поновна редакція перекладів з латини, загальний нагляд).

Насамкінець хочу скласти щире подяку всім нашим колегам та друзям, хто словом і ділом підтримував нас і сприяв утіленню в життя цього проекту, а найперше: викладачці Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Я. Франка Оксані Блашків, викладачів Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Григорію Вербі, фотографів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Сергієві Гавришкевичу (Київ), голові Фонду Андрія Первозванного Володимирові Гальперіну (Харків), директорів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, академіку Миколі Жулинському (Київ), письменниці й філософові Оксані Забужко (Київ), професорові Університету Альберти Олегові Ільницькому (Едмонтон), архієпископу Харківському і Полтавському Української Автокефальної Православної Церкви Ігорю Ісиченкові, викладачці Російського державного гуманітарного університету Софії Копелян (Москва), директорці Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в Сковородинівці Наталії Мицай, співробітниці Російського державного гуманітарного університету Анні Нижник (Москва), професору Університету Альберти Наталії Пилиг'юк (Едмонтон), директорів Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, академіку Мирославу Поповичу (Київ), старшому науковому співробітнику Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, професору Ярославі Стратій (Київ), заступникові директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, член-кореспонденту НАН України Миколі Сулімі (Київ), а також моему синові – письменнику й літературознавцю Олександру Ушкалову. Особлива подяка – колективу харківського видавництва «Майдан» та його директорів Анатолію Стожуку.

Керівник проекту – доктор філологічних наук, професор
Леонід УШКАЛОВ

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Творчість Григорія Сковороди посідає особливе місце в історії українського письменства. Його поезія та філософія – це найвищий злет українського літературного бароко, так само, як в Англії – творчість Джона Мільтона, у Голландії – Йоста ван ден Вондела, в Іспанії – Кальдерона, в Італії – Торквато Тассо, у Німеччині – Ангела Сілезія, у Чехії – Яна Амоса Коменського. Сковородинські пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, листи завершують добу українського бароко, а водночас і барокову літературу всієї Європи.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня (22 листопада за ст. ст.) 1722 року в сотенному містечку Чорнухи на Полтавщині в простій козацькій сім'ї. Коли хлопцеві виповнилося сім років, батьки віддали його в науку до дяківської школи, яких у Чорнухах було на ту пору три. Восени 1734 року Сковорода вступає до Києво-Могилянської академії. Клас фари, де вчили читати й писати по-латинському, по-польському та по-слов'янському, Сковорода пройшов під орудою ієродиякона Веніаміна Григоровича. У наступних класах (1735–1738 рр.): інфіми (етимологія, синтаксис латинської мови, арифметика й катехізис), граматики (складніші питання синтаксису, твори Ціцерона й Овідія) та синтаксими (стилі латинської ораторської прози, латинська поезія) – його вчителем був Амвросій Негребецький. Клас поетики, де вчили писати віршовані твори різних жанрів, а також давали знання з міфології, географії та біблійної історії, Сковорода пройшов у ієродиякона Павла Канючевича впродовж 1738–1739 років. Тоді ж таки він починає вчити грецьку, німецьку й гебррейську мови в Симона Тодорського. У 1739–1740 роках Сковорода пройшов клас риторики (інвенція, стилістика, композиція тощо) в Сильвестра Ляскоронського (курс «*Institutiones oratoriae eloquentiae...*»¹) та продовжив вивчати мови в Симона Тодорського. Філософію (діалектика, логіка, етика, фізика, метафізика) Сковорода вивчав у 1740–1741 роках під орудою префекта академії Михайла Козачинського (курс «*Syntagma totius Aristotelicae philosophiae...*»²). Однак восени 1742 року, пройшовши конкурсний відбір у Глухові (випробування в церковному співі та в співі на “італійський манір”), Сковорода стає співаком (альтистом) придворної капели імператриці Єлизавети Петрівни. Відтоді й до кінця серпня 1744 року він мешкає в Санкт-Петербурзі та Москві. Саме тоді, як стверджував Григорій Квітка-Основ'яненко, Сковорода створив кілька духовних піснеспівів: “придворний” наспів літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы», «Христос воскрес» та пасхальний канон «Воскресення день». Враження від життя в столицях Російської імперії не раз зринають і в його літературних творах. Так, у віршованій фабулі про Тантала («*Fabula de Tantalo*») є згадка про італійського композитора Доменіко даль Ольо (*Domenico dell'Oglio*) – автора музики до прологу опери «*La clemenza di Tito*»³, в якій Сковорода

¹ «Засади ораторського красномовства...» (лат.).

² «Синтагма всієї аристотелівської філософії...» (лат.).

³ «Титове милосердя» (італ.).

виступав кілька разів. Із цього ж таки прологу, чий текст написав Якоб фон Штелін, походить і сквородинський образ богині справедливості Астраї, змальований у притчі «Убогій Жайворонок».

Наприкінці літа 1744 року Скворода в складі почту імператриці Єлизавети прибув до Києва. Тут він звільнився з капели в чині “придворного уставщика”, тобто регента, і відновив своє навчання в класі філософії Київської академії (курс «Philosophia Aristotelica...»⁴ Михайла Козачинського). Але рівно через рік у складі Токайської комісії генерал-майора Федора Вишневського, куди його взяли як людину, добре обізнану в музиці та чужих мовах, Скворода виїхав до Угорщини. Упродовж наступних п’яти років йому вдалося побувати також в Австрії, Словаччині, Польщі, можливо, і в Італії (Венеція, Болонья, Флоренція, Рим), Чехії (Прага) та Німеччині (Дрезден, Ляйпціг, Галле). Перший біограф Сквороди Михайло Ковалінський стверджував, що в Будапешті, Відні, Братиславі й деінде філософ продовжував своє навчання, приятелюючи з багатьма освіченими людьми.

У жовтні 1750 року Скворода повертається до Києва, якийсь час мешкає у своїх приятелів та знайомих, аж поки наприкінці 1750-го або на початку 1751 року переяславський єпископ Никодим Срібницький не запросив його на посаду вчителя поетики до місцевого колегіуму. Скворода підготував курс «Разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной» і розпочав виклади. Однак його розуміння поетичного мистецтва посутньо відбігало від узвичаєних у старій українській школі засад поетики, тож єпископ через консисторський суд зажадав від учителя викладати так, як заведено, а коли той відмовився, сказавши: “Alia res scerptrum, alia plectrum”⁵, – у травні або на початку червня 1751 року звільнив його з роботи. Восени цього ж таки року Скворода знову повертається до Київської академії і починає слухати курс богослів’я (догматика, моральне богослів’я, історія Церкви, канонічне право, Святе Письмо, гебрійська мова з додатком арабської та сирійської) у префекта академії ієромонаха Георгія Кониського (курс «Christiana orthodoxa theologia...»⁶). Проте навчання в класі богослів’я Скворода так і не завершив: щонайпізніше восени 1753 року за рекомендацією київського митрополита Тимофія Щербацького він став вихователем старшого сина бунчукового товариша Степана Томари Василя й вирушив до села Каврай, що за 36 верст від Переяслава. Тут Скворода мешкав близько шести років, виховуючи хлопця, який був украї розбалуваний матір’ю – донькою полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея та Анастасії Данилівни Апостол Анною. Конфлікт із цією панією спричинився до того, що на кілька місяців Сквороду було звільнено з роботи. Під час вимушеної перерви він у перших числах січня 1755 року разом зі своїм приятелем Володимиром Каліграфом (Василем Крижанівським), який був призначений на посаду префекта Московської академії, вирушив до Москви, а звідти – до Троїце-Сергієвої лаври, де намісником був Кирило Ляшевецький. Однак уже наприкінці лютого або на початку березня 1755 року Скворода знов опиняється в селі Каврай, де замешкає аж до літа 1759 року. Саме на цей

⁴ «Арістотелівська філософія...» (лат.).

⁵ “Одна справа жезл, а інша – кіфара” (лат.).

⁶ «Православне християнське богослів’я...» (лат.).

час припадає початок його літературної творчості. Зокрема, у каврайський період Сковорода написав кілька поезій, що перегадом увійшли до циклу «Сад божественных пѣсней»: «Боится народ сойти гнить во гроб...» («Пѣснь 1-я»), «Оставь, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!...» («Пѣснь 2-я»), «Ах ты, тоска проклята!...» («Пѣснь 19-я»), «Бѣдеш, хочешъ нас оставить?...» («25-я пѣснь отходная»), «Поспѣшай, гостю, поспѣшай...» («Пѣснь 26-я»), можливо, і «Весна любя, ах, пришла!...» («Пѣснь 3-я») та «Всякому городу нрав и права...» («Пѣснь 10-я»), – а також «De libertate»⁷, «Fabula» («Как толко солнце к вечеру запало...»), «Fabula de Tantaloe», «Quid est virtus?»⁸, «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum»⁹, переклав віршоване послання французького поета XVI століття Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium»¹⁰ під назвою «O delicati blanda etc.»¹¹, “священний гімн” цього ж таки автора «In natali Domini»¹² під назвою «In natalem Jesu»¹³ тощо. Тут-таки опівночі 24 листопада (за ст. ст.) 1758 року Сковороді наснився і той дивний сон про гнану Правду та людське “різнопуття” (нібито якась невидима сила показала йому триб життя вельмож, священників, простолюду), що змусив його відцуратися світової марноти. Потворні образи цього сну, схожі на фантазмагорії Єроніма Босха, закарбували екзистенційне порубіжжя, коли сквородинська постава щодо світу набувала виразних аскетичних прикмет.

У серпні 1759 року на запрошення білгородського та обоянського єпископа Йоасафа Миткевича Сковорода стає викладачем поетики в Харківському колегіумі. У цей час він пише «Carmen»¹⁴, «Басню Есопову», можливо, також «Фабулу» («Старичок нѣкій Філарет в пустиннѣ...»), «In natalem bilogrodensis episcopi»¹⁵ та «Вышних наук саде святыи...» («Пѣснь 27-я»). Після закінчення 1759–1760 навчального року Сковорода, відмовившись прийняти чернечий постриг, покинув колегіум і близько двох років мешкав у селі Стариця, що за 39 верст від Білгорода. Тут він створив поезію «Голова всяка свой имѣет смысл...» («Пѣснь 9-я»), а можливо, ще й «Не пойду в город богатый...» («Пѣснь 12-я») та «Ах поля, поля зелены...» («Пѣснь 13-я»). Навесні 1762 року Сковорода приходить до Харкова, де знайомиться зі студентом класу богослів'я Михайлом Ковалинським, який відтоді став його улюбленим учнем і найближчим приятелем. Заради цього юнака він знову повертається до колегіуму: з вересня 1762 по червень 1764 року Сковорода читає тут курси синтаксими та грецької мови. У цей час він написав 5-у («Тайна странна и преславна!...»), 6-у («Вонми, небо и земля...») та 17-у («Видя житія сего я горе...») пісні «Саду...», а також кілька десятків латиномовних листів до Ковалинського, що належать до ліпших зразків епістолярного жанру в українській літературі. Письменник зумів наповнити їх не

⁷ «Про свободу» (лат.).

⁸ «Що так чеснота?» (лат.).

⁹ «На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років» (лат.).

¹⁰ «До Петра Герардія» (лат.).

¹¹ «О ніжна, мила...» (лат.).

¹² «На Боже Різдво» (лат.).

¹³ «На Різдво Христове» (лат.).

¹⁴ «Мелодія» (лат.).

¹⁵ «На день народження білгородського єпископа» (лат.).

лише численними барвистими образами, цитатами з грецьких та римських класиків, мудрими повчаннями, філософськими роздумами, блискітками іронії, вишуканими віршами, але й справжнім, живим і трепетним, дружнім почуттям. Тим часом після смерті Йоасафа Миткевича білгородським та обоянським архієреєм стає Порфирій Крайський. І сам він, і новий префект колегіуму Михайло Шванський, і новий ректор Йов Базилевич ставляться до Сквороди неприхильно. Тож після закінчення 1763–1764 навчального року він змушений був залишити заклад. Про життя Сквороди з осені 1764 до липня 1768 року відомо дуже мало. На ту пору він мешкав здебільшого в Харкові, написавши дрібку поезій: «О покою наш небесный!...» («П'єснь 24-я»), можливо, «Кто ли мене разлучит от любви твоей?...» («П'єснь 7-я») та «Нелзя бездны окіана...» («П'єснь 11-я»). Власне кажучи, у цей час поетична творчість Сквороди добігає кінця. Перегородом від буде звертатися до поезії хіба що вряди-годи, створивши трохи більше десятка віршів.

На початку 1768 року при Харківському колегіумі було відкрито “додаткові класи”, де готували інженерів, топографів, архітекторів тощо, а вже за кілька місяців харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін своїм наказом призначив Сквороду на посаду викладача катехізису в цьому навчальному закладі. Однак новий білгородський та обоянський єпископ Самуїл Миславський, невдоволений тим, що катехізис читає світська людина, й критично поцінувавши підготовлений Сквородою курс «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», навесні 1769 року звільнив його з роботи. Відтоді аж до кінця життя Скворода перебуває в мандрах. Окрім Харкова, він часто відвідував Бабаї, Валки, Великий Бурлук, Гусинку, Іванівку, Ізюм, Куп'янськ, Липці, Маначинівку, Острогоськ, Охтирку. Здебільшого філософ зупинявся в маєтках слобідсько-української шляхти: Донців-Захаржевських, Земборських, Каразіних, Квіток, Ковалевських, Мечникових, Сошальських, Тев'яшових – або в келіях монастирів (Курязького, Охтирського, Сумського, Святогірського, Сінніанського та інших). Так, улітку 1769 року, мешкаючи в Гужвинському, що належало дідичам Земборським, Скворода написав свій перший філософський діалог «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Трохи перегородом тут-таки він напише діалог «Симфонія, нареченная Книга Асхань...», а також перші п'ятнадцять байок циклу «Басни Харьковскія». Наступного року Скворода відвідав Київ, провівши близько трьох місяців у Китаївській пустині, де ігуменом був його родич (очевидно, двоюрідний брат) Юстин Звіряка, а в 1771–1772 роках на запрошення полковника Степана Тев'яшова мешкав у Острогоську та в слободі Таволзькій. Тут, на берегах Тихої Сосни, пройшов, мабуть, найбільш плідний період його літературної творчості. За короткий час Сквороді вдалося написати відразу шість філософських діалогів: «Бєсъда 1-я, нареченная Observatorium (Сіон)», «Бєсъда 2-я, нареченная Observatorium specula (еврейски – Сіон)», «Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Кольцо», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» – рівно четверть усього корпусу своїх творів. Персонажами цих діалогів виступають і сам Скворода, і його тамтешні приятелі, зокрема Панас Панков та Яків Долганський. Трохи перегородом, у першій половині 1774 року, мешкаючи в Бабаях, філософ напише ще п'ятнадцять езопівських байок й укладе збірку під назвою «Басни Харьковскія» (сама назва, можливо, і не належить Сквороді). Крім цих тво-

рів, за час своїх мандрів Сковорода написав цілу низку інших філософських трактатів та діалогів: «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алквіадская» (1775–1776 рр.), «Книжечка о чтении Священнаго Писанія, нареченна Жена Лотова» (1780 р.), «Бесѣда, нареченная двое...» (1781 р.), «Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим» (1783 р.), «Пря бѣсу со Варсавою» (1783 р.), «Діалог. Имя ему – Потоп зміин» (1791 р.) – притчі «Благодарный Еродій» (1787 р.) та «Убогий Жайворонок» (1787 р.), чимало перекладів і листів. Свою останню мандрівку, вже незадовго до смерті, Сковорода здійснив у село Хотетове, що за 25 верст на південь від Орла, – у маєток Михайла Ковалинського. Пробувши там три тижні, філософ попросив свого друга “відпустити його в любу Україну, де він дотепер жив і хотів померти”. Смерть спостигла його 9 листопада (29 жовтня за ст. ст.) 1794 року у Вільшанській Іванівці (тепер село Сковородинівка Харківської області). Тут-таки він і похований. На могилі Сковорода заповідав написати: “Мір ловил меня, но не поймал”.

Реєстр своїх творів Сковорода подає в листі до Ковалинського від 26 вересня 1790 року. Філософ назвав тут тринадцять діалогів і трактатів: «Наркісс», «Асхань», «Разговор пяти путников...», «Алфавит», «Кольцо», «Разглагол о древнем мірѣ», «Жена Лотова», «Брань архистратига Михаила...», «Silenus Alcibiadis», «Бесѣда 1-я...», «Бесѣда 2-я...», «Бесѣда, нареченная двое», «Потоп зміин»; притчу «Убогий Жайворонок» та сім перекладів: «О старости» Ціцерона, «О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О спокойствіи душевном», «О вождельніи богатства» Плутарха, «Ода о уединеніи» фламандського новолатинського поета XVII століття Сідеруна ван Гесе. Цей реєстр не є вичерпним. Філософ не згадав тут циклів «Сад божественных пѣсней» та «Басни Харьковскія», трактату «Начальная дверь...», діалогу «Пря бѣсу со Варсавою», притчі «Благодарный Еродій», листів (їх близько ста тридцяти) та деяких перекладів. Окрім того, Сковороді приписують ще й авторство трагедокомедії (Григорій Данилевський стверджував, що він мав під рукою цей твір Сковороди, одержаний від херсонського й таврійського архієпископа Інокентія Борисова), “лічебника”, кількох пісень («Ах ушли мои лѣта...», «Ах счастье, счастье, бѣдное, злое...», «Ах, Еву не вини...», ба навіть найславнішої лірницької псалми «Пісня про Правду і Кривду»), цілої низки трактатів, діалогів та листів. Скажімо, Александру Хашдеу називав серед творів філософа «Жизнь труженику в пустынь», «Симфонія, о народѣ», «Книжечка о любви до своих, нареченная Ольга Православная», три листи до архієпископа Георгія Кониського, Ізмаїл Срезневський – трактати під назвами «Мученики во имя Христа», «Исповѣдь и покаяніе», «Путь к вѣчности», «Мрак міра», а Григорій Данилевський – «О богослуженіи на небѣ», «Небо состоит их двух царств». Один із таких трактатів – «Правда вѣри» – був опублікований Дмитром Багалієм 1894 року в харківському виданні творів Сковороди. Як припускав Володимир Ерн, авторами цих писань могли бути учні філософа. З другого боку, не всі автентичні твори Сковороди дійшли до нашого часу. Принаймні досі не знайдено згадуваного Ковалинським «Разсужденія о поезіи...», перекладів чотирьох трактатів Плутарха («О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О вождельніи богатства») та кількох листів. Переважна більшість творів філософа збереглася в автографах, деякі – в автографах та списках,

а деякі – лише в списках. Тільки притча «Убогий Жайворонок» невідома ні в автографі, ні в списку.

Структура корпусу творів Сковороди така. Під мовним оглядом він поділяється на три частини: 1) тексти, писані книжною українською або церковнослов'янською мовою (88,4 %); 2) латиномовні тексти (11 %); 3) тексти, написані по-грецькому (0,6 %). Книжною українською мовою Сковорода написав усі свої діалоги, трактати, притчі, прозові байки, майже всі переклади, 69,3% корпусу поезій, 48,3 % листів. Тим часом латинською мовою ним створено понад половину (51,3 %) листів та 30,6 % поезій. По-грецькому він написав один короткий лист до Ковалинського та пару епіграм. Оригінальні тексти в складі корпусу творів Сковороди становлять 92,6 %, а переклади 6,9 % (0,5 % припадає на філологічні нотатки – «Excerpta philologica»). Своєю чергою оригінальні тексти можна поділити на власне авторський текст (85,5 %) та цитати (14,5 %). При цьому співвідношення оригінального тексту й цитат у різних творах Сковороди істотно варіює. Це залежить від жанру твору, від його проблематики, часу написання та мови.

Під жанровим оглядом корпус оригінальних творів Сковороди постає таким: 55 % припадає тут на філософські діалоги, 19,7 % – на листи, 7,5 % – на трактати, 6 % – на різноманітні віршовані жанри, здебільшого на набожну лірику, 4 % – на притчі, 3,2 % – на прозові байки, 4,6 % – на все інше. Основну частину корпусу творів Сковороди, а власне 94 %, обіймають прозові тексти.

Однаке свою літературну творчість Сковорода розпочинав як поет. До корпусу його поезій належить цикл «Сад божественных пѣсней», ціла низка окремих творів, приміром, енкомій вольності під назвою «De libertate», «Carmen» – емблематичні вірші на образ непорочного зачаття Пречистої Диви Марії, який прикрашав колись богословський клас Харківського колегіуму, пройняті неоплатонівським пафосом роздуми над таїнством святої євхаристії «De sacra caena, seu aeternitate»¹⁶, поезії, що входять до складу листів та діалогів (найяскріше поетичних вкраплень у візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною»), тощо.

«Сад божественных пѣсней, прозябший из зерн Священнаго Писанія» – це збірка оригінальних поезій, що складається з трьох десятків творів, написаних упродовж 1753–1785 років. Частина з них покладена на музику, очевидно, самим Сковородою. Автограф «Саду...» не зберігся. Щоправда, автографи окремих поезій збірки зустрічаємо в листах Сковороди, писаних наприкінці 1750-х та впродовж 1760-х років. Основу цієї збірки складає набожна лірика, зокрема вірші на Різдво («Ангелы снижайтеся, ко землѣ сближайтеся...», «Тайна странна и преславна!...») та на Великдень («Кто ли мене разлучит от любви Твоей...», «Объяли вкруг мя раны смертоносны...»). Пісня «Вонми, небо и земля, нынѣ ужаснися...» написана на Водохрещу, а «Голова всяка свой имѣет смысл...» – на пошану Святого Духа. Поруч із цими духовними піснями перебуває псалма «Всякому городу нрав и права...», буколічний образок «Ой ты, птичко жолтобоко...», вільний переклад шістнадцятої оди другої книги од Горація – «О покою наш небесный!...» тощо. Поезії «Саду...» пройняті ревним релігійним почуттям і “прозябають” із богодухновенного тексту Біблії. Окрім

¹⁶ «Про святу вечерю, або про вічність» (лат.).

того, сквородинські пісні здавна було заведено тлумачити як “поетичну автобіографію” автора, зокрема як відлуння його напружених духовних змагань із “бого-противною трійцею”: світом, плоттю й дияволом.

Найславетнішою піснею «Саду божественных пѣсней» є «Всякому городу нрав и права...», постанала зі слів Ісуса, сина Сирахового: “Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается святынѣ” (Сир. 14: 21; чернетка-автограф цього твору має епіграф: “Solum curo feliciter mori”¹⁷):

Всякому городу нрав и права;
Всяка имѣет свой ум голова;
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу своя есть вкус каков,
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не идет с ума...

Попри те, що в 10-ій пісні «Саду...» виразно вчувається сквородинський “дух сатиризму”, вона є перш за все метафізичною поезією. Недаром за своїм ідейним та образним ладом «Всякому городу нрав и права...» нагадує старожитні лірницькі пісні про Страшний Суд, святого Миколая, хресну муку Спасителя, а надто – псалму «Нема в світі Правди, Правди не зискати». З другого боку, ця поезія є “наслідванням” Горация, зокрема його оди «До Мецената» («Глянь, нащадку ясний давніх володарів...»). У змальованих на взір римського лірика “пороках черні” Скворода схильний бачити безладну мішанину пристрастей, світове “торжество”, що його мудра людина мала б усіляко цуратися. Отож, послуговуючись старою риторичною схемою “один полюбляє те, другий – те, третій – те, я ж кохаюся ось у цьому”, поет створює чи не найліпшу в українській метафізичній ліриці набожну пісню про світове “різнопуття”, а власне – про “ліву”, погибельну, та “праву”, спасенну, дороги людського життя.

До найвідоміших пісень «Саду...» належать і «Ах поля, поля зелені...» («Пѣснь 13-я») та «Ой ты, птичко жолтобоко...» («Пѣснь 18-я»). У першій з них Скворода за допомогою усталених образів буколічної поезії (квітучі поля, чисті струмки, пташиний спів, пастух, вівці, звуки сопілки) змальовує картину вільного спокійного життя на лоні розкішної природи. Нав’язуючись до поезії Вергілія (за епіграф до раннього автографа цієї пісні слугують слова з Вергілієвих «Георгік»: “O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas”¹⁸), філософ говорить тут про сільську ідилію та про спокій мудрого чоловіка. Тим часом у 18-ій пісні він розробляє гораціанський мотив “живи непомітно”. У цій стратегії Скворода трактує і взятий з Першого соборного послання св. ап. Петра епіграф: “Господь гордым противится, смиренным же дает благодать” (1 Петр. 5: 5). Натомість виражальні засоби 18-ї пісні «Саду...» належать до української народнопісенної традиції: як слушно стверджував Олександр Потєб-

¹⁷ “Дбаю тільки про те, щоб щасливо померти” (лат.).

¹⁸ “Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували, / Просте життя хліборобів!” (пер. Миколи Зерова).

ня, Скворода контамінує тут старовинні українські пісні «Ой ремезе, ремезоньку» та «Ой не стій, вербо, над водою». «Пѣснь 10-я», «Пѣснь 13-я» і «Пѣснь 18-я» уже за життя поета ввійшли до репертуару українських кобзарів та лірників під назвою “Сквородиних псалмів”, чи “сквородинських веснянок”. Александру Хашдеу, публікуючи ці поезії 1831 року в часописі «Телескоп», зазначив: “Пропоновані тут три пісні Сквороди, що були написані ним для простого люду слобідським діалектом, досягли своєї мети. Українські сліпці співають їх під іменем ‘сквородинських веснянок’; принаймні так називав їх мені один сліпець у Харкові, який навчився їх... від самого Сквороди в Маначинівській пустині”.

Добре знаюю є також 30-а пісня «Саду...» («Осьнь нам проходить, а весна прошла...»), що має за епіграф старовинну грецьку епіграму з «Палатинської антології» (XI, 51). Цю епіграму Скворода переклав по-латині й вивчив напам'ять, коли перебував у Троїце-Сергієвій лаврі. Вона присвячена темі швидкоплинності життя і в українському перекладі звучить так: “Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет: / В одно лѣто из козленка стал косматый цап”. Поет розгортає цей мотив в екзистенційній стратегії, говорячи про те, що робить дочасне людське життя солодким: про сподівання на Бога та про безпристрасність, зрозумілу як відсутність страху смерті. Наприкінці поезії зринає образ Христа-Епікура: “Так живал аѳинейскій, так живал и єврейскій / Епикур – Христос”, – за допомогою якого Скворода допасовує до Божого Об’явлення Епікурову сентенцію: “Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке – непотрібним”.

Останньою за часом поезією, що увійшла до «Саду...», є 29-а пісня («Чолнок мой бури вихр шатает...»). Вона має покайний характер і засновується на алегоричному глумаченні євангельської оповіді про втихомиріння Христом Тиверіадського озера (Мт. 8: 26–27; Мр. 4: 39–41; Лк. 8: 24–25). Її ліричний герой, уподібнюючи себе до нещасливого мореплавця, покладає всі свої надії та сподівання на Христа. Саме Христос названий тут “Петрою”¹⁹, тобто пристановищем, “кам’яною горою”, котра, як писав поет у коментарі до прикінцевого рядка 14-ї пісні «Саду...», є образом блаженства, місця, де людина може сховатися від мирської марноти.

Перу Сквороди належить і чимало латиномовних поезій. Серед них – «Carmen», «Quid est virtus?», «Epigramma», «In natalem Basillii Tomarae, pueri 12 annorum», «In natalem bilogrodensis episcopi», «De sacra caena, seu aeternitate», «De umbratica voluptate»²⁰, 25 віршів у листах до Михайла Ковалинського, 2 – у листах до Якова Правицького, а також численні двовірші й невеличкі уривки, розсіпані по інших творах. Свої латинські поезії Скворода писав елегійним дистихом, ямбічним триметром, асклепіадовою строфою, ямбом і амфібрахієм. Їх можна поділити на ліричні, привітальні та набожні.

Загалом беручи, Скворода-поет звертався переважно до тих мотивів, які були найбільш популярні в метафізичній ліриці українського бароко: море світу, життя – дорога, світ як театр, свобода, людське “різнопуття”. Досить часто зринає в нього й мотив плинності (*varietas*) світу та марності (*vanitas*) дочасного людського життя,

¹⁹ Гр. *πέτρα* – ‘скеля, камінь’.

²⁰ «Про примарну розраду» (лат.).

тобто мотив смерті, який можна вважати за справжню “царську дорогу” української барокової поезії. Серед христологічних мотивів у Сковороди на передньому краї перебувають різдвяний (він пройнятий тут містичним пафосом благодатного “обоження”) та великодній, тісно пов’язаний із мотивом співрозп’яття (варто пригадати хоч би слова 7-ї пісні «Саду...»: “Сраспи мое ты тѣло, спривозди на крест; / Пусть буду звнѣ не цѣлой, дабы внутри воскрес”). Окрім цього, у поезії Сковороди звучать мотиви спокою, щастя, рустикального раю, аскетичного змагання зі світом, плоттю й дияволом, Христової бідності тощо. Один раз, а власне в поезії «De libertate», зринає і мотив “золотої вольності” (*aurea libertas*), добре знаний у нашій бароковій літературі, починаючи ще з 1620-х років («Вършѣ на жалосный погреб... Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького та інше). У цій поезії, що є, очевидно, уривком якогось більшого твору, Сковорода, уславлюючи борню України за свободу, змальовує образ Богдана Хмельницького як “батька вольності”, Божого обранця, котрий оружною рукою виводить свій народ із чужинської неволі.

Під жанровим оглядом поезія Сковороди так само доволі барвиста. Тут є різдвяні та великодні пісні-канти, епіграми, елегії, панегірики, привітальні вірші, зокрема генетліакони (вірші на день народження), духовні та світські оди, емблематичні поезії, віршовані фабули, байки та діалоги тощо. Помітне місце в поезії Сковороди посідає, наприклад, епіграма – один із найпопулярніших жанрів української барокової літератури, з характерними для нього внутрішніми римами, алітераціями, асонансами, повторами тематичних слів. Переважна більшість оригінальних та перекладних епіграм Сковороди написана по-латинському. Філософ цікавився також грецькими епіграмами. Так, перебуваючи в Троїце-Сергіївій лаврі, він знайшов у тамтешній бібліотеці антологію грецьких епіграм, частину з яких, зокрема платонівську епіграму про муз та Афродіту, переклав по-латинському («Ter tribus ut Musis olim Venus obvia facta est...»²¹). До улюблених творів Сковороди належала також старовинна епіграма «Inveni portum...»²², що її він знайшов у романі французького письменника Алена-Рене Лесажа «Пригоди Жіля Блаза із Сантільяни». Наш поет залишив численні варіації цього двовірша. Характерними прикладами епіграм Сковороди є поезії «Все лице морщиш, печален всегда ты...», «In natalem bilogrodensis episcopi» та інші. Епіграматична техніка притаманна також довшим поезіям Сковороди, наприклад, привітанням на день народження Василя Томари чи «De umbratica voluptate». У пізніх творах філософа є чимало епіграм, схожих на приказки та прислів’я: “Кому меньше в жизни треба, / Тот ближая всѣх до неба”, “Лучше мнѣ сухарь с водою, / Нежели сахар с бѣдою” тощо.

Іноді Сковорода докладно пояснював жанрові особливості своїх творів у душі старих українських поетик. Так, про двадцять п’яту пісню «Саду...», яка є так званим апобатеріоном, він писав: “Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає ‘відходити, від’їжджати’. У цій пісні тих, хто від’їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ”. На досвід попередньої української силабічної поезії зіперта й техніка віршування Сковороди. Водночас він був одним із найра-

²¹ «Музам колись дев’ятьом на шляху з’явилась Венера...» (пер. Миколи Зерова).

²² «Це моя гавань...» (лат.).

дикальніших реформаторів українського вірша за всю його історію. По-перше, жоден український поет XVII–XVIII століть не користувався так рясно неповними римами (за підрахунками Дмитра Чижевського, неповні рими в ранніх віршах Сквороди становлять 25 %, а в «Саді божественных пѣсней» – 17 %). Натомість він дуже рідко вдається до характерних для української силабічної поезії “перенесень”. По-друге, на відміну від класичної української силабіки, що культивувала тільки жіночі рими (чоловічі рими вживалися тут лише як факультативні), Скворода часто послуговується чоловічими римами. Скажімо, у 2-ій, 3-ій, 9-ій, 10-ій, 26-ій, першій строфі 22-ої пісні «Саду...» немає жодної жіночої рими, а мішані жіночі та чоловічі закінчення є в 1-ій, 5-ій, 7-ій, 11-ій, 12-ій, 13-ій, 16-ій, 17-ій, 18-ій, 19-ій, 20-ій, 21-ій, 22-ій, 23-ій, 24-ій, 25-ій, 27-ій, 28-ій та 30-ій піснях «Саду...». Загалом беручи, поезія Сквороди має 45 % чоловічих рим. По-третє, для поезії Сквороди характерне особливе розмаїття строфіки: «Сад божественных пѣсней», де кожен твір посідає власну строфічну форму, не має паралелей в українській силабічній поезії XVII–XVIII століть, з огляду на що цю збірку можна назвати “садом модерних поетичних форм”.

Не має паралелей в українській бароковій літературі також збірка байок Сквороди «Басни Харьковскія». Звісно, байка була добре знана в нашому письменстві задовго до нього: теорію байки докладно розглядали в шкільних курсах поетики, а українські барокові проповідники залюбки використовували байкові сюжети у своїх казаннях (тільки в збірках Антонія Радивиловського «Огородок Маріи Богородици» та «Вънец Христов» можна знайти близько двох десятків байок). Проте якраз Сквороду слід уважати за “батька” української байки, оскільки саме він уперше потрактував її як самостійний літературний жанр філософського гатунку. Говорячи про ество байки, Скворода покликався на “стародавніх любомудрців”, передусім на Сократа, котрий, за переказом, під кінець життя завіршував декілька езопівських сюжетів. Байка для Сквороди – це розумна забавка, така собі картинка, “зверху смішна, але всередині чудова”. “Ни одни краски, – писав він у передмові до циклу «Басни Харьковскія», – не изъясняют розу, лілію, нарцисса столько живо, сколько благолѣпно у их образует невидимую Божию истину, тѣнь небесных и земных образов. Отсюда родились *hieroglyphica, emblemata, symbola*, таинства, притчи, басни, подобія, пословицы... И не дивно, что Сократ, когда ему внутренній ангел, предводитель во всѣх его дѣлах, велѣл писать стіхи, тогда избрал *Езоповы басни*”. Скворода має тут на думці історію, викладену в платонівському діалозі «Федон»: до Сократа у в’язницю приходять його приятелі, зав’язується розмова, в ході якої зринає ім’я Езопа, і тоді Кебет запитує Сократа, чи то правда, що він недавно склав віршові переробки езопівських байок? Сократ відповідає, що боги не раз спонукали його до мистецтва, тож він і спробував був складати вірші, а оскільки, мовляв, “творчої уяви в мене обмаль, я вдався до того, що було мені найдоступніше – до байок Езопа. Знаючи їх напам’ять, я завіршував ті, які мені пригадалися перші”. Байки самого Сквороди теж значною мірою засновуються на езопівських сюжетах. Так, іще 1760 року в стінах Харківського колегіуму філософ написав по-латині й по-українському віршовану «Басню Есопову» («*Fabula de haedo et lupro tibicine*»²³), що є оригінальною

²³ «Байка про ягня та вовка-флейтиста» (лат.).

переробкою сюжету про Вовка та Ягня. Сквородинські «Жаворонки» мають за основу сюжет Езопової байки «Орел і Черепаха», байка «Навоз і Алмаз» – сюжет байки «Півень та перлина», у байці «Олениця и Кабан» згадано езопівську байку «Галка та інші птахи» тощо.

На «Баснях...», особливо “бабайського” циклу, виразно позначився досвід роботи Сквороди над філософськими діалогами. Недаром мораль, або “сила”, цих байок годна часом набагато перевершувати обсягом саму фабулу, а за стилістикою нагадує власне філософський текст. Прикметно й те, що майже всі фабули своїх байок Скворода буде у формі яскравих діалогічних сцен. Філософською є також основна тема, якою переймається Скворода-байкар, – “сродність”. Добра половина всіх «Басен...» присвячена саме їй: «Жаворонки», «Колеса часові», «Орел і Сорока», «Голова и Тулуб», «Оселка и Нож», «Орел и Черепаха», «Собака и Кобыла», «Пчела и Шершень» та інші. Персонажами байок виступають передовсім тварини й птахи, а також люди, стихії, приладдя, коштовне каміння тощо. Почасти вони взяті Сквородою з традиційних езопівських сюжетів, як-от, приміром, Орел та Черепаха, Гній; почасті – з популярних емблематичних енциклопедій (Змія, що скидає із себе ливнище, Верблюд та Олень), а почасті є цілком оригінальними, як-от дзигарські коліщата, Вітер чи Брусок.

Близькими “родичками” байок Сквороди є притчі «Благодарный Еродій» та «Убогий Жайворонок» (обидві написані 1787 року). Власне кажучи, це ті самі байкові фабули, тільки що куди більші за обсягом – своєрідне поєднання байки та філософського діалогу. Скворода написав їх уже під кінець життя й присвятив передовсім проблемі виховання. Так, у притчі «Благодарный Еродій» розмову про виховання ведуть двоє: мавпа на ім’я Пішек та молодий делека Еродій (обидва ці образи взяті з емблематики, де вони символізували погане та гарне виховання). Мавпа вихваляє модне виховання, тимчасом як Еродій обстоює виховання природне. “Буде кто чего хочет научитися, к сему подобает ему родитися..., – стверджує він. – Аще же кто дерзает без Бога научить или научитися, да пámятует пословицу: ‘Волка в плуг, а он в дуг’”. Окрім того, додає вже від себе Скворода, добре вихована людина ніколи не буде “безобразно и бѣсновато гонитися за мырскими суетами”, адже безодню нашого серця не може вдовольнити ніщо, крім неї самої. Про добре виховання та про “божевільну гонитву за світовою марнотою” ідеться також у притчі «Убогий Жайворонок». Однак Скворода говорить тут не так про окрему людину, як про всю українську людність. Філософ ладен бачити в Україні останній відблиск “золотого віку”, коли люди шанували Правду з власної волі, а не з примусу. Недаром персонажі цієї притчі розмовляють про те, як стародавня богиня справедливості Астряга, котра правила цілим світом за “золотого віку”, відколи людьми опанували всілякі згубні пристрасті, знайшла собі останній прихисток в Україні. Якраз у рідному краю жайворонка Сабаша, тобто самого Сквороди (ім’я “Сабаш” означає те саме, що й “Варсава”), “водворялася простота и царствовала дружба, творящая малое великим, дешевое дорогим, а простое приятным. Сія земляца была часточка тоя земельки, гдѣ странствовавшая между человекѣ Истина и убѣгающая во злѣ лежащаго міра сего, послѣдніе дни пребывания своего на землѣ провождала и остатній роздох имѣла, дондеже возлетѣла из долних в горнія страны”. В есхатологічно-міленарному

сюжеті про боротьбу Правди з Кривою Сковорода відводить своїй вітчизні особливе місце. Загалом беручи, притча «Убогий Жайворонок» – це алегорія про “сродність” українців до добра та про їхню “несродність” до зла. І мудрий жайворонок Сабаш, і нерозважливий тетервак Фрідрик, і дятел Немес “сродні” поміж собою, бо всі вони, на відміну від нетопирів чи яструбів, зроду добрі.

Важливе місце у творчому доробку Сковорода посідають трактати: «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алквіадская», «Книжечка о чтеніи Священнаго Писанія, нареченна Жена Лотова». «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» – це конспект катехитичного курсу, що його Сковорода читав у додаткових класах Харківського колегіуму. Твір написано 1768 року. Значно пізніше, а власне 1780 року, Сковорода дописав до нього вступ. «Начальная дверь...» складається з десяти невеличких розділів, в яких коротко з’ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковорода відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів. Недаром він призвів до конфлікту Сковорода з церковним начальством. Тим часом «Икона Алквіадская» (перша редакція – 1776 р., друга – 1780 р.) та «Жена Лотова» (1780–1788 рр.) присвячені питанням біблійної герменевтики. На думку Сковорода, “природний стиль Біблії” полягає в тому, аби “исторіальною²⁴ или моральною лицемѣрностью так соплестъ фигуры и символы, что иное на лицѣ, а иное в сердцѣ. Лицо, как шелуха, а сердце есть зерном”. З огляду на це філософ прагне сприймати Біблію в одному тільки символічному ключі, не надаючи, здається, жодного значення, окрім знакового, її буквальному сенсу. Підставою для такого всеосяжного “фігуратизму” є передовсім ті численні енантіофанії, тобто позірні суперечності, що їх Сковорода добачає в біблійному тексті. Навзаємна неузгодженість окремих біблійних віршів чи навіть граматичних форм слів, невідповідність сюжетів Святого Письма вічним законам “блаженної природи”, моральна уломність багатьох персонажів священної історії є для Сковорода незаперечним свідченням “фігуративної” природи старозаповітних та новозаповітних текстів. Отож, припустімо, Лотове п’янство та кровосумішка постають у тракті «Жена Лотова» всього лиш “тайнообразними” фігурами: “Когда в Божіих книгах читаеш: пиянство, наложничество, кровосмѣшеніе, амурь и подобное, не мѣшкай на содомских сих улицах, но проходи, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой. Вить Библиа не к сим улицам, а только чрез сіи улицы ведет тебе в горнія страны и чистый край...”.

Так само, як і твори інших жанрів, трактати Сковорода відзначаються яскравою образністю та оригінальною будовою. Скажімо, «Икона Алквіадская» розпочинається “присінком, чи ганком”, що його становить запозичена з «Великого зеркала» легенда про пустельника й птаха, а завершується “катавасією”, в якій філософ порівнює Біблію із силеном – зовні смішною фігуркою, що приховувала в собі Божу велич.

Проте основну частину корпусу творів Сковорода складають діалоги. Філософ писав їх понад два десятиліття: від кінця 1760-х до початку 1790-х років. Більшість

²⁴ Тобто буквальною.

цих творів за своєю жанровою природою належить до так званих “сократівських” діалогів. У пишних барокових формах Сковорода змальовує тут свої справжні розмови з друзями. Філософсько-богословські міркування розгортаються в його діалогах на доволі яскравому побутовому, подієвому та психологічному тлі, помережані “інтермедійними” сценками. Письменник рясно вживає різноманітні образи, взяті, зокрема, з Біблії, грецької міфології, емблематики тощо.

“Первородним” “сократівським” діалогом Сковороди є «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Він складається з двох коротких вступних розділів («Пролог» та «Чудо, явленное во водах Наркіссу»), семи “розмов” про себепізнання, а власне, про “внутрішню людину”, невидиму природу Божого творива, людину як міру всіх речей, добро та зло, воскресіння та його містичну запоруку – Божу “іскру”, а також «Симфонії, сирѣчь согласія священных слов...», яка своєю чергою має вступ, хор і чотири “малі” симфонії. При цьому художній час діалогу розшаровується на час емпіричний (дія розгортається впродовж семи днів, від понеділка до неділі), символічний (“страсна сімниця” та тиждень перед Різдом), архетипічний (сім днів притчі, що її розповідає Памва на початку «Симфонії»), ба навіть літургійний (Олег Марченко). «Наркісс» інколи називають першою пам’яткою оригінальної філософії в східних слов’ян (Стефан Шерер).

До найбільш яскравих “сократівських” діалогів Сковороди належить і «Алфавит, или Букварь мира», написаний у другій половині 1774 року. Недаром на своєму найвідомішому портреті Сковорода тримає в руках книжку «Алфавит мира». Саме в цьому творі філософ подав науку про “нерівну рівність”, змалювавши людину в образі “посудини”, наповненої божественним буттям: “Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над фонтаном надпись сия: *‘Не равное вѣстм равенство’*. Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вокруг фонтана стоящие. Менший сосуд менѣ имѣет, но в том равен есть большему, что равно есть полный”. Тут-таки філософ викладає і науку про “сродність”, розглянувши по черзі “сродності” до землеробства, вояцтва та богослів’я, які корелюють із трьома станами платонівської ідеальної держави. Правлячи про ці та інші філософсько-богословські матерії, Сковорода використовує численні емблематичні образи. В «Алфавиті» він власноруч змалював цілу низку гравюр з амстердамської книги «*Symbola et emblemata*»²⁵: 203-ю («Бобр самого себя гризущій»), 332-ю («Раненный олень ѣст известное растение для своего врачевания»), 351-ю («Жемчужина в раковинѣ»), 422-ю («Слон смотрящий на солнце»), 493-ю («Актеон от своих псов растерзанный»), 748-ю («Фаетон») та інші.

Окрім “сократівських” діалогів, Сковорода створив і два діалоги-солілоквиї: «Брань архистратига Михаила со Сатаною» та «Пря бѣсу со Варсавою». Перший із них філософ, за його власними словами, писав упродовж 1783 року – “начал в Бурлуках, кончил в Бабаях”. Щоправда, перегадом письменник зробить у тексті «Михило-Сатано-махиі» (так на грецький лад називав свій твір сам Сковорода) деякі зміни. Цей діалог по суті відрізняється від інших діалогів філософа, по-перше, тим, що є справжньою візією (про це наприкінці твору свідчить сам автор), а по-друге,

²⁵ «Символи та емблеми» (лат.).

надзвичайно яскравим містеріальним декором, на якому розгортається суперечка персонажів про те, чи є добро легким. Сковорода виразно нав'язується тут до літературної – найперше драматургічної – традиції, цитуючи втрачену Еврипідову трагедію «Даная» (за «Моральними листами до Люцилія» Сенеки), трагедокомедію Варлаама Лашевського «Гонимая Церковь», «Епінікіон» Феофана Прокоповича, старовинну книжну українську пісню «Зима преїде, солнце ясно...» тощо. Уже Александру Хашдеу вважав за необхідне порівнювати «Брань архистратита Михаила со Сатаною» з драмами Есхіла, Софокла, Еврипіда, Кальдерона, Гете чи Байрона. Ця пишна барокова містерія-візія постає, зрештою, не чим іншим, як “принципом індивідуації” тієї напруженої борні, що точилася в душі самого філософа. Те саме слід сказати й про діалог «Пря бѣсу со Варсавою», написаний 1783 року. У ньому вперше й востаннє єдиним героєм твору Сковорода виводить самого себе. Свою власну духовну борню він пробує змалювати за допомогою образного ряду євангельської історії про спокушання Христа дияволом у пустелі (Мт. 4: 1–11; Лк. 4: 1–13). Персонажі діалогу – Варсава й Даймон – це внутрішні голоси самого Сковорода. Вони втілюють полярні погляди на природу добра: той, що його дотримувався Сковорода як автор циклу «Басни Харьковскія», зокрема байки «Змія и Буфон» (“Чем лучше добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом”), і той, що його філософ обстоював уже в старості (добро – легке).

У доробку Сковорода, крім оригінальних творів, є ще й ціла низка перекладів. Слід сказати, що він чітко розрізняв *translatio*, тобто достотний переклад, та *interpretatio*, тобто вільний переклад, чи переспів. “Перекладач [*translator*], – писав український поет, коментуючи власний переклад елегії Сідеруна ван Гесе, – ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач [*interpres*], неначе ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мудрості”. Проте досить часто Сковорода ототожнює переклад та переспів. “И сія-то причина, – зазначав він у присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «*De senectute*»²⁶, – заохотила мене поднести сію книжечку, претолкованную здѣшним нарѣчіем... А переведены не слова ея, но мысли”. Іншого разу Сковорода напише так: “Уклонившися от Библии к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенцію»²⁷, будто гроздіє в точилѣ видавил”. У всякому разі, філософ вочевидь надавав перевагу вільному перекладові й далеко не завжди прагнув адекватно віддзеркалити всі особливості оригінального тексту.

На цих засадах Сковорода створив декілька версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», переклав оди Горація «До Ліцинія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16), уривок з першої книги Овідієвих «Фастів» («Похвала астрономії»), трактат Ціцерона «Про старість», зроблений Марком-Антуаном де Міюре прозовий виклад комедії Теренція «Адельфи», п'ять трактатів Плутарха (зберігся тільки «О спокойствіи души»), дві поезії Марка-Антуана де Міюре, елегію Сідеруна ван Гесе, епіграму «*Inveni portum...*» тощо. Наприклад, сквородинські пере-

²⁶ «Про старість» (лат.).

²⁷ Лат. *essentia* – ‘сутність’.

клади “римського пророка” Горація, які вивершують стару українську традицію “претолкованія” цього поета, представлену, зокрема, Афанасієм Кальнофойським, Лазарем Барановичем, Іваном Максимовичем, Михайлом Козачинським, – це не що інше, як християнські *parodiae Horatianae* в дусі барокових поетик. Попри те, що переклад оди Горація «До Помпея Гросфа» є, як казав Чижевський, спробою “віддати думки оди (яка, до речі, ніби розвиває думки Епікура про $\eta\sigma\upsilon\chi\acute{\iota}\alpha$ ²⁸) в тій самій кількості строф та тим самим розміром – ‘сапфічною строфою’, в її силабічному одягу”, Скворода посутньо модернізує та християнізує оригінал. Недаром образи, за допомогою яких поет змалював марнотне розмаїття людського життя в перекладі та переспіві цієї оди, дуже схожі на “персонажів” псалми “Всякому городу нрав и права...”. Назагал беручи, сквородинські переклади Горація є “змаганням” християнського поета з класиком, у ході якого римський лірик немовбито приймає святий хрест. Так, Скворода переклав Горацієве “*quod ultra est, oderit curare*”²⁹ (Carm., II, 16) словами, які, за свідченням св. єв. Матвія, належали самому Христові – “не печись на утро” (Мт. 6: 34). Коментуючи свій переклад, поет зазначає: “Бо хто черпав зі святих отців, за прислів’ям, як собака з Ніду, той зрозуміє, що ‘завтрашне’ треба розуміти як наступне життя. Бо якщо наше життя всюди у Святому Письмі порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга – світло, то дуже правильно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівнюється зі світлом і називається життям..., коли відкидаються справи тьми. Отже, коли автор говорить: ‘не турбуйся про завтрашній день’, він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай у теперішньому житті тільки царства Божого, піклуйся і дбай тільки про добродієність і мудрість”. Шляхом алегорези Скворода досягає того, що Горацієва ода й Святе Письмо навзаєм пояснюють одне одного. Слова Горація неначе входять до контексту богонатхненних євангельських образів, а ті своєю чергою стають немовбито належними перу римського класика.

Зрештою, Скворода не раз звертався до поезії Горація і в своїх оригінальних творах. Приміром, в одному з листів до Ковалинського філософ зазначає: “Повернувшись із школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні й одразу ж написав оці вірші, взявши за взірець нашого Флакка”. Це сказано з приводу незавершеної поезії, що розпочинається словами: “*Beatus ille, qui fugit negotia, / Ut prisca christiana gens!*...”³⁰. Цитовані рядки виразно корелюють із початком другої еподи римського лірика (“*Beatus ille, qui procul negotiis, / Ut prisca gens mortalium!*...”³¹), а подальші слова Сквороди: “*Sic homo sum: nihil mihi dulcius nugis istis*”³². *Quodsi quando incido in hominem similitum nugarum studiosum, tantum non sublimi ferio*

²⁸ Гр. $\eta\sigma\upsilon\chi\acute{\iota}\alpha$ – ‘спокій, мир, тиша, мовчанка’.

²⁹ “Не турбуйся майбутнім” (пер. Андрія Содомори).

³⁰ “Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як давнє плем’я християн...” (пер. Леоніда Ушкалова).

³¹ “Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як в давнину жилось...” (пер. Андрія Содомори).

³² Мова йде про поетичне мистецтво.

vertice sidera”³³, – є ремінісценцією заключних рядків оди Горация «До Мецената»: “Quodsi me lyricis vatibus inserit, / Sublimi feriam sidera vertice”³⁴ (Carm., I, 1).

У всіх своїх творах, і оригінальних, і перекладних, Сковорода постає передусім філософом та богословом. На його думку, “Христова філософія” – це не що інше, як головна мета (“главная цѣль”) дочасного людського життя, котра “устрѣмляет весь круг дѣл своих на тот конец, чтоб дать жизнь духу, благородство сердцу, свѣтлость мыслям...”. Бути філософом означає вміти добачати “сверх пустыни, сверх стихійной бражды, нѣчто новое, нестарѣющее, чудное и вѣчное”, зрештою, “посвятиться Богу”, тобто вільно шукати його “в натурѣ и в книгах”. Оцій справжній філософії Сковорода протипокладав “дурну філософію” (stulta philosophia), або “дурномудріє” (μωροσοφία), що його св. ап. Павло назвав колись “пустою філософією, которая бражничит по бурдѣ стихійной, препятствующей философствовать по Христв...” . Отже, філософія Сковороди має виразний релігійний характер. Самі слова “філософія”, “богословіє”, “боговѣдніє”, “богознаніє”, “богомисліє” означають для нього одну й ту саму “всезагальну науку” про людське щастя, якої не може навчити ані історик, ані фізик, ані логік, ані граматик, бо то є справа “апостолов, пророков, священников, богомудрых проповѣдников и просвѣщенных христіанских учителей...”. Недаром Сковороду часто називали “філософом-богословом” (Дмитро Багалій), “філософом-теософом” (Домет Оляничин) чи вже “вільним церковним мислителем” (Василь Зеньковський). Під цим оглядом чимало важать і вказівки на те, що “наука Сковороди про мікрокосмос у протилежність до відповідної науки Ренесансу та барока на Заході забарвлена не натурфілософічно, але етично та релігійно” (Дмитро Чижевський), що християнську тринітарну доктрину Сковорода вважав за справжнє джерело філософії (Федір Зеленогорський), а його “інтуїтивна онтологія” має у власному підложжі православну віру (Стефан Шерер).

Окрім того, філософія була для Сковороди ще й певним трибом життя. Про Сковороду здавна говорили, що він жив так, як учив, а вчив так, як жив. Справді-бо, життя Сковороди – то його втілена філософія. Один із чільних діячів українського модернізму Андрій Товкачевський навіть казав, що якраз життя Сковороди і є його найліпшим філософським твором. У всякому разі, таке розуміння ества філософії обумовлювало й відповідний стиль думання та письма, зокрема нехить Сковороди до систематичного викладу онтологічної, епістемологічної, етичної та іншої проблематики. Саме це дало Дмитру Багалієві підставу стверджувати, що узвичаєний поділ творів Сковороди на філософсько-богословські та власне літературні має суто умовний характер, адже він “ґрунтується лишень на різниці по їхній формі, що ж до змісту свого, то всі оригінальні твори Сковороди, і богословсько-філософські, і літературні дуже схожі між собою”. Перегодом на цій особливості творів Сковороди будуть наголошувати Іван Іваньо, Юрій Шевельов, Елізабет

³³ “Така я людина: для мене немає нічого більш приємного, ніж оці дрібнички. І коли я зустрічаю людину, яка переймається такими самими дрібничками, я заледве не торкаюсь головою до зірок” (лат.).

³⁴ “Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш – / Я торкнуся зірок гордим чолом своїм” (пер. Андрія Содомори).

фон Ердманн та інші. Власне кажучи, Сковороду віддавна заведено називати “поетом-філософом” (“Dichter-Philosoph”, “poète-philosophe”), “письменником-філософом”, “філософом-митцем” тощо. Єдність поезії та філософії у творах Сковороди засвідчує, зокрема, його звернення до жанрів “сократівського” діалогу, візії, солілоква, езопівської байки або й те, що у своїх поезіях та байках письменник повсякчас розробляє філософські теми, а у філософських жанрах рясно вживає різноманітні образи.

Прикметне для Сковороди органічне поєднання поезії, філософії, богослів'я й релігійно-містичних розважань, антитетично-символічний спосіб думання та деякі інші обставини спричинилися до того, що його основні ідеї викликали чимало різноманітних, інколи – цілком протилежних, міркувань і присудів. Це годна засвідчити вже та довга вервечка філософів, з якими порівнювали Сковороду. У ній зринають імена Сократа й Гайдеггера, Беме й Поппера, Августина й Спінози, Томи Аквінського й Потєбні, Епікура й Ляйбніца, Філона й Руссо, Плотина й Шопенгауєра, Орігена та Юнга. Скажімо, науку Сковороди про те, що все суще складається “из двох единого составляющих естеств, называемых *матеріа* и *форма*”, пробували трактувати і як вияв абсолютного іdealізму, і як дуалізм, і як пантеїзм, ба навіть як матеріалізм. Так само по-різному тлумачили його антропологію, етику, естетику, політику, теорію пізнання.

Утім найбільш обґрунтованими та переконливими є спроби розглядати філософсько-богословські ідеї Сковороди в річищі християнського неоплатонізму. Найперше Сковорода вчить про *видиму* й *невидиму* природи. Невидиму природу філософ окреслює, зокрема, як те, що є “в деревѣ истинным деревом, в травѣ травою, в музыкѣ музыкою, в домѣ домом...”. Натомість видима природа, тобто матерія, – це не що інше, як тїнь природи невидимої. “Вся исполняющее *начало* и мїр сей, находясь тїнью его, границ не имѣет, – каже Сковорода в трактаті «Silenus Alcibiadis». – Он всегда и вездѣ при своем *начальѣ*, как тїнь при яблонѣ. В том только разнь, что древо жизни стоит и пребывает, а тїнь умалается; то преходит, то родится, то ищезает и есть ничто”. Видиме й невидиме поєднане в будь-якій речі так, як людська та Божа природи в Христї, тож суть цього поєднання можна описати лише за допомогою парадоксальних термінів христологічного догмата. Дїалектика матерії та форми постає тут перманентним актом *creatio ex nihilo*³⁵, тобто безконечним процесом з'яви речей: “Сїе-то есть прямое сотвореніе *сильнаго!* – дѣлать из ничего чудо, из сїни точность, дать грязи ипостась, а подлой тлїни величіе”. Така онтологічна модель – зроду платонівська. Тим часом платонічний універсалізм метафізики Сковороди наскрізь пройнятий духовним досвідом християнства. Попри весь найгостріший дуалізм матерії та духу, метафізика Сковороди не знає чогось схожого на гностичну негацію природи – їй значно ближчі, скажімо, отці Церкви, котрі розмірковували над премудрою владнаністю світу як джерелом “природного благочестя”. Сковорода був схильний тлумачити космос як “інше” Бога, точніше кажучи, Софії-Премудрості Божої – посередниці між Творцем та його розмаїтим творивом (Олег Марченко).

³⁵ Творення з нічого (лат.).

У річищі платонізму Сковорода трактує й питання естетики. На його думку, прекрасне – це ідеї речей, а потворне – наслідок втрати ідеями тотожності собі, тобто наслідок їхнього віддзеркалення в мінливій матерії. Наприклад, малярська картина складається з невидимого малюнка та видимої фарби. “Краска, – каже Сковорода, – не иное что, как порох и пустоша. Рисунок, или пропорція и расположение красок, – то сила”. Філософ може окреслювати джерело краси також за допомогою понять “міра” або “ритм”. У музикантів, зазначав він, “мъра в движеніи пѣнія именуется *темпо*. ...Темпо в движеніи планет, часовых машин и музыкального пѣнія есть то же, что в красках рисунок”. Отож, прекрасне походить від божественної природи, а людське мистецтво годне лише надавати блиску Божому твориву. Ідея речі, писав мислитель у байці «Собака и Кобыла», є те головне, що “называется гречески *τὸ πρῆπον*, сирѣчь благолѣпіе, или красота, и не зависит от науки, но наука от него”. Услід за Платоном, Сковорода говорить також про містичну єдність правди, добра й краси.

Центральне місце у філософії Сковорода посідає проблема людини. Це означає, що питання онтології, естетики чи гносеології на значну міру підпорядковані тут антропологічній проблематиці. Тим часом у рамках самої сковородинської антропології головну роль відіграє поняття “внутрішньої людини”, захищеної в зовнішній так, як ідея в матерії. Пояснюючи, що таке “внутрішня людина”, один із персонажів «Діалогу, или разглаголу о древнем мірѣ» каже: “Стань же, если хотишь, на равном мѣстѣ и вели поставить вокруг себе сотню зеркал вѣнцем. В то время увидишь, что один твой тѣлесный болван владѣет сотнею видов, от единого его зависящих. А как только отнять зеркала, вдрут всѣ копіи сокрываются во своей исконности, или оригиналѣ, будьто вѣтвы в зернѣ своем. Однако же тѣлесный наш болван и сам есть единая токмо тѣнь истинного челоуѣка. Сія тварь, будьто обезяна, образует лицевидным дѣяніем невидимую и присносущную силу и божество *того челоуѣка*, коего всѣ наши болваны суть акибы зеркаловидныя тѣни, то являющіяся, то ищезающія при том, как *истина* Господня стоит неподвижна во вѣки, утвердившая адамантово свое *лице*, вмѣщающее безчисленный пѣсок наших тѣней...”. Оця “внутрішня людина” геть не схожа на зовнішню, а її оприявнення – не що інше, як “друге народження”, “переображення” чи “воскресіння”. “Внутрішня людина” наділена в Сковорода божественними рисами. Зрештою, це є Христос, в якому всі люди цілі й тотожні, так само, як ціле й тотожне Христове Тіло в цілій гостії та в кожній окремії її часточці.

Говорячи про “внутрішню людину”, Сковорода зазвичай послуговується поняттям “серце”, що його можна трактувати як “невидиму природу” психічного життя. Недаром слово “серце” зринає в його творах 1146 разів. Серце, як зазначав Дмитро Чижевський, є для Сковорода “корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до ‘дійсної людини’ веде через ‘переображення душі в духа, а духа – в серце’”. Його можна схарактеризувати і як думку, і як щось схоже на царину підсвідомого, і як найсвітлішу височінь, і як найтемнішу безодню. Свого часу Володимир Ерн слушно стверджував, що антропологія Сковорода – це “справжній *синтез* конкретного індивідуалізму *Біблії*, в якій людська особистість посідає першорядне місце, та дещо абстрактного універсалізму Платона. Метафізичні риси платонівської ідеї – вічність, божественність, незмінність, красу й доб-

роту – Сковорода переносить на неповторну *особистість* людини, взяту в її умоглядній глибині...”.

Побіч ідеї “двох природ”, Сковорода часто говорить про “три світи”. Наприклад, у діалозі «Потоп змін» він зазначає: “Суть же три мыры. Первый есть всеобщий и мыр обительный, гдѣ все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мыр мыров и есть великий мыр. Други два суть частныи и малыи мыры. Первый микро-козм, сирѣчь мырик, мирок, или человек. Второй мыр символический, сирѣчь Библия”. Сенс цієї думки, що йде ще від Філона й Климента Олександрійського, полягає ось у чому: Бог об’явив себе в природі, людині та Святому Письмі, тобто природа, людське серце й Біблія є трьома “книгами-світами”, читаючи які, людина годна пізнати ество речей. Звідси випливає й славетне гасло Сковорода “Пізнай себе!” – дуже важливе й прикметне для його поглядів. Справді-бо, себепізнання можна трактувати, як “головний пункт сковородинської науки” (Володимир Білий), “коріння та стовбур... могутнього дерева, що його Сковорода плекав усе своє життя” (Володимир Ерн), справжнє “підложжя його мисленневих побудов” (Елізабет фон Ердманн). Огортаючись “містичним ореолом”, ця ідея набуває у творах письменника “сили чарівного ключа до всіх таємниць усього суцього” (Олександра Єфименко). Слід сказати, що, роблячи ідею “Пізнай себе” наріжним каменем своїх поглядів, Сковорода продовжував традиції української барокової літератури, де себепізнання зазвичай поставало провідною формою сходження людини до Бога: досить пригадати бодай «Діоптру» Віталія Дубенського, «Аристотелівські проблеми» Касіяна Саковича, «Огородок Марії Богородиці» Антонія Радивиловського, «Вечерю душевную» Симеона Полоцького, «Руно орошенное» Дмитра Туптала чи «Алфавит» Івана Максимовича. Сковородинське “Пізнай себе” було спрямоване на осягнення людиною захованої в плоті містичної галузки Софії-Премудрості Божої (Олег Марченко).

Евдемонізм світобачення філософа, позначений радикальними рисами оригенівського апокатастасису, обумовлював розгортання ідеї “Пізнай себе” найперше в перспективі “сродності”, тобто проблеми узгодження людської волі (*voluntas*) із Божим промислом. Недарма “сродність” є однією з основних тем усієї творчості Сковорода. Мабуть, найрельєфніше філософ окреслив це поняття в діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», а також у циклі «Басни Харьковскія», зокрема в байці «Пчела и Шершень». “Скажи мнѣ, Пчела, – питає Шершень, – длячего ты столь глупа? Знаеш, что трудов твоих плоды не столько для тебе самой, сколько для людей полезны, но тебѣ часто и вредят, принося вмѣсто награждения смерть, однак не перестаєте дурачитись в собираніи меда. Много у вас голов, но безмозгіе. Видно, что вы без толку влюбилися в мед”. Сам ти глупак, пане раднику, – відповіла на це Бджола, – якщо не можеш збагнути того, що “нам несравненно большая забава собирать мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь умрем”. Бджола уособлює тут мудрого чоловіка, який пізнав свою “сродність”, тобто закарбовану в серці галузку Божого промислу, вроджену Божу волю та його таємний закон, котрому підлягає все твориво. Тож мудрим чоловіком є той, хто збагнув спорідненість між своєю душею та тією справою, до якої вона прагне (тоді це буде “сродна праця”), або між собою та іншою людиною (тоді народжується щира

дружба). Сковорода любив повторювати стару латинську приказку: “Similem ad similem ducit Deus”³⁶.

На ідеї “сродності” засновується й звеличена Сковородою “*harmonia graestabilita*”³⁷ поміж суспільністю та людиною” (Олександра Єфименко), тобто його уявлення про “нерівну рівність”. Власне кажучи, сковородинська ідея “нерівної рівності” спирається на два основні принципи: природовідповідність (кожна людина має йти за своєю природою) та етичний плюралізм (кожна людина обирає власний індивідуальний етичний шлях). Ця ідея Сковороди була спрямована проти прибічників етичної однотайності на взір французьких просвітників, чії філософські погляди пройняті пафосом “універсальної *несродності*” (Володимир Ерн). Під “дурнями”, які прагнуть завести у світі “рівну рівність”, Сковорода мав на думці саме їх. Зрештою, сковородинський “парадокс ‘нерівної рівності’” (Костянтин Генрик Андрусишин) є своєрідною відміною науки про Церкву як про містичне Христове Тіло: усі галузки Божого промислу вкупі складають “плодоносний Церкви, яснѣ сказати, общества сад, так, как часовую машину свои части. Она в то время порядочное продолжает течение, когда каждый член не только добр, но и сродную себѣ разлившися по всему составу должности часть отпращивает. И сіе-то есть быти щасливым, познати себе, или свою природу, взятися за свою долю и пребывать с частію себѣ сродною от всеобщей должности”.

Звідси впливає ідея “обоження” (θέωσις), чи “уподібнення до Бога”. Вона походить іще від Платона, а переходом була підхоплена неоплатоніками, зокрема Плотиним, Порфірієм, Проклом, Філоном Олександрійським. На ґрунті християнської традиції різні версії науки про “обоження” подають Климент, Оріген (у нього вона постає у вигляді думки про ἀποκατάστασις πάντων, тобто всеосяжний поворот творива до Бога), Афанасій, святі отці-каппадокійці, Макарій Єгипетський, Августин, Діонісій Ареопітагійський, Максим Сповідник, Симеон Новий Богослов та інші. Нав’язуючись передовсім до традицій патристичної містики, Сковорода також учить про те, що головним етичним завданням людини є спроба стати рівною Богові, оскільки “внутрішня людина” рівна “предвѣчному своєму отцу существом и силою”. Проблематика “обоження” якнайдокладніше розглянута Сковородою в його “первородному” діалозі «Наркісс». Вона ж таки яскраво засвідчує й містицизм українського письменника.

Власне кажучи, Сковорода мав досвід усіх трьох ієрархічних форм містичного переживання: очищення, просвітлення й екстазу. Очищення він описав, зокрема, у каврайському сні; просвітлення, тобто народження “внутрішньої людини”, – у діалозі «Наркісс», а про екстаз розповідав таке: “...встав рано, пошол я в сад прогулятися. Первое ощущение, которое осязал я сердцем моим, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполнением. Введя в сіе расположение духа всю волю и всѣ желанія мои, почувствовал я внутрь себя чрезвычайное движение, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно излияние нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, от котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнем, и казалось, что

³⁶ “Бог веде схоже до схожого” (лат.).

³⁷ Наперед встановлена гармонія (лат.).

в жилах моїх пламенне теченіє кругообращалось. Я начал не ходить, но бѣгать, аки бы носим нѣкимъ восхищеніємъ, не чувствуя в себѣ ни рукъ, ни ногъ, но будто бы весь я состоял из огненнаго состава... Весь мір изчез предо мною; одно чувствіє любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіє мое. Слезы полились из очей моихъ ручьями и разлили нѣкую умиленную гармонію во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніє и с того часа посвятил себя на сыновнее повинованіє Духу Божію". Крім того, Сковорода був письменником-візіонером, тож деякі його твори є не чим іншим, як віддзеркаленням фантазмів сну. Скажімо, наприкінці діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною» він зазначив: "Сіє видѣніє аз, старецъ Даніилъ Варсава, воистину видѣхъ". У всякому разі, життя та творчість Сковороди підлягають основній містичній настанові – виходу людини за межі її власного ества й наближення до Абсолюту.

Така настанова виразно позначилась і на стилі письменника. Сковорода немовби цурався панівного в європейській літературі XVIII століття просвітницького стилю, виплеканого на засадах картезіанського ratio, тобто ясності, простоти й прозорості. Він, як писав Микола Сумцов, був "далеко міцніший у виразах, більш барвистий у прикладах, з надзвичайною глибиною почуття, особливо міцний і твердий в переконаннях, через що і його писання ніби блискучі іскри від твердої крици". У творах Сковороди природно поєднується "найшанованіше з найганебнішим, найвище з найнижчим" (Віктор Петров), а щиро український гумор зблискує часом у "геті несподіваних контекстах" (Чеслав Ястжембець-Козловський). Справді-бо, Сковорода досить часто послуговується суто "плотяними" образами, не раз доволі грубими, задля окреслення щонайтонших духовних питань. Так, популярна барокова метафора "духовна трапеза" легко перетворюється в нього на "дисентерію"; поважну, проте "несродну" роль на театрі життя філософ асоціює з добрим харчем, "сервірованим" у пісуарі ("Самое изрядное дѣло, без сродности дѣемое, теряет свою честь и цѣну. Так, как хорошая пища дѣлается гадкою, пріемлемая из урынала"), а Царство небесне – з дівочою незайманістю ("...Царство небесне, як і дівоча незайманість, любить, щоб його брали силою"). Розмову про стосунки богослів'я з іншими науками він супроводжує пікантною приказкою: "...не за то муж жену наказует, что в гостях была, но за то, что дома не ночевала", міркування про Божі іпостасі – заклик висякати ніс, а варіації на теми біблійної герменевтики – згадкою про тих, що "вырѣзали для Царствія небеснаго свои ятра". Образ блаженства сусідить тут з "вошами", щастя – з "пивом": "Щастіє, гдѣ ты живеш? Мудрыи, скажите. / В небѣ ли ты пиво пьешь? Книжники, взвѣстите!" Окрім того, для стилю Сковороди характерні яскраві неологізми (*амурится, завертасы, ласкосердствует, любопрахи, окрылатьл, пустослава, субботствует, шелуханы, язиковредіє*) та напрочуд багата метафорика, нерозривно пов'язана з його символічною манерою таумачення буття. Приміром, коли Сковорода пробує окреслити ество матерії, він накидає на це поняття рясне мереживо метафор: *абрис, ад, болван, ветошь, вздор, видимость, внѣшность, грязь, земля, идол, краска, крушь, лжа, лом, маска, мечта, пара, плетки, плоть, прах, предѣл, пустошь, ров, руга, рухлядь, сволочь, стѣнь, стѣчь, смѣсь, сон, сплочь, стечь, суета, тварь, темница, тѣнь, тлѣнь, тьма*. Розмаїття "імен", віддзеркалюючи різні грані того чи того поняття, перетво-

рює *definitio per metaphoras*³⁸ на “царську дорогу” пізнання природи речей. Метафорика Сковороди має різні джерела, а найперше – Святе Письмо, твори грецьких та римських класиків, отців Церкви й емблематичну традицію. Зрештою, усі ці джерела формували репертуар сталих виражальних засобів українського літературного бароко. Наприклад, сквородинська метафора “віслюк” (“Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть [asellus, id est caro], не розпалювався, та, з другого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника”), засновуючись на тропологічному тлумаченні євангельської сцени в'їзду Христа до Єрусалима, має виразні паралелі у творчості Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Івана Максимовича та інших. Те саме слід сказати й про улюблену метафору Сковороди “море світу”, яка перебуває в самісінькому осередді іконосфери українського літературного бароко.

Характерною для української барокової традиції була й мова творів Сковороди. Письменник, який у побуті говорив по-українському (це засвідчують, приміром, спогади Федора Луб'яновського: “по наречію суцїй малороссїанин”, – та Михайла Ковалинського: Сковорода “любил всегда природный язык свой и рѣдко принуждал себя изъясняться на иностранном”), писав свої твори або латиною, або барвистою мовною сумішкою (*lingua mixta*), котра перегадом не раз викликала гострі закиди на його адресу. Мовну практику Сковороди критикував, скажімо, Пантелеймон Куліш у поемі «Грицько Сковорода», а Тарас Шевченко в сєднівській передмові до «Кобзаря» скрушно відзначив, що Сковороду “збила з пливу латинь, а потім московщина”. Може, найрадикальнїшим критиком мови Сковороди був Іван Нечуй-Левицький. На його думку, Сковорода – чоловік “трохи чуднуватий” у всьому, зокрема й у мові своїх творів. “Попереднїша книжна мова вже була загарбана Ломоносовим, заведена в російське письменство й верталась на Україну вже в великоруських ярих кольорах; але й церковна мова ще не вивелась до решти. Не міг Сковорода збутися й одкаснутись і од рідної народної мови. Усі ці мовні течії Сковорода мішав до купи часом в дивовижних мовних композиціях, чудних, рябих і загалом темних”. Ці закиди навряд чи годні витримати критику, адже насправді, як писав Дмитро Чижевський, “в мові Сковороди українських елементів сила. Та й від Сковороди не можна було й вимагати, щоб він уживав народної мови в філософічних творах: історія літературної мови, що базується на елементах мови народної, починається поезією; лише значно пізніше приходить черга для вжитку наново вибудованої літературної мови в наукових творах”. Натомість Юрій Шевельов уважав мову Сковороди створеним на українському субстраті особливим різновидом російської мови, відмінним від літературної мови Санкт-Петербурга чи Москви. Проте сквородинська *lingua mixta* дуже відрізняється від російської мови харківських літераторів-українців XVIII століття, скажімо, від мови «Епинікіона» професора класу філософії Харківського колегіуму Стефана Вігинського або оди приятеля Сковороди Василя Двигубського «Среди торжественных плесканій...». Принаймні коли харківські романтики на початку 1830-х років заходилися готувати до друку семитомове зібрання творів філософа, у них була думка перекласти їх по-російському, аби “хімерна сумішка цер-

³⁸ Метафоричне окреслення (лат.).

ковної мови з говірковою українською, розцяцькована польськими словами..., а до того ще й украпленнями грецьких, латинських, ба навіть єврейських фраз, не перелякала багатьох читачів...". Справді-бо, поруч з українськими словами Скворода, наприклад, часто вживає їхні чужомовні відповідники, переважно церковнослов'янські та російські. Так виникають паралельні форми: *батько – отець, дурень – дурак, лице – лицо, мати – мать, мене – меня, чы – ли – или*. Ба більше, незрідка у творах Сквороди зринають контаміновані форми на взір *взглянь, возшумлят, неколи, подошли, чтьось*.

Зрештою, сам Скворода, який знав декілька мов і здобув ґрунтовну філологічну освіту, мав підстави вважати свою "мову з письма" за українську. Скажімо, у ній можна знайти чимало живомовних елементів. За підрахунками Віталія Передрієнка, 84 % словоформ «Саду божественных пѣсней» під оглядом лексики та словотвору співвідносні з утвореною на говірковому ґрунті новою українською літературною мовою. Трохи нижчий відсоток – у філософських діалогах Сквороди (наприклад, у «Наркіссі» він складає 73,6 %). Живомовна стихія виявляється в Сквороди й на рівні лексики (*батько, враз, гуска, долоня, земляк, козя, легесенько, лихо, мати, молоденька, пѣсенька, привитанье, самота, соловеєчко, соломяный, сопѣлка, сыночок, цап тощо*), і на рівні фонетики та граматики (*впав, гублят, люблят, меншого, разъярився, щасливим*; вимова літери *ѣ* як *і*; поплутання літер *ы* та *и*; озвучення приголосних у префіксах та прийменниках, як-от: *знова, з злим*; уживання кличної форми іменників: *библиотеко, брате, герою Богдане, дѣду, добродѣйко, друже, жабо, косо, отче, покою, птичко, сватку, сину, смерте, соловеєчку, языче*, – дієслів першої особи множини наказового способу: *будьмо, испытуймо, питаймо, послушаймо, поудержмо, поучимся, продолжаймо, разбиваймо*, – та давального відмінка однини іменників чоловічого роду на *-ові/-еві*: *гостеви, дуракови, птенцеви, человекѣви*; живомовні форми прийменникового керування відмінками, як-от: *бѣжит до вас, почитает над богатство*), і на рівні синтаксису. Так, у своїй поезії Скворода послуговувався здебільшого прозорими експресивними конструкціями, чимало з яких мають живомовний характер ("...синам с батком, наспѣвшим з оранья, / Сама варит мати в домѣ...", "Только солнце выникает, / Пастух овцы выганяет...", "Стоит явор над горою, / Все кивает головою"). Окрім того, Скворода часто засновує віршований ритм (можливо, маючи за взірець Псалтир) на повному синтаксичному паралелізмі сусідніх рядків: "Прошли облака. Радостна дуга сіяет. / Прошла вся тоска. Свѣт нам блистает". Так само живомовне підложжя мають і ті сквородинські синтаксичні конструкції, які розпочинаються зі сполучників або часток ("А кто же сіє спѣвает?", "Ба! А что значит глум?", "И мой батько сію пѣсеньку спѣвает"), містять іменникові артиклі ("Видно, что *то* Богу любба / *Та* простота беззлобна груба", "Когда *та* болѣзнь позмикала жили") або передають якісь особливі граматичні зв'язки ("Заблудили мы в землю", "На похилом над воду дубѣ сидѣл Орел", "До тебе моя природа"). Синтаксис байок віддзеркалює атмосферу живої розмови. Задля цього Скворода часом навіть стилізує певні конструкції. Наприклад, синтаксична будова мовної партії Вола-судді в байці «Мурашка и Свинья» засновується на канцелярських кліше: "Понеже бѣдная Мурашка точію одну горсть зерна имѣет, как сама призналася в том добровольно, да и кромѣ зерна ничего больше не употребляет, а напротив того у госпожи Свиньи имѣется цѣлая

кадь, содержащая горстей 300 с третью, того ради по всѣм правам здраваго разсужденія...". Тим часом досить складний синтаксис сквородинських філософських трактатів та діалогів обумовлений і характером персонажів, і характером проблематики, і характером джерел, що ними послуговувався письменник.

Мова сквородинських творів дуже барвіста також з огляду на рясні фразеологізми. Серед них можна виокремити декілька груп, а саме: ідіоми ("в дурнѣ пошитись", "концы в воду", "мѣхом пугаеш", "от молодых ногтей"), приказки та прислів'я ("Ся воля есть пуще всякой неволи", "высоко полетѣла, да не далеко съла", "Не знаю, Бог весть...", "У кольца нѣт конца", "Охота сильяе неволи", "Чего не положил, не руш"), крилаті фрази ("троянскій конь", "о tempoга, о mores"³⁹), сталі порівняння ("бѣла, аки снѣг", "как рыба с водою") тощо. Скворода подає фразеологізми кількома мовами: книжною українською, церковнослов'янською, латинською та грецькою. У своїх кириличних текстах філософ може подавати латинські та грецькі вирази без перекладу, може перекладати їх достотно або вільно переказувати (так, латинська фраза "Finis opus coronat"⁴⁰ набуває у Сквороди такої форми: "Доброе намѣрѣніе и конец всякому дѣлу есть печать"). Основними джерелами сквородинської фразеології був український та чужий фольклор, твори стародавніх грецьких та римських авторів, інскрипції в емблематичних енциклопедіях, але щонайперше – церковнослов'янська Біблія: довгі "симфонічні" вервечки біблійних віршів ("Рѣх'. Посла слово свое и исцѣли их'. Рѣх'. В началъ бѣ слово'. Рѣх'. Бог рекій из тмы свѣту возсіяти'. Рѣх'. Той сотрет твою главу'. Рѣх'. Рече Бог: Да будет свѣт") на значну міру визначають стиль творів Сквороди. Не тільки поезії «Саду божественных пѣсней», але й чимала частина інших творів Сквороди, за його власними словами, "прозябає із зернятк Святого Письма". Та й себе самого Скворода часто називав не інакше, як "любителем священної Біблії". Його метафізичний Ерос (Amor divinus) набуває форми любові до Біблії: недаром філософ охрестив її "коханкою", до якої він прийшов у тридцятилітньому віці і яка заволоділа ним цілковито, змусивши зректись всіх інших захоплень. В одному з листів Скворода стверджував, що народився власне задля того, аби тлумачити Біблію. Філософ виокремив її в особливу онтологічну сферу ("символічний світ"), мавши на думці, що саме цей текст є надійним провідником людського серця на терени Святого Духа. Ба більше – для Сквороди Біблія була справжнім "воплоченим Богом". Отож мистецтву тлумачення Святого Письма філософ присвятив цілу низку своїх творів, зокрема трактати «Silenus Alcibiadis», «Жена Лотова» та діалог «Потоп зміин». Крім того, письменник повсякчас апелює до авторитету Біблії, напружено розмірковує над сенсом старозаповітних і новозаповітних сюжетів та образів. Недаром назви багатьох сквородинських творів («Асхань», «Жена Лотова», «Потоп зміин» тощо) пов'язані з Біблією, а чи не кожна їхня сторінка рясніє біблійними цитатами й пересипана численними алюзіями та ремінісценціями, чи, як казав Густав Шпет, "біблійним піском". В автентичних творах Сквороди нам вдалося виявити 2870 точних біблійних цитат, 1336 неточних цитат, 1164 парафрази, а також 1623 алюзії та ремінісценції, загалом – 6993 одиниці.

³⁹ "О часи, о звичаї" (лат.).

⁴⁰ "Кінець діло вінчає" (лат.).

Основним джерелом цих матерії для Сковороди була так звана Єлизаветинська, чи Синодальна, Біблія, котра виходила друком у 1751-му та 1758 роках. До Вульгати Сковорода звертався доволі рідко. Прикметно й те, що у своїй латинській поезії філософ майже не нав'язується до біблійних текстів (чи не єдиний виняток становить поезія «In natalem Iesu», де звернення до Святого Письма було обумовлене різдвяним мотивом). А от у невеликому за обсягом поетичному циклі «Сад божественных пѣсней» маємо аж 114 покликань на Біблію. Таку саму тенденцію засвідчують і сквородинські листи: у своїх кириличних епістолах філософ звертається до Біблії куди частіше, аніж у листах, писаних по-латинському (522 рази проти 144-х, попри те що кириличних листів у Сковороди менше, ніж латинських). До речі, навіть у латинських листах біблійні цитати часто зринають у формі кириличних вкраплень. Усе це годне свідчити про те, що Сковорода тримав у пам'яті саме слов'янський текст Біблії, добре знайомий йому ще з дитинства як неодмінний складник церковних відправ. Тим часом Вульгата (попри те, що для Сковороди, як і для будь-якого вихованця Києво-Могилянської академії, латина була мовою думання) перебуває у свідомості письменника на маргінесах. Те саме стосується й Септуагінти, а ще більше – вряди-годи згадуваної “еврейської Біблії”. Власне кажучи, наявні у творах Сковороди пояснення єврейських слів та фраз могли бути взяті зі спеціального додатка до тієї ж таки Єлизаветинської Біблії або з відповідних словникових статей. А вже зовсім рідко Сковорода пробував перекладати Святе Письмо самотужки, як те маємо в діалозі «Бєсъда, нареченная двое» де філософ переклав вірш Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 21: “пáвта дѣ докцáцєтє, тò калòн катѣхєтє” – словами: “Вся испытайте, благая же приеми́те”. Очевидно, синодальний переклад цього вірша (“Вся же искушающе, добрая держите”) чимось його не вдовольнив. Так само й у діалозі «Асхань» Сковорода подає власну версію неточно зацитованого вірша 45: 31 з Книги Ісуса, сина Сирахового (“Да не потребится душа их”): “Чтоб не пропала душа”. Інколи Сковороду не вдовольняла й Вульгата. Наприклад, у діалозі «Потоп зміин» Душа, мавши на думці книгу Вихід 13: 21, питає: “Длячего же в римской Бібліи читают: ‘in columna nubis’, сирѣчь ‘в столпѣ облачном’, а не читают: ‘in turri nubis’?”, – на що Дух відповідає: “Преткнулся толковник”.

Отже, Сковорода послуговувався різними мовними версіями Святого Письма (згадаймо, як на початку діалогу «Пря бѣсу со Варсавою» він подає вірш 14: 24 із Книги Притч Соломонових по-слов'янському, по-грецькому та по-латинському, причому тільки слов'янська версія збігається з канонічним перекладом, тимчасом як грецька та латинська версії відбігають від текстів Септуагінти й Вульгати), але найбільше важить для нього, звісно ж, слов'янська Біблія. “Символічний світ” Сковороди – це передусім Єлизаветинська Біблія. Саме її філософ перетворює на основну форму осягнення реальності, коли зважити на те, що біблійна герменевтика була для Сковороди не чим іншим, як онтологією. Отже, ряснота й характер біблійних цитат, парафраз, алюзій та ремінісценцій прямо залежать від мови, якою користується письменник.

Не меншою мірою вони залежать також від жанру твору та його проблематики. Цілком природно, що дуже мало біблійних матерії мають сквородинські переклади грецьких та римських класиків, а також неолатинських авторів, хоч неабияка

вільність його перекладацької манери робила можливими й ті чи ті біблійні вкраплення. Ціла низка оригінальних поезій Сковороди або взагалі не містить біблійних матеріял, або містить їх обмаль. Не надто рясно цих матеріял і в циклі «Басни Харьківські» та в катехитичному трактаті «Начальная дверь...». Куди більше, але все-таки відносно небагато біблійних матеріял є в деяких сократівських діалогах, зокрема в діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни», а також у притчах «Благодарный Еродий» та «Убогий Жайворонок». Тим часом діалоги «Наркісс», «Асхань», «Кольцо» мають дуже багато біблійних цитат, парафраз, алюзій і ремінісценцій – відповідно, 410, 1065 та 894. Так само багато їх і в тих творах, які спеціально присвячені мистецтву тлумачення Святого Письма: «Жена Лотова» (519), «Silenus Alcibiadis» (312), «Потоп зміин» (562). А чи не найбільша питома вага цих матеріял у невеличких за обсягом трактатах «Убуждшесь...» й «Да лобжет...».

Що ж являє собою «сковородинська Біблія»? У своїх творах письменник спирається майже на весь корпус біблійних текстів. Зі Старого Заповіту він не цитує тільки Третьої книги Макавейської та Третьої книги Ездри, а з Нового Заповіту – Другого соборного послання св. ап. Івана та Послання св. ап. Павла до Филимона. Індекс найбільш цитованих книжок, покликання на які перевищує 100, є таким: 1) Давидові псалми (1273); 2) Книга пророка Ісаї (601); 3) Буття (483); 4) Євангелія від св. Матвія (391); 5) Євангелія від св. Луки (370); 6) Євангелія від св. Івана (350); 7) Пісня над піснями (230); 8) Соломонові притчі (229); 9) Второзаконня (215); 10) Вихід (176); 11) Книга Ісуса, сина Сирахового (161); 12) Книга Йова (144); 13) Апостольські дії (143); 14) Євангелія від св. Марка (129); 15) Книга пророка Єремія (123); 16) Перше послання св. ап. Павла до коринтян (114). Отже, з-поміж усіх біблійних книжок найбільше значення для Сковороди має Псалтир. Покликання на нього складають 18,2 % усіх покликань на Біблію. Для порівняння: книга пророка Ісаї, яка йде в індексі на другому місці, складає 8,6 % від загального числа покликань філософа на Біблію, а Перше послання св. ап. Павла до коринтян, яке завершує цей індекс, – усього 1,6 %. Сковорода покликається на Псалтир частіше, ніж на все Мойсееве П'ятикнижжя (1273 проти 1016) або Чотириєвангелію (1273 проти 1240). Загалом беручи, покликання філософа на книги Старого Заповіту складають 68,5 % від загального числа, а на книги Нового Заповіту – відповідно – 31,5 %. Чи не основною причиною переваги старо-заповітних матеріял у «сковородинській Біблії» можна вважати символічну манеру думання та письма нашого філософа. Старий Заповіт, звісно ж, надається до алегорези куди більше, аніж євангельська історія.

Коли ж говорити про структуру корпусу покликань Сковороди на Біблію, то вона така: точні цитати складають тут 41 %, неточні цитати – 19,2 %, парафрази – 16,6 %, алюзії та ремінісценції – 23,2 %. Власне кажучи, точні цитати зі Старого Заповіту становлять 29,5 %, алюзії та ремінісценції зі Старого Заповіту – 15 %, неточні цитати зі Старого Заповіту – 13,5 %, точні цитати з Нового Заповіту – 11,5 %, парафрази Старого Заповіту – 10,4 %, алюзії та ремінісценції з Нового Заповіту – 8,3 %, парафрази Нового Заповіту – 6,2 %, неточні цитати з Нового Заповіту – 5,6 %. Цілком очевидно, що сковородинське цитування Біблії є дуже вільне. Точних цитат зі Старого Заповіту є 2065 – проти 1676 неточних цитат і парафраз, тобто 55,2 %, а точних цитат із Нового Заповіту – 805 проти 824 неточних цитат і парафраз, тобто

49,4 %. Таку манеру цитування лише почасти можна пояснити тим, що мандрівник Скворода, пишучи свої твори, мабуть, незрідка не мав під рукою тексту Святого Письма й мусив покладатися на власну пам'ять. Вільність цитування Біблії цілком суголосна вільності сквородинських інтерпретацій тексту Святого Письма, які далеко вибігають за рамки узвичаєних у старому українському богослів'ї моделей біблійної ноєматики та гевристики.

Сквородинську біблійну ноєматику, тобто науку про сенси Святого Письма, і гевристику (науку про віднаходження цих сенсів) можна охарактеризувати, як усеосяжну алегорезу тексту Біблії. Якщо українські письменники XVII–XVIII століть здебільшого послуговувалися “почвірною” методою тлумачення Святого Письма, тобто розглядали його на чотирьох семантичних рівнях: буквальному (історичному), моральному (тропологічному), алегоричному (прообразному) й аналогічному (“*Littera gesta docet, quid credes allegoria, / Moralis quod agas, quo tendas anagogia*”⁴¹), – то Скворода не визнавав за буквальним та моральним сенсами Святого Письма жодної іншої рації, окрім знакової.

Філософ був схильний тлумачити Боже слово в перспективі платонівського «Кратіла»: у Бога, каже він, “имя и существо есть тождеством. Как только назвал, так вдруг и естество дал”. Тим часом кожне слово (“имя”) є не чим іншим, як символом, емблемою або ієрогліфом. Ще в байці «Велблюд и Олень» Скворода писав, що “*Біблія* єсть источник. Народная в ней історія и плотскіи имена єсть-то грязь и мутная иль... Слово, имя, знак, путь, слѣд, нога, копыто, термин єсть то тлѣнныи ворота, вѣдущіи к нетлѣннѣи источнику. Кто не раздѣляет словесных знаков на плоть и дух, сей не может различить между водою и водою, красот небесных и росы”. Отже, біблійні образи постають тут щонайперше “обіцянками невидимого”: “Разумѣть же значит: сверх виднаго предмета провидѣть умом нѣчтось невидное, обѣтованное видным”. Це засвідчують також міркування Сквороди щодо структури образу. “...В *символичном, или бібличном, мырѣ...*, – писав філософ, – єсть *матерія* и *форма*, сирѣчь плоть и дух, стѣнь и истина, смерть и жизнь. Напримѣр, солнечная фігура єсть матерія, или стѣнь. Но понеже она значит положившаго в сонцѣ селеніе свое, того ради вторая мысль єсть форма и дух, будьто второе в сонцѣ солнце”. Іншим разом Скворода додає в структурі образу три рівні: “образ простый”, “образ образующий” та “образ образуемый”, чи архетип. Скажімо, герменевт мав би розрізняти “небо простое, образующее и небо небесе”. “Просте небо” є тут знаком “неба твірного”, а те своєю чергою – знаком “неба небесе”, тобто архетипу. Варто відзначити, що застосовувана Сквородою гевристика передбачала тлумачення тексту Біблії з огляду на його прагматику та зміст, контексти, а також на “словесні” (*verbalis*) та “речові” (*realis*) паралелізми.

До сквородинського “символічного світу” входить не лише Святе Письмо, але й численні емблематичні образи. Окреслюючи їхню природу, Скворода писав: “...Древніи мудрецы имѣли свой язык особливый, они изображали мысли свои образами, будто словами. Образы тѣ были фігуры небесных и земных тварей, на-

⁴¹ “Літера каже про те, що було, алегорія – про те, у що віриш, / Мораль – про те, що робити, аналогія – до чого ти прагнеш” (лат.).

примѣр, сонце значило истину. Кольцо, или змії, в кольцо свитый, – вѣчність. Якорь – утверждение или совѣтъ... Образ, заключающий в себѣ тайну, именовался по-еллински *ἔμβλημα, emblemata...*. Ця мова “стародавніх мудреців” багато важила й у творах самого письменника. Принаймні Дмитро Чижевський мав підстави стверджувати, що Скворода, побіч Ніколая Кузанського, Гільдегарди Бінгенської, Якоба Беме, Абрагама фон Франкенберга, Данієля Чепка, Ангела Сілезія та інших, “належить до найяскравіших представників емблематичного стилю в містичній літературі Нового часу”. Сквородинські емблеми та символи він поділяв на п’ять основних груп: 1) тварини й птахи (*віл-молотник, змія, бусел, мавпа, голуб, олень, верблюд*); 2) фантастичні істоти (*сфінкс, сирени, фенікс*); 3) рослинний світ (*колос, яблуня, квасоля, зерня*); 4) мертва природа (*магніт, веселка, сонце, вода, джерело, потік, криниця, скеля*); 5) продукти людської праці (*лабіринт, перстень, жорна, годинник, якір, колесо, коло, цін, сітка*). Джерелом цих та численних інших уживаних Сквородою образів були надзвичайно популярні за часів бароко емблематичні збірники й енциклопедії, що справили помітний вплив і на українську літературу XVII–XVIII століть. Досить пригадати видану в Києві 1712 року збірку емблематичної поезії під назвою «Івѣика ієрополітика», що зажила свого часу неабиякої слави й перегадом друкувалася також у Санкт-Петербурзі, Москві, Львові та Відні, або українські переклади західних емблематичних збірників: Феофан Прокопович, ще будучи префектом Києво-Могилянської академії, переклав славетну збірку іспанського письменника Дієго де Сааведри «*Symbola politica*» під назвою «Изображеніе христіано-политического властелина символами объясненное от Дидака Сааведры Факсадра», а Іван Максимович зробив “претолкованіе” збірки Бенедикта Гефтена «*Regia via csusius*» під назвою «Царській путь креста Господня, воводящий в живот вѣчний». Тим часом Скворода користувався передовсім емблематичною збіркою «*Symbola et emblemata*», надрукованою в Амстердамі 1705 року. Ця книга має 840 гравюр з підписами церковнослов’янською, латинською, французькою, італійською, іспанською, англійською, голландською та німецькою мовами.

Здебільшого саме з репертуару сталих виражальних засобів ренесансно-барокової емблематики Скворода брав і свої численні міфологічні образи: Актеон, Амур, Аполлон, Аріадна, Астрая, Атлант, Венера, Геркулес, Діана, Едіп, Іксіон, Мінерва, музи, Нарцис, Одісей, сирени, сфінкс, Тантал, Фаєтон, Юпітер, Янус тощо. Скажімо, міф про Нарциса він глумачить, з одного боку, на збір Плотинової алегорези “Нарцисового гріхопадіння”, тобто як символ залюбленості душі в плінну матерію (“буїй Наркісс”), а з другого – як уособлення ідеї себепізнання: “Наркісов образ благовѣстит сіє: ‘Узнай себе!’ Будьто бы казал: хочещи ли бытъ доволен собою и влюбится в самага себе? Узнай же себе. Испытай себе крѣпко... Право! Како бо можно влюбитися в невѣдомое?” Оця сквородинська алегореза засновується не так на Овідієвих «Метаморфозах», як на емблематиці: недаром у своєму «Алфавіті...» Скворода змалював 718-у емблему зі збірника «*Symbola et emblemata*», яка називається «Нарцисс над водою» і має інскрипцію “*Nosce te ipsum*”⁴². Досить далеко відбігає від сюжетів класичної грецької міфології також сквородинська версія Тантало-

⁴² “Пізнай себе” (лат.).

вої історії («Fabula de Tantalo»). Дмитро Чижевський уважав імовірним джерелом цієї поезії популярну емблематичну збірку Отто ван Веена «Emblemata Horatiana»⁴³ (Амстердам, 1684).

Загалом, коли мова заходить про джерела літературної творчості Сковороди, то, крім Біблії й емблематики, очевидно, найперше слід мати на думці старих поганських і християнських авторів, адже давно помічено, що Сковорода лише вряди-годи покликався у своїх творах на новочасних письменників. Це, звісно, аж ніяк не означає, що він їх не знав. Скажімо, Сковорода перекладав поезію Марка-Антуана де Мюре та Сідеруна ван Госе, читав поему італійського гуманіста XVI століття П'єтро-Анжело Мандзоллі «Zodiacus vitae»⁴⁴ (почасти саме цим твором було інспіроване сквородинське «епікурейство»), а його найулюбленишим новолатинським автором був Еразм Роттердамський. Сковорода кілька разів згадував Еразма як філософа та взірцевого латиномовного письменника в листах до Михайла Ковалинського, називаючи Роттердамця не інакше, як «наш Еразм». У цих-таки листах він цитує Арістотеля, ба навіть Василя Кесарійського за збіркою Еразма «Adagia»⁴⁵. Мабуть, Сковорода знав також дуже популярну в старій Україні книгу Еразма «Colloquia familiaria»⁴⁶, яка була й у бібліотеці Харківського колегіуму. Принаймні сквородинська «Fabula de Tantalo» дуже нагадує ту версію Танталової історії, що її подає Еразм у своїх «Домашніх бесідах». Та й славетний сквородинський образ «Христа-Епікура» з 30-ї пісні «Саду...», певно, був навіяний саме «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського, де Христос названий епікурейцем. Можливо, у творах Сковороди є також рефлексії Еразмової «Похвали глупоті», адже сквородинський образ Алквіадових силенів (трактат «Silenus Alcibiadis») близький до того, що його змалював у «Похвалі глупоті» Еразм. Проте куди охочіше Сковорода покликався таки на стародавніх письменників. Серед його улюблених грецьких та римських класиків, як свідчив Михайло Ковалинський, були Плутарх, Ціцерон, Горацій, Лукіан. Сюди слід додати ще й Боеція, Вергілія, Гомера, Еврипіда, Езопа, Ксенофонта, Овідія, Платона, Сенеку, Софокла та інших. Декого з них Сковорода залюбки цитує, декого, як-от: Горація, Овідія, Плутарха, Теренція й Ціцерона, – перекладає, а декого коментує. Ці ж таки автори часто правили Сковороді за взірць у його власній творчості. Засновуючись на думці про «безпочатковість істини» («Не заключайте богов'дбнія в т'снот' палестинской. Доходят к Богу и волхвы, сир'ч' философы. Един Бог иудеев и языков, едина и премудрость. Не весь Израиль мудр. Не вс' язычники тма»), Сковорода був схильний розглядати стародавню поганську поезію та філософію, як свого роду «другий Старий Заповіт», а самих письменників-класиків – як «християн до Христа». Приміром, він називав Горація «римським пророком» і покликався на його авторитет у ході розгляду найважливіших світоглядних питань. Так, у діалозі «Бес'іда 1-я» зринають слова Горація: «Porticibus, non iudiciis utere vulgi», – які Сковорода перекладає приказкою: «По мосту-мосточку с народом ходи, / а по разуму

⁴³ «Гораціанські емблеми» (лат.).

⁴⁴ «Зодіак життя» (лат.).

⁴⁵ «Приказки» (лат.).

⁴⁶ «Домашні бесіди» (лат.).

его себе не веди". Перегодом, у присвяті діалогу «Silenus Alcibiadis», Сковорода наведе слова Горація: "Nec dulcia differ in annum..."⁴⁷. Філософ згадує Горація також у листах до Михайла Ковалинського та Федора Жебокрицького, наслідує його в деяких своїх поезіях. Горацій приваблював Сковороду не лише як блискучий майстер поетичного мистецтва, але також як співець "золотої мірноти" (aurea mediocritas) й епікурейського спокою: у діалозі «Silenus Alcibiadis» наш філософ наводить грайливе окреслення, яке дав сам собі Горацій: "Поросятко з череди Епікура" (Послання, I, 4).

Багато важив для Сковороди також Вергілій. Ще будучи викладачем поезики, Сковорода подав цілу низку версифікаційних вправ на теми «Енеїди». Ось як він змальовує, скажімо, образ Лаокоона, котрий волає, обвитий зміями ("clamores simul horrendus ad sidera tillit, / qualis mugitus, fugit quum saucius aram / taurus..." [Aeneid., II, 222–224]): "Каковій ужасно испущает рыки, / Когда не добит бѣжит от жерца бик дикій". А наприкінці присвяти трактату «Silenus Alcibiadis» Сковорода цитує першу еклогу Вергілієвих «Буколік»: "Deus nobis haec otia fecit"⁴⁸. Ці самі слова зринають і в присвяті діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанюю». З цього ж таки твору запозичене ім'я пастуха – Тігир – у байці «Собака и Волк». Сковорода згадує Вергілія і в одному з листів до Михайла Ковалинського. Зрештою, образ Астраї в притчі «Убогій Жайворонок» міг бути почасти інспірований Вергілієм, адже той писав у своїх «Буколіках» про прихід цієї богині на землю.

Досить часто Сковорода звертався й до поезії Овідія. Зокрема, у присвяті діалогу «Потоп зміин» він зачитував вірш із першої книги «Метаморфоз» ("Взгляньте на Назонову картину потопну: Nat lupus inter oves..."⁴⁹). Крім того, Сковорода переклав 297–308 вірші першої книги Овідієвих «Фастів» під назвою «Похвала астрономії». "Сковорода, – писав про цей переклад Дмитро Чижевський, – розуміється, не може вжити того самого розміру, що Овідій. Замість пентаметра Сковорода вживає 13-складового силабічного віршу з (жіночою) римовкою сусудніх рядків... Модернізації немає, та немає й спроб надати віршу якийсь релігійний характер, що цілком чужий його змісту. Але знайдемо окремі образи, що ближчі релігійній ліриці Сковороди, аніж образи поезії Овідія. 'Взойшли сердцем в небесні горы', – пише Сковорода в стилі своєї християнської лексики замість Овідієвого: 'altius humanis exeruisse caput'. В цілому, переклад дуже добрий".

Однак найбільше Сковорода перекладав Плутарха – одного зі своїх найулюбленіших старих письменників. У передмові-присвяті до перекладу Плутархового трактату «Про спокій душі» він писав: "Плутарх был из числа тѣх, кои во слѣд Христов не ходили, но именем его бѣсы изгоняли". Покликаючись на Плутарха («Про єї в Дельфах», «Про занепад оракулів»), український письменник у діалозі «Алфавит миру» розмірковує про гасло "Пізнай себе" на Аполлоновому храмі в Дельфах, у цьому ж таки діалозі вслід за Плутархом (життєпис Алквіада) згадує про Сократового "даймона" ("янгола-охоронця"). Ім'я Плутарха зринає також у трактаті

⁴⁷ "Не відкладай насолоди на рік..." (пер. Андрія Содомори).

⁴⁸ "...Мій бог послав мені віху цю й радість" (пер. Миколи Зерова).

⁴⁹ "З вовком овечки пливають..." (пер. Андрія Содомори).

«Silenus Alcibiadis», у діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною», у листах до Михайла Ковалинського. Плутарх близький Сквороді найперше своєю проповіддю спокою, котрий є найголовнішим моральним обов'язком філософа, а ще – своїми платонічними настановами (можливо, інколи Скворода сприймав Платона крізь призму саме Плутархових писань), інтересом до символіки, зокрема єгипетської, тощо.

Зрештою, коли йдеться про грецьких філософів, які справили вплив на Сквороду, то зазвичай найперше згадують Сократа. Скворода й справді охоче покликався на нього в циклі «Басни Харківськія», у діалогах «Кольцо», «Алфавит...», у трактаті «Silenus Alcibiadis», у притчі «Убогий Жайворонок» та в листах. А в історико-філософській традиції тема «Скворода й Сократ» була започаткована ще розвідками Александру Хашдеу «Сократ і Скворода» (1833 р.) та «Григорій Варсава Скворода» (1835 р.), в яких той стверджував, що Скворода хотів бути «Сократом на Русі». Перегородом услід за Хашдеу Сквороду будуть порівнювати із Сократом Григорій Данилевський, Федір Зеленогорський, Дмитро Багалій, Павло Житецький (щоправда, Житецький сприйняв думку про «сократизм» Сквороди тільки почасти, вважаючи, що загалом «Скворода далекий був від метафізичних прийомів Сократа – індукції і визначень»), Володимир Ерн, Олексій Лосєв, Михайло Возняк, Іван Мірчук, Етторе Ло Гатто, Еміль Грігораш, Микола Шлемкевич, Володимир Олексюк та інші. Тому Сквороду раз по раз називають то «українським Сократом», то «руським Сократом», а то й «Сократом Півночі».

До найважливіших джерел творчості Сквороди належить також патристика, передовсім східна. Сам Скворода, розмірковуючи про «сродність до богослів'я», стверджував, що, перед тим як увійти «в священнїйший храм Біблії», богослов неодмінно мусить «погомоніти» «с отцами вселенскими». Отож, імена отців Церкви досить часто зринають у його творах. Із патристикою пов'язані й чільні ідеї Сквороди, зокрема «наслідування Христа», «обоження» (цю науку Скворода міг знайти в Климента, Орігена, Григорія Назіанзина, Григорія Ниського, Василя Кесарійського, Макарія Єгипетського, Діонісія Ареопітського, Максима Сповідника та інших), себепізнання, «внутрішньої людини», «анамнезису», «гесихії»-«суботи», людських «разнопутій». Патристика була також одним з головних джерел сквородинських символів. Як казав Дмитро Чижевський, «остаточно зрозуміти символіку Сквороди можна лише на ґрунті символіки отців Церкви та барока». З-поміж східних отців Скворода дуже цінував каппадокійців. Принаймні реєстр «істинних богословів» у трактаті «Жена Лотова» він розпочинає саме з діячів каппадокійського гуртка: «Таковы суть: Василий Великий, Иоанн Златоустый, Григорий Назіанзын, Амвросій, Иероним, Августин, папа Григорий Великий и сим подобные. Си-то могли с Павлом сказать: 'Мы же ум Христов имами'». Філософ спирався на отців-каппадокійців у своїх міркуваннях про єдність світу та часу, про «обоження», про «внутрішню людину», про символічне розуміння Святого Письма, про Божі ймення тощо. Сквороду єднає з каппадокійцями також схильність до антитетики та ціла низка образів: «море», «камінь», «дзеркало», «серце», «рослина» й інше. Дуже високо він ставить і Максима Сповідника, особливо в ході розгляду навзаєм пов'язаних між собою питань про «дві волі» в людині, про «світ-театр» (theatrum mundi), про онтологічну незакориненість

зла й теодицею: “Которіи внутрєннє мене спознали, тє доволно увєренны, что я о сем імѣю мнѣніє з Максимом Святим. Он говорит, что нѣт нѣгдѣ злости, ни в чем никогда. Как же так, если видим, что почти вездѣ одна злость? Он учит, что злость не что иное, точію тѣ ж от Бога созданныи благи вєщы, приведенны кѣм в безпорядок”. Та, очевидно, найтїснїше творчїсть Сковороди пов’язана з традиціями Олександрїєвської богословської школи. І Фїлон, і Климент, і Орїген, як свїдчив Михайло Ковалїнський, входили до десятка найулюбленїших авторів Сковороди, а сквородинська манера тлумачення Бїблїї на значну мїру залежить від олександрїєвської алегорези. Наприклад, образ радїсного Христа, змальований у діалозї «Симфонїа, нареченная Книга Асхань...» (“И конечно, что бѣдныи ни мало не вникнули внутрь себе, кои Христа с его друзьями называют меланхоликом. Отсюда родится и несмысленный тот запрос: смѣялся ли когда Христос? Сей вопрос весьма схож с премудрым сим: бывает ли когда горячее солнце? Что ты говоришь? Христос есть сам Авраамов сын, Исаак, то есть смѣх, радость и веселїе, сладость, мир и праздноство...”), виразно нав’язується до Климентової префігурації “Ісак – Христос”. Климентовї «Стромати» певною мїрою позначилися також на сквородинському розуміннї ідеї “Пїзнай себе” (принаймнї характерне для Сковороди ототожнення старогрецького гасла γυνῶθι σεαυτὸν⁵⁰ з Мойсєєвим закликом слїдкувати за собою має промовисту паралель у другїй книзі «Строматїв») та дружби як справжньої християнської любовї (ἀγάπη). Навїть свїй улюблений Епїкурїв вислїв: “Спасибї Богу, що потрібне зробив легким, а важке – непотрїбним”, – Сковорода знайшов, очевидно, в Климента. Зрештою, інтерес нашого фїлософа до єгипетського символїчного письма теж мїг бути (принаймнї почасти) інспїрований Климентом, адже саме той уперше подав його докладний опис та класифїкацію.

Помїтний вплив на свїтогляд Сковороди справив також Орїген. Саме Орїген мїг спонукати Сковороду до роздумів про вїчність матерїї (згїдно з Орїгеном, матерїя є така ж стара, як і час), про всеосяжну вїднову творива, чи ἀποκατάστασις πάντων, про Божї ймення (на думку Орїгена, Бог не має властивого собї іменї), про пїзнання як спогад (ἀνάμνησις) тощо. Проте найвиразнїше вплив Орїгена на Сковороду виявляється в ділянцї бїблїїної герменевтики. Сковорода, так само, як і Орїген, енергїйно наголошує на символїчній природї Святого Письма, а мїркування українського письменника про безглуздїсть буквального розуміння Бїблїї повторюють орїгенївські майже дослївно. Порівняймо Орїгєнове поцїнування шестоднева (“Яка притомна людина може припустити, що був перший, другий та третїй день – з ранком, із вечором та нїччю, коли ще не було нї сонця, нї мїсяця, нї зїр, а в перший день не було навїть неба?”) зі словами Сковороди в діалозї «Потоп змїин»: “*“Да будет свѣтъ!*” Откуда же свѣтъ сей, когда всѣ небесныя свѣтила показались в четвертый день? И как день быть может без солнца?” Те саме можна сказати й про Фїлона Олександрїєвського. Принаймнї свого часу Дмитро Чижевський дїйшов висновку, що “теорїя пїзнання Сковороди є здебільшого та назагал фїлонївською”: саме Фїлон започаткував науку про об’явлення Бога в “трьох свїтах” (природї, людинї та Бїблїї), вїн-таки вперше почав символїчно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою

⁵⁰ “Пїзнай себе” (гр.).

філософією. Крім того, він обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як “обоження”, людина-мікрокосмос, “внутрішня людина” (“небесний Адам”), Софія-Премудрість Бога, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я й прикметну для Сковороди антитетичну модель думання.

Чималу роль у творчості Сковороди відіграли й традиції середньовічної та нової західної літератури, філософії і богослів'я, що їх він опанував у стінах Києво-Могилянської академії, а також під час своєї закордонної мандрівки. Недаром у ході розгляду тих чи тих ідей Сковороди коментатори зазвичай покликаються на Августина, Агріппу Нетесгаймського, Алана de Insulis, Альберта Великого, Амвросія Медіоланського, Ангела Сілезія, Баадера, Роджера Бейкона, Беме, Бернгарда Шартрського, Боеція, Бонавентуру, Валентина Вайгеля, Міхаеля Гана, Гуто від св. Віктора, Дітріха Фрайберзького, Дунса Скота, Ернста Стридонського, Майстра Екгарта, Еріугену, Етінгера, Іринея Ліонського, Ніколая Кузанського, Квіріна Кульмана, Раймунда Люллія, Мартіна Лютера, Філіппа Меланхтона, Парацельса, Петра Ломбардського, Сведенборга, Себастьяна a Matre Dei, Сузо, Тавлера, Тому Аквінського, Тому Кемпійського, Себастьяна Франка чи Франциска Асизького. Так, одним з найулюбленіших письменників Сковороди був Аврелій Августин. Сковорода спирається на Августина під час розгляду питань про матерію та форму, про пізнання як “анамнезис”, про “серце”, “обоження”, безпочатковість світу в часі тощо. Покликаючись на авторитет Августина, Сковорода розв'язує також проблему “двох воць” (Божої та власної) в людині:

Правду Августин п'явал: ада н'їт и не бывал.
Воля – ад, твоя проклята,
Воля наша – пещь нам ада.

Тим часом погляди Сковороди на питання “теозису”, тотожності пізнання та любові близькі до кола ідей Ніколая Кузанського. Так само близькими є й уявлення обох філософів про Бога як про “безмежну кулю”, їхня математична символіка тощо. Сковороду та Ніколая Кузанського споріднює також схильність до антитетичного способу думання (Кузанець теоретично обґрунтував її у своїй науці про *coincidentio oppositorum*⁵¹). Загалом беручи, між Сковородою й так званою “німецькою містикою”, помітним представником якої був Ніколай Кузанський, можна побачити чимало промовистих зв'язків. Недаром Дмитро Чижевський, заходившись шукати в історії ідей “духовних братів” Сковороди, які були б “споріднені з ним не випадковими паралелями думок, а єдністю в розумінні світу та життя”, дійшов висновку, що “думки Сковороди зустрічаються найчастіше з ідеями т. зв. ‘німецької містики’ (Екгарт, Тавлер, Сузо, Себастьян Франк, Валентин Вайгель, Якоб Беме, Ангел Сілезій). За цими визначними представниками релігійної та філософської думки стоять містики середньовіччя (св. Бернгард, Гуто від св. Віктора, Бонавентура), отці Церкви (передусім т. зв. «Ареопагітики») та представники античного платонізму

⁵¹ Збіжність супротивного (лат.).

(Платон, Філон, Плотин)". Зокрема, чимало пунктів збіжності можна добачити в ідеях Сковороди та Валентина Вайгеля, чії твори були знані в старій Україні (Вайгеля згадував, наприклад, Гаврило Бужинський). Їх єднає зокрема таке: 1) наука про "дві природи" Божого творива; 2) наука про об'явлення Бога в "трьох світах" (космосі, людині та Біблії); 3) ідея себепізнання (один із творів Вайгеля так і називається: «Пізнай себе»); 4) ідея "смерті для світу"; 5) "кордоцентричність" (Вайгель, так само, як і Сковорода, дуже часто говорить про "серце"); 6) наука про "внутрішню людину"; 7) наука про Софію-Премудрість Божу; 8) підкреслення алегоричності Святого Письма; 9) зневага до "церемоній", як зовнішнього вияву благочестя.

Утім феномен Сковороди можна як слід збагнути тільки на ґрунті української традиції. "Сковорода, – відзначав, приміром, Ніколай фон Арсен'єв, – взірцевий син України, української землі, української культури, української життерадісної барокової доби". "Так само, як у його думці, – стверджував також Петро Бобринський, – оприявнилася духовна культура, що її осереддям був Київ Петра Могили з Академією й традиційною філософією, сам образ старчика несла остаточно зрозуміти окремо від тих місць, де він мешкав та які він сходив уздовж і впоперек". Російський коментатор говорив навіть про "надмірну споєність" Сковороди з рідним краєм та про "надмірну етнічну забарвленість його особистості й творчості". Тим часом Юзеф Третяк називав Сковороду "справжнім вивершенням тих позитивних моральних первістків, що дримали були в грудях українського народу", й розглядав сковородинський містицизм як питому прикмету українського духа, а Чеслав Ястжембець-Козловський наголошував передовсім на "специфічно українському" характері його гумору. "Українськість" Сковороди знаходить свій вияв також в емоціоналізмі ("кордоцентричності") та релігійному підложжі його філософії, у практиці себепізнання тощо. Назагал, українця, який сповідує споглядальне життя (*vita contemplativa*), заведено називати, услід за Миколою Шлемкевичем, "сковородинською людиною". Ба більше, Іван Мірчук свого часу стверджував, що в Сковороді були "скристалізовані, може, навіть виідеалізовані всі риси українського народу". Недаром творчість Сковороди так тісно пов'язана з українською народною культурою. Принаймні ще від часів романтизму Сковороду називали "народним філософом", а його образ глибоко закарбувався в пам'яті українського люду. Микола Костомаров казав, що мало кого народ пам'ятає й шанує так, як Сковороду: "На всьому обширі від Острогозька до Києва в багатьох хатах висять його портрети; кожен письменний українець знає про нього; його ім'я знане дуже багатьма і з-поміж неписьменного люду; його мандрівне життя – предмет оповідок та анекдотів; ...мандрівні сліпці засвоїли його пісні...". Зі свого боку, Сковорода любив пересипати власні твори приказками, прислів'ями, легендами, анекдотами, взятими з українського фольклору. Зокрема, тут часто зринають упровідні фрази на взір "по пословиць", "єсть в Малороссии пословица", "старинная пословица", за якими йдуть українські приказки та прислів'я: "Без Бога ни до порога, а с ним хоть за море", "Волка в плут, а он в дуг", "Всякая птичка своим носком жива", "Глупой ищет мѣста, а разумнаго и в углу видно", "Далеко свинья от коня", "...мостишся, как коза на кровлю", "На ловца звѣрь бѣжит", "...начать за здоровья, а кончить за упокой", "Не имѣй ста рублей, как одного друга", "...не проси дождя, проси урожаю", "Стучит, шумит, гремит... А что там? Ко-

былья мертва голова бѣжит” тощо. У своїх творах Сковорода послуговується також сюжетами народних легенд (скажімо, “препростий” Марко перед дверима раю) та анекдотів (наприклад, розповідь про те, як дід і баба носили в мішку сонячне світло). Крім того, будучи чудовим музикантом, він знав найрізноманітніші українські народні пісні: від календарно-обрядових (притчу «Благодарный Еродій» філософ завершує словами з весняної пісні-гри «Мак»:

Соловечку, свѣтку, свѣтку! Че бывал же ты в садку, в садку?

Че видал же ты, как съют мак?

Вот так, так! съют мак. А ты, шпачку, дурак...) –

до ліричних, як уже згадувані «Ой ремезе, ремезоньку» чи «Ой не стій, вербо, над водою», та набожних. Сковорода знав також багато пісень літературного походження. Так, у діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною», процитувавши рядки “Зима преjde. Солнце ясно / Мыру откры лице красно...”, він зазначає: “Сія пѣснь есть из древних малороссійских, и есть милая икона, образующая весну. Она пространна”. Цю пісню справді можна віднайти в рукописних збірниках українських псалм та кантів першої половини XVIII століття.

Загалом, під оглядом мотивів, жанрів та образів, твори Сковорода глибоко закорінені в українській літературній традиції XVII–XVIII століть. Наприклад, свої “божественні пісні” він писав, спираючись на багатющий досвід попередньої української силабічної поезії. Це засвідчує бодай цитування Сковородою поетичних творів Феофана Прокоповича, Варлаама Лазевського, Георгія Кониського, а також загальна висока оцінка філософом доробку поетів “київської школи”. Так, у візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода цитує в трохи зміненому вигляді десять рядків Прокоповичевого «Епінікіона» (“Воспоим Господеви! О, Боже всесильный!..”), – зазначивши на берегах: “Сіи стихи суть из побѣдныя пѣсни Феофана Прокоповича, ректора Киевскія Академіи, трезязычнѣ воспѣвшаго царю *Петру*, побѣдившему под Полтавою градом. Почи президентом в Синодѣ. Вѣчная память!”. Окрім того, діалог «Потоп зміин» Сковорода завершує уривком із гратуляційних віршів Прокоповича до імператриці Анни Іоанівни:

Проч уступай, проч!

Печальная ночь!

Сонце всходит.

Свѣт воводит.

Свѣт воводит.

Радость рѣдит.

Проч уступай, проч!

Потопная ночь! –

а інші рядки з цієї-таки Прокоповичевої поезії (“Ты наш ясный свѣт, / Ты наш красный цвѣт, / Ты красота, / Ты доброта”) відлунюють у приспіві 21-ї пісні «Саду божественных пѣсней»: “О щастіе! наш ясный свѣт, / О щастіе, наш красный цвѣт”.

Слід згадати й про поетичний доробок учителів Сковороди в Києво-Могилянській академії Михайла Козачинського та Георгія Кониського. Попри те, що Сковорода ніде прямо не покликався на поезію Козачинського, у творах обох письменників можна знайти промовисті збіжності: досить порівняти, наприклад, сквородинську молитву-пісню “лицемірів” із «Брані архистратига Михаила со Сатаною»: “Боже, возстани, что спиши?..” – з молитвою Фарисея в «Трагедокомедіи» Козачинського, створеній 1734 року під час перебування автора в Карлівцях. Те саме можна сказати й про Георгія Кониського. Спільним для творчості Сковороди та Кониського є виразний антилібертинський пафос, оборона традиційної християнської моралі, новації в ділянці поетичного мистецтва тощо. Хоча Сковорода ніде не згадував свого вчителя, деякі сліди впливу Кониського в його творах можна добачити. Так, леонівські вірші Сковороди з діалогу «Бесѣда, нареченная двое...»:

Чиста птица голубица таков дух имѣет:
Буде мѣсто гдѣ не чисто, тамо не почіет.
Развѣ травы и дубравы, и сѣнь есть от зноя:
Там пріятно и прохладно мѣсто ей покоя –

є цитатою з курсу поезики Кониського.

З-поміж інших письменників кола Києво-Могилянської академії, що справили вплив на Сковороду, слід назвати Варлаама Лашцевського. У своїй візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода цитує по пам’яті чималу пісню (п’ять строф із початком шостої) «Плачущая неплоды» (“Кто даст мнѣ криль нынѣ? Кто даст посребренны?...”), зазначивши на берегах: “Сія пѣснь взята из трагедо-комедіи, нареченныя «Гонимая Церковь». Жена апокалипсная там, гонима зміем, поет пѣснь сію, или хор. Есть сіе милое твореніе Варлаама Лашцевскаго, учившаго в Кіевѣ и богословію с еврейским и еллинским языком, и бывшаго предводителем в послѣднем исправленіи Библии. Почи архимандритом Донским. Вѣчная память!”. А трохи далі Сковорода цитує й «Пѣснь побѣдную» (“Пой и воспой, коль благ Бог твой!..”) з цього-таки твору Лашцевського. Три строфи канта «Плачущая неплоды» Сковорода подає (зі змінами) також у діалозі «Потоп зміин».

Зі скарбниці сталих виражальних засобів українського літературного бароко Сковорода черпав і свої найулюбленіші образи: “море”, “берег”, “дзеркало”, “світ-театр” тощо. Навіть ті з них, які були взяті з репертуару філософсько-богословської чи риторичної топіки, можна збагнути лише на тлі “горизонту сподівань” старої української літератури. Наприклад, попри те, що картини “психомахі” є добре знайомими ще від часів Пруденція, сквородинське уявлення про глибинне ество духовного життя людини (“Каждый же человек состоит из двоих, противостоящих себя и борющихся начал, или естеств: из горняго и подлаго, сирѣчь из вѣчности и тлѣнія. Посему в каждом живут два демоны, или ангелы...: ангел благий и злый, хранитель и губитель, мирный и мятежный, свѣтлый и темный... Справтесея, о други мои, с собою, загляньте внутрь себе. Ей, сказую вам: увидите тайную борбу двоих мысленных воинств... Обѣ сіи арміи, как потоки от источников, зависят от таковых же, двоих своих начал: горняго и дожняго, от духа и плоти, от Бога и Сатаны, от Христа

и Антихриста”) належно увиразнюється тільки на тлі тих яскравих картин “духовної війни”, що їх змальовували у своїх творах Кирило Ставровецький, Іпатій Потій, Віталій Дубенський, Антоній Радивилівський, Феофан Прокопович, Дмитро Туптало, Симеон Полоцький, Іван Максимович, Стефан Яворський, Йоасаф Горленко чи Паїсій Величковський. Або взяти славнозвісну сквородинську сентенцію “Всякому городу нрав и права”. Дарма, що цю “посполиту приповідь” можна тлумачити, скажімо, як рефлекс латинського *lex et regio*⁵², – у старій Україні її вважали за річ питома українську. Не дурно ж бо “Що город, то норов” трапляється вже в першій збірці українських приказок та прислів’їв, яку на зламі XVII та XVIII століть уклав мандрований чернець Климентій Зиновій, а задовго до Климентія цю приказку, прямо покликаючись на звичаї та обичаї українців, використав Петро Могила у своєму польськокомовному богословсько-полемічному трактаті «Літос» (“кажуть же українці: що город, то норов”). З другого боку, такий украї далекий від світу українських “посполитих приповістей” сквородинський образ, як “Епикур – Христос”, теж постає на ґрунті старої української літературної традиції, а саме – моди тогочасних письменників розглядати сюжети поганської міфології та історії немовбито “другий Старий Заповіт” і порівнювати Христа з Орфеєм, Геркулесом, Персеєм, Фемістоклом чи Олександром Македонським. У всякому разі, Микола Сумцов мав усі підстави назвати Сквороду “останньою розкішною квіткою” культури старої України.

Своєю чергою творчість Сквороди справила значний вплив на нову українську літературу. Письменниками-“сквородинцями” були вже її зачинателі Іван Котляревський та Григорій Квітка-Основ’яненко. Скворода відіграв помітну роль і у творчості українських романтиків: Миколи Костомарова, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Гоголя. Наприклад, Шевченко ще з дитинства знав псалми Сквороди. Перегодом він читав і його листи, оприлюднені на сторінках «Українського вестника». Серед Шевченкових знайомих були Платон Лукашевич, син друга Сквороди Якима Лукашевича, та Олексій Капніст – син перекладача Сквороди Василя Капніста. Тож навряд чи випадково христологічні ідеї Шевченкових «Неофітів» так нагадують сквородинську “теологію хреста”, а картину людських “разнопутій”, що на ній засновується похмурий філософічний початок комедії «Сон»:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає..., –

Шевченко вперше побачив у псалмі “Всякому городу нрав и права...”.

Від часу появи багаліївського видання творів Сквороди (1894 р.) рецепція його ідей та образів новою українською літературою набуває ще більшого розмаху. Наприкінці XIX – на початку XX століття творчість Сквороди привертала пильну увагу

⁵² “Всякому краєві свій закон” (лат.).

таких видатних тогочасних письменників і публіцистів, як Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Марко Кропивницький, Іван Нечуй-Левицький, Микола Євшан, Андрій Товкачевський. А під час українських національно-визвольних змагань та “чорвоного Ренесансу” 1920-х років Сковорода поступово перетворюється на справжній символ нашої культури. На ту пору до Сковороди звертаються Павло Тичина й Михайло Івченко, Микола Хвильовий і Микола Зеров, Віктор Петров і Микола Філянський, Гнат Хоткевич і Валер’ян Поліщук. Відтоді й аж до сьогодні “сковородинство” є однією з визначальних рис нашого новітнього письменства. Назагал, коли мова заходить про традиції Сковороди в українській літературі XIX–XXI століть, слід згадувати також творчість Євгена Гребінки, Леоніда Глібова, Івана Карпенка-Карого, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Катрі Гриневицевої, Сергія Пилипенка, Михайла Драй-Хмари, Леся Курбаса, Івана Багряного, Остапа Вишні, Дмитра Донцова, Михайла Ореста, Євгена Маланюка, Миколи Бажана, Олекси Стефановича, Леоніда Мосендза, Юрія Клена, Максима Рильського, Василя Барки, Василя Мисика, Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко, Бориса Олійника, Миколи Вінграновського, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Василя Стуса, Валерія Шевчука, Ігоря Калинця, Романа Андріяшика, Олеся Бердника, Богдана Рубчака, Віри Вовк, Оксани Забужко, Юрія Андруховича, Євгена Пашковського, Івана Андрусяка, Назара Федорака, Тані Малярчук і багатьох інших. Та й сам образ Сковороди досить часто зринав у творах українських письменників від початку XIX століття. Першим його спробував був змалювати ще Василь Наріжний у своєму популярному романі «Російський Жільбляз» (1814 р.). Трохи перегадом Ізмаїл Срезневський друкує на сторінках «Московського наблюдателя» біографічну повість про Сковороду «Майоре, майоре!» (1836 р.). Улітку 1855 року, перебуваючи в Новопетровському укріпленні, Тарас Шевченко написав повість «Близнята», в якій Сковорода постає втіленням добрих традицій старої України. На початку 1870-х років Павло Білецький-Носенко оприлюднює в Києві свої «Приказки» (байки), у двох з яких зринає образ Сковороди («Мудрець да старшина військовий», «Сковорода»). Осмислення образу нашого філософа в художній літературі XIX століття завершує “староруська поема” Пантелеймона Куліша «Грицько Сковорода», над якою письменник працював упродовж 1890-х років. Серед найпомітніших художніх творів XX століття, в яких змальовано образ Сковороди, – поема-симфонія Павла Тичини «Сковорода» (1920–1940 рр.), імпресіоністична повість Михайла Івченка «Напоєні дні» (1924 р.), ліро-епічна поема Валер’яна Поліщука «Григорій Сковорода», котру сам автор назвав “біографічно-ліричним романом з перемінного болісного та веселого життя українського мандрованого філософа” (1929 р.), поема-ораторія Максима Рильського «Слово про рідну матір» (1942 р.), епопея Юрія Клена «Попіл імперій» (1943–1947 рр.), роман Василя Шевчука «Предтеча» (1969 р.), художній життєпис Івана Пільгука «Григорій Сковорода» (1972 р.), біографічна повість Івана Драча, Сергія Кримського та Мирослава Поповича «Григорій Сковорода» (1984 р.). Сюди належать також численні “сковородинські” поезії Василя Барки, Миколи Вінграновського, Платона Воронька, Михайла Драй-Хмари, Івана Драча, Ігоря Калинця, Юрія Косача, Ліни Костенко, Андрія Малишка, Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Івана Світличного, Василя Симоненка, Василя Стуса та інших.

Зрештою, значення творчості Сковороди виходить далеко за рамки української традиції. Його твори перекладено англійською, вірменською, грузинською, італійською, німецькою, польською, португальською, російською, словацькою, фінською, чеською та іншими мовами. Скажімо, уже на зламі XVIII–XIX століть вони стали відомі в російській літературі: Василь Капніст переклав по-російському 18-у пісню «Саду божественных пѣсней» «Ой ты, птичко жолтобоко...», а філософські трактати та діалоги читали в масонських колах Москви й Санкт-Петербурга, починаючи з 1780–90-х років. Про це свідчить хоч би діяльність Михайла Антоновського як президента Громади вихованців Московського університету та одного з фундаторів Товариства друзів словесних наук, чийми заходами 1798 року побачив світ діалог «Наркісс». Трохи перегодом Кондратій Рилеев (його дружина була з роду приятелів Сковороди Тев'яшових) вносить ім'я філософа до «Історичного словника російських письменників» (1818–1819 рр.), а в 1820–40-х роках публікації про Сковороду з'являються на сторінках численних періодичних видань: «Библиотека для чтения», «Журнал Министерства народного просвещения», «Иллюстрация», «Молва», «Москвитянин», «Московский наблюдатель», «Московский телеграф», «Отечественные записки», «Современник», «Телескоп», «Ученые записки Московского университета», «Bulletin du Nord». Ідеї Сковороди імпонували слов'янофілам і таким письменникам, як Микола Лесков, Лев Толстой, Володимир Соловйов, викликаючи негативну реакцію з боку радикалів-«західників» (Віссаріон Белінський, Олександр Герцен, Дмитро Писарев, Микола Чернишевський). Особливої популярності в Росії Сковорода набув за часів релігійно-філософського Ренесансу початку ХХ століття, коли Володимир Ерн назвав його «таємним батьком слов'янофільства» й почав розглядати як послідовників Сковороди цілу плеяду найвидатніших російських письменників, від Петра Чаадаєва, Івана Киреевського й Олексія Хом'якова до Федора Достоєвського, Федора Тютчева та В'ячеслава Іванова. Трохи раніше від Ерна ту саму думку висловлював і Павло Флоренський, розпочавши зі Сковороди вервечку оригінальних російських мислителів: «сковороди, хом'якови, толсті, достоєвські, соловйови, трубецькі, серапіони, мережковські, розанови та інші». З-поміж непересічних явищ російської літератури ХХ століття, які так чи так пов'язані зі Сковородою, слід назвати насамперед творчість Андрія Белого, Володимира Нарбута, Анатолія Марієнгофа, Михайла Булгакова, Миколи Заболоцького, Арсенія Тарковського, Венедикта Єрофеева та інших.

У другій половині ХІХ століття публікації про Сковороду починають з'являтися і в Західній Європі та Америці: 1875 року виходить стаття про Сковороду в 14-му томі енциклопедичного словника П'єра Лярусса, а в 1879 році на сторінках американського часопису «Appleton's Journal: a magazine of general literature» зринає згадка про нього, як про «козака й дивовижного християнського філософа та поета». Від кінця ХІХ століття інтерес до Сковороди на Заході стрімко зростає, і вже в 1920–30-х роках праці про нього доволі рясно з'являються в Італії, Німеччині, Польщі, Франції, Чехії, Румунії. Наприклад, своє передне слово до румунського перекладу нарису Александру Хашдеу «Григорій Варсава Сковорода» Еміль Грігораш розпочав так: «Торік я довідався від одного приятеля, що в бергсонівській Сорбонні читають лекції про українського філософа-містика Сковороду». З 1960-х років цей інтерес

перетворився на помітну галузку славістичних студій у всьому світі. Публікації про Сковороду можна знайти на сторінках численних видань – від широко званої славістичної періодики: «Die Welt der Slaven», «East European Quarterly», «Harvard Ukrainian Studies», «Journal of Ukrainian Studies», «Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze», «Slavia», «Slavia Orientalis», «Slavic Review», «Studia Ucrainica», «The Slavonic and East European Review», «Ukrainian Quarterly», «Ukrainian Weekly», «Zeitschrift für slavische Philologie» – до таких, як «Analele Universității București», «Histoire Épistémologie Langage», «Kamen'. Rivista di poesia e filosofia», «Lingua e letteratura», «Michigan Academician», «Orientalia Christiana Periodica», «Vedanta Quarterly: Message of the East» тощо.

На сьогодні світ сприймає Сковороду як одного з найглибших новочасних поетів-містиків, фундатора української “філософії серця”, мислителя, що вторував питомо східнослов'янську стежину осягнення реальності, або навіть як найбільшого після перших отців Церкви християнського філософа. У всякому разі, Сковорода є ключовою постаттю не лише в літературі українського бароко, але й у всій нашій духовній традиції від давнини до сьогодні. Як писав Дмитро Чижевський, Сковорода – це “останній представник українського духовного барока, з другого боку, він – український ‘передромантик’: але бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, Сковорода стоїть у центрі української духовної історії...”.

ГРИГОРІЙ СКОБОРОДА

ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

САД¹
БОЖЕСТВЕННЫХ ПЪСНЕЙ,
Прозябшій из зерн
Священнаго Писанія

ПЪСНЬ 1-я

Сложена 1757 лѣта, в сію силу:
“Блажени непорочн[и] в путь, ходящ[и] в законѣ Г[осподни]”².

Боится народ сойти гнить во гроб,
Чтоб не был послѣ участный,
Гдѣ горит огонь неугасный.
А смерть есть святая, кончит наша злая,
Изводит злой войны в покой.
О смерть сія свята!

Не боится совѣсть чиста ниже перуна³ огниста, ни!
Сей огнем адским не жжется,
Сему жизнь райска живется.
О грѣх-то смерть родит! живу смерть наводит.
Из смерти ад, душу жжет глад.
О смерть сія люта!

Блажен! о блажен! кто с самых пелен
Посвятил себе Христови,
День, ночь мыслит в его словѣ,
Взяв иго благое и бремя легкое⁴,
К сему обык, к сему навик.
О жребій сей святыи!

Кто сея отвѣдал сласти, вѣк в мірски не
Может пасти, ни!
В наготах, в бѣдах не скучит.
Ни огонь, ни меч не разлучит.
Все сладость разводит. На сердце не всходит.
Развѣ тому, естли кому
Дал знать искус драгій.

Христе, жизнь моя, умерый за мя!
Должен был тебѣ начатки
Лѣт моих, даю остатки.
Сотри сердца камень⁵. Зажжи в нем твой пламень.
Да смерть страстям и злым сластям,
Живу тебѣ мой свѣт.

А как от грѣхов воскресну, как одѣну плоть небесну,
Ты в мнѣ, я в тебѣ вселюся,
Сладости той насыщуся,
С тобою в бесѣдѣ, с тобою в совѣтѣ,
Как дня заход, как утра восход.
О! се златых вѣк⁶ лѣт!

Конец.

ПѢСНЬ 2-я⁷

Из сего зерна:

“По землѣ ходяще, обращеніе имама на небесѣх”⁸.

*

Остав, о дух мой, вскорѣ всѣ землянии мѣста!
Взойди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет Свята,
Гдѣ покой, тишина от вѣчных царствует лѣт.
Гдѣ блещит та страна, в коей неприступный свѣт⁹.

*

Остав земны печали! и суетность мірских дѣл.
Будь чист, хоть на час малый, дабы ты выспрѣ возлетѣл.
Гдѣ Яковль Господь, гдѣ невечерня Заря.
Гдѣ весь Ангелскій род лице его выну зрят¹⁰.

*

Се силоамски воды! омый скверну от очес¹¹.
Омый всѣ членов роды, дабы возлетѣть до небес.
Ибо сердцем не чист не может Бога узрѣть.
И нелзя до сих мѣст земленному долетѣть¹².

*

Душа наша тѣлесным не может довольна быть.
Она только небесным горит скуку насытить.
Как поток к морю скор, как сталь к магниту¹³ прядет,
Пламень дрожит до гор, так дух наш к Богу взор рвет.

*

Кинь весь мѣр¹⁴ сей прескверный. Он-то вточь есть
темный ад.
Пусть летит невѣж враг черный. Ты в горный
возвысись град.
И по землѣ ходя, вселися на небесах,
Как учит Павел ты в своих чистых словесах¹⁵.

*

Спѣши ж во вѣчну радость крыльми умными отсель¹⁶.
Ты там обновиш радость, как быстропарный орел¹⁷.
О треблаженна стать! всего паче словесе.
Кто в свой ум может взять? развѣ спешдѣй с небесе.

Конец.

ПѢСНЬ 3-я

Из сего сѣмени:

“Прорастит земля былїе травное”¹⁸.

Сирѣчь: “Кости твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют” (Исаїа)¹⁹.

*

Весна любя ах пришла! Зима люта ах прошла!
Уже сады расцвѣли и соловьев навели.

*

Ах ты печаль! прочь отсель²⁰! не безобразь красных сел.
Бѣжи себѣ в болота, в подземныи ворота.

*

Бѣжи себѣ проч во ад²¹! не для тебе рай и сад.
Душа моя процвѣла и радостей навела.

*

Щаслив тот и без утѣх, кто побѣдил смертный грѣх.
Душа его – Божій град. Душа его – Божій сад.

*

Всегда сей сад даст цвѣты, всегда сей сад даст плоды.
Всегда весною там цвѣтет. И лист его не падет.

*

О Боже мой! ты мнѣ град. О Боже мой! ты мнѣ сад.
Невинность мнѣ – то цвѣты. Любовь и мир – то плоды.

*

Душа моя есть верба. А ты еси ей вода.
Питай мене в сей водѣ. Утѣш мене в сей бѣдѣ.

*

Я ничего не боюсь. Одних грѣхов я страшусь.
Убій во мнѣ всякій грѣх. Се! ключ моихъ всѣхъ утѣх.

Конец.

ПѢСНЬ 4-я

Рождеству Христову. Из сего зерна:

“С нами Бог! Разумѣйте, языцы”²². Сирѣчь:

“Помаза нас Бог духом”²³. “Посла духа Сына своего в сердца наша”²⁴.

*

Ангелы, снижайтесь. Ко землѣ сближайтесь.
Господь бо, сотворшій вѣки, живет нынѣ с челоуѣки.
Станте с хоромъ вси соборомъ,
Веселитесь! яко с нами Бог²⁵.

*

Се час исполняется! се Сынъ посылается!
Се лѣта пришла кончина! се Богъ посылаетъ Сына.
Деньъ приходит. Дѣва родит.
Веселитесь! яко с нами Бог.

*

Обѣщанъ пророками, отчими нароками.
Рѣшитъ в послѣднѣя лѣта. Печать новаго завѣта.
Духъ свободы внутрь насъ родитъ.
Веселитесь! яко с нами Бог.

*

Данілов каменю²⁶! из купины пламеню²⁷!
Не сѣченный отпадаеш! огонь сѣна не поपालяеш!
Се наш камень! се наш пламень!
Веселитесь! яко с нами Бог.

*

Расти ж Благодатию, новый наш ходатаю!
Расти, да возможеш стати, да попалиш супостаты.
Да вселенну, зря спасенну,
Веселимся вси, яко с нами Бог!

*

Мы ж тебѣ рожденному, Гостеву Блаженному,
Сердца всѣх нас отвержаем, в душевный дом призываем.
Пѣснь спѣвая, восклицая,
Веселящаяся, яко с нами Бог.

Конец.

ПѢСНЬ 5-я²⁸

Рожд[еству] Христову. Из сего зерна:
“Роди сына своего первенца, и повит его, и положи его в яслех”²⁹.

*

Тайна странна и преславна!
Се вертеп вмѣсто небес!
Дѣва херувимов главна,
И престолом вышним днесъ.
А вмѣщен тот в яслѣх полно,
Коего есть не довольно
Вмѣститъ и небо небес³⁰.

*

О блаженны тѣи очи!
Что на сію тайну зрят³¹.
Коих в злой мірской полночи
Привела к Богу заря.
Ангелскій ум тайну видит,
А плотскій муж ненавидит.
Та бо всѣм им буйство есть.

*

Мы же секрет сей небесный
Всегорящим сердцем чтим
И хоть как скот безсловесный
Из под Христа съно ядим.
Поколь в мужа совершенна
Взросши³², возможем блаженна
Самаго Бога вкусить.

[Конец.]

ПѢСНЬ 6-я

В конец сего:

“Испусти змій за женою из уст своих воду яко рѣку, да ю в рѣцѣхъ потопит”³³.
“Той сотрет тебѣ главу”³⁴.

*

Вонми небо и земля³⁵! нынѣ ужаснися.
Море безднами всѣми согласно двигнися.
И ты, быстротекущій, возвратися, Йордане³⁶.
Прійди скоро крестити Христа, Йоанне³⁷!

*

Краснозрочныя лѣса, стези отворите.
Предитечу Йоанна ко Христу пустите.
Земныи же языци, купно с нами всѣ ликуйте,
Ангелскія хоры, вси в небѣ торжествуйте.

*

Снійде Спас во Йордан, ста в его глубинѣ,
Се снійде на-нѣ и Дух Свят в видѣ голубинѣ³⁸.
Сей есть Сын мой возлюбленный, Отец из облак вѣщаше.
Сей Мессія обновит естество все ваше³⁹.

*

Освяти струи и нам. Змійю сотри главу.
Духа твоего, Христе, росу даждь и славу.
Да не потопит нас Змій. И мы всѣ от земна края
Да почити полещем до твоего рая.

Конец.

ПѢСНЬ 7-я

Воскресенію Христову. Из сего зерна:
“Единїи же надесеяте ученицы идоша в Галїлею, в гору, аможе повелѣ им
Иисус”⁴⁰. Пасха!

*

Кто ли мене разлучит от любви твоей?
Может ли мнѣ наскучить дивный пламень сей?
Пусть весь мір отбѣжит!
Я буду в тебѣ жить,

О Иисусе!

*

Веди мене с тобою в горній путь на крест.
Рад я жить над горою. Брошу долню персть.
Смерть твоя – мнѣ живот.
Желчь твоя – сластей род.

О Иисусе!

*

Язвы твои суровы – то моя печать.
Вѣнец мнѣ твой терновый – славы благодать.
Твой сей поносный Крест,
Се мнѣ хвала и честь.

О Иисусе!

*

Зерно пшенично в нивах естли согнїет,
Внѣшность естли нежива, нов плод внутрь цвѣтет.
За один старый клас
В грядущій лѣтній час

сторичный даст плод⁴¹.

*

Сраспни мое ты тѣло, спригвозди на крест.
Пусть буду звнѣ не цѣлой, дабы внутрь воскрес.
Пусть внѣшний мой изсхнет!
Да новый внутрь цвѣтет.

Се смерть животна⁴².

*

О новый мой Адаме⁴³! о краснѣйшїи сын!
О всегосвѣтный сраме! о буйство Аѡин⁴⁴!

Под буйством твоим – свѣт!
Под смертью – жизнь без лѣт.

Коль темный закров!

Конец.

ПѢСНЬ 8-я

Воскресенію Христову. Из сего зерна:
“О! о! Бѣжите на горы!” (Захарія)⁴⁵. “Востани, спяй”⁴⁶. “Покой даст Бог на
горѣ сей” (Исаіа)⁴⁷.

*

Объяли вокруг мя раны смертоносны.
Адовы бѣды обойшли несносны⁴⁸.
Найде страх⁴⁹ и тма. Ах година люта!
Злая минута!

*

Бодет утробу терн болѣзни твердый.
Скорбна душа мнѣ, скорбна даже к смерти.
Ах кто мя от сего часа избавит?

Кто мя исправит?

*

Так Африканскій страждет елень скорый.
Он птиц быстрѣ пить спѣшит на горы.
А жажда жжет внутрь, насыщена гадом
И всяким ядом⁵⁰.

*

Я на Голгоѳу поскорю, поспѣю.
Там висит врач мой меж двою злодѣю⁵¹.
Се Іоанн⁵² здѣ при крестѣ рыдает!

Крест лобызает.

*

О Иисусе! о моя отрадо!
Здѣ ли живеши? о страдалцев радость!
Дажь спасительну мнѣ цѣльбу в сей страсти.
Не даждь вѣк пасти.

Конец.

ПѢСНЬ 9-я

Святому Духу. Из сего:

“Дух твой благій наставит мя на землю праву”⁵³. “Снизшед, языки слія”⁵⁴.

“Разгласная возшумѣ”⁵⁵.

*

Голова всяка свой имѣет смысл.
Сердцу всякому своя любовь.
И не однака всѣм живущим мысль.
Тот овец любит, а тот козлов.
Так и мнѣ вольность одна есть нравна,
И безпечальный, препростый путь.
Се моя мѣра в житіи главна.
Весь окончится мой циркуль⁵⁶ тут.

*

Ты, святой Боже и вѣков творец,
Утверди сіе, что сам создал.
При тебѣ может все в благій конец
Так попасть, как к магниту сталь.
Аще ж не право зрит мое око,
Ты мене, Отче, настави здѣсь.
Ты людских видиш, сидяй высоко,
Разных толь мнѣній безщетну смѣсь⁵⁷.

*

Тот на восточный, сей в вечерній край
Плывет по щастье со всѣх вѣтрил.
Иной в полночной странѣ видит рай,
Иный на полдень путь свой открыл.
Один говорит: вот кто-то косит!
А другій спорит: се ктось стрижет⁵⁸.
А сей “у воза пять кол” голосит⁵⁹.
Скажи: кій бѣс нам в прах мысль сѣчет.

Конец.

ПѢСНЬ 10-я⁶⁰

Из сего зерна:

“Блажен муж, иже во премудрости умрет и иже в разумѣ своемъ поучается
святѣни” (Сирах)⁶¹.

*

Всякому городу нрав и права.
Всяка имѣет свой ум голова⁶².
Всякому сердцу своя есть любовь.
Всякому горлу свой есть вкус каков.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Петр для чинов углы панскіи трет.
Федька купец при аршинѣ все лжет.
Тот строит дом свой на новый манѣр.
Тот все в процентах, пожалуй, повѣрь.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Тот непрестанно стягает грунта.
Сей иностранны заводит скота.
Тѣ формируют на ловлю собак.
Сих шумит дом от гостей, как кабак.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Строит на свой тон юриста права.
С диспут студенту трещит голова.
Тѣх беспокоит Венерин⁶³ Амур⁶⁴.
Всякому голову мучит свой дур.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
Как бы умерти мнѣ не без ума.

*

Смерте страшна! замашная косо!
Ты не щадишь и царских волосов.
Ты не глядишь, гдѣ мужик, а гдѣ царь⁶⁵,
Все жереш так, как солому пожар.

Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совѣсть, как чистый хрусталь⁶⁶.

Конец.

ПѢСНЬ 11-я

В конец сего:

“Бездна бездну призывает”⁶⁷. Сирѣчь: “В законѣ Господни воля его”⁶⁸. “Дал бы ти воду живу”⁶⁹, волѣ волю и безднѣ твоей бездну мою⁷⁰.

*

Нелзя бездны окіана горстью персти забросать.
Нелзя огненнаго стана скудной каплѣ прохладать.
Возможет ли в темной яскинѣ гулять орел.
Так, как в поднебесный край вилетѣв онь отсель?
Так не будет сыт плотским дух.

*

Бездна дух есть в человѣцѣ, вод всѣх ширшій и небес.
Не насытишь тѣм во вѣки, что плѣняет зрак очес.
Отсюду-то скука. Внутрь скрежет, тоска, печаль.
Отсюду несытость. Из капли жар горшій всталь.
Знай! не будет сыт плотским дух.

*

О роде плотскій! Невѣжды! доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды! взглянь выспрь, на небесну
твердь.

Чему ты не ищеш знать, что то зовется Бог?
Чему не толчеш, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездна бездну удволит вдруг⁷¹.

Конец.

ПѢСНЬ 12-я

Из сего зерна:

“Блажени нищїи духом”⁷². Сїесть: “Премудрость книжника во благовременїи празднества, и умаляйся дѣянїем своим упремудрится” (Сирах)⁷³. “Упразднитесь и разумѣйте...”⁷⁴

*

1. Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить.
Буду вѣкъ мой коротати, гдѣ тихо время бѣжит.
О дуброва! о зелена! о мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна. В тебѣ покой, тишина.
*
2. Города славны, высоки, на море⁷⁵ печалей пхнут.
Ворота красны, широки, в неволю горьку ведут.
О дуброва! о зелена! и прочая.
*
3. Не хочу ѣздить на море, не хочу красных одеж.
Под сими крыется горе, печали, страх и мятеж.
О дуброва! и прочая.
*
4. Не хочу за барабаном ити, плѣнять городов.
Не хочу и штатским саном пугать мѣлочных чинов.
О дуброва! и прочая.
*
5. Не хочу и наук новых, кромѣ здраваго ума.
Кромѣ умностей Христовых, в коих сладостна дума.
О дуброва! и прочая.
*
6. Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды.
Нищета мнѣ есть прїятель, давно мы с нею сваты.
О дуброва! и проч[ая].
*
7. Со всѣх имѣнїи тѣлесных – покой да воля свята.
Кромѣ вѣчностей небесных, одна се мнѣ жизнь свята.
О дуброва! и проч[ая].
*
8. А естли до сих угодїи и грѣх еще побѣдить,
То не знаю, сей выгоды возможет ли дугче быть.
О дуброва! и проч[ая].

*

9. Здравствуй, мой милый покою! Во вѣки ты будешь мой.
Добро мнѣ быти с тобою: ты мой вѣк будь, а я твой.
О дуброва! о свобода! в тебѣ я начал мудрѣть.
До тебе моя природа, в тебѣ хочу и умрѣть.

Конец.

ПѢСНЬ 13-я⁷⁶

Из сего:

“Изыдите от среды их...”⁷⁷ “Прійди, брате мой, водворимся на селѣ”⁷⁸.
“Тамо роди тя мати твоя” (ПѢСНЬ ПѢСНЕЙ)⁷⁹.

*

Ах поля! поля зелены!
Поля цвѣтами распещренны!
Ах долины! яры!
Круглы могилы! бугры!

*

Ах вы вод потоки чисты!
Ах вы берега трависты!
Ах ваши волоса! вы кудрявые лѣса.

*

Жайворонок меж полями,
Соловейко меж садами.
Тот, выпрь летя, сверчит, а сей на вѣтвах свистит.

*

А когда взойшла денница,
Свищет в той час всяка птица.
Музыкаю воздух растворенный шумит вкруг.

*

Только солнце выникает,
Пастух овцы выганяет.
И на свою свирѣль выдает дрожливый трѣль⁸⁰.

*

Пропадайте думы трудны!
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком.

Конец.

ПѢСНЬ 14-я

Древняя малороссійска, о суетѣ и лести мірской.

В сей силѣ:

“На стражи моей стану, и възду на камень” (Аввакум)⁶¹.

Обновленна в 1782 лѣтѣ.

1.

Коликая слава нынѣ?

Зри на буйность в сей годинѣ!

О Израиль! гидры звѣря^a,

Коль велика в оном мѣра,

Нужно разумѣти.

2.

Нынѣ скипетр и булава.

Утро вставши худа слава.

Сердце пробождает сквозѣ.

Руцѣ связанны и нозѣ.

Как избѣгнуть сѣти.

3.

Днесь пїяна скачет воля,

Утро вставши – тщетна доля.

О Израиль! водна звѣря⁶²

Камо цѣль ведет и мѣра?

Нужно что прозрѣти.

4.

Сирен лестный окіана⁶³!

Сладким гласом обаянна.

Бѣдная душа на пути

Хощет навсегда уснути,

Не доплывши берега.

^a Проглашает придревнею басню о семиглавной Змеѣ, именуемой гидра, сирѣчь Змій водный. Со Зміем сим боролся древній герой Ираклій⁽¹⁾. Отсѣчена одна глава. Вдруг на то мѣсто произрастало двѣ или три. Что дѣлать? Ираклій с помощію друга своего Юлея⁽²⁾ разженным желѣзом прижег каждую голову. И так почил от брани.

⁶ Сирен. Еллински Σειρήν, сирѣчь путо, оковы⁽³⁾. Сей урод прекрасным лицом и сладчайшим гласом привлекает к себѣ и сон наводит мореплавателям. Здѣсь они, забыв путь свой и презрѣвъ гавань и отечество, разбивают на подпотопныя камни корабли.

5.

Плоть! мір! О насытый аде!
Все тебѣ яд, всѣм ты яде!
День, ноць челюстями зѣваеш.
Все без взгляду поглощаеш.
Кто избѣжит сѣти?

6.

Се пучина, всѣх есть жруща!
Се есть челюсть, всѣх ядуща!
О Израиль! Кита^в звѣря,
Се тебѣ толк, мѣть и мѣра!
Плоть не насыщает.

7.

Ах простри бодро вѣтрила!
И ума твоего крила.
Пловущи по бурном морю[†],
Возведи зѣницы в гору⁸³,
Да путь потечет прав.

8.

Лутче жити во пустынѣ,
Затворившись во яскинѣ,
Пребывать в мѣстах безвѣстных
И не слышать гласов лестных.

9.

Будь ты мнѣ Ираклій тщивый.
Будь Иона прозорливый.

^в Кит значит страсть. Что есть страсть? Есть то же, что смертный грѣх. Но что есть грѣх? Грѣх есть мучительная воля. Она-то есть сребролюбіе, честолюбіе, сластолубіе. Сія-то гидра и кит пожирает и мучит на морѣ міра сего всѣх. Она же то есть и ад. Блажен! кто нѣсть раб сему трегубому языку. Помяни 7 грѣхов⁽⁴⁾. Сіесть 7 мучительных мыслей, и увѣси гидру. Не вѣси ли, яко мысль есть зерно и глава дѣлу? “Омерзишася в начинаніих своих”⁽⁵⁾.

[†] Житіе наше есть море, тѣлишко – лоточка. Мысли есть вѣяніе вѣтров. Гавань есть блаженство⁽⁶⁾. Кошь же красна рѣчь сія! Ума твоего крила... Птица бо есть сердце наше, и аще оно не увязло, можем воспѣть и мы: “Душа наша яко птица избавися...”⁽⁷⁾.

Главы попали зміины.

Китовой из блевотины

Выскочь мнѣ на кефу^А.

Конец.

ПѢСНЬ 15-я

Великой Субботѣ, из сего зерна:

“Почи Бог в день седмый”⁸⁴. “Аще внидут в покой мой”⁸⁵.

*

Лежиш во гробѣ. Празднуеш Субботу
По трудах тяжких. По кровавом поту⁸⁶.
Князь никоих дѣл в тебѣ не имѣет.
Князь сего міра, что всѣми владѣет.
О неслыханны се слѣды!
О новый роде побѣды!
О сыне Давидов⁸⁷!

^А Кифа, правдивѣе же кѣфа, есть слово еврейское. Еллински: пѣтра, и есть каменная гора; польски: скала. Она часто кораблям бывает пристань с городом. Сей есть образ блаженства, мѣста злачнаго, гдѣ человек от китов, от сирен и от волнений мірских упокоевается. По оному: “На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя...”⁽⁸⁾. Сіе имя кифа дает Христос Петру верховному⁽⁹⁾. Дячего? Дятого, что и то и другое обитает в сердцѣ; сердце же, а не плоть, есть истинным человеком. Чистое сердце, святыня, блаженство, истинный человек – есть тожде. Сего ради всякій христіанин, имущій сердце чисто, есть и сын голубов, и кифа. Но Петр святыи между всею Церковію есть и архи-кифа⁽¹⁰⁾, и архи-бар-іона⁽¹¹⁾, яко верховный предстоятель Церкви. Аввакум стоит на собственной своей стражѣ: “На стражи моей стану, и възду на кифу”⁽¹²⁾. Петр же и о стадѣ, порученном и утвержденном на нем, бдит. Блевотина есть то нечистое сердце, пѣнящееся и клокочущее, аки морскими волнами, похотѣми мірскими. Они суть честолюбіе, среброл[юбіе], сластол[юбіе]. В то время сердце есть ад и змій, изблевающій горькія и скверныя оныя воды: “Волнуются нечестивыи и почити не возмогут”⁽¹³⁾. “Гроб отверст гортань их”⁽¹⁴⁾. Все сіи во Святом Писмѣ не только китами и зміями, но и псом, изблевающим и на блевотину возвращающимся, и мочащим к стѣнѣ, сіесть испущающим урину, образуются. Рѣки бо сердца их суть урына и вода неключима, раздѣляемая от вод оных: “Раздѣли Бог между водою”⁽¹⁵⁾. “Рѣки от чрева его истекут воды живы”⁽¹⁶⁾. “Отрыгну сердце мое слово благо”⁽¹⁷⁾. Вся бо Церковь, утвержденная на кефѣ, поет: “Господь пасет мя”⁽¹⁸⁾. “На водѣ покойнѣ воспита мя”⁽¹⁹⁾. И вси они суть Иракліи оныи: “Лучшій муж долготерпѣлив, нежели разоряяй грады”⁽²⁰⁾, сіесть державу имущій над страстѣми. “Сотворил еси нас Богови нашему цари и іереи”⁽²¹⁾.

*

Сыне Давидов! Лазаря воззавый⁸⁸,
Из мудростей земных, до небесной славы.
Убій тѣлесну и во мнѣ работу.
Даждь мнѣ с тобою праздновать Субботу.
Даждь мнѣ ходить в твои слѣды.
Даждь новый род сей побѣды.
О сыне Давидов!

Конец.

ПѢСНЬ 16-я

В сію силу:

“Дугу мою полагаю во облацѣ”⁸⁹.

*

Прошли облака. Радостна дуга сіяет.
Прошла вся тоска. Свѣт наш блистает.
Веселіе сердечное есть чистый свѣт ведра^a,
Если миновал мрак и шум мірскаго вѣтра⁹⁰.

*

О прелестный мір! Ты мнѣ окіан, пучина⁹¹.
Ты мрак, облак, вихр, тоска, кручина.
Се радуга прекрасная⁹² мнѣ ведро блистает.
Сердечная голубочка мнѣ мир вѣщает⁹³.

*

Прощай, о печаль! прощай! прощай, зла утроба!
Я на ноги встал, воскрес от гроба.
О отрасли Давидовска! Ты брег мнѣ и кифа,
Ты радуга, жизнь, ведро мнѣ, свѣт, мир, олива.

Конец.

^a Ведро значит небесную свѣтлость и чистоту воздуха, войшло в славянскій язык из еллинскаго. У них свѣтлость воздуха глаголется:

τὸ φαίδρον οὐρανοῦ⁽²²⁾.

ПѢСНЬ 17-я

“Житейское море, воздвигаемое зря”⁹⁴, и проч[ая].

*

Видя житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Разслаб, ужаснулся, поблѣд.
О горе сущим в нем!

*

Возвратил я бѣдный бѣг мой вскорѣ,
Чтоб не скрытись с фараоном в морѣ⁹⁵.
Се к пристани тихой бѣжу
И воплем плачевным глашу,
Воздѣв горѣ рущѣ.

*

О Христе! не даждь сотлѣть во адѣ!
Даждь мнѣ в твоём жить небесном градѣ.
Да не повлечет мя в свой слѣд
Блудница мір, сей темный свѣт.
О милости бездно!

Конец.

ПѢСНЬ 18-я

“Господь гордым противится, смиренным же дает благодать”⁹⁶.

*

Ой! ты птичко жолтобоко⁹⁷,
Не клади гнѣзда высоко.
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ.
От! ястреб над головою
Висит, хочет ухватить.
Вашею живет он кровью
От! от! кохти он острит.

*

Стоит явор над горою,
Все кивает головою.
Буйны вѣтры повѣвают,
Руки явору ламают⁹⁸.
А вербочки шумят низко,
Волокут мене до сна.
Тут течет поточок близко:
Видно воду аж до дна.

*

На что ж мнѣ замышляти,
Что в селѣ родила мати?
Нехай у тѣх мозок рвется,
Кто высоко в гору дмется.
А я буду себѣ тихо
Коротати милый вѣк.
Так минет мене все лихо,
Щаслив буду человек.

Конец.

ПѢСНЬ 19-я

В сей конец:

“Нѣсть наша брань к плоти и крови...”⁹⁹ “Попереши льва и змія...”¹⁰⁰
“Воспріимите, и мечь духовныи, иже есть Глагол Божій”¹⁰¹.

*

Ах ты тоска проклята¹⁰²! о докучлива печаль!
Грызеш мене измлада, как моль платья¹⁰³,
как ржа сталь¹⁰⁴.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!
Гдѣ ли пойду, все с тобою, вездѣ всякій час.
Ты, как рыба с водою¹⁰⁵, всегда возлѣ нас.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

*

Звѣряку злу заколеш, если возьмеш острый нож.
А скуки не побореш, хоть меч будет и хорош.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

Добросердечное СЛОВО колет сих звѣрей.
Оно завсегда готово внутрь твоих мыслей.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

*

Христе! ты меч небесный¹⁰⁶ в плоти нашае ножнах.
Услыши вопль наш слезный. Пощади нас в сих звѣрях.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!
Твой нам свышше глас пресладкій, аще возревет,
Как молнія, полк всѣх гадких звѣрей ражженет.
Прочь ты скука! прочь ты мука! с дымом, с чадом¹⁰⁷.

Конец.

Сложена 1758 года в степах переяславских, в селѣ Кавраѣ¹⁰⁸.

ПѢСНЬ 20-я

Нареченная Сигор¹⁰⁹.

В сем маленьком, но высококом градикѣ пирует Лот со дщерьми. “Во градѣ
Бога нашего, в горѣ святѣй его”¹¹⁰. “Уподоблю его мужу мудру, основавшему
храмину свою на камени”¹¹¹. “Кто взыдет на гору Господню...”¹¹²

*

Кто сердцем чист и душею,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.
Непорочность – то его броня,
И невинность – алмазна стѣна.
Щит, меч и шлем ему сам Бог.

*

О міре! Мір безсовѣтный!
Надежда твоя в царях?
Мнишь, что сей брег безнавѣтный?
Вихрь развѣет сей прах¹¹³.
Непорочность – се тебѣ Сигор!
И невинность – вот небесный двор!
Там полещи! и там почій¹¹⁴!

*

Сей свят град бомб не боится,
Ни клеветничіих стрѣл,
И хитрых мин не страшится,
Всѣгда цѣл и не горѣл.
Непорочность есть то Адамант¹¹⁵,
И невинность есть святой то град.
Там полещи! и там почій!

*

В сем градѣ и врагов люблят,
Добро воздая врагам.
Для других здравіе гублят,
Не только добры другам.
Гдѣ ж есть оный толь прекрасный град?
Сам ты град, з души вон выгнав яд.
Святому Духу храм и град.

Конец.

ПѢСНЬ 21-я

В конец сего:

“Возвѣсти ми, егоже возлюби душа моя, гдѣ пасеши? гдѣ почиваеши в полудне?”¹¹⁶

*

Щастіе¹¹⁷, гдѣ ты живеш? Горлицы, скажите.
В полѣ ли овцы пасеш? Голуби, взвѣстите.
О щастіе! наш ясный свѣт.
О щастіе! наш красный цвѣт¹¹⁸.
Ты Мати и Дом. Появися, покажися.

*

Щастіе, гдѣ ты живеш? Мудрыи, скажите.
В небѣ ли ты пиво пьешь? Книжники, взвѣстите.
О щастіе! наш ясный свѣт.
О щастіе! наш красный цвѣт.
Ты Мати и Дом. Появися, покажися.

*

Книжники се всѣ молчат! птицы тож всѣ нѣмы.
Не говорят, гдѣ есть мать, мы же всѣ не вѣмы.
О щастіе и прочая.

*

Щастія нѣт на землѣ. Щастія нѣт в небѣ.
Не заключилось в углѣ, индѣ искать требѣ.
О щастіе и прочая.

*

Небо, земля и луна, звѣзды всѣ прощайте!
Всѣ вы мнѣ гавань дурна, вперед не ожидайте.
О щастіе и прочая.

*

Всѣ я минул небеса, негли вдаль обрящу.
И преисподняя вся, негли его срящу.
О щастіе и проч[ая].

*

Се мой любезный прескор! скачет младый елень.
Вышше небес, вышше гор, крын¹¹⁹ мой чист, нов, зелен.
О щастіе! мой свѣт ясный!
О щастіе! мой цвѣт красный!
Ты Мати и Дом. Нынѣ вижу! нынѣ слышу.

*

Сладость его есть гортань, очи голубины.
Весь есть любовь и Харрань¹²⁰, руцѣ кристаллины.
О щастіе и проч[ая].

*

Не прикасайся ты мнѣ, абіе мя срящешь.
Не обрѣтай мя извнѣ, абіе обрящешь.
О щастіе и проч[ая].

*

Ах! обрати мнѣ твой взор. Он мя воскресилет.
Вышше стихій, выше гор. Он мя оперяет.
О щастіе и пр[очая].

*

Сядем себѣ, брате мой, сядем для бесѣды.
Сладок твой глагол живой, чистит мнѣ всѣ бѣды.
О щастіе! мой свѣт ясный!
О щастіе! мой цвѣт красный!
Ты Мати и Дом. Днесь ты вижу, днесь ты слышу.

*

В полдень ты спиш на горах, стадо пасеш в кринах,
Не в Гергесенских полях¹²¹ и не в их долинах.
О щастіе и проч[ая].

Конец.

ПѢСНЬ 22-я¹²²

“Помни послѣдняя твоя, и не согрѣшиши” (Сирах)¹²³.
“Есть путь, мнящійся быти прав, послѣдняя же его Ад” (Притч[и])¹²⁴.

*

Распрости вдаль взор твой и разумны лучи.
И конец послѣдній поминай.
Всѣх твоих дѣл в кую мѣт стрѣла улучит?
Наблюдая всѣх желаній край.
На коих вещах основал ты дом?
Естли камень, то дом соблюдет.
Естли ж на пѣскѣ, твоих стать хором,
От лица земли вихр разметет.

*

Всяка плоть пѣсок есть, и мірска вся слава,
И его вся омерзѣет сласть.
Возлюби путь ускій¹²⁵. Бѣгай обща нрава.
Будь твоя, Господь, с Давидом часть^а.
Естли нужно есть вернуться в Сіон^б,
То зачем тебѣ в мір снисхождать?
Путь опасен есть во Іерихон^в.
Живи в градѣ, иже всѣх нас мать¹²⁶.

*

^а “Часть моя еси, Господи...”⁽²³⁾. “Боже сердца моего, и часть моя, Боже, во вѣк”⁽²⁴⁾.

^б Сіон – слово еврейское. Значит то же, что Еллински: Πύργος, Σκοπία, рим[ски] Specula. Так назывался Іерусалимскій замокъ. Славенск[и] зор, стража, горница.

^в Іерихон градъ есть образъ суетнаго міра сего и лестнаго⁽²⁵⁾. Онъ широкій, сирѣчь роскошнымъ путемъ водитъ юныхъ в разбойники, сіестъ в челюсти Зміины и гидрыны, в смертныя грѣхи. Quaeenam maxima Peccatoribus roena? Ipsum Peccatum⁽²⁶⁾. Ничтоже есть злѣе грѣха, и жала убо его ничтоже ни в сем, ни в ономъ вѣцѣ мучительнѣе. “Жало же смерти грѣх”⁽²⁷⁾. “Грѣхопаденія кто разумѣет”⁽²⁸⁾? Блаженъ той един, кто разумѣет. “Блаженъ муж, иже на пути грѣшныхъ не ста”⁽²⁹⁾. “Открый очи мои...”⁽³⁰⁾.

Если ж опустился ты в сію дорогу,
Бог скорѣе путь да преградит!
Ибо знаеш, что снїйшовши в бездну многу,
То ум в безднѣ зол наш не радит.
О ты! иже все дух тойжде еси
И число твоих не скудѣет лѣт,
Ты разбойничи в нас духи смѣси!
Пусть твоя сокрушит буря сътъ.

Конец.

ПѢСНЬ 23-я

Из сего: "Изчезоша в суетѣ днїе..."¹²⁷ "Искупующе время..."¹²⁸
"Упразднитеся и разумѣйте..."¹²⁹

*

О дражайше жизни время!
Коль тебя мы не щадим¹³⁰!
Коль так, как излишне бремя,
Всюду мещем, не глядим!
Будто прожитый час возвратится назад.
Будто рѣки до своих повернутся ключей.
Будто в наших руках лѣт до прибавки взятъ.
Будто наш з безчисленных составленный вѣк дней.

*

Для чего ж мы жить желаем,
Лѣт на свѣтѣ восем-сот,
Ежели мы их теряем
На всякій бездѣлиц род?
Лутче час честно жить, неж скверно цѣлый день.
Лутче один день свят от безбожнаго года.
Лутче один год чист, неж десяток сквернень.
Лутче в пользѣ десять лѣт, неж весь вѣк без плода.

*

Брось, любезный друг, бездѣлья,
Пресъчи толикій вред.
Сей момент прїймись до дѣла:
Вот! вот! время уплывет.
Не наше то уже, что прошло мимо нас.

Не наше то, что породит будуща пора.
Днешній день только наш, а не утренній час.
Не знаем: что принесет вечерняя Заря?

*

Если ж не умѣеш жити,
Так учись фигуры сей.
Ах! не может всяк вмѣстити
Разум хитрости тоей.
Знаю, что наша жизнь полна суетных врак.
Знаю, что преглупая тварь в свѣтѣ человек.
Знаю, что нѣм¹³¹ живет, тѣм горшій он дурак.
Знаю, что слѣп тот, кто закладает себѣ вѣк.

Конец.

Rogatus quidam Philosophus: quid esset praetiosissimum?
Resp[ondet]: Tempus¹³².

ПѢСНЬ 24-я

Римскаго пророка Горатія¹³³, претолкованна Малороссійским діалектом в 1765-м годѣ. Она начинается так: “Otium Divos rogat in patenti...”¹³⁴ и пр[очая]. Содержит же благое наставленіе к спокойной жизни.

*

О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?
Ты нам обще всѣм любезный, в разный путь разбил
ты нас.

*

За тобою то вѣтрила простирают в кораблях,
Чтоб могли тебе тѣ крила по чужих сыскать странах.

*

За тобою маршируют, разоряют города.
Цѣлый вѣк бомбандируют, но достанут ли когда?

*

Кажется, живут печали по великих больш домах.
Больш спокоен домик малый, если в нужных сыт вещах.

*

Ах, ничем мы не довольны! се источник всѣх скорбей!
Разных ум затѣв полный, вот источник мятежей!

*

Поудержмо дух несытый! Полно мучить краткій вѣк.
Что ль нам дасть край знаменитый? Будеш тоже человек.

*

Вить печаль вездѣ лѣтает, по землѣ и по водѣ.
Сей бѣс молній всѣх быстряе, может нас сыскать вездѣ.

*

Будьмо тѣм, что Бог дал, ради, разбиваймо скорбь шутя.
Полно нас червям снѣдати, вить есть чаша всѣм людям.

*

Славны, напримѣр, герои, но побиты на полях.
Долго кто живет в покоѣ, страждет в старых тот лѣтах.

*

Вас Бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть.
А мой жребій с голяками¹³⁵, но Бог мудрости дал часть.

Конец.

“Nihil est ab omni Parte beatum”¹³⁶.

Есть чаша всѣм людям.

25-я.

ПѢСНЬ ОТХОДНАЯ¹³⁷.

Отцу Гервасію Якубовичу¹³⁸, отходящему из Переяслава в Бѣлгород, на архимандритскій и судейскій чин, в 1758-м годѣ. Из сего зерна: “Господь сохранит вхожденіе твое и исхожденіе твое...¹³⁹ не даждь во смятеніе ноги твоя”¹⁴⁰.

*

Бдеш, хочеш нас оставить?
Бѣ же весел, цѣлый, здравый!
Будь тебѣ вѣтры погодны,
Тихи, жарки, ни холодны.
Щаслив тебѣ путь вездѣ отсель будь.

*

Путныи ищезнут страхи.
Спите подорожны прахи.
Скоропослушныи кони
Да несут, как по долонѣ,
Щасливым слѣдом, как гладеньким льдом.

*

Облаки, проч вы невѣрны!
Не лійтесь, дожди чрезмѣрны!
Варь не ожжи полуденный,
Свѣтом луны озаренный,
Щаслив сей путь повсюду в ночь будь.

*

Той твои направит ноги,
Кой дал землю и дороги.
Бодро сидяще высоко,
Путь твой хранящее око.
Щаслив сей отход благословит вход.

*

Радуйся, страна щаслива!
Пріймеш мужа добротлива.
Брось завистливые нравы!
Вѣрен его есть познавый.
Щаслив на степенъ, конец на блажен.

Конец.

ПѢСНЬ 26-я

Епископу Ёоанну Козловичу¹⁴¹, входящему во град Переяслав, на престол
Епископскій из 1753¹⁴² года. Из сего зерна: "Тако да просвѣтитя свѣт ваш
пред челоуѣки, яко да видят ваша добрая дѣла..."¹⁴³

*

Поспѣшай, Гостю! поспѣшай!
Наши желанія увѣнчай.
Как мусикійскій сличный слух,
Сладостью тѣло и движет дух,
Так всежеланный твой приход
Цѣлый подвигл град и весь народ.

*

Граде печальный! Переяслав!
Часто сиротство твое дознав,
Измѣну вышняго смотри.
Се свѣтлый день тебе озари!

По волнам твой корабль шалѣл.
Се в корабль паки твой кормчій сѣл.

*

Он путь управит до небес,
Преднося Христовых свѣт словес.
В нем весь духовный узриш плод,
Как в чистовидных зеркалѣ вод.
Агнцу послѣдуя Христу,
Кротко очистит нечистоту.

*

Он и дѣлом и языком
Исцѣлит дух твой, язвлен грѣхом.
Сколько честнѣйшій плоти дух,
Сколько земнаго небесный круг,
Столько душевных враг страстей
Превозвышает плотских врачей¹⁴⁴.

*

Христе! источник благ¹⁴⁵ святой.
Ты дух на пастыря излїй твой.
Ты будь ему оригинал.
Чтоб, на его смотря, поступал
Паствы его всяк человек,
И продолжи ему щаслив вѣк.

Конец.

*

CARMEN:

In Imaginem Beatissimae Virginis, concipientis Christum, calcantis Sphaeram
Mundi, decrescentem Lunam, et Serpentem, cum suo Pomo¹⁴⁶. Haec Imago stat
in Ludo Theologico in Urbe Zacharpoli. Formatum hoc carmen Anno 1760, cum
essem Ludi Poetici Magister.

*

Picta stat ecce vides Virgo castissima! cujus
Pomum, Anguis, Mundus, Lunaque sub Pedibus
Nempe Voluptates Carnis, Pomum illud adumbrat,
Ad quas, ceu Serpens, allicit ipsa Caro.
Errorum Vulgi male sani, Mundus Imago est.
At Bona fluxa, suo Nomine Luna notat.

Quatuor haec vince! et capies in corpore Christum.
Vivere in impuro Corde, Sophia nequit.

*

МЕЛОДІА:

На образ зачатія Пречистыя Богоматери, имущія под ногами круг міра, умалюющуюся луну и змія с яблоком своим. Сей образ стоит в Богословской школь в Харьковѣ. Выображенна сія Мелодія 1760-го года, как был я учителем піитическія школы.

*

Возри! се Дѣва стоит, чиста ложеснами!
Яблоко, змій, мір, луна под ея ногами.
Яблоком является плотска сласть безчестна,
В кую влечет, как змій, плоть хитра и прелѣсна.
Круг міра образует злу смѣсь мірских мнѣній,
А луна знаменует сѣнь мырских имѣній.
Побѣди сія! Христос и в тебѣ вселится.
Будь, как Дѣва, чист! мудрость в сластях
не мѣстится.

М. Г. с. с. с.

ПѢСНЬ 27-я

Бѣлоградскому Епископу Іоасафу Миткевичу¹⁴⁷, посѣщающему вертоград духовнаго училища в Харьковѣ. Из сего зерна: “Господи, призри с небесе и виждь, и посѣти вѣноград сей, егоже...”¹⁴⁸ “Плод же духовный есть любви, радость, мир...”¹⁴⁹ и пр[очая].

*

Вышних наук саде святой!
Лист розовый и цвѣт твой красный.
Пріими на тя весенный вид.
Се возсія день твой благий!
Озарил тебе свѣт ясный.
Дух дыша, свышшь благословит.
Возвеселися, о полк древес!
Болших и маленьких всѣх сонм весь.

*

Пастырю наш! образ Христов!
Тих, благ, кроток, милосердый.

Зерцало чистое доброт.
Красны неси нозѣ, готов
Мир благовѣститъ нам твердый.
Призри на сей священ оплот.
От тебе помощи весь он ждет.
Сердце и руцѣ тебѣ дает.

*

Ты сад напой, сей святыи сад,
Током вод благочестивых
З самых апостольских ключей.
Не допусти ересей яд.
Отжени проч всяк род лживых,
Да родит духовных царей,
Царство царя, простирая всѣх,
Адскій же скиптр, низвергая грѣх.

*

Да зрит в него бодрый взор твой!
При твоём, неспящем взорѣ,
И лист его не отпадет.
Не лист на нем будет пустой,
Лицемѣрно лстящ, но вскорѣ
Весь плод духовный принесет.
Вѣру, мир, радость, кротость, любовь
И иныи весь святыи род таков.

*

Так от тебе, сам царей царь,
И сего народ свят просит.
И что ж тебѣ сего милѣй?
Или Христу кій лутчій дар?
Се дар первый, что приносит
Пастырь на паствѣ свят святѣй.
Он же на дѣло сам укрѣпит
И тебѣ жизнь святу продолжит.

Конец.

Pro Memoria, т. е. записка ради памяти.

Сей Архіерей родился близ Кіева, во градѣ Козельцѣ¹⁵⁰. Был пастырь
просвѣщен, кроток, милосерд, незлобив, правдолюбив, престол чувства,

любве свѣтильник. В вертоградѣ сего истиннаго вертоградаря Христова и я свято и благочестиво три лѣта: 1760-тое и 63-тiе и 4-тое, в кое преставился от земли к небесным, был дѣлателем, удивлялся прозорливому его щедрому и чистому сердцу, с тайною моею любовію¹⁵¹. Сего ради именем всѣх, любящих Бога и Божія книги, и Божія други, во память его и во благодареніе ему, сему любезному другу Божію и человѣческому, якоже лепту, приношу сію пѣснь от мене.

Любитель священныя Библии¹⁵² Григорій Вар-сава Сковорода.

ПѢСНЬ 28-я

О тайном внутрь и вѣчном веселіи боголюбивых сердец. Из сих зерн:
“Веселіе сердца живот человѣка, и радованіе мужа долгоденствіе”¹⁵³. “Иже погубит душу свою мене ради, сей спасет ю”¹⁵⁴. “Что пользы человѣку, аще пріобрѣщет мыр весь, отщетится же души своей?”¹⁵⁵

*

Возлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса^a.

Вздѣнь одежду золотую,

Вздѣнь и шапку хоть царскую.

Когда ты не весиол, то всьо ты нищ и гол.

*

Проживи хоть 300 лѣт, преживи хоть цѣлый свѣт.

Что тебѣ то помогает,

Если сердце внутрь рыдает?

Когда ты не весиол, то всьо ты мертв и гол.

*

Завоюй земный весь шар, будь народам многим царь.

Что тебѣ то помогает,

Аще внутрь душа рыдает?

Когда ты не весиол, то всьо ты подл и гол.

*

Брось пожалуй думать мнѣ! сколько жителей в лунѣ¹⁵⁶?

Брось коперниковски сферы^б!

^a Версалия (Versailles)⁽³¹⁾ именуется французкаго царя едем, сирѣчь рай, или сладостный сад, неизреченных свѣтских утѣх исполнен.

^б Коперник есть новѣйшій Астроном. Нынѣ его систему, сирѣчь план, или Типик небесных кругов, весь мыр принял. Родился над Вислою, в польском городѣ Торунѣ. Сист[ему] свою издал в 1543 г[оду]⁽³²⁾.

Сфера есть слово еллинское⁽³³⁾. Славенски: круг, клуб, мяч, глобус, гира, шар, круг луны, круг солнца.

Глянь в сердечныя пещеры¹⁵⁷.
В душѣ твоей глагол. Вот будеш с НИМ весіол!

*

Бог есть лутчій Астроном. Он найлутчій Економ¹⁵⁸.
Мать, Блаженная натура^в,
Не творит ничтоже здура.
Нужнѣйшее тебѣ найдеш то сам в себѣ.

*

Глянь пожалуй внутрь тебе! сыщеш друга внутрь себе.
Сыщеш там вторую волю,
Сыщеш в злой – блаженну долю.
В тюремѣ твоей там свѣт, в грязи твоей там цвѣт.

*

Правду Августин¹⁵⁹ пѣвал: ада нѣт и не бывал^г.
Воля – ад, твоя проклята,
Воля наша – пещь нам ада¹⁶⁰.
Зарѣж ту волю, друг, то ада нѣт, ни мук¹⁶¹.

*

Воля! о насытый Ад! Всѣ тебѣ ядъ, всѣм ты яд.
День, ноц челюстями зѣваешь,
Всѣх без взгляда поглощаешь.
Убій ту душу, брат! так упраздниш весь ад.

*

Боже! о живой Глагол! кто есть без тебе весьол?
Ты един всѣм жизнь и радость,
Ты един всѣм рай и сладость!
Убій злу волю в нас! да твой владѣет ГЛАС.

*

Даждь пренужный дар нам сей. Славим тя, царя царей.
Тя поет и вся Вселенна,
В сем Законѣ сотворенна.
Что нужность не трудна, что трудность не нужна¹⁶².

Конец.

^в Блаженная натура есть имя Господа Вседержителя.

^г Ад слово еллинское⁽³⁴⁾, значит темницу, мѣсто преисподнее, лишенное свѣта, веселія и дражайшія злата свободы. Адскій узник есть зеркалом плѣнников мучительныя своя воли, и сія лютая фуриа⁽³⁵⁾ непрерывно, вѣчно их мучит.

PRO MEMORIA, или припоминаніе.

Самое сущее Августиново слово есть сіе:

“Tolle Voluntatem propriam

Et tolletur Infernus. Сирѣчь:

Истреби волю собственную,

И истребится Ад¹⁶³.

Как в зернѣ ма[м]врійскій дуб¹⁶⁴, так в горчичном его словѣ сокрылася вся высота Богословскія пирамиды и аки бездна жерлом своим пожерла весь Иордан Богомудрїя¹⁶⁵. Человѣческая воля и Божїя суть два врата: Адова и небесная. Обрѣтшїй средѣ моря своея воли Божїю волю, обрѣте кифу, сирѣчь гавань оную: “На сем камнѣ утвержу всю Церковь мою”¹⁶⁶. “Таится сіе им, яко небеса”¹⁶⁷ и проч[ая]. “И земля (се оная обѣтованная! зри, человѣче) посредѣ воды...”¹⁶⁸ Аще кто преобразил волю во волю Божїю, воспѣвая сіе: “Изсше сердце мое”¹⁶⁹ и протч[ая], сему сам Бог есть сердцем¹⁷⁰. Воля, сердце, любовь, Бог, дух, рай, гавань, блаженство, вѣчность есть тожде. Сей не обуреваются, имея сердце оное: “Егоже волею вся управляются”¹⁷¹. Августиново слово дышет сим: “Раздерите сердца ваша”¹⁷². “Возмите иго мое на себе”¹⁷³. “Умертвите уды ваша”¹⁷⁴. “Не яже хотите, сія творите”¹⁷⁵. “Нѣсть наша противу крови и плоти”¹⁷⁶. “Враги человѣку домашнїи его”¹⁷⁷. “На аспїда и васїліска наступиши”¹⁷⁸. “Той сотрет твою главу”¹⁷⁹ и проч[ая].

ПѢСНЬ 29-я

В конец сей: “Повелѣ бурѣ”¹⁸⁰ и протч[ая]. “Кто сей есть, егоже вѣтры, море послушают?”¹⁸¹

*

Чолнок мой бури вихр шатает,

Се в бездну! се выспрь вергает!

Ах нѣсть мнѣ днесь мира!

И нѣсть мнѣ навклира¹⁸².

Се мя море пожирает!

*

Гора до небес восходит,

Другая до бездн нисходит¹⁸³.

Надежда мнѣ тает,

Душа ищезает.

Ждах, и се нѣсть помогай!

*

О пристанище безбѣдно!
Тихо, сладко, безнавѣтно!
О Маріин Сыне!
Ты буди едине
Кораблю моему брегом.

*

Ты в кораблѣ моем спиши.
Востани! Мой плач услыши¹⁸⁴!
Ах! запрети морю.
Даждь помощь мнѣ скороу.
Ах! востани, моя славо!

*

Избави мя от напасти,
Смири душетлѣнны страсти.
Се дух мой терзают!
Жизнь огорчевают¹⁸⁵.
Спаси мя, Петра¹⁸⁶, молюся!

Конец.

Сложена 1785 Года, сентемвр[іа] 17 дня, в селѣ Великом Бурлукѣ¹⁸⁷.

ПѢСНЬ 30-я

Из сего древняго стиха:
Τῆς ὥρας ἀπόλαυε. Ταχὺ γὰρ πάντα γηράσκει.
Ἐν θέρος ἐξ ἐρίφου, τραχύν ἔθηκε τράγον¹⁸⁸.

Сирѣчь:

Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет.
В одно лѣто из козленка стал косматый цап.

*

Осѣнь нам проходит, а весна прошла,
Мать козленка родит, как весна пришла.
Едва лѣто запало, а козля цапом стало,
Цап бородатый¹⁸⁹.
Ах отвержем печали¹⁹⁰! Ах вѣкъ наш краткій, малый!
Будь сладкая жизнь.

*

Кто грусть во утробѣ носит всегда,
Тот лежит во гробѣ, нежил никогда.
Ах утѣха и радость! О сердечная сладость!
Прямая ты жизнь.
Не красна долготою, но красна добротою¹⁹¹,
Как пѣснь, так и жизнь.

*

Жив Бог миросердѣй, я его люблю.
Он мнѣ камень твердѣй¹⁹², сладко грусть терплю.
Он жив не умирая, живет же с ним живая
Моя и душа.
А кому он не служит, пуцай тот бѣдный тужит,
Прямой сирота.

*

Хочеш ли жить в сласти? Не завидь нигдѣ.
Будь сыт з малой части, не убоися вездѣ.
Плюнь на гробныя прахи и на дѣтскія страхи:
Покой смерть, не вред¹⁹³.
Так живал аѳинейскій, так живал и еврейскій
Епикур¹⁹⁴ Христос.

Конец.

Сложена во время открытія Харьковскаго намѣстничества¹⁹⁵, когда я скитался в Монастырѣ Сѣннянском¹⁹⁶.

Григорій Варсава Сковорода.

Поезії, що ввійшли до циклу «Сад божественных пѣсней», були створені впродовж 1753–1785 рр. Автограф циклу до нашого часу не зберігся. Щоправда, автографи окремих поезій є в листах Сковороди, писаних наприкінці 1750-х та впродовж 1760-х рр. Збереглося чотири списки «Саду...», найповніший з яких міститься в другому томі рукописного корпусу творів Сковороди, зібраного Михайлом Ковалинським (зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України). Окремі пісні «Саду...» виходили друком ще в першій половині XIX ст., зокрема у складі популярних на ту пору пісенників, на сторінках часописів «Телескоп», «Московский наблюдатель», альманаху «Утренняя звезда» тощо. Повний текст збірки вперше було надруковано у виданні: Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. – Санкт-Петербург: [Лысенков], MDCCCLXI (1861). – С. 268–287. Подаємо за списком відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/73–36/108).

¹ Образ *саду* був дуже популярний в українській літературі XVII–XVIII ст. Досить пригадати хоч би назви творів Антонія Радивиловського («Огородок Маріи Богородицы»), Симеона Полоцького («Вертоград многоцвѣтный»), Данила Домецького («Духовный вертоград»), Самійла Мокрієвича («Виноград»), Стефана Яворського («Виноград»), Митрофана Довгалевського («Hortus poeticus») та інших. У цьому ж таки ключі Скворода теж називає свою поетичну збірку *садом*: «Сад божественных гѣсней». Окрім того, філософ називав “Божим *садом*” умиротворену людську душу, порівнював безконечні світи з “мільйонами *садів*”, змальовував Біблію як чудесний *сад*, оточений непролазними чагарниками, тощо. Очевидно, працюючи над своїм циклом, Скворода пам’ятав і про “сад Епікура”, адже теми блаженства, смерті та інші відіграють тут ключову роль, вивершуючись у 30-ій пісні концептом “Епікур – Христос”.

² Книга Псалмів 118 (119): 1. Цей псалом входить до чину відспівування та погребу мирян.

³ Перун – блискавка, чи, як писав Памва Беринда, “гром” [див.: *Беринда П.* Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 153]. Ця назва походить від імені поганського бога Перуна й зустрічається, зокрема, у фольклорних заклинаннях на взір: “А бодай вас перун трас!”; “Бодай тя перун встрілив!”; “Перун би ті забив з ясного сонцьи!” тощо [Франко, № 14605, 19819, 19822; тут і далі зібрані Іваном Франком приказки та прислів’я цитуємо за виданням: Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. 2-е вид. – Львів, 2006–2007. – Т. I–III, – зазначаючи в дужках тільки їхній порядковий номер].

⁴ Цей образ узято з церковних піснеспівів. Пор.: “...иго твое на рамо си, и бремя твое легкое...”; “...вспоминаніе благаго ига Христова на себе взятія и легкаго бремене его ношенія” [Могила П. Євхологіон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 581, 944]. Його джерелом є слова Христа: “Бож ярмо Мое любе, а тягар Мій легкий” (Євангелія від св. Матвія 11: 30). Скворода, як зауважував Ніколай фон Арсенєв, “...жив у Христі, радо ділив його бідність та славив разом з Павлом свій хрест” [Arseniew N. von. Bilder aus dem russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 27]. Тут Скворода має на думці “другий спосіб” наслідування Христа, тобто готовність людини перетерпіти за Спасителя різноманітні дочасні злигодні та страждання [див.: Могила П. Крест Христа Спасителя // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 282–283]. Наприклад, Леонтій Карпович писав: “Треба впрод (мовит твой Учитель до тебе) отверщися себе, взяти крест свой, подняти за имя Мое муку и смерть” [Карпович Л. Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Ісуса Христа // Левшун Л. В. Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 138 (додатки)]. Легкість узятого на себе хреста обумовлена тим, що, як казав Іван Максимович: “...Бог, паче мѣры премудр и истинен сый, вся в мѣру и число, и превѣс рассмотрил, вѣсть он извѣстно, что не могут и что чія понести сильны суть мышца. Тѣм же тѣсноты и бѣды правым налагает мѣрилом, да не крест над мѣру долгшій или кратчайшій кому дастся, исчитает он, колико сему и колико другому и яковим чином кресты назнаменовати...” [Максимович І. Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 25 (зв.)]. Цей образ був добре відомий і в емблематиці. Див., наприклад, 441-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Ярмо» й підпис: “Иго мое благо. Бремя легко. Suave jugum” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 112–113].

⁵ “Камінь серця” – знаний бароковий образ людської нечулості до Бога. Цей образ є, зокрема, у перейнятій аскетичним пафосом “святій богодухновенній книзі” «Алфа і Омега»: “...Покажи бо волку траву или цвѣты, ничтоже о сем не радит, от естества бо своего не имать ясти травы. Покажите волу мясо, такожде не радит, понеже не естество его ясти мясо. Такожде егда челоуѣку плотну о небесныхъ вещей глаголеши, не имать хотѣнія до сего, но аки камень, нань же дождь падет, звнѣ мокр, внутрь же сух, влага бо пріяти его не возможе, такоже и челоуѣку сищеву, егда слово Божіе глаголеши, толико глас словеси биет звнѣ плотныхъ уши его, не приходит же в сердце его...” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 615–615 (зв.)]. Загалом беручи, образ серця в Сковороди відіграє дуже важливу роль. Недаром, згідно з нашими підрахунками, слово *серце* зустрічається в його творах 1146 разів, а самого Сковороду не без підстав називають “філософом серця” [див., зокрема: *Бовсунівська Т.* Філософія серця Г. Сковороди і українська ментальність // Сковорода Григорій: образ мислителя: Збірник наукових праць. – Київ, 1997. – С. 84–94; *Закидальський Т.* Поняття серця в українській філософській думці // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 8. – С. 127–138; *Kaluzny A. E.* La philosophie du coeur de Grégoire Skovoroda / Préf. de V. Cauchy. – Montréal, 1983; *Klein E.* Skovoroda: tematica, simboli e tradizione // Kamen’. Rivista semestrale di poesia e filosofia. – 1994–1995. – An. V. – N. 6–7 (Dicembre-Giugno). – P. 79–110; *Kultschytzkij A. von.* Hryhorij Skovoroda, Philosoph der Selbsterkenntnis und Vorlauffer des Personalismus // Hryhorij Savyč Skovoroda (1722–1794). – München, 1975. – S. 30–40]. Сковорода трактує *серце* в найрізноманітніших стратегіях: і як неподільне осереддя душі, і як містичну галузку Божої благодаті, тобто “сродність”, і як думку (тут сковородинське *серце* схоже на схоластичні поняття *scintilla animae* чи *rationalis*), і як бездонну глибину (позасвідоме), і як арену споконвічної боротьби добра та зла. Слід зазначити, що в українських барокових письменників тема *серця* була дуже популярною – досить пригадати «Діоптру» Віталія Дубенського чи «Богомысліє» Івана Максимовича. Перегодом вона знайде своє продовження в Миколи Гоголя («Вибрані місця з листування з друзями», які, так само, як і «Сад...» Сковороди, розпочинаються темою смерті, а закінчуються темою життя й ім’я Христа), у “хуторянській філософії” Пантелеймона Куліша, у трактаті Памфіла Юркевича «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з наукою Слова Божого» та інших [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 114].

⁶ Міфологема “золотого віку” (райського стану) сягає ще поеми Гесіода «Роботи і дні» (109–181), де поет змалював чотири покоління людей: золоте, срібне, мідне й залізне [див.: *Гесіод.* Работы и дни. Земледельческая поэма / Перевел с древнегреческого В. Вересаев. – Москва, 1927. – С. 43–45]. Інакшу версію цього сюжету подав Овідій у своїх «Метаморфозах» (I, 89–150) [див.: *Публій Овідій Назон.* Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 17–18].

⁷ Це – один із перших поетичних творів Сковороди. Написаний у селі Каврай. Як свідчить Михайло Ковалинський, Степан Томара, прочитавши цю поезію, високо поцінував поетичний хист Сковороди. “Друг мой! – сказав він йому. – Бог благословил тебя дарованієм духа и слова”.

У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського зберігся ранній автограф цієї пісні:

остав, ω дух мой, вскорѣ
Всы земляніи Мѣста!

Взойди, дух мой, на Горы,
 Гдѣ правда живетъ свята,
 Гдѣ покой, тишина
 отъ вѣчныхъ царствуетъ лѣтъ,
 Гдѣ блещитъ та страна,
 Въ коей неприступной свѣтъ.

оставъ Земныя печалы
 И Суетность Мѣрскихъ дѣл!
 Будь чистъ, хоть на часъ малій,
 Дабы ты виспръ возлетѣлъ,
 Где Іаковль Господь,
 Где невечерняя Заря,
 Где весь Ангелскій родъ
 Лице его вину зрятъ.

Се Сѣлаамскыя воды!
 ѿмѣй скверну ѿ очесъ,
 ѿмѣй всѣ членовъ роды,
 Дабы возлетѣть до Небесъ.
 Ибо сердцемъ нечистъ
 Не можетъ Бога узрѣть,
 И нельзя до тѣхъ мѣстъ
 Земленному долетѣть.

Кинь весь Мѣръ сей прескверный.
 Онъ тотъ же есть Темный Адъ.
 Пусть летитъ невѣжъ врагъ черный;
 Ты въ горный возвисись ГРАДъ.
 И, по Землѣ ходя,
 Вселися на небесахъ,
 Какъ учитъ Павелъ тя
 Въ своихъ чистыхъ словесахъ.

Душа наша тѣлеснымъ
 Не можетъ доволна быть;
 Она всѣгда Небеснымъ
 Горитъ скуку наситить,
 Какъ потокъ къ Морю скоръ,
 Такъ сталь къ Магниту прядетъ,
 Пламеньъ дрожитъ до горъ,
 Такъ Духъ нашъ къ Богу взоръ рветъ.

Спѣвши жъ во вѣчну радость
 Крылмы умными ѿсель.
 Ты тамъ обновиши Младость,
 Какъ быстропарный Орелъ.
 ѿ тѣблаженнаго сѣлъ,
 Всего паче словесе!
 Кто въ свой умъ можетъ взятьъ,
 Развѣ спешитъ съ небесе.

Далі йде розчерк Сквороди.

⁸ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20. Пор.: **Наше** во житїє на нѣсѣхъ єсть.

⁹ “Свѣт неприступный” означав, як правило, Пресвяту Тройцю [див., наприклад: *Могила П. Євхологон*, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43 (друга пагін.)].

¹⁰ Скворода має на думці слова Христа: **глю** во **вѣмъ**, **ѣкѡ** **ѣггли** **ѣхъ** на **нѣсѣхъ** **вынѡ** **вѣдѣтъ** **лицѣ** **ѡцѣ** **моєгѡ** **нѣнагѡ** (Євангелія від св. Матвія 18: 10).

¹¹ Скворода має на думці чудо уздоровлення сліпого, коли Христос сотворив брєніє ѿ пливовєніѣ, и помаза очи брєніємъ слѣпомѡ, и рече ємѡ: **иди**, **оумьисѣ** въ кѡпѣли сілѡамстѣ, **ѣже** **сказѣтсѣ** **пѡсланъ**. **Иде** **оубо** и **оумьисѣ**, и **прїиде** **вѣдѣ** (Євангелія від св. Івана 9: 6–7). Про “купель Силоамскую” ідеться також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П. Євхологон*, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 208 (друга пагін.)].

¹² Пор. з образом екзистенційної мандрівки в Івана Величковського: “Свѣт сей – то широким морем и пространим, / земля – заточеніем всѣм з рая вигнаним, / А небо єсть Отчизна, але ко небесним / двором трудно легѣти з тязарем тѣлесним” [*Величковський І. Твори*. – Київ, 1972. – С. 54].

¹³ Магніт – популярний емблематичний образ, який символізував, зокрема, душу, сповнену божественної любові [див.: *Чижевський Д. Філософія Г. С. Сквороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова*. – Харків, 2004. – С. 112–113]. Він є, наприклад, у збірці «*Symbola et emblemata*» (182-ий малюнок з підписом: “Самопроизвольная сила. Мы охотно притягиваемся. Volentes trahimur” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 46–47]). Як писав Феофан Прокопович, “магніт відомий тими двома дивними здатностями, що притягує до себе залізо і що повертається до полюсів світу. Ці властивості не були відомі античним, бо ні Арістотель, ні Діоскорид, ні Пліній, ні Теофраст, ні Лукрецій, ні жоден інший стародавній грецький чи римський філософ не згадували нічого подібного про магніт” [*Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 497].

¹⁴ Скворода часто вживає слово *мір* у тому значенні, якого надала йому християнська аскетична література. Наприклад, Ісаак Сириянин писав: “...світом я називаю пристрасті” [*Исаак Сириянин. Размышления / Пер. С. Аверинцева // Византия и Русь*. – Москва, 1989. – С. 131; див. про це: *Лосский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие*. – Киев, 1991. – С. 226]. Схоже значення слова *мір* подає і словник Памви Беринди (“Мір: свѣт или сей свѣт, або тот свѣт. Метафорически: злыи люде...” [*Беринда П. Лексикон славенороскїи и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 119]), і деякі інші джерела, наприклад, книга «Алфа і Омега»: “...злѡба обрѣтаетсѣ во мнозѣ ‘мир’ глаголема” [*Алфа і Омега*. – Супрасль, 1788. – Арк. 329; пор.: *Кизаревич Ф. Передмова до Акафіста 1625 р. // Титов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків*. – Київ, 1924. – С. 129; *Прокопович Ф. Духовний регламент*. – Москва, 1776. – С. 52].

¹⁵ Скворода має на думці слова: **Наше** во житїє на нѣсѣхъ єсть, **ѡнѡдѣже** и **спїсїтєлѣ** **ждѣмъ**, **гдѣ** (нашого) **їисѣ** **хрїтѣ** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20).

¹⁶ В українській літературі XVII–XVIII ст. образ *крил*, найперше орлиних, мав цілу низку сакральних конотацій. Крила могли символізувати тут Старий та Новий Заповіт [див.: *Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословіи*. – Унів, 1692. – Арк. 76], персонажів священної історії, зокрема Іллю та Єноха [див.: *Галатовський І. Ключ разумьїи*. – Київ, 1659. – Арк. 189 (зв.)], прип'яті до хресного дерева руки Спасителя [див.: *Радивилівський А.*

Вънец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 504 (зв.), материнство та пренепорочне дівство Богородиці [див.: *Яворський С.* Камень въры. – Київ, 1730. – С. 551], необхідні для спасіння віру й добрі вчинки [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 321], безмовність та богомислення [див.: *Карпович Л.* Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа // *Левшин Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 138 (додатки)] тощо.

¹⁷ Цей образ засновується на уявленні, згідно з яким орел злітає високо в небо й там “обновляется жегом солнцем” [*Беринда П.* Лексикон словеноросской и имен толкование. – Київ, 1627. – Ст. 150].

¹⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 11.

¹⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 66: 14. Пор.: *кѡсти вѡша ѡкѡ травѡ прозѡвѡнѡтъ.*

²⁰ Сковорода, для якого притаманний, як казав Дмитро Чижевський, “аскетичний гедонізм” [див.: *Čyžewšykyj D.* Skovoroda-Studien: I. Skovoroda und Angelus Silesius // *Zeitschrift für slavische Philologie.* – 1930. – Bd. VII. – S. 24], а “веселіє серця” є синонімом справжнього життя [див.: *Oljančyn D.* Hryhorij Skovoroda (1722–1794): Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt. – Berlin; Königsberg, 1928. – S. 107; *Anqyal A.* Die slawische Barockwelt. – Leipzig, 1961. – S. 304–305], – повсякчас змагався з “демоном печалі”, тобто тікав од екзистенційної порожнечі.

²¹ Ці рядки Сковороди композиційно й образно перегуються з народними замовляннями. Пор.: “...іди проч, та йди на ліси, на очерети, та на лути, та на пуці...” [Сборник малорусских заклинаний / Составил П. Ефименко. – Москва, 1874. – С. 8]. Стилистика церковних заклинань дещо інакша. Пор.: “...отиди в землю безводную, пустую, недѣланную, на ней же человек не обитает...”; “отиди от созданія сего в пустая и безводная мѣста, идеже ниже человек, ниже звѣрь обитает...” [*Могила П.* Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 347 (третя пагін.), 378 (третя пагін.)].

²² Книга пророка Ісаї 8: 8–9. З Великого Повечір’я на Різдво Христове: “С нами Бог, разумѣйте, языцы, и покаяйтесь: яко с нами Бог”.

²³ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21–22. Пор.: *Извѣствѡмъ же насъ съ вѡми во хрѣтѡ и помѡзавымъ насъ, вѣтъ, ѡже и запечатитѡ насъ, и даде ѡбрѣченіе дѡхѡ въ сердца нѡша.*

²⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6. Пор.: *послѡ вѣтъ дѡхѡ снѡ своегѡ въ сердца вѡша.*

²⁵ Фразу *ѡкѡ съ нѡми вѣтъ* узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.

²⁶ Див.: Книга пророка Даниїла 2: 34–45.

²⁷ Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 2–4. *Даниїлів камінь* та *неопалима купина* символізують тут Христа, тобто є месійними прообразами. Як писав, наприклад, Стефан Яворський, “образы оныя далечайшыя, якоже камень пустынный, или манна, или купина... и прочая, бяху не тако образы, якоже прообразования, или предображенія, Христова...” [*Яворський С.* Камень въры. – Київ, 1730. – С. 151; пор.: Різдвяна драма // *Резанов В.* Драма українська. Старовинний театр український. – Київ, 1927. – Вип. 4: Шкільні дієства різдвяного циклу. – С. 180]. Їх було заведено трактувати також у марійній стратегії. Пор. церковні піснеспіви: “Образ честнаго Рождства твоего распалаемая купина” [*Могила П.* Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 886].

²⁸ У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського зберігся зроблений ним-таки список цієї пісні. Тут вона має назву «Cantus nativ[ati]s Christi» («Пісня Різду Христовому»).

²⁹ Євангелія від св. Луки 2: 7.

³⁰ Фразу *небо небесе* взято з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 10: 14. Пор. також: "Небеса небес не довлѣют тебѣ..." [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (третья пагін.)*].

³¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 23. Пор.: *вѣжєни ѓчи видѣцїи, ѣже виднѣє*.

³² Можливо, Сковорода має на думці слова молитви: "...и доспѣти в мужа совершенна, в мѣру возраста исполненія и разума Христова..." [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 991*].

³³ Апокаліпсис 12: 15.

³⁴ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: *тѡй тѡвоѡ влнстїи вѣдетъ главѣ*. Щоб зрозуміти сенс цього виразу, варто пригадати, що в «Требникові» є слова: "приидите вѣрнии, древу поклонимся, имже сподобихомся невидимых врагов сокрушити главы" [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 21 (друга пагін.)*], – які мають за джерело Книгу Псалмів 73 (74): 14 (*тѡ сокрушилъ єси главѣ ѡлієвѣ*) і набули поширення в духовній ліриці, наприклад, у молитовній поезії Климентія Зіновієва: "дондеже имам главы врагов своих стерти" [*Климентій Зіновієв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 35*].

³⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: *Смѣши, нѡ, ѡ видши, землє*.

³⁶ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17. Пор. з молитвою «Троице пресущественная»: "Иордан возвратися воспят, видѣв огнь Божества тѣлеснѣ низходящ и входящ вонь. Иордан возвратися воспят, видя Духа Святаго в видѣнии голубинѣ сходяща и лѣтающа на тебѣ. Иордан возвратися воспят, зря невидимаго видѣна бывша, создателя воплощенна, Владыку в рабїи зрацѣ. Иордан возвратися воспят, и горы възыграшася, Бога во плоти видяще..." [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (друга пагін.)*].

³⁷ Ідеться про Івана Предтечу (Хрестителя) – сина священника Захарїї та Єлизавети, останнього старозаповітного пророка, двоюрідного брата Христа.

³⁸ Цей образ узято з молитовних текстів. Пор., наприклад: "Днесъ бо благодать Пресвятаго Духа в видѣнии голубинѣ на воды прииде" [*Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 44 (друга пагін.)*]. Він є одним із найпопулярніших "преестественных", тобто надприродних, образів-знаків. Як писав, скажімо, Стефан Яворський, "голубѣ на Иорданѣ являщїйся бысть образ и знаменїе присущаго невидимо Святаго Духа" [*Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433*].

³⁹ Пор.: "На крестѣ пригвождаем, Христе Боже, яко человек, человеческое естество обожил еси и начало злбнаго умертвил еси змя..." [*Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 25 (зв.)*].

⁴⁰ Євангелія від св. Матвія 28: 16.

⁴¹ Це – алегоричне тлумачення притчі про сіяча (Євангелія від св. Луки 8: 5–15). Крім того, Сковорода, очевидно, має на думці слова з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 36–38: *Бєзъмне, тѡѡ єже сѣєши, не ѡживетъ, ѣще не ѡмретъ: ѡ єже сѣєши, не тѣло вѣдѣє сѣєши, но голо зерно, ѣще сѣєшѣся, пшеницы или ѡногѡ ѡ прочнѣхъ: вѣѣ же дѣетъ ємѣ тѣло, ѣкоже восхѡщетъ, ѡ коємѣждо сѣєни своѣ тѣло, – що їх Ориген (Про першооснови, II, X, 3) коментував таким чином: "Так само ѡ нашї тѣла, слѣд думати, наче зерно, падають у землю. Але в них укладена сила, та сила, яка містить тѣлесну субстанцію; саме ця сила, котра завжди зберігається в тѣлесній субстанції, за Божим словом, воздвигне із землі, обновить і відновить тѣла, хоч вони ѡ померли, згинули ѡ розпались..."* [*Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 170*]. А загалом, сквородинський образ *зернятка* походить з емблематики. Принаймні сам філософ називав його емблемою, вказуючи на

те, що цей образ споконвіку означав мислення або думку. Крім того, покликаючись на емблематику, Сковорода називав *зерням* серце, ба навіть Бога. Цей образ часто зринає у творах філософа також тоді, коли мова заходить про метафізичні засновки його науки, зокрема про схованість невидимої природи, про “обоження” творива, містичне “переображення” людини тощо. Так само важливим цей символ є для Сковороди і в ділянці гносеології та герменевтики.

⁴² Сковорода розробляє тут поширений в українській бароковій літературі мотив “співрозг’яття”. Пор., наприклад, із віршами Івана Максимовича: “Иже Христу плоть свою со страсти распяша, / Коль красен вѣнец от рук Вышняго пріяша. / Христе Боже, и мою распни противную / Сю плоть, да не вижду грѣху повинную” [Максимович І. Царській путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 125 (зв.)]. Цей мотив знаходимо також у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 51, 201 (зв.)], Мелетія Смогрицького [див.: *Смотрыц'кыі М.* Θρῖνος, то ієст Lament ієдыней ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – К. 18 (v.)], Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя и каждого человекѣка // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всєзбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 275, 284; *Могила П.* Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 934], Лазаря Барановича [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 117 (зв.)], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 460–460 (зв.)], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житїй святих. – Київ, 1689. – Арк. 80 (зв.)], Паїсія Величковського [див.: *Величковський П.* Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 224, 240], Івана Леванди [див.: *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 150–151] та інших авторів.

⁴³ “Новим (другим) Адамом” називають Христа. Див., наприклад, у книзі «Алфа і Омега»: “...Новый Адам Христос есть...” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 610 (зв.); пор.: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 482; *Винницький І.* Катихісис, або Наука христїанскїя. – Унів, 1685. – Арк. 17; *Туптало Д.* Поученіє о четвероконечном крестѣ // Сочиненїя святаго Димитрія, митрополїта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 469].

⁴⁴ Алюзїя на епізод відвідин св. ап. Павлом афїнського ареопагу (див.: Дїї св. апостолів 17: 21). Цей епізод старі українські письменники часом використовували для змалювання марнотного способу життя. Наприклад, Стефан Яворський у своєму полемічному трактаті «Камень вѣры» писав: “Тако древле в Аѡинѣх нѣцѣи от епікур Павлу святому Воскресеніє Христово благовѣствующему ругахуся... И якоже онї аѡинейстїи епікуры ни во чтоже упражняхуся, развѣ глаголати что, или слышати новое, тако и вам, подражателем тѣх, вся новая угодна бывает” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 111].

⁴⁵ Парафраза Книги пророка Захарїї 2: 6. Пор.: **Ū, ū, вѣжіте Ū землї сѣверным.**

⁴⁶ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁴⁷ Книга пророка Ісаї 25: 10.

⁴⁸ Цей рядок нагадує церковні піснеспіви. Пор.: “Обыйде нас послѣдняя бездна, нѣсть избавляяй” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 882].

⁴⁹ У бароковій картині світу *страх* відіграє дуже важливу роль. На ту пору навіть єство людини часом окреслювали як “просякнуте страхом твориво”. Пор.: “твар, смрада и ужаса исполненна” [Максимович І. Молитва Отче наш. – Чернігів, 1709. – Арк. 8 (зв.)–9].

⁵⁰ Стародавні греки вважали *олень* посвяченим Аполлонові та улюбленою твариною Геркулеса. У християнській традиції *олень* став символом Христа й праведної душі [див.: *Сумцов Н.* Культурные переживания. Олень в произведениях народной словесности и искусства // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – Янв. – С. 68–70], а також людини, яка розмірковує над Святим Письмом (див.: *Августин.* Сповідь, 11. II. 3). *Олень* – один із найулюбленіших образів Сквороди. Навіть свої листи він запечатував печаткою, на якій був зображений олень. Поет протиставляв його *навичеві* – яскраво бароковому уособленню “марного світу” – та *верблюдові*. Образ душі-оленя походить із Книги Псалмів: “Як лине той олень до водних потоків, так лине до Тебе, о Боже, душа моя” (Книга Псалмів 41 (42): 2). Так само старим є й увялення про те, що олень пожирає змія (див., наприклад: *Пліній Старший.* Природознавча історія, IX, 53, 115). Обидва ці мотиви поєднувались у середньовічних бестіаріях, які були здавна відомі в Україні [див., наприклад: Слово и сказание о зверях и птицах // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – Москва, 1981. – С. 477]. Образ *олень* був поширений також у ренесансно-бароковій емблематичній літературі. Популярність цього образу за часів Сквороди засвідчує й те, що він став об’єктом пародіювання. Наприклад, у пародії 1779 р. на дяків-“півворізів” сказано так: “О елене быстротекущие на источники трубнія! О онагри в жажду пянства своего неутолимія!” [*Петров Н. И.* Правило увъщательное пияницам... // Україна. – 1907. – Т. I. – Март. – С. 385].

⁵¹ Див.: Євангелія від св. Луки 23: 33–34; Євангелія від св. Івана 19: 18. Пор.: “Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моего” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)]; “...на врача Господа нача уповати” [*Климентій Зіновійв.* Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 184]; “...Христос ест лѣкаръ добрый и хитрый, што без ніяких лѣкув и зѣля, коли ему ест воля, может исцѣляти” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 58].

⁵² Ідеться про Івана Богослова (пом. між 98–117 рр.) – апостола з 12-и, євангеліста, улюбленого учня Христа, автора Євангелії, трьох послань та пророцької книги «Апокаліпсис».

⁵³ Книга Псалмів 142 (143): 10.

⁵⁴ День Святої Тройці, кондак по 6-ій пісні, глас 8-ий. Пор.: “Егда снизшед языки сля”.

⁵⁵ Переробка ірмосу 7-ої пісні канону утрени П’ятдесятниці. Насправді ці слова звучать так: “Согласная возшумѣ органская пѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан”. Тим часом Скворода двічі (в діалогах «Разглагол о древнем мірѣ» та «Потоп зміин») стверджував, що тут доречніше було б співати: “Разгласная возшумѣ...”.

⁵⁶ За часів Сквороди *циркуль* символізував справедливість та передбачливість. Наприклад, у збірці «Емвлемы и сумволы избранные» («*Symbola et emblemata*»), з якої Скворода скопіював цілу низку малюнків, *циркуль* потрактовано так: “Цыркул – знак справедливости, предусмотрѣнія, прозорливости” [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. LV; пор.: *Picinellus Ph.* Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – Т. 2. – Р. 167–168].

⁵⁷ Старі латинські приказки: “*Quot capita, tot mentes*” чи “*Quot homines, tot scientiae*” [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 301] (їхні українські відповідники: “Кожда голова свій розум має” [*Франко, № 6272*]; “Скільки голів, стільки й умів” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 319]), – привертала пильну увагу філософів і богословів XVII–XVIII ст. Наприклад,

Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії, читаному студентам Києво-Могилянської академії, говорячи про винятковість людини в ланцюговій творива, зазначав таке: “Людина... не обділена нічим, бо, як пише Гораций (Розмови, кн. I, сатира 1): ‘Скільки тисяч голів, стільки існує й професій’ та Персій у сатирі 5: ‘Тисяча видів людей і речей, навик же – різноманітний, кожен бажає для себе свого й не єдиним бажанням живеться” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 185–186; пор.: Кониський Г. Моральна філософія, або Етика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 408]. Мотив “людських різнопутій” мав значне поширення і в тогочасній українській поезії. Варто пригадати хоча б вірші Лазаря Барановича (“Ieden to, drugi co innego umie, / Nie wszystko w iednym złożono rozumie” [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 114]) або Івана Максимовича (“Тысящ людских лиц разнo всѣх упражненіе, / Каждo своих ищет, всѣх разнo хотеніе” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 86]). Зрештою, тема простоти істини та складності (розмаїтості) заблудів у європейській традиції належить до числа “вічних”. “Адже злагода з природою – це порядок та визначеність, бо й сама природа є порядком і впорядкованістю. Тим часом невпорядкованість, – наче той пісок, про який казав Піндар, ‘перевершує числення’, отже, відступи від природи не мають ні межі, ні числа; вказати істину про предмет можна тільки одним способом, а збрехати про той самий предмет можна як завгодно. Ритми в гармонії пов’язані певною закономірністю, а неадекватності, яких припускається людина в грі на лірі, в пісні, в танці, не надаються до жодного обрахунку” (Плутарх. Застільні бесіди. Кн. 8. IX, 732e) [Плутарх. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 157]. “Ніщо матеріальне й тілесне, – писав також Оріген (Про молитву, 22), – не має в собі єдності й простоти: матеріальні й тілесні предмети, за допомогою яких ми засвоюємо єдність та простоту, насправді є роздрібленими, роз’єднаними й розділеними на багато частин, які не мають між собою жодної єдності. Простим і нескладним є тільки все добре, тим часом зло – багатолике; проста й нескладна істина, багатолика тільки брехня...” [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 73].

⁵⁸ Натяк на дуже популярну фольклорну оповідку: “Стрижено! – Кошено!” [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 289 (1365В)], – яка навіть правила за сюжет дубочних малюнків. Наприклад, Євген Гребінка у своїх «Полтавских вечерах» описує одну картину, на якій була “представлена река светло-голубого цвета, за рекой виден санный покос на зеленом лугу; на берегу реки, на первом плане, стоит казак, оборотясь к реке. Он отчаянно раскрыл свой усатый рот, из которого вылетают слова: ‘Скошено! По волнам реки, как рыбки, плавают слова: ‘Стрижено! Стрижено! И между ними из глубины воды торчит кисть чьей-то руки с пальцами, сложенными вроде ножниц. Под картиною написана целая легенда в стихах, объясняющих картину” [Гребенка Е. Полтавские вечера // Гребінка Є. Твори: У 3 т. – Київ, 1981. – Т. 3. – С. 365]. Тим часом Матвій Номис подав про цей сюжет таку довідку: “У Чернігові сливуть, що ніби це у р. Стрижані було і що ніби од того і мення її пішло” [Номис, № 2656; тут і далі зібрані Матвієм Номисом приказки та прислів’я цитуємо за виданням: Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклад М. Номис. – Київ, 1993, – зазначаючи в дужках тільки їхній порядковий номер].

⁵⁹ Пор.: “Треба, як п’ятого колеса”; “Приходиться, як п’яте колесо до воза” [Номис, № 9811]; “То міні п’яте колесо в возі”; “Потрібний, як п’яте колесо в возі” [Франко,

№ 15230, 21082]; “Пятое колесо в телеге” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 455, 634].

⁶⁰ У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського збереглася чернетка-автограф цієї пісні:

Всякому Городу нрав и права,
Всяка имѣет свой ум голова,
Всякому сердцу своя ест любовь,
Всякому горлу свой вкус есть каков,
 А мнѣ одна толкъ в свѣтъ Дума,
 А мнѣ одно толкъ не йдет с ума...
Тот не престанно стягает грунта,
Сей со всѣх націй заводит скога,
«Ты перестроюеш в» Дома строиш на новій Манѣр,
Он все в процентах, пожалуй, повѣр.
 А мнѣ... etc.
«Свят»Петр для чинов угли панскіи трет,
Федка-купец при аршинѣ все лжет, «А мнѣ...»
Крутит на свой тон приказній права,
С диспут студенту трещит голова.
 А мнѣ... etc.
Тот на картинах малюет собак,
Тѣх шумит дом ѿт гостей, как кабак,
Сих беспокоит Венерин Амур,
Всякому Голову мучит свой дур.
 «А мнѣ... etc.»
 А мнѣ одна толкъ в свѣтъ дума,
 Как бы умерти мнѣ не без ума.
Смерте страшна! Замашная косо!
Ты не щадиш «и царских» ничіих волосов,
Ты не глядиш, гдѣ Мужик, а гдѣ цар,
Всѣ ѣси так, как весною пожар.
 Кто на ея плюет острую сталь?
 Тот, в ково совѣсть, как чистой Хрусталь.

Побіч основного тексту тут є ще й такі рядки:

Тот панигірик сплѣтает со лжей,
Лѣкар в подряд ставит мертвих людей,
Сей образы жирових четет Тузов,
Стіопка «так как бы родился» бѣжит, как на сватбу, в позов.

За епіграф до цієї чернетки взято слова “Solum curo feliciter mori” (“Дбаю тільки про те, щоб щасливо померти”). Отож, псальма «Всякому городу нрав и права» – це варіація на стару християнську тему “мистецтво добре помирати” (“ars bene moriendi”). Зрештою, ця тема не була чужою й грецьким та римським класикам. Досить пригадати хоч би «Моральні листи до Луцілія» (LXI, 2) Сенеки: “Перед старістю я дбав про те, щоб добре

жити, у старості, – щоб добре померти” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 200].

Існує також ціла низка переробок 10-ої пісні. Як писав Андрій Ковалівський, ця пісня “мала первісно філософічний характер і перетворилася у соціальну” [Ковалівський А. З історії української критики. – Харків, 1926. – С. 154]. У сатиричному ключі її подавали Іван Котляревський [див.: *Котляревський І. Наталка Полтавка // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 257–258*], Євген Гребінка [див.: *Гребенка Е. Полтавские вечера // Гребінка Е. Твори: У 3 т. – Київ, 1981. – Т. 3. – С. 354*], Григорій Квітка-Оснів’яненко [див.: *Дашкевич Н. П. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской Академии наук. – № 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 94–95*]. Народнопісенні варіанти 10-ої пісні вже з ХХ ст. див.: *Данковська Р. Про пам’ятки, речі на Слобожанщині, що зв’язані з ім’ям Сковороди // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 1926–1927. – № 2–3. – С. 15–16*.

⁶¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21.

⁶² Це – сквородинська версія старовинних приказок: “Що город, то норов”; “Що голова, то розум”; “Що чолов’як, то обьчай” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 257: пор.: *Номис, № 7940, 7945, 7948, 7949; Франко, № 6410; Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 202; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 628*], – якими досить часто користувалися українські письменники ХVІІ–ХVІІІ ст., зокрема Петро Могила [див.: *(Mohyla P.) Λίθος, або Kamień z procy prawdy Serkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 31*], Лазар Баранович [див.: *Baranowicz Ł. Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 233*], Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 585*], Іван Максимович [див.: *Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 86*] та інші. Про генезу виразу “Всякому городу нрав и права” див.: *Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 80–82*.

⁶³ Венера (лат. *Venus*) – донька Зевса й океаніди Діони, римська богиня краси, любові та шлюбу; втілення жіночої звабливості; часом її тлумачили навіть як богиню “мнимостей и роскошей всѣх” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 357]. Застереження щодо “Венери” – не рідкість в українській літературі доби бароко: досить пригадати низку поезій Лазаря Барановича на збір «Venus na niebie przestrzega siebie» («Венера в небі застеріга тебе») чи відповідний розділ «Богомыслия» Івана Максимовича [див.: *Максимович І. Богомыслие. – Чернігів, 1710. – Арк. 281–286 (зв.)*]. За часів Сковороди якийсь слобожанський поет склав був і такого жартівливого двовірша: “Кай в мифологии искусен без примѣра, / Понеже испытал, что Бахус, что Венера” [Халанский М. Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 16: Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе / Под. ред. Е. К. Редина. – Харьков, 1905. – С. 757].

⁶⁴ Амур, чи Купідон (лат. *Amor, Cupido*), – божество кохання в римській міфології. За часів бароко про нього інколи говорили як про наймогутнішого серед поганських богів. Дмитро Туптало, приміром, переповідав таку історію: “Собрашася нѣкогда в един сонм вси боги еллинстїи на позор, хотяще каждо явити силу свою... Дїи, или Зевес, приїде с

молнією... Аполло приїде с луком и стрѣлами... Ираклій приїде с копієм во знаменіє крѣпости своєя, Арей с мечем приїде во знаменіє храбрости своєя... По сих всѣх вниде к ним нѣкій юноша, нарицаемый Купідон..., покровенныя и завязанныя очи платом имѣй, той, став посередѣ их, внезапно пріємши дерзновение, на всѣх устремися, аще и слѣп, и отяг вся знаменія сил их..." [Туптало Д. Поученіє на усѣкновеніє честныя главы святаго Иоанна Предтечи // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5-и ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 193]. На тогочасних емблематичних малюнках Амура (Купідона) зображували "прекрасным нагим младенцем или отроком, или юношею с крыльями лазореваго, пурпуроваго и золотого цвѣтов, с луком и колчаном со стрѣлами. Иногда держащим перст на устах" [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXVIII].

⁶⁵ Рівність усіх станів перед смертю – одна з версій так званого "ванітативного" мотиву (від лат.: "vanitas vanitatum omnia vanitas" – Книга Екклезіястова 1: 2; у слов'янському перекладі: сѣтѣ сѣтѣствѣй, всѣчєскаѣ сѣтѣ; у перекладі Івана Огієнка: "наймарніша марнота, – марнота усе!"). Про рівність усіх станів перед смертю писало чимало старих українських авторів, наприклад, Кирило Ставровецький [див.: *Транквіліон-Ставровецький К. Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 149 (зв.)*], Антоній Радивилівський [див.: *Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 156 (зв.)*], Климентій Зіновій [див.: *Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посиолиті. – Київ, 1971. – С. 36–37*], архімандрит Онуфрій [див.: *Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 56*] та інші. Є й багато приказок на цю тему. Пор.: "Mors nescit legem, tollit cum raupere regem" ("Смерть не перебирає, злидаря й царя забирає") [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 210]; "Пани і жебраки по смерті однакі" [Франко, № 19501]; "Смерть не розбирає чина, а бере селянина і дворянина" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 561] тощо.

⁶⁶ Пор. з народними приказками: "То чоловік, як кришталь"; "Чистий, як кришталь" [Франко, № 15799, 15800]. Можна пригадати також рядки сербського поета, вихованця Києво-Могилянської академії Йована Раїча з його «Канта о воспоминанію смерті»: "Никто јеја гроз избјежит, / зане всјем нам смерт предлежит; / совјест чистја, / правда свјатаја, / не бојит сја, / она једина / јест невредима / от стрел јеја" [Лесковац М. Антологіја старе српске поезије. – Нови Сад; Београд, 1964. – С. 50–51; див. про це: *Пелешенко Ю. Григорій Сковорода і сербська література XVIII ст. (спроба типологічного порівняння) // Пам'яті Григорія Сковороди / За ред. проф. Л. В. Ушкалова. – Харків, 1998. – С. 114–115*].

⁶⁷ Книга Псалмів 41 (42): 8. Ця тема з Псалтиря привертала пильну увагу старих українських поетів. Наприклад, Іван Максимович писав у своєму «Алфавиті»: "Бездна бездну взывает, ты, мой Боже, бездна / Милосердія щедрот, аз же грѣхов бездна" [Максимович І. Алфавит собранный, рѣомами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 134].

⁶⁸ Книга Псалмів 1: 2.

⁶⁹ Євангелія від св. Івана 4: 10.

⁷⁰ Мабуть, це коментар Сковороди до слів св. ап. Івана.

⁷¹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 41 (42): 8. Пор.: **Бѣздна вѣзднѣ призываетъ.**

⁷² Євангелія від св. Матвія 5: 3.

⁷³ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 24.

⁷⁴ Книга Псалмів 45 (46): 11.

⁷⁵ Море – один з найпопулярніших образів у літературі українського бароко. Наші письменники XVII–XVIII ст. часто говорили про *море* світу та про “солоне *море*” дочасного людського життя, про “глибоке *море*” Бога й Пресвятої Тройці, *море* Богородиці, *море* сліз, гріхів, пристрастей, вічних райських насолод та “вогняне *море* геєнське”, *море* Божої хвали, серця, совісті, книжної праці, смерті, сумнівів тощо [докладніше див.: Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 65–66]. Цей образ не раз зринає й у творах Сковороди. За його допомогою філософ змальовував, наприклад, “три світи” (макрокосмос, мікрокосмос та світ символів). Однак найчастіше Сковорода говорить про небезпечне й зрадливе *море* світу.

⁷⁶ Зберігся ранній автограф цієї пісні:

Ах поля, поля зелені,
 Поля, цвітми распещренні!
 Ах долини, яри!
 Круглы могилы, бугры!
 Ах вы, вод потоки чисты!
 Ах вы, берега трависты!
 Ах ваши волоса,
 вы, кудрявіи лѣса!
 Жаворонок меж полямы,
 Соловейко меж садами;
 Тот, виспр летя, свирчит,
 А сей на голях лящит.
 А когда взойшла Денница,
 Свистит в той час всяка птица.
 Музікою воздух
 разтворенній шумит вкруг.
 Толкъ солнце виникает,
 Пастух овцы вигоняет.
 И на свою свирѣль
 видает дрожливо трель.
 Пропадайте, думы трудны!
 Города премноголюдны!
 А я с хлѣба куском
 умру на мѣстѣ таком.

За епіграф до цього автографа взято слова з «Георгік» Вергілія: “O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas”. Щоправда, Сковорода трохи змінив порядок слів. Пор.: “O fortunatos nimium, si sua bona norint, / Agricolas!” (*Вергілій*. Георгіки, 458–459). У перекладі Миколи Зерова: “Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували, / Просте життя хліборобів!” [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 203].

⁷⁷ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17.

⁷⁸ Парафраза Пісні над піснями 7: 11. Пор.: **Прїиди, врати мѡй, ѡ взыде мѡ на селѡ, водворї мѡ в ѡ селѡхъ.**

⁷⁹ Пісня над піснями 8: 5.

⁸⁰ Такі “аркадські” образки з’являються в українській літературі досить рано. Варто пригадати бодай «Свхаристеріон» Софронія Почаського: “Свѣтлыи промень солнечный

всѣх увеселяет, / Гды на землю бляск ясный з Олімпу спускает, / Теды стада в широких полях дознавают / Обфитной радости и утѣху мают, / А пастушок убогий под листем буковым / Простых пѣсній складает в тѣню здоровым, / Аркадскіи быдлыта надставляют уха, / Гды спѣвает, он зась дмет, поки станет духа” [Почаський С. Εὐχαριστήριον, або Вдячності ясне превелебнѣйшому в Христвѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 302]. Неабиякого поширення вони набули на зламі XVIII–XIX ст., зокрема під впливом філософії Сквороди [див.: *Русов А.* Какова роль “Возного” в «Наталке-Полтавке»? // *Киевская старина.* – 1904. – Т. LXXXIV. – Янв. – С. 46].

⁸¹ Книга пророка Аввакума 2: 1.

⁽¹⁾ Ідеться про другий подвиг Геракла (гр. *Ηρακλῆς*) – знищення стоголової Лернейської гідри. Образ Геракла стає популярним в українській літературі від початку XVII ст. [див., наприклад: *Копистенський З.* Друга передмова до «Бесід св. Івана Златоуста на 14 послань св. ап. Павла» // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 57]. У європейській бароковій літературі Геракл, який перемагає гідру, символізував Христа [див.: *Nowicka-Jeżowa A.* Jan Andrzej Morsztyn i Giambattista Marino. Dialog poetów europejskiego baroku. – Warszawa, 2000. – S. 220–221]. Старі українські письменники так само залюбки порівнювали Христа з Гераклом (Геркулесом) [див., наприклад: *Галатовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 85; *Галатовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 452; *Радивилівський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 452].

⁽²⁾ Іюлай (гр. *Ιούλαος*) – супутник та візник Геракла.

⁽³⁾ У грецькій міфології *сирени* – це морські чудовиська, напівжінки-напівптахи, що мешкали на острові десь між Італією та Сицилією. Словник Памви Беринди пояснює слово “сірени” так: “див морській, до пояса стан панянській, а далѣй рибѣй” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 454]. Сирени зваблювали мореплавців на погибель своїми чарівними голосами. *Сирени* – надзвичайно поширений бароковий образ світових заб. Досить пригадати панегірик Стефана Яворського «Pelnia nieubuywającey chwały», де один з розділів має назву «Ulysses inter syrenes...» [див.: *Jaworski S.* Pelnia nieubuywającey chwały. – Kiiów, 1691. – К. 24–25], або яскравий пасус у «Театроні» Івана Максимовича: “...тѣм поучает Сократ: похоти плотскія, аки сирены морскія, должно преходить на образ Улисса, вложивши он в ушеса своя воск, безбѣдно преиде по водах их пѣнія” [Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 115]. Крім того, *сирени* – популярний емблематичний образ. Див., наприклад, 577-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Сирена морская» (підпис: “Сверху красна, снизу безобразна”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 146–147].

⁽⁴⁾ Ідеться про сім смертних гріхів: “1. Чревообъяденіе. 2. Студодѣяніе. 3. Сребролюбіе. 4. Гнѣв. 5. Уныніе. 6. Тщеславіе. 7. Гордость” [Могилла П. Собраніе краткія науки о артикулах вѣры. – Почаїв, 1783. – Арк. 57]. Можуть бути й інакші їхні реєстри. Наприклад, персонажами містерії Йоасафа Горленка «Брань...» виступають Гордость, Лакомство, Блуд, Зависть, Обжирство, Гнѣв, Лѣньность [див.: *Горленко І.* Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними... // Святитель Йоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Матеріяли для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Йоасаф и его сочинения. –

С. 183–212]. Так само в Інокентія Винницького: “Пыха, лакомство, нечистота, заздросць, обжирство, гнѣв, лѣнивство” [Винницький І. Катихисіс, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 67 (зв.)].

(5) Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: *ѡмєрзѣшася въ начинанїихъ*.

(6) Життя як морська мандрівка – один із найпоширеніших образів української барокової літератури. Пор., наприклад: “Та між тими нерозумними, що ведуть кораблі до загибелі, є також обізнані зі справою, які плінуть у безмежному океані бурхливого життя: ось Одиссей і Орфей, яких не ввели в оману сирени своїм згубним співом, які не втратили розум від чарів Цірцеї, які пройшли безпечно між Сціллою і Харібдою розбурханих пристрастей і досягли порту щастя” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 383; див. також: Kalnofojyski A. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 214; Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 25; Jaworski S. Pełnia nieubuywającej chwały. – Kiiów, 1691. – K. 24; Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 105, 106 (зв.), 161 (зв.)–171 (зв.), 222; Туттало Д. Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 94–95; Максимович І. Царській путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 149–152, 171–175 (зв.); Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 260, 361].

(7) Книга Псалмів 123 (124): 7.

(8) Книга Псалмів 22 (23): 2.

(9) Ідеться про звернені до св. ап. Петра Христові слова: “І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою” (Євангелія від св. Матвія 16: 18), – що їх знаний іспанський бароковий письменник Бальтасар Граціан називав “святою дотепністю” (“*delicadeza sacra*”) [див.: Грасіан Б. Остроумие, или Искусство изошренного ума // Испанская эстетика: Ренессанс. Барокко. Просвещение / Пер. с испан.; сост., вступит. статья А. Л. Штейна; коммент. А. Л. Штейна и Н. В. Брагинской. – Москва, 1977. – С. 368], тобто “концептом”. У поетичному переказі Івана Максимовича цей євангельський епізод постає таким: “І привед Петра Андрей пред Господне лице, / На него же возрѣвши Христос рече сице: / Ты Симон сын Юннин будеш нареченный / Кіфа, си ест Петр или, камень освященный. / Хошу в основание тя употребити, / Церкви мое во первый столп ты положить...” [Максимович І. Алфавит собранный, рѣшмаи сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 88 (зв.)].

(10) Архікіфа – найбільша скеля.

(11) Слово *архібаріона* складається з трьох частин: “архі”, “бар”, “Іона” – і в перекладі означає: “найстарший син [Ноевої] голубки”.

(12) Неточна цитата з Книги пророка Авакума 2: 1. Пор.: **На стражи моєї стїнах, ѡ възидѣ на камень.**

(13) Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непрїведнїи же возволнѣтсѣ ѡ почїти не возмѡгѣтъ.**

(14) Книга Псалмів 5: 10.

(15) Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 7. Пор.: **И сотвори бѣ твѣрдъ, ѡ разлѣчи бѣ междѣ водѡю, ѡже бѣ под твѣрдїю, ѡ междѣ водѡю, ѡже бѣ над твѣрдїю.**

(16) Євангелія від св. Івана 7: 38.

(17) Книга Псалмів 44 (45): 2.

(18) Книга Псалмів 22 (23): 1.

(19) Книга Псалмів 22 (23): 2.

(20) Парафраза Книги Притч Соломонових 16: 32. Пор.: **Лѣчше лѣжъ долотерпѣливъ пѣче крѣпкаго, (ѡ лѣжъ разумъ ѡмѣлѣ пѣче земледѣлца великаго): ѡдержавлѣи же гнѣвъ пѣче взѣмлющаго градъ.**

(21) Апокаліпсис 5: 10.

⁸² Цей образ Скворода взяв із церковних піснеспівів. Пор.: “водна звѣра во утробѣ” (ірмос 6-ої пісні п’ятничного канону на утрєні).

⁸³ Спрямований угору погляд, на думку старих українських філософів та богословів, засвідчував, що “людина більше належить небу” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 309*]. Недаром і саме “имя челоуьку *антропуса*” тлумачиться як “горѣ зря” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 603].

⁸⁴ Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 4.

⁸⁵ Книга Псалмів 94 (95): 11; Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 5.

⁸⁶ “Кривавий піт” – євангельський образ, пов’язаний з мотивом Гетсиманії. Пор.: “Він молився. І піт Його став, немов каплі крові, що спливали на землю...” (Євангелія від св. Луки 22: 44). Цей образ характерний і для церковної (пор.: “...на оный кривавый пот Панскій” [Винницький І. Катихісис, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 96 (зв.)]), і для фольклорної традиції (пор.: “Працюєш, працюєш – до кривавого поту”; “Старасться, що піт кривавий його обливає” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 14, 275]).

⁸⁷ Давидовим сином тут названо Христа. Пор.: *полияѣи ны, (ійсе) сїе дѣдовѣ* (Євангелія від св. Матвія 9: 27).

⁸⁸ Євангелія від св. Івана 11: 1–44.

⁸⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13.

⁹⁰ Старовинний вислів: “Після дощу завжди гарна погода” (чи, за Сенекою: “після негоди випогоджується” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луція / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 476]; пор.: “Post nubila Phoebus (sol)”; “Blandi post nubilla soles”; “Nube solet pulsa esse candidus dies” [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 267]) – був досить популярний і в нашій бароковій літературі. Наприклад, в Івана Максимовича він звучить так: “Тако по дождѣ всегда бываєт ведрота, / По облаках свѣтлѣйша небесна высота. / По волненіях своих море зрит тишину, / Земля наводненная благодать єдину / В плодах имѣет, скоро в цвѣты прозябаєт, / Во всем преизобилна от росы бываєт. / Сьющии слезами пожнут радостію / По горести исполнят себе сладостію” [Максимович І. Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 87 (зв.)]. А трохи раніше Хома Євлевич у своєму «Лабіринті» писав: “Після бурі чекайте гарної погоди” [Євлевич Х. Лабіринт, або Заплутана дорога... / Пер. В. Крєкотєнь // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов’янські літератури. – Київ, 1984. – С. 279]. Є також народна приказка: “По дощи погода” [Франко, № 10801, 20700].

⁹¹ Метафора “море (океан) світу” була надзвичайно поширена в бароковій літературі. Див., наприклад: “Образ міра сего показуют нам географы и космографы, но наилучший образ міра сего, от Бога написанный, єсть море. В морской водѣ, аки в зеркалѣ, наилучше мір сей увидѣти можно. Как много єсть перемѣн на мори, толико в мірѣ сем. Якоже на мори во время волнения возносятся волны и низпадают, вєсходят до небес и нисходят до бездн, глаголет Псаломник, тако в мірском волненіи не єдин Капернаум възвышаєтсє до небес и даже до ада нисходит” [Туттало Д. Слово в недѣлю вторую по всѣх святых // Сочинєніє святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 70].

⁹² Веселка – знак заповіту поміж Богом та його творивом: “Я веселку Свою дав у хмарі, і стане вона за знака заповіту між Мною та між землею” (Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13). Як писав, наприклад, Феофілакт Лопатинський, веселка (“радога”) після потопу “нача

бысть знаменієм примиренія Божія с челоуѣки” [*Лопатинський* *Θ*. Обличеніє неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 56 (зв.)]. У зв’язку з цим, до речі, виникало питання: “чи була веселка перед потопом і яким чином вона стала не більш як знаком майбутнього потопу. Адже вона дається Богом як знак його спілки з людьми, тому що більше не хотів губити людський рід водами” [*Прокопович* *Ф*. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович* *Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 455].

⁹³ Алгоритичне тлумачення сюжету про Ноеву голубку (Перша книга Мойсеева: Буття 8: 8–12). Можливо, Сковорода мав на думці також емблематичний образ під назвою «Голуб, летящий с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» (підпис: “Добрая надежда. Послѣ дождя бывает хорошая погода. Ne te quaesiveris extra”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

⁹⁴ Слова з недільного канону утрєні, глас 6-ий, ірмос 6-ої пісні.

(22) “Небесне сѣиво” (гр.).

⁹⁵ Алгоритичне тлумачення старозаповітної історії виходу синів Ізраїлевих з Єгипту (Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 19–30). Можливо, тут є й аллюзія на молитовні тексти. Пор., наприклад: “Поим Господеви, Израиля древле от работы видимаго фараона преславно избавившему..., нас же от лести мысленнаго фараона, на конец вѣков, своею честною кровію спасшему...” [*Могила* *П*. Свхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 279]; “...мысленнаго фараона потописсте явѣ” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 23 (зв.)]. У всякому разі, цей епізод українські барокові письменники часто трактували в алгоритичній стратегії. Досить пригадати, наприклад, Іоанікія Галятовського (“Там перейшли жида през море Червоное и потопили в морю непрятелей своих египтянов, а тут мы переходимо през воду крещенія, и в той водѣ топимо грѣхи, которыи суть непрятелями нашими” [*Галятовський* *І*. *Месія правдивый*. – Київ, 1669. – Арк. 224]) чи Дмитра Туптала (“Зри умом, челоуѣче, на Божія Сына, / како в чистой си крови стоит по колѣна. / Рцѣ со умилєнієм: увы, Божій Слове, / за грѣх мой дражайшая кров твоя исплове, / За мя, неблагодарна, горе, увы, горе, / розлися, крове пречиста, аки Чермно море. / Погрузивый во мори фараона роги, / потопи в своей крови наша грѣхи многи” [*Туптало* *Д*. *Стихи на Страсти Господни // Українська поезія*. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крєкотєнь, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 314; пор.: *Туптало* *Д*. *Книга житій святых*. – Київ, 1700. – Арк. 1 (зв.)]).

⁹⁶ Соборне послання св. ап. Якова 4: 6; Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 5. Є також народні приказки: “Гордым Бог противится, а смиренным дает благодать” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 728]; “Гордому Бог сі противит” [*Франко*, № 6696].

⁹⁷ Олександр Потебня гадав, що тут Сковорода контамінує мотиви старовинних українських пісень про ремеза та «Ой не стій, вербо, над водою» [див.: *Потебня* *А. А*. *Обьяснение малорусских и сродных народных песен*. – Варшава, 1883. – С. 237].

⁹⁸ У цих рядках вчувається гораціанський мотив: “Живи непомітно”, – що втілювся, зокрема, у третій строфі оди II, 10 («До Ліцінія Мурєни»), яку Іван Максимович переказав колись так: “Безпрєстанно високо древо колѣбається, / Вѣтром, тяжцѣ высокой столп низлагається, / На высочайши горы молніи падают, / В ноци, во дни на всяк час зѣлнѣ сокрушают” [*Максимович* *І*. *Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 83].

⁹⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефєсян 6: 12. Пор.: нѣсть наша брѣнь къ крові и плѣти.

¹⁰⁰ Книга Псалмів 90 (91): 13.

¹⁰¹ Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 17.

¹⁰² В українській шкільній традиції “нудьгу” було заведено окреслювати як “гонитву за відсутнім добром” [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 260].

¹⁰³ Пор.: “Кождий має свого моля, що його гризе” [Номис, № 1996]; “Гризе го як міль” [Франко, № 7322].

¹⁰⁴ Пор.: “Ђсть, як ржа желъзо” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 257]; “І зелізо ржа з’їдає” [Франко, № 13233]; “Іржа їсть залізо, а горе – серце”; “Іржа залізо їсть, а печаль серце”; “Їсть, як іржа залізо” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 37, 186, 746]; “Ест, как ржа железо” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 627].

¹⁰⁵ Пор.: “Гине, як риба за водою”; “Ми з тобою, як риба з водою” [Франко, № 21890, 21898]; “З’єднався, як риба з водою”; “Я б жив з тобою, як риба з водою”; “Живуть між собою, як риба з водою” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 157, 621, 643].

¹⁰⁶ Цей образ походить з Євангелії від св. Матвія (10: 34) й «Апокаліпсису» Івана Богослова (19: 13–15). Уже Ориген писав: “Оскільки ‘Боже Слово живе та діяльне, гостріше від усякого меча обосічного, – проходить воно аж до поділу душі й духа, суглобів та мозків, і спосібне судити думки та наміри серця’ (Євр. 4: 12), то воно пропонує нашій душі як переможну нагороду той ‘мир Божий, що вищий від усякого розуму’ (Фил. 4: 7), що його залишив Христос своїм апостолам (Ів. 14: 27). Меч же кинув Він між образом земного й небесного (між образом Адама й образом Христа), тобто між людиною нижчою в нас та вищою (1 Кор. 15: 47–49), аби вже в цьому житті Йому оволодіти нашим небесним чоловіком, а переходом, якщо ми не заслужимо того, щоб бути віддаленими (від Нього), зробити нас небесними цілком” [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 208]. Образ “небесного (духовного) меча” був добре знаний в українській бароковій літературі. Скажімо, Лазар Баранович, пояснюючи назву своєї збірки казань «Меч духовный», писав так: “Сей меч духовный, Глагол Божій, исходящ из уст Христовых [ідеться про славетний образ «Апокаліпсису» Івана Богослова: ‘А Йому на ім’я: Слово Боже. А війська небесні, зодягнені в білий та чистий вісон, їхали вслід за Ним на білих конях. А з Його уст виходив гострий меч, щоб ним бити народи’ (Апокаліпсис 19: 13–15)], не убивает, но живит. ‘Не о хлѣбѣ бо едином жив будет человек, но о всяком Глаголѣ, исходящем из уст Божіих’, – як же сам Господь рече. Воюющая Церков данным себѣ Глаголом Божиим паче неже хлѣбом укрѣпляется на враги своя, сего ради убо и аз меч сей духовный, Глагол Божій, исходящ из уст Божіих, на помощь Церкви воюющей подаю” [Баранович Л. Меч духовный. – Київ, 1666. – С. 1–2 (передмова)]. Симеон Полоцький так відгукнувся на цю книгу Барановича: “Житіє наше брань ся именуєт – / Всяк борец меча на брань потребует: / На брань духовну се єсть мечъ духовный / Словесной твари, не железный, словный. / Уста Христовы острый испустиша / Мечъ древле, сей мечъ уста устроиша / Лазаря честна, ему же от Бога / Да пребудетъ помощь на врага премнога. / За мечъ победу вѣчну да имѣет, / Подвигом его тризна ти довлѣет” [Полоцький С. На книгу, именуемую «Мечъ духовный», епіграма 2 // Полоцький С. Вірші. – Минск, 1990. – С. 288–289]. Пор. також образ “духовного меча” в Кирила Ставровецького [див.: Транквіліон-

Ставроецький К. Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 3 (передмова до читача, б. п.), Петра Могили [див.: *Могила П.* Передмова до «Учительної Євангелії» 1637 року // *Титов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 324], Стефана Яворського [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 493] та інших.

¹⁰⁷ Прикінцеві слова Скворода бере зі старовинної приказки: “З димом і з чадом з нашої хаги” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 226].

¹⁰⁸ Каврай – село біля Переяслава; з 1753-го по 1959 р. Скворода був тут домашнім учителем у Степана Томари.

¹⁰⁹ Сигор (Цоар) – місто, в яке ввійшов праведник Лот після того, як залишив Содом (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 22–23). Етимологічне значення цієї назви – “малий, дрібний”. Інша назва – Валак [див.: Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 493]. Назва цього міста зазвичай зринала в ході міркувань про шлях праведника. Пор.: “Так же вѣровав и Лот, та лише его вывюв (Бог) из погыбели, и жону, и двѣ дѣвки, так потум за пружбу его помиловав один варыш Сигор” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 107].

¹¹⁰ Книга Псалмів 47 (48): 2.

¹¹¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 7: 24. Пор.: *оуподоблюю єго мѣжъ мѣрѣ, иже созда хрѣмниѣ своѣ на камени.*

¹¹² Книга Псалмів 23 (24): 3.

¹¹³ Цей мотив, очевидно, нав'язаний 225-м малюнком з амстердамської збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Держава». На ньому зображена перекинута земна куля з хрестом. Під малюнком підпис: “Безумный на неѣ твердо покладается. *Stultus fidiť*” [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 58–59].

¹¹⁴ Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *и полещѣ, и почѣю.*

¹¹⁵ Ось що писав про цей камінь Феофан Прокопович: “Адамант названий так, оскільки не піддається дії ні заліза, ні вогню, дуже твердий, прозорий, ніби вода, має величезну силу і протистоїть отруті” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 500].

¹¹⁶ Пісня над піснями 1: 6.

¹¹⁷ Тема *щастя* була неабияк популярною за часів Сквороди. При цьому *щастя* на ту пору незрідка ототожнювали з “фортуною”, тобто з дарунком примхливої долі, а власне, з “такою пригодою чоловікові, якої той не в змозі був передбачити” [Козельский Я. Философические предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. – Москва, 1952. – Т. 1. – С. 484; пор.: Максимович І. Алфавит собранный, рифмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 119]. Тим часом для Сквороди, так само, як, приміром, для Георгія Кониського [див.: Кониський Г. Моральна філософія, або Етика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 388], “щастіє” – це *causa finalis* усіх людських помислів, почуттів та дій (зазначмо, що прогиставлення “фортуни”, тобто слави, багатства, насолоди тощо, та “щастя” – причетності до духовних скарбів – було ще в грецьких класиків, наприклад, в Арістотеля [Політика, 1323в25–30]). Наділяючи *щастя* примітними рисами орігенівського апокатастасису, Скворода перетворює його на свого роду есхатологічний принцип.

¹¹⁸ У приспіві цієї пісні чуваються рядки з гратуляційних віршів Феофана Прокоповича до імператриці Анни Іоанівни: “Ты наш ясный свѣт, / Ты наш красный цвѣт, / Ты

красота, / Ты доброта” [див.: *Šyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyc bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 22].*

¹¹⁹ Від гр. *κρίνον* – ‘лілея’. Памва Беринда тлумачив слово *крин* як “лелѣа, або цвѣт” [*Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 426]. Біла лілея – емблематичний образ. Див., наприклад, 80-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має підпис: “Всегда имѣет свою силу. Incluta virtus” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 20–21].*

¹²⁰ Харрань – месопотамське місто, згадуване в Старому Заповіті.

¹²¹ Гергесенські поля – земля довкола палестинського міста Гергеси, яку називали також Гадаринською землею.

¹²² У четвертому томі рукописного зібрання Ковалинського (ф. 86, № 24, арк. 94) зберігся ранній автограф цієї пісні під назвою «Помни послѣдняя...»:

Распрости вдаль взор твой и разумны лучы,
И конец послѣдній поминай.
Всѣх твоих дѣл в кую мѣть стрѣла улучит,
Наблюдая всѣх желаній край,
На коих вещах основал ты дом?
Если Камень, то дом соблюдет.
Если ж на пѣску твоих стать Хором,
от лица земли вѣтр разметет.

Всяка плоть песок есть и мірска вся слава,
И его вся омерзѣет сласть.
Возлюби узкой путь, бѣгай обща нрава;
Будь твоя Господь с Давідом часть,
Если нужно есть вернуться в Сіон,
То зачем тебѣ в Мір снисхождать?
Путь опасен есть во Іерихон,
Живи в градѣ, иже всѣх нас Мать.

Если ж опустился ты в сію дорогу,
Бог скорѣе путь да преградит,
Ибо знаеш, что снишовши в бездну многу,
То ум в безднѣ зол наш не радит.
ω ты, иже все дух тойжде еси
И число твоих не скуднет лѣт,
Ты, разбойничы в нас духы смѣси!
Твоя буря да сокрушит сѣть!

¹²³ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: *полинній послѣднѣа твоѣ, ѿ во вѣки не согрѣшиши.*

¹²⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 14: 12. Пор.: *Єсть пѣть, иже минѣтса чловѣквмѣ правѣ вѣти, послѣднѣа же єгѡ прихѣдѣть во дно ѣда.*

⁽²³⁾ Неточна цитата з Плачу Єремїї 3: 24. Пор.: *Часть моѣ гдѣ, рече дѣшѣ моѣ.*

⁽²⁴⁾ Книга Псалмів 72 (73): 26.

⁽²⁵⁾ Іерихон – стародавнє палестинське місто.

⁽²⁶⁾ “Яка найбільша кара для грішників? Сам гріх” (лат.). Михайло Ковалинський свідчив, що під кінець життя Сковорода якось сказав: “Величайшее наказание за зло есть здѣлать зло...”. Ця думка сягає своїм корінням стародавньої філософії. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцїлія» (LXXXVII, 25; XCVIII, 14): “...найбільша покара за злочини – в них самих”; “...перша й найбільша кара для злочинця – чинити зло...”; “...покара за злочин – у самому злочині” [Луцїї Анней Сенека. Моральні листи до Луцїлія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 340, 432]. Так само міркував і Северин Боецій у своїй «Розраді від філософії» (IV. P4): “Хай це видасться неймовірним, але лихі люди неминуче будуть найнещасливішими тоді, коли їм удасться довершити злочин, аніж коли не зможуть здійснити свого задуму. Адже, якщо пориватися думкою до чогось злого – це нещастя для людини, то ще більше нещастя – мати змогу вчинити те зло; сам лихий намір, без учинку, – то мов невизрілий плід. Кожен, як бачиш, перебуває зі своїм нещастям, але потрібно нещасливим є той, хто замишляє лихе, хто може його заподіяти й хто, врешті, таки його заподіює” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 109]. Зрештою, Плутарх, указуючи на Гесіода як на джерело цієї думки (Роботи і дні, 265–266), у трактаті «Чому божество зволікає з воздаянням» («De sera numinis vindicta» – Сковорода переклав цей трактат, але текст перекладу не знайдено) пояснював: “...зло, породжуючи разом із собою муку й терзання, несе в собі покарання, і не після злочину, а разом з ним. Коли злочинців ведуть на страту, кожен із них несе свій хрест, – так і злодіяння щоразу готує саме собі знаряддя кари: воно саме – кат свого жалюгідного життя, озброєний соромом, клопотами, безліччю тривог, дикими пристрастями й безугавним хвилюванням” [Плутарх. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 141–142]. За часів Сковороди така настанова була поширена в моральній теології, зокрема й українській. Тогочасні богослови, окреслюючи єство гріха, спиралися найперше на Августина, Дунса Скота й Тому Аквінського [див.: *Derdziuk A., OFMCap. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej.* – Lublin, 1996. – S. 109–117]. А, наприклад, Августин (Сповідь, 1. XII. 19) казав: “...кожен не доведений до ладу дух стає карою для самого себе” [Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 14]. Значачо, що українські богослови так само розглядали гріх як “найбільше нещастя”, а розмірковуючи про те, “чи може бути зло як таке бажаним”, покликалися на Августина [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы.* – Киев, 1987. – С. 68, 69, 90].

⁽²⁷⁾ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

⁽²⁸⁾ Книга Псалмів 18 (19): 13.

⁽²⁹⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **Блжѣнъ мѣжъ, ѣже не ѣде на свѣтъ нечестивыхъ, ѣ на пѣти грѣшныхъ не стѣ.**

⁽³⁰⁾ Книга Псалмів 118 (119): 18.

¹²⁵ “Ліва” (“широка”) та “права” (“вузька”) дороги людського життя, тобто шляхи грішників та праведників, – усталений образ в українському бароковому письменстві, зокрема у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 35, 112 (зв.), 207 (зв.), 331–331 (зв.)], Мелетія Смотрицького [див.: *Smotrycki M.* Θρηνος, то ієст Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – К. 1 (передмова до читача)], Афанасія Кальнофойського [див.: *Kalnofoyski A.* Θεατοῦργημα. – Кііów, 1638. – С. 3], Сильвестра Косова [див.: *Kossow S.* Πατερικον, або Żywoty ss. oycow pieczarskich. –

Київ, 1635. – S. 72], Іоанікія Галятовського [див.: *Галятовський І.* Казаня приданні до книги «Ключ разумѣнія» названої. – Київ, 1660. – Арк. 34–34 (зв.)], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 26 (зв.), 183, 391, 393, 480 (зв.)], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Київ, 1671. – S. 16], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 183 (зв.), 283], Стефана Яворського [див.: *Яворський С.* Камень вѣри. – Київ, 1730. – С. 190, 913], Івана Леванди [див.: *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 140] та інших.

¹²⁶ Ідеться про “горній Єрусалим”. Пор., наприклад, з думкою Леонтія Карповича: “О мѣсто презацное. О мѣсто преславное, лѣпший ест день един мешканя твоего, аниж тысяча лѣт по том непевном и бурливом мору жеклованя. О граде великого Царя, Іерусалиме небесный, который естес маткою всѣх нас! О, отчизна наша милая и пожаданая! О доме утѣхи! О мѣсце непрерываного покоя! О гнѣздо трвалых роскошей! О кгрунте правдивое свободы! О скарбе неотменное щастливости!” [Карпович Л. Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа // *Левшин А. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 180 (додатки)].

¹²⁷ Книга Псалмів 77 (78): 33.

¹²⁸ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 16.

¹²⁹ Книга Псалмів 45 (46): 11.

¹³⁰ Ці слова Сковороди, поза сумнівом, звернені найперше до самого себе, адже поет гостро відчував проминальність часу. Якось, прокинувшись до схід сонця, він болісно розмірковував: “Я ще й тепер не вмію користуватися часом, ба навіть той час, який є тепер у моему розпорядженні, витрачаю на дрібниці або, що ще гірше, – на смуток, або, що найгірше, – на грихі”.

¹³¹ Перша літера в цьому слові написана не зовсім чітко. У попередніх виданнях тут стоїть *чѣм*, але в автографах Сковороди це слово завжди має форму *чем*.

¹³² “Одного філософа запитали: що є найкоштовніше? Відповідь була: час” (лат.). Схоже твердження Діоген Лаертій (V, 40) приписує Теофрастові (бл. 372 – бл. 287 рр. до н. е.), котрий не раз казав, що “найдорожча витрата – це час” [Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 217].

¹³³ Квінт Горацій Флакк (*Quintus Horatius Flaccus*) (65–8 рр. до н. е.) – великий римський поет, улюбленець Сковороди. Зокрема, Сковорода переклав оди Горація «До Ліцінія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16) («Пѣсьнь 24-я»; «Oda Horatiana [libri II, XVI] de animi tranquillitate»). У діалозі «Бесѣда 1-я» зринають слова Горація: “Porticibus, non iudiciis utere vuldi”, – які Сковорода перекладає приказкою: “По мосту-мосточку с народом ходи, а по разуму его себе не веди”. Перегодом, у присвяті діалогу «Silenus Alcibiadis», Сковорода наведе слова Горація: “Nec dulcia differ in annum...” (“Не відкладай насолоди на рік...”). Філософ згадує Горація також у листах до Михайла Ковалинського та Федора Жебокрицького, наслідує його в деяких своїх поезіях. Так, незавершена латиномовна поезія «Щасливий, хто уникає справ...» є наслідуванням другої еподи Горація, а псалма «Всякому городу нрав и права» – наслідуванням оди I, 1 («До Мецената»). Горацій приваблював Сковороду не лише як блискучий майстер поетичного мистецтва, але також як співець “золотої мірноти” (aurea mediocritas) та епікурейського спокою. Недаром у діалозі «Silenus Alcibiadis» наш філософ наводить грайливе окреслення, яке дав сам собі Горацій: “...з череди Епікура / Я поросятко гладке” (Послання, I, 4, 15–16). Слід сказати, що старі українські письменники часто зверталися до поезії Горація. Наприклад, до Сковороди його перекладали Афанасій Кальнофойський [див.: *Kalnofouski A.* Τερατοφύγμα. – Київ, 1638. – S. 12 (передмова, б. п.)], Лазар

Баранович [див.: *Baranowicz L. Nowa miara starey wiary.* – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 252], Іван Максимович [див.: *Максимович І. Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 83, 88], Михайло Козачинський [див.: *Козачинський М. Философія Аристотелева.* – Львів, 1745. – Арк. 2 (зв.)] та інші. Про особливості цього сквородинського переспіву оди Горацій див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сквороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 170–172.

¹³⁴ *Горацій*. Оди, II, 16, 1. У перекладі Андрія Содомори: “Миру просить той, кого вітер буйний...” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

¹³⁵ Поет говорить тут про “Христову бідність”. Її ество він яскраво окреслив у своїй латиномовній поезії «Похвала бідності».

¹³⁶ *Горацій*. Оди, II, 16, 27–28. У перекладі Андрія Содомори: “...і так немає повного щастя” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

¹³⁷ Про жанр “відхідної пісні” (“апобатеріона”) Скворода в листі до Гервасія Якубовича від 22 серпня 1757 р. писав таке: “Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνεῖν, що означає ‘відходити, від’їжджати’. У цій пісні тих, хто від’їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ”. Пор.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 82. За своєю загальною тональністю та образним ладом апобатеріон Сквороди нагадує ектенії «Чину благословенія в путь» [пор.: *Могила П.* Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 227–232 (друга пагін.)].

¹³⁸ Наприкінці літа 1758 р. приятель Сквороди намісник переяславського єпископа Гервасій Якубович на запрошення Йоасафа Миткевича, призначеного 26 квітня 1758 р. єпископом білгородським та обоянським, вирушив до Білгорода на посаду настоятеля тамтешнього Миколаївського монастиря та консисторського судді [див.: *Махновець Л.* Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 150].

¹³⁹ Книга Псалмів 120 (121): 8.

¹⁴⁰ Книга Псалмів 120 (121): 3.

¹⁴¹ Іван Козлович (1703–1758 рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії, переяславський та бориспільський єпископ упродовж 1753–1757 рр. У 1738–1741 рр. викладав граматику, синтаксис та риторику в Києво-Могилянській академії, переїздом був префектом і ректором Московської слов’яно-греко-латинської академії [див.: *Махновець Л.* Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 49–50].

¹⁴² У списку вказана помилкова дата: 1750. Насправді, Іван Козлович був висвячений на переяславського та бориспільського єпископа 7 березня 1753 р., а прибув до Переяслава наприкінці червня – на початку липня цього ж таки року [див.: *Махновець Л.* Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 115].

¹⁴³ Євангелія від св. Матвія 5: 16.

¹⁴⁴ Пор.: “Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моего” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)].

¹⁴⁵ Фраза “источник благих” є в молитовних текстах. Пор., наприклад: “Благословен еси Господи Боже вседержителю, источниче благих...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 65].

¹⁴⁶ Ця емблематична поезія присвячена темі боротьби зі світом, плоттю й дияволом, досить поширеній в українській бароковій літературі [див., наприклад: *Могила П.* Крест

Христа Спасителя и каждого человека // *Титов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всебірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 284; *Радивиловський А.* Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 691; *Максимович І.* Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)–68; *Кроковський Й.* Акафіст святїй великомученицї Варварї. – Чернігів, 1749. – Арк. 11 (зв.), 24 (зв.). В основу цього образу покладено славне місце з «Апокаліпсису»: “І з’явилась на небі велика ознака: Жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на голові її вінок із дванадцяти зір. І вона мала в утробі, і кричала від болю, та муки терпіла від породу” (Апокаліпсис 12: 1–2). Пор., зокрема, «Трени» Симеона Полоцького: “Аз єсмь дѣвица в солнце облеченна, / от Богослова иногда виденна. / Дванадесят звѣзд в моем вѣнцѣ бяху, / честную главу мою украшаху: / луна под ноги мои ложися, / вселенная бо вся мнѣ подчинися” [*Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 318].

У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського збереглася чернетка-автограф цієї пісні:

In imaginem concipientis Mariae

Picta stat ecce vides Virgo <purissima> castissima, cujus
 Pomum, anguis, mundus lunaque praessa pede.
 Falsa venena voluptatis pomum illud adumbrata (tectata venena).
 Ad quas, ut serpens, illicit ipsa caro.
 Errorum vulgi male sueti mundus imago est,
 At bona fluxa suo nomine luna notat.
 <Cures ut vincas hac quattor auspice Christo
 Castus et ipse hoc Virgo eris ipse quoque>

Tuque tuo verbum capies in corpore Christi,
 Si Virgo fueris, corpore castus in est.
 Се видит Дѣва стоит, чиста ложеснамы
 Яблоко, змій, <свѣт>, мір, луна под ея ногами.
 Чрез яблоко значится плотска сласть безчестна
 К коим, как змій хитра, <плоть> страсть <тягнет> ведет и прелестна
 <Свѣт> мір ест образ меж людьми глуших вообще мнѣній,
 Чрез луну розумѣй тѣнь благ скоропремѣнных.
 Побѣди сія! Христос и в тебѣ вселится.
 Будь чист, как Дѣва. Мудрость с сластмы не мѣстится.
 Quattor haec vincas capies in corpore Christum.
 Vivere in impula carne Sophia nequit.
 Sancta Sophia inerit si tibi pura caro
 In castis membris vera Sophia manet.
 Vince haec, et Christi capies in corpore mentem
 Vivere in impula carne Sophia nequit.

¹⁴⁷ Йоасаф Миткевич – білгородський та обоянський єпископ із 26 квітня 1758 р. по 28 жовтня 1763 р. (цього дня він помер у Троїцькому Охтирському монастирі) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 150, 181]. Миткевич був вихованцем Києво-Могилянської академії. Багато зробив для розвитку Харківського

колегіуму, зокрема, збудував книгосховище, подарував колегіумові власну бібліотеку тощо [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 95].

¹⁴⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 79 (80): 15–16. Пор.: **Бже́ сімь, ѡбрати́са ѡубо, ѡ прїзри сѣ нбсе ѡ виждѣ, ѡ посѣтї вїноградѣ сей: ѡ соверши ѡ, е҃гоже насади десница твоя.**

¹⁴⁹ Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22.

¹⁵⁰ Козелець – місто на річці Остер, відоме від початку XVII ст. З 1649 р. було сотенним осередком Київського полку. У 1656 р. отримало магдебурзьке право. З 1708-го по 1781 р. тут перебувала полкова управа Київського полку. Тепер: районний центр Чернігівської області.

¹⁵¹ Про роботу Сковороди в Харківському колегіумі див.: *Ніженець А. М.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970.

¹⁵² “Любителем священної Біблії” Сковорода усвідомив себе, коли йому було тридцять років. Філософ виокремив Біблію в особливу онтологічну сферу (“символічний світ”), мавши на думці, що тільки цей текст є провідником людського серця на терени Святого Духа. Більше того, для Сковороди Біблія є справжнім “воплоченим Богом”. Мистецтву тлумачення Святого Письма філософ присвятив трактати «Silenus Alcibiadis» та «Жена Лотова», а також діалог «Потоп зміин». Біблійна ноематика та геристика Сковороди являють собою *всеосяжну алегорезу* тексту Біблії. Якщо українські богослови XVII–XVIII ст. зазвичай послуговувалися так званою *почвірною* методою тлумачення Святого Письма, тобто трактували його на чотирьох семантичних рівнях: *буквальному, моральному, алегоричному й анагогічному*, то Сковорода не визнає за буквральним та моральним сенсами Святого Письма жодної іншої рації, окрім *знакової* [див.: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

¹⁵³ Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 23.

¹⁵⁴ Євангелія від св. Луки 9: 24; пор.: Євангелія від св. Матвія 10: 39; Євангелія від св. Марка 8: 35.

¹⁵⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 8: 36. Пор.: **ка́а во по́льза чело́вѣкѣ, я́ще прише́рѣщеть міръ вѣсь, ѡ ѡтчетїтѣ дѣшѣ своѣ.** Див. також: Євангелія від св. Матвія 16: 26; Євангелія від св. Луки 9: 25.

⁽³¹⁾ Версаль (франц. *Versailles*) – містечко неподалік Парижа (тепер – південно-західне передмістя французької столиці), де з 1682 р. до Великої французької революції була резиденція короля. Створений тут розкішний палацово-парковий ансамбль є яскравою пам’яткою французького класицизму.

¹⁵⁶ Як свідчить Діоген Лаерцій (II, 8), першим, хто стверджував, що “на місяці є міста, ба навіть гори й долини”, був Анаксагор [*Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 105].

¹⁵⁷ Сковорода, що був, як в один голос стверджують коментатори, передовсім “філософом себепізнання” [див., зокрема: *Мірчук І. Г.* С. Сковорода. Замітки до історії української культури. – Прага, 1925. – С. 10; *Lo Gatto E.* L’idea filosofico-religiosa russa da Skovoroda a Solovjov // *Bilychnis. Rivista di studi religiosi.* – Romae, 1927. – P. 82; *Haase F.* Die kulturgeschichtliche Bedeutung des ukrainischen Philosophen Grigorij Skovoroda // *Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven.* – 1928. – Bd. IV. – Hft. 1. – S. 24; *Arsieniew N. von.* Bilder aus russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // *Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas.* – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 4; *Їзювський Д.* Skovoroda-Studien: IV. Skovoroda und Valentin

Weigel // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1935. – Bd. XII. – S. 324; Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine (955–1939). – Leipzig, 1942. – S. 118; Kultschytzkij A. von. Der universalistische Humanismus Komensky's und der personalistische Humanismus Skovoroda's // Kratochvil Jos. a spolpracovníci. Má vlast. VII. díl. – Stuttgart, 1974. – S. 38; Erdmann-Pandžić E. Bemerkungen zu Leben und Werk von H. S. Skovoroda // Zeitschrift für Slawistik. – 1990. – Bd. 35. – № 5. – S. 654], досить часто говорив про марність “зовнішнього знання”.

¹⁵⁸ Сковорода називає Бога-творця “астрономом”, “економом” (від гр. *οἰκονόμος* – ‘домоправитель’) чи “геометром” задля того, щоб окреслити премудрість Божого влаштування світу. Отже, людська економія є наслідуванням економії Божої, а людина є економом “того світла”. Таку думку можна знайти і в інших старих українських богословів. “Предвѣчная мудрость Божая, – писав, наприклад, Петро Могила, – устроивши совершенно всю вселенную подсолнечную, в економію, албо завѣдоване, подала одному человѣку...” [Могила П. Євхологон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 916].

¹⁵⁹ Аврелій Августин (*Decimus Aurelius Augustinus*) (354–430 pp.) – найвидатніший представник латинської патристики, чії твори були в старій Україні дуже популярні [див.: Ушкалов Л. “Правду Августин співав” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 59–72]. Дмитро Чижевський мав підстави стверджувати, що Августин належав до кола найулюбленіших авторів Сковороди [див.: *Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker.* – München, 1974. – S. 24]. Наш філософ спирався на Августина в ході розгляду питання про матерію та форму, про пізнання як “анамнезис” (згідно з Августином, “душа принесла всі її зв’язки із собою; те, що ми вчимо, є не що інше, як спогади та приведенне до свідомості”), про “серце”, “обожнення”, безпочатковість світу в часі тощо. Покликаючись на Августина, він розв’язував також проблему “двох волі” (Божої та власної) у людині. До речі, Августинові уявлення про свободу волі на тлі світової філософської та богословської думки блискуче висвітлив перегадом далекий родич Сковороди Володимир Соловйов [див.: *Философский словарь Владимира Соловйова.* – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 446–460].

¹⁶⁰ Див., наприклад, у «Сповіді» (7. XVI. 22): “І я шукав, що є нечестя, і переконався, що це не субстанція, а підступність волі, яка відвертається від досконалої субстанції – від Тебе, Боже мій, – до низьких речей, вона викидає з себе ‘свої нутрощі’ і тільки зовні надувається” [Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 120].

¹⁶¹ Сковорода говорить тут про те, що розп’ятість людської волі між “горнім” та “дольним” світами може бути переборена подвигом аскетичного змагання проти “волі змислів”, тобто проти “власної волі” (*propria voluntas*) [див.: *Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение.* – Москва, 1912. – С. 84–86]. Ідеться також про те, що вільна воля людини часто стає сваволею супроти Божого промислу. Як писав Антоній Радивилівський, “человѣк на сем свѣтѣ бѣжит прудким бѣгом не так до доброго, як до злого, не так до цноты, як до нецноты” [Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 130].

¹⁶² Парафраза Епікурової сентенції (з його листа до Менекея): “Слава Богові, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним”, – яку передав Діоген Лаертій (X, 130) [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 435].

⁽³²⁾ У списку помилково: “1743 г.” Славетний трактат великого польського та німецького астронома й математика Миколая Коперника (пол. *Mikolaj Kopernik*, нім. *Nikolas Koppernigk*,

лат. *Nicolaus Copernicus*) (1473–1543 pp.) «De revolutionibus orbium coelestium» («Про обертання небесних сфер») був виданий незадовго до смерті автора заходами його учня Георга Йоахіма фон Лаухена (Ретіка) у Нюрнберзі. Геліоцентричну систему Коперника докладно розглядали в старих українських курсах натурфілософії. Наприклад, Феофан Прокопович присвятив їй спеціальний розділ, де подав, зокрема, і малюнок “Коперникових сфер” [див.: *Прокопович Ф.* *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф.* *Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 287–289*].

⁽³³⁾ Гр. *σφαῖρα* – ‘куля’.

⁽³⁴⁾ Ад (гр. *ἄδης*, або *Αἰδης*) – у грецькій міфології царство мертвих.

⁽³⁵⁾ Фурія (лат. *Furia*) – якась одна з давньоримських богинь помсти, яких ототожнювали з грецькими ериніями. З міфології їх відомо три: Мегера, Тісіфона й Алектю [див.: *Словник античної міфології. – Київ, 1989. – С. 103–104, 208–209*]. В емблематичній традиції фурія символізувала мізантропа. Див., наприклад, 24-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Фурія, или челоуѣкченавистник» та підписом: “Се есть зависть и ненависть. Invidia” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 6–7].

¹⁶³ Думка про те, що єдиним джерелом гріха є власна воля людини, у гамартіології XVIII ст. була звичною [див.: *Derdziuk A., OFMCap.* *Grzech w XVIII wieku.* *Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 118*]. У сучасному богослів’ї вона може звучати так: “Наш вільний вибір... свідчить про недосконалість занепакої людської природи, про втрату Божої подоби. Затемнена гріхом, не відаючи більше про справжнє добро, ця природа найчастіше стремить до того, що є ‘протиприродним’, тож людина завжди стоїть перед необхідністю вибору; вона йде вперед навпомацки. Ми називаємо цю нерішучість у сходженні до добра ‘свободою волі’” [Лосский Вл. *Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 176*]. Який саме твір Августина має на увазі Скворода, сказати важко. Тим часом схожа сентенція зринає в «Слові третьому на Воскресіння Господнє» Бернарда Клервоського. Пор.: “*Tolle proptiam voluntatem, et non erit Infernus*”. Варто відзначити, що вчитель Сквороди Михайло Козачинський охоче покликався на Бернарда в ході міркувань про щастя, любов до Бога тощо [див.: *Козачинський М.* *Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 326, 360*].

¹⁶⁴ Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

¹⁶⁵ “Богомудріє” – знання про Бога. Синонімами цього поняття в літературі українського бароко виступали “богомисліє”, “боговидїніє”, “духовная церковная и богодарованная философия”, “Христова философия”, “философия христианская”, “мудрованіє духовное”, “премудрость духовная”, “мудрость небесная”, “смирennemудріє” тощо. Поняття “богомудріє” охоплювало чималу низку тем, чий характер віддзеркалюють, наприклад, назви розділів книжки Івана Максимовича «Богомисліє»: «О отверженіи безпечалія. Пребываніє безпечално смерть ест», «О святом подражаніи житія Христова. Буди ученіє житіє Христово», «О свойствах истинной любви», «О соблюденіи чистоты», «О скором теченіи настоящего житія», «О суетіи міра», «О ползѣ искушеній», «О вѣчных геенских казнях. Вѣчноє мученіє злым» тощо. Дарма, що «Богомисліє» Максимовича є перекладом трактату «*Meditationes Sacrae*» (1606 p.) відомого лютеранського богослова Йоганна Гергарда, – ці теми складали узвичаєне коло роздумів українських барокових авторів, починаючи, мабуть, ще від «Діоптри» Віталія Дубенського (вона має, зокрема, такі розділи: «О странничествѣ мира сего», «О суетіи красоты телесной», «О суетной и буйей мудрости мирской», «О грѣсѣ блуда», «О самолюбіи», «О познаніи себе самага», «О

безмолвія», «О ползѣ искушенія», «О Страшном Божиим судѣ», «О муках любящих суету мира», «О славѣ, юже подучают презирающіи суету мира») [див.: Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 19–21].

¹⁶⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: на сѣмъ камѣни созидѣхъ црковю мою.

¹⁶⁷ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: Пайтса во ѣмъ сїє хотѣцимъ, ѣкш невесѣ.

¹⁶⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 6. Пор.: да вѣдетъ твѣрдь посреде водѣ.

¹⁶⁹ Книга Псалмів 101 (102): 5.

¹⁷⁰ У творах Сковороди образ *серця* зринає понад тисячу разів [див.: Ушкалов Л. Творчість Григорія Сковороди крізь призму статистики // Ушкалов Л. Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 82–83]. Загалом беручи, уся сквородинська антропологія засновується на понятті *серця*, що його можна потрактувати як “невидиму природу” психічного життя людини. *Серце* в Сковороди, як зазначав Дмитро Чижевський, є “корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до ‘дійсної людини’ веде через ‘переображення душі в духа, а духа – в серце’” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 137]. Воно наділене тут божественними рисами, найперше, *вогненністю* (серце – це “душевна іскра”, *scintilla animae*) та *неподільністю*. *Серце* можна схарактеризувати і як *думку*, і як щось схоже на царину *підсвідомого*, і як найсвітлішу височінь, і як найтемнішу безодню. У людині Сковорода бачить, власне, *два серця*: *чисте й нечисте, старе й нове, марнотне й вічне*. Сковородинська наука про *серце* має такі основні джерела: 1) Біблія; 2) твори стародавніх поганських філософів (Платон, Арістотель, стоїки, Плотин, Філон, Прокл); 3) писання святих отців (Климент Олександрійський, Оріген, каппадокійці, Макарій Єгипетський, Августин, Діонісій Ареопітський та інші); 4) схоластична традиція (Петро Ломбардський, Тома Аквінський та інші); 5) ренесансно-барокова емблематика. Сковороду зазвичай уважають чільним представником української “філософії (теології) *серця*”, що з’явилася ще на початку XVII ст. (Кирило Ставровецький) і розвинулась переходом у творчості Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Памфіла Юркевича та інших.

¹⁷¹ Парафраза Апокаліпсису 4: 11. Пор.: тѣ ѣси создѣи всѣчскаѣ, ѣ волю твою сѣть, ѣ сотворѣна.

¹⁷² Книга пророка Іоїля 2: 13.

¹⁷³ Євангелія від св. Матвія 11: 29.

¹⁷⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5. Пор.: Ѡумертвѣте Ѡво Ѡды вѣшѣ.

¹⁷⁵ Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17.

¹⁷⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: нѣсть наша бранѣ къ кровѣ ѣ плѣти.

¹⁷⁷ Неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 6. Пор.: врази вси мѣждъ домашніи єгѣ.

¹⁷⁸ Книга Псалмів 90 (91): 13.

¹⁷⁹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: тѣй твою влѣстѣ вѣдетъ главѣ.

¹⁸⁰ Книга Псалмів 106 (107): 29.

¹⁸¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 4: 41. Пор.: ктѣ Ѡво сѣй єсть, ѣкш ѣ вѣтръ ѣ море послѣшають єгѣ; Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

¹⁸² Памва Беринда подав таке значення слова *навклир*: “стырник корабельный” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 438]. Тут ідеться про Христа. Пор. із казанням Лазаря Барановича, в якому той благов Христа: “...Вніди в сердце мое, аки в корабль, и буди того управителем, да не потопит его буря страстная...” [Баранович Л. Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 150 (зв.)], або з молитовним звертанням до Спасителя: “...воздвигни же изрядныя и благовременныя вѣтры к благополучному плаванію, Кормчій им сам всегда...” [Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 237 (друга пагін.)].

¹⁸³ Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: *восхѣдѣтъ до небесѣ ѿ низхѣдѣтъ до вѣзднѣ*.

¹⁸⁴ Пор.: “Услыши глас мой болѣзненный” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14]. Образ сплячого в човні Христа не раз привертав увагу старих українських письменників [див., наприклад: Євангеліе учителное. – Київ, 1637. – С. 386–387].

¹⁸⁵ Пор. покаянню тональність цієї пісні з тональністю молитви: “Бурею бѣд лютѣ колѣбаемаго твоего раба, Владыко, и пучиною скорбій нынѣ потопляемаго к тихому пристанищу настави” [Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 328 (третя пагін.)].

¹⁸⁶ Скворода називає *Петрою*, тобто пристановищем, Христа. Загалом беручи, символ *Петри* у творах Сквороди посідає дуже важливе місце. Свого часу, розглядаючи сквородинську символіку, Володимир Ерн слушно писав: “...Скворода пристрасно шукає *скелі, Петри, берега, пристані*... Цикл символів, особливо владних над думкою Сквороди, природно обертається довкола чільного символу ‘Петри’” [Эрн В. Ф. Григорий Саввич Скворода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 87]. *Петра-камінь* символізує і Бога, і душевний спокій, і Царство Небесне, і невидиму натуру. Цей сквородинський образ походить передусім з емблематики. Принаймні в діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Скворода змальовує скелю серед моря («In constantia quiesco») з амстердамської збірки «*Symbola et emblemata*» (1705). З другого боку, тут можна додати й алюзію на молитовні тексти. Пор.: “Буря грѣховная одержит мя, Спасе, и уже нетерпя волнения, к тебѣ припадаю, единому Правителю, яко Петрови, руку ми простри челолюбія ти и спаси мя” [Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 930]; “Яко пучина многа прегрѣшеній моих, Спасе, и лютѣ погружаюся согрѣшени моими, даждь ми руку, яко Петрови, спаси мя, Боже, и помилуй мя” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 13 (зв.)].

¹⁸⁷ Великий Бурдук – містечко на Харківщині, засноване в 90-х рр. XVII ст. Налезало родині Донців-Захаржевських. Скворода часто бував тут у 1780-х рр., гостюючи в Якова Михайловича Донця-Захаржевського, якому присвятив свій переклад трактату Плутарха «Про спокій душі» [див.: Ніженець А., Стогній І. Григорій Скворода. Пам’ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 54–56].

¹⁸⁸ Скворода цитує тут (трохи змінено) текст епіграми невідомого автора з «Палатинської антології» (XI, 51). Пор.: “Τῆς ὥρας ἀπόλαυε. παρακάθει ταχὺ πάντα. / ἐν θεός ἐξ ἐρίφου τρυχὺν ἔθηκε τράγον”.

¹⁸⁹ Пор. з приказкою: “Бородатий, як цап” [Франко, № 30932].

¹⁹⁰ Пор. із піснеспівом: “...отвержим житейскую, братіе, печаль” [див.: Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 566].

¹⁹¹ Слова “красна добротою”, очевидно, нав’язані рядком Псалтиря: *Красѣнѣ добротѣю паче сынѣвъ челоубѣснѣхъ* (Книга Псалмів 44 (45): 3), або словами молитви: “...красный добротою паче всѣх челоубѣхъ” [Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. –

Київ, 1646. – С. 23 (друга пагін.). Пор. також із приказкою: “Пісенька солодка, а коротка” [Франко, № 20411].

¹⁹² Пор.: “...камѣнь бѣ образованіемъ самого Христа” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 314 (зв.)].

¹⁹³ Це – звичний образ із ділянки барокових роздумів про смерть. Наприклад, у поезії Івана Максимовича «О смерті» є такий рядок: “Праведну мужу покой смерть, утѣшеніе...” [Максимович І. Алфавит собранный, ризмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 100 (зв.)].

¹⁹⁴ Епікур (гр. *Επίκουρος*) (341–270 рр. до н. е.) – видатний давньогрецький філософ-атоміст. Сквородинський “концепт” “Епікур Христос” [про поширення в українській поезії XVII–XVIII ст. химерних метафор, званих “концептами”, див., зокрема: *Radyszewski J. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków, 1996. – Cz. I. – S. 145–196*], мабуть, має за джерело «Colloquia familiaria» Еразма Роттердамського (примірник цієї книги був у бібліотеці Харківського колегіуму [див.: *Сумцов Н. Заметки о старопечатных книгах Харьковской духовной семинарии // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – Июнь. – С. 89*], і наш поет напевно її читав, з огляду на те, що він дуже шанував Роттердамця як взірцевого латиномовного письменника). За допомогою цього образу Скворода пробує допасувати до Божого Об’явлення Епікурову сентенцію: “Благодареніе Богу, яко нужная сотвори легкостяжными, злостяжная же – ненужными”, – витлумачивши її в платонівському дусі [див.: *Mytrowytych K. Elements platoniciens de la philosophie de Skovoroda // Skovoroda philosophe ukrainien / Préf. de P. Pascal. – Paris, 1976. – P. 47*] та нав’язуючись до свого улюбленого поняття *автаркія* (гр. *αὐτάρκεια* – ‘самодостатність’). Образ Христа як “єврейського Епікура” корелює, наприклад, з окресленням Філона Олександрійського як “єврейського Платона”, що його подав у своєму філософському курсі Георгій Кониський [див.: *Кониський Г. Загальна філософія, поділена на чотири відділи... // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 49–50*].

¹⁹⁵ Харківське намісництво було відкрито 29 вересня 1780 р.

¹⁹⁶ Сіннянський Покровський монастир розташовувався за 7 верст від села Сінне (тепер Богодухівського р-ну Харківської обл.). Його ігуменом був на ту пору родич Сквороди Юстин Звіряка [див.: *Махновець Л. Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 233; Ранюк Ю. Слідами Сквороди (з біографії філософа) // Прапор. – 1989. – № 2. – С. 139–143*].

ІНШІ ПОЕЗІЇ

De libertate¹

Что то за волность? добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое².
Ах! не златое, если сравнить злато,
Против волности еще оно блато³.
О когда б же мнѣ в дурнѣ не поштитись⁴!
Дабы волности не могл как лиштитись.
Будь славен во вѣк, ѿ muže избранне,
Волности ѿтче, Герою Богдане⁵!

Поезія написана, очевидно, наприкінці 1757-го або впродовж 1758 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 128–129]. Дмитро Чижевський уважав, що «De libertate» є фрагментом якогось більшого панегіричного за змістом твору [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 205 (прим.)]. Автограф поезії зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87 [зв.]). «De libertate» було вперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ “Про свободу” (лат.).

² “Золота вольность” (“*aurea libertas*”) – поняття, поширене в тогочасній Європі, особливо в Польщі, де воно було серцевиною політичного устрою, згідно з яким шляхта мала численні вольності та привілеї. Мотив “золотої вольності” стає одним із провідних в українській літературі, починаючи з 1620-х рр. (твори Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тимов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 38], Мелетія Смотрицького [див.: *Смотрицький М.* *Iustificacia niewinności.* – S. l., 1923. – К. 3 (v.)–5] та інших). Антоній Радивилівський, наприклад, писав: “Межи всѣми добрами дочасными, в которых колвек ся человек кохает (яко то может кохати в высокой породѣ, в щастю, в богатствѣ, в славѣ, в силѣ, в пѣнкности тѣла, в пріятелих), немаш лѣпшого и зацнѣйшого добра над волность...” [*Радивилівський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 474 (зв.)]. Зрештою, це поняття в наших старих письменників глумачилось не лише в політичній стратегії. Той-таки Радивилівський, зокрема, зазначав: “Пыгано негдысь Диогенеса филизофа, что бы правѣ могло человеку на земли быти найлѣпшого? Отповѣдал: ‘Нѣчого немаш лѣпшого над волность’. Рекл апостол Павел: ‘Идеже дух, тамо свобода’, – а я реку: ‘Идеже крест Христов, тамо и свобода”” [*Радивилівський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 469].

³ Опозиція (а також рима) “золото – болото” в українській літературі часів бароко була загальником. Наприклад, Антоній Радивилівський писав: “...не болотом, але злотом

были..." [Радивиловський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 453]. Те саме в Інокентія Гізеля ("...яко злато посередъ блага обрѣтається" [Гізель І. Мир с Богом чловѣку. – Київ, 1669. – Арк. 5 (передмова до читача, б. п.)]), Климентія Зіновієва ("Бо п'яному здається, же и козы в золотѣ, / а сам валяється, як свиня, в болотѣ" [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 87]), Івана Величковського ("Идѣже творящесе желѣзо от блага, / тамо дѣва вселися, дражайшая злата" [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 120]), Дмитра Туттала ("якоже роза не вредится от тернія, ни злато помрачається от блага..." [Туттало Д. Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 97 (зв.)]) та інших. Зрештою, її бачимо і в численних народних приказках: "Кому болото, а кому злото"; "Нам болото, а панам злото"; "Що болото, то не злото"; "Блищит ся як злото, а в середині болото"; "За злото не еден лізе в болото"; "Тіло в золоті, а душа в болоті" [Франко, № 1435, 1437, 1445, 13581, 13584, 13589]. Так само й у творах, писаних польському. Див., наприклад, у Лазаря Барановича: "tak złoto, tak błoto" [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 187].

⁴ Пор.: "Пошився у дурнѣ" [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 243; див. також: Номис, № 6245; Франко, № 11001, 11069].

⁵ Зіновій Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657 рр.) – гетьман Війська Запорозького, вождь української революції середини XVII ст. Сковорода висловлює тут прикметний для ідеології українського бароко погляд на Богдана Хмельницького як на Божого обранця, котрий, неначе Мойсей, виводить свій народ із неволі. Пор., наприклад: "І ти, Чигирине, місто українне, не меншю славу / Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву / Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця, / Хмельницького чигиринського, давнього запорожця. / Бог его вказал і війську подал, аби ім справовал, / Ажеби покорних од рук оних гордых моцно обваровал" [Піснь о пану Миколаю Потоцькім // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 100].

Fabula

Как толкω солнце в вечеру запало,
И вездѣ Небо темнозрачнω стало,
На тверди звѣзды блеснули прекрасны,
Как дорогіе Каменья алмазны,
Θалес¹ закричал: “Старухо драгая!”
“Чего ти кричиш, Мудросте глупая?”
“Полнω мнѣ уже сидѣть на сем мѣстѣ.
Поведи мене смотрѣти на звѣзды”.
Пошла перед ним старуха драгая,
А за нею вслѣд и Мудрость глупая.
Пошли туди, где Холм високомѣстной,
Отколь способнω смотрѣть на круг звѣздной.
“ωй, – мудрец крикнул, – пропал я, старухо!”
Впав бѣднїй в яму, одбил себѣ ухо.
“Не впал бы ты в ров, безтолковїй дѣду,
Чему моего не держишся слѣду?
Как ты, не видя перед носом рова,
Можеш знать звѣзды, главо безтолкова?”³
З сих спекуляцій⁴ повела старуха
Назад до дому Мудреца без уха.

Сковорода написав цей твір або в каврайський період, або впродовж 1759–1760 рр., коли викладав поетику в Харківському колегіумі. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75). «Fabula» була вперше надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Фалес (гр. Θαλήης) (бл. 625 – бл. 547 рр. до н. е.) – один із давньогрецьких “семи мудреців”. Сковорода подає власну версію оповідки про його нещасливу пригоду. Наш філософ міг узяти її або в Діогена Лаерція (I, 33–34; II, 4) [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 73, 104], або в когось зі старих українських письменників, в яких цей сюжет тлумачився здебільшого якраз під оглядом ідеї себепізнання. “Изряднѣйшее есть любомудріе, – писав, наприклад, Симеон Полоцький, – еже себе самага знати... Кая бо полза есть челоуѣку, аще, забыв себе, течение планет усмотряет небесных, аки разсуждает трав и зѣлій всяких, составление разсмотряет плоти челоуѣческая, естества изслѣдует всяческих животных и весьма всѣх тварей небесных и земных вѣдѣніе зыскати тщится, себе же самага не прилежит познати, кая си есть полза, воистинну поношение и смѣх челоуѣкови. Якоже прилучилося

Θαλίσυ, φιλόσοφου μιλισηϊσκου, от единыя бабы обругану быти. Той бо, возвед нѣкогда очеса своя на высоту небесную усмотрѣти теченіе звѣздное, случаем же впаде в яму и повредися болѣзненно, что видящи єдина баба поношаше єму, глаголющи: ‘Оле безумнаго философа, горних теченіе изслѣдити хотѣвша, низу же ямы ископанныя усмотрѣти неумѣвшаго’” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 112 (зв.)–113 (друга пагін.); див. також: Галятовський І. Мєсія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 447; Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 447; Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 366 (зв.)].

² Очевидно, Сковорода має на думці слова Гомера (Іліада, XVII, 32): “Мудрий дурень по шкоді” [Гомер. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 287].

³ Пор. українські народні приказки: “Зорі щитаєш, а під носом не бачиш” [Номис, № 6613]; “З неба зорі хватає, а під носом не бачить” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 446].

⁴ Спекуляція (лат. *speculatio*) – ‘споглядання’.

Fabula de Tantalō¹

Цар Тангал² когдася Іовиша³ до дому
Цехмистра з Богов звал к Пиру царскому.
Іовиш вѣдал Політичны нравы,
Взаим Тантала на Небесны стравы
Просил. Но куди Небесное Зало!
Совсѣм Тантала перещоголяло.
Іовиш своего Любезного Гостя
Не хотѣл пустить без дара так проста.
“Проси, – говорит, – что хоть при отходѣ!”
“Дай мнѣ тут кушать во вѣчны роды”,
отвѣщал Тантал. Іовиш оскорбился,
Что Тантал просить так не устидился.
Но, помня важность шляхетского слова,
Сказал, что ему дорога готова.
Стал Тантал в Небѣ пировать оттолѣ.
А чего ж то нѣт при небесном столѣ?
Тут вина разны. Тут Нектар⁴ солодкій,
Услаждающій божественны глотки.
Тут Амвросія⁵, вишних богов снѣды,
Против ней пустош панскіи обѣды.
Вездѣ багрѣют розы пред глазами,
Чудныи вездѣ курят Оиміамы⁶.
Кричат по Залѣ Музы Сладкогласны,
Все сам подносит Ганімед⁷ Прекрасній.
Бахусов пѣстун сам пляшет пресмѣшно,
Всякій род шутов шутят преутѣшно.
И хоть в том Хорѣ не бывал Далóль⁸,
Однак за таких сто мог сам Апóлло⁹.
Коротко сказать: всѣ чувства тѣлесны
Услаждали там сладосты чудесны.
Тантал сидячи все смотрит умилно,
Все воздыхает, хоть всего обилно.
Все лице морщит, страх трет его члены,
Трясевицею будто пораженній.
Что за причина? Сверху сквозь хорóмы
Низпущен висит камень преогромній.

Над са́менною е҃го головою,
Не дае́т ему́ сидѣти в покою.
Боится, бѣдній, как себе порушит,
На власѣ висит, вот вот в прах сокрушит.

Цей твір Сковорода написав або в каврайській (друга половина 1750-х рр.), або в харківській (1760-і рр.) період. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75 [зв.]). «Fabula de Tantalos» вперше була надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ “Фабула про Тантала” (лат.).

² Тантал (гр. *Τάνταλος*) – син Зевса та німфи Плуто, лідійський чи фрігійський цар. Сковородинська версія Танталової історії, відбігаючи від сюжетів класичної грецької міфології, нагадує ту, що її подає Еразм Роттердамський у своїх «Colloquia familiaria» [див.: *Эразм Роттердамский. Разговоры за простою* / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 633]. Тим часом Дмитро Чижевський [див.: *Чижевський Д. Деякі джерела символіки Г. С. Сковороди.* – Прага, 1931. – С. 21 (відбитка з: *Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі. Науковий збірник.* – Т. II); *Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича.* – Харків, 2003. – С. 189] називав імовірним джерелом сюжету цієї поезії Сковороди емблематичну збірку Отто Ван Вена [Othonis Vaeni Emblemata Horatiana, imaginibus in aes incisus atque Latino, Germani, Gallico et Belgico carmine illustrata. – Amstelaedami, 1684. – P. 75]. Зрештою, можна пригадати й трактат Плутарха «Про марновірство», де подано схожу версію [див.: *Плутарх. Сочинения.* – Москва, 1983. – С. 399]. Традиційне тлумачення Танталової історії є, наприклад, у творах Яна Амоса Коменського «Передвісник всезагальної мудрості» («Pansophiae Prodromos») та «Єдине на потребу, або Що треба знати в житті, смерті та після смерті...», а з кола старих українських письменників його подали, зокрема, Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д. Лѣтопись // Сочинения святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч.* – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 499], Іван Величковський [див.: *Величковський І. Твори.* – Київ, 1972. – С. 43], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф. Письмо к киевскому архиепископу Рафаилу Заборовскому от 8 марта 1736 г. // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова.* – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 185] та інші.

³ Йовіш – Юпітер (лат. *Jupiter*, генітив: *Jovis*; в українській мові з’явилася через посередництво пол. *Jowisz*) – син Сатурна та Геї, зверхник олімпійських богів.

⁴ Нектар (гр. *νέκταρ*) – божественний напій.

⁵ Амвросія (гр. *ἀμβροσία*) – божественний харч, який давав богам вічну молодість.

⁶ Фіміам (гр. *θυμίαμα*) – запашна речовина для куріння.

⁷ Ганімед (гр. *Γανυμήδης*) – син троянського царя Троя та німфи Каллірої, найпрекрасніший з-поміж юнаків, що його Зевс (Юпітер) забрав на Олімп, аби зробити виночерпцем. Образ Ганімеда знаний також з емблематики. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок під назвою «Ганимед, летящий на орлѣ» (№ 487) і з

таким підписом: “Летит по превыспренной. Ищет высоких дѣл. Sublimia perit” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].

⁸ Доменіко Даль Ольо (італ. *Domenico dall'Oglio*) (бл. 1685 або бл. 1700–1764 рр.) – італійський композитор і віолончеліст, а також музичний майстер, що з 1735 р. служив при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. Якраз на ту пору Сковорода був співаком придворної капели [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 83].

⁹ Аполло (гр. *Ἀπόλλων*, лат. *Apollo*) – син Юпітера й Латони, бог світла, поезії, медицини.

Фабула

Старичок нѣкій Філарет¹ в пустиннѣ
Проживал вѣк свой в дубравной густинѣ.
Молодец нѣкій, Филидоном² звался,
К бородатому старику пробрался,
5 Сlišа от многих ѿ нем предоволно,
Что пустинник свят и мудросты полной.
Как поздоровил честную сѣдину,
“Здоров будь, – сказал старик, – и ты, сину”.
“Не погнѣвайся, отче милосердїй,
Скажи мнѣ, кїй путь жизни свят и твердїй?
Мать моя мене и отец оставил,
10 Давно я ѿ них обѣды отправил.
Ты мнѣ мѣсто их будь уже родитель,
А будеш, если будеш мнѣ учитель”.
“Я, сину, и сам в мудрости есмь скуднїй,
Знаю толко, что путь сей жизни труднїй”.
15 “Здѣлай же милость, о сѣдая главо,
Все буду помнить, я мѣх не диравой”.
“ѿпасно, сину, с свѣтом ѿбиходся,
З свѣтом, пока жизнь, надобно боротся.
Старайся с чужих случаев меж людом,
20 А не с своих бѣд познать добро с худом.
Напримѣр, видиш, что побили вора,
Учись с него, что крадеж – бѣда скоро.
Не братайсь с тѣм, кто к добру не способнїй,
С преподобним бо будеш преподобнїй.
25 Паче ж дѣлай не то, что вѣтрогоны,
Но то, что велят разума законы.
Кому нравится нрав сей сегосвѣтнїй,
Не возможет тот в свѣтѣ не быть бѣднїй”.
Філидон, видя, что се не на руку
30 Старїй плещет, вдруг почувствовал скуку.
“Благодарствую, старик сѣдовласїй”.
“З Богом, мой синку”. Пошел во свояси.
Свята се мудрость, однак не манѣрна,
Сам себѣ мислит. Послѣ, сискав вѣрна

- 35 По перью друга, принял марш в учены
 Стороны, чтоб ум набить совершенной.
 Взяли молодца силою до Пруса,
 Когда он имѣл войну на Француза³.
 А как дюжина годов миновала,
 40 Домой Уліѣа⁴ судьбина припхала.
 Принял марш прямо в лѣс до Філарета,
 Вспомянув его мудріи декрета.
 “Спасайся, ѡтче!” “Ты что за персона?”
 “Помниш ли, ѡтче святій, Філидона?”
 45 “Ах, коль же ты стал манѣрна фігура⁵!”
 “Змучила мене свѣтовая буря”.
 “На правом окѣ что то за затула?”
 “Се мнѣ вишибла контузьею пуля”.
 “А то откуда на лѣѣ страшна яма?”
 50 “Трѣснуло ружжьо”. “А то что два шрама
 На щекѣ?” “Эту рану взял на бойкѣ”.
 “Во фрунтѣ?” “ѡ нѣт! В трактірѣ в напойкѣ”.
 “Так как прилѣплен тебѣ шматок носа”.
 “Прилѣчен: он бил зсѣчен ѡт Францоза”.
 55 “И по всем лицу мушки”. “Се короста”.
 “Она, думаю, французка, не проста⁶.
 Ты тепер, сину, и ходиш ѡтмѣнно”.
 “Упал с лошадаѣ, викрутил колѣно.
 И кромѣ того лѣкарѣ лѣчили,
 60 Когда та болѣзнь позмикала жили”.
 “Чего ж ты плакать стал? Плач не поможет
 Тепера уже”. “О Боже мой, Боже!
 Ах, поможи мнѣ, ѡ ѡтче святѣйшій!”
 “Не могу тепер, сину любезнѣйшій!
 65 Не слушал тогда моего совѣта,
 Проси ж тепера помощѣ ѡт свѣта”.

Сковорода написав цей твір або в 1759 р., коли перебував у селі Каврай, або трохи переїздом у Харкові чи Білгороді [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 156]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 81–82 [зв.]). Уперше «Фабуду» було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Це ім'я означає “любитель чесноти” (від гр. *φιλ-ἀρετή* – ‘той, хто любить чесноту’).

² Це ім'я означає “любитель задоволень” (від гр. *φιλήδονος* – ‘той, хто любить задоволення’).

³ Ідеться про Семилітню війну (1756–1763 рр.) між Пруссією, Англією та Португалією, з одного боку, та Австрією, Росією і Францією – з другого.

⁴ Улікс (лат. *Ulixes*) або Улісс, тобто Одиссей, – син Лаерта й Антиклеї, цар Ітаки. Під добу бароко образ Одиссея зазвичай утілював ідею екзистенційної мандрівки. Цей образ можна віднайти у творах Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя и каждого человека // *Титов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 269], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 335], Феофана Прокоповича [див.: *Прокопович Ф.* Слово в недѣлю осмую на десять // Феофана Прокоповича, архієпископа Великого Новаграда и Великих Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 205], Стефана Яворського [див.: *Jaworski S.* Pełnia piecuwuaiąceu chwały. – Kiiów, 1691. – К. 24], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 105 (зв.), 115, 116, 311], Василя Григоровича-Барського [див.: *Григорович-Барський В.* Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 750–751] та інших.

⁵ Можливо, Скворода має на думці іронічні приказки: “Дурень, да фигурен: в потемках хорош”; “Хоть дурен, да фигурен” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 441, 585].

⁶ Пор.: “Короста не проста: на кого схоче, на того й нападе” [*Номис*, № 8163]. На позначення цієї хвороби – сифілісу – існували слова *френчюга* (Памва Беринда тлумачив його як “хороба блудных” [*Беринда П.* Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 277]) та *пранці*.

Разговор ω ПРЕМУДРОСТИ

МУДРОСТЬ и ЧЕЛОВѢК.

ЧЕЛ[ОВѢК]. Любезная сестра! иль как тебе назвать?
Доброты всякой¹ ты и стройности ты мать.
Скажи мнѣ имя ты, скажи свое сама;
Вѣтъ всяка без тебе дурна у нас дума.

М[УДРОСТЬ]. У Греков звалась я Софіа² в древной вѣк,
А Мудростю зовет всяк Руской человек.
Но Римлянин мене Мінервою³ назвал.
А хрістіанин добр Христом мнѣ имя дал⁴.

Ч[ЕЛОВѢК]. Скажи, живеш ли ты и в Хинских сторонах⁵?
М[УДРОСТЬ]. Уже мнѣ имя там в других стоит словах.
Ч[ЕЛОВѢК]. Так ты и в варварских вѣтъ сторонах живіош?
М[УДРОСТЬ]. Куда ты мнѣ, друг мой, не лѣбую поіош!
Вѣтъ без мене, друг мой, одной чертъ не быть.
И как же мнѣ, скажи, меж хинцамы не жить?
Где ночь и день живет, где лѣто и весна,
Я правлю это всіо с моим ѡтцем одна.

Ч[ЕЛОВѢК]. Скажи ж, кто твой ѡтец? не гнѣвайсь на глупца.
М[УДРОСТЬ]. Познай вперіод меня, познаеш и ѡтца⁶.
Ч[ЕЛОВѢК]. А с хинцами ты как обходишся, открой?
М[УДРОСТЬ]. Так точно, как и здесь: смотрю, кто мой, то мой.
Ч[ЕЛОВѢК]. Там толко вѣтъ одны погибшіе живут.
М[УДРОСТЬ]. Сестра вам это лжет, так точно, как и тут.
Чел[ОВѢК]. А развѣ ж есть сестра твоя?
М[УДРОСТЬ]. Да! у меня
Сестра моя родна, как точно ноч у дня⁷.
И лжет она всегда? Хотя одной роднѣ?
М[УДРОСТЬ]. Вѣтъ одного ѡтца, но дѣти не однѣ⁸.
Ч[ЕЛОВѢК]. Зовут же как?
М[УДРОСТЬ]. Ей сто имен. Она
Однак у Россіан есть безтолковщина⁹.
[ЧЕЛОВѢК.] С рогами ли она?
М[УДРОСТЬ]. Дурак!
Ч[ЕЛОВѢК]. Иль с бородой? Иль в клубукъ?
М[УДРОСТЬ]. Ты вріош! она войдіот и в твой

[ЧЕЛОВѢК.]

Состав, если хотиш. Ах ты! ищезни проч!
Вѣтъ я возлѣ тебе, как возлѣ свѣта ноч¹⁰.
Ищезни лучше ты! Бѣжи с моих проч глаз!
Вѣтъ глупа ты сама, если в обман далась.
Чево здесь не слыхать нигдѣ, ты всіо то врѣош,
И подлинно сказать нелѣпую поіош.
Родился здесь народ и воспитан не так,
Чтоб диких мог твоих охотно слушать врак.
Чуть развѣ сищется один или другой,
Чтоб мог понравится сей дикой замисл твой.

Сковорода написав цей твір, очевидно, у 1758-му – першій половині 1759 р., коли перебував у селі Каврай [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 152]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 117 (зв.)–118). Уперше «Разговор о премудрости» було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Під “всякою добротою” Сковорода має на думці красу (гр. *κάλλος*) та добротність, лад (гр. *αρρητή*).

² Софія (гр. *σοφία*) – мудрість, знання. Слово *σοφία* попервах означало майстерне володіння якимось ремеслом або мистецтвом. Одначе з плином часу зміст цього слова змінюється: вже в Платоновому діалозі «Гіппій більший» (283a–b) мудрість “нинішніх” людей протиставлена мудрості людей “давніх” [див.: *Платон.* Діалоги. – Київ, 1995. – С. 82], а в Арістотелевій «Мегафізиці» (I, 1, 982a) мудрість (*σοφία*) окреслено як “знання про первні та причини”.

³ Мінерва (лат. *Minerva*) – улюблена донька Юпітера, народжена з його голови; богиня наук, мистецтв і ремесел, яку ототожнювали з грецькою Афіною. Сковорода вживав це ім’я на позначення “внутрішнього духа”, “ибо, как Минерва, по баснословию, рождена из мозга Юпитерова, так дух наш происходит от Бога” (М. Ковалинський).

⁴ У християнській традиції премудрість постає як “*πολυποίκιλος σοφία τοῦ θεοῦ*” (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 10), тобто, за словами Сковороди, “разнообразная премудрость Божия” (у Єлизаветинській Біблії: *многоразличная премѣрность бжїа*), та ототожнюється з Христом. Це місце зі Святого Письма привертало пильну увагу отців Церкви: Климента Олександрійського, Григорія Ниського, Василя Великого, Орігена, Івана Златоуста та інших [див.: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 29–53; *Pylypiuk N.* The Face of Wisdom in the Age of Mazaera // *Mazaera e il suo tempo: Storia, cultura, società – Mazaera and his time: History, culture, society.* – Alessandria, 2004. – P. 367–400].

⁵ Тобто в Китаї. Прикметник *хінський* походить від пол. *chiński* – ‘китайський’. Сковорода міг знати щось про китайську мудрість, адже у XVIII ст. чимало українців займалося місіонерською діяльністю на Далекому Сході, у Монголії та в Китаї. Зокрема, Філофей Лещинський був з духовною місією в Монголії, Іван Максимович 1714 р. направив таку саму місію до Китаю, а трохи перегадом там побував також Інокентій Кульчицький. Сам Сковорода в 1758–1759 рр. спілкувався з переяславським єпископом Гервасієм

Линцевським, який перед тим близько одинадцяти років був архімандритом Стрітенського монастиря в Пекіні й очолював православну духовну місію в Китаї. Можливо, наслідком того спілкування тема Китаю і зринає у творі Сковороди [див.: Попов П. М. Григорій Сковорода про Китай // Вітчизна. – 1958. – № 4. – С. 163–171]. Крім того, “китайська мудрість” за часів Сковороди взагалі привертала до себе увагу. Недаром Василь Рубан переклав із французької мови й видав книгу «Китайський мудрець. Наука жить благополучно в обществе» (1773 р.) [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 31]. Як припускав Андрій Ковалівський, Сковорода міг читати також книгу «Confucius sinorum philosophus, sive Scientia sinensis latine exposita», видану в Парижі 1687 р. (примірник цієї книги зберігається в бібліотечі Харківського університету) [див.: Ковалівський А. П. Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 206 (прим.)].

⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Івана 14: 9: **вѣдѣвый мѣнѣ вѣдѣ оцѣ**, – які Оріген (Про першооснови, II, IV, 3) коментував так: “...ми розуміємо це не в сенсі бачення, а в сенсі пізнання: тому що той, хто пізнає Сина, пізнає й Отця” [Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 125].

⁷ Біблійним підґрунтям образу цієї “сестри” є такі вірші: “Жінка безглузда криклива, і нерозумна, і нічого не знає! Сідає вона на сидінні при вході до дому свого, на високостях міста, щоб кликати тих, хто дорогою йде, хто путтю своєю простує: ‘Хто бідний на розум, хай прийде сюди’” (Книга Притч Соломонових 9: 13–16).

⁸ Пор.: “...хоч єдної матки, то інаки” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 300]; “Одного батька, та неоднакові” [Номис, № 9222]; “Єдного тата мами, та не єдні діти” [Франко, № 9923].

⁹ У своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» Сковорода передає словом *безтолковщина* лат. *insipientia* – ‘нерозумність, глупота’.

¹⁰ На берегах навпроти цього рядка написано: *Дура*.

*

Все лице морщиш, печален всегда ты,
Се ли ты можеш жизнью назвати?
Тот суще живет, кто, весела зрака
Будучи, светло жизнь ведет без мрака.
А кто печален безпрестанно тужит,
Того мертвого смерть протяжна души¹.

Судячи з усього, ця поезія була написана в 1758–1759 рр. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 137]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87). Уперше її було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Про життя як “протяжну смерть” говорив свого часу один із найулюбленіших авторів Сковороди Сенека (Моральні листи до Луцілія, СІ, 13): “Та хіба довго вмирати – це означає жити?” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 452].

Похвала Астрономіи Ex Ovid[ii]¹ Fast[orum] I[ibris]²

Щасливы, кои тщились еще в вѣк старинній
Взвествь ум виспр и примѣчатъ звѣздних бѣгов чины.
Можно вѣрить, что оны, вси земніи здоры
Оставя, взойшли сердцем в небесніи горы.
Не отвлекло сердце их угодіе плоты,
Ни воинскіи труда, ни штатскы заботы.
Ни вѣтренная слава, ни праздніи честы,
Ниже безмѣрных богатств приманчивы лесты.
Придвинув пред ѡчы нам, здѣлали извѣстны
И подвергли под ум свой теченія звѣздны.
Так то должно восходить на круги прегорны,
Не так, как Исполины когдась богоборны³.

Твір було написано, очевидно, наприкінці 1750-х – на початку 1760-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 84). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Публій Овідій Назон (*Publius Ovidius Naso*) (43 р. до н. е. – 18 р. н. е.) – великий римський поет, який втішався неабиякою славою в старій Україні. За часів бароко його часом розглядали навіть як “батька” української поезії. Тоді гадали, що його могила загубилася десь в українських степах [див.: *Vimina A. Historia della guerre civili in Polonia. – Venetia, 1671. – Р. 7–8*], а сам він був першим, хто почав писати вірші “славенским діалектом”. “Матій Стрійковскій, канонік Салонскій, дѣй славенских хронограф достовѣрный, – зазначав, наприклад, Мелетій Смотрицький, – в четвертой своея хронологіи книзѣ пишет Овідіа славнаго онаго латінскаго поету в сарматских народ заточенія бывша и языку их совершеннѣ навѣкъша, славенским діалектом за чистое его красное и любопріємное стіхи или вѣршѣ писавша” [*Смотрицький М. Грамматіки славенскія правильное сінтагма. – Єв’є, 1619. – Арк. 1 (О просодіи стіхотворной, б. п.)*]. Отож, елеїї та послання Овідія ретельно вивчали в тогочасних навчальних закладах, зокрема, у Києво-Могилянській академії [див.: *Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth Century. – Ottawa, 1977. – Р. 110*] та Харківському колегіумі [див.: *Лебедев А. Харьковскій колегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществѣ истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 68*], – його ж «Метаморфози» цитували навіть у збірниках див Пресвятої Богородиці [див.: *Kalnofoyiski A. Тερατούργημα. – Кііów, 1638. – С. 2, 8*]. І попри те, що, скажімо, Іоанкій Галятовський зраховував Овідія до лав “єретиків” [див.: *Galatowski I. Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Czernihiw, 1681. – S. 283*], він сприймає Овідієву поезію “сарматської” пори як “прообразне” засвідчення майбутньої євангельської правди: “Овѣдиуш вѣршописец, будучи поганином, на выпнанию

межи сарматами написал о Пречистой Богородицѣ вѣрши, в которых Богинею еи называет..." [Галатовський І. Небо нове. – Львів, 1665. – Арк. 52]. Сковорода не лише цитував Овідія, але й услід за ним розповідав у притчі «Убогій Жайворонок» легенду про діву Астраю (пор.: *Метаморфози*, I, 89–150), а також переклав декілька віршів з першої книги Овідієвих «Фастів». Про особливості цього перекладу див.: *Чижевський Д. До перекладів Сковороди // Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. – Харків, 2003. – С. 173–175.*

² “З Овідієвих «Фастів»” (лат.). У своїй поемі Овідій описує давньоримські календарні свята (перше півріччя). Сковорода переклав 297–308 вірші першої книги «Фастів». В оригіналі ці рядки звучать так:

felices animae, quibus haec cognoscere primis
inque domus superas scandere cura fuit!
credibile est illos pariter vitiisque locisque
altius humanis exeruisse caput.
non Venus et vinum sublimia pectora fregit
officiumque fori militiaeve labor;
nec levis ambitio perfusaque gloria fuco
magnarumque fames sollicitavit opum.
admovere oculis distantia sidera nostris
aetheraque ingenio supposuere suo.
sic petitur caelum: non ut ferat Ossan Olympus,
summaque Peliculus sidera tangat apex.

Слід сказати, що ці вірші Овідія були дуже популярні в старій Україні. Наприклад, саме їх Феофан Прокопович цитує на початку другої книги свого курсу натурфілософії («Про небо») [див.: *Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 319*].

³ Ідеться про Титанів (гр. *Τιτᾶνες*) – дітей Урана та Геї, які повстали проти Зевса й були жорстоко за це покарані. Історія про Титанів була відома в українській літературі ще від часу появи перекладної хроніки Іоана Малали [див.: *Чижевський Д. Антична література в старій Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46*].

O delicati blanda etc.¹

ω селянській милій, любій мой покою!
Всяких печалей лишениї.
ω источников шум, журчащих водою!
ω лѣс темній прохладенній!
ω шумящы кудры волосов древесних!
ω на луках зѣлень красна!
ω самота Мати ради дум небесних!
ω сѹмна тихость ужасна,
Где развѣ глас толко птичое даст воле,
Да сопѣлка пастухова,
Как вигонит овцы в благовонне поле,
Или в дом пригонит знова.
ω мой стѹлик малій, ни скуп, ни излишній,
Стравмы селскимы набратій!
Не тѣ, чтоб господскій раздражить вкус пишній,
Кухар присмачил нанятій,
Но что синам с батком, наспѣвшим з оранья,
Сама варит мати в домѣ.
ω библіотеко ты моя избранна!
ω не многим книги чтомы!
ω каморка, толкω что одному вмѣстна!
ω сне волній и пріятній!
ω стезя к блаженству певна и извѣстна!
ω путь всѣм мїрским не знатній!
Коль ищу одних вас, коль дух мой палает,
Враз все пренебрег другое.
Коль бѣжит до вас всяк, всяк вас почитает,
Над богатство все мїрское,
Кто водою духа грязь ωмил ωчесну
И вкусил мудросты истой.
Ты ж, мой друг, сподоблен воду пить небесну,
Коей чужд сей мїр не чистой,
Тягнеш ли в один гуж², или мучен злою
Славы и богатства молью,
Лучше селских утѣх и мила покою
Чтеш дворских житій неволю?

ω прощу тебе я гор сіонских ради,
Кую ты видѣл с млада Гóру,
Изволь ωт старика друга совѣт взяти,
Кой сам он взял, но не в пору.
Кто тебе ωт книжок и ωт волѣ мánит,
Знай, что лестны суть тѣ души,
Знай, что под медом слов скритїй яд обманы,
Бѣгай сих душ, заткнув уши.
Блаженна живет не в златом металлѣ,
Ни в Індійских Маргарїтах,
Сердце не жадное сіто будет малим,
Жадность же ничимже сита.
Когда жизнь проводит ест тебѣ откуду
Тихω, сладкω и свободно,
То скажи, тебе бѣс кїй женет отсюду,
Взять оковы самохотнω?
І смотрѣть в житїи на чужую волю,
Трепещя на панскы взоры?
Ну расторгни узы, збїй ярмо додолу,
Будь твой свободитель скорїй!
Дерзни быть щасливим, ωт всегω будь волнїй,
Что к землѣ ум пригвождает,
Да паряя виспр, гдѣ дом пространства полнїй,
Лиш ω вѣчних помишляет.
І слѣпого щастя дары всѣ в сем свѣтѣ
Несмысла остав на диво.
О когда бы еще мнѣ в цвѣтущем лѣтѣ,
А не в сей уже вѣк сивой,
Друг старик кїй умнїй розказал се с толком,
Что твой друг тепер толкует,
То б я лѣт, что в дворской службѣ терял стωлкω,
Не оплакивал днесь все!

Цей твір було написано, мабуть, у 1750-х рр. під час перебування Сковороди в селі Каврай, а можливо, і тоді, коли він викладав поетику в Харківському колегіумі. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 82, 76, 72 (зв.), 78 (зв.), 77). Уперше надрукований (уривками) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ “О ніжна, мила...” (лат.). Ця поезія є перекладом послання відомого французького латиномовного поета Марка-Ангуана де Мюре (1526–1588 рр.) «Ad Petrum Gerardium» [див.: *Čyževskýj D. Literarische Lesefrüchte. Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie.* – 1939. – Bd. XVI. – S. 342–343; *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 161–162]. Твори Мюре використовували під час вивчення латинської прозодії (наприклад, білгородський архієрей Феоктист Мочульський писав, що вчитель має викладати прозодію “первѣе російськую по російской грамматикѣ, потом латинску, разбирая по правилам нравоучительные стихи Катона или Мурета” [*Лебедев А. С.* Феоктист Мочульський, архиепископ Белгородский (1787–1799 г.) и Курский (1799–1818 г.). – Харьков, 1896. – С. 8]) та риторики [див., зокрема: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 210–211]. Сучасною українською мовою послання Мюре «До Петра Герардія» переклав Микола Зеров [див.: *Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 384–385].

² Є приказка: “В єден гуж оба тягнут” [*Франко*, № 11552]. Цей вислів можна знайти в старих українських письменників і до Сковороди, наприклад, у «Думі» Івана Мазепи: “Всѣ покою щире прагнуть, / А не в єден гуж [всѣ] тягнуть” [Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти / Зложили: М. Сумцов і М. Плевако при участі Д. Багалія. – Харків, 1918. – Ч. I. – С. 118], або в драмі «Милость Божія»: “Только вы всѣ в єден гуж со мной тягните” [Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. Вид. 2-е, випр. і доп. – Київ, 1952. – С. 326].

In Natalem Iesu¹

ω Ноч нова, дивна, чудна,
Яснѣйшая свѣтла полудня,
Когда чрез мрак темнѣй, чернѣй
Блиснул Солнца свѣт невечернѣй.
Веселѣтся, яко с намы Бог,
Якω с намы Бог².

Кой всѣ моря усмиряет,
Кой Богу нас всѣх примиряет,
Сей в нищетной днесь хижинѣ,
Нищети нас учит всѣх нинѣ.
Веселитесь, | яко с намы Бог. (2)

Там под Виѡлеемским Градом,
Пастухы пасуще стадо,
Всѣх первѣе вѣсть приѣмлют,
Что к нам Христос прѣйде на землю,
Чрез Ангелов, | яко с намы Бог. (2)

Видно, что то Богу любя
Та простота беззлобна, груба,
Кая хранит правость ревнω,
Чрез простой свой нрав вѣрной, древной³.
Веселѣтся! Яко с вами Бог⁴. (2)

Виѡлеемска возлѣ Града,
Там пастирскѣй сонм берег стада [...]”⁵

На глас: “Похвалѣмω царя Христа”⁶.

“Священный гимн” Марка-Антуана де Мюре «In Natali Domini» Сковорода перекалав, напевно, у 1750-х рр. під час перебування в селі Каврай, а можливо, тоді, коли викладав поетику в Харківському колегіумі [див.: *Čyževskýj D. Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 342–343; Чижевський Д. До перекладів Сковороди // Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків,*

2003. – С. 162–164]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 77). Уперше надрукований (уривками) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ “На Різдво Христове” (лат.).

² Фразу *їкѡ съ нами бѣъ* узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.

³ Навпроти цього рядка дописано слово *свят*.

⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 10. Пор.: *їкѡ съ нами бѣъ*.

⁵ Тут поезія уривається.

⁶ Сковорода має на думці духовну пісню: “Похвалімо, похвалімо Царя Христа, / Прибитого, прибитого до хреста! / За нас, за нас страсти претерпівший / І від вічних мук, від вічних мук визволивший. / Похвалімо, похвалімо Матір Його, / Та ізбудеш, та ізбудеш огню вічного! / Матір Його, Матір Його пречистая – / Зірка в небі, зірка в небі пресвятая” [Воронай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Київ, 1993. – С. 454].

Est quaedam moerenti flere voluptas¹

Кто мнѣ дасть слези, кто дасть мнѣ нинѣ дождевны?
Кто мнѣ дасть моря? Кто дасть мнѣ рѣкы плачевны²?

Да грѣх ридаю,
И омиваю,
Во многоводних
Слезях не сходних
Не почивши³.

Изсушил ѡчы адскій грѣхов моих пламень;
Сердце ѡжесточенно, как адамант камень.

Нѣсть мнѣ ток слезній,
Дабы болѣзны,
Жжущы внутр уду,
Можно оттуду
Изблевати.

Ты, источников в горах развергшій проходы,
И повѣсивій горѣ превиспренны воды;

Зрак вод наполни,
Да льет доволны,
Сердцу коснися,
Да ощутится,
Утѣх ѡтче!

Ащеже буду богат на токи мнѣ слезны,
Будут мнѣ оны одни утѣхы любезны.

Твоя и дурность,
Над Міра Мудрость⁴,
И плач над смѣхы⁵,
Его утѣхы,
Чудній Боже!

Цей твір було написано, мабуть, у 1760-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 91). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. (без прикінцевої строфи). Подаємо за автографом.

¹ "Сльози у горі приносять розраду" (лат.). Це – парафраза «Скорботних елегій» Овідія (IV, 3, 37). Пор.: "...est quaedam flere voluptas". Цей Овідієвий вислів належить до розраду

крилатих [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 111]. Варто відзначити, що вказана Овідієва фраза зринає як коментар до слів Сквороди: “Слезы их суть излианіе природы, а не пристрастій и есть нѣкое утѣшеніе плакать в свой час” – у «Жизни Григорія Сквороды» Михайла Ковалинського.

² Очевидно, це варіація на тему Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: **Ктò дѣстѣ главѣ моѣй вѣдѣ и Ѡчесѣдѣ мойиѣ иѣсточникѣ слѣзѣ;**

³ У літературі українського бароко була поширена думка, що сльози звільняють людську душу з лабет гріха. “Не можеш платна черна убѣлити без воды, – писав, наприклад, Дмитро Туптало, – тако ни грѣхов без слез теплых. Слезы же и еѣиопа убѣлят” [Туптало Д. Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 3 (зв.)]. За приклад правив тут сам Христос: “Яко Исус плакаша, и нам подобает, / На образ и слезити всяк да не престае. / Плачи с Христом плачущим, плач Христа плачуца. / Плач вины слез Христовых, плачи в слезах суца. / Плачи, яко виновен ты Христовых Страстей, / Плач, яко не престаеш от похотных сластей. / Плачи, яко не плачеш, егда Христос чашу / Слезную испивает за злу совѣсть нашу. / Отложим смѣх, изліем доволніи слезы, / Оросим тѣло наше и земніе стези” [Максимович І. Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 23].

⁴ У християнській моделі думання “цьогосвітня” мудрість є ніщотю порівняно з мудрістю Божою: “...Цьогосвітня бо мудрість – у Бога глупота, бо написано: ‘Він ловить премудрих у хитрощах їхніх’” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3: 19). Старі українські письменники не раз підкреслювали цю обставину. Навіть якщо не брати до уваги радикального заперечення світської мудрості, характерного, скажімо, для Івана Вишенського (“Чи не лѣпше тебѣ изучити Часословец, Псалтыр, Охтаик, Апостол и Евангелие с иншими, церкви свойственными, и быти простым богоугодником и жизнь вѣчную получитьи, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философом мудрым ся в жизни сей звати и в геену отити?” [Вишенський І. Твори. – Київ, 1959. – С. 57]), ця думка все одно звучить дуже виразно. Досить пригадати хоч би чи не найбільшого українського ерудита XVII ст. Іоанікія Галятовського, котрий писав: “...свѣцкая мудрость, філософія, астрономія, ариѣметіка, математика и кождая наука такая ест глупством у Бога...” [Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 151 (зв.)].

⁵ Добрій людині, як зазначалося в найпопулярнішій київській бароковій книжці «Алфавит духовный», слід цуратися сміху, адже “смѣх ест дѣтска нрава, счастлюбива сердца, слабья и не мужественныя души знаменіе. Смѣх всяко не потребен ест” [Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 104–104 (зв.)]. Натомість їй годиться плакати: “Ничтоже ест в вѣцѣ сем достойно радости и веселія, ничтоже достойно утѣшенія и благомыслія, но вся плача и рыданія исполненна. Суета суетств вѣк челоувѣчскій” [Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 2 (зв.); див. про це: Ушкалов Л. “Хто посіє в сльозах, пожинатиме в radoщах” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 105–120].

Quid est virtus?¹

Трудно покорити гнів и прочіи страсти,
Трудно не отдать себе в плотяніи сласти,
Трудно от всѣх и туне снести укоризну,
Трудно оставитъ свою за Христа отчизну,
Трудно взять от земли ум на Горы небесны,
Трудно не потопитись в Міра сего безднѣ.
Кто может побѣдитъ всю сію злобу древну,
Се цар, властитель, крѣпок чрез силу душевну.

Brutos affectus carnis frenare valere
Atque voluptates, hoc opus, hic labor est.
Hoc opus, hic labor, a quovis opprobria ferre:
Ac tempsisse sui jura patrimonii².
Hoc opus, hic labor, in caelos traducere mentem,
Vulgique errorum exsuperare mare³.
Vincere qui valeat veteres cacodaemonas istos,
Is rex, virtutem pectoris intus habens.

Цей твір було написано по-українському та по-латинському, мабуть, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 77). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. (українську версію подано тут як частину перекладу послання Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium», а латинську – окремо, безвідносно до неї). Подаємо за автографом.

¹ “Що є чеснота?” (лат.).

² Далі в дужках дописано (“Temnere pro Christo etc.”) (“Осуджувати заради Христа й ін.”).

³ На наступному рядку – як варіант – написано: “Vulgique errorum transvolitasse mare” (“І проходити море помилок юрби”).

Epigramma

Скажи мнѣ кратко Мужа мудра дѣло!
Імѣй Свѣт в умѣ и Здравіє тѣла.

Dic mihi perbreuiter, quae sortis summa beatae?
Sanam mentem habeas, sanaque membra vide.
Sit mens sana¹ tibi, etc.

Цей твір не датований. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Сковорода має на думці славетну сентенцію Ювенала (бл. 60 – бл. 127 рр.) (Сатири X, 356): "...orandum est ut sit mens sana in corpore sano", тобто "...треба молити [богів], щоб розум [дух] був здоровим у тілі здоровому" [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 202; Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 105]. Пор.: "В здоровому тілі – здоровий дух" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 540].

Similitudines ex Virgilio¹ 2. Aeneide²

Similitudo clamantis Laoco[on]tis circumplicati a draconibus³.

Каковій ужасно испущает рики,
Когда не добит бѣжит ѿ жерца бик дикій⁴.

Similitudo Aeneae spectantis ex super domo sua incendium Trojae⁵.

Так, как огонь в пашнѣ впадет при бурях жестоких,
Или бистрій дождевнїй поток с гор високих,
Нивы и красны сѣвы ломит постилая,
І стремглав тащит лѣсы, столпѣет не зная,
Слиша шум сверх скал пастир⁶.

Simil[itudo] Aeneae, quomodo Trojae noctu cum sociis in medium hostium sese conjecit⁷.

...Послѣ ж в той минутѣ,
Как хищны волкы, коих в темную ноч лютиї
Глад слѣпо вигнал с язвин, дома ж племя само
Ждет, зѣвая несито; чрез огонь, чрез меч, прямо
Бѣжим на явную смерть⁸.

Quomodo Androgeus imprudenter noctu incidens in hostes resiliit⁹.

Остолбѣл и порвался вдруг назад с словами.
Так, как кто меж терніем, невзначай ногамы
Наступит змія, и вдруг зблѣднет отбѣгая,
А она злится с ядом шію поднимая¹⁰.

Quale certamen int[er] Aeneam et Nobiliss[imum] Graecorum super Helena¹¹.

Так, как когда збѣжата вѣтры полномочно,
Бурним вихром з запада, юга и восточной
Стороны, трещат лѣсы, кипят вознесенны
Волны и с пѣском рвутся виспр мѣста безденны¹².

Cui similis erat Pyrrhus, cum int[er] ceteros oppugnaret regiam Priami¹³.

Каков змії, когда на свѣт вишол полній яда,
Кой крился под землею в час зимнаго хлада;
Скинувши ж линовище в день весны прекрасной,
Вьется спиною в цѣркул, по коих блеск ясной,
А слизку грудь подняв виспр, взор яростномечній
Кидает, сичит с устен язык треконечній¹⁴.

Ці шкільні версифікаційні вправи Скворода написав, очевидно, тоді, як викладав курс поезії в Переяславському чи Харківському колегіумах. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 84 (зв.)–85). Уперше вони були надруковані в харківському виданні творів Сквороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Публій Вергілій Марон (*Publius Vergilius Maro*) (70–19 рр. до н. е.) – великий римський поет. У старій українській школі Вергілій належав до кола найшанованіших класиків. Його «Буколіки», «Георгіки» та «Енеїда» правили за взірць “низького”, “середнього” та “високого” стилів і докладно вивчалися, зокрема, в курсі поезії. Скворода також досить часто звертався до поезії Вергілія. Крім версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», він, скажімо, цитує «Буколіки» в трактаті «*Silenus Alcibiadis*» та в діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною». Та й образ Астраї в притчі «Убогий Жайворонок» міг бути навіяний саме Вергілієм, адже той писав у «Буколіках» (IV-а еклога) про повернення цієї богині на землю (у перекладі Миколи Зерова: “Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна” [Зерова М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 199]).

² “Образи з другої книги «Енеїди» Вергілія” (лат.). Це – шкільні вправи з “наслідування”. Засада *imitatio operis* (*imitatio antiquorum*) відіграла дуже важливу роль у поезії українського бароко. Наслідування (*imitatio*), – як писав Феофан Прокопович, – є “душею поезії (*anima poeseos*)” [Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – Р. 15]. Тогочасна систематика літератури розрізняла “наслідування природи” (“*imitatio naturae*”) та “наслідування вірців (у праці)” (“*imitatio operis*”). “Наслідування природи”, яке збігалось з поняттям “поетичний вимисел” (“*eademque est cum effictione poetica*”), зазвичай окреслювали як “не лише фабулярне плетиво, але й усі ті прийоми опису, завдяки яким людські дії, нехай навіть справжні, постають правдоподібними” [ibid. – Р. 68, 16]. Тим часом “наслідування вірців”, коли автор прагнув “наподібнитися до якогось визначного поета”, полягало в певній збіжності його способу думання з думанням вірцевого автора (“*posita in quandam mentis nostrae cum probati alicuius auctoris conformatione*”) [ibid. – Р. 68, 71; пор., наприклад: Суріани Соарії societatis Iesu tabulae rhetoricae. – Leopoli, 1722. – Р. 9–10].

³ “Образ Лаокоона, який волає, обвитий зміями” (лат.).

⁴ Пор.: *Clamores simul horrendos ad sidera tillit;*

Quales mugitus, fugit cum saucius aram
Taurus... [Енеїда, II, 222–224].

⁵ “Образ Енея, який дивиться з висоти свого палацу на охоплену полум’ям Трою” (лат.).

⁶ Пор.: In segetem veluti cum flamma furentibus Austris
Incidit, aut rapidus montano flumine torrens
Sternit agros, sternit sata laeta boumque labores,
Praecipitesque trahit silvas; stupet inscius alto
Accipiens sonitum saxi de vertice pastor [Енеїда, II, 304–308].

⁷ “Образ Енея, який разом із товаришами кинувся був серед ночі з Трої на ворогів” (лат.).

⁸ Пор.: ...inde, lupi seu
Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit caecos rabies, catulique relictis
Faucibus expectant siccis, per tela, per hostes
Vadimus haud dubiam in mortem, mediaeque tenemus [Енеїда, II, 355–359].

⁹ “Як Андрогей відступив, ненароком зіткнувшись у темряві з ворогом” (лат.). Тут ідеться про грецького героя Андрогей (гр. *Ἀνδρόγεωσ*), який загинув під час бою на вулицях Трої.

¹⁰ Пор.: Obstupuit, retroque pedem cum voce repressit.
Improvisum aspris veluti qui sentibus anguem
Pressit humi nitens, trepidusque repente refugit
Attolentem iras et caerulea colla tumentem [Енеїда, II, 377–380].

¹¹ “Який поєдинок був між Енеєм та найшляхетнішим греком із-за Гелени” (лат.). Насправді тут в «Енеїді» йдеться не про Гелену, а про Кассандру.

¹² Пор.: Adversi rupto seu quondam turbine venti
Confligunt, Zephyrusque Notusque et laetus Eois
Eurus equis; stridunt silvae, saevitque tridenti
Spumeus atque imo Nereus ciet aequora fundo [Енеїда, II, 416–419].

¹³ “На кого був схожий Пірр, коли разом з іншими облягав столицю Приама” (лат.). Тут ідеться про сина Ахілла й Деїдамії Неоптолема (інакше: Пірра – гр. *Πύρρος*).

¹⁴ Пор.: Qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
Frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
Nunc positus novis exuviis nitidusque iuventa
Lubrica convolvit sublato pectore terga
Arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis [Енеїда, II, 471–475].

In Natalem Basilii Tomarae¹, pueri 12 annorum

Perfecto circo, rursus novus incipit annus.
Haec est prima dies, quam caput annus habet.
Hocce die nasci, puer ingeniose Basili,
Omne felici fata dedere tibi,
Ut, cum primus es in lucem puer editus infans,
Primus virtute ac primus honore sies.
Primus es ingenio, primus quoque dotibus illis,
Consona quas poscit corporis harmonia.
Primo prima tibi indulisit Natura benigna,
Quae post te natis dura noverca fuit.
Sic prius ille opifex rerum confinxit Adamum,
Finit post et Evam, sed minor Eva fuit.
Gratulor ergo tibi, quod tam bona multa dedere,
Multa dedere tibi Numina dextra bona,
Sed tamen heus! multum tibi credidit Ille creator,
Illo in iudicio reddita multa volet.
Magna, puer, te cura manet toleranda laborque,
Ut sis Basilius nomine reque simul².

На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років

Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні
Маємо першу добу, року нового почин,
Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю,
В цей народитися день. Добра то провість тобі.
Першим ти пагонцем, хлопче, на світ од батьків
народився,
Перший чеснотою скрізь, перший і славою будь,
Перший і розумом сильним, і перший тим даром
природним,
Що потребує його врода тілесна твоя.
Благословення тобі, первакові, послала природа,
Що для молодших дітей мачуха гостра була.
Так і спорудник всесвітній, створивши Адама найперше,
Єву потому створив, меншу в любові його.

Радо вітаю тебе, що стільки добра тобі дано:
Досить на частку твою Бог милосердний поклав.
Тільки ж гай-гай! Як багато тобі доручив Сотворитель,
Згодом немало і сам схоче від тебе узять.
Отже, науки і всякої праці берись, не цурайся,
І не з наймення лише, будь і ділами Василь³.

Ця поезія була написана або наприкінці 1758-го, або на початку 1759 р., оскільки Василь Томара народився 1 січня 1746-го чи 1747 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 137]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87). Уперше поезію було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Василь Степанович Томара (1746/1747–1814 рр.) – дипломат і державний діяч Російської імперії. Виконував важливі дипломатичні доручення на Кавказі та в Ірані, був надзвичайним послом і повноважним міністром Російської імперії в Константинополі; дослужився до чину дійсного таємного радника. Сенатор Василь Томара все життя палко любив свого вчителя. Навесні 1788 р. він писав Сковороді: “Вспомнишь ты, почтенный друг мой, твоего Василия, по наружности может быть и не несчастнаго, но внутренно болѣе имѣющаго нужду в совѣтѣ, нежели когда был с тобою. О, если бы внушил тебѣ Господь пожить со мною! Если бы ты меня один раз выслушал, узнал, то б не порадовался своим воспитанником. Напрасно ли я тебя желал? Если нѣтъ, то одолжи и отпиши ко мнѣ, каким образом мог бы я тебя увидѣть, страстно любимый мой Сковорода? Прощай и не пожалѣй еще раз в жизни удѣлить частицу твоего времени и покоя старому ученику твоему...” [Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 2. – С. 481–482]. Про філософські погляди Томари, в яких неважко добачити відгомін ідей Сковороди, можна судити за образом Сенатора в «Санкт-Петербурзьких вечорах», написаних його “сердечним приятелем” Жозефом де Местром [див.: *Марченко О.* Григорій Сковорода та Жозеф де Местр (про один призабутий сюжет): До ювілею Леоніда Володимировича Ушкалова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 71–84].

² Ім'я *Василь* (гр. *Βασίλειος*) означає “цар” [див., наприклад: *Беринда П.* Лексикон славеноросській и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 373].

³ Переклад Миколи Зерова [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 390].

In natalem Bilogrodensis Episcopi¹

Scilicet innumeris obnoxia vita periculis,
Te tamen optamus vivere posse diu.
Vive diu vitam, Pastor, nobisque tibi que,
Aut tibi si renuis vivere, vive aliis.
Vive diu felix, et ad ipsum plaudite vive,
Alme Parens, nobis nam tua vita lucrum est.

На день народження білгородського єпископа

Хоч небезпек неприємних в житті цьому й безліч буває,
Многих проте тобі літ нині бажано ми.
Пастирю, щасно живи якнайдовше для нас і для себе.
Жить як не хочеш собі, іншим ти довго живи.
Довго щасливо живи, щоб тобі лише люди раділи,
Отче-наставнику, нам скарбом є твоє життя².

Цей твір Сковорода написав, очевидно, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 78 (зв.)). Уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Ця поезія присвячена Йоасафові Миткевичу. Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».

² Переклад Мирослава Роговича [Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 102].

De sacra caena, seu aeternitate

Carne panem vinumque vides, sed mente videtur,
Sub specie carnis qui latet, ipse Deus.
Qui latet, ille manet, quae apparent, somnium et umbra est.
Ergo latere est res: ergo patere, nihil.
Machina magna patet mundi haec, sed somnium et umbra est:
Res et verum Ens est, quod latet ore sub hoc.
Sole cadente velut, cum quercus projicit umbram,
Umbra licet lata est, non tamen arbor ea est.
Quid sequimur carnem, quae, cum patet, esse negatur?
Quid fugimus mortem? mors latitare dabit.
Cum latitare dabit, tunc nobis esse licebit;
Nam res ipsa latet, sola sed umbra patet.
Surge cito, o Ratio mea recta! resurgito ab umbris.
Jam firmata potes: luce repleta vides.
I mihi prae, mea lux! at te comes iste sequetur.
Hic animus, sacrat qui tibi velle suum.
Tu radius Solis, nec te praemit umbra latentem:
Te sine nulla est res, nulla vel umbra patet.
Res et corpus es umbrarum, sed rebus es umbra;
Per te res quaevis possidet esse suum.
Ergo lates speciosa in fronte patentibus umbris:
Quae latitant, et in his frons speciosa pates.
Ac ubi frons speciosa foras excesseris, illic
Ens seu res, quod erat, desinet esse statim.
Cum fugis, haud fugis hinc: cum desinit, incipit esse;
Nempe et in his rursum jam nova forma pates.
Quid ludis mentem mihi, Sancte volubilis anguis¹?
Et fugiens remanes et remanendo fugis.
Nunc latitas umbris, jam rebus es umbra patendo;
Cum fugis, absque tamen te nihil esse potest.
Quale est, si centum speculorum te orbe coronas,
In variis speculis, forma sed una patet.
Non ego te capio capiens; cum reddo, reservo:
Cum in partes traheris, totus es inde tamen².
Omnes te sumunt, sed non consumeris unquam:
Omnes cum excipiunt, nullius esse potes.

Nullius esse potes, sed et omnibus unus idemque es:
 Quo me plus satias, plus mihi famis inest.
 Tu cibus es: nunc te mihi participare latentem
 Convenit, at pueris sola tua umbra sat est.
 O versute anguis! latitas velut hamus in esca,
 Quo stultos pueros in tua regna trahas.
 Laudo tuas technas, exosculor insidias has,
 Et per te sanctum, sancta quoque umbra tua est.
 Jam ceu pisciculus captus non indiget esca,
 Sic mihi jam capto non opus umbra tua est.
 Exue personam! dignare venire sine umbra.
 Jam te gustavi: jam mihi Ἀὐτοῦ³ eras.
 Hac ego firmatus, valui vitiosa necare
 Dogmata stultitiae, quae parit omne nefas.
 Hac ego repletus, saevos vicisse furores
 Et potui et possum, si modo Tú te faves.
 Da mihi te placidum mea ad ultima tempora vitae:
 Esto favus dulcis, lux mea! vita mea!
 Aetas inficiet jam jam mihi tempora canis,
 Cede meis lacrimis ultima dona tua.
 Nempe senem bis me fac, mente et corpore juxta;
 Et facies, mentem si mihi luce replēs.
 Si vires corpus linquunt, tu linquere noli
 Cor mentemque meam, lux mea! Vita mea!
 Dulcia si carnis fugiunt mihi, tu esto voluptas;
 Et fueris, mentem si mihi luce replēs.
 Si mihi carnis opes desunt, tu es Persica Gaza⁴;
 Et fueris, mentem si mihi luce replēs.
 Si me exsecratur vulgus, tu pande favorem;
 Et pandes, mentem si mihi luce replēs.
 Surge citus! quin me rerum deducis ab umbris?
 Sed prius hoc pectus luce repleto mihi.
 Sum cinis, umbra, nihil; sed ubi me luce replēris,
 Ens et res fuero, non cinis, umbra, nihil.
 Educ me totum ex telluris inertis amore;
 Sic pax! et facies hoc duce luce tua.
 Da mihi sufficiens hoc lumen, temnere mortem:
 Da mihi velle mori! da mihi amare mori!

Про святу вечерю, або Про вічність

Бачиш очима вино тут і хліб, проте розумом видно
Господа Бога, який, тіло прибравши, сховавсь.
Той лиш існує, хто схований; видний – то сон і примара:
Схованим бути – це щось, виднеє все – це ніщо.
Світу машину хоч видно, проте це – лиш сон і примара.
Світу реальність завжди схована в назві його.
Дуб коли тінь відкидає довжезну при заході сонця,
Хоч простяглася й без меж, дубом вона все ж не є.
Тіло чом наше в повазі, недійсне, коли його видно?
Смерті не хочемо чом? Чей нас сховає вона.
Нас як вона вже сховає, тоді лише будемо жити:
Схована ж дійсність завжди, видно лише її тінь.
Хутко збудися, мій розуме прáвий! Воскресни вже з тіней!
Дужий, здолаєш ти все, сповнений світлом, прозриш.
Світло моє, поведи враз зі мною ще спільника мого –
Дух мій, що радо тобі волю свою віддає.
Сонця ти промінь і тінь тебе, видного, вже не сховає,
Речі без тебе нема й тіні її не бува.
Тілом і річчю ти тіней еси, для речей – лише тінню.
Завдяки саме тобі все має власне буття.
Отже, ти схований завжди у виразно видних нам тінях.
В схованим завжди тебе виразно бачимо ми.
Там, де ти виступиш виразно, річ або сутне, що досі
Мало вже своє буття, тратить воно його враз.
Зниклий, щезаєш не весь: твій кінець є початком чужого,
Адже й у ньому тебе видно знов у формі новій.
Бавишся нащо ти розумом моїм, святий в'юнкий змію?
Зниклий, ти звідси не щез й зник, залишаючись тут.
Видно тебе то як тіні речей, то ти схований у тінях,
А як зникаєш цілком, бути не може ніщо.
Ось так коли, дзеркалами себе оточивши, свій образ
Бачиш у безлічі їх, в дійсності все ж ти один.
Взяти не можу тебе, хоч беру; повертаю, зберігши,
Цілий ти навіть тоді, в друзки коли розлетівсь.
Всі споживають тебе, але ти залишаєшся цілим.
Всі тебе завше беруть, усім проте ти все ж чужий.

Власністю бути когось ти не можеш, бо всім ти єдиний.
Ситиш чим більше мене, голод тим більший зроста.
Їжа – ти. Можна мені втаємниченим у тебе вже стати:
Тінь твоя дітям малим завше достатньою є.
Змію в'юнкий, ти бо схований, наче гачок у принаді.
Скільки немудрих хлоп'ят у царство своє ти ведеш!
Схвалюю спритність твою я й ці хитрощі палко цілую,
Бо від святого тебе тінь теж святою бува.
Спійманій рибиці принади смачної вже більше не треба,
Так, коли й я вже спіймавсь, зайвою є твоя тінь.
Маску скидай! Я пізнав тебе в русі без тіні і зблизка
Бачити зміг, бо раніш ти мені *лотосом* був.
Зміцнений цим, подолати я зміг помилкові догмати
Шалу й безглуздя, які зроджують усякі гріхи.
Сповнений цим, поборов я теж пристрасті вельми шалені.
Як допоможеш мені, й далі долатиму я.
Звабний, віддайся мені доки жити на світі я буду,
Медом солодким ти будь, світло моє ти, життя!
Скроні мої як літа підфарбують ледь-ледь сивиною,
Моїм сльозам уступи твої останні дари:
Двічі старим ти зроби мене, разом душею і тілом.
Й зробиш це, світлом коли враз ти мій розум сповниш.
Тіло як сили покинуть моє, ти будь разом зі серцем
Й розумом завжди моїм, світло моє ти й життя!
Тіла розваги мене як залишать, розрадою будь ти!
Нею ти будеш, коли світлом мій розум сповниш.
Тіла багатств коли в мене немає, ти перським скарбом будь!
Й будеш ти ним лиш, коли світлом мій розум сповниш.
Чернь як почне проклинати мене, будь до мене ласкавий!
Й будеш ласкавим, коли світлом мій розум сповниш.
Встань же мерщій! Чому з тіней речей ти мене не виводиш!?
Але до того моє серце ти світлом сповни.
Попіл я, тінь, ніщо. Світлом як сповниш мене, тоді стану
Сутнє, річ – не як раніш – був я тінь, попіл, ніщо.
Виведи геть мене з пристрастей й зваб до земного без шкоди!
Згода! Це вчиниш, коли світлом своїм поведеш.
Дай мені цього ти світла доволі! Дай смерть зневажати!
Вмерти бажання ти дай! Смерть мені дай полюбить⁵!

Цю поезію Сковорода написав, очевидно, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 115–117). Уперше ця поезія була опублікована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ У культурі бароко *змій*, що згорнувся колесом, символізував вічність, яка не має ні початку, ні кінця. Тут “конец зависит от начала” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155; пор., наприклад: *Копистенський* З. Омліа, або Казанье на роковує память в Бозь велебного блаженнои памяти отца Сліссєа в схиммонасєх Євтіміа Плетенецкого // *Титов* Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всєзбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 164; *Полоцький* С. Вечєра душевная. – Москва, 1681. – Арк. 115 (зв.) (друга пагін.)]. Досить часто цей образ зринає й у творах Сковороди. Філософ добачав у безконечних світах “єдиний початок”, що його споконвіку змальовували за допомогою різних “фігур і монументів”, наприклад, кільця, кулі, сонця чи ока. А однією з основних “віцефігур” кола якраз і був згорнутий кільцем змій. Ця “віцефігура” походить з емблематики. Принаймні сам Сковорода, пояснюючи, що таке символ та емблема, наводить і приклад згорнутого в кільце змія. Іншого разу філософ каже, що цей образ символізує вічність. Та, мабуть, найчастіше образ змія з’являється в Сковороди тоді, коли мова заходить про Біблію, яка є *змій*, а разом і *Бог*.

² Образ розбитого в друзки дзеркала за часів бароко зазвичай зринав у ході богословських міркувань про таїнство святої євхаристії. Наприклад, Іоанікій Галятовський писав так: “Маємо подobenство и приклад в зєрцадлѣ шкляном, которое, будучи цѣлым, показует в собѣ чєловѣка цѣлого, который глядит в него, гдѣ ж зєрцадло розбитое так, же много ся частей з него станет, на той час каждая часть зєрцадла найменьшая показует цѣлого чєловѣка, который глядит на зєрцадло тоє, – так и Христос цѣлый ест под особою хлѣба в цѣлой гостіи, цѣлый и в каждой найменьшой части гостіи...” [*Галятовський* І. Мєсія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 230; див. також: *Транквіліон-Ставроєцький* К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 82 (зв.); *Туптало* Д. Дванадєсят статей, иже увѣряют сомнящихся или невѣрство имущих чєловѣков о прєсуществєнии хлѣба в тѣло и вина в кров Господа нашего Исуса Христа // Сочинєния святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 125; Слово к народу каєолічєскому. – Почаїв, 1765. – Арк. 7 (зв.), 192 (зв.); Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 287; Начатки догмато-нравоучителного богословія. – Почаїв, 1770. – С. 565–566].

³ Згідно з давніми віруваннями, лотос мав здатність відбирати в людини пам’ять. Про це писав іще Гомер (Одіссея, IX, 93–97): “...та дали вони лотоса їм скуштувати. / Тільки як хто споживє цих плодів, як мед той, солодких, / Той ні вернутись не хоче, ні звістки про себе подати, – / Так і вони залишитиє поміж лотофагів бажали / Й лотоси там споживать, а вергати не думали зовсім” [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тєна. – Харків, 2004. – С. 192].

⁴ Образ “перського скарбу” міг бути навіяний рядками послання Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium»: “Ut laetus ad vos tendit et gaxis libens / Vos anteponit Persicis” [M. Antonii Mureti Presbyterii, J. C. et Civis Romani Oratores ac Poetae clariss[imi] Orationes, Epistolae, Hymnique Sacri. Editio nova. – Lipsiae, MDCLXV. – P. 492]. Слід сказати, що слово *gaza* вживалося також у кириличній транслітерації й тлумачилося як “скарб, багатство, скарбнища, склеп” [див.: *Бєринда* П. Лєксикон славєнороскїий и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 41].

⁵ Переклад Мирослава Роговича [Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 104–105].

De umbratica Voluptate

Si levis umbra tegit, fugit hinc, mox aestus adurit;
Sin te aedes, erit hic nocte dieque quies.
Sic carnis dulcedo, simul te melle perunxit,
Mox velut umbra fugit, pectora felle replens.
Heu! fuge, Care Deo, fuge sis! latet hamus in esca;
Esca fugit propere, sed manet hamus edax.
At non sic virtus: animum facit illa virilem,
Et prius est gravior felle, deinde lubet.
Quale est, si sumas aegre medicamen amarum,
Post tibi dulce tamen fit genus omne cibi.
Quique feбри somnum suadenti cedere non vult,
Mox ibi temperies nempe serena redit.
Quique tulit coeptam brumam, ver dulce sequetur:
Quos prius umbra fovet, bruma deinde venit.
Iustus ubique Deus, qui temperat omnia rerum;
Nil est sincerum, miscuit omne Deus.
Namque superficiem dulcedo textit amari;
Dulce quod incipiet, finis amarus erit.
Contra dulcedo tetrico praetexta labore est:
Dulcia post capiet, dura vorare valens.
Dulce quidem coepisse valent et vilia corda;
Solis egregiis dulce coronat opus.

Про розраду примарну

Тінь коли легка зникає, палить тебе спека відразу;
Дах як сховає, тоді матимеш спокій завжди,
Тіла так пристрасть недавно тебе солодила медами,
Хутко ж як тінню зника, серце сповняє гірким.
Любий богам, утікай! У принаді гачок заховався;
Знада як квапно втече, лишиться гак лиш гризький.
Та не така чеснота, бо вона робить душу стійкою,
Спершу, як трійло, гірка, згодом солодка, як мед.
Так заживаєш ти ліки гіркі всі з бідою важкою,
Згодом смачною зате будь-яка їжа стає.

Хто не вступився гарячці, що сон навіває, до того,
Вéрем'я тіла його швидко вертає назад.
Зиму сувору хто зніс, той побачить теж весну-красуню;
Хто ж в холодочку сидів, зиму повинен знести.
Бог справедливий усюди, чергуючи речі постійно.
Чистих речей не бува: Бог створив всього розмай.
Адже поверхня гіркою покрита солодким. Початок
Чого солодким бува, те гірким має кінець.
І, навпаки, осолода понурою працею вкрита
Й той осолоду здобув, хто зміг спожити терпке.
Від осолоди у змозі почати серця лиш нікчемні:
Мало з них працю свою вращті солодким вінча¹.

Час написання цього твору невідомий. До нас дійшов список, зроблений рукою Василя Томари. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 118 [зв.]). Уперше ця поезія була опублікована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за рукописом.

¹ Переклад Мирослава Роговича [*Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 106*].

БАЙКИ

Басни Харьковскія

Любѣзный Пріятель!

В Седмом Десяткѣ Нынѣшняго Вѣка, отстав от Учителской должности² и уединяясь в лежащих около Харькова Лѣсах, Полях, Садѣх, Селах, Деревнях и Пчелниках, обучал я себе добродѣтели и поучался в Бібліи, притом, благопристойными игрушками забавляясь, написал полтора десятка Басень, не имѣя с тобою знаемости. А сего Года в Селѣ Бабаях³ умножил оныя до половины. Между тѣм, как писал прибавочныя, казалось, будто ты всегда присутствуешь, одобряя мои Мысли и вмѣстѣ оных со мною причащаясь. Дарю ж тебѣ 3 Десятка Басень, Тебѣ и подобным Тебѣ.

Отческое наказаніе заключает в Горести своей Сладость, а Мудрая Игрушка утаевает в себѣ Силу.

Глупую важность встрѣчают по виду, выпроважают по Смѣху, а разумную Шутку важный печатлѣет Конец.

Нѣтъ смѣшныя, как умный вид с пустым потрохом, и нѣтъ веселѣе, как смѣшное Лицо с утаенною дѣлностью.

Вспомните Пословицу: Красна Хата не Углами, но Пирогѣми⁴.

Я и сам не люблю превратной Мѣски тѣх Людей и Дѣл, о коих можно сказать Малороссійскую Пословицу: Стучит, Шумит, Гремит... (А что там?) Кобыльѣ Мертва голова бѣжит⁵. Говорят и великороссійцы: Летала высоко, а сѣла не далѣоко⁶, – о тѣх, что богато и Красно Говорят, а нѣчево слушать. Не любя мнѣ сія пустая надменность и пышная Пустошь, а люблю тое, что сверху ничто, но в серіодкѣ ЧТОСЬ, снаружи Лож, но внутрь Истина. Такова Рѣчь и Человѣк назывался у Еллин ΣΛΗΝΟΣ, Картинка сверху смѣшна, но внутрь Благолѣпна⁷. Друг мой! не презирай Баснословія. Басня и Прітчѣ есть то же. Не по Кошельку суди Сокровище, Праведен Суд суди⁸. Басня тогда бывает скверная и бабія, когда в подлой и смѣшной своей Шелухѣ не заключает Зерно Истины, похожа на Орѣх Свиц⁹. От таких-то Басень отводит Павел своего Тимоѣя. І К Тим[оѣю], Гл[ава] 4, с[тих] 7¹⁰. И Петр не просто отвергает Басни, но Басни ухищренныя, кромѣ украшенной Наличности, Силы Христовой не имущія¹¹. Иногда во Вретицѣ дражайшій кроется Камень. Пожѣлуй ражжуй сии Пѣвловскіи Слова: “Не внимающе Іудейским Баснем, ни Заповѣдем Человѣк отвращающихся от Истины”¹². Как Обряд есть без Силы Божія Пустошь, так и Басня, но без Истины. Если ж с Истиною, кто дерзнет назвать Лживою¹³? “Вся убо Чиста Чистым:

оскверненным же и невѣрным ничтоже Чисто, но осквернися их и Ум и Совѣсть". К Тѣ[у], Г¹⁴. Сим Большим, лишенным Страха Божія¹⁵, а с ним и добраго Вкуса, всяка Пища кажется гнусною. Не Пища гнусна, но осквернися их Ум и Совѣсть.

Сей Забавный и Фигурный Род Писаній был домашній самим лучшим древним Любомудрцам. Лавр и Зимою зелен. Так Мудрїи и в Игрушках Умны, и во Лжѣ Истинны. ИСТИНА острому их Взору не издали болванѣла, так, как подлым Умам, но ясно, как в Зерцалѣ, представлялась, а они, увидѣвъ живо живой Ея Образ, уподобили оную различным глѣбным Фигурам.

Ни одни Краски не изъясняют Розу, Лілію, Нарцысса столько живо, сколько благолѣпно у их образует невидимую Божию ИСТИНУ, Тѣнь Небесных и Земных Образов. Отсюда родились НІЕРОГЛ҃҃҃НІС¹⁶, ЕМВЛѢМАТА¹⁷, С҃҃҃ВОНА¹⁸, Таинства, Притчи, Басни¹⁹, Подобія, Пословицы²⁰... И не дивно, что Сократ²¹, когда ему внутренній Ангел, Предводитель во всѣх его дѣлах²², велѣл писать Стїхи, тогда избрал ЕЗ҃ОПОВЫ²³ БАСНИ²⁴. И как самая хитрѣйшая Картина неучоным Очам кажется Враками, так и здѣсь дѣлается.

Самое Солнце всѣх Планет и Царица БІБЛІА из тайно-образующих Фигур, Притчей и Подобій есть Богозданна. Вся Она вылѣпленна из Глинки и называется у Павла Буйством²⁵. Но в сію Глинку водхнен Дух жизни, а в сем Буйствѣ кроется мудрѣе всего смертнаго. Изобразить, приточить, уподобить значит То же.

Прїими ж, Любезный Прїятель, дружеским Сердцем сію небезвкусную от твоего Друга Мыслей его воду²⁶. Не мои сіи Мысли, и не я онья вымыслил: Истина есть безначальна²⁷. Но Люблю – тѣм мои; Люби – и будут твои. Знаю, что твой Тѣлесный Болван далеко разнится от моего Чучела, но Два различные Сосуды одним да наполнятся Лікѣром, да будет Едина Душа и Едино Сердце²⁸. Сія-то есть Истинная Дружба, Мыслей Единство²⁹. Все не наше, все погибнет, и самыи Болваны наши. Одни только Мысли наши всегда с нами, одна только Истина вѣчна, а мы в ней, как Яблонь³⁰ в своем Зернѣ, сокроемся.

Питаймо ж Дружбу. Прїими и кушай с Петром Четвероногая, Звѣри, Гады и Птицы. Бог тебе да благословляет! С Ним не вредит и самый Яд Языческій. Они не что суть, как Образы, прикрывающїи, как Полотном, Истину³¹. Кўшай! поколь вкусиш с Богом Лўчшое.

Любезный Прїятель!
Твой вѣрный Слуга,
Любитель Священныя Библіи
Григорій Сковорода.

1774, в Селѣ Бабаях, на Канунѣ 50-тницы³².

БАСНЯ 1.
Соба́ки

В Селѣ у Хазяина жили двѣ Соба́ки. Случилось мимо Ворот³³ проѣзжать незнакомому. Одна из них, выскочив и полаяв, поколь он с виду ушел, воротилась на Двор.

– Что тебѣ из сего прибыло? – спросила другая.

– По крайней мѣрѣ, не столько скучно, – отвѣчала она.

– Вить не всѣ ж, – сказала разумная, – проежжіе таковы, чтоб их почитать за непріятелей нашего Хазяина, а то бы я и сама должности своей не оставила, не смотря на то, что прошедшей ночи Нога моя Волчьими Зубами поврежденна. Собакою быть дѣло не худое, но без причины лаять на всякого – дурно³⁴.

СИ́ЛА.

Разумный Человѣкъ знает, что охуждать, а Безумный болтает без разбору.

БА́СНЯ 2.
Воро́на и Чиж

Неподалеку от Озера, в котором видны были Жабы, Чиж, сидя на вѣтвѣ, пѣл. Ворона в близости тож себѣ квакала и, видя, что Чиж пѣть не перестает:

– Чего ты сюда же дмешся, Жабо?

– А длячего ты мене Жабою зовеш? – спросил Чиж Ворону.

– Длятого, что ты точно такой зеленой, как вон та́я Жа́ба.

А Чиж сказал: – О, ежели я Жа́ба, тогда ты точная Лягушка по внутреннему твоему орудію, которым Пѣніе весьма им подобное управляеш.

СИ́ЛА.

Сердце и Нравы Человѣческіи, кто он таков, Свидѣтельствовать должны, а не внѣшніи Качества. Древо от Плодов познавается³⁵.

БАСНЯ 3.
Жаворонки

Еще в Древніе Вѣка, в самое тое Время, как у Орлов Черепахи лѣтать учивались, молодой Жаворонок сидѣл не далеке того Мѣста, гдѣ одна с помянутых Черепах, по сказкѣ мудраго Езѡпа, лѣтанье свое благополучно на Каменѣ окончила с великим Шумом и трѣском³⁶. Молодчик, спугавшись, пробрался с трепетом к своему Отцу:

– Батюшка! Конечно возлѣ тоей Горы сѣл Орел, о котором ты мнѣ когдась говорил, что она Птица всѣх страшнѣе и силнѣе...

– А почему ты догаднешся, Сынок? – спросил Старик.

– Батюшка! Как Он садился, я такой быстроты, Шуму и Грому никогда не видывал.

– Мой Любезнѣйшій Сынок! – сказал старик. – Твой молоденькій Умѡк...³⁷ Знай, Друг мой, и всегда себѣ сію Пѣсенку пой:

Не то Орел, что лѣтает,
Но то, что Легко сѣдает...³⁸
СІЛА.

Многіи без Природы изрядныи дѣла зачинают, но Худо кончат. Доброе намѣреніе и Конец всякому дѣлу есть Печать³⁹.

БАСНЯ 4. Голова и Тулуб

Тулуб, одѣт в великолѣпное и обширное с дорогими уборами Одѣяніе, величался пред Головою и упрекал ей тѣм, что на нея ни десятая Доля не исходит в сравненіи его великолѣпія...

– Слушай ты, Дурак! Если может помѣститься Ум в твоём Брюхѣ, то разсуждай, что сіе дѣлается не по большему твоему Достоинству, но потому, что нельзя тебѣ столь малым обойтись, как мнѣ, – сказала Голова.

ФАБУЛКА сія⁴⁰ для тѣх, которыи Честь свою на одном Великолѣпніи основали.

БАСНЯ 5. Чиж и Щиглик

Чиж, вылетѣв на волю, слетѣлся с давним своим Товарищем Щиглом, кой его спросил:

– Как ты, Друг мой, освободился?.. Расскажи мнѣ!

– Чудным случаем, – отвѣчал Плѣнник. – Богатый Турка пріѣхал с Посланником в наш Город и, прохаживаясь для Любопытства по Рынкѣ, зашел в наш Птичей ряд, в котором нас около Четырех Сот у одного Хазяина висѣло в Клѣтках⁴¹. Турка долго на нас, как мы один пред другим выспѣвывали, смотрѣл с сожалѣніем, наконец:

– А сколько просиш Денег за всѣх? – спросил нашего Хозяина.

– 25 рублей, – он отвѣчал.

Турка, не говоря ни слова, выкинул Деньги и велѣл себѣ подавать по одной Клѣткѣ, с которых каждаго из нас на волю выпуская, утѣшался, смотря в разныя стороны, куда мы разлѣтывали.

– А что ж тебе, – спросил Товарищ, – заманило в Невѡлю?

– Сладкая Пища да красная Клѣтка, – Отвѣчал Щасливец. – А теперь поколь Умру, буду благодарить БОГУ слѣдующею Пѣсенкою:

Лучше мнѣ Сухáр с Водóю,
Нежели Сáхар с Бѣдóю⁴².
СИЛА.

Кто не любит хлопот, должен научиться просто и убого жить.

БА́СНЯ 6.
Колéса Часови́и

Колесо Часовой Машины спросило у Другаго:

– Скажи мнѣ, длячего ты качаешься не по нашей склонности, но в противную сторону?

– Мене, – отвѣчало Другое, – так дѣлал мой Майстер, и сим вам не только не мѣшаю, но еще вспомошествою к тому, дабы наши Часы ходили по разсужденію Солнечнаго Круга.

СИЛА.

По разным Природным Склонностям и Путь житія разный. Однак Всѣм один Конец: Честность, Мир и Любовь⁴³.

БА́СНЯ 7.
Орёл и Сорóка

Сорока Орлу говорила:

– Скажи мнѣ, как тебѣ не наскучит непрестанно вихром крутиться на пространных Высотах Небесных? И то в Гору, то вниз, будто по винтовой Лѣсницѣ шататься?..

– Я бы никогда на Землю не опустился, – отвѣчал Орел, – если б тѣлесная Нужда к тому мене не приводила.

– А я никогда бы не отлѣтывала от Города, – сказала Сорока, – если бы Орлом была.

– И я то же бы дѣлал, – говорил Орел, – если бы был Сорокою.

СИЛА.

Кто родился к тому, чтоб Вѣчностью забавляться, тому пріятнѣе жить в Полях, Рощах и Садах, нежели в Городах.

БАСНЯ 8.
Голова и Тулуб

– Чем бы ты жива была, – спросил Тулуб Голову, – если бы от мене Жизненных Соков почáсти в себе не вытягивала?

– Сие есть самая Правда, – отвѣчает Голова, – но в награжденіе того мое Око тебѣ Свѣтом, а я вспомошествою Совѣтом.

СИЛА.

Народ должен Обладателям своим служить и кормить⁴⁴.

БАСНЯ 9.

Мурашка и Свинья

Свинья с Мурашкою спорили: кто из них двоих богатѣе? А Вол был свидѣтелем Правости и побочным Судьею.

– А много ли у тебе Хлѣбнаго Зерна, – спросила с гордою улыбкою Свинья. – Прошу объявить, Почтенная Госпожа...

– У мене полнѣхенька Горсть самаго Чистаго Зерна, – сказала как только Мурашка, вдруг захохотали Свинья и Вол со всей мочи.

– Так вот же нам будет Судьею Господин Вол, – говорила Свинья. – Он 20 лѣт с залишком отправлял с великою Славою Судейскую Должность, и можно сказать, что Он между всею своею Братіею искуснѣйшій Юріста и самой острой Аріѳметик и Алгебрѣк. Его Благородіе может наш Спор легко рѣшить. Да Он же и в Латинских диспутах весьма кажется Зол.

Вол послѣ сих слов, мудрым Звѣрком сказанных, тотчас скинул на Щеты и при помощи аріѳметическаго умноженія слѣдующее здѣлал Опредѣленіе:

“Понеже бѣдная Мурашка точію одну Горсть Зерна имѣет, как сама призналася в том добровольно, да и кромѣ Зерна ничего больше не употребляет, а напротив того у Госпожи Свиньи имѣется цѣлая Кадь, содержащая Горстей 300 с третью, того ради по всѣм Правам Здраваго разсужденія...”

– Не то вы щитали, Господин Вол, – перервала его Рѣчь Мурашка. – Надѣньте Очки, да расход против Приходу Скиньте на Щеты...

Дѣло зашло в Спор и перенесено в Вышшей Суд.

СИЛА.

Не малое то, что для Обыходки довольное, а довольство и Богатств[в]о есть то же.

БАСНЯ 10.

Двѣ Курицы

Случилось дикой Курицѣ залетѣть к домашней.

– Как ты, сестрица, в Лѣсах живешь? – спросила домовая.

– Так слово в слово, как и протчіи Птицы лѣсныи, – отвѣчала дикая. – Тот же БОГ и мене питает, который диких кормит Голубов Стадо...

– Так они же и лѣтать могут хорошо, – примолвила Хазяйка.

– Это правда, – сказала дикая, – и я по тому ж Воздуху лѣтаю и довольна крыльями, от Бога мнѣ данными...

– Вот этому-то я, Сестрица, не могу вѣрить, – говорила домосѣдка, – ддятого, что я всилу могу перелетѣть вон к Этому Сараю.

– Не спорю, – говорит дичина, – да притом же то извольте, Голубушка моя, рассуждать, что Вы с маленьких Лѣт, как только родились, изволите по двору Навѣзы разгребать, а я мое лѣтанье Ежеденным Опытом твердить принужденна.

СИЛА.

Многи, что сами здѣлать не в силах, в том протчим вѣрить не могут. Безчисленнии нѣгою отучены пѣшествовать. Сіе дает знать, что как Практика без сродности есть бездѣльная, так Сродность⁴⁵ трудолюбием утверждается. Что ползы знать, каким Образом дѣлается дѣло, если ты к тому не приобък? Узнать не трудно, а трудно привыкнуть. Нау́ка и привычка есть то же. Она не в знаніи живет, но в дѣланіи. Вѣдѣніе без дѣла есть мученьем, а дѣло без Природы. Вот чем разнится SCIENTIA ET DOCTRINA! (ЗНА́НИЕ и НАУ́КА)⁴⁶.

БАСНЯ 11.

Вѣтер и Філософ

– О, чтобы тебе Чорт взял, проклятой!..

– За что ты мене браниш, Господин Філософ? – спросил Вѣтер.

– За то, – отвѣтствует Мудрец, – что как только я отворил Окно, чтоб выбросить⁴⁷ вон Чеснокову шелуху, ты как дунула проклятым твоим Вихром, так все назад по цѣлому Столу и по всей Горницѣ разбросал. Да еще притом Остальную Рюмку с Вином, опрокинувши, разшиб, не вспоминая тое, что, раздувши из бумажки Табак, все Блюдо с кушаньем, которое я по трудах прибрался было покушать, совсѣм зассорил...

– Да знаеш ли, – говорит Вѣтер, – кто я таков?

– Чтоб я тебе не разумѣл? – вскричал Фізик. – Пускай о тебѣ мужички рассуждают. А я послѣ Небесных Планет тебе моего внятія не удостоеваю. Ты одна Пустая Тѣнь...

– А если я, – говорит Вѣтер, – Тѣнь, так есть при мнѣ и Тѣло. И Правда, что я Тѣнь, а не видимая во мнѣ Божія Сила есть точным Тѣлом. И как же мнѣ не вѣять, если мене всеобщій наш СОЗДАТЕЛЬ и невидимое вся содержащее СУЩЕСТВО движет?

– Знаю, – сказал ФИЛОСОФ, – что в тебѣ есть СУЩЕСТВО неповинное по толику, по едику ты Вѣтер...

– И я знаю, – говорил Дух, – что в тебѣ столько есть Разума, сколько в тѣх двух Мужичках, с которых Один, нагнувшись, поздоровил мене заднею безчестною Частью, задравши Платье, за то, что я раздувал Пшеницу, как Он Ея Чистил, а Другіи такой же Комплемент здѣлал в то Время, как я ему не давал вывершить Копну Сѣна, и ты у них достоин быть Головою.

СИЛА.

Кто на Погѣды или на Урожаи сердится, тот против самага БОГА, Вся строящаго, гордится.

БАСНЯ 12.
Осёлка и Нож

Нож бесѣдовал с Оселкою.

– Конечно, ты нас, сестрица, не любишь, что не хочешь в стать нашу вступить и быть Ножом...

– Ежели бы я острить не годилась, – сказала Оселка, – не отреклася бы Вашему Совѣту послѣдовать и состоянію. А теперъ тѣм-то самим вас Люблю, что не хочу быть вами. И, конечно, ставши ножом, никогда столько Одна не перерѣжу, сколько всѣ тѣ Ножи и Мечи, которые во всю Жизнь мою переострю. А в сіе Время на Осёлки очень скудно.

СИЛА.

Родятся и такіе, что Воинской Службы и Женитбы не хотят, дабы других свободнѣе поощрять к разумной Честности, без которой всяка Стать недѣйствительна⁴⁸.

БАСНЯ 13.
Орел и Черепáха

На похилом над Воду Дубѣ сидѣл Орел, а в Близости Черепáха своей Братьи проповѣдовала Слѣдующее:

– Пропадай оно лѣтать... Покойная наша Прабаба, дай Бог ей Царство Небесное, навѣки пропала, как видно в Исторіях⁴⁹, за то, что сей проклятой Наукѣ зачала было у Орла обучаться. Самой Сатана оную выдумал...

– Слушай ты, Дúра! – перервал ея Проповѣдь Орел. – Не чрез то погибла премудрая твоя Прабаба, что лѣтала, но тѣм, что принялася за оное не по Природѣ, а лѣтанье всегда не хуже ползанья.

СИЛА.

Славолюбіе да Слaстoлюбіе многих поволокло в Стать, совсѣм Природѣ их противную. Но тѣм им вреднѣе бывает, чем Стать изряднѣе; и весьма немногих Мати родила, напримѣр, к Філософїи, к Ангелскому житію⁵⁰.

БАСНЯ 14.
Совà и Дрозд

Как только Сову усмотрѣли Птицы, начали взапуски щипать.

– Не досадно ли вам, Сударыня, – спросил Дроздик, – что без всякой вашей виновности нападают? И не дивно ли это?

– Ни мало не дивно, – отвѣчала Она. – Они и между собою то же самое всегда дѣлают. А что касается до Досады, она мнѣ сносна тѣм, что хотя мене Сороки с Ворóнами и Гракáми щиплют, однак Орел с Пúтачем не трогают, притом и Аѳинскіе Граждане имѣют мене в почтенїи⁵¹.

СІЛА.

Лучше у Одного разумнаго и добродушнаго быть в Любви и почтеніи, нежели у Тысячи Дураковъ.

БАСНЯ 15.

Змія и Буфѳн

Как Змія весною скинула Линовище, Буфѳн, ее усмотрѳв:

– Куда вы, Сударыня, – сказал с удивленіем, – отмолодѳли! Что сему причиною? Прошу сообщить.

– Я вам с Охотою сообщу мой Совѳт, – Змія⁵² говорит. – Ступайте за мною.

И повела Буфѳна к той тѳсной Скважинѳ, сквозь которую она, с великою трудностію продравшись, всю старинную Ветошь из себе стащила⁵³.

– Вот, господин Буфѳн! извольте полѳзать сквозь Узкой сей Проход. А как только пролѳзете, тот же Час обновитѳся, оставив всю негодность по другую сторону.

– Да развѳ ты мене тут хотиш задушить? – вскричал Буфѳн. – А хотя мнѳ сюда удастся протащити, тогда с мене послѳднюю Кожу сдеріот...

– Прошу ж не погнѳваться, – сказала Змія, – кромѳ сего Пути нельзя вам туда дойти, гдѳ мнѳ быть удалось.

СІЛА.

Чем лучшее Добро, тѳм большим трудом окопалось, как рвом. Кто Труда не перейдѳт, и к Добру тот не прійдѳт⁵⁴.

БАСНЯ 16.

Жабы

Как высохло Озеро, так Жабы поскакали искать для себе новое жилище. Наконец всѳ вскричали:

– Ах, сколь изобильное Озеро! Оно будет нам вѳчным жилищем.

И вдруг плюснули во оно.

– А я, – сказала из них Одна, – жить намѳрила в Одном из наполняющих ваше Озеро Источникѳ. Вижу издали приосѳненный Холм, многи сюда поточки посылающій. Там надѳюся найти для себе доброй Источник.

– А длячего так, Тѳтушка? – спросила Молѳдка.

– А длятого так, Голубка моя, что поточки могут отвестѳся в иную сторону, а ваше Озеро может по-прежнему высохнуть. Родник для мене всегда надежнѳе Лѳжи.

СІЛА.

Всякое Изобиліе оскудѳтъ и высохнуть, как Озеро, может. А Честное Ремесло есть неоскудѳвающій Родник не изобилнаго, но безопаснаго

Пропитанія. Сколь многое множество Богачей всякой день преобразуется в Нищии? В сем кораблекрушеніи Единственною Гаванью есть ремесло. Саміи бѣднѣйшіи рабы рождаются из предков, жителствовавших в Лужѣ великих Доходов. И не напрасно Платон⁵⁵ сказал: “Всѣ Короли из рабов, и всѣ рабы отраживаются из Королей”⁵⁶. Сіе бывает тогда, когда Владыка всему, Время, уничтожает Изобиліе. Да знаем же, что всѣх Наук Главѣ, Око и Душа есть научиться Жизнь жить порядочную, основанную на Законѣ ВѢРЫ и СТРАХА БОЖІЯ, яко на главнѣйшем Пунктѣ. Сей Пункт есть Основаніе и Родник, рождающій ручайки Гражданских Законов. Он есть ГЛАВА УГЛА⁵⁷ для зиждущих Благословенное Жителство, и сего Камня Твердость содержит всѣ Должности и Науки в Ползѣ, а сіи Общество в Благодѣнствіи.

БАСНЯ 17.
Два цѣбнныи Кáмушки:
Алмáз и Смарáгд

Высоких Качеств Смарагд, находясь при Королевском Дворѣ в славѣ, пишет к своему другу Адамáнтію⁵⁸ слѣдующее.

Любезный Друг!

Жалѣю, что не радиш о своей Чести и погребен в Пепелѣ живеш. Твои дарованія мнѣ извѣстны. Они достойны Честнаго и Виднаго Мѣста. А теперъ ты подобен свѣтязему Свѣщнику, под спѣдом сокровенному. К чему наше сіяніе, если оно не приносит удивленія и веселія народному взору? Сего тебѣ желая, пребуду Друг твой Смар...

Дражайшій Друг! (Отвѣтствует Алмаз)

Наше с виднаго мѣста Сіяніе питает Народную Пустославу. Да взирают на блестящіе Небеса, не на нас. Мы слабый Небес Список. А Цѣна наша, или Честь, всегда при нас и внутрь нас. Грановщики не дают нам, а открывают в нас оную. Она видным Мѣстом и Людскою хвалою не умножается, а презрѣніем, забвеніем и Хулою не уменьшится. В сих Мыслях Пребуду Друг твой Адам⁵⁹.

СИЛА.

Цѣна и Честь есть то же. Сея кто не имѣет внутри себе, приемя Лживое Свидѣтельство снаружи, тот надѣвает вид ложнаго Алмáза и воровской Монеты⁶⁰. Превратно в Народѣ говорят так: “Здѣлали Абрáма Честным Человѣком”⁶¹. А должно было говорить так: “Засвидѣтелствовано пред Народом о Чести Абрама”. Просвѣщеніе или Вѣра Божія, Милосердіе, Великодушіе, Справедливость, Постоянность, Цѣломудріе... Вот Цѣна наша и Честь! Старинная Послóвица: Глупой ищет Мѣста, а разумнаго и в Углу видно⁶².

БАСНЯ 18.
Собака и Кобыла

Кобыла, поноску носить научена, чрезмѣрно кичилась. Она смертно не любила Меркурія⁶³, так назывался выжель, и, желая его убить, при всяком случаѣ Грозила ему задними Копытами.

– Чем я виноват, Госпожа Діана⁶⁴? – говорил выжель Кобылѣ. – За что я вам столько противен...

– Негодной!.. Как только стану при Гостях носить поноску, ты пуще всѣх хохочеш. Развѣ моя Наука тебѣ Смѣх?..

– Простите, Сударыня, меня, не таюся в сем моем Природном Порокѣ, что для мене смѣшным кажется и Доброе Дѣло, дѣемое без Природы.

– Сүкин Сын! Что ж ты хвастаеш Природою? Ты неучоная Невѣжа! Развѣ не знаеш, что я обучалася в Парижѣ? И тебѣ ли смыслить то, что Учѣные говорят:

ARS PERFICIT NATURAM⁶⁵?

А ты гдѣ учился и от кого?

– Матушка! Если вас учил Славный Пáтер Пѣоикс^а, то мене научил Всеобщій наш ОТЕЦ НЕБЕСНЫЙ, дав мнѣ к сему Сродность, а Сродность Охоту, Охота Знáние и Привычку. Может быть, посему дѣло мое несмѣшное, но хвальное.

Діана, не терпя, стала было строить задней Фронт, а выжель ушел.

СИЛА.

Без Природы, как без Пути. Чем далѣе успѣваеш, тѣм безпутнѣе заблуждаеш⁶⁶. Природа есть вѣчный Источник Охоты. Сія Воля (по Послѣвицѣ) есть пуще всякой Невѣли⁶⁷. Она побуждает к Чáстому Опыту. Опыт есть Отец Искусству, Вѣдѣнью и Привычкѣ. Отсюда родилися всѣ Науки и Книги, и Хитрости. Сія главная и Единственная Учительница вѣрно выучивает Птицу лѣтáть, а Рыбу плáвать⁶⁸. Премудрая ходит в Малороссіи Послѣвица:

БЕЗ БОГА ни до Порога, а с НИМ хоть за Море⁶⁹.

БОГ, ПРИРОДА и МИНЕРВА⁷⁰ есть то же. Как обуялая Соль без Вкусу, как Цвѣт без Природнаго своего Духа, а Око без Зѣницы, так несродное Дѣланіе всегда чего-то Тáйнаго есть лишѣнное. Но сіе тáйное есть ГЛАВА, а назывáется Грѣчески: Тò ПРѢПОН, Сирѣчь Благолѣпіе, или Красота, и не зависит от Науки, но Наука от него. Госпожа Діана, яко чрез-чур Обучѣная, но с недостатком Благоразумная Животина, изволит противостáвить:

ARS PERFICIT NATURAM⁷¹.

Но когда Срѣдности нѣтъ, тогда скажи, пожалуй, что мѣжет привестъ в Совершенство Обученіе? Словоцò “PERFICIT” значит то́чно то: приводит в Совершенство или в Окончáніе. Вить Конѣц, как в Колцѣ, находится всегда при своѣм Начáлѣ, зависящій от него, как Плод от Сѣмене своего. Знать то,

^а Слово Ёллинское. Значит: Обезьяна, Рѣда и рѣста Бѣлшаго⁽¹⁾.

что Горница без Начала и Основания Крышею своею с Вѣнчиком не увѣнчается.

БАСНЯ 19.
**Нетопырь⁷² и Два Птенца,
Горлицын и Голубинин**

Великій преисподній Звѣр, живущій в Землѣ так, как Крот, кратко сказать, Великій Крот, писал самое сладкорѣчивѣйшее Письмо к Живущим на Землѣ Звѣрям и к Воздушным Птицам. Сила была такая: “Дивлюся Суевѣрію вашему. Оно в Мірѣ нашло то, чего никогда нигдѣ нѣт и не бывало. Кто вам насѣял Сумозброд, будто в Мірѣ есть какое-то Солнце? Оно в собраніях ваших прославляется, началствует в Дѣлах, печатлѣет Концы, услаждает Жизнь, оживляет Тварь, просвѣщает Тму, источает Свѣт, обновляет Время. Кое Время? Одна есть только Тма в Мірѣ, так одно и Время, а другому Времени быть – Чепуха, Вздор, Небыль... Сія одна ваша дурость есть плодovitая Мать и других Дурачеств. Вездѣ у вас врут: Свѣт, День, Вѣк, Луч, Мѳлнія, Радуга, Истина. А смѣшныя всего – почитаете Хімеру, называемую Око⁷³, будто оно Зерцало Міра, Свѣта пріятелище, Радости вмѣстилище, Дверь Истины... Вот Вѣрварство⁷⁴! Любезныя мои Други! Не будьте Подлы, скиньте Ярем суевѣрія, не вѣрьте ничему, поколь не возьмете в Кулак. Повѣрьте мнѣ: не то Жизнь, чтоб зрѣть, но то, чтоб шупать. От 18 дня, Апр[ѣля], 1774 года. Из Преисподняго Міра.

N. N.”

Сіе Письмо понравилось многим Звѣрям и Птицам, напримѣр Совѣ, Дремлюгѣ, Сычу, Вдѳду, Ястребу, Пугачу⁷⁵, кромѣ Орла и Сѳкола. А паче всѣх Нетопырь⁷⁶ пловко шатался в сем высокородном Догматѣ и, увидѣв Горличина и Голубинина Сынов⁷⁷, старался их сею высокопарною Філософіею ошасливитъ. Но Горличин сказал:

– Родители наши суть лучшіи тебе для нас Учітели. Они нас родили во Тмѣ, но для Свѣта.

А Голубчик отвѣщал:

– Не могу вѣрить Обманщику. Ты мнѣ и прежде сказывал, что в Мірѣ Солнца нѣт. Но я, родившись в Мрачных днях, в Днешній Воскресный день увидѣл рано Восход прекраснѣйшаго всемірнаго Ока. Да и Смерд, от тебе и от Вдѳда⁷⁸ исходящій, свидѣлствует, что живет внутри вас недобрый Дух.

СИЛА.

Свѣт и Тма, Тлѣніе и Вѣчность, Вѣра и Нечестіе Мір весь составляют, и одно другому нужное. Кто Тма, будь Тмою, а Сын Свѣта да будет Свѣт⁷⁹. От плодов их познаете их⁸⁰.

БАСНЯ 20.
Велблюд и Олень

Африканскій Олень Часто питаётся Зміями. Сей, нажрався досыта оных и не терпя внутрь палящія Ядом Жажды, быстрѣ Птиц в полудни пустился на Источники водныя и на Горы высокія. Тут увидѣл Велблюда, піющаго в Поточкѣ мутную воду.

– Куда спѣшишь, Господин Рогач? – отозвался Велблюд. – Напійся со мною в сем ручайкѣ.

Олень отвѣчал, что он мутной пить в сладость не может.

– То-то ваша Братья чрезмѣрно нѣжны и замысловаты. А я нарочно смущаю: для менѣ мутна слаже.

– Вѣрю, – сказал Олень. – Но я родился пить самую прозрачнѣйшую из Родника Воду. Сей мене поточок доведѣт до самой своей Головы. Оставайся, Господин Горбач.

СИЛА.

БИБЛІА есть Источник. Народная в Ней Історія и Плотскіи Имена есть-то Грязь и мутная Иль. Сей Живыя Воды Фонтан⁸¹ подобен Кіту, испущающему выперь из Ноздрей сокровенную нетлѣннѣ Воду, о коей писано: “Вода Глубока, Совѣт в Сердцѣ Мужа, Рѣка же изскачущая и Источник Жизни”. Притч[и], 18⁸² и 20⁸³.

Кто Велблюд, тот возмущеніе потоных Глаголов пьет, не достигая к той Источничей Главѣ: “Маслом Главы моя не помазал”⁸⁴. А Елень к Чистой Водѣ востекает с Давидом: “Кто напоит мя Водюю из Рова, иже в Виѳлеѣмѣ при вратѣх?” 2 Царств[в], 23, с[ти]х 15. Слово, Имя, Знак, Путь, Слѣд, Нога, Копыто, Термин есть то тлѣнныи воротá, ведущи к нетлѣннѣ Источнику⁸⁵. Кто не раздѣляет словесных Знаков на Плоть и Дух, сей не может различить между Водюю и Водюю, Красот Небесных и Росы. Взглянь на 33 Гл[аву], с[ти]х 13, Второзак[онія]⁸⁶. И есть Скот Нечистый, не раздвояющій Копыто⁸⁷. А каков есть сам, такова ему и БИБЛІА. О Ней-то точно сказано: “С Преподоб[ным] преподобен будеши...”⁸⁸ Описатели Звѣрей пишут, что Велблюд, пить приступаю, всегда возмущает Водю⁸⁹. Но Олень Чистыя Любитель.

Сія Басня писана в Свѣтлое Воскресеніе по Полудни, 1774, в Бабаях.

БАСНЯ 21.
Кукушка и Косик

Кукушка прилетѣла к Черному Дроздику.

– Как тебѣ не скучно? – спрашует его. – Что ты дѣлаешь?

– Пою, – отвѣчает Дроздик, – видишь...

– Я и сама пою чаще тебе, да всіо однак скучно...

– Да ты ж, Сударыня, только то одно и дѣлаеш, что, подкинув в чужое Гнѣздо твои Яйца, с мѣста на мѣсто перелѣтывая, поіош, пьеш и ѣш. А я сам кормлю, берегу и учу свои дѣти, а свои труды облегчаю пѣніем.

СИЛА.

Премножайшіи, презрѣв сродную себѣ Должность, одно поют, пьют и ѣдят. В сей Праздности несносную и Большую терпят Скуку, нежели работающіи без Ослабы. Пѣть, пить и ѣсть не есть Дѣло, но Главнаго нашего сроднаго Дѣла один точію хвостик. А кто на то ѣсть, пьет и поіот, чтоб Охотнѣе послѣ раздоху взяться за Должность, как за предлежащій путь свой, сему Скуку прогнать не многова стоит: он каждый День и дѣлен, и празден, и о нем-то Пословица: Доброму Человѣку всякой День Праздник⁹⁰. Должность наша есть Источником Увеселенія. А если кого своя Должность не веселит, сей, конечно, не к ней сроден, ни Друг ея вѣрный, но Нѣчтось возлѣ нея любит, и как неспокоен, так и нещаслив. Но ничто столько не слѣдко, как Общая всѣм нам Должность. Она есть исканіе Царствія Божія и есть Глава, Свѣт и Соль каждой Частной Должности. Самая изрядная Должность не веселит и без Страху Божія есть, как без Главы, мертва, сколько бы она отправляющему ни была сродна. “Страх Господень возвеселит Сердце”⁹¹. Оно, как только начнет возводить к нему Мысли свои, вдруг оживляется, а Бѣс Скуки и Унынія, как Прах Вѣтром возметаем⁹², отбѣгает. Всѣ мы не ко всему, а к сему всяк Добрый Человѣк родился. Щаслив, кто сопряг сродную себѣ Частную Должность с Общею! Сія есть Истинная Жизнь. И теперь можно разумѣть слѣдующее Сократово Слово: “Иные на то живут, чтоб ѣсть и пить, а я пью и ѣм на то, чтоб жить”^{а 93}.

БАСНЯ 22.

Навоз и Алмаз

Тот-то самой Навоз, в котором древле Езопов Пѣтух вырил драгоцѣнный Камушок⁹⁴, дивился Алмазу и любопытно вопрошал:

– Скажи мнѣ, пожалуй, откуда войшла в тебе цѣна толь великая? И за что тебе Люде столько почитают? Я одобряю Нивы, Сады, Огороды. Красы и Ползы есмь податель. А при всем том ни десятой доли не имѣю Чести в сравненіи твоей.

– И сам не знаю, – отвѣчает Алмаз. – Я та же, что и ты, есмь Земля, и Гаразда хуже тебе. Она есть пережженная Сѣлнечным Вѣром Жужель. Но только в сухих моих Водах благолѣпно изображается Блнстаніе Сѣлнечнаго Свѣта, без котораго Силы всѣ твои Одобренія Пусты, а произращенія Мертвы, по старинной Пословицѣ: В Пѣлѣ Пшеница Годом родится⁹⁵, не Нивою, ни Навозом.

^а Самое доброе дѣло есть скучным без ослабы, а одно только бездѣлья дѣлать во сто раз скучнѣе.

СИЛА.

Свѣцкія Книги, безспорно, всякой Пóлзы и Краси суть преисполненныя. Если бы они спросили БИБЛІЮ: длячего сами пред нею ни десятой Доли Чести и Цѣны не имѣют? длячего Ей созидаются Олтари и Храмы? – И Сама не знаю, – отвѣчала бы Она. – Я состою с тѣх же Слов и Рѣчей, что Вы, да и гаразда с Хужих⁹⁶ и Варварских. Но в некусных Рѣчи моей Водах, как в Зерцалѣ, Боголѣпно сіяет невидимое, но Пресвѣтлѣйшее Óко БОЖІЕ, без котораго вся ваша Польза Пуста, а Краса Мертва⁹⁷.

Конечно, сим-то Древом Жизни услаждается некусных Рѣчей Ея Горесть, когда Обуялая Вода Ея претворяется в Винò, веселящее Сердце Человѣку. А точно о Ней Одной скажет Соломон Слѣдующее: “Превознеслася еси над всѣми: Ложнаго угожденія и суетныя доброты женскія нѣсть в тебѣ”⁹⁸. Взглянь на Конец Притчей. Бог часто в Бібліи означаетя Гóдом, Погóдою, Благоденствіем. Напримѣр: “Лѣто Господне пріятно...”⁹⁹ “Се нынѣ Время Благопріятно...”¹⁰⁰ Прочти Начало Соломон[ова] Проповѣдника о Врѣмени¹⁰¹. Врѣмя Римски ТЕМПУС. Оно значит не только движеніе в Небесных Крутах, но и Мѣру движенія, называемую у Древних Греков ρυθμός. Сіе Слово значит то же, что Такт, и сіе Греческое ж от Слова τάσσω (“располагаю”) происходит. Да и у нынѣшних Музыкантов Мѣра в движеніи Пѣнія именуется ТЕМПО. И так Тѣмпо в движеніи Планет, Часовых Машин и Музыкалнаго Пѣнія есть то же, что в Красках Рисунок. Тепер видно, что значит ρυθμός и tempus. И премудро Пословица говорит: “В Полѣ Пшеница Годом родится...”¹⁰² Премудро и у Римлян Говаривали: “Annus producit, non ager”¹⁰³. Рисунок и Тѣмпо есть Невидимость.

Басня наша да заключится сими Арістотеля¹⁰⁴ о Музыкѣ словами:

ρυθμός δὲ χάρισμα διὰ τὸ Γνώριμον καὶ συντεταγμένον¹⁰⁵.

Кто сіе разжует, тот знает, что значит Рвѣм. Сіе Слово в Россіи¹⁰⁶ во многих Устах, но не во многих Умáх.

БАСНЯ 23.

Собáки и Волк

У Тітира¹⁰⁷ Пастухà жили Левкон и Θиридám, двѣ Собаки, в великой Дружбѣ. Они прославились у Диких и Домашних Звѣрей. Волк, побужден их славою и сыскав случай, поручал себе в их Дружбу.

– Прошу меня жаловать и любить, Государ[и] мои, – Говорил с Придворною ужímкою Волк. – Вы меня высоколѣпно ошасливить в состоянїи, если соизволите удостоить меня Мѣста быть трѣтим вашим другом, чего лестно ожидаю.

Потом насаказал им о Славных и Богатых Предках своих, о Мóдных Науках, в коих воспитан тщаніем Отцовским.

– Если ж, – примолвил Волк, – Фамілією и Науками хвалиться у разумных Сердец почитается за Дурость, то имѣю лучшія Мѣры для

приведенія себя в вашу Любовь. Я становитостью с Обѣми вами сходен, а Голосом и Волосом с Господином Өирідамом. Самая древнѣйшая Пословица: Similem ducit Deus ad similem¹⁰⁸. В одном только не таюся, что у меня Лисей Хвост, а Волчей Взор.

Левкон Отвѣчал, что Тітир на их совсем не похож, однак есть третим для них Друтом, что он без Өирідама ничего дѣлать не начинает. Тогда Өирідам сказал так:

– Голосом и Волосом ты нам подобен, но Сердце твое далече отстоит. Мы бережем Овцы, довольны Волною и Молоком, а вы Кóжу сдыраете, снѣдающе их вмѣсто Хлѣба. Паче же не нравится нам Зерцало твоея души, лукавый Взор твой, кóсо на близ тебе ходящаго Барашка поглядывающій.

СИЛА.

И Фаміліа, и Богатство, и Чин, и Родствò, и тѣлесныи Дарованія, и Науки не сильны утвердить Дружбу. Но Сердце, в Мыслях согласное, и одинакая Честность Человѣколюбныя Души, в двоих или троих Тѣлах живущая. Сія есть Истинная Любовь¹⁰⁹ и Единство, о Коем взглянь 4 Гл[аву], с[ти]х 32 в Дѣянїях¹¹⁰. И о Кóем Пáвел: “Нѣсть Іудей, ни Еллин... Все бо вы Едино Есте о ХРИСТѢ ІИСУСѢ”. К Галáт[ам], 3¹¹¹.

БАСНЯ 24.

Крот и Линкс¹¹²

По Сказкам, Звѣр Линкс имѣет столь Острый Взор, что на нѣсколько Аршин Землю прозирает. Сей, в Землѣ увидѣв Крота, начал смѣяться слѣпотѣ его.

– Если бы ты, негòдная Твáришка, имѣл моей Прозорливости Сòтую Дóлю, ты бы мог проникнуть сквозь самой Центр Земли. А теперь всіо щупаеш, слѣп, как безлунная Пóлночь...

– Пожалуй, перестань хвáстать, – отвѣчал Крот. – Взор тебѣ острый, но Ум весьма слѣп. Если тебѣ дано, чего я лишен, и я ж имѣю, чего у тебе нѣт. Когда помышляеш о Остром твоём Взорѣ, тогда не забывай и Остраго моего Слуха. Давно бы имѣл, если бы для мене нужны были, О́чи. ВѣЧНАЯ ПРАВДА Блаженныя НАТúРЫ никого не обижает. Она, равное во всем неравенство дѣлая, в Остротѣ моего Слуха вмѣстила Чúвство Очѣй.

СИЛА.

Глúпость в Изобіліи гордится и ругáется, а в Скúдости осѣдаёт и отчаёвается. Она в Обоих Дóлях нещáсна. Там бѣсится, как в сумозбрòдной Горячкѣ, а тут с Ног валітся, как Стёрво. Сія вся Язва рòдится оттúду, что не научилися Цáрствію Бóжію и Прáвдѣ Его, а дúмают, что в Мірѣ все дѣлается на Удáчу, так, как в Беззаконном Владѣніи.

Но распростри, о Бѣдная Тварь, Очи твои! И увидиш, что все дѣлается по самой точной Прáвдѣ и Равенству, а сим успокоишся. Если в Богатствѣ есть, чего в Нищетѣ нѣт, справся и сыщеш в Нищетѣ, чего в Богатствѣ нѣт. В

которой Землѣ менѣ родится Плодов, там в Награду Здравость Воздуха. Гдѣ менѣ Клюквы и Черницы, там менѣ Скорбутной Болѣзни. Менѣ Врачѣй? Менѣ Больных. Менѣ Золота? Менѣ Надобностей. Менѣ Ремесл? Менѣ Мотов. Менѣ Наук? Менѣ Дураков. Менѣ Прав? Менѣ Беззаконников. Менѣ Оружія? Менѣ Войны. Менѣ Пóваров? Менѣ испорченнаго Вкуса. Менѣ Чести? Менѣ Стрѣха. Менѣ Слестей? Менѣ Грусти. Менѣ Слѣвы? Менѣ Безслѣвія. Менѣ Другов? Менѣ Врагов¹¹³. Менѣ Здорóвья? Менѣ Страстей. Вѣк и Вѣк, Странà и Странà, Народ и Народ, Гóрод и Селò, Юность и Стàрость, Болѣзнѣ и Здорова, Смерть и Жизнь, Ночь и День, Зимà и Лѣто – Кàждая Стàть, Пол и Возраст, и всякая Тварь имѣет собственныи свои Выгóды. Но слѣпàя Глúпость и Глúпое Невѣріе сего не разумѣет. Одно только худóе во всем видит, подобна Цылюрнычим Пявкам, негодную Кровь высосающим. Для сего Вѣк над Вѣк возносит, Народ вышше Народа, недовольна своею ни Стàтью, ни Страною, ни Возрастом, ни Сродностъю, ни Учàстью, ни Болѣзню, ни Здравовьям, ни Смертлю, ни Жизнлю, ни Старостлю, ни Юностъю, ни Лѣтом, ни Зимою, ни Ночю, ни Днем; и при Удàчѣ то восходит до Небес, то низходит Отчаяніем до Бездн¹¹⁴, лишена как Свѣта и Духа Вѣры, так и сладчàйшаго Мира с равнодушіем, и жжется собственным своих Печалей Пламенем, дабы исполнилось на ней: “А не вѣруй уже осужден есть”¹¹⁵.

Все же есть Благое, кромѣ не видѣть Царствія Божія и Прàвды Его, кромѣ болѣть Душю и мучитись из Роптанія неудовольствіем: сіе Одно есть Злое. Сія есть Гордость Сатанинская, возсѣсти на Престолѣ Вышнàго покушàющаяся. Сей есть точный Центр Àда и Отец Страстей.

“И не даде Ёв безумія БОГУ”¹¹⁶.

“Благословлю Господа на всякое Время...”¹¹⁷

Сей есть Свѣт ИСТИНЫ и Вѣдѣнїя Бóжія. Посему и Свящѣнники именуются Сердцà, в невѣрїи сидящїи, Бóжіим Свѣтом озаряя.

“Вы есте Свѣт Мїра”¹¹⁸.

“Коль красны Ноги благовѣствующих Мир...”¹¹⁹

“Святїи их во ИСТИНУ ТВОЮ...”¹²⁰

БАСНЯ 25.

Лев и Обезьяны

Лев спит нàвзничь, а спящїй весьма схож на мертваго¹²¹. Толпà разнаго рода Обезьян, почитая его в мертвых, приблизився к нему, начали прыгать и ругаться, забыв Страх и Почтеніе к Царю своему¹²². А как пришло Время востанїя от сна, подвинулся Лев. Тогда Обезьяны, одним путем к нему пришедшїи, Седмицею Путей рассыпалися. Стàршая с них, пришед в себе, сказала:

– Нàши и Предки ненавидѣли Льва, но Лев и нынѣ Львом и во Вѣки Вѣков¹²³.

СИЛА.

Лев есть Образ БІБЛИ, на которую встают и ругаются Ідолопоклѳнничьи Мудрецы. Они думают, что Она мертва и говорит о Мертвости Стіхійной, не помышляя о том, что в тлѳнных Ея Образах сокрывается Живот Вѳчный и что все сіе встает и возносится к ТОМУ: “Бог наш на Небеси и на Земли...”¹²⁴ И не разумѳя, что Исходы Ея суть Исходы Живота¹²⁵, ругаются, слыша сіе: “Горняя Мудрствуйте...”¹²⁶ “Нѳсть Здѳ...”^{a127} А как только блеснул Свѳт востанія Ея, тогда исполняется на них: “Расточатся врази ЕГО”¹²⁸. Вот для чего Васілій Великій¹²⁹ Говорит о Евангеліи, что Оно есть ВОСКРЕСЕНІЕ Мертвых¹³⁰.

Їуда, сын Іаковль, вмѳсто Льва Образом невидимаго ЦАРЯ и БОГА лежит, и посему-то написано: “Возлег почи, аки Лев. Кто возд[игнет] Его”¹³¹.

Лежит Львица и Царица наша, Чистая Дѳва БІБЛИА, и о НЕЙ-то Жизнь и Воскресеніе наше ХРИСТОС скажет: “Не Умре бо Дѳвица, но спит...”¹³²

Блажен не смѳжающій Очѳй пред блистаніем Ея! Сей да поет с Давидом: “Коль возлюбленна Селенія Твоя...”¹³³ “Коль красны Дома твои, Іакове...”¹³⁴

Звѳрѳй Описатели Пишут, что Лев, родившись, лежит мертв, покѳль ужасным Рыком возбудит его Отец Его. А сіе дѳлает в Третій День. Возможно ль найти Благолѳпнѳйшій для БОЖЕСТВЕННЫХ КНИГИ ОБРАЗ?

БАСНЯ 26. Щука и Рак

Щука, напав на сладкую ядь, жадно проглотила. Но вдруг почувствовала сокровенную в сладости Ёдку, увязшую во внутреностех своих. Рак сіе издали примѳтил и, на Утрешній день увидѳв Щуку, спросил:

– За чем вы, Сударыня, не веселы? Гдѳ дѳвался ваш Кураж?

– Не знаю, Брат, что-то Грусно. Думается для Увеселенія поплыть из Кременчука¹³⁵ в Дунай. Днѳпр наскучил.

– А я знаю вашей Грусти родник, – сказал Рак. – Вы проглотили Ёдку. Теперь вам не посѳбит ни быстрый Дунай, ни плодоносный Ніл, ни веселовидный Мѳандр¹³⁶, ни золотые Крильца.

СИЛА.

Рак точную Правду скажет. Без Бога и за Морем худо. А Мудрому Человѳку весь Мір есть Отечеством. Вездѳ ему и всегда добро. Он добро не собирает по мѳстам, но Внутрь себе носит оно^{e137}. Оно ему Солнцем во всѳх Временах, а Сокровищем во всѳх сторонах. Не его мѳсто, но Он посвящает мѳсто¹³⁸, не изгнанник, но Странник, и не Отечество оставляет, а Отечество перемѳняет. В коей Землѳ Пришлец¹³⁹, тѳей Земли и Сын, имѳя Внутрь себе Народное Правѳо¹⁴⁰, о коѳем Пѳвел:

^a Сіе Хѳмово Плѳмя смѳѳется наготѳ Отчей⁽²⁾.

“Закон Духовен есть”¹⁴¹.

Страх Господень – Источник Мудрости¹⁴² и Веселія, и долгоденствія. А невѣріе есть сладчайшая Ядь, сокрывающая Горчайшій Яд. Трудно сей Яд примѣтити. Трудно проникнуть Беззаконіе. “Грѣхопаденія Кто разумѣет?”¹⁴³ Тот, кто проникнул Страх Божій. Корень его горкій, но Плоды сладчайшіе. А Беззаконіе есть Удка, сладостью обвітая, уязвляющая Душу.

Честолюбіе ли тебе вадит ко Грѣху? Оно есть сладость, обвившая Ёдку. Плотская ли Слать плѣнила? Проглотил ты Ёдку. За Сребром ли погнался и впал в Неправду? Плѣнен ты Ёдкою. Зависть ли, Мечь, Гнѣв или Отчаянность уязла в Душѣ твоей? Проглотил ты Удку, о коей Пáвел: “Жáло же Смёрти Грѣх”¹⁴⁴. Безбожіе ли вселилося в Сердцѣ твоём? Проглотил ты Ёдку, о коей Исаіа: “Нѣсть радоватися Нечестивым”¹⁴⁵. “Рече Безумен в Сердцы своем: Нѣсть Бог...”¹⁴⁶ Вражда ли с Богом воцарилася Внутрь тебе? Пожер ты Удку, о коей Мойсей: “Проклят ты во Градѣ и проклят ты на Селѣ...”¹⁴⁷ Мучит Душу твою Страх Смерти плотской¹⁴⁸? Уязла в ней Удка, о коей Исаіа: “Беззаконныи взволнуются, и почити не возмогут”¹⁴⁹. Грѣх значит жить по Закону плотских Удов и страстей наших, воюющих противу Закону Ума нашего¹⁵⁰. Таков гдѣ сокрывается? Кое мѣсто увеселит его? Кая Прибыль¹⁵¹ раскуражит Сердце Его? В Душѣ своей и в Сердцѣ своем вездѣ и всегда носит нещастіе. Взглянь и послушай нещаснаго Раба!

“Ёже бо хотѣти прилѣжит мнѣ, а ёже дѣяти, не Обрѣтаю”¹⁵².

Вот Ёстинная Плѣнь! “Всяк согрѣшáй, Раб есть Грѣху”¹⁵³.

БАСНЯ 27.

Пчелà и Шёршень

– Скажи мнѣ, Пчела, длячего ты столь Глупа? Знаеш, что трудов твоих Плоды не столько для тебе самой, сколько для Людей полезны¹⁵⁴, но тебѣ Часто и вредят, принося вмѣсто награжденія Смерть, однак не перестаеши дурачиться в собираніи Меда. Много у вас Голов, но безмóзгіе. Видно, что вы без толку влюбилися в Мед.

– Ты высокій дурак, Господин Совѣтник, – отвѣчала Пчела. – Мед любит ѣсть и Медвѣдь, а Шёршень тоже лукаво достает. И мы бы могли воровски добывать, как иногда наша братья и дѣлают, если бы мы только ѣсть любили. Но нам несравненно большая Забава собирать Мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь Ёмрем. А без сего жить и в Изобіліи Меда есть для нас одна лютейшая Смерть.

СИЛА.

Шёршень есть Образ Людей, живущих хищеніем Чуждаго и рожденных на то одно, чтоб ѣсть, пить и протч[ая]¹⁵⁵. А Пчелà есть Герб мѣдраго Человѣка, в сродном дѣлѣ трудящагося. Многіи Шёршни без толку говорят: длячего сей, напримѣр, Студѣнт научился, а ничего не

имѣет? На что, де, Учатись, если не имѣтъ Изобилія?.. Не разсуждая Слов Сірѣх[овых]: “Веселіе Сердца живёт Человѣка”¹⁵⁶, и не разумѣя, что сродное Дѣло есть для него сладчайшее Пиршество. Взгляните на Правленіе Блаженныя Натúры и научитесь. Спросите вашу Борзúю Собáку, когда она веселѣе? – Тогда, – отвѣчает вам, – когда гоню Зайца. Когда вкуснѣе Заец? – Тогда, – отвѣчает Охóтник, – когда ганяю. Взгляните на сидящаго пред вами Котà. Когда он куражнѣе? Тогда, когда цѣлу Ночь бродит или сидит возлѣ Норóхи¹⁵⁷, хотя, уловивши, и не ѣст Мы́ши. Запри в Изобиліи Пчелу, не Умрет ли с тоски в то время, когда можно ей Лѣтатъ по цвѣтоносным Лугам? Что горестнѣе, как плавать в Изобиліи и смертно мучитись без сроднаго Дѣла? Нѣтъ мучителнѣе, как болѣть Мыслями, а болят Мысли, лишаясь сроднаго Дѣла. И нѣтъ радостнѣе, как жить по Натúрѣ. Сладок здѣсь труд тѣлесный, терпѣнье тѣла и самая Смерть его тогда, когда Душа, Владычица его, сродным Услаждается Дѣлом. Или так жить, или должно Умрѣть. Старик Катóн¹⁵⁸ чем мудр и щаслив? Не изобиліем, ни Чином. Тѣм, что послѣдует Натурѣ, как видно в Ціцерóновой Книжечкѣ «О Стáрости»¹⁵⁹. Сія одна есть премилосердная Мати и Премудрая Путеводителница. Сія преблагая домостроителница несытому дарует много, а мало дает довольному малым.

Но раскусить же должно, что значит жить по Натурѣ. Не Закон скотских Удов и Похотей наших, но значит Блаженное оное ЕСТЕСТВО, называемое у Богословов ТРИСОЛНЕЧНОЕ¹⁶⁰, всякой Твари свою для нея Часть и сродность вѣчно предписующее. О сем-то Естествомъ сказал древній Епíкур¹⁶¹ слѣдующее:

“БЛАГОДАРЕНІЕ БЛАЖЕННОЙ НАТУРѢ ЗА ТО, ЧТО НУЖНОЕ
ЗДѢЛАЛА НЕТРУДНЫМ, А ТРУДНОЕ НЕНУЖНЫМ”¹⁶².

А понеже в Богѣ нѣсть Мужескій Пол ни Женскій, но все в Нем¹⁶³, и Он во всем, для того сказует Пáвел: “Иже есть всяческая во всем...”¹⁶⁴

БАСНЯ 28.

Оленіца и Кабáн

В Пóлских и Венгѣрских Горáх¹⁶⁵ Оленіца, увидѣвъ домашняго Кабанà:

– Желáю Здравствовать, Господин Кабáн, – стала витаться. – Радуюся, что вас...

– Что ж ты, негодная Пóдлость, столько неучлива? – вскричал, надувшись, Кабан. – Почему ты меня называешь Кабаном? Развѣ не знаешь, что я пожалован Бараном? В сем имѣю Патент¹⁶⁶, и что род мой происходит от самых Благородных Бобрóв¹⁶⁷, а вмѣсто Епанчи¹⁶⁸ для Характѣра ношу в Публикѣ содраную с Овцы Кóжу.

– Прошу простить, ваше Благородіе, – сказала Оленіца, – я не знала. Мы, простыи, судим не по Убóру и Словам, но по Дѣлам. Вы так же, как прежде, роете Зѣмлю и ламаете Плетень. Дай Бог вам быть и Конём¹⁶⁹.

СИЛА.

Не можно довольно надивиться Глупцам, пренебрегшим и поправшим премного честнѣйшій и безцѣнный Добродѣтели Бѣсер на то Одно, чтоб продратся в Чин, совсѣм ему несродный. Кой им Змѣй в Ухо нашептал, что Имя и Одежда преобразит их в Бытіе, а не Жизнь Честная, достойная Чина? Вот точныи Граки Езѣповы, одѣвающіеся в Чужое Перья^{170!} Из такихъ сошитое жителство подобное Суднѣ, в котором ѣхали Морем одѣтыи по Человѣчому Обезьяны, а ни одна править не умѣла. Если кто Просвѣщенное Око имѣет, коликое множество видит сих Ослѣв, одѣтых в Львиную Кѣжу^{171?} А на что одѣты? На то, чтоб волнѣ могли жить по рабским своим Прихотям, беспокоить Людей и проламываться сквозь Законов Гражданских Забѣры. А никто из Достойных Чести на неучтивость скорѣе не сердится, как сіи Обезьяны с Ослами и Кабанами. Древняя Еллинская Послѣвица:

Обезьяна Обезьяною и в Золотом Характерѣ^{172.}

Вспоминает и Соломон о Свиньи с Золотым в Ноздрях ея Колцом. Прит[чи], Гл[ава] 11, с[тих] 22^{173.}

Знаю, что точно Он сіе говорит о тлѣнных и бранных Фигурах, в коих погрязло и сокрылося КОЛЦО Вѣчнаго Царствія Божія, а только говорю, что можно приточить и к тѣм, от коих оно взято для особливаго Образованія в Библію. Добросердечныи и Прозорливыи люде разными Фигурами изображали дурную Душу сих, на Одно только Зло живых и движимых Чучелов. Есть и в Малорѣссіи Послѣвица:

Далѣко Свинья от Коня^{174.}

БАСНЯ 29.

Старуха и Горшечник

Старуха покупала Горшки. Амѣры молодых лѣт еще и тогда ей отрыгалися.

– А что за сей хорошенькіи?..

– За того возму хоть 3 Полѣшки^{175.} – отвѣчал Горшечник.

– А за того гнусного (вот он!), конечно, Полушка...

– За того ниже двох Копѣек не возму...

– Что за Чудо?..

– У нас, Бабко, – сказал Майстер, – не глазами выбирают. Мы испытуем, чисто ли Звонит^{176?}

Баба, хотя была не подлаго Вкуса, однак не могла больше говорить, а только сказала, что и сама она давно сіе знала, да вздумать не могла^{177.}

СИЛА.

Конечно, сія премудрая Ёва есть Прабабою всѣм тѣм Вострякам, которыи Человѣка цѣнят по Одеждѣ^{178.} по Тѣлу, по Деньгам, по Углам, по Имени, не по его житія Плодам. Сіи Правнуки, имѣя тот же Вкус,

совершенно доказуют, что они суть Плод от сей Райской Яблони¹⁷⁹. Чистое, и как Римляне говорили, Candidum (“бѣлое”), и независтное Сердце, Мило-сердное, Терпеливое, Куражное, Прозорливое, Воздержное, Мирное, Вѣрующее в Бога и Уповающее на Него во всем, – вот Чистый Звон и Честная Душы нашей Цѣна! Воспоминает и Сосуд избранный Павел о Сосудах Честных и безчестных. 2 К Тимѡ[ею], Гл[ава] 2, с[ти]х 20¹⁸⁰ и К Рим[лянам], 9, с[ти]х 21¹⁸¹. “Утроба буюго яко Сосуд сокрушен и всякаго Разума не удержит”. Сирах, 21, с[ти]х 17.

Извѣстно, что в Царских Домах находятся Фарфорные, Серебряные и Золотые Урынáлы, от которых, конечно, Честнѣе глиняная и деревянная Посúда, Пищею наполняемая, так, как ветхій селскій Храм Божій почтеннѣе Господскаго Бáрхатом украшеннаго Афедрона¹⁸². Изрядная Великороссійская Пословица сiя: НЕ КРАСНА ИЗБА УГЛАМИ, КРАСНА ПИРОГАМИ¹⁸³.

Довелось мнѣ в Харьковѣ между премудрыми ЕМБЛѢМАТАМИ¹⁸⁴ на Стѣнѣ Зáлы видѣть слѣдующій: Написан схожій на Черепаху Гад с долговатым Хвостом. Средѣ Чѣрепа сiет большáя Золотая Звѣзда, украшая оной. Посему Он у Римлян назывался STÉLLIO, а Звѣзда STELLA. Но под ним толк подписан слѣдующій: “SUB LUCE LUES”. Сирѣчь: Под сiяніем Язвa¹⁸⁵.

Зюда принадлежит Послѡвица, находящаясь в Евáнгелии: “Грѡбы повáпленные”¹⁸⁶.

БАСНЯ 30.

Соловѣй, Жаворонок и Дрозд

Средѣ высокой Степи стоял Сад, жилище Соловьев и Дроздѡв. Жаворонок, прилетѣв к Соловьѡ:

- Здравстуй, Господин пѣвчей, – сказал ему.
- Здравстуй и ты, Господин Соловей, – отвѣчал ему Пѣвчій.
- Для чего ты мене твоим Именем называеш? – спросил Жаворонок.
- А ты для чего мене называеш Пѣвчим?..

ЖАВОРОНОК. Я тебе не без Причины назвал Пѣвчим. Твое Имя у Древних Еллинов было ἀηδών, сирѣчь Пѣвчій, а ὀδή Пѣсня.

СОЛ[ОВЕЙ]. А твое Имя у Древних Римлян было Alauda, сирѣчь Славѣй, а славлю Laudo.

ЖАВ[ОРОНОК]. Если так, теперь начинаю тебе больше любить и прилетѣл просить твоей Дружбы.

СОЛ[ОВЕЙ]. О простáк! Можно ли выпросить Дружбу? Надобно родится к ней^а. Я часто пою сiю мою Пѣсеньку, научен от Отца моего: “Ὁμοιον πρὸς ὄμοιον ἄγει Θεός”^б.

^а Один Бог есть сiятель Дружбы.

^б Сирѣчь: ПОДОБНАГО ДО ПОДОБН[АГО] ВЕДЕТ БОГ^в.

ЖАВ[ОРОНОК]. И мой Батько сію Пѣсенку спѣвает. Я ж тебѣ как в прочем, так и в сем подобен, что ты поеш Христа, всея Твѣри Гѳспода, а я ЕГО ж славлю, и в сем вся наша Забава.

СОЛ[ОВЕЙ]. Хорошо, я совершенный твой Друг, если в Саду жить станеш.

ЖАВ[ОРОНОК]. А я искренный твой Любитель, если в Степи жить станеш.

СОЛ[ОВЕЙ]. Ах! Не волоки мене в Степь: Степь мнѣ Смерть; как ты в ней живеш?

ЖАВ[ОРОНОК]. Ах! Не волоки ж мене в Сад: Сад мнѣ Смерть; как ты в нем живеш?..

– Полно вам, Братія, дурачиться, – молвил, не далече сидя, Дрозд. – Вижу, вы рожденны к Дружбѣ, но не смыслите любить. Не ищи тое, что тебѣ Нравно, но то, что Другу полезно: тогда и я Готов быть Третьим вашим Другом.

Потом, всяк своим Пѣніем заспѣвав, утвердили в Бозѣ Вѣчную Дружбу.

СИЛА.

Сими тремя Птичками Образуется добрая Дружба. Дружбы нельзя выпросить, ни купить, ни СИлою вырвать. Любим тѣх, коих любить родились, так как ядим то, что по Природѣ, а у Бога для всякаго дыханія всяка Пища добра, но не всѣм. И как нельзя Коня с Медведем, а Собаку с Волком припрягти к Коляскѣ, так не можно, чтоб не оторвалось Ветхое Сукно, пришитое к свѣжому, а Гнилая Доска, приклеена к новой. Равное ж несогласіе есть между Двома разстоящих Природ Человѣками, а самая вѣщная несродность между Злым и добрым Сердцем. Жаворонок с Дроздом и Соловьѣм дружить может, а с Ястребом, Нетопырѣм не может. Если Бог раздѣлил, тогда кто совокупит? Премудрая и предревняя есть сія Послѳвица:

Ὁμοιον πρὸς ὁμοιον ἄγει θεός.

SIMILEM AD SIMILEM DUCIT DEUS.

ПОДѳБНАГО ДО ПОДѳБНАГО ВЕДѢТ БОГ¹⁸⁷.

Одна только несносность Жаворонку жить в Саду, так, как Соловьѣ в Степи. Сіе у Ёллин именовалось Ἀντιπάθεια^а. А в прочем во всем между ими равная Сносность, Συμπάθεια^б. Не должно же друга нудить к тому, что тебе веселит, а его мучит. Многіи помянутой Послѳвицѣ противорѣчат: Должно, де, и Врагов любить. Безспорно, но дружба так, как Милостыня: многіи Степени окружают Центр Престола Ея. Всѣм Доброжелателем быть можеш, но не Напѣрником¹⁸⁸. Иначе Благодарствуем Домашним и Сродственникам, иначе Прихожим и Станным. Бог всѣм Благодарѣтель, но не для всѣх сіе ЕГО Слово:

“Обрѣтох Давіда... Мужа по Сердцу моему...”¹⁸⁹

А только для тѣх, кои, Сердце свое в Божественную совсѣм преобразив ВОЛЮ, о всем благодаряще вѣруют, надѣются, любят Его и слышат:

^а РАЗНОСНОСТЬ, или ПРОТИВОСТРАСТІЕ.

^б РАВНОСНОСНОСТЬ, или СОСТРАСТІЕ.

“Вы Друзи мои есте...” 15 Іоан[на] Ев[ангеліе]¹⁹⁰.

Щаслив, кто хоть одну только Тѣнь доброй Дружбы нажить удостоился. Нѣтъ ничего дороже, слаже и полезнѣе Ея. Великая Русь просвѣщенно поговаривает: “В Пóлѣ Пшеница Годом родится, а Доброй Человѣк всегда пригодится”¹⁹¹. Гдѣ был? – У Дрúга. Что пил? – Вóду. Лучше Непрїятельскаго Міóду¹⁹². Носится и в Малороссїи Послóвица: “Не имѣй ста рублей, как Одного Дрúга”¹⁹³.

Но не достоин Дружнїя Любви превозносящїй что-либо вышше Дружбы и не положившїи Оную остатним Краем и Пристанищем всѣх своих дѣл и желанїй. Соловей преславное свое Имя уступает самовольно Другу. Сладка вода с Другом, славна с ним и безименность. Катóн сказáл: “Пропа́л тот День, что без Пóлзы пройшóл”¹⁹⁴. Но Траян¹⁹⁵ (чутьли не Тіт¹⁹⁶) янѣ: “О Дрúги! Погиб мой День, никому я не услужил”¹⁹⁷.

Всякой Власти, Званїю, Чину, Статью, Ремеслу, Наукам Начало и Конец Дружба: Основанїе, Союз и Вѣнец Обществу. Она создала Небо и Зѣмлю, сохраняя Мір Міров в Красотѣ, Чинѣ и Мирѣ. “Бог Любы есть...”¹⁹⁸ А Кто плѣнился Ею, тот вышшїй Законов Гражданских, самим управляется Бóгом. “Всяк, иже в нем пребывáет, не согрѣшáет...” І. Іоан[на], Гл[ава] 3, с[ти]х 7¹⁹⁹.

“Прáведнику Закóн не положѣн, но беззакóнным...” І К Тімоѣ[ею], Гл[ава] 1, с[ти]х 9²⁰⁰.

Не надобно приводить Трубами Воду туда, гдѣ отрыгает чистѣйшее Питїе сам Источник, всѣх Поточков Отец и Глава.

“Своему Господеву стоїт, или пáдает...” К Римл[янам], 14²⁰¹.

К сей Главѣ нас возводитъ есть Должность Богословїи, одной из троих главнѣйших Наук, содержащих в Благоденствїи Жителство. Сих одних Учїтели Именуются в Еврóпѣ ДОСТÓРЕС²⁰². Единственным их Предметом есть Человѣк. Медїцина врачует Тѣло, Юрїспруденція Страхом приводит каждаго к Должности, а Богословїя из Рабов дѣлает Сынами и Другами Божїими, вливая в Сердце их Охоту свободную к тому, к чему Гражданскїе Законы силою волокут. “Уже нѣси Раб, но Сын...” К Галат[ам], 4²⁰³. Чем множае таковых в Жителствѣ, тѣм Оно щасливѣе, и не напрасно есть Послóвица:

Доброе Брáтство лучше Богáтства²⁰⁴.

А что сказано о Дружбѣ, тое ж разумѣется и о Статьи. Как к той, так и к сему Вожд вѣрнѣй есть ПРИРОДА. Щаслив же послѣдуяй ему. Впрочем, как помянутыи Птички Образуют Вѣрнаго, Избраннаго по Природѣ, сирѣчь по Бозѣ, Друга, так Друг есть Фїгурою и Образом Священныя БІБЛІИ. Взглянь на Гл[ава] 6, с[ти]х 14, Сїрах[а]²⁰⁵. Читай их подалѣе и понимай, что ХРИСТОС есть всѣх тѣх Слов Цѣль. Он есть Премудрость БОЖІЯ, Глаголющая к нам:

“Вы Друзи мои есте...”²⁰⁶

“Се, Мáти Моя и Брáтія...” Мáрк[а], Гл[ава] 3²⁰⁷.

А как Творящїи Волю Божїю суть Мáти и Брáтія Христовы, так взаимно им БІБЛІА. Взглянь на Конец 14 Гл[авы] и на Начало 15 Сїрах[а]. Точно о Бїблїи Рѣчь: “Срѣщет его яко Мáти...”²⁰⁸

Скажи мнѣ, что есть Друг? Слуга и Доброжелатель. Кая ж лучшая Услуга, как привестъ к Вѣдѣнію Божию? Все есть Ложь, сирѣчь непостоянное и не твердое, кромѣ Бога. Но БИБЛІА учит о Бозѣ.

“Аз на сіе родихся... Да Свидѣтельствую ИСТИНУ”. Гл[ава] 18²⁰⁹.

“Слово твое ИСТИНА есть”. Гл[ава] 17 Іоан[на]²¹⁰.

Вся наша Жизнь в Руцѣ Божіей²¹¹. Сіе значит врожденное нам предписаніе Пищи, Статьа, Дружбы... Самое маленькое Дѣло без Его руководства есть неудачное. “Без Менѣ не можете...”²¹² Кто знает Бога, тот знает План и Путь Житія своего. Что есть Житіе? Есть всѣх Дѣл и Движеній твоих Сноп. Видиш, что познавшій Бога все свое разумѣет. Вот для чего сказано:

“Друг вѣрен кров (Покров) крѣпок...”²¹³

Ничего нас Библіа не учит, кромѣ Богознанія, но сим самим всего учит. И как имбющій Очи все видит, так Чувствующій Бога все разумѣет и все имѣет, все, что для себе. А если Черепаха Крил не имѣет: кая Нужда? Они для Птицы нужны. Не в том совершенная Премудрость, чтоб весь Мір презнать. Кто может сіе? А невозможное и ненужное есть то же. Но если все знаеш, что для тебе надобное, сіе значит совершенную Мудрость. Пересмотрѣв всѣ Планеты и приобрѣв все Міры, не имѣя и не зная тое, что для тебе, и Скуден, и не Знаток, и не весел еси. Так, как перевѣдав всѣ Дороги, но не увѣдав твою, ничево и не знаеш, и не имѣеш, и не Куражен. Да и Как быть можеш куражен, лишен для тебе нужнаго? Как имѣть станеш, не сыскав? А как сыщеш, не узнав? Как же узнаеш, лишен Сладчайшаго и Всевождѣннѣйшаго твоего Руководителя, СВѢТА БОЖІЯ? Старинная Послѡвица: Охота пуще неволи²¹⁴. Злая Охота побуждает Злодѣя к ужасным предпріятіям. Но не мѣнѣ силна и СВЯТАЯ ОХОТА. Охота, Любов, Огнь, Свѣт, Пламень, Ражженіе есть то же.

“БОГ ЛЮБЫ есть...”²¹⁵

Сія распалила и устремила Апостолскіи, Пророческіи и Мученическіи Сердца на лютыи Страданія, а Пустынников и Пѡстников к горчайшим Пѡдвигам ражжегла и оживляла их²¹⁶. О сем просвѣщающем и распалляющем, но не опаляющем огнѣ Соломон в Пѣсн[ѣ] Пѣсн[ей]:

“Крѣпка яко Смерть ЛЮБЫ,
Жестока яко Ад Ревность:
Крила Ея Крила Огня,
Углие Огненно ПЛАМЫ ЕЯ”. Гл[ава] 8²¹⁷.

Сей Божѣственный Кураж просвѣщал тму их, согрѣвал Отчаяніе, прохладжал Зной, услаждал Горести, а без сего всякое Щастіе есть нещасное. И так БИБЛІА есть наш верховнѣйшій Друг и Ближній, приводя нас к тому, что есть Единое Дражайшее и Любезнѣйшее. Она есть для нас Прѣдками нашими оставленный ЗАВѢТ, хранящій Сокрѡвище Боговѣдѣнія²¹⁸. Боговѣдѣніе, Вѣра, СТРАХ БОЖІЙ, Премудрость есть то же. Сія

Одна есть Истинная Премудрость. Сія “Друти Божія и Пророки устроает”. Премудр[ости] Соломон[а], 4-й²¹⁹.

“Сію возлюбїх и поисках от Юности моя”²²⁰.

“Сія Благолѣпнѣе Солнца”²²¹.

“Проницающая аки Утро, добра яко Луна, избранна яко Солнце”²²².

“Труды Ея суть Добродѣтели: Цѣломудрію бо и Разуму учит, Правдѣ и Мужеству, ихже потребнѣе ничтоже есть в житїи Человѣком”²²³. Пѣсн[ь] Пѣсн[ей] и Премудр[ости] Соломон[а], Гл[ава] 7 и Гл[ава] 8.

Перші п'ятнадцять байок, що входять до циклу «Басни Харківськія», Сковорода написав у 1769 р., відразу після свого звільнення з посади викладача катехізису в “додаткових класах” Харківського колегіуму, а решту – десь на початку 1770-х рр. у Бабах. Твір дійшов до нас у двох списках із XVIII ст. та в одному – із XIX-го (автограф не зберігся). Уперше цикл було надруковано окремою книжечкою в Москві 1837 р. [див.: Сковорода Г. С. Басни Харківськія. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – VI, 59, II с.]. Подаємо за найранішим списком, що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України під шифром 326 Л (Муз. 605/2).

¹ Збірка присвячена приятелю Сковороди Панасові Панкову – колезькому реєстраторові (чин 14-го, найнижчого класу, згідно з петровською «Табеллю про ранги»), який мешкав у Острогоську. У діалогах Сковороди Панков виступає під ім'ям *Аванасій*. Син Панаса Панкова Іван навчався в Харківському колегіумі й належав до кола вихованців Сковороди [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 145, 162–163].

² Наприкінці весни або на початку літа 1769 р. Сковороду було звільнено з посади. Останнє “доношення” директора додаткових класів Харківського колегіуму Миколи Виродова генерал-губернаторові Євдокимові Щербиніну щодо грошових витрат, де вказано й платню викладача катехізису Сковороди, датоване 13 квітня 1769 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 206].

³ Бабаї – містечко під Харковом, засноване в середині XVII ст. Було власністю родини Донців-Захаржевських, а потім поміщиків Щербиніних. Григорій Сковорода не раз бував у маєтку Петра Андрійовича Щербиніна, а також зупинявся в будинку свого учня, священика Якова Правицького. Одне з джерел біля Бабаїв ще й досі має назву “холодної сквородинської криниці” [див.: *Ніженець А., Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 59–62].

⁴ Пор.: “Не славна хата углами, славна пирогами” [*Климентій Зіновійв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238].

⁵ Пор.: “Стукотить, гуркотить... ‘А що там?’ – ‘Кобилляча голова лізе!’” [*Номис*, № 11824]. Це прислів'я походить із казки «Кобилляча голова» («Про дідову дочку та бабину дочку»). Див., наприклад: “Коли се стукотить, гримотить – кобилляча голова біжить” [*Народные южнорусские сказки / Изд. И. Рудченко.* – Киев, 1870. – Вып. 2. – С. 66]. Образ кобиллячої голови відомий і в літературі: пригадаймо хоч би Івана Котляревського, який писав про Венеру таке: “Приїхала, загримотїла, / Кобилляча мов голова” [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 77].

⁶ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 793. Є також українські приказки: “Високо літає, та низько сідає”; “Хто високо літає, той низько сідає” [Номис, № 2553, 2554; Франко, № 2751].

⁷ У діалозі Платона «Бенкет» (216d) Алквіад порівняв Сократа із силенами – потворними різьбярськими фігурками, всередині яких були статуетки богів: “Бо він прийняв на себе такий вигляд і дуже нагадує на позір оті вирізьблені статуетки силенів. Якщо ж ви розкриєте його, дорогі мої гості, то переконаєтеся, скільки там усередині здорового глузду!” [Платон. Бенкет / Перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. – Львів, 2005. – С. 95]. Цей образ перегодом мав неабияку популярність. Із силенами порівнювали, наприклад, пустельників, пророків, Івана Хрестителя, ба навіть самого Христа [див.: Pelc J. Jan Kochanowski poeta Renesansu. – Warszawa, 1988. – S. 79]. Ось що писав про силенів, скажімо, один з улюблених авторів Сквороди Еразм Роттердамський: “Подібно Алквіядовим силенам, все на світі має два обличчя, дуже не схожі поміж собою. Коли одне з них, зовнішнє, – ніби смерть, то внутрішнє – життя; і навпаки, якщо перше – життя, тоді друге – смерть. І так все в житті буває одночасно: красивим і потворним, багатим і бідним, ганебним і славним, вченим і невченим, сильним і немічним, видатним і нікчемним, веселим і сумним, щасливим і нещасливим, дружнім і ворожим, цілющим і згубним. Одне слово, якщо відкрити силену, все виявиться зовсім протилежним” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 38; пор.: Эразм Роттердамский. Оружие христианского воина // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 143]. Під Алквіядовим силеном Скворода мав на думці передовсім Біблію. Один з його трактатів, присвячених мистецтву тлумачення Святого Письма, так і називається: «Silenus Alcibiadis».

⁸ Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 7: 9. Пор.: сдѣѣ прѣвѣденъ сдѣдѣтѣ.

⁹ Пор. народну приказку: “Був колись оріх, а тепер свистун” [Номис, № 1866].

¹⁰ Див.: Сквѣрнухъ же ѿ бѣвѣнхъ бѣсней ѿрицайсѣ, ѡвзчѣй же себѣ ко бѣгочѣтѣю (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

¹¹ Скворода має на думці слова: Не оухищренными бо бѣснями послѣдоваваше сказѣхомъ бѣмъ силъ ѿ пришествѣе гдѣ нашегѡ іиса хрѣста, но самовѣдцы бѣвшѣ величествѣа ѡнагѡ (Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 16).

¹² Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 14.

¹³ Вгадка має сенс і виправдання як оприявлення невидимого. “Високіи вещи и невѣдомыи, – писав, наприклад, Кирило Ставровецький, – паче же умныи и духовныи, инако не могут вообразитися, точию подобіем приповѣсти” [Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 341 (зв.)]. Пор.: “Приповѣсти якобы вѣзерунки суть и кшталты речѣи невидомыхъ, смысловыхъ и духовныхъ, и чого тѣлесными очима видѣти не можно, тоє приповѣсть показует” [Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 582].

¹⁴ Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

¹⁵ У християнській моделі думання *страх Божий* посідає дуже важливе місце. Сам Бог наповнює людську душу священним трепетом. Як зазначав у своєму курсі теології Теофан Прокопович, стародавні греки часом виводили слово *Θεός* (Бог) зі слова *δέος* (страх), а італієць Амбросіо Калепіно (1435–1511 рр.) – автор одного з найгрунтовніших словників латинської мови («Ambrosii Kalepini dictionarium linguarum») – уважав за можливе “дедукувати” зі слова “страшний” (*timendi*) також слов’янське ім’я “Бог” [див.: Prokopowicz Th. Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCLXXXII. – Vol. 1. – P. 336–337].

¹⁶ Старі українські поетики й риторики тлумачили *ієрогліф* як малюнок без заголовка та підпису. Наприклад, Митрофан Довгалевський подав таке його визначення: “Ієрогліф збігається з символом та емблемою в тому, що всі вони є фігурними зображеннями, а різняться між собою тим, що ієрогліфи не мають заголовків, які можуть бути в символах та емблемах” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 243; див. про це: Маслюк В. Латинимовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 179].

¹⁷ Узвичасне тогочасне розуміння *емблеми* таке: малюнок, який має заголовок та відповідну епіграму. Наприклад, Митрофан Довгалевський писав: “...Емблема складається з трьох частин: перша – це зображення, або малюнок, друга – напис, або заголовок, і третя – підпис, що пояснює весь предмет” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 237; див. про це: Маслюк В. Латинимовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 177]. Емблеми зазвичай поділяли на три групи: 1) *міфологічні* або *історичні*, тобто такі, що розповідають про події минулого; 2) *фізичні*, тобто такі, що розкривають природні властивості або причини речей; 3) *моральні*, тобто такі, чийм змістом є людська поведінка. Іноді виокремлювали ще й *теологічні* емблеми, тобто такі, що стосуються проблематики богопізнання [див.: Крекотень В. І. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 138–139].

¹⁸ Митрофан Довгалевський писав про *символ* таке: “...символ визначається як фігурне зображення, що яскраво, однією рисою передає характер і життя речі, яка мислить, на основі її подібності до речі, яка не мислить” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 237–238]. На відміну від емблеми, символ мав замість епіграми короткий підпис [див.: Маслюк В. Латинимовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 178]. Як правило, символи поділяли на дві групи: *піфагорійські* та *египетські*. Піфагорійські символи окреслювали як “уславлені афоризми, втілені в метафоричні висловлювання”, а египетські – як “вирізьблені знаки або малюнки, створені египтянами для таємних священнодійств” [Крекотень В. І. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 139].

¹⁹ *Притчу* та *байку* за часів Сковороди здебільшого ототожнювали, розглядаючи їх як різновид алегорії. Наприклад, Митрофан Довгалевський писав: “Притча, або байка, – це [твір], в якому виступають звірі, що розмовляють” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 316].

²⁰ Як писав Митрофан Довгалевський: “Приказка, прислів'я, або приповідка, – це певний загальновідомий вислів, що відзначається якоюсь незвичністю” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 315].

²¹ Сократ (гр. *Σωκράτης*) (бл. 470–399 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ, чия творчість є поворотним пунктом у розвитку стародавньої грецької філософії (перехід від натурфілософської проблематики до питань людського життя). Був звинувачений афінським демосом у “запровадженні нових богів та розбещенні юнацтва” й засуджений до страти. Сократ не писав жодних творів. Про його науку знаємо передовсім із “сократівських” творів Платона та Ксенофонта. Ім'я Сократа вже в давнину перетворилося на своєрідний символ філософського способу життя. В Україні воно було відоме ще за старокиївської доби, зокрема, з хроніки Георгія Амартола, де було сказано, що Сократ, “уничьжив закон елиньскы, умре, прах пив в темниці” [Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем

славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1. – С. 198]. Сковорода охоче покликався на Сократа в діалогах «Кольцо», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», у трактаті «*Silenus Alcibiadis*», у притчі «Убогий Жайворонок» та в листах. А в історико-філософській традиції тема «Сковорода й Сократ» була започаткована розвідками Александру Хашдеу «Сократ и Сковорода» (1833 р.) та «Григорий Варсва Сковорода» (1835 р.). Переходом услід за Хашдеу Сковороду будуть порівнювати із Сократом Григорій Данилевський, Федір Зеленогорський, Дмитро Багалій, Павло Житецький, Володимир Ерн (його перша сквородинська публікація мала промовисту назву «Русский Сократ»), Михайло Возняк, Олексій Лосев, Іван Мірчук, Еttore Ло Гатто, Еміль Грігораш, Микола Шлемкевич, Володимир Олексюк та інші [див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода: семінарії. – Харків, 2004. – С. 741–747].

²² Ідеться про “даймона” (“демона”). Як писав Ксенофонт Афінський (Меморабілії, I, 1, 2), “по всьому місту ходили чулки про оповідки Сократа, начебо божественний голос дає йому вказівки: саме це, як я гадаю, і стало основним підґрунтям для звинувачення його в тому, що він запроваджує нових богів” [*Ксенофонт Афінський.* Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 21]. Сковорода знав твір Плутарха «Про Сократового демона».

²³ Езоп (гр. *Ἔσωπος*) (VII–VI ст. до н. е.) – славетний давньогрецький байкарь. У старій Україні Езопа трактували не тільки як байкаря, але також як філософа. Принаймні Василь Григорович-Барський прямо називав його “філософом” [див.: *Григорович-Барський В.* Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 379]. Сковорода дуже цінував езопівські байки. Власне кажучи, жанр байки він асоціював найперше з Езопом. Та й байки самого Сковороди значною мірою засновуються на езопівських сюжетах. Так, іще 1760 р. у стінах Харківського колеґіуму філософ написав по-латинському й по-українському віршовану байку про Ягня та Вовка-флейтиста під назвою «Басня Есопова»); байка «Жаворонки» засновується на сюжеті Езопової байки «Орел і Черепаха», байка «Навоз и Алмаз» – на сюжеті байки «Півень та перлина» тощо.

²⁴ Про це йдеться в Платоновому діалозі «Федон» (Федон, 60с–61b) [див.: *Платон.* Діалоги. – Київ, 1995. – С. 236–237]. Діоген Даєрцій (II, 42) також свідчить, що Сократ склав езопівську байку [див.: *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 117].

²⁵ Сковорода має на думці слова: **Понѣже во вѣ прѣмѣрости вѣїей не рлзѣмѣ мїръ прѣмѣдростїю вѣга, вѣгонзвѣблнлѣ вѣгъ вѣистовлѣмѣ проповѣди спѣтнѣ вѣврѣющнхъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).

²⁶ Очевидно, Сковорода має на думці приказки: “У друга вода солодча вражеського меду” [*Номис,* № 9513]; “У друга вода солодша від вражого меду” [*Франко,* № 10883].

²⁷ Називаючи істину “безначальною”, Сковорода тим самим ототожнює її з Богом. Принаймні в слов’янській Біблії слово *безначальный* ужито всього один раз як субстантивованій прикметник на позначення Бога: **Пншѣ вѣамѣ, Ѡтцѣ, ѣкѣ познѣсте безначалнаго** (Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 13). У грецькому ориґіналі: *τὸν ἀπ’ ἀρχῆς*.

²⁸ Парафраза Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Нарѣдѣ же вѣрѣовавшемѣ вѣ сѣрдце ѣ дѣшѣ ѣдїна.**

²⁹ Сковорода подає тут словникове тлумачення слова *дружба*: “Дружба: рекше единоміє, товариство” [*Беринда П.* Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 58].

³⁰ Образ яблуні зринає у творах Сковороди дуже часто. Це можна пояснити, з одного боку, тим, що філософ любив це дерево, а з другого, – мабуть, не варто забувати й тієї

обставини, що згідно з так званим “Вергілієвим колесом” яблуня – це дерево, що репрезентує середній стиль, тобто символізує мирне життя вільних хліборобів [див.: *Гаспаров М.* Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – Москва, 1986. – С. 145–146]. Недаром із цим образом у Сковороди пов’язані мотиви спокою, рустикального раю тощо.

³¹ Можливо, Сковорода має на думці оповідку Плінія Старшого в його «Природознавчій історії» (XXXV, 65) про змагання між малярами Зевксієм (Зевксідом) та Паррасієм: “Зевксід, за переказом, показав картину, на якій виноград був намальований з такою дивовижною схожістю із справжнім, що птахи злітали до нього, а Паррасій приніс полотнище, намальоване так правдоподібно, що Зевксід, загордившись оцінкою, яку дали птахи його картині, вимагав, щоб полотно було нарешті зняте і показана сама картина. Коли ж він зрозумів свою помилку, віддав пальму першості Паррасію, щиро засоромлений, тому що сам він обманув птахів, а Паррасій – його, митця” [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 199]. Ця історія в «Театроні» Івана Максимовича переказана так: “Нькогда бѣ истязаніе о писаніи между Зевксієм и Паррасієм. Зевксій, начертавши овоци, или ягоды, изнесе на позор истинно подобны на древах прозябающим, птицы бо на них возлетавши зобаху. Паррасій же изнесе написанну запону, тонким зѣло платном покровенну, такжеже премудро устрои, аки бы самое истое платно в покров устроено мнящеса всѣм зрѣти. Тогда Зевксій мнѣніем прелщенных птиц вознесенный, мови, да открывши платно явит внутр обрѣтающееся свое изображение. Осклабился Паррасій, откуда позна прелщение свое Зевксій, безмѣрне студа исполнишися, побѣдителя прослави... Не всегда убо вѣру дадим, яже слышим, ни яже видим, вся вѣроятна суть, многожды видѣніем прелщаемся” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 24–24 (зв.)].

³² Тобто 7 червня 1774 р., бо свято Тройці, або П’ятдесятниці (“зелені святки”), припало того року на 8 червня [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 216].

³³ У списку помилково: *ворота*.

³⁴ Цей сюжет перегукується з народними приказками: “Дурний собака і на хазіяна бреше” [Номис, № 5196]; “Молоде песьи й на гівно гавкає” [Франко, № 19914] тощо.

³⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 33. Пор.: *Ѡ плодѣ во дрѣво познѣно бѣдетъ*. Окрім того, є латинські приказки: “Arbor e fructu cognoscitur” (“Дерево пізнається з плоду”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 51]; “E cantu cognoscitur avis” (“Пташку пізнають за співом”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 105].

³⁶ Сковорода має на думці Езопову байку «Орел і Черепаха» [див.: *Езоп*. Байки. – Київ, 1961. – С. 246], добре знану в старій Україні. На неї покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 140]. Зрештою, сюжет про орла, який учив літати черепахи, відомий і в східнослов’янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Барга, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 90 (225А)].

³⁷ Пор.: “Недозрелый умок, что вешний ледок” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 438].

³⁸ Пор.: “Добре літати, але кепсько сідати”; “Літає добре, а сісти не вміє” [Франко, № 30072, 30073].

³⁹ Мабуть, це сквородинська версія приказки: “Finis coronat opus” [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 141], тобто “Кінець – ділу вінець”, що походить з Овідієвих «Героїд» (II, 85). У латинській версії ця приказка була добре знана в старій Україні. Наприклад, вона є на звороті 10-го аркуша рукопису “двох книжиць” Івана Величковського [див.: *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 175]. Крім того, існує ціла низка її українських відповідників, наприклад: “Конець – вінець”; “Конець діло хвалит” [Франко, № 15349, 15350]; “Добре роби, доброго й кінця дожидай”; “Кінець діло рішає”; “Кінець – і вінець” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 272]. Пор.: “Конец делу венеч”; “Конец дело венчает”; “Добрый конец всему делу венеч” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 498]. Ця сентенція була znana також з емблематики. Див., наприклад, 591-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Ловчий пес словеннаго зайца давит» і підпис: “Конец дѣло хвалит. Окончание приносит честь и славу. Gloria finis” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 148–149].

⁴⁰ Автором цього сюжету вважають римського політичного діяча Мененія Агріппу (*Menenius Agrippa Lanatus*) (VI–V ст. до н. е.). Коли на початку V ст. до н. е. плебеї покинули Рим і пішли на Священну гору (Aventin) на знак протесту проти сваволі патрициїв, Мененій переконав їх повернутися назад, розказавши байку про людське тіло. Мовляв, одного разу всі члени тіла розсердились на шлунок за те, що тільки він один серед них нічого не робить, а живе на всьому готовому, і вирішили не давати йому їжі. Так і зробили. Але через деякий час голова перестала думати, очі почали сліпнути, а вуха – глухнути. І тоді уста сказали: “Невже ви всі не розумієте, що наша сила йде від шлунок? То тільки здається, що він нічого не робить. Він робить те, чого ми робити не в змозі”. Чи не вперше в українській літературі цей сюжет докладно переказав услід за Титом Лівієм Касіян Сакович [див.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 381–383].

⁴¹ Можливо, на створення цієї фабули Сквороду напшовнула емблематика, наприклад, 776-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Попугай в клітці» (підпис: “Лучше быть вольным. Свобода лучше золотой клітки. Praestat liberum esse”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 194–195].

⁴² Цей двовірш – парафраза народних прислів'їв: “Лучше їсти хліб з водою, ненуж буханец з бідом” [Номис, № 7288]; “Ліпше хліб з водов, як пиріг з бідом” [Франко, № 30897]; “Лучше хлеб с водою, чем пирь с бедом” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 96].

⁴³ Ця думка Сквороди могла бути нав'яна, наприклад, міркуваннями Боеція (Скворода добре знав його «Розраду від філософії»; принаймні в одному з листів до Михайла Ковалинського – № 35 – цитував її): “Уся людська завзятість, що спонукає до всіляких занять, хоча йде різними стежками, спрямована, проте, до однієї і тієї ж мети – осягнути щастя” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзюлки. – Київ, 2002. – С. 76].

⁴⁴ Ця байка заснована на ідеї Церкви-суспільства як містичного Христового тіла [докладніше див.: *Ушкалов А.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сквороду. – Харків, 2001. – С. 145–147].

⁴⁵ Сквородинське поняття “сродность” можна трактувати як український відповідник стоїчного терміна *οικείωσις* [див.: *Гаврилов А.* Марк Аврелий в России // *Марк Аврелий*

Антонин. Размышления. – Ленинград, 1985. – С. 136] (зазначмо принагідно, що й інші старі українські письменники вживали слова, близькі до слова “сродность”, наприклад, “сродственный” [див.: Горленко *И.* Слово в недѣлю двадцать пятую по сошествіи Св. Духа // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 215]). У всякому разі, одним із джерел науки Скворода про *сродність* є стоїчний принцип “життя згідного з природою”. Те саме і в російській літературі XVIII ст. Пор., наприклад: “Ломоносов, уразумев смешное в польском одеянии наших стихов, снял с них *несродное* им полукафтанье” [Радищев *А. Н.* Путешествие из Петербурга в Москву // Радищев *А. Н.* Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 160].

⁴⁶ Розмежування знання та науки – усталена тема схоластичних курсів філософії. Наприклад, Феофан Прокопович пише: “Звідси й поняття мистецтва називаються універсалиями і через це мистецтво й наука відрізняються від таких знання й досвіду, які звичайно мають справу з одиничними судженнями, хоч окремі автори висувають інші ознаки для розрізнення” [Прокопович *Ф.* Логіка // Прокопович *Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 28].

⁴⁷ У списку: *вибросать*.

⁴⁸ Можливо, цей сюжет Скворода нав'язаний рядками трактату Горация «Про поетичне мистецтво» (304–308): “Буду вже краще брусом, що собою / Гострить залізо, а сам і тупий, і не вріже нічого. / Отже, не творячи сам, я тих, які творять, повчаю, / В чім їх обов'язок, сила, що живить їх, що надихає, / Що їм на користь, що ні, де вірний їм шлях, а де хибний” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомора. – Київ, 1982. – С. 221].

⁴⁹ Ідеться про згадану байку Езопа «Орел і Черепаха».

⁵⁰ Тобто до чернецтва, оскільки ченців іще від часів Оригена [див.: Мейендорф *И.* Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 102] було заведено називати “земними янголами” [див., наприклад: Патерік, или Отечник Печерській. – Київ, 1661. – Арк. 100, 145 (зв.), 196 (зв.)], а їхнє життя – “ангелоподобным” [див.: Изборник 1076 года. – Москва, 1965. – С. 193; *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1705. – Арк. 150 (зв.); *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 8, 252 (зв.), 253 (зв.), 645; Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 1 (зв.), 4 (зв.), 10 (зв.), 16, 18 (зв.)–19 (зв.), 23, 30, 33, 39, 41 (зв.), 43, 46, 50 (зв.)–51, 54 (зв.), 62 (зв.), 74, 108]. Сам цей образ походить з Євангелії від св. Марка 12: 25. Пор.: “Бо як із мертвих воскреснуть, то не будуть женитись, ані заміж виходити, але будуть, немов Анголи *ті* на небі”.

⁵¹ Сова була атрибутом покровительки Афін богині мудрості Афіні.

⁵² У списку: *Змій*.

⁵³ Образ змії, що скидає линовище, протискаючись між камінням, Скворода міг запозичити зі збірника «*Symbola et emblemata*» (Амстердам, 1705). Див. емблеми 213-у «Змѣя свою кожу скидавающая» (підпис: “Оставляющая старость. Совлекши старую кожу, пригоже буди. *Vetustate relicta*”) та 613-у «Змія скидающая свою старую кожу» (підпис: “Скинувши старую кожу, отмолодѣю. Юность ея возобновляется. *Positus novis eхuviis*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55, 154–155]). Цей образ був знаний і в попередній українській літературній традиції. Наприклад, Лазар Баранович пише: “Змій ветхую свою кожу, тѣсно проходя стѣну, извергает и новую пріобрѣтает, сице ты тѣсными враты ветхую одежду раздери, в Христа же новую ризу облещися” [Баранович *Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 334].

⁵⁴ Ця сентенція суголосна церковній настанові: "...Добрая бо дѣла трудом стяжываются" [Могила П. Євхологiон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 932] – або й народним прислів'ям: "До Бога важкий шлях, а до пекла прямесенький" [Номис, № 201]; "Як підеш широкою дорогою – аду не минеш, а підеш тісною – царство знайдеш" [Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под. ред. В. А. Иванова. – Харьков, 1898. – Т. I. – С. 373]; "До злого бита дорога"; "До пекла не треба дороги питати" [Франко, № 13453, 19723]. Слід сказати, що перегадом Сковорода відмовився від думки про неприступність добра й стверджував, що досягти його легко. Принаймні в діалозі «Пря бѣсу со Варсавою» (1783 р.) є такий епізод. Супротивник Варсави, тобто самого Сковорода, питає його: "Чи то ти написав був 30 байок та й подарував їх Панасові Панкову?" "Саме так", – каже Сковорода. "А чи пам'ятаєш ту байку, де Буфон розмовляє зі Змією, що помолодшала?" – "Пам'ятаю, – відповідає Сковорода. – Я увінчав ту байку такою силою: 'Що краще добро, то більшим трудом, наче ровом, окопалось'". – "Так чого ж ти зараз стверджуєш, що добро легке?" – "Тому, що так воно і є, – каже Сковорода. – Раніше я того не розумів" [див. про це: Ковалівський А. Розвиток етичних поглядів Г. Сковорода в зв'язку з його життям // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. Пам'яти акад. М. Сумцова. – Харків, 1924. – Т. I. – С. 69–98].

⁵⁵ Платон (гр. Πλάτων, лат. Plato) (427–347 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ-ідеаліст, один із найулюбленіших авторів Сковорода, якого він у трактаті «Silenus Alcibiadis» назвав "боговидцем" ("divinus Plato"). Недаром свою концепцію *двох натур* Сковорода подає в термінах платонівської науки про ідеї, тимчасом як у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії ця доктрина зазнавала досить різкої критики в дусі аристотелізму. Наприклад, Феофан Прокопович присвячує другий розділ сьомої книги своєї «Логіки» спростуванню Платонового уявлення про ідеї [див.: Прокопович Ф. Логіка // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 62–65], а в курсі фізики не без іронії зазначає: "Думка ж Платона є справжньою казкою, бо він вчить, що форми наче із їх власних ідей, мовби з джерел, виливаються в матерію, як у якийсь вмістилище. Але ж ніщо не виливається з того, що є нічим, хіба що порожні примари, якими є, як ми [вже] довели в логіці, ідеї Платона" [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 134]. Про помітний вплив Платона на метафізику Сковорода говорив іще Федір Зеленогорський. Перегадом Володимир Ерн назве Сковороду "християнським платоніком", підкресливши, що його уявлення про *дві натури* позначене специфічно платонівськими рисами. Панування в Сковороді платонівського способу думання, зокрема суто платонівського "подвоєння буття", будуть відзначати також Олексій Лосев, Дмитро Чижевський, Василь Зеньковський та інші. Крім науки про *дві натури*, платонівське коріння мають у Сковорода, наприклад, думка про три головні "сродності", яка виразно корелює з трьома станами Платонові ідеальної держави (діалог «Держава» Сковорода цитував у одному з листів до Михайла Ковалінського), теза про "нерівну рівність" (її можна трактувати як платонівський принцип "геометричної рівності"), розуміння філософії як "внутрішнього діалогу" (воно корелює з платонівською *діаноєю*, тобто чистим мисленням ідей), уявлення про *архетип* тощо.

⁵⁶ Про це Платон писав у діалозі «Теетет» (175а). Сковорода міг запозичити цю думку і з «Моральних листів до Луцілія» (XLIV, 4) Сенеки, де зазначено: "Сказав же Платон, що немає володаря, який не походив би з рабів, як і раба, який не походив би з володарів"

[Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 147].

⁵⁷ Це – новозаповітний образ. Пор.: *камень, егѡже не въ радѣ сотвориша зиждѣиѣн, сѣй высть во главѣ ѡгла* (Євангелія від св. Матвія 21: 42); *сѣй єсть камень ѡкорєнный ѡ вѣсь зиждѣиѣхъ, вывѣи во главѣ ѡгла* (Дії св. апостолів 4: 11); *Вѣмъ ѡубо чєсть вѣрѣющымъ, а протѣвѣащымъа камень, егѡже неврєгѡша зиждѣиѣн, сѣй высть во главѣ ѡгла* (Перше соборне послання св. ап. Петра 2: 7).

⁵⁸ Варто відзначити, що “Адамантий”, як свідчив Євсевій Памфіл (Церковна історія, VI, 14, 10), – це прізвисько Орігена [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 432] – одного з найулюбленіших письменників Сквороди.

⁵⁹ Даючи Алмазові ім’я “Адам”, Скворода має на думці лат. *adamas* – ‘алмаз’. Слід сказати, що алмаз належав до кола емблематичних образів. Див., наприклад, 7-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Алмаз млатами біемый» та підпис: “Алмаз всегда Алмаз: никогда не сокрушается. *Semper Adamas*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 2–3].

⁶⁰ Словник Памви Беринди подає словосполуку “растлѣнныя пѣнязѣ”, витлумачуючи її так: “злыи грошѣ, фалшивая монета, недобрый шелюги” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 206].

⁶¹ Найближчим до цього прислів’я з відомих нам є таке: “Сам Абрам дался в обман” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 483].

⁶² Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 445.

⁶³ Ім’я римського бога торгівлі Меркурія (лат. *Mercurius*) у переносному сенсі означало “хитрий”. Скажімо, Антоній Радивилівський писав: “Хитрый прилучается до хитрого и мовит: бог мой Меркуриуш ест” [Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23 (зв.)].

⁶⁴ Можливо, кобила іронічно названа тут ім’ям римської богині полювання Діани (лат. *Diana*) з огляду на те, що “полювала” на собаку, намагаючись його вбити.

⁶⁵ “Мистецтво відсоконале природу” (лат.). Ця думка походить із другої книги Арістотелевої «Фізика» (199а16–17). Коментуючи її, Феофан Прокопович, зокрема, писав: “...коли природа й мистецтво разом задумують створити якийсь твір, то мистецтво [лише] доповнює природу, як каже Арістотель («Фізика», кн. II, розд. 8). Наприклад, під час співу природа турбується й дбає, щоб спів був милим і приємним. Мистецтво упорядковане краще, ніж природа, проте мистецтво внаслідок цього не перевершує природу, а узгоджується з нею. Адже голос повинен [мати] цінність свого існування для мистецтва, бо він, звичайно, черпає своє буття від природи” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 153; пор.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 81*].

⁶⁶ Схожа думка є в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (XVI, 9): “Природні бажання мають свої межі; котрі ж од хибної думки, ті не мають на чому зупинитися: хибне не має межі. Хто йде дорогою, той до чогось таки дійде; блуд – нескінченний” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 78].

⁽¹⁾ Гр. *πιθηξ, πιθηκος*. Із грецької мови це слово перейшло до церковнослов’янської й тлумачиться як “кот морській, малпа, кочкодан, обезьяна” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 445].

⁶⁷ Пор.: “Охота пуще неволи” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 822]; “Охота горш неволѣ” [Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 239]; “Охота гірше неволи” [Номис, № 4956; Франко, № 19296].

⁶⁸ Пор. з народними приказками: “Не вчи орла літати, а рибу плавати” [Номис, № 5357]; “Риби вчит плисти” [Франко, № 21918]; “Не вчи рибу плавати”; “Не вчи плавати щуку: щука знає свою науку”; “Не вчи орла літати, а соловейка співати” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 278].

⁶⁹ Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [Номис, № 7; Франко, № 865].

⁷⁰ Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁷¹ Див. прим. 65.

⁷² Нетопир – кажан. У літературі старої України нетопиря традиційно пов'язували з темним боком буття. Скажімо, Дмитро Туптало стверджував, що біси мають крила, “яко нетопыри” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 491 (зв.)]. Крім того, нетопир належав до кола емблематичних образів. Варто пригадати хоч би 13-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Солнце вышше нетопыря» та підписом: “Лучше умереть, чѣм перестать. Potius mori, quam abstinere” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 4–5].

⁷³ Ідеться про *Всевидающе око*, тобто про Бога (Сковорода власноруч змалював цей символ у діалозі «Бесѣда 2-я»). Образ *Всевидающего ока* у старій Україні трактували як яскравий зразок “египетських” символів [див.: *Крекотень В. І.* Київська поезика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 139].

⁷⁴ Сковорода різко негативно ставився до просвітницького скептицизму в питаннях релігії, зокрема до її трактування як пережитку “варварської” старовини [див.: *Mirčuk J.* H. S. Skovoroda, ein ukrainischen Philosoph des XVIII. Jahrhunderts // *Zeitschrift für slavische Philologie.* – 1928. – Bd. V. – S. 41; *Roussow G. G. S. Skovoroda et sa lutte contre le materialisme* // Сковородіана. – Montreal, 1994. – Т. 2. – Р. 1–15; *Tschizewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 213].

⁷⁵ Пор. із тезою Боеція в його «Розраді від філософії» (IV. Р4), де Філософія на запитання, чому люди, які покладаються на здоровий глузд, не годні бачити найвищої правди, каже: “Бо ж навиклих до темряви очей вони не можуть звернути до світла найпрозорішої правди; ті люди уподіbiliлись до птахів, чий погляд живить нічна темінь, а світло дня – засліплює” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 111].

⁷⁶ Протиставлення “нетопир – орел (сокіл)” було знане в українській літературі й до Сковороди. Воно є, наприклад, у Феофілакта Лопатинського. Пор.: “О помраченніи русскіи нетопыри, мнящіи орлами!” [Лопатинський Ф. Обличеніе неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 87].

⁷⁷ Сковорода нав'язується тут до Євангелії від св. Луки, де горличата та голуб'ята – це птахи, посвячені Богові. Див.: *Ѣже дати жѣртвѣ, по рѣченноиѣ въ законѣ гдѣни, двѣ гурличница иль двѣ птенца голубина* (Євангелія від св. Луки 2: 24). На цей вірш звернув увагу ще Іринеї Ліонський у третій книзі трактату «Проти ересей» (X, 5) [див.: *Иринеї Лионский.* Против ересей // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 651].

⁷⁸ Пор.: “Краснее пір'я на відвуді (на удокові), але сам смердитъ” [Номис, № 11201]; “Вудуд – бздюх меже птахами”; “Вудуд ладне пір'я має, коли бо смердитъ” [Франко, № 4512, 4514].

⁷⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 12: 35–36. Пор.: *Єще мило время свѣтъ въ вѣсь єсть: ходіте, дондеже свѣтъ ѿмате, да тма вѣсь не ѿметъ: и ходѣи во тмѣ не вѣстъ, кѣм ѿдетъ: дондеже свѣтъ ѿмате, вѣрѣйте во свѣтъ, да сынове свѣта вѣдѣте.* Див. також: *Вѣстѣ во иногда тма, нѣ же свѣтъ ѿ гдѣ: ѿкоже чѣда свѣта ходіте* (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 8); *всі во вѣ сынове свѣта єстѣ: и сынове днѣ: нѣсны ноци, ниже тмы* (Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 5).

⁸⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 7: 20. Пор.: *Ѿ плѣдѣ ѿхъ познѣете ѿхъ.*

⁸¹ Образ фонтана був поширений у бароковій літературі, зокрема українській. Варто пригадати хоч би панегіричну композицію Івана Орновського «Багатий сад» [див.: *Ornowski J. Bogaty w parenleę, sławę u honory wirydarz herbownemi ich mościow panow Zacharzewskich.* – Kiiów, 1705. – К. 25–36 (v.)].

⁸² Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 4. Пор.: *Водѣ глбока слово въ сѣрци мѣжа, рѣка же изскачѣи и источникъ жѣзни.*

⁸³ Див.: *Водѣ глбока совѣтъ въ сѣрци мѣжа: мѣжъ же премѣдръ изчѣрплетъ ѿ* (Книга Притч Соломонових 20: 5).

⁸⁴ Євангелія від св. Луки 7: 46.

⁸⁵ Фраза “нетлѣнія источник” зустрічається в молитовних текстах [див., наприклад: *Мозила П. Євхологон, альбо Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 55].

⁸⁶ Див.: *Ѿ вигвѣнѣа гдѣна землѣ єгѡ, Ѿ красѡтъ небѣсныхъ и росы, и Ѿ вѣзднѣ источникѡвъ нѣзѣ* (П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 13).

⁸⁷ Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 1–7.

⁸⁸ Друга книга царств 22: 26.

⁸⁹ Про це писали, зокрема, Арістотель (Історія тварин, 595b–596a) та Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (VIII, 26). Так само зображували верблюда й у ренесансно-барокових емблематичних збірниках. Див., наприклад, 423-ій малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Верблюд своєю ногою м’шаєт воду» (підпис: “*Mutная вода меня услаждает. Люблю пить мутную воду. Turbata delectat*”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

⁹⁰ Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

⁹¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

⁹² Можливо, це парафраза Книги Йова 21: 18. Пор.: *ѿки плѣвы прѣд вѣтрѡмъ, илѣ ѿкоже прѣхъ, єгѡже взѣ вѣхрѣ.*

⁹³ Ці слова Сократа наводив Діоген Лаертій (II, 34): “Він [Сократ] казав, що сам він їсть, щоб жити, а інші люди живуть, щоб їсти” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 114]. Крім того, Плутарх у своїх «Мораліях» («Як юнакові слухати поетичні твори», 21e) свідчив: “Сократ казав..., що погані люди живуть заради того, щоб їсти й пити, а хороші п’ють і їдять, щоб жити” [Плутарх. Как юноше слушать поэтические произведения // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 22]. Латинська версія цієї Сократової фрази, як її подав Квінтіліан, така: “*Non ut edam vivo, sed ut vivam edo*” [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 119]. Ця Сократова сентенція була добре відома і в старій українській літературі. Наприклад, в Івана Величковського є така епіграма: “Не жити, еже ясти; / Но ясти, еже жити” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 129]. Пор. також народне прислів’я: “Чоловік їсть, аби жити, а не жие, аби їсти” [Франко, № 30964].

⁹⁴ Ідеться про езопівську байку «Півень та перлина». Є й приказка: “Петуху ячменное зерно жемчужины дороже” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 643].

⁹⁵ Пор.: “В поле пшеница годом родится, а добрый человек всегда пригодится” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776]. Див. також: “Не землею родит, а год”; “Лето родит, а не поле” [там само. – С. 904, 905]; “Не земля родить, а літо” [Номис, № 7269]; “Літо родит, не ріля” [Франко, № 30073].

⁹⁶ У списку: *хуждших*.

⁹⁷ Старі українські богослови, говорячи про особливе місце Біблії серед книжок, наголошували на тому, що вона – “единое для нас средство и к получению вѣчнаго живота, и к избѣжанію мук вѣчных, есть наставник и угѣшитель в житіи добродѣтельном, грозный обличитель беззаконников” [Конисский Г. Слово в недѣлю двадесят третію // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 26], “руководца с тмы к свѣту, от смерти к животу, от землѣ на небо и простою дорогою до Царства Небеснаго” [Транквіліон-Ставровецкий К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 2 (передмова до читача, б. п.)], “посланіє Божіє к людем, посланіє, приносящее свѣт жизни, учащее добронравію, устрояющее врачество душевное, пропускующее правило житія добраго, содѣвающее умноженіє правды, свѣтилник сущеє вѣры” [Полоцкий С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 1 (зв.)–2 (друга пагін.)]. Як підкреслював Георгій Конисский, біблійні книги “Словом Божіим и Богодухновенным писаніем потому называются, что Дух Святыи вдохнул оныя пророкам и апостолам, и язык их (как о себѣ пророк Давид написал) был *трость*, то есть перо книжника *скорописца* самага Бога. Человѣческія писанія, чьи бы они ни были и как бы исправно не были сложены, Словом Божіим в таком его разумѣ назваться не могут” [Конисский Г. Слово в недѣлю Великаго поста // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 96].

⁹⁸ Книга Притч Соломоновых 31: 30–31.

⁹⁹ Книга пророка Ісаї 61: 2.

¹⁰⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 49: 8. Пор.: во в́ре́мя прі́ятно послѣ́шахъ тебѣ́.

¹⁰¹ Див.: **Всѣ́мь в́ре́мя и́ в́ре́мя всѣ́цѣй вѣ́щи по́д не́сесемъ: в́ре́мя ра́ждати и́ в́ре́мя о́умира́ти, в́ре́мя са́днати и́ в́ре́мя и́сторга́ти са́жденоє, в́ре́мя о́убива́ти и́ в́ре́мя ца́плнати, в́ре́мя разрѣ́шати и́ в́ре́мя сози́дати, в́ре́мя пла́кати и́ в́ре́мя смѣ́ятисѧ, в́ре́мя ры́дати и́ в́ре́мя ликова́ти, в́ре́мя размета́ти ка́менїе и́ в́ре́мя совнра́ти ка́менїе, в́ре́мя о́бвыма́ти и́ в́ре́мя о́удала́тисѧ ѿ о́бвыма́нїѧ, в́ре́мя и́ска́ти и́ в́ре́мя погѣ́ла́ти, в́ре́мя храни́ти и́ в́ре́мя ѿрѣ́кати, в́ре́мя разра́ти и́ в́ре́мя сннѣ́ти, в́ре́мя молча́ти и́ в́ре́мя глаго́лати, в́ре́мя любі́ти и́ в́ре́мя ненави́дѣ́ти, в́ре́мя бра́ни и́ в́ре́мя ми́ра** (Книга Екклезіястова 3: 1–8).

¹⁰² Пор.: “В поле пшеница годом родится, а добрый человек всегда пригодится” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776].

¹⁰³ “Рік родить, а не лан” (лат.). Це прислів’я походить із «Дослідження рослин» Теофраста (VIII, 6, 6) [див.: *Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Theophrast // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1947. – Bd. XIX. – S. 352–353*]. Из посиланням на Теофраста його наводив у своїх знаменитих «Адагіях» також Еразм Роттердамський (I. 1. 44) [див.: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1993. – Ordinis II. – T. 1. – P. 478*; далі сквородинські цитати з «Адагіє» відно-товуємо за цим багатотомовим виданням, зазначаючи в дужках усталений порядковий номер зібраних Еразмом приказок та прислів’їв].

¹⁰⁴ Арістотель (гр. *Αριστοτέλης*, лат. *Aristoteles*) (384–322 pp. до н. е.) – великий давньогрецький філософ-систематик, що його старі українські письменники називали “князем філософів” [див.: *Kossow S. Πατερικον, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich. – Kiiów, 1635. – S. 5 (Do czytelnika prawosławnego)*], “найславетнішим серед усіх любомудрців” [див.: *Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 241 (зв.)*] тощо. Як вихованець Києво-Могилянської академії, Сковорода добре знав твори Арістотеля. Однак він не виявляв якоїсь особливої прихильності до цього мислителя. Дехто з коментаторів навіть казав про негативне ставлення Сковорода до Арістотеля [див., наприклад: *Гордієвський М. Теоретична філософія Г. С. Сковорода // Памяти Г. С. Сковорода (1722–1922): Збірка статей. – Одеса, 1923. – С. 15*]. Прямих доказів цього немає, але антитетично-символічний спосіб думання Сковорода справді-таки досить далеко відбігає від арістотелівської систематики. У всякому разі, на Арістотеля Сковорода покликався тільки вряди-годи.

¹⁰⁵ “У ритмі нам дає насолоду відомість і порядок”. Це – трохи неточна цитата з Арістотелевих «Природознавчих питань» (19, 39). Пор.: “*Ῥυθμῶ δὲ χαίρομεν, διὰ τὸ γνώριζον καὶ τεταγμένον ἀριθμὸν ἔχειν*”.

¹⁰⁶ Слово *Росія* у творах Сковорода має два значення: Мала Росія, тобто Гетьманщина, та Велика Росія, тобто Московщина.

¹⁰⁷ Тітір – ім'я пастуха з Вергілієвих «Буколік». Перша еклога розпочинається рядком: “*Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi*”. У перекладі Миколи Зерова: “Тітіре, ти в холодку опочив-єсь під буюком гіллястим” [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 197]. Тим часом імена собак запозичені Сковородою з Овідієвих «Метаморфоз» (III, 218, наст.) [див.: *Публій Овідій Назон. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 55–56*].

¹⁰⁸ “Бог веде схоже до схожого” (лат.) У своїх творах Сковорода подає цю фразу в п'яти версіях: “*Similem ducit Deus ad similem*”; “*Similem ad similem ducit Deus*”; “*Ὁμοιον πρὸς ὁμοιον ἄγει θεός*”; “*ὁμοιόν γ[αρ] ἐς ὁμοιον ἄγει θεός*”; “Подобнаго до подобнаго веде Бог”. Схожі слова є в Гомеровій «Одіссей» (XVII, 218), у 8-ій книзі «Нікомахової етики» Арістотеля (1155a34) та в інших джерелах. Неважко віднайти цю сентенцію також у творах старих українських письменників, наприклад, в «Арістотелівських проблемах» Касіяна Саковича (“Написав колись Філософ, що simile appetit simile – подібне прагне подібного, а також хтось (казав): similis simili guadet – подібне тішиться подібним” [Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 419]), у «Парергоні» Афанасія Кальнофойського (“...podobne do podobnego sobie ścaga sie” [Kalnofoyiski A. Parergon sudow. – Kiiów, 1638. – S. 2]) чи «Театроні» Івана Максимовича (“всяк бо подобный подобное себѣ любит” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 55]). При тому Кальнофойський розглядав цю тезу як усім відомий філософський загальник, а Максимович пов'язував її з платонівською традицією.

¹⁰⁹ Можливо, Сковорода мав на думці ту обставину, яку підкреслював свого часу Цицерон: слово *дружба* (*amicitia*) походить від слова *любов* (*amor*) (Про природу богів, I, 122) [див.: Цицерон. Філософские трактаты. – Москва, 1985. – С. 99].

¹¹⁰ Див.: *Народъ же въкровашемъ въ сердце ѿ души еди́на, ѿ нн еди́нъ же чтò ѿ нмѣнѣи свойхъ глаголаше своѣ быти, но бѣхъ имъ всѣ ѿбща* (Дії св. апостолів 4: 32).

¹¹¹ Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28.

¹¹² Гр. *λύγξ*, лат. *lynx* – ‘рись’. Назву цієї тварини в старовину пов'язували з іменем аргонавта Лінкея (гр. *Λυγεύς*, лат. *Lynceus*), котрий мав здатність прозирати крізь речі

[див.: Словник античної міфології. – Київ, 1989. – С. 133]. Отож, скажімо, Памва Беринда подає таке значення слова *лінкс*: “звѣр островѣдз, взроку быстрого и скроз стѣну видит” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 429]. До образу *Лінкея* письменники зверталися дуже часто. Досить пригадати хоч би поезію Горація (Сатири I, 2, 91; Послання, I, 1, 29) [див.: *Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 132, 178], «Розраду від філософії» Боеція (Ш. Р8) (“Якби люди, зауважує Аристотель, мали зір *Лінкея*, аби й крізь перешкоди прозирати, коли б бачили середину, то хіба навіть *Алківадове*, зовні прекрасне тіло, не здавалося б їм гідким?” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 85]) чи «Домашні бесіди» Еразма Роттердамського (“Воістину ти зіркіший від самого *Лінкея*, якщо під стількома покровами можеш побачити душу” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 136]). Згідно із фантастичними описами середньовічних бестіаріїв та фізіологів, *Лінкеєву* прозорливість мала й тварина “*лінкс*”. Образ *лінкса-Лінкея* був відомий в українській літературі й до Сквороди. Наприклад, *Мелетій Смотрицький* у «Ексетезисі», звертаючись до свого супротивника Андрія Мужилівського, писав: як примічати щось у ближнього, так ти *Лінкей* (*Lyncus*), а як у себе самого – так кріт (*talpa*) [див.: *Smotryc'kyj M.* Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – К. 16].

¹¹³ Пор.: “Больше друзей – больше и врагов” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; “Більше приятелів, більше і ворогів” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 706].

¹¹⁴ Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: *восхѣдѣтъ до небесъ и низхѣдѣтъ до вѣзднѣ*.

¹¹⁵ Євангелія від св. Івана 3: 18.

¹¹⁶ Парафраза Книги Йова 1: 22. Пор.: *и не даде възміа вѣѣ*.

¹¹⁷ Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 2. Пор.: *На всѣкъ дѣнь благословлю тѣа*.

¹¹⁸ Євангелія від св. Матвія 5: 14.

¹¹⁹ Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15.

¹²⁰ Євангелія від св. Івана 17: 17.

¹²¹ Можливо, джерелом сюжету цієї байки Сквороди є емблематика. Див., наприклад, 112-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Лев спящий» (підпис: “Сердце его бдит и бодрствует. Cog vigilat”) [див.: *Емвлемы и смволы избранные*. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 28–29].

¹²² Пор. 497-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Мертвый лев, на него зайцы скачут» (підпис: “Ни с харями, ни с чучелом не боротся. Стыдно живому биться с мертвым. Cum larvis non luctantur”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 126–127]. Крім того, Скворода міг мати на думці й латинську приказку: “*Leonem mortuum etiam catuli mordent*” (“Мертвого лева й щенята кусають”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum. Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 191].

¹²³ Фраза “и во вѣки вѣков” належить до конклюдії молитовного церковнослов'янського тексту: “нынѣ и присно, и во вѣки вѣков”.

¹²⁴ Мабуть, це парафраза Книги пророка Даниїла 6: 26–27. Пор.: *тоѣ ѣсть вѣ живѣи и пребываѣи во вѣки, и цѣтво егѣво не разсыплетса, и власть егѣво до конца: подѣмлетъ и ѣзвѣлетъ, и творѣтъ знаменѣа и чѣдеса на небеса и на землѣ*. Див. також: *Д*

восхвѣлаѣтъ ѿма гдѣне: ѿкв вознесѣса ѿма тогѡ ѣдѣнагѡ, ѿповѣданїе єгѡ на землї и на нѣсї (Книга Псалмів 148 (149): 13).

¹²⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: ѿсхѡди во моѡ ѿсхѡди животѡ.

¹²⁶ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

¹²⁷ Євангелїя від св. Матвія 28: 6; Євангелїя від св. Марка 16: 6; Євангелїя від св. Луки 24: 6.

¹²⁸ Книга Псалмів 67 (68): 2.

¹²⁹ Василій Великий (гр. *Βασίλειος ὁ Μέγας*) (бл. 329–379 рр.) – один із найавторитетніших візантійських богословів, чия творчість Сковорода добре знав і високо цінував. Принаймні реєстр “істинних богословів” у трактаті «Жена Лотова» він розпочинає саме з нього.

¹³⁰ Мабуть, Сковорода має на думці трактат Василя Великого «Про Святий Дух» (розділ 15, параграф 35), де сказано таке: “...Якщо хто-небудь, говорячи про Євангелїю, стверджуватиме, що вона є прообразом життя після воскресіння, то він, на мою думку, не погіршить проти правди” [Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийския. – Москва, 1993. – Ч. 3. – С. 284].

⁽²⁾ Сковорода має на думці слова: **И** видѣхъ хлімъ ѡтѣць хананїнъ наготѣ ѡтца своєгѡ, и ѿзшѣдъ вѡнъ повѣда ѡвѣма братѡма своима (Перша книга Мойсеева: Буття 9: 22).

¹³¹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 9. Пор.: возмѣгъ ѡгнѣмъ єсї ѿкв лѣвъ и ѿкв скѡменъ: ктѡ возбѣдитъ єгѡ;

¹³² Євангелїя від св. Матвія 9: 24.

¹³³ Книга Псалмів 83 (84): 2.

¹³⁴ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5. Пор.: кѡль доврї добнї твої, ѿкшѡє.

¹³⁵ Натяк на українську народну пісню «Пливе щука з Кременчука, пливе собі стиха...».

¹³⁶ Меандр (гр. *Μεάνδρος*; сучасна назва – Мендерес) – річка в Малій Азії, чие річище дуже звивисте. Про неї Сенека в «Моральних листах до Луцїлія» (CIV, 15) писав таке: “...Меандр – вічний предмет вправлення та гри для всіх поетів”, бо ця річка, “утворюючи незліченні колїна, то наблизиться до свого річища, то знов од нього відбїжить, так і не ввїлявшись сама в себе” [Луцїї Анней Сенека. Моральні листи до Луцїлія / Переклав з латини Андрїї Содомора. – Київ, 2005. – С. 465].

¹³⁷ Цї слова Сковороди означають не космополітичну настанову на взір “ubi bene, ibi patria” (“де добре, там і батьківщина”), а те, що справжнє щастя перебуває всередині нас самих [докладніше див.: Ушкалов Л. Сковорода та Україна // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 142–143].

¹³⁸ Парафраза прислїв’їв: “Не місце чоловіка красить, а чоловік місце” [Номис, № 955; Франко, № 17607]; “Не человек местом красится, а место человеком”; “Не место человека красит, а человек – место” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 249, 720].

¹³⁹ Можливо, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: Пришлѣць ѡзъ єсмь на землї.

¹⁴⁰ У християнській традиції така думка чи не вперше зринає в анонімному «Посланні до Дїогнета» (5): “Вони [християни] мешкають у своїй вітчизні, але як прихѡдки; беруть участь у всьому, як громадяни, а терплять усе, як чужоземці. Для них всяка чужа країна є вітчизною, а всяка вітчизна – чужа країна... Перебувають на землї, але є громадянами неба” [Послание к Диогнету // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 595–596].

¹⁴¹ Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

¹⁴² Очевидно, Сковорода має на думці слова: Начѡло прѣмѣрости стрѡхъ гдѣнь (Книга Псалмів 110 (111): 10; Книга Притч Соломонових 1: 7; 9: 10).

¹⁴³ Книга Псалмів 18 (19): 13.

¹⁴⁴ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

¹⁴⁵ Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.

¹⁴⁶ Книга Псалмів 13 (14): 1; 52: 2.

¹⁴⁷ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 16.

¹⁴⁸ Людська душа, як гадали старі українські автори, найбільше потерпає від страху саме перед лицем смерті. "О смерте, смерте, чому ты так естес страшна, – писав, наприклад, Климентій Зиновійв. – Не толко ты, леч твоя и память ужасна" [Климентій Зиновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 36]. При тому "страшна и ужасна тайна смертная" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 488] мала б завжди стояти перед очима набожної людини, адже та ніколи не повинна забувати про "четыры остатечныи речи: смерть, суд Божій страшный, пекло и Царство Небесное" [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 911; див. про це: *Čyževskij D. Zu den slavischen Schriften über die "vier letzten Dinge" // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1936. – Bd. XIII. – S. 76*]. Навіть Христос, будиши невідладним страхом Богом, як людина, обливався кривавим потом "з самага уваження наступуючої горкої муки" [Winnicki I. Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemysł, 1998. – S. 71], "терпѣл на души" перед смертю "смуток, жаль, тоскность, боязнь, страх..." [Слово к народу католическому. – Почаїв, 1765. – Арк. 33 (зв.)].

¹⁴⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непрáвѣдніи же возволнѣются и почити не возмогѣтъ.**

¹⁵⁰ Пор.: "Грѣх есть... самоизвольное преступление заповѣдий Божіих, или есть глаголаніе, дѣланіе или желаніе противу заповѣдѣ Божей" [Гизель I. Мир с Богом человекѹ. – Київ, 1669. – С. 24].

¹⁵¹ У списку: *прибель*.

¹⁵² Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 18. Пор.: **ѣже во хотѣти приежитъ ми, а ѣже содѣлати дѣброє, не ѡвѣрѣтаю.**

¹⁵³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 34. Пор.: **всáкъ творѣи грѣхъ рабѣ ѣсть грѣхъ.**

¹⁵⁴ Думка про те, що бджоли працюють не так для себе, як для людей, належить до загальників. Досить пригадати хоч би рядок Горация: "Sic vos non vobis mellificatis, apes" ("Так ви не для себе збираєте мед, бджоли") [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 307–308], або прислів'я: "Не на себя пчела работает" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 512]. Її можна знайти вже в найдавніших фізіологах [див.: *Сумцов Н. Культурные переживания // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Февр. – С. 326*]. В українській літературі XVIII ст. вона могла звучати, наприклад, так: "Трудолюбніи бо пчелы премудро труждающіися не себѣ, но людям в приобрѣтеніе и сладость собирают..." [Максимович I. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 10].

¹⁵⁵ Натурфілософи подавали такий "портрет" трутня: "Вони [трутні] від природи ліниві й дурні, сідають на невідомих тварин, про що говорить Вергілій («Георгіки», кн. IV). Крім того, трутні не мають жодних турбот, не знають, з яких квітів збирати їжу" [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 473]. Про трутнів та бджіл писали й інші старі українські автори, наприклад, Данило Братковський (епіграма «Od pszczoł trutnie leca smutnie» [див.: *Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 346*].

¹⁵⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 22.

¹⁵⁷ За словником Бориса Грінченка, *нороха* означає “велика нора” [Див.: Словарь української мови. – Київ, 1908. – Т. II. – С. 570].

¹⁵⁸ Ідеться про видатного римського державного діяча та письменника Марка Порція Катона (Старшого) (*Marcus Porcius Cato Superior*) (234–149 pp. до н. е.), автора «*De re rustica*» та «*Origines*».

¹⁵⁹ Марк Туллій Ціцерон (*Marcus Tullius Cicero*) (106–43 pp. до н. е.) – видатний римський оратор, державний діяч (консул у 63 р.) та письменник, чия творчість була добре відома в старій Україні, де його вважали неперевершеним майстром красномовства. Це засвідчують самі назви киево-могилянських курсів риторики: «*Penarium Tullianae...*», «*Arbor Tulliana...*», «*Orator e mente Tulliana...*», «*Rostra Tulliana...*», «*Hortulus Tullianus...*», «*Oriens illustrissimus Iasinscianaе Cynthiae Tulliano coelo currenti...*», «*Classis oratoria inter Tulliana flumina...*», «*Hortus Tullianus...*», «*Thesis principis Tullii...*». Ціцерон писав, зокрема, філософські діалоги. Один із них – «*De senectute*» (його вивчали в нижчих класах колегіумів [див.: *Učĭnaite E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39]) – Скворода переклав книжною українською мовою. Персонажем цього діалогу є Катон Старший.

¹⁶⁰ “Трисолнечное естество” – окреслення Бога в церковній службі. Див., наприклад: “Єдино тя пою трисолнечное естество...” [Октоїх, сирьчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 5 (зв.); пор.: “...О безсмертне трисолнечне Содѣтелю, темной области отступити от мене повели и свѣту вѣчному твоєму причастника мене сотвори” [Вънец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 5 (зв.).]

¹⁶¹ Сквороді дуже імпонували моральні настанови Епікура. Принаймні він кілька разів цитував по-українському та по-грецькому Епікурову сентенцію: “Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним” (трактати «Начальная дверь ко християнскому добронравію», «*Silenus Alcibiadis*», діалоги «Наркісс», «Бєсѣда, нареченная двое», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», «Брань архистратига Михаила со Сатаною»), ба навіть, услід за Михайлом Козачинським, захищав Епікура від несправедливих закидів на його адресу, характерних, зокрема, для переважної більшості українських філософів та богословів XVII–XVIII ст. “Епікурейці, – писав, наприклад, Касіян Сакович, – визнавали цілковиту смертність душі, тому, як правило, проводили свої дні в насолодах і надмірностях, кажучи: їж, пий, веселися, після смерті немає ніякого блаженства” [Сакович К. Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 490] (тут Сакович цитує старовинну студентську пісню: “*Edite, bibete, post mortem nulla voluptas*”). Так само поцінювали науку Епікура й Іпатій Потій, Петро Могила, Стефан Яворський, Георгій Кониський та інші. Натомість Скворода ладен тлумачити самого Христа як “єврейського Епікура” [про стосунок Сквороди до філософії Епікура див.: *Ушкалов Л. “Епікур – Христос” // Ушкалов Л. Григорій Скворода і антична культура.* – Харків, 1997. – С. 69–76].

¹⁶² У діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Скворода подає цю сентенцію по-грецькому: “*Χάρις τῇ μακαρίᾳ Φύσει. ὅτι τὰ ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόριστα. τὰ δὲ δυσπόριστα, οὐκ ἀναγκαῖα*”. Схожі слова є в третьому листі Епікура до Менекея (130, 8–9) [пор.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 435]. На думку Амфіана Лебедева, Скворода цитував Епікура за Климентом Олександрійським (Cant., X; *De virtute*, 785–795; *Stromata*, IV, 23) [див.: *Лебедев А. Г. С. Скворода как богослов // Вопросы философии и психологии.* – 1895. –

Кн. 27 (2). – С. 172; пор.: *Tschizewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 175, 180].

¹⁶³ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: *нѣсть мѣжскій побѣ, ни жѣнскій: всѣ бо въ єдино єстє ѡ хрѣтѣ іисѣ.*

¹⁶⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: *ѣже єсть... всѣческаа во всѣхъ.* Див. також: *да вѣдетъ бѣгъ всѣческаа во всѣхъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28). Бог як “все в усьому” – популярна неоплатонівська тема, яку можна знайти, наприклад, у Прокла, Діонісія Ареопагітського, Еріугени, Ніколая Кузанського та інших [див.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 271–272]. Наприклад, Діонісій Ареопагітський (Божі імена, 9.5) писав: “...перебуваючи неподільним та залишаючись неодмінно самототожним, він [Бог], заради порятунку всесвіту промислительно стає всім у всьому” [*Святой Дионисий Ареопагит.* Божественные имена // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 80].

¹⁶⁵ Тобто в Карпатах.

¹⁶⁶ Пор. зі словами одного негідника, змальованого на сторінках новиковського часопису «Живописець»: “Знаешь ли ты, молокосос, что я имею патент, которым повелевается признавать меня и почитать за доброго, верного и честного титулярного советника...” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 207].

¹⁶⁷ Протиставлення кабана та бобра засноване на приказці: “Свинья не родит бобра...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 722].

¹⁶⁸ Епанча – опанча, одяг у формі широкого плаща. Слово *епанча* досить часто зринає, зокрема, в російських приказках: “Выбирай епанчу по плечу!”; “Не к роже рогожа, не к лицу епанча”; “Не нашего сукна епанча” тощо [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 632, 639, 647]. Зринає воно і в сучасних Сковороді літературних творах, наприклад, на сторінках новиковського часопису «Живописець»: “...служишь всем вещам сея красавицы общим покрывалом или епанчею” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 204].

¹⁶⁹ Очевидно, Сковорода має на думці народне прислів'я: “Свиня в наритниках – так вже й кінь!” [*Номис*, № 993], або: “Свиня в наритниках ще не кінь”; “На свиню хоч сідло надінь – все конем не буде” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 125, 438].

¹⁷⁰ Ідеться про байку Езопа «Галка та інші птахи» [*Езоп.* Байки. – Київ, 1961. – С. 114]. Пор. також байку Федра «Зарозумлий Грак та Пави» [*Федр.* Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 28]. Сюжет про ворону, яка вбралася в лебедине або павичеве пір'я, відомий і в східнослов'янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: А. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 93 (244)].

¹⁷¹ Сковорода має на думці фольклорний сюжет про віслюка, який начепив на себе шкуру лева, але був пізнаний по голосу (або коли шкура з нього сповзла) [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: А. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 87 (214В)].

¹⁷² Наприклад, у Лукіана (сатира «Невігласу, котрий купував багато книжок», 4) зринає така фраза: “Адже мавпа, як каже прислів'я, залишається мавпою, хоч надінь на неї золотий

ошиїник” [Лукиан из Самосаты. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 207]. Є й латинська приказка: “Simia simia est, etiam si aurea gestet insignia” (“Мавпа є мавпою, якщо вона навіть у золотих відзнаках”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 308].

¹⁷³ Див.: **П**акоже оусеразъ златый въ ноздрехъ свиный, такъ женѣ злобинѣй лѣпота (Книга Притч Соломоновых 11: 22). Пор. приказку: “Свинья в золотом ошейнике все свинья” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 587].

¹⁷⁴ Пор.: “Куди рівняцьця свині до коня, коли шерсть не така!” [Номис, № 7931]; “Що кінь, то не свиня: шерсть не така і нога тонка”; “Куди свиня до коня” [Франко, № 14817, 22876]; “Не рівняйся, свиня, до коня, бо шерсть не така”; “Прирівняв свиню до коня, та шерсть не така” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 125, 443].

¹⁷⁵ Полушка – за часів Сковороди, дрібна мідна монета. Її назва зринає в приказках, де йдеться про щось геть дешеве. Наприклад: “За полушку – ні в борщ, ні в юшку” [Номис, № 10579]; “Не стоит ни полушки” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 534] тощо.

¹⁷⁶ Існує народна приказка: “Пізнати горнець по голосі” [Франко, № 6862].

¹⁷⁷ Сковорода подає цей сюжет також у діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

¹⁷⁸ Пор.: “Не суди по одежі, суди по уму!” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 323].

¹⁷⁹ Пор.: “Яка яблунька, такі й яблучка” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 594].

¹⁸⁰ Див.: **В**ъ велицѣмъ же доидѣ не тобою создди злати и сребрани сътъ, но и дрѣвѣни и глинани: и ѡви ѡбъ въ чѣсть, ѡви же не въ чѣсть (Друте послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 20).

¹⁸¹ Див.: **И**ли не имать власти скдѣльникъ на вреніи, ѡ тогѡжде смѣшеніа сотвориши ѡвъ ѡбъ создѣвъ чѣсть, ѡвъ же не въ чѣсть (Послання св. ап. Павла до римлян 9: 21).

¹⁸² Гр. ἀφεδρών – ‘нужник’.

¹⁸³ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700. Це прислів'я вживали й сучасні Сковороді російські письменники. Наприклад, Олександр Радіщев узяв його за епіграф до своєї «Пісні історичної»: “Не красна изба углами, / Но красна лишь пирогами” [Радіщев А. Н. Песнь историческая // Радіщев А. Н. Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 438].

¹⁸⁴ Див. прим. 17. Сковорода говорить про емблематичні образи, які він бачив у класах Харківського колегіуму.

¹⁸⁵ Це – емблематичний образ під назвою «Stellio»: потвора із зіркою на лобі та підписом “Sub luce lues”, тобто “Під сяйвом зараза (погибель)”. Схожу емблему можна знайти, наприклад, у збірнику Дієго Фахардо де Сааведри «Idea Principis Christiano-Politici 100 Symbolis expressa» (Coloniae, 1650) під номером 347. В амстердамському збірнику «Symbola et emblemata» див. емблему 59-у «Хамелеон», що має підпис: “Под свѣтом тьма. Под сладостью желчь сокрывается. Sub luce lues” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 16–17].

¹⁸⁶ Сковорода має на думці слова: **Г**орѣ вѣмъ, книжницы и фарисѣе, лицемѣри, якъ подобитеса гробомъ повѣпенымъ, иже внѣздѣ ѡбъ являютса красны, внѣтрѣздѣ же полни сътъ костѣи мѣртвыхъ и всѣкѣа нечистоты (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

¹⁸³ Див. прим. 108.

¹⁸⁷ Див. прим. 108.

¹⁸⁸ У списку: *Наперстником*.

¹⁸⁹ Дії св. апостолів 13: 22. Повністю цитата звучить так: *ὦβρ'ετοῦχ'υ δ'εῖδα σ'ίνα ἰεσσεῶβα, μ'δ'ζα πο σ'ρ'ц'Ѡ моєμ'δ*.

¹⁹⁰ Євангелія від св. Івана 15: 14.

¹⁹¹ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776.

¹⁹² Пор.: “Была я у друга, пил я воду слаще меду”; “У друга пить воду лучше неприятельского меду” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; “У друга вода солодча вражеського меду” [*Номис*, № 9513].

¹⁹³ Пор.: “Не мѣи сто коп, як сто другов” [*Климентій Зіновійв*. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 261]; “Не май і сто рублів, як одного друга” [*Номис*, № 9512]; “Не май сто рублів, а одного друга” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 701]. Близьким до цих прислів'їв є латинський вираз: “Ubi amici, ibi opes” (“Де друзі, там і багатство”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 342]. Схожі сенції можна знайти й у творах інших старих українських письменників, наприклад, у Данила Братковського [див.: *Братковський Д*. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 188].

¹⁹⁴ Підхожий мотив є в «Моральных двовіршах» Діонісія Катона (I, 33), які були обов'язковою лектурою під час вивчення латинської просодії [див., наприклад: *Лебедев А*. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 68]: “Cum dubia incertis versetur vita periculis, / pro lucro tibi pone diem, quicumque sequetur” (“Оскільки життя ненадійне й проходить серед явних небезпек, / уважай за добро для себе кожен день, коли ти трудився” [Діонісій Катон. Моральные дистихи // Вестник древней истории. – 1981. – № 4. – С. 229]).

¹⁹⁵ Марк Ульпій Траян (*Marcus Ulpius Trajanus*) (53–117 рр.) – римський імператор упродовж 98–117 рр. Його називали “Найкращим Принцепсом”.

¹⁹⁶ Тит Флавій Веспасіан (*Titus Flavius Vespasianus*) (9–79 рр.) – римський імператор упродовж 69–79 рр., засновник династії Флавіїв. Скворода знав про нього не лише з римської історіографії, зокрема з «Життя дванадцяти цезарів» Светонія, але також з опери «Тітове милосердя» («La clemenza di Tito»), чие лібрето написав П'єтро Метастазіо, взявши за взірець сюжет трагедії П'єра Корнеля «Цінна, або Милосердя Августа». Уперше ця опера була виконана під час коронації імператриці Єлизавети Петрівни [див.: *Махновець Л*. Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 82–87].

¹⁹⁷ Скворода подає українською мовою приписувану Тітові крилату фразу: “Diem perdidit”. У 8-ій книзі «Життя дванадцяти цезарів» Светоній розказує про Тіта таку історію: “А якось за вечерею, пригадавши, що за цілий день нікому не зробив нічого доброго, він промовив свої знамениті слова, пам'ятні й гідні всілякої похвали: ‘Друзі мої, я змарнував день’” [*Гай Светоній Транквилл*. Жизнь двенадцати цезарей / Пер. с лат. предисловие и послесловие М. Л. Гаспарова. – Москва, 1990. – С. 209]. Из сучасників Сквороди цю історію згадував, наприклад, Іван Крилов на сторінках «Санкт-Петербургского Меркурия»: “Великий Тит плакал, говорят, о том дне, который проводил, не сделал доброго дела...” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 386].

- ¹⁹⁸ Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16.
- ¹⁹⁹ Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 6.
- ²⁰⁰ Цитата трохи неточна. Пор.: *първникъ законъ не лежить, но беззаконнымъ* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 9).
- ²⁰¹ Послання св. ап. Павла до римлян 14: 4.
- ²⁰² У старих університетах були доктори богослів'я, права та медицини.
- ²⁰³ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 7.
- ²⁰⁴ Пор.: “Доброе братство милее богатства” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776]; “Добре брацтво краще багатства” [*Номис*, № 9502]; “Добре братерство краще багатства”; “Дружба та братство дорожче багатства” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 157, 701].
- ²⁰⁵ Див.: *Дръгъ вѣренъ кровъ крѣпокъ: ѡбрѣтѣи же єго ѡбрѣте сокровице* (Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14).
- ²⁰⁶ Євангелія від св. Івана 15: 14.
- ²⁰⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 3: 32. Пор.: *се, мѣи твоѡ ѡ братїѡ.*
- ²⁰⁸ Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 2.
- ²⁰⁹ Євангелія від св. Івана 18: 37. Повністю вірш звучить так: *ѧзъ на сѣ роди́хса ѡ на сѣ прїидо́хъ въ мїръ, да свидѣ́тельствую ѡ истинѣ.*
- ²¹⁰ Євангелія від св. Івана 17: 17.
- ²¹¹ Фраза *въ рѣцѣ вѣїей* зринає в Книзі Притч Соломонових 21: 1, у Книзі Екклезіястовій 9: 1 та в Книзі Премудрості Соломонової 3: 1.
- ²¹² Євангелія від св. Івана 15: 5.
- ²¹³ Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.
- ²¹⁴ Див. прим. 67.
- ²¹⁵ Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16.
- ²¹⁶ Пор.: “Мученики святїи причастившесе огню, раженіє показаху божественнаго своего любленїя” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17].
- ²¹⁷ Пісня над піснями 8: 6.
- ²¹⁸ Це поняття в літературі старої України мало також форму “боговидѣніє” [див.: *Туптало Д.* Книга житїй святих. – Київ, 1689. – Арк. 68 (зв.)] чи “философское боговидѣніє” [див.: *Алфа і Омега.* – Супрасль, 1788. – Арк. 191 (зв.)].
- ²¹⁹ Книга Премудрості Соломонової 7: 27.
- ²²⁰ Книга Премудрості Соломонової 8: 2.
- ²²¹ Книга Премудрості Соломонової 7: 29.
- ²²² Пісня над піснями 6: 9.
- ²²³ Книга Премудрості Соломонової 8: 7.

ТРАКТАТИ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

УБУЖДШЕСЯ ВИДЪША СЛАВУ ЕГО¹

Весь Мір спит, да еще не так спит, как ω Праведникъ сказано: “Аще падет, не разбіется...”² Спит глубоко, протянувшись, будто ушыбен об нея. А наставники, пасущыи Израиля, не толко не пробуживают, но еще поглаживают: “Спи, не бойсь, мѣсто хорошее, чево опасатся?” Глаголюще Мир, и нѣсть Мира³. Блаженный Петр с товарищами своими! Господь сам пробуживает их: “Где вы почиваете? Встанте, – говорит, – тогда уже не бойтеса”⁴. Колѳтит сих погребѣнных и Павел: “Встань, де, Мертвец! и воскресни от Мертвых...”⁵ Потоль ты Землею будеш и не преѳобразишся от нея во Хрїста, пока не увидиш свѣтлаго небеснаго Человѣка”; и ω сем-то рѣчь будет.

“Убуждшеся видѣша славу...”⁶

Ѳамар, Невѣстка Іуды, сына Іаковля, показалаь Ему Блудницею. Не познал Ея затѣм, что закрыла Лице свое. Но по справки узнал и сказал: “Оправдася Ѳамар паче Мене”⁷. Таким же образом и сыны Израилевы не могли смотрѣть на блистающее славою Лице Мойсея, Человѣка Божія. А на что ж они смотрѣли? на покрывало толко Одно, затемняющее Лице. Какой же ты Израиль? Обрѣзан ты по тѣлу, да не обрѣзан по смыслу. Тма твоим Очам сносна, а на Истину смотрѣть не терпиш. Лежиш на Землѣ, качаешся с сею твоею Блудницею и доволствуешся, отвращая Око твое от Отца твоего, “ругающеея Отцу и досаждающее старости Матерней”⁸, как говорит Соломон, а не видно Птенцов Орлых, чтоб выклевали тебѣ тое⁹. Так и нынѣшная подлость Хрїстіанская, и таким точно Оком смотрит на своего Вожда Хрїста. Где он родился? От коих родителей? сколько жил на свѣтѣ? как давно? двѣ ли уже тысячи лѣт? или не будет?.. О Хрїстіанине! Окрещен ты по плоти, да не омыт по смыслу. Зачем ты вперил твое любопитство в Эгїи пліотки? Дячево вышше не поднимаешся? Здесь думаеш и заснуть? Тут шалаш построить с Петром? “Не вѣдый, еже глаголаше”¹⁰. Не слышишь ли, что такое и твой Мойсей говорит: “Покры Срамота Лице мое”¹¹. Вот дячего не могут Мене Братья моя видѣть. “Чужд бых Сыновом Матере Моея...”¹² До сих пор ли ты не смыслиш, что Это все плоть и ничто, и тѣнь, покрывающая Высочайшую Премудрости гору? и сїя Завѣса должна в свое время вся раздратись¹³? Вот лицемѣрие, Лице небесе разсуждающее¹⁴! род Лукавый и Прелюбодѣйной, плотскаго Знаменія ищущий¹⁵! Вот кваснины ученія Фарісейского¹⁶! Но послушаймо, как учит Хрїстос наединѣ любезных учеников? как познавать, что есть Истинный Человѣк, то есть Сын Человѣчь,

или Христос, все то одно? “Кого Мя глаголют...”¹⁷ Слушай, Петре! Как подлость думает? что есть Человѣк? Знаю, что они Ошыбаются. А ты как думаешь? “Ты еси Сын Бога Живаго”¹⁸. Хорошо Петр попал. Видно, что он сквозь пустую плоти Занавѣсу проникнул. Дятого ж ему и Истинный Человѣческий Сын говорит: “Блажен еси, Сѣмоне¹⁹, с твоим Оком. Оно не смотрит на плоть и кровь, как подлое понятіе, но, минуя плоть и кровь, находит другой род, род Истинный, род Израилскый, род Отца Моего, иже не от похоти...”²⁰.

Слушай, Христіанине, с твоим Языческим сердцем! Долго ль тебѣ лежать на Земли? Будеш ли ты когда-нибудь Человѣком? Не будеш. Дячего? Дятого, что на плотскую Занавѣсу засмотрѣлся, а на Лице Истиннаго Божіею Человѣка смотрѣть никак твоему Оку нетерпеливно. Не преобразиши ты из земнаго в небснаго потоль, поколь не увидиши Христа. Потоль, поколь не узнаеш, что есть Истинный Человѣк. А что ж есть Истинный Человѣк? Не продереш Глаз потоль, поколь плоть и кровь твое сердце держать будет. Но долго ль будет держатся? Поколь не признаешся, что твоя плоть и кровь ничто. Твое собственное суди завело тебе мнѣніе: от славы своей низрыновенны быша²¹, лишены славы Божія...²² Научились Мы Братью Нашу судить по плоти: так и на Христа смотрим, Одни толко Пустоши на нем примѣчая, не на самого Его, не на славу Его смотря. Правда, что Павел говорит: “Преобразит тѣло смиренія нашего, во-еже быти Ему сообразну тѣлу плоти Его”²³. Не спорю. Но так ли ты смотриши на Христа, как Павел? Он хвалится: “Не вѣм по плоти Христа...²⁴, вѣм (де) Человѣка²⁵, прошедшаго Небеса...²⁶, созданнаго по Богу в правдѣ и преподобіи истины”²⁷. Сего-то он Человѣка для Ефесіан похваляет. Истинною не бывала плоть никогда: плоть и лож – все одно, и любящій сего Ідола – сам таков же; а когда лож и пустош, то и не человѣк²⁸. Слышал ты книгу родства Истиннаго Человѣка, сына Давідова, с[ына] Авр[аамля]? Яков роди Іуду, Іуда роди Фареса ѿт Ѡамары²⁹ и прочая. Знай же, что сія Книга вѣчная, Книга Божія, Книга небсная, и не содержит Она никого, кромѣ Израилскаго Рода. “Не соберу соборов их от кровей...”³⁰ Сего-то рода и наш Христос. А что род Израилскый не умирает, слушай Іоуила: “Якоже Утро разліются по горам людіе мнози и крѣпцы; подобны им не быша от вѣка, и по них не приложится до лѣт в род и род”³¹. Если б можно до их лѣт что ни есть приложить, имѣли б Они Конец. Но теперь Они всему-на-всему сами суть Концем. Не Конец то, послѣ чего нѣчто еще слѣдует. Но сей род сам всему Концем. Ѡстаток не в Языках: Остаток Израилев ест, и один Остаток спасается³², а прочее все мимо течет: “Уничжатся Языцы, яко вода мимотекущая...”³³ А что Іоуиль точно ѿ родѣ Израилском сіе говорит, слушай Мойсея, человѣка Божія, Христу сроднаго и с Христом бесѣдующаго: “Блажен еси, Израилю! Кто подобен тебѣ, Роде спасаемый от Господа? Защитит Помощник твой, и меч Хвала твоя, и солжут (то есть ошыбуются и не узнают) тебѣ врази твои, и ты на выю их наступиши”³⁴. Видиши, что судящій Израиля по плоти, зрящій на одну внѣшность смиренія Христова

“во смиреніи Его суд Его взятся...”³⁵) ест враг Христов из числа тѣх, коих Павел называет врагами Креста Христова³⁶, а в Мойсеевых словах Мечем наименованнаго³⁷, который у Иереміи всю плоть опустошает³⁸.

Продеримо ж, о мертвая тѣнь, глаза наши! и заобыкшее к плотской тмѣ Око наше принаравливаймо, возводя потихонку в гору смотрѣть на Израиля, на Истиннаго Человѣка, минуя плоти покрывало. Вот нас спящих на земли пробуживает Павел: “Вышних ищите!”³⁹ “Горняя мудрствуйте!”⁴⁰ Почто о стѣхъхъ стязаетесь⁴¹? “Егда же Христос явится, Живот ваш, истинный живой Человѣк, и вы явитесь в славу”⁴². Пробуживает и Иеремія вот как! “Почто мы съдим? Совокупитесь, и внидем во Грады тверды, и повержемся тамо...⁴³, (а тут) ждахом Мира, и не бяху благая...”⁴⁴ О истинный, нетлѣнный Израилскый Б[о]же! Блисни свѣтом твоим на нас столко, сколько может по крайней мѣрѣ Око наше стерпѣть. Да пошов во свѣтъ Лица твоего⁴⁵ и нечувствително в новое претображаясь, достигнем во всерадостное и самого послѣдняго волоса нашего воскресеніе⁴⁶. Тебѣ слава с твоим Человѣком и Святым духом. Аминь.

Цей твір не датований, але, судячи з особливостей правопису, його появу можна віднести до кінця 1750–1760-х рр. Перегодом, зробивши деякі зміни, Сковорода включив його до діалогу «Потоп зміин». Автограф зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 227, арк. 1–2). Уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. як упродівдне слово до курсу «Начальная дверь ко християнскому добронравію». Подаємо за автографом.

¹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: *уъвѣждшесѧ же видѣшѧ славу ѿггѡ.*

² Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 24. Пор.: *Ѹгда падѣтъ, не развѣтѣтъ.*

³ Парафраза Книги пророка Єзекііля 13: 16. Пор.: *и видѣшѧ ѿдъ миръ, и нѣсть мира.*

⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 17: 7. Пор.: *И пристѣпль иишь прикоснѣсѧ ихъ и рече: востѧните и не бойтѣсѧ.*

⁵ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. Пор.: *востѧни, спѧи, и воскресни ѿ мѣртвыхъ.* Як зазначав Володимир Лоський: “Євангельські настанови щодо неспання та боротьби із сонливістю – основна тема всього східного подвижництва; вона вимагає від людини цілковитої притомності на всіх щаблях її сходження до досконалого поєднання з Богом” [Лосский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 228].

⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: *уъвѣждшесѧ же видѣшѧ славу ѿггѡ.* Слід сказати, що центральним образом твору, до якого стікаються всі інші, є Преображення Господне на горі Фавор.

⁷ Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 26. У Біблії ім'я героїні має форму: *гаміръ.*

⁸ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: *Око рѣгѧющеесѧ ѡтцѣ и досаждѧющеє старости матерни.*

⁹ Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: *да истобрнѣтъ ѿ вѣрѧнове ѿ дѣврѧ и да снѣдѧтъ ѿ птенцы ѡрлн.*

¹⁰ Євангелія від св. Луки 9: 33.

¹¹ Книга Псалмів 68 (69): 8.

¹² Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 9. Пор.: **Уждь вѣхъ вратѣи моѣи њ страненъ сыновѣмъ мѣтере моѣ.**

¹³ Сковорода має на думці слова: **И сѣ, завѣса церковнаѧ раздрѣса на двѣ сѣ вѣшнагѧ краѧ до нѣжнагѧ** (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).

¹⁴ Сковорода має на думці слова: **Лицемирѧ, лице нѣвѧ њ землѧ вѣстѣ искѣшатѧ** (Євангелія від св. Луки 12: 56).

¹⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 39; 16: 4. Пор.: **рѣдъ лѣкѣвъ њ прѣлюбодѣѧ знѣменѧ ѡцѣтъ.**

¹⁶ Сковорода має на думці слова: **Тогда раздѣѣша, ѣкѧ не рѣчѣ храниѧса ѡ квѣса хлѣбнагѧ, но ѡ ѡучѣнѧ фарѣсѣнска њ саддѣкѣнска** (Євангелія від св. Матвія 16: 12).

¹⁷ Євангелія від св. Луки 9: 18. Пор.: **кого мѧ глаголюте бѣти;** (Євангелія від св. Матвія 16: 15; Євангелія від св. Луки 9: 20).

¹⁸ Євангелія від св. Матвія 16: 16.

¹⁹ Початок цієї тиради є цитатою з Євангелії від св. Матвія 16: 17.

²⁰ Закінчення цієї тиради є парафразою Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: **ѡже не ѡ кровѣ, ни ѡ похѣти плѣтскѧ, ни ѡ похѣти мѣжескѧ, но ѡ вѣга родѣшасѧ.**

²¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **ѡ славы своѣ ѡзриновѣни вѣша.**

²² Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 23. Пор.: **лишени сѣтъ славы вѣѧ.**

²³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: **прѣвразѣтъ тѣло смирѣнѧ нѣшегѧ, ѣкѧ бѣти сѣмъ совѣразнѣ тѣлѣ славы ѣгѧ.** Пор., наприклад: "Тѣло тебе тое, которое умирает в безчестѣи, явится в тот час в невымовной славе. Тѣло тое шпетное, явится в невымовной пенкности. Тѣло, грѣху подлеглое, явится безгрѣшным. Тѣло, тежаром обложеное, явится всякого высокопарного орла легчѣйшим и быстрѣйшим. Тѣло, розным недостатком и уломностям подлеглое, подобно будет в славе, подобно будет в ясности, подобно будет в оздобѣ увелбennomу Христову Тѣлу" [*Карпович Л. В. Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 146 (додатки)*].

²⁴ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16. Пор.: **ѡнѣ ни ѣдинѧгѧ вѣмѧ по плѣти: ѡце же ѡ раздѣѣхомъ по плѣти хрѣта, но нѣтъ кто мѣ не раздѣѣмъ.**

²⁵ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

²⁶ Послання св. ап. Павла до євреѣв 4: 14.

²⁷ Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.

²⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: **всѣкъ же человекъ лѣтъ** (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 4).

²⁹ Пор.: **Книга родствѧ ѡса хрѣта, сѧ дѣдова, сѧ авраѧмѧ. Авраѧмъ родѧ ѡсака. ѡсака же родѧ ѡкѧва. ѡкѧвѣ же родѧ ѡдѧ ѡ вратѣю ѣгѧ. ѡдѧ же родѧ фарѣса ѡ зарѣ ѡ рамарѧ** (Євангелія від св. Матвія 1: 1–3).

³⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не совѣрѣ совѣры ѡхъ ѡ кровѣи.**

³¹ Книга пророка Іоїля 2: 2.

³² "Остаток" – поняття біблійної історіософії, яке пов'язане з виконанням обітницї. Пор.: **возненавидѣхомъ слаѧ ѡ возлюбѣхомъ дѣбра: ѡ возстѣвите ѡу вратѣ сѣдѣ, ѣкѧ да помѣѣтъ гѣдѣ вѣтъ всѣдержѣтель ѡстѣвшѧ ѡсѣфѧ** (Книга пророка Амоса 5: 15); **И**

ѣще вѣдѣтъ людіе іїлєвы ѣкѡ песѡкъ морскій, ѡстѣнокъ ѣхъ спасѣтсѧ (Книга пророка Ісаї 10: 22).

³³ Парафраза Книги Псалмів 57 (58): 8. Пор.: Оуничижатсѧ ѣкѡ вода мимо текѣцѧ.

³⁴ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: Блаженъ єси, іїлю: кто подобенъ тебѣ, людіе спасѣмии ѡ гдѧ; защититъ помощникъ твоѧ, и мѣчь хвала твоѧ: и солжѣтъ тебѣ врази твоѧ, и ты на выю ѣхъ настѣпиши.

³⁵ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

³⁶ Див.: врагѧ крѣтѧ хрѣтѡва (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).

³⁷ Див.: и мѣчь хвала твоѧ (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 29).

³⁸ Сковорода має на думці слова: Во всѧкѣй пѣтъ пѣстыни прѣидѡша ѡпѣстошѧици, ѣкѡ мѣчь гдѣнь поѡстѣтъ ѡ краѧ земли даже до краѧ єѧ: нѣстѣ мѧра всѧцѣй плѡти (Книга пророка Єремїї 12: 12).

³⁹ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

⁴⁰ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

⁴¹ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Пор.: ѡ стѣхїи мѧра, почто ѣки живѡце въ мѧрѣ стѧзѧетсѧ;

⁴² Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 4. Пор.: єгда же хрѣтѡсъ ѡвѧтсѧ, живѡтъ вѧшъ, тогда и вы съ нимъ ѡвѧтѣсѧ въ слѧвѣ.

⁴³ Книга пророка Єремїї 8: 14.

⁴⁴ Книга пророка Єремїї 8: 15.

⁴⁵ Парафраза Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: гдѧ, во свѣтѣ лица твоегѡ пойдѣтъ.

⁴⁶ Сковорода має на думці слова: вѧсѣ главы вѧшеѧ не погѧветъ (Євангелїя від св. Луки 21: 18).

ДА ЛОБЖЕТ МЯ ОТ ЛОБЗАНІЙ УСТ СВОИХ¹

Любезныи Ученикы, не Бойтеся! поднимайтесь дерзновенно к тому, на которого Лице не могли вы за Ужасом смотрѣть на Фаворѣ. Слушайте, что говорит? “Дерзайте!² Мир вам³!” Тогда не сносен самой взор вам был, а теперь и слов сладчайших Его послушаете, и Лобзаніем утвердит Дружбу с вами вѣчную. Умѣйте толко приближатся к нему. Не забывайте никогда наставляющаго вас Просвѣщеннаго Ангела слов: “Нѣсть Здѣ! ВОСТА!”⁴ Си слова простѣсенко вас доведут к славному Истинному ЧЕЛОВѢКУ. Сей есть Воскресеніе и Живот ваш⁵.

Состарѣлся Авраамов Сын, захотѣлось Ему умереть. Да и не дивно: уже Его Очи притупились, ничево не мог видѣть здѣ, в Мірѣ нашем. Приготовливаясь к смерти, пожелал Пищы. Удовлетворил душѣ Его вторый Сын его. “Благодарствую, Сын!.. Приблизися ко мнѣ, – говорит, – и облобызай Мя”⁶. “И приближився, лобыза Его”⁷. Щаслив Исаак! Он под Исавом нашол Якова. А мы напротив того под Пеленами Израилскогѣ Младенца, под плащеницею Хрїстовою часто находим непріятеля Израилева – Исавѣ. Сей с нами вѣтается и лобзается. Не смыслим, как искать. Многыи ищут Его в Единоначалствіях Кесаря Августа⁸, во временах Тиверіевых⁹, во владѣніях Платовых¹⁰ и прочая... Поищи поискунѣе. “Нѣсть Здѣ!”¹¹ Многыи волочатся по Иерусалимах, по Иорданах, по Виѣлеемах, по Кармилах, по Фаворах; нюхают между Эвфратами и Тиграми. “Тут-то Он, конечно, – думают, – вот! вот! Здѣ Хрїстос!” Кричат и другим: “Здѣ Хрїстос!” “Знаю, – кричит Ангел, – Исуса Распятаго ищите. Нѣсть Здѣ! нѣсть!”¹² Многыи ищут его по высоких Мірских Честях, по великолѣпных домах, по Церемониальных столах и прочая... Многыи ищут, зѣвая по всем голубом звѣздо-носном сводѣ, по Солнцу, по Лунѣ, по всѣм Копѣрниковым Мірам... “Нѣсть Здѣ!”¹³ Ищут в долгих моленіях, в Постах, в священничых Обрядах... Ищут в денгах, в столѣтном Здравьѣ, в плотском воскресеніи... “Нѣсть Здѣ!”¹⁴ Да где ж Он? Конечно ж, тут Он, если вѣтійствовать в проповѣдях, знать Пророческыи Тайны, преставлять Горы, воскрешать Мертвых, раздать Имѣніе, мучить свое тѣло... Но молніе-видный Ангел Одно им кричит: “Нѣсть Здѣ!”¹⁵ Конечно ж, Его нѣт. Так, конечно, нѣт Его для тебе, за тѣм что Его не знаеш и не видиш Его. Что ж теперь осталось дѣлать? ПАСХА! “Востани, Господи! и да разсыплются врази твои! и да бѣжат вси ненавидящыи Тебе!”¹⁶ Поднимайся, Возлюбленный Израилю, и ступай от силы в Силу¹⁷!

Послѣ побѣды Амѣррейской поднялись Сыны Израилскыи против Запад. Не мило стало то Царю Валаку. “Вот, – говорит, – какыись еще новыи и дивныи люде из Египта выйшли и, по горам разливаясь, вышше их поднялись. Что за Чудѣ?”¹⁸ Посилает Послов к Волшебнику Валааму, чтоб род Божій истребить. Пришли Послы, обявили Цареву Волю. “Хорошо, – сказал Валаам, – препочійте ж Здѣ ночь сію”¹⁹. Не напрасно не велит тебѣ

Ангел искать Здѣ; видиш, что тут почивают непріятели Рода Божія. ПАСХА! Пришли к Мойсею Потомкы Рувимовы и Гáдовы. Просят, чтоб он их не переводил на ту сторону Іордана для поселенія: весма (де) по сію сторону Земля скотопитателна, а у нас скот²⁰. Закричал на них Мойсей: “Братія ваша пойдут на Брань, и вы ли сядете ту? и вскую развращаете с[е]рдце Сынов Израилевых, не перейшли чтоб Они на Землю, юже дает Господь им?”²¹ За сіе, что Они хотѣли остатись Здѣ, так разярился Господь, что заклался, если Они внійдут в Землю Обѣщанную Израилю, кромѣ Халéва да Иисуса Навина, называя Здѣ остающихся людми вѣдущими Добро и Зло²², каков, знать, был Адам, изгнанный из Рая. Вот что надѣлало проклятое “Здѣ”! ПАСХА! “Если введет тебе, – говорит Божій Мойсей, – Господь твой в находящуюсь там за Іорданом, за Путем Западным Землю, которая совсѣм разнится от Египетской, потому что Она Нагóрная и Равная; а что еще лучше всего – Очи Господа Бога твоего на Ней от начала лѣта и до конца лѣта, то пожалуй! Пожалуй, пагубою погубите все Языческое и тлѣнное, даже до послѣднаго вóлоса, кромѣ начатков и первенцов волов и овец ваших”²³. “Да не сотворите (говорит) ТАМО всѣх, елика вы творите Здѣ ДНЕСЬ, кійждо угодное пред собою. Не прійдете бо до нынѣ в ПОКОЙ...”²⁴ Так, пожалуй же, послушай Мойсея: не ищи Здѣ в пагубном Языческом тлѣннїи возлюбленнаго Человѣка, Истиннаго Мужа, Друга, Брата и Ближнаго твоего. Ищи Его Там! По ту Сторону Іордана, за Западным, за вечерным Путем. Не Здѣ, там Он, сей Начаток Умершым²⁵ и всему Тлѣнїю. А иначе обლობзаеши с каким Язычником.

ПАСХА! Безумный Сомнáс (книгóчїй)²⁶ искал Человѣка по сю Сторону Іордана. Что ж Ему Ангел Господень Исаїя говорит? Вот что: “Что ты Здѣ? и что тебѣ Здѣ? Яко истесáл еси Здѣ Гроб и сотворил еси себѣ на высокоѣ Гроб...”²⁷ Се нынѣ Господь Саваоѡ извержет и сотрет Мужа, и отимет Ётварь твою и вѣнец твой Славный, и повержет тя в страну Велику и Безмѣрну, и тамо умреши...”²⁸ Нещасный Книжник! Читал Пророков, искал Человѣка, да попал на мертвеца, и сам с ним пропал. Конечно ж, Он искал меж посланниками Валáка Царя, на сѣдалищѣ Губителей²⁹. Посему-то вот что на таковых говорит Блаженный Муж Іов: “Глаголют Господеви: отступи от нас, путей твоих вѣдѣти не хощем...”³⁰ Будут же яко Плéвы пред вѣтром или якоже прах...”³¹ Да узрят Очи Его свое убиеніе...”³² И той во Гроб отнесен бысть и на Гробищих побдѣ. Усладися Ему дробное Каменіе Потока”³³. Кричит на таковых и другой Ангел Міхей, гл[ава] 2, ст[их] 10: “Востани и пойди, яко нѣсть тебѣ Здѣ Покой, нечистоты ради; истагѣте тлѣнїем”³⁴. “Видиш ли ты³⁵, – говорит к третому Ангелу Іезекилю Господь, – видѣл ли еси, что сїи творят? Беззаконія велика Дом Израилев творит Здѣ, еже удалятися от святынь Моих”³⁶. О Беззаконное “Здѣ”! Чего ты надѣлало? Отвело ты нас от живого Человѣка. “Беззаконіе, – говорит он, – пятї моя обїйде мя”³⁷. Подалò ты нам пятї Его, а не Главу Его, да обლობзает нас. Пятї мы одну видим, порожденіе Змїино. “Вселятся, – говорит Человѣк, – и скрывают...”³⁸ Да скажи ж, кто тебе скрывает, сокровище наше? “Ах! развѣ ты, –

отвѣчает, – не видиши? сколько их в Дому Израилевом, в Священном Писаніи, и что они творят? Сами Здѣ во Гробах сидят и мене туда ж отаскивают; а я никогда Мертвецом не бывал, кромѣ пяты моей”. “Мнози борющыи мя с высоты...”³⁹ “Попраша мя Врази мои...”⁴⁰ тѣи пяту мою сохранят...”⁴¹ “Вселятся (Здѣ) и скрѣют Воскресеніе мое”⁴².

ПАСХА! “Востани, востани, Іерусалиме!”⁴³ “Аз есм, Аз есм утѣшаяй тя. Разумѣй, кто то (есть) Сый?...”⁴⁴ “Идите Вратѣ моиими, и путь сотворите людем моим, и Каменіе, еже на Пути, размещите...”⁴⁵ “И се трус бысть Велый, Ангел бо Господень сшед с Небесе, приступль отвали Камень...”⁴⁶ “Зачем вы тут ищите человекѣ? Нѣсть Здѣ! ВОСТА!”⁴⁷ “Скажи ж, умилосердись, гдѣ Он?” “Нѣтъ Его в царствѣ сих Мертвец: Он всегда жив; там Его ищите. И нынѣ что Здѣ есте?”⁴⁸ ПАСХА! “Востани, востани, воскресни, Іер[усалиме]!...”⁴⁹ “И бысть, егда бяше Іисус у Іеріхона, и, возрѣвъ Очима своима, видѣ человекѣ стояща пред ним...”⁵⁰ Вот видиши, не напрасно Ангел говорит: “Тамо Его узрите”⁵¹. Да где ж Тамо? По тѣ стору (слыш) Іордана, на святом уже мѣстѣ, не на тлѣнном, на Землѣ нагоруной, высокой. Туда-то Он возрѣвъ, увидѣл человекѣ, познал и поклонился Ему, Владикѣ своему.

ПАСХА! “Востани, востани, Сіоне...”⁵² “Истряси Прах...”⁵³ “Возрѣвъ Авраам Очима своима, видѣ мѣсто издалече и рече Отроком своим: Съдите Здѣ со Ослятем, Аз же и Отрочищ пойдем до ондѣ...”⁵⁴ Видиши, что и Авраам, бросив все здѣшное, нашол Истинного Человекѣ на Горѣ: “видѣвъ День Его, возрадовася”⁵⁵. Нелзя имѣть Очей лучших, как Авраамовы. Они Одни видят Овна, держимаго Рогами в садѣ Савѣк⁵⁶. ПАСХА! Савѣк значит Хвратіе⁵⁷. Но может ли Хвратіе стоять пред лицом Господным? Оно одно сожигается всеожженіем, яко ничтоже, а человекѣ Ісаак цѣл⁵⁸. Да и как ему не быть цѣлому, когда сам Бог защищает его: “Ниже да сотвориши Ему что?...”⁵⁹ Видно ж, что Он не хворост за плечима оставшыйся, о котором Исаія: “Се вси, яко Хвратіе, огнем погорят...”⁶⁰ А о противных сим Хворостянам людях вот что тот же говорит: “Якоже Небо ново и Земля нова, яже Аз творю, пребывают предо Мною, тако станет сѣмя ваше и имя ваше...”⁶¹ Сего ж то Человекѣ и Навин видѣл, стояща, не падающа, но вѣчно пред лицом Господным пребывающа⁶².

ПАСХА! “Востани, востани, Іер[усалиме]!”⁶³ Дал Господь Чудодѣйственный Жезл Мойсею, посылает Его на Освобожденіе Братіи своей из Египта; велит Аарону встрѣтить Мойсея. Где ж он стрѣчает? “И иде, и срѣте его в Горѣ Божіи, и цѣловастася Оба”⁶⁴. По Освобожденіи из Египта Братіи Израилской желает видѣть Мойсея Тестя Его. Взял дочь свою, жену Мойсееву, с двома сынами, поехал в Пустыню. Приехал. Донесли Мойсею. О роде, Благословенный Богом Вышным! Прямо подрались на Гору Хорив⁶⁵. “Изыйде же Мойсей в срѣтеніе Тестю своему, и поклонися Ему, и цѣлова Его, и привѣтствоваша друг друга, и введе их Мойсей в Кущу”⁶⁶. ПАСХА! Запрещает найсрочайше Мойсей, дабы мы, идучи от Здѣ Тамо, ничево из Хворосту не заносили, называя все такое проклятіем, Ёдлом и Преткновеніем в Царском

сем Пути. “Вонми крѣщѣ, – говорит, – еже не ясти крове...⁶⁷ Да не снѣси ю, да благо тебѣ будет и сыном твоим по тебѣ во вѣкы”⁶⁸. Однако ж несмысленный и нынѣшний Израиль часто ропщет на Господа. “И слыша Господь, и разгнѣвася Гнѣвом, и разгорѣся в них Огнь...”⁶⁹ Начали желать Египетских мяс: “Добро нам, – говорят, – было в Египтѣ...”⁷⁰ Что вы се говорите? Развѣ у Господа, кромѣ языческих, не сищется мяс? “И рече Господь к Мойсею: Еда Рука Господня не доволна будет? Нынѣ уразумѣши, аще постигнет тя слово Мое, или ни”⁷¹. Часто и наша несмысленная Косность в сердцѣ⁷² говорит и ропщет на Господа. Фу! Можно ль, чтоб был человек без плоти, крови и костей? Фу! что се? Вот гордой и нечувственный Хворост! Востани, пробудись, Сїоне⁷³! Что ты се плетеш? Кто твою Землю трѣгает? Пущай она так будет, как есть. Дай толкω Господь тебѣ Благословенное Благоволеніе свое, как Ісаія говорит: “А Земля твоя вкупѣ (с новою) населится”. Гл[ава] 62⁷⁴. Одно толко то знай, что ты лож и ничто с Одною твоею Землею. Дятого там же говорится: “Нѣсть вам подобен, аще исправиши и сотвориши, Иерусалиме, радованіе на Земли”⁷⁵. Ты толко старайся, чтоб из твоей ложной Земли блеснула Правда Божія⁷⁶. Молися, чтоб постиг тебе тот Третый День, в коем Земля Богом износит Бѣліе Травное⁷⁷. Развѣ думаешь, что твоя толко Земля одна, а друга в ней быть не может? Так оставайся ж Здѣсь при твоей, кушай Ея, если мниши, что у Господа нѣт своей ни Земли, ни Плоти, ни Крови, ни Костей, ничево... Не услышиши Блаженнѣйшаго Гласа: “Се нынѣ Кость от Костей Моих...”⁷⁸ “Востани, востани, Іер[усалиме]!”⁷⁹ Слушай ухом другим о другой Плоти. Слышиши ли: “И процвѣте Плоть моя”⁸⁰? Слышиши и о других Костях: “...Возрадуются Кости смиренныя”⁸¹. “Не утаися Кость моя от тебе...”⁸² Слушай у приточника: “Исцѣленіе Костем”⁸³. Слушай Ісаіи: “И Кости твоя прозябнут, яко трава, и разбогѣют, и наслѣдят Роды Родовъ”⁸⁴. Видиши, не тѣ се Кости, что розсыпаются при Адѣ. Они пред Лицем Божіим суть, и се-то есть ТАМО!.. “И бысть глас, – кричит Іезекиль, – внегда ми пророчествовати, и се трус! и совокупляхуса Кости, Кость к Кости, каждо к составу своему. И видѣх, и се быша им жилы и плоть растяше...”⁸⁵ Чти слѣдующее в гл[авѣ] 37. Что се за новый род по Горам твоим? Слушай Іаѳиля: “Якоже Утро разліются по Горам людіе мнози и крѣщцы, подобны им не быша от вѣка...”⁸⁶ “Якоже Рай сладости Земля пред лицем Его, а яже создаді (та) поле Пагубы...”⁸⁷ “Якоже вид конскый вид их...”⁸⁸ “Якоже Глас Колесниц на верхі Гор востекут...”⁸⁹ “Якоже Борцы потекут и якоже Мужы Храбры въздут на Ограды...”⁹⁰ и кійждо от Брата своего не отступит”⁹¹. “Трада имутся, и на Забрала востекут, и на Храмы възлѣзут, и Окѡнцами внидут, якоже Тагіе...”⁹² “Вострубите трубою... Проповѣдите цѣлбу...”⁹³ Так пустіи ж их на твою Землю, сей Божій род, пожалуй, не опасайся. Они всяк у своего Брата займут Квартеру половинную без всякой Обиды. “Дух Господень на мнѣ...”⁹⁴ “Дати плачущым славу Сїона, на мѣсто Пѣпела”⁹⁵. Что ж се за обида? “И созиждут Сынове инородныи Стѣны твоя...”⁹⁶ “И на мѣсто⁹⁷ Мѣди, принесу ти Злато; и на мѣсто Желѣза, принесу ти сребро; и

на мѣсто дрѣвес, принесу ти Мѣдь; и на мѣсто Каменія Желѣзо"⁹⁸. "Отверзу Гробы ваши и изведу вас..."⁹⁹ "Сице Землю свою вторицею наслѣдят, и веселіе вѣчное над Главою их..."¹⁰⁰

"Свѣтися, свѣтися, Іер[усалиме]..."¹⁰¹ "Се тма покрывает Землю... на тебѣ же явится Господь, и Слава Его на тебѣ узрится"¹⁰².

Час написання цього твору невідомий, але, судячи з особливостей правопису, його появу можна віднести до кінця 1750–1760-х рр. Перегодом, зробивши деякі зміни, Сковорода включив цей твір до діалогу «Потоп зміин». Автограф зберігається серед паперів Ізмаїла Срезневського в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 227, арк. 3–6). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. як друге упродівне слово до курсу «Начальная дверь ко християнскому добронравію». Подаємо за автографом.

¹ Пісня над піснями 1: 1.

² Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.

³ Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

⁴ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 11: 25. Пор.: Рече́ (же) ѿ́и і́исъ: ѿ́зъ ѿ́смь воскресѣ́ніе ѿ́ живѣ́тъ.

⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 27: 26. Пор.: прибли́жиса ко мнѣ́ ѿ́ ѡ́блѡвызѣ́и мѡ́, ча́до.

⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

⁸ Христос народився за принципату Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.). Згадка про Августа є в Євангелії від св. Луки 2: 1. Див.: Бѣ́сть же ко днѣ́ тѣ́мъ, ѿ́зиде́ повелѣ́ніе ѿ́ кѣ́сарѡ́ ѡ́вгуста́ написати́ всѡ́ вселѣ́ннѡю.

⁹ Тиверій (*Tiberius Claudius Nero*) – син дружини Октавіана Августа Лівії Друзілли; був принцемом від часу смерті свого вітчима (14 р.) до 37 р. Згадка про Тиверія є в Євангелії від св. Луки 3: 1–2. Див.: Вѣ́ па́тоє́ же на́десѡ́те лѣ́то влады́чества тѣ́верѣа́ кѣ́сарѡ́, ѡ́блада́ющѡ́ понті́йскою́ пѣ́латѡ́ і́здѣ́ею, ѿ́ четвертовла́ствѡ́ющѡ́ галі́лею́ ѿ́рѡ́дѡ́, філі́ппѡ́ же вѣ́рѡ́тѡ́ четвѣ́ртовла́ствѡ́ющѡ́ і́тѡ́рею́ ѿ́ тра́хоні́тскою́ странѡ́ю, ѿ́ лѡ́санію́ ѡ́влі́ннѡю четвѣ́ртовла́ствѡ́ющѡ́, при ѡ́рхі́ерѣ́н ѡ́ннѣ́ ѿ́ каі́афѣ́, вы́сть гѣ́голь вѣ́жї́ ко і́ѡ́аннѡ́ захѡ́рї́ннѡ́ сы́нѡ́ вѣ́ пѡ́сты́ннѡ́.

¹⁰ Понтій Пілат (*Pontius Pilatus*) – римський імператорський прокуратор Іудеї, призначений на цю посаду Тиверієм у 26 р. і відкликаний у 36 р., незадовго до смерті Тиверія [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 37].

¹¹ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹² Парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 5–6. Пор.: вѣ́мъ во, ѿ́къ і́иса́ распѣ́таго ѿ́щете́: нѣ́сть за́дѣ́. Див. також: Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹³ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹⁴ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹⁵ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹⁶ Четверта книга Мойсеева: Числа 10: 34.

¹⁷ Сковорода має на думці слова: Пѡ́йдѡ́тъ ѿ́ сі́лы вѣ́ сі́лѡ́: ѡ́вї́тсѡ́ вѣ́тъ бо́гѡ́въ вѣ́ сі́ѡ́нѣ́ (Книга Псалмів 83 (84): 8).

¹⁸ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 22: 5. Пор.: сѣ, людіе изыдоша изъ єгѹпта, и сѣ, покрѹша лицѣ земли, и сѣи сѣдѣтъ при ѡдержаніи моєиъ.

¹⁹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 22: 8. Пор.: прѣпочійте заѣ ноць (сїю).

²⁰ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 4. Пор.: Земля, юже предаде гдѣ прѣдъ сѣны ийлевыи, земля скотопитѣльна єсть, равнѡиъ же твоеиъ скотъ єсть.

²¹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 6–7. Пор.: вратѣа вѣша пойдѣтъ на вранѣ, и вѣ ли сѣдете тѣ; и вскѣю развращаете сѣрдце сыновѣвъ ийлевыхъ, не прейти на землю, юже даѣтъ гдѣ ииъ;

²² Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 11–12. Пор.: аще ѡзрѣтъ человекы сѣи изшедшии изъ єгѹпта, ѡ двѣдесѣти лѣтъ и вышше, вѣдѣши доврѣ и зло, землю, євже клѣхса авраамъ и ісаакъ и іаковъ: не послѣдоваша во вслѣдъ мене, тобѣю халевъ сынъ іефонніинъ ѡдчѣнный и инѣсъ сынъ навиинъ, іакъ послѣдоваша вслѣдъ гдѣ.

²³ Це – варіація на тему П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 1–6.

²⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 8–9.

²⁵ Сковорода має на думці слова: **Нѣѣ** же хрѣтосъ востѣ ѡ мѣртвыхъ, начѣтокъ ѡумѣршымъ выстѣ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 20).

²⁶ Про “книжочіа” Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

²⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: чѣдъ тѣ заѣ, и чѣдъ тевѣ заѣ, іакъ истесѣиъ єси севѣ заѣ грѣбѣ и сотвориѣ єси севѣ на висоцѣ грѣбѣ.

²⁸ Книга пророка Ісаї 22: 17–18.

²⁹ Сковорода має на думці слова: и на сѣдѣици гвѣителѣи не сѣде (Книга Псалмів 1: 1).

³⁰ Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 14. Пор.: Глаголютъ же гдѣви: ѡстѣни ѡ насъ, пѣти твоеиъ вѣдѣти не хѣцѣиъ.

³¹ Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 18. Пор.: вѣдѣтъ же іки пѣвы прѣдъ вѣтрѡиъ, ииъ іакже прѣхъ.

³² Книга Йова 21: 20.

³³ Книга Йова 21: 32–33.

³⁴ Неточна цитата з Книги пророка Михея 2: 10. Пор.: востѣни и пойдѣ, іакъ нѣсть тевѣ сѣи покій: нечистотѣ рѣди, истѣлѣсте тѣлѣнѣиъ.

³⁵ Це – інтерполяція Сковороди.

³⁶ Книга пророка Єзекїїа 8: 6.

³⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 6. Пор.: беззакѡнїе пѣтѣи моєѣ ѡвѣдетъ мѣ.

³⁸ Книга Псалмів 55 (56): 7.

³⁹ Книга Псалмів 55 (56): 3.

⁴⁰ Книга Псалмів 55 (56): 3.

⁴¹ Книга Псалмів 55 (56): 7.

⁴² Парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7.

⁴³ Книга пророка Ісаї 51: 9.

⁴⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12. Пор.: **Ѧзъ** єсмь, **Ѧзъ** єсмь ѡчѣшѣиъ тѣ: разлѣиъ, кѣдѣ сѣи.

⁴⁵ Книга пророка Ісаї 62: 10.

⁴⁶ Євангелія від св. Матвія 28: 2.

⁴⁷ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 5–6. Пор.: чѣдѣ ицѣте живѣго съ мѣртвыи; нѣсть заѣ, но востѣ.

⁴⁸ Варіації на тему Євангелії від св. Луки 24: 5–6.

⁴⁹ Книга пророка Ісаї 51: 17.

⁵⁰ Книга Ісуса Навина 5: 13.

⁵¹ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

⁵² Книга пророка Ісаї 52: 1.

⁵³ Книга пророка Ісаї 52: 2.

⁵⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 4–5. Пор.: **И** воззрѣвъ авраамъ очіма своїма, видѣ мѣсто издалече. **И** рече авраамъ отрокомъ своимъ: сядите здѣ со ослѣтєль: азъ же и дѣтищъ пойдемъ до оудѣ.

⁵⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: видѣль дѣнь мой: и видѣ и возрѣдовася.

⁵⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 13. Пор.: держимый рогами въ сѣдѣ савѣкъ.

⁵⁷ У Першій книзі Мойсеевій: Буття 22: 13 мова йде про ягня, котре заплуталось рогами в заростях. “Зарості” в єврейському тексті позначені рідкісним словом *sevak* (*śəḇak*), яке в Септуагінті перекладено “*ἐν φυτῶ σαβεκ*” (“в рослині сабек”). Очевидно, перекладач подумав, що *śəḇak* – це назва якогось певного виду рослин. Тим часом грецьке *φυτόν* вживається передусім стосовно садових рослин і дерев. Може, саме звідси й пішла пізніша інтерпретація “*ἐν φυτῶ σαβек*” як вч *сѣдѣ савѣкъ*. Витлумачуючи слово *sevak* як “хвратіє”, Сковорода нав’язується до його етимологічного значення.

⁵⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Взѣ** же авраамъ дрова всесоженїѧ и возложѣ на ісаїѧ сїна своегѡ (Перша книга Мойсеева: Буття 22: 6).

⁵⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 22: 12.

⁶⁰ Книга пророка Ісаї 47: 14.

⁶¹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Пор.: **И**коже во небо ново и земля нова, иже азъ творю, превываютъ предо мною, гдѣть гдѣ, такъ стѣнетъ сѣмѧ вѣше и йма вѣше.

⁶² Сковорода має на думці слова: **И** вѣсть єгда вѣше іисѣсъ оу іеріхѡна, и воззрѣвъ очіма своїма, видѣ чєловѣкѧ столѣца прѣдъ нимъ, и мѣчь єгѡ ѡбнаженъ въ рѣцѣ єгѡ (Книга Ісуса Навина 5: 13).

⁶³ Книга пророка Ісаї 51: 9.

⁶⁴ Друга книга Мойсеева: Вихід 4: 27.

⁶⁵ Українські барокові письменники асоціювали гору Хорив з “духовною трапезою”. Див., наприклад, вірші Івана Максимовича: “Дойдеш до горы Хорив, где святіє лики / При потоцѣ сладостій вечеру избранну / Ядятъ, от сложенія міра зготованну” [Максимович І. Алфавит собранный, риѡмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 2 (передмова до читача, б. п.)].

⁶⁶ Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 18: 7. Початок вірша звучить так: **И**зиде же мѡѡсѣй во...

⁶⁷ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23.

⁶⁸ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 25.

⁶⁹ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 1.

⁷⁰ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 11: 18. Пор.: добрѡ намѣть вѣсть во єгѣпцѣ.

⁷¹ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 23.

⁷² Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѡ несмыслєннаѧ и кѡснаѧ сѣрдєцємъ.

⁷³ Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 1. Пор.: **Востѧни**, востѧни, сїѡнє.

⁷⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 4. Пор.: и земля твоѧ вкѡпѣ населѣтѧ.

⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 7. Початок вірша звучить так: **И**вѣсть во...

- ⁷⁶ Фраза *п^ра́вда* *в^сї́а* зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 1: 17; 3: 21 та в його ж таки Другому посланні до коринтян 5: 21.
- ⁷⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 12. Пор.: **И** *и́знесе̑ зема̀лѣ вы́иіе̑ т^равно́е̑.*
- ⁷⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 23.
- ⁷⁹ Книга пророка Ісаї 51: 9.
- ⁸⁰ Книга Псалмів 27 (28): 7.
- ⁸¹ Книга Псалмів 50 (51): 10.
- ⁸² Книга Псалмів 138 (139): 15.
- ⁸³ Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8. Пор.: *тогда̑ и́зцѣленіе̑ вѣдетъ тѣлѣ твоєи̑ и̑ о́уврачеваніе̑ костѣи̑ твои̑.*
- ⁸⁴ Книга пророка Ісаї 58: 11.
- ⁸⁵ Книга пророка Єзекїїа 37: 7–8.
- ⁸⁶ Книга пророка Іоїля 2: 2.
- ⁸⁷ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: *я́коже рай̑ сла́дости̑ зема̀лѣ пре́д лицѣи̑ є́гѡ̑, и̑ я́же созда̑н є́гѡ̑ поле̑ па́гѡвы.*
- ⁸⁸ Книга пророка Іоїля 2: 4.
- ⁸⁹ Книга пророка Іоїля 2: 5.
- ⁹⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 7. Пор.: *я́коже ворцы̑ потѣкѡтъ, и̑ я́коже мѣжїе̑ хра́бри̑ взы́дѡтъ на о́града̑.*
- ⁹¹ Книга пророка Іоїля 2: 8.
- ⁹² Книга пророка Іоїля 2: 9.
- ⁹³ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 15. Пор.: **В***острѡбите̑ т^рѡво́ю въ сїѡнѣ̑, о́святїте̑ по́стѣ̑, проповѣдите̑ цѣльвѣ̑.*
- ⁹⁴ Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.
- ⁹⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: *да́ти̑ пла́чѡщымъ̑ сїѡна̑ сла́вѣ̑ вѣѣстѡ пѣ́еа̑.*
- ⁹⁶ Книга пророка Ісаї 60: 10.
- ⁹⁷ Тут і далі в цитаті замість слів “и на мѣсто” в Біблії стоїть: **И** *вѣѣстѡ.*
- ⁹⁸ Книга пророка Ісаї 60: 17.
- ⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекїїа 37: 12. Пор.: *ѡ́вѣрзѣ̑ грѡбы̑ ва́ша̑ и̑ и́зведе̑ ва́сѣ̑.*
- ¹⁰⁰ Книга пророка Ісаї 61: 7.
- ¹⁰¹ Книга пророка Ісаї 60: 1.
- ¹⁰² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 2. Пор.: **С***є̑, тма̑ покрѣетъ̑ зѣмлю̑, и̑ м^ра́къ на іа́зыки, на тебѣ̑ же̑ іа́вїтса̑ гдѣ̑, и̑ сла́ва̑ є́гѡ̑ на тебѣ̑ о́зритса̑.*

Начальная Дверь ко Христiянскому Добронравiю¹

Написана в 1766 году:
для Молодаго Шляхетства Харьковской Губернiи.
А обновлена в 1780 году.

Преддверiе

Благодаренiе Блаженному Богу о том, что Нужное здѣлал нетрудным, а трудное ненужным².

Нѣтъ Слаже для Человѣка и нѣтъ Нужнѣе, как Щастiе³, нѣтъ же ничего и легоче сего. Благодаренiе Блаженному Богу.

Царствiе Божiе внутрѣ нас⁴, Щастiе в Сердцѣ, Сердце в Любви, Любовь же в Законѣ вѣчнаго⁵.

Сiе есть непрестающее ведро и незаходящее Солнце, Тму Сердечныя Бездны просвѣщающее.

Благодаренiе Блажен[ному] Богу.

Что было бы тогда, если бы Щастiе, пренужнѣйшее и любезнѣйшее для всѣх, зависѣло от мѣста, от времени, от плоти и крови? Скажу яснѣе. Что было бы тогда, если бы Щастiе заключил Бог в Америкѣ, или в Канарских Островах, или в Азiатском Ёрусалимѣ, или в Царских Чертогах, или в Соломоновском вѣкѣ⁶, или в богатствах, или в пустынѣ, или в чинѣ, или в науках, или в здравiи?.. Тогда бы и Щастiе наше, и мы с ним были бѣдныя. Кто б мог добратся к тѣм мѣстам? Как можно родиться всѣм в одном коем-то времени? Как же и помѣститься в одном Чинѣ и Статьѣ? Кое же то и Щастiе, утвержденное на Пѣскѣ плоти, на ограниченном мѣстѣ и времени, на Смертном Человѣкѣ? Не сiе ли есть трудное? Ей! Трудное и невозможное. Благодаренiе ж Блаженному Богу, что трудное здѣлал ненужным⁷.

Нынѣ же желаеш ли быть щасливым? Не ищи Щастiя за морем, не проси Его у человѣка, не странствуй по планетам, не волочись по дворцам, не ползай по шарѣ земном, не броди по Ёрусалимам... Златом можеш купить деревню, вещь трудную, яко обходимую. А Щастiе, яко необходимая необходимость, туне вездѣ и всегда даруется.

Воздух и Солнце всегда с тобою, вездѣ и туне. Все же тое, что бѣжит от тебе прочь, знай, что оно чуждее, и не почитай за твое. Все то странное есть и лишнее. Что же тебѣ нужды? Тѣм-то оно и трудное. Никогда бы не разлучилось от тебе, если бы было необходимое.

Благодаренiе Блаженному Богу.

Щастiе ни от небес, ни от земли не зависит. Скажи с Давидом:

“Что мнѣ есть на небеси?

И от тебе что восхотѣх на земли?”⁸

Что же есть для тебе нужное? То, что самое легкое. А что же есть легкое? О друг мой! Все трудное и тяжелое, и горкое, и злое, и лживое есть. Однако, что есть легкое? Тое, друг мой, что нужное. Что есть нужное? Нужное есть только одно:

“Едино есть на потребу”⁹.

Одно только для тебе нужное. Одно же только и благое, и легкое, а прочее все – труд и болѣзнь¹⁰.

Что ж есть оное едино? Бог.

Вся Тварь есть Рухлядь, Смѣсь, Сволочь, Сѣчь, Лом, Крушь, Стечь, Вздор, Сплочь, и Плоть, и Плетки... А тое, что Любезное и Потребное, есть Едино. Вездѣ и всегда. Но сіе Едино все Горстію Своею и прахъ плоти¹¹ твоя содержит.

Благодареніе ж Блаженному Богу за то, что все нас оставляет и все для нас трудное, кромѣ того, что Потребное, Любезное и Едино¹².

Многія тѣлесныя необходимости ожидают тебе, и не там Щастіе. А для Сердца твоего Едино есть на потребу¹³, и тамо Бог и Щастіе, не далече оно¹⁴. Близъ есть¹⁵. В Сердцѣ и в Душѣ твоей¹⁶.

В сей Ковчег ведет и наша десятоглавна бесѣда, будто чрезъ десять Дверей. А я желаю, дабы Душа твоя, как Ноева Голубица¹⁷, не обрѣтши нигдѣ покоя, возвратилась к Сердцу своему¹⁸, к тому, Кто поживает в Сердцѣ твоем, дабы собылося оное Исайино:

“Будут Основанія твоя вѣчная родомъ родов. И прозовешися Здатель оград. И стези твоя посреди упокоиши”¹⁹.

Сего желает
Григорій, Сын Савы Сковороды.

Твердь Бесѣды

“Истина Господня Пребывает во вѣк”²⁰.

“Во вѣк, Господи, Слово твое Пребывает”²¹.

“Закон твой посредѣ Чрева моего”²².

“Слово Плоть бысть и вселися в ны”²³.

“Посреди васъ стоит, Егоже не вѣсте”²⁴.

ГЛАВА 1-я.

О Богѣ

Весь Мір состоит из двухъ Натур: одна видимая, другая невидимая.

Видимая натура называется Тварь, а невидимая – Бог.

Сія невидимая натура, или Бог, всю Тварь проникает и содержит, вездѣ всегда был, есть и будет. Напримѣр, тѣло человѣческое видно, но проникающей и содержащей оное Ум не виден.

По сей причинѣ у древнихъ Бог назывался Умъ ВСЕМІРНЫЙ²⁵. Ему ж у нихъ были разныя имена. Напримѣр: натура, Бытіе вещей, Вѣчность, Время, Судба, Необходимость, Фортуна и проч[ая]...

А у Христїян знатнѣйшія Ему имена слѣдующія: Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина.

Послѣднія два имена кажутся Свойственнѣе протчих, потому что Ум вовся есть невеществен²⁶, а Истина вѣчным Своим Пребываніем совсѣм противна непостоянному веществу. Да и тепер в нѣкоторой Землѣ называется Бог: ИШТЕН²⁷. Что касается до видимой Натуры, то Ей также не одно имя. Напримѣр: Вещество, или Матерія²⁸, Земля, Плоть, Тѣнь и проч[ая]...

ГЛАВА 2-я.

О Вѣрѣ Вселенной

Как тепер мало кто разумѣет Бога, так неудивительно, что и у древних часто публичною ошибкою почитали Вещество за Бога, и затѣм все свое Богопочитаніе отдали в посмѣянїе.

Однако же в том всѣ вѣки и народы всегда согласно вѣрили, что есть тайная нѣкая, по всему разлившаяся и всѣм владѣющая Сила²⁹.

По сей причинѣ для чести и памяти Его по всему Шару Земному общенародно были всегда посвящаемы дома, да и тепер вездѣ все то же. И хотя, напримѣр, подданный может ошибкою почестъ камардинера вмѣсто Господина, однако ж в том никогда не спорит, что есть над ним владѣлец, котораго он, может статься, в лице не видывал. Подданный Его есть всякій Народ, и равно каждый признает пред ним рабство свое.

Такова вѣра есть обща и проста.

ГЛАВА 3-я.

О Промыслѣ Общем

Ся-то Блаженнѣйшая Натура, или Дух, весь Мір, будто Машинистова Хитрость Часовую на башнѣ Машину³⁰, в движенїи содержит и, по примѣру попечительнаго отца, сам бытїем есть всякому Созданїю. Сам одушевляет, кормит, распоряжает, починает, защищает. И по своей же волѣ, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять в Грубую Матерїю, или грязь, обращает, а мы тое называем Смертїю.

По сей причинѣ Разумная древность сравнила Его с Математиком или Геометром³¹ потому, что непрестанно в пропорціях, или размѣрах³², упражняется, выдѣлывая по разным фигурам, напримѣр: Травы, Деревя, Звѣрей и все прочее³³. А Еврейскіе Мудрецы уподобили его Горшечнику³⁴.

Сей Промысл есть общїй потому, что касается до благосостоянїя всѣх тварей.

ГЛАВА 4-я.

О Промыслѣ Особенном для Человѣка

Сей чистѣйшїй, всемірнїй, всѣх вѣков и народов всеобщїй Ум излил нам, как источник, всѣ Мудрости и Художества, к провозженїю Житїя нужныя.

Но ничем Ему так не одолжен всякій народ, как тѣм, что Он дал нам самую высочайшую свою Премудрость, которая природный Его есть портрет и печать.

Она столько превосходит протчія разумныя души, или понятія, сколько Наслѣдник лучше Служителей.

Она весьма похожа на искуснѣйшую Архитектурную Симметрію, или Модель³⁵, который, по всему Матеріалу нечувствительно простираясь, дѣлает весь Состав крѣпким и спокойным, всѣ прочія приборы содержащим.

Так слово в слово и она, по всѣм членам политическаго корпуса, из людей, не из камней состоящаго, тайно разлившись, дѣлает его твердым, мирным и благополучным³⁶. Если, на примѣр, кая-то Фамилія, или Город, или Государство по сему Моделю основано и учреждено, в то время бывает он Раем, Небом, Домом Божіим и прочая. А если один кой человек созиждет по нему Житіе свое, в то время бывает в нем Страх Божій, Святыня, Благочестіе и прочая. И как в Тѣлѣ человеческом один Ум, однак разно, по разсужденію разных частей дѣйствует, так и в помянутых Сожительствах, сею Премудростію связанных, Бог чрез различные члены различныя в пользу общую производит дѣйства. Она во всѣх наших всякаго рода дѣлах и рѣчах Душа, Польза и Краса, а без нея все Мертво и Гнусно. Родимся мы всѣ без нея, однак для нея. Кто к ней природнѣе и охотнѣе, тот благороднѣе и острѣе, а чем большее кто с нею имѣет участіе, тѣм дѣйствительнѣйшее, но не понятное внутрь чувствует блаженство, или удовольствіе. От нея одной зависит особенный в Созиданіи рода Человѣческаго Промысл. Она-то есть Прекраснѣйшее Лицо Божіе, которым Он, со временем напечатываясь на душѣ нашей³⁷, дѣлает нас из диких и безобразных Монстров, или Уродов, Человѣками, то есть звѣрками, к Содружеству и к помянутым Сожительствам годными³⁸, незлобивыми, воздержными, великодушными и справедливыми.

А если уже она вселилась в Сердечныя Человѣческія Склонности, в то время точно есть то же самое, что в движеніи Часовой Машины темпо (ТЕМПО)³⁹, то есть правильность и вѣрность. И тогда-то бывает в Душѣ непорочность и чистосердечіе, как бы райскій нѣкій Дух и вкус, плѣняющіи к дружелюбію.

Она различит нас от звѣрей милосердіем и справедливостію, а от скотов – воздержаніем и разумом, и не иное что есть, как Блаженнѣйшее Лицо Божіе, тайно на Сердцѣ написанное, Сила и Правило всѣх наших движеній и дѣл. В то время Сердце наше дѣлается чистым источником благодѣяній, несказанно Душу веселящих, и тогда-то мы бываем истинными по душѣ и по тѣлу человекaми, подобны годным для строенія Четвероугольным Камням, с каковых Живой Божій Дом составляется⁴⁰, в котором он особливо Царствует Милостію.

Трудно Неоцѣненное сіе Сокровище проникнуть и примѣтить, а для одного сего любить и искать Ее нелегко.

Но сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько внутри важна и великолѣпна, похожа на маленькое, напримѣр, Смоквинное Зерно, в котором цѣлое дерево с плодами и листом закрылось, или на маленькой простой Камушек, в котором ужасный пожар затаился⁴¹. Для оказальности намѣчали Ее всегда признаками, и она, будто кой-то Принц, имѣла свои портреты, печати и узлы, разные в разных вѣках и народах. Ея-то был Узол, напримѣр, Змѣй, повѣщенный на колу пред Жидами⁴².

Ея Герб – Голубь с масличною во Устах вѣтвюю⁴³. Являлась она во образѣ льва и агнца, а Царскій Жезл был ея ж предметом, и прочая.

Таилась она и под Священными у них обрядами, напримѣр, под яденіем Пасхи, под обрѣзаніем, и прочая.

Закрывалась она, будто под разнovidным Маскарадом, и под гражданскими исторіями, наприм[ѣр], под повѣстью о Исавѣ и Ёковѣ, о Саулѣ и Давидѣ⁴⁴, и проч[ая], и одним тайным своим присудствіем здѣлала тѣ книги мудрыми.

А в послѣдовавшія уже времена показала она во образѣ Мужеском, здѣлавшись Богочеловѣком⁴⁵.

Какowym же способом Божія сія Премудрость родилась от Отца без матери и от Дѣвы без отца⁴⁶, как то она воскресла и опять к Своему Отцу вознеслась и прочая, пожалуй, не любопытствуй⁴⁷. Имѣются и в сей, так, как в протчих науках, праздня Тонкости, в которых одних может себѣ занять мѣсто тая недѣйствительная вѣра, которую называют Умозрительною⁴⁸. Поступай и здесь так, как на оперѣ, и довольствуйся тѣм, что глазам твоим представляется, а за ширмы и за хребет театра⁴⁹ не заглядывай. Здѣлана сія занавѣса нарочно для худородных и склонных к любопытству Сердец. Потому что подлость, чем в ближайшее знакомство входит, тѣм пуще к великим дѣлам и персонам учтивость свою теряет.

На что тебѣ спрашивать, напримѣр, о Воскресеніи Мертвых, если и самый дар воскрешать могги ничего не пользует бездѣльной Душѣ, ни воскрешающей, ни воскрешаемой. От таких-то Любопытников породились расколы, суевѣрія и прочія язвы, которыми вся Европа беспокоится. Важнѣйшее дѣло Божіе есть одну безпутную Душу оживотворить Духом своих заповѣдей, нежели из небытія произвестъ новый Земной Шар, населенный Беззаконниками.

Не тот вѣрен Государю, кто в тайности Его вникнуть старается, но кто волю Его усердно исполняет.

Вѣчная сія Премудрость Божія во всѣх вѣках и народах неумолчно продолжает рѣчь свою, и она не иное что есть, как повсемственнаго Естества Божія невидимое Лицо и живое Слово, тайно ко всѣм нам внутри гремящее⁵⁰. Но не хотим слушать Совѣтов Ея, одни за Лишеніем Слуха, а самая большая часть – по несчастному Упрямству, от худаго зависящему воспитанія.

Прислушивались неглѣбному сему Гласу премудрые Люди, называемые у Жидов Пророками, и со глубочайшим опасеніем повелѣваемое исполняли.

Она начало и конец всѣх книг Пророческих. От нея, чрез нея и для нея все в них написано.

По сей причинѣ разныя себѣ имена получила. Она называется Образ Божій, Слава, Свѣтъ, Слово, Совѣтъ, Воскресеніе, Живот, Путь, Правда, Мир, Судьба, Оправданіе, Благодать, Истина, Сила Божія, Имя Божіе, Воля Божія, Камень Вѣры, Царство Божіе и проч[ая]. А самые первѣйшіе Христіянѣ назвали Ее Христом, то есть Царем. Потому что одна она управляет к вѣчному и временному Щастію всѣ Государства, всякія Сожительства и каждаго порознь.

Да и кромѣ того, у древних Царственным называлось все, что верховным и главнѣйшим почиталось.

Провидѣлъ было Авраам Блаженнѣйшій свѣтъ Ея и, на ней увѣрившись, здѣлался со всею Фамилією справедливым, а с подданными Благополучным. Однако она и прежде Авраама всегда у своих Любителей жила. А Мойсей, с невидимаго сего Образа Божія будто план сняв, начертил его просто и грубо Самонужнѣйшими Линіями и, по нему основав⁵¹ Жидовское общество, здѣлал оное благополучным же и побѣдительным⁵². Он тогдашнему написал было его на каменных досках и так здѣлал, что невидимая Премудрость Божія, будто видимый и тлѣнный человекъ, чувственнымъ Голосом ко всѣмъ нам рѣчь свою имѣет⁵³.

Сія рѣчь, понеже от него раздѣлена на десять разсужденій, или пунктов, потому названа десятословіемъ.

ГЛАВА 5.

О Десятословіи⁵⁴

I.

“Аз есмь Господь Бог твой... да не будутъ тебѣ бози иніи”⁵⁵, и прочая.

Яснѣе сказать так:

Я Глава твоего Благополучія и Свѣтъ разума! Берегись, чтоб ты не основал житія твоего на иныхъ Совѣтахъ, искусствахъ и вымыслахъ, хотя б они из Ангельскихъ умовъ родились. Положись на меня слѣпо. Если ж, мене минувъ, заложиши вѣкъ твой на иной премудрости, то она тебѣ будетъ и богомъ, но не истиннымъ, а посему и Щастіе твое подобно будетъ воровской монетѣ.

II.

“Не сотвори себѣ куміра”⁵⁶, и проч[ая].

А какъ на подлыхъ камняхъ, такъ еще больше не велю тебѣ строится на видимостяхъ. Всяка видимость есть плоть, а всяка плоть есть пѣсокъ, хотя б она в поднебесной родилась. Все то идолъ, что видимое.

III.

“Не пріемли имени”⁵⁷, и проч[ая].

Смотри ж, во-первыхъ, не вступи в ровъ безумія⁵⁸, будто в свѣтѣ ничего нѣтъ, кромѣ видимостей, и будто имя сіе БОГъ пустое есть. В сей-то безднѣ живутъ

клятвы ложныя, лицемѣрія, обманы, лукавства, измѣны и всѣ тайных и явных Мерзостей Страшилища. А вмѣсто того, напиши на Сердцѣ, что вездѣ всегда присудствует тайный Суд Божій, готов на всяком мѣстѣ невидимо жечь и сѣчь невидимую твою часть, не косня ни точки, за всѣ дѣла, слова и мысли, в которых мене нѣтъ.

IV.

“Помни день субботный”⁵⁹, и протч[ая].

Сіе ты повсюду и внутрь тебе кроющееся величество Божіе с вѣрою и страхом в день воскресный прославлять не забывай, а поклоняйся не пустыми только церемоніями, но самым дѣлом сердечно Ему подражая. Его дѣло и вся забава в том, чтоб всеминутно промыслять о пользѣ всякой Твари. И от тебе больше ничего не требует, кромѣ Чистосердечнаго Милосердія к ближним твоим.

А сіе весьма легко. Вѣрь только, что сам себѣ десятью пользуеш в самое то время, как пользуеш других, и напротив того.

V.

“Чти Отца твоего”⁶⁰, и протч[ая]...

Прежде всѣх Отца и Мать почитай и служи им. Они суть видимые портреты того невидимаго Существа, которое тебе столько одождает.

А вот кто Отец твой и Мать: будь, во-первых, вѣрен и усерден Государю, послушен Градоначальнику, учтив к священнику, покорный родителям, благодарен Учителям⁶¹ твоим и Благодарителям. Вот истинный путь к твоему вѣчному и временному Благоденствію и к утвержденію твоей фамиліи. Что же касается до протчїих общества частей, берегись слѣдующаго:

VI.

“Не убій”⁶²

VII.

“Не прелюбодѣйствуй”⁶³

VIII.

“Не воруй”⁶⁴

IX.

“Не свидѣтельствуй ложно, или не клеветчи”⁶⁵

Осуждаем виннаго, а клеветцем невиннаго. Сія есть страшнѣйшая злоба, и клеветник Еллински: дѣвол⁶⁶.

Х.

“Не пожелай...”⁶⁷

Но понеже злое намѣреніе съменем есть злых дѣл, которым числа нѣтъ, а сердце рабское неисчерпаемымъ есть источникомъ худыхъ намѣреній, для того по вѣкъ твой нельзя быть тебѣ честнымъ, если не попустиши, дабы вновь Бог переродил Сердце твое. Посвяти ж оно нелицемѣрнѣй Любви⁶⁸. В то время вдруг бездна в тебѣ беззаконій заключится... Бог, Божіе Слово, к Его Слово Любовь – все то одно.

Сим троеличнымъ огнемъ Ражженное Сердце никогда не согрѣшает, потому что злыхъ сѣмен, или Намѣреній, имѣть не может.

ГЛАВА 6.

О Истиннѣй Вѣрѣ

Если б Человѣкъ могъ скоро понять неоцѣненную великаго сего Совѣта Божія цѣну, могъ бы его вдругъ принять и любить.

Но понеже тѣлесное, грубое разсужденіе сему препятствует, для того нужна ему вѣра⁶⁹. Она закрытое всѣмъ совѣтомъ блаженство, будто издали в зрительную просматривает Трубку, с которою и представляется⁷⁰.

При ней необходимо должна быть Надежда. Она слѣпо и насильно удерживает Сердце человѣческое при Единороднѣй сей истинѣ, не попуская волноватись подлыми постороннихъ мнѣній вѣтрами. По сей причинѣ представляется в видѣ Женщины, держащія якорь⁷¹.

Сія добродѣтель Сердце человѣческое, будто надежный вѣтеръ корабль, приводит наконецъ в гавань Любви и ей поручает.

В то время, по открытіи глаз, тайно кричитъ в душѣ Духъ Святой слѣдующее:

“Правда твоя правда во вѣкъ,
И законъ твой истина”⁷².

ГЛАВА 7-я.

Благочестіе и церемонія – разнь

Вся десятословія Сила вмѣщается в одномъ семъ имени Любовь.

Она есть вѣчнымъ Союзомъ между Богомъ и человѣкомъ, она огонь есть невидимый, которымъ Сердце разпалается к Божію Слово, или волю. А посему и сама она есть Бог⁷³.

Сія Божественная Любовь имѣетъ на себѣ внѣшніе виды, или значки; они-то называются: церемонія, обрядъ, или образъ благочестія. И такъ церемонія возлѣ благочестія есть то, что возлѣ плодовъ листъ, что на зернахъ шелуха, что при доброжелательствѣ комплементы. Естли ж сія маска лишена своей силы, в то время остается одна лицемѣрная обманчивость, а человѣкъ – Гробомъ разкрашеннымъ⁷⁴.

Все же то церемонія, что можетъ исправлять самый несчастный бездѣльникъ.

ГЛАВА 8.

Закон Божій и преданіе – разнь

Закон Божій пребывает во вѣки⁷⁵, а человекскія преданія не вездѣ и не всегда.

Закон Божій есть Райское древо, а преданіе – тѣнь⁷⁶.

Закон Божій есть плод жизни⁷⁷, а преданіе – листвіе. Закон Божій есть Божіе в человекѣ Сердце, а преданіе есть смоковный лист, часто покрывающій ехидну⁷⁸. Дверь храма Божія есть закон Божій, а преданіе есть придѣланный к храму притвор. Сколько преддверіе от алтаря, а хвост от головы, столь далече отстоит преданіе⁷⁹.

У нас почти вездѣ несравненную сію равность сравнивают, забыв закон Божій и смѣшав с Грязью человекскою воедино, даже до того, что человекскія враки выше возносят и, на оныя уповая, о любви не подумают, да исполнится сіе: “Лицемѣры! За преданія ваша разористе закон”⁸⁰. Все же то есть преданіе, что не Божій закон.

ГЛАВА 9-я.

О Страстях, или Грѣхах

Страсть есть Моровой в Душѣ воздух. Она есть безпутное желаніе видимостей, а называется нечистый, или мучительный, дух. Главнѣйшая всѣх есть зависть, мать протчих страстей и беззаконій. Она есть Главным Центром оныя пропасти, гдѣ душа мучится.

Ничто ее не красит и не пользует. Не мил ей свѣт, не люба благочинность, а вред столь сладок, что сама себе десятью снѣдает.

Жалом адскаго сего дракона есть весь род Грѣхов. А вот фамиліа его: ненависть, памятозлюбіе, гордость, леть, несытость, скука, раскаяніе, тоска, кручина и прочая⁸¹. Неусыпаемый в Душѣ червь.

ГЛАВА 10.

О Любви, или Чистосердечіи

Противится сей Безднѣ чистосердечіе. Оно есть спокойное в Душѣ дыханіе и вѣяніе Святаго Духа.

Оно подобно прекрасному Саду, тихих вѣтров, сладкодышущих цвѣтов и утѣхи исполненному, в котором процвѣтает древо нетлѣнных Жизни.

А вот плоды его:

доброжелательство, незлобіе, склонность, кротость, нелицемѣріе, благонадежность, безопасность, удовольствіе, кураж⁸² и протчія неотъемлемыя забавы.

Кто такую Душу имѣет, мир на нем и милость⁸³, и веселіе вѣчное над головою сего истиннаго Христіанина⁸⁴.

Аминь.

Цей трактат є конспектом катехитичного курсу, що його Сковорода читав у “додаткових класах” Харківського колегіуму, які були відкриті 2 лютого 1768 р. Наказ про призначення Сковороди на посаду викладача катехізису було підписано 8 липня цього ж року. Отже, твір міг бути написаний у другій половині 1768 р. Щоправда, під списком стоїть дата 1766. Цю ж таки дату наводить і Михайло Ковалинський. На цій підставі Анастасія Ніженець припускала, що Сковорода написав трактат 1766 р. (наказ сенату про організацію “додаткових класів” з’явився ще 1765 р., і вже тоді харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін міг запропонувати Сковороді обійняти посаду викладача катехізису [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 118]). Значно пізніше, а власне, 1780 р., Сковорода дописав до цього трактату вступ. «Начальная дверь ко християнскому добронравію» складається з десяти невеличких глав, в яких коротко з’ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковороди відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів [про жанр катехізму в українській літературі див., зокрема: Пилипович Д. Катихісис еп. Інокентія Винницького в богословському контексті епохи // Винницький І. Катихісис, або бароковий душпастирський сад. – Перемишль, 2007. – С. 25–111]. Зрештою, згідно з інструкцією білгородського та обоянського єпископа Самійла Миславського від 1769 р. [див.: Лебедев А. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харьковском университете // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 79], курс катехізису в Харківському колегіумі почали читати за підручником Платона Льовшина [див.: Платон, ієром. Православное учение, или сокращенная християнская богословия. – Київ, 1791], – автора, який на ту пору втішався славою “нового Феофана [Прокоповича]”. Автограф до нашого часу не дійшов. Найкращий список, зроблений наприкінці XVIII ст. (десь після 1788 р.), зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 3–19). Трактат був уперше опублікований у журналі «Сионский вестник» (1806. – Ч. 3. – Авт. – С. 156–179). Подаємо за списком відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

¹ “Дверь” (лат. *janua*) в сенсі “вступ, упродів” – досить поширена в старовину назва творів. Пор., наприклад: «Відчинені двері мов» («*Janua linguarum reserata*»), «Відчинені двері речей» («*Janua rerum reserata*») Яна Амоса Коменського; цю назву вживав і Ляйбніц [див.: Чижевський Д. Коменський і західна філософія // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 3. – С. 149]. А слово *добронравіє* в Сковороди відповідає гр. *αρετή* й лат. *virtus*. Принаймні у своєму перекладі Цицеронового трактату «*De senectute*» Сковорода передає саме цим словом латинське *virtus* – ‘доблесть, гідність, талант, дар, цнота, моральна досконалість’.

² Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³ Щастя – центральне поняття етики євдемоністського типу, чийі прибічники, зокрема й Сковорода, вважали досягнення щастя мотивом та метою всіх людських прагнень.

⁴ Парافраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *цѣтвіє бжїє внѣтрѣ вѣсь єсть.*

⁵ У Біблії є фраза *вѣ законѣ вышнѣмъ* (Книга Ісуса, сина Сирахового 9: 20; 39: 1).

⁶ Соломон – син Давида й Вірсавії, цар Ізраїля, автор Пісні над піснями, Книги Притч та Книги Екклесіястової – жив бл. 1033–975 рр. до н. е.

⁷ Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: Чтѡ во мнѣ ѣсть на нѣсѣ; ѡ ѡ тебе что восхотѣхъ на землѣ;

⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: ѣдино же ѣсть на потребѣ. Згадаймо також емблематичний образ «Купидон летит с похищенным сердцем» (підпис: “Единое мнѣ довлѣет. Unum mihi sufficit”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 174–175].

¹⁰ Фразу трѣдѣ ѡ волѣзнь взято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.

¹¹ Фразу прѣхъ плѡтн взято з Книги Псалмів 77 (78): 27.

¹² Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

¹³ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: ѣдино же ѣсть на потребѣ.

¹⁴ Очевидно, Скворода має на думці слова: не дмѣе еси ѡ црѣвлѣ бжїѡ (Євангелія від св. Марка 12: 34).

¹⁵ Можливо, Скворода має на думці слова: блїзъ ѣсть црѣвїе бжїе (Євангелія від св. Луки 12: 31).

¹⁶ Пор., наприклад: “...Давно вже в мудреців виникло питання, де та в чому мало б полягати найвище добро (summmum bonum), на якому могли б зупинитись людські прагнення, тобто, досягти якого, людина могла й повинна була б заспокоїти власну думку, не мавши вже більше до чого прагнути... І з’ясувалось, що майже всі люди, відмовившись від самих себе, шукають, чим би його заспокоїти та втішити свою думку у світі та в його речах: один убачає це в багатстві та статках, другий – у розкоші й насолодах, третій – у славі та пошані, четвертий – у мудрості та знанні, п’ятий – у веселому товаристві тощо; і ось, як наслідок, усі гасають за зовнішніми предметами, шукаючи в них добра для себе” [Коменский Я. А. Лабиринт света и рай сердца // Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15].

¹⁷ Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб, делящий с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» (підпис: “Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Vona spes”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

¹⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 8: 9. Пор.: ѡ не ѡбръѣтши голѣбница покѡла ногѡма своѡма, возвратѣса къ немѣ въ ковчегъ.

¹⁹ Книга пророка Ісаї 58: 12.

²⁰ Книга Псалмів 116 (117): 2.

²¹ Книга Псалмів 118 (119): 89.

²² Книга Псалмів 39 (40): 9.

²³ Євангелія від св. Івана 1: 14.

²⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посреѣдѣ же всѣхъ стоѣтъ, егѡже въ не вѣстѣ.

²⁵ Ідеться про νοῦς, чи λόγος (Розум), – одне з основних понять грецької філософії, яке відіграло особливо важливу роль у філософії Платона, Арістотеля й неоплатоніків. Діоген Лаертцій свідчив (II, 6), що першим “поставив Розум вище за матерію” Анаксагор [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 105]. Свого часу Тертуліан коментував це Боже ім’я в поганській філософії так: “Ваші мудреці свідчать, що Творець Усесвіту є λόγος, тобто слово й розум. Адже й Зенон визначив, що λόγος є той чинник, котрий утворив та облаштував геть усе. Цей-таки λόγος називається і долею, і Богом, і Юпітеровим духом, і необхідністю всіх речей. Усе це Клеанф розуміє під ім’ям духа, котрий проймає Всесвіт” [Квинта Септимія Флорента

Тертуліана захищені проти язичників. – Москва, 1802. – С. 101–102]. Окреслення Бога як Розуму було звичним і для християнської, зокрема й української, традиції. Див., наприклад: Бог – “безначалный и неизмѣнный ум” [Вънец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 11]. І все ж таки це Боже ім’я асоціювалося найперше з поганською філософією. Це годен засвідчити, наприклад, словник Памви Беринди, де слово *Бог* тлумачиться так: “Бог ест, по любомудрцех внѣшних, Ум” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 363].

²⁶ Слово *невеществен* Сковорода в одному з листів виводив із гр. *ἄυλος*. Безпосереднім його джерелом могли бути й молитовні тексти. Пор., наприклад: “Ангелскія чины невещественных сил” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 327 (третья пагін.); “Ум сый безстрастен и невеществен” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 10].

²⁷ Isten (угор.).

²⁸ Першим значенням слова *вещество* є “матерѣа” [див.: Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 21].

²⁹ Усеосяжність віри в Бога була одним з основних аргументів на користь Божого існування. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (CXVII, 6): “...існування богів доводимо ще й тим, що уявлення про них закладене в усіх людей: нема такого народу, який опинився б аж так далеко поза межами будь-яких законів та звичаїв, що не вірив би в тих чи інших богів” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 452]. Цим аргументом послуговувалися й старі українські богослови. Зокрема, Феофан Прокопович писав так: “...Мудрецы, то есть безбожники и славным из греческа именем называеміи аеисты, имѣют вид премудрости, понеже бо не было никогда и нынѣ нѣт такового народа, хотя бы и грубаго и малаго, который бы не исповѣдал быти нѣкоего божества (что самое имѣем в доказательство, яко есть Бог)” [Прокопович Ф. Слово в день святых апостол Петра и Павла // Феофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. II. – С. 242].

³⁰ Уподобнення світу машині за часів Сковорода було загальником. Пор., наприклад: “Не варто дивуватися тому, що я порівнюю світ з годинниковим механізмом чи машиною, адже світ також є машиною. Це неважко довести. Машина є складена річ, чий рух заснований на способі поєднання [її частин]. Так само і світ є складеною річчю, чий зміни засновані на способі поєднання його частин. А тому світ – це машина” [Разумные мысли о Боге, мире и душе человека, а также о всех вещах вообще, сообщенные любителям истины Христианом Вольфом // Христиан Вольф и философия в России. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 281–282].

³¹ Див. прим. 158 до циклу «Сад божественных пѣсней» та прим. 40 до діалогу «Потоп зміин».

³² Лат. *proportio* (‘співвідносність, сумірність’) – слово, яке в кириличній транслітерації досить часто використовували старі українські письменники. Наприклад, Софроній Почаский писав: “Пропорції досвѣдиши межі поровнанем / Дня з ночью, а правдивым свят отправоанем” [Почаский С. Евѡаѡіѡтїѡѡв, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // Тимов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296]. У власне богословських роздумах це слово набувало й трохи інакшого смислового відтінку. Скажімо, Іоанікій Галятовський писав: “...межі натурами, которыи з собою ся зедночают, мает быти *пропорціо*, подобенство”. Так,

пропорція (подобенство) між Богом та людиною – це не що інше, як розум і воля [Галатовський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 100–100 (зв.)].

³³ Пор., наприклад, «Застільні беседи» Плутарха, де в кн. 8 (II, 718в–720с) докладно розглянуто питання про те, “що саме має на думці Платон, стверджуючи, що Бог завжди залишається геометром” [Плутарх. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 138].

³⁴ У Біблії – скъдѣльникъ (пор.: Книга пророка Ісаї 45: 9; Книга пророка Єремії 18: 5). Образ Бога–“гончаря” характерний для християнської традиції, починаючи з найдавніших часів. Досить пригадати хоч би Друге послання до коринтян св. Климента Римського (розд. VIII) [див.: Святого Климента епископа римского к коринфянам послание II // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 89; про це: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 620–622]. У старій українській традиції також було заведено називати Бога-Творця “гончарем”, як-от у Климентія Зиновієва: “Первый на свѣтъ гончар, ремесник, труждател: / сам Господь Бог, Адама и Еввы создател” [Климентій Зиновієв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 131].

³⁵ Модель (від лат. *modulus*) – ‘міра, такт, ритм, лад, масштаб сумірності’.

³⁶ Сквородинські уявлення про досконалий суспільний лад можна трактувати як поєднання Платонової моделі ідеальної республіки з наукою про Церкву як містичне Христове тіло. Вони істотно відрізняються від багатьох аналогічних побудов, скажімо, від схеми соціуму Еразма Роттердамського. По-перше, правлячи, так само, як і Еразм, про три головні види “сродності” (хліборобську, вояцьку та філософську), Скворода наполегливо підкреслює думку про існування “сродності” для кожної окремої людини. По-друге, характерні для Еразмової моделі принципи ієрархічності та соціальної динаміки в Сквороди софійно знівельовані, оскільки реальна соціальна стратифікація поступається тут місцем стратифікації “внутрішній”: кожна людина, яка віднайшла свою “сродність”, без жодних опосередкувань ієрархічно владнаними суспільними стратами прилучається до Софії, тобто до Невидимої Церкви.

³⁷ На думку старих українських богословів, “душа чловѣча словесная ест дух безсмертный от Бога созданный и в тѣло чловѣчее посылаемый бывает, и како не от сѣмени чловѣческаго родится, ниже от четырех стіхий составляется, и изшедши от тѣла не умирает” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 135–136]. При тому, даруючи людині душу, Господь одразу ж наділяє її певним характером, що є “вещь невидимая, влѣянная в душу от Бога и из нея на вѣки не змазанная” [Поученіє о святих тайнах. – Унів, 1745. – Арк. 2 (зв.)].

³⁸ Говорячи про людину як про “звѣрка”, гідного жити спільно з іншими людьми, Скворода, очевидно, має на думці тезу “батька” політичної науки Арістотеля, згідно з якою “людина є від природи [істотою] політичною” (Нікомахова етика 11097b11) [Аристотель. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 63]. Ця теза була добре відома філософам старої України: досить пригадати хоч би трактат Стефана Калиновського «Десять книг Арістотеля до Нікомаха, тобто Етика» [див.: Калиновский С. Десять книг Арістотеля к Нікомаху, то єсть Етика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 59].

³⁹ Про це Скворода докладніше говорив у своїй 22-ій байці «Навоз и Алмаз». А саме слово *темно* є транслітерацією італ. *tempo* або нім. *das Tempo*. На Галичині воно вживалося ще й донедавна [див.: Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів, 1924. – С. 401].

⁴⁰ Сковорода говорить тут про Церкву як містичне Христове тіло. Загалом беручи, старе українське богослів'я виходило з того, що Церква – це спільнота тих, хто а) визнає Христову віру; б) бере участь у сакраментях та в) підлягає оруді належних старших [див.: *Dubowicz J. Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 8*]. У межах цієї спільноти кожна людина виконує роль, покладену на неї Богом. Як писав, наприклад, Клирик Острозький: “Маєт Церков Божая пастыров, маєт ловцов, маєт перегринов, маєт первохудожников, маєт будовничих, маєт земледѣлцов, маєт страдалцов, маєт рыцеров. Тыє всѣ одним духом и в едно тѣло покрещены, и не может око руцѣ мовити, не потребна ты, анѣ голова нозѣ мовити, ничого по тобѣ...” [Незвісний твір Клирика Острозького // Памятки українсько-руської мови та літератури. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Вид. К. Студинський. – Львів, 1906. – С. 201–202].

⁴¹ Пор.: “З маленької іскри великий вогонь буває” [*Номис, № 3844*]; “З малої іскри великий огонь” [*Франко, № 14051*]. Це – один із прикладів, за допомогою яких старі філософи розглядали питання про природу субстанційних форм та спосіб їхнього поєднання з матерією: “...Яким чином досі ховалася в єдиній іскрі та велетенська пожежа, що знищує велике місто? Ти скажеш, що [перша] іскра вивела з себе іншу іскру, а та [знову] іншу, а та – ще іншу й так до нескінченності. Отже, всі вони були [сховані] в першій. Бо коли, наприклад, третя [іскра] була в другій, а друга – в першій, то й третя, і друга були в першій. Проте хто, коли він не божевільний, скаже, що пожежа [цілого міста] була раніше в одній маленькій іскорці?” [*Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 139*].

⁴² Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

⁴³ Пор., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», який має назву «Голуб, летящий с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» і такий підпис: “Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Вона spes” [*Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95*].

⁴⁴ Про братів-близнят, синів Ісаака й Ревеки, Ісава та Якова (званого також Ізраїлем) ідеться в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 25: 27–50; Саул – перший цар Ізраїля (див.: Перша книга царств 9–31); Давид – цар Ізраїля після Саула, котрий правив понад 40 років (див.: Друга книга царств 5, наст.).

⁴⁵ Сковорода ототожнює Премудрість із Христом, можливо, розглядаючи Христове тіло, услід за «Строматами» Климента Олександрійського, як *вбрання Логоса*. Так чи ні, філософія Сковороди – *логосична* за власним еством. Це питання вперше докладно розглянув Володимир Ерн у книзі «Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение» (Москва, 1912), протиставляючи сквородинський *Логос*, як річ питома метафізичну й божественну, прикметному для новочасної західної філософії *раціо*, як прояву суто людського.

⁴⁶ Парафраза молитви: “Славим тя, без отца из матере и без матере из отца сущаго” [*Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43 (друга пагін.)*].

⁴⁷ Сковорода проводить тут межу між вірою та розумом приблизно так само, як це робили й інші старі українські письменники та богослови, наприклад, Симеон Полоцький, котрий писав: “...Величайшее есть заблужденія начало, еже хотѣти божественная и весма ум челоувѣческой превосходящая мѣрою челоувѣческаго разума мѣрити” [*Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225–225 (зв.); пор.: Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 28–29 (друга пагін.); Слово к народу каволічскому. – Почаїв, 1765. – Арк. 2 (зв.)*]. Зрештою, це дуже

стара ідея. Наприклад, Плутарх у трактаті «Про цікавість», який Сковорода, найімовірно, знав, писав так: «...Цікавість – це пристрасть до пізнання прикритого й таємного... Адже й Едіпа цікавість кинула в щонайбільше нещастя» [Плутарх. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 484, 490].

⁴⁸ Сковорода називає споглядальну віру “неістинною” з огляду на те, що, як учили вслід за Аристотелем схоласти, “спекулятивне пізнання... не є рушієм волі...” [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 132].

⁴⁹ “Театр” належав до кола найпопулярніших барокових образів. Наприклад, у «Передвіснику всезагальної мудрості» Яна Амоса Коменського сказано: “Усі ми, послані у світ, посідаємо місце в загальному театрі Божої мудрості; нам же, християнам, окрім цього, по праву світить ще й світло божественного одкровення” [Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 153]. Українські письменники XVII–XVIII ст. могли говорити про трагедіальну сцену Христових страстей, про всевітнє “позорище” Страшного Суду, про Діву Марію як про незрівнянну “Акторку” тощо. Однак найчастіше “театральна” метафора окреслювала тут марність та ілюзорність земного життя людини. Тим часом Сковорода вдавався до метафори *theatrum mundi* найперше тоді, коли йшлося про Божий промисел. Як свідчив Михайло Ковалинський, одного разу філософ казав так: “Свѣтъ подобен театру: чтоб представить на театрѣ игру с успѣхом и похвалою, то берут роли по способностям. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго разсуждал о сем и по многом испытаніи себя увидѣл, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ самаго низкаго, простаго, безпечнаго, уединеннаго: я сію ролю выбрал, взял и доволен”. Сковородинський заклик “не заирати за хребет театру” є спробою звільнити місце для віри, коли справа торкається речей, які не перебувають у компетенції людського розуму. Досить порівняти цю думку Сковороди, приміром, з такими розважаннями: Східна Церква “в таємницях, вимові і розумові людському не подлежах, выдворными дискурсами се не бадает. Вѣрит, а не испытует непостижимаго; вѣрит, а не измѣрает неизмѣренного. Вѣрит, иж превѣчный Сын и превѣчный Дух оба сут превѣчнаго и единосущнаго Отца: Сын превѣчным рожденіем, а Дух превѣчным исхожденіем, а яким способом, довѣдоватися и шперати в том не кажет. Вѣрит, иж тот же едиnorodный Сын, от превѣчнаго Отца предвѣки рожденный без матери, напоследок родился под лѣты от святое Богородицы и Приснодѣвицы Маріи, а яким способом, не испытует. Вѣдает, иж в особѣ хлѣба правдивое Его Тѣло, а в особѣ вина правдивая Его Кровь вѣрным дается, а яким способом, не бадается” [Карпович Л. Казанье на Преображение Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа // Левичун Л. В. Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 170 (додатки)]; або: “Вѣтя многовѣщанья, яко рыбы безгласныя, аще и много глаголют о тебѣ, Пресвятая Троице, но не могут разумѣти, како естеством един сый Бог в тріех же лицах, вѣруем точю и исповѣдуем. Какоже? Не испытуем” [Вѣнец в честь тревънчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 23 (зв.)].

⁵⁰ Про внутрішнє слово Божої Премудрості див. славетну розмову Августина зі своєю матір’ю Монікою в Остії (Сповідь, 9. X. 25).

⁵¹ У списку явно помилково: *основывав*.

⁵² Тут Мойсей постає передовсім як законодавець на взір Лікурга, Солона чи Нуми Помпілія. Таким його зображував, скажімо, Йосиф Флавій [див.: *Аверинцев С. Мойсей // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов;*

науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 160]. Зрештою, і в церковній традиції одним із Мойсеєвих окреслень є “законоположник” [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 259 (друга пагін.)].

⁵³ Ідеться про скрижалі, на яких Мойсей записав десять Божих заповідей (див.: *Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 1–17*).

⁵⁴ У групуванні тез декалогу Скворода йде за традицією, яка бере свій початок від Філона Олександрійського та більшості східних отців. Ця традиція була закріплена в православної Церкві, а в XVI ст. прийнята реформатськими теологами (на противагу традиції, що бере початок від Оригена та Августина й закріплена католицькою та євангелічно-авгсбурзькою Церквами) [див.: *Корзо М. А. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*. – Москва, 2007. – С. 11].

⁵⁵ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 2–3.

⁵⁶ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 4.

⁵⁷ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 7. Пор.: **Не вѡзієши ѡмєне гдѡ бѡга твоегѡ всѡ.**

⁵⁸ Образ “рову” був дуже поширений в українській літературі старої доби. Наприклад, у Тлумачному Псалтиреві сказано: “Ров, грѣх, от него же яма адскія пропасти готовится, иже грѣх содѣвает, той себѣ яму вѣчныя муки копаєт” [Псалтырь с толкованієм. – Київ, 1755. – Арк. 4 (зв.)]. Наші письменники говорили про “ров страстей” [Завѣт духовный в іеросхимонасах Θεодосія... // Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Изд. А. П. Петрушевич. – Львов, 1868. – С. 65], “ров геенскій” [Транквилион-Ставровецкий К. Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 12 (зв.), 20, 21, 23], “адскій ров” [Максимович І. Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 11 (зв.)], “ров погибельный” [Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 44 (зв.), 102 (зв.)], “грѣхов печальный ров” [Козачинський М. Філософія Аристотелева. – Львів, 1745. – Арк. 30] тощо.

⁵⁹ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 8.

⁶⁰ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 12. Пор. народну приказку: “Шануй батька й Бога” [Франко, № 27872].

⁶¹ Пор.: “Шануй учителя паче родителя” [Номис, № 6101].

⁶² Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 13. В одній старій українській учительній Євангелії п’ята Божа заповідь подана в такій формі: “‘Не бій нѣкого’ нѣ оружієм, нѣ языком своим” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьёй Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 219].

⁶³ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 14. Пор.: **Не прєлюбѡ сотвори.**

⁶⁴ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 15. Пор.: **Не ѡукради.**

⁶⁵ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 16. Пор.: **Не послѣшєствѡи на дрѡга своего свидѣтельства лѡжна.**

⁶⁶ Гр. *διάβολος* означає “наклепник”. Як писав свого часу Євсевій Памфіл (Церковна історія, V, 21, 2), диявол є наклепником не тільки за ім’ям, але також за власним єством [Євсевій Памфіл. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 222].

⁶⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 17.

⁶⁸ Скворода має на думці слова: **Любѡи нелицємѣрна** (Послання св. ап. Павла до римлян 12: 9).

⁶⁹ Пор. із думкою Стефана Яворського: “Скудная велми / умов наших мѣра, / аще не тую наворачает вѣра. / Око не видит, / ниже ум вмѣщает, / яже єдина вѣра постигает. /

Крилами глагол Божій перната / проходит чувствам не входная врата” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 423].

⁷⁰ Пор. з окресленням ества *віри*, що його подає Дмитро Туптало: “Вѣра есть уповаемых извѣщеніе, вещей обличеніе невидимых, или вѣра есть не что иное, развѣ токмо вѣровать, чего не видим” [Туптало Д. Зерцало православнаго исповѣданія // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 1]. Або: “Вѣра есть то, чесога очи твои плотскіи не видят, ни руцѣ твои осязают, сердце же твоє, ум твой несумненно в себѣ утверждает, яко тако есть, а не инако: то вѣра” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 13]. Як бачимо, у своїх міркуваннях Туптало спирався передовсім на слова св. ап. Павла: *Єсть же вѣра, оуповѣемыхъ извѣщеніе, вещей обличеніе невидимыхъ* (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 1).

⁷¹ Як ір в емблематиці означав “доброму надію”. Див., наприклад, 480-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Жена на раменах носящая якорь» та підпис: “Надежда безсмертная. Spes mea est immortalis” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 120–121].

⁷² Книга Псалмів 118 (119): 142.

⁷³ Сковорода має на думці слова: *бѣъ любви єсть* (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16).

⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *Горѣ вѣми, книжницы и фарисѣе, лицеѣри, ѣкв подобитесѣ гровѣми повѣплеными, ѣже внѣздѣ оубо ѣвляютсѣ красны, внѣтрѣздѣ же полни сѣтъ костей мѣртвыхъ и всѣкъ нечистотѣ* (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

⁷⁵ Сковорода має на думці біблійні слова на взір: *гѣбѣ же бѣа нашегѣ превывѣетъ во вѣки* (Книга пророка Ісаї 40: 8), або: *їстина гѣна превывѣетъ во вѣкѣ* (Книга Псалмів 116 (117): 2).

⁷⁶ Пор. із застереженням Еразма Роттердамського: “...Не змішуй небесну Христову філософію з людськими настановами... Якщо хто-небудь уважно розгляне життя та правила Бенедикта, Франциска, Августина, то помітить, що... вони дуже переймалися тим, щоб – як це часто буває – людським настановам, котрі походять від людей, не надавали більшого значення, ніж Євангелії” [Еразм Роттердамский. Послание к Паулю Вольцу // *Еразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 76, 86], або з думкою Яна Амоса Коменського: “...Світло богопізнання (*θεογνωσις*), отримане спочатку від Бога через Закон та вроджені поняття, перетворилося зрештою на тьм, і то не тільки в поган, але й у надрах самої Церкви, спершу іудейської, а перегадом християнської. Так сталося тому, що вони, нехтуючи джерело світла, Закон, передавали одне одному тільки відображене світло, через Переказ, а отже все далі й далі відбігали від падаючого ясного світла” [Коменский Я. А. Вселенский Совет об исправлении человеческих дел. Часть II. Панагия. Теорема XXXII // *Коменский Я. А. Сочинения*. – Москва, 1997. – С. 358].

⁷⁷ Фраза *плѣдъ животѣ* зринає в Книзі пророка Осії 10: 12.

⁷⁸ Єхидна (гр. *ἐχίδνα*) – згідно з грецькою міфологією, страшна почваря, напівжінка-напівзмія. За словником Памви Беринди, слово *єхидна* означає “ящорка” й потрактоване так: “Сей звѣр, растлѣвающ рождшую и прогριзающ чрево еѣ, сице глаголетсѣ ‘происходити на свѣт’” [Беринда П. Лексікон славенороскїи и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 403]. Єхидна входила до кола емблематичних образів. Наприклад, у збірці «*Symbola et emblemata*» є малюнок «Пресмыкающаяся Ехидна, мечем обезглавленная» з підписом: “Уповаю, доколѣ живу и дышу. Dum spiro, spero” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 4–5].

⁷⁹ У цих своїх міркуваннях Сковорода близький до науки деяких київських барокових богословів (Феофан Прокопович, Самійло Миславський, Іриней Фальківський та інші), які, наслідуючи протестантів, не визнавали церковний Переказ за джерело Об'явлення [див.: *Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 142]. Недаром, скажімо, Самійло Миславський, рекомендуючи учителям Харківського колегіуму послуговуватися у власних теологічних викладах курсом богослів'я Феофана Прокоповича, підкреслював, що “thesis или положенія, sive veritates theologicas, то есть истины богословскія [слід] основувать на Священном Писаніи, яко единственном источникѣ и началѣ священной богословіи” [*Лебедев А.* Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 60]. Тим часом православна доктрина трактує це питання інакше. Пор., наприклад: “Вопрос. Не долѣет ли вѣрити точію в Писаніи Свягом содержаемая? Отвѣт: Не долѣет; подобает бо и преданіям церковным вѣровати...” [Вънец в честь тривѣнчанному Богу, в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 107; пор.: *Винницький І.* Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 7 (зв.)].

⁸⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 6–7. Пор.: *и разорѣете заповѣдь вѣію за преданіе вѣше. Лице мѣри.*

⁸¹ У списку явно помилково: *прочіи*.

⁸² Кураж – одне з улюблених понять Сковороди. Як пояснював Жозеф де Местр: “Слово *courage* (мужність, безстрашність) утворене від *cor* та *rage*, тобто ‘жага серця’, або, краще сказати: ‘піднесення, захват серця’ (в сенсі англійського *rage*). Це слово, загалом беручи, – доволі вдалий переклад грецького *thumos*” [*Местр Ж. де.* Санкт-Петербургские вечера. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 85]. Згідно з Максом Фасмером, у Російській імперії це слово вперше з’являється у Феофана Прокоповича [див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд., стереотип. – Москва, 2004. – Т. 2. – С. 422].

⁸³ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16. Пор.: *миръ на нѣхъ и мѣть.*

⁸⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: *и веселіе вѣчное надъ главою ѣхъ.*

Наркісс
Разглагол о Том:
УЗНАЙ СЕБЕ

Пролог

Сей есть Сын мой первородный. Рождён в седмом Десяткѣ Вѣка сего. Наркісс нарицаётся нѣкїй Цвѣт и нѣкїй Юноша. Наркісс Юноша, в Зерцалѣ прозрачных Вод, при Источникѣ, взирающій сам на Себе и влюбившія смѣртно в самага себе, есть предрѣвняя Притча из обветшалыя Богословія Египетскія, яже есть Матер Еврейскія. Наркісов Образ благовѣстит сіе: “Узнай себе!”¹ Бүдѣто бы сказал: Хощеши ли быть Доволен собою? и влюбиться в самага себе? Узнай же себе. Испытай себе крѣпко...² Право! Како бо можно влюбиться в Невѣдомое? Не горит Сѣно, не касаясь Огня. Не любит Сѣрдце, не видя Красоты. Видно, что Любѣв есть Софіина Дщерь³. Гдѣ Мүдрость узрѣла, там Любѣв сгорѣла. Войстину блаженна есть Самолюбность! аще есть Свята; Ей святà! аще истинная; Ей Глаголю Истинная! аще обрѣла и узрѣла Едину Оную Красоту и Истину:

“Посредѣ вас стоит: Егѣже не вѣсте”⁴.

Блажен Муж! иже обрѣте в Домѣ своем Источник Утѣшенія, и не гонит Вѣтры со Исавом, ловителствуя по Пустым Околицам. Дщерь Саулова Мелхѣла, из Отчаго Дѣому, сквозь Окно, разсыпáющая по Улицам Вѣоры своя, есть Мати и Царица всѣх, шатающихся по Околним Пустыням, во Слѣд безпутнаго того Волокиты, кого, как буйную Скотину, встрѣтив загонит в Дом Пастырь наш. Куда ты Бѣс женѣт?

“Возвратися в Дом твой!”⁵

Сии суть Наркіссы буйи. А мой мүдрый Наркісс амүрится Дѣома, по Соломоновой Притчѣ:

“Разумыв Праведник, себѣ Друг бүдет”⁶.

Кто, де, прозрѣл во Водах своя Тлѣни Красоту свою, тот не во Внѣшность кую-либо, ни во Тлѣни своего Вѣду, но в самага себе и в самую свою Тѣчку влюбится.

“Стѣзи твоя посредѣ тебе упокоиши”⁷.

Наркісс мой, правда что жжѣтся ражжигаясь Углем Любви⁸, ревнүя рвѣтся, мечется и мүчится, ласкосѣрдствует, печѣтся и мѣлвит⁹ всѣми Молвами, а не о Мнѣом же, ни о Пустѣом Чѣм-либо, но о себѣ, про себе и в себе. Печѣтся о Единѣом себѣ. Единѣо есть Ему на Потрѣбу¹⁰. Наконѣц, весь, аки Лед, истаяв от Самолюбнаго Плáмя, преображáется во Источник. Право! Право! Во Что Кто влюбился, в То преобразился. Всяк есть Тѣм, Чиѣ Сѣрдце в нем. Всяк есть там, гдѣ Сѣрдцем сам.

О милая моя Милосте, Наркіссе! Нынѣ из ползущаго Чѣрвища востал еси Пернатым Мотыликом. Нынѣ Се воскресл еси! Почтѣо не преобразился еси в Ручай или Потѣк? Почтѣо не в Рѣку или Мѣре? Скажи мнѣ! Отвѣщáет Наркісс:

“Не дѣйте мене¹¹. Добрѡ бо Дѣло сотвори́х. Море из Рѣк, Рѣки из Потѡков, Потѡки из Ручаев, Ручай из Пары, а Пára всегда при Источникѣ сущая Сила и Чад Его, Дух Его и Сѣрдце. Се Что люблю! Люблю Источник и Главу, Родник и Начáло, вѣчныя Струи источающее, от Пары Сѣрдца своего. Море есть Гной. Рѣки проходят. Потѡки иссыхают. Ручай ищезают. Источник вѣчно Парою дышет, оживляющею и прохлаждающею¹². Источник Един люблю и ищезаю. Прѡтчее Все для мене Стечь, Сѣчь, Подно́жје, Сѣнь, хвост...” О Сѣрдце Морское! Чистая Бѣдно! Источниче святы! Тебе Единого люблю. Ищезаю в тебе и преображаюся... Слышите ли? Се Что воспѣвает Орлий Птенец, Орлия Матери Оева́дскія Премудрости¹³!

Лицемѣры и Суевѣры, слыша Ся, соблазняются и хулят. Во Источник преобразитися? Како могут Ся быти? Не ропщите!¹⁴ Вельми Легко Вѣрующему. Яснѣ скажу, Узнавшему в себѣ Красоту оную: “Пára бо есть Силы Божія и Излия́нне Вседержителя Славы чистое”¹⁵.

Лучше, де, было Ему преобразитися во Злато или во драгоценный Камень¹⁶, или... Постойте! Он самое лучшее нашёл. Он преобразуется во Владыку всѣх Тварей, в Солнце. Ба! Развѣ Солнце и Источник есть То же? Ей! Солнце есть Источник Свѣта. Источник Водный источает Струи Вод, напаяя, прохлаждая, омывая Грязь. Огненный же Источник источает Лучи Свѣта, просвѣщая, согревая, омывая Мрак. Источник Водный водному Моря Начáло. Солнце есть Глава Огненному Моря. Но како, де, могут ся быти, дабы Человѣк преобразился в Солнце? Аще сие не возможно, како ўбо глаголет Истина: “Вы есте Свѣт Мыру, сесте Солнце”¹⁷? О Лицемѣры! не по Лицу судите, но по Сѣрдцу¹⁸. Ей! Солнце есть Источником. Како же не и Человѣк Божий Солнцем? Солнце не по Лицу, но по Источничей Силѣ есть Источником. Тако и Человѣк Божий, источающий Животворящая Струи и Лучи Божества испущающий, есть Солнцем не по Солнечному Лицу, но по Сѣрдцу. Всяк есть тѣм, чиѣ Сѣрдце в нем. Волчье Сѣрдце есть истинный Волк, хотя Лице Человѣчье. Сѣрдце Бобрѡво есть Бобр, хотя Вид Волчий. Сѣрдце Вѣпрово есть Вепр, хотя Вид Бобрѡв. Всяк есть тѣм, Чиѣ Сѣрдце в нем. Но Лицемѣры бодут Рогáми упорно. Да будет, де, сие тако Здраво! Обаче, де, Человѣку преобразитися в Лице Солнцѡво отнюд не возможно. Лице, де, и Сѣрдце Разнь... Правѡ! правѡ судите! И я сужду: отнюд не возможно. Да и кáя Пѡлза? Вид Бобрѡв не творит Волка Бобрѡм. О глухія Лицелюбцы! внемлите Грому сему:

“Плоть Ничтоже, Дух животворит”¹⁹!

И Сего ли не вѣсте, яко Вид, Лице, Плоть, Ёдол есть То же и Ничтоже? Не вѣсте ли, яко Мыр сей есть Ёдол Пѡля Деирскаго²⁰? Солнце же Истукану сему есть Лице его и Златая Глава его, и се Суета Суёт²¹? Данийл не кланяется, а Наркисс не любит его. Мыр есть Улица Мелхѡлина²², Блудница Вавилѡнска, Бѣсновáтое Море, а Данийл и Наркисс, в горящих сих Адских Водах, узрѣли любѣзную свою Милость: кую? Росонѡсный Источник и Истое Солнце, как написано: “Дѡндеже дхнет День”²³. Сирѣчь Солнце. “Гдѣ почиваеши?”²⁴ “Яви мнѣ Зрак твой”²⁵. “О блага Мудрость есть Человѣку!”²⁶

“Паче же видящим Сѡнце”²⁷. Благодарѣніе ўбо Блаженному Богу. Сія есть неизречѣнная Его Мѣлость и Власть, сотворшая Безполѣзное невозможным, Возможное полѣзным²⁸. Нынѣ мой Наркѣсс преобразится во Истое, не в пустое Сѡнце. Вопрос от Лицебров. “Что се? Тако ли в Сѡнцѣ едином два бѣдут Сѡнца?” Отвѣт. “А гдѣ же ваши Уши тогда, когда громчайшею Трубою Небеса проповѣдают:

“В Сѡлнцѣ положи Селѣніе свое”²⁹?

Видите, что во Златой Главѣ Кумира вашего, Мѣра сего, и во Вавилонской сей Пѣщѣ³⁰ обитает и Субботствует Свѣт наш незаходимый³¹, и не ваше мрачное, но наше СѡНЦЕ прославляется слѣдующею Трубною Пѣснею:

“Источник исхождаше и напаяше Вся”³².

Но оставим, да Лицебровы мѣчутся во Огненном их своем Озерѣ. Сами же со Израилем да прѣйдем на Ону Страну Моря, по Совету Варухову: “Кто прѣйде на Ону Страну Моря и обрѣте Премѣдрость³³? Тамо Рай”. Тамо амѣрятся всѣ узнавшіи себе НАРКѢССЫ.

Се первый встрѣчает нас возлюбленный Давид, воспѣвая Пѣснь свою!

“У тебе Источник Живота. Во Свѣтѣ т[воем] узрим С[вѣт]...”³⁴

Оставайтесь, Лицебровы! с наличным вашим Сѡнцем.

Мы в дурном вашем Сѡнцѣ обрящем новое и прекрасное Оное: “Да бѣдет Свѣт!”³⁵ “Да стѣнет Сѡнце! и утвердися Сѡнце”³⁶.

Се за Стѣною и за Предѣлами вашими встрѣчает нас, Одѣйся Свѣтом вашим, яко Рицою³⁷! Се возглашает к нам! “Радуйтесь!”³⁸ “Дерзайте!”³⁹ Мир вам⁴⁰! Не бойтесь⁴¹! Аз есмь Свѣт⁴²! Аз Свѣт Сѡнцову Кумиру и его Мѣру⁴³”.

“Жаждай да грядет ко мнѣ, и да пѣет!”⁴⁴

ЧУДО,

Явленное во Водах Наркѣссу.

Скажи мнѣ, прекрасный Наркѣссе, во Водах твоих узрѣл еси Что ли? Кто ли явился тебѣ в них?

Отвѣт. На Водах моих всплыло Елиссѣйское Желѣзо⁴⁵. Узрѣл я, на Полотнѣ протекающія моя Плоти, Нерукотворенный Образ: “Иже есть Сіяніе Славы Отчія”⁴⁶. “Положи мя яко Печать на Мѣшцѣ твоѣй”⁴⁷. “Знаменася на нас Свѣт...”⁴⁸ Вижу Петра вашего Гавань: “Землю посреди Воды, Слово Божим составленну”⁴⁹. Я вижу моего Друга, Друга Исаина сего: “Царя со Славою узрите, и Очи ваши узрят Землю издалеча”⁵⁰. Волшебница Плоть моя явила мнѣ моего Самуила. Сего Единого люблю, таю, ищезаю и преображаюся. В прѣтчем, от Египетскаго взглянем на Еврейскія Наркѣссы. Вот Первый нас встрѣчает!

“Ревнѣю поревновѣх по Господѣ Бозѣ...”⁵¹

Вот вторый! “Душа моя изыде во Слово твое”⁵², то есть преобразуется. Вот еще тебѣ Наркѣссы! “Се Вся оставихом и во Слѣд тебе идѣхом”⁵³!

А Давид не истинный ли есть Наркѣсс?

“Ищезè Сёрдце мое и Плоть моя”⁵⁴. “Ищезоша О́чи мои во Спасе́ние твое”⁵⁵. “Когда прійду́ и явлю́ся Лицу́ твоemu?”⁵⁶ А се не то́чный ли На́ркисс?

“Мыр мнѣ сраспя́ся, и аз Мы́ру”⁵⁷. “Не живу́ аз, но живёт во мнѣ Христос”⁵⁸. “До́ндеже преобразитъ Тѣло Смирeнiя нашего...”⁵⁹ “Желаю разръ́шиться”⁶⁰. “Мнѣ бо жити, Христос, а умрѣти, Приобрѣтeнiе”⁶¹.

Как во Исто́чникѣ Лице́ Человѣ́чее, так во Исаиных Слова́х, бۇ́дьто Дуга́ во О́блакѣ, виден сих На́ркиссов Амۇ́р:

“Будет Бог твой с тобо́ю при́сно, и насыти́шися, я́коже желáет Душа́ твоя, и Кóсти твоя́ утучнѣ́ют и бۇ́дут, я́ко Вертогра́д напоeнный, и я́ко Исто́чник, емۇ́же не оскудѣ́ Вода́, и Кóсти твоя́ прозя́бнут, я́ко Травá, и разбо́тѣ́ют, и наслѣ́дят Рóды Рóдов, и сози́ждутся Пусты́ни твоя́ Вѣ́чными, и бۇ́дут Основáния твоя́ Вѣ́чная Рóдам Рóдов, и прозове́шися Зда́тель Огра́д, и Стéзи твоя́ посре́дѣ тебе́ упоко́иши”⁶².

РАЗГОВÓР о том:

Знай себе.

Ли́ца.

Лука́, его́ Друг⁶³ и Сосѣ́д.

*

ЛУКА́. Вчера́ обѣдали мы́ оба́ у моего́ Брата́, я и Сосѣ́д мой, нарочно́ для Воскрeснаго́ Дня́, чтобъ поговорить о чeм-ли́бо из Божieго́ Сло́ва. Столъ былъ в Саду́. Случай к Разговóру подали́ Сло́ва, написанны́и в Бесѣ́дкѣ, слѣ́дующи́и:

“Той со́трeт твою́ Гла́ву,

Ты же блюсти́ будеши́ Его́ Пяту́”⁶⁴.

Случили́ся при Обѣ́дѣ два́ Учeнны́и: Нава́л⁶⁵ и Сомна́с⁶⁶. Они́ много́ тѣ́ Сло́ва́ толóчили по прошeнiю́ Брата́ моего́. Я непо́колѣ́бимо вѣ́рю, что священ[ное] Писáние́ есть Ра́йская́ Пи́цца и Врачевство́ моихъ Мыслей. Длÿ́того окае́вал сам себе́ за то, что не могъ ника́кого́ Вку́са́ чувствовáть в тѣ́х сладчайшихъ СЛОВА́Х.

ДРУГ. Как же называе́шь сладчайшими́ СЛОВАМИ́, не чувствуя́ в нихъ ника́кого́ Вку́са́?

ЛУКА́. Так, как той, кто́ издали́ смотритъ на Ра́йски́и Цвѣ́ты. Не слышитъ ихъ Ду́ха, а то́лько вѣ́рит, что дивнымъ ка́ким-то́ ды́шут Благово́нием.

ДРУГ. Слушай, Брате́. Хотя́ бы Они́ под самы́й наш Носъ ды́шали, не́льзя́ намъ Вку́са́ чувствовáть.

ЛУКА́. Длÿ́чего? Развѣ́ у насъ Голо́вы́ и Ноздрей́ нѣ́тъ?

ДРУГ. Гла́вы́ и Ноздрей́? Зна́й, что мы́ цѣ́лаго́ Человѣ́кa лише́нны́и и должны́ сказа́ть: “ГОСПОДИ́! Человѣ́кa не́ има́м...”⁶⁷

ЛУКА́. Развѣ́ же не́ имѣ́ем? и не́ видимъ у насъ Люде́й?

ДР[УГ]. Чтo же По́льзы: имѣ́ть и не́ разумѣ́ть? Вкуша́ть и Вку́са́ не слыша́ть?.. А е́сли хоти́шь зна́ть, то зна́й, что такъ ви́дим Люде́й, как е́сли бы́ Кто́ показыва́л тебѣ́ одну́ челове́ческую́ Но́гу или́ Пяту́, закрывъ́ протче́е Тѣ́ло и Го́лову; безъ́ Оной́ же никакъ́ узна́ть Человѣ́кa не́ возможно́.

Ты и сам себе видишь, но не разумѣешь и не понимаешь сам себе. А не разумѣть себе самага, Слово в Слово, одно и то же есть, как и потерять себе самага. Если в твоём Дѳмѣ Сокрѳвище зарыто, а ты про то не знаешь, Слово в Слово, как бы Его не бывало. И так, познать себе самага, и сыскать себе самага, и найти Челѳвка: все сіе одно значит. Но ты себе не знаешь и Челѳвка не имѣешь, в котором находятся Очі и Нѳздри, Слух и прѳчая Чувства; как же можешь твоего Дрѳта разумѣть и вѣдать, если сам себе не разумѣешь и не имѣешь? Слушай! что говорит истинный ЧЕЛОВѢК тому, кто хочет Его снискать и увѣдать?

“Аще не увѣси самую тебе, о дѳбрая в Женѳх, изыйди в Пятѳх Паств и паси Кѳзлища твоя у Кѳщей Пѳстырских”⁶⁸.

ЛУКѢ. Как же? Видь вижу Рѳки, Нѳги и все мое Тѣло.

ДРУГ. Ничего не видишь и вѳвся не знаешь о себѣ.

ЛУ[КА]. Жѣсток твой сей Зѳмысл⁶⁹ и ѳчень шыповѳт. Не можно мнѣ его никак проглотить.

ДР[УГ]. Я видь тебѣ говорил, что не мѳжешь ВКѳСА слышать.

ЛУ[КА]. Так что же вижу в себѣ? Скажи, пожалуй.

Д[РУГ]. Видишь в себѣ то, что Ничтѳ, и Ничего не видишь.

ЛУ[КА]. Замѳчил ты мене. Как же не вижу в себѣ Ничего?

Д[РУГ]. Видишь в себѣ одну Зѣмлю. Но сим самым ничего не видишь. Потѳму, что Земля и Ничтѳ – одно и то же. Иное видѣтъ Тѣнь Дѳба, а иное – самое Дѣрево тѳчное. Видишь Тѣнь свою. Прѳсто сказать: Пѳстошь свою и Ничтѳ. А самага тебе ѳтрода ты не видывал.

ЛУ[КА]. Боже мой! Откуда такія стрѳнные Мысли?.. Ты наговоришь, что у мене ни Ушѣй, ни Очѣй нѣт.

Д[РУГ]. И да, я уже давно сказал, что тебе всего нѣт.

ЛУ[КА]. Как же? Развѣ Очі мои – не Очі? и Ёши – не Ёши?

Д[РУГ]. Спрѳшу ж и я тебе. Скажи. Пятѳ твоя и Тѣло твое – всё ли то одно?

ЛУ[КА]. Пятѳ моя есть послѣдня Часть в Тѣлѣ, а Голова – НАЧѢЛО.

Д[РУГ]. Так я ж тебѣ твоим же Отвѣтом отвѣщаю, что сіе твое Око есть Пятѳ или Хвост в твоём ОКѢ.

ЛУ[КА]. А самое ж тѳчное Око, Главное и Начѳльное Око, гдѣ?

Д[РУГ]. Я видь говорил, что Хвост только свой видишь, а Головы не знаешь. Так можно ли узнать ЧЕЛОВѢКА из одной его Пятѳ? А как Ока твоего не видишь, кромѣ послѣдня его Чѳсти, так ни Ёха, ни твоего Языка, ни Рук, ни Нѳг твоих никогда ты не видѳл, ни всѣх твоих прѳтчѳих Чѳстей, цѣлаго твоего Тѣла, кромѣ послѣдня его Чѳсти, называемыя ПЯТѢ, ХВОСТ или Тѣнь... Так можешь ли сказать, что ты себе узнал? Ты сам себе потерял. Нѣт у тебе ни Ушѣй, ни Нѳздрѣй, ни Очѣй, ни всего тебе. Кромѣ одной твоей Тѣни.

ЛУ[КА]. Длѳчего ж мене Тѣню называешь?

Д[РУГ]. Длѳтого, что ты Существа твоего потерял Ёсту, а во всем твоём Тѣлѣ наблюдаешь Пятѳ или Хвост, минуя твою Тѳчность, и потерял ГЛѢВНОСТЬ.

Лу[КА]. Да почему же мои Члены Хвостом зовешь?

Д[РУГ]. Потому что Хвостъ есть послѣдня Часть. Она послѣдует Головѣ, а сама собою ничегò не начинáет.

Лу[КА]. Мучишь мене, Друг любезный⁷⁰. Может быть, оно и так, как сказуешь. Но ты, уничтожив мои Мнѣнія, своих Мыслей не даешь.

Д[РУГ]. Послушай, Душа моя! Я и Сам признаюсь, что точно не знаю. А если тебѣ понравятся мои Мысли, так поговорим откровеннѣе. Ты видишь, без Сумнѣнія, знаешь, что называемое нами Око, Ухо, Язык, Руки, Ноги и все наше внѣшнее Тѣло само собою Ничегò не дѣйствует и ни в Чем. Но все оно порабощенно Мыслям нашим. Мысль, Владычица его, находится в непрерывном Волновáнии День и Ночь. Она-то разсуждает, совѣтует, Опредѣленіе дѣлает, понуждает. А крайняя наша Плоть, как обузданный Скот или Хвост, по Неволѣ Ей послѣдует. Так вот видишь, что МЫСЛЬ есть главною нашею Точкою и среднею^а. А посему-то Она часто и Сердцем называется. И так, не внѣшня наша ПЛОТЬ, но наша МЫСЛЬ – то главный наш ЧЕЛОВѢК⁷¹. В ней-то мы состоим. А Она есть нами.

Лу[КА]. Вот! я сему вѣрю. Я примѣтил, что когда я (Отсѣлъ стану себе МЫСЛЮ называть) на Стóрону устремился, тогда без мене мое Око Ничегò и Самаго в Близости видѣть не может. Что ж оно за такое ОКО, если видѣть не может? Ты его хорошо назвал не ОКОМ, а Тѣнью точнаго Ока или Хвостом⁶¹! Благодарствую, что ты мнѣ мене найшòл. Слава Богу! Я теперь Очи, Уши, Язык, Руки, Ноги и все имѣю. Потерял я старое, а найшòл Новое.

Прощай, моя Тѣнь! Здравствуй, возжелѣнная ИСТИНА! Ты будь мнѣ обѣтовáнна ЗЕМЛЯ. Полно мнѣ быть Работником. Да я ж о сем никогда и не думал. Куда! Я люблю сие Мнѣніе. Пожалуй! Подтверди мнѣ оное. Хощу, чтоб оно было непоколѣбимо.

Д[РУГ]. Пожалуй, не спѣши! Кто скоро прилѣпляется к новому Мнѣнію, тот скоро и отпадает. Не будь вѣтрен. Испытай опасно всякое Слово. В то Время давай Мѣсто ему в Сердцѣ твоём. Я и сам сие Мнѣніе несказанно люблю. И желаю, чтоб оно твоим на Вѣки было. Дабы в нас Сердце и Мысль одна была. И сего сладчае быть Ничтò не может. Но, пожалуй же, ражжуй первѣе хорошенько. Потом в Рáдости и в Простотѣ Сердца принимай⁷². Будь прост. Но будь притом и оберѣзлив. Если мое Мнѣніе тебѣ нравно, то знай, что Оно не мой Вымысл есть. Взглянь на Иеремію в Гл[авѣ] 17-й, в Стихѣ 9-том⁷³.

Лу[КА]. Боже мой! Самаго точнаго увижу Иеремію, если МЫСЛЬ его увижу. Но пожалуй точныи ЕГО СЛОВА...

Д[РУГ]. Вот тебѣ!

^а Mens cujusque, is est quisque... (Cicero)⁽¹⁾. “Ум Коегождо – Той есть Кійждо” (Циперон). Отсюду у Тевтонов Человѣк нарицáется МЕНШ⁽²⁾, сирѣчь MENS, тоестъ Мысль, Ум. У Ёлинов же нарицáется Муж ФОС⁽³⁾, сирѣчь Свѣт, то есть Ум.

⁶ Saeci sunt Oculi, ubi Mens aliud agit (Proverbium)⁽⁴⁾. Слѣпы суть Очи, бúde Ум инòе дѣет, сирѣчь, аще индѣ устранился (Дрѣвня Притча).

“ГЛУБОКО СЕРДЦЕ ЧЕЛОВѢКУ, паче всѣх, и Человѣкъ есть, и Кто познаёт Его?”⁷⁴

Если теперь Очи и Уши имѣешь, примѣчай! А чувствуешь ли?

ЛУ[КА]. Чувствую, Друг мой. Пророкъ называет ЧЕЛОВѢКОМ Сердце.

Д[РУГ]. А что ж, кромѣ сего, примѣчаешь?

ЛУ[КА]. То, что утаенная МЫСЛЕЙ наших БЕЗДНА и ГЛУБОКОЕ СЕРДЦЕ – все одно. Но удивительно! Как то возможно? что Человѣком есть не внѣшняя, или Крайняя, его Плоть, как Нарѣд разсуждает, но Глубокое Сердце или Мысль Его: она-то самым точным есть Человѣком и Главою. А внѣшняя Его Наружность есть не иное что, как Тѣнь, Пята и Хвост.

Д[РУГ]. Вот! видишь? Уже начинаешь отпадать. Легко ты с Начала повѣрил. Дятого стала скоро оскудѣвать Вѣра твоя. Что вдруг зажигается, тое вдруг и угасает. Но твердое Дѣло с Кѣсностію укрѣпляется, потому что Совѣтъ не бывает без Медленности. Ах! Земля прилипчива есть. Не вдруг можно вырвать Ногу из Клейких, Плотских Мнѣній. Они-то, в нас вкоренившись, называются Повѣрьем. Плотскаго нашего Житія Плотская Мысль Началом и Исто́чником есть. По Землѣ ползѣт. Плоти желает. Грязную нашу Пятю наблюдает и бережет О́КО Сѣрдца нашего, Совѣтъ наш... Но КТО нам сотрет Главу ЗМІ́ИНЫ⁷⁵? Кто выколет Вранови О́ко, вперившеесь в Ночь? Кто нам уничтожит ПЛОТЬ? Гдѣ Финеес? пронзающій Блудницу⁷⁶? Гдѣ ты? Мѣчу Иереміин! Опустошающій Землю⁷⁷.. Но сыска́л Бог Му́драго противу Мудраго. Змія на Змія. Съмя противу Съмени. Землю вмѣсто Земли. Рай вмѣсто А́да. Вмѣсто Мѣртваго живое. Вмѣсто Лжи Правду свою... Се! Спаситель твой грядет, имѣя со собою ВОЗДА́НИЕ⁷⁸.

ЛУ[КА]. Говори, пожа́луй, пояснѣ. Ничего не понимаю.

Д[РУГ]. Но Кто Вкус может слышать, не имѣя Вѣры? Вѣра, Свѣтъ во Тмѣ ви́дящая⁷⁹. СТРАХ Божій, Плоть пробождающій. Крѣпка, яко Смерть, Любовь Божія⁸⁰. Вот! единственна Дверь к Ра́йскому ВКУ́СУ. Можешь ли вѣрить, что Чистѣйшій Дух весь Пѣпел Плоти твояе содержит?

ЛУ[КА]. Вѣрую. Но сам чувствую Слабость Вѣры моя... Пособй, если можешь, выдраться из Грязи Невѣрія. Признаюсь, что сіе Слово, Вѣра, в грязных моих Устах мечтаётся за один только Обычай, а Вкуса в ней ничего не слышу.

Д[РУГ]. По крайней Мѣрѣ, знаешь, куда смѣтрит Вѣра?

ЛУ[КА]. Знаю, что должно вѣровать в Бога. А в прочем ничего тебѣ не скажу.

Д[РУГ]. О бѣдный и бесплодный Человѣче! Знай же, что Вѣра смѣтрит на то, Чего пустое твое О́ко видѣть не может⁸¹.

ЛУ[КА]. Что за пустое такое О́ко?

Д[РУГ]. Уже говорено, что вся Плоть – Пу́стошь.

ЛУКА. И да! я в цѣлой Поднебѣсной ничего другаго не вижу, кромѣ Ви́димости. Или по твоему сказать: Плотности, или Плоти.

Д[РУГ]. Так посему ты невѣрный Язычник и Идолопоклонник.

Лу[КА]. Как же Идолопоклонник, если вѣрую во Еди́наго Бога?

Д[РУГ]. Как же вѣруешь, если, кромѣ Видимости, ничего не видишь? Видь Вѣра пустую Видимость презирает. А опирается на ТОМ, что в Пустошѣ Головою, Силою есть и Основаніем, и никогда не погибает.

Лу[КА]. Так посему́ другаго О́ка надобно? Чтоб еще повидѣть и НЕВИДИМОСТЬ?

Д[РУГ]. Скажи лучше так, что надобное для тебе истинное О́КО. Дабы ты мог Истину в Пустошѣ усмотрѣть. А старое твое О́КО никуда не годится. Пустое твое Око смóтрит во всем на Пустошю. Но если бы ты имѣл Истиннаго в себѣ Человѣка, мог бы ты Его О́КОМ во всем усмотрѣть Истину.

Лу[КА]. Как же сего Человѣка нажить?

Д[РУГ]. Если Его узнаешь, то и достанешь Его.

Лу[КА]. А гдѣ ж Он?.. Но прежде отвѣщай: длячего ты говорил о Вѣрѣ, а теперѣ об О́кѣ?

Д[РУГ]. Истинное О́КО и Вѣра – все одно.

Лу[КА]. Как так?

Д[РУГ]. Так, что истинный Человѣк имѣет Истинное О́КО. Которое, понеже, минуя Видимость, усматривает под нею Новость и на Ея опочивает, длятого называется Вѣрою. А вѣровать и положиться на ЧТО, как на твердое Основаніе, – все то одно.

Лу[КА]. Если находишь во мнѣ два О́ка, то и два Человѣка.

Д[РУГ]. Конечно, так.

Лу[КА]. Так довольно и одного. На что два?

Д[РУГ]. Глянь на сіе Дѣрево. Если сего Дуба не будет, может ли стоять Тѣнь?

Лу[КА]. Я видь не Тѣнь. Я твёрдой Корпус имѣю.

Д[РУГ]. Ты-то Тѣнь! Тма и Тлѣнь! Ты Сónіе истиннаго твоего Человѣка. Ты Риза, а Он Тѣло. Ты Привидѣніе, а Он в тебѣ ИСТИНА. Ты-то Ничтò, а Он в тебѣ Существо. Ты Грязь, а Он твоя Красота. Образ и План. Не твой Образ, и не твоя Красота. Понѣже не от тебе. Да только в тебѣ и тебе содержит, о Прах! и Ничтò! А ты Его по тѣх Мѣст не узнаешь, покòль не признаешься со Авраамом в том, что ты Земля и Пѣпел⁸². А теперѣ кúшай Зѣмлю. Люби Пятú свою. Пòлзай по Землѣ. О Сѣмя Зміино! и Тѣнь Безбытная! Прійдѣт Богообѣщанный тот ДЕНЬ, в котóрой Благословенное Чистыя Душы СЛОВО лукавый Совѣт твой уничтожит сей. “Той сотрѣт твою Главу”⁸³.

РАЗГОВОР 2-й

О том же:

Знай себе.

Лица.

Клеопа, Лука и Друг.

*

КЛЕОПА. Правду говоришь... Однако Пан Сомнас⁸⁴ сколько ни Велерѣчив, я в нем Вкуса не слышу. Пойдем опять к нашему Другу. Слова Его Ёдкии, но, не знаю, как-то приятны.

ЛУ[КА]. А вот он и сам к нам...

ДРУГ. Тѣнь Мёртвая! Здравствуйте!

ЛУ[КА]. Здравствуй, Мысль! Дух! Сердце! Видь се твой Человѣкъ! Пересказали мы твой Мысли нашим Книгочим. Они говорили, что должен ты свое Мнѣніе в Натѹрѣ показати.

Д[РУГ]. Что се значит? в Натѹрѣ показать?

ЛУ[КА]. Я сего не знаю.

КЛЕОПА. Как сего не знать? Должно показать, что не только в одном Человѣкѣ, но и в прочіих тварях Невидимость первенствует.

ЛУ[КА]. Так точно. Затѣм хотѣли к тебѣ ити.

Д[РУГ]. А вы доселѣ сего не знаете?

ЛУ[КА]. Конечно, должен ты доказать.

Д[РУГ]. Вѣрите ли, что есть Бог?

ЛУ[КА]. Его невидима Сила вся исполняет⁸⁵ и всѣм владѣет.

Д[РУГ]. Так чего ж ты еще требуешь? Ты уже сам доказал.

ЛУ[КА]. Как доказал?

Д[РУГ]. Когда говоришь, что невидима Сила все исполняет и всѣм владѣет, так не всё ли одно сказать, что не-Видимость в Тварях первенствует? Ты уже сам назвал Невидимость Головою, а Видимость Хвостом во всей Вселенной.

ЛУ[КА]. Так возьми что из всея Вселенныя в Примѣр для Изясненія.

Д[РУГ]. Я тебѣ всю Подсолнечную и вси Копѣрниковы Мырѣ представляю. Возьми из них, что хочь. А что говорите: Показать в Натѹрѣ, то должно было сказать: Изясни нам Притчами, или Примѣрами и Подобіями, то, что Человѣкъ состоит не во внѣшней своей Плоти и Крови, но Мысль и Сердце его – то истинный Человѣкъ есть. Взглянь на Стѣну сію! Что на ней видишь?

ЛУ[КА]. Вижу написаннаго Человѣка. Он стоит на Змѣѣ, раздавив Ногою Голову Змѣину.

Д[РУГ]. Видь Живопись видишь?

[ЛУКА.] Вижу.

Д[РУГ]. Скажи ж: Что такое Живописью считаешь? Краски ли? Или закрытый в Краскѣ Рисунок?

ЛУ[КА]. Краска – не иное что, как Порох и Пустоша. Рисунок, или Пропорція⁸⁶ и Расположеніе Красок – то Сила. А если Ея нѣтъ, в то Время Краска – Грязь и Пустошь одна.

Д[РУГ]. Что ж еще при сей Живописи видишь?

ЛУ[КА]. Вижу приписанныи из Библии Слова. Слушайте! Стану их читать: “Мудраго Очи Его, во Главѣ Его.

Очи же Безумных, на Концахъ Земли”⁸⁷.

Д[РУГ]. Ну! Если кто Краску на Словахъ видит, а Писмен прочесть не может, как тебѣ кажется? Видит ли такой Писмена?

ЛУ[КА]. Он видит Плотянымъ Окомъ одну послѣднюю Пустошу, или Краску, в Словахъ. А самыхъ в Письмѣ Фигуръ не разумѣет. Одну Пятю видит, не Главу.

Д[РУГ]. Право судилъ еси⁸⁸. Такъ посеми, если видишь на Старой в Ахтыркѣ Церквѣ⁸⁹ Кирпичъ и Вапну, а Плана Ея не понимаешь, какъ думаешь? Усмотрѣлъ ли? и узналъ Ея?

ЛУ[КА]. Никакъ! Такимъ Образомъ, одну только Крайнюю и Послѣднюю Наружность вижу в ней, которую и Скотъ видит. А Симметріи Ея, или Пропорціи⁹⁰, и размѣра, которой всему Связь и Голова Матеріалу, понеже в ней не разумѣю, для того и Ея не вижу, не видя Ея Головы.

Д[РУГ]. Добрый твой Суд⁹¹. Скинь же теперь на Щеты всю Сумму.

ЛУ[КА]. Какъ?

Д[РУГ]. А вот так! Что в Краскахъ Рисункъ, то же самое есть Фигурою в Письменахъ, а в Строеніи Планомъ. Но чувствуешь ли, что вси сіи Головы, какъ Рисункъ, такъ Фигура, и План, и Симметрія, и Размѣр не иное что есть, какъ Мысли?

ЛУ[КА]. Кажется, что такъ.

Д[РУГ]. Такъ для чего же не постигаешь, что и в протчихъ Тваряхъ Невидимость первенствует, не только в Человѣкѣ? То ж разумѣть можно о Травахъ и Деревяхъ, и о всемъ протчемъ. Духъ Всѣ-на-все выльѣпливает. Духъ и содержитъ. Но наше Око Пятю блюдетъ⁹² и на послѣдней Наружности находится, минуя Силу, Начало и Голову. И такъ, хотя бы мы одно безъ Души Тѣло были, то и в самое тое Время еще не довольно самихъ себе понимаемъ.

ЛУ[КА]. Для чего?

Д[РУГ]. Для того, что, почитая в Тѣлѣ нашемъ наружный Прахъ, не поднимаемъ Мыслию во План, содержащій слабую сію Персть. И никогда Вкуса не чувствуемъ в Словахъ сихъ Божіихъ, ползущее по Землѣ наше Понятіе къ Познанію истиннаго нашего Тѣла возвышающихъ, а Именно:

“Не бойся, Іаковѣ⁹³! Се на Рукахъ моихъ

Написахъ Стѣны твоя!..”⁹⁴

Но поступимъ повышше.

КЛЕОПА. Мы вышше поступать еще не хотимъ. А сумнѣніе имѣемъ. И желаемъ хорошенъко узнать то, что называешь истиннымъ Тѣломъ. Намъ дивно, что...

Д[РУГ]. Что такое дивно? Не Богъ ли все содержитъ? Не Самъ ли Глава и все во всемъ? Не Онъ ли Истиною в Пустошѣ? истиннымъ и главнымъ Основаніемъ в ничтожномъ Прахѣ нашемъ? И какъ сумнишься о Точномъ, вѣчномъ и новомъ Тѣлѣ? Не думаешь ли сыскать Что-ни-есть такое, в чемъ бы Богъ не

правительствовал за Гóлову и вмѣсто Начáла? Но может ли Что Бытіе свое, кромѣ Его, имѣть? Не он ли Бытіемъ Всему? Он в Дѣревѣ истиннымъ Дѣреводом, в Травѣ Травóю, в Му́зыкѣ Му́зыкою, в Дóмѣ Дóмомъ, в Тѣлѣ нашемъ Пѣрстномъ НÓвымъ есть Тѣломъ и Тóчностію или Главóю его. Он Всячиною есть во Всемъ⁹⁵. Потому, что Ёстина есть Господня⁹⁶. Господь же, Дух и Бог – все одно есть. Он Единъ дѣвное во Всемъ и Нóвое во всемъ дѣлаетъ самъ СОБÓЮ, и Ёстина Его во Всемъ во Вѣки пребываетъ⁹⁷. Протчая же вся крайняя Наружность не иное Что, токмо Тѣнь Его, и Пятá Его, и Подно́жіе Его, и обветша́ющая Рѣза... Но

“Му́драго Очи Его, во ГЛАВѢ Его.

Очи же Безу́мныхъ на Концахъ Земли”⁹⁸.

РАЗГОВÓР 3-й

О томъ же:

Знай себе.

Лица.

Клеóпа, Филóн, Друг.

*

КЛЕÓПА. Ах! Перестáнь, пожалуй. Не сумнѣвайся. Онъ Человѣкъ добрый и ничією не гнуша́ется Дру́жбою. Мнѣ твое доброе Сердце извѣстное. А онъ ничего, кромѣ сего, не ищетъ.

ФИЛОН. Я знаю многихъ Учёныхъ. Они горды. Не хотятъ и говорить съ Поселяниномъ.

КЛЕÓ[ПА]. Пожалуй же, повѣрь.

ДРУГ. О чемъ у васъ Споръ?

КЛ[ЕОПА]. Ба! а мы нарóчно къ тебѣ... Вот мой Товáрищ! Пожалуй, не погнѣвайсь.

ДРУГ. За что? “Человѣкъ зритъ на Лице, а Богъ зритъ на Сердце”⁹⁹. А Лука гдѣ?

КЛ[ЕОПА]. Не можетъ понять твоихъ Рѣчѣй. Онъ прильпился къ Сомнáсу при вчерашнемъ Разговóрѣ. А намъ твой Новѣнки Мѣлы.

Д[РУГ]. О чемъ была Рѣчь?

КЛ[ЕОПА]. Помнишь ли, Филóн?

ФИЛ[ОН]. Пóмню. Была Рѣчь о Бѣзднѣ.

КЛ[ЕОПА]. А! а! вотъ Слова! “...и Тма верху Бездны”¹⁰⁰.

ФИЛóН. Потóмъ Споръ былъ о какихъ-то Стáрыхъ и Нóвыхъ Мѣхахъ. И о Винѣ¹⁰¹.

КЛ[ЕОПА]. Одинъ спорилъ, что Бездною называется Небо, на которомъ плаваютъ ПЛАНЕТЫ. А Господи́нъ Навáл¹⁰² кричалъ, что тóчная Бѣзна есть ОКИ́АН великій. Иный клялся, что черезъ то значится Жена. Иный толковáлъ Учёніе, и Протч[ая], и Протч[ая].

ДР[УГ]. Если хотимъ измѣрить Небо, Зѣмлю и Моря, должны во-первыхъ измѣрить сáмихъ себе, съ Пáвломъ, собственною нáшею Мѣрою¹⁰³. А если наша, внутрь насъ, Мѣры не сыщемъ, то чемъ измѣрить можемъ? А не измѣривъ

себе прежде, что Пользы знать Мѣру в протчих Тваряхъ? Да и можно ли? Может ли Слѣп в Дѣмѣ своемъ быть Прозорливымъ на Рынкѣ? Может ли сыскать Мѣру, не уразумѣвъ, Чтѣ ли то есть Мѣра? Может ли мѣрить, не видя Земли? Может ли видѣть, не видя Головы Ея? Может ли усмотрѣть Голову и Силу Ея, не сыскавъ и не уразумѣвъ своей в Самомъ Себѣ? Голова Головою и Сила понимается Силою.

КЛЕО[ПА]. Не можно ли поговорить простѣе?

Д[РУГ]. Измѣрить и узнать Мѣру есть одно. Если бы ты Долготу и Широту Цѣркви измѣрил Сажнемъ или Веревкою, как тебѣ кажется? Узнал ли ты Мѣру Ея?

КЛЕО[ПА]. Не думаю. Я бы узнал одно только Пространство Матеріаловъ Ея. А точную Ея Мѣру, содержащую Матеріалы, в то Время узнаю, когда понимаю ПЛАН Ея.

Д[РУГ]. Так посему, хотя бы ты всѣ КОПЕРНИКАНСКИИ МЫРЫ перемѣрил, не узнавъ ПЛАНА их, который всю Внѣшность содержит, то бы ничегѣ из того не было.

КЛЕО[ПА]. Думаю, что как Внѣшность есть пуста, так и Мѣра Ея.

Д[РУГ]. Но кто может узнать ПЛАН в земныхъ и Небесныхъ пространныхъ Матеріалахъ, прилѣпившихся къ вѣчной своей Симметріи, если Его прежде не мог усмотрѣть в ничтожной Плѣти своей? Сим ПЛАНомъ Все-на-все создано или слѣпленно. И Ничто держаться не может безъ Него. Онъ всему Матеріалу Цепь и Веревка. Онъ-то есть РУКА Десная. ПЕРСТ, содержащій всю Персть, и ПЯТЬ Божія, всю Тѣнь измѣрившая. И самый ничтожный нашъ Составъ. СЛОВО Божіе, Совѣты и МЫСЛИ Его – Сей есть ПЛАН, по всему Матеріалу во Во-Все-вселенной, нечувствительно простѣршейся. Все содержащій и исполняющій. Сія есть Глубина Богатства и Премудрости Его¹⁰⁴. И Чтѣ может обширнѣе разлиться, какъ Мысли? О Сердце! Бездно всѣхъ Водъ и Небесъ ширшая¹⁰⁵!.. Коль ты глубока! Все объѣмешь и содержишь. А тебе Ничтѣ не вмѣщаетъ.

КЛЕОПА. Правду сказать. Помню СЛОВО Іереміино сие:

“Глубоко Сердце ЧЕЛОВѢКУ, паче всѣхъ, и ЧЕЛОВѢКъ есть...”¹⁰⁶

Д[РУГ]. Вот сей же то Человѣкъ содержитъ все! Онъ-то утверждаетъ Плѣтскія твои Руки и Ноги. Онъ Голова и Сила Очей твоихъ и Ушей. А если Ему вѣрить можешь: “Не отемнѣютъ Очи твои, и не ислѣбуютъ Уста твоя во Вѣки Вѣковъ”¹⁰⁷.

КЛЕО[ПА]. Вѣрую и понуждаю Сердце мое в послушаніе Вѣры. Но не можно ли хотя маленько мене подкрѣпить? Прошу не гнѣваться. Чемъ вышше в Понятіе Невидимости взыйду, тѣмъ Крѣпша будетъ Вѣра моя.

Д[РУГ]. Праведно требуешь. Длѣтого, что Богъ отъ насъ ни Молитовъ, ни Жертвъ принять не можетъ, если мы Его не узнали. Люби Его. И приближайся къ Нему всегда. Сердцемъ и Познаніемъ приближайся, не внѣшними Ногами и Устами. Сердце твое есть Голова Внѣшностей твоихъ. А когда Голова, то Самъ ты еси твое Сердце. Но Если не приближишься и не сопряжешься съ тѣмъ, Кой есть твоей Головѣ Головою, то останешься мертвою Тѣнью и Трупомъ. Если есть Тѣло надъ Тѣломъ, тогда есть и ГОЛОВА надъ

Головою и вы́шше Стáраго НÓвое Сердце. Ах! Не сты́дно ли нам? и не жалко ли? что Бог Судá себѣ от нас прóсит. Да и не полу́чает.

КЛЕОПА. Возмо́жно ли? Как так?

Д[РУГ]. Сопе́рники Его – Идо́лы и Куми́ры¹⁰⁸. Сих-то, сидя́ на Судѣ́, оправда́ем.

КЛЕОПА. Ужа́сная Оби́да! и ея́ не понимаю́.

Д[РУГ]. Не понимаешь? Вот сам сей же Час бу́дешь Судие́ю проти́ву ЕГО́.

КЛЕОПА. Бою́сь. Но пожа́луй: Подкрѣ́пи мнѣ́ мое Невѣ́рие о безсме́ртном тѣлѣ́. Лю́бы мнѣ́ твои́ Слова́ сии́: “Не о́темнѣ́ют О́чи твои́...”¹⁰⁹

Д[РУГ]. Ну! скажи́ мнѣ́. Если́ бы твоё́ внѣ́шнее Тѣ́ло, или́ Скóтское, чрез 1000-щу́ Лѣ́т невреди́мо было́, люби́л ли бы ты́ Плоть́ свою́?

КЛЕОПА. Сему́ ста́ться не́льзя. А если́ бы́ можно́, не́льзя́ не́ люби́ть.

Д[РУГ]. Знай́ же, что ты́ Себе́ са́мага́ ни ма́ло́ еще́ не́ узнал.

КЛЕОПА. По кра́йней Мѣ́рѣ́, знаю́, что Тѣ́ло́ мое́ на вѣ́чном ПЛА́нѣ́ основáнно. И вѣ́рую́ сим Обѣ́щáням́ Божи́им: “Се́ на Рука́х́ мои́х́ написáхъ Стѣ́ны́ твоя́...”¹¹⁰

Д[РУГ]. Если́ бы́ ты́ в Стрoе́нии́ коегó-то́ Дóма́ ПЛАН́ узна́л и Си́лу Стѣ́н его́, дово́льно ли́ то́ к Познáнию́ совер́шенному́ óнаго́ Дóма?

КЛЕОП[А]. Не думáю. Надóбно, кáжется, еще́ знáть и то́, для́ котóрых́ Совѣ́тов или́ Дѣ́л тот́ Дом́ пострóен? Бѣ́сам ли́ в нем́ Жѣ́ртву́ прино́сят? или́ Невиди́мому́ Богу́? Разбо́йническое́ ли́ Жили́ще? или́ Ангелское́ Селéние?

Д[РУГ]. И мнѣ́ кáжется, что́ не дово́льно́ понима́ешь, на́примѣр, Сосúд́ Гли́няный, если́ разуме́ешь́ одну́ его́ Фигу́ру, на́ Грязи́ изобра́женную́, а не знаешь́, чи́стым ли́? или́ нечи́стым́ напо́лнен Ликéром или́ Пити́ем?

КЛЕОПА. Тепе́рь понима́ю, что́ Тѣ́ло́ мое́ есть́ то́чно то́, что́ Стѣ́ны́ Хра́ма, или́ то́, что́ в Сосúдѣ́ Чéреп. А Сердце́ и Мысли́ мой то́, что́ во Хра́мѣ́ Жертвоприно́шеніе, или́ то́, что́ в Сосúдѣ́ Вода. И каќ Стѣ́ны́ суть́ дешéвѣ́е Жертв́, потому́ что́ они́ для́ Жертв́ – не́ Жертвы́ для́ Стѣ́н, и Чéреп́ для́ Воды́ – не́ Вода́ для́ Сосúда, таќ и Душа́ моя́, Мысли́ и Сёрдце́ есть́ Лúчшее́ моего́ Тѣ́ла.

ДРУГ. Но скажи́ мнѣ́: Если́ бы́ ти́и́ Стѣ́ны́ прекра́сны́ развали́лись, по́гибли ли́ бы́ они́? Про́пал ли́ бы́ тот́ Сосúд, если́ б́ Его́ Чéреп́ Фигу́рный́ рашши́бся?

КЛЕОП[А]. Тфу! Сіе́ и Младéнец́ разуме́ет. Конéчно, Он́ не цѣ́лый, если́...

ДР[УГ]. Не ра́дуйся́ ж, мой́ Изра́илю, и не́ весели́ся. Заблуди́л ты́ от́ Господа́ Бога́ твоего́¹¹¹. Не слы́хал ли́ ты́ от́ Проро́ков́ нико[г]да́, что́ Боѓ Суд́ имѣ́ет со́ Сопе́рником́ своим́, Земле́ю¹¹²?

КЛЕОПА. Да́ кто́ может́ Его́ суди́ть?

Д[РУГ]. Ужé́ ты́ дал́ Суд́ твой́ на́ Него́, уни́что́жив́ Стóрону́ Его́.

КЛ[ЕОПА]. Ко́имъ́ Об́разомъ́?

Д[РУГ]. Кто́ Непра́веднаго́ оправда́л, без́ Сумнѣ́нія, оби́дил Неви́ннаго. А́ оправда́ть обо́ихъ́ ника́к Нелз́я. Тако́в-то́ Суди́я́ был, како́в ты́, Ефрém. Котóраго́ Нѣ́кто́ из Проро́ковъ́ назывáет Гóлубомъ́ Безум́ным, лишéннымъ́ Сёрдца¹¹³. Да́ и не́ Дивно́. Потому́ что́, по́ Ска́зкѣ́ тогó́ же Проро́ка, на́

Подобіе Печи, Огнём ражжённыя¹¹⁴, толь вси Суди Стрѣстю к Видимости разгорѣлись, Что вси Наставники с Землёю сляглися, и не было ни одного, которій бы был Пріятель БОГУ.

КЛЕ[ОПА]. Умилосердись. Скажи: Кой я Суд произнёс противу Бога?

Д[РУГ]. Так! Ты, влюблясь в Землю, отдал Ей Судом твоим то, Что единственно к Богу принадлежит.

КЛЕ[ОПА]. Не понимаю.

Д[РУГ]. Слушай! Голуб Темноокій¹¹⁵! Не Божія ли есть Сила¹¹⁶? И не Господня ли Крѣпость¹¹⁷?

КЛЕ[ОПА]. Да Кто ж о сем спорит?

Д[РУГ]. Как же ты дерзнул сказать, что при Разбитіи Черепа Сосуд пропал? Смѣешь ли Сосуд утвердить на Прахе? а не в Богѣ? Кая Твердость быть может в том, что всеминутно подвержено Развалинам и Перемѣнам? Не Божій ли невидимый ПЕРСТ содержит в Стѣнах Прах? Не Он ли Голова в Стѣнах? Не Стѣна ли вѣчна, если Главное НАЧАЛО Ея вѣчное? Как же ты посмѣл, уничтожив Голову, возвеличить Хвост? Присудив Тлѣню Безвредность? Праху Твёрдость? Куміру Божество? Тмѣ Свѣт? Смерти Живот? Вот Нечестивый на Бога Суд и Совѣт! Вот лукавое лукаваго Змія Око! Любящее Пятю, а не ГЛАВУ Христа Исуса! "Иже есть Всѣческая во Всем..."¹¹⁸ Не ты ли сказал, что нельзя не любить тлѣннаго Тѣла, если б Оно чрез 1000-щу Лѣт невредино было? И как можешь сказать, что ты, по крайней Мѣрѣ, узнал твое Тѣло? Да и к чему хвалишься Божиими сими милостивыми Словами?

"Се на Рукѣх моих написах Стѣны твоя,

И предо Мною еси Присно"¹¹⁹.

Может ли Тлѣнь стоять всегда, то есть вѣчно? Может ли Недостойное Честным быть? а Тма Свѣтом? и Зло Добрѣм? Не всё ли одно: увѣриться Праху Ног твоих и положиться на Сребреннаго КУМИРА? Все то Идол, что видимое. Все то безчестное, что тлѣнное. Все то Тма и Смерть, что переходящее...

Смотри на Земленность Плѣти твоя. Вѣришь ли, что в сем твоём Прахѣ зарыто Сокровище? то есть Тайтса в нем НЕВИДИМОСТЬ и Перст Божій, Прах твой сей и всю твою Персть сію содержащій?

КЛЕ[ОПА]. Вѣрую.

Д[РУГ]. Вѣруешь ли, что Он есть Голова и Первоначальное Основаніе и Вѣчный ПЛАН твоей Плѣти?

КЛЕ[ОПА]. Вѣрую.

Д[РУГ]. Ах! Когда бы ты вѣрил, никогда бы ты не говорил, что Тѣло твое пропадет при Разсыпаніи Праха твоего. Видишь одно Скѣтское в тебѣ Тѣло. Не видишь Тѣла Духовнаго¹²⁰. Не имѣешь Жезла и Духа к Двойному Раздѣленію. Не чувствуешь ВКУСА в тѣх Божіих Словах: "Аще изведѣши ЧЕСТНОЕ от Недостойнаго, Яко Уста моя будещи"¹²¹.

КЛЕ[ОПА]. Не понятно мнѣ то, каким Образом присудил я Куміру Божество, а Живот тому, что Мертвое. Слыхал я, что погибшій есть Тот, кто называет Свѣт Тмою, а горкое сладким¹²².

Д[РУГ]. Не удивляйся, Душа моя! Всѣ мы Любоп्राхи. Кто только влюбился во Видимость Плоти своей, не может не гаяться за Видимостью во всем Небесном и Земном Пространствѣ. Но длячего Он Ея любит? Не длятого ли, что усматривает в ней Свѣтлость и Пріятность? Жизнь, Красу и Силу?

КЛЕОПА. Конечно, длятого.

Д[РУГ]. Так не все ж ли одно – почитать Идола за живое и присудить Ему Жизнь, а ему умирѣти должно? Мнѣ кажется, то же: почитать горкое сладким и дать Суд в том, что Медовая Сладость принадлежит к Желчи. Но можно ли Желчи Сладость присудить без Обиды Меду? Вот каким Образом всѣ собираемся на Господа и на ХРИСТА Его! Он кричит: “Моя Крѣпость и Сила!¹²³ Во мнѣ Путь, Истина и Живот!”¹²⁴ А мы судим, что все сіе принадлежит к внѣшней Плоти и к плотской Внѣшности. И сей Суд наш несумбнно подтверждаем таковым же Житіем нашим пред Людми.

КЛЕОПА. Вижу теперь Вину свою. И ужасно удивляюся: Что за Тма наши Очи покрыла? Столько Пророки вопіют: “ДУХ, ДУХ! БОГ, БОГ!”¹²⁵ Всяка Внѣшность есть Трава, Тѣнь, Ничто, а мы ропщем, тужим, когда Плоть наша увядает, слабѣет и Прах переходит к Праху. Можно ли сыскать упрямѣйшую и жестоковѣйнѣйшую Нещасливость?

Д[РУГ]. Сему и я часто дивлюся. Теперь, думаю, понимаешь, что то за Суд, котораго от нас толь ревностно и единственно требует Бог чрез Пророков? И как можем дать добрый Суд мѣншим нашим Братіям, обидив Первороднаго Брата, Христа Исуса? Он первый Сирота, что всѣ его оставили. Он первый Нищій, что все от него отняли. Всѣ за Тмою, оставив свѣт, пошли, побѣжали.

КЛЕОПА. Но откуда в нас проклятое сіе Сѣмя раждается? Если Земля проклята, тогда и Любовь к ней.

Д[РУГ]. Хорошо Мысли называешь Сѣмьям. Сѣмя есть Началом Плодов. А Совѣт в Сердцѣ¹²⁶ – Голова наших Дѣл. Но понеже Сердце наше есть точным ЧЕЛОВѢКОМ, то и видно, кого Премудрость Божія называет Сѣмьям и Чадами Зміиными. Сіи Люде любят Зѣмлю, а Она есть Пята и Подножіе Божіе, и Тѣнь. По сей-то Причинѣ Ничѣм они не Сыты. Блажен! Если в Чіем Сердцѣ проклята сія Голова раздавлена. Она-то нас выводит в Горести, а нам во мнѣмья Сладости. Но откуда сей Зміи в Сердцѣ зароживается? Ты ли спрашуешь?

КЛЕОПА. Хочу знать.

Д[РУГ]. Откуда Злое Сѣмя на Грядках Огородних? Полно вездѣ всяких Совѣтов. Не убережешься, чтобы не родилось. Но что дѣлать? Сыне! Храни Сердце твое!¹²⁷ Стань на СТРАЖѢ со Аввакумом¹²⁸. Знай себе. Смотри себе. Будь в Дѣлѣ твоём. Бережи себе. Слышь! Береги Сердце.

КЛЕОПА. Да как себе беречь?

Д[РУГ]. Так, как Ниву. Выплѣнай, или искореняй, и вырываи всякий Совѣт лукавый. Все злое Сѣмя Зміино.

КЛЕОПА. Что есть Совѣт Лукавый и Сѣмя Зміино?

Д[РУГ]. Любить и оправдать во всяком Дѣлѣ пустую Внѣшность или Пятю.

Кл[ЕОПА]. Скажи простѣе.

Д[РУГ]. Не вѣрь, что Рукѣ твоя согніёт. А вѣрь, что Она вѣчна в Бозѣ. Одна Тѣнь Ея гібнет, не истинная Рукѣ. Истинная же Рукѣ и ИСТИНА есть вѣчна. Потому что невидима. А невидима потому, что вѣчна.

Кл[ЕОПА]. Си Мысли Чудныи.

Д[РУГ]. Конечно, Новыи. Если же Содержаніе твоя Руки присудишь Плотской Тѣни, а не Божіей Невидимости, тогда будешь старым Мѣхом, надутым Бездною Мыслей непросвѣщенных потоль, поколь сможешь сказать:

“Бог, Рекій из Тмы Свѣту возсіяти,
иже возсія в Сердцах наших...”¹²⁹

А сіе здѣлается при Сотвореніи Новаго Неба и Земли. “Се Аз Новая творю!” – Глаголет Господь (Исаіа)¹³⁰.

РАЗГОВОР 4-й

о том же:

Знай себѣ.

Лица.

Лука, Клеопа, Филон, Друг.

*

ЛУКА. Посему весьма не малое Дѣло: узнать себе.

Д[РУГ]. Один Труд в обоих сих: Познать себе и уразумѣть Бога¹³¹. Познать и уразумѣть точнаго Человѣка, весь Труд и Обман от Его Тѣни, на которой всѣ останавливаемся. А видь истинный ЧЕЛОВѢК и Бог есть тожде. И никогда еще не бывала Видимость Истиною, а Истина Видимостью. Но всегда во Всем тайная есть и невидима ИСТИНА. Потому, что она есть ГОСПОДНЯ¹³². А ГОСПОДЬ и ДУХ, Плоти и Костей не имущій, и Бог – все то одно. Видь ты слышал Рѣчи истиннаго ЧЕЛОВѢКА. Если (де) не узнаешь себе, о Добрая Жѣно, тогда паси Козлы твои возлѣ Шалашей Пастушских¹³³. Я (де) тебѣ не Муж, не Пастыр(ь) и не Господин. Не видишь мене потому, что себе не знаешь. Пойди из моих Очей! и не являйся. Да и не можешь быть предо мною, поколь хорошо себе не уразумѣешь. Кто себе знает, тот один может заплѣть:

“Господь пасет мя...”¹³⁴

КЛЕО[ПА]. А мы из послѣдняго Разговора имѣем нѣкоторыя Сумнѣнія.

Д[РУГ]. Когда Рѣчь идет о важном Дѣлѣ, то и не дивно. Но Что за Сумнѣнія?

Кл[ЕОПА]. Первое. Ты говорил, что Человѣк, влюбившійся в видимую Плоть, для того вездѣ гонится за Видимостью, понеже усматривает в ней Свѣтлость и Пріятность, Жизнь, Красу и Силу.

Д[РУГ]. А вы как думаете?

Кл[ЕОПА]. Нам кажется, для того, что не может вѣрить о Пребываніи Невидимости и думает, что одно только то Бытіе свое имѣет, что Плѣтными Рукáми ошупать может и Что в тлѣнных его Очáх мечтáется¹³⁵. В прѣчем он и сам понять может и совершенно знáет, что Все то преходит, что он любит. Посему-то он и плачет, когда оно его оставляет, разсуждáя, что ужé оно совсѣм пропáло. Подобно, как Младенец рыдáет о разбитом Орѣхѣ, не понимáя, что Орѣшная Сущáя Иста состоит не в Кóркѣ Его, но в Зёрнѣ, под Кóркою сокровенном, от котораго и сáмая Кóрка зависит.

Д[РУГ]. Ся есть сáмая Правда, что был бы весьма глуп Земледѣл, если бы тужил о том, что на Его Нивѣ начало Пшеничное Стеблѣ в Мѣсяцѣ Августѣ сохнуть и дряхлѣть, не разсуждáя, что в Мálеньком закрытом Зёрнѣ закрылась и нѣвая Солóма, Весно́ю нару́жу выходящая, а Вѣчное и Истинное свое Пребываніе в Зёрнѣ невидимо закрывшая¹³⁶. Но не всё же ли то Одно – Причитáть Солómѣ Силу Ея и Существо, а не Главѣ Ея, или Зёрну, и не вѣрить, ниже поминáть о Пребываніи Зёрна? Для того-то (напримѣр) Судия присудил Дво́родному Брáту Власть и Силу в Наслѣдїи, понéже увѣрен, что Роднаго Наслѣдника в Живыхъ нѣт. И сей-то есть той Нечестивый Суд, о которомъ в Послѣднемъ Разговóрѣ ишла меж нами Рѣчь.

КЛЕО[ПА]. Другое Сумнѣніе. Я сказáл видѣ так: Помню Слово Іеремїино сїе: “Глубоко́ Сѣрдце ЧЕЛОВѢКУ, паче всѣх, и Оно́-то Истинный Человѣкъ есть...”¹³⁷ А ты к симъ Словамъ присовокупилъ слѣдующее: “Вот сей же то ЧЕЛОВѢК и содѣржит Все!”¹³⁸ и Прѣтчая.

Д[РУГ]. Так в Чемъ же сумнѣнся?

КЛЕО[ПА]. Я без Сумнѣнїя понимáю, что всѣ внѣшніи наши Члѣны закрытое Существо свое в Сѣрдцѣ имѣют так, как Пшеничная Солóма содѣржится в своемъ Зёрнѣ. Она, иссо́хши и издряхлѣвши, то закрывáется при Согнїтїи в Зёрнѣ, то опять нару́жу в Зелѣности выхóдит. И не умирает, но Обновлѣется, и будто перемѣняетъ Одѣяніе. Но понéже на всѣхъ без Извѣму Людѣхъ видимъ внѣшніи Члѣны, которыи свидѣлствуютъ и о Зёрнѣ своемъ, то есть, что всякъ с нихъ имѣетъ и СѢРДЦЕ, которое (какъ Прорóкъ Божїй учитъ) тóчнымъ есть Человѣкомъ и Истиннымъ¹³⁹, а сїе есть великое Дѣло: Такъ что се бѣдетъ? Всѣмъ ли быть Истиннымъ Человѣкомъ? И каѣ Разнь межъ Дóбрымъ Мужемъ и злымъ?

Д[РУГ]. Не так! Отведи Мысли твои на Время от Человѣка и посмотри на Прѣтчую Природу. Не всякій Орѣхъ и не всякая Солóма со Зёрномъ.

КЛЕО[ПА]. Ужáсное Позорїще!

Д[РУГ]. Не бойся! Знáю. Ты, осмотрясь на Людѣй, ужаснулся. Но видѣ видишь, что сїе в Природѣ не нѣвое. Довольно сего водится в Земляныхъ Плодахъ и в Дрѣвесныхъ. Но нигдѣ бóльше не бывáет, какъ в Людѣхъ. Весьма тотъ рѣдокъ, кто сохранилъ Сѣрдце свое. Или, какъ об́ще говорятъ: Спасла Душу свою. А какъ научилъ насъ Іеремїа, и Ему́ вѣруемъ, что истиннымъ ЧЕЛОВѢКОМъ есть СѢРДЦЕ в ЧЕЛОВѢКѢ¹⁴⁰, глубокое же Сѣрдце и одному только Богу познаваемое не инѣе что есть, какъ Мыслей нашихъ неограниченнаѣ Бѣздна, просто сказать, Душа, то есть Истое Существо, и Сущáя Иста, и сáмая

ЕССЕНЦА¹⁴¹ (как говорят), и Зёрно наше, и Сила, в которой единственно состоит рódная Жизнь и Живот наш, а без нея мёртвая Тьнь есмь, То и видно, коль не сравнённая Тщета потерять Себе Самого, хотя бы кто завладёл всём Копёрниковыми Мырами. Но никогда бы сего не было, если бы старались Люде уразуметь, Что значит ЧЕЛОВЭК? и быть Человэком. То есть: Если бы самих себе узнали.

КЛЕОПА. Ах! не могу сего понять. Потому что у Кáждаго свой Мысли и неограниченны Стремлénия, как Мóлния, в безмёрныи Разстоянiя раскидаются, ни одним Пространством не вмещаемыи и никíим Временем не усыпаемыи, одному только БОГУ извёстныи...

Д[РУГ]. Перестаны! Не так оно есть. Прáвда, что трудно изъяснить, что Злыи Люде Сердце свое, то есть Сáмих Себё, потеряли. И хотя меж нами в пёрвом Разговóрѣ сказано, что кто себё не узнал, тот тём сáмым потерялся, однакó ж для лучшия Увёрности вот тебѣ Гóлос Божий! "Послушайте мене, Погубшии

СЕРДЦЕ, сущии далéче от ПРÁВДЫ"¹⁴².

КЛЕО[ПА]. Ах! мы сему вѣруем. Но как Они потеряли? Видь и у них Мысли так же плодятся и разливаются. Чего они себѣ не воображают? Чего не обнимают? Цѣлый Мыр их вместить не может. Ничто им не доваѣет. Одно за другим пожирают, глотают и не насыщаются. Так не бездénная ли Бездна Сердце их? Ты сказа́л, что Сердце, Мысли и Душа – все то одно. Как же Они потерялись?

Д[РУГ]. Чего досянуть не можем, не испытуймо. Понудить себе должно и дать Мѣсто в Сердцѣ нашем помянутому Божию Сло́ву. Если Его Благодать повѣет на нас, тогда Все нам прóстым и Прямым покажется. Чáсто Мѣлочей не разумѣем сáмых Мѣлких. А ЧЕЛОВЭК есть Он Мáленький Мырóк¹⁴³, и так трудно Силу Его узнать, как тяжело во Всеми́рной Мáшинѣ¹⁴⁴ НАЧÁЛО сыскать. Затвердѣлое наше Нечувствие и Заобыклый Вкус Причиною есть нашей Бѣдности. Раскладывай пред Слѣпцём Все, что хочешь и сколько хочешь, но Все тоё для Его пúстое. Он ощúпать может. А без Прикосновénия ничего не понимает. Ско́лько раз слышим о Вóздухѣ? Ско́лько Раз слышим о Водѣ и Дúхѣ?

Не по Вóздухѣ ли опираются Птицы? Он твердѣ Желѣза. Однак Деревяную Стѣну всяк скорѣ примѣтит может. А Вóздух почита́ют за Пúстошь. Длyчего? Длyтого, что не стóлько Он Примѣтен. Стѣну скорѣ ощúпаешь. Скорѣ Различныи Крáски усмóтришь. А Вóздух не стóлько Казйст. Однак крѣпшии Камня и Желѣза. А нýжен столь, что дхнуть без Его нельзя. Вот! в сáмых Мѣлочах ошибаемся и слабѣйшее Вещество за дѣйствителнѣйшее почитаём. Почему? Потому, что Стѣна грубѣе и нашим Очáм погúще болванѣет, как уже сказано, а Вóздух сокровénнѣе, и ка́жется, бúдто в нем Ничего Силы нѣт, хотя Корабли гóнит и Моря двйжет, Дерёва лáмлет, Гóры крушит, вездѣ проникает и Все снѣдает, сам цѣл пребывáя. Видишь, что не такова Прирóда есть, как ты разсуждаешь. В ней то Силнѣе, что непоказнѣе. А когда что-то уже столь закрылося, что никíими

Чувствами оцúпать не мóжно, в Том же то Сáмая СÍЛА. Но если о Вóздухъ почти увѣриться не мóжем и за Ничтò почитáем, будьто бы его в Прирòдѣ не бывáло, хотя он шумíт, гремíт, трещíт и сим сáмым даёт знать о Пребывáнии своем, тогда как мóжем почестъ То, ЧТО очищённо от всякíя Вещественныя Грязи? Утаённо от всѣх наших Чувств? Свободённо от всѣх Шúмов, Трёсков и Перемѣн? Во вѣчном Покòбъ и в Покóйной Вѣчности блаженно пребывает? Спортив мы от сáмого Начáла Око нашего Умá, не мóжем никак проникнуть до ТОГò, ЧТО Одно Достóйное есть нашего Почтénия и Любви во Вѣки Вѣкòв.

Пробудíся ж теперъ Мыслию твоёю! И если подúнула на твое Сёрдце ДУХ Божíй, Тогда дóлжен ты теперъ усмотрѣть То, ЧЕГò ты от Рождénия не видáл. Ты видѣл по сè Врémя одну тóлько Стѣну, болванѣющíя Внѣшности. Теперъ подними Очи твой, если Они озаренны ДУХОМ ИСТИНЫ, и взглянь на ЕЁ. Ты видѣл одну тóлько Тму. Теперъ ужé видишь СВѢТ. Всегò Ты теперъ по ДВòЕ видишь. Двѣ Вòды, Двѣ Зёмли. И вся Тварь теперъ у Тебе на Двѣ Чáсти раздѣленна. Но Кто тебѣ раздѣлил? Бог. Раздѣлил ОН тебѣ Все на Двòе. Чтоб ты не смѣшивал Тмы со СВѢТОМ, Лжы с Прáвдою. Но понéже Ты не видѣл, кромѣ одной Лжы, бóдьто Стѣны, закрывáющíя ИСТИНУ, длятого Он теперъ тебѣ здѣлал Нòвое НЕБО, новую Зёмлю¹⁴⁵. Один Он творит Дивную ИСТИНУ. Когда усмотрѣл ты нòвым ÓКОМ и Истинным Бога, Тогда ужé ты Все в НЕМ, как во Источникѣ, как в Зерцáлѣ, увидѣл То, ЧТО всегда в НЕМ было, а Ты никогдà не видѣл, и ЧТО сáмое есть Древнѣйшее, ТОЕ для тебе, нòваго Зрítеля, Нòвое ЕСТЬ. Потому что тебѣ на Сёрдце не всхòдило. А теперъ бóдьто Все в Нов здѣланно. Потому что оно Прéжде Тобою никогдà не видѣнно, а тóлько слышанно. И так, Ты теперъ видишь ДВòЕ. Стáрое и Нòвое. Явное и Тáйное. Но Осмотрись на сáмого Себе. Как ты прéжде видáл Себе?

КЛЕО[ПА]. Я видáл (Признаюсь) одну явную Чáсть в Себѣ. А о тáйной никогдà и не думáл. А хотя б и напоянóл Кто, как Тое часто и бывáло, о Тáйной, однак Мнѣ казáлось чóдно почитáть Тое, ЧЕГò нѣт, за Бытíе и за ИСТИНУ. Я, напимѣр, видѣл у мене Рóки. Но мнѣ и на Ум не всхòдило, что в сих Рукáх закрылись другíи Рóки.

Д[РУГ]. Так Ты видѣл в Себѣ одну Зёмлю и Прах. И Ты доселѣ был Зёмля и Пѣпел. Крáтко сказáть, Тебе не было на СВѢТѢ. Потому, что Земля, Прах, Тѣнь и ничтòжная Пúстоша – все то однò.

ЛУКА. Видѣ же Ты из Иеремíи доказáл, что Человѣком находится не наружный Прах, но Сёрдце Его¹⁴⁶. Как же Клеóпы не было на СВѢТѢ? Видѣ Клеóпино Сёрдце всегда при Нем было. И теперъ есть...

Д[РУГ]. Постóй! Постóй! Как Ты так скóро позабыл: ДВòЕ-ДВòЕ? Есть Тѣло Земляное. И есть ТѣЛО Духòвное, Тáйное, Сокровénное, Вѣчное¹⁴⁷. Так длячегò же не быть Двоим Сердцам? Видѣл ты и любил Болváна и Íдола в твоём Тѣлѣ, а не Истинное ТѣЛО, во ХРИСТѢ сокровénное. Ты любил Сам Себе. То есть Прах твой, а не сокровénную Божíю ИСТИНУ в Тебѣ, котòрыя Ты никогдà не видѣл. Не почитáл ЕЁ за Бытíе. И понéже не могла оцúпать,

тогда и не вѣрил в Её. И, когда Тѣлу твоему болѣть Опасно довелось, в той Час впадал во Отчаяніе. Так Что се такое? Не старый ли Ты Адам? То есть старый Мѣх с вѣтхим Сѣрдцем? Одна ты Тѣнь, Пустоша и Ничто с твоим Таковым же Сѣрдцем, каковое Тѣло твое. Земля в Зѣмлю устремилась. Смерть к Смерти, а Пустоша любя Пустошѣ. Душа тощная и глѣдная. Пѣпел, не Хлѣб Истинный¹⁴⁸ ядущая. И Питіе свое внѣ Раѣ со Плачѣм растворяющая¹⁴⁹. Слушай! Что о Таковых ко Исаіи говорит БОГ?

“О Исаіе! Знай! что Пѣпелом есть Сѣрдце их. И прелщѣются. И ни един мѳжет Душѣ своея избѣвити...”¹⁵⁰ “Помяни Сіѣ, Іякове и Израілю! Яко Раб мой Еси Ты...”¹⁵¹ “Се бо отъѣх, яко Облак, Беззаконія твоя. И, яко Примрѣк, Грѣхї твоя. Обратіся ко мнѣ, и избѣвлю тя...”¹⁵² Нѣкій Старинных Вѣков Живописец изобразил на Стѣнѣ какии-то Ягоды столь живо, что Голѳдныи Птички, от Природы быстрый имѣющіи Взор, однак билися во Стѣну, почитая за Истинныя Ягоды¹⁵³. Вот почему таковыи Сердца глотают и насытятся не могут! Покажи мнѣ хоть одного из таких Любопѣрѣхов, кой имѣет Удовольствіе в Душѣ своей. Любовь к Тѣни есть Мати Глѣда. А сего Отца Дщерь есть Смерть. Каковое же таковых Сердѣц Движеніе? На то одно движатся, чтоб безпѳкѳиться. Видѣл ли ты по великих Садах болшіѣ, круглыѣ, на Подѳбие Бесѣдок, Птичи Клѣти?

ЛУКА. Довелось видѣть в Цѣрских Садах.

Д[РУГ]. Они Желѣзными Сѣтьми обволѳченны. Множество Птичек – Чижев, Щиглов – непрестанно внутри их колѳтятся. От одной Сторѳны в другую бѣются, но Нигдѣ Пролѣта не получают. Вот точное Изображеніе Сердѣц, о коих Ты вышше скѣзывал, что Они в разныѣ Стѳроны, как Молнія, мѣчутся. Мѣчутся и мѣчатся в Стѣнах заключѣнныи. Что есть столь Узко и Тѣсно, как Видимость? По сей Причинѣ назывѣается Ров¹⁵⁴. Что Фигуры (кажется) пролетѣтъ сквозь Сѣтъ? на Свѳбѳду Духа? Но как же нам опять вылетѣтъ Туда, Чего за Бытіе не почитаем? Мы видѣ Давно из самага Дѣтска напоенны сим Лукавым Духом. Засѣянны сим Зміиным Сѣмям. Зѣнѣты внѣдрившеюся в Сѣрдѣцѣ Ехидною¹⁵⁵, дабы одну только грубую Видимость, послѣднюю Пятѳ, внѣшнюю Тму любить, гоніться, наслаждѣться всегда и во Всем? Так ли? Так! Всегда и во Всем... Ах! Гдѣ Ты, Мѣчу Іереміин, Опустошающіи Зѣмлю¹⁵⁶? Мѣчу Пѣвлов¹⁵⁷? Мѣчу Финѣсов¹⁵⁸..

Заблудили мы в Зѣмлю. Обнялися с Нею. Но Кто нас избѣвит от Неѣ? Вылетит ли, как Птица, Сѣрдце наше из Сѣтей Еѣ? Ах! не вылетит. Потому что Сѣрдцем Еѣ Сердце наше здѣлалось. А когда уже Сердце наше, Глава наша и мы в Еѣ претворились, Тогда Каѣ Надѣжда в Пѣпелѣ? Мѳжет ли Прах, во Грѳбѣ лежѣщій, востѣть и стать, и признѣть, что еще и Невидимость есть? Есть еще и Дух? Не может... Длѣчего? Не мѳжет востѣть и стать пред Господем. Длѣчего же? Длѣтого, что сей Прах не мѳжет принять в Себе сего СѣМЕНИ. Кѳего? Чѳоб вѣрѣть, что есть свѣрх еще и то, Чего не можем ощѳпать и Аршіном мѣрѣть... О Сѣмя благословѣнное! НАЧАЛО Спасѣнія нашего! Мѳжем тебѣ и Принѣть. Но будешь у нас бесплѳдно. Длѣчего? Длѣтого, что любим Внѣшность. Мы к ней заобыкли. И

не допустим до Того, чтоб могла согнѣть на ЗѢРНѢ вся внѣшняя Видимость, а осталася бы Сила в нем одна не видима, Которой увѣриться не можем. А без сего НОВЫЙ Плод быть никак не может...

Так нас заправили наши Учители.

“Се Аз напитая их Пельнѣм и напою их Жѣлчію. От Пророков бо Иерусалимских изыде Оскверненіе на всю Зѣмлю” (Иеремія, 23)¹⁵⁹.

РАЗГОВОР 5-й

О том же:

Знай себѣ.

Лица тѣ же

*

ФИЛОН. Отсюду-то, думаю, Старинна Пословица:

“Столько Глуп, что Двоих нащитать не знает”¹⁶⁰.

Но и мы по сіе Время ОДНО только во всем СВѢТѢ нащитали. Затѣм, что Другаго в нем Ничего не видали.

КЛЕОПА. Не лучше ли тебѣ сказать? что нам одна ТѢнь была видна. Ничего нам не было видно. Мы хватали на Водѣ одну ТѢнь пустую¹⁶¹. А теперѣ похожи на Жителя Глубокія Норвегіи, который по Шестимѣсячном Зимнем Мракѣ видит чуть-чуть отверзающееся УТРО и всю Тварь, начинающую нѣсколько болванѣть.

ДРУГ. Если не будете сожимать и отвращать Очѣй, тогда увидите всю Тварь Просвѣщенну. Не будьте подобны Кроту, в Зѣмлю влюбившемуся. А как только невзначай прорылся на Вѣздух: Ах! Сколь он Ему противен! Приподнимайте Очи и приноравливайте оныя смотрѣть на Того, Который сказует:

“Аз есмь СВѢТ МЫРУ”¹⁶².

Все, что мы доселѣ видѣли, Что такое есть? Земля, Плоть, Пѣсок, Пельнѣ, Желчь, Смерть, Тма, Злость, Ад...

Теперѣ начинает свѣтатъ УТРО ВОСКРЕСЕНІЯ. Перестаѣм видѣть то, что видѣли, почитая всю Видимость за Ничто, а устремив Очи на то, Что от нас было закрыто, а посему и пренебреженно. Мы доселѣ безплотныя Невидимости не удостоевали поставитъ в Число Существа и думали, что Она Мечта и Пустоша. Но теперѣ у нас, напротиву того, Видимость есть Травю, Лѣстю, Мѣткою и ищезающим Цвѣтом¹⁶³. А Вѣчная Невидимость находится Ей Головою, Силою, КАМЕНЕМ Основанія и Щастіем нашим. Послушаймо, Что говорит к нам НОВЫЙ и Истинный Человѣк и Что общаетъ?

“Дам тебѣ (говорит) Сокровища темная. Сокровенная. Невидимая отверзу тебѣ, Да увѣси, яко Аз Господь Бог твой, прозывая Имя твое, Бог Израилев”¹⁶⁴.

Теперѣ разсуждайте. Нравится ли вам Переход? Или будьте по Прѣжнему во видимой Землѣ вашей, или очищайте Сѣрдце ваше для

Принятія Новаго Духа. Кто Стáрое Сёрдце отбросил, Тот здѣлался нóвым челоуѣком. Гóре! Сердцáм затвердѣлым...¹⁶⁵

ЛУКА. Длÿтого-то сáмого смягчить Сёрдце и сокрушить Трудно. Закоренѣлое Мнѣние похоже на Младенца, возрáсшаго во Исполина. Трудно наконецъ борóться.

Д[РУГ]. Но что нам воспещáет в Жизни о сем разсуждать и разговóривать? а употребить к сему хотя закомплѣтное¹⁶⁶ Врѣмя? Нóвый Дух вдруг, как Мóлния, облистáть Сёрдце мóжет. 600 ТЫсящъ вЫзванны были во Обѣтовáнную Зѣмлю¹⁶⁷. Пѣши. Но длÿчего Два тóлько в Еѐ вошли?

ЛУКА. Два. Сын Науин и Халѣб.

Д[РУГ]. А вот длÿчего! Тфу! Как мóжет то быть, Чего вѣдѣть нельзя? Вот какáя Пустошь! “Вскую (зароптáли) вóдит нас Господь в Зѣмлю сию? Чтoб пáсти на Брáни?”¹⁶⁸ Посему, если Рýки и Нóги потерять, что в нас будет? Не хотим мы сегò. Гдѣ Сие вóдится, чтoб То было, да еще Силное, Тòе, Чего не вѣдишь?.. Дáй нам вернóться в нашу Стáрую Зѣмлю. Не нрáвится нам Тот, кто в Пустошу вывóдит... Слышите ли Вы Мысли сих Старовѣрцов¹⁶⁹? Вот Шесть Сот ТЫсящъ Дуракóв! Предстáвте Себѣ вѣтхii Кáди, сквѣрным занятÿя Квáсом. Можно ли Этáким Скотáм Чтò-либо внушить? По Их Мнѣнiю, нельзя Бытiя своего Богу имѣть, если Он захóчет чистъ быть всÿкiя Вѣдимости. Если Того нѣт, Чего не вѣдят, так Бога давнò не Стáло.

Вода прерѣкáнiя¹⁷⁰! Сѣмя Змiино!

Сердце Невѣрное! Совѣт лукав¹⁷¹!

Не сiе ли есть не исповѣдаться Господеви? и не призывáти Имени Его¹⁷²? Не таково было в Сёрдцѣ Сѣмя двоихъ тѣх благополóчныхъ Наслѣдников. “И даде Господь Халѣву Крѣпость. И даже до Стáрости пребысть у Него, найтi¹⁷³ Ему на Высоту Земли. И Сѣмя Его обдержá в Наслѣдiе. Яко да вѣдят вси Сýнове Израилевы, яко добрò ходити в Слѣд Господа”¹⁷⁴. “Вси же разгнѣвавшиися не úзрят Ю, – глаголет ГОСПОДЬ. – Раб же мой Халѣв, яко бысть Дух мой в нем, и возслѣдова мнѣ, введу Его в Зѣмлю, в нюже ходил тáмо, и Сѣмя Его наслѣдит Ю”¹⁷⁵.

КЛЕО[ПА]. Посему вся Сiла в Бóгѣ, а не во внѣшней Вѣдимости.

Д[РУГ]. А Чтo ж есть Идолопоклóнство, если не в том, чтoб приписать Сiлу Истукáнным¹⁷⁶? Не хочешь Рук Невѣдимых. Видно, что Вѣдимости воздаешь Сiлу и Почтенiе твое. Но долго ли сiя твоя Вѣдимостъ пребудет? На Чтo ты положился? Чтo есть вѣдима Плоть, если не Смерть? И на ней-то ты основáл Сердце твое и Любóвь? Всяка Внѣшностъ есть мiмо протекающею Рѣкою. Не на Льду ли ты воткнул Кúщу твою? и поставил Шалáш твой¹⁷⁷? Пожáлуй, перенеси Его на Твѣрдостъ. Перенеси Его во Двóры Господни. Воткни на Новой Землѣ. А иначе Чтo твоя за Рáдостъ? Кой Покóй? Не всегда ли опасáешься, что когдá-либо Лед, однак, распúтится? Когдá-либо смѣртное Тѣло оставлять надобно.

О бѣднѣйшии! Почитáющii Тѣло свое Тлѣнное и не вѣрующii Нóвому. Таковыи-то: “Возволнóются и почити не возмоугóт.

Нѣсть рáдоватися Нечестивым”¹⁷⁸, – глаголет Господь Бог.

ФИЛОН. Что есть Нечестивый?

Д[РУГ]. Глѣніе почитающій.

ФИЛ[ОН]. Как?

Д[РУГ]. Так почитающій, что, если отнять у Его Глѣніе, тогда думает, что Ему без него никак Бытія своего имѣть не возможно. Не великое ли се Почтѣніе для Праха?

ФИЛ[ОН]. Кажется, что весьма не малое. Ибо таким Образом боготворит он свой Пѣпел, приписуя Ему Живота своего Дѣйствительность.

Д[РУГ]. Так теперѣ, думаю, постигаешь сіи СЛОВА:

“Аз ГОСПОДЬ БОГ! Сіе моѣ (не чуждѣе) есть Имя. Славы моея иному не дам.

Нижѣ Добродѣтелей моих Истуканам”¹⁷⁹.

То, Что мы назвали Дѣйствительностью, называется Тут Добродѣтелью, тоестъ Силою и Крѣпостю, которую Бог за свое Преимущество от всей Глѣнности так отнял и Себѣ присвоил, что ужасно ярится, если Кто дерзнѣт Ея хотя мало удѣлить Твари, или Кумирам, с которыми Он от Начала Вѣка всегда ревностную Тяжбу имѣет. Мы всѣ Его в сем ужасно обижаем, всегда и вездѣ.

ФИЛ[ОН]. Как?

Д[РУГ]. А вот так! Весь Мыр состоит из Двоих НАТУР. Одна Видимая, другая невидима. Видима называется Тварь, а невидимая – Бог. Сія невидимая НАТУРА, или Бог, всю Тварь пронизает и содержит. Вездѣ и всегда был, есть и будет. Как же Ему не досадно, если мы, смотря на Переменну глѣнных НАТУР, пугаемся? А сим самым приписуем Ей Важность в Жертву. Чего здѣлать нельзя, не отняв Ея от Бога, который всю Важность и Силу, и Бытіе, и Имя, и все-на-все Исполнѣніе Себѣ точию Одному полно и без Причастников приусвоил. Ражуй! Если Он Бытіе и Всему Исполнѣніе¹⁸⁰, тогда как можешь Что твое потерять? Что ли у тебе есть, Он тебѣ Всѣм гѣм есть. Ничто твое не пропадет потому, что Бог Пóрчи не знает. Одна для тебе остается ШКОЛА ВѢРЫ. Или, как Давид говорит: Поучѣніе Вѣчности¹⁸¹. Потерпи в нем немножко, покóль Старовѣрное твое Пѣпелное СЕРДЦЕ нѣсколько от Сегосвѣтных очистится Душкóв.

РАЗГОВÓР 6-й

О том же:

Знай себѣ.

Лица гѣ же.

*

ДРУГ. Зѣмле! Зѣмле! Зѣмле! слыши Слово Господне¹⁸²!

ФИЛОН. Не слышу.

Д[РУГ]. Длячего?

ЛУКА. Кто может взойти на Небо? развѣ сошедый с Небесѣ. Кто может слышать СЛОВО БОЖІЕ, еще не будет Бог в нем? Свѣт видится тогда, когда

Свѣтъ во Очѣхъ есть. Чрезъ Стѣну пролазитъ тогда, когда Богъ Вождомъ есть. Но когда Сила во Оѣкъ спорочена, Лучше сказать: когда Сила от Оѣка отступила и Селенія своего во Веществѣ Его не имѣет, в то Врѣмя никоего Око Различія межъ тмою и Свѣтомъ не находитъ.

КЛЕОПА. Но не можетъ ли Богъ мѣртваго живымъ, а Видимаго невидимымъ здѣлать? Ей! Есть Врѣмя и теперь Воскрѣснуть. Можетъ ИСКРА БОЖІЯ пасти на темну Бездну Сѣрдца нашего¹⁸³ и вдругъ Озарить. Вѣруймо только, что Богъ есть во Плѣти Человѣческой. Есть по́длинно Онъ во Плѣти видимой нашей. Невещественъ во Вещественной. Вѣчный в Тѣлѣнной. Единъ в Каждомъ изъ насъ. И Цѣль во всякомъ. Богъ во Плѣти, и Плоть в Бозѣ. Но не Плоть Богомъ. Ниже Богъ Плѣтію¹⁸⁴. Ахъ Зѣрно Горчичное! Вѣро! Стрѣше! и Любѣвь Божія! Зѣрно Правды и Царствія Его! Чувствую, что тайно падаешь на Земно́е мое Сѣрдце, какъ Дождь на Рунѣ¹⁸⁵. О дабы не позобали тебе воздушныя Птицы¹⁸⁶!

Ф[ИЛОН]. Вспомнимъ теперь с Давидомъ Вѣчныя Лѣта и поучимся в них¹⁸⁷.

КЛЕО[ПА]. Кому или Чему поучиться?

Ф[ИЛОН]. Вѣчности поучимся... Кому подобенъ истинный Человѣкъ, Господь нашъ во Плѣти?

Д[РУГ]. Подобенъ Дѣброму и Пѣльному Кѣлосу Пшеничному. Разсудить теперь. Стеблѣ ли с Вѣтвями? Постой! Не то Кѣлосъ. Кѣлосъ все заключаетъ в себѣ. Ость ли на Кѣлосѣ. Она ли есть Кѣлосъ? На Кѣлосѣ Ость, Правда, и в Кѣлосѣ Ость. Но не Кѣлосомъ Ость. Не она есть Кѣлосъ. Что жъ есть Кѣлосъ? Кѣлосъ есть самая Сила, в которой Стеблѣ со своими Вѣтвями и Ость с Пѣловою заключается. Не в Зѣрнѣ ли Все сіе закрылось? И не Весною ли выходитъ Все сіе? Переменивъ Зелѣную вмѣсто желтыя и вѣтхія Одежды? Не невидима ли Сила Зѣрна? Такъ. Оно в то Врѣмя дѣйствуетъ, когда вся Внѣшность уже на немъ согнила. Дабы не причѣлъ Кто новаго Плододѣйствія мѣртваго и нечувственной Землѣ, то есть гниющей Внѣшности, но вся бы Слава отдана была Невидимому Богу, Тайною своею Десницею вся дѣйствующему. Дабы Онъ одинъ во Всемъ былъ Главѣ, а вся Внѣшность Пятѣю и Хвостомъ.

Фил[ОН]. Теперь мнѣ в Кѣлосѣ показуется то, что по сіе Врѣмя не было видно.

КЛЕОПА. Лучше скажи, что ты в немъ одинъ Хвостъ видѣлъ.

Д[РУГ]. Пускай же сія в Кѣлосѣ Новость называется РОСТ. Господь Богъ прирастилъ Его намъ.

ЛУКА. Но какъ мы с Пѣля перейшли в Садъ, взгляните, чемъ насъ привѣтствуетъ в Бесѣдкѣ сей Человѣкъ?

Ф[ИЛОН]. Сію Икону написалъ мой Другъ Живописецъ.

КЛЕО[ПА]. Куда мнѣ нравится! Изъ чернаго О́блака Луча касается Головы Его. Но Что за Слова в Лучѣ? Они вмѣстѣ с Лучею с Высоты снисходятъ во облитую Свѣтомъ Гѣлову Его. Прочитай, Лука! Ты от Числа Книгѣчих...

ЛУКА. Образъ Пророка Исаіи. В Лучѣ написано сіи Слова: "ВОЗОПШІИ..."¹⁸⁸

КЛЕО[ПА]. Но Что за Слова из Уст Его исходят?

ЛУ[КА]. Знаю тѣ Слова: “Всяка Плоть Сѣно, и всяка Слава Человѣча, яко Цвѣт Травный...”¹⁸⁹

ФИЛ[ОН]. А Что ж написано на Бумажкѣ, котóрая в Его Рукáх?

ЛУКА. Знаю.

“ГЛАГОЛ ЖЕ БОГА НАШЕГО ПРЕБЫВАЕТ ВО ВѢКИ”¹⁹⁰.

Д[РУГ]. Видите ли Спíсанну Бумажку?

КЛЕО[ПА]. Мы два с Филоном стóлько уже Лѣт около одного Земледѣлства упражняемся, а Кóлос недавно усмотрѣли. Что же касáется до Бумажок, да еще Прорóчих, спрашуй Луку. Его то Дѣло.

Д[РУГ]. Лука! Ты видишь в Рукáх Прорóчих Бумажку. Но знай, что видишь Дѣло весьма малое и весьма Великое. Сей Блаженный Стáрик легко держит в правой Рукѣ тое Дѣло, в коём всегда вездѣ Все содѣржится. Разсудй, что Сам Откровенíя Свѣтом озаренный Стáрец в Его состоит Рукѣ. Носимым носится, и держится у Себе Держимым. Смотрѣл ты на Кóлос. Посмотри теперь на Человѣка и узнай Его. Видáл ты в Кóлосѣ Зѣрно. А теперь взглянь на Сѣмя Авраáмово да тут же и на твоѣ. Видѣл ты в Кóлосѣ Солóму с Половою. Посмотри ж и на Траву глѣбныя твояя Плóти с пустым досѣлѣ Цвѣтом Пѣпелных твоих Разсужденíй. Усмотрѣл ты в Кóлосѣ то, Чего прѣжде не видывал. Теперь узнавай в Человѣке ТО, Что для тебе видно не было.

Видя Кóлос, не видѣл его. И не знал Человѣка, зная Его. Но Что показáлось тебѣ в Кóлосѣ напоследок, Тоё не было от Плóти, но от Бога.

Подними ж от Земли Мысли твои и уразумѣй ЧЕЛОВѢКА, в СЕБѢ от Бога рождѣнна¹⁹¹, а не сотворѣнна в послѣднее Житíя Врѣмя. Усмотрѣл ты в Кóлосѣ нóвый РОСТ, толь силный, что для всея Солóмы с Половою здѣлался он Головою и Убѣжищем. Познай же в себѣ нóваго Юсифа (Значит Приращенíе¹⁹²), Нóваго Пáстыря, Отца и Кормителя нашего. В Пшеничном Зѣрнѣ примѣтил ты лѣгенькую Внѣшность, в которой закрылась Тáйная Дѣйствительность Невидимаго Бога.

Взглянь же теперь на ГЛАГОЛ Божíй, Прорóчею Бумажкою, как лѣгеньким Óблаком, прикрытый. Сíлу Зѣрна Умным ты Óком увидѣл. Открой же Око Вѣры, и увидишь в себѣ тож Сíлу Божíю, Десницу Божíю, Закон Божíй, Глагол Божíй, Слово Божíе, Цáрство и Власть Божíю, тáйную, невидимую, а узнав Сына, узнаешь и ОТЦА Его. Дрѣхлая на Кóлосѣ Солóма не боится Погибели. Она как из Зѣрна выйшла, так опя́ть в Зѣрнѣ закрóется, котóрое хотя по внѣшней Кóжицѣ согниёт, но Сíла Его Вѣчна.

Чего́ ж ты трепещешь, Трава и Плоть? Дерзай! Не бойся¹⁹³! Ты уже видишь в Себѣ Десницу Божíю, котóрая тебе так же бережёт, как Пшеничну Солóму. Или не вѣришь? Если так, тогда бойся. Нѣт НАДЕЖДЫ. Вся Плоть гибнет. Гдѣ дѣваться? Бѣжи ж с Давíдом в Дом Господень¹⁹⁴! Или со Иеремíею в Его́ ж Дворы¹⁹⁵.

Раскрóй же Сѣрдце твое для Принятíя Вѣры и для Обня́тíя ТОГО́ ЧЕЛОВѢКА, котóрый Отцу своему вмѣсто Десницы и вмѣсто Сíлы его есть во

Вѣки Вѣков. Слушай, Что Отец Его чрез Его ж самого и в нем и к нам говорит. Слушай же!

“Положѹ Словеса Моя во Уста твоя и под Сѣнію Руки моя покрѹю тя...”¹⁹⁶

А коею РУКОЮ? “Еюже поставих Небо и основах Зѣмлю”¹⁹⁷. Слышишь ли? Коль сильное Зѣрно в тебѣ! Небо сіе видимое и Земля в Нем закрывається. И тебе ли сіе Сѣмя сберечь не сильно будет? Ах! пожалуй, будь увѣрен, что и Самый нечувствительный Головы твоя Волос, Наличность одну свою потерявши, в Нем без всякаго Вреда закрѣтся, сохранится, убожится. Скажи с Паулом: “Вѣм ЧЕЛОВѢКА”¹⁹⁸. Нашел я ЧЕЛОВѢКА. Обрѣтох МЕССІЮ, не Плотянаго Кумира, но истиннаго Божіею во Плоти моей ЧЕЛОВѢКА. В Силу я нашел Его, в Травѣ и Тѣни моей, во Остаток Дней моих. Сѣмя Благословенное! Спасение всея Наличности моя! Свѣт Откровения Слѣпому Языку! Досель был я во Тмѣ и во Грязи. Я был, то есть Сердце мое. Ел и насыщался Землею. А теперь от Уз Ея мене отпускаешь, убив Сѣмя Ея во мнѣ, пустую Пятю наблюдающее. А вмѣсто Его во Вѣки ты во мнѣ воцарился, открыв мнѣ Небо новое¹⁹⁹ и Тебѣ, сидящаго на Мѣстѣ Десницы ОТЦА НЕБЕСНАГО.

Будь же мнѣ теперь МИР в Силѣ твоей²⁰⁰ и Спокойство! Будь мнѣ теперь СУББОТА Благословенная! Вынесли мене Крыла Голубины из Земных Бездн, и почию²⁰¹. Чего ж больше скорбѣть тебѣ, Душа моя? Зачем тебѣ теперь безпокоить мене? Познала ты уже в себѣ ЧЕЛОВѢКА, и Сила Его безконечна. Уповай же на Него, если узнала Его. И точно знаешь Его. Он МУЖ твой. Он ГЛАВА твоя в тебѣ, под Видом твоя Плоти и Крови. Спасение Лица всего твоего и БОГ твой²⁰².

РАЗГОВОР 7-й

О истинном ЧЕЛОВѢКѢ, или
о ВОСКРЕСЕНИИ

Бесѣдующія Персоны.

Старец Памва, Антон, Квадрат, Друг
и протчі.

*

ДРУГ. Слушай, Памво! Куда долго учишься!.. Уже ли ты научился Давидовому Псалму?

ПАМ[ВА]. Да Я только один Псалом умѣю.

ДР[УГ]. Один?

ПАМ[ВА]. Одним-один...

ДР[УГ]. Кий Псалом?

ПА[МВА]. А вот он!

“Рѣх: Сохраню ПУТИ моя...”²⁰³

А больше для мене не надобно. Я уже Устам моим сыскал Забору и заложил²⁰⁴.

АНТ[ОН]. Самая Правда. Язык все Тѣло обращает и Всему Голова есть.

КВАДР[АТ]. Ах, Памво! Блажен еси, если не согрѣшаешь Языком твоим. Коль горячо Сего от Бога себѣ просят Давид и Сирахов Сын.

ЛУК[А]. А прежде о Чем ты говорил, Памво? Видь ты и прежде имѣл Язык.

ПАМ[ВА]. Я уже древнему моему Языку наложил Печать.

АНТ[ОН]. А Кто тебѣ Его запечатал?

ПАМ[ВА]. Кто может запереть Бѣзду, кромѣ Бога?

ЛУК[А]. Не худо называешь Язык Бѣздною. Потому что и Давид Языку Лстиву даѣт Имя: Потопных Слов²⁰⁵. Потоп и Бѣзна – все одно.

КВАДР[АТ]. Я слышал, что и Разум Премудраго Потопом у Сирахова Сына называется²⁰⁶.

ДР[УГ]. Рѣчь какова-либо есть, не иное что есть, как Рѣка. А Язык есть Источником Ея. Но если уже тебе, Памво, Господь от Языка Не Преподобна избавил, тогда видно, что вмѣсто лстиваго дарил тебѣ Язык Давидов, весь День Правдъ Божией поучающійся²⁰⁷, Силу Его всему Роду Грядущему возвѣщающій.

КВА[ДРАТ]. Самая Правда. Кто может говорить о Бѣлости, чтобы Ему не была знакома Чѣрность? Один Вкус чувствует Горкое и Сладкое. Если Кому открыл Господь узнать Язык лстивый, Такъв вдруг узнать может Праведный Уста, поучающійся Премудрости.

АНТ[ОН]. Что такое? Вы рассказали Чудное. Развѣ не разумѣет и Стараго Языка тот, Кто не знает новаго?

ПАМ[ВА]. Без Сумнѣнія. В то Время покажется Старое, когда уразумѣешь Новое. Гдѣ ты видѣл, чтобы Кто разумѣл Тму, не видѣв никогда Свѣта? Может ли Крот, скажи, пожалуй, сказать тебѣ, Гдѣ День? а Гдѣ Ночь?

АНТ[ОН]. Если Крот не может, тогда может сказать Человѣк.

ПАМ[ВА]. Может ли Слѣпный усмотрѣть и тебѣ показать на Портретѣ Краску Бѣлу?

АНТ[ОН]. Не может.

ПАМ[ВА]. Зачѣм?

АНТ[ОН]. Затѣм, что он не видѣл и не знает Чѣрныя. А если бы он хоть одну из Противных меж собою Красок мог разумѣть, в то же Мгновѣние мог бы понять и другую.

ПАМ[ВА]. Вот так же и Тут. Тот понимает Юность, кто разумѣет Старость.

АНТ[ОН]. Довольно надивиться не могу: если всяк Человѣк так родится, что не может и сего понять, Что такое есть Старость и Юность? если не будет другой Раз свѣшше рожден.

ПАМ[ВА]. Свѣт открывает Все То, Что нам во Тмѣ нѣсколько болванѣло²⁰⁸. Так и Бог един всю нам Истину освѣщает. В то Время усматриваем пустую Мѣту, усмотрѣв ИСТИНУ и уразумѣв Юность, понимаем Старость. Земляной Человѣк думает про себе, что понимает бѣдство. Но мало ли Младенец видит в Потѣмках? а того не бывало. Но

возсіявшій Свѣтъ все Привидѣніе уничтожаёт. Не Всякому ли знакомы сіи Слова: Время, Жизнь, Смерть, Любовь, Мысль, Душа, Страсть, Сѣбѣсть, Благодать, Вѣчность? Нам кажется, что разумѣем. Но если Кого о Изясненіи спросить, тогда Всяк задумается. Кто может объяснить, Что значит Время²⁰⁹, если не приникнет в Божественную Висоту? Время, Жизнь и Все прѣтчее в Богѣ содержится. Кто ж может разумѣть Что-либо со всѣх вѣдимых и невѣдимых Тварей, не разумѣя Того, Кой Всему Голова и Основаніе? НАЧАЛО Премудрости – разумѣти Господа²¹⁰. Если Кто не знает Господа, подобен Узникам, вовѣрженным в Темницу. Таков Что может понять во Тмѣ? Главнѣйшій и Началнѣйшій Премудрости Пункт есть Знаніе о Бозѣ. Не вижу Его, но знаю и вѣрую, что Он есть. А если вѣрую, тогда и боюсь. Боюсь, чтоб не разгнѣвать Его. Ищу, Что такое благоугодно Ему. Вот Любовь! Знаніе Божіе, Вѣра, Страх и Любленіе Господа – одна то есть Цепь. Знаніе во Вѣрѣ, Вѣра в Страхѣ, Страх в Любвѣ, Любовь во Исполненіи Заповѣдей, а Соблюденіе Заповѣдей в Любви к Ближнему, Любовь же не завидит²¹¹, и протчая. И так, если хочешь Что-либо познать и уразумѣть, должно прѣжде взыйти на Гору Вѣдѣнія Божія²¹². Там-то Ты, просвѣщен Тайными Божества Лучами, уразумѣешь, Что захочешь, не только Юность Орлюю²¹³, обветшающую Старости Ризу, но и Вѣтхая Вѣтхих и Небеса Небес. Но Кто нас выведет из преисподняго Рова²¹⁴? Кто возведёт на Гору Господню²¹⁵? Гдѣ Ты, Свѣте наш, Христе Иисусе? Ты один говоришь Истину в Сѣрдцѣ твоём. Слово твое Истина есть²¹⁶. Евангеліе твое есть зажженный ФАНАРЬ, а Ты в нем Сам Свѣтом. Вот единственное Средство! ко Избъжанію Обмана и Тмы Незнанія. Вот Дом Давидов! в котором Судейскій Престолъ всяку Ложь рѣшит и рѣжет. О Чем ты, Антон, знать хочешь? Ищи в сих Возлюбленных Селеніях²¹⁷. Если не сыщешь Входа в один Чертог, постучи в Другой, в Десятой, в Сѣтой, в Тысящной, в Десятотысящной...

Сей Божій Дом снаружи кажется Скотскою Пещерою, но внутри Дѣва родит ТОГО, котораго Ангелы поют непрестанно. В Сравненіи Сея Премудрости всѣ Свѣтовыи Мудрости не иное Что суть, как Рабскія Ухищренія. В сей Дом Воровским Образом не входи. Ищи Дверей и стучи, поколь не отвѣрзут. Недостоин будешь Входа, если Что в Свѣтѣ предпочтешь над Божію сію Гору. Не впускают Здѣсь Никого с одною Половиною Сѣрдца. А если насильно продерешься, в Горшкую Тму выброшен будешь.

Сколь горѣл Давид Любвию к сему Дому! Желал и истаевал от Желанія Дворов Господних.

Знал Он, что никоим Образом нельзя выбратся из Началорѣдныя Безумія Человѣческаго Тмы, развѣ через сіи Ворота. Знал Он, что вси заблудили от самаго Матерняго Чрева. И хотя говорили: “Се Дверь! Вот Путь!” – однак все лгали. Знал Он, что никакая-либо Птица и никакая Мудрость Человѣческая, сколькои Она быстра, не в Силѣ вынести Его из Пропасты, кромѣ сея Чистыя Голубицы. Дятого из Нетерпѣливости

кричит: “Кто даст мнѣ Криль?”²¹⁸ Да чтоб они такovy были, каковыи имѣет сія Голубица? То есть Посребренны, а между Связью Крил блещало бы Золото²¹⁹. А если не так, то не надобно для мене никакихъ Лѣтаній, сколько хочь они быстропарны. Сею-то Нескверною Голубкою он столь усладился, столь Ёю плѣнился, что, как Магдалина при Грѣбѣ, всегда сидѣл у Окошка своя Возлюбленныя. Просил и докучал, чтоб отворила для него Дверь. Чтоб окончила его Страданія. Чтоб разбила Мглу и Мятѣж внѣтренній. Называя Еѣ всею своею Утѣхою. “Встань! – говорит с Плачѣм. – Славо моя. Встань, Ты, сладчайшая моя! Десятострунная Псалтырь! и Гусли сладкозвонныи! Если Ты только встанешь, то я и сам тот Час встану, а встану Раню. Поднимуся на Свѣт. Долго ли мнѣ во Тмѣ жить?”²²⁰ “Когда прийдѣ и явлюся Лицѣ Божію²²¹?”^a Кто, кромѣ Тебѣ, о краснѣйшая всѣхъ Дщѣрей в Мырь, Дѣво! кто воведѣт мя во Град утверждѣн²²²?

Твоими только Дверьми и однимъ только твоимъ Слѣдомъ привестися могутъ к Царю Небесному Дѣвы, если с Тобю имѣютъ Дружество.

Не безъ Пѣлы же трудился Давид. С коликимъ Восторгомъ кричитъ:

“Отверзите мнѣ Врата Правды!”²²³

“Исповѣмся Тебѣ, яко услышалъ мя еси”²²⁴.

“Сей День возрадуемся и возвеселимся”²²⁵.

“Богъ Господь, и явился намъ”²²⁶.

“Призвахъ Господа, и услыша мя в Пространство”²²⁷.

Что теперѣ сотворитъ мнѣ Человѣкъ? Ничего не боюсь. Широко вельми сталъ Давид. Вылетѣл изъ Сѣтей и преисподнихъ Тѣснотъ на Свободу Духа. Ищѣзла в Разъ вся Тма. Гдѣ пошелъ, вездѣ Свѣт.

“Камо пойдѣ отъ Духа твоего?”²²⁸

Открылатѣ Давид. Бойтся, любитъ, удивляется. Отъ Мѣста на Мѣсто перелѣтываетъ. Все видитъ. Все разумѣетъ, видя Того, в Котораго Рукѣ Свѣт и Тма²²⁹.

КВАДРАТЪ. Правда, что вѣрно и ревностно возлюбленный Давидъ свою любезнѣйшую любитъ. Еѣ-то Он, думаю, называетъ МАТЕРІЮ²³⁰, Сіономъ²³¹, Дщѣрью²³², Царницею, в Золото одѣтою и Преукрашенною²³³, Колесницею Божіею²³⁴, Царствомъ Живыхъ Людѣй²³⁵, Жилищемъ всѣхъ веселящихся²³⁶, и протч[ая]. Едино проситъ отъ Господа, чтобы жить в Домѣ семъ Божіемъ, на Мѣстѣ Покрова сего Предивнаго, гдѣ Гласъ радующихся и Шумъ Празднующихъ²³⁷.

А в протчемъ ничего ни на Небеси, ни на Землѣ не желаетъ, кромѣ сея Чаши, наполненныя Благощастіемъ²³⁸, кромѣ сея Дщѣри Царскія, которыя вся Красота внутри Ея сокрывается и сокрылася. И столько сія Врата Сіонскія²³⁹ и Путь сей, ведущій Еѣ къ Вѣднью Господа, любъ ему былъ, что на Немъ такъ наслаждался, какъ во всякомъ Родѣ Богатства. Чтѣ-либо в Немъ

^a Зри. Отсѣлъ в Письмѣ моемъ изгонятся изъ Числа Буквъ сіи бѣквы: Ер и Ерь. Аще же гдѣ Дебелость Бѣквы умягчить потреба, доваѣетъ свѣшше поставитъ Знаменіе сіе: ‘. Напримѣр: Яд : Яд’. Пѣт : Пѣт’. Брат : Брат’.

говóрится, Все То называет чóдным и преслáвным, от общенарóдного Мнѣнiя вóвся отличнѣм. Тут-то Его Жѣртва, Пѣнiе и Покóй Душѣвный, Пристанище Хотѣнiя²⁴⁰. Ах ПОКÓЙ ДУШѢВНЫЙ! Коль ты рѣдок! Коль дóрог! Здѣсь-то Он закрывáется в Тáйне Лицá Божiя от Мятѣжá Человѣческаго и от Прерѣкáнiя Языков²⁴¹, сiесть от всѣх Свѣтовых Мнѣнiй, противных Божiей Премóдрости, назывáемой от него́ Благолѣпiем Дóма Господня²⁴², Каменем Прибѣжища для Перестрашеннѣх Грѣшников²⁴³, о коих пишется: “Бѣжит Нечестивый, Никомúже гонящу”²⁴⁴.

АНТОН. Без Сумнѣнiя ж, в сiя Кáменныя возвóдит он же Óчи свой Гóры, надѣясь от них Пóмощи.

КВАДРАТ. Извѣстно, что Грѣшник, как тóлько почувствовал Опáсность своего Пути, бѣжит, как гонимый Зáец, к сим Горáм, находясь в Замѣшáтелствѣ бѣдных своих Разсуждѣнiй, котóрыя ему́ прѣжде весьма казáлись правилими. Но когда́ из Божиих Гор блѣснувшiй Свѣт на Лицó ему покажет его́ Прелщѣнiе, в то Врѣмя весь свой Путь сам уничтожáет так, как слóчилось Пáвлу, бѣдущему в Дамáск. И в сей-то Силѣ говорит Давид:

“Просвѣщáеши дiвно от Гор вѣчных”²⁴⁵.

“Смятóшася вси неразумныи Сердцем”²⁴⁶.

Комú ж сей Свѣт не был бы любѣзен, если б мы хоть máло Его вкусили? О Кивóте Свѣта, Святiя СЛÁВЫ Отцá Небѣснаго! Конѣчно, твое Блистанiе – неснóсное Очáм нашим, ко Тмѣ заобѣкшим. А то бы мы непремѣнно Сна Очáм нашим не дáли, дóндеже бы Дверь открылась, дабы мóжно увидѣть, Гдѣ Селѣнiе свое имѣет Бог Яковль²⁴⁷? Гдѣ Цáрствiе и Прáвда Его? Гдѣ Начáло, Глава и Щáстiе наше? Дабы мóжно и о нас сказáть:

“Онѣма же отверзóстся Óчи, и познаста
ЕГО́, и ТОЙ не видим бысть има”²⁴⁸. Или сiе:

“Прiйдóста же и видѣста, гдѣ живяше,
и у НЕГО́ пребыста День той”²⁴⁹.

АНТОН. Как же ты говорил прѣжде, что Священное Писáние возвóдит на Гóру Познáния Божiя? А нынѣ Óное назывáешь Горóю?

КВАДРАТ. Оно у Давида назывáется Горá Божiя²⁵⁰. Так рáзвѣ тебѣ удивително то, что Горóю восхóдим на Гóру? Если Путь ведѣт из Рóва на Гóру, то, конѣчно, пѣрвая Его Чáсть есть низкá, а послѣдняя высокá столько, сколько Горá, на котóрую Конѣц Дорóги поднимáется. Тó же видѣть мóжно и на Лѣствицѣ, к высóкому Мѣсту пристáвленной. Она дóлнею своею Чáстiю Дóльных, или Дóлинных, Жiтелей принимáет, а Гóрнею вознóсит на Высотú. По сей же Причинѣ и Крылами назывáется, и Дверьми, и Предѣлом, или Границею, Пристанью, Пѣскóм, или Брѣгом, Мóре ограничившим, и Стѣно́ю.

АНТОН. Длyчего Стѣно́ю и Предѣлом называется?

КВАДРАТ. Рáзвѣ máло сего вóдится, что Стѣнá Грань дѣлает, раздѣляя наше сóбственное от чуждáго? А сiя Богосоздáнная Стѣна как не мóжет назвáться Предѣлом, когда Она граничит между Свѣтом и мѣжду чужострáнною Тмою? Сiя Стѣнá имѣет тѣмную Стóрону, ту, которая смóтрит ко Тмѣ. Но Странá Ея, к Востóку обращѣнная, есть внúтренняя и вся

Свѣтом Вышняго Бога позлащённая, так что если тёмный Житель приходит к Ея Дверям, изнаружи тёмным, не видит никоея Красы и отходит назад, бродя во Мракѣ. Когда же увѣрится и, паче Чаянія, отворятся Двери²⁵¹, в то Время, Свѣтом Воскресенія облиставшиися²⁵², закричит с Давидом: "Исповѣмся Тебѣ, яко страшно удивился еси"²⁵³.

"Нѣсть сіе, но Дом Божій и сія Врата Небѣсная"²⁵⁴.

АНТОН. По сему Она подобна Лунѣ, когда Лунѣ меж Солнцем и Землею. В то Время один Полукруг Ея тёмный, а тот, что к Солнцу, свѣтлый.

КВАДРАТ. Сія Посредственница похожа и на Мост, дѣлающей Сообщеніе между Богом и Смѣртными.

АНТОН. Если сей чудный МОСТ переводит Смѣртных в Живот, то достойно и Праведно назваться может Воскресеніем.

КВАДРАТ. Ах! сія-то Голубица точное есть Воскресеніе Мѣртвых Человѣков. Она нас, спавших от Горы Дѣлу, поставяет паки на той же Горѣ.

ЛУКА. И я сему согласен. Сіе Слово "Воскресеніе" в Греческом²⁵⁵ и Римском²⁵⁶ Языках значит, кажется, то, Если падшаго поставит паки на Ноги. Кромѣ того, я слыхал, что Голубица по Еврейскому: ИОНА²⁵⁷. Да и Бог явно говорит Иереміи, что поставит Его опять на Ноги, если будет ему послушен. И как в Священном Писаніи весьма Бѣдственное Состояніе значит сіе Слово "СИДѢТЬ", так, напротив того "СТОЯТЬ" есть то быть в точном Благополучіи. А как нещасное Дѣло есть Сидѣть и быть Колѣдником в Темницѣ, так еще хуже быть в Компаніи тѣх, коих Павел пробуживает: "Востани спяй, и воскресни от Мѣртвых..."²⁵⁸ Разбій Сон Глазѣм твоим, о нещасный Мертвец! Поднимись на Ноги! Авось либо уразумѣешь, Чтѣ то Такое есть ХРИСТОС, СВѢТ МІРА²⁵⁹?

ДРУГ. Не могу больше молчать, услышав Блаженнѣйшее и Сладчайшее Имя Свѣтлаго ВОСКРЕСЕНІЯ.

Я, правда, между Протчими и сам сижу в холодном Смѣртном Мракѣ. Но чувствую во мнѣ Тайную Лучу, тайно согрѣвляющую СЕРДЦЕ моѣ...

Ах Памво! Сохраним Сію Божественную Искру в Сѣрдцѣ нашем! Поберегѣм Ея! Дабы Прах и Пѣпел Грѣбов наших не затушил Еѣ. В то Время Чтѣ ли мы останемся Такое? Развѣ един Прах и Смерть?.. Огня истребить не можем. Не спорю. Но что самим нам дѣлать без Огня? Каѣ Польза нам в Том, что имѣем в себѣ Плоть и Кровь? Вѣдай, что Ей должно опуститься во Иславнѣ²⁶⁰. В то Время погибать ли нам без Конца? И мы не иное Чтѣ есмь, развѣ Мечтѣ, Сон²⁶¹, Смерть и Суетѣ? О Премногобѣдственное ж наше Состояніе!

Если Все-на-Все одно только есть Тлѣнное, без Вѣчности: Если, кромѣ Явнаго, Ничего не имѣется в Нем Тайнаго, в чем бы Существо наше, как на Твѣрдом Основаніи, задержалось. Если Всѣческая суть Суетѣ и всяк Человѣкъ живущій²⁶².

Подлинно ж теперѣ (Если так) Силное твое Цѣрство, о горкая Смѣрте! Непобѣдимая твоя Побѣда, о Аде²⁶³! Кто? или что может противиться

тлѣнным вашим Зако́нам, Все в Прах без Остáтка обращающим? Ах Бѣда! Погибель! Болѣзнь! Горести! Мятѣж... Слы́шите ли? Понима́ете ли? Кій сей есть Язы́к?..

ПА́МВА. Господи! изба́ви Душу мою от Усте́н сих неправедных...²⁶⁴ От Язы́ка не-Преподобна. От Человѣ́ка не-Праведна²⁶⁵ ...Язы́к их сей есть Меч Остр...²⁶⁶ Гроб Отвѣрст...²⁶⁷

ДРУГ. Вот то́чный Яд Аспидов²⁶⁸! Жа́ло Грѣхóвное²⁶⁹! Язы́к Зміи́н! низводя́щій Ада́ма в Труд и Болѣзнь...²⁷⁰ Чтó ли ты нам нашепта́л, о дрѣвняя Зло́бо и Прѣлесь? Длѣячегó ты вельми высо́ко возно́сишь умира́ющую Ме́ртвость и старѣ́ющуюся Ста́рость, и тлѣ́ющую Тлѣнь? Одна́ ли Смерть ца́рствует? и нѣсть Животá²⁷¹?

Лесь одна́ без Пра́вды? и Зло́ба без Благо́сти? и Ста́рость без Ю́ности? и Тма без Свѣ́та? и Потóп без Су́шы?.. Да запрети́т же тебѣ́ Госпо́дь, о потóпный Язы́че²⁷²! Рѣ́ку Вод лжи́вых изблева́ющей. Пото́пляющей Ма́тери Си́она Младенцев, Покрыва́ющей Мра́ком и О́блаком че́рным. Низводя́щій во Ад от Господа, котораго клеветѣ́шь с Го́рдостию, уничтожа́я Его́ Ца́рство и Пра́вду, Ю́ность и Вѣ́чность, но́вую Зе́млю и Жи́вый Род... Слу́шай же, Бѣ́се глу́хий, Язы́че нѣ́мый и пусты́й! Понѣ́же не призна́ешь Пре́быва́нія Господня, исповѣ́дуя, что одна́ только Смерть вездѣ́ владе́ет, низводя́ Все-на́-все во Ад Истлѣ́нія, Того́ ра́ди Зна́й, что но́вый и нетлѣ́нный ЧЕЛОВѢ́К не то́чию поперѣ́т тлѣ́нныи твои́ Зако́ны, но совсѣ́м воору́жен Ме́стю до Конца́ тебе́ разру́шит. Низве́ргнет от Престо́ла твоего́, здѣ́лав тебе́ из Голо́вы ничто́жным О́шибом²⁷³. Па́мво! Слу́шай, Па́мво! За́чем ты молчи́шь? Вѣ́дай, что ты уже́ позна́л Пу́ть твой. Не шѣ́пчет в твоём Сѣ́рдцѣ, онѣ́мѣв, злы́й Язы́к. Развѣ́ о́пять о́жил? Развѣ́ о́пять Болѣзнь Грѣ́шнаго Язы́ка во Утробѣ́ твоей о́бнови́лась? Па́ки бодѣ́т Меч Душу́ твою²⁷⁴? Видно́, что длѣ́того молчи́шь, онѣ́мѣв и смири́вся, не говори́ши Дóбраго. Не вопроша́ешь о Ми́ръ Иерусали́ма²⁷⁵.

ПА́МВА. Я да́вно уже́ та́йно сей Язы́к прокли́наю в Сѣ́рдцѣ́ моём.

ДРУГ. Но длѣ́чегó я́вно не поѣ́шь? Если́ дѣ́йствительно научи́лся Псалму́ Дави́дову, длѣ́чегó со Иса́иею Возлю́бленному́ твоему́ Пѣ́сни через весь День не простира́ешь²⁷⁶? Если́ дал тебѣ́́ Госпо́дь но́выи Уста́, за́чем со Иере́міею не говори́ши: “И отвѣ́рстая Уста́ моя́ ктому́ не затво́рятся”²⁷⁷. Если́ согрѣ́лося Сѣ́рдце́ твое в тебѣ́́, до́лжен ты в Поучѣ́нии твоем раздува́ть вѣ́чнующую Воскресе́нія И́скру, до́ндеже возгори́тся Я́рость Блаженнаго сего́ Пла́меня и поя́ст всю себѣ́́ сопроти́вную Тлѣнь²⁷⁸, до́ндеже напо́лнится О́гненная Рѣ́ка Божі́я²⁷⁹, потопля́ющая Нечести́выя. Согре́тое Сѣ́рдце́ есть О́гненный Ду́ха Свята́го Язы́к, но́вое на Небеси́ и на Зе́млѣ́ по́кующій Чудо́ Воскресе́нія²⁸⁰. Не види́шь ли, что во Всѣ́х вѣ́тхое Сѣ́рдце́, землѣ́нный Язы́к? Всѣ́ боязли́вы, печа́льны, несы́ты, отча́янны. Лише́нны Небѣ́снаго Пара́клитова²⁸¹ Утѣ́шенія. Ко́ль же напро́тив того́ ма́ло тѣ́х, о коих сказа́нно:

“На Стѣ́нах твоих, Иерусали́ме, приста́вих Стра́жы День и Но́щь, иже не престáнут поминáюще́ Господа”²⁸².

Мáло Сынóв Амóсовых²⁸³ для Утѣшенія Людѣй Божіих. Не много Аввакумов, стоящих на Божественной Стражѣ²⁸⁴. О всѣх можно сказать: Мертв еси с мѣртвым твоим Сѣрдцем²⁸⁵. Желѣзо прѳйде Душу твою²⁸⁶. Сидишь во Тмѣ²⁸⁷. Лежишь во Грѳбѣ...²⁸⁸ О Божѣственная Искро! Зѣрно Горчично и Пшенично! Сѣмя Авраамле²⁸⁹! Сѣне Давидов²⁹⁰! ХРИСТѢ ИСУСЕ! Небѣсный и Нѳвый Человѣче! Главо, и Сѣрдце, и Свѣте всея Твѣри! ПУНКТ Вселенныя! Сила, Закон и Царство Мира! Десница Божія! Воскресеніе наше! Когда Тебе уразумѣм?.. Ты истинный Человек еси во истинной Плѳти. Но мы не знаѣм такова Человѣка. А которых знаѣм, тѣ всѣ умирают. Ах! Истинный Человѣк никогда же умирает. Так видно, что мы никогда истиннаго не видивали Человѣка. А которых знаѣм, у тѣх Рѣки, и Нѳги, и все Тѣло в Прах обращается. Но что свидѣлствуету КАМЕНЬ Священнаго Писанія?

“Не отемнѣста (говорит) Очи Его, и не ислѣбствѣ Уста Его”²⁹¹.

Но гдѣ такой Человѣк? Мы Его никогда не видѣли и не знаѣм. Не разумѣем ни Очѣй, ни Ушѣй, ни Языка. Все То, Что только знаѣм, на Сіе не похѳже. Тут говоритса о Безсмѣртном Человѣкѣ и нетлѣнном Тѣлѣ. А мы одну Грязь посѣли и ничего такого не видим, Что бы не было Пѳрчное. И так, сидя в Грязи и на Нея надѣясь, подобными Ей и Сѣми здѣлались. Очи имѣем тѣ, которыми ничего не видим, и Нѳги, ходить не могушци, и таковыи ж Рѣки, лишѣнны Осязанія, Язык и Уши такогѳ ж Сложѣнія. Вот как хорошѳ разумѣем, Что такоѳ-то есть Человѣк? Кто ж из Воскрѣсших не скажет, что мы Тѣнь мѣртвая? Что мы не Прах, Вѣтром колѣблемый²⁹²? Мѳжет ли нечѣувственная Земля признатѣ НЕВИДИМАГО?

ПАМВА. Скажи лѣчше по Давидовому:

“Еда исповѣстса Тебѣ Перствѣ?”²⁹³

Брѣніе и Вода мимотекущая²⁹⁴ есть Естеством своим всяка Плѳть, из Стихий составленная²⁹⁵. Ров Страданія и Глубина Тмы. “Спаси мя, – вопіет Давид, – от Брѣнія, да не Углубнѣ, и от Вод многих и глубоких”²⁹⁶. “Не мѣртвыи восхвалят Тя...”²⁹⁷

ДРУГ. От сего ж то Брѣнія извѳдит нас помянутая Царская Дщерь, Давидова Чистѣйшая Голубица и Прекраснѣйшая Дѣва, одѣв нас не брѣнными, но позлащѣнными во Междорѣміи и посребрѣнными Духом Божіим Крильми²⁹⁸. Сими Окрилатѣв, возлѣтуем с Давидом и почивѣем²⁹⁹. Брѳсив земнаго Адама с его Хлѣбом, Болѣзни, перелѣтуем Сѣрдцем к Человѣку Пáвлову³⁰⁰, к невидимому, Небѣсному, к нашему Миру, не за Моря и Лѣса, не вышше Облаков, не в другіи Мѣста и Вѣка – Един Он есть во Вѣки, – но проникаѣм в сѣмый Центр Сердца нашего и Душы нашея и, минуѣв всѣ Брѣнныи и потѳпныи Мѣсли со всею крайнею Внѣшностію Плѳти нашея, оставив всю Бѣрю и Мрак под Ногами Его, восхѳдим чрез помянутыя Лѣствицы высѳкой Восхѳд и Исхѳд к Животѣ и Главѣ нашей, ко Истинному Человѣку, в Нерукотворенную Скинію и к Его нетлѣнной и Пречистой Плѳти, которыя Земная наша Храмина слабою Тѣнью и Видом есть в Разсужденіи Истинныя, сопряженныя во Едину Ипостѣс, без Слитія Естѣств Божіею и Тлѣннаго³⁰¹.

Сей-то есть истинный ЧЕЛОВѢК, Предвѣчному своему Отцу Существом и Силою равен, Един во всѣх нас и во всяком Цѣльй, “егоже Царствію нѣсть Конца...”³⁰².

Сего-то ЧЕЛОВѢКА, если Кто уразумѣл, тот и возлюбил и сам взаимно Любезным здѣлался и Едино с ним есть, так, как прильпившійся Брѣнію и сам есть Землею и в Зѣмлю возвращается³⁰³. А познавшій Нетлѣннаго и истиннаго Человѣка не умирает, и Смерть над ним не обладает³⁰⁴, но со своим Господином вѣрный Слуга вѣчно царствует, раздѣвшись, как из обветшалыя Ризы, из Земныя Плоти, надѣв новую, сообразну Его ПЛОТИ Плоть, и не уснет³⁰⁵, но измѣняется, приняв, вмѣсто Земных Рук, нетлѣнных, вмѣсто скотских Ушей, Очей, Языка и протчих всѣх Членов, истинных, сокровенных в Богѣ, как Ісаіа говорит:

“Се Спаситель твой грядет! имѣй с собою Мзду³⁰⁶, или Награжденіе. Воздай мѣсто Желѣза Сребро, мѣсто Мѣди Злато³⁰⁷, полагая на Основаніе твое Камень Сапфир, то есть Небѣсну, Нерукотворенну Храмину”³⁰⁸.

Да будет Бог всяческая во Всем³⁰⁹ твоём, а не мѣртвая Земля и Брѣніе. Кто ли Охотник к сему Истинному Животу? к сим Блаженным дням? Сейчас вдруг, как Молнія, даётся тебѣ³¹⁰. Удержи только Язык твой от Зла и Устнѣ твой...³¹¹ О злый Языче! О Главо Зміина! Начало Горестных Дней! Всѣх из Раё выводишь. Всѣх во Бездну потопляешь. Кто даст на Сѣрдце наше Раны? и на Помышленія наша Наказаніе Премудрости³¹²? А иначе нельзя нам Долгой не пасть. К тебѣ прибѣгаем, о Гору Божія³¹³! Купино неопалимая³¹⁴! Свѣщнице Златый³¹⁵! Святая Святы³¹⁶! Ковчѣже Завѣта³¹⁷! Дѣво чистая и по Рождествѣ твоём! Ты одна и раждаеши, и дѣвствуеши! Твое Едина Святейшее Сѣмя, Един Сын твой, умершій по Внѣшности, а сим Самым воскресшій и воцарившійся, может стерти Главу Зміеву, Язык поношающей Господѣи...

АНТОН. Если Священное Писаніе есть сладкая Гусль Божія, не худо, если б Кто нашу Компанію повеселил, поиграв на сем Инструментѣ хоть немножко.

ЛУКА. Я в сем согласен с Антоном, и сего ж прошу.

КВАДРАТ. Не поврежу и я вашего добраго Согласія, и о том же прошу.

ДРУГ. Слышишь ли, Памво? Принимайся за Гусли. Ты долго учился Давидовой Пѣснѣ. За десят лѣт можно приучиться хоть мало.

ПАМВА. Ах! Что ли мнѣ в Жизни пріятнѣе, как пѣть возлюбленному моему ЧЕЛОВѢКУ³¹⁸? Но боюсь, чтоб не поразнить Голосов. Страшит мене Сын Сирахов сими Словами:

“Глаголи, Старѣйшино, и не возбрани Мусикии”³¹⁹.

ДРУГ. Пой и воспой³²⁰! не бойся! Будь увѣрен, что сладка Ему будет Бесѣда наша.

ПАМВА. Но что ли Её присладит, если я неискусен?

ДРУГ. Что приусадит? Тѣе, что дѣлает пріятным Отцу младолѣтнаго Сынѣчка неправильное Болтаніе в Рѣчи или худѣе Играніе на Арфѣ. Развѣ ты

позабыл, что Искусство во всех священных Инструментах Тайнах не стоит Полушки без Любви³²¹? Не слышишь ли Давида? “Возлюбите Господа”³²². А потом Что? “И исповдайте, хвалите и превозносите”³²³. Любление Господа есть преславная Глава Премудрости. Как же Нужда в прочем? Пой дерзновенно! Но как в Священной Музыке один Тон без другого согласного не может показать Фундамент, а Приобщение Третьего Голоса совершенную дѣлает Музыку, которая состоит вся в троих Голосах, меж собою согласных, так точно и в Давидовых Гуслих одна Струна сумнительна, если Её с другим Стихом не согласить. А при троих же Свидетелях совершенно всякий ГЛАГОЛ утверждается.

Воскликнем же Господеви во Гуслах³²⁴! Вооружимся Согласием противу проклятого Языка, Врага Божественному нашему ЧЕЛОВѢКУ. Авось либо по крайней Мѣрѣ из нашей Компании выйдем сего нечистаго Духа.

СИМФОНІА,

Сирѣчь Согласіе Священных Слов,
со слѣдующим Стихом:

“Рѣх: сохранию Пути моя, еже не согрѣшати Языком моим”³²⁵.

РАЗГОВОР.

Памва, Антон, Лука и прочіи.

*

ЛУКА. Продолжай же Притчу твою, Памво.

ПАМ[ВА]. Наконѣц, тѣ два Невольники пришли к великим Горам. Они о своем освобожденіи благодарили Богу. Но Голод и Скѹка по Отѣчеству их мучила. Как утишился Вѣтер, услышали Шум Вод и подошли ко Источнику. Старѣйшій с них, отдохнуv нѣсколько, осмотрѣл Мѣста около богатаго сего Источника, проистѣкающаго из ужасных Азіатских Гор.

“Конечно, – говорит, – не далѣче тут Люде где-то живѹт”.

“Не знаю, Кто бы могла поселиться в сих страшных Пустынях, – сказал Молодой. – По крайней Мѣрѣ, виден бы был Слѣд какій-либо ко Источнику”. “Да! в Близости Его по Камням не видать, – сказал Старик, – но в Далней Околѣчности примѣтил я Слѣд, весьма похож на Человѣческой”.

Мало помедлѣв, поднялись узенькою Тропоею по Кручам. Она их привела до Каменные Пещеры с Надписью сею:

“СОКРОВИЩЕ СВѢТА. ГРОБ ЖИЗНИ. ДВЕРЬ БЛАЖЕНСТВА”.

“Не знаю, кій Дух влечет мене в темный сей ВЕРТЕП, – говорит Старик. – Или умру, или жив буду. Ступай за мною!” Послѣдую Предводительству Духа, пошли оба внутрь. Молодой, не терпя больше глубокія Тмы: “Ах! куда идем?..” “Потерпи! Кажется, слышу Человѣческой Голос”. И дѣйствительно стало слышно Шум веселящихся Людей.

Приблизився к Дверям, начали стучать. За Шумом не скоро им отперли. Войшли в Пространную Залу, Лампадами Освѣщенную. Тут их приняли так, как Родственников, здѣлав Участниками Пира. А живѹт здѣ

нѣскольکو Земледѣлов со Фаміліями. Отды́хав нѣскольکو Дней у сих Человѣколюбных Простако́в, праздновавших шесть Дней Рождѣніе своего Господина, спросили Путьники у Кóнона, кой был меж ними Голово́ю, как далѣче живѣт их Господи́н? “Он нас всѣм тѣм, Что к Весѣлости принадле́жит, снаб́дѣваѣт, – сказа́л Кóнон, – одна́к мы к нему́ в Дом никогда́ не ходим и не ви́дим, кромѣ наших Пастухо́в, кото́рыи Ему́ вѣрнѣ прѣтчих.

Они от нас но́сят Ему́ Покло́ны. Если жела́ете, мо́жете к нему́ ити. Он не смѣ́рит на Лице́, но на Сѣрдце́³²⁶. Вам наза́д ворѣчатся нелзя. Вот Двѣри! Вам не стра́шен тѣмнаго ВЕРТЕ́ПА Путь при ФАКА́ЛЬ³²⁷. Господь с ва́ми³²⁸! ступа́йте!” Седма́го Дня по Вхо́дѣ своем в Пещѣру 1771-го Го́да с Пóлночи вступили́ Чужестра́нцы во Путь Господскі́й. На Разсвѣтъ услы́шали Хор пою́щій: “СМѢ́РТЬЮ СМЕРТЬ ПОПРА́В...”³²⁹

Послѣ́ Пѣ́нія вдруг отвори́лися Двѣри. Войшли́ в Черто́г, У́тренним Свѣ́том озарѣнный...

ЛУКА́. Пóлно! Воскли́кните Богу́ Ія́ковлю ны́нѣ³³⁰! Зачина́й пѣ́ть Псалом твой и ве́ди Хор, Па́мво! А мы за тобою, сколько́ мо́жно.

ХОР

ПА́МВА. “Рѣх: Сохраню́ Пути́ моя...”³³¹

ЛУКА́. Кажется, со Стихо́м сим согла́сен тот:

“Рѣх: сохра́нити Зако́н твой...”³³²

Отско́ду ви́дно, что Дави́довы Пути́, кото́рыи он намѣ́рен сохра́нять, и Зако́н Божі́й – Все то одно́. И так второ́й Стих есть Исто́лкователем пѣ́рваго.

АНТОН. Немно́жко есть Сумнѣ́нія в том, что Дави́д назва́л своим то, Что Бо́жие есть, а не Его́.

КВА́ДРАТ. Длѣ́чего ж Дави́ду Зако́на Божі́я не назва́ть своим Пу́тѣм: Он, Путь Нечестивых оста́вив, усвои́л и усынови́л себѣ́ Путь Божі́й.

АНТОН. Не спо́рю. Одна́к лучше, ко́гда бы тре́тій Стих развяза́л Сумнѣ́ніе, дабы́ твѣ́рдо было́ в Троих То́нах Согла́сіе.

ЛУКА́. Что ж сумнѣ́ваться? Вѣ́дь Дави́д и Бога́ своим называ́ет:

“Часть́ моя еси́ Господи́³³³. Ты мой, а Зако́н твой есть мо́й же”³³⁴.

“Рѣх: сохра́ню Пути́ моя”³³⁵ – то же, Что “Рѣх: сохра́нит Зако́н твой”³³⁶.

Но для твоего́ Удово́лствия, вот тебѣ́ тре́тій!

“Пути́ моя исповѣ́дах, и услы́шал мя еси́”³³⁷.

АНТОН. Я и сим не дово́лен. Сей Стих изья́сняется слѣ́дующим:

“Рѣх: исповѣ́м на мя Беззако́ніе мое́ Господѣ́ви”³³⁸. И так:

“Пути́ моя исповѣ́дах”³³⁹, то́ есть Беззако́ніе мое́, а не Зако́н Божі́й. “И услы́шала́ мя еси́”³⁴⁰, то́ есть: “И ты отпу́сти́л еси́ Нечѣ́стие Сѣрдца́ моего́”³⁴¹.

Си́и два во всем с собо́ю схо́дны. И как Нача́ло Нача́лом, так и Конѣ́ц Конце́м второ́го открыва́ется. И так нѣскольکو разня́т Два Стихи́ си́и:

“Сохраню́ Пути́ моя”³⁴².

“Сохрані́ти Зако́н твой”³⁴³.

Если бы сказа́л: “Сохраню Пути́ твоя́”, в то Вре́мя соверше́нная была бы Симфоніа с сим: “Сохраніти́ Зако́н твой”³⁴⁴.

КВАДРА́Т. Как же тепе́рь быть? Слу́шай, Па́мво! За́вел ты нас в Непроходи́му³⁴⁵. Ты ж сам и вы́веди.

ПА́МВА. Зна́ю. Вам сумні́тельно то, что Дави́д как Зако́н Бо́жій называ́ет Пу́тем своим, так и беззаконіе называ́ет своим же. Не удивля́йтесь. Един наш, для всѣх нас, есть Пу́ть, веду́щий во Вѣ́чность. Но двѣ в себѣ Ча́сти и двѣ Сто́роны, будто́ Два Пути́, Де́сный и Шу́й, имѣет. Ча́сть Господня³⁴⁶ ведёт нас к себѣ, а Лѣ́вая Его́ Сторо́на – во Тлѣ́ние. Сею́ Сторо́ною Дави́д пре́жде шество́вал и, усмотрѣ́в Обма́н, говори́т:

“Пути́ моя́ исповѣ́дах, и ты”³⁴⁷ и протч[ая].

Пото́м, избра́в благо́ую Ча́сть, ска́зует:

“Сохраню́ Пути́ моя́”³⁴⁸.

Си́рѣчь ста́ну бере́чь сію́ благо́ую Ча́сть, дабы́ мене́ мой Язы́к не отвѣ́л от Нея́ во Иста́вие: “Искусй́ мя, Бо́же, и увѣ́ждь Сѣ́рдце мое́ и, аще́ есть Пу́ть Беззаконі́я во мнѣ́, тогда́ наста́ви мя на Пу́ть Вѣ́чен”³⁴⁹.

ДРУГ. Любе́зныи Дру́ги! Вы не ху́до на Дави́дову А́рфу забреча́ли и, по моему́ Мнѣ́нію, не нару́шили Му́сикіи.

Но опу́стили Са́мое Ну́жное. А и́менно: “Рѣ́х”.

АНТО́Н. Сіе́, ка́жется, Вся́к разумѣ́ет.

ДРУГ. А мнѣ́ снится, будто́ нѣ́тъ труднѣ́е.

АНТОН. Конече́но, ты шути́шь.

ДРУГ. Ника́к! Свяще́нное Писа́ние подо́бно Рѣ́кѣ́ или Мо́рю. Ча́сто в том Мѣ́стѣ́ Глуби́на и са́мым А́нгелским Оча́м неудо́бозрима́я закрыва́ется, гдѣ́ по Нару́жности показы́вается пло́хо и просто́. Примѣ́чайте, что Дави́д на мно́гих Мѣ́ста́х говори́т “Рѣ́х”, и по́слѣ́ сего́ весьма́ Ва́жное слѣ́дует.

Напримѣ́р. “Рѣ́х: ны́нѣ́ нача́х”³⁵⁰ и протча́я. “Рѣ́х: потомъ́ ражда́ется Сохране́ние Зако́на”³⁵¹. “Рече́ безу́мен в Сѣ́рдцѣ́ своемъ́”³⁵²: в то Вре́мя слѣ́дует Растлѣ́ние всѣ́х Нача́наний. “Рѣ́х: Ты́ Еси́ Бог мой”³⁵³. Ви́дите, что Рѣ́чь Сѣ́мям и Исто́чникомъ́ есть все́му́ Добру́ и Злу. А вы́ сію́ Го́лову опу́стили. Сея́-то До́брыя Рѣ́чи про́сит у́ Бога Он же. “Рцы́ душѣ́ мое́й: Спасе́ние твое́ есмь́ Азъ́”³⁵⁴. “Господи́, Устнѣ́ мои́ отвѣ́рзеши...”³⁵⁵ А как посла́л Сло́во свое́ и исцѣ́лил, в то Вре́мя Дави́д все́му́ Строе́нію своему́ положи́л Осно́ваніе...

Как же ты, Анто́н, говори́шь, что вся́к разумѣ́ет?

Разумѣ́ешь ли, Что́ тако́е есть Рѣ́чь?

АНТ[ОН]. По кра́йней Мѣ́рѣ́, ви́жу челове́ческии Уста́.

ДРУГ. Бог зна́ет... “Присту́пит́ Челове́къ, и Сѣ́рдце́ глубо́ко”³⁵⁶. Как же мо́жешь ви́дѣть?

АНТО́Н. Сѣ́рдца́ ви́дѣть не могу́.

ДРУГ. Так не ви́дишь же ни́ Уст Его́. Позабы́л ты́ уже́ оно́е?

“Глубо́ко Сѣ́рдце́ Челове́ку, и Челове́къ есть”³⁵⁷.

Слу́шайте, любезныи Дру́ги! Запо́йте на Дави́довых Гу́слях. Обличи́те Его́ Невѣ́жество³⁵⁸. Иждени́те Бѣ́са³⁵⁹. Па́мво, зачина́й!

СИМФОНІА.

ПАМВА. “Согрѣяся Сѣрдце мое”³⁶⁰. “Глаголах Языком моим”³⁶¹.

ЛУКА. “Дал еси Веселіе в Сѣрдцѣ моем”³⁶².

КВАДРАТ. “Отрыгну Сѣрдце мое СЛОВО Благо. Язык мой Трость...”³⁶³

ПАМВА. “Возрадуется Язык мой Правдѣ твоей”³⁶⁴.

КВАДРАТ. “Слово Господне разжѣ Его”³⁶⁵.

ЛУКА. “Возвеселитися во Веселіи Языка твоего”³⁶⁶.

ПАМВА. “Разжѣся Сѣрдце мое и Утробы моя”³⁶⁷.

ЛУКА. “Возрадуются Устнѣ мой и Душа моя”³⁶⁸.

КВАДРАТ. “Тебѣ речѣ Сѣрдце мое: Господа взыщу”³⁶⁹.

ДРУГ. Полно! Слышишь ли, Антон, Симфонию? Понял ли ты, что Язык со Устами радуется, а Сердце говорит? Признай ся ж со Сираховым Сыном, что

“УСТА МУДРЫХ В СЕРДЦѢ ИХ”³⁷⁰.

Но как Сѣрдца их не видишь, так ни Уст их, ни Языка, ни Слова Уст их, ни Рѣчи. Видишь, коль трудное Слово: “Рѣх!”

АНТОН. А внѣшніи Уста и Язык, что такое есть?

ДРУГ. Онѣмѣй и молчи! Не слыхал ли ты, что на сих Гуслих не должно пѣть для твоей Земли, Плоти и Крови, но Единому Господу и Его Языку, о коем пишется:

“Земля убоится и умолча, вегда востати на Суд Богу”³⁷¹.

АНТОН. Новый подлинно Язык.

ДРУГ. Новый ЧЕЛОВѢК имѣет и Язык новый. Слушай, Памво! Запойте сему возлюбленному нашему ЧЕЛОВѢКУ³⁷², Сладости и Желанію нашему. Но так пойте, чтоб сладка была ему ваша Хвала. Воспойте Умом, не однимъ Воздух поражающимъ Гласом. Новому Нову Пѣсьнь³⁷³.

СИМФОНІА.

ПАМВА. “Пою тебѣ в Гуслех, Святый Израилев”³⁷⁴.

ЛУКА. “Красен Добротою, паче Сынѡв Человѣческих”³⁷⁵.

КВАДРАТ. “Возлюбленный, яко Сын Единорожь”³⁷⁶.

ПАМВА. “Сего ради помаза тя, Боже, Бог твой”³⁷⁷.

ЛУКА. “Чѣстно Имя Его пред ними, и Жив будет”³⁷⁸.

КВАДРАТ. “Обновится, яко Орляя, Юность твоя”³⁷⁹.

ПАМВА. “Жезл Силы послѣт ти Господь от Сиѡна”³⁸⁰.

ЛУКА. “Что есть Человѣк, яко помниши ЕГО”³⁸¹?

КВАДРАТ. “ЧЕЛОВѢК и ЧЕЛОВѢК родися”³⁸².

ПАМ[ВА]. “Престола Его, яко Солнце”³⁸³.

ЛУКА. “Востани! вскую спиши, Господи?”³⁸⁴

КВАДРАТ. “Десница твоя воспріят мя”³⁸⁵.

ПАМ[ВА]. “Не даси Преподобному твоему видѣти Истлѣнія”³⁸⁶.

ЛУКА. “Еще же и Плоть моя вселится на Упованіи”³⁸⁷.

КВАДР[АТ]. “И Лѣта твоя не оскудѣют”³⁸⁸.

ДРУГ. Знаешь ли, Антѳн, сего блаженнаго Мужа? Он не умирает, а Плоть Его не истаивает.

АНТѳН. Признаюсь: не знаю. А что знаю, тѣ вси умирают и глѣбют.

ДРУГ. Так слѣшай же, что тѣ всѣ у Бога непочѳтныи. “Не соберу, – рече Господь, – Соборов их от Кровей”³⁸⁹. Какъ Польза в Крови их, когда они глѣбют? Ищи, что то за Человѣк, который в Памятной Записи у Бога? Если същещь, в то Время и сам записан будещь на Небесах. Вѣдь ты читал, что: “Единоу Глагола Бог”³⁹⁰, а там разумѣтся ДВОЕ. Человѣк и Человѣк. Язык и Язык. “Рѣх” и “Рѣх”. Старое и Новое. Истинное и пустое. Слово Божие и Смертное. Глава и Пята. Путь и Грѣх, то есть Зablужденіе...³⁹¹ “Рѣх”. А потомъ Что? “Сохраню Пути моя”³⁹². “Рѣх Беззаконующим”³⁹³. А что такое? “Не беззаконуйте”³⁹⁴. “Рѣх”. Что ж то за Рѣчь? “Услышу, Что речет во мнѣ Господь?”³⁹⁵ “Мир!” “Яко речет Мир на Люди своя”³⁹⁶. “Рѣх”. Вот же и Рѣчь! “Господи, Устнѣ мои отвѣрзеши”³⁹⁷. “Рѣх”. “Господь даст Глаголъ Благовѣствующим”³⁹⁸. “Рѣх”. “Посла Слово свое и исцѣли их”³⁹⁹. “Рѣх”. “В НАЧАЛѢ БѢ СЛОВО”⁴⁰⁰. “Рѣх”. “Бог рекій из Тмы Свѣту возсияти”⁴⁰¹. “Рѣх”. “Той сотрет твою Главу”⁴⁰². “Рѣх”. “Рече Бог: Да будет Свѣт”⁴⁰³! “Рѣх”. “Просвѣщаеши Тму мою”⁴⁰⁴. “Рѣх”. “Сердце чисто созижди”⁴⁰⁵. “Рѣх”. “Господи, во Чревѣ нашем зачѣхом”⁴⁰⁶. “Рѣх”. “Всяка Плоть Трава”⁴⁰⁷. “Рѣх”. “Кляхся и поставих Судбы...”⁴⁰⁸ “Рѣх”. “Живо бо есть Слово Божие”⁴⁰⁹. “Рѣх”. “Доколь съчещи, о Мѣчу Божій”⁴¹⁰? Глаголай ИСТИНУ в Сердцѣ моем”⁴¹¹? Боже Сердца моего”⁴¹²? Доколь съчещи”⁴¹³? Я уже скрых Словеса твоя в Сердцѣ моем”⁴¹⁴.

АНТѳН. А я думал, что Давид обыкновенно сказал нашим Языком. “Рѣх”.

ДРУГ. Ни! но тайным, Новым, нетлѣнным. Он не любил иначе говорить. Слышь, Что сказует?

“О Господѣ похваляю СЛОВО”⁴¹⁵.

АНТѳН. О дабы Бог дал и мнѣ Новыи сей Язык!

ДРУГ. Если узнаешь Старый, познаешь и Новыи.

АНТѳН. Тфу! Что за Бѣда? Будто я уже и стараго не знаю? Ты мене Чучелом здѣлал.

ДРУГ. Если б тебѣ Трактирщик поставил Единъ Стараго, Другій Стаканъ Вина новаго, а ты не Знаток, то как можно сказать, будто знаешь? Ошибкою можешь почестъ Старое вмѣсто Новаго.

АНТѳН. Что ж Пѳлзы видѣть, не имѣя Вкуса?

ДРУГ. Самая Правда. А я тебѣ говорю, что и о самом Старом Языкѣ не знаешь, гдѣ он? хотя б ты Вкуса и не был лишен.

АНТѳН. Что ты поещь? Вѣдь старый наш Язык во Ртѣ.

ДРУГ. А Рот гдѣ?

АНТѳН. Развѣ не видишь моего Рта?

ДРУГ. Полно врать, не просвѣщенная Грязь! Преисподняя Тма! Послушай Давидовых Гуслей и прожени Духа Лжы. Воспой, Старик!

СИМФОНІА.

ПАМВА. “Нѣсть во Устѣх их Истины. Сѣрдце их суѣтно”⁴¹⁶.

ЛУКА. “Устнѣ лстивыя в Сѣрдцѣ”⁴¹⁷.

КВАДРАТ. “Речѣ безумен в Сѣрдцѣ своем”⁴¹⁸.

ПАМВА. “Труд и Болѣзнь под Языком их”⁴¹⁹.

ЛУКА. “Доколѣ положу Совѣты в Д[у]шѣ моей?”⁴²⁰

КВАДРАТ. “Болѣзни в Сѣрдцѣ моем...”⁴²¹

ДРУГ. Вот видишь, что и самый старый твой Язык во ветхом твоём Сѣрдцѣ, а не в Наружности.

АНТОН. Как же Наружный мой Язык не говорит, когда он говорит? Въдъ Голос Его слышен.

ДРУГ. Мысль двѣжет Грязь твоего Языка, и Она-то говорит оным, но не Грязь. Так, как Молоток Часы на Башнѣ бьет. Выходит из Нутра Часовья Машины побудительная Сила, кою нечувственный двѣжется Молоток. И посему-то Давид поёт: “Помыслиша (так вот уже) и Глаголаша”⁴²². Старый, Новый ли Язык, оба закрылися в Бѣзднѣ Сердцец своих. “Помыслих, – говорит, – Пути твоя”⁴²³, тоест “Рѣх: сохраню Пути моя”⁴²⁴. А опять о злом Языкѣ вот Что! “Неправду умысли Язык твой”⁴²⁵. Тоест “Сѣрдце его собрѣ беззаконіе себѣ”⁴²⁶. А как во Мѣртвость твоего наружнаго Языка, так во всѣ твоя Тлѣнности Члены, выходит побудительная Сила из Сердечныя же Машины. Посему видно, что всѣ они в той же Бѣзднѣ, как Яблоня в своем Сѣмени, утаеваются. А наружная Грязь о них только свидѣлствует. Пѣвчіи! Поиграйте и Сея Пѣсенки!

СИМФОНІА.

ПАМВА. “Ногѣ моя ста на Правотѣ”⁴²⁷.

ЛУКА. “Тии же присно заблуждают Сѣрдцем”⁴²⁸.

КВАДРАТ. “Неправду Руки ваши соплѣтают”⁴²⁹.

ПАМВА. “В сѣрдцѣ Беззаконіе дѣлаете”⁴³⁰.

ЛУКА. “Язык его соплѣташе Лицѣніе”⁴³¹.

КВАДРАТ. “Возведох Очи мои”⁴³².

ПАМВА. “К тебѣ взях Душу мою”⁴³³.

ЛУКА. “Виждь и приклони Ухо твое”⁴³⁴.

КВАДРАТ. “Преклоних Сѣрдце мое во Свидѣнія твоя”⁴³⁵.

ДРУГ. Ражжуй Силу сих Слов и усмотришь, что Ногѣ Гордыни и Рука, и Рогѣ Грѣшных, и Зубы, Уши, и Око Простое и Лукавое, и Все до послѣдняго Волоса спрягалось в Сердечной Глубинѣ. Отсюду-то исходят Помышленія, всю нашу крайню Плоть и Грязь двѣжущи. Помышленіе, владѣющее наружным твоим Оком, есть главное твое Око, а плотское так, как бы Одежда, послѣдующая своей Внутренности. То же разумѣй и о протчих Частях.

АНТОН. Да ты ж говорил, что Уста Мудрых только одних в Сѣрдцѣ их, а теперъ говоришь То о всяких Устах.

ДРУГ. Весма̀ ты Примѣтлив на мои Ошибки. Вот Сирахов Стих! “Сердце Безумных во Устах их, Уста же Мудрых в Сердцѣ их”⁴³⁶. Пускай же и Безумнаго Уста̀ будут в Сердцѣ. Но если ты сего не разумѣешь, в то время Мысль твоя̀ будет в Грязи нарушннх твоих Уст. А о чем размышляешь, там твое пустое и Сердце. Оно думает, что Плотское Брѣниѐ силно и важно. В сем ложном Мнѣнии Оно̀ пребывая̀, дѣлается и само Пустошью, так как и Язык его есть суетный. Таковой Пóмысл есть Устами твоими брѣнными, а в них твое Сердце дотолѣ̀ будет, доколѣ̀ не скажешь: “Рѣх: сохранию Пути моя”⁴³⁷. “Спаси мя от Брѣния, да не углубнѹ”⁴³⁸. Затѣм-то Язык и Головою называется, что за сим Вождом все Человѣческое Сердце идет. Желал бы я, дабы тебѣ Господь и всѣм нам дал Новое и Чистое Сердце, стер Главу Языка Змѣйна, а заговорил в Сердцѣ нашем тѣм Языком, о коем сказанно:

“Языка, Егоже не видяше, услыша”⁴³⁹.

“Посла̀ СЛОВО свое и избави их от Раствѣннй их”⁴⁴⁰.

АНТОН. Теперь, кажется, и я разумѣю сии СЛОВА:

“Возрадуются Кости смиренныя”⁴⁴¹.

ДРУГ. Когда Все-на-все, то и самая Кость в Душѣ и в Сердцѣ заключается. “Как только (говорит) умолчах, Ответшаша Кости моя”⁴⁴².

ПАМВА. “Онѣмѣх и умолчах от Благ в то Время, внегда востати Грѣшному (Языку) предо мною”⁴⁴³.

ДРУГ. Подлинно. А как сей злый Вожд и Глава Змѣйна приводит все Сердечное Сокровище в Смуцѣние, так напротив того, веселый Божий Мир благовѣствующий Язык приносит всему Сердцу, всей Бѣзднѣ нашей, Радость и Свѣт.

“Слуху (говорит) моему дася̀ Радость и Веселие”⁴⁴⁴.

Длятого как Все мое, так и Кости мой, прежде всего смирившися во Ислаѣние, теперь возрадуются⁴⁴⁵.

Семю Мирному Языку Вѣровах, тѣм же и Глаголах. А что Глаголах? вот что! “Всяк Человѣк лож”⁴⁴⁶. “Всяка Плоть Сѣно”⁴⁴⁷. “Плоть Ничтоже”⁴⁴⁸. “Рѣх:” “Имя Господне призову”⁴⁴⁹. “Рѣх:” “Сохранию Пути моя”⁴⁵⁰. Пойду в Слѣд за новым моим Языком, за неглабнным ЧЕЛОВѢКОМ. Не пойду во Ислаѣние за Грѣшным Языком. Закричу со Исаиею:

“БОЖИЙ ЕСМЬ”⁴⁵¹.

ПАМВА. Войшли мы нѣсколько во Внутренность Плоти нашей, будьто в Нѣдро Земное. Нашли, чего не видали. Людѣй мы нашли новых, Руки, Ноги и Все Новое имѣющих.

Но еще не Конѣц. Продолжаймо Путь к совершенному Миру нашему. Пренебреги, о Душа моя, совершенно всю Плоть, видиму и невидиму! Отходь от ней и приближайся ко Господу⁴⁵². Вѣрю отходь, а не Видѣнием. Вѣра роет и движет Горы.

Вот Свѣтилник Стезям твоим⁴⁵³!

Язык Новый!

Аминь.

«Наркісс» – перший за часом філософський діалог Сковороди. Судячи з усього, він був написаний упродовж 1769–1771 рр. У середині 1780-х рр. Сковорода зробив нову редакцію твору, а незадовго до смерті, десь у 1793–1794 рр., написав ще й пролог. Цей твір Сковороди інколи називають першою пам'яткою оригінальної філософії у східних слов'ян [див.: *Scherer S. The Narcissus: Skovoroda's "First-Born Son" // Journal of Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. – P. 64*]. «Наркісс» дійшов до нас у двох автографах: ранішому (з численними виправленнями та деякими пропущеними аркушами, які потім були поновлені невідомим переписувачем за другим автографом) та пізнішому. Діалог був уперше надрукований заходами Михайла Антоновського 1798 р. в Санкт-Петербурзі [див.: Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя. – Санкт-Петербург: Издание Академии наук, 1798. – С. 1–193]. Подаємо за другим автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1/67–56/122).

¹ Цей образ Нарциса засновується на 718-ій емблемі зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Нарцисс над водою» і такий підпис: “Знай сам себя. Помни, кто ты таков. Nosce te ipsum” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 180–181]. Образ Нарциса зринав і в творах інших старих українських письменників, наприклад, у Стефана Яворського [див.: *Jaworski S. Pełnia nieubuwaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 30*]. Загалом беручи, Сковорода тлумачить міф про Нарциса, з одного боку, на взір Платинової алегорези “Нарцисового гріхопадіння”, тобто як символ залюбеності душі в плінну матерію, а з другого – як уособлення ідеї себепізнання [див.: *Піч Р. Сковородинівський міф про Наркіса в світлі романтичної концепції міфотворчості // Сучасність. – 1995. – Ч. 10. – С. 162–167; Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 87–89; Pylypiuk N. Skovoroda's Divine Narcissism // Journal of Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. – P. 13–50*].

² Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 18: 20. Пор.: *пéжде сѣдѣ испытѣй себѣ*.

³ Сковорода стверджує, що людина може полюбити лиш те, що знає, адже, як казав Овідій (Наука любові, III, 397): “*Ignoti nulla cupido*” (“До невідомого не тягне”). Цю думку на ґрунті християнської традиції почали розвивати ще олександрійські богослови, зокрема Оріген (Про першооснови, II, VIII, 3) [див.: *Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 152–153*]. Володимир Лоський коментував Орігена так: “Що більше зростає пізнання, то сильніше й сильніше палає любов. Тому слово *ψυχή* – душа, – яке Оріген виводив від *ψῦχος* – холод, означає для нього охолоду духовну субстанцію, котра втратила з огляду на свою віддаленість від Бога власну початкову полум'яність” [Лосский В. Александрия // Лосский В. Боговидение. – Минск, 2007. – С. 41]. Та й Ісаак Сириянин стверджував, що “любов є породженням гнозису” [Минин П. Главные направления древне-церковной мистики // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 383]. Ця теза добре знана й у старій українській літературі. Пригадаймо, як Мелетій Смотрицький писав у своїй «Апології»: не може того бути, щоб хтось полюбив яку річ іще до того, як хоч би трохи її пізнав [див.: *Smotryc'kyj M. Apologia peregrinatyeu do kraioiw Wschodnych. – Lwów, 1628. – S. 12*], – а Лазар Баранович, можливо, нав'язуючись до Орігенового концепту “*ψυχή* – *ψῦχος*”, заявляв: “*Iam śnieg, Bog ogień*” [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 172]. Зрештою, вона була загальником (аксіомою) у філософських курсах професорів

Киево-Могилянської академії, зокрема Стефана Калиновського та Михайла Козачинського [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 64, 115, 130, 331].

⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредаѣ же вѣсь стоиѣтъ, ѣгѡже вѣ не вѣсте.**

⁵ Євангелія від св. Луки 8: 39.

⁶ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: **Раздмивѣ прѣвникъ свѣѣ дрѣгѣ вѣдетѣ.**

⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: **стези твоѣ посредаѣ ѡпокоѣши.**

⁸ Сковорода має на думці слова: **крѣпка ѣкв смерѣть любѣ, жѣстока ѣкв ѣдѣ рѣвность: крила ѣл крила ѡгнѣ, (ѡгнѣ огненно) пламы ѣл** (Пісня над піснями 8: 6).

⁹ Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 41. Пор.: **печѣшиѣ ѣ мѡвѣши.**

¹⁰ Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: **ѣдино же ѣсть на потрѣбѣ.**

¹¹ Парафраза Євангелії від св. Івана 12: 7. Пор.: **Речѣ же ѣйсѣ: не дѣйте ѣл.**

¹² Пор. зі зверненими до Христа словами молитви: “Присносущно кипящій, животный и просвѣтительный источник...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 18 (третя пагін.)].

¹³ Феваїда – північна частина Єгипту, батьківщина пустельництва. Під “феваїдською премудрістю” Сковорода, очевидно, має на думці чернечі настанови на взір «Уставу життя на самоті» преподобного Антонія Великого [див.: *Ігор Ісиченко, архиеп.* Монашество Давнього Єгипту. – Харків, 2002. – С. 91–123].

¹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѡвѣщѣ ѡво ѣйсѣ ѣ речѣ ѣмѣ: не ропщѣте междѣ совѡв** (Євангелія від св. Івана 6: 43).

¹⁵ Книга Премудрості Соломонової 7: 25.

¹⁶ Цей мотив нагадує популярні в київських курсах поезики вірші «De Christo» (“Vitis egrat, nostros carpebat nemo racemos...”): “Був виноградним кущем я, ніхто не зривав з мене ягід, / Був я потоком, ніхто з мене води не напивсь. / Деревом став я, ніхто не бажав собі тіні моєї. / Став я вожатим, ніхто слідом за мною не йшов. / Фебом я став, і ніхто теж не сивав від нашого світла. / Став пастухом, за моїм стадом ніхто не пішов. / Що ж мав робити Ісус, коли золоту люблять всі дуже? / ‘Щоб полюбили мене, золотом стану’, – сказав” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 41–42].

¹⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 14. Пор.: **Вѣ ѣстѣ свѣтъ мѣра.**

¹⁸ Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 2: 1. Пор.: **Братѣ моѣ, не на лица зрѣще ѣмѣйте вѣрѣ гдѣ нашегѡ ѣисѣ хрѣта славы.**

¹⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дѣхѣ ѣсть, ѣже ѡживѣетѣ, плѡтъ не пользѣетѣ ничѣгѣ.**

²⁰ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

²¹ Фразу **сѣтѣ сѣтствѣй** узято з Книги Екклезіястової 1: 2; 12: 8.

²² Див.: Друга книга царств 6: 16; Перша книга параліпоменон 15: 29.

²³ Пісня над піснями 2: 17.

²⁴ Пісня над піснями 1: 6.

²⁵ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **ѣви ми зрѣкъ твоѣ.**

²⁶ Парафраза Книги Екклесіястової 7: 12. Пор.: **Блага мѣдрость сѣ наследѣемѣ.**

²⁷ Трохи неточна цитата з Книги Екклесіястової 7: 12. Пор.: **пѣче же видѣщимѣ солнце.**

²⁸ Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁹ Книга Псалмів 18 (19): 5.

³⁰ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 19–28.

³¹ Фразу “свѣт незаходимый” узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: “Вскую мя еси отринул, свѣте незаходай” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

³² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 6. Пор.: *источникъ же исхождаше изъ земли и нападеше все лице земли.*

³³ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: *Кто прейде на онъ странѣ морѣ, и ѡбрътѣ ю;*

³⁴ Книга Псалмів 35 (36): 10.

³⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

³⁶ Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12–13. Пор.: *да стѣнетъ солнце прѣмъ гавѣонѣ, и лѣна прѣмъ дѣбри ѣлонъ. И стѣ солнце.*

³⁷ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: *ѡдѣйся свѣтомъ ѣкѡ ризою.*

³⁸ Євангелія від св. Матвія 28: 9.

³⁹ Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.

⁴⁰ Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19; 20: 21; 20: 26.

⁴¹ Євангелія від св. Матвія 14: 27; 17: 7; 28: 10; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 6: 20.

⁴² Євангелія від св. Івана 8: 12.

⁴³ Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 8: 12. Пор.: *ѣзь ѣсмь свѣтъ мѣрѣ.*

⁴⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 37. Пор.: *ѣще кто жаждетъ, да прїидетъ ко мнѣ и пїетъ.*

⁴⁵ Див.: Четверта книга царств 6: 6.

⁴⁶ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: *Иже сынъ сіѣніе славы и ѡбразъ ѡпостѣси єго.*

⁴⁷ Парафраза Пісні над піснями 8: 6. Пор.: *Положи мѣ ѣкѡ печѣтъ на сѣрѣцы твоѣмъ, ѣкѡ печѣтъ на мѣщѣ твоѣй.*

⁴⁸ Книга Псалмів 4: 7.

⁴⁹ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: *и землѣ ѡ воды и водѣю составлена, вѣжимъ словомъ.*

⁵⁰ Книга пророка Ісаї 33: 17.

⁵¹ Третя книга царств 19: 10.

⁵² Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 6. Пор.: *Дѣшѣ моѣ изыде въ слово єго.*

⁵³ Трохи неточна цитата або з Євангелії від св. Матвія 19: 27 (пор.: *ѡстѣвихомъ всѣ и ѡслѣдъ тѣвѣ идохомъ*), або з Євангелії від св. Марка 10: 28 (пор.: *се, мы ѡстѣвихомъ всѣ и ѡслѣдъ тѣвѣ идохомъ*).

⁵⁴ Книга Псалмів 72 (73): 26.

⁵⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 123. Пор.: *Ѡчи мои изчезотѣ во сїніе твоє.*

⁵⁶ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 41 (42): 3. Пор.: *когда прїидѣ и ѡбѣлся лицѣ вѣю.*

⁵⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 14. Пор.: *мнѣ мѣрѣ распѣтѣ, и ѣзь мѣрѣ.*

⁵⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 2: 20. Пор.: *живѣ же не котомѣ ѣзь, но живѣтъ во мнѣ хрїтосѣ.*

⁵⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: *ѣже прѣѡбразитѣ тѣло смиренѣлѣ нашегѣ.*

⁶⁰ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 23. Пор.: *желѣніе ѣмѣй разрѣшитѣ.*

⁶¹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21. Пор.: **Мнѣ** бо **ѣже** жити, **хрѣтосѣ**, и **ѣже** **оумрѣти**, **привѣрѣтеніе** (ѣсть).

⁶² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11–12. Пор.: и **вѣдѣтъ** **вѣтъ** **твоѣ** **съ** **товѣю** **прѣнв**: и **насытѣнѣнѣ**, **ѣкоже** **желаетъ** **дѣша** **твоѣ**, и **кѣсти** **твоѣ** **оутѣнѣнѣтъ**, и **вѣдѣтъ** **ѣкѣ** **вертоградъ** **напоенъ**, и **ѣкѣ** **истѣбникъ**, **ѣмѣже** **не** **ѣскѣдѣ** **вода**: и **кѣсти** **твоѣ** **прозѣбнѣтъ** **ѣкѣ** **травѣ**, и **развѣчѣнѣтъ**, и **наслѣдѣтъ** **родѣ** **родѣвъ**. **И** **созѣждѣтъ** **пѣстыни** **твоѣ** **вѣчныѣ**, и **вѣдѣтъ** **ѣснованіѣ** **твоѣ** **вѣчнаѣ** **родѣмѣ** **родѣвъ**: и **прозѣвѣнѣ** **здѣтель** **ѣградъ**, и **стѣзи** **твоѣ** **посредѣ** **оупокѣнѣнѣ**.

⁶³ Під ім'ям *Друга* виступає сам Сковорода. Персонаж на ім'я *Друг*, як утілення авторської позиції, знаний із давніх часів. Досить пригадати бодай діалог Лукіана «Ікароменіпп, або Захмарний політ». До речі, цей письменник, за свідченням Михайла Ковалинського, входив до десятка найулюбленіших авторів Сковороди, а його діалоги були в бібліотеці Харківського колегіуму [див.: *Каганов І.* Що читали сучасники Г. Сковороди // *Радянське літературознавство.* – 1967. – № 6. – С. 80].

⁶⁴ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **тѣѣ** **твоѣ** **вѣнѣнѣ** **вѣдѣтъ** **главѣ**, и **тѣѣ** **вѣнѣнѣ** **вѣдѣши** **ѣгѣ** **пѣтъ**.

⁶⁵ Це – ім'я біблійного персонажа, яке означає “нерозсудливий, необачний, злий, дурень” [Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 264]. Про Навала йдеться у 25-ій та 27-ій главах Першої книги царств та в 2-ій главі Другої книги царств. Часом воно могло набувати ще й символічного значення. Наприклад, о. Віталій Дубенський писав у своїй «Діоптрі»: “Навалом буім образується мир премѣнный...” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота чѣловѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 79].

⁶⁶ Це – ім'я біблійного персонажа. Про “книгочія” Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

⁶⁷ Євангелія від св. Івана 5: 7.

⁶⁸ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **ѣще** **не** **оумрѣнѣ** **самѣю** **тѣвѣ**, **дѣбра** **въ** **женѣхъ**, и **нѣзѣди** **тѣѣ** **въ** **пѣтѣхъ** **пѣствѣ** и **пѣси** **кѣзѣнѣнѣ** **твоѣ** **о** **кѣщѣ** **пѣстырѣнѣнѣ**.

⁶⁹ Очевидно, це парафраза або Першої книги Мойсеєвої: Буття 21: 11 (пор.: **Жѣстокъ** **же** **ѣвѣнѣ** **глаголѣ** **сѣѣ** **зѣлѣ** **прѣдѣ** **ѣвраѣномѣ**), або Євангелії від св. Івана 6: 60 (пор.: **жѣстоко** **ѣсть** **слово** **сѣѣ**).

⁷⁰ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28. Пор.: **не** **мѣчи** **менѣ**.

⁷¹ Слово *мысль* у словникові Памви Беринди тлумачиться так: “Мысль: сила душевная, которою мыслимо, тоест ум, разум или душа” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 124].

⁷² Парафраза Дій св. апостолів 2: 46. Пор.: **прѣнѣмѣхъ** **пѣщѣ** **въ** **рѣдѣсти** и **въ** **прѣстѣтѣ** **сѣрдѣцѣ**.

⁷³ Див.: **Глѣвоко** **сѣрдѣцѣ** (чѣловѣкѣхъ) **пѣче** **всѣхъ**, и **чѣловѣкѣ** **ѣсть**, и **ктѣ** **познѣетъ** **ѣгѣ**.

(1) Ціцерон. «Про державу», VI, xxiv, 26 (Сон Сціпіона). У перекладі Володимира Литвинова: “...розум кожного – це і є людина” [Марк Тулію Ціцерон. Про державу. Про закони. Про природу богів. – Київ, 1998. – С. 149]. Слід сказати, що «Сон Сціпіона» ґрунтовно вивчали в нижчих класах колегіумів [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39].

(2) Нім. *der Mensch*.

(3) Гр. *φῶς*.

⁴) Це – трохи переінакшений вислів римського поета-мімографа II ст. до н. е. Публілія Сіра, автора добре знаного в старій Україні (на нього покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 173]). У Публілія Сіра він звучить так: “Caeci sunt oculi, cum animus aliis res agit” [Publilii Syri Sententiae. – Leipzig, 1869. – S. 71].

⁷⁴ Книга пророка Єремії 17: 9.

⁷⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: то́й тво́й блистѣнї бѣдетъ главѣ.

⁷⁶ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 25: 7–8.

⁷⁷ Див.: Книга пророка Єремії 12: 12.

⁷⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 11. Пор.: сѣ, спѣситель тво́й грядѣтъ, ѿмѣлѣи съ собою мздѣ ѿ дѣла своѣ предъ лицемъ своимъ.

⁷⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ свѣтъ во тмѣ свѣтитса, ѿ тмѣ єгѡ не ѡбѣлѣтъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

⁸⁰ Парафраза Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпкѣ ѡко смертъ любѣ. Пор. приказку: “Любов сильніша смерті” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 621].

⁸¹ Саме так окреслювали ество віри українські богослови XVII–XVIII ст. Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁸² Сковорода має на думці слова: **И** ѡбѣщавъ авраамъ, рече: нѣѣ начѡхъ глаголати ко гдѣ моємѣ, азъ же єсмь земля ѿ пѣпелъ (Перша книга Мойсеева: Буття 18: 27).

⁸³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: то́й тво́й блистѣнї бѣдетъ главѣ.

⁸⁴ Про Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

⁸⁵ Пор.: “Христос Господь, поелику естъ точію Бог, вездє естъ и вся исполняет” [Могила П. Свхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 131].

⁸⁶ Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁸⁷ Парафраза або Книги Екклєзіястової 2: 14 (пор.: мѣдрагѡ ѡчи єгѡ во главѣ єгѡ, ѿ безъмннї во тмѣ ходитъ), або Книги Притч Соломонових 17: 24 (пор.: **Лицѣ** разъмно мѣжа премѣдра, ѡчи же безъзнагѡ на концѣхъ землї).

⁸⁸ Євангелія від св. Луки 7: 43.

⁸⁹ Йдеться про церкву Успіння, побудовану коштом бригадира всіх Слобідських полків Олексія Лесевицького 1738 р. Сковорода називає її “старою” з огляду на те, що в 1753 р. в Охтирці був зведений величний Покровський собор.

⁹⁰ Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁹¹ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 41: 3. Пор.: добръ сѣдъ тво́й.

⁹² Можливо, це парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: тїи пѣтъ моє сохрѣнѣтъ.

⁹³ Книга пророка Ісаї 41: 14.

⁹⁴ Книга пророка Ісаї 49: 16.

⁹⁵ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: ѡже єсть... всѣчєскаѡ во всѣхъ. Див. також: да бѣдетъ бѣъ всѣчєскаѡ во всѣхъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).

⁹⁶ Фраза йстина гдѣнѡ зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.

⁹⁷ Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: йстина гдѣнѡ превывѣетъ во вѣкѣ.

⁹⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: ѡчи же безъзнагѡ на концѣхъ землї.

⁹⁹ Трохи неточна цитата з Першої книги царств 16: 7. Пор.: человекъ зрѣтъ на лицѣ, бѣъ же зрѣтъ на сѣрдцѣ.

¹⁰⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

¹⁰¹ Ідеться про слова Христа: *и никтоже винкаетъ вина нова въ мѣхи ветхы: аще ли же ни, просадитъ вино новое мѣхи, и вино пролетѣтъ, и мѣси погнѣнѣтъ: но вино новое въ мѣхи новы влѣати* (Евангелія від св. Марка 2: 22).

¹⁰² Див. прим. 65.

¹⁰³ Можливо, Скворода має на думці слова: **Но** тогда оубо, не вѣдѣше бѣа, сладкѣе не по ѣстествоу сѣцимъ богиимъ: ниѣ же, познавше бѣа, паче же познани бывше ѿ бѣа, какъ возвращаетеца пакы на немоцныа и худыа стѣхѣи, иже пакы свѣше сладкѣи хощете; (Послання св. ап. Павла до галатів 4: 8–9).

¹⁰⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ѡ**, глбви на богѣтства и премѣдрости и рѣзми вѣа.

¹⁰⁵ Це – основний мотив 11-ої пісні «Саду божественныхъ пѣсней».

¹⁰⁶ Книга пророка Єремії 17: 9.

¹⁰⁷ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡтѣиѣстѣ ѡчи ѣгоу, ни истаѣста ѡстѣи ѣгоу.

¹⁰⁸ За словником Памви Беринди, “идол” та “кумир” – це одне й те саме: “Кумир: идол, болван” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 102].

¹⁰⁹ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡтѣиѣстѣ ѡчи ѣгоу.

¹¹⁰ Книга пророка Ісаї 49: 16.

¹¹¹ Парафраза Книги пророка Осії 9: 1. Пор.: **Не** радѣиша, илю, ни веселиша ѣкоже людіе, понеже соблѣдиѣ ѣси ѿ гѣа бѣа твоегоу.

¹¹² Очевидно, Скворода має на думці слова: но сѣдитъ правдою смиренномъ сѣдѣ и ѡбличитъ правостію смиренномъ земий, и поразитъ землю словомъ ѡустъ своихъ (Книга пророка Ісаї 11: 4).

¹¹³ Ідеться про слова пророка Осії: **И** вѣше ѣфрѣиѣ ѣкѡ голѣвъ безѣимный, не имый сѣрѣца (Книга пророка Осії 7: 11).

¹¹⁴ Скворода має на думці слова: **В**си лювоѣиции, ѣкѡ пѣць жегѡма на печеніе сожѣнѣа ѿ пламене (Книга пророка Осії 7: 4).

¹¹⁵ Скворода має на думці або слова: ѣкѡ голѣвъ, тѣкѡ похѣдѣа: иъчезѡстѣ во ѡчи мои, ѣже взирѣти на высотѣ невеню ко гѣа (Книга пророка Ісаї 38: 14), або: **И** вѣше ѣфрѣиѣ ѣкѡ голѣвъ безѣимный (Книга пророка Осії 7: 11)

¹¹⁶ Можливо, Скворода має на думці слова: сѣи ѣсть сіма вѣа великаа (Дії св. апостолів 8: 10).

¹¹⁷ Скворода має на думці біблійні слова на взір: **Г**дѣи, тѣ крѣпѡстѣ моа (Книга пророка Єремії 16: 19).

¹¹⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: иже ѣсть... всѣческаа во всѣхъ. Див. також: да вѣдетъ вѣтѣ всѣческаа во всѣхъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).

¹¹⁹ Книга пророка Ісаї 49: 16.

¹²⁰ Очевидно, Скворода має на думці слова: **Ѡ**стѣ тѣло дѣшевное, и ѣсть тѣло дѣховное (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44).

¹²¹ Книга пророка Єремії 15: 19.

¹²² Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Г**оре глаголющимъ лѣкавое доброе, и доброе лѣкавое, полагающимъ тѣи свѣтъ, и свѣтъ тѣи, полагающимъ горькое сладкое, и сладкое горькое.

¹²³ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 17.

¹²⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 6. Пор.: **Ѡ**зъ ѣсмь пѣтъ и истина и живѡтъ.

¹²⁵ Це слова самого Сковороди.

¹²⁶ Фраза *совѣтъ въ сѣрдици* зринає в Книзі Притч Соломонових 20: 5.

¹²⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: *хранѣнїемъ влудї твоє сѣрдце*), або 30: 24 (пор.: *оутѣшай сѣрдце твоє*).

¹²⁸ Сковорода має на думці слова: *На стражи моеї стѣнѣ, ѿ въздѣх на кѣмень, ѿ посмотриѣ еже видѣти, что възглетъ во мнѣ ѿ что швѣцаю на ѡбличенїе мое* (Книга пророка Аввакума 2: 1).

¹²⁹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.

¹³⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 43: 19. Пор.: *сѣ, ѣзъ творїю нѡвал*.

¹³¹ Думка Сковороди про тотожність себепізнання й богопізнання, яку можна знайти вже в Климента Олександрійського (Педагог, III, 1) [див.: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 248*], була доволі поширена у творах українських письменників та богословів XVII–XVIII ст. Про це писали, зокрема, Дмитро Туптало (“...от познанія себе приходит человекъ в познаніе Бога, и поелику кто познавает свое ничтожество, потолику Бога познавает” [Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 392–393]), Іван Максимович (“Аще себе познати отнюд невозможнош, / Помышляя о Бозѣ, что тебѣ поможеш. / Совершенно зеркало Бога познаніе, / Своей души прилежно естъ истязаніе. / Добронравно житіе дасть ти познать Бога, / За смиреннїи дѣла готова мзда многа” [Максимович І. Алфавит собранный, риѣмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 129 (зв.)]) та інші [див.: *Радивиловський А. Огородок Марїи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623; Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 19; Начатки догмато-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 96–97*]. Те ж саме було характерне й для тогочасного західного богослів’я. Досить пригадати хоч би найавторитетнішого католицького теолога потридентської доби Роберто Белларміно [див.: *Беллармин Р. Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 1*].

¹³² Фраза *їстина гдѣн* зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.

¹³³ Парафраза Пісні над піснями 1: 7. Пор.: *ѡце не оутѣси самѡю тебѣ, дѡбраѣ въ женѣхъ, ѡзѡди ты въ патѣхъ пѣствѣ ѿ пасї кѡзницї твоѣ ѡ кѡщей пѣстырскїхъ*.

¹³⁴ Книга Псалмів 22 (23): 1.

¹³⁵ Можливо, Сковорода має на думці латинську приказку: “*Stultus nil credit, nisi quod visu sibi cedit*” (“Дурень у ніщо не вірить, хіба що зором перевірить”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 316].

¹³⁶ Ось як розробляв цей мотив, наприклад, Георгій Кониський: “Вийди на степ і поле, посмотри на ниви, / Испитай, что діється з твоїми засїви: / Гниють зимою, / Ростуть весною, – Так і ти істлієш, / Посліжде імієш / Ожить по-прежнему ціл” [Кониський Г. Воскресеніе мертвих // Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – Київ, 1983. – С. 339]. А ще раніше Інокентій Винницький відповідав на питання: “Яким способом тѣло на землю оберненное повстанет?” – так: “Таким, яко насѣне всѣянное в землю умирает, а потом оживает и отрастает, так тѣло чловечее умерши повстанет” [Винницький І. Катихисїс, або Наука христїанскїя. – Унів, 1685. – Арк. 24 (зв.)].

¹³⁷ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: *Глѡвоко сѣрдце (человѣкѣ) пѣче всѣхъ, ѿ человекѣкъ єсть*.

¹³⁸ Слова Друга з 3-ї розмови.

¹³⁹ Очевидно, ідеться про слова пророка Єремії: **Глѣвоко̀ сѣрдцѐ (чѣловѣкѣ) пѣче всѣхъ, ѿ чѣловѣкѣ ѣсть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

¹⁴⁰ Сковорода має на думці слова: **Глѣвоко̀ сѣрдцѐ (чѣловѣкѣ) пѣче всѣхъ, ѿ чѣловѣкѣ ѣсть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

¹⁴¹ Лат. *essentia* (сутність, буття) – один з найважливіших термінів європейської філософії. Відповідник гр. *οὐσία*. З'явився десь за часів Сенеки. Принаймні в «Моральних листах до Луцілія» (LVIII, 6) Сенека писав: "...Хочу, щоб ти, коли це можливо, прихильно почув од мене слово 'буття' [essentia], але я послуговуватимусь ним, навіть якщо воно тебе дратуватиме... Як передати нашою мовою грецьке *οὐσία* – важливе поняття, що охоплює природу, є основою взагалі всього?.. Отож, будь добрий, дозволь мені вживати це слово..." [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 186–187]. Цей термін кілька разів зринає по-латинському в листах Сковороди, а в кириличній транслітерації (*ессенція*) – ще й у присвяті перекладу трактату Плутарха «Про спокій душі». Варто зазначити, що в «Етимологіях» Ісидора Севільського, на які покликався, наприклад, учитель Сковороди Михайло Козачинський [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 375], це слово фігурує як одне з Божих імен [див.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 249].

¹⁴² Книга пророка Ісаї 46: 12.

¹⁴³ Див. прим. 29 до діалогу «Потоп зміин».

¹⁴⁴ Образ "машини світу" (*machina mundi*), чіє коріння сягає старовинних греко-римських театральних вистав, набув філософського сенсу в космології Лукреція (Про природу речей, V, 96): "Врешті, впаде цей огор, і завалиться світу споруда" [Тім Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 124]. Серед новочасних авторів у схожому зі Сковородою контексті його вживав, наприклад, Ніколай Кузанський: "З'ясується, що машина світу [machina mundi] ніби як матиме скрізь центр і ніде окружності. Адже її окружність і центр – це Бог, який повсюди й ніде" [Николай Кузанский. Об ученом незнании // Николай Кузанский. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1979. – Т. 1. – С. 134; див. про це: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 439–440]. Він був досить популярний і в українській бароковій літературі, зринаючи найперше там, де мова заходила про Бога-Творця, який "машину того свѣта зо всѣм створенем з ничого словом єдиним... створи" [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 913], у творах різних жанрів: натур-філософських трактатах [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 338; *Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 301], церковних казаннях, у яких ішлося про Бога, що збудував "сличную машину свѣта" [Радивилівський А. Огородок Марії Богородици. – Київ, 1676. – С. 111; пор.: *Pociey H.* Kazania i homilie. – Roszaiów, 1788. – S. 214; *Крекотень В. І.* До історії української барокової учительсько-ораторської прози. Казання Ігнатія Оксеновича Старушича на погребі князя Ілії Святополк-Четверте[и]нського // Українське літературне барокко: Збірник наукових праць. – Київ, 1987. – С. 253; *Кониський Г.* Слово в день св. пророка Ілії // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 243], тощо.

¹⁴⁵ Парафраза Апокаліпсису 21: 1. Пор.: **И** видѣхъ нѣко нѣво и зѣмлю нѣвѣ. Образ “нового неба” був досить популярний у літературі старої України. Досить пригадати хоч би книгу Іоанікія Галатовського під назвою «Небо новое з новыми звѣздами сотворенное, то ест Препоблагословенная Дѣва Марія Богородица з чудесами своими» (Львів, 1665).

¹⁴⁶ Сковорода має на думці слова: **Г**лѣбокѣ сѣрдце (человѣкъ) плѣче всѣхъ, и человекъ ѣсть (Книга пророка Єремії 17: 9).

¹⁴⁷ Мабуть, це варіація на тему св. ап. Павла: **Ѣ**сть тѣло дѣшевное, и ѣсть тѣло дѣховное (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44). Богослови пояснюють поняття “духовне тіло” так: “За умов смертності, після гріхопадіння, духовна природа душі зберігає певний зв’язок з розрізненими складниками тіла, які вона зуміє знайти після воскресіння задля того, щоб вони перетворились на ‘тіло духовне’ – на наше справжнє тіло, що відрізняється від грубої тілесності – від ‘шкіряних риз’, які Бог дав Адамові та Єві після гріхопадіння” [Лосский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 162].

¹⁴⁸ Оскільки слово *хлѣб* тут виокремлене, то його варто розуміти як алюзію на Христа. Пор.: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

¹⁴⁹ Парафраза Книги Псалмів 101 (102): 10. Пор.: **З**анѣ пѣпелъ ѣкв хлѣбъ идѣхъ и питіѣ моѣ съ плѣчемъ раствѣрѣхъ.

¹⁵⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **Ѡ**увѣждь, ѣкв пѣпелъ ѣсть сѣрдце ѣхъ, и прѣщѣяютъся, и ни ѣдинъ мѣжетъ дѣши своѣѣ избѣвѣти.

¹⁵¹ Книга пророка Ісаї 44: 21.

¹⁵² Книга пророка Ісаї 44: 22.

¹⁵³ Ідеться про мальований виноград Зевксїда (Зевксїя) (V–IV ст. до н. е.) – сюжет із «Природознавчої історії» Плінія Старшого (XXXV, 65), досить популярний в українській літературі XVII–XVIII ст. Наші письменники використовували його для ілюстрації думки про зрадливість чуттів (“Зевксїй, начертавши овочки, или ягоды, изнесе на позор истинно подобны на древах прозябающим, птицы бо на них возлетавши зобаху... Не всегда убо вѣру дадим, яже слышим, ни яже видим, вся вѣроятна суть, многажды видѣніем прелщаемся” [Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 24–24 (зв.); пор.: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 186]) або про марність цього світу. “Люде, которыи уганяются за роскошами сегосвѣтными, – писав, наприклад, Антоній Радивилівський, – суть подобны оному птаству, которое до маліованых ягод Зевксісовых прилѣтывало. Зевксіс он, славный маляр, хотячи негдысь з птаства себѣ кротофилю учинити, отмаліовал на таблици так штучне на дрѣвѣ ягоды, же коли колвек на подворе выставил, птаство яко до правдивых ягод прилѣтывало, але, гды прилѣтѣвши, обачило, же зрада, бо маліоване, без жадного посылку назад отлѣтовало. Ктож не видит, же свѣт сей прелестный ест подобный оному маляреви Зевксісови?” [Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 292].

¹⁵⁴ Сковорода має на думці те значення слова *ров*, в якому воно зринає в біблійних віршах на взір: **П**ѣть грѣшниквѣ Ѡглаждѣнъ Ѡ камѣнѣѣ, а на послѣдокъ ѣгѣ ровъ ѣдовъ (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 11).

¹⁵⁵ Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

¹⁵⁶ Див.: Книга пророка Єремії 12: 12.

¹⁵⁷ Мабуть, ідеться про слова з Послання св. ап. Павла до римлян 13: 4: **Ѧ**ще ли слѣбѣ твѣоріши, бойся, не бо вѣз Ѡма мѣчь нѣснть: вѣїѣ бо слѣга ѣсть, Ѡмститель въ гнѣвѣ слѣбѣ твѣорѣшиѣѣ.

¹⁵⁸ Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.

¹⁵⁹ Книга пророка Єремії 23: 15.

¹⁶⁰ Пор.: “Он трех не перечтет” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 436].

¹⁶¹ Сковорода натякає тут на Федрову байку про собаку жажерливість: “Якось Собака з м’ясом через річку плив / І раптом одсвіт у воді побачив свій, / Але подумав, що то інший пес пливе, / І здобич в нього вирішив забрать. Проте, / Відкривши рота, він позбувся вмиль свого / І бажаного осягнути теж не зміг” [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 29]. Ця байка була добре відома в літературі старої України. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “І я думаю, що не може бути очевиднішої глупоти, ніж вважати, що ти знаєш те, чого знати не можна; таке старанне шукання подібне вчинку того собаки, який, переслідуючи у воді тинь м’яса, втратив справжнє м’ясо” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 313]. Зрештою, сюжет про собаку (чи лиса) та відображення м’яса у воді є й у східнослов’янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Барат, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 56 (34А)].

¹⁶² Євангелія від св. Івана 8: 12.

¹⁶³ Образ *квітки* як символ зникомості суцього був характерний для української літератури XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 37; Діоптра, сир’яч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 62, 72 (зв.); Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 100 (друга пагін.), 131 (зв.) (друга пагін.); Максимович І. Θέλατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 341].

¹⁶⁴ Книга пророка Ісаї 45: 3.

¹⁶⁵ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 2: 12. Пор.: **Горѣ сердцѣмиъ страшѣивѣмиъ.**

¹⁶⁶ Закомплетный – такий, що перевершує певне визначене число.

¹⁶⁷ Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 12: 37.

¹⁶⁸ Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 3. Пор.: **вскѣю ввѣдитъ насъ гдѣ въ зѣмлю сѣю, ѣже пѣсти на враннѣ.**

¹⁶⁹ “Старовірами” називають прибічників “старого обряду” в Росії. Слід сказати, що ідеологія старообрядців значною мірою засновувалася на творах українських письменників-полемістів домогилянської доби. Зрештою, і могилянське богослів’я справило на неї неабиякий вплив [див. про це: Сулцов Н. О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе массонства // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. – Дек. – С. 367–379]. Однак українські богослови могилянської доби були й основними критиками “старого обряду” з позицій офіційного православ’я. Варто пригадати хоч би такі книжки, як «Жезл правления, утвержденія, наказанія и казненія» Симеона Полоцького (Москва, 1667), «Розыск о расколнической брынской вѣрѣ» Дмитра Тутгала (Москва, 1745; Київ, 1748) чи «Обличеніе неправды расколническаго» Феофілакта Лопатинського (Москва, 1745) [див. про це: Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 198–211]. Сковорода вживає тут слово *старовіри* в метафоричному сенсі.

¹⁷⁰ Фразу *водѣ пререканіа* взято з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 20: 13; 27: 14.

¹⁷¹ Фраза совѣтъ лѣкѣвый зринає в Книзи пророка Ісаї 3: 9; 7: 5.

¹⁷² Парафраза Першої книги параліпоменон 16: 8. Пор.: **Исповѣдайтеса гдѣви и призывайтє єго во имени єго.**

¹⁷³ У Біблії: **взыти.**

¹⁷⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 46: 11–12.

¹⁷⁵ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 14: 23–24. Пор.: **вси же разнѣвавшїи мѧ не оузратѣ ю: рабѣ же мой халевѣ, ѧкѡ бысть дхъ ѧнѡ въ немѣ, и возсѣдова мнѣ, введѡ єго въ зѣмлю, въ нюже ходилѣ тамѡ, и сѣмѧ єго наслѣдитѣ ю.**

¹⁷⁶ Можливо, Скворода має на думці слова: **Да постыдѧтса вси клѧнѡщїисѧ истѡкѧннимѣ** (Книга Псалмів 96 (97): 7).

¹⁷⁷ Пор.: “На льоду дурний хату ставить” [Номис, № 6671]; “Будує замки на леді” [Франко, № 12722]. Варіації на цю тему були й у старій українській літературі, як-от в одному з полемічних трактатів Іоанкія Галятовського: “на снігу і на льоду... написав свій аргумент, який від сонця правди розтанє” [Galatowski I. Stary Kościół Zachodni. – Nowogród-Siewierski, 1678. – S. 66].

¹⁷⁸ Книга пророка Ісаї 57: 20–21.

¹⁷⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 8. Пор.: **Дзѣ гдѣ вѣтъ, сїє моє єсть ѧмѧ, славы моеѧ инѡмѡ не дамѣ, ниже добродѣтелей мойхѣ истѡкѧннимѣ.**

¹⁸⁰ Очевидно, Скворода має на думці слова: **исполненїє исполнѡщїгѡ всѧческѧ во всѣхѣ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23).

¹⁸¹ Можливо, Скворода має на думці Книгу Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **Помыслихѣ дни пѣрвыѧ, и лѣта вѣчнаѧ поманѣхѣ, и подѧхѣсѧ.**

¹⁸² Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремїї 22: 29. Пор.: **Землє, землє, землє, слыши слѡво гдѣ!**

¹⁸³ Можливо, Скворода має на думці слова: **и слѡво ѧскра въ движенїи сѣрдца нашегѡ** (Книга Премудрості Соломонової 2: 2).

¹⁸⁴ Скворода розмірковує тут на теми христологічного догмата. Пор. із викладом Петра Могили: “Наш Господь Іисус Христос Бог и человекъ ест. Бог ест от существа Отца предвѣки рожденный и человекъ ест от существа Матерни на послѣдок вѣков рожденный. Совершенный ест Бог и совершенный человекъ, от души разумной и от человекъскаго тѣла сый. Равный ест Отцу по Божествѣ, менший Отца по человекъству. Но аще и Бог ест, и человекъ, не два убо, но един ест Христос. Един убо не премѣненїемъ Божества в тѣло, но воспрїятїемъ человекъства в Бога. Един убо воистинну не смѣшенїемъ существа, но единствомъ лица. Ибо якоже душа разумная и тѣло един ест человекъ, сице Бог и человекъ един ест Христос, пострадавший спасенїя нашего ради” [Могила П. Сѡхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 80–81].

¹⁸⁵ Парафраза Книги Псалмів 71 (72): 6. Пор.: **Снидетѣ ѧкѡ дѡждѣ на рѣнѡ, и ѧкѡ капла каплющаѧ на зѣмлю.**

¹⁸⁶ Парафраза Євангелїї від св. Луки 8: 5. Пор.: **изыде сѣмѧ сѣмѧти сѣмене своегѡ: и єгда сѣмѧше, ѡво падє при пѣтї, и попрано бысть, и птїцы небесныѧ позоваша є.**

¹⁸⁷ Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **Помыслихѣ дни пѣрвыѧ, и лѣта вѣчнаѧ поманѣхѣ, и подѧхѣсѧ.**

¹⁸⁸ Повністю цей вірш звучить так: **Гласѣ вопїющїгѡ: возопїй. И рекѡхѣ: что возопїю; всѧка пиѡтъ сѣно, и всѧка слава человекъчѧ ѧкѡ цвѣтѣтъ травный** (Книга пророка Ісаї 40: 6).

¹⁸⁹ Книга пророка Ісаї 40: 6.

¹⁹⁰ Книга пророка Ісаї 40: 8.

¹⁹¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *їже не ѿ кровѣ, ни ѿ похоти плотскїа, ни ѿ похоти мѣжескїа, но ѿ б҃га родїшася* (Євангелія від св. Івана 1: 13).

¹⁹² Ім'я *Иосиф* по-гебрейському означає “помножене або преложений” [Беринда П. Лексикон славеноросский и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417]; трохи по-інакшому: “Він додасть” чи “Господь додасть” [Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 204].

¹⁹³ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Матвія 14: 27. Пор.: *Дѣте же рече ииѣ ииѣсѣ, г҃а: дерзайте: азъ есмь, не бойтеся.*

¹⁹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *въ домѣ гдѣнь поидемъ* (Книга Псалмів 121 (122): 1).

¹⁹⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и ведѣ ѿ въ домѣ гдѣнь, во єдинъ ѿ дворѣвъ* (Книга пророка Єремїї 35: 2).

¹⁹⁶ Книга пророка Ісаї 51: 16.

¹⁹⁷ Книга пророка Ісаї 51: 16.

¹⁹⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁹⁹ Сковорода має на думці слова: *И видѣхъ небо ново и землю новѣ* (Апокаліпсис 21: 1).

²⁰⁰ Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 7. Пор.: *Бѣди же мирѣ въ силѣ твоєй.*

²⁰¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *кто дастъ ми крилѣ якъ голубїнѣ; и полечѣ, и почию* (Книга Псалмів 54 (55): 7).

²⁰² Парафраза Книги Псалмів 41 (42): 6. Пор.: *спсєнїе лица моего и бѣ мой.*

²⁰³ Книга Псалмів 38 (39): 2.

²⁰⁴ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 28: 29. Пор.: *и ѡстѣмъ твоимъ сотвори двѣри и заворѣ.*

²⁰⁵ Парафраза Книги Псалмів 51 (52): 6. Пор.: *возвѣмъ єсѣ всѣ глаголы потѣпныхъ, ѡзыкѣ льстїивѣ.*

²⁰⁶ Сковорода має на думці слова: *Рѣзѣмъ премѣдраго якъ потѣпъ ѡмножитсѣ, и совѣтѣ єгѡ якъ истѣбникѣ животѣ* (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 16).

²⁰⁷ Парафраза Книги Псалмів 70 (71): 24. Пор.: *ѡзыкѣ мой весь дѣнь познѣтсѣ правдѣ твоєй.*

²⁰⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и свѣтѣ въ тмѣ свѣтитсѣ, и тмѣ єгѡ не ѡбѣтѣ* (Євангелія від св. Івана 1: 5).

²⁰⁹ Можливо, ця думка Сковороди навіяна Августином, який писав у «Сповіді» (11. XIV. 17): “Отже, що ж таке час? Коли ніхто не питає мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю” [Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 222]. Принаймні це місце з Августинової «Сповіді» в старій Україні було популярним. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “...всі нібито відчувають час, коли рахують години, дні, роки, коли говорять, що багато або мало часу минуло, чи залишається, проте, якщо б когось тоді запитати, що таке час, то нелегко дасть відповідь. І на це вже давно звернув увагу Августин” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 233].

²¹⁰ Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *Начѣло преѣрости стрѣхъ гдѣнь, рѣзѣмъ же бл҃гъ всѣмъ творѣщимъ и.*

²¹¹ Сковорода має на думці слова: *любѣ не завїдїтѣ* і далі (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 4).

²¹² Фраза *вѣдѣнїа бж҃їа* зринає в Книзі пророка Осїї 4: 1.

²¹³ Сковорода має на думці слова: *ѡновїтсѣ якъ ѡрѣа ѣность твоѣ* (Книга Псалмів 102 (103): 5).

- ²¹⁴ Можливо, Скворода має на думці слова: **Призвахъ ѿма твоє, гди, и з рова пренсподнаго** (Плач Єремії 3: 55).
- ²¹⁵ Парафраза Книги Псалмів 23 (24): 3. Пор.: **Кто възидетъ на горѣ гди;**
- ²¹⁶ Євангелія від св. Івана 17: 17.
- ²¹⁷ Очевидно, Скворода має на думці слова: **Гди, возлюбихъ блгоупіє доми твоєго и мѣсто селеніа славы твоєа** (Книга Псалмів 25 (26): 8).
- ²¹⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто дастъ ми крикъ;**
- ²¹⁹ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: **крикъ голубинѣ посрѣврѣнѣ, и междораміа єа въ влещаніи злата.**
- ²²⁰ Варіація на тему Книги Псалмів 91 (92): 2–5. Пор.: **Бго єсть исповѣдатеца гдєви и пѣти ѿмени твоєи, вышній: възвѣщати зѣтра мѣтъ твою и истинѣ твою на всѣкъ нощь, въ десѣтострѣннѣмъ ѿлатіри съ пѣснью въ гслєхъ. Іакъ возвеселиа мѣ єси, гди, въ твореніи твоємъ, и въ дѣлѣхъ рѣкъ твоєю възрадыюса.**
- ²²¹ Книга Псалмів 41 (42): 3.
- ²²² Парафраза Книги Псалмів 59 (60): 11. Пор.: **Кто введетъ мѣ во градъ ѿгражденіа;**
- ²²³ Книга Псалмів 117 (118): 19.
- ²²⁴ Книга Псалмів 117 (118): 21.
- ²²⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: **Сей дєнь, єгоже сотвори гдѣ, възрадыюса и возвеселиюса въ онѣ.**
- ²²⁶ Книга Псалмів 117 (118): 27.
- ²²⁷ Книга Псалмів 117 (118): 5.
- ²²⁸ Книга Псалмів 138 (139): 7.
- ²²⁹ Фразу **свѣтъ и тма** взято з Книги пророка Даниїла 3: 70.
- ²³⁰ Див., наприклад: **матеръ ѿ чадѣхъ веселѣщєса** (Книга Псалмів 112 (113): 9).
- ²³¹ Скворода має на думці слова: **Мати сїонъ речетъ** (Книга Псалмів 86 (87): 5).
- ²³² Очевидно, Скворода має на думці слова: **Слыши, дщи, и виждь, и приклони оухо твоє** (Книга Псалмів 44 (45): 11).
- ²³³ Скворода має на думці слова: **предста царіца ѿдєснѣю тебє, въ рїзахъ позлащенныхъ ѿдѣла пренспєщєна** (Книга Псалмів 44 (45): 10).
- ²³⁴ Скворода має на думці слова: **Колєсница бжїа тмаи тємъ, тысаща говзбѣщихъ** (Книга Псалмів 67 (68): 18).
- ²³⁵ Можливо, Скворода має на думці слова: **часть моа єси на землі живыхъ** (Книга Псалмів 141 (142): 6).
- ²³⁶ Скворода має на думці слова: **Іакъ веселѣщєса всѣхъ жиитє въ тебѣ** (Книга Псалмів 86 (87): 7).
- ²³⁷ Скворода має на думці слова: **Гласъ радості и сїнїа въ селеніихъ прѣвныхъ** (Книга Псалмів 117 (118): 15).
- ²³⁸ Очевидно, Скворода має на думці слова: **Іакъ чаши въ рѣцѣ гди, вїна нерастворєна испольн растворєнїа** (Книга Псалмів 74 (75): 9).
- ²³⁹ Фразу **вратѣ сїонѣ** зринає в Книзі Псалмів 86 (87): 2.
- ²⁴⁰ Фразу **присѣнице хочѣнїа** взято з Книги Псалмів 106 (107): 30.
- ²⁴¹ Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скрыєши ѿхъ въ тайнѣ лица твоєго ѿ млтѣжа чєловѣческа, покрыєши ѿхъ въ кровѣ ѿ прерѣканїа ѡзыкъ.**
- ²⁴² Скворода має на думці слова: **Гди, возлюбихъ блгоупіє доми твоєго и мѣсто селенїа славы твоєа** (Книга Псалмів 25 (26): 8).
- ²⁴³ Скворода має на думці слова: **Горы высѣкїа єлєнємъ, камень прѣвѣжице залацємъ** (Книга Псалмів 103 (104): 18).

²⁴⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: Бѣгаетъ нечестивый ни единомъ же гонѣщѣ. Див. також: ѿ повѣгнете ни коидже гонѣщѣ вѣсъ (Третья книга Мойсеева: Левит 26: 17).

²⁴⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 75 (76): 5. Пор.: Просвѣщѣиши ты дѣвнѣ ѿ горѣ вѣчныхъ.

²⁴⁶ Книга Псалмів 75 (76): 6.

²⁴⁷ Парафраза Книги Псалмів 131 (132): 5. Пор.: дондеже ѡбрѣщѣ мѣсто гдѣви, селѣніе бѣдѣ іакѡвлю. Пор. також: въ солнцѣ положи селѣніе своє (Книга Псалмів 18 (19): 5).

²⁴⁸ Євангелія від св. Луки 24: 31.

²⁴⁹ Євангелія від св. Івана 1: 39.

²⁵⁰ Див.: Горѣ вѣжѣ, горѣ тѣчнаѣ, горѣ оусыреннаѣ (Книга Псалмів 67 (68): 16).

²⁵¹ Сковорода має на думці слова: ѿкѡ пѣче чѣлнѣ вѣ ѿмѣ, єже прѣтнѣ єѣ, ѿ ѡвверзоша врата ѿ воспрѣѣша ѿхъ (Книга Юдити 13: 13).

²⁵² Сковорода має на думці слова: Єгда же сѣе вѣсть, пламень возгорѣсѣ, ѿ ѿ олтарѣ ѡблистѣвшѣ свѣтѣ, сгорѣ (Друга книга маккавейська 1: 32).

²⁵³ Книга Псалмів 138 (139): 14.

²⁵⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 17.

²⁵⁵ Гр. *ἐγείρισ*. Воно походить від дієслова *ἐγείρω* – ‘будити, здійсмати; прокидатися, вставати’.

²⁵⁶ Лат. *resurrectio*. Воно походить від дієслова *resurgo* – ‘знову зводитися на ноги’.

²⁵⁷ Ім'я *Йона* (євр. *yōnāh*) означає “голуб” [див.: *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 401]. “Голубиця” – перше значення імені *Йона*, що його фіксують і старі українські словники. Див., наприклад: “*Йона: голубица, пустошачій або помножаючій, множачій, прикладаючій*” [*Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 417]. Як стверджував свого часу Віктор Іваницький, пояснення єврейських імен Сковорода міг брати з додатка до Єлизаветинської Біблії [див.: *Іваницький В. Жидівська мова у Г. С. Сковороди // Збірник праць Жидівської історико-археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук*. – Київ, 1928. – Кн. 1. – С. 98–104 (Збірник історико-філологічного відділу Української Академії наук, № 73)]. Зрештою, це була узвичаєна практика. Пригадаймо, що писав із цього приводу Феодан Прокопович: “Значення власних імен з єврейської мови матимеш з тих пояснень, що даються у Святому Письмі...” [*Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 167].

²⁵⁸ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. У чині святого покаяння цими словами “воздвизает іерей кающагося от земля” [*Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 350].

²⁵⁹ Сковорода має на думці слова: Пѣки же ѿмѣ ійсѣ речѣ гдѣ: ѡзѣ єсмѣ свѣтѣ мѣрѣ (Євангелія від св. Івана 8: 12).

²⁶⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: спасѣ дѣшѣ мой, єже не внѣтн во істлѣніе (Книга Йова 33: 28).

²⁶¹ Старі українські письменники досить часто називали життя “сонним мечтанієм” [див., наприклад: *Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 566; *Сѣмя слова Божія*. – Почаїв, 1772. – С. 482]. Отож, “сонним мечтанієм” поставала людська слава [див.: *Алфавит духовный*. – Київ, 1713. – Арк. 128 (зв.)], наука “премудрих філософів” [див.: *Транквіліон-Ставровецкій К. Євангеліе учителное*. – Рахманів, 1619. – Арк. 211 (зв.)] тощо.

²⁶² Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 6. Пор.: ѡбѣче всѣчѣскаѣ сѣтѣ всѣкѣ человекѣ живѣѣ.

- ²⁶³ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 55. Пор.: **Гдѣ** ти, смѣртє, жало; **гдѣ** ти, ѡде, повѣда;
- ²⁶⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 119 (120): 2. Пор.: **Гдѣ**ни, избѣвни дѣшѣ моѡ ѡ ѡустѣнѣхъ несправедныхъ.
- ²⁶⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 1. Пор.: ѡ ѡзыка не преподѡбна, ѡ человекѣ несправедна.
- ²⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 56 (57): 5. Пор.: ѡзыкѣ ѡхъ мѣчѣ ѡстрѣ.
- ²⁶⁷ Книга Псалмів 5: 10. Див.: **гробѣ** ѡверстѣ гортанѣхъ ѡхъ.
- ²⁶⁸ Фраза **ѡдѣ** ѡспѣдовѣ зринає в Книзі Псалмів 139 (140): 3 та в Посланні св. ап. Павла до римлян 3: 13.
- ²⁶⁹ Очевидно, Скворода має на думці слова: **Жало** же смѣрти грѣхъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).
- ²⁷⁰ Парафраза Книги Псалмів 9: 28. Пор.: под ѡзыкѡмъ єгѡ трѣдѣ ѡ болѣзнь.
- ²⁷¹ Можливо, Скворода має на думці слова: **нѣсть** живѡтѣ єгѡ въ числѣ живѡтѣ (Книга Ісуса, сина Сирахового 40: 30).
- ²⁷² Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарїї 3: 2. Пор.: да запрѣтитѣ **гдѣ** тѣвѣ, дѣволѣ.
- ²⁷³ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 19: 15. Пор.: **ѡже** вы сотворило главѣ ѡ ѡшнѣ.
- ²⁷⁴ Можливо, Скворода має на думці слова: **прѡйде** мѣчѣ даже до дѣшѣ ѡхъ (Книга пророка Єремїї 4: 10).
- ²⁷⁵ Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 6. Пор.: **Вопросите** же ѡже ѡ мирѣ іерлїма.
- ²⁷⁶ Скворода має на думці слова: **Воспои** нѣѣхъ возобновленномъ пѣснь (Книга пророка Ісаї 5: 1).
- ²⁷⁷ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 33: 22. Пор.: ѡ ѡверзшасѣ ѡуста моѡ не затворшасѣ ктолиѣ.
- ²⁷⁸ Можливо, це парафраза Четвертої книги царств 22: 17. Пор.: ѡ разжѣтѣ ѡросѣ моѡ на мѣсто сѣ ѡ не ѡгаснетѣ.
- ²⁷⁹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 64 (65): 10. Пор.: **рѣка** бѣѡла наполила вѡдѣ.
- ²⁸⁰ Очевидно, це парафраза Книги пророка Даниїла 6: 27. Пор.: творитѣ знаменїѡ ѡ чѣдеса на небеса ѡ на землї.
- ²⁸¹ Параклит (гр. *Παράκλητος*) – назва Святого Духа (див.: Євангелїя від св. Івана 14: 26; 15: 26; 16: 7). По-слов'янському слово *Параклит* тлумачиться як “Утѣшитель або призваний” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованїе. – Київ, 1627. – Ст. 442]. Орїген (Про першооснови, II, VII, 4) пояснював це слово так: “...Параклит означає Втїшитель. Адаже той, хто вдостоївся участї у Святому Дусї, той, пїзнавши невимовнї таємницї, поза сумнївом, одержує втїху ѡ сердечну радїсть. Коли, за вказівкою Святого Духа, він пїзнає основу всього, що відбувається, – тобто чому та як це відбувається, – то, звїсно, його душу вже нїщо не буде непокоїти, і вона не прийме в себе жодної печалї...” [Орїген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 146–147].
- ²⁸² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 6. Пор.: на стѣнѡхъ твоїхъ, іерлїме, пристѡвнїхъ стѣнѡхъ весь дѣнь ѡ всю нѡчь, ѡже до концѡ не премѡлкнѣтъ поминѡюще **гдѣ**.
- ²⁸³ “Амосовим сином” у Бїблїї називають пророка Ісаю.
- ²⁸⁴ Скворода має на думці слова: **На** стѣнѡхъ моїхъ стѣнѡхъ (Книга пророка Аввакума 2: 1).
- ²⁸⁵ Можливо, Скворода має на думці слова: **ѡкѡ** ѡма ѡмаши ѡкѡ живѣ, ѡ мѣртѣвѣ єсї (Апокаліпсис 3: 1).
- ²⁸⁶ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 104 (105): 18. Пор.: **же**лѣзо прѡйде дѣшѣ єгѡ.

²⁸⁷ Пор., наприклад: сѣдѣцьма во тѣлѣ ѿ сѣни смѣртнѣи (Книга Псалмів 106 (107): 10).

²⁸⁸ Пор., наприклад: ѿко ѿзвенѣннї сплѣтїи во грѣбѣхъ (Книга Псалмів 87 (88): 6).

²⁸⁹ Фраза сѣмѣ ѿвраѣмїє кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Псалмів 104 (105): 6.

²⁹⁰ Євангелія від св. Матвія 1: 20.

²⁹¹ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡтємнѣстѣ ѡчи єгѡ, ни ѿстѣстѣ ѡустнѣхъ єгѡ.

²⁹² Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 7. Пор.: трѡстѣ ли вѣтромахъ колѣблемѣхъ.

²⁹³ Книга Псалмів 29 (30): 10.

²⁹⁴ Фраза вода мимотєкѣцїма зринає в Книзі Псалмів 57 (58): 8.

²⁹⁵ Старі українські богослови зазвичай стверджували, що людське тіло складається з чотирьох першостей. Як писав, наприклад, Кирило Ставровецький, людина створена Богом із “двох бытностей різних: тѣло видимое з чотырох элементов составленно: плоть от землѣ, кров от воды, дыханіє от воздуха, теплота от огня, – душа же невидимая, разумная и несмертельная, дуновенієм Божієм в тѣло вложена” [Транквіліон–Ставровецький К. Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 38]. Щоправда, могли бути й більш барвисті описи. Скажімо, в апокрифічному «Слові святого Мефодія Патарського» сказано так: “И в шестой день сотворил Бог человекѡка от осми частей: тѣло от персти, мысль от облака, кости от каменя, кров от Чермного моря, очи от солнца, дыханіє от вѣтра, теплота от огня, а душу сам Бог вдохнул и оживил его” [Памятки українсько-руської мови та літератури. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. – Львів, 1896. – Т. 1. – С. 27].

²⁹⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 15. Пор.: Спїси ма ѡ вренїа, да не ѡгнѣбнѣхъ: да ѿзбѣаюса ѡ ненавїдѣщїхъ мѡ ѿ ѡ глѣбѡкнїхъ водѣхъ.

²⁹⁷ Книга Псалмів 113 (114): 25.

²⁹⁸ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ голѡвнѣхъ посрѣбрєнѣхъ, ѿ междорѡмїа єлѣ вѣ влєщїнїи злѣта.

²⁹⁹ Сковорода має на думці слова: ѿ полєщѣ, ѿ почїю (Книга Псалмів 54 (55): 7).

³⁰⁰ Сковорода має на думці слова: Вѣмїхъ человекѡка ѡ хрїстѣхъ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).

³⁰¹ Сковорода послуговується тут термінами христологічного догмата. Див. прим. 184.

³⁰² Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46.

³⁰³ Можливо, це парафраза Книги Йова 30: 19. Пор.: Вмѣнѣши же мѡ рѡвна вренїю, вѣ землїи ѿ пѣпелѣхъ чѡстѣхъ мѡѡ.

³⁰⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 6: 9. Пор.: ктомѡ ѡужѣ не ѡмирѡетѣ: смѣртѣ ѿмѣхъ ктомѡ не ѡвладѣетѣ.

³⁰⁵ Фразу не ѡснєтѣхъ узято з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 23: 24.

³⁰⁶ Книга пророка Ісаї 62: 11. Далі йдуть варіації на теми пророка Ісаї та апостола Павла.

³⁰⁷ Книга пророка Ісаї 60: 17. Пор.: вмѣстѣхъ мѣди принєсѣхъ тѣхъ злѣто, ѿ вмѣстѣхъ желѣза принєсѣхъ тѣхъ сребрѡ.

³⁰⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 1. Пор.: создѡнїє ѡ бѣга ѿмамы, хрїмїннѡхъ нєрѡкѡтворєнѣхъ, вѣчнѣхъ на нѣсѣхъхъ.

³⁰⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: ѡже єстѣ... всѡчєскаѡ во всѣхъхъ. Див. також: да вѣдєтѣхъ бѣгѣхъ всѡчєскаѡ во всѣхъхъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).

³¹⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: Чтѡ дѡстѣса тѣвѣхъ, ѿнїи чтѡ прилѡжїтѣса тѣвѣхъ кѣ ѡзыкѣхъ льстївѣхъ; (Книга Псалмів 119 (120): 3).

- ³¹¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 14. Пор.: **Оудержи азыкъ твоѣ ѿ зла и оустнѣ твоѣ.**
- ³¹² Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 2. Пор.: **Кто возложитъ на помышленіе мое раны и на сердце мое наказаніе премъдрости;**
- ³¹³ Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 9. Пор.: **гди, къ тебеѣ привѣгохъ.**
- ³¹⁴ Про неопалиму купину див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 2–4.
- ³¹⁵ Фраза **свѣщникъ змѣтъ** зринає в Книзі пророка Захарії 4: 2.
- ³¹⁶ “Святая святых” – внутрішня частина Єрусалимського храму, де зберігався ковчег Заповіту.
- ³¹⁷ Фраза **ковчѣгъ завѣчи** зринає в Біблії не раз, уперше – в П’ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 10: 8.
- ³¹⁸ Сковорода має на думці слова: **Воспой нѣтъ возлюбленною пѣснь** (Книга пророка Ісаї 5: 1).
- ³¹⁹ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 32: 4–5. Пор.: **Глаголи, старѣйшино, подобаетъ бо ти, испытною хитростію и не возвращеніи мѣстѣи.**
- ³²⁰ Очевидно, це парафраза або Першої книги параліпоменон 16: 9 (пор.: **пойте ємѣ и воспойте ємѣ**), або Книги Псалмів 97 (98): 4 (пор.: **воспойте и радѣйтеся и пойте**).
- ³²¹ Сковорода має на думці слова: **и аще имамъ пррочество, и вѣмъ тайны всѣ и весь разумъ, и аще имамъ всю вѣрѣ, ѣкво и горы преставаѣти, любве же не имамъ, ничтоже єсмь** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 2).
- ³²² Книга Псалмів 30 (31): 24.
- ³²³ Парафраза Книги Псалмів 99 (100): 4. Пор.: **исповѣдайтеса ємѣ, хвалите имя єгѣ.**
- ³²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и во фалихъхъ воскликнемъ ємѣ** (Книга Псалмів 94 (95): 2).
- ³²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 2. Пор.: **Рѣхъ: сохрани пѣти моѣ, єже не согрѣшати ми азыкомъ моимъ.**
- ³²⁶ Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: **человѣкъ зрѣтъ на лице, вѣтъ же зрѣтъ на сердце.**
- ³²⁷ Запалений факел – знаний емблематичний образ. Див., наприклад, 47-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має підпис: “Он свѣтит во тмѣ и освѣщает ноць. Lucet in tenebris” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 12–13].
- ³²⁸ Фраза **гдѣ съ вами** кілька разів зринає в Біблії, вперше – у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 10: 10.
- ³²⁹ Слова з пасхального тропаря.
- ³³⁰ Парафраза Книги Псалмів 80 (81): 2. Пор.: **восликните бѣъ іаквлю.**
- ³³¹ Книга Псалмів 38 (39): 2.
- ³³² Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³³³ Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³³⁴ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 174. Пор.: **законъ твоѣ почѣніе мое єсть.**
- ³³⁵ Книга Псалмів 38 (39): 2.
- ³³⁶ Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³³⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 26. Пор.: **Пѣти моѣ возвѣстѣхъ, и оуслышамъ мѣ єси.**
- ³³⁸ Книга Псалмів 31 (32): 5.
- ³³⁹ Книга Псалмів 118 (119): 26.
- ³⁴⁰ Книга Псалмів 118 (119): 26.

- ³⁴¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 31 (32): 5. Пор.: **и ты ѡста́вилъ єси нечєстїе сєрдца моего.**
- ³⁴² Книга Псалмів 38 (39): 2.
- ³⁴³ Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³⁴⁴ Книга Псалмів 118 (119): 57.
- ³⁴⁵ У Біблії кілька разів зринає фраза **въ зємію непроходимѡ.** Див., наприклад: Третя книга Мойсеева: Левит 16: 10.
- ³⁴⁶ Фраза **чєсть гдѡа** зринає в П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 32: 9 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 17: 15.
- ³⁴⁷ Книга Псалмів 118 (119): 26.
- ³⁴⁸ Книга Псалмів 38 (39): 2.
- ³⁴⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 138 (139): 23–24. Пор.: **Искѡси мѡ, вѡже, и ѡувѣждь сєрдце мое: истажи мѡ и различи стези моѡ: и видиждь, аще пѡтъ беззаконїѡ во мнѣ, и наста́ви мѡ на пѡтъ вѣченъ.**
- ³⁵⁰ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 27. Пор.: **рече: ниѣ начахъ.**
- ³⁵¹ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 57. Пор.: **рѣхъ сохрани́ти законъ твоѡ.**
- ³⁵² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: **Рече вєзѡменъ въ сєрдцы своѡи.**
- ³⁵³ Книга Псалмів 30 (31): 15.
- ³⁵⁴ Книга Псалмів 34 (35): 3.
- ³⁵⁵ Книга Псалмів 50 (51): 17.
- ³⁵⁶ Книга Псалмів 63 (64): 7.
- ³⁵⁷ Книга пророка Єремїї 17: 9.
- ³⁵⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Помани́ за́повѣди и не гнѣвайса на ближняго, и за́вѣтъ вы́шнаго и презира́й невѣжество** (Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 7–8).
- ³⁵⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **именемъ моимъ вѣсы ижденѡтъ** (Євангелія від св. Марка 16: 17).
- ³⁶⁰ Книга Псалмів 38 (39): 4.
- ³⁶¹ Книга Псалмів 38 (39): 4.
- ³⁶² Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 15 (16): 9. Пор.: **возвесели́са сєрдце мое.**
- ³⁶³ Неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: **Ѱрыгнѡ сєрдце мое слово бляго, глгбю ѡзъ дѣла моѡ црѣви: ѡзыкъ мой трѡсть.**
- ³⁶⁴ Книга Псалмів 50 (51): 16.
- ³⁶⁵ Книга Псалмів 104 (105): 19.
- ³⁶⁶ Книга Псалмів 105 (106): 5.
- ³⁶⁷ Книга Псалмів 72 (73): 21.
- ³⁶⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 23. Пор.: **Возра́дѡчетса ѡстниѣ мои, єгда́ воспоѡ тебѣ, и дѡша моѡ.**
- ³⁶⁹ Книга Псалмів 26 (27): 8.
- ³⁷⁰ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 29. Пор.: **въ сєрдцы же прєидарыхъ ѡста́ и хъ.**
- ³⁷¹ Книга Псалмів 75 (76): 9–10.
- ³⁷² Сковорода має на думці слова: **Воспоѡ ниѣ возлюбленномъ пѣснь** (Книга пророка Ісаї 5: 1).
- ³⁷³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **помощи хъ ѡк пѣснь новѡ прєд прѣтѡломъ** (Апокаліпсис 14: 3).
- ³⁷⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 22. Пор.: **воспоѡ тебѣ въ гѡслехъ, стѡи иїлевъ.**

- 375 Книга Псалмів 44 (45): 3.
- 376 Книга Псалмів 28 (29): 6.
- 377 Книга Псалмів 44 (45): 8.
- 378 Книга Псалмів 71 (72): 14–15.
- 379 Книга Псалмів 102 (103): 5.
- 380 Книга Псалмів 109 (110): 2.
- 381 Книга Псалмів 8: 5.
- 382 Книга Псалмів 86 (87): 5.
- 383 Книга Псалмів 88 (89): 37.
- 384 Книга Псалмів 43 (44): 24.
- 385 Книга Псалмів 17 (18): 36.
- 386 Книга Псалмів 15 (16): 10.
- 387 Книга Псалмів 15 (16): 9.
- 388 Книга Псалмів 101 (102): 28.
- 389 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соберѹ собѡры ѡхъ ѿ кровей.
- 390 Книга Псалмів 61 (62): 12.
- 391 Одне зі значень гр. ἀμαρτία ('гріх') – 'заблуд'.
- 392 Книга Псалмів 38 (39): 2.
- 393 Книга Псалмів 74 (75): 5.
- 394 Книга Псалмів 74 (75): 5.
- 395 Неточна цитата з Книги Псалмів 84 (85): 9. Пор.: Ѡуслышѹ, что речеѹтъ ѡ мнѣ гдѣ.
- 396 Книга Псалмів 84 (85): 9.
- 397 Книга Псалмів 50 (51): 17.
- 398 Книга Псалмів 67 (68): 12.
- 399 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 20. Пор.: посла слово свое, и изцели ѿ.
- 400 Євангелія від св. Івана 1: 1.
- 401 Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.
- 402 Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: той твоєи бластїи вѣдетъ главѣ.
- 403 Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.
- 404 Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 29. Пор.: просвѣтїши тїи моє.
- 405 Книга Псалмів 50 (51): 12.
- 406 Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: гдѣ, во чрѣвѣ прїахомъ. Див. також: ѡзъ во ѡтробѣ зачїхъ всѣ люди сїѡ (Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 12).
- 407 Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: всѣка плѡтъ ѡкв травѣ.
- 408 Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 106. Пор.: Клѡхса и поставихъ сохраниѹти сѡдбѣ.
- 409 Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: Жїво во слово вѣїє.
- 410 Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 47: 6. Пор.: Дѡколѣ сѣщїи вѣдѣши, ѿ, мечѣ вѣїї!
- 411 Неточна цитата з Книги Псалмів 14 (15): 2. Пор.: глаголаи истинѣ въ сѣрцїи своєи.
- 412 Книга Псалмів 72 (73): 26.
- 413 Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 47: 6. Пор.: Дѡколѣ сѣщїи вѣдѣши.
- 414 Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 11. Пор.: Въ сѣрцїи моєи скрїхъ словеса твоѡ.
- 415 Книга Псалмів 55 (56): 11.
- 416 Книга Псалмів 5: 10.
- 417 Книга Псалмів 11 (12): 3.

- 418 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: **Рече** бездѣленъ въ сѣрдицы своѣмъ.
- 419 Неточна цитата з Книги Псалмів 9: 28. Пор.: подъ ѡзыкомъ єгѡ трѣдѣ и волѣзнь.
- 420 Книга Псалмів 12 (13): 3.
- 421 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: воилѣзни въ сѣрдицы моѣмъ.
- 422 Книга Псалмів 72 (73): 8.
- 423 Можливо, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 15. Пор.: ѡураздѣмѣю пѣтї твоѡ.
- 424 Книга Псалмів 38 (39): 2.
- 425 Книга Псалмів 51 (52): 4.
- 426 Книга Псалмів 40 (41): 7.
- 427 Книга Псалмів 25 (26): 12.
- 428 Неточна цитата з Книги Псалмів 94 (95): 10 та з Послання св. ап. Павла до євреїв 3: 10. Пор.: прѣшо заблѣдѣють сѣрдцемъ, тїи же не познаша пѣтїи моѡхъ.
- 429 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 3. Пор.: неприявѣдъ рѣки ваѡа сплетѡють.
- 430 Книга Псалмів 57 (58): 3.
- 431 Неточна цитата з Книги Псалмів 49 (50): 19. Пор.: ѡзыкъ твоѡ сплетѡше лыценѡ.
- 432 Книга Псалмів 120 (121): 1.
- 433 Книга Псалмів 85 (86): 4.
- 434 Книга Псалмів 44 (45): 11.
- 435 Книга Псалмів 118 (119): 36.
- 436 Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 29. Пор.: **Во** ѡстѣхъ въи хъ сѣрце и хъ, въ сѣрдицы же премѣдры хъ ѡста и хъ.
- 437 Книга Псалмів 38 (39): 2.
- 438 Книга Псалмів 68 (69): 15.
- 439 Неточна цитата з Книги Псалмів 80 (81): 6. Пор.: ѡзыка, єгѡже не вѣдѡше, ѡуслыша.
- 440 Неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 20. Пор.: послѡ слово своѡ, и изцѣли ѡ, и избѡви ѡ ѡ растлѣнїи и хъ.
- 441 Книга Псалмів 50 (51): 10.
- 442 Парафраза Книги Псалмів 31 (32): 3. Пор.: **Ѣк** ѡумолчѡхъ, ѡветшѡша кѡсти моѡ.
- 443 Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 2–3. Пор.: вневѣдѡ востѡтїи грѣшномѡ прѣдо мнѡю. **Ѡ**нѣмѣхъ и смирихѡ, и ѡумолчѡхъ ѡ влѡгъ.
- 444 Книга Псалмів 50 (51): 10.
- 445 Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 10. Пор.: возрѡдѡются кѡсти смиренныѡ.
- 446 Книга Псалмів 115 (116): 2.
- 447 Книга пророка Ісаї 40: 6.
- 448 Парафраза Євангелїї від св. Івана 6: 63. Пор.: плѡть не пользѣетъ ничтѡже.
- 449 Книга Псалмів 115 (116): 4.
- 450 Книга Псалмів 38 (39): 2.
- 451 Книга пророка Ісаї 44: 5.
- 452 Можливо, Скворода має на думці слова: и приближайса къ вѣѢ (Книга пророка Осїї 12: 6).
- 453 Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 105. Пор.: **Свѣтїи**никъ ногѡма моѡма законъ твоѡ, и свѣтѣ стѣзѡмъ моѡмъ.

СУМФОНІА,
наречѣнная
КНИ́ГА
АСХА́НЬ

О

ПОЗНА́НІИ САМА́ГО СЕБѢ.
Рождѣнна 1767-го Лѣта.

*

Любѣзный Дру́же Михаи́ле!

Де́сять Верст от Ха́ркова написа́л я сію Кни́гу в Лѣсах Зембо́рских². Дух велѣ́л, да нарече́тся Асха́нь. Асха́нь есть Дше́рь Хале́ва, вше́дшаго в Зе́млю Обѣтова́нную. Значит Красота³. Он Её отдаёт Брата́ничу своему в Супру́гу за то, что доста́л Град Арво́к⁴. Сей Град иначе называ́ется Хевро́н, сирѣчь Дру́жба и Град Пи́смен⁵. Сія есть Прему́дрость Божія, сокровѣнна во Глубинах Би́блии. Всѣ, стяжавши Прему́дрость, сею Невѣстою услажда́ются, по Глаго́лу Иса́ину: “Якоже веселится Жени́х о Невѣстѣ, та́ко возра́дуется Господь о тебѣ”⁶.

Сѣрдце наше, узна́вшее себе, есть вить Го́луб. Сей Го́луб вызыва́ет себѣ из Но́ева Ковче́га, из Би́блии, чи́стый чи́стую Голуби́цу. Вот Невѣста! Вот всеприя́тнѣйшая и Еди́ная Же́ртва Богу⁷! Вот Па́ра Го́лубов! Вот Во́ня Благово́нія Го́споду! Вот Верх Блаженства! Сія Во́ня кончит сію Кни́гу. Что значит? сломи́ть Го́луба от Кри́л его⁸? То же, что сломи́ть Ро́ги. “Вся Ро́ги Грѣшных сломя́т”⁹. Рог, Но́готь, Во́лос, Пе́рья разнятся от Тѣ́ла, хотя́ Все Сіе в Тѣ́лѣ. В Тѣ́лѣ и разнятся от Тѣ́ла Чтó ли? Мысль! Мысль чи́стая есть Влас Главы́ неги́блющій¹⁰, Ро́ги и Лу́чи на Главѣ́ Мойсе́ю. Рог, Иере́мину Но́гтю Адама́нтову¹¹ ра́вный, есть то чи́стая Мысль. Кри́ла Голуби́ны, ле́гко па́рящи во Вѣ́чность¹², вот они! “Помышле́нія Сѣрдца Его́ суть в Род и Род”¹³.

Сломи́те Кри́ла¹⁴! разумѣ́й: раздери́те Сѣрдца́ ва́ша¹⁵. Тогда́ сломи́шь дурны́я Кри́ла и Голуби́цѣ твоёй, Би́блии. Вот Па́ра! “Да отторгнет Гла́ву (Го́лубову)”¹⁶. “Да отлу́чит, де, Горта́нь с Пе́рьям...”¹⁷ Сіе есть То́ же: “Разлучи́ Бог ме́жду Водо́ю и Водо́ю...”¹⁸ Что есть Вода́ сія, а́ще не Рѣ́ка, Рѣ́чь, Мысль, Сло́во, Горта́нь, Сѣрдце, Пе́рья? Вся́ка Фи́гура, па́че же Со́нце, есть то Мысль. Нѣчто́ бо нам проповѣ́дует. А́ще же Со́нце есть то Мысль, ей! оно́ Го́луб. Куда́ ле́гит? Во Вѣ́чность. “Поле́щѹ и почи́ю”¹⁹. Тут Вѣ́чность имену́ется Восто́ком. Чтó бо вы́шше Ея́? “Восто́к И́мя Емѹ”²⁰. Сюда́ броса́й! Броса́й на Восто́к Горта́нь и Пе́рья. Го́рняя му́дрствуй²¹. Подними́ во Верх. Пожри́ Богу²². Метáй вы́шше Пе́пела. На Мѣ́сто Пе́пела. Вмѣ́сто Пла́ти возве́рзи на Господа́ Печаль твою́²³, Тлѣнь твою́, Плоть твою́, Ничтóже сіе твоё. Да бу́дут О́чи твои́ Голуби́ны²⁴ вы́шше Пе́пела, на Мѣ́стѣ́ ино́м от Пе́пела. Все́ бо есть Пе́пел, кромѣ́ Вѣ́чности. Вот! тогда́-то исцѣ́дишь Кро́вь от Со́нца. Узна́в И́стину, предло́жится́ тебѣ́ Со́нце во Кро́вь²⁵. Чтó бо есть оно́, а́ще не Плоть, Кро́вь и Пе́пел?.. А как Крова́выя Кри́ла от Сѣрдца́ твоего́

отлучи, так и Скотину твою раздѣли. Тѣло твоё. Пѣпелная твоя Часть: вот То тебѣ! Дай же Мѣсто на Мѣстѣ твоего Пѣпела, слúшай! на всяком же Мѣстѣ дай Мѣсто и Бóгу твоему. Во Вóлосѣ Вóлосу Его, в Жилочкѣ твоей Жилкѣ Его, в Костях твоих Костям Его. Подѣлися с ним до послѣдня твоея Чáсточки, как Царь Содóмскій со Авраáмом²⁶. Вот! тогда-то собúдется: “Женá твоя (Премúдрость), яко Лозá Плодовита во всѣх Бокáх Дóму твоего”²⁷. Вот тебѣ Лѣторáсли, Чáда твоя! Нóвыя Жилы! Нóвая Плоть и Кость! А Трáπεζа твоя Вúшнему – Сёрдце твое. Амíнь!

Мир на Изрáиля²⁸! Григорій Сковорода

*

ГЛАВІЗНА КНИГИ СЕЯ.

*

Земля бѣ невидима... и Тма верху Бѣздны²⁹.

*

Еда познáнна бúдут во Тмѣ Чудеса твоя и
Правда твоя в Землѣ Заб[в]ѣннѣй?³⁰

*

Помяните Чудеса Его, (сіесть) Судбы Уст Его³¹.

*

Не утайся Кость моя от тебе, юже сотворил еси в Тайнѣ³².

*

Дух Вся испытует, и Глубины Божія³³.

*

СИМФОНІЯ.

С СИМ СТИХОМ:

*

“Аще не увѣси самую тебе, о добрая в Женáх, изыди ты в Пятáх Паств и паси Кóзлища твоя у Кúщей Пáстырских”.

Пѣснь Пѣсней³⁴

Лица в Разговóрѣ.

Пáмва, Антóн, Лука, Кóнон, Филóн, Квадрáт, Друг.

ПÁМВА. Прекрасное У́тро, Пресвѣтлый сей Воскресѣнія день, сей весѣлый Сад, Нóвый свой лист развивáющій, сѣя в нем Гóрняя бесѣдка, Священнѣйшим Библіи Присúдствіем Освященная и Ея ж Картинами украшенная. Не все ли сѣе возбуждаёт Тебе к бесѣдѣ? Слúшай! собравшійся здесь Нóвый Израилью³⁵, любѣзныи Друзья! Оживило мене Присúдствіе Вáше. Находясь окружен толь Честными и Человѣколюбными сердцами, могу сказáть с возлюбленным Давидом, что согрѣлося во мнѣ сердце мое³⁶.

АНТОН. А что это за Картина? Слышь, Лука!

ЛУКА. Дочь Царская со Служанками. Вот видишь! нашла в Коробочкѣ плавающего Младенца.

АНТ[ОН]. Да! да! да! Человѣка Божія, Мойсѣя³⁷. А сих двоих Картин не знаю.

ЛУК[А]. Не знаю, какіе-то два Городà на превысоких Горах?

ПАМ[ВА]. Вот Город Хеврон!

АНТ[ОН]. Чтò за Хеврон?

ПАМ[ВА]. Которым благословил Ёисус Навін Халéва, отдай ему в наслѣдіе. Он иначе назывáется Арвòк. А сей другой есть Гóрод Давір, изпрежде назван: Град Ученія, или Город Писменный³⁸.

ЛУК[А]. А что ж это за два Мужа вооруженный? а меж ними Женщина?

ПАМ[ВА]. Сей-то есть Божій Муж Халéв. Он отдает Прекрасную Асхáнь, Дочь свою, в жену братáничу своему за то, что Он взял Город Давір. Сія вся Исторія видна из 14 и 15 Главы во Ёисусѣ Навинѣ.

АНТ[ОН]. О прекрасныи Картины!

ПАМ[ВА]. Ты видишь одну Наружность их. Но если б ты увидѣл внúтренній в Них сокровенныи Мысли и был в числѣ Божіих Людей Святых, Образов событіе зрящих, разумѣющих самую в Картинах силу, намѣреніе, Конец и Предѣл, конечно, бы ты не удержался, чтоб не скакать с Давидом пред Сѣнным Ковчѣгом³⁹, и с тобою здѣлалось бы то ж самое, что с тоёю Королевою, о которой в Трётей Книгѣ Царств вот что! “И видѣ Царица Сáвска весь смысл Соломòнь: и Дом, егоже созда, и Снѣди Соломòновы, и жилища Отроков Его, и предстояніе Служащих Ему, и Облаченіе Его, и Виночёрпцы Его, и всесожженія Его, яже приношаше в Храмѣ Господни, и внѣ себе бысть. И рече к Соломòну: ‘Истинна суть Словеса, яже слышах в Землѣ моей о Словесѣх твоих и о Смыслѣ твоём, и не ях Вѣры Глаголющим мнѣ, дондеже прійдох сѣмо, и видѣша Очи мои. И се нѣсть ни Пол того, якоже мнѣ повѣдаша. Приложил еси Премудрость, паче всякаго Слуха...”⁴⁰

ЛУК[А]. Вот нам это знакома! Это наша.

АНТ[ОН]. Какáя?

ЛУК[А]. Рождество Христово.

ПАМ[ВА]. Почему Она ваша?

ЛУК[А]. Как же? Видь мы Христіяне.

ПАМ[ВА]. Если эта Картина ваша, то и Первая ваша, а иначе – ни одна не ваша.

ЛУК[А]. Ни! Там Мойсей, а Тут Христос. Тот Жидовскій, а Сей Христіянскій Вожд.

ПАМ[ВА]. А Мойсей не Христіянскій?

ЛУК[А]. Никáк!

ПАМ[ВА]. Дячегò ж Христіяне в Собраніи читают сіе: “Отверзши же, видит Отроча, плачущееся в Ковчезцѣ, и пощадѣ Е Дщерь Фараоня, и рече: От дѣтей Еврейских сіе...”⁴¹

ЛУК[А]. Дятого читают, что Мойсей прообразовал⁴² Христа, Сына Божія...

ПАМ[ВА]. Да разумѣш ли полно сам то, что говориш? Что это значит “Прообразовал”?

ЛУК[А]. Что ли это значит “Прообразовал”?

ПАМ[ВА]. Да!

ЛУК[А]. А что ж оно значит?

ПАМ[ВА]. Я не знаю.

ЛУК[А]. Бездѣлица! Как не знать этого? Он был Образ и одна Тѣнь Сына Божія.

ПАМ[ВА]. Как же Тѣнь? Видь сам Бог Свидѣтельствует, что Он Человѣкъ Божій⁴³. А Божій и Истинный – все то одно. Бог и Истина – Одно. Человѣкъ Божій и Сын Божій – Одно то. Посему-то и Павел такового Божія Человѣка называет созданным по Богу, в Правдѣ и Преподобіи Истины⁴⁴. И сего одного хвалит.

ЛУК[А]. Однако ж Мойсей был тѣнный, как мы, Человѣкъ, а Божіим назван по Благодати⁴⁵.

ПАМ[ВА]. Вот тебѣ выласка! Пожалуй, брось твое (однако ж)! Не представляй мнѣ Подлых, Школных Богословцов, квасни⁴⁶. Слушай! что такое о Мойсеи говорит Божіе Слово? “Не отемнѣстѣ Очи Его, ни истлѣста Устнѣ Его”⁴⁷.

ЛУК[А]. Однако ж Мойсей иное, а иное Христос.

ПАМ[ВА]. Слушай, Припутню⁴⁸! Сама Евангелская Премудрость вот что говорит! “Аще бысте вѣровали Мойсеови, вѣровали бысте без сумнѣнія и мнѣ...”⁴⁹ Видиш, что разумѣтъ Мойсея есть то разумѣтъ Христа, и Мойсей закрылся в Евангеліи так, как Евангеліе пожертво Мойсеовыми Книгами, которых оно есть Лѣтораслю.

ЛУК[А]. Да там же вдруг слѣдует и сіе: “О мнѣ бо той писа”⁵⁰, а ты замолчал⁵¹.

ПАМ[ВА]. Конечно, не писал бы, если б не видѣл его. А что ж есть Живот вѣчный, если не то, чтоб знать Бога? Сіе-то есть быть Живым, Вѣчным и не Тѣнным Человѣком, и быть Преображенным в Бога, а Бог, Любовь и соединеніе – все то Одно. Сверх того, примѣчай, что и самыи их сіи Образы меж собою во всем сходны. Тут лежит, Пеленами повит, Израилскій Младенец. И там от Еврейских дѣтей. Сей положен Матерью в Яслех, а Тот своєю в Коробочкѣ. Сего наблюдает Мати Его, а Того издалеча Сестра Его. Тут пришли Пастыри и Волхвы, а там Царева дочь с Языческими служанками⁵². А у древних Пастырями Цари назывались. Напримѣр: “Пасый Израіля вонми”⁵³, то есть: Пастырю и Царю Израилскій. Впрочем, что Израилскій Род не умирает, слушай Пророка Ёбіля! “Якоже Утро, разліются по Горам людіе мнози и крѣпцы. Подобны им не быша отвѣка, и по них не приложится до Лѣт в род и род...”⁵⁴ Если бы до их лѣт можно что другое приложить, имѣли б они Конец. Но они, всему другому Концем находясь, сами суть безконечны. Израиль есть сам остаток умирающим всѣм Земным Языкам. А что Ёбіль тое сказует о Еврейском Родѣ, слушай Мойсея: “Блажен еси, Израілю! Кто подобен тебѣ?”⁵⁵

Лук[А]. Однако ж Мойсей иное, а иное ХРИСТОС.

ПАМ[ВА]. Как же иное, если заодно с ним говорит на Ѡаворѣ? Видь ты слышал Родословіе Христово?

Лук[А]. Слышал. “Книга Родства Іисуса Христа...”⁵⁶ и протчая.

ПАМ[ВА]. Как же думаеш? Что се за Книга? Въдь этая Книга не простая. Она есть Книга Божія. В сей Кнѣгѣ ни один Плотской не записывается. Слушай Давида! “Не соберу Соборов их от Кровей”⁵⁷. А записываются одни тѣ, кои “не от Крове, ни от Похоти Плотскія, но от Бога родишася”⁵⁸. А когда Мойсея самое Слово Божіе называет Божіим Человѣком да и Самому ему велит в Книгѣ Числ ставитъ протчіих в сіе Щасливѣйшее Число и Запись⁵⁹, как посмѣешь из сея Книги Его самага вычернить? Учись! не разумѣеш⁶⁰! В сію Книгу и Ученики Христовы записанны. “Радуйтеса, – говорит, – яко Именѣ ваша написанна”⁶¹. Да о сем одном и радоваться велит. В Сію Книгу вся-на-вся роднѣ Христова, не Плотская (Слышь!), но Духовная, записывается. А вот Она Родня! “Кто есть Мати моя или Братія моя? Иже бо аще сотворит волку Божію, сей Брат мой, и Сестра моя, и Мати моя есть...”⁶² Удивительно тебѣ показалось, что Мойсей и ХРИСТОС Одно⁶³. Но не слышишь ли, что такое о всей своей роднѣ Христос говорит к Неглѣнному своему Отцу? “Да будут Едино, якоже и мы. Нѣтъ из вас ни Іудея, ни Еллина, ни Раба, ни Вольнаго”⁶⁴. “Нѣсть Мужеск Пол, ни Женск, Одно вы, – говорит Павел, – во Христѣ, и ХРИСТОС в вас. Божій Род, как Конца, так не имѣет и Раздѣленія”⁶⁵.

Лук[А]. Как же может Одно быть то, что не Одно?

ПАМ[ВА]. Спрошу ж и я тебе. Как можно, чтоб было 12 Оправленных разнo и разнo разными Языкѣми напечатанных Книг Евангелских и чтоб Одна то была Книга? Если кто одну из них знает, тот знает всѣ. Если б ты узнал Мойсея, узнал бы и Христа. Или если б Христа узнал, узнал бы Мойсея, Илію, Авраѣма, Давида, Исѣю и протчіих.

Лук[А]. Я Христа знаю, а Мойсея не знаю.

ПАМ[ВА]. Так ты знаешъ Христа, как нѣкоторый Дурачок, о котором выслушай Басеньку. Богатой Отец имѣл 8 сынов. Они были в Худом и в Добром разумны, но непокорныи и великіи Отцу досадители. Между семью Братьями был Один и Глух и Глуп, но горячій Воли отцовскія Почитатель. Умирая, Отец велѣл их призвать к себѣ всѣх и, находясь от ПРИРОДЫ Добрым, Благословил их. Потом оборотя взор к дурачку: “Я знаю, что тебе Братья обидят в Наслѣдїи. Вместо (де) того усугубляю тебѣ мое Благословеніе. Вот тебѣ сія моя Трость свидѣтельством! Возьми Ее и Храни при себѣ. Почувствуешь Блаженство твое тогда, когда покажутся тебѣ слова сіи: ‘Покрыет тя Божіе Начало’”⁶⁶. По смерти разорвали Господѣ все Имущество, один только маленькій с Садам домик оставив Пѣлочнику. Здѣсь он, прѣстую Жизнь провождая Один, тужил по Отцу. В Седмой Год весною, Воскресным Утром, прохаживаясь по Вышших своего Райка Мѣстах, чуть было не наступил на Змію. Расколотиѣ ей Тростью Голову и так шибко удариѣ, что нѣкая Часть Трости, как Шелухѣ, отпала.

Почувствовал Он в Ушах своих не слыханный пред сим Звон и дивный Голос таков: “Глупый! Чего ты плачешь? Кого ищешь? Я всегда с тобою”. Обняла Его несказанная Радость. Открылся ему Слух. И так-то он усмотрѣл, что Его Трость есть двойная. Снял он подлую Поверхность. Открылась Новая Золотая палка, драгоценнѣйшими Камнями насаженная от самаго Верха до самаго Конца. Ея Голову составлял один самой Бóльшой Голубой Шафир. На Головѣ Живой Образ Отца его, вѣчными написан Красками, а вокруг онаго – Слова сїи: “Покрываетъ ты Божіе Начало”⁶⁷. Вот так-то ты, слушай! Знаешь Христа, как сей, находясь Глух и Глуп, знал Отцовску Палку⁶⁸. Не вѣроятным тебѣ кажется сїе слово, что, узнавъ Мойсея, узнаешь одним взором и Христа. Ты ж еще чуднѣе услышишь Слово. Не только когда доведѣтся тебѣ узнать АДАМА, или АВЕЛЯ, или НОЯ, или ИИСУСА НАВИНА, или ХАЛЕВА, или ИОВА, или СОЛОМОНА, или ИЕРЕМІЮ, или ПАВЛА, но когда, хотя самого себе хорошенько узнаешь, изволь знать, что одним взором узнаешь и ХРИСТА. Один есть весь вышепомянутый Род Авраамль, ни Числа, ни НАЧАЛА, ни КОНЦА не имѣющій, всѣ четыре Стóроны исполняющій. “Аще кто может, – говорит Бог Аврааму, – исчези Пѣсокъ Земный, то и Сѣмя твое изчтѣт”⁶⁹. Впрочем, не Конѣц то, послѣ чего еще нѣчтось слѣдует. Но послѣ сего Рода ничего уже слѣдовать не может. Все погибает Огнем Божіим, и самыя Нечестивых Останки, а потому уже и не Останки, что не остаются. Не терпит ничто́ Огненнаго Лица Божія. Всѣ, как Хвратные, горят, кромѣ сего Сѣмени, о котором в Исѣи. “Якоже Небо Ново и Земля Нова, яже Аз творю, пребываютъ предо мною, – глаголет Господь, – тако станетъ Сѣмя ваше и Имя ваше”⁷⁰. Тож и в Иеремїи: “Возвеселитесь Веселіем. Воскликните на Главу Языков. Слышанно сотворите и похвалите. Рцѣте: Спасѣ Господь люди своя, Останокъ Израилев”⁷¹. Сей-то Род есть ищущих Господа, ищущих Лице Бога Іаковля, пред которым никакой Языкъ устоять не может: “Яко Огнь сходитъ отъ Лица Его”⁷². Из сего Богоспаемаго Рода хоть одного узнавъ, всѣх узнаешь. Во всѣх их Один Новый Человѣкъ, и они в нем, а Он в Отцѣ своем. Но понеже ни одного из них узнать не можем, то, по крайней мѣрѣ, узнать самыхъ себе постараемся. Сим Образом можем узнать Истиннаго Человѣка, “созданнаго по Богу в Правдѣ и Преподобїи Истины”⁷³. А се ж то самое есть и Животъ вѣчный⁷⁴. Узнавъ же Его, во мгновѣнїи Ока преобразимся в него, и все наше мертвенное пожерто будет Животомъ Его. Слушай! Что такое сам онъ говоритъ к своему любителю, который в Его родъ отродиться и с Ним за Одно быть желаетъ: “Аще не увѣси самую тебе, о добрая в женах! изыди ты в Пятахъ паств и паси козлища твоя у кущей Пастырскихъ”⁷⁵. Напишите ж слова сїи вѣчными Красками на Сердцѣ вашемъ и на Мысляхъ вашихъ. Предайте Гласъ сей Божій в наслѣдіе и потомкамъ вашимъ, да Останки ихъ будутъ благословенны и вселятся на Землѣ доброй, и насытятся Пшеницы, Вина и Елея⁷⁶, и воспитаются на Водѣ покойнѣ⁷⁷, и утучнѣютъ Хлѣбомъ Слова Божія, и такъ Землю свою вторичею наслѣдятъ, и Веселіе вѣчное надъ Главою ихъ⁷⁸. А если кто не узнаетъ себе, сей не можетъ слухомъ услышати гласа Господа Бога своего⁷⁹, чтобъ отверзла ему

Господь сокровище свое благое – Небо⁸⁰. И не получи́т, не увидит, ни уразуме́т Сладчайших сих Божіих Обѣщаній во Ісаіи: “Тогда развѣрзется рано свѣтъ твой, и исцѣленія твоя скоро возсіяют, и предѣдет пред тобою правда твоя, и слава Божія обѣмет тя. Тогда воззовѣши, и Бог услышит тя, и Еще Глаголющу ти речет: ‘Се прійдох!’⁸¹ И будет Бог твой с тобою присно, и насытишися, якоже желает душа твоя. И Кости твоя утѣчнѣют и будут яко вертоград напоенный и яко Источник, ему же не оскудѣ вода. И Кости твоя прозябнут, яко трава, и разбо́тѣют, и наслѣдят роды родо́в”⁸². “Смиренная и колеблемая, не имѣла еси Утѣшенія. Се аз уготовляю тебѣ А́нѳракс, Камень твой, и на основаніе твое Са́пфир, и положу забрала твоя Іа́спис, и Врата твоя каменіе Кристалла, и огражденіе твое, ка́меніе избранная⁸³. Се пришелцы прійдут к тебѣ мною, и вселятся у тебе, и к тебѣ прибо́гнут. Се аз создах тя, не якоже кузнѣц, раздува́яй у́глія и износя сосуд на дѣло. Аз же создах тя не на пагубу, еже ислити”⁸⁴. Что ж то за пришелцы? “Возведи ѡкрест очи твои и виждь: вся се собращася и прійдоша к тебѣ. Живу аз, – глаголет Господь, – яко всѣми ими, аки в красоту облечешися и обложили себе ими, яко у́тварю невѣста”⁸⁵.

ДРУГ. Спѡришь, Лука, и хвалишься, будто знаешь Христа. Разумѣй! Чем хвалишься? Опасайся Іереміиных слов сих: “Близ еси ты, Господи, уст их, далече же от утроб их”⁸⁶, и Давидовых: “Положиша на Небеси Уста своя, и Язык их преиде по Землѣ”⁸⁷, и Мойсеевых: “Не возмѣши Имени Господа Бога твоего всуе”⁸⁸, и Христовых: “Плоть ничтоже. Дух животворит”⁸⁹. Легко могли смотре́ть сыны Израилевы на поверхность покрывала Мойсеева. Но на Богом прославленный зрак лица его смотре́ть боялись. Видишь ли, что двойной Мойсей? В одном Мойсеѣ тлѣнный и славный. Тож самое дѣлается и на Ѡавѡрѣ. Один Христос сносен очам Петровым, второй страшен. Перваго множайшіи видѣли, втораго никто, кромѣ Учеников, в то время, как дал и отверз им ум разумѣти писанія⁹⁰. Тлѣннаго и мертваго всѣ видѣли, а о живом никто не терпѣл и слышать. Всилу ученики увѣрились и присмотрѣли, и увидѣли. Перваго смертнаго Христа не хочет знать и видѣть Его Павел, и сим гаразда разнітся от протчїих. Слушай, что он говорит? “Тѣмже и мы отнынѣ ни Единаго вѣмы по плѡти. Аще же и разумѣхом по плѡти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем”⁹¹. Скажи ж тепер, что такое разумѣешь чрез сіе имя “ХРИСТОС”⁹²? Если разумѣешь какую тлѣнь, без сумнѣнія, чрез имя Христова разумѣешь пу́стошь. И се-то есть приниматъ имя Его всуе⁹³! А чтож есть суетность и ажа, если не то, что тлѣнь? И сіе-то есть не живот, но погибель свою видѣть: “Да узрят ѡчи его свое убо́еніе!”⁹⁴ Кричитъ Іов: “От Господа же да не спасется!”⁹⁵ Сіе-то тлѣніе есть точное поле па́губы⁹⁶, а на нем все, что только застанет, или от Человѣк, или от Его скотов, Огнь Господень, з Гро́мом и Гра́дом, тое все-на-все, во всей Землѣ Егїпетской, поража́ет па́губою, кромѣ одной земли, гдѣ находился род Божій, Сыны Израилевы. Так вот гдѣ ищи узнать Христа! в Землѣ Гесѣмской⁹⁷. Этіи всѣ одного суть роду. “Род спасаемый от Господа”⁹⁸. А между тѣм поучись, что то говорит Давид? “Воста́ните по сидѣніи, яду́щии

Хлѣб болѣзни"⁹⁹. "Доколѣ належитѣ на Человѣка? Убиваете всѣ вы"¹⁰⁰. "Цѣну мою совѣщаша отринуть, текѡша в жажды"¹⁰¹. "Усты своими благословляху и Сердцем своим кленяху"¹⁰². "Единою, – глагола Бог, – двѡя сѣя слышах"¹⁰³. И внуши, пожалуй, что то опять Мѣхѣй поет? "И ты, Стѡлпе пѣствы мглѣный, дщи Сїоня к тебѣ прїдет, и внїдет власть первая, Царство из Вавилѡна, дщерь Ёрусалимлѣ. И нынѣ вскѡю познала еси зло? Не бѣ ли тебѣ Царя? Или совѣт твой погибе? Яко обыдѡша ты болѣзни, яко раждаѡщїя. Болѣзнуй и мужайся, и приближайся, дщи Сїоня, яко раждаѡщая. Занѣ нынѣ изыйдеши из Града, и вселишися на Пѡлѣ, и дойдеши Вавилѡна. Оттуда из[и]мет тя и оттуда избавит тя Господь Бог твой..."¹⁰⁴ Не можеш, Лукѣ, Христа видѣть. Одну срамоту, Лице Его покрываѡщую, и Зѣдняя Его видиш, и как Ёииль говорит: "Землю создадї, пѡле пѡгубы и лежащаго видиш"¹⁰⁵. И бойся, чтоб не был на Паденїе тебѣ"¹⁰⁶, и засмотрѣвшия на Плечи Его, не миновал бы ты того Христа, Павлом познѣннаго, вчера и днесь и во вѣки находящагося¹⁰⁷, и Ёсаїею вїдѣннаго, глаголющаго к тебѣ: "Аз есмь, Аз есмь, утѣшаяй тя. Разумѣй! Кто есть"¹⁰⁸ Сый? Убоялся еси Человѣка смертна и сына челѡвча, иже яко трава изсхѡша, и забыл еси Бога, создавшаго тя, сотворшаго Небо и Основавшаго Землю"¹⁰⁹. Сего Божїего Человѣка, если узнаеш, о сем похвались¹¹⁰. В то время дерзновенно возопїй со Ёсаїею: "И сам Божїй есмь"¹¹¹. Но вот тебѣ! Знай, что во вѣки не узнаеш ни одного от Рѡда Божественнаго, поколь прежде не узнаеш самаго себе. Во вѣки не здѣлаешся пресѣльником с Авраѡмом. Во вѣки не поставиш Кѡщи твоя со Ёяковом¹¹². Во вѣки не вселишся на мѣстѣ Злѣчнѣ с Давїдом¹¹³. Во вѣки не поставит тебе в Число Божїих Людей Мойсѣй¹¹⁴. Во вѣки не дождешся общѣаемых во Ёсаїи Царей, Кормителей твоих¹¹⁵. Сей род есть Царское Священїе и Язык свят¹¹⁶: Царїе, Священники и Кормители с Пророками, о коих всѣх вот что говорит Бог! "Подѣях вас, яко на крилѣх Орлих, и приведѡх вас к себѣ"¹¹⁷. Если ж не узнаеш себе, будет Царь твой Валѣк, а Кормители твои – Послѣнники Его, непрїатели рода Израилскаго, почивѡщїи в ночь при Валаѣмѣ¹¹⁸. Се-то тѣ лживыи кормители и Пророки, о коих Мѣхѣй воспѣвает: "Узрят языцы и усрамятсѣ от всея крѣпости своея. Рѡцѣ возложат на Уста своя, и Уши их оглохнут, полижут персть, яко Змїеве, ползуще"¹¹⁹ по Землѣ, смятѡтсѣ во облеженїи своем, о Господь Бозѣ нашем ужаснутсѣ и убоятсѣ от тебе. Кто Бог, якоже ты?"¹²⁰ И о которых Захарїя: "О пасѡщїи суетная и оставльшїи овец! Мечь на Мышцу Его! и на Око Его десное! Мышца ему изсыхаѡщи изсхнѣт, и Око ему десное ослѣпѣя ослѣпнет"¹²¹. И о которых Ёсаїя: "Нынѣ же слыши сїе, Юная, сидѣющая дщи Вавилѡня, уповаѡщая в сердцѣ своем, аз есмь глаголющая и нѣсть иная, не сѣду вдовою и не познаю сирѡтства"¹²². Нынѣ же прїйдут на тя два сїя внезапу в Един день. Безчѣдїе и вдовство внезапу на тя прїдет в волшебствѣ твоём и в крѣпости волхѡв твоих¹²³. Се вси, яко Хвратїе, огнем погорят и не изымут души своея из Пламене"¹²⁴. Вот се-то тѣ кѡщи Пастырскїи! до коих отсылает тебе Человѣк Божїй, если не можеш узнать самаго себе"¹²⁵. Сїи кѡщи совсѣм противны той Купинѣ

Мойсеевой и тѣм кўщам, о коих написано в Числах: “Коль дѣбры дѣмы твои, Ёакове, и кўщи твоя, Ёзраилю! яко дубравы осѣняющія, и яко Садые при рѣках, и яко кўщи, яже водрузил Господь, и яко Кѣдры при Водах”¹²⁶.

АНТОН. Конечно ж, самонужнѣйшее есть слово сѣ, чтоб познать себе самага. Что нужнѣ, как увидѣть Бога? “Нѣсть Истины, ни Милости, ни Видѣнїя Божїя на Землѣ, – вопїет Оссїя. – Клятва и лжа, и убїйство, и татьба, и любодѣянїе разлїяся по Землѣ, и кровь с кровьюми мѣшают”¹²⁷. Яко ты умнѣнїе отвергла еси, отвергу и аз тебе, еже не жречествовати тебѣ и забыл еси Закон Бога своего, забуду и аз чада твоя”¹²⁸. И будет, якоже людїе, тако й жрец”¹²⁹. И опять: “Соблуди Ефрѣм, и осквернися Израиль. Не положиша помышленїй своих, еже возвратитися к Богу своему, яко дух блуженїя есть в них, и Господа не увидѣша”¹³⁰. Но нельзя не соблудить, не узнавши Господа. Ах, дражайшее умнѣнїе! Нѣт тебе на Землѣ, в пѣпелных сих сердцах. О Высочайшая Господственная Сцїэнцїя”¹³¹! Умѣтность! Умѣтность! Гдѣ ты нынѣ? Поразила тебе мечем языка своего блўдница, сирѣчь Земля, Плоть и Кровь. Умножились вездѣ пѣхотники Ея. Но нельзя никак узнать Господа, не узнавши самага себе. Правда, что видим себе всяк из нас и знаем себе. Но как же знаем себе? И как видим? Не все ли то языческое? Не все ли то тлѣнное, что мы познали в себѣ? Хребет один в нас видим, а не лице в нас наше, лжу нашея плѣти одну видим, не Истину в ней. И как нам сыскать угѣшенїе? “О Лють! – вопїет Исаїя. – Множеству Языков многих. Аки Море волнующееся, тако смятетѣся, и хребет языков многих, яко вода возшумит, аки вода многа, языцы мнози, аки шум воды многїя, нуждою носимыя, и отвержет его, и далече поженет его, аки прах плевный, вѣющїйся противу вѣтра, и яко прах колесный буря возносящая”¹³². Да развѣ ж довольно сего, когда в нас видим одну разливающуюся тлѣнїя нашего Воду? Длячего не проникаем в то, что еѣ держит? “О Граде лживый”¹³³! – кричит Ёеремїя. – Что хвалишиися во Удѣлїях? Стечѣ Удѣле твое, дщи безстудная, уповающая на богатства своя, глаголющи: ‘Кто прїйдет на мя?’ ‘Се аз наведу на тя страх’, – глаголет Господь Вседержитель”¹³⁴. “О! Лють граде кровей, – гласит Ёезекїиль, – в нем же есть яд, и яд не изыде из него”¹³⁵. Сего ради глаголет Адонаї”¹³⁶ Господь: “Се аз суждў тебѣ по кровѣм твоим и по пѣмыслам твоим! Сужду тебѣ, нечистый, пресловўте и великїй, на Разгнѣванїе”¹³⁷. Не довольно еще для нас видѣть одну в нас нашу Землю, но нужно еще подниматься и прозрѣть за нашею Землею и тую Землю Господню, о которой Исаїя: “С веселїем, – говорит, – изыйдете и с радостїю научитѣся”¹³⁸. И о которой Ёїиль: “Якоже Рай сладости, Земля пред лицем Его, а яже создаи Его (та) пѣле пагубы, и спасающаго не будет на нем”¹³⁹. Не довѣлет нам видѣть одно тлѣнности нашея лице, но продыратѣся сквозь тѣнь нашу, чтоб увидѣть там лице челоувѣка от того Божїего народа, о коих Ёїиль же: “И Господь даст Глас Свой пред лицем Силы Своея. Яко мног есть зѣло полк Его. Яко крѣпка дѣла словес Его”¹⁴⁰. И, описуя сей нетлѣнный Род, вот что поѣт! “Якоже вид конскїй, вид их, и якоже конники, тако поженут. Якоже глас колесниц, на Верхї Гор востекут, и яко глас пламене Огненна,

попалющаго¹⁴¹ тростіе, и яко людїе мнози и крѣпцы, ополчающїися на брань. От лица их сокрушатся людїе. Всякое лице, аки опаленїе горнца. Якоже борцы потекут и якоже Мужы¹⁴² храбры взыйдут на ограды, и кїждо в путь свой поидет, и не совратят путей своих, и кїждо от брата своего не отступит. Отягощенны оружїи своими пойдут и в Стрѣлах своих падут, но не скончаются. Града ѣдутся, и на забрала востекут, и на Храмыны взлѣзут, и оконцами внїйдут, якоже татїе¹⁴³. Вот еще какой род! Есть род, и есть род: Языческїй и Израильскїй. Тот начинается, сей начинает. Тот кончится, сей кончит. Тот средїна, сей началo и Конец. Раздѣлите! Не смѣшивайте людей избранных с отверженными. Не разливайте крови¹⁴⁴ неповинныя на Землю. Есть кровь незаконная, есть и Праведная. Есть плоть тлѣнная, есть и не тлѣнная. Есть рука лѣвая, есть и правая. Есть кость изсохшая, есть и прозябѣющая и несокрушаемая. Есть око темное, есть и свѣтлое: “Не отемнѣсть Очи Его, ни ислѣста Устнѣ Его”¹⁴⁵. Да длячего ж не бывать сему всему, когда есть и новая Земля пред лицом Его¹⁴⁶? Длячего ж не бывать новой Землѣ, когда весь Мїр новый в Началѣ создается? Есть Началo начинаемое, и то не Началo, потому что предваряется другим, прежде себе Началом. И есть Начало не начинаемое, о коем сказано: “НАЧАЛО Сїону дам”¹⁴⁷. “Со мною Сїонъ есть”¹⁴⁸, – глаголет Господь. И сїе-то есть Истинное Началo безначалное¹⁴⁹: “И без него ничто же бысть, еже бысть”¹⁵⁰, Началo безконечное и Само всему Конец, и всему гиблющему как начаток, так и остаток. Постигните Господа, и стрѣтит вас Началo. Взыщите Господа¹⁵¹, и обряцете Остаток. Обряцете Остаток, если взыщете Начаток. Господень есть Начаток, Господень и Остаток. Отдайте ж Господу Начатки. Его суть всѣ Начатки. Посвятите от всего, что угодно Сердцу вашему, что только лиш видите¹⁵². Его есть Небо и Земля.

Дай Начаток Сынов твоих и Дщерей твоих от всего Плода Утробы твоея¹⁵³. Дай Начатки жит твоих, и от скотов твоих, и от всего твоего, дай Первыи Начатки и внеси в дом Господа Бога твоего¹⁵⁴. Обрѣтенїе Господа есть видѣнїе Начатков, видѣнїе Начатковъ есть Знанїе самаго себе в себѣ, да уразумѣются, яже в Сердцѣ твоём¹⁵⁵. “Возмите от себе самых участїе Господу”¹⁵⁶. Вѣзмете, если узнаете себе самых.

ЛУКА. Если толь нужное сїе слово “узнать себе”, что без него и Гóспода, и ничего узнать не можно, то думаю, что не на одном мѣстѣ в Божественных Книгах означено. Помню, что Мойсей, очищая Израильскїй народ для Снисхожденїя Божїя в Третїй день над Гору Синайскую и как можно лучше его прїюготовляя на встрѣчу, вот что говорит! “Внемлите себѣ, не восходити на Гору”¹⁵⁷. Конечно бы, они, прикоснувшись Горѣ, умерли, если б не внушили себѣ. Главнѣйшїй Пункт сей “Внемлите себѣ”¹⁵⁸ совсѣм кажется сходен с сим: “Узнайте себе”¹⁵⁹. Видно ж, что не коснулись Горы. Потому что там им дал суды и оправданїя Господь Бог¹⁶⁰. Впротчем, ходити с Господем по Заповѣдем Его¹⁶¹, имѣть Его Вождом и Пастырем своим – все то одно. И так “внемлите себѣ, не восходити на Гору”¹⁶², кажется, совсѣм сходное с сими словами: “Аще не увѣси самую тебе, изыйди в пятѣхъ паств”¹⁶³. Если

(де) коснетёся Горы, умрете¹⁶⁴. То есть: Не будете управляемы Царствіем повелѣній Господних, чего то и Давид просит: “В Пути твоём живи мя”¹⁶⁵. Потому что не мертвіи восхвалят Его¹⁶⁶. Дятого, предоберегая в началѣ: “Внемлите (де) себѣ”¹⁶⁷. И тут тож в сих словах: “Аще не увѣси”¹⁶⁸. “Если (де) себе не узнаёш, то я твой не Царь, – говорит Господь. – Прочѣ изыйди из мѣст моих Злчных! Пасіяся при пятѣх у живых Пастырей”¹⁶⁹. Беззаконная Пятѣ, Гора, Плоть, Ложь, Земля – все одно. Словом сказать: “Смерть упасет их”¹⁷⁰. И, конечно, умерщвляющая сѣя Гора есть то ж, что ложь и плоть. А тож как бы она могла умерщвлять? А как Мойсей не велит к ней касатись, так и Исаія изгонит из нея ж книжника Сомнаса, вопія на него: “Что ты здѣ? И что тебѣ здѣ? Яко истесал еси здѣ гроб, и сотворил еси себѣ гроб, и написал еси себѣ на Камень кущу? Се нынѣ Господь извержет...”¹⁷¹ Куда высоко многи возносятся в мудрованіи Божія Писанія! Возносятся по Знанію Историчному, Географичному, Математичному, да все Плотскому. Скажем же со Исаіею, что все сѣе Высокій есть Гроб¹⁷². “Презорство Сѣрдца твоего, – вопіет Авдїй, – воздвиже тя живуцаго в пещерах каменных, возвышай храмину свою, глаголай в Срдцѣ своем: кто мя свержет на Землю?”¹⁷³ “Аще вознесешия, якоже Орел, и аще положиши гнѣздо твое средѣ звѣзд, и оттуду свергну тя’, – глаголет Господь”¹⁷⁴. Видно ж, что такова гора не Іаковля есть Лўза, или Веѣиль¹⁷⁵, но Исавля Сїир¹⁷⁶. “Люты! – кричит Амос, – уничижающим Сїона и уповающим на Гору Самарійскую. Обымаша начатки Языков и внійдоша (туда ж) к ним дом Израилев”¹⁷⁷. А что сѣя Гора о высоком да плотском смыслѣ разумѣется, слушай Авдїа! “В той день, – глаголет Господь, – погублю премудрыя от Ідумеи и смысл от Горы Исавовы¹⁷⁸, да отимется человек от Горы Исавовы¹⁷⁹, и възйдут спасаемыи от Горы Сїони, еже отмстити Гору Исавлю, и будет Царство Господѣви”¹⁸⁰. Сїи Горы Господь палит, колеблет и смущает, Вѣра прочѣ переносит, а несмысленніи суетно возопіют: “Покрыйте нас...”¹⁸¹ “Письмя бо убивает, а дух животворит”¹⁸².

КВАДРАТ. Помню и я, во второй Книгѣ Моисеевой, вот что! “Се аз послю Ангела моего пред лицом твоим, да сохранит тя на пути, яко да введет тя в землю, юже уготовах тебѣ”¹⁸³. А дабы не лишиться Вожда сего, в самом Началѣ, как всенужнѣйшее, говорит: “Воньми себѣ, и послушай Его, и не ослушайся Его, не обинѣтся бо тебе, имя бо мое есть на нем”¹⁸⁴. Ничего, видно, нельзя здѣлать без “Воньми себѣ”¹⁸⁵. Потом: “и послушай Его”¹⁸⁶. От познанія себе самага раждается послушаніе Богу, а послушность вот чем дѣлает! “Будете ми Людіе избранныи от всѣх язык, моя бо есть вся Земля, вы же будете мнѣ Царское Священіе и Язык Свят”¹⁸⁷. Блаженны слышащїи Слово Ангела сего¹⁸⁸! Сей Ангел там же именуется страхом: “И страх послю ведущїй тя, и устрашу вся языки”¹⁸⁹. Сей точно есть один страх с тѣм, который Іакова выводил на мѣсто Веѣиль. Вот! “И воздвижеся Израиль от Сїкімов, и бысть страх Божїй на Градѣх, иже окрест их, и не гнаша в слѣд Сынов Израилевых”¹⁹⁰. Да и не о нем ли Мойсей в Книгѣ 5-й гремит? “Да не ходите в слѣд Богов иных, Богов языческих, иже окрест вас, яко Бог ревнив,

Господь Бог твой посреде́ тебе"¹⁹¹. И не сей ли стоит посреде́ вас, ЕГОЖЕ вы не не в́сте, но в́сте¹⁹²? Блажен, имѣяй Уши слышати! и слышит¹⁹³. "По малу-малу изжену́ (де) Языки от тебе, дондеже возрастеш и наслѣдиши Землю"¹⁹⁴. Но всему сему преддверіе и Дверь: "Воньми себѣ!"¹⁹⁵

ПАМВА. Без сумнѣнія, Единственное сіе преддверіе не даёт нам уклониться в сторону и прямо ведет к той Двери, которая сама о себѣ вопіет: "Аз есмь дверь"¹⁹⁶. "Внемли ты вся, – говорит Господь к Мойсею, – елика аз заповѣдаю тебѣ. Се аз изжену пред лицом вашим Аморре́я и протчих всѣх"¹⁹⁷. А дабы Мойсей не помарал народа идолопоклонством, вот что! "Внемли себѣ, да не когда завѣщаеши Завѣт сидящим на Землѣ, в ню же ввійдеши..."¹⁹⁸ Мойсей, узнав себе, все идолское сокрушил, поспѣх, пожѣг. Потом снишол с Горы от Бога, имѣя прославлен Зрак плоти лица своего¹⁹⁹. И если всяк человек ложь и плоть²⁰⁰, то гдѣ главнѣйшее Идолочтеніе, как во всяком человекѣ, если не удостоился познать себе?

ДРУГ. Мойсей, в послѣдней своей книгѣ, на нѣсколько мѣстах как самонужнѣйшее повторяет сіе Слово: "Внемли себѣ"²⁰¹. Вон послушай!

1.

"И нынѣ, Израилю, послушай²⁰². Видите, показах вам оправданія и суды²⁰³, и сохрани́те, и сотворите, яко сія Премудрость ваша и смышленіе пред всѣми языки, и рекут: се людіе премудры и умѣтельны! язык великій сей"²⁰⁴. А дабы не позабыть оправданій, вот что! "Воньми себѣ и снабди душу твою зб́ло"²⁰⁵.

2.

"Господь Бог твой введет тя в Землю благу и многу, идѣ же водотечи водныя и источники бездны по полям и горам, в Землю пшеницы и ячменя, в Землю М́слична Елея и Меда, в Землю, на ней же не с Нищетою снѣси Хлѣб твой, и ничесо же востребуеши на ней"²⁰⁶. Но что далѣе? "Воньми (де) себѣ"²⁰⁷. А длячего? "Да некогда²⁰⁸ вознесеши сердцем твоим и забудеши Господа Бога твоего²⁰⁹, да не речеши в сердцѣ твоём: крѣпость и сила руки моя, сотвори мнѣ силу великую сію"²¹⁰.

3.

"И дасть Дождь Землѣ твоей во время, ранній и поздній, и собереш жита твоя, и вино твое, и Елей твой, и даст пищу на Селѣх скотом твоим"²¹¹. Но что далѣе? "И ядый насытятся: внемли себѣ"²¹². А длячего? "Да не обманится Сердце твое: и преступите, и послужите Богом иным..."²¹³

4.

"Да не сотворите тамо всѣх, елика вы творите здѣ днес, кійждо угодное пред собою"²¹⁴. Но гдѣ тамо? То-то и дивно, что не знаешь. "Ту принесете

вся всесоженія ваша, и жертвы ваши, и десятины ваши, и начатки рук ваших”²¹⁵. Так вот! “Внемли себѣ: да не принесеши всесоженій твоих на всяком мѣстѣ”²¹⁶. Боже мой! ни Бога слушать, ни жертвы ему приносить, ни гдѣ приносить? Ничего нельзя ни знать, ни дѣлать, если не узнать себе самага.

5.

О Жертвах Приказывает так: “Токмо крове да не снѣсте: на Землю проліетѣ, как воду”²¹⁷. Если (де) крови не станеш ѣсти, то, конечно, снѣси пред Богом твоим. Он сам тебѣ изберет мѣсто. А кушай ты, и сын твой, и дочь твоя, и раб, и раба твоя. Не отганяй же и Левита. Он части не имѣет для себе. Его часть Господь. Прійми и пришелца²¹⁸. Но что ж есть Левит? То-то и дивно. Внемли ж себѣ. В то время не оставиш и Левита²¹⁹ и узнаешь, гдѣ-то ТАМО?

6.

“Да не снѣси ю (Кровь), да благо тебѣ будет, и сынам твоим по тебѣ во вѣки, аще сотвориши се, еже добро и угодно есть пред Господем Богом твоим”²²⁰. Кто видѣл, чтоб Блаженство состояло в неяденіи кровей? Однак кричит: “Вонми Крѣпцѣ, еже не ясти крове”²²¹. Затѣм, что кровь есть душа животнаго. Прольй (де) Землю на Землю²²². Не приносъ крови тому, кто кровь потребляет. А дабы не здѣлался язычником чрез кровавую жертву, так вот! “Внемли себѣ, да не възыщеш послѣдовати им”²²³, то есть языкам. Язычник приносит плоть и кровь Богу.

7.

“В седмое лѣто да сотвориши отпущеніе. И сиче заповѣдь отпущенія: Да оставиши весь долг твой, им же должен ближній тебѣ, и от брата своего не истяжеш. Яко наречеса отпущеніе Господу Богу твоему...”²²⁴ Аще же брат от братіи твоя будет²²⁵ недостаточен во Едином от Градов твоих, в Землѣ, юже Господь Бог твой дает тебѣ, да не отвратиши Сердца твоего, ниже сожмеш Руки твоя²²⁶, отверзая, да отверзеш Руку твою ему, и взаим да даси ему, елико просит, и елико ему не достанет”²²⁷. А дабы отпущеніе и одолженіе можно здѣлать брату своему, придает наконец сіе: “Внемли себѣ. В то время не будет (де) Слово тайно в сердцѣ твоем беззаконія, и брат твой не возопіет на тя ко Господу”²²⁸.

8.

Коль много заповѣдуется, в Третьей Моисеевой книгѣ, о язвенной проказѣ²²⁹! А если кто хочет во всем том исправен быть, так вот! “Внемли себѣ в язвѣ проказы”²³⁰, – говорит во Второзаконіи.

Наконец Мойсей, при подаванні Заповѣдей Господних, перестал придавать сіе слово, которое вмѣсто ключа служит – “Воньми себѣ”²³¹. Сыскал он другое вмѣсто того. А именно: “Погубите сами злое от вас самих”²³². Гдѣ не сказал: “Внемли себѣ”²³³, там говорит: “Погубите сами злое от вас самих”²³⁴. Велит убить пророка, земная мудрствующаго и плотскій чудеса дающаго, и придает: “Погубите сами злое от вас самих”²³⁵. Велит побить каменіем кланяющагося израилтянина солнцу или лунѣ и придает: “Измите злое от вас самих”²³⁶. Велит убить человѣка, непослушнаго жерцѣу, кой не по плоти, но по духу жрец: “И да измещи (де) злое от Израиля”²³⁷. Велит клевету, на невиннаго брата реченную, обратить на клеветникову голову и придает: “Измите злое от вас самих”²³⁸. Велит убить непокориваго родителям сына, и: “И измите злое от себе самих”²³⁹. Велит прелюбодѣйствующую пару убить и тож одно придает²⁴⁰, и протчая, и протчая.

А мнѣ кажется совсѣм сіе слово согласное с тѣм, что: “Внемли себѣ”²⁴¹. И никто не может погубить внутри себе злость, если не узнает прежде, что такое в нем Зло? И что Добро? А не узнав в себѣ, как может узнать и изгнать от других?

АНТОН. И старик, наставляя сына своего Товію, недовольно что говорит: “Вся дни, Чадо, Господа Бога нашего помни и да не похощеши согрѣшати и преступати Заповѣди Его”²⁴². Вот еще! Будьто ключ к тому вручает: “Внемли себѣ, Чадо, от всякаго Благодѣянія. Да не поймещи жены чуждыя, яже нѣсть от племени Отца твоего. Зане Сынове Пророков есмы: Ное, Авраам, Исаак, Иаков Отцы наши от вѣка. Сіи всѣ жены пояша от братій своих”²⁴³. И наконец предлагает печать: “Внемли тебѣ, Чадо, во всѣх дѣлах твоих. И так будеш наказан во всем житіи твоём”²⁴⁴. Конечно, не сыскать было Товіи ни человѣка ангела Рафайла, ни убѣжать смерти от Асмодея²⁴⁵, лютаго ангела в чертогѣ невѣстном, ни веселиться с возлюбленною Саррою²⁴⁶, если б не послушал отца, а здѣлался бы досадителем и ругателем его, и не постарался бы узнать прежде всего сам себе хорошенько, как Соломон скажет: “Злый с досажденіем творит злая, себе же знающій Премудры суть”²⁴⁷. Он выпотрошил сам себе, как рыбу, о коих Аввакѣм: “Сотвориши Человѣки, яко Рыбы Морскія”²⁴⁸. Вынял из нутра своего сердце каменное, и печень похоти плотскія, и желчь, о коей в пятой книгѣ Мойсей: “Еда кто есть в вас муж, или жена, или отечество, или племя, Егоже сердце уклонися от Господа Бога вашего, ити, еже служити богам языков оних? Еда кій есть корень, горѣ прорастающ, в желчѣ и горести?”²⁴⁹ И опять: “От виноградов Содомских виноград их, и розга их от Гоморры, грозд их грозд желчи, грозд горести их”²⁵⁰. И о коей притѣчник: “Мед каплет от устен жены блудницы, яже на время наслаждает твой гортань, послѣди же горчае жѣлчи обрящещи”²⁵¹.

Сіе все зло изняв от себе самага и сожег огнем Господним²⁵², безопасно вселился в любезныя своя объятія, о коей Соломон: “Сію возлюбих и

поисках от Юности моея, и взысках невѣсту привести себѣ, и Любитель бых красоты Ея..."²⁵³

ПАМВА. Сколько по наружности разнятся, столько по внутренности согласны сѣи слова: "Внемли себѣ"²⁵⁴ и "Ищите прежде всего Царствія Божія и правды Его"²⁵⁵.

Царствіе Божіе не так приходит, как гость до гостя, чтоб можно встрѣтить приходящее из-за гор, из-за моря, из облаков. Оно не далече от нас. Оно внутри нас есть²⁵⁶. "Заповѣдь сѣя, юже аз заповѣдаю тебѣ днесь, – говорит Мойсей, – не тяжка есть, ниже далече есть от тебе, не на Небеси есть, чтоб ты сказал: 'Кто взыйдет от нас на Небо и возмет ю нам, и услышав ю, сотворим'²⁵⁷. Близ тебе есть Глагол зѣло, во устѣх твоих, и в сердцѣ твоём, и в Рукѣ твоею творити его"²⁵⁸. Сіе-то слово Царствія прозирают пророки, сѣет ХРИСТОС, проповѣдует Павел. Кто себе увѣдал, нашол царство.

КВАДРАТ. Теперь начинаю разумѣть сѣе Соломоново: "Сердце премудраго уразумѣет, яже от своих ему уст, во устнах же носит разум"²⁵⁹. Слово царствія Божія внутри сердца нашего сокрылось, будто источник, в землѣ утаенный. Кто узнал себе, тот обрѣл желаемое сокровище Божіе, Источник и исполненіе его обрѣл внутри себе, внутренно внимая себѣ, о коем Соломон: "Вода глубока слово в сердцѣ мужа, рѣка же изскачущая, и Источник жизни²⁶⁰, Муж же премудр исчерплет ю"²⁶¹. Кто сѣе видѣніе почерпн, тот имѣет крила, желаемыи Давидом²⁶², и очи, похваляемыи сыном его: "Очи его, яко Голубицы, на Исполненіих вод, измovenны в млецѣ, сидящія в наполненіих вод"²⁶³. К такому вот что говорит познанныи брат его и друг! "Отврати очи твои, яко тѣи воскрилища мя"²⁶⁴. Но сей, узнавши себе, то есть узнавши его, не спускает очей с него, и друг друга пасѣт, хвалясь: "Аз Брату моему, и Брат мой мнѣ, пасый мене в Крынѣх"²⁶⁵.

ЛУКА. Сіе ж то исполненіе уразумѣть и Павел желает Ефесіаном: "Да дасть вам по богатству славы своея силою утвердиться духом его во внутреннѣм чловѣцѣ²⁶⁶, вселитися Христу вѣрою в сердца ваша, в Любви вкорененны и основанны²⁶⁷, да возможете разумѣти со всѣми святыми, что широта, и долготы, и глубина, и высота? Разумѣти же преспѣющую Разум Любовь Христову, да исполнитесь во всякое²⁶⁸ исполненіе Божіе"²⁶⁹. Тож и Колоссѣем: "Блюдитесь, да никто же вас будет прелщая Филосóфією и тщетною лестією, по преданію чловѣческому, по Стихіам Міра сего, а не по Христѣ, яко в том живет всякое²⁷⁰ исполненіе Божества тѣлеснѣ"²⁷¹. Всяк чловѣк есть земля, поле и вертоград, но земля сѣя наполненна водою Божією. "И Того даде Главу вышше всѣх Церкви, яже есть Тѣло его, исполненіе исполняющаго всяческая во всѣх"²⁷². Поле произнесъ может крѣины, а вертоград сѣмена, сѣе же пусто есть, дондеже, как Исѣія говорит, "найдет на ны дух от Вышняго, и будет пустыня в Хермѣль"²⁷³.

ДРУГ. Чловѣк Божій Іисус, свободивши от Легеона Бѣсов Мужа Гадаринскія Земли²⁷⁴, говорит ему наконец: "Возвратися в дом твой"²⁷⁵.

Отсылает в дом и Разслабленнаго²⁷⁶. Отсылает и Слѣпаго²⁷⁷, кой наконец усмотрѣл, что всѣ люде есть как древо, или хворост²⁷⁸. А другаго слѣпца, послѣ просвѣщенія, находит уже не на улицах, но в церквѣ²⁷⁹. А что ж есть дом наш, если не тот, о коем Павел говорит: “Вы есте храм Бога жива”²⁸⁰? И кто может живущаго внутри нас узнать, не внушив себѣ и не узнав себе? Отсюда завѣсит все наше здравіе и просвѣщеніе. К сему-то храму призывает и Навин Израиля: “Приступите, – говорит, – сѣмо и слышите слово Господа Бога вашего”²⁸¹. Тут то (де) увѣсте, яко Господь живяй есть внутри вас²⁸². И по сему общает им, что пагубою погубится Хамово Племя и все их непріятелей сѣмя²⁸³. Сію-то Храмину свою метѣт и премудрая жена, чтоб сыскать Монѣту²⁸⁴. Употребляя, вмѣсто свѣтилника, Божія Писанія слово, глаголющее: “Аз есмь Свѣт Мыру”²⁸⁵. “Свѣтилник ногам моим Закон твой”²⁸⁶. Кленется Давид, что не даст сна очам своим, покол (де) обрящу мѣсто Господевѣ и сыщѹ: гдѣ-то жилью свое имѣет Бог прѣдка моего Іакова²⁸⁷? Кричит: “Внїйдем в селенія Его”²⁸⁸. Скачет: “Возвеселихся о рекших мнѣ: в дом Господень пойдѣм”²⁸⁹. “Молитвы (де) моя воздам посредѣ тебе, Іерусалиме, и в твоих двѣрѣх”²⁹⁰. Да гдѣ ж точно? “Посредѣ Церкви воспую тя”²⁹¹.

Да гдѣ ж ты воспѣваеш Господу твоему? Отвѣт: “В незлобїи сердца моего. Посредѣ дому моего”²⁹². Скажи пояснѣ, Давїде! На вот! “Еже сотворити волю твою, Боже мой, восхотѣх, и Закон твой не на Небеси, ни за Морями, но посредѣ чрѣва моего”²⁹³. Сію я правду и Царствіе твое посредѣ мене сыскал, выри, как Источник живыя Воды, в тлѣнной Землѣ моей, не скрых и не смѣшал, как Филистїмы²⁹⁴, с землею, вѣрил сокровище, на Нивѣ моей сокровенное²⁹⁵. Я признаюся со Авраа́мом, что я прах есмь и пепел²⁹⁶. Но посредѣ прѣдѣл моих сыскал я спасеніе, кое ты содѣлал посредѣ Земли моея²⁹⁷. Сію Истину твою и спасеніе твое сказал я и другим, и не закрыл от народа. Теперь скажу: Бросьте, о Дру́ги мои, народныя вождельнїя! Возвратитесь в до́мы ваши, к Отцу вашему²⁹⁸. Развѣ не разумѣете, что ХРИСТОС изводит слѣпца вон из веси²⁹⁹? В то время отверзает Очи Его. Развѣ не слышите, что Бѣсноватый не живал прежде сего в Храмѣ, лишен одежды нетлѣнный³⁰⁰? Да гдѣ ж он живал? Гонила его нечистая сила по пустыням, а водворялся во гробѣх³⁰¹. Похотѣнїя наши суть то гробы наши. Гѣнимся за пѹстошами свѣтовыми, ищя в них вождельннаго блаженства и удовольствїя. Но послушай! что плѣненная Невѣста говорит? “Востану и обыдѹ во Градѣ. Исках Его, и не обрѣтох Его”³⁰². А длячего? Длятого, что искала на торжищах и на улицах. Улицы сіи не иное что суть, как путь или совѣт безбожников³⁰³, которыи, кромѣ тлѣнных видимостей, ничего не понимают и на них укрѣпляются. А ищут всего внѣ себе: Землѣнныи Землѣностей. Сїи-то волнуются и почити не могут³⁰⁴, как прах колѣсный, бурєю возносимый³⁰⁵. О коих сказано: “Яко бре́нїе путей, поглажду их”³⁰⁶. Внѣ дому Божія, на улицах ищут тѣ, о коих Давид: “Не оскудѣ от Стогн Его лихва и лѣсть”³⁰⁷. Да длячего ж ты обходиш Город, как написано: “Вкруг нечестивыи ходят”³⁰⁸? Длячего внутри не ходиш? Чаеш ли насытитесь околицею? Но не слышиш

ли, что сіе есть лихва³⁰⁹, не Иста, прелесть, а не Истина? Не слышиш, что такая Мудрость есть то меч во устнах сердца твоего³¹⁰? Повѣрь, что взалчеш, сколь долго будеш околеничить. Из сей-то вѣси, из сих улиц выводит слѣпца Небесный Учитель. Возвратимся ж и мы с Ним в дом наш³¹¹. Не в наш же еще дом, но в дом Божій. Есть в тѣлѣ нашем двѣ Храмины: одна перстна, вторая Небесна, нерукотворенна. Она погребенна в Храминѣ нашей Земной. Не останавливаймось в нашей. Проходьмо сквозь нашу к Божіей, с Давидом: “Внїйду к дому Божію, к Богу веселящему Юность мою”³¹². Поколь мы в нашей внѣшней сидїм, потоль глупо и грубо ищем с невѣстою. Она искала на ложи своем, да не нашла³¹³. Но вот Іеремїя что кричит! “Почто мы съдїм? Совокупитесь, и внїйдем во Грады тверды, и повержемся тамо”³¹⁴. Да гдѣ ж Тамо? “Пред Господем, сотворшим нас”³¹⁵. Там, гдѣ Павел говорит: “Вышних ищїте”³¹⁶. Там высоко! Там! По тую стóрону Іордана³¹⁷. В новой нагóрней Землѣ. Там, идѣже есть ХРИСТОС, одесную Бога³¹⁸. А на улицах еще и пуще не сыщем. Если тѣло наше Тьма, то Околичность Его гаразда крайнѣйшая и погуще Тма. Тут-то мы стараемся сыскать. Но уже невѣста искала в Нощи, да не нашла. Что ж она дѣлает? Не бойсь! Она не остановилася на пути грѣшных, на коих Путьников с ўжасом вопїет Приточник: “О оставившїи пути Правья! Еже ходити в путех Тмы”³¹⁹. И о коих Іеремїя: “Упраздню от Градов Иудиных и от путей Іерусалимских, Глас радующихся и Глас веселящихся, Глас жениха и Глас Невѣсты”³²⁰. Затѣм-то и несчастная Магдалина плачет, по кривых околичностях бродит, между мертвецами во гробѣ ищет, да еще тогда и тма была³²¹. Пожалуй! хоть тысячу лѣт или вѣков ищи. Не сыщеш. Вѣдь развѣ по сію пору ушей не имѣеш? И не слышишь, что такое Молнїе-вїдный Ангел вопїет? “Нѣсть Здѣ!..”³²² Да притом и путь Ея очищает, камень отбращивает. Даѣт Сигнал. А кой? “ТАМО ЕГО УЗРИТЕ!”³²³ Как Исаїя: “Идите враты моими, и путь сотворите людем моим, и каменїе, еже на пути, размѣстите, воздвигните Знаменїе на Языки”³²⁴. А дабы Магдалина путем Идолопоклонничим искать не пошла, поднимает Ее в Гору Галилїю. Да гдѣ ж Галилїя? “Пойду себѣ к Горѣ Смърнѣй и к Холму Ливанску”³²⁵. Да гдѣ ж Галилїя? “Бѣжи, брате мой, и уподобися Сѣрнѣ или Юнцѣ Еленей, на Гóры Арóматов”³²⁶. Да скажи мнѣ, гдѣ Галилїя? Ошибѣшся, если начнешь внѣ себе Ея искать. Слушай! Ангел Исаїя не раздѣляет горы от дому: “Слово, бывшее от Господа ко Исаїи, сыну Амóсову³²⁷. Будет в послѣднїя дни явленна Гора Господня и дом Божїй на версѣ Гор, и возвысится превышше Холмов, и прїйдут к ней вси Языцы”³²⁸. Знаеш, что и Авраам восходит, куда высоко! Восходит? Да он бѣ тамо³²⁹ со Исааком. Гдѣ тамо? “Обрѣтши тя внѣ, цѣлую тя, и ктому не уничижат мене”³³⁰. Гдѣ тамо? “Поиму тя, введу тя в дом матере моея и в лóжницу заченшїя мя, тамо мя научиши³³¹, тамо дам тебѣ сосца моя”³³². Гдѣ тамо? “Под Яблонею возбудих тя, тамо роди ты Мати твоя, тамо поболѣ тобою, рождая ты”³³³. Гдѣ тамо? “Положи мя, яко Печать на сердцѣ твоем, яко Печать на мышцѣ твоей. Зане крѣпка, яко Смерть, Любовь...”³³⁴ Постой! “Крїла ея Крїла огня”³³⁵. Постой! “Вода многа не

может угасити любви³³⁶. Пожалуй, стой! Я не разумью³³⁷: гдѣ тамо? “На мѣстѣ злчнѣ, тамо”³³⁸. “Под Яблонею”³³⁹. “Обращая Море в Сушу, в рѣцѣ пройдут ногами: тамо возвеселимся в нем”³⁴⁰. “В Церквах Благословите Господа”³⁴¹. “Тамо Веніамин”³⁴². “Тамо явился Іакову Господь”³⁴³.

“Тамо взыйдоша колѣна Ізраилева”³⁴⁴.

“Да не сотворитѣ тамо всѣх, елика вы творитѣ здѣ днесь, кїждо угодное пред собою”³⁴⁵.

“Гора Сїон сїя, в ней же вселился еси”³⁴⁶. Разумѣш ли Гору? “Не разумью”³⁴⁷. “Правда твоя, яко Гóры Божїя. Судьбы твоя бездна многа”³⁴⁸. Хочеш ли постигнуть Гору? Узнай Правду. “Правда твоя, яко Горы Божїя”³⁴⁹. Хочеш ли постигнуть Правду? Узнай Царство Божїе. Хочеш ли постигнуть Царство? Узнай себе самага. Есть в тебѣ Гора твоя, есть там же и Божїя. Раздѣли себе всего, все твое скóтское тѣло на двое. Раздѣли, если ты Ізраиль, если имѣш Жезл. Раздѣли на хвост и на Голову. Ударь по всему тѣлу. Бїй по всѣм удам так, как велит нѣкому Пророку: “Не щади ни вóлоса”³⁵⁰. Вот как гнѣвается Бог на тѣх, что смѣшивают!

“И бысть Слово Господне ко мнѣ³⁵¹, – вопїет Іезекїиль, глаголя: – Сыне человек! Се быша мнѣ дом Ізраїлев смѣшанны вси с Мѣдїю, и Желѣзом, и с Оловом чистым, и с Свинцѣм³⁵². Сего ради рцы! Сїя глаголет Адонай Господь: Понеже бысте вси в смѣшенїе едино, сего ради се аз прїиму вас, якоже прїемлется Сребро и Мѣдь, и Желѣзо, и Свинец, и Óлово чистое в средину Пещи³⁵³. И дуну на вас во Огнѣ Гнѣва Моего, и слїянны будете средь Его³⁵⁴, и Жерцы его отвергошася Закона моего, и оскверниша Святая Моя, между Святым и Скверным не разлучаху, и между нечистым и чистым не раздѣляху, и от Суббот моих покрываху Очи свои, и оскверняху мя посредь себе...”³⁵⁵ Послѣ сего слїянїя называет Князей Іерусалїмских Хїщниками³⁵⁶, а помазующих Пророков – Волхвами³⁵⁷, суетныя лжи глаголющих: Вот чего Бог требует! А Господь о сем и не мыслил никогда³⁵⁸. Так вот! Раздѣли же, друг мой, Церковь Бóжїю на двое. Не имѣш ли Жезла? Остав же все, все продай, да купи меч Іезекїилев: “Сїя глаголет Адонай Господь: Рцы! Мѣчу! Мѣчу! Изострися и разъярися, яко да изсѣчеши сѣченїя. Изострися, якоже да будещи в блещанїе и готов на разсыпанїе, сѣцы, изничтожай, отрины всякое древо”³⁵⁹. Раздѣлити, разсѣкти и разсудити – все то одно. И сего-то судá единственно ищет от тебе Бог. А ищет, желая тебе Блаженным здѣлать. “Живо бо есть Слово Божїе и острѣ всякаго Меча”³⁶⁰. Ищи, стучи в двери, мети хорошенько дом. Рый в нем. Перебирай все. Вывѣдывай закаўлки. Выщүпывай всѣ потайники, испытывай, прислүшывайся. Сїе-то есть премудрѣйшее и вселюбезнѣйшее Любопытство и сладчайшее³⁶¹. Сїя-то Наука высочайшая и новѣйшая. Нóвая затѣм, что нигдѣ ея не обучаются. А предревняя потому, что самонужнѣйшая. Гдѣ ты видѣл или читал, или слышал о щасливцѣ каком, которой бы не внутрь себе носил свое Сокровище? Нельзя внѣ себе сыскать. Истинное Щастїе внутри нас есть³⁶². Непрестанно думай, чтоб узнать себе. И сїе-то есть Молитва, то есть ражженїе мыслей твоих к сему³⁶³. Сей вопль твой, вопль тайный, сей один

входит во уши Господа Саваоѳа³⁶⁴, и на подобіе благовоннаго жѣртвеннаго дыма, происходящаго в Блаженной Аравіи, восходит и услаждает обоняніе Божіе. Видѣ не до одного точію Іереміи тако рече Господь: “Возопій ко мнѣ, и отвѣщаю тебѣ, и възвѣщу тебѣ великая и крѣпкая, ихже не разумѣл еси”³⁶⁵. А что ж нам ползы из сего? А вот послушай! “Се Аз наведу на них страстніе язвы и исцѣленіе, и уврачюу их, и явлю им, еже слушати, и исцѣлю их, и сотворю им Мир и Вѣру...”³⁶⁶ Сіе все Говорит Господь о домах Ізраилевых. А ты развѣ не дом? Одна ты Земля и Тма? И никакой Свѣт не свѣтитя во тмѣ твоей³⁶⁷? Один ли только Давид говорит: “Просвѣщаеши тму мою?”³⁶⁸ А ты, кромѣ тмы, ничего в твоём дому не проникаешь? Пѣсок один видиши? Одну Плоть и Кровь? О граде бѣднѣй³⁶⁹! Что ж за Мир тебѣ тут? И что за Вѣра? Развѣ на пѣску увѣришия с Евангелским Глупцем, Храмину свою на нем основавшим³⁷⁰? Поспѣшай, пожалуй, сыскать в дому твоём то, что обѣщает Господь у Исаіи: “Сокровенная невидимая отверзу тебѣ”³⁷¹. Нашол сіе Исаія и сказал: “В сокровищах спасеніе наше”³⁷². А ты в твоей Ночи развѣ не можеш сыскать Утра? Но вот “Аврааму бысть Слово Господне в видѣніи Нощію, глаголя³⁷³: ‘Не бойся, Аврааме! Аз защищаю тя. Мзда твоя многа будет зѣло’”³⁷⁴. Вот Мир Истинный! Егоже Мыр не может дати³⁷⁵. Вот Вѣра! Есть на что положитись безопасно. Сыскал Блаженный Авраам во Тмѣ Свѣт³⁷⁶, а в Пѣску Камень. В тлѣнном живое, в мертвенном нетлѣнное, в сокрушеніи исцѣленіе язвы³⁷⁷. Не сыскал же еще, но точію, будто во снѣ, нѣсколько начал понимать. Издали нѣсколько начинало трогать мысли его Слово Господне, что есть и находится еще другое Нѣчтось там же, гдѣ тма. Чрез низкость сея Тмы хочет Его перевести Господь и поселить Его на другом мѣстѣ, если Авраам послушает Его. Обѣщает ему, вмѣсто старья, новую Землю в награжденіе. И се-то значит! “Мзда твоя многа будет зѣло”³⁷⁸, о коей Исаія: “Се Бог ваш! Се Господь! Господь с крѣпостію идет, и мышца Его со властію. Се мзда Его с ним! И дѣло Его пред ним”³⁷⁹. А чтоб лучше уразумѣть, что сіе он воздаяніе точно разумѣет о нерукотворенной Храминѣ, в пепелѣ тут же Тлѣнныя Скинїи нашея сокровенной, до которой никто не может добратися, если сердце Его, как Олово, погрязло в собственном Его домостроеніи³⁸⁰, ддятого немножко вышше сказал слѣдующее: “Возопій! и рекох: что возопію?”³⁸¹ (А вот что!) “Всяка плоть сѣно, и всяка Слава челоувѣча, яко цвѣт Травный³⁸², Глагол же Бога нашего пребывает во вѣки”³⁸³. Сыскал Исаія внутрь двое: наружность и внутренность, в сѣнѣ своем – Глагол Божій, Царство нашол в срединѣ своей. По сей причинѣ вопіет и до нас: “Всяка плоть сѣно!”³⁸⁴ Велит бросать сѣно, а сверх сѣна искать того, кто в сѣнѣ зарылся. “Положив Тму Закров свой”³⁸⁵. Лежит на сѣнѣ нашем и в темной сѣни нашей, в Храминѣ нашей, но никто, кромѣ Царей да Пастырей, не кланяются Ему. Дячего? Видно, что не видят Его. Почему? Потому что не сыскали Царя или Царства. Что за причина? Не узнали себе. Вот вся тебѣ тут вина! Они искали, да внѣ себе, на Торжищах и на улицах³⁸⁶. А Цари издалуча прійшли во Град Давідов и Ночью в Вертепных Тайностях сыскали Его. Вон видно, кто сыскал! “И Слово плоть

бысть"³⁸⁷. Вон Давид! "Закон твой посредеъ есть чрева моего"³⁸⁸. Царство без законов не бывает. "И рече Авраам: Понеже мнѣ не дал еси сѣмене, домочадец же мой наслѣдник мой будет..."³⁸⁹ Еще ошибается Авраам: "И абіе Глас Господень бысть к нему Глаголющій: 'Не будет сей Наслѣдник твой, но иже изыйдет из тебе, той будет наслѣдник тебѣ'"³⁹⁰. Ищи, Аврааме, другаго наслѣдника внутри себе. Изыйдет в то время, как узнаеш Его. Ты не что иное, как сухая и мертвая Палка, но из середины ея может процвѣсти Цвѣт неувядаемый³⁹¹. Куды как нескоро возводим на Небо косный взор наш, погруженный в пепелъ тѣла нашего! Нескоро Авраамъ сказал: "Аз есмь Земля и пепел"³⁹², а теперъ говорит: "Владыко Господи! Почесому уразумѣю, яко ймам наслѣдити новую Землю с Новым Наслѣдником?"³⁹³ Что ж ему Господь? Велит разсѣчь на двѣ Половины скотину: "И раздѣли я на полы, и положи я противолічна едино к другому"³⁹⁴.

Вот! Тогда-то уже по раздѣленіи начало застарѣлое Его мнѣніе земное под Землю заходить, как Солнце ищезает и крывается: "И се страх тѣмен велій нападе нань"³⁹⁵. Не ищи, пожалуй, внѣ себе как Царства, так и скотины. Слушай! что вопіет Малахіа? "Воссїет вам, боящимся Имене моего, Солнце Правды и исцѣленіе в крїлѣх Его, и изыйдете, и възыграете, якоже телцы, от уз разрѣшенны, и попереетѣ беззаконники, и будут пепел под ногами вашими в день, в онъ же Аз сотворю"³⁹⁶. Смотри ж! как Павел раздѣляет Человѣка? Как скотину на двое: "Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное"³⁹⁷. А что Он чрез душевное разумѣет скотинную Плоть и Кровь, тое видно из Второзаконія: "Если (де) заколешь от волов твоих и от Овец твоих³⁹⁸, воньми крѣпщѣ, еже не ясти Крове"³⁹⁹. А длячего? "Кровь бо есть душа. Да не снѣсться душа с мясы, да не снѣсте Ея, на землю проліете ю, аки воду"⁴⁰⁰.

Удивительно, коль строго запрещается сіе! "Да не снѣси (де) ю, да благо тебѣ будет, и сыном твоим по тебѣ, во вѣки, аще сотвориши се, еже добро и угодно есть пред Господем Богом твоим, развѣ Святая твоя, яже аще будут тебѣ..."⁴⁰¹ Скажи мнѣ, гдѣ тот, кой имѣет духа раздѣленія, или меч духовной⁴⁰²? Сей один может принести себе в жертву Господеви. Но можно ли посвятить такую жертву? Можно, если узнать себе. В то время человѣкъ, кромѣ Плоти и Крови, находит (минув Еѣ) Святое и Божественное средѣ себе. А засмотрѣвшійся Змїиным Оком на беззаконіе Пяты своя, на нечистоту плоти и крови своя, во вѣки не наслѣдит Царствїя Божїя. Кромѣ Исмаїла, не породит Исаака, и будут чада Его в погубленіе на Землѣ не своей⁴⁰³. Слушай, коль страшно гремит на сих Крово-наблюдателей Іеремїа! "Проклят человѣкъ, иже надѣется на человѣка и утвердит плоть мышцы своя на нем, и от Господа отступит Сердце его. И будет, как дикая Маслина в Пустынѣ, в Землѣ сланѣй и необитаемѣй"⁴⁰⁴. Не по Землѣ ли чѣревом ползают сіи Змїи? Не в Водѣ ли играют сіи Кіты? Но что Исаїя на таковых Змїев? "В той день, – говорит, – наведет Господь Меч Святыи и Великій и крѣпкій на Драконга, Змїя бѣжаща, на Драконга, Змїя лукаваго, и убїет Драконга, сущаго в Морѣ"⁴⁰⁵. Скажи мнѣ! Зачем ты засмотрѣлся на кровь

твою? Что пользы, что пасеш и бережеш Её? Чему вы, о Кіты! не ищете Ёны средѣ себе? “О Пасущіи, – вопіет на вас Захарія, – суетная! И оставльшіи Овец! Вот Меч Господень на мышцу вашу и на Око ваше десное!”⁴⁰⁶ Что есть плоть твоя, если не Земля пустая, солоная и необитаемая? Здѣ сѣдиши и, засмотрѣвша на неё, на Хребѣт твоея плоти, совсѣм преобразился в Столп солоный⁴⁰⁷. Что есть Кровь твоя, если не ничтожная мимотекущая вода⁴⁰⁸? Погрузил ты весь ум твой, как Олово⁴⁰⁹, и плаваешь в ней, доволствуясь нѣю и увѣрившись на ней. Не о тебѣ ли пишется во Ёвѣ? “Свѣтом тебѣ Тма бысть, уснувшего же, вода тя покры”⁴¹⁰. Не о тебѣ ли и сіе? “Рѣка текущая основаніе их; глаголющій, что сотворит нам Господь?”⁴¹¹ Вот на что ты засмотрѣлся! Послушай Ёва самаго: “Да узрят Очи его свое убіеніе! От Господа же да не спасется⁴¹²! Сей умирает в горести души, не ядый ничтоже блага, вкупѣ же на Землѣ спят, гнилость их покры⁴¹³, яко на день пагубы соблюдается нечестивый, и в день гнѣва его отведен будет⁴¹⁴, и той во гроб отнесен бысть, и на гробищах побдѣ, усладися ему дробное каменіе потока, и в слѣд Его всяк человекъ отыдет, и пред ним безчисленны”⁴¹⁵. Встань, несчастный мертвец! Возведи Око твое и узнай себе! Не думаешь ли, что скверная гнилость составляет существо твое? Узнай же себе и уразумѣешь, что Лихва то – не самая Иста, Тѣнь твоя – не Крѣпость Мамврійскаго Дуба⁴¹⁶ и безчестіе, цѣну подлинную внутрь закрывающее. Ах! Человекъ в чести сый, но не разумѣет себе. Почѣл себе за скота и здѣлался им. Земляной гроб его селеніем его стал. А длячего? “Нарекоша имена своя на Землях”⁴¹⁷. Кровь (говорит в сердцѣ своем) и плоть моя – я то емь: и что ж еще есть, кромѣ сего? Что ты говориши, безумный? Поэтому нѣтъ Бога⁴¹⁸? Лучше скажи, что тово-то нѣтъ, что у тебе за существо почитается. Так не бывать же тебѣ никогда написанным на Небесах. Ты говориши, что их нѣтъ, кромѣ Земли твоея. Не бывать тебѣ Израилем. Раздѣлитель не смыслиши затѣм, что не понимаютъ тебѣ двое. Одно только впечатлѣлось твоим мыслям. Одно брѣніе начерталось на Главѣ твоей, на пѣпелном сердцѣ твоём, как Ёремія говорит: “Грѣх ѱудин написан есть писаломъ желѣзнымъ на ногтѣ Адамантовѣ, начертанъ на Скрижалѣхъ сердца их и на Рѣзѣхъ Олтарей их”⁴¹⁹. И немножко послѣ вопіет на таковых: “О! НАГОРНІЙ (жителю), крѣпость твою и сокровища твоя в расхищеніе дам, и высокая твоя, грѣх ради твоих, яже во всѣхъ предѣлахъ твоих, и останешься един от наслѣдія твоего, еже дахъ тебѣ, и служити ты сотворю врагомъ твоимъ в Землѣ, еже не вѣси: яко Огнь разжегъ еси в ярости моей, даже во вѣки горѣти будет”⁴²⁰. Вот и Аввакѹмъ! “У Люте! созидающему Градъ кровьюми и уготовляющему Градъ неправдами”⁴²¹. И опять: “Горе лихоимствующимъ лихоимство злое дому своему! Еже учинити на Высотѣ гнѣздо свое, еже исторгнути от руки злыхъ. Умыслил еси стыдѣніе дому своему, убил еси люди многи, и согрѣши душа твоя”⁴²². Если бы ты в себѣ самомъ мог различить честное от недостойнаго, никогда б не кричал на тебе Аввакѹмъ: “Сытость безчестія от Славы испій, и ты, Сердце, поколебнися и сотряснися”⁴²³. А длячего? “Минула (де) тебе чаша десницы Господни, и

собрася безчестіе на славу твою"⁴²⁴. Видь ты ж слышал о чашѣ спасенія и что "спасеніе в Силах Десницы Его"⁴²⁵, а не в мёрзости праха твоего. Так послушай же опять пѣсенки Аввакумовскія: "У Лють! глаголющему ко Древу, ободрися! востани! И каменію: Возвысися! А то есть мечтаніе, и сіе есть скованіе Злата и Сребра, и всякаго Духа нѣсть в нем, Господь же во Храмъ Святѣм своем"⁴²⁶. Вот! Слышиш ли, что и Идолопоклонник тот, кто, одну только видимость в себѣ понимая, почитает? Так что ж дѣлать? Собери расточенныи по пустыням свѣцким, по Честолюбію, по Сребролюбію, по Сластолюбію Мысли твоя, и ввійди внутрь себе. Мини стѣнь и завѣсу мертвыя твоя Храмины. Что пользы тебѣ волноватись по пүстошам, забыв дом твой, Храм Господень? Послушай, пожалуй, Исаіи, кая польза и мир из того? "Яйца Аспидска разбиша, и Постав Паучинный ткут"⁴²⁷. А что ж из того? "И хотяй (де) от Яйц их ясти, разбив за́порток его, обрѣте в нем"⁴²⁸ Васи́лиска. Постав их не будет на Ризу, и не одедутся от дѣл своих, дѣла бо их дѣла беззаконія, нозѣ же их на зло текут, скóры проліяти Кровь, и Мысли их Мысли о убійствах, сокрушеніе и бѣдность в путех их, и пути мирнаго не познаша, и нѣсть Суда в путех их..."⁴²⁹ Можно ли живѣе изобразить Пользу Свѣцких дѣл? Теперь, думаю, хорошенько понимаеш, что такое значит бѣсноватый, о котором Лука̀ пишет: "Иже имяше Бѣсы от Лѣт многих и в Ризу не облачашеся, и во Храмъ не живяше, но во Гробѣх"⁴³⁰. Мало пониже: "Тонім (де) бываше Бѣсом сквозѣ Пустыни"⁴³¹. Сего-то ХРИСТОС отсылает в дом свой, чтоб в домѣ своем искал Царствія Божія, то есть Благополучія своего и, узнав себе, увидѣл бы то, чего до сих пор никогда не разумѣл. Узнал себе Авваку́м, и вот что спѣвает! "Господи! Услышах слух твой и убояхся. Господи! Разумѣх дѣла твоя и ужасохся"⁴³². А какое ж лучшее Сокровище, как Страх Божій? "Страх Господень, – говорит Сын Сира́хов, – возвеселит Сердце и дастъ Веселіе и радость, и Долгоденствіе"⁴³³. "Коль Велик, – говорит он же, – иже Обрѣте Премудрость! Но нѣсть паче боящагося Господа"⁴³⁴. Но дол́жно ж знать, что всѣ бы боялися Господа, если б могли узнать себе. Коль долго Павел не знал себе! Наконец, немного вникнув в себе и услышав Глас Господень, сказал: "Господи! Ты кто еси? Что мнѣ велиш дѣлать?"⁴³⁵ И сему говорит: "Востани и ввійди во Град"⁴³⁶. Будьто Павлу не доводилось быть во Градѣ, да все ж, однако ж, ничево. Но чуть ли се не тот Град, о коем Приточник: "Брат от брата помага́емый, яко Град тверд и высок, укрѣпляется же, яко основанное Царство"⁴³⁷. Кто ж не знает, что творящих Волю Божію называет ХРИСТОС братами своими⁴³⁸? Там (де) во градѣ скажется тебѣ, как поступать⁴³⁹? А что ж есть Воля Божія, если не Зако́н? А Закон что такое, есть ли не Власть и Царство⁴⁴⁰? И если Павел сказует: "Вы есте Храм Бога живаго"⁴⁴¹, то длячего нельзя сказать: "Вы есте Град Бога живаго"? Давид Град Божій и Го́ру Его за одно вмѣстѣ ставит: "Во Градѣ Бога нашего, в Горѣ святѣй Его"⁴⁴². Но если Бог говорит, что Сіо́н со мною есть, то и Град Его с Ним же⁴⁴³, и Дом, и Храм Его. "И наречешися, – говорит Исаія, – Град Господень, Сіо́н Святаго Израилева"⁴⁴⁴. Удивительно было б, когда б Бог любящих Волю Его и творящих не назвал Градом

Своим, назвав их у Исаїи новыми Небесами и новой Землею⁴⁴⁵. Все то есть Жильё Божіе, а ты одно старайся: узнать себе. Как ты здѣлаешься мѣстом Богу, не слушая нетлѣннаго Гласа Его? Как можешь слышать, не узнав Бога? Как узнаёшь, не сыскав Его? Как же сыщешь, не распознав себе самага? Правда, что хвалится Павел Человѣком каким-то, но он сыскал Его внутри себе: “Не живу Аз, но живет во мнѣ ХРИСТОС”⁴⁴⁶. А каким образом себе познавать? И говорено уже, и Аввакум там же вдруг учит: “Посредѣ двою животну познан будещи”⁴⁴⁷. Видишь? что то же говорит, что Аврааму Бог: “Возьми мнѣ юницу трилѣтну...”⁴⁴⁸ Авраам догадвался, растесал на полы её. Многіи подумали бы, что Авраам вздор и чепуху плетёт. Никак! Авраам очень догадлив. Он слышит, чево себѣ хочет Бог в Посвященіе? “Святїи их во Истинѣ твоей, Слово твое ИСТИНА есть”⁴⁴⁹. Кто ж может сказать, чтоб в пос[в]ященіе себѣ, то есть в познаниі Истины своя, требовал Господь от своего Авраама Волѣв, Овнѣв, Телцѣв, Козлѣв? Не чепуха ли се? Да и чем разнится от Скотов и Звѣрей Человѣк, не узнавшїи себе? Вѣдь слышим Давида, что Человѣк, в Чести (безспорно) находясь, но не понимая находящагося в себѣ Великолѣпнаго Царствїя Божїя, совсѣм тѣм скотом здѣлался, не разумѣя Истины Господнїя⁴⁵⁰. Агнец, напримѣр, жаренный, и в собранїи Истину любящих, и союзом блаженныя Любви связанных Прїятелей ядомый, может Церемонїю дѣлать, то есть тайно назнаменовать и в догадку разум наш приводить, что Человѣк, ради благополучїя своего, должен себе посвятить Богу, то есть отдать на исканіе и жваніе точныя Истины, но се одна только, только Церемонїя, то есть Узел и Тайный Значок. Если ж мы этой Шелухи, или Кѣрки, не проницаем догадкою, а не разумѣя, слѣдовательно, ниже исполняем, в то время уже Церемонїя, как Орѣх без Зерна, пуста. А длячего? Длятого, что не приводит Мыслей к тому Цѣнтру, для показанїя котораго она и родилась. Если бы Человѣк прозывался Козлом, а никто того не знает, в то время и именовать его козлом есть дѣло пустое, потому что слышателява Мысль на Козлѣ остановится, не дойшов до Человѣка. Всѣх во всѣх Странах и Вѣках Церемонїй, всѣх Узлов, всѣх тайных Образов Печатей и Признаков Цѣнтром, или Концем, тут-то все-на-все кончится, а что такое? Человѣк! Что бы оно ни было: дѣло ли, дѣйствїе ли, или Слово – все то пустая пусташь, если оно не получило событїя своего в самом Человѣкѣ. Не всякое ли дыханїе⁴⁵¹ и не вся ли Тварь изображенна на картинѣ Священныя БИБЛїи? Небо, Земля, Море и все исполненїе их⁴⁵². Но вся сїя разнovidная плоть, вся сїя неизмѣримая безчисленность и видимость стекается в Человѣкѣ и пожирается в Человѣкѣ и как самое пространнѣйшее дерево, временностью обетшающее, и дряхлѣющее, и исчезающее, в своем Сѣмени, как в мѣлчайшей точкѣ, с вѣтвями, листом и плодами безопасно сокрывается. Все, что там только именуется, даже до послѣднїя черты, до крошечныя точки, все Нуждою обязано во исполненїе прїйти в самом Человѣкѣ. Посему-то и Павел, поминая Солнце, Луну, Звѣзды, ведет все сїе в Воскресенїе⁴⁵³, то есть к Человѣку. Да и гдѣ ж быть в другом мѣстѣ

Воскресенію? когда сам тот живет в Человѣкъ Человѣкъ, кой о себѣ говорит: "Аз есмь Воскресеніе"⁴⁵⁴, и о коем Павел: "Вторый Человѣкъ Господь с небесе"⁴⁵⁵? Да и за что только Павел прійметя, все то обращает в самый Центр себе самага, будто претвердую Пищу, крѣпчайшими зубами смѣлоую. Вот так же точно и Авраам. Он знал, что невеликая Мудрость и никакая Святость убить барана, и что Бог не охотник кушать мясо юнчее и пить кровь козлову, и что на тѣх, кои не смыслят (а, может быть, сверх того и не хотят), к чему ведет и какое дѣло тайно означает сія Церемонія? Ужасно гремит Бог: Что, к чему мнѣ множество жертв ваших⁴⁵⁶? Милости хочу от вас, слушай Ефреме и Іудо⁴⁵⁷! Сія Церемонія дает вам маленькій слѣдок к тому, чтоб вам постараться увѣдать Бога. Сыщите и дайте мнѣ Милость, а посвящая мнѣ еѣ, сами возьмете для себя Еѣ⁴⁵⁸. Ваш суд и понятіе о мнѣ, и теперишня ваша Милость никогда и никуда не годится. Я люблю видѣ Церемонію, она мнѣ не противна. Она (бывает) может надоумить добрую и разумную душу. Не спорю. Но знайте ж, что паче всего Милость мнѣ любезна: Суд или видѣніе Божіе. Вот Конецъ всѣхъ вашихъ жертв и всѣхъ-на-всѣхъ Таин! А теперь, когда вы заблудили от предмета и от точки всѣхъ Церемоній, так скажите: к чему они мнѣ, а слѣдовательно, и вам? что с них? К чему вам имѣть, естли не хотите развязать Загадку? Все то мнѣ не полезно, что только вам вредно. Столько уже вѣков мудрствуете в Церемоніях, и каков плод? кромѣ однихъ Раскѣлов, Суевѣрій и Лицемѣрій. Бездѣльники прикрывали сим Листом в наготѣ своей. Глушцы основали на Тѣни сей Блаженство свое. Безразумныи ревнители породили Раздоры Раскѣлничіи, всенародное Общество жителей Вселенныя, Храм мой несогласіем за одни враки разоряющіи, желая ввестъ то, чего я никогда не желал, то есть чтоб во всѣхъ Концахъ Земныхъ на одну мѣру и форму сошиты были Церемоніи. Отсюда непримиримыи сосѣднихъ Земель Вражды, нѣнависти, а нерѣдко и Кровопротііе. Что ж это за такая превратность? Тотъ Лабиринт⁴⁵⁹, который долженъ былъ васъ путевѣдничить к Милости, отводитъ от нея? Такъ я ж вамъ говорю: бросьте ихъ! Они теперь не что иное, какъ Пустош и Мерзость предо мною. Пріймитесь прямо за Суд, за Милость и за Истину. Спросите вы моего Давида. Онъ вамъ скажетъ, что такое Оно? А лутче спроси самага себе. Не Одинъ ты в себѣ, но и Я средѣ тебе. Узнай и Внемли себѣ⁴⁶⁰, и услышиши тайно, немолчно вопіющій Гласъ мой. А Слово мое и Истина, Судьба и Милость, и Имя мое – все то Одно. Понималъ все сіе высокаго Сѣрдца Мужъ, Авраамъ. Ревность Его разжигалась к Увидѣнію Божію, а высокая Душа Его часъ от часу, какъ Орѣл, поднималась: "Владыко Господи! Почесому уразумѣю, яко ѿмамъ наслѣдити новую ту Землю?"⁴⁶¹ Слушай, Авраамъ! Возьми мнѣ Юницу трилѣтну, и козу трилѣтну, и Овна трилѣтна, и Голубя, и Горлицу⁴⁶² – в то время узнаѣшъ. Началъ Авраамъ всею душею и всею собранною своею мыслію безъ ослабы, не даѣ сна умному своему Оку, разсуждать: какаѣ бы то нужда Богу была в скотинѣ? Да сверхъ того, чтобъ она была трехлѣт. Что се? На враки похѣжо... Ахъ! Не враки!.. Богъ скажетъ. Конечно, Тайна... Но кто наставитъ мене⁴⁶³? Открой Очи мои! Вразуми мя⁴⁶⁴!

В то время научусь. Авраам со временем доказал самым дѣлом то, что у Приточника: “Ищѣй Господа обрящет Разум с Правдою, правѣ же ищущіи Его обрящут Мир”⁴⁶⁵. И то, что Соломон же говорит: “Все твореніе, во всем ему родѣ, паки свѣдѣше преобразовашеся, служащее свойственным твоим повелѣніям, да Отроцы твои сохранятся неврежденны. Облакъ, осѣняющій полкъ их, и из прежде бывшія Воды, открытіе сухія Земли явися, и из Моря Чѣрнаго Путь не возбранен, и поле Злачное от волненія зѣлнаго, им же весь Язык пройде, Твоею Рукою покровенны, видящи Дивная Чудеса. Якоже бо кони насытишася и яко Агнцы възграшася, хваляще Тя, Господи, Избавльшаго их”⁴⁶⁶.

К сему пути имѣл уже Авраам Безначальное Начало, будто жезл в руках, а именно: “Вѣрова Авраам Богу”⁴⁶⁷. Он догадался, что дѣло идет не до скотины, а до тоей телички, о коей Потомок духовный Его, Пророкъ Осія, говорит: “Ефрем, Юница наученная (на то), еже любити прѣнїе, аз же найду на доброту Вый Ея, наступлю на Ефрема”⁴⁶⁸. И о коей Его ж сѣмя Іеремія: “Слыша слышах Ефрема Плачуща, наказал мя еси, Господи, и наказáхся. Аз, якоже телец, не научихся”⁴⁶⁹. Сим именем значатся всѣ языческаго сѣрдца Люде, ничево в себѣ самых, кромѣ пѣпелныя тлѣнности, не разумѣющіи и в сей Водѣ погрязшіи, не проходя к Сущѣ. Всѣх сих Іеремія, называя Египтом, называет и Юницею: “Юница избрана и украшена Египет, разореніе от Полунощи прїйде на ню, и наемницы Его, живушчіи посредѣ Его, якоже Телцы тучніи, питаемы в нем”⁴⁷⁰. Сїи, увѣрившись на Прах свой, как на надежное что, сим самым уничтожают сокровенную в прахѣ их Божію Правду, не разумѣя и не ища Еѣ, упрямлясь, как скот, рогами своими тлѣнными. Дятого Іеремія: “Отсѣченъ есть рог Моавль, и мышца Его сокрушися”⁴⁷¹. И Давид: “Вся роги грѣшных сломлю”⁴⁷². Да и какая нужда Богу, зовущему тебе в познаніе свое, требовать от тебе скотов и напоминать об них? Ты то сам и Телец, и Козел, и Баран, и Елень, и все. А иначе, кая нужда была Данїїду мудрствовать о козлѣ, поразившем Овна, или барана скопца? “И поразї Овна, и сокруши оба рога Его, и не бѣ силы Овну, еже стати противу Ему, и поверже Его на Землю, и попрá Его, и не бѣ Овна, избавляяй от Руки Его”⁴⁷³. Кая нужда грозить Богу чрез Захарїю на Пастырей? “Прогнѣвася ярость моя и на Агнцы посѣщу, и посѣтит Господь Бог Вседержитель стадо свое, дом Іудин, и учїнит я, аки коня благолѣпна в брани своей”⁴⁷⁴. Баран, в котором не имѣются Ятра, не посвящается Богу так, как и прочїи испорченныи скоты⁴⁷⁵. Не велит Бог во Второзаконїи Кáженика и Скопца в Храм Господень пущать⁴⁷⁶. Но, Друг мой, все сїе прямо до тебе, кто бы ты ни был, Истины любитель, касается. Если бы ты узнал себе, в то время ты Божїим, а Бог твоим здѣлался бы: находился бы посредѣ дому Его не Скопцем или Женою, каковых не велит в Числах и в Небесной свой список поставлять, но Мужем, познавшим Господа своего, как сам Бог о своем Мойсеи свидѣлствует: “Раб мой Мойсей во всем дому моем вѣренъ есть. Усты ко устѣм возглаголю ему явѣ и не гаданїем, и Славу Господню видѣ, и почто не убоястеса глаголати на раба моего Мойсея?”⁴⁷⁷

Послушай! Вот как Премудро несмысленных Скотов и Скопцѣвъ, не познавших Истины, Живописью описал Соломон! “Жена срящет его, Зрак имущи прелюбодѣйничь, яже творит юных парити сердцам, воскриленна же есть и блудна, в дому же не почивают Нозѣ ея”⁴⁷⁸. Вот тот час тебѣ и Молодчик! Се-то тѣ младенцы, не поставляемыи в Книгѣ Числ в число Мужей Божіих, хотя б они и лѣтныи были. А гдѣ ж она их стрѣгает? Конечно, на Улицах? Видѣ слышиш, что не почивают в Дому Нозѣ Ея⁴⁷⁹. Слушай же далѣ: “И прельсти Его многою бесѣдою, Тенетами же Устен в Блуд привлече его, Он же абіе послѣдова Ей обюродѣвъ, и якоже Вол на заколеніе ведется, и яко Пѣс на узы или яко Елень, уязвлен Стрѣлою в Ятра, и спѣшит, яко Птица в Сѣтъ, не вѣдый, яко на Душу свою течет”⁴⁸⁰. Вот тебѣ и Скоты, и Звѣры, и Птицы! Справся ж теперѣ о всѣх Скотах, не посвящаемых Богу, и увидиш, что вся тая Дрянь до познанія твоего касается. Напримѣр: “Слѣпо, или Сокрушенно, или Язык урѣзан имущо, и протчая, да не принесут тѣх Господу”⁴⁸¹. Но вон! Слушай, что тож самое сказано выше о Человѣкѣ: “Всяк Человѣк Слѣп, или Хром, или Корносый, или Ухорѣзан, или Сокрушеніе Руки или Ноги имущій, или Горбат”⁴⁸² и протчая, “Да не пристѣпит принести жертв”⁴⁸³. Что ж се значит? Брось враки церемоніалныи! А выслушай, что говорит Осія? “Яко ты умѣніе отвергл еси: отвергу и Аз тебе, еже не жречествовати Мнѣ. И забыл еси Закон Бога своего, забуду и Аз чада твоя”⁴⁸⁴. Вот кого Бог не хочет Жрецом своим имѣти! Умѣніе сіе Он же вышше толкует так: “Слышите Слово Господне, Сынове Израилевы, яко Суд Господеви к живущим на Землѣ, зане нѣсть Истины, ни Милости, ни Видѣнія Божія на Землѣ”⁴⁸⁵. А что ж есть Слѣп, или Хром, или Корнос? Слушай Давида: “Очи имут, и не узрят, Уши имут, и не услышат, Ноздри имут, и не обоняют”⁴⁸⁶ и протчая. Что ж далѣе? “Подобны им да будут”⁴⁸⁷ и протчая. Чувствуеш ли, что всѣм срамотам сим родительница есть Не-видѣніе Божіе? Она-то у Соломона именуется блудницею, как от дому своего Мужа, так и от познанія Его отходящая и отводящая⁴⁸⁸. О сих-то Исая: “Осяжут, яко слѣпыи стѣну”⁴⁸⁹. И Давид: “Обетшаша и охромаша от стезь своих”⁴⁹⁰. Се-то тѣ Аспиды, о коих Исая: “Глушіи, услышите, и Слѣпыи, прозрите видѣти. И кто Слѣп? Развѣ рабы мои. И кто Глух? Развѣ владѣющіи ими. И ослѣпоша рабы Божіи”⁴⁹¹. Се-то тѣ, потерявшіи Язык тот: “Язык мой поучится Правдѣ твоей”⁴⁹². “Господь, Господь даѣт мнѣ язык наученія”⁴⁹³. Се-то тѣ Горбатыи, о коих написано: “Горб не исцѣлен”⁴⁹⁴. “Да помрачатся Очи их, еже не видѣти, и Хребет их вѣну сляцѣ”⁴⁹⁵. “И наполнися Земля Мерзостей дѣл Рук их, и поклонишася тѣм, яже сотвориша Персты их, и преклонишася Человѣк, и смиришася Муж, и не потерплю им”⁴⁹⁶.

Но кто есть Корнос? Тот, кто лишен Носа сего: “И рече ему Исаак, Отец его: Приблизися ко мнѣ и Облобызай мя, чадо. И приблизився, Лобыза Его, и Обоня Воню Риз Его, и Благослови Его, и Рече: Се! Воня Сына моего, яко Воня Нивы исполненны, юже Благослови Господь”⁴⁹⁷. Сей Исааков Носъ есть Высокій, исполнен Острѣйшаго Чувства. Он вездѣ чувствует

сладчайшій Дух и Благовоннѣйшій Дым Повсѣмственнаго Присудствія Божія. Таков Нос имѣл Іовъ: “Дух Божій, сущій в Ноздрех моих”⁴⁹⁸. Таков Нос имѣли Безневѣстныя тѣ Дѣвы⁴⁹⁹, кои говорятъ: “Влецы мя в Слѣд тебе”⁵⁰⁰. “В Воню Мѣра твоего течем”⁵⁰¹. Си-то Дѣвы Слѣдом выслѣдили того, о коем слышимъ: “Аз Цвѣт Полнїи и Крын Удѣлнїи”⁵⁰². Вот одна з них что говоритъ! “Нард мой даде Воню свою⁵⁰³, Винограды зрѣюще даша Воню”⁵⁰⁴. А что ж есть Виноград? Слушай Исаяи: “Виноград Господа Саваоѳа, дом Ізраїлевъ есть”⁵⁰⁵. Видишь, что все приходит до тебе самага, до твоего дому. Ты и Земля, и Звѣрь, и Скот, и Дерево, и Виноград, и Дом. В сем-то Дѣмъ наша Невѣста Брата своего⁵⁰⁶. В сем-то Виноградѣ почувствовала сладчайшїи Ароматныхъ Дѣревъ и Зелѣй дѣхи тѣмъ обоняніемъ, которое в ней похваляетъ возлюбленный Ея другъ: “Кто сїя, проникающая, аки Утро⁵⁰⁷? Очи твои, яко Езѣра во Есевѣнѣ, Нос твой, яко Столп Ливанскїй, смотряѣя лице Дамаска”⁵⁰⁸. А в какое ж время получила Она себѣ острый сей Взор и Обоняніе? Тогда, как стѣла дружить с Братомъ своимъ. “Брат мой мнѣ, и Аз ему, пасый в Крынахъ”⁵⁰⁹. Длячего ж она не отосланна до Кущей Пастырскихъ⁵¹⁰? Вот опять и Гавань наша!

ПАМВА. Ах! не могу больше терпѣть. Вот вамъ еще одна Дѣва! “Богу благодареніе, всегда побѣдители насъ творящему, о Христѣ Іисусѣ, и Воню разума Его являющу нами во всякомъ мѣстѣ, яко Христово Благоуханіе есмы Богови в спасаемыхъ и в погибающихъ”⁵¹¹.

КВАДРАТ. Длячего ж ты, Памво, замолчал? Тамъ слѣдуетъ вот что! “Нѣсмы, якоже мнози, нечисто проповѣдающїи Слово Божіе, но яко от Чистоты, но яко от Бога, предъ Богомъ во Христѣ Глаголемъ”⁵¹². Примѣчайте: не совершенное ль согласіе тутъ? нечисто проповѣдающїи и Кѣщи Пастырскїи? Видно ж, что таковыи не узнали себе. А какъ таковыи неспознавшїиися и сами с собою раздружившїиися не чувствуютъ внутри себе Благоуханїя Божія, такъ и в Священномъ Домѣ Библіи. Одинъ духъ дышетъ во обоихъ сихъ Церквахъ. И какъ послушаешь и соблюдеши внѣ тебѣ на Бумагѣ написанное, если пренебрегаешь внутри Дому твоего Гремящее? О сихъ-то Двоихъ Домахъ Павелъ говоритъ: “Кто вѣсть отъ Человѣка, яже в Человѣцѣ? Точїю Духъ живущїй в немъ. Такжеже и Божія никтоже вѣсть, точїю Духъ Божїй”⁵¹³. Не слушаешь внутри себе? Кто жъ тебе пошлетъ к Силоаму⁵¹⁴ Священнѣйшихъ и живыхъ Водъ Библїейныхъ? Не посланъ, пойдеши самовольно? Послушай Исаяи: “И будетъ вмѣсто Вѣни добрыя смрадъ и вмѣсто Пояса, препояшешися Вретищемъ, и вмѣсто Украшенїя Златаго, еже на Главѣ, плѣшъ имѣти будещи”⁵¹⁵. Длячего? “Дѣла твоихъ ради”⁵¹⁶. Беззаконїе твое пренебрегаетъ тайный Голосъ живущаго в тебѣ Духа Божія. О семъ Голосѣ Павелъ скажетъ: “Законъ Духовенъ есть”⁵¹⁷. Сей-то Законъ загремѣлъ к нему: “Савле! Савле!”⁵¹⁸ Потомъ послушнаго сего Раба посылаетъ к Библіи. Такъ вотъ! “Прїемъ пищу, укрѣпись”⁵¹⁹. Законъ послалъ его до Закона, братъ к брату, другъ к другу, родня к роднѣ, Іаковъ к Іосифу, Товїтъ к Рагуїлу, Царь к Царю. И в сей-то силѣ Пригѣчникъ: “Братъ, отъ Брата помагаемый, яко Градъ твердъ и высокъ, укрѣпляется же, яко Основанное Царство”⁵²⁰.

По сей-то причинѣ Павел себе называет посланным не от Человѣкъ, но от Бога⁵²¹. А не из числа тѣх, о коихъ Іеремія: “Не посылахъ Пророки, а Онѣи течяху. Не глаголахъ к нимъ, и тѣи Пророчествоваху”⁵²². Если бы, – продолжает там же Бог, – от Моего Парламента и Совѣта посланы были, слышанны сотворили бы Слова моя⁵²³. А каковая? “Отвратили бы Людей моих от пути ихъ лукаваго и от начинаній ихъ лукавыхъ”⁵²⁴. Но кто можетъ сіе? “Точію вдающіи дѣшу свою и размышляющіи в Законѣ Вышняго”⁵²⁵, какъ Іисусъ Сіраховъ говоритъ: “Сей-то Премудрости всѣхъ древнихъ възыщетъ и в Пророчествіихъ поучатися будетъ”⁵²⁶.

АНТОНЪ. Вотъ же вамъ еще с Носомъ, полнымъ благоуханія Божія, одна Дѣва, сладчайшую Воню дышущій Исаія! “Духъ Господень на мнѣ”⁵²⁷. Ахъ, Исаіе! И Твой Нарадъ даде Воню свою⁵²⁸? Онъ, благовѣствуя Нѣщимъ, кажется, со Сіраховымъ сыномъ весьма согласно спѣваетъ: “Послушайте мене, Преподобныи Сынове, и прозѣбните, какъ Розы, и якоже Ливанъ, дадите благовоніе, преподадите Воню”⁵²⁹. А какую? “Воспойте Пѣснь, благословите Господа во всѣхъ дѣлѣхъ Его”⁵³⁰. Узнавши Брата своего, и другихъ к нему жъ ведутъ за собою: “Приведутся Царю Дѣвы...”⁵³¹ “Мы же не Духа Мѣира сего пріяхомъ, но Духа, иже отъ Бога, да Вѣмы, яже отъ Бога дарованная намъ, яже и глаголемъ не в наученныхъ Человѣческія Премудрости словесѣхъ, но в наученіихъ Духа Святаго, духовная с духовными разсуждающе”⁵³².

ЛУКА. Куда далече насъ завелъ слѣпый да хромый с корносымъ! Пожинай, Израілю! и внеси все в Домъ Господа Бога твоего⁵³³. Пожинай с Радостію! говоря с Возлюбленною Сестрою: “Да снѣдетъ братъ мой в Вертоградъ свой, и да ясть плодъ Овощей своихъ”⁵³⁴. Библія твоя твоей-то есть Виноградъ. Да молчитъ тутъ всякая Плоть Человѣча! Если твой сей Виноградъ, то на что намъ Его сквернить плотскою жатвою? Станемъ плоды собирать с тобою, чрезъ тебе и для тебе. Но все то не твое, что скверное, все то скверное, что Земля, Плоть и Кровь. Ты посѣялъ на Землѣ, ты и жнешъ отъ Земли, но не Землю. Землю, но Землю твою. Есть земля земленая и есть Земля нагорная, Обѣтованная, Небесная, Господня, Духовная. Ты насадилъ на Землѣ Рай твой, ты оббирай и Плоды Его. Если Ты ему былъ Началомъ, будь Ты жъ и Концемъ ему. Что Ты намъ, Павле, говоришь? “Сѣяй, – говоритъ, – в плоть свою отъ плоти пожнѣтъ ислѣніе, а сѣяй в Духъ отъ Духа пожнѣтъ животъ Вѣчный”⁵³⁵. По сіе время, на Божественной сей Нивѣ, сѣялъ я и разумѣлъ все по плоти. И что жъ пожиналъ? Смертныи снопы и одинъ Ядъ. А теперь хорошо понимаю то, в чемъ наставляетъ мене Осія: “Сѣйте себѣ в правду, соберите плодъ живота, просвѣтите себѣ Свѣтъ видѣній. Дондеже время възыщите Господа, дондеже прійдутъ вамъ Жита Правды”⁵³⁶. “Благословенъ еси, Господи Боже мой”⁵³⁷. Се! начинаю чувствовать Сладчайшее Благоуханіе разливагося безъ Границъ Духа Животворящаго твоего, какъ Сладковоннѣйшаго Оуміама, готовъ в слѣдъ Его текти. Впиши мене в Число и волочи в слѣдъ тебѣ с тѣми отроковицами, о коихъ Амось: “В той день Оскудѣютъ дѣвы добрыя”⁵³⁸. А Захарія радующая кричитъ: “Пшеница Юношамъ, и Вино Благоуханно Дѣвамъ...”⁵³⁹ Жните, Други! жните!

ПАМВА. Если слѣпота, хромота, корно́сость, сокруше́ніе Членов и протчи́ пороки не могут в Хра́мъ Господнемъ быть никоимъ образомъ, ниже отню́д приносить Жертвы, и таковыи скоты, как Нечисти́и и к позна́нію Бо́жію негодныи, не посвящаются Ему, так видно, что, напротивъ того, Чисти́и скоты и Птицы не иное что Значат, как Люде́й, имѣющихъ Сердце, способное к Уви́днію Бо́жію. Разсуди, пожалуй! Богъ велитъ себѣ посвящатьъ тѣхъ Звѣрей и Скотовъ, кои имѣютъ раздвоенное Копы́то. А сего еще недовольно. Онъ ищетъ, чтобъ, сверхъ того, тая Животи́на отрыга́ла Жваніе, то есть по два раза бы жевала Пищу, в Желудокъ опу́щаему⁵⁴⁰. Таковъ есть Волъ, Коза, Елень. Не смѣхъ ли таковая Премудро́сть? А конечно жъ, она Премудро́сть Бо́жія, то есть Истинная и Всеблаженная, если Ражжева́тъ еѣ два раза, или Хорошенько. Можно ль, чтобъ чрезъ перебо́р в Пищѣ здѣлался Человѣкъ щасливымъ? Въдѣ сей Единственныйъ есть Конецъ Бо́жія Премудро́сти. Какое несогласіе! “Сыне! даждь мнѣ Сердце твое⁵⁴¹. Посвяти мнѣ душу твою. Она для тебе жъ и будет”. А здесь Богъ будто бы позабывся: “Дай Волà, Козла, Овна⁵⁴². Сии всѣ церемоніи, ежедневны, какъ на Театрѣ, представляемыи, тайнымъ Мановѣніемъ давали знать, чтобъ Человѣкъ вникнулъ во внутренности свои и со временемъ добрался бы до Уви́днія Бо́жія, сими Обрядами, какъ бы дѣдкою, Путеводствуемый. Да в сей же то силѣ точно и говоритъ Павелъ: “Законъ пѣстунъ намъ бысть во Христа⁵⁴³. Однако жъ во всѣхъ Вѣкахъ и Народахъ полно вездѣ таковыхъ, кои в сей Законной Тѣни⁵⁴⁴, не сродны находясь къ Жванію, засѣли и поселились. И о сихъ-то Осія говоритъ: “Со овцами и телцы пойдутъ взыскати Господа, и не обрящутъ его, уклонися бо отъ нихъ⁵⁴⁵. А длячего? Длятого, что они Жертвенныхъ Таинъ не почитали средствомъ, ведущимъ къ Чемусь тайному, и, не могучи разжевать ихъ, отчуждались отъ того Конца, куда ихъ Церемонія, какъ нѣкая тропинка, привесть имѣла. Вотъ вся Винà! “Яко Господа, – продолжаетъ Осія, – оставиша, яко чада чужда породѣша себѣ, нынѣ поясть ихъ Ржа⁵⁴⁶. Сихъ несмысленныхъ скотинъ весьма ясно наставляетъ Михея. Вотъ! “Въ чемъ постигну Господа? въ чемъ⁵⁴⁷ срящу Господа моего Вышняго? Срящу ли Его со Всесожже́ніемъ? Телцы единоплѣтными? Еда прѣйметъ Господь въ Тысящахъ Овновъ и въ⁵⁴⁸ Тмахъ Козлицъ тучныхъ? Дамъ ли Первенцы моя о нечестіи моемъ? Плодъ Утробы моея, за Грѣхи Души моея? Возвѣстися бо тебѣ, Человѣче, что Добро? Или чесого Господь ищетъ отъ тебе? Развѣ, еже творити Судъ, и Любити Милость, и готову быти, еже ходити съ Господемъ Богомъ твоимъ⁵⁴⁹. Вотъ тебѣ Конецъ всѣхъ-на-всѣхъ Обрядовъ и Таинъ! Милость и Судъ⁵⁵⁰. А что жъ есть Милость и Судъ? Слушай Давида: “По Милости твоей, по Судьбѣ твоей живи мя⁵⁵¹. “Милость и Истина срѣтостяся⁵⁵². “Правда твоя Правда во вѣкъ, и Законъ твой Истина⁵⁵³. “Миръ многъ Любящимъ Законъ твой⁵⁵⁴. “Правда и Миръ Облобызàстася⁵⁵⁵. “Ищите прежде Царствія Бо́жія и Правды Его⁵⁵⁶. “Царствіе Бо́жіе внутрь васъ⁵⁵⁷. “Въ чемъ постигну Господа⁵⁵⁸? Первое Жваніе въ томъ состоитъ, чтобъ разобрать Кóрку или ШЕЛУХУ Историческую, Церемоніальную, Приточническую, кратко сказать, Плотскую⁵⁵⁹. Но понеже Плотьъ вся-на-вся и Кровьъ не Царствіе то Бо́жіе и не Бо́жія Правда, но наша то Правда нечиста,

как Порт жены нечистыя⁵⁶⁰, длятого Проходить подалѣ надобно, к другому Жванію, и послѣ безполезныя Орѣховыя Кѳрки искать сокровеннаго Вкуса, на подобіе Зѣрна, внутрь своея Кѳрки Утаѣннаго, как к Коринѣ[яном] написано: “Дух вся испытует, и Глубины Божія”⁵⁶¹. Вот тебѣ скотина со Жваніем! Слышь! “Вмѣняю вся тщету быти за превосходящее разумѣніе Христа Іисуса, Господа моего, Егоже ради всѣх отщетихся, и вмѣняю вся Умѣты быти, да Христа пріобрѣщу и обрѣщуся в нем, не имый моея Правды, яже от Закона, но яже Вѣрою Іисус Христовою, сушую от Бога Правду в Вѣрѣ”⁵⁶². Вот как переживает! “Чтоб разумѣти Его, и Силу Воскресенія Его, и Сообщеніе страстей Его (Боже мой!), сообразуясь Смерти Его...”⁵⁶³ Авось-либо достигну, может быть, в Воскресеніе Мертвых...⁵⁶⁴ Возможно ли избраннѣе скотину избрать Богу? Все оставил, жует. А что жевал, то опять переживает. Смиряет себе, будто бы еще не постыгл, чтоб тѣм самым иных заохотить. Будто льстец, но Истинен⁵⁶⁵. Вот вам еще один Звѣрь со Жваніем, Возлюбленный Богу! “Имже Образом желает Елень на Источники...”⁵⁶⁶ Ах! “Когда прійду и явлюся Лицу Божію?”⁵⁶⁷ Вот Звѣрина! достойна быть посвященною Богу, угодна к исканію Правды Божія, коея ничто не может быть Сладчае⁵⁶⁸. И о сих-то Молится СЫН ЧЕЛОВѢЧ: “Святї их во Истинѣ твоей”⁵⁶⁹. Си-то постигают Гѳру Правды Божія. “Горы высѳкія Еленем”⁵⁷⁰. “На Гору высокоу взыйди, благовѣствуяи Сіѳну”⁵⁷¹. Вон посмотри! Скачет Елень в Дѣянїях, Петром исцѣленный: “Вскочив, ста и хождаше. Ходя и скача, и слава Бѳга”⁵⁷². О сих-то Звѣрках с великою Важностію спрашует Бог Іова: “Аще уразумѣл еси время рожденія Кѳз, живущих на Горѣх Каменных? Усмотрѣл же ли еси болѣзнь при рожденїи Еленей?”⁵⁷³ Вот Коза! “Тавїѳо, востани!”⁵⁷⁴ Вот! Посмотри на Еленя родящаго, на Исѳїю. “Страха ради твоего, Господи, во чревѣ прїяхом, и поболѣхом, и родихом духа Спасенія твоего, Егоже сотворихом на Землѣ, не падѣмся, но падутся вси живущїи на Землѣ”⁵⁷⁵. От сих-то скотин родилась и Истина Божія, и со Человѣкы Поживе⁵⁷⁶. Они Еѣ для себе разжевали, а родили на Землѣ для благощастія иных. Вот тебѣ еще чистая Скотина с Харошими Зубами! Выслушай, что такое говорит Іаков к Сыну своему Іудѣ, началнику фамиліи тѣх скотов и звѣрей, кои для жванія добродородными Зубами Одаренны? “Іудо, тебе похвалят братїя твоя”⁵⁷⁷. Не Оскудѣет Князь от Іуды и Вождь от чресл Его⁵⁷⁸. Радостотворны очи Его паче Вина, и бѣлы Зубы Его паче Млека”⁵⁷⁹. Поощряет Давид Потомков Іудиных: “Вкусите и увидите, коль благ Господь”⁵⁸⁰. Павел из Молодых лѣт негодненькїи имѣл Зубы: “Егда бѣх Младенец, яко Младенец, мудрствавах”⁵⁸¹. И до Прїятелей своих, не взрѳсших в мѣру возраста исполненія Христова⁵⁸²: “Млекѳм, – говорит, – питѣх вас, а не брашном”⁵⁸³. Брашном называет Пшеницу, коѳю снабдѣвал Братїю свою Іосиф и о коей Захарїя: “Пшеница Юношам”⁵⁸⁴. Она есть Зерно Воскресенія, Сѣмя Слова и Премудрости Божія⁵⁸⁵, погребенное в грязь Плоти и Крѳви, о коем сказуется: “Кто разумѣ Ум Господень?”⁵⁸⁶ Сїя Пїща, Пшеница, есть для совершенных, у коих Зубы Іудины, то есть повышше уже младенческаго молока. Молоком называет вѣрхнюю Орѣхову Кѳрку,

закрывающую Зёрно, которыя младенческое Жваніе раскусить не может. Об одном только себѣ и о подобных себѣ говорит: “Мы ум Христов имамы”⁵⁸⁷. И удивительно, как то он вездѣ жует дѣйствительно! Но могут ли лучшіи Зубы быть от сих: “Како сей вѣсть Книги, не учився?”⁵⁸⁸ Мало читать, много жевать, ах! Коль благородный вкус! Куда не сходны со вкусом своим тѣ, к коим вопіёт! “Не сего ли ради прелщаетеся, не вѣдуще Писанія, ни Силы Божія?”⁵⁸⁹ О Господи мой! Как же они не знают? Они с маленьких лѣтъ начали болтать Библію твою, на ней состарѣлись, не оставили ни Стишка, ни слова, не оспорив его, имя твое, Крест твой всегда у них на грудях, на губах, на одеждах, на стѣнах, на блюдах, на Церемоніях... Но что пользы жевать и Вкусу не чувствовать? По сей-то причинѣ сих беззубых скотов отсылает: “Шедше научитесь”⁵⁹⁰. Что то такое значит: “Милости хошу, а не Жертвы”⁵⁹¹? Не любит сих неугодных Господу Звѣрей и Избранный Павел: “Водимы похотѣми различными, всегда учащесе и николиже в разум Истины прійти могуще”⁵⁹². Называет их Врагами Креста Христова⁵⁹³, а Давид – Мужами Кровей и лъсти⁵⁹⁴. А длячего? Засмотрѣлись на Церемоніи, засѣли на мясных Пѣрах, не взяли во Ум свой искать Истины Божія, к коей веда их Церемонія, а оставив Свѣт Ея, вернулись к Тмѣ своей, к своей Плоти и Лжи, возвратясь на Вечерь⁵⁹⁵. И так, прелстясь тлѣнными своими Мясамы, лишаются тоя Пѣщи, о коей Сын Сирахов: “Всякое Брашно ясть Чрево, есть же Брашно Брашна добрѣе”⁵⁹⁶. Но что то? “Блажен, иже снѣсть Обѣд в Царствіи Божіи!”⁵⁹⁷ Но что то за Брашно? “Блаженны Алчущіи и Жаждущіи Правды”⁵⁹⁸. Вот послушай! “Плоть моя Истинное есть Брашно”⁵⁹⁹. Что за Плоть? “Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное”⁶⁰⁰. Что за Тѣло? “Сей есть Хлѣб, сходяй с небесе...”⁶⁰¹ Что за Хлѣб? “Дух есть, иже оживляет, плоть не ползует”⁶⁰². О сей-то животворящей Истинѣ воспѣвает Давид: “Истина Господня пребывает во вѣки”⁶⁰³. “Живи мя по словеси твоему”⁶⁰⁴. От нея-то они возвратились на свой плачевной Вечерь⁶⁰⁵, не захотѣв с Павлом гонитись за Истиною: “Братіе, Аз себе не у Помышляю достигша⁶⁰⁶, только ж задняя убо забывая, в предняя же простираяся, к намѣренному теку...”⁶⁰⁷ Се-то тѣ, Сирахова сына дураки, кои, услышав доброе слово, бросают за плечи свои⁶⁰⁸, о коих в Псал[мѣ]: “Да возвратятся вспять и постыдятся...”⁶⁰⁹, и Исаія: “Увы, язык грѣшный! Сынове беззаконныи! Людіе, исполненныи Грѣхов! сѣмя лукавое! Остависте Господа и разгнѣвасте Святаго Израилева, отвратистеся вспять”⁶¹⁰. Се-то тое Хамово Племя! “Проклят Ханаан отрок”⁶¹¹, и Ангелы, не соблюдшіи Своего Началства⁶¹², на коих толь ужасно гремит Раб Христов Ёуда, называя их, между прочим, Звѣздами Прелестными, для которых Мрак Тмы во вѣки блюдется⁶¹³, и Плотию, Духа не имущемо⁶¹⁴. Сіи Хамы несмысленныи совсѣм обнажили Бога Отца своего, и вся дѣла Его, в Вѣрѣ и в Духѣ находящаяся, уничтожив, сѣскали на тое мѣсто свои рѣки, свои нѣги, свою Плоть и Дрянь, и в сей Одной Мудрствуют, чтоб постигло их страшное Проклѣтіе из Второзаконія: “Понеже не послужил еси Господу Богу твоему с Веселіем и благим Сердцем⁶¹⁵, и послужил врагам твоим⁶¹⁶, и наведет Господь Язык на тебе

издалеча, от Края Земли⁶¹⁷, и сокрушит тя во всѣхъ Градѣхъ твоихъ, дондеже разорятся Стѣны твоя Высокія и Крѣпкія, на нихъ же ты уповаеши⁶¹⁸, и снѣси Чада утробы твоея, плоть сыновъ и дщереи твоихъ, ихъ же даде тебѣ Господь Богъ твой...”⁶¹⁹

Вотъ коликая погибель находитъ тѣхъ, кои Худыя Зубы имѣютъ! Послушаймо объ нихъ еще Іова: “У нихъ погибаше скончаніе”⁶²⁰. Примѣтъ тотъ часъ, что они къ намѣренному съ Павломъ не достигаютъ. А что жъ далѣе? “Въ скудости и Гладѣ Безводны”⁶²¹. Длaczego? “Иже бѣжаху въ безводное вчерашнее сотѣсеніе и Бѣдность”⁶²². Не удивительно, что попали въ скудость. Не надобно было бѣжать имъ въ тѣсноту вчерашнюю, Вечеръ всегда голодный. “Взалчутъ на вечеръ”⁶²³. Вонъ было чего искать должно! “Духъ есть, иже оживляетъ...”⁶²⁴ Развѣ они не разумѣютъ, что такое Духъ? Въ томъ-то и Бѣда, что Худо Жуютъ. Длaczego-то далѣе Іовъ: “Иже обхождаху, – говоритъ, – Быліе въ дебрехъ, имъ же Быліе бѣаше Брашно, безчестныи же и похулѣнныи скудны всякаго Блага, иже и Кореніе Древесъ жваху отъ Глада Великаго”⁶²⁵. Можно ли сквернѣе сихъ Зубовъ? Скажи, пожалуй, сїи Урѣды не родныи ли Потомки окажутся Страшнаго того у Данїила Звѣря, кой все переѣлъ и пережевалъ, но то бѣда, что останки Ногами потоптал⁶²⁶? Примѣтъ, что Останокъ топчутъ тѣ же сами, о коихъ теперъ же Іовъ: “У нихъ погибаше скончаніе”⁶²⁷, – сказалъ. Что за Чудо? Все порвали, пожрали, поглотали Зубами Отца своего Желѣзными, да безъ Останка. Гдѣ жъ вашъ Останокъ? Ах! Потоптали вы Останокъ! “Увы Языкъ грѣшный! Сѣмя Змїиное!”⁶²⁸ Потоптали вы того, кой жадуется у Давида: “Попраша мя Врази...”⁶²⁹ И того: “Азъ есмь Начало и Конецъ”⁶³⁰. Одинъ Ізраиль гонится и постыгаетъ всеблаженнѣйшее НАЧАЛО свое, тое, о коемъ Мойсей, благословляя ихъ, говоритъ Асіру: “Покрываетъ тя Божіе НАЧАЛО”⁶³¹. Одинъ онъ постигаетъ и Останокъ. “Останокъ Ізраилю есть”⁶³². Онъ одинъ все снѣдаетъ, сокрушаетъ, топчетъ, лишъ бы только добратъся и сохранишь себѣ то, о чемъ пишется: “Благословенъ ты во Градѣ, и Благословенъ ты на Селѣ, Благословенна исчадїя Чрева твоего, и плоды Земли твоея, и Стада Волонъ твоихъ, и паствы Овецъ твоихъ, Благословенны Житницы твои и Останки твои!”⁶³³ Куда какъ не сходны Зубы твои, Роде, спасаемый отъ Господа⁶³⁴! Какъ Небо отъ Земли, разнятся отъ проклятыхъ тѣхъ желѣзныхъ. Вотъ послушаймо! до чего дожевался Любезный Давидъ? “НАЧАЛО”⁶³⁵. А что жъ, скажи, Начало? “НАЧАЛО СЛОВЕСЪ ТВОИХЪ ИСТИНА”⁶³⁶. Такъ, слѣдовательно, вѣдалъ ты, Давиде, и Кончину? Конечно, такъ. НАЧАЛО и КОНЕЦЪ – все Одно. Ах! Хорошее твое Кушанье, затѣмъ что останковъ не топчешъ! Да и какъ тебѣ топтать, если самъ просишь: “Скажи мнѣ, Господи, кончину мою”⁶³⁷. Она тебѣ Мѣда и Сѣта слаже⁶³⁸. Я уже получилъ сїе отъ Господа. “Всякія Кончины видѣхъ Конецъ”⁶³⁹. А что жъ то такое за Конецъ? Ах! Куды Широка Заповѣдь Его! “Вся, яко Риза, обетшаютъ...”⁶⁴⁰ “Небо и Земля мимо идутъ...”⁶⁴¹ Подлинно, Давидъ, Бѣлы Зубы твои и Радостотворны Очи⁶⁴², и Красны Нѣзъ⁶⁴³ твои! Вкусилъ Господа, увидѣлъ Его, постигъ Истину, Правду и Царствіе Божіе. Вотъ вамъ Скотина и Звѣрь, отрыгающій Жваніе!..

КОНОН. Подлинно сіе Животное Чистое! Ни Хромое, ни Слѣпое, ни... сказать: никакого Порока не имѣющее⁶⁴⁴. Не напрасно Оно Любезное Богу. Оно достойное Господа, а Господь Его. Теперь, кажется, я и не грамотный начинаю разумѣть то, что часто мы с Филоном слышим в собраніи читаемое: "Сынове Человѣчестіи: Зубы их, Оружія и Стрѣлы...⁶⁴⁵ Бог сокрушит Зубы их"⁶⁴⁶.

ФИЛОН. Ах, Конон! Нам было молчать надобно и слушать. Но за тобою и я не умолчал. Нас, простаков, называют Скотинами. Но дал бы Бог, чтоб мы не много Пороков имѣли! По крайней мѣрѣ, будем беззлобны. Мнѣ Любо, что будто нѣчто разжевать могу то, что вбилося в Память: "Вмѣнихомся, яко Овцы заколенія"⁶⁴⁷. "Благословен Господь, иже не даде нас в ловитву Зубом их..."⁶⁴⁸

КВАДРАТ. Памво! Сказанныи тобою слова Іовлевы сіи: "Кореніе древес жваху от Глада великаго"⁶⁴⁹ привели мнѣ на память Притчу о Блудном Сынѣ. Бѣдный свинной Пастырь! Сам изсох от голоду, а Свиной пасет. Видно, что у Пастыря и у Паствы такіи ж Зубы, и той же Вкус. Вот что дѣлает не-Знаніе себе! Оставил Дом свой, Дом Отца своего⁶⁵⁰, расточил по постороннимъ внѣшностямъ мысли свои, Душу свою, выбросив Её от Сокровища своего внѣшняго, какъ Грозд от виноградныхъ Лозъ отсѣченный, вырвав, какъ Вѣрбу, при живыхъ Водахъ насажденную, а еще желаетъ насытитись и иныхъ накормить. Но стаду Его никогда не бывать ни Волами, ни Козлами, ни Овцами, ни Еленями, поколь не возвратятся к Отцу своему в Дом свой⁶⁵¹. Правда, что Свинья имѣетъ Копыто раздвоенное, но не посвящается Богу в Жилище, за неимѣніемъ двойнаго жванія⁶⁵². Да и какъ можно Богу в семъ стадѣ жить, когда бѣсы к нему на Жильіо отсылаются? Кромѣ того, Свинья Грязь любитъ и не Источники с Еленями, но болотную и мутную Воду. А сіе не что иное значитъ, какъ Душу с таковымъ Вкусомъ и Зубами, каковыи описываются в Книгѣ Числ, при Ропотѣ Жыдовскомъ. "Кто насъ напитаетъ мясомъ?"⁶⁵³ – с плачемъ вопіютъ. "Даждь намъ Мясà, да ядимъ"⁶⁵⁴. Велитъ Господь Моисею Очистить сіи Свинныи Толки и Преобразить ихъ в Чистыи и Священныи Ему Скоты. Ах! Коль трудно узнать себе! Что есть одно и одинакое Жваніе, если не одно только тлѣнное Вещество в себѣ самомъ Разумѣть? Одно Египетское Мясо в себѣ постигаемъ, не проницая Зубами в наводненіе исполненія Божія, о коемъ Іовъ: "Отъ Вѣны Воды процвѣтетъ, сотворитъ же Жатву, яко новосажденное"⁶⁵⁵.

А какъ разумѣемъ насъ самихъ, такъ точно мудрствуемъ и в Братѣ нашемъ, во С[вященномъ] Писаніи. Уже Господь и Крастели далъ имъ, новую Пищу изведъ изъ Моря, посушили себѣ на Кормъ, вкусили Духа, однакъ: "Мясà, – говоритъ, – бяху имъ еще в Зубахъ ихъ прежде оскудѣнія"⁶⁵⁶. Довольно еще Господня Мясà, однакъ они свое Мясо в Зубахъ жуютъ. Вотъ какъ трудно прогрызтись Разуму нашему ко Второму Жванію! А тут-то все наше нещастіе. "И Господь разгнѣвася Зѣло на люди, и порази Господь люди Язвою великою Зѣло, и прозвася имя мѣсту тому: Гробы похотѣнія"⁶⁵⁷. Внемлите себѣ⁶⁵⁸, нещастныи Толковники! Разжуйте себѣ покрѣпче. Не поминайте первыхъ, и Вѣтхихъ не

помышляйте. Скушайте Ветхая Ветхих⁶⁵⁹. “Се Аз творю Новая”⁶⁶⁰, – глаголет Господь. Будет ли коли-ни-есть для вас Небо сошвенно⁶⁶¹? или Вѣк вам не востать от сна Гробов ваших⁶⁶²? Жуём Мясо, но наше собственное, и нашими ж Зубами кушаем Мертвечину нашу. Но для втораго вкушенія дай тѣ мнѣ Зубы: “Зубы твои, яко стада остриженнных, яже взыдоша из Купѣли, вси двоеплодны, вси близнята Родящїи”⁶⁶³. Дай, пожалуй, мнѣ Павловы Зубы! “Имамы же Олтарь, от него же не имут власти вкушати, служащїи Сѣни”⁶⁶⁴. Дай Зубы Давидовы: “Уготовал еси трапезу предо мною...”⁶⁶⁵ Не хочу Зубов тѣх Глупых Скотов, которыи говорят: “Жестоко есть Слово сїе, и Кто может Его послушати?”⁶⁶⁶ Сїи свинныи Зубы в одном Квасть Фарисейском⁶⁶⁷ Вкус чувствуют, не в Хлѣбѣ Ангелском и Животном⁶⁶⁸, не в Истинной плоти, в плоти Господней, спешшей с небесе⁶⁶⁹, к коей поощряет Давїд: “Вкусите и увидите”⁶⁷⁰. “Дух есть, иже Оживляет”⁶⁷¹. Развѣ думаете, что у вас только Плоть одних есть, а у Бога Ея и не бывало? Кромѣ вашей, нѣтъ Божїя? Длячего ж разливаете на вашу Землю Кровь Праведную, Кровь Истинную, Кровь Господню, Кровь нетлѣнную? Вот ядущїи Хлѣб болѣзни⁶⁷² и Скверну Мертвечин своих! Вот Данїловы Звѣри, попирающїи Останки Господни⁶⁷³! Вот Вѣлки Арапскїи, о коих Софонїя: “Князи Его в нем, яко Лвы Рыкающе, Судїи Его, яко Вѣлцы Арав[їй]стїи, не оставляху на Утро”⁶⁷⁴. Проклятая прожорливость! Ночью все-на-все пожирают, не оставляя для Утра, для прекраснѣйшаго Утра, что у Исїи: “Положи мя Утро Утро...”⁶⁷⁵ Убиваете вы внутренняго вашего Небеснаго Человѣка⁶⁷⁶ Мечѣм Мыслей ваших, не признающих Его средѣ Тмы вашей, разсуждая, что одна тлѣнная Тма составляет Существа вашего Істу. Знайте ж, Вѣлки Арапскїи, что я вам Пророк, и собудется Страшное сїе на вас: “Воззрят нань, ЕГОЖЕ прободоша, и восплачутся о нем плаканїем, яко о Возлюбленном, и побоятся о Нем Болѣзнію, яко о Первенцѣ”⁶⁷⁷. И сїе: “Будет живот твой висящ пред Очима твоима, и убоишися во дни и в нощи, и не будещи Вѣры яти житїю твоему, за утра речещи: како будет Вечерь? и в Вечерь речещи: како будет Утро? От страха Сердца твоего имже убоишися, и от видѣнїи Очес твоих, имже узриши...”⁶⁷⁸

Но всему сему Вину Бѣдствїю, там же у Софонїя слыш!

“О свѣтлый и избавленный Граде Голубице! Не услыша Гласа, ни прїят наказанїя, на Господа не упова, и к Богу своему не приближися”⁶⁷⁹. Потом уже говорит: “Пророцы Его вѣтроносцы, мужи прозорливы, Священницы Его сквернят Святая и не чувствуют в Закон...”⁶⁸⁰ Да гдѣ ж было им слышать Глас Божїй? В том же то все и разоренїе, что не знали того, что там же слѣдует: “Господь же Праведен посредѣ его...”⁶⁸¹ Вот куды слѣд! Наговорил, други мои, и я нѣсколько Звѣрей и Скотов, не угодных Богу, ради Худой Жвачки их.

АНТОН. Как Жванїе, так раздвоенное Копыто Единственно касается к Нашему наставленїю. Павел толкуя сїи Слова: “Да не заградиши Уст Волю молотящу”⁶⁸², “не думаете ли, – говорит, – что Богу здесь рѣчь о Волах?”⁶⁸³ Он тебе, друг мой, наставляет, тебе самага к познанїю Истины, оставив твои

Волы для писателей Экономических и Физических⁶⁸⁴. Что ползы тебѣ Зна-т[о]ком в Волах, а Слѣпым быть в познаніи себе самага? Двойное Жваніе вкушает Истину Господню, а Раздвоенное Копыто Ей же послѣдует. “Камо идѣм, – Петр отвѣчает, – и к кому? Глаголы живота вѣчнаго имаша”⁶⁸⁵. Раздвоить Копыто есть то раздвоить ногу свою и Путь свой с Давидом: “Стопы моя направи по Словеси Твоему”⁶⁸⁶. Слѣшай Михея: “Возвѣстися тебѣ, Человѣче, что Добро?..”⁶⁸⁷ Вот тебѣ Истина! Уже вкушаеш Ея. Чего ж, кромѣ сего, Господь ищет от тебе? Вот! “Развѣ еже творити Сѹд, и любити Милость, и готову быти, еже ходити с Господем Богом твоим”⁶⁸⁸. Начинаеш ли познавать Истину? Люби ж Ея и поступай по ней. А без сего не годишся в Ея посвященіе. Доселѣ бродил ты твоим путем, ведущим в Ров страстей, а Теперь, узнав Путь Истины, признайся с Давидом: “Пути моя исповѣдах, и услышал мя еси”⁶⁸⁹. Для Новаго пути Новыя ноги ищи. Одна то Нога твоя и тая ж будет в одном только ступаніи, будыто в Копытѣ, поразниш Ее. Отрозни в шествиѣ Бога твоего Царя. Поднимайся от подлых низкостей на Горы Правды и Царствія Его, поколь совершит Нозѣ твои, яко Елѣнии⁶⁹⁰. Поколь скажешь: “Нога моя ста на Правотѣ”⁶⁹¹. А не Се ж ли то значит быть Волѡм молѡтником⁶⁹²? Вол топчае Снопы, трет Солѡму, вытрѹшивает Зѣрно. Ты, ходя Путем Господним, то ж самое дѣлаеш. Все тлѣнне Человѣческое, что такое есть, если не Солѡма и Полѡва? “Всяка плоть сѣно”⁶⁹³. “Аки Прах Плѣнный”⁶⁹⁴, – вопіет Исаія. В сем Сѣнѣ и Полѡвном Прѣхѣ ищеш и находиш Глагол Бога твоего, Сѣмя Слѡва⁶⁹⁵ и Цѣрствія Его безконечнаго. Мини Все Языческое. До тебе-то Рѣч Михѣина: “Не разумѣша Помышленія Господня и не домыслишася Совѣта Его, яко собра их, аки Снопы Гумѣнныя. Востани и измлати их, дщи Сіѡня”⁶⁹⁶. В то время ты и Овцѡю дѣлаешся, говоря с Давидом: “Незлобою моею ходих”⁶⁹⁷. “Господь пасет мя...”⁶⁹⁸ Потому что уже твои нѡги не на Зло текут⁶⁹⁹. И о такových-то Волах и Овцах Исаія Прорѡчит: “Не найдет Тамо Страх. Будет от Лядины и от Терниа в паству Овцам и в попруаніе Волау”⁷⁰⁰.

Бываеш и Козѡю: “Бѣжи, Брате мой, и уподобися Сѣрнѣ, или Юнцѹ Ёленей, на Горы Арѡматов”⁷⁰¹. Ах! коль прекрасныи Нѡги сїи, на Горах Благовѣтствующи Мир⁷⁰²! Окрылатѣют, яко Орлы, пойдут и не звалчут, потекут и не утрудятя⁷⁰³, возрастут от силы в силу⁷⁰⁴, пока собудетя над Главою их Слѣдующее⁷⁰⁵: “Познают людіе мои имя мое в той день, яко Аз есмь сам глаголяй: ту есмь”⁷⁰⁶. “В той день воспоят пѣснь сїю в Землѣ Іудейстѣй, глаголюще: Се Град крѣпок! и Спасеніе нам положит Стѣну и Огражденіе. Отверзите врата, да внидут людіе, Хранящїи Правду и Хранящїи Истину, прїемлющїи Истину и Хранящїи Мир. Яко на тя надѣянїем надѣяшася, Господи, во Вѣк, Боже Великій, Вѣчный, иже, смирив, низвел еси живушїя в высоких, Грады крѣпкія разориши и обнизиши их⁷⁰⁷ даже до Земли, и поперут их⁷⁰⁸ Нѡги кротких и смиренных. Путь Благочестивых прав бысть, и приуготован Путь Благочестивых, Путь бо Господень Суд”⁷⁰⁹. Вот и Амѡс! “В той день возстѣваю Скинїю Давидову падшю⁷¹⁰, постигнет Жатва, обиманіе Винограда, и созрѣют Грѡздіе в Сѣяту, и

искапают Горы Сладость...⁷¹¹ Возвращу Пльнь людей моих Израиля...⁷¹² "И насажду их"⁷¹³ на Землѣ их, и не исторгнутся ктому от Земли своея, юже дах им"⁷¹⁴, – глаголет Господь.

Теперь видишь, или не видишь, что такое значит с Двойным Копытом Нога? И куда должно ступать сіе Чистое и посвящаемое Богу животное? Догадайся ж, что-то за Быки, о коих Исаія? "Напасутся Скоты твои в той день на мѣсть Тучнѣ и пространнѣ, Юнцы ваши и Волове, дѣлающій Землю, наядятся Плев, смѣшенных с Ячменем извѣянным..."⁷¹⁵ Но послушай, друг мой, надѣюсь, что догадаешься, кого Исаія разумѣет чрез Животных, отрывающих Жваніе и раздвоенным Копытом одаренных? "Да отрыгнут Веселіе вкупѣ Пустыни Іерусалимскія! Яко помилова Господь Людей Своих"⁷¹⁶. Если ж по сіе время Стадà Скотскіе бродят в Головѣ твоей, а не можеш Разжевать, что все сіе до тебе касается, так выслушай послѣдняго Давида: "Отрыгну Сердце мое Слово Благо"⁷¹⁷. "Отрыгнут устнѣ мои пѣніе..."⁷¹⁸ А что до чистых Ног принадлежит, вот Исаія! "Отступите, отступите, изыйдите отсюда и нечистотѣ не прикасайтесь"⁷¹⁹. Сим-то Звѣркам умывает Господь из Умывальницы Ноги коіею Водою? "Омывает Господь Скверну, – говорит Исаія, – Сынов и дочерей Сіонских, и Кровь Іерусалимску Очистит от среди их Духом Суда"⁷²⁰. И удивительно, как то сіи Звѣрки из Нечистых преобразуются в Чистыи? Но возможно ли, чтоб ослабѣл Глагол Божій? Он-то им дает Новой Вкус и Чистыи Нѳги. Он-то превращает Софѳніевых Львов⁷²¹ в Телцы и Юнцы, а Его ж Вѳлков, Жванія не отрывающих и чрез Прожорство до Утра не оставляющих⁷²², перерѣживает в Агнцы, Рыся в козлище. Они тѣ ж звѣри, что и были, но с Бараньею уже Отрыжкою и с Еленьими Ногами. Уже Отрыгают Веселіе и Скачут на Горы Ароматов⁷²³. Боже мой! Не се ли Новое Созданіе и Нова Тварь? Что за Чудо? Рысь Лютый и Козлище Человѣколюбное вмѣстѣ! Волк Хищный и незлобный Агнец! Лев, страшно Рыкающій, и Теленок Рычущій к Матерѣ своей... О любезнѣйшій Исаіе! Ты самую правду поеш: "Пастіся будут вкупѣ Волк с Агнцем, и Рысь почѣет с Козлищем, и Телец, и Юнѣц, и Лев вкупѣ пастіся будут"⁷²⁴. Когда ж се будет? Будет, не бойсь! Дай Бог только, чтоб процвѣла Лѣторасль от Корене Іесѳова⁷²⁵.

ЛУКА. Священное Писаніе есть Фанарь, Божіим Свѣтом блистающій для нас Путников. Вѣрую, что так оно есть, а только дивлюся, что Рѣч Его отличным течет Образцем, не сходным с протчими Писателями. Рѣч Библии подобна Азіатской Рѣкѣ, именуемой Мѣандер⁷²⁶. Сказуют, что Рѣка тая по самых прекрасных мѣстах протѣкает, но теченіе ея вьется, как Змій, а заплутывает ход свой, как Хорѳмы Лабіринт⁷²⁷. Пускай так будет хорошо, что Человѣк, ищущій Царствія Божія, различествует от протчих Людей и подобен Животному, Жваніе отрывающему, а сіе протчим Звѣрям не сродно. Быть так! Пушай сіе похоже на Притчу! Пушай и Раздвоенное Копыто значит особливое шествіе! Быть так! И, конечно, из новаго в путниковой Головѣ понятія должна родиться другая дорога для него и отличное от перваго шествіе. Пускай будет так! Но то нѣсколько чуднѣе, что

Нога значит склонность, любленіе и жадное желаніе. Сіе можно, кажется, видѣть как из протчих, так из сих Аввакумовых слов: “Господь Бог мой Сила моя, и учинит нѡзѣ мои на Совершенство и на высокая возводит мя, еже побѣдiti мнѣ в Пѣсни Его”⁷²⁸. Я понимаю, что многіе могут разжевать и внушить Благовѣніе Духа, да и возвратиться в тѣх число, о коих сказано: “Мнози от ученик Его идоша вспять, и ктому не хожду с ним”⁷²⁹. И знаю, что весьма не без причины Господь требует, дабы посвящаемый ему Звѣрь, сверх отрыжки в жвачкѣ, был бы с Раздвоенным Копытом, потому что не всегда тое может нашему Вкусу понравиться, что прикушиваем, а требуется к сему, чтоб были Охотники с добрыми Зубами. Но длячего Аппетит означается Ногою? Чудесный Штиль...

ПАМВА. Любезный Друг! Приобучай Вкус твой к Пищѣ БИБЛЕЙНОЙ. Нѣтъ Ея ни полезнѣе, ни Слаже, хотя Ея Хоромы не красны Углами⁷³⁰. Но во-первых прошу тебе получшее взять Мнѣніе об Угрюмой сей Премудрости, создавшей себѣ дом седмистѡлпный⁷³¹. Сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько Внутрь Важна и Великолѣпна. Она заимствует от тебе слова, подлюю твою Околичность значащїи, напримѣр: Нѡги, Руки, Очи, Уши, Голову, Одежду, Хлѣб, Сосуды, Дом, Грунтѡ, Скот, Землю, Воду, Воздух, Огонь. Но сама Она никогда не брѡдит по Окружности, а поражает в самую тончайшую и главнѣйшую всего Окружїя Тѡчку, до которой и привести тебе единственно намѣрилась. Она твоими только словами говорит, а не Твое. На твою Свирѣлку да свою Пѣсенку спѣвает: “Еже побѣдiti ми в Пѣснѣ Его”⁷³², – то ж то самое есть, дабы возвесть тебе от дѡлней твоей Грязи и от Околичной твоей наружности к самой, Существо твое и Исту твою составляющей, невещественной и нераздѣльной Тѡчкѣ, и на тую Высоту, о коей сама Премудрость изволит сказывать: “Исхѡды мои исхѡды живота”⁷³³. К сему Возвышенїю и Воскресенїю, то есть, чтоб возставить тебе, во Тмѣ в крайнѣйшей Наружности твоей лежѡщаго, на Новыи Нѡги, употребляет плотскїи слова, вытягивая тебе, будто Удкою Рыбу, обвитою тѣм, за что хватѡешься, вѣдая, что ничего не можеш разжевать и ничто для тебе не Вкусно, ни Снѣдно, кромѣ повѣрхнїи плоти. Слыхал ли ты о Деревѣ, называемом Фїник? Или представ себѣ растѡщее в твоѣй природной Землѣ. Взглянь на сїю прекрасную пред Окошком Яблонь. Видиш, что Она Сѡчья свои, будто множество Рук своих, Лїстом украшенных, возвышает. Но скажи, чево ты в ней не видиш? Корѣніе Ея закрыто пред тобою. Поколь ты не услышал слова сего “Корѣніе”, не мыслил о тайности Его. А теперь, не видя, видиш Оное. Вѣтвы пред тобою молчанїем вошїют, свидѣтельствуя о Корѣнїи своем, посылающем для них Влагу и распространяющем их повѣрхность. Ах! ты, Друг мой, точная Яблонь. Вижу твои Вѣтвы, но не вижу Корѣнїя, Сѣрдца твоего, Души твоея, Мыслей твоих. Утаилось Оно в Землѣ поверхности твоея. Вижу повѣрхнее твое Око, будто рукавицу на Рукѣ. Но не вижу Самаго Ока. Оно закрылось Там... Гдѣ там? Ох, не спрашуй! Как сказать? Не знаю! Как я могу тебѣ сказать? Довольно для тебе то, что не Здѣсь, а Там. Разумѣеш ли, что значит

Здѣсь? Не разумѣю...⁷³⁴ Чего ж спрашуешь? на что тебѣ знать Там? да и можно ль? Уразумѣй Здѣсь. Уразумѣешь и Там. Узнай, что значит Низко? Узнаешь и до Высоты касающееся. Усмотри Ночь, потом само тебѣ возсіяет Утро. Если ж Утро почтешь Ночью, а ночь назовешь Утром, тогда окончишь Тмою. Кто может узнать Матерья Земли Сущу, не узнав Жыдкїя, Земль противныя Стихїи? Черное и Бѣлое один взор видит. Твердое с Непостоянным один Луч Рáзума постигает. Отдерй Бѣльмò от Óка, скинь рукавицу из руки, иззуй сапог твой из ноги твоя, и увидишь, в какой-то сторонѣ Тамо? А теперь Одно только тебѣ скажу. Тамо, откуда произрастает повѣрхность вся твоя. Досадно тебѣ показалось, что Библия называет Человѣческое Желаніе Ногою. Но она ж Человѣка называет и Деревом, как Фіником⁷³⁵, так Смоковницею⁷³⁶. И если раззѣешь и ражжуѣешь, то увидишь, что называемая тобою Нога не что иное, как только Гóлый Повѣрхній Прах, будьто Дѣревной Сук, из Земли вѣлѣпленный, как Болван Скуделный, и будьто сапог твоя Ноги, свидѣтельствующій своею наружностью о пребыванїи ея в Коренїи Сердца твоего сокровенном и весь прах, как Сапог свой, надѣтой на Ногу, носящем. И в Сїю-то мѣть, думаю, попадал Ёв, вот! “Положил еси Ногу мою в возбраненїе, сохранил же еси дѣла моя вся, в Коренїи же Ног моих пришел еси”⁷³⁷. О сем Коренѣ и Исая: “Корень их, яко персть будет”⁷³⁸. А что Он Коренем Сердце называёт, так послушай Его ж: “Увѣждь, яко пѣпел Сердце их, и прелщаются”⁷³⁹. Примѣть: там Корень называется Пѣрстью, а тут Сердце Пѣпелом. Сердце есть Корень. В нем-то живет самая Твоя Нога, а наружній прах есть Башмак Ея. Так вот почему Библия называет сердечное желаніе Ногою! Оно-то есть тóчная Нога, хоть Она чиста, хоть не чиста, как Приточник учит: “Желанїя нечестивых Зла, Коренїе же Благочестивых в твердостех...”⁷⁴⁰ И Давїд Сердце, Гордостью Тщеславія надмѣнное, весьма прилично называет Ногою: “Да не прїйдет мнѣ Нога Гордыни”⁷⁴¹. Как только сердечная нога твоя надулась, тот час и Сапог на ней, Головѣ послѣдуя, в ту ж Фóрму с нею сообразуется, как Спїсок с пóдлинником. А если тое для тебе дивно, что Нога твоя в Сердцѣ и она с ним Одно тож есть, то еще чуднѣе тебѣ покажется, если умотришь, что не только Нога, но и Рѣки, и Очи, и Уши, и Язык, и вся твоя Окружность всѣх членов болванѣющих есть не иное что, как Одежда одна. А самыи тóчныи Ёды закрѣлися в Сердцѣ. Вот тебѣ Приточник все твое с сокровищем сердечных Мыслей твоих вмѣстѣ кладет! “Око досадителя, язык неправедный, Руцѣ, проливающїя Кровь Праведнаго, и Сердце, кующее Мысли Злы, и Нóзѣ, тщащїися Зло творити, потребятся”⁷⁴². Приподнимай помалу слух твой и внушай, что то значит? “Имѣяй уши слышати...”⁷⁴³ “Аще Око твое соблазняет тя”⁷⁴⁴. “Умертвите Уды ваша”⁷⁴⁵. Но можно ли выколоть Око? Умертвить уды? Можно. Тфу! Легко можно. Нѣтъ ничего легше, но тому, если кто хоть понѣскольку узнал себе. А тогда же, когда не знаешь себе, как выколешь? Как отсѣчешь? Как полѣчишь себе и исправишь? Видь не слышишь, гдѣ твои рѣки, нóги, очи. То, что считаешь Ногою твоею, не бывала Она никогда. Ты слѣп! Ты Змїй! ползающїй

черевом твоим, ядущій во всем себѣ прах и Землю свою...⁷⁴⁶ Но можно ли земляныи Ёды отсѣчь? Ты ли спрашуеш мене, Друг мой? Не можно, никак не можно. Длѣчего? А вот я тебѣ скажу, длѣчево. Длѣтого, что дурно. Как так? О бѣдныи Человѣк! Коль Худаго ты мнѣнїя о Богѣ! Не довольно ли тебѣ в отвѣт, что не можно. На что ты раздѣляеш невозможность от Вредѣ, а пользу от способности? Все то одно: невозможно и неполезно. Не думай Худо о Божїей к тебѣ Милости. Сїе блаженное Естество все в Пóлзу твою дѣлает. Давно б уже Оно здѣлано возможным, если б было полезным. Без Духа нельзя тебѣ и дхнуть: гдѣ ж Его нѣтъ для тебе? А если б Воздух был не полезным, конечно б, сыскать тебѣ трудно. И здесь-то должно было тебѣ Отвѣтом удовольствоваться. Сказано, что нельзя отсѣчь. Не спрашуй же далѣе. Знать то, что не полезно. Но знаю: тебѣ хочется в тонкость знать, почему то не полезно? Знай же! потому, что не можно. А не можно затѣм, что не полезно. Еще ли не понимаеш? В мнѣнїи о Божїей Милости плох, а в понятїи туп. Видь ты уже слышал, что Нога́ твоя наружня – не Нога́, а только одно Обутья твоя Ноги? Так точно... Какой же Вздор? Лѣчить Ногу, а прикладывать Эмпластр⁷⁴⁷ к Сапогу? Вот видиш! длѣчего не возможно? Длѣтого, что не полезно. И напротив того, не дѣйствительно и не полезно, так стало и не возможно. Дѣйствїе в пользѣ, а пóлза в дѣйствїи. Дѣйствїе, Сила, Возможность и Полезность – все то Одно. И напротив того, Безсилїе и Безполезность – Одно. Кая Пóлза тебѣ отсѣчь наружную твою Ногу, если она тебе не ведет в Ров, но ты сам Ее несеш? И какая ж Она Нога́, если ты Ее носиш, не Она тебе? Что тебѣ виновато поверхнее твое Око? Ты сам оное открываеш, устремляясь на погубленїе свое, сердечным твоим, Змїиным Оком, а оно не иное что есть, как нечувственныи Очки Ока твоего. Учись! Не смыслиш! Разбери сам себе получше! И не будь нагл во Охудѣнїи Библѣйнаго Штіля! Она одним смиренным своим Любovníкам открываеш. Пойди, зачав от Ноги твоя, по всѣм твоих Ёдов Крайностям или хотя один с них разсуди поумняе, то может статься узнаеш, что вся крайняя Тѣла твоего наружность не что иное, как Мѣска твоя, каждый член твой прикрывающая, по Роду Его и по подобїю⁷⁴⁸, будьто в Сѣмени, в Сердцѣ твоём сокровенный. А по Справкѣ с собою о себѣ уразумѣш сїе Ёеремїино: “Глубоко сердце Человѣку, паче всѣх, и Человѣк есть, и кто познает Его?”⁷⁴⁹ И не удивишя, что Давидово Сердце имѣет у себе уста и говорит⁷⁵⁰, язык Его радуется⁷⁵¹, а нога веселится. Кто видѣл, что язык радуется? Тот, кто узнал себе. И конечно, что бѣдныи ни мало не вникнули внутрь себе, кои Христа с Его друзьями называют Меланхоликом⁷⁵². Отскуду родится и несмысленный тот запрос: смѣялся ли когда Христос⁷⁵³? Сей вопрос весьма схож с премудрым сим: бывает ли когда горячее Солнце? Что ты говориш? Христос есть сам Авраѣмов сын Исаѣк, то есть Смѣх, Радость и Веселїе, Сладость, Мир и Прѣзднество...⁷⁵⁴ Сердце Человѣческое, Премудростїю Закона Божїя Просвѣщенное, подобное Кóреню Дѣрева, насажденнаго при Исходїщах Вод⁷⁵⁵, а Законопреступник есть проклятая Смоковница⁷⁵⁶. Как польза лист снѣружи зеленѣющїй, если Кóрень жїзненнаго напоенїя

лишается? Скоро он отпадает. Кая весёлость, если повёрхній смѣх разводит чѣлюсти, открывая Зрителям Зубы твои, а сердце твое сжимается тою Тутюго⁷⁵⁷, о коей сказано: “Нѣсть Радоватися нечестивым”⁷⁵⁸? Распространи сердце твое⁷⁵⁹, отвѣрзи Внутренній Уста с Давидом: “Уста моя отверзох и привлекох дух”⁷⁶⁰. В то время и без наружнія Улыбки всегда Внутрь смѣятимешся со Саррою: “Смѣх мнѣ сотвори Господь”⁷⁶¹. И с Давидом: “Дал еси Веселіе в Сердцѣ моем”⁷⁶². Естли сердце может тайно Говорить, можно ему тайно и Смѣяться. В то время уподобишся Зимному Дереву без листов. Но они утаились в Коренѣ, сохраняемом тою жѣзненною Водю, о коей Приточник: “Вода Глубока Совѣт в Сердцѣ мужа”⁷⁶³. И Давид: “Помышленія Сердца Его в Род и Род”⁷⁶⁴. А без сего не ты сам, но одна только мертвая Уст твоих Кожа улыбается. И таковаго смѣха может ли что быть противнѣе, лицемѣрнѣе и невкуснѣе? Вот Родной смѣх! Послушай! “Возрадовася Духом Іисус...”⁷⁶⁵ Вот Самуилова Мати смѣется по Правдѣ! “Разширишася Уста моя на враги моя, возвеселихся о Спасеніи твоём...”⁷⁶⁶ Вот точно смѣется Павел! “Уста наша Отверзошася к вам, Коринѣяне. Сердце наше распространилось”⁷⁶⁷. Распространитесь и вы”⁷⁶⁸. Вот и Давидова Улыбка! “В скорби распространил мя еси”⁷⁶⁹, разширил еси сердце мое”⁷⁷⁰. Но то дивно, что и самыи Его слѣды разширяются. “Уширил еси стопы моя”⁷⁷¹. Будьто и самыи Его слѣды разширяются, и Его ступни смѣются с ним. Но что сіе за Чудо? Видь ты слышал от Іереміи, что Сердце точный естъ Человѣкъ⁷⁷². В сердце всѣ Уды! Так длячего ж не смѣяться всѣм его Членам, когда сам говорит: “Возвеселися сердце мое, и Возрадовася Язык мой”⁷⁷³? Исполнённое Веселія Сердце исполняет всѣ Уды того Блаженнаго наводненія: “На водѣ покойнѣ воспита мя”⁷⁷⁴, и Смѣха, о коем Іов: “Господь не отринет незлобиваго, всякаго же Дара от Нечестиваго не пріймет, Истинным же Уста исполнит Смѣха”⁷⁷⁵. А потерявших сіе несказанное таковаго Сердца Сокровище, Спасеніе или Благосостояніе Души своя, с великим сожалѣніем призывает Бог у Исаи: “Приступите ко мнѣ, погубльшіи Сердце, сущіе далѣе от Правды...”⁷⁷⁶

ЛУКА. БИБЛІЯ подобна ужасной Пещерѣ, в коей жил Пустынник, братом своим посѣщенный. “Скажи, братец, что тебе держит в сем Угрюмом Обиталищѣ?” Послѣ сих слов отворил Пустынник висящую на Стѣнѣ Завѣсу... “Ах! Боже мой!” – закричал гость, узрѣв Великолѣпіе, всякой Ум Человѣческой превосходящее⁷⁷⁷. “Вот! братец, что мене забавляет”, – отвѣчал Уединенной. Потом брат с братом жить остался на Вѣки... В Пóдлых и Угрюмых наружностях, как в ветхом Портищѣ, завѣта невосходящая на Сердце Человѣческое Премудрость, коей вся и всякая Драгоценность недостойна. Сею подлостью высокая сія Божія Лѣсница опустилася на простонародной Улицѣ, дабы вступивших возвесть до самой Крайней Верхушки небеснаго понятія. И не то же ли вперяет нам Приточник? “На высóких Краяхъ есть, посередѣ же стезь стоит”⁷⁷⁸. Се-то тое дурачество! Павлом у Коринѣян называемое⁷⁷⁹. Открой покрывало! и увидиш, что оно самое премудрѣйшее, а только прикрылось Юрбдством.

Но ах! Любезныи Други! Теперь познаю, что не откроешь Завѣсы, не узнав сам себе. Не узнав себе, как можно сыскать того: “Обрѣтох желаемаго”⁷⁸⁰. А без сего Человѣка, – Павел кричит, – не престанет покрывать покрывало. Сей Один открывает наши Очи и переводит от Земли к Небесным⁷⁸¹.

КВАДРАТ. Вся Книга Исхода сюда ведет, чтоб познать себе. Если Исходы Премудрости суть то Исходы Живота⁷⁸², видно, что исходить из Египта значит выходить от Смерти в Живот⁷⁸³, от познанія в познаніе, от силы в силу, поколь явится Бог Богов в Сіонѣ⁷⁸⁴. Но гдѣ тот живот? Слушай Павла! “В Смерть предаемъ Іисуса ради, да и живот Іисусов явится в мертвеннѣй Плоти нашей”⁷⁸⁵. Вездѣ есть Бог. К чему ж переходить с мѣста на мѣсто? От одной внѣшности к другой? Да гдѣ ж Его ближе искать для тебе, как в тебѣ самом? Удивительно, если б Землемѣр в другом мѣстѣ сыскать Центр Земли был в силах, а под самым бы собою не мог. А если сыщешь, тогда Он тебѣ, а ты Ему явишься.

АНТОН. А развѣ Исая не ясно толкует, что то есть Исход? “С Веселіем изыйдете”⁷⁸⁶. Что ж далѣе? “И с радостію научитесь”⁷⁸⁷. Перенеси, о Человѣче! мысли твои от одного понятія в иное. Видишь, чем Давид переходил? “Поток преиде Душа наша, Душа наша преиде Воду непостоянную”⁷⁸⁸. А так перейти есть то научиться. Учиться безпутно, исходить безпутно – все то одно, и нельзя не заблудить Ногѣ твоей, если заблуждает сердце твое. Вот учит Павел ходить! “Послушествую о Господѣ: ктому не ходити вам, якоже и протчіи языцы ходят в суетѣ Ума их, помраченны смыслом, суще отчужденны от жизни Божіа, за невѣжество, сущее в них, за окамененіе Сердец их...”⁷⁸⁹

ДРУГ. Идѣт Ізраиль Царственным путем, не уклоняясь ни на десно, ни на лѣво⁷⁹⁰. Минает все тлѣнное. Переходит языческіи предѣлы. Разрушает всѣ препятствія. Не держат его ни Рѣки, ни Море. Все раздѣляет на двое. Вездѣ Путь Божій находит. Кратко сказать: то ж дѣлает, что и Авраам. Растѣсывает на полы. А что ж се значит, если не то? “ИЩИТЕ И ОБРЯЩЕТЕ”⁷⁹¹. Узнать себе трудится Израиль. Вот смотри! Как один старается? “Задняя забывая, в предняя же простираясь, к намѣренному теку, к почести Вышняго Званія Божія, о Христѣ Іисусѣ”⁷⁹². Раздѣли себе, чтоб узнать себе. Вот! Бог учит Іеремію: как раздѣлять? “Аще изведѣши Честное от Недостойнаго, яко Уста моя будещи”⁷⁹³. Усмотри, что в тебѣ подлое, а что дорогое?

ПАМВА. Идет Израиль между огустѣвшими Морскими Стѣнами Сүшею к Сушѣ. А куды Он идет? Туда, куда Давид: “Когда прійду и явлюся лицу Божію?”⁷⁹⁴ Иди, ищи, не ошибайся, внемли себѣ⁷⁹⁵.

АНТОН. Авраам на одном мѣстѣ то же дѣлает, что Израиль в походѣ своем. Там идет Израиль между двома половінами Вод, а здесь проходят между растесанными на полы Тѣлами Свѣщи Огненны⁷⁹⁶. Вот что повидѣл Авраам! чего отроду не видал. Узнай себе, пожалуй, увидишь никогда невиданное.

КВАДРАТ. Если кто разумѣть хочет Огненны тѣ Свѣщи, пушай справится со Захаріею. Тѣ-то суть Мужи у него диво-Зрители, о коих вот

что поет! “В день Он положу тысящники Ёудины, яко Главнїю Огненну в дровах и яко Свѣщу Огненну в Стеблїи, и поядят Одесную и Ощуюю вся люди Окрест”⁷⁹⁷. Вот и Наум Второй! “Усмотри путь, укрѣпи чрѣсла. Возмужай крѣпостїю Зѣло. Понеже отврати Господь Укоризну Ёаковлю, якоже Укоризну Израилеву”⁷⁹⁸. Что ж далѣе пониже? “Вид их, яко Свѣщи Огненны и яко Мѳлнїя протекающая”⁷⁹⁹. “Подобны им не быша от Вѣка”⁸⁰⁰. Припѣвает Трѣтїй Ёобиль: “Всякое (де) Лице, аки опаленїе Горнцѣ...”⁸⁰¹ Вот! что увидѣл Авраам в растесанїих гѣх. Увидѣл Новый Род людей, от Бога рожденных. Тогда же то Господь завѣща ему Завѣт, а скоро потѳм родился Ему и Наслѣдник, никоею Пространностїю не Ограниченный. Что ж думаеш? Я четвертый, что тебѣ запою? Подобныи рождаются от Подобнаго, от Молнїе-вїднаго – Молнїе-вїдныи. Внемли себѣ⁸⁰²! Тут сыщеш того, о коем сказано: “Бог наш Огнь поядаяй есть”⁸⁰³. Тут ищи и Плѣмени всего Его. Увидѣл Его Данїил в себѣ и вот что спѣвает! “Воздвїгох Очи мои и видѣх: и се Муж един! облечен в Ризу Лннїану, и Чрѣсла Его препоясанна Златом Свѣтлым, Тѣло же Его, аки Ёарсїс (Камень), Лице же Его, аки зрѣнїе Мѳлнїи, Очи же Его, аки Свѣщи Огненны...”⁸⁰⁴ Таковое ж то и Племя. Но гдѣ ж ты Его сыщеш, Благословенный Род сей? Послушай же, что такое отвѣчает Господь Ревѣккѣ: “И Рече Ей Господь: Два Языка во Утробѣ твоей суть, и двѳи Людїе от Утробы твоея Разлучатся, и Людїе людей превзыйдут, и большїй поработает меншему...”⁸⁰⁵ Посредѣ тебе, друг мой, ищи. Тут в тебѣ первенец Исав твой. Тут и Ёаков, придерживающїйся пятѣ Исавовѣ, или, справедливѣе сказать, он держит пятѣ Исавову, говоря у Давида: “Беззаконїе пятѣ (моего брата) обыдет мя”⁸⁰⁶. “Тїи пятѣ мою берѣчь станут...”⁸⁰⁷ Узнай себе, разлучив между мужем кровей⁸⁰⁸ и Мужем Божїим, и скажи: “Первый Человѣк от Земли Пѣрстен, Второй...”⁸⁰⁹

ПАМВА. Конечно ж, о сих-то двоих Человѣках, неразрывным союзом сопряженных между собою, говорит Бог Ёову: “Кто открыет лице обличенїя Его? в согбѣнїе же Пѣрсей Его кто внїдет? Двери Лицѣ Его кто отверзет? Окрест Зубѳв Его Страх, Утроба Его Щиты мѣдяны, союз же Его, яко Смѣрагд камень, един ко другому прилипѣют, Дух же не пройдет Его, яко Муж Брату своему прильпится, содержатся и не отторгнутся, в Чханїи его возблистает Свѣт, Очи же его видѣнїе Денницы, из уст его исходят, аки Свѣщи горящїя, и Размещутся, аки Искры Огненны, из Нѳздрей его исходит дым пѣщи, горящїя Огнем Ёглїя, Душа же его, аки⁸¹⁰ Углїе и яко Плѣмы, из Уст его исходят, на Внїи же его водворяется Сила...”⁸¹¹

ДРУГ. Теперѣ-то ты изъяснил, Памво, слѣдующїй Стих: “Егдаже бысть Солнце на Западѣ, Пламень бысть, и се Пещ дымящїся и Свѣщи Огненны! яже пройдоша между растесанїи сими”⁸¹². Теперѣ видно, отчего-то толь сильно спужался Авраам? “Заходящу же Солнцу, Ужас нападе на Авраама. И се Страх, тѣмен вельми, нападе нань”⁸¹³! В Раздѣленїи Он увидѣл того: “Окрест Зубѳв его Страх...”⁸¹⁴ Как не задрожать? Увидѣл его? Чхѣет Мѳлнїею, смѳрит Деннїцею, дышет Ёскрами и горящим Ёглїем...

АНТОН. Сего ж то Страшнаго Мужа не менѣ спужался и Исаія: “Видѣх Господа”⁸¹⁵, о окаянный аз⁸¹⁶! исполнь дом Славы Его”⁸¹⁷. Тогда-то Он покушал и сладчайшаго Угля от олтаря Господня, очистились Его Уста, ищезло Беззаконіе, здѣлался Апостолом. “Кого послю? Се аз есмь! посли мя...”⁸¹⁸ Аврааму Завѣт завѣщается, а Сей Посланником дѣлается. Блажен! сыскавшій Племя в Сіонѣ и Родню во Іерусалимѣ⁸¹⁹.

КВАДРАТ. Исаія будьто пълцем указывает на не познающих себе: “Горе! полагающим Тму Свѣтом и Свѣт Тмою...”⁸²⁰ Горе! иже мудры в себѣ самых, и пред собою разумны”⁸²¹. Только лиш не сказал: во плоти своей⁸²².

ПАМВА. Точно на сих он кричит. Видно из Слѣдующего: “Якоже сторит трость от Угля Огненнаго и сожѣтсѣ от Пламене Разгорѣвшагося. Корень их, яко Персть будет, и Цвѣт их, яко Прах, взыйдет, не восхотѣша бо Закѡна Господа Сав[аоѡа]”⁸²³.

ДРУГ. Да там же нижше говорится, что подымет Господь Знаменіе для Народов, заблудивших от дому своего на конец Земли, и отзовѣт свѣстом своим⁸²⁴. Свѣстом отзываются отдаленныи заблужденіем в пѡлѣ или в лѣсу, живо на гѡлос возвращаясь. “Не взалчут, ни утрудятся, ни воздремлют, ни поспят, ни распояшут пѡясов своих от чресл своих, ниже расторгнутсѣ Рѣмени Сапогов их, ихже стрѣлы Остры суть, и Лўки их напряженны, Копыта Коней их, яко тверд Кáмень вмѣнишася, Колѣса Колесниц их, яко Бўря, ярятсѣ, яко Львове, и предсташа, яко Львичица”⁸²⁵. Видите, сей Род уже не таков, потому что там же слѣдует, что: “Воззрят на Зѣмлю, и се тма жестока в недоумѣнїи их”⁸²⁶. Сего роду был и Авраам: “Ужас нападе на Авраама”⁸²⁷. Откуда ж возметсѣ недоумѣнїе и ужас? Из раздѣленїя между Свѣтом и Тмою: Израилю Страх Господень родится.

АНТОН. Пришел мнѣ во ум Іаков. Сей также, пробудяся от сна, убоясь и рече: “Яко Страшно мѣсто сіе...”⁸²⁸ Пришел на ум и Павел, облистываемый Свѣтом Небесным на пути: “Трепещѣ же и ужасаяся глагола: Господи! Что мя хочещи творити?”⁸²⁹ Но Любезная Невѣста весьма отважно говорит: “Крѣпка, яко Смерть, Любовь, жестока, яко Ад, ревность, крила Ея крила Огня, Углїе Огненно Пламы Ея”⁸³⁰. Сїя также, видно, Родня есть Израїлева. Раздѣлила Вѡды, нашла Пламень с Авраамом и влюбилась в него. “Вода многа не может угасити Любве”⁸³¹. Не ужасается, но тает от Любви.

КВАДРАТ. Невѣста давно уже обозналась, узнав себе, и не впѣрвіе то говорит так, как и Давид: “Знаменася на нас Свѣт лица Твоего”⁸³². А прежде кричал: “Страх и трепет прїйде на мя...”⁸³³

ПАМВА. Самая правда. Она давно уже прежде сказала: “Душѣ моя изыде во Слово Его”⁸³⁴. Вышла и сыскала того, что “Небо и Земля мимо ідут, да не Словесѣ Его”⁸³⁵. Искала Ночью, не нашла. Потѡм, разсѣкши и бросив в стѡроны всю ночь, напала на тое Сокровище свое: “И Свѣт во Тмѣ свѣтитсѣ”⁸³⁶. А сим самым истолковала для нас, что то значит Книга Исход.

ДРУГ. Книга Левїтская вся согласная нашему Пѣнїю. А если Она не спѣвает Господу, Правдѣ и Царствїю Его, тогда уже давно нѣтъ Ея в Числѣ Духовных Книг. “Дўх есть Бог”⁸³⁷. “Господь Дўх есть”⁸³⁸. Воспойте Господеви!

Но смотрите, чтоб была Пѣснь Нова⁸³⁹. Принесите Господеву⁸⁴⁰, но чтоб Все то было Чистое. Все то старое, что тлѣнное, все то не Чистое, что проходящее. Новому новое дай, Чистому Чистое, не Видимому Тайное. Представте себѣ Прекраснѣйшій, Благоуханный, нагорный Сад, непре-стающій Утѣхи исполненный. Коль желательно гостям войти въ Него! Но продраться нельзя. Непроходимыя Чащи, непролазныя Терновник, струповатые мѣста окружают Рай сей. О Дражайшій Раю! Сладчайшая Истино Господня! Когда продерѣмся до Тебе? Не допускает нас Терновник Церемоніальный. В нем-то мы увязли. А ты по тѣ сторону сія Жестокія Стѣны чуть-чуть блистаешь, Радосте наша. Но кто сквозь сію Пустыню проведет нас? Блажен, кто узнал себе! Сей один имѣет Пастыря и Вождя своего. С сим Вождом Давид пролѣзает стѣну, не боится посреде самыхъ сѣни Смертныя. Слово Его был Жезл внутренній Давиду. С сим Жезлом Он взойшел на самую Гору Царствія Божія и Правды Его. Страх Божій вводит во внутреннюю Библию Завѣсу, а Библия, тебе ж самага взявъ за руку, вводит в твой же внутренній Чертог, котораго ты отроду не видывал, к тому Другу, о коем Соломонъ: “Велика вещь Человѣкъ и драгая, Муж творяи Милость, Мужа же Вѣрна Великое дѣло Обрѣсти”⁸⁴¹. И тогда-то бывает тое Приточниково ж: “Брат от брата помагаемый, яко Град тверд”⁸⁴². Библия есть брат-то наш. Он родился для сохраненія нас, братьев своих. К цѣлой Библии, не к одному Іереміи, говорит Господь: “Сыне Человѣч! стража дах ты, дому Израїлеву”⁸⁴³. Развѣ не слышите, что Невѣста поет? “Положиша мя стража в Виноградѣх”⁸⁴⁴. Бродишь невѣдомо гдѣ, по пустым Околичностям, а Она тебе старается ввестъ в Спальню Матери своя. Да и о Христѣ недурно написано: “Она же, мнѣица, яко Вертоградарь есть”⁸⁴⁵. Конечно, схож на Вертоградаря. Всѣ Богоглаголивныя Пророки суть будто Хранители Вертограда. Мы ж уже слышали Исаію, что “Виноград Господа Саваоѳа есть то дом Израїлеву”⁸⁴⁶. Мы тут же. Да мы ж то сами дом есмы Божій. Они-то берегут: дабы мы не сойшли из дому Господня и от Его самага, со блудным сыном, на страну далече или во Іерихонъ, с падшим в Разбойники⁸⁴⁷. Всѣ сии стражи в одном Человѣкѣ, и один во всѣхъ Дух. Вот один! и первый Страж Христос! “Возвратися в дом твой!”⁸⁴⁸ Вот другой Исаія! “Идите, людіе мои, вийдите в Храмину вашу”⁸⁴⁹. Се-то тѣ Херувими! с Пламенным Оружіем, хранящіи Вънутрь себе Путь Древа Жизненнаго⁸⁵⁰, их же стрѣлы Остры суть, вид их, яко Свѣщи Огненны⁸⁵¹, лице, аки Опаленіе Горнца⁸⁵², Род, спасаемый от Господа⁸⁵³, Серафимы, уголь носящіи Божія Премудрости⁸⁵⁴. А как сами Они Колесницею и Престолом живущаго Вънутрь их Господа суть, так и нас, заблуждающихъ на Концы Земли, возвращают во Вънутренность нашу, к Главѣ нашей, к тому Дереву жизненному (будто к безопасному Ковчегу), о коем Приточникъ: “Древо живота есть всѣмъ держащимся Ея и восклоняющимся на ню, яко на Господа тверда”⁸⁵⁵. Мы ж, повинувась им, вот что слышим! “Вы други мои есте, аще творите, елика Азъ Заповѣдаю вамъ”⁸⁵⁶. Отселѣ ничево не слушаю, если Оно не ведет мене во внутреннѣйшую во мнѣ Скинью Свидѣнія⁸⁵⁷. Там-то для мене Рай

Сладости⁸⁵⁸, а в нем Плод Древа Живаго и Воды такія же. Полно! не говори больше мнѣ никто ничево...

ПАМВА. “Принесите Господеви, Сынове Божїи”⁸⁵⁹. Сын Божїи Израїль приносит живому Богу своему Жертвы и Дары: на что? “Да не потребится душа их”⁸⁶⁰. Разсуди сіе: Чтоб не пропала Душа⁸⁶¹. Дай нам, Господи, хоть немножко откушать, что оно значит? “Да заколют телца пред Господем”⁸⁶², – говорится там... Не коли! Слышь, не коли! Знай себе! Слушай Исаїи: “Что мнѣ множество Жертв ваших? – глаголет Господь. – Тўка Агнцов и крове Юнцов и Козлов не хощу. Кто взывает сего из рук ваших?...”⁸⁶³ Развѣ ты позабыл, что Бог наш есть Огнь? Колика ж глупость! нести мясо пред Очи, пред Пламенно-дышущїи Очи того, пред Которым всякая Плоть, как Солóма, горит и ищезает? “Принесите Господеви, – слушай Давида, – Славу и Честь”⁸⁶⁴. Если можеш Вкус чувствовать в том, чего ты никогда не жевал, то можеш и Любить то, чего не разумѣешь. Знай же себе! Тут-то Он.

АНТОН. Не разумѣли Сего глупыи Жерцы. Думали, что дѣло в том состоит, чтоб заколоть Телца и здѣлать Пїр хорошенкїй. Описывает их Дурость Исаїя: “Тїи же сотвориша Радость и Веселїе, закалающе Телцы и жруще Овцы, яко ясти мяса и пити вино, глаголюще: Да ями и пїем, Утрѣ бо умрем...”⁸⁶⁵ Сих утученных скотов называет Амóс телицами Васанских Пажитей: “Жерцы, послушайте”⁸⁶⁶! Слышите Слово сіе, Юницы Васанитїдскїя...”⁸⁶⁷ Послушай, коего телца палит и сокрушает за Любовь к Господу той же Мойсей во Второзаконїи: “И Грѣх ваш, егоже сотвористе (сирѣчь Телца), взях Его и сожгох Его на Огнь, избих Его и сотрох Его Зѣло, даже бысть дробен, и бысть яко Прах...”⁸⁶⁸ Заколи Грѣх в тебѣ, о Человѣче! Убий в себѣ Упрямость твою и Гордость, досаждающую Гласу Закона Вышняго. Сотри и сожги Её Жаром Любви твоей к Богу. Послушай Мойсея и искорени Зло из себе самаго. Вот Жертва! Вот Воня Благоуханная Господу⁸⁶⁹! Вот приношенїе Спасительное Душѣ твоей! Разумѣйте сія, вы! забывающїи Бога. Слушайте, что говорит? “Жертва Хвалы прославит мя, и Тамó путь, имже явлю ему Спасенїе мое”⁸⁷⁰.

КВАДРАТ. О сих, упрямых Богу телцах, можно сказать со Сираховым сыном: “Не возноси себе совѣтом Души твоея, да не расхищенна будет, аки Юнец, Душа твоя...”⁸⁷¹ Нелзя Упрямаго Юнца посвятить Богу.

ПАМВА. Ёремїя точно телцами и волами их называет: “Веселїтесь и велерѣчивасте, расхищающе наслѣдіе мое. Скакасте бо, яко Телцы на Травѣ, и бодосте, яко Волы”⁸⁷². Конечно, до сих-то Телцов Бог в Книгѣ Левїтской со Грозою Говорит: “Аще не послушаете мене, ниже сотворите Повелѣнїи моих сих, но не покоритѣся им, и о Судбах моих вознегодует Душа ваша”⁸⁷³, изжену (де) вас из Наслѣдія”⁸⁷⁴. А наслѣдіе Божїе, вот оно! “Наслѣдовах Свидѣнїя твоя во вѣк”⁸⁷⁵.

ДРУГ. Стѣфан в Дѣянїях на сих же Упрямых Волóв кричит: “Жестоковїи и не Обрѣзанныи сѣрдцем...”⁸⁷⁶ Но вот же смиренный и Обрѣзанный Телец!

“Сердце сокрушенно и Смиренно, Бог не...”⁸⁷⁷ Когда Такое кто сердце сыщет, вот тогда-то, Боже! возложит на Олтарь твой Телцы⁸⁷⁸.

АНТОН. Ах! изрядныи Юнцы! К сим-то Телцам говорится:

“Возмите Иго мое на себе”⁸⁷⁹. О Сладчайшее Иго!

“Благо есть мужу, – плачет Йеремія, – егда возмет ярем в Юности своей”⁸⁸⁰.

“Благо мнѣ, яко смирил мя еси...”⁸⁸¹

“В чесом исправит юнѣйшій (Человѣк) путь свой?”⁸⁸² Вот в чем!

“Внегда сохранить словеса Твоя”⁸⁸³.

Брось, Друг, Телцов да Козлов. Пріймись за Себе. Убій для Бога в себѣ самом Волóвую Упрямость. Останется в тебѣ другой Бык. А вот Он!

“Йосифови Мойсей рече⁸⁸⁴: От Благословенія Господня Земля Его, от Красот Небесных и Росы⁸⁸⁵, аки первородна Юнца, красота его, Рóги Единорога Рóги Его, ими Языки изободѣт, вкупѣ да́же до кра́я Земли⁸⁸⁶. Вот Мужеск пол непорочен!”⁸⁸⁷

КВАДРАТ. Библия есть Человѣком, и ты Человѣк. Она есть Телцом, и ты тоже. Если узнаѣш Ее, Один Человѣк и Один Телец будеш с нею. Узнай же прежде себе. Она с Дураком Дурна, а со Преподобным Преподобна. Бездѣлникови Паденіе, а Доброму Востаніе⁸⁸⁸. Узнай же себе. Раздѣли меж Добрóm и Злóm, меж Драгоценным и Добрым, Подлым и Злым, узнаѣш и в ней, а без сего наѣсися Яда. Без сумнѣнія, се тот Телец, что Авраам представляет Всевожде́льнѣйшему своему Троелічному Гостеву. К сему Телцу и Премудрость, “Заклав своя Жертвенная”⁸⁸⁹, зовет тебе. Сего представляет и Отец Блудному сыну, однако ж в то время, как он уже вернулся домой. Сего-то Телца Принеси Богу. Сим одним Умилостивиш Его и Очистишся от всѣх Заблужденій твоих, а не тѣм, что в мясных рядах продается. Ему посвятиш, да и сам будеш ясти с ним и для него, потому что и Телец Прекрасный сей Его ж есть. Узнай же прежде себе. Не броди по Планетам и по Звѣздам. Воротись домой. Тут Отец твой, и Телца того Он тебѣ сам представит его: Бог Бога, Правда Правду, Истина Истину. Истина от земляныя плóти телцовой возсіяет, а Правда с Небесе Отца твоего принікнет⁸⁹⁰. Вот в то-то уже время Пра́вда и Мир встрѣнутся и привитаются. Тогда скажеш: “Мир имамы к Богу...”⁸⁹¹

АНТОН. “Да возложит Руку свою на Главу Телца пред Господем...”⁸⁹² Сие дѣлать должен Жрец Помазанный. А что ж есть во-первых Помазанный? Вот слушай! “Дух Господень на мнѣ, егоже ради помаза мя”⁸⁹³. Помазанный на Помазаннаго возлагает Руку, Духовный на Духовнаго Телца, потому что “Душевный Человѣк не пріемлет (видно ж, что и не возлагает руки), яже суть Духа Божія, Юродство бо ему есть”⁸⁹⁴. Пожалуй, узнай себе. Узнав в себѣ Отца, возложить можеш Руку на Сына⁸⁹⁵. Никто не может к сему Телцу прійти, если не Отец к нему привлечет Его. Послушай Пávла: “Дух вся испытует, и Глубины Божія”⁸⁹⁶. Павел, узнав себе, помазался Духом: “Мы же не Духа Мира сего пріяхом, но Духа, иже от Бога”⁸⁹⁷. Потом уже приступает к Таинственному Телцу,

говоря: “Да вѣмы, яже от Бога дарованная нам”⁸⁹⁸. Святѣйшая Библия Спасительный есть Телец, от Бога нам дарованный.

КВАДРАТ. Вон тебѣ Телец! Іезекіиль. “Бысть на мнѣ Рукѣ Господня, и видѣх...”⁸⁹⁹ Кто себе не знает, тому Іезекіиль есть Слѣпцѣм. Узнай же себе, помажся Духом, наложи Руку на него, вдруг скажет: “и видѣх...”⁹⁰⁰ А что ж он видѣл? Между прочѣм, видѣл и Лице Телчее⁹⁰¹. Ах, Друг мой! Пророк для тебе и Слѣп и Мертв, если приходиш к нему без Духа Божіа. Возможно ль, чтоб увидѣть тебѣ в нем сілу Божію, руку Божію, если не увидѣл ты в себѣ того, до котораго Давид: “Руцѣ твои сотвористѣ мя”⁹⁰². Узнай себе, и возложить можеш на него Руку, сущую в тебѣ, Божію. Дух Духа познаѣт, Брат Брату помагаѣт⁹⁰³, Рука Руку знает⁹⁰⁴. Как приступиш, плоть, лишѣнная Духа, к Духу? Если б ты узнал себе, мог бы сказать с тѣм же Пророком: “Бысть на мнѣ Рука Господня, и изведе мя в Дусъ Господни, и постави мя средѣ поля, се же бѣше полно Костей Человѣческих”⁹⁰⁵. Оживляет Іезекіиль Мертвыя Кости, навѣдит на них Жилы, Плоть, Кожу, все Новое и Дух Жизни⁹⁰⁶. Чудо! Встает на нѣги свои собѣр мног зѣло⁹⁰⁷. Кости сіа есть Дѣм Библиейный, и ты сам Дом. Как Проречѣш на сухія и неплодныя Кости Ея, не имѣя в себѣ Духа? Одно говорю: все от тебе зависит, знай себе. Ты Телец, на себе Руку возложи, потом на Брата, и будете, яко Утвержденное Царство⁹⁰⁸.

ПАМВА. А Лукѣ Богогласный, развѣ не Телец? Телец Мойсей, Телец Исѣаія, Телец Павѣл. Сіи вси суть от Стада Господня, отрыгающіи Жваніе и Копыто раздвоившіи, видящіи со Іезекіилем Видѣніе славы Господни⁹⁰⁹. “Видѣхом славу Его...”⁹¹⁰ Со всѣми сими бѣ Рука Господня⁹¹¹, и изыйдоша, и възграша, якоже Телцы, от Уз разрѣшенны⁹¹². Сіи вси суть во Господѣ, а Господь в них. Возьми из сих Телцов какого ни есть. Пожри Его, но Пожри Господу⁹¹³. Господни Телцы суть. Кúшай их с Господем и пред Господем. Не примѣшуй ничего твоего. Вот Мойсей, как учит ѣсть! “И ясти будете тамо, пред Господом Богом вашим, и возвеселитѣся о всѣх, на нѣ же возложите рúки ваша вы и дѣмове ваши, якоже тя Благословил есть Господь Бог твой. Да не сотворитѣ (слúшай гаразда) Тамо всѣх, елика вы творитѣ Здѣ Днесь, кйждо угодное пред собою”⁹¹⁴. Пожалуй, с разсужденіем кúшай: “Воньми Крѣпцѣ, еже не ясти Крѣве”⁹¹⁵. Что только там говорится, все то Новое, чистое, все Господне. Не думай, что там очи, уши, нѣги, рúки твои. Не твое, но Божіе там все, до послѣдняго сапожняго Рѣменя от Ниточки⁹¹⁶. Как могут о Плѣти говорить, кои не от Плоти, ни от Похоти Ея, но от Бога родишася⁹¹⁷? Вот же тебѣ Полная Библия непорочных, Мужеска Пѣла, Божіею рода Телцов! Для очищенія твоего. Твое только дѣло взять одного любимаго на Жертву, наложить рúку на него. Но первѣе заглянь Внутрь себе. Рукѣ твоя – не Рука. Разсудися сам с собою и сыщи в себѣ руку Крѣпкую и мьшцу Высокую⁹¹⁸. В то время, Ей послѣдую, насладися Высоким Умом сея Безсмѣртныя Трапѣзы. Если ж сам не можеш, принеси к Помазанному Духом Божіим Толковнику: сей служитель Божій послужит тебѣ. “Понеже устнѣ іерѣовы, – говорит Малахія, – сохраняют Разум и Закона възщут от Уст его, яко Ангел Господа Вседержителя есть”⁹¹⁹. Но все сіе тогда

здѣлается, как начнешь узнавать себе, а без сего никоим образом Законныя Жертвы принести нельзя.

ДРУГ. “Утробу и но́ги (телцу) да измыют Водю...”⁹²⁰

Вот тебѣ Один, с омываемою Утробою Телѣц.

“Сердце Чисто созижди во мнѣ, Боже, и Ду́х...”⁹²¹

АНТОН. Вот тебѣ и Другой! Других омывает, сам омытый:

“Измы́йтеся, и чисты будете...”⁹²²

КВАДРА́Т. На вот вам и Третій! “Рече Ёяков дому своему и всѣм, иже с ним: Поверзите Боги чуждыя, иже с вами от среди вас, и очиститесь, и измѣните ризы ваша, и воставше възйдем в Веѳиль, и сотворим тамо Жертвенник Богу, послушавшему мене в День скорбѣнїя...”⁹²³

ПА́МБА. Вот вам еще Прекрасный Юнец! Брат Невѣсты:

“Умых но́зѣ мои, како оскверню их?”⁹²⁴

ДРУГ. А о нечистых молчитѣ? Ах! Когда б умножились сіи! “Дам Законы моя в мысли их, и на сердцах их напишу я, и буду им в Бога, и тѣи будут мнѣ в Людіе, и не научит кѣждо Ближняго своего, глаголя: Познай Господа, яко вси позна́ют мя от Ма́ла до Велика”⁹²⁵.

“Излію от Духа моего на всяку Плоть, и Прорекут Сынове ваши, и Дщери ваши...”⁹²⁶ О сладчайшіи Пророки! Когда дождемся, чтоб и нам быть таковыми Телца́ми? Бѣда наша, что мы не узнали себе, а в себѣ ТОГО, о коего внутреннем присудствїи повышше Ёбилъ говорит там же: “И увидите, яко посреде́ Израїля Аз есмь, и Аз Господь Бог ваш, и нѣсть инаго, развѣ мене”⁹²⁷. Вот тогда-то уже слѣдует: “Не посрама́тся людіе мои во вѣк”⁹²⁸, и тут-то зараз: “Излію от Духа моего на всяку Плоть...”⁹²⁹

АНТОН. Вот же вам и нечистаго Телца выводит Авваку́м! “У люте́! глаголющему ко Древу: ободрися! востани! и к Ка́меню: возвысися! А то есть мечтаніе, скованіе Злата и Сребра, лишеннаго всякаго Духа”⁹³⁰.

КВАДРА́Т. Сей Телец весьма годится для Ідолов. Он не знает про себе и о своем домѣ, о котором там же непрерывно говорит чистый наш Телец Аввакум: “Господь же во Хра́мѣ Святѣм своем, да убоится от лица Его вся Земля”⁹³¹.

ПА́МБА. Сей Телец – родный Урод есть. Он Жванїя не отрыга́ет, потому что не может Ясти Израїлскаго Телца, да у него ж и Копы́то не двойное.

ДРУГ. Языческіи Телцы очень разнятся от Израїлских. Жва́чка у них Одина́кая и Копы́т вмѣсто слѣтѣи. Так их Природа велит. Язычники всѣ означаются сим именем “ВАВИЛОН”, а сіе значит – смѣшеніе, или слѣянїе⁹³². Одну они наружную Плоть видят и Ей вездѣ удивляются, описуют, измѣряют, а находящуюся во Плоти Духовную Истину, не зная Ее, смѣшивают с Плотію и называ́ют Мечтою. Но наш дивно-Зритель, Телец Аввакум, примѣчай, что, напротив того, всякое Дерево, Камень и Сребро, и всю внѣшнюю Плоть Мечтою зовет⁹³³, провидя в ней нетлѣнную Божію Истину и познав дома Того, Котораго наружностелюбцы промину́в, несѣто волочатся по Облакам. И се-то есть быть Пророком, то есть очы́тым и прозорли́вым.

АНТОН. О сих не Истинѣ, но Идолам посвященных Телцах вот Варух!
“Отверзи, Господи, очи твои и вижд, яко не умершій, иже во Адѣ, иже
взяся Дух их, от утроб их, воздадут тебѣ славу и оправданіе Господеви, но
Душа, сътующая о Величествѣ Зла, иже ходит слячѣн и боляй, и Очи
оскудѣвающій, и Душа Алчущая, воздадут тебѣ Славу и Правду,
Господи”⁹³⁴.

КВАДРАТ. Варух говорит о обоём родѣ Телцов: чистых и нечистых. Вот
тебѣ нечистыи! “Иже взяся Дух их от Утроб их”⁹³⁵. Тепер скажи: чем
измыются? Не нашли, потеряли в себѣ Духа: “Взяся Дух от Утроб их”⁹³⁶.
Отнялося ж от них и Царствіе Божіе, и Правда Его⁹³⁷. Отнялося затѣм, что не
нашли. Не нашли же чрез то, что не узнали себе. Но Душа Алчущая не тѣх
ли означает: “Блаженны Алчущіи”⁹³⁸? Сіи с Давидом сътуют, бользнуют, о
Злобѣ негодуют, ходят слячѣнны⁹³⁹, ищезают очи их во Спасеніе Божіе:
“Когда Утѣшиши мя?”⁹⁴⁰ “Да прійдет Царствіе твое!”⁹⁴¹ Все сіи по времени
со Исѣею говорят: “Сего ради Чрево мое на Моава, аки Гўсли, возгласит, и
внутренняя моя, аки стѣнь, обновил еси”⁹⁴².

ПАМВА. Сіе Блаженное Утроб тѣх обновленіе вон у Іезекіиля!
“Воскропят на вас Воду чисту, и очиститѣся от всѣх нечистот ваших, и от
всѣх Кумиров ваших, и дам вам сердце Ново, и Дух Нов дам вам”⁹⁴³.

А гдѣ тот Щасливец, о коем можно сказать: “Омылся еси, оправдался
еси”⁹⁴⁴? Гдѣ тѣ Голубины Очи, сидящія на исполненіи тѣх Вод⁹⁴⁵, о коих
Наперсник: “Аще кто жаждет, да прійдет ко мнѣ и пїет...”⁹⁴⁶ Рѣки от Чрева
его истекут Воды живыя”⁹⁴⁷. Сіе же рече о Дусѣ?..

ДРУГ. Сіи-то чистыи Телцы могут приносить в Жертву Святѣйшаго
Телца Господу так, как Авраам Исаака. Но неомытыи сею Водою и, сказать,
безсердечныи Сердца, как могут возложить руку на Главу Телца⁹⁴⁸? Они в
себѣ самых Главу, Господа своего потеряли, и кто ж их приведет до
Телцовой? Потеряв в себѣ, сыщут ли в другом? Вот развѣ как наложат Рѣку:
“Упойте его, яко на Господа возвеличися. И приразит Моав руку свою о
Блевотину, и будет в посмѣх и сам...”⁹⁴⁹ Может ли Сердце, смѣшеніем
Языческим обладаемое, раздѣлить в сем Телцѣ Плоть и Крѳвь от Духа, а
Смерть от Жизни, негодное от Тука? Может ли содрать Покрывало срамныя
Кѳжи, не узнав того внутри себе, чрез коего престаѣт Покрывало? Может ли
возложить на Олтарь Огнь и Дрова⁹⁵⁰, не зная и не видя в Дому своем не
Рукотворенныя Скинїи свидѣнїя Господня⁹⁵¹? Вон кто дрова имѣет! “И
показà ему Господь Древо...”⁹⁵² Вон в Невѣстѣ Огнь! “Крїла ея крїла
Огня”⁹⁵³. Вон, посмотри, Олтарь! Послушай! “Имамы же Олтарь”⁹⁵⁴. Вон
отдѣляемый Тук! “Да даст тебѣ Бог от росы Небесныя и от Тўка Земли...”⁹⁵⁵
Что то за Тук? Послушай Мойсея: “Возведе я на Сїлу Земли, насыти их Жит
Сѣльных, Ссаща Мед из Камене, и Елей от тверда Камене, Масло Кравіе, и
Млеко Овчее, с Тўком Агнчим и Овным сынов Юнчих и Козлих, с Тўком
Пшеничным, и Крѳвь Грѳздову Пїяху Вино”⁹⁵⁶.

Біблія есть обѣтованная Земля, на ней Стадо Божіе⁹⁵⁷ и чистое есть
Израиль. Вон тебѣ Юнца сын, Прекрасный Іосиф! насыщающій братїю

свою, во время голодное, Тѹка Пшенична. Вон тебѣ другїй сын Овнѹ, Агнецъ: “Плоть моя Истинное есть Брашно”⁹⁵⁸. Вот Тѹк! “Плоть ничтоже...”⁹⁵⁹ Развѣ не знаеш, коего Агнца омывает Креститель? Но хотїш ли взойти на Благоуту и на Тук Земли Божїя? Так вот! “Се аз пошлю Ангела моего пред лицом твоим, пред очима твоима, над лбом твоим, да сохранит тя на Пути, яко да введет тя в Землю, юже уготовах тебѣ. Вонми ж себѣ и послушай Его”⁹⁶⁰. Хотїш ли Принести Телца в Жертву Богу твоему или Агнца? “Вонми ж себѣ Крѣпцѣ, еже не ясти Крѹве”⁹⁶¹, да Благо тебѣ будет, и сынѹм твоим по тебѣ во вѣки...”⁹⁶²

Не упивайсь Кровїю Плотскаго твоего Вина. Пїй Кровь Праведную (“Плоть ничтоже”⁹⁶³), Кровь Господню, Кровь Духѹвнѹ. Не говори, что одна твоя только лиш есть Кровь. Сим опровергаеш Истиннаго, Духовнаго Человѣка, созданнаго по Богѣ в Правдѣ и Преподобїи Истины⁹⁶⁴, и умножаеш число тѣх безбожников у Приточника: “Сыне! да не прелстят тебе мужи нечестивыи”⁹⁶⁵, иди с нами, приобщись крове, скроем же в Землю мужа Праведна неправедно, пожрѣм же Его, якоже Ад, жива, и возьмем Память Его от Земли”⁹⁶⁶. Таковая Жертва есть Идолская мерзость, а не Вѹня Благоуханїя Господу⁹⁶⁷. Бог Божїе любит.

АНТѢН. О сих, оскорбляющих Израїля, вот что поет Исаїя! “Оскорбившїи тебе снѣдят Плоть свою, и испїют, яко Вино Ново, Кровь свою, и упїются”⁹⁶⁸. И се-то тѣ Волки, до Утра не оставляющїи”⁹⁶⁹! “Да ямы и шѣм, Утрѣ бо умрем”⁹⁷⁰.

КВАДРАТ. Таковая-то была когдася и Дщерь Йерусалимска, до которой вот что у Йезек[їиля] Бог говорит: “Корень твой и Бытїе твое от Земли Хананейской, Отец твой Аморрѣанин, и мати твоя Хеттеанїня, и рожденїе твое: в онъ же день родилася еси, не отрѣзаша тебѣ Пѹпа”⁹⁷¹, и Водюю не омыша тя на Спасенїе, ни Сѹлію осолоиша, ниже Пеленами повиша”⁹⁷². Но вот! что далѣе к ней говорится? “И прострох крилѣ мои на тя, и прикрых Студ твой, и кляхся тебѣ, и внидох в Завѣт с тобою, – глаголет Адонай Господь, – и была еси мнѣ, и омых тя Водюю, и ополосках Кровь твою от тебе, и помазах тя Елеем”⁹⁷³. Дщери Йерусалимскїя суть: Руѹ, Юдиѹ, Есѹїрь, Сусанна, Марїам. Сїи всѣ блудничим покрывалом покрытїи так, как Невѣстка Йѹдина Ѳамар. Так тебѣ можно принести из сих Юниц прекрасных и высокоскачущих Коз в Жертву Господу. Узнай же прежде в себѣ того, кой говорит: “И покрых студ твой”⁹⁷⁴. А без сего будет тебѣ тое, что старикам, влюбившимся в Сусанну, или то, что пострадал Первый сын Йѹдин, Ир. “Бысть зол пред Господем, и уби его Бог”⁹⁷⁵. Тое ж случилось и меньшему Его брату, Аунану. С сим та же Прекрасная Ѳамар Женою жила. Но сей безпутный свое сѣмя хотел возставити, а не Брату тому, о коем: “Брат мой мнѣ, и аз брату”⁹⁷⁶, и умертви Бог и сего”⁹⁷⁷. Дячегю ж Йѹдѣ сїя Прекрасная в Дщерях Йерусалимских родила Вселюбезнѣйшаго Фарѣса? Вот дячегю: “Уклонися же к ней Путем”⁹⁷⁸. Кѹим? Онѹм: “Пѹть Заповѣдей твоїх текѹх”⁹⁷⁹. Видиш ли? с кѣм пришел к ней? Уже знал нѣсколько себе, чувствовал внутрѣ глас и, имѣя Духа, дал Ей в Залѹг Пѣрстенъ”⁹⁸⁰. Что есть

Перстень? Есть Цѣркул, Кóлесо, Вѣчность. Слушай Ёзек[іиля]: “Дух жизни бѣше в Колесѣх”⁹⁸¹. Слушай Давида: “Глас Грома твоего в Кóлеси”⁹⁸². “Судбы Господни Истинны, вождельнны паче Злѣта...”⁹⁸³ А кои без сего Пѣрстня оброчают себѣ невѣсты сїи, не родится им Первенец, Богу посвящаемый, потому что нелзя о них сказать сего: “Їосиф муж ея, Праведен сый”⁹⁸⁴, но сїе: “Соблудй Ефрѣм”⁹⁸⁵.

ПАМВА. О сих точно Слѣпцах крѣпко приказывается Мойсѣю: “Да не приступит принести жертв Богу твоему”⁹⁸⁶. И о таких-то Тупообких Птичках говорит Осїя: “Не возвратишася ко Господу Богу своему, и не взыскаша Его во всѣх сих, и бѣше Ефрѣм, яко Голубь безумный, не имущій Сердца”⁹⁸⁷. А в Началѣ Левітск[ой] Книги, послѣ Телца, и Агнца, и Козла, говорится о Птицах: “Принесет от Горлиц, или от Голубов, Дар свой”⁹⁸⁸. Так вот безумны Голубы⁹⁸⁹! Знай себе!

ДРУГ. Біблія ничево не говорит, что б не касалось до Человѣка. До безтолковых Голубов говорит Ёрем[ія] вот что! “Оставьте Грады и пребывайте на Каменѣ, живущїи в Моавѣ, и будите якоже Голубы, гнѣздящїися в Каменех, во Устѣх сквѣжни...”⁹⁹⁰ Вот Камѣнья! от которых пропали Старики, влюбившіися в Сусанну, и из коих безмóзкую Птицу Сомнѣса, строителя дому, изгонит Исѣя: “Что ты Здѣ? и что тебѣ Здѣ? яко истесал еси себѣ Здѣ Гроб”⁹⁹¹, и тамо умрешї”⁹⁹². Сїи-то Блудники сїлятсѣ непорочную Сусанну растлить, Библію⁹⁹³. Прилѣпляются блудницѣ, плѣнненны Плóтію своею, и претворився в Нея, заходят во Ад. К ним у Ёремїи: “Бысть ни во что Блуд Ея, и Оскверни Землю, и соблудила ест с Каменем и с Древом”⁹⁹⁴. О них Притóчник: “Души мужей, женѣм подобных, взалчут”⁹⁹⁵. Всегда учащесѣ, но никогдаже научающѣся⁹⁹⁶. Но Они сами виною, не распознав в себѣ Языка Злаго от Добраго. Длѣтого там же вкупѣ вышше у Приточника: “Устнѣ безумнаго приводят его на Зло, Уста же Его дерзостная призывают Смерть”⁹⁹⁷.

АНТОН. Но кто ест чїстая Голубица? Вот вам одна! “Кто даст мнѣ Крилѣ, яко голубины?”⁹⁹⁸ Выпустите, любезныи Други, пред Очи мои легкопѣрных и быстрозрѣчных Голубов. Докучили уже мнѣ сїи Исѣины: “Осяжут, яко слѣпныи, стѣну и яко суще без очес”⁹⁹⁹. Умирающе возстенут, яко Медвѣдь, и яко Голубь, вкупѣ пойдут”¹⁰⁰⁰.

КВАДРАТ. Вот же тебѣ одна Посланица летит из Ковчѣга! “И возвратисѣ к нему Голубица к Вѣчеру, и имѣяше сучец Масличен с листвїем во устѣх своих”¹⁰⁰¹.

ПАМВА. О Блаженныи очи твои! Усмотрѣли Сўшу, увидѣли Землю, износящую Быліе Травное, сѣющее сѣмя по роду и по подобїю¹⁰⁰². Кто тебѣ отдѣлил от Воды Сўшу? Скажи, Любезная! Отец мой, Нóе мой, Мир мой. Я знаю Его. Я с ним в дому Его. Я сидѣла в Ковчезѣ, не летѣла без него в Мир сей, потопляющїй беззаконников и омывающїй грѣхи. Он сам мене послал к Мóрю сему, к потопу Божїя Рѣзума и Премудрости Его, к Водѣм Священнаго Писанїя. Послала мене Истина к Милости, а Мир к Правдѣ. Длѣтого-то не пожерла мене, как протчїих, Морская Глубїна. Вот! несѣ

Вѣтву Мѣсличную отгуду, откуда многи Погибель, Желчь и Смерть. “Милость и Истина срѣтотся”¹⁰⁰³, а по Седми днях изсячет Вода от лица всея Земли¹⁰⁰⁴. “Господня Земля и исполненіе ея”¹⁰⁰⁵. В то время уже не стану крыться в Ковчезѣ, почивая в том, иже есть всяческая во всем¹⁰⁰⁶. “И полещу и почію”¹⁰⁰⁷.

ДРУГ. Трудно усмотрѣть сію Зѣмлю. 12 Старшин посылаются от Мойсея для того, чтобъ разсудить, чтобъ усмотрѣть, чтобъ заглянуть в нее, но из самыхъ тѣхъ выборныхъ соглядателей два только годились: Халѣв да Исусъ, а протчіи только развратили людей. Одна Прозорливая Голубица, Дражайшій Халѣв, вот что скажетъ! “Земля, юже соглядахом, Добра есть Зѣло”¹⁰⁰⁸. Аще любит насъ Господь, воведет насъ в Землю ту”¹⁰⁰⁹.

АНТОН. Сію Блаженную Землю чтобъ провидѣть, возводитъ Богъ Мойсея на Высокую Гору. Гора сія, Аваримъ, тожъ значитъ, что Пасха¹⁰¹⁰. На сей Горѣ и Онъ почилъ с Голубицею. “И полещу и почію”¹⁰¹¹. Но: “Не отемнѣсть очи Его”¹⁰¹².

КВАДРАТ. Раздѣляется Суша от Воды, раздѣляется Обѣтованная Земля отъ Языческія. Тамъ поживаетъ Голубица, а в Нагорней Землѣ Израиль, о коей: “Преста Земля воюема быти”¹⁰¹³. “Почи Земля отъ Брани”¹⁰¹⁴.

Ахъ дражайшая Земля! Покою нашъ! Кто намъ возвѣститъ о Тебѣ¹⁰¹⁵? Гдѣ Голубица? Гдѣ Соглядатель?

ПАМБА. Гдѣ тѣ Криль Голубины Посребренныи¹⁰¹⁶? Гдѣ Красныи Нѣги на Горѣхъ благовѣствующихъ Миръ, благовѣствующихъ благая¹⁰¹⁷? Кто намъ, по крайней мѣрѣ, скажетъ о той высокой и далекой Землѣ, о коей: “Животная твоя живутъ на ней”¹⁰¹⁸. Боже! внигда исходити тебѣ предъ людьми твоими¹⁰¹⁹, тогда развѣ, за Твоимъ Предводителствомъ, Земля потрясется, раздѣлится на двое, усмотримъ Сущу. Небеса Рѣсу дадутъ, а Земля принесетъ Плодъ свой¹⁰²⁰.

ДРУГ. Кто узналъ себе, тому дастъ Глаголъ къ Благовѣствованію Царь сил¹⁰²¹ тотъ, о коемъ Приточникъ: “Царь Праведенъ возвышаетъ Землю, Мужъ же Законопреступникъ раскопываетъ”¹⁰²². Сію Землю коль трудно усмотрѣть, послушай Петра: “Таится имъ сіе, хотящимъ знати”¹⁰²³. А что такое? Вотъ что! “Небеса быша исперва”¹⁰²⁴. А еще что? “И Земля отъ Воды и посредеъ Воды составленна Божіимъ Словомъ”¹⁰²⁵. Одинъ Израиль Ея жаждетъ и видитъ. “Якоже Душѣ жаждущей Студеная Вода благопріятна, тако вѣсть благая отъ Земли издалеча”¹⁰²⁶.

ПАМБА. Кто жъ намъ Жажду сію Утолитъ? Гдѣ тое Око, о коемъ: “Видящее Око Добрая, веселитъ Сердце, Слава же благая утучняетъ Кости”¹⁰²⁷

ДРУГ. Вотъ тебѣ летятъ Благовѣстники! Слушай Исѣи! “Господь Саваѣѣ Заповѣда языку оружеборцу прійти отъ Земли издалеча, отъ края Основанія Небесе, Господь и оружеборцы Его, раслити всю Вселенную”¹⁰²⁸. О сихъ же поминая, называетъ ихъ Птицею. “Вся, елика Завѣщахъ, сотворю, призывая отъ Востокъ Птицу, и отъ Земли издалеча...”¹⁰²⁹ Теперь вспомни и тѣ Птицы, кои при Аврааму съли на раздѣленныхъ на полы тѣлахъ¹⁰³⁰.

АНТОН. Смотри, Квадратъ! Вотъ еще Голубъ, Езекия у Исѣи! “Яко Ластовица, тако возогію, и яко Голубъ, тако поучуся. Ищезостъ бо очи мои, еже взирати на Высоту Небесную ко Господу, иже избави мя”¹⁰³¹. Весьма

согласно с Давидом говорит. “Помянух лѣта вѣчная и поучахся”¹⁰³². “Помяните первая от вѣка, яко аз есмь Бог, и нѣсть еще развѣ мене, возвѣщаяй первѣ послѣдняя, прежде неже быти им, и абіе сбывшася”¹⁰³³. Видиш, куда Голубиное Око смотрит? На надежную Вѣчность. Сюда-то ищезло цѣлое сердце Давидово, ничево Тлѣннаго не мыслящее. “Исперва познах от Свидѣній твоих, яко во вѣк основал я еси”¹⁰³⁴. Вот тебѣ и Колцо Ёудино! прелюбезной Фамарѣ в Залог данное, и Золотая Гривна, и Жезл¹⁰³⁵. Вот тебѣ и Вѣтвь Масличная! “По милости Твоей, по Судбѣ Твоей живи мя”¹⁰³⁶.

КВАДРАТ. Благодарю за сію Пару, за Езекию с Давидом. На ж тебѣ за них одну Голубку, прелюбезную брату своему! Брат Ея, лежавшій до Третьяго дня не в Брюхѣ Китовом, но в Каменном Гробѣ, Новый наш Ёна, сирѣчь Голуб¹⁰³⁷, Всемилостивѣйше изволит к Ней говорить: “Ты, Голубице моя, в покровѣ Каменнѣ, близ предстѣнія, яви мнѣ Зрак твой, и услышан сотвори ми Глас твой, яко Глас твой Сладок, и Образ твой Красен”¹⁰³⁸. Покров сей Каменный, в котором Она находится, не думай, что та Пещера и ложе Аспидское есть, поминаемое Исаіею, но другая Пещера, повышше Аспидскія: “Отроча младо на Пещеры Аспидов и на ложе Исчадій Аспидских руку возложит”¹⁰³⁹. Примѣть: “на Пещеры”¹⁰⁴⁰, то есть над Пещеры, повышше Пещер тѣх. А то бы и Её Исаія из Аспидских Ложей выганиял так, как Сомнаса: “Что ты Здѣ?”¹⁰⁴¹ Или другой бы, кромѣ Исаіи, Молніевидный Ангел сказал бы Ей: “Нѣсть Здѣ! Воста!”¹⁰⁴² Ищи повышше! “на Высоких бо Краехъ есть”¹⁰⁴³. Горняя Мудрствуй¹⁰⁴⁴. Зачем ползаеш по тлѣнной подлости со Зміем? Хитра ты, как Змій, да не имѣеш чистаго Ока Голубинаго и непорочнаго, о коем Аввакум: “Чисто Око, еже не видѣти зла и не зирати на Труды Болѣзненныхъ”¹⁰⁴⁵. “Труд и Болѣзнь в сердцѣ их”¹⁰⁴⁶. “Доколь положу совѣты в душѣ моей...”¹⁰⁴⁷ Но сія добровзорная Птичка в ту разсѣлину влетѣла: “Положу тя в разсѣлинѣ Камене”¹⁰⁴⁸. Там-то сія Птица Обрѣте себѣ Храмину¹⁰⁴⁹. Сюда, кромѣ Мойсея, вводит Бог и Ёезекіиля: “И введе мя к предвратію двора, и видѣх, и се скважня Едина в Стѣнѣ. И рече ко мнѣ: Сыне Человѣч, раскопай Стѣну. И раскопах, и се дверь едина”¹⁰⁵⁰. Тут-то все его Видѣніе, Пророчество и Премудрость, как увидѣл скважню, как раскопал стѣну, которую и Давид пролазит, да однако ж за руководством Божіим. Так и не дивно, что не в стѣнѣ, но близ предстѣнія находится Невѣста¹⁰⁵¹. Близ предстѣнія, но уже за стѣною по ту сторону, миновав Её, или с Давидом, или по Израїлскому раздѣлив с Авраамом. “И сѣде близу их Авраам”¹⁰⁵².

АНТОН. Ах! сколько ты одолжил Дѣшцу мою сею Птицею! Достойна Она такого Брата, а Брат такія же Сестры. Заплачу ж тебѣ за Нея цѣлым Стадом у Исаіи. “Кіи суть, иже, яко Облацы, летят, и яко Голубы со Птенцы, ко мнѣ”¹⁰⁵³.

КВАДРАТ. Мило мнѣ сіе Стадо. Да и самому Господу милы сіи Гости. Он будто вышел навстрѣчу им и от радости спрашует: “Кіи суть?”¹⁰⁵⁴ и будто тож говорит к ним с простертыми к обятію руками, что к Невѣстѣ: “Ты,

Голубице моя!"¹⁰⁵⁵ "Вы, Други мои¹⁰⁵⁶! раб не вѣсть, что творит Господь Его¹⁰⁵⁷, ваши же очи блаженны"¹⁰⁵⁸. Свѣтлый Свѣтлых, Голуб Голубов, Отец Сынов, Дух Духа встрѣчает. "Возведи Окрест очи твои, и виждь собранная Чада твоя издалеча"¹⁰⁵⁹.

ПАМВА. Голуб Ёна, Голуб Исаѣя, и всѣ Прозорливцы Прорόки. Принеси в Жертву Дара из сих Голубов к Богу твоему. Принеси ж (Знай) Пару. Другой Голуб должен в тебѣ быть, и есть, только Узнай Его. Узнай себе.

ДРУГ. Омыв Посвящаемаго за Грѣхѣи Агнца, Креститель увидѣл Духа Божїя, сходяща, яко Голубя, и грядуща на него¹⁰⁶⁰. Дух к Духу, Подобный к Подобному идет¹⁰⁶¹. Но никогда б сего не было, если б прежде не узнал был внутри Гласа Глаголющаго: "Сеи есть Сын мой..."¹⁰⁶² Начало и Конец тут: Знай себе.

АНТОН. "Видѣ Духа Божїя, сходяща, яко Голубя"¹⁰⁶³. Сіе сходно с тѣм: "Слетѣша же Птицы на Тѣлеса растесанная их"¹⁰⁶⁴. Там Гром Гласа, а тут ужас на Авраама.

КВАДРАТ. Голуб есть всяк Человѣк. Но должен слушать Софонїи: "О Свѣтлый и Избавленный Граде, Голубице!"¹⁰⁶⁵ Но то Бѣда, что далѣе говорит: "Не услыша Гласа, ни Прїят наказанїя, и к Богу своему не приближися"¹⁰⁶⁶. Дятого ж то самага и не приближися, что не слушает Гласа Грома¹⁰⁶⁷. Знай себе.

ПАМВА. "Принесет от Горлиц или от Голубов Дар свой"¹⁰⁶⁸. Что за Горлицы? на что Богу Горлицы? Пускай их Охотники и Птицелόвы ловят! а Ты – Знай себе. Все тое до тебе надлежит. Ты сам – Горлица! В тебѣ Горлица! Узнай себе! Вот тебѣ Горлица! "Коль Возлюбленна Селенїя твоя, Господи Сил!"¹⁰⁶⁹ Чувствуеш ли горливое желанїе сея Горлицы? "Желает и скончается Душа моя..."¹⁰⁷⁰ Не спит и воздыхает сїя Горлица на уединенных Вѣтвах¹⁰⁷¹.

"Аще дам Сѣн Очїма мойма?"¹⁰⁷² Сон есть всяка Плоть¹⁰⁷³. Но Ея Взор Острый презырает все тое: не удостоивает смотрѣть, отвращая Око от Суеты. "Что бо мнѣ есть на небеси..."¹⁰⁷⁴ Ах! "Вси, удаляющїися от тебе, Погибнут"¹⁰⁷⁵. "Сердце мое и плоть моя возрадовастася о Бозѣ живѣ"¹⁰⁷⁶. Вижу дворы твои и ищезаю по них. Они Гнѣздо мое. "Тамо Птицы возгнѣздятся!"¹⁰⁷⁷ На Краѣ Небесе! Вот тебѣ Горлица! Посвяти Ее Господу твоему. Узнай себе! Там Господь твой¹⁰⁷⁸! А в Нем – все.

ДРУГ. Смотри, Памво! до твоея Горлицы летит и моя. "Что украшенны Ланїты твоя, яко Горлицы?"¹⁰⁷⁹ Ланїты – сосѣды очам. В Голубинных Невѣсты очах живет проникающая, как Денница, Прозорливость, а на Ланїтах, как на Красных Ягодах, Чистота, Вѣрность, ревность и тое желанїе: "Желанїя Благочестивых наслаждают душу, Дѣла же нечестивых далече от Разума"¹⁰⁸⁰.

АНТОН. А Йяков? Развѣ не Горлица? Он так же поставил Кўщу свою на Горѣ¹⁰⁸¹, как Горлица Гнѣздо себѣ, и до Его так же Тесть Лаван вот что говорит! "Желанїем возжелал еси отыйти в дом Отца твоего"¹⁰⁸². "Желает и скончается душа моя во дворы Господни"¹⁰⁸³.

КВАДРАТ. Но что то за Ланіты у Гóрлицы? Ланіты – то ж само, что Лицо, а о Лицѣ слушай Притóчника: “Лице Разумное есть Мужа Премудра, Очи же безумнаго на Концах Земли”¹⁰⁸⁴. Видите, что тут Очи и Лицо – все то одно. Так не дивно, что и Богу в Дар приносится хоть Голубов, хоть Горлиц Пáра. Голубица взóром проникает, Горлица того же жаждою желает. Как можно любить, не проникнув? Как же, не любя, и проникнуть? Ся-то Сердечная Пáра Богу любезная. Она-то прозирает Божію Землю, жаждет сыскать Вѣтву Милыя Любви и Любезныя Милости. Голубица ищет: “Яви мнѣ Зрак твой”¹⁰⁸⁵, а Горлица жаждет: “Услышан сотвори мнѣ Глас твой”¹⁰⁸⁶. Голубица: “Яко Образ твой Красен”¹⁰⁸⁷. Горлица: “Яко Глас твой Слáдок”¹⁰⁸⁸. Та Взор простирает, а Ся Крыла Вожделнїя и, в Пáру сопряжась, Одну Птицу составляют. Тая находит Вѣтву, на Землѣ Новой, на мѣстѣ Злачнѣ¹⁰⁸⁹, а Ся там же на Вѣтвах ворчїт, в Крáсное Веснѣ время: “Се Зима преїде! Дождь отыйде, отыйде себѣ”¹⁰⁹⁰, собрася Водá, яже под Небесем в собранїя своя, и явися Сúша¹⁰⁹¹, отыде себѣ Зима¹⁰⁹², Цвѣты явишася на Землѣ, время Обрѣзанїя Виноградов приспѣ, Глас Горлицы слышан в Землѣ нашей...”¹⁰⁹³ Лицо разумное Премúдрыя Голубицы усмотрѣло Сúшу, а Ревностная Горлица тож Обрѣла надежнѣйшее для своих Птенцов мѣсто. И как Мудрое Око тоя во Главѣ Ея¹⁰⁹⁴, в Началѣ Ея, в Господѣ Ея, так и Гóрличны Птенцы не на Концах Земли¹⁰⁹⁵, не Здѣсь, не Внизу, но Там! Высоко, во Дворѣ Господнем, пред Господем. Там Далече, гдѣ Городá Хеврón и Давїр, откúда прилѣтывают Птицы, откúду низходят и восходят Ангелы Божїи, гдѣ Кроется Давїд. “Покры мя в тайнѣ лица своего...”¹⁰⁹⁶ А дабы кто не помыслил, что в сих Господних Птицах нарúжнее Лице и Взор похваляется, пусть слышут Сираха: “Сердце Человѣческое измѣняет Лице Его на Добро”¹⁰⁹⁷. Сердце Чистое раждает Голубиное Око и Гóрличный Глас. Уста Безумных и Очи в таком же их сердцѣ живут, сердце же Премудрых – Кóрень и Глава Внѣшностей их.

ПАМВА. Чудныи Образ, по коему вѣлено приносить в Жертву Птицы. Велит оторвать Гóлову, исцѣдить Кровь долóй: “Да отгóргнет Главу его (Голубову) и исцѣдит кровь”¹⁰⁹⁸. Так же велит отлучить Гортáн с Пѣрьям и бросить против Востóка там, гдѣ Пѣпел: “Да отлучит Гортáн с Пѣрьем и извѣргнет оную от Олтаря на Востóк, на мѣсто Пѣпела”¹⁰⁹⁹. Голуба не велит так, как Скота, раздѣлять, а только: “Да излóмит его от Крил, и да не раздѣлит”¹¹⁰⁰. “Таковая (де) Жертва Вóня благовóнїя Господу”¹¹⁰¹.

Вот вам Повáрня и Дурáчество Бóжіе¹¹⁰²!

Сковорода датує цей твір 1767 роком, але, очевидно, він помилився, бо «Асхань» було написано після «Наркісса», а цей останній філософ написав невдовзі після свого остаточного звільнення з Харківського колегіуму, тобто впродовж 1769–1771 рр. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 211–212]. Автограф, який спочатку мав назву «Смфонїа с сим стихом: Аще не увѣси тебе...», не зберігся: у листі до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р. Сковорода писав, що колись, будучи в

поганому настрої, власноруч спалив його. Однак список цього твору зберігся в Якова Правицького, тож Скворода десь близько 1790 р. ще раз уважно прочитав його, зробив незначну правку та змінив назву, а також доповнив дарчим листом до Михайла Ковалинського. Цей список зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 22). «Асхань» було вперше опубліковано в Санкт-Петербурзькому виданні творів Сквороди 1912 р. Подаємо за рукописом.

¹ Михайло Іванович Ковалинський (1745–1807 рр.) – український та російський педагог, письменник, державний діяч, найближчий приятель Сквороди. Ковалинський був сином священика Миколаївської церкви Олексіївської кріпості на Слобожанщині. У 1753 р. він вступив до Харківського колегіуму, а після закінчення навчання впродовж 1766–1769 рр. викладав тут-таки поезію. Восени 1769 р. вирушив до Санкт-Петербурга й став вихователем синів останнього гетьмана України Кирила Розумовського – Лева та Григорія. У 1772–1775 рр. перебував із ними за кордоном (Франція, Швейцарія). Після повернення назад служив головним наглядачем Виховного будинку (Москва), прокурором Військової колегії (Санкт-Петербург), у 1780-х рр. був керівником канцелярії князя Григорія Потьомкіна, у 1790-х – управителем Рязанського намісництва, а в 1801–1804 рр. – куратором Московського університету. Автор кількох літературних творів, зокрема «Оды на новый 1774 год Екатеринъ II» (Санкт-Петербург, 1774), «Оды на день рождения Екатерины II» (Санкт-Петербург, 1774) та двох од на честь князя Потьомкіна. Найвідомішим твором Ковалинського є «Жизнь Григорія Сквороды» – біографія Сквороди, написана в 1794–1795 рр. на підставі власного досвіду спілкування з філософом. Ковалинський познайомився зі Сквородою ще навесні 1762 р., коли був студентом класу богослів'я Харківського колегіуму. Їхня дружба тривала понад три десятиліття. Збереглося 79 листів Сквороди до Ковалинського та 6 листів Ковалинського до Сквороди. Ковалинському Скворода присвятив і низку своїх трактатів та діалогів: «Асхань» (початок 1770-х рр.), «Разглагол о древнем міръ» (1772 р.), «Жена Лотова» (1780 р.), «Брань архистратига Михаила со Сатаной» (1783 р.), «Потоп зміин» (1791 р.). Хоча Ковалинський, як згадував його праправнук по материнській лінії поет-символіст Сергій Соловйов, “був близький до Потьомкіна, обертався в колі вихованців «Енциклопедії» Дідро, ба навіть їздив у Ферней до Вольтера, його погляди перебували цілком під впливом Сквороди...” [Соловьев С. М. Воспоминания. – Москва, 2003. – С. 36].

² Цей твір було написано під час перебування Сквороди в Гужвинських лісах біля Деркачів, які належали Василеві Михайловичу Земборському [див.: Ніженець А., Стогній І. Григорій Скворода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 58].

³ Ім'я *Асхань* (*Асха*) в масоретському тексті Біблії подано як *ʿaksāh*, у Септуагінті – *Αχσα* (Книга Ісуса Навина 15: 16) та *Ασχα* (Перша книга параліпоменон 2: 49), у Вульгаті – *Аха*, *Achsa*, в Єлизаветинській Біблії – *אַחַשָׁא*. Значення цього імені пов'язують зі словом “ножна спряжка, браслет” [The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1990. – Vol. 1. – P. 27]. Про красиві ножні браслети доньок Сіона йдеться в Книзі пророка Ісаї: “і дзвонять спряжками на ногах своїх (*təʿakkāsāh*)” (Книга пророка Ісаї 3: 16); “поскидає Господь окрасу спряжок на їхніх ногах (*tip'ēret hāʿākāsīm*)” (Книга пророка Ісаї 3: 18). Можливо, саме під впливом цих віршів Скворода й пов'язав ім'я *Асхань* зі словом “красота”.

⁴ Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16–17.

⁵ Скворода зміщує назви двох міст: Давір (євр. *dəḇīr*, *Devir*) та Хеврон (євр. *ḥēbrōn*). Згідно з Книгою Ісуса Навина, Давір раніше називали Кіріаф-Сефер (євр. *qiryat-sēfer*, *Кір'ят-*

Сефер – у буквальному сенсі “місто книги, сувою”, в Септуагінті: “πόλις γραμμάτων”, звідси – “град писмен” у Єлизаветинській Біблії та в Сковороди), а Хеврон – Кіріаф-Арба (євр. *qiryat ’arba*?, *Кір’ят-Арба*, у Септуагінті: “πόλις Αρβόκ”, “град Арвок” – у Сковороди). Пор.: *и възиде ѿтѣдѣ хлѣвѣ на живѣщихъ въ двѣрѣ: ѿма же прѣжде вѣше двѣрѣ градъ писменъ* (Книга Ісуса Навина 15: 15). У словнику Памви Беринди слово *Хеврон* витлумачено так: “Хеврон: товариство, учасництво, або пристанье, або закладанье, або зависть” [див.: *Беринда П.* Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 471]. Євр. *hebrōn* справді асоціюють із дієслівним коренем *hbr*, що означає “зв’язувати, об’єднуватися, укладати спілку” [див.: *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon.* – Peabody, Mass., 1999. – Р. 287–288]. Отже, Хеврон – це “союз” [ibid. – Р. 289]. Назва “Кір’ят-Сефер” могла виникнути наслідком народної етимології, а від початку, найімовірніше, звучала інакше: “Кір’ят-Софер” (євр. *sōpēr*), що означає “місто писця”. За однією з версій, джерелом обох назв (“Девір” та “Кір’ят-Софер”) було хетське слово *dabara* – ‘правитель’.

⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 5. Пор.: *ѿкоже рѣдѣтсѣ женихъ ѿ невѣстѣ, тѣкѣ възрѣдѣтсѣ гдѣ ѿ тѣвѣ.*

⁷ Фразу *жертва бѣ* взято з Книги Псалмів 50 (51): 19.

⁸ Сковорода має на думці слова: *и да ѿзѡминтѣ єгѡ ѿ крилъ* (Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 17).

⁹ Книга Псалмів 74 (75): 11.

¹⁰ Сковорода має на думці слова: *и влѣсь главѣ вѣшеѣ не погѣвнетѣ* (Євангелія від св. Луки 21: 18).

¹¹ Сковорода має на думці слова: *Грѣхъ ѿдннѣ написанъ єсть писѣломъ желѣзнымъ на нѡгѣти ѡдѡминтовѣ* (Книга пророка Єремії 17: 1).

¹² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *кто дастъ ми крилъ ѿко гольвнѣ; и полещѣ, и почю* (Книга Псалмів 54 (55): 7).

¹³ Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: *помышленѣ сѣца єгѡ въ рѡдѣ и рѡдѣ.*

¹⁴ Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 17. Пор.: *и да ѿзѡминтѣ єгѡ ѿ крилъ.*

¹⁵ Очевидно, це парафраза Другої книги царств 3: 31. Пор.: *раздерите ризы вѣша.*

¹⁶ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 15. Пор.: *и да ѿторгнетѣ главѣ єгѡ.*

¹⁷ Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 16.

¹⁸ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 7. Пор.: *разлчнѣ бѣ междѣ водѡю, ѿже вѣ подѣ твѣрдѣю, и междѣ водѡю, ѿже вѣ надѣ твѣрдѣю.*

¹⁹ Книга Псалмів 54 (55): 7.

²⁰ Книга пророка Захарії 6: 12. Ідеться про Христа. Пор.: “Нелія ликуй, Дѣвая бо пріят во чревѣ и породи Сына Еммануила, Бога и человекѣ, Восток имя ему, егоже величающе, Дѣву ублажаем” [*Могила П.* Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 424].

²¹ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: *гѡрнѣѣ ѡдѣрствѣйте.*

²² Сковорода має на думці слова: *Пожрѣ бѡви жертвѣ хвалы* (Книга Псалмів 49 (50): 14).

²³ Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 23. Пор.: *Возвѣрзи на гдѣ печѣль твоѡ.*

²⁴ Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *ѡчи єгѡ ѿко гольвнѣ.*

²⁵ Парафраза Дій св. апостолів 2: 20. Пор.: *солнце прѣложитсѣ во тмѣ, и лнѣ въ кровѣ.*

²⁶ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 17–24.

²⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: *Женѣ твоѡ ѿко лѡзѣ плодовѣта въ странѣхъ домѣ твоєгѡ.*

²⁸ Книга Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7.

²⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

³⁰ Книга Псалмів 87 (88): 13.

³¹ Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 16: 12. Пор.: поманіте чдесеї єгѡ, іаже сотвори, знаменїа и сдѡбы ѡустъ єгѡ.

³² Книга Псалмів 138 (139): 15.

³³ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дѡхъ во всѡ испытѡеть, и глѡбннѡ вѡїа.

³⁴ Пісня над піснями 1: 7.

³⁵ Це парафраза слів послѡжай, іїлю, які двічі зринають у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону (6: 3; 20: 3).

³⁶ Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 4. Пор.: Согрѡасѡ сѡрдеце моє во мнѡ.

³⁷ Фраза мнѡїсѡї чѡловѡкъ вѡїї зринає в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 33: 1.

³⁸ Сковорода має на думці слова: и възиде ѡтѡдѡ хлѡвѡ на живѡцихъ вѡ давїрѡ: іма же прѡжде вѡше давїрѡ грѡдѡ писменѡ (Книга Ісуса Навина 15: 15).

³⁹ Сковорода має на думці слова: и видѡ царѡ давїда скѡчѡца и игрѡюца прѡд гдѡемѡ (Друга книга царств 6: 16).

⁴⁰ Неточна цитата з Третьої книги царств 10: 4–7. Пор.: И видѡ царїца сѡвсѡка вѡсь смѡслѡ соломиѡнѡ и дѡмѡ єгѡже создѡ, и снѡди соломиѡни, и живїца ѡтрокѡвѡ єгѡ, и прѡдстоїнїє слѡжѡцихъ ємѡ, и ѡблѡчѡєтѡ єгѡ, и вїночѡрпцы єгѡ, и всѡсожжѡнїа єгѡ, іаже приношѡше во храмѡ гдѡни, и внѡ себе вѡстѡ, и рѡчѡ кѡ соломиѡнѡ царю: істинна сѡтѡ словеса, іаже слышѡхъ вѡ землї моєї, ѡ словесѡхъ твоїхъ и ѡ смѡслѡ твоємѡ: и не іахъ вѡбры глаголющымѡ ми, дѡндеже прїидѡхъ сѡбш, и видѡста ѡчи мои: и сѡ, нѡстѡ ни пѡль тогѡ, іакоже ми повѡдѡша: приложїлѡ єси прѡмѡдрѡстѡ и благѡа кѡ сїмѡ пѡче всѡкагѡ слѡха.

⁴¹ Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 6.

⁴² “Прообразування”, чи “префігурація” (старі українські письменники вживали також поняття “выобразование”, “знаменованіє”, “образование”, “предображеніє”, “прознаменованіє”, “проображеніє”, “фїгурація” тощо), тобто уявлення, згідно з яким особи, речі та події Старого Заповіту містично засвідчують майбутню євангельську історію, є однією з найважливіших засад християнської ноєматики. “Прообразом (τύπος – форма, модель) зветься особа, річ або дієство у Ст. Завіті, що проображує, т. зн. наперед означає і передсказує в Нов. Завіті Месію (месійні типи) або інші особи, чи то установи, чи події Нов. Завіту, нпр. Пр. Діву, Апостолів, Церкву, св. Тайни, розсіяння жидів по цілїм світі й т. п. (пророчі типи). Особа, установа, подія Нов. Завіта, наперед проображена в Ст. Завіті, зветься антигіпом (ἀντιτύπος, 1 Петр. 3: 21), а первісна ідея в Бога, якою він передвидів схожість між прообразом і образом, називається прототипом (ἀρχέτυπον)” [Лаба В. Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 20]. Отож, услід за Іваном Златоустом українські барокові автори зазвичай стверджували: “Яко маляр, нежели сам образ вымалюєт, перше рисунок или сѡнь єго выставит, так подобне Бог, нежели подал свѡту цѡлому самую истинну спасенїа в Христѡ Спасителѡ, в муцѡ и смерти єго, в сакраментѡх ѡт Христа поставленнѡх Нѡваго Зѡвѡта, выставил перше сѡнь или рисунок того всего в законѡ найбарзѡї Мойсеѡвом” [Начатки догмато-нравоучителнаго богословїя. – Почаїв, 1770. – С. 529]. Природно, що екзегетичні студії наших богословів XVII–XVIII ст. часто були не чим іншим, як міркуваннями над “прообразним сенсом” (sensus typicus) Святого Письма [докладніше див.: Ушкалов Л. Біблійна герменевтика // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 22–23].

⁴³ Сковорода має на думці слова: *мѡѵсеѣй челоѵѣкъ вѣѣй* (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 1).

⁴⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: *и ѡблещіся въ новаго челоѵѣка, сѡзданнаго по вѣѣ въ правдѣ и въ преподѡбїи истинны.*

⁴⁵ Згідно з богословською наукою, Всевишній робить людину причетною до його ества “не суцтвенно, так бо толко сам Отец и Сын, и Дух Святый имѣют в себѣ естество Божїе, понеже суть єдним и тим же самым Богом. Нижє іпостатичне чинит нас участниками своего естества, так бо толко натура челоѵѣческая в Христѣ причастїе имать Божїяго естества, ради єдиной іпостаси или особы Божой, то єсть Сына, который вкупѣ єсть Бог и челоѵѣк, но чинит нас причастниками Божїяго естества своего чрез дар всыновленїя, то єсть начинаєт быти в нас началом житїя надприроднаго, вышшеестественнаго, выпискаєт в душѣ нашей образ свой чрез пребыванїе свое в нас и творит нас тѣм самым членами Тѣла Христова” [Начатки догмато-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 104–105].

⁴⁶ Судячи з усього, Сковорода дуже неприхильно ставився не лише до раціоналізму просвітницького гатунку, але й до раціоналізму схоластичного, який він іронічно називає тут “підлим квасом”.

⁴⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.

⁴⁸ Тут: той, хто сновигає. Пор. приказку: “Ходить, як припутень (сновигає)” [Номис, № 10945].

⁴⁹ Парафраза Євангелїї від св. Івана 5: 46. Пор.: *ѡще во вѣстє вѣрвали мѡѵсеѡви, вѣрвали вѣстє (ѡѵѣ и) мнѣ.*

⁵⁰ Євангелїя від св. Івана 5: 46.

⁵¹ Цей текст справді цитували в тій формі, про яку каже Лука. Ось, наприклад, у Василя Суразького: “Яко сам Христос мовит: если бысте вѣрили Моисею, вѣрили бысте и мнѣ, той о мнѣ писал” [Суразький В. О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 35 (зв.)–36 (друга пагін.)].

⁵² Сковорода трактує ці старозаповітні та новозаповітні епізоди як *речові гомологізми*, годні засвідчити, що Мойсей та Христос – одне й те саме [див.: Ушкалов Л. Theologia exegetica // Ушкалов Л. Українське барокове богосмислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 120–121].

⁵³ Книга Псалмів 79 (80): 2.

⁵⁴ Книга пророка Іоїля 2: 2.

⁵⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 29.

⁵⁶ Євангелїя від св. Матвія 1: 1.

⁵⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: *не соверѣѣ совѡры и хъ ѡ кровей.*

⁵⁸ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 1: 13. Пор.: *не ѡ кровѣ, ни ѡ похѡти плѡтскїа, ни ѡ похѡти мѣжескїа, но ѡ вѣа родїшася.*

⁵⁹ Сковорода має на думці слова: *И написа мѡѵсеѣй воздвиженїа и хъ и стѡны и хъ, по словесї гдню* (Четверта книга Мойсеева: Числа 33: 2).

⁶⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: *не раздѣлїю* (Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15).

⁶¹ Євангелїя від св. Луки 10: 20.

⁶² Парафраза Євангелїї від св. Матвія 12: 48–50. Пор.: *кто ѣсть мѣи моѡ, и кто сѣтъ вратїа моѡ; вѣ иже во ѡще сотворитъ волю оца моего, иже єсть на небѣхъ, той вратїа мой, и сестра, и мѣи (мїи) єсть.*

⁶³ Ця думка не могла не здивувати Луку, адже християнські богослови ніколи не врівнювали Мойсея та Христа, розглядаючи їх у префігуральній стратегії. Скажімо,

Оріген (Про першооснови, IV, 24) писав: “Мойсей же, як ми віримо, слугує образом нашого Спасителя, Який Своім другим законом, тобто євангельськими заповідями, приводить усе до досконалості” [Оріген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 356]. Зрештою, Стефан Яворський прямо стверджував: “Не может быти Моисей равен Христу” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 882].

⁶⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **Нѣсть іждѣй, ни ѣминъ: нѣсть рѣвъ, ни свобѣдъ.**

⁶⁵ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **нѣсть мѣжескій полъ, ни жѣнскій: всі бо въ єдино єстє ѡ хрѣѣ іисѣ.**

⁶⁶ П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

⁶⁷ П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

⁶⁸ Ця середньовічна притча має за прототип оповідання про Соломонові суди (батько ділить своє майно між синами так, що одному дістається якась нібито дрібничка, котра, як перегодом з’ясується, є найбільшим скарбом) [див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 58].

⁶⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 16.

⁷⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Початок вірша звучить так: **Іакоже бо...**

⁷¹ Книга пророка Єремії 31: 7.

⁷² Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 17 (18): 9. Пор.: **Взыде дымъ гнѣвомъ єгѡ, и ѡгнь ѡ лица єгѡ воспламенитсѧ.** Пор. також: **и изыде ѡгнь ѡ гда** (Третя книга Мойсеєва: Левит 9: 24).

⁷³ Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.

⁷⁴ Можливо, Сковорода має на думці слова: **сѣй єсть істинный бѣгъ и живѡтъ вѣчный** (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 20).

⁷⁵ Пісня над піснями 1: 7.

⁷⁶ Фразу “пшеницы, вина и елея” взято, очевидно, з молитовних текстів. Пор.: “Исполни дома их пшеница, вина и елея” [Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 413].

⁷⁷ Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 2. Пор.: **На мѣстѣхъ ѕлѧчнѣхъ, тѧмъ вселі ма, на водѣхъ покойнѣхъ воспитѧ ма.**

⁷⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **Сїце зємію свою вторїцею наслѣдѡуть, и весєліє вѣчноє надъ главою іхъ.**

⁷⁹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 129 (130): 1. Пор.: **гдѣ, ѡуслыши гласъ мой.**

⁸⁰ Парафраза П’ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 12. Пор.: **Да ѡвѣрзетъ тѣвѣ гдѣ сокровище своє благоє, нєво.**

⁸¹ Книга пророка Ісаї 58: 8–9.

⁸² Книга пророка Ісаї 58: 11.

⁸³ Книга пророка Ісаї 54: 11–12.

⁸⁴ Книга пророка Ісаї 54: 15–16.

⁸⁵ Книга пророка Ісаї 49: 18.

⁸⁶ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: **влизъ єси ты ѡустѣхъ іхъ, дадєне же ѡ ѡутрѡбѣхъ іхъ.**

⁸⁷ Книга Псалмів 72 (73): 9.

⁸⁸ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 7.

⁸⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дѡхъ єсть, иже ѡживлѧетъ, плѡтъ не пользѣетъ ничтѡже.**

⁹⁰ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 45. Пор.: **Т**огдà ѿвѣрзе ѿмъ оумъ раздѣлѣти писанїа.

⁹¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.

⁹² Це ім'я означає "Месія, Помазанец" [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 472].

⁹³ Сковорода має на думці слова: **Н**е вѣзмиши ѿмене гдѣ бѣа твоєгѡ всѣе: не ѡчтѣти въ гдѣ прїемлющѣго ѿмѣ єгѡ всѣе (Друга книга Мойсеева: Вихід 20: 7; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 5: 11).

⁹⁴ Книга Йова 21: 20.

⁹⁵ Книга Йова 21: 20.

⁹⁶ Фразу **п**омѣ пѣгѡвы взято з Книги пророка Іоїля 2: 3.

⁹⁷ Про цю землю йдеться, наприклад, у Першій книзі Мойсеевій: Буття 45: 10. Див.: **и** вселїшисѣ въ землї гесемїн аравїйстѣй.

⁹⁸ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **л**юдїе спасїемїн ѿ гдѣ.

⁹⁹ Книга Псалмів 126 (127): 2.

¹⁰⁰ Книга Псалмів 61 (62): 4.

¹⁰¹ Книга Псалмів 61 (62): 5.

¹⁰² Книга Псалмів 61 (62): 5.

¹⁰³ Книга Псалмів 61 (62): 12.

¹⁰⁴ Книга пророка Михея 4: 8–10.

¹⁰⁵ Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: **ѡ**коже рѣи сладошти землѣ предѣ лицемъ єгѡ, **и** ѡже создаи єгѡ помѣ пѣгѡвы, **и** спасїющѣгѡсѣ не вѣдетъ ѿмъ.

¹⁰⁶ Сковорода має на думці слова: сѣ, лежїтъ сѣй на падѣніе **и** на востанїе мнѡгимъ во **ѡ**мїи (Євангелія від св. Луки 2: 34).

¹⁰⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8. Пор.: **ѡ**нъ хрїстѡсѣ вчерѣ **и** днѣсь тоїже, **и** во вѣкн.

¹⁰⁸ Цього слова в Біблії тут немає.

¹⁰⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12–13.

¹¹⁰ Очевидно, це парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 5. Пор.: **ѡ** такѡвѣмъ похвалїсѣ.

¹¹¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 5. Пор.: **с**їй речѣтъ: вѣїѡ єсмь.

¹¹² Сковорода має на думці слова: **и** ѡбїсѣа къщѣ іаквлю (Перша книга Мойсеева: Буття 31: 33).

¹¹³ Сковорода має на думці слова: **Н**а мѣстѣ слачнѣ, тѣмъ вселї мѣ (Книга Псалмів 22 (23): 2). Пригадаймо також молитовні тексти на взір: "душу раба твого упокой на мѣстѣ злачнѣ, яко милосерд" [Могїла П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 577]. Слід зазначити, що Давидів вираз "злачне місце" в символічному сенсі означає Святе Письмо [див.: Псалтырь с толкованіем. – Київ, 1755. – Арк. 16 (зв.)].

¹¹⁴ Пор., наприклад: **и** прославленъ вѣдѣ азъ же **и** людїе твоей пѣче всѣхъ ѡзыкъ, єлицы сѣтъ на землї (Друга книга Мойсеева: Вихід 33: 16).

¹¹⁵ Сковорода має на думці слова: **и** вѣдѣтъ цѣрїе кормїтєлїе твоей (Книга пророка Ісаї 49: 23).

¹¹⁶ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: **в**ы же рѡдѣ ѡзвранѣнъ, цѣрское свлценїе, ѡзыкъ сѣтъ. Пор. також: **в**ы же вѣдете мѣ црское сценїе **и** ѡзыкъ сѣтъ (Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 6).

¹¹⁷ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

¹¹⁸ Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 22: 7–8.

¹¹⁹ У Біблії: **плѣжѹце**.

¹²⁰ Книга пророка Михея 7: 16–18.

¹²¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Захарії 11: 17. Пор.: **Ѡ**, пасѣщѣн сѣчѣнаѧ ѧ ѡстѣивѣшѣи ѡвѣцѣ! мѣчь на мѣшцѣ ѣгѡ ѧ на ѡко ѣмѣ десноѡ: мѣшца ѣгѡ ѧзсыхѣюци ѧзсхнѣтъ, ѧ ѡко ѣмѣ десноѡ ѡслѣпѣѧ ѡслѣпнѣтъ.

¹²² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 47: 8. Пор.: **нѣѣ** же слыши сѣе, ѧнаѧ, сѣдѣѣѧѧ, ѡповѣѣѧѧ, гл҃голюѣѧѧ въ сѣрдѣцы своѣмѣ: **ѧзъ ѣсмѣ**, ѧ **нѣѣ**сть ѧнѣѧ, не сѣдѣѣ вдовѡю ѧ не познаю сирѡтствѣѧ.

¹²³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 47: 9. Пор.: **Нѣѣ** же прѣйдѣтъ на тѣѧ двѣ сѣѧ **внезѧпѣ** во ѣдинѣ дѣнь, **везѣдѣѣ** ѧ вдовствѡ **внезѧпѣ** прѣидѣтъ на тѣѧ, въ волшебствѣ твоѣмѣ ѧ въ крѣпѡсти **волхѡвъ** твоѣхъ **ѣѣѧѡ**.

¹²⁴ Книга пророка Ісаї 47: 14.

¹²⁵ Парафраза Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **ѧще** не ѡувѣси сѧмѡю тѣвѣ, **дѡбѣѣѧ** въ женѧхъ, **ѧзѣди** тѣѧ въ пѧтѧхъ пѧствѣ ѧ пасѣ кѡзѣнѣцы твоѧ ѡу кѡзѣи пѧстырскихъ.

¹²⁶ Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 5–6.

¹²⁷ Книга пророка Осїї 4: 1–2.

¹²⁸ Книга пророка Осїї 4: 6.

¹²⁹ Книга пророка Осїї 4: 9.

¹³⁰ Книга пророка Осїї 5: 3–4.

¹³¹ Лат. *scientia* – ‘знання, уміння’.

¹³² Книга пророка Ісаї 17: 12–13.

¹³³ Книга пророка Єремїї 6: 6.

¹³⁴ Книга пророка Єремїї 49: 4–5.

¹³⁵ Парафраза Книги пророка Єзекїїля 24: 6. Пор.: **ѡ**, **грѣдѣ** кровѣи! **конѡѣ**, въ немѣже **ѣ**сть **ѧдѣ**, ѧ **ѧдѣ** не ѧзѣдѣ ѧзъ негѡѡ.

¹³⁶ Євр. *Адонаї* – одне з десяти Божих імен у Старому Заповіті. Означає “Господь, Пан” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 335] або “Господь мій” [Аверинцев С. Адонаї // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сїгов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 33]. Вживається, зокрема, у молитовних текстах. Пор.: “Заклинаю тя, душе нечистый, Богом Саваооом, и всѣм воинством ангел Божиих, Адонаї Слої Бога Вседержителя...” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третя пагін.)]. Див. також прим. 87 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».

¹³⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 24: 14. Пор.: сѣ, **ѧзъ сѣдѣѣ** тѣвѣ **по** **крѡвѣмѣ** твоѣмѣ ѧ **по** **помыслѡмѣ** твоѣмѣ **сѣдѣѣ** тѣвѣ, **нечїстѣ**, **прѣсловѣтѣ** ѧ **велїкїѣ** на **разгнѣванїѣ**.

¹³⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **Со** **весѣлѣмѣ** во ѧзѣдѣтѣ ѧ сѣ **рѣдѡстїю** **назчїтѣсѧ**.

¹³⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Кїнець вірша звучить так: **не** **вѣдѣтъ** **ѧмѣ**.

¹⁴⁰ Книга пророка Іоїля 2: 11.

¹⁴¹ У Біблії: **попалѣюѣѧ**.

¹⁴² У Біблії: **мѣжїѣ**.

¹⁴³ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 4–9.

¹⁴⁴ Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 37: 22. Пор.: **не** **прѡлїтѣ** **крѡвѣ**.

¹⁴⁵ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.

¹⁴⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И** відѣхъ небо ново и зѣмию новъ (Апокаліпсис 21: 1).

¹⁴⁷ Книга пророка Ісаї 41: 27.

¹⁴⁸ Можливо, це парафраза Третьої книги царств 8: 1. Пор.: то́й єсть сі́юнь.

¹⁴⁹ Можливо, це окреслення постало на ґрунті богослужбових текстів (пор., наприклад: "Безначальное естество и непредѣльное" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 12]). У слов'янській Біблії слово "безначальный" зринає в Першому соборному посланні св. ап. Івана 2: 13 на позначення Бога. Див.: **Пишѹ ва́мъ, о́тцъи, ѡ́кво позна́сте безнача́лнаго.**

¹⁵⁰ Євангелія від св. Івана 1: 3.

¹⁵¹ Фраза **взы́щѣтѣ гдѣ** не раз зринає в Біблії, уперше – у Першій книзі параліпоменон 16: 11.

¹⁵² Сковорода має на думці слова: **всѣ́къ по во́ли се́рдца своегѹ да принесе́тъ нача́тки гдѣ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 35: 5).

¹⁵³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Нача́тки ѡ́ гдѣи́ и ѡ́ то́чила твоегѹ да не косни́ши принести́ (миѢ): пѣрвенцы сыно́въ твоѣхъ да да́си миѢ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 22: 29).

¹⁵⁴ Очевидно, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 19. Пор.: **Нача́тки пѣрвыхъ жѣтъ зѣми́и твоєѹ да внесе́ши въ до́мъ гдѣа вѣа твоегѹ.**

¹⁵⁵ Парафраза Книги пророка Даниїла 2: 30. Пор.: **да о́урази́миѣши размы́шленїа се́рдца твоегѹ.**

¹⁵⁶ Друга книга Мойсеєва: Вихід 35: 5.

¹⁵⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.

¹⁵⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

¹⁵⁹ Потрактування цих Мойсеєвих слів у стратегії себепізнання можна знайти і в інших богословів, наприклад, у Роберто Белларміно [див.: *Беллармин Р.* Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 1].

¹⁶⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **всѣ́ ѡ́правданїа моѹ и всѣ́ сдѣ́и моѹ** (Третя книга Мойсеєва: Левит 25: 18).

¹⁶¹ Очевидно, це парафраза Книги пророка Михея 6: 8. Пор.: **ходи́ти съ гдѣ́мъ вѣо́мъ твоѣ́мъ.**

¹⁶² Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.

¹⁶³ Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **Ѧце не о́увѣси са́мю тебе́, до́браа въ же́нахъ, и́зыди ты́ въ па́тѣхъ па́ствъ.**

¹⁶⁴ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 19: 12. Пор.: **внемлі́те себѣ́ не восходи́ти на го́рѣ и́ ни чи́же косне́тисѣ ѣ́а: всѣ́къ прикосне́выйсѣ горѣ́ сме́ртїю о́умретъ.**

¹⁶⁵ Книга Псалмів 118 (119): 37.

¹⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 113 (114): 25. Пор.: **Не ме́ртвїи восхва́лять тѣ́а, гдѣ́и.**

¹⁶⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.

¹⁶⁸ Пісня над піснями 1: 7.

¹⁶⁹ Це – сквородинська інтерпретація Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **Ѧце не о́увѣси са́мю тебе́, до́браа въ же́нахъ, и́зыди ты́ въ па́тѣхъ па́ствъ и́ пасї́ кѹ́заниа твоѹ́ о́у кѹ́цей па́стырскихъ.**

¹⁷⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **сме́ртть о́упасе́тъ ѡ́.**

¹⁷¹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16–17. Пор.: **что́ ты́ заѢ́, и́ что́ тебе́ заѢ́, ѡ́кво и́стеса́л є́си себѣ́ заѢ́ грѹ́бъ и́ сотвори́л є́си себѣ́ на высо́цѣ грѹ́бъ, и́ написа́л є́си себѣ́ на ка́мени кѹ́ш; Се́, ниѢ́ гдѣ́ савао́у и́звѣржетъ.**

- ¹⁷² Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: сотворѣи ѿ сѣбѣ на высѣцѣхъ грѣбѣхъ.
- ¹⁷³ Книга пророка Авдія 1: 3.
- ¹⁷⁴ Книга пророка Авдія 1: 4.
- ¹⁷⁵ Див.: Рече же бгъ ко іаковѣ: воставъ възиди на мѣсто вериѣи, и живи тамъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 35: 1). Назва *Вевиль* означає “Дом Божій” [Беринда П. Лексикон славнороссій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 375].
- ¹⁷⁶ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 32: 3.
- ¹⁷⁷ Книга пророка Амоса 6: 1.
- ¹⁷⁸ Книга пророка Авдія 1: 8.
- ¹⁷⁹ Книга пророка Авдія 1: 9. Сковорода цитує тільки частину вірша.
- ¹⁸⁰ Книга пророка Авдія 1: 21.
- ¹⁸¹ Фраза покрийте ны зринає в Біблії тричі (див.: Книга пророка Осії 10: 8; Євангелія від св. Луки 23: 30; Апокаліпсис 6: 16).
- ¹⁸² Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.
- ¹⁸³ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 20.
- ¹⁸⁴ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
- ¹⁸⁵ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
- ¹⁸⁶ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
- ¹⁸⁷ Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 19: 5–6. Пор.: вѣдете ми людіє извѣрѣнни ѿ всѣхъ ѿзыкъ: моа бо єсть вса земля: вы же вѣдете ми црское сцѣненіє и ѿзыкъ стѣ. Див. також: Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 22.
- ¹⁸⁸ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 11: 28. Пор.: блженн слышати слово бжте.
- ¹⁸⁹ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 27.
- ¹⁹⁰ Перша книга Мойсеєва: Буття 35: 5.
- ¹⁹¹ П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 14–15.
- ¹⁹² Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредѣ же васъ стоить, егѡже вы не вѣстє.
- ¹⁹³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелії від св. Марка 4: 9; Євангелії від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35. Пор.: имѣай оушы слышати да слышитъ.
- ¹⁹⁴ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 30.
- ¹⁹⁵ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
- ¹⁹⁶ Євангелія від св. Івана 10: 9.
- ¹⁹⁷ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 34: 11. Пор.: вними ты вса, елика азъ заповѣдаю тебе: се, азъ изженѡ предъ лицемъ вашимъ аморреа и хананеа, и хеттеа и ферезеа, и євѣа и гергесеа и іевсеа.
- ¹⁹⁸ Друга книга Мойсеєва: Вихід 34: 12.
- ¹⁹⁹ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 34: 30. Пор.: и блше прославленъ зракъ плѡти лица егѡ.
- ²⁰⁰ Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 2. Пор.: всакъ человекъ лѡжь.
- ²⁰¹ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
- ²⁰² П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 1.
- ²⁰³ П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 5. Сковорода цитує лише початок вірша.
- ²⁰⁴ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 4: 6. Пор.: и сохраните, и сотворите, яко сѡа премѣдрость ваша и слышеніє предъ всѣми ѿзыки, елицы аще

оуслышатъ всѣ ѡправданїѧ сїѧ ѡ рекътъ: сѣ, людіе премъдрїи ѡумѣтєльны: ѡзвѣкъ великїи сѣи.

²⁰⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9.

²⁰⁶ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 8: 7–9. Пор.: **Гдѣ** во вѣтъ твоѣи введѣтъ тѣ въ зѣмлю благѡю ѡ многѡ, ѡдѣже водотѣчи водныѧ ѡ источнїки бѣзды ѡсходѣшыѧ по полѡмѣи ѡ горѡмѣи, въ зѣмлю пшеницы ѡ ѡмїєнѧ, (ѡдѣже) вїноградїи, смѡкви ѡ ципцы, въ зѣмлю ѡмїєнѣи ѡмїєнѧ ѡ мѣди: въ зѣмлю на нѣйже не съ ничетѡю снѣси хлѣбъ твоѣи, ѡ ничетѡгѡ вострѣвѣши на нѣй.

²⁰⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 11.

²⁰⁸ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 8: 12. Пор.: да не когдѡ.

²⁰⁹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 14.

²¹⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 17.

²¹¹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 14–15.

²¹² Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 6: 11–12; 11: 16. Пор.: ѡ ѡдѣи ѡ насытїиѧ, вонїи сѣвѣ.

²¹³ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 11: 16. Пор.: да не разширїтъ сѣрдце твоѣ, ѡ престѣпїте, ѡ послѣжитѣ вогѡмѣи ѡнїиѧ.

²¹⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення закону 12: 8.

²¹⁵ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 11. Пор.: тѣ принесѣте всѣ, ѡмїєнѣи ѡзъ заповѣдаю вѡмѣи днѣсь: всесожжѣнїѧ вѡша ѡ жѣртвы вѡшѧ, ѡ десѡтїны вѡшѧ ѡ начѡтки рѣкъ вѡшнѣхъ.

²¹⁶ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 13.

²¹⁷ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 16. Пор.: **Тѡмѡи** крѡве да не снѣсте: на зѣмлю пролїте ѡ, ѡмїєнѣи вѡдѣ.

²¹⁸ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 18. Пор.: тѡмѡи предѣмѣи вѡмѣи твоѡмѣи да снѣси ѡ на мѣстѣ, ѡже ѡзверѣтъ гдѣ вѣтъ твоѣи сѣвѣ, тѣ ѡ сынъ твоѣи ѡ дѣцѣрѣ твоѡ, ѡ рѡбѣ твоѣи ѡ рабѡ твоѡ, ѡ левїтъ, ѡ пришлѣцъ ѡже во градѣхъ твоѡхъ.

²¹⁹ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 19. Пор.: **Внѣмїи** сѣвѣ, да не ѡстѡвнїши левїтїна во всѣ врѣмѡ.

²²⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 25.

²²¹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23.

²²² Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 24. Пор.: на зѣмлю пролїте ѡ ѡмїєнѣи вѡдѣ.

²²³ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 30.

²²⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 15: 1–2.

²²⁵ У Бїблїї далї: тѣвѣ.

²²⁶ У Бїблїї далї: предѣ вѡрѡмѣи твоѡмѣи трѣвѡнїиѧ.

²²⁷ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 15: 7–8.

²²⁸ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 15: 9. Пор.: **Внѣмїи** сѣвѣ: да не вѣдетъ слово тѡйно вѣ сѣрдцы твоѡмѣи вѣззакѡнїѧ, глѡбѡлѡ: влїзъ ѡсть сѣдмѡе мѣсто, мѣсто ѡмїєнїѧ, ѡ воззѡвѣнѣтъ ѡко твоѣ вѡрѡтѣ твоѡмѣи трѣвѡнїиѧ, ѡ не дѡси ѡмѣи, ѡ возопїетъ на тѣ ко гдѣ.

²²⁹ Див.: Трѣтя книга Мойсеева: Левит 13: 2 і далї.

²³⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 24: 8.

²³¹ Друга книга Мойсеева: Вїхїд 23: 21; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

²³² П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 13: 5.

²³³ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²³⁴ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 13: 5.

²³⁵ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 13: 5.

²³⁶ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 17: 7.

²³⁷ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 17: 12.

²³⁸ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 17: 7.

²³⁹ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 21: 21.

²⁴⁰ Див.: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 22: 22–24.

²⁴¹ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²⁴² Книга Товіта 4: 5.

²⁴³ Неточна цитата з Книги Товіта 4: 12. Пор.: **внємлі сєвѣ, чáдо, ѿ всáкагѡ блáдодѣлнїа, ѿ жєнѣ пєрвѣе помлїи ѿ сѣмене о́тцѣ твѡйхъ: да не побѣдїши жєнѣ чждїа, ѿже нѣсть ѿ плѣмене о́тцѣ твѡего̀, занє сынове прр́оквѣтъ єсмь: нѡє, авраáмъ, їсаáкъ, їáквѣтъ о́тцѣ нáши ѿ вѣка: помлнї, чáдо, ѿкѡ сїи всї поáша жєнѣ ѿ вратїи своїхъ.**

²⁴⁴ Неточна цитата з Книги Товіта 4: 14. Пор.: **внємлі тєвѣ, чáдо, во всѣхъ дѣлѣхъ твѡйхъ ѿ вѣдїи накáзанъ во всѣмъ житїї твѡєїмъ.**

²⁴⁵ Асмодей – демонїчна істота, чие ім'я зринає в Книзі Товіта. Асмодей виступає тут у ролі ворога шлюбу [див.: *Аверинцев С. Асмодей // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сїгов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 47].*

²⁴⁶ Див.: Книга Товіта 3: 7–8; 9.

²⁴⁷ Книга Притч Соломонових 13: 10.

²⁴⁸ Книга пророка Аввакума 1: 14.

²⁴⁹ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 29: 18. Пор.: **Є́да кто єсть въ вáсь мѡжъ ѿнї жєнѣ, ѿнї о́тєчєство ѿнї плѣмъ, єгѡже сєрдцє о́клонїса ѿ ѓда вѣа вáшегѡ, ѿтї єже слáжити богѡмъ ѿзыкѡвѣ о́ныхъ; є́да кїи єсть въ вáсь корєнь горѣ прорастáющї въ жєлчи ѿ горєсти;**

²⁵⁰ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 32. Пор.: **ѿ вїноградѡвѣ во содѡмскїхъ вїноградѣ ѿхъ, ѿ розгѣ ѿхъ ѿ гомѡрры: грѡздѣ ѿхъ грѡздѣ жєлчи, грѡздѣ горєсти ѿхъ.**

²⁵¹ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 5: 3–4. Пор.: **мѣдъ во кáплєтъ ѿ о́устєвѣ жєнѣ блáднїцы, ѿже на врѣмѣ наслаждáетъ твѡї горѣтáнь: послѣдї же горѣе жєлчи ѡврáщєши.**

²⁵² Можливо, це парафраза Книги Псалмів 65 (66): 10. Пор.: **ѿкѡ ѿскѡсїлъ нѣ єсї, бже, разжєглъ нѣ єсї, ѿкоже разжнзáетсѣ сєвѡд.**

²⁵³ Книга Премудрості Соломонової 8: 2.

²⁵⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²⁵⁵ Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 6: 33. Пор.: **Ищїте же прѣжде црѣтвїа вѣїа ѿ прáвды єгѡ.**

²⁵⁶ Парафраза Євангелїї від св. Луки 17: 21. Пор.: **Сѣ во, црѣтвїє вѣїє внѣтрѣ вáсь єсть.**

²⁵⁷ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 30: 11–12. Пор.: **ѿкѡ заповѣдъ сїа, ѿже ѡзъ заповѣдаю тєвѣ днєсь, не тажка єсть, нїже далєче єсть ѿ тєвє: не на нѣсї єсть, глаголá: кто възїдетъ ѿ нáсь на нѡ ѿ възметъ ѡ нáмъ, ѿ о́слышавше ѡ сотворїмъ.**

²⁵⁸ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 30: 14.

²⁵⁹ Книга Притч Соломонових 16: 23.

²⁶⁰ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 4. Пор.: **Водà глѣвокà слѣво вѣ сѣрдцы мѣжа, рѣкà же и́зска́чѣци и́ и́сточни́к жѣзнѣ.**

²⁶¹ Книга Притч Соломонових 20: 5.

²⁶² Скворода має на думці слова: **кѣтѣ дáстѣть мѣ крилѣ ѣкѣ голѣбѣи́нѣ** (Книга Псалмів 54 (55): 7).

²⁶³ Пісня над піснями 5: 12.

²⁶⁴ Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 4. Пор.: **Вѣврати́ очѣ твоѣ ѣ менѣ, ѣкѣ тѣи́ воскри́лиши мѣ.**

²⁶⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 2. Пор.: **Дѣзѣ врати́тѣ моємѣ и́ врати́тѣ моѣ мнѣ, пасѣи́ вѣ кри́нѣхѣ.**

²⁶⁶ Це біблійне поняття відіграє ключову роль в антропології Сквороди. На думку філософа, “внутрішня людина” захована в зовнішній людині так, як ідея в матерії. “Внутрішня людина” не схожа на зовнішню, а її оприявлення є “другим народженням”, “переображенням” чи “воскресінням”. Слід сказати, що старі українські письменники досить часто послуговувалися поняттям “внутрішня людина”. Наприклад, Дмитро Туптало писав: “Сууб єсть человек, внѣшний и внутренній, плотян и духовен. Внѣшний убо человек от многих членов составляется, внутренній же умом, вниманіем себѣ, страхом Господним в совершенство приходит” [Туптало Д. Внутренній человек // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 101–102]. Попри наявність різних тлумачень, під “внутрішньою людиною” мали на думці передовсім душу [див., наприклад: Свангеліе учителное. – Київ, 1637. – С. 805], а стосунок “внутрішньої людини” до “зовнішньої” зазвичай поставав як борня. Так, Віталій Дубенський писав: “Во едином человекѣ полагает апостол [Павло] два человека. И тако сопряженна, яко ни един пребыти без другаго, и тако между собою разнствующа, яко живот единого ест смерть другаго. Тако с собою суть сопряженны, яко суще два, обаче один ест, и один – два. В сих двоих всего живота дѣло прохожденно бывает” [Диоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человекскаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)–149].

²⁶⁷ У Біблії: **вкоренѣни и́ шновани́.**

²⁶⁸ У Біблії: **всѣко.**

²⁶⁹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 16–19.

²⁷⁰ У Біблії: **всѣко.**

²⁷¹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 2: 8–9.

²⁷² Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 22–23.

²⁷³ Книга пророка Ісаї 32: 15.

²⁷⁴ Говорячи про “Гадаринську землю”, Скворода орієнтується на Єлизаветинську Біблію, тимчасом як іще Орґен казав (мавши на думці, наприклад, грецький текст Свангелії від св. Матвія 8: 28), що це помилка, бо “Гадара – місто в Іудеї, поблизу якого є славетні гарячі джерела, але тут немає озера з крутими берегами чи моря. А ось Гергеса – звідки й гергесійці – це стародавнє місто поблизу озера, що його нині називають “Тиверіада” і яке має крутий берег, з котрого, як кажуть, і кинулись із-за демонів свині” [Орґен. Толкования к Евангелию от Иоанна // Орґен. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 432].

²⁷⁵ Свангелія від св. Луки 8: 39. В алегоричному сенсі цей епізод міг бути потрактований так: “Приходящу... Іисусови в страну Гадаринскую, стрѣте его муж, имѣяи бѣсы многи, цѣлый легион. Так мы Гадару в містическом разумѣнии разумѣем быти мір сей океанный,

весь во злѣ лежащій, котораго мы населники” [Туптало Д. Брань святаго архістратига Міхаїла, воєводи сил небесных, и ангелов его с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: У 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 388].

²⁷⁶ Сковорода має на думці слова: **твѣѣ гїю:** востѣни, и возмїѣ ѡдрѣ твѡѣ, и иди въ дѡмѣ твѡѣ (Євангелїя від св. Марка 2: 11).

²⁷⁷ Сковорода має на думці слова: **и** послѣ єгѡ въ дѡмѣ єгѡ (Євангелїя від св. Марка 8: 26).

²⁷⁸ Сковорода має на думці слова: **и** воззрѣвъ глаголаше: вїжѣ челоѣки ѣкѡ дрѣвїе хѡдѣща (Євангелїя від св. Марка 8: 24).

²⁷⁹ Див.: Євангелїя від св. Івана 9: 1.

²⁸⁰ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **не** вѣсте ли, ѣкѡ храмѣ вѣїѣ єстѣ, и дѣхъ вѣїѣ живѣтѣ въ вѣсѣ;

²⁸¹ Книга Ісуса Навина 3: 9.

²⁸² Парафраза Книги Ісуса Навина 3: 10. Пор.: въ сїхъ ѡувѣстѣ, ѣкѡ гдѣ живѣи въ вѣсѣ.

²⁸³ Пор.: Друга книга Мойсеева: Вихід 17: 14; П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 26; 8: 19.

²⁸⁴ Сковорода має на думці слова: **и**ли кѣм женѣ илїци дѣсѣть дрѣхлицъ, ѣще погдѣвїтѣ дрѣхилѣ єдинѣ, не вжигѣтѣ ли свѣтїлникѣ, и пометѣтѣ храмннѣ, и ищѣтѣ прилѣжнѡ, дѡндеже ѡврѣцѣтѣ (Євангелїя від св. Луки 15: 8).

²⁸⁵ Євангелїя від св. Івана 8: 12.

²⁸⁶ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 105. Пор.: **свѣтїлникѣ** ногѣма моїма законѣ твѡѣ.

²⁸⁷ Парафраза Книги Псалмів 131 (132): 4–5. Пор.: ѣще дѣмѣ сонѣ ѡчїма моїма, и вѣждама моїма дремѣнїе, и покой скрѣпїма моїма: дѡндеже ѡврѣцѣ мѣсто гдѣви, селѣнїе бѣѣ ѣкѡвлю.

²⁸⁸ Книга Псалмів 131 (132): 7.

²⁸⁹ Книга Псалмів 121 (122): 1.

²⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 9–10. Пор.: **молїтѣ** моѣ гдѣви воздѣмѣ прѣдъ всѣми людїми єгѡ, во двѡрѣхъ дѡмѣ гдѣна, посредѣ тѣбѣ, іерлїме.

²⁹¹ Книга Псалмів 21 (22): 23.

²⁹² Книга Псалмів 100 (101): 2.

²⁹³ Парафраза Книги Псалмів 39 (40): 9. Пор.: єже сотворїти волю твою, вѣже мої, восхѡтѣхъ, и законѣ твѡѣ посредѣ чрѣва моего.

²⁹⁴ Сковорода має на думці слова: и всѣ клѣдѣзи, ѣже ископѣша равнї ѡтцѣ єгѡ, во врѣма ѡтцѣ єгѡ, заградїша ѣ фїлїстїмѣлнѣ (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

²⁹⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: и сѣ, сїѣ сокровѣнна сѣтѣ въ землї въ кѣци моїѣ, и сребрѡ сокровѣнно подї нїли (Книга Ісуса Навина 7: 21).

²⁹⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 27. Пор.: ѣзѣ же єсмѣ землѣ и пѣпелѣ.

²⁹⁷ Мабуть, Сковорода має на думці слова: трї градѣ да ѡдѣчїши сѣвѣ средї землї твоєѣ, ѣже гдѣ бѣѣ твѡѣ дѣтѣ тѣбѣ въ наслѣдїе (П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 19: 2).

²⁹⁸ Парафраза Євангелїї від св. Луки 8: 39. Пор.: **возвратїса** въ дѡмѣ твѡѣ и повѣдай, єлика ти сотворї бѣѣ.

²⁹⁹ Сковорода має на думці слова: ни въ вѣсѣ внїди, ни повѣжда коїдѣ въ вѣси (Євангелїя від св. Марка 8: 26).

³⁰⁰ Фраза “одежда нетлѣнїя” зринає в молитвах [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Трѣбник.* – Київ, 1646. – С. 910].

³⁰¹ Див.: Євангелїя від св. Марка 5: 3.

- ³⁰² Неточна цитата з Пісні над піснями 3: 2. Пор.: **Востанѡ ѡубо ѡ ѡбѡдѡ во градѣ...**
Понскіахъ ѡгѡ, ѡ не ѡбрътѡхъ ѡгѡ.
- ³⁰³ Сковорода має на думці слова: **Бїженъ мїжъ, ѡже не ѡде на совѣтъ нечестївухъ, ѡ на пѡтї грѣшнухъ не стѡ** (Книга Псалмів 1: 1).
- ³⁰⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непрѡвѡдїи же возволнѡются ѡ почїти не возлюбѡтъ.**
- ³⁰⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 17: 13. Пор.: **ѡкѡ прѡхъ колѣснїй вѡрѡ возносѡщѡл.**
- ³⁰⁶ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 43. Останнє слово має форму: **ѡ.**
- ³⁰⁷ Книга Псалмів 54 (55): 12.
- ³⁰⁸ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 9. Пор.: **ѡкрестъ нечестївїи хѡдѡтъ.**
- ³⁰⁹ У церковній традиції лихву розглядали як великий гріх. Пор.: “Лихва есть сице вещь злая, яко оную всякій закон запрещает: и Божїй, и церковный, и гражданский. Тыи всѣ законы лихву проклятому предают” [Гізель І. Мир с Богом человекѡ. – Київ, 1669. – С. 537]. Є ѡ приказка: “Лихва да лєсть дѡволу в честь” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 657].
- ³¹⁰ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 8. Пор.: **ѡ мѣтъ во ѡустнѡхъ ѡхъ.**
- ³¹¹ Парафраза Євангелїї від св. Луки 8: 39. Пор.: **возвратїса въ домѡ тѡѡ.**
- ³¹² Неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 4. Пор.: **ѡ внѡдѡ къ жѣртвеннїкѡ бжїю, къ бгѡ всѣлѡщемѡ ѡностъ моѡ.**
- ³¹³ Сковорода має на думці слова: **На лѡжи моѡмѡ въ нѡщѡхъ ѡскѡхъ, ѡгѡже возлюбѡ дѡшѡ моѡ, ѡскѡхъ ѡгѡ, ѡ не ѡбрътѡхъ ѡгѡ** (Пісня над піснями 3: 1).
- ³¹⁴ Книга пророка Єремїї 8: 14.
- ³¹⁵ Книга Псалмів 94 (95): 6.
- ³¹⁶ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.
- ³¹⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **взыди на гѡрѡ, ѡже ѡбѡ онѡ странѡ іорданѡ** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 27: 12).
- ³¹⁸ Пор.: “И возшедшаго на небеса, и сѡдѡщаго одесную Отца...” [Могила П. Євхологїон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46].
- ³¹⁹ Книга Притч Соломонових 2: 13.
- ³²⁰ Книга пророка Єремїї 7: 34.
- ³²¹ Сковорода має на думці слова: **Во ѡдїнѡ же ѡ сѡбѡтъ мѡрїѡ магдалїна прїїде заѡтра, ѡцѡ сѡщѡй тѡмѡ, на грѡбѡ, ѡ вїдѡ кѡмѡнь взѡтъ ѡ грѡба** (Євангелїя від св. Івана 20: 1).
- ³²² Євангелїя від св. Матвіѡ 28: 6; Євангелїя від св. Марка 16: 6; Євангелїя від св. Луки 24: 6.
- ³²³ Євангелїя від св. Матвіѡ 28: 7.
- ³²⁴ Книга пророка Ісаї 62: 10.
- ³²⁵ Пісня над піснями 4: 6.
- ³²⁶ Пісня над піснями 8: 14.
- ³²⁷ У Бїблїї далї: **ѡ їдѡен ѡ ѡєрлїмѡ. ѡкѡ.**
- ³²⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 1–2.
- ³²⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѡ вѡ тѡмѡ на гѡрѡ** (Друга книга Мойсеєва: Вихїд 24: 18).
- ³³⁰ Пісня над піснями 8: 1.
- ³³¹ Пісня над піснями 8: 2.
- ³³² Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Тѡмѡ дѡмѡ сосѡдѡ моѡ тѡвѡ** (Пісня над піснями 6: 11).
- ³³³ Пісня над піснями 8: 5.
- ³³⁴ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпкѡ ѡкѡ смѣртъ любѡ.**

³³⁵ Пісня над піснями 8: 6.

³³⁶ Пісня над піснями 8: 7.

³³⁷ Фразу не *разли́къ* взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

³³⁸ Книга Псалмів 22 (23): 2.

³³⁹ Пісня над піснями 8: 5.

³⁴⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 6. Кінець цього вірша звучить так:
ѡ̇ нѣмѣть.

³⁴¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 27. Пор.: *Въ цр̑квѣхъ благословѣте вѣда, гда̇.*

³⁴² Книга Псалмів 67 (68): 28.

³⁴³ Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 48: 3. Пор.: *і́къвъ ко і́ѡсифѣ: вѣтъ мой і́ѡсифъ мнѣ въ лѣзѣ, въ землі хана́ані.* Див. також: *почѡмѣ же і́ѡсифъ і́къвъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 7).

³⁴⁴ Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: *Пѣли во въздѡша квлѣна, квлѣна гд̑на̇, свидѣніе і́йево.*

³⁴⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 8.

³⁴⁶ Книга Псалмів 73 (74): 2.

³⁴⁷ Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

³⁴⁸ Книга Псалмів 35 (36): 7.

³⁴⁹ Книга Псалмів 35 (36): 7.

³⁵⁰ Можливо, Скворода має на думці слова: *И́збави ведѡмыѣ на смѣрть и́ і́скѡпнѣ ѡ̇внѣѣмыхъ, не щадѣ* (Книга Притч Соломонових 24: 11).

³⁵¹ У Біблії далі: *гѣа.*

³⁵² У Біблії далі: *срѣдѣ пѣци срѣрѡ смѣшено сѣтъ.*

³⁵³ Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 22: 17–19. Слово *пѣци* наприкінці 19-го вірша Скворода бере з 20-го вірша і ставить його замість слова *ієрлѣма*, пропустивши потому весь 20-ий вірш.

³⁵⁴ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 22: 21. Пор.: *и́ дѣнѣ на въ во ѡ̇гнѣ гнѣѡа моєгѡ, и́ слѣпні вѣдете срѣдѣ єгѡ.*

³⁵⁵ Книга пророка Єзекіїля 22: 26.

³⁵⁶ Скворода має на думці слова: *кнѣзи єгѡ срѣдѣ єгѡ і́къво вѡлцы восхичѣюще похичѣніѣ* (Книга пророка Єзекіїля 22: 27).

³⁵⁷ У рукопису спершу було написано слово *Волфами*, а потім над рядком рукою Сквороди воно виправлено на *Волхвами*.

³⁵⁸ Парафраза Книги пророка Єзекіїля 22: 28. Пор.: *и́ прорѡцы єгѡ помѣзѣющіи и́хъ падѣтъ, вѣдѣціи сѣтнаѣ, волхвѡщіи лѡжнаѣ, глагѡюще: сіѣ гѣетъ ѡ̇днѡи гд̑ѡ: ѡ̇ гд̑ѡ не гѣа.*

³⁵⁹ Книга пророка Єзекіїля 21: 9–10.

³⁶⁰ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: *Живо во слово вѣіе и́ дѣйствено, и́ ѡстрѣйше пѣче всѣкагѡ мѣѡ.*

³⁶¹ Очевидно, Скворода має на думці слова: *Єже ѡ̇бѡ глѡвоѡіе і́спытовати и́ ѡ̇ всѣхъ твѡрѣти слово и́ лѡвопытствовати ѡ̇ коємждѡ подрѡбнѣ, повѣсти сочинитѣлю достѡитѣ* (Друга книга макавейська 2: 31).

³⁶² Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *цр̑чѡіе вѣіе внѣтръ вѣсѣ єстѣ.*

³⁶³ В українській літературі XVII–XVIII ст. молитву було заведено окреслювати як “восхождение от земных сердца и ума к Богу” [Транквіліон-Ставровецкий К. Євангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 5 (зв.)], “мысли до Бога поднесене” [Винницкий І.

Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 27 (зв.); рятівну “бесѣду с неприступным Богом и Творцем всего свѣта” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 371], “поднесеніє сердца к Богу” [Слово к народу каѡоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 59], “ума в Бога возвышеніє” [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 111] тощо.

³⁶⁴ Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 5: 4. Пор.: и вопієніа жавшихъ во оушы гдѣ саваша внидоша.

³⁶⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 33: 3. Пор.: возопій ко мнѣ, и ѡвѣщайю ти и возвѣщю тебе великаа и крѣпкаа, и хже не размѣля єси.

³⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 33: 6. Пор.: Сѣ, азъ навѣдѣ на нѣа срастѣніє ізвы и ізцѣленіє, и ізврачю ѿ и павлю и мѣ, єже слзшати, и ізцѣлю ѿ и сотворю и мѣ мѣрѣ и вѣрѣ.

³⁶⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: и свѣтъ во тмѣ свѣтитсѣ.

³⁶⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 29. Пор.: просвѣтѣиши тмѣ моѣ.

³⁶⁹ Цей образ створено як антитезу до образу: ієрліме, грдѣ во гѣтѣи (Книга пророка Ісаї 33: 20).

³⁷⁰ Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 26–27.

³⁷¹ Книга пророка Ісаї 45: 3.

³⁷² Книга пророка Ісаї 33: 6.

³⁷³ Цю частину вірша Скворода цитує неточно. Пор.: выстъ слово гдѣне ко аврамѣ въ видѣніи ноцію, гѣа.

³⁷⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 1.

³⁷⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 17. Пор.: дхъ істинны, єгѡже мѣрѣ не мѡжетъ прѣати.

³⁷⁶ Можливо, Скворода має на думці слова: и свѣтъ во тмѣ свѣтитсѣ, и тма єгѡ не ѡбѣатъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

³⁷⁷ Очевидно, Скворода має на думці слова: волѣзнь ізвы твоеѡ ізцѣлітъ (Книга пророка Ісаї 30: 26).

³⁷⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 1.

³⁷⁹ Книга пророка Ісаї 40: 10.

³⁸⁰ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѣзѡша іакѡ ѡлово въ водѣ сѣлнѣи.

³⁸¹ Книга пророка Ісаї 40: 6.

³⁸² Книга пророка Ісаї 40: 6.

³⁸³ Книга пророка Ісаї 40: 8.

³⁸⁴ Книга пророка Ісаї 40: 6.

³⁸⁵ Неточна цитата з Другої книги царств 22: 12 та з Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: и положѣ тмѣ закрѡвъ своѣ.

³⁸⁶ Очевидно, Скворода має на думці слова: Востанѣ оубо и ѡвѣдѣ во грдѣи и на торжищи хъ и на стѡгна хъ, и понцѣ, єгѡже возлюбѣ дшѣа моѡ (Пісня над піснями 3: 2).

³⁸⁷ Євангелія від св. Івана 1: 14.

³⁸⁸ Книга Псалмів 39 (40): 9.

³⁸⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 3.

³⁹⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 4.

³⁹¹ Це – популярний емблематичний образ процвілого посоха [див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сквороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58, 61, 123], який є, наприклад, на 358-му малюнку зі збірки «Symbola et

emblemata» під назвою «Ааронов жезл прозябший» (підпис: “Нечаянно процвѣл. Прозябну, когда не думали. Insperata floruit”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 90–91]. У його основі – історія про Ааронів посох: *и сѣ, прозавѣ жезлъ аароновъ въ домѣ левинѣ, и израстѣ вѣтвь, и процвѣтѣша цвѣти, и израстѣ оубѣхѣи* (Четверта книга Мойсеева: Числа 17: 8).

³⁹² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 27. Пор.: *ѣзъ же ѣсмь землѣ и пѣпелъ.*

³⁹³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 8. Пор.: *вѣко гдѣи, по часомѣ оубразмѣю, ѣкш наслѣдѣти и ѣмамъ;*

³⁹⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 10.

³⁹⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 12.

³⁹⁶ Книга пророка Малахії 4: 2–3.

³⁹⁷ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44. Пор. коментар Петра Могили: “...сѣтся тѣло душевное, востает тѣло духовное. Ест тѣло душевное, и ест тѣло духовное” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 744].

³⁹⁸ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 21. Пор.: *ѣще же... забѣлѣши ѣ вошвѣ твоихъ и ѣ овѣцъ твоихъ.*

³⁹⁹ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23.

⁴⁰⁰ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23–24.

⁴⁰¹ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 25–26.

⁴⁰² Скворода має на думці слова: *Живо* во слово бжїе и дѣйствиенно, и острѣйше паче всѣкаго мѣтѣ оводѣ острѣ, и проходѣщее даже до раздѣленїа дшїи же и дѣха (Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12). Див. також прим. 106 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁴⁰³ Парафраза Книги Псалмів 108 (109): 13. Пор.: *да вѣдѣтъ чѣда єгѣ въ погѣбленїе, въ рѣдѣ єдинѣмъ да потрѣвѣтсѣ ѣма єгѣ.*

⁴⁰⁴ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 5–6. Пор.: *прѣблѣтъ человекъ, ѣже надѣтсѣ на человекѣ и оутвердѣтъ плѣтъ мышцы своѣа на немъ, и ѣ гдѣ ѣстѣпнѣтъ сѣрдце єгѣ: и вѣдѣтъ ѣкш дивїа мѣрка въ пѣстыни и не оубрѣтѣ, єгда прїидѣтъ влагѣа, и ѣвнѣтѣи вѣдѣтъ въ сѣхотѣ и въ пѣстыни, въ землїи сланѣи и нешвѣтѣемѣи.*

⁴⁰⁵ Книга пророка Ісаї 27: 1.

⁴⁰⁶ Парафраза Книги пророка Захарїї 11: 17. Пор.: *Ѡ, пасѣціи сѣстнаѣ и ѣстѣавшїи овѣцъ! мѣчъ на мышцѣ єгѣ и на око ємѣ десноѣ.*

⁴⁰⁷ Скворода має на думці слова: *И* оубрѣсѣ женѣ єгѣ вспѣтъ, и вѣстѣ стѣлѣ сланѣ (Перша книга Мойсеева: Буття 19: 26).

⁴⁰⁸ Очевидно, Скворода має на думці слова: *оубнѣжѣтсѣ ѣкш вода мѣмѣтѣцѣа* (Книга Псалмів 57 (58): 8).

⁴⁰⁹ Скворода має на думці слова: *погрѣзѣша ѣкш олово въ водѣ сѣланѣи* (Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 10).

⁴¹⁰ Книга Йова 22: 11.

⁴¹¹ Книга Йова 22: 16–17.

⁴¹² Книга Йова 21: 20.

⁴¹³ Неточна цитата з Книги Йова 21: 25–26. Пор.: *Ѡ*вѣ же оубрѣтѣтъ въ гѣрестѣ дшїи, не ѣдѣи ничѣоже влага. *Вкѣпѣ* же на землїи спѣтъ, гнїюстѣ же ѣхъ покрѣи.

⁴¹⁴ Книга Йова 21: 30.

⁴¹⁵ Книга Йова 21: 32–33.

⁴¹⁶ Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеева: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

- 417 Книга Псалмів 48 (49): 12.
- 418 Це – варіації на тему: **Рече възъиенъ въ сѣрѣцы своѣмъ: нѣсть бгъ** (Книга Псалмів 13 (14): 1).
- 419 Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Грѣхъ ізданнъ написанъ єсть писаномъ желѣзнымъ на ногти адамантовѣ, начертанъ на скрижали сѣрѣца ѡчъ и на рѣзѣхъ олтарей ѡчъ.**
- 420 Книга пророка Єремії 17: 3–4.
- 421 Книга пророка Аввакума 2: 12.
- 422 Книга пророка Аввакума 2: 9–10.
- 423 Книга пророка Аввакума 2: 16.
- 424 Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 16. Пор.: **ѡвѣде ѡ тѣбѣ чаша десницы гдѣни, и собрѣса възчѣстїе на главѣ твоѣ.**
- 425 Неточна цитата з Книги Псалмів 19 (20): 7. Пор.: **въ силахъ спїтїе десницы єгѡ.**
- 426 Книга пророка Аввакума 2: 19–20.
- 427 Книга пророка Ісаї 59: 5.
- 428 У Біблії: **и въ нѣмъ.**
- 429 Книга пророка Ісаї 59: 5–7.
- 430 Євангелія від св. Луки 8: 27.
- 431 Євангелія від св. Луки 8: 29.
- 432 Книга пророка Аввакума 3: 1–2.
- 433 Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.
- 434 Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 25: 13. Пор.: **Коль великъ, иже мѣдрость ѡверѣте, но нѣсть паче воцѣгнуса гдѣ.**
- 435 Парафраза Дій св. апостолів 9: 6. Пор.: **гдѣ, что ма хѡщешн творити;**
- 436 Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 9: 6. Пор.: **востанн и вниди во градъ.**
- 437 Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Братъ ѡ брата помогѣмъ, ѡкв градъ твѣрдъ и высѡкъ, ѡкрѣплѣтсѣ же ѡкоже ѡснованѡе царство.**
- 438 Скворода має на думці слова: **иже во аще сотворитъ болѡ оцѣ моего, иже єсть на нѣсѣхъ, той братъ мой** (Євангелія від св. Матвія 12: 50).
- 439 Очевидно, Скворода має на думці слова: **вы же сѣдите во градѣ іерлїмстѣ, дѡндеже ѡблѣчѣтсѣ силою свѣше** (Євангелія від св. Луки 24: 49).
- 440 Скворода має на думці слова на взір: **вѣсть єгѡ вѣчна, и црѣтво єгѡ въ рѡды и рѡды** (Книга пророка Даниїла 4: 31).
- 441 Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Не вѣсте ли, ѡкв хрѣмъ бжїи єстѣ;**
- 442 Книга Псалмів 47 (48): 2.
- 443 Можливо, Скворода має на думці слова: **ѡкв со мноѡ єсть сила градѡвъ** (Перша книга маккавейська 10: 71).
- 444 Книга пророка Ісаї 60: 14.
- 445 Скворода має на думці слова: **Бѣдетъ во нѣво ново и землѣ новѣ** (Книга пророка Ісаї 65: 17).
- 446 Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 2: 20. Пор.: **живѣ же не ктѡмѣ азъ, но живѣтъ во мнѣ хрѣтѡсѣ.**
- 447 Книга пророка Аввакума 3: 2.
- 448 Перша книга Мойсеева: Буття 15: 9.
- 449 Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 17: 17. Пор.: **стїи ѡчъ во истинѣ твоѣ: слово твоѣ истина єсть.**

⁴⁵⁰ Парафраза Книги Псалмів 48 (49): 13. Пор.: **И** челоуѣкъ въ чѣсти сый не раздѣмѣ, приложиса скотѣмъ несмысленнымъ и ѡподобиса имъ.

⁴⁵¹ Фраза всакоє дыханіє зринає в Книзі Псалмів 149 (150): 6 та в Книзі пророка Ісаї 57: 16.

⁴⁵² Можливо, Сковорода має на думці слова: **Да** возвеселѣтса нѣса, и радѣетса земля: да подвижитса морє и исполненіє єго (Книга Псалмів 95 (96): 11).

⁴⁵³ Сковорода має на думці слова: йна слава солнцѣ, и йна слава лѣнѣ, и йна слава звѣздамъ: звѣзда во ѿ звѣзды разнствѣтъ во слауѣ. **Та**кожде и воскресіє мѣртвыхъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 41–42).

⁴⁵⁴ Трохи неточна цитата з Євангеліі від св. Івана 11: 25. Пор.: **ѣ**зь **ѣ**смь воскресеніє.

⁴⁵⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.

⁴⁵⁶ Парафраза Книги пророка Ісаї 1: 11. Пор.: **Что** ми множество жѣртвъ вашихъ, глѣтъ гдѣ.

⁴⁵⁷ Парафраза Книги пророка Осії 6: 4, 6. Пор.: **Что** ти сотвори, єфрѣме; что ти сотвори, ідо;.. **Зане** милости хощѣ а не жѣртвы.

⁴⁵⁸ Очевидно, це парафраза Книги пророка Осії 6: 6. Пор.: **Зане** милости хощѣ а не жѣртвы, и ѡувѣдѣнїѣ бжїѣ, нежели всесоженїѣ.

⁴⁵⁹ Лабіринт – популярний емблематичний образ марного світу й дочасного людського життя. Див., зокрема, 443-ю емблему зі збірки «Symbola et emblemata» (підпис: “Судьба путь найдет и откроет. Божіє провидѣніє меня оттуда освободит. Бог мнѣ поможет оттуда вытти. Fata viam invenient”) [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 112–113], або «Передвісник всезагальної мудрості» Яна Амоса Коменського, де сказано: мета пансофїї – “сіяти зерна справжнього пізнання та страху Божого, щоб, куди не звернулась людина, скрізь вона бачила: ніщо не буває без Бога... Якщо ми цього... не досягнемо, тоді марними будуть усі наші зусилля, безцільне саме наше існування, позбавлене сенсу все, що ми робимо. Як і раніше, ‘мудрі’ будуть блукати своїми лабіринтами, як і раніше, школи будуть котити своє Сізіфове каміння, як і раніше, світ буде кружляти в безумному танці” [Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 146–147; див. про це: Hocke G. R. Die Welt als Labyrinth: Manierismus in der europäischen Kunst und Literatur. – Hamburg, 1957; Kern H. Labyrinth: Erscheinungsformen und Deutung 5000. Jahre Gegenwart eines Urbilds. 4 unv. Aufl. – München, 1999]. Українські письменники XVII–XVIII ст. зверталися до образу лабіринту в творах найрізноманітніших жанрів: панегіриках [див.: Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 54], збірниках чудес [див.: Kalnofoyski A. Τερατοούρημα. – Κιόω, 1638. – С. 4], віршованих фабулах [див.: Максимович І. Алфавит собранный, риѣмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 118], учительній прозі [див.: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 323] тощо. Найчастіше під *лабіринтом* вони мали на думці світ та земне життя людини. Наприклад, Іван Максимович писав: “Теченіє живота – лябиринт...” [Максимович І. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 297]. Тим часом Сковорода, говорячи про *лабіринт*, має на думці передовсім Біблію.

⁴⁶⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28; 34: 12; П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁴⁶¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 8. Пор.: **в**ако гдѣи, по чesомѣ ѡраздѣмѣю, **ѣ**кш наслѣдннїи ю имамъ;

⁴⁶² Перша книга Мойсеева: Буття 15: 9.

⁴⁶³ Фраза **кто** настѣвннѣт ма зринає в Книзі Псалмів 59 (60): 11; 107 (108): 11 та в Дїях св. апостолів 8: 31.

- 464 Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **Ѡ**крый џни мой, и џураздыкю чдыса Ѡ закона твоего.
- 465 Книга Притч Соломоновых 16: 7–8.
- 466 Трохи неточна цитата з Книги Премудрости Соломонової 19: 6–9. Початок 6-го вірша звучить так: **Ѡсе** во твореніе во своемъ...
- 467 Перша книга Мойсеева: Буття 15: 6.
- 468 Книга пророка Осії 10: 11.
- 469 Книга пророка Єремїї 31: 18.
- 470 Книга пророка Єремїї 46: 20–21.
- 471 Книга пророка Єремїї 48: 25.
- 472 Книга Псалмів 74 (75): 11.
- 473 Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 8: 7. Закінчення вірша звучить так: **не вѣ** извавлалы џвна Ѡ рдыкы его.
- 474 Неточна цитата з Книги пророка Захарїї 10: 3. Закінчення вірша звучить так: **благолѣ**нна своего во бранн.
- 475 Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 22: 24.
- 476 Скворода має на думці слова: **да** не хџодитъ кѣженникъ и скопѣцъ въ сонмъ гденъ (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 23: 1).
- 477 Четверта книга Мойсеева: Числа 12: 7–8.
- 478 Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломоновых 7: 10–11. Початок 10-го вірша звучить так: **женѧ** же...
- 479 Можливо, Скворода має на думці слова: егда почиутъ нџзи жерцѣвъ воздвижающихъ кѣвџтъ завѣты гда всеѧ земли въ водѣ иордѧна (Книга Ісуса Навина 3: 13).
- 480 Книга Притч Соломоновых 7: 21–23.
- 481 Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 22: 22. Пор.: **слѣ**по, илн сокрѣшено, илн лзыкъ џурѣзанъ илн џцо, илн червѣво, илн крѣстово, илн лишѧво, да не принесџтъ тѣхъ гды.
- 482 Цитата скомпонована з уривків Третьої книги Мойсеевої: Левит 21: 18–20.
- 483 Третя книга Мойсеева: Левит 21: 21.
- 484 Книга пророка Осії 4: 6.
- 485 Книга пророка Осії 4: 1.
- 486 Книга Псалмів 113 (114): 13–14.
- 487 Книга Псалмів 113 (114): 16.
- 488 Очевидно, Скворода має на думці Книгу Притч Соломоновых 19: 13–14. Пор.: **Стѣ**дѧ ѣсть џтцѧ сынъ бездыенъ, и нечѣсты џвѣты Ѡ мзды влѧдницы. **Дџмъ** и илѣнїе раздѣлѧютъ џтцѧ чѧдымъ: Ѡ гда же сочетавѣтса женѧ мѣжеви.
- 489 Книга пророка Ісаї 59: 10.
- 490 Книга Псалмів 17 (18): 46.
- 491 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 18–19. Пор.: **Глѣ**си, џслышнѣте, и слѣпн, прозрїте видѣти. **И** ктѧ слѣпн, рѧзвѣ равн мой; и глѣси, рѧзвѣ влѧдѣющн илн; и џслѣпѧша равн бѣн.
- 492 Книга Псалмів 34 (35): 28.
- 493 Книга пророка Ісаї 50: 4.
- 494 П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 24.
- 495 Книга Псалмів 68 (69): 24.
- 496 Книга пророка Ісаї 2: 8–9.
- 497 Перша книга Мойсеева: Буття 27: 26–27.

⁴⁹⁸ Книга Йова 27: 3.

⁴⁹⁹ Це окреслення взято з марійних текстів. Пор., наприклад: “Безневѣстная богороди-
телнице...” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.)].

⁵⁰⁰ Очевидно, це парафраза Пісні над піснями 1: 3. Пор.: Привлекѡша тѣ: вѣсѣдѣть тѣвѣ.

⁵⁰¹ Пісня над піснями 1: 3.

⁵⁰² Пісня над піснями 2: 1.

⁵⁰³ Пісня над піснями 1: 11.

⁵⁰⁴ Пісня над піснями 2: 13.

⁵⁰⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: Виноградъ во гдѣ сававѡга, добиль
їйлєвъ ѣсть.

⁵⁰⁶ Скворода має на думці слова: дондеже введѡхъ єго въ домъ мѣтере моеѡ (Пісня над
піснями 3: 4).

⁵⁰⁷ Пісня над піснями 6: 9.

⁵⁰⁸ Неточна цитата з Пісні над піснями 7: 4. Пор.: очи твоѡ їакъ єзѣра во єсєвѡнѣ, во
вратѣхъ дщѣрей многихъ: носъ твоѡ їакъ столпъ лїванскїй, сматрѣлѡй лицѣ дамѡска.

⁵⁰⁹ Пісня над піснями 2: 16.

⁵¹⁰ Скворода має на думці слова: їзїди тѣ въ пѡтѣхъ пѡстѣвъ ѡ пасї кѡзлицѡ твоѡ ѡ
кѡщєй пѡстырскїхъ (Пісня над піснями 1: 7).

⁵¹¹ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 14–15. Пор.: Бгѡ
же блгодарѣнїє, всегдѡ повѣдѡтели насъ творѡщємѡ ѡ хрїтѣ їисѣ ѡ вонѡ рѡзвѡ єгѡ
їавлѡющѡ наїн во всѡщѣмъ мїстѣ. Їакъ хрїтѡво блгодѡханїє єсмѡ бгѡви въ
спасѣемыхъ ѡ въ погнѡвѡщихъ.

⁵¹² Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 17. Початок
вірша звучить так: Нѣсмѡ во...

⁵¹³ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 11. Пор.: Ктѡ во
вѣстѣ ѡ чєловѣкѣ, їже въ чєловѣцѣ, тѡчїю дѡхъ чєловѣка, живѡщїй въ нѣмъ;
Тѡкожде ѡ вжїл нїктоже вѣстѣ, тѡчїю дѡхъ вжїй.

⁵¹⁴ Див. прим. 11 до циклу «Сад божественныхъ гѣсней».

⁵¹⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 3: 23. Пор.: ѡ вѡдетъ вѡщєтѡ вонѡ дѡбрыѡ сирѡдѣ, ѡ
вѡщєтѡ пѡса ѡужєѡ препѡшєшисѡ, ѡ вѡщєтѡ ѡукрашєнїѡ златѡгѡ, єже на глѡвѣ,
плѣшъ їмѣти вѡдєши дѣлѡ твоѡхъ рѡди, ѡ вѡщєтѡ рїзы вѡгрѡныѡ препѡшєшисѡ
врѣтїцємъ.

⁵¹⁶ Книга пророка Ісаї 3: 23.

⁵¹⁷ Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

⁵¹⁸ Дїї св. апостолів 9: 4.

⁵¹⁹ Дїї св. апостолів 9: 19.

⁵²⁰ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: Брѡтѣ ѡ врѡта
помѡгѡемъ, їакъ грдѣть тѣвѣрдъ ѡ высѡкѣ, ѡкрѣплѡетсѡ же їакѡже ѡсновѡное цѡрєство.

⁵²¹ Очевидно, Скворода має на думці слова: ємѡже похвалѡ не ѡ чєловѣкѣ, но ѡ бгѡ
(Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29).

⁵²² Книга пророка Єремїї 23: 21.

⁵²³ Парафраза Книги пророка Єремїї 23: 22. Пор.: Ї ѡце вы стѡли въ совѣтѣ моѡмъ,
слышѡна сотворїли вы словєсѡ моѡ.

⁵²⁴ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремїї 23: 22. Пор.: ѡвратїли вы людїй моїхъ
ѡ пѡтї їхъ лѡкѡвѡг ѡ ѡ начинїї їхъ лѡкѡвыхъ.

⁵²⁵ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1. Пор.: Тѡчїю вѡдѡлѡ дѡшѡ своѡ ѡ
размышлѡлѡ въ зѡкѡнѣ вышнѡгѡ.

- 526 Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1. Пор.: *прѣмѣдрости всѣхъ дрѣвнихъ възметъ ѿ во пррочествѣихъ позчѣтисѧ вѣдетъ.*
- 527 Книга пророка Ісаї 61: 1.
- 528 Парафраза Пісні над піснями 1: 11. Пор.: *нарѣчь мой даде вонѣ своѣ.*
- 529 Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 16–18. Пор.: *Послѣдшайте менѣ, преподобніи сынове, ѿ прозвѣните ѡкво шѣпки пронзрастающыѧ при потѣцѣ сѣлѣмъ, ѿ ѡкоже лѣванъ дадите благовѣнїе, ѿ процвѣтѣте цвѣтѣ ѡкво крїнь, преподадите вонѣ.*
- 530 Книга Ісуса, сина Сирахового 39: 18–19.
- 531 Книга Псалмів 44 (45): 15.
- 532 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12–13. Закінчення останнього вірша звучить так: *назчѣныхъ дхѣ стѣгш, дхшвннѧ дхшвннми сразсздающе.*
- 533 Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 19. Пор.: *Начѣтки первыхъ жѣтѣ землї твоѣѧ да внесѣши въ добу гдѧ бѣг твоѣгѡ.* Див. також: Друга книга Мойсеева: Вихід 34: 26.
- 534 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 4: 16. Закінчення вірша має форму: *ѡвѡщїй своѣхъ.*
- 535 Послання св. ап. Павла до галатів 6: 8.
- 536 Книга пророка Осїї 10: 12.
- 537 Книга Товїта 3 :11.
- 538 Книга пророка Амаса 8: 13.
- 539 Книга пророка Захарїї 9: 17.
- 540 Скворода має на думці слова: *всѧкъ скѡтъ раздвоѡмщѣ копыто ѿ пѧзнокти ѿмѣющѣ на двѡе, ѿ шрыгѧлѣй жѡвнїе въ скѡтѣхъ* (Третя книга Мойсеева: Левит 11: 3).
- 541 Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: *Даждь ми, сыне, твоѣ сѣрдце.*
- 542 Ця та дві попередні фрази – слова самого Сквороди.
- 543 Послання св. ап. Павла до галатів 3: 24.
- 544 Говорячи про “законну тїнь”, Скворода, очевидно, має на думці слова: *Сѣнь во ѿмый законъ грѧдщїихъ блѧгъ, (ѧ) не самый ѡбразъ вещей, на всѧкое лѣчто тѣмнїе жѣртвѧми, ѿхже принѡсѧтъ вынѡ, никогдаже можѣтъ прїстѡпѡщїихъ совершїти* (Послання св. ап. Павла до євреїв 10: 1).
- 545 Книга пророка Осїї 5: 6.
- 546 Трохи неточна цитата з Книги пророка Осїї 5: 7. Останні слова звучать так: *ѧ ржѧ.*
- 547 Слів “в чем” у Біблії тут немає.
- 548 У Біблії: *ѿмѣ во.*
- 549 Книга пророка Михея 6: 6–8.
- 550 Скворода має на думці слова: *И ты ѡ вѣѣ своемъ ѡбратишисѧ, мїлѡсть ѿ сѣдѣ свѧдѣ, ѿ прїближайсѧ къ бѣѡ своему прїш (Книга пророка Осїї 12: 6).*
- 551 Книга Псалмів 118 (119): 149.
- 552 Книга Псалмів 84 (85): 11.
- 553 Книга Псалмів 118 (119): 142.
- 554 Книга Псалмів 118 (119): 165.
- 555 Книга Псалмів 84 (85): 11.
- 556 Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 6: 33. Пор.: *Ищїте же прѣжде црѣтвѣѧ бжѣѧ ѿ прѧвды ѣгѡ.*
- 557 Євангелїя від св. Луки 17: 21.
- 558 Книга пророка Михея 6: 6.
- 559 Ідеться про букввальний сенс Біблії. Див. прим. 194 та 196 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

- 560 Парафраза Книги пророка Ісаї 64: 6. Пор.: **Сегò рáди забвѣдѣхомъ ѿ бы́хомъ ѿкв нечѣсти всѣ мы, ѿкоже по́рчѣ нечѣстывъ всѣ правѣда на́ша.**
- 561 Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **Дхъ во всѣ испытѣеть, ѿ глѣбныѣ вѣѣа.**
- 562 Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8–9.
- 563 Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10. Пор.: **ѿкв раздѣлѣти є̀гò, ѿ силъ воскрѣнѣа є̀гò, ѿ соовѣщенїе стѣтѣей є̀гò, соовразѣаа сѣртнї є̀гò.**
- 564 Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11. Пор.: **ѿще кáкв достѣгнѣ въ воскрѣнїе мѣртвухъ.**
- 565 Мабуть, Сковорода має на думці слова: **гòсподи, поманѣхомъ, ѿкв льстѣецъ ѿнъ речѣ, є̀ще сѣй живѣ** (Євангелїя від св. Матвія 27: 63).
- 566 Книга Псалмів 41 (42): 2.
- 567 Книга Псалмів 41 (42): 3.
- 568 Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
- 569 Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 17: 17. Пор.: **стѣ ѿхъ во ѿстинѣ твоѣ.**
- 570 Книга Псалмів 103 (104): 18.
- 571 Книга пророка Ісаї 40: 9.
- 572 Неточна цитата з Дїї св. апостолів 3: 8. Пор.: **ѿ вскочѣвъ стѣ ѿ хождѣше, ѿ внїде съ нїма въ цѣрковъ, ходѣа ѿ скачѣа ѿ хвалѣа вѣа.**
- 573 Книга Йова 39: 1.
- 574 Дїї св. апостолів 9: 40.
- 575 Книга пророка Ісаї 26: 18.
- 576 Трохи неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 38. Пор.: **ѿ съ человекѣи поживѣ.**
- 577 Перша книга Мойсеева: Буття 49: 8.
- 578 Перша книга Мойсеева: Буття 49: 10.
- 579 Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.
- 580 Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 9. Пор.: **Вкѣсїте ѿ вїдїте, ѿкв блѣгъ гдѣ.**
- 581 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 11. Пор.: **Єгда вѣхъ млáдѣнецъ, ѿкв млáдѣнецъ глаголахъ, ѿкв млáдѣнецъ мѣдрствовахъ.**
- 582 Фразу **въ мѣрѣ възроста ѿсполненїа хрїтòва** взято з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 13.
- 583 Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3: 2.
- 584 Книга пророка Захарїї 9: 17.
- 585 Парафраза Євангелїї від св. Луки 8: 11. Пор.: **сѣма єсть слово вѣѣе.**
- 586 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Пор.: **Ктò во раздѣлѣ о́умъ гдѣнь;**
- 587 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Пор.: **Мы же о́умъ хрїтòвъ ѿмамы.**
- 588 Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 7: 15. Пор.: **кáкв сѣй кнїги вѣсть не о́учѣаа;**
- 589 Євангелїя від св. Марка 12: 24.
- 590 Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 9: 13. Пор.: **шѣдше же надѣчїтѣса.**
- 591 Книга пророка Осїї 6: 6.
- 592 Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 6–7. Пор.: **воднїмыа по́хотѣи разлїчнїмыи, всегда о́учѣааа ѿ никола́же въ рáзвѣи ѿстиннї прїїтнї мортѣвыа.**
- 593 Сковорода має на думці слова: **Мно́зи во хо́дѣтѣ, ѿхже мно́гажды глаголахъ вамъ, нїѣ же ѿ плáчѣ глаголю, врагѣ крїтѣ хрїтòва** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).
- 594 Сковорода має на думці слова: **мѣжа кровѣи ѿ льстѣва гнѣшѣтѣса гдѣ** (Книга Псалмів 5: 7).

- 595 Сковорода має на думці слова: **Возвратѣтсѧ на вѣчерѣ** (Книга Псалмів 58 (59): 7, 15).
- 596 Книга Ісуса, сина Сирахового 36: 20.
- 597 Євангелія від св. Луки 14: 15.
- 598 Євангелія від св. Матвія 5: 6.
- 599 Євангелія від св. Івана 6: 55.
- 600 Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
- 601 Євангелія від св. Івана 6: 50. Пор. також: 6: 33: **хлѣвъ во вѣѣн ѣсть сходѧи съ нѣсе**.
- 602 Євангелія від св. Івана 6: 63.
- 603 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: **во вѣкъ**.
- 604 Книга Псалмів 118 (119): 25.
- 605 Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возвратѣтсѧ на вѣчерѣ**.
- 606 Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13.
- 607 Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13–14. Пор.: **ѣдино же, заднаѧ ѡубъ завывѧѧ, въ прѣднѧѧ же простирѧѧсѧ, со ѡусѣрдѧтемъ гонѧ**.
- 608 Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 18. Пор.: **Слово премѣдро ѡце ѡуслышитѣ разѡмный, восхвалитѣ ѣ и къ немѡ приложитѣ: ѡуслыша ѣ вѣи, и не ѡубодно ѣмѡ высть, и ѡвратѣи ѣ за плещы своѧ**.
- 609 Книга Псалмів 34 (35): 4.
- 610 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 4. Пор.: **ѡубы, ѡзыкъ грѣшный, ѡбѧѣ испѡлненн грѣхѡвъ, сѣмѧ ѡкѧвоѣ, сынове беззакѡннѣи, ѡстѧвистѣ гѧѧ и разгнѣвастѣ стѧго ѡлева, ѡвратѣтсѧ вспѧтъ**.
- 611 Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 25.
- 612 Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **ѡггелы же не совѡбѡдшыѧ своеѡ начальства**.
- 613 Сковорода має на думці слова: **звѣзды прѣѣстныѧ, ѡмже мѧрѧкъ тѧмы во вѣки вѡдѣтсѧ** (Соборне послання св. ап. Іуди 13).
- 614 Сковорода має на думці слова: **Сѣн сѡтъ ѡдѣѧѡмце севѣ (ѡ ѣдѣности вѣры, и сѡтъ) тѣѧѣснѣ, ѡдѧ не ѡмѡще** (Соборне послання св. ап. Іуди 19).
- 615 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 47. Далі в Біблії йдуть слова: **мноѣства рѧѧи всѣхъ** (благіхъ).
- 616 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 48. Сковорода пропускає більшу частину цього вірша.
- 617 Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 49. Пор.: **И навѣдѣтѣ гѧѧ на тѧ ѡзыкъ ѡдѧѧѧѧ ѡ крѧѧ зѣмнѣ**. Подальші слова цього вірша, а також два наступні вірші Сковорода пропускає.
- 618 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 52. Закінчення вірша Сковорода пропускає.
- 619 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 53.
- 620 Книга Йова 30: 2.
- 621 Неточна цитата з Книги Йова 30: 3. Пор.: **Въ сѡдѡсти и гѧѧдѣ безплѡдѣнѣ**.
- 622 Трохи неточна цитата з Книги Йова 30: 3. Пор.: **ѡмже вѣжѧхѡ въ безвѡдноѣ вѣрѧѧ сѡтѣсненіѣ и вѣѧдноѣ**.
- 623 Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **Возвратѣтсѧ на вѣчерѣ, и вѡѧчѧтѣ**.
- 624 Євангелія від св. Івана 6: 63.
- 625 Книга Йова 30: 4.
- 626 Сковорода має на думці слова: **и сѣ, звѣрь четвѣртый страшенѣ и ѡужасенѣ и крѣпокъ ѡзыѧѧ, зѡвы же ѣгѡ желѣзнѣи вѣѧѧ, ѡдѧѧѧ и ѡстончевѧѧ, ѡстѧннѣи же ногѧма своѧма попираѧше** (Книга пророка Даниїла 7 : 7).

627 Книга Йова 30: 2.

628 Парафраза Книги пророка Ісаї 1: 4. Пор.: *оу* въи, *а*зыкъ грѣшный, *лю*дѣе исполнени грѣхѡвъ, *сѣ*мѣ *а*зѣвоѣ.

629 Книга Псалмів 55 (56): 3.

630 Парафраза Апокаліпсису 1: 8; 21: 6; 22: 13. Пор.: *а*зъ *ѣ*смь *а*лфа и *ѡ*мега, *нач*ятокъ и *кон*ецъ. Див. також: 1: 10 (*а*зъ *ѣ*смь *а*лфа и *ѡ*мега, *пер*вый и *послѣ*дній).

631 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

632 Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 4: 2. Пор.: *воз*несѣти и *просл*авити *ѡ*стѣнокъ *и*аа.

633 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 3–5.

634 Очевидно, це парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: *лю*дѣе *спас*ѣи и *г*а.

635 Книга Псалмів 118 (119): 160.

636 Книга Псалмів 118 (119): 160.

637 Книга Псалмів 38 (39): 5.

638 Парафраза Книги Псалмів 18 (19) : 11. Пор.: *сли*ждша *п*аче *м*ѣда и *со*та.

639 Книга Псалмів 118 (119): 96.

640 Книга Псалмів 101 (102): 27.

641 Євангелія від св. Луки 21: 33. Див. також: Євангелія від св. Матвія 24: 35 (*не*бо и *зе*мля *ли*иоидетъ); Євангелія від св. Марка 13: 31 (*не*бо и *зе*мля *пр*ѣйдѣтъ).

642 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 12. Пор.: *рад*остотвѡрны *ѡ*чи *ѣ*гѡ *п*аче *в*ѣнѣ, и *в*ѣлѣ *з*бы *ѣ*гѡ *п*аче *м*лекѣ.

643 Фраза *но*зѣ *к*рѣсни зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 26: 23.

644 Можливо, Сковорода має на думці слова: *да* *пр*ѣдстѣвитъ *ѡ* *с*вѣѣ *сли*внѣ *ц*рѣковѣ, *не* *и*идѣѡ *ск*вѣрны, *и*и *п*орѡка, *и*и *н*ѣчто *ѡ* *та*ковѣхъ, *но* *да* *б*ѣдетъ *с*ѣа и *не*пѡрѡчна (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 27).

645 Книга Псалмів 56 (57): 5.

646 Книга Псалмів 57 (58): 7.

647 Книга Псалмів 43 (44): 23.

648 Книга Псалмів 123 (124): 6.

649 Книга Йова 30: 4.

650 Фраза *до*мъ *ѡ*тцѣ *с*воѣмъ кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Третій книзі Мойсеєвій: Левит 22: 13.

651 Фраза *воз*вратѣса *в*ъ *до*мъ *с*воѣ *к*ілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Суддів 18: 26.

652 Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 7.

653 Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 4, 18. Пор.: *кто* *ны* *на*питѣетъ *м*лѣсы;

654 Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 13.

655 Трохи неточна цитата з Книги Йова 14: 9. Пор.: *ѡ* *в*онѣ *во*дѣ *про*цвѣтѣтъ, *со*творѣтъ *же* *ж*итѣѡ, *ѣ*коже *нов*осаждѣнноѣ.

656 Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 33.

657 Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 33–34.

658 Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12; Євангелія від св. Луки 12: 1; 17: 3; 20: 46.

659 Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 25: 22. Пор.: *ни*кѣте *в*ѣтѣха *в*ѣтѣхѣ.

660 Книга пророка Ісаї 43: 19.

661 Парафраза Книги Йова 14: 12. Пор.: *ч*елѡвѣкъ *же* *ѡ*снѣвъ *не* *во*стѣнетъ, *до*ндеже *не* *в*ѣдетъ *не*бо *со*швѣно.

⁶⁶² Можливо, Скворода має на думці слова: **Докѡбѣ, ѿ, лѣннѣе, лежиши; когда же ѿ сна востѡнѣши;** (Книга Притч Соломонових 6: 9).

⁶⁶³ Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 2. Друга частина вірша звучить так: **ѡже ѡздобѡша ѡзъ кѡпѣли, всѡ двоєплѡдны, ѡ неродѡщѡ нѣсть въ нѡхъ.**

⁶⁶⁴ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.

⁶⁶⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 22 (23): 5. Пор.: **ѡгъ готѡвалъ єси прѣдо мнѡу трапѣздъ.**

⁶⁶⁶ Євангелія від св. Івана 6: 60.

⁶⁶⁷ Фарисеї (гр. *Φαρισαῖοι*) – релігійна течія в іудаїзмі, яка виникла у II ст. до н. е., після повернення іудеїв з полону, ѡ існувала ще в I ст. н. е. Фарисеї відзначалися особливою скрупульозністю в дотриманні норм Закону, включно із “Законом неписаним”, тобто тлумаченнями книжників та равинів, які стосувалися здебільшого зовнішніх форм благочестя. Метафорично: лицеміри.

⁶⁶⁸ Очевидно, Скворода має на думці слова молитви: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго” [*Могила П. Євхологїон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)*], а також Євангелію від св. Івана 6: 35, 48, 51. Пор.: **Рече же ѡмъ ѡмъ: ѡзъ єсть хлѣбъ живѡтнѡй.**

⁶⁶⁹ Скворода має на думці слова: **хлѣбъ во вѣн єсть сходѡй съ нѣсѣ ѡ далѡй живѡтъ мѡръ** (Євангелія від св. Івана 6: 33).

⁶⁷⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 9. Пор.: **Вкѡсѡте ѡ видѡте.**

⁶⁷¹ Євангелія від св. Івана 6: 30.

⁶⁷² Парафраза Книги Псалмів 126 (127): 2. Пор.: **востѡнѣте по сѣдѣннѡм ѡдѡщѡм хлѣбъ волѣзнѡм.**

⁶⁷³ Скворода має на думці слова: **ѡ сѣ, свѣръ четвѣртнѡ стрѡшенъ ѡ ѡжѡсенъ ѡ крѣпокъ ѡзѡнѡхѡ, зѡбы же єгѡ желѣзнѡ вѣлѡм, ѡдѡй ѡ ѡстѡнчевѡлѡ, ѡстѡнки же ногѡма своѡма попірѡше** (Книга пророка Даниїла 7: 7).

⁶⁷⁴ Книга пророка Софонїї 3: 3.

⁶⁷⁵ Книга пророка Ісаї 50: 4.

⁶⁷⁶ Див. прим. 266.

⁶⁷⁷ Книга пророка Захарїї 12: 10.

⁶⁷⁸ П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 66–67.

⁶⁷⁹ Книга пророка Софонїї 3: 1–2.

⁶⁸⁰ Неточна цитата з Книги пророка Софонїї 3: 4. Пор.: **Прорѡцы єгѡ вѣтронѡсцы, мѡжѡте прѣзѡрлѡви: свѡщеннѡцы єгѡ сквернѡтѡ сѣдѡм ѡ нечѣствѡютѡ въ законъ.**

⁶⁸¹ Книга пророка Софонїї 3: 5.

⁶⁸² Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: **да не загрѡдиши ѡустнѡм волѡ молѡтѡщѡм.**

⁶⁸³ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: **Єдѡ ѡ волѣхъ радѡтѡ вѣгъ;**

⁶⁸⁴ Пор. з коментарем Орігена: “...Він піклувався не про волів, а про апостолів, які проповідували Христову Євангелію” (Про першооснови, II, IV, 2) [*Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 123*].

⁶⁸⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 6: 68. Пор.: **гдѡ, кѡ комѡ ѡдемѡ; гѡгѡлы живѡтѡ вѣчнагѡ ѡмѡши.**

⁶⁸⁶ Книга Псалмів 118 (119): 133.

⁶⁸⁷ Книга пророка Михея 6: 8.

⁶⁸⁸ Книга пророка Михея 6: 8.

⁶⁸⁹ Книга Псалмів 118 (119): 26.

- ⁶⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 34. Пор.: *совершай мой нозѣ ѡкъ ѡленн*.
- ⁶⁹¹ Книга Псалмів 25 (26): 12.
- ⁶⁹² Віл-молотник – знаний емблематичний образ [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58, 138].
- ⁶⁹³ Книга пророка Ісаї 40: 6.
- ⁶⁹⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 17: 13. Пор.: *яки прѣхъ плѣвныи*.
- ⁶⁹⁵ Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 11. Пор.: *сѣмя єсть слово вѣѣ*.
- ⁶⁹⁶ Книга пророка Михея 4: 12–13.
- ⁶⁹⁷ Книга Псалмів 25 (26): 1.
- ⁶⁹⁸ Книга Псалмів 22 (23): 1.
- ⁶⁹⁹ Парафраза Книги Притч Соломонових 1: 16. Пор.: *нозѣ во ѡхъ на зѡд текѡтъ*.
- ⁷⁰⁰ Книга пророка Ісаї 7: 25.
- ⁷⁰¹ Пісня над піснями 8: 14.
- ⁷⁰² Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 7. Пор.: *Кѡль краснѣ на горѣхъ нѡги благовѣствѣющихъ мѣрѣ*.
- ⁷⁰³ Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: *ѡкрымѣють яки ѡранѣ, потекѡтъ ѡ не ѡтрдѣдѣтса, пойдѡтъ ѡ не взѡмѡтъ*.
- ⁷⁰⁴ Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: *Пѡйдѡтъ ѡ сѣлы въ сѣлѡ*.
- ⁷⁰⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѡ радѡсть вѣчнаѡ надъ главѡю ѡхъ* (Книга пророка Ісаї 35: 10).
- ⁷⁰⁶ Книга пророка Ісаї 52: 6.
- ⁷⁰⁷ У Біблії: *ѡ*.
- ⁷⁰⁸ У Біблії: *ѡ*.
- ⁷⁰⁹ Книга пророка Ісаї 26: 1–8.
- ⁷¹⁰ Книга пророка Амоса 9: 11. Сковорода пропускає другу частину цього вірша, а також увесь 12-ий вірш та початок 13-го.
- ⁷¹¹ Книга пророка Амоса 9: 13. Сковорода пропускає закінчення цього вірша.
- ⁷¹² Книга пророка Амоса 9: 14.
- ⁷¹³ У Біблії: *ѡ*.
- ⁷¹⁴ Книга пророка Амоса 9: 15.
- ⁷¹⁵ Книга пророка Ісаї 30: 23–24.
- ⁷¹⁶ Книга пророка Ісаї 52: 9.
- ⁷¹⁷ Книга Псалмів 44 (45): 2.
- ⁷¹⁸ Книга Псалмів 118 (119): 171.
- ⁷¹⁹ Книга пророка Ісаї 52: 11.
- ⁷²⁰ Книга пророка Ісаї 4: 4.
- ⁷²¹ Сковорода має на думці слова: *Кнѡзи єгѡ въ нѣмѣ, ѡкъ лѡвѣи рыкѡуще* (Книга пророка Софонії 3: 3).
- ⁷²² Парафраза Книги пророка Софонії 3: 3. Пор.: *сдѣѡ ѡкъ ѡкъ вѡлцы ѡравѣстѣн, не ѡставѡхѡ на ѡтро*.
- ⁷²³ Парафраза Пісні над піснями 8: 14. Пор.: *Вѣжѡ, вѣратѣ мѡи, ѡ ѡподобѡсѡ сѣрнѣ ѡнѡ ѡнцѡ ѡленѡи, на гѡры ѡрѡмѡтѡвѣ*.
- ⁷²⁴ Книга пророка Ісаї 11: 6.
- ⁷²⁵ Сковорода має на думці слова: *ѡ ѡзыдѣтъ жѣзѡ ѡзъ кѡрене ѡссѡва, ѡ цвѣтъ ѡ кѡрене єгѡ въздѣтъ* (Книга пророка Ісаї 11: 1).
- ⁷²⁶ Див. прим. 136 до циклу «Басни Харьковскія».

⁷²⁷ Див. прим. 459.

⁷²⁸ Книга пророка Аввакума 3: 19.

⁷²⁹ Євангелія від св. Івана 6: 66.

⁷³⁰ Сковорода має на думці приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновій. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

⁷³¹ Сковорода має на думці слова: **Премѣдрость созда севѣ добль и оутверди столпѡвъ сѣднь** (Книга Притч Соломонових 9: 1).

⁷³² Книга пророка Аввакума 3: 19.

⁷³³ Книга Притч Соломонових 8: 35.

⁷³⁴ Фразу не **разумѣю** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

⁷³⁵ Див., наприклад: **оуподобилса єси фінїкѡ** (Пісня над піснями 7: 7).

⁷³⁶ Див., наприклад, євангельську історію про прокляту смоковницю (Євангелія від св. Матвія 21: 19–21; Євангелія від св. Марка 11: 13–14).

⁷³⁷ Трохи неточна цитата з Книги Йова 13: 27. Її початок звучить так: **положилъ же...**

⁷³⁸ Книга пророка Ісаї 5: 24.

⁷³⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **оувѣждь, ѡкв пѣпелъ єсть сѣрдце ѡхъ, и прельщѡтса.**

⁷⁴⁰ Книга Притч Соломонових 12: 12.

⁷⁴¹ Книга Псалмів 35 (36): 12.

⁷⁴² Книга Притч Соломонових 6: 17–18.

⁷⁴³ Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.

⁷⁴⁴ Євангелія від св. Матвія 18: 9; Євангелія від св. Марка 9: 47.

⁷⁴⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5. Пор.: **оумертвїте оубо оуды вѡш.**

⁷⁴⁶ Сковорода має на думці слова: **И рече гдѣ вѣтъ змию: ѡкв сотворилъ єси сїє, проклятъ ты ѡ всѣхъ скотѡвъ и ѡ всѣхъ звѣрѣи земныхъ: на персехъ твоїхъ и чрѣвѣ ходїти вѣдеш, и зѣлю снѣси всѣ дни животѡ твоєгѡ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 14).

⁷⁴⁷ Лат. *emplastrum* – ‘пластир’.

⁷⁴⁸ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 11. Пор.: **по рѡдѡ и по подобїю.**

⁷⁴⁹ Книга пророка Єремїї 17: 9.

⁷⁵⁰ Сковорода має на думці слова на взір: **Певѣ рече сѣрдце моє** (Книга Псалмів 26 (27): 8) тощо.

⁷⁵¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **возрѡдоваса ѡзыкъ мої** (Книга Псалмів 15 (16): 9).

⁷⁵² Ці міркування Сковороди, очевидно, нав’язуються до діалогу Еразма Роттердамського «Epicureus», а власне, до репліки *Hedonius’a* (420–425): “Quod si Epicurei sunt, qui suauiter viuunt, nulli verius sunt Epicurei quam qui sancte picque viuunt. Et si nos tangit cura nominem, nemo magis promeretur cognomen Epicuri, quam adorandus ille Christianae philosophiae princeps. Graecus enim *ἐπίκουρος* auxiliatorem declarat. Quum naturae lex esset vitiis tantum non obliterata, quum Mosi lex magis iritaret cupiditates quam sanaret, quum impune regnaret in mundo tyrannus Satanas, solus ille pereunti humano generi praesentaneam attulit opem. Proinde vehementer falluntur quidam, qui blaterant Christum natura fuisse tristem quempiam ac melancholicum nosque ad inamoenum vitae genus inuitasse. Imo is unus

ostendit vitam omnium suauiusam, veraeque voluptatis plenissimam, tantum absit lapis ille Tantalus” [Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – Р. 731–732]. (“Отже, якщо епікурейці – це ті, хто живе приємно, то ніхто не може називатися епікурейцем з більшим на те правом, ніж святі й благочестиві. А якщо нас непокоять імена, то ніхто так не заслуговує на імення епікурейця, як прославлений і шанований глава християнської філософії. У греків *ἐπίκουρος* означає ‘помічник’. У той час, як природний закон був майже стертий із пам’яті гріхами, як закон Мойсея швидше розбухував пристрасті, ніж їх гасив, як світом безперешкодно правив тиран Сатана, тільки Він один надав нагальну допомогу людському роду, який гинув. І грубо помиляються ті, хто плеще, начебто Христос від природи сам був сумний та похмурий і ніби нас закликав до безрадісного життя. Навпаки, тільки Він показує нам життя, найприємніше з усіх можливих і по вінця наповнене справжнім задоволенням – якщо тільки не висить над нами Танталова каменюка” [Еразм Роттердамский. Разговоры за просто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 633]).

⁷⁵³ У християнській традиції панівною є Златоустова теза: “Христос ніколи не сміявся”. Принаймні старі українські письменники та богослови енергійно підкреслювали цю обставину. Як сказано в «Бесѣдъ старца з молодиком»: “Смѣющагося Христа ни един не видѣ, / плакавшаго часто о чловѣчой бидѣ” [Бесѣда старца з молодиком // Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. / Упор. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – Київ, 1978. – С. 97–98]. На цьому наполягали також Іоанікій Галятовський (“Христос цар наш идет до нас... з слезами обфитыми, которыи трикрат плачучи за грѣхи наши выливает” [Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 59 (зв.)]), Лазар Баранович (“Nie raz Pan płakał, śmiechu nie widziano” [Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 368]), Іван Максимович (“Яко Ісус плакаша, и нам подобает” [Максимович І. Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 23]) та інші. Докладніше див.: Ушкалов Л. “Хто посіє в слозах, пожинатиме в radoшах” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 105–120.

⁷⁵⁴ “Ісаак – Христос” – одна з класичних “префігурацій”. Наприклад, Дмитро Туптало у своєму «Літописі» стверджував: “...Ісаак святый, носяй дрова раменьми своими и на жертву возносимый, бяше прообразованіем Христа, Спасителя нашего...” [Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 461; див. також: Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 349; Транквіліон-Ставровецкий К. Евангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 93; Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 236 (зв.); Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 146 (зв.), 254 (зв.)–255; Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 37, 44; Максимович І. Богомыслие. – Чернігів, 1710. – Арк. 29–29 (зв.); Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 181]. Тим часом Сковорода не був схильний розглядати “фігури” Ісаака та Христа як “тип” й “антитип”. Абстрагуючись від традиційного сотеріологічного стрижня “префігурації” “Ісаак – Христос” на підставі етимології “Ісаак: радость, смѣх...” [Беринда П. Лексіон славеноросский и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 415; пор.: Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 256; Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 516 (зв.)], – він говорить про *тотожність* Ісаака й Христа [докладніше див.: Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 73–82].

⁷⁵⁵ Парафраза Книги Псалмів 1: 3. Пор.: **И** вѣдетъ ѡкъ древо насажденое при иѣхъднцнхъ водѣ.

⁷⁵⁶ Проклята смоковниця – один з не надто численних євангельських епізодів, які заведено було тлумачити також алегорично. Так, Георгій Кониський писав: Христос “ясти захотѣл и на смоковницѣ, близ дороги стоявшей, для утоления глада своего плодов искал. Но чтущій сію євангелскую повѣсть не может удовольствоваться буквальным разумом оной, ибо непонятно, как Иисус Христос, Бог всевѣдущій, зная, что та смоковница была безплодна и покрыта только листьями, приступил к ней и искал на ней плодов. Также непонятно, как Бог правосудный, зная, что смоковница есть древо нечувственное и потому ни закону и преступленію онаго, ни наказанію не подлежит (тѣм паче, что и время еще не было смоквам, как євангелист Марко добавляет), не смотря ни на что, проклял ея с такою силою, что чрез одну ночь изсохла она до корня. Таковыя обстоятельства повѣсти сей заставляют нас искать тут при разумѣ буквальном высшаго и таинственнаго. Не был ли еще другой глад у Христа, Спасителя нашего, который его больше мучил, нежели тѣлесный? Не скрывается ли под ієроглицом смоковницы и ея листвія тварь иная?” [Кониський Г. Слово в недѣлю вай (цвѣтоносную) // Собрание сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 108]. Однак найчастіше проклята смоковниця символізувала, як і в Сквороди, грішну душу. Пор.: “Вѣмы, яко многащї покаяніе обѣщавше и многащї солгавше, посѣченію по неплодных смоковницї осуждени быхом, но паки и еще потерпи, челоувѣколюбивый дѣлателю” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 228 (третя пагін.)].

⁷⁵⁷ Скворода йде тут услід за схоластичною традицією. Наприклад, Стефан Калиновський, покликаючись на Тому Аквінського, писав: “...насолада – це коли серце розширюється, а туга – коли воно стискається...” [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 106].

⁷⁵⁸ Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.

⁷⁵⁹ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11. Пор.: *сѣрдце наше распространїса.*

⁷⁶⁰ Книга Псалмів 118 (119): 131.

⁷⁶¹ Перша книга Мойсеева: Буття 21: 6.

⁷⁶² Книга Псалмів 4: 8.

⁷⁶³ Книга Притч Соломонових 20: 5.

⁷⁶⁴ Книга Псалмів 32 (33): 11.

⁷⁶⁵ Євангелія від св. Луки 10: 21.

⁷⁶⁶ Перша книга царств 2: 1.

⁷⁶⁷ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11. Далі Скворода пропускає увесь 12-ий вірш та початок 13-го.

⁷⁶⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 13.

⁷⁶⁹ Книга Псалмів 4: 2.

⁷⁷⁰ Книга Псалмів 118 (119): 32.

⁷⁷¹ Книга Псалмів 17 (18): 37.

⁷⁷² Скворода має на думці слова: *Глѣвоко̀ сѣрдце (челоувѣкѣ) паче всѣхъ, ѿ челоувѣкѣ ѣсть* (Книга пророка Єремїї 17: 9).

⁷⁷³ Книга Псалмів 15 (16): 9.

⁷⁷⁴ Книга Псалмів 22 (23): 2.

⁷⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги Йова 8: 20–21. Початок вірша звучить так: *Гдѣ бо...*

⁷⁷⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: **Посла́шайте мене, погвѣльшии́ се́рдце, сѣщѣи́ далѣче ѿ правды.**

⁷⁷⁷ Скворода має на думці слова: **ми́ръ вѣ́й, превосхо́дѣй всѣ́къ о́умъ** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).

⁷⁷⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 2. Пор.: **На висо́кихъ во кра́ехъ є́сть, посре́дѣ же стѣ́зъ стои́тъ.**

⁷⁷⁹ Скворода має на думці слова: **Поне́же во въ пре́йрости вѣ́ей не раздѣ́мѣ ми́ръ пре́йддростѣ́ю вѣ́а, вѣ́гонзвѣ́или вѣ́ вѣ́ствомѣ́и про́повѣ́ди спѣ́ти вѣ́рѣющи́хъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).

⁷⁸⁰ Мабуть, це парафраза Книги Притч Соломонових 7: 15. Пор.: **жела́ючи лица́ твоего́, ѡ́верѣ́тохъ тѣ́.**

⁷⁸¹ Скворода має на думці слова: **Но да́же до днѣ́сь, ввѣ́гда чтѣ́тса мѡв́се́й, покрыва́ло на се́рдцѣ́ йхъ ле́житъ: ввѣ́гда же ѡ́вратѣ́тса ко гдѣ́, визна́етса покрыва́ло** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 15–16).

⁷⁸² Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: **исхо́ди во моѣ́ исхо́ди живото́а.**

⁷⁸³ Парафраза або Євангелі́ від св. Івана 5: 24 (пор.: **пре́идетъ ѿ сме́рти въ живото́ъ**), або Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 14 (пор.: **преидѣ́хомъ ѿ сме́рти въ живото́ъ**).

⁷⁸⁴ Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **По́йдзѣ́тъ ѿ сі́лы въ сі́лѣ: ѡ́вѣ́тса вѣ́ вогво́въ въ сі́о́нѣ́.**

⁷⁸⁵ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 11.

⁷⁸⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **Со весе́ліємъ во ѡ́зыде́те.**

⁷⁸⁷ Книга пророка Ісаї 55: 12.

⁷⁸⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 4–5. Пор.: **Пото́къ пре́йде дѡ́ша на́ша: о́убо пре́йде дѡ́ша на́ша во́дѡ́ непосто́янно́ю.**

⁷⁸⁹ Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 17–18.

⁷⁹⁰ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 20: 17. Пор.: **пѣ́темъ ца́рскимъ по́йдѣ́мъ, не совра́тѣ́тса ни на де́сно, ни на ле́во.**

⁷⁹¹ Євангелія від св. Матвія 7: 7.

⁷⁹² Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13–14. Пор.: **за́днѡ́а о́убо забыва́а, въ пре́днѡ́а же простира́тса, со о́усе́рдѣ́ємъ гонѣ́, къ по́чести вы́шнѡ́аго звѣ́на ѡ́ хрѣ́стѣ́ і́исѣ́.**

⁷⁹³ Книга пророка Єремії 15: 19.

⁷⁹⁴ Книга Псалмів 41 (42): 3.

⁷⁹⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁷⁹⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 17. Пор.: **свѣ́щѣ́и о́гненни, ѡ́же проидѣ́ша ме́ждѡ́ растѣ́санѣ́и сі́ни.**

⁷⁹⁷ Книга пророка Захарії 12: 6.

⁷⁹⁸ Книга пророка Наума 2: 1–2.

⁷⁹⁹ Книга пророка Наума 2: 4.

⁸⁰⁰ Книга пророка Іоїля 2: 2.

⁸⁰¹ Книга пророка Іоїля 2: 6.

⁸⁰² Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁸⁰³ Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29.

⁸⁰⁴ Книга пророка Даниїла 10: 5–6.

⁸⁰⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 25: 23.

- ⁸⁰⁶ Книга Псалмів 48 (49): 6.
- ⁸⁰⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: *тїи плѣтъ моѣ сохрани́тъ.*
- ⁸⁰⁸ Фраза *мѣжъ кровей* кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі царств 16: 7.
- ⁸⁰⁹ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.
- ⁸¹⁰ У Біблії: *ѣкш.*
- ⁸¹¹ Книга Йова 41: 4–13.
- ⁸¹² Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 17.
- ⁸¹³ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 12. Пор.: *Заходѣць же со́нцѣ, о́ужасъ нападе́ на авра́ма, и сѣ, стра́хъ тѣменъ вѣлій нападе́ нань.*
- ⁸¹⁴ Книга Йова 41: 5.
- ⁸¹⁵ Книга пророка Ісаї 6: 1.
- ⁸¹⁶ Книга пророка Ісаї 6: 5.
- ⁸¹⁷ Книга пророка Ісаї 6: 1.
- ⁸¹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 6: 8. Пор.: *когдѣ послю́, и ктѣ по́йдеть къ лю́демъ сѣи́мъ; И рекѣхъ: сѣ, азъ ѣсмь, послѣ мѣ.*
- ⁸¹⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: *Сїл̄ гѣеть гд̄ь: (вѣженъ,) ѣже ѣмѣеть плѣмѣ въ сѣи́нѣ и ѣжикѣ во іерлїмѣ.*
- ⁸²⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: *Горѣ глагѣлющымъ лѣкавое́ доброе, и доброе лѣкавое, полага́ющимъ тїѣ свѣтъ, и свѣтъ тїѣ.*
- ⁸²¹ Книга пророка Ісаї 5: 21.
- ⁸²² Можливо, Сковорода має на думці слова: во плѣти моѣй (Послання св. ап. Павла до римлян 7: 18; Послання св. ап. Павла до галатів 4: 14; Послання св. ап. Павла до колосян 1: 24).
- ⁸²³ Книга пророка Ісаї 5: 24.
- ⁸²⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 26. Пор.: *Воздвїгнетъ о́убв знаменїе во ѣзыцѣхъ сѣи́хъ далѣче и позвїждеть ѣмъ ѿ конѣць земїи, и сѣ, скорѣу лѣгцѣ градѣтъ.*
- ⁸²⁵ Книга пророка Ісаї 5: 27–29.
- ⁸²⁶ Книга пророка Ісаї 5: 30.
- ⁸²⁷ Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 12.
- ⁸²⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
- ⁸²⁹ Дїї св. апостолів 9: 6.
- ⁸³⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: *крѣпка ѣкш смѣрть лю́бви, жѣстока ѣкш ѣдъ рѣвность: крїла ѣл̄ крїла о́гнѣ, (о́углїе о́гненно) пла́мы ѣл̄.*
- ⁸³¹ Пісня над піснями 8: 7.
- ⁸³² Книга Псалмів 4: 7.
- ⁸³³ Книга Псалмів 54 (55): 6.
- ⁸³⁴ Пісня над піснями 5: 6.
- ⁸³⁵ Парафраза Євангелїї від св. Луки 21: 33. Пор.: *небо и землѣ мїиш ѣдеть, а словеса́ моѣ не ѣмѣтъ прѣїти.*
- ⁸³⁶ Євангелїя від св. Івана 1: 5.
- ⁸³⁷ Євангелїя від св. Івана 4: 24. Пор.: *дх̄ъ (ѣсть) вѣтъ.*
- ⁸³⁸ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 17. Пор.: *Гд̄ь же дх̄ъ ѣсть.*
- ⁸³⁹ Парафраза Книги Псалмів 95 (96): 1. Пор.: *Воспо́йте гд̄евн пѣснь но́вѣ.*
- ⁸⁴⁰ Фраза *принесїте гд̄евн* зринає в Біблії кілька разів, уперше – у Книзі Псалмів 28 (29): 1.
- ⁸⁴¹ Книга Притч Соломонових 20: 6.
- ⁸⁴² Книга Притч Соломонових 18: 19.

- 843 Книга пророка Єзекїля 3: 17.
- 844 Пісня над піснями 1: 5.
- 845 Євангелія від св. Івана 20: 15.
- 846 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: **Віноградъ во гдѣ сававѣа, добѣи ѿмевъ єсть.**
- 847 Скворода має на думці слова: **человѣкъ нѣкѣи сѡхждаше ѿ іерлѣма во іерїхѡнъ, ѿ въ развѡйники впадѣ** (Євангелія від св. Луки 10: 30).
- 848 Євангелія від св. Луки 8: 39.
- 849 Книга пророка Ісаї 26: 20.
- 850 Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 24. Пор.: **ѿ приставѣи херѡвѣма, ѿ пламенное ѡрѡжїе ѡбращаємое, храниѣти пѡтъ дрѣва жїзни.**
- 851 Парафраза Книги пророка Наума 2: 4. Пор.: **вїдѣъ ѿхъ ѿкѡ свѣщѣи ѡгненны, ѿ ѿкѡ мѡбнїа прочѣкающа.**
- 852 Книга пророка Іоїля 2: 6.
- 853 Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **мѡдїе спасаємїи ѿ гдѣ.**
- 854 Скворода має на думці слова: **И посланъ высть ко мнѣ єдинъ ѿ серафїмовъ, ѿ въ рѡцѣхъ своїхъ ѿмѣше ѡгнь горѣщїхъ** (Книга пророка Ісаї 6: 6).
- 855 Книга Притч Соломоновых 3: 18.
- 856 Трохи неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 15: 14. Пор.: **Вѣ дрѣзи мои єстє, ѿще творитє, єлика ѡзъ заповѣдаю вамъ.**
- 857 Фраза скїнїа свидѣнїа зринає в Біблїї кілька разів – уперше в Другій книзі Мойсеевій: Вихід 33: 7.
- 858 Фраза рѣи сладостї зринає в Першій книзі Мойсеевій: Буття 2: 15 та в Книзі пророка Іоїля 2: 3.
- 859 Книга Псалмів 28 (29): 1.
- 860 Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 45: 31. Пор.: **да не потребѣтсѣа благѡа ѿхъ.**
- 861 Це – український переклад попередньої цитати.
- 862 Третя книга Мойсеева: Левит 1: 5.
- 863 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 11–12. Пор.: **Чтѡ ми мнѡжество жертвѣ вашихъ, гѣетъ гдѣ; Испѡненъ єсмь всесоженїи ѡвнихъ ѿ тѣка агнцевъ, ѿ ѿ крѡве ѡнцевъ ѿ козлівъ не хоцѣ. Нижє приходїте ѡвнїтсѣа мї: ктѡ во ѿзыскѣ сїа ѿз рѡкѣ вашихъ;**
- 864 Книга Псалмів 28 (29): 1; 95 (96): 7.
- 865 Книга пророка Ісаї 22: 13.
- 866 Книга пророка Амоса 3: 13.
- 867 Книга пророка Амоса 4: 1.
- 868 П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 9: 21.
- 869 Парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 9. Пор.: **приношенїе єсть жертва, вѡнѡ благоухнїа гдѣ.** Крім того, фраза “воня благоуханїя” є також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.), 28 (третя пагін.)*].
- 870 Книга Псалмів 49 (50): 23.
- 871 Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 2.
- 872 Книга пророка Єремїї 50: 11.
- 873 Трохи неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 26: 14–15. Початок 14-го вірша звучить так: **ѡще же...**

⁸⁷⁴ Можливо, це парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 30. Пор.: *и́зженѝ и́хъ ѿ тебе, до́ндеже возрастѝши и наслѣдиши зѝмлю.*

⁸⁷⁵ Книга Псалмів 118 (119): 111.

⁸⁷⁶ Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 7: 51. Пор.: *Жестокѝи и́ни и нешверѣзаннии сердцаѝ.*

⁸⁷⁷ Книга Псалмів 50 (51): 19.

⁸⁷⁸ Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 21. Пор.: *тогда возложатъ на олтарь твоѝ телцы.* Цей вираз за старих часів міг викликати жваві суперечки. Наприклад, Симеон Полоцький писав: “В греческом языке и в прочих, имиже Божественное Писание писася, нѣсть здѣ усумнѣніе, вездѣ бо есть на множественном числѣ ‘телцы’, а не единого ‘телца’. В славенском же родися усумнительство от подобія в произношеніи гласом писмене ‘я’ и ‘а’. В древних бо харатейных книгах обрѣтается ‘телця’, еже тожде есть, еже и ‘телцы’, яко видти есть в грамматицѣ Мелетія Смотрицкаго в парадигматѣ кончащихся на ‘цы’ и на ‘ця’, яко ‘отец’, тья ‘отцы’ или ‘отця’, ‘чванец’, тья ‘чванцы’ или ‘чванця’. Подобнѣ ‘телец’, тья ‘телцы’ или ‘телця’. Сей убо винительный множественный кончащійся на ‘ця’ не искусни списателие измѣниша на ‘ца’ и тако сотвориша винительный падеж единственного числа” [Полоцький С. Жезл правления, утверждения, наказания и казненія. – Москва, 1767. – Арк. 145 (зв.)–146; пор.: *Лопатинський Ф. Обличенія неправды раскольников. – Москва, 1745. – Арк. 33–33 (зв.)* (друга пагін.)].

⁸⁷⁹ Євангелія від св. Матвія 11: 29.

⁸⁸⁰ Плач Єремії 3: 27.

⁸⁸¹ Книга Псалмів 118 (119): 71.

⁸⁸² Книга Псалмів 118 (119): 9.

⁸⁸³ Книга Псалмів 118 (119): 9.

⁸⁸⁴ У Біблії: *И и́осифови рече.*

⁸⁸⁵ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 13. Закінчення 13-го вірша та вірші 14–16 Скворода пропускає.

⁸⁸⁶ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 33: 17. Цей вірш починається так: *Первородный юнца доброты егво, рѝзи єдинорога рѝзи егво.*

⁸⁸⁷ Фраза *и́жекъ полъ непорѝченъ* зринає в П’ятикнижжі кілька разів. Див., наприклад: Третя книга Мойсеева: Левит 1: 3.

⁸⁸⁸ Можливо, Скворода має на думці слова: *лежитъ сѝй на падѣнїе и на востанїе мнѝгимъ во и́ли* (Євангелія від св. Луки 2: 34).

⁸⁸⁹ Книга Притч Соломонових 9: 2.

⁸⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 84 (85): 12. Пор.: *и́стина ѿ земли возсѣла, и правда съ нѣсе принїче.*

⁸⁹¹ Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1.

⁸⁹² Третя книга Мойсеева: Левит 4: 4.

⁸⁹³ Книга пророка Ісаї 61: 1.

⁸⁹⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 14. Пор.: *Дшѝвенъ же чловѣкъ не прѝимлетъ и́же дѣла бѣла: и́родство во ємѝ єсть.*

⁸⁹⁵ Очевидно, Скворода має на думці слова: *возложи рѣкъ деснѝю твою на главѣ егво* (Перша книга Мойсеева: Буття 48: 18).

⁸⁹⁶ Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: *дѣ въ всѣ испытуетъ, и глѣбини бѣла.*

⁸⁹⁷ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12.

⁸⁹⁸ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12.

⁸⁹⁹ Книга пророка Єзекіїля 1: 3–4.

⁹⁰⁰ Книга пророка Єзекіїля 1: 4.

⁹⁰¹ Скворода має на думці слова: *и̇ лицє тѣлчєє ѡшѣю чєтырємь* (Книга пророка Єзекіїля 1: 10).

⁹⁰² Книга Псалмів 118 (119): 73.

⁹⁰³ Парафраза Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: *Брѣтъ ѡ брѣта помогѣмь*.

⁹⁰⁴ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 631. Пор.: “Рука руку знает” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 138].

⁹⁰⁵ Книга пророка Єзекіїля 37: 1.

⁹⁰⁶ Фраза *дѣхъ жїзни* кілька разів зринає в Біблії; уперше – в Першій книзі Мойсеевій: Буття 6: 17.

⁹⁰⁷ Парафраза Книги пророка Єзекіїля 37: 10. Пор.: *и̇ ѡжиша и̇ стѣша на ногѣхъ своїхъ, соборѣ многѣхъ съишѣ*.

⁹⁰⁸ Парафраза Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: *ѡукрѣпѣлетсѣ же ѣкоже ѡсновѣное царѣство*.

⁹⁰⁹ Скворода має на думці слова: *Іезекіиль, ѣже видѣ видѣніє славы* (Книга Ісуса, сина Сирахового 49: 10).

⁹¹⁰ Євангелія від св. Івана 1: 14.

⁹¹¹ Парафраза Дій св. апостолів 11: 21. Пор.: *И̇ вѣ рѣкѣ гдѣнѣ съ нїи*.

⁹¹² Парафраза Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: *и̇ изыдетє и̇ възгряетє, ѣкоже тєлицѣ ѡ ѡузъ разрѣшєни*.

⁹¹³ Можливо, це парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 8: 28. Пор.: *пожрїте гдѣ бѣхъ вѣшємѣ*.

⁹¹⁴ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 7–8.

⁹¹⁵ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23.

⁹¹⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 14: 23. Пор.: *ѣцє ѡ нїтї до рємєнѣ сапѡжнагѡ възмѣ ѡ всегѡ тѡегѡ*.

⁹¹⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: *ѣже не ѡ кровѣ, ни ѡ пѡхѡти плѡтскїѣ, ни ѡ пѡхѡти мѣжєскїѣ, но ѡ бѣгѣ родїишѣсѣ*.

⁹¹⁸ Парафраза П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 5: 15. Пор.: *рѣкѡю крѣпкѡю и̇ мѣшцєю высѡкѡю*.

⁹¹⁹ Книга пророка Малахії 2: 7.

⁹²⁰ Третя книга Мойсеева: Левит 1: 9.

⁹²¹ Книга Псалмів 50 (51): 12.

⁹²² Книга пророка Ісаї 1: 16.

⁹²³ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 35: 2–3. Початок 2-го вірша звучить так: *Речє же...*

⁹²⁴ Пісня над піснями 5: 3.

⁹²⁵ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 31: 33–34. Пор.: *далѣ закѡны моѣ вѣ мѣсли и̇хъ, и̇ на серцѣѣхъ и̇хъ напишѣ ѣ, и̇ вѣдѣ и̇мь вѣ бѣгѣ, и̇ тїи вѣдѣтѣ мнѣ вѣ людїи: и̇ не надѣитѣ кїждѡ ближнѣгѡ своєгѡ и̇ кїждѡ брѣта своєгѡ, глагѡла: познѣй гдѣ: ѣкѡ всѣ познѣютѣ мѣ ѡ мѣлѣ дѣже и̇ до великагѡ и̇хъ*. Див. також: Послання св. ап. Павла до євреїв 8: 10–11.

⁹²⁶ Книга пророка Іоїля 2: 28.

⁹²⁷ Книга пророка Іоїля 2: 27.

⁹²⁸ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 27. Пор.: *не посрѣмѣтсѣ ктѡмѣ людїє моѣ во вѣкѣ*.

⁹²⁹ Книга пророка Іоїля 2: 28.

⁹³⁰ Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 19. Пор.: *Ѡу, лиѠтѠѠ глаголющѠмѠ ко дрѠевѠ: Ѡводрица, востани: Ѡ каменїю: возвысица: Ѡ то Ѡсть мечтаниѠ, Ѡ сїѠ Ѡсть скованиѠ златѠ Ѡ сребрѠ, Ѡ всѠкаго дѠха нѠсть въ немѠ.*

⁹³¹ Книга пророка Аввакума 2: 20.

⁹³² Назва *Вавилон* (гр. *Βαβυλών*) походить від аморей. *bab-illu*, що означає “ворота Бога”. У ранньохристиянській традиції Вавилон трактували як перше місто, засноване після потопу. Про це писав, наприклад, Феофіл Антіохійський (До Автоліка, II, 31) [див.: Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 492]. Крім того, на ту пору “новим Вавилоном” іменували Рим (за часів Сковороди “новим Вавилоном” інколи називали Париж). Як трактували цю назву письменники кола Києво-Могилянської академії, можна збагнути, скажімо, з коментаря Дмитра Туптала, котрий зазначав, що слово *Вавилон* слід розуміти “уподобителнѠ и существеннѠ. УподобителнѠ всяк град, беззаконїя исполненнїй, Вавилоном наречен быти может, существеннѠ же един токмо Вавилон град в Писанїи воспоминаемый, иже обрѠтается в Халдеи, в немже и Персїдскаго царства престол бѠяше” [Туптало, Д. Розыск о расколнической брынской вѠрѠ. – Київ, 1747. – Арк. 98]. Сковорода тлумачить назву Вавилон як “смѠшенїе”, засновуючись на Біблії (сюжет про Вавилонську вежу). Пор.: *СегѠ рѠди наречѠса Ѡма ѠгѠ смѠшенїѠ, ѠкѠ тѠмѠ смѠси гѠѠ Ѡстни всѠа землї, Ѡ ѠтѠдѠ разсѠѠ ѠхѠ гѠѠ по лицѠ всѠа землї* (Перша книга Мойсеєва: Буття 11: 9).

⁹³³ Сковорода має на думці слова: *Ѡто пользѠдетъ ѠзвѠаное, ѠкѠ ѠзвѠаша Ѡ: создаша слѠвниѠ, мечтаниѠ лѠжное, ѠкѠ ѠповѠа создавїй на созданиѠ своє, сотворїти кѠмїры нѠмыѠ* (Книга пророка Аввакума 2: 18).

⁹³⁴ Книга пророка Варуха 2: 17–18.

⁹³⁵ Книга пророка Варуха 2: 17.

⁹³⁶ Книга пророка Варуха 2: 17.

⁹³⁷ Фраза Ѡ правда ѠгѠ зринає в Книзі Псалмів 102 (103): 18; 110 (111): 3; 111 (112): 3.

⁹³⁸ Євангелїя від св. Матвія 5: 6.

⁹³⁹ Парафраза Книги Псалмів 37 (38): 7. Пор.: *ПострадахѠ Ѡ слабѠхѠа до концѠ, весь дѠнь сѠтѠѠа хѠждахѠ.*

⁹⁴⁰ Книга Псалмів 118 (119): 82.

⁹⁴¹ Євангелїя від св. Матвія 6: 10.

⁹⁴² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 16: 11. Пор.: *сегѠ рѠди чрѠво моѠ на мѠѠѠѠ Ѡки рѠсли возгиснѠтѠ, Ѡ внѠтрѠннаѠ моѠ Ѡки стѠѠнѠ ѠбновїлѠ Ѡси.*

⁹⁴³ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 36: 25–26. Пор.: *Ѡ воскропїѠ на вѠ вѠдѠ чїстѠ, Ѡ ѠчїстїтѠса Ѡ всѠхѠ нечїстѠтѠ вѠшнѠхѠ Ѡ Ѡ всѠхѠ кѠмїрѠвѠ вѠшнѠхѠ, Ѡ ѠчїщѠ вѠсѠ. Ѡ дамѠ вѠмѠ сѠрдѠце нѠво Ѡ дѠхѠ нѠвѠ дамѠ вѠмѠ.*

⁹⁴⁴ Слова з Требника: “Оправдался еси... омылся еси именем Господа нашего Иисуса Христа” [Могїла П. Євхологїон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 190].

⁹⁴⁵ Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *Ѡчи ѠгѠ ѠкѠ голѠвїцы на ѠсполнѠнїхѠ вѠдѠ, ѠзмовѠнї во мѠѠѠѠ, сѠѠѠѠѠѠѠ вѠ напѠлнѠнїхѠ (вѠдѠ).*

⁹⁴⁶ Далі в Біблії: *вѠрѠѠѠ вѠ мѠ, Ѡкоже рѠчѠ писанїѠ.*

⁹⁴⁷ Євангелїя від св. Івана 7: 37–38.

⁹⁴⁸ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 29: 10. Пор.: *Ѡ возложѠтѠ ѠарѠѠнѠ Ѡ сїнове ѠгѠ рѠѠѠѠ свої на глѠвѠ тѠѠѠѠ. Схожі вислови не раз зринають у Біблії Ѡ переродом.*

⁹⁴⁹ Книга пророка Єремїї 48: 26.

⁹⁵⁰ Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 17. Пор.: *Ѡ да возложѠтѠ Ѡ жрѠѠѠ на ѠлѠѠѠѠ на дрѠвѠ, Ѡже на Ѡгнї.*

- ⁹⁵¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *скїніа свидѣніа вѣіа* (Друга книга параліпоменон 1: 3).
- ⁹⁵² Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 25.
- ⁹⁵³ Пісня над піснями 8: 6.
- ⁹⁵⁴ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.
- ⁹⁵⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 28.
- ⁹⁵⁶ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 13–14.
- ⁹⁵⁷ Фраза *стѣдо вѣіе* зринає в Біблії в Першому соборному посланні св. ап. Петра 5: 2.
- ⁹⁵⁸ Євангелія від св. Івана 6: 55.
- ⁹⁵⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *плоть не пользѣтъ ничтѣже*.
- ⁹⁶⁰ Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 20–21. Пор.: **И** сѣ, азъ послѣ ѿг҃ла моего предъ лицѣмъ твоимъ, да сохранитъ тѣ на пѣти, ѿкъ да введѣтъ тѣ въ зѣмлю, ѿже ѿг҃отовахъ тебѣ: воини севѣ и послѣдши ѿг҃о.
- ⁹⁶¹ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Воини** крѣпцѣ, ѣже не ѿсти крѣве.
- ⁹⁶² П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 25.
- ⁹⁶³ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *плоть не пользѣтъ ничтѣже*.
- ⁹⁶⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: *и ѡблещисѣ въ нѡбаго челоуѣка, созданнаго по вѣдъ въ правдѣ и въ преподавѣи истинны*.
- ⁹⁶⁵ Далі в Біблії йде: *ниже да восхощеши, ѿще помѡлѣтъ тѣ*.
- ⁹⁶⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 10–12.
- ⁹⁶⁷ Фраза *вонѣ благоуханіа гдѣ* зринає в Третій книзі Мойсеєвій: Левит 1: 9, 13, 17; 2: 2. Крім того, вона є також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.), 28 (третя пагін.)*].
- ⁹⁶⁸ Книга пророка Ісаї 49: 26.
- ⁹⁶⁹ У списку – помилково: *остановляющіи*. Сковорода має на думці Книгу пророка Софонії 3: 3. Пор.: *ѡкъ волцы арвінстїн, не ѡставляхъ на ѡтро*.
- ⁹⁷⁰ Книга пророка Ісаї 22: 13.
- ⁹⁷¹ У Біблії замість “не отрѣзаша тебѣ Пупа” – *не ѡблѣзаша сосѣцѣ твоїхъ*.
- ⁹⁷² Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 16: 3–4.
- ⁹⁷³ Книга пророка Єзекіїля 16: 8–9.
- ⁹⁷⁴ Книга пророка Єзекіїля 16: 8.
- ⁹⁷⁵ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 38: 7. Пор.: **Бысть** же ѿрѣ первенець іудинъ соль предъ гдѣмъ: и ѡубѣ ѿг҃о вѣтъ.
- ⁹⁷⁶ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 16. Пор.: **Братъ** мой мнѣ, и азъ ѿмѣ. Див. також: **Азъ** братъ моему и братъ мой мнѣ (Пісня над піснями 6: 2).
- ⁹⁷⁷ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 38: 10. Пор.: *и ѡумертвѣ и сегѣ*.
- ⁹⁷⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 16.
- ⁹⁷⁹ Книга Псалмів 118 (119): 32.
- ⁹⁸⁰ Сковорода має на думці слова: **Онъ** же рече: *кїи залогъ тебѣ дамъ; Она* же рече: *перстень твой и гривнѣ, и жезлъ ѿже въ рѣцѣ твоѣи. И даде ѿй* (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 18).
- ⁹⁸¹ Книга пророка Єзекіїля 1: 20.
- ⁹⁸² Книга Псалмів 76 (77): 19.
- ⁹⁸³ Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10–11. Пор.: *сдѣвѣ гдѣни истинны, ѡправдѣнны вѣдѣ, вождѣнны пѣче залѣта*.
- ⁹⁸⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 1: 19. Пор.: *Іѡсифъ же мѣжъ ѣл, прѣвнъ сѣи*.

- ⁹⁸⁵ Книга пророка Осії 5: 3.
- ⁹⁸⁶ Третя книга Мойсеєва: Левит 21: 21.
- ⁹⁸⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 7: 10–11. Її закінчення звучить так: **не їмий сєрдца.**
- ⁹⁸⁸ Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 14.
- ⁹⁸⁹ Фраза **гольбь безъимный** зринає в Книзі пророка Осії 7: 11.
- ⁹⁹⁰ Книга пророка Єремії 48: 28.
- ⁹⁹¹ Книга пророка Ісаї 22: 16. Закінчення цього вірша, увесь 17-ий вірш та початок 18-го Скворода пропускає.
- ⁹⁹² Книга пророка Ісаї 22: 18.
- ⁹⁹³ Скворода алегорично тлумачить історію Сусанни, викладену в 13-ій главі Книги пророка Даниїла. Варто зазначити, що історія про Сусанну є тільки в грецькому та слов'янському перекладах Біблії.
- ⁹⁹⁴ Книга пророка Єремії 3: 9.
- ⁹⁹⁵ Книга Притч Соломонових 18: 8.
- ⁹⁹⁶ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 7. Пор.: **всегда оумишлс ѿ николиже въ рязмь истинны притти могъщыл.**
- ⁹⁹⁷ Книга Притч Соломонових 18: 6.
- ⁹⁹⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто дастъ ми крилъ ѿкв голъбѣнѣ;**
- ⁹⁹⁹ У Біблії далі йдуть слова: **оуказати вѣдѣтъ, ѿ падѣтсѣ въ полѣдни ѿкв въ полѣнощи, ѿкв.**
- ¹⁰⁰⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 59: 10–11.
- ¹⁰⁰¹ Перша книга Мойсеєва: Буття 8: 11.
- ¹⁰⁰² Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: **И ѿнесе земля бѣіе травное, сѣюще сѣмя по рѣдѣ ѿ по добѣію.**
- ¹⁰⁰³ Книга Псалмів 84 (85): 11.
- ¹⁰⁰⁴ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 8: 13. Пор.: **иссѣче вода ѿ лица земли.**
- ¹⁰⁰⁵ Книга Псалмів 23 (24): 1.
- ¹⁰⁰⁶ Неточна цитата з Четрого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28. Пор.: **да вѣдетъ бѣтъ всѣскаѣ во всѣхъ.**
- ¹⁰⁰⁷ Книга Псалмів 54 (55): 7.
- ¹⁰⁰⁸ У Біблії: **сѣлю сѣлю.**
- ¹⁰⁰⁹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 7–8.
- ¹⁰¹⁰ Назва гірського хребта Аварім (євр. *ʿābārīm*), який пролягає на схід від Йордану, походить від дієслівного кореня *ʿābār*, що означає “проходити, переходити, пересікати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 716–719]. Септуагінта й Вульгата віддзеркалюють цю семантику, наприклад, при перекладі Книги пророка Єремії 22: 20 “*wəṣaʿāqī mē-ʿābārīm*” (“і кричи з Аваріму”): “καὶ βόησον εἰς τὸ πέραν τῆς θαλάσσης” (“і кричи до меж моря”); “et clama ad transeuntes” (“і кричи до тих, хто переходить”). Згідно з народною етимологією, зафіксованою в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 12: 27: “це жертва – Пасха (*zeḅaḥ-pésaḥ*) для Господа, що обминув був (*pāsah*) дома Ізраїлевих синів в Єгипті”. Правда, зв'язок між словом *pésaḥ* та дієсловом *pāsah* (“проходити, перестрибувати, накульгувати, захищати, щадити”) залишається проблематичним. Джерела слова *pésaḥ* пробують шукати і в інших семітських мовах [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 663]. У всякому разі, Памва Беринда тлумачив слово *пасха* як “перестъе” [Беринда П. Лексікон славно-роскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 444].

¹⁰¹¹ Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁰¹² П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.

¹⁰¹³ Книга Ісуса Навина 11: 23.

¹⁰¹⁴ Книга Ісуса Навина 14: 15.

¹⁰¹⁵ Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 11. Пор.: ктò возвѣстѣи тѣвѣ;

¹⁰¹⁶ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ голѣвнѣхъ посрѣбрѣнѣхъ.

¹⁰¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 7. Пор.: Коль краснѣ на горѣхъ нòги благовѣствѣющихъ мѣрѣ, благовѣствѣющихъ благѣмъ.

¹⁰¹⁸ Книга Псалмів 67 (68): 11.

¹⁰¹⁹ Книга Псалмів 67 (68): 8.

¹⁰²⁰ Парафраза Книги пророка Захарїї 8: 12. Пор.: њ зємлѣ дѣстѣ жѣтѣ своѣ, њ нѣко дѣстѣ рòсѣ своѣ.

¹⁰²¹ Фразу цѣрь сѣмєнѣ узято з Книги пророка Даниїла 11: 3.

¹⁰²² Книга Притч Соломонових 29: 4.

¹⁰²³ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: Тлѣтѣса бо њмѣ сѣ хотѣщымѣ.

¹⁰²⁴ Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 5.

¹⁰²⁵ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: њ зємлѣ ѿ водѣ њ водòу состѣвлена, вѣтѣмѣ слòвомѣ.

¹⁰²⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 25: 26. Початок цього вірша звучить так: **Ѡ**коже водѣ стѣдѣна дѣшѣ жѣждѣщєй благопрѣтѣна...

¹⁰²⁷ Книга Притч Соломонових 15: 30.

¹⁰²⁸ Книга пророка Ісаї 13: 4–5.

¹⁰²⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 10–11. Пор.: њ всѣ, єлѣкѣ совѣщѣхъ, сотворю. **П**ризывѣлѣ ѿ востòкѣ птѣицѣ, њ ѿ зємлѣ њздѣлѣча.

¹⁰³⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 11. Пор.: Слетѣша же птѣицѣ на тѣлесѣ растѣсѣналѣ њхъ: њ сѣдѣ близѣ њхъ ѣврѣмѣ.

¹⁰³¹ Книга пророка Ісаї 38: 14.

¹⁰³² Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 5. Пор.: Помянѣхъ дни дрѣвнѣхъ, познѣхъса.

¹⁰³³ Книга пророка Ісаї 46: 9–10.

¹⁰³⁴ Книга Псалмів 118 (119): 152.

¹⁰³⁵ Скворода має на думці слова: **Ѡ**нѣ же рєчє: кѣй залòгѣ тѣвѣ дѣмѣ; **Ѡ**нѣ же рєчє: пѣрстєнѣ тѣбòй њ грѣвнѣ, њ жѣзлѣ (Перша книга Мойсеева: Буття 38: 18).

¹⁰³⁶ Книга Псалмів 118 (119): 149.

¹⁰³⁷ Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».

¹⁰³⁸ Пісня над піснями 2: 14.

¹⁰³⁹ Книга пророка Ісаї 11: 8.

¹⁰⁴⁰ Книга пророка Ісаї 11: 8.

¹⁰⁴¹ Книга пророка Ісаї 22: 16.

¹⁰⁴² Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

¹⁰⁴³ Книга Притч Соломонових 8: 2.

¹⁰⁴⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: гòрнѣмъ мѣдрѣствѣйте, (ѣ) не зємнѣмъ.

¹⁰⁴⁵ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 1: 13. Пор.: Чѣсто òко єже не видѣти єлѣ њ взирѣти на трѣдѣ волѣзєннѣхъ.

¹⁰⁴⁶ Мабуть, це парафраза Книги Псалмів 9: 28. Пор.: подѣ ѣзыкомѣ єгò трѣдѣ њ волѣзєнѣ.

- ¹⁰⁴⁷ Книга Псалмів 12 (13): 3.
- ¹⁰⁴⁸ Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 22.
- ¹⁰⁴⁹ Скворода має на думці слова: **И**во птица ѡбрѣтѣ себѣ храмѣнѣ (Книга Псалмів 83 (84): 4).
- ¹⁰⁵⁰ Книга пророка Єзекїїля 8: 7–8.
- ¹⁰⁵¹ Скворода має на думці слова: **Т**ы, голѡвѣце моѡ, въ покрѡвѣхъ кáмєннѣхъ, блѣзъ **прѣдстѣнѣа** (Пісня над піснями 2: 14).
- ¹⁰⁵² Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 11.
- ¹⁰⁵³ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **К**ін сѡтъ, ѡже ѡкѡ ѡблаци летѡтъ, ѡ ѡкѡ голѡвѣ со птєнциѡ ко мнѣ;
- ¹⁰⁵⁴ Книга пророка Ісаї 60: 8.
- ¹⁰⁵⁵ Пісня над піснями 2: 14.
- ¹⁰⁵⁶ Євангелія від св. Івана 15: 14.
- ¹⁰⁵⁷ Євангелія від св. Івана 15: 15.
- ¹⁰⁵⁸ Парафраза другої частини вірша Євангелія від св. Івана 15: 15. Пор.: **в**áсь же рѣкѡхъ дрѣвѣн, ѡкѡ всѡ, ѡже слышашъ ѡ оцѣ моєѡ, сказашъ вамъ.
- ¹⁰⁵⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 4. Пор.: **В**озведѡ ѡкрєстъ очѡ твоѡ ѡ вѣждѣ соврѣнѡ чáдѡ твоѡ: сѣ, прѣидѡши всѡ сынове твоѡ ѡздáлѣчи.
- ¹⁰⁶⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 3: 16. Пор.: ѡ сѣ, ѡверзѡшасѡ ѣмѡ небєсѡ, ѡ вѣдѣ дѡхѡ вѣжѡ сходѡщи ѡкѡ голѡвѡ ѡ грѣдѡщи на неѡ.
- ¹⁰⁶¹ Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».
- ¹⁰⁶² Євангелія від св. Матвія 3: 17.
- ¹⁰⁶³ Євангелія від св. Матвія 3: 16.
- ¹⁰⁶⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 11.
- ¹⁰⁶⁵ Книга пророка Софонїї 3: 1.
- ¹⁰⁶⁶ Неточна цитата з Книги пророка Софонїї 3: 2. Пор.: **Н**є ѡслыша глáса, не прѣлѡтъ наказáнѣа, на гдѡ не ѡповѡ ѡ къ вѣрѡ своеѡ не привлѣжѣсѡ.
- ¹⁰⁶⁷ Фраза глáсѡ грѡма зринає в Книзі Псалмів 76 (77): 19, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 43: 18 та в Апокаліпсисі 14: 2.
- ¹⁰⁶⁸ Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 14.
- ¹⁰⁶⁹ Книга Псалмів 83 (84): 2.
- ¹⁰⁷⁰ Книга Псалмів 83 (84): 3.
- ¹⁰⁷¹ Мабуть, Скворода має на думці емблематичний образ горлиці. Див. прим. 466 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
- ¹⁰⁷² Книга Псалмів 131 (132): 4.
- ¹⁰⁷³ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: всѡка плѡтъ сѣно.
- ¹⁰⁷⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Ч**тѡ во мѡ ѣсть на нѣсѡ;
- ¹⁰⁷⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 27. Пор.: ѡдáлѡщѡн себѣ ѡ тѣвѣ погѣвнѡтъ.
- ¹⁰⁷⁶ Книга Псалмів 83 (84): 3.
- ¹⁰⁷⁷ Книга Псалмів 103 (104): 17.
- ¹⁰⁷⁸ Можливо, це парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: ѡ тáмѡ гдѡ.
- ¹⁰⁷⁹ Пісня над піснями 1: 9.
- ¹⁰⁸⁰ Книга Притч Соломонових 13: 20.
- ¹⁰⁸¹ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 31: 25. Пор.: ѡкѡвѡ же постáви кѡщѡ своѡ на горѣ.
- ¹⁰⁸² Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 31: 30. Пор.: желáнемъ во возжелáлѡ єси ѡнѡти въ дѡлѣхъ оцѣ твоєѡ.

¹⁰⁸³ Книга Псалмів 83 (84): 3.

¹⁰⁸⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Початок вірша звучить так: **Лицє разълино мѣжа премѣдра...**

¹⁰⁸⁵ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **ѣви ми зрѣкъ твоѣй.**

¹⁰⁸⁶ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **оуслышанъ сотвори ми гласъ твоѣй.**

¹⁰⁸⁷ Пісня над піснями 2: 14.

¹⁰⁸⁸ Пісня над піснями 2: 14.

¹⁰⁸⁹ Фразу **на мѣстѣ слачнѣ** взято з Книги Псалмів 22 (23): 2.

¹⁰⁹⁰ Пісня над піснями 2: 11.

¹⁰⁹¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 9.

¹⁰⁹² Слова “отыде себѣ зима” – інтерполяція Сквороди.

¹⁰⁹³ Пісня над піснями 2: 12.

¹⁰⁹⁴ Парафраза Книги Еклезіястової 2: 14. Пор.: **мѣдрагѡ ѡчи ѣгѡ во главѣ ѣгѡ.**

¹⁰⁹⁵ Фразу **на концѣхъ земли** взято з Книги Псалмів 47 (48): 11.

¹⁰⁹⁶ Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скрыєши ѣхъ въ тайнѣ лица твоегѡ.**

¹⁰⁹⁷ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 13: 31. Пор.: **Сердце челоуѣческо ѣзмѣнѣетъ лицє ѣгѡ, ѣли на добрѡ ѣли на зло.**

¹⁰⁹⁸ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 15. Пор.: **да ѡторгнетъ главѣ ѣгѡ, ѣ да возложитъ жрецъ на ѡлтаръ ѣ ѣщѣдитъ кровъ.**

¹⁰⁹⁹ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 16. Пор.: **ѣ да ѡлчнитъ гортанъ съ перѣемъ, ѣ ѣзвергнетъ ѣ ѡ ѡлтарѣ на востокъ на мѣсто пѣпела.**

¹¹⁰⁰ Третя книга Мойсеева: Левит 1: 17.

¹¹⁰¹ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 17. Пор.: **приношенїє ѣсть жертва, вонѣ благоуханїѣ гѣдъ.** Див. також: **жертва вонѣ благовонїѣ гѣдъ** (Третя книга Мойсеева: Левит 23: 18).

¹¹⁰² Пор. із думкою Орігена: “...Слово про принесення жертв треба розуміти як слово про якісь небесні таїнства” [Ориген. Толкования к Евангелию от Иоанна // Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 445].

БЕСЪДА,
нареченная
ДВОЕ:
о том, что
Блаженным быть легко

Персоны:

Михаил. Данїйл¹. Израїл. Ё́арра². Наема́н³.

Ё́АРРА. О Наема́н! Наема́н! Утѣшь мене, друг мой...

НАЕМА́Н. Кто тебе перепугал, брате Ё́арра? Дерзай! Мир тебѣ! Не бойся⁴! Конечно, ты сидѣл в со́ньмищѣ оных:

“Гроб отверст, Гортань их...”⁵

Ё́АРРА. Тѣ-то Сирёны⁶ наполнили мой слух и сердце жалостным и смущенным пѣніем.

МИХАИЛ. Длѧчего ж ты себѣ ушей не за́купорил воском так, как древній Улікс⁷?

Ё́АРРА. Тайна сія мнѣ не извѣстна. А знаю, что они мнѣ напѣли много чудес, обезкура́живших сердце мое. Не чудо ли сіе? Есть, де, во Европѣ нѣкій Пророк, святой Ё́еремій. Он нашел от трав сок, обновляющій ему и Друзьям его Младость, яко О́рлюю Юность⁸.

Выслушайте второе Чудо. Нѣкій Дóктор меды́цыны питался хлѣбом то́чію и водою и жил без всяких болѣзней лѣт 300.

На вот и третее! Нѣкій Калмык имѣет столь быстрыя Очи, что яснѣе и далѣе видит, нежели кая-либо зрительна Трубка. Вот чем мене плѣнили сладкогласны Сірины! А мои очи день от дня слабѣют. Не чаю прожить ни 20 лѣт. Кто же мнѣ и кая страна обновит Юность? Вѣк мой скончается...

МИХАИЛ. О Ё́арра! не тужи, друг мой. Мы замáжем уши твои воском, медом и сотом: вѣчно́стью. “С нами Бог, разумѣйте, о невѣжи”⁹. И совѣт ваш и слово разорится, яко с нами БОГ¹⁰.

Услышите! Господа сил, ТОГО освятите¹¹.

“Той будет тебѣ во ОСВЯЩЕНІЕ, аще будеши уповая на НЕГО”¹². А иначе вся ваша крѣпость, о языцы осязающіе, языцы невѣрующіе! будет вам камень претыканія, и камень паденія¹³, и падеж сокрушенія. “И сокрушатся, и приблизатся, и яты будут челоуѣцы, в твердынѣ своей суще”¹⁴. О Друг мой, Израилю! Блаженны есмы, яко Богу угодная нам разумна суть¹⁵.

ИЗРАИЛЬ. Взглянь на мене, Ё́арра. Почто ты плѣнился Лестным твоих Сіринов пѣніем? Вот влекут тебе на Камень претыканія и паденія¹⁶. Почто, забыв Господа, святиш тое, что нѣсть святое?

“Той будет тебѣ во освященіе, аще будеши уповая на НЕГО”¹⁷.

Друзья Ёремины состарѣют паки, безболѣзніе Дóкторово прервется, а Очи Калмыковы потемнѣют. “Терпящїи же Господа обновлят крѣпость, окрылатѣют, аки Орлы, потекут и не утрудятся, пойдут и не взалчут”¹⁸.

ДАНІИЛ. Слушай, Ѳарра! Разумѣеш ли, что значит ОСВЯТИТЬ?

ѲА́РРА. Ей! ей не разумѣю¹⁹! Научи мене²⁰.

ДАНІИЛ. ОСВЯТИТЬ значит ОСНОВАТЬ и УТВЕРДИТЬ. СВЯТОЕ же значит незыблемое, неподвижное... Когда Исаіа вопіет:

“ГО́СПОДА СИЛ, ТОГО ОСВЯТИТЕ”²¹, тогда значит, что Он Един есть СВЯТ, сирѣчь Камень тверд, чтоб безопасно основать нам нашего Щастїя Храмину, а не дерзали бы мы святить ни одной Твари, яко клятву и пѣсок.

“Всяка плоть сѣно”²². Глагол же Божїй, сирѣчь Основанїе, СИЛА и ДУХ, пребывает во вѣки²³.

А́дамант сам собою тверд есть, а мы, только почитая его таковым, дѣлаем твердым. И сїе-то есть: “Будет тебѣ во ОСВЯЩЕНІЕ, аще будеши уповая на НЕГО”²⁴. Сирѣчь: Освятит тебе и утвердит щастїя твой Домик вѣчно и неподвижно, Если, минув дрянь, весь пѣсок и сѣно, почтеш Единого ЕГО СВЯТЫМ и твердым.

ѲА́РРА. Ай, друг мой Данїил! не худо ты судил.

ДАНІИЛ. Плюнь же, Голубчик мой, на Веремѣву юность, на Дóкторово Тристалѣтїе и на Калмыцкїя Глаза. Истинная дружба, правдївое Щастье и прямая ЮНОСТЬ никогда не обветшает.

Ах! все то не наше, что нас оставлѣет.

Пускай бѣдет при нас, поколь оставит нас.

Но да знаѣем, что все сїе не-вѣрный нам Друг. Один умирает в 30, а другой в 300 лѣт. Если умирать есть нещастье, так оба бѣдны. Не велика в том отрада Тюрѣмнику, что инѣх в три часа, а его в 30[-й] день вытащат на Ешафóт. Кóе же то мнѣ и здравїе, коему Концѣм слабость? Кая то мнѣ Младость, раждающая мнѣ Стáрость? Ах! не называй Сладостью, если раждает Горесть. Не дѣлай Долготóю ничего, что прекращáется. Не именуй Щастїем ничегó, Что опровергáется. От Плодóв и от Концá его суди всякое дѣло²⁵. Не люблю жїзни, печатлѣмыя смертью, и сама она есть смерть. Конѣц дѣлам, будь Судїя!

Не то Орел, что лѣтáет,

Но то, что легко сѣдáет²⁶.

Не то Óко, что яснѣет,

Но то, что не отемнѣет.

Вот тебѣ прямóе ÓКО! как написано о Дрúгѣ Бóжіем:

“Не отемнѣстѣ Óчи Его,

Ни ислѣста Устнѣ Его”²⁷.

ѲА́РРА. О Наемáн! Наемáн! утѣшь мене, Друг мой.

НАЕМÁН. О любезная душа! Околдунил тебе Глас сладкїй, Сирѣнскїй, Глас, влекущїй Лóтку твою на Кáмни. Ей! о сих-то камнях Глас сей Исаїи:

“Приближаются, и сокрушатся, и падут”²⁸.

“Наполнятся до́мове шу́ма, и почи́ют ту Си́рины”²⁹.

Но не бойся! Господь изба́вит тебе³⁰. Поло́жит тебѣ во Основáніе КАМЕНЬ многоцѣнен, краеуголен³¹.

“Тогда спасёшися и уразумѣши, гдѣ еси был”³².

ΘÁРРА. Не дивись сему, что я околдунен, а скажи мнѣ, гдѣ не слышится Глас пустынных сих Птиц?

Си́рен лѣстный Окі́ана!
Гла́сом его обая́нна,
Бѣдная душа на пути
Всегда желает уснути,
Не доплывши бре́га³³.

Се исполнилось на мнѣ, что я мальчиком пѣва́л.

НАЕМА́Н. А я тебѣ взаимно от той же пѣсни воспою:

Распространи́ Бодр вѣтрила,
И Ума твоего кры́ла,
Пловуши на бурном морѣ,
Возведи Очеса́ горѣ,
Да потече́ш путь прав³⁴.

ΘÁРРА. Протолкуй мнѣ, Наема́н, что значит Си́рин? Я слышал, что Си́рен значит пустынную птицу³⁵.

НАЕМА́Н. Когда не разумѣш, что есть Си́рин? ниже уразумѣш, что ли есть пустынная птица? Иное разумѣть ИМЯ, а иное дѣло разумѣть то, что именем означа́ется. Разумѣш Имя сіе, или скажѹ, Звон сей: Христос, но дай Бог, чтоб ты знал! что сіе ИМЯ значит?

ΘÁРРА. Так протолкуй же мнѣ не имя, но дѣло.

НАЕМА́Н. Си́рин есть сладкорѣчивый Дура́к, влекущій тебе к тому, чтоб ты основал Щастіе твое на Ка́мни том, который не утверждает, но разбива́ет.

ΘÁРРА. Ражжуй как можно простѣе и вкуснѣе...

НАЕМ[АН]. Сколько у вас славных и почтенных Любомудрцев? Всѣ сии суть Си́рины. Они-то соблазняют в жизни сей пловущих, Стариков и Молодцов. Взглянь сердечным Оком на житейское Море. Взглянь на претрыканіе и паденіе пловущих и на вопль их. Один вознѣздиться хотѣл на Капита́ль, как Но́ева Голубица на ХОЛМѣ, и под Старость сокрушился. Другой на Плотоуго́дїи думал создать дом свой и в Кончи́ну лѣт постыдился. Иной основался на Ка́мнѣ Милости Исполі́нскія³⁶ и был ему претрыканіем. Ты думаешь, но и ревнуешь състь на Камень плотскія Юности, плотскаго безболѣзнія и плотских Очей твоих, и се ожидает тебе претрыканіе, паденіе и сокрушеніе³⁷!

ΘΑΡΡΑ. Брось людскія Бъшенства, а скажи только, Что значит пребываніе Сіринов на морѣ? Зачем на водѣ?..

НАЕМ[АН]. Затѣм, что в Суетѣ. Не хотят они в Гавань и в Лѳно Авраамле³⁸, на Матерую и твердую Землю со Израилем, но с Фараоном³⁹.

Вот вам благолѣпная Фигура и преподобный Образ НАДЕЖДЫ и обманчивости! Гаванью или ЛѳНОМ образуется УПОВАНІЕ, а морем и водою – лживость всякія плоти. Во Евангеліи Камень и пѣсок есть то же. На оном Мудрый, а на сем домик себѣ строит муж Безпутный⁴⁰.

Ковчег и потоп – не то же ли⁴¹? Вода и Елиссѣйское Желѣзо⁴² – не то же ли? Сороколѣтная пустыня и ОБЪТОВАННАЯ ЗЕМЛЯ – не то же ли? Что только преходит Израиль, все то Море, вода, зыбкость, основаніе и упованіе юродивых мужей, как написано:

“Рѣка текущая основаніе их”⁴³. “Почіют ту Сірины”⁴⁴.

“Возволнуются и почити не возмогут”⁴⁵.

“Нѣсть радоватися нечестивым”⁴⁶.

ΘΑΡΡΑ. Ты уже и много нассказал, и завел в любопытность. Так скажи же мнѣ: длячего иные толкуют, что Исáины Сірины суть то пустынные птицы, а вознѣздиваются в пустом Вавилонѣ градѣ⁴⁷.

НАЕМ[АН]. О младенец с бáбїими твоими Баснями⁴⁸! Ражжуй только Зубом мужеским сей час по Сампсону, найдеш в жестком нѣжное, а в пустом пищу⁴⁹.

Пустынные Птицы, развѣ то не лже-Пророки, пустое поющіе? Пустый Вавилон, развѣ то не Сирѣнскій Камень? Не все ли пустое, что суета? и не все ли то вода, что не твердое? Послушай, вот Птица!

“Ефрѣм, яко Голуб безумный, не имый сѣрдца”⁵⁰.

Учеников сих Птиц называет Михѣа дщерьми Сиринскими, и точно о Самарїи, кая таких птиц довольно у себе имѣла, вопїет: “Сотворит плач, аки Зміев, и рыданіе, аки дщерей Сиринских”⁵¹.

К сим-то безумным птицам слѣдующій Божїй отзыв:

“Приступите ко мнѣ⁵², послушайте мене, погублшии сердце, суцїи далече от правды”⁵³.

О сих же птицах нечистых Осїа поет вот что!

“Якоже Птицы небесныя, свѣргу я...

Горе им, яко отскочиша от мене”⁵⁴.

Учеников же их называет чадами вод:

“Яко Лев, возревет Господь, и ужаснутся чада вод”⁵⁵.

Чада вод и дщери Сиринскія есть то же, у Исáи называются отгьатыми парящих птиц птенцами⁵⁶.

Сїи ж Сирены называются Зміями и Гáдами.

“Сотворит плач, аки Зміев...”⁵⁷

“Полижут персть, аки Зміеве...”⁵⁸

“Послю, аки Гáды на Землю”⁵⁹.

Зачем туда? Затѣм, чтоб вся дни живота своего кушали Грязь⁶⁰.

Сїи-то суть Ангелы лютые⁶¹, псы, злые дѣлатели⁶², облаки бездождные⁶³,

водные, земные, духа не имущие...⁶⁴

ΘΑΡΡΑ. Полно! полно! Поговори еще мнѣ о добрых Птицах. Я уже и разумѣю, что, конечно, не худо поет оная Птица:

“Глас Горлицы слышан в Землѣ нашей”⁶⁵.

НАЕМ[АН]. Нѣсколько тебѣ благовѣствующих Птиц выпущу из Ковчега. Взглянь! “Кѣи суть, иже, яко Облацы, летят?

И, яко Голубы со Птенцы, ко мнѣ?”⁶⁶

Как темна и тонка вода во Облацѣх воздушных⁶⁷, так вода Глубока – Совѣт в сердцѣ Мужей сих⁶⁸ и их Птенцов. И как Голубины Очи вышше волнованія Сирѣнских вод, так Сердце их вышше всея тлѣни подъялось. Взглянь еще на Горній Хор Птиц прозорливых!

“Подъях вас, яко на Крилѣх Орлих, и приведох вас к себѣ”⁶⁹.

“Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”⁷⁰.

Не Орел ли то: “Ангел Господень восхити Филиппа”⁷¹?

Не Орел ли то: “Не обрѣтете Енох в живых”⁷²?

Не Орел ли то: “Взят бысть Иліа вихром”⁷³?

Вот Орел парит! “Вѣм Человѣка⁷⁴, прошедшаго небеса”⁷⁵.

Вот Орел! “Ят Аввакума Ангел Господень за верх Его”⁷⁶.

Вот Орел! “Вознесу тя, Господи, яко подъял мя еси”⁷⁷.

Взглянь же на сего любезнаго Орла! “Видѣхом СЛАВУ ЕГО...”⁷⁸ Куда-то они летят? Ах, превзойшли Они Труп и тлѣнь. Устремили взор на ТОГО: “Вземлется от Земли Живот Его”⁷⁹. “Взятся великолѣпіе Его превыше небес”⁸⁰.

Ах! взглянь сюда!.. Не се ли оная Благовѣстница с масличною вѣтвюю из НО́ЕВА КОВЧЕГА, Мир нам приносящая, летит? и, летя, вот что, кажется, поет: Дерзайте⁸¹! Да не смущается сердце ваше⁸² потопом вод Сирѣнских! Я вижу ХОЛМ незыблемый, верхй Гор, из-под потопных волн выникающих, провижу весьма издалеча Землю и Гавань⁸³: вѣруйте в Бога⁸⁴, там почѣем.

“Кто даст мнѣ крилѣ...”⁸⁵

“Очи ваши узрят ЗЕМЛЮ издалеча”⁸⁶.

А мнѣ любезна и Горлица сія. Летит выспр поющи:

“Воспою нынѣ Возлюбленному пѣснь”⁸⁷.

О Θάρра! Θάρра! чувствуешь ли вкус во Пророчіих Мúзах? А иначе – бѣжи и приложися к Гáлатам.

ΘΑΡΡΑ. Вѣриш ли, что для мене пріятнѣе пѣніе Сирѣнское.

НАЕМ[АН]. Ей, друже, вѣрю, что больше Елѣя имѣет во умашеніи своем Лстец, нежели в Наказаніи своем Отец, и что ложная позолотка есть блистательнѣе паче самага Злáта, и что Иродова Плясавица⁸⁸ гаразда красивѣе, нежели Захаріина Елисавет⁸⁹. Но помни Притчу:

“Не славна избá углами, славна пирогами”⁹⁰.

“Не красна Челобйтна слогом, но Законом”⁹¹.

В самом сладчайшем ядѣ внутренній вред уничтожает сладость. Предревняя есть притча сія:

“Απλός ό μύθος τῆς ἀληθείας”⁹².

“У Истины простая рѣчь”.

Инако поют в Костѣль, а инако на Маскарáдѣ⁹³.

Смѣшóн, кто ищет красных слов в том, кого спрашивает о дорогѣ, и кто Лакирует чистое Золото. На что Прорóчим Пѣсням Блядословіе? Пусть покрывается им Сирѣнская лжа! А то, что они поют во Фигурах, фигуры суть мѣшѣчки на Золото и шелуха для Зерна́ Божія. Сіе-то есть иносказаніе и истинная Она́я Ποίησις, сирѣчь твореніе⁹⁴: положить в плотскую пустош Злато Божіе и здѣлать Духом из плоти, авось-либо кто догадлив найдет в коробочкѣ прекрасное Отроча Еврейское, взятаго вышше вод Сирѣнских Человѣка⁹⁵.

“Твори́ Ангелы своя духи (духами)”⁹⁶.

Вот истинные Пійты, сирѣчь Творцы и Пророки, и сих-то Писанія любил читать возлюбленный Давид:

“В твореніих рукѣ твоею поучахся”⁹⁷.

Ө́АРРА. Однак мнѣ пріятны и Ковчѣговы Птички. Мудренъко поют. Выпусти еще хоть одну.

МИХАИЛ. Я тебѣ выпущу, обратись сюда, Ө́арра! возведи Очеса⁹⁸.

“Яко Ластовица, тако возопію,

и яко Голуб, тако поучуся”⁹⁹.

Ө́АРРА. Кой вздор? Громкія ластовицы в коих странах родятся? А у нас они то же, что свершкі. Голуб глупяе Курицы, как может любомудрствовать?

Видиш ли? коль стропотныя Музы Пророческія? Вот каких птиц насобрал в свой Ковчег Ной! А мои Сирѣны нѣжно, сладко, ясно, громко и самыми преславными модными слóвушками востѣвают. Самыя морскія волны, кажется, что от их пѣнія поднимаются и пляшут, будто от Орфѣево́й Псалтыри¹⁰⁰, и нѣт толь глупаго скота и звѣря, даже и самаго нечувственнаго пня и холма, чтоб их не разумѣл, чтоб не скакал и с воскликновеніем не всплескал в длáни, и не дивно, что вселенную влекут за собою.

МИХАИЛ. Не бойся, Ө́арра. Израиль видит ДВОЕ. А сіе-то есть Жезл, и власть Ему здѣлать из яда ядь, из смерти жизнь, из обуялости вкус, а из стропотнаго гладкое, и ничесоже Его вредит. Он ссет Камень¹⁰¹, преходит Море, возьмет Змій¹⁰² и пьет Мѣрру в сладость. Его желудок все варит в пользу, а зубы все стирают и вся поспѣшествуют во Благое. Слушай, Израиль! Раскуси ему Езеки́ину Мысль. Испій стропотну сію рѣчь так, как написано о Тебѣ:

“От потока на пути пїет...”¹⁰³

О Израилю! Преходь поток, исходь на ВТОРОЕ, сіе есть твое.

ИЗРАИЛЬ. “Господь даде мнѣ Язык...”¹⁰⁴ Ластовица и Голуб значит Израиля. Взглянь, Ө́арра, на стѣну и скажи, что ли видиш? Взглянь сюда.

Ө́АРРА. Вижу Картинку, гдѣ написана птичка, поднявшаясь из морскаго Брѣга и летящая на другой невидный Брег.

ИЗРАИЛЬ. Сія есть Израилская Картина, нареченна СІМВОЛ¹⁰⁵. Ластовица, убѣгая зимы, летит чрез море, от сѣвернаго Брѣга на Южный и, летя, вопїет:

“Нѣсть мнѣ мира здѣ”¹⁰⁶.

В сей-то Символ ударяет Езекиина Сѣрдца Луч сей:

“Яко Ластовица, тако возопію”¹⁰⁷.

Израиль вездѣ видит ДВОЕ. Ластовицу осязает, а чрез нея, будто чрез примѣту, ведущую к мѣти, провидит Духом чистое, свѣтлое и Божественное Сѣрдце, возлѣгающее вышше непостоянных вод к Матерой и тѣплой Твѣрди. Сіе-то есть стоять на Стражѣ со Аввакумом, возводитъ Очи¹⁰⁸ и быть Обсерватором на Сіонѣ¹⁰⁹. Необрѣзанный же сердцем видит одни Примѣты без мѣты. Взглянь, Ѳарра, и на сей Символ. Видиши окрылатѣвшую Дѣву, простѣршую рѣки и Крыла и хотящую летѣть чрез пучину морскую, к выникающим издалѣча Холмам. А любѣзный Ея над Холмами из Облака взаимно к ней летит уже, простирая к обятію рѣки своя. Здѣсь видиши и плавающій КОВЧЕГ¹¹⁰. Сія есть чистая Жена, о коей написано:

“Даны быша Женѣ два Крыла Орла великаго”¹¹¹.

Блаженныя сея Жены потопом Блевѣтин своих не мог потопить Змій седмглавный¹¹². Она-то вопіет: “Кто даст мнѣ криль...”¹¹³ Вот тебѣ Ластовица! “Яко Ластовица, тако возопію...”¹¹⁴ “Не в силѣ велицѣй, ни в крѣпости Глас Ея, но в Дусѣ моем’, – глаголет Господь Вседержитель”¹¹⁵.

“Радуйся зѣло, дщи Сіоня, проповѣдуй, Дщи Іерусалимля”¹¹⁶.

Не Ластовица ли Павел, проповѣдующій не в мудрости слѣва и мѣрскаго витѣйства, и Сирѣнскаго Блядословія, но в наученіи и Силѣ Духа святаго¹¹⁷?

А когда Ластовица кричит, что для нея Сѣверный Брег опасен и что узнала Она надежный Южный Брег, так не ДВОЕ ли Она видит? и не то же ли нам благовѣстит: “Вѣм ЧЕЛОВѢКА, о сем похваляюся”¹¹⁸?

Не то же ли, что Давид: “И полещу, и почию”¹¹⁹?

Не то же ли, что Ангел: “Се благовѣствую вам радость велію”¹²⁰?.. “Нѣсть здѣ”¹²¹. “Тамо Его узрите”¹²².

“Нѣсть мнѣ Мира здѣ”¹²³.

Сам Езекиа, сказав: “Яко Ластовица”¹²⁴ и протчая, всплош придает сіе: “Ищезостѣ бо Очи мои”¹²⁵. Сирѣчь престал я то видѣть, что прежде видѣл. Я видѣл одну воду, одну плоть и кровь, и одну пустош и суету, и сіе есть ОДНО, и есть ничтоже, посему я и слѣп был, видѣвшій то, что ничтоже и Одна точію тѣнь есть. Нынѣ же глупое Око мое ищезло и преобразилося во ОКО ВѢРЫ, видящія в тѣлишкѣ моем обон-пол непостоянныя Плоти и Крови Твѣрдѣ и высоту Господа моего, Духа Божія, содержащаго своею Горстію прах мой, и сіе есть второе и надежное, вторый ЧЕЛОВѢК – Господь мой¹²⁶.

“Иже избави мя и отгя Болѣзнь Души моя”¹²⁷.

Отселѣ всѣ воскресшіи возблагословят тя¹²⁸, и я, ожившій,

“Яко Ластовица, тако возопію”¹²⁹.

И яко Павел, тако поучуся¹³⁰.

“От днесь бо дѣти сотворю, яже возвѣстят Правду твою...”¹³¹

“От нынѣ ни единого вѣмы по Плоти. Аще же и разумѣхом по плоти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем”¹³².

Посмотри же, *Ө́арра*, и на другой *Символ*, в Центр коего ударяет сѣя ж *Езе́кіина рѣчь*. Взглянь сюда.

Ө́АРРА. Вижу. На самом верхѣ *Ка́мня*, в срединѣ моря стоящаго, стоит кая-то *Птичка*. Камень схож на *Сиренскій*.

ИЗРАИЛЬ. Как ему быть *Сиренским*, когда *Глас Символов* есть Таков: “*IN CONSTANTIA QUIESCO*”. *Сирѣчь*:

“На *незыблемости* почиваю”^{133?}

Кая *вѣрность* на *Сиренском*, волнами покрываемом? Сей есть *каменный ХОЛМ ВѢЧНАГО*, выникшій из-под вселенскаго *Потопа*, на коем упокоился *Ноев Голуб*, с таким *Благовѣстіем*:

Inveni portum Jesum. Caro, Munde, valete.

*Sat me jactastis. Nunc mihi certa QUIES*¹³⁴.

Сирѣчь:

Прощай, Стихійной потоп!

Я почию на ХОЛМАХ ВѢЧНАГО,

Обрѣтши вѣтву БЛАЖЕНСТВА.

Вот тебѣ *Ноев Голуб!* *Послушай Гласа Его.*

“*Дѣта вѣчная* помянух и поучахся”¹³⁵.

“*Постави на Камени нози мои*”¹³⁶.

“*На Камень вознесл мя еси*”¹³⁷.

“*Господь – утверждѣніе мое и КАМЕНЬ мой*”¹³⁸.

Вот еще *Голуб!* “*Со усердіем гоню*”¹³⁹, к *намѣренному* теку.

Аще како достигну во воскресеніе мертвых”¹⁴⁰.

“*Разумѣхом по плоти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем*”¹⁴¹.

*Пожалуй, посмотри мнѣ и на Сына Ё́онина, сирѣчь Голубінина*¹⁴²: “*Блажен еси, Симоне, Сыне Ё́онин. Яко плоть и кровь не яви тебѣ (мене), но Отец мой, иже на небесѣх... Ты еси КАМЕНЬ (КІ́ФА), и на сем КАМЕНЬ утвержу всю Церковь мою...*”¹⁴³ *Слыхал ли ты о Дані́йловом КАМЕНЬ*¹⁴⁴? Се Он есть. *Слышал ли За́мок Апокалиптичный*¹⁴⁵? Се он есть. *Слышал ли Рай?* Вот он тебѣ! *Слыхал ли о Землѣ дивной, что от воды и посреде́ воды*¹⁴⁶? Вот же тебѣ *обѣтованная ЗЕМЛЯ!* *Вспомни Евангелскій Маргарит*¹⁴⁷. *Вспомни обрѣтенную Дра́хму*¹⁴⁸. *Вспомни освобождѣніе, исцѣленіе, воскресеніе и протч[ая], и протч[ая], и протч[ая]. Все сѣе и всѣ Пророческія Му́зы, как праволучныя стрѣлы молніины*¹⁴⁹, в сей святой и един *КАМЕНЬ* ударяя, *путеводствуют.*

Видиш, *Ө́арра*, в кую *Гавань* доплыла *рѣчь Езе́кіина*? Не дерзай же хулить *Птиц Ноевых*. Они поют тихо, но *Глас то́нок их*, остр и высок. А *Сирены*, как *Лебеди*, возносят громко крик, но по *Пословицѣ*:

“*Высоко полетѣла, да не далеко сѣла*”¹⁵⁰.

Ө́АРРА. *Право я влюбился в ваши птички. Ковчег ваш подобен Тройанскому Коню*¹⁵¹. *Выпустите мнѣ еще хоть одну. Люблю, что поют ДВОЕ. Одно во уши, другое в Разум, как написано: “ДВОЕ сѣя слышах”*¹⁵².

Теперь вижу, что не пустая древняя оная Притча:

“Глуп, кто двое нащитать не умѣет”.

Видѣть кошелек – не знать, что в кошелекъ, – сіе есть видящи не видѣть.
Видно, нужно вездѣ видѣть ДВОЕ.

Видѣть болван – не знать, что в болванѣ, есть не знать себе. Сирѣны поют воду, а ваши Птицы – воду и Гавань.

Вода есть кошелек, а Гавань есть Имперіал¹⁵³. Тѣло есть вода и кожа, в которую одѣт Истинный наш АДАМ¹⁵⁴.

ДАНІИЛ. О Фарра! начал ты издавать благоуханіе.

“Сот искапают устнѣ твои, Невѣсто”¹⁵⁵.

Вот сей-то СОТ закупорит тебѣ уши противу Сирѣн¹⁵⁶.

ФАРРА. Выпусти, Даніил, еще хоть одну мнѣ Райскую Птицу.

ДАНІИЛ. Изволь! Еще ты такой не видал. Лови Еѣ!

“Ерѳдїй на небеси позна время свое”¹⁵⁷.

ФАРРА. Дичинѣ ты выпустил. Я и имя ея в первое слышу. Скажи мнѣ, кой сей род есть птицы, Ерѳдїй?

ДАНІИЛ. У древних Славян она Ерѳдїй, у Еллинов – Пеларгѳс¹⁵⁸, у Римлян – Кикѳнїа¹⁵⁹, у Поляков – Бѳцян¹⁶⁰, у Малороссїан – Гайстер¹⁶¹, – схожа на Журавля. Ерѳдїй^а значит Боголюбный, если слово Еллинское. Но что в том нужды? Брось тѣнь, спѣвши ко Истинѣ. Оставь физыческія скѳзки беззубым младѣнцам. Все то бѳбїе, и баснь, и пустош, что не ведѣт к Гавани. Сѣки скорѣе всю плоть по Израїлски¹⁶². Сержусь, что медлиш на Скорлупѣ. Сокрушай и выдырай Зѣрно Силы Божїя. Ерѳдїй знаменует Вѣру во Христа, а яснѣе сказать, Израїлское ОКО, видящее ДВОЕ, – вот тебѣ Гайстер! Будь здоров с ним! С Небесѣ Крастель...¹⁶³

ФАРРА. Конечно ж, есть причина, длячего взят он во Образ сей.

ДАНІИЛ. Конечно, тройкая вина сему есть. 1-я – что гнѣздїтся на Кїрках¹⁶⁴. 2-я – что снѣдает Змїи¹⁶⁵. 3-я – что в старости родителей кѳрмит, хранїт и нѳсит¹⁶⁶. Кїрка значит Двор Божїй¹⁶⁷. “Коль возлюбл[енна] Селенїя твоя...”¹⁶⁸

“Птица обрѣте себѣ храмину...”¹⁶⁹

“Тамо птицы возгнѣзд[ятся]”¹⁷⁰. “Ерѳдїево жилище предводительствует”¹⁷¹. Ерѳдїй всегда на вышших мѣстах, на Шпїцах и на Куполах гнѣздїтся, будто предводитель прѳтчим птицам.

“Блаженны живушїи в Дому твоём”¹⁷².

Вот тебѣ Ерѳдїй! “Едино просих от Господа”¹⁷³ и прѳтч[ая]. Вот Ерѳдїй! “Обрѣте его ИСУС в Цѣркви”¹⁷⁴.

А сїи тебѣ развѣ не предводительствующїе суть Ерѳдїи?

“Взыдоша на Гѳрницу, идѣже бяху пребывающе,

Петр же, и Йяков, и Йоанн¹⁷⁵, и прѳтчїе единомушно вкупѣ¹⁷⁶.

И бысть внезапно с небесе шум¹⁷⁷... и исполнишася вси

Духа свята, и начаша глаголати иными языки”¹⁷⁸.

^а Ἐρως, значит желаніе, Римски – Купидѳн; Ζεϋς, Jupiter, или Дїй. Отсюду слово Ерѳдїй – то же, что Филѳвей⁽¹⁾.

Вот что в сей птиць великое! "Позна время свое"¹⁷⁹.

Видно, что она познала ДВОЕ: время и время¹⁸⁰.

О кто сей прекрасный Еродій есть! Послушай Его:

"Се зима преиде, дождь (Потоп) отъиде, отъиде
себѣ, Цвѣты явишася на землѣ"¹⁸¹ и протч[ая].

Видиш ли? Что знают? и куда летят Ноевы Птицы? Ко Авраамлю
Заливу и к Гавани оной:

"ГОСПОДЬ ПАСЕТ МЯ..."¹⁸²

На вот тебѣ стадо и безтолковых Гайстров!

"Лице небесе умѣете рассуждати"¹⁸³.

"Горе вам смѣющимся нынѣ!"¹⁸⁴

ΘΑΡΡΑ. А почему ты их назвал безтолковыми? Вить их за прогностики
Христос не осуждает.

ДАНІИЛ. Они чрез солнце разумѣют разумно непогоды, но не прозорливы
узрѣть второе время, сирѣчь Царствіе Божіе. Надобно знать с Даніилом
Время одно и время второе¹⁸⁵. Из сих полу-времен все составленно.

"И бысть вечерь, и бысть Утро, День един"¹⁸⁶.

Одно время есть плакать, а второе время смѣяться¹⁸⁷. Кто одно знает, а не
ДВОЕ, тот одну бѣду знает. Вот еще бѣдные Гайстри! "Взалчут на вечерь..."¹⁸⁸

"Возволнуются, и почити не возмогут"¹⁸⁹.

О безумно вознѣздившихся сих Гайстрах можно сказать:

Их Твердь – одна вода,

В срединѣ их – Бѣда¹⁹⁰.

Смѣяться нынѣ и веселиться здѣ значит не видать ничево, кромѣ тмы и
стихійныя сѣни.

"Горе вам, смѣющимся нынѣ"¹⁹¹. И когда Петр сказал: "Добро нам здѣ
быти"¹⁹², тогда вдруг обличен: "Не вѣдый, еже глаголаше"¹⁹³. Он раздѣлял
Моисея от Иліи, Илію от Христа, не познав еще истиннаго ЧЕЛОВѢКА, кромѣ
Человѣчія плоти или стѣни.

А когда проснулся, тогда здѣлался мудрым Еродіем и, познав ДВОЕ,
познал истиннаго, сверх человѣчія сѣни, Человѣка, который есть ЕДИН во
всѣх и всегда¹⁹⁴.

"Убуждшеся видѣша СЛАВУ ЕГО"¹⁹⁵.

"Обрѣтесе Иисус Един"¹⁹⁶.

"Иже есть всяческая во всем"¹⁹⁷.

Простый Еродій на одном небеси видит двойное время: стужу и
теплоту, Зиму и весну, покой и досаду, – а Тайный Еродій, сирѣчь Израиль,
сверх стихій и сверх самага тонкаго воздуха, видит тончайшее второе
Естество, и тамо сей Еродій гнѣздится.

"Что мнѣ есть на небеси? и от тебе что восх[отѣх] на землѣ?"¹⁹⁸ Сіе второе
ЕСТЕСТВО, аще в стихіях? или кромѣ стихій? Бог вѣсть. Однак Израиль
познал ОНОЕ¹⁹⁹.

ΘΑΡΡΑ. О Данїйл! Ей! понравились мнѣ твои Гайстры. Выпусти еще хоть одного.

ДАНІЙЛ. Развѣ и тебѣ хочется быть Гайстром?

ΘΑΡΡΑ. Велимь хочется, но да не безтолковым же.

ДАНІЙЛ. И мудрый часто претыкается. “Толіко время с вами есмь, и не познал еси мене, Фїлиппе?”²⁰⁰

“Не можеши нынѣ по мнѣ ити”²⁰¹.

“Отвержешися мене трици”²⁰².

Дай Бог! чтобы ты был в ликѣ сих Гайстров:

“Сей есть живот вѣчный, да знают ТЕБЕ, и Егоже послал еси...”²⁰³

Вот Предводитель и Царь их! Послушай ЕГО:

“Дух Господень на мнѣ...”²⁰⁴ “Нарещи ЛѢТО Господне прїятно, и день...”²⁰⁵

Вот и сей не послѣдній! “Се нынѣ время благопрїятно! Се нынѣ день спасенїя!”²⁰⁶

Вот коль нужно слово сіе! ΓΝΩΘΙ ΚΑΙΡΟΝ²⁰⁷. NOSCE TEMPUS²⁰⁸. ПОЗНАЙ ВРЕМЯ.

“Еродїй позна время свое: Горлица и Ластовица...”²⁰⁹ О Еродїево жилище²¹⁰! Блаженно еси! Не то ли Оно?

“По землѣ ходяще, обращенїе имамы на небесѣх”²¹¹.

“Праведных Душы в руцѣ Божїей...”²¹²

“Боже сѣрдца моего”²¹³! Душа моя в руку твою”²¹⁴.

“Под сѣнь Его возжелах и сѣдох...”²¹⁵

“Авраам рад бы видѣть день мой, и видѣ, и возрадовался”²¹⁶. “Онѣма же отверзостъся Очи, и познаста ЕГО, и Той не видим бысть има”²¹⁷.

Да избавит же тебе Господь от тѣх Юродов!

“Еродїа позна время свое: Горлица и Ластовица... Людіе же мои сіи, не познаша судеб Господних”²¹⁸.

“Возлюбиша паче славу человѣческую, неже славу Божїю”²¹⁹. “Ослѣпи Очи их, да не видят, ни разумѣют”²²⁰, – вопїет Исаїа, увидѣв славу Христа Господня.

А они хвалятся: “Да ямы и пїем! утрѣ бо умрем”²²¹. Умирайте! Умирайте! Яко нѣсть ваше разумѣти ДВОЕ. Видите, о ночные Враны²²², один только дневной вечер, одну только воду со Сирѣнами. Сїя-то мрачная слава ослѣпила вам Очи, да не видите Утреннїя онья СЛАВЫ:

“ВОСТАНИ СЛАВА МОЯ! ВОСТАНУ РАНО”²²³.

Для чего вы, о Звѣри дубравные! в ложах своих легли, не дождав Блаженнаго Онаго втораго Дня²²⁴:

“Во утрїй же видѣ Іоанн Іисуса.

Се АГНЕЦ Божїй!

Сей есть, о немже аз рѣх”²²⁵.

Вы есте тма Міру²²⁶, и волки, не от числа оных:

“Венїамин волк, хищник, рано ясть еще...”²²⁷ но в вечер глотающїе все без Останка на УТРО²²⁸, да

“Оста́нки нечестивых потребля́тся”²²⁹.

ӨА́РРА. Я во́вся не разумѣю, что значит Оста́нок...

ДАН[ИИЛ]. О дряхлый и ко́сный Клео́по! Останок есть то же, что бары́ш, рост, приложе́ние, прилагаемое Прекрасным Ёсифом²³⁰ в пустое вре́тище Веніа́миново²³¹. И сего ли не разумѣеши? Не приложатся ж тебѣ Лѣта живота...²³²

ӨА́РРА. О! ны́нѣ разумѣю, и приложатся мнѣ, яко Езе́кіи²³³.

ДАНИИЛ. Останок есть ЛѢТО ГОСПОДНЕ пріятное (Iubilaeus Annus)²³⁴, День воздая́нія²³⁵, Весна ВѢЧНОСТИ, таящіяся под нашим сокруше́нием, будто́то Злато в Сума́х Веніа́миновых²³⁶, и воздающія Израилеви вмѣсто мѣди – Злато, вмѣсто желѣза – серебро, вмѣсто дров – мѣдь, вмѣсто каменія – Желѣзо²³⁷, вмѣсто пѣсочнаго фундаме́нта – А́дамант, Са́пфир и А́нѳракс... Чол ли ты во Припчаах:

“Исцѣле́ніе плѣтем и Приложе́ніе костем”²³⁸?

Плоть брѣнная твоя есть-то здѣшній Мір, и дне́шній вечер, и пѣсочный Грунт, и море Сирѣнское, и Ка́мни претыканія. Но там же, за твоею плотию, до твоей же плоти совокупи́лась ГА́ВАНЬ и ЛО́НО Авраа́ме²³⁹, ЗЕМЛЯ посредѣ воды²⁴⁰, СЛОВОМ Божіим держима, если ты не но́щный еси, но излетѣвший из КОВЧЕ́ГА Вран, если ты Ластовица или Голубица, узнавшая себе, сирѣчь ви́дящая ДВОЕ: мір и Мір, тѣло и ТѢЛО, челове́ка и ЧЕЛОВѢКА, – двое в одном, и одно во двоих, нераздѣлно и неслитно же²⁴¹. Будьто ЯБЛО́НЬ и тѣнь ея, ДРЕ́ВО живо́е и древо ме́ртвое, лукавое и хорошее, лжа и Истина, грѣх и разрѣше́ние, кратко сказать: Все, что осязаеш в наружности твоей, аще вѣруеши, все тое имѣеши во Славѣ и в тайности І́СТОЕ, твоею ж внѣшностию свидѣтелствуемое, душевным тѣлом духовное²⁴².

В сей-то Центр ударяет Луч Сѣрдца Напѣрсникава:

“Всяк Дух, иже исповѣ́дует І́СУСА ХРИСТА, во плоти пришедша (плоти приложившагося), от Бога есть”²⁴³. “Вѣмы же, яко, егда явится, подобны Ему будем, ибо ўзрим ЕГО, якоже есть”²⁴⁴. “И всяк имѣяй надежду сію на НЕГО, очищает себе, якоже ОН чист есть”²⁴⁵.

Вот тебѣ ОСТА́НОК! вот Приложе́ние костем твоим²⁴⁶! Все Тебе оставит, а СЕЙ ОСТА́НОК никогда.

“Вся ПЕРЕХО́ДЯТ, ЛЮБВИ ЖЕ – НИ”²⁴⁷.

“ГОСПОДА СИЛ, ТОГО ОСВЯТИТЕ...”²⁴⁸

Нынѣ разумѣеши ли НАДЕ́ЖДУ твою и Лжу Сирѣнскую? Вот тебѣ вмѣсто триста́лѣтня вѣчная Память и Юность! Будь Здоров!

“В память вѣчную пребудет Праведник”²⁴⁹.

От шума Сирѣнских вод не убоится.

СЕЙ есть ЖИВОТ вѣчный. Нынѣ

“Обновится, яко О́рляя, ЮНОСТЬ твоя”²⁵⁰. Но не тѣх Орло́в, что паки старѣют и умирают, но Оных, кои в познаніи Самаго себе велми высоко вознеслися, вы́шше всѣх Стихій и вы́шше самаго Здѣшняго солнца, яко и оно есть суета же и вѣтош, ко Оному пресвѣтлѣйшему моему СОЛНУШКУ²⁵¹:

“Ты же Тойжде еси...”²⁵² “Одѣйся свѣтом солнечным, яко ризою”²⁵³, глаголай к нам сія: “Подѣях вас, яко на крилѣх Орлих, и приведох вас к себѣ”²⁵⁴. И видѣхом в трупѣ нашем СЛАВУ ЕГО²⁵⁵, во Лвѣ сем сот вѣчности ЕГО²⁵⁶, во тмѣ сей СВѢТ не вечерній ЕГО²⁵⁷, в водѣ сей нашей ТВЕРДЬ Гавани ЕГО. Труп есть всяк бранный челоуѣк, и Библиа есть челоуѣк и труп. Найшов в нашем трупѣ СВѢТ и СОТ, находим послѣ того сію ж пищу и в Библии, да исполнится сіе:

“Идѣже Труп, тамо соберутся Орлы”²⁵⁸.

Высоку сей труп общает Трапезу, высоко и мы возлетѣли, гдѣ царствует вѣчная СЛАДОСТЬ и вѣчная ЮНОСТЬ.

*

ВРАТА ГОСПОДНЯ,
В новую Страну, в предѣлы вѣчности.
Там испытáем, Легко ли быть Блаженным?

*

ӨА́РРА. Тфу!.. Оправдѣлась Притча: “На конѣ ѣзда, коня ищет”²⁵⁹. Я думал, что вельми трудно быть блаженным... По Землѣ, по Морю, по Горних и преисподних шатался за Щастіем. А оно у мене за пáзухою... Дóма... Древняя Притча: “Ita fugias, ut ne praeter casam”²⁶⁰.

“От ли́ха убѣгай, да хаты не минáй”²⁶¹.

НАЕМА́Н. О Өа́рра! не только дóма, но в сердцѣ твоём и в душѣ твоей ЦАРСТВІЕ БОЖІЕ²⁶² и ГЛАГО́Л ЕГО.

СЕЙ ЕСТЬ КАМЕНЬ²⁶³, а прочее все тлѣнь, ложь, лúжа...

“Вся ПРЕХОДЯТ...”²⁶⁴

Но кто тебѣ насѣял лукавое сѣмя сіе, будто трудно быть блаженным? Не враги ли Сирѣны?

О Глагол Потóпный! и язык льстивый!

ӨА́РРА. Ей! ей! они. От их-то Гортáни Глас сей:

Χαλεπὰ τὰ καλὰ²⁶⁵.

Τὸ κάλλος χαλεπὸν ἐστὶ. Трудна Доброта...

НАЕМА́Н. О да прильпнѣт язык их к Гортáнѣ их²⁶⁶!

“Нѣмы да будут Устнѣ льстивыя!”²⁶⁷

Изблৌй онаго Духа лжы вон. А положи в сердцѣ сей многоцѣнный во Основаніе КАМЕНЬ:

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”.

“Трудно быть злобным”.

Что может обезкуражить и потопить сладко-тѣплый ОГНЬ ПАРА́КЛИТОВ²⁶⁸, если не оная Змійна, Сирѣнская Блевóтина²⁶⁹? Отсюда-то в Душѣ Мраз и Скрѣжет, Кóсность и Уньніе во обрѣтеніи ЦАРСТВІЯ БОЖІЯ. Отсюда ни тепл еси, ни хладен, имам тя изблевати...²⁷⁰ О Гряди ГОСПОДИ ІИСУСЕ²⁷¹! Ей! Гряду скоро, амінъ...²⁷² Нынѣ не обыну́яся сказую: Се Господь мой прише! Се солнце возсіяло! и новая ВЕСНА! Да расточатся и ижденутся

со Блевотинами своими Душы нечестивых от Предѣлов ВЕСНЫ вѣчная! Не входит туда неправда. Нам же даны КЛЮЧИ²⁷³.

“Χαλεπά τὰ κακὰ”²⁷⁴.

Не тмами ли тем²⁷⁵ тяжелѣе олова беззаконіе?

Что же ли есть легчае ЛЮБВИ БОЖІЯ?

“ΚΡΪΛΑ ΕΥ ΚΡΪΛΑ ΟΓΝΪΑ”²⁷⁶.

Напиши красками на ногѣ Адамантовом Славу сію²⁷⁷:

“Срѣдное, Нужное, Латвое есть то же”.

Что же есть нужнѣе ЦАРСТВІЯ БОЖІЯ? В заплутанных Думѣх и в затмѣнных рѣчѣх гнѣздится Лжа и Притвѣр, а в трудных дѣлах водворяется Обман и Суета. Но Латвость в Нужности, а Нужность в Срѣдности, Сродность же обитает в ЦАРСТВІИ БОЖІИ. Что нужнѣе для душевнаго человѣка, как дыханіе? И се вездѣ туне воздух! Что потребнѣе для Духовнаго, как БОГ? И се вся исполняет²⁷⁸!

Аще же что кому не удобно, напиши, что не надобное. О Глубина Премудрыя БЛАГОСТИ²⁷⁹! сотворшия нужное не трудным, а трудное не нужным²⁸⁰.

Тако мой Господь сказа мнѣ: “Дух сладкій, Дух Мирный, Дух Пророческій, и не печатлѣю словес, да оправдится Премудрость Его от Чад Его”²⁸¹.

ИЗРАИЛЬ. О Наеман! Наеман! Дышеш Духом Параклітовым²⁸², с высоты силою Его облеченный. И что есть Дух Утѣшитель, если не чистое СЕРДЦЕ, от мрака грѣховнаго воззванное? Аки в солнцѣ СОЛНУШКО, Зѣница его, во вкус и прозорливость сіяющее.

Сей есть живый СИЛОАМ²⁸³ и родная СОФІА²⁸⁴, видящая ДВОЕ и глаголющая Странное²⁸⁵.

НАЕМАН. Тѣмже, о Израилю, идуще новым святаго Духа путем: Ищите и Обращаете²⁸⁶. Се вся полезная суть возможна, и возможная – полезна.

ΘΑΡΡΑ. Мнѣ бы хотѣлось быть оным Папою и сочетать во одной Ипѣстаси Первосвященство и Царство²⁸⁷.

МИХАИЛ. О славлюбный Зара²⁸⁸! Куда тебе ДУХ воскриляет? Но притом приснопамятно будь сіе:

“Кто, яко БОГ?”²⁸⁹

ΘΑΡΡΑ. Развѣ же БОГ не хочет, чтоб мы были Богом²⁹⁰?

МИХАИЛ. О Θарра! что радостнѣе святому ДУХУ, как тое, чтоб нам всѣм стать Богом²⁹¹?

ΘΑΡΡΑ. О Михайл! Се ты странное воспѣл!

МИХАИЛ. Если оно святому Духу пріятное, тогда во истину странное и преславное. Он един есть любопытная Осѣлка, показующая чистое Злато, нареченна Римски INDEX²⁹². И в сію-то мѣть ударяет сіе Пѣвлово Слово: “Доκίμαζετε πάντα...”²⁹³

“Вся испытайте, благая же пріемлите”²⁹⁴.

Аще же гнушается Оный ГОЛУБ, тогда оно бывает Мірское, модное, и в таком смѣслѣ общее, в каком разумѣет Петр святой, глаголя сіе:

“Господи, николиже ядох скверно”²⁹⁵.

Скверно, в Римском же лежит COMMUNE²⁹⁶, Ёллински κοινὸν²⁹⁷, разумѣй SOENUM²⁹⁸, сирѣчь Блато, грязь, мерзкое, мёрское...

ΘΑΡΡΑ. Вить же славы искать Дух святыи не запрещает?

МИХ[АИЛ]. “Слава в студѣ их...”²⁹⁹ Видиш, что студная слава запрещается. За добрую же славу лучше желает Павел умерѣть, нежели её испразнить³⁰⁰. Оная слава есть тѣнь, а сія Финикс³⁰¹. Оную хватают Псы на водѣ Сирѣнской³⁰², Сію же пріемлют Чада Божія во Авраамлей Гавани. Суетна слава, тщетная прибыль, сласть ядовита, се три суть, суть А́дскія Горячки и Ехиднины³⁰³ Дщери, нечестивому сердцу во опаленіе. Но Сущая СЛАВА, истинная прибыль, СЛАСТЬ не притворна, се сіи суть Духа святаго Невѣсты, во обятіях своих чистую душу услаждающія.

ΘΑΡΡΑ. Угадал ли я, что по Правилу Израилскому пустая слава есть труднѣ истинныя?

МИХ[АИЛ]. Тфу! Как же не труднѣ Псу схватить тѣнь, нежели истинный Кус³⁰⁴? Вот пред тобою Яблонь! Схвати мнѣ и подай тѣнь. Но самое тѣло Ея вдрут обнять можеш.

ΘΑΡΡΑ. Не только, но и плод сорву. Се тебѣ с нея прекрасное Яблоко! Благовонное! Дарую тебѣ. В нем обрящешь столько яблочных Вертоградов, сколько во Все-вселеннѣй Коперниканских Міров. Вот тебѣ от мене награда! За твое доброе Слово!

МИХ[АИЛ]. Если бы ты мнѣ Все-вселенну дарил по плоти, я бы отказался. И маляя Сторонки, моя Матери Малороссіи³⁰⁵, и одной Ея Горы, не взял бы. Гдѣ мнѣ Её дѣвать? Тѣлишко мое есть маленькая Кучка, но и та мнѣ скучна. Что есть плоть, если не Гора? Что Гора, если не Горесть? “Кто, яко БОГ?”³⁰⁶

Что сладчае и легчае, и вмѣстнѣе, как ДУХ? Сердце мое вкушает ЕГО без грусти, пьет без омерзѣнія, вмѣщает без труда, носит без досады. Душа моя в Духа, а Дух в Сердце мое преобразился. Боже сѣрдца моего³⁰⁷! О Часть моя всесладчайшая³⁰⁸! Ты Един мнѣ явил ДВОЕ: сѣнь и безвѣстную ТАЙНУ. Ты еси ТАЙНА моя, вся же плоть есть сѣнь и Закрѣв твой³⁰⁹. Всяка плоть есть риза твоя, сѣно и пепел, Ты же тѣло, Зѣрно, Өиміам, Стакти и Касіа³¹⁰, пречистый, нетлѣнный, вѣчный. Все тебѣ подобно, и ты всему, но ничтоже есть тобою, и ты ничемже, кромѣ тебе. Ничтоже, якоже Ты³¹¹.

“Кто, яко БОГ?”³¹²

О Θарра! Что плачешь? Чего ищешь в ПА́ПСТВѢ? Духа? Или Плѣти? Дух сего Христа Божія вдрут, как Молнію, пріять можешь. Но Престолы, Палаты, Колесницы, Серебро и Злато... все сіе есть плоть, гора, труд и горесть. Не прикасайся сему. Восходящее, высокое в нем и Божественное, Оное да будет твое.

Сіе-то есть истинное Единство и Тѣждество, и Легкость, и Нужность быть Причастником не плоти, но Духа. Протчее же все есть тѣнь, вода и бѣда... Хочеш ли быть Христом? К чему ж тебѣ свышше соткан Его Кафтан? К чему плоть Его? Имѣешь собственную. Возми ты от странника сего то, что сам тебѣ подносит. Вот Оно!

“Дѹну, прїимите Дух свят”³¹³.

Сим образом будешь Едино и тѣже с ним, якоже он со Отцем твоим. Неужели ты Кафтѧн и плоть дѣлаешь Христом? и хватая на потокѣ тѣнь, умножаешь число не чад Божїих, но оных псов³¹⁴: “Отгяти хлѣб чадом и повреци псом”³¹⁵. Ах! Блюдись от сих псов, от злых дѣлателей³¹⁶. Не дѣлай Благим зла, а плѣти Богом. Уклонися от зла и сотвори Благо³¹⁷, и будешь в числѣ Чад оных:

“Елицы же прїяша Его, даде им область Чѧды Б[ожїи] б[ыти]...”³¹⁸

Хочешь ли быть Царем? На что ж тебѣ Елей, вѣнец, скиптр, гвѧрдїа? Сїя есть тѣнь и Мѧска. Достѧнь же себѣ свышше Сердце Царское. Сим образом будешь Едино с Царем твоим. Дух Правды, он-то есть Сердце Царѣво³¹⁹. Правда утверждает Престола сильных³²⁰ и обладает народами. И что сильнѣе Ея? Кто, яко ПРАВДА³²¹? Сей есть истинный Царь и Господь, Твердь и Крѣпость, Елей и МИЛОСТЬ. Сей Дух да царствует в тебѣ! и Милостїю Вышняго не подвижишся³²². На вот тебѣ Царя без Мѧски!

“ЦАРЬ УПОВАЕТ НА ГОСПОДА”³²³.

“Помѧза нас БОГ ДУХОМ”³²⁴.

“Дух ГОСПОДЕНЬ на мнѣ”³²⁵.

Хочешь ли быть Пѧвлом Оивѣйским³²⁶? Антонїем Егїпетским³²⁷? или Сѧвою Освященным³²⁸? Лицемѣре! к чему ж тебѣ фїникова Епанча Пѧвлова? К чему Антонїевска борода? а Сѧвин Монастырь? Капишѣн Пахомїев³²⁹?.. Сей есть один только монашескїй Маскарѧд. Кая ж польза сею Мѧскою сокрывать тебѣ мїрское твое сердце? Да явишися Человѣком? Уклонися от зла³³⁰. Оставь тѣнь. Стяжи себѣ Мужей оных Сердце. В то время, вдру[г], как молнїа, преобразишся во всѣх Их. Бѣгай молвы, объемли Уединенїе, люби Нищету, цѣлуй Цѣломудренность, дружись со Терпеливостїю, водворися со Смиренїем, ревнуй по Господѣ Вседержителѣ. Вот тебѣ Лучи Божественнаго Сѣрдца их! Сїе И҆го велми Благо и Легко есть³³¹. А наживать странный и Маскарѧдный Гѧбит³³², забродить в Нитрїйскїя Гѣры³³³, жить между воюющими волками и Змїями, сїе не Бремя ли есть? Ей! не удобоносимое, тѣм что глупое и не нужное. Скажу:

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”³³⁴.

ΘΑΡΡΑ. А Елиссѣй? не просит ли Епанчи от Илїи³³⁵?

МИХ[АИЛ]. Епанча оная нѣсть мертвых, но живущих во Предѣлах Вѣчности. В ней все новое вмѣсто вѣтоши. Чол ли ты у Исѧїи Одежду Веселїя³³⁶? вот она!

“Под сѣнїю Рукї моя покрью тя”³³⁷.

Не Елиссѣй ли просит? “Да будет Дух, иже в тебѣ, сугѣб во мнѣ”³³⁸. Как же дал бы Он просящему вмѣсто Хлѣба Камень? Сей есть Дух Вѣры³³⁹, Дух сугѣб, Дух, открывающїй ДВОЕ³⁴⁰, Дух, раздѣляющїй Йорданскїя струи³⁴¹, Дух, Богоявляющїй сверх Сирѣнских вод плавающее и вѣникшее ЖЕЛѢЗО³⁴². Оно-то есть из-под-потопный Холм. Обитель вѣрныя Голубицы. Гѧвань, Лѣно и Кїфа Авраѧмля³⁴³. Спасенїе от Потопа. “Да возрадуется Душа моя во Господѣ. Облече бо мя в Ризу спасенїя...”³⁴⁴ Вот от потопа Епанча!

Самый Ковчѣгъ есть то нерукотворенная СКИ́НІА³⁴⁵, златотканными вѣтрилами от дождѣвныхъ тучей покрывающая лучше, нежели Мѣнтель³⁴⁶.

На сію-то СКИ́НІЮ тонко издалѣча взираетъ Иліина Шинѣль, или Бурка, отворившая Йорданскую Сѹшу и спасающая Елиссѣя от омоченія³⁴⁷. Желѣзо же тайно блистаетъ на Твердь, на твердую, Матерюю Землю и Сѹшу, а Сѹша тихо возводитъ нас на Аввакумовскій оный СІОН, сирѣчь Обсерваторіум³⁴⁸ (Терѣм):

“На Стражѣ моей стѣну и взыйду на КАМЕНЬ”³⁴⁹.

Вот тебѣ ОДЕЖДА и НАДЕЖДА! Носи здоров! Она есть Дух сугуб, видящій ДВОѢ³⁵⁰. А Иліину Бурку гдѣ тебѣ взять? Халѣтѣ тѣ какѣ³⁵¹.

ѲА́РРА. Велми благодарю тебѣ за сію РІ́ЗУ. А без нея чем бы я былъ в Буркѣ? вот чем! Лицеѣмъ, Лже-Иліа, пророчій Идол. Что же? Ковчегъ преисполненъ есть всякія животіны. Хотѣлось бы мнѣ быть хорошенькою в нем коѣю-то Птицею. Как думаешь?

МИХ[АИЛ]. Ковчегъ, есть он Цѣрковь Израилская. Люби Еѣ и молись. Аще добръ просиши, пріймешши³⁵². Проси во Имя Христово, все вдруг получиши. Не забывай никогда сего: “Халѣтѣ тѣ какѣ”³⁵³.

ИЗРАИЛЬ. Слушай, Ѳарра! не желаешь ли быть Кабаномъ?

ѲА́РРА. Пропадай он! я и велблюдомъ быть не хочу. Ёленемъ быть? Я бы хотѣл, а лучше Птицею.

Чиста Птица Голубица таковъ Духъ имѣетъ:
Буде мѣсто гдѣ не чисто, тамо не почиетъ.
Развѣ травы и Дубравы, и сѣнь есть отъ Зноя:
Тамъ пріятно и прохладно Мѣсто Ей Покоя³⁵⁴.

Так и Духъ святой не почиваетъ, развѣ в чистомъ Сердцѣ, при водѣ тихой и прозрачнѣй, живой и тайнѣй.

“Вода Глубока, Совѣтъ в Сердцѣ Мужа...”³⁵⁵

О Мире наш! Мужу и Лѣно! Христе Іисусе! Явился людямъ твоимъ, во водахъ Сирѣнскихъ обуреваемымъ. Но растолкуй мнѣ, о Израилю, кое то есть Сердце и Духъ, преображающій Естество наше во вѣпровъ?

ИЗРАИЛЬ. Песъ хватаетъ тѣнь³⁵⁶, а Сердце, долняя мудрствующее, есть вепръ. Не мыслитъ Горняя, развѣ точію о Брашнѣ и чревѣ сердце Хамское любомудрствуетъ³⁵⁷. Если имѣешь Израилское Око, оглянись на Предѣлы Гергесѣнскія. Вот тебѣ великое стадо Свинное³⁵⁸! Провидиши ли, что, минуя Брегъ, всѣ утѣпли во водахъ³⁵⁹? Что есть Брегъ, если не Господь мой? Сами просятъ, да перейдетъ прочъ отъ Предѣла ихъ³⁶⁰. Блато и воду Сирѣнскую возлюбили, паче СЛАВЫ БОЖІЯ³⁶¹. Грязь любить, есть то быть вѣпромъ. Ганяться за нею: есть то быть Псомъ³⁶², вкушать ея: есть то быть Зміемъ³⁶³. Хвалить еѣ: есть то воспѣвать лестныя Сирѣнскія пѣсенки. Любомудрствовать о ней: есть то мучиться Легеѣномъ бѣсовъ³⁶⁴. Не Земля ли раждаетъ и Звѣри, и скоты, и гады, и мѹхи? Так-то и сердце земное преображаетъ насъ в разныя нечистыя Звѣри, скоты и Птицы. Чадами же

Божіими творит чистое сердце, вышше всей тлѣни возлетѣвшее. Сердце золотожадное, любящее мудрствовать об одних кошельках, мѣшках и чемоданах, есть сущій вельблюд, любящій пить мутную воду³⁶⁵ и за вѣками не могущій пролѣзти сквозь тѣсную дверь во Предѣлы вѣчности³⁶⁶. Сердце есть Корень и существо. Всяк есть тѣм, чѣе есть сердце в нем. Волчѣе сердце есть родной волк, хотя лице и не волчѣе. Если перейшла в нея сила, тогда Сталь точным Магнітом стала. Но Рута Руты перестала быть, как только с нея Спирт и силу вывести. Сіе есть Сердце и Существо Травы. Афедрон³⁶⁷ со всяким своим Лицем есть афедрон. Но Храм Божій всегда есть вмѣстилищем Святынь, хотя вид имѣет блудных домов. Женская плоть не мѣшает быть Мужем Мужескому Сердцу. Сердце, востекающее с Давидом на Горня³⁶⁸, оставляющее вельблюдам и Сирѣнам со Чадами их мутныя и морскія воды, жаждущее Давидовскія, утолившія Самарянкѣ жажду, ОНЫЯ ВОДЫ³⁶⁹:

“Кто мя напоит ВОДОЮ?..”³⁷⁰

“Господи, дажд ми сію воду...”³⁷¹

Таково Сердце не Олень ли есть? Даром, что рогов не имѣет. Роги и кожа Оленья есть плоть и тѣнь. Надѣнь кожу его с рогами, без сердца его, и будешь Чучела его. Смѣшна Пустошь, не только халетѣ та какѣ³⁷².

Сердце, трудолюбствующее с Мужем Рубинным Воозом³⁷³ на Гумнѣ Библейном, очищающее от половы вѣчное ЗЕРНО святаго ДУХА на Хлѣб, СЕРДЦЕ Израилское укряпляющій, скажи, не ВОЛ ли есть млатящій? В любезной моей Унгаріи³⁷⁴ волами молотят. И что ж воспящает Лукѣ быть волом³⁷⁵? Не думай, будто до плотских волов вздорная сія истина касается: “Волу молотящу да не заград[иши] Уст”³⁷⁶.

Сердце, воцарившееся над Звѣрскими бѣшенствами и над волею своею, растерзающее всякую власть и Славу³⁷⁷, встающую на Бога, дерзающее в нищетѣ, в гоненіях, в болѣзнях, во смерти, не сей ли есть Скімен Львов Іуда от тѣх³⁷⁸: “Ярятся, аки Львове”³⁷⁹. “Бѣгает нечестивый никомуже гонящу, Праведник же дерзает, аки Лев”³⁸⁰. Что ж мѣшает Марку быть львом³⁸¹? К таким-то Богосердечным Скімнам, аки Лев, тако возревѣт Господь: “Востани! и измлати их, Дщи Сіоня, яко роги твоя положу (осную) желѣзны, и пазнокти твоя положу мѣдны, и истончиши Люди...”³⁸² Вот Рев! Львиного Щенка, от тридневнаго сна воскрешающій, как написано: “Возлег почи, Кто воздвигнет Его?”³⁸³

Сердце, выспр сверкающее, как молнія, постигающее и низвергающее всякія пернатія Мѣчты и замысловатія стихійныя Думы: не СОКОЛ ли есть? Послушай Соколыго вѣска. “Аще вознесешия, якоже Орел, и оттуду свергу тя’, – глаголет Господь”³⁸⁴.

Сердце, парящее на пространство высоты небесныя, любящее свѣт и вперяющее Зѣницу Очей во блеск полуденных Лучей, в самое Солнца Солнушко Оное: “В Солнцѣ положи селеніе свое”³⁸⁵, не благородный ли есть Орел с Наперником³⁸⁶? Ей, не от Рода Он подлецов сих: “Не вѣм Орла, паряща по воздуху. Глушца, высокомудрствующа по стихіам”³⁸⁷.

“Аще вознесеш[ися], яко Орел, и оттуду свергу тя...”³⁸⁸

А не Гóрлица ли есть Сердце, любящее Господа, по нему Единому ревнующее, святѣя Надежды Гнѣздо в нем обрѣтшее³⁸⁹? Послушай Гласа Ея. “Ревнуня поревновах по Господѣ Б[озѣ]...”³⁹⁰ “Жив Господь мой, жива и Душа моя”³⁹¹. А тот Глас не Ея ли есть? “Истáяла мя ревность моя...”³⁹² “Видѣх не разумѣвающія, и истáях”³⁹³. На вот тебѣ Лик, или Хор, Гóрлиц!

“Се вся оставихом и вслѣд тебе идохом”³⁹⁴.

Знай, что Библиа есть Вдова, Гóрлица, ревнующая и воздыхающая во Пустынь о едином оном Мужѣ: “БОГ Любви есть...”³⁹⁵ У сея-то вдовицы не оскудѣвает Чвáнец Елѣя³⁹⁶, сирѣчь Милости, Любви и Сладости, если посѣтит Ее Кто, Духа Пророческаго Дары имущій. Кто благ? или кто мил, кромѣ Бога? Сей Един есть не оскудѣвающій. “Вся преходят, Любви же – ни”³⁹⁷.

Вглянь мнѣ, пожалуй, на Магдалéну. Библии Сердце есть Сердцем Гóрлицы сея. При Елѣйной ЛАМПА́ДѢ не спит, тужит и воздыхает. О чем? Что безсмертнаго Жениха умертвили, что в Библейной Его ЛАМПА́ДѢ ничего милаго и свѣтлаго не нашли ношньи враны сїи, кромѣ трупá гнилаго сего: “Воззрят нань, егоже прободоша”³⁹⁸. Что, кромѣ риз Его, не нашли в ризах Его ни Смирны, ни Стáкты, ни Касїи³⁹⁹, сирѣчь одѣющагося оными ризами⁴⁰⁰. Плачет пустынолюбная Горлица сїя о буйных Дѣвах со Їеремїею, воспѣвая жалостную пѣсенку оную: “Очи мои излїястѣ воду, яко оскудѣша добрыя Дѣвы”⁴⁰¹.

Блаженны мы, о Фара! яко Глас Гóрлицы слышан в маленькой Земелькѣ нашей⁴⁰². Ах! Сколько тогда Гóрлиц было, когда говорил Павел: “Обручїх вас Единому Мужу чистую Дѣву”⁴⁰³, и протчая. О обуялыя и бѣдныя Гóрлицы со Чвáнцем своим онья!

“Идите ко продающим”⁴⁰⁴ и протч[ая].

Без милости Милаго, а без твоего же преподобїя нигдѣ не обрящещи онаго Преподобнаго МУЖА⁴⁰⁵:

“Удиви Господь Преподобнаго своего”⁴⁰⁶.

Напослѣдок, не Гóлуб ли тебѣ есть Сердце, видящее ДВОЕ? Сердце, узрѣвшее сверх непостоянности Потопных вод Исáиевскую Твердь, Брег и Гáвань оную:

“Царя со Славою узрите, и

Очи ваши узрят ЗЕМЛЮ издалеча”⁴⁰⁷.

Сїе чистое Сердце, верх всея Дряни возлетѣвшее, есть Гóлуб чистый, есть Дух святый, Дух вѣднїя, Дух благочестїя, Дух Премудрости, Дух Совѣта, Дух неглбнныя Славы⁴⁰⁸, Дух и КАМЕНЬ ВЪРЫ⁴⁰⁹.

Вот почему Христос не рукосѣчною и Адамáнговою Гáвanyю нарицает святаго ПЕТРА⁴¹⁰! По СЕРДЦУ ЕГО...⁴¹¹

ФА́РРА. О СЕРДЦЕ!.. Что ж ты стал? Ступай далѣ!

ИЗРА[ИЛЬ]. Израиль далѣ сей Гáвани не ходит. Се ему Дом, Гнѣздо и Кúщи! водруженныя не на пѣскѣ, но на КИ́ФѢ⁴¹². Конец потóпу, Рáдуга и МИР есть КИ́ФА, на ней он возсѣл.

Inveni portum КЕРНАМ. Caro, munde, valetе!
Sat me jactastis. Nunc mihi Sancta quies⁴¹³.

“Прощай стихійный потоп! – вѣщает Ноева Голубица. – Я почию на ХОЛМАХ СВЯТЫХ, обрѣтши Оливныя Кўщи”.

ӨАРРА. О Сердце Голубиное! и Сердечный Голуб! Сей есть истинный ЮНА, Адом изблеван во третїи День на Брег Гор Кавказких. Сей Голуб есть истинный Americus Columbus⁴¹⁴, обрѣтшїй новую Землю. Не хочется и мнѣ отсюда итить. О Наеман! Наеман! Дай! ну! станем и мы со Израилем в сей Гавань. Оснуем себѣ Кўщи на сей Кїфѣ. А! а! Любезный мой Аввакум! Се нынѣ разумѣю пѣсенку твою: “На Стражѣ моей стану и взыйду на КАМЕНЬ”⁴¹⁵. Сюда-то взидало твое Пророчее Око? Сю-то Кїфу издали наблюдала бодрая Стража твоя? Сюда-то Пѣсня твоя и нас манила? Блаженно Око твое! прозорливѣе труб Звѣздозорных. Блаженны поющїя нам уста твоя! Блажен и Сїон твой, или Зоро-Терем⁴¹⁶, Пирамида и Столп твой, из коего высоты простиралися Лучи Очей Голубиных. Не отемнѣют Очи твои, не ислѣбют Уста твоя⁴¹⁷, и не падет СТОЛП твой во вѣки вѣков.

Прощайте на вѣки! дурно-мудрыя⁴¹⁸ Дѣвы, сладкогласныя Сирены, с вашими глѣнными Очима, с вашею старѣющеюся Младостью, с младенческим вашим Долголѣтїем и с вашею, рыданїя исполненною Гаванью. Пойте ваши пѣсни людем вашего рода. Не прикасается Израиль Гергесям. Свои ему поют Пророки. Сам Господь ему, яко Лев, возревѣт⁴¹⁹, и, яко вихр Духа, возсвїщет в крилѣх своих⁴²⁰, и ужаснутся Чада вод...⁴²¹

Радуйся, Кѣфо моя, ПЕТРЕ мой⁴²², Гавань моя! Гавань Вѣры, Любви и Надежды! Вѣм ты, яко не плоть и кровь, но свышше рожден еси⁴²³. Ты мнѣ отверзаеши ВРАТА во Блаженное ЦАРСТВО свѣтлыя Страны. Пятнадесятое Лѣто плаваю по Морю сему и се достигох ко Пристанциу тихому, в Землю святую, юже мнѣ открыл Господь Бог мой. Радуйся Градо-Мати! Цѣлую тя, ПРЕСТОЛЕ любезныя Страны, не имущїя на путех своих⁴²⁴ бѣдности и сокрушенїя, печали и въздыханїя⁴²⁵.

Се тебѣ приношу благїй Дар от твоих же вертоградов⁴²⁶! Кощницу Грѣздїя, и Смѣквей⁴²⁷, и Орѣхов со Хлѣбом Пасхи, во свидѣтельство, яко Путем Праотцев моих внїйдох во обѣтованную ЗЕМЛЮ.

Цей твір не датований. Встановити час його написання досить складно. Автограф діалогу зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1/41–26/66). Твір був уперше опублікований у Москві 1837 р. окремою книжечкою [див.: *Сковорода Г. С. Бесѣда двое.* – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 50 с.]. Подаємо за автографом.

¹ Очевидно, під цим ім'ям виступає сам Сковорода – “Даниїл Мейнгард”.

² Як припускав Леонід Махновець, під цим іменем може виступати Яків Правицький, бо він тут наймолодший, до того ж каже, що в дитинстві співав пісню «Сирен лестный окіана...», тобто 14-у пісню «Саду...» Сквороди, написану в 1762 р., тоді, коли Правицький був його учнем [*Махновець Л. Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 236–237*].

³ Очевидно, це мешканець Бабаїв, єврей-вихрест Наеман Петрович. Слід зазначити, що біблійне ім'я Наеман (Нееман) могло набувати й символічного сенсу, як-от у Симеона Полоцького: "...нам очиститися ими от проказы душевныя, якоже Нееман євріанин очистися водами іорданскими от проказы тѣлесныя" [*Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 38 (зв.); див. також: Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 536; пор.: Ориген. Толкования к Евангелию от Иоанна // Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 439*].

⁴ Трохи неточна цитата з Книги Суддів 6: 23. Пор.: **И** рече ємѣ гдѣ: мѣръ тѣвѣ, и не войсѣ.

⁵ Книга Псалмів 5: 10.

⁶ Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁷ Натяк на одну з пригод Одиссея (Улісса): щоб якось пропливти повз сирен, він заліпив воском вуха своїх супутників (Одіссея, XII, 47–49): "Ти ж поуз них пропливи, заліпивши супутникам вуха / Воском медяним розм'яким, щоб часом вони не почувли / Співу того" [*Гомер. Одиссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 261*]. Перегодом цю пригоду часто тлумачили в алегоричному сенсі як уміння людини не піддаватися світовим спокусам. "...Сягнеш мудрості тоді, – писав, наприклад, Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (XXXI, 2), – коли заткнеш вуха, і то не воском, що став у пригоді Уліссіві та його супутникам: тут потрібна щільніша замазка" [*Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 122*]. Починаючи з «Emblematum liber» (1531 р.) Андреа Альціаті (1492–1550), ця історія входить до репертуару емблематичної літератури [див.: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 377*]. На неї любилі покликатися й українські барокові письменники. Скажімо, Іван Максимович у своєму «Театроні» писав таке: "Тъм поучает Сократ: похоти плотскія, аки сирены морскія, должно преходити на образ Улисса, вложивши он в ушеса своя воск, безбѣдно преїде по водах их пѣнія" [*Максимович І. Θεάτροον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 115*].

⁸ Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: **ѡбновѣтсѣ ѡкѡ ѡрла ѣность твоѡ.**

⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 8–9. Пор.: **сѣ нами бѣт! Раздѣлѣйте, ѡзыцы.** Пор.: "Приидите вси ѡзыцы, уразумѣйте" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 110].

¹⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 10. Пор.: **и ѣже ѡце совѣтѣть совѣщѣете, разорѣтѣ гдѣ, и слово, ѣже ѡце возглаголете, не превѣдетѣ въ васѣ, ѡкѡ сѣ нами бѣт.**

¹¹ Книга пророка Ісаї 8: 13.

¹² Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 13–14. Пор.: **тѡи вѣдетѣ тѣвѣ въ стрѡхѣ. И ѡце вѣдеши ѡповѡл на него, вѣдетѣ тѣвѣ во ѡсцѣенїе.**

¹³ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 14. Пор.: **И ѡце вѣдеши ѡповѡл на него, вѣдетѣ тѣвѣ во ѡсцѣенїе, а не ѡкоже ѡ кѡмень претѣкѡнїѡ претѣкнѣшисѣ, ниже ѡкѡ ѡ кѡмень падѣнїѡ.**

¹⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 8: 15. Пор.: **и сокрѡшатсѣ, и прѣвѡлѣжатсѣ, и ѡтти вѣдѣтѣ чѡлѡвѣцы въ тѣвѣрѡдїни сѡце.**

¹⁵ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 4: 4. Пор.: **Блажѣни ѣсмь, илю, ѣкѡ оугвднѡла вѣѡ намѣ раздѣина сѣтъ.**

¹⁶ Сковорода має на думці слова: не ѣкоже ѡ камень претыканїѡ преткнѣшнѡ, ниже ѣкѡ ѡ камень падѣнїѡ (Книга пророка Ісаї 8: 14).

¹⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 14. Пор.: **И ѡце вѣдѣши оуповѡл на него, вѣдетъ тебѣ во ѡщїенїе.**

¹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: **терпѡцїи же гдѡ измѣнѡтъ крѣпость, ѡкрымѡтъчѣтъ ѣки ѡрли, потекѡтъ и не оутрѣдѡтѡсѡ, пойдѡтъ и не вѣлѡтъ.**

¹⁹ Фразу не **раздѣнїю** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

²⁰ Можливо, це трохи неточна цитата з Книги Йова 13: 23. Пор.: **нашѣи мѡ.**

²¹ Книга пророка Ісаї 8: 13.

²² Книга пророка Ісаї 40: 6.

²³ Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 8. Пор.: **гѡбѡл же вѣѡ нашѣго превѣѡетъ во вѣки.**

²⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 13–14. Пор.: **Гдѡ силѡ, того ѡсвѡтитѣ, и тоѡ вѣдетъ тебѣ вѣ стрѡхѣ. И ѡце вѣдѣши оуповѡл на него, вѣдетъ тебѣ во ѡщїенїе.**

²⁵ Парафраза Євангелїї від св. Луки 6: 44. Пор.: **Всѡко во дрѣво ѡ плодѡ своегѡ познаѣтѡсѡ.**

²⁶ Див. прим. 38 до циклу «Басни Харьковскїѡ».

²⁷ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.

²⁸ Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 15. Пор.: **и падѣтъ, и сокрѡшатѡсѡ, и приближатѡсѡ.**

²⁹ Книга пророка Ісаї 13: 21.

³⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 49: 26. Пор.: **ѡзъ гдѡ избѡвнѡи тѡ.**

³¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 28: 16. Пор.: **полагѡю во ѡсновѡнїе сїѡнѡ камень многоцѣннѡ, избѡрѡнѡ, краєдѡменѡ.**

³² Книга пророка Ісаї 30: 15.

³³ Це – 4-а строфа 14-ї пісні «Саду божественных пѣсней».

³⁴ Це – варіант 7-ї строфи 14-ї пісні «Саду божественных пѣсней».

³⁵ Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁶ Очевидно, Сковорода має на думці згадувану в Біблїї любов Божих синів до людських доньок: **Исполнїи же бѡхѡ на землїи во днї ѡны: и потѡмѡ, ѣгда вхождѡхѡ сынове бжїи кѣ дщїремѡ чѡловѣчєскимѡ, и раждѡхѡ себѣ: тїи бѡхѡ исполнїи, иже ѡ вѣка, чѡловѣцы ииенїтїи** (Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 4).

³⁷ Фразу **падѣнїе и сокрѡшенїе** взято з Книги пророка Ісаї 51: 19.

³⁸ Лоно Авраамове – одна з місцин потойбічного свїту, “где души праведных людей в Старом Тестаментѣ умерших чекали приходу Христа Мессїи” [Слово к народу каѡлолїческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)], або місцина, де перебувають душі померлих немовлят (“Храняй младенця, Господи, в нынѣшнѣм житїи, в будущем же вѣцѣ уготовавый им пространство Авраамово лоно” [Могїла П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 746]). Лоно Авраамове може виступати також ѡк синонїм до слова “рай”. Пор.: “...на лонѣ Авраамли ты Боже всели, прегрѣшеня вся отпусти, ѡко милосердѡ” [Могїла П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 779; або: “...понеся у пазуху Авраамови у царство небесное” [Няговскїе поученя. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с ввѡднѡй стѡтьей Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 149; див. про це: *Аверинцев С. Лоно Авраамове // Аверинцев С. Софїѡ-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сїгов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 132].*

³⁹ Алгоритичне тлумачення епізоду виходу богообраного народу з єгипетської неволі, коли Червоне море розступилося перед ізраїльтянами, а вояків фараона потопило (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 19–31).

⁴⁰ Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 24–27.

⁴¹ Ковчег і потоп старі українські богослови тлумачили в цілій низці алгоричних стратегій. Так, Дмитро Туптало писав: "...Ковчег Ноев в духовное нам обучение привести может, аллигорически (иносказателнѣ) того располагающа. Ное образ есть Христа, ковчег образ Церкви Христовы, потоп – гонение на Церковь. И инако: Ное – Христос, ковчег – Пречистая Дѣва Богородица, приѣмшая внутрь себе Христа, в ней вочеловѣчшася. Потоп – всеродная клятва, еюже погрузился весь мир... Паки инако: ковчег – человек, Ное – душа, потоп – мир, во злѣ лежащ..." [Туптало Д. Лѣтопись // Сочинения святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 269–270]. А ось як трактували *Нойв ковчег* у набожній ліриці: "Витай, Христе наш, витай, утѣхо наша, / Витай, Спасителю, витай Откупителю. / Ти в Ноевом ковчезѣ был фѣгурованій, / Жес мав принести покой пожаданій, / Як совец голубица принесла оливный..." [Українсько-руський архів. Т. IX. Матеріали до історії української пісні і вірші: Тексти й замітки / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 80].

⁴² Сковорода має на думці слова: впливè жєлѣзо (Четверта книга царств 6: 6).

⁴³ Книга Йова 22: 16.

⁴⁴ Книга пророка Ісаї 13: 21.

⁴⁵ Книга пророка Ісаї 57: 20.

⁴⁶ Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.

⁴⁷ Сковорода має на думці слова: **И** во врѣмѣ много птѣицы и ѣжеве, свѣи и вранове возгнѣздѣтса въ нѣмѣ: и возложѣтъ нанъ оуже землиѣрно пѣстѣни, и онокентѣурн вселѣтса въ нѣмѣ (Книга пророка Ісаї 34: 11).

⁴⁸ Сковорода має на думці слова: **Сквѣрныхъ** же и бѣвѣихъ бѣсней шрицаѣсѣ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

⁴⁹ Сковорода має на думці слова: **Ѧ** и дѣцагш и дѣомое и зыде, и Ѧ крѣпкагш и зыде слѣдкое (Книга Суддів 14: 14).

⁵⁰ Книга пророка Осії 7: 11.

⁵¹ Книга пророка Михея 1: 8.

⁵² Книга пророка Ісаї 48: 16.

⁵³ Книга пророка Ісаї 46: 12.

⁵⁴ Книга пророка Осії 7: 12–13.

⁵⁵ Парафраза Книги пророка Осії 11: 10. Пор.: **Вслѣдъ** гдѣ и мѣмѣ ходити: и кш лѣвѣ возрѣвѣтъ, понѣже тѣи возрѣвѣтъ, и оужаснѣтса чѣди водѣ.

⁵⁶ Сковорода має на думці слова: **Бѣдѣши** во ѣки птѣицы парѣциѣ птенѣцъ ѡлѣтѣи (Книга пророка Ісаї 16: 2).

⁵⁷ Книга пророка Михея 1: 8.

⁵⁸ Книга пророка Михея 7: 17.

⁵⁹ Книга пророка Ісаї 16: 1.

⁶⁰ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: и зѣмию снѣси всѣ дни живота твоегѡ.

⁶¹ Фраза **ѣггѣлы** лѣтѣми зринає в Книзі Псалмів 77 (78): 49.

⁶² Фраза **дѣлѣтѣлѣ** змѣх зринає в Книзі Притч Соломонових 14: 22.

⁶³ Фраза **ѡблацы** вєзводни зринає в Соборному посланні св. ап. Іуди 12.

⁶⁴ Парафраза Соборного послання св. ап. Іуди 19. Пор.: тѣлѣсни, дѣха не и мѣцѣ.

⁶⁵ Пісня над піснями 2: 12.

⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Кїи сѣтъ, ѿже ѿкъ ѡблацы летѣтъ, ѿ ѿкъ гóлѣбїе со птєнци ко мнѣ;**

⁶⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: **тємнѧ водѧ во ѡблацѣхъ воздѣшныхъ.**

⁶⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Водѧ глѣбокѧ совѣтъ въ сѣрци мѣжа.**

⁶⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

⁷⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **ѿдѣже во ѿще вѣдєтъ трѣпѣ, тѧмш соверѣтсѧ о́рли.** Див. також: **ѿдѣже тѣло, тѧмш соверѣтсѧ ѿ о́рли** (Євангелія від св. Луки 17: 37).

⁷¹ Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 8: 39. Пор.: **ѧ́ггль же гѣнь восхїти фїліппа.** Филип – один з перших дияконів Єрусалимської Церкви; його забрав на небеса янгол.

⁷² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 5: 24. Пор.: **И о́угоднѧ е́ноу хъ вѣѣ, ѿ не ѡврѣтѧшєсѧ, занѧ прєможѧ е́гò вѣѣ.** Снох – син Яреда, патріарх допотопної доби, якого Бог забрав у Царство Небесне.

⁷³ Четверта книга царств 2: 11. Ілля – найбільший старозаповітний пророк; він вознісся в небо на вогненній колісниці.

⁷⁴ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

⁷⁵ Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 14: 36. Пор.: **И ѧтъ е́гò ѧ́ггль гѣнь за вѣрхъ е́гò.**

⁷⁷ Книга Псалмів 29 (30): 2.

⁷⁸ Євангелія від св. Івана 1: 14.

⁷⁹ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

⁸⁰ Книга Псалмів 8: 2.

⁸¹ Очевидно, Скворода має на думці слова Христа: **дєрзѧйте: ѧзъ є́смь, не боїтєсѧ** (Євангелія від св. Матвія 14: 27).

⁸² Євангелія від св. Івана 14: 1.

⁸³ Очевидно, Скворода має на думці слова: **ѿ бчи вѧши о́зрѧтъ зє́млю ѿздаєѧ** (Книга пророка Ісаї 33: 17).

⁸⁴ Євангелія від св. Івана 14: 1.

⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кѣò дѧстѣ мѧ крилѣ;**

⁸⁶ Книга пророка Ісаї 33: 17.

⁸⁷ Книга пророка Ісаї 5: 1.

⁸⁸ Ідеться про онучку Ірода Великого й сестру Ірода Агрипи I-го, котра випросила в тетрарха Ірода Молодшого (Ірода Антипи) голову святого Івана Хрестителя (Євангелія від св. Марка 6: 17–28) [див. про це: *Евсевий Памфил.* Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 39–40]. Історія “Іродової плясавиці” в літературі старої України в моральному ключі тлумачилась так: “Да слезимо Іродіадѣ и о поревновавших оной. Многа бо и нынѣ такова пиришества бываєт, аще и не Иоанн убиваєтсѧ, но Христовы улы, и много лютейше. Не главу бо просят на блюдѣ, но душа возлежащих, егда бо рабов себѣ творят и в беззаконная желанія приводят, и блудницы заграждают, не главу отемлют, но душу закаляют, прелюбодѣйства сотворяюще... Аще не дщи Іродіана близ єсть, но оною плясавый тогда диавол...” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 207; пор.: *Климентій Зіновійв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 102].

⁸⁹ Єлизавета – дружина священника Захарії, мати Івана Хрестителя.

- ⁹⁰ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700.
- ⁹¹ Пор.: “Не красна челобитная складом, складна указом” [*Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 464, 700*].
- ⁹² *Еврипід*. Фінікіянки, 469. Пор.: “Ἀπλός ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἐφύ” [див.: *Еврипид. Трагедии: В 2 т. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 167*]. Ця думка не раз дунала й пізніше. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (XL, 4): “...мова, звернена на пошуки правди, повинна бути простою, без окрас. Інша річ – привселюдні виступи: тут не дослухаєшся правди”. А трохи перегадом (L, 12) Сенека цитує Еврипіда: “Якщо, за словами знаменитого трагіка, ‘мова правди проста’, то не гоже її заплутувати” [*Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 139, 163*]. Ця Еврипідова фраза стала крилатою. Її можна потрактувати, зокрема, словами Петра Лодія: “Философ должен употреблять слова в собственном их значении, а переносное знаменованіе оных предоставляют ораторам и піитам, потому что должность философа есть научать и убѣждать; переносныя же рѣченія болѣе увеселяют, нежели научают, ибо они сильно увлекают дух от обращенія вниманія на истину” [*Лодію П. Логическія наставленія, руководствующія к познанію и различенію истиннаго от ложнаго. – Санкт-Петербург, 1815. – С. 184*].
- ⁹³ Пор. із настановою «Номоканона»: “Пѣснь, многих в преисподня земли низведе не точію міряны, но и священники, иже, умягчивши себе, удобнѣ в блуд и в иныя многія скверныя страсти низвергашася. Пѣснь убо мірским естѣ, да людіе собираются в церковь. Да не убо с гласом вопіенія молитву творим, но со всякою кротостію и вниманіем ума” [*Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 153*].
- ⁹⁴ У курсах поезики зазначалося, що “слова *поет*, *поема* й *поезія* походять від грецького слова *ποιέω*, що означає ‘творити’ [facere] чи ‘вигадувати’ [ingere]” [*Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kiowiae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 13*].
- ⁹⁵ Сковорода має на думці слова: **В**вѣрзши же, виднть ѡтрочѣ плѣчѣееса въ ковчѣжцѣ, њ пощидѣ ѣ дщѣрь фараѡна, њ рече: ѡ дѣтѣй ѣврѣйскѣхъ сѣе (Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 6).
- ⁹⁶ Книга Псалмів 103 (104): 4; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 7.
- ⁹⁷ Книга Псалмів 142 (143): 5.
- ⁹⁸ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 49: 18; 60: 4. Пор.: **Возведи ѡкрестъ очи твои**.
- ⁹⁹ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹⁰⁰ Орфей (гр. *Ορφεύς*) – легендарний співець і поет. Його гра на арфі годна була зачаровувати все живе й неживе, навіть морські хвилі. Про магічну дію Орфеевої музики йдеться в поезії Горация (Оди, I, 24; Про поетичне мистецтво, 302) [див.: *Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 34, 223*], у «Метаморфозах» Овідія (X, 88–146) [див.: *Публій Овідій Назон. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 175–176*], у «Георгіках» Вергілія (IV, 511–512) [*Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 206*], в «Аргонавтиці» Аполлонія Родоського (Аргонавтика I, 23–27) [див.: *Аполлоний Родосский. Аргонавтика / Перевод, введение и примечания Г. Церетели. – Тбилиси, 1964. – С. 5*]. Зрештою, про це часто писали й перегадом, наприклад, Боецій («Розрада від філософії» III. М12) [див.: *Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 99*]. В українській літературі перша згадка про Орфея зринає в перекладній хроніці Іоана Малали [див.: *Чижевський Д. Антична література в*

старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46]. За часів бароко про Орфея, чия музика зрушувала з місця скелі й вела за собою звірів, писали, наприклад, Софроній Почаський [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнїйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296], Афанасій Миславський [див.: *Миславський А.* Присвята кн. Д. М. Голиціну книги «Алфавит духовный» 1713 року // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 501] та інші. Образ Орфея-співця міг на ту пору символізувати навіть Христа, як, приміром, в одному з казань Антонія Радивиловського: “Змышляют поетове, же Орфеус мовою своєю змягчал тигрисов и лвов. Христос Спаситель азаж не змягчал мовою своєю лвов и тигрисов? Змягчал” [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородици. – Київ, 1676. – С. 43].

¹⁰¹ Сковорода має на думці слова: сѣша мѣдъ нъзъ камене (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 13).

¹⁰² Очевидно, Сковорода має на думці слова: змѣлъ возмѣ въ рѣкѣ твоей (Друга книга Мойсеева: Вихід 7: 15).

¹⁰³ Книга Псалмів 109 (110): 7.

¹⁰⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 50: 4. Пор.: гдѣ даѣтъ мнѣ ѡзвѣтъ.

¹⁰⁵ Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁰⁶ Це – емблематичний образ «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: “Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

¹⁰⁷ Книга пророка Ісаї 38: 14.

¹⁰⁸ Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На** стражи моеѣ стѣнѣ, и възвѣдъ на камень, и посмотри ѡже видѣти.

¹⁰⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: и воззрѣтъ на стѣнѣ очи наши (Книга пророка Михея 4: 11).

¹¹⁰ Сковорода подає тут опис 43-ї емблеми зі збірника Германа Гуто «Pia desideria» (Антверпен, 1624) (між сторінками 378–379) [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 248].

¹¹¹ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И** данѣ быша женѣ двѣ крила ѡрла великаго.

¹¹² Сковорода має на думці слова: **И** испѣсти змѣи за женою нъзъ ѡустѣ своихъ бѣдѣ ѡквръкѣ, да ю въ рѣцѣ потопитѣ (Апокаліпсис 12: 15).

¹¹³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто даѣтъ ми крилѣ;

¹¹⁴ Книга пророка Ісаї 38: 14.

¹¹⁵ Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 6. Пор.: не въ силѣ величѣи, ни въ крѣпости, но въ дѣѣ моемѣ, глѣтъ гдѣ вседержитель.

¹¹⁶ Книга пророка Захарії 9: 9. Див. також: **Р**адѣйсѣ, дщи стѣнова, зѣлѣ, проповѣдай, дщи іерлімова (Книга пророка Софонії 3: 14).

¹¹⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 13. Пор.: ѡже и глаголемъ не въ наученыхъ челоѣческихѣ премѣдрости словесѣхъ, но въ наученыхъ дѣхѣ стѣго.

¹¹⁸ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 3–5. Пор.: **И** вѣмъ такую челоѣка... **Ѡ** такоѣмъ похвалѣса.

¹¹⁹ Книга Псалмів 54 (55): 7.

- ¹²⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 10. Пор.: *се во, бл҃говѣствѣю вамѣ радость вѣлію.*
- ¹²¹ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
- ¹²² Євангелія від св. Матвія 28: 7.
- ¹²³ Скворода має на думці підпис під емблемою «Ластовица над морем лѣтающая»: «Ищег индѣ себѣ пребыванія для зимы. *Alio hybernaculum*».
- ¹²⁴ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹²⁵ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹²⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47. Пор.: *второй члѣкъ гдѣ съ нбсѣ.*
- ¹²⁷ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹²⁸ Очевидно, це парафраза Книги пророка Ісаї 38: 19. Пор.: *Живн же возблагословятъ тѣ.*
- ¹²⁹ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹³⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 38: 14. Пор.: *и ѡкъ голѣвъ, такъ подчѣсл.*
- ¹³¹ Книга пророка Ісаї 38: 19.
- ¹³² Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.
- ¹³³ Це – 482-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб на горѣ, окруженной морем» (підпис: «Опочиваю на постоянствѣ. *In constantia quiesco*» [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].
- ¹³⁴ Скворода дуже любив цю старовинну латинську епіграму [про її генезу див.: Циганок О. «*Inveni portum...*»: форми сприйняття однієї античної епіграми у творчості Григорія Сквороди // Циганок О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст. – Київ, 1999. – С. 74–86]. До речі, ця епіграма була добре відома в українській літературі й до Сквороди. Наприклад, вона є в курсі поезици Митрофана Довгалевського.
- ¹³⁵ Книга Псалмів 76 (77): 6.
- ¹³⁶ Книга Псалмів 39 (40): 3.
- ¹³⁷ Книга Псалмів 60 (61): 3.
- ¹³⁸ Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 3. Пор.: *гдѣ оутвержденіе мое, и привѣжице мое.* Див. також: *гди, каменю мой и оутвержденіе мое* (Друга книга царств 22: 2).
- ¹³⁹ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 14.
- ¹⁴⁰ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11.
- ¹⁴¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.
- ¹⁴² Див. прим. 257 до діалогу «Наркисс».
- ¹⁴³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 17–18. Пор.: *блженъ єси, сімоне, вѣръ іовна, ѡкъ плоть и кровъ не ѡвн тѣвѣ, но оцъ мой, иже на нбсѣхъ... ты єси пѣтръ, и на сѣмъ каменн созидѣ црковъ мою.*
- ¹⁴⁴ Скворода має на думці слова: *камень же поразивый тѣло вѣсть горѣ велика и напоѡни всю зѣмлю* (Книга пророка Даниїла 2: 35).
- ¹⁴⁵ Ідеться про візію “нового Єрусалима”. Пор.: *И азъ іованнъ видѣхъ градъ стѣий, іерліимъ новъ сходящъ ѿ вѣа съ невесѣ* (Апокаліпсис 21: 2).
- ¹⁴⁶ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 6. Пор.: *И рече вѣ: да вѣдетъ твѣрдъ посредеѣ воды, и да вѣдетъ разидчѡщи посредеѣ воды и воды.*
- ¹⁴⁷ Скворода має на думці слова: *Пѡки подобно єсть црѣтвѣ нбное чловѣкѣз кѡпцѣ, ицѡцѣ добрыхъ вѣсерей, иже ѡврѣтѣтъ єдинъ многоцѣненъ вѣсеръ, шѣдъ продадѣ всѣ, єлика ииѡше, и кѡпн єго* (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

¹⁴⁸ Сковорода має на думці слова: **Или кѣмъ женѣ ииѣщи дѣсѣтъ драхмѣтъ, ѣще погѣбитъ драхмѣтъ ѣдинѣ, не вжигѣетъ ли свѣтѣлиника, и пометѣтъ храмѣниѣ, и ѣщѣтъ прилѣжнѣю, дѣндеже ѡвѣрѣщѣтъ; и ѡвѣрѣтши созывѣетъ дрѣгѣни и сосѣды, глаголющи: радѣйтѣся со мною, ѣкѡ ѡвѣрѣтоухъ драхмѣтъ погѣбшю** (Євангелія від св. Луки 15: 8–9).

¹⁴⁹ Фразу **праволѣчныя стрѣлы мѡлѣнны** взято з Книги Премудрості Соломонової 5: 21.

¹⁵⁰ Пор.: “Летала высоко, а села недалеко” [Пословицы русского народа / Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 733].

¹⁵¹ У міфах про Троянську війну (див. «Енеїду» Вергілія II, 1–268) сказано, що на десятий рік облоги Трої ахейці здобули місто, сховавшись усередині спорудженого за порадою Одиссея величезного дерев'яного коня, якого троянці сприйняли за дарунок і власноруч затягли до міста. Отож, “троянський кінь” (*equus trojanus*) означає “підступний намір”. Окрім того, це – емблематичний образ. Див., наприклад, 174-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Троянський конь» (підпис: “Под видом вѣры. Под предлогом благочестія. Specie religionis”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 44–45]. Однак Сковорода абстрагується тут від цього значення.

¹⁵² Книга Псалмів 61 (62): 12.

¹⁵³ Імперіал – російська золота монета вартістю п'ять (“пятирублевый имперіал”) або десять (“десятирублевый имперіал”) рублів. Чеканилася з 1755 р.

¹⁵⁴ Тобто Христос. Див. прим. 43 до циклу «Сад божественных гѣсней».

¹⁵⁵ Пісня над піснями 4: 11.

¹⁵⁶ Див. прим. 7.

¹⁵⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: **Єршдіа на небесѣ познѣ врѣмя своѣ.**

¹⁵⁸ Гр. *πελαγός*.

¹⁵⁹ Лат. *ciconia*.

¹⁶⁰ Пол. *bocian*.

¹⁶¹ Див. прим. 14 до притчі «Благодарный Еродій».

¹⁶² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Во всѣкѣи пѣтъ пѣстыни прѣидѡша ѡпѣстѡшѣици, ѣкѡ мѣчь гѣдѣнь поѡстѣтъ ѡ крѣа земѣи дѣже до крѣа ѣа: нѣстѣ мира всѣцѣи плѡти** (Книга пророка Єремії 12: 12).

¹⁶³ Мабуть, Сковорода має на думці слова: **Просѣша, и прѣидѡша крѣстѣли, и хлѣба небѣснаго насыти ѣ** (Книга Псалмів 104 (105): 40).

¹⁶⁴ Див. емблематичний малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» (підпис: “Здѣ безопасѣе. Нис augusta”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33].

¹⁶⁵ Див. емблематичний малюнок «Аист, или бусел, пожирающая змію» з таким підписом: “Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est aninus” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

¹⁶⁶ Див. емблематичний малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» (підпис: “Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27].

¹⁶⁷ Нім. *die Kirche* – ‘церква’.

¹⁶⁸ Книга Псалмів 83 (84): 2.

¹⁶⁹ Книга Псалмів 83 (84): 4.

¹⁷⁰ Книга Псалмів 103 (104): 17.

¹⁷¹ Книга Псалмів 103 (104): 17.

¹⁷² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 83 (84): 5. Пор.: **Блѣнни живѣции вѣ домѣ твоѣмѣ.**

- ¹⁷³ Книга Псалмів 26 (27): 4.
- ¹⁷⁴ Євангелія від св. Івана 5: 14.
- ¹⁷⁵ Дії св. апостолів 1: 13.
- ¹⁷⁶ Парафраза Дій св. апостолів 1: 13–14. Пор.: њ андрѣй, фїліппъ њ ѳвма, варѳоломїѣ њ матѳѣй, іакѡвъ ѡфѣовъ њ сімонъ зилѡтъ њ іѡда іакѡвъ: сїн всї вѣхѹ терпѡще єдинодѣшно въ молїтвѣ њ молїніи.
- ⁽¹⁾ Ім'я “Філофей” (гр. *Φιλόθεος*) означає “друг Божій, Боголюбив, Богом любим” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 469].
- ¹⁷⁷ Дії св. апостолів 2: 2.
- ¹⁷⁸ Дії св. апостолів 2: 4.
- ¹⁷⁹ Книга пророка Єремїї 8: 7.
- ¹⁸⁰ Сковорода має на думці слова: **Всѣмъ врэма њ врэма всѡцѣй вѣщи под њвесемя** (Книга Екклезіястова 3: 1).
- ¹⁸¹ Пісня над піснями 2: 11–12.
- ¹⁸² Книга Псалмів 22 (23): 1.
- ¹⁸³ Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 16: 3. Пор.: лицѣ ѡубѡ невесе ѡумѣете разсѣждѡти.
- ¹⁸⁴ Євангелія від св. Луки 6: 25.
- ¹⁸⁵ Мабуть, Сковорода має на думці слова: **дадѣса њмъ до врэмене њ врэмене** (Книга пророка Даниїла 7: 12).
- ¹⁸⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.
- ¹⁸⁷ Парафраза Книги Екклесіястової 3: 4. Пор.: **врѣма плакати њ врѣма смѣлѣтисѡ.**
- ¹⁸⁸ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **Возвратѣтсѡ на вѣтеръ, њ взлѡдѣтъ.**
- ¹⁸⁹ Книга пророка Ісаї 57: 20.
- ¹⁹⁰ Парафраза приказок: “В Луцку все не по-людску: навколо вода, в середине беда”; “Кременец – венец: кругом вода, а в середине беда” [Пословицы русского народа. Сбѡрник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 344].
- ¹⁹¹ Євангелія від св. Луки 6: 25.
- ¹⁹² Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 17: 4 та Євангелїї від св. Луки 9: 33. Пор.: **добрѡ єсть намъ заѣ вѣти.**
- ¹⁹³ Євангелія від св. Луки 9: 33.
- ¹⁹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **њ дѡхъ єдинъ во всѣхъ** (Книга Екклесіястова 3: 19).
- ¹⁹⁵ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 9: 32. Пор.: **ѡубѣдшесѡ же видѣша слѡвѣ єгѡ.**
- ¹⁹⁶ Євангелія від св. Луки 9: 36.
- ¹⁹⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: **ѡже єсть... всѡческѡ во всѣхъ.** Див. також: **да вѣдѣтъ бѣ всѡческѡ во всѣхъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).
- ¹⁹⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Чтѡ во мнѣ єсть на нѣснѣ; њ ѡ твѣ чтѡ восхѡтѣхъ на землї;**
- ¹⁹⁹ Парафраза Книги Ісуса Навина 22: 22. Пор.: **гдѣ сѡмъ вѣсть, њ іїлѡ сѡмъ познѡетъ.**
- ²⁰⁰ Євангелія від св. Івана 14: 9.
- ²⁰¹ Євангелія від св. Івана 13: 36.
- ²⁰² Євангелія від св. Івана 13: 38.
- ²⁰³ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 17: 3. Пор.: **сѣ же єсть живѡтъ вѣчний, да знѡютъ твѣ єдиногѡ істиннѡгѡ бѣа, њ єгѡже послѡл єси іисъ хрѣта.**
- ²⁰⁴ Книга пророка Ісаї 61: 1.

²⁰⁵ Книга пророка Ісаї 61: 2.

²⁰⁶ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 2.

²⁰⁷ Автором цієї фрази вважають Піттака. Принаймні так свідчив славетний римський поет і ритор Авзоній (310–392 рр.) у «*Ludus septem sapientium*» [див.: *Авсоний*. Стихотворення. – Москва, 1993. – С. 68]. Варто зазначити, що творчість Авзонія була добре відома вихованцям Києво-Могилянської академії. Наприклад, Дмитро Туптало цитував його «Книгу еклог» (I, 10) в одному зі своїх листів [див.: *Федотова М. А.* Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. Исследования и тексты. – Москва, 2005. – С. 161–162].

²⁰⁸ Див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 236].

²⁰⁹ Книга пророка Єремії 8: 7.

²¹⁰ Сковорода має на думці слова: *тáмиш птáицы вогнѣздáтса, ѳ́рвдáево жи́ище прѣдводѣтствѣтць ѳ́ни* (Книга Псалмів 103 (104): 17).

²¹¹ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20. Пор.: **Нáше во життѣ на нѣсѣхъ ѳ́сть.**

²¹² Книга Премудрості Соломонової 3: 1.

²¹³ Книга Псалмів 72 (73): 26.

²¹⁴ Книга Псалмів 118 (119): 109.

²¹⁵ Неточна цитата з Писні над піснями 2: 3. Пор.: *подъ сѣнь ѳ́гвѣ восхотѣхъ и сѣдохъ.*

²¹⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: *áвраáмиѣ ѳ́тѣць вáшь рáдць вы вы́ишь, давъи вѣдѣшь дѣнь мѳ́и: и вѣдѣ и возрáдовася.*

²¹⁷ Євангелія від св. Луки 24: 31.

²¹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: *ѳ́рвдáи на небеси познá вре́мя своѣ, гѳ́рица и лáстовница сѣналь, врáбѣе сохрáниши времена вхѳ́довкъ своихъ: мѳ́дѣ же мѳ́и сѣи не познáши сдáевъ гáнихъ.*

²¹⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 43. Пор.: *возлюбѣши во пáче слáвѣ чѳ́ловѣческѳ́ю, нѣже слáвѣ вѣ́тѳ́ю.*

²²⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 18. Пор.: *ѳ́темнѣши ѳ́чи ѳ́хъ ѳ́же вѣдѣти и раздáвѣти.*

²²¹ Книга пророка Ісаї 22: 13.

²²² Памва Беринда у своєму лексиконі тлумачив це слово так: “Нощный вран: слѣповорон, птица си плачлива ест и на нырищех и на здѣх ту любит сѣдати” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 148].

²²³ Неточна цитата з Книги Псалмів 56 (57): 9. Пор.: **Востáни, слáва моá, востáни, ѳ́лгѳ́тирю и гѳ́си: востáнѣ рáнш.**

²²⁴ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 20–22. Пор.: **Положилъ ѳ́си тмѣ, и вѣсть нѳ́чь, въ нѣйже прѳ́йдѣтъ всѣ звѣрѣе дѣврáвнѣи, скѳ́мни рыкáющиѣи восхѳ́тити и взыскáти ѳ́ вѣа пѣицѣ сѣвѣ. Возсѣá сонце, и соврáшася, и въ лѳ́жахъ своихъ лáгрѣтъ.**

²²⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 29–30. Пор.: **Во ѳ́трѣи (же) вѣдѣ ѳ́иáннъ ѳ́иса грáдѣща къ сѣвѣ и глагола: сѣ, áгнець вѣ́тѳ́и, взѣмáиѣи грѣхѣи мѣра: сѣи ѳ́сть, ѳ́ нѣмже áзь рѣхъ.**

²²⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 14. Пор.: **Вѣи ѳ́стѣ сѣвѣтъ мѣра.**

²²⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27.

²²⁸ Сковорода має на думці слова: *сдáиѣи ѳ́гвѣ ѳ́квѣ во́ицы áрáвѣиствѣи, не ѳ́ставлáхъ на ѳ́тро* (Книга пророка Софонії 3: 3).

²²⁹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 28. Пор.: *сѣма нечѣстѣвѣхъ потребѣтса.*

²³⁰ Перше значення імені *Йосиф* – “помножене” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417]. Йосиф Прекрасний – одинадцятий (і улюблений) син Якова, один з головних прообразів Ісуса Христа. В українській бароковій літературі образ Йосифа, мабуть, найліпше змалював Лаврентій Горка у своїй драмі «Йосиф патріарха» (1707–1708 рр.).

²³¹ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 42: 25–28.

²³² Парафраза Книги Притч Соломонових 9: 11. Пор.: *и приложѣтсѧ тебѣ лѣта живота твоегѡ.*

²³³ Сковорода має на думці звернені до Єзекії слова Бога: *и приложѣ къ лѣтвомъ твоимъ лѣтъ пѧтънадесятъ* (Четверта книга царств 20: 6).

²³⁴ “Ювілейний рік” (лат.) – рік звільнення, відпущення; кожен п’ятдесятий рік.

²³⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: *нарещи лѣто гдѣне прїлѣтно и дѣнь воздѣлнїа.*

²³⁶ Сковорода має на думці слова: *и ѡбрътѣ часъ во врѣтци венїамїни* (Перша книга Мойсеєва: Буття 44: 12).

²³⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 17. Пор.: *И вѣстѡ мѣди принесѣ ти злѣто, и вѣстѡ желѣза принесѣ ти сребро, и вѣстѡ деревѣсъ принесѣ ти мѣдь, и вѣстѡ камѣнїа желѣзо.*

²³⁸ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 3: 8 (пор.: *изцѣленїе вѣдетъ тѣло твоємѣ и ѡврачеванїе костѣмъ твоимъ*), або 3: 22 (пор.: *изцѣленїе плѣтѣмъ твоимъ и ѡврачеванїе костѣмъ*).

²³⁹ Див. прим. 38.

²⁴⁰ Сковорода має на думці слова: *твѣрды посредѣ воды* (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6).

²⁴¹ Говорячи про спосіб поєднання видимої та невидимої природи, Сковорода по-слуговеться формулою христологічного догмата. Вперше на цю обставину вказав Дмитро Чижевський [див.: *Tschizewskij D. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794) (Zur Geschichte der “dialektischen Methode”) // Der russische Gedanke. – 1929. – Hft. II. – S. 168]*.

²⁴² Сковорода має на думці слова: *сѣтѣсѧ тѣло дѣшевное, востаѣтъ тѣло дѣховное. Ёсть тѣло дѣшевное, и ёсть тѣло дѣховное* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44).

²⁴³ Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 2.

²⁴⁴ Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 2.

²⁴⁵ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 3. Пор.: *И всѧкъ имѣѧ надѣждѣ сїю на нѧ, ѡчищѣтъ севѣ, ѧкоже ѡнъ чистъ ёсть.*

²⁴⁶ Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8, 22. Пор.: *ѡврачеванїе костѣмъ твоимъ.*

²⁴⁷ Схожі вислови Сковорода подає по-латинському у вірші, вміщеному в листі до Якова Правицького від 3 жовтня 1785 р.: “*Omnia praetereunt, sed Amor post omnia durat. / Omnia praetereunt, haud Deus, haud et Amor*”. В амстердамській збірці «*Symbola et emblemata*» під № 733 міститься емблема «Купидон окруженный змією, т. е. в вѣчности» (підпис: “*Любовь вѣчна, безпредѣльна. Любовь всегда пребывает. Amor perpetuo durat*”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 184–185]. Пор. також слова з молитви: “*истинная же любовь точїю николиже умерщвляется*” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 788].

²⁴⁸ Книга пророка Ісаї 8: 13.

²⁴⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 111 (112): 6. Пор.: *Въ памѧть вѣчнѡю вѣдетъ прѣвннкъ.*

²⁵⁰ Книга Псалмів 102 (103): 5.

²⁵¹ Сковородинське “солнушко” (“сонушко”) – відповідник “розумного сонця” (*νοοσύνθετον ἄστρον*) Діонісія Ареопагітського. Інок Ісаєя свого часу перекладав цю фразу по-слов’янському словами “умосоставная звѣзда”, “единая заря”, “вѣчное свѣтило” тощо [див.: Творения Дионисия Ареопагита: Рукопис Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. – № 819168-С-2. – Ост. чверть XV ст.].

²⁵² Книга Псалмів 101 (102): 28.

²⁵³ Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: *ѡдѣѡйсѧ свѣтѡмъ ѡкѡ рѣзѡмъ*.

²⁵⁴ Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

²⁵⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 14. Пор.: *вѣдѣхѡмъ слѡвѣ ѡгнѡ*.

²⁵⁶ Сковорода має на думці слова: *Ѡ ѡ҃стѣ льѡѡѡхѣ ѡзѡ сѣй мѣдѣ* (Книга Суддів 14: 9).

²⁵⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡ свѣтѣ во тѣмѣ свѣтитсѧ* (Євангелія від св. Івана 1: 5).

²⁵⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: *ѡдѣже бо ѡце вѣдѣтѣ трѣпѣ, тѡмъ соѡерѣтсѧ ѡрѡи*. Див. також: *ѡдѣже тѣло, тѡмъ соѡерѣтсѧ ѡрѡи* (Євангелія від св. Луки 17: 37).

²⁵⁹ Пор.: “На коні їде, і коня шукає” [Номис, № 6618; Франко, № 14784]; “На коні сидит, а коня ищет” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 578].

²⁶⁰ Цю приказку подає у своїх «Адагіях» (І. 5. 3) Еразм Роттердамський, покликаючись на Теренція. Існує й трохи інакша її форма: “Ita fugias, ne praeter casam” [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 184].

²⁶¹ Очевидно, Сковорода створив цей вираз, спираючись на народні приказки: “Від лиха не втечеш”; “Від лихого поли ріж, а втікай” [Франко, № 16525, 16527] тощо.

²⁶² Можливо, Сковорода має на думці слова: *црѣтѡвѣ бѣїє внѡтрьѣ вѡсѣ ѡстѣ* (Євангелія від св. Луки 17: 21).

²⁶³ Дії св. апостолів 4: 11.

²⁶⁴ Див. прим. 247.

²⁶⁵ Вислів “*χαλεπὰ τὰ καλά*” є, наприклад, у Платоновому «Гіппії більшому» (304e; у перекладі Уляни Головач: “Прекрасне – річ складна” [Платон. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 107]) та у «Державі» (435c, 497d; у перекладі Дзвінки Коваль: “Прекрасне – важке” [Платон. Держава. – Київ, 2000. – С. 125, 192]). Схожу сентенцію Діоген Лаертій приписував Піттакові (І, 76) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63]. Серед старих українських письменників у формі “*та хаλεпὰ καλά*” (“добра не зручна суть”) це прислів’я згадували, зокрема, Тарасій Земка [див.: *Земка Т.* Друга передмова до тлумачень св. Андрія, архієпископа Кесарії Каппадокійської, на Апокаліпсис св. Івана Богослова // *Титов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всебірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 140; пор.: *Радивилоський А.* Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 311], Стефан Калиновський [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // *Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст.* / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 176].

²⁶⁶ Парафраза Книги Йова 29: 10. Пор.: *ѡзѡкъ ѡхѣ прильпѣ горѣтѡни ѡхѣ*.

²⁶⁷ Книга Псалмів 30 (31): 19.

²⁶⁸ Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».

²⁶⁹ Сковорода має на думці слова: *ѡ ѡспѣстѣ сѡмѣи зѡ жѡнѡю ѡзѡ ѡ҃стѣ своѡхѣ боѡдѣ ѡкѡ рѣкѣ, да ѡ вѣ рѣцѣѣ потѡпѣтѣ* (Апокаліпсис 12: 15).

²⁷⁰ Парафраза Апокаліпсису 3: 16. Пор.: **Т**а́кѡ, ѣ́кѡ ѡбѣзморѣнъ є́си, ѿ ни тѣплъ ни стѣдѣнъ, ѿзбѣвѣти тѣ ѡ ѡ́стѣть моѡхъ ѡмаиѣ.

²⁷¹ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 22: 20. Пор.: **Є**и, грѣди гди ѡсе.

²⁷² Апокаліпсис 22: 20.

²⁷³ Скворода має на думці звернені до Петра слова Христа: ѿ **д**аиѣ ти **к**лючи **ц**рѣтва **н**ѣнагѡ (Євангелія від св. Матвія 16: 19). Пор.: “Владыко многомилостиве, Господи Иисусе Христе, Боже наш, верховному твоему апостолу Петру и прочим апостолам твоим ключа Царствія Небеснаго вручивый...” [Могила П. Євхологон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 355].

²⁷⁴ “Важко бути злим” (гр.).

²⁷⁵ Фраза **т**и **м**и **н** **т**ѣ **м**и зринає в Книзі Псалмів 67 (68): 18 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 23: 27.

²⁷⁶ Пісня над піснями 8: 6.

²⁷⁷ Парафраза Книги пророка Єремїї 17: 1. Пор.: **Г**рѣхъ ѡдѣнъ написанъ єсть писѣиомъ **ж**елѣзнымъ на нѡгѣ **д**амаиѣтовѣ.

²⁷⁸ Очевидно, Скворода має на думці слова: ѡсполнѣнїє ѡсполнаюцѡгѡ всѣческаѡ во **в**сѣхъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23).

²⁷⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ѡ**, глѣбниѡ вогаѣтства ѿ **п**ремѣдрости ѿ **р**ѣзѣма бѣѡ!

²⁸⁰ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁸¹ Друга частина цитати – це парафраза Євангелїї від св. Матвія 11: 19. Пор.: **И** ѡправдиѣл **п**ремѣдрость ѡ **ч**ѡдѣ своихъ.

²⁸² Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».

²⁸³ Див. прим. 11 до циклу «Сад божественныхъ пѣней».

²⁸⁴ Див. прим. 2 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

²⁸⁵ Очевидно, Скворода має на думці слова: **с**трѣнна **в**о **н**ѣкаѡ **в**лагѣши **в**о **о**ушеса **н**аша (Дїї св. апостолів 17: 20).

²⁸⁶ Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9.

²⁸⁷ Папи римські інколи поєднували вищу церковну та світську владу.

²⁸⁸ Зара – син Юди й Тамари (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 38: 27–30).

²⁸⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **К**тѡ ѣ́кѡ гдѣ **б**ѣъ **н**ашъ;

²⁹⁰ Ідеться про уподібнення людини до Бога, тобто про *обоження* (*теозис* чи *теомімізис*) [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сквороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 162–166]. Старі українські богослови зазвичай мали на думці благодатне “обоження”. Див. прим. 45 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асхань». Тим часом Скворода схильний говорити про “іпостатичну” причетність людини до Божого ества.

²⁹¹ Очевидно, Скворода має на думці Книгу Псалмів 81 (82): 6. Пор.: **Д**зъ **р**ѣхъ: **в**ѡзи є́стѣ, ѿ **с**инове **в**ышнагѡ **в**сѣ.

²⁹² Одне зі значень лат. *index* – ‘пробний камінь’.

²⁹³ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 21. Пор.: “πάντα δὲ δοκιμάζετε”.

²⁹⁴ Так Скворода переклав фразу: “πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε” (Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 21). У Єлизаветинській Біблії цей вірш подано так: **В**сѣ **ж**е ѡскѣшѡюще, **д**ѡбрѡл **д**ержите.

²⁹⁵ Неточна цитата з Дїї св. апостолів 10: 14. Пор.: гди, ѣ́кѡ **н**икоиѣже **ѡ**дѡхъ **в**сѣко **с**квѣрно.

²⁹⁶ Пор. у Вульгаті: “numquam manducavi omne commune” (Дїї св. апостолів 10: 14).

²⁹⁷ Пор. у Септуагінті: “οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινόν” (Дії св. апостолів 10: 14).

²⁹⁸ У Новому Заповіті (див., наприклад: Дії св. апостолів 10: 14) κοινός могло означати ‘підлий, нечистий’. Його латинським відповідником виступало слово *coenit* – ‘багно, болото’.

²⁹⁹ Послання св. ап. Павла до Филип’ян 3: 19.

³⁰⁰ Сковорода має на думці слова: *добрѣ бо мнѣ паче оумрѣти, нежели похвалѣ моєй ктò да испразднить* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 15).

³⁰¹ Фенікс (лат. *phoenix*) – міфічний чарівний птах, що мав здатність воскресати з попелу. Феофан Прокопович писав: “...цей птах є казковим, або напевно символічним чи ієрогліфічним. І дійсно, єгиптяни, які створили культ сонця і йому найбільше поклонялись, уявляли собі його немов птаха, який сходить і заходить в Геліополісі, місті сонця. Його ж вони уявляли як самотнього фенікса, бо й сонце є одне. Тому, за свідченням Лактанція, Клавдіана, Овідія та інших, фенікс називається сонячним птахом” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 307*]. У християнській традиції фенікс зазвичай символізував Христа. Скажімо, Іван Величковський писав: “Умне феникс, Христе, Отче царю чисте, / Шестувуй щедротами, Матере молбами” [Величковський І. *Твори. – Київ, 1972. – С. 122*]. Образ фенікса був популярний також в емблематичній літературі. Скажімо, він є на малюнках № 57, 135, 320 та 649 зі збірки «*Symbola et emblemata*» [див.: *Емблеми и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 16–17, 34–35, 80–81, 164–165*]. У всякому разі, образ фенікса належав до сталих виражальних засобів української барокової літератури. Це засвідчує хоч би низка творів, у чиїх назвах фігурує слово *фенікс*, наприклад, «Тричі воскреслий фенікс» Якова Суші чи «Воскреслий фенікс» Лаврентія Крщоновича. Зверталися до нього й барокові проповідники [див., зокрема: *Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. – Київ, 1676. – С. 209 і деінде*].

³⁰² Сковорода має на думці байку «Про собачу зажерливість». Див.: прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³⁰³ Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

³⁰⁴ Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³⁰⁵ Сам Сковорода називав Малоросію, тобто Гетьманщину, “матір’ю”. Див. його лист до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р.

³⁰⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: *Ктò їкѡ гдѣ бгѣ нашѣ;*

³⁰⁷ Книга Псалмів 72 (73): 26.

³⁰⁸ Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 26. Пор.: *и часть моѡ, бже, во вѣкѣ.*

³⁰⁹ Очевидно, це парафраза Другої книги царств 22: 12 та Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: *и положи тмѡ закрѡвѣ своѡ.*

³¹⁰ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: *Смѣрна и стѡкти и каѡа ѡ рѣзѣ твоѡхѣ.*

³¹¹ Очевидно, це парафраза Другої книги царств 7: 22. Пор.: *нѣстѣ во ѡнѣ їкоже тѣ.*

³¹² Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: *Ктò їкѡ гдѣ бгѣ нашѣ;*

³¹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: *И сѣ рѣкѣ, дѡнѡ и гла ѡмѣ: прѣимѣте дѡхѣ сѣѣ.*

³¹⁴ Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³¹⁵ Євангелія від св. Матвія 15: 26; Євангелія від св. Марка 7: 27.

³¹⁶ Фраза *дѣлательѡе зѡмѣхѣ* зринає в Книзі Притч Соломонових 14: 22.

³¹⁷ Книга Псалмів 33 (34): 15. Пор. зі словами молитви: “еже по исповѣданіи сем уклонитися от зла и поміцію Божією творити благое” [Могіла П. *Євхологїон, або Молитвослов или Трєбник. – Київ, 1646. – С. 351*].

³¹⁸ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 12. Пор.: *Єлицы же прїаши єго, даде ѿ нѣмъ ѡбласть чїдшмѣ бжїимѣ быти.*

³¹⁹ Цікаві міркування на тему “духа правди” в царя подав свого часу Семен Климовський у своїй дидактичній поемі «О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их». Див., наприклад: “Бог мирствует с правдою, что правда требует, / то и Бог благоволит и с нею дѣйствует, / правда же со Богом мир содержит сладчайший, / не пребудет без Бога а ни час кратчайший; / Бог с правдою, правда с Богом живет во вся вѣки: / сим мѣрилом казнь приемлют злбни чєловѣки” [Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 103].

³²⁰ Фразу *престѡбы сїльныхъ* узято з Книги Премудрості Соломонової 5: 24.

³²¹ Парафраза Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: *Ктѡ ѡкѡ гдѣ бгѣ нашѣ;* Це означає, що Скворода ототожнював Правду з Богом, так само, як, приміром, Лазар Баранович (“*Chrystus iest prawda...*” [Baranowicz L. Lutnia Apollinowa. – Kіów, 1671. – S. 130]) або навідомий автор славетної лірницької пісні «Про Правду і Кривду»: “Бо сам Господь – Правда, і смирить гордию, / Сокрушить Неправду, вознесе святину” [Драгоманов М. Політичні пісні українського народу. – Женева, 1885. – Ч. II. – С. 213].

³²² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 20 (21): 8. Пор.: *и мѡлтїю вѣшнагѡ не подвижитсѧ.*

³²³ Книга Псалмів 20 (21): 8.

³²⁴ Парафраза Дій св. апостолів 10: 38. Пор.: *пои́за єго бгѣ дхѡмѣ.*

³²⁵ Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.

³²⁶ Павло Фівейський (228–341 рр.) – перший єгипетський пустельник, найбільш шанований преподобний у православній традиції. Недаром його ім’я названо першим у молитві до преподобних: “Преподобніи и богоносніи отци наши, Павле Фивейскій, Антоніе Великій, Феодосіе, Євѡміе, Макаріе, Аѡнасіе, Аѡнскій, Савѡ Освященный...” [Могила П. Євхологїон, албо Молитвослов или Требник. – Кіїв, 1646. – С. 324 (третя пагін.)].

³²⁷ Преподобний Антоній Єгипетський (Великий) (251–356 рр.) – ушавлений затворник, зверхник перших чернечих спільнот.

³²⁸ Преподобний Сава Освящений (439–532 рр.) – засновник кількох монастирів у Палестині, з-поміж яких і славетна Велика лавра.

³²⁹ Ідеться про Пахомія Великого (бл. 292–347 рр.) – фундатора єгипетського кїновїального, тобто спїльножительного, чернецтва.

³³⁰ Книга Псалмів 33 (34): 15.

³³¹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 30. Пор.: *ѡго бо моє блго, и врѣмя моє легко єсть.*

³³² Від лат. *habitus* – ‘зовнішність, вигляд, образ’.

³³³ Нїтрїйські гори, або Нїтрїйська пустеля, – солончаковий скєлястий степ на західному березі Нілу, де, починаючи з II ст., мешкали пустельники.

³³⁴ “Важко бути злим” (гр.).

³³⁵ Скворода має на думці слова: *и възлѣ мїшѡтъ ѡлїнѡ єліссєй пѡдшѡю верхѡ єгѡ* (Четверта книга царств 2: 13).

³³⁶ Скворода має на думці слова: *ѡблєчє бо мѡ въ рїзѡ спїтѡ и ѡдѣждєю весєліѡ (ѡдѣлѡ мѡ)* (Книга пророка Ісаї 61: 10).

³³⁷ Книга пророка Ісаї 51: 16.

³³⁸ Неточна цитата з Четвертої книги царств 2: 9. Пор.: *да вѡдєтъ ѡубѡ дхѣ, ѡже въ тєвѣ, сгѡбѣ во мнѣ.*

³³⁹ Фразу *дхѣ вѣры* взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

³⁴⁰ Сковорода має на думці слова: **И** рече́ єліссей: да вѣдетъ оубо дхъ, иже въ тевѣ, сѣръбъ во инѣ (Четверта книга царств 2: 9).

³⁴¹ Сковорода має на думці слова: **И** прѣѣтъ илѣ милоуть свою, и свѣтъ ю, и оудари єю въ вода, и разстѣписѣ вода сѣдѣ и сѣдѣ: и прондѣста ѡба по сѣхѣ (Четверта книга царств 2: 8).

³⁴² Сковорода має на думці слова: и вспивѣ жемѣзо (Четверта книга царств 6: 6).

³⁴³ Див. прим. 38.

³⁴⁴ Книга пророка Ісаї 61: 10.

³⁴⁵ Скинїя (гр. *σκηνή*) – переносне святилище, що його мав богообраний народ до побудови Єрусалимського храму.

³⁴⁶ Лат. *mantellum* – ‘покривало, плащ’.

³⁴⁷ Сковорода має на думці слова: **И** прѣѣтъ (єліссей) милоуть илїннѣ, иже падѣ верхѣ єгѣ, и оудари въ вода, и не разстѣписѣ вода. **И** рече: гдѣ бѣ илїннѣ афѣ; **И** оудари єліссей воды (вторїицею), и разстѣписѣ сѣдѣ и сѣдѣ, и прѣѣде єліссей по сѣхѣ (Четверта книга царств 2: 14).

³⁴⁸ Транслітерація середньовічного лат. *observatorium* – ‘споглядальна вежа’.

³⁴⁹ Книга пророка Аввакума 2: 1.

³⁵⁰ Сковорода має на думці слова: **И** рече́ єліссей: да вѣдетъ оубо дхъ, иже въ тевѣ, сѣръбъ во инѣ (Четверта книга царств 2: 9).

³⁵¹ “Важко бути злим” (гр.).

³⁵² Парафраза Євангелїї від св. Івана 11: 22. Пор.: ище прѣсиши ѡ бѣа, дасть тевѣ бѣ.

³⁵³ “Важко бути злим” (гр.).

³⁵⁴ Сковорода цитує в трохи зміненому вигляді леонівські вірші з поезики свого професора богослїв'я в Києво-Могилянській академії Георгія Кониського (1717–1795). Пор.: “Чиста птица Голубица Таков нрав имѣет: / Буде мѣсто Где нечисто, Тамо не почиет. / Но где травы и дубравы и сѣнь есть от зноя – / То прилично, То обычно Мѣсто ей покоя” [Волинський П. Основи теорії літератури. Вступ до літературознавства. – Київ, 1962. – С. 183].

³⁵⁵ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: Вода глѣбока совѣтъ въ сѣрдици мѣжа.

³⁵⁶ Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³⁵⁷ Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 27. Пор.: Свѣтло сѣрдице и благо ѡ брашнѣ и ѡ їди своєї попечѣтѣ.

³⁵⁸ Сковорода має на думці слова: **Б**лше же далече ѡ неѣ стѣдо свинїи много пасѣмо (Євангелїя від св. Матвія 8: 30). Див. також: Євангелїя від св. Марка 5: 11; Євангелїя від св. Луки 8: 32.

³⁵⁹ Сковорода має на думці слова: и сѣ, (двѣ) оустремїсѣ стѣдо все по врегѣ въ море, и оупѣши въ водахъ (Євангелїя від св. Матвія 8: 32). Див. також: Євангелїя від св. Марка 5: 13; Євангелїя від св. Луки 8: 33.

³⁶⁰ Сковорода має на думці слова: **И** сѣ, весь градъ изыде въ срѣтенїє їсови: и видѣвшє єгѣ, молиша, икъ давы прешѣлѣ ѡ предѣлѣ ихъ (Євангелїя від св. Матвія 8: 34).

³⁶¹ Очевидно, це парафраза Євангелїї від св. Івана 12: 43. Пор.: возлюбїши бо пѣче слѣвѣ чѣловѣчєскѣю, неже слѣвѣ бжїю.

³⁶² Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³⁶³ Сковорода має на думці слова: и зѣмлю снѣси всѣ дни животѣ твоєгѣ (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 14).

³⁶⁴ Сковорода має на думці слова диявола: легѣоннѣ има инѣ, икъ мнози єсмь (Євангелїя від св. Марка 5: 9; див. також: Євангелїя від св. Луки 8: 30).

- ³⁶⁵ Див. прим. 89 до циклу «Басни Харьковскія».
- ³⁶⁶ Сковорода має на думці слова: *оудобѣе єсть велиѣдѣ сквозѣ и҃гннѣ оушы проити, неже богѣтъ въ цр҃твѣе бж҃іе внѣти* (Євангелія від св. Матвія 19: 24).
- ³⁶⁷ Гр. *ἀφεδρών* – ‘нужник’.
- ³⁶⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѣкѡ росѣ ѡермионскаѣ сходѣцаѣ на горы сѣонскѣѣ* (Книга Псалмів 132 (133): 3).
- ³⁶⁹ Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.
- ³⁷⁰ Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: *кто напоитъ мѧ водою*;
- ³⁷¹ Євангелія від св. Івана 4: 15.
- ³⁷² “Важко бути злим” (гр.).
- ³⁷³ Див.: Книга Рут 2: 1–18.
- ³⁷⁴ Сковорода добре знав звичаї та обичаї Угорщини, оскільки перебував там п’ять років у складі Токайської комісії.
- ³⁷⁵ У християнській традиції, зокрема іконографічній, *віл* є символом євангеліста Луки. Пор., наприклад, поезію Івана Величковського: “Луки благовѣстіе от жреца начася, / того ради вол жреміи при нем написася” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 105].
- ³⁷⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: *да не заградиши оустнѣ волѣ молотѣца*.
- ³⁷⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24. Пор.: *єгда испразднитъ всѧко начѣство и всѧкъ вѣстѣ и силѣ*.
- ³⁷⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 9. Пор.: *скѣменъ львовѣ іѣда: ѿ лѣтораси*.
- ³⁷⁹ Книга пророка Ісаї 5: 29.
- ³⁸⁰ Парафраза Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: *Бѣгаетъ нечестивый ни єдиноѣ же гонѣѣѣ, прѣвный же ѣкѡ лѣвъ оуповаѣ*.
- ³⁸¹ Символом євангеліста Марка є *лев*. Пор.: “Марку лев знаменіе, яко он начал ест / гласом в пустыни, иже, яко лев, кричал ест” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 105].
- ³⁸² Книга пророка Михея 4: 13.
- ³⁸³ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 9. Пор.: *возлѣгъ почнѣ ѣкѡ лѣвъ и ѣкѡ скѣменъ: кто възвѣдитъ єго; Див. також: возлѣгъ оуспѣлѣ єсѣ ѣкѡ лѣвъ и ѣкѡ скѣменъ: кто възвѣдитъ єго; (Перша книга Мойсеева: Буття 49: 9).*
- ³⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Авдія 1: 4. Пор.: *ѡще вознесѣшисѧ ѣкоже оураѣлѣ и ѡще положиши гнѣздѣ твоє средѣ звѣздѣ, и ѡтѣдѣ свѣрѣгѣ тѣѣ, глетъ гдѣ*.
- ³⁸⁵ Книга Псалмів 18 (19): 5.
- ³⁸⁶ Символом св. ап. Івана Богослова як євангеліста є *орел*. Пор.: “Іоан орла имат, яко возлѣтает / к солнцу-Христу и его божество являет” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 105].
- ³⁸⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: *не вѣлиъ: слѣдѣ оураѣлѣ парѣца (по воздѣхѣ) и пѣти смѣѣ (ползѣца) по камени, и стезѣи кораблѣ пловѣца по морю и пѣтѣи мѣжа въ ѣности (єгѣ)*.
- ³⁸⁸ Неточна цитата з Книги пророка Авдія 1: 4. Пор.: *ѡще вознесѣшисѧ ѣкоже оураѣлѣ и ѡще положиши гнѣздѣ твоє средѣ звѣздѣ, и ѡтѣдѣ свѣрѣгѣ тѣѣ*.
- ³⁸⁹ Сковорода має на думці слова: *Иво птица ѡверѣте сеѣѣ хрѣминѣ, и горлицѣ гнѣздѣ сеѣѣ, и дѣже положитъ птенцы своѣ, ѡлтарѣ твоѣѣ, гдѣ силѣ, цр҃ѣ мойѣ и бж҃е мойѣ* (Книга Псалмів 83 (84): 4).
- ³⁹⁰ Третя книга царств 19: 10, 14.
- ³⁹¹ Парафраза Першої книги царств 25: 26 та Четвертої книги царств 2: 2. Пор.: *живѣ гдѣ и живѣ дѣши твоѣѣ*.

³⁹² Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 139. Пор.: **Иста́лла мѧ ѣсть рѣвность твоѧ.**

³⁹³ Книга Псалмів 118 (119): 158.

³⁹⁴ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 27. Пор.: **се, мѧ ѡста́вихомъ всѧ ѡ ѡслѣ́дъ твоѣ ѡдо́хомъ.**

³⁹⁵ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бѣъ любвы ѣсть.** Скворода має на думці 534-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata», яка називається «Горлиця со своїми птенцями ззираючая на убитого самца» (підпис “Нынѣ познаю, что есть любовь. Nunc scio, quid amor sit”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 134–135].

³⁹⁶ Скворода має на думці слова: **чвѧнецъ ѣ́леа не ѡмѧ́нитса до дне́** (Третя книга царств 17: 14).

³⁹⁷ Див. прим. 247.

³⁹⁸ Книга пророка Захарії 12: 10; Євангелія від св. Івана 19: 37.

³⁹⁹ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смѣ́рна ѡ стѧ́кти ѡ касѧ ѡ рѣзъ твоѡхъ.**

⁴⁰⁰ Скворода має на думці слова: **Прѣ́ста же тѣло ѡново ѡ ѡбвѣста ѣ́ рѣзани со аршмѧ́ты** (Євангелія від св. Івана 19: 40).

⁴⁰¹ Це – контамінація Плачу Єремїї 1: 16 (**Ѡчи моѡ ѡзли́стѣ во́дѧ, ѡкво ѡудали́са ѡ менѣ ѡутѣ́шѧѧѡ мѧ**) та Книги пророка Амоса 8: 13 (**Въ тоѡ дне́ ѡскѧ́дѧютъ дѣвы до́брыѧ**).

⁴⁰² Парафраза Пісні над піснями 2: 12. Пор.: **гѧ́сь горлицы слы́шанъ въ земли́ на́шей.**

⁴⁰³ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 2. Пор.: **ѡврѣ́чихъ во вѧсь ѣ́диноѧ мѧждѧ дѣ́вѧ чѡстѧ.**

⁴⁰⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 25: 9. Пор.: **ѡдите́ же пѧ́че къ прода́ющимъ.**

⁴⁰⁵ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: **ѡ ѡблѣ́нѧ въ но́ваго чело́вѣка, со́зданнаго по вѣ́ въ прѧ́вдѣ ѡ въ преподо́бїи ѡстины.**

⁴⁰⁶ Книга Псалмів 4: 4.

⁴⁰⁷ Книга пророка Ісаї 33: 17.

⁴⁰⁸ Парафраза Книги пророка Ісаї 11: 2 (пор.: **ѡ почи́тъ на нѣ́мъ дѧ́хъ вѣ́ѡѡ, дѧ́хъ прѡмѣ́рости ѡ рѧ́зѧ, дѧ́хъ совѣ́та ѡ крѣ́пости, дѧ́хъ вѣ́дѣнѧ ѡ бѧ́гочѣ́стѧ**) або відповідного молитовного тексту (пор.: “Дух премудрости, дух разума, дух страха Божія” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 34 (друга пагін.)]).

⁴⁰⁹ “Камень вѣры” – одне з Божих імен. Пор.: “Камень вѣры краеугольный же и основание церкви своей сам сый, Христе Боже...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 125 (третья пагін.)].

⁴¹⁰ Ідеться про слова Христа: **ты ѡ ѡи́ ѡи́шнъ сы́нъ ѡи́ннѡ: ты нарече́шисѧ кѡ́фа, ѣ́же сказа́етса пѣ́тръ** (Євангелія від св. Івана 1: 42).

⁴¹¹ Фразу по **сѣрдцѧ ѣ́гѡ** взято з Другої книги параліпоменон 6: 30.

⁴¹² Див. прим. 257 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 110).

⁴¹³ Див. прим. 134.

⁴¹⁴ Прізвище відкривача Америки, славетного іспанського мореплавця Христофора Колумба (лат. *Columbus*) (1451–1505 рр.) походить від лат. *columba* – ‘голуб’.

⁴¹⁵ Книга пророка Аввакума 2: 1.

⁴¹⁶ Тобто *обсерваторія*.

⁴¹⁷ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: **не ѡтѣ́мнѣстѣ ѡчи ѣ́гѡ, ни ѡста́стѧ ѡустнѣ ѣ́гѡ.**

⁴¹⁸ Це – слов’янський відповідник лат. *stulta philosophia* та гр. *μωροσοφία*. Скворода вживав усі ці три форми.

⁴¹⁹ Фразу **ѡкво лѣ́въ возрѣ́вѣтъ** узято з Книги пророка Осїї 11: 10.

⁴²⁰ Книга пророка Осії 4: 19.

⁴²¹ Книга пророка Осії 11: 10.

⁴²² Див. прим. 186 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴²³ Можливо, це парафраза Книги Йова 38: 21. Пор.: **Вѣмъ ѡубо, ѣкѡ тогда рождѣнъ єсѧ.**

⁴²⁴ Фразу **на пѹтѣхъ своихъ** узято з Книги пророка Єремїї 18: 15.

⁴²⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 35: 10. Пор.: **Ѣвѣжѣ волѣзнь ѧ печаль ѧ въздыханїе.**

⁴²⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “Сам твоя от твоих тебѣ приносящих...” [Могилы П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 167 (друга пагін.)].

⁴²⁷ Сковорода має на думці слова: **кѡшницѹ грѡздїѧ ѧ двѣсти вѣзаницѹ смѡквей** (Перша книга царств 25: 18).

БЕСѢДА 1-я^а,
НАРЕЧЕННАЯ
OBSERVATORIUM. (СІОН)

Лица:

Аѳанасій¹, Лонгин², Яков³, Ермолай, Григорій⁴

ГРИГ[ОРІЙ]. “Прійдите, взыйдем на Гóру Божію...”⁵

О Бесѣдка! О Сад! О Время лѣтное! О Дрúти мои! Восхищаюсь веселіем, видя вас, моих Собесѣдников.

“Прійд[ите], взыйд[ем] на Гóру ГОСПÓДНЮ...”⁶

АѳАН[АСІЙ]. Вчера нападáла на мене ужаснѣйшая Скука и, как пшеничную Ниву Вихр, колебáла. Едвá довлѣл отбítься.

ГРИГ[ОРІЙ]. Блажý тебе, друг мой: Радуйся, Воине Христов! Сія есть Побѣда наша, побѣждающая не плоть и кровь людскую, но бѣшенныя мысли и мучительныя Дúхи⁷. Они-то суть Сѣмя, Главá и Начáло всякія человѣческія Злобы, а власть тмы⁸ житейскія, опаляющія Душу мертвых человеков.

АѳАН[АСІЙ]. Я вчера не был мертвым, а тѣм-то самым и чувствовал, что сердце мое горестнѣйшим нѣкїим огнем опалялося.

ГРИГ[ОРІЙ]. Как? ты вчера не был мертв?.. Не достойно ж я тебе назвал Блаженным.

АѳАН[АСІЙ]. А мнѣ твое слово не понятно.

ГРИГ[ОРІЙ]. Был ли кто болен? тот нѣсть болен. А кто был мертв, тот есть уже жив⁹.

Как прошла ночь смерти, так настал День Жизни.

АѳАН[АСІЙ]. Вот тебѣ крючки по Закоулкам¹⁰! а Закоулки по крючкам. Кто ли завертѣл Закоулок? Тот перейшол Крючок. Не погнѣвайся, я не Пророк, и меня твой Свиток внутрь не услаждает¹¹.

ГРИГ[ОРІЙ]. О любезный Человече! Коль сладкá Сердцу моему простота твоя!

АѳАН[АСІЙ]. Но не сладкá Гортáни моему словеса твоя¹². Помилуй: Бесѣдуй простѣе.

ГРИГ[ОРІЙ]. Есть, что мнится правым, но существом криво¹³. И есть, что мнится развращенным, но Естеством правое. Если Закоулок ведет к Правотѣ, по Концу своему прав есть. Но косоглазый тот прямик и крючковата есть простота, отверзающая Проспективу¹⁴ и Архитектурной Мост прямо во Град Лжи. Конец дѣлу Судья¹⁵. Чтó-то показалось ли тебѣ Крючком, что ли?..

^а Primo et novissimo amico meo Andrea Joannidi Kowalewscio, Domino Vice Tribuno proprii fetús editionem dono affero. Senex Gregorius de Sabba Skoworoda. [Першому й останньому моему другові Андрію Івановичу Ковалевському, панові віце-губернаторові, присвячую й дарую витвір моєї душі. Старець Григорій Савич Сковорода (лат.)].

АӨАН[АСІЙ]. Я вчера, слышь, не был мертвым, а днесь жив есмь¹⁶. Так не достоин ли я Ублаженія и твоего сорадованія?

ГРИГ[ОРІЙ]. Таковаго величанья достоин и Буйвол. Он тебе здоровье и вчера не был мертвым.

АӨАН[АСІЙ]. По мнѣ, изволь, блажи и его. Буйволовское Блаженство моего не упразднит. Неужель Милость Божія в одних точію наших выгодах ограничилась?

“Щедрѣты Его на всѣх дѣлѣх Его”¹⁷.

И я благодарю Ему, что доселѣ есмь жив.

ГРИГ[ОРІЙ]. Чем ты увѣрен в животь твоём?

АӨАН[АСІЙ]. Развѣ ты Член Сѣкты Пиррѣонскія¹⁸? А мнѣ в доказательство употребить Трость сію¹⁹?

ГРИГ[ОРІЙ]. Развѣ тѣм, что шатко похаживаешь?

АӨАН[АСІЙ]. То-то видишь, мое тѣлишко, слава Богу, котится, как телѣжка. Ай дядя!..

ГРИГ[ОРІЙ]. Дядя Сестринцу своему не совѣтовал ѣхать в глубоку Осѣнь возком, но верхом на Свадьбу. Аёонька рѣшился ѣхать возком: сам себѣ Господин и Кучер.

В полѣ средѣ Брѣда Лошак отпрягся, оставив Колесницегонителя во потопѣ вод многих...²⁰

АӨАН[АСІЙ]. Ну! Что стал? Вези далѣе.

ГРИГ[ОРІЙ]. Не везется. Аёонька с нуждою пѣш добрался до брачнаго дому, исполнив Пословицы:

“Спѣшил на Обѣд, да и Ужина не застал”²¹.

“Кто спѣшит – насмѣшит”²².

Вот тебѣ твоя телѣжка!

АӨАН[АСІЙ]. Молодчик твой был вѣтрогон.

ГРИГ[ОРІЙ]. Старик Аёонька с женою своею построили себѣ хатку на льду²³. В седмый день с полночи пришол, как тать, дождевой Поток и стащил их с Храминкою в Потоп...

АӨАН[АСІЙ]. Вот разѣхался с Баснями! Все твое Доказательство на пустых небылицях.

ГРИГ[ОРІЙ]. Евангеліе развѣ не Притчами учит? Забыл ты храмину, дураком основанную на пѣскѣ²⁴? Пусть учит без Притчей тот, кто пишет без красок! Знаешь, что Скоропись без красок, а Живопись пишет Красками. Но во обоих, как в Моисейской Купинѣ, дѣйствует тойжде Язык огненный, если только мы сами не лишены онаго ЯЗЫКА:

“Начаша глаголати стран[ными] Языки”²⁵.

Пускай, напримѣр, Книжник, сирѣчь Муж учоный, напишет Сентенцію сію:

“Бѣс скуки мучит душу”.

Без сумнѣнія, сердце его отрыгнуло, а Трость его написала слово благое²⁶. Но чем лучша Трость Книжника Скорописца²⁷ от Кисти Книжника Живописца, если он невидимое скучных Мыслей волнованіе

изобразил утопающим человеком? Он со Иеремією чрез человека изобразил душу:

“Глубоко сердце человека, и человек (то) есть”²⁸,
а со Исăєю чрез потоп изъяснил мучительное сердца обуреваніе:
“Взволнуются нечистивыи”²⁹.

Таковая Пріточная Рѣчь ничем не хуже от оной, так сказать, безкрасочной рѣчи, напримѣр:

“Душа их в злых таяше”³⁰.

Однако ж и сія самая пахнет притчею тающаго от воздушных теплоты льда. Так, как и сіе Книги Іовскія Слово:

“Рѣка текущая основаніе их”³¹, –
дышет сказкою о построенной хранилкѣ на льду.
АѦАН[АСІЙ]. Как вьон вьется. Трудно схватить.
ГРИГ[ОРІЙ]. Вот, наприм[ѣр], безкрасочное слово!
“Вся погибнут”³².

Но коль красно сіе ж самое выразил Исăія!

“Всяка плоть сѣно”³³.

Сноп травы есть то пригожій Образ всей Гибели³⁴. Сам Исăія без фигуры сказал слѣдующее:

“Дати плачущим веселіе”³⁵.

Но коль благообразно и краснописно то же он же:

“Скочит хромый, аки Елень”³⁶.

“Востанут Мертвыи”³⁷.

Труп лежащій есть образом души, в унылу отчаянность поверженныя. Тогда она, как стѣрво, лежит долѣ в плачевной службѣ и скрежетѣ, лишена животворящаго теплоты Духа и жизненныя проворности. Будто Змій, лютым мразом одебелѣвшій там, гдѣ Кавказская Гора стѣнью своею застѣняет ему спасительный Солнечный Свѣт.

Сія оледелѣлость находит тогда, когда в яблонѣ корень и мозг, называемый сердечко, а во внутренних душевных тайностях тлѣет и увядает тое, от чего все прочее, как дверь, зависит от Завѣса.

Прозрѣл сію гнѣздящуюся язву читый Иереміа:

“В тайнѣ восплачется душа ваша”³⁸.

Сих движущихся мертвецов изобразил Осѣя Змїями:

“Полижут персть, аки Змїеве, плѣжуще по земли”³⁹.

А Павел от праха возбуждает, как пьяных:

“Востани Спяй...”⁴⁰

АѦАН[АСІЙ]. Куда тебе занес дух бурен⁴¹? Ты заѣхал в невеселу страну и в царство, гдѣ живут:

“Яко язвенны, спящїи во гробѣх”⁴².

ГРИГ[ОРІЙ]. А как душевная Унылость (Можно сказать: Ной и гной⁴³) образуется поверженным стѣрвом, так сего ж Болвана оживленіем и востаніем на нѡги живопищется Сердечное Веселіе.

“Воскреснут Мертвыи”⁴⁴.

Взглянь на встающего пред Петром Енея⁴⁵! Он ходит и скачет, как Елень и как Тавиѳа, сирѣчь Сѣрна⁴⁶, или Сайгак.

“Востанут сущи во гробѣх”⁴⁷.

Знай же, что он сѣ говорит о веселіи и слушай:

“Вси земнородныи возрадуются”⁴⁸.

Не забывай, Аѳанасій, сея Сіраховскія пѣсенки:

“ВЕСЕЛІЪ СЕРДЦА ЖИВОТ ЧЕЛОВѢКУ”⁴⁹.

АѳАН[АСІЙ]. Я се каждый день пою. Я веселіе весьма очень люблю. Я тогда только и радостен, когда весел. Люблю Пророков, если они одно веселіе нам поют. Не их ли Рѣчи нареченны от древних Мѹзами?^a

ГРИГ[ОРІЙ]. Так точно. Их пѣніе есть то вѣщаніе Веселія. И сѣ-то значит Ёллински: *Εὐαγγέλιον*⁵⁰, а затыкающій от сих Пѣвцов Уши свои нарѣцался *ἄμουσος*^b, сирѣчь бѹій, безвкусный дурень, Еврейски НАВАЛ⁵¹, Римски FATUUS⁵²... Противный же сему: *Σοφός*^c, или PHILOSOPHUS⁵³. А пророк: Προφήτης, сирѣчь провѣщатель, или звался – Ποιητής, сирѣчь Творец⁵⁴.

АѳАН[АСІЙ]. Ба! ба! Ты мнѣ Божіих Пророков подѣлал Пійтами?

ГРИГ[ОРІЙ]. Я об Орлах, а ты о Совѣх⁵⁵. Не поминай мнѣ обезьян и не дивись, что Сатана образ и имя свѣтлаго Ангела на себе крадет.

Самое имя “Ποιητής” что значит⁵⁶? Един только пророческій дух провидит⁵⁷.

АѳАНАСІЙ. Правда, что всяк художник – творец, и видно, что сѣ имя закрытое. Одно только мнѣ не мило в Пророках, что их рѣчи для мене суть стрѳопотныя, развращенныя, завитыя, странныя, прямѣе сказать: кругогористыя, окольсныя, заплутанныя, необыкновенныя... Кратко сказать: бабья баснь⁵⁸, хлопотной сумозброд, младенческа небыль.

Кто может, напримѣр, развязать сѣ:

“Идѣже труп, тамо собер[утся] орлы”⁵⁹?

Если ж оно простое, кто премудр не заткнет ноздрей от смрада стѣрва сего? Ѳивѣйская уродивая Сфінга мучила древле Египтян⁶⁰. А нынѣ вѣщает на страсть дѹши наши Ёрусалимская Красавица МАРІАМ⁶¹. Вселенная, пробуждаема вострѣем Ёфѳаѣвых Пик⁶², бѣсится от болѣзни и ярься вопіет:

“Доколь вземлещи дѹши наши?”⁶³

ГРИГ[ОРІЙ]. Нетопыр вопрошал Птенцов:

Для чего вы не любите лѣтать ночью?

А ты для чего не любиш Днем? – спросили Гѳрличищ и Гѳлубя. Мнѣ воспящает причина достаточная, – отвѣчает Темная Птица: Мое око не родилось терпѣть свѣта... А наше ОКО – тмы, – улыбнувшись, сказали Чистыя Птицы...⁶⁴

АѳАН[АСІЙ]. Замолк? Бай далѣе.

^a Сирѣчь пѣснями.

^b ἄμουσος – безпѣсенный, вкуса не имущій.

^c Σοφός – вкус имущій. Σοφία значит вкус.

ГРИГ[ОРІЙ]. Иностранцы вошли в Дом Соломо́нов. Услаждались, взирая на безчисленные Образы безцѣннаго Богатства. Слѣпый с них, ощупывая фигуру Золотаго Льва, уязвил острѣйшими его зубами сам свою руку. Гости, ишед из дому, воскликнули:

“Коль возлюбленный дом!

И Горницы твоя, Сыне Давидов⁶⁵!

Сам Господь сотворил оныя”.

“А я изшел из Чертогов уязвленным”, – вскричал слѣпый. “Мы видѣли, как ты то жезлом, то руками щупал”, – сказали Очитые. Осязать и касаться есть язва и смерть, а взирать и понять есть сладость и неизреченное Чудо.

АѦАН[АСІЙ]. Опять ты возвратился на свои Балясы.

ГРИГ[ОРІЙ]. Прости мнѣ, Друг мой. Люблю Притчи.

АѦАН[АСІЙ]. К чему ж ты приточил притчи твои? Вить притча есть Баляс, Баснь, пустошь...

ГРИГ[ОРІЙ]. Слышал ты Пророческих рѣчей фигуры. Фигура, Образ, Притча, Баляс есть то же. Но сіи Балясы суть то же, что Зерцало. Весь Дом Соломонов, вся Библиа наполненна ими.

АѦАН[АСІЙ]. Если так, все защищаеш Красавицу твою Библию. Нечево на Ее зѣвать.

ГРИГ[ОРІЙ]. Дячего ж ты зѣваеш в Зеркало⁶⁶?

АѦАН[АСІЙ]. К чему ж зѣвать на Библию, когда в ней голые Балясы? А зеркало – дѣло иное.

ГРИГ[ОРІЙ]. Как иное, если оно есть та же пустошь? Развѣ тебѣ не довелось быть в хрустальных Фабриках? Оно есть пепел.

АѦАН[АСІЙ]. Пепел, но прозрачный⁶⁷. Он меня веселит. Я в нем вижу самого себя. А всяк сам себѣ милые всего.

ГРИГ[ОРІЙ]. О плѣненный твоим Болваном Нарцѣссе⁶⁸! Мило тебѣ в источник и в прозрачный пепел зѣвать на гибельный твой Кумир, а не сносно смотрѣть во священныя Библейныя Воды, дабы узрѣть в Богозданных сих Пророческих Зерцалах Радость и веселіе, и услышать преславныя сладости БЛАГОВѢСТІЕ:

“Днесь спасеніе Дому сему бысть”⁶⁹.

Повернись на право, слѣпец, выглянь из Бесѣдки на небеса, скажи мнѣ, Что ли видиш?

АѦАН[АСІЙ]. Я ничево не вижу. Облаки вижу, а облак есть то Морская пара и ничто.

ГРИГ[ОРІЙ]. О нетопыр! взглянь с примѣтою. Будь твое Око Орлее и Голубиное! Да избодет твое вечернее Око Вран Соломоновскій⁷⁰!

АѦАН[АСІЙ]. А! а! вот она Красавица! в восточном облакѣ Радуга. Вижу Ее.

“Коль прекрасна сїяніем своим!”⁷¹

ГРИГ[ОРІЙ]. Нынѣ ж скажи мнѣ, что видиш?

Конечно, в пустом не пустошь же видиш.

АѦАН[АСІЙ]. Радугу вижу, а чем она и что ли такое она есть, город или село⁷², по пословицѣ, не знаю, Бог весть. Знаю, что сей Лук благокруглый

облачный⁷³, испещренный называют Дугою, раем, райком, радостною дугою и Радугою⁷⁴.

Григ[орій]. В Индѣйских Горах путешествовали Европейцы. Нашли кожаной Мѣх с хлѣбами и такое же судно с вином.

Потом пришед над Пропасть, усмотрѣли по другую сторону что-то черное, лежащее на Дорогѣ. “Авось еще Бог даст Хлѣб, – вскричал Один, – я вижу Мѣшище”. “Провались такой Мѣшище, – спорил другой, – я боюсь: то Звѣрище”. “Кой Звѣрище? кленусь вам: то огорѣлый пнище”. Четвертый сказал: “То город”. Пятый вопіял: “То село...” Так-то и ты видишь, а что ли такое оно? не знаешь.

АѠан[асій]. Который же с них отгадал?

Григ[орій]. Рѣшил Гаданіе послѣдній.

АѠан[асій]. Ну пошел! вріош.

Григ[орій]. Точно село. Они всѣ там посѣли.

АѠан[асій]. И один не спасся?

Григ[орій]. Один из 7 одобрил древнюю Пословицу:

“Боязливаго сына Матерѣ ридать нѣчево”⁷⁵.

АѠан[асій]. Кая ж пагуба их погубила?

Григ[орій]. Дурной взор и дурна прозорливость. Как только взодрались на он-пол бездны, так всѣх их в смерть перемучил Индѣйскій ДракѠн.

АѠан[асій]. Видно, что сіи Прозорливцы имѣли рабское Ліино Око⁷⁶, а не Ревѣккин пригожій взор, и не Лукина Товарища, КлеѠпы.

Фигурненькій ты выточил балясику, право... Да к чему же ты его приточил?

Григ[орій]. К твоим Очам на Очки.

АѠан[асій]. А мнѣ на что твои Очки? Я и без них вижу.

Григ[орій]. Видишь так, как по Заходѣ Солнца курица⁷⁷. Чем больше зѣвает, тѣм менѣе видит. Должно зрѣть, узрѣть и прозрѣть, ощупать и придумать, повидать и догадаться.

Красочная тѣнь встрѣчает твой взгляд, а мечтанье да блистает во твой Ум⁷⁸. Наружность шибает в Глаз, а из нея Спирт да мечется в твой разум. Видишь слѣд? вздумай Зайца. Болванѣет Предмет? умствуй, куда он ведет? Смотришь на Портрет? Помяни Царя. Глядишь в Зеркало? Вспомни твой Болван. Он позади тебе, а видишь его Тѣнь. Пред очима твоима благокруглый Радуги Лук⁷⁹, а за спиною у тебе – Царь небесных кругов Солнце⁸⁰. На прекрасную Его во Облакѣ, как в чистом Источникѣ тѣнь, гляди внѣшним взором, а на Животворящее и спасительное Его сіяніе зриай умным Оком... Чистый Ум есть то же, что Солнце. Его праволучныя стрѣлы⁸¹ прямо ударяют в лице Окиана, а самое их Жало, уклоняясь от лица Морскаго, косвенно бодет Мѣть иную.

Сіе-то значит БЛЮСТИ и ПРИМѢЧАТЬ.

Видим и осязаем в наличности, а примѣчаем и соблюдаем в Сердцѣ.

Таков Человѣк есть точный ОБСЕРВАТОР⁸². А жизни его поле есть то ОБСЕРВАТОРИУМ. Вон гдѣ один тебѣ Обсерватор! взглянь!

“НА СТРАЖЪ МОЕЙ СТА́НУ”⁸³.

АӨАН[АСІЙ]. О Голубчик мой! о мой Кум Аввакум⁸⁴! Воистину люблю Его. Конечно, он что-то не подлое примѣчает на Стражъ своей⁸⁵. Скажи мнѣ, мой Прозорливец: куда смотрит и что-то видит Пророческое Око твое?

ГРИГ[ОРІЙ]. Не шали, Аөанасій. Не мѣшай ему смотрѣть. Пускай себѣ забавляется...

АӨАН[АСІЙ]. Вот! а мы что? Пускай же и нам покажет то, что видит. Так ли, друг мой Лонгин? А Ермолай наш дрѣмлет. Слышь, Ермолай! Востани, спяй⁸⁶!

Дрѣмая, как Курица, пуще не усмотриш.

ЛОНГИН. Пожалуй, не шуми. Я не сплю, я все слышу.

АӨАН[АСІЙ]. Ермолай дрѣмает, а ты глубоко задумался, и то же, что спиш. Вить я не тебе бужу. Однак и ты ободришь. Давай перейдем до Пророка! Доколѣ нам быть печальными?

“ПРЕЙДЕМ до ВИӨЛЕ́ЕМА”⁸⁷.

ЯКОВ. Постои, Аөанасій! постои, не спѣши!

АӨАН[АСІЙ]. Иду Рыбы ловити⁸⁸.

ЯКОВ. Не забудь же торбы взяти⁸⁹.

АӨАН[АСІЙ]. Ба! Друг мой, гдѣ ты взялся? Глас твой возвеселил мене.

ЯК[ОВ]. Я вашу всю Бесѣду до одной нитки слышал под Яблонею. А твоим рѣчам смѣялся.

АӨАН[АСІЙ]. Люблю, что смѣялся. Я плакать не люблю.

ЯК[ОВ]. Куда ты поднимаеш крила летѣть?

АӨАН[АСІЙ]. А вон-гдѣ, видиши, на Горѣ Пророк!

ЯК[ОВ]. Гдѣ тебѣ Пророк? То пасет Овцы Пастыр из Рыбенс-Дорфа⁹⁰. О Простак! Или ты шут, или Младенец.

АӨАН[АСІЙ]. О когда бы мнѣ быть оным Младенцем!

“Открыл еси та Младенцем...”⁹¹

ЯК[ОВ]. Развѣ ты не слышал мудраго онаго слова:

“Не мѣсто святит Человѣка”⁹²?

АӨАН[АСІЙ]. Слышал, да не вздумалось.

ЯК[ОВ]. Поплови во Ёрусалим. Внїиди в Палаты Соломоновскія. Проберись в самый ДАВІР, Храм Его. Вздерись хоть на Өавор, хоть на Галилею, хоть на Синай. Водворись в Вертепѣ Виөлеемском, или при Силоамѣ, или над Ёрданом. Вселися здѣсь в Пророческія Келїи. Питайся с ними бобами. Не пїй вина и Сікеры⁹³. Яждь Хлѣб и воду в мѣру. Надѣнь Иліину Мантію⁹⁴ и сандаліа. Опояшишь Ёреміиным чрѣсленником⁹⁵. Размѣрь Ёрусалимскій Храм со Ёезекїилем⁹⁶. Разочти с Данїилом крючки Седмин его⁹⁷. Стань Казначеем при Христѣ. Одѣнься в Кафтан Его и спи в нем, и объдай, и вечеряй вмѣстѣ. Наложь на себе Петровы и Павловы Узы. Раздѣли Море. Возврати Рѣки. Воскреси мертвых. Каждую неделю дѣйствуй над собою седмину Церковных Церемоній. Если можеш, вознесися выспрѣ к Денницѣ. Сядь на Радугѣ судїею⁹⁸. Займи для себе Чертоги в Солнцѣ и Лунѣ⁹⁹. Оставь всю вѣтошь под Солнцем. Взлети к новостям с Орлами.

Воспяти небесным Кругам теченіе с Навіном¹⁰⁰. Повели вѣтрнным волненіям¹⁰¹, и протч[ая] и протч[ая].

А я при всѣх сих Знаменіях и Чудесах твоих воспою в честь твою Соломоновскую Пѣсенку:

“СУЕТА СУЕТСТВІЙ”¹⁰².

Или сію Гамаліевскую:

Буря море раздымает,

Вѣтер вѣлны...¹⁰³

Если не процвѣтет в Душѣ твоей оное Понятіе, кое обитало в Сердцѣ Мойсѣя и Илїи, и того ЕДИНАГО МУЖА, с кѣм они ведут свою на Фаворѣ бесѣду. Если для тебе не понятен и не примѣтен, а посему и не вкусен оный ИСХОД, сирѣчь ЦЕНТР и МѢТЬ, куда бьет от чистаго их сѣрдца ДУХ Прав, как из Облака праволучная стрѣла Мѳлнїина¹⁰⁴. Ей! воспою тебѣ:

“ВСЯЧЕСКАЯ СУЕТА”¹⁰⁵.

АѲАН[АСІЙ]. Однак я иду до Пророка. Нигдѣ он от мене не скроется.

Як[ОВ]. Вот тебѣ без со́ли и У́ксусу салáта¹⁰⁶! Скажи мнѣ, не вкусный Шут, Что то есть Пророк?

АѲАН[АСІЙ]. Пророк есть Человѣк очітый.

Як[ОВ]. Вить же ты ни Человѣка, ни Пророка не найдеш.

АѲАН[АСІЙ]. Будто велика Фигура наитить Человѣка.

Як[ОВ]. Очень велика Фигура, и ты вмѣсто ОЧИТАГО попадеш на слѣпца, а вмѣсто человѣка, на его скотину. Исполниши Пословицу:

“Бѣхал в Казáнь,

Да заѣхал в Рѣзáнь”¹⁰⁷.

АѲАН[АСІЙ]. Фу! на то будет у нас перебор.

Як[ОВ]. Как может имѣть перебор слѣпец, а омраченный наитить Просвѣщеннаго?

АѲАН[АСІЙ]. Врїош, Якуша. Я с очима.

Як[ОВ]. Да откуда же у тебе Человѣческое ОКО? Вить человѣческим оком есть сам БОГ.

АѲАН[АСІЙ]. Так развѣ ж у мене 2 Боги во лбу? Куда ты, брат, заѣхал? Бог с тобою!..

Як[ОВ]. А я молюся, чтоб ОН и с тобою так был, как есть уже со мною.

АѲАН[АСІЙ]. Кошелек пустой, нѣчево дать на Молитвы. Да ты же, брат, и не поп.

Як[ОВ]. О друг мой! не было б мнѣ от тебе сладчайшія Мзды, как если бы я до того домолился, дабы исполнилось на тебѣ Желаніе, сирѣчь Молитва, просвѣщеннаго и радостотворными Очима взирающаго и вопїющаго Исáиї:

“СВѢТИСЯ, СВѢТИСЯ ЇЕРУС[АЛИМЕ]...”¹⁰⁸

“Се тма покрывает Землю...”¹⁰⁹

“На тебѣ же явится Господь

И СЛАВА ЕГО...”¹¹⁰

АӨАН[АСІЙ]. Ну полно с Пророчьими Лоскутками! Много вас таких Вётошников и лоскутосошивателей. А скажи мнѣ только тое, о чем Пророки пишут?

ЯК[ОВ]. То же, что Евангелисты, о едином Человѣкѣ.

АӨАН[АСІЙ]. Так выплутайся же ты мнѣ из сего Узла: длячего мнѣ нельзя найтить Человѣка?

ЯК[ОВ]. Фу! длятого что не знаеш, что то есть Человѣк. Не узнав прежде, что значит Адамант, ни с Фанаром, ни с Очками не найдеш, хоть он есть в Гнѳищѣ твоём¹¹¹. Ну! найди мнѣ, если скажу, что в Домикѣ твоём есть АМБРА¹¹².

АӨАН[АСІЙ]. А Бог Её вѣсть. АМБРА или УМБРА¹¹³.

ЯК[ОВ]. Э! не УМБРА, но АМБРА...

АӨАН[АСІЙ]. Амбра твоя что значит, не знаю. Си Городà мнѣ совсѣм не знакомы. А человѣка знаю. Перевидал я их один, другой 1000000.

ЯК[ОВ]. Видал и зѣвал, но не увидѣл и не знаеш.

АӨАН[АСІЙ]. Я и тебе вижу и знаю.

ЯК[ОВ]. От рожденія ты не видал и не знаеш мене.

АӨАН[АСІЙ]. Или шутиш, или ты впал в Обморок...

ЯК[ОВ]. Что-то запахло тебѣ Обмороком?

АӨАН[АСІЙ]. И мою Голову поразил ты мраком твоим.

ЯК[ОВ]. Я, Яков, есмь Человѣк. А ты Человѣка не знаеш, посеми и не видиш. Гдѣ ж тебѣ Обморок?

АӨАН[АСІЙ]. О Человѣче! Когда бы ты в головѣ моей не потушил Останков свѣта молитвами твоими¹¹⁴! Ты мнѣ насажеш, и до того уже доходит, что у мене ни очей ни ушей, ни рук ни ног не бывало.

ЯК[ОВ]. Да только ли рук и ног? Ты весь ничтоже. Ты УМБРА, ты тѣнь не исповѣдующаяся:

“ГОСПОДИ, ЧЕЛОВѢКА НЕ ИМАМ”¹¹⁵.

АӨАН[АСІЙ]. Почему же я нѣсмь Человѣк?

ЯК[ОВ]. Может ли быть человѣком то, что ничтоже?

АӨАН[АСІЙ]. Как же я есмь “ничтоже” твое?

ЯК[ОВ]. Скажи ж мнѣ, почему есть ничтожеством Дым, Пар, Тѣнь?

АӨАН[АСІЙ]. Кая ж вина лишила мене Человѣчества?

ЯК[ОВ]. Тая, что ты не искал.

АӨАН[АСІЙ]. А не искал почему?

ЯК[ОВ]. А почему не ищеш АМБРЫ?

АӨАН[АСІЙ]. Есть ли она? и что то есть она? не знаю.

ЯК[ОВ]. Не вѣруйяй о Естество Человѣка, не ищет Его, не обрѣтает и не вѣсть Его.

АӨАН[АСІЙ]. Как же протчіе люди? Развѣ не разумѣют? Всегда им Человѣк во устах.

ЯК[ОВ]. Всѣ бесѣдуют о всем. Но не всѣ Знатоки. Бредут в слѣд владѣющая Мѳды, как Овцы. А Человѣк разумѣет Путь свой.

АӨАН[АСІЙ]. И так они слабо знают и дурно видят?

Як[ОВ]. Так, как ты, и тѣм же оком. Но что тебѣ до людей? “ЗНАЙ СЕБЕ...”¹¹⁶ Довольно про тебе. Тѣм мы не знаем себе, что всю жизнь любопытствуем в людях. Осудливое Око наше дома слѣпѣет, а зѣвая на Улицы, простирает Луч свой во внутренность Сосѣдских стѣн, прикинув в самое их Пѣщное Блюдо и в самый горящій в спальнѣ их ночной Свѣтилник. Отсюда Критическія бесѣды. Богатые столы во всѣ колокола повсюду звонят осужденіем. Кая польза любопытно зѣвать и цѣнить путь побочных Путников, а презирать без наблюденія ведущую нас стезю? Отсюда Заблужденіе, проступка, преткновеніе и Паденіе.

Что пособит знать, по сколько Очей во лбу имѣют жители Лунные и дозѣваться чрез всепрехвальнѣйшее Штекляное Око до чернѣющих в Лунѣ пятен, если наша Зѣница дома не прозрачна? Кто дома слѣп, тот и в Гостях, и кто в своей Горницѣ не порядочен, тот на Рынкѣ пуще не исправен. Если ж ты дома слѣп, а в людях очѣт, знай Притчу:

“Врачу! сам прежде исцѣлись”¹¹⁷.

Не твое то, но чужее Око, что не тебѣ служит. Чучел тот, не Мудрец, что не прежде учит сам себе. Лже-монѣта всегда по рынкѣ бродит, дома пуще опасна. “Знай себе...”¹¹⁸ Тѣм-то не разумѣем и Библии, что не знаем себе. Она то-есть Вселенская Лампада, огненная Фарійская Вѣжа¹¹⁹ для Мореплавающія жизни нашей. Она-то есть:

“Друг вѣрен, кров крѣпок.

Обрѣтый же Его, обрѣте Сокровище”¹²⁰.

Но когда на домашней нашей стезѣ о Бревно претыкаемся, тогда и на Улицах друга нашего, нас, по лицу судящих Лицемѣров, самая мѣлочная соблазняет щѣпка¹²¹. Заплутываемся, как кровожадная муха, в пагубную паучину плотских Дум подло ползающаго сердца нашего. Падаем в сѣть и мрежу нечистых Уст наших. Погрязаем, как Олово, в потопѣ лстиваго Языка¹²². Погибаем вѣчно в священнѣйшем сем Лабиринтѣ¹²³, не достойны вкусить сладчайшія оныя ПАСХИ:

“Един есмь аз, дондеже ПРЕЙДУ”¹²⁴.

Возвратися ж в дом твой, о буйный Человѣче¹²⁵!

Выйди вон из тебе дух пытливый¹²⁶, а сам изыйди из Лица у Павла намѣченных Жен оплазѣвших¹²⁷. Очисти свою прежде Горницу. Сыщи внутри себе СВѢТ¹²⁸. Тогда найдеш и Библейным ссором погребенную драхму¹²⁹. Стань на собственной твоей стражѣ с Аввакумом:

“НА СТРАЖѢ МОЕЙ СТАНУ”¹³⁰.

Слышь Ушима! На стражѣ моей, а не чуждей.

“ЗНАЙ СЕБЕ,

Довлѣет за тебе”¹³¹.

АѦАН[АСІЙ]. Не без толку ты наврал. Но только тое для моих Зубов терпким и жестоким кажется, будто я даже и сам себе не знаю.

Як[ОВ]. Не уповай на твое знаніе, а Рѣчи Пророков почитай не пустыми. Не все то ложное, что тебѣ не понятое. Вздором тебѣ кажется тѣм, что не разумѣеш. Не кичись твоею прозорливостью. Вспомни Индѣйских путников.

Чем кто глупѣ, тѣмъ гордѣ и самолюбнѣ. Повѣрь, что не из дура родилось
ѿременино слово:

“Воззрѣх, и се не бѣ Человѣка...¹³²

И не видѣх Мужа”¹³³.

АѠАН[АСІЙ]. Развѣ ж около Его людей не было?

ЯК[ОВ]. А гдѣ ж сей твари нѣтъ? Но они были УМБРА, или тѣнь, а не
прямые люди.

АѠАН[АСІЙ]. Почему же они тѣнь?

ЯК[ОВ]. Потому что они тма. Они не знали, так, как и ты, человѣка,
ухватився чрез слѣпоту свою не за Человѣка, но за обманчиву тѣнь Его. А
сей-то человѣкъ лож¹³⁴, отвел их от Истиннаго.

АѠАН[АСІЙ]. Изъясни мнѣ, как ухватились за тѣнь?

ЯК[ОВ]. Вить ты тѣнь разумѣеш. Если купуѣш сад, плотиш деньги за
Яблоню, не за тѣнь. Не безумен ли, кто Яблоню мѣняет на тѣнь? Вить ты
слыхал Басню: Пес, пловучи, хватал на водѣ тѣнь от мяса, чрез то из уст
прямый кус выпустил, а поток унес¹³⁵.

В сѣю-то мѣть Діогѣн¹³⁶, в полдень с Фанáрем ищучи Человѣка, когда
отозвалась Людская Смѣсь: “А мы ж, де, развѣ не люди?”, – отвѣчал: “Вы
собаки...”¹³⁷

АѠАН[АСІЙ]. Пожалуй, не примѣшивай к Предитечѣ и к Пророкам
Божіим Діогѣнишка. Иное дѣло Пророк, иное Философишка.

ЯК[ОВ]. Имя есть то же: Пророк и Философ.

Но не суди Лица, суди слово Его. Сам Христос сих, сидящих во тмѣ и
сѣни смертнѣй, называет Псами. Нехорошо, де, отнять хлѣб чадом и
“Повреши Псом”¹³⁸. А кои ухватились не за тѣнь, но за прямого ЧЕЛОВѢКА:

“Даде им область чады Божіими быти”¹³⁹.

АѠАН[АСІЙ]. Ну! быть так. Пускай сѣи Пѣсѣи люде хватаются за тѣнь
Человѣчу¹⁴⁰, как за Лже-монѣту. Но сами же однак они суть человѣки, люди
почотные, а не мертвая тѣнь.

ЯК[ОВ]. Сѣнь стѣни мила, а ночь тмѣ любя. Сродное к сродному
склонно¹⁴¹, а прилипчивость обое сливает в ту же смѣсь. И сам ты таков,
каковò то, что любиш и объемиш. Любляй тму, сам еси тма и сын тмы¹⁴².

АѠАН[АСІЙ]. А! а! Чувствует нос мой Кадильницу твою. Туда ты завѣял,
что и я есмь тѣнь? Нѣтъ, Якуша! Я тѣни не ловлю.

ЯК[ОВ]. Я давича еще сказал, что ты одна еси от сих безчисленных,
Земный Клуб обременяющих, Мертвых Тѣней, коим Предитеча и весь
Пророческій Лик точным сидѣлцам Адским благовѣствуют Истиннаго
ЧЕЛОВѢКА. Безуміе есть в 1000-чу крат тяжелѣ свинцу. Самая тяжчайшая
глупость образуется сими сына Амóсова словами:

“Одебелѣ сердце их,

Тяжко ушима слышат”¹⁴³.

Сіе тяжкосердіе, сирѣчь долóй сядящееся, усырѣннаго и грубаго
сѣрдца, мыслей его дрождіе, в самый Центр Земный погрязает, как Олово¹⁴⁴,
откуда тебе выдрать никак не возможно. Сердце твое, возлюбившее сует-

ную ложь и живую гибель тѣни Человѣчїя, кто силен поднять из бездн Земных, дабы выскочить могло на Гору Воскресенїя и узрѣть цѣломудренным взором блаженнаго Онаго, на сѣдалищѣ губителей не сѣвшаго, Давидова МУЖА¹⁴⁵?

“Удиви Господь Преподобнаго своего”¹⁴⁶.

Шатайся ж, гони вѣтры, люби суету, ищи лжи, хватай тѣнь, печися, мучься, жгись...

АӨАН[АСІЙ]. О мучиш мене, паче Египетскїя гадательныя оныя Льво-Дѣвы¹⁴⁷! низвергаеш в Центр Земли. Садиш в преисподнюю Ада. Связуеш не рѣшимими Узами Гаданїй. А я, хоть не Сампсон¹⁴⁸ и не рѣшительный оный предревнїй Эдып¹⁴⁹, однак доселѣ нахожусь пред тобою, Якуша, и волен, и не связан. По Пословицѣ: “МЪХОМ ПУГАЕШ”¹⁵⁰.

Як[ОВ]. Кто дурак, тот и во Йерусалимѣ глуп, а кто слѣп, тому вездѣ ночь. Если ты Тѣнь, вездѣ для тебе ад.

АӨАН[АСІЙ]. Право, ты, друг, забавен, люблю тебе. Можеш и о враках рѣчь вѣсть Трагедїально. Вижу, что твой Хранитель есть то Ангел Витыйства. Тебѣ-то дано, как Притча есть,

“Ex musca Elephantem”¹⁵¹,

“Ex cloaca arcem...”¹⁵² скажу на прямик:

Из котà Кїта,

а Из нужника создать Сїон.

Як[ОВ]. Как хотиш, ругайся и шпыняй. А я со Исаяю,

“Яко Ластовица, тако возопїю и

яко Голуб, тако поучуся”¹⁵³.

АӨАН[АСІЙ]. Вот нашол громогласну птицу! Развѣ она твоему Пророку Лебедем показала? А твоего голуба курица никак не глупѣ.

Як[ОВ]. О кожаной Мѣх! “Да избодет Вран ругающееся Отцу око твое!”¹⁵⁴

АӨАН[АСІЙ]. Ты, как сам странными и крутыми дышеш мыслями, так и единомысленники твои дикїя Думы странным отрыгают Языком. Сказать Притчею:

“По губам салата”.

Як[ОВ]. А не то же ли поет и твой Пророк Горатїй:

“Porticibus, non iudiciis utere vulgi”¹⁵⁵?

По мосту-мосточку с народом ходи,

а по разуму его себе не веди¹⁵⁶.

Болен вкус твой, тѣм дурен и суд твой. Чувствуй же, что мудрых дум дичина̀ состоит в том, чем она отстоит от бродящих по стогнам и торжищам¹⁵⁷ дрождей Мїрскаго Повѣрїя. И гаразда скорѣе встрѣтишся на улицах с Глинкою, неж с Алмазом. Многіе ли из людей могут похвалиться: “ВѢМ ЧЕЛОВѢКА”¹⁵⁸, когда сам человек жалѣет о себѣ:

“Возгядах, и не бѣ зная мене”¹⁵⁹?

Всѣ устремили взор свой на мертвость и лжу.

“Воззрят нань, егоже прободоша”¹⁶⁰.

А на сердце им никогда не всходит ОНЬИ:

“Кость не сокрушится от него”¹⁶¹.

“Род же Его кто исповѣсть?...”¹⁶²

АѠАН[АСІЙ]. Ну! добро быть так. Но за что ты мене назвал кожаным мѣхом?

Як[ОВ]. Ты не только мѣх, но чучел и идол Поля Деирскаго¹⁶³, поругавшійся Божію Пророку.

АѠАН[АСІЙ]. Но прежде выправься: как я мѣх?

Як[ОВ]. Видал ли ты деревенску Маску, что зовут Кобыла¹⁶⁴?

АѠАН[АСІЙ]. Знаю, в ней ловлят тетерваков. Что же?..

Як[ОВ]. Ну! Если бы в таких Масках 1000 человек на смотр твой пришла и прошла, можно ли сказать, что ты был им Инспектор, или Обсерватор?

АѠАН[АСІЙ]. Кто исправно носит кобылу, можно видѣть, но кто он внутри есть и каков человек? почему знать? Ври далѣе.

Як[ОВ]. К чему же далѣе? Уже видишь, что ты не точію мѣх, но Чучела и Болван.

АѠАН[АСІЙ]. Вот тебѣ на! За кой Грѣх?

Як[ОВ]. За тот, что ты, всѣх видѣнных тобою в Жизни Человѣков, одну точію на них кожу видѣл и плоть, а плоть есть идол, сирѣчь видимость, видимость же есть то мертвая крыша, закрывающая внутри истиннаго Онаго Человѣка:

“Положи тму, Закров свой”¹⁶⁵.

“Се Сей стоит за стѣною нашею”¹⁶⁶.

“Посреди вас стоит, егоже не вѣсте”¹⁶⁷.

“Слыши, Израилю¹⁶⁸! Господь Бог твой посреди тебе”¹⁶⁹.

Видишь, что и человек твой, и ты с ним – кожаной, дряхлой, мертв, прах, тѣнь... еси.

“Каков перстный, таковы и...”¹⁷⁰

АѠАН[АСІЙ]. Вот он куда выѣхал!

Як[ОВ]. Собери не только всѣх видѣнных, но всего Земнаго, если можеш, и Луннаго Шара людей, свяжи в один Сноп, закрой им, будьто Кóлосы, Гóловы, смотри на подошвы их Тысячу лѣт, надѣнь Очки, прибавь прозорливое штекло, зѣвай, ничево не увидишь, кромѣ соломы оной:

“Всяка плоть сѣно”¹⁷¹.

А я, в похвалу твоей Прозорливости, воспою:

“Мудраго Очи его во Главѣ его, Очи же безумных на концах Земли”¹⁷².

АѠАН[АСІЙ]. Что ты? взбѣсился, что ли? Я людям никогда не заглядал в подóшвы, а Око мое сидит в Головѣ моей...

Як[ОВ]. Что ты? Пень, что ли? Развѣ свинное Око не в Голови ея? Чувствуеш ли, что Голова есть Болван? Сей Болван, как начальною частью есть своего Болвана, так у Пророков значит не видимую во всякой плоти, господствующую в ней Силу ея и Начальство. А хвост, подошва, пятà есть фигуροю праха, полóвы, отрубóв, дрождей, и что только есть грубое, подлое и дебелое во всякой твари, как бурда, брага, сыр, грязь и протч[ая]. То же бы значило, когда бы Соломон сказал и так:

“Очи безумных на хвостах земли”¹⁷³.

Когда слышиш сіе: “Блюсти будеш его пятю”¹⁷⁴, разумѣй так: Будеш Обсерватор наружній, из числа тѣх: “Осяжут, яко слѣпыи стѣну”¹⁷⁵.

“Полижут персть, аки Зміеве, плѣжуще по земли”¹⁷⁶. Враги истиннаго Человѣка.

“Врази Его персть полижут”¹⁷⁷.

“Смерть упасет их”¹⁷⁸, ядущих плоды смѣртныя плоти, горкую и гладную Тѣнь гибельныя Смоковницы, минувших самое Древо Райское.

“Взалчут на вечерь...”¹⁷⁹

Когда слышиш: “Испіют вси грѣшныи земли дрождіе”¹⁸⁰, разумѣй, что устранившіеся и бродящіе по околѣным околѣцам и наружным городским рѣгам, шатающіеся по Концам и хвостам с Евангелским бѣсным, по пустым мѣстам, по распутіям внѣ селеній и гробовищам¹⁸¹, имущіе скотское и женское оное разсужденіе:

“Души мужей, женам подобных, възалчут”¹⁸².

Всѣ сіи, Ей! не вкусят сладчайшія оныя, Сына Царева Вѣчери: “Не имам пити...”

Дондеже пію новое Вино в Царст[віи] Неб[есном]”¹⁸³.

Всѣ сіи Содомляне толпятся под вечерь в дом Лѣтов к Ангелам¹⁸⁴, но не входят, а только извнѣ обходят по Калугам¹⁸⁵, окружающе стѣны града: алчны и жадны¹⁸⁶, труждающіеся и обремененны¹⁸⁷. Главная вина сему есть подлая и прегрубая, тяжелѣе олова, а грубѣе Сыра, тяжесть сердца их. Погрязают сынове сіи тяжкосердые, как олово¹⁸⁸.

“Глава окруженія их, труд устен их”¹⁸⁹.

“Усырися, яко млеко, сердце их”¹⁹⁰. О Исѣіе!

“Увѣждь, яко пепел есть сердце их, и прельщаются”¹⁹¹.

“Вскую любите суету, и ищете лжи?”¹⁹²

“Вкусите, и видѣте”¹⁹³.

“Яко удиви Господь Преподобнаго своего”¹⁹⁴. “Возведите Очи ваши...”¹⁹⁵

Что ж ты, Друг мой, думаеш? Ты все, как слѣпый Содомлянин, одно осязаеш. Всяка тѣнь есть то одно. Очувствуйся. Мертв еси¹⁹⁶. Привязался ты к твоему трупу, ни о чем сверх его не помышляя. Одно, а не двое в себѣ видиши и к сему прилѣпляясь, исполняеш Пословицу:

“Глуп, кто двое насчитать не знает”.

Глядиши в Зеркало, не думая про себе. Взираеш на тѣнь, не помня Яблони самой. Смотриши на слѣд, а не вздумаеш про Льва, куда сей слѣд ведет? Зѣваеш на Радугу, а не памятуеш о Солнцѣ, образуемом красками Ея.

Сіе значит: одно пустое в себѣ видѣть, а посему и не разумѣть, и не знать себѣ самага себе.

Разумѣть же значит: сверх виднаго предмета провидѣть Умом нѣчтось невидное, обѣтованное видным. “Восклонитесь, и видите...”¹⁹⁷ Сіе-то есть хранить, наблюдать, примѣчать, сирѣчь при извѣстном понять безвѣстное, а с предстоящаго, будьто с высокой Горы, Умный Луч, как праволучную стрѣлу¹⁹⁸ в мѣть, метать в отдаленную Тайность... Отсюда родилось слово:

СІМВОЛ¹⁹⁹. Вот что значит взойти на СІОН²⁰⁰, на Соломоновску вооруженну Вѣжу²⁰¹, стоять на стражѣ с Аввакумом и быть Обсерватором²⁰².

Так-то блистает, как Солнце, и как праволучныя стрѣлы Молніины²⁰³, Ум Праведных, имущих дѹши своя в Руцѣ Божіей, и не прикоснется им Мука²⁰⁴. Они, как искры по стеблїю, чрез всю, угльми их опустошаемую тлѣнь, текут, возлѣтают и возносятся к Вѣчному, как стрѣлы Силнаго изошренны²⁰⁵, вооружившія Столп Давидов, в тулѣ тѣла тлѣннаго сокровенныя²⁰⁶.

Сїи Божественныя Сердцѣ и Дѹши воскресився посребренными оными, Ноевой Голубицы Крилами²⁰⁷:

“Крила Ея, крила огня”²⁰⁸,

и выспрѣ в Чертог Вѣчности устремляясь, Орлим...

*

ὕλη πρὸς τὸν διάλογον τὸν περὶ τῆς Εὐδαιμονίας²⁰⁹.

*

ΑΘΑΝ[ΑΣΙ]Й. Ей!..

Судячи з усього, цей твір був написаний на початку 1770-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, оп. 1365, арк. 1–19). «Бесѣда 1-я» була вперше опублікована в 1971 р. на сторінках київського часопису «Філософська думка» [див.: *Сковорода Г. С. Бесѣда 1-я, нареченная observatorium (Сіон)* [Публікація та вступна стаття «Невідомі твори Г. С. Сковороди. Бесѣда 1-я, нареченная observatorium (Сіон.) і Бесѣда 2-я, нареченная observatorium Specula...» І. А. Табачникова; пер. М. Д. Рогович] // *Філософська думка*. – 1971. – № 5. – С. 94–107]. Подаємо за автографом.

¹ Під цим ім'ям виступає Панас Панков. Див. прим. 1 до циклу «Басни Харківськія».

² Як припускала Анастасія Ніженець, Лонгин – це липецький мешканець із родини Логвинів, яка належала до секти духоборів [див.: *Ніженець А. М. Про оточення Г. С. Сковороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.)* // *Радянське літературознавство*. – 1983. – № 2. – С. 34–35].

³ Це – Яків Петрович Правицький, учень і один з найближчих приятелів Сковороди. Народився в селі Жихор. У 1752-му (за іншими даними – десь у 1756-му) році вступив до Харківського колегіуму. Після закінчення колегіуму (мабуть, 1766 р. або трохи пізніше) став священником Архангельської церкви в Бабаях (якраз на ту пору тамтешній священник Тимофій Лавровський помер). Збирав і переписував твори Сковороди, листувався з філософом. Помер не пізніше 1795 р. [див.: *Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум*. – Харків, 1970. – С. 166–170].

⁴ Під цим ім'ям виступав сам Сковорода.

⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: *прїидїте, възїдемъ на гóръ гд̑ню*. Див. також: *прїидїте, њ възїдемъ на гóръ гд̑ню* (Книга пророка Ісаї 2: 3).

⁶ Книга пророка Михея 4: 2.

⁷ Варіація на тему Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12 Пор.: *ѡкв нѣсть нѡша врѡнь къ крѡви њ плѡти, но къ начїаюмъ њ ко властїемъ (ѡ) къ мїродержїтелемъ тмѡ вѣка сегѡ, къ дѡховїмъ злѡбы поднебѣснїмъ*.

⁸ Говорячи про “власть тмѡ”, Сковорода, очевидно, має на думці слова: *ѡзбѡви насъ ѡ властї тѣмнїмъ* (Послання св. ап. Павла до колосян 1: 13).

⁹ Парафраза Апокаліпсису 1: 18. Пор.: **и вѣхъ мѣртвѣ, и сѣ, живѣ ѣсмь.**

¹⁰ Пор.: “Разошелся ум по закоулкам, а в середине ничего не осталось” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 437].

¹¹ Идетъся про епізод із Книги пророка Єзекіїля 3: 1–3. Див.: **И рече ко мнѣ: сыне челоувѣчъ, снѣждь свѣтокъ сѣй, и иди и рци сыновѣмъ їмъевымъ. И шверзѡхъ оустѣ моѡ, и напнѣа ма свѣткомъ сѣмъ и рече ко мнѣ: сыне челоувѣчъ, оустѣ твоѡ снѣдѡтъ, и чрево твоѡ насытитса свѣтка сегѡ даннаго тебѣ, и снѣдѡхъ ѣгѡ, и вѣсть во оустѣхъ моѡхъ ѡкѡ мѣдъ слѡдокъ.**

¹² Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 103. Пор.: **Коль сладка гортѡни моѡмѡ словеса твоѡ.**

¹³ Сковорода має на думці слова: **Ѣсть пѣть, иже мнѣтса челоувѣкомъ правѣ вѣти, послѣднѡа же ѣгѡ прихѡдѡтъ во нѡд ѡда** (Книга Притч Соломоновых 14: 12).

¹⁴ Лат. *prospectivus* – ‘видноколо’.

¹⁵ Див. прим. 39 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁶ Парафраза Апокаліпсису 1: 18. Пор.: **и вѣхъ мѣртвѣ, и сѣ, живѣ ѣсмь.**

¹⁷ Книга Псалмів 144 (145): 9.

¹⁸ Піррон (гр. *Πύρρων*) (бл. 360–270 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник скептичної школи. Як свідчив Діоген Лаертцій (IX, 69, 107), його послідовників називали “пірронівцями” (за ім’ям їхнього зверхника), а також “апоретиками”, “скептиками”, “ефектиками” й “зететиками” – за основними принципами їхньої науки. Зрештою, усі ці принципи зводяться до того, що треба утримуватися від суджень, і це принесе спокій [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 381, 393]. Сам Піррон нічого не писав. Про його науку докладно знаємо з трактату Секста Емпірика «Пірронові засади» [див.: *Секст Эмпирик. Сочинения: В 2 т.* – Москва, 1976. – Т. 2. – С. 207–380].

¹⁹ Якийсь філософ відлущував чоловіка, котрий, щоб довести, що рух є, став ходити. Діоген Лаертцій (VI, 39) свідчив, що так робив кінік Діоген: “...коли хтось стверджував, що руху нема, він звівся й почав ходити” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 246]. Те саме в Секста Емпірика (Проти фізиків, II, 68–69): “...один зі старих кініків [Діоген] на силогістичні міркування, спрямовані на заперечення руху, нічого не відповів, але встав і пройшовся, оприявнюючи тим самим глупоту софістів” [Секст Эмпирик. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1976. – Т. 1. – С. 327–328].

²⁰ Фразу **въ потѡпѣ вѡдѣ многѡхъ** узято з Книги Псалмів 31 (32): 6.

²¹ Пор.: “Їхав на обід, але й вечері не застав” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 192].

²² Пор.: “Хто спішить, той людей смішить” [Номис, № 5581; Франко, № 24709]; “Поспішиш – людей насмішиш” [Франко, № 21036; Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 530].

²³ Див. прим. 177 до діалогу «Наркісс».

²⁴ Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 26–27.

²⁵ Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: **начѡша глагѡлати їнѡими ѡзыки.**

²⁶ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: **Шрыгнѡ сѣрдце моѡ слѡво вѡго, глагѡлю ѡзъ дѣла моѡ црѣви: ѡзыкъ моѡ трѡстѣ книжника скорописца.**

²⁷ Образ книжника-скорописця зринав, зокрема, тоді, як мова заходила про богодухновенність Святого Письма. Біблійні книги, зазначав, наприклад, Георгій Кониський,

“словом Божиим и Богодухновенным Писанием потому называются, что Дух Святыи вдохнул оныя пророком и апостолом, и язык их (как о себѣ пророк Давид написал) был *трость*, то есть перо книжника *скорописца* самого Бога” [Кониський Г. Слово в недѣлю Великаго поста // Собрание сочинений Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 96].

²⁸ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: **Глѣвоко̀ сѣрдце (человѣкѣ) пѣче всѣхъ, ѿ человекѣкъ ѣсть.**

²⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непрѣведнїи же возводнѣютсѧ.**

³⁰ Книга Псалмів 106 (107): 26.

³¹ Книга Йова 22: 16.

³² Можливо, Сковорода має на думці слова: **всї вкѣпѣ погнѣнѣтъ** (Книга пророка Ісаї 31: 3).

³³ Книга пророка Ісаї 40: 6.

³⁴ “Сноп травы” – це 414-та емблема зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Связка сѣна» (підпис: “Се все тѣло. Кромѣ сѣна нѣтъ ничего. Тако всякая плотъ. Нос *omnis caro*”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 104–105].

³⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: **дѣти плачѣщымъ сѣиоу слава вѣкѣстѣво пѣнеа, помѣзанїе весѣла плачѣщымъ.**

³⁶ Книга пророка Ісаї 35: 6.

³⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 26: 19. Пор.: **Воскрѣснѣтъ мѣртѣви ѿ востанѣтъ.**

³⁸ Книга пророка Єремїї 13: 17.

³⁹ Книга пророка Михея 7: 17.

⁴⁰ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁴¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **огнь ѿ жѣлѣтъ, ѿ дѣхъ вѣренъ чѣсть чѣши ѿхъ** (Книга Псалмів 10 (11): 6).

⁴² Неточна цитата з Книги Псалмів 87 (88): 6. Пор.: **ѿкъ ѿзвеннїи спѣшїи во грѣбѣ.**

⁴³ Римування чужих та питомих слів на взір “Ной :: гной” у старій Україні належало до улюблених школярських грашок [див.: *Чижевський Д. І.* Історія української літератури. – Київ, 2003. – С. 369].

⁴⁴ Книга пророка Ісаї 26: 19.

⁴⁵ Див.: Дїї св. апостолів 9: 32–35.

⁴⁶ Сковорода має на думці слова: **тавіта, ѿже сказѣма глѣблетсѧ сѣрна** (Дїї св. апостолів 9: 36). Образ Тавіти зазвичай зринав у ході розгортання “воскресенського” мотиву, як-от в Івана Величковського: “Внезапу Тавиѣу мертву воскрешает / и сим чудом в вѣрѣ народ утверждает” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 134].

⁴⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 19. Пор.: **востанѣтъ ѿже во грѣбѣхъ.**

⁴⁸ Парафраза Апокаліпсису 11: 10. Пор.: **И живѣшїи на землїи возрѣдѣютсѧ ѿ воскресѣтъсѧ.** Див. також: **ѿ возрѣдѣютсѧ ѿже на землїи** (Книга пророка Ісаї 26: 19).

⁴⁹ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣка.**

⁵⁰ “Радїсна звїстка” (гр.). В «Учительній Євангелїї» 1637 р. це слово потрактоване так: “Євангелїе ест слово грецкое, по-славенску выкладается ‘благовѣстїе’, а нашим языком руским ‘доброе ознайменїе’ або ‘добрая вѣсть’” [Євангелїе учительное. – Київ, 1637. – С. 827].

⁵¹ Історїю Навала див.: Перша книга царств 25: 1–42. Навал постає жорстоким, злим і грубим чоловіком. При тому в тексті Біблїї спеціально підкреслено, що його ім’я цілком відповідає його ж таки вдачі: “Навал ім’я йому, і глупота (*nəbālāh*) з ним” (Перша книга

царств 25: 25). Слово *nābāl* означає “дурний”, “поганий” [The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 614–615; The Interpreter’s Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 491] (див., наприклад: П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 6); “низький” за суспільним становищем, “той, що діє безчесно”; “нікчема”, “нечестивець”, “безумець”, тобто той, чії думки та слова спрямовані проти Бога (див.: Книга Йова 2: 10; Книга Псалмів 13 (14): 1 та ін.). Скворода тлумачить це ім’я, спираючись, найімовірніше, на Септуагінту й Вульгату, де воно подане різними словами зі значенням “дурний, нерозумний”. Наприклад, слово *nəbālāh* з Першої книги царств 25: 25 у Септуагінті перекладено як *ἄφροσύνη*, у Вульгати – *stultitia*. Щоправда, ужитого Сквородою слова *ἄμωσος* у Септуагінті, здається, нема.

⁵² Дурний, тупий (лат.).

⁵³ Гр. *φιλόσοφος* – ‘той, хто любить мудрість’. Як свідчив Діоген Лаертій (I, 12), “філософію філософією, а себе філософом уперше став називати Піфагор” [Діоген Лаертський. О життя, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 66]. Слід сказати, що в Україні часів бароко любов до мудрості поставала, зрештою, не чим іншим, як любов’ю до Бога, адже, як казав іще Іван Дамаскин у своїй «Діалектиці», справжньою Мудрістю є Бог [див.: Йоана Дамаскина діалектика, або логіка // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 126; див. про це: *Tatarkiewicz W. Historia filozofii. – Warszawa, 1970. – Т. 1. – S. 162*]. Отже, філософ – це той, хто любить Бога. Як зазначав, наприклад, Іоаникій Галятовський у другому казанні на пошану Івана Богослова: “Святыи апостол Іоан маєт в себѣ філософію, любов мудрости, и ест філософ, любячий мудрость, бо любил он Мудрость Бозскую, Христа, Збавителя нашего...” [Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Львів, 1665. – Арк. 455 (зв.); докладніше див. про це: *Ушкалов Л. “Бо ж любив він Мудрість Божу” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 121–134*]. Варто зазначити, що в середньовічній традиції поетів часто називали *sophista* або *sophus* [див.: *Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 233*].

⁵⁴ Отождоження поета й пророка особливо помітне в римській традиції, де поета називали *vates* – ‘провісник’.

⁵⁵ Пор.: “Орел орла плодить, а сова сову родить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 291]; “Свинья не родит бобра, а сова не высиживает орла” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 722]. Орел протиставляється сові і в класичній літературі: досить пригадати хоч би одну з епіграм Марціала (Епіграми, X, 100, 4) [див.: *Марк Валерий Марциал. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 311*], добре знану в старій Україні [див., зокрема: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 453*].

⁵⁶ Гр. *ποιητής* означає “творець”. Феофан Прокопович у своїй поециці пояснював його так: “...Слова *поет, поема й поезія* походять від грецького слова *ποιέω*, що означає ‘творити’ чи ‘вигадувати’, звідси й поета, якби так було заведено, сміло можна було б назвати ‘творцем’, ‘вигадуником’ чи ‘наслідувачем’. Адже вигадувати чи змальовувати – значить наслідувати ту річ, чий відбиток, або подоба, змальовується” [Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 13]. Поет і пророк у свідомості старих українських письменників прямо корелювали. Наприклад, у курсі «Liber artis poeticae» (1637 р.) сказано: “поети – тлумачі слів і помислів Бога, вони розкривають їхню суть, учать людей священнодіянню і богопоклонінню: завдяки поетам

смертні навчаються всілякому добру” [Крекомень В. І. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 126].

⁵⁷ Див. прим. 97 до циклу «Басни Харківські».

⁵⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Сквѣрныхъ же ѿ бѣбѣнихъ бѣсней ѿрицаѣса, ѿвѣчай же себѣ ко блгоутию* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

⁵⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: *ѿдѣже во ѿце вѣдетъ трѣпъ, тѣмш соверѣтса оури*. Див. також: *ѿдѣже тѣло, тѣмш соверѣтса ѿ оури* (Євангелія від св. Луки 17: 37).

⁶⁰ Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁶¹ Сковорода має на думці Біблію, алегорично витлумачуючи сюжет про Маріам із 12-ої глави Четвертої книги Мойсеевої: Числа.

⁶² Див.: Книга Суддів 12: 6.

⁶³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 24. Пор.: *докѣлѣ дѣшы нашѣ взѣмѣши*.

⁶⁴ Див. 19-у байку Сковороди «Нетопыр и два птенца – Горлицын и Голубинин».

⁶⁵ Можливо, це парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5. Пор.: *кѣль доврѣ добли твѣи, ѿквѣ, ѿ кѣцы твоѣ, ѿлю*.

⁶⁶ *Дзеркало* було улюбленим образом українських барокових письменників, зокрема Кирила Ставровського, Мелетія Смотрицького, Іоанікія Галатовського, Антонія Радивиловського, Симеона Полоцького, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Івана Максимовича, Михайла Козачинського, Феофілакта Лопатинського, Феофана Прокоповича, Йоасафа Кроковського, Паїсія Величковського та інших. Його рясно вживали передовсім у ході богословських тлумачень таїнства святої євхаристії: Христос є цілим під особою хліба в цілій гостії й цілий у цюнайменшій її частинці так само, як обличчя людини є цілим у цілому дзеркалі та в кожній окремій частинці, коли дзеркало розлітається на друзки. Саме в цьому сенсі Сковорода вживає “дзеркальну” символіку в своїй ранній латиномовній поезії «Про святу вечерю, або Про вічність» («De sacra caena, seu aeternitate»). Крім того, за допомогою цього образу Сковорода пробує окреслити ество матерії, “істинного чоловіка” та Біблії, котрі відбивають Божу Премудрість так само, як частинки розбитого дзеркала – людське обличчя. Зрештою, *дзеркало* багато важить для Сковороди й тоді, коли мова заходить про ідею самопізнання.

⁶⁷ Образ дзеркала як *ніщоти*, здатної породжувати примари суцього, робить його міцно прив’язаним до “ванітативного” мотиву [пор.: *Hernas Cz. Varok. – Warszawa, 1980. – S. 86; докладніше див.: Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 53–68*]. Власне кажучи, пишно вбрана панночка, яка милується собою перед дзеркалом, – це усталена барокова емблема самої марноти [див.: *Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXI*].

⁶⁸ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

⁶⁹ Євангелія від св. Луки 19: 9.

⁷⁰ Сковорода має на думці слова: *Око рѣгающеє ѿтцѣ ѿ досаждающеє старѣсти мѣтѣрни, да ѿсторгниѣтъ ѣ вѣрѣноє ѿ дѣврѣа* (Книга Притч Соломонових 30: 17).

⁷¹ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 43: 12. Пор.: *сѣмѣ прѣкрасна сѣнѣемъ своїиѣ*.

⁷² Можливо, Сковорода має на думці приказку: “Ні к селу, ні к городу” [Номис, № 7650]; “Ни к селу, ни к городу” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 637].

⁷³ Фраза *благокрѣгла лѣка ѿблѣкѣвъ* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

⁷⁴ Див. прим. 92 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁷⁵ Пор.: “Боязливого сына мати не плаче” [Номис, № 9294]. Сковорода любив повторювати цю приказку, мавши на думці передовсім *богобоязливість* – чесноту, яка обіймає дуже високий щабель у християнській ієрархії вартостей. Скажімо, Касян Сакович уважав “боязнь Божюю” за першу серед таких чеснот християнина, як “трезвость”, “чуйность”, “статечность”, “чистость” [див.: Сакович К. Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 49]. Тим часом Пантелеймон Кульчицький розглядав її у низці так званих “моральних” чеснот [див.: *Kulczycki P. Treść theologiczney nauki obyczaunej.* – Poznań, 1787. – S. 152], хоч, як правило, і філософи [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 375–404], і богослови [див.: *Начатки догмато-нравоучительного богословия.* – Почаїв, 1770. – С. 25] розташовували на цьому щаблі тільки *розважливість, мужність, поміркованість та справедливість.* Іноді богобоязливість ставили навіть побіч “богословських” чеснот: *віри, надії та любові.* Наприклад, Антоній Радивилівський казав: “Кто маєт познанє себе самого, таковий боязнь Божію, любов, вѣру, надѣю и инши цноты заховати может...” [Радивилівський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623].

⁷⁶ Лія – старша донька Лавана, яка мала слабкі очі (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 29: 16), протиставлена тут “вельми вродливий з обличчя” Ревеці (Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 16) – сестрі Лавана, майбутній дружині Ісаака й матері Ісава та Якова. Джерело, до якого вона зійшла, в символічному сенсі означало Божу Премудрість, “сходження вниз до якої ріврозначне сходженню вгору” (*Філон Олександрійський.* Про нащадків Каїна, 136) [Філон Александрійский. Толкования Ветхого Завета. – Москва, 2002. – С. 280–281]. Крім того, слабка на очі Лія протиставлена тут Клеопі та Луці, яким “відкрилися очі” пізнати Христа (див.: Євангелія від св. Луки 24: 30–31).

⁷⁷ Пор. із приказкою: “Сліпій курці усе пшениця” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 542].

⁷⁸ Сковорода говорить тут про пізнання як про рух від чуттєвого до розумового. Старі українські письменники та богослови зазвичай розв’язували це питання так: “Дух нѣсть видим плотскими очима. Ум паки не может умствовать духа, развѣ во образѣх чювством подлагаемых. Тако бо глаголет князь всѣх любомудрцев: ‘Не может быти в умѣ, аже не бѣше в коєм-любо чювствѣ...’” [Полоцький С. Жезл правления, утверждения, наказания и казнения. – Москва, 1667. – Арк. 120]. А Стефан Яворський спеціально наголошував: “Ничтоже бывает во умѣ, аще не прежде будет в чувствѣ, якоже философія учит и самим искусом познаваем сію истину. Вся бо, яже во умѣ имамы, быша прежде в чувствѣ нѣкоем, или в чувствѣ видѣнія, или слышанія, или уханія, вкушенія, осязанія и просто рещи: чувства суть аки нѣкія врата, имиже входит во ум всяко познаваемо” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 77–78].

⁷⁹ У Книзі Премудрості Соломонової 5: 21 є фраза *благокръ́гла лѣ́ка ѡ́блѣкѡ́въ.*

⁸⁰ Сковорода говорить тут про знаковий характер чуттєвих образів, коли вони стають, як казав Стефан Яворський, “знаменієм” присуцця вещи”. Наприклад, “дым єсть знаменіє присуцаго огня, аще и невидимаго. Воздыханіє єсть знаменіє печали присуца, аще и невидимыя. Движеніє жилы в руках єсть знаменіє здравія или скорби, и прочая тѣм подобная” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

⁸¹ Фраза *праволѣчныя стрѣлы* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

⁸² Лат. *observator* – ‘спостерігач’.

⁸³ Книга пророка Аввакума 2: 1.

⁸⁴ Пор.: “Аввакум не кум...”; “Того ж кума, Аввакума” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 108, 855].

⁸⁵ Сковорода має на думці слова: *На стражи моєї стѣнѣ, и възидѣ на каменѣ, и посмотри ѣже видѣти, что возглетъ во мнѣ и что шѣвѣцѣю на ѡбличѣніе моє* (Книга пророка Аввакума 2: 1).

⁸⁶ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁸⁷ Євангелія від св. Луки 2: 15.

⁸⁸ Євангелія від св. Івана 21: 3.

⁸⁹ Напевно, Сковорода має тут на думці іронічні приказки на взір: “Пішов дід на жебри, та не мав у що хліба класти” [Франко, № 9603].

⁹⁰ Рібенсдорф – німецька колонія, заснована 1765 р. вихідцями з Віттенберга за 5–6 верст на північний схід від Острогозька та за 3 версти від слободи Таволзької на протилежному березі річки Тиха Сосна.

⁹¹ Євангелія від св. Матвія 11: 25.

⁹² Пор.: “Не місце чоловіка красить, а чоловік місце” [Номис, № 955].

⁹³ Парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 10: 9. Пор.: *віна и сікѣра не пійте*.

⁹⁴ Про “мантію”, тобто мілоть (овечу шкуру), Іллі йдеться у Третій книзі царств 19: 19 та в Четвертій книзі царств 2: 8, 13–14.

⁹⁵ Сковорода має на думці слова: *Сіѣ гїетъ гдѣ ко мнѣ: иди и стѣжи себѣ чрѣсленикъ льнѣный и преподѣши того на чрѣслѣхъ твоихъ* (Книга пророка Єремії 13: 1).

⁹⁶ Про це йдеться у 40–42 главах Книги пророка Єзекїїля.

⁹⁷ Див.: Книга пророка Даниїла 9: 24–27.

⁹⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *сѣлѣ єси на прѣболѣ, сѣдай правдѣ* (Книга Псалмів 9: 5).

⁹⁹ Мабуть, Сковорода має на думці слова: *вѣ солнцѣ положи селѣніе своє* (Книга Псалмів 18 (19): 5).

¹⁰⁰ Сковорода має на думці слова: *И стѣ солнце и лѣна вѣ столѣни* (Книга Ісуса Навина 10: 13).

¹⁰¹ Сковорода має на думці слова: *запрѣти вѣтрѣ и волнѣню воднобѣ* (Євангелія від св. Луки 8: 24). Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 26; Євангелія від св. Марка 4: 39.

¹⁰² Книга Екклезіястова 1: 2.

¹⁰³ Сковорода цитує початкові рядки російського канта, який з’явився десь у 1720-х рр. і був дуже популярний і тоді, і перегадом: “Буря море раздымает, / А ветр волны подымает: / Сверху небо потемнело, / Кругом море почернело, / Почернело. / В полдни будто в полуночи, / Слепило мраком очи: / Одна молнья-свет мелькает, / Туча с громом наступает. / Наступает...” [див.: Русская литература XVIII века, 1700–1775: Хрестоматия / Сост. В. А. Западов. – Москва, 1979. – С. 22–23]. Чому він називає цю пісню “гамаліївською”, сказати важко.

¹⁰⁴ Фраза *праволѣчныя стрѣлы* *либнїнны* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

¹⁰⁵ Книга Екклесіястова 1: 2.

¹⁰⁶ Фразу “Без солі та оцту” (“Без соли и уксуса”) здавна використовують кулінари, коли йдеться про відповідний спосіб приготування страв.

¹⁰⁷ Пор.: “Ехал в Казань, а заехал в Рязань” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 449].

¹⁰⁸ Книга пророка Ісаї 60: 1.

¹⁰⁹ Книга пророка Ісаї 60: 2.

¹¹⁰ Книга пророка Ісаї 60: 2.

¹¹¹ Можливо, Скворода має на думці сюжет Езопової байки «Півень та перлина».

¹¹² Амбра (італ. *ambra*, франц. *ambre*) – пахощі, один із трьох основних видів коагульованої смоли. Феофан Прокопович характеризував його так: “Амбра – це арабський медикамент, що являє собою жирний субстрат. Вона звичайно знаходиться в Індійському чи Ефіопському морі і на їх берегах, дуже пахуча й дуже дорога, дуже густа... Кажуть, що вона витікає з якихось джерел, але кинута в море й піднята високо в повітря згущується й коагулюється” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 484].

¹¹³ Лат. *umbra* – ‘тінь’. Це слово в старій Україні було, зокрема, складником “театральної” метафори, адже деякі сцени в шкільному театрі подавали тінями, чи, як тоді казали, “рег умбра” [див.: Ерцић В. Мануил (Михаил) Козачинский і ьогова Траєдокомедія. – Нови Сад; Београд, 1980. – С. 262].

¹¹⁴ Пор. з народним прислів’ям: “З цим і останній розум загубиш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 400].

¹¹⁵ Євангелія від св. Івана 5: 7.

¹¹⁶ Гасло “Пізнай себе” Скворода ототожнює з біблійним *владнє сєвє* (Перша книга Мойсеєва: Буття 31: 24), *испытанє сєвє* (Книга Ісуса, сина Сирахового 18: 20) тощо.

¹¹⁷ Парафраза Євангелії від св. Луки 4: 23. Пор.: *врачѣ, изцѣлиса самѣ*. Цей вислів став народною приказкою. Пор.: “Врачу, ізціли ся сам!” [Франко, № 4138].

¹¹⁸ Див. прим. 16 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹¹⁹ Ідеться про “сьоме чудо світу” – велетенський маяк на острофі Фарос біля Олександрії, що його збудував кнідський архітектор Сострат [див.: *Замаровський В.* Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979. – С. 257–282].

¹²⁰ Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.

¹²¹ Пор.: “В чужім оці порошинку бачиш, а в своїм і поліна не помічаєш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 522]; “В чужом глазу порошина велик сучец; в своем и бревна не видать” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 465].

¹²² Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 10. Пор.: *погрѣзѣша ѣкѣ олово въ водѣ сѣлнѣй*.

¹²³ Див. прим. 459 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асхань».

¹²⁴ Книга Псалмів 140 (141): 10.

¹²⁵ Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 38–39. Пор.: *Ѡпѣсти же єго іисъ, глѣ: возвратисѣ въ добу твою и повѣдай, єлика ти сотвори бгъ*.

¹²⁶ Скворода має на думці слова: *Бѣсть же идѣщимъ намъ на молитвѣ, отрковница нѣкаѣ иидѣша дѣхъ пытиивъ срѣте насъ, ѣже стѣжаніе много дааше господѣмъ своимъ водѣвѣщи (Дії св. апостолів 16: 16).*

¹²⁷ Скворода має на думці слова: *кѣпнѣ же и прѣздны оучитсѣ ѡбходити домы, не тобію же прѣздны, но и владивы и ѡплазйвы, глѣблющыѣ, ѣже не подовѣтѣ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 13).*

¹²⁸ Очевидно, Скворода має на думці слова: *просвѣтитѣ сєбѣ свѣтъ вѣдѣніѣ (Книга пророка Осії 10: 12).*

¹²⁹ Сковорода має на думці слова: **Или́ кáа жєнà ии́зци дєсáть дрáхмиъ, áще погдѣи́тъ дрáхмиъ є́динъ, не вжи́гєтъ ли свѣтѣи́ника, и пометє́тъ хрáминъ, и и́щєтъ прилѣжнѡ, дѡндеже ѡврáщєтъ** (Євангелія від св. Луки 15: 8).

¹³⁰ Книга пророка Аввакума 2: 1.

¹³¹ Пор. з народною приказкою: “Пізнай себе, буде з тебе” [Франко, № 20310], – що її Яків Головацький узяв перегодом за свій девіз [див.: *Дашкевич Н. П.* Отзѣв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской академии наук. – № 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 130 (прим.); про це: *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 133–161]. Є й російські приказки: “Знай себя, и того будет с тебя”; “Знай себя, и будет с тебя” [Пословицы русского народа. Сборник В. Дая. – Москва, 1957. – С. 620].

¹³² Книга пророка Єремїї 4: 25.

¹³³ Мабуть, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 25. Пор.: **и́ не вѣдѣхъ прѣ́вника.**

¹³⁴ Сковорода має на думці слова: **всáкъ чєловѣкъ лѡжь** (Книга Псалмів 115 (116): 2).

¹³⁵ Див. прим. 161 до діалогу «Наркїсс».

¹³⁶ Дієн Синопський (гр. *Διογένης Σινωπέυς*) (412–323 рр. до н. е.) – славетний давньогрецький філософ-кінік, добре знаний у старій Україні. Недаром історії чи загадки про Дієгена є в таких різножанрових книжках, як «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M.* Iustificacia niewinności. – S. I., 1923. – К. 4 (v.)], «Вършѣ на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всєзбїрка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 43], «Євхаристерїон» Софронїя Почаського [див.: *Почаський С.* *Εὐχαριστήριον*, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всєзбїрка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296], «Огородок Марїи Богородицы» та «Вънец Христов» Антонїя Радивилівського [див.: *Радивилівський А.* Огородок Марїи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 469; *Радивилівський А.* Вънец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 151–151 (зв.), 255, 367, 370, 480], «Вечеря душевная» Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 113 (друга пагін.)], «Алфавит» і «Театрон» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѡмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 112–113 (зв.); *Максимович І.* *Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 311, 345, 404 (зв.)], «Сѣмя слова Божїя» [див.: *Сѣмя слова Божїя.* – Почаїв, 1772. – С. 437] тощо.

¹³⁷ Сковорода поєднує тут два сюжети, що їх розповідав про Дієгена доксограф Дієген Лаерцій: історію про те, як Дієген серед білого дня ходив з ліхтарем, кажучи: “Шукаю людину” (VI, 41), – та оповідку про те, як Дієген, снідаючи якось на майдані, відповів людям, котрі обїзвали його собакою: “Це ви собаки, тому що з’юрмилися біля мого сніданку” (VI, 61) [див.: *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 246–247, 263]. Вислів “Шукаю людину” (“*Nominem quaero*”) приписують також Езопові: “Коли з рабів у домі був Езоп один, / Хазяїн наказав йому обїд зварить. / У хаті не було вогню. Тож він / Став бігати по сусїдах, жару взяти десь. / Небавом роздобув і повернув назад; / Щоб скоротити шлях, через майдан подавсь. / Аж тут гукнув якийсь Базїка з натовпу: / “Чому, Езопе, ходиш вдень з вогнем?” Мудрець /

На те: 'Шукаю чоловіка!...' [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 70].

¹³⁸ Євангелія від св. Матвія 15: 26; Євангелія від св. Марка 7: 27.

¹³⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 12. Пор.: *дадѣ ѿмъ ѡбласть члвчмъ вѣѣмъ вѣти*.

¹⁴⁰ Натяк на байку «Про собаку зажерливість». Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

¹⁴¹ Див. прим. 108 до циклу «Басни Харківські».

¹⁴² Див. прим. 79 до циклу «Басни Харківські».

¹⁴³ Парафраза Книги пророка Ісаї 6: 10. Пор.: *ѡдебелѣ во сѣрдце людѣи сѣхъ, ѿ ѡшнма своѣма тѣжкѡ слышаша*. Іван Леванда коментував цей вірш так: “Жалується на нас Дух Святий и говорить: ‘Одебелѣ сердце людей сих, и ушима тяжко слышаша необрѣзании сердцы и ушеса’. И что ж се за уши, которыя Дух Святий называет необрѣзанными? Уши нечистыя, уши набитыя полно похотѣми так, как гноем, уши глухія для Бога, короче сказать, уши наши” [Леванда І. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 12–13].

¹⁴⁴ Скворода має на думці слова: *погрѣзѡша ѡкѡ ѡлово вѣ водѣ сѣлнѣи* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10). Пор. народну приказку: “Тыжже, як олово” [Франко, № 30866].

¹⁴⁵ Скворода має на думці слова: *Блжѣнъ ѡвжъ, ѡже не ѡде на свѣтѣ нечѣстѣвухъ, ѡ на пѣтѣ грѣшнѣухъ не стѣ, ѡ на сѣдѣлнѣи гѣвѣтелѣи не сѣде* (Книга Псалмів 1: 1).

¹⁴⁶ Книга Псалмів 4: 4.

¹⁴⁷ Тобто Сфінкса. Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁴⁸ Скворода має на думці Самсонову загадку: *ѡ ѡдѣцигѡ ѡдѡмоѡ ѡзыде, ѡ ѡ крѣпкагѡ ѡзыде слѣдкоѡ* (Книга Суддів 14: 14).

¹⁴⁹ Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

¹⁵⁰ Пор.: “Не міхом полохає” [Номис, № 4327]; “Налякав міх – і торби страшно!”; “Кого міх налякає, тому й торба не дасть спати” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 470].

¹⁵¹ “З мухи слона” (лат.). Цю приказку наводить, зокрема, Лукіан [див.: Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 241] у своїй «Похвалі мусі» (12): “Але я закінчую свою промову, хоч іще багато чого міг би сказати, – щоб хто-небудь не подумав, що я, як каже приказка, роблю з мухи слона” [Лукіан из Самосаты. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 173]. Володимир Даль також подавав її у своїй збірці: “Из мухи делает слона” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 734].

¹⁵² “З нужника – жертovníк” (лат.). Схожі слова є в Цицероновій промові «На захист Планція» (XL. 95). Еразм Роттердамський подає цю приказку у своїх «Адагіях» (IV. 5. 94) у такій формі: “Ex cloaca facere arcem”.

¹⁵³ Книга пророка Ісаї 38: 14.

¹⁵⁴ Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: *Ѡко рѣгѡуѣеєє ѡчѣдѣ... да ѡсторѣнѣтѣ ѡ вранѡє*.

¹⁵⁵ Мабуть, Скворода коротко переказує тут 72–77 рядки послання Горация «До Мecenата». У перекладі Андрія Содомори вони звучать так: “Хай би спитав мене римський народ, чому не тримаюсь / Звичних для римлян засад, не ходжу попід портики звичні, / Чом не спішу я до того, що всі, не того й уникаю, – / Я відповім, як-то хворому левові мовила в байці / Хитра лисиця: “Тому що сліди мене надто лякають: / Всі, бач, до

тебе ведуть, а від тебе – ні одного сліду” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 179].

¹⁵⁶ На думку Миколи Сиваченка [див.: Сиваченко М. До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода // Сиваченко М. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ, 1974. – С. 28], Сковорода цитує тут (трохи скоротивши) російське прислів'я, чіями українськими відповідниками є: “Людей ся радь, а свій розум май” [Франко, № 16898]; “Людей слухай, а свій розум май”; “На людей складайся, розуму ж тримайся”; “Людей питай, а свій розум май” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 321–322].

¹⁵⁷ Фразу *на торжннцхъ ѿ на стѣгнахъ* узято з Пісні над піснями 3: 2.

¹⁵⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁵⁹ Книга Псалмів 141 (142): 5.

¹⁶⁰ Книга пророка Захарії 12: 10; Євангелія від св. Івана 19: 37.

¹⁶¹ Євангелія від св. Івана 19: 36.

¹⁶² Книга пророка Ісаї 53: 8.

¹⁶³ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

¹⁶⁴ Пор. фразу із царської грамоти до мешканців Білгорода, де їм було сказано, щоб вони “личин на себя не накладывали, и кобылок бѣсовских...” [Лебедев А. О борьбе духовных властей епархии белгородской с суевериями // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Янв. – С. 2]. Сковорода тлумачив *маску* як метонімію оманливої зовнішності, підступну шкаралушу речей. На думку Ришарда Лужного, розуміння світу як “маски”, котра приховує “єство речей”, є “фундаментальною” ідеєю Сковороди [див.: *Liżny R. Teodysea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia // Studia Slavica in Honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schütrumpf. – München, 1983. – Vol. 2. – S. 104]. Справді-бо, наш філософ універсалізує стару богословську настанову, згідно з якою маска виказує своє диявольське підложжя закоріненістю в поганських звичаях. “Иные, – писав, наприклад, Інокентій Гізель про празник на пошану Коляди, – лица своя и всю красоту челоувческую, по образу и по подобію Божію сотворенную, нѣкими лярвами, или страшилами, на діаволскій образ пристроенными, закрывають, страшаще и утѣшающе людій, Творца же и Зиждителя своего укаряюще и аки бы не доволствующе или мерзящесе твореніем руку его” [Синописі, или Краткое собраніе от разных лѣтописцев о началѣ славяно-россійскаго народа // Українська література XVII ст. – Київ, 1987. – С. 175; пор.: *Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 657]. Так само неприхильно старі українські богослови поцінювали й маски, що їх використовували під час “латинських” карнавалів [див., наприклад: Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 38].**

¹⁶⁵ Друга книга царств 22: 12.

¹⁶⁶ Пісня над піснями 2: 9. *Сей* означає тут Христа.

¹⁶⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: *посредѣ же вѣсь стоїтъ, єгѡже въ не вѣстє.*

¹⁶⁸ Заклик *слѣши*, *їїлю* чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

¹⁶⁹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 15.

¹⁷⁰ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 48.

¹⁷¹ Книга пророка Ісаї 40: 6.

¹⁷² Парафраза або Книги Еклезіястової 2: 14 (пор.: *мѣдрагѡ ѡчи єгѡ* во главѣ *єгѡ*, а *везѣмный* во *тмѣ* *хѡдитъ*), або Книги Притч Соломонових 17: 24 (пор.: *Лицѣ рлзѣмно мѣжа прѣмѣдра, ѡчи же везѣмнагѡ на концѣхъ зѣмлі*).

¹⁷³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: *ѡчи же везѣмнагѡ на концѣхъ зѣмлі*.

¹⁷⁴ Парафраза Першої книги Мойсевої: Буття 3: 15. Пор.: *тѡй твоеѡ бластїи вѣдетъ главѣ*.

¹⁷⁵ Книга пророка Ісаї 59: 10.

¹⁷⁶ Книга пророка Михея 7: 17.

¹⁷⁷ Книга Псалмів 71 (72): 9.

¹⁷⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: *смерть оупасетъ ѿ*.

¹⁷⁹ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: *Возвратѣтса на вѣтеръ, ѡ вѣдѣтъ*.

¹⁸⁰ Парафраза Книги Псалмів 74 (75): 9. Пор.: *дрѡждѣ єгѡ не истоциса, испѡтъ всѣ грѣшнїи зѣмлі*.

¹⁸¹ Див.: Євангелія від св. Марка 5: 1–5.

¹⁸² Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 8. Пор.: *дѣши же мѣжѣй женѣмъ подѡвныхъ вѣдѣтъ*.

¹⁸³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 29. Пор.: *не ѡмамъ пїти ѡнѣ ѡ сєгѡ плодѣ лѡзнагѡ, до днѣ тогѡ, єгдѣ є пїѡ сѣ вѣмнѣ нѡво во црѣтвїи ѡца моєгѡ*. Пор.: *не ѡмамъ пїти ѡ плодѣ лѡзнагѡ, дѡндеже црѣтвїє вѣїє прїидетъ* (Євангелія від св. Луки 22: 18; див. також: Євангелія від св. Марка 14: 25).

¹⁸⁴ Скворода має на думці слова: *Прѣд спѣнїемъ же мѣжїє грѣда содѡмляне ѡбнѡша дѡмъ* (Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 4).

¹⁸⁵ Згідно зі словником Памви Беринди, слово “халуга” (“калуга”) означає “улиця, заплутя, зауллок” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованїє. – Київ, 1627. – Ст. 277].

¹⁸⁶ Скворода має на думці слова: *ѡмѣще ѡ жѣждѣще, дѣша ѡхъ въ нїхъ ѡчєзѣ* (Книга Псалмів 106 (107): 5).

¹⁸⁷ Фразу *трѣждѣюциса ѡ ѡбрєменѣннїи* взято з Євангелії від св. Матвія 11: 28.

¹⁸⁸ Скворода має на думці слова: *погрѣзѡша ѡкѡ ѡлово въ водѣ сѣлнѣй* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10).

¹⁸⁹ Книга Псалмів 139 (140): 10.

¹⁹⁰ Книга Псалмів 118 (119): 70.

¹⁹¹ Книга пророка Ісаї 44: 20.

¹⁹² Книга Псалмів 4: 3.

¹⁹³ Книга Псалмів 33 (34): 9.

¹⁹⁴ Книга Псалмів 4: 4.

¹⁹⁵ Євангелія від св. Івана 4: 35.

¹⁹⁶ Фразу *мѣртвѣ єснѣ* взято з Апокаліпсису 3: 1.

¹⁹⁷ Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Луки 21: 28. Пор.: *восклонїтеса ѡ воздвїгнїте главѣ вѣша*.

¹⁹⁸ Фраза *правѡдчннѣ стрѣлы* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

¹⁹⁹ Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскїя».

²⁰⁰ Очевидно, Скворода має на думці слова: *ѡ воззрѣтъ на сїѡнъ ѡчи нѡши* (Книга пророка Михея 4: 11).

²⁰¹ Скворода має на думці слова: *ѡкѡ стѡлпъ давїдовѣ вѣлѣ твоеѡ, создѣнъ въ ѡлпїѡсѣ: тѣсѣца цнтѡвѣ вїсїтъ на нѣмъ, всѣ стрѣлы сїлннхъ* (Пісня над піснями 4: 4).

²⁰² Сковорода має на думці слова: **На стражи моеї стáнд, и възьдѣ на каиень, и посмотри ѡ же видѣти** (Книга пророка Аввакума 2: 1).

²⁰³ Фразу **праволѣчныя стрѣлы мѡлнїнны** взято з Книги Премудрості Соломонової 5: 21.

²⁰⁴ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: **Прѣвнѣхъ не дѣши въ рѣцѣ вѣтїей, и не прикоснетса ѣхъ мѣка.**

²⁰⁵ Фразу **стрѣлы сильнаго и зощрѣны** взято з Книги Псалмів 119 (120): 4.

²⁰⁶ Сковорода має на думці слова: **положи мѣ якъ стрѣлѣ избрáннѣ, и въ тѣлѣ своѣмъ скрѣ мѣ** (Книга пророка Ісаї 49: 2).

²⁰⁷ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: **крилѣ голѣвнѣ посрѣбрѣнѣ.**

²⁰⁸ Пісня над піснями 8: 6.

²⁰⁹ “Матерія для діалогу про щастя” (гр.).

БЕСѢДА 2-я,
Наречѣнная
OBSERVATORIUM. SPÉCULA. Еврѣйски: СІОН¹

Что есть Истинное Блаженство?
На чем оно твердо стоит?
Конечно, КАМЕНЬ оный есть великій, дивный
и ЕДИН.

*

Лица.
Аѳан[асій], Яков, Ермол[ай], Лонгин, Григорій.

*

Аѳан[асій]. Скажи мнѣ Григорій: длячегѡ Ёллины назвѣли Блаженство: Εὐδαιμονία? сирѣчь Благоразуміе, а Блаженнаго: Εὐδαιμόνων?

Григ[орій]. Ты ж мнѣ скажи! Длячегѡ Еврѣи назвѣли оноє ж Свѣтом? Оно не Сѡлнце.

“Возсіяет вам, боящимся Имене моего,
СѢЛНЦЕ ПРАВДЫ...”² Малах[ія].

Аѳан[асій]. Не длятого ли, что умное Око, как Свѣт и Фанарь во тмѣ³, предводительствует нам, когда Блаженства ищем? А всякое Сумнѣніе и Невѣжество есть то тма.

Як[ов]. Умное Око есть нам вожд во всѣх дѣлах. Неужели хорошая Скрипица и Табакера наречѣтся у тебе свѣт и Благоразуміе⁴?

Григор[ій]. Δαίμων, или Даймон, или Дѣмон, значит Дух Вѣдѣнія⁵. Каждый же Человѣк состоит из двоих, противостоящих себѣ и борющихся Начал, или Естѣств: из Горняго и Пѡдлаго, сирѣчь из Вѣчности и Тлѣнїя. Посему в каждом живѣт два Дѣмоны, или Ангелы, сирѣчь Вѣстники и Послѣнники⁶ своих Царѣй: Ангел благїй и злый, Хранитель и Губитель, мирный и мятежный, свѣтлый и темный...⁷ Справтєся, о други мои, с собою, загляньте внутрь себе. Ей, сказую вам: увидите тайную бѡрбу двоих Мысленных Вѡинств, найпаче при Начинанїи вѣжнаго дѣла⁸. Внїкните только и возникните на дѣумное сѣрдца вашего Пѡле, всѣх Окианов и всяких Небѣс пространнѣйшее. В Един Час колїкїя тѣсячи перелѣтываюут пернатых и Мѡлнїи быстрѣйших Дум ваших во всѣ концы Вселѣнныя и во всю Поднебѣсную пресмыкаюющихся? Нѣт дѣла, ни самага мѣлочнаго дѣйствїя, коему бы не были они Началом и сѣменем.

Горнее Духѡв ополчѣніе немѡлчно вопїет:

“Кто, яко БОГ?”⁹

“Всяка ПЛОТЬ сѣно и ничтоже”¹⁰.

“Дух животворит”¹¹. Глагол Божїй.

“Внял ли еси Рабу моему Іову?”¹²

“Ты еси ХРИСТОС, Сын Бога Живаго...”¹³

А долнее в Бѣзднѣ Сердечной противорѣчит:

†“Нѣсть БОГ”¹⁴.

†“Плоть и кровь все животворит”.

†“Туне ли чтит Ёв Бога?”¹⁵

†“Доходы то дѣлают”.

†“ХРИСТОС льстит народы...”¹⁶

Объ сїи Арміи, как потоки от Источников, завѣсят от такихъ же, двоихъ своихъ Начал: Горняго и долняго, от Духа и Плоти, от Бога и Сатаны, от Отца Истины и от Отца Лжи, от Христа и Антихриста. Великая и благая Дума Есть-то Главный Ангел, вѣсть благая, Совѣт прав, Уста премудрая, Языкъ ново-огненный, Благовѣстїе Мира, Глагол Живота, Сѣмя благословенное¹⁷, Слово спасительное¹⁸, и напротив того. Теперѣ скажи, Аванасїи: Борются ли твои Мысли¹⁹?

АѦАН[АСїИ]. Ей, отгадал ты! Одна мысль вопїет во мнѣ, или скажу с Пророком Захарїею:

“Ангел глаголяй во мнѣ”²⁰:

Новое, но полезное²¹ возбуждает Сковороду. А непрїзренный Ангел хитро противорѣчит и шепчет, как Ёвѣ, вот что!

†“Тонко чрез-чур прядет... Не годится на рубѣху паучина...”

Я же во Исїи недавно читал сїе:

“Постав паучинный ткот”²², и не будет, де, им во одѣяніе²³. Говорит о Вѣтрогонах, поучающихся тщетным, а презрѣвшихъ полезная. И подлинно:

“Лѣта наши, яко паучина...”²⁴

ЯКОВ. Ябедник из тѣхъ же Законовъ, как Змїи из тѣхъ же Цвѣтовъ, не мед, но яд высосает, а Дїавол в той же Библіи весь вкус от своего чрева, как Паукъ паучину из собственнаго своего брюха, тончайше и глаже шолка, ведет, а не от Божїего Духа, как Министр Лже-Христа, а не Законнаго Царя, коего верховный Благовѣстник вот чемъ хвалится!

“Мы же Ум Христовъ имамы”²⁵.

ЛОНГИН. И я чувствую моихъ Духовъ Борбу.

ЕРМОЛАЙ. А во мнѣ таковъ же споръ тайно шумит.

ЯКОВ. Сїе и дивно, и не дивно. Дивно, что мало кто усердствуетъ заглядывать внутрь, испытывать и узнавать себе. А не дивно потому, что непрерывная сїя Брань в каждомъ до единого сердца не усыпает. Во мнѣ самомъ сердечный избыток, или неисчерпаемый Родникъ, от самаго рожества моего не родил ни слова, ни дѣла, чтобъ начинанію его преисподнихъ Духовъ с небесными Сїлами Брань не предиграла такъ, какъ на небѣ борющихся вѣтровъ шумъ предваряетъ Грядущую Вѣсну. Сїе мнѣ примѣтно не было в юношескихъ лѣтѣхъ. Буйныя мои мысли презирали оную Прїтчю:

“Всяк Еремѣй

Про себя разумѣй”²⁶.

Странныя Рѣдкости и вѣтренныя Новосты отманивали ихъ от вкуса, какъ оныя, такъ и сея общенародныя Рѣчи:

“Харошъ Дон.

Но что лучше, как свой Дом?"²⁷

Казалось, что в Домѣ моёмъ всё для мене равно прїятили. А мнѣ и на ум не всходило иное Евангелское: "Враги человѣку домашніи его"²⁸.

Наконецъ усилившаяся, какъ пожаръ, в тѣлесномъ Домішкѣ моёмъ нестройность буйности расточенныхъ по безпутіямъ мыслей, будто Южный вѣтеръ потоки, собрала во едино, а мнѣ на память, и во Увагу привела реченное иное к исцѣлѣвшему Бѣсноватому Слово Христово:

"Возвратіся в Домъ твой"²⁹.

От того начала Благоденствія моего весна возсіяла. И такъ, слово твое, Григорій, и дивно, и не дивно, и новое, и древнее, и рѣдкое, и общее.

Однакъ благая во мнѣ дума, или скажу с Патріархомъ Исаакомъ: "Ангел мой..."³⁰, похваляетъ слово твое, а Клеветникъ³¹ нѣмъ.

ЕРМОЛ[АЙ]. Ангелъ твой, о Другъ ты мой Яковъ,

"Иже ты сохраняетъ отъ всякаго зла"³²,

не прельщается, похваляя Древнюю Новость и новую Древность. Все то не великое, что не заключаетъ в себѣ купно Древности и новости. Если во времена Соломоновскія³³ не ѣдали грибовъ, а нынѣ восталъ Изобрѣтатель оныхъ, сіе не великое, яко не древнее, а не древнее потому, что безъ сего Люди живали древле блаженно. Что древнѣе, какъ ПРЕМУДРОСТЬ, ИСТИНА, БОГЪ? Всё дѣла не для всѣхъ, а Сіе – всѣмъ Временамъ, Странамъ и Людямъ столько для каждаго нужно, сколько для Корабля Компасъ³⁴ и Кормило³⁵, а для Путника Товїи – Наставникъ Рафаилъ. ПРЕМУДРОСТЬ чувствуетъ вкусъ во все сладчайшей Истинѣ, а ИСТИНА сокрылась в Богѣ, и БОГъ в НЕЙ. Сей есть Единъ краеугольный КАМЕНЬ для всѣхъ зиждущихъ Храмъ Блаженства, и премудрая Симметрия³⁶ для строящихъ Ковчегъ ПОКОЯ. Сія есть единая, святыхъ святѣйшая, Древностей Древность.

Но гдѣ ты мнѣ паки найдешь сердце, управляемое Компасомъ³⁷ и Телескопомъ Вѣры Божїей? Вотъ сія ж самая Древность есть предивная Рѣдкость, новость, Чудо! а хулящій ея есть Пакостникъ плоти, Ангелъ Сатанинъ³⁸. Не люди сему виною, но сердцами ихъ овладѣвшій хульный Духъ.

ЛОНГИН. Да! Вспомнилъ и я, что Христовъ Наперсникъ³⁹ называетъ Законъ Его новымъ:

"Новую Заповѣдь] даю вамъ..."⁴⁰

Правда, что истинная есть Соломонова Притча:

"Братъ отъ Брата помогаемъ"⁴¹ и протч[ая].

Есть така же и Руская:

"Доброе Братство лучше Богатства"⁴².

Однакъ сей необоримый Градъ всё презираютъ, и Дружней Любви Адаманти блистаетъ весьма в рѣдкихъ мѣстахъ. Вотъ тебѣ новинка!

Но паки, когда Превѣчный сей Совѣтъ есть древнѣйшая всѣхъ тварей Симметрия и

"крѣпка, яко смерть, ЛЮБОВЬ"⁴³,

рѣвностнымъ Сострастіемъ⁴⁴ всѣхъ Міровъ Системы связавшая и обращающая, тогда онъ же в посланіи своемъ нарицаетъ Его вѣтхимъ⁴⁵.

Сам Бого-Человѣкъ, котораго не по́длый дух, по пра́хѣ по́лзущій, как Змій, но вы́шній о́ный Арха́нгел Дѣвѣ́ благовѣ́ститъ, нарица́ется но́вым Ада́мом⁴⁶ и вѣ́хим дѣ́ньми⁴⁷.

“БОГ ЛЮБВИ ЕСТЬ”⁴⁸.

И так: “Нѣмы да бѣдут Устнѣ лъстивыя”⁴⁹,
слово, твое, Григорій, хулящія.

ΑΘΑΝ[ΑΣΙ]. А мнѣ взойшли на пámять гóрдые Мудрецы́ пы́шныя плóти, с ругáтельством вопроща́ющіе: “Что есть Сатана? Гдѣ он? Подáй его прокля́таго сюда́ мнѣ в рѹки! Многó ль у егò рогóв?..”

Не правду ли ска́зует Апóстол: “Хуля́ще, в ни́хже не разумѣ́ют”⁵⁰?

Судите: не они́ ли са́ми с рогáми? и не забавны́ ли для сына́ Сира́хова:

“Клену́щу нечестивому́ Сатану́,
сам кленéт свою́ дѹшу”⁵¹.

Умно́й в Ка́ртошной Игрѣ́ Лабéт⁵² быть Мо́жет, а бла́гий и Злы́й Духъ есть для́ них нѣбыль. Вот тебѣ́ преддвѣ́ріе в Лаби́ринт⁵³ Безбо́жія! Уничто́жив А́нгелскія́ Чи́ны, лѣ́гко сказа́ть:

“Нѣсть БОГ”⁵⁴.

Так, как затаска́в по Филисти́мску живы́я воды́ пото́ки⁵⁵, сам собою́ станові́тся Исто́чник не изслѣ́дованным и не вѣ́роятным.

ЯКОВ. Оста́вь Филисти́мов и Ха́мов...

“Всяк Веремѣ́й

Про себя́ разумѣ́й”⁵⁶.

Не лю́ди сему́ вино́ю, но овладѣ́вшій сер́дцами́ их Духъ клеветни́чій. Если в тебѣ́ челове́чее сер́дце, сожалѣ́й, а если угод́но, ревну́й и гнѣбайся, но бѣга́й вра́жды и зло́бныя гóрдости с ядови́тою насмѣ́шкою. Кто гóнит челове́ка за Вѣ́ру, есть са́мый гла́вный Бо́жію челове́колю́бію враг, ра́вен озлобля́ющему ни́щаго за то, что не захо́тел Христа́ ра́ди в ми́лостынню́ приня́ть оде́жды. Берегись, друг мой, дабы́ не вкрался, под свѣ́тлою Ма́скою, в нѣ́дро твое хитры́й Змій, дабы́ А́нгелская́ лю́бовь к Богу́ не преобрази́ла тебе́ в Діа́вола для́ челове́ков. Не забывáй учи́тельскія́ о́ныя пѹти:

“Не вѣ́сте, ко́его дѹха́ естѣ́”⁵⁷.

А́нгелскими́ язы́ками говори́, а люде́й всѣ́х люби́⁵⁸. И́стинная Лю́бовь не самолю́бива.

ГРИГ[ОРИЙ]. А я ра́дуюся о единомы́слии на́шем. Довлѣ́ет мнѣ́ вас четы́рех согла́сие. Го́рнія Мы́сли в тяжко́сер́дых душáх не водворя́ются. Са́мый чистѣ́йшій Спирт небéсный, наречéнный у Ё́ллин^a: ΑΥΡΑ⁵⁹, Римски́ тоже AURA⁶⁰, не Живет развѣ́ только вы́шше О́блаков.

Возвратимся́ ж на путь́ теченія́ рѣ́чи на́шей.

По числу́ А́нгел раздѣ́лите весь́ род челове́чій на два́ Рóды: на вы́шній и ни́жній, на дѣ́сный и лѣ́вый, на благо́словенный́ и отрино́венный⁶¹.

Тепѣ́рь мо́жно вся́каго вопро́сить:

^a Назывáется то́ж: Αἰθήρ, Aether: coelum, quod supra nubes [небо, яке понад хмарами (лат.)]. В Би́блии: “Дух хла́да то́нка”⁽¹⁾. Царст[в]. “Духъ есть БОГ”⁽²⁾.

“Наш ли еси?

Или от супостат наших?”⁶²

“Коего духа еси?”⁶³

Нѣтъ здѣсь неутра́лства. По двойно́му роду люде́й, вспо́мните Ева́нгельское распу́тіе: путь у́зкій и простра́нный, де́сный и лѣвый⁶⁴.

Жизнь на́ша есть путеше́ствіе⁶⁵. Лѣвый, чрез Триумфа́льныя ворота́, чрез увеселительныя Проспекти́вы⁶⁶ и цвѣтоно́сные Луга́ низводитъ в Преиспо́дную, прѣ́мо сказа́тъ, в грусть не усыпа́ющих в Душѣ́ Черве́й. Де́сный во входѣ́ же́сток и стропо́тен, в прот́чем помалу́-малу́ гла́док, напослѣ́док сла́док, во Исходѣ́ сладчайшій⁶⁷. Так, как вся́кое благо́е Дѣ́ло в зача́тїи и в ко́рень го́ркое, а в пло́дахъ своихъ сла́дкое, и сб́явши́е со слеза́ми – жнутъ с ра́достїю⁶⁸.

Де́сным шест́ует Род пра́вых, за руково́дством А́нгела ми́рна, вѣрна наста́вника, Хранителя́ душ и тѣлѣ́с на́ших. И как сам Вождъ ихъ свѣ́тел, так и Род о́ный правыхъ за есть благоу́мный, благодухо́вный, благоуха́нный, а жизнь ихъ есть вот то-то: Евдемоні́я⁶⁹! Благово́ніе, Благовѣ́ніе, каково́е дышетъ Сми́рна, Ста́кта и Ка́сія⁷⁰. Отсю́ду родило́сь у нас Сло́во: Благоговѣ́ніе. Отсю́ду у древнихъ вся́кая благоспѣ́шная уда́ча называ́лась: ДЕКСІ́ОМА⁷¹. Десни́чице, де́сныя руки́ дѣ́ло, а Лю́ди – Сыны́ Свѣ́та⁷² и Десни́цы. Напримѣ́р, Веніа́минъ значить Сынъ Десни́цы⁷³.

Шу́йскїй же род, или лѣвый, во всемъ оному́ есть противенъ. Него́дную по́длость и у нас в Малоро́ссїи называ́ют: Шу́я⁷⁴. Без сумнѣ́нія, то́ же, что Шу́я, и чутьли не отсю́ду родило́сь сло́во сіе: Лѣ́нїв. Бۇ́дьто Лѣ́вынъ сынъ, не Десни́цынъ. Но я уже завра́лся. Вот вам! д́ячего в Ё́ллинской Дре́вности Блаже́нство нарече́нно: Εὐδαμονία?

ΑΘΑΝ[ΑΣΙΩ]. Нынѣ́ мнѣ́ откр́ылися сїи́ Па́вловы рѣ́чи:

“Прїя́сте мя, яко́ А́нгела Божїа”⁷⁵.

“Христово́ Благово́ніе есмь”⁷⁶.

И самъ та́ковъ есть вся́къ, каково́му А́нгелу прилѣ́пляется. Сїи́ суть до́брыя дѣ́вы⁷⁷.

“В оно́ю Му́ра твоего́ течемъ”⁷⁸.

Но ах! Скúдно ихъ... Не пу́сто пла́чеш, о Їере́міа⁷⁹!

“Оскудѣ́ша до́брыя дѣ́вы”⁸⁰.

Род лука́вый и прелюбоде́йный⁸¹ повсю́ду умножа́ется. Всѣ́ сїи́ не внѣ́йдутъ в Бра́чный Покóй черто́га Женихо́ва.

“Не вѣ́м вас!”⁸²

ΕΡΜΟΛ[ΑΙΩ]. Мнѣ́ непреста́нно в Оча́х мечта́ется Искусите́ль Учи́теля на́шего во Пусты́нѣ. О безсты́дный! На ко́го не дерзнѣ́тъ наступи́ть, ко́гда ко́зненныя свои́ навѣ́ты не устыди́лся воздви́гнуть на Гла́ву всѣ́хъ Бо́жїихъ Муже́й и Проро́ков?

“ВЕРЗІ́СЯ ДО́ЛУ”⁸³.

Возмо́жно ли, дабы́ повали́лся в до́льную грязь и в по́длость смра́дную ре́кшїй И́стину сїю́:

“АЗ ОТ ВѢ́ШНИХЪ ЕСМЬ...”⁸⁴

Кто свѣшше и в Горня рождѣн, никак не вмѣщаетъ духовъ, отсылаемыхъ в стадо свинное. “Вы от нижнихъ естѣ”⁸⁵.

Но паки, коль прїятен былъ Ему Ангелъ в Вертоградѣ, побуждающій Его къ высотѣ терпѣнія, по Благоволенію и Естеству Горняго Отца Его.

ЛОНГ[ИН]. Конечно, тебѣ сад сей, гдѣ бесѣдуемъ, навелъ такія Мысли. И мнѣ сїи, предъ нами цвѣтущіе Крины сѣльные⁸⁶, дышущіе во обоняніе наше Ѡиміаімомъ своего Благоуханія, возвели на сердце сидящаго на гробномъ Каменѣ Матѳеѣва Ангела⁸⁷, благовѣствующаго Мвроносицамъ Онаго Единаго ЧЕЛОВѢКА:

“Родъ же Его кто исповѣсть?”⁸⁸

“Азъ Цвѣтъ полній и КРИНЪ удолній”⁸⁹.

Для стрегущихъ гробъ Ангелъ мой ужасен⁹⁰, но для Мироносицъ – коль красен! Свѣтовиденъ, какъ Молнія и какъ Кринъ, исполнившій воздухъ благоуханія⁹¹. Не оно ли моего тайно касается обонянія, услаждая горящее во мнѣ с Клебопою и Лукіою сердце мое?

...“Крилы Ея Крилы огня...”⁹²

...“Полещу и почію”⁹³.

АѠАН[АСІЙ]. Нѣтъ, Братъ, постой! Высоко, не долетиши. Дабы возмогти обонять Благоуханіе нетлѣннаго онаго Человѣка, нужно нажить оный Носъ:

“Носъ твой, яко Столпъ Ливанскій”⁹⁴.

Симъ-то носомъ обоняетъ Исаакъ ризы Сына своего Якова⁹⁵. Потеряли было сей носъ, и за то услышали вотъ что!

“О несмысленные Галаты!”⁹⁶

“и косные сердцемъ...”⁹⁷

Остервенѣвшую Луну и пѣрстнаго человѣка каждое Око видитъ.

“Безумныйъ яко Луна измѣняется”⁹⁸.

Но небеснаго Онаго Человѣка: Яко взятъ отъ земли Животъ Его⁹⁹, какъ первородныя Луны, не узритъ, развѣ пребыстрое чувство.

“Тебѣ подобаетъ расти, мнѣ же...”¹⁰⁰

“Пребудетъ съ солнцемъ и прежде Луны”¹⁰¹.

Всѣ тѣ были безносые, коихъ вопрошаетъ Павелъ:

“Прїясте ли духа свята?”¹⁰²

Мы, де, и не знаемъ: есть ли? и что онъ значитъ? Хотя Царедворецъ, однакъ безноса былъ тогда и Евнухъ тотъ, что спрашивалъ Філиппа: “Скажи, о комъ Человѣкѣ столь великолѣпно говоритъ Исаіа?”¹⁰³ Не безъ Толку у Евреевъ не ставили во Священники безносыхъ и кратко-носыхъ¹⁰⁴. Лишенъ чувства, обоняющаго Христова Благовоніе, и не могушій похвалиться:

“Вѣмъ Человѣка”¹⁰⁵,

Какъ можетъ показать другимъ невѣждамъ:

“Се Агнецъ Божій”¹⁰⁶?

Соломоновская Невѣста, кромѣ похваляемаго Братомъ носа¹⁰⁷, имѣетъ Голубиныя Очи¹⁰⁸. Сими Благородными Чувствами не дивно, что провидитъ нестарѣющагося Еленя, высоко скачущаго и прескакивающаго по Горамъ и Холмамъ¹⁰⁹.

“Чувство правѣдныхъ благопоспѣшно”¹¹⁰.

Яков. Носатыхъ носатый хвалиш. Ангелъ Божій, восхитившій выспр за волоса Аввакума¹¹¹ и Филиппа¹¹², может и друга нашего Лонгина поднять в Горняя. Неужель думаешь, что он лыс? Думаешь так, а оно не так. Дух Вѣры¹¹³ – не прозорливая ли есть Премудрость? Не она ли есть блаженная Сѣдина и Волосы оныя:

“Власъ Главы ваша не погибнет”¹¹⁴.

Не он ли восхищает и Ликъ Муроносиц? Благоуханное Муро Божія Вѣры в сердцѣ их – достаточный для Благовѣстника повод, чтоб схватить и поднять их из ползанья в Горняя. Вѣра зрит неосязаемаго Человѣка, и он не смотрит на тѣнь, кромѣ Вѣры.

“Господи, очи твои зрят на Вѣру”¹¹⁵.

Сей благовѣстил Сына и Пречистый Маріи. Сей и Захаріи, но при Оиміамѣ же Вѣры. Сей же общает Родителямъ Израилскаго избавителя Самсона. Но и здѣсь дѣйствует не гиблющій Власъ Вѣры¹¹⁶.

“Желѣзо не взыйдет на Главу Его”¹¹⁷.

Сии ж Власы и нетѣнные Вѣры Лучи украшали и озаряли и Мойсееву Главу, восхитили Еноха¹¹⁸ и всѣх оныхъ с Павломъ:

“Подъяхъ вас, яко на Крильхъ Орлих,
и приведохъ вас к СЕБѢ”¹¹⁹.

Воплощенный Ангелъ Павелъ хвалится, что и ему власы Главы помазалъ Богъ духомъ своимъ такъ, какъ и Исаяи: “Помазавый насъ Богъ...”¹²⁰ “Духъ Господень на мнѣ...”¹²¹

А какъ вѣрует, такъ и благовѣститъ ползущимъ:

“ВОСТАНИ СПЯЙ...”¹²²

Такъ, какъ Исаяи нѣкоему горестному Книжнику:

“Что ты здѣ? и что тебѣ здѣ...”¹²³

То же, что Евангелскій Ангелъ:

“Что ищите?.. нѣсть здѣ...”¹²⁴

“Тамо Его узрите”¹²⁵, о косные сердцемъ!¹²⁶

И восхищаетъ ихъ в Горняя Галилѣйская, гдѣ “видѣвши Его, поклонишася Ему...”¹²⁷ “И той невидимъ бысть има”¹²⁸.

Тогда прямо увидѣли, когда сталъ невиденъ и неосязаемъ такъ, какъ когда ищезъ изъ Глазъ тѣлесный друга Моего Болванъ, тогда осталось в Моемъ сердцѣ Сердце Его, какъ Магнитной Духъ в стальномъ Колцѣ.

“Крѣпка, яко смерть, Любви...”

Крила Ея крила огня...”¹²⁹

А когда плотская Любовь толь сильно вѣетъ и женетъ къ смертнымъ вождельніямъ, то равно и Духъ Божія Любви жестокъ, какъ Буря, шуменъ, какъ от вина, углѣемъ огненнымъ и пламенными варитъ¹³⁰, какъ Адъ, жжетъ сердце, воскреляетъ и устремляетъ в Горняя.

“Жестокъ, аки адъ, Ревность”¹³¹.

И такъ мило мнѣ, когда признался Лонгинъ, что рушитъ сердце жало Ревности Божія и утробу ему такъ, какъ Лукъ и Клеопѣ¹³². Признаться ли вамъ,

что и мою утробу трогает той же Пламень? Часто он угашается плотским Жаром. Но кто прямо вкусил Красоты Горнято Человѣка, сих Любви ни вода Многа угасить, ни рѣки потопить не могут¹³³.

“Ни настоящая, ни грядущая...”¹³⁴

“Ополчится Ангел Господень...”¹³⁵

Простудит Вавилонску Пещь и избавит их¹³⁶.

“Ищезе сердце мое и плоть моя...”¹³⁷

ГРИГ[ОРИЙ]. Се уже слышали мы – о двоих началах, о двойном родѣ Ангелов и человѣков, о двоипутіи человѣческой жизни. В прочем нынѣ сами доумѣвайте, что от сих же Источников раждается двойный вкус в Библии: Добрый и Лукавый, спасительный и погубительный, ложный и Истинный, Мудрый и Безумный...

ЯКОВ. Нѣтъ лучше доумѣться, как в сем. Змій из той же Коробы сосѣт молоко¹³⁸ и преобразует в яд, а человѣкъ слушает Притчы:

“Мелзі млеко, и будет Масло”¹³⁹.

Душевному человѣку Лотова пїянство, Давидово и Соломоново женолюбіе – смрад, яд и смерть, а Духовному – благовоніе, ядь, пища и Живот.

Вѣра Горняя возьмет Змїя¹⁴⁰ и не язвится, в пещи не опалается, в Морѣ не погрязает, яд и смерть яст и пьет, и оттуду здрава, вот

“Знаменїя вѣрующим!”¹⁴¹

Библиа есть не только Корова, но Ад и Змїй, и лютый поглощающій Лев. Но в жестокости сего Льва находят со Сампсоном сот сладости¹⁴² тѣ: “Десница твоѣ воспрїят мя...”¹⁴³

Сей Дракон для таких цѣлительный и есть Древо сладчайших Райских Плодов, но не тѣм:

“Полижут Персть, аки Змїеве, плѣжуще по земли”¹⁴⁴.

“Той сотрет твою Главу...”¹⁴⁵

Чудо Израилское! Гдѣ Вѣра находит сладчайшую паче Меда и Сота¹⁴⁶ пищу, там тяжкосердную Душу кусают песїя Мухи и Шершни.

“Послю на них Шершни...”¹⁴⁷

АѦАН[АСІЙ]. Берегись, Яков. Ты уже здѣлал Библию древним чудовищем, мучившим древле Египтян.

Имя Ея Сфинкс. Дѣвичья голова, тулуб львиный...¹⁴⁸

ЯКОВ. Не обынуясь, друг мой, сказую, что она-то есть Лев, обходящій Вселенную, рыкающій и терзающій¹⁴⁹, попавши на бѣднаго, от лѣвой страны чтьельника. Пропал он во Адских Ея челюстах. Ты же, о Израилу! не бойся, Якове¹⁵⁰!

“Срящет его, яко Мати...”¹⁵¹

Покрыет его от Зноя, успокоит в Матернем лонѣ, ухлѣбит хлѣбом и напоит водою.

“Вода глубока совѣтъ в Сердцѣ МУЖА”¹⁵².

“Пїй от Воды сея...”

не вжаждется во вѣки”¹⁵³.

АѠАН[АСІЙ]. Так не она ж ли есть и Блудница оная у Соломона, которая слѣдом волочутся буйные Молодчики? Она горчайшая Ада¹⁵⁴. Бѣгут, де,

“Яко Елень, стрѣлою уязвлен в Ятра...

Не вѣдый, яко на душу свою течет”¹⁵⁵.

Куда она заводит их? О лютый язык ея!

“Зубы его Зубы Львовы,

убивающіи душу...”¹⁵⁶

ЯКОВ. О друг мой! Отгадал ты. Се тая Блудница!

“Глаголы потопныя, Язык льстив”¹⁵⁷ сея Блудницы.

Она наводит всемірный потоп. Но Вѣра с Ноем из не гніющаго зиждет себѣ безопасную Храмину. Она Римски: Агса¹⁵⁸, то же что Еллински: Αρχη¹⁵⁹. Сіе есть Имя Божіе.

“Покрыет тя Божіе Начáло”¹⁶⁰.

От сея Блудницы спас Ангел Обручника.

“Іосифе, не убойся...”¹⁶¹

Не много не попал, мимо Рахиль, на прѣлоокую Лію¹⁶².

ЕРМОЛ[АЙ]. Не отгадаю ли и я? Не Библиа ли есть оныя смертоносные Источники, преображаемые Елиссеем во спасительные, когда их осоліл Солью Пророк¹⁶³? Зассорили их Филистины¹⁶⁴.

ЯКОВ. Ты в самый Центр попал. Очищает их Исаак¹⁶⁵, осоляет Елиссея¹⁶⁶, освящает, погружая в них Христа, Предитеча, а сам Христос претворяет обуядую их воду во вино новое, кое

“Веселит сердце Человѣка”¹⁶⁷.

А Мойсей Горним Жезлом раздѣляет и услаждает невкусную их Гореть¹⁶⁸, по Павловому:

“Слово ваше, да будет солію растворенное”¹⁶⁹.

“О Бозѣ похваляю Глагола, о Господѣ похваляю Слово”¹⁷⁰.

ЛОНГ[ИН]. Дух Гаданія тронул и мене. Не она ли есть оный, что в Данійлѣ, семи-главный Змій, жены и младенцы погубляющій¹⁷¹?

“Змій сей, егоже создал еси...”¹⁷²

Хоть он Кит, хоть Дракон – есть-то Библиа.

ЯКОВ. Не излился ли на вас, други мои, Дух оный от Вышняго? “Излію от Духа моего...”¹⁷³

“Старцы ваши сонія узрят...”¹⁷⁴

Кто силен сіе разрѣшить, аще не будет БОГ с ним¹⁷⁵? “Дух Вѣры вся испытует и вся отверзает”¹⁷⁶. Сему Змію в челюсть, вмѣсто соли, ввергает Данійл Гомóлку, Підулу, или Котишóк¹⁷⁷. Тогда сего Аспида малое Отроча повесть может¹⁷⁸.

ЕРМОЛ[АЙ]. Любезный мой Котишóк! Что значит сей шáрик? Или вопрошу тебе Еврейски: МАННА? что сіе¹⁷⁹?

ЯКОВ. Он слѣплен из Смѣрны, из деревянныя волны и из Тѹку. Пошел прямо в Брюхо Зміино.

ЕРМОЛ[АЙ]. Говори, друг мой, поскорѣе, не мучь мене¹⁸⁰.

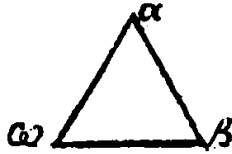
“Доколѣ возьмешши Душу нашу?”¹⁸¹

ЯКОВ. Фу! развѣ не знаеш, кто был во чревѣ Кітовѣ?

ЕРМОЛ[АЙ]. Ах! ты теперь пуще помрачил мене.

ЯКОВ. “Вѣровах, тѣмже возглаголах”¹⁸².

Сей шарикъ есть Присносущный Центр Пресвятыя Вѣчности. В храмѣх Божіих образуетъ так:

В центрѣ Треугольника ОКО.

1. АЛФА, всякую тварь предваряет.

2. ω-МЕГА, послѣ всей твари остается.

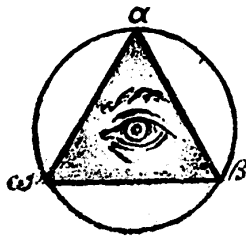
3. ВѢТА, есть раждающаяся и ищезающая Средина.

Но по НАЧАЛУ и КОНЦУ вѣчная.

Сія ТРОИЦА ЕСТЬ ЕДИНИЦА^а.

“ТРИСОЛНЕЧНОЕ ЕДИНСТВО”¹⁸³.

“не дремлющее ОКО...”

ЕРМОЛ[АЙ]. Не знаю, что-то Аѳанас[ій] все улыбается.

АѲАН[АСІЙ]. Треугольник твой, Якуша, пахнет Пифагором¹⁸⁴. Опасно, чтоб ты не накадил и духом Платоновским¹⁸⁵. А мы ищем Христова Духа¹⁸⁶.

ЛОНГ[ИН]. И мнѣ кажется, будто запахли Платоновскія Ідеи¹⁸⁷.

ЯКОВ. Пифагорствую или Платонствую – нѣтъ нужды. Только бы не Идолопоклонствовал. И Павел, и Аполлосъ суть ничтоже с Авраамом:

“Никтоже Благ...”¹⁸⁸

ГРИГ[ОРІЙ]. Дайте Покой! Пожалуйте, не дѣйте его¹⁸⁹. Он слово благое отрыгнул, от вѣрующаго сердца¹⁹⁰.

С Вѣрою грязь есть у Бога дражайшая чистаго Злата. Не на Лица зряще судите¹⁹¹. Вспомните вдовын Пѣнязь¹⁹². Не заключайте Боговѣднїя в тѣснотѣ Палестинской. Доходят к Богу и Волхвы, сирѣчь Философы¹⁹³. Един Бог Іудеев и Языков, Едина и Премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ Язычники тма. Позна Господь сущїя его¹⁹⁴. Собирает от всѣх четырех

^а Τρισηλίος Μονάς καὶ Φύσις. [Трисонячна едність і природа (гр.).]

вѣтров¹⁹⁵. Всяк для Его есть Авраамом, только бы сердцем обладал Дух Божїя Вѣры, без коей и Авраам не мог оправдаться, и никтоже ин.

Един Дух Вѣры¹⁹⁶ оправдает и Племя, и страну, и время, и пол, и чин, и возраст, и разум... Иноплеменник Нееман исцѣлился во Йорданѣ¹⁹⁷, гдѣ тщетно омывался не обрѣзанный сердцем Израиль. Куда глупое самолюбіе! Кланяетесь в храмѣх изображенному Треуголнику¹⁹⁸ не разумѣющим онаго Живописцем, а сей же образ, у Любомудрцов, толком Божества озаренный, ругаете. Не сіе ли есть:

“Кланяетесь, егоже не вѣсте?..”¹⁹⁹

Не ражжевав Хлѣба сего Христова, как можете претворить и пресуществовать²⁰⁰ в животворящїй сок? Не сіе ли есть Суд себѣ жрать и смерть²⁰¹, дабы исполнилось Писанїе: “Шед удавился”²⁰²?

Вгляньте, слѣпцы, на Божїе хлѣбы, называемые Просфорà, сирѣчь Приношенїе²⁰³. Не видите ли, что на одном из седми, средѣ верха его, лóже Треуголника, вырѣзаннаго Кошѣм Священничим? раздробляемаго и влагаемаго во уста Причастникам? Священник – не Пророк ли есть? А пророк – не Любомудрый ли и Очитый Муж? не Минїстр ли и Апостол Божїй, из тѣх числа:

“Безвѣстн[ая] и тайн[ая] Премудр[ости] тв[оая] явил ми еси”²⁰⁴.

“Научу беззаконныя ПУТЕМ т[воим]”²⁰⁵.

Не хлѣб сей есть, но Хлѣб пресуществовленный, Он есть Дух Божїй. Тайна Тройцы, и не вино Стїхїное, не вино физическое, но вино новое нетлѣнїя, Вино Христовой Премудрости, веселящїя сердце вѣрных²⁰⁶. Сего Премудрости Духа в Хлѣб сей и в Вино если не вдунуть, что осталось вкусить? развѣ смерть.

“Смерть упасет их”²⁰⁷.

“Близь еси ты, Господи, устен их, далече же от сердец их”²⁰⁸.

Сего-ж-то ради Пророк Данїил влагает в челюсть Змїнну таинственный Хлѣбец²⁰⁹.

АѦНАС[їй]. Кой вздор? Там Хлѣбец во устах Змїиных, а у нас Треугольник в Хлѣбикѣ. Не лѣпится что-то. Не могу согласить...

ГРИГ[орїй]. Куда ты, друг мой, остр и шаток в ругательствах! А в разумѣ Пророческих Таин сердце твоѣ коснѣе Черепàхи. Ражжуй хорошенъко, почувствуешь вкус. Там хлѣбец во Главѣ Змїиной, я здѣсь Треугольник в Хлѣбѣ. “Той сотрѣт...”²¹⁰

АѦНАС[їй]. Воля твоя: не лѣпится. Там в Головѣ, бѣдѣ в Горшкѣ, Хлѣб, а здѣсь в Хлѣбѣ Хлѣбик Треугольный. Хлѣб и Горшок – рãзница...

ГРИГ[орїй]. О кóсный Галàте, мой Брате! Догадайся, что Змїина Глава и Хлѣб есть тó же.

АѦНАС[їй]. Боже мой! Сїе не вмѣстимое для сѣрдца моего.

ГРИГ[орїй]. О любѣзное мнѣ, простое твоѣ, но не вѣрное сердце!

АѦНАС[їй]. Ражжуй мнѣ, тогда могу повѣрить.

ГРИГ[орїй]. Библиà, не Змїй ли есть? Вход и Дверь ея, не Главїзна ли Книжная²¹¹? Седьм Дней, не седьм ли глав? Седьм Сóлнцев, не седьм ли Хлѣбов? Не в сїя ли Хлѣбы вкидает Данїил Хлѣбец óный?

“В Солнцѣ положи сел[еніе] своє”²¹².

“Той сотрѣт т[вою] Главѹ”²¹³.

Солнце запало... Прощайте²¹⁴!

Судячи з усього, цей твір було написано на початку 1770-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, оп. 1365, арк. 19 (зв.)–34). «Бєсъду 2-ю» було вперше опубліковано в 1971 р. на сторінках київського часопису «Філософська думка» [див.: Сковорода Г. С. Бєсѣда 2-я, нареченная Observatorium specula [Публікація та вступна стаття «Невідомі твори Г. С. Сковороди. Бєсѣда 2-я» І. А. Табачникова] // Філософська думка. – 1971. – № 6. – С. 83–92]. Подаємо за автографом.

¹ Етимологія слова *Сіон* (євр. *שִׁיּוֹן*, *Цііон*) остаточно не з'ясована, але значення “спостережний пункт” чи “дозорна вежа” з цим словом напевно ніяк не пов'язані. Можливо, Сковорода ототожнив гору Сіон (її й справді ототожнюють із кількома різними місцинами, включно з Храмовою горою) з горою Цофім (євр. *צֹפִית*). Якраз слово *Цофім* означає “сторожа”, “спостерігачі” (корінь *צָפַן* означає “оглядати, шпигувати, спостерігати, слідувати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 859]). По-грецькому ця гора називається *Скопос*, тобто “Спостерігач”; латинізована форма – *Scopus*. Гора Скопус [див.: *Avi-Yonah M. Zofim // Encyclopaedia Judaica. – Jerusalem, 1973. – Vol. 16. – P. 1192–1193*] – це узвиштя на північ від Єрусалима (зараз входить у межу міста). Згадки про цю гору є тільки в післябіблійній літературі. З гори Цофім паломники, які прямували до Єрусалима, могли вперше побачити Храм. Після його зруйнування, дивлячись зі Скопусу на Храмову гору, вони на знак скорботи надривали собі край одягу (див.: Єрусалимський Талмуд, Моед Катан 3: 7, 83b; Вавилонський Талмуд, Песахім 3: 8 та ін.; мідраш Ейха рабба 5: 18, 1). Йосиф Флавій також згадував про гору Скопус в «Іудейських старожитностях» (XI, 329) та в «Іудейській війні» (II, 528, 542; V, 67, 106).

² Книга пророка Малахії 4: 2.

³ “Фанар”-світильник міг набувати різних символічних значень. Пор., наприклад: “душу свою в тѣлѣ, как свѣчку в фонарѣ...” [Туптало Д. Брань святого архістратига Міхаїла, воеводи сил небесных, и ангелов его с седмоглавным зміем // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовского: У 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 395].

⁴ Метафорично слово *скрипцица* означає “мысль” [див.: *Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 48*], тож його можна асоціювати зі словами “свѣт и благоразуміе”, а от *табакерка* за часів Сковороди була ходовою метонімією нікчемної речі. Варто пригадати хоч би Санкт-Петербурзький часопис «Трутень», де в одному з матеріалів до геть порожніх, але модних, дрібниць зараховані “табакерки черепаховые, бумажные, сургучные; кружева, блонды, бахромки, манжеты, ленты, чулки, пряжки, шляпы, запонки...” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 137], або «Подорож із Петербурга до Москви» Олександра Радіщева: “Табакерочка золотая, пряжки серебряные и другая дрян...” [Радіщев А. Н. Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 92].

⁵ Фразу *дѣхъ вѣдѣній* взято з Книги пророка Ісаї 11: 2.

⁶ За словником Памви Беринди, *ангел* означає “вѣстник, посол, оповѣдач” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 334; про значення цього слова див. також: *Аверинцев С. Ангели // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник*

та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 35–39].

⁷ Ця думка дуже стара. Про двох янголів, які супроводжують людину, говорили ще Єрм у своєму «Пастирі» (“Два янголи з людиною: один добрий, а другий злий” [Ранние отцы Церкви: антология. – Брюссель, 1988. – С. 193]), Ориген (Про першооснови, III, II, 4) [див.: Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 256] та інші.

⁸ Як писав свого часу Ориген (Про першооснови, I, 5), “...усяка розумна душа... повинна витримати боротьбу проти диявола та його янголів і супротивних сил, тому що вони намагаються обтяжити її гріхами...” [Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 24]. Пор., наприклад, з «Діоптрою» Віталія Дубенського: “Не можеш без брани жити, идѣже будеш имѣти имаш брань, понеже в себѣ имаш, иже ти сопотив речет. Во едином человекѣ полагаєт апостол два человекѣ [йдеться про слова святого апостола Павла: ‘Через те ми відваги не тратимо, бо хоч нищитись зовнішній наш чоловік, зате день у день відновляється внутрішній’ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 16)]. И тако сопряженна, яко ни един пребывати может без другаго, и тако между собою разнствующа, яко суще два, обаче един ест, и един – два. В сих двоих всего живота дѣло прохожденно бываєт” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человекѣского в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)–149; про “внутрішню” та “зовнішню” людину див. також: *Туптало Д.* Внутренній человек // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 101–108; *Максимович І.* Богомыслиє. – Чернігів, 1710. – Арк. 70 (зв.), 357 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 256].

⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктò їкв гдѣ бгѣ нашъ;**

¹⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **всѣка плѣть сѣно.**

¹¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.

¹² Неточна цитата з Книги Йова 3: 3. Пор.: **внѣмъ ли єси ѡубо (мыслию твоєю) рабѣ моємѣ їшвѣ;** Див. також: **внѣмъ ли єси мыслию твоєю на раба моего їшва;** (Книга Йова 1: 8).

¹³ Євангелія від св. Матвія 16: 16; Євангелія від св. Івана 6: 69.

¹⁴ Книга Псалмів 13 (14): 1. Інокентій Гізель стверджував, що думку: “аз мню, яко нѣсть Бога”, – людині навіює сам диявол [Гізель І. Мир с Богом человекѣку. – Київ, 1669. – С. 616–618].

¹⁵ Неточна цитата з Книги Йова 1: 10. Пор.: **тѣнѣ їшвѣ чтїти гдѣ;**

¹⁶ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 12. Пор.: **нѣ, но льстїтъ нарѣды.**

¹⁷ Фразу **сѣмѣ блгвѣно** взято з Книги пророка Ісаї 61: 9; 65: 23.

¹⁸ Фраза **слово спїтѣ** зринає в Дїях св. апостолів 13: 26.

¹⁹ Сковорода змальовує тут картину “психомахії” (Пруденцій), що її можна порівняти з такими творами старої української літератури, як «Брань святого архистратига Михаїла, воеводи сил небесных, и ангелов его, с седмоглавным змієм» Дмитра Туптала чи «Брань честних семи добродѣтелей з семи грѣхами смертними» Йоасафа Горленка [див.: *Ушкалов Л.* Психомахія // *Ушкалов Л.* Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 63–87].

²⁰ Книга пророка Захарїї 1: 9.

²¹ Цю опозицію можна зрозуміти, коли згадати, що старі українські письменники дотримувалися традиціоналістських настанов, особливо тоді, коли йшлося про питання віри. Скажімо, Лазар Баранович писав: “Omnis in religione novitas est vanitas” [*Baranovicz L.* Nowa miara starey wiary. – Nowograd-Siewierski, 1676. – S. 262]. Таку саму настанову можна добачити і в уснопоетичній традиції: “Нового не запроваждай, старовини держись” [*Номис*, № 685; докладніше див.: *Ушкалов Л.* Antiquus – modernus // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 11–18.

²² Книга пророка Ісаї 59: 5.

²³ Парафраза Книги пророка Ісаї 59: 6. Пор.: **Постáвть ѣхъ не вѣдѣтъ на рѣзѣ.**

²⁴ Книга Псалмів 89 (90): 10. Лазар Баранович коментував ці слова так: "...Живот наш держася на шелковой нити. Но егда повѣшен бысть на тонком власѣ... Егда повѣшен на слабой паучинѣ: лѣта наша, яко паучина" [Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 316].

²⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16.

²⁶ Пор.: "Всяк Еремей про себя разумеи!" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 440, 620]; "Усякий Веремій про себе розумій" [Номис, № 9582]; "Усяк Веремій про себе розумій" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 322].

²⁷ Пор.: "Дон Доном, а найкраще дома" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 201]; "Дон, Дон, а лучше дом" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 325].

²⁸ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И вразѣ челоуѣкъ домишнѣи ѣгѡ.**

²⁹ Євангелія від св. Луки 8: 39.

³⁰ Фразу **ѣггѣль лѡбѣ** узято з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 23; 32: 34.

³¹ Тобто диявол, адже гр. *διάβολος* означає "наклепник".

³² Неточна цитата з Книги Псалмів 120 (121): 7. Пор.: **Гдѣ сохранитъ тѣ ѡ всѣкагѡ зла.**

³³ Див. прим. 6 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

³⁴ Компас – популярний емблематичний образ. Його можна знайти, скажімо, у збірці «*Symbola et emblemata*» під № 129 [див.: Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 34–35; про цей образ у Сковороди див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 143].

³⁵ Цей образ також належить до емблематики. Див., наприклад, малюнок № 461 зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Кормило корабельное» та підпис: "Водам полагает закон. Укроаает волны морскія. *Legem ponit aquis*" [див.: Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 116–117].

³⁶ Гр. *συμμετρία* – 'сумірність, належна пропорція'.

³⁷ Див. прим. 34.

³⁸ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 7. Пор.: **дадѣся ли пѣкостникъ плѡти, ѣггѣль сатанѣнѣ.**

³⁹ В автографі: *Наперстник*.

⁴⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 34. Пор.: **Зáповѣдь нѡвѡю даю вáмъ.**

⁴¹ Книга Притч Соломонових 18: 19.

⁴² Див. прим. 204 до циклу «Басни Харьковскія».

⁴³ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка ѣккъ смѣрть любви.**

⁴⁴ Поняття *сострастіе* у Сковороди є відповідником гр. *συμπάθεια* й синонімом до слова *любов*. Коли він говорить про *сострастіе* між елементами світу, це можна трактувати як щось схоже на Емпедоклове розуміння любові – руйшійної сили, яка забезпечує єдність першостихій.

⁴⁵ Сковорода має на думці слова: **Возлюбленнѣи, не зáповѣдь нѡвѡ пишѣ вáмъ, но зáповѣдь вѣтхѡ, ѡже ѣмѣсте испѣрва. Зáповѣдь вѣтхѡ єсть слово, єже слышасте испѣрва** (Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 7).

- ⁴⁶ Див. прим. 43 до циклу «Сад божественных гѣсней».
- ⁴⁷ Фразу **вѣтхїй дѣни** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.
- ⁴⁸ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **вѣтъ любѣ ѣсть**.
- ⁴⁹ Книга Псалмів 30 (31): 19.
- ⁵⁰ Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 12.
- ⁵¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
- ⁵² Лабет (від франц. *la bête* – ‘звір, дурень’) – штрафний внесок у грі в ломбер, що його в певних випадках платили гравці, наприклад, тоді, коли скидали карту іншої масті, тощо. Про все це докладно йдеться, скажімо, в ірої-комічній поемі сучасника Сковороди Василя Майкова «Игрок ломбера» (1763 р.) [див.: Ирои-комическая поэма / Ред. и прим. Б. Томашевского; вступ. статья В. Десницкого. – Ленинград, 1933. – С. 101–116]. Слід сказати, що у XVIII ст. ця гра була дуже популярною. Її форму використовували навіть у літературі. Наприклад, один з перекладних українських сатиричних діалогів (із французької) розпочинається так: “Року 1733, октоврїа 10, в Глуховѣ получено: «Игра ломбер знатнѣйших европейских дворов»” [Малорусская историческая шарада // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – Март. – С. 592–593].
- ⁵³ Див. прим. 459 до діалогу «Сумфонїа, нареченная Книга Асхань».
- ⁵⁴ Книга Псалмів 13 (14): 1.
- ⁵⁵ Сковорода має на думці слова: **и всѧ клѧдѧзи, ѡже ископѧша рабѣ о́тца ѡтца ѡтца ѡтца ѡтца, заградѧша ѧ фѣлїстїмлянѣ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).
- ⁵⁶ Див. прим. 26.
- ⁵⁷ Євангелїя від св. Луки 9: 55.
- ⁵⁸ Сковорода має на думці слова: **ѡце ѧзѣки челоуѣческими гл҃голю и ѧг҃лскими, любве же не ѧмамъ, вѣхъ (ѡкв) мѣдѣ звенѧци, ѧи кѣвѧлѣ звѧцѧлѣ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).
- ⁵⁹ Гр. *αῦρα* – ‘подув, вітрець’.
- ⁶⁰ Лат. *aura* – ‘подув, вітрець; повітря; випари; небо, небесна висота; легенький подих, просвіт, примара, тїнь; блиск, сяйво; звук, голос, відлуння’. Очевидно, Сковорода має тут на думці своїх улюблених римських класиків, наприклад, Горация, який говорив (Сагири, II, 2, 79) про душу як про “частку небесного подуву” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 155], чи Сенеку, котрий у «Моральних листах до Луцілія» (LXVI, 12) писав те саме про розум: “А що таке розум, як не частка божественного подиху, що проникла в людське тіло?” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 215].
- ⁶¹ Старі українські богослови пов’язували цю думку з наукою Августина. Наприклад, Петро Могила писав: “Яко мовит Августин: ‘Двои суть людей товариства, с которых едно предуставлено ест на вѣки царствовать з Богом, а другое вѣчное однести каране’” [Могила П. Крест Христа Спасителя и всякаго челоуѣка // Титов Хв. Матерїали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 281].
- ⁶² Книга Ісуса Навина 5: 13.
- ⁶³ Парафраза Євангелїї від св. Луки 9: 55. Пор.: **коѡгѡ дѡхѡ ѣстѡ вѣ**.
- (1) Парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: **глісѣ хліда тонка**.
- (2) Парафраза Євангелїї від св. Івана 4: 24. Пор.: **дѡхъ (ѣсть) вѣтъ**.
- ⁶⁴ Сковорода має на думці слова: **Внїднїте о́узкннн вратѣ: ѡкв прострѧннаѧ вратѡ и ширѡкїй пѡтъ вкѡдѧѣ вѣ пѧгѡвѡ, и ѧнѡзи сѡтъ вхѡдѡщїи ѧмъ: чтѡ о́узкѧ вратѡ, и**

тѣсный пѣтъ вводи́ въ живото́, и́ мѣло́ и́хъ ѣсть, и́же ѡбръта́ють е́го (Євангелія від св. Матвія 7: 13–14).

⁶⁵ Символ *дороги* – один із найбільш поширених у літературі українського бароко. Справа в тому, що зазвичай людина поставала тут мандрівником-“пellegrino” (*homo viator*), а її життя – повсякчасною екзистенційною мандрівкою. Отож, образи мандрівника й дороги належали до кола сталих виражальних засобів нашого письменства XVII–XVIII ст. Наприклад, Кирило Ставровецький писав: “Странствіе наше в мирѣ сем зѣло ест прудкое, яко найбыстрѣйшая рѣка плынет без постоянія текуще, тако и мы течем и приближаемся к смерти, яко бѣг конскій до кресу, и дни нашѣ прудко преходят, яка тѣнь облака безводнаго и яко корабль волнами морскими и вѣтры носимый без постоянія, яко камень з горы на дол летит и ниже опертися мало может, тако приближается живот наш к смерти и мы, яко странницы в мирѣ сем, понеже странствуем невидимым странствіем през позорище мира, яко през нѣкую гостинницу” [Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 353]. Самого Христа було заведено змальовувати “небесным Пелгримом” [див.: Транквіліон-Ставровецький К. Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 57], а його дочасне життя – “установничим пелгримством” [див.: Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 424 (зв.)]. Попри все розмаїття життєвських шляхів, вільна воля людини мала обирати, зрештою, одну з двох доріг: ліву (дорогу гріха) чи праву (дорогу порятунку). Мабуть, найяскравіший образ цих двох доріг на тлі “великого ланцюга буття”, тобто неба, землі й підземного світу, Скворода змалював у своїй візії «Брань архистратига Михаила со Сатаню».

⁶⁶ Лат. *prospectivus* – ‘видноколо’.

⁶⁷ “Ліва” (“широка”) та “права” (“вузька”) дороги людського життя – мотив, який бере свій початок з Євангелії від св. Матвія 7: 13–14. Він був надзвичайно поширений у старій українській літературі. От як описував ці дороги, наприклад, Климентій Зіновійв: “Двѣ дороги вѣм на сем свѣтѣ ся обрътают, / которые человеков до двох стран привождают. / Єдна до преисподних мѣст грѣшников уводит, / другая праведников самого неба доводит. / Лѣвая то дорога знать ведет в вѣчны муки, / а правая до неба приводит Богу в руки” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 200].

⁶⁸ Див. прим. 3–4 до поезії «Est quaedam moerenti flere voluptas» та прим. 752–753 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁶⁹ Гр. *εὐδαιμονία* – ‘щастя; достаток’.

⁷⁰ Скворода має на думці слова: **Смѣрна и́ стѣкти и́ ка́сія ѿ рѣзъ твои́хъ** (Книга Псалмів 44 (45): 9).

⁷¹ Гр. *δεξιωμα* – ‘подання правої руки’; в переносному значенні: ‘союз, дружба’.

⁷² Окреслення **сынове свѣта** зринає в Євангелії від св. Луки 16: 8 (пор.: **сынове вѣка сегѡ мѡдрѣйши пѣче сынѡвъ свѣта**) та в Євангелії від св. Івана 12: 36 (пор.: **дѡндеже свѣтъ ѡмѣте, вѣрѣйте во свѣтъ, да сынове свѣта вѣдѣте**).

⁷³ Пор.: **Веніамін: сын дній, або добродѣтелей, або правицы**” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 376].

⁷⁴ Ці роздуми про ество “правого” та “лівого” навіяні, мабуть, євангельською візією Страшного суду: **и́ поста́вѣтъ ѡвцы ѡдеснѡю себе́, а́ ко́зѡнцы ѡшлѡю** (Євангелія від св. Матвія 25: 33) та поставили на її ґрунті фразами на взір: “шуицу грѣшным всѣм людем презначаєт” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 150]; “Избави нас, Бог, от шуего стоянія...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 43] тощо. Крім того, як свідчив Володимир Даль, одне зі значень слова “шуя” – “полова” [Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 651].

- ⁷⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 14. Пор.: **ѣкоже аггѣа вжѣа прїа́сте мѣ.**
- ⁷⁶ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15. Пор.: **хрѣтово блгоуханїе єсмь.**
- ⁷⁷ У Третій книзі царств 1: 3 зринає фраза **отроковицы добрыя.**
- ⁷⁸ Пісня над піснями 1: 3.
- ⁷⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **дѣвнцы моѣ и ѿноты моѣ шидоша въ плѣнъ** (Плач Єремїї 2: 21).
- ⁸⁰ Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: **ѡсквдѣють дѣвы дѡбрыя.**
- ⁸¹ Фраза **родъ лѣкѣвъ и прѣлюбодѣнный** зринає в Євангелїї від св. Матвія 16: 4.
- ⁸² Євангелія від св. Матвія 25: 12.
- ⁸³ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 4: 9. Пор.: **вѣрзисѣ ѡсѡдѣ дола.**
- ⁸⁴ Євангелія від св. Івана 8: 23.
- ⁸⁵ Євангелія від св. Івана 8: 23.
- ⁸⁶ В Євангелїї від св. Матвія 6: 28 зринає фраза **крїнъ сѣмныхъ.**
- ⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **аггѣа бо гдѣнь сшѣдъ съ нѣсѣ, прїстѣплѣ ѡвалии кѣмень ѡ двѣрїи грѡба и сѣдѣше на немъ** (Євангелія від св. Матвія 28: 2).
- ⁸⁸ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.
- ⁸⁹ Пісня над піснями 2: 1.
- ⁹⁰ Сковорода має на думці слова: **ѡ страха же єгѡ сотрасѡшасѣ стрегѡщи и вѣша ѣкѡ мѣртѡи** (Євангелія від св. Матвія 28: 4).
- ⁹¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **вѣ же зракъ єгѡ ѣкѡ мѡлнѣа, и ѡдѣланїе єгѡ вѣло ѣкѡ снѣгъ** (Євангелія від св. Матвія 28: 3).
- ⁹² Пісня над піснями 8: 6.
- ⁹³ Книга Псалмів 54 (55): 7.
- ⁹⁴ Пісня над піснями 7: 4.
- ⁹⁵ Сковорода має на думці слова: **и ѡвонѣ вонѡ рїзъ єгѡ, и блгословї єгѡ и рече: сѣ, вонѣ сына моєгѡ, ѣкѡ вонѣ нївы исполнены, ѣже блгвѣ гдѣ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27).
- ⁹⁶ Послання св. ап. Павла до галатів 3: 1.
- ⁹⁷ Парафраза Євангелїї від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ несмысленнаѣ и кѡснаѣ сѣрдцемиѣ.**
- ⁹⁸ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 27: 11. Пор.: **бездѣнный же ѣкѡ лѣна и змѣнѣтсѣ.**
- ⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8. Пор.: **ѣкѡ взѣметсѣ ѡ землї живѡтъ єгѡ.**
- ¹⁰⁰ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 3: 30. Пор.: **ѡноиѣ подобѣтѣ расти, мнѣ же.**
- ¹⁰¹ Книга Псалмів 71 (72): 5.
- ¹⁰² Очевидно, це парафраза Дїї св. апостолів 19: 2. Пор.: **ѣще ѡубѡ дхъ стѣ прїа́ли;**
- ¹⁰³ Парафраза Дїї св. апостолів 8: 34. Пор.: **ѡ комъ пррѡкъ глаголетъ сѣ; ѡ севѣ ли, илї ѡ инѣми нѣкоємиѣ;**
- ¹⁰⁴ Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 21: 18.
- ¹⁰⁵ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
- ¹⁰⁶ Євангелія від св. Івана 1: 29.
- ¹⁰⁷ Сковорода має на думці слова: **носъ тѡвоѣ ѣкѡ стѡплѣ лїванскїи** (Пісня над піснями 7: 4).
- ¹⁰⁸ Сковорода має на думці слова: **ѡчи тѡвоѣ голѡвнѣ** (Пісня над піснями 4: 1).
- ¹⁰⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Бѣжї, братѣ моѣ, и ѡподобисѣ сѣрнѣ илї и́нцѣ єленей, на гѡры армїатѡвъ** (Пісня над піснями 8: 14).
- ¹¹⁰ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 9. Пор.: **чѡвѣство же прѣныхъ благопоспѣшно.**

¹¹¹ Сковорода має на думці слова: **И** ѿтъ є҃го ѿг҃ль г҃дєнь за вєрхъ є҃го, и держа за влась главь є҃го, и постаѣи є҃го въ вавѣлонѣ верхъ рѣкѣ шѣномъ дѣха своего (Книга пророка Даниїла 14: 36).

¹¹² Сковорода має на думці слова: ѿг҃ль же г҃дєнь восхїти Фїліппа (Дїї св. апостолів 8: 39).

¹¹³ Фразу **дѣхъ вѣры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

¹¹⁴ Євангелія від св. Луки 21: 18.

¹¹⁵ Книга пророка Єремії 5: 3.

¹¹⁶ Сковорода має на думці слова: и влась главь вѣшеа не погїбнетъ (Євангелія від св. Луки 21: 18).

¹¹⁷ Перша книга царств 1: 11. Див. також: и желѣзо на главъ є҃го не въздыетъ (Книга Суддів 13: 5).

¹¹⁸ Сковорода має на думці слова: **И** о҃гди єнѡхъ б҃гѣ, и не ѡбрѣтѣшеса, занє преложи є҃го вѣтъ (Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24).

¹¹⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

¹²⁰ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21.

¹²¹ Книга пророка Ісаї 61: 1.

¹²² Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

¹²³ Книга пророка Ісаї 22: 16.

¹²⁴ Євангелія від св. Луки 24: 5–6.

¹²⁵ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

¹²⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ несмысленнаа и кѡснаа сєрдцемь.**

¹²⁷ Євангелія від св. Матвія 28: 17.

¹²⁸ Євангелія від св. Луки 24: 31.

¹²⁹ Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка ѿкв смєртъ любвь, жєстока ѿкв ѿдъ рєвность: крїла є̀л крїла ѡгнѣ.**

¹³⁰ Сковорода має на думці слова: **крїла є̀л крїла ѡгнѣ, (ѡ҃гїє ѡ҃гненно) пламы є̀л** (Пісня над піснями 8: 6).

¹³¹ Пісня над піснями 8: 6.

¹³² Див.: Євангелія від св. Луки 24: 1–35.

¹³³ Парафраза Пісні над піснями 8: 7. Пор.: **Вода многа не мѡжетъ ѡ҃гасити любвє, и рѣки не потопѣтъ є̀л.**

¹³⁴ Послання св. ап. Павла до римлян 8: 38.

¹³⁵ Книга Псалмів 33 (34): 8.

¹³⁶ Про вогненну піч вавилонського царя Навуходоносора та про врятування кинутих у неї трьох отроків: Ананїї, Азарїї та Мисаїла – ідеться в Книзі пророка Даниїла 3: 19–28. Цей сюжет є в канонах та акафістах. Кажуть, що Сковорода особливо любив співати ірмос 7-ої пісні Івана Дамаскина: “Образу златому на полѣ Деирѣ служиму, тріє Твоя отроцы не брегоша безбожнаго велѣнїя. Посредѣ же огня ввержени, орошаєми пояху: благословен еси, Боже отец наших”. Пор., наприклад, «Стиси краєсогласнїи на Рождество Христово» Симеона Полоцького: “Отроцы в святой вѣрѣ воспитани, / от мучителя, в огонь печный послани. / Яко идолу поклони не даху, / но Сыном Божиим орошени бяху. / Проклят єсть идол, и вси суть прокляти, / иже дерзают Богом его звати” [Полоцкий С. Вирши. – Минск, 1990. – С. 327].

¹³⁷ Книга Псалмів 72 (73): 26.

¹³⁸ Сковорода має на думці народні повір'я про те, що змії чи вужі ссуть у коров молоко. Існують оповідки й про те, що відьми можуть перетворюватись на змії, коли рушають доїти корів [див.: *Іванов П. В.* Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні

вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 449–450]. Є навіть приказка: “Нассав сі як вуж” [Франко, № 4520]. Свого часу Себастьян Фабіян Кльонович описав це повір'я в поемі «Роксоланія» [див.: *Себастьян Фабіян Кльонович. Роксоланія* / Пер. Михайла Білика. – Київ, 1987. – С. 34–35].

¹³⁹ Книга Притч Соломонових 30: 33.

¹⁴⁰ Очевидно, Скворода має на думці слова: *и́ жéзѣтъ ѡбращѣйсѧ въ змѣѧ вознѣи въ рѣкъ твоѣ* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 7: 15).

¹⁴¹ Мабуць, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 22. Пор.: *знáменіє сѣтъ не вѣрѣющыиѣ, но невѣрныиѣ*.

¹⁴² Скворода має на думці слова: *ѡ ѡустѣхъ львовыхъ и́зъ сѣи мѣдѣ* (Книга Суддів 14: 9).

¹⁴³ Книга Псалмів 17 (18): 36. Цей образ є і в емблематиці. Див., наприклад, малюнок № 554) у збірці «*Symbola et emblemata*», який має назву «Самсон вынимает мед из львиного черепа» та підпис: “Сладость присходит от силы. Vincit solertia vires” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 140–141].

¹⁴⁴ Книга пророка Михея 7: 17.

¹⁴⁵ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: *то́й твоѣ блюстѣи вѣдетъ главѣ*.

¹⁴⁶ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: *сла́ждшѧ пáче мѣдѧ и́ со́та*.

¹⁴⁷ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 28. Пор.: *послѣ шѣршни прѣдъ твоѡи*.

¹⁴⁸ Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁴⁹ Скворода має на думці слова: *сѡпстáтъчѣ вáшъ дѣ́волъ, ѡ́къ лѣвъ ры́кѧ, хѡ́днѣтъ, и́скій когѡ поглѡтити* (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8).

¹⁵⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 41: 14. Пор.: *не бойсѧ, і́акъже, мáлый і́лю*.

¹⁵¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 2.

¹⁵² Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: *Водѧ глѣбока совѣтъ въ сѣрдцы мѣѧ*.

¹⁵³ Євангелія від св. Івана 4: 13–14.

¹⁵⁴ Очевидно, Скворода має на думці слова: *мѣдѣ во кáплетѣ ѡ ѡустѣнѣхъ женѣи блáднѣицы, ѡ́же на вре́мѧ наслаждáетъ твоѣи горѣтáны: послѣдѣи же горѣ́е жѣлѣни ѡбращѣши* (Книга Притч Соломонових 5: 3–4).

¹⁵⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 23. Початок вірша звучить так: *ѡ́къ є́ленѣ ѡ́звѣнѣтъ стрѣ́люю въ ѡ́тра...*

¹⁵⁶ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: *зѣвы льво́вы зѣвы є́гѡ, ѡ́бви́вѡщїи дѣшѣи чѣловѣ́чи*.

¹⁵⁷ Книга Псалмів 51 (52): 6.

¹⁵⁸ У Вульгаті *arca* означає “ковчег”: *arca Noe*.

¹⁵⁹ Гр. *ἀρχή* – ‘початок, первень’. Корелят лат. *principium*. Один із найважливіших термінів грецької філософії, що його семантичний опис уперше подав у своїй «Метафізиці» Арістотель.

¹⁶⁰ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

¹⁶¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 1: 20. Пор.: *і́ѡсифе, сýне дѣ́довъ, не ѡ́бойсѧ*.

¹⁶² Лію, яка мала слабкі очі (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 29: 16) й символізує діяльне життя, протиставлено тут образів Рахлі, котра символізує життя споглядальне. Скажімо, в Данте (Чистилище XXVII, 97–108) цей мотив постає таким: “Побачив уві сні я юну жінку, – / Вона, вродлива, поставна, струнка, / Співала, рвавши квіти у корзинку: / ‘Коли питаєшся, хто я така / Й чого квітки збираю, знай, – я Лія, / І гарні руки ці плетуть вінки, / Бо дзеркало оздобить – в мене мрія. / Не чинить так сестра моя Рахіль: / Двидлялись в нього – це для неї дія. / Для неї зір – мета дбання й зусиль, / А я цікавлюсь

рук своїх діянням, / Їй споглядять, для мене ж діять – ціль” [Данте Аліґ’єрі. Божественна комедія / Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб’язка. – Київ, 1976. – С. 338–340]. Про Рахіль та Лію не раз говорили й старі українські письменники, наприклад, Симеон Полоцький [див.: *Полоцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 129 (зв.)].

¹⁶³ Сковорода має на думці слова: **И** и́зыде е́ліссей на и́сху́дници вѡднѡмъ, и всы́па тѣмъ со́ль, и рече: си́це глѣтѣтъ гдѣ: и́зцѣлѣи́хъ вѡды сіѡмъ, не вѣдетъ ѿ ни́хъ кто́мѡ смѣрти и непѡбѡдства. **И** и́зцѣлѣи́ша вѡды до днѣ сегѡмъ (Четверта книга царств 2: 21–22).

¹⁶⁴ Сковорода має на думці слова: и́ всѡмъ клѡдѡзи, іа́же и́скопа́ша равѣи ѡ́тца ѡ́тца, во вре́мѡ ѡ́тца ѡ́тца, загради́ша ѡ́мъ фѡ́лістѣмъ (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

¹⁶⁵ Сковорода має на думці слова: **И** па́ки ісаѡ́къ и́скопа́ клѡдѡзи вѡ́днѡмъ, іа́же и́скопа́ша равѣи іавраїма ѡ́тца ѡ́тца, и загради́ша тѣмъ фѡ́лістѣмъ (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 18).

¹⁶⁶ Див.: Четверта книга царств 2: 21–22.

¹⁶⁷ Книга Псалмів 103 (104): 15.

¹⁶⁸ Сковорода має на думці зверненні до Мойсея Божі слова: тѣ́ же вози́и же́злѣ твоѡ́й и́ простри́ рѣ́къ твоѡ́е на мо́ре, и́ расфо́ргни є́ (Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 16).

¹⁶⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 4: 6. Пор.: Сло́во ва́ше (да быва́етъ) всегда́ во вѣ́стѣ, со́люмъ расстворѣно.

¹⁷⁰ Книга Псалмів 55 (56): 11.

¹⁷¹ Про цього змія-Віла йдеться в 14-ій главі Книги пророка Даниїла.

¹⁷² Книга Псалмів 103 (104): 26.

¹⁷³ Книга пророка Іоїла 2: 28.

¹⁷⁴ Книга пророка Іоїла 2: 28.

¹⁷⁵ Слова йще́ не вѣ́детъ вѣ́тъ съ ни́мъ зринають у Євангелії від св. Івана 3: 2.

¹⁷⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **Наи́мъ** же вѣ́тъ ѿкрѡ́мъ є́сть дѡ́мѡмъ своѡ́мъ: дѡ́мъ во всѡмъ и́спытѡ́етъ, и́ глѡбѡнѡмъ вѣ́тѡмъ.

¹⁷⁷ Сковорода має на думці слова: **И** вѣ́зѡмъ данѣи́мъ смѡ́лѡмъ и́ тѡ́къ и́ во́лѡмъ, и́ возварѣи́ вѡ́дѡмъ, и́ сотвори́ гѡмѡ́лѡмъ, и́ ввѣ́же во ѡ́уста є́лію, и́ и́зѡ́дѡмъ разѡ́дѣсѡмъ є́лію (Книга пророка Даниїла 14: 27).

¹⁷⁸ Сковорода має на думці слова: и́ тѡ́лѡцъ и́ ю́нець и́ лѡ́вѡмъ вѡ́дѡмъ пастѣ́сѡмъ вѣ́дѡтъ, и́ ѡ́трѡча ма́ло повѣ́дѡтъ ѡ́мъ (Книга пророка Ісаї 11: 6). Цей вірш – яскравий приклад символічності Біблії. Якби тлумач Святого Письма, – писав, наприклад, Іоанікій Галятовський, – “разумѡл сенс чвѡракі́й, котѡрый в Писмѡ́мъ Свято́мъ знаѡдуєт, зрозумѡл бы́съ и́ тоє, же ю́ж тепѡр пасѡтѡся в купѡ́мъ во́лк съ агнѡ́мъ, и́ рысь почѡиваєт съ козли́щѡмъ, и́ ю́нець со́мъ во́мъ в купѡ́мъ пасѡтѡся, и́ ѡ́трѡча ма́лоє водѡ́мъ ихъ” [Галятовський І. Меся́ правди́вѡй. – Київ, 1669. – Арк. 353].

¹⁷⁹ Манна (євр. *mān*) – чудесний харч, що його Бог щодня посилав ізраїльтянам під час їхнього перебування в пустелі. Пояснення походження слова від займенника *та* (“що”) є тільки в Другій книзі Мойсеевій: Вихід 16: 15: “І побачили Ізраїлеві сини, та й казали один до одного: ‘ман гу’ (*mān hūʾ*), бо не знали що то (*mā^h-hūʾ*)”. Більше ніде форма *mān* у значенні “що” в єврейській Біблії не зустрічається. Памва Беринда тлумачив слово *манна* як “дар, або упинонок, або що?” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 433]. Цей старозаповітний образ міг набувати різних символічних значень, як-от у Дмитра Туптала: “Манна образ бѡ́ тѡ́ла Христова во євхарістії свято́й” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѡ́мъ. – Київ, 1748. – Арк. 314 (зв.)].

¹⁸⁰ Фраза не́мѡмъ менѣ́ зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

¹⁸¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 24. Пор.: докѡ́лѡмъ дѡ́шы на́ша вѣ́зѡмѡмъ;

¹⁸² Книга Псалмів 115 (116): 1.

¹⁸³ Очевидно, Сковорода цитує тут слова з 9-ої пісні п'ятниці 3-го тижня Великого посту (ірмос інший): "Свѣт и жизнь и вседѣтель, трисолнечное единство, Бог же и Господь...". Трикутник символізував "таинство Св. Тройцы" також в емблематиці [див.: Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. LV].

¹⁸⁴ Піфагор (гр. *Πυθαγόρας*) (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) – давньогрецький філософ, чия наука та оповідки про якого були добре знані в старій Україні. Досить пригадати бодай Іоаникія Галятовського ("Пифагорас филозоф такое был выдал право, же богом их поганским потреба офъровати з винограда необрѣзанного..." [Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 211 (зв.)]) або Василя Григоровича-Барського, який, подаючи опис острова Самос, двічі згадує про те, що тут, у печері гори Керкіс, мешкав колись "пресловутый философ Пифагор" [Григорович-Барський В. Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 379, 384]. Сковорода покликався на Піфагора у діалозі «Бесѣда 2-я», у трактатах «Silenus Alcibiadis», «Жена Лотова», а також у перекладі Плутархового трактату «Про спокій душі».

¹⁸⁵ Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁸⁶ Таке неприхильне ставлення до цієї геометричної символіки було характерне для деяких українських православних письменників-полемістів домогилянської доби. Наприклад, Василь Суразький писав про трикутники "латинян": "...Отца и Сына, и Святаго Духа латины быти мнимают. Верхній угол полагают Отца, низу же оба углы кладут Сына и Духа. Так нѣкако выображают. И трети углы три ипостаси, окруженіем же около их безначалное и безконечное Божественнаго естества объявити хотят, зато, иже глаголют, круг ни начала, ниже конца имаѣ" [Суразький В. О единой, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 68].

¹⁸⁷ Як свідчив Діоген Лаертій (III, 75), Платон учив, що всі першостихії (повітря, вогонь, земля, вода) "складаються... з трикутників і розкладаються на трикутники" [Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 172].

¹⁸⁸ Євангелія від св. Матвія 19: 17.

¹⁸⁹ Очевидно, це парафраза Євангелія від св. Івана 12: 7. Пор.: **Рече же иисъ: не дѣйте єѡ.**

¹⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: **Върыгнѣ сѣрдце моє слово влѣго.**

¹⁹¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **не на лица зраще имѣйте вѣрѣ** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

¹⁹² Див.: Євангелія від св. Марка 12: 41–44.

¹⁹³ Сковорода має на думці царів-волхвів, що прийшли поклонитися Христові-немовляті (див.: Євангелія від св. Матвія 2: 1–12). Це – мудреці-маги чи халдеї. Їхньою батьківщиною від часу Климента Олександрійського заведено вважати Персію і Месопотамію. *Волхви, маги, халдеї, філософи* є для Сковороди синонімічними поняттями.

¹⁹⁴ Сковорода має на думці слова: **познѣ гдѣ сѣщнухъ єгѡ** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 16: 5). Старі українські богослови досить часто говорили про існування християнства до Різдва. Як стверджував, наприклад, Іоаникій Галятовський, "христіане зась были от початку свѣта" [Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101 (зв.)]. На його думку, вже Адам був християнином, бо він "вѣрил в Христа, Месію правдивого, которій мѣл приити на свѣт, и пророковал о пристю его..." [Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 144]. Із другого боку, пелагіанське твердження, начебто "до спасенія не треба челоуѣкови ласки Божой надприродной..., но толко треба до того щегулне соизволенія людскаго, которого то соизволенія... и всемоущая сила Божая не

потрафит в челоуѣкови справити, ежели челоуѣк не схощет” [Начатки догмато-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 854], зазнавало тут різкої критики з позицій християнського ексклюзивізму. Припустимо, у книзі «Сѣмя слова Божія» сказано таке: попри те, що філософи, які жили до Різдва, “так много писали о добродѣтелях, рекше о цнотах..., так много наук прекрасных сложили о укроощеніи душевных страстей, о управленіи обычаев наших подлуг разума и совѣсти..., сами так цнотливое и воздержное житіе проводили, обаче ничтоже у Бога себѣ заслужили, не были бо в ласцѣ Божіей” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 215; пор., наприклад: Мысли при чтеніи Послания святаго апостола Павла к Колоссяном, изложенные в Харьковском духовном коллегіумѣ... ректором коллегіума и богословских наук профессором протоіереем и кавалером Андреем Прокоповичем. – Санкт-Петербург, 1820. – С. 15].

¹⁹⁵ Чотири вітри, згідно з грецькою міфологією: Борей (північний вітер), Евр (східний вітер), Зефір (західний вітер) та Нот (південний вітер).

¹⁹⁶ Фразу *дѣхъ вѣтры* взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

¹⁹⁷ Історію зцілення сиріянина Неемана від прокази подано в 5-ій главі Четвертої книги царств. Нееман згадується і в «Молитвослові»: “Єліссеом пророком твоим проказу Нееммана суріанина очистивый” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 536].

¹⁹⁸ Ідеться про іконографію “всевидающо Ока”.

¹⁹⁹ Євангелія від св. Івана 4: 22.

²⁰⁰ Скворода говорить тут про епіклезу.

²⁰¹ Скворода має на думці слова: *сѣдѣхъ себѣ ѡстѣхъ и пїетѣхъ, не разсѣждѣхъ чѣла гдѣна* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 11: 29).

²⁰² Євангелія від св. Матвія 27: 5.

²⁰³ Гр. *προσφορά* – ‘приношення, дар’.

²⁰⁴ Книга Псалмів 50 (51): 8.

²⁰⁵ Книга Псалмів 50 (51): 15.

²⁰⁶ Можливо, це парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: *вїно моє, веселѣщее вѣа и челоуѣки*.

²⁰⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: *смерть оупасетъ ѡ*.

²⁰⁸ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 12: 2. Пор.: *близъ єси чы оустъ ихъ, далече же ѿ оутробъ ихъ*.

²⁰⁹ Див.: Книга пророка Даниїла 14: 27.

²¹⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тѡй твою влѡстї вѣдетъ главѣ*.

²¹¹ Скворода має на думці або слова: *сѣ, прїидѣхъ вѣ главїзнѣхъ книжнѣхъ писано єсть ѡ мнѣ* (Книга Псалмів 39 (40): 8), або слова: *сѣ, идѣхъ вѣ главїзнѣхъ книжнѣхъ написана ѡ мнѣ* (Послання св. ап. Павла до євреїв 10 : 7).

²¹² Книга Псалмів 18 (19): 5.

²¹³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тѡй твою влѡстї вѣдетъ главѣ*.

²¹⁴ Таке раптове закінчення розмови є одним зі старих конклюдивних топосів: “Мусимо закінчувати, бо вечоріє” [див.: *Куриціус Е.-Р.* Європейська література і латинська середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 105]. Наприклад, саме так закінчується трактат Цицерона «Про оратора» або діалог Марка Мінучія Фелікса «Октавій» [див.: *Марк Минуций Феликс. Октавий // Ранние отцы Церкви: Антология.* – Брюссель, 1988. – С. 590].

ДІАЛОГ, или РАЗГЛАГО́Л о Дрѣвнем Мірѣ
Любѣзному Дру́гу Михайлу Іоáнновичу Ковалѣнскому¹
Пи́сан 1772-го Го́да. Дан в Дар 1788-го

*

Возлю́бленный Дру́же Михаи́ле!

Прійми от мене ма́ленькій сей Да́рик. Дарю́ю тебѣ мою Заба́вочку². Она Божѣственная. Разглаго́л о Дрѣвнем Мірѣ. Чтó ли есть найдревнѣйшее? Бог. Ты роди́лся любі́тися с Богом. Прійми сію мою Лѣпту. Чита́й. Му́дрствуй. Прирасти́ Её. И возрасти́ Её. От Зѣрна изы́дет благосѣбнолиственный Ду́б Мамврі́йскій³. Сѣнь его вмѣститъ хоть Все-вселѣнную... Мнози глаголют, Чтó ли дѣлает в Жізни Сковорода́? Чем забавляется? Аз же о Господѣ ра́дуюся. Веселю́ся о Бозѣ Спа́сѣ моем...⁴

Заба́ва, Римски Oblectatio⁵, Ёллински Діатріба⁶, Славѣнски Глум⁷, или Глумлѣніе, есть Корвфа⁸, и Верх, и Цвѣт, и Зѣрно Человѣческія Жізни. Она есть Чентр⁹ ка́ждыя Жізни. Всѣ Дѣла коея́ждо Жізни сю́да теку́т, бۇдьто Стѣбліе преобразу́яся в Зѣрно. Суть Нѣккі, без Цѣнтра живу́щци, бۇдьто без Га́вани плову́щци. А я о растлѣнных не бесѣдую¹⁰. Своя Ко́ему́ждо видь Заба́ва ми́ла. Аз же поглумлю́ся в Заповѣдех Вѣчнаго¹¹. Ты вѣси, яко люблю́ Его и яко ОН возлю́бил мя есть¹². Речеши, Ка́ко 10 Заповѣдей довлѣют в Долголѣтнюю Заба́ву? Тфу! Аще бы и Сугубый Маеусáлов Вѣк¹³, и тогда довлѣют. Ах! Все Омерзѣніем и во Омерзѣніе исходит, развѣ Святыни. Ах! не всѣе Давид: “Дівна (де) Свидѣн[ія] твоя”¹⁴. Все предваряю́т, все печатлѣют. Всякой Кончинѣ суть Конце́м и Оста́нком без Ме́рзости. Вѣчная Ма́ти Святы́ня ко́рмит мою Ста́рость. Я Сосца́ Ея сосу́ без Омерзѣнія¹⁵. И а́лчу па́че и па́че¹⁶. Я во Вѣки бۇду с Нею, а Она́ со мною. Вся бо прехо́дят, Любѣзная же Любо́вь? Ни¹⁷! Кра́тко рещи: се есть Діатріба́ и Типи́к¹⁸ моя́ Жізни!

“Блаже́н Муж, и́же в Прему́дрости умре́т и И́же в Ра́зумѣ своемъ поуча́ется Святы́нѣ, размышля́я Пути́ Ея́ в Се́рдцѣ своемъ, и в Сокровѣнныхъ Ея́ уразуми́тся...”¹⁹

Любѣзны́й Дру́же! Есмь и пребу́ду твой Дани́л Ме́ингард²⁰.

Осно́ваніе Діа́лога

“Помяну́х Дни Дрѣвнїа”. Псалом 142²¹.

“Воззри́те на Дрѣвнїа Рóды”. Сирах²².

“Снѣсте Вѣтхая Вѣтхих”. Мойсе́й²³.

“Помяну́х Судбы́ твоя́ от Вѣка, Господи, и утѣшихся”²⁴.

“Повѣдаша мнѣ́ Законопресту́пницы́ Глумлѣніа,
но не яко́ Зако́н твой, Господи”. Псал[ом] 118²⁵.

Sola Veritas, est dulcis, viva, Antiquissima.
Cetera Omnia sunt Foenus, et heri natus Fungus²⁶.

РАЗГЛАГО́Л о Дрѣвнем Мíрѣ

Лица:

Аѳанасій. Іяков. Лонгин. Ермолай. Григорій.

ГРИГ[ОРИЙ]. Посмóтрим же нынѣ на Прирóдныя Богопроповѣдники. Заглянем в Дрѣвныя Лѣта, аще хóщете.

АѲАН[АСІЙ]. О Преслáвное Позóрище! Но коим Образом мóжно видѣть Дрѣвныя Лѣта? Мóжно ли на тоѣ взирáть, Что ужѣ протеклò? Аще же протеклò, тогда не видное. Како же взирáть?

ЛОНГ[ИН]. Аще открывáется Ѳѣатр сáмых Древнѣйших Временѣ, тогда мóжно видѣть и Людѣй. Вода без Рыб, Воздух без Птиц, а Врѣмя без Людѣй быть не мóжет.

АѲАН[АСІЙ]. Како же мóжно видѣть Прошѣдшая Временá?

ІЯКОВ. Так мóжно видѣть, как Вчерáшній Житія твоего День, а вчерáшній День так, как Днѣшнее, прошѣдшее Утро, а Утро так, как Пол-Часа сего, в коем находимся. Се нынѣ течѣт Десятый Час, 30-четвѣртая Минута, 1772-е Лѣто от Христа, Пятый-надесят День Мѣсяца Маіа. Наконѣц, Половину Десятаго Часа сего Прошѣдшую, так видѣть мóжно, как 4 Минуты. Вот! только что протекли они. А тепѣрь 5-я вторыя Половины Минута. Взгляньте на Часы!..

АѲАН[АСІЙ]. Что надлѣжит до Вчерáшняго Житія моего Дня, Он мнѣ во всей Жизни есть сладчáйшим Позóром.

ЛОНГ[ИН]. Как так?

АѲАН[АСІЙ]. Господи! не мнѣ, но Имени твоему Слава...²⁷ Похвалюся о Господѣ пред Другáми. Вчера довелòся в Бесѣдѣ спóрить с нѣкоторым моим Сосѣдом. Он разъярився, назывáл мене Негодѣем, Жителству вредным, Бóром и протчая. Пришòв я Домой, по Прошѣствіи нѣсколько Часòв услышал Жѣнской и Дѣтской Вой. Что за Причина? Сказáли мнѣ, что до помянутаго Сосѣда пріѣхал старинный его Заимодавец с Вѣкселем, что не в Сілах доплатить 30-ти Рублѣй по Вѣкселю, что Никтò на Прóзбу его, хотя общáстал 30 Дворòв, не помòг ему и что напоследок берóут его под Стрáжу. Жáлко мнѣ стáло! Схватив Перò, написáл к нему Слѣдующее:

Любѣзный Друг!

Благодарю вам, что пòдали мнѣ Слúчай к Благодѣянію. Посылаю вам 30 Рублѣй. Употребите óныя, как Сòбственныи свои. Сим вѣчно мене одолжитъ мóжете.

Ваш Усердный Слугà, Н. Н.

Я послал Дѣньги, а Он свободился. На сіе Вчерашнее Дѣло взирая, чувствую внутрь Богатство Сладости, коея единыя Капли не отдал бы я за 1000 Ефимков²⁸. А мнѣ Она вся стала только 30 Рублѣй.

ЕРМОЛАЙ. Дешева Купля твоя. А иной продаёт за 30 Рублѣй и цѣлаго Христа²⁹.

ЛОНГ[ИН]. Тѣм же Оком, коим смóтришь на Вчерашнее Врѣмя, мóжно взира́ть на самыя Авраамскія Времена³⁰. Павелъ всѣ прошедшіи Лѣта заключаетъ в сем Слóвъ “вчера”, нынѣшныи – в Слóвъ “Днесь”, а Все бóдущее нарица́етъ Вѣком:

“Иисус Христосъ Вчера и Днесь, Тойже и во Вѣки”³¹.

Аки бы рекл: Вчера и Днесь и Завтра, Сірѣчь во Вѣки Вѣков³². Аще Кто видитъ ДНЕСЬ, той видитъ и Вчера, и Откровѣніемъ единого Дня отверзается 1000 Лѣт³³. Она вмѣщается в одномъ Днѣ, а День простирается в 1000 Лѣт. Уразумѣй Вѣчер Седмицы и ўзриши Утро Седми-Тысящ Лѣт.

“И бысть Вѣчер, и бысть Утро, но День един”³⁴.

ІАКОВ. Мóжетъ быть, и Прѣва, что Тысяща единообразныхъ Печатей заключается в одной такой же, а одна расходится в Тысящу, и единъ Скудѣльный Мóдель сокрылся в Десяти Тысящахъ Сосудов³⁵. “Вся Тѣмъ быша...”³⁶

АѦАН[АСІЙ]. Какимъ же Образомъ 1000 Лѣтъ бóдетъ однимъ Днем и вопрѣки?

ЛОНГ[ИН]. Ох! не любопытствуй. Не Все то лóжное, что Младѣнческимъ Умамъ не вмѣстное. Если не понимаешь, обуздай Рáзумъ твой в Послушаніе³⁷ и вѣруй Петру Святóму...

“Едино же сіе да не утайтся отъ вас, Возлюбленные, яко единъ День предъ Господемъ, аки 1000 Лѣт, и Тысяща Лѣт, аки День Един”³⁸. Оглянься на Псаломъ 89.

АѦАН[АСІЙ]. Вѣрую, Господи, яко 1000 Лѣтъ предъ Очима твоима, яко День Вчерашній...³⁹

ЛОНГ[ИН]. Я бы могъ тебѣ сказать и Сіе, что, если Кто единого Человѣка знаетъ, тотъ всѣхъ знаетъ. Единъ в Тысящѣ, а Тысяща, какъ Человѣкъ Един⁴⁰. Но Сіе не у нас, но предъ Господемъ.

АѦАН[АСІЙ]. Ах! предъ Господемъ. Скажи, гдѣ предъ Господемъ?

ЛОНГ[ИН]. Там. На томъ Мíрѣ, на другомъ Свѣтѣ.

АѦАН[АСІЙ]. Гдѣ же той вторый Мíр?

ЛОНГ[ИН]. Там, гдѣ “Вторый Человѣкъ, Господь съ Небесѣ”⁴¹.

АѦАН[АСІЙ]. А вторый Человѣкъ гдѣ?

ЛОНГ[ИН]. Там, гдѣ вторый Мíр.

АѦАН[АСІЙ]. А вторый Мíр гдѣ?

ЛОНГ[ИН]. Вотъ гдѣ! Послушай Петра святого:

“Новаго Небесѣ и новыя Земли чаемъ, по Обѣтованію Его, в нихже Прѣва живѣтъ”⁴².

Видишь, что вторый Мíр там, гдѣ новое Нѣбо и новая Земля. Они его суть Ёды.

АѦАН[АСІЙ]. Гдѣ же новое НЕБО и Земля нова?

ЛОНГ[ИН]. Там, гдѣ старое Небо и Земля.

АѦАН[АСИЙ]. А старое Небо гдѣ?

ІЯК[ОВ]. Изрядный еси Истец! Ещѣ новаго не сыскал, а старый Мир потерял. Старое Небо под Носом у тебе.

АѦАН[АСИЙ]. Видь старое Небо и старая Земля вездѣ?

ЛОНГ[ИН]. Вездѣ.

АѦАН[АСИЙ]. И нельзя сыскать Мѣста, ни на един Чентр⁴³ пуостаго?

ЛОНГ[ИН]. Нельзя.

АѦАН[АСИЙ]. Все напѡлненно старым Небом и Землею?

ЛОНГ[ИН]. Все.

АѦАН[АСИЙ]. Гдѣ ж твой новый Мир?

ЛОНГ[ИН]. Вездѣ.

АѦАН[АСИЙ]. Как же старый Мир помѣстишь с новым?

ЛОНГ[ИН]. Так, как Тѣнь с ея Дѣревом. Взглянь на сию Живую и Благосѣннолиственную Яблоню.

АѦАН[АСИЙ]. Яблоня поднялася выспр, а Тѣнь протянулася по Дѡлу. Тѣнь на ином, а Яблоня на ином Мѣстѣ. Тут Дѣло иное.

ЛОНГ[ИН]. Крайняя видь Часть Тѣни лежит на Землѣ, но Начало и Основание Ея есть с Яблонею вкупѣ, и она никогда не бывает ни больше, ни меньше Яблони своя. Кратко сказать, Тѣнь Яблоням мѣститься не мѣшает.

АѦАН[АСИЙ]. Вот так развѣ скажи: “Тѣнь Яблоням мѣститься не мѣшает”.

ЛОНГ[ИН]. Да я же так и сказую.

АѦАН[АСИЙ]. Тѣнь Яблонѣ мѣститься не мѣшает.

ЛОНГ[ИН]. Конечно.

АѦАН[АСИЙ]. И так ветхий Мир есть Тѣнию новаго?

ЛОНГ[ИН]. Думаю и вѣрую. А если совершенно уразумѣю, что так есть сие, тогда узрю его и любля возлюблю Его во Господѣ, а Господа в Мирѣ Его.

АѦАН[АСИЙ]. Ах! бѣдненькии мы с нашим Миром. Мир наш, Вѣк наш и Человѣк наш есть то Тѣнь одна. Но почему Мир наш есть Тѣнию?

ЛОНГ[ИН]. Вопросу и я тебе. Почему Тѣнь есть Тѣнию?

АѦАН[АСИЙ]. Потому, что проходит и не постоянствует.

ЛОНГ[ИН]. Как же она проходит?

АѦАН[АСИЙ]. Когда Солнце Западает, тогда Тѣнь ищезает, а тѣм скорѣе, чем больше простирается. Вчера была одна. Днесь другая. Заутра третья привидится. То раждается, то ищезает. А родившись, не стоит твердо, но от сего к тому Мѣсту уклоняется. Вопреки же Яблоня Лѣт Сто стоит неподвижна.

ЛОНГ[ИН]. Вот еще почему Тѣнь есть Бездѣлкою! Она не есть Дѣлом, но нѣкоею только Иконою⁴⁴ Его является и придѣржится Ему. Воззри же нынѣ тѣбным твоим Оком на бездѣльную Тѣнь тѣбнаго твоего Мира и воспой с Давидом:

“Дне наши, яко Сѣнь на Землѣ, и нѣсть Постоянія”⁴⁵.

Он непрестанно премѣняется. То раждается, то ищезает. То убывает, то уклоняется. Не многія ли Тысящи Тѣней ея в Яблонѣ? Так Тысяща наших

Лѣтъ в Едином Днѣ Господнем сокрываються. Мѣръ Господень и День Господень есть то Древо Жизни. А наш Дряхлый, Тѣнный и Глѣнный Мѣръ есть то Древо Смерти. Оно Глупомудрым⁴⁶ Сердцам видится Добром, по Естеству же своему есть лукавое.

“И прикры ны Сѣнь Смертная”⁴⁷.

Мѣръ наш есть Риза, а Господень – Тѣло. Небо наше есть Тѣнь, а Господне – Твердь. Земля наша – Ад, Смерть, а Господня – Рай, Воскресение. Вѣкъ наш есть то Ажа, Мечта, Суета, Пѣра, Ничтоже, а ИСТИНА Господня Пребывает во Вѣки⁴⁸. Вѣкъ наш есть то Различие и Разноформие Тѣни, Сѣчение Пѣска, Увидение Цвѣта. Вѣкъ же Господень есть Единство, Тожество, Адамант. День наш есть то же, что Вечер, Нощ, Луна. День Господень есть то Вѣчное Утро, Свѣтъ непреступный⁴⁹, незаходимое Солнце. “Господь близ”⁵⁰. “Прійдет же День Господень, яко Тать в Нощи, в онже Небеса убо со Шумом мимо пойдут, Стихи же сожигаемы разорятся”⁵¹. А как Мѣръ наш и Вѣкъ зол, так и Человѣкъ наш лукав.

“Первый Человѣкъ от Земли Перстный”⁵².

АѠАН[АСИ]. Таковых-то, думаю, 1000 во Едином Человѣкѣ, стоящем пред Господем, а Един Божій Человѣкъ в Тысящѣ наших.

ЛОНГ[ИН]. А я тебѣ сказую, что не Тысяща, но всѣ наши, всѣх Вѣков Человѣки, во Едином Господнем Человѣкѣ так обрѣтаются, как безщѣтный всѣх наших Мѣров Хор сокрывается в Божіем Мѣрѣ и в Раѣ Первороднаго онаго Мѣра, о коем Іов:

“Кто мя устроит по Мѣсяцам прѣжних Дней, в нихже мя Бог храняше”⁵³. Сей-то есть День Господень, яко Тать⁵⁴. Зри Фалом 83-й, Стих 11-й⁵⁵.

А как в Бозѣ раздѣления нѣсть, но Он есть простирающееся по всѣм Вѣкам, Мѣстам и Тварям Единство, убо Бог, и Мѣръ его, и Человѣкъ его есть то Едино.

АѠАН[АСИ]. Чуден еси, Господи! Чуден Мѣръ твой. Чуден Человѣкъ твой.

ЛОНГ[ИН]. Уразумѣй единое Зѣрно Яблочное, и довлѣет тебѣ⁵⁶. Аще же единое в нем Древо с Коренем, с Вѣтвями, с Листами и Плодами сокрылось, тогда можеша там же обрѣсти безчисленныя Садовъ Милліоны. Дерзая сказать: и безчисленныя Мѣры. Видиши ли в маленькой нашей Крошкѣ и в Крошечном Зѣрнѣ ужасную Бездну Божія Силы? Для чего же вопреки наша простирающаяся вышше Звѣзд Обширность во Едином Божіем Пунктѣ угаиться не могла бы? Если Кто хоть мало Нѣчто Духом Божіим надхнен, тот может скоро повѣрить, что во едином Господнем Человѣкѣ всѣ наши Перстныи вмѣщаются. Подлая наша Природа, находясь Тѣнью, находится Обезьяною, подражающею во всем своей Госпожѣ Натурѣ. Ся Рабыня Внѣшностьюми своими, будѣто Красками, наводит Тѣнь на всѣх Блаженных Натуръ Дѣлах, изображая Тѣню для Глѣнных и Младенческих Умов Все Сокровище, таящееся в Неисчерпаемом Нѣдрѣ Господствующія Природы, яко невидима есть Присносущная ИСТИНА⁵⁷. И так, если Нѣчто узнать хочешь в Дусѣ или во Истинѣ, усмотри прѣжде во Плоти, сирѣчь в

Наружности, и увидишь на ней Печатлѣмая Слѣды Божіи, безвѣстная и Тайная Премудрости его обличающіи и бѣдѣ Тропинкою к ней ведущіи.

АѦАН[АСІЙ]. Потіше, Господіне мой! не залѣтывай с Орлами во Мрак Облачный. Перестаю разумѣть Рѣчь твою. Пряди погрубѣ Ниточку для Очей моих Сѣлских.

ЛОНГ[ИН]. Бывал ли ты когда в Царских Палатах? Стоял ли посреде Чертога, имбющаго всѣ четырьѣ Стѣны и Двери, покрытыя, бѣдѣ Лаком, Зѣркалами?

АѦАН[АСІЙ]. Не довелось.

ЛОНГ[ИН]. Стань же, если хотишь, на равном Мѣстѣ и вели поставить вкруг себе Сотню Зѣркал Вѣнцем. В то Время увидишь, что един твой Тѣлесный Болван владѣет Сотнею Видов, от единаго его зависящих. А как только отнять Зѣркалы, вдруг всѣ Копіи сокрываются во своей Исконности, или Оригиналѣ, бѣдѣ Вѣтвы в Зѣрнѣ своем. Однако же Тѣлесный наш Болван и сам есть едина токмо Тѣнь Истиннаго Человѣка. Сія Тварь, бѣдѣ Обезьяна, образует Лицевидным Дѣяніем невидимую и Присносущную Силу и Божество ТОГО ЧЕЛОВѢКА, коего всѣ наши Болваны суть акибы Зерцаловидныя Тѣни, то являющіяся, то ищезающія при том, как ИСТИНА Господня стоит неподвижна во Вѣки⁵⁸, утвердившая Адамантово свое ЛИЦЕ, вмѣщающее безчисленный Пѣсок наших Тѣней, простираемых из вездѣсущаго и неизщерпаемаго Нѣдра ея безконечно.

“Сокрыѣши их в Тайнѣ Лица твоего”⁵⁹.

Сего-то Человѣка видит Блаженный Навин, как написано:

“Возрѣв Очима своима, видѣ Человѣка, стояща пред ним”⁶⁰.

Ражуй всякое Слово, а вопервых то: “Возрѣх”, и то: “Стояща”. А Дніе наши яко Сѣнь, и нѣсть Постоянія⁶¹. Навину явилось То же, Что Аврааму:

“Возрѣв Очима своима, видѣ: и се триѣ Мужіи!”⁶² Авраам к Чудному сему Человѣку говорит:

“Аз есмь Земля и Пѣпел”⁶³.

А там Пишется: “Стояща противу себе”⁶⁴.

Конечно ж, Горній оный Человѣк Противнаго есть Естества. А Навин – одна токмо Тѣнь и Пѣпел.

“Видѣ Человѣка стояща противу себе”⁶⁵.

ЕРМОЛАЙ. “Господи! Что есть ЧЕЛОВѢК? Яко помниши Его”⁶⁶.

Мнѣ видится, что Давид вопрошает Бога о том же чудном ЧЕЛОВѢКѢ, о коем прежде сказал:

“Славою и Честію вѣнчал еси Его”⁶⁷.

ЛОНГ[ИН]. Конечно, сему-то Человѣку дивится Давид, возрѣв Умными Очима на Великолѣпіе Его, поднявшееся превѣшше наших Небѣс и Стихій. Он видѣл, что из нашея Братіи Человѣк всяк есть не то, что Он, и разнится, как отстоит Небо от Земли⁶⁸. Бѣдѣ бы сказал: “Ах Господи! Коль чудный тот Человѣк, коего сам ты почел Человѣком! Он тебѣ, а ты Ему Друг. Он в тебѣ, а ты в нем”.

“Господи! Что есть Человѣк? яко познался еси Ему”⁶⁹.

Кто из нас Смертных подобен Ему? Ах! ни один! Наш Род есть то Земля, Пепел, Тьнь, Вид, Ничто...

“Дни наши яко Снь преходят”⁷⁰.

Но твой Человек есть вечно стоящий.

“Поставил еси Его... Вся покорил еси под Нозь Его”⁷¹.

ЯКОВ. Ни мало нѣт Сумнѣнія, чтоб Давидова Рѣчь не касалась до Чуднаго Человека сего: “Что есть Человек, яко помниши Его?”⁷²

Разсудите Слово сіе: “Помниши Его”⁷³. Конечно же, Он не Земнаго нашего Рода есть, Если Бог Его помнит. Наш весь Род исключен из Его Записи. Вот Слушай!

“Не соберу Соборов их от Кровей, ниже помяну Имен их Устнама мойма”⁷⁴. Мы-то есмь Плоть и Кровь, и Сьно. Како может Плоть и Кровь устоять пред Лицем Господним⁷⁵?

“Бог наш Огнь поядаяй есть”⁷⁶.

Но о сем Человеке пишется: “Посъщаеши Его”⁷⁷.

Видно, что чудный сей Человек чужд есть Плоти нашея и Крови и всь нашего Мира Стихии превозшедший.

“Яко взятся Великолѣпіе твое превышше Небес”⁷⁸.

ГРИГОРИЙ. Если бы он был Земный, тогда хотящим его видѣть ка я Нужда была смотрѣть в Гору? Видь Плотянаго Человека скорѣ увидишь, в Землю Взор устремивши, нежели зѣвая на Небесный Свод. Однак единоголсно проповѣдуют: “Возрѣх. Возрѣх...”⁷⁹ Вот! в ту же Дудку дмет и Даниил: слушай!

“Воздвигох Очи мои и видѣх. И се Муж Един! Облечен в Ризу Льняную^а, и Чресла Его препоясана Златом свѣтлым, Тѣло же Его, аки Фарсис... Глас же Словес Его, аки Глас Народа”⁸⁰.

В сих Словах примѣчай то: “Един”, и то: “Глас, аки Глас Народа”⁸¹. Только что не сказал: Един во всѣх, а всь в нем. “И речѣ мнѣ:

Не бойся, Муже желаний! Мир Тебѣ!”⁸²

Сего-то узрѣв, Давид задивилс я, по я с Восторгом:

“Господи, Господь наш! Коль чудно Имя твое!..

Яко взяся Великолѣпіе твое превышше Небес”⁸³.

ЛОНГ[ИН]. Милый Позор Сердечным моим Очам открывається. Се вижу на Пустом Пути в Польш Вельможескую Колесницу текущую! а сидящаго в ней Знаменитаго Господина. С Кѣм же? С Нищим Странником скитающимся. Они сидяще бесѣдуют. А пред ними лежит Отверстая КНИГА. “Скажи, пожадуи! Ражжуй мнѣ хоть Мало! – просит Придворный Пан, Казначей Царицы Евіопскія. – Можешь ли знать, о Друг ты мой, Филиппе! О Коём Человеке повѣствует Исаіа слѣдующее?

“Яко Овча на Заколѣніе ведѣся...”⁸⁴

^а Здѣ Лен разумѣется, нарицаемый Оный ввссон, Ёллински – βουσσος⁽¹⁾. Сей Род есть Каменнаго Лена, неопалемый во Огнѣ. Образует убо Нетлѣніе. Злато такожде имѣет свой Отрѣбы. Огнем же очищенное и свѣтится, и не согаряет, и есть Безсмертія Образ.

“Во Смирѣніи Его Суд его взясь”⁸⁵.

“Род же Его Кто исповѣсть?

Яко взѣмлется от Земли Живѣт Его”⁸⁶.

Здѣлай Милость! О себѣ ли, или об ином Ком сія Рѣчь Его?

ФѢЛИПП: Каѣ Пѣльза читатѣ от Прорѣков и не разумѣть”⁸⁷?

ЕВНУХ: Как же мѣжно разумѣть, аще не Кто наставит мя”⁸⁸?

ФѢЛИПП: О Господине! Ей! воистину нѣси Невѣжда. Не жаждет бо Рѣзума Премѣдрости развѣ Премѣдр. Не дѣмай же, Пѣне мѣлый, дабы Исѣаи сѣми толь великими Словѣми величал тѣбнѣнаго Коегѣ либо Человѣка. Прорѣк постоянен в Рѣчѣ своѣй. Не мѣжет похвалитѣ Тѣ же, Чтѣ недѣвно похудил. Развѣ вы позабыли? Вспѣмните вышпречѣнное.

“Всѣка Плоть Сѣно”⁸⁹, – недѣвно возопѣл^а.

Смотрѣте на Вселѣнну, напѣлненну такими, как мы, Человѣками, то раждѣающимися, то погибѣающими. Так возмѣжно ли, чтѣб Прорѣк о себѣ или о Другѣм дерзнул сказѣть:

“Род же Его Кто исповѣсть?”⁹⁰

Ктѣ ж скажет, чтѣ наш Род не Землѣ, Плоть, Сѣно и Тѣнь? Но Прозорливѣе Исѣино Око прозрѣло в Плотской наѣшей Тѣни особливѣаго Человѣка, кой Един тѣкмо и есть, и о нем вопѣет: “Взѣмлется от Земли Живѣт ЕГО...”⁹¹ А наше все Родослѣвѣе земнѣе заключил в сем Слѣвѣ:

“Всѣка Плоть Сѣно”⁹².

И как Данѣил сказѣл:

“Глас Слѣвѣс Его, аки Глас Нарѣда”⁹³, так и Исѣаи вопѣет о тѣм же Мѣжѣ:

“Глагѣл Бога нашего пребывѣает во Вѣки”⁹⁴.

Бѣдѣто бы на един Тѣн пѣл с Данѣилом:

“Сѣла Глагѣла Его, аки Сѣла в Нарѣдѣ”⁹⁵.

ЕВНУХ: О ФѢлипп! Чудесѣ ты насказѣл. Ты во мнѣ Смертнѣе зажег Желѣние видѣти сего Человѣка. Я о нем от Рѣждѣнія слышу пѣрвый Раз.

ФѢЛИПП: Мѣлостивый Госудѣрь! “Крѣпка, яко Смерть, Любѣв...”⁹⁶ Но когда Великолѣпѣе ѣнаго Человѣка превѣише Небѣс и выѣише всѣх наших Стихѣй поднѣялѣся, тогда нелѣзя пѣлзующим по Землѣ и пресмыкѣающимся по Стихѣам Вѣзором видѣть Его. Сѣе значит – искѣть во Мѣртвых Живѣаго и вести Сего Правѣднаго и невѣннаго Агнѣца на Заколѣние, стрѣгги Мѣртвенность Волѣсѣв Его, ясти Зѣмлю и мѣдрствовать о Сѣнѣ. Таковѣя Душа, яко двѣжущаяся по Землѣ, не посвящѣется Господѣви Израѣилскому и внѣ Числѣ есть сего:

“Святѣи их во Иѣстину твою. Слѣво твое Иѣстина есть”⁹⁷.

Правѣда, чтѣ вся Стихѣйная Пѣдлѣсть, бѣдѣто Рѣза, им носѣмая, Его ж сѣамаго Она есть, и Он в ней вездѣ. Но не Она им есть, ни Он Ёю”⁹⁸. И хотѣя в

^а Выѣише ужѣ сказанно сѣе: “Сѣне Человѣчѣ, возопѣй” (велѣл емѣ Бог). “И Чтѣ (де) возопѣю?” (вопросѣет Исѣаи). “А вот Чтѣ! (говѣрит ему Бог):

Всѣка Плоть Сѣно”⁽²⁾ и прѣтчая...

^б Глас, Глагѣл, Вѣля, Вѣлѣние, Цѣрствѣе, Закѣн, Сѣла, Духъ есть Тѣжде.

ней, но кромѣ ея, и вы́шше ея пребывает, не Мѣстом, но Святы́нею, и Разсуждѣніе о нем отню́д нѣсть по́длое, яко

“Во Смирѣніи Его Суд о нем высок”⁹⁹.

Ся Стихійная Его Пóдлость и Смирѣніе Его ж Сáмого уничтожает пред нами. В ней-то мы, устремляя О́чи, погружаем и Мы́сли наши и, засмотрѣвсь на Тѣнь, не возводим Сердечных Очѣй в Горнее Истины Разсуждѣніе и в Вѣдѣніе Истиннаго Человѣка, яко

“Взѣмлетя от Земли Живот Его”¹⁰⁰ и

“Взясь Великолѣпіе Его превы́шше Небес”¹⁰¹.

И так, Пáне мѣлый! Если можешь возвесть Сердечное твое О́ко от по́длыя Натúры нашея в Гóру ко óной Господствующей Свято́й ВРóдѣ, в той День можешь увидѣть и ЕДИНАГО óнаго Божія ЧЕЛОВѢКА.

Но никогда́ У́мный Взор наш от Смѣрти к Жизни и от Земли к Небесным не восхóдит, развѣ в той День:

“Вонже Стихіи сожигáемы разорáтся...”¹⁰²

В День óный Господень созида́ется Сѣрдце чистое в Человѣкѣ, а в Сѣрдце вселя́ется Слово сіе, та́йно вопію́щее:

“ПЛОТЬ НИЧТО́ЖЕ...”¹⁰³

Во Врѣмя óное¹⁰⁴ Прáвда, с Небес приникнувшая и кúпно возсія́вшая от Земли Истина пáлит и уничтожает всѣ Стихіи, показуя, что они суть то́лько одно́ю Тѣнью Истины. Утаѣнна же Истина, áки Ри́зу, их но́сит.

Ви́дишь, Госуда́рь, что едина то́кмо Вѣра ви́дит чúднаго Óнаго ЧЕЛОВѢКА, Ко́его Тѣнь всѣ мы есмь. Вѣра есть О́ко Прозорливое, Сѣрдце чистое, Уста́ отворста́я. Она едина ви́дит Свѣт, во Тмѣ Стихійной свѣтлѣюща́я¹⁰⁵. Ви́дит, лю́бит и благовѣстит Его́. Не ви́дѣть Его́ е́сть то Слѣпотá. Не слы́шать Его́ е́сть то бы́ть А́спидом. Не говори́ть о Нем е́сть то бы́ть Нѣмым. Вѣра всю сію мѣмотекúщую Сѣнь, áки Вóду непостоя́нную, прехóдит¹⁰⁶. Верши́т свой Исхóд Воскресѣніем, очищѣнным Чувством ви́ра́я на ЧЕЛОВѢКА, непристúпным Свѣтом Блиста́юща́я и “Ра́дуйте́ся”¹⁰⁷ реку́ща...

Евну́х: Сіи Мы́сли для мене особлѣиво Но́выя. Ах! я их давно жа́ждал. Тепѣрь они́ долголѣтнѣйшую мою Жа́жду уто́ляют. Ей! Священное Писáніе е́сть то Вода́ и Купѣль. Се истинная Вода! Вода́ и Дух. Ни́щій Філипп Духа к ней приложи́л. Нынѣ Чтó ли возбраня́ет мнѣ в ней крестити́ся, измы́тиса, очисти́тиса Сѣрдцем от Лука́вствій и всѣх Прѣ́жних моих Началорóдных Заблужденій и Слѣпоты?..

Філипп: Воистину́ можно, аще вѣруеши от всего Сѣрдца твоего во Неглѣ́ннаго ЧЕЛОВѢКА, ХРИСТА ИИСУСА... Чтó касáется и до сáмого мене: “Вѣровах, тѣмже возгла́голах...”¹⁰⁸

Евну́х: “Вѣрую, Сы́на Божія бы́ти, Иисуса Христа́”¹⁰⁹.

ЕРМО́ЛАЙ. Конѣчно ж, в сію-то Пресвѣ́тлую Стрáну приподнима́ет яду́щая Зѣмлю Сѣрдца́ наша Небесный наш Человѣк и по́лузущих Дóлу нас, спя́щих и Мѣртвых, возбужда́ет слѣдующим Грóмом своим:

“Восклони́теся и воздвигни́те Гла́вы ва́ша. Занѣ прибли́жается Избавлѣніе ва́ше”¹¹⁰.

В сей-то Странѣ Живаго Человѣка ўзриши, по Сказкѣ Ангела: "ТАМО ЕГО УЗРИТЕ"¹¹¹.

ІАКОВ. Такожде гонит и Пáвел почивающія на мѣртвых Стихіах, возбуждая Хáмов, вовѣрившихся Мѣртвенности Стихіиной:

"Како возвращаетеся паки на немощныя и худыя Стихіи?"¹¹²

"Такожде и мы, егда бѣхом Млады, под Стихіами бѣхом Мíра, порабощенны"¹¹³.

И Сіе Мудрованіе Мѣртвых Сердѣц назывáет Пустою Философією, котóрая бра́жничит по Бурдѣ Стихіиной, препятствующей философствовать по Христѣ¹¹⁴, о коём к Галáтам:

"Посла Бог Духа Сына своего в Сердцá ваша..."¹¹⁵

Таковóе Мудрованіе, понѣже вóвся Рáйскому нашему Восходу в Перворóдный Мíр мѣшаёт, отáскивая долу Óко наше, длѣтого бѣдто в Трубу́ трубит:

"Аще умрѣте со Христóм от Стихіи Мíра, почтò, аки живѣще в Мíрѣ, стязаетеся?"¹¹⁶

"Вѣшних ищите, идѣже есть Христос"¹¹⁷.

"Гóрняя мѣдрствуйте, а не Земнáя. Умрѣте бо, и Живóт ваш сокровѣн есть со Христóм в Бозѣ"¹¹⁸.

"Нѣсмы Рабынина Чáда, но Свобóдныя"¹¹⁹.

"Вѣшній Иерусали́м свободен есть"¹²⁰.

ГРИГО́РИЙ. Труба́ Вселѣннѣй, Пáвел наш, стóлько вѣрным Сердцáм слáдок, скóлько Аспидам противный. Ах! колíко, яко раждающáя Мáтерь, болит Утрóбою, да вообразится в нас ХРИСТОС! Сей Молнѣвídный Ангел неутомимо и чистосердѣчно очищáет нам Путь к Перехóду в Гóру Галилею, дабы нам обновíться Духом Умá и одѣться в нóваго ЧЕЛОВѢКА, создáннаго по Богу, в Пáвдѣ и Преподóбной И́стинѣ¹²¹.

Он сам пѣрвый Раз услышал Животворящій ГЛАС Блаженнаго сего ЧЕЛОВѢКА вóзлѣ Дáмаска:

"Са́уле! Са́уле! Что мя гóниши?"¹²²

О сем Едíном Мѣжѣ и хвалится: "Вѣм ЧЕЛОВѢКА..."¹²³ И сим Глáсом ни мáло не разнит Данíловскія Мусикіи:

"И се Муж Едíн! Облечѣн в Рíзу Льняну"¹²⁴.

А понѣже сей есть Живóт Вѣчный, дабы знáть сего ЧЕЛОВѢКА со Отцѣм Его¹²⁵, И́стиннаго же Щáстия таковá есть Прирóда, что чем множáйших имѣть в нем Сопричáстников, тѣм слáже и дѣйствителнѣе беззавíстное сіе Добро становíтся и сим одним разнится от Лóжнаго Мíрскаго Щáстия, о коём Подóбное сказáть никак не возмóжно, затѣм что как сáма наша Прирóда есть Глѣбная, так и Щáстия Ея суть тѣсныи Предѣлы, Учáстников не терплѣщии, развѣ со Умалѣніем своим и, бѣдто Древѣсныя Тѣни, мнóгих вмѣстити не могу́щии. Того рáди Пáул, Всегò отщетíвся и собрав все Усѣрдіе, Гóнится, течёт, все пробѣгаёт, все минаёт, вперед простирáясь, дабы Кóим-либо Образом пости́гнуть и приобрѣсти ЧЕЛОВѢКА, коего всѣ Свѣтостныи Вídы (разумѣи Церковныи Церемóнии) слáбою нѣкоею Тѣнью бѣти вídятся,

затмѣнным Мановѣніем ко Дражайшей Истинѣ и ко Крайнѣйшему КОНЦУ приводящи, обща́я блаже́нное во Вре́мя свое¹²⁶ Явле́ние сего Краснѣйшаго паче всѣх Сынѡв Человѣческих¹²⁷ так, какъ обща́ет Цвѣту́щая Смоко́вница Сладча́йшии Плоды.

“Вмѣняю Вся Тщету́ бы́ти за Превосходя́щее Разумѣ́ние ХРИСТА ИСУСА, ГОСПОДА моего...”¹²⁸ “Е́же разумѣ́ти Его и Си́лу ВОСКРЕСЕНИЯ Его...”¹²⁹ “Аще ка́ко дости́гну во ВОСКРЕСЕНИЕ Мѣртвых”¹³⁰.

А какъ уже́ получи́л желáнное, и испо́нилось на немъ сие́ Его Сло́во: “Не во́тще текѡ́х”¹³¹, “Вѣм ЧЕЛОВѢКА”¹³², “Послѣди всѣх, я́ко нѣко́ему И́звергу, яви́ся и мнѣ”¹³³, в то Вре́мя, дабы́ Мнѡжеством Соуча́стников Премѣ́рное свое умно́жить Ща́стие, к томуже́ди Еди́ному Вѣнцу́ Сла́вы не во тѣ́нных нашихъ Мѣ́рах, но в Перворѡ́дном Божи́ем, и во Днѣ́ Господнем, вѣ́чно процвѣ́тающему, поощря́ет и Прѡтчихъ всѣми Мѣ́рами к Разумѣ́нью, тогѡ́же блаже́ннаго, нетѣ́ннаго Му́жа возбужда́я:

“Воста́ни спяй! и воскресни от Мѣртвых, и освѣтитъ тя Христо́с”¹³⁴.

До́лго ли тебѣ́ Кача́тися по Стихі́ам? О неща́сный Мертвѣ́ц! Подними́ хоть ма́ло погребѣ́нныя твоя Мы́сли в Го́ру, повы́шше Стихі́йныя Тѣ́ни, и ўзриши Чело́вѣка жива́го, непристу́пнымъ Свѣ́том блиста́юща¹³⁵. Тут МИР твой, а не в твоёмъ мятѣ́жном Мѣ́рѣ¹³⁶.

Уви́ждь со Авраа́мом и возра́дуйся:

“Авраа́м ви́дѣ День мой и возра́довася”¹³⁷.

Па́ула кричи́т во еди́н Тонъ с вопі́ющимъ Иса́ею:

“Воста́ни, воста́ни, Си́оне! Обле́чься в Крѣ́пость твою́!

Истряси́ Прахъ и воста́ни. Ся́ди, Иерусалиме.

Сове́щяи́ ўзу́ Вѣи́ твоя, плѣ́нная Дщерь Си́оня¹³⁸.

Свѣ́тися, Свѣ́тися, Иерусалиме!...”¹³⁹

“Тогда́ ўзриши и возра́дуешься”¹⁴⁰.

Сии́ А́нгелы Божи́и высо́кимъ Тру́бнымъ Гла́сомъ возбужда́ютъ спящихъ на Землѣ́ и Мѣртвыхъ в Сѣ́ни Стихі́йной. Да воскреснутъ и узря́т ЧЕЛОВѢКА, выше́ Облако́в сидя́ща¹⁴¹, и просвѣ́тятся, я́ко Со́лнце¹⁴².

АѦАН[АСІЙ]. Чудѣ́сная е́сть сія́ Двои́ца Труба́чей.

ЛОНГ[ИН]. Конечно́, Чудная. Они́ тру́бятъ не о Пѣ́рстномъ ко́емъ Чело́вѣкѣ́, но о томъ высо́комъ Му́жѣ́, Кото́рый

“Отлучѣ́н от Грѣ́шныхъ и выше́ Небе́съ бы́сть”¹⁴³.

“Я́ко Чудно́ Имя́ Его́ по всей́ Землѣ́”¹⁴⁴.

Мо́жно ли имъ во сво́ей Му́зикѣ́ разногла́сить? Ихъ Обои́хъ Труба́ есть согла́сна Труба́́ свята́го Петра́:

“Во Имя́ Иисуса Христа́ Назоре́я воста́ни и ходи́!

И емъ́ его́ за Де́сную Ру́ку, воздви́же”¹⁴⁵.

О ко́ль Кра́сное и Согла́сное сихъ Труба́чей Воскли́кнове́ніе!

“И вско́чивъ ста, и хо́ждаше”¹⁴⁶. И се испо́нилася на немъ Труба́ча Заха́рии про́повѣдь!

“Се Мужъ! Восто́къ И́мя́ Ему́”¹⁴⁷. “А Вѣ́нецъ бу́детъ терпя́щимъ и Ключи́мымъ Ему́ и Разумѣ́вшимъ Его́”¹⁴⁸.

Іяков. Не Іезекійль ли воскрешает Мертвецѣ на Пóли?
“Постави мя средѣ Пóля. Се же бѣше Пóльное Костѣй”¹⁴⁹.
“Се аз воведу во вас Дух Живóтен!”¹⁵⁰

Что ли есть Пóле сіе, аще не Мертвенность Стихійна? В сію Смерть погруженны Сердца наши. Сія есть Земля Егíпетска и Пóле Танеос¹⁵¹, сирѣчь Пóле Пагубы, и Пóле Мертвецóв, и Пóле Жáжды, о коем Іоиль:

“Скóты Пóлскіи воззрѣша к тебѣ, яко посхоша Источники Вóдныи, и Огнь пояде Крáсная Пустыни”¹⁵². Воззрѣша к Тебѣ, дающему Скóтам Пíщу...”¹⁵³

Не мы ли есмѣ Скóты Пóлскіи, опустившіи Óчи наши на Подóшву Пóля? Дячего не возводим Очѣй к Тому: “Вся покорил еси под Нóзѣ Его, Óвцы и Волы вся. Еще же и Скóты Пóлскіи”¹⁵⁴.

Дячего не взираем к Тому:

“Аз Цвѣт Пóлній (полевой) и Крын Удóлній”¹⁵⁵.

Дячего не имѣем ни Очѣй, ни Ушѣй и не слышим Исаіи:

“Проведе их сквозь Бѣзду, якоже Коня сквозь Пустыню, и не утрудíшася, и яко Скóты по Пóлю, и снїйде Дух от Господа и настави их. Тако провёл еси Люди твоя, да сотворивши Тебѣ Едїному Имя слáвно”¹⁵⁶.

Востáни, о Лѣнливый Дремлюче! Возведи Óчи твои, о сидящїй в Темницѣ! Минай и проходи Пусту Бѣзду и Стѣну твоих Стихій. Воззри хоть máло, о тяжкосердая и ползущая Дúша! к Тому:

“Се Сей стоит за Стѣною нашею, Проглядаяй!”¹⁵⁷

Подниміся от Пóля и, если имѣешь Уши, слúшай Сáмого Его¹⁵⁸!

“Отвѣщáет Брат мой и Глаголет мнѣ:

Востáни! Прїйди, Блїжня моя, Дóбрая моя”¹⁵⁹.

Не дúмаешь ли, что Брат сей внизу и в Стихїах? Повѣрь же, пожалуй, А́нгелам вопїющим:

“Нѣсть здѣ! ВОСТА!”¹⁶⁰

Поднимáйся ж и ты на Гóру Галилею. Не пóлзай по Пóлю, как Скот. Восклоніся и подними Главу твою с Давїдом: “Возведóх Óчи мои в Гóру...”¹⁶¹

Знай, что во Во Вѣки не утóлят Жáжды твоя пóдлыи Стихїи, и бúдешь во Вѣки во Пла́менѣ сем:

“О! О! Бѣжіте от Земли! в Сїон спасáйтесь!”¹⁶²

Слышь! Что ли вопіет Захарїа? А Давїда не слышит ли Ухо твое? Гдѣ Прибѣжище? Вот гдѣ!

“Гóры высóкія Ёленям”¹⁶³. “И́мже Образом желáет Ёлень на Источники Вод, сіце желáет Дúша моя к тебѣ”¹⁶⁴.

Но знáешь ли Истиннаго сего Ёленя? Вот он тебѣ!

“Вскóчив, ста, и хождáше, и внїйде с нїми в Цѣрковь”¹⁶⁵.

Что ли есть Цѣрковь, аще не Горà его святáя¹⁶⁶?

ЕРМО́ЛАЙ. Вѣрно, что сіи Ёлени поднимаются к Источникам, о коих Исаіа:

“Поїщут Воды, и не бúдет. Язык их от Жáжды изсшѣ. Аз Господь Бог, аз услышу их, Бог Израилев, и не оставлю их. Но отвѣрзу на Горáх Рѣки и

средѣ Поля Источники. Сотворю Пустыню в Луги Водныя и жаждущую Землю во Водотечи¹⁶⁷. Да узрят и уразумѣют, и помыслят, и увѣдят вкупѣ, яко рука Господня сотвори ся Вся¹⁶⁸.

А что Захаріа ко Уразумѣнію тогожде Божественнаго Мужа сими Словами: “О! О!”¹⁶⁹ – возбуждаёт, видно из Начала Рѣчи его, изреченныя послѣ Откровѣнія и Видѣнія Его.

“Воздвигох (де) Очи мои и видѣх. И се Муж! и в Руцѣ Его Уже Землемѣрно”¹⁷⁰.

ГРИГОРИЙ. Захаріа то же Самое трубит, Что Иезекиил:

“В той День бысть на мнѣ Рука Господня. И ведѣ мя Тамо. Во Видѣніи Божіи ведѣ мя на Землю Израилеву и постави мя на Горѣ висоцѣ зѣло”¹⁷¹.

Когда говорит: “В той День”¹⁷², – проповѣдует всерадостный День, и Вѣкъ Господень, и Мір Первородный, всѣ Стихіи Превосходящій¹⁷³, о коем Даніил:

“Той премѣняет Времена и Лѣта”¹⁷⁴.

Сіе блаженное Время есть наших Времен Окончаніем, а Новаго Вѣка Началом, по Даніилову Слову:

“Ещё КОНЕЦ на (иное) Время”¹⁷⁵.

Сіе Пресвѣтлое Время и День Господень нарицается у Іоіля

“День Тмы и Бүри, День Облака и Мглы”¹⁷⁶.

В сих Словах сопряженна есть Истина и Тѣнь. День Господень есть то Свѣт, а наш есть Мгла, Облак, Бүря и Тма. Сіе есть То же, Что “И бысть Вѣчер, и бысть Утро, День Един”¹⁷⁷.

А когда говорит Иезекииль: “Ведѣ мя Тамо”¹⁷⁸, – тогда согласен Ангелу, сидящему при Гробѣ и глаголющему:

“ТАМО ЕГО УЗРИТЕ”¹⁷⁹.

Когда же говорит: “Ведѣ мя на Землю Израилеву и постави мя на Горѣ высоцѣ”¹⁸⁰, – тогда согласен Іоілю:

“Рай Сладости, Земля пред Лицем Его”¹⁸¹.

Ся Земля есть Новая, Нагорная, Обѣтованная. Сюда введѣн и Давид: “Введѣ мя в Гору святую свою”¹⁸².

“ТАМО (де) ЕГО УЗРИТЕ”¹⁸³.

Так вот же и послушаймо! Тут же говорит Иезекииль:

“И введѣ мя Тамо. И се Муж! И Зрак Его бѣше, яко Видѣніе Мѣди блестящіяся. И в Руцѣ Его бѣше Вѣрвь Тѣктонская и Трость Землемѣрская”¹⁸⁴.

Что ж ему говорит сей безсмертный Муж? Вот Что!

“Вижд Очима твоима и Ушима твоима слыши! Того ради вшел еси Сѣмо, да покажу тебѣ и да покажеша ты Вся, Елика видиши, Дому Израилеву”¹⁸⁵.

Туда же за Иезекиилем грядут и Дюжина Апостолов:

“Единонадесять Ученицы идоша в Галилею в Гору, а може повелѣ им ИСУС. И видѣвше Его, поклонишася Ему”¹⁸⁶.

“Прійде ИСУС, и ста посреде их, и глагола им: ‘МИР вам!’”¹⁸⁷

Но Даніил Дружбу сего Мужа прежде их получил:

“Не бойся, Муже Желаний! Мир тебе!”¹⁸⁸

“Шедше научите вся Языки”¹⁸⁹ есть То же, Что: “Да покажеша Дому Израилеву, Иезекииле, Вся, Елика видишь...”¹⁹⁰

АΘΑΝΑΣΙЙ. Не можно довольно надивиться, Коль согласная сих Проповедников Труба и Музыка! Сия пресличная Святаго Духа Мусикия противится в Челю оной, Идола Деирскаго Музыкѣ¹⁹¹, кую поминают Пѣвцы во Храмах так:

“Согласная возшумѣ Пищальская Пѣснь, почитати Златосотворенный, бездушный Истукан”¹⁹² и протчая.

Подобало же пѣти так: “Разгласная возшумѣ...”

Толь она Мутна, Раздорна и Скверна! Дышущая Столпотворением. Сии же Ангелы Божии всѣ поют, всѣ вопиют, но о ЕДИНОМ всѣ проповѣдуют, о ЕДИНОМ восклицают Мужѣ, в котораго влюбился Исаиа:

“Воспою Возлюбленному моему Пѣснь”¹⁹³.

Не се ли ти блаженны Люде, о коих Давид:

“Блаженны Людие, вѣдущи Воскликновение”¹⁹⁴?

“Воскликните Богу Ияковлю”¹⁹⁵.

ИЯКОВ. Без Сумнѣнія, Они-то суть. Всѣ сии Ангелы Единогласно восклицают о том, который со Плотию своею взялся превышше Небес, превозшед всѣ Мира Стихи. И кто может очистити Сердце свое от всей Стихийныя Грязи, да узрит Очиима сего Человѣка:

“Взойде Бог во Воскликновение”¹⁹⁶?

Держатся при Землѣ Очи наши, да его не познаем¹⁹⁷. Но сии всѣ Вѣстники Божии видят Лице Истиннаго Человѣка не между Мертвецами, в Дольней нашей Подлости раждающаяся и ищезающая, яко Тѣнь, но в Горѣ святѣй Его¹⁹⁸ видят с Навином Человѣка стояща¹⁹⁹, и со Стефаном: “Се вижду Небеса отверста и Сына Человѣческаго, стояща Одѣсную Бога!”²⁰⁰

Видят и насладиться в Сѣтость не могут. Мы же не видим за Стѣною²⁰¹ и Мраком Стихийным.

“Положи Тму, Закрѣв свой”²⁰².

О коль несмысленная и Косная Сердца наша²⁰³!

ЛОНГ[ИН]. Кто только удостоился видѣть живаго сего Мужа, во Мгновении дѣлается Проповѣдником Его и слышит сіе:

“Вострубите в Новомѣсячии”²⁰⁴.

Мужеск ли Пол, или Женск, как только явился ему воскресший Человѣк, бѣжит и благовѣствует. С Радостию великою возвѣщает о нем. Воскрес! Воскрес! Воистину воскресе Господь! Явился не только Симону²⁰⁵, но и мнѣ малѣйшему познался. Тѣм самым познался мнѣ, что невидимый для мене есть. Не вижу Его во мертвых, но тѣм самым вижу Его в живых. А видѣть в Стихѣях – се значит не видѣть Его, ниже знати Его. Радуйтесь со мною! Погубленнаго обрѣтох ЧЕЛОВѢКА²⁰⁶. Мы думали – Мертв. Убили Его негодными Священники. “Попраша мя Врази мои”²⁰⁷. Но я, маленькая Тварь, есмь Свидѣтелем Его, что Он воистину жив есть. Я искал Его и Обрѣтох Его²⁰⁸. Растаяло Сердце мое от Витаяющаго Глаза Его ко мнѣ сего:

“ДЕРЗАЙ! РАДУЙСЯ! МИР ТЕБЬ!”²⁰⁹

Кто есть Друг Его? Той повѣрит Благовѣстію.

“Зима прейде, Дожд отыйде, отыйде себѣ”²¹⁰.

“Се вижу Небеса отвѣрста!”²¹¹ “ВѢМ ЧЕЛОВѢКА”²¹².

“И се День Трѣтій! отнѣлѣже сія быша”²¹³.

Ах, День Трѣтій! День Господень²¹⁴! Блаженны Очи, видящія Сүшу твою с Ноевою Голубицею²¹⁵! Ты прозябаешь Зеліе Злака²¹⁶ по Роду своему²¹⁷. В твоём Вертоградѣ вижу Мужа Божія, Человѣка моего, Жизнь мою. Он пасёт мя, и Ничтоже мя лишит²¹⁸.

ГРИГО́РИЙ. “Вострубите в Новомѣсячїи”²¹⁹.

Священна́я Библиа е́сть то позлащённая Духом Труба́ и ма́ленькій Міро́к²²⁰. В Морскихъ Водахъ Рѣчи ея вся Тварь и всякое Дыханіе, аки Зерцало, представляется.

“Вострубите в Новомѣсячїи”²²¹.

Но да не мнитѣ, яко Труба́ сія трубит о Стихіах. Мо́жет ли о Грязи вѣщать Богу посвящённая Труба́? Еди́наго Господа в ней всякое Дыханіе хвалит²²². Солнце, Луна́, Звѣзды, Зе́мли, Моря́, Во́здух, Огнь со своими Исполнѣніями²²³ приосѣняют и ведут к сему:

“Положи Тму, Закрѣв свой”²²⁴.

“Се Сей стои́т за Стѣною́ нашею!”²²⁵

Хотящїи сею́ Трубою́ проповѣдовать, да пою́т Еди́наго Го́спода с Его́ Міро́м и со Человѣком Его́! Да молчи́т тут всякая Плоть Человѣческая! “Вострубите в Новомѣсячїи”²²⁶. Всяка Плоть е́сть то Сѣно, и вся Сла́ва Человѣческая е́сть то Тлѣнь²²⁷, Грязь, Вѣтош, Ничто́же. “Воструб[ите] в Новомѣсячїи”²²⁸. “Проповѣдуйте Лѣ́то Господне Прїятное, радостное, весѣлое!”²²⁹ Престанѣте от Пла́ча. Раздерите Врѣ́тища²³⁰. Всяка Стихіа е́сть то Сѣтованіе, Плач, Го́ресть. “Радуйтеся Богу!”²³¹ “Прїимите Шало́м”²³²! “Востр[убите] в Новомѣсячїи”²³³.

“Яко близ е́сть День Господень”²³⁴.

“Вострубите во бл[а]гознаменїтый День Пра́здника ва́шего”²³⁵.

День Господень е́сть то Пра́здник, Мир, Вспокоѣніе от всѣх Трудѣв²³⁶. Сїя́то е́сть Преблагословѣнная Суббо́та, в ко́ей Господень Человѣк почи́вает. Чтѣ ли е́сть почи́ть, аще не вознестїся вы́шше всѣх міра нашего Стихі́й? Чтѣ ли е́сть немощна́я Стихі́я, всеминутно разоря́ема, аще не Труд и Болѣ́знь²³⁷? До́лго ли мнѣ́ ползати по Землѣ́? До́лго ли я́сти Хлѣ́б Болѣ́зни²³⁸? Доко́лѣ́ положу́ Совѣ́ты в Душѣ́ моей? Болѣ́зни в Сѣрдцѣ́ моем²³⁹?..

Востанїи, Ду́ше моя! Не спи на Стихіах! Нелзя́ почи́ть на них. Они Труд и Болѣ́знь²⁴⁰. А если увѣря́ешься им, тогда́ пита́ешь Болѣ́зни в Сѣрдцѣ́ твоём День и Но́щь²⁴¹.

Вѣ́рви вперѣ́вшеесе во Прах О́ко твоє. Подними́ в Го́ру разслабѣ́нное твоє Тяжкосѣ́рдїє. Воззри́ выспр над Небѣ́сну Твердь. Не слива́й в То́ждество Но́щи и Дня́.

Ви́дишь Го́ркое, но е́сть еще́ тут же и Сла́дкое. Чу́ствуешь труд, почи́туй и Поко́й. При твоѣ́й Но́щи е́сть тут же и У́тро Дня́ Господня́. Во

едином Обое Мѣстѣ и во едином Лицѣ, но не в той же Чести, ни в той же Природѣ.

“И бысть Утро, и бысть Вѣчер”²⁴².

Не полагай же Болѣзней в Сѣрдцѣ твоём²⁴³. Полагаешь, если простираешь чрез День и чрез Ночь. Простираешь, если не даешь Мѣста тут же и Дню Господню, не вбруй, ни взирая на Высоту Небесную. Что то значит полагать Болѣзни в Сѣрдцѣ, если не мыслить и не совѣтовать в Душѣ своей, что всѣх Тварей Основаніем есть Огонь, Воздух, Вода, Земля²⁴⁴? Ах нещасная Душа моя! Для чего называешь Ничтожное Естество Основательною Твёрдію? Кто ослѣпил Око твое? Ах! сія Слѣпотà от Рожденія твоего тебѣ²⁴⁵. Не видишь Истины, кромѣ Тѣни Ея. Не чувствуешь, что преходит Мір сей²⁴⁶. И не вчера начал. Преходит всеминутно. Обаче То же Все в нем видим. Все, Что прежде было. Конечно ж, тут нѣкая Тайна.

“Горе глаголющим Свѣт Тму!”²⁴⁷

Блѣсни Молнію²⁴⁸, о Преблаженное ЕСТЕСТВО! и возгремь над Бездною Душѣю моею сим Грѣхом:

“ДА БУДЕТ СВѢТ!”²⁴⁹

Во Время оно²⁵⁰ воззрю на Мір твой, на День твой и на Человѣка твоего. Во Время оно будет Рукà твоя на мнѣ²⁵¹. В Разумнѣях Ея настаивши мя²⁵², провед чрез Стихіи, аки Коня твоего²⁵³, да исполнится:

“И изыйдете, и выграте, якоже Телцы, от Уз Разрѣшённы”²⁵⁴. Амѣнь!

«Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ» Сковорода, як свідчить дата на першій сторінці автографа, написав у 1772 р. У 1788 р. він подарував його Михайлові Ковалинському. Очевидно, було два автографи твору (початковий, 1772 р., та пізніший, десь 1786–1787 рр., наново відредагований). До нашого часу дійшов тільки другий автограф. Він написаний згідно з новим правописом, яким у 1772 р. Сковорода ще не користувався. Супровідний лист до Ковалинського датовано 1788 роком і написано на іншому папері та іншим чорнилом – тим самим, що ним зроблено й правку в основному тексті та примітки до нього. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1/58–17/74). Діалог було вперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Див. прим. 1 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

² Філософські бесіди не раз називав “забавою” (*paidia*) Платон (Федр, 265с; Тимей, 59с). Так само й Плутарх іменує описані Платоном та Ксенофонтом сократичні бесіди “веселим філософуванням”. При цьому Плутарх зазначав, що “найвища мудрість для філософа не здаватися філософувальником, а жартом досягати серйозної мети” (Застільні бесіди, VI, 686d; I, 614a) [Плутарх. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 98, 7].

³ Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

⁴ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 18. Пор.: *возвесе́лсѣ ѡ вѣѣхъ спѣсѣхъ моѣмъ*.

⁵ Лат. *oblectatio* – буквально: ‘насолада’.

⁶ Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

⁷ “Глум”, за словником Памви Беринди, означає “подражене, смѣх, жарт”, вираз “в глум” – “на смѣх, на жарт”, а дієслово “глумлюся” – “завше учуся, уставичне цвичуся, прохожуюся, подражняюся” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 42].

⁸ Гр. *κορυφή* – ‘вивершення’.

⁹ Форма *центр*, як уже давно вказували коментатори [див., наприклад: Ковалівський А. П. Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 20], відповідає “римській” вимові лат. *centrum*. Тим часом в Україні лат. *c* у такій позиції було заведено вимовляти як *ц*. Зрештою, і сам Сковорода зазвичай пише *центр*. Те, що форма *центр* тричі зринає в його творах, може свідчити про обізнаність філософа з італійською вимовою, а отже й на користь припущення про його мандри Італією, про які не раз говорили коментатори [див.: Гесс де Кальве Г., Вернет І. Сковорода, український філософ // Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 61–62; Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 58–59; *Bojko-Bloch* Ju. H. S. Skovoroda im Lichte der ukrainischen Geschichte // Die Welt der Slaven. – 1966. – Jg. XI. – S. 308; Manning C. A. Hrihori Skovoroda // Manning C. A. Ukrainian Literature. Studies of the Leading Authors. – Plainview, NY, 1971. – P. 18; *Chopyk D. B.* G. S. Skovoroda – the fable writer: His life and times // *Skovoroda G. S. Fables and Aphorisms / Translation, biography and analysis by D. B. Chopyk.* – New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris, 1990. – P. 33]. Із другого боку, Сковорода міг бодай трохи знати італійську мову ще від часу свого перебування в придворній капелі імператриці Єлизавети, бо хористів у вільний від репетицій час навчали італійської та французької мов. Окрім того, італійську мову викладали й у Харківському колегіумі. Принаймні 1768 р. її викладачем було призначено Олексія Кастеллі. Щоправда, невдовзі вчитель-італієць змушений був тікати з Харкова, зважаючи на своє вкрай скрутне матеріальне становище [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 127–128].

¹⁰ Очевидно, Сковорода обіграє тут слова: *всѣ̑ды̑ з̑лы̑а̑ рас̑тл̑я̑нны̑хъ̑ ч̑ел̑овѣ̑къ̑въ̑* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 5).

¹¹ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 78. Пор.: *ѣ̑зъ̑ же̑ по̑гид̑м̑ю̑са̑ въ̑ з̑а̑повѣ̑дѣ̑хъ̑ тво̑и̑хъ̑.*

¹² Фраза *ѣ̑къ̑ воз̑ни̑в̑и̑л̑ь̑ м̑ѧ̑ є̑с̑н̑ з̑ри̑на̑є̑* в Другій книзі царств 7: 18, у Першій книзі параліпоменон 17: 16 та в Євангелії від св. Івана 17: 24.

¹³ Згідно зі Священною історією, Матузал жив 969 років: *И̑ в̑ы̑ш̑а̑ вс̑ѧ̑ д̑н̑ѧ̑ м̑а̑р̑ѣ̑с̑л̑ав̑ы̑, ѣ̑же̑ по̑жив̑ѣ̑, лѣ̑т̑ч̑ь̑ дѣ̑в̑а̑тъ̑ с̑ѡ̑т̑ч̑ь̑ и̑ ш̑ес̑тъ̑д̑є̑с̑ѧ̑тъ̑ дѣ̑в̑а̑тъ̑* (Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 27).

¹⁴ Книга Псалмів 118 (119): 129.

¹⁵ Сковорода має на думці слова: *с̑с̑ы̑ца̑ с̑ос̑с̑ы̑ м̑ѧ̑т̑ер̑е̑ мо̑є̑* (Пісня над піснями 8: 1).

¹⁶ Фраза *п̑ѧ̑че̑ и̑ п̑ѧ̑че̑ з̑ри̑на̑є̑* в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 1: 9: *да̑ лю̑б̑ов̑ь̑ в̑ѧ̑ш̑а̑ є̑щ̑ѣ̑ п̑ѧ̑че̑ и̑ п̑ѧ̑че̑ и̑з̑в̑ы̑ч̑о̑ч̑е̑ств̑ѣ̑тъ̑ въ̑ р̑ѧ̑з̑в̑и̑ѣ̑ и̑ во̑ вс̑ѧ̑ц̑ѣ̑м̑ъ̑ ч̑в̑є̑ств̑ѧ̑и̑.*

¹⁷ Див. прим. 247 до діалогу «Бєсѣда, нареченная двоє».

¹⁸ Слово *типик* (від гр. *τυπικόν*) означає тут “правила, статут”.

¹⁹ Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21–22.

²⁰ Історія появи цього прибраного імені Сковороди, як її подає Михайло Ковалинський, така: “В 1772 году, в февраль мѣсяцѣ, друг его [Сковороди, – тобто сам Ковалинський] поѣхал в чужіе краи и, быв во Франціи в разныхъ городѣхъ, прибыл в 1773 году в Швейцарію, в город Лозан. Между многими умными и учеными людьми, каковых в Лозани нашол он, находился там нѣкто Даніил Мейнгард, чело̑вѣ̑къ̑ от̑м̑ѧ̑нна̑го̑ р̑аз̑ума̑

природного, ім'євший дар слова, ученость р'єдкую, обширныя познанія, благонаравіє философское. Он столько похож был чертами лица, обращеніем, образом мыслей, даром слова на Сквороду, что можно бы почестъ его ближайшим родственником его. Друг Сквороды познакомился с ним, и они друг друга столько полюбили, что Мейнгард, им'єя у себя подлѣ Лозани прекрасный загородный дом, сад и величайшую бібліотеку, просил его располагать оным всѣм в свое удовольствіе, и сей пользовался всегда, как и многими свѣдѣніями от него. Возвратясь из чужих краев и увидясь с Сквородою в 1775 году, рассказал ему друг его ту удивительную встрѣчу, по которой он нашол в Лозани похожего человекѣ на него чертами лица, свойствами, образом мыслей и дружбою к нему. Скворода возлюбил его заочно и с того времени начал подписывать на письмах и сочиненіях своих имя свое тако: Григорій *вар* (евр[ейски] сын) Сава Скворода, Даниїл Мейнгард". Про Сквороду та Даниїла Майнгарда (*Jean-Pierre-Daniel Mingard*) див.: *Ковалівський А. П.* Нові дані про двійника Г. С. Сквороди в Лозанні Даниїла Майнгарда та його сім'ю // *Ковалівський А. П.* Григорій Скворода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 38–39; *Штейн Г.* Григорій Скворода і Даниїл Мейнгард // *Ноосфера: Збірник філософських праць [Донецького національного технічного університету]: Матеріали міжрегіональної наукової конференції «Філософсько-етична спадщина Г. С. Сквороди та духовний світ сучасної людини».* – Донецьк, 2002. – Вип. 2. – С. 17–24.

²¹ Книга Псалмів 142 (143): 5.

²² Книга Ісуса, сина Сирахового 2: 10.

²³ Третя книга Мойсеєва: Левит 25: 22.

²⁴ Книга Псалмів 118 (119): 52.

²⁵ Книга Псалмів 118 (119): 85.

²⁶ "Правда одна лиш солодка, вічно жива і найстарша, / Решта – це сіна пучок, гриб, що проклянувся учора" (пер. Леоніда Ушкалова). Думку про те, що немає нічого, солодшого за правду, Скворода в діалозі «*Silenus Alcibiadis*» та в одному з листів пов'язував із Платоною наукою. Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая *Silenus Alcibiadis*».

²⁷ Парафраза Книги Псалмів 113 (114): 9. Пор.: **Нѣ нѣмѣть, гдѣи, нѣ нѣмѣть, но ѡимени твоємѣ дѣждь слѣвѣ.**

²⁸ Єфімок – російська назва талаяра ("йоахімсталлар"). Ці гроші були зняті з обігу в 1726 р.

²⁹ Натяк на історію Юди.

³⁰ Авраам жив у другому тисячолітті до н. е. (1996–1821 рр.) [див.: *Костів К.* Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 15–18].

³¹ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

³² Фраза **во вѣки вѣкѣмъ** зринає в Біблії не раз, особливо часто – в «Апокаліпсисі».

³³ Можливо, Скворода має на думці слова: **Єдинъ дѣнь прѣд гдѣмъ ѡко тысячца лѣтъ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).

³⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 5. Пор.: **И вѣсть вѣчеръ, и вѣсть ѡутро, дѣнь єдинъ.**

³⁵ Ці міркування розгортаються в рамках платонівської моделі думання, згідно з якою "за всіма людьми мислиться одна людина, за всіма кіньми – один кінь... Як одна печатка може давати численні відбитки, так від однієї людини виникає тисяча відображень" [*Альбин.* Учебник платоновской философии // *Платон.* Диалоги. – Москва, 1986. – С. 451].

³⁶ Євангелія від св. Івана 1: 3.

³⁷ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 5. Пор.: **и плѣніюще всѣмъ рѣзъмъ въ послѣдніе хрѣтѣво.**

- ³⁸ Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8.
- ³⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 89 (90): 5. Пор.: **Ѧ**кѡ тѣсѡца лѣтъ прѣд Ѡчіма твоима, гдѣ, **Ѧ**кѡ дѣнь вчѣрашній.
- ⁴⁰ Можливо, це парафраза Першої книги Ездри 3: 1. Пор.: и соврѣшасѡ людїе ѡкн чѡловѣкъ ѣдїнъ.
- ⁴¹ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.
- ⁴² Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 13. Пор.: **Н**ѡва же нѣсе и нѡвы земли по ѡбѣтованїю ѣгѡ чѣмъ, въ нѣхъже правда живѣтъ.
- ⁴³ Див. прим. 9.
- ⁴⁴ Тобто образом; від гр. *εἰκὼν* – ‘образ, зображення, подоба’.
- ⁴⁵ Перша книга параліпоменон 29: 15.
- ⁴⁶ Прикметник *глумудрый* є відповідником гр. *μαρόσοφος*. Це грецьке слово Сковорода двічі вживав у своїх листах.
- ⁴⁷ Книга Псалмів 43 (44): 20.
- ⁴⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: во вѣкъ.
- ⁴⁹ Сковорода має на думці слова: **ѣдїнъ илѣкѡй безсѣртїе и во свѣтѣ живїи непрїстѣпнѣмъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 16).
- ⁵⁰ Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 5.
- ⁵¹ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **Прїидетъ же дѣнь гдѣнь ѡкн тѣтъ въ ноцї, въ ѡнъже небеса ѡубѡ съ шдоимъ мїмѡ идѣтъ, стїхїи же сжигѡемы разорѡтсѡ.**
- ⁵² Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47. Пор.: **Первый чѡловѣкъ ѡ земли, перстѣнь.**
- ⁵³ Книга Йова 29: 2.
- ⁵⁴ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **Прїидетъ же дѣнь гдѣнь ѡкн тѣтъ въ ноцї.**
- ⁵⁵ Цей вірш звучить так: **Ѧ**кѡ лѣше дѣнь ѣдїнъ во двѡрѣхъ твоїхъ пѣче тѣсѡцѣ: и звѡлнхъ приметѡтсѡ въ домѡ бѣа могоѡ пѣче, неже жїтї мї въ селѣнїихъ грѣшнїихъ.
- ⁵⁶ Можливо, це парафраза Євангелїї від св. Івана 14: 8. Пор.: гдѣ, покажї намѣ Ѡца, и довлѣтъ намѣ.
- ⁵⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 20. Пор.: невїднїма во ѣгѡ, ѡ создѡнїѡ мїра творѣнїи помышлѡема, вїднїма сѣтъ, и прїносѡщнѡѡ сїла ѣгѡ и вѣстѡво.
- ⁵⁸ Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: и истина гдѣна прѣвѣваетъ во вѣкъ.
- ⁵⁹ Книга Псалмів 30 (31): 21.
- ⁶⁰ Книга Ісуса Навина 5: 13.
- ⁶¹ Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 29: 15. Пор.: днїе наші ѡкн сѣнь на землї, и нѣстѣ постѡлнїѡ.
- ⁶² Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсевої: Буття 18: 2. Пор.: **Воззрѣвѣ же Ѡчіма своїма, вїдѣ, и сѣ, трїє мѡжїе.**
- ⁶³ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсевої: Буття 18: 27. Пор.: **ѡзъ же ѣсмѡ землѡ и пѣпѣлъ.**
- ⁶⁴ Парафраза Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: **стѡлца прѣд нїмъ.**
- ⁶⁵ Парафраза Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: **вїдѣ чѡловѣка стѡлца прѣд нїмъ.**
- ⁶⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 5. Пор.: **чтѡ ѣстѡ чѡловѣкъ, ѡкн помнїши ѣгѡ;**
- ⁶⁷ Книга Псалмів 8: 6.

⁶⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 9. Пор.: **їкоже ѿстоитъ небо ѿ земли.**

⁶⁹ Книга Псалмів 143 (144): 3.

⁷⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 4. Пор.: **Человѣкъ съчетѣ ѹподобиса: дніе єгѡ їкѡ сѣнь преходѣтъ.**

⁷¹ Книга Псалмів 8: 7.

⁷² Книга Псалмів 8: 5.

⁷³ Книга Псалмів 8: 5.

⁷⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не соверѣ совѣры їхъ ѿ кровей, ни поманѣ же їменѣ їхъ ѹстнѣма мойма.**

⁷⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **їкѡ плѣтъ ѡ кровѣ цѣртѣѡ бжїѡ наслѣдичи не мѡгѣтъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 50).

⁷⁶ Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29.

⁷⁷ Книга Псалмів 8: 5.

⁷⁸ Книга Псалмів 8: 2.

⁷⁹ Слово **воззрѣхъ** зринає в Книзі Притч Соломонових 24: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 51: 10, у Книзі пророка Єремїї 4: 23, 25, у Книзі пророка Єзекіїля 8: 5 та в Дїях св. апостолів 22: 13.

⁸⁰ Книга пророка Даниїла 10: 5–6.

⁸¹ Книга пророка Даниїла 10: 6.

⁸² Трохи неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 19. Пор.: **ї рече ми: не бойса, мѣжъ желїній, мїръ тебеѣ.**

⁸³ Книга Псалмів 8: 2.

⁸⁴ Книга пророка Ісаї 53: 7; Дїї св. апостолів 8: 32.

⁸⁵ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.

⁸⁶ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.

⁸⁷ Пор.: **Притѣкъ же фїліппъ ѹслїша єгѡ чтѣща прѣрока їсаїю ѡ рече: ѹбѡ раздѣѣши ли, їже чтѣши;** (Дїї св. апостолів 8: 30).

⁽¹⁾ Сковорода коментує слово *віссон*, зважаючи на те, що похідна від нього форма зринає в Септуагінті: “καὶ ἦρα τοὺς ὀφθαλμοὺς μου καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος εἰς ἐνδεδυμένους βύσσινα καὶ τὴν ὀσφὴν περιεζωμένους βύσσινω...” У перекладі Івана Огієнка: “І звів я свої очі та й побачив, аж ось один чоловік, одягнений у льяну одїж, а стегна його оперезані золотом з Уфазу” (Книга пророка Даниїла 10: 5). У словнику Памви Беринди це слово потрактовано так: “порфира, паволока и иный бисер, або едваб, червоний, бѣл, або найсуптєльнѣйшее полотно” [Беринда П. Лексікон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 382].

⁸⁸ Пор.: **какѡ ѹбѡ мѡгѣ (раздѣѣти), їще не ктѡ настѣвитъ мѣ;** (Дїї св. апостолів 8: 31).

⁸⁹ Книга пророка Ісаї 40: 6.

⁹⁰ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.

⁹¹ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.

⁹² Книга пророка Ісаї 40: 6.

⁹³ Книга пророка Даниїла 10: 6.

⁹⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 8. Пор.: **гїгѡлъ же вѣѡ нашєгѡ прєвыбѣетъ во вѣки.**

⁹⁵ Парафраза Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: **гїасъ же словєсъ єгѡ їки гїасъ нарѡда.**

⁹⁶ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка їкѡ смѣрть лѡвы.**

⁽²⁾ Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **Гїасъ вопїѡцагѡ: возопїй. Ї рекѡхъ: чтѣ возопїѣ; всѣѡ плѣтъ сѣно.**

⁹⁷ Євангелія від св. Івана 17: 17.

⁹⁸ Див. прим. 184 до діалогу «Наркісс».

⁹⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 53: 8. Пор.: **Во смиренїи єгѡ сѡдѣ єгѡ възѡтсѧ.** Див. також: Дії св. апостолів 8: 33.

¹⁰⁰ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

¹⁰¹ Книга Псалмів 8: 2.

¹⁰² Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **въ ѡньже небеса ѡубо съ шѡиомъ мїиш ѡдѣтъ, стїхїи же сжигѧемы разорѡтсѧ.**

¹⁰³ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пиѡтъ не пользѣтъ ничтѡже.**

¹⁰⁴ Фраза **во врѣмя ѡно** дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

¹⁰⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: **и свѣтъ во тмѣ свѣтитсѧ, и тма єгѡ не ѡбѡтъ.**

¹⁰⁶ Парафраза Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **прїѣде дѡша нѡша вѡдѡ непостояннѡю.**

¹⁰⁷ Пор.: **Єгда же ѡдѡстѣ възвѣстити ѡчїнкѡмъ єгѡ, и сѣ, иїсъ срѣте ѧ, гѡл: радѡйтсѧ** (Євангелія від св. Матвія 28: 9).

¹⁰⁸ Книга Псалмів 115 (116): 1.

¹⁰⁹ Дії св. апостолів 8: 37.

¹¹⁰ Євангелія від св. Луки 21: 28.

¹¹¹ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

¹¹² Послання св. ап. Павла до галатів 4: 9.

¹¹³ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 3. Останнє слово цитати в Біблії має форму **порабоцїени**.

¹¹⁴ Скворода має на думці слова: **(Братїє,) влѡдїтсѧ, да никтоже вѡсъ вѡдѣтъ прѣльщїѧ фїлософїю и тцѣтнѡю лѣстїю, по прѣданїю челоувѣчєскомѡ, по стїхїямъ мїра, ѡ не по хрїтѣ** (Послання св. ап. Павла до колосян 2: 8).

¹¹⁵ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6.

¹¹⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Початок вірша звучить так: **ѡще ѡубо ѡумрѡстѣ со хрїтѡмъ...**

¹¹⁷ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

¹¹⁸ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2–3.

¹¹⁹ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 31.

¹²⁰ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26.

¹²¹ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 23–24. Пор.: **ѡбновѡтсѧ же дѡхомъ ѡумѡ вѡшегѡ, и ѡблѣцїсѧ въ нѡваго челоувѣка, сѡзданнаго по бѣѡ въ прѡвѡдѣ и въ прѣподѡбїи йїстїны.** Пор. також богослужбові тексти на взір: “Обновляимся, братіє, и ветхаго челоувѣка со страстьми и похотьми его отложше, в новости жизни поживѣм, в новаго челоувѣка, в живот нас вѣчный обновляющагѡся Христа облєкшєся...” [див.: *Могила П. Євхологїи, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 36* (третя пагїн.)].

¹²² Дії св. апостолів 9: 4. Серед старих українських письменників цей епізод, мабуть, найкраще опрацював Яків Суша у своїй славенній книжці «Савла та Павло Руської Унії, наверхненїи кров'ю святого Йосафата, або Мелетїї Смотрицькийї». Накидаючи на життя Смотрицького історію перетворення Савла на Павла, він надав зверненням до Савла Христовим словам: “Савле, Савле, – чому ти мене переслїдуєш?” – форми: “Meleti, Meleti, quid me persequeris?” [*Susza I. Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine Beati Iosaphat transformatus sive Meletius Smotriscius. – Romae, 1666. – P. 26*].

¹²³ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹²⁴ Книга пророка Даниїла 10: 5.

¹²⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 17: 3. Пор.: сѣ же ѣсть живѡтъ вѣчний, да знають тебѣ єдиного истиннаго бѣа, и єгоже послаа ѣси иисъ хрѣта.

¹²⁶ Фраза во врѣмѣ своѣ часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеевій: Левит 26: 4.

¹²⁷ Фраза піче всѣхъ сынѡвъ челоѡческихъ зринає в Книзі пророка Ісаї 53: 3.

¹²⁸ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8.

¹²⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10. Пор.: ѡкъ раздѣлѣти єго, и силъ воскрѣнѣ єго.

¹³⁰ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11.

¹³¹ Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16.

¹³² Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹³³ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 8. Початок цього вірша звучить так: послѣдї же всѣхъ...

¹³⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

¹³⁵ Скворода має на думці слова: єдинъ ииѡлаи везлѣртѣ и во свѣтѣ живый непристѣпѣиѣ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 16).

¹³⁶ Скворода послідовно протиставляє слова *мир* як “душевний спокій” та *мір* (*мір*, *мыр*) як “світ”. Таке розрізнення і за часів Сквороди, і перегадом було звичним. Наприклад, Тимофій Ліницький у своєму підручнику з російського правопису спеціально вказував на те, що *миръ* пишуть тоді, коли це слово “обозначає тишину, спокойствие”, а *міръ* – “когда оно значит вселенную” [Леницкий Т. Правила російскаго правописанія и чистописанія. – Харьков, 1818. – С. 5]. Загалом беручи, слова “мир”, “мір”, “мыр” виступають у Сквороди складниками щонайменше п'яти різних мисленневих сюжетів. Філософ уживав їх 1) на позначення невидимої та видимої природи; 2) на позначення першого складника “богопротивної трійці”: світ (тобто пристрасті) – плоть – диявол; 3) на позначення всіх трьох складників концепції “трьох світів”, тобто макрокосмосу, мікрокосмосу та Біблії; 4) на позначення стану злагоди між елементами тіла; 5) на позначення душевного спокою, тобто відсутності пристрастей.

¹³⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: ѡвраимъ ѡтець вашъ рѣдъ вы выль, дѡвы видѣль дѣнь мой: и видѣ и възрѡдовасѡ.

¹³⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 1–2. Пор.: **Востани, востани, сїѡне, ѡблещьса во крѣпость твою, сїѡне, и ты ѡблещьса во славу твою, іерлїме, граде стѣий, ктоиъ не приложитъ прѡнти сквозѣ тѡ нешверѣзанный и неистый. Истраси прѡхъ и востани, сѣди, іерлїме, совлещь ѡзъ выи твоєѡ, плѣнѣнаѡ дщѣ сїѡна.**

¹³⁹ Книга пророка Ісаї 60: 1.

¹⁴⁰ Книга пророка Ісаї 60: 5.

¹⁴¹ Можливо, Скворода має на думці слова: възидъ выше ѡблакъ, вѣдъ подобенъ вышнему (Книга пророка Ісаї 14: 14).

¹⁴² Скворода має на думці слова: тогда прѣвнцы просвѣтѡтсѡ ѡкъ солнце въ црѣтѣи ѡца и хъ (Євангелія від св. Матвія 13: 43).

¹⁴³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 7: 26. Пор.: ѡлѡченъ ѡ грѣшникъ и вышше небъ вывий.

¹⁴⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: ѡкъ чѡдно ииѡ твоє по всеї землї.

¹⁴⁵ Дїї св. апостолів 3: 6–7.

¹⁴⁶ Дїї св. апостолів 3: 8.

- ¹⁴⁷ Книга пророка Захарії 6: 12.
- ¹⁴⁸ Книга пророка Захарії 6: 14.
- ¹⁴⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 37: 1. Пор.: *постѣви мѧ средѣѣ полѧ: се же бѧше полно костей.*
- ¹⁵⁰ Книга пророка Єзекїїля 37: 5.
- ¹⁵¹ Парафраза Книги Псалмів 77 (78): 12. Пор.: *сотвори чюдеса въ земли египетстей, на поли чанейскѣ.* Див. також: Книга Псалмів 77 (78): 43.
- ¹⁵² Книга пророка Іоїля 1: 20.
- ¹⁵³ Парафраза Книги Псалмів 146 (147): 9. Пор.: *даицеи мѧ скотомъ пицѧ ихъ.*
- ¹⁵⁴ Книга Псалмів 8: 7–8.
- ¹⁵⁵ Пісня над піснями 2: 1.
- ¹⁵⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 63: 13–14. Кінець 14-го вірша звучить так: *сотворити тевѣ саомѧ йма славно.*
- ¹⁵⁷ Пісня над піснями 2: 9.
- ¹⁵⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелії від св. Марка 4: 9; Євангелії від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35. Пор.: *имѣай оушы слышати да слышитъ.*
- ¹⁵⁹ Пісня над піснями 2: 10.
- ¹⁶⁰ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
- ¹⁶¹ Книга Псалмів 120 (121): 1.
- ¹⁶² Неточна цитата з Книги пророка Захарії 2: 6–7. Пор.: *Ѡ, ѡ, вѣжитѣ ѡ земли сѣверныхъ, глетъ гдѧ, занѧ ѡ чѣтырехъ вѣтрехъ небесныхъ соверѧ въ, глетъ гдѧ: въ стѡнъ спаситѣся.*
- ¹⁶³ Книга Псалмів 103 (104): 18.
- ¹⁶⁴ Книга Псалмів 41 (42): 2.
- ¹⁶⁵ Дії св. апостолів 3: 8.
- ¹⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 47 (48): 2. Пор.: *въ горѣ стѣи егѡ.*
- ¹⁶⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 41: 17–18. Початок 17-го вірша звучить так: *поицѧтъ бо...*
- ¹⁶⁸ Книга пророка Ісаї 41: 20.
- ¹⁶⁹ Книга пророка Захарії 2: 6. Див.: *Ѡ, ѡ, вѣжитѣ ѡ земли сѣверныхъ.*
- ¹⁷⁰ Книга пророка Захарії 2: 1.
- ¹⁷¹ Книга пророка Єзекїїля 40: 1–2.
- ¹⁷² Книга пророка Єзекїїля 40: 1.
- ¹⁷³ Можливо, Сковорода має на думці слова: *миръ вѣи, превосходѧ всѧкъ оумъ* (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
- ¹⁷⁴ Книга пророка Даниїла 2: 21.
- ¹⁷⁵ Книга пророка Даниїла 11: 27.
- ¹⁷⁶ Книга пророка Іоїля 2: 2.
- ¹⁷⁷ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
- ¹⁷⁸ Книга пророка Єзекїїля 40: 1.
- ¹⁷⁹ Євангелія від св. Матвія 28: 7.
- ¹⁸⁰ Книга пророка Єзекїїля 40: 2.
- ¹⁸¹ Книга пророка Іоїля 2: 3.
- ¹⁸² Неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 3. Пор.: *ведѡста мѧ въ гѡрѣ стѣю твою.*
- ¹⁸³ Євангелія від св. Матвія 28: 7.
- ¹⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 40: 3. Закінчення цього вірша звучить так: *веръ зидѡщихъ и трѡстъ мѣрителна.*

¹⁸⁵ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 40: 4. Пор.: віждь о́чи́ма тво́йма и о́уши́ма тво́йма слы́ши, и о́уши́ни въ се́рдцы тво́еи́мъ всѣ́, е́лика а́зъ показзю́ тебе́, зане́ тогò рáди вше́лъ е́си се́иш, да покажѹ́ тебе́, и покажеши ты́ всѣ́, е́лика ви́диши, до́мъ и́и́евъ.

¹⁸⁶ Трохи неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 28: 16–17. Початок 16-го вірша звучить так: **Є́дини́и же на́десе́те...**

¹⁸⁷ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 20: 19. Пор.: **прї́иде́ и́исъ и́ ста́ посре́дѣ́ и́ гла́ и́и́мъ: ми́ръ ва́мъ.**

¹⁸⁸ Книга пророка Даниїла 10: 19.

¹⁸⁹ Євангелія від св. Матвія 28: 19.

¹⁹⁰ Парафраза Книги пророка Єзекїїля 40: 4. Пор.: пока́жеши ты́ всѣ́, е́лика ви́диши, до́мъ и́и́евъ.

¹⁹¹ Сковорода має на думці слова: **въ о́ньже ча́съ а́ще о́услы́шите́ гла́съ трѣ́вѣ, свирѣ́ли же и́ рѣ́сли, самви́ки же и́ я́лтѣ́ри и́ согла́сїа, и́ всѣ́кагò рóда мѣ́стї́йска, па́дающе́ покланя́йтесѣ́ тѣ́лѣ́ злато́мѣ́, є́же поста́ви навѣ́ходоно́ръ ца́рь** (Книга пророка Даниїла 3: 5).

¹⁹² Трохи неточна цитата з ірмосу 7-ої пісні канону утрени П'ятдесятниці. Пор.: **“Согласная возшумѣ органская гѣсьнь, почитати златосотворенный бездушный истукан”.**

¹⁹³ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспою́ нѣ́ѣ возлю́бленно́мъ пѣ́снь возлю́бленнагò моєгò ви́ногра́дѣ́ моємѣ́.**

¹⁹⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: **Бл́же́ни мѣ́дїе́ вѣ́дѣ́щи́и воскликно́вє́нїе́.**

¹⁹⁵ Книга Псалмів 80 (81): 2.

¹⁹⁶ Книга Псалмів 46 (47): 6.

¹⁹⁷ Парафраза Євангелїї від св. Луки 24: 16. Пор.: **о́чи же́ є́ò держа́тесѣ́, да є́гò не позна́ете́.**

¹⁹⁸ Фраза **въ горѣ́ стѣ́нї є́гò** зринає в Книзі Псалмів 47 (48): 2.

¹⁹⁹ Сковорода має на думці слова: **И́ вы́сть є́гда́ вѣ́ше́ ине́сьє́ о́у іє́рїху́на, и́ воззрѣ́въ о́чи́ма сво́йма, ви́дѣ́ чело́вѣ́ка сто́лци́ пре́д нимъ́, и́ ме́чь є́гò швнажє́нь въ рѣ́цѣ́ є́гò** (Книга Ісуса Навина 5: 13).

²⁰⁰ Неточна цитата з Дій св. апостолів 7: 56. Пор.: **се́, ви́ждь не́весе́ò швє́рста́ и́ сна́ члѣ́ча о́у деснѣ́ю сто́лци́ вѣ́а.**

²⁰¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Се́, се́и сто́и́тъ за стѣ́но́ю на́шею** (Пісня над піснями 2: 9).

²⁰² Друга книга царств 22: 12.

²⁰³ Парафраза Євангелїї від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ́ несмы́слєнна́а и́ ко́снаа се́рдце́и́мъ.**

²⁰⁴ Книга Псалмів 80 (81): 4.

²⁰⁵ Сковорода має на думці слова: **вои́стиннѣ́ востѣ́ гдѣ́ и́ іави́са сі́мнѣ́** (Євангелія від св. Луки 24: 34).

²⁰⁶ Парафраза Євангелїї від св. Луки: або 15: 6 (пор.: **ра́дѣ́йтесѣ́ со мно́ю, іакò швѣ́тòхъ о́вцѣ́ моє́ погнѣ́шѣ́ю**), або 15: 9 (пор.: **ра́дѣ́йтесѣ́ со мно́ю, іакò швѣ́тòхъ дра́хмѣ́ погнѣ́шѣ́ю**).

²⁰⁷ Книга Псалмів 55 (56): 3.

²⁰⁸ Парафраза Пісні над піснями 3: 1. Пор.: **и́ска́хъ є́гò, и́ не́ швѣ́тòхъ є́гò**. Див. також: Пісня над піснями 3: 2; 5: 6.

²⁰⁹ Слова **“Держай!”, “ Радуйся!”, “Мир тебѣ!”** окремо зринають у тексті Біблїї досить часто.

- 210 Пісня над піснями 2: 11.
- 211 Дії св. апостолів 7: 56.
- 212 Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
- 213 Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 24: 21. Пор.: *третій сей день есть день, шніже сіа быша.*
- 214 Фраза *день гден* зринає в Біблії досить часто, уперше – в Другій книзі Ездри 9: 52.
- 215 Цей образ є і в емблематиці. Див., наприклад, 769-ий малюнок у збірці «Symbola et emblemata» під назвою «Голубица Ноева» і з таким підписом: “Божескаго мира предвозвѣстница. Небо посылает меня, да благовѣствую мир міру. Divinae nuncia pacis” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 194–195].
- 216 Слова *зеліє зліка* зринають у Книзі Псалмів 36 (37): 2.
- 217 Слова по *рѣдѣ своємъ* зринають у Першій книзі Мойсеевій: Буття 7: 14; 8: 19.
- 218 Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 1. Пор.: *Гдѣ пасѣтъ мѧ, ѡ ничтѣже мѧ лишитъ.*
- 219 Книга Псалмів 80 (81): 4.
- 220 Теорію “трѣох світів”, зокрема, Біблії як “символічного світу”, Скворода найдокладніше розглядає в діалозі «Потоп зміин».
- 221 Книга Псалмів 80 (81): 4.
- 222 Парафраза Книги Псалмів 150: 6. Пор.: *Всѧкое дыханіе да хвалитъ гдѧ.*
- 223 Можливо, це парафраза Книги Псалмів 95 (96): 11. Пор.: *Да возвеселѧтсѧ нѣсѧ, ѡ радѣтсѧ землѧ: да подвижитсѧ морѣ ѡ исполненіе єгѡ.*
- 224 Друга книга царств 22: 12.
- 225 Пісня над піснями 2: 9.
- 226 Книга Псалмів 80 (81): 4.
- 227 Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: *всѧка плѣтъ сѣно, ѡ всѧка слава человекѧ ѧкѡ цвѣтъ травній.*
- 228 Книга Псалмів 80 (81): 4.
- 229 Парафраза Євангелії від св. Луки 4: 19. Пор.: *проповѣдати лѣто гдене пріѧтно.* Див. також: *нарѣци лѣто гдене пріѧтно* (Книга пророка Ісаї 61: 2).
- 230 Парафраза Другої книги царств 3: 31. Пор.: *ѡ рече давидъ ко ішавѣ ѡ ко всѣмъ людемъ єгѡ: раздеріте рѣзы вѧша ѡ преподѧшитсѧ вретницы, ѡ рыдайте ѡ авенірѣ.*
- 231 Книга Псалмів 80 (81): 2.
- 232 Книга Псалмів 80 (81): 3.
- 233 Книга Псалмів 80 (81): 4.
- 234 Книга пророка Іоїля 1: 15.
- 235 Книга Псалмів 80 (81): 4.
- 236 Скворода має на думці слова: *ѡ почи въ день седмій ѡ всѣхъ дѣлъ своіхъ* (Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2).
- 237 Фразу *трѣдѣ ѡ волѣзнь* узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
- 238 Очевидно, Скворода має на думці слова: *волѣзней моіхъ въ сѣрдцы моємъ* (Книга Псалмів 93 (94): 19).
- 239 Книга Псалмів 12 (13): 3.
- 240 Фразу *трѣдѣ ѡ волѣзнь* узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
- 241 Парафраза Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: *волѣзни въ сѣрдцы моємъ день ѡ ноць.*
- 242 Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 5. Пор.: *ѡ бысть вечеръ, ѡ бысть ѡтро.*
- 243 Парафраза Книги Псалмів 93 (94): 19. Пор.: *волѣзней моіхъ въ сѣрдцы моємъ.*
- 244 Скворода має на думці традиційне уявлення про чотири стихії (елементи, первні). Зокрема, у Стародавній Греції чи не першим філософом, який його обстоював, був

Емпедокл (бл. 490 – бл. 430 рр. до н. е.). Як свідчить Діоген Лаєрцій (VIII, 76), він ототожнював кожен елемент із певним божеством: вогонь – із Зевсом, землю – з Герою, повітря – з Аїдоном, воду – з Нестідою. Відповідно, поєднання та роз'єднання цих елементів Емпедокл трактував як "приятель" і "ворогнечу" [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 353–354]. За часів скороди це уявлення було загальним. Про першоелементи йшлося, наприклад, у молитвах [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 46 (друга пагін.)], у богословських працях [див.: *Транквіліон-Ставровецкий К.* Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 28–36], у церковних проповідях [див.: *Галатовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 40 (зв.)], у марійній поезії [див.: *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 228], ба навіть у панегіриках [див.: *Ornowski J.* Bogaty... wiyudarz. – Kiiów, 1705. – К. 46]. Симеон Полоцький у своєму «Слові в день святаго і славнаго великомученицы Ирины» зробив їх ампліфікаційним принципом [див.: *Полоцкий С.* Вечера душевная. – Москва, 1681. – Арк. 311–312], а Лазар Баранович у своїй «Аполлоновій лютні» – підґрунтям візуальної поезії [див.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 159]. Здебільшого цей концепт зринав у ході розгортання теми "людина-мікрокосмос" [див., наприклад: *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 228 (зв.)]. Крім того, символічні зображення першоелементів фігурували в популярних енциклопедіях емблем і символів. Так, воду змальовували в образі молодої дівчини з посудиною, з якої летить вода, та з дельфіном, повітря – в образі жінки, що сидить на хмарі, тримаючи в руках хамелеона, землю – в образі завітчаної жінки, яка тримає риг достатку, а вогонь – в образі Вулкана [див.: *Емвлемы и символы избранные*. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXXV–XXXVI; пор.: *Picinellus Ph.* Mundus symbolicus. – Coloniae Agripinae, 1729. – T. 1. – P. 61–145].

²⁴⁵ Очевидно, Скворода має на думці слова: **И** мимондѣи видѣ чловѣка слѣпа ѿ рождѣствѣ (Євангелія від св. Івана 9: 1).

²⁴⁶ Очевидно, це парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17. Пор.: **И** мѣръ прѣхѣдѣтъ.

²⁴⁷ Книга пророка Ісаї 5: 20. Скворода цитує цей вірш із пропуском. Пор.: **Г**орѣ глагѣющыи мѣ лѣкѣвое дѣброе, и дѣброе лѣкѣвое, полагающыи мѣ тмѣ свѣтъ, и свѣтъ тмѣ.

²⁴⁸ Книга Псалмів 143 (144): 6.

²⁴⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

²⁵⁰ Фраза во **в**рѣмѣ оно часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9.

²⁵¹ Неточна цитата з Другої книги царств 24: 17. Пор.: **д**а вѣдѣтъ нѣтъ рѣка твоѣ на мнѣ.

²⁵² Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 4. Пор.: **и** йменѣ твоєго рѣди настѣвиши мѣ.

²⁵³ Очевидно, Скворода має на думці слова: **и** посѣтитъ гдѣ вѣтъ всѣдѣржитѣль стѣдо своє, дѣмѣ іздѣннѣ, и ѣчинитъ ѣ ѣки конѣ благолѣпна своєго во вѣрѣннѣ (Книга пророка Захарії 10: 3).

²⁵⁴ Книга пророка Малахії 4: 2.

Разговор
Пяти путников
о
истинном щастіи в жизни

(Разговор Дружескій
О Душѣвном Мирѣ)

Бесѣдующіе Лица:
Яков, Аѳанасій, Григорій, Ермолай, Лонгин¹

АѲАНАСІЙ. Люди в жизни своей трудятся, мятутся, сокровиществуют, а для чего, то многіе и самы не знают. Если разсудить, то всѣм человѣческим затѣям, сколько их тем тысяч разных ни бывает, выйдет один конец: Радость сердца². Не для оной ли выбираем мы по вкусу нашему друзей, дабы от сообщенія своих им мыслей имѣть удовольствіе; достаем высокіе чины, дабы мнѣніе наше от почтенія других восхищалось; изобрѣтаем разные напитки, кушанья, закуски для услажденія вкусу, изыскиваем разные музыки, сочиняем тѣму концертов, минуетов, танцов и контратанцов для увеселенія слуху; созидаем хорошіе дома, насаждаем сады, дѣлаем златотканные перчи, матеріи, вышиваем их разными шелками и взору пріятными цвѣтами и обвѣщуемся оными, дабы сим здѣлать пріятство глазам и тѣлу нѣжность доставить; составляем благовонные спирты, порошки, помады, духи и оными обоняніе доволствуем. Словом, всѣми способами, какіе только вздумать можем, стараемся веселить дух наш. О, сколь великим веселіем доволствуются знатные и достаток имѣющіе в свѣтѣ персоны! В их-то домах радостію и удовольствіем растворенной дух живет. О, сколь дорога ты, радость сердечная!

За тебе царіе, князья и богатые нещетные тысячи платят; а мы, бѣднячье, достатков не имущіе, как бы от крупиц, с столов их падающих, питаемся³. Разсуди ж тепер, каким триумфом объаты всѣ славные европейскіе города⁴?

ЯКОВ. Подлинно великим⁵. Однакъ я слыхалъ, что нигдѣ нѣтъ больше забав и веселостей, как в Паріжѣ да в Венѣціи.

АѲАНАСІЙ. Вѣрно, там их много⁶, а пока их ты нам из Венѣціи перевезѣш, то помрѣм здесь⁷ от Скуки.

ГРИГОРІЙ. Перестаньте врать, хорошіе друзья: высокіе чины, веселое Мѣсто, различныи Игры и Забавы и всѣ ваши затѣи не сильны обрадовать духа и тѣм⁸ излѣчить скуку⁹.

ЯКОВ. А что ж сильно?

ГРИГОРІЙ. Одно тоѣ, если с Хорошими друзьями завести¹⁰ Честный Разговор¹¹.

ЯКОВ. Какой¹²?

ГРИГОРІЙ. Такой, в котóром можно разсуждаты, в чем состоит Истинное Щастіе¹³?

АѦАНАСІЙ. ПРАВДА: НѢТ прІЯТНѢ для Путешѣственника как говорить с ним о том Городѣ, которЫй всѣ его Труды Покѡем увѣнчаёт. Мы родились к Истинному Щастію и Путешѣствуем к нему. А жизнь наша есть Путь, как Рѣка текущій¹⁴.

ЯКОВ. Мы друзья хорошіи. А кто ж меж нами разговор заведёт¹⁵?

ГРИГОРІЙ. Я. Развяжите мнѣ сей вопрос? Что такое есть для человека лучше всего¹⁶?

ЯКОВ. Бог знает! И на что нас спрашиваешь о том, чего великіе Мудрецы Усмотрѣть не могли: и поразнились в своих мнѣніях так¹⁷, как путники в дорогах? Вить тоѣ, что лучше всего, то и выше всего, а что выше всего¹⁸, то всему Голова и Конѣц. Сіе главнѣйшее добро названо у древних философов Окончаніем всѣх добр и верховнѣйшим добром¹⁹. Кто ж тебѣ может развязать, что такое есть Край и Пристаніце всѣх наших желаній?

ГРИГОРІЙ. Потіше, государь мой! Ты очень заввысоко́сился²⁰. Так я вас простѣ спрошу: Чего вы себѣ в жизни паче всего желаете?

ЯКОВ. Ты будто Муравейник Палкою покопал, так вдруг сим вопросом возволновались²¹ наши желанія.

АѦАНАСІЙ. Я бы желал быть Человеком высокочиновным, дабы мой подкомандные²² были крѣпки, как Россіане, а добросердечны²³, как Древніи Римляне²⁴. Когда б у меня дом был как в Венѣціи, а сад как в Флоренціи²⁵. Чтоб быть мнѣ и Разумным, и Ученым, и Благородным. Богатым, как бык²⁶.

ГРИГОРІЙ. Что ты врѣош?

АѦАНАСІЙ. Богатым, как жид²⁷; дюжим, как бык²⁸; пригожим, как Венѣра²⁹; спокойным, как Олноворец...³⁰

ЯКОВ. Взойшла мнѣ на память Венѣра, так называемая собачка.

ГРИГОРІЙ. Извольте³¹, государь мой, прибавить!

ЯКОВ. Хвостатым, как Лев; головатым, как Медвѣдь; уха́тым, как Осѣл...

ГРИГОРІЙ. Сумнительно, чтоб могли войтить во Уши Божія столь безтолковыя желанія. Ты с твоими Затѣями похож на Вербу, которая³² быть желает в одно время и Дубом, и Клѣном, и Липою, и Березою, и Смоквиною³³, и Маслиною, и Явором и Фиником, и Розою и Рүтою...³⁴ Солнцем и Лунюю... Хвостом и Головою... Младенец, на Руках Матерних сидящій, часто за Нож и за Огонь Хватается. Но премилосердная и премудрая³⁵ Мать наша Природа³⁶ лучше знает о том, что нам полезно. Хотя плачем и рвѣмся, она как³⁷ Сосцами своими всѣх нас по благопристойности Питает, так³⁸ и одѣвает, и сим добрый младенец доволен. А Злородное сѣмя беспокоится и других беспокоит. Ско́лько ж милліонов во вселенной³⁹ сих несчастных дѣтей? День и ночь воплят, ничем не довольны⁴⁰; одно дадут в Руки, за новым чем плачут. Нельзя нам не быть несчастными⁴¹.

АѦАНАСІЙ. Дячего?

ГРИГОРІЙ. Не можем сыскать Щастія.

ЯКОВ. Зачем?

ГРИГОРІЙ. Затѣм, что не желаем, и желать не можем.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Почему?

ГРИГОРІЙ. Потому что не разумѣем, в чем оно состоит. Голова дѣлу то, чтоб узнать: Отсюду родится желаніе, от желанія иск, потом полученіе. Вот и благополучіе, сирѣчь полученіе⁴², что для тебе благо. Теперь понимай, что Значит Премудрость.

ЯКОВ. Я Часто слышу слово сіе “Премудрость”.

ГРИГОРІЙ. Премудрости дѣло в том состоит, чтоб Уразумѣть тое, в чем состоит Щастіе; вот Правое крило. А добродѣтель трѣдится Сыскать. По сей причинѣ Она у Еллин и Римлян мужеством и крѣпостію зовѣтся: ἀρετή, virtus⁴³, вот и лѣвое. Без сих крил, никѣим Образом нельзя выбратся и взлетѣть к Благополучію⁴⁴. Премудрость – как остро-дално-зрительной орлиной глаз⁴⁵, а добродѣтель – как Мужественныя Рѣки, с лѣгкими Олѣнными ногами. Сіе Божественное Супрѣжество живо изображено сею бѣсенкою.

ЯКОВ. Ты из уст моих вырвал ея. Конечно, она о двух путниках, безногом и слѣпом⁴⁶.

ГРИГОРІЙ. Ты точно⁴⁷ в мысль мою попал.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Расскажи ж пообстоятелнѣ.

ГРИГОРІЙ. Путник, обходя разные земли и государства, лишился ног; тут пришло ему на мысль возвратиться в дом к Отцу своему, куда он, опираясь руками, с превеликим трудом продолжал обратной путь свой; наконец, доползши до горы, с которой виден уже был ему и дом Отца его, лишился совѣм и рук. Отсель⁴⁸ живѣе Око его с веселою жадностію взирает на Зѣмок, чрез лѣса, рѣки, стремнины⁴⁹, чрез Пирамидных Гор верхушки издали блистающій⁵⁰. Сей Зѣмок⁵¹ есть дом Отца его и всей Миролюбной фамиліи, конец и вѣнец всѣх подорѣжных трудов. Но то бѣда, что наш Обсерватор ни рук, ни ног дѣйствительных не имѣет, а только мучится, как Евангельскій богач, смотря на Лазаря⁵². Между тѣм, осмотряся назад, увидѣл нечаянно чудное и бѣдственное позорище: Бредѣт слѣпец, прислушивается, оцѣпывает Пѣсохом, то в право, то в лѣво, и, бѣдто Пян, из дороги слоняется. Подходит ближе, воздыхает:

“Исчезоша в суетѣ днѣе наши...”⁵³

“Пути твоя, Господи, скажи ми...”⁵⁴

“Увы мнѣ, яко пришелствіе мое продолжися”⁵⁵.

И протчіи таковіи слова сам себѣ говорил⁵⁶, воздыхая с Частым преткновеніем и паденіем. Боюся, друг мой, чтоб не спугать тебя: “Кто ты таков?” – спросил⁵⁷ Прозорливый. “34-й год путешествія моего, а ты мнѣ на пути сем Первый случился, – отвѣчал Помраченныи. – Мать моя Сослала⁵⁸ меня⁵⁹ в Ссылку. Необыкновенный жар солнечных лучей в Аравіи лишил меня очей, и я слѣп уже⁶⁰ возвращаюся ко Отцу моему”. “А кто твой Отец?” “Он живет в нагорном Зѣмкѣ, называемом Мир-город. Имя его⁶¹ Ураній⁶², а мое Практик”. “Бѣже мой! – вскричал просвѣщенный. – Что ты мнѣ говориши? Я твой Родной брат⁶³, я Обсерватор...”⁶⁴ Необыкновенная радость печатлѣется всегда⁶⁵ слезами; послѣ Изобильнаго слез изліянія, слѣпец с⁶⁶

орошенными Очима, говорил брату своему слѣдующее: “Сладчайшій брате⁶⁷! По слуху слыхал Я о тебѣ, а теперъ сердечное Око мое видит тебе. Умилосѣрдись, окончай мои бѣдствія, будь мнѣ наставником: Скажу Правду, что мене труд веселит, но всеминутное претиканіе всю мою Крѣпость Уничтожает”. “Жаль мнѣ, – говорил свѣтлоокій, – что не могу тебѣ служить, любезная душа моя: я путник, обышедшій уже одними ногами моими весь круг земли; они меня носили вездѣ поспѣшно; но каменистыя в пути встрѣчавшіяся горы лишили меня оных, и я, опираясь руками моими, продолжал путь мой, а на сем мѣстѣ потерял и руки; болѣе уже ни ходить, ни ползать по землѣ не могу⁶⁸. Многіе желали мене к сему употребить, но, не способен⁶⁹ Ползати, нѣ был им Полѣзен...” “За сим дѣло не стало, – сказал слѣпой. – Ты мнѣ брѣмя легкое и любезное⁷⁰: возьму тебе, сокровище мое, на себе: Чистое твое Око⁷¹ будь вѣчным тѣла моего Обладателем, и всѣх моих Удов головою. Прекрати Мучительство началородной тмы, безчеловѣчно меня ганяющей⁷² по пустымъ путі сего⁷³ посторонностям: Я твой Конь, сядь на Рамена мои, и управляй мною, дражайшій Господине и Брате!..” “Сяду, братец⁷⁴ мой, с Охотою, дабы доказать нам Истину написаннаго слова Божія сего у Приточника: ‘брат от Брата помогаемый есть яко град тверд и высок: Укрѣпляется же Яко Основанное Царство’⁷⁵”.

Теперъ взгляните на дивное дѣло Божіе. Из двоихъ человекъ составлен Один: Одно Путничее лице здѣлано из двоихъ срѣдностей, без всякаго смѣшенія, но и без раздѣленія⁷⁶, взаимно служащих. Идет не бывалою Путник главнѣйшимъ Путемъ, ни в право, ни в лѣво не Уклоняясь⁷⁷: Исправно переходит рѣки, лѣса, рвы и стреміны; проходит стропотныя горы с веселіемъ; поднимается Мирнаго на высоту Города; обливаает его свѣтлый и благовонный въздух; выходит безмятежная Толпа Міром и любовію дышущихъ жителей, плещущи Рукѣми; ожидает на крылцѣ и пріемлет в нѣдро Блаженнаго объятія сам вѣтхій дѣньми⁷⁸ отец Ураній.

ЯКОВ. Так что ж теперъ⁷⁹ сказать?

ГРИГОРІЙ. Объвите главное ваше желаніе.

ЯКОВ. Наше желаніе верховное в том, чтобъ быть Щасливыми.

ГРИГОРІЙ. Гдѣ ж ты видалъ Звѣря или Птицу без сихъ Мыслей? Ты скажи, гдѣ и в Чемъ искомое тобою Щастіе? А Без сего родной ты слѣпецъ: Он ищет Отцовскаго Замка, да не видит, гдѣ он. Знаю, что ищешь⁸⁰ Щастія, но, не разумѣя, гдѣ Оно, падаешь⁸¹ в нещастіе. Премилосѣрднѣйшее Естество всѣм без выбора душамъ Открыло Путь к Щастію...

АѦНАСІЙ. Постой! Сіе слово, кажется, воняет Ересью: всѣм без выбору⁸²..

ЯКОВ. Пожалуй, не мѣшай, Господинъ православный Суевѣр: все-на-все родилось на добрый Конѣцъ⁸³: добрый конѣцъ, разумѣй – Щастіе. Так можно ли сказать, что не всякому дыханію открыла путь всеобщая Мать наша натурѣ к щастію?

АѦНАСІЙ. И твоя натурѣ пахнетъ идолопоклонствомъ. Лучше сказать: Богъ открыл, не языческая твоя Натурѣ⁸⁴.

ЯКОВ. Здравствуй же, ольховый богословец⁸⁵: Естьли я, называя Бога натурою, здѣлался Язычником, то ты и сам давно уже преобразился в Идолопоклонника.

АѦНАСІЙ. Чего ради?

ЯКОВ. Того ради, что сіе имя “Бог” есть Языческое названіе.

АѦНАСІЙ. Пускай и так, но Христїане уже здѣлали Оное своим.

ЯКОВ. Длячегó ж ты бойшся Бога называть натурою, если первїи Христїане усвоили себѣ Языческое названіе сіе “Бог”?

АѦНАСІЙ. Много ты болтáть научился.

ЯКОВ. Развѣ ты не слыхал никогда, что высочайшее Существо свѣйственнаго себѣ имени не имѣет⁸⁶?

АѦНАСІЙ. Не имѣет? А что ж за имя было ему у Жидов? Какое-то Еговá⁸⁷? Разумѣш ли?

ЯКОВ. Не разумѣю⁸⁸.

АѦНАСІЙ. Вот то-то оно, что не разумѣш.

ЯКОВ. Знаю только то, что у Исáи на многих мѣстах написано так: “Аз есмь, Аз есмь, Аз есмь сый...”⁸⁹ Остав же, господин богослов, Толкованіе слова для Еврейских словотолковников, а сам внимли, что то такое, что Означается тѣм Именем “Сый”? Не велика нужда знать, откúду сіе слово родилось “Хлѣб”: от Хлѣва или от Хлопот, или от Хлебанья⁹⁰; а в том только сила, чтоб узнать, что чрез Тое Имя означается. В том-то жизнь состоит временная Если достать Его.

ЕРМОЛАЙ. Бог Помочь! Что у вас за спор? Я давно прислушиваюсь.

АѦНАСІЙ. Здравствуй, друг!

ЯКОВ. Пожалуй, будь судьейо нашей ссорѣ.

ЕРМОЛАЙ. Готов. А в чем дѣло?

ЯКОВ. Идолопоклонством почитает, если Бога назвать Натурою.

ЕРМОЛАЙ. В Библии Бог именуется Огнем, водою, вѣтром, желѣзом, камнем⁹¹ и прочими безчисленными именами; длячегó ж Его не назвать “Natura” – Натурою? Что ж⁹² до моего мнѣнія надлежит, нельзя сыскать важнѣе и Богу приличнѣе имени, как сіе. “Natura” есть римское слово, по нашему Природа, или Естество. Сим словом Означается все-на-все, что только родится во всей Мїра сего Мáшинѣ⁹³; а что находится нерожденное, как Огнь⁹⁴, и все родящееся вообще называется Мїр, длячегó...

АѦНАСІЙ. Постой, все вещественное родилось и раждается, и сам Господин Огнь⁹⁵.

ЕРМОЛАЙ. Не спорю, друг мой: Пускай все вещественное родилось⁹⁶. Так точно: для чегó ж всю глѣнь⁹⁷ Заключающим именем, то есть Натурою, не назвать того, в коем весь Мїр с рожденїями своими, как Прекрасное Цвѣтущее дерево, закрывается в Зѣрнѣ своем и оттуда ж является? Сверх того, слово сіе “Натура” не точио всякое раждаемое и премняемое вещество⁹⁸ значит, но и⁹⁹ тайную Экономїю¹⁰⁰ той присносущной силы, котóрая вездѣ имѣет свой Центр, или среднюю главнѣйшую точку, а околїчности своей нигдѣ так, как шар¹⁰¹, котóрым Оная сила живописью

Изображается: “Кто Яко Бог?”¹⁰² Она называется Натурою потому, что все наружу происходящее или раждаемое от тайных неограниченных Ея нѣдр, как от всеобщей Матери Чрева, временное свое имѣет Начало. А понеже сѣя Мати, раждая, ни от когò не принимает, но сама собою раждает, для того¹⁰³ называется и Отцом, и Началом, ни начала, ни конца не имущим, ни от мѣста, ни от времени не зависящим; а изображают Ее живописцы Колцом, Перстнем¹⁰⁴, или Змѣем, в коло свѣтым, свой Хвост своими ж держащим Зубами¹⁰⁵. Сея повсѣмственная, всемогущая¹⁰⁶ и премудрая силы дѣйствіе называется тайным Законом, правленіем или Царством, по всему матеріалу разлитым безконечно и безвременно, сирѣчь нельзя о ней спросить: “Когда она началась¹⁰⁷?” – Она всегда была. Или: “Поколь Она будет?” – Она всегда будет. Или: “До коего Мѣста простирается?” – Она всегда вездѣ есть. “На Что ты, – говорит Бог Мойсѣю, – спрашиваешь о имени моем¹⁰⁸? Если можешь сквозь Материальной мрак прозрѣть тое, что всегда – вездѣ – было – будет – есть¹⁰⁹: вот мое Имя и Естество. Имя в Естествѣ, а оно в имени¹¹⁰. Одно другаго не разнится, тож¹¹¹ одно и другое, Обое вѣчное. Кто вѣры оком чрез мрак мене видит, тот и Имя мое Знает. А кто ищет знать о моем¹¹² имени, тот, конечно, не знает мене. Знать мене и мое имя – все то Одно; Имя мое и я – Одно то; Аз есмь тот, что есмь; Аз есмь сый”¹¹³. Если кто знает Бога, чем ни естъ именует Его сердце почитателево, все то дѣйствительно и доброе имя. Нѣт ничего, что один знает АРТОС¹¹⁴, а другой PANIS¹¹⁵, только бы в разумъ не поразнились. Мойсѣй и Исѣя именуют Его Сый¹¹⁶. Им подражая, Пáвел говорит¹¹⁷: “вчера и днесъ тойже, и во вѣки”¹¹⁸. А богослов другое имя дает: Бог Любовь Есть...¹¹⁹ Любовію называет тое, что Одинакое и несложное: Единство вездѣ, всегда, во всем. Любовь и Единство есть то же. Единство Частей Чуждое есть. Посему разрушится¹²⁰ Ему есть дѣло лишнее, а погибнути есть¹²¹ совсѣм постороннее: Іеремія зовѣт Мечем¹²², а Пáвел Словом именует живым¹²³, но оба то ж разумѣют. Сей Меч всю глѣнь разит, “и вся яко риза обетшáют”¹²⁴, а слова Закона и Царствія Его не мимо идут¹²⁵.

ГРИГОРІЙ. Долго ли вам спорить? Возвратимся к нашему разговору.

ЕРМОЛАЙ. О чем разговор?

ЯКОВ. О том, в чем состоит Щáстіе.

ГРИГОРІЙ. Премилосерднѣйшая Мати наша Натура и Отец всякія Утѣхи всякому без выбору дыханію открыла путь к Щáстію.

ЯКОВ. Довóлен ли ты сим мнѣніем, Аѳанасій¹²⁶?

АѳАНАСІЙ. Теперѣ довóлен.

ГРИГОРІЙ. Но то бѣда, что не ищем знать точно¹²⁷, в чем оно имѣет свое поселеніе? Хватаемся и беремся за тое¹²⁸, как за твердое наше Основаніе, что однимъ только Хорошим Прикрылось видом. Источникомъ нещáстія есть нам наше безсовѣтіе: Оно-то нас плѣняет, представляя горькое сладким, а сладкое горьким¹²⁹. Но сего бы не было, если бы мы сами с собою посовѣтовали. Поразсудимся, друти мои, и справмось¹³⁰; к доброму дѣлу приниматься никогда не поздно. Поищем: в чем твердость наша? Подумаймо: таковая дума есть то самая сладчайшая Богу Молитва¹³¹.

Скажете мнѣ, что такое для вас лучше всего? Если тое същете, тогда¹³² найдете и щастіе точное: в то время и добратъся до него Можно¹³³.

ЕРМОЛАЙ. Для мене кажется лучше всего¹³⁴ то, если быть во всем довольным.

ГРИГОРІЙ. Скажи яснѣ!

ЕРМОЛАЙ. На деньги, на Землю, на Здравья, на людей и на все, что Только ни есть в свѣтѣ...

ЯКОВ. Чего ты засмѣялся?

АѦНАСІЙ. От радости, что случился дурачеству моему товарищ. Сей так же быть желает горбатым, как верблюд, брюхатым, как Кит, носатым, как Крокодил, Прибожим, как Хорт, аппетитным, как кабан, и протчая.

ГРИГОРІЙ. Богословскіи Уста, а не богословское Сердце. Хорошо ты говоришь о Богѣ, а желаешь нелъпаго. Не погнивайся, друг мой, на мое чистосердечіе. Представь себя безчисленное число тѣх, коим никогда не видать изобилія; вообрази¹³⁵ больных и Пристарѣлых; приведи на память всѣх¹³⁶ нескладным тѣлом рожденных; неужель ты думаешь, что Премилосердная и попечительная Мать наша Натѣра затворила им двѣри к Щастію, здѣлався для них Мачехою¹³⁷? Ах, пожалуй, не стѣсняй мнѣ премудраго Ея¹³⁸ промысла в узкіи Предѣлы; не клеветай на всемогущее Ея Милосердіе¹³⁹: Она для всякаго дыханія добра, не для нѣкоторыхъ выборныхъ из одного точію Человѣческаго рода; Она рачительнѣйшим своим Промыслом все тое изготвила, без чего не может совершиться Послѣдняго червяка Щастіе; а если чего не достает, то, конечно, лишнее¹⁴⁰. Очѣй не имѣет Крот, на что ж Ему¹⁴¹? Птицы не знаютъ Корабельнаго строенія, не надобно; а кому надобно, знает. Лилія не знаетъ фабрик, Она и без нихъ красна¹⁴². Остав же, друг мой, сіе Клеветливое на родную мать нашу Прошеніе.

ЕРМОЛАЙ. Я не клеветчу и не подаю на ее челобитной!

ГРИГОРІЙ. Ты клеветчешь на ея милосердіе¹⁴³.

ЕРМОЛАЙ. Сохрани меня БОГ, я на Бога не клеветчу.

ГРИГОРІЙ. Как не клеветчешь? Сколько тысяч¹⁴⁴ людей Лишенных того, чего ты желаешь?

ЕРМОЛАЙ. Без числа. Так что же?

ГРИГОРІЙ. Удивительный Человѣк! Так Бог, по твоему Определенію, Есть не милосердный?

ЕРМОЛАЙ. Для чего?

ГРИГОРІЙ. Для того, что затворил им путь к сему, чего ты желаешь Так, как надежной тверди Щастія.

ЕРМОЛАЙ. Так до чего ж мы теперѣ договорились?

ГРИГОРІЙ. До того, что или ты с твоим желаніемъ глуп, или Господь не милосердный.

ЕРМОЛАЙ. Не дай Бог сего говорить.

ГРИГОРІЙ. По чему Знаешь, что полученіе твоего желанія тебе Ощасливит? Справся: сколько тысячъ людей оно погубило? До коихъ

пороков не приводит Здравіе с изобиліем? Цѣлыя республики чрез оное пропали. Как же ты изобилія желаеш, как Щастія? Щастіе нещасливыми не дѣлает. Не видиш ли и теперъ, сколь многих изобиліе, как наводненіе всемірнаго потѣпа, пожэрло? А дѹши их чрезмѣрными затѣями, как мѣлничныи Камни, сами себя снѣдая, без Зѣрна крутятся? Божіе милосѣрдіе, конечно бы, Осѣпало тебе изобиліем, если б оно было тебѣ надобное. А теперъ выбросай из дѹши сіе желаніе: Оно совсѣм смердит родным¹⁴⁵ свѣтовымъ квасом.

ЕРМОЛАЙ. Называеш мое желаніе Квасом¹⁴⁶?

ГРИГОРІЙ. Да еще квасом прескверным, свѣтовымъ, исполненным червѣй неусыпаемых, день и ночь Умерщвляющих дѹшу. И, как Соломонъ сказѹет: “вода глубока и чиста, Совѣт в сѣрдцѣ мѹжа”¹⁴⁷, – так и я говорю, что квас прескверный, свѣтовый желаніе в сѣрдцѣ твоём. “Дал еси веселіе в сѣрдцѣ моём”¹⁴⁸, – Давидъ поёт¹⁴⁹, – а я скажѹ: взял еси смятеніе в сѣрдце твоё¹⁵⁰.

ЕРМОЛАЙ. Почему желаніе мое¹⁵¹ свѣтское?

ГРИГОРІЙ. Потому что общее.

ЕРМОЛАЙ. Длячегó ж оно Общее?

ГРИГОРІЙ. Потому что просмердѣлось и вездѣ оно Есть. Гдѣ мнѣ сыщеш дѹшу, не напоенную квасом сим? Кто не желает Честей, Сребра, вѣлостей? Вот тебѣ источник рѣпоту¹⁵², жалоб, печалей, вражд, тяжб, войн¹⁵³, грабленій, татѣбъ, всѣх машин, крючкѣв и хитростей. Из сего родника рѣдятся измѣны, бунт, заговоры¹⁵⁴, похищенія скиптров¹⁵⁵, паденія государств и вся нещастій бѣздна. “Господи! – говорит ПЕТР Святый в Дѣянїях, – ничтóже скверно ввійде во Уста моя”¹⁵⁶. На нашемъ языкѣ “скверное”, а на Ёллинскомъ лежит Κοινόν, то есть “Общее”. Все то Одно: Общее, свѣтское, скверное. Мїрское мнѣніе¹⁵⁷ не есть то в сѣрдцѣ Мѹжа Чистая вода, но блáто, Κοινόν, соепим¹⁵⁸: Свиный и бѣсамъ водвореніе. Кто им на сѣрдцѣ толь глубоко напечатлѣл сей Кривой Путь к Щастію? Конечно, Отецъ Тмы. Сію темную мрачнаго Царства славу друг от друга прїемлюще, заблуждают от славы совѣта Божїя, ведѹщего в Истинное Щастіе¹⁵⁹, водимы засѣяннымъ Мїрскихъ похотѣй дѹхом, не вникнув в нѣдра сладчайшей истины. А сіе их заблужденіе, сказатъ Ёремейными словами, написано на Ногтѣ Адамáнтовымъ, на самомъ розѣ Олтарѣй их¹⁶⁰, откѹду проистекают всѣ рѣчи и дѣла¹⁶¹, так что сего началороднаго¹⁶² рукописанія ни стерѣть, ни вырѣзать, ни раздрать невозможно, если не постарается сам о себѣ вседѹшно Человѣк, с Богомъ в Пáвлѣ глаголющїй¹⁶³: “Нѣсть наша брань...”¹⁶⁴ Препояшїи ж, о Человѣк, чресла твоя¹⁶⁵ Истиною¹⁶⁶: вооружись против сего твоего Злѣбнаго мнѣнія: На Что тебѣ засмáтриваться на Манѣры свѣтовїи? Видь ты знаеш, что Истина всегда в малолѹдномъ Числѣ Просвѣщенныхъ Божїихъ Человѣковъ Царствовала и Царствует, а Мїр Ея прїяти не может¹⁶⁷? Собери предъ себе из всего свѣта¹⁶⁸ живописцовъ и Архитекторовъ, и Узнаеш, что живописная Истина в немногихъ сѣрдцáхъ Обитает, а самую большую ихъ толпѹ посѣло невѣжество и неискуство.

ЕРМОЛАЙ. Так сам же ты скажѣ, в чемъ состоитъ Истинное Щастіе.

ГРИГОРІЙ. Первѣ Узнай все тоѣ, в чем она не состоит, а Перешарив Пустыѣ Закаулки, скорѣе доберѣшься Туды¹⁶⁹, гдѣ оно Обитает.

ЯКОВ. А без свѣщцѣ¹⁷⁰ по тѣмных Углах как ему искать?

ГРИГОРІЙ. Вот тебѣ свѣча: Премилосѣрднѣйшій Отѣц наш всѣм открыл путь к Щастію... Сим Каменем искушай зѣлото и серебрѣ: Чистое ли¹⁷¹?

АѦНАСІЙ. А что ж, если кто искушатъ¹⁷² не искѣсен?

ГРИГОРІЙ. Вот как испытуй! Мѣжно ли всѣм людемъ быть живописцами и Архитекторами?

АѦНАСІЙ. Никак нельзя, вздор нелѣпой.

ГРИГОРІЙ. Так не тут же Щастіе видишь, что к сему не всякому путь открыт. Как не может все тѣло быть оком¹⁷³, так сему не бывать никогда¹⁷⁴.

АѦНАСІЙ. Как не мѣжет все тѣло быть Оком, так сему не бывать никогда.

ГРИГОРІЙ. Мѣжно ли быть всѣм изобильными или чиновными; дѣжими или пригожими? Мѣжно ли помѣститься во Франціи? Мѣжно ли в одном вѣкѣ родиться? Нельзя никак. Видите, что родное Щастіе ни в Знатном Чинѣ, ни в тѣлесных дарованіях, ни в красной Странѣ, ни в славном вѣкѣ, ни в высѣких Науках, ни в богатом Изобиліи.

АѦНАСІЙ. Развѣ ж в знатном чинѣ и в веселой сторонѣ нельзя быть Щасливым?

ГРИГОРІЙ. Ты Уже на другую сторону, как пьяный¹⁷⁵ ляхъ чрез кобылу, Перескочил.

АѦНАСІЙ. Как?

ГРИГОРІЙ. Не мог влѣзти¹⁷⁶ без призыванія Святых¹⁷⁷. Потом, в двенадцатый разъ Посилвшись, перевалился на другой бокъ. “Ну вас к Чѣрту! Передали перцу”, – сказал, осердясь¹⁷⁸.

АѦНАСІЙ. Да я¹⁷⁹ не о томъ спрашую, я¹⁸⁰ о мнѣ спрашую.

ГРИГОРІЙ. Ты недавно называлъ Щастьемъ высѣкой Чинъ с Изобиліемъ, а теперѣ совсѣм¹⁸¹ выгонишь Оное. Я не говорю, что щасливый Человѣкъ не мѣжет отправлять высѣкаго Званія или жить в веселой сторонѣ, или пользоваться изобиліемъ, а только говорю, что не по чину, ни по сторонѣ, ни по изобилію щасливымъ Есть. Если в красномъ дѣмѣ пирожное¹⁸² Изобиліе пахнет, то причиною тому не Углы Красныи: Часто и не в славныхъ Пирогѣ живутъ Углахъ, по пословицѣ¹⁸³. Мѣжеш ли сказать, что всѣ равнодушны жители и веселы во Франціи?

АѦНАСІЙ. Кто ж на Этомъ Подпишется?

ГРИГОРІЙ. Но если бы сторона существомъ, или Эссенціею¹⁸⁴, Щастія была, непременно нельзя бы не быть всѣмъ Щасливымъ[и]. Во всякой статьѣ есть щасливый и нещасливый¹⁸⁵. Не Привязал Богъ щастія ни к временамъ Авраамовымъ, ни к предѣламъ Соломоновымъ, ни к царствованію Давидову¹⁸⁶, ни к наукамъ, ни к статьямъ, ни к Природнымъ дарованіямъ, ни к изобилію. По сей причинѣ не всѣмъ к сему¹⁸⁷ путь Открыл, и Праведен во всѣхъ дѣлахъ своих¹⁸⁸.

АѦНАСІЙ. Гдѣ ж Щастія искать, если оно ни тут, ни тамъ, ни Гдѣ?

ГРИГОРІЙ. Я Еще младѣнцом вѣучил, вѣслушай бѣсенку. Дѣд и бѣба здѣлали себѣ Хѣтку¹⁸⁹, да не прорубили ни одного Окѣшка. Не весѣла Хѣтка¹⁹⁰. Что дѣлать? По долѣгом размышлѣнїи Опредѣлено в Сенѣтѣ¹⁹¹ итїть за свѣтом доставать. Взяли мѣх, разїнули Его в самой полдень пред Солнцем, чтоб, набрав¹⁹², будѣто бѣрошна или водѣ, внести в Хѣтку¹⁹³. Здѣлав нѣсколько раз, Есть ли свѣт, смѣтрат. Ничего нѣт. Догадѣлась Бѣба, что Свѣт, как вино, из Мѣха вытекаѣт. Нѣдобно поскорѣе бѣжѣть с мѣхом (обратно)¹⁹⁴. Бѣжучїи, на дверѣх оба Сенѣторы Одїн Ногѣю, Другой Головою зашїблись. Зашумѣл между нїми¹⁹⁵ Спор: “Конечно, ты вѣстарѣл Ум!..” “А ты и родилась без него”. Хотѣли Похѣд воспрїять на Чужїе Гѣры и Грунтѣ за Свѣтом, помѣшал им Стрѣнный Мѣнах. Он имѣл ѣтроду лѣт только 50, но в сообщенїи Свѣта великїй был Хїтрѣц. “За вѣшу хлѣб и соль недѣлжно секретной пѣльзы Утайтѣ”, – сказал Мѣнах¹⁹⁶. По Его совѣту, Старїк, взяв Тѣпѣр, нѣчал прорубѣвать стѣну с таковыми Словѣми: “Свѣте весѣлый, Свѣте жїзненный, Свѣте повсѣмственный, Свѣте присносущный, Свѣте нелицепрїятный, посѣти и просвѣти и Освѣти Хрѣмину мою”. Вдруг отворїлась Стѣна, напѣлнил Хрѣмину слѣдкїй Свѣт, и от того врѣмени дѣже до сего дни нѣчали в той странѣ созидѣть свѣтлыя Гѣрницы¹⁹⁷.

АѢАНАСїЙ. Цѣлый свѣт не видѣл стѣлько безтолковых, скѣлько твой дѣд да Бѣба.

ГРИГОРІЙ. Он мой и твой, вмѣстѣ и всѣх...

АѢАНАСїЙ. Пропадай Он! Как Емѣ Имя?

ГРИГОРІЙ. Иш¹⁹⁸.

АѢАНАСїЙ. Иш, к Чѣрту Его.

ГРИГОРІЙ. Ты Его бѣгаѣш, а он с Тѣбѣю всегдѣ.

АѢАНАСїЙ. Как, со мноѣю?

ГРИГОРІЙ. Если не хочѣш быть с ним, то будѣш самым им.

АѢАНАСїЙ. Вот навязѣлся с своим дѣдом.

ГРИГОРІЙ. Что ж нѣжды в їмени, если ты дѣлом тѣчный Иш.

АѢАНАСїЙ. Пойдї себѣ Прѣчь с ним.

ЕРМОЛАЙ. А Бѣбу как зѣвѣт?

ГРИГОРІЙ. Мут¹⁹⁹.

ЯКОВ. Мут от Ыша не разлучїтся, сїя пѣра²⁰⁰ сопрѣжѣнная.

ГРИГОРІЙ. Но не родные ли Ыши всѣ мы есмѣ? Ыщѣм Щѣстїя по сторонѣм, по вѣкам, по статьям, А Ѣное Есть вездѣ и всегда с Нѣми: Как Рыба в водѣ²⁰¹, так мы в нем, а Онѣ Ѣколо нас, їщѣт самих нас. Нѣт Его нигдѣ, затѣм что Есть вездѣ. Не ищїи Его нигдѣ, если не сїщѣш вездѣ²⁰². Онѣ препѣдѣбное солнечному сїянїю, отворї тѣлько вход Ему в дѣшу твою. Онѣ всегда Толкѣет в Стѣну твою, їщѣт прохѣда и не сїскївает. А твоѣ Сѣрдце тѣмное и невесѣлое, и тма верхѣ бѣздны²⁰³. Скажї, пожѣлуй, не взѣр ли и не сумозбрѣд ли, что челѣвѣк печѣтся о драгоцѣннѣйшем вѣнцѣ? А на что? На тѣ, будѣто в Прѣстой шѣпкѣ нельзѣ наслаждѣться тѣм щѣсливым и всемирным свѣтом, до кѣго лѣется сїя Молїтва: “Услѣши о Блажѣнный! Вѣчно имѣющїй, и всевїдѣщее Ѣко!”²⁰⁴

Безумный Муж со Злою женою выходит вон из дому своего, ищет Щастия внѣ себе, бродит по разным Посторонностям²⁰⁵, достаёт блистающее Имя, обвѣщивается²⁰⁶ свѣтлым Платьем, притягивает разнovidную свѣлочь Золотой Монеты и сребренной посуды, находит друзей и безумия Товарищей, чтоб занести в Душу Луч блаженнаго Свѣтила и Свѣтлаго блаженства... Есть ли свѣт, смѣтрит²⁰⁷. Ничего нѣтъ... Взглянь теперѣ на волнующееся Море, на многомятежную во всяком вѣкѣ, Сторонѣ и Статѣ толпу людей, так называемую Мир, или Свѣт²⁰⁸: Чего он не дѣлает? Воюется, тяжбѣ водит, коварничает, печётся, затѣвает, строит, разоряет, кручинится²⁰⁹, пѣбнит²¹⁰. Не видится ли тебѣ, что Иш и Мут в Хатку бѣгут? Есть ли²¹¹ свѣт, смѣтрат. Ничего нѣтъ!

ЯКОВ. Блаженный Иш и щасливая Мут: Они в Кончину дней своих домолилися, чтоб всевидящее недремлющее великое всего Мира ОКО²¹², Свѣтило, Храмину их Просвѣтило: А протчим вѣчная Мука, Мятѣж и шатанье.

ЛОНГИН. Дай Бог радоваться!

ГРИГОРІЙ. О, Любѣзная душа! Кой дух научил тебя так витатися? Благодарим тебѣ за сіе Поздравленіе.

ЯКОВ. Так витались всегда древнии Христїане.

ЕРМОЛАЙ. Не дивно. Сей витальный Образецъ свойственный Христу Господу нашему²¹³. Он Рожден Божіим Миром. В Мирѣ принѣс нам, благовѣствуя, Мир, всяк Ум превосходящій²¹⁴. Снисходит к нам с Миром. Слава в вышних Богу...²¹⁵ витается Миром²¹⁶: Мир дому сему²¹⁷, Мир вам²¹⁸; Учит о Мирѣ: Новую Заповѣдь даю вам...²¹⁹ Отходя, Мир же Оставляет: Мир мой даю вам: дерзайте! не бойтесь! радуйтесь²²⁰!

АѦНАСИЙ. Знаеш ли, о чём Между нами разговор?

ЛОНГИН. Я все до точки слышал.

АѦНАСИЙ. Он под тою Яблонею²²¹ сидѣл, конечно. Отгадал ли я?

ЛОНГИН. Вы не могли менѣ видѣть за вѣтвями.

ГРИГОРІЙ. Скажи, Любѣзный Лонгин, есть ли бѣднѣе тварь от того Человѣка, кой не дознался, что такое Лучше для него и желательнѣе всего?

ЛОНГИН. Я и сам сему²²² часто удивляюсь, что мы в посторонних Околичностях чрез-чур любопытны, рачительны и проницательны, измѣрили Море, Зѣмлю, Вѣздух²²³, Небеса и обезпѣкоили брюхо Земное ради Металлов²²⁴, размежевали Планеты: доискались в Лунѣ Гор, Рѣк и Городов, нашли Закомплѣтных²²⁵ Миров неисчетное Множество, строим непонятныя Машины, засыпаем бѣзды, воспяцаем и привлекаем Стремленія водная, чтоденно новыя Опыты и дикія Изображенія. БОЖЕ мой! Чего мы не Умѣем! Чего не можем! Но то Горе, что при всем том, кажется, чегось великаго не достает²²⁶. Нѣтъ того, чего и сказать не умѣем: Одно только Знаем, что недостаёт Чегось, а Что Оно такое, не понимаем. Похожы на безсловеснаго Младенца: Он только плачет, не в силах ни Знать, ни сказать, в Чем ему нужда. Одну только досаду чувствует. Сіе явное души нашей неудовольствіе не может ли нам дать догадаться, что всѣ сїи Науки не

могут Мыслей наших насытить? Бездна душевная, видишь, Оными не наполняется²²⁷. Пожёрли мы безчисленное Множество Обращающихся (как на Англинских Колоколнях Часов²²⁸) Систем²²⁹ с Планетами, а планет с Горами, Морями и Городами, да однако ж Алчем: не Утоляется²³⁰, а раждается наша жажда. Математика, Медицина, Физика, Механика, Музыка с своими буйими сестрами, чем изобилнее их вкушаем, тем Пуще Палит Сердце наше Голод и жажда, а Грубая наша Остолбенность не может догадаться, что все Они суть служанки при Госпожѣ и Хвост при своей Головѣ, без Которой весь тулуб не действителен²³¹. И что несѣте, безпокойнее и вреднее, как Человѣческое Сердце, сими рабынями без своей начальницы вооруженное? Чего ж оное не дерзает предпрѣять? Дух несѣтости женет, Наряд способствует стремиться за склонностию²³², как Корабль и Коляска без Управителя, без Совѣта и предвидѣнія, и Удовольствія, взалкавши яко пес²³³, с ропотом вѣчно Глотаѣ прах и пепел гибнущей Лихвы²³⁴. Отчужденны Еще от ложесн, заблудивше от чрева²³⁵, минув Существенную Исту над душевною бездною внутри нас Гремящаго Сие: "Аз есмь²³⁶, Аз есмь Сый²³⁷!"

А Понѣже не справились²³⁸, в чем для них самая Нужнейшая надобность и что такое есть Предѣл, Черта и Край всех-на-всех желаній и намѣреній, дабы все свой дѣла Приводить к сему главнейшему и надежнейшему Пункту, затѣм Пренебрегли и Царицу всех служебных сих духов²³⁹, или наук, от Земли и в Землю возвращающихся²⁴⁰: Минув Милосердную дверь Ея, Отверзающую Исход и вводящую мысли наши от низовых подлостей тѣни к Пресвѣтлой и Существенной Истѣ неувядающаго Щастія. Теперь подумайте, други мои, и скажите: в чем состоит Самонужнейшая надобность? Что есть для вас Лучшее и саможелательнее всего? Что такое Здѣлать вас может Щасливыми? Разсуждайте заблаговременно, выйдите из числа безпутных Путников, кои и сами не могут сказать, куда идут и за Чем. Житіе наше есть путь²⁴¹, а исход к Щастію не Коротенькій...

АѦНАСІЙ. Я давно бы сказал мое желаніе, да не приходит мнѣ в ум тое, что для меня Лучшее в Свѣтѣ.

ЛОНГИН. Ах, Человѣк! Постыдись сего Говорить: Если Червонѣт²⁴² Запад солнечный, пророчествуем, что Завтнешней день возсияет Чистый, а Если зарумянится восток, стужа и непогода будет сего дня, все Говорим, и бывает так. Скажи, Пожалуй: если бы житель из Городов, населенных в Лунѣ, к нам на наш Земной шар²⁴³ пришол, не Удивился ли²⁴⁴ бы нашей Премудрости, видя, что небесные Знаки толь искусно понимаем? А²⁴⁵ в то время внѣ себе стал бы наш Лунатик, когда б Узнал, что мы в Экономіи крошечнаго міра нашего, как в маленких Лондонских Часах²⁴⁶, слѣпые несмыслы и совершенные Трутни²⁴⁷. Ничего не примѣчаем и не радим о Удивительнейшей всех Систем Системѣ нашего тѣлышка. Скажи, пожалуй, не Заслужили ли бы мы у нашего Гостя Имени безтолковаго МАТЕМАТИКА, кой твердо разумѣет Цыркул, Окружіем²⁴⁸ своим многи Милліоны Миль вмѣщающей, а в маленьком Золотом Колцѣ той же силы и вкусу Чувствовать не может?

Или безумнаго того Книжника дал бы нам по самой справедливости Титуляцію²⁴⁹, котóрой²⁵⁰ слова и письма в 15 аршин разумѣть и читать мóжет, а Тóе ж Алфа или Омéга, на мáленькой бума́жкѣ или на Нóгтѣ написанное²⁵¹, совсѣм Емү не понятнó. Конéчно, назвал бы нас тою вѣдьмою, котóрая Знáет, какóе кушанье в чужих Горшкáх кипит²⁵², а в своéм дóмѣ и слѣпа, и нерадива, и голодна. И Чуть ли таковы́е мудрецы́²⁵³ не из числа тѣх жен, своего дóму не брегущих, ко́их великóй Пáвел назывáет Оплáзвывыми или волокитами²⁵⁴? Я наук не Хулю и самое Послѣднее ремесло Хвалю: Одно то Хулы́ достойно, что, на [н]их надѣясь, Пренебрега́ем верховнѣйшую науку, до котóрой вся́кому вѣку, странѣ и статьи, полу и вóзрасту для того отворенá дверь²⁵⁵, что щáстíе всѣм без вѣбора²⁵⁶ есть нужное, чего, кромѣ Ея, ни о какóй наукѣ сказáть не мóжно. И Сим всевысочáйшій вѣками и Системами вѣчно владѣющій Парламéнт доволно доказал²⁵⁷, что он всегда прáведен есть, и Прáви суди Его²⁵⁸.

ЯКОВ. Конечно, не за то Муж жену наказует²⁵⁹, что в Гостях была, но за то, что дóма не ночевáла²⁶⁰.

ЛОНГИН. Еще нам нé было слышно Имя сíе “МАТЕМАТИКА”, а нáши прѣдки, давнó уже имѣли постро́енные²⁶¹ Храмы Христóвой шкóлы. В ней Обучáется весь род человѣческой сроднаго себѣ щáстíя: и Сíя-то Есть КАӨОЛИЧЕСКАЯ²⁶², тó есть всерóдная²⁶³, наука. Языческíе Кумирницы, божницы²⁶⁴ или кáпища, суть тож храмы Христóваго Учéния и шкóлы; в них и на них написано б́ыло премудрѣйшее и всеблаженнѣйшее Слово сíе: Γνωθι σεαυτον, nosce te ipsum²⁶⁵, узнай себе. Без прекослóвiя, то ж тóчно, что у нас самых. Вот:

“Внемли себѣ²⁶⁶, вонми себѣ...²⁶⁷” (Моисей).

“Цáрствíе бóжíе внутрь вас есть” (Христос)²⁶⁸.

“Вы есте Храм бóга жива” (Пáвел)²⁶⁹.

“Себé же Знáющíи Премудры суть” (Соломон)²⁷⁰.

“Аще не увѣси самю́ тебе” (Соломон)²⁷¹.

“Закон твой посредѣ Чрэва моего” (Давид)²⁷².

“А не вѣруй уже Осужден Есть” (Христос)²⁷³.

Но языческíе Храмы за лицемѣрие неискусных Прорóков, тó есть священников или Учителей, совсѣм Уже попорчены и здѣлались Мёрзости Запустѣнiем²⁷⁴ в то время, когдá Истина, б́удьто живáя истóчничая вода, скóтскими нога́ми Загáскана и погребенá. Сíе Случáлось²⁷⁵ и самым Иуде́ям, у ко́их Чáсто чрез дол́гое время была Зары́та Истина за Оскудѣнiе Исаáковых Отроко́в, прочищáющих Авраáмовы истóчники²⁷⁶, а за умножéние Сомнáсов²⁷⁷ и филистимов, забрóшивающих Землею́ воду²⁷⁸, скáчущую в живóт вѣчный²⁷⁹. И так сiи²⁸⁰ фонтáны глубоко́ б́ыли погребенны, что (как вiдно из Библии) в си́лу великую²⁸¹ могли́ наитить в Хра́мѣ Бóжíем Закон Господень, тó есть Узнать себе и Обрѣсти си́лу Цáрствiя Бóжiя и прáвды его²⁸² внутрь себе. Да мы и сáми теперь Горáздо отродились от дрéвних Христiáнских Прѣдков, пред котóрых блаженными Очiма Истина Господня от Земли́ возведенá²⁸³ и си́ла свѣтлаго воскресéния

от Грѡба воздвѣгнутаѧ въ Пѡлномъ своѣмъ сѣѧла блистанїи. Но не о́чень иску́сно и у насъ теперь²⁸⁴ обуча́ют: Причина́ сему́ таѧ, что никто́ не хо́чет от дѣл житѣйскихъ упразднѣться и очисти́ть Сѣрдце свое²⁸⁵, чтобъ могъ внѣкнутъ въ нѣдра сокровѣнной въ святѣйшемъ библѣйномъ²⁸⁶ Хра́мѣ сладчайшей Истины, необходимо́ для всенарѡдного ща́стїя Самонужнѣйшей. Не слы́ша Дави́да: “Упраздните́ся и разумѣ́йте...”²⁸⁷ Не Слу́шая Христа́: “Ищи́те...”²⁸⁸, – всѣ Нау́ки, всѣ промы́слы и все намъ мы́ляе, неже́ли то́е, что Единственнѡе насъ поте́рянныхъ нахо́дит и намъ же самимъ насъ возвраща́ет. И сѣ-то е́сть бы́ть Щасли́вымъ: Узнáть, найтѣ́ть себе́ сама́го. Лице́мѣры (говори́тся къ намъ), Лице́ небѣсное Пѡдлинно́ Хоро́шо вы разбира́ть научи́лись, а для́чего не примѣча́ете Зна́ков, чтобъ вамъ, какъ по слѣду́, добратъся до имѣющей Ощасли́вить васъ Истины? Все вы имѣ́ете и умѣ́ете²⁸⁹, кромѣ́ что васъ же сама́ыхъ вы найтѣ́ть не зна́ете и не́ хо́чете. И пѡдлинно́ Удивлѣ́нїя досто́йно, что Человѣ́къ за 30 лѣтъ живѣ́тъ, а примѣ́титъ не могъ: что́ для́ него́ Луч́шее́ всего́? И когда́ с нимъ найлуч́ше дѣ́лается? Видно́, что онъ рѣ́дко быва́етъ до́ма и не ра́дїт: “Ахъ Іерусали́ме! а́ще бы́ вѣдалъ Еси́ я́же въ ми́ру твоѣму́: Но ны́нѣ скрѣ́йся отъ Очѣ́й твои́х...”²⁹⁰

АѦАНАСИ́Й. Для́ меня́, ка́жется, нѣ́тъ ниче́го Луч́шаго́, какъ получи́ть Ми́рное и споко́йное Сѣрдце́; въ то́ время́ все²⁹¹ прї́ятно и сно́сно.

ЯКОВЪ. А я́ жела́лъ бы́ въ ду́шѣ моѣ́й имѣ́ть то́ль тѣ́рдую крѣ́пость, дабы́ ничто́ Еѧ́ Поколеба́ть и опроки́нуть не могло́.

ЕРМОЛА́Й. А мнѣ́ дай живу́ю ра́дость и ра́достную живно́сть: Сего́ Сокрѡ́вища́ ни за́ Что́ не промѣ́няю.

ЛОНГИ́Н. Сїѧ́ троѧ́хъ васъ жела́нїя по существу́ своему́ Е́сть Одно́. Мо́жет ли Я́блонь бы́ть²⁹² жива́ и весела́, е́сли Ко́рень не Здо́ровый? А Здо́ровый Ко́рень е́сть то́ Крѣ́пкая́ ду́ша и Ми́рное Сѣрдце́. Здо́ровый Ко́рень рассы́паетъ по́ всѣмъ вѣ́твамъ вла́гу и оживля́етъ ихъ, а сѣрдце́ Ми́рное, жи́зненною вла́гою напоѣ́нное²⁹³, печата́етъ слѣ́ды свои́ по нару́жностямъ: “И́ бу́детъ я́ко дре́во насажде́нное при исхо́дищихъ вод...”²⁹⁴

ГРИГО́РІЙ. Не утерпѣ́лъ ты́, чтобъ не приложи́ть Библѣ́йнаго Алма́за; на́ ж и сїѧ́: “на водѣ́ Поко́йнѣ́ воспита́ мя”²⁹⁵.

ЛОНГИ́Н. Во́тъ же́ вамъ верху́шка и Цѣ́вѣто́къ все́го́ житїѧ́ ва́шего! Вну́треннїѧ́ миръ, се́рдѣчно́е весѣ́лїе, ду́шевная́ крѣ́пость... Сю́да испра́вляйте́ всѣ́хъ ва́шихъ дѣ́л течѣ́нїе: вотъ Кра́й, Га́вань²⁹⁶, Конѣ́ц! Отрѣ́зывай все́ что́-ли́бо, сей²⁹⁷ При́станїи́ Проти́вное. Вся́кое́ сло́во, вся́кое́ дѣ́ло къ сему́ Концѣ́ да спосо́бствуетъ. Сей Кра́й да бу́детъ всѣ́мъ мы́слямъ и всѣ́мъ твоѧ́мъ жела́нїямъ. Ко́ль мно́гіе́ по тѣ́лу Здо́ровы́, Сы́ты, Оды́ты и Споко́йны, но́ я не сей́ Ми́р Хвалю́: Сей́ Ми́р Ми́рско́й, Онъ́ всѣ́мъ Зна́тен и всѣ́хъ Обма́нываетъ. Вотъ Ми́р! Вспокоѣ́нїе²⁹⁸ Мы́слей, Обра́дованїе́ Сѣрдца́, Оживотворѣ́нїе ду́ши: вотъ Ми́р! Вотъ Ща́стїя́ Нѣ́дро! Сей-то́ Ми́р Отворя́етъ Мы́слямъ твоѧ́мъ Хра́мъ Поко́я, одѣ́ваетъ ду́шу твою́ Оде́ждою́ весѣ́лїя²⁹⁹, насыща́етъ пше́нична́ ту́ка³⁰⁰ и утвержда́етъ Сѣрдце́³⁰¹. “О́ Ми́ре! – воше́тъ Григо́рїѧ́ Богосло́в³⁰², – ты́ Бо́жїѧ́, а Богъ́ твоѧ́”³⁰³.

АѦАНАСИ́Й. О́ немъ-то́, ду́маю, говори́тъ Па́велъ: “Ми́р Бо́жїѧ́ да водворя́ется въ се́рдцахъ ва́ших...”³⁰⁴

ЛОНГИН. Да.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Егò-то благовѣствуютъ Красны но́ги Апóстолскіи и Чистіи но́ги³⁰⁵?

ЛОНГИН. Да.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Егò-то, умирая, оставляетъ Ученикамъ своимъ Христòс³⁰⁶?

ЛОНГИН. Да.

АΘΑΝΑΣΙЙ. А какъ Егò оставилъ имъ, такъ на Землѣ совсѣмъ отдѣлался.

ЛОНГИН. Совсѣмъ.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Да можно ль всѣмъ достать Его?

ЛОНГИН. Можно всѣмъ.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Гдѣ жъ Егò можно достать?

ЛОНГИН. Вездѣ.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Когда?

ЛОНГИН. Всегдà.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Длячегò жъ не всѣ имѣютъ?

ЛОНГИН. Длятого, что имѣть не желàютъ!

АΘΑΝΑΣΙЙ. Если Можно всѣмъ Его достать, почему жъ Павелъ называетъ всякой Умъ, или понятіе, Превосходящимъ³⁰⁷?

ЛОНГИН. Потому, что никто не Удостоиваетъ принять Его в разсужденіе и Подумать о немъ. Без охоты все тяжело, и самое легкое³⁰⁸. Если всѣ Сыновья Отца оставили и, бросивъ домъ, отделились в Математику, в Навигацию, в Физику, можно Справедливо Сказать, что таковымъ Головамъ и в Мысль не приходитъ Хлѣбопашество, однàкъ Земледѣльство десятью Легше³⁰⁹ тѣхъ Крученыхъ Наукъ, потому что для всѣхъ Нужныя. Сей Миръ, будто неощененное Сокровище, в Дому нашемъ внутри насъ самыхъ Зарыто, но³¹⁰ можно сказать, что Оно бродягамъ и бездомкамъ на Умъ не всходитъ, расточившимъ Сердце свое по Пустымъ Посторонностямъ. Однàкъ Оно далѣко сыскать Легше, нежели гониться и собирать Пустошь по Околицамъ. Развѣ ты не слыхалъ, что Сынове вѣка сего Мудрыя, нежели сыны дне³¹¹?

АΘΑΝΑΣΙЙ. Такъ что жъ?

ЛОНГИН. Такъ то жъ, что хотя Они и дураки, да сыскиваютъ свое.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Что жъ далѣе?

ЛОНГИН. То далѣе, что Оно не трудно, когда добрыи Люде, хоть непроторны и Лѣнивы, однàкъ находятъ.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Длячегò жъ молодіи Люде не имѣютъ Мира, хотя Они Остры?

ЛОНГИН. Длятого, что не могутъ и Подумать о немъ, поколь не обманяются³¹².

АΘΑΝΑΣΙЙ. Какъ?

ЛОНГИН. Кого жъ скоряе можно отвѣсть отъ дому, какъ молодыхъ? Если Цѣлой Городъ Ложно Закричитъ: "Вотъ Непрїятель! Вотъ Уже подъ Городомъ!" – не бросится ли Молодойъ дитїна в Очеретà, в Лугà, в Пустыни? Видиши, в чемъ вся трудность? Ему не тяжело Дома покоиться, да сводятъ с Умà Люди и Загонятъ в безпокойство.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Какъ сїи Люде Зовутся?

ЛОНГИН. Мір, Свѣт, Манѣр; в то время Послушает ли тот Молокосос Одного доброго Человѣка.

АѦНАСІЙ. Пускай Цѣлый день Кричит, что Ложь, не повѣрит. А как сей добрый Человѣк называется?

ЛОНГИН. Тот, что не иде на совѣт нечестивых...³¹³

АѦНАСІЙ. Как Ему Імя?

ЛОНГИН. Христос, Евангеліе, Библия. Сей Один ходит без Порока: не льстит Языком своим ближним своим³¹⁴, а послѣдователям и друзьям своим вот что дарует:

“Мир Мой Оставляю вам, Мир мой даю вам: не Якоже Мір даёт...”³¹⁵

ЯКОВ. Не о сем ли Міръ Сирахов Сын говорит сіе: “веселіе сердца Живот Человѣку и радованіе Мужа, долгоденствіе”³¹⁶.

ЛОНГИН. Всѣ в Библии Пріятные Имена, напримѣр: Свѣт, Веселіе, Радость, Живот, Воскресеніе, Путь, Обѣщаніе, Рай, Сладость и проч[ая], – всѣ тѣ Означают сей блаженный Мир. Павел Его (слышь) чем Именуёт: “И Бог Міра будет с вами”³¹⁷. И Опять: “Христос, Іже Есть Мир наш...”³¹⁸

ЯКОВ. Он Его и Богом называет?

ЛОНГИН. Конечно. Сѣ-то тая Прекрасная Дуга, умирившая дни Ноэвы.

ЯКОВ. Чудеса говориш. Дячего ж Сей Чудесный Мир называется Богом?

ЛОНГИН. Дятого, что Он все кончит, Сам безконечный, а безконечный Конѣц, безначальное Начало³¹⁹ и Бог – все Одно.

ЯКОВ. Дячего Называется Свѣтом?

ЛОНГИН. Дятого, что ни в одном Сердцѣ не бывает, развѣ в Просвѣщенном. Он всегда вмѣстѣ с незаходимым Свѣтом³²⁰, будто Сіяніе Его, а гдѣ в душѣ Свѣта сего нѣт, там Радости, Живота, Веселія и Утѣхи нѣт, но Тма, Страх, Мятѣж, Горесть, Смерть, Геенна.

ЯКОВ. И Странное, и Сладкое, и Странное Говориш.

ЛОНГИН. Так Скажи ты³²¹: Что Лучшее сего? Я тебе Послушаю.

АѦНАСІЙ. Слушай, Брат!

ЛОНГИН. А Что?

АѦНАСІЙ. Поэтому сии Павловы Слова: “Сила Божія с нами”³²², – сей же Мир означают?

ЛОНГИН. Думаю.

АѦНАСІЙ. Так видно, что ошибся Григорій: он пред сим сказал, что добродѣтель трудится сыскать Щастіе, назвав Ея по Ёллинскому и Римскому Крѣпостию и Мужеством³²³, но когда Крѣпость означает Мир, то Она сама и Щастьем есть. На что ж Её искать и чего? Видь Крѣпость и Сила – все то Одно?

ЛОНГИН. Вот какое Лукавство! Когда б ты был столь в Сысканіи Міра Хитр, сколь проворный в Помѣхѣ³²⁴ и в Примѣчаніи чужих Ошибок. Сим ты доказал, что Сынове вѣка сего злаго мудрѣ сынов БОЖІЕГО Свѣта³²⁵. Не знаеш ли ты, что и самой Щастія Істиннаго Иск есть то Шѣствіе Путѣм Божіим и Путѣм Міра³²⁶, имѣющаго³²⁷ свой многіе Степени? И не Начало ли

сіе есть Истиннаго Щастія³²⁸, чтоб находиться на Пути Мирном? Не вдруг восходим на всеблаженнѣйшій верх Горы, именуемой Фазгà³²⁹, гдѣ ВЕЛІКІЙ МОЙСЕИ Умре, с сією Надписью: “Не отемнѣтъ Очи Его, ни Истлѣста Уста Его”³³⁰. Незаходимый Свѣт³³¹, тёмную Мыслей наших бездну Просвѣщающій на то, чтоб усмотрѣть нам, гдѣ высокій и твердый Мир наш Обитаёт, он же сам и побуждаёт Сердце наше к восходу на Гору Міра. Дячегò ж не зваться Ему Міром и Міра имущемоу Крѣпостью, если Он показует, гдѣ Мир, и побуждаёт к нему, находясь сам всему благу Началом и Источником? Кто не Ищет Міра, видно, что не понимает безцѣнной Цѣны Его, а усмотрѣть и горячо³³² искать Его – Обѣ сіи Суть Лучи блаженнаго Правды Сòлнца, как два Крила Святаго дѹха.

ГРИГОРІИ. Перестаньте, Дрѹти мои, спорить: Мы здѣсь Собрались не для Хвастливых Любопрѣній, но ради соединенія желаній наших Сердечных, дабы чрез сопряженіе исправнѣе устремлялись, как благоуханный Дым, к наставляющему Заблуждающих на путь Міра³³³. Поощряет к сему всѣх нас сам Пàвел; вот: “Всегда радуйтесь. Непрестанно молитесь. О всем благодарите”³³⁴. Велит всегда питать внутрѣ Мир и радость Сердечную и будьто в горящую Лампаду Елѣй подливать. И сіе-то Значит: “непрестанно молитесь”³³⁵, то есть желайте Его вседѹшно³³⁶. “Ищите и обрящете”³³⁷. Я, де³³⁸, знаю, что Клеветник всегда беспокоит дѹшу вашу, дабы вам роптать и ничѣм, от Бòга посылаемым, не довольствоваться; но вы Лукаваго³³⁹ сего искусителя, то есть Мучителя, отгоняйте, любля, ища и храня Мир и Радость³⁴⁰. Се есть Жизнь³⁴¹ и Здорòвья душ ваших: потòль вы и живы, покòль Его Храните в Сердцах своих. О всем зрѣлым разумом разсуждайте, не слѹшая Шепотника дѣавола³⁴², и уразумѣете, что вся Эконómія Бòжія во всѣй вселенной Исправна, добра и всѣм нам всепòлезна есть. Его Именем и властію все-на-все на Небеси и на земли дѣлается³⁴³; говорите с разумом: “да Святится Имя твое”³⁴⁴, “да Бѹдет воля твоя...”³⁴⁵ И избавит вас от Лукаваго³⁴⁶. А как тòлько здѣлаетесь за все благодарны, то вдруг збѹдутся на вас сіи Слова: “веселіе Сердца Живòт Человѣку”³⁴⁷.

АѲАНАСИИ. Кажется, всегда бы был Спокоен Человѣк, если бы в свѣтѣ все по Его вòлѣ дѣлалось.

ЛОНГИН. Сохрани Бог!

АѲАНАСИИ. Дячегò?

ГРИГОРІИ. А что ж, если твой Разум и воля подобна Стариковой Кòшкѣ?

АѲАНАСИИ. Что се значит?

ГРИГОРІИ. Старик запалил Пѣчь, упрямая Кòшечка не вылѣзает из нея³⁴⁸. Старик выгасил Ее и плѣтью выхлѣостал.

АѲАНАСИИ. Я бы старался, чтоб моя воля была согласная самым Искѹснѣйшим Гòловам в Свѣтѣ.

ГРИГОРІИ. А из котораго, Лондонскаго или Парижскаго, выбрал бы ты тѣх Людѣй Парламента? Но знай, что хотя бы ты к сему взял Судією самаго того Короля, кой Охуждал Премудрѣйшую Мать нашу Натѹру за распоряденіе Небесных Кругòв³⁴⁹, то Бог и время и Его мудряе. На что ж

тебѣ лучшаго Судїи искать? Положись на Его и здѣлай Его волю Святую своею волею: Если ЕЕ принимаеш, то уже стала и твоя. Согласте воли есть то Еди́на Душа́ и Еди́но Сердце³⁵⁰, и что ж Лучшее, как дружба с высочайшим? В то время все по твоей да еще Премудрой воле́ дѣлатиметься. И сіе-то есть быть во всем довольным. Сего-то желал³⁵¹ и наш Ермолай, да неразумѣл, что значит быть во всем довольным. Видите, что Павлово Слово “О всем благодарите”³⁵² Источником есть Совершеннаго Мира и Радости, и Щастїя: Что может потребожить Мое Сердце? Дѣйствително, все дѣлается по воле́ Божїей, но³⁵³ я Ей согласен – и Она́ уже моя воля. Зачѣм же тревожиться? Если что не возможное, то, конечно, и не полезное: все то Одно. Чем что полезнѣе тѣм Статочнѣе. Друти мои, вот Премудрость, если исполняем, что говорим: “Да бѣдет воля твоя...”³⁵⁴

ЕРМОЛАЙ. Вспомнились мнѣ нѣкоего Мудреца́ Хороши́и Слова́: “Благодаренїе, де³⁵⁵, возсылаю блаженной Натѣрѣ за то, что Она́ все нужное легко добыточным здѣлала, а чегѣ достать трудно, тое ненужным и мало полезным”³⁵⁶.

ГРИГОРІЙ. Благодаренїе Отцу́ нашему небесному за то, что открыл Очи наши. Теперѣ разумѣем, в чем состоит наше истинное Щастїе. Оно́ живѣт во внутреннем сердца́ нашего Мирѣ, а Мир в согласїи с Богом. Чем кто согласнѣе с Богом, тѣм мирняе³⁵⁷ и блаженнѣе. Тѣлесное Здравья³⁵⁸ не иное что есть, как равновѣсіе и согласїе Огня, Воды, Воздуха и Земли³⁵⁹, а Умиренїе бунтующихся³⁶⁰ мыслей есть Здравїе души́ и Живѣт вѣчный. Если кто согласїя с Богом три Золотника³⁶¹ только³⁶² имѣет, тогда не больше в нем и Мира. А когда кто 50 или 100, то столько же в сердце́ Его и Мира. Столько уступила тѣнь, столько наступил свѣт. Блаженны, кои день от дня выше поднимаются на Горѣ пресвѣтлѣйшаго сего Мира-Города. Сїи-то пойдут от сїлы в сїлу, дондеже явится Бог Богов в Сїонѣ³⁶³. Восход сей и исход Израилев не ногами, но мыслями совершается. Вот Давид: “Восхождение в сердце́ своем Положи”³⁶⁴. “Душа́ наша прейде воду непостоянную”³⁶⁵. Вот и Исая: “С веселїем изыйдите”³⁶⁶. То есть с радостїю научитесь оставить ложная Мнѣнїя, а перейти к таковым: “Помышленїя Его в род и род”³⁶⁷. Се то есть ПАСХА, или переход во Иерусалим: разумѣй, в Город Мира и в Крѣпость его Сїон. Соберитесь, друти мои, взыйдем на Горѣ Господню, в дом Бога Ёаковля³⁶⁸, да скажем там: “Сердце мое и плоть возрадовастася о Бозѣ живѣ”³⁶⁹.

ЯКОВ. Ах, Горѣ Божественная! Когда б мы Знали, как на тебѣ восходить?

ЛОНГИН. Слушай Исая: “С веселїем изыйдите”³⁷⁰.

АѦНАСІЙ. Но гдѣ мнѣ взять веселїя? И Что есть Оное?

ЛОНГИН. “Страх Господень возвеселит сердце”³⁷¹. Вот тебѣ вожд. Вот Ангел великаго Совѣта³⁷². Развѣ ты не слыхал, Что Бог Мойсею говорит?

АѦНАСІЙ. А Что?

ЛОНГИН. “Послю Страх, ведущїй тя”³⁷³. “Се аз послю Ангела моего³⁷⁴, воньми себѣ, и послушай Его, не обинѣтс бо, яко имя мое на нем есть”³⁷⁵.

ЕРМОЛАЙ. Скажи, друг мой, яснѣе, как должно восходить?

ГРИГОРІЙ. Прощу покóрно вѣслушать слѣдующую бáсню. Пять пúтников, за предводительством своего А́нгела Хранителя, пришли в Цáрство Мíра и любви. Царь сея Землі МЕЛХИСЕДѢК никóго сродствá не имѣет с посторонними Царя́ми³⁷⁶. Ничего там тлѣннаго нѣт, но все вѣчное и любѣзное да́же до послѣднаго вóлоса³⁷⁷, а Зако́ны совсѣм противны Тира́нским. Дугá, Прекрасная Сія́ніем, была́ предѣлом и границею благословѣнной сей страны, с сею на́дписью: МИР ПЕРВОРО́ДНЫЙ. К сему́ Мíру касается все тóе, что свидѣтельствуется в Свя́том Писáнии о Землі Обѣтовáнной. А óколо Его как было, так и казáлось все тмóю. Как тóлько пришелцы присту́пили к Сія́ющей дугѣ, вышли к ним навстрѣчу вели́ким мно́жеством безсмѣртные житѣли. Скінули с них все вѣтхое как платя́, так и тѣло, будыто Оде́жду, а одѣли в но́вое Тѣло и Оде́жды, вѣшитые Золоты́ми сіми слова́ми: “Внемли себѣ крѣпцѣ”³⁷⁸. Вдруг согла́сная зашумѣла Му́зыка. Один Хор Пѣл: “Отвѣрзите врата́ правды!”³⁷⁹ Другой: “Возмите врата́ вѣчная...”³⁸⁰ Поднялись врата́, повели́ Гостѣй к тѣм Обителем, о ко́их Дави́д: “Коль возлю́бленна селѣнія твоя...”³⁸¹ Там Особли́вым согла́сѣем пѣли хóры слѣдующее: “Коль красны́ до́ми твои́ Я́кове, и Ку́щи твоя́ Изра́илю, я́же водрузи́ Господь”³⁸², а не челове́к. Сѣли страна́ники у Безсмѣртны́х Тра́пезы; предложены́ им³⁸³ А́нгелскіе Хлѣбы³⁸⁴, предстáвлено вино́ но́вое³⁸⁵, Соверше́нный и Единолѣтній А́гнец, Трилѣтняя Ю́ница и Козá, и тот Телѣц, ко́им АВРАА́М по́тчивал всевожде́льннаго своего́ Троели́чнаго Го́стя, Го́лубы и го́рлицы³⁸⁶, и ма́нна, и все, каса́ющееся до Обѣда, о ко́ем писано: “Блаже́н, и́же снѣсть обѣд...”³⁸⁷ О́днак во всѣх весѣліях Го́сти были́ невесѣлы: Та́йная нѣкая Го́ресть сер́дца их Угриза́ла. “Не бо́йтесь, любѣзные На́ши Го́сти, – говори́ли блаже́нные Гражда́не. – Сіе случáется всѣм, сюдѣ³⁸⁸ внов прише́дшим. На ни́х до́льно испо́лнитись³⁸⁹ сіе божѣственное Писáніе: ‘Шести́жды от бѣд и́змет тя: в седмѣм же не ко́снеттися Зло’”³⁹⁰. Потóм отвѣдены́ были́ к Самому́ Царю́. “Я прѣжде проше́нія ва́шего зна́ю ва́ши жа́лобы, – сказа́л Царь Мíра. – В мои́х предѣлах нѣт ни болѣзни, ни печáли, ни воздыхáнія³⁹¹, вы са́ми Го́ресть сію́ занесли́ сюда́ из посторо́нных Язы́ческих, вражде́бных мое́й Землѣ́ Земель”. Потóм велѣ́л их Ангелам сво́им Отвѣсть во врачебный дом³⁹². Тут они́, чрез цѣ́лые Шесть́ дней принима́я рвóтное, в седмѣ́й соверше́нно вспоко́ились от всѣх болѣзней сво́их, а вмѣсто го́рести на одномъ сер́дцѣ́ написа́но было́ сіе: “Да бóдет во́ля твоя́”³⁹³; на другомъ: “Пра́веден еси́, Го́споди, и пра́ви суди́ твои́”³⁹⁴; на трѣ́тьемъ: “вѣрова́ Авраа́м Бо́гу...”³⁹⁵ На Четвѣ́ртомъ: “Благословлю́ Го́спода на вся́кое вре́мя...”³⁹⁶ На пя́томъ: “О́ всем благода́рите...”³⁹⁷ В то время́ вся вселѣ́нная, с несказа́нным весѣ́ліем и согла́сѣем плѣщущая рука́ми³⁹⁸, воскликнула́ сію́ ИСА́ИНУ пѣснь: “И бóдет Бог твой́ с тобо́ю при́сно, и насы́тиши́ся Я́коже жа́елает душа́ твоя́, и ко́сти твоя́ Утучнѣ́ют, И будóут я́ко вертогра́д напо́енный, и я́коже исто́чник, Емóу же не Оску́дѣ́ вода́, и ко́сти твоя́ прозя́бнут я́ко трава́, и разбо́тѣ́ют и наслѣ́дят ро́ды родóв”³⁹⁹. Сію́ пѣснь всѣ́ до Е́динаго житѣ́ли толь сла́дко и грóмко запѣ́ли, что и в сем Мíрѣ́ сер́дечное мое́ У́хо слы́шит ее.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Знаю, куда говоришь! А кое рвотное Лѣкарство принимали Они?

ГРИГОРІЙ. Спирт⁴⁰⁰.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Как сей спирт зовется?

ГРИГОРІЙ. Евхаристія.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Гдѣ ж нам взять его?

ГРИГОРІЙ. Бедняче! Доселѣ не знаешь, что царскій врачѣбный дом есть святѣйшая Библія. Там Аптека, там больница горняя и Ангели, а внутри тебе сам Архїятор⁴⁰¹. В сію-то больничную Горницу Іерихонскаго нещасливца привозит Человѣколюбивый Самарянин⁴⁰². В сем Одномъ домѣ можешь сыскать врачество для искорененія сердца твоего Ядовитых и мучительных непрїятелей, о коих написано: “Враги Человѣку домашній Его”⁴⁰³. Враги твой суть собственные твой мнѣнія, воцарившіеся в сердцѣ твоём и всеминутно Оное мучащїи. Шепотники, Клеветники и противники Божїи, Хулящїи непрестанно владычнее в Мірѣ правленіе и дрѣвнѣйшіи Законы обновить покушающїеся, сами себе во тмѣ и согласников своих вѣчно мучащїи, видя, что правленіе природы во всем не по бѣсноватым их желанїям, ни по омраченнѣмъ Понятіям, но по высочайшимъ Отца нашего совѣтамъ вчера и днесъ, и во вѣки⁴⁰⁴ свято Продолжається. Сїи-то, неразумѣюще, хулят распоряженіе круговъ небесных, охуждаютъ качество Земель, порочат Изваяніе премудрой Божїей десницы, в Звѣрѣх, древахъ, горахъ, рѣкахъ и травахъ ничемъ недовольны. По их нещасному и смѣшному понятію, не надобно в Мірѣ ни ночи, ни зимы, ни старости, ни труда, ни голоду, ни жажды, ни болѣзней, – а паче всего смерти: к чему она? Ах, бѣдное наше Знанїицо и понятіицо! Думаю, не хуже бы мы управили Машиною Мірскою⁴⁰⁵, какъ беззаконно воспитанный Сынъ Отеческимъ⁴⁰⁶ домомъ. Откуда сїи бѣсы вселились в сердца наши? Не Легіонъ ли ихъ в насъ? Но мы сами занесли сїю началородную Тму с собою, родившись с нею.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Почему ты Мнѣнія называешь бѣсами?

ГРИГОРІЙ. А какъ же ихъ назовѣшь?

АΘΑΝΑΣΪΙ. Я не знаю.

ГРИГОРІЙ. Такъ я знаю. Бѣсъ Ёллинскимъ Языкомъ называется δαιμόνιον.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Такъ что ж?

ГРИГОРІЙ. То, что δαιμόνιον значитъ знанїицо, или разумнѣице, а δαίμων – знающїй, или разумѣющїй. Такъ прошу простить, что маленькимъ бѣскамъ отдал я Фамилїю великаго бѣса.

ЛОНГИН. Неграмотный Марко⁴⁰⁷ (выслушайше басеньку) добрался до Рай. Вышелъ ПЕТРЪ С[вятый] с ключами⁴⁰⁸ и, отверзая Ему райскія двѣри, спрашуетъ: “Учился ли ты священнѣхъ Языковъ?” “Никакъ”, – отвѣчалъ Простакъ. “Былъ ли в Академіяхъ?” “Никогда, Отче святый”. “Чолъ ли дрѣвнихъ богослововъ Книги?” “Не чол, я Аза в глаза не знаю”. “Кто ж тебе исправилъ на путь Міра?” “Мене исправили три Рѣгулки”. “Кїи три рѣгулки?” “А вотъ Они: 1^а сїя. Все то доброе, что опредѣлено и святѣмъ Людѣмъ. 2^а. Все то не велико, что получаютъ и беззаконники⁴⁰⁹. 3^а. Чего себѣ не хочещ, другому не

желай. 1^а и 2^а домашня, и я сам их надумал, а 3^а есть Апостолскій Закон для всѣхъ Языковъ данный⁴¹⁰. 1^а родила во мнѣ Ёвле терпѣніе и благодарность. 2^а дарила свободою всѣхъ Мірскихъ вожделѣній. 3^а Примирила меня со внутреннимъ моимъ Господиномъ. Апостолъ, взглянувъ на Его Просвѣщеннымъ, яко Солнце, Лицемъ, сказалъ: “О, благословенная и благодарная душа! Внѣди во обитель отца твоего небеснаго и веселись вѣчно. Мало ты кушал, а много сът”⁴¹¹.

Яков. Не разум от Книг, но Книги от разума родились. Кто Чистыми Размышлѣніями о Истинѣ очисти́л свой разум, тот подобенъ рачителному Хазяину, Источникъ Чистой воды живо́й в до́мѣ своемъ върившему, какъ написано: “Вода́ глубока, Совѣтъ в се́рдцѣ́ Мужа”⁴¹². “Сыне, пѣй воды от твоихъ Сосудовъ”⁴¹³. В то время, немножко с Книгъ откушавъ, можетъ много пользоваться, какъ написано об облистанномъ с небесѣ Павлѣ: “И пріемъ Пищу, укрѣпись”⁴¹⁴. Таковъ-то есть и сей Марко: Онъ из Числа посвящаемыхъ Богу скотовъ, жваніе отрыгающихъ. “Святѣ ихъ во Истинѣ твоей...”⁴¹⁵ Мало кушал, много жевалъ. И из маленькой Суммы или іскры размножилъ Пламень, вселенную Обемлющій. Не много ли мы Его больше знаемъ? Ско́лько мы набросали в нашъ желу́докъ священныхъ словъ? А ка́я полза? То́лько засорили. Ахъ, бѣдная ты жена́ Кровоточивая⁴¹⁶, с слабымъ желу́дкомъ! Вотъ чего надѣлали вредныя Мокроты, Зміемъ Апокалиптичнымъ Изблѣванныя, от которыхъ Соломонъ Сына своего отвлекаетъ: “От Чуждыхъ же Источниковъ да не пѣши”⁴¹⁷. Какъ же можно Таковому горькихъ водъ исполненному Сѣрдцу вмѣстить Миръ Божій: здравіе, радованіе, жизнь душевную? Сыщимъ прѣжде внутрь насъ іскру Истины божіей, а Она́, облиставъ нашу тму, посылетъ насъ къ священнымъ водъ библиейскихъ Силоаму⁴¹⁸, до которыхъ зоветъ Пророкъ... “Измыйтеся, отиміте Лукавства⁴¹⁹ от душъ вашихъ”⁴²⁰. Вотъ тебѣ рвотное! Не житіе ли наше есть брань⁴²¹? Не со Змѣиными ли Мнѣніями намъ Нужда бороться? Не се ли та Павлова благороднѣйшая багалья, о коей: “Нѣсть наша брань къ Плоти и Крови...”⁴²² Мнѣніе и Совѣтъ есть сѣмя и царство⁴²³. Сія глава гнѣздится в се́рдцѣ́. Что жъ, если сія глава́ Зміина? Если сіе сѣмя и Царство Злое? Какова́го Мира надѣятся в се́рдцѣ́ от Тиранна? Онъ Человѣкоубійца Искони: наблюдаетъ, стережетъ, любитъ и владетъ Тмою. И если таковое горькое Мнѣній Море наполнило Сѣрдце и пожерла злая Глубина́ ду́шу, то ко́его тамъ надѣяться Свѣта⁴²⁴, гдѣ горе и тма⁴²⁵? Ко́его веселія и сладости, гдѣ нѣсть свѣта⁴²⁶? Ко́его Мира, гдѣ нѣсть Жизни и веселія. Ка́я жизнь и Мир⁴²⁷, если нѣсть Бога? Что за Бог, если нѣсть ду́ха Истины⁴²⁸ и ду́ха владычня⁴²⁹? Кій духъ Истины, если не мысли невестественныя и Сѣрдце Чистое⁴³⁰? Что за Чистое, если не вѣчное, какъ писано⁴³¹: “Помышлѣнія Его в родъ и родъ”⁴³²? Какъ же вѣчное, естли на вещество засмотрѣлось? Какъ же не засмотрѣлось, если почитаетъ Оно́е? Какъ же не почитаетъ, естли надѣется на Оно́е? Какъ же не надѣется, если тужитъ о разрѣшеніи Пра́ха? Не се ли есть Имѣть таковое се́рдце: “Увѣждъ, яко Пепелъ се́рдце ихъ, и прельщаются, и ни Единъ возмо́жетъ избавить Ду́шу свою́?”⁴³³ Не се ли есть грѣхопаде́ніе и Заблуде́ніе от Бога в

сторону Праха Идолочестія? Не се ли есть Глава Змійна, о коей писано: "Той сотрёт твою Главу?"⁴³⁴ Слушай, Ермолай! Вот как должно восходить на Горю Мира! Принимай рвотное, очищай Сердце, выблюй Застарѣли Мнѣнія и не возвращайся на блевотину⁴³⁵. Пий Чистую новых совѣтов воду по вся дни⁴³⁶. Се-то есть Переходить от Пóдлости на Горю, от Горести в Сладость, от Смѣрти в Живóт⁴³⁷, от свинных Луж к Горним источникам Елѣным и Сайгачным⁴³⁸. Пий потоль, поколь рѣки от Чрѣва твоего потекут воды живо́й⁴³⁹, утоляющей Нещастнѣйшую жажду, то есть Несытость, Неудовольствіе, Зависть, Вождельніе, Скуку, Ропот, Тоску, Страх, Грусть⁴⁴⁰, Раскаяніе и протчія бѣсовских Голов жала, дѹшу всѣ⁴⁴¹ Купно Умерщвляющіи. Пий потоль, поколь запоеш: "Душà нàша яко Птица избавися..."⁴⁴² "Прейде воду непостоянну"⁴⁴³. "Благословѣн Господь, иже не даде нас в Ловитву Зубам их"⁴⁴⁴. Поколь Утѣшишися со Аввакумом, поя: "вложил еси в Главѣ беззаконных Смерть⁴⁴⁵, Аз же о Господѣ возрадуюся, возвеселюся о Бóзѣ спасѣ моём"⁴⁴⁶. Поя со Анною: "Утверди се сердце мое во Господѣ"⁴⁴⁷. Поя с Давидом: "Знаменася на нас свѣт Лица твоего"⁴⁴⁸. Пресилный и прехитрый есть непріятель застарѣлое Мнѣніе. Трудно (по Евангелію) сего Крѣпкаго связати, и расхитити Сосуды Его⁴⁴⁹, когда Раз Он в сердцѣ возродился. Но Что сладчае сего труда, возвращающаго безцѣнный Покóй в сердце наше? Борися день от дня и выганій хоть по Одному⁴⁵⁰ из нутра, поднимайся Час от Часу на Горю, Храбро величаясь с Давидом: "Не возвращуся дондеже скончуются..."⁴⁵¹ Се-то есть Преславнѣйшая съч содомо-гомóрская⁴⁵², от котóрой божественный побѣдитель Авраам возвращается.

ГРИГОРІЙ. Живые проживаймо, друти мои, жизнь нашу, да протѣкают без Унынія⁴⁵³ дни наши и минуты. О всем нужном для теченія дней наших промыслиймо, но первѣйшее попеченіе наше пусть будет о Мирѣ душѣвном, сирѣчь о Жизни, Здравіи и спасеніи Ея. Что нам пользы приобрѣсти цѣлой вселенной владѣніе, а дѹшу потѣрять⁴⁵⁴? Что ты в Мирѣ същещь толь дорогое и полезное, что б замѣнять отвѣжился за дѹшу твою? Ах, опасно ступаймо⁴⁵⁵, чтоб попасть нам внѣйти в Покóй Бóжій в праздник Господень⁴⁵⁶. По крайнѣйшей Мѣрѣ, в Субботу, если не в Преблагословенную Суббот Субботу и в Праздников Праздник. Да получив Шабас, хотя от Половины Горестнѣйших трудов уволнить возмóжем если не Ослà⁴⁵⁷ нашего, то Дѹшу нашу. И достигнем, если не в лѣто Господне пріятное⁴⁵⁸ в седмижды седмой или в Пятидесятый с Апóстолами Год, когда всеобщее Людям и скотам⁴⁵⁹ Уволненіе бываёт⁴⁶⁰, то хотя Нѣсколко освободимò бѣдную дѹшу от тѣх трудов: "Докóлѣ положу совѣты в души моей, болѣзни в сердцѣ моём"⁴⁶¹. Глава в Человѣкѣ всему Сердце Человѣческое. Оно-то есть самый точный в Человѣкѣ Человѣк, а протчее все Околица, как учит Ёремія: "Глубокó сердце Человѣку (Пáче всѣх) и Человѣк Есть, и кто познает его?"⁴⁶² Внемли, пожалуй: Глубокó (де) Сердце, и Человѣк (Оно-то) Есть...⁴⁶³ А Что ж есть Сердце, если не душà? Что есть душà, если не бездóнная Мыслей бѣдна? Что есть Мысль, если не Кóрень,

Сѣмя и Зѣрно всей нашей Крайней Плоти, Крови, Кóжи и прóчей наружности? Видишь, что Человѣкъ, Мир Сердечный Погубившій, погубил свою Главу и Кóрень свой. И не точный ли Он Орѣх, снѣденный по Зѣрну своему Червями, ничего силы, кромѣ Околицы, не имѣющій⁴⁶⁴? До сих-то бѣдняковъ Господь с толиким сожалѣніемъ у Исаи говоритъ: “Приступите ко мнѣ вси погубльшии Сердце, Сущии далече от Правды...”⁴⁶⁵ Мысль есть Тайная в тѣлесной нашей Машинѣ Пружина, Глава и Начáло всего движенія Ея, а Головъ сей вся Членов Наружность, как Обузанный Скот, послѣдует. И⁴⁶⁶ как Пламень и рѣка, так мысль никогда не почивает. Непрерывное стремленіе Ея есть то желаніе. Огонь угасает, рѣка остановится, а невещественная и безстихійная Мысль, носящая на себѣ Грубую брѣнность, как ризу Мертвую, движеніе свое прекратитъ (хоть она в тѣлѣ, хоть внѣ тѣла) никак не сродна ни на Одно Мгновеніе и продолжаетъ равномóлнійное своего⁴⁶⁷ Лѣтанья стремленіе чрез неограниченни вѣчности Милліоны безконечни. За чѣм же Она стремится? Ищет своей сладости и покою: Покой же⁴⁶⁸ ея не в том, чтоб остановиться и протянуться, как мертвое тѣло; живою Ея Натурѣ, или породѣ, сіе несродно и чуждо. Но противное сему: Она, будто во странствіи находясь, ищет по Мертвым стихіям своего сродства: и подлыми Забавами не угасив, но пуще распалив свою жажду, тѣм стремителнѣе от раболѣпной⁴⁶⁹ вещественной Природы возносится к вышней Господственной Натурѣ, к родному своему и безначáльному Начáлу, дабы, сіяніем Его и Огнем Тайнаго Зрѣнія очистившись, уволнитись тѣлесной Землѣ и Землянаго Тѣла. И сіе-то Есть внѣйти⁴⁷⁰ в Покой Бóжій⁴⁷¹, очиститься всякаго тѣлнѣя, здѣлать совершенно вольное стремленіе и безпрепятственное движеніе, вылетѣв из тѣлесных⁴⁷² вещества Границ на свободу дýха, как писано: “Постави на пространнѣ нозѣ мой...”⁴⁷³ “Изведѣ мя в Пространство...”⁴⁷⁴ “И Подьях вас яко на Крильх Орлих, и приведох вас к Себѣ”⁴⁷⁵. Сего-то и Давид проситъ: “Кто мнѣ даст Крильх Яко Голубинѣ, и Полещу и почию...”⁴⁷⁶

ЕРМОЛАЙ. А Гдѣ она находит сіе безначáльное Начáло и вышнее Естество?

ГРИГОРІЙ. Если прѣжде не същуетъ внутри себе, без Пользы искать будетъ в другихъ мѣстахъ. Но сіе дѣло есть Совершенныхъ Сердцемъ. А намъ должно обучатся буквару сея Препоблагословенныя Субботы, или Покоя.

ЕРМОЛАЙ. Побѣдитъ Апокальптического Змѣя и Страшнаго того с желѣзными Зубами Звѣра, кой у Пророка Даніила все-на-все пожираетъ, Остатокъ ногами попираетъ⁴⁷⁷, есть дѣло тѣхъ Герóевъ, коихъ Богъ в Книгѣ Числ⁴⁷⁸ велитъ Мойсѣю вписатьъ в Нетлѣнный свой списокъ для войны, минуя Жен и детей, не могущихъ умножить Число святыхъ Бóжїихъ Мужей, “не от Крóве, ни от Пóхоти Плотскія ни от Пóхоти Мúжескїя, но от Бóга рожденныхъ”⁴⁷⁹, как написано: “Не соберу Соборовъ ихъ от Кровей...”⁴⁸⁰ Тѣ Одни почиваютъ с Бóгомъ от всѣхъ дѣл своихъ⁴⁸¹. А для насъ немощныхъ и той Благодати Бóжїей довольно, если можемъ дать баталію с маленькими бѣскама⁴⁸²: Чáсто Одинъ Крошечный душóкъ дѣмонскїй страшный бунтъ и Горькїй Мятѣжъ, как пожаръ дýшу жгущїй, взбурѣетъ в Сердцѣ.

ГРИГОРІЙ. На́добно Хра́бро сто́ять, и не уступа́ть Мѣста дѣ́волу: “Противитесь, и бѣ́жит от вас”⁴⁸³. Стѣ́дно бытъ толь же́ною и младе́нцом, чтоб не устоя́ть нам протіву Одно́го бездѣ́льнаго наѣ́зника, а хотя и протів Ма́ленькой Па́ртии. Бо́же мой! Ко́ликое в нас нерадѣ́ніе о Сниска́нїи и Охране́нїи драгоцѣ́ннѣйшаго небѣ́с и Землі́ Сердѣ́чнаго Мира. О нём Одно́м дол́жен Чело́вѣк и мы́слить в Уедине́нїи, и Разгавари́вать в Обра́щенїях: “Сидя́й в до́му и идя́й Пу́тѣм, и лежа́ и воста́й”⁴⁸⁴. Но мы ко́гда о нём ду́маем? Не всѣ́ ли Разго́воры на́ши Одни́ вра́ки и бѣ́совскїе вѣ́тры⁴⁸⁵? Ах! Ко́ль мы са́мых себѣ́ не узна́ли! Забыв не́рукотворе́нный до́м наш и Главу́ его, ду́шу на́шу, и Главу́ Ея́, Богоблаже́нный⁴⁸⁶ Ра́й Мира. Имѣ́ем же зато́ Изря́дное награ́женїе: в си́лу с тѣ́сячи найтї́ть Одно́ Сердце́, чтоб Оно́ не́ было Заня́то Гварнизо́ном Нѣ́скольких Э́скадро́нов бѣ́совских. И поне́же не обуча́емся с Авваку́мом сто́ять на Божѣ́ственной сей Стра́жь⁴⁸⁷ и продо́лжать все́полѣ́зньшую сїю́ войну́, затѣ́м здѣ́лалися в Ко́рень неради́вы, глу́хи, глу́пы, пужли́вы, неискусны́ и во́вся борцы́ разсла́бленнїи на то́, чтоб и са́мая вели́кая к нам Ми́лость Бо́жїя, но нам не понима́емая, так Сердце́м нашим колотї́ла, как волк Овца́ми. Один, напри́мѣр, безпоко́ится тѣ́м, что не в Зна́тном до́мѣ, не с приго́жим роди́лся Лицо́м, и не нѣ́жно воспи́тан; Друго́й Тужит, что хотя́ идет Пу́тѣм неви́ннаго житї́я, одна́к Мно́гіе, как Зна́тные, так и по́длые, ненави́дят Его́ и Ху́лят, называ́я Отча́янным, Него́дным, Лице́мѣром; Трѣ́тїй Кру́чинится, что не получи́л Зва́нїя или Мѣ́ста, кото́рое мо́гло б⁴⁸⁸ Ему́ поста́вить Сто́л из де́сятка⁴⁸⁹ блю́д Соста́ющїй: А тепѣ́рь то́лько что по шести́ блю́д Изво́лит Ку́шать⁴⁹⁰; Четве́ртый Му́чится, ка́ким бы Обра́зом не лиши́ться, пра́вда что Мучи́тельнаго, но прито́м и Прибы́льнаго⁴⁹¹ Зва́нїя, дабы́ в Пра́здности не умерѣ́ть от ску́ки, не рассу́ждая, что нѣ́тъ полѣ́знѣе и важнѣ́е, как богому́дро упра́влять [не] внѣ́шнею до́машнею, а вну́треннюю душе́вною Э́кономїею, То́ есть узна́ть се́бе и здѣ́лать По́рядо́к в Сердцѣ́ свое́м; Пя́тый терза́ется, что, чу́вствуя в себѣ́ спосо́бность к Услу́гѣ́ Обществу́, не мо́жет за мно́жеством Канди́датов Продрать́ся к Приня́тїю до́лжности, бу́дто Одни́ Чи́новные имѣ́ют случа́й бытъ добродѣ́тельными и бу́дто Услу́га разни́тся от до́браго дѣ́ла, а до́брое дѣ́ло от добродѣ́тели; Шесто́й тре́вожится, что на́чала предья́вля́ться в Его́ волоса́х сѣ́дина, что прибли́жается час от часу́ с Ужа́сною А́рміею немилосе́рдная Ста́рость, что с друго́м Ко́рпусом за не́ю⁴⁹² слѣ́дует непо́бѣ́димая Смерть, что начина́ет ослабѣ́вать все тѣ́ло, притупя́ются Глаза́ и Зу́бы, не в си́лах уже́ танцова́ть, не сто́лько Мно́го и вку́сно пить, ѣ́сть и про́чая...⁴⁹³ Но мо́жно ли сче́сть неищѣ́тные Тмы нечи́стых духо́в и Чѣ́рных во́ронов, или (с Па́влом сказа́ть) духо́в Зло́бы поднебе́сных⁴⁹⁴, по те́мной и неограни́ченной бѣ́зднѣ́, по душѣ́ на́шей, бу́дто по пространнѣ́йшем во́здухѣ́, шата́ющихся⁴⁹⁵? Сїи всѣ́ еще́ не Исполї́ны, но са́мїи бездѣ́лнїи, как соба́чки постѣ́лнїи, душки́, одна́к дѣ́йствительно́ коле́блют на́ше не иску́сное в битвѣ́ и не воору́женное́ совѣ́тами Сердце́: са́мый Послѣ́днїй бѣ́сышка́ тре́вожит наш не Укрѣ́плѣ́нный Горо́док. Что́ ж, е́сли дѣ́ло до́йдет до́ Льво́в? Откро́ю вам,

друзи мои⁴⁹⁶, Слабость мою: Случилось мнѣ в неподлой Компаніи не без Удачи быть Участником разговора. Радовался я тѣм, но Радость моя вдруг ищезла: двѣ Персоны начали хитро ругать и осмѣвать⁴⁹⁷ меня, вкидая в разговор такіе Алмазные слова, кои Тайно изображали подлый мой род и низкое состояніе, и Тѣлесное Безобразіе. Стѣдно мнѣ вспомнить, сколь⁴⁹⁸ затривожилось Сѣрдце мое, а паче, что сегò от них не чаял; в силу я по долгом размышленіи возвратил мой Покой, вспомнив, что они бабины Сыны⁴⁹⁹.

АѦНАСІЙ. Что се значит?

ГРИГОРІЙ. Баба покупала Горшки; Амúры Молодых Лѣт еще и тогда Ей отрыгались. “А что за сей Хорóшенькой?..” “За тово дай хоть три Полушки”⁵⁰⁰, – отвѣчал Горшечник... “А за тово гнюсново (вот он), конечно, полужка?” “За тот же ниже двух Копѣек не возьму...” “Что за Чúдо?” “У нас, бабка, – сказал Мáстер, – не глазами выбирают, мы испытуем, чисто ли звонит”. Баба, хотя была не подлаго вкусу, однак не могла отвѣчать, а только сказала, что она и сама давно сѣ знала, да вздумать не могла⁵⁰¹.

АѦНАСІЙ. Сіи Люде, имѣя с собою Одинакїи вкус, совершенно доказывают, что они плод райской сей Яблони.

ЯКОВ. Законное житіе, твердый разум, великодушное и Милосѣрдное⁵⁰² Сѣрдце есть то Чистой Звон Почтенной Персоны.

ГРИГОРІЙ. Видите, друзи мои, сколько мы отродились от Прѣдков своих? Самое подлое бабское Мнѣнійцо может поколотить Сѣрдце наше.

ЕРМОЛАЙ. Не погнѣвайся, И сам Петр спугался Бабы: “Бесѣда (де) твоя⁵⁰³ Явѣ ты творит, что Галілеанин еси”⁵⁰⁴.

ЛОНГИН. Но таковое ли Сѣрдце было у Древних Прѣдков? Кто может без Ужаса вспомнить Їова? Однак со всѣм тѣм пишется: “И не даде Їов безумія Богу...”⁵⁰⁵ Внимай, Что пишет Лука о пѣрвых Христїянах? “Бѣ в них Едина душа и Едино Сѣрдце...”⁵⁰⁶ А Что ж то? Какое в⁵⁰⁷ них было Сѣрдце? Кромѣ Соголасной их Любви, вот какое! “Они же Убо радовахуся, Яко за Имя Господа Їисуса Сподобишася Прїяти безчестїе...”⁵⁰⁸ Но вот Еще Геройское Сѣрдце! “Хулими Утѣшаемся”⁵⁰⁹. “Радуюся во Страданїях Моїх...”⁵¹⁰ Кто может без Удивленія прочесть ту часть Его Письма, которая читается в день Торжества Его? Она есть Позорищем Прекраснѣйших Чудес, плѣняющих Сердечное Око. Великое Чúдо! Что других приводит в Горчайшее Смущеніе, тое Павла веселит, дышущаго душею, здоровому желúдку подобно, который самую грубѣйшую и твердѣйшую Пищу в Пользу варит. Не сѣ ли имѣть Сѣрдце Алмазное? Тяжчайшїй Удар все протчее сокрушает, а Его утверждает. О Мире! Ты БОЖІЙ, А БОГ твой⁵¹¹! Сіе то значит Истинное Щастїе: получить Сѣрдце, Адамантовыми Стѣнами огражденное⁵¹², и сказать: “Сїла Божїя с нами”⁵¹³. “Мир имамы к Богу...”⁵¹⁴

ЕРМОЛАЙ. Ах, высóкїи сей Мир! Трудно до него добраться. Коль чúдное было Сѣрдце сѣ, что за все Богу благодарило⁵¹⁵!

ЛОНГИН. Невозможно, трудно, но достоин Он и бóльшого Труда. Трудно, но без него тысячу раз труднѣе; трудно, но сей труд освобождает

нас тяжчайших безчисленных Трудов сих: “Яко Бремя тяжкое отяготѣша на мнѣ”⁵¹⁶. “Нѣсть Мира в костѣх моих...”⁵¹⁷ Не стыдно ли сказать, что тяжело несть сіе Ярмо, когда, нося Его, находим толикое Сокровище, Мир Сердечный?.. “Возмите Иго мое на себе, и обрящете Покой душам вашим”⁵¹⁸. Сколько мы теряем Трудов для маленькой Пользы, а часто и для бездѣлиц, нерѣдко и для вреда? Трудно одѣть и питать тѣло, да надобно, и нельзя без сего: в сем состоит жизнь тѣлесная, и никто о сем Трудѣ каяться не должен; а без сего попадет в тяжчайшую Горесть, в Холод, Голод, Жажду и Болѣзни. Но не легче ли тебѣ питаться одним Зеліем Суровым и притом имѣть Мир и Утѣшеніе в Сердцѣ, нежели над изобильным Столом сидѣть Грѣбом Повѣпленным, исполненным Червѣй Неусыпаемых, Душу День и Нощ без покоя угризающих⁵¹⁹? Не лучше ли покрыть тѣлышко самою Нищею Одеждою и притом имѣть Сердце, в ризу Спасенія и Одеждою Веселія одѣтое⁵²⁰, нежели носить Златотканное Платье и между тѣм таскать Геенскій⁵²¹ Огнь в душевном Нѣдрѣ, Печальми бѣсовских Манѣров сердце Опалѣющей? Что Пользы сидѣть при всяком доволствѣ внутрѣ Красных Углов Тѣлом твоим, если Сердце вверженно⁵²² в самую Крайнейшую Тму Неудовольствія из Украшеннаго Чертога, о коем Пишется: “Птица Обрѣте себѣ Храмину...”⁵²³ “Основана бо бѣ на Камени...”⁵²⁴ “Камень же бѣ Христос...”⁵²⁵ “Иже Есть Мир наш...”⁵²⁶ “Душа наша яко Птица Избавися, и Сѣть Сокрушися”⁵²⁷. “Кто даст ми Криль?...”⁵²⁸ Что ж ты Мнѣ представляешь Трудность? Если кто попал в Ров или бѣзду водяную, не должен думать о Трудности, но о Избавленіи! Если строишь Дом, строй для обѣих Существов твоего Части, Души и Тѣла. Если украшаешь и одѣваешь Тѣло, не забывай и Сердца. Два Хлѣба, два Дома и двѣ Одежды, два Рода всего есть: всего Есть по двѣе, затѣм что есть два Человѣка в Человѣкѣ Одном и Два Отца, Небесный и Земный, и Два Мира, Первородный и Временный, и двѣ Натѣры, Божественная и Тѣлесная, во всем-на-всем... Если ж Оба сіи Естества смѣшавъ в Одно и признавать Одну только видимую Натѣру, тогда-то бывает родное Идолопоклоненіе – и сему-то Единственно препятствует Священная Библия, находясь дугою, всю тлѣнь ограничивающею, и воротами, вводящими Сердца наша в вѣру Богознанія, в надежду Господственной Натѣры, в Царство Мира и Любви, в Мир Первородный. И сіе-то есть Истинный и Твердый Мир: вѣрить и признавать Господственное Естество и на Оное, как на неборимый Город, положиться и думать: “Жив Господь Бог мой...”⁵²⁹ Тогда-то скажешь: “И жива душа моя...”⁵³⁰ А без сего как тебѣ положиться на тлѣнную Натѣру? Как не вострепетать, видя, что вся Тлѣнь всеминутно родится и ищезает? Кто не обезпокоится, смотря на погибающую Существов Ісгу⁵³¹? Таковыи пускай не ожидают Мира и слушают Исаіи: “Взволнуются и почити не могут. Нѣсть Радоватися нечестивым, глаголет Господь Бог...”⁵³² Вон⁵³³ смотри, кто восходит на Гору Мира? “Господь Сила моя, и Учинит нозѣ мои на совершеніе, на высокая возводит мя, Еже побѣдити ми в пѣсни Его”⁵³⁴. Признавает Господа и пред

не відающим Его поёт, а Господь ведёт Его на Гору Міра. Непризнаніе Господа есть мучительнѣйшее волнованіе и Смерть Сердечная, как Аввакум же поёт: “Вложил еси во Главѣ беззаконных Смерть”⁵³⁵. Сію Главѣ Давид называёт Сердцем, и Оно-то есть Главизна наша: “Глава Окруженія их”⁵³⁶. Что за Глава? “Труд Устен их”⁵³⁷. Что за Уста? “Доколь положу Совѣты в души моей, Болѣзни в Сердцѣ моём...”⁵³⁸ Труд Устен есть то болѣзнь Сердца, а Болѣзнь Сердца есть то Смерть, вложенная во Главѣ беззаконных, а родная Смерть сія, душу убивающая жалом⁵³⁹, есть Смѣшеніе в Одно Тлѣнной и Божественной Натұры, а Смѣшенное сіе Сліяніе есть Устраненіе от Божественнаго Естества в Страну Праха и Пепела, как писано: “Еда исповѣсться тебѣ персть?”⁵⁴⁰ А Устраненіе есть то Грѣхопаденіе, как написано: “Грѣхопаденія кто разумѣет?”⁵⁴¹ О Грѣсѣ вот что Сирах: “Зубы Его Зубы Львовы, убивающіи душу...”⁵⁴² Вот Тма! Вот Заблужденіе! Вот Нещастіе! Видиш, куда нас завелъ тлѣсная Натұра? Чего надблало Сліяніе Естества? Оно есть родное Идолобѣшенство и Устраненіе от блаженной Натұры, и невѣдѣніе о Бозѣ⁵⁴³. Таковаго Нашего Сердца извѣстная есть Печать⁵⁴⁴ то, что ни о чём, кромѣ тлѣснаго, не стараемся, точныи Язычники: “всѣх бо сих и языцы ищут”⁵⁴⁵. А если хоть мало поднять к Блаженной Натұрѣ Очи, тот Час кричим: “Трудно! Трудно!” Сіе то есть называть Сладкое Горьким⁵⁴⁶, но Праведник от вѣры жив⁵⁴⁷. А Что ж есть вѣра, если не Обличеніе или Изясненіе Сердцем понимаемой невидимой Натұры⁵⁴⁸? И не сіе ли есть быть родным Израилем, все на двое раздѣляющим, и от всего видимаго невидимую полови́ну Господѣви⁵⁴⁹ своему посвящающим⁵⁵⁰? О сем-то Павел щасливѣцъ вопіет⁵⁵¹: “Елицы Правилем сим жительствоуют, Мир на них и Милость”⁵⁵². Скажи, пожалуй, чем замѣшается тот, кто совершенно знает, что ничего погибнуть не может, но все в Началѣ своём вѣчно и невредимо пребывает?

ЕРМОЛАЙ. Для меня сіе темновато.

ЛОНГИН. Как не темновато лежащему в Грязѣ невѣрїя? Продырай, пожалуй, Око и прочищай взор. Царствіе блаженной Натұры, хотя Утаенное, однакъ внѣшними Знаками не несвидѣтельственно Себе дѣлает, печатая слѣды свои по Пустому Веществу, будто Справедливѣйшїй Рисунок по живописным Краскам: Все вещество есть Красная Грязь и Грязная Краска, и живописный Порох, а блаженная Натұра есть сама Началом, то есть безначалною Инвенціею⁵⁵³, или Изобрѣтеніем, и Премудрѣйшею Делинеаціею⁵⁵⁴, всю видимую фѣрбу носящею, которая Неглѣнной своей силѣ и Существоу так сообразна, будто Одежда тѣлу. Называет видимость Одеждою сам Давид: “Вся яко рїза обетшают...”⁵⁵⁵ А Рисунок то Пядію, то Цѣпью Землемѣрною, то Десницею, то Истиною: “Красота в десницѣ твоей...”⁵⁵⁶ “Пядію измѣрил Еси...”⁵⁵⁷ “Десница твоя воспрїят мя...”⁵⁵⁸ “Истина Господня пребывает во вѣки”⁵⁵⁹. Таковым взором взырал и на тѣло свое: “Руцѣ, де⁵⁶⁰, твой сотвориствѣ мя...”⁵⁶¹ Минает непостоянную Тлѣнности своей воду: “Душа наша прейде воду непостоянную”⁵⁶². Пронїцает Мыслью в самую Силу и Царство Таящейся в

Пра́хъ Его десни́цы Вы́шняго и кричи́т: “Господь Защититель живота моего, от ко́го Устрашу́ся?”⁵⁶³ “Бла́женны, яже избра́л и прі́ял еси Господи...”⁵⁶⁴ Щасливы, перелетѣвшій в Царство блаженной Натúры! О сѣм-то Пáвел: “По Землѣ ходяще, Обращеніе има́мы на небесѣх”⁵⁶⁵. Сѣй же Мир и Соломонъ Пишет: “Праведныхъ ду́ши в руцѣ Божіей, и не Прикосне́тся им Му́ка...”⁵⁶⁶ Сіе ж та́йнообразуетъ Церемо́нія Обрѣзанія и Крещенія. Умерѣть со Хри́стомъ е́сть то оста́вить Стихійную немощную Натúру, а перейти в Невидимая и Го́рняя му́дрствовать⁵⁶⁷. Тот уже перешо́л, кто влюбился в сѣи сладча́йшіи слова: “Плоть ничто́же...”⁵⁶⁸ Все то плоть, что тлѣнное. Сюда́ принадлежи́т Пáсха, Воскресеніе и Исходъ в Зе́млю Обѣтовáнную. Сюда́ взыдо́ша Колѣна́ Изра́илева предъ Го́спода⁵⁶⁹. Тут всѣ Проро́ки и Апóстолы⁵⁷⁰, в Гра́дѣ Бога на́шего, в Горѣ́ святѣй Его⁵⁷¹, Мир на́ Изра́иля⁵⁷².

ЕРМОЛАЙ. Тѣмно говори́ш.

АѦНАСИ́Й. Ты толь загу́тил рѣчь твою́ Библи́ейнымъ Лоску́тьям, что нельзя́ разумѣть.

ЛОНГИ́Н. Простите, други мои, чрезмѣ́рной моѣй склонности к сей Кни́гѣ. Признаю́ мою́ горячую страсть. Пáвда, что из са́мых младе́нческихъ Лѣт та́йная си́ла и ма́ніе влечѣт меня́ к Нравоучи́тельнымъ Кни́гам и я их па́че всѣхъ Люблю́: Они́ врачуютъ и веселя́т мое Сѣрдце; а Библи́ю началъ чита́ть около́ тридцати́ лѣт рождѣ́нія моего́⁵⁷³, но сѣя́ Прекра́снѣйшая для́ меня́ Кни́га надъ всѣми́ моими́ полюбо́вницами́ верхъ одержала́, утоливъ мою́ долговре́менную А́лчбу и Жа́жду Хлѣбомъ и Водо́ю, сладча́йшею Ме́да и Со́та⁵⁷⁴ Бо́жіей Пáвды и И́стины, и чувствую́ особливую́ мою́ к ней Приро́ду. Убѣга́л, убѣгаю́ и убѣжа́л за Предводи́тельствомъ Го́спода моего́ всѣхъ житѣ́йскихъ Препя́тствій и плотскихъ вожд[е]лѣ́нній⁵⁷⁵, дабы́ могъ споко́йно наслажда́ться в Пречы́стыхъ Обя́тияхъ Кра́снѣйшей па́че всѣхъ дщѣ́рей⁵⁷⁶ Человѣ́ческихъ сей Бо́жіей Дщѣ́ри. Она́ мнѣ́ из непоро́чныхъ ложеснъ своихъ роди́ла того́ Чу́днаго Ада́ма, кой, какъ учи́т Пáвел, “созданный по́ Бо́зѣ, в Пáвдѣ, и преподо́бии и И́стинѣ”⁵⁷⁷, и о́ ко́емъ Іса́ія: “Родъ же́ Его́ кто исповѣ́сть?”⁵⁷⁸ Никогда́ не могу́ дово́льно надиви́ться Проро́чей Прему́дрости. Са́мые Пра́здные в ней то́нкости для́ меня́ ка́жутся О́чень ва́жными. Такъ всегда́ ду́маетъ влюбивши́йся. Премно́гии́ ника́кого́ вку́са не нахо́дят в сихъ Слова́хъ: “Веніа́минъ волкъ Хи́щникъ, рано́ ястъ Е́ще, и на ве́черъ дае́тъ Пи́щу”⁵⁷⁹. “О́чи твои́ на исполне́нїяхъ вод...”⁵⁸⁰ А мнѣ́ Они́ несказа́нную в Сѣрдце́ влива́ютъ сла́дость и весѣ́лие, чемъ ча́ще, ихъ отрыга́я, жва́ніе Жую́. Чемъ бы́ло́ глубоча́е и безлю́днѣе Уединѣ́ние мое́, тѣ́мъ Щасли́вѣе сожителство́ с се́ю возлю́бленною́ в жена́хъ, и⁵⁸¹ сѣ́мъ Го́споднимъ жре́біемъ я дово́лен. Роди́лся мнѣ́ Му́жескъ́ полъ, Соверше́нный и Истинный́ Человѣ́къ; Умираю́ небезча́ден⁵⁸². И в семъ Человѣ́кѣ́ похва́люся⁵⁸³, дерза́я с Пáвломъ: “Не́ всу́е текóхъ”⁵⁸⁴. Се́-то́ тотъ Го́сподень Человѣ́къ, о́ ко́емъ пи́сано: “Не́ отемнѣ́сть О́чи Его́”⁵⁸⁵.

ГРИГО́РІЙ. Если́ вамъ не нра́вятся Библи́ейныя Укру́хи, то поведе́мъ нашъ разгово́ръ Други́мъ О́бразомъ. Цѣ́лое воскресе́нное У́тро мы́ провели́ о́ томъ бесѣ́дою, о́ чемъ всегда́ мы́слишь до́лженствуемъ, а За́втрашній́ деньъ е́сть

рабóтний. Однак, когда к вéчеру соберéтеся, то внятнѣ побесѣдуем о душéвном Мирѣ. Он всегдá достóин нашého внимáнїя, находясь всего житїя нашého Намѣренным Концóm и Пристáнищем.

Цей твір, відомий під різними назвами («Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни», «Разговор дружескій о душевном мирѣ», «Разговор о душевном мирѣ», «Разговор дружескій о мирѣ»), Сковорода написав, судячи з усього, у 1770-х рр. Автограф не зберігся. «Разговор» дійшов до нас у кількох списках кінця XVIII – початку XIX ст., між якими існує чимало розбіжностей. Уперше його було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. В основу нашої публікації покладено три списки твору з кінця XVIII ст.: список (його вважають найранішим), що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України під шифром 326 Л. (Муз. 605/8), трохи пізніший список, який зберігається там-таки під шифром I, 377, а також список (неповний) від 1790-х рр., що зберігається серед паперів Ізмаїла Срезневського в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 1070). Позначаємо ці списки – відповідно – А, Б, В.

¹ Реєстр дійових осіб подано за списком В. У списках А і Б його немає.

² Фраза *радость сердѣць* зринає в Плачі Єремїї 5: 15.

³ Сковорода має на думці притчу про багатого й Лазаря: “Був і вбогий один, на ім’я йому Лазар, що лежав у воріт його, струпами вкритий, і бажав годуватися кришками, що зо столу багатого падали...” (Євангелія від св. Луки 16: 20–21).

⁴ До цього місця текст подано за списком Б.

⁵ Слова “Подлинно великим” подано за списком Б (замість “Правду говориш” у списку А та В).

⁶ Слова “Вѣрно там их много” подано за списком Б. У списках А та В їх немає.

⁷ Слово *здесь* подано за списком Б. У списках А та В його немає.

⁸ До цього місця репліку подано за списком Б (наголоси в поодиноких словах – за списком А).

⁹ У списку Б: “выгнать обовладавшую вами скуку”.

¹⁰ У списку В: *завесть*.

¹¹ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Одно то, если узнать, в чем состоит истинное щастье, и приобрѣсть оное”.

¹² У списку Б цієї репліки немає.

¹³ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Правда мы родились к истинному щастїю, и путешествуем к нему; а жизнь наша есть путь, как рѣка текущїй”.

¹⁴ Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

¹⁵ У списку Б подано іншу репліку: “Я давно уже ищу щастїя, да нигдѣ я сыскать его не могу”.

¹⁶ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Ежели вы подлинно сыскать его хотите, то развяжите мнѣ сей вопрос, что есть для человека лучшее всего?”

¹⁷ Слова *так* у списку Б немає.

¹⁸ Слова “то и выше всего, а что выше всего” подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

¹⁹ Гр. *μέγιστον ἀγαθόν*, лат. *summum bonum*. Серед грецьких філософів це поняття використовували, зокрема, Платон та Арістотель, а серед римських – Цицерон і

Сенека. Велику увагу приділяли йому й отці Церкви, наприклад, Августин [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 431]. Перегодом до нього зверталися, скажімо, Ніколай Кузанський у вступі до «Вченого незнання» [див.: Николай Кузанский. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1979. – Т. 1. – С. 49–50], Ян Амос Коменський у своєму «Лабіринті світу та раї серця» [Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15] й інші. Це поняття було звичним і в українській інтелектуальній традиції XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Прокопович Ф. Етика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 514]. Воно відлунує ще в «Енеїді» Івана Котляревського: “Де общее добро в упадку, / Забудь отца, забудь і матку, / Лети повинность ісправлять” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 170].

²⁰ Форму *завысокосился* подано за списком В. У списку А: *зависокоился*. У списку Б ужито форму множини: “Вы очень заввысокосылись”.

²¹ У списку Б: *возволновал*.

²² У списку Б: *подчиненные*.

²³ У списку Б: *добродетельны*.

²⁴ Захоплену характеристику стародавніх римлян Скворода подав у листі-присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «De senectute».

²⁵ Історичний центр Венеції забудований палацами (*palazzo*), а Флоренція, крім усього іншого, славиться своїми садами та парками (Boboli, Cascine). У старій Україні Італію зазвичай сприймали як країну, де панує розкіш. Наприклад, Василь Григорович-Барський із неабияким захватом розповідає про її солодку мову, звичаї та обичаї, прекрасну архітектуру, карнавали й ремесла: “Что же реку о оных сладких словесах и прекрасных бесѣдах, их же слышати едино услаждение иноземцу, что же паки реку о множествѣ купеческих лавок и различных товарах, или о множествѣ искусных во всяком художествѣ дѣлателей, иже от наших, аки небо от земли, разнствуют...” [Григорович-Барський В. Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 68]. Пор. у Гоголя («Рим»): “И самое это чудное собрание отживших миров, и прелесть соединения их с вечно-цветущей природой – все существует для того, чтобы будить мир, чтоб жителю севера, как сквозь сон, представлялся иногда этот юг, чтоб мечта о нем вырывала его из среды холодной жизни, преданной занятиям, очерствляющим душу, – вырывала бы его оттуда, блеснув ему нежданно уносящею в даль перспективой, колизейскою ночью при луне, прекрасно умирающей Венецией, невидимым блеском и теплыми поцелуями чудесного воздуха, – чтобы хоть раз в жизни он был прекрасным человеком...” [Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. – Москва, 1938. – Т. 3. – С. 242–243].

²⁶ У списку Б: “как бык на шерсть”; у списку В репліка закінчується на слові *как*. Пор. із приказками: “Мужик багатий, як бик рогатий” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 99]; “Богатый – что бык рогатый...”; “Мужик богатый, как бык рогатый” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 84, 730].

²⁷ Пор. з народною приказкою: “Багатий, як жид” [Франко, № 1247].

²⁸ Пор.: “Здоров, як бик” [Франко, № 13153]; “Здоров, как бык...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 397].

²⁹ Див. прим. 63 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁰ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Дюжим, как лев, пригожим, как Венера...”. Однодворцями називали ту групу державних селян, яка сформувалася в Російській

імперії XVIII ст. з нащадків дрібного служилого люду й обіймала середнє становище між селянством та дрібномаєтковою шляхтою.

³¹ У списках А та В: *позвольте*.

³² У списку Б: “на то древо, которое”.

³³ У списку Б: *смоквою*.

³⁴ Цей реєстр-ампліфікація нагадує «Рахубу древам розным» Климентія Зіновієва: “Дубына, Грабына, Рябына, Вербына. / Соснина, Кленина, Тернина, Вышнина / Ялына, Кальна, Вязына, Лозына...” [Климентій Зіновієв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 266].

³⁵ У списку Б слів “и премудрая” немає.

³⁶ Судячи з усього, цей образ Матері-природи Скворода запозичив у Сенеки (Моральні листи до Луцілія ХС, 38): “Вона ж гоїно постачала ними всіх – дбайлива матір, опікунка” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 371; див. про це: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 433].

³⁷ У списку Б слова *как* немає.

³⁸ У списку Б слова *так* немає.

³⁹ У списку Б слів “во вселенной” немає.

⁴⁰ У списку Б: “день и ночь воплют, ничим не довольны”.

⁴¹ У списку Б: “быть не несчастливými”.

⁴² Слова “Вот и благополучіе, сирѣч полученіе” подано за списком Б (у списках А та В їх немає).

⁴³ У списку Б слів *ἀρετή, virtus* немає.

⁴⁴ Скворода переінакшує тут поширений у старій українській літературі образ *крил* віри та добрих справ, без яких людина не може долетіти до Царства Небесного. Слід сказати, що православні богослови різко заперечували притаманне передовсім кальвінізмові радикальне обмеження свободи волі, здійснюване шляхом абсолютизації Божої благодаті [див.: *Могила П.* Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 82; *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 120; *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; *Сѣмя слова Божія.* – Почаїв, 1772. – С. 38, 311–312]. Протестантській апології “самостайної” віри вони протиставляли максимум “віра без діл – мертва!” (Соборне послання св. ап. Якова 2: 26), яка навіть стала приказкою [див.: *Франко*, № 3293]. Ось тут і зринав образ двох крил. Скажімо, Лазар Баранович писав про це так: “Вѣра единое крило. Дѣла другое. Кая птица единым крилом лѣтаєт? Вѣрою и дѣлы лѣтание извѣстно на небо” [Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 321]. Те саме в Івана Величковського: “Рекл би ктось: ‘Сама вѣра до неба досягнет’, / отвѣщаю: ‘И кождій того з вѣри прыгнет’, / Леч питаю: ‘Мертвій труп лѣтати чи может? / А вѣра без дѣл мертва, як же то возможет? / Вѣра едно єст крило, о одном несмѣло / крилѣ летѣти, звлаца морем – страшно дѣло” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 168; докладніше див.: *Ушкалов Л.* “Що є свобода? Добро в ній яке?” // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 31–33].

⁴⁵ Слова “как остро-дално-зрительной орлиной глаз” подано за списком Б (замість “Как орлиное крило” у списках А і В).

⁴⁶ Старовинний мандрований сюжет про сліпця та хромця вперше в українській літературі опрацював іще у XII ст. Кирило Турівський («Притча о человекѣстѣй души и о тѣлеси»). За часів бароко до цього сюжету зверталися, скажімо, Григорій Димитрович («Притовѣсть о тѣлѣ человеческом и о души») [див.: *Перетц В. Н.* К истории украинской

повести XVII в. // *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – Ленинград, 1926. – Вып. 1. – С. 118–119], *Иван Максимович* [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 141 (зв.)–142] та інші. Цей сюжет був популярний і в емблематичній літературі. Під номером 187-им (“Mutum auxilium”) він є, наприклад, у збірці емблем *Андреа Альчіаті* («Emblemata», 1531), а під номером 15-им – у збірці *Отто Ван Вена* «Atogum emblemata, figuris aeneis incisa» (Антверпен, 1608).

⁴⁷ У списку Б: *конечно*.

⁴⁸ Початок репліки подано за списком Б. У списках А та В він набагато коротший: “Вообрази себѣ, что видиш путника, возлѣ пути сидящаго”.

⁴⁹ Слова “чрез лѣса, рѣки, стремины” подано за списком В. У списку А їх немає.

⁵⁰ У списку Б ця частина фрази має такий вигляд: “отсель живое око его, взидало с веселою жадностию через рѣки, лѣса, стремнины, чрез пирамидных гор верхушки, на блистающей издали замок”.

⁵¹ У списку Б: “который был” (речення продовжується).

⁵² Див.: *Евангелія від св. Луки 16: 20–31.* Сюжет про багатого й Лазаря був надзвичайно популярний у старій українській літературі [див., наприклад: *Транквіліон-Ставровецький К.* Евангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 316–316 (зв.); *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 53; *Евангеліе учителное.* – Київ, 1637. – С. 596–604; *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Кііów, 1671. – S. 346–347; *Туптало Д.* Слово в недѣлю о мъгари и фарисеи // *Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго:* В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 11–11 (зв.); *Туптало Д.* Поученіе в недѣлю двадесят вторую по Святом Дусѣ // *Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго:* В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 584–594; *Туптало Д.* Поученіе в недѣлю тридцать вторую по Святом Дусѣ // *Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго:* В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 668; *Кониський Г.* Слово в недѣлю двадесят третію // *Собраніе сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго.* – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 22–28; *Кониський Г.* Слово в день святой великомученицы Варвары // Там само. – С. 263; *Величковський П.* Листи // *Житіе и писания молдавского старца Паисія Величковскаго.* – Москва, 1892. – С. 236; *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 65–66].

⁵³ Неточна цитата з Книги Псалмів 77 (78): 33. Пор.: *нѣчѣзоба въ сѣтѣ дніе ѣхъ*.

⁵⁴ Книга Псалмів 24 (25): 4.

⁵⁵ Книга Псалмів 110 (120): 5.

⁵⁶ У списку Б: *говорит*.

⁵⁷ У списку Б: *спрашивал*.

⁵⁸ У списку Б: “Странствование мое в разных краях свѣта сослало”.

⁵⁹ Слово *меня* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

⁶⁰ Початок речення подано за списком Б. У списках А та В натомість: “родила меня без очей, а я...”

⁶¹ У списку Б: *ему*.

⁶² *Им'я Ураній* походить від гр. οὐράνιος – ‘небесний’.

⁶³ У списку Б слова “вскричал просвѣщенный” стоять після слова “брат”.

⁶⁴ Називаючи персонажів притчі *Практиком* та *Обсерватором*, Сковорода, певно, має на думці поняття “практика” й “теорія”, що їх отці Церкви використовували задля того, щоб описати чин обоження [див.: *Минин П.* Главные направления древне-церковной мистики // *Мистическое богословіе.* – Киев, 1991. – С. 344]. Зрештою, ці поняття виходять далеко за межі патристичної традиції. Досить пригадати хоч би Данте, який писав у

своєму «Бенкеті» таке: "...Наше блаженство (те щастя, про яке йдеться) ми щонайперше можемо віднайти ніби недосконалим у житті діяльному, тобто в застосуванні моральних чеснот [аскетична "практика" (πράξις)], а потім ніби досконалим – у застосуванні чеснот інтелектуальних [аскетична "теорія" (θεωρία)]. Обидві ці дії – вільні та найкоротші шляхи, які ведуть до вищого блаженства, що його тут досягти неможливо..." [Данте Алигьери. Малые произведения. – Москва, 1968. – С. 252].

⁶⁵ У списку Б: "всегда печатлѣтся".

⁶⁶ Прийменник *с* подано за списком Б. У списку А його немає.

⁶⁷ Форму *brate* подано за списком Б (замість *brat* у списку А).

⁶⁸ Частину речення після двокрапки подано за списком Б. У списку А натомість: "Мой Отец так меня Родил, что по Землѣ Ходить не могу, ни ползать Руками", у списку В: "Мой меня так родил...".

⁶⁹ Слово *способен* подано за списком Б (замість *рожден* у списках А і В).

⁷⁰ Можливо, Скворода має на думці слова: **брѣмѧ моѣ легкѣ ѣсть** (Євангелія від св. Матвія 11: 30).

⁷¹ У списку Б: "око твоє".

⁷² У списку Б: *гонящей*.

⁷³ У списку Б: *ego*.

⁷⁴ У списку Б: *brate*.

⁷⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Брѣтъ ѿ брѣта помогѣемь, ѡкъ градъ твѣрдъ ѡ высокъ, ѡкрѣплѣется же ѡкоже ѡснованое царство**.

⁷⁶ Поєднання двох "сродностей" подано тут за допомогою формули христологічного догмата. Обидві вони, кажучи словами Дмитра Чижевського, "зв'язані між собою так само, як обидві природи – людська та божеська – в Христі. Вони – *ἀτρέπτως*, *ἀμερίστως*, *ἀσυχύτως*, *ἀδιαρέτως*, *ἀχωρίστως* – 'без змішання, але й без розділення'" [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сквороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 105].

⁷⁷ Скворода говорить про "золоту мірноту". Мотив "золотої мірноти" був дуже популярний в українській культурі часів бароко. Думка, згідно з якою "щасливі тримаються середини" [(*Мохyla P.*) Літоє, або Камієн з просу prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 56], "цнота полягає в помірності" [Сакович К. Аристотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 384], а доброго чоловіка прикрашає "мірнота в усьому" [Smotryc'kuj M. Kazanie na znamienity pogrzeb przezacnego u przewielebnego meża, pana u oуca Leontego Karpowicza // Collected Works of Meletij Smotryc'kuj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 253], була на ту пору загальником, адже всяка галузка сфери моральності має тричленну структуру: "Medium, тобто середина, а два полюси побіля неї..., один край можна назвати недостатністю, другий – надміром, й обидва вони є на шкоду. Цнота завжди тяжіє до середини..." [Examen Obropu // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579]. "Золотій мірноті" підлягала не тільки сфера моралі, що красномовно засвідчують твори Софронія Почаського [див.: *Почаський С. Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелєбнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могиль // Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295], Стефана Калиновського [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. /**

Сост., пер. с лат., вступ. стаття и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 186], Лазаря Барановича [див.: *Varanowicz Ł. Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 99*], Феофана Прокоповича [див.: *Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roholanae. Dictati Kiowiae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 184*], Стефана Яворського [див.: *Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173*], Дмитра Туптала [див.: *Сочинения святого Димитрія, митрополита Ростовскаго. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 215*], Івана Максимовича [див.: *Максимович І. Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 25 (зв.)*] та інших, але й віра [див.: *Examen obrony, to iest Odpis na script Obrona werificatii nazwany // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579; Smotryc'kyj M. Obrona verificaciy // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 452*], ба навіть христологічний догмат [див.: *Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173–174*]. Докладніше див. про це: *Ушкалов Л. “Золота мірнота” на теренах українського духовного досвіду // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 98–109.*

⁷⁸ Фразу *вѣрхѣй дѣнии* взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

⁷⁹ У списку Б: *тебѣ*.

⁸⁰ У списку Б: *ищет*.

⁸¹ У списку Б: *надает*.

⁸² Сковорода має на думці засуджену Церквою як еретичну ідею Оригена (бл. 185–253/254) про всеосяжну віднову Божого творива (*ἀποκατάστασις πάντων*) [див.: *Meiendorff И. Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 102–103*].

⁸³ У списку Б між частинами речення стоїть сполучник *а*.

⁸⁴ Міркування Сковороди про Бога-*натуру* могли бути інспіровані трактатом Пціцерона «Про природу богів» (II, XLV–XLVII), де він викладав відповідні ідеї стоїків. У християнській традиції окреслення *natura* щодо Бога вживав Августин: “*Deus est natura scilicet non creata, sed creatrix*” (De trinitate, 15, 1, 1). Починаючи з XIII ст., класичною стає опозиція: *natura naturans / natura naturata* [див. про це: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 434, 439*]. Що означало слово *натура* для українських письменників часів Сковороди можна зрозуміти, скажімо, з коментаря, який подав до нього Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії: “По-перше, під природою розуміють самого Бога. Наприклад, Сенека, провідник римських стоїків («Про обов’язки», кн. IV) легко присвоює [йому] назву природи, коли каже, що вона є нічим іншим, як Богом. Звідси філософи виводять відмінність природи, говорячи по-латинському, що однією є ‘природа творча’ (*natura naturans*), а другою – ‘природа створена’ (*natura naturata*). Під першою вони розуміють самого Бога, а під цією – створені речі. По-друге, під назвою ‘природа’ розуміється сутність будь-якої речі... По-третє, природою називається всезагальність речей... По-четверте, її визнають природною причиною... Нарешті, назвою ‘природа’ послуговуються для визначення народження живого” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 147]. Ці міркування Прокоповича дослівно повторив учитель Сковороди Георгій Кониський [див.: *Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 66*].

⁸⁵ У списку Б: *богослов*.

⁸⁶ Сковорода вважав, що Бог не має властивого собі імені (“*Deus innoмиus*”), хоча, з другого боку, Божих імен є сила-силенна (“*Deus multinomijs*”). Таким чином,

богослів'я Сквороди поєднує в собі апофатичні й катафатичні риси [див.: Эрн В. Ф. Григорий Саввич Скворода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 272–274]. Слід відзначити, що старе українське богослів'я йшло як апофатичною дорогою (*via negationis*) (її блискуче окреслення подав свого часу Кирило Ставровецький К. Зерцало богословії. – Унів, 1692. – Арк. 6]), так і катафатичною (*via eminentiae*) (на цьому ґрунті поставали твори на взір «О именах Божских» Климентія Зиновієва, де подано 16 Божих імен [див.: Климентій Зиновієв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 34], присвяти Євангелії, виданої в Києво-Печерській лаврі 1707 р. [див.: Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 474], де подано десяток Божих імен, чи апокрифічних «Сімдесяти імен Богу» [див.: Памятники отреченной русской литературы. Собраны и изданы Николаем Тихонравовым. – Москва, 1863. – Т. II. – С. 339–344]). При тому наші богослови все-таки (бодай на рівні декларацій) надавали перевагу апофатичі. Як писав, наприклад, Симеон Полоцький: “Бог бо паче чрез отреченія познаваем бываєт, неже чрез укрьпленія, по согласію всѣх богословцов” [Полоцький С. Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1667. – Арк. 22; пор.: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 129; Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 35].

⁸⁷ Єгова – *yhwh*, ім'я Бога, яке записується за допомогою чотирьох літер: *yod*, *he*, *vav*, *he*, а тому називається також Тетраграматон. Автентична вимова цього імені була втрачена, оскільки від початку біблійний текст був консонантним, а вимова передавалась усно. При читанні вслух Тетраграматон зазвичай заступали словом “Адонаї” (буквально “мій Господь”). Ця звичка віддзеркалена вже в Септуагінті, де ім'я *yhwh* передано грецьким *κύριος* – пан. У масоретському тексті Біблії для того, щоб показати, що Тетраграматон слід читати як *ʾādōnāy*, приголосні *yhwh* огласовані значками, що відповідають цьому слову. Християнські вчені доби пізнього середньовіччя й Відродження сприйняли таке написання буквально, тому й виникло прочитання *yəhōwāh*, яке перейшло з латини до багатьох європейських мов. Реконструкція звучання імені *yhwh*, що її дотримуються сучасні гебраїсти, – *yahwe* (Ягве). На користь такого прочитання свідчать і тексти ранніх грецьких отців Церкви. Етимологічно ім'я *yhwh* часто пов'язують із дієсловним коренем *hwy* / *hyu* “бути”, як, наприклад, у Другій книзі Мойсеевій: Вихід 3: 14: “Я Той, що є”. Інші гіпотези пов'язують це ім'я з дієсловами, які означають “падати”, “дуги” тощо [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 409–411].

⁸⁸ Фразу *נֶאֱמַר* взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

⁸⁹ Пор.: Книга пророка Ісаї 6: 8; 41: 4, 10; 43: 10, 25; 45: 8, 18, 19, 22; 46: 4, 9; 47: 8, 10; 48: 12, 17; 51: 12; 52: 6; 61: 8. Фраза *יְהוָה אֱלֹהֵינוּ* узята з Другої книги Мойсеевої: Вихід 3: 14.

⁹⁰ Слова “или от Хлебанья” подано за списком В. У списках А і Б їх немає.

⁹¹ Схожий реєстр Божих імен подав свого часу Діонісій Ареопатітський (Про Божі імена, 596С). Пор.: “вони словословлять його також як Сонце, Зірку, Вогонь, Воду, Вітер, Росу, Хмару, Камінь, Скелю, тобто як Усе суще та як Нічого з усього сущого” [Діонісій Ареопатит. Божественные имена // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 20].

⁹² Частку ж подано за списком Б (у списку А її немає).

⁹³ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

⁹⁴ У списку Б: *огнь*.

⁹⁵ У списку Б: *огнь*.

⁹⁶ У списку В – пропуск між однаковими словами *родилось* у репліках Афанасія та Єрмолая.

⁹⁷ У списку Б і В: *тварь*.

⁹⁸ У списку Б: *существо*.

⁹⁹ Сподучник и подано за списком Б (у списку А його немає).

¹⁰⁰ Теологи пояснюють сенс Божої *економії* так: “Бог безугодно ‘сходить у світ’ діями свого промыслу через власну економію, що в буквальному розумінні означає ‘домобудівництво’ чи ‘домоуправління’. А виповнюючи ‘повноту часів’, Божа Премудрість, котра діє у світі як сила, енергія, промысел, входить в історичний процес як Персона. Іпостасна Премудрість Отця ‘створює собі дім’ – пречисту плоть Діви, сприйняту на себе Словом” [Лосский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 186]. Одним словом, *економія* – це всі зовнішні прояви Бога, тобто Тройця, пізнавана в її стосунку до творива.

¹⁰¹ Дмитро Чижевський каже з приводу цієї думки, що її взято з «Правил святого богослів'я» (№ 447) Алана Лілльського (1128–1202 рр.). Друге джерело, що його називає Чижевський, – це «Книга двадцяти чотирьох філософів» (1-ша частина, I–II, ii), де подано таке окреслення Бога: “нескінченна куля, що її осереддя є повсюди, а обводу немає ніде” (“Deus est sphaera infinita, cuius centrum est ubique, circumferentia nusquam”) [див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 43; пор.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 191]. Очевидно, Алан Лілльський запозичив це окреслення саме з «Книги двадцяти чотирьох філософів». Та й загалом, воно стало дуже популярним у Європі, починаючи з XIII ст. [див.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 136 (прим.), 393]. Його добре знали й українські інтелектуалісти XVII–XVIII ст. Наприклад, Іван Максимович писав про Бога таке: “...ест Бог сфера, сієст коло разумное, егоже кентр вездѣ, круг обводный нигдеже, или окруженіє мѣстом не облечено нигдѣ...” [Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 256 (зв.)].

¹⁰² Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктò ѡквò гдѣ вѣтъ нѡшъ**; Є також народна приказка: “Хто як Бог!” [Франко, № 1195].

¹⁰³ У списку Б слова *длятого* немає. У списку В натомість стоїть слово *потому*.

¹⁰⁴ Коло належить до найулюбленіших символів Сковороди [див.: Čyževskij D. Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Silesius // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1930. – Bd. VII. – S. 1–2, 9; Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 38–45]. Філософ називав безпочатковим і безконечним *колом* Бога, говорив про *коло* як про символ вічності, про “доброкруглість” істини, про *коло* як про джерело всіх інших фігур, про коловий рух душі та всього творива, яке, виливаючись із Абсолютного, стремить до нього назад. “Віцефігурами” *кола* в Сковороди постають численні образи: *хлібина*, *монета*, *жорна*, *виноград*, *корона*, *намисто*, *яблуко*, *сонце* тощо. Джерелом сквородинського образу *кола* є передовсім християнський платонізм (Климент Олександрійський, Оріген, Діонісій Ареопагітський, Еріугена, Бонавентура й інші) та емблематика. Зрештою, Сковорода йде тут услід за ранішими українськими авторами. Варто пригадати, наприклад, те, що Іоанікій Галятовський уподібнював до *кола* Бога [див.: Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 102 (зв.)], він-таки та Стефан Яворський говорили про *коло* вічності (“...коло вѣчность сімболизуєт, же як в колѣ

нѣмаш ни конца, ни початку, так вѣчність ни початку, ни конца не маєт...” [Галатовський І. Небо нове. – Львів, 1665. – Арк. 4 (передмова, б.п.); пор.: Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 854]), а Лазар Баранович – про коло блаженства [див.: Баранович Л. Трубы словес проповѣдних. – Київ, 1674. – Арк. 204].

¹⁰⁵ Старовинний образ змія був поширений в емблематичній літературі. Див., наприклад, 615-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Змія свившася в круг и держащая хвост во рту» (підпис: “Такова есть вѣчність: ни начала, ни конца не имѣющая. Конец зависит от начала. Finisque ab origine pendet” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155]). До нього не раз зверталися й старі українські письменники. Скажімо, Симеон Полоцький подавав “знаменієм вѣчности” змія, що “огиб себе пригризает, во образ колеса свивается” [Полоцький С. Вечера душевная. – Москва, 1681. – Арк. 115 (зв.) (друга пагін.)]. А ще на початку XVII ст. Захарія Копистенський писав: “Не ддячого бовѣм инога заисте египетскіи філософове ιερογλυφικῶς, тоест назвиско речи виображенем означаючи, рок малевали, в той способ, уж в коло звившися хвост аж до уст приводил, а по том зась разводил ся и разпуцал, ено ддячого, абы показали, иж рок где ся кончаает, там знову початок берет, знову ся разводит, и до своєї клубы приходит” [Копистенський З. Омелія, або Казань на роковує память в Бозѣ велебного блаженнои памяти отца Еліссеа в схиммонасах Свѣтіміа Плетенецкого // Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 164].

¹⁰⁶ Слово *всемогущія* подано за списками Б і В. У списку А його немає.

¹⁰⁷ У списку В: *зачалась*.

¹⁰⁸ Пор. зверненні до Бога слова Мойсея: и́ ѿще вопрѣсѣтъ мѧ, что́ ѿма ємѧ, что́ рекѧ къ нѣмѧ; (Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 13).

¹⁰⁹ У списку Б: “всегда, вездѣ было, будет и есть”.

¹¹⁰ Див. прим. 507 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹¹¹ Слова “Одно другого не разнится, тож” подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

¹¹² У списку Б: “о моем знать”.

¹¹³ Пор.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.

¹¹⁴ Гр. *ἀρτος* – ‘хліб’. У православної традиції це слово здавна відоме також у кириличній транслітерації. Досить пригадати хоч би «Молитву на благословеніє Артоса в день святяга неделя Пасхи» та «Молитву на раздробленьи Артоса в субботу свѣтлыя неделя» [див.: Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 217–220 (друга пагін.)].

¹¹⁵ Лат. *panis* – ‘хліб’.

¹¹⁶ Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14; Книга пророка Ісаї 51: 12.

¹¹⁷ У списку Б: *говорил*.

¹¹⁸ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

¹¹⁹ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: вѣтъ лубвы єсть.

¹²⁰ У списку Б: *разрешится*.

¹²¹ Слово *есть* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

¹²² Сковорода має на думці слова: И́ рекѡхъ: ѿ, вѧко гдѧи, єдѧ ѡвольстѣмъ єси мѧди сѧ и іерлѧима, рекѣи: мѣръ вѧдетъ вѧмъ; и сѧ, прѡйдѧ мѣчь дѧже до двѣи ѧхъ (Книга пророка Єремїї 4: 10).

¹²³ Сковорода має на думці слова: слово живѡтно придержѧще, въ похвалѣ мнѣ въ дѣнь хрѣтѡвъ (Послання св. ап. Павла до филип’ян 2: 16).

¹²⁴ Книга Псалмів 101 (102): 27. Пор.: Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 18; Книга пророка Ісаї 49: 9; 50: 6.

¹²⁵ Парафраза або Книги Псалмів 148 (149): 6 (пор.: повелѣніє положи, ѿ не мѣшш ѿдетъ), або Книги Притч Соломонових 8: 29 (пор.: ѿ ѣгда полагаше морю предѣлъ ѣгѡ, да вѡды не мѣшш ѿдѣтъ ѡустѣ ѣгѡ), або Книги Премудрості Соломонової 1: 8 (пор.: ѿ не мѣшш ѿдетъ ѣгѡ швличающъ сѡдѣ).

¹²⁶ У списку Б слова *Аванасїи* немає.

¹²⁷ У списку Б слово *точно* стоїть перед словом *имѣет*.

¹²⁸ У списку Б: *то*.

¹²⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: полагающымъ горькое сладкое, ѿ сладкое горькое.

¹³⁰ У списку Б: *справимся*.

¹³¹ Див. прим. 363 до діалогу «Симфонія, нареченная Книга Асхань».

¹³² У списку Б після слова *тогда* стоїть сполучник *и*.

¹³³ У списку Б: “до него и добратся можно”.

¹³⁴ У списку Б: *все*.

¹³⁵ У списку Б: *в образъ* (sic!).

¹³⁶ У списку Б прийменника *с* немає.

¹³⁷ Протиставлення образів “природа-мати” – “природа-мачуха” дуже давнє. Його можна знайти, скажімо, ще в «*Institutio oratoria*» Квінтіліана (XII, 1, 2) [див.: *Куриціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 152].

¹³⁸ У списку Б: *его*.

¹³⁹ Думку Єрмолая справді можна було потрактувати як “клевету”, чи “хулу”, на Бога. Пор., наприклад, окреслення “хулы”, що його подав Інокентій Гізель: “Хула же есть глаголаніе, писаніе или помышленіе, противное Богу или святым”, зокрема, коли хто каже, що “Бог есть неправеден, не помнящ о человекѣ...” [Гізель І. Мир с Богом человекѣу. – Київ, 1669. – С. 80].

¹⁴⁰ У списку Б: *лишняго*.

¹⁴¹ На цю тему Сковорода написав байку «Крот и Линкс».

¹⁴² Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 26–28. Пор.: **Воззрите на птицы небесныя, ѿкѡ не сѣютъ, ни жнѡтъ, ни собираютъ въ житницы, ѿ оцѣ вашѣ небныи питаетъ ѿхъ. Не вы ли паче лѣши ѿхъ есте; Кто же ѡ васъ пекийся можетъ приложити возрастѣ своему локоть единъ; И ѡ ѡдежди что печетеса; Смотрите крѣпнѣ селныхъ, какѡ растѡтъ: не трѣждѡтеса, ни прѡдѡтъ.**

¹⁴³ Цю та попередню репліку подано за списком Б. У списках А і В їх немає.

¹⁴⁴ У списку Б: *тысяч*.

¹⁴⁵ Слово *родным* подано за списками Б і В. У списку А його немає.

¹⁴⁶ У списку Б цієї репліки немає.

¹⁴⁷ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода глыбока совѣтъ въ сѣрдцы мѡжа.**

¹⁴⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 4: 8. Пор.: **Дѡль єси веселіе въ сѣрдцы моємъ.**

¹⁴⁹ У списках Б і В: *спѣвает*.

¹⁵⁰ У списку Б: “в сѣрдцѣ твоєм”.

¹⁵¹ У списку Б слова *мое* немає.

¹⁵² Форму *ропоту* подано за списком Б (замість *ропот* у списку А і В).

¹⁵³ У списку Б слова *войн* немає.

¹⁵⁴ У списку Б слова *заговори* немає.

¹⁵⁵ У списку Б слова *скиптров* немає, а замість *похищенія* стоїть *похищеннаго*.

¹⁵⁶ Парафраза Дій св. апостолів 11: 8. Пор.: *гди, ѡкв всако скверно ии нечисто николиже вниде во уста моа*.

¹⁵⁷ У списку В: *званіе*.

¹⁵⁸ Див. прим. 296–298 до діалогу «Беседа, нареченная двое». Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXVI, 6): “А благо – це лише те, що чесне; що ж схвалює юрба, в тому ні крихти правди, ані натяку на щось постійне” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 268].

¹⁵⁹ Парафраза Дій св. апостолів 22: 11. Пор.: *И ѡкоже не видѣхъ ѿ славы свѣти ѡнаго, за рѣкъ ведѡмъ ѿ сѣнихъ со мною*.

¹⁶⁰ Парафраза Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: *Грѣхъ ізданнъ написанъ єсть писамоиъ желѣзными на нѡгти адамантиовѣ, начертанъ на скрижали сердца ихъ и на рѡзѣхъ олтарей ихъ*.

¹⁶¹ У списку Б: *дѣло*.

¹⁶² Прикметник *началороднаго* подано за списком Б (замість *начала роднаго* в списках А і В).

¹⁶³ У всіх трьох списках на цьому місці стоїть форма *глаголющим*. Однак цитовані слова в Біблії не належать Богові. Тому до змісту речення краще пасує форма *глаголющій*.

¹⁶⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.

¹⁶⁵ Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 35. Пор.: *Да вѣдѣтъ чресла ваша препоѡсана*.

¹⁶⁶ У списку Б: *истинное*.

¹⁶⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 17. Пор.: *дхъ истины, єгѡже мїръ не мѡжетъ прїѡти, ѡкв не видитъ єгѡ, ниже знѡетъ єгѡ: вы же знѡете єгѡ, ѡкв въ васъ превывѡетъ и въ васъ вѣдетъ*.

¹⁶⁸ У списку Б замість *всего свѣта* написано *всѣх*.

¹⁶⁹ У списках Б і В: *туда*.

¹⁷⁰ У списку Б: *вещи* (sic!).

¹⁷¹ Скворода має на думці так званий “пробний камінь” (лат. *index*).

¹⁷² У списку Б: *испытывать*.

¹⁷³ Скворода користується тут образами, котрі віддзеркалюють ідею Церкви як містичного Христового Тіла. Пор., наприклад, із міркуваннями Мелетія Смотрицького: “Аби не казав зір слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – а слух аби не казав того самого нюхові, нюх – смакові, смак – дотикові. Бо якби все тіло перетворилося на око, де ж тоді був би слух? Якби все тіло стало слухом, де пак тоді нюх? А коли б усе тіло було нюхом, де ж таки смак? Де, нарешті, дотик, коли все тіло перетворюється на смак? Отож, Господь Бог розподілив тілесні чуття так, як була на те його воля. Хіба ж існувало б тіло, якби всі чуття злилися в одне? А так є п'ять чуттів, але одне-єдине тіло. Чуття не існують самі по собі й не заступають одне одного, бо так не було б тіла. Тому зір не може казати слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – тіло не годне бути одним тільки оком, бо його складає таки п'ятірка чуттів. О, дав би то Господь Бог..., аби п'ять чуттів Христового Тіла, себто Церкви його святої, перебували один біля одного в... мирі та злагоді...” [Smotryc'kyj M. Verificacia niewinniści powtore wydana // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 388].

¹⁷⁴ У списках Б і В цього речення немає.

¹⁷⁵ У списку Б: *нѣкой*.

¹⁷⁶ У списку Б: *слѣзти*.

¹⁷⁷ У списку Б: “без подсаживанія других”.

¹⁷⁸ Цей анекдот, відомий у пізніших записах під назвою «Не всі разом», був досить поширений і в поляків, і в українців, і в росіян [бібліографію варіантів див.: Сиваченко М. До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода // Сиваченко М. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ, 1974. – С. 62–63]. Наприклад, Володимир Даль подав такий його короткий варіант: “Да не все разом (сказал хмельной козак, который полез на коня, прося помощи угодников, и перекинулся через седло наземь)” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 548].

¹⁷⁹ У списку Б займенника я немає.

¹⁸⁰ Займенник я подано за списком Б. У списку А його немає.

¹⁸¹ У списку Б далі йде слово *отсюда*.

¹⁸² У списку Б: *пировное*.

¹⁸³ Див. прим. 4, 183 до циклу «Басни Харківськія».

¹⁸⁴ Див. прим. 141 до діалогу «Наркіс».

¹⁸⁵ У списку Б – “щастлив ли и нещастлив ли” (sic!).

¹⁸⁶ Слова “ни к царствованію Давидову” подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

¹⁸⁷ Форму *сему* подано за списком В (замість *нему* у списках А і Б).

¹⁸⁸ Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 17. Пор.: *Прѣвнѣ гдѣ во всѣхъ пѣтѣхъ своѣхъ ѿ прѣвнѣ во всѣхъ дѣлѣхъ своѣхъ*. Думка Сковороди про всеосяжність щастя помітно вирізняється на тлі міркувань киево-могилянських філософів, позначених виразними рисами християнського ексклюзивізму. Наприклад, Стефан Калиновський писав: “Аристотель та інші античні філософи, які були позбавлені світла віри, а тому й не пізнали надприродного щастя, визнавали [блаженство] тільки природне, яке не може бути справжнім блаженством” [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступительная статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 111; пор.: Олексюк В. Християнська основа української філософії. – Київ, 1996. – С. 150].

¹⁸⁹ У списку Б: *хату*.

¹⁹⁰ У списку Б: *хата*.

¹⁹¹ Лат. *senatus*. Сковорода вживає це слово іронічно, спираючись на його етимологію (від *senex* – ‘старий’). У своєму перекладі Цицеронового трактату «De senectute» філософ зауважив, що римську найголовнішу раду називали “сенатом, то есть старшиною”.

¹⁹² У списку Б: *набрать*.

¹⁹³ Ця оповідка була досить поширена у фольклорі, зокрема українському, де існує понад два десятки її варіантів [див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48]. Найбільше цих сюжетів належить до групи казок та анекдотів про дурнів [див., наприклад: Сумцов Н. Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах. – Харьков, 1898. – С. 33–34; пор.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 277 (1245)].

¹⁹⁴ У списку Б слова *обратно* немає.

¹⁹⁵ У списку Б: *ими*.

¹⁹⁶ Слова “сказал Монах” подано за списком Б. У списках А і В їх немає.

¹⁹⁷ Про цей сюжет див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48; Ласло-Куцюк М. Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 84–89.

¹⁹⁸ Як запримітила Магдалина Ласло-Куцюк, це ім’я має символічний характер, оскільки *ish* (יֵשׁ) – по-давньоєврейському означає “людина”, “чоловік” [див.: Ласло-Куцюк М. Апофеоз

світла у творчості Григорія Сковороди // Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 85]. Можна послатися, наприклад, на Першу книгу Мойсеєву: Буття 2: 23 або на Книгу Йова 1: 1.

¹⁹⁹ *Мут* (євр. *תּוּט*) – інфінітив дієслова “помирати”, а однокореневий іменник *māwet* (мавет) означає “смерть” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 559–560; див. про це: Ласло-Куцюк М. Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 85].

²⁰⁰ У списку Б: *опера* (sic!).

²⁰¹ Див. прим. 105 до циклу «Сад божественных гѣсней».

²⁰² У списку Б цього речення немає.

²⁰³ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

²⁰⁴ У своїх творах («Кольцо», «Silenus Alcibiadis») Сковорода цитує цю “молитву” по-церковнослов’янському та по-грецькому, називаючи її автором Зороастра. Насправді – це перший рядок VIII-го з так званих Орфічних гімнів, який має назву «Геліосу». У російському перекладі, дуже близькому до перекладу Сковороди, він звучить так: “Внемли, блаженный, всезрящий, имущий всевечное око” [Античные гимны / Под ред. А. А. Тахо-Годи. – Москва, 1988. – С. 188].

²⁰⁵ У списку Б: *званіям*.

²⁰⁶ У списку Б: *обвѣщуется*.

²⁰⁷ У списку Б: *смотрят*.

²⁰⁸ У цьому контексті сквородинське *мір* дуже нагадує уявлення Кирила Ставровецького про “злостивий світ”, який існує побіч трьох інших світів: видимого, невидимого та людини [див.: Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 44 (зв.), наст.].

²⁰⁹ У списку Б: *кручится* (sic!).

²¹⁰ У списку Б: *тъннит* (sic!).

²¹¹ Слова *Есть ли* подано за списками Б і В (замість *Если* в списку А).

²¹² Фраза “всевидающее око” зринає в молитовних текстах. Пор., наприклад: “...благоутробым всевидящим своим оком нане призри...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.)].

²¹³ У списку Б цього слова немає. Христос вітається словом *радѣється* в Євангелії від св. Матвія 5: 12; 28: 9 та в Євангелії від св. Луки 10: 20; 15: 6, 9.

²¹⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 7. Пор.: *міръ вѣѣй, прѣвосходѣѣй всѣкъ ѡмь*.

²¹⁵ Євангелія від св. Луки 2: 14.

²¹⁶ Слів “Слава в вышних Богу... витайся Миром” у списку Б немає.

²¹⁷ Євангелія від св. Матвія 10: 12; Євангелія від св. Луки 10: 5.

²¹⁸ Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

²¹⁹ Євангелія від св. Івана 13: 34.

²²⁰ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: *Міръ ѡставлѣю вамъ, міръ мой даю вамъ: не ѣкоже міръ даѣтъ, ѣзь даю вамъ. Да не смѣѣется сердце ваше, ни ѡстрашѣеть*.

²²¹ У списку Б: *яблунею*.

²²² У списку Б цього слова немає.

²²³ У списку Б далі йде сполучник *и*.

²²⁴ “Копирсання в землі” вже в улюблених Сквородою латинських класиків поставало втіленням марнотних людських прагнень. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (СХ, 9): “Ми ж, відвернувши душу від божественного споглядання, скерували її на нікчемне та вбоге, аби вона слугувала жадобі, аби, полишивши світ, його прекрасні обрії і тих, що всім керують, володарів, копірсалась у землі, промишляючи, яке б то ще з неї викопати зло, не вдовольняючись тими, що на виду, благами” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 492].

²²⁵ Див. прим. 166 до діалогу «Наркісс».

²²⁶ Схожі міркування висловлював і учитель Сквороди Георгій Кониський, який писав: “Мудрецы вѣка нашего прилѣжно испытуют о естествѣ Божіих тварей, чудных произрастѣній и ископаемостях земли, кои доселѣ дѣйствительно были тайною, а нынѣ содѣлаались во многом открытыми... Похваляя, однако, любопытство и труд их, не станем притом стыда нашего таить, что рѣдко кто-либо испытует о тайнах спасенія нашего...” [Кониський Г. Слово в день Рождества Христова // Собрание сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 265–266].

²²⁷ У списку Б: “оними (видиш) наповняється”.

²²⁸ Можливо, Скворода має на думці Біг Бен.

²²⁹ У списку Б цього слова немає.

²³⁰ У списку Б: *умалюється*.

²³¹ Ця думка в українській літературі XVII–XVIII ст. була ледь не загальником, починаючи з творів о. Віталія Дубенського (“В истинном познаніи самага себе возлежит высота премудрости Христовы. В сравненіи тоя премудрости всяческоє наученіе ест невѣдѣніе. Аще бы и всѣх любомудрческих ученій имѣла совершенное познаніе, кая от сего полза, егда себе не вѣси, обходиши внѣуду и надѣшися многа вѣдѣти, ничтоже вѣдуше о себѣ” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота челоувѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 57]) та Захарії Копистенського (“Барзо бовѣм естъ реч пожитечная, же челоувѣк самага себе познавает. ...Мнози многая свѣдят, самѣх же себе не знают. Бо нѣкоторые маюť вѣдомость около живіолов, яко філософове, другіи вѣдомость комплексіи, яко лѣкарове, инши о тѣлах небесных, яко астрологове, инши засѣ о справах мѣсцких, яко юристове, але о самых собѣ вѣдомости не маюť...” [Копистенський З. Омліліа або Казанье на роковую память в Бозѣ велебного блаженнои памяти отца Єліссеа в схиммонасах Євтіміа Плетенецкого // *Титов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 169].

²³² У списку Б: *силностію*.

²³³ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: *и възмѣчѣтъ ѣкъ пѣсъ*.

²³⁴ У всіх трьох списках речення закінчується словом *гибнуційї*. Переставляємо крапку з огляду на зміст речення, а також на автентичну форму відповідного вірша Біблії (Книга Псалмів 57 (58): 4).

²³⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 4. Пор.: *Учѣдїшасѣ грѣшницы ѿ ложеснѣ, завладїша ѿ чрѣва*.

²³⁶ Фраза *ѣзь ѣсмь* зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 17: 1, а потім багато разів.

²³⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.

²³⁸ У списках Б і В: *исправилися*.

²³⁹ Очевидно, Скворода має на думці слова: **Не всі ли сѣть сдѣжѣнїи дѣси, вѣ сдѣженїе посмыѣени за хотѣшїихъ наслѣдовати спїніе;** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14).

²⁴⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 19. Пор.: въ побѣ лица твоего снѣси хлѣбъ твой, дождеже возвратишиа въ зѣмлю, ѿ неже взятъ єси: ѿко зѣмля єси, ѿ въ зѣмлю ѿидеши.

²⁴¹ Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

²⁴² У списку Б: *краснѣет*.

²⁴³ У списку Б: *шар земный*.

²⁴⁴ Цього слова в списку Б немає.

²⁴⁵ У списку Б: *И*.

²⁴⁶ У літературно-меморіальному музеї Григорія Сковороди в с. Сковородинівка (Золочівського р-ну Харківської обл.) зберігається кишеньковий годинник Сковороди лондонської фірми «Bagwington» [див.: Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди: фотопутівник. – Сковородинівка, 2007].

²⁴⁷ У списку Б: “несмѣли и совершенія трудны” (sic!).

²⁴⁸ У списку Б: *окруженіем*.

²⁴⁹ Наймення; від лат. *titulo* – ‘називати’.

²⁵⁰ У списку Б: *кои* (sic!). У списку В: *кой*.

²⁵¹ Сковорода має на думці слова: **Пръхъ іѣдннъ написанъ єсть писаломиъ желѣзнымъ на нѣгти ідамінтовѣ** (Книга пророка Єремїї 17: 1).

²⁵² Пор.: “Знает, що в людей в горшках кипит” [Климентій Зіновїїв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 226]; “Знае, що в людей в горшках кипить” [Номис, № 4809]; “Вона знае, що у нас і в борщі кипить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 476].

²⁵³ У списку Б: “таковой мудрец”.

²⁵⁴ Сковорода має на думці слова: **кѣпнш же ѿ прѣзды ѿчѣтса ѿбходѣти домы, не точию же прѣзды, но ѿ блѣдны и ѿплазны, глѣблющыа, ѿже не подовѣетъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 13).

²⁵⁵ Схожий мотив є в Симеона Полоцького. Пор.: “...не гаждаются здѣ художества свободная, грамматика, риторика, філософія и прочая, яко зѣло суть полезна во гражданствѣ и к духовной премудрости пособствена, но обхуждаются здѣ разума естественнаго, художеством тѣх хитростію изошреннаго, Божію словеси непокорство, егда кто на естественные вины взирая, Божію не повинуется слову, та мудрость міра сего буйство єсть у Бога...” [Полоцький С. Вечера душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225].

²⁵⁶ У списку Б: *выбору*.

²⁵⁷ Форму *доказал* подано за списком В. У списках А і Б: *доказав*.

²⁵⁸ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 137). Пор.: **Прънъ єси, гди, ѿ прѣви єди твои**.

²⁵⁹ У списку Б: *наказывает*.

²⁶⁰ Пор.: “Не за те бито, що ходила в жито, а за те, що вдома не ночувала” [Номис, № 7238; Франко, № 418].

²⁶¹ У списку Б: *посторонніе* (sic!).

²⁶² У списку Б: *кафтолическая*.

²⁶³ Від гр. *καθολικός* – ‘всезагальний’. Памва Беринда тлумачив слово “католическая” як “соборная, повсехная” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417].

²⁶⁴ Слово *божницы* подано за списком В. У списках А і Б його немає.

²⁶⁵ Цю надзвичайно поширену фразу Сковорода міг взяти, наприклад, у Плутарха (Quomodo possit adulator ab amico internosci, 49a) [див.: Plutarchi Chaeronensis Moralia.

Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xuylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 124; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 59)) або в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 6. 95).

²⁶⁶ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²⁶⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

²⁶⁸ Євангелія від св. Луки 17: 21.

²⁶⁹ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: *хрїмъ вжїи єстє*. Див. також: *Вї* во *єстє цркви бїи живї* (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 16).

²⁷⁰ Книга Притч Соломонових 13: 10.

²⁷¹ Пісня над піснями 1: 7.

²⁷² Книга Псалмів 39 (40): 9.

²⁷³ Євангелія від св. Івана 3: 18.

²⁷⁴ Фраза *мєрзостъ запєстїиїа* зринає в Книзі пророка Даниїла 9: 27; 11: 31; 12: 11, у Першій книзі маккавейській 1: 54, в Євангелії від св. Матвія 24: 15 та в Євангелії від св. Марка 13: 14.

²⁷⁵ У списках Б і В: *случилось*.

²⁷⁶ Скворода має на думці слова: *И* пїки ісаїкъ іскопїа клїдїази вїднїа, іаже іскопїаша равї авраїама оґца єгїв, и заградїша тїа фїлїстїмїане (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18).

²⁷⁷ У списку Б: *самсонов* (sic!).

²⁷⁸ Скворода має на думці слова: *и всїа клїдїази, іаже іскопїаша равї оґца єгїв, во врїа оґца єгїв, заградїша а фїлїстїмїане* (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

²⁷⁹ Скворода має на думці слова: *вїдетъ въ нїмъ істочникъ водї текїїа въ живїтї вїчнїи* (Євангелія від св. Івана 4: 14).

²⁸⁰ У списку Б цього слова немає.

²⁸¹ Фразу в *сїлї всїїкї* взято з Першої книги параліпоменон 12: 22.

²⁸² Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: *Ищїте же прїжде црїтїа вжїа и прїады єгїв*.

²⁸³ Парафраза Книги Псалмів 84 (85): 12. Пор.: *їстина шї землї возсїа*.

²⁸⁴ Слово *теперь* подано за списками Б і В (у списку А його немає).

²⁸⁵ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 10. Пор.: *и шї всїакагв грїхїа шїнїстї сїрдїе (твое)*.

²⁸⁶ У списку Б: *библейском*.

²⁸⁷ Книга Псалмів 45 (46): 11.

²⁸⁸ Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9; 12: 31.

²⁸⁹ У списку Б слова "и умїете" стоять після *наїтїтї*.

²⁹⁰ Варіація на тему Євангелії від св. Луки 19: 42. Пор.: *їакв іще вы раздїаїлї и тїа, въ дїнь сїи твої, єже къ смїрїнїю твоеїа: нїї же скрїса шї оґїю твоею*.

²⁹¹ У списку Б і В: *всїо*.

²⁹² У списках Б і В: "быть яблонь".

²⁹³ У списку Б: *наполненное*.

²⁹⁴ Книга Псалмів 1: 3.

²⁹⁵ Книга Псалмів 22 (23): 2.

²⁹⁶ У списку Б далі йде сполучник *и*.

²⁹⁷ Форму *сей* подано за списком В. У списках А і Б: *всей*.

²⁹⁸ У списку Б: “в упокоєніє”.

²⁹⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: *ѡблечє во мѧ въ рїзѧ спїнѧ ѡдєждєю весєліѧ (ѡдѣѧ мѧ)*.

³⁰⁰ Парафраза Книги Псалмів 80 (81): 17. Пор.: *ѡ напитѧ ѡхъ ѡ тѣка пшенїчна, ѡ ѡ кѧмене мєда насытїи ѡхъ; ѡ тѣка пшенїчна насыщѧѧй тѧ. У списку Б натомість: мука.*

³⁰¹ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 9. Пор.: *добрѡ во вѣрїтїю ѡтверждѧти серцѧ.*

³⁰² Григорій Богослов (Назіанзин) (гр. *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ναζιανζινός*) (бл. 330–390 рр.) – великий грецький філософ, поет, богослов та церковний діяч, один із найвидатніших представників східної патристики.

³⁰³ Сковорода перекладає початок 23-ї гомілії Григорія Богослова: “*Εἰρήνη φίλη... ἦν Θεοῦ τε εἶναι ἀκούομεν καὶ ἧς Θεὸν, τὸν Θεὸν καὶ αὐτόθεον, ὡς ἐν τῷ. »Н εἰρήνη τοῦ Θεοῦ«.* καὶ »*Ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης»*” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1857. – Т. 35. – Col. 1132A]. Пор.: “Любий мир – мій труд і моя похвала, про який чуємо, що він Божий, що Бог є його Бог, та що сам Бог так іменується, як-от у цих словах: *мир Божий* (Фил. 4: 7); *Бог миру* (2 Кор. 13: 11); *Він бо наш мир* (Еф. 2: 14), – і який ми, попри все це, не шануємо!” [Святитель Григорий Богослов, архиепископ константинопольский. Собрание творений: В 2 т. Репринтное изд. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – Т. 1. – С. 336].

³⁰⁴ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 15.

³⁰⁵ Сковорода має на думці слова: *коль краснѡ нѡги благовѣствѡѡцихъ мїрѣ* (Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15).

³⁰⁶ Сковорода має на думці слова: *Мїрѣ ѡставляю вѧмѣ* (Євангелія від св. Івана 14: 27).

³⁰⁷ Сковорода має на думці слова: *и мїрѣ вѣїи, превосходѧй всѧкъ ѡмѣ* (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).

³⁰⁸ Це речення подано за списком Б. У списках А і В його немає.

³⁰⁹ У списку Б: *лучше*.

³¹⁰ У списках Б і В цього слова немає. Далі починається нове речення.

³¹¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 16: 8. Пор.: *сынове вѣка сегѡ мѧдрѣїши пѧче сынѡвъ свѣта.*

³¹² У списку Б: *обманутся*.

³¹³ Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *Блженѣ мѧжѣ, ѡже не ѡде на совѣтѣ нечестивыхъ.*

³¹⁴ Очевидно, це парафраза Апокаліпсису 14: 5. Пор.: *ѡ во ѡстѣхъ ѡхъ не ѡвертєса лєстѣ: вєзѣ порѡка во сѣтѣ прєдѣ прѣтѡломѣ вѣїимѣ.*

³¹⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: *Мїрѣ ѡставляю вѧмѣ, мїрѣ мѡй давѡ вѧмѣ: не ѡкоже мїрѣ дѧєтѣ.*

³¹⁶ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: *Весєліє серцѧ живѡтѣ чєловѣка, ѡ рѧдованїє мѧжа долгодєнствїє.*

³¹⁷ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 11. Пор.: *ѡ вѣтѣ любвє ѡ мїра вѣдєтѣ сѣ вѧми.*

³¹⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: *Тѡѡ во єстѣ мїрѣ нѧшѣ.*

³¹⁹ Такі антитетичні конструкції є прикметною рисою стилю Сковороди. Особливо цікаві під цим оглядом його тричленні антитетичні формули, які, на думку Дмитра Чижев-

ського, є хіба що в Аврелія Августина [див.: *Čyževskýj D. Literarische Lesefrüchte. Zu einer dichterischen Formel Skovorodas // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1941. – Bd. XVII. – S. 110*].

³²⁰ Фразу “свѣт незаходимый” узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: “Вскую мя еси отринул, свѣте незаходяй” [*Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445*].

³²¹ Займенник *ты* подано за списком Б. У списку А його немає.

³²² Мабуть, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: *сіма во вѣѣа ѣсть во спісеніє всѣкомѣ вѣрѣющеѣмѣ*.

³²³ Гр. *ἀρετή*, лат. *virtus*.

³²⁴ У списку Б: *посмѣхъ*.

³²⁵ Сковорода має на думці слова: *сынове вѣка сегѣ мѣдрѣйши пѣче сынѡвъ свѣта въ рѡдѣ своѣмѣ сѣтъ* (Євангелія від св. Луки 16: 8).

³²⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѣще вы пѣтѣмѣ вѣїмѣмѣ ходїмѣ єси, жїмѣ вы въ мїрѣ во врѣмѣ вѣчноє* (Книга пророка Варуха 3: 13).

³²⁷ У списку Б: *имѣющим*.

³²⁸ У списку Б далі йде сполучник *а*.

³²⁹ Пор.: Книга Ісуса Навина 13: 20.

³³⁰ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: *не ѡтѣмнѣстѣ ѡчи єгѡ, ни ѡстѣстѣ ѡстѣнѣ єгѡ*.

³³¹ Див. прим. 320.

³³² У списку Б: *гарячо*.

³³³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *наставлѣю же тебе на течѣнїа прѣваа* (Книга Притч Соломонових 4: 11).

³³⁴ Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18.

³³⁵ Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 17.

³³⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *пѡнѣдївѣ себе всѣдѣшнѡ, да ѡспѡлнитѣ вѣше лишенїє слѣбѡвѣ ѣже ко мнѣ* (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 30).

³³⁷ Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9. Слова “и обрѣцете” подано за списком Б. У списку А їх немає.

³³⁸ У списку Б цього слова немає.

³³⁹ У списку Б: *лукавство*.

³⁴⁰ Слова *мїръ* і *рѣдѡстѣ* зринають у Посланні св. ап. Павла до римлян 14: 17. Див.: *Нѣсть во црѣтѡ вѣїє вѣашно і питїє, но прѣвда і мїръ і рѣдѡстѣ ѡ дѣѣ стѣѣ*.

³⁴¹ У списку А: “Се єсть жїзни”; у списку Б: “сеї день жїзни”. Виходячи зі змісту, найвірогіднішою видається конструція: “Се єсть жїзнь...”.

³⁴² Гр. *διάβολος* утворено від дієслова *διαβάλλω* – ‘зводити наклеп, оббрїхувати’. Отже, *диявол*, окрім усього іншого, означає “наклепник”.

³⁴³ Можливо, це парафраза Першої книги параліпоменон 29: 11. Пор.: *тѣ всѣмѣ, іже на нѣсї і на землї, влѣтѣвѣши*.

³⁴⁴ Євангелія від св. Матвія 6: 9; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁴⁵ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁴⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 13; Євангелії від св. Луки 11: 4. Пор.: *но ізбѣвї насѣ ѡ лѣкавгѡ*.

³⁴⁷ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: *чѡловѣка*.

³⁴⁸ У списку Б: “с печи”.

³⁴⁹ Очевидно, Сковорода має на думці короля Леонії та Кастилії Альфонса X-го (Мудрого) (1221–1284 рр.) – письменника й ученого, видавця астрономічних таблиць, – про якого Феофан Прокопович писав: “...Магометанські араби і з ними Альфонс, іспанський король, крім цих двох рухів зореносної орбіти [Птолемеєвих], відкрили якийсь третій, завдяки якому вона, наприклад, то відходить від знаків рівнодення на схід, то знову наближається до них. Цей рух вони назвали тремтінням...” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 325]. Раніше про цього короля згадував Софроній Почаський: “Юж не кроль мавританській сфери модерует, / Леч найвышший Монарха сам небом керует” [Почаський С. Ευχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнїйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 301].

³⁵⁰ Парафраза Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Народъ же въкровавшемъ въ сердце ѿ дъша ѣдина.**

³⁵¹ У списку Б: *желаєт.*

³⁵² Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

³⁵³ У списку Б далі йде сполучник *и.*

³⁵⁴ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁵⁵ У списку Б цього слова немає.

³⁵⁶ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

³⁵⁷ У списку Б слів “с Богом, тѣм мирняє” немає.

³⁵⁸ У списку Б: *здравіє.*

³⁵⁹ Див. прим. 244 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

³⁶⁰ У списку Б: “бунтующих ея”.

³⁶¹ Золотник – стара російська міра ваги; дорівнювала приблизно 4 грамам.

³⁶² У списку Б: “3 золотника токмо”.

³⁶³ Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **Пбѣдѣтъ ѿ силы въ силѣ: ѿвѣтса бѣтъ богѣвъ въ сѣнѣ.**

³⁶⁴ Книга Псалмів 83 (84): 6.

³⁶⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **прѣйде дъша наша вѣдѣ непостоѣннѣю.**

³⁶⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **Со веселѣемъ во ѿзыдетє.**

³⁶⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: **помышленѣа срѣца егѣо въ рѣдѣ ѿ рѣдѣ.**

³⁶⁸ Парафраза Книги пророка Ісаї 2: 3. Пор.: **прѣйдѣте, ѿ взыдетє на гѣрѣ гдѣню ѿ въ дѣмѣ вѣа ѿквѣла.**

³⁶⁹ Книга Псалмів 83 (84): 3.

³⁷⁰ Книга пророка Ісаї 55: 12.

³⁷¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

³⁷² Парафраза Книги пророка Ісаї 9: 6. Пор.: **велика совѣта ѿггѣлѣ.**

³⁷³ Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 27. Пор.: **ѿ стѣрахъ послѣ вѣдѣщѣй тѣлѣ.**

³⁷⁴ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 20.

³⁷⁵ Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 21. Пор.: **вонмѣ сѣвѣ ѿ послѣдшай егѣо, ѿ не ѿслѣдшайса егѣо: не ѿвнѣтса во тѣвѣ, ѿма во моѣ ѣсѣтъ на нѣмѣ.**

³⁷⁶ Мелхіседек є “месійним типом”, тобто прообразом, Христа. Скажімо, Дмитро Туптало у своєму «Літописі» писав: “Бяше же Мелхіседек образ и подобіє Сына Божія”

[Туттало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 365; пор., наприклад: Суразький В. О единой, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 186–186 (зв.)]. Пригадаймо також слова молитви: “Священник сый во вѣки, по чину Мелхиседекову, Христе Спасе мой...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 279].

³⁷⁷ Сковорода має на думці слова: *власѣ главѣ вѣшеа не погнѣнетѣ* (Євангелія від св. Луки 21: 18).

³⁷⁸ Мабуть, це контамінація біблійних фраз *внемли сѣвѣ* (див., наприклад: Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6) та *Вонни крѣпцѣ* (П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23).

³⁷⁹ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 26: 2. Пор.: *Ѡвѣрзигѣ вратѣ, да внїдѣтѣ лѣдїе хранѣщїи прѣвдѣ и хранѣщїи истинѣ.*

³⁸⁰ Пор.: *Возийте вратѣ кнѣзи вѣша, и возийтесѣ вратѣ вѣчнам: и внїдетѣ црѣ славы* (Книга Псалмів 23 (24): 7, 9). У списку Б слів “правды!..” Другой: “Возмите врата” немає.

³⁸¹ Книга Псалмів 83 (84): 2.

³⁸² Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5–6. Пор.: *кѡль доврїи дѡмин твоѡ, іаквѣ, и кѣщы твоѡ, іїлю: іакв дѣвравы ѡсѣнѣющыи и іакв сѣдїе при рѣкѣхѣ, и іакв кѣщы, іакѣ водрѣзи гдѣ.*

³⁸³ У списку Б цього слова немає.

³⁸⁴ Пор. зі словами молитви: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскїй, хлѣбе живота вѣчнаго” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

³⁸⁵ Сковорода має на думці слова: *и мелхїседѣкѣ црѣ салїмскїи и знесѣ хлѣбы и вїно* (Перша книга Мойсеева: Буття 14: 18).

³⁸⁶ Сковорода має на думці слова: *Рече же кѣ немѣ: возий мнѣ юницѣ трилѣтнѣ и кѡзѣ трилѣтнѣ и ѡвнѣ трилѣтна, и гѡрлицѣ и гѡлѣба* (Перша книга Мойсеева: Буття 15: 9).

³⁸⁷ Євангелія від св. Луки 14: 15.

³⁸⁸ У списку Б: “сюди всѣм”.

³⁸⁹ У списку Б: *исполнить*.

³⁹⁰ Книга Йова 5: 19.

³⁹¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 35: 10. Пор.: *Ѡвѣже волѣзнь и печѣль и въздухѣнїе.*

³⁹² «Номоканон» називає “врачебницею” храм Божий: “Понеже пришел еси во врачебницу, да не неисцѣлен отидеши” [Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 6].

³⁹³ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁹⁴ Книга Псалмів 118 (119): 137.

³⁹⁵ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 6. Пор.: *И вѣрова авраїмѣ вѣѣ.*

³⁹⁶ Книга Псалмів 33 (34): 2.

³⁹⁷ Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

³⁹⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: *вси слышѣщїи вѣстѣ твоѡ воспїещѣтѣ рѣкѣи ѡ тѣвѣ* (Книга пророка Наума 3: 19).

³⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: *и вѣдетѣ вѣтѣ твоѡи съ тобоѡ прїно: и насїтишисѣ, іакѡже желѣетѣ дѣшѣ твоѡ, и кѡсти твоѡ ѡртѣчнѣютѣ, и вѣдѣтѣ іакѡ вертоградѣ напоенѣ, и іакѡ истѡчникѣ, емѣже не ѡскѣдѣ вода: и кѡсти твоѡ прозѣвнѣтѣ іакѡ трава, и развѡтѣютѣ, и наслѣдѣтѣ рѡды родѡвѣ.*

⁴⁰⁰ Слово *спирт* поширилося в Російській імперії за часів Петра I-го. Воно походить від англ. *spirit*, яке своєю чергою постало з лат. *spiritus* [про сквородинське окреслення

спирт-евхаристія див.: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794).* – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 496, 502, 504].

⁴⁰¹ “Головний лікар” (від гр. *ἀρχίατρος*). Лікарем у християнській традиції заведено називати Христа. Див. прим. 51 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴⁰² Сковорода має на думці слова: Самарянинъ же нѣкто градый, прїиде надъ него, ѿ видѣвъ же єго, милосѣрдова: ѿ пристѣпль ѡбвѣзѣ стрѣпы єго, возниваа мѣсло ѿ вѣно: всадивъ же єго на свѣой скѣтѣ, приведе єго въ гостинницѣ ѿ прилѣжа ємѣ (Євангелія від св. Луки 10: 33–34). Слід зазначити, що добрий самарянин символізує Христа. Пор.: “Самарянин ест Иисус Христос...” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с ввводной статьей Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 160].

⁴⁰³ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И** вразѣи челоуѣкъ домѣшнїи єго.

⁴⁰⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8. Пор.: **И**исъ хрѣтѣсъ вчєрѣ ѿ днєсъ тѣйже, ѿ во вѣки.

⁴⁰⁵ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

⁴⁰⁶ У списку Б: *отческим*.

⁴⁰⁷ Про фольклорні паралелі до сквородинського образу “неграмотного Марка” (Марко Багатий, Марко Проклятий, Марко Пекельний) див.: *Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість.* – Київ, 1976. – С. 53–55.

⁴⁰⁸ Св. ап. Петро в церковній іконографії має за неодмінний атрибут ключ [див., наприклад: *Степовик Д. Історія української ікони Х–XX століть.* – Київ, 1996. – С. 252].

⁴⁰⁹ Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXXVII, 15): “Що може випасти на долю найнікчемнішої, найганебнішої людини, те не може бути благом” [*Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора.* – Київ, 2005. – С. 337].

⁴¹⁰ Сковорода подає “золоте правило” етики в його негативній формі вслід за Біблією. Пор.: **и** єже ненавидиши, да ни комѣже твориши (Книга Товїта 4: 15); **Всѣ** ѡубо, єлика ѣще хѣцете, да творѣтъ вамѣ челоуѣцы, такѣ ѿ вы творїте имѣ: се бо єсть законъ ѿ пррѣцы (Євангелія від св. Матвія 7: 12) [див. про це: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794).* – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 449]. Схожі вислови є і в українській книжній (“чого сам утерпѣти не хочеш, того другому не чини” [Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 566]; “...нікому не твори, чего сам себѣ не хочеш” [Старинные поучения переяславскому семинаристу при вступлении его в Киевскую Академию // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – Янв. – С. 142]) та уснопоеитичній (“Не роби нікому того, що тобі не мило”; “Чого сам не любиш, того і другому не чини”; “Чого сам собі не зичиш, того і другому не жайдай” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 289]) традиції.

⁴¹¹ Пор.: “Мало вкусиш, більше ковтнеш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 429].

⁴¹² Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Водѣ** глѣбока совѣтъ въ сѣрдцы мѣжа.

⁴¹³ Книга Притч Соломонових 5: 15.

⁴¹⁴ Дії св. апостолів 9: 19.

⁴¹⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: сгѣи ѿхъ во истинѣ твоѣ.

⁴¹⁶ Див.: Євангелія від св. Матвія 9: 20–22.

⁴¹⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових 5: 15–16. Пор.: Сынѣ, пій воды ѿ своѣхъ создавъхъ и ѿ твоѣхъ младенцевъ источникъ: да презываютьсѣ тебе воды ѿ твоегѡ источника, во твоѡ же пѣти да прохѡдѣтъ твоѡ воды.

⁴¹⁸ Див. прим. 11 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁴¹⁹ У списках: *лукаствѣе*.

⁴²⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: **Измѣнѣтсѣ, (и) чисти вѣдѣте, ѿнимѣте лѣкѣства ѿ дѣшъ вашихъ.**

⁴²¹ Пор.: Книга Йова 7: 1. Скворода цитує це місце не за Єлизаветинською Біблією (пор.: **Не искѣшенѣ ли житѣе чловѣкъ на землѣ**), яка дослівно збігається тут із Септуагінтою (пор.: “*πότερον ουχί πειρατήριον ἐστιν ὁ βίος ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς*”). У Вульгаті вжито ближчий за значенням до слова *брань* іменник *militia*, однак граматична конструкція тут не питальна, а стверджувальна: “*militia est vita hominis super terram*”. Старі українські письменники називали людське життя “раттю” (“Рать есть живот чловѣческой на земли, глаголет праведный Іов” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота чловѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)]), “бранью” (“живот наш ест брань...” [Радивиловський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 49]; “брань есть житіе чловѣческое на земли” [Туптало Д. Поученіе в недѣлю седмую по пасцѣ // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 54 (зв.)]), “Брань есть житіе наше, святыи Іов говорит” [Туптало Д. Брань святаго архістратига Міхаїла... // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 389]), “бранью и искушеніем” (“что есть жизнь чловѣческая, аще не брань и искушеніе” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 490]) тощо [див. також: *Транквіліон-Ставровецкий К.* Євангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 162 (зв.)–164 (зв.) (друга пагін.); *Туптало Д.* Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 23 (зв.); *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 5 (зв.), 305–305 (зв.); *Максимович І.* Молитва Отче наш. – Чернігів, 1709. – Арк. 60; *Максимович І.* Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 312; *Максимович І.* Богомысліе. – Чернігів, 1710. – Арк. 289; *Горленко Й.* Брань честнихъ седми добродѣтелей з седми грѣхами смертными // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 183–212; *Величковський П.* Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 225].

⁴²² Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.

⁴²³ У списку Б: *начало*.

⁴²⁴ У списку Б: *совѣта*.

⁴²⁵ Пор.: сѣдѡстѣ тѣсна и тма, скорѣвь и тѣсночѣ и тма (Книга пророка Ісаї 8: 22); у Вульгаті: “*et ecce tribulatio et tenebrae dissolutio angustia et caligo persequens*”. Списки А і Б відбігають від тексту Святого Письма (А: “Горе. Тма”; Б: “Гдѣ горей тма”).

⁴²⁶ Очевидно, це парафраза Книги Йова 10: 22. Пор.: **идѣже нѣсть свѣта.**

⁴²⁷ Очевидно, Скворода має на думці слова: **Завѣтъ мой бѣ съ нѣмъ жизни и міра** (Книга пророка Малахії 2: 5).

⁴²⁸ Фраза **дѣхъ истинны** зринає в Євангелії від св. Івана 14: 17.

⁴²⁹ Фраза **дѣхъ владѣющаго** зринає в Книзі Екклесіястовій 10: 4.

⁴³⁰ Фразу **сѣрдце чисто** взято з Книги Псалмів 50 (51): 12.

⁴³¹ У списку Б: *написано*.

⁴³² Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: *помышленїѧ срѣца єгѡ въ рѡдѣ ѡ рѡдѣ*.

⁴³³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: *Ѡувѣждь, ѡкв пѣпелъ єсть сѣрдце ѡхъ, ѡ прельщїѡтсѧ, ѡ ни єдинъ мѡжетъ дѡшї своєѡ избѡвити*.

⁴³⁴ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: *тѡбї твоеѡ бластї вѣдетъ главѡ*.

⁴³⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових 26: 11. Пор.: *Ѡкоже пѣсъ, єгда возвратїтсѧ на своѡ блевѡтїни. Є ѡ народнї приказки: “їсть пес і свої власнї блювотїни”; “Вертає пес на свої блювотїни” [Франко, № 14116, 30536].*

⁴³⁶ У Біблії є фраза *во всѡ днї* (П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 5: 29).

⁴³⁷ Скворода має на думці або слова: *прїдетъ ѡ смѣрти въ живѡтъ* (Євангелїя від св. Івана 5: 24), або: *Ѡы вѣмы, ѡкв прїдѡхѡмъ ѡ смѣрти въ живѡтъ* (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 14).

⁴³⁸ Форму *сайгачным* подано за списком Б (замість *сагайдачным* у списку А).

⁴³⁹ Парафраза Євангелїї від св. Івана 7: 38. Пор.: *рѣкнѡ ѡ чрѣва єгѡ їстекѡтъ воды живы*.

⁴⁴⁰ У списку Б: *горесть*.

⁴⁴¹ Форму *всѡ* подано за списком Б (замість *всѣми* у списку А).

⁴⁴² Книга Псалмів 123 (124): 7.

⁴⁴³ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: *прїде дѡшѡ нѡша вѡдѡ непостоѡннѡ*.

⁴⁴⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 6. Пор.: *Блѡгвѣнъ гдѡ, ѡже не даде нѡсъ въ ловїтвѡ збѡмїѡ ѡхъ*.

⁴⁴⁵ Книга пророка Аввакума 3: 13.

⁴⁴⁶ Книга пророка Аввакума 3: 18.

⁴⁴⁷ Перша книга царств 2: 1.

⁴⁴⁸ Книга Псалмів 4: 7.

⁴⁴⁹ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 12: 29. Пор.: *Ѡли кѡкв мѡжетъ ктѡ внїти въ дѡмъ крѣпкагѡ ѡ сосѡды єгѡ расхїтити, ѡще не пѣрвѣ свѡжетъ крѣпкагѡ*.

⁴⁵⁰ У списку Б: *единому*.

⁴⁵¹ Книга Псалмів 17 (18): 38.

⁴⁵² Слово *содома-гоморская* подано за списком Б (замість *Ходологоморская* у списку А).

⁴⁵³ У списку Б: *безумныя*.

⁴⁵⁴ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 16: 26. Пор.: *кѡ во польза чловѣкѡ, ѡще мїръ вѣсъ привѡрѡчетъ, дѡшѡ же своѡ ѡтцетїтъ*;

⁴⁵⁵ Очевидно, Скворода має на думці слова: *Блудїте ѡубѡ, кѡкв ѡпѡснѡ хѡдите* (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15).

⁴⁵⁶ Можливо, Скворода має на думці слова: *вѡ възїдите въ прѡзднїкъ сѡй* (Євангелїя від св. Івана 7: 8).

⁴⁵⁷ Під *віслоком* Скворода має на думці людське тіло. Це – алегоричне тлумачення євангельського *віслока*, що на ньому Христос вїжджає до Єрусалима [про цей сюжет див., зокрема: *Фрейденберг О. Вїезд в Іерусалим на осле (Із євангельської міфології) // Фрейденберг О. Міф и литература древности. – Москва, 1978. – С. 491–523; Heers J. Święta głupców i karnawały. – Warszawa, 1995. – S. 97–101]. Українські барокові письменники могли тлумачити євангельського *віслока* як урятований Христом “народ поганській” [див.: *Галятовський І. Ключ разумїня. – Київ, 1659. – Арк. 61; пор.: Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с ввводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. –**

С. 44], як гріхи, що їх перемагає праведник [див.: Радивиловський А. Огородок Марії Богородици. – Київ, 1676. – С. 1025] тощо. Докладніше див.: Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 194–195.

⁴⁵⁸ Фраза *лѣто гдѣне прїлѣтно* зринає в Книзі пророка Ісаї 61: 2.

⁴⁵⁹ Порядок слів “Людам и скотам” подано за списком Б (замість “скотам и Людям” у списку А).

⁴⁶⁰ Сковорода має на думці *jubilaeus annus* (“ювілейний рік”) – рік звільнення, відпущення; кожен п’ятдесятний рік.

⁴⁶¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: *Докѡлѣ положѡ совѣты въ дѡшї моѡй, вшлѣзши въ сѣрцѡ моѡмѣ.*

⁴⁶² Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: *Глѡвоко̀ сѣрце (человѣкѡ) пѣче всѣхъ, ѡ̀ человекѣкъ ѣсть, ѡ̀ кто̀ познаѣтъ ѣго̀.*

⁴⁶³ У списку Б: “глубоко сердце, человекъ есть”.

⁴⁶⁴ Пор. народну приказку: “Був колись оріх, а тепер свистун” [Номис, № 1866].

⁴⁶⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: *Послѡдѡшайте менѣ, погѡблѡвшии сѣрце, сѡщїи далѣе ѡ̀ правды.*

⁴⁶⁶ У списку Б речення починається сполучником А.

⁴⁶⁷ У списку Б: *свое.*

⁴⁶⁸ Слово *же* подано за списком Б. У списку А його немає.

⁴⁶⁹ У списку Б: *растлѣнной.*

⁴⁷⁰ У списку Б: *взѡйти.*

⁴⁷¹ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 1. Пор.: *внїти въ покѡй ѣго̀.*

⁴⁷² У списку Б: *тѣсных.*

⁴⁷³ Неточна цитата з Книги Псалмів 30 (31): 9. Пор.: *постѡвилѣ ѣси на прострѡннѣ нѡзѣ моѡй.*

⁴⁷⁴ Можливо, це неточна цитата з Книги Псалмів 117 (118): 5. Пор.: *о̀слѡыша мѡя въ прострѡнство.*

⁴⁷⁵ Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

⁴⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *кто̀ даѣтъ мнѣ крилѣ ѡ̀кѡ голѡбинѣ; ѡ̀ полещѣ, ѡ̀ почїю.*

⁴⁷⁷ Див.: Книга пророка Даниїла 7: 6.

⁴⁷⁸ Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 1: 1–16.

⁴⁷⁹ Трохи неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 1: 13. Останнє слово має форму: *родїшасѡ.*

⁴⁸⁰ Книга Псалмів 15 (16): 4.

⁴⁸¹ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 2. Пор.: *ѡ̀ почнѣ въ дѣнь седмїй ѡ̀ всѣхъ дѣлѣ своїхъ.*

⁴⁸² Під *бісами* Сковорода зазвичай має на думці пристрасті. Таке трактування – не дивина і в творчості інших старих українських письменників. Наприклад, Іван Максимович писав: “Похогѣнія наша бѣсы нам бѡвають” [Максимович І. Алфавит собранный, риѡмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 2].

⁴⁸³ Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Якова 4: 7. Пор.: *прѡтївїтѣсѡ же дїѡволѡ, ѡ̀ вѣжїтѣ ѡ̀ вѡсѣ.*

⁴⁸⁴ П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 7.

⁴⁸⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡ̀же о̀тѡтверждѣтѣсѡ на лѡжѣхъ, сѣи пасѣтъ вѣтры* (Книга Притч Соломонових 9: 12).

⁴⁸⁶ У списку Б: *богообразный*.

⁴⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **На стражи моеї стѣнѣ, ѿ въздѣ на камень** (Книга пророка Аввакума 2: 1).

⁴⁸⁸ У списку Б: “которое б могло”.

⁴⁸⁹ У списку Б: *десяти*.

⁴⁹⁰ У списку Б: “кушать изволит”.

⁴⁹¹ Форму *Прибыльнаго* подано за списком Б (замість *Прибылаго* у списку А).

⁴⁹² У списку Б: *ним*.

⁴⁹³ Схожа ампліфікаційна вервечка, яка нагадує відповідний образок із «Похвали глупоті» Еразма Роттердамського, є в Івана Леванди. Пор.: “Сей тужит, что начал созидать и не может совершить; тот скорбит, что путь к чинам ему препят; сему о бракѣ, тому о сорорѣ и тяжбах и мщеніях печаль; сей о худой продажѣ, другой о худой куплѣ сѣтует, – а всѣ исчезаеи в суетах, розставляеи сѣти, чтоб для пищи наловить вѣтров. Если небесные духи в наши дѣла приинкнутъ могут, то всеконечно или плачут о ослѣпленіях наших, или мы такое позорище, которому смѣются они” [*Леванда I*. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 191].

⁴⁹⁴ Сковорода має на думці слова: **ѿкъ нѣсть наша брѣнь къ кровни ѿ плѣти, но къ начѣлимъ ѿ ко влѣстѣмъ (ѿ) къ міродержителѣмъ тмы вѣка сегѣ, къ дѣховѣмъ злобы подневѣсными** (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).

⁴⁹⁵ Як писав Петро Могила, гріхів, які воюють із кожною людиною, важко навіть перебрати в пам’яті, адже, “як бісів існує така сила-силенна, яку годі перелічити, так само й гріхів, що їх вони вигадують щодень-щогодини” [(*Мохыла P.*) *Ліθος*, або *Kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławney Ruskiej* // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 49].

⁴⁹⁶ У списку Б цього слова немає.

⁴⁹⁷ У списку Б: *осмѣхивать*.

⁴⁹⁸ У списку Б: *сколко*.

⁴⁹⁹ Вислів “бабини сини” слід розуміти як “дурні”. Пор. приказки: “Се ще бабин дурник” [*Номис*, № 8607]; “Что не дурень, то и бабин” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 437].

⁵⁰⁰ Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵⁰¹ На цей сюжет Сковорода написав свою 29-у байку «Старуха и Горшечник».

⁵⁰² У списку Б: *милосердоє*.

⁵⁰³ У списку Б слів “(де) твоя” немає.

⁵⁰⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 73. Пор.: **ѿ ты ѿ нѣхъ єси, ѿбо всегда твоѣ ѿвѣ тѣ творитѣ**. Див. також: **ѿбо галілеянинъ єси, ѿ всегда твоѣ подобитѣся** (Євангелія від св. Марка 14: 70).

⁵⁰⁵ Неточна цитата з Книги Йова 1: 22. Пор.: **ѿ не даде възміѣ бѣд**.

⁵⁰⁶ Неточна цитата з Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Нарѣдѣ же вѣровавшемъ вѣ сердце ѿ дѣшѣ єдина**.

⁵⁰⁷ У списку Б тут ужито прийменник *у*.

⁵⁰⁸ Неточна цитата з Дій св. апостолів 5: 41. Пор.: **Онѣ же ѿубо ѿдѣхѣ радѣющеса ѿ лица совѣра, ѿкъ за ѿмѣ гѣди ѿса сподѣвшаса безчестіє прѣѣти**.

⁵⁰⁹ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

⁵¹⁰ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 1: 24. Пор.: **радѣюса во страданіихъ моихъ**.

⁵¹¹ Це слова Григорія Богослова. Див. прим. 303.

⁵¹² Очевидно, Скворода має на думці слова: сє, ѝзъ о҃учиннѡ а́дамѡнта средѣ людѣй моѡхъ ѡйла (Книга пророка Амоса 7: 8).

⁵¹³ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: сила бо вѣѡла єсть во спѣсєніє всѡкомѡ вѣрѡющємѡ. Див. також: ѡ речє ми: довлѣтѣть тѣ влѣтѣть мола: сила бо мола въ нємоци совершѡетсѡ. Слѡдцѣ о҃убо похвалѡсѡ пѡче въ нємощєхъ моѡхъ, да всєлѣтсѡ въ мѡ сила хрѣтѡва (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 9).

⁵¹⁴ Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1.

⁵¹⁵ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 18. Пор.: **Ѡ** всємъ благодарѣтє.

⁵¹⁶ Книга Псалмів 37 (38): 5.

⁵¹⁷ Книга Псалмів 37 (38): 4.

⁵¹⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 11: 29. Пор.: возмітє ѡго моє на сєбє ѡ нахѣтєсѡ ѡ менє, ѡкв крѡтокъ єсмь ѡ смиренъ срѣцємъ: ѡ ѡвєрѡцєтє покѡѡ дѡшѡмъ вѡшѡмъ.

⁵¹⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: ѡкв подѡбитєсѡ грѡвѡмъ повѡпєнємъ, ѡже внѣздѡ о҃убо ѡвлѡютсѡ краснѡ, внѣтрѣздѡ же полни сѡтъ костєѡ мєртвѡхъ ѡ всѡкѡ нечистѡты.

⁵²⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: ѡблєчє бо мѡ въ рѣзъ спѣнѡ ѡ ѡдєждєнѡ всєлѡла (ѡдѣлѡ мѡ).

⁵²¹ У списку Б: *геенный*.

⁵²² У списку Б: *вверженное*.

⁵²³ Книга Псалмів 83 (84): 4.

⁵²⁴ Євангелія від св. Матвія 7: 25.

⁵²⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4.

⁵²⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефєсян 2: 14. Пор.: **Т**ѡѡ бо єсть мѡръ нѡшъ.

⁵²⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 7. Пор.: Дѡшѡ нѡша ѡкв птѣца ѡзбѡвисѡ ѡ сѣтѡ лѡвѡщѣхъ: сѣтъ сокрѡшѡсѡ, ѡ мѡ ѡзбѡвлєнѡ вѡхѡмъ.

⁵²⁸ Книга Псалмів 54 (55): 7.

⁵²⁹ Неточна цитата з Третьої книги царств 17: 12; 18: 10. Пор.: жѡвъ гѡдъ бѣтъ тѡѡѡ.

⁵³⁰ Неточна цитата з Першої книги царств 20: 3; 25: 26 та Четвертої книги царств 2: 2, 4, 6; 4: 30. Пор.: ѡ живѡ дѡшѡ тѡѡлѡ. Див. також: Жѡвѡ вѡдєтѣ дѡшѡ мола (Книга Псалмів 118 (119): 175).

⁵³¹ У списку Б: *истинну*.

⁵³² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20–21. Пор.: возвоинѡютсѡ ѡ почѣтѡ не возмѡгѡтѣ. **Н**єсть рѡдовѡтѡсѡ нечєстѣвѡмъ, рєчє гѡдъ бѣтъ.

⁵³³ У списку Б: *вот*.

⁵³⁴ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: Гѡдъ бѣтъ мѡѡѡ сила мола, ѡ о҃учинѣтѣ нѡзѣ моѡ на совершєніє, ѡ на высѡкѡлѡ возбѡдѣтѣ мѡ, єже повѣдѣтѡ мѡ въ пѣснѡ єгѡ.

⁵³⁵ Книга пророка Аввакума 3: 13.

⁵³⁶ Книга Псалмів 139 (140): 10.

⁵³⁷ Книга Псалмів 139 (140): 10.

⁵³⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: Дѡкѡлѣ положѡ совѣтѣ въ дѡшѡ мѡѡѡ, вѡлѣзнѡ въ сєрдєцѡ моємъ.

⁵³⁹ Можливо, Скворода має на думці слова: зѡбы лѡвѡѡѡ зѡбы єгѡ, о҃убнѡѡѡцѣнѡ дѡшѡ чєлѡвѣчѡ (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 3).

- 540 Книга Псалмів 29 (30): 10.
- 541 Книга Псалмів 18 (19): 13.
- 542 Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: зъбы львъовы зъбы ёгѡ, ѡубивающїи дѡшы челоувѣчи.
- 543 Фразу не вѣдѣніе ѡ вѣѣ взято з Книги Премудрості Соломонової 13: 1.
- 544 У списку Б: печаль.
- 545 Євангелія від св. Матвія 6: 32.
- 546 Скворода має на думці слова: полагающымъ горькое сладкое, и сладкое горькое (Книга пророка Ісаї 5: 20).
- 547 Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прѣвникъ же (моѣ) ѡ вѣры живѣ вѣдетъ. У списку Б після слова жив іде слово есть.
- 548 Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».
- 549 У списку Б: Господу.
- 550 Очевидно, Скворода має на думці слова: Вземъ же мѡѡсѣй половинѡ кровѣ, влѣл въ чашы, половинѡ же кровѣ возилѡ на олтарѣ (Друга книга Мойсеева: Вихід 24: 6).
- 551 Форму вопіет подано за списком Б (замість вот у списку А).
- 552 Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16.
- 553 Лат. *inventio* – ‘віднайдення, винайдення’. У старій Україні це слово вживали здебільшого як термін риторики.
- 554 Лат. *delineatio* – ‘рисунок, шкіц’.
- 555 Книга Псалмів 101 (102): 27.
- 556 Книга Псалмів 15 (16): 11.
- 557 Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: Ктѡ ѡзмѣри горстїю водѡ и нѣво плѣдїю;
- 558 Книга Псалмів 17 (18): 36.
- 559 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: во вѣкѣ.
- 560 У списку Б цього слова немає.
- 561 Книга Йова 10: 8; Книга Псалмів 118 (119): 73.
- 562 Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: прѣйде дѡша наша водѡ неспостоѡннїю.
- 563 Книга Псалмів 26 (27): 1.
- 564 Слова зі стихів на “Алилуя”, співаних у м’ясопусну суботу (глава 8, стих 1).
- 565 Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 20. Пор.: Наше во житїє на нѣсѣхъ єсть.
- 566 Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: Прѣвнїхъ же дѡши въ рѡцѣ вѣїей, и не прикѡснетсѡ ѡ хъ мѡка.
- 567 Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: гѡрнѡлѡ мѡдрствѡйте, (ѡ) не земнѡлѡ.
- 568 Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: плѡть не пользуетъ ничтѡже.
- 569 Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: Тѡмѡ во въздѡша кѡлѣна, кѡлѣна гѡна, свидѣнїє ѡлево, ѡповѣдатисѡ ѡмени гѡню.
- 570 Очевидно, Скворода має на думці слова: Сегѡ радї и прѣйрѡсть вѣїѡ речѣ: послѡ въ нїхъ прѣрѡки и ѡплѡ (Євангелія від св. Луки 11: 49).
- 571 Книга Псалмів 47 (48): 2.
- 572 Книга Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7.
- 573 Тридцять років символізує повноліття. Це – вік Йосифа часу його звеличення в Єгипті, вік Давида на початку його царювання, вік Христа на початку проповіді [див.:

Аверинцев С. Йосиф Прекрасний // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 125].

⁵⁷⁴ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: *сладша паче мѣди ѿ сѣти*.

⁵⁷⁵ У списку Б: *любовниц*.

⁵⁷⁶ Фраза *паче всѣхъ дщѣрей* зринає в Плачі Єремїї 3: 51.

⁵⁷⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: *сѣданнаго по вѣхъ въ правдѣ ѿ въ преподѣвѣи истины*.

⁵⁷⁸ Книга пророка Ісаї 53: 8.

⁵⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27.

⁵⁸⁰ Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *ѣчи єго ѣкх голѣвѣицы на ѿсполнѣнїихъ вѣдѣ*.

⁵⁸¹ У списку Б цього слова немає.

⁵⁸² Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 2. Пор.: *ѣзъ же ѿпѣцаюся безчѣдѣнъ*.

⁵⁸³ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 5. Пор.: *Ѡ такоуѣмъ похвалѣся*.

⁵⁸⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: *не вѣтцѣе тѣкоуѣхъ*.

⁵⁸⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.

КОЛЬЦО

Милостивый Государь!

Идут к вам два разговора², жаждущіе вашего лицезрѣнія. Удостоите их своего пріятія. Они уже прежде рожденія своего опредѣлены доброму вашему духу. Почтеніе мое к человѣколюбному и кротчайшему батюшкѣ Вашему, усердіе мое к Вам и доброжелательство к цѣлой фамиліи вашей приносит оныя. Душа есть MOBILE PERPETUUM³ – движимость непрерывная⁴. Крыла ея есть мысли, мнѣнія, совѣты; она или желает чего, или убѣгает от чего; желая, любит, убѣгая, боится. Если не знает, чего желать, а чего убѣгать, тогда недоумѣет, сомнѣвается, мучится, сюда и туда наш шарик качается, мятется и вертится, как магнитная стрѣла, доколѣ не устремит взор свой в дражайшую точку холоднаго сѣвера⁵.

Так и душа наконец, когда нашла того, кого нигдѣ нѣтъ и вездѣ есть⁶, щаслива. Сей один довлѣет ее насытить, а без сего глотает воздух с ядущим вся дни живота своего землю Зміем⁷.

Мнѣнія подобны воздуху, он между стихіями не виден, но твердѣ земли, а сильнѣ воды; ламает деревья, низвергает строенія, гонит волны и корабли, ѣст желѣзо и камень, тушит и разъяряет пламень.

Так и мысли сердечныя, они не видны, как будто их нѣтъ, но от сей искры весь пожар, мятеж и сокрушеніе; от сего зерна зависит цѣлое жизни нашей дерево; если зерно доброе, добрыми (в старости найпаче) наслаждаемся плодами; как съещ, так и жнеш⁸.

Весьма я рад буду, если сія книжечка в прогнаніи только нѣскольких дней скуки послужит, но как я доволен, если она хоть в каплѣ внутренняго мира поспособствует. Вседражайшій сердечный мир подобен самым драгоценным камушкам: одна крошечка цѣну свою имѣет, если станем его одну каплю щадить, тогда можем со временем имѣть цѣлую чашу спасенія.

Разливши мысли наши по одним наружным попеченіям, и не помышляем о душѣ, не разсуждая, что от нея всякое дѣло и слово проистекает, а если сѣмя зло⁹, нельзя не послѣдовать худым плодам, все нас сырых оставит, кромѣ сего неотъемлемаго сокровища.

Представьте себѣ смѣсь людей, во всю жизнь, а паче в кончину лѣтъ своих, тоскою, малодушіем, отверженіем утѣх, задумчивою грустью, печалью, страхом, среди изобилія отчаяніем без ослабы мучащихся, и вспомните, что все сіе зло и родное нещастіе родилось от преслушанія сих Христовых слов:

“Ищите прежде Царствія Божія...”¹⁰

“Возвратися в дом твой”¹¹.

“Царствіе Божіе внутрь вас есть”¹².

“Омый прежде внутренность стакана...”¹³

Но благодареніе Всевышнему за то, что никогда не бывает поздний труд в том, что для человѣка есть самонужнѣйшее¹⁴.

Царствіе Божіе вдруг, как молнія, озаряет душу, и для приобретенія ВЪРЫ надобен один точію пункт времени.

Дай Боже вам читать СЛОВО БОЖІЕ со вкусом и примѣчаніем, дабы исполнилось на вас:

“Блажени слышашці СЛОВО Б[ОЖІЕ] и хранящ[іи]...”¹⁵.

Другій разговор¹⁶ скоро послѣдует. А я пребуду

М[илостивый] Г[осударь]
Вашего благородія
покорнѣйшій слуга,
Любитель Священныя Библии
Григорій Сковорода.

КОЛЬЦО.

ДРУЖЕСКІЙ РАЗГОВОР

О ДУШЕВНОМ МИРѢ

Лица:

Аѳанасій, Іаков, Лонгин, Ермолай, Григорій.

ГРИГОРІЙ. Перестаньте, пожалуйста! дорогіе гости мои! Пожалуйста, перестаньте шумѣть! Прошу покорно, что за шум и смятеніе? Один кричит: “Скажи мнѣ силу слова сего: ЗНАЙ СЕБЕ”. Другой: “Скажи мнѣ прежде, в чем состоит и что значит премудрость”? Третій вошет: “Вся премудрость – пустош без мира. Но знаешь ли, что есть мир? Тут сумма щастія”.

“Слыхали ль вы, братья, – четвертый, вмѣшавшись, возглашает, – слыхали ль вы, что значит Египетское Чудовище, именуемое Сфинкс¹⁷?” Что за срам, думаю, что такого вздору не было и в самом столпотвореніи. Сіе значит не разговор вести, но, подѣлавшись вѣтрами, вздуть волны на Черном морѣ. Естли хотим разсуждать о мирѣ, должно говорить осторожно и мирно. Я мальчиком слыхал от знакомаго Персіанина слѣдующую басеньку.

Нѣсколько чужестранцев путешествовали в Индіи. Рано вставали, спрашивали хозяина о дорогѣ. “Двѣ дороги, – говорил им челоѣколюбивый старик, – вот вам двѣ дороги, служащія вашему намѣренію! Одна напрямик, а другая с обиняком. Совѣтую держатся обиняка. Не спѣшите и далѣе пройдите, будьте осторожны, помните, что вы в Индіи”. “Батюшка! мы не трусы, – вскричал один востряк, – мы европейцы, мы ѣдим по всѣм морям, а земля нам не страшна, вооруженным”. Идя нѣсколько часов, нашли кожаной мѣх с хлѣбом и такое ж судно с вином, наѣлись и напились довольно. Отдыхая под каменем, сказал один: “Не даст ли нам Бог другой находки? Кажется, нѣчтось вижу вперед по дорогѣ, взгляните, по ту сторону бездны чернѣет что-то...” Один говорил: “Кожаной мѣшище”; другой угадывал, что обгорѣлый пнище; иному казался камень, иному город,

иному село. Послѣдній угадал точно: они всѣ там посѣли, нашедши на индѣйскаго дракона, всѣ погибли. Спасася один, находясь глупѣе, но осторожнѣе. Сей по нѣким примѣчаніям и по внутреннему предвѣщающему ужасу притворился остатся за нуждою на сей сторонѣ глубочайшей яруги и, услышав страшной умерщвляемых вой, поспѣшно воротился в сторону, одоббив старинных вѣков пословицу: “Боязливаго сына матери плакать нечего”¹⁸.

Не спорю: будь сія басня нестаточною, но она есть чучелом, весьма схожим на житіе человѣческое.

Земнородный ничем скорѣе не попадает в нещастіе, как скоропостижною наглостію, и скажу с Приточником, что “безсовѣтѣем уловляются беззаконные”¹⁹. “Сѣтъ бо крѣпка мужу свои устнѣ, и плѣняется устнами своих уст”²⁰. Посмотрите на людскую толпу и смѣсь, увидите, что не точію пожилые, но и самые с них молодчики льстят себе, что они вооружены рогом единорога, спасающим их от нещастія²¹, уповая, что как очам их очки, так свѣтъ и совѣтъ не нужен сердцу их.

Сія надежда здѣлала их оплошными, наглыми в путех своих и упрямыми²².

А естли мой молокососный мудрец здѣлается двух или трех языков попугаем, побывав в знатных компаніях и в славных городах, естли вооружится ариѳметикою и геометрическими кубами, пролетѣвъ нѣсколько десятков любовных исторій и гражданских и проглянув нѣколкое число Коперниканских пилюль, во время оно²³ Платоны²⁴, Солоны²⁵, Сократы²⁶, Пиаѳогоры²⁷, Цицероны²⁸ и вся древность суть одни только метелики, над поверхностію земли лѣтающіе, в сравненіи нашего высокопарнаго орла²⁹ к неподвижным солнцам возлѣтающаго и все на окіанѣ острова пересчитавшаго. Тут-то выныряют хвалители, проповѣдающіи и удивляющіися новорожденной в его мозгъ премудрости, угаенной от всѣх древних, яко не просвѣщенных вѣков, без коей, однако, не худо жизнь проживалась. Тогда-то уже всѣх древних вѣков реченія великій сей Дій³⁰ пересуживает и, будто ювелир камушки, по своему благоволенію то одобряет, то обезцѣняет, здѣлавшись вселенским судіею. А что уже касается до Мойсея и пророков, и говорить нечево; он и взгляду своего не удостоивает сих вздорных и скучных говорунов; сожалѣет будто б о ночных птичках и нетопырях, в нещастный мрак суевѣрія влюбившихся. Все то у него суевѣріе, что понять и принять горячка его не может. И подлинно: возможно ли, чтоб сіи терновники могли нѣчто разумѣть о премудрости, о щастіи, о душевном мирѣ, когда им и не снилось, что Земля есть планетою? что около Сатурна есть Луна? а может быть, и не одна³¹. Любезныи други! Сіи-то молодецкіе умы, плѣненны своими мнѣніями, как бы лестною блудницею, и будто умною бѣснующіеся горячкою, лишены оберегателей своих, безпутно и безсовѣтно стремятся в погибель. Портрет их живо описал Соломон в концѣ Главы 7-й в Притчах от 20 стиха³². С такими мыслями продолжают путь к старости безчисленное сердец множество,

язвою своею заражая, нахальными нарушители печати Кесаря Августа: "Спѣши, да исподволь"³³.

Ругатели мудрых, противники Богу и Предкам своим поколь, вознесшись до небес, попадутся в зубы мучительнѣйшему безумію, у древних Адам образованному³⁴, без освобожденія, чтоб исполнилось на них: "Видѣх Сатану, яко молнію..."³⁵ Да и кто ж не дерзаетъ быть вождемъ къ щастію? Поколь Александр Македонскій³⁶ вел в домѣ живописца разговор о сродном и знакомомъ ему дѣлѣ, с удивленіемъ всѣ его слушали, потомъ сталъ судейски говорить о живописи, но какъ только живописецъ шепнулъ ему в ухо, что и самыя краскотіоры начали ему смѣяться, тотъ часъ пересталъ³⁷. Почувствовалъ человекъ разумный, что царю не было времени в живописныя тайны вникнуть, но прочимъ Александроваго ума недостаетъ. Если кто в какую-либо науку влюбился, успѣлъ и прославился, тогда мечтаетъ, что всякое уже вѣдѣніе отдано ему за невѣстою его в приданое. Всякій художникъ во всѣхъ ремеслахъ судейскую произноситъ сентенцію³⁸, не разсуждая, что одной наукѣ хорошо научиться, едва достанетъ цѣлый вѣкъ человѣческой.

Ни о коей же наукѣ чаще и отважнѣе не судятъ, какъ о той, какая дѣлаетъ блаженнымъ человека, потому, я думаю, что всякому сіе нужно, такъ, будто всякому и учить должно.

Правда, что говорить и испытывать похвально, но усыновлять себѣ вѣдѣніе сіе дурно и погибельно.

Однако ж думаютъ, что всякому легко сіе знать можно. Не диковина дорогу сыскать, но никто не хочетъ искать, всякъ своимъ путемъ бредетъ и другаго ведетъ, в сем-то и трудность. Проповѣдуетъ о щастіи историкъ, благовѣститъ химикъ, возвѣщаетъ путь щастія физикъ, логикъ, граматикъ, землемѣръ, воинъ, откупщикъ, часовщикъ, знатный и подлый, богатъ и убогъ, живыи и мертвыи... Всѣ на сѣдалищѣ учителей сѣли; каждый себѣ науку сію присвоилъ.

Но ихъ ли дѣло учить, судить, знать о Блаженствѣ? Сіе слово есть апостоловъ, пророковъ, священниковъ, Богомудрыхъ проповѣдниковъ и просвѣщенныхъ христіанскихъ учителей, коихъ никогда общество не лишается. Развѣ не довольно для ихъ неба и земли со всѣмъ вмѣщающимся. Сія должность есть тѣхъ, коимъ сказано: "Миръ мой оставляю вамъ"³⁹. Одинъ со всѣхъ тварей человекъ остался для духовныхъ, да и в семъ самомъ портной взялъ одежду, сапожникъ сапоги, врачъ тѣло. Одинъ только владѣтель тѣла остался для апостоловъ.

Онъ есть сердце человѣческое.

Знаешь ли, сколько огнедышущихъ горъ по всему шару земному? Сія правда пускай тебѣ обогатитъ, пускай поставитъ в списокъ почетныхъ людей, не спорю, но не ублажитъ сердца твоего, сія правда не та, о коей Соломонъ:

"Правда мужей правыхъ избавитъ ихъ..."⁴⁰

Твоя правда на шарѣ земномъ, но апостольская правда внутри насъ, какъ написано:

"Царствіе Божіе внутри васъ есть"⁴¹.

Иное дѣло знать вершины рѣки Нила⁴² и планъ Лабиринта⁴³, а другое разумѣть исту щастія. Не вдругъ ты попалъ в царство мира, когда узналъ, кто

насадил Город Аѳинейскій⁴⁴? И не то сердце есть несмысленною и непросвѣщенною тварью, что не разумѣет, гдѣ Великое⁴⁵ и гдѣ Средиземное море, но душа, не чувствующая Господа своего, есть чучела, чувства лишенная⁴⁶.

Море от нас далече, а Господь наш внутри нас есть⁴⁷, в сердцѣ нашем. Естли кто странствует по планетам, бродит вѣкъ свой по исторіям, как может знать, что дѣлается в сердцѣ? И кое то есть веселіе, о котором написано: “Веселіе сердца живот челоувѣку...”⁴⁸? Пускай бы каждый художник свое дѣло знал. Больные не могут в пищѣ чувствовать вкуса: сіе дѣло есть здоровых; так о мирѣ судить одним тѣм свойственно, коих душа миром ублаженна.

Щастіе наше есть мир душевный, но сей мир ни к коему-либо веществу не причитается; он ни золото, ни сребро, ни древо, ни огонь, ни вода, ни звѣзды, ни планеты. Кая ж приличность учить о мирѣ тѣм, коим вещественный сей мір предметом? Иное сад разводить, иное плетень дѣлать, иное краски тереть, иное разумѣть рисунок, иное дѣло вылѣпить тѣло, иное дѣло водхнуть в душу веселіе сердца. Вот чіе дѣло сіе есть: “Коль красны ноги благовѣствующих...”⁴⁹ Сим-то обѣцано: “Сядете на престолѣх...”⁵⁰ Всѣм блаженство, всѣм мир нужен, для того сказано: “Судяще обѣманадесеяте колѣнома Израилевома”⁵¹. Вот кто на учительских стульях учит о мирѣ! И сія-то есть КАѲОЛИЧЕСКАЯ⁵², то есть всеобщая, наука, чего ни о какой другой сказать нельзя.

Всѣ прочія науки не всѣм и не всегда, и не на все, и не вездѣ нужны, и о всѣх их говорит Исаія: “Пути мирнаго не познаша, и нѣсть суда во путех их, стези бо их развращены, по нихже ходят и не вѣдят мира. Того ради отступи от них суд и не постигнет их правда. Ждущим им свѣта, бысть им тма, ждуще зари во мрацѣ ходиша. Осяжут, яко слѣпші стѣну, яко суще без очес осязати будут, и падутся в полудни, яко в полунощи, яко умирающе возстенут...”⁵³ Правда, что сіе нещастіе владѣет сердцами, населенными невѣдѣніем о Богѣ, но о сем же то и рѣчь, что учить о мирѣ и щастіи есть дѣло одних Богопроповѣдников; учить о Богѣ есть то учить о мирѣ, щастіи и премудрости. Они, всю тлѣнь оставив, искали и сыскали того, у коего все вещество есть краскою, оплотом и тѣнью, закрывающею Рай веселія и мира нашего. Но прежде усмотрѣли внутри себе. “Се вся оставихом...”⁵⁴ Из сих числа Исаія говорит: “Слышах глас Господа глаголюща: Кого послю? И кто пойдет к людем сим? И рекох: Се Аз есмь, послѣ мя. И рече: Иди и рѣчь людем сим...”⁵⁵ И не дивно, что учил о мирѣ, когда ХРИСТОС, мир наш⁵⁶, был с ним. “Отроча (вопіет, как веселящійся в жатву⁵⁷) родися нам, сын, и дадесе нам. Имя его: велика совѣта ангел, чуден, совѣтник, Бог крѣпкій, властелин, князь мира, отец будущаго вѣка: приведу бо мир на князи, мир и здравіе ему (у его)”⁵⁸.

Видите, чіе дѣло учить о мирѣ? Да учат тѣ, кои познали челоувѣка, у котораго мир и здравіе⁵⁹. Вот учит о щастіи Варух: “Слыши, Израилю, заповѣди живота, внуши разумѣти смышленіе. Что есть, Израилю? Что яко

еси на земли вражіи? Обетшал еси на земли чуждей, осквернился еси с мертвыми, вмѣнился еси с сущими во Адѣ, оставил еси источника премудрости. Аще бы путем Божиим ходил еси, жил бы в мирѣ во время вѣчное. Научися, гдѣ есть смышленіе, гдѣ есть крѣпость, гдѣ есть Мудрость? Еже (бы) разумѣти купно, гдѣ есть долгожитіе и жизнь, гдѣ есть свѣт очес и мир?..."⁶⁰ Видите, что в познаніи Божіи живет жизнь и свѣт, и долгожитіе, и мир, и крѣпость, и премудрость. Пускай же учат о щастіи тѣ, что говорят с Варухом: "Блажени есмы, Израилю, яко угодная Богу нам разумна суть"⁶¹. Не видѣть Господа есть лишится жизни, свѣта, мира и сидѣть во Адѣ. Внемлите словам Іереміиным: "Слышите и внемлите, и не возноситея, яко Господь глагола ест. Дадите Господу Богу вашему славу, прежде даже не смеркнется и прежде даже не преткнутся нозѣ ваши ко Горам темным; и пождете свѣта, и тамо сѣнь Смертная, и положени будут во мрак. Аще же не послушаете, в тайнѣ восплачется душа ваша от лица гордыни, и плача восплачет, и изведут очи ваши слезы"⁶². Вот Мойсей учит о щастіи! "Аще не послушаете творити вся словеса закона сего, написанная в Книзѣ сей, еже боятися имене честнаго и чуднаго сего, Господа Бога твоего, и удивит Господь язвы твоя и язвы сѣмене твоего, язвы великія и дивныя, и болѣзни злыя и извѣстныя"⁶³; (немного пониже): "И даст тебѣ Господь тамо сердце печальное и оскудѣвающая очеса и истаявающую душу, и будет живот твой висящъ пред очима твоима, и убоишися во дни и в нощи, и не будещи вѣры яти житію твоему..."⁶⁴ Вот проповѣдует Соломон о блаженствѣ: "Во Страсть Господни упованіе крѣпости, чадом же своим оставит утверждение мира. Страх Господень Источник жизни, творит же укланятися от сѣти Смертныя"⁶⁵. "Благословеніе Господне на Главѣ праведнаго, сіе обогащает, и не имать приложитися ему печаль в Сердцы"⁶⁶. Благословеніе, благополучіе и благоразуміе – все одно значит, естли разжевать сіи еллинскія слова Εὐλογεῖν⁶⁷, Εὐδαμονεῖν⁶⁸. Вот благовѣстит Павел Христа Божію Силу и Божію премудрость! "Оружія воинства нашего не плотская, но сильна Богом на разореніе твердем: помышленія низлагающе, и всяко возношеніе взимающееся на разум Божій, и плѣняюще всяк разум в послушаніе ХРИСТОВО"⁶⁹. Павел мечем премудрости закаляет мысли, возрастающія в сердцѣ противу Бога, чтоб покорить всѣ наши помышленія затвердѣлыя Божію вѣдѣнію и разуму, и сим нас просвѣтит, и сіе-то значит изгонит бѣсы⁷⁰. Бѣс, по-еллинскому Δαμόνιον⁷¹, значит вѣдѣніе, знаніе, подлое помышленіе, стихійное разумѣніе, долу ползущее, не прозирающее в Божія Стихія, исполняющее исполненіе⁷². Сіе есть родное идолочтеніе, не видѣть в мирѣ ничего, кромѣ стихій, сіе есть начало всякаго зла, и вина, и Конец, как сказует Соломон⁷³, знатъ-то всемучительнѣйшій страх тревожит сердце, в Стихіях лежащее, видящее оныя, всеминутно перемѣняемыя и разоряемыя, взирающее вдруг и на состав своего пепельнаго тѣлишка, тому ж паденію подверженнаго, но никоей помощи сему злу не находящее. "Ничтоже бо есть страх, – тот же сын Давидов говорит, – токмо лишение помощей сущих от помышленія"⁷⁴. В такомъ сердцѣ тѣм менѣе пищи от сладкой и твердой

надежды, чѣм большее невѣдѣніе вины, муку наводящей⁷⁵. Совѣт истинный и правое помышленіе есть источником отрады. И напротив того, ничто нещастнѣе не язвит и не мучит сердечной нашей точки, как темныя мнѣнія, слѣпыя знанія и бѣснующіяся разумѣнія. Теперь видно, что значит сіе Солом[оново]:

“В совѣтѣх нечестиваго истязаніе будет”⁷⁶.

“Уста лжущая убивают душу”⁷⁷.

“Аможе обратится нечестивый, исчезает”⁷⁸.

“Правда безсмертна есть: неправда же смерти снабдѣніе; нечестивіи же рукама и словеса призваша ю, другиню вмѣниша ю и истаяша, и завѣт положиша с нею, яко достойни суть оная части быти”⁷⁹.

Разорить и умертвить сердце свое есть единственное и родное злополучіе. Сіе сокрушеніе и смерть сердечная зависит от безпутных мыслей, ничего, кромѣ стихій, не видящих; оно со входу прелестно: “Сладок есть человѣку Хлѣб лжи, но потом исполнятся уста его каменія”⁸⁰. Сія помышленія называет сын Сирахов языком злѣйшим. “Смерть люта смерть его, и паче его лучше есть Ад. Не обладает благовѣрными, и в пламени его не сгорят. Оставляющіи Господа впадутся в онь, и в них возгорится и не угаснет: послан будет на ня, яко лев, и яко пард погубит я”⁸¹.

Они называются блудницею, мечем, ехидною, дикими звѣрьми, шершнями... Да и чѣм назовем невидимое зло и безименное? О таковых сердцах сказано: “Людіе сидящіи во тмѣ...”⁸² Сіи совѣты мечем Божіим вырѣзать не чисто дышущія мысли и мучительныя мнѣнія труждается Павел, а на то мѣсто возвратитъ в сердца наши мир Божій⁸³. Он называет их началами, властями, весь мір во тмѣ невѣдѣнія Божія заключившими⁸⁴. Совѣт, часть началом именуется, потому что, как плод без сѣмен, так дѣла без совѣтов не родятся. У Давида именуется мысли начинаніями:

“Раствѣша и омерзихася в начинаніих”⁸⁵.

Именуются и Головою у Мойсея:

“Сей сотрет твою главу”⁸⁶.

Но погана сія голова:

“Рече безумен в сердцы своем...”⁸⁷

У Мойсея ж они называются сѣменем зміиным:

“Вражду положу...”⁸⁸

Теперь видно, что значат тѣ зміи, о коих пишется:

“Посла Господь на люди зміев умерщвляющих, и угрызаху людій: и умроша люди мнози от сынов Израилевых”⁸⁹.

Сія казнь родилась из роптанія на Бога. А роптатъ не иное что, как не разумѣть и не признавать Господа, довольствуясь стихіями. Как (говорят ропотники), как быть может то, чего оцупать нельзя? Теперь видно, что значит тьма Египетская, тьма осязающая: сія есть ночь страшнѣйшая, ужасов и привидѣній исполненна, невѣдѣніе грубѣйшее и лютѣйшее. Взгляните на 17^ю главу Прем[удрости] Солом[они]⁹⁰; о сих Смертных мыслях и в Книгѣ Іова:

“Желчь аспідов во чревѣ его”⁹¹.

“Ярость зміеву да ссет, да убіет его язык зміин”⁹².

А что сіе все до стихійныхъ мыслей надлежит, слушай Михеа: “Полижут персть, яко зміеве, плѣжуще по земли, смятутся во облеженіи своем: о Господѣ Бозѣ нашемъ ужаснутся и убоятся от тебе”⁹³. Сих-то проклинает Рай и блаженство наше, Господь: “Яко сотворил еси сіе, проклят ты паче всѣхъ скотов и паче всѣхъ звѣрей земныхъ”⁹⁴. О сихъ зміяхъ Давид: “Язык ихъ преиде по земли”⁹⁵. “Изостриша язык свой, яко зміин”⁹⁶. “Что хвалишися во злобѣ, сильне?...”⁹⁷

Сіе нещастіе смертельнымъ жаломъ сердца чловѣческіи дабы не умерщвляло, велит Господь Мойсею здѣлать мѣдную змію, чтобъ была она маякомъ, отводящимъ отъ злополучнаго пути безбожнаго и указывающимъ благополучный ходъ въ познаніе Божіе, въ Рай сладости, въ Царство мира и любви⁹⁸.

Когда зміи, ползущій по травѣ, выманиваетъ сердца наши изъ блаженнаго сада, то пусть и возвратитъ зміи, но уже вознесенный отъ земли⁹⁹.

Сей уже зміи не такъ, какъ въ Даніиловой Книгѣ идолъ Вил¹⁰⁰, сей, напротивъ того, снаружи прахъ, но внутрь твердая мѣдь и сила живаго Бога, плотскимъ пріодѣтая прахомъ. Сей зміи воплощенная есть Премудрость Божія, бесѣдующая нашими словами, но ведущая отъ земли на небо, да избавитъ насъ отъ ползущихъ зміевъ. Къ ней Михеа говоритъ: “Возстани и измлати ихъ, дщи Сіоня, яко роги твоя положу желѣзны и пазнокти твоя положу мѣдяны, и сотрещи люди многи”¹⁰¹. Сей зміи есть ХРИСТОСЪ, Слово Божіе, СВЯЩЕННАЯ БИБЛІЯ.

“Азъ есмь (вопіет) свѣтъ міру...”¹⁰²

“Азъ есмь пастырь добрый...”¹⁰³ “Той сотрет...”¹⁰⁴

Если имѣешь уши, послушай¹⁰⁵, какъ чудно сей зміи свиститъ: “Плоть ничтоже...”¹⁰⁶

Что слаще сей благой вѣсти сердцу христіанскому? О сего-то зміи благовѣстїи Приточникъ даетъ знать:

“Страшное СЛОВО сердце мужа праведнаго смущаетъ, вѣсть же благая веселитъ его”¹⁰⁷.

Сей есть столбъ облачный, изводящій Израиля изъ осязающей тмы въ нетлѣнное Вѣчнаго¹⁰⁸, сей лежитъ на паденіе и на возстаніе¹⁰⁹, сей зміи съ преподобнымъ будетъ преподобный, говоря къ намъ:

“Сыне, аще премудро будетъ сердце твое, возвеселиши и мое сердце”¹¹⁰.

Таковъ одинъ вознесетъ змія, какъ написано:

“Змія возмут... (вознесутъ)”¹¹¹.

Презирать мудрыхъ совѣты значитъ самому себѣ зажигать факелъ. Для безпрепятственнаго путешествія нѣтъ важнѣе, то есть полезнѣе и величественнѣе, какъ узнать самаго себе и сыскать въ нашемъ пепелѣ погребенную Искру Божества. Отсюда раждается благословенное оно царство владѣть собою¹¹², имѣть мощь и на стремленіяхъ душевныхъ, всѣхъ тигровъ лютейшихъ¹¹³, какъ на везущихъ колесницу львахъ, ѣхать.

Всѣх наук сѣмена внутрь челоуѣка сокрываються, тут их источник утаен, а кто видит его? Сей есть один родник неисчерпаемый всему благу и блаженству нашему, он сам есть оное блаженство, безвиновное НАЧАЛО, безначальная ВИНА, в коей и от коей все, а она сама от самой себе и всегда с собою есть и будет. Посему и вѣчна, всегда и по всему одна и одинакая, разлившаяся и содержащая. Сія высочайшая вина всеобщим именем именуется БОГ, свойственнаго имени ей нѣтъ¹¹⁴. Сіе блаженство премудрыи люди уже в древнѣйших вѣках нашли и наслаждались оным, а нам завѣтом своим неощенное то сокровище оставили в наслѣдіе. Завѣт тот суть книги их и ворота к щастію.

“Премудрость и мысль блага во вратѣх премудрых”¹¹⁵.

“У врат сильных присѣдит, во вратѣх же града дерзаючи глаголет...”¹¹⁶

“Мудрыя жены создаша дома”¹¹⁷. О сих-то книгах пишется:

“Страшно мѣсто сіе нѣсть сіе, но дом Божій, и сія врата небесная”¹¹⁸.

“Яждь мед, сыне, благ бо есть [сот], да насладится гортань твоя, сице уразумѣши премудрость душею твоею”¹¹⁹.

“Аще бо обрящеши (оную), будет добра кончина твоя, и Упованіе тебе не оставит”¹²⁰.

“Сія книга повелѣній Божіих и закон сый во вѣк:

Вси держащіися ея в живот внидут, оставившіи же ю умрут”¹²¹.

В сих премудростію созданных домах¹²² Блаженный Лог пирует и упивается со дщерми своими¹²³, в сих упился и Ное¹²⁴, там пирует и братія с Іосифом:

“Пиша же и упишася с ним”¹²⁵.

Не то они вино пили, что пьют у Приточника беззаконники: “Тии (бо) питаются пищею нечестія, вином же законопреступным упиваются”¹²⁶. Но вино, веселящее сердце¹²⁷. Видите, в коих книгах искать должно веселія, а чіе дѣло учить о нем.

Сіе вино пьет Небесный Учитель в Царствіи Отца своего с тѣми, о коих сказует: “Соглядав окрест себе сѣдящія, глагола: Се мати моя и братія моя...”¹²⁸

Сіе вино есть от стола высокоаго: “Упійются от тука дому твоего”¹²⁹. От сего стола вкушает и Павел: “Имамы олтарь...”¹³⁰ Познаніе сладчайшія истины Божіей подобное вину веселящему, с сими тож дѣлается, что с нѣким древним мудрецом. Сей любитель истины и ревностный мудрости искатель от младых ногтей многая лѣта между прочим желал знать, кій разум и тайна закрывается в образѣ треугольника, который и нынѣ пишется в христіанских храмах, а изнутри его или око смотрит, или Солнечныи лучи льются¹³¹. Наконец сокровенная сила вдруг, как молнія, озарила душу его; вскочил Пифагор, начал руками плескать и кричать: “Сыскал! Сыскал! Сыскал!”¹³² Скажите мнѣ, кто б не почел пьяным, взирая на него? Скакал и Давид, играя на органы. Несут и ведут за ним кивот с сокрушенным внутрь завѣтом Господа сил¹³³ в замок его Сіон, а Давид пред ним пляшет. “Конечно, он спился или от меланхоліи с ума сошел”, – говорит, смотря в

окошко, Мелхола, дочь Саулова¹³⁴. А Давид, на ея руганіе не смотря, что желал, совершил: поднес Господу жертву всесожженія и жертву мира, праздник радости и веселія. Наконец и послѣдовавших ему израильтян здѣлал щасливыми, открыв им Господа сил, а у Мелхолы, дщери Саула, не бысть дѣтища до дне смерти ея. 2 Цар[ств], Гл[ава] 6.

Не очень сладкаго разсужденія был бы Давид, и сам я чуть ли бы от смѣха удержался, видя Давидово плясаніе о том, что втащил в крѣпость свою сундучище с каменными таблицами.

Сіе многіе и нынѣ дѣлают, всякой день цѣлуют Евангеліе и почти спят на сем каменѣ с Іаковом¹³⁵; но вѣрую и разумѣю, что тайная воскресенія сила, под каменными Скрыжалами сокровенная, как Мойсеево из горящей купины, так и Давидово сердце облистала и напечатлѣлася внутри его.

Там и Авраам увидѣл день Господень и возрадовался, сіе сам Давид доказывает сими словами: “Знаменася (напечатлѣся) на нас свѣтъ лица твоего...”¹³⁶ Иное дѣло видѣть камень с буквами и бумагу с чернилами внѣшним оком, а другое взирать тѣм взором: “Возведите очи ваши”¹³⁷, и слышать тѣми ушами: “Имѣяй уши слышати, да слышит”¹³⁸, и могти сказать с Павлом: “Написано не чернилом, но Духом Бога жива на скрижалех сердца плотяных”¹³⁹.

Краски на картинѣ всякъ видит, но чтоб рисунок и живость усмотрѣть, требуется другое око, а не имѣяй оное слѣп в живописи. Скрып музыкальнаго орудія каждое ухо слышит, но чтоб чувствовать вкус угаеннаго в скрытнѣи согласія, должно имѣть тайное понятія ухо, а лишенный онаго для того лишен движущей сердце радости, что нѣм в музыкѣ. В самую пламенѣющую усердіем душу не скоро входит сіяніе Славы Божія: “Внегда пріити времени, явишиися”¹⁴⁰. Блаженное сіе время на многих мѣстах назначено. У Ісаи: “Тогда отверзутся очи слѣпых, и уши глухих услышат. Тогда скочит хромый, яко елень, и ясен будет язык гнусивых”¹⁴¹.

“Собраннїи Господем обратятся и прїидут в Сїон с радостію, и радость вѣчная над главою их”¹⁴². “Тогда волцы и агнцы имут пастися вкупѣ”¹⁴³.

“Свѣтися, свѣтися, Іерусалиме...”¹⁴⁴

Сей-то свѣтъ нисшедшїй здѣлал схожими на пьяных Апостолов: “Иніи же ругающесе глаголаху, яко вином исполнены суть”¹⁴⁵.

Кричит Петр и защищает их¹⁴⁶; но можно ль увѣрить застарѣлое в душах повѣрье? а иногда и злобное? Пьяны от радости, что уразумѣли то, чего, все оставив, искали... Увидѣли с Давидом знаменія и образов событіе, чудеса на небеси и на земли¹⁴⁷ прозрѣли, стали собирать манну.

Манна значит чудо, т. е. что то такое¹⁴⁸? “И се на лица пустыни мелко, яко коріандр, бѣло, аки лед на земли. Узрѣвше же то сынове Израилевы, рѣша друг ко другу: ‘Манна!’, сирѣчь: что есть сіе? Не вѣдяху бо, что бяше. Рече же Мойсей к ним: ‘Сей хлѣб, егоже завѣща Господь’”¹⁴⁹. Несказанно радостны, что прозрѣли новое, начали проричать новое новыми языки¹⁵⁰.

Сіе-то есть быть пророком, или философом, прозрѣть сверх пустыни, сверх стихійной бражди, нѣчто новое, нестарѣющее, чудное и вѣчное, и сіе возвѣщать.

“Всяк, иже аще призовет имя Господне, спасется”¹⁵¹. Спасеніем душъ есть основательная радость и твердая надежда, дышут такимъ же пьянством и сіи Павловы слова: “Кто ны разлучит от любви Божія?”¹⁵² “Но во всѣх сих препобѣждаем за возлюбшаго нас”¹⁵³. Видите, сколько сильно в сем мужѣ вкоренилась радость, что всѣ горести его приуслаждает, ничто ему не страшно, весел и в темницѣ. Сей есть Истинный Мир¹⁵⁴.

Как здравіе селеніе свое имѣет не внѣ, но внутри тѣла, так мир и щастіе в самой среднѣйшей точкѣ души нашей обитает и есть здравіе ея, а наше блаженство.

Здравіе тѣла не иное что есть, как мир тѣлесный, а мир сердечный есть живность и здравіе души, и как здоровье раждается послѣ очищенія из тѣла вредной и лишней Мокроты, матери всѣх Болѣзней, так и сердце, очищаемое от подлых мірских мнѣній, безпокоящих душу, начинает прозирать Сокровенное внутри себе сокровище щастія своего, чувствуя будто послѣ болѣзни желаніе пищи своея, подобное нашему орѣху, зерно жизни своея в пустом молочкѣ зачинающему. Сих-то начинающих себе познавать призывает премудрость Божія в дом свой на угощеніе чрез служителей: “Приидите, ядите мой хлѣб и пійте вино...”¹⁵⁵

В сію гостинницу и паціент Иерихонскій привозится самарянином¹⁵⁶, зовет и всѣх, сердце свое потерявших: “Приступите ко мнѣ, погубльши сердце, сущи далече от правды”¹⁵⁷, приидите ко мнѣ, вси труждающіися...”¹⁵⁸ О сем врачъ внушает нам сын Сирахов: “Почитай врача... ибо Господь созда его”¹⁵⁹. А кто ж есть тот врач, если не сей: “Изцѣляя всяк недуг и всяку язву в людех”¹⁶⁰. Но что изцѣляя? “Изцѣляя сокрушенные сердцем...”¹⁶¹ Если кто сердцем болен, если мыслями недужен, тогда точно сам человекъ страждет. Не тѣло, но душа есть человеком, не корка, но зерно есть орѣхом. Если цѣлое зерно, сохранится и корка в зернѣ. Кто прозрит сіе и повѣрит? “Очисти прежде внутреннее сткляницы и блюда, да будет и внѣшнее има чисто”¹⁶². Изцѣли прежде сердечное сокрушеніе, не бойся от убивающих тѣло¹⁶³. Иное тѣлесное здоровья, другое дѣло веселіе и живость сердца.

Садом, оплота лишенным, есть нещасливая душа, щастіе свое на пѣску стихійном основавшая и увѣрившая себя, что можно добро свое сыскать внѣ Бога. Начало премудрости – страх Божій¹⁶⁴. Он первѣе усматривает щастіе свое внутри себе. Сіе блаженное утро внутри сердца свѣтитъ начинает, ведущее за собою ведро пресвѣтлаго и вѣчнаго мира, и если бы оно было тлѣннѣе подвержено, то могло ли бы родить вѣчный мир? Может ли душа незыблемое имѣть упованіе на то, что третяго дня сокрушится? Не вся ли такая пѣсочная надежда есть мать душевнаго сокрушенія? И как может твердо устоять сердце, видя все стихійное, до послѣдней крошки разоряемое, а прозрѣть за слѣпотою не может то, на чем благонадежно можно опереться? Сія благонадежная надежда зовется у Павла якорем¹⁶⁵.

По сему видно, что все свѣтское добро нѣсть добро; оно сокрушается даже до самага здравія тѣлеснаго и успокоить сердца не может. Доколѣ душа не почувствует вкусу нетлѣннѣя, дотолѣ не вкусит она твердаго мира и есть мертва.

Коль многое множество читает Библию! Но без пользы: сей дом Божій заперт и запечатан.

Дух страха Божія и дух разума вход отверзает. Без сего ключа всяк поропщет, взалчет и обойдет Град сей¹⁶⁶.

Многиі приходят к нему с любопытным духом, инии с половиною души, инии с Іудиным сердцем, но без пользы. “Окрест нечестивіи ходят”¹⁶⁷. Инии преклоняют ее к защищенію своих плотоугодій и со строптивым развращается¹⁶⁸ во вред. Выводят пророчества о временной пользѣ, о частных враках, о тлѣнных предметах, но окрест нечестивіи ходят¹⁶⁹. Коль мало истинных рачителей, вѣрных искателей и снарядных чтецов, – жалуется о сем Іеремія: “Кому возглаголю и кому засвидѣтельствую, и услышит? Се необрѣзана ушеса их, и слышати не возмогут! Се слово Господне бысть у них в поношеніе, и не воспріимут!”¹⁷⁰ Библия есть совершеннѣйшій и мудрѣйшій орган. Как стрѣла магнитная в одну сѣверную точку устремляет взор свой¹⁷¹, так и сія к оному взирает и ведет [к] тому: “ВОСТОК имя ему”¹⁷². Сія есть стрѣла спасенія Господня, как говорит Елисей, пособляя собственными своими руками натягти лук и выстрѣлить стрѣлу на непріятелей, наложив руки свои на руки царя Іоаса. 4 Царст[в], Гл[ава] 13¹⁷³.

Если язык разит, длячего не назвать его стрѣлою? Библия есть слово Божіе и язык огненный.

Исаія в лице ея говорит: “От чрева матере моя нарече имя мое и положи уста моя, яко мечь остр, и под кровом руки своя скры мя; положи мя, яко стрѣлу избранну, и в тулѣ своем скры мя, и рече ми: Раб мой еси ты, Израилю, и в тебѣ прославлюся”¹⁷⁴. Сія стрѣла от вышнѣяго нам послана для врагов.

Слова Богопроповѣдников суть стрѣлы, о коих Исаія: “Ихже стрѣлы остры суть, и луцы их напряжени; копыта коней их, яко тверд камень, вмѣнишася; колеса колесниц их, яко буря. Ярятся, яко львы”¹⁷⁵. Вот один из сих воинов! “Оружіе воинства нашего не плотское, но сильно Богом...”¹⁷⁶

Но как натягать стрѣлу сію? Должно умѣть и имѣть в себѣ того: “Научай руцѣ мои на ополченіе”¹⁷⁷. Сію-то стрѣлу сыскали в колчанѣ апостолы, язык огненный: “Языка, егоже не вѣдяше, услыша”¹⁷⁸. А как стрѣла сія парящая взирает к одному точію востоку¹⁷⁹, так и сей орган одному Богу пѣснь воспѣвает. Очень вздорно и худо разногласит и сам свое мѣшает сличное согласіе, если стать на нем играть для плоти и крови. Играет и скачет Давид, но пред Господем, т. е. ради Господа, так, как и Мелхолѣ говорит: “Благословен Господь, иже избра мя паче отца твоего... Буду играти и плясати пред Господем”¹⁸⁰. Поощряет и других: “Воспойте ко Господеви. Сей, де, один только благ Псалом есть”¹⁸¹.

Нѣтъ сладостнѣе и дѣйствительнѣе, как брѣнчать на нем Богу, а не стихіям, Господу, а не міру, не тлѣни, но вѣчности; тогда-то дѣйствительно изгонятся Бѣсы из Саулов. При том надобно умѣть слышать голоса, вливающіе в душевное ухо сладкую Симфонію.

При свидѣтельствѣ двоих или троих голосов твердый псалом составляется, напримѣр: “Почитай врача противу потреб честію его, яко Господь созда его”¹⁸². Вот! кого ж не Господь созда? Тот час и вздор: для чего ж Царь Іудин Аса осуждается ради лѣкарей? “И ниже в немощи своей взыска Господа, но врачей”¹⁸³. Смотрите, как дурно сей орган разногласит ко человѣку! Не спорю, да и сам я рад почитать тѣлеснаго врача. Притом говорю, что Библія весьма есть дурною и несложною дудою, естли ее обращаем к нашим плотским дѣлам, бодущій терновник, горькая и невкусная вода, дурачество, естли с Павлом сказать, Божіе¹⁸⁴, или скажу лайно, мотыла, дрянь, грязь, гной человѣческой, в коем велит Бог Іезекилю сокрыть ячменный опрѣснокъ¹⁸⁵. “Тако снѣдят сынове Израилевы хлѣб свой нечист во языцѣх, аможе разсыплю я”. Гл[ава] 4¹⁸⁶.

У Ісаи – стрѣла избрана, в тулѣ своем сокрытая¹⁸⁷, а у Іезекиля – в лайнѣ мотылъ скотских сокрывается опрѣснокъ¹⁸⁸.

Не сіе ли есть таинство утверждающаго сердца нам слова Божія, грязью земных дѣл наших обвитое? Тѣ только однѣ от зміиных утрызений издѣлились, кои на вознесеннаго змія в гору взирали¹⁸⁹, не тѣ, что смотрѣли на ползущаго по земляном прахѣ.

Так и здѣсь питаются во время глада пшеницею Іосифовою¹⁹⁰ приступившіе к столу и наслаждающіеся высокими умы, а не тѣ, кои жрут гнилую свою мертвечину около слова животнаго¹⁹¹.

“Окрест нечестивіи...”¹⁹²

Там проминается змія, ползущій и ядущій грязь, а у Іезекиля на гноеядцов вот что Бог вѣщает: “Да скудни будут хлѣбом и водою, и погибнет человѣкъ и брат его, и истают в неправдах своих”¹⁹³. Для чего мы находим там нашу грязь и гной и ядим оной, когда все сіе Богу и Божественному Его слову единственно посвящено? Конечно, мы не узнали себе. Естли ж скажете, что оное жестоко¹⁹⁴ и трудно читать и разумѣть, сіе вам Бог прощает. Одно то непростительно, что мы похожи на умницу бабу; сія разумница изволила кушать горчайшую около орѣха волоскаго корку. Наконец осердившись, начала ругать и смѣяться, кои, лишившись добраго вкуса, похваляют иностранные плоды.

“Почитай врача... Яко Господь созда его”¹⁹⁵. Но дабы тут не приснились нам наши тѣлесные врачеванія, для того там же всплош говорится сіе: “Не от древа ли осладися вода, да познана будет сила его?”¹⁹⁶ Лѣкарствам плотским кое есть сходство с тѣм Богопоказанным древом, коим Мойсей воду горькую осладил¹⁹⁷? Естли кто сіе древо знает, может вознести змія¹⁹⁸, отбить грязь от опрѣсноков¹⁹⁹, осладить библейную воду. Вот лѣкарь кричит. Послушайте премудрость в притчах! “Господь созда мя, начало путей своих”²⁰⁰. Слушай лѣченіе: “Сыне, да не преминеш! соблюди же

совѣтъ мой²⁰¹ и мысль, да жива будет душа твоя, и благодать будет на твоей выи! Будет же изцѣленіе (приложеніе) плотем твоим и уврачеваніе костем твоим, да ходиши надѣясь в мирѣ во всѣх путех твоих...”²⁰²

Видите, что лѣчит сей врач²⁰³? Душу болѣзненную. “Мир мой даю вам”²⁰⁴. “Вы друзи мои есте...”²⁰⁵

Сего-то добраго друга толь высоко рекомендует сын Сирахов: “Друг вѣрен покров крѣпок есть, обрѣтый же его обрѣте сокровище. Другу вѣрну нѣсть измѣны, и нѣсть мѣрила добротѣ его! Друг вѣрен врачеваніе житію, и боящіися Господа обрящут его”²⁰⁶. Теперь же скажу: почитайте Библию в разсужденіи надобностей ея, она есть Аптека, Божією премудростію приобрѣтенная, для уврачеванія душевнаго мира, ни одним земным лѣкарством не изцѣляемаго.

В сей-то аптекѣ Павел роет, копает, силою древа крестнаго вооружен, и убивая всю мертвую гниль и гной, вынимает и сообщает нам само чистое, новое, благовонное, Божіе, нетлѣнное, вѣчное, проповѣдуя ХРИСТА, Божію силу.

Церемонисты сердятся, а Аѳинейцы смѣются. Нам же, званным, ХРИСТОС есть Божія сила и Божія премудрость²⁰⁷. Естли ж спросите, для чего сіи книги одно пишут налицо, а другое тайное и новое из них выходит? А кто ж сѣет на нивѣ сѣмя будущее? Да и можно ль? Пахарь сѣет зерно нынѣшнее. Оно, принятое в нѣдро земное, разопрѣет и соглѣет. В той день выходит из него плод новый с новым зерном. А к сему круг годоваго времени надобен.

Скажите, возможно ль на молодом сердцѣ вырастить плод вѣдѣнія Божія и познанія (сіе обое с собою неразлучное) самага себе²⁰⁸? К сему круг цѣлаго человѣческаго вѣка потребен. Библия есть человѣкъ домовит, уготовавшій сѣмена в закромах своих²⁰⁹. О сем-то хозяинѣ пишется: “Изыде сѣяй сѣяти”²¹⁰. Она в молодыя наши мысли насѣвает сѣмя нынѣшняго плотскаго нашего вѣка, дабы несмысленное наше сердце²¹¹ способно принять могло. Сіе сѣмя не пустое, но утаевает в себѣ Божію силу.

Оно, как ни потребное, со временем портится в сердцѣ и гибнет, а новое прозябает. Сѣется гніющее, возстает благовонное; сѣется жестокое, возстает нѣжное; сѣется горькое, возстает сладкое; сѣется стихійное, возстает Божіе; сѣется несмысленное и глупое, воскреснет премудрое и прозорливое. Все, что только мы имѣем, есть то ж и у Бога. В сем только разнь, что наша гниль и стѣнь, а его – нетлѣніе и истина.

Древній мудрец Эдип, умирая, оставляет малолѣтнему сыну в наслѣдіе исторію именем «Сфинкс»: “Любезный сын²¹², вот тебѣ самое лучшее по мнѣ наслѣдіе! Прійми малую сію книжку от десницы моей; люби ее, естли хочеш любить твоего отца; меня почтеш, почитая оную. Носи ее с собою и имѣй в сердцѣ своем, ложася и вставая. Она тебѣ плод принесет тот, что и мнѣ, разумѣй – Блаженный конец жизни твоей. Не будь нагл и безсовѣтен, ступай тихонько, жизнь есть путь опасный; приучай себя малым быть довольным. Не подражай расточающим сердце свое по наружностям, учись

собирать расточенія мыслей твоих и обращать их внутрь тебе. Щастіе твое внутрь тебе есть²¹³, тут центр его зарыт; узнав себе, все познаеш, не узнав себе, во тмѣ ходить будеш и убоишися страха, гдѣ его не бывало²¹⁴. Узнать себе полно, познаться и задружить с собою сей есть неотъемлемый мир, истинное щастіе и мудрость совершенная. Ах, естли б мог я напечатлѣть теперь на сердцѣ твоем познаніе самага себе!.. Но сей свѣтъ озаряет в поздній вѣкъ, естли кто щаслив... Будь добр ко всѣм. Не обидиш и врага своего, естли хоть мало узнать себе потщишся. Но прозираю природу твою и радуюсь. Конечно, узнаеш себе, естли любить будеш вникать крѣпко внутрь себе, крѣпко, крѣпко... Сим одним спасешся от челюстей лютаго мучителя”.

Он много говорил, но мальчик ничего не мог понять. Омоча отцовскую руку слезами и принимая книжку, прилагал ее, будто отца, к сердцу своему; а отец, радуясь как сыновнему усердію, так и разлученію своему от тѣла, уснул в вѣчности, оставив на смертном лицѣ образ радости, живой слѣд ублаженныя миром души своея.

Добрый сын, малую сію книжечку часто читая, почти наизус ее знал. В ней написано было, что лютѣйшій и страшнѣйшій урод, именем Сфинкс, во время жизни отца его всѣх встрѣчающихся ему, кто бы он ни был, мучил и умерщвлял людей. Лице его было дѣвичье, а прочее все льву приличное. Вся вина убивства состояла в том, что не могли рѣшить предлагаемой сим чудовищем задачи, или загадки, закрывающей понятіе о человекѣ. Кто бы ни попался, вдруг задача сія: поутру четвероножный! во полдень двуножный, в вечеру треножный, скажи мнѣ, какой звѣрь...²¹⁵ Наконец написано, что Эдип загадку рѣшил, урод исчез, а возсіяла во дни его радость и мир²¹⁶. Всю сію опись держал он в сердцѣ своем²¹⁷.

Пришел мудрецов сын в возраст, усилилися страсти, а свѣтское дружество помогло ему развратиться. “Сфинкс – какое дурачество, – говорили ему, – пустая небыль! Суевѣріе!..” Да и сам он уже имѣл не дѣтской разум, он понимал, что сих звѣрей ни в Америкѣ, ни в самой Африкѣ, ни в островах Японских натура не раждает, а в Европѣ их не бывало. Ни одна натуральная исторія об них не упоминает, все уже изрядно понимал, чтоб быть прозорливым нетопырем. Нетопырю острый взор в ночи, а бездѣлнику во злѣ. Безпутная жизнь совсѣм лишила его сердечной веселости. Тогда первый засѣвъ юродивой о уродѣ исторіи в сердцѣ его согнил, так как гніет старое пшеничное зерно, на нивѣ погребенное.

В 30 лѣтъ начал входить в себя и узнавать. “Какое бѣдствіе! – говорил он сам с собою. – Я совсѣм перемѣнился. Гдѣ дѣвалась радость моя? Я мальчиком был весел, все у меня есть с излишком, одного недостает веселія. Есть и веселіе и таковым меня почитают, но внѣшнее, а внутрь сам чувствую развалины основанія его, боюсь и сумнѣваюсь. Одно то твердо знаю, что я бѣден. Что ж мнѣ пользы в добром о мнѣ людском мнѣніи? Вот точной плод презрѣннаго мною завѣта и совѣта отческаго! Прибыль моя двоит во мнѣ жажду, а мои услажденія сторичным кончаются огорченіем. Сфинкс... Чудное дѣло...

Конечно, тут тайна какая-то... Мой отец был мудр и человеколюбив, не лгал и в шутку и не был к сему сроден; нельзя, чтоб он меня хотѣл обмануть. Конечно, все то правда. А чуть ли я уже не попался звѣрю тому; мучит меня что-то, но не понимаю, и пособить нельзя. Одно только чудо, что мучусь тѣм, чего не вижу, и от того, кого не знаю... Нещастное заблужденіе! Мучительная тѣма! Ты-то поражаешь в самую точку меня, в самую душу мою, опрокинув, как вихрь, хижину, как буря, кедр. Безразсудный міре! прельщающій и прельщаемый! Яд совѣтов твоихъ есть то сѣмя смерти сердечныя, а твоя сласть есть то лютейшій звѣрь; она неразумныхъ встрѣчаетъ лицомъ дѣвичьимъ, но когти ея – когти львовы, убивающіе душу, и убивства ея каждый вѣкъ и каждая страна исполнена". Продолжать не хочу. Началъ прозябать из ложной исторіи новый и всеполезный дух. Добрый сынъ при восходящейъ внутрь себе предводительствующей зарѣ, помалу-малу узнавъ себе, со временемъ здѣлался наслѣдникомъ высокаго отеческаго міра, возгнѣздившись на храмъ негнѣнной истины, какъ почитатель родителейъ змѣненнавистный бусел²¹⁸, исполнивъ какъ отцовское, такъ и пророчество, сокрываемое тайнообразнымъ голубомъ, средѣ морскихъ волнъ на камени стоящемъ, с сею подписью: "НА ТВЕРДОСТИ ПОЧИВАЮ"²¹⁹.

Что нужнѣе, какъ миръ душевный? Библія намъ отъ предковъ нашихъ завѣтомъ оставлена, да и сама она есть завѣтъ, запечатлѣвшая въ себѣ миръ Божій, какъ огражденный рай увеселеніе, какъ заключенный кивотъ сокровище, какъ перлова мать, драгоценнѣе перло въ себѣ соблюдающая. Но несмысленная наглость наша, по угламъ домъ сей оцѣняющая²²⁰, презираетъ и знать не ищетъ. Очень намъ смѣшнымъ кажется сотвореніе міра, отдыхъ послѣ трудовъ Божій, раскаяніе и ярость его, вылѣпленіе изъ глины Адама, вдуновеніе жизненнаго духа, изгнаніе изъ Рая, пьянство Лотова, родящая Сарра, всемірный потопъ, столпотвореніе, пѣшешествіе чрезъ море, чинъ жертвоприношенія, лабиринтъ гражданскихъ законовъ, шествіе въ какую-то новую землю, странныя войны и побѣды, чудное межеваніе и прочая, и проч[ая].

Возможно ли, чтобъ Енохъ съ Лією залетѣли будто въ небо²²¹? Сносно ли натурѣ, чтобъ остановилъ Навинъ солнце²²²? Чтобъ возвратился Іорданъ²²³, чтобъ плавало желѣзо²²⁴? Чтобъ дѣва по рождествѣ осталась? Чтобъ человекъ воскресъ? Кой судія на радугѣ²²⁵? Кая огненная рѣка? Кая челюсть адская? Вѣрь сему, грубая древность; нашъ вѣкъ – просвѣщенный²²⁶.

Нимало сему не удивляюсь. Они приступаютъ къ наслѣдію сему безъ вкусу и безъ зубовъ, жуютъ одну немудреную и горькую КОРКУ. Если бы къ сему источнику принесли съ собою соль и посолили его съ Елисеемъ²²⁷, вдругъ бы сей напитокъ преобразился въ вино, веселящее сердце²²⁸. Сіи воды до дне сего²²⁹ суть тѣ же елисейскія, какъ только Елисей посвятилъ ихъ Господнимъ глаголомъ, Божію слову тотъ часъ перестали быть смертоносными и вредными, стали сладкими и цѣлительными душамъ.

Если кто узналъ себе и задружилъ, если можетъ сказать: "бысть глаголъ Господень ко мнѣ"²³⁰, "вѣмъ человека"²³¹, можетъ и теперь посѣщать сія же воды. Сіи-то источники оставляются въ наслѣдіе отъ отца Ісааку: "Паки ископа

Исаак кладязи водных, яже ископаша раби Авраама отца его". Гл[ава] 26²³². Возлѣ сего источника раб Авраамов находит для Исаака супругу Ревекку²³³.

Толкует обрученіе сіе Осія: "Обручу тя себѣ во вѣк и обручу тя себѣ в правдѣ и в судѣ, и в милости, и в щедротах: и обручу тя себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа"²³⁴. Послушайте, вот раб сына Авраамля: "Обручих вас оному мужу дѣву чисту представити Христови"²³⁵.

Испытайте писанія²³⁶: разумѣй, очищайте, роите, копайте, смотри, как роет Исаак: "Отшед же отуду, ископа кладязь другій. И не пряхуся о том, и прозва имя ему пространство, глаголя: яко нынѣ распространи Господь нам"²³⁷. Развѣ не слышим призывающаго нас живаго источника? "Вжаждай да грядет ко мнѣ..."²³⁸ Вот наслѣдіе! покой сердца, пространство духа, утоленіе душевной жажды. Не дай Бог нам так пить из сего источника, как сіи потоки. "Юдоль же сланая имяше кладязи смоляныя. И побѣже царь Содомскій и царь Гоморрскій, и падоша тамо: оставшіися же бѣжаша в горняя"²³⁹. Один и тот же источник есть паденіем и возстаніем²⁴⁰, презирателей Богу посвящаемых сих вод и ругателей Елисеевых уже не Сфинкс²⁴¹, но медвѣдицы терзают²⁴²; "и озрѣся вслѣд их, и видѣ я, и проклят я именем Господним..." 4 Цар[ств], Гл[ава] 2²⁴³. Мы не дѣти умом; медвѣдица душу не тронет; я тебѣ скажу, кии то звѣри, от Бога насылаемыи. "Зубы звѣрій послю в ня..." Второзак[оніе], 32, с[тих] 24. Примѣть слово сіе "в ня"²⁴⁴, разумѣй: "внутри их"; звѣря впустить во внутренность как можно? Посылает на них и шершня²⁴⁵. Нельзя, чтоб наказывал по тѣлу тот, которой говорит:

"Не убойтеса от убивающих тѣло..."²⁴⁶

Кии ж суть сіи звѣри и шершни? Слушай Мойсея: "И будет аще не послушаеши гласа Господа Бога твоего...²⁴⁷ проклят ты внигда входити тебѣ, и проклят ты, внигда исходити тебѣ. Да послет тебѣ Господь скудость и глад, и истребленіе на вся..."²⁴⁸ Слушай далѣе: "Да поразит тя Господь ислѣніем, и огневицею, и стужею, и жженіем, и убийством, и вѣтром глетворным, и блѣдостію, и поженут тя, дондеже погубят"²⁴⁹. Слушай далѣе: "Поразит тя Господь неистовством и слѣпотою и изступленіем ума"²⁵⁰. Станем тут: довольно сего. Только не забудьте Сираховых слов о языкѣ: "Послан будет на ня, яко лев, и, яко пард, погубит я"²⁵¹.

О сих Грызениях и душегубных жалах говорит и Павел:

"Жало же смерти Грѣх..."²⁵²

Что есть грѣх, если не заблужденіе? Грѣшитъ, в греческом языкѣ ἀμαρτάνειν, значит быть безпутным²⁵³; что ж бѣдственнѣе, как шествовать без дороги, жить без пути, ходить без совѣта? Сіе поразит сердце больнѣе медвѣдиц, жалчае шершнею. Нѣтъ слаще и увеселительнѣе истины²⁵⁴, путеведущей душу, и нѣтъ горестнѣе, как тма невѣдѣнія. "Будеши (там же у Мойсея говорится) осязаяй в полудни, якоже осязает слѣпый во тмѣ, и не исправит (Господь) путій твоих"²⁵⁵.

Еще простѣе говорится у Иереміи: "Накажет тя отступленіе твое, и злоба твоя обличит тя и увѣждъ, и виждъ, яко зло и горько ти есть"²⁵⁶, "и не

исправит (Господь) путей твоих"²⁵⁷. Не вѣруй и не вѣдущій Господа уже осужденъ есть²⁵⁸. Нѣтъ горестнѣе и мучительнѣе сего, и не будетъ никогда. Грѣхъ есть порча самаго существа и разореніе самой душевной исты; грѣхъ значитъ заблудить отъ Господа своего, а сіе есть потерять животъ и миръ сердечный²⁵⁹. Грѣхъ самъ себѣ ядъ и казнь²⁶⁰; а мучитъ паче тысячи адовъ. Видите, чіе дѣло учить о мирѣ и щастіи. Библия сему источникъ и основаніе. Правда, что многіе ангелы сокровищу нашему, в вертепѣ родшемуся, не очень искусно и не по Давидову на библейномъ инструментѣ поютъ пѣснь: "Слава в Вышнихъ Богу"²⁶¹. Но глупость цѣлой тысячи несмысленныхъ живописцовъ не сильна у насъ живописную хитрость привесть в презрѣніе, а научаетъ насъ, что сія наука есть многотрудная и отъ толикаго своихъ любителей стара, немногими постигаема.

Старинный другъ мой Алексѣй Соха²⁶² въ собраніи дружескомъ по теченіи рѣчи сталъ хвалиться, что общій нашъ пріятель Севастіанъ, сынъ Іакинѳовъ, лѣкарь, возвратилъ ему очи, въ опаснѣйшемъ состояніи находящіяся. Въ семъ мѣстѣ нашего разговора одинъ изъ собранія началъ горько плакать; всѣ мы задивились: что причина? "Мнѣ тотъ же лѣкарь, – сказалъ съ плачемъ слѣпецъ, – самъ собою обѣщался было исцѣлить очи". Мы знали, что добродушный Севастіанъ не принимался за невозможное, для того спросили: "Для чего жъ ты не отдался?" – "Вотъ для чего! – отвѣчалъ безокой. – Обманутъ многими врачами, думалось мнѣ, что всѣ суть тѣ же; а теперь я навѣки Слѣп..." Достойно и праведно! Монета воровская не можетъ уничтожить цѣну и честь монеты царской. Теперь скажу вамъ то же, что въ началѣ: осторожно говорите о Мирѣ. Высокая рѣчь есть МИР. Не будьте наглы, испытайте все опасно. Не полагайтесь на вашихъ мыслей паутину. Помните слово сіе: "Не буди мудръ о себѣ"²⁶³.

"Не мудрися излишше, да не когда изумишися"²⁶⁴.

"Не оправдай себе предъ Богомъ"²⁶⁵.

"Почитай врача"²⁶⁶.

"Не высокоумудрствуй, но бойся"²⁶⁷.

Презирать Библию значитъ мудриться излишше, будто мы что лучшее выдумали.

Оправдать себя предъ Богомъ значитъ то жъ, будто мы упредѣли его новоизобрѣтеннымъ прямикомъ къ щастію. Высокоумудрствовать значитъ, будто въ нашъ вѣкъ родилась истинная премудрость, не знаемая древнимъ вѣкамъ и нашимъ предкамъ.

Сіе есть высокостепенное сумазбродство²⁶⁸, естли думать, что въ нашихъ временахъ взошло солнце, отворился ключъ здоровыхъ водъ, изобрѣтена соль... Самонужность есть повсемѣстная и вѣчная. Богъ и Премудрость безначальны²⁶⁹. А то самая дрянь, что вчера съ грибами родилось. Изберите день и соберитесь. Я за предводительствомъ Божиимъ и его Библии могъ къ вамъ, естли меня не обманетъ самолюбіе, показать алфавитъ мира, или букварь его²⁷⁰. А теперь поручаю васъ Богу. Сумма всей нашей рѣчи будетъ сія: чемъ кто согласнѣе съ Богомъ, тѣмъ мирнѣе и щасливѣе. Стыжуся самъ своего слова.

Лучше было сказать: соберемся и участно всѣ побесѣдуем. Авось-либо что откроет тот, который близ есть всѣм, призывающим его в Истинѣ²⁷¹.

ΑΘΑΝ[ΑΣΙ]. А мы пойдем в сад, а из саду домой... Скажите мнѣ, как вам показалась рѣчь его?

ΕΡМ[ΟΛΑΙ]. Мнѣ она показалась дѣлом. Нѣт вреднѣе, как наглость.

ЯК[ΟΒ]. И мнѣ его рѣчь кажется небезосновательною. Может статья, что мы разсуждаем о мирѣ так, как древніи разсуждали о пифагоровских бобах. Между многими его гадательными реченіями есть и сіе: “Не ѣж бобов”. Многія сему смѣялися, а иные высосали из сих слов подлые соки, всяк по своему сновидѣнію. Один думал, что в бобах вредной сок, раждающій безсонницу. Другой мечтал, что срамный дух имѣют и фигуру. Третьему приснилось, будто бы обращаются в кровь, естли скрыть в мѣдном сосудѣ, и прочій вздор²⁷². О сем написали и книги. Возможно ли, чтоб мудрый муж толь подлыя мысли закрыл в своем символѣ? Мнѣ кажется, тѣ угадали, кои высосали отуду сіе Сираховское слово: “Премудрость книжника во благовременіи празднества, и умаляяся в дѣянїях своих упремудрится”²⁷³. За неимѣніем камушков употребляли древніи для кандидатов бѣлыя и черныя бобы. Пифагор любителей премудрости отвлекал сим словом от честолюбїа, чтоб имѣть вольное сердце к изслѣдованію истины. Толкует один его символ Цицерон в книгѣ своей о старости²⁷⁴, но весьма нехудо: древніи мудрецы имѣли свой язык особливый, они изображали мысли свои образами, будто словами. Образы тѣ были фигуры небесных и земных тварей, наприм[ѣр], Солнце значило истину. Кольцо, или змїй, в кольцо свитый, – вѣчность. Якорь – утвержденіе или совѣт. Голубь – стыдливость. Птица бусел – Богочтеніе. Зерно и сѣмя – помышление и мнѣніе. Были и вымышленные образы, наприм[ѣр], Сфинкс²⁷⁵, сирена²⁷⁶, феникс²⁷⁷, семиглавный змїй и прочая. Печать кесаря Августа имѣла с кольцом якорь, обвитый стремительнѣйшим морским звѣрем Делфином с сею подписью: FESTINA LENTE²⁷⁸, т. е. спѣши (всегда) исподволь. Образ, заключающій в себѣ тайну, именовался по-еллински ΕΜΒΛΗΜΑ, ΕΜΒΛΕΜΑ, т. е. вкидка, вправка, будто в перстень алмаза²⁷⁹. Наприм[ѣр], изображенный гриф с сею подписью: “Наглорожденное скоро исчезает”²⁸⁰. Или сноп травы с сею надписью: “Всяка плоть трава”²⁸¹. А естли таких фигур сложить вмѣстѣ двѣ или три, как в помянутой печати, тогда называлось ΣΥΜΒΟΛΟΝ²⁸², CONJECTURA по-римски; по-нашему бы сказать: скидка, сметка²⁸³. Августова печать была головою всѣх его совѣтов в Царствованіи. Он почитал за одно скорость и исправность. Наконец, так щасливо царствовал, что народная рѣчь сія почти обратилась в пословицу: Августу или не должно было зачинать, или переставать царствовать²⁸⁴. Но мнѣ кажется, что Августова печать значит и то, дабы бѣшенство душевных стремленій удерживать совѣтом, зависящим от вѣчности. В сію мысль приводит фигура змїа, в кольцо свитаго, с сею надписью: “От тебе, Боже, начало, в тебѣ же да кончится”²⁸⁵. Вѣчнаго вѣчность так же образовалась тремя перстнями, или кольцами, меж собою сцѣпленными, с надписью: “СИ ТΡΙΕ вышше всѣх

стихій”²⁸⁶. Сердце, устремившееся к вѣчному, означалось образом стрѣлы, горѣ стремящейся к звѣздѣ, с такою подписью: “Довлѣет мнѣ один он”²⁸⁷. Сердце, вѣчностію просвѣщенное, образовалось кустарником, или насажденіем, плодопринесшим зерно, падающее сверху поверхности земной, с подписью: “Чаю Будущія жизни”²⁸⁸. Изображалось и орлом, взирающим и возлетающим к Солнцу, с подписью: “Торю к Безсмертію”²⁸⁹. Также зміем, совлекшим свою ветошь весной и обновившим юность²⁹⁰. Я недавно написал таинственный образ. Он представляет море с берегом, с котораго летит на другую сторону моря ласточка, с надписью: “Зимою нѣтъ здесь для меня покою”²⁹¹. Таковыя тайно образующія вѣчность фигуры бывали у древних вырѣзываемы на печатях, на перстнях, на сосудах, на таблицах, на стѣнах храмов; по сей причинѣ названы ИЕРОГЛИФИКА (Hieroglyphica²⁹²), т. е. священная скульптура, или рѣзба, а толкователи названы ИЕРОФАНТЕС²⁹³ – священноявители, или Mystagogi²⁹⁴ – тайноводители. Конечно, никто бы не мог разумѣть и видя не видѣл бы, наприм[ѣр], шар земный, изображенный с царскою короною и скипетром, но опровержен, если бы не было подписано слѣдующее: “Дурак уповает на него”²⁹⁵. Отсюда, видно, родилась пословица сія: “Не фигура”²⁹⁶, т. е. не трудно.

ЛОНГ[ИН]. Мнѣ кажется, что и самая Библия есть Богом создана из священно таинственных образов. Небо, луна, Солнце, звѣзды, вечер, утро, облак, дуга, рай, птицы, звѣри, человек и прочая. Все сіе суть образы высоты небесной премудрости, показанной Моисею на горѣ; все сіе и вся тварь есть стѣнь, образующая Вѣчность. Кто бы мог догадаться, что Ноева дуга образ есть священныя Библии, если бы не сын Сирахов, похваляя Божественную премудрость, сказал: “Слава высоты, твердь чистоты... Солнце во явленіи... пожигающее горы... Луна всѣм... мѣсяц по имени своему есть... Доброта Небесе, Слава Звѣзд... Виждь дугу и благослови сотворшаго ю, зѣло прекрасна сіяніем своим”? Гл[ава] 43²⁹⁷. Всю сію неба и земли тварь Сотворил вышній в том, да прообразует²⁹⁸ она горнее начало власти Божіей, силу слова его и славу присносущнаго духа его.

“В НАЧАЛѢ сотвори Бог небо и землю”²⁹⁹.

Когда вся тварей смѣсь проистекает из Божіею источника, тогда да возвращается к тому же, кой есть начало и конец³⁰⁰, и нас за собою да ведет от смерти к жизни³⁰¹ и от земли к небеси³⁰². Сіе великое свѣтило (БИБЛИА), сотворенное на тверди крѣпости вѣчнаго на то, да освящает земленные умы наши, да разлучает нам между днем воскресенія и между нощію тлѣнія³⁰³, которое одно нам, как видимое, так и знаемое, да ведет своими з[на]меніями во времена вѣчности, во дни спасенія³⁰⁴, в лѣто Господне благопріятное³⁰⁵. Оно утвержденное в роды родов³⁰⁶, да по крайнѣйшей мѣрѣ нѣкоторая частичка людей Божіих в Сем Ковчегѣ спасется от змія, изbleвающаго потоп, наводняющій землю безбожіем³⁰⁷. В сем ковчегѣ почивает наш Ное, т. е. мир, всяк ум превосходящій³⁰⁸, и кто воздвигнет его³⁰⁹? Тут гнѣздится и голубица его (“іона” Еврейски³¹⁰), извнутри испущаемая, возводящая

высокій взор свой, усматривающая превосходящія тлѣнія воду верхи Гор вѣчных, Гор правды Божіей, мѣсто злачное³¹¹, землю износящую быліе травное и древо плодовитое³¹², день третій воскресенія, и приносящая во устах своих нам милость мира и твердое надежды утвержденеіе, глаголя: “Радуйтесь! не бойтесь! Что смущенны есте³¹³? Мир вам³¹⁴! Идите возвѣстите братіи моей”³¹⁵.

Если бы кто вошел в покой чистыя сея голубицы и, отдохнув посредеѣ предѣлов³¹⁶ ея с Исааковым сыном, тогда бы узнал, что вся слава ея внутри находится, и признался бы, что подлинно крила ея посребренны, что шум их чудный, а междураміе ея сіяет самым чистѣйшим и никому не слыханным золотом³¹⁷: “Злато же земли сея доброе: и тамо есть АНѠРАКС и камень зеленый” (Быт[іе], Гл[ава] 2)³¹⁸. Но так все закрыто фигурами, и образами так запечатлено, что весьма трудно, да и невозможно пролѣзть сквозь ограждающую рай сей стѣну, если с нашим соглядателем Халевом не будешь в товарищах³¹⁹ сей: “Аз есмь дверь...”³²⁰ Глубина сія Божіей премудрости³²¹, стѣнью образов снаружи покрытая, никоего вида, ни стройности, ни вкуса не имѣет. “Земля же бѣ невидима и неустроена, и тма...”³²² Такова она бывает потоль, поколь найдеш на ней дух от вышняго, как говорит Исаія (Гл[ава] 32): “И будет пустыня в Хермель³²³, претворится в гору Кармиль”³²⁴. “В плодоносіи или в пище изобиліе”³²⁵. “И дух Божій ношашеся верху воды”³²⁶.

Сей один всесильный, сходящій от вышняго дух, как сотворил всю сію небесных и земных, и преисподних³²⁷, и морских (свѣтила, звѣри, золото, перла) образов тму, так и выведет может из мертваго живое, из пустыни изобиліе, из обуялаго вкус, из тьмы просвѣщеніе. “И рече Бог: Да будет свѣт! И бысть свѣт”³²⁸. Все в ней кажется просто и одинаково сказано. Однако двое сіе слышах, Давид говорит: “И дух двойное свое слово на двое разумѣет: на образующее и на тайнообразуемое”³²⁹.

“И разлучи Бог между свѣтом и между...”³³⁰

Да не помыслим же, что слово Божіе в самом дѣлѣ есть двойное. Двойное по естествам своим, двоим по тлѣнію и нетлѣнію, по плоти и духу, по Божеству и человѣчеству – по лицу же, или ипостаси, одно и то же³³¹.

“И бысть вечер, и бысть утро, день един”³³².

В сей-то силѣ сквозь бурю и облак спрашивает Юва Бог: “Тдѣ был еси, егда основах землю? Возвѣсти ми, аще вѣси разум. Кто положи мѣры ея, аще вѣси?...³³³ В коей же землѣ вселяется свѣт? Тмѣ же кое есть мѣсто?”³³⁴ Гл[ава] 38, с[тих] 4. Вся тма земных образов в ту мету, мѣру и намѣреніе положена, да течет к своему началу. “В началѣ Бѣ Слово”³³⁵. “Вся тѣм быша...”³³⁶

Самыи сіи два образа, вечер и утро, если бы не истинны были и не возводили куда-то, никогда бы не сказал Давид: “Исходы утра и вечера украсиши”³³⁷. Но Богодухновенное сердце и в сих кочках находит землю вселяющагося свѣта и мѣсто тмы³³⁸: “И свѣт во тмѣ свѣтитя...”³³⁹

Таковыи образы (EMBLEMATA³⁴⁰) всегда заключают внутри себе нѣчто золотое и драгоцѣнное. Разумѣй Божіе: “И Видѣ Бог, яко добро”³⁴¹.

Возмите, напрымѣр, сіи два образа из Ісаіи: “ПЕРСТЬ ОТ КОЛЕСЕ”³⁴², – и вспомните данный Іову запрос: “В коей землѣ вселяется свѣтъ...”³⁴³

Кто не скажет, что персть или грязь от колеса значит тлѣнную природу? Сіе есть мѣсто тмѣ. Кто же опять не видит, что колесо пріосѣняет вѣчнаго вѣчностъ? Сія есть земля, включающая в себе свѣтъ вѣчности. Знаменуется колесом³⁴⁴, будто колесо в колеси заключилося³⁴⁵: в земном небесное, в тлѣнном нетлѣнное, как говорит Іезекіиль, видѣвший колеса: “И дѣло их бѣше, якоже аще бы было коло в колеси”. Гл[ава] 1³⁴⁶.

Но сіи колеса не простыя были. “И видѣніе колес и сотвореніе их, яко видѣніе ѳарсіса”³⁴⁷ (род драгоцѣннаго камня). Говорит и Давид: “Глас грома твоего в колеси...”³⁴⁸ Видите, куды сіи колеса докатилися. Теперь, кажется, видно, что колесо есть образ, закрывающій внутри себе безконечное Колесо Божія Вѣчности, и есть будто персть, прильнувшая к ней: “Дух жизни бѣше в колесѣх”³⁴⁹. Дух жизни и вѣчностъ – одно то же.

Мнѣ кажется, что и сам Іезекіиль тоже признает, что в тварях сокрывается пріосѣняемая Божія истина, когда говорит сіе: “Посредѣ животных видѣніе свѣщ...”³⁵⁰ Сіи слова его по всему одни суть и тѣ же с словами сими: “Злато же оныя земли доброе, и тамо есть Анѳракс...”³⁵¹

Анѳракс драгоцѣнный есть камень, подобен блистаніем огненному углю, гречески Анѳракс, т. е. разкаленный уголь³⁵². Сей уголь очистил Ісаіи уста; то уже и видно, что уголь есть фигура, и не уголь очистил сердце сыну Амосову, но тайно образуемая углем горящим слава Божія, “не бѣ той свѣтъ, но да свидѣтельствует о свѣтѣ”³⁵³. Самыя его четыре животныя, что таскают за собою видѣнныя ему колеса, кажется, тоже начерчивает. Образ коей-либо твари, включающій в себе блистательный вид вѣчности, есть будто бы везущій Сокровище Божіе возок. Еврейски чуть ли не херувим³⁵⁴. Имѣем же Сокровище сіе в судельных сосудѣх³⁵⁵.

Может статья, что сіе ж значит и то, что пророк своим животным так, как и колесам, вкрут насажал и, будто алмазы, вставил множество очей. Колеса пророк умом проникая, услышит тайный вопль сей: “О колеса!” Но и здѣсь приличествует тот же вопль: “О очи!” И чуть ли сіи очи не тѣ, о коих Іереміа: “Господи, очи наши зрят на вѣру”. Гл[ава] 5³⁵⁶. Сіи очи и в Іовѣ есть: “Очи твои на мнѣ”. Гл[ава] 7³⁵⁷. Сверх пророчих и Іововых очей, есть еще Господни. “И положи (Елисей) уста своя на устѣх его, и очи свои на очи его... и согрѣся плоть отрочища”. 4 Цар[ств], Гл[ава] 4³⁵⁸. А без сих очей очи пророчи болѣзненны, как у Ліи, и слѣпы, и не вкусны. Затѣм сидящаго на херувимѣх³⁵⁹: “Отверзи, Господи, (просит Езекія) очи твои и виждь...”³⁶⁰ Не всякому сіи очи отворяются, но содержатся внутри сѣни животных: “Отвращу очи мои от вас” (Ісаіа)³⁶¹. Іонѣ и Клеопѣ они отверзлись, но прежде и сим держастеся, да его не познают. Сокрыша было зор блаженных сих очей скоты полевые и звѣри дубравныя³⁶², поколь “возсія солнце и собращася”³⁶³ ...Вот один щенок львов, “скимен львов Іуда”³⁶⁴ ...но имѣет ли очи лице сіе львово? Имѣет, но для вѣрных, вот они: “Радостотворны очи его паче вина...” Быт[іе], Гл[ава] 49³⁶⁵. А невѣрным, не

раскусив на лицѣ образующем, увязают. “Очи Господни на праведныя, лице же Господне на творящія злая”³⁶⁶, видящіе доброе и лукавое³⁶⁷. Они видят доброе, но лукаво: в добротѣ лукавство, в истинѣ сѣнь, в животѣ смерть, а сим самым дѣлают доброе злым. “Творящія злая”³⁶⁸. И не дивно очи сіи очень глубоки; одна точію вѣра на них взирает, а они взаим на вѣру. “Очи твои, яко езера во Есевонѣ (градѣ)” (Пѣснь пѣсней)³⁶⁹, и очень высоки поднимаются над преддверіе врат дому Господня³⁷⁰. Они не дремлют и никогда не уснут, храняще дом свой Израильскій, Храм Библии. “Да будут очи твои отверсты на храм сей день и ночь”. 3 Цар[ств]³⁷¹. Сіи очи увидѣли Закхея: “воззрѣвъ ИСУС...”³⁷², и Веніамина: “воззрѣвъ очима своима Иосиф...”³⁷³ Вот же вам и телячее лицо! Мойсей, благословляя Иосифа, называет его быком. “Первородный юнец доброта его...” Втор[о]зак[оніе], Гл[ава] 33³⁷⁴. Юнец есть ничто, но первородный лица сего есть красотою. Первородный и начало все одно. “На неже мѣсто аще зряше начало едино, идяху вслѣд его...” Иезекиль, Гл[ава] 10³⁷⁵. Много я о очах наболтал, не можно ль нѣсколько удостовѣрить, что видѣніе внѣшнее сих многих очей есть фигура одного недремлющаго, Вседержительнаго ока Божія; и когда колеса образуют глас грома его³⁷⁶, тогда очи пріосѣняют присносущное сіяніе славы его³⁷⁷. “Слово плоть бысть... и видѣхом славу его...”³⁷⁸ Не хочу больше говорить, кромѣ с пророком же сіе: “Идѣже аще бѣше облак, тамо бѣше и дух”³⁷⁹. Облак и образ кажется одно. Но он и сам говорит: “Сіе видѣніе (есть) подобіе славы Господни”³⁸⁰. Будто ж не одно то: подобіе и образ³⁸¹. А между колесом и оком немного разности. Кольцо и то, и другое. Вся Библия есть прах и персть, но осыпавшая многоочитое колесо вѣчности Божіей. Из сей безобразной грязи исходит свѣтъ вѣднїи³⁸² славы Господни, блистательныя, как молнія, сіяющія, как золото, прозрачныя, как имитрос (янтарь), огнезрачныя, как анѳракс, добровидныя, как ѳарсіс. Сей свѣтъ избавляет ея от уничтоженія и оплеванія людскаго. “Смиренная и колеблемая не имѣла еси утѣшенія: се аз уготовляю тебѣ анѳракс камень твой и на основаніе твое сапфир”. Ісаи, Гл[ава] 54³⁸³. В то время веселится сія невѣста. Взгляните, напримѣр, на облак, объемлющій прекрасное кольцо сіяющія дуги; не живой ли сей образ Библии, фигурами осѣняющій сіяніе славы Божія, на горѣ преобразуемая? “Дугу мою полагаю во облацѣ...”³⁸⁴ Взгляните на пустое поле, износящее траву и благовонныя цвѣты. Сей есть Символ ея, раждающія из пустыни изобиліе, из гнили нетлѣніе. “Аз есмь цвѣтъ полный (полевой) и крїн удольный”³⁸⁵.

Сіе-то поле видѣл Іезекиль, полное костей человѣческих³⁸⁶, но тѣ бѣше слова Господа Бога Израилева, видѣнная ему на сем полѣ. И теперь есть и видится, естли кто может проректи на кости сіи. Из сего поля персть возьмет Создатель³⁸⁷, подмѣшав своей слины, помаза очи слѣпому³⁸⁸. Персть ничто, но подмѣшанный вкус Божественныя слины свобождает слѣпоты, отверзая очи Боговѣднїя. Вкус без слины в пищѣ не бывает. “Приложил еси премудрость и благая к сим паче всякаго слуха...” 3 Цар[ств], Гл[ава] 10³⁸⁹. Взгляните опять на вознесеннаго змія Моисеева³⁹⁰. Естли он висит в кольцо

свитый, есть фигура вѣчности³⁹¹, если же просто, есть образ Божіей премудрости. Сей змій всѣ ползущіи змій пожирает. Сей пожар египетских мудрецов жезлы³⁹², “вся мудрость их поглощенна...”³⁹³ Сей змій возносится на крестъ – ХРИСТОС – Божія сила и премудрость³⁹⁴.

“Погублю премудрость премудрых...”³⁹⁵

Взгляните на самага Адама; припомните, что значит сей из глины выльпленный человек³⁹⁶? Бог на глину смотрѣть не терпит: “не соберу соборов их от кровей...”³⁹⁷ И так сія обветшала фигура, конечно, образует того человека: и “что есть человек, яко помниши его...”³⁹⁸ Сей болв[ан] ведет за собою того мужа, который его создал, да образует стѣнью своею величіе его. “Се Сей стоит за стѣною нашею...”³⁹⁹ “Сей бѣ, егоже рѣх, иже по мнѣ грядый, предо мною бысть, яко первѣе мене бѣ”⁴⁰⁰. Сего-то видѣл за глиною Даніил (гл[ава] 10): “Воздвигох очи мои и видѣх, и се муж Един... Чресла его препоясана златом свѣтлым, тѣло же его, аки ѳарсіс”⁴⁰¹. До сего-то мужа мальчиков, долѣ ползущих, приподнимает Павел: “Вышних ищите, идѣже есть Христос...”⁴⁰² “Горняя мудрствуйте”⁴⁰³. Что больше говорить? “По образу Божію сотворити его”⁴⁰⁴. Хоть по образу, хоть в началѣ, да образует сѣнь того единого мужа, кой есть НАЧАЛО и КОНЕЦ⁴⁰⁵.

Теперь наш Адам вкуснѣе здѣлался: был он глиняный только, а теперь и дух жизни внутрь его есть⁴⁰⁶; был один земный, а нынѣ в одно лицо соединился и небесный:

“Снидет, яко дождь, на руно”⁴⁰⁷.

Затаскал было и задавил перстный.

Всѣ родове от Адама до ХРИСТА – образы и тѣни суть величія Божія, посему род Божій называется⁴⁰⁸.

Каждое сего рода лицо, будто ложесна разверзает, когда исходит из него первородное оно ЕДИНОНАЧАЛО.

“Бог рекій из тмы свѣту возсіяти...”⁴⁰⁹

Іаков есть ничто, но Бог Іаковль, стоящій за стѣною его⁴¹⁰, – сѣмя и зерно Божіе, распространяющееся на четырьѣ части міра. Сіе одно великое, сіе одно прозябшее из Іаковлева праха великим дѣлает Іакова: “твой есть день и твоя есть ночь”⁴¹¹. “И бысть вечер, и бысть утро...”⁴¹² И в сію-то силу пишется: “Велик быв Моисей, изыде к братіям своим”⁴¹³. “Востав Іаков на нозѣ, иде в землю восточн[ую]”⁴¹⁴. О сем на многих мѣстах Ісаія: “Не бойся, Іакове, малый Израилю, аз помогах ти...”⁴¹⁵ се сотворих тя, аки колеса колесничная новая, стирающая аки пила...”⁴¹⁶ Гл[ава] 41 и Гл[авы] 14 и 17, с[тих] 4⁴¹⁷.

Если орел, находясь Божественною фигурою, высоко возносится в силѣ своей⁴¹⁸, как видно из Божіего к Юву вопроса: “Твоим ли повеліем возносится орел?”⁴¹⁹ – много паче сей род возвышается, о коем Господь: “Подъях вас, яко на крилѣх орлих, и приведох вас к себѣ”. Гл[ава] 19 Исх[ода]⁴²⁰.

Всѣ сіи суть селеніе СЛАВЫ его⁴²¹ и птенцы орлины отца сего, “яко орел покры гнѣздо свое, и на птенцы своя возжелѣ...” Гл[ава] 32 Второз[аконія]⁴²². Имя “Давид” значит “возлюбленный”⁴²³, и есть сѣнь того: “Бог любви

есть...⁴²⁴ Фарес гласит “раздѣленіе”⁴²⁵ и есть образ того: “Разлучи Бог между свѣтом...”⁴²⁶ Даніилъ есть сѣнь того: “Гортань его сладость, и весь желаніе”⁴²⁷. Енох сѣнь того: “Вземлется от земли живот его”⁴²⁸. Иосиф (“приложеніе”⁴²⁹) есть печать того: “Бог мира будетъ с вами”⁴³⁰.

Всѣ сіи суть чистыя скоты вышняго Авраама, везущіе сокровище Божіе, о коихъ Исаія: “Терпящій Господа измѣнятъ крѣпость, окрылатѣютъ, яко орли, потекутъ и не утрудятъ, пойдутъ и не взалчутъ”. Гл[ава] 40⁴³¹. Вотъ одинъ рыкаетъ: “Терпя потерпѣхъ Господа”⁴³². Сіи суть овцы Божіи, пасомыя Господемъ, а безъ Его мертвы. Вонъ одна овца блеетъ: “Пасый Израіля вонми...”⁴³³ Господь пасетъ мя”⁴³⁴. Сіи овцы “вся близнята родящія, и безчадныя нѣсть въ нихъ”. Пѣснь пѣсн[ей], Гл[ава] 6⁴³⁵. Незнаменанное раждаютъ для Лавана, а Знаменанное, т. е. образуемое, для благословеннаго Іакова⁴³⁶. Сколько жъ сихъ овецъ нашъ Іовъ, не на гноищѣ уже внѣ Града Божія лежащій, Господь возставитъ его⁴³⁷, но воздвигнутый отъ болѣзненнаго праха, имѣетъ? Овецъ 14 тысячъ, вѣдлюдовъ 6 тысячъ...⁴³⁸ Сіи суть домочадцы великаго Авраама, присутствовавшіи сильному мужу Гедеону противу Мадіама⁴³⁹. Они и люди, и скоты, и звѣри, и птицы, коимъ нацеплялъ Іезекіиль множество крил, очей и колес⁴⁴⁰. И не онъ нацеплялъ, но прозрѣлъ подъ шестокрыльною ихъ тѣнью Вѣчно Блистающую истину Божію и единачало, четыре части міра исполняющее. Для того и не говоритъ, что животная, но говоритъ, “яко подобіе четырехъ животныхъ”⁴⁴¹. Они точію похожи на то, [что] Давидъ о себѣ и о прочихъ говоритъ: “Дніе мои яко сѣнь...”⁴⁴² И правда, что князи всѣ они и сыны человѣческіи, въ нихъ же нѣсть спасенія⁴⁴³. Но сія сѣнь везетъ за собою вѣчнаго: “Ты же, Господи, во вѣкъ пребыв[аеши]...”⁴⁴⁴, проситъ: “Изведи изъ темницы душу мою”⁴⁴⁵, да уразумѣютъ, что я не пустая сѣнь, но тебе славящая, тайнообразуемаго. И не дивно, что сѣнь Петрова изцѣляла⁴⁴⁶. Она закрываетъ имя Господне. “Изму его и прославлю его...”⁴⁴⁷ “Яко время ущедрити”⁴⁴⁸. Сіе время провидѣвъ, Исаія говоритъ, что, конечно, по времени упасетъ Господь сихъ вмѣстѣ своихъ агнцовъ, волковъ и львовъ⁴⁴⁹. “Веніаминъ волкъ, хищникъ...”⁴⁵⁰, и чуть ли не сіе значитъ исходъ израильскій, когда имена сихъ людей выходятъ въ горнюю силу начала своего: “Исперва имя твое на насъ есть”. Исаіи Гл[ава] 63⁴⁵¹. Тогда-то, кажется, исполняется на нихъ слово Малахіино: “И изыдите, и възграете, якоже телцы, отъ узъ разрѣшени”. Гл[ава] 4⁴⁵². Не знаю, сіе жъ ли значитъ и переходъ чрезъ море? “Изъ преждебывшія воды открытіе сухія земли явися, и изъ моря Чермнаго путь невозбраненъ, и поле злачное отъ волненія зѣлнаго: имже весь языкъ пройде, твоею рукою покровени, видяще дивная чудеса. Якоже бо кони насытишася, и яко агнцы възграшася”. Прем[удрости] Сол[омони], Гл[ава] 19⁴⁵³. Но и самъ Давидъ говоритъ: “Проидохомъ сквозѣ... И извелъ еси насъ въ покой”⁴⁵⁴. Отъ земли взошли мы къ тебѣ, Господи”⁴⁵⁵. “Бысть въ мирѣ мѣсто его...”⁴⁵⁶ Можетъ быть, и апокалипсическіи сего отмщенія просятъ старцы⁴⁵⁷; и сюда хочетъ сокрытася тамошняя жъ жена съ чадомъ отъ змїянаго потопа: “Сокрываетъ ихъ въ тайнѣ лица твоего...”⁴⁵⁸

Жена раждаетъ чадо, восхищаемое къ Богу и престолу Его, иже имать упасти вся языки⁴⁵⁹; Исаія говоритъ тожъ о себѣ: “Господи, во чревѣ пріяхомъ и

поболѣхом, и родихом дух спасенія...⁴⁶⁰ “Женѣ даются два крила орла великаго”⁴⁶¹. “Яко орел покры гнѣздо свое...”⁴⁶² И Давид крил желает: “Кто даст мнѣ крилѣ, яко голубинѣ?”⁴⁶³ Сіе все доказывает, что они суть образы присносущія Божія. А что сей многочисленный род часто в Библии извѣстным числом ограничивается, напр[имѣр]: Авраам сочте своя домочадцы 300 и 18⁴⁶⁴. Гедеон взял с собою 330 мужей⁴⁶⁵ и проч[ая]. Все сіе сюда же служит и дѣлается или потому, что они всѣ суть, как одна жена, раждающая одно твердое и извѣстное НАЧАЛО, когда безчисленнаго праха перечестъ нельзя, или потому, что сія безобразная грязь, возвращаясь к своему Началу, пріемлет от его печатлѣемое на себе благообразіе вида и мѣры, а мѣра и число в себѣ заключает⁴⁶⁶, или потому, что велит Бог Мойсею поставить в щету своих мужей, а о прочих говорит: “Не помяну имен их устнама моима”⁴⁶⁷. И самое время когда ограничивается, тогда разумѣется Божіе и вѣчное. Наприм[ѣр]: “Бысть в тридесатое лѣто, в четвертый мѣсяц, в пятый день мѣсяца” Іезек[іиль], Гл[ава] 1⁴⁶⁸. “И бысть утро, и бысть вечер, день третій”⁴⁶⁹. Тогда значитъ лѣто Господне пріятное, день радости и спасенія⁴⁷⁰, “и тысяча лѣт яко день един”⁴⁷¹. “Яко день вчерашній...”⁴⁷² “Плоть ничтоже...”⁴⁷³ Но когда сія невидима и неустроенна плотъ из ничтожности своей выходит в точное свое начало, тогда созидается из ничтожности в нѣчто и престает быть ничто, т. е. плотію и тьмою, в то время, когда Бог, изчитаяй множество звѣзд и нарицая не сушая, яко сушая, речет: “Да будет свѣт”⁴⁷⁴. Се есте яко днесъ звѣзды небесныя множеством⁴⁷⁵. Правда, что Бог также по имени называет Каина, Исава, Саула и прочих таких, но они хотя не чистыи, однако Божіи же скоты. “Аз устроивый свѣт и сотворивый тму, творяи мир и зиждяи злая...” Исаія, Гл[ава] 45⁴⁷⁶. Они суть мѣсто и образ тмы, удаляющія око наше от Боговидѣнія, сіе значитъ убійство Каина, Исавле и Саулово гоненіе. Всѣ по плоти разумющіи Библию суть племя их едомское, сей гром Божій слышащее: “Аще право принесл еси, право же не раздѣлил еси, не согрѣшил ли еси? Умолкни”. Быт[іе], Гл[ава] 4⁴⁷⁷. “Разлучи Бог между свѣтом...”⁴⁷⁸ Хотѣл Валаам, положившись на свое скотское разумѣніе, проклять Израиля, т. е. дабы они не исходили в землю Божію, а значили бы тлѣнь, плотъ, клятву: “Исходы мои исходы живота”⁴⁷⁹. Наконец не терпя противорѣчія образов, угѣсен в непроходимых закоулках и приник в сокровенное меча [о]стріе, Слово Божіе, с поклоненіем вскричал: “Что проклену, егоже не кленет Господь?...”⁴⁸⁰ “Нѣсть вражды во Іаковѣ, ниже волхванія во Израили...”⁴⁸¹ “Коль добри доми твои, Іакове, и кушпы твоя, Израилу...”⁴⁸² “Бог изведе его из Египта...”⁴⁸³ “Возлег почи...”⁴⁸⁴ “Благословящія тя благословени, и проклинаящія тя прокляти”⁴⁸⁵. Числ Гл[авы] 23 и 24.

Но можно ль изчислить всѣ тмы образов?

Одно то извѣстно, что весь сей сѣновный мір до послѣднія своя черты, от виноградныя лозы до самой кропивы, от нитки до ремня, событіе свое получает от вышняго: “Отвращшу тебѣ лице, возьмутся...”⁴⁸⁶ Всякая видимость есть образ, а каждый образ есть плотъ, сѣнь, идол и ничто.

“Послеши дух свой, и созиждутся...”⁴⁸⁷ Взгляните на непроходимую чашу левитских обрядов, колікій вздор, однако вся сія земленность, со вѣм хворостіем сгорѣвъ, в начало течет: “Коль чудно имя твое по всей земли”⁴⁸⁸.

Сіе все дѣлает нашедшій дух от вышняго, вѣдая, что всякое дыханіе и тварь ему служит⁴⁸⁹: “Учиненіем твоим пребываетъ день, яко всяческая работна тебѣ”⁴⁹⁰.

Один всесильный дух уловляетъ великаго кита сего, и он-то вопрошаетъ Іова: “Извлечеши ли змія удицею... или вдѣнеши колце в ноздри его? Шилом же повертиши ли устнѣ его⁴⁹¹? Возложиши ли нань руку?...”⁴⁹² Он один сим зміем, как дѣтина воробьем, играет: “Или свяжеша его, яко врабїя дѣтищу?”⁴⁹³ Одну свою руку он один налагаетъ на него: “В разумѣхъ руку своею наставил я естъ”⁴⁹⁴; “Дух твой благій наставитъ мя...”⁴⁹⁵ “Дух вся испытуетъ, и глубины Божїа”⁴⁹⁶.

Сіе-то покрывало и мрак стѣны отводитъ читателей от Библии, лишая нас вкуса, да не слышим глаголющаго к нам сквозь бурю и облак Бога⁴⁹⁷ и не можемъ сказать: “Пройду в мѣсто селенїя дивнаго, даже до дому Божїа...”⁴⁹⁸ “Вниду к жертвеннику Божїю...”⁴⁹⁹ Кромѣ прочїих, один Соломон для созиданїя стѣны сея сколько натаскал матеріалов: сія бѣ вещь корысти, юже принялъ царь Соломон на созиданіе храма Господня, и дому цареву, и стѣнѣ Іерусалимстѣй⁵⁰⁰, “и все внутрь Давїра покры златом”. Ц[арствъ] 3⁵⁰¹. Но кто силен, да возсіяетъ красота дому сему Божїю, отдѣлїть корысти, будто завѣсу храма отдернуть, войти внутрь Давїра (Давїр значитъ “слово”⁵⁰²) и ввествъ в самыя междорамїя? Дух угѣшитель управляетъ силу Библии, вдѣваетъ кольцо в ноздри ея⁵⁰³, находясь и сам вѣчным, и даетъ глаголъ благовѣствующимъ: “Царь сил возлюбленнаго, ради красоты дому раздѣлїти корысти...”⁵⁰⁴ А безъ него все темное, невидимое и неустроено⁵⁰⁵, дондеже найдетъ дух...⁵⁰⁶ Тогда все возвращается къ Безначальному концу, какъ кольцу, и къ безначальному началу: “В началѣ сотвори Богъ небо и землю...”⁵⁰⁷ “В началѣ бѣ слово...”⁵⁰⁸ Сей многообразный плетень образовъ и фигуральныхъ узловъ именуется в Библии знаменїя и чудеса: “Посла Моисея, раба своего...”⁵⁰⁹ “Помяните чудеса его...”⁵¹⁰ “Просите и дастъ вамъ”⁵¹¹.

“Сей родъ знаменїя ищетъ...”⁵¹² “Знаменася на насъ свѣтъ...”⁵¹³ Разумѣтъ таящуюся в знаменїяхъ и чудесахъ силу слова Божїа естъ дѣло пророковъ, т. е. видящихъ, очитыхъ, прозорливцовъ: “Знаменїй нашихъ не видѣхомъ, нѣсть кому пророка...”⁵¹⁴ Пророки то прорицаютъ, что прозираютъ. Провидятъ в тѣни СУЩАГО⁵¹⁵. Все то не будущее, чего не будетъ; все то не будетъ, что тѣнь; все то тѣнь, что гибнетъ. То одно естъ будущее, что всегда пребудетъ: “Воззрѣвъ очима своима, видѣ челоуѣка стояща предъ нимъ” (Іисусъ Нав[ин], Гл[ава] 5)⁵¹⁶, т. е. вѣчно пребывающаго и пребудущаго. Вотъ какъ они пророчатъ будущее. Послушаемъ Давїда: “Помянухъ лѣта вѣчная и поучахся”⁵¹⁷.

Конечно, творенїями помышляема присносущная сила его и Божество⁵¹⁸ уразумѣвается. Разсуждалъ, безъ сомнѣнїя, онъ чудеса, образы и фигуры Божїи, какъ самъ тамъ же сплошъ говоритъ: “Ношцію сердцемъ моимъ размышляхъ и испытываше духъ мой”. Псал[мы], 76⁵¹⁹.

Мнѣ кажется, Давид между прочими Знаменіями размышлял и о фигурѣ Колес, о коих там же поминает: “Глас грома твоего в колеси”⁵²⁰. Кромѣ того, лѣто и год – то же; год и круг – то же; круг и кольцо – то же. Простѣе ж теперь позвольте мнѣ пересказать его слова хоть так: “Помыслих...”⁵²¹ Вспомнил я колеса безконечныя и доразумѣлся, что сія фигура напоминает о безлѣтном вѣчнаго присносущія. Круг лѣта римски Annus⁵²², а кольцо Annulus⁵²³. “Взыщите Господа и утвердитесь, помяните чудеса его...”⁵²⁴ Помянуть чудеса Божія значит то же, что римское слово сіе: *Comminiscor, Commentor* – вздумать, надумать. *Commentarius* гречески *Ἐμφηρεύω*, “толку, толмачу”. И не дивно, что у Павла сіе слово “пророчествовать” значит толочь и раскушивать Священное Писаніе: “Держитесь любви, ревнуйте же духовным, паче же да пророчествуете...”⁵²⁵ Пророчествуяй человеком глаголет созиданіе и утѣшеніе и утвержденіе”⁵²⁶. І к Кор[инѣяном], Гл[ава] 14. Взгляните на Гл[ава] 11 Числ. С коликим прилежаніем сынове Израілевы манну собирают и толкут! “Исхождаху людіе и собираху, и меляху в жерновах и толцаху в ступах, и варяху в горшках”⁵²⁷. Вспомните и то: “Да не заградиши устен вола молотяща”⁵²⁸. Имѣет обычай и Италия молотить волами⁵²⁹. Вспомните же и Луку, образуемаго волом⁵³⁰. Сіи суть сынове Израілевы, очищающіи от шелухи СЛОВО БОЖІЕ: “Находящій в грязи золотое кольцо⁵³¹, да сотвориши на словеси два колца злата...” (Исх[од], 28)⁵³², “якоже аще бы было кольцо в колеси”⁵³³.

Обрѣтающіи в обуюлом вкусное, в мертвенном живое, в безчестном безцѣнное, как евангельская жена монету в горничном сорѣ: “радуйтесь со мною”⁵³⁴... как радостотворный Господа перстень и гривну у блудницы Ѳамары, и жезл свой, отцом его Іаковом для овец остроганный⁵³⁵, как Іезекиль сокрытые в ланѣх опрѣсноки⁵³⁶, говоря с Мойсеем: “Сей есть Глагол, егоже завѣща...”⁵³⁷ “Сей хлѣб...”⁵³⁸ вкусите и видите...”⁵³⁹ “Обрѣтохом мессію...”⁵⁴⁰ “Аще изведеши честное от недостойнаго, яко уста моя будещи”. Іерем[іи], Гл[ава] 15⁵⁴¹.

И чуть ли не сіе тайныя вечера Зерно кушал с товарищами своими Даніил и здѣлался добрѣе лицом и крѣпче тѣлом, паче служителей, ядущих от стола двора Вавилонскаго⁵⁴²? А Іаков чрез сіе же достал от Исава первенство; поощряет к сему и пророк Михея: “Сіи же не разумѣша помышленія Господня...”⁵⁴³ Что ж дѣлать? Так “востани, – говорит, – и измлати их, дщи Сіоня..., и возложиши Господеви множество их...” Гл[ава] 4⁵⁴⁴. Истоличь знаменіе и манну, т. е. чудо⁵⁴⁵, значит разжевать, раскусить. Ісаія кричит: “Воздвигните знаменіе на языки”⁵⁴⁶. Воздвигнуть знаменіе значит возвыситъ оное в гору и поднять к разумѣнію самага его НАЧАЛА. Взойти в Божественное понятіе, дабы не пахла больше Землею. И сіе-то значит: “исхождаху людіе...”⁵⁴⁷ и то “возложиши Господеви...”⁵⁴⁸, т. е. положить на горнем мѣстѣ, вышше всѣх стихій. И не сюда ли приглашает сіе: “Аще аз вознесен буду от земли, тогда вся привлеку к себѣ”. Еванг[елие] Іоанн[а]⁵⁴⁹.

Если из тлѣнных стало выникать нетлѣнное понятіе, тогда-то можно сказать: “Зима преjde, дождь отиде, отиде себѣ. Цвѣты явишася на земли,

время обрѣзанія (виноградных гроздей) приспѣ” Пѣсн[ъ] пѣсн[ей], Гл[ава] 2⁵⁵⁰. “Собрася вода, яже под небесем, в собранія своя, и явися суша”⁵⁵¹.

В то время точно дается знаменіе в понятіе челоуѣку, когда оно из плоти преобразуется в Божество. “Сотвори со мною знаменіе во благо”⁵⁵². Будто бы сказал: сотвори в НАЧАЛѢ, здѣлай ТВОИМ, приведи к КОНЦУ. Ты НАЧАЛО и всякія кончины конец безконечный. И не сіе ль значит манна, падающая сверх поверхности земной? “И се на лица пустыни мелко, яко коріандр (чуть ли не червец), бѣло, аки лед, на землѣ...”⁵⁵³

Сіи ж знаменія называются терминами⁵⁵⁴, славенски – предѣлами⁵⁵⁵, силу Божию внутрь себе заключающими. “Аще поспите посреде предѣл...”⁵⁵⁶ Тот отдохнет, кто вникнет, ввійдет, раскусит “и пажить обрящет”⁵⁵⁷.

“...Аще внидут в покой мой”⁵⁵⁸.

Называются и дверью: “Сія врата небесная...”⁵⁵⁹,

“—” “—” “—” и стѣною: “Осяжут слѣпіи стѣну...”⁵⁶⁰,

“—” “—” “—” и печатью: “Книга запечатлѣнная...”⁵⁶¹,

“—” “—” “—” и слѣдом: “Изыди вслѣд ея...” (Сирах)⁵⁶²,

“—” “—” “—” и путем: “На путех ея (премудрости) присѣди...”⁵⁶³,

“—” “—” “—” и оконцом: “Приницайяй сквозѣ оконца ея...”⁵⁶⁴,

“—” “—” “—” и сѣнью: “Людіе сидящіи во тмѣ...”⁵⁶⁵

Сіи суть сидящіи с Валаамом на подлости тлѣнных образов, падая долой⁵⁶⁶, и не возстанут в совѣт праведных⁵⁶⁷, доколѣ от тѣни не подымутся и не пролѣзут стѣн дому сего, развѣ о Бозѣ. “Тии спяты быша и падоша...”⁵⁶⁸

Вспомните чтное из Іоіля в день пятидесятницы: “Чада Сіоня, радуйтеся, яко даде вам пищу в правду...”⁵⁶⁹ “Излію от духа моего на всяку плоть (образов), и прорекут сынове ваши и дщери ваша, и старцы ваши сонія узрят...”⁵⁷⁰ “Дам чудеса на небеси горѣ и знаменія на Земли низу...” Дѣян[ія], Гл[ава] 2⁵⁷¹.

Вспомните не во тмѣ, но в горницѣ сидящих апостолов.

“И начаша глаголати, якоже Дух даяше им...”⁵⁷² Кромѣ того...

АѦН[АСІЙ]. О брат Лонгин! Долго везешь твою околесную⁵⁷³, с твоими херув[имами], вѣлблюдами и ослами. У кольца нѣт конца, по пословицѣ⁵⁷⁴, и у твоей рѣчи.

ЕРМОЛ[АЙ]. Не мѣшай ему, АѦнасію! Мнѣ много хорошаго привела на память рѣчь его. Вспомнил я Дамаскинову⁵⁷⁵ оду, поемую в пресвѣтлѣйшее воскресенія утро: “Богоотец убо Давид...”⁵⁷⁶ Образы, или символы⁵⁷⁷, дали вспомнить сѣнь Авраамову, приѣмлющую в себе трисолнечное Единство Божіе⁵⁷⁸, и кто мнѣ воспретит мыслить, что Авраам сѣнію своею служит вышнему? Авраам образует вѣчнаго. Сѣнь свидѣтельствует о истинѣ. 70 старцев, Мойсеем избранных, служит скиніи свѣдѣнія⁵⁷⁹. Скинія значит куца, сѣнь, шатер. В сію сѣнь нисходит и почивает Дух Божій. “Препочи Дух на них, и пророчествоваша”. Числ, 11⁵⁸⁰.

Іезекилевскіи твои, друг мой Лонгин, колеса привели на ум вѣнец Павлов, воздаваемый ему не в наш день, но в день оный⁵⁸¹. Вспомнил и

перстень, обручающий в живот вѣчный: “Обручу тя себѣ во вѣк... Обручу тя себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа”. Осія, 2⁵⁸².

Вспомнил и монисто возлюбленныя невѣсты: “Сердце наше привлекла еси единым от очію твоєю, единым монистом выи твоя”⁵⁸³. Монисто на выи есть тое же кольцо, состоящее из шариков. Вздумал и яблоко заключеннаго вертограда⁵⁸⁴.

А что есть яблоко, если не шар? Что ж есть шар, если не фигура, состоящая из многих колес? “Положите мя во яблоцѣх, яко уязвлена есмь любовію”⁵⁸⁵. Если бы оно было не так, никогда бы ни сказал Соломон: “Якоже яблоко злато во усерязи сардійскаго камене, сице рещи слово при приличных ему”. Притч[и], 25⁵⁸⁶. Дражайшій твой Анѳракс и ѳарсіс привели сіе: “Угнѣжденія Премудрости избраннѣ злата, вселенія же разума дражайши сребра”. При[т]ч[и], 16⁵⁸⁷.

Сіяніе премудрости Божія, из тлѣнных образов блистающія, подобно есть драгоцѣнному сокровищу, в нѣдрах сокровенному⁵⁸⁸. Но очи... очи, зарею Божества блистающія, очи спасительныя... очи тобою помянутыя, представили мнѣ жалости достойнаго без очей Сампсона. Очи сильнѣйшему сему мужу и судіи израильскому выкололи⁵⁸⁹ тѣ, кои Исааку грязью затаскали источники⁵⁹⁰. “Очи твои, яко Езера во Есевонѣ”⁵⁹¹. Плачет Іеремія о сих очах: “Камо омрачи во гнѣвѣ своем Господь дщерь Сіоню, сверже с небесе на землю Славу Израилеву!..”⁵⁹² Погрузи Господь и не пощадѣ: вся красная Іаковля разори... Твердыни дщере Іудины изверже...⁵⁹³ Око мое погрязну...⁵⁹⁴ Око мое закрывается...⁵⁹⁵ Оскудѣша очи наши...⁵⁹⁶ Померкнуша очи наши...⁵⁹⁷ Разсыпаса радость сердец наших...⁵⁹⁸ Спаде вѣнец со главы нашея...”⁵⁹⁹

Но никогда они пуще затасканы не были, как в наше время, да не видим то: “Блажени очи видящіе, яже видите”⁶⁰⁰. Тут о сем же Іов: “Кто мя устроит по мѣсяцам преждних дній?...”⁶⁰¹ Око бѣх слѣпым, нога же хромым...⁶⁰² Нынѣ же поругахамися малѣйшіи...⁶⁰³ ни лица моего пощадѣша от плюювенія⁶⁰⁴. Обратишася в плачь гусли, пѣснь же моя в рыданіе мнѣ⁶⁰⁵: вѣм, яко смерть мя сотрет”⁶⁰⁶. В сих Господних очах высокое вѣдѣніе утаевается.

“Очи Господни соблюдают чувство”. Притч[и], 22⁶⁰⁷.

Сіе чувство есть источник мира и веселія.

“Видящее око добрая веселит сердце”. Прит[чи], 15⁶⁰⁸.

Сіе Божественное око одно точію свѣтитя. Един Бог, едина Вѣра, едино око и в Библии, и вездѣ.

“Сердце наше привлекла еси единым от очію твоєю...”⁶⁰⁹

О преблаженное и вѣчно сіяющее око! Привлеки нас, “яви нам зрак твой, и услышан сотвори нам глас твой, яко глас твой сладок и образ твой красен”⁶¹⁰.

“Глас грома твоего в колеси”⁶¹¹.

Наконец вздумалося мнѣ Навиново Солнце⁶¹². Но кто нам удержит оноє солнце: “Солнце пожигающее горы”⁶¹³? Кто поставит в чинном стояніи намѣренныя точки Его? “Дондеже дхнет день, и двинутся сѣни”⁶¹⁴, да

увидим не лице Господне на творящія злая⁶¹⁵, но послѣдующее за лицом, образующим сіяніе Божественнаго зрака его, по примѣру Мойсея:

“Лице же мое не явится тебѣ”⁶¹⁶.

“Господь же благослови послѣднія Ювля...”⁶¹⁷

Но теперь только лиш пришла мнѣ на ум Іліина Колесница огненная...⁶¹⁸

АѠАН[АСІЙ]. Куда вам, братцы, понравилась околесная! Один устал, другой начал.

Як[ОВ]. Подлинно жалки израильскому сердцу иноплеменничю рукою избоденныя очи Сампсону⁶¹⁹. Сампсон значит Солнце⁶²⁰. Но Господь, слѣпцы умудряяй, может ему по времени опять возвратить очи его и здѣлать из яда ядомую пищу, а из мертвой ослиной челюсти извести сладчайшее питіе нетлѣннаго источника⁶²¹, как обѣщался: “Аще и что смертно испіют, не вредит их”⁶²².

Ерм[ОЛАЙ]. Ах! не один Сампсон слѣп. Іов, Давид, Соломон, Товит и прочіи суть слѣпцы, при пути сидящія и вопіющія⁶²³:

“Призри на мя и помилуй мя...”⁶²⁴

“Очи наши ко Господу Богу нашему...”⁶²⁵

Один Господь, мимоходя, сокровенныя их очи отверзает.

“Просвѣтиши тму мою...”⁶²⁶

“Наведу слѣпцыя на путь, егоже не видѣша, и по стезям, ихже не знаша, ходити сотворю им; сотворю им тму во свѣт и стропотная в правая”.
Ісаія, 42⁶²⁷.

Тогда сіи нищія богатѣют, недужныи исцѣляются, мертвіи возстают.

“Тогда скочит хромый, аки Елень...”⁶²⁸ Идет и мимо Мойсея Господь: “Покрью рукою моею над тобою, дондеже мимоиду”⁶²⁹.

Ожидает и Ісаія чаянія Израилева и говорит, что “не минет мене Господь мой”⁶³⁰. Просит Іеремія: “Изцѣли мя, Господи, и изцѣлѣю... Яко хвала моя ты еси”. Гл[ава] 17⁶³¹. Жаждет сего же и Аввакум: “Нѣси ли ты искони, Господи Боже, Святыи мой? и не умрем”⁶³². “Вѣм бо, яко присносущен есть, иже имать искупити мя, и на земли воскресити” Іов, 19⁶³³.

Словом сказать, всѣх их взор и вход к Ною:

“Непщевани быша во очію безумных умрети... они же суть в мирѣ...”⁶³⁴

А исход из ковчега на сушу.

“На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя...”⁶³⁵

Что древам плод и цвѣт, что нощи дневный свѣт, что солнцу лучи, что вечерней зари темно блистающія волоса, то и Израильскому роду намѣренная точка их, помазанныи Господь⁶³⁶ их. Его лучи суть свѣтом очей их, сердца радостію, волосом и вѣнцем главы.

Мы думали (плачет Іеремія), что, находясь сънью Божією между не вѣдущими Бога, надоумить их о вѣдѣніи Божіи, и сіе будет нам защитою, но не так послѣдовало. Они начали щипать тлѣніе наше, а растлѣнными мыслями намѣренную точку нашу совѣм задавили. “Дух лица нашего, помазанныи Господь ят бысть в растлѣніих их, о немже рѣхом: В снѣи его

поживем во языцѣх". Гл[ава] 4⁶³⁷. "Скорѣйшии быша гонящи ны паче орлов небесных..."⁶³⁸ "Положиша трупия раб твоих брашно птицам..."⁶³⁹ Однако ж влас главы их на время может, а во вѣк погибнуть не может⁶⁴⁰. Конечно, по времени над трупы рабов Божіих соберутся небесные орлы⁶⁴¹, силою того: "Призывай от восток птицу..." Исаія, 46⁶⁴².

"Птицы да умножатся на земли". Быт[іе], 1⁶⁴³.

"Око, ругающееся отцу... да исторгнут е вранове от дебрія и да снѣдят е птенцы орли". Притч[и], 30⁶⁴⁴.

АѠАН[АСІЙ]. Чудно, что старику Товиту очи заслѣпила падшая сверху грязь воробеина⁶⁴⁵.

ЕРМ[ОЛАЙ]. А развѣ не грязь затаскала источники Иереміины, осыпала колесо Исаино? Что есть грязь теплая, если не стихійная душа с тѣлом? Представь грязное гнѣздо с воробьем очитым, а над трупом быстрозорнаго орла, тогда вспомниш сіе: "В коей земли вселяется свѣт, тмѣ же кое есть мѣсто?"⁶⁴⁶ "Птицы да умножатся на земли"⁶⁴⁷. "Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное"⁶⁴⁸.

ЯК[ОВ]. А мнѣ всплыла на сердце сей Соломонов узелок:

"Ничтоже ново под Солнцем"⁶⁴⁹.

АѠАН[АСІЙ]. А тебѣ в солнцѣ вмѣсто колеса приснился узелок; кой ты тут узелок нашел? Его тут никогда не бывало. Мнѣ кажется, Соломон просто говорит, что в свѣтѣ все старое: что сего дня есть, тож и прежде всегда было.

ЯК[ОВ]. Высморкай же нос, тогда почувствуеш, что в сыновних и отцовских сих словах тот же Дух. "Вся, яко риза, обетшают..."⁶⁵⁰ Ты же тойжде еси..."⁶⁵¹ Развѣ ты позабыл: "В коей землѣ вселяется свѣт..."⁶⁵² Подними ухо и слыш, что все ветош есть под солнцем, но не то, что сверх солнца. И самое Солнце есть ветош, тма и буря, кромѣ одного того:

"В Солнцѣ положи селеніе Свое..."⁶⁵³

Божіе слово и духом Божіим должно дышать. Закройся ж в уголок и кушай свою ветош, а мы в глѣнии нашли неувядающую пищу того:

"Аз цвѣт полный и крѣн удалный"⁶⁵⁴.

"Снѣсте ветхая и ветхая ветхих, и ветхая от лица новых изнесете..."⁶⁵⁵

"Похожду в вас..."⁶⁵⁶

Ах! когда бы ты раскусил хоть сіи его слова:

"Нѣсть благо человекѣ, но развѣ еже яст и пїет"⁶⁵⁷.

Слушай же далѣе: "И сіе видѣх аз, яко от руки Божія есть"⁶⁵⁸. Потом сказует о мудрости, разумѣ и веселіи. Если есть мудрость, тогда есть насыщеніе и веселіе. Но понеже мудрость в Богѣ, для того выше сказал: "Мудраго очи его во главѣ его, а безумный во тмѣ ходит"⁶⁵⁹. А когда говорит: "Суета суетствій..."⁶⁶⁰ нѣсть изобиліе под солнцем"⁶⁶¹, не то же ли есть: "Вкусите и видите..."⁶⁶² Плоть ничтоже, Дух животворит..."⁶⁶³

ЕРМ[ОЛАЙ]. Теперь солнцу теченіе свое далѣе простирать нѣкуда. Пришло к главной своей точкѣ и стало в твердом стояніи. А остановил оно: "Глаголяй солнцу, и не восходит..." Іов, 9⁶⁶⁴. "Повелѣ бури, и ста в тишину..."⁶⁶⁵ "Да станет солнце... и ста солнце..." Нав[ин], 10⁶⁶⁶.

Тут рѣшеніе всѣм звѣздочетским фигурам и знакам небесным, как дышет Божій вопрос к Юву: “Разумѣл же ли еси союз Пліад, и огражденіе Оріоново отверзл ли еси? Или отверзеши знаменія небесная во время свое, и вечернюю звѣзду за власы ея привлечеши ли?” Гл[ава] 38⁶⁶⁷. “Истают вся силы небесныя, и свѣтеса небо, яко свиток, и вся звѣзды спадут, яко листвіе с лозы”. Исаія, 34⁶⁶⁸. Тут собираются всѣ Божественные звѣздочетцы.

“И падше поклонишася ему...”⁶⁶⁹

“Твой есть день, и твоя есть ночь...”⁶⁷⁰

“Тебѣ приносит хвалу вся тварь...”⁶⁷¹

Тут предѣл лунѣ и звѣздам. “Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ отроча”⁶⁷².

Як[ОВ]. Взбрѣл же мнѣ на ум предревній Зороастр⁶⁷³ с пѣснію: Κλυθι μακαρ, πανδερεκς εχων αιδιον ομμα, т. е. “Услыши, Блаженный, всевидящее имѣяи вѣчное око”⁶⁷⁴.

АѠ[АНАСІЙ]. Многіи говорят, будто он сіе пѣл солнцу.

Як[ОВ]. Но может ли солнце одним взором сіе видѣть, хоть на одной поверхности земли? Взор его не присносущный. Так думали в Персіи тѣ тяжкосердіи, кои, не взойдя к образуемому, погрязли в образующей стихіи⁶⁷⁵. Пускай же и так, а мы с Израилем воспоем сію пѣснь тому: “Возсіяет вам, боящимся имене моего, солнце правды...⁶⁷⁶ престол его яко дніе неба”⁶⁷⁷.

А видали ль вы когда СИМВОЛ, представляющій дождевный облак с радугою? А возлѣ его сіяющее Солнце с подписью:

“Ни дожда, ни дуги без солнца”⁶⁷⁸. Так Библия:

“Дондеже найдет дух от вышняго”⁶⁷⁹.

Вспомните Михаила, поднявшаго шар и вопіющаго: “Кто яко Бог?”⁶⁸⁰ Вспомните старинных любомудрцев реченіе сіе: “Центр Божій вездѣ, окружности нигдѣ”⁶⁸¹. Вспомните ж и жерновный уломок, сокрушившій тѣмя Авимелеху⁶⁸². Развѣ жерновный камень не то же есть колесо? Кажется, что...

АѠ[АНАСІЙ]. Вот и третій принялся гнуть тѣ же дуги с лукошками и обручьями. Сколько видѣть можно, вы скоро наложите в щет ваших колес решета, блюда, хлѣбы, опрѣсноки, блины с тарѣлками, с яйцами, с ложками и орѣхами и прочую рухлядь. Я помню, что в Іаковлевском лѣсѣ, называемом Уламлут⁶⁸³, находится множество орѣхов. Придайте горох с бобами и с дождевыми каплями – в Библии, думаю, все сіе есть. Не забудьте плодов из Соломоновых садов⁶⁸⁴, с Юниною тыквою⁶⁸⁵ и арбузами. Наконец и Захаріин седмисвѣщник с кружечками и с горящим в орѣховидных чашках елеем⁶⁸⁶; а чашка есть большая часть шара, нежели тарѣлка, а тарѣлка – нежели ваш обод. И так будет у вас полный пир голодный.

Як[ОВ]. Что ж ты думаеш?

АѠ[АНАСІЙ]. Думаю, что не укусите сіе здѣлать, а я вас запру в пустую горницу.

Як[ОВ]. Не устыдился всеблагій Бог, одѣваяйся свѣтом солнечным⁶⁸⁷, и в тлѣнных пеленах сокрытса так, как плод в ничтожном зернѣ; и сокровище,

утаенное в рубищѣ, тѣм приятнѣе, когда найдется. И как Иона с головою своею есть ничто и один из числа слѣпых и недужных, лежащих при Божіем пути⁶⁸⁸, так и тлѣнная тыква, начало и раждающаяся и погибающая, может быть сѣнь вѣчнаго, прохлаждающая Иону⁶⁸⁹. “Осѣнил еси над главою моею...”⁶⁹⁰ Иона значит голубь⁶⁹¹. Око его смотрит в вѣчность, тѣнью тыквы образуемую. Если б Захаріин свѣщник не был Символ, а масли[ч]ное древо Эмблема, никогда бы он не сказал: “Видѣх...”⁶⁹² Видѣть свѣтильник и маслину значит чувствовать разум, соблюдаемый в сих фигурах, кои давно уже изображены в Мойсеевских книгах; и не иное значит, что пророчит Иоиль по изліянніи духа: “Сонія узрят и видѣнія увидят”⁶⁹³. То ли тебѣ дивно, что мы в сей Божіей землѣ толчем, роем и находим вѣчность его? Не слыхал ли ты, что говорит Приточник о Библии?

“Вся содѣла ГОСПОДЬ СЕБЕ РАДИ”⁶⁹⁴.

И не догадаешься, что проклят похищай что-либо от тлѣнія Иерихонскаго с собою⁶⁹⁵? Не можешь ли чувствовать, что Библия тѣм есть Книга Богословская, что ведет нас единственно к вѣдѣнію Божію, скинув все тлѣнное? Все тут земное разоряется, да созиждется скинія нерукотворенная вышнему⁶⁹⁶. Конечно, забыл ты зарывшаго в землю талант⁶⁹⁷. Вспомни Блудницу Фамар: сія женщина тѣм одним оправдалась, что нашлось у нея кольцо, и гривна, и посох Господни⁶⁹⁸. Вспомни, что земля, раждающая соль, ни к чему уже другому не способна. Куда годится руно сіе подлое, если не оросится каплями превыспреннія росы⁶⁹⁹, если разумом собственных своих рук не прикроет вышній? “Сотвори мнѣ величіе сильный...”⁷⁰⁰ Весь сѣннописанный мрак разоряет, всю тлѣнія воду бурей своею возмущает, все неопалимо палит во всеожженіе – до единого его дым Духа, со всего града сего, выспрь столпом вземлетя и дышет по вселеннѣй...⁷⁰¹

“Не дам славы моя иному”. Исаія⁷⁰².

“Смирна и стакти и касія от риз твоих...”⁷⁰³

АѲ[АНАСІЙ]. А я не думаю, чтоб Каин с Ламехом или Саул с Исавом внушали нам свою фигурую присносущіе Божіе. Как же: “Вся содѣла Господь себе ради”⁷⁰⁴? Сіе ж можно сказать о филистимах, а может быть и о крилатых ваших быках с лѣтучими львами и прочих пліотках.

Як[ОВ]. Если бы вы изволили разсудить потонѣе, никогда бы сего не сказали. Для того-то нам внушается тма, дабы открылся Свѣт. Кто научил, что такое есть кривое, тот давно показал прямое. Чувствуют, что один взор, познав черное, познавает вдруг и бѣлое. Не забывай вопроса: “Тмѣ же кое есть мѣсто?”⁷⁰⁵ Саул с Давидом представляют тебѣ два Естества, с собою борющіяся: одно селеніем свѣта, другое жилищем тмы. Когда Ламех убил мужа, Саул изгнал Давида, а Иона в китѣ страждет, тогда Библия прекрасных вѣчности очей, землею засыпанных, открыть не может. Тогда в землѣ израильской царствует глад, а жажда при источникѣ (воды) Іакова⁷⁰⁶. Когда же пожерто будет мертвенное животом, когда явится суша, на которую пожерщій изблеваает кит Иону, тогда стѣны града сего созиждутся⁷⁰⁷, тогда

горы возрадуются и взыграют⁷⁰⁸ каплюще сладость⁷⁰⁹, возкачут выспрь тельцы и встанут на ноги свои весь сонм людей⁷¹⁰, как писано: “Касайся вас, яко касайся в зѣницу ока его”⁷¹¹.

“Ты воскрес ущедриши Сіона...”⁷¹²

“Умертви Сампсон при смерти своей множае...”⁷¹³

А что называем крылатые волы⁷¹⁴ пліотками, и Приточник тѣм же их именует:

“Не без причины пернатым мрежи простираются”⁷¹⁵. Но когда сія мрежа волочет за собою причину, то уже она и не пустая пліотка.

АѲ[АНАСІЙ]. Бросим мрежи с пліотками. Скажи мнѣ, длячего Бог изображается Колесом?

Як[ОВ]. Сей твой вопрос воняет Аѳинейскими плетеніями⁷¹⁶. Он начинает все, не начинается; тѣм есть начало. Не может быть началом ничто, естли прежде того было что-либо. То одно есть истинное начало, что все предваряет и само ничѣм не предваряемо. Один только Бог есть родное Начало, что все предваряет. Он все предваряет и послѣ всего остается, чего ни о чем другом уже сказать не можно.

“Останки младенцем”⁷¹⁷.

“Покрывает тя Божіе начало”. Второ[законіе]⁷¹⁸.

Вот кольцо и вѣнец Вѣчнаго, вѣнчающаго тя милостію! Сіе истинное начало образуется и всѣм тѣм, что походило на начало, наприм[ѣр], главою:

“Мудраго очи его во главѣ его”⁷¹⁹.

Тож источником: “Источник запечатлѣн”⁷²⁰.

Корнем: “Корень премудрости кому открыся?”⁷²¹

Зерном: “Сѣмя есть слово Божіе”⁷²².

Востоком: “Восток имя ему”⁷²³.

Сердцем: “Вода глубока совѣт в сердца мужа”⁷²⁴.

“Аз сплю, а сердце мое бдит”. Пѣсн[ь] пѣсн[ей]⁷²⁵.

Древом плодовитым: “Древо жизни посредѣ Рая”⁷²⁶.

Устами: “Не отемнѣстѣ очи его, не ислѣста устнѣ его”⁷²⁷.

Сюда принадлежит облак, искра, отец, мать и проч[ая].

АѲ[АНАСІЙ]. Длячего же сіе начало образуется зміем?

Як[ОВ]. Длятого, что змій в кольцо свивается, притом и острый взор имѣет, как свидѣтельствует имя его дракон, т. е. прозорливый. Δράκων значит видящій, а Δράκων – будущій видѣть. Око есть правитель дѣлу. Оно в животном есть то, что солнце (есть) в мірѣ, что драгоценныи камни в землѣ. Притом змій свивает такой свиток, что, не узнав ока, не узнаеш намѣренія. Библия есть точный змій. Из множества таковых образов сплетается исторія, будто корзинка или коробочка, вмѣщающая снисхождение невимѣстимаго, похожа на перлову мать, показующую извнѣ ничтожную жидкость, но внутрь, как зѣницу ока, соблюдающую дражайшее Сіаніе жемчужнаго шарика:

“Мати его соблюдале вся глаголы сія в сердца своем”⁷²⁸.

“Ковчег завѣта окован всюду златом”⁷²⁹.

По наружности кажется что-то человеческое, но внутри жилище духа Святаго.

“Преславная глаголашася о тебѣ, граде Божій”⁷³⁰.

“Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное”⁷³¹.

“Злато же земли оныя доброе...”⁷³²

Мнѣ кажется, Библия похожа на дом премилосердаго и пребогатаго господина, стоящій в пустынях на пути под видом гостинницы, даремной для путников. Сіе он вздумал, дабы приблизить честь свою к подлости для нѣколикаго с нею обращенія. Господин из тайных своих горниц видѣл вольные поступки, слышал разговоры всѣх без разбору угощаемых, избирал себѣ в дружбу из прохожих, кто бы он ни был, естли понравился. А послѣ обыкновенной щедроты дѣлал особливой милости своей вѣчными участниками. На лицѣ гостинницы написано было:

“Всѣ внійдут, но не всѣ будут”.

“Всѣ насытятся, не всѣ наслаются”⁷³³.

Сія надпись иным чудна, множайшим казалась смѣшна. Естли таков был Авраам, то и не дивно, что сдѣлал историчным плетением Воплощаемья Божія премудрости. Прилично Богу образоваться драгими Камнями, но не меньше сего достойная благодарность Ювлева, цѣломудріе Иосифово, ревность Іліина, чистота Сусаннина, кротость Давидова, правда и вѣра Авраамова. А как в розах, лиліях, нарцисах благовонность по добротѣ одна, разная по вкусу, так сія разнovidная сила Божія, таящаяся в избранных его наподобіе злата и драгих камней, довольно заслужила, дабы имена любезнѣйших человѣков и дѣла их, будто корзинками и кошельками были вседражайшаго СУЩЕСТВА вѣчнаго, царствовавшего в одушевленной их плоти. И подлинно сила терпѣнія похожа на адамант, цѣломудренная чистота – на прозрачную зелень смарагда; вѣра и любовь Божія – на огненный Анѳракс. И не напрасно Іезекиль говорит, что руцѣ их исполнены очес⁷³⁴. Самыя мѣлочныя их дѣйствія, будто отломки зеркала, цѣлое лице Божіе изображают⁷³⁵, напримѣр:

“Гнаша даже до предѣл”⁷³⁶.

“Варак гоняй вслѣд колесниц его...”⁷³⁷

“Постигните останок их...”⁷³⁸

“Взыде наипаче над градом, аки столп дыма...”⁷³⁹

“Взыде скончаніе града до небеси...”⁷⁴⁰

“Взях (Авраам юницу) и раздѣли...”⁷⁴¹

“Удари (Юдію) в выю его дважды...”⁷⁴²

“Простре Іисус руку свою и с копіем на град...”⁷⁴³

Самая их легонькая сѣнь, будто маленькое крылышко, кроет под собою вѣчнаго. И точную правду сказал Іезекиль, что сія животныя не имѣют хребта⁷⁴⁴. Хребет есть Божій. Одно только лице их есть собственное, а за лицом слѣдует станок и подсада Божія в цѣлом сем Божіем градѣ:

“Іисус же и весь Ізраиль, увидѣша, яко взяша подсады град, и яко восходит дым градный до небесе...” Нав[ин], 8⁷⁴⁵.

АѲ[АНАСІЙ]. Почему ж они шестокрылаты?

Як[ОВ]. Думаю, потому, что в шестодневствѣ Бытейском заключалась вся вещественнаго міра сего тлѣнная природа, и когда суббота есть селеніем мира и свѣта, тогда работныя дни суть мѣстом мятежа и тмы. “Шестижды от бѣд измет тя (Юву говорится), в седмѣм же не коснеттися зло”. Гл[ава] 5⁷⁴⁶.

И как трудныя дни суть завѣсою сладчайшаго упокоенія преблагословенныя субботы, так шестокрыльная сих животных сѣнь, тлѣнным лицом закрыв, ведет за собою вѣчнаго.

“Положи тму закров свой...”⁷⁴⁷

“Се Сей стоит за стѣною нашею”⁷⁴⁸.

“Благослови Бог день седмый...”⁷⁴⁹

“Господь же благослови послѣдняя Ювля...”⁷⁵⁰

“Ниже хребты их, и высота бяше им...” Іезек[иль], І⁷⁵¹.

“По высотѣ твоей умножил еси сыны человек[ескія]...”⁷⁵²

Размѣрь ковчег, разбери скинію и увидиши, что и тамо, и вездѣ высота и широта не человекская.

“Да возможете разумѣти, что широта, и долготы, и глубина, и высота...” Ефес[еем], 3⁷⁵³.

“Ниже хребты их, и высота бяше им”⁷⁵⁴.

АѲ[АНАСІЙ]. Мнѣ кажется, нельзя быть приличнѣе Богообразной тѣни, как око. Зѣница в окѣ есть центр кольца и будто кольцо в кольцѣ⁷⁵⁵. Она есть Источник Свѣта, а без нея вездѣ все тьма.

Ся дражайшая рѣчь достойна быть образом Вышняго. Тут мнѣ вспомнилось, что наш Ермолай часто сам себѣ поет оду:

“Свѣт блистанія твоего во свѣтѣ языков изыдет, и возгласит бездна с веселіем...”⁷⁵⁶

Без сумнѣнія, тма образов есть бездна.

Як[ОВ]. Конечно, цыркуль есть начальная фигура, отец квадратов, треугольников и других безчисленных. Но однако ж и самая окружность зависит от Своего Центра, предваряемая оным. И примѣчанія достойное, что цыркульной пункт самая крошечная фигурка, умаленнѣе маковаго зерна и пѣсчинки, родителем есть плотных и дебелых фигур с их машинами огромными. И когда от столь малесенькой, вида не имущей и почти ничтожной точки породилися корабли с городскими стѣнами, хоромами, мостами, башнями, пирамидами, колоссами, лабиринтами... то для чего не могло из тайной бездны вѣчных нѣдр своих породить все безчисленное мірских машин число? Оное всякій пункт предваряющее Безначальное невидимое НАЧАЛО, центр свой вездѣ, окружности нигдѣ не имущее⁷⁵⁷, и здѣсь непрерывным тварей рожденіем свидѣтельствующее о безлѣтном своем пребываніи.

“Мудраго очи его во главѣ Его”. Солом[он]⁷⁵⁸.

“Очи же безумнаго на концѣх земли”. При[т]ч[и]⁷⁵⁹.

Око есть природный цыркуль. Центр его зѣница. Она просвѣщает око: владыку всѣх дѣл⁷⁶⁰. Что коло в колеси⁷⁶¹, что зѣница в оку и что луч в Солнцѣ, т. е. Бог в небесных и земных тмах знаменій. Как только из тмы их

блеснули его лучи Божества, вдруг невидима и неустроенна библейная земля⁷⁶², приняв на себя новый вид, просвѣщается. Когда Библиа маленькій мір⁷⁶³, тогда Бог есть солнце ея. Когда есть планета земля, тогда Бог центр ея. Когда же она человек послан от него⁷⁶⁴, Бог есть ей дух, сердце, глава, око, зѣница. Язычники свѣрх стихій ничего не прозирали. Посему образы иногда называются языками.

“Свѣтъ блистанія твоего во свѣтъ языков изыдет...”⁷⁶⁵

“Процвѣла пустыня языческая, яко крин (лілія)...”⁷⁶⁶

АѠ[АНАСІЙ]. Чудным словом и дивным словом сотворена Библиа.

Як[ОВ]. Един свят; для единаго един сей штиль.

АѠ[АНАСІЙ]. А на что похож слог библейный? Скажи мнѣ. Не гнѣвайся, что она мнѣ показуется басн[ею], к тому ж и не хитроу.

Як[ОВ]. Я уже тебѣ сказал, что она похожа на великолѣпный господской дом, под видом гостиннаго дому утаенный.

АѠ[АНАСІЙ]. А кромѣ сего, на что похожа?

Як[ОВ]. Похожа на нехитрый домик, оставленный богатым отцом один только в наслѣдіе сыну. Но сын со временем догадался, что сей домик есть громада безцѣннаго сокровища. Стѣны его, не искусно обмазанныя, состояли из неочищенных рудокопных золотых и серебряных кип. Над входом из неограниченых алмазов варварская мозаическая надпись была сія:

“Коль красны доми твои, Іакове...”⁷⁶⁷

“Юже водрузи Господь, а не человек...”⁷⁶⁸

АѠ[АНАСІЙ]. Скажи, еще на что схожа?

Як[ОВ]. Схожа на грубую, суевѣрную и древнюю варварскую статую, представляющую умершаго за истину друга, но внутрь преисполненную высокаго рода маргарит. Подпись такая:

“Сила в немощи, цѣна в нищетѣ, в буйствѣ премудрость”.

АѠ[АНАСІЙ]. Для меня такая древность пріятна. А еще на что схожа?

Як[ОВ]. На рыбарскую мрежу, множеством безчисленных шариков из дражайших камней осажденную, цѣну свою утаевающих. Они по виду есть пустой водный сосуд, но по силѣ своей – цепь красот и сокровищ. Похожа на золотородныя горы каменную (пещеру), ужасом дышущую пещеру, пресвѣтлыя горницы внутри себе сокрывающую, с надписью:

“Гроб живота”⁷⁶⁹.

“Источник свѣта”⁷⁷⁰.

“Гора Вышняго”.

Похожа на алтарь, посвященный СУЩЕМУ, окруженный вкруг плетеном, который соплетают непроходимыя чащи густо насажденных древес, сладчайшія плоды во время свое⁷⁷¹ приносящих. Под заключенными дверьми написано: “Нѣсть сіе, но ДОМ БОЖІЙ”⁷⁷².

АѠ[АНАСІЙ]. Рыбарская мрежа, Божественная фигура, Богословская пліотка, я думаю, одно и то же. Так ли?

Як[ОВ]. Не знаю, знаю только, что Богословская сѣнь не пустая есть, естли несет за собою шарик, величиною хоть как зерно горчичное.

АѲ[АНАСІЙ]. Что ж развѣ оное великое?

Як[ОВ]. Оно собою ничто, но внутрь великое утаевается. Присмотрися на смоквенное зернушко, есть ли крошечнѣе его? Подними ж очи и взгляни на силу его умным оком, и увидиши и увѣриши, что в нем цѣлое дерево с плодами и листом закрылося, но и безчисленные миліоны смоковных садов тут же утаилися. Для того хорошенько разжуй, естли гдѣ в Библии читаеш: зерно, сѣмена, колос, хлѣбы, яблоки, смоквы, виноград, плоды, чернуху, кмѣнь, просо и прочая. И не напрасно уподоблено: “СѢМЯ ЕСТЬ СЛОВО БОЖІЕ”⁷⁷³.

АѲ[АНАСІЙ]. Скажи мнѣ, можно ли библейным штилем писать прочія книги? Мнѣ кажется, можно фигурами небесных кругов и земных шаров изобразить, напримѣр, Астрономію, дабы она на сих знаменитых знаках изволила ѣздить, будто на колесницѣ.

Як[ОВ]. Длячего ж нельзя? Будто не одѣвают в высокородное платье обезьян? И будто не возсѣдают рабы в господских каретах? Что до моего мнѣнія надлежит, можно сѣсть сатанѣ на престолѣ вышняго.

АѲ[АНАСІЙ]. Ты шутиши. Развѣ астрономія не вѣчна?

Як[ОВ]. Естли астрономія вѣчна, тогда гдѣ будет сапожное ремесло? Вѣчным быть значит всѣ мѣста занять. Развѣ думаеш, что и в сапожном дѣлѣ астрономія мѣсто имѣет? Полно врать, пора кушать, по пословицѣ⁷⁷⁴.

АѲ[АНАСІЙ]. Вить Астрономія есть дух.

Як[ОВ]. И обоняніе есть дух, естли понюхать в навозную кучу.

АѲ[АНАСІЙ]. Она не около куч упражняется.

Як[ОВ]. Планета и куча одно то ж. А твой нос, видно, что не чувствует духа сих слов:

“В той день оскудѣют дѣвы добрыя”. Амос, 8⁷⁷⁵.

АѲ[АНАСІЙ]. Я сих твоих дѣв не знаю.

Як[ОВ]. Они не нюхают в грязные кучи, но очищенным обоняніем чувствуют пречистый дух, плѣннены им одним:

“В воню мира твоего течем”. Пѣсн[ь пѣсней]⁷⁷⁶.

АѲ[АНАСІЙ]. А развѣ Исаак сына своего не обоняет?

“Се воня сына моего, яко воня нивы исполнены”⁷⁷⁷.

Человѣк немного разнится от грязной кучи.

Як[ОВ]. Куда ты очень памятливы и проворен в том, что одобряют враки твои! А в том, что может тебѣ очки (по пословицѣ) вставить⁷⁷⁸, ты туп. Длячего ты в сих словах: “Яко воня нивы исполнены”, – уронил остаток: “юже благослови Господь”⁷⁷⁹? Вѣриши ли, кій дух обоняет Исаак из священной нивы? “Посла Бог духа сына своего в сердца ваша”⁷⁸⁰. В тлѣніи нетлѣніе, во плоти дух Божій чувствует.

“Глас убо глас Іаковль,

руцѣ же руцѣ Исавовѣ”⁷⁸¹.

Сей-то дух Божій есть Благовонным мвром, текущим в слѣд его дѣвам. А сіе значит родное идолопочтеніе, естли отнять от цѣломудренных жен и дщерей израильских златыя усерязи и кольца, а передѣлать оныя на тельца

литаго⁷⁸². Всякая стихія со всѣм своих мыслей потрохом есть раб, скот и кумир.

“И рекоша: сіи Бози твои, Израилю”. Исход, 32⁷⁸³.

Доброзрачныя жены сіи и чистыя дщери суть мать Исаакова, Ревекка, Рахиль, Асхань, дочь Халева⁷⁸⁴, дочь Іефѳая Галадскаго, не познавшая мужа, вознесенна во всесожженіе Господеви⁷⁸⁵; жена, сокрушившая жерновным уломком из израильской башни тѣмя Авимелеху, врагу сынов Гедеоновых⁷⁸⁶; благословенная в женах Іаиль, супруга Хаверова, разбившая колом голову Сисарѣ и прободшая скранія его⁷⁸⁷; Анна, мать Самуилова, внѣшним движеніем уст своих на пьяну похожа, но изливающая пред Господем душу свою⁷⁸⁸. Авигеа, супруга невкуснаго и гордаго Навала, почтившая Давида хлѣбом, вином, овцами, чистою мукою, корзиною гроздій и двумястами смоковых связок⁷⁸⁹. Руѳь, Есѳирь, Сусанна, Іудиѳ... всѣ сіи жены и дѣвы с матерію царевою, минув подлыя стихійныя кучи, идут в горня со тщаніем⁷⁹⁰.

“Благословена ты в женах...”⁷⁹¹

Сих то назнаменует Божій вопрос к Іову: “Аще уразумѣл еси время рожденія коз, живущих на горах каменных?”⁷⁹²

Сіи суть юницы, голубицы, горлицы, вселюбезнѣйшія Господу, рожденіем своим умиловляющія его, о коих сам Аврааму говорит: “Владыко Господи, по чесому уразумѣю?...”⁷⁹³ “Рече же к нему: Возми юницу трилѣтну и козу трилѣтну, и овна трилѣтна, и горлицу, и голубя”⁷⁹⁴. И чуть ли не из сего числа воскресил одну Петр: “Она же отверзе очи свои...”⁷⁹⁵ “Очи твои голубинѣ...”⁷⁹⁶ Тавиѳа значит серна⁷⁹⁷. Всѣ сіи суть не своя, но Божія славы преукрашенныя служительницы: “Се раба Господня...”⁷⁹⁸

Как же дерзашь сих прекрасных невѣст Божіих лишить украшеній своих? Как смѣешь отдать оныя блудницам, угодницам идолов?

“И совлече ризы вдовства своего... и облечется в ризы веселія своего...”⁷⁹⁹ и обложи мониста и цѣпки, и усерязи, и все украшенме свое...⁸⁰⁰ и бѣ измѣнено лице ея... и удивилася о красотѣ ея попремногу зѣло”⁸⁰¹. Іудиѳ, Гл[ава] 10.

“Вся слава дщере царевы внутри”⁸⁰².

Израиль, похитив хорошее у язычников, посвящает Господу. А ты хочешь дѣлать наоборот. Напримѣр, Гедеон от золотых усерязей и монистов и от золотых цепей, украшающих выи велблудов, и от других красот, от плѣна побѣжденных врагов добытых, здѣлал одежду первосвященнику:

“Да даст мнѣ всяк муж усерязь от плѣна своего... И простре ризу, и ввергоша ту...” Суд[ій], 8⁸⁰³.

Так Іосиф завладѣл всею землею Египетскою. Ея мудрецы найпаче писали фигурами, что все Израиль под имен[ем] Іосифа посвятил живому Богу⁸⁰⁴. А все то Іосиф, т. е. “приложеніе”⁸⁰⁵, что прилагается сверх тѣльных образов, кои в видѣ Египтян просят Іосифа: “Даждь сѣмя, да посѣем, и живи будем, и не умрем, и земля не опустѣет”⁸⁰⁶. Дает им хлѣбы за скоты их. “Плоть ничтоже...”⁸⁰⁷

Мнѣ кажется, что и самая славная Египетская фигура СФИНКС перенесена Израилем в посвященіе Богу. Она мучила не могущих рѣшить полезнѣйшаго гаданія⁸⁰⁸. И князь израильскій Іефѡай с воинством своим переколол всѣх мужей Ефремовых, не могущих рѣшить фигуры сея: клас. “Рцѣте, клас. И не управиша рещи тако: и имаху их, и закалаху”. Суд[ій], Гл[ава] 12⁸⁰⁹.

АѠ[АНАСІЙ]. А что значит слово сіе “клас”?

Як[ОВ]. Думаю, то же, что пшеничный колос.

АѠ[АНАСІЙ]. Я слышу: клас, но не слышу силы его.

Як[ОВ]. Думаю, он из числа тѣх, которыи рвали и молотили, и ѣли Апостолы в Субботу⁸¹⁰.

АѠ[АНАСІЙ]. Тѣх-то я и не разумѣю. Апостолам чужое рвать не пристало; своего не имѣли жать и молотить никогда, а исторгать будто пеньку, дурно; да и кушать зерно сырое скотам прилично. Конечно, сей клас есть фигура.

Як[ОВ]. Без сумнѣнія, он из числа седми класов, явившихся во снѣ фараону: “И семь класи исхождаху из стебля единого избранны и добры”⁸¹¹.

АѠ[АНАСІЙ]. А я сих фараоновых пуще не понимаю; естли что смыслиш, скажи, не мучь⁸¹².

Як[ОВ]. Бытейская Седмица, скажите мнѣ, что она есть, естли не из всемирных тварей громада грубых и невкусных Болванов? Но когда присмотрѣться и вникнуть внутрь, тогда можно увидѣть, что в сей жестокой и отошалои седмицѣ сокрывается Седмица инородная, гораздо слаще, сытнѣе и пи[та]тельнѣе наружныя; а составляют обѣ одну Седмицу.

“И бысть вечер, и бысть утро, день един”⁸¹³. Будто наличная седмица Колос, а тайная Зерно; или один пустой, а другой внутри полной 7 дней и 7 колосов.

“Повторися же сон фараону дважды”⁸¹⁴. Однако ж “сон фараонов один есть”⁸¹⁵.

“И бысть вечер, и бысть утро, день един”⁸¹⁶.

Слово Божіе является одинакое, но слышится двойное.

“Елика Бог творит, показа фараону”⁸¹⁷.

Лицо одно, но двѣ породы: пустая и Божія, явная и тайная, образующая и образуемая⁸¹⁸.

“И пожроша семь класи тонцыи и истончени вѣтром семь класов избранных и полных”⁸¹⁹.

Так, как Кит Іону. Однако же и тма его не объят⁸²⁰.

АѠ[АНАСІЙ]. Куда ты нелѣпую дичину наврал?

Як[ОВ]. Ночь несвѣтла не будет тебѣ; раскуси только хорошенько. Развѣ то для тебя стропотным и жестоким кажется, что в Седмицѣ свѣт, а в колосѣх хлѣб? Но сердце тогда насыщается, когда просвѣщается. Взгляни на Давидову рѣчь: “Знаменася на нас...”⁸²¹ Увидиш там же вкупѣ свѣт и пшеницу. “И живот бѣ свѣт челоувѣком”. Іоан[н], I⁸²². Разсуждай и сіе: “Взалчут на вечер...”⁸²³

Когда вечер с ноцію голодный, тогда утро со свѣтом сытное.

“Исполнимомся завтра...”⁸²⁴ “Насыщуся, вегда...”⁸²⁵ Разумѣю, де, сон сей, да ночью же и видѣл⁸²⁶.

“И се свѣщник злат весь...”⁸²⁷

Но что значит? Внутренній ему Ангел толкует.

“Сіе слово Господне...”⁸²⁸ “Свѣтилник ногама моима Закон твой...”⁸²⁹

О сем свѣтильникѣ навѣдайся в книгѣ Исх[ода], 25. Сколь же велико сходство, равнословіе и пропорція⁸³⁰! 7 Вечерей с Утрами, 7 Колосов с Колосами, 7 Свѣщничих вѣтвей со Свѣтильцами.

В вечерах утро, день, око, шар, солнце.

В пустых колосах колосы полныи с зерном.

В свѣщничих вѣтвах, от одного стебля произшедших, кружочки с чашечками, полушариками, наполненными елеем и просвѣщающим, и насыщающим. Теперь о сем свѣщникѣ скажу с Захаріиным Ангелом: “Седмь сія очеса Господня суть, призирающая на всю Землю”⁸³¹. Так седмь же и свѣтов, просвѣщающих Вселенную, и седмь хлѣбов, насыщающих 5 тысяч⁸³².

“Сіе слово Господне...”⁸³³

АѦ[АНАСИ]. Так развѣ же у Бога только 7 очей?

Як[ОВ]. Врѣш! не 7, но одна вѣчность. 7 дней заключили в себѣ всю тварь. А сверж всей седмицы блистает слава Вѣчнаго. Как одно лицо в семи зеркалах⁸³⁴, и одно солнце в седми днях, и один огонь в седми свѣчах, и одно зерно в седми добрых класах, и одна печать в седми сургучах. “Призирающая на всю Землю”⁸³⁵, т. е. открывающіяся сверж всея глѣни. “И Свѣт во тмѣ Свѣтитя...”⁸³⁶

Если ты уже примѣтил, что свѣщничіи вѣтвы и добрыи колосы происходят от одного стебля, чего в простых колосах никогда не бывает, не забудь же, что и блеск свѣтлыя седмицы молніевидно исходит от одной пустой плоти.

“Всяка плоть трава...”⁸³⁷ – вот тебѣ стебліе. Сіе означает Захарія гтнью двух маслин, десныя и лѣвыя, пріосѣняющих свѣщник⁸³⁸.

“Не в силѣ величїи, ни в крѣпости, но в душѣ моем, глаголет Господь Вседержитель”. Гл[ава] 4⁸³⁹.

“Снѣсть от шуих человек, и не насытитя”. Исаїя⁸⁴⁰.

“Послю глад на землю”⁸⁴¹. То же, что “взалчут на вечер...”⁸⁴²

“Повторися же сон фараону дважды, яко истинно будет СЛОВО, ЕЖЕ ОТ БОГА”. Быт[іе], 41⁸⁴³.

Разжуй: от Бога, а протчее сон, гтнь...

Если ж тебѣ все сіе нелѣпостію кажется, так послушай самага Іосифа: “Седмь класи добріи седмь лѣт суть”⁸⁴⁴.

АѦ[АНАСИ]. Так на что же лгать? 7 лѣт, а не 7 дней.

Як[ОВ]. А! А! тут-то твой видно закоулок? Не скроешся⁸⁴⁵. У БОГА день, яко 1000 лѣт⁸⁴⁶.

И так мнѣ кажется, “Рцыте, клас”⁸⁴⁷ значит: раскусите слово Божіе, да не умрете⁸⁴⁸. “Аз емь хлѣб животный...”⁸⁴⁹

“Жестоко есть слово сіе...”⁸⁵⁰ “Имѣяи уши слыш[ати]...”⁸⁵¹ “Аще же не послушаете, в тайнѣ восплачется душа ваша”⁸⁵².

Развѣ думаеш, не одно то: невѣдѣніе, ночь, сон, глад, меч, мученіе, смерть, Ад?... “Кто ны разлучит от Любве Божія”⁸⁵³.

Тут-то заключается бѣдность, тлѣніе, расточеніе, утѣшеніе... Пожалуй, взгляни на начало гл[авы] 15 в Іерем[іи]:

“Ты оставил мя еси, рече Господь”⁸⁵⁴.

“И простру руку мою на тя, и убію тя...”⁸⁵⁵

“И имаху их, и закалаху...” Суд[ій], 12⁸⁵⁶.

“Се сей лежит на паденіе...”⁸⁵⁷

Теперь, обратив рѣчи к намѣренной точкѣ⁸⁵⁸, сказываю вам, что не только землю с ея плодами и рожденіями, но всѣ небесныя и земныя фигуры, домашнія древним, найпаче в Египтѣ, любомудрцам, отняв от означенія таинств их, перенес Израиль в посвященіе Господеву. И ты ли похитить поучаешиися вспять.

“И снем фараон перстень с руки своея, возложи его на руку Іосифову, и облече его в ризу червлену, и возложи гривну злату на выю его, и всади его на колесницу свою втору”⁸⁵⁹.

“Возшел еси на высоту... пріял еси даянія...”⁸⁶⁰

“И отверзше сокровища своя, принесоша ему дары: злато, и лѣван, и смирну”⁸⁶¹.

“Царіе Аравтіи и Сава дары приведут”⁸⁶².

АѲ[АНАСІЙ]. Не похищаю, а спрашиваю, можно ль, напримѣр, ариѳметику, геометрію или...

Як[ОВ]. Потѣряли цѣну свою пророки языческіе тогда, когда прореченное о всеобщем, о безвременном, о безмѣстном, обратив к частному, мѣстному и временному, перенесли оно на князи, на сыны человѣческіи. Сей есть всеобщій источник идолослуженія. Тлѣнь повсюду влѣзла на Колесницу Божію. Сами свой прах вознесли на Высоту Господню. “Сіи на колесницах, и сіи на конех...”⁸⁶³

Посади, естли хочеш, служанку стихіи, твою астрономію, вознеси на колесницу Вѣчнаго. “Колесница Божія тмами тем...”⁸⁶⁴

АѲ[АНАСІЙ]. Что есть Вѣчность?

Як[ОВ]. То, что ИСТИНА.

АѲ[АНАСІЙ]. Что есть Истина⁸⁶⁵?

Як[ОВ]. То, что пречистое, нетлѣнное и единое.

АѲ[АНАСІЙ]. Не можно ль нѣсколько рассказать яснѣе?

Як[ОВ]. То, что вездѣ, всегда, все во всем есть.

АѲ[АНАСІЙ]. Отрѣж как можно простѣе.

Як[ОВ]. То, что вездѣ и нигдѣ.

АѲ[АНАСІЙ]. Фу! ты сам толком пуще мнѣ очи помрачил.

Як[ОВ]. Иначе от тебя не отдѣлаться.

АѲ[АНАСІЙ]. Ну! длячего Бог изображается образами?

Як[ОВ]. А ты длячего твои мысли изображаеш фигурами букв или удареніем воздуха?

АѲ[АНАСІЙ]. Длятого, что мысли мои не видны.

Як[ОВ]. А Бог во сто тысяч раз сокровеннѣе вънутрь твоихъ мыслей, нежели твоя воздушная мысль въ наружномъ твоёмъ болванѣ.

АѲ[АНАСІЙ]. Хорошо. Скажи же мнѣ, кто сія Божественныя узы соплѣгаетъ?

Як[ОВ]. Тѣ, что разрѣшаютъ.

АѲ[АНАСІЙ]. А разрѣшаетъ кто?

Як[ОВ]. Тѣ, что связуютъ.

АѲ[АНАСІЙ]. А я ни сихъ, ни тѣхъ не знаю.

Як[ОВ]. Развѣ ты никогда не слыхалъ о Веселеилѣ⁸⁶⁶ и его товарищахъ, украсившихъ разными художествами храмъ Господень? Пробѣги Исход[а] Гл[ава] 31 или 37. Сей первой художникъ скиніи посребрилъ и позолотилъ столпы: вылилъ золотыя кольца, золотыя петли, золотыя крючки, пуговицы, колокольчики на священничей одеждѣ, серебряныя куполки скиніи, мѣдныя у дверей головки, и протч[ая], и протч[ая]...

АѲ[АНАСІЙ]. Видно, что Веселеилъ былъ крючокотворецъ.

Як[ОВ]. А Гедеономъ составленную ризу уже ты позабылъ? Она, конечно, то же, что Веселеиловъ ЛОГИОН⁸⁶⁷, т. е. СЛОВО БОЖІЕ. Вспомни, коликое число всѣхъ приношеній Господеву отъ сыновъ Израилевыхъ, и воскликни съ Варухомъ:

“О Израилю, коль великъ домъ Божій и пространно мѣсто селенія его: велико и не имать конца, высоко и безмѣрно”. Гл[ава] 3⁸⁶⁸.

Всѣ сіи приносы суть узлы, славу Божію вънутрь утаевающіи: “Да возмешь отъ начатка плодовъ земли твоея, юже Господь Богъ [твой] даетъ тебѣ въ жребій, и вложиши въ кошницу, и пойдешь на мѣсто, еже избереетъ Господь Богъ твой, призывать имя его тамо⁸⁶⁹. И нынѣ се принесохъ начатки отъ плодовъ земли, юже далъ ми еси”. Второзак[оніе], 26⁸⁷⁰.

“Взя ему мати его ковчежецъ ситовый, и помаза и клеємъ и смолою, и вложи отроча въ него, и положи его въ дучицѣ при рѣцѣ”. Исход⁸⁷¹.

Но Исаакъ связанный⁸⁷², Иосифъ во узахъ⁸⁷³, Мойсей въ коробочкѣ⁸⁷⁴, Сампсонъ въ веревкахъ⁸⁷⁵, Даніилъ во рвѣхъ⁸⁷⁶, Іеремія въ колодѣхъ⁸⁷⁷, Петръ въ темницѣхъ⁸⁷⁸, Павелъ въ кошницѣхъ⁸⁷⁹ – вѣрю, что они не для всѣхъ кажутся узлами.

“Разрѣшите его и оставите ити”. Іоан[н], 11⁸⁸⁰.

“Изведи изъ темницы душу мою”⁸⁸¹.

“Отъ безднъ земли возвелъ мя еси”⁸⁸².

О всѣхъ сихъ несмысленныхъ дѣтяхъ еврейскихъ, держащихъ въ рукахъ своихъ вѣтви того финика: “Яко финіксъ, возвысился на брезѣхъ”⁸⁸³. Да тутъ же и о самомъ себѣ Павелъ: “Мы буимъ Христа ради...”⁸⁸⁴ Сіи узлы, будто змій, вьются и переплетываются между собою, нечаянно тамъ являя голову, гдѣ былъ недавно хвостъ, и напротивъ. И какъ двѣ природы: главная и низшая, вѣчная и глѣбная, все составляютъ, такъ и два образа, составляющіе СЫМВОЛЪ, по всему священному полю являються, часто перемѣняя мѣсто своея тмы на землю вселяющагося свѣта⁸⁸⁵, и напротивъ, напримѣр:

“Злато оныя земли доброе...”⁸⁸⁶

Злато образует вѣчную, земля – тлѣнную природу. Вспомним третій день бытейный и увидим, что сей хвост недавно был головою. Там море есть мѣстом тлѣни, а суша землю, плодотворяющую Божіе обѣтованіе.

“На мѣстѣ злчнѣ, тамо всели мя...”⁸⁸⁷

“Погразоша, яко олово, в водѣ злѣнѣй”. Исход⁸⁸⁸.

Кит, в сравненіи моря, фигура есть Божіей премудрости, плавающая сверх стихійных гнили.

“И Дух Божій ношашеса верху воды”⁸⁸⁹.

“И всплыве желѣзо”. 4 Цар[ств], 6, с[ти]х 6.

“Господь Бог твой введет тя в землю благу...⁸⁹⁰ В землю пшеницы...⁸⁹¹ в землю, в нейже каменіе желѣзо, и от гор ея ископаеши мѣдъ”⁸⁹². Втор[озаконіе], 8.

Но вода, Мойсеем изведенная от камня⁸⁹³ и Сампсоном из челюсти ослиной⁸⁹⁴, знаменует вѣчность. Камень же и челюсть есть персть гнили. Взгляни же на нерукобѣнный Даніилов камень с горою⁸⁹⁵ и увидиши, что камень есть чертогом свѣта СЛОВА БОЖІЯ, а гора – плоти и крови ложем. Но сей змій вдруг завернул голову к хвосту, если поднять очи к раждающемуся и к вертепному камню, к воскресшему и ко гробу. Иногда голова его и хвост в одном мѣстѣ, будто хвост в устах держа, дѣлается кольцом⁸⁹⁶. Взгляни на вторый бытейный день.

“Посредѣ воды и воды...⁸⁹⁷ вода и вода”⁸⁹⁸.

Сея воды и Давид жаждет, пренебрег одну.

“Кто напоит мя водою из рова, иже в Вифлеемѣ”. 2 Царств, 23⁸⁹⁹.

Иногда змія сего свитки очень между собою схожи. Наприм[ѣр]: Мойсей влагает в воду древо⁹⁰⁰, Елисей соль⁹⁰¹, корабельщики Іону⁹⁰², предтеча Христа⁹⁰³.

“Сходящіи в море... Творящіи дѣланія в водах многих...”⁹⁰⁴ И Даніил ввергает меч дракону, или великому змію, во уста. Оный шар был смѣшан из смолы, жиру и волны⁹⁰⁵.

Сіи три печати от Духа Премудрости Божіей. Манна, падающая сверх поверхности земной, похожа на снѣжную крупу, а снѣг на руно.

“Дающего снѣг свой, яко волну...”⁹⁰⁶

“Полагая предѣлы твоя мир, и тука пшенична насыщ[а]я т[я]...”⁹⁰⁷

Оно печатлѣтся, а паче из благовонных древ, смол[о]у: “Яко смирна избрана, издах благоуханіе” Сирах⁹⁰⁸. Куда страшна и опасна Библиа, поколь семиглавному сему змію вбросить в изблевающія горких вод челюсти⁹⁰⁹ свою пилюлю не удостоит тот:

“Посылаай слово свое земли...”⁹¹⁰

“Одежда его бѣла аки снѣг, и власи главы его аки волна чиста...” Дан[иил], 7⁹¹¹.

Тогда сего аспида отроча малое поведет⁹¹².

“Зрите чтилища ваша”. Дан[иил]⁹¹³.

Смотри, как вьется змій сей и играет! Море и кит, кит и Іона, Іона и тыква. Море в разсужденіи кита есть ничто, а кит в разсужденіи Іоны пустош.

Иона взглядом тыквы, голову его прохлаждающія, а тыква взором славы Вѣчнаго ничтоже есть. "Поиграеши ли с ним..."⁹¹⁴ извлечеши ли змія удицею?.. или вдѣжеши колце в ноздри его?.." ⁹¹⁵ Иов, 40.

Сей змій весь Иордан вмѣщает в уста свои. А на одно око Божіе, будто на удицу, возмется.

Всѣ плаватели хвоста и всѣ корабли рыбацкіи не поднимут главы его.

"Сотворен поруган быти..." Иов, 40⁹¹⁶.

"Змій сей, егоже создал еси..."⁹¹⁷

"Поругаются ему, и укорят его, и оплюют его..." Лука⁹¹⁸.

То же разсуждается о рыбѣ Товиной, с печенью ея и сердцем⁹¹⁹; о рыбѣ, удицею Петровою извлеченной, с монетою внутрь ея⁹²⁰; о рыбах, Христом благословенных: "Иду рыбы ловити..."⁹²¹

Таковыя ж свертки сгибает змій сей и здѣсь: вода и ковчег, ковчег и Ной, Ной и голубица, голубица и око, око и верхи гор, верх и Вѣчность.

"Возшед на гору стреминную..." Иов, 40⁹²².

"Ложе его остни остріи..." Иов, 41⁹²³.

То же и здѣсь: Содом и огонь, огонь и дым, дым и дух, дух и благовоніе. А Лот значит: благоуханіе (Стакти)⁹²⁴.

"Възде дым гнѣвом его..."⁹²⁵

"Потщавшеса, запалиша град огнем..."⁹²⁶

"Узрѣша дым восходящъ от града до небесе". Нав[ин], 8⁹²⁷.

"Дух и вода и кровь: и тріе во едино..." Иоанн[а] посл[аніе]⁹²⁸.

Тѣ же винты, или извитія змінны, и здѣсь:

Израиль и языки, Израиль и скинія, скинія и мѣра ея, чудно составляющая во всѣх частях сумму десяточну. Наконец, вся скинія ничто есть.

Взглядом внутренностей ея сіе есть: манны, свѣтилника, хлѣбов и проч[ая]. А сіе опять ничтоже есть, взглядом Славы Божія, во мракѣ сем блистающія: "Небо небесе не довлѣют тебѣ..."⁹²⁹

АѠ[АНАСІЙ]. Ты мнѣ своими винтами змінными совѣм ум помрачаеш; скажи только мнѣ, которую ты нащитал сумму десяточну в частях скиніи и в мѣрѣ, и в числѣ ея?

Як[ОВ]. Скинія из десяти опон. Вот тебѣ десяток в частях! Долгота каждой опонѣ 28 лакот. Вот десяток: 2 и 8. Во всѣх опонах лактей 280. Вот в числѣ лактей так, как в долготѣ, десяток: 2 и 8! Широга каждой опоны 4 лактя, а во всѣх 40, скинь на щеты 1, 2, 3, 4 и выйдет 10, а 4, 40 и 400 в той же пропорціи суть.

АѠ[АНАСІЙ]. Вот еще какіе крючки! Они нѣсколько подходят к нашим гражданским.

Як[ОВ]. Мѣра и число всегда есть Божіе.

"Ниже хребты их, и высота бѣше им..." Езек[іиль]⁹³⁰.

"Скажи ми, Господи, кончину мою и число днѣй моих"⁹³¹.

"Сочте своя домочадцы..."⁹³²

"Возведох очи мои и видѣх, и се, муж, и в руцѣ его уже землемѣрно". Захар[ія], 2⁹³³.

Вся Библия есть Узел и узлов цепь. Вся в одном узлѣ и в тмах тем узлов, тѣмже весь сей Рай насадил Господь Бог во Едемѣ на востоцѣх⁹³⁴.

“Велія будет слава храма сего послѣдня паче первыя, глаголет Господь...” Аг[г]ей, 2⁹³⁵.

Едем значит Рай сладости, увеселительный сад⁹³⁶. Что же за вздор Рай в Едемѣ? Сад в Саду?.. Все сіе хвратіе есть чаша колких шиповников. Продерись, развяжи, и вкусиш от древа жизни.

“Древо жизни посредѣ Рая...”⁹³⁷

“Восток имя ему”⁹³⁸

“Гортань его сладость...”⁹³⁹

“И идоша по пустыни, и придоша до Хеврона”. Числ, 13⁹⁴⁰.

Хеврон есть град горный, значит дружество⁹⁴¹. По чашам сих узлов ходит неизслѣдимая Божія Премудрость. Сюда-то Приточник... “Не вѣм: слѣда орла, паряща по воздуху, и пути зміа, ползуща по камени...” 30⁹⁴².

“Услышаста глас Господа Бога, ходяща в Раи...”⁹⁴³

Самый послѣдній голосок или словцо дышет СМВОЛОМ⁹⁴⁴ или зависит от него. Наприм[ѣр]: “Тамо его узрите...”⁹⁴⁵, т. е. на горѣ, сверх горы, вышше стихій.

“Горняя мудрствуйте, а не земная...”⁹⁴⁶

“Тамо въздоша колѣна, колѣна Господня...”⁹⁴⁷

“Тамо возращу рог Давидови...”⁹⁴⁸

Каждая пара образов есть двое двое.

“Вся сугуба, едино противу единого”. Сирах, 42⁹⁴⁹.

“Единою глагола Бог, двое сіа...”⁹⁵⁰

“Внидоша к Ною в ковчег два два...”⁹⁵¹

А если разсудить, тогда каждый образ есть трое, т. е. простый, образующій и образуемый⁹⁵². Напримѣр, хлѣб простой, хлѣб образующій и хлѣб ангельскій⁹⁵³. “Не о хлѣбѣ единѣм жив будет человек...”⁹⁵⁴ Грозд простой, образующій и веселящій.

“Віно веселит сердце человека...”⁹⁵⁵

“Кровь гроздову пїяху віно...”⁹⁵⁶

Небо простое, образующее и небо небесе⁹⁵⁷. Так, как круг в колеси⁹⁵⁸, Солнце в Солнцѣ.

“Небо небесе Господеви”⁹⁵⁹.

И думаю, в сію-то силу сказывает Приточник: “Ко словесем мудрых прилагай твое ухо... да разумѣши, яко добра суть”⁹⁶⁰. Ты же напиши я себѣ трижды” (на сердцѣ твоём), если, де, хочеш совѣта, смысла и разума. Гл[ава] 22⁹⁶¹.

При всем сем вспомни межеванье между градом и градом, Мойсеем узаконенное. Два образы суть, как два населенные грады. Паче же не забудь сего: “В коей земли вселяется свѣт, тмѣ же кое есть мѣсто? Аще введеши мя в предѣлы (TERMINUS) их!”⁹⁶²

“Аще же ли и вѣси стези их?”⁹⁶³

“Гдѣ был еси, егда основах землю?”⁹⁶⁴

“Кто положи мѣры ея, аще вѣси?”⁹⁶⁵

“Возвѣсти ми, аще вѣси разум (земли)...”⁹⁶⁶ Иов, 38.

АѲ[АНАСІЙ]. Я устал, слушая твоих узлов собраніе.

Як[ОВ]. Вспомни кущи Израилевы, сады Соломоновы.

“Востани, съвере, и гряди, юже...”⁹⁶⁷

“Дух вся испытует, и глубины Божія”⁹⁶⁸.

Из таковой кущи колом Іаіль пробила голову Сисарѣ. 4 Суд[ій], ст[их] 21⁹⁶⁹.

Таков был сын Іаковль Іуда. “Привязуй к лозѣ жребя свое...”⁹⁷⁰ Развѣ к подлому привязует? “Аз есмь лоза...”⁹⁷¹

Взгляни, пожалуй, на Иисуса Навина с Халевом. Развѣ не видишь, какое сокровище несут сіи мужи? На дрюкѣ привязан из земли Божіей пребогатый грозд, кромѣ шипков (полных роз) и смоквей⁹⁷². Сколько виноградных ягод, столько шариков, сколько шариков, столько узлов, заключающих в себѣ Сладчайшій Божества муст, Веселящій Сердце⁹⁷³, при котором пирует небесный Учитель со ученики своими.

“Сія есть кровь моя...”⁹⁷⁴

“Пиша же и упишася с ним”. Быт[іе], 43⁹⁷⁵.

Что же касается до рѣшителей сих Божественных гаданій, вспомни Данила с Іосифом, разрѣшающих соня.

“Еда не Богом изявленія их есть”. Быт[іе], 40⁹⁷⁶.

“Сказуя сны и возвѣщая сокровенная, и разрѣшая соузы”. Дан[іил], 5⁹⁷⁷.

Вспомни Маріина обручника, слышащаго во снѣ глас Ангела Божія⁹⁷⁸, вспомни Мойсея, узрѣвшаго во мракѣ Бога⁹⁷⁹.

Вспомни Авраама, раздѣляющаго пополам скоты пред Господом. Быт[іе], 15.

“Заходящу же солнцу, ужас нападе на Аврама”⁹⁸⁰.

Раздѣлить и разрѣшить значит то же.

Таков был Авель, принесшій первородное и от туков овец Господеви, и не испаде лице его⁹⁸¹, но, подняв очи, видѣ день Господень⁹⁸².

Таков был тот: “Зубы его паче млека...”⁹⁸³ Таковы были тѣ: “Кровь гроздову пяху вино с туком Агн[чим]...”⁹⁸⁴ Вспомни, кой пророк скушал горькой свиток⁹⁸⁵? Но куда сладок был! когда дожевался до останка. Останок есть БОГ.

“Открыл еси та младенцем...”⁹⁸⁶

“Останки младенцем...”⁹⁸⁷

Но и всѣ пророки вопіют: “Видѣх, видѣх...” Вспомни Сампсона, веревки и льва разтерзающаго, находящаго в ядовитом ядомое, а в жестоком сладкое⁹⁸⁸.

“Насыщуся, внегда явитимися славѣ твоей”⁹⁸⁹.

Вспомни Давида, исторгающаго из уст львиных и медвежьих овцу⁹⁹⁰. Сей из Голиафовых⁹⁹¹, а Іудію из Олоферновых ножен меч извлекает⁹⁹².

“Живо бо СЛОВО БОЖІЕ, острѣй[ше] паче всякаго меча”⁹⁹³.

Еанея, сын Іодаев, убил льва, вырвал копіе из рук египтянина. “И уби его копіем его”. 2 Царст[в], 23⁹⁹⁴. “Яко искры по стеблію потекут...”⁹⁹⁵

Кто разорил города Иерихон и Гаї?

Кто расторгнул ополчение иноплеменническое и достал воду Давиду из рва виоелемского?

“Облецыся во славу твою, Иерусалиме, граде святыи...”⁹⁹⁶ “Совлецы узувши твоя, плъненная дщи Сионя”. Исаїя, 52⁹⁹⁷.

Вздумай, гдѣ тот, кто на гумнѣ молотит? А к нему на воловом возу прикатывается Кивот Господень⁹⁹⁸.

“Свѣтися, свѣтися, Иерусалиме...”⁹⁹⁹

“Благословены житницы твои...” Второзак[оніе], 28¹⁰⁰⁰.

“Благослови Господь дом Аведдаров...” 2 Царст[в], 6¹⁰⁰¹.

Посмотри, что дѣлает муж Руѡин Вооз? Служанки его жнут и вяжут снопы, а он вымолачивает из стебля Зерно. “Се, той вѣет на гумнѣ ячмень сея нощи”. Руѡь, 3¹⁰⁰².

“И преломив даяше има. Онѣма же отверзостѣся очи”¹⁰⁰³.

АѦ[АНАСИ]. Я о всѣх сих читал, но не даются читать. Трудно...

Як[ОВ]. Так послушай же о новѣйших скинотворцах и плетущих мрежи рыбах, вот они: “Елика аще свяжете на земли, будут связана на небеси...”¹⁰⁰⁴ Никогда они не вяжут узлов, чтоб не скрывалася внутри цѣльная простота Голубинаго ока. И никогда не разрѣшают гаданій¹⁰⁰⁵, чтоб не вынуть оттуда перстня сладчайшаго меда и сота¹⁰⁰⁶ вѣчности.

“От ядущаго ядомое и от крѣпкаго изыдѣ сладкое”¹⁰⁰⁷. “И снѣсте ветхая и ветхая ветхих”¹⁰⁰⁸. “Веніамін волк хищник, рано яст, еще и на вечер дает пишу”. Быт[іе], 49¹⁰⁰⁹.

“Вѣрова Аврам Богу, и вмѣнися ему в правду (все писанное)”¹⁰¹⁰.

“Знаменія же вѣровашым сія...”¹⁰¹¹ “Языки возглаголют новы...”¹⁰¹² “Змія возмут...”¹⁰¹³

“И сіе рек, дуну и глагола им: Примите дух свят! имже отпустите грѣхи, отпустятся им, и имже держите, держатся”¹⁰¹⁴.

АѦ[АНАСИ]. Пускай же сему разговору будет имя:

КОЛЬЦО.

Цей твір Сковорода написав десь наприкінці 1773-го або на початку 1774 р. Автограф до нас не дійшов. Твір знаємо в одному-єдиному списку з першої чверті XIX ст., який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 11). Діалог був уперше надрукований (з купюрами й без закінчення) у Москві 1837 р. окремою книжечкою [див.: Сковорода Г. С. Дружескій разговор о душевном мирѣ. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 94 с.]. Подаємо за рукописом. Зважаючи на те, що переписувач посутньо змінив правопис Сковороди (скажімо, заступив літеру *ѣ* літерою *е* тощо), відтворюємо ті граматичні форми, які характерні для сквородинських автографів.

¹ Цей супровідний лист-присвята адресований Володимирові Степановичу Тев'яшову – воронізькому поміщикові, сину Степана Івановича Тев'яшова, харківського (1734–1757 рр.)

та острогозького (1757–1763 рр.) полковника [див.: *Ніженець А., Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 52–53; *Гавриленко А.* Над Тихою Сосною. На зарубіжній Слобожанщині // *Березіль*. – 2002. – № 7–8. – С. 151–154].

² Сковорода має на думці діалоги «Кольцо» та «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

³ “Вічний двигун” (лат.).

⁴ Сковорода називає душу “вічним двигуном” з огляду на те, що вона, на відміну від тіла, повсякчас перебуває в русі. Думку про саморухомість душі Діоген Лаерцій (III, 67; VIII, 83) пов'язував з наукою Платона й Алкмеона [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 169, 356].

⁵ Цей образ походить з емблематики. Див., наприклад, 645-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ» (підпис: “Прямо к цѣли, или ко предмету. Recta ad metam” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 162–163].

⁶ Тобто Бога. Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: *и зѣмию снѣси всѣ дни животѣ твоєго*.

⁸ Пор.: “Що посієш, те й пожнеш” [*Франко*, № 21024; Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 252]; “Что посеешь, то и пожнеш” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 230]. В українській літературі ця приказка вживалася задовго до Сковороди, наприклад, у Статуті Львівської братської школи «Порядок школьний» 1586 р.: “еже бо сѣеть человек, тоже и пожнетъ” [Порядок школьний // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 38].

⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *не превѣдѣши въ вѣчноє врѣмя, сѣмя злоє* (Книга пророка Ісаї 14: 20).

¹⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: *ищитѣ же прѣжде црѣтвіа вѣіа*. Див. також: *обѣче ищитѣ црѣтвіа вѣіа* (Євангелія від св. Луки 12: 31).

¹¹ Євангелія від св. Луки 8: 39.

¹² Євангелія від св. Луки 17: 21.

¹³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 23: 26. Пор.: *очишти прѣжде внѣтреннее стклѣнницы*. Див. також: Євангелія від св. Луки 11: 39.

¹⁴ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁵ Євангелія від св. Луки 11: 28.

¹⁶ Тобто «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁷ Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁸ Пор.: “Боязливого сина мати не плаче” [*Номис*, № 9294]. Можливо, Сковорода травестує тут почутий колись від “персіянина” сюжет «Тисячі й однієї ночі», а власне, про третю подорож Синдбада-мореплавця, коли дракон пожер його товаришів.

¹⁹ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 6. Пор.: *безсовѣтѣемъ же оуловляются беззаконни*.

²⁰ Книга Притч Соломонових 6: 2.

²¹ Деякі оповідки про єдиного наголошують на тому, що ця тварина покладається тільки на власні сили (наприклад, під час потопу він не захотів іти до Ноевого ковчега), а вмістилищем його надзвичайної сили є ріг [див.: *Войтович В.* Українська міфологія. – Київ, 2002. – С. 536].

²² Очевидно, Скворода має на думці слова: *ѣкѡ беззакѡнноваша въ пѣтѣхъ своѣхъ, завѣиша гдѣ бѣа стѣго своѣго* (Книга пророка Єремїї 3: 21).

²³ Фраза *во врѣмя ѡно* дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

²⁴ Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁵ Солон (гр. *Σόλων*) – афінський поет, законодавець і філософ кінця VII – початку VI ст. до н. е., архонт у 594-му та 595 рр., один із “семи мудреців”. У старій Україні його науку пов'язували найперше з гаслом “Пізнай себе”. Див. прим. 16 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

²⁶ Див. прим. 21 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁷ Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

²⁸ Див. прим. 159 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁹ Скворода іронізує, бо зазвичай “высокопарными орлами” називали видатних богословів, наприклад, Діонісія Ареопагітського [див.: *Транквіліон-Ставровецкий К.* Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 24 (друга пагін.)].

³⁰ Деться про Зевса (гр. *Ζεύς*, род. *Διός*).

³¹ Скворода шкільює тут із характерного для доби Просвітництва нігілістичного ставлення до старовини, зокрема з просвітницького лібералізму в питаннях релігії, який набув на ту пору значного поширення. Навіть в українських духовних навчальних закладах десь від початку 1760-х рр. твори Вольтера й Руссо правили за стилістичні посібники з французької мови. Однак їхній релігійний лібералізм зазнавав рішучої критики. Досить пригадати хоч би полеміку Георгія Кониського з Вольтером [див.: Письмо г-на Волтера к учителям Церкви и богословам [и] ответ на оное письмо архиепископа Могилевского Георгия Конисского // *Домашняя беседа.* – 1867. – Вып. 46. – С. 1102–1106; Вып. 47. – С. 1122–1126; Вып. 48. – С. 1154–1156], “антилібертинську” спрямованість проповідей Івана Леванди та деяких василіянських друків, інспіровані, очевидно, активними спробами протидії поширенню ідей французького вільнодумства з боку католицької Церкви, утіленими в численних книжках на взір двотомового віленського видання 1786 р. «*Filozof bez religij*» тощо.

³² Див.: *И прельстѣн ѣго мно́гою вѣсѣдоу, тенѣтами же оустѣнъ (въ влѣдѣ) привлечѣ ѣго. О́нъ же авѣе послѣдова ѣй ѡбвѣрѡдѣвъ, и ѣкоже во́ль на заколеніѣ ведѣтса, и ѣкѡ пѣсь на о́узы, или ѣкѡ е́лень о́уазвленъ стрѣлою въ ѣтра: и спѣши́тъ ѣкѡ птица въ сѣтъ, не вѣдый, ѣкѡ на дѡшъ свою течѣтъ. Нѣѣ о́убо, сыне, послѣшай менѣ и внимай глаго́лимъ о́устъ моѣхъ, да не о́уклонѣтса въ пѣтѣ е́ла сѣрдце твоѣ, и да не прельстѣишса въ стезѣхъ е́ла: мно́гихъ бо о́уазвѣвши низвѣрже, и безчи́сленни сѣтъ, и́же о́убѣла ѣсть: пѣтѣ́ дѡшвы до́ми е́ла, низводѡщѣи въ сокрѡвици смѣртнаѣ* (Книга Притч Соломоновых 7: 21–27).

³³ Як свідчив Светоній у «Житті дванадцяти цезарів» (II, 25), Август любив повторювати цей вислів, маючи на думці дії взірцевого полководця, якому “менш за все личить бути поспішливим та необачним” [*Гай Светоний Транквилл.* Житнь дванадцяти цезарей / Пер. с лат., предисловие и послесловие М. Л. Гаспарова. – Москва, 1990. – С. 47].

³⁴ Гр. *ἄδης* (чи *Αἰδης*) – ‘підземне царство’; у Новому Заповіті – ‘пекло’.

³⁵ Євангелія від св. Луки 10: 18.

³⁶ Олександр (гр. *Ἀλέξανδρος*) Македонський (356–323 рр. до н. е.) – великий завойовник стародавнього світу, учень Арістотеля. У старій Україні образ Олександра був знаний десь

від середини XIII ст. завдяки перекладному роману «Александрія». Олександр – один з улюблених персонажів української барокової літератури. Наприклад, Антоній Радивилівський порівнював із ним Христа [див.: *Радивилівський А. Огородок Марії Богородици.* – Київ, 1676. – С. 764; *Радивилівський А. В'єнец Христов.* – Київ, 1688. – Арк. 3 (зв.)], Феофан Прокопович, покликаючись на трактат Плутарха «Про спокій душі», згадував про те, як Олександр заплакав, коли дізнався, що число світів – безконечне [див.: *Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 313], а в Івана Максимовича є поезія «Цар Александр», в якій ідеться про зустріч Олександра з кініком Діогеном [див.: *Максимович І. Алфавит собраний, риємами сложенный.* – Чернігів, 1705. – Арк. 112–113 (зв.)]. Образ Олександра, з одного боку, втілював марність дочасних прагнень людини, ілюзорність земної влади та величі, а з другого – уособлював мудрого володаря й мудрого чоловіка як такого.

³⁷ Про це писав Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (XXXV, 85): «Апеллесові властива була надзвичайна привітність, чим він здобув ласку Олександра Великого, який часто бував у майстерні художника. Крім того, як мовилось вище, Олександр окремим розпорядженням заборонив будь-кому, за винятком Апеллеса, малювати його портрети. Але, коли Олександр одного разу в його майстерні довго розводився про малювання без достатнього знання справи, Апеллес увічливо порадив йому мовчати, попереджаючи, що в протилежному випадку з нього сміятимуться хлопці, які розтирають фарби» [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 204–205]. Слід сказати, що популярні сюжети про Апеллеса (наприклад, про його суперечку з чоботарем) старі українські письменники брали здебільшого з XXXV-ої книги «Природознавчої історії» Плінія Старшого [див., зокрема: *Сьмя слова Божія.* – Почаїв, 1772. – С. 226].

³⁸ Лат. *sententia* – ‘думка, погляд, вираз’.

³⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: *Міррь ѡставляю вамъ, миррь мой даю вамъ.*

⁴⁰ Книга Притч Соломонових 11: 6.

⁴¹ Євангелія від св. Луки 17: 21.

⁴² “Знаття вершин Нілу” – образ, узятий з риторичної топіки. Згадаймо, наприклад, такий самий образ у поезії Горація (Оди, IV, 14): “...Ніл, що й досі витік ховає свій” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 106]), або в «Євхаристеріоні» Софронія Почаського: “Нурт рѣки красномовства, юж початок Нілу, / Будет знати поета...” [Почаський С. *Εὐχαριστήριον*, або Вдячність ясне превелебнїйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могиль // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295]. Цей образ мав цілу низку конотацій, починаючи від “знаття того, чого ніхто не знає” й закінчуючи “знаттям того, де знаходиться рай”. Скажімо, Феофан Прокопович писав про Ніл таке: “Витікає з невідомого джерела, хоч деякі вважають, що він бере початок із священного місця і є річкою, яка називається Піон («Буття», кн. II). Однак з його початком пов’язане інше питання, а саме: чи існує рай і де він є” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 469]. А в курсі риторики Прокопович зазначав, що початки всіх народів сховані від нас так само, як джерела Нілу [див.: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 342].

⁴³ Див. прим. 459 до діалогу «Сумфонія, наречення Книга Асхань».

⁴⁴ Головне місто Аттики Афіни виникло на початку першого тисячоліття до н. е. Назву міста – *Αθήναι* – Памва Беринда пояснював так: “без холма, без пагорка, без згромаження, або от Аѳины, то естъ Минервы, богинѣ наук” [*Беринда П.* Лексікон славенороскскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 336]. Заснування Афін було оповите легендами. Як зазначав, наприклад, Феофан Прокопович, дехто стверджує, що “праматір афінського народу походить не з чого іншого, як з самої землі” [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 342].

⁴⁵ За часів Сковороди гідрографи нараховували п’ять морів: Океан, Середземне, Червоне, Перське й Каспійське [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 465]. Отже, під “Великим морем” Сковорода, очевидно, мав на думці Океан.

⁴⁶ Мабуть, Сковорода має на думці слова: **Сѣрдце прѣвое ѿщеть чѣства** (Книга Притч Соломонових 15: 14).

⁴⁷ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цѣтвїе вѣїе внѣтрѣ вѣсь єсть.**

⁴⁸ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣка.**

⁴⁹ Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15.

⁵⁰ Євангелія від св. Луки 22: 30.

⁵¹ Євангелія від св. Матвія 19: 28.

⁵² Від гр. *καθολικός* – ‘всезагальний’.

⁵³ Книга пророка Ісаї 59: 8–10.

⁵⁴ Фраза **сѣ, мѣ ѿстѣвнѣомѣ всѣ** зринає в Євангелії від св. Матвія 19: 27, в Євангелії від св. Марка 10: 28 та в Євангелії від св. Луки 18: 28.

⁵⁵ Книга пророка Ісаї 6: 8–9.

⁵⁶ Сковорода має на думці слова: **П’ой бо єсть мїръ нѣшъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14).

⁵⁷ У цій інтерполяції Сковорода використовує слова: **ѣкоже веселѣтїнса въ жѣтвѣ** (Книга пророка Ісаї 9: 3).

⁵⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 9: 6. Пор.: **Ѧкв ѿтрочѣ родїса нѣмѣ, сїнь, ѣ дадѣса нѣмѣ, єгѡже начѣлство вѣсть на рѣмѣ єгѡ: ѣ нарицѣтса ѣма єгѡ: велїка совѣта ѣгѣль, чѣденъ, совѣтникъ, бѣтъ крѣпкїй, властелїнъ, кнѣзь мїра, ѡцѣ вѣдѣцагѡ вѣкка: привѣдѣ бо мїръ на кнѣзи, мїръ ѣ здравїе ємѣ.**

⁵⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Вѣнѣць мѣдрости стрѣхъ гѣень, возцвѣтѣлїй мїръ ѣ здравїе ѣзцѣлѣнїѣ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 18).

⁶⁰ Книга пророка Варуха 3: 9–14.

⁶¹ Книга пророка Варуха 4: 4.

⁶² Книга пророка Єремїї 13: 15–17.

⁶³ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 58–59.

⁶⁴ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 65–66.

⁶⁵ Книга Притч Соломонових 14: 26–27.

⁶⁶ Книга Притч Соломонових 10: 6.

⁶⁷ Від гр. *εὐλογέω*, що в Новому Заповіті означає “благословляти, дякувати”.

⁶⁸ Сковорода тлумачить поняття *ευδαιμονία* як “благополучіє”, тобто *щастя*. А це останнє він розглядав як остаточну мету філософії та всього дочасного життя людини. Більше того, філософ перетворює його на своєрідний есхатологічний принцип, тобто на щось підхоже до орїгенівського уявлення про всеосяжну віднову Божого творива – апока-тастазис.

⁶⁹ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4–5. Ї початок звучить так: **ѡрджїа** бо...

⁷⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѡименїемъ моїимъ вѣсы ижденѣтъ** (Євангелія від св. Марка 16: 17).

⁷¹ Гр. *δαμόνιον* означає “божественна, надприродна сила, божество, дух”; у Новому Заповіті – “злий дух, біс”.

⁷² Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: **исполненїе исполняющаго всаческаа во вѣхъ**.

⁷³ Сковорода має на думці слова: **Недостойныхъ бо ѡимене ѡдшавъ сдженїе начаю всакаго зла, и вина и конецъ єсть** (Книга Премудрості Соломонової 14: 27).

⁷⁴ Книга Премудрості Соломонової 17: 11.

⁷⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових 17: 12. Пор.: **Внѣтърь же мѣнше сѣщеє члвчїе, болшеє мнїтъ невѣдѣнїе винїе подобиѣа мѣкѣ**.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 9. Пор.: **Въ совѣтѣхъ во нечестїваго истазнїе вѣдетъ**.

⁷⁷ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 11. Пор.: **ѡуста же лжцїаа ѡбвибаютъ дшѣ**.

⁷⁸ Книга Притч Соломонових 12: 7.

⁷⁹ Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 15–16. Початок 15-го вірша звучить так: **Прѣвда** бо...

⁸⁰ Книга Притч Соломонових 20: 17.

⁸¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 24–26.

⁸² Євангелія від св. Матвія 4: 16.

⁸³ Фраза **миръ** бжїї зринає в Посланні св. ап. Павла до филипїян 4: 7 та в його ж таки Посланні до колосян 3: 15.

⁸⁴ Сковорода має на думці слова: **ѡкѡ нѣсть наша вранѣ къ кровїи и плѣтїи, но къ начаюмъ и ко властїемъ (и) къ мїродержїтелемъ тмїи вѣка сегѡ, къ дѣховѡмъ злобы поднебѣснымъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).

⁸⁵ Книга Псалмів 13 (14): 1.

⁸⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: **тоѡ твоѡе блїстїе вѣдетъ главѣ**.

⁸⁷ Книга Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2.

⁸⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 3: 15.

⁸⁹ Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 6.

⁹⁰ Ця похмура глава закінчується таким віршем: **на єдїныхъ же ѡныхъ простїрашеса тлжжаа нѡчь, ѡбразъ вѣдѣщаго ѡхъ воспрїѣтїа тмїи: сѣми же сегѣ вѣша тмїи тлжжїйшїи** (Книга Премудрості Соломонової 17: 20).

⁹¹ Книга Йова 20: 14.

⁹² Неточна цитата з Книги Йова 20: 16. Пор.: **ѡрость же сѣїевѣ да сѣетъ, да ѡвѣетъ же єгѡ ѡзѣкъ сѣїїнъ**.

⁹³ Книга пророка Михея 7: 17.

⁹⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **ѡкѡ сотворїлъ єси сїє, прѡклатъ ты ѡ вѣхъ скотѡвѣ и ѡ вѣхъ свѣрїєи земнїхъ**.

⁹⁵ Книга Псалмів 72 (73): 9.

⁹⁶ Книга Псалмів 139 (140): 3.

⁹⁷ Книга Псалмів 51 (52): 3.

⁹⁸ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9. У християнській традиції жердина, на якій Мойсей почепив мідного змія, здавна символізувала хрест, як-от в «Апології» (I, 60)

Юстина Мученика [див.: Святого Иустина Апология I // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 330–331].

⁹⁹ Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

¹⁰⁰ Сковорода має на думці слова: **И** бѣше кѣміръ вавѣлѣнѣншмъ, емѣже имѣ вѣлѣ (Книга пророка Даниїла 14: 3).

¹⁰¹ Неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 13. Пор.: **Востанѣи и ѣзмиати ѣхъ, дщи сѣвѣна, ѣкѣ рѣги твоѣ положѣ желѣзны и пѣзнѣкти твоѣ положѣ мѣдѣны, и ѣстончѣши люди мнѣги.**

¹⁰² Євангелія від св. Івана 8: 12.

¹⁰³ Євангелія від св. Івана 10: 11, 14.

¹⁰⁴ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **тѣбѣ твоѣмъ вѣстѣи вѣдетъ главѣ.**

¹⁰⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15. Пор.: **имѣлѣ ѣшѣ слышати да слышитъ.**

¹⁰⁶ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **плѣтъ не пользѣетъ ничѣмѣ.**

¹⁰⁷ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 25. Пор.: **Страшноє слово сердце мѣжа рѣвна смѣцѣетъ, вѣстѣ же бѣгѣлѣ веселѣтъ ѣго.**

¹⁰⁸ Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 31: 15. Пор.: **И** снѣде гѣдѣ въ столпѣ облачнѣ, и стѣ ѣ двѣрѣи скѣнѣи свидѣнѣлѣ: и стѣ столпѣ облачнѣи ѣ двѣрѣи скѣнѣи свидѣнѣлѣ.

¹⁰⁹ Парафраза Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: **сѣ, лежитъ сѣи на падѣнѣи и на востанѣи мнѣгимъ во ѣи, и въ знѣиенѣи прѣрѣкѣємо.**

¹¹⁰ Книга Притч Соломонових 23: 15.

¹¹¹ Євангелія від св. Марка 16: 18. Пор.: **смѣлѣ вѣзмѣтъ.**

¹¹² Схожа думка є, наприклад, у Сенеки (Моральні листи до Луцілія, CXIII, 30): “Найвища влада – мати владу над собою” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомира. – Київ, 2005. – С. 503].

¹¹³ Див. прим. (32) до діалогу «Брань архистратига Михаїла со Сатаною».

¹¹⁴ Див. прим. 86 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

¹¹⁵ Книга Притч Соломонових 24: 7.

¹¹⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 21. Пор.: **ѣ вратѣхъ же гѣдѣ держѣючи глаголѣтъ.**

¹¹⁷ Книга Притч Соломонових 14: 1.

¹¹⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.

¹¹⁹ Книга Притч Соломонових 24: 13–14.

¹²⁰ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 24: 14. Закінчення фрази звучить так: **ѣповѣнѣи не ѣстѣвитъ тѣбѣ.**

¹²¹ Книга пророка Варуха 4: 1.

¹²² Сковорода має на думці слова: **Премѣдрѣсть создѣ сѣвѣ дѣмѣ** (Книга Притч Соломонових 9: 1).

¹²³ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 33–35.

¹²⁴ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 21.

¹²⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.

¹²⁶ Книга Притч Соломонових 4: 17.

¹²⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **вѣно мѣ, веселѣщеє бѣдѣ и ѣловѣки** (Книга Суддів 9: 13).

¹²⁸ Євангелія від св. Марка 3: 34.

¹²⁹ Книга Псалмів 35 (36): 9.

¹³⁰ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: **Имамы** (же) **ѣлтѣръ.**

¹³¹ Ідеться про символічне зображення Тройці.

¹³² Сковорода має на думці вигук Архімеда: “Εὕρηκα!” (“Знайшов!”). У IX-ій книзі свого трактату «Про архітектуру» Вітрувій розповідав, що сиракузький тиран Герон доручив Архімедові перевірити склад сплаву, з якого зроблена його корона. Архімед зміг упоратися з цим завданням тільки тоді, коли випадково під час купання відкрив основний закон гідростатики. Тоді він із криком “Еврика!” чимдуж помчав додому, щоб перевірити своє відкриття [див.: Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 85].

¹³³ Парафраза Другої книги царств 6: 2. Пор.: вознесѣти ѿ чѣдѣхъ кѣвѣтъчѣ вѣжїѣ, на дѣ нїиже призваѣса ѿ иимѣ гдѣа силѣ.

¹³⁴ Парафраза Другої книги царств 6: 16. Пор.: меѣхѣла дѣцїе сабѣлова приннїаѣше Ѡкѣнцѣиѣ ѿ видѣ царѣа давіда скачѣца ѿ иігряѣющїа прѣд гдѣиѣмъ, ѿ ѣуннїижи єго вѣ сѣрдѣцы своѣиѣмъ.

¹³⁵ Сковорода має на думці слова: ѿ ѡбрѣтѣи мѣсто ѿ ѡспѣ тайш, заїде во солнце: ѿ взѣ ѿ каменїа мѣста (тогѡ) ѿ положи вѣ възгліаѣе себѣ, ѿ спѣ на мѣстѣ ѡнѣиѣ (Перша книга Мойсеева: Буття 28: 11).

¹³⁶ Книга Псалмів 4: 7.

¹³⁷ Євангелія від св. Івана 4: 35.

¹³⁸ Євангелія від св. Матвія 11: 15.

¹³⁹ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 3. Пор.: напїсано не чернїлоиѣмъ, но дѣхѣиѣмъ вѣга живѣа, не на скрижалѣхъ каменнїихъ, но на скрижалѣхъ сѣрдѣца плѣтѣннїихъ.

¹⁴⁰ Книга пророка Аввакума 3: 2.

¹⁴¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 5–6. Останнє слово має форму: гдѣннїивѣхъ.

¹⁴² Книга пророка Ісаї 35: 10.

¹⁴³ Книга пророка Ісаї 65: 25.

¹⁴⁴ Книга пророка Ісаї 60: 1.

¹⁴⁵ Дії св. апостолів 2: 13.

¹⁴⁶ Див.: Дії св. апостолів 2: 14–36.

¹⁴⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ творїтѣ знїаменїа ѿ чдѣса на небеса ѿ на зѣмїи (Книга пророка Даниїла 6: 27).

¹⁴⁸ Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сїон».

¹⁴⁹ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 16: 14–16. Пор.: ѿ сѣ, на лицѣ пѣстыннїи меѣко ѡкѡ корїандрѣ, вѣлад ѡки лѣдѣ на зѣмїи. Ѡзрѣвѣше же тѣ ѡноѡе ѿїаѣѡѡ, рѣша дрѣгѣ ко дрѣгѣ: чтѣ єсть сїѣ; Не вѣдѣхѣ во, чтѣ вѣаѣше. Рѣе же мѡѡсѣѣ кѣ нїиѣ: сѣѣ хѣбѣѣѣ, єгѣже дадѣ гдѣ вѣиѣѣ ѡсти: сѣѣ гѣгѣлѣ, єгѣже завѣща гдѣ.

¹⁵⁰ Парафраза Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: начїаѣа глѣголѣтн иїнїиѣи ѡзѣки.

¹⁵¹ Дії св. апостолів 2: 21.

¹⁵² Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.

¹⁵³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 8: 37. Пор.: Но во всѣхъ сїхъ прѣповѣдѣиѣмъ за възлѣблѣннїаго нїѣ.

¹⁵⁴ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 20. Пор.: сѣѣ єсть иїстиннїи вѣгѣ.

¹⁵⁵ Книга Притч Соломонових 9: 5.

¹⁵⁶ Див.: Євангелія від св. Луки 10: 33–34.

¹⁵⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: Послѣшайтѣ менѣ, погѣвѣлѣннїи сѣрдѣце, сѣцїи далѣе ѿ правды.

¹⁵⁸ Євангелія від св. Матвія 11: 28.

¹⁵⁹ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 1.

¹⁶⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 4: 23. Пор.: *и́зцѣли́а вса́къ не́дѣгъ и́ вса́къ ѣзю́ въ лю́дехъ.*

¹⁶¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 146 (147): 3. Пор.: *и́зцѣли́аи сокрѣше́нныа се́рдцемъ.*

¹⁶² Євангелія від св. Матвія 23: 26.

¹⁶³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 28. Пор.: *и́ не оубо́итеса ѿ оубива́ющихъ тѣло.*

¹⁶⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 110 (111): 10. Пор.: *Нача́ло пре́йрости стра́хъ гдѣнь.* Старі українські богослови досить часто тлумачили цю тезу [див., наприклад: Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 150 (зв.); *Могила П. Євхологіон, або Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 256 (друга пагін.); *Туттало Д.* Слово о страсть Божіи, како той имѣти всякому челоуѣку // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 485]. Страх Божий має за власне першоджерело *знання Божої всемогутності*, тобто того, що Бог “вездѣ предстоит”, “вся слышит”, “вся видит не точію дѣмая и глаголемая, но яже в сердцах вся и яже во глубинѣ помышленія” [Туттало Д. Слово о страсть Божіи, како той имѣти всякому челоуѣку // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 486], а ще – *людської мізерності* супроти Творця: “Познаніем самого себе смиришися и тако боятися будеши Бога” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 150 (зв.)].

¹⁶⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и́ въ трѣтій дѣнь своїми рѣка́ми ѣдрило кора́бленое и́зверго́хомъ* (Дії св. апостолів 27: 19).

¹⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: *и́ взлѣчѣтъ ѣкв пѣсь, и́ ѿвѣдѣтъ гра́дъ.*

¹⁶⁷ Книга Псалмів 11 (12): 9.

¹⁶⁸ Сковорода має на думці слова: *и́ со стропті́вымиъ разврати́шиа* (Друга книга царств 22: 27).

¹⁶⁹ Книга Псалмів 11 (12): 9.

¹⁷⁰ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 6: 10. Пор.: *Комѣ возглаголю́ и́ (комѣ) засвидѣ́тельствую́, и́ оуслы́шитъ; се́, нешверѣ́зана оу́шеса́ и́хъ, и́ слышати́ не возмо́гутъ: се́, сло́во гдѣне́ бысть къ́ нимъ въ́ поноше́ніе, и́ не воспрі́ймѣтъ тогѡ́.*

¹⁷¹ Пор. із 645-им малюнком зі збірки «*Symbola et emblemata*», який має назву «Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ» і такий підпис: “Прямо к цѣли, или ко предмету. Recta ad metam” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 162–163].

¹⁷² Книга пророка Захарії 6: 12.

¹⁷³ Четверта книга царств 13: 16–17. Див.: *и́ рече́ царю́: возложи́ рѣ́къ своѡ́ на лѣ́къ. и́ возложи́ і́шасъ́ рѣ́къ своѡ́ на лѣ́къ, и́ ѣлі́ссей возложи́ рѣ́ки своѡ́ на рѣ́ки царѣ́вы, и́ рече́: ѿвѣ́рзи о́кно́ ѣ́же на́ восто́къ. и́ ѿвѣ́рзе. и́ рече́ ѣлі́ссей: стрѣ́ли. и́ стрѣ́ли (ца́рь). и́ рече́ ѣлі́ссей: стрѣ́ла спѣ́ла гдѣна́ и́ стрѣ́ла спасѣ́ніа на́ сѣ́ррю, и́ повѣ́диши сѣ́ррю во а́фѣ́къ да́же до́ сконча́ніа.*

¹⁷⁴ Книга пророка Ісаї 49: 1–3.

¹⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 28–29. Останнє слово має форму: *льво́ве.*

¹⁷⁶ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4. Пор.: *ѡ́рдѣ́а во́и́нства́ на́шегѡ́ не́ плотскѡ́а, но́ си́льна бѣ́гомъ.*

¹⁷⁷ Книга Псалмів 143 (144): 1.

¹⁷⁸ Книга Псалмів 80 (81): 6.

- ¹⁷⁹ Можливо, цей образ Сковороди постав наслідком алегоричного тлумачення емблематичних малюнків на збір малюнка № 645 зі збірки «Symbola et emblemata» («Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ»).
- ¹⁸⁰ Друга книга царств 6: 21.
- ¹⁸¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Пойте гдѣви въ гбслехъ, въ гбслехъ ѿ гдѣи ѿлюбистѣ** (Книга Псалмів 97 (98): 5).
- ¹⁸² Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 1. Пор.: **Почитайъ врача протѣвъ потребъ чѣстїю егѡ, ѿбо гдѣ созда егѡ.**
- ¹⁸³ Друга книга параліпоменон 16: 12.
- ¹⁸⁴ Сковорода має на думці слова: **Понѣже во въ премѣрости вѣѣи не разѣмѣ мїръ премѣдростїю вѣа, блгонзобѡниль вѣъ бѣистовиль проповѣди спѣти вѣрѣщющихъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).
- ¹⁸⁵ Сковорода має на думці слова: **И ѡпрѣснокъ ѡчмѣнный снѣси ѿ, въ лїинѣ мотѣмъ чѣловѣчихъ сокровѣши ѿ прѣд ѡчиима ѿхъ** (Книга пророка Єзекїїла 4: 12).
- ¹⁸⁶ Книга пророка Єзекїїла 4: 13.
- ¹⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **положи мѡ ѡкъ стрѣлѡ ѡзвѣрѣннѡ, ѿ въ тѣлѣ своѣмъ скрѣи мѡ** (Книга пророка Ісаї 49: 2).
- ¹⁸⁸ Див.: Книга пророка Єзекїїла 4: 12.
- ¹⁸⁹ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9.
- ¹⁹⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 41–43.
- ¹⁹¹ Фраза **слово живѡтно** зринає в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 2: 16.
- ¹⁹² Книга Псалмів 11 (12): 9.
- ¹⁹³ Книга пророка Єзекїїла 4: 17.
- ¹⁹⁴ Можливо, це парафраза Євангелїї від св. Івана 6: 60. Пор.: **жѣстоко ѣсть слово сїѣ.**
- ¹⁹⁵ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 1. Пор.: **Почитайъ врача протѣвъ потребъ чѣстїю егѡ, ѿбо гдѣ созда егѡ.**
- ¹⁹⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 5.
- ¹⁹⁷ Сковорода має на думці слова: **Возопї же мѡвсѣй ко гдѣ, ѿ показѡ ємѡ гдѣ дрѣво, ѿ вложи є въ водѣ, ѿ ѡсладїса водѣ** (Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 25).
- ¹⁹⁸ Сковорода має на думці Четверту книгу Мойсееву: Числа 21: 8–9.
- ¹⁹⁹ Сковорода має на думці Книгу пророка Єзекїїла 4: 12–13.
- ²⁰⁰ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 22. Пор.: **Гдѣ созда мѡ (Євр.: стѡжѡ мѡ) начѡло пѣтїи своїхъ.**
- ²⁰¹ У Біблїї: **мѡй совѣтъ.**
- ²⁰² Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 21–23.
- ²⁰³ Пор., наприклад: **“Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моего”** [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)].
- ²⁰⁴ Євангелїя від св. Івана 14: 27.
- ²⁰⁵ Євангелїя від св. Івана 15: 14.
- ²⁰⁶ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 6: 14–16. Замість слів “покров крѣпок есть” у Біблїї: **крѣвъ крѣпокъ.**
- ²⁰⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 23–24. Пор.: **їздѣемъ ѡубв совѣдѣнїѣ, єлїншїмъ же везѣлїѣ, самѣмъ же звѡннїмъ їздѣемъ же ѿ єлїншїмъ хрѣта, вѣїю сїлѡ ѿ вѣїю премѣростѣ.**
- ²⁰⁸ Див. прим. 131 до діалогу «Наркїсс».
- ²⁰⁹ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 13: 52. Пор.: **сегѡ рѡди всѡкъ книжникъ, наѣчївса црѣтїю нѣномѡ, подѡбенъ єсть чѣловѣкѡ домовїтѡ, ѿже ѡзнѡситъ ѡ сокровїца своєгѡ нѡвалѡ ѿ вѣтѡхъ.**

²¹⁰ Євангелія від св. Марка 4: 3.

²¹¹ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: *ѿ несмысленнаѿ и кѡснаѿ сѣрдцеѿмѣ.*

²¹² “Любезный сын!” – звичайна ча часів Сковороди формула листовного звертання. Див., наприклад, листи із санкт-петербурзького часопису «Почта духов» [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 326].

²¹³ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *црѣтвѣе бжѣе внѣтрѣ вѣсь ѣсть.*

²¹⁴ Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: *Тѣмѡ ѡубоѡшасѿ стрѣха, нѣдѣже не бѣ стрѣхѣ.*

²¹⁵ Сфінксова загадка була добре знана і в українському фольклорі (див.: “Що то за звір, що рано ходить на чотирох ногах, удень на двох, а увечері на трох?” [Номис, № 221 (загадки)]), і в літературі [див., наприклад: *Максимович І. Θεάτρον*, или Позор нраво-учительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 337 (зв.)].

²¹⁶ Очевидно, це парафраза Першої книги параліпоменон 22: 9. Пор.: *міръ и покой дѣмѣ ѣмѣ надѣ іїлемѣ во дни ѣгѡ.*

²¹⁷ Основна версія міфу про Едіпа відтворена в трагедіях Софокла й Сенеки. У старій Україні цей міф був знаний щонайперше з трагедій Сенеки «Едіп» та «Фінкіянки» (скажімо, саме за Сенекою він поданий у поетиках Феофана Прокоповича й Митрофана Довгалевського), а ще – з емблематичних енциклопедій. Окрім того, Едіпова історія здавна була тут відома з хроніки Іоана Малали, де вона викладена за Еврипідом, а також у формі її переробок на взір християнських легенд про Андрія Критського, апостола Юду, папу Григорія. Зрештою, як тільки наші письменники заводили мову про щось таємниче, то одразу ж зринали образи Едіпа та сфінкса. Наприклад, в одному з курсів поетики про символ сказано таке: “усе це слід огортати таємницею, але не так темно, щоб затуманений символ не зміг розгадати навіть Едіп або сфінкс” [Крекомень В. І. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 141]. Під пером Сковороди трагедіальна Едіпова історія перетворюється на філософський міф про себепізнання. Більше того, Сковороді вдається створити своєрідний “міф у міфі”: мудрий Едіп (Бог) дарує своєму синові (людині) книгу «Сфінкс» (Біблію), аби той мав змогу пізнати самого себе [див.: *Ушкалов Л. Едіпова історія в опрацюванні Г. С. Сковороди // Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: Збірник наукових праць / Упоряд. В. Нічик, Я. Стратій. – Київ, 1992. – С. 126–132].*

²¹⁸ Це – емблематичний образ. Саме емблематика подає бусла як *a)* такого, що гніздиться на храмах (див. малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» з підписом: “Здѣ безопасноѣ. Ніс augusta” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33]), *б)* шанує батьків (див. малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» з підписом: “Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27]) та *в)* знищує змій (див., малюнок «Аист, или бусел, пожирающая змію» з підписом: “Желал бы я всѣх их перегубить. Consciere est aninus” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73]).

²¹⁹ Це – 482-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб на горѣ, окруженной морем» (підпис: “Опочиваю на постоянствѣ. In constantia quiesco” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].

²²⁰ Сковорода має на думці приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба

углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

²²¹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24; Четверта книга царств 2: 11.

²²² Див.: Книга Ісуса Навина 10: 12–13.

²²³ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

²²⁴ Див.: Четверта книга царств 6: 6.

²²⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: сѣль єси на прѣтолѣ, сздай прѣвдѣ (Книга Псалмів 9: 5).

²²⁶ Просвітництво – філософська течія, що набуває поширення в Європі наприкінці XVII та впродовж XVIII ст. Для просвітників був характерний культ розуму, свободи, оптимізм, уявлення про незмінну людську природу, звідки випливала ідея громадянської рівності тощо. Філософія Просвітництва найбільше розвинулась у Франції (Лярошфуко, Декарт, Гассенді, Вольтер, Монтеск’є, Кондільяк, Руссо, Дідро, Ламетрі, Гельвецій, Гольбах), Англії (Локк, Барклі, Г’юм, Толанд, Ньютон) та Німеччині (Вольф, Бавмгартен, Бавмайстер, Гердер, Гете, Лессінг). Для українського Просвітництва (Петро Лодій, Яків Козельський, Яків Рубан, Василь Довгович, Опанас Шафонський, Нестор Максимович, Федір Туманський та інші) характерна зорієнтованість передовсім на німецькі традиції. Попри те, що, скажімо, у Києво-Могилянській академії ще 1689 р. перекладали Локка, а твори Вольтера й Руссо в Харківському колегіумі за часів Сковороди правили за стилістичні посібники з французької мови, найбільшої популярності зажили тут саме німецькі просвітники. Так, учитель Сковороди Георгій Кониський усіяко популяризує вольфянську філософію, але водночас опонує Вольтерові. Сковорода загалом був далекий від просвітницької ідеології, більше того, досить різко критикував просвітницьку ідею “рівної рівності” та просвітницький нігілізм у питаннях релігії.

²²⁷ Сковорода має на думці слова: **И** изыде еліссей на исхѡдици вѡднѡл, и всыпа тѣ соль, и рече: сице глетъ гдѡ: изцѣлихъ воды сіѡ, не вѡдетъ ѿ нихъ кто мѡ смерти и неплодства. **И** изцѣлиша воды до дне сегѡ, по глаголю еліссеевѣ, егѡже глагола (Четверта книга царств 2: 21–22).

²²⁸ Це – парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: вѡно моє, веселѡице вѣга и человекѡи.

²²⁹ Фраза до **дне сегѡ** часто зринає в Біблії, уперше – в Першій книзі Мойсеевій: Буття 32: 32.

²³⁰ Очевидно, це парафраза Книги пророка Єзекіїля: або 4: 17 (пор.: слово гдѡне вѡистъ ко мнѣ), або 7: 1 (пор.: вѡистъ слово гдѡне ко мнѣ).

²³¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

²³² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 26: 18. Пор.: **И** пакѡ ісаѡкъ ископѡ клѡдзи вѡднѡл, ѡже ископѡша равѡ івраѡма ѡтца єгѡ.

²³³ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 24: 15–27.

²³⁴ Книга пророка Осії 2: 19–20.

²³⁵ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 2. Пор.: ѡврѡчихъ во вѡсѣ єдино мѡ мѡжѣ дѣвѣ чистѣ прѣдстави ти хрѣтѡви.

²³⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 39. Пор.: **И**спытайте писаній.

²³⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 26: 22.

²³⁸ Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 7: 37. Пор.: ѡце кто жѡдетъ, да прѡидетъ ко мнѣ.

²³⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 14: 10.

²⁴⁰ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: сѣ, лежитъ сѣи на падѣнїє ѡ на вѡстѡнїє.

²⁴¹ Див. прим. 217.

²⁴² Сковорода має на думці слова: сѣ, њзыдѡша двѣ медвѣдѣнцы њзъ дѡбрѡвы њ растерзѡша ѡ њѡхъ четырьдесѡтъ двѡ дѡтрѡшницѡ (Четверта книга царств 2: 24).

²⁴³ Четверта книга царств 2: 24.

²⁴⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 24.

²⁴⁵ Сковорода має на думці слова: послѣ шѣршнн прѣдъ товѡю (Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 28).

²⁴⁶ Євангелія від св. Матвія 10: 28.

²⁴⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 15.

²⁴⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 19–20.

²⁴⁹ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 28: 22. Пор.: **Дѡ** поразѡтъ тѡ гдѣ немѡѡбѡнѣмъ њ ѡгнѡвищю, њ стѣжю њ жженѣмъ, њ ѡубѡистволь њ вѣтромъ тлетворнымъ њ вѡдѡстѣю, њ поженѡтъ тѡ, дѡндеже погвѡтъ тѡ.

²⁵⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 28.

²⁵¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 26.

²⁵² Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

²⁵³ Див. прим. 21 до діалогу «Пря бѣсу со Варсавою».

²⁵⁴ Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

²⁵⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 29.

²⁵⁶ Книга пророка Єремїї 2: 19.

²⁵⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 29.

²⁵⁸ Парафраза Євангелїї від св. Івана 3: 18. Пор.: ѡ не вѣрѡѡѡ ѡужѣ ѡсѡжденъ єсть.

²⁵⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Мѡдрѡвѡнѣ** бо плѡтскѡе смѣрть єсть, ѡ **мѡдрѡвѡнѣ** дѡхѡвное живѡтъ њ мѡрѣ (Послання св. ап. Павла до римлян 8: 6).

²⁶⁰ Див. прим. (26) до циклу «Сад божественныхъ гѣсней».

²⁶¹ Євангелія від св. Луки 2: 14.

²⁶² Ідеться про старого приятеля Сковороди Олексія Коноровського-Соху – племінника переяславського полковника Семена Івановича Сулими (див. примітку Олександра Лазаревського до публікації листа Коноровського-Сохи до Сковороди від 25 січня 1754 р. [Коноровский-Соха А. Письмо к Григорию Сковороде. 1754 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Ноябрь. – С. 308], а також: *Шевчук Вал.* Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли. – Київ, 2008. – С. 65–68).

²⁶³ Книга Притч Соломонових 3: 7.

²⁶⁴ Книга Екклезіястова 7: 17.

²⁶⁵ Книга Ісуса, сина Сирахового 7: 5.

²⁶⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 1.

²⁶⁷ Послання св. ап. Павла до римлян 11: 20.

²⁶⁸ Денис Фонвізін у своєму «Опыте российского сословника» окреслив слово *сумасброд* так: “Сумасброд никогда не следует рассудку, с которого сбред, а руководствуется во всех своих делах одним воображением” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 236].

²⁶⁹ Таке окреслення Бога зринає в Першому сорбному посланні св. ап. Івана 2: 13. Див.: **Пѡшѡ вѡмъ, ѡтцѡ, ѡѡкв познѡєте вѡзначѡного.**

²⁷⁰ Ідеться про діалог «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

²⁷¹ Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 18. Пор.: **Блѡзъ гдѣ всѣмъ призывѡющимъ єго, всѣмъ призывѡющимъ єго во ѡстѡинѣ.**

²⁷² Діоген Лаертцій свідчить (VIII, 19) : “А понад усе заповідав він [Піфагор] не їсти краснушки, не їсти чорнохвостики, утримуватися від серця та від бобів...” [Діоген Лаертский.

О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 337]. В іншому місці (VIII, 34) доксограф, покликаючись на Арістотеля, пояснює: “Піфагор велів утримуватися від бобів... чи вже тому, що вони схожі на грішне тіло, чи тому, що вони – не колінчасті, чи тому, що вони шкідливі, чи то тому, що схожі на ество цілокупності, чи тому, що служать владі небагатьох (адже ними кидають жереб)” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 341]. Пор. також свідчення Авла Геллія (Аттичні ночі, IV, 11, 1) [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомизма. – С. 144]. З українських авторів про цей піфагорійський звичай згадував, зокрема, Феофан Прокопович (з покликанням на Ціцерона) [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 260].

²⁷³ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 24. Пор.: Премъдрость книжника во благовремении празднества, ѿ умалъльица дѣланіємъ своїмъ оупремъдритсѧ.

²⁷⁴ Сковорода має на думці слова Ціцерона: “vetatque Pythagoras iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere” (Про старість, XX, 73), які він переклав так: “Не велит Пивагор виходить из тѣлеснаго нашего замка без повелѣнія от военачалника, разумѣй Бога”.

²⁷⁵ Див. прим. 217.

²⁷⁶ Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁷⁷ Див. прим. 301 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

²⁷⁸ “Спіши поволі” (лат). За свідченням Светонія (див. прим. 33), Август справді любив цю фразу. За часів Сковороди вона була znana передовсім з емблематичної літератури. Наприклад, у збірці Андреа Альціаті вона є під малюнком № 167, у збірці «Symbola Heroica Clavdii Paradini et Gabrielis Symeonis» (Антверпен, 1556) – під 163-м малюнком, а в збірці «Symbola et emblemata» – під малюнками 161-м «Черепаша с парусом» (підпис: “Медленно спѣши. Терпѣніе преодолѣвает всѣ трудности. Festina lente”), 167-м «Делфин на якорѣ и весло» (підпис: “Медленно спѣши. Без совѣта не дѣлай ничего. Festina lente”), 383-м «Столб виноградною лозою обвитый» (підпис: “Медленно спѣши. Скоро и тихо. Festina lente”) та 489-м «Делфин обвившийся кругом якоря» (підпис: “Медлѣнно спѣши. Постѣпшай, но бережно. Festina lente”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43, 96–97, 124–125]. Її наводив і Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (II. 1. 1). Українським відповідником цих крилатих слів є приказка: “Квап сі, але помалу!” [Франко, № 14594].

²⁷⁹ Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія». Твори Сковороди рясніють різноманітними емблематичними образами. На цій підставі Дмитро Чижевський стверджував, що Сковорода “належить до найяскравіших представників емблематичного стилю в містичній літературі нового часу” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 71]. Сковородинські емблеми та символи Чижевський поділяв на п’ять основних груп: 1) тварини й птахи; 2) фантастичні істоти; 3) рослинний світ; 4) мертва природа; 5) продукти людської праці [див.: там само. – С. 58]. Основним джерелом цих та інших образів Сковороди були популярні під добу бароко емблематичні збірники й енциклопедії. Їх мали в особистих бібліотеках багато українських письменників XVII–XVIII ст. [див.: Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Emblematische Literatur in den ukrainischen Bibliotheken // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1936. – Bd. XIII. – S. 51–54]. Наприклад, в особистій бібліотеці Стефана Яворського, яка складала основу книгозбірні Харківського колегіуму на ту пору, коли там професорував Сковорода, були емблематичні збірники

«*Symbola amoris divini*» Вена (порівняймо образи купідонів у діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковорода з відповідними “піктурами” цієї книги), «*Piae animae desideria versibus et symbolis*» Гуго, «*Symbola politica*» Сааведри. Помітний вплив на наше тогочасне письменство справили також книжки «*Electogum symbolorum et parabolarum historicarum syntagmata*» Коссена, «*Hieroglyphica, sive de sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis*» Піерія, «*Sylva allegoriarum totius sacrae scripturae*» Лавретуса, «*Zodiacus christianus*» Дрекелиуса, «*Maria Sol mysticus*» Сандеуса тощо. Від часів бароко маємо й кілька українських перекладів західних емблематичних збірників. Так, Феофан Прокопович переклав славетну збірку іспанського письменника Сааведри «*Symbola politica*», якийсь невідомий автор – книжку Гуго, а Іван Максимович зробив “перетолкованіє” збірки Гефтена «*Schola cordis sive aversi a Deo cordis ad eundem reductio et instructio*». Крім того, 1712 р. в Києві було видано друком оригінальну збірку емблематичної поезії під назвою «Іоїка ієрополітіка», що зажила свого часу неабиякої слави й перегадом друкувалася також у Санкт-Петербурзі, Москві, Львові та Відні. Сковорода послуговувався збіркою «*Symbola et emblemata*». Можливо, він знав також збірки Вена, Гуго та Сааведри.

²⁸⁰ У збірці «*Symbola et emblemata*» під № 45 подано емблему «Купидон над воспламененною соломою» (підпис: “Чѣм что скоряе бываает, тѣм скоряе и исчезает. Quod cito fit, cito perit”). А вгорі над цією емблемою (під № 43) розташована інша – «Орел [чи гриф] с распостертыми крылами, при блистаніи, сидящій на огнестрѣльном орудіи» [див.: *Емвлемы и смволы избранные*. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 12–13]. Очевидно, Сковорода по пам’яті сконтамінував ці дві емблеми. Тим часом підпис: “Наглорожденное скоро исчезает” – найбільше нагадує підпис під емблемою № 440 «Тиквы около ели произрастающія»: “Скоро возвышается, скоро и унижается. Скоропостижно раждающеся не долго пребывает. Cito nata, cito pereunt” [там само. – С. 110–111].

²⁸¹ «Сноп травы» – це 414-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*»: “Нос omnis caro. Токмо сѣно”. Щоправда замість цього підпису Сковорода подає цитату з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: *всѣка плоть ѣкш трава*.

²⁸² Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁸³ Сковорода наголошує на етимологічному значенні слова “символ” [див.: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794)*. – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 304]. Одне зі значень гр. дієслова *συμβάλλω* (*συμβάλλειν*) – ‘скидати до купи’, а лат. дієслова *conjecto* – ‘вкладати, вносити’.

²⁸⁴ Сковорода має на думці латинський вислів: “*Utinam aut non nasceretur aut non moreretur!*” (“О, якби він або не народжувався, або не помирав!”). Ось що писав про це римський історик IV ст. Секст Аврелій Віктор («Нотатки про життя та звичаї римських імператорів», 1, 30–31): покійного Августа “сенат вирішив прославити багатьма небувалими почестями: крім того, що він уже раніше був названий батьком вітчизни, сенат присвятив йому тоді храми і в Римі, і в інших великих містах, і скрізь у народі казали: “Ліпше б уже йому було не народжуватися тільки для того, щоб померти!” З одного боку, він починав правити дуже погано, а з другого – кінець його правління був прекрасний” [Римские историки IV века. – Москва, 1997. – С. 126].

²⁸⁵ У збірці «*Symbola et emblemata*» під номером 615-м є малюнок: «Змія, свившаяся в круг и держащая хвост во рту» з таким підписом: “Такова есть вѣчность: ни начала, ни конца не имѣющая. Конец зависит от начала” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155].

²⁸⁶ Очевидно, це – 168-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Три кольца единое в другом соединенное» (підпис: “Преодолюю всяческая. Superabo”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43].

²⁸⁷ Це – 217-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Стрѣла ко звѣздѣ обращенная» (підпис: “Едина мнѣ довлѣет. Unus sufficit”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 56–57].

²⁸⁸ Це – 417-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Растѣние цвѣтущее и сок источающее» (підпис: “Надежда другой жизни. Мы должны ожидать другой жизни. Spes alterae vitae”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

²⁸⁹ Орел, який летить до сонця, є на 142-ий та 260-ий емблемах збірки «*Symbola et emblemata*»: «Орел зрящій на солнце» (підпис: “Превосходное мужество. Без страха. Praestantior animus”) та «Орел близко на солнце взирающій» (підпис: “Не смертного желаю. Хочу нечто божественное. Non est mortale, quod orto”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 36–37, 66–67].

²⁹⁰ Цей образ є на двох малюнках збірки «*Symbola et emblemata*»: 213-му (підпис: “Пригожа буду, егда кожу свою совлеку. Vestutatae relicta”) та 613-му (підпис: “Тѣм обновляюся. Positis novis exuvias”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55, 154–155]. На його підставі Сковорода написав байку «Змія и Буфон».

²⁹¹ Це – 309-а емблема зі збірки «*Symbola et emblemata*», яка має назву «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: “Ищет индѣ себѣ пребывания для зимы. Alio hybernaculum”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

²⁹² Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁹³ Гр. *ἱεροφάντης* – ‘той, хто являє щось священне’; верховний жрець, який посвящав в Елевксинські містерії.

²⁹⁴ Гр. *μυσταγωγός* – ‘той, хто вводить у таїнства, посвячує в містерії’. Звісно, це міг бути не тільки тлумач ієрогліфів, але й тлумач сакральних текстів. Принаймні старі українські письменники послуговувалися поняттям “містагогічне казання”. Наприклад, саме так називав твори Кирила Єрусалимського Петро Могила [див.: (Могыла П.) Λίθος, або Kamień z росу prawdy Cerkwie świętej prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 18].

²⁹⁵ Див. прим. 113 до циклу «Сад божественных гѣсней».

²⁹⁶ Можливо, Сковорода має на думці приказку на взір: “Витрищив очі, як чорт на фігуру” [Франко, № 19029], абощо.

²⁹⁷ Це – фрагменти з Книги Ісуса, сина Сирахового 43: 1–12.

²⁹⁸ Див. прим. 42 до діалогу «Смфонія, нареченная Книга Асхань».

²⁹⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.

³⁰⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѣзъ ѣсмь ѡлфа ѡ ѡмега, пѣрвый ѡ послѣдній* (Апокаліпсис 1: 10). Пор. також зі словами молитви: “И ты, иже еси Алфа и Омега, Начало и Конецъ” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Трєбник. – Київ, 1646. – С. 61 (друга пагін.)].

³⁰¹ Сковорода має на думці слова: *ѡ вѣрѣѡй послѣвшємѡ мѡ ѡмять живѡтъ вѣчний, ѡ на сѡдѣ не прїйдєтъ, но прїйдєтъ ѡ смѣртнѡ вѡ живѡтъ* (Євангелія від св. Івана 5: 24).

³⁰² Богослѡв'я Сковороди має виразне есхатологічне забарвлення. Принаймні в думці, згідно з якою, “як уся сумішка творива впливає з божественного джерела, так вона й повернеться до Того, хто є початок та кінець”, досить виразно відлунює оригенівська ідея всезагальної віднови творива (*ἀποκατάστασις πάντων*) [див.: Чижевський Д. Філософія

Г. С. Сковорода / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 113].

³⁰³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 14. Пор.: *раздѣлѣти междѣ днѣмъ њ междѣ нощію.*

³⁰⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 14. Пор.: *да вѣдѣтъ въ знѣменїѧ њ во врѣменѧ, њ во днѣ њ въ лѣтѧ.*

³⁰⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: *лѣто гдѣне прїѣтно.*

³⁰⁶ Фраза въ *рѣды родѡвъ* зринає в Книзі Юдити 8: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 12, у Книзі пророка Ісаї 34: 17; 51: 8, у Книзі пророка Іоїля 3: 20 та в Євангелїї від св. Луки 1: 50.

³⁰⁷ Сковорода має на думці слова: *И њспѣсти змїи за женѡю њз ѡстѣть своѡхъ вѡдѣ ѧкв рѣкѣ, да ѡ въ рѣцѣ потопїтъ* (Апокаліпсис 12: 15).

³⁰⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: *мїръ вѣїи, превосходѡїи всѧкъ ѡїи.*

³⁰⁹ Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 5: 15. Пор.: *ѡ воздѣвїгнетъ єгѡ гдѣ.*

³¹⁰ Див. прим. 257 до діалогу «Наркїс».

³¹¹ Сковорода має на думці слова: *На мѣстѣ злѣнѣ, тѧмш всеїи мѧ* (Книга Псалмів 22 (23): 2).

³¹² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 12. Пор.: *И њзнесе зѣмля вѣїїє травнѡє, сѣїющеє сѣїѧ по рѡдѣ њ по подобїю, њ дрѣво плодовїтѡє творѣщеє плѡдѣ.*

³¹³ Євангелїя від св. Луки 24: 38.

³¹⁴ Євангелїя від св. Луки 24: 36.

³¹⁵ Євангелїя від св. Матвія 28: 10.

³¹⁶ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: *ѡще поспїтѣ посредеѣ предѣлѣ.*

³¹⁷ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: *крїѣ голвѣннѣ посревернѣ, њ междорѧмїѧ єѧ въ влѣцїїнїи злѣтѧ.*

³¹⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: *Злѣто же ѡныѧ зѣмїи доброе: њ тѧмш єсть ѧндрѣзѣ њ кѧмень зелѣный.*

³¹⁹ Сковорода має на думці слова: *Іносѣ же сѡнъ навїннѣ њ хлѣвъ сѡнъ ієфоннїннѣ ѡ соглѣдавшнхъ зѣмлю, растѣрзѧста рїзы своѡ, њ рекѡста ко всеїмѣ сѡнїм сѡнѡвѣ ѡїїєвыхъ, глѧгѡлюще: зѣмля, ѡже соглѣдахѡмѣ, добра єсть зѣлѡ зѣлѡ* (Четверта книга Мойсеева: Числа 14: 6–7).

³²⁰ Євангелїя від св. Івана 10: 7, 9.

³²¹ Сковорода має на думці слова: *Ѡ, глѣбнїи богѧтства њ премѣдрости њ рѣзѣмѧ вѣїѧ!* (Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33).

³²² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

³²³ Книга пророка Ісаї 32: 15.

³²⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 32: 16. Пор.: *ѡ прѣвда въ кармїїѣ всеїтѣсѧ.*

³²⁵ Мабуть, це парафраза Дїї св. апостолів 14: 17. Пор.: *врѣменѧ плодонѡсна, ѡсполнѧлѧ пїщею.*

³²⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

³²⁷ Сковорода має на думці слова: *да ѡ ѡїмени іїсовѣ всѧко коѣчно поклонїтѣсѧ нѣвнхъ њ зѣмнїхъ њ преиспѡдннхъ* (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 10).

³²⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

³²⁹ Мабуть, Сковорода в такий спѡсїб інтерпретує слова Псаломника: *Слѡвомѣ гдѣннѣ невеса ѡтѣвердїшасѧ, њ дхѡмѣ ѡстѣть єгѡ всѧ сила ѡхъ* (Книга Псалмів 32 (33): 6).

³³⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.

³³¹ Описуючи явище поєднання “двох природ” у Святому Письмі, Скворода послуговується термінами христологічного догмата. Див. прим. 184 до діалогу «Наркісс».

³³² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.

³³³ Книга Йова 38: 4–5.

³³⁴ Книга Йова 38: 19.

³³⁵ Євангелія від св. Івана 1: 1.

³³⁶ Євангелія від св. Івана 1: 3.

³³⁷ Книга Псалмів 64 (65): 9.

³³⁸ Парафраза Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ** ко́ей же земли вселѣется свѣтъ, тмѣ же ко́е ѣсть мѣсто;

³³⁹ Євангелія від св. Івана 1: 5.

³⁴⁰ Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія».

³⁴¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 8.

³⁴² Книга пророка Ісаї 29: 5.

³⁴³ Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Початок вірша звучить так: **Въ** ко́ей же...

³⁴⁴ Див. прим. 104 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

³⁴⁵ Парафраза Книги пророка Єзекіїля 10: 10. Пор.: **ѣкыбы** было коло въ колеси.

³⁴⁶ Книга пророка Єзекіїля 1: 16.

³⁴⁷ Книга пророка Єзекіїля 1: 16.

³⁴⁸ Книга Псалмів 76 (77): 19.

³⁴⁹ Книга пророка Єзекіїля 1: 20.

³⁵⁰ Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 1: 13. Пор.: **И** посредеѣ живѣтныхъ видѣніе, ѣкы ѣглиѣ оґнѣ горѣцагъ, ѣкы видѣніе свѣтъ.

³⁵¹ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 12.

³⁵² Гр. *ἀνθραξ* – ‘вуглина’. Згідно зі словником Памви Беринди, іменник *анѳракс* означає “карбункулюс, камень дорогій на кшталт угля горячого” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 344].

³⁵³ Євангелія від св. Івана 1: 8.

³⁵⁴ Говорячи про “візок”, Скворода, напевно, має на думці колісницю – євр. *меркава* (*merkābāʿ*) або *рехев* (*rékeb*). Ці слова походять від кореня *rkב* – ‘сидіти верхи, їхати’. Тим часом *херувим* (євр. *kəruḇīm*) – це множина від слова *керув* (*kəruḇ*), що означає крилату істоту (етимологічно це слово може бути пов’язане з аккадськими *kāribu* й *kurību*: обидва слова означають духів-хранителів). Конкретні риси херувимів у Біблії описано порізно. Зображення херувимів прикрашали культові предмети, зокрема Ковчег Заповіту (див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 25: 18–20), і споруди, наприклад, Храм (див.: Третя книга царств 6: 29). Асоціація херувимів із колісницями в Сквороди засновується на тих біблійних текстах, в яких Господь описаний як такий, що сидить на херувимах (наприклад, Книга Псалмів 17 (18): 11; Друга книга царств 22: 11: *wayyirkaḇ ʿal-kəruḇ*). Докладний опис колісниці Бога та херувимів бачимо в Книзі пророка Єзекіїля 1: 10–11. У єврейській традиції видіння Єзекіїля називають “видінням [божественної] Колісниці”. Значення біблійного слова *візок* у старій українській літературі можна зрозуміти з коментаря Іоаннікія Галатовського до слів: **Одръ** сотвори себѣ царь соломи́нь ѿ дрѣвѣсъ лѣванскихъ. Столпы ѣго сотвори сѣвѣрны ѿ восклонѣніе ѣго злато: восходѣ ѣго багрѣнь (Пісня над піснями 3: 9–10): “В тых словах ведлуг сенсу лѣтерального поси́лником [у Галатовського замість слова ‘одр’ стоїть ‘посилник’] називається воз коштовный, которым Соломон, цар іудейскій, издѣл; ведлуг сенсу морального возом називається душа побожная, которая цнотами и добрыми учинками на кшталт золота,

сребра и шарлату здобитися. Таким возом был пророк Іелісей, до которого Іоас, цар ізраїлскій, мовил: ‘Отче, отче, колесница Ізраїлева и снузицы ея’. Ведлуг сенсу аллегоричного возом называється Церков воюючая, которая ся на земли знайдуєт, бо фараон возами узброєными воевал, так Церков на земли узброєна ест панцыром вѣры, шишаком надѣи збавєня и мечем духовным – словом Божім, молитвою, и воюєт з неприятєлями духовными, для чого Христос до Церкви мовит: ‘Конем моим в колесници фараоновѣ уподобих тя, ближняя моя’. Ведлуг сенсу анагогичного возом называється Церков триумфуючая, которая в небѣ знайдуєт, бо на возах триумфалных издили звѣтязци под час триумфу. В Церкви триумфуючой, яко на возѣ триумфалном ся знайдуєт, которую Церков триумфуючую пророк Давид возом называєт, мовячи: ‘Колеснице Божія, тмами тем тысящи гобзующих, Господь в них’” [Галатовскій І. Мєсія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 353 (зв.)–354].

³⁵⁵ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 7. Пор.: **И́ммы же сокрѡвице сїє вѣ сквѣдѣльныхъ сосвѣдѣхъ.**

³⁵⁶ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 5: 3. Пор.: **Гдѣи, ѡчи твоѣи (зрѣтѣ) на вѣрѣ.**

³⁵⁷ Книга Йова 7: 8.

³⁵⁸ Четверта книга царств 4: 34.

³⁵⁹ Це – окреслення Бога. Пор.: “Убойся сидящаго на херувимѣх, и призирающаго бездны”; “Господи Боже сил, Боже христїанскїи, свѣдѣи на херувимѣх” [Могила П. Євхологон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 40, 150 (третья пагин.)].

³⁶⁰ Четверта книга царств 19: 16.

³⁶¹ Книга пророка Ісаї 1: 15.

³⁶² Сковорода має на думці слова: **Положи́иъ єси́ тмѣ, и́ вы́сть нѡчь, вѣ нѣйже прѡйдѣтѣ всѣ звѣрїє дѣврѣвнїи** (Книга Псалмів 103 (104): 20).

³⁶³ Книга Псалмів 103 (104): 22.

³⁶⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 49 : 9.

³⁶⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.

³⁶⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17–18. Пор.: **Ѡчи гдѣни на прѣвныя, и́ ѡуши єгѡ вѣ молитвѣхъ ѡихъ. Лице́ же гдѣне на творѣщыя зла.**

³⁶⁷ Сковорода має на думці слова: **вѣдѣще доброе и́ лѣкавое** (Перша книга Мойсеева: Буття 3: 5).

³⁶⁸ Книга Псалмів 33 (34): 18.

³⁶⁹ Пісня над піснями 7: 4.

³⁷⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и́ стѣша надѣ преддѣвѣремъ вратѣ до́мѣ гдѣна** (Книга пророка Єзекїїя 10: 19).

³⁷¹ Третя книга царств 8: 29.

³⁷² Євангелїя від св. Луки 19: 5.

³⁷³ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 43: 29. Пор.: **Воззрѣвѣ же ѡчи́ма свої́ма іѡсифѣ, видѣвѣ венѣамїна.**

³⁷⁴ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторєння Закону 33: 17. Пор.: **Перворѡднїи ѡнцѣ доврѡта єгѡ.**

³⁷⁵ Книга пророка Єзекїїя 10: 11.

³⁷⁶ Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 19. Пор.: **Гласъ грѡма твоегѡ вѣ колєси.**

³⁷⁷ Сковорода має на думці слова: **И́же сый сїанїє славы и́ ѡбразъ ѡпостѣси єгѡ** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3).

³⁷⁸ Євангелїя від св. Івана 1: 14.

³⁷⁹ Книга пророка Єзекїїя 1: 20.

³⁸⁰ Книга пророка Єзекіїля 2: 1.

³⁸¹ Богослови чітко розрізняють *образ* і *подобу* тоді, коли йдеться про людину як образ і подобу Божу. Наприклад, Дмитро Туптало писав: “Образ Божій приємлет душа во время своего от Бога создания, подобіе же Божіе в ней совершается в крещении. Образ в разумѣ, подобіе в произволеніи, образ в самовластїи, подобіе в добродѣтелях” [Туптало Д. Розыск о раскопнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 253; пор.: Беллармин Р. Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 12–19].

³⁸² Фраза свѣтъ вѣдѣніа зринає в Книзі пророка Осії 10: 12.

³⁸³ Книга пророка Ісаї 54: 11.

³⁸⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 9: 13.

³⁸⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: Язъ цвѣтъ польный ѿ крїнь оудобный.

³⁸⁶ Сковорода має на думці слова: **И** бысть на мнѣ рѣка гдѣна, ѿ ѿзвѣдѣ ма въ дѣѣ гдѣни ѿ постѣви ма средѣ пола: се же бѣше полно костей челоуѣческихъ (Книга пророка Єзекіїля 37: 1).

³⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **И** созда бѣ челоуѣка, перестъ (взѣмъ) ѿ земли (Перша книга Мойсеева: Буття 2: 7).

³⁸⁸ Парафраза Євангелїї від св. Івана 9: 6. Пор.: пїюна на земли, ѿ сотвори брѣніе ѿ пїювенїа, ѿ помѣза очн брѣніемъ слѣпомѣ.

³⁸⁹ Третя книга царств 10: 7.

³⁹⁰ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9.

³⁹¹ Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».

³⁹² Сковорода має на думці слова: Созва же фараонъ мудрецы егїпетскїа ѿ волхвы: ѿ сотвориша ѿ волсви егїпетскїи чарованїями своии такожде: ѿ повергоша кїждо жезла своѣи, ѿ быша зміеве: ѿ пожрѣ жезла аароновъ оныхъ жезлы (Друга книга Мойсеева: Вихід 7: 11–12).

³⁹³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 27. Пор.: ѿ всѣ мудрость ѿхъ поглочена бысть.

³⁹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Слово во крѣтноє погнѣвѣющимъ оубо ѿродство єсть, ѿ спасаемымъ намъ сила вѣжа єсть. Писано во єсть: погнѣво премѣдрость премѣдрыхъ, ѿ раздѣмъ раздѣльныхъ ѿвѣргѣ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 18–19).

³⁹⁵ Книга пророка Ісаї 29: 14; Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 19.

³⁹⁶ Памва Беринда тлумачив слово Адам так: “Адам: челоуѣк, або земскїй, рудый, а през литеры значит весь свѣт, з грецкаго: А – Анатоли, Восток, Д – Дїсіс, Запад, А – Арктос, Сѣвер, М – Месїмвріа, Полудне” [Беринда П. Лексікон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 335; див. також: Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 37]. Були й складніші тлумачення, вчинені, зокрема, в прообразній стратегії. “В языкѣ єврейском, – писав, наприклад, Дмитро Туптало, – Адам толкує челоуѣк землен, или чермн, понеже от земли червленя создан, в еллинском же сказується ‘мікрокосмос’, еже єсть малый мір, яко от чєтырєх концев великаго міра прїят свое именованіе, от востока и запада, и сѣвера и полудне. В еллинском бо тѣ чєтыре вселенскїа концы именуются сїце: Анатоли – восток, Дїсіс – запад, Арктос – сѣвер, или полунощ, Месимвріа – полудень. От тѣх именованїи еллинских отыми первыи литеры, будет Адам. А якоже во имени Адамовом прообразися чєтырєконечный мір, егоже Адам родом челоуѣческим имѣ населити, сїце в том же имени прообразовася чєтырєконечный крест Христов, имже имѣ послѣжде новый Адам, Христос, Господь наш, род челоуѣческїй в чєтырєх концѣх вселенныа населенный от смерти и ада избавити” [Туптало Д. Поученіе о чєтырєконечном крестѣ //

Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 469].

³⁹⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соверѣдъ соборы ѡ хъ кровей.

³⁹⁸ Книга Псалмів 8: 5.

³⁹⁹ Пісня над піснями 2: 9.

⁴⁰⁰ Євангелія від св. Івана 1: 15.

⁴⁰¹ Книга пророка Даниїла 10: 5–6.

⁴⁰² Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

⁴⁰³ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

⁴⁰⁴ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 27. Пор.: по образѣ вѣи сотвори єго.

⁴⁰⁵ Скворода має на думці слова: азъ єсмь ѡфа ѡ ѡмега, первыи ѡ послѣдній (Апокаліпсис 1: 10).

⁴⁰⁶ Очевидно, Скворода має на думці слова: плоть, въ нейже єсть дѣхъ жизни подъ невесемь (Перша книга Мойсеева: Буття 6: 17).

⁴⁰⁷ Книга Псалмів 71 (72): 6.

⁴⁰⁸ Очевидно, Скворода має на думці слова: Родъ ѡво сѣце вѣи (Дії св. апостолів 17: 29).

⁴⁰⁹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.

⁴¹⁰ Парафраза Пісні над піснями 2: 9. Пор.: Сѣ, сѣи стоить за стѣною нашею.

⁴¹¹ Книга Псалмів 73 (74): 16.

⁴¹² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.

⁴¹³ Друга книга Мойсеева: Вихід 2: 11.

⁴¹⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 29: 1.

⁴¹⁵ Книга пророка Ісаї 41: 14.

⁴¹⁶ Книга пророка Ісаї 41: 15.

⁴¹⁷ Див.: И прїимеш пачь сѣи на царѣ вавѣлонска ѡ речешъ въ той дѣнь: какъ престѣ истазѣи ѡ престѣ понѣждаѣи; (Книга пророка Ісаї 14: 4); Бѣдетъ въ той дѣнь помраченїе славы ѡкшви, ѡ тѣчнаѣ славы єго потрастѣса (Книга пророка Ісаї 17: 4).

⁴¹⁸ Фраза въ силѣ своєї кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Суддів 5: 31.

⁴¹⁹ Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Початок вірша звучить так: Твойиъ же ли...

⁴²⁰ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

⁴²¹ Скворода має на думці слова: Гди, возлюбихъ блгоупїе домъ твоего ѡ и мѣсто селенїѣ славы твоеѣ (Книга Псалмів 25 (26): 8).

⁴²² П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 11.

⁴²³ Одне зі значень імені Давид – “возлюбленный” [див.: Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 390].

⁴²⁴ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: вѣи любви єсть.

⁴²⁵ Див.: “Фарес: роздѣлене” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 467].

⁴²⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.

⁴²⁷ Пісня над піснями 5: 16.

⁴²⁸ Книга пророка Ісаї 53: 8.

⁴²⁹ Див. прим. 230 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁴³⁰ Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9.

⁴³¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Її початок звучить так: терпѣиъ же...

432 Книга Псалмів 39 (40): 2.

433 Книга Псалмів 79 (80): 2.

434 Книга Псалмів 22 (23): 1.

435 Пісня над піснями 6: 5.

436 Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 30: 42. Пор.: **в**ыша же неназнаменаных лаваншвы, а знаменаных іакшван.

437 Неточна цитата з Книги Йова 42: 17. Пор.: **г**дѣ възстáвнчѣ ѿ.

438 Неточна цитата з Книги Йова 42: 12. Пор.: **о**вѣцѣ четыренадѣсать ты́сѣцѣ, велбѣдшѣ шѣсть ты́сѣцѣ.

439 Скворода має на думці слова: **и** рече **г**дѣ къ гедѣшнѣ: мнози лѣдѣе ѿже съ тобою, сегѣ рѣди не предѣмъ мѣдѣма въ рѣкѣ ѿхъ (Книга Суддів 7: 2).

440 Скворода має на думці слова: **в**сѣ же тѣлесѣ ѿхъ ѿ хрѣвты ѿхъ, ѿ рѣцѣ ѿхъ ѿ крила ѿхъ ѿ колѣса пѣлана **о**чѣсь ѡкрестѣ чѣтырѣхъ колѣсь (Книга пророка Езекіїла 10: 12).

441 Книга пророка Езекіїла 1: 5.

442 Книга Псалмів 101 (102): 12.

443 Парафраза Книги Псалмів 145 (146): 3. Пор.: **н**е надѣйтѣся на кнѣзи, на сыны чѣловѣчѣскіа, въ нѣхъже нѣсть спѣна.

444 Книга Псалмів 101 (102): 13.

445 Книга Псалмів 141 (142): 8.

446 Див.: Дії св. апостолів 5: 15.

447 Книга Псалмів 90 (91): 15.

448 Книга Псалмів 101 (102): 14.

449 Скворода має на думці слова: **а**зъ **г**дѣ по врѣмени совершѣ ѿхъ (Книга пророка Ісаї 60: 22).

450 Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27. Ці слова з Якового благословення Веніаміна стосуються “не самої особи Веніаміна, а майбутньої історії його племені, яке вирізнялося особливою войовничістю” [див.: *Аверинцев С. Веніамин // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 66].*

451 Книга пророка Ісаї 63: 16.

452 Книга пророка Малахії 4: 2.

453 Книга Премудрості Соломонової 19: 7–9.

454 Неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 12. Пор.: **п**рондѣхѣмъ сквозѣ ѡгнь ѿ вѣдѣ, ѿ ѿзвѣлѣ єси ны въ покой.

455 Можливо, це парафраза Книги пророка Йони 2: 7. Пор.: **с**нидѣхъ въ зѣмлю, єже верѣи єа закѣпи вѣннѣ: ѿ да въздѣтѣ ѿз ѿстиѣннѣа живѣтъ мой къ тѣвѣ, **г**дѣ єже мой.

456 Книга Псалмів 75 (76): 3.

457 Скворода має на думці слова: ѿ прѣиде гнѣвъ твоѣ, ѿ врѣма мѣртвѣмъ сѣдѣ прѣлѣти, ѿ дѣти мздѣ равѣмъ твоимъ прѣрокѣмъ ѿ стѣмъ ѿ волѣцѣмъ ѿ мене твоєгѣ, **м**алымъ ѿ великимъ, ѿ растлѣти посмѣрдѣшѣа зѣмлю (Апокаліпсис 11: 18).

458 Неточна цитата з Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **с**крыѣши ѿхъ въ тѣинѣ лица твоєгѣ.

459 Парафраза Апокаліпсису 12: 5. Пор.: **и** родѣ сына мѣжеска, ѿже ѿматѣ ѡупастѣ всѣа ѿзыки жѣзломъ жѣлѣзнымъ: ѿ восхнѣено вѣсть чѣдо єа къ вѣхъ ѿ прѣтѣлѣ єгѣ.

460 Книга пророка Ісаї 26: 18.

461 Неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **и** данѣ вѣша женѣ двѣ крила ѡрла великагѣ.

462 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.

- ⁴⁶³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: ктò дáстѣ мнѣ крилѣ ѡкò голѣбѣнѣ;
- ⁴⁶⁴ Див.: Слѣшавѣ же áврáмѣ, ѡкò плѣнѣнѣ вѣстѣ лóтѣ вратáничѣ ёгò, сочтѣ домоцáдцы своѡ трѣсти и́ ѡсмѣндѣсáтѣ, и́ погнá вѣслѣдѣ и́хѣ дáже до дáна (Перша книга Мойсеева: Буття 14: 14).
- ⁴⁶⁵ У Гедеона було триста людей. Див.: **И́** вѣстѣ числò вѣ горстѣхѣ локáвшихѣ ѡзѣкомихѣ трѣсти мѡжѣй (Книга Суддів 7: 6).
- ⁴⁶⁶ Очевидно, Скворода має на думці слова: всѡ мѣрòю и́ числòмихѣ и́ вѣсомѣхѣ распòложимѣ ёсѣ (Книга Премудрòсти Соломонової 11: 21).
- ⁴⁶⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: ни помáнѣ же и́менѣ и́хѣ о́стѣнáми мòими.
- ⁴⁶⁸ Книга пророка Сзекїїя 1: 1.
- ⁴⁶⁹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 13. Пор.: **И́** вѣстѣ вѣчерѣхѣ, и́ вѣстѣ о́утро, дѣнь трѣтїй.
- ⁴⁷⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: нарѣци лѣтò гáне прѣлáтно и́ дѣнь воздáлнїа, о́утѣшити всѡ плáчущїа.
- ⁴⁷¹ Трохи неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: и́ тѣсáци лѣтѣ ѡкò дѣнь ёдинѣхѣ.
- ⁴⁷² Книга Псалмів 89 (90): 5.
- ⁴⁷³ Парафраза Євангелїї від св. Івана 6: 63. Пор.: плòтѣ не пользѣтѣ ничтòже.
- ⁴⁷⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.
- ⁴⁷⁵ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 32: 13. Пор.: сѣлò о́множѣ сѣмá вáше, ѡкò сѣзѣзды невѣснѣа мнòжѣствомѣхѣ.
- ⁴⁷⁶ Книга пророка Ісаї 45: 7.
- ⁴⁷⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 4: 7.
- ⁴⁷⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.
- ⁴⁷⁹ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: и́схòдн во мòй и́схòдн жнвотá.
- ⁴⁸⁰ Четверта книга Мойсеева: Числа 23: 8.
- ⁴⁸¹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 23: 23. Пор.: нѣстѣ во врѡжѣхѣ во іáкшѣхѣ, ниже волхѡвáнїа во і́ли.
- ⁴⁸² Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 5.
- ⁴⁸³ Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 8.
- ⁴⁸⁴ Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 9.
- ⁴⁸⁵ Четверта книга Мойсеева: Числа 24: 9.
- ⁴⁸⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 29. Пор.: ѡврáщшѣ же тѣвѣ лицѣ, возмáтѣтѣсá.
- ⁴⁸⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 30. Пор.: пòслѣши д́ха твоегò, и́ созїждѣтѣсá.
- ⁴⁸⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2, 10. Пор.: ѡкò ч́дно и́мá твое по всѣй землїи.
- ⁴⁸⁹ Можливо, Скворода має на думці слова: **Всѡ**кòе дыхáнїе дá хвáлнтѣ гáда (Книга Псалмів 150: 6).
- ⁴⁹⁰ Книга Псалмів 118 (119): 91.
- ⁴⁹¹ Книга Йова 40: 20–21.
- ⁴⁹² Неточна цитата з Книги Йова 40: 27. Пор.: **Возлòжїши** же ли нáнь рѣкѣ.
- ⁴⁹³ Книга Йова 40: 24.
- ⁴⁹⁴ Книга Псалмів 77 (78): 72.
- ⁴⁹⁵ Книга Псалмів 142 (143): 10.

- 496 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дхъ во всѣ испытѣеть, и глѣбинѣ вѣѣа.
- 497 Парафраза Книги Йова 38: 1. Пор.: речѣ гдѣ ѣвѣ сквозѣ вѣрю и ѣблаки.
- 498 Неточна цитата з Книги Псалмів 41 (42): 5. Пор.: пройдѣ въ мѣсто селѣнїа дѣвна, дѣже до дѣмѣ вѣѣа.
- 499 Книга Псалмів 42 (43): 4.
- 500 Парафраза Третьої книги царств 9: 15. Пор.: Сїе же єсть число дѣлїа єже принесѣ царѣ соломонѣ, да созїдетѣ храмѣ гдѣнѣ и дѣмѣ царѣвѣ, и мелѣнѣ и стѣнѣ іерлїмскѣ.
- 501 Третья книга царств 6: 22.
- 502 Одне зі значень назви міста Давір (Давер), яке, судячи зі згадок у Книзі Ісуса Навина 10: 38–39, Книзі Суддів 1: 14 тощо, було осередком ученості хананейського народу, – “слово” [див.: Беринда П. Лексікон славеноросскїй и имен толкованїе. – Київ, 1627. – Ст. 390]. Див. також прим. 5 до діалогу «Сумфонїа, нареченная Книга Асхань».
- 503 Очевидно, Скворода має на думці слова: Извлечѣши ли злїа ѣдїнцѣю, илї ѣбложїши ѣздѣ ѣ ноздрѣхѣ єгѣ; илї вѣѣжешї колцѣ въ нѣздри єгѣ (Книга Йова 40: 20–21).
- 504 Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 13. Пор.: црѣ силѣ возмѣвѣннагѣ, красотѣю дѣмѣ раздѣлїтї курѣстї.
- 505 Скворода має на думці слова: Землѣ же вѣ невїдїма и нездѣроѣна, и тмѣ верхѣ вѣзднѣ (Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2).
- 506 Парафраза Книги пророка Ісаї 32: 15. Пор.: дѣнѣже нѣйдѣтъ на нѣ дхъ ѣ вѣшнѣгѣ.
- 507 Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.
- 508 Євангелїя від св. Івана 1: 1.
- 509 Книга Псалмів 104 (105): 26.
- 510 Перша книга паралїпоменон 16: 12.
- 511 Євангелїя від св. Матвія 7: 7.
- 512 Неточна цитата з Євангелїї від св. Марка 8: 12. Пор.: рѣдѣ сѣї знѣменїа ищѣтъ.
- 513 Книга Псалмів 4: 7.
- 514 Неточна цитата з Книги Псалмів 73 (74): 9. Пор.: Знѣменїа ихѣ не вїдѣхомѣ: нѣсть кто мѣ прѣрѣка.
- 515 Можливо, Скворода має на думці слова: вѣ сѣни єгѣ мѣдрѣсть (Книга Екклєзіястова 7: 13).
- 516 Книга Ісуса Навина 5: 13.
- 517 Книга Псалмів 76 (77): 6.
- 518 Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 20. Пор.: ѣ создѣнїа мїра творѣнїемї помышлѣма, вїдїма сѣтъ, и прѣносѣннаа силѣ єгѣ и вѣєство.
- 519 Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 7. Пор.: нѣщїю сѣрдѣемѣ моїмѣ глѣмлѣхѣа, и тѣжѣше дѣхѣ мої.
- 520 Книга Псалмів 76 (77): 19.
- 521 Книга Псалмів 76 (77): 6; 118 (119): 59.
- 522 Лат. *annus* – ‘рік’.
- 523 Лат. *annulus* – ‘кільце, перстень’.
- 524 Неточна цитата з Першої книги паралїпоменон 16: 11–12. Пор.: взыщїтѣ гдѣ и ѣкурѣпїтѣса, взыщїтѣ лицѣ єгѣ вїнѣ: помѣнїтѣ чѣдѣса єгѣ.
- 525 Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 1.
- 526 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 3. Пор.: прѣрѣсѣвѣдѣи же, чѣловѣкѣмѣ глѣбѣетѣ создѣнїе и ѣтѣшѣнїе и ѣтѣвѣрѣдѣнїе.

- 527 Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 8.
- 528 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: *да не заградѣши оустнѣ вола молотѣца.*
- 529 Можливо, Сковорода бачив це на власні очі. Див. прим. 9 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
- 530 Див. прим. 375 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- 531 Цих слів у 28-у розділі «Виходу», на який покликається Сковорода, немає.
- 532 Друга книга Мойсеєва: Вихід 28: 23.
- 533 Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїла 1: 16. Пор.: *ѣкоже ѣще вы было коло въ колесѣ.*
- 534 Євангелія від св. Луки 15: 8.
- 535 Сковорода має на думці слова повії Тамари: *пѣрстень твоѣй ѣ грѣвнѣ, ѣ жѣзлѣ ѣже въ рѣцѣ твоѣй* (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 18).
- 536 Див.: Книга пророка Єзекїїла 4: 12.
- 537 Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 16: 16. Пор.: *сеѣ гѣголь, ѣгоже завѣща гдѣ.*
- 538 Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 15.
- 539 Книга Псалмів 33 (34): 9.
- 540 Євангелія від св. Івана 1: 41.
- 541 Книга пророка Єремїї 15: 19.
- 542 Парафраза Книги пророка Даниїїла 1: 15. Пор.: *ѣвѣшасѣ лица ѣхъ блага ѣ крѣпка плѣтїю пѣче оуτροкѣвъ ѣдѣщнхъ ѣ трапѣзы царѣвы.*
- 543 Книга пророка Михея 4: 12.
- 544 Книга пророка Михея 4: 13.
- 545 Див прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сїон».
- 546 Книга пророка Ісаї 62: 10.
- 547 Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 8.
- 548 Книга пророка Михея 4: 13.
- 549 Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 12: 32. Пор.: *ѣ ѣще ѣзъ вознесѣнъ вѣдѣ ѣ земли, всѣ прнвлекѣ къ себѣ.*
- 550 Пісня над піснями 2: 11–12.
- 551 Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 9.
- 552 Книга Псалмів 85 (86): 17.
- 553 Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 14.
- 554 Лат. *termini* – ‘кордони, межі’.
- 555 Памва Беринда тлумачить слово *предѣл* як “граница, крис, повѣт” [Беринда П. Лексікон славеноросскїй и имен толкованїе. – Київ, 1627. – Ст. 178].
- 556 Книга Псалмів 67 (68): 14. У Вульгаті в цьому вірші вжито якраз слово *terminus*: “*si dormieritis inter medios terminos*”.
- 557 Євангелія від св. Івана 10: 9.
- 558 Книга Псалмів 94 (95): 11.
- 559 Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
- 560 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 59: 10. Пор.: *Ѡсѣжѣтъ ѣкѣ слѣпїи стѣнѣ.*
- 561 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 29: 11. Пор.: *кнїги запечатлѣнныѣ.*
- 562 Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 23.
- 563 Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 23.

⁵⁶⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 24.

⁵⁶⁵ Євангелія від св. Матвія 4: 16.

⁵⁶⁶ Сковорода має на думці слова: *и видѣл ѡслѣ ѡг҃ла вѣѣл, падѣ подѣ владѣиомѣ* (Четверта книга Мойсеева: Числа 22: 27).

⁵⁶⁷ Парафраза Книги Псалмів 1: 5. Пор.: *Сегѡ рѣди не воскреснѣтъ нечестивѣи на сѣдѣ,* *ниже грѣшници вѣ совѣтъ прѣвнѣхъ.*

⁵⁶⁸ Книга Псалмів 19 (20): 9.

⁵⁶⁹ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: *И чѣда сѣиѡнѣ, рѣдѣйтесѣ и веселѣтесѣ ѡ гдѣ вѣ вѣшеиѣ, ѡкѡ дадѣ вамѣ пицѣ вѣ правдѣ.*

⁵⁷⁰ Книга пророка Іоїля 2: 28.

⁵⁷¹ Дії св. апостолів 2: 19.

⁵⁷² Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: *и начѣша глаголати инѣи ѡзыки, ѡкоже дѣхъ даѣше имѣ.*

⁵⁷³ Пор. російську приказку: “Заехать околицею” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 483].

⁵⁷⁴ Див.: Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 500.

⁵⁷⁵ Іван Дамаскин (гр. *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός*) (бл. 675–749 рр.) – видатний візантійський богослов, філософ та поет. Його основна праця має назву «Джерело знання» і складається з трьох частин: «Діалектика» (виклад «Категорій» Арістотеля та «Вступу до “Категорій”» Порфирія), «Реєстр ересей» та «Достотний виклад православної віри» (систематика християнського богослів’я). Вона була znana в Україні, починаючи з XI ст. («Ізборник Святослава» 1073 р.) [див.: *Пейчев Б.* Философский трактат в Симеоновом сборнике. – Киев, 1983]. Сковорода міг спиратися на Дамаскина у своїх роздумах про ество філософії та богослів’я (а також про стосунок між ними), про Божі імена тощо. Крім того, він з дитинства любив церковні піснеспіви Дамаскина.

⁵⁷⁶ Пасхальна заутрення, пісня 4-а, ірмос: “Богоотец убо Давид пред сѣнным ковчегом скакаше играя...”.

⁵⁷⁷ Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵⁷⁸ Пор.: “Трисолнечный и единоначальный Боже...” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 7].

⁵⁷⁹ Сковорода має на думці слова: *И възидѣ мшѡсѣи и ѡарѡнѣ, и надѣвѣ и ѡвѣдѣ и сѣдмѣдесѣтъ ѡ старецѣ ийлевѣхъ* (Друга книга Мойсеева: Вихід 24: 9).

⁵⁸⁰ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 25.

⁵⁸¹ Сковорода має на думці слова: *соблюдѣтсѣ мнѣ вѣнѣцѣ правды, ѡбоже воздѣстѣ ми гдѣ вѣ дѣнь ѡнѣ* (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 8).

⁵⁸² Книга пророка Осїї 2: 19–20.

⁵⁸³ Пісня над піснями 4: 9.

⁵⁸⁴ Сковорода має на думці слова: *Вертоградѣ заключѣнѣ сестрѣ моѣ невѣста, вертоградѣ заключѣнѣ* (Пісня над піснями 4: 12).

⁵⁸⁵ Пісня над піснями 2: 5.

⁵⁸⁶ Книга Притч Соломонових 25: 11.

⁵⁸⁷ Книга Притч Соломонових 16: 16.

⁵⁸⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: *вѣ нѣдрѣхъ же моїхъ сокрыхъ гдѣголы ѡгѡ* (Книга Іова 23: 12).

⁵⁸⁹ Див.: Книга Суддів 16: 21.

⁵⁹⁰ Сковорода має на думці слова: *и всѣ клѣдѣзи, ѡже ископѣша равѣ ѡтцѣ ѡгѡ, во врѣмѣ ѡтцѣ ѡгѡ, заградѣши ѡ фїлістїмѣлѣне* (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

- 591 Пісня над піснями 7: 4.
- 592 Плач Єремії 2: 1.
- 593 Плач Єремії 2: 2.
- 594 Плач Єремії 3: 49.
- 595 Плач Єремії 3: 51.
- 596 Плач Єремії 4: 17.
- 597 Плач Єремії 5: 17.
- 598 Плач Єремії 5: 15.
- 599 Плач Єремії 5: 16.
- 600 Євангелія від св. Луки 10: 23.
- 601 Книга Йова 29: 2.
- 602 Книга Йова 29: 15.
- 603 Книга Йова 30: 1.
- 604 Книга Йова 30: 10.
- 605 Неточна цитата з Книги Йова 30: 31. Пор.: **Ѡ**вратишася же въ плачь гбси моѡ, пѣснь же моѡ въ рыданіе мнѣ.
- 606 Неточна цитата з Книги Йова 30: 23. Пор.: **Вѣ**мь во, ѡкв смѣрть мѡ сотрѣтъ.
- 607 Книга Притч Соломонових 22: 13.
- 608 Книга Притч Соломонових 15: 30.
- 609 Пісня над піснями 4: 9.
- 610 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: ѡвн ми зрѡкъ твоѡ, и ѡслышанъ сотвори ми гласъ твоѡ: ѡкв гласъ твоѡ сладокъ, и ѡвразъ твоѡ красенъ.
- 611 Книга Псалмів 76 (77): 19.
- 612 Див.: Книга Ісуса Навина 10: 12–13.
- 613 Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 4.
- 614 Пісня над піснями 2: 17.
- 615 Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17. Пор.: **Ли**це же гдѣне на творѡщыхъ слаѡ.
- 616 Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 23.
- 617 Книга Йова 42: 12.
- 618 Скворода має на думці слова: и сѣ, колесница ѡгненнаѡ и кони ѡгненни (Четверта книга царств 2: 11).
- 619 Скворода має на думці слова: **И** ѡша єго иноплемєнницы, и избодоша ємѡ ѡчи (Книга Суддів 16: 21).
- 620 Перше значення імені *Самсон* – “солнце его”, або “малое солнце” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 451].
- 621 Див.: Книга Суддів 15: 19.
- 622 Євангелія від св. Марка 16: 18.
- 623 Скворода має на думці слова: слѣпецъ нѣкѡй сѣдѡше при пѣти просѡ (Євангелія від св. Луки 18: 35).
- 624 Книга Псалмів 24 (25): 16; 85 (86): 16.
- 625 Книга Псалмів 122 (123): 2.
- 626 Книга Псалмів 17 (18): 29.
- 627 Книга пророка Ісаї 42: 16.
- 628 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: **Т**огда скѡчитъ хромый ѡкв єленъ.
- 629 Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 22.
- 630 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 22. Пор.: не минѣтъ менѣ гдѣ сѣдѡѡ нашъ.

- 631 Книга пророка Єремії 17: 14.
- 632 Книга пророка Аввакума 1: 12.
- 633 Книга Йова 19: 25–26.
- 634 Книга Премудрості Соломонової 3: 2.
- 635 Книга Псалмів 22 (23): 2.
- 636 Фразу *помязанный гдѣ* узято з Плачу Єремії 4: 20.
- 637 Плач Єремії 4: 20.
- 638 Плач Єремії 4: 19.
- 639 Книга Псалмів 78 (79): 2.
- 640 Скворода має на думці слова: *и влѣсь глывѣ вѣшевѣ не погѣбнетъ* (Євангелія від св. Луки 21: 18).
- 641 Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: *идѣже во ѣще вѣдетъ трѣпъ, тамш соверѣтсѣ ѡрлѣ.*
- 642 Книга пророка Ісаї 46: 11.
- 643 Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
- 644 Книга Притч Соломонових 30: 17.
- 645 Скворода має на думці слова: *не видѣхъ же, ѣкш вѣвѣл на стѣвѣ сѣтъ, и ѡчесѣмъ моймъ ѡвѣрстѣмъ сѣцѣмъ, испѣстиша вѣвѣл тѣпло на ѡчесѣ моѣ, и вѣша вѣльма на ѡчесѣхъ мойхъ* (Книга Товита 2: 10).
- 646 Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: *Въ коѣй же землѣ вселѣетсѣ свѣтъ, тамъ же коѣ ѣсть мѣсто;*
- 647 Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
- 648 Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
- 649 Книга Екклезіястова 1: 10.
- 650 Книга Псалмів 101 (102): 27.
- 651 Книга Псалмів 101 (102): 28.
- 652 Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: *Въ коѣй же землѣ вселѣетсѣ свѣтъ.*
- 653 Книга Псалмів 18 (19): 5.
- 654 Пісня над піснями 2: 1.
- 655 Третя книга Мойсеєва: Левит 26: 10.
- 656 Третя книга Мойсеєва: Левит 26: 12.
- 657 Книга Екклесіястова 2: 24.
- 658 Книга Екклесіястова 2: 24.
- 659 Книга Екклесіястова 2: 14.
- 660 Книга Екклесіястова 1: 2.
- 661 Книга Екклесіястова 2: 11.
- 662 Книга Псалмів 33 (34): 9.
- 663 Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *дѣхъ ѣсть, иже ѡживлѣетъ, плѣтъ не полъзѣетъ ничтѣже.*
- 664 Книга Йова 9: 7.
- 665 Книга Псалмів 106 (107): 29.
- 666 Книга Ісуса Навина 10: 12–13.
- 667 Книга Йова 38: 31–32.
- 668 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 34: 4. Пор.: *и истѣютъ всѣ силы небѣсныѣ, и свѣтсѣ нѣко ѣки свѣтокъ, и всѣ звѣзды спадѣтъ ѣкш листѣе съ лозѣ.*
- 669 Євангелія від св. Матвія 2: 11.
- 670 Книга Псалмів 73 (74): 16.

⁶⁷¹ Очевидно, це парафраза або Книги пророка Ісаї 63: 14 (пор.: *та́кв провѣль єсн мѣдн твоѡ сотворѣти тебѣ самолю ѡма славно*), або Книги Псалмів 49 (50): 23 (пор.: *Жертва хвалы прославитъ мѡ*).

⁶⁷² Євангелія від св. Матвія 2: 9.

⁶⁷³ Окреслення Бога як “вічного всевидящого ока” Сковорода пов’язував з ім’ям згодного автора «Авести» Заратустри, чи Зороастра (VII ст. до н. е.). Згідно з версією Діогена Лаерція (I, 2), Зороастр був першим магом [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63]. Покликання на Зороастра можна знайти і в інших старих українських письменників, наприклад, у Феофана Прокоповича [див.: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 284].

⁶⁷⁴ Це – перший рядок VIII-го з так званих Орфічних гімнів. Див. прим. 204 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁶⁷⁵ Див. прим. 952.

⁶⁷⁶ Книга пророка Малахії 4: 2.

⁶⁷⁷ Книга Псалмів 88 (89): 30.

⁶⁷⁸ Сковорода має на думці емблематичний малюнок «Радуга на небѡ» (підпис: “Дождь без солнца не бывает. Non aqua sine sole”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 66–67].

⁶⁷⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 32: 15. Пор.: *дѡндеже найдеть на ны дѡхъ ѡ вышнѡгѡ*.

⁶⁸⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: *Ктѡ ѡкв гдѡ бгѡ нашь; Имѡ Михайл* (гр. *Μιχαήλ*) означає, зокрема, “Кто ж яко Бог?” [див.: Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 436]. Див. прим. 2 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанѡю».

⁶⁸¹ Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁶⁸² Сковорода має на думці слова: *и свѣрже женѡ єдина ѡлѡмокъ жернобный на главѡ двѡмелѡха, и сокрѡши ємѡ темѡ* (Книга Суддів 9: 53).

⁶⁸³ Сковорода має на думці слова: *И прозва ѡквѡвъ ѡма мѣстѡ томѡ дѡмѡ вѡтїи: ѡлѡмѡвъ же вѣ ѡма грдѡд пѣрвѣ* (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 19).

⁶⁸⁴ Сковорода має на думці слова: *Лѣтвораси твоѡ садѡ шипкѡвъ съ плодѡмѡм ѡблочнымѡ* (Пісня над піснями 4: 13).

⁶⁸⁵ Див.: Книга пророка Йони 4: 6–10.

⁶⁸⁶ Сковорода має на думці слова: *и сѡ, свѣщникъ зѡчѡтъ вѡсь, и свѣтїлицѡ верхѡ єгѡ, и сѡдѡмъ свѣтїлиникъ верхѡ єгѡ, и сѡдѡмъ чѡшницѡ свѣтїлиникѡмѡ вѣрхнимѡ єгѡ* (Книга пророка Захарії 4: 2).

⁶⁸⁷ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: *ѡдѡѡйсѡ свѣтѡмѡ ѡкв рїзѡю*.

⁶⁸⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 20: 30. Пор.: *И сѡ, двѡ слѣпцѡ сѡдѡща при пѡтїи*.

⁶⁸⁹ Сковорода має на думці слова: *И повелѣ гдѡ вѡтъ тыкѡвъ, и возрастѡ надѡ главѡю єгѡ, єже ѡсѣнїти єгѡ ѡ зѡмѡхѡ єгѡ* (Книга пророка Йони 4: 6). “Тыква” справді належить до кола емблематичних образів. Див., наприклад, 415-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» з підписом: “Онѡ суть естественны. Природѡю производѡтся. Без наставленїя учителей. *Nullus docente magistro*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 104–105].

⁶⁹⁰ Книга Псалмів 139 (140): 8.

⁶⁹¹ Див. прим. 257 до діалогу «Наркїсс».

⁶⁹² Книга пророка Захарії 4: 2.

- ⁶⁹³ Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 28. Пор.: *стáрцы вáши сóнїа о́зрaтъ, ѝ ѝншты вáши видѣнїа о́увїдaтъ.*
- ⁶⁹⁴ Книга Притч Соломонових 16: 4.
- ⁶⁹⁵ Сковорода має на думці слова: *прóклатъ чeлoвѣкъ прeдъ гдѣмъ, ѝже постáвитъ ѝ созїждетъ грдѣ сѣй іеріхонъ* (Книга Ісуса Навина 6: 25).
- ⁶⁹⁶ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 1. Пор.: *їкв ѝще земнáа нáша хрáминнa тѣлa разорїтсá, создáніе ѿ вѣа ѝлaмы, хрáминнѸ нерзкотворeнѸ, вѣчнѸ на нѣсѣхъ.*
- ⁶⁹⁷ Сковорода має на думці слова: *ѝ о́убоáвсá, шeдъ скрѣхъ тaлáнтъ твoй въ землї* (Євангелїя від св. Матвія 25: 25).
- ⁶⁹⁸ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 38: 25–26.
- ⁶⁹⁹ Сковорода має на думці слова Гедеона: *сe, ѝзъ положѸ рѸнѸ о́вчeе на рѸмнѣ: ѝ ѝще вѣдетъ росá на рѸнѣ тóчїю, ѝ по всeй землї сѣша, о́уразмѣю, їкв спасeши рѸкoю моeю їлá, їкоже глáлѣ eсї* (Книга Суддів 6: 37). Образ “орошеного руна” був дуже популярний в українській бароковій літературі. Досить пригадати хоч би марїїну збірку Дмитра Туптала під назвою «Руно орошенное» (Чернігів, 1680).
- ⁷⁰⁰ Євангелїя від св. Луки 1: 49.
- ⁷⁰¹ Можливо, це парафраза Книги Премудрості Соломонової 1: 7. Пор.: *їкв дáхъ гдѣнь їспóлни вселeннѸ.*
- ⁷⁰² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 8; 48: 11. Пор.: *слáвы моeѸ їнóмѸ не дáмъ.*
- ⁷⁰³ Книга Псалмів 44 (45): 9.
- ⁷⁰⁴ Книга Притч Соломонових 16: 4.
- ⁷⁰⁵ Книга Йова 38: 19.
- ⁷⁰⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ї безвóднáа вѣдетъ во eзeра, ѝ на жáждѸей землї їстóчникъ вóдный вѣдетъ* (Книга пророка Ісаї 35: 7).
- ⁷⁰⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѝ да созїждѣтсá стѣны іерлїмскїа* (Книга Псалмів 50 (51): 20).
- ⁷⁰⁸ Мабуть, Сковорода має на думці слова: *гóры взыгрáшася їкв óвнї* (Книга Псалмів 113 (114): 4).
- ⁷⁰⁹ Сковорода має на думці слова: *їскáпїютъ гóры слáдостъ* (Книга пророка Іоїля 3: 18).
- ⁷¹⁰ Фраза *вeсь сóнїчъ людїй* зринає в Книзі Псалмів 61 (62): 9.
- ⁷¹¹ Книга пророка Захарїї 2: 8.
- ⁷¹² Книга Псалмів 101 (102): 14.
- ⁷¹³ Книга Суддів 16: 30.
- ⁷¹⁴ Сковорода має на думці образи 1-ої глави Книги пророка Єзекїїля.
- ⁷¹⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 17. Пор.: *нe вeзъ прáвды во прoстїрáютсá мрeжнї... пернáтымъ.*
- ⁷¹⁶ Див. прим. 44 до циклу «Сад божественных пѣсней».
- ⁷¹⁷ Книга Псалмів 16 (17): 14.
- ⁷¹⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 27.
- ⁷¹⁹ Книга Екклезїястова 2: 14.
- ⁷²⁰ Пісня над піснями 4: 12.
- ⁷²¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 6.
- ⁷²² Євангелїя від св. Луки 8: 11.
- ⁷²³ Книга пророка Захарїї 6: 12.
- ⁷²⁴ Книга Притч Соломонових 20: 5.
- ⁷²⁵ Пісня над піснями 5: 2.

- ⁷²⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 9.
- ⁷²⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.
- ⁷²⁸ Євангелія від св. Луки 2: 51.
- ⁷²⁹ Послання св. ап. Павла до євреїв 9: 4.
- ⁷³⁰ Книга Псалмів 86 (87): 3.
- ⁷³¹ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
- ⁷³² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: **Зміто же ѓныа зємлі дѓвроє.**
- ⁷³³ Очевидно, це парафраза слів Христа: **глаголю бо вамъ, ѓкш ни єдинъ мѓжєй тѣхъ звѓнныхъ вѣснть моєа вєчєри: мнѓзи бо єсть звѓни, малш же нѓзбрѓнныхъ** (Євангелія від св. Луки 14: 24).
- ⁷³⁴ Сковорода має на думці слова: **Всѓ же тѣлесѓ ѓхъ и хрєвтѓ ѓхъ, и рѓцѣ ѓхъ и крѓма ѓхъ и колєса пѓлана ѓчєсь ѓкрєстъ чєтырєхъ колєсѣ** (Книга пророка Єзекїїла 10: 12).
- ⁷³⁵ Див. прим. 2 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate» та прим. 66 до діалогу «Бєсѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сїон)».
- ⁷³⁶ Можливо, це парафраза Першої книги маккавейської 5: 60. Пор.: **гнѓни бѓша дѓже до прѣдѣль.**
- ⁷³⁷ Книга Суддів 4: 16.
- ⁷³⁸ Книга Ісуса Навина 10: 19.
- ⁷³⁹ Книга Суддів 20: 40.
- ⁷⁴⁰ Книга Суддів 20: 40.
- ⁷⁴¹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 10. Пор.: **Взѓ же ѓнъ всѓ сѓѓ и рѓздѣѓи.**
- ⁷⁴² Книга Юдити 13: 8.
- ⁷⁴³ Книга Ісуса Навина 8: 18.
- ⁷⁴⁴ Сковорода має на думці слова: **нижє хрєвтѓ ѓхъ, и высотѓ бѓше ѓмѣ** (Книга пророка Єзекїїла 1: 18).
- ⁷⁴⁵ Книга Ісуса Навина 8: 21.
- ⁷⁴⁶ Книга Йова 5: 19.
- ⁷⁴⁷ Друга книга царств 22: 12.
- ⁷⁴⁸ Пісня над піснями 2: 9.
- ⁷⁴⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 3.
- ⁷⁵⁰ Книга Йова 42: 12.
- ⁷⁵¹ Книга пророка Єзекїїла 1: 18.
- ⁷⁵² Книга Псалмів 11 (12): 9.
- ⁷⁵³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18. Пор.: **да возмѓжєтє рѓздѣѣти со всѣѓи сѣѓѓи, чѓдѓ ширѓтѓ и долготѓ и глѓбини и высотѓ.**
- ⁷⁵⁴ Книга пророка Єзекїїла 1: 18.
- ⁷⁵⁵ Парафраза Книги пророка Єзекїїла 1: 16. Пор.: **ѓкоже ѓцє вы бѓѓо коло вѣ колєсѓ.**
- ⁷⁵⁶ Успїння Прєсвятої Богородицї, утрєня, пісня 4-а, ірмос. Пор.: **“сиянїє блистанїя Твоєго, во свѣтє языкѓв изыдет, и возгласит Тебе бездна с веселїєм...”**.
- ⁷⁵⁷ Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».
- ⁷⁵⁸ Книга Екклєзіястова 2: 14.
- ⁷⁵⁹ Книга Притч Соломонових 17: 24.
- ⁷⁶⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: **тѓѓи бо велїкѣ пѓчє всѣхъ дѣѣлъ своѓхъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 30).
- ⁷⁶¹ Фразу **коло вѣ колєси** взято з Книги пророка Єзекїїла 1: 16.

- ⁷⁶² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 2. Пор.: *Земля же въ невидима и неустрѣна.*
- ⁷⁶³ Див. прим. 152 до циклу «Сад божественныхъ гѣсней».
- ⁷⁶⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 6. Пор.: *Бысть челоуѣкъ посланъ ѿ бѣа.*
- ⁷⁶⁵ Успіння Пресвятої Богородиці, утренья, пісня 4-а, ірмос. Пор.: “сияніе блистанія Твоего, во свѣт языков изыдет...”.
- ⁷⁶⁶ Воскресний канон, глас 2-ий, пісня 3-я. Пор.: “Процвѣла есть пустыня, яко крин, Господи, языческая неплодящая церковь...”.
- ⁷⁶⁷ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5. Пор.: *кѡль доврѣнъ доминъ твоѣ, іа́къвѣ.*
- ⁷⁶⁸ Послання св. ап. Павла до євреїв 8: 2.
- ⁷⁶⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова на взір: “Живот от гроба возсіял еси, Христе Боже” (Неділя друга по Пасці, тропар, глас 8-ий).
- ⁷⁷⁰ Пор. зі зверненими до Христа словами молитви: “Присносущно кипящій, животный и просвѣтительный источниче...” [*Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 18 (третя пагін.)*].
- ⁷⁷¹ Фраза во *времѣа* своє часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеевій: Левит 26: 4.
- ⁷⁷² Перша книга Мойсеева: Буття 28: 17.
- ⁷⁷³ Євангелія від св. Луки 8: 11.
- ⁷⁷⁴ На цій приказці можуть засновуватися цілі сценки, як, припустімо, у книзі «Сѣмя слова Божія»: “...лѣнливий христіане, когда комедія, охота якая чрезъ цѣлый день или ночь продолжается, ни мало не скучают, а когда проповѣдь хотя чрезъ одинъ часъ или и менше предлагается, описати трудно, якая имъ скука. Ох! якъ долго, молвят, разговорился нашъ духовный! пора уже обѣдати” [*Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 488*].
- ⁷⁷⁵ Книга пророка Амоса 8: 13.
- ⁷⁷⁶ Пісня над піснями 1: 3.
- ⁷⁷⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.
- ⁷⁷⁸ Пор.: “Окуляри під очі поставити” [*Номис, № 3849*]; “Вставив му окуляри”; “Справив їй окуляри під очима” [*Франко, № 4244, 19179*]. Цю приказку можна зустріти й у творах інших українських письменників. Наприклад, один із героїв «Енеїди» Івана Котляревського погрожує іншим: “На очі вставлю окуляри” [*Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 63*].
- ⁷⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.
- ⁷⁸⁰ Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6.
- ⁷⁸¹ Перша книга Мойсеева: Буття 27: 22.
- ⁷⁸² Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 32: 2–4.
- ⁷⁸³ Друга книга Мойсеева: Вихід 32: 4.
- ⁷⁸⁴ Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16, наст.
- ⁷⁸⁵ Див.: Книга Суддів 11: 34–40.
- ⁷⁸⁶ Див.: Книга Суддів 9: 53.
- ⁷⁸⁷ Див.: Книга Суддів 4: 21.
- ⁷⁸⁸ Див.: Перша книга царств 1: 13–15.
- ⁷⁸⁹ Див.: Перша книга царств 25: 18–21.
- ⁷⁹⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 1: 39. Пор.: *йде въ гѡрнѣа со тѣчаніемъ.*
- ⁷⁹¹ Євангелія від св. Луки 1: 28, 42.
- ⁷⁹² Книга Йова 39: 1.

- ⁷⁹³ Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 8.
- ⁷⁹⁴ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 9. Пор.: *вознѣ линѣ ѿницѣ трилѣтнѣ ѿ козѣ трилѣтнѣ ѿ овнѣ трилѣтна, ѿ горлицѣ ѿ голѣбѣ.*
- ⁷⁹⁵ Дії св. апостолів 9: 40.
- ⁷⁹⁶ Пісня над піснями 1: 14; 4: 1.
- ⁷⁹⁷ Див.: *Беринда П.* Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 462.
- ⁷⁹⁸ Євангелія від св. Луки 1: 38.
- ⁷⁹⁹ Книга Юдити 10: 3.
- ⁸⁰⁰ Неточна цитата з Книги Юдити 10: 4. Пор.: *ѿ ѿвложѣ монѣица ѿ цѣпки, ѿ перстни ѿ ѿсердѣзи ѿ всѣ ѿкришеніе своѣ.*
- ⁸⁰¹ Книга Юдити 10: 7.
- ⁸⁰² Книга Псалмів 44 (45): 14.
- ⁸⁰³ Книга Суддів 8: 24–25.
- ⁸⁰⁴ Фраза *живѡмѣ бѣѣ зринає* в Книзі пророка Даниїла 14: 5. Див.: *понѣже не поклонѣюса кѣмірѡмѣ рѣкѣи сотворѣннѣмѣ, но живѡмѣ бѣѣ сотворѣиѣмѣ небо ѿ зѣмию ѿ владѣиѣмѣ всѣмѣ.*
- ⁸⁰⁵ Одне зі значень імені *Йосиф* – “помножене” [*Беринда П.* Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417].
- ⁸⁰⁶ Перша книга Мойсеєва: Буття 47: 19.
- ⁸⁰⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *пиѡтъ не пользѣтъ ничтѡже.*
- ⁸⁰⁸ Див. прим. 217.
- ⁸⁰⁹ Книга Суддів 12: 6.
- ⁸¹⁰ Див.: Євангелія від св. Матвія 12: 1–8; Євангелія від св. Марка 2: 23–28; Євангелія від св. Луки 6: 1–5.
- ⁸¹¹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 41: 5. Пор.: *ѿ сѣ, сѣдѣмѣ клѣси ѿсхождѣхѣ ѿз стѣвлѣѣ єдинагѡ ѿзбраннѣ ѿ добрѣѣ.*
- ⁸¹² Фраза *не ѿчи менѣ* зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
- ⁸¹³ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
- ⁸¹⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.
- ⁸¹⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.
- ⁸¹⁶ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
- ⁸¹⁷ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.
- ⁸¹⁸ Див. прим. 952.
- ⁸¹⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 7.
- ⁸²⁰ Друга частина речення являє собою цитату з Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: *ѿ тѣѣ єгѡ не ѡбѣѣтъ.*
- ⁸²¹ Книга Псалмів 4: 7.
- ⁸²² Євангелія від св. Івана 1: 4.
- ⁸²³ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: *Возвратѣтса на вѣчерѣ, ѿ взлѣѣтъ.*
- ⁸²⁴ Книга Псалмів 89 (90): 14.
- ⁸²⁵ Книга Псалмів 16 (17): 15.
- ⁸²⁶ Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 37: 10. Пор.: *чтѡ сонѣ сѣѣ, єгѡже єсѣ видѣѣѣ;*
- ⁸²⁷ Книга пророка Захарії 4: 2.
- ⁸²⁸ Четверта книга царств 15: 12.
- ⁸²⁹ Книга Псалмів 118 (119): 105.
- ⁸³⁰ Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

⁸³¹ Книга пророка Захарії 4: 10.

⁸³² У Євангеліях сказано, що Ісус нагодував п'ять тисяч народу п'ятьма хлібинами (див.: Євангелія від св. Матвія 14: 13–21; Євангелія від св. Марка 6: 30–44; Євангелія від св. Луки 9: 10–17; Євангелія від св. Івана 6: 1–15). Це диво старі українські богослови тлумачили найперше в буквальному сенсі. Наприклад, Дмитро Туптало писав: “П'ятьма хлібми от Христа пяти тысяч народа насыщение самим бѣ дѣлом, якоже то ясно евангелская історія изъясляет” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 321]. Хоча, з другого боку, “по образу аллигоріческаго толкованія”, “то чудесное Христово дѣло образова собою будущая: пусто мѣсть образова языков... Пять хлѣбы образоваху собою пять чувств, или паче прознаменоваху пять болших язв пречистаго тѣла Христова... Двѣма рыбами прознаменовахуся двѣ книги: Євангеліе и Апостол. Дванадесятьма кошами прознаменовахуся 12 апостоли” [там само. – Арк. 321–321 (зв.)].

⁸³³ Четверта книга царств 15: 12; Книга пророка Захарії 4: 6.

⁸³⁴ Див. прим. 2 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate» та прим. 66 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

⁸³⁵ Книга пророка Захарії 4: 10.

⁸³⁶ Євангелія від св. Івана 1: 5.

⁸³⁷ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: всѣка плоть ѡкъ травѣ.

⁸³⁸ Сковорода має на думці слова: ѡ двѣ мѣслины верхѣ єгѡ, єдина ѡдєснѡ свѣтѣлица єгѡ ѡ єдина ѡшѣю (Книга пророка Захарії 4: 3).

⁸³⁹ Книга пророка Захарії 4: 6.

⁸⁴⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 9: 20. Пор.: свѣсть ѡ шѣнхъ, ѡ не насытитса чловѣкъ.

⁸⁴¹ Книга пророка Амоса 8: 11.

⁸⁴² Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: Возвратѣтса на вѣчеръ, ѡ възлѣчѣтъ.

⁸⁴³ Перша книга Мойсеева: Буття 41: 32.

⁸⁴⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 41: 26.

⁸⁴⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: не скрѣтса во змѣхъ вѣгѣ (Книга Ісуса, сина Сирахового 12: 8).

⁸⁴⁶ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: єдинъ дѣнь прѣд гдѣмъ ѡкъ тыслѣца лѣтъ.

⁸⁴⁷ Книга Суддів 12: 6.

⁸⁴⁸ Очевидно, це парафраза Третьої книги Мойсеевої: Левит 8: 35. Пор.: сохраниѣте повелѣнѣ гдѣа, да не ѡмрѣтє.

⁸⁴⁹ Євангелія від св. Івана 6: 35, 51.

⁸⁵⁰ Євангелія від св. Івана 6: 60.

⁸⁵¹ Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.

⁸⁵² Книга пророка Єремії 13: 17.

⁸⁵³ Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.

⁸⁵⁴ Книга пророка Єремії 15: 6.

⁸⁵⁵ Книга пророка Єремії 15: 6.

⁸⁵⁶ Книга Суддів 12: 6.

⁸⁵⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: сѣ, лежѣт сѣй на падѣнїє.

⁸⁵⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѡкъ стрѣлою ѡспѣною на намѣреноє мѣсто разсѣченнѣ ѡеръ (Книга Премудрості Соломонової 5: 12).

- 859 Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 42–43.
- 860 Книга Псалмів 67 (68): 19.
- 861 Євангелія від св. Матвія 2: 11.
- 862 Книга Псалмів 71 (72): 10.
- 863 Книга Псалмів 19 (20): 8.
- 864 Книга Псалмів 67 (68): 18.
- 865 Євангелія від св. Івана 18: 38.
- 866 Веселеїл – син Урії, будівничий і художник часів Мойсея. Бог казав Мойсеєві про Веселеїла таке: сѣ, нареко́хъ ѿменемъ веселейла сына о́урин, сына ѡрова, ѡ плѣмене ізданна, ѿ напо́лнихъ єго́ дѣломъ вѣстимъ прѣмрости ѿ смышленїа ѿ вѣдѣнїа, во всѣхъ дѣлѣхъ раздѣлѣти ѿ архїте́ктонствовати, дѣлати злато ѿ сребро ѿ мѣдь, ѿ синетѣ ѿ багрянїцѣ, ѿ червленїцѣхъ прѣдѣнѣ ѿ вѣссонѣ скѣпный, ѿ кѣменное дѣло, ѿ раздѣлѣнїа древодѣлства дѣлати во всѣхъ дѣлѣхъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 31: 2–5).
- 867 Скворода має на думці слова: четверо́голно сѣгѣво сотвори́ша логїонѣ пѣди въ долготѣ, ѿ пѣди въ широтѣ, сѣгѣво (Друга книга Мойсеєва: Вихід 36: 16).
- 868 Книга пророка Варуха 3: 25.
- 869 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 26: 2.
- 870 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 26: 10.
- 871 Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 3.
- 872 Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 9.
- 873 Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 39: 20, наст.
- 874 Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 3–6.
- 875 Див.: Книга Суддів 16: 8, наст.
- 876 Див.: Книга пророка Даниїла 6: 16, наст.
- 877 Див.: Книга пророка Єремїї 20: 2, наст.
- 878 Див.: Дїї св. апостолів 12: 4, наст.
- 879 Див.: Дїї св. апостолів 9: 25.
- 880 Євангелія від св. Івана 11: 44.
- 881 Книга Псалмів 141 (142): 8.
- 882 Книга Псалмів 70 (71): 20.
- 883 Книга Ісуса, сина Сирахового 24: 15.
- 884 Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 10. Пор.: **Мы** (о́убо) **вѣи** хрїста **ра́ди**.
- 885 Парафраза Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ** ко́ей же землї **всѣлѣтсѣ** свѣтъ, **тмѣ** же ко́е **єсть** мѣсто;
- 886 Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: **Злато** же **бныа** землї **дѣброе**.
- 887 Книга Псалмів 22 (23): 2.
- 888 Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10.
- 889 Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
- 890 Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 7. Пор.: **Гдѣ** во **вѣтъ** тво́ей **введѣтъ** тѣ въ **зѣмлю** **благѣю**.
- 891 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 8.
- 892 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 9.
- 893 Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 6.

⁸⁹⁴ Див.: Книга Суддів 15: 19.

⁸⁹⁵ Див.: Книга пророка Даниїла 2: 34. Ідеться про Христа. Пор.: “Камень нерукоосъщный от горы несъкомья ты, Дъво, краеугольный отсъчеся – Христос” [Могила П. Євхологон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 458].

⁸⁹⁶ Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».

⁸⁹⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 6.

⁸⁹⁸ Слів “вода и вода” в Біблії немає.

⁸⁹⁹ Друга книга царств 23: 15.

⁹⁰⁰ Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 25.

⁹⁰¹ Див.: Четверта книга царств 2: 21.

⁹⁰² Див.: Книга пророка Йони 1: 15.

⁹⁰³ Див.: Євангелія від св. Матвія 3: 13–17; Євангелія від св. Марка 1: 9–11; Євангелія від св. Луки 3: 21–22.

⁹⁰⁴ Книга Псалмів 106 (107): 23.

⁹⁰⁵ Див.: Книга пророка Даниїла 14: 27.

⁹⁰⁶ Книга Псалмів 147 (148): 5.

⁹⁰⁷ Книга Псалмів 147 (148): 3.

⁹⁰⁸ Книга Ісуса, сина Сирахового 24: 17.

⁹⁰⁹ Скворода має на думці слова: **И** испѣсти ѡмїи за женѡю и з ѡустъ своїхъ вѡдѡ ѡкѡ рѣкѡ, да ѡ въ рѣцѣ потопїтъ (Апокаліпсис 12: 15).

⁹¹⁰ Книга Псалмів 147 (148): 4.

⁹¹¹ Книга пророка Даниїла 7: 9.

⁹¹² Скворода контамінує тут два вірші: Книга пророка Ісаї 11: 6 (и ѡтрочѡ мѡло поведѣтъ ѡ) та 11: 8 (и ѡтрочѡ мѡло на пещѣры ѡспїдѡвѡ и на лѡже и зчѡдїи ѡспїдскихъ рѣкѡ возѡжїтъ).

⁹¹³ Книга пророка Даниїла 14: 27.

⁹¹⁴ Неточна цитата з Книги Йова 40: 24. Пор.: поигрѡеши же ли съ нїмъ.

⁹¹⁵ Книга Йова 40: 20–21.

⁹¹⁶ Книга Йова 40: 14.

⁹¹⁷ Книга Псалмів 103 (104): 26.

⁹¹⁸ Євангелія від св. Луки 18: 32.

⁹¹⁹ Скворода має на думці слова: разрѣжи рѣкѡ, и взѡвѡ сѣрдце и пѣчень и жѣльч, положи сохрѡннѡ (Книга Товїта 6: 5).

⁹²⁰ Див.: Євангелія від св. Матвія 17: 27.

⁹²¹ Євангелія від св. Івана 21: 3.

⁹²² Неточна цитата з Книги Йова 40: 15. Пор.: возшедѡ же на гѡрѡ стрѣмїннѡю.

⁹²³ Книга Йова 41: 21.

⁹²⁴ Див. прим. 173 до трактату «Книжечка о чтенїи Священ[наго] Писанїя, нареченна Жена Лотова».

⁹²⁵ Друга книга царств 22: 9.

⁹²⁶ Книга Ісуса Навина 8: 19.

⁹²⁷ Книга Ісуса Навина 8: 20.

⁹²⁸ Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 8.

⁹²⁹ Трохи неточна цитата з Третьої книги царств 8: 27. Останнє слово має форму: чї.

⁹³⁰ Книга пророка Єзекіїля 1: 18.

⁹³¹ Книга Псалмів 38 (39): 3.

⁹³² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 14: 14. Пор.: сочтѣ домоцѡдцы своѡ.

⁹³³ Книга пророка Захарії 2: 1.

⁹³⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 8. Пор.: **И** насади гдѣ вѣ рай во еденѣ на востѣхъ.

⁹³⁵ Книга пророка Агтея 2: 10.

⁹³⁶ Едем – по-єврейському “Еден” (*‘ēden*) означає “насолада”, “розкіш”. У словнику Памви Беринди воно тлумачиться як “роскош, охолода” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 396]. Це також назва місцевості. Див.: “І насадив Господь Бог рай (буквально: *gan*, ‘сад’; у Септуагінті: *παράδεισος*) ув Едені” (Перша книга Мойсеева: Буття 2: 8). Еден – це земля достатку й блаженства. За назвою місцевості був іменованій сад: ган-Еден, Едемський сад (див., наприклад: Перша книга Мойсеева: Буття 3: 23; у Септуагінті: “*παράδεισος τῆς τρυφῆς*”, “сад розкоші”) [докладніше див.: *The Interpreter’s Dictionary of the Bible*. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 22]. Саме тому Скворода міг надавати цьому слову таке значення.

⁹³⁷ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 9.

⁹³⁸ Книга пророка Захарії 6: 12.

⁹³⁹ Пісня над піснями 5: 16.

⁹⁴⁰ Четверта книга Мойсеева: Числа 13: 23.

⁹⁴¹ Див. прим. 5 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁹⁴² Книга Притч Соломонових 30: 19.

⁹⁴³ Перша книга Мойсеева: Буття 3: 8.

⁹⁴⁴ Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

⁹⁴⁵ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

⁹⁴⁶ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

⁹⁴⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Г**имъ бо въздыша кмиѣна, кмиѣна гдѣна.

⁹⁴⁸ Книга Псалмів 131 (132): 17.

⁹⁴⁹ Книга Ісуса, сина Сирахового 42: 25.

⁹⁵⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 61 (62): 12. Пор.: **Е**диною гдѣ вѣ, двѣ сѣ слышахъ.

⁹⁵¹ Перша книга Мойсеева: Буття 7: 15.

⁹⁵² Скворода додає в структурі образу три рівні: “образ простий” є знаком “образу твірного”, а той своєю чергою є знаком “образу утворюваного”, що його в літературі українського бароко зазвичай окреслювали як “первообразное”, чи “архетип”. Дмитро Чижевський коментував цю трихотомію так: “У кожному символі – три шари буття: 1) просте, голе буття; 2) буття, що зображує (так би мовити, ‘буття в функції зображення’) та 3) захований сенс образу” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сквороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 48]. Пор., наприклад, з міркуваннями Антонія Радивиловського: “В каждом образѣ три рѣчи маются от нас уважати: наперед матерія, иж образ ест златый albo сребрнный, люб на чом иномъ выраженный. По-вторе, кштат, иж ест піенкне и штучне зроблений. По-трете, вьображене, иж выражает того, чим ест образом и подобіем...” [Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 435 (зв.); докладніше див.: Ушкалов Л. Метафізика образу // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10].

⁹⁵³ “Хлѣб ангельскій” – це Христос. Пор.: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

⁹⁵⁴ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 8: 3.

⁹⁵⁵ Книга Псалмів 103 (104): 15.

⁹⁵⁶ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 14.

⁹⁵⁷ Фразу *не́бо не́бесе́* взято з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 10: 14. Пор. також: "Небеса небес не довлѣют тебѣ..." [див.: *Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (третя пагін.)*].

⁹⁵⁸ Парафраза Книги пророка Єзекіїла 1: 16. Пор.: *коло вѣ колєсн̄.*

⁹⁵⁹ Книга Псалмів 113 (114): 24.

⁹⁶⁰ Книга Притч Соломонових 22: 18.

⁹⁶¹ Парафраза Книги Притч Соломонових 22: 21. Пор.: **Ты** же напиши *ѧ сеѣѣ* тріжды, на *совѣтъ* и *смысль* и *рзѣмъ*, на *широтѣ* *сѣрца* твоегѡ.

⁹⁶² Неточна цитата з Книги Йова 38: 19–20. Пор.: **Въ** коей же *земн̄* *вселѣтса* *сѣѣтъ*, *тмѣ* же *коє* *єсть* *мѣсто*; **Ѧце** *ѡво* *введєши* *мѧ* *въ* *предѣлы* *йхъ*. У Вульгаті (Job 38: 20) тут справді вжито слово *terminos*. Пор.: "...ut ducas unumquoque ad terminos suos..."

⁹⁶³ Книга Йова 38: 20.

⁹⁶⁴ Книга Йова 38: 4.

⁹⁶⁵ Книга Йова 38: 5.

⁹⁶⁶ Книга Йова 38: 4.

⁹⁶⁷ Пісня над піснями 4: 16.

⁹⁶⁸ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: *дхъ* *во* *всѧ* *испытѣтъ*, и *глубинѣ* *вѣѧ*.

⁹⁶⁹ Див.: *іаилъ*, *женѧ хавєрова*, *колѣ* *кѣщный*, и *взѧ* *млатъ* *въ* *рѣкъ* *своє*, и *внїде* *къ* *немѡ* *тнхъ*, и *водрзѧ* *колѣ* *во* *скрѧнн̄* *єгѡ*, и *пронзє* *до* *землн̄*: и *сєй* *ѡттрѣждса* *спѧше*, и *їздше* (Книга Суддів 4: 21).

⁹⁷⁰ Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 11.

⁹⁷¹ Євангелія від св. Івана 15: 1, 5. Пор. молитовний текст: "Господи Ісусе Христе наш, иже еси лоза истинная..." [*Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 205 (друга пагін.)*].

⁹⁷² Сковорода має на думці слова: **И** *прїндѡша* *до* *дєвн̄* *грѡздныхъ*, и *согладѧша* *ѡ*: и *ѡтрѣзѧша* *ѡтѣдѧ* *вѣтѣвъ*, и *грѡздѧ* *внѡгрѧда* *єднн̄* *на* *ней*, и *воздвнгоша* *ѡ* *на* *жердѧ*, и *ѡ* *шїпкѡвъ*, и *ѡ* *смѡкѡвѣ* (Четверта книга Мойсеєва: Числа 13: 24).

⁹⁷³ Очевидно, це парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: *вїнд* *моє*, *веселѧще* *вѣѧ* и *челѡвѣки*.

⁹⁷⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 28. Пор.: *сїѧ* *во* *єсть* *крѡвъ* *моѧ*.

⁹⁷⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.

⁹⁷⁶ Перша книга Мойсеєва: Буття 40: 8.

⁹⁷⁷ Книга пророка Даниїла 5: 12.

⁹⁷⁸ Див.: Євангелія від св. Матвія 1: 20.

⁹⁷⁹ Сковорода має на думці слова: *мшѡсєй* же *внїде* *во* *мрѧкъ*, и *дѣже* *вѧше* *вѣ* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 21).

⁹⁸⁰ Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 12.

⁹⁸¹ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 4: 5. Пор.: и *испадє* *лицє* *єгѡ*.

⁹⁸² Фраза *дєнь гдєнь* не раз зринає в Біблії, уперше – в Другій книзі Ездри 9: 52.

⁹⁸³ Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.

⁹⁸⁴ Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 14. Пор.: *масло* *крѡвіє* и *млекѡ* *ѡвчєє* *сѧ* *тѣкомлѧ* *ѧгнчнмъ* и *ѡвннмъ* *сынѡвъ* *їнчнхъ* и *козннхъ*, *сѧ* *тѣкомлѧ* *пшєннчнмъ*, и *крѡвъ* *грѡздѡвѧ* *пїлхъ* *вїнд*.

⁹⁸⁵ Див.: Книга пророка Єзекіїла 3: 1–3.

⁹⁸⁶ Євангелія від св. Матвія 11: 25.

- ⁹⁸⁷ Книга Псалмів 16 (17): 14.
- ⁹⁸⁸ Див.: Книга Суддів 14: 5–9.
- ⁹⁸⁹ Книга Псалмів 16 (17): 15.
- ⁹⁹⁰ Див.: Перша книга царств 17: 34–35.
- ⁹⁹¹ Див.: Перша книга царств 17: 51.
- ⁹⁹² Див.: Книга Юдити 13: 6.
- ⁹⁹³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: **Живо бо слово вжїє и дѣйствиенно, и острѣйше паче всѣкаго меча.**
- ⁹⁹⁴ Друга книга царств 23: 21.
- ⁹⁹⁵ Книга Премудрості Соломонової 3: 7.
- ⁹⁹⁶ Книга пророка Ісаї 52: 1.
- ⁹⁹⁷ Книга пророка Ісаї 52: 2.
- ⁹⁹⁸ Скворода має на думці звернені до Орна слова Давида: **даждь мнѣ мѣсто гѣинѣ твоєѣ, да созиждѣ на нѣмь олтарь гдѣви** (Перша книга параліпоменон 21: 22).
- ⁹⁹⁹ Книга пророка Ісаї 60: 1.
- ¹⁰⁰⁰ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 28: 5.
- ¹⁰⁰¹ Друга книга царств 6: 12.
- ¹⁰⁰² Книга Рут 3: 2.
- ¹⁰⁰³ Євангелія від св. Луки 24: 30–31.
- ¹⁰⁰⁴ Євангелія від св. Матвія 18: 18.
- ¹⁰⁰⁵ У Книзі Притч Соломонових 1: 3 та в Книзі Премудрості Соломонової 8: 8 зринає фраза: **разрѣшенїѧ гдѣинїѧ.**
- ¹⁰⁰⁶ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: **слаждша паче мѣда и соба.**
- ¹⁰⁰⁷ Неточна цитата з Книги Суддів 14: 14. Пор.: **ѡ ѡдѣцаго ѡдѣмоє ѡзѣде, и ѡ крѣпкаго ѡзѣде сладкоє.**
- ¹⁰⁰⁸ Третя книга Мойсеева: Левит 26: 10.
- ¹⁰⁰⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27.
- ¹⁰¹⁰ Перша книга Мойсеева: Буття 15: 6. Див. також: **вѣрова же ѡвраїмъ бгѣови, и вѣвнїсѧ ємѣ въ правдѣ** (Послання св. ап. Павла до римлян 4: 3).
- ¹⁰¹¹ Євангелія від св. Марка 16: 17.
- ¹⁰¹² Євангелія від св. Марка 16: 17.
- ¹⁰¹³ Євангелія від св. Марка 16: 18.
- ¹⁰¹⁴ Євангелія від св. Івана 20: 22–23.

РАЗГОВОР,
НАЗЫВАЕМЫЙ АЛФАВИТ,
или БУКВАРЬ МИРА¹.

ПЪСНЯ

Сложена 1761-го Года, о том,
Что концём жизни нашей есть Мир,
а вожд к нему БОГ,
и о Людских разнопутьях.

*

О Жизнь безпечна! о драгій покой!
Ты дражайшій мнѣ всяких вещей.
На тебе смётрит вездѣ Кóмпас² мой.
Ты край и Гавань жизни моей.
Мнѣ одна в свѣтѣ Тишина нравна:
И безмятежный, не славный Путь.
Се моя мѣра в житіи Главна.
Весь да кончится мой Цыркула тут!

*

Ты, святой Боже, и вѣков Творец,
Утверди сіе, что сам создал.
При тебѣ может все в Благій Конец
Так попасти, как к Магниту Сталь.
Если ж не право зрит мое Око,
Ты мене, ОТЧЕ, настави здѣсь.
Ты людских видиш, сидяи высоко,
Разных толь мнѣній безщётну смѣсь³.

*

Одни в восточной, тѣ в вечерній край
Пловут по щастье, со всѣх вѣтрил.
Иной в полночной странѣ видит Рай.
Иной на полдень путь свой открыл.
Один говорит: "Вот кто-то косит!"
А другой спорит: "Се ктось стрижёт!"⁴
Иной: "У вóза пять кол", голóсит⁵!
Скажи: кой Бѣс нам толь мысль сѣчет⁶?

*

Inveni portum Jesum. Caro, Munde, valete.
Sat me jactastis. Nunc mihi cetra quies⁷.

*

Прощай, Стихійной потоп!
Въщала Нóева Голубица.
Я почью на Холмах Вѣчности,
Обрѣтши Вѣтву Блаженства.

Милостивому Государю,
Владымиру Степановичу,
Его Благородію Тевяшову⁸.

Милостивый Государь!

Одін разговор уже к вам пришел⁹. Вот же нашёл вас и Брат Перваго! Когда мене жалуете, прійміте милостиво и сего и положите Братнюю сію двойцу пред лицом дражайшаго вашего Родителя¹⁰, как образ и пámять усерднаго моего почитанія. В обоих написано то, что говорено в Бесѣдах с здѣшними пріятельми. Онѣ ж и бесѣдующими лицами поставленны в обоих. Первый испытует с Давїдом Небесныя Крути, повѣдающія Славу ВѢЧНАГО:

“Лѣта вѣчная помянух...”¹¹

и назван «Колцóm». А вторый, узнав Безначáльное Начáло, из не трудных Начáтков, бѣдѣ из Алфáвита, Богу послѣдовать побуждает, и назван «Букварём».

Предревнѣйшее Слово есть сіе:

ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤÓN.

NOSCE TE IPSUM.

УЗНАЙ СЕБЕ САМАГО.

И теперь оно всѣм во устах, но не многим во вкусь. Самáя слáстная Ягода, или Зѣрно, хотя во устах, не даёт вкуса, покóль не ражжевáть. Крошечное, как Зѣрно, слóво сіе высóкій вкус утайло. Дѣлают, что Начáльник слóва сего был древнѣйшій Мудрец Фалис¹². Вѣрю. Кто что нашел и лóбит, тое своим ему быть может¹³, а ИСТИНА Безначальна¹⁴. Пишет Плутáръ¹⁵, что на Аполлоновом, Делфійском Храмѣ было написано:

“УЗНАЙ СЕБЕ”¹⁶.

Древнѣе Египтяне слово сіе высоко почитали. Что значіт Сфинкс, изьяснено в первом разговорѣ¹⁷. Имя его значит связь, или ўзол¹⁸. Гаданіе сего Урóда утаевáло ту ж силу:

“Узнай себе”.

Не развязать сего Ўзла была смерть мучительная, убійство душѣ, лишеніе МИРА. Длясего Египтяне онаго Урóда статуи поставляли по ўлицам, дабы, как многочисленныя Зѣркала, вездѣ в Очи попадáя, сей самонужнѣйшее Знаніе утаевающій Ўзол на пámять приводили¹⁹.

Потóмки их были не таковы. Отнялась от них Глава Мудрости, долой пáла чістая часть Богочтѣнія. Остáлись одни Художества, с Физы́ческими волшебствами и Суевѣріем. МОНУМЕНТ, напоённый всеполезнѣйшим для Каждаго совѣтом, обратился в Кумір, уста имущій, и не глаголющій, а только ўлицы украшающій, и бѣдѣ Источник в Лѣжу отродился.

Так и всѣ Богословскія Тайны превращаются в смѣшныя вздóры и суевѣрныя сказки.

Во времена Авраамскія дѣлали сіе Филистіны²⁰, а нынѣ дѣлают не вѣдущіе себе и Бога. В Божественном мракъ Мойсейских Книг почти 20 раз находится сіе:

“ВОНЬМИ СЕБЪ”²¹, “ВНЕМЛИ СЕБЪ”²²,

и вмѣсто Ключа ко всему предвручается. То же, что “Узнай себе”.

И не дивно, что древніе Египтяне, Евреи и Ёллины высоко почитали Слово сіе. Знать-то от познанія себе самага входит в Душу Свѣт вѣдѣнія²³ Божія, а с ним Путь Щастія Мирный.

Что КОМПАС²⁴ в Кораблѣ, то БОГ в Человѣкѣ. Компасная в сердцѣ Корабелъном Стрѣла есть тайный язык, Закон, Глава, Око и Царство Корабелъное. Библіа тѣже именуется стрѣлою, яко начертанная тѣнь Вѣчнаго Закона и тма Божія. Не тот мнѣ Знато́к в Кораблѣ, кто перече́л и перефе́рил Каюты и верѣвки. Но кто познал силу и Природу Корабля, тот, разумѣя Компас, разумѣет путь его и всѣ околѣчности.

А что ж есть БОГ, если не Вѣчная Глава и тайный Закон в тварях? Истину сказует Павел: “Закон духовен есть”²⁵.

ЗАКОН же сей что есть, если не владѣющая тлѣніем Господственна ПРИРО́ДА, названа у дрѣвних Отцо́в:

Τρισηλίος Μονὰς καὶ Φύσις,

Трисолнечное Единство и Естество²⁶?

Ся ЕДИНИЦА всему Глава, а сама Безначальная, ни временем, ни мѣстом, ни по́лом не ограниченная, ни Именем.

Ся-то МАТИ и ОТЕЦ отвѣчает Мойсею, что Ей И́мени нѣт. Кто (де) ищет моего И́мени, тот не ви́дит ЕСТЕСТВА моего. ИМЯ мое и Естество есть то же.

“АЗ ЕСМЬ СЫИ”²⁷.

Я тот, что есмь вездѣ, всегда во всем, и не видно мене, а прочее все видно, и нѣт того ничего. “Плоть Ничто́же...”²⁸

Я Дре́во жизни, а другое все – тѣнь моя.

И не напрасно Ёллины к обо́ему По́лу прилагали слово сіе: ΘΕΟΣ. И не без то́лку у нѣкоторых Христіян даю́т И́мя Мушци́нѣ с му́жеским и же́нское. Наприм[ѣр]:

Ю́ЗЕФ-МАРІА.

Сюда-то смотрит о́строе Па́вловское слово:

“Нѣсть мужеск пол ни женск...”²⁹

Итак, не прекрасный Нарци́сс³⁰, не Хироман́тик³¹ и не Анатомик, но увидѣвшій внутрь себе Главный Машины ПУНКТ, Царствіе Божіе, – сей узнал себе, нашед в Мертвом Живое, во тмѣ свѣт³², как Алма́з в Грязи и как Евангелская Жена Импері́ал в го́рничном ссорѣ:

“Радуйтесь со мною...”³³

Сей точно узнал ЧЕЛОВѢКА и может похвалиться:

“ВЪМ ЧЕЛОВѢКА”³⁴.

Вот вам нѣсколько Знато́ков!

Авраа́м: “Ви́дѣ и возрадовася”³⁵.

Наві́н: “Ви́дѣ человѣка стояща...”³⁶

Їов: "Нынѣ же око мое видѣ ТЯ"³⁷.
Давид: "Возведох очи мой вгору"³⁸.
Исаїа: "Видѣ славу ЕГО"³⁹.
Данїил: "Видѣл, и се Муж ЕДИН"⁴⁰.
Захарїа: "Воздвигох Очи мои и видѣх, и се Муж, и в руцѣ ЕГО..."⁴¹

Вот еще Дюжинна! Взгляньте на Гору Галилею!

11 Апостолов: "Видѣвше Его поклонишася..."⁴²

И Стѣфан: "Се вижу небеса отвѣрста..."⁴³

А как "Мудраго очи его, во Главѣ его"⁴⁴,

так "Очи безумных на Концѣх земли"⁴⁵.

С лица Человѣка примѣтить можно, но не с подошвы. "Тѣи пятю мою соблюдут"⁴⁶.

Сколь о многих можно сказать!

"Вы кланяетесь, егоже не вѣсте"⁴⁷.

О всѣх сих, по́дло ползущих, написано:

"Блюсти будеш ЕГО пятю"⁴⁸.

Вся Библиа дышет сим вкусом:

"УЗНАЙ СЕБЕ".

Развѣ ж БОГ в человѣкѣ точію? Никак! Но кто слѣп до́ма, тот и в Гостѣх, и, не имѣя сам в себѣ, не найдет и в Пицѣ вкуса. А тогда можно смѣло отвѣжиться и на Глубину Библи́нную с тѣм, кого слушает вѣтер и мо́ре⁴⁹.

Узнать Его есть Чувство Премудрости. Любить и слушать есть Дух Вѣры⁵⁰ и Благочестія. Руководство Блаженныя НАТУ́РЫ всей своей Мудрости виною ста́вит Катон Цицеро́нов⁵¹. Но Ключ к сему Черто́гу сей есть:

"ВОНЬМИ СЕБѢ"⁵².

Чем болѣе кто себе узнава́ет, тѣм вышше восходи́т на Сион Ми́ра⁵³.

Нѣт легче послѣдовать Богу, как в пицѣ, в дружбѣ, в Званіи. Тут приобучивыйся может подняться и на Крутыя мѣста, поколь сбѣдется:

"Положу́ стропотная их в Гладкая"⁵⁴.

А я желаю вам итѣть от силы в силу⁵⁵. Половину здѣлал, кто хорошо начал⁵⁶.

Окончу рѣчь любезнаго моего Фалиса словом:

Ἀρχὴν ἅπαντων καὶ Τέλος ποιεῖ Θεός.

"Началом и Концем во всем тебѣ будь БОГ"⁵⁷.

И пребѣду,

Милост[ивый] Государь!

Вашего Благородія

нижайшій слуга,

Любитель священныя Библии,

Григорій Сковорода.

1775 года, Генв[аря] 1 Дня, в Липцах⁵⁸.

ОСНОВАНІЕ.

“Аз есмь АЛФА и ОМЕГА”. Апока́л[vψic]⁵⁹.

“Слыши Израилю⁶⁰: Воньми себѣ⁶¹;
Внемли себѣ⁶²”. Мойсей.

“Себе знающіи премудры суть”. Притч[и]⁶³.

“Аще не увѣси самую тебе... Изыди”. Пѣснь Пѣсней⁶⁴.

“Узнай себе самага”. Өалис⁶⁵.

ДРУЖЕСКІЙ РАЗГОВОР,
О ДУШЕВНОМ МИРѢ.

ЛИЦА.

АӨАНАСІЙ. ЯКОВ. ЛОНГИН. ЕРМОЛАЙ. ГРИГОРІЙ.

ГРИГ[ОРІЙ]. СЛАВА БОГУ! Собралась наша бесѣда. Что слышно? Нѣтъ ли вѣстей?

ЯКОВ. Вчера здѣлался пожар. Довелось быть в Гостях и напасть на шайку учоных.

ЛОНГИН. Был ли пожар?

ЯК[ОВ]. При бутылках и стаканах ужасный загорѣлся диспут. Иной величал Механику; иной превозносил Химию; иной ублажал Геометрію; иной пришивал человѣческое щастіе врачебной Наукѣ; иной похвальными пѣснями вѣнчал Исторію; иной возвышал Грамматику с Языками; иной Политику с Обращеніем. Потом был Спор, кая пища здоровѣе? кое вино полезнѣе? Наконец самый пламень загудѣл о причинѣ, погубившей Республіку Аѳинскую, плодородную Мать ученых людей. Много вѣрали и о Богинѣ Минервѣ⁶⁶, которой посвящен был Город Аѳинскій. Однак я не мог ничево понять и, не знаю почему, никакова вкуса не чувствовал. А в любезной моей Книжечкѣ⁶⁷, которую всегда с собою ношѹ, недавно начитал, что щастіе ни от наук, ни от Чинѡв, ни от Богатства, но единственно зависит оттуду, чтоб охотно отдаться на Волю Божію. Сіе одно может успокоить дѹшу.

ГРИГОР[ІЙ]. Как прозываются тѣ Учоные?

ЯКОВ. Первой Навал⁶⁸, второй Сомнас⁶⁹, третій Пійѡиков⁷⁰, Люди славно-учоные, а протчих не знаю.

ГРИГ[ОРІЙ]. Как же ты не мог ничево понять?

ЯКОВ. Сему я и сам дивлюсь. Одно только то знаю, что слушать их вовся мене не позывало.

ГРИГ[ОРИЙ]. Развѣ они о Минѣрвѣ говорили без Минѣрвы? Так побесѣдуем же сами о драгоцѣннѣйшем нашем Мирѣ, безспорно и дружелюбно. Раскѣсим нѣсколько слово сѣе:

“Отдаться в Волю БОЖІЮ”.

А премилосердная МАТИ наша, Блаженная НАТУРА, нас, любителей своих, не оставит, руководствуя нашу всю бесѣду.

Вспомните сказанное мною слово сѣе:

“Чем кто согласѣе с Богом,

Тѣм мирнѣе и щасливѣе”.

Сѣе-то значит: “ЖИТЬ ПО НАТУРѢ”. Кто же не говорит сего: ЖИТЬ ПО НАТУРѢ? Но сѣя ошибка путем есть всей пагубы, если кто, смѣшав рабскую и Господственную Натуру в одно тѣждество, вмѣсто прозорливой, или Божественной, избирает себѣ путеводительницею скѣтскую и слѣпую Натуру.

Сѣе есть родное нечестіе, невѣдѣніе О БОГѢ, непознаніе пути мирнаго⁷¹, шествіе путем нещастія, ведущим в Царство тмы, в Жилище Духов Безпокойных.

Самое сѣе слово – НЕЩАСТІЕ⁷² – отгуду родилось, что прелщенный человек, пошедшій за руководством слѣпой Натуры, ухватился за Хвост, минув Голову, или тую высочайшую Часть: “Часть моя еси, Господи”⁷³.

Сколько ж мы одолженны Матерѣ нашей Библии? Она непрестанно кладѣт нам во ўши иное высочайшее нѣкое ЕСТЕСТВО, называя оно Началом⁷⁴, Оком⁷⁵, Отцѣм⁷⁶, Сильным⁷⁷, Господем⁷⁸, Царѣм⁷⁹, Ангелом Совета⁸⁰, Дѣхом Владычным⁸¹, Страхом путеведущим⁸², вторым человеком⁸³, свѣтом⁸⁴, радостію, веселіем⁸⁵, Миром⁸⁶ и протчая.

На сколько мѣстах вопіет нам!

“ВНЕМЛИ СЕБѢ”⁸⁷. “ВОНЬМИ себѣ крѣпщѣ”⁸⁸.

“Внїйдите в Храмину ва́шу”⁸⁹.

“Возвратися в дом твой”⁹⁰.

“Дух Божій живет в вас”⁹¹.

“Вторый человек, Господь с небесе...”⁹²

И сѣе-то есть благовѣстити Мир⁹³, возвѣщати щастія путь, отворять Ворота к Благоденствію, отверзати предводительствующее во всем и недремлющее ОКО, дабы всеусерднѣе всяк, тайному Мановѣнію Блаженнаго внутрь себе Духа повинувась, мог получати наставленіе, просвѣщеніе, Кураж и совершеніе в каждом своем дѣлѣ, а без ЕГО дозволенія самага мѣлочнаго не всчинати дѣйствія и самага маленькаго ступня не ступать.

ЩАСЛИВ, живущій по Волѣ Благаго Дѣха!

“Господь будет на всѣх путех твоих”⁹⁴.

Бѣдная душа, своими похотьми водимая!

“Путь нечестивых погиб”⁹⁵.

Самое переднее Крыльцо и преддверіе, вводящее в пагубу, и самая начальная Замашка, будѣто Букварь, обучающій нас быть Супостатами БОГУ, есть сѣя:

- а. Входить в не сродную Стать.
- б. Несть до́лжность Природѣ противну.
- в. Обучаться, к чему не рожден.
- г. Дружить с тѣми, к коим не рожден.

Сїи Дорóжки есть родный нещастїя Путь.

АѦНАС[И]. А если кто к воровствѣ рожден?

ГРИГ[ОРИ]. Убирайся проч! Моя рѣчь единственно точїю касáется до челоувѣколюбных душ, до честных Званїй и до благословѣнных прóмысла родов, коих Божїй и челоувѣческой Закон вон из сожителства не изгóнит⁹⁶, а составляют они плодоносный Цѣркви, ясныѣ сказать, Общества Сад⁹⁷, так, как Часовую Машину свои Части. Она в то время порядочное продолжает теченїе, когда кáждый Член не только добр, но и сродную себѣ разлившїяся по всему Составу Должности Часть отправляет. И сїе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взяться за свою Дóлю и пребывать с Ча́стїю себѣ сродною от всеобщей Дóлжности. Сїи Должности уча́стїя есть Благодѣянїе и Услуга. И не дивно, что у древних Римлян как до́лжность, так и Благодѣянїе, означалось сим словом: OFFICIUM⁹⁸.

Сáмая добрая Душа тѣм безпокойнѣе и нещасливѣе живет, чем важнѣйшую до́лжность несет, если к ней не рожденна. Да и как ей не быть нещасною, если потеряла Сокровище сїе, всего Мїра дражайшее:

“Веселїе сѣрдца живóт челоувѣку,
и радованїе Мúжа [есть то] долгодѣнствїе”⁹⁹? (Сїрах)¹⁰⁰.

Как же не потерять, если вмѣсто услуг обижаёт Друзей и рóдственников, ближних и дáльных, однородных и чужостранных? Как не обижать, если вред принóсит Обществу? Как не повредїть, если хúдо несть до́лжность? Как не хúдо, если нѣт упрямаго раченїя и неутомїмаго Трудá? Откúду же уродится Труд, если нѣт Охóты и Усѣрдїя? Гдѣ ж возмеш Охóту без Природы? Прирóда есть первоначальная всему Причина¹⁰¹ и самодвижущаяся Пружина. Она есть Мать Охóты. Охота есть ражженїе, склонность и движенїе. Охóта силнѣе Невóли, по Пословицѣ¹⁰². Она стремится к Труду и радуется им, как сыном своим. Труд есть живый и неусыпный всей Машїны ход потоль, поколь породит совершенное дѣло, соплѣтающее Творцу своему Вѣнец радости¹⁰³. Кратко сказать, ПРИРОДА запалает к дѣлу и укрѣпляет в Трудѣ, дѣлая труд сладким.

А что ж есть сїя ПРИРОДА, если не тот Блаженный в челоувѣкѣ Дух, о коем БОГ к Мойсею:

“Се Аз посылаю А́нгела моего пред лицом твоим...¹⁰⁴

Воньми себѣ и послушай Его:

Не обинѣтся бо, яко Имя мое на нем есть”¹⁰⁵.

Велїкое есть сїе дѣло:

“Имя мое на нем есть”¹⁰⁶.

Божіе Імя и Естество Его есть то же. Того ради велит внїкнутъ внутрь себе и внимать сему Наставнику, ясно все нужное показующему. Сколько можно догадываться, сей есть тот, что сказует:

“Без мене не можете творити ничесоже”¹⁰⁷.

И сіе-то есть с Богом щасливо вступитъ в Званіе, когда человек не по своим прихотям и не по чужим совѣтам, но, внїкнув в самага себе и внїяв живущему внутрь и зовущему его святому Духу, послѣдую тайному Его Мановенію, принимается и придерживитя той Должности, для которой он в Мїрѣ родился, самым Вышним к тому предопредѣлен.

Не вездѣ ли присносущнаго Божія Естества исполненіе? Есть Он во всяком человекѣ. Есть и в тебѣ, и с тобою. Что ж он дѣлает? Послушай Соломона:

“Нетлѣнный Дух твой во всѣхъ есть. Тѣмже заблуждающихъ обличаеши и в нихже согрѣшиша, воспоминая учиши, да премѣнившеса от Злобы, вѣруют в тя, Господи”¹⁰⁸.

Видиш, что живущее в тебѣ блаженное Естество управляет, будто скотом, твою природу.

Ся слѣпая натура есть ты ж сам, с прихотями своими. И сіе-то значит:

“Царствіе Божіе внутрь васъ есть”¹⁰⁹.

Оно не ошибается и лучшим путем поведет тебе, разумѣй, к тому, к чему ты рожден, да будеш для себе и для Братіи твоей полезным, нежели чужіе совѣты и собственныя твоя стремленія, о коих написано:

“Враги человека домашніи его”¹¹⁰.

А теперь осмотришь, чево торопишься? Куда забѣжит твоя необузданность? Зачем хватаешся за должность, не вѣдая, будеш ли в ней щасливым? Как можно тебѣ отправить удачно, не до ея рожденному? Кто можетъ подписаться, что хорошая сія пища будет в пользу твоего желѣдка? Не лучше ль сам о сем можеш осведомиться? Справся ж сам с собою. Узнай себе. Внемли себѣ¹¹¹ и послушай Господа своего. Есть в тебѣ ЦАРЬ твой, ОТЕЦ и Наставник. Вонми себѣ¹¹², сыщи ЕГО и послушай ЕГО. Он один знает, что тебѣ сродное, сіестъ полезное? Сам он и поведет к сему, зажжетъ Охоту, закуражит к труду, увѣнчает Концем и благословеніем Главу твою. Пожалуй, друг мой! не начинай ничево без сего Царя в жизни твоей. Чѹдо! что доселѣ не могут тебе тронуть сіи слова:

“ИЩИТЕ ПРЕЖДЕ ЦАРСТВІЯ БОЖІЯ”¹¹³.

Ищи, и день и ночь вопли:

“ДА ПРИДЕТ ЦАРСТВІЕ ТВОЕ”¹¹⁴.

А без сего наплюй на всѣ дѣла твои, сколько ни хороши они и славны. Все то для тебе худая пища, что не сродная, хотя бы она и царская. Ах! Гдѣ ты мнѣ сыщеш человека, чтоб, избирая стать, сказал:

“ДА БУДЕТ ВОЛЯ ТВОЯ!”¹¹⁵

Сей-то небесный Отец, приводя нас по святой своей Воли к тому, к чему нас родил, сам и совѣтами утверждает сердце наше, ежеденно оныя, как пищу, в душу нашу посылая. И тогда-то дѣло нашей должности имѣет свое

существо и силу. Если ж постигло уже тебе Царствіе Божіе, взглянь на оное и ужаснися. Проси о оставленіи Долгов твоих за то, что, похитив высочайшую власть, доселѣ правил житіем твоим по совѣтам слѣпой твоей природы, не по руководству Царственного Естества.

Сіе есть родное искушеніе, разумѣй, мученіе твое, раждаемое от лукаваго Духа, в скотской твоей натурѣ царствующаго.

Не думай никто, будто от нашей воли зависит избрать Стать, или должность. Владѣет Вышній царством человѣческим, и блажен сему Истинному Царю послѣдующій. Сіе-то есть быть в Царствіи Божіи и в щасливой Странѣ твердаго Мира.

Теперь взойшли мнѣ на ум тоскою, скукою, горестью средѣ избилія мучащіяся.

Сіи просят у Бѣга Богатства, а не удовольствія, великолѣпнаго Стола, но не вкуса, мягкой Постѣли, да не просят сладкаго сна, нѣжной Одежи, не сердечнаго Куража, Чина, а не сладчайшія оныя Кесаря Тита Забавы:

“О други мои! Потерял я день...”¹¹⁶

Ах, друг мой! не проси дождя, по Пословицѣ, проси Урожаю¹¹⁷. Бывает, что и дождь вредит плодonoсью.

ЕРМОЛ[АЙ]. А я вспомнил тѣх совопросников вѣка сего: “Богословская Наука, к чему она? Я, де, не Священник и не Монах...” Будто не всѣм нужно душевное спасеніе и будто спасеніе и спокойствіе сердечное не то же есть.

ЯКОВ. А я не могу довольно надивитись ужасному множеству грѣшащих прѣтиву сего тайнопишмаго Божественнаго ЗАКОНА.

Не сыщеш столь подлой души нигдѣ, которая не рада бы хоть севодня взойтить и на самое высокое Званіе, ни мало не разсуждая о сродности своей. Сіе Царствія Божія невѣжество всѣ сердца помрачило. Без сумнѣнія, они увѣренны, будто щастіе наше к одному коему-то Званію, или Статью, привязано, хотя сто раз слышали о Царствіи Божіи, кое, если кто сыскал и повинудся, принявша за природное Званіе, томѹ легко все прѣтчее нужное присовокупляется. А без сего и званіе есть не званіем. И как быть может Званіем, если я к оному не зван вышним Царством? Как же зван, если не к тому рожден? Божіе ЦАРСТВО вездѣ присутствует, и щастіе во всяком Статьи живѣт, если входиш в оное за руководством твоего Создателя, на тое самое тебе в Мір сей произведшаго, и во сто раз блаженнѣе Пастух, овцы или свиньи с природою пасущій, нежели Священник, Брань прѣтиву Бѣга имущій.

Почему нам столь подлым кажется хлѣбопашество¹¹⁸, что всѣ онаго убѣгаем? Щаслив, кто родился к Медыцинѣ, к Пиктурѣ¹¹⁹, к Архитектурѣ, к Книжочеству... Я их благословенную, яко природную, ШКОЛУ (разумѣй, празность, упражненіе¹²⁰) блажу и поздравляю. Радуюсь, если и сам в одной из сих Наук, только бы сіе было с Богом, упражняюсь.

Но чем нещаснѣе Земледѣл, если с Природою Зѣмлю пашет? Признаюсь, Други мои, пред Богом и пред вами, что в самую сію Минуту, в

котóрую с ва́ми бесѣдую, бро́шу ны́нѣшнее мое Статѣ, хотя в нем состарѣлся, и стану послѣднѣйшим Горшечником, как только почувствую, что доселѣ находился в нем без Природы, имѣя сродность к скудельничеству. Повѣрьте, что с Богом будет мнѣ во сто раз и веселѣе, и удачнѣе лѣпить одни Глиняныя Скóвороды, нежели писать без Натуры. Но доселѣ чувствую, что удерживает мене в сем состоянїи нетлѣнная Рука Вѣчнаго¹²¹.

Лобызáю оную и Ей послѣдую. Презираю всѣх посторонних совѣтников безсовѣтїе. И если бы я их слѣшал, давно бы здѣлался врагом Господеви моему¹²². А ныне раб Его есмь¹²³.

ЛОНГИН. Я, на́против того, с удовольствїем дивлюся, коль сладок труждающемуся труд, если он природный! С колїким веселїем гонит Зайца борзая соба́ка! Кой Восторг, как только дан Сигнал к Лóвль? Сколько услажда́ется трудом пчела в собиранїи Мѣда? За мед еѣ умерщвляю́т, но она трудитись не престáнет, поколь жива́. Сладок ей, как мед, и слаже Со́та труд. К нему она родилась¹²⁴. О Боже мой! коль сладкїй самый горкїй труд с тобою!

ГРИГ[ОРІЙ]. Нѣкоторый Моло́дчик был моим учеником. Дитїна по́длинно рожден к человѣколюбію и дружбѣ. Рожден все честное слышать и дѣлать, но не рожден быть Студѣнтом. С удивленїем сожалѣл я о его остолбенѣлости. Но как только он отрѣшился к Мехáникѣ, так вдруг всѣх удивїл своим понятїем, без всякаго руководителя.

Мертва совѣм душа человѣческая¹²⁵, не отрѣшенная к природному своему дѣлу. Подобна мутной и смердящей водѣ, в тѣснотѣ заключенной.

Внушал я сіе непрестанно Молодцáм, дабы испытывали свою природу¹²⁶. Жáлко, что заблаговременнѣе Отцы не печатлѣют сего в сѣрдцѣ сыновїям своим. Отскóду-то бывает, что воинскую Рóту ведѣт тот, кто должен был сидѣть в Орхестрѣ.

АѦНАСИЙ. Как же наживать можно Шляхѣтство и соблюсти Грунт?

ГРИГ[ОРІЙ]. Хватáешься за хвост, не за Гóлову.

Ска́зую: если хотиш, чтоб сын твой куражно и удачно отправлял Дóлжность, долженствуеш ему способствовать в выборѣ сроднаго качествам его Званїя. Сто сродностей, сто Званїй, а всѣ почтенные, яко Законные.

Развѣ не знаеш, что Грунт от честно носимыя Дóлжности, не она от Грунта завїсит? И не видиш, что низкое Званїе часто приобрета́ет Грунт, а вышшее теряет?

Не смотри, что вы́шше и нїжше, что виднѣе и незнатнѣе, богатѣе и убогшее, но смотри тое, что тебѣ сродное. Раз уже ска́зано, что без сродности все ничто...

Если кто владѣющїй Грунтом живет щасливо, не потому щаслив, что владѣет им: щастїе к Грунту не привязано, но что владѣет по сродности. Тое ж разумѣть должно о всѣх внѣшностей рóдах. Все ж то внѣшность, что находится внѣ человѣка: Грунт, Фамїліа, чин и прóтчая. Чего хочеш ищи, но не потеряй Мира. Шляхѣтный список внѣ тебе находится, а ты внѣ его быть

можеш щасливым. Он без Мира ничтò, а Мир без его есть нѣчтось, без чего нельзя быть щасливым и в самом Едёмском Раѣ.

Развѣ чаеш сыскать Рай внѣ Бога? А Бога внѣ души твоей? Щастіе твое и Мир твой, и Рай твой, и Бог твой внутри тебе есть¹²⁷. Он о тебѣ, в тебѣ же находясь, промышляет, наставляя к тому, что прежде всѣх, для самаго тебе, есть полезное, разумѣй, честное и благоприличное. А ты смотри, чтоб БОГ твой был всегда с тобою. Будет же с тобою, если ты с ним будешь. А, конечно, будешь с ним, если, примирився, задружиш с пресладким сим и Блаженным Духом. Дружба и отдаленнаго сопрягает. Вражда и близъ сущаго удаляет. С природою жить и с Богом быть есть то же; жизнь и дѣло есть то же.

Слышал я мálъчиком, что на Европéйскіе Берега выбросила Бúря дикаго человѣка, олѣньею кожей обшитаго, с такою же Лóточкою.

Окружил сіе чúдо Народ. Удивляется, соболѣзнует, пріятствует. Предлагает нѣмому Гóстю рáзные роды изрядныя пищи. Но он ничево не касáется. Сидит, будто мертв. А наконец, как только усмотрѣл предложенные плоды, тотчас задрожал к ним и воскрес. Сей есть родной Образ вѣрныя Господéви своему души в выборѣ Званія.

ЛОНГИН. Живо мнѣ представляются два человѣка, одно и тó же дѣло дѣлающіе. Но от сей Души родится пріятное, а от тоей непріятное дѣло. Сей сáмою ничтòжною услугою веселит, а тот дорогим подарком огорчает. От сей Персоны досáда, насмѣшка и самое Путáнье нѣкоторую в себѣ утаевает пріятность, а от другой самая Ласкавость тайною дышет противностью. Сего хула вкусье от того хвалы...

Чудо! Шило, как притчу говорят, брѣет, а Бритва не берёт¹²⁸. Что за чудо?

Сіе чúдо есть Божіе. Он один тайная пружина всему сему. Все дѣйствительным, все пріятным, все благоприличным дѣлает одно только повиновеніе сокровенной Его в человѣкѣ силѣ. А противленіе святому сему, вся дѣйствующему Духу все уничтожает.

По сей-то причинѣ искусный Врач неудачно лѣчит. Знающій Учитель без успѣху учит. Учёный Проповѣдник без вкуса говорит. С приписью Поддѣчій без правды правду пишет. Переврáвшій Библию Студѣнт без соли вкушает. Истощившій в Пиктúрѣ вѣк без Натуры подражает Натúрѣ¹²⁹.

Во всѣх сих всегда не достаёт нѣчтось. Но сіе нѣчтось есть всему Глава и конечная красота Десницы Божія, всякое дѣло совершающія. Кратко притчею сказать:

“Совсѣм телѣга, кромѣ колѣс”¹³⁰.

И не без толку здѣлали Лаконцы. Они полезнѣйшій для Общества Вымысел, из Уст плутовскихъ произшедшій, отринули, а приняли из Уст добросердаго Гражданина, который, по прошенію Сѣйма, тóе ж самое своим языкомъ высказал¹³¹.

Сáмое изрядное дѣло, без сродности дѣемое, теряет свою честь и цѣну. Так, как хорошая пища дѣлается гáдкою, пріемлемая из Урына́ла. Сіе внушаетъ предрѣвныя старинныхъ вѣковъ Послóвица óная:

“От врагов и Дáры – не Дáры”¹³².

И слаже мéда сiя Рúская притча:

“Гдѣ был? У друга.

Что пил? Воду.

Слáже непрiятельскаго мiоду”¹³³.

И пóдлинно: самая мѣлкая услуга есть милая и чувствительна, от Природы, как от неисчерпаемаго Родника сердечнаго, исходящая. Вспóмните поселянина, поднесшаго прiгорстю из Источника воду проежающему Персидскому Монáрху¹³⁴. Вспóмните, чему мы недавно смѣялись, мужичка Кóнона Рѣпищу, принесенную в дар Лудовiку 12-му, Королю Французкому¹³⁵. Ско́лько сiи Монáрхи веселились гру́бою сею, но усérдною простото́ю!

Зачем же окаеваеш себе, о маловѣрная душа, когда твой Отец небесный родил тебе или Земледѣлом, или Горшечником, или Бандуристом? Зачем не послѣдуеш Званiю Его, уклоняясь в вышшее, но не тебѣ сродное? Конечно, не разумѣеш, что для тебе в тысячу раз щасливѣе в сей не знатной низкости жить с Богом твоим, нежели без Его находиться в числѣ Военачальников или Первосвященников? Неужель ты доселѣ не примѣтил, щастiе твое гдѣ живет?

Нѣтъ Его нигдѣ, но вездѣ оно есть. Пожа́луй, чувствууй, что разумным и добрым сердцам гара́зда милые и почтеннѣе природный и честный Сапожник, нежели безприродный Штáтскiй Совѣтник. Ка́я польза, если имя твое в глѣнном спискѣ напечатанно, а Дух Истины, сидящiй и судящiй во внúтрностех твоих¹³⁶, не одобряет и не зрит на лицó, но на твое сердце¹³⁷?

Останься ж в природном твоём Званiи, сколько оно ни подлое. Лучше тебѣ попроситься с огромными хорóмами, с пространными Грунта́ми, с великолѣпными названiями, нежели растáться с душевным Мiром, здѣлав чрез сопротивленiе твое внúтренным себѣ непрiятеlem так чуднаго, сильнаго и непобѣдимаго Духа, самые Ливáнскiе Кéдры стирающаго¹³⁸.

НѢСКОЛЬКО

Окру́хов и Крупи́ц

из языческой Богослóвiи.

ЯКОВ. Позвóлите ли нѣчто предложить на Стол из языческих Закрóмов?

ГРИГ[ОРИЙ]. Предстáвь, только бы не было Идоложертвенное.

ЛОНГИН. Смотри, чтоб не смердѣло духом, Христовому Благово́нiю противным. Сiе-то значит у Павла: Бѣсовская Тра́пеза¹³⁹.

АΘΑΝÁS[ИЙ]. Возможно ли, чтоб пи́цца не была сквѣрная, если она от Языческаго Стола́?

ЕРМОЛАЙ. А я вѣрую, что она престáнет быть сквѣрною, если Господь освятит оную соблаговолит. Все то свято́е, что доброе. Все то доброе, что Господѣви прино́сится. Все то Госпóдне, Духу Стрáха Божiя¹⁴⁰ и Цáрствiю Его не противусто́ящее. Если ж сам Господь освятит, то кто дерзнѣт

сквернить? Давай сюда! Я прежде всех начну кушать с Господем и пред Господем, ни мало не боясь Мойсеева угрожения.

“Истина есть Господня, не бѣсовская”¹⁴¹.

ЯКОВ. Предлагаемое мною не точно не встает противу Господа, но, сверх того, стоит за ним.

ЛОНГИН. Развѣ ж ты позабыл, что всяк, кто не противу нас, по нас есть¹⁴²? – скажетъ ИСТИНА. И кто даѣтъ быть Пророками?..

“Еда́ Іудеѡв то́чию БОГ?”

“Ей! и Языков”¹⁴³.

Дышетъ вездѣ живущій во всѣхъ Духъ Господень, и блаженъ послушай Его.

Сіе-то значитъ похищенное у Язычниковъ Золото посвящатьъ в Храмъ Господеву¹⁴⁴. И не мѣнше Богу любезный Римскій Капитанъ Корнелій¹⁴⁵, какъ самый Іудей, в тайнѣ обрѣзанъ по сердцу, омѣтъ по смыслу.

ЯКОВ. Мнѣ кажется, что сія Божественная в человѣкѣ сила, побуждающая его к сродности, называлась у древнихъ Египтянъ:

Ісыс. Isis¹⁴⁶.

У Ёллинъ: Ἀθηνᾶ. Athéna¹⁴⁷.

У Римлянъ: Minerva¹⁴⁸.

Сирѣчь: Natura. Природа.

Называлась и: Γένιος. Genius¹⁴⁹.

Ангелъ Природы. Называлась тожъ:

ΘΕΟΣ. БОГ.

ΑΘΑΝΑΣ[ΙΗ]. А почему называлась Минервою?

ЯКОВ. Не знаю, а только думаю, потому, что Минерва былъ человѣкъ (Муштина или Жѣнщина)¹⁵⁰ к тому рожденъ, чтобъ могъ для себе и для своей Братѣи хорошо научиться знатъ: гдѣ обитаетъ щастіе? Сему научившійся назывался у Ёллинъ: Εὐδαίμων. Eudaemon, сіестъ хорошо знающій, а благополучіе:

Εὐδαίμονια.

Противное жъ сему: Какодемон¹⁵¹, Какодемоніа¹⁵². А у Римлянъ сей хорошо знающій, кажется, назывался: Divini juris peritus.

Сіестъ: “Хорошо знающій Божіе Прáво”.

Что же присносущное Величество Божіе его именемъ означалось, сіе, думаю, здѣлано для любви к нему и почтенія, дабы чрезъ любезнаго человѣка имя означитъ Вселюбезнѣйшаго, приводящаго к щастію и таящагося в каждомъ человѣкѣ Божіею Духа, который собственнаго имени для себе не имѣет¹⁵³ и с которымъ неразрывная была дружба Минервы.

Сего Духа, если кто, не слушая, принимался за дѣло, о семъ у Язычниковъ была Пословица:

INVITĀ MINERVĀ¹⁵⁴.

“Безъ благоволенія Минервы”.

А у насъ говорятъ: “Безъ БОГА”¹⁵⁵.

И первѣе такъ говорено о наукахъ, потомъ о всемъ, даже о самомъ мѣлочномъ дѣлѣ.

Если кто без природы сунулся во Врачебную Науку или в Музыку, говорили:

Invito Apolline. Iratis Musis.
“Без Благоволенія Аполлонова”.
“Без Милости Муз”.

Если кто обращался в Купечествѣ:
“Без дозволенія Меркуріева”¹⁵⁶.

Если обитал в прекрасных рощах, на полях, на холмах и горах, при чистых рѣках и прозрачных Источниках, уединяясь в лѣсах и в шумящих птїчьм пѣніем Вертоградѣх, убѣгая человѣческаго сожителства и брачнаго союза, но без Бога, говорили:

“Без благословенія Діаны”¹⁵⁷.

Сколько должностей, столько сродностей.

Сїи рѣзныя, к различным должностям, Божественныя побужденія означались у них разными разных человѣков именами, своими сродностями прославившихся. Однак всѣ сїи дарованія, столь различныя, Един и той же Дух святыи дѣйствует. Так, как, напримѣр, в Музикійском Органѣ один воздух рѣзные чрез различныя трубки голоса производит. Или как в человѣческом тѣлѣ один Ум, однак разнo по разсужденію разных частей, дѣйствует.

ΑΘΑΝΑΣΙΙ. По моему мнѣнію, не очень пагано из Языческаго навѣза собираеш Золото¹⁵⁸. Часто загребаётся в Горничном ссорѣ Монета Царская¹⁵⁹, а родник здоровѣйшія воды грязью затаскивается.

ЯКОВ. Вить Басня о Исполинах, воздвигших брань противу Бога¹⁶⁰, всѣм знакома.

Но она не перстом ли показывает на тѣх Смѣлчакѣх, кой дерзновеннѣе и упрямѣ Духу Божественному сопротивляются, устремляясь с отчаянным упорством к великому, но совсѣм природѣ их не Благоприличному Званію?

Сіе сколько смердит Богомерзостю и нечестіем, столь, напротиву того, благословенное Господем дѣло, будьто полная Роза и благовонный Ландыш, сокровенною дышет Красотою.

Сія Красота называлась у Дрѣвних:

ΠΡΕΠΟΝ. DECORUM.

Сіесть благолѣпіе, благоприличность, всю тварь и всякое дѣло осуществляющая, но никоим человѣческим правилам не подлежащая, а единственно от Царствія Божїа зависящая. И кто может человѣка наставить к тому, к чему сам Бог преградил ему путь?

Отсюда, думая, родился у них чудный сей философскій Догмат:

“ΟΤΙ ΜΟΝΟΝ ΑΓΑΘΟΝ ΤΟ ΚΑΛΟΝ”¹⁶¹.

Сіесть: “Доброта живет в одной Красотѣ”.

Отсюда у них же слѣдующая пословица:

“ΟΜΟΙΟΝ ΠΡΟΣ ΟΜΟΙΟΝ ΑΓΕΙ ΘΕΟΣ”¹⁶².

“Подобнаго до подобнаго ведет БОГ”.

Она учит, что не точію Званія, но и высокостепенныя Дружбы избраніе не от нас, а зависит от Вышняго опредѣленія. Наше точію дѣло: узнать себе

и справитесь, в кую должность и с кѣм обращеніе имѣтъ мы родились? И как сродность к Званію, так и склонность к Дружбѣ ни куплею, ни просьбою, ни насиліем не достаётся, но сей есть Дар ДУХА святаго, все по своему благоволенію раздѣляющаго; и послѣдующій благому сему Духу человѣкъ каждое Званіе хвалит, но принимается за сродное; всякому доброжелательствует, но дружит с тѣми, к коимъ особое Святаго Духа чувствуетъ привлеканіе.

Сему вѣрному Наставнику столь усердно послѣдовал Сократъ, что и в самыхъ мѣлочахъ Его совѣтовъ придержался. Я вамъ недавно рассказывал, коимъ образомъ сей Мужъ, вышедъ изъ гостей, вернулъся изъ переулка и пошолъ домой другою улицей, по одному только внутреннему Мнѣнію¹⁶³, ничево не предвидя.

АѦНАСІЙ. А если бы не воротился, тогда что такое?..

ЯКОВ. То же, что другимъ, не послѣдовавшимъ. Нечаянно на встрѣчу гонимое стадо Свинное всѣхъ ихъ перемарало, какъ видно изъ книги Плутарховой о Ангелѣ Хранителѣ Сократовомъ¹⁶⁴. И нельзя повѣрить, чтобъ сей Мужъ, находясь въ Бесѣдахъ, не по большей части бесѣдовалъ о семъ премудромъ Наставникѣ и Главѣ щастія.

Отгуду носится и у насъ премудрая сія Пословица:

“Безъ Бога ни до порога,
а съ Богомъ хоть за море”¹⁶⁵.

А когда такихъ Бесѣдниковъ не стало въ АѦинахъ, тогда Источникъ, напаяющій садъ общества, и Родникъ Мудрости совсѣмъ сталъ затасканъ и забитъ стадами свинными¹⁶⁶.

Стада сіи были Соборища обезьянъ философскихъ, кои, кромѣ казистой Мѣски (разумѣй, философскую Епанчу и Бороду¹⁶⁷), ничево существа отъ истиннаго Мудрости не имѣли. Сіи растлѣніемъ испортили самое основаніе АѦинскаго Юношества¹⁶⁸. Оно и вздумать не могло, дабы заглянуть внутрь себе, къ Божественному своему Предводителю. Беспутно стремились въ слѣдъ бѣшеныхъ своихъ Замысловъ, будто Олень, котораго крилами бьетъ по Очамъ сидящій на рогахъ его Орёлъ¹⁶⁹, дабы какъ можно пробраться къ знатнѣйшимъ Званіямъ, ни мало не разсуждая, сродны ли имъ тѣ Званія? и будутъ ли Обществу, а во-первыхъ, сами для себѣ полезными? Только бы достать блистательное, хоть пустое оно, имя или обогатиться.

Судите, колікое множество тамъ было пожаловано Ослѡвъ Мудрами, а Мудловъ Лошакими? Тогда-то Богочтеніе превратилось въ ядъ, въ Раздѡры, въ Суевѣріе и Лицемѣріе. Правленіе въ мучительство. Судейство въ хищеніе. Воинство въ грабленіе, а науки въ орудіе Злѡбы.

Симъ образомъ воинствуя противу Минервы, здѣлали себѣ Защитницу свою враждебною, а Республику погибельною.

АѦНАСІЙ. Или я ошибся, или ты твою язычничую Дѣву Минерву не беззаконно обрѣзал, но такъ, какъ ведетъ Обрядъ Обрѣзанія, дабы непорочно посвятить Еѣ Господѣви Богу нашему.

Она перестаёт быть Идолослужительною, не означая впред тлѣнную плоть и кровь, но слѣжит являющемуся под именем, будто под одѣянїем Ея, тому, о ком написано:

“Вы естѣ храм Бога жива, и
Дух Божїй живет в вас”¹⁷⁰.

Кратко скажу: нынѣ Египетская ЁСЫС¹⁷¹ и именем, и Естествомъ есть то же, что Пáвловскїй ІИСУС.

“ВѢМ ЧЕЛОВѢКА...”¹⁷²

Но скажи мнѣ, каковы были Аѳиняне в то время, когда Пáвел к нимъ пришол? Мúдрые ли¹⁷³?

ЯКОВ. Если бы ты перезнал всѣ твои тѣлесные úды, минувъ Гóлову, и от самаго рожества твоего, не вѣруя о пребыванїи ея, можно ли почѣсть тебе за Знагока или за изряднаго Анатóмика?

АѲАН[АСІЙ]. Фу!.. В то время был бы я самой изрядненькой Чúчел.

ЯКОВ. Тогда бы ты былъ рóдной Пáвловыхъ времѣн Аѳинянин. Скажи мнѣ, кая мúдрость быть может в не познавшихъ Естества Бóжїя? Одно тлѣнное Естество в сердцахъ ихъ царствовало. Зѣвáли они на Мїрскúю Машину¹⁷⁴, но одну только Глинку на ней видѣли. Глинку мѣрали, Глинку считáли, Глинку существомъ называли. Так, как неискúсный Зрительъ взирает на Картину, погрузивъ свой тѣлесный взор в одну красочную Грязцú, но не свой Ум в невещественный Образъ носящаго Краски Рисúнка... Или как неграмотный, вперившїй тлѣнное Óко в бумагу и в Чернилó Букв, но не Рáзум в разумѣнїе сокровенныхъ под Бúквами силы. А им и на ум не всходило сїе нетлѣннаго нашего Человѣка чудное слово:

“Плоть ничтоже,
Дух животворитъ”¹⁷⁵.

У нихъ тое только одно было Ёстиною, что ощúпать можно. Глиняные Душки – тѣ ихъ Защи́тники. Каждое мнѣнїицо – то ихъ Божок, а каждый Божок – то ихъ утѣшенїицо. Собачою охотою чествовали Дїáну¹⁷⁶, Матемáтикою Юпитера¹⁷⁷, или Дїá, мореплаванїемъ Нептúна¹⁷⁸. Инаго Бога чтили оружейнымъ брязкомъ, иныхъ великолѣпными пирами и уборами, и протчая.

Одно точїю осязаемое было у нихъ натурою, или Физыкою, Физыка Философїею. А все неосязаемое – пустою Фантазїею, безмѣстными враками, чепухою, вздоромъ, суевѣрїемъ и ничтожностью¹⁷⁹. Кратко сказать, все имѣли и все разумѣли... Кромѣ что, не узнав не-физыческаго, не-тлѣннаго Бога, с нимъ потеряли НѢЧТОСЬ, разумѣй –

“Миръ душевный”¹⁸⁰.

А хотя чувствовали, что как-то, что-то, чем-то, тайнымъ коим-то ядомъ жжет и мятежитъ сердце ихъ, но оно как не осязаемое, так и презираемо было дотоль, доколь сїя искра выросла в пожаръ неугасаемый.

Бываетъ же сїе в каждомъ, что хотя весь Мїръ приобрѣсть удается, однакъ неизглаголаннми въздыханїями сердце внутрь вопїетъ о томъ, что еще что-то не достаетъ НѢЧТОСЬ и будто странная и не натуральная у больнаго жажда не утоляется.

Так же то здѣлалось и с Аѳинянами.

Они чувствовали, что вся Вселенная мудрость их прославляет, коею, будто богатыми товарами, Род человѣческой снабдѣвали¹⁸¹. Но при всем том принуждены внимать тайному сердечному воплю. Начали догадываться, что доселѣ не все-на-все перезнали и что, конечно, нужны еще какія-то Колеса для Коляски¹⁸².

Сей недостаток своего хвальнаго и прехвальнаго одной только Ёзекїилевских Колес Вѣчности¹⁸³ не понимающаго разума поставленным Монументом признали пред цѣлым Свѣтом.

Кромѣ любезнѣйших своих Богов, кои всю их мудрость, будто ложные Камни столп, почасти составляли, построили Храм тому Богу, котораго сїянія, как Очи, кровію играющія, солнечнаго свѣта понять и снесть не могли. Храм тот был с сею надписью:

“НЕ ВѢДОМОМУ БОГУ”¹⁸⁴.

Павел наш, между множеством Кумїрниц сей храм примѣтив, ухватился за желанный Повод к благовѣстію. Начал предисловіе, что Аѳинскаго Шляхет[ст]ва мудрость по всему видна, но что еще нѣчтось к совершенной их Мудрости не достает однак... Как сами в сем Благородною оною надписью признаваются. Сего ж то, де, вам Благовѣствую¹⁸⁵. Стал странник сей разгребать Физыческой Пепел, находить в нем Божественную Искру и тое Господственное Естество, кое им, кромѣ пепелныя природы, понятно не было; показывать, что Пепелное, или глиняное, естество, в коем сердце их обитало, есть Идол, разумѣй, видимость, и одно ничто, тма и тѣнь, свидѣтельствующая о живой НАТУРѢ, нетлѣнным СЛОВОМ своим вѣки сотворившей¹⁸⁶, и что сїе СЛОВО есть вторый Человѣкъ в перстном тѣлѣ нашем¹⁸⁷, Живот и Спасеніе наше... И сїе-то есть Благовѣстити нетлѣніе Воскресенія¹⁸⁸. Но можно ль излѣчить больнаго, почитающаго себе в здоровых? Нѣтъ труднѣе, как вперить истину в глупое, но гордое сердце. Проповѣдь Воскресенія здѣлала Павла нашего буйством у Аѳинян и игрищем у их мудрецов.

Отсюда-то породились Его рѣчи:

“Мнящесе мудры быти, обьюродѣша”¹⁸⁹.

“Гдѣ премудр? Гдѣ Книжник?..”¹⁹⁰.

Вот сколь мудрые были Аѳинцы во время Павлово!

ГРИГ[ОРІЙ]. Видно, что они любомудрствовали так, как Медвѣдь пляшет, научен в Рѳпскѣ¹⁹¹.

АѲАН[АСІЙ]. Конечно, пляшет, по наукѣ своей; и есть пословица: “Медведя, да учат...”¹⁹²

ГРИГ[ОРІЙ]. Учат, но во вѣки ему не умѣть.

АѲАН[АСІЙ]. Почему?

ГРИГ[ОРІЙ]. Потому что сїе дѣло человѣчое, не медвежое.

АѲАН[АСІЙ]. Однако же он пляшет.

ГРИГ[ОРІЙ]. И волк в Баснях играет на Флѣвтѣ козліонку¹⁹³.

АѲАН[АСІЙ]. А длячего не играть, если научился?

ГРИГ[ОРІЙ]. Какой сей Капелмейстр¹⁹⁴, такой твой Танцмейстр¹⁹⁵.

АӨАН[АСІЙ]. Иное дѣло Басня, а медвѣдь пляшет дѣйствительно.

ГРИГ[ОРІЙ]. Если ты так дѣйствительно кушаеш, как он пляшет, чуть ли и сам заохотишься танцовать.

АӨАН[АСІЙ]. Как же не дѣйствительное то, что дѣло?

ГРИГ[ОРІЙ]. Без вкуса пища, без очей взор, без кормила корабль, без толку рѣчь, без природы дѣло, без Бога жизнь есть то же, что без размѣра строить, без Закроя шить, без Рисунка писать, а без Такта плясать... Спроси ж теперь, как не дѣйствительное то, что дѣло?

АӨАН[АСІЙ]. Для чего ж забавно, когда он танчит?

ГРИГ[ОРІЙ]. Дятово, что смѣшно, а смѣшно затѣм, что не сродно и не прилично. Итак, нѣтъ безтолковѣе и вреднѣе, как медвежая твоя пословица. Будь Волк поваром, Медвѣдь мясником, а Лошак под сѣдоком. Сіе дѣло честное. Если ж Волк свиряет в свирѣлку, Медвѣдь пляшет¹⁹⁶, а Лошак носит Поноску, нелзя не смѣяться. Всякая безвредная неприличность смѣшит. А когда уже стал Волк Пастухом¹⁹⁷, Медвѣдь Монахом, а Лошак Совѣтником, сіе не шутка, но бѣда. О когда б мы проникнули! Коль сіе Обществу вредно?

Но кто может пектися о других ползѣ, презрѣвъ собственную? И если для себе зол, кому добр будет? Самим себѣ суть Убійцы борющіеся с Природою. Коликое мученіе – трудиться в несродном дѣлѣ? Самое пиршество без охоты тяжелое.

Напротив того, в природном не точію труд сладок, но и сама смерть пріятна.

И сія-то есть вина тому, что во всяком Званіи находятся щасливые и нещасливые, спокойные и безпокойные, куражные и унылые.

Запри несроднаго в Уединеніе. Оно ему смерть, а с природою Рай. “Уединеніе для мене Рай, – вопіет Блаженный Їероним¹⁹⁸, – а Город темница”¹⁹⁹. “О Уединеніе! – кричит другой, ему подобен, – умерщвленіе порокам! Оживленіе Добродѣтелям!..”

Для таковых сердец самая внутренняя Пустыня тѣм многолюднѣе, чем уединеннѣе, а дѣланѣе тѣм, чем празднѣе. Будьто виноградная Ягода тѣм в сладкой своей Силѣ богатѣет, чем варит и сокращает ее Солнце в Полудни.

АӨАН[АСІЙ]. Зачем же люди сунутся в Званія без природы?

ГРИГ[ОРІЙ]. Самих их спроси.

АӨАН[АСІЙ]. Конечно, охота влечет их.

ГРИГ[ОРІЙ]. Конечно, тѣ не виноваты, коих принуждают к сему.

АӨАН[АСІЙ]. А если охота, откуда ж им мучиться? С охотою все пріятно. А гдѣ охота, там и Природа. Охота, по твоей же сказкѣ, есть родная дочь Природы. Как же?..

ГРИГ[ОРІЙ]. О крючоктворная тварь! Как прехитрый Змій, вьшеса, развиваешся в разные Свертки.

АӨАН[АСІЙ]. Пожалуй, не сердись!

“Яко лестцы и истинны”²⁰⁰.

ГРИГ[ОРІЙ]. Хорошо: выслушай же прежде Басеньку.

БАСНЯ
О КОТАХ.

Кот из Пчельника, по давней Знаемости, пришол в Деревню, к своему Товарищу, и принят великолѣпно. Удивлялся во время Ужина избобилію.

– БОГ мнѣ дал Должность, – сказал хазяин. – Она приносит на дом мой в сутки по двадцати туш самых добрых мышей. Смѣю сказать, что я в деревнѣ великим Катоном²⁰¹.

– Дятого-то я пришол повидаться с вами, – говорил Гость, – и освѣдомиться о щастіи вашем, притом и ловлею позабавиться. Слышно, что у вас хорошія появились Крысы.

Послѣ ужина легли спать. Хазяин во снѣ стал кричать и разбудил гостя.

– Конечно, вам страшное нѣчто во снѣ явилось.

– Ох Братец! Казалось, будто я утоп в самой безднѣ.

– А я ловлею веселился. Казалось, будто поймал самую чистую Сибірскую Крысу.

Гость опять уснул, выспался и проснулся. Услышал воздыхающаго хазяина.

– Господин Катон! Уже ль вы выспались?

– Нѣтъ! Я послѣ соннаго страшилища не спал.

– Ба! А ддячего?

– Такая моя Натура, что, раз проснувшись, уснуть больше не могу.

– Что за причина?

– Тут есть тайна... Ах, Друг мой! не знаешь, что я обовязался быть рыболовом для всѣх котов в сем селеніи. Ужасно мене беспокоит, когда вспомню лотку, мрежу, воду...

– Зачем же ты взялся за Рыболовство?

– Как же, Братец? Без пропитанія в свѣтѣ не проживеш. Сверх того, и сам я к рыбѣ великій Охотник.

Гость, пошатав головою, сказал:

– О Государь! не знаю, в коей силѣ понимаешь имя сіе: БОГ. Но если бы ты придержался твоей Природы, которую безвинно обвиняешь, был бы гаразда одною в сутки тушею довольнѣе. Прощай с твоим Щастіем! Моя нищета лучше.

И возвратился в свой лѣсок.

Отсюду родилась притча сія:

Catus amat piscem, simul odit flumen aquarum.

“Кот охотник к Рыбѣ,

Да воды боится”²⁰².

Сіе нещастіе постигает всѣх охотников не к Званію, но к доходам.

Не нещасное ли разсужденіе? Любитъ от хазяина платеж, а виноград копать не быть охотником. Конечно, тот не охотник, кто не природный. Природному Охотнику больше веселія приносит самая ловля и труд,

нежели поставленный на стол жареный Заец. На искусной Живописи Картину смотрѣть всякому мило, но к Пиктурѣ один тот охотник, кто любит день и ночь погружать Мысли своя в Мысли Ея, примѣчая пропорцію²⁰³, написывая и подражая натурѣ.

Никто не пожнет твердой славы от коего-либо Художества, если около онаго трудиться не почтет за сладчайшее, самую славу превосходящее увеселеніе. А тот уже самый вѣрный друг Званію своему, если и самая доходов убыль, нищета, хула, гоненіе любви его угасить не может. Но без Природы труд сладок быть никак не может.

Многіе, презрѣвъ Природу, избирают для себе Ремесло самое модное и прибыльное, но вовся обманываются. Прибыль не есть увеселеніе, но исполненіе нужности тѣлесныя, а если увеселеніе, то не внутреннее. Родное же увеселеніе Сердечное обитает в дѣланіи сродном. Тѣм оно слаже, чем сроднѣе. Если бы Блаженство в изобиліи жило, то мало ли изобильных? Но равнодушных и куражных скудно.

Изобиліем снабждается одно точію тѣло, а Душу веселит сродное дѣланіе. Сія-то есть Зала сладчайшаго ея Пиршества. Тут-то она, будто хитрая Машина, в полном своем ходу обращаясь, радуется и, находясь при одном ржаном хлѣбѣ и водѣ, Царским Чертогам не завидит.

КАРТИНА

Изображеннаго Бѣса,
называемаго
Грусть, тоска, скука...

Если же отнять от нея сродное дѣйствіе, тогда-то ей смертная мука. Грустит и мятется, будто пчела, заперта в горницѣ, а Солнечный свѣтлѣйшій Луч, окошка пронзающій, зовет ее на цвѣтоносные Луга.

Сія мука лишает душу здравія, разумѣй, Мира, отнимает кураж и приводит в разслабленіе. Тогда она ничем не довольна. Мерзит и состояніем, и селеніем, гдѣ находится. Гнусны кажутся Сосѣды, не вкусны Забавы, постылые разговоры, не пріятны горничныя стѣны, не милы всѣ домашніе; ночь скучна, а День досадный; Лѣтом Зиму, а Зимой хвалит Лѣто; нравятся прошедшіе, Авраамскіе вѣка²⁰⁴, или Сатúrновы²⁰⁵; хотѣлося бы возвратиться из старости в младость, из младости в отрочество, из отрочества в мужество. Хулит народ свой и своей стороны обычаи. Порочит Натуру, ропщет на Бога и сама на себе гнѣвается. Тое одно сладкое, что невозможное; вожделѣнное, что минувшее; завидное, что отдаленное. Там только хорошо, гдѣ ея, и тогда, когда ея нѣтъ. Больному всякая пища горка²⁰⁶, услуга противна, а постѣль жостка. Жить не может и умерѣть не хочет²⁰⁷.

Млось у Врачей есть предводительницею всѣм тѣлесным болѣзням и возмущеніям.

А душевное неудовольствіе дверь есть всѣм сердечным страстям и внутренним буреваніям.

Не виден воздух, пѣнящій море, не видна и скука, волнующая душу. Не видна – и мучит. Мучит – и не видна.

Она есть дух мучительный, мысль не чистая, буря лютая.

Ламлет все и возмущает. Лѣтает и садится на позлащенных Крышах.

Проникает сквозь свѣтлые Чертоги.

Присидит Престолам Сильных.

Нападает на Воинскіе Станы.

Достает в Кораблях. Находит в Канарских Островах. Внѣдряется в Глубокую Пустыню. Гнѣздится в Душевной Точкѣ...

Вить тоска вездѣ лѣтает,
На Землѣ и на водѣ.
Сей дух молній всѣх быстрые,
Может нас сыскать вездѣ²⁰⁸.

Един Вышній Отец бурю сію в тишину обратить, управить к Гавани, а душу сродным дѣланіем, будто бродами и уздою буйную скотину, удержать может.

АѠАН[АСІЙ]. О Брате! Странное влагаеш во Уши мои...²⁰⁹ А народ скуку ни во что ставит и к прогнанію сего непріятели за чрез-чур довольное оружіе почитает: деньгу, вино, сады, музыку, шутки, карты, поездки...

ГРИГ[ОРІЙ]. О друг мой! Не ничто есть то, что возрастает в великое. Не почитай малым тое, что ведет за собою не мѣлкое.

Малая в Кораблѣ скважина впускает внутрь страшную стечь. Не думай, что невидное и безсильное есть то же. А народ, одно то за существо почитая, что в кулак схватить может, там боится, гдѣ нѣтъ страха, и напротив того.

Вѣксель не бумагою и чернилами страшен, но утаенною там обовязательностью. Бомба не чугуном опасна, но порохом, или утаенным в порохѣ огнем.

Все невидное сильнае есть своего виднаго, и от невиднаго зависит видное.

Скука у древних Христіанских Писателей названа бѣсом Унынія²¹⁰. Чего сія ожившая искра не дѣлает? Все в треск и мятеж обращает. Вводит в душу все не чистых духов, Ехиднино²¹¹ порожденіе.

Гризущая мысль – не червь ли не усыпающій? и не Ехидна ли есть? Палящая печаль, или Зависть, – не лютый ли дух есть? и не лютая ли мысль? А мысль злая – не тайный ли и лютый есть язык? о коем Сын Сирахов:

“Зубы его Зубы Львовы,
убивающіи душу”²¹².

Сіе столь тяжело, что лучше душа изволяет несродное и вредное брѣдить, нежели быть от природнаго дѣла упражненною.

Отсюду всѣх безобразных дѣл страшилища и саморучныя себе убійства.

А когда Апостол Ёков сказует, что маленькая частица – язык, но, будто Кормило Кораблем, цѣлым владѣет тѣлом, – так не мысль ли движет и

правит тѣлом²¹³? Мѣлкая язычная частица есть одна видная тѣнь и будто шумящій воздухом часобойный Колокольчик, а самая Пружина и Существо есть Мысль.

Мысль есть невидная Глава Языкѣ, сѣмя дѣлу, корень тѣлу. Мысль есть язык немолчный, неослабная пружина, движимость непрерывная²¹⁴, движущая и носящая на себѣ, будто обетшающую ризу, тлѣнную тѣлесную грязь, прильнувшую к своей Мысли и исчезающую, как тѣнь при Яблонѣ.

Видиш ли, друг мой Аѳанасій? что невидное сильнае есть своего виднаго, и от невиднаго зависит видное.

К сему Хору прищалкивает Ёремїа, называя челоуѣком не тѣлесный вид, но Сердце, яко неисчерпаемое сокровище мысленных таин:

“Глубоко сердце Челоуѣку...

И Челоуѣк есть...” Гл[ава] 17²¹⁵.

Если сердечное Око и сѣмя злое²¹⁶, тогда все тѣло злое и всякое дѣло приносит плоды горести. Горестному источнику – грустные поточки.

АѳАН[АСІЙ]. Ты заврался, дружище... Я слышал и увѣрен, что Ёремїино слово касается до Библии. В ней тлѣнь Образов подобна тѣлу, а сокровенное в Образах Боже вѣдѣніе подобное утаенным в тѣлѣ сердечным Мыслям. Яснѣ пересказать слово его так.

Библиа есть будто один Челоуѣк, или Адам. Глинку и тѣло его всяк видит, а сердце закрыто, и дух жизни в нем не виден²¹⁷. Сіе то же есть, что у Павла:

“Кто разумѣ Ум Господень?”²¹⁸

ГРИГ[ОРИЙ]. Узнай же прежде самага себе. Тогда познаѣш и Адама с Евою. Развѣ нельзя мнѣ Библейнаго слова рѣчь приточить к Челоуѣку, когда вся Библиа уподобляется Челоуѣку? Дятого-то, сирѣчь, сдѣлал Пророк Челоуѣка Образом двоестественныя Библии, что одно в нем есть видное, второе не видное. Так, как сердце Морское или тончайшая вода в Облакѣ, из Моря исходящем.

АѳАН[АСІЙ]. По крайней мѣрѣ ты, Братец, не туда заѣхал.

“Ѣхал в Казань,
да заѣхал на Рязань”²¹⁹.

Теченіе нашей рѣчи было о природных упражненїях, о веселїи и Мирѣ. А теперь дѣло дошло до сокровищ Мысленных. Потом докотится до сокровищ снѣжных, что в Ёвѣ...²²⁰

ГРИГ[ОРИЙ]. Пожалуй, не печалься! Не очень в сторону заѣхали. Веселїе и радость не далече от сердца. А сердце всегда при своих Мыслях, как источник при своем токѣ.

АѳАН[АСІЙ]. Ну! добро, быть так. Скажи же мнѣ: дячего иной сроднѣ к нижшей Должности и к подлѣйшему Ремеслу?

ГРИГ[ОРИЙ]. А ты мнѣ скажи: дячего иному пища простая здоровѣе?

АѳАН[АСІЙ]. Конечно, дятого, что сроднѣ.

ГРИГ[ОРИЙ]. Так и сроднѣ иной к подлѣйшему Ремеслу дятого, что дя его оно полезнѣ.

АѦАН[АСІЙ]. Длѧчего же, скажи мнѧ, и почему полезнѧе?

ГриГ[ОРІЙ]. Потому что куражнѧе, забавнѧе и веселѧе.

АѦАН[АСІЙ]. Так ты только мнѧ скажи: почему веселѧе?

ГриГ[ОРІЙ]. Потому что с Богом. Без Бога ничто не веселит. О чудный ты вопрошник!.. Вить когда сродно, тогда и с Богом. Чево ж тебѧ далѧе спрашивать? Довольно точію спросить:

Сродно ли? сирѧчь:

Хошет ли БОГ?

Воля Божія есть то Верх и Закон Законов. Не ходи далѧе... А ты спрашиваеш:

Почему сродно? сирѧчь:

Почему так БОГ хочет?

А если должен он тебѧ дать отчет в дѧлах своих, спроси Его и требуй в отвѧт: почему он Землю и воду здѧлал преклонными долой? А воздух и огонь стремительными выспрь? Длѧчего огонь все снѧдает? кромѧ Ввссона, или каменнаго Лъна²²¹, обратить в пепел не родился? Почему малая рыба, названа у Римлян КЕМОРА²²², имѧет сродность удержать стремленіе Корабля, прильнувши к его брюху? Почему природа Делфінова любит горячо человекѧ²²³, но Зміина ненавидит? а Львиная трепещет поющаго Пѧтуха²²⁴..

Природа и сродность значит врожденное Божіе Благоволеніе и Тайный Его ЗАКОН, всю тварь управляющій. Знать-то, что есть подобіе в Душѧ и в том дѧлѧ, к которому она стремится, каковое равенство между Другом и Другом²²⁵, а сходство между пищею и желудком.

“Подобное течет к подобному”²²⁶.

Царствіе Божіе и Правда Его внутрь тварей есть²²⁷. Никого он не обижает, вливая Закон сродностей. Один к одному, другій к другому, сотый к сотому, хотя к подлому Званію, или Ремеслу, но не к безчестному, а для его забавному и полезному, если устремляется с Богом, щаслив.

Что тогда бы было, когда бы БОГ Блаженство наше заключил в одном коем-либо Званіи?

Тогда бы щастіе ограничено было тѧснотою одной стороны и одного только времени.

Тогда могла ли бы БОГ в одной сторонѧ и в одном времени помѧстить весь род человекѧій, когда каждому щастіе нужно²²⁸?

Возможно ль, чтоб в одном родѧ пиіци или в двоих заключилося Здравіе?

Все-мірная Божія Економіа²²⁹ безчисленную тварь и дыханіе троих точію жребіев пищею пропитать может ли?

Все то одно: не можно и бесполезно.

Если бы было полезно, было бы и можно.

А не могли бесполезнаго здѧлать – сія есть неизреченная сила его и Власть.

Сколь же теперь премудро дѧлается?

Что одной твари бывает Ядом и смертію, тое ж для другой Ядью и Здравіем.

Сколько родов Твари, столько родов Пѣщи, и всякое дыханіе имѣет внутренній по́звѣкъ к сродной себѣ.

Когда ж Отец наш небесный столько радит о тѣлѣ, тогда о Душѣ много больше.

ПРИМѢТЫ НѢКѢИХ СРОДНОСТЕЙ.

АѦАН[АСІЙ]. Трудно узнать свою Природу, а чужую познать и того труднае. Узнаеш, да поздно. Черепаха ошибку почувствовала, как начала летѣть²³⁰.

ГРИГ[ОРІЙ]. Не поминай мнѣ трудности в нужном дѣлѣ. Нелзя никак, чтоб Натура нужное здѣлала трудным²³¹. Не нужно, сирѣчь не полѣзно, а тѣм-то и трудно летѣть черепáхъ, но не Сóколу. Трудно, де, узнать... Да гдѣ ж тот, кто охóтник узнать? Сложившему Крыла трудно летѣть и самому Орлу.

Знаеш ли, что Землемѣры узнавают высоту превысокаго Фарі́йскаго Тѣрема²³² из одной его тѣни?

Всякая тайна имѣет свою обличительную тѣнь. Трудно распознать между Дружеским и Ласкáтельским сердцем, но наружная тѣнь, будто изъяснительное Штекло, и самые сердѣчные Закоулки ставит в виду́ Острым Блюстителям.

Смотри: когда Мальчик, здѣлав для игрушки воловьей Ярѣм, налагает оной щенкáм или кóтикам, – не сѣ ли есть тѣнь Хлѣбопáшескія в нем Души? И не Пóзвѣкъ ли к Земледѣланію?..

Если припоясует са́блю, – не аппетит ли к во́инствованію?..

Когда трилѣтній Отрок самовóльною насышкою перенимает Божественныя Пѣсни, любит заглядáть в священныя Книги, перекидáть листы, смотре́ть то на Та́инственныхъ Образовъ Карти́нки, то на Бúквы, не сѣ ли обличает тайную Искру Приро́ды, родившія и зову́щія его в упражне́ніе Богослóвское? Невидимая Его сѣла в нас и Божество, безпритворными сими твореніями разумѣваема, ясно изображается²³³.

Зачем же Блаженство ограни́чивать в одном Житі́я рóдѣ или в двоихъ?

БОГ вездѣ есть, и щастіе во всяком состоя́ніи, если с Богом в оное входим.

Нужно только узнать себе: куда кто рожден?

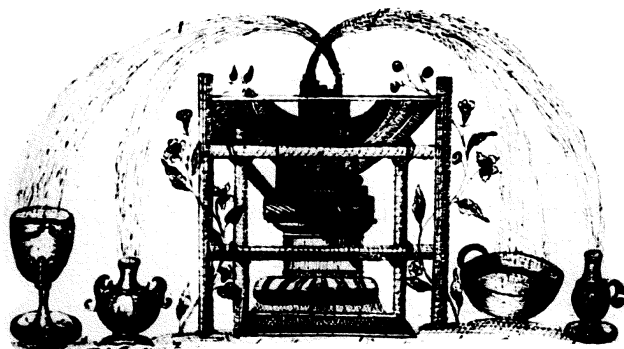
Лучше быть натуралным Котом, нежели с Ослиною природою Львом.

Ганя́ться в Званіи за дохóдами есть нелóжный Знак несрóдности. Не лишѣшься дохóдов, если будет в тебѣ Царствіе Божіе в силѣ своей²³⁴.

Не чудо ли, что один в изобиліи скуден, а другой в скудости доволен? Видно, что Природа больше прилагает Хитрости, вылѣпливая Фигу́ру Мура́шкину, нежели Сло́нову, и дивнѣйшія Царствія Божія Промысл можно видѣть в пчѣльных Роя́х, нежели в Овѣчьих и воловьих стада́х.

БОГ богатому подобен Фонтáну, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над Фонтáном надпись сѣя:

“НЕ РАВНОЕ ВСѢМ РАВЕНСТВО”.

Льются из разных трубок разные Тóки в разные Сосúды, вкруг Фонтáна стоящіе. Мѣншій сосúд мѣнѣ имѣет. Но в том равен есть большему, что равно есть полный²³⁵. И что глупѣе, как равенство, которое Глушцы в Мíр ввествъ всеу покушáются²³⁶?

Куда глúпое все то, что противно Блаженной Натúрѣ?.. Боймся голода, не помня, что гаразда множáйшіе умирают из пресыщѣнія.

Глúпая грусть сама не знает, чего желáет.

Сáмое пресыщѣнiе не от скуки ли? Лучше умрѣть, нежели всю жизнь тосковáть в несродностях. Несродность всякiя Праздности есть тяжелѣе. И легоче не ползать, нежели лѣтать для Черепáхи. Не ползая, лишáется точію сродныя Забáвы, а лѣтáя, стенает сверх того под несродным Брѣменем.

ЯКОВ. Слушай, Аѳанасіи! Слышал ли ты Басню о дворовом Псу и Ослѣ, что?..

АѳАН[АСІИ]. Да! Довольно мы третоводни смѣялись, как он, завидуя собáчьим Лáскавостям, спятылся копытами на Брюхо Хазяину²³⁷. Как Черепáхѣ не бывать Орлом, так Ослу – придворным человѣком.

ЕРМОЛ[АИ]. А скажи: которую награду получил Осел, встрѣтившій Хазяина придворною ласкавостью?

АѳАН[АСІИ]. Тую, что служитель, снявшій с Королевскаго платья в присутствіи Блоху²³⁸.

ЛОНГИН. Таковых всѣх точный есть Герб – Обезьяна. Дивно, что они ее не вырѣжут на своих печатях. На печати Августа Кесаря была сила: «FESTINA LENTE»²³⁹.

“Поспѣшай с совѣтом”.

А на их печать пристало слово:

“Дерзай, хоть не к стати”²⁴⁰.

Общій наш друг – вы знаете, кто мнѣ в умѣ²⁴¹, – описал Басню о козліонкѣ и свиряющем волкѣ, приточив к ней слѣдующее наставленіе:

TU NIHIL INVITĀ DICES, FACIESVE MINERVĀ.

Сирѣчь:

“Не говори и не дѣлай ничего без Благоволенія
МИНЕРВЫ”.

Довелось у его спросить: что значит древняя Пословица: “Без Благоволенія Минервы”?

Отвѣчал: “Не пялься к тому, что не дано от Природы. Без Бога, знаешь, нельзя и до порога²⁴². Если не рожден, не суйся в Книго́чество. Ах! многие через то в вѣчну пали Муку.

Не многих Мати породила к Школѣ.

Хочешь ли блажен быть? Будь доволен долею твоей Природы.

Самая его аффабула́ція²⁴³, вот она!

Tu nihil invitā dices, faciesve Minervā.

Quae Natura negat, scilicet illa fuge.

Si non es natus Musis, fuge discere Musas.

Heu! multos perdit fistula docta viros.

Paucos justa parens Musis Natura creavit.

Essene vis felix? Sorte quiesce tua²⁴⁴.

Изрядно Великая Россія говорит:

“За Богом пойдѣш,

Доброй путь найдѣш”²⁴⁵.

Видно, что усердно послѣдовать Богу есть сладчайшій источник Мира, щастія и Мудрости.

Да знает же всяк свою Природу и да искушает:

“Что есть Благоугодно Богу?”²⁴⁶

Общество есть то же, что Машина. В ней замѣшательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему оныя своим Хитрецом здѣланны.

СРОДНОСТЬ

К ХЛЪБОПАШЕСТВУ.

Слушай, Аѳанасій! Скажи ж теперь: кой ты Звѣрок? Что за птичка? И чем рожден?.. Мнѣ кажется, ты рожден к Земледѣлству.

АѳАН[АСІЙ]. Правда, что я сады, поля, лѣса люблю по природѣ, но Отец мой есть точный Земледѣл.

ЛОНГИН. Слава Богу! Ты к сему родился затѣм, что иные к иному; а они рождены к другому потому, что ты к сему. Божіе сіе Царствіе есть. Не спорь же. Прибирайся пахать Землю, заготовлять пищу для Людей и скотов, водить стада или пчѣлы, или что твой в тебѣ Господь поведит. Не бойся. Самый в дѣланіи твоем труд будет для тебе сладчайшій, нежели благовонный воздух, чистые вод потоки, птиц пѣніе, нежели и самые трудов твоих плоды. Сего ожидает от тебе Отечество твое.

Если ж не повинешся Господеви, знай, что Грусть загризет Душу твою средѣ позлащенных Палат и заплачеш, вспомнив поля зеленыя. Рано скажеш:

“Когда тот день пройдет?..”

а в вечерь скажеш:

“Когда тот рассвѣт будет?”

Или скажу тебе Мойсейскими словами.

“Будет Живот твой висяц пред очима твоима, и убоишия в дни и в нощи, и не будеши вѣры яти Житію твоему. Заутра речеши: ‘Како будет вечерь?..’ и в вечерь речеши: ‘Како будет утро?..’ От страха сердца твоего, имже убоишия, и от видѣній очес твоих, имиже узриши”²⁴⁷.

Сіе-то есть: жить в тѣлесном изобиліи, а лишиться Душевнаго утѣшенія. Имѣть Господа своего, висяща над очима твоима. И не покрывающаго, будьто Гнѣздо и Птенцы своя²⁴⁸, но бѣющаго по сердечным Зѣницам, как Орел Оленя, сидящій на рогах его.

АѦАН[АСІЙ]. Уже вы другой раз вспоминаете Орла с вашим Оленем.

ЛОНГ[ИН]. Довелось читать, что Орел Оленя на пищу убить намѣревая, прежде качается по пѣску, чтоб зассорить Крила. Потом взлѣтует на Оленя и, сидя на рогах, бьет Крилами по Очам, поколь то ударами, то пѣском обезьочит. А слѣпой Олень быстрѣ стрѣльи по Холмах стремится и, взлѣт на стремнины, падает в бездну и разбивается²⁴⁹.

“Блаженны слышащ[іи] Слово Божіе и хранящ[іи] Е”²⁵⁰.

Друг мой, АѦанасій!..

СРОДНОСТЬ К ВОИНСТВУ.

...Может быть, ты Воином родился?

АѦАН[АСІЙ]. Не хочу... Я не воин. Я Законник. Гражданскіе Законы знать – то мое дѣло.

ЯКОВ. Дай Бог вам знать Законы! да и вкус чувствовать. Тать крадет, однак знает Закон:

“НЕ УКРАДИ”²⁵¹.

ЕРМОЛАЙ. Что до мене надлежит, куда мнѣ мил всяк человек в сродности своей! Не могу довольно насладиться позором, когда он дѣйствует, и его дѣйствіе, как Смѣрна, издает благовоніе. И воином кто рожден? Дерзай! Вооружайся!.. С природою скоро научишся. Защищай Земледѣлство и Купечество от внутренних грабителей и внѣшних непріятелей. Тут твое Щастіе и Увеселеніе. Береги Званіе, как Око²⁵². Что слаже природному Воину, как воинское дѣло? Закалать обиду, защищать страждующую и безоружную Невинность, заступать Общества основаніе, ПРАВДУ, – сей есть Его пресладкій Завтрак, Обѣд и Ужин. Не бойся! С Богом легко тебѣ будет несть Голод, Жажду, Холод, Жар, Безсонницу,

кровакаплющія раны и самый страх смертный, и гаразда легоче, нежели без Его противное сему: да уразумѣеш, сколь сильная Природа. Сіе воинское Горе с Богом тебѣ будет во сто раз пріятнѣе Ранков и доходов твоих. Ранк носить может всяк, но дѣло дѣйствительно дѣлает один тот, кто природный. Дѣло и без Ранга дѣлом, но Ранг без дѣла ничто, а дѣло без Бога.

Если ж, Званіе Божіе презрѣв, пойдеш в слѣд своих прихотей и посторонных Совѣтников, не забудь проститься на вѣк со всѣм утѣшеніем, хотя бы ты схоронился в Рогѣ изобилія²⁵³, и, боясь умереть по тѣлу, станеш всеминутно терпѣть Душевную смерть.

Отнять от Души сродное дѣланіе значит ее лишитъ живности своей. Сія смерть есть люта²⁵⁴. Знаю, что щадиш тѣло. Но убиваеш Душу. Сія замѣна есть худа.

Не понимаю: к чему имѣть меч? Если не тое съчъ, на что Он выкован. И не разумѣю²⁵⁵: к чему носить тѣло? Если щадѣть, на то терять, к чему кто им одѣт.

Повѣрь, что самая Маѳусáлова Жизнь²⁵⁶ вся пропала и самый есть Ад, если не истощенна на то, к чему тебѣ Господь твой дал оную. Коль сладкая Здравія и лѣт трата в Главноприродном дѣлѣ! Тогда-то жизнь наша бывает жертвою Благоуханія Господеви²⁵⁷.

Опера, Книга, Пѣсня и Жизнь не от долготы, но от Благолѣпія и Доброты Цѣну свою получает²⁵⁸. Цѣна всему и Благолѣпіе – Бог.

“Красота в Десницѣ твоей...”²⁵⁹

С Богом краткая жизнь исполняет долгія лѣта, а дѣло с ним есть само себѣ верховна награда.

АѦАН[АСІЙ]. Но что значит то, что говорят Студѣнты?

ARS PERFICIT NATURAM²⁶⁰

ГРИГ[ОРІЙ]. Правда, что наука приводит в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить?

Наука есть Прáктика и Привычка, и есть дочь Натуры. Птица может научиться лѣтать – не Черепаха.

Куда мы хитры находить вылазку, гдѣ не надобно! Удивительно, что всякая тварь послѣдует Создателю Предводительству. Один чрез непослушаніе человѣк Глупомудрою²⁶¹ дѣлается Мартышкою, засмотрѣвся на слѣпую Моду, не на Мановеніе прозорливых Природы.

Кто зовет в лѣса и сады род Соловьев и Дроздов? на поля Жáворонков? а Жаб в воды и болота? Кто ведет рѣчные потоки к Морю? Кто влечет к Магниту сталь? Кто устремляет дрожащій пламень выспрь? Сей есть БОГ наш, всѣми царствующій и всѣм все домостроящій.

Все тó сносное, что природное, и Симпатія (Συμπάθεια) значит природную сносность, касающуюся к Дружбѣ, к Пищѣ, и паче всего к избранію Званія.

Если кто щасливо живет в изобиліи, не потому щаслив, что в изобиліи, но что в изобиліи с Богом. А без сего гораздо его щасливѣе природный нищій. Не всѣ рожденны к изобилію.

Если Математик, Мѣдик или Архитектор щаслив, конечно, щастіе тое зависит от Природы, родившія его к тому. А без Ея он – бѣдная и смѣшная тварь.

С Богом святым низкое возводится.

А без Его низводится и высокое²⁶².

Щастіе наше внутрь нас...²⁶³ Пускай никто не ожидает щастія ни от высоких наук, ни от почтенных Должностей, ни от изобилія... Нѣтъ его нигдѣ. Оно зависит от сердца, сердце от Мира, Мир от Званія, Званіе от БОГА.

Тут Конец: не ходи далѣе.

Сей есть Источник всякія Утѣхи, и Царствію ЕГО не будет конца²⁶⁴.

СРОДНОСТЬ к БОГОСЛОВІИ.

Да умножит же Господь царствія своего Благовѣстники²⁶⁵! Да возобновит время, написанное у Исѣи!

“Иже до конца не премолкнут,

Поминающе Господа”²⁶⁶.

Да вострубят и возопіютъ тѣ, о коих Сам милостиво изволит спрашивать:

“Кіи суть, иже яко Облацы летятъ?

И яко Голубы со птенцы ко мнѣ?”²⁶⁷

Да возсіяет всевождедѣннѣйшій День оный!

“Свѣтися! свѣтися! Іерусалиме!..

Се тма покрываетъ землю! и

Мрак на Языцы.

На тебѣ же явится Господь...”²⁶⁸

Сии Проповѣдники, как из червячкѣвъ Пчѣлы, раждаются из Студѣнтов.

Студѣнт ли ты рожден? Смотри ж, так ли оно? Ты, может стать, червячѣкъ, но подложный. Из сих раждаются Трутни.

Они в Началѣ с великим Шумом ведут свой Хор, но наконецъ бывають постыдны и изгнанны из Дома Божія.

Нѣсколько ты, может быть, к сему родился, но главное твое рожденіе для инѣго дѣла.

И как быть можеш Проповѣдником, находясь сам Царствію Божію Противником?

Внемли ж себѣ²⁶⁹. Испытай опасно. Осмотрись исправно... А если онѣ точно так, и не тщеславіе, ни Прибыль, но сам Господь тебе зовѣтъ врожденною к самому дѣлу любви, ступай в слѣд Его и прибирайся к Званію.

Оставь всѣ дѣла. Дятого ты к сему рожден, что другіе к другѣму.

Бѣгай Молвы. Объѣми Уединеніе. Люби Нищету. Цѣлуй Цѣломудріе. Дружи с терпѣніем. Учись священнымъ языкам²⁷⁰. Научись хоть одному твердо и будь в числѣ научныхъ для Царствія Божія Книжников, о коихъ Христос:

“Всякъ Книжник, научившійся Царствію Б[ожію]...”²⁷¹

Вот для чего сии Книжники учатся языкам! Не бойся! Голод, холод, Ненависть, Гонение, Клевета, ругание и всякий труд не только сносен, но и сладостен, если ты к сему рожден. Господь твой – сила твоя²⁷². Сие все здѣлает тебе острѣе и крилатѣе. Устремление Природы, будто Ключевой Поток или Пламень, быстрѣе рвется чрез препятствія.

Привитайся с древними языческими Философами²⁷³. Побесѣдуй с Отцами Вселенскими²⁷⁴.

Наконец, пойдеш в Землю Израилскую²⁷⁵, в самый Виолеём, в дом хлѣба²⁷⁶ и вина, в священнѣйшій Храм Библии, поя с Давидом:

“Возвеселихся о рекших мнѣ...”²⁷⁷

Коль опасно входить в сей ЧЕРТОГ!

Имѣй одѣяніе²⁷⁸.

Омый руки и нѣги.

Потом садись за Безсмертный Стол сей. Но берегись! Не тѣснися в солонку с Господином²⁷⁹. Помни, что не твоя плотская, но Господня есть Трапеза.

Сохрани тебе БОГ! Умреш, если будеш ѣсть кровь.

Ѣжь кровь и плоть Господню, а не твою.

“Да благо тебѣ будет, и угодно будет,
пред Господем Богом твоим”²⁸⁰.

Принимай, но от Господа. Кушай, но для Господа. Насыщайся, но пред Господем.

Коль многіе жерут! Но пред собою, не пред Господем. Не дай тебѣ БОГ вкусить от древа смерти!

“Разумѣй, яже глаголю...”²⁸¹

Премудрость Божія, безспорно, что на наших улицах и средѣ наших Стезь, будто Лѣствица утверждена на землѣ²⁸² стоит, но на высѣких Краях и на острѣйших Остнах и на Горных Горах почивает. “Исходы Ея, Исходы суть живота. И кто взыдет? Един Господь уготовляет Хотѣніе”²⁸³.

Коль о Многих причаствниках можно сказать с Іереміею!

“Близь еси ты, Господи, устен их,
Далече же от Сердѣц их”²⁸⁴.

Печись прежде всего уразумѣть: что значит Вѣра? Нѣт нужбе Ея. Но знай, что нигдѣ Её не найдеш, если не вырѣоеш Искры Ея прежде внутрь себе. Узрѣв Её, вѣдай, что начал ты соединяться с тѣм:

“Господи, Очи твои зрят на Вѣру”²⁸⁵.

И если не больше оныя в тебѣ будет, как Зѣрно Горчичное, тогда щасливо ввійдеш в седмистолпный Дом Премудрости Божія и насладишься на Горнем мѣстѣ высѣким Умом Божественнаго Слова, плотию твоею облечѣннаго, от Его ж самага научаясь.

В тридцати лѣтѣх Утро Истины свѣтатъ начинается. В сих лѣтѣх крещеніе Христово, отвореніе небес, снисхожденіе святаго Духа.

“И той бѣ, яко лѣт тридесят”²⁸⁶.

В сем возрастѣ у Жыдов ставили во Священники.

Если ж уже ты призапасался Хлѣбом Христовым и собылось на тебѣ:

“Износит от сокровища своего новая и ветхая”²⁸⁷,

в то время можеш удѣлять Друзьям, Благодарителям, Ближним и Дальним²⁸⁸.

Долго сам учишь, если хочеш учить других.

Во всѣх науках и художествах плодом есть правильная Практика²⁸⁹. А ты, проповѣдая Слово Истины Божіа, утверждай оное непорочнаго житія Чудесами.

Нелзя построить словом, если тое ж самое разорять дѣлом²⁹⁰. Сіе значит: давать правила для Корабельнаго строенія, а дѣлать телѣгу. Без святости житія корабельным Мастером, может быть, можно здѣлаться, но Проповѣдником никак нелзя, развѣ Мартышкою Его. Начало и Конец Званію сему, природная сила его и печать есть Страх Божій, всю нечистоту изгоняющій. Сей есть Дар Божій и Ключ, данный от Господа²⁹¹. Он один отверзает вход в Дом Давидов и в тѣ Библейныя внутренности:

“В сокровищах спасеніе наше”²⁹².

“И отверзет, и не будет затворяющаго,

И затворит, и не будет отверзающаго”²⁹³.

Всегда бывает скудное число охотников к Божіей Истинѣ. Сіе да приводит тебе не в негодованіе, но в сожалѣніе.

Берегись сребролюбія²⁹⁴. Помни, что туне пріял еси²⁹⁵. Весь твой труд ничтоже есть в сравненіи Дара сего. Кой ты мнѣ Богослов, если сребролюбец? Не думай, что до иных касается слово сіе, кромѣ тебе:

“Воззрите на птицы...”²⁹⁶

Пускай другіе собирают, а твоя часть будь Господь²⁹⁷. Имѣя пищу и одѣяніе, тут все твое довольство тѣлесное. Богатѣй и собирай день от дня Богатства Славы Божіа. “Всѣх отщетишься, – говори с Павлом, – да Христа пріобрѣтѣ”²⁹⁸.

Авось-либо достигнеш в силу совершеннаго Воскресенія мертвых, в Землю обѣтованную, в Лѣто Господне пріятное²⁹⁹ и в 50 лѣт житія твоего получиши всеобщее от всѣх твоих души и тѣла твоего долгов разрѣшеніе и полное просвѣщеніе тебѣ и ближнему твоему.

АѦАН[АСІЙ]. Приказное дѣло подлинно трудное. А и сіе не без тово...

ЯКОВ. А я вѣрю, что самый тѣсный, жесткій и крутой путь бывает легким, если сам БОГ указывает дорогу к намѣренію. И, конечно, указывает тому, кого родил к сему.

ХОР

ПРИРОДНЫХ БЛАГОВѢСТНИКОВ.

АѦАН[АСІЙ]. Да гдѣ ж он таков? Покажи хоть одного.

ЯКОВ. На вот тебѣ один!

“В трудѣ и подвижѣ, во бдѣніих множицею,

во алчбѣ и жаждѣ, в пощеніих многаци,

в зимѣ и наготѣ...”³⁰⁰

Пробѣги 11-ю главу втораго Письма его к Коринѣянам и задивисья Природѣ Его, всѣ горести улаждающей.

Чего не терпит Воин или Купец? Не сыщеш дня без тмы и свѣта, а года без зимы и теплоты. Не найдеш и состоянїя, чтоб оное из горести и сладости не было смѣшенное. Так весь Мір стоит. Противное противному способствует³⁰¹. Сладость есть наградою Горести, но Горесть – Мати Сладости.

Кто хочет пожинать сладость, да любит прежде Горесть: и уродится сладость, а любит природный.

АѦАН[АСІЙ]. Сказуют, в Норвѣгїи день без тмы и свѣта бывает...

ЛОНГИН. Кто ж был природнѣе, как Сей?

“Аз на сіе родихся...

Да свидѣтельствую ИСТИНУ”³⁰².

Утружден от пути, сидит при источникѣ³⁰³, и голоден и жажден. 12 часов у них в день читалось. Уже велось около полудня.

“Бѣ яко час шестый”³⁰⁴.

Не было с кѣм завесть бесѣду о царствїи Божїи. Пришла жена за водою³⁰⁵. Вот и случай! Просит пить не для утоленїя жажды, но для заведенїя бесѣды³⁰⁶. Вода стихїйна подала повод говорить с несмысленною женою о Водѣ живой, о Водѣ Божїей, утоляющей жажду нещасных несытостей, день и ночь душу нашу безпокоющих³⁰⁷, о коей Исѣа:

“Измыйтеся, и чисты будите”³⁰⁸.

Не устыдился, ни поопасался Муж Божїи со слабым полом богословствовать: авось-либо приведет ее в истинное из суевѣрїя Богочтенїе, ни к полу, ни к статью, ни к сторонам, ни к мѣстам, ни к временам, ни к обрядам, кромѣ одного сѣрдца, не привязанное, и откроет очи ея к уразумѣнїю Естества Божїя, утаеннаго в Стихїях, на подобїе Ключевой воды, в земном сѣрдцѣ сокрываемой, коея жаждет Давид:

“Кто мя напоит водою”³⁰⁹?

Возвратились Друзья с пищею и, зная, что он ничево еще не ѣл, просят, чтоб покушал:

“Равви, яждь”³¹⁰.

“Моя пища, – сказал Учитель, – есть: да сотворю волю Пославшаго мя”³¹¹.

И голоден, и жажден, и не весел, если не дѣлать и не говорить о том, к чему Отец небесный Его родил и послал. Тут Его и пища, и питїе, и веселїе.

Учит в соньмищах, учит в домах, учит на улицах, учит в Кораблѣ, учит на травѣ зеленой, на Горах и вертоградах, и на мѣстѣ равнѣ, стоя и сидя, и идый, и ночью и днем, в Городах и селах, в разных предѣлах, каждаго и народ мног зѣло³¹².

В не сродное себѣ дѣло не мѣшается. “Учителю (просил его нѣкто), поговори брату моему, чтоб дал и мнѣ часть наслѣдїя, пускай мене не обижает. Он тебе послушает...”³¹³ “Человѣче! Кто

меня постави Судїю или Дѣлителя?”³¹⁴

Мое дѣло учить о Царствїи Божїи³¹⁵”.

Каково ж учил? Был ли БОГ с ним?

Я закричу, возвысив глас, с женою, слышавшею его:

“Блаженно Чрево носившее тя...”³¹⁶

Удивлялись народы, яко николиже бѣ тако во Израилѣ³¹⁷ и никогда так не говорил человек: столь великая от Уст Его исходила Пріятность.

ЯКОВ. Вот вам еще один природный!

Говорит Бог к Мойсею:

“Аз есмь СЫЙ...”³¹⁸

И посылает его в посольство, а он отрѣкается:

“Молюся ти, Господи,
не доброрѣчив есмь...”³¹⁹

Диво, сколь неторопко принимается за должность? Знал он свои дарованія, видѣл в купинѣ сіяющую Истину, однак сам себѣ не вѣрит, дабы паче чаянія³²⁰, принявша за несродное, не завел в безпутное народ, а себе в погибель.

Да и как не опасно – подрядиться показать утаеннѣйшую ЕСТЕСТВА Божіа Истину? ввести в Землю таковой же Природы? развязать заплутанный в людях путь к точному Благополучію ЦѢНТРУ?

Сіе значит: испытывать себе³²¹.

Может статья, что рожден кто быть воином, но пѣшим, не конным, быть Хазяином, но не пахать и не скот водить, быть купцом, но не золотыми торжить товарами, быть учоным, но не Евангелія Проповѣдником, пушчай же и сим, но Писателем, не Оратором.

И, конечно бы, не отважился без сего Гласа:

“Нынѣ же иди, и снйди, и возведи люди”³²².

И так, чувствуя руку Божію, пошол за привѣтствіем Іофора, тестя своего:

“Иди здрав”³²³.

Здравіе и мир душѣ нашей есть послѣдовать Господу. Каков же был проповѣдник? Слушай самаго Бога:

“Почто не убоястеса глаголати на раба моего Мойсея?”³²⁴

“Не воста ктому Пророк во Израили,
якоже Мойсей”³²⁵.

“Не отемнѣстѣ очи Его,
ни ислѣста Устнѣ Его”³²⁶.

ЕРМОЛАЙ. Кто дерзнет из Числа Проповѣдников исключить Свѣтилника Слѡва? чрез всю жизнь гласившаго сіе?

“Покайтесь...”³²⁷

Не был он СВѢТ, но имѣл и любил в себѣ СВѢТ, свидѣтельствовал³²⁸ и ходил во СВѢТѣ, окончив в нем и за него теченіе жизни своей³²⁹. Свидѣтельствовать о свѣтѣ – значит Благовѣстить Истину, Правду и Царствіе Божіе внутрь нас³³⁰. Проповѣдует в Пустынѣ, Благовѣстит, кому может, и в селеніях, сей до конца Цѣломудріе возлюбившій Пустыножитель:

“Бысть человек послан от Бога”³³¹.

Вот свидѣтельство о сродности Его!

Но он и сам о себѣ признавает:

“Да явится (Христос) Израилеви,
сего ради прійдох...”³³².

Каков же Проповѣдник? Сам Господь одобряет:

“Не воста в рожденных женами болій”³³³.

“Мнози о рождествѣ Его возрадуются”³³⁴.

ЯКОВ. До сего рода надлежат всѣ Пророки.

Иной с них вопіет:

“Бысть слово Господне ко мнѣ”³³⁵.

Иной: “Бысть на мнѣ Рука Господня”³³⁶.

Иной: “Господь посла мя прореци”³³⁷.

Иной: “Слышах Глас словес Его”³³⁸.

Иной: “Слух слышах от Господа”³³⁹.

Иной: “Рече ко мнѣ Ангел, глаголай во мнѣ”³⁴⁰.

“Востани, и иди, и проповѣжд”³⁴¹.

“Рцы, сыне человекъ”³⁴².

Всѣ сїи, святїи Божїи, не были из числа тѣх:

“Не посылах Пророки, а они течаху.

Не глаголах к ним, и тїи пророчествоваху”³⁴³.

“Не слушайте словес Пророков”³⁴⁴.

“От сердца своего глаголют,

а не от Уст Господних”³⁴⁵.

ГРИГ[ОРИЙ]. Вот вам еще дюжина рожденных к проповѣди!

“Призва, ихже хотяше сам, и прійдоша к нему. И сотвори дванадесяте, да будут с ним, и да посылает их проповѣдати и имѣти власть цѣлители недуги и изгонити бѣсы. И нарече Сїмону имя...”³⁴⁶

Їскарїотскїй тут же. Да познаем, что невозможно, дабы между сродными не нашолся несродный, и напротив того. И да устрашит нещасная сего Ученика дерзость всѣх, по сребролюбїю и тщеславїю устремляющихся к дѣлу Апостолскому. И сїе-то значит:

“Призва, ихже хотяше Сам”³⁴⁷.

Видно, что не от смертных сїе зависит.

Сам призывает, Сам посылает и имена дает:

“Ихже и Апостоли нарече”³⁴⁸.

Даются Сїмону и Савлу новыя Имена.

У смертных часто именем величаются не имущїе существа его. У Бога не так. У Его имя и существо есть тождеством³⁴⁹. Как только назвал, так вдруг и естество дал³⁵⁰.

Как только сказал: “Да наречется Свѣт!”³⁵¹, разумѣй: “Да будет Свѣт!”³⁵²

Когда слышиш: “Апостоли нарече”³⁵³, разумѣй:

“Вы есте Свѣт Міру”³⁵⁴.

Быть и называться раздѣляет наша ложь, а не Божїя нераздѣльная ИСТИНА.

Если дана свыше твердость Алмазу, прозрачна Зелень Смарагду, если Сапфир родился с голубым, Аноракс с блистательным, как огонь, сиянием, – назови, как хотиш, но Естества его не тронеш.

Что ж силнѣе? Бог ли? Или ты? называя сущее не-сущим и противляйся Богу:

“Животворящему Мертвыя
и нарицающу не-сущая у тебе, яко сущая у себе”³⁵⁵.

Бог, раждая, вливает существо, силу и естество, а сим самим нарицает.

Пустое имя без существа, подобное виноградному Гроздью, на стѣнѣ живописью хитро изображенному.

Он накрашен, видом сущаго Грѣзда обманывает, обѣщая сокровенный внутрь себе зрѣлый вкус сладкаго Муста, а безразсудныя птички, прилѣтывая, бьются в нѣмую стѣну³⁵⁶.

Если чем-то хочеш славиться, будь по Естеству тѣм. Бытіе и слава имени, как доброе Зерно с вѣтвями, как источник с потоками, как Солнце с лучами, есть нераздѣльное, а тщеславіе, как трава на кровлях растущая, прежде исторженія сохнущая.

Но от тебе ли зависит взять бытіе? Можеш ли быть служителем при боку Его³⁵⁷? Не можеш: ни чрез себе, ни чрез другаго. Вот кто силен! “И сотвори дванадесяте, да будут с ним”³⁵⁸. Сотворить, призвать, назвать, послать, дать власть – зависит от рожденія, а сіе от Царствія Божія.

Теперь отгадай: что значит?

“Павел зван Апостол”³⁵⁹. Да кѣм?

Ни от человек, ни человеком.

Но Иисус Христом и БОГОМ ОТЦЕМ³⁶⁰.

Нелзя было не позвать на то рожденнаго:

“Бог избравый мя от чрева Матере моея...”³⁶¹

Как можеш цѣлить недуги, не имѣя власти?

Откуда ж власть, когда ты не послан от Бога?

Как послан, если не наречен?

Как наречен, если не зван?

Как же зван, если не на то рожден?

Вспокойся, не твое дѣло. Чуть ли ты не брат нахалу тому:

“Учителю, иду по тебѣ”³⁶².

Скажи мнѣ, откуда толикій безбожія потоп?

Откуда суевѣрія, лицемѣрія и ереси?

Откуда у Христіан ругательство священныя Библии?

Гдѣ раченіе сладчайшія Дружбы?

Гдѣ согласіе дражайшаго МИРА?

Гдѣ живость сердечнаго веселія?

Кто безобразит и растлѣвает всякую должность?

Несродность.

Кто умерщвляет науки и Художества?

Несродность.

Кто обезчестил чин Священничій и Монашескій?

Несродность.

Она каждому Званію – внутреннійшій яд и Убійца.

“УЧИТЕЛЮ, иду по тебѣ”³⁶³.

Иди лучше паши землю или носи Оружіе, отправляй купеческое дѣло или Художество твое. Дѣлай то, к чему рожден. Будь справедливый и миролюбный Гражданин – и довлѣет.

“УЧИТЕЛЮ, иду по тебѣ”³⁶⁴.

Не ходи... Сего не довольно, что ты остр и учон. Должно быть другом Званію, не любителем прибыли от него. Сему одному не будет Должность орудіем Лакомства. Развѣ не учон Сѣмон Волхв? Волхв значит Мудреца³⁶⁵. Развѣ не был остр? Вся Самарія проповѣдывала:

“Сей есть сила Божія великая”³⁶⁶.

Схватила Мудреца Лихорадка имѣть Духа святаго и подавать людям по Апостолску.

Что ж сему востряку отвѣчает Петр?

“Нѣсть ти части...”

Сердце твое нѣсть право...”³⁶⁷

Дать и взять для сребра Должность – равная Бѣда. С такимъ сердцем, хотя врачуеш страсти и изгониш Бѣсы, не радуяся. Хотя Ангелскими языками проповѣдуеш, не годишся. Пускай многіе народы на Золотѣ напишут:

“Сей есть сила Божія велика”³⁶⁸, –
пустая пүстошь.

Если, по пословицѣ, на должность мостишся, как Коза на Кровлю³⁶⁹, ддятого, чтоб чрез нея вскочить на Кучу избыльнаго Тщеславія, видно, как в Зеркалѣ, что ты не к должности усерден, а посему и не рожден. Слѣдственно, и не записан на небесѣх, развѣ у людей.

Не слыть у людей, но быть Благовѣстником с Богом и у Бога – сіе есть дѣлно, как написано:

“Бѣ БОГ с ним”³⁷⁰.

“Радуйтесь, яко имена ваша...”³⁷¹

“Учителю, иду по тебѣ”³⁷².

Вижу в тебѣ корень жѣлчи и горести. Вижу в сердцѣ твоём сѣмя сребролюбія. Не обновляться Духом святым³⁷³, но чтоб торжить сим сокровищем и повѣсть себе великолѣпно, сего ради бѣшенно желаеш Божественным Знаніем прослѣвиться.

“Покайся о злобѣ твоей”³⁷⁴.

Куда нелѣпой вздор! Лѣсницу, возводящую от земных по́длостей, обращать на снисхождѣніе в Бѣздну. Не сіе ли значит: данным для живота хлѣбом задавиться?

“Шед удавися”³⁷⁵.

Если любиш прибыль, ищи еѣ приличным путем. 1000 на то пред тобою благословенных Ремѣсл.

“Учителю, иду по тебѣ”³⁷⁶.

Иди... и будеш естества лишенный Чучел, Облак бездождный³⁷⁷, прелестная Денница³⁷⁸, Сатана, с небесной должности к подлым похотям падшій: “имже мрак темный

во вѣки блюдется”³⁷⁹.

ЛОНГИН. А иной рад бы убѣжать с Іоною, но влечет БОГ:

“Востани и иди в Ниневію, и проповѣждь”³⁸⁰.

К иному сам говорит ГОСПОДЬ:

“Ходи в слѣд Мене”³⁸¹.

По крайней мѣрѣ, дай погребсти Отца...

“Остави...”³⁸²

Не пукает и проститься с домашними.

И подлинно. Управляеш ли ралом? Не оглядайся назад³⁸³. Родился ли в проповѣдь? Брось все житейское. А иначе и природный не годишся.

Пуцай всяк дѣло свое знает. Ты же возвѣщай Царствіе и старайся быть в числѣ сих:

“Бл[а]женны очи видящїи, яже видите”³⁸⁴.

А дабы получить мзду сію, нужно прежде поработать в Божіем Виноградѣ. К природным говорится:

“Идите в Виноград мой”³⁸⁵.

Коль скудное число сродных дѣлателей!

Отводит их лукавый Мір, плѣнив плотскими науками и Книгами, славу и Прибыль обѣщающими, отвлекая от безневѣстных Невѣсты³⁸⁶ оныя:

“Вся слава Дщере Царевы внутрь”³⁸⁷.

Если кто почувствовал обман, да не стоит на пути чуждем³⁸⁸, да спѣшит в Виноград и да слышит:

“Что стоите праздны?”³⁸⁹

Виноград Господа Саваоѳа есть Библиа³⁹⁰.

Ум остр во многих, но не обучились разсуждать. Иные имѣют обученны чувства долгим ученіем, но не имѣют неутомимой Охоты. Сыщеш и охотников, но связанны житейскими печальми. Найдеш и вольное сердце, но без Страха Божїя.

Всѣ сїи средства без Природы мертвы, но и Природа без них безоружна.

Видите, сколь трудно поднять Змія, как обѣщал Господь:

“Змія возмут”³⁹¹.

С помянутых четырех средств нужнѣе страх Божїи³⁹².

“Бл[а]жен муж, иже в Премудрости умрет”³⁹³.

Но там же Сын Сирахов скажет:

“Бояйся Господа сотворит сіе, и держайся Закона постигнет ю”³⁹⁴.

Однак нужно имѣть и вольное сердце, по его ж слову:

“Умалаяйся дѣяніем своим, упремудрится”³⁹⁵.

Сіе он твердит и в другом мѣстѣ:

“Дѣла Правды Его кто возвѣстит?”³⁹⁶

“Умалаяйся сердцем, размышляет сія”³⁹⁷.

Умалаяйся сердцем и дѣянїем – значит то же.

АѠАН[АСІЙ]. Развѣ ж сердце и дѣянїе значит то же?

ЛОНГ[ИН]. А ты доселѣ не знаешь, что сердце есть мыслей бездна? а мысли – сѣмена и источник дѣйствїям?

Умалаяющееся сердце³⁹⁸ значит не заросшее тернїем житейских печалей и дѣл³⁹⁹, а готовое к снисканїю Правды Божїя:

“Упразднитесь и разумѣйте”⁴⁰⁰.

Посему-то вседушный Искатель бывает нищ, воздержан и пустынолюбный. Длясего добрый книгочїй книгочтенїю учится, а добрый Схолáстик⁴⁰¹ от дѣл упражняется.

Скажем с Сыном Сирáховым:

“Чем умудрится, держай Орáло?”⁴⁰²

Мысли его и разговоры о быках, о нивах, о скотском кормѣ. То же разсуждать о протчїих.

Правда, что Общество без них не населится, но быть они не могут в совѣтѣ, все в Порядкѣ содержащем.

“Точїю, де, вдающїй душу свою и размышляющїй в Законѣ Вышняго Премудрости всѣх древних взыщет и в Пророчествїих поучатися будет. Повѣсти мужей именитых соблюдет и во извигїя Притчей совнїидет, Сокровенная Притчей изыщет и в Гаданїи Притчей поживет. Посредѣ Велмож послужит...”⁴⁰³

Для сего не велит Господь Аарону имѣть Грунт:

“Аз часть твоя и наслѣдїе твое”⁴⁰⁴.

Да блюдут Скинїю⁴⁰⁵, да роят священныя Книги.

АѠАН[АСІЙ]. И так бѣдныя твои Проповѣдники остаются нищими?

ЛОНГ[ИН]. Совсѣм нищими, чтоб были готовы. Но сїи нищїе Благовѣствуют. Сам Господь учит их.

“Приступиша к нему Ученицы Его,
и отверз Уста своя, учаще их”⁴⁰⁶.

О сих-то умалаяющихся сердцем и дѣянїем сказует:

“Блаженны нищїи духом...”⁴⁰⁷

Они-то плачут, алчут и жаждут Царст[вїя] Божїя и правды Его⁴⁰⁸. Кротки, лишены, гонимы, поношаемы. Но имѣют же мзду свою с Петром:

“Сребра и Злáта не имам...”⁴⁰⁹

и со Ёисусом Сирáховым:

“Даде Господь язык мнѣ, мзду мою,
и тѣм восхваляю Его”⁴¹⁰.

Послушай: вот нищїй хвалится мздою!

“Уготовася мнѣ Вѣнец...”⁴¹¹

Куда охотник до Премудрости был Сын Сирáх!

“Еще юн сый, прежде неже странствовати ми,
исках Премудрости явѣ, в молитвѣ моей”⁴¹².

А сїи словá не чудною ли дышут горячностью?

“Боряшеся Душа моя о ней”⁴¹³.

“Возвеселися сердце мое о ней”⁴¹⁴.

“До послѣднихъ взыщу Ея...”⁴¹⁵

“Предуспѣяніе бысть мнѣ в ней...”⁴¹⁶

Но живѣе всего изображаетъ сродность Его сіе:

“Даде Господь языкъ мнѣ, мзду мою,
и тѣмъ восхваляю Его”⁴¹⁷.

Видно, что не для Кошелька учился.

Не было ему любезнѣе, какъ достать сіе с Исѣіею:

“Господь даетъ мнѣ языкъ наученія...”⁴¹⁸

И с тоєю: “Мед и млеко подъ языкомъ твоимъ”⁴¹⁹.

“И начаша глаголати иными языки...”⁴²⁰

Сію Премудрость, познавающую и любящую Господа своего, называетъ Соломонъ долгою житія⁴²¹, Древомъ Жизни⁴²², Вѣрою⁴²³, Правдою⁴²⁴, Миромъ⁴²⁵, Молитвою⁴²⁶, Богатствомъ и Славою⁴²⁷, красотою Молодцамъ, а Старикамъ СЪДИНОЮ.

“Лѣпота Юнымъ – ПРЕМУДРОСТЬ,
СЛАВА же Старымъ – сѣдѣны”⁴²⁸.

НѢСКОЛЬКО

СІМВОЛОВ,

сирѣчь

Гадательныхъ, или Таинственныхъ,
Образовъ, изъ Языческой Богословіи.

Не хочется мнѣ с вами растаться. Забавно для мене сказалъ тотъ, кто дружескую в путешествіи Бесѣду назвалъ возкомъ.

Жизнь наша есть путешествіе⁴²⁹.

ГРИГ[ОРІЙ]. Прошу из сада в мою Горницу...

Правда, что дружеска бесѣда есть возокъ, путника облегчающій. А тѣмъ онъ лучше, когда катится на Колесахъ Пророческихъ.

О КОЛЕСА! О сладчайшая ВѢЧНОСТЕ!

Щаслив! кто взор свой приобучилъ к свѣтозарному твоему блистанію. Сей почаще взглядываетъ и вкушаетъ отъ тебе.

Вотъ точная Манна! а Зерно Ея, мѣлкое, какъ Коріандр⁴³⁰, разными любителямъ своимъ пріятностями вкусъ услаждаетъ. Какъ дражайшій Алмазъ, мечетъ в очи молнію разнаго цвѣта. Кто хочетъ облегчить несытость свою безъ Ея, тотъ чае горстью пѣска забросать бездну Окіана, а каплею прохладить Огненное Царство, обѣщая душѣ своей пространную Роскошь, заключивъ ее, какъ Орла, в тѣсну Яскиню⁴³¹ и не разумѣя, что

Бездна Духъ есть в человѣкѣ,

Водъ всѣхъ ширшій и небесъ.

Не насытишь тѣмъ во вѣки,

Чемъ плѣняетъ Міръ сей весь⁴³².

Но чувствуя жало Ея, наставляющее нас в выборъ пищи, Дружбы и Званія, помаленьку узнавать ее, будто из Букваря, обучаемся.

АѦАН[АСІЙ]. Ба! Откуда у тебе столько новых Картин? Смотри: вся Горница ими одѣта.

ЯКОВ. Не удивляйся: разумным людям мудрая Картина есть Планом, представляющим обширность цѣлой Книги. Картина есть Книга нѣмая⁴³³. Но, как вижу, здѣсь они не нѣмы. Всѣ гóворы.

АѦАН[АСІЙ]. Фе! Они всѣ, как вижу, Языческая Грязь...

ГРИГ[ОРІЙ]. Пересмотрите. Дясего я вас позвал. Но не ругайте. Они мнѣ всѣ любезны.

ЕРМОЛ[АЙ]. Если бы в твою Горницу пришел младоумный Христіанин, почел бы тебе Идолочтецом.

ГРИГ[ОРІЙ]. Чистое небо не боится молніи и грому⁴³⁴.

АѦАН[АСІЙ]. Что за вздор? Вкруг звѣри, птицы, лѣса, гóры, скоты, воды, рыбы, гады и протч[ая], и протч[ая]. Будьто Рай Пагáнскій.

ГРИГ[ОРІЙ]. Я с Петром святым все сіе рѣжу и в сладость с Богом кушаю⁴³⁵. С ним ничтоже есть скверно⁴³⁶.

АѦАН[АСІЙ]. Пожалуй, не все глотай. Пожалѣй хоть гор с деревáми. Посмотрим на первую, что над дверьми.

Что за птички сидят на цвѣтущих вѣтвах?

ГРИГ[ОРІЙ]. Соловей с своими дѣтьми. Учит их пѣть.

ЯКОВ. А прочитайте, что говорит Картинка?

ГРИГ[ОРІЙ]. “Родители суть наши лучшіе Учители”⁴³⁷.

Судите: не прекрасная ли Пѣснь? И не должно ли почитать Предков наших Законы? Извѣстно, чего учит нас Мати наша Библіа.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Взгляньте сюда. О бѣдненькой Олень! с вонзенною в тѣло стрѣлою, страждет возлѣ Холма. Пол стрѣлы в язвѣ. Пропал он. Кто пособит⁴³⁸?

Яков. Не бойся! Развѣ не видишь, что траву кушает? Она ему выгонит вон стрѣлу. Сія трава у древних Еллинов звалась: Δίκταμνος⁴³⁹.

Ерм[ОЛАЙ]. И так стрѣлец ничево над ним не успѣл. Хотѣл бы я знать, кто его учит цѣлбы сей?

Яков. Развѣ не видишь? что сей тебѣ говорит Олень?

“Природа превосходит науку”⁴⁴⁰.

Вот кто его учит! Самый лучшій Учитель.

АѲАН[АСІЙ]. А протолкуйте мнѣ, что се за пирог... что ли...

ЛОНГ[ИН]. Гдѣ тебѣ пирог? Конечно, севодня мало ты ѣл.

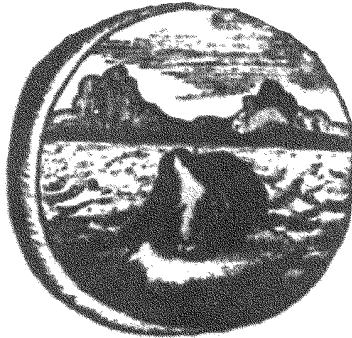
Се раковина, или черепашка, или Устрица.

Откушай ее. Она говорит самое премудрѣйшее:

“Ищи себе внутрь себе”⁴⁴¹.

Все Ея добро внутрь чѣрепа сохраняется.

АѲАН[АСІЙ]. О право! вкусная черепашка... Ба! Да ты, Брат, и Слона кушаеш?... Хлѣб да соль!..⁴⁴²

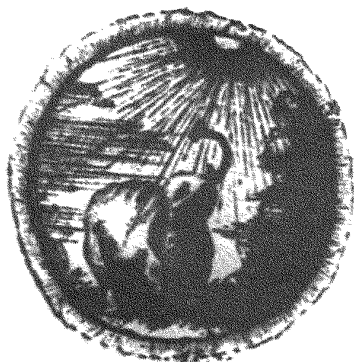

Григ[ОРІЙ]. Нѣтъ его вкуснѣе и здоровѣе. И вас милости просим. Он мене укрѣпляет искать Щастія в БОГѢ.

А дабы я Бога искал внутри себе самага, к сему оправляет мене Устрица моя.

АѲАН[АСІЙ]. На что ж он в Гору поднимает Хобот?

ЛОНГ[ИН]. Ожидает поздравить восходящее Солнце⁴⁴³.

Вон смотри! Лучи из-за Гор выникают. Описатели Звѣрей пишут, что Слоны каждый день Громадою собираются пред восходом солнца и смотрят на восток⁴⁴⁴.

Не живой ли сей образ челоуѣка Благочестиваго?

А длячего не уподобить его Слону, если Пророк Малахїа уподобляет Быку?

“Возсіяет вам, Боящимся Имене моего,
Солнце Правды и исцѣленіе в Крилѣх Его.
И изыдете, и възиграете, якоже Телцы, от
Уз разрѣшенны”⁴⁴⁵.

ГРИГ[ОРІЙ]. Прочитайте ж Слоново Поздравленіе Солнцу.

ЛОНГ[ИН]. “Заутра предстану ти, и узриши мя”⁴⁴⁶.

“Не пребудут беззакон[ницы] пред очима твоима”⁴⁴⁷.

АѦАН[АСІЙ]. Я люблю Гóры, Дубровы, Источники, Вертограды...

ЕРМ[ОЛАЙ]. Кто се таков? Какой-то молодчик. Конечно, пить хочет.

Наклонился в Источн[ик]...

ЯКОВ. Вот несчастный Нарцїсс⁴⁴⁸! О бѣдненькой!

Конечно, он не раскусил сея Притчи:

“Не красна Хата углами,
а Живопись Красками”⁴⁴⁹.

В чистом Источникъ засмотрѣлся на благообразную свою кожу, а не вникаетъ внутрь, в самое сердце свое, и в Тайное Руководство Блаженныя Натуры, могущія его наставить на путь Мира. Тѣм губитъ себе, что любитъ себе.

ЛОНГ[ИН]. Нарцисс – изрядная статуа и живая Фигура чтущих Библию, но одну в ней тлѣнь свою видящих, а не проникающих в сокровенное под тлѣнью и не слышащих Мойсеа:

“СЛЫШИ, Израилю!”⁴⁵⁰

“Воньми себѣ”⁴⁵¹; Внемли себѣ...”⁴⁵²

“Господь Бог твой посредеъ тебе”⁴⁵³.

ГРИГ[ОРИЙ]. Не узнав себе, как узнаеш Библию?

Кто дома слѣп, тот и в Гостях.

О Нарцисс! Премудрая твоя Пѣсенка. Но не разумѣш Ея.

Я ж твою Пѣсню воспою тебѣ же:

“УЗНАЙ себе.

Заглянь внутрь”.

АѦАН[АСІЙ]. Воля ваша. Не могу узнать сего хвостатаго Звѣря. Бѣжит и оглядывается. Схож на волка.

ЯКОВ. Бобр, отгрез сам себѣ Ядра, бросив, убѣгает. Вон смотри! Охотники гонят его.

АѦАН[АСІЙ]. Начто ж он, дурак, портит сам себе?

ЯКОВ. Охотникам нужны одни его Ядра для Аптѣкарей. Ничего не щадит, только бы успокоить себе.

Вот пѣсня его!

“Только б не потерять сердца”⁴⁵⁴.

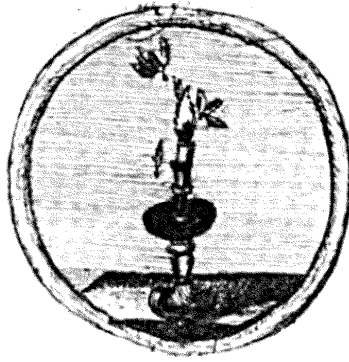
АѦАН[АСІЙ]. Не очень глупа Замѣна. Весь Мѣръ не заплатитъ успокойствія сердечнаго.

“Веселіе сердца животъ челоувѣку”⁴⁵⁵.

ЕРМОД[АЙ]. Взгляньте на горящую свѣчу. Что она значит?

ЛОНГ[ИН]. А вот видиш: лѣтаетъ около свѣчи ночной Метѣлик.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Развѣ он любитъ свѣчу?

ЛОНГ[ИН]. Возможно ль, чтоб ночной твари нравился Свѣтъ?

ЕРМОЛ[АЙ]. Кой же Бѣс несет его к несродному? Развѣ надѣется от товарищей награжденія, если угасит Свѣтъ, очи их ослѣпляющій?

ЛОНГ[ИН]. Может быть и то. Но прежде сам ожжется. Вот прочти внизу ему награжденіе!

“Охота моя погубляет мене”⁴⁵⁶.

АѦАН[АСІЙ]. Смотри! собаки на горѣ, рвут Оленя... Но сей олень в человѣчом одѣянніи. Что за вздор?

Яков. Бѣдный Актѣон⁴⁵⁷ превращается в оленя. Вот при источникѣ моется с служанками Діана. Она его передѣлала в Звѣря, чтоб охотника свои ж собаки загризли⁴⁵⁸. Зачем ему итить из селенія? Не к стати ему видѣть Чистую Дѣву.

Дал бы Бог, чтоб сію Басню раскусили Монахи! Не всяк рожден к уединенію и Умозрѣнію.

Праздность, грусть, тоска, ах! многих погубила. Олень есть та ж скотина, только что в лѣсу живет. Библиа есть то же, что СФИНКС⁴⁵⁹. Она портит и мучит не познавшаго самаго себе и слѣпца в собственном домѣ своем. Древній дурак Иксіон ухватился за пустой облак, осѣняющій Сестру Діеву,

вмѣсто Ея⁴⁶⁰. А на Актѣона, вмѣсто сладчайшїя Дїаниной Любви, попала Мечь и клятва потопаго языка. Вот что дѣлают!

“Враги человѣку домашнїи его”⁴⁶¹.

ЛОНГ[ИН]. Здѣсь тщеславный Фѣтон с шумом и с Колесницею с небес низвергается⁴⁶². Достоин! Достоин... Съл не на своем Мѣстѣ, презрѣв совѣтъ Отческїй:

“Досажденїе Мужа смиряет”. Притч[и]⁴⁶³.

Досажденїе значит: противиться Отцу.

Сей подобен Ёковлю сыну Симеону, отцовское ложе осквернившему и от отца проклятому⁴⁶⁴.

Да внимают сіе нахально засѣдающїе в Званїи! Пускай ражжуют и тѣ, кои тащатся с своею грязью на Колесницу Божїю, рожденную возить одну точїю Вѣчность, Кїота Господня.

ЕРМОЛ[АЙ]. О прекрасный Холм, приосѣненный!

Что за птички сидят на сухих вѣтвах?

ЛОНГ[ИН]. Пѣсня сея птицы дает знать, что пустынолюбная Горлица с своими дѣтьми въздыхает о своем Супругѣ. Пѣснь Ея из Исаїи:

“Воспою Возлюбленному пѣснь”⁴⁶⁵.

Вот под Деревом лежит ея любезный мертв! А от его богатый Ключ качает струи Вод, под Гору на Луга...⁴⁶⁶

Сей есть портрет Библии. Сія Колесница одного носит, а сія Вдова одного точію любит и воздыхает:

“БОГ Любви есть”⁴⁶⁷.

ГРИГ[ОРІЙ]. Скажи мнѣ, Аѳанасій: чего ты все смѣшся?

Я давно примѣтил. Что тебѣ смѣшно?

АѳАН[АСІЙ]. Смѣюсь твоим Купидонам⁴⁶⁸. Ты их множество собрал, помѣшав дѣло с бездѣльям, а Христіанство с Язычеством.

ГРИГ[ОРІЙ]. Не опасайся, друг мой. Вся чиста чистым⁴⁶⁹. Баснословныя Древних Мудрецов Книги есть то самая предревняя Богословія⁴⁷⁰.

Они также не-вещественное Естество Божіе изображали тлѣнными Фигурами, дабы не-видимое было видимым, представляемое Фигурами Тварей.

Скажи: каким Образом изобразиш мнѣ нетлѣннаго Духа существо, если не Младенцем крилатым? Крила Его значат: не-прерывное, всю Вселенную движущее движеніе, а младенство намѣчает в нем то: “...Ты же тойжде еси...”⁴⁷¹

Может быть, отсюда родилось и Имя сіе: “БОГ”, что движенія, Вселенную движущаго так, как рѣки текущія, есть БѢГ непрерывный⁴⁷².

Если сіе изображеніе хулиш, скажи мнѣ: много ли ты разумѣеш Лотова с Дочерьми пьянство⁴⁷³? Іероним называет сіе Баснею. И, конечно, она тайно-образная, если Богословская⁴⁷⁴.

Всей Библии предметом сам только один БОГ. Тут Ей конец, до послѣднія черты.

Без Его она и лжива, и дурна, и вредна.

А с ним – вкуснѣе и прекраснѣе всѣх невѣст. Он Свѣт Ея грязи, как честь Алмазу – Блеск. Ты ж слышал, что и Малахіа поминает какія-то Божественныя Крила:

“Исцѣленіе в крилѣх Его”⁴⁷⁵.

“Яко Орел покры гнѣздо свое”⁴⁷⁶.

И невѣста о братней Любви скажет:

“Крила Ея Крила огня”⁴⁷⁷.

Купидон – значит желаніе. Еллински: ἔρως.

Мудрецы их означали сим тое, что самое любезнѣйшее в Мірѣ и Благородное.

Не знаю, друг мой: что такое разумѣеш чрез сіе слово? А мнѣ дай волю разумѣть с Невѣстою ТОГО:

“Гортань Его сладость,

и весь ЖЕЛАНІЕ”⁴⁷⁸.

“БОГ Любви есть”⁴⁷⁹.

Были и тогда, и нынѣ, и всегда мудрствующіе подло. Если называеш Купидона БѢсом, не спорю... Дай же мнѣ в сем рыкающем Львѣ сыскать Сладость Сота⁴⁸⁰, а в Исполинѣ – корысти⁴⁸¹.

Развѣ ты никогда не слышал, что такое к просвѣщающемуся Йерусалиму вопіет Исáа?

“Иссеши Млеко Языков”⁴⁸².

“И поймут их Языцы, и введут на мѣсто их, и наслѣдят, и умножатся на Земли Божіи”⁴⁸³.

Видиш, что Израиля и Языцы ведут на Мѣсто его⁴⁸⁴. Если ж сего не знаещ, то, конечно, слышал то:

“Аще и что смертно испіют, не вредит их”⁴⁸⁵.

Всякая ж Фигура есть смерть и яд язычeskій, если не исходит из нея ДУХ ТОГО:

“В воню МВРА твоего течем”⁴⁸⁶.

“ГОРТАНЬ Его сладость...”⁴⁸⁷

Просвѣщенное Духом Господним сердце взором маленькой травки и крошечнаго Червячка возводится к Чувству Вѣчнаго, будто уккусное Гнѣздо, все влитое к себѣ, в Укус превращая, – не точію Язычeskими Баснями, которыя тебѣ читать и не совѣтую. Я не виноват, что ты беззубый, и за сіе тебе не укаряю. Много жрать, а мало жевать – дурно. Но –

“Не ядый ядущаго да не осуждает”⁴⁸⁸.

ЕРМОД[АЙ]. Взгляньте, пожалуйста, на великолѣпну Гавань! Издали видну. А за нею на высокой горѣ Богатый Город, смотрящій на широту морскую.

Без сумнѣнія, к той-то Гавани плуют три Корабли сіи с поднятыми Флаками, управляемы Купидонами⁴⁸⁹.

ЛОНГ[ИН]. Смотри же, коль приличное сія Картина говорит!

“Господь права сотворит теченія твоя”. Притч[и]⁴⁹⁰.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Вот два прекрасные Мальчики! Конечно, они Купидоны. Один другаго на раменах несёт⁴⁹¹. Должен носимый носящему благодарить.

ЛОНГ[ИН]. Но ещё больше одолжён носящей носимому Другу.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Для чего?

ЛОНГ[ИН]. Для того, что носящий слѣп, а носимый Очит. Един Человѣк, из двоих составлен. Подпись из Пávла:

“Прилѣпляйся Господеви
едѣн Дух есть с Господем”⁴⁹².

ЕРМ[ОЛАЙ]. Помогите сему трудолюбу. Упадёт под Бременем. Купидон цѣлю на раменах таскает Систему Мѣра⁴⁹³.

ЛОНГ[ИН]. Не бойся!

ЯКОВ. Не опасайся! Он в одной десницѣ и всѣ Копѣрниковы Мѣры в забаву носит, лучше Атласа⁴⁹⁴. А Кто он? Се тот, что спрашивает Ёва:

“Гдѣ был еси, егда основахъ Зѣмлю?”⁴⁹⁵

Но кто скажет: что значитъ Круг Мѣра, со всѣхъ сторон пронзѣн стрѣлами⁴⁹⁶?

ГРИГОР[ІЙ]. Что есть стрѣла, если не стремленіе? Что ж есть стремленіе, если не Божіе побужденіе, всю тварь к своему мѣсту и своим путем движущее?

Сіе-то значит составлять Мір и сей Машинѣ движеніе давать.

Древнѣйшее Любомудрцов Реченіе:

“Любовь составляет Мір”.

Поминает о сем и Цицерон, в Книжечкѣ о Дружбѣ⁴⁹⁷. Тот же вкус и в тѣх рѣчах:

“OMNIA VINCIT AMOR...”

“Все побѣждает Любовь”⁴⁹⁸.

О сей-то преблагенной и всѣм владѣющей Любви и Симпатіи Невѣста в «Пѣснѣ Пѣсней»:

“Крѣпка, яко смерть, ЛЮБОВЬ⁴⁹⁹,

Жестока, яко Ад, РЕВНОСТЬ;

Крѣпа Ея крѣпа ОГНЯ,

Углѣе огненное ПЛАМЯ ЕЯ”⁵⁰⁰.

Теперь Наперсниково⁵⁰¹ Слово само изъяснилось:

“БОГ Любви есть”⁵⁰².

Я так же рассуждал о Ангелах Природы, называемых у Древних: ГЕНІОС⁵⁰³, коим они приносили приношенія, дабы сіи Ангелы были вождями в дѣлах Житія их.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Сей Мальчик без крил, увѣнчанъ цвѣтовымъ вѣнцемъ, держащій Рогъ изобилія⁵⁰⁴, чуть ли не Ангелъ Природы.

ГРИГ[ОРІЙ]. Такъ. Но не бѣшенствомъ ли пахнетъ? Приносить Хранителю своему Ладанъ, вино, цвѣты, а не послѣдовать Ему туда, куда ведетъ Божій сей Наставникъ.

Самая ихъ Минерва, когда то же есть, что Натюра, тогда видно, для чего поставили Ее начальницею всѣхъ наукъ и художествъ? Знать-то, что всѣ науки и всѣ Книги родились отъ тѣхъ, кои за то принимались, самую Начальницею руководствуемы.

Между тѣмъ, разбирая древнихъ Любомудрцовъ тайно-образующія Божію Премудрость Картины, не видите на Главнѣйшемъ мѣстѣ, будьто всѣми ими Образъ владѣющій ХРИСТОВЪ.

Вверху надписано:

“ОБРАЗЪ УПОСТАСИ ЕГО”⁵⁰⁵.

Внизу: “ІИСУСЪ ХРИСТОСЪ вчера и днесь...”⁵⁰⁶

Въ кругѣ, окружающемъ Голову ЕГО, сіе:

Ο ΞΩν. Сирѣчь:

СЫЙ⁵⁰⁷.

На взаимномъ мѣстѣ Образъ Пречистыя Матери Его. Вѣнецъ Ея отъ Звѣздъ. Подъ ногами Луна, система Міра и Змій, держащій во устахъ яблоко. Но въ рукахъ Ея цвѣтъ Лиліа, а въ сердцѣ сіяніе СВЯТАГО ДУХА. Задумчивъ и цѣломудренный взоръ⁵⁰⁸.

Вверху надписано:

“Сотвори мнѣ величіе, СИЛЬНЫЙ”⁵⁰⁹.

Внизу: “Радуйся, честнаго таинства Двери”⁵¹⁰.

Радуйся, премудрыхъ превосходящая разумъ.

Радуйся, вѣрныхъ озаряющая Смыслы”⁵¹¹.

*

Fabula

DE HAEDO ET LUPO TIBICINE⁵¹².

Reformata 1760-mo Anno, in Ludo Poëtico Zachárpoli.
Occasionem Fabulae dederunt quidam Discipuli, prorsus invitâ, ut ajunt,
Minervâ, discentes.

A Grege parvulus Haedus erat cum sorte relictus,
Exsilit ex Sylvis ecce repente Lupus!
Tentavit primò Fugam. Mox versus ad Hostem,

Tergori inhaesurum, Talia fatur ei:
“Haud ignoro quidem, tibi jam me in Ventre futurum,
Atque necesse mori. Sed miserere tamen.

Attamen hoc unum, moribundo cede roganti;
Nonnihil ut Tibiis mi modulere prius.
Dulciter ut Vitam concludam. Namque beari,

Scis, cum ipse es Sapiens, Omnia Fine bono".
Tum Lupus haec secum: "Nae Stultus ego! Hactenus haud scivi,
Esse mihi Dotem hanc". Incipit ergo statim.

Ast Haedus, modulante Lupo, curvare Choréas,
Artificem mulcens Laude subinde novum.
Turbine cum citior circumstat Utrumque Molossûm

Turba. Lupo Calamos excutit, atque Lupum,
Cincedo omissis, solum stimulum stimulare Choraulem
Incipiunt. Tandem saltat et ipse Lupus.

Prima Melanchaeteo, in Tergo Vulnêra ferit.
Ásbolus et Léucon, arripuère simul
Collo. At Theridamas, et Poemenis, haesit in Armo.

Latratû resonat, Aura serena nimis.
Cetera Turba coit, confertque in Corpore Dentes.
Vulneribus desunt jam Loca. At ille gemit,

Ipsum se obiurgans: "Cur, Pessime, Cantor haberi,
Cum Cocus es natus, tam bonus ambieras?
Nonne erat hoc satius, condire Haedos et Oves, quam

Tractare illotâ, Musica Sacra, Manu?
Dignus es hac Mercede!" Canes, in Corpore Rostris
Mersi, dilacerant. Ecce Corona Lupo!

AFFABULATIO.

Tu nihil invita dices, faciesve Minervâ⁵¹³.
Quae Natura negat, scilicet Illa fuge.
Si non es natus Musis, fuge discere Musas!
Heu! multos perdit, Fistula docta, Viros.
Paucos justa Parens, Musis Natura creavit.
Essene vis Felix? Sorte quiesce tua.

FINIS.

*

БА́СНЯ ЕСО́ПОВА.

Преображе́нна на но́вый Вид, Малоросси́йскими Фа́рбами, для Ученико́в Поэ́тики. 1760-го Го́да в Ха́рковѣ. Вина́ сея Ба́сни та, что мно́ги от Ученико́в, ни ма́ло к сему́ не ро́ждённы, обуча́лися.

*

Козля́ от Ста́да оста́лось до Бѣса.
Се ж и Товари́ш, бѣжи́т Волк из Лѣса!
Кину́лось было́ снача́ла в Утѣки.
Пото́м ста́вши, так сказа́ло Драпѣ́къ:
“Я зна́ю, что мнѣ́ нелзя́ мину́ть Смер́ти,
От твои́х Зубо́в. Но будь́ милосе́рдый!
Здѣ́лай, молю́ тя, ту́ Мило́сть еди́ну:
На Флейту́зѣ́ мнѣ́ загра́й на Кончи́ну.
Чтоб моя́ мнѣ́ Жи́знь увѣ́нчалась ми́ла.
Сам Му́дрый, зна́ешь, что в Концѣ́ вся Си́ла...”⁵¹⁴
“Не зна́л я сего́ во мнѣ́ Квалитѣ́та⁵¹⁵”,
Волк себѣ́ мы́слит... Пото́м Минаве́та⁵¹⁶
На́чал надува́ть, а пляса́ть Козля́тко,
Во́лка Хвала́ми подма́зуя гла́дко.
Вдруг Ю́рта Соба́к, как Вихр, вкруг их ста́ла.
Музи́канту з Рук и Фле́йта упала́.
Просто́ до Во́лка. Сей той щипне́т, вку́сит.
И сам Капелме́йстр⁵¹⁷ пляса́ть уже́ му́сит.
Вдруг Черногри́вка хватъ за Поя́сницу,
А Жук с Бѣ́лком за Го́рлову Цѣ́вницу.
Кудла́й да Гривко́ упяли́ся в Бе́дра.
Вопль разда́ется в Доли́нах от Ве́дра.
Еще́ ж наспѣ́л Хвост. Сюда́ ж Ры́ло пха́ет.
Не дотопля́тся. А он возды́ха́ет.
“На что (сам себѣ́) стал ты Капелме́йстром?
Прокля́тый! з Роду́ родивши́сь Кохме́йстром⁵¹⁸.
Не лу́чше ль Ко́зы справля́ть до Росо́лу?
Неж заво́дити Музи́канску Шко́лу.
А! а! Доста́йно!..” А Соба́ки, Ры́ла
Пото́пивши, рвут. И так Смерть пости́гла.

ПРИ́КАЗКА.

Не ревну́й в том, что не да́нно от Бога.
Без Бога (зна́ешь) ниже́ до Поро́га⁵¹⁹.
Аще́ не ро́ждён? Не суйся́ в Нау́ку.
Ах! премного́ сих вѣ́чно па́ли в Му́ку.

Не многих Мати породила к Школѣ.
Хочь ли быть щасливъ? Будь сыт в своей Доль⁵²⁰.

КОНЕЦ.

Сія о Музыкѣнтѣ Волкѣ Казка успѣла до того, что Пастырь Дѣбрый, Иоасаф Миткѣвич⁵²¹, бѣльше 40 Отраков и Юнош свободил от Училищнаго Йга во Путь Природы их, ревнѣя Человѣколюбію, не Тщеславію.

Семѣ и Аз ревнѣя, написѣх Книжицу «Алфавит Мира».

Григорій Сковорода]

Цей діалог Сковорода написав у 1775 р. До початку 1960-х рр. твір був відомий лише в кількох списках. За одним із цих списків його було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. У ході підготовки академічного видання творів Сковороди 1961 р. у відділі письмових джерел Державного історичного музею в Москві було віднайдено й автограф «Алфавиту». Де зберігається цей автограф зараз, з'ясувати не вдалося. Подаємо за фотокопією автографа, яка зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

¹ Назва діалогу віддзеркалює стару й дуже популярну ідею про світ як розгорнуту книжку. В українській бароковій літературі, крім діалогу Сковороди, є ще кілька творів під назвою «Алфавит»: «Алфавит духовный» Ісаї Кошинського чи Дмитра Туптало (уже на початку XVIII ст., як свідчить передмова-присвята Афанасія Миславського до видання «Алфавиту...» 1713 р., точно не знали, хто саме написав цей трактат, а «Житіє иже во святых отца нашего Дмитрія, митрополита Ростовскаго чудотворца» стверджує, що автором твору є Дмитро Туптало [див.: Сочиненія святого Дмитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1786. – Ч. 1. – Арк. 15]), «Алфавит собраный...» Івана Максимовича та інші.

² Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

³ Див. прим. 57 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁴ Див. прим. 58 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁵ Див. прим. 59 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁶ Це – варіант 9-ої пісні циклу «Сад божественных гѣсней». Він відрізняється від того варіанта, що входить до циклу, першою строфою.

⁷ “Знайдено гавань – Христа. Тіло і світе, прощайте. / Годі тріпати мене. Маю вже спокій певно” (пер. Леоніда Ушкалова). Сковорода подає варіацію на тему двовірша з роману Алена Рене Лесажа «Історія Жіля Блаза із Сантільяни». Див. прим. 449 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського», а також прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁸ Див. прим. 1 до діалогу «Кольцо».

⁹ Сковорода має на думці діалог «Кольцо».

¹⁰ Ідеться про Степана Івановича Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹¹ Книга Псалмів 76 (77): 6.

¹² Фалесові приписує цей вислів, зокрема, Діоген Лаертій (I, 40): “Йому ж таки [Фалесові] належить приказка ‘Пізнай себе’, – хоч Антисфен у «Переємствах» стверджує, нібито сказано це було Фемоноєю, а привласнено Хілоном” [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 75].

¹³ Ця теза перегукується з думкою Сенеки про те, що не гріх уважати за свою знайдену кимось істину. Так, про цитовані ним Епікурові сентенції Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (XIV, 17) казав: я “і хвалити їх люблю, і присвоювати собі дозволяю” [*Луций Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 69].

¹⁴ Ця думка, що її не раз висловлював Сковорода, дозволяє розглядати його науку в стратегії “вічної філософії”, як те робить Елізабет фон Ерדманн у своїй книзі «Несхожа схожість» [див.: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794)*. – Köln; Weimar; Wien, 2005]. Поняття *philosophia perennis* запровадив 1540 р. Августин Стойхус у своєму трактаті «De perenni philosophia». Тим часом концепт “вічної Божої мудрості” можна знайти і у святих отців, і в Якоба Беме та німецьких пієтистів, і в неоплатоніків доби Відродження, зокрема в Марсіліо Фічіно та Піко делла Мірандоли, і в популярного письменника-єзуїта Атанасія Кірхера, і в багатьох інших. Зрештою, *philosophia perennis* має за першоджерело коло ідей Платона й може по праву розглядатися як характерна риса платонізму, чиїм яскравим представником в Україні був Григорій Сковорода. Недаром він не раз підкреслював, що Божа Премудрість є спільною для всіх віків і народів. Як гадає фон Ердманн, до традиції “вічної філософії” Сковорода, найвірогідніше, прилучився під час своєї закордонної мандрівки. Можливо, він запозичив цей концепт навіть безпосередньо з трактату Стойхуса «De perenni philosophia». Однак концепт “вічної філософії” Сковорода, звісно, знав іще задовго до того, як вирушив у мандрівку дорогами Європи. Він міг знайти його і в писаннях святих отців, і в творах старих українських авторів. Власне кажучи, думку, згідно з якою поганська філософія не суперечить Біблії, оскільки як одна, так і друга мають за джерело божественний Логос, уперше висловив іще Філон Олександрійський – один із найулюбленіших філософів Сковороди. Перегодом Юстин Мученик ототожнить Логос із Христом. Спаситель постане тут вічним Словом, до якого причетний увесь людський рід. Так само розмірковував і Климент Олександрійський, котрий у своїх «Строматах» не раз наголошував на єдності біблійної мудрості з мудрістю Стародавньої Греції, Єгипту, Вавилону, Персії, Ассирії, Індії. Саме у святоотцівській версії думка про “безпочатковість істини” була знана в Україні ще за старокиївської доби. Це гідні засвідчити такі пам’ятки тогочасної літератури, як «Ізборник Святослава» 1073 р., «Шестоднев» Іоана Екзарха або переклад хроніки Георгія Амартола, в якому сказано, що славетні грецькі філософи (Анаксагор, Піфагор, Платон) запозичили свої знання в єврейських мудреців. Перегодом ця ідея не раз і не два буде зринати також у творах найяскравіших інтелектуалістів кола Києво-Могилянської академії. Так, Стефан Яворський говорив про божественне походження логіки, Митрофан Довгалецький – про божественне походження поезії, а вчитель Сковороди Георгій Кониський стверджував, що всі науки та мистецтва були надані Богом Адамові, а потім поширилися від нього до Ноя, від Ноя та його синів – до халдеїв і євреїв, від євреїв до єгиптян, від них до греків, від греків до римлян і так далі [докладніше див.: *Ушкалов Л. Translatio studii // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди*. – Харків, 1994. – С. 31–42].

¹⁵ Плутарх (гр. *Πλούταρχος*) (бл. 45 – бл. 127 рр.) – видатний давньогрецький письменник і філософ, автор «Порівняльних життєписів» та «Моралій», дуже популярний у старій

Україні (Іван Максимович, наприклад, стверджував, що в ділянці моральної філософії Плутарх не має собі рівних [див.: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 143]), один із найулюбленіших письменників Сковороди. Недаром Сковорода переклав аж п'ять трактатів Плутарха: «Про Боже правосуддя», «Про смерть», «Про те, що треба остерігатися боргів», «Про жадобу до багатства», «Про спокій душі». Зберігся тільки останній переклад. У передмові-присвяті до нього Сковорода розглядав Плутарха як справжнього “християнина до Христа”. У діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковорода, покликаючись на Плутарха, говорить про гасло “Пізнай себе” на Аполлоновому храмі в Дельфах, у цьому ж таки діалозі, вслід за Плутархом, згадує про Сократового даймона (“янгола-охоронця”), рясно цитує Плутарха в листах до Михайла Ковалинського [див. про це: Дложевський С. Плутарх у листуванні Сковороди (до проблеми літературних джерел Сковороди) // Памяти Г. С. Сковороди (1722–1922): Збірка статтів. – Одеса, 1923. – С. 85–97]. Плутарх близький Сковороді найперше своєю проповіддю спокою, який є найголовнішим моральним обов'язком філософа, платонічними настановами, інтересом до символіки тощо.

¹⁶ Плутарх згадує про це в кількох своїх творах, наприклад, у трактаті «Про єї в Дельфах», де є, зокрема, такі слова: “Адже бог звертається тут до кожного з нас начебто з приязним вітанням: ‘Пізнай самого себе’, яке має не менший сенс, аніж ‘Здрастуй’” [див.: Плутарх. Об єї в Дельфах // Плутарх. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 90]. Джерело цього міркування – діалог Платона «Хармід» (164d) [див.: Платон. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 310]. Старі українські письменники досить часто говорили про цей напис на Дельфійському храмі. Варто пригадати хоч би «Аристотелівські проблеми» Касіяна Саковича, де той писав: “На мою думку, найбільша мудрість, найвища філософія і найпотрібніша теологія є пізнання самого себе. Всі, хто хотів догодити Богові, проводили своє життя, вивчаючи цю сентенцію й роздумуючи над нею. Навіть стародавні погани, які жили на світі лише за законами природи, настільки шанували і вихваляли цю цінну сентенцію, що, намалювавши золотими літерами γνῶσι σεαυτόν, повісили її як пророкування оракула на храмі Аполлона в Дельфах, щоби, споглядаючи її, приходити до пізнання самого себе” [Сакович К. Аристотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 338; див. також: Радивилівський А. Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 623; Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 336]. А Дмитро Туптало використав цей епізод, змальовуючи свою “віртуальну” мандрівку до Стародавньої Греції: “...и се вижду во Аѳинѣх нѣкоего мужа честна, от самыя верхня одежды философа знатна. Кто таков, спрашиваю. Солон философ, главен той в философѣх. Сказуют его быти единого от седми премудрѣйших мудрецов греческих... Той философ Солон пришед к капищу своему еллинскому, пишет на дверех великими писмены; аз же созати издалеча стоя и смотря, чту пишемое, и написа сице: ‘Знай себе самаго’. Для чего ты, о философе, то написал еси на дверех капища вашего? Для того, рече, понеже множество народа сему на всяк день проходит. Всяк убо во двери сія входяй, да чтет по вся дни. И кая сила словес тѣх? ...Положи во умѣ своем испытаніе таково: кто еси ты? откуда? и камо грядеши?” [Туптало Д. Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 41].

¹⁷ У діалозі «Кольцо» Сковорода подав оригінальну версію історії про Едіпа та сфінкса. Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

¹⁸ Етимологічно слово Σφίγξ пов'язане з дієсловом σφίγγω – “зв'язувати”.

¹⁹ Пор., наприклад: “От древних [сфінкс] поставлялся при входѣ храмов для означенія святости таинств вѣры” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XLVI]. Про це писав свого часу й Плутарх у трактаті «Про Ізиду та Озіріса»: мовляв, єгипетські жерці “виставляють перед храмами сфінксів на знак того, що їхня наука про божество приховує в собі таємну мудрість” [Плутарх. Об Исиде и Осирисе // Плутарх. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 11].

²⁰ Сковорода має на думці слова: ѿ всѧ клѧдѧзи, ѿже ѿскопѧша рабѧ о́тца ѡ́тца ѡ́тца ѡ́тца, заградѧши ѧ фѣлѣстіиамне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

²¹ Ця фраза в Мойсеєвих книгах зринає 4 рази. Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

²² Ця фраза в Мойсеєвих книгах зринає 9 разів. Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²³ Фразу свѣтъ вѣдѣніѧ взято з Книги пророка Осії 10: 12.

²⁴ Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

²⁵ Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

²⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова з 9-ої пісні п'ятниці 3-го тижня Великого посту (ірмос інший). Пор.: “Φῶς, καὶ ζωὴ καὶ παντοῦργός, ἡ τρισήλιος Μονάς, Θεός τε καὶ Κύριος...”, – тобто “Свѣт и жизнь и вседѣтель, трисолнечное единство, Бог же и Господь...”. У 1-му гласі канону на полунощницю схожі фрази зринають не раз: “Єдино тя пою трісолнечное естество”; “Поем тя, єдиноначалнаго Бога и трісолнечнаго”; “Возсіяй ми богоначаліє трісолнечное”; “Нынѣ естество единственное богоначаліє трісолнечное”; “єдинственнаго и трісолнечнаго божества”; “трісолнечный и єдиноначальный Боже” [Октоих, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 5 (зв.)–7].

²⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.

²⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: плоть не пользуетъ ничтѣже.

²⁹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: нѣсть мѣжескїи полъ, ни жѣнскїи.

³⁰ Див. прим. 1 до діалогу «Наркїсс».

³¹ “Хиromантик” – той, хто займається хиromантиєю (від гр. χείρoς – ‘рука’ та μαντεία – ‘гадання’), тобто пророкує по капілярних та флексорних лініях на долоні, по зовнішньому вигляду руки тощо. Розквіт хиromантиї в Європі припадає на XVI–XVII ст.

³² Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ свѣтъ во тмѣ свѣтитса, ѿ тмѣ ѡ́тца не ѡ́бѣтъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

³³ Євангелія від св. Луки 15: 9.

³⁴ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

³⁵ Євангелія від св. Івана 8: 56.

³⁶ Книга Ісуса Навина 5: 13.

³⁷ Книга Йова 42: 5.

³⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 120 (121): 1. Пор.: Возведѣхъ ѡ́чи мои въ гѣры.

³⁹ Євангелія від св. Івана 12: 41. У Книзі пророка Ісаї найближчими до цих слів є такі: видѣша слѣвѣ мои (Книга пророка Ісаї 66: 19).

⁴⁰ Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 5. Пор.: видѣхъ, ѿ сѣ, мѣжъ єдинъ.

⁴¹ Неточна цитата з Книги пророка Захарії 2: 1. Пор.: ѿ возведѣхъ ѡ́чи мои ѿ видѣхъ, ѿ сѣ, мѣжъ, ѿ въ рѣцѣ ѡ́тца...

⁴² Євангелія від св. Матвія 28: 17.

⁴³ Дії св. апостолів 7: 56.

⁴⁴ Книга Екклезіястова 2: 14.

⁴⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: *ѡчи же въздѣнаго на концѣхъ зѣмай.*

⁴⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: *тїи пѣтѣ мои сохрѣнѣтъ.*

⁴⁷ Євангелія від св. Івана 4: 22.

⁴⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *вѣстїи вѣдѣши єгѡ пѣтѣ.*

⁴⁹ Парафраза Євангелії від св. Марка: 4: 41. Пор.: *вѣтрѣ и море послѣшають єгѡ.* Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

⁵⁰ Фразу *дѣхъ вѣтры* взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

⁵¹ Сковорода має на думці зверненні до Сципіона та Лелія слова Катона з Цицеронового діалогу «De senectute» (ii, 5): “Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine, in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem tamquam deum sequimur eique paremus”, – які він переклав так: “И так естьли вам моя мудрость удивительна (дай Бог, чтоб вы не ошиблись, а я бы достоин был прозываться мудрым), в сем она состоит, что я естественным уставам, как самому Богу, повинуюсь и не противлюсь”.

⁵² Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

⁵³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и воззрѣтъ на сїѡнъ ѡчи наши* (Книга пророка Михея 4: 11).

⁵⁴ Парафраза або Книги пророка Ісаї 42: 16 (пор.: *сочворю ѿмѣ тѣмъ во свѣтѣ и стрѡпштвамъ въ прѣвѣа*), або Євангелії від св. Луки 3: 5 (пор.: *и вѣдѣтъ стрѡпштвамъ въ прѣвѣа, и ѡстрѣи въ пѣтїи гладки*).

⁵⁵ Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: *Пѡйдѣтъ ѿ силы въ силу.*

⁵⁶ Ці слова є, наприклад, у Горацій (Послання, I, 2, 40): “Dimidium facti qui coepit habet” (у перекладі Андрія Содомори: “Хто розпочав – половину зробив” [*Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори.* – Київ, 1982. – С. 181]), у Сенеки (Моральні листи до Луцілія, XXXIV, 3): “...недарма кажуть: ‘Початок – наполовину зроблене діло’” [*Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора.* – Київ, 2005. – С. 130]), в Еразма Роттердамського (“добрий початок – половина роботи” [*Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова.* – Київ, 1993. – С. 198]) та інших знаних Сковородою авторів. Пор. також народні прислів'я: “Добрий почиток – половина діла” [*Франко, № 30609*]; “Добре начало половину діла вкачало” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 271]; “Доброе начало – половина дела” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 495] тощо.

⁵⁷ Насправді ці слова належать Григорію Богослову. Пор.: “*Αρχὴν ἀπάντων καὶ τέλος ποιοῦ Θεόν*” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1857. – T. 37. – Col. 908A]. Можливо, ім'я Фалеса зринає тут з огляду на те, що ця фраза перегукується зі славнозвісним Фалесовим окресленням Бога, як того, “що не має ані початку, ані кінця” [див.: Фрагменти ранніх грецьких філософів. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 109].

⁵⁸ Липці – велике село під Харковом, засноване в 1656 р. Свого часу – сотенний осередок Харківського полку. На час його відвідин Сковородою основу населення складала так

звані “військові обивателі” (колишні слобідські козаки). Перебуваючи в Липцях, Скворода мешкав у відставного поручика Олексія Івановича Авксентьєва. Тут філософ працював, зокрема, над діалогами «Алфавит» та «Кольцо» [див.: Ніженець А. М. Про оточення Г. С. Сквороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 28–29].

⁵⁹ Апокаліпсис 1: 8.

⁶⁰ Фраза *слыши, илю* чотири рази зринає в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

⁶¹ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

⁶² Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁶³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 13: 10. Пор.: *себє же знаящїи премѣдри (сѣть)*.

⁶⁴ Пісня над піснями 1: 7.

⁶⁵ Див. прим. 1 до віршованої оповідки «Fabula».

⁶⁶ Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁶⁷ Можливо, ідеться про діалог Сквороди «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁶⁸ Див. прим. 65 до діалогу «Наркисс».

⁶⁹ Про Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

⁷⁰ Це прізвисько утворене від гр. *πίθηξ, πίθηκος* – ‘мавпа’.

⁷¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 59: 8. Пор.: *и пѣти мїрнаго не познаша*.

⁷² Скворода виводить слово *нещастіє* зі сполуки *не с частію*. Див. його подальші міркування: “И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взятыся за свою долю и пребывать с частію себѣ сродною от всеобщей должности”.

⁷³ Парафраза Книги Псалмів 141 (142): 6. Пор.: *Воззвѣхъ къ тѣбѣ, гдѣ, рѣхъ: ты єси ѡповѣнїе моє, часть моѧ єси на землѣ живыхъ*.

⁷⁴ Див., наприклад: *покрыетъ тѧ вѣїе начѧло* (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27).

⁷⁵ Див., наприклад: *Не ѡзрїтъ менє ѡко видѧщаго мѧ* (Книга Йова 7: 8).

⁷⁶ Див., наприклад: *Якоже щєдрїтъ ѡтѣць сыны, ѡщєдри гдѣ боѧщїхсѧ єгѡ* (Книга Псалмів 102 (103): 13).

⁷⁷ Див., наприклад: *Извѣвїтель же ѡхъ сїльнїй, гдѣ вседєржїтель ѡмѧ ємѧ* (Книга пророка Єремїї 50: 34).

⁷⁸ Див., наприклад: *ѧзъ єсмь гдѣ* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 7: 5).

⁷⁹ Див., наприклад: *самъ же царь всѣмъ сѣщїмъ въ водѧхъ* (Книга Йова 41: 25).

⁸⁰ Див.: *велика совѣта аггїл* (Книга пророка Ісаї 9: 6).

⁸¹ Див.: *дѡмъ вѣннїмъ ѡттвердї мѧ* (Книга Псалмів 50 (51): 14).

⁸² Див.: *И стрѧхъ послѧ вєдщїй тѧ* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 27).

⁸³ Див.: *второй чѣвѣкъ гдѣ съ нѣсє* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47).

⁸⁴ Див., наприклад: *Подъ всѣмъ нєкомъ начѧлство єгѡ, и свѣтъ єгѡ на крилѧ землї* (Книга Йова 37: 3).

⁸⁵ Див., наприклад: *Стрѧхъ гдѣнь возвеселїтъ сєрдцє и дѧстъ веселїє и рѧдость* (Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12).

⁸⁶ Див., наприклад: *и ѧще ѡвєш вѣдетъ тѧ сынъ мїра, почїетъ на нємъ мїръ вѧшь* (Євангелїя від св. Луки 10: 6).

⁸⁷ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁸⁸ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Воний крѣпцѣ.**

⁸⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 20. Пор.: **внїднѣте во хрѣминѣ вѣшѣ.**

⁹⁰ Євангелія від св. Луки 8: 39.

⁹¹ Послання св. ап. Павла до римлян 8: 9.

⁹² Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.

⁹³ Очевидно, Скворода має на думці слова Христа: **миръ мой даю вамъ** (Євангелія від св. Івана 14: 27).

⁹⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 26. Пор.: **гдѣ во вѣдетъ на всѣхъ пѣтѣхъ твоихъ.**

⁹⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 1: 6. Пор.: **пѣть нечестивыхъ погнѣветъ.**

⁹⁶ Пор. приказу: "Всяко ремесло честно, кроме воровства" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 523].

⁹⁷ Скворода ототожнює тут Церкву та суспільство [див. про це: *Ушкалов А.* Себепізнання // *Ушкалов А.* Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сквороду. – Харків, 2001. – С. 141–155].

⁹⁸ Слово *officium* у таких значеннях не раз зустрічається у творах римських класиків, зокрема в Ціцерона.

⁹⁹ Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 23.

¹⁰⁰ Це слово написано на березі навпроти цитати.

¹⁰¹ В українській філософії XVII–XVIII ст. аналіз субстанціонально суцього передбачав (як і в Арістотеля на схоластів) осягнення *першопричин*. Наприклад, Іоанікій Галятовський писав: "Четыри причины находятся у философов, без которыхъ нѣчого на свѣтъ не можетъ стати. Першая причина чинячая... Другая причина у философов ест матеріальная, с которой якая речъ стается... Третья причина у философов ест формальная, которая дает истинность вшелякой речи... Четвертая, остатняя, причина у философов ест финальная, для которой якая речъ стается" [*Галятовский І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 230–233; докладний розгляд питання про *першопричини* див., наприклад, у першій книзі першої частини «Фізики» Феофана Прокоповича: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 119–190].

¹⁰² Див. прим. 67 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁰³ Фразу **вѣнецъ радости** взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 11; 6: 32; 15: 6.

¹⁰⁴ Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 20. Пор.: **И сѣ, азъ послѣю агглы моего предъ лицемъ твоимъ.** Див. також: **Сѣ, азъ посылаю агглы моего, и призритъ на пѣть предъ лицемъ моимъ** (Книга пророка Малахії 3: 1).

¹⁰⁵ Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 21. Пор.: **воний себѣ и послѣшай єго, и не ѡблѣдѣши єго: не ѡбнѣтѣса во тебѣ, има во моє єсть на немъ.**

¹⁰⁶ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.

¹⁰⁷ Євангелія від св. Івана 15: 5.

¹⁰⁸ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 12: 1–2. Пор.: **Нечлѣнный во дѣхъ твоѣхъ єсть во всѣхъ. Тѣмже завѣждающихъ помядѣ ѡбличаєши, и въ нѣхже согрѣшajúть, воспоминѣа ѡуиши, да премѣнѣвшесѣ ѡ злѣбы вѣрзуютъ въ тѣ, гдѣ.**

¹⁰⁹ Євангелія від св. Луки 17: 21.

¹¹⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И вразѣ чловѣкъ домишнѣн єго.**

¹¹¹ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

¹¹² Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

¹¹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **Ищѣте же прѣжде црѣтвїа бжїа.**

¹¹⁴ Євангелія від св. Матвія 6: 10.

¹¹⁵ Євангелія від св. Матвія 6: 10.

¹¹⁶ Див. прим. 197 до циклу «Басни Харьковскія».

¹¹⁷ “Не проси у Бога дощу, а проси урожаю” [*Номис*, № 7270].

¹¹⁸ В українській традиції хліборобство споконвіку ставилось вище за всі інші ремесла. Див., наприклад, поезію Климентія Зиновіїва «О ратаях, або теж о пашущих хлѣб людех»: “Над всѣ ремесла потребнѣйшее подобно / пахарство, же тое всему свѣту выгодно” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 131].

¹¹⁹ Лат. *pictura* – ‘малярство, картина, зображення’.

¹²⁰ Гр. *σχολή* – ‘заняття, навчання; дозвілля, спокій’. Див. прим. 427 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 52).

¹²¹ Можливо, це парафраза Першої книги Ездри 7: 28. Пор.: **рѣка бжїа блгѣа на мнѣ.**

¹²² Можливо, Сковорода має на думці слова: **йже бо восхощеть дрѣвѣ быти мїрѣ, врѣгъ бжїи бывѣтъ** (Соборне послання св. ап. Якова 4: 4).

¹²³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **рѣвѣ єсть хрѣтовѣ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 7: 22).

¹²⁴ Цій темі Сковорода присвятив байку «Пчела і Шершень».

¹²⁵ Концепт “мертва душа”, що буде, можливо, не без впливу Сковороди правити за назву славетної поеми Миколи Гоголя [див.: *Tschyżewskij D. Skovoroda – Gogol’* (Y. G. Shevelov zum Geburtstag) // *Die Welt der Slaven. Vierteljahrsschrift für Slavistik.* – Wiesbaden, 1968. – Jg. XIII. – Hft. 1. – S. 318–325], бере свій початок у східнохристиянській традиції [див.: *Вайскопф М.* Гоголь и Сковорода: Проблема “внешнего человека” // *Советское славяноведение.* – 1990. – № 4. – С. 36–45]. Хоча, з другого боку, тут чимало важили й інші джерела. Скажімо, Мелетій Смотрицький, горячи про “мертві душі”, покликався на Августина: “Чимало є таких, каже [Августин], що в живих тілах носять мертві душі” [*Smotryc’kyj M.* Kazanie na znamienity pogrzeb przezacnego y przewielebnego męża, pana y oycza Leontego Karpowicza // *Collected Works of Meletij Smotryc’kyj / With an Introduction by David A. Frick.* – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 244].

¹²⁶ Докладніше Сковорода говорить про це в листі до Василя Максимовича.

¹²⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **црѣтвїе бжїе внѣтрѣ всѣ єсть** (Євангелія від св. Луки 17: 21).

¹²⁸ Пор.: “Його й шило голило, а наша і бритва не бере” [*Номис*, № 1693]; “Багатого і серп голить, а вбогого і бритва не бере” [*Франко*, № 1251]; “Багатого і серп голить, а бідного й бритва не бере”; “Ваше й шило голить, а наш і ніж не бере”; “Його й шило голило, а наша бритва не бере” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 117, 194].

¹²⁹ Українські філософи та богослови XVII–XVIII ст. уважали, що мистецтво, зокрема й малярське, є “певним наслідуванням (imitatio) природи” [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 152], а митець, “наче другий Бог, кує в людських душах заміни субстанції речей” [*Довгалецький М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 37; див. про це: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10].

¹³⁰ Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».

¹³¹ Сковорода має на думці стародавній спартанський звичай: якщо якусь слушну думку виказував чоловік, який не відзначався належною моральністю, то ту ж саму думку просили висловити іншу людину, котру всі шанували.

¹³² Пор. латинську приказку: “*Hostium munera – non munera*” (“Гостинці ворогів – не гостинці”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 160]. Можливо, Сковорода натякає тут і на “данайські дари”, що про них згадував Вергілій в «Енеїді» (II, 49), де Лаокоон говорить: “*Timeo Danaos et dona ferentes*” (у перекладі Михайла Білика: “данайців боює і з дарами прибулих” [див.: Публію Вергілію Марон. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 44]. Ця фраза за часів Сковороди належала до риторичної топіки [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 439]. Крім того, Сковорода міг мати на думці емблему «Троянській конь» (підпис: “Под видом вѣры. Под предлогом благочестія. Specie religionis”) [див.: Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 44–45].

¹³³ Див. прим. 192 до циклу «Басни Харьковскія».

¹³⁴ Ця історія трапилася з перським володарем Артаксерксом. В українській літературі старої доби її переказував, зокрема, Софроній Почаський [див.: *Почаский С. Εὐχαριστήριον*, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могиль // *Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 304].*

¹³⁵ Цю історію Сковорода міг запозичити зі збірки «Спутник и собесѣдник веселых людей» (Москва, 1773), що є перекладом німецького видання 1769 р. «*Vademecum für lustige Leute*». Тут є сюжет про те, як бургундський селянин Канон подарував ріпу Людовикові XI-му [див.: *Сиваченко М. До коментування «Алфавита мира» Г. С. Сковороди // Сиваченко М. Над текстами українських письменників. – Київ, 1985. – С. 20–22; пор.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабачников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 346 (1689A)]. Крім того, цей самий сюжет Сковорода міг знати також із «Домашніх бесід» («Гамірний бенкет») Еразма Роттердамського [див.: *Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 303–304].**

¹³⁶ Сковорода має на думці слова: *дѣхъ ѿ истины, єгѡже мѣрѣ не мѡжетѣ прѣлѣти, ѡкѡ не видитѣ єгѡ, нижє знаетѣ єгѡ: вы же знаете єгѡ, ѡкѡ въ вѣсѣ превываетѣ ѡ въ вѣсѣ вѣдетѣ* (Євангелія від св. Івана 14: 17).

¹³⁷ Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: *ѡкѡ человекѣ зрѣтѣ на лицѣ, вѣ же зрѣтѣ на сѣрдцѣ.*

¹³⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Гласъ гдѣа, сокрѣшающаго кѣдры: ѡ стрыетѣ гдѣ кѣдры лѣванскѣа* (Книга Псалмів 28 (29): 5).

¹³⁹ Сковорода має на думці слова: *Не можете чѣшѣ гдѣню пити ѡ чѣшѣ вѣсовскѣю: не мѡжете трапѣзѣ гдѣней причащѣтисѣ ѡ трапѣзѣ вѣсовскѣѣй* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 21).

¹⁴⁰ Фразу *дѣхъ стрѣха вѣтѣа* взято з Книги пророка Ісаї 11: 3.

¹⁴¹ Можливо, це парафраза Соборного послання св. ап. Якова 3: 14–15. Пор.: *ни лжитѣ на ѿстинѣ: нѣсть сѣа премѣдрость свѣше низходѣщи, но зѣмна, дѣшевна, вѣсовска.*

¹⁴² Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 40 та Євангелії від св. Луки 9: 50. Пор.: *Ѣже во нѣсть на вы, по вѣсѣ єсть.*

¹⁴³ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29. Пор.: *Или ѡдѣевъ бѣтъ токлиш, а не ѡ ѡзыковъ; Ей, ѡ ѡзыковъ.*

¹⁴⁴ Очевидно, Скворода має на думці слова: *И грядѣть сожгоша огнѣмъ со всѣмъ, еже бѣ въ нѣмъ, кромѣ злата ѡ сребра, мѣди ѡ желѣза, ѡже ѡдѣша въ домъ гдѣнь внестѣ гдѣви* (Книга Ісуса Навина 6: 23).

¹⁴⁵ Про сотника Корнилія – першого серед поган, хто увірував у Христа, див.: Дії св. апостолів 10: 1–31. Перегодом Корнилій стане святителем, сповідником, єпископом Кесарії Палестинської.

¹⁴⁶ Ідеться про Ізиду (гр. *Ἴσις*) – одну з головних богинь єгипетської міфології, доньку бога землі Геба (чи бога сонця Ра) та богині неба Нут, (згідно з пізнішими переказами) сестру й дружину Озіріса, богиню родючості й материнства. Під добу еллінізму Ізиду ототожнювали, зокрема, з Афіною [див.: *Липинская Я., Марциняк М.* Міфологія Древнього Єгипта / Пер. с польс. – Москва, 1983. – С. 196–197]. Старі українські письменники згадували про Ізиду не раз. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “...вони поховані ще тоді, коли приносили жертви Ізиді, найдавнішій єгипетській богині...” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 408].

¹⁴⁷ Афіна (гр. *Ἀθηνᾶ*) – грецька богиня, покровителька мистецтв та розуму. Римляни ототожнювали її з Мінервою.

¹⁴⁸ Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

¹⁴⁹ Геній (гр. *γένιος*, лат. *genius*) – творчий дух всесвіту, опікун людини; відповідник “даймона”.

¹⁵⁰ Скворода вдається тут до так званого “евгемерівського” способу тлумачення персонажів стародавньої міфології, згідно з яким, поганські боги є не ким іншим, як людьми, обоженими після смерті. “Евгемерівський” підхід до грецької та римської міфології був дуже поширений у старій українській літературі. Варто пригадати хоч би «Книгу житій святих» Дмитра Туптала: “Не за сіє ли Сократ ваш осужден бысть от Аѡин испити яд смертнѣй, яко многіи боги отметаше, а ихже вы богами безсмертными нарицаете, в началѣ Діа, богов началнѣйшаго, отцеубійца и купнородныя сестры своея мужа, но не в Критѣ ли он пребываше? и не зрится ли тамо даже до днесь гроб его? Посидіон же ваш не бѣше ли старѣйшина разбойников, и хищник, и губитель, – и того гроб не в Калаврії ли обрѣтается?” [Туптало Д. *Книга житій святих.* – Київ, 1705. – Арк. 362 (зв.)]. Єдина відмінність між Тупталом і Сквородою полягає в тому, що Туптало тлумачить героїв грецької міфології як поганих людей, а Скворода – як гарних [див. про це: *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 169–171; *Ушкалов Л.* Дмитро Туптало та Григорій Скворода: про одну паралель акад. Миколи Сумцова // *Ушкалов Л.* Скворода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 184].

¹⁵¹ Гр. *κακοδαίμων* – ‘той, хто перебуває під владою злого духа; нещасливець’.

¹⁵² Гр. *κακοδαίμονια* – ‘божевілля; нещастя’.

¹⁵³ Див. прим. 86 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

¹⁵⁴ Цю приказку з посиланням на Горація подав у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (I. 1. 42). Фраза “*invita Minerva*” є також у трактаті Ціцерона «Про обов’язки» (I, XXXI, 110).

¹⁵⁵ Пор.: “Без Бога ні до порога” [*Номис, № 7; Франко, № 865*]; “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Дая. – Москва, 1957. – С. 36].

¹⁵⁶ Меркурій (лат. *Mercurius*) – римський бог, покровитель торгівлі.

¹⁵⁷ Діана (лат. *Diana*) – римська богиня, покровителька лісів, гір, полювання, вічна цнотливиця. Ця богиня, як сказано в словнику Памви Беринди, “от дня названа ест, для того, же маєт ясность, подобную дневи” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 351]. У християнській традиції її часто порівнювали з Дівою Марією. Наприклад, в українській бароковій поезії Марію не раз називали “слъчною Діаною”, “святою Діаною”, “золотою Діаною”, “краснѣйшою Діаною” тощо [див.: Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI–XVIII в. на великорусскую. К истории «Богогласника». – Санкт-Петербург, 1900. – С. 227]. Див., наприклад: “Видѣв Захарія во церков идущу / Родителей Дѣвья днес тамо грядущу, / Чистую Панну в руцѣ пріимаєт / Слѣчну Діанну Богу отдаєт / На службу” [Українсько-руський архів. Т. IX. Матеріяли до історії української пісні і вірші: Тексти й замітки / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 206; пор.: Грушевський М. Кілька духовних віршів з Галичини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1896. – Т. XIV. – Кн. VI. – С. 14]. Схоже потрактування образу Діани характерне також для емблематики. Варто пригадати хоч би малюнок № 164 «Діана с козерогом» зі збірки «Symbola et emblemata» (підпис: “Чист и непорочен. Мудрый управляет звѣздами. Interget vitae scelerisque purus”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43].

¹⁵⁸ Пор., наприклад, з думкою Інокентія Гізеля: “и в еллинских учениях иногда истинныя и здравому разуму служащія повѣсти, яко злато посредѣ блата, обрѣтаются” [Гизель I. Мир с Богом человеком. – Київ, 1669. – Арк. 5 (передмова, б. п.)].

¹⁵⁹ Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Луки 15: 8: **Или каа жена илѣщи дѣсать дрѣхмиъ, аще погубитъ дрѣхмиъ ѣдинъ, не вжигаетъ ли свѣтѣинника, и помететъ храминъ, и ищетъ приѣжнш, дондеже ѡбръщеть.**

¹⁶⁰ Очевидно, Сковорода має на думці історію про титанів, які повстали проти Зевса й були покарані за це. Див. прим. 3 до поезії «Похвала астрономії». Про богоборних “исполинов”, котрі, як писав Євсей Памфіл (Церковна історія, 1, 2, 18), “замислили відгородитися від неба стінами й у дикому безумстві збиралися йти війною на Всевишнього” [Євсей Памфіл. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 17], ідеться також у Біблії (див., зокрема: Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 4). Інша слов’янська назва біблійних “исполинов” – “гіганти” [див.: Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третья пагін.)], а українська – “велетни” [див.: Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 292–293].

¹⁶¹ Ця думка походить із фрагмента Сапфо: “ὁ μὲν γὰρ καλὸς ὄσον ἰδεῖν πέλεται / ὁ δὲ κάραθος αὐτίκα καὶ καλὸς ἔσται”. У перекладі Марії Габлевич: “Хто гарний, є гарний очам, / А добрий стане так само гарний” [Габлевич М. 2600 років гендерної лінгвістики // Сапфо: Збірник статей / Упоряд. Олена Галета, Євген Гулевич (Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка). – Львів, 2005. – С. 160 (“Соло триває... нові голоси”, № 2: Тарас Лучук, “Catullus versus Sappho: переклад поза контекстом гендерної лінгвістики”: Лекція-2003 на пошану Соломії Павличко)]. Слід сказати, що Сапфо була добре відома в старій українській літературі. “Кажуть, – зазначав, наприклад, Іпатій Потій, – що знаний грецький поет Піндар написав якось вірші, де було надзвичайно багато всіляких прикладів та порівнянь, і подарував їх ученій панні на ім’я Сапфо. Однак та дівчина замість подяки присоромила його, мовивши, що вченим людям такими прикладами варто користатися, неначе присмачками або сіллю, щоб не занадто пересолити...” [Росієв Н. Odpis na list nieiakięgo kleryka ostrozkiego bezimennęgo //

Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1054]. Свідченням природної єдності добра та краси для старих українських богословів був сюжет гріхопадіння. Допоки Адам та Єва не знали гріха, вони мешкали в раю нагими й не соромились своєї нагоги, бо “самое их безстрастие и невинность бяше им аки одяганіе прекрасно” [Туттало Д. Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 39]. Це свідчить про те, що “чужда бо нагость всякія стамоты бяше, и красота естественная доволнолѣпотно сіяше... А внегда преступити заповѣдь Господню Євы ради Адаму, и нагость срамом облечеса, даже требовати ей смоковнаго листвія ко покровенію, и красота доброты лишися своєя...” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 403].

¹⁶² Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁶³ Гр. *μάτια* – ‘натхнення’.

¹⁶⁴ Плутарх розказує цю історію в 10-му параграфі трактату «Про Сократового демона» (580e10–f8) [див.: Плутарх. Сочиненія. – Москва, 1983. – С. 509].

¹⁶⁵ Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [Номис, № 7; Франко, № 865].

¹⁶⁶ Сковорода алегорично глумачить розказану Плутархом історію про Сократа й свиней.

¹⁶⁷ Пор. зі словами Епікетея (бл. 50 – бл. 130 рр.): “‘Це – філософ’. А чому? ‘Та він же носить потертий плащ і довге волосся’” [Эпиктет. Беседы // Вестник древней истории. – 1976. – № 2. – С. 224], або з латинськими (“*Barba crescit, caput nescit*”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 49] чи українськими (“Борода не робить мудрим чоловіка” [Франко, № 1474]) приказками.

¹⁶⁸ Можливо, Сковорода переказує тут слова Пакувія з «Аттичних ночей» Авла Геллія: “Бо не може бути нічого більш негідного й незносного..., аніж коли ледарі й нероби, прикрившись бородою та плащем, перетворюють моральну науку й користь філософії на вправну балаканину та дуже красномовно засуджують пороки, будвши наскрізь ними пройняті...” [Авл Геллий. Аттические ночи // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 281]. Крім того, схожу картину змальовував також Лукіан у своєму діалозі «Ікароменіпп, або Захмарний політ» (29), де Зевс, мавши на думці філософів, каже таке: “Ці люди поділились на школи, вигадали різноманітні лабіринти міркувань і називають себе стоїками, академіками, епікурейцями, перипатетиками й іншими ще більш кумедними іменами. Прикрившись славним ім’ям Доброчесності, наморщивши лоби, довгобороді, вони розгулюють по світу, приховуючи свій негідний спосіб життя пристойною зовнішністю. Тим самим вони дуже нагадують акторів у трагедії: зніміть із них маску та шите золотом вбрання – і перед вами постане нікчемний чоловічок, годний за сім драхм грати на сцені” [Лукиан из Самосаты. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 489–490]. Зрештою, цей мотив характерний і для ранньохристиянської традиції. Він є, наприклад, в «Апології» (I, 4) Юстина Мученика (“поміж тими, котрі носять ім’я та одяг філософів, є також люди, які не роблять нічого, що б личило їхньому званню” [Святого Иустина Апология I // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 275]).

¹⁶⁹ Поширений емблематичний образ. Він є, зокрема, в амстердамській збірці «*Symbola et emblemata*» (№ 211) під назвою «Орел сидящий на главѣ оленя» (підпис: “Настоит побѣда. Его бѣгом егож умерщвляю. Instante victoria”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55].

¹⁷⁰ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Не вѣстє ли, ѡкх хрѣмъ вѣїи єстє, ѡ дхъ вѣїи живєтх вх вѣсх;**

¹⁷¹ Див. прим. 146.

¹⁷² Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁷³ Див. прим. 44 до циклу «Сад божественныхъ гѣсней».

¹⁷⁴ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

¹⁷⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дхъ єстх, ѡже ѡживлєтх, плѣтх не полъзєтх ничтѣже.**

¹⁷⁶ Див. прим. 157.

¹⁷⁷ Юпітер (лат. *Iuppiter*) – римський верховний бог.

¹⁷⁸ Нептун (лат. *Neptunus*) – римський бог, покровитель морів.

¹⁷⁹ Цю саму думку виказували й інші старі українські письменники. Наприклад, Стефан Яворський писав, що стародавні епікурейці та стоїки, “яже ум чловѣческой сказует и чувства являют, сих держахуся, а яже ум превосходят, тая, аки баснорѣчіє нѣкое, отметаху. Сія єсть вѣры пагуба вселютѣйшая” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 356].

¹⁸⁰ Неточна цитата з Книги пророка Аггея 2: 10. Пор.: **мірх дшї.**

¹⁸¹ Згадаймо, наприклад, що писав про це Герасим Смотрицький: “А кому на свѣтѣ може быти тайно, же з греков философы, з греков богословцы увєсь свѣт маєт...” [Смотрицький Г. Ключ Царства Небесного // Українська література XIV–XVI ст. – Київ, 1988. – С. 219; див. про це: Ушкалов Л. Translatio studii // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 33–36].

¹⁸² Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».

¹⁸³ Див.: Книга пророка Єзекїїла 1: 16, наст.

¹⁸⁴ Дії св. апостолів 17: 23.

¹⁸⁵ Парафраза Дій св. апостолів 17: 23. Пор.: **єгѣ ѡзх проповѣдхю вѣмх.**

¹⁸⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Бже ѡтцєвѣ ѡ гдї мїтї твоеѡ, сотворївий всѡ словомх твоемх** (Книга Премудрості Соломонової 9: 1).

¹⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **Первый чловѣкх ѡ землї, перстєнх: второй члвѣкх гдѣ сь нѣсє** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47).

¹⁸⁸ Сковорода має на думці слова: **Тѡкожде ѡ воскрїнїє мїртвыхх: сѣтєсѡ вх тлѣнїє, востаєтх вх нетлѣнїи** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 42).

¹⁸⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 1: 22. Пор.: **глїблѣющєсѡ вѣтїи мѡдрї, ѡбѣродѣши.**

¹⁹⁰ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 20.

¹⁹¹ Ропськ – старовинне містечко на Стародубщині, на річці Снов, тепер у Брянській обл. Російської Федерації.

¹⁹² Пор.: “И медведя учат, не только человека” [Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 528].

¹⁹³ Ідеться про «Басню Єсопову» Сковороди.

¹⁹⁴ Капельмейстер (нім. *der Kapellmeister*) – керівник та диригент хору чи оркестру.

¹⁹⁵ Танцмейстер (нім. *der Tanzmeister*) – керівник танцювального колективу.

¹⁹⁶ Очевидно, Сковорода має на думці сюжет про ведмедя, який вчиться танцювати [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 76 (151)].

¹⁹⁷ Пор.: “Lupus malus ovium custos” (“Вовк – поганий сторож овець”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та

англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 186]; “Біда вівцям, де вовк пастушит”; “Біда череді, як вовк за пастуха” [Франко, № 2893, 30951]; “Худо овцам, где волк в пастухах” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 226].

¹⁹⁸ Єронім (*Hieronymus*) Стридонський (340/350–419/420 рр.) – великий західний богослов і аскет, автор Вульгати – латинського перекладу Біблії. У старій Україні був дуже шанований і як теолог [див., наприклад: *Галатовський І. Месяя правдивий*. – Київ, 1669. – Арк. 144], і як мовознавець, імовірний творець слов'янської абетки, про що сповіщали такі авторитетні джерела, як хроніки Мартіна Бельського [див.: *Bielski M. Kronika*. – Warszawa, 1764. – S. 314] та Олександра Гвагніна [див.: *Gwagnin A. Kronika Sarmacyi Europejskiej*. – Warszawa, 1768. – S. 314], і як взірцевий латиномовний письменник [див.: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 158]. Користувалися популярністю, зокрема, його біблійні коментарі [див.: *Сакович К. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст.* – Київ, 1988. – С. 469], листи [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы.* – Киев, 1987. – С. 201, 248; *Прокопович Ф. Натурфилософия, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 302], апокрифічне «Сказаніє учителя церковнаго Іеронима святаго о Юдѣ, предателѣ Господа нашего Іисуса Христа» [див.: *Памятки українсько-руської мови та літератури. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко.* – Львів, 1899. – Т. II. – С. 345–346] тощо.

¹⁹⁹ Така фраза є в листах св. Єроніма (ad Rusticum monachum CXXV, 8 [937]): “Mihi OPPIDIUM carcer, et solitudo paradus est” [Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – Т. 22. – Col. 1076].

²⁰⁰ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 8.

²⁰¹ Гра слів: лат. *Cato* (Катон) – ім'я (cognomen) кількох славетних давньоримських діячів (Марк Порцій Катон Старший, Марк Порцій Катон Молодший та інші), а *catus* – ‘кіт’.

²⁰² Пор.: “Ів би кіт рибу, а в воду не хоче”; “Кіт риби прагне, а сіти не тягне”; “Люби кіт рибу, а в воду не хоче” [Франко, № 14877, 14883, 14904]; “Ласа кішка до риби, та в воду лизти не хоче” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 421]; “Лакома кошка до рыбки, да в воду лезть не хочется” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 504].

²⁰³ Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

²⁰⁴ Авраам народився 1996-го, а помер 1821 р. до н. е.

²⁰⁵ З ім'ям римського бога Сатурна (лат. *Saturnus*) пов'язане уявлення про “золотий вік”. Сковорода міг узяти цей образ, скажімо, із 433-го малюнка збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Кленовое и пальмовое древо с плодами, и Сатурн между ними, изображающий златой вѣкъ» (підпис: “Нельзя сего надѣяться. Тщетно не ожидай, дабы сіе время снова возвратилось. Spereare nefas”) [див.: *Емвлемы и сѣмволы избранные*. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 110–111].

²⁰⁶ Пор.: “Больному все горько” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 398]; “Хорому все гирке” [Франко, № 26920].

²⁰⁷ Схожа думка є в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки: “А скільки ще й таких нещасливців, які хитаються між страхом перед смертю та муками, що їх завдає життя: не хочуть жити, але й померти не годні” (IV, 5); “...ні жити не хочемо, ані вмерти: життя нам осоружне, смерть – страшна” (LXXVI, 11) [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до

Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 43, 257]. Є й українська приказка: “Жити – мучитись, а вмирати не хочеться” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 15].

²⁰⁸ Це – варіант 7-ої строфи 24-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁰⁹ Парафраза Дій св. апостолів 17: 20. Пор.: *с҃т҃р҃я́нна во нѣкаѣ вл҃г҃аѣши во о́ушеса́ нѣша.*

²¹⁰ Про це писав, зокрема, Євагрій Понтійський у своєму «Слові про духовну роботу» [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 40. – Col. 1224C]: “Біс смутку [бес уныния], що його називають також ‘полуденним’ (Пс. 90: 6), є найважчим серед усіх бісів” [Творения аввы Евагрия. Аскетические и богословские трактаты. – Москва, 1994. – С. 97]. Сковорода добре знав творчість Євагрія й цитував його по-грецькому в листі до Михайла Ковалинського, датованому вереснем – жовтнем 1763 р. [див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Зняття антитетики “Афін” та “Єрусалима” на терені вчення про “безначальну істину” (Про цитування Євагрія Понтійського в одному з листів Григорія Сковороди) // *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 53–70]. Окрім того, у молитовних текстах, поруч зі згадкою про “біса полуденного”, зринає також фраза “дух унынія” [див.: *Могила П.* Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.)].

²¹¹ Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христьянскому добронравію».

²¹² Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: *зѣвы львѡвы зѣвы є҃гѡ, о́убнѡящїи дѣшы челоѡвѣчи.*

²¹³ Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 3: 4–5. Пор.: *сѣ, њ кораблїи велїцы сѣще њ ѡ жєстокихъ вѣтрѡвѣхъ заточїени, ѡбращаѡтсѣ мѡлымъ кормїицѣмъ, ѡможе стремїенїе прѡвѡцагѡ хѡцетъ: тѡкожде же њ ѡзыкъ мѡлѣ о́удѣ є҃сть, њ вельмїи хѡлїнтсѣ.*

²¹⁴ “Движимость непрерывная” виступає у Сковороди відповідником лат. *mobile perpetuum*.

²¹⁵ Книга пророка Єремії 17: 9.

²¹⁶ Фраза *сѣмѣ слѡє* зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

²¹⁷ Таке розуміння природи Святого Письма в старій Україні зазвичай пов'язували з наукою Філона Олександрійського (бл. 25 р. до н. е. – 50 р. н. е.). Наприклад, Іоаникій Галатювський переказував Філона так: “литера позверхное писмо єсть яко тѣло, а закрытое его розумѣне єсть яко душа невидимая” [*Галатювський І.* Мєсія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 352 (зв.)–353]. Сковорода високо цінував Філона й покликався на нього у своїх творах. Мабуть, найбільший вплив на Сковороду Філон справив у ділянці гносеології. Зокрема, саме Філон започаткував науку про об'явлення Бога “в трьох світах” (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою філософією. Символічно Філон потрактував (так само, як і Сковорода) навіть поняття творення (креації). Крім того, Філон обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як “обоження” (*θέωσις*), людина-мікрокосмос, “внутрішня людина”, Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я і прикметну для Сковороди антигетичну модель думання [див.: *Čyževskýj D.* Skovoroda-Studien: II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo // *Zeitschrift für slavische Philologie.* – 1933. – Bd. X. – S. 47–60].

²¹⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 11: 34. Пор.: *Ктѡ во раздѣлѣ о́умї гдѣнь;*

²¹⁹ Пор.: “Ехал в Казань, а заехал в Рязань” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 449].

²²⁰ Сковорода має на думці слова: *Прише́ль же ли єси́ вѣ сокровѣнни́ца снѣжна́а, ѿ сокровѣнни́ца гра́днаа вѣдѣти́ ли єси́;* (Книга Йо́ва 38: 22).

²²¹ Див. прим. (1) до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

²²² Це – емблематичний образ. Наприклад, малюнок риби-“причепи” є в збірнику німецького письменника Йоахіма Камерарія «*Symbola et emblemata*» (Нюрнберг, 1590–1604) [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 98]. Цей образ не раз зринає й у творах українських письменників XVII–XVIII ст. Наприклад, Кирило Ставровецький згадує про ремору, коли говорить про себепізнання (“...в нашем плаванні духовном грѣх, яко ремора, прилнувши к душѣ, застановляє ладію упованія нашего и не даєт плынути до блаженнаго пристанища, аж потреба пуститися навклирови в глубину сердца, сирѣчь самою совѣстію обличити своє паденіє и познати свой грѣх, яко възбраняєт ми ити до живота вѣчнаго” [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 213]), а Іван Максимович – у ході розмови про ідеал мудрого володаря (“...умѣреннѣ слѣпотное правленія желаніє содержи, никако не уничижай, всѣм со страхом благоутаждай, всегда воспоминая реченную притчу: и влас малѣйшій тѣнь свою имѣет. Изрядно се изображается сим знаменієм, сієст реморы, держала двох рыбака, корабля кормилу прильпшейся, з написанієм: ‘Мальми великая удержуєтся’, – зѣло бо малѣйшая ремора рыбака есть, едва двоюдна, кормилу корабля прильпшиися, жестокотекущій корабль удержуєт и воспящяєт” [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 319]).

²²³ Можливо, Сковорода має на думці історію, що її переказав Пліній Молодший у своїх «Листах» (IX, 33), про дружбу хлопчика та дельфіна [див.: *Дамоклів меч.* Антична новела. – Київ, 1984. – С. 178–179], або розказану Клавдієм Еліаном («Про природу тварин», VI, 15) історію про те, як дружили й померли разом юнак з міста Іаса та дельфін [див.: *Дамоклів меч.* Антична новела. – Київ, 1984. – С. 119–120].

²²⁴ Це – відомий емблематичний образ. Див., наприклад, 336-ий («Пѣтух над львом»; підпис: “Причиняю страх найсильнѣйшему. Заставляю дрожать найотважнѣйшаго. Tremorem injicio fortissimo”) та 410-ий («Пѣтух прогоняє льва»; підпис: “Пришел, видѣл, побѣдил. Довольно его видѣть, чтоб побѣдить. Veni, vidi, vici”) малюнки зі збірки «*Symbola et emblemata*» [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85, 104–105].

²²⁵ Як свідчить Діоген Лаертій (VIII, 10), думку про те, що “дружба – це рівність”, першим виказав Піфагор [*Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 335]. Пор. латинську приказку: “*Amicitia aequalitas*” (“Дружба – це рівність”) [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 42].

²²⁶ Див. прим. 108 до циклу «Басни Харківські».

²²⁷ Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *Се во, црѣтвіє вѣїє внѣтрѣ вѣсь єсть.*

²²⁸ Див. прим. 82 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

²²⁹ Див. прим. 82 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

²³⁰ Див. прим. 36 до циклу «Басни Харківські».

²³¹ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харківські».

²³² Див. прим. 119 до діалогу «Бєсѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

²³³ Мотив розпізнання людської природи за її “тінню” в нашій літературі був знаний і до Сковороди. Приміром, Антоній Радивилівський писав таке: “Хвалена была у аѣенчиков устава, з которои, хотячи аѣенчикове своих дѣтей склонность прирожденую до якои речи в

молодых дѣтех познати, певных нѣкоторых днй, гды всѣх ремесников варстаты отворенны были, розные в себѣ начиня маючіе, выводили оных, пишно ся присмотруючи, на который кто з дѣтей их варстат очи свои обернет, на которых ремесников пишно пойзрит. Что обачивши, познавали, до чого кто мѣл прироженную склонность; если кто очи свои обернул на варстат, где начине было до войны належное, и простер руцѣ свои до луку, до шаблѣ, доходили през тое, иж мѣл быти воином. Если кто глянул на варстат, где были книги, и простер руку до Аристотеля, Гомера, доходили, иж мает быти поетого и филозофом добрым" [*Радивилловський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 216–217*].

²³⁴ Фраза вѣ *силѣ* своѣй не раз зринає в Біблії. Див., наприклад: *Гдѣ* сотворѣвый *зѣмлю* вѣ *силѣ* своѣй (Книга пророка Єремії 51: 15).

²³⁵ Сквородинський образ фонтана можна розглядати як свого роду відповідь на запитання Августина, подане в його «Сповіді» (1. III. 3): «Чи ж охоплюють Тебе небо й земля, оскільки Ти виповнюєш їх? А може, Ти їх виповнюєш, але ще лишається якась маленька частинка Твоєї істоти, тому що вони не охоплюють Тебе всього? А де ж Ти виливаєш те, що лишилося з Твоєї істоти після виповнення неба й землі? А може, Ти не потребуєш, щоби будь-що містило Тебе, Тебе, що охоплюєш усе, тому що те, що Ти виповнюєш, Ти виповнюєш, вмщаючи в собі? Бо не посудини, повні Тебе, надають Тобі стійкості; адже, хоча б вони й розбилися, Ти не виливаєшся. А коли Ти розливаєшся понад ними, то Ти не падаєш на землю, а нас підіймаєш угору; Ти не розсїваєшся, а нас громадиш. Але чи те все, що Ти виповнюєш, Ти виповнюєш цілою своєю істотою? Чи, може, тому, що ті всі речі не можуть охопити Тебе цілого, охоплюють тільки частинку Тебе, і ту саму частинку охоплюють одночасно всі? Чи, може, кожна річ охоплює якусь відповідну частину, більші охоплюють більші, а менші охоплюють менші? Та чи ж є в Тобі якась частинка більша, а якась частинка менша? Чи, може, Ти всюди цілий, і ніяка річ не охоплює Тебе всього?» [*Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 4–5*].

²³⁶ Скворода має на думці просвітницьке гасло всеосяжної «рівності» людей, котре означало для нього цілком неприйнятну «універсальну несродність» [див.: *Ерн В. Ф. Григорий Саввич Скворода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 309*].

²³⁷ Скворода має на думці Федрову байку «Удесливий Осел та Господар» [див.: *Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад і примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 125–127*]. Зрештою, сюжет про віслюка, який, наслідуючи собаку, спробував поцілувати свого хазяїна, був відомий і в фольклорній традиції [див.: *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 87 (214)*].

²³⁸ У діалозі Еразма Роттердамського «Гамірний бенкет» є історія про те, як слуга, який зняв вошу з одягу Людовіка XI-го, отримав у нагороду сорок золотих. Побачивши це, інший слуга за якийсь час удав, що вчинив королеві ту саму послугу. Але за неї він отримав сорок ударів батогом [див.: *Еразм Роттердамский. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 304–305*].

²³⁹ Див. прим. 278 до діалогу «Кольцо».

²⁴⁰ Можливо, це парафраза підпису під 541-м малюнком зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Венера вручає Купидону своє письмо». Підпис такий: «Держай, и все будет. Будь смѣл и отважен, и здѣлается. Aude, et fiet» [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 136–137].

²⁴¹ Ідеться про Сквороду як автора «Басни Есоповой».

²⁴² Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Дала. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [Номис, № 7; Франко, № 865].

²⁴³ Афабуляція (лат. *affabulatio*) – як переклав це слово сам Сковорода наприкінці діалогу, – означає “приказка”. У старих українських поетиках слово *афабуляція* пояснювали так: “Зазвичай байка поділяється на дві частини: проміфій, тобто вступна розповідь чи власне байка, та епіміфій, тобто застосування розповіді (*affabulationem*), де прямо викладено те, чого навчає байка” [Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 65].

²⁴⁴ Ця афабуляція повторюється наприкінці тексту разом із перекладом самого Сковорода.

²⁴⁵ Пор.: “За Богом пойдешь, добрый путь найдешь” [Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. III. – С. 543].

²⁴⁶ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 10. Останнє слово має форму: *бѣови*.

²⁴⁷ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 66–67. Пор.: *и вѣдетъ живѣтъ твоѣи вислицъ прѣд ѡчиима твоѣима, и ѡубоѣшиса во дни и въ нощи, и не вѣдѣши вѣры ѡти житїю твоєму: Задѣтра речеши: какъ вѣдетъ вѣчеръ; и въ вѣчеръ речеши: какъ вѣдетъ ѡутро; ѿ страха сердца твоего, иже ѡубоѣшиса, и ѿ видѣнїи ѡчєсъ твоихъ, иже ѡзриши.*

²⁴⁸ Сковорода має на думці слова: *ѡкъ ѡрѣлъ покрь гнѣздѣ своє, и на птенцы своѣ возжелѣ* (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11).

²⁴⁹ Про це писав Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (X, 5, 17).

²⁵⁰ Євангелія від св. Луки 11: 28.

²⁵¹ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 15.

²⁵² Пор.: “Пильнуй, як ока”; “Бережи, як ока в лобі!”; “Доглядай, як ока!” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 259, 742].

²⁵³ Ріг достатку (лат. *cornu copiae*) – ріг кози німфи Амальтеї – годувальниці Зевса, наповнений квітами, фруктами та овочами; символ багатства. Ріг достатку є центральним елементом герба міста Харкова, що його було затверджено указом імператриці Катерини II від 21 вересня 1781 р.

²⁵⁴ Цей мотив Сковорода розробляє в 1-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “О грѣх-то смерть родит! живу смерть наводит. / Из смерти ад, душу жжет глад. / О смерть сія люта!”

²⁵⁵ Фразу *не разѣлїю* взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

²⁵⁶ Див. прим. 13 до діалогу «Разглаго о древнем мїрѣ».

²⁵⁷ Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 9. Пор.: *ѣтъ жѣртва, вонѣ благоуханїѣ гдѣ.*

²⁵⁸ Цей мотив зринає в 30-ій поезії циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Не красна долгою, но красна доброю, / Как пѣснь, так и жизнь”.

²⁵⁹ Книга Псалмів 15 (16): 11.

²⁶⁰ Див. прим. 65 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁶¹ Прикметник *глутомудрый* є відповідником гр. *μωρόσοφος*. Це грецьке слово Сковорода вживав у своїх листах.

²⁶² Мабуть, Сковорода має тут на думці свідчення Діогена Лаерція (I, 69), начебто Хілон спитав колись Езопа, “чим займається Зевс, а Езоп відповів: “Високе понижує, а низьке

вивищує” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 84].

²⁶³ Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цѣтвїє вѣїє внѣтрѣ вѣсь єсть.**

²⁶⁴ Євангелія від св. Луки 1: 33.

²⁶⁵ Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 3: 12. Пор.: **Вѣсь же гдѣ да оумножитѣ.**

²⁶⁶ Книга пророка Ісаї 62: 6.

²⁶⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Кін сѣть, ѡже ѡкш ѡблацы летѣть, ѡ ѡкш гблѣвїє со птєнциѣ ко мнѣ;**

²⁶⁸ Книга пророка Ісаї 60: 1–2.

²⁶⁹ Пор.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; Пята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

²⁷⁰ Священими мовами в старовину називали грецьку, гебрєйську та латинську.

²⁷¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: **всѣкъ кнїжникъ, наѣчївса цѣтвїю нѣномѣ.**

²⁷² Парафраза Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: **Гдѣ вѣть моѡ сіла моѡ.**

²⁷³ Сам Сковорода добре знав філософію Стародавньої Греції та Риму. У своїх творах він покликався на Марка Аврелія, Анаксагора, Арістиппа, Арістотеля, Боеція, Демонакса, Діогена, Епікура, Зенона з Кітіона, Кратеса, Піррона, Піфагора, Платона, Плутарха, Сенеку, Сократа, Солона, Фалеса, Філона й Ціцерона. Як свідчить Михайло Ковалинський, Плутарх, Філон та Ціцерон входили до десятка улюблених письменників Сковороди. На відміну від переважної більшості українських авторів XVII–XVIII ст., котрі, хоч і розглядали поганську філософію як “другий Старий Заповіт”, тобто як своєрідну “префігурацію” євангельської правди, але поділяли Тертуліанове протиставлення *Афін* та *Єрусалима*, Сковорода засадничо врівнював стародавню поганську мудрість та Христову науку на підставі думки про *безпочатковість істини* [див.: Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997].

²⁷⁴ Імена отців Церкви досить часто зринають і в творах самого Сковороди. Саме патристика могла бути джерелом цілої низки ідей Сковороди, зокрема “наслідування Христа”, “обоження” (цю науку він міг знайти в Климента, Орігена, Григорія Назіанзіна, Григорія Ниського, Василя Кесарійського, Макарія, Діонісія Ареопагітського, Августина, Максима Сповідника та інших), себепізнання, “внутрішньої людини”, “анамнезису”, “гесихії”-“суботи”, людського “різнопуття” тощо. Патристика була також джерелом таких важливих сквородинських образів, як *серце* (Климент, Оріген, Григорій Назіанзин, Діонісій Ареопагітський, Макарій Єгипетський, Августин), *дзеркало* (Григорій Ниський, Діонісій Ареопагітський), *рослина* чи *внутрішнє око*. Зрештою, як казав Дмитро Чижевський, “остаточно зрозуміти символіку Сковороди можна лише на ґрунті символіки отців Церкви та барока” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 46].

²⁷⁵ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 2: 21. Пор.: **прїїде вѣ зѣмлю ѡїлєвѣ.**

²⁷⁶ Назва *Видеєм* означає “дом хлѣба” [див.: Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованїе. – Київ, 1627. – Ст. 379].

²⁷⁷ Книга Псалмів 121 (122): 1.

²⁷⁸ Сковорода має на думці слова: **дрѣже, кѡкъ вшѣлѣ єсї сѣмш не ѡмїѡ ѡдѣѡнѣ вѣрчнѡ** (Євангелія від св. Матвія 22: 12).

²⁷⁹ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 31: 16. Пор.: **не прѡстїрѡї рѣкї ѡ не гнѣтїсѡ сѣ нїѡмѣ вѣ соїлѡ.**

²⁸⁰ Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 25. Пор.: да вліго тевѣ вѣдѣтъ ѿ сынѡмѣ твоимѣ по тевѣ во вѣки, ѡце сотвориши сѣ, ѡже добро ѿ ѡубодно ѡсть прѣд гдѣмѣ бгомѣ твоимѣ.

²⁸¹ Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 7.

²⁸² Фразу лѣствица ѡтверждѣна на землї взято з Першої книги Мойсеевої: Буття 28: 12.

²⁸³ Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: ѡсходн во мой ѡсходн животѣ, ѿ ѡготовлѣтсѣ хотѣнїе ѡ гдѣ.

²⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 12: 2. Пор.: вліз ѡсн тѣ ѡстѣ ѡхъ, далѣе же ѡ ѡтробѣ ѡхъ.

²⁸⁵ Книга пророка Єремїї 5: 3.

²⁸⁶ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 3: 23. Пор.: **И** тоѡ вѣ ѡнъ ѡкв лѣтъ трдѣсѣтъ.

²⁸⁷ Євангелїя від св. Матвія 13: 52.

²⁸⁸ Фраза влїжнимѣ ѿ дальнимѣ зринає в Книзї пророка Даниїла 9: 7.

²⁸⁹ Пор. з народною приказкою: “Наука срібло, а практика золото” [Франко, № 18331].

²⁹⁰ Схожа теза є, наприклад, в «Уставї» Антонїя Великого: “Нїчого не пропонуй комусь за правило, поки сам того не сповниш ділом. Найбільш потворним є заповідати іншому чинити те, чого сам не робиш...” [Гор Ісїченко, архїєп. Монашество Давнього Єгїпту. – Харків, 2002. – С. 101]. Пор., наприклад, із тезою Номоканона: “Аще ли же сам невѣжа єст и невоздержный, како иных добродѣтели научит...” [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 1–2], або з думкою Антонїя Радивиловського: “...гаснет свѣтилник без єлея, гаснет и наука без прикладного житїя учителя” [Радивиловський А. Огородок Марїї Богородици. – Київ, 1676. – С. 882].

²⁹¹ Сковорода має на думцї слова: дамѣ ѡмѣ клѡчѣ дѡмѣ давідова (Книга пророка Ісаї 22: 22).

²⁹² Книга пророка Ісаї 33: 6.

²⁹³ Книга пророка Ісаї 22: 22.

²⁹⁴ “Сребролюбїє”, чи “лихоимство”, у старїй українськїй традицїї трактували як “излишне желанїє имѣти что” [Гїзель І. Мир с Богом человекѡ. – Київ, 1669. – С. 226]. Воно беззастережно прилучалось до низки смертних гріхів [див., наприклад: Могила П. Собранїє краткїя науки о артикулах вѣры. – Почаїв, 1783. – Арк. 57]. Дехто стверджував, що “сребролюбїє” є “корньнѣ всѣм злым” [Патерїк, или Отечник Печерскїй. – Київ, 1661. – Арк. 213 (зв.)], а “сребролюбец” – “паче всѣх неправеднїйшїй” [Максимович І. Богомыслїє. – Чернїгів, 1710. – Арк. 272 (зв.); пор.: Климовський С. О правосудїю началствующих, правдѣ и бодрости их // Барокова поезїя Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примїтки та коментарї Леонїда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 111–112], бо цнота має за власне корїння “безсребрїє” [Баранович Л. Трубы словес проповѣднѣх. – Київ, 1674. – Арк. 60 (зв.)–61]. З огляду на це людам, “которыи до богатства прикладают сердца свои”, не варто сподїватися на Царство Боже [див.: Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 116 (зв.)].

²⁹⁵ Пор.: тѣне прїѣстѣ, тѣне дадїтѣ. Не стлжїтѣ заїта, ни сребрѣ, ни мѣди при полсѣхъ вѣшихъ (Євангелїя від св. Матвія 10: 8–9).

²⁹⁶ Євангелїя від св. Матвія 6: 26.

²⁹⁷ Очевидно, Сковорода має на думцї слова: вѣже сѣрца моего, ѿ чѣсть моѡ, вѣже, во вѣкѣ (Книга Псалмїв 72 (73): 26).

²⁹⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до фїлїп'ян 3: 8. Пор.: всѣхъ ѡтцетїхсѣ, ѿ влївнїю всѣ ѡумїетѣ вїтн, да хрїтѣ пришеврѣцѣ.

- ²⁹⁹ Фраза *лѣто гдѣ прїѣтно зринае* в Книзі пророка Ісаї 61: 2 та в Євангелії від св. Луки 4: 19.
- ³⁰⁰ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 27. Пор.: *въ трѣдѣ ѿ побѣдѣ, во бѣдѣнїихъ множицею, во ѡчѣвѣ ѿ жѣжди, въ поцѣнїихъ многаши, въ злиѣ ѿ нагочѣ.*
- ³⁰¹ Це – варіація на тему “єдності суперечних речей”, що бере свій початок від послання Горація «До Ікція» (I, 12, 19): “quid velit et possit regum concordia discors”. У перекладі Андрія Содомори: “Звідки ця єдність речей суперечних, яка її сила?” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 191].
- ³⁰² Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 18: 37. Пор.: *ѣзъ на сїе родїхса ѿ на сїе прїидѡхъ въ мїръ, да свидѣтельствю ѡ истинѣ.*
- ³⁰³ Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 6. Пор.: *ѡйсъ же ѡутрѣдса ѡ пѣти, сѣдѡше тѣкъ на истѡчницѣ.*
- ³⁰⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 6. Пор.: *вѣ (же) ѡкъ часъ шестїй.*
- ³⁰⁵ Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 7. Пор.: *Прїиде жена ѡ самарїн почерпѣти водѣ.*
- ³⁰⁶ Сковорода має на думці слова: *Гѡ ѡ ѡйсъ: даждь мѣ пїти* (Євангелія від св. Івана 4: 7).
- ³⁰⁷ Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.
- ³⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: *ѡзмѡйтеса, (ѡ) чїсти бѣдїте.*
- ³⁰⁹ Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: *кто напоїтъ мѣ водою;*
- ³¹⁰ Євангелія від св. Івана 4: 31.
- ³¹¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 34. Пор.: *моє брѣшно ѣсть, да сотворю волю послѣваго мѣ.*
- ³¹² Фраза *нарѡдъ многъ сѣлѡ* зринає в Другій книзі Ездри 8: 88.
- ³¹³ Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 13. Пор.: *ѡчѣвѣ, рцы брѣтѣ моємѣ раздѣлїти со мною достоѡнїе.*
- ³¹⁴ Євангелія від св. Луки 12: 14.
- ³¹⁵ Це слова самого Сковороди.
- ³¹⁶ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 11: 27. Пор.: *бѣжено чрѣво носївшее тѣ.*
- ³¹⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 9: 33. Пор.: *ѡ двїшасѣ нарѡдн, глаголюще, ѡкъ ннкоїже ѡвїса тѣкъ во ѡїли.*
- ³¹⁸ Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14.
- ³¹⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 4: 10.
- ³²⁰ Фраза *пѣче чѡлнѣ* зринає в Книзі Юдити 13: 13.
- ³²¹ Фраза *ѡспїтѡй севѣ* зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 18: 20.
- ³²² Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 32: 34. Пор.: *нѣѣ же ѡдї, снїдн ѡ возведї лѡдн.*
- ³²³ Друга книга Мойсеева: Вихід 4: 18.
- ³²⁴ Четверта книга Мойсеева: Числа 12: 8.
- ³²⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 10.
- ³²⁶ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.
- ³²⁷ Заклик *покаїтеса* є в Книзі пророка Ісаї 46: 8, в Євангелії від св. Матвія 3: 2 (слова Івана Хрестителя), в Євангелії від св. Матвія 4: 17 (слова Ісуса Христа), в Євангелії від св. Марка 1: 15 (слова Ісуса Христа) та в Дїях св. апостолів 2: 38 та 3: 19 (слова св. ап. Петра).
- ³²⁸ Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: *засвидѣтельствѡ ѡдѣємъ же ѡ ѣлїншмїх ѣже къ бѣѣ покаїнїе* (Дїї св. апостолів 20: 21).
- ³²⁹ Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: *скончѣти течїенїе моє съ рѡдостїю* (Дїї св. апостолів 20: 24).
- ³³⁰ Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: *Сѣ во, црѣтвїе вѣїе внѣтрѣ вѡсѣ ѣсть.*

- ³³¹ Євангелія від св. Івана 1: 6.
- ³³² Євангелія від св. Івана 1: 31.
- ³³³ Євангелія від св. Матвія 11: 11. Далі йде: *іоанна крѣтитєль.*
- ³³⁴ Євангелія від св. Луки 1: 14.
- ³³⁵ Перша книга параліпоменон 22: 8.
- ³³⁶ Книга пророка Єзекїїла 1: 3; 3: 22.
- ³³⁷ Книга пророка Єремїї 26: 12.
- ³³⁸ Книга пророка Даниїла 10: 9.
- ³³⁹ Книга пророка Єремїї 49: 14.
- ³⁴⁰ Книга пророка Захарїї 1: 9.
- ³⁴¹ Неточна цитата з Книги пророка Йони 1: 2. Пор.: *востаннї и їдїи въ нїневїю градъ великїи и проповѣждь.*
- ³⁴² Фраза *прорцї, сїне чєловѣчч* чотири рази зринає в Книзі пророка Єзекїїла: 11: 4; 21: 2; 37: 9; 38: 14.
- ³⁴³ Книга пророка Єремїї 23: 21.
- ³⁴⁴ Книга пророка Єремїї 23: 16.
- ³⁴⁵ Книга пророка Єремїї 23: 16.
- ³⁴⁶ Євангелія від св. Марка 3: 13–16.
- ³⁴⁷ Євангелія від св. Марка 3: 13.
- ³⁴⁸ Євангелія від св. Луки 6: 13.
- ³⁴⁹ Очевидно, це тому, що, як писав Іоанікій Галятовський: "...в створенню, любо в ангелѣ, любо в чєловѣку, *интелльгенс*, розумѣючїи, *интеллектус*, розум, *интеллигенцію*, розумѣне, *интелльгѣбѣле*, тоє, що розумѣється, суть рєчи рознїи; в Богу зась все тоє єдино єст" [Галятовський І. Мєсїя правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 301]. Одначє, як гадали старї українські богослови, до грїха Адам та Єва мали особливий Божий дар, "они бо внутрнїя самїя вєщи поразумѣвали ясно, що видѣти єсть от назвиск имен наречєннїх от Адама коєи ли бо вєщи, изображающїх самое єстєство кождої з особнѧ. Сїє бо доводом єсть великїя в Адамѣ бѣвшєя премудрости, понєжє тако кую ли бо вєщѣ нарєчє, яко и нарєчєнїє со єстєством тоя и єстєство со нарєчєнїєм єя согласует всячєски" [Начатки догмѧто-нравоучитєльного богословїя. – Почаїв, 1770. – С. 309].
- ³⁵⁰ Схожї мїркування, якї вїддєзеркалюють розумїння слова-їменї в перспективї платонївського «Кратїла», висловлювалися в українській лїтературї й значно ранїше. Наприклад, їще на початку XVII ст. Тарасїй Земка писав: "...всякая вєщѣ от имен себѣ налагаємїх свойство свое являєт" [Земка Т. Другѧ передмѧва до Служєбнїка 1629 року // *Тїтов Хв.* Матерїяли для історїї книжної спрѧви на Вкраїнї в XVI–XVIII в.в.: Всєзбїрка передмѧв до українських стародрукїв. – Київ, 1924. – С. 200], – а Касїян Сакович цитував старий латинський вїршик: "Conventiunt rebus nomina saepe suis" ("Назви вїдповїдають своїм рєчам") [Сакович К. Трактѧт про душу // Пам'ѧтки братських шкїл на Українї. Кїнець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 496]. Така засѧда перетворює сквородинське етимологїзування на своєрїдну мїстагогїю (форму сходженнѧ до Бога через слово) не лише тодї, коли мѧва заходить про Божї їмена чи бїблїйнї герменевтику, але й щоразу, коли, поширюючи методу тлумаченнѧ бїблїйних вїршїв у "далєкому" контекстї на всю вербѧльну сферу, наш фїлософ вїбудовує численнї етимологїчнї вервєчки на пїдставї так званих "словесних гомологїзмїв" (*parallelismus verbalis*). Зрештою, і антична риторика (Аристотель, Квїнтїлїан, Цїцерон), і середньовїчна христїянська традицїя (Сронїм, Августин, Ісидор Севїльський) вважали за можливе пїзнавати єство рєчї шляхом тлумаченнѧ її їменї, тобто шлях пїзнання природи рєчєй поставѧв тут як шлях вїд *verba* до *res* [див.:

Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 561–567].

³⁵¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *да просвѣтитѣся свѣтъ* (Євангелія від св. Матвія 5: 16).

³⁵² Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

³⁵³ Євангелія від св. Луки 6: 13.

³⁵⁴ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 5: 14. Останнє слово має форму: *міра*.

³⁵⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 4: 17. Пор.: *животворѣиѣмъ мѣртвыѣмъ ѿ нарицающѣхъ не сдѣлаѣ ѿкъ сдѣлаѣ*.

³⁵⁶ Сковорода має на думці історію про мальований виноград Зевксіда (Зевксія). Див. прим. 153 до діалогу «Наркісс».

³⁵⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѣмѣже выхъ слѣжитель по дарѣ блѣтти вѣтъ, дѣнныѣ мнѣ по дѣйствѣ силы ѣго* (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 7).

³⁵⁸ Євангелія від св. Марка 3: 14.

³⁵⁹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 1: 1. Пор.: *Пѣвель, рѣвѣ ѿйсѣ хрѣтовѣ, звѣнѣ апѣлѣ*.

³⁶⁰ Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 1: 1. Пор.: *Пѣвель, апѣлѣ ни ѿ челоувѣкъ, ни челоувѣкомѣ, но ѿйсѣ хрѣтомѣ ѿ бѣгомѣ оцѣемѣ воскрѣсившимѣ ѣго ѿз мѣртвыхѣ*.

³⁶¹ Послання св. ап. Павла до галатів 1: 15.

³⁶² Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁶³ Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁶⁴ Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁶⁵ Див. прим. 193 до діалогу «Бєсъда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

³⁶⁶ Дії св. апостолів 8: 10.

³⁶⁷ Дії св. апостолів 8: 21.

³⁶⁸ Дії св. апостолів 8: 10.

³⁶⁹ Пор.: “Словно коза, на кровлю мостится”; “Как коза, на кровлю мостится” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 257, 477].

³⁷⁰ Дії св. апостолів 7: 9.

³⁷¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 20. Пор.: *радѣйтѣся же, ѿкъ ѿменѣ вѣша*.

³⁷² Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁷³ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 23. Пор.: *ѡбновѣлтисѣ же дѣломѣ оумѣ вѣшегѡ*.

³⁷⁴ Неточна цитата з Дій св. апостолів 8: 22. Пор.: *покайсѣ оубо ѡ слѡвѣ твоѣмѣ*.

³⁷⁵ Євангелія від св. Матвія 27: 5.

³⁷⁶ Євангелія від св. Матвія 8: 19.

³⁷⁷ У Соборному посланні св. ап. Іуди 12 є фраза *ѡблѣцы безвѣднѣ*.

³⁷⁸ У православній традиції, зокрема іконографічній, *Денницею* називали Сатану-Люцифера [див.: *Аверинцев С. Люцифер // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 137*]. Те саме й у молитовних текстах: “Заклинаю тя, с небесе спадшая деннице...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 375 (третя пагін.)].

³⁷⁹ Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 17.

³⁸⁰ Неточна цитата з Книги пророка Йони 1: 2. Пор.: *востѣни ѿ ѿдѣнѣ въ ѿнѣвѣю градѣ великій ѿ проповѣждѣ*.

³⁸¹ Євангелія від св. Луки 9: 59.

³⁸² Євангелія від св. Луки 9: 60.

³⁸³ Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 19: 17. Пор.: не ѡзирáйсѧ всплáтъ.

³⁸⁴ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 23. Пор.: блáжєни ѡчи видáцїи, ѡже видáчїє.

³⁸⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 20: 4. Пор.: ѡдáчїє ѡ вѣ въ вѣногрáдѣ мѡѡ.

³⁸⁶ Це – окреслення Богородиці. Пор., наприклад: “Безневѣстная богородителнице...”; “Радайся, невѣсто неневѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].

³⁸⁷ Книга Псалмів 44 (45): 14.

³⁸⁸ Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: на пѣтї грѣшнѣхъ не стá.

³⁸⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 20: 6. Пор.: чтѡ здѣ стонáтє вѣсь дѣнь прáзднїи;

³⁹⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: Вѣногрáдѣ во гдѣ савáѡфа, дѡмѣ ѡйлевѣ єсть.

³⁹¹ Євангелія від св. Марка 16: 18.

³⁹² Поняття *страх Божий* відіграло дуже важливу роль у міркуваннях старих українських богословів. Недаром Феофан Прокопович підкреслював, що саме слово *Бог* (*Θεός*) старі греки виводили зі слова *страх* (*δέος*) [Prokopowicz Th. Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCCLXXXII. – Vol. 1. – P. 336–337]. Цей “спасителний страх”, залежно від того, що саме спонукало людину цуратися гріха (шира любов до добра, сподівання на посмертну винагороду чи боязнь посмертного покарання), набуває рис страху *синівського*, *наймитського* та *рабського*. Отож, згідно з наукою святих отців, наші барокові богослови правили про *три чини*, якими можна “угодити Богу: или боящєся муки, и есмы в чину раба, или за мзду своєя ради ползы и подобихомся наемником, или за самое доброе, и есмы в чину сына” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 47; пор.: Григорий Богослов. Слово 4. Первое обличительное на царя Юлиана // Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского. – Санкт-Петербург, б. г. – Т. 1. – С. 87]. Усі три боговгодні чини породжують у серці *жаль*. Одначе страх “рабський” та “наймитський”, коли чоловік шкодує, що образив Бога, але “робить те через боязнь пекла й вічних мук або втрати небесної хвали” [Menniti P. Szkoła Bazylińska. – Wilno, 1764. – S. 129–130], не в змозі викликати “ревного жалю”, “правдивої сердечної скрухи”, тобто *щирого каяття*, вчиненого “не для боязни пекельних мук, не для утраченя небесных роскошей, але для того самого, же Бога всемогущаго чловѣк, так добротливого Пана своего, образил” [Winnicki I. Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 74]. Він викликає тільки “жаль недосконалий” (*attritio*), або, як казали отці василіяни, “укруху” [див.: Derdziuk A., OFMCap. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 266–267]. Отож, смиренномудра душа воліє боятися Бога “чистым сыновским страхом” [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 7 (зв.)]. Саме про це й говорить Сковорода.

³⁹³ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: Блáжєнѣ мѡѡжѣ, ѡже во прѣмѡдрѡстї ѡмрѣтъ.

³⁹⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 1.

³⁹⁵ Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 24.

³⁹⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 16: 22.

³⁹⁷ Книга Ісуса, сина Сирахового 16: 23.

³⁹⁸ Сковорода говорить тут про самоприниження-κένωσις [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 175–182].

³⁹⁹ Пор. з коментарем Іоанікія Галятовського: “Ведлуг сенсу аллегорычного закрытого, назвал Христом терніем богатства, роскоши и клопоты свѣцкіи...” [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 184 (зв.)].

⁴⁰⁰ Книга Псалмів 45 (46): 11.

⁴⁰¹ Самого Христа Сковорода називав “главою схоластів” (“*principem τῶν σχολαστικῶν*”), мавши на думці характерний для мудрого чоловіка спокій, по-грецькому – *σχηλή* [див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 65–67].

⁴⁰² Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 25.

⁴⁰³ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1–4. Перший вірш звучить так: **Т**бчїю вдалїй дѣшл своѣ и разишлѣлѣй вѣ законѣ вышнѣгѣ премѣдрости всѣхъ дрѣвнихъ възцѣтѣ и во пррочествїихъ подчѣтисѣ вѣдетѣ.

⁴⁰⁴ Четверта книга Мойсеева: Числа 18: 20.

⁴⁰⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: да влѣдѣтѣ стѣражбѣ твоѣл и стѣражбѣ скїнїи (Четверта книга Мойсеева: Числа 18: 3).

⁴⁰⁶ Євангелія від св. Матвія 5: 1–2.

⁴⁰⁷ Євангелія від св. Матвія 5: 3.

⁴⁰⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **И**щїте же прѣжде црѣтвїѣ вѣїѣл и прѣвды ѣгѣ.

⁴⁰⁹ Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 6. Пор.: сребрѣ и злѣта нѣсть ѡ менѣ.

⁴¹⁰ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 30. Пор.: **А**дѣ гдѣ ѡзыкъ мї мздѣ моѣ, и тѣмїѣ восхвалїю ѣгѣ.

⁴¹¹ Мабуть, це парафраза Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 8. Пор.: **с**овлѣдѣтсѣ мнѣ вѣнѣцѣ.

⁴¹² Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 18.

⁴¹³ Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 25.

⁴¹⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 20.

⁴¹⁵ Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 19.

⁴¹⁶ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 22. Пор.: прѣдѣспѣланїѣ вѣсть мї вѣ нѣй.

⁴¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 30. Пор.: **А**дѣ гдѣ ѡзыкъ мї мздѣ моѣ, и тѣмїѣ восхвалїю ѣгѣ.

⁴¹⁸ Книга пророка Ісаї 50: 4.

⁴¹⁹ Пісня над піснями 4: 11.

⁴²⁰ Дії св. апостолів 2: 4.

⁴²¹ Див.: долготѣ во житїѣл и лѣта жїзни и мїрѣ приложѣтѣ тѣвѣ (Книга Притч Соломонових 3: 2).

⁴²² Див.: **Д**рѣво животѣ ѣсть всѣмїѣ держѣщимсѣ ѣл (Книга Притч Соломонових 3: 18).

⁴²³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **І**влѣннїю вѣбрѣл възвѣцїѣтѣ прѣвнїи (Книга Притч Соломонових 12: 17).

⁴²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѱ** ѡстѣ ѣл и схѣднѣтѣ прѣвда (Книга Притч Соломонових 3: 16).

⁴²⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: **х**отѣцїи же мїра возвеселѣтсѣ (Книга Притч Соломонових 12: 20).

⁴²⁶ Сковорода має на думці слова: Далече стоїть вѣтъ ѿ нещастивыхъ, молитвы же прѣвныхъ посибшають (Книга Притч Соломоновых 15: 29).

⁴²⁷ Сковорода має на думці слова: въ шйщѣ же є̀а̀ богѣтство ѿ слава (Книга Притч Соломоновых 3: 16).

⁴²⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломоновых 20: 29. Пор.: Лѣпота (ѣсть) юнымъ преи́дрость: слава же старымъ сѣдѣны.

⁴²⁹ Див. прим. 65 до діалогу «Бєсьда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

⁴³⁰ Сковорода має на думці слова: ѿ сє̀, на лицѣ пѣстыни мѣлко ѣкво коріандръ (Друга книга Мойсеева: Вихід 16: 14).

⁴³¹ Це – парафраза 1-ої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественныхъ пѣсней». Пор.: “Нельзя бездны окіана горстью персти забросать. / Нєльзя огненнаго стана скудной капль прохладать. / Возможет ли в темной ясинѣ гулять оред. / Так, как в поднебесный край вилетѣв он отсель?”

⁴³² Початок другої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественныхъ пѣсней». Щоправда, Сковорода змінює тут розбивку на рядки та закінчення. Замість “плѣняет зрак очес” подає “мір сей весь”.

⁴³³ Така опозиція малярства й літератури – дуже давня. Її автором зазвичай вважають грецького лірика й епіграматиста Симоніда Кеоського (556–468 рр. до н. е.). Принаймні Лессінг у своєму славеному трактаті «Лаокоон, або Про межі живопису і поезії» писав: “Близкуча антитеза грецького Вольтера, що живопис – німа поезія, а поезія – промовистий живопис, була, мабуть, не запозичена з підручника. То був влучний здогад, яких багато є в Симоніда...” [Лессінг Г.-Е. Мінна фон Барнґельм. Емілія Галотті. Лаокоон. – Київ, 1976. – С. 172]. Сковорода міг знати цю думку, скажімо, з Плутарха, котрий у трактаті «Як юнакові слухати поетичні твори» писав: “поезія – це озвучене малярство, а малярство – німа поезія” [Плутарх. Как юноше слушать поэтические произведения // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 16], або з курсів поетики (наприклад, Феофан Прокопович цитував її в п'ятому розділі другої книги свого курсу). Є також латинська приказка: “Poeta loquens pictura est” [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 275]. Загалом беручи, ця думка була добре відома старим українським письменникам. Скажімо, Захарія Копистенський писав: “Которыи бовѣм рѣчи исторіи мова ушом прекладает, тыи маліованіе молчачее очом показует” [Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 19 (друга пагін.); пор.: Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 108]. А ось слова ігумена Скиту Манявського Феоодсія: “Писаніе бо єсть... философ нѣмый, который много разумѣет, а сказати людем разумѣнных не может...” [Завѣт духовный в іеросхимонасех Феоодсія... // Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Изд. А. П. Петрушевич. – Львов, 1868. – С. 85]. Крім того, варто пам'ятати також старовинний концепт “картина – це книга для неписьменних”, до якого часто зверталися українські письменники [див., наприклад, Kalnofoyski А. Τερατοῦργημα. – Київ, 1638. – С. 85]. При цьому, приміром, Дмитро Туптало, порівнюючи книгу та малярську картину, надавав перевагу останній: “...єсть живописное художество скорѣйшая, внятнѣйшая и вразумителнѣйшая повѣсть, паче повѣсти книжныя” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 22].

⁴³⁴ Пор.: “Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].

⁴³⁵ Сковорода має на думці слова: **Не оуцнцрѣннмиѣ бо бѣснмиѣ послѣдовавшѣ сказѣхомѣ вамѣ силѣ и пришѣствіе гда нашегѣ йса хрѣта, но самовѣдцы бѣвшѣ величествѣа онагѣ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 16).

⁴³⁶ Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 26. Пор.: **ничтѣже ѣсть дѣвно прѣдѣ нмиѣ.**

⁴³⁷ Це – 302-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Соловей со своїми птенцами» (підпис: “Лучшая есть родительская наука. Отцы суть лучшие дѣтям учителя. *Melior doctrina parentum*”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 76–77].

⁴³⁸ Можливо, це парафраза Книги пророка Осії 13: 9. Пор.: **Вѣ погѣвелн твоеѣ, йлю, кто помѣжетѣ тевѣ;**

⁴³⁹ *Dictamnus* – лікарська рослина, яка нібито мала здатність виганяти стріли з ран. Наприклад, Цицерон (Про природу богів, II, 126) писав про це так: “Дикі кози на Криті, коли їх раять мисливські стріли, знаходять траву, що має назву *dictamnus*. Коли вони її поїдять, то, кажуть, стріли самі по собі виходять із тіла” [див.: Цицерон. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 143].

⁴⁴⁰ Сковорода описує 332-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Раненный олень вст извѣстное растѣние для своего уврачеванія» (підпис: “Природа превосходит искусство. Он сам находит свое лѣкарственное средство. *Natura praestat arte*”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85].

⁴⁴¹ Це – 351-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Жемчужина в раковинѣ» (підпис: “Не ищи ея внѣ. *Ne te quaesiveris extra*”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 88–89].

⁴⁴² Так звучить російське вітання під час їди [див.: Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 751]. Пор. також українське: Хліб та сіль!” [Номис, № 11952].

⁴⁴³ Це – 422-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Слон смотрящий на солнце» (підпис: “Чистое благочестіе Богу угодно. Непорочная жизнь благоприятна Господу. *Pura placet pietas*”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

⁴⁴⁴ Про “набожність” слонів ідеться, зокрема, у Плутарховому трактаті «Які з тварин розумніші: земні чи морські?» (972b), у «Фізіолозі» тощо [див.: Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 374–375; *Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Zur Emblematic im ukrainischen Drama des 17. Jahrhunderts // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 23–24*].

⁴⁴⁵ Неточна цитата з Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: **И возсілетѣ вамѣ во́лцымса йиене моегѣо солнце правды и изцѣленіе въ крилѣхъ єгѣо: и изы́дете и възгра́дете, ѣкоже телцы ѣ о́узъ разрѣшеніи.**

⁴⁴⁶ Книга Псалмів 5: 4.

⁴⁴⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 5: 6. Пор.: **ниже превѣдѣтѣ беззакѣнницы прѣдѣ очима твоима.**

⁴⁴⁸ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

⁴⁴⁹ Сковорода переробляє тут приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

⁴⁵⁰ Заклик **слыши, йлю** чотири рази звучить у П’ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

⁴⁵¹ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

⁴⁵² Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

⁴⁵³ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.

⁴⁵⁴ Це – 203-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Бобр самого себе гризущій» (підпис: “Для сохранения жизни. Для спасения самого себе. Modo vita supersit!”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 52–53].

⁴⁵⁵ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣка**.

⁴⁵⁶ Це – 310-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Мушки лѣтающія около горящей свѣчи» (підпис: “Вредная прихоть. Мое удовольствие стоит мнѣ жизни. Damnosa voluptas”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

⁴⁵⁷ Актеон (гр. *Ἀκταίων*) – син Арістея та Автоної. Одного разу, коли він був на полюванні, то побачив, як Артеміда купалася з німфами. Розгнівана богиня перетворила його на оленя, і Актеонові пси розшматували свого хазяїна. Образ Актеона – надзвичайно популярний у мистецтві. До нього зверталися й українські письменники старої доби, наприклад, Стефан Яворський [див.: *Jaworski S. Pełnia nieubuwaiącej chwały*. – Kiiów, 1691. – К. 30], Іван Максимович [див.: *Максимович І. Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 296] та інші, а вперше в українській літературі він став відомий з перекладних гомілій Григорія Богослова ще за старокіївських часів [див.: *Чижевський Д. Антична література в старій Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 45*].

⁴⁵⁸ Це – 493-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Актеон от своих псов растерзанный» (підпис: “Чувствует звѣрскія дѣйствія своих псов. Ближайшіе его ему измѣнили. Умерщвлен от найвѣрнѣйших друзей. Sentit canum fera facta suorum”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 124–125 пор.: *Picinellus Ph. Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – Т. 1. – Р. 147*].

⁴⁵⁹ Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

⁴⁶⁰ Згідно з грецькою міфологією, цар фессалійських лапітів Іксіон на бенкеті в Зевса став домогатися любові Гери, а Зевс, увівши його в оману, дав йому богиню Нетелу.

⁴⁶¹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И врази чловѣкъ домашній єгѡ**.

⁴⁶² Фаетон (гр. *Φαέτων*) – син бога сонця Геліоса й океаніди Клімени. Одного разу він попросив у свого батька дозволу правити сонячною колісницею, але не впорався з нею, підлетів надто близько до землі, так що вона мало не згоріла, і тоді Геліос, аби не сталося нещастя, убив його блискавкою. Про це розповідають Еврипід у трагедії «Фаетон» та Овідій у «Метаморфозах». Сковорода змальовує тут 748-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Фаетон» (підпис: “Вышше возносящїеся, низпадают. Кто высоко возходит, больно ушибается. Altius ascendentes lapsu graviore ruunt”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 188–189; пор.: *Picinellus Ph. Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – Т. 1. – Р. 167*]. До цього образу українські письменники зверталися й раніше. Наприклад, Іван Максимович переказував сюжет про Фаетона (за Овідієм) у своєму «Театроні» [див.: *Максимович І. Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 230], а Феофан Прокопович писав про нього в курсі натурфілософії [див.: *Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 414*].

⁴⁶³ Книга Притч Соломонових 29: 23.

⁴⁶⁴ Ця пригода трапилася не із Симеоном, а з Рувимом, котрий переспав з наложницею свого батька Якова (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 35: 22) і був проклятий ним за це (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 49: 4).

⁴⁶⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспоѡ нѣѣ возлюбленноѡ пѣснь.**

⁴⁶⁶ Це – 534-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який називається «Горлиця со своїми птенцями взирающая на убитого самца» (підпис: “Нынѣ познаю, что есть любовь. Nunc scio, quid amor sit”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 134–135]. Див. також малюнок № 639 «Горлица над лежащим убитым самцом» (підпис: “Мою жизнь, а его смерть оплакиваю. Vitam meam, ejus que mortem plango”) [там само. – С. 160–161]. Горлиця віддавна була символом подружньої вірності [див., наприклад: Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184*].

⁴⁶⁷ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **вѣѣ любви ѣсть.**

⁴⁶⁸ Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴⁶⁹ Фразу “вся чиста чистым” узято з молитовних текстів [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 202 (друга пагін.)*]. Її джерелом є Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: **Всѣ ѡубо чѣста чѣстымъ.** Пор. з народними приказками: “Чистому все чисто” [*Франко, № 27463*]; “Чистому все чисто” [*Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126*].

⁴⁷⁰ Фраза “предревняя богословія”, очевидно, є перекладом лат. *prisca theologia* [коментар до цих понять див.: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 116–123*].

⁴⁷¹ Книга Псалмів 101 (102): 28; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 12.

⁴⁷² За часів Сковороди це було звичне уявлення. Наприклад, Михайло Ломоносов у своїй риторичі писав: “...якщо грецьке ім’я *θεός* (Бог) походить від дієслова *θέειν* (бігти), російське *Бог* від імені *бѣг*, німецьке *Gott* від дієслова *geht*, то можна напевно стверджувати, що стародавні греки, слов’яни та німці вважали за богів ті речі, які повсякчас перебувають у русі, тобто сонце, місяць, зірки або великі ріки” [*Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 7: Труды по филологии. 1739–1758 гг. – С. 160*]. До речі, така збіжність у потрактуванні етимології слова *Бог* дозволила Анастасії Ніженець стверджувати, що Сковорода знав риторичу Ломоносова [див.: *Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 18*]. Очевидно, так воно й було, оскільки курс риторичи в Харківському колегіумі (принаймні з 1769 р.) читали за підручником Ломоносова [див.: *Лебедев А. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 70*].

⁴⁷³ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 30–35.

⁴⁷⁴ Лотове п’янство та кровосумішку алегорично трактував іще Оріген (Про першооснови, IV, 9) [див.: *Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 317, 318*]. Тим часом старі українські письменники тлумачили цей сюжет передовсім у буквальному сенсі [див., наприклад: *Туптало Д. Слово на празденство явлення пречистыя ікони Пречистыя Владычицы нашея Богородицы и Приснодѣвы Марии в градѣ Казанѣ // Сочинения святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 109; Щеглова С. Давні*

українські вірші про пияцтво // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови / За ред. В. Перетця.– Київ, 1929. – Кн. II. – С. 84].

⁴⁷⁵ Книга пророка Малахії 4: 2.

⁴⁷⁶ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.

⁴⁷⁷ Пісня над піснями 8: 6.

⁴⁷⁸ Пісня над піснями 5: 16.

⁴⁷⁹ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **вѣтъ любви ѣсть.**

⁴⁸⁰ Скворода має на думці історію Самсона: **ѡ вѣсть львовыхъ нѣзъ сѣй мѣдъ** (Книга Суддів 14: 9).

⁴⁸¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 49: 24. Пор.: **Ѡдъ възметъ, ктѡ ѡ исполниа кврѣсти;**

⁴⁸² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 16. Пор.: **И нѣсѣши млекѡ нѣзыквѣ.**

⁴⁸³ Книга пророка Ісаї 14: 2.

⁴⁸⁴ Очевидно, Скворода має на думці слова: **скажіте намѣ, кѣкв послѣмъ єгѡ на мѣсто єгѡ;** (Перша книга царств 6: 2).

⁴⁸⁵ Євангелія від св. Марка 16: 18.

⁴⁸⁶ Пісня над піснями 1: 3.

⁴⁸⁷ Пісня над піснями 5: 16.

⁴⁸⁸ Послання св. ап. Павла до римлян 14: 3.

⁴⁸⁹ Це – 654-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Купидон правит кораблем» (підпис: “Счастливо тѣ преплавают море, коими любовь управляет. При добром вѣтрѣ, благоприятное мореплавание. *Quam bene navigant, quos amor dirigit*”) [Ємвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 164–165].

⁴⁹⁰ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 4: 29. Пор.: **Тѡй же прѣва сотворитъ течѣніа твоѡ.**

⁴⁹¹ Це – 721-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Купидон слѣпый на себѣ несет хромоногаго» (підпис: “У любящих единая воля. Любящиеся должны имѣть токмо единое желание. *Amantibus una voluntas*”) [Ємвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 182–183]. Сюжет про сліпця та хромця Скворода подав у діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

⁴⁹² Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17. Пор.: **Прилѣплѣйсѣ же гдѣви єдинъ дѡхъ ѣсть (сѣ гдѣмъ).**

⁴⁹³ Це – 744-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Купидон на плечах носит свѣт» (підпис: “Больше Атланта. Сильнее Геркулеса. *Plus quam Atlas*”) [Ємвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 186–187].

⁴⁹⁴ Згідно з грецькою міфологією, Зевс покарав Атласа (Атланта) – сина титана Япета й океаніди Клімени, – змусивши його тримати на собі небозвід. Це – емблематичний образ. Див. малюнок «Атлас на раменах носить свѣт» (підпис: “Поддерживает и не гнушается. Все носит без труда, без усталости”) [Ємвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 96–97].

⁴⁹⁵ Книга Йова 38: 4.

⁴⁹⁶ Це – 741-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Купидон прострѣливает сферу» (підпис: “Любовь сохраняет все. Любовь бережет всего. *Suncta conservat amor*”) [Ємвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 186–187].

⁴⁹⁷ Цицерон. Про дружбу VIII, 26 [див.: *Марк Туллий Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях.* – Москва, 1993. – С. 38].

⁴⁹⁸ Слова "Omnia vincit amor" походять із Вергілієвих «Буколік» (X, 69). Пор.: "Omnia vincit amor; et nos cedemus amori" ("Все переможе любов; скоряємось ми любові") [див. про це: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 144]. Вони були популярні, зокрема, в емблематичній літературі. Згадаймо для прикладу 728-ий, 774-ий та 785-ий малюнки зі збірки «Symbola et emblemata»: «Андромеда» (підпис: "Любовь побѣждает все. Никто не может сопротивляться любви. Omnia vincit amor"), «Купидон учит Геркулеса прясти» (підпис: "Любовь все побѣждает. Любовь есть совершенный учитель. Omnia vincit amor") та «Купидон, сидя на львѣ, его укрощает» (підпис: "Любовь побѣждает все. Любви все возможно. Amor vincit omnia") [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 182–183, 194–195].

⁴⁹⁹ У Біблії: *любы*.

⁵⁰⁰ Пісня над піснями 8: 6.

⁵⁰¹ В автографі: *Наперстниково*.

⁵⁰² Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: *бѣтъ любви ѣсть*.

⁵⁰³ Див. прим. 149.

⁵⁰⁴ Це – 625-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Рог наполненный цвѣтами» (підпис: "Геркулесов дар. Мое мужество мнѣ приобрѣло мое богатство. Храбрости обязан имѣнием. Herculis munus") [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 158–159].

⁵⁰⁵ Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3.

⁵⁰⁶ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

⁵⁰⁷ У відповідь на запитання Мойсея про Боже ім'я, Бог сказав: "Я Той, що є" (Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14). У слов'янському перекладі: *ѣтъ ѣсмь сый*. Феофан Прокопович коментував це місце так: "...Бог, розмовляючи з Мойсеєм, присвоює собі назву буття як власне ім'я. 'Я, – каже він, – є той, хто є'. Тому й існує в церквах вельми старий звичай: над головою Христа Господа, щоб довести, що він – істинний Бог, писати навкруги грецьке слово ὄν, що означає 'буття'" [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 122; пор.: Сакович К. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 471]. Перше словникове значення займенника *сый* таке: "О ὄν, то єсть тот, который был и тепер ест и на вѣки будет. (Власный титул Бозскій). 'Аз єсмь сый'. Бог ест вѣчный, немаючий початку ни конца" [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 252].

⁵⁰⁸ Цю саму емблему Скворода описав у поезії «Carmen» («Мелодія»).

⁵⁰⁹ Євангелія від св. Луки 1: 49.

⁵¹⁰ Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 8-ий.

⁵¹¹ Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 2-ий.

⁵¹² Скворода подає тут переробку езопівського сюжету про Вовка та Ягня, здавна знаного в Україні. Поширеність цього сюжету засвідчує і те, що на його ґрунті виникає народна приказка: "Баране, не мути воду вовкові" [Номис, № 1101; Франко, № 263], – і те, що філософи використовували його як усім відомий приклад софістичних силогізмів: "Цією помилкою грішить оте звинувачення вовка проти ягняти в Езопа: 'Ти п'єш одночасно, коли й я п'ю, отже, каламутиш мені воду'" [Кониський Г. Загальна філософія, поділена на чотири відділи... // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 180]. Сквородинська переробка засновується на фольклорному сюжеті про те, як вівці (чи

свині) просять вовка заспівати, той починає вити, прибігають люди із собаками й б'ють вовка [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 71 (122С)]. Варто зазначити, що імена собак запозичені Скворородою з Овідієвих «Метаморфоз» (Ш, 208, наст.) [див.: *Публії Овідій Назон. Метаморфози* / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 55–56].

⁵¹³ Це – варіація на тему: *invita Minerva* (“Без благоволення Минервы”).

⁵¹⁴ Див. прим. 39 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵¹⁵ Нім. *die Qualität* – ‘якість, властивість’.

⁵¹⁶ Менует (франц. *menuet*) – старовинний французький танець або музичний твір розміром менуета.

⁵¹⁷ Капельмейстер (нім. *der Kapellmeister*) – керівник та диригент хору чи оркестру.

⁵¹⁸ Кохмейстер (нім. *der Kochmeister*) – головний кухар.

⁵¹⁹ Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

⁵²⁰ Свого часу Павло Житецький знайшов у одному з рукописів, що зберігалися в Києво-Михайлівському монастирі, таку версію цієї аффабуляції: “Не пнишь, что тебѣ не дано от Бога: / Без Бога, знаешь, ниже до порога. / Если не рожден, не сунься в науку: / Ах, многи чрез то в вѣчну впали муку! / Не многих мати породила к школѣ. / Хочь ли блажен быть? / Будь сыт в твоей доль” [*Житецкий П. Странствующие школьники в старинной Малороссии // Киевская старина*. – 1892. – Т. XXXVI. – Февр. – С. 194].

⁵²¹ Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».

КНИЖЕЧКА,
называемая
SILÉNUS ALCIBIADIS.
Сирѣчь
Икона Алкѣвїадская.

Написана 1776 года, Мърта 28-го.
Поднесена в день Пáсхи.

Высокомилостивому Государю
Степану Ивановичу, Господину Полковнику его
Высокородію Тевяшеву¹

*

Высокомілостивый Государь!

Извѣстное впрямь есть Слово Сократово:

“Иной живёт на то, чтоб ѣсть,

А я, де, ѣм на то, чтоб жить”².

Жизнь не то значит, чтоб только ѣсть и пить, но быть веселым и курáжным, и сѣтость тѣлесная не даст куража Сердцу, лишённому своей Пѣщи.

В сем-то разумѣ учил своих Друзей Епѣкур, что жизнь завѣсит от сладости³ и что веселіе Сѣрдца есть то Живот Человѣку⁴.

Горатїус то же, что Епѣкур, мыслит:

Nec dulcia differ in annum...⁵ Сирѣчь:

Сладости не отлагай на Год.

А что он чрез сладость разумѣет веселіе сѣрдца, видно из послѣдующих:

Ut quocunque loco fueris; vixisse libenter

Te dicas⁶.

Сирѣчь:

Дабы ты мог сказать о себѣ, что для

Тебе вездѣ жилось курáжно.

Утѣшеніе и Курáж, Курáж и сладость, сладость и Жизнь есть то же, и что Горатїй сказал: Сладости не отлагай, то Сѣнека⁷ протолковал: Жизни не отлагай⁸. Sera nimis est Vita crastina. Vive hodie⁹. Живи днесь.

Сїлу Слóва сего Люди не раскусив, во всѣх вѣках и Нарóдах, обезславили Епѣкура за сладость и почли сáмого его Пáстырем стáда свиннаго, а каждого из Друзей его величали:

Epicuri de grege porcus¹⁰.

Но когда жизнь от сердечнаго веселія, а веселіе от сладости, тогда откуда зависит сладость, услаждающая сердце? Изъясняет Боговѣдец Платон^a:

^a Divinus Plato [Божественный Платон (лат.)].

“Нѣтъ сладчае Истины”¹¹.

А нам можно сказать, что в одной Истинѣ живет истинная сладость и что одна она Животворит владѣющее тѣлом Сердце наше. И не ошибся нѣкїй Мудрѣц, положившїй предѣлом между Ученым и не-ученым предѣл мертваго и живаго¹².

Пиѳагор, раскусив Ѵмблемат Треугольника и узрѣв в нем Истину, с веселїем вопїет:

“ОБРЪТОХ! ОБРЪТОХ!”¹³

Видно, что жизнь живет тогда, когда мысль наша, любя Истину, любит выслѣдывать Тропинки Ея и, встрѣтив ОКО Ея, торжествует и веселится сим незаходимым Свѣтом¹⁴. Сей Свѣт услаждает и Старость Солóнову¹⁵, а он, и состарѣваясь, каждый день нѣчто вкушает от ядо́мых всѣми, но не истощаемых сладостей, согрѣвающих и питающих сердечныя мысли, как весѣнное Солнце каждую Тварь¹⁶.

И как прáвильная цыркуляція крови в звѣрѣх, а в Травах Соков раждает благосостояніе тѣлу их, так истинныя Мысли озаряют Благодушїем Сердце; и не дивно, что нѣкїих избранных Человѣков Монументы и Записки сею такою нáдписью Оглавлены:

ЖИТІЕ и ЖИЗНЬ ИМЯРЕК¹⁷.

Житїе значит родиться, кормиться, расти и умяляться, а жизнь есть плодоприношенїе, прозѣбшее от Зѣрна Истины, царствовавшїй в Сердцѣ их¹⁸, и не напрасно Друг Истины Цицерóнов Катон¹⁹ любил в старости Пирúшки²⁰, но растворенныя насыщающими сердце, мудрыми Бесѣдами, начертающими невидимую нигдѣ, а прекрасную Ипóстась Истины, влекущїя всѣх чувства и услаждающїя.

К чему ж сїя рѣчь течет? К тому, что высоких Фамилїй люди, не только в Тяжбах, Война́х, Коммѣрціях, Домостроительствах, Худóжествах, но и в самом Первом Пунктѣ, сїрѣчь в Мыслях, до Бога касающихся, должны находить Истину, а противобóрствовать Суевѣрїю.

Вѣрно, что Шар Земный без болóтных Луж, без мертвых Озѣр, без гнилых и дóльных нїзкостей быть не может. Но в таких мѣстах Жáбы и сродныя им Птицы да водворяются, а Соколы с Орла́ми выспрь, в Пространство Чистых Небес да возно́сятся, оставив Дрóждїе для непросвѣщенной Подлости. И так Благочестивое Сердце между вы́сыпанными Кургáнами буйнаго Безбожїя и между подлыми Болóтами рабострастнаго Суевѣрїя, не уклоняясь ни в право, ни в лѣво, прямо течет на Гóру Божїю и в Дом Бога Ия́ковля²¹.

Вѣрно слово, что Царь и Судїя Израїлскїй, а Христїанскїй Бог есть Бїблїа²².

Но сей Бог наш первѣе на Еврейскїй, потом на Христїанскїй род безчисленныя и ужáсныя навел Суевѣрїй наводненїя.

Из суевѣрїй родїлись вздóры, спóры, СѢКТЫ, Вражды междусóбныя и странныя, ручныя и словесныя воїны, младенческіе страхи и протч[ая]. Нѣтъ жѣлчнѣе и жестоковыйнѣе Суевѣрїя и нѣтъ дерзновеннѣе, как Бѣшенность, разжѣнная слѣпым, но ревностным глупаго повѣрїя Жáром тогда, когда сїя Ёхидна²³, предпочитая нелѣпыя и нестáточныя Врáки над Милость и любовь,

и онѣмъбв чувствомъ челоуѣколюбїа, гонитъ своего Брата, дыша убїйствомъ, и симъ мнитсѧ службу приносити Богу.

Сей Седмиглауный Драконъ (Бїблїа), Водъ горкихъ Хлѧбы изблеуаѧ, весь свой Шаръ Земный покрылъ суеуѣрїемъ²⁴. Оно не иное что есть, какъ безразумное, но будѣто Богомъ осуществоуанное и защищаѣмое разумѣнїе.

Говорятъ Суеуѣру: “Слушай, Другъ! нельзя сему статьсѧ... Противно Натурѣ... Кроуется здѣсь что-то...” Но онъ во весь Опоръ, со жѣлчїю вопїетъ, что точно лѣтали Илїины Кони²⁵, при Елиссѣѣ плауало, де, Желѣзо²⁶, раздѣлялись воды²⁷, возвращалсѧ Йорданъ²⁸, за Йисуса Навїна зацепїлосѧ Солнце²⁹, за Адама Змїи имѣли языкъ челоуѣческой...³⁰ Вотъ! Скоро, де, конецъ Мїру... Богъ знаетъ: можетъ быть, въ слѣдующїй 1777 годъ спадутъ на Землю Звѣзды...³¹ Что? развѣ нельзя, чтобъ Лотъ былъ пьянъ отъ ново-выдауленного вина³²? Пускай оно у насъ не Хмѣльное, но отъ Бога всѧ возможно...³³

Сїхъ Дрождѣй упївсѧ, Суеуѣръ бражничаетъ и козлогласуетъ нелѣпую, обяуая непрїателями и Еретикиами³⁴ всѣхъ несогласныхъ ему. Лучше не читать и не слышать, нежели читать безъ Очей, а безъ ушей слышать и поучатсѧ тщетнымъ³⁵. Дѣтское есть сїе мудроуанїе, обличающее наглость и непостоянность Блаженныя Натуры, будѣто она когдѧ-то и гдѣ-то дѣлала то, чего теперъ нїгдѣ не дѣлаетъ и впредѣ не станетъ.

Все же то не великое, что не нужно, и все не нужное то, что не всегда и не вездѣ есть возможное. Возможное и нужное, а нужное и полезное есть то же, и напротивъ того. Каѧ жъ слауа и хвалѧ дѣлать невозможное?

Все, преграждаемое Закономъ Блаженныя Натуры, есть тѣмъ неполезное, чемъ невозможное, а чемъ полезное, тѣмъ возможное. Посему-то есть благослоуенно Царство Еѧ и дїунымъ вкусоу дышетъ сїе слово Епїкуруоу:

“Благодареуанїе Блаженной Натурѣ за то,
что нужное дѣлала не труднымъ,
а трудное не нужнымъ”³⁶.

Востать противу Царства Еѧ и Законовъ – сїѧ есть нещасная Исполїнская Дерзость, люблящая преграждение, невозможность и бесполезность, а Супостѧтъ Пѧлзѣ.

Какъ же могла востать сама на свой Законъ Блаженная Натура? Разъ она велѣла гонутъ Желѣзу, и бысть такоу³⁷.

Такиѧ нелѣпныѧ Мысли пуцаѧ мѣсто имѣютъ въ дѣтскихъ и подлыхъ Умахъ, не въ возмужавшихъ и высокїхъ фамилїй людяхъ. Да вкушаютъ Божїю сїю Ложь и Буйство дѣти, и то до времени, а благоразумные да будутъ готовы къ лучшему столу³⁸. Они, не бывъ причастниками Лжи сеѧ и Буйства, могутъ не зажигаъ, но тушитъ фѧкалъ колеблющего общую тишину и бражничествующаго раскѧла.

Нѣтъ вреднѣе, какъ тое, что сооружено къ глаувному добру, а дѣлалосѧ растлѣннымъ, и нѣтъ смертоноснѣе для общества Язвы, какъ Суеуѣрїе – Листвїе Лицеуѣрамъ, Маска Мошенникамъ, Стѣнь Тунеѧдцѧмъ, стрекѧло и поджога дѣто-умнымъ.

Оно возъярїло премїлосердную Утробу Тїта³⁹, загладило Йерусалимъ⁴⁰, разорило Царь-градъ⁴¹, обезобразило братнею кровїю Парижскїѧ улїцы⁴²,

сына на Отца вооружило. И не напрасно Плутарх хуже Безбожия ставит суевѣрие⁴³. Для меня, де, лучше, когда люди скажут, что Плутарха на свѣтъ не было, нежели что он был нагл, непостоянен, немилосерд и протч[ая]. Да и впрямь Суевѣр скорбит, если кто на Полдень, а не на Восток с ним молился⁴⁴. Иной сердит, что погружают, другой бѣсится, что обливают крещаемого⁴⁵. Иной кленѣт Квас, другой Оприсноки...⁴⁶ Но кто сочтѣт всю суевѣрныхъ Головъ паучину? Будто Бог варвар, чтоб за мѣлочь враждовать⁴⁷.

Во всѣхъ же сихъ вздорахъ бѣгутъ къ покровительницѣ своей Библіи, а она со строптивыми развращается⁴⁸.

Библія есть ложь и буйство Божіе не в том, чтобъ лжи насъ научала, но только во лжѣ напечатлѣла слѣды и стези, ползущій Умъ возводящій къ Превѣспренній Истинѣ, какъ значитъ Вопросъ сей:

“Аще убо введеши мя в предѣлы их,
Аще же ли и вѣси стези их?” (Иов, 38)⁴⁹.

Вся же тварь есть ложь непостоянна и обманчива и вся тварь есть то Поле слѣдовъ Божіихъ. Во всѣхъ сихъ лживыхъ Тѣрминахъ, или Предѣлахъ⁵⁰, тайтся и является, лежитъ и востаѣтъ пресвѣтлая Истина, и о ней-то слово:

“Истина отъ земли возсія”⁵¹.
“Злато земли оныя доброе”⁵².

И всѣмъ симъ слѣдамъ, и писаннымъ, и глаголанымъ в ней, будетъ совершеніе отъ Господа⁵³, сирѣчь Конецъ и событіе не-осуществованнымъ Тварямъ приложитъ Истина Господня. Вотъ что значитъ! “Отъ Бога вся возможна”⁵⁴. Сирѣчь: По тварямъ оно пустое и недостаточное, а по Бозѣ дѣйствительное и точное.

Кто? развѣ кто угорѣлъ или в горячкѣ, тотъ скажетъ: “Желѣзо плаваетъ...”⁵⁵ Отъ Бога, де, вся возможна...”⁵⁶ И кой сей есть родъ странный Богословія, если в немъ рѣчь о желѣзѣ, не о Бозѣ? Сіе значитъ: начатъ за Здорovia, а кончить за упокой, по Пословицѣ⁵⁷.

В протчемъ же, бѣде когда, наконецъ, сверхъ Поля тлѣнныхъ тварей (Желѣзо ли она, или Золото, или Алмазъ) покажется обвитая Желѣзомъ по ребрамъ своимъ пресильная Истина, во время оно Благоразумный не умолкнетъ и скажетъ⁵⁸:

“ВСПЛЫВѢ ЖЕЛѢЗО” ([4] Царствъ, гл[ава] [6])⁵⁹.

Какъ Сѣлъ солнечный Блескъ по верху водъ, а воды сверхъ голубаго Озера⁶⁰, и какъ пестрые цвѣты, высыпанные по шелковомъ полю въ хитротканыхъ Камкахъ⁶¹, такъ по лицу в Библіи сплетеннаго множества тварей безчисленныхъ, какъ Мѣнна и Снѣгъ, во свое время являетъ прекрасное свое Вѣчности ОКО Истина. И ω сихъ-то Ткательяхъ и Книгосплетцахъ, каковъ былъ Веселейлъ⁶² и протчіе, гремитъ вопросъ Божій къ Іову:

“Кто далъ есть Женѣмъ тканія Мудрость, или испещренія Хитрость?” (гл[ава] 38)⁶³.

Здѣсь Автѣры⁶⁴ нарицаются Жены, соткавшія Библіейныя Свитки разныхъ Положенъ. Во Иліи то же намъ нужды нѣтъ. Но сія Стѣнь нѣчтось ведѣтъ Лучшее себѣ. Да тамъ и написано такъ:

“Разумѣши ли, яко Илія взятыя?...”⁶⁵

Будьто за Ухо порвавъ, догадываться велит, что в сих враках, как в шелухѣ, закрылось сѣмя ИСТИНЫ, а сіе и Мальчик разумѣет: “Взят бысть Илія вихром...”⁶⁶ Что ж есть сіе? Отвѣт. Сей есть Глагол Божій⁶⁷, не человѣчій и не о человѣкѣ.

Илія есть стѣнь того:

“Ходяй на крилу вѣтрен[ю]”⁶⁸.

А колесница и конница чья? Израїлева? Никак! Колесница Божія! а конница Его ж⁶⁹. Іяков же, так, как и Илія, есть слабая тѣнь того:

“Подъях вас, яко на крилѣх Орлих, и приведох вас к себѣ”⁷⁰.

Сей на всѣх их, как на Апостолах и на своих Ангелах, ѣздит, и не Симеон Его, но Вѣчный Симеона и всѣх их, как вѣтошь свою, носит.

Являясь Истина по лицу Фигур своих, будьто ѣздит по них. А они, возвышаясь в тонкій Божества разум⁷¹, будьто вземлются от Земли и, достиг к своему Началу с Іорданом, паки отпадают, как послѣ плодов листвіе в прежнее тлѣни своей мѣсто с Давидом:

“Ослаби ми, да почию прежде даже...”⁷²

И сіе-то есть: “Преобразит тѣло смирен[енія] н[ашего]”⁷³.

Истина, возвышая Илію, преобразует и всѣх их. В сію Гавань желает душа Давидова, и в сем безопасном мѣстѣ намѣрен, как Елень, отложитъ роги свои⁷⁴.

“Кто даст мнѣ Криль?...”⁷⁵

Достиг же к точкѣ, паки в ничтожность свою возвращается:

“Прежде даже не отыиду, и ктому не буду”⁷⁶. Презирающій сокровенную во лжи Библейной Истину подался к сторонѣ Безбожников, а гоняй вѣтры⁷⁷ и насыщаяйся лжею⁷⁸ есть Суевѣр, ползущій и грязь со Зміем ядущій. Тот нагл и не догадлив, а сей глуп и гнусен. Благороднѣе есть презрѣть, нежели около Оприснока жевать трепицу.

Если Кто отворил начальную Дверь сію:

“В Началь сотвори Б[ог] небо и з[емлю]”⁷⁹, –

легко может входить и в протчія сих книг Обители. Кажется, Дверь сія отвѣрста для каждаго, но сію мысль опровергаетъ слово Петрово:

“Тайтся бо Сіе от них, яко небеса бѣша испѣрва”⁸⁰.

Сирѣчь: Что значит?

“В Началь сотвори Б[ОГ] небо и з[емлю]”⁸¹.

Каждая почти здѣсь Сентенція⁸² не вкусна, поколь не приложит своя к ней силы РУКА, у Даніила по верху стѣны⁸³, а у Евангелиста по Землѣ пишущая⁸⁴, и всякая мысль подло, как Зміи по землѣ, ползѣт. Но есть в ней Око Голубицы,зирающія выше потопных вод, на прекрасную Ипостась Истины. Словом, Вся сія дрянь дышет Богом и Вѣчностью, и Дух Божій носится над всею сею Лужею и лжею⁸⁵. Я в сей Книжечкѣ представляю Опыты, коим образом входить можно в точный сих Книг разум? Писал я её, забавляя праздность и прогоняя скуку, а вашему Высокород[ію] подношу не столько для Любопытства, сколько ради засвидѣльствованія Благодарнаго

Моего Сёрдца за многія Милости ваши, на подобіе частых Древесных вѣтвей, прохладною тѣнью праздность Мою успокоивающія, так что и мнѣ можно сказать с Марóновым Пастухом⁸⁶:

Deus nobis haec otia fecit⁸⁷.

Высокомилост[ивый] Государ!
Вашего Высокор[одія]
Всепокорнѣйшій и многоожден[ный] Слуга
Студѣнт Григ[орій] Сковородá.

ГЛАВІЗНА сея КНІГИ

“Ты кто еси? и рече им Іисус: Начаток”
(Ев[ангеліе] Іоан[на], гл[ава] 8)⁸⁸.

“БЛАГА МУ́ДРОСТЬ...⁸⁹ пáче же видящим Солнце”⁹⁰
(Премудр[ости] Солом[она]).

“Блага Ярость паче Смѣха. Яко в Злóbѣ Лица ублажится Сёрдце”
(Премудр[ости] Солом[она])⁹¹.

*

“НАЧА́ЛО Сіóну дам...” (Исаіа)⁹².

“ИСПЫТА́ЙТЕ ПИСАНІЙ...
Та суть, свидетѣлствующая о мнѣ”
(Ев[ангеліе] Іоан[на], гл[ава] 5)⁹³.

“Не на лица зряще судите...” (Іоан[на] Ев[ангеліе])⁹⁴.

Слово к Богу:

A te principium, tibi desinat⁹⁵.

То есть:

“Ты, и от тебе НАЧА́ЛО исходит,
К тебѣ ж Оно и Конец свой Привóдит”.

ПРЕДДВЕРІЕ, Или КРИЛЬЦÒ⁹⁶.

Пусты́нник обитáл в глубо́ком Уединѣніи⁹⁷. Он каждый день, при восхожденіи Сóлнца, всходил в пространнй вертоград.

В вертоградѣ жила прекрасная и чрез-чур смиренная Птица. Он любопытно взирал на чудныя свойства оныя Птицы, веселился, ловил и тѣм не чувствительно проводил время. Птица, нарочно близко садясь, куражила Лóвлю его и казалась тысячу раз быть в руках, но не мог её никогда поймать. “Не тужи о сем, Друг мой, сказала Птица, что поймать не можеш. Ты станеш вѣкъ меня ловить на то, чтоб никогда не уловить, а только забавляться”.

Когдá-то приходит к нему Друг его.

По привитаньи завелась дружеская бесѣда. “Скажи мнѣ, –спрашивает Гость, – чем ты в дремучей твоей Пустынѣ забавляешься?.. я бы в ней умер от скуки...” Но Пустынник: “Скажи, де, ты прежде, Что тебе веселит в Общежительствѣ? я бы в нем умер от Грусти...” – “Моих забав три родника, – Гость отвѣчал, – 1). Оказываю по силѣ Домашним Моим и чужим Благодѣянїя. 2). Хорошее Благосостоянїе Здравїя. 3). Прїятность Дружескаго Общежительства...” – “А я, – сказал Пустынник, – имѣю двѣ Забавы: Птицу и НачАЛО. Я птицу всегда ловлю, но никогда не могу Еѣ поймать. Я имѣю шѣлковых тысячу и один фигурных Узлов. Ищѣу в них НачАЛА и никогда развязать не могу...” “Мнѣ твои забавы, – говорит Гость, – кажутся дѣтскими. Но если они невинны, а тебе веселить срѣдны, я тебѣ прощаю”.

И оставил друга с забавным его НачАЛОМ.

*

ПРЕДЪЛ 1.
ОБРАЩЕНІЕ ПРИТЧИ к Богу,
или к Вѣчности.

Божественные Мистагоги⁹⁸, или Тайноводители, приписывают НачАЛО единственно точїю Богу. Да оно и есть так точно, если Осмотрѣться... НачАЛО тѣсное есть то, что прежде себе ничего не имѣло. А как вся тварь родится и ищезает, так, конечно, нѣчтось прежде ея было и послѣ ея остаѣтся.

И так ничтѣ НачАЛОМ и КОНЦЕМ быть не может. НачАЛО и КОНЕЦ есть тѣ же, что БОГ или ВѣЧНОСТЬ. Ничевѣ нѣтъ ни прежде Ея, ни послѣ Ея. Все в неограниченных своих нѣдрах вмѣщает, и не Ей чтѣ-либо, но Она всему Началом и Концем.

НачАЛО и КОНЕЦ есть, по мнѣнїю их, тѣ же. И точно так есть, если разсудить.

ВѣЧНОСТЬ не начинаемое свое и послѣ всего остающающееся Пространство даже до того простирает, чтоб Ей и предварять все-на-все^a. В ней так, как в Колцѣ: первая и послѣдняя Тѣчка есть та же, и гдѣ началось, там же и кончилось.

В самых тварях сїе можно примѣтить: что тогда, когда согнивает старое на Нивѣ Зѣрно, выходит из него новая Зѣлень, и согнитїе стараго есть рожденїем новаго⁹⁹, дабы, гдѣ паденїе, тут же присутствовало и возобновленїе, свидѣтельствующее о премудром Ея и все сохраняющем Міростроительствѣ.

Во всяких же веществах для любопытнаго Зрїтеля Премилосердная сїя МАТИ, почти осязаемая, но не понимаемая, подобна смирной, но не уловяемой Птицѣ.

Сїе правдивое НачАло вездѣ живет. По сему Оно не Часть и не состоит из Частей, но цѣлое и твердое, затѣм и не разоряемое, с мѣста на мѣсто не

^a Все-на-все. Graece Пампан⁽¹⁾. Universum.

преходящее, но единое, безмѣрное и надежное. А как вездѣ, так и всегда есть. Все предваряет и заключает, само ни предваряемое, ни заключаемое.

Сим Началом благословляется Асир, сын Йяковль:

“Покрѣет тя Божіе НАЧАЛО”¹⁰⁰.

Прозрѣвшій сквозь мрак сіе Начало назывался у Еврей Пророком¹⁰¹. Назывался и Священником, то есть Святое видящим и показующим, а чрез то людским Освятителем. Индѣ такіе назывались МАГИ¹⁰², или Волхвы¹⁰³. Индѣ Халдѣи¹⁰⁴, Гимнософисты¹⁰⁵. У Ёллин Їерѣи¹⁰⁶, Софи¹⁰⁷, Философи¹⁰⁸, Їерофанты¹⁰⁹ и протчая. Определенные ж в сію Науку увольнялись всѣх житейских дѣл. Сіе значило посвятиться Богу. Тогда они в Натурѣ¹¹⁰ и в Книгах вольно искали НАЧАЛА.

ПРЕДѢЛ 2.

В вещах можно примѣтить ВѢЧНОСТЬ.

*

Землемѣры во всѣх своих фигурах восходят к источнику, находят ЦЕНТР и начало.

А если кто чистосердечный Охотник, может в нѣкоторых веществах примѣчать тончайшій дивнаго сего НАЧАЛА луч, Каков испускает во Мракъ утрення Заря.

Взглянем (напримѣр) на рыбу, названную у Римлян “Ремога”, сирѣчь удержаніе¹¹¹. Она, прильнувши к брюху Корабля, самое быстрѣйшее удерживает его стремленіе.

Поколь смѣтриш на рыбу, не чувствует Душа никакова вкуса. А когда проніцать Оком в утаенное в небольшой рыбѣ Божіе Начало, тогда Сердце находит сладость сота, найденнаго во Львѣ Сампсоном¹¹²:

“Гортань Его сладость, и весь желаніе”¹¹³.

Безмѣстное и нестѣточное дѣло, дабы Рыба одною тлѣнныя своя природы грязью могла препобѣдить и обуздать быстроту столь ужасныя Машины, если бы в тлѣнной ея тмѣ не закрывался НАЧАЛЬНИК тот:

“Положи тму Закров свой”¹¹⁴.

Сей есть Родник Антипѣѣи и Симпѣѣи^а.

Взглянем на землю и на Около нас находящеесь! Мѣлочной звѣрочок Мыш, вкравшаяся за дорожным припасом в Коляску, бѣшенную рысть самых буйных Лошаков приводит в слабость и Истомленіе.

Взглянь на слабосильнаго Звѣрька Человѣка. Он водит Медвѣди и Слоны.

Взглянь на маленькую Кѣмпасную Корѣбочку и на малую часть Корабля, на его Руль. Он правит теченіе, а тая указывает путь. Маленькая Искра разоряет городскія стѣны. Из крошечнаго Зѣрна выходит толика Яблонь. Лѣгенькій воздушный Шум есть испущенное из уст слово. Но оно часто или смертно уязвляет, или в Кураж приводит и оживляет Душу.

^а Αντιπαθής, συμπαθής. Противострастный, Сострастный. Сострастіе, Противострастіе.

Малая птица Пѣтух пугает Льва¹¹⁵, а Мышь Слона¹¹⁶. Невидная пружина в Составѣ движет всю часовую Машину. Неосязаемая в Цѣркуль точка Источникомъ есть всѣхъ фигур и машин. Десято-фунтная Машинка ворочаетъ сто-пудную Тяжесть. Солóмянный Крутѣнь¹¹⁷ разбиваетъ Кремѣнь. Ничтожная Граждáнскихъ Закóновъ Бумáжка содержитъ Граждáнство в Тишинѣ. Отцóвская Старость владѣетъ жестоковыйнными рабами и буйными Сынами.

Слáбаго Здравья Государ управляетъ безсловесную свирѣпость народную.

Все сѣ по плóти ничтоже есть¹¹⁸, но по сокровенному в себѣ ЕСТЕСТВУ сильное.

“Дух животворитъ”¹¹⁹.

Сѣ чудное Начáло, в Немо́щахъ Сила¹²⁰, в тлѣни нетлѣннѣе, а в Мѣлочи есть величѣе.

Онó начиная кончитъ, а конча́ начинаетъ.

Ражда́я погубляетъ, погубля́я раждаетъ; противнымъ врачу́я противное¹²¹ и враждѣ́ннымъ премудро споспѣшествуя враждѣ́бному, какъ свидѣ́тельствуемъ о́строе философскихъ Учениковъ Речѣннѣ:

“Unius interitus est alterius generatio”.

“Одной вѣщи гибель раждаетъ тварь другую”¹²².

ПРЕДЪЛ 3-й.

Начáло во всѣхъ Системахъ Мíрскихъ умо-зритъся

и всю тлѣнь, какъ Оде́жду свою, носитъ.

Оно есть Мíр перво́рдный.

*

Взгля́немъ теперь на всемíрный Мíр сей, какъ на увеселительный Домъ Вѣчнаго, какъ на прекра́сный Рай изъ безщѣтныхъ Вертогра́довъ, будто вѣнѣцъ изъ вѣно́чковъ, или Маши́нище, изъ Маши́нокъ составленный¹²³.

А я ви́жу в немъ еди́ное Начáло такъ, какъ единъ ЦЕНТРъ и единъ умный Цѣркуль во множествѣ ихъ.

Но когда сѣ Начáло и сей ЦЕНТРъ есть вездѣ, а Окру́жннѣ Его нигдѣ нѣтъ¹²⁴, тогда ви́жу в семъ цѣломъ Мíрѣ два Мíра, единъ Мíръ составляющнѣ: Мíръ видный и невидный, живыи и мертвыи, цѣлыи и сокрушаемый. Сей риза, а тотъ Тѣло. Сей тѣнь, а тотъ дре́во. Сей вещество, а тотъ Ипóстась, сирѣчь Основаннѣ¹²⁵, содержащее вещестѣнную Грязь такъ, какъ Рису́нокъ держитъ свою краску.

И такъ Мíр в мíрѣ есть то Вѣчность в тлѣни, Жизнь в смерти, Востаннѣ во снѣ, Свѣтъ во тмѣ¹²⁶, во лжѣ Истина, в плачѣ Радость, в отчаянннѣ Надѣжда.

В семъ мѣстѣ встрѣ́чается со мною Любому́дрое Слово Платóново в такой силѣ:

“Подлость не почитаетъ за сущую Точность”:

Nisi quod πριξ̄ teneat¹²⁷. Сирѣчь:

Кромѣ́ одно тое, что в кулакъ схватить можетъ. А в кулакъ схватить можно одно Осы́заемое.

Если ж мнѣ скажешь, что внѣшній Мїр сей в каких-то мѣстах и временах кончится, имѣя положенный себѣ Предѣл, и я скажу, что кончится, сирѣчь начинáется.

Видишь, что одного Мѣста Граница есть она́ же и дверь, открывающая По́ле новых пространностей, и тогда ж зачина́ется Цыпліонок, когда портится Яйцо.

И так всегда все идет в Безконечность¹²⁸.

Вся исполняющее НАЧА́ЛО и Мїр сей, находясь тѣнью Его, границ не имѣет. Он всегда и вездѣ при своем НАЧА́Лѣ, как тѣнь при Я́блонѣ. В том только разнь, что Дре́во жи́зни стоит и пребывáет, а тѣнь умáляется; то переходит, то родится, то ищезает и есть ничто́.

“MATERIA AETERNA”¹²⁹.

ПРЕДѢЛ 4.

Здѣсь нѣсколько Зна́меній, Гербо́в и Печáтей,
тайно-образующих Го́рнее НАЧА́ЛО.

*

Сіе единственное НАЧА́ЛО, как Гла́ву Мудрости, Любому́дрцы в разных вѣках и народах разными фигу́рами и Монументами изобразили. Напримѣр, Колцо́м, Ша́ром, Со́лнцем, О́ком... А как Колцо́, так Пѣрстень, Гривна, Вѣне́ц и протч[ая] есть тот же Образ.

За Ша́ром идут Звѣзды, Планеты, Плоды́, Зѣрно, Дре́во, рай и протч[ая]. За солнцем Утро, Свѣт, день, огонь, луча́, молні́я, блистаніе, доро́ге Камни, Зо́лото, прекрасные и благовонные цвѣты и протч[ая]. Прекрасно-сі́яющая Ра́дуга тож взята во Образ¹³⁰. Зороа́стер¹³¹ изобразил со́лнцем с сею тѣснїю:

“УСЛЫШИ, БЛАЖЕННЫЙ, ВСЕВИДЯЩЕЕ ИМѢЮЩІЙ ВѢЧНОЕ О́КО!”¹³²

Отсюду у древних Пѣрсов поклоненіе Солнцу¹³³, а День воскресный назван День Со́лнца, сирѣчь День Господень¹³⁴.

Монумент О́ко подало По́вод изобразить челове́ками, Звѣрьми, скотами, птицами, рыбами и га́дами. Отсюду случай к Идолочтенію. По́длость, видя на чѣстных Мѣста́х написанныя или извѣянные тварей фигу́ры и не достиг в тайно-образуемое чрез оныя Богоначáліе, слѣпо, как за Я́кор спасенія своего, ухвати́лась за ничто́жную сѣнь О́бразов и погрязла в ней. Отсюдо обожѣніе Человѣческой тлѣни и иным Животным. Отсюдо вздорныя нелѣпых Мнѣній Кни́ги, раско́лы, заблужденія и заразительнѣйшая язва, хуже безбожія – суевѣ́ріе. Оно есть то же, что Идолочтеніе. Чему кто вѣрит и на что надѣется, тое и почитает. Суевѣ́р суетному вѣрит, Идолоче́тц пустое четет.

Но каждой твари фигура есть нечестивая Пустошь, если воплощеніем и вмѣщеніем своим не освяща́ет ЕДИН СВЯТ.

“И́дол ничтоже есть”¹³⁵.

И́дол, фигу́ра, О́браз есть то же и ничтоже¹³⁶.

Просвѣщенныя так же изобразили Исто́чником¹³⁷. А в слѣд сему водо́ю, росо́ю, мгло́ю, снѣгом, льдом, и́неем и протч[ая].

И Сердце взято во Образ, как Кóрень жízни, а Обíтель Огня и любви¹³⁸.

И стоящая средь Моря Каменная Гора¹³⁹, а в слѣд сему Óстров, Гáвань, Сýша или Матерáя земля и протч[ая]. В числѣ образов и крила Óрлія¹⁴⁰. Они, возвышáя долóй склонное Птичье тѣло, отмѣннаго Естества вид кáжут.

А Змій, держащій во устах свой хвост¹⁴¹, приосѣняет, что безконѣчное НАЧÁЛО и безначальный Конѣц, начинаá, кóнчит, кончáя, начинает.

Но безчисленный есть тайно-образный Мрак Божественных Гаданій.

ПРЕДЪЛ 5-й.

На сем НАЧÁЛЪ утверждена вся Библиа.

*

Сіе истинное и единое НАЧÁЛО есть Зѣрном и Плодóм, Цѣнтрóм и Гáванью, НАЧÁЛОМ и КОНЦѢМ всѣх Книг Еврѣйских.

“В НАЧАЛЪ бѣ слово”¹⁴². Сирѣчь:

Всей Библии Слово сóздано в том, чтоб была Она едінственным Монумѣнтом НАЧÁЛА.

“В НАЧÁЛЪ бѣ слово”¹⁴³.

А дабы не было сумнѣнія, что сіе НАЧÁЛО есть не пóдлое, но высокое, истинное и едїное, ддятого вплошь написано:

“И Слово бѣ к Богу”¹⁴⁴.

Когда ж Она здѣлана к Богу и для Бога, тогда сїя Богодѣшущая Книга и сама стáла Бóгом.

“И Бог бѣ слово”¹⁴⁵.

Так, как вѣксельная¹⁴⁶ Бумажка, или Ассигнація¹⁴⁷, стала Монѣтою, а Завѣт сокровищем. Сіе Слово издрѣвле здѣлано к Богу.

“Сей бѣ искони к Богу”¹⁴⁸. (Должно читать так:)

Сіе бѣ искони к Богу, Сирѣчь Слово (сей Λόγος¹⁴⁹). Все в нем Богозданное, и ничего нѣтъ, что бы не текло к Богу.

“Вся тѣм быша...”¹⁵⁰

И как в ничтожной Вѣксельной Бумажкѣ сокрывáется Имперіал¹⁵¹, так в тѣбной и смертной сих Книг сѣни и во мракѣ Образов тайтся Пречїстое, Пресвѣтлое и Живóе.

“В том ЖИВОТ БЪ”¹⁵² и протч[ая].

ПРЕДЪЛ 6-й.

Библиа есть Мáленькїй Бого-образный Мїр, или Мїрик. Мїроздánіе касáется до одной Ея,
не до великаго, тварьми обитáемаго Мїра.

*

Мойсей, ревнуá Священникам Егїпетским, собрал в одну Громáду небесныя и земныя Твáри и, придав род Благочестївых Предков своих, слѣпил Книгу Бытїя, сирѣчь Мїроздánїя... Сіе застáвило думать, что Мїр создан за 7000 лѣт назáд¹⁵³.

Но обитѣльный Мїр касается до тварей. Мы в нем, а он в нас Обитает.

Мойсѣйскій же, Символическій (тайнообразный), Мір есть Книга¹⁵⁴. Она ни в чем не трогает обительнаго Міра, а только слѣдами собранных от него тварей путебодствует нас к присносущному НАЧАЛУ единственно, как Магнитная Стрѣла, взирающая на вѣчную твердь Его.

А в том не очень нужная мудрость, чтоб вѣдать, прежде ли создан цвѣтъ или родился Гриб?..

В сем предохраняет нас самый Начаток Книги:

“В НАЧАЛѢ сотвори Бог небо и з[емлю]”¹⁵⁵.

Сказуют, что в Еврейском лежит так:

“В НАЧАЛѢ сотворил Бѣги”¹⁵⁶.

А дабы сіе разумѣлось о Книгѣ, написано:

“Я ГИММЕЛ, къ я ГАРЕЦ”¹⁵⁷, сирѣчь:

“Сіе небо и сію Землю”.

Рѣчь сія никак не пристала ко вселенскому Міру. Если находится одна точію Земля, как прежде думали, не к стати говорится:

“Сію Землю, сіе Солнце”.

Если же обитаемым Мірам нѣсть числа, как нынѣ начали думать, и тут нелѣпный вздор:

“Сіе небо...”

А другое ж, десятое, сотое, тысячное, кто создал? Конечно, каждаго Міра Машина¹⁵⁸ имѣет свое, с плоущими в нем Планетами небо.

Вот на что создана сія Мірозданія Книга!

“Небеса повѣдают славу Божію...”¹⁵⁹

Нѣтъ в ней Рѣчи, ни слова, чтоб не дышало Благовѣстіем вѣчнаго. Во всѣх Землях сея предѣлах (terminus, Знаменіе¹⁶⁰) и во всѣх концах Вселенныя сея выходит вѣщаніе вселюбезнѣйшаго НАЧАЛА и есть Земля обѣтованная.

“Не суть рѣчи, ни словеса...”¹⁶¹ и прѣтчая.

В НАЧАЛѢ Божіем основал Вѣчный сія небесныя и земныя твари, в сей Книгѣ для Его единого собранных.

“В НАЧАЛѢ сотвори Бог Небо и З[емлю]”¹⁶².

Грязь же сія и Свѣточь тѣлных фигур натаскана безобразно и безпорядочно, не имущая вида, ни доброты.

“Земля же бѣ невид[има] и не-устр[оена]”¹⁶³.

И глубокая бѣдна Морскаго стеченія их тмою неудоборазумѣнія покрывається.

“И тма верху бездны”¹⁶⁴.

И Дух же Божій над сею топкою тѣлнью, как Ковчегъ сверх все-мірнія воды, носится¹⁶⁵. Он сію тму просвѣщает, как Молнія Вселенную. Схѣдит на ню, как Голуб, согрѣвает, как Кѣкош, покрываёт, как Орелъ хвѣстное гнѣздо свое и Крылами своими ничтожное Естество наше возносит в Горня и преобразует.

“И Дух Божій нош[ашеся] верху воды”¹⁶⁶.

В слѣд сего Мойсѣева предисловія начинається сотвореніе тварей, созданіе Сѣни, дѣланіе Чудесъ Божіих, Фабрика фигуръ Его¹⁶⁷.

“И рече Бог”¹⁶⁸.

Вїжу сквозь Мрак Присно-сущное НАЧАЛО и ему раболѣпно покланяюся. Слышу тайный ЕГО во мнѣ Гром сей:

“И рече Бог:

Слушай, Мойсей! Пущай будет солнечный свѣт Фигурою моею! Она станет показывать перстом ИСТИНУ мою, сияющую в тлѣнной вашей натурѣ, не вѣроятную смертным”.

“Да Будет Свѣт!”¹⁶⁹

И так вдруг Солнечный Свѣт надѣл Блистаніе СЛАВЫ БОЖІЯ и Образ Ипостаси Его, а тлѣнь Свѣтила сего здѣлалась СОЛНЦЕМ ПРАВДЫ и селеніем ИСТИНЫ¹⁷⁰, как только Вѣчный в Солнцѣ положил селеніе свое¹⁷¹.

Сіе-то есть прямое сотвореніе СИЛЬНАГО!^a дѣлать из ничегò Чудо, из сѣни точность, дать грязи Ипостась, а подлой Тлѣни Величіе.

Вся дѣла его в Вѣрѣ, Вѣра во Истинѣ, Истина в Вѣчности, Вѣчность в Нетлѣнїи, Нетлѣніе в Началѣ, Начало в Богѣ.

“И БЫСТЬ СВѢТ”¹⁷².

На сіе доброе свое дѣло взирал Вышній добрым своим Оком. Он, презирая нашего свѣта подлую хѹдость, терпящую Запад, единственно смòтрит на свой невечерній Свѣт, в вещественном Солнцѣ поселившійся и для Любителей своих от сѣни его исходящій, как Жених от Чертога своего¹⁷³.

“И видѣ Бог свѣт, яко добро”¹⁷⁴.

А дабы из двоїх одно составляющих Естеств не послѣдовала смѣсь, а из нея Идоло-чтеніе, раздѣлил Творец между Свѣтом Славы своея и между тмою тлѣни нашея, между Истиною и между образующею сѣнью.

“И разлучи Бог между свѣтом и...”¹⁷⁵

И назвал свѣт Истины Днем, а сѣннообразную тму – ночью.

“И нарече Бог свѣт день...”¹⁷⁶

Но дабы опятъ не послѣдовал раздор, разрывающій двоїцу сопряженных во едино Естеств, здѣлан из тмы и свѣта, из дня и ночи, из вѣчера и Утра День Един¹⁷⁷.

Сей есть Мір Божїй! Лѣто радости и Веселія, Время вожделѣнное, День Господень¹⁷⁸.

Один он в тысячѣ лѣт, а 1000 Лѣт в нем¹⁷⁹.

Сей День сотворил Господь из противных Натѹр: из Лукавья и добра, тлѣнных и нетлѣнных, из Глѣда и Сѹтости, из плача и радости в неслѣтном соединенїи.

Между водою подлою и небесною как раздѣляющая, так и соединяющая укрѣплена вѣчная Твердь.

А на все сіе смòтрит Создатель как на доброе, не как на Лукавое.

В сем первом днѣ явилось фигур 6.

^a Quid est Techna Poetica?

Facere ex Malo BONUM. Quis Bonus?.. Caro Nihil... [Що таке поетичне мистецтво? Робити з поганого ДОБРЕ. Хто добрий?.. Плоть – ніщота... (лат.)].

Тма, свѣт, нощь, день, вечер, Утро.

Из тѣх фигур Символы 3.

Тма и свѣт, нощь и день, вечер и Утро.

Символ составляется из фигур двоих или троих, означающих тлѣнь и Вѣчность.

Сюда-то смѣтрит Божій тот Запрос к Ёву:

“В коей Землѣ вселяется СВѢТ?

Тмѣ же кѣе есть мѣсто?”¹⁸⁰ Напримѣр:

Вечер и Утро.

Вода, твердь и облак.

Море и суша.

Вѣчер есть дом тлѣни, а Утро – Град Вѣчности.

“Вечер водворится плач, а Заутра радость”¹⁸¹.

В водѣ и Морѣ вмѣстилась тма и смерть¹⁸², а на Сүшѣ, на небѣ и в Облакѣ вселился СВѢТ и живот¹⁸³.

“Едѣ в рѣкѣх ярость твоя?”¹⁸⁴

“Над небесѣ Слава Его”¹⁸⁵.

ПРЕДѢЛ 7-й.

О Символах, или Образах.

Как оныя называлися у Ёллин?

А как называются в Библии?

*

Такія Фигуры, заключающія в себѣ тайную силу, названы от Ёллинских Любомудрцов:

ΕΜΒΛΕΜΑΤΑ¹⁸⁶, ΗΙΕΡΟΓΛΥΦΙΚΑ¹⁸⁷.

А в Библии называются: Чудеса, Знаменія, Путѣе, слѣды, сѣнь, стѣна, Дверь, Окѣнцо, Образ, Предѣл, Печать, сосѣд, мѣсто, дом, Град, престѣл, Конь, Херувим, сирѣчь колесница, и протч[ая]... Они-то суть Скоты, Звѣри, Птицы, чистыя и нечистыя, а Библиа есть Ковчег и Рай Божій, простѣе сказать – Звѣринец.

“Насади Господь Б[ог] Рай во Едемѣ, на Востоцѣ”¹⁸⁸.

Сюдѣ ж в числѣ ввел и человекѣ.

Должно трѣзвенно поднимать Очи, когда здѣсь начитать: Одѣянїе, мѣх, врѣтище, пѣлены, яслы, корѣбочка, кѣшница, гнѣздѣ, Нырище¹⁸⁹, разсѣлина, пещѣра, грѣб, ров, темница, ўзы, сѣть, плетѣнь, кўца и сим подобное.

“Коль добры дома твои, Ёякове,

И кўщи твоя, Ёзраїлю!”¹⁹⁰

Также, когда начитается фигура Циркульная, плоско-крўглая, шаровидная, каковая есть: Пѣрстень, Хлѣб, Монѣта и протч[ая].

Или виноградныя и садовыя Плоды с вѣтвями и сѣменами и протч[ая] смотри бѣдро! Напримѣр: Когда доброзрачная Жѣнщина Авигѣа привезла Давїду, между протчим, 200 хлѣбов, кѣшницу грѣдїя и 200 вязаниц смѣквей¹⁹¹.

“Привязу́й к Лозѣ жребя́ свое”¹⁹².

“Тебѣ и сѣмени твоему...”¹⁹³

Сей есть природный Штиль Библии! Исторіальною¹⁹⁴ или Моральною¹⁹⁵ Лицеѣрностью так соплѣсть фигуры и Символы, что иное на лицѣ, а иное в сердцѣ¹⁹⁶. Лицо, как шелуха, а сердце есть Зѣрном. И сіе-то значит:

“Веніамін волк хищник; рано яст, еще и на вечер даѣт пищу”¹⁹⁷.

И не дивно, что весь Израиль толчѣт в ступах Манны^а. Манна значит: Что то? сирѣчь Чудо, а Чудо есть Образ, или фигура.

Сама Ея о фигурах рѣчь дышет Гаданіи Мраком, и самая кратчайшая Скáзочка заключает в Узлѣ своем Мону́мент сладчайшій Вѣчности, как Кóрка Зѣрно, а Пѣрлова Мать Жемчужину, и как Луна́ Сóлнечный Свѣт отдаѣт по всей земленности своей¹⁹⁸. Напримѣр.

ПРЕДѢЛ 8.

Пѣрвый О́пыт, испы́тывающій Сі́лу слѣдующаго Слóва:

*

“СОВЕРШИ́ШАСЯ НЕБО И ЗЕМЛЯ!...”¹⁹⁹

*

Под сим Историчным видом закрылось то же, что под тѣм:

“В началѣ сотвори Бог...”²⁰⁰

Совершеніе, верх, Конѣц и Начáло есть то же. Ё́ков, благословляя, сирѣчь дѣлая фигу́рою Божіею Ио́сифа, переносит на верх Главѣ Его сі́лу, Вѣчность образу́ющих Холмо́в, или Го́рских верху́шек²⁰¹, являющихся изпод Потóпа. То ж дѣлает и Мойсей.

“От верха́ Гор НАЧÁЛА,

И от верха́ Холмо́в вѣчных²⁰²

Земля́ есть Ио́сифова”²⁰³, – говорит Мойсѣй.

Так же клáняется Ё́ков верху́ жезла́ Ио́сифова. Вспомина́ет и Дави́д верх влас...²⁰⁴ но все сіе:

“Изнемо́же, Ты́ же совершил еси”²⁰⁵.

Верхи́ Гор, во́лосы Глав, Лу́чи Зари́ и Сóлнца – все сіе ничто́же есть. Но сїи фигу́ры теку́т к Вѣчному, Его́ ж сі́лою влеко́мыя, как Гласит Запрóс Его́ к Ё́ву:

“Вечѣрнюю́ Звѣзду́ за влáсы ея́ привлече́ши ли?”²⁰⁶

Он оди́н совершеніе и Конѣц Свѣти́лам и Знамені́ям.

“Да ста́нет Сóлнце!

И ста́ Сóлнце и Луна́”²⁰⁷.

“До́ндеже прише́дши, ста́ верху́...”²⁰⁸ Се нынѣ!”²⁰⁹

“Соверш[ишася] небо́ и Земля́ и все украшеніе их”²¹⁰.

Спасі́тель, умира́я, послѣдній испусти́л вопль:

“СОВЕРШИ́ШАСЯ”²¹¹, сирѣчь:

^а Manna? Quidnam hoc^{(2)?} Се Чтó ли^{(3)?} Чудо, а родник его – Чтó то^{(4)?} Славѣнски: Щудо – есть вѣтхое.

Вся сїя Исторїа с нравоученїем создана в Началѣ, сїесть в Бозѣ, Отцѣ моем.

“В началѣ бѣ слово”²¹².

И все сїе идѣт к Вѣчнаго Точкѣ, как к своему совершенїю. Все сїе нынѣ совершенно уже и отдѣлано. “Совершиш[ася] небо и Земля”²¹³.

Не наше сїе, и не до нас. Божїе есть время и дѣло, и слава.

“Совершиш Бог в день шестый дѣла своя”²¹⁴.

Когда весь Символический Мїр устроен в теченїе к Б[о]жественному Цѣнтру, можно сказать:

“Совершиш[ася] небо и Земля”²¹⁵.

И когда уже вся тварь приспѣла к намѣренной своей точкѣ и Покою, достойно сказатъ:

“СОВЕРШИШАСЯ”²¹⁶.

Как ищезает Стеблѣ при зрѣлости Пшеничнаго Зѣрна, а правдивѣе сказатъ – сокрываѣется в Зѣрнѣ, так вся фигуральная мѣртвенность, доплывъ к своему пристанищу, пожертвая животом, истребляется.

Сего просит Возлюбленный, находясь фигурой Его.

“Ослаби ми, да почию...”²¹⁷

“Ищезоша Очи мои”²¹⁸ “Кто даст мнѣ Кр[илѣ]...”²¹⁹

Отсюду рѣчи Пророков:

“Звѣзды спадут”²²⁰. “Солнце померкнет”²²¹.

“Свѣтсѣя небо, аки Свиток”²²² и протчая, –

дали повод думать, будто Мїр обительный когда-то погибнет.

Во умирающей на Крестѣ Христовой Плоти умирает весь вздор Исторїальный, и достойно испущенъ Глас сей:

“СОВЕРШИШАСЯ”²²³.

Тогда померкает солнце, раздывается вся фигуральная Завѣса²²⁴, а свѣтает Утро всемирнаго и пре-мїрнаго Воскресенїя.

“Зимѣ прейде, дождь отыде...”²²⁵

“Цвѣты явишася на Землѣ.

Время обрѣзанїя (Гроздей) приспѣ”²²⁶.

*

“СОВЕРШИШАСЯ”²²⁷.

Примѣр второй.

ПРЕДѢЛ 9.

Испытывается Сїла слѣдующаго Слова.

*

“Почи в день седмый от всѣх дѣл своих”²²⁸.

Вот встрѣчает смѣшным лицом Исторический Вздор! Глупость сим довольна, а самые Премудрые, не раскусив, соблазняются.

Кромѣ наличности, нѣт Ничего тут нелѣпаго. Все простое для разумѣвающих.

Просто сказа́ть: Бог, всю тварь здѣлав Сла́вы своея фигурами, Здѣлал о́собенным портре́том День Суббо́тный.

Как Лев в Ло́жѣ своѣм, так образу́емая Си́ла Его во Фигу́рѣ почива́ет.

Се-то значит: *ΕΜΒΛΗΜΑ. EMBLEMA*^a.

И не о тлѣни написано:

“Возлѣг почи, яко Лев”²²⁹.

“Возложив Ё́ков но́зѣ свои на одр, умре”²³⁰.

“Погребо́ша Его в пещерѣ́ Сугубѣ́й,

ю́же стяжа́ Авраа́м”²³¹.

Вспо́мни Село́ Крове́²³², се́сть всю Фигура́льную тлѣнь. Но не забывай:

“В ко́ей Землѣ́ вселя́ется Свѣ́т?

Тмѣ́ же ко́е есть мѣ́сто?”²³³

А Суббота́ есть всѣ́х чистых Фигу́р изряднѣ́йшая и пресвѣ́тлѣ́йшій Упоко́енія Черто́г.

“Благослови́ Бог день 7-й”²³⁴.

И не дивно. От всѣ́х дѣл своих избрал Сію Оби́тель.

Су́тки состо́ят из Тмы́ и Свѣ́та. Обѣ́ Части, а ча́ще свѣ́т называ́ется днем.

Но Исто́чник и Центр Свѣ́та есть Со́лнце.

Сія́ Благо́роднѣ́йшая и прекра́снѣ́йшая Тварь в Ми́рѣ́ есть то, что в тлѣ́ О́ко.

“В Со́лнцѣ́ положи́ селѣ́ніе свое”²³⁵.

День́ есть Ма́лое Кóло, обра́щаемое в 24 часа́. Оно́ составля́ет Кру́ги Вѣ́ков и тѣ́сячи лѣ́т, как одна́ форма́ Милліо́ны Монѣ́т. Ра́вный и примѣ́рный течѣ́нія бѣ́г обра́щает всѣ́ дни. И время́, и мѣ́ра, и движе́ніе сходно́е.

Как седмы́й день, так и пятидеся́тая Суббо́та, седми́ц седми́цу заключа́ющая, есть Поко́й, свят Господе́ви²³⁶. И пятидеся́тый Годъ́ есть Его́ ж Ра́достное Лѣ́то (JUBILAEUS)²³⁷.

И так Суббо́та́ есть Пра́здников Пра́здник, Си́рѣчь Поко́й Поко́ев и Оби́тель Оби́телей Божі́их, так, как Пѣ́снь пѣ́сней главнѣ́йшая и Сі́мволѣ́в Сі́мвол, слича́ющі́й тлѣ́нь с Вѣ́чно́стью, да па́мьтует Не́тлѣ́ніе Ея́.

“Да́ будет свѣ́т! и бы́сть свѣ́т”²³⁸.

Тма́ Ея́ и ве́чер приводит в ра́зум плач все́я тлѣ́ни. А У́тро́ и свѣ́толúчное Со́лнце гро́мко проповѣ́дует Ра́дость сі́яющі́я Вѣ́чна́го сла́вы.

“Небеса́ повѣ́даю́т сл[аву] Божі́ю...”²³⁹

“День́ Дню́ отрыга́ет глагол,

а но́щь но́щи возвѣ́щ[ает] разум”²⁴⁰.

“И бы́сть веч[ер] и бы́сть Утро́ день...”²⁴¹

Кажды́й же день́ фигу́рные се́я Седми́цы, имѣ́я Солнце́, есть Суббо́та́ и Поко́й Божі́й²⁴².

“Зѣ́ло заутра́, во е́дину́ от Суббо́т,

^a *Εμβλημα*, то́ есть Вки́дка, Вме́тка, Впра́вка. *Injectio, Insertio, tanquam Praetiosi Lapilli in Loculum, sive Oculum Annuli* [Вки́дка, вкла́дка, наче́ коштовні́ камі́нці́ в гні́здечку, чи́ ві́чку, персня́ (лат.)].

Прійдоша на Гроб, возсіявшу Солнцу"²⁴³.

"Зъло рано"²⁴⁴; "возсіявшу Солнцу"²⁴⁵ ... По наружности есть вздор. Но в Богъ есть возможное²⁴⁶ и то же.

"Положи мя Утро Утро"²⁴⁷.

"Правда твоя, яко Полудне"²⁴⁸.

"Гдѣ почиваеши? В Полудне"²⁴⁹.

Если Кто из одной сих свѣтлых Суббот Субботы увидит встающаго Жениха, сей может и из протчих фигуралных сосцев высосать сладчайшую Сота и Муста Вѣчность.

"Испустил еси Узники твоя от рова..."²⁵⁰

"Гробы отверзѡшася"²⁵¹.

ПРЕДЪЛ 10-й.

О Захаріевском Свѣщникѣ.

Сей седмочисленный Вѣчности Вѣнец, сквозь Завѣсу прозрѣв Захаріа, слышит от Бога:

"Седмь сія Очеса Господня суть"²⁵².

Седмь в Седмицѣ Солнцев и одно Солнце. Седмь Очей Вѣчности и одно недремлющее ОКО. Сія ж Седмица у Захаріи уподобляется семилампадному Свѣщнику:

"Видѣх, и се Свѣщник Злат весь!"²⁵³

Искал он, но у Бога что сіе значит? И сыскал, что всѣх сих мыслей Стрѣла напряженна в один точію Центр Вѣчности, презрѣв всю Стихійную Грязь.

"Сіе Слово Господне. Не в силѣ велицѣй,

ни в крѣпости, но в Дусѣ, глаголет Господь"²⁵⁴.

Сей Свѣтосолнечный Свѣщник просвѣщает Исходы и Входы²⁵⁵ в сію запечатлѣнную Книгу, а сіе Седмивзѡрное Око весь дом сей свой в цѣлости доселѣ сохраняет.

"Господня Земля..."²⁵⁶

Сіе Око открываѣтся по всей Его Землѣ сей с Нагрузом ея.

"Седмь сія Очеса Господня суть, призирающая на всю Зѣмлю"²⁵⁷.

И не дивно, что Іезекійль видит вокруг крилатым своим животинам и колѣсам их насаженныя Очи²⁵⁸. Сказано уже, что Библиа есть Мір Символичный и Звѣринец Божій. А Люде, скѡты, Звѣри и птїцы суть Фигуры и Херувимы, сирѣчь Вѡзики, везущіе Вѣчности Сокровище.

Прѡсит Іезекіа сидящаго на Херувимѣх²⁵⁹, дабы избавил от поруганія нетлѣнную свою Дѣву, Библию, и сих-то Очей Его в ней Откровенія прѡсит:

"Отверзи, Господи, очи твои и виждь"²⁶⁰.

О сем же прѡсит и Соломон:

"Да бѡдут Очи твои отвѣрсты на Храм сей день и ночь!"²⁶¹

Тогда они не днем, а только ночью открываѡтся, когда стѣнь точію и Фигура болванѣет. Открываѡтся они Веніамїну и Братїи его.

“Воззрѣвъ очіма своима Іосиф, видѣ Веніамина”²⁶².

Но Веніамин, сверх вечера, и рано еще кушает²⁶³.

“Взлчут на вечер...”²⁶⁴

“Отвращу́ ОЧИ мои от вас”²⁶⁵.

“ИСПОЛНИХОМся за́утра...”²⁶⁶

Открыва́ются Захкѣю: “Воззрѣвъ Іисус...”²⁶⁷ Открываются Давиду: “Во свѣтъ т[воем] ұзрим СВѢТ”²⁶⁸. Но и сей в седмичных днях узрѣл Бога.

“Седмерицею днем хвалих тя”²⁶⁹.

Открыва́ются Соломону: “Очи твои Голуби́ны...”²⁷⁰

Но и сей кричит, что под солнцем ску́дость и труд, и нѣтъ забавных новостей, кромѣ почивающаго на Солнцѣ.

“Дондеже дхнет день...”²⁷¹

“Гдѣ почиваеши? В полудне”²⁷².

“Яви ми Зрак твой...”²⁷³

Во всѣх таких как содѣржатся внутри их, так и открыва́ются ВѢЧНАГО О́чи. А без сего Они и недужные, и хромые, и слѣпые.

“Тогда скочит хромый, яко Елень...”²⁷⁴

“Очи Господни высо́цы, человек же смирен”²⁷⁵.

Они называ́ются затѣм Наро́д Божій, и Мойсей Сыны Іакова так благословит:

“Вси Освященныи под рука́ми твоими, и сіи под тобою суть”²⁷⁶.

Они и Лю́ди, и Быки, и Львы, и Орлы, заняв мѣста Египетских фигур, названных

НІЕРОГЛ҃ҀРНІСА²⁷⁷.

“Ски́мен Львов Іуда²⁷⁸! радостотворны́ Очи его...”²⁷⁹

“Первородный Юнца́ доброта Его”²⁸⁰.

“Твоим ли повелѣніем возно́сится Орел?”²⁸¹

“Подъя́х вас, яко на Крилѣх Орлих, и приведо́х вас к себѣ”²⁸².

“Очи твои на мнѣ...” (Іов)²⁸³.

Вот зачѣм Херувимскія сія Животины представляет Іезекіиль крилата́ыми, четвероно́гими, многоочітыми, везу́щими Колеса́ многоочітыя!

“На не́же мѣсто а́ще зряше НАЧА́ЛО еди́но, идя́ху в слѣд Его”²⁸⁴.

Бу́дто бы в оча́х их высо́кое оно́е ОКО, Зѣница́ Вѣчности и во свѣтъ свѣт И́стинный, а в солнцѣ но́вое заключало́ся СОЛНЦЕ.

“Аки бы было́ КО́ЛО в Колеси”²⁸⁵.

Он же ви́дит средѣ сих животи́ных, горящія́ Захаріевскія свѣчи. Извѣ́стно, что Дре́вние́ Свѣчо́ю, Лампадо́ю и О́ком Міра называли́ Солнце²⁸⁶, а Человѣ́к есть Маленькі́й Мірик²⁸⁷.

“Почи́ в день седмы́й”²⁸⁸.

ПРЕДЪЛ 11-й.
О Снах Фараоновых.

Ся радостотворных Суббот Седмица, являясь в различной Одеждѣ, является и под видом седми Колосов, видѣнных во снѣ Фараону, и седми Корѳв.

Толкует сѣе сам Іосиф:

“Седмь лѣт суть”²⁸⁹.

Как Суббота, так и 50-ый Год есть Чертог Вышняго. А можно догадаться и из сего, что всѣ Колосы, как и Захаріевскія 7 Лампады, из одного Стебля происходят, чего в нашем Мірѣ не видно.

Но сходно ли Солнце и Колос?..

Что ж нѣжды в Кошелькахъ, если в них Золото то же? “Всяка плоть сѣно”²⁹⁰, и все как риза обветшает”²⁹¹, а мысли в них Божія и тѣ же. Когда Солнце просвѣщает, вино веселит, а хлѣб укрѣпляет, тогда не велика разнь. Давидова рѣчь о свѣтѣ мѣшает пшеницу, вино и Елей.

“Знаменася на нас”²⁹² и прѳтчая.

Мнѣ кажется, сон Фараонов значит ночь и стѣнь, взятых от Египетских Священников и пу́сто у них почитаемых сих фигур, внутрь коих прозрѣло Израильское Око вѣчныя Мысли и похитило в свою Пользу.

“Сон Фараонов един есть”²⁹³.

Тма только одна Египетская в сих словах, а сила в них Божія.

“Яко истинно будет слово, еже от Бога”²⁹⁴.

Затѣм и Сон повторѣн. Один его, другій Колос Божій. “И бысть вечер, и бысть Утро...”²⁹⁵

Сии-то Колосы рвали и терли Апостолы в Субботу²⁹⁶. Помогла им Суббота. А без нея встрѣтило бы их то, чем принял Еврейскій Сфинкс²⁹⁷, Сильный Князь Іефаї, всѣх Ефремитов.

Он всѣх их переколѳл, не рѣшивших Задачу сїю:

“РЦЫТЕ: КЛАС! (Шиболѣт – Еврейски²⁹⁸)^a.

И не управиша рещи тако:

И имѳху их, и закалѳху”²⁹⁹.

Смерть, глад, яд и Урод есть Библиа, от НАЧАЛА своего заблудившая.

Видно, что Ефремиты о днях пѣрвых и Лѣтахъ вѣчных с Давидом не помышляли³⁰⁰, а с Апостолами не думали о Субботѣ.

Не взойшло им на Ум догадаться, что всяка трава в третій день³⁰¹, а день в НАЧАЛѢ сотворѣн. Тут всему Гавань... Суббота День Ея и Солнце, силу, рѣшеніе и Шабаш всему прилагает. А правдивѣе сказать: Зѣница Солнца Маленькое находящееся в Солнцѣ СОЛНУШКО.

В сей свѣтлѣйшей всѣх своих Чертогов Палатѣ почивая, прекраснѣй наш ИОСИФ (Прилагатель³⁰²) фигурной своей СИСТЕМѢ восходящим и заходящим солнцам, Очѳм Міра, растущей и увядѳющей травѣ всякія

^a Не выгласили ШИ-, но СИБОЛЕТ, сего ради погибли (Книг[а] Судѣй).

Плоти³⁰³ Свѣт, толк и вкус прилагает, обновляя Лицò Фигур и сам на всяку свою похвалу прилагая. Должно только из сей Твёрдости вызвать Его, обрѣзать ему волосожарные³⁰⁴ Лучи, снять одѣвающій Его свѣт и всю вѣтошь отослать на Запад³⁰⁵. Тогда остане́т “и вознесетсѧ Господь един”³⁰⁶.

“Возлег почи...”³⁰⁷

“Почи в день седмый”³⁰⁸.

ПРЕДЪЛ 12-й. О Жертвѣ Авраамской.

Богатая сѧ и великолѣпная Фигура Солнце есть Тучная Жертва Богу. 7 Суббот. 7 Корòв. Худость наша, а тук Божій.

Наш голодный вѣчер, а Его Утро сѧтостное. Тук есть то же, что в Захаріевских Лампадах Елѣй: и просвѣщающій, и насыщающій.

Сю-то: “Возми мнѣ Юницу Трилѣтну!”³⁰⁹ – велит Бог Аврааму. Подняв он Жертву в разум НАЧАЛА и раздѣлив Фигуру на тѣнь и Истину, видит, что Солнце не иное что есть, как Пещь, благово́нным Нетлѣнїя дымом дымящаясь^а. Тогда солнце, показав собою образуемаго, пало, как Шелуха, в Запад свой^б, а Авраам задивился, видя, что на мѣсто отдѣленной тлѣни присовокупились новыя Мысли, Мысли Вѣчныя.

“Птицы да умножатся на землѣ”³¹⁰.

Тут он услышал Гóрлицу тую:

“Глас Гóрлицы слышан в землѣ нашей”³¹¹.

Увидѣл из Ковчѣга Голубицу, взирающую вышше потопных вод. И сказано ему, что сѧе зачатое в сердцѣ его Вѣчности Зѣрно превратится в тлѣнь Языческих Фигур, пожертво́е ими, и всяк потòпчет как подлое, но что сему подавляющему Языку сам он даст суд и рѣшеніе и что сѧе Сѣмя наслѣдит всю Землю их³¹², взяв от неукúснаго Египетскаго Нїла все к Ефратову плодоносїю.

От сих Корòв предлагает дражайшим своим Гостѧм Масло и Молоко, и Телцà Одного. Один только и есть у всѣх сих чистых Божїих Юниц СЫН, но всегда молод и прекраснїй.

“Почи в день седмый”³¹³.

ПРЕДЪЛ 13-й. О Седми Хлѣбах.

Сюдà смóтрят и 7 Хлѣбы. Из сих Хлѣбов Един вкушáют два Пúтники: Лукà и славнїй взóром Клеòпа, но на пути Суббòтном³¹⁴.

Суббòта есть и Путь, и Вкус, и Пúтникам, и Хлѣбам.

Кто ж им переломил сей твердѣе всякаго Камня Хлѣб?.. Вот Кто!

^а Воззри! Что значит Истый Содом и Иерихон? По Пустозвòну, Иерих[он] значит Благоуханіе^б.

^б Зри! Солнце пало. Женà Лóтова обратисѧ назад. Тò же.

Здѣлавшій Пир седми дней, открывшій Гаданіе в день седмый, Попалившій Гумна и Кóлосы Филистимскія, Вознѣсшій на Гóру Ворота́ Городскія, Растерзавшій Льва, Спа́вшій и воста́вшій от сна своего... Ужé со́лнце садилось, нече́во было Желѣзом стричь и обрѣзывать. “Желѣзо не взойдет...”³¹⁵ Оста́лась одна Зѣни́ца со́лнца, СО́ЛНУШКО... Тут рѣшеніе Гаданію! Сампсón значит Со́лнушко³¹⁶.

“Онѣма же отверзѡтся Очи...”³¹⁷

Преблагѣнное Со́лнушко почива́ет в день Седмый, воста́ет в трѣтій, па́лит всю тлѣнь, разоря́ет ино-племенничія стѣны, отверза́ет Грѡбы, открыва́ет Очи, ла́млет Хлѣбы, насыща́ет весь свой почѡтный Нарѡд вкусом Вѣчности.

“Очи всѣх на тя упова́ют,

и ты д[аеши] им пи́щу во БЛАГОВРЕ́МЯ”³¹⁸.

Все сіе родство, богообра́зные Очи нося́щее, взяв от послѣдняго Апѡстола до Ада́ма, говѡрит с Їѡвом:

“Очи твои на мнѣ, и ктому нѣсмь”^{а319}.

Числѡ ядущих сія хлѣбы, как 4000 или 5000. Затѣм, что вся сила Господня исхѡдит из Египта в 430 лѣт. И в сей Суммѣ заключа́ется 7. А седмиц седмица составляет 40, 400 или 4000 с лишком. Затѣм написано:

“Яко 4000”³²⁰. “Яко 5000...”³²¹

И ча́сто поминáется четвертый и седмый род.

“В четвертом рѡдѣ возвратя́тся”³²².

А как они находят́ся вице-фигуро́ю^б Седмицы, так ко всѣм и к каждому их каса́ется сіе:

“Шести́жды от бѣд измет тя,

в седмѣм же не коснет-ти-ся Зло”³²³. Сирѣчь: Насы́тит заўтра, умно́жит и приложит Пшени́цу, Вино́ и Еле́й. И прилага́ет Їову седмь сыно́в и три дѡчери: Касію, Рог Изобилія³²⁴ и День.

“Почи в день седмый”³²⁵.

ПРЕДѢЛ 14-й.

О Плащени́цѣ, Петру́ низпу́щенно́й.

Свѣтлая сія Седмица е́сть пространный Ковѣр, вмѣщающі́й всѣ четвероно́гія и птицы, и рыбы, и гады, и плоды́ дров, и трав. Все в ней, а сама она в НАЧА́ЛѢ сотворена.

Сей небесный Ковѣр низпусти́л:

“Простира́й небо, яко кожу”³²⁶.

^а Amplius и ктому нѣсмь⁽⁶⁾. Id est Umbra sum et Figura: Amplius Nihilum. Sol est Pascha; at ego sum Solis Sol: Umbra Umbrae, seu Antipascha, id est Viceumbra, Vicefigura, Antitypus [Отже, я тѣнь і фигура: бѣльш нічого. Сонце є пасха, а от я – сонце сонця, тѣнь тѣні, або антипасха, тобто заміна тѣні, заміна фігури, антитип (лат.)].

^б Вице-фигу́ра, граесе: Αντίτυπος⁽⁷⁾.

А когда Ковёр, то и Стол, и дом семистолпный, и предложёние хлѣбов³²⁷. И чуть ли не над сею Скáтертю в Дѣянїях пируёт в полдень Петр на Горницѣ, подняв все по Авраáмску в верх НАЧÁЛА. “Заколи и яждь!”³²⁸

Там, похваляясь, кúшает и Павел:

“Имамы же Олтáрь...”³²⁹

Там причащáются и всѣ ему освящённые.

“Упїются от тѹка Дому твоего”³³⁰.

“Пїша же и упишася с ним”³³¹.

И нам можно сказать: “Имамы олтáрь”³³². Но никто не Скверни, Яже Бог для себе освятил³³³. Да молчит здѣсь всяка плоть³³⁴! Да заколется! Божїе сїе тѣло есть, а сїя глѣбная Кóжа и вид есть Фигурная Завѣса Храма, гдѣ Вѣчный почивáет.

“Сїя есть кровь моя...”³³⁵

Моя... (Над сим словцём Émphasis – ударёние) Моя. Божїя, не человекá.

Сим Холстóм повивáет Марїа Младѣнца, а Иóсиф Мертвецá.

“И се вам Знаменїе!”³³⁶ Сирѣчь Фигура.

Щаслива Земля! когда сей Мертвец встал, когда сей Иóсиф изведён из Твердыни, Когда сей Сампсón проснудся, разорвáл Ёжи, сверну́л небо, как сукно́, потряс Землею и разогна́л всю Язы́ческих Фигур Стражу.

“Тамо Его узрите”³³⁷.

“Почи в день седмый”³³⁸.

ПРЕДЪЛ 15-й.

О Лѣствицѣ Ёковлѣй. О седми Градѣх,
Женáх, Трубах и Горáх...

Касающаяся до небес Ёковская Лѣствица сїю ж показует Седмицу. От ней и чрез нея истекáют и востекáют к Тóчкѣ своей всѣ Фигуры, чáсто называясь свидѣтельницами, стражами и Ангелами, Сирѣчь Служками³³⁹, мир благовѣствующими. “Слáва во Вы́шних Богу...”³⁴⁰

Ёков так, как и Дѣд Его, прозрѣл, что сїя шутка не человекá, но дом Божїй, и что сїя седмица есть Дверь, на высокый возводящая Край, а увидѣл также по Заходѣ Солнца.

Сюда взирают и Отцóвскїе Его клятвенные Источники.

“Очи твои, яко Езѣра во Есевонѣ (Градѣ)”³⁴¹.

Клятва, смерть и Фигура есть то же.

Сїи ж дни суть и семь Грады Божїи, и Семь Исáевскїя Жены, как одна, одного придержащїяся МУЖА, и семь разорившїя Ёрихон Трубы. И, конечно, небо, когда повѣдаёт славу Божїю³⁴², есть Труба́.

Сїи суть Горы Божїя³⁴³, Горы тучныя. Там растёт рог Давїду³⁴⁴. Туда восходят вся Колѣна Израїлева. Туда ж идёт в Горня и Марїам. Там Еленей и раждающих Еленїц Стадáм мѣсто.

“Прейдем до Вио́ле́ма...”³⁴⁵

“Тамо роди́ ты МАТИ твоя”³⁴⁶.

Сюдà взирает и Данїйл Mein-gard³⁴⁷, с Крючкàми своих Седмін. И 11 идущіе в Галилею, и Павел, и Стэфан.

“Вѣм Человѣка”³⁴⁸. “Тѣло Его аки Ѳарсїс”³⁴⁹ (Кàмень).

“Яко взятся великолѣпіе Его!”³⁵⁰ “Се вижу Небесà отвѣр[ста]”³⁵¹.

“Прїйдите, взыдем на Гору Господню...”³⁵²

Там мир Израїлю³⁵³! и Гавань всѣм Фигурам!

“Почи в день седмый”³⁵⁴.

ПРЕДЪЛ 16-й.

О Безконечной Пространности
и Непроходимости ДОМУ Божїя.

Узнáв день, узнаеш Седмицу. А сію познав, познаеш бытія Книгу и протчїя, как отрасли Ея. А хотя в сем не всяку Дверь отворить можно непроходимом Лабиринтѣ, но уже знаеш, что под тою Печáтью не иное что, как только Божїе таитя Сокровище. Довлѣет тебѣ, что получил Исход и что даренà тебѣ шѣлковаго Клѣба Нить от Царевны Арїадны³⁵⁵, путеведущая тебе из сего Лавира³⁵⁶ на пространство.

Їерусалимская Арїадна есть Раав, свободившая из Їерихона шпїонов Їисусовых, обязанною у Окна червлѣнною верѣвкою³⁵⁷.

Сїя верѣвочка вожд нам есть во многосвязанных чертогах Дому Божїя, раздѣляющая Фареса от Зàри³⁵⁸, свѣт от тмы^a.

Сею верѣвкою межует Навїн Землю³⁵⁹, и по сей Мѣрѣ кѣшает Їезекїиль свящѣнныя Хлѣбы и воду³⁶⁰. “Вервь червлѣнна устнѣ твои”³⁶¹. “Видѣх, и се муж! и в руцѣ его УЖЕ землемѣрно”³⁶². “Еюже Мѣр... Возмѣрится вам”³⁶³.

К чему желáть все перезнать? Ненасытная есть Забáва гулять по Соломоновских Садáх и домах, а не все высмотрѣть. Искать и удивляться значит то же. Сїе движѣніе веселит и оживляет Душу, как стремлѣніе текущую по Камням воду. Но при пòльном открытіи всего-на-всего ищезает удивлѣніе. Тогда слабѣет аппетит и приходит насыщѣніе, потòм скука и уныніе.

1000 лѣт и едїн день³⁶⁴ – одна Фигура, и 1000000 их есть то же. Если что непонятно, закричи с Варухом: “О Израїлю! Коль велик Дом Божїй³⁶⁵! Велик! и не имать Конца”³⁶⁶. “Сїе море великое...”³⁶⁷

ПРЕДЪЛ 17-й.

О Змїѣ.

Мойсѣй между протчїими Фигурами занял у Егїпетских Свящѣнников и Ікòну Змїя, образующаго Божїю Премудрость.

“Змїй же бѣ мудрѣйшїй...”³⁶⁸

А когда одна Фигура, то и вся Библия есть Змїй. Возносит Его Мойсей в Гору, чтоб не умер Израїль³⁶⁹. То же и Евангелскїй Змїй сказует:

^a Раздѣляющая Мòре. Что бо есть Сòлнце, аще не Огненное Мòре?

“Аще аз вознесен буду от Земли,
Тогда вся привлеку к себѣ”³⁷⁰.

Змій сей, ползая по землѣ, всю сїю Мойсеева Міра Систему и Адама со всѣм здѣсь населенным родством по́ртит. Они всѣ о́стаю́тся дурными и невкусными Болванами Пото́ль, поко́ль не раскуси́тъ ему Го́лову.

Голова его есть Седмица. И так Библиа есть Змій, хоть одноглавный, хоть седмиглавный.

А расто́пчет ему Голову почивающій в солнцѣ³⁷¹. Избраннѣйшая Фигур Фигура, Солнце, есть и Ма́терь, и Дѣва, испуща́ющая из Ложесн прі́ятое от Бога Вѣчности Зе́рно.

“Той твою сотрет Гла́ву”³⁷².

И так Змій о́станется одним только подно́жіем сидя́щего в солнцѣ. Тогда все оживаетъ, а Мертвецы встаю́тъ к то́чкѣ своей. В другóм слúчаѣ чѣрный сей Драко́н, вод Горких Бѣздну изблевая³⁷³, Апокалиптичскія облеченныя в солнце Сына Жены³⁷⁴, потом всю обѣтованную Землю потопляет.

Но Женѣ даю́тся Орлиныя Кри́ла³⁷⁵, дабы родила не в подлом мѣстѣ и не смертное.

“Восхищено бысть чадо Ея к Богу”³⁷⁶.

Сей есть Го́рдая Денница³⁷⁷, Сатана́ и враг Ангелам, Херувимам и всѣм носящим Господа Фигу́рам.

Не те́рпит смотре́тъ Соломо́н как на Орла́, паря́щего к Со́лнцу, не к Со́лнушку, так и на гнусное сего Змія полза́нье³⁷⁸. И чу́тли не сей поминается в При́тчах раб воцарившійся³⁷⁹!

А дабы се не послѣдовало, почившій во Льви́ном рвѣ Дани́ил вкидает сему А́спиду в а́дскую че́люсть Хлѣбец, спѣченный из смолы́ благово́нных Древ и Ту́ка, и клопчато́й Бума́ги³⁸⁰.

Все се́е есть Вѣчности Фигу́ры.

“Сми́рна и Ста́кти и Ка́сія...”³⁸¹

“Даю́щего снѣг свой, яко во́лну (Ба́волну)”³⁸².

“И ту́ка пше́н[ична] насы́щай тя”³⁸³.

От сей нашего Дани́ила чудной Пи́лулы Змій ло́пнул.

“Той твою сотре́т Гла́ву”³⁸⁴.

Воста́ет и Ё́на от лица Господня³⁸⁵. Сему́ ж чудóвищу в брю́хо вверга́ет его Бог. Тогда спаса́ется все священна́го сего Міра селеніе с людьми его³⁸⁶. Нине́віа значит жилище³⁸⁷, а Ё́на есть Го́луб³⁸⁸.

“Дерзай, Земле...³⁸⁹ дерзайте, скоты по́лстыи”³⁹⁰.

“Ча́да Си́оня, раду́йтесь! яко даде вам пи́щу в правдѣ”³⁹¹. Лицо́, от котораго воста́ет Ё́на, льви́ной ров, Пещь, Сми́рною дымя́щаяся, Ковчѣг и Ки́от, Сампсо́нова и Ада́мова Жена, Ризы Ио́сифовы, Черто́г Солнечный Вѣчна́го есть то же.

“Одѣ́йся свѣ́том, яко ризо́ю”³⁹².

“Той твою сотрет Гла́ву”³⁹³.

Сего рыка́ющего Ді́явола растерзав САМПСОН, нахо́дит в тру́пѣ его сладость Вѣчности³⁹⁴.

Сіе дѣлается при Гóродѣ Ѡамнаѡѣ³⁹⁵. Ѡамна значит Образ³⁹⁶.

“Той твою сотрет Главу”³⁹⁷.

Мойсею подражѣет Наперник, называя Истину свѣтом, просвѣщающим всякаго Человѣка³⁹⁸, пришельца в сей Символическій Мíр. Он поставляет Предитѣчу на мѣстѣ главныя Фигуры солнечных.

“Да свидѣтельствуеет о Свѣтѣ...”³⁹⁹

“Бѣ свѣтилник...”⁴⁰⁰

Но меньшее Солнушко есть болѣе великаго.

“Оному подобает расти, Мнѣ же малитися”⁴⁰¹.

Сей Судья Израилскій разоряет все ветхое Фигур Пóлзание, обновляет естество наше, претворяя невкусную воду в Куражное Вино и придавая всей Библии Сот Вѣчности.

“Дадесе ми всяка власть...”⁴⁰²

“Той твою сотрѣт Главу”⁴⁰³.

Сего просят Давид с Мойсеем, во плем возбуждающіе уснувшаго на колѣнах своя Даліды.

“Да воскреснет Бог!...”⁴⁰⁴.

“Востани, Господи! и да разсыплются врази твои!”⁴⁰⁵

“Почи в день седмый...”⁴⁰⁶

КАТАВАСІА⁴⁰⁷,

или

СНИСХОЖДЕНІЕ.

Окончив другій примѣр, Паки сказую, что в Библии иное на Лицѣ, а иное в Сѣрдцѣ.

Так, как Алкивиадская Икона, называемая Ёллински Σιληνός, с лица была шуточная, а внутрь сокрывала великолѣпіе Божіе⁴⁰⁸.

Благородный и забавный есть обман и подлог, гдѣ находим под Лжею Истину, Мудрость под Буйством, а во Плоти Бога.

Вот прямое, именуемое у древних Ёллин “Ποίημα”, сіестъ Твореніе⁴⁰⁹! А такіе Писатели суть точные Пійты, и ни мало не дивно, что Мойсея зовут Обманщиком⁴¹⁰.

Сей Змій нарочно создан, да поругаются ему соборища нагло судящих.

И не дивно, что для сих Лисов из высоких Божіих ГОР раждается не Лев или Орел, но МЫШИ⁴¹¹, Ёжи, Со́вы, Вдо́ды, Нетопыри, Шѣршни, Жа́бы, Пѣсія Мухи, Ёхидны, Васілиски, Обезьяны и вредящія Соломоновским Виноградам Лисицы⁴¹².

“ИСПЫТАЙТЕ ПИСАНІЙ...”⁴¹³

Конец!

и святому Богу Слава!

Цей трактат написано впродовж 1775–1776 рр. Він присвячений Степану Тев'яшову й був надісланий йому 28 березня 1776 р. Через чотири роки Сковорода зробив поновну редакцію трактату. Обидві редакції дійшли до нас в автографах. Кращий автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/20–31/51). Уривки із цього трактату були вперше опубліковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р., а повний текст – у Санкт-Петербурзькому виданні 1912 р. Подаємо за автографом відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

¹ Текст посвяти закреслено. Натомість іншою рукою написано: “Степану Ивановичу, Господину Полковнику его Высочородію Тевяшеву”. Степан Иванович Тев'яшов – син острогозького полковника Івана Івановича Тев'яшова (молодшого). Сам був харківським (1734–1757 рр.) та острогозьким (1757–1763 рр.) полковником. У його маєтку Сковорода не раз бував [див.: Ніженець А., Стогній І. Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 52–53; Гавриленко А. Над Тихою Сосною. На зарубіжній Слобожанщині // Березіль. – 2002. – № 7–8. – С. 151–154].

² Див. прим. 93 до циклу «Басні Харьковскія».

³ Епікурова насолода в християнській традиції, як правило, поцінювалась украй негативно. Наприклад, Лактанцій уважав науку Епікура шкідливою для добросчесної людини, зокрема й тому, що, на думку старогрецького філософа, “насолода є найвищим добром” [Луція Цецилія Лактанція Фирмиана, нареченного християнським Цицероном, божественних наставлень седмь книг, писанных к Константину Великому, первому християнскому імператору. – Москва, 1783. – С. 264–265]. Так само й Григорій Богослов із властивою йому експресією закликав боротися з “Епікуровою безбожністю, з його атомами й чужою філософією насолодою” [Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского. – Санкт-Петербург, б. г. – Т. I. – С. 391]. Цей погляд поділяла й переважна більшість письменників та філософів старої України. Тільки дехто з них, так само, як Сковорода, пробував тлумачити Епікурову насолоду як явище духовного ряду. Наприклад, Михайло Козачинський писав: “Розбещені люди вбачають своє щастя в чуттєвих насолодах і матеріальних статках. Такої думки дотримувалися філософ Арістипп, цар Сарданапал, імператор Магомет. Її зазвичай приписують також Епікурові, однак безпідставно, адже хоч Епікур в «Етиці» теж пов'язував щастя з насолодою, але не з насолодою тіла, а зі справжньою насолодою душі” [Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 336]. Така апологія Епікура була характерною для XVIII ст. [див., наприклад: Татищев В. Н. Разговор двух пріятелией о пользѣ наук и училищ // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн. I. – С. 44; Przybylski J. Wiekі uczone starożytnych Greków i Rzymian. – Kraków, 1789. – С. 66].

⁴ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: **Всесїає сєрдца живїотъ чєловѣка.**

⁵ *Горацій*. Послання, I, 11, 23 («До Буллатія»). У перекладі Андрія Содомори: “...насолоди на рік не відтягуй...” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

⁶ Горацій. Послання, I, 11, 24 («До Буллатія»). У перекладі Андрія Содомори: “Щоб похвалитись міг будь-коли й будь-де: ‘З приємністю жив я’” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

⁷ Люцій Анней Сенека Молодший (*Lucius Annaeus Seneca Junior*) (бл. 5 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – видатний римський філософ-стоїк, поет і державний діяч. У старій Україні Сенека втішався неабиякою славою і як взірцевий письменник, зокрема трагедіограф [див.: *Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kiowiae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 69*], і як філософ-мораліст. Цитати з римського класика можна знайти у творах Захарії Копистенського, Іпатія Потія, Мелетія Смотрицького, Афанасія Кальнофойського, Касіяна Саковича, Петра Могили, Антонія Радивиловського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, Івана Леванди та інших. Із другого боку, наші письменники ніколи не забували, що Сенека представляє поганську мудрість та ще й самогубець. “Стара Русь”, писав Лазар Баранович, обходить Сенеку, “бо Сенека se pecat, сам собі завдав смертельних ран” [Baranowicz Ł. Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – К. 4 (v.) (appendix)]. Одним словом, як казав про Сенеку Митрофан Довгалевський: “Життя він вів нехристиянське, але щодо моралі – він християнин” [Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 369]. Популяриність Сенеки засвідчує й те, що його ім’я зринає в народних приказках: “Сказав Сенека: ‘стій, свине, здалека’” [Номис, № 1000]; “Казав Сенека: уважай з далека” [Франко, № 23281]. Із творів Сенеки Скворода найбільше приваблювали «Моральні листи до Луцілія». Саме їх він цитує в діалозі «Потоп зміин», а також у листах до Михайла Ковалинського й Кирила Ляшевецького. А перекладаючи трактат Плутарха «Про спокій душі», Скворода пробує подивитися на поняття “спокій” у Сенеки крізь призму перипатетичної поняттєвої тріади: *defectus* (недостатність) – *modus* (міра) – *excessus* (надмір), – яка була засадничою на ґрунті схоластичної етики ще від часів Томи Аквінського (саме Тома Аквінський упродовж XVII–XVIII ст. був чи не найбільшим авторитетом для українських богословів [див.: *Cracraft J. Theology at the Kiev Academy during its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – Nos. 1/2. – P. 75*]).

⁸ Скворода має на думці «Моральні листи до Луцілія» (СІ, 7, 10): “Нічого не відкладаймо на потім. Щодня розраховуймося з життям, аби нічого йому не бути винним”; “Отож, мій Луцілію, поспішай жити і вважай, що кожен окремий день – це окреме твоє життя” [Люцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 450, 451].

⁹ Марціал. Епіграми, I, 15 [див.: *Марк Валерій Марціал. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 33*].

¹⁰ Горацій. Послання, I, 4 («До Альбія Тібулла»). У перекладі Андрія Содомори: “...з череди Епікура / Я поросятко гладке...” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 183]. Серед українських письменників на ці рядки Горація покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 276*].

¹¹ Діоген Лаертій свідчив: “Солодше за все, – казав він [Платон], – слухати істину” (а інші переказують: “говорити істину”) (III, 39–40) [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 162*]. Ця Платонова сентенція (“сладко слухать правду”) була відома в Україні ще за старокіївських часів із «Пчолы» [див.: *Чижевський Д. Платон в Давній Русі // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 64*].

¹² Ідеться про Арістотеля. Як свідчив Діоген Лаерцій (V, 19), “на запитання, яка різниця між чоловіком освіченим та неосвіченим, він [Арістотель] відповів: ‘Така, як між живим та мертвим’” [Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 211].

¹³ Див. прим. 132 до діалогу «Кольцо».

¹⁴ Фразу “свѣтъ незаходимый” узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: “Вскую мя еси отринул, свѣте незаходяй” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

¹⁵ Як свідчить Діоген Лаерцій (I, 62), свою старість Солон провів на Кіпрі, а помер, мавши вісімдесят років [Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 82].

¹⁶ Можна пригадати розмову Солона з Крезом про те, хто з людей найщасливіший, яку переповів Геродот (Історія, I, 29–32). У цій розмові, яка була добре відома старим українським письменникам [див., наприклад: *Туптало Д.* Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 41], Солон стверджував, що “крайньою межею людського життя” є 70 років, а найщасливіший той, хто “протягом усього життя посідає найбільшу кількість благ і щасливо закінчить життя”, адже “у будь-якій справі треба зважати на кінець” [Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 27]. Див. також Плутархові «Порівняльні життєписи» (Солон, XXXI).

¹⁷ Як правило, окреслення *жизнь* та *житіє* в нашій традиції фігурували нарізно. Наприклад, “жизнь” Георгія Кониського («Жизнь Георгія Конисскаго») [див.: *Жизнь Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго* // Собрание сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. IX–LXXXVIII], але “житіє” Паїсія Величковського [див.: *Житіє и подвиги отца нашего старца Паїсія, архимандрита молдавских святых монастырей Нямецкаго и Сѣкула* // *Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского.* – Москва, 1892. – С. 17–77]. Або й таке: Ілля Квітка називає біографію Йоасафа Горленка “житієм” («Житіє преосвященнаго епископа Бѣлоградскаго Йоасафа Горленка...»), тимчасом як у книзі, де було надруковане це “житіє”, фігурує окреслення “жизнь” [див.: *Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым.* – Киев, 1909. – Т. 1. – Ч. III: *Жизнь и деятельность святителя Иоасафа.* – С. 253–278].

¹⁸ Очевидно, розрізняючи в такий спосіб *житіє* та *жизнь*, Сковорода має на думці заведене в шкільній моральній філософії розрізнення “вчинків людини”, тобто всього, що вона робить, та “людських учинків”, тобто того, що вона робить як істота, наділена вільною волею.

¹⁹ Див. прим. 158 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁰ Як зазначав Михайло Козачинський, ця Катонова любов дала привід недобррозичливцям називати його п'яницею [Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 362].

²¹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 3. Пор.: на гóрѣ гдѣню ѿ вѣ до́мъ вѣга і́аквѣлѣ. Сковорода розглядає віру як *середину* між безбожництвом та марновірством. Безпосереднім джерелом цієї думки міг бути трактат Плутарха «Про марновірство» [пор.: *Плутарх.* Моралии. О суевѣрии // *Вестник древней истории.* – 1979. – № 2. – С. 243]. Зрештою, вона була добре znana й у старій українській літературі. Див., наприклад: “Віра також є однією із цнот, до того ж засадничих, таких, що мають стосунок до самого Бога, а

тому підлягає тим самим законам, що й інші цноти. Отже, як той, хто вірить замало, не має віри й не може отримати порятунку, так і той, хто вірить занадто, не має віри й так само не може бути врятований” [Examen obrony, to iest Odpis na script Obrona werificatii nazwany // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579; пор.: *Smotryc'kuj M. Obrona werificaciey // Collected Works of Meletij Smotryc'kuj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 452; див. про це: Соловій М. о., ЧСВВ. Мелетій Смотрицький як письменник. – Рим; Торонто, 1978. – Ч. II. – С. 261–262, 294].*

²² Коментуючи цю думку Сковороди, Володимир Ерн зазначав: “Біблія – це цілокупність божественного Розуму, це *вся* Його незбагненна Премудрість” [Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 275]. Платонічна традиція розуміння філософії як розмислу про душу, світ і Бога, принаймні від часів Ціцерона, Плутарха та Орігена, передбачала її поділ на три частини: етику, фізику й теологію. “Християнство, – як писав, наприклад, добре знаний Сковородою Євагрій Понтійський, – це наука нашого Спасителя Ісуса Христа, яка складається з діяльного, природного та богословського [любомудрія]” [Евагрий Понтийский. Слово о духовном делании, или Монах // Евагрий Понтийский. Аскетические и богословские творения. – Москва, 1994. – С. 96]. Ця традиція віддзеркалена в уявленні Сковороди про “три світи”. Розмисл про мікрокосмос – етика, про макрокосмос – фізика (осягнення логосів та ейдосів Божого творива), а розмисл про Бога, теологія, – це не що інше, як розмисл про “символічний світ”. Саме тому наш філософ і стверджував, що “християнський Бог є Біблія”.

²³ Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

²⁴ Сковорода має на думці слова: **И** испѣсти змій за женою и зъ оустъ своихъ вода ѣкв рѣкѣ, да ѣ въ рѣцѣ потопитъ (Апокаліпсис 12: 15).

²⁵ Див.: Четверта книга царств 2: 11.

²⁶ Див.: Четверта книга царств 6: 6.

²⁷ Див.: Четверта книга царств 2: 14.

²⁸ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

²⁹ Див.: Книга Ісуса Навина 10: 13.

³⁰ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 1, наст.

³¹ Богослови могилянського кола, трактуючи питання про кінець світу, виходили з того, що есхатологічні таємниці перебувають по той бік людського досвіду та знання. Наприклад, Феофілакт Лопатинський, різко критикуючи «Казання святого Кирила...» Стефана Зизанія, писав, що Кирило Єрусалимський не вважав за можливе знаття кінецьсвітньої таємниці, тимчасом як “лживый Кірілл рускій [Зизаній] являет себе о том извѣстна... И еще дерзновенно глаголет: ‘Скоро же и антихриста и скончаніе вѣка сего содѣватися иматъ’. зри лжепророка!” [Лопатинський Ф. Обличеніе неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 135 (зв.)–136].

³² Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 32–35.

³³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: *ѡу* вѣа же всѣ възмѡжна. Пор. народні приказки: “У Бога все мога” [Номис, № 21; Франко, № 1183]; “У Бога все возможно” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 35].

³⁴ Стара українська еклезіологія, окреслюючи ество ересі, виходила з того, що Церква – це спільнота вірних а) єдиного християнського віровизнання, які б) беруть участь у сакраменталіях і в) підлягають оруді належних старших. Того, хто належав до Церкви, але потім перестав визнавати засади християнської віри, тобто відійшов від “першої єдності”, називають еретиком [див.: *Dubowicz J. Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożej. –*

Lwów, 1644. – S. 8–9; *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 142 (друга пагін.); *Rutka Th. Herby, або Znaki Kościoła prawdziwego*. – Lublin, 1696. – S. 3].

³⁵ Фраза *поцьнішася тцѣтнымъ* зринає в Книзі Псалмів 2: 1 та в Діях св. апостолів 4: 25.

³⁶ Див. прим. 162 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

³⁷ Фраза *И выгътъ тѣкъ* кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: Перша книга Мойсеева: Буття 1: 6.

³⁸ Сковорода розробляє тут старий мотив: “розуміння Біблії – духовний бенкет”. Наприклад, у Дмитра Туптала він звучить так: “Пиршество... Божественнаго Писанія три трапезы представленные имать. Первая есть трапеза – разум історическій, повѣствователный, по писмени сказуемый и проповѣдуемый. Вторая трапеза – разум містическій, сієсть таинственный. Третія трапеза – разум нравоучителный. Первая трапеза неученых ради простаков. Вторая трапеза премудрых ради учителей. Третія трапеза общая всѣм, ученым и неученым. На первой трапезѣ пища дебелѣйшая. На второй трапезѣ пища тончайшая. На третій трапезѣ пища сладчайшая. Первая трапеза содержит вкус древних дѣяній. Вторая трапеза содержит вкус таинств. Третія трапеза содержит сладость добронравія” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 319 (зв.)–320].

³⁹ Ідеться про римського імператора Тіта Флавія Веспасіана. Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

⁴⁰ Ідеться про зруйнування Єрусалима військом римського імператора Тіта в 72 р. В Україні ця історія була добре знана ще від часів Ярослава Мудрого завдяки перекладу повісті Йосифа Флавія (37/38–95 рр.) «Іудейська війна».

⁴¹ Ідеться про завоювання турками Константинополя в 1453 р., тобто про занепад колись могутньої “імперії ромей”. До речі, католицькі та православні богослови з позицій крайнього ексклюзивізму сперечалися про причини падіння Константинополя. Так, католицькі богослови, згідно зі своєю наукою про “правдиву Церкву” (її виклад подав Теофіл Рутка в трактаті «Herby, або Znaki Kościoła prawdziwego» – Люблін, 1696), стверджували, що занепад Візантії – це не що інше, як Божа кара. Бог, казали вони, покарав греків за невизнання сходження Святого Духа від Бога-Сина, бо саме в день сходження Святого Духа розпочався турецький штурм Константинополя, а місто було взяте в день Святої Тройці. Цей мотив є вже, приміром, в «Описі дороги» (1566 р.) Бенедикта Гербеста [див.: *Herbest B. Wypisanie drogi // Памятки українсько-руської мови і літератури. Памятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. / Вид. К. Студинський. – Львів, 1908. – С. 8–9]. Не раз він зринає й у Петра Скарги: досить пригадати хоч би такі його твори, як «Про єдність Божої Церкви» [див.: *Skarga P. O jedności Kościoła Bożego // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobnieyszymi pracami. – Kraków, 1610. – S. 365–366], «Берестейський собор» [див.: *Skarga P. Synod Brzeski // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobnieyszymi pracami. – Kraków, 1610. – S. 401] чи «Заклик до покаяння» [див.: *Skarga P. Wzywanie do pokuty... – Kraków, 1610. – S. 17]. Цю ж таки думку активно обстоював Іпатій Потій, зокрема, у своїх посланнях до Костянтина Острозького [див.: *Pociey H. Oświeconemu xiążęciu a iasne wielmożnemu panu Konstantynowi, z łaski Bożej xiążęciu Ostrozkiemu // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1028], Клирика Острозького [див.: *Pociey H. Odpis na list nieiakięgo Kleryka Ostrozkiego bezimienego // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1102] та олександрійського патріарха Мелетія [див.: *Respons Hipatusza Pocieia... na list Melecjusza, patriarchy Alexandriyskiego // Pociey H. Kazania i homilie. – S. 1., s. a. – S. 56]. Перегодом про це ж таки*******

будуть писати Іван Дубович [див.: *Dubowicz J.* Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 151–157], Кипріян Жоховський [див.: *Żochowski C.* Colloquium Lubelski. – Leopoli, 1680. – К. 1 (присвята)], Теофіл Рутка [див.: *Rutka Th.* Chorągiew zgody u rokoіu. – Lublin, 1691. – S. 229], Ян Алоїз Кулеша [див.: *Kulesza J.* Wiara prawosławna. – Wilno, 1704. – S. 179] та інші. Тим часом православні полемісти були схильні трактувати це як Господню благодать. Зокрема, Христофор Філает, який присвятив перший розділ четвертої частини свого «Апокрисиса» розглядові цього питання, каже, що то була Божа ласка, адже греки, “бувши поневолені турками по тілу, по духу перемогли світ, плоть та диявола з усіма їхніми спокусами” [*Broniewski M.* Apokrisis. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – S. 195–196]. Так само гадали й Василь Суразький [див.: *Суразький В.* О единой, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 164–166], Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі» [див.: *Smotryc'kyj M.* Θρήνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – К. 82] та інші.

⁴² Сковорода має на думці так звану Варфоломійську ніч – масову різанину католиками протестантів, яка сталася 24 серпня 1572 р. в Парижі на свято святого Варфоломія, коли загинуло близько 30 тисяч людей. Із сучасників Сковороди про цю спричинену марновірством трагедію згадував, наприклад, Микола Новиков у передмові до першого видання «Древней российской вивлюфики»: “Пусть припомнят господа наши полуфранцузы день святого Варфоломея; тогда не должно будет удивляться, что у нас некоторые частные люди от суеверия пострадали” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 212].

⁴³ Плутарх говорив про це в трактаті «Про марновірство». У ньому він, зокрема, зазначав, що марновірство перетворює людину на справжнього раба, чого не годна зробити навіть безбожність [див.: *Плутарх.* Моралии. О суеверии // Вестник древней истории. – 1979. – № 2. – С. 237]. Забобонний чоловік “був би радий звільнитися від страху, який пригнічує його, немов Тантала – нависла над ним скеля, і безбожність була б для нього блаженним звільненням” [там само. – С. 242]. Зрештою, Плутарх говорив про це і в інших своїх творах, приміром, у трактаті «Про Ізиду та Озіріса».

⁴⁴ Задаймо, наприклад, настанови Петра Могили: “...стояти имате к западом, идеже ест начало чувственны тмы”; “На западѣх убо стоит диавол, идеже начало тмы” [*Могила П.* Євхологiон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 150, 152], або те, як трохи перефразом Іоанікій Галятовський писав: “От востока походит свѣтлость, которая темности розганяет. Так в Церкви Восточной мешкаючи, Христос-восток свѣтлостью вѣры православной розганяет межи людьми невѣрными темности невѣрства, балвохвалства и герезій розмаитѣх” [*Галятовський І.* Скарбница потребная // *Галятовський І.* Ключ розуміння. – Київ, 1985. – С. 348].

⁴⁵ Сковорода має на думці суперечки між українськими та російськими православними богословами щодо обряду хрещення. Якщо українські теологи визнавали хрещення і способом “погруженія”, і способом “облѣнія” (наприклад, Петро Могила писав: “Хрещеніє святое якоже погруженієм всего в водѣ, сиче и облѣнієм водою от верху главы чрез все тѣло совершенно бывает” [*Могила П.* Євхологiон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 8]), то московські богослови рішуче заперечували “обливательное” хрещення й критикували на цій підставі «Євхологiон» Могили [див., наприклад: *Питирич, еп.* Пращица духовная. – Санкт-Петербург, 1721. – Арк. 342 (зв.)].

⁴⁶ Питання про опрісноки входило до кола тих питань, про які запекло сперечалися католики й православні. Принаймні полемічна література в Україні розпочинається з

антикатолицького трактату київського митрополита Леонтія (початок XI ст.), що має назву «Про опрісноки». Особливої гостроти суперечка про опрісноки набула в полемічних творах зламу XVI–XVII ст. Згадаймо, наприклад, що писав про це Стефан Зизаній: “...якая ест разность mezi челоуѣком и трупом, такая есть разность mezi хлѣбом и опрѣсноком, бо яко тѣло без душѣ разумной, также и тѣсто без квасу и соли есть мертво” [Зизаній С. Казань св. Кирилла. – Вільно, 1596. – Арк. 44].

⁴⁷ Тут можна провести певні паралелі з просвітницькою ідеологією, зокрема українською. Згадаймо, як трохи перегадом Петро Лодій писав про забобони у своїй логіці: “Отсюда производила упорная защита религии, в которой кто-нибудь родился и был воспитан и наставлен; отсюда мученики и дух преслѣдованія производили” [Лодій П. Логическія наставленія, руководствующія к познанію и различенію истиннаго от ложнаго. – Санкт-Петербург, 1815. – С. 391].

⁴⁸ Парафраза Другої книги царств 22: 27 та Книги Псалмів 17 (18): 27. Пор.: со строптївѣмѣмъ развратїишися.

⁴⁹ Книга Йова 38: 20.

⁵⁰ Сковорода нав'язується тут до Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: Дїце поспитѣ посредѣ предѣль. У Вульгаті в цьому вірші вжито слово *terminus*: “si dormieritis inter medios terminos”.

⁵¹ Книга Псалмів 84 (85): 12.

⁵² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: Злато же ѡныа земли дѡброє.

⁵³ Парафраза Євангелїї від св. Луки 1: 45. Пор.: њ вїжѣнна вѣровавшаа, ѡкво вѣдетъ совершенїе гїгѡланнѣмѣмъ ѣи ѡ гдѣ.

⁵⁴ Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 19: 26. Пор.: оу вїа же всѣ возмѡжна.

⁵⁵ Сковорода має на думці слова: њ всплывѣ желѣзо (Четверта книга царств 6: 6).

⁵⁶ Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 19: 26. Пор.: оу вїа же всѣ возмѡжна.

⁵⁷ Пор.: “Начал за здравие, а свел на (за) упокой” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 498, 648].

⁵⁸ Сковорода нав'язується тут до біблійних фраз на взір: Ѡ рекѡхъ къ вѣмѣ во врѣмя ѡно гл҃гола (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 1: 9).

⁵⁹ Четверта книга царств 6: 6.

⁶⁰ У рукопису: *обера*.

⁶¹ Камка – старовинна перська шовкова тканина з кольоровими візерунками. Пригадаймо російську приказку: “Кто в камке, кто в парче, а мы в холсту – по тому ж мосту” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 585].

⁶² Див. прим. 866 до діалогу «Кольцо».

⁶³ Неточна цитата з Книги Йова 38: 36. Пор.: Ктѡ же дѣлѣ ѣсть женѣмѣмъ ткѣнїа мѣдрѡсть, ѡнѣ ѡспецрѣнїа хїтрѡсть;

⁶⁴ Від лат. *auctor* – тут: ‘творець’.

⁶⁵ Очевидно, це контамінація віршів Четвертої книги царств 2: 5 (раздѣлѣши ли, ѡкво днѣсь вѣзѣмѣтъ гдѣ) та 2: 11 (Ѡ възѣтъ вѣсть ѡнѣа вїхрѡмѣ ѡкво на небо).

⁶⁶ Четверта книга царств 2: 11.

⁶⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: ѡже ѣсть гл҃гола вѣїѡ (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 17).

⁶⁸ Книга Псалмів 103 (104): 3.

⁶⁹ Парафраза Четвертої книги царств 2: 12. Пор.: ѡтче, ѡтче, колеснїца ѡнѣа ѡ коннїца ѣгѡ.

⁷⁰ Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

⁷¹ Сковорода має на думці слова: **Єсть бо въ той дѣхъ раздѣла стѣ, єдинородный, многочѣстный, тобкѣй** (Книга Премудрості Соломонової 7: 22).

⁷² Книга Псалмів 38 (39): 14.

⁷³ Послання св. ап. Павла до Филип'ян 3: 21.

⁷⁴ Сковорода має на думці слова: **Гамѡ возрациѣ рѡгѣ дѣдови** (Книга Псалмів 131 (132): 17).

⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто дастъ ми крильѣ;**

⁷⁶ Книга Псалмів 38 (39): 14.

⁷⁷ Сковорода має на думці слова: **Гажоже ємлайса за стѣнь и гонѣи вѣтры** (Книга Ісуса, сина Сирахового 34: 2).

⁷⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: **положихомъ лжѣ надѣждѣ нашѣ и лжѣю покрѣмисѣ** (Книга пророка Ісаї 28: 15).

⁷⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

⁸⁰ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: **Гайтса бо имѣ стѣ хотѣцимъ, ѣкѡ невеса вѣша испѣрва.**

⁸¹ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

⁸² Лат. *sententia* – 'думка, погляд, вираз'.

⁸³ Сковорода має на думці слова: **Въ той часѣ изыдоша персты рѣки чловѣчи и писѣхѡ противѣ лампады на поваплѣнїи стѣнь дѡмѡ царѣва, и царь видѣше персты рѣки пишѣциѣ** (Книга пророка Даниїла 5: 5).

⁸⁴ Сковорода має на думці слова: **Иисъ же дѡлѣ преклоньсѣ, перстомъ писѣше на землїи** (Євангелїя від св. Івана 8: 6).

⁸⁵ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. Пор.: **и дѣхъ бжїи ношѣшесѣ верхѣ воды.**

⁸⁶ Сковорода має на думці пастуха Тітіра – персонажа Вергілієвих «Буколїк». Про нього він згадував також у 23-ій байці циклу «Басни Харьковскїя».

⁸⁷ *Вергілій*. Буколїки, I, 6. У перекладі Миколи Зерова: "...мій бог послав мені втіху цю й радість" [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 197]. З-поміж улюблених Сковородою авторів ці слова Вергілія цитував Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXXIII, 10), супроводивши їх таким коментарем: "І якщо почувати себе в такому великому боргу перед дарувальником того дозвілля, найвищий плід якого в тому, що 'Він і коровам моїм випасатись дозволив, як бачиш, / Вільно, й мені – на сільській, що лиш хочу, дуді награвати', – то наскільки вище цінитимемо те дозвілля, яке проводимо серед богів, яке прирівнює нас до богів?" [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 253].

⁸⁸ Євангелїя від св. Івана 8: 25.

⁸⁹ У Біблії далі: **сѣ наслѣдїемъ.**

⁹⁰ Книга Екклезїястова 7: 12.

⁹¹ Книга Екклесїястова 7: 4. Між частинами цитати в Біблії стоїть не крапка, а кома.

⁹² Книга пророка Ісаї 41: 27.

⁹³ Євангелїя від св. Івана 5: 39.

⁹⁴ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 7: 24. Пор.: **не сдѣите на лицѣ, но прѣвннѣ сдѣ сдѣите.** Див. також: **и не на лицѣ зрїши, но воистиннѣ пѣтї бжїю оучїши** (Євангелїя від св. Луки 20: 21); **не на лицѣ зрїтѣ бѣгъ** (Дїї св. апостолів 10: 34); **не на лицѣ зрѣще имѣйте вѣрѣ гдѣ нашегѡ иіса хрїста славы** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

⁹⁵ *Вергілій*. Буколїки, VIII, 11.

⁹⁶ Памва Беринда тлумачив слово *преддверіє* як “ганок або сѣни” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 177].

⁹⁷ Сковородинська легенда про пустельника та птаха має за основу сюжет із популярного збірника «Велике зеркало», прототипом якого був укладений 1605 р. єзуїтом Йоаном Майором збірник «Speculum magnum exemplotum». Українські переклади цієї легенди відомі з XVIII ст. [див.: Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. Вид. 2-е, випр. і доп. – Київ, 1952. – С. 574].

⁹⁸ Гр. *μυσταγωγός* – той, хто вводить у таїнства, посвящає в містерії’.

⁹⁹ Зерно, що помирає та оживає, – популярний образ воскресіння. Див. прим. 136 до діалогу «Наркісс».

¹⁰⁰ П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

¹⁰¹ У староеврейській мові є кілька слів, що означають “пророк”: *navi* (*nābîʾ*), як-от у П’ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 13: 1; *хозе* (*hōzeʾh*), як, припустімо, у Другій книзі царств 24: 11 чи в Книзі пророка Амоса 7: 12; *роє* (*rōʾeʾh*), як у Першій книзі царств 9: 9. *Navi*, за етимологією, – це найперше “глашатай”, а *хозе* та *роє* – “провидець” (обидва ці слова утворені від синонімічних коренів зі значенням “бачити”). Сковорода, очевидно, мав на думці або якесь одне із цих слів, або й обидва.

¹⁰² Магами (гр. *μάγος*, з перс. *магуш*) називали жерців у Стародавньому Ірані та сусідніх із ним краях. Як свідчив Діоген Лаерцій (I, 6), “маги проводили час у служінні богам, жертвоприношеннях та молитвах...; розмірковували про ество та походження богів, вважаючи за богів вогонь, землю та воду...” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 65]. Загалом, говорячи про магів, волхвів, халдеїв та гімнософістів, Сковорода, мабуть, переказує початок першої книги «Vitaе philosophorum» Діогена Лаерція (I, 1–10), де йдеться про зародження філософії [пор.: Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63–66].

¹⁰³ Див. прим. 193 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

¹⁰⁴ Халдеї – вавилонські жерці. Про халдеїв Діоген Лаерцій (I, 6) каже, що вони “займалися астрономією та пророкуванням” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 64].

¹⁰⁵ Гімносфісти – індійські брахмани, яких називали ще “голими мудрецами”. В Україні були здавна відомі з роману «Олександрія». А Діоген Лаерцій (I, 6) свідчив, що гімнософісти “говорили загадковими фразами, вчили шанувати богів, не чинити зла та вправлятися в мужності; гімнософісти зневажали навіть смерть...” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 64].

¹⁰⁶ Гр. *ἱερεὺς* – ‘жрець’.

¹⁰⁷ Йдеться про *софістів*. Дмитро Туптало пояснював це слово так: “...То бо нареченіє *софіста* в онья времена зѣло бысть честно, и изряднѣйшии философы тѣм бываху нарицаемы, якоже иногда Ліваній Софіста, знаемый святому Василию Великому” [Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 91; пор.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклад з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 236–237]. Щоправда, за часів Сковороди це слово було здебільшого пейоративом. Наприклад, Стефан Яворський говорив про “суємудріє софістов міра сего” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 355]. Зрештою, слово *софи* вживалося як синонім до слова *философы*, як-от у «Театроні» Івана Максимовича: “Свято царство, аще бы софи

царствовали, / Или сами царіе философавали” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 210].

¹⁰⁸ Див. прим. 53 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

¹⁰⁹ Гр. *ἱεροφάντης* – ‘той, хто являє щось священне’; верховний жрець, який посвящав в Елевксинські містерії.

¹¹⁰ Як вважали старі українські богослови, справжня мудрість полягає в тому, щоб пізнавати Творця за його творивом. Феофан Прокопович, наприклад, писав: “Истинное бо слово Павлово или паче Божіе: ‘Невидимая его от создания міра творенми помышляема, видим суть и присносущная сила его и Божество’. И сію філософію свою сказал быти Антоній Великій, егда вопрошающим его языческим філософом, гдѣ суть книги его, показал на весь мір и рекл: ‘Сія есть книга моя’” [Прокопович Θ. Слово в недѣлю осмюю на десять // Феофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 205].

⁽¹⁾ Гр. *πάμπαν* – ‘досконало, зовсім’.

¹¹¹ Див. прим. 222 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹¹² Скворода має на думці слова: *и ѡбрати́са видѣти трѣпѣ львовѣ, и се, рой пчелѣ во оустѣхъ львовыхъ и мѣдѣ* (Книга Суддів 14: 8).

¹¹³ Пісня над піснями 5: 16.

¹¹⁴ Друга книга царств 22: 12.

¹¹⁵ Це – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є два відповідні малюнки: 336-ий (“Tremorem injicio fortissimo. Приключая и сильнѣйшему трясенію”) та 410-ий (“Veni vidi vici. Пріѣхал, видѣл, побѣдил”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85, 104–105].

¹¹⁶ Про це писав, зокрема, Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (VIII, 9).

¹¹⁷ Крутень – скручений жмут соломи, яким розпалюють вогонь.

¹¹⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *плоть не пользѣтъ ничтѣже*.

¹¹⁹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.

¹²⁰ Можливо, Скворода має на думці слова: *сѣетса въ нѣмоци, востаѣтъ въ силѣ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 43).

¹²¹ Пор.: “Да противная противными врачуются” [Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 27].

¹²² Незнищенність матерії та неможливість її “голою”, тобто безформного, існування – одна з аксіом схоластичних курсів натурфілософії. Скажімо, Касіян Сакович у «Трактаті про душу» писав: “Народження, як говорять філософи, відбувається через руйнування однієї речі для виникнення другої” [Сакович К. Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 484]. Пор., наприклад, відповідні міркування Феофана Прокоповича: “Бо коли одні [речі] гинуть, то інші виникають”; “...з народженням однієї [речі] завжди збігається руйнування іншої речі”; “...коли руйнується [одне] тіло й народжується нове...”; “...Бог створив природу так, щоб до виникнення чогось щось руйнувалось для того, щоб була матерія для майбутнього тіла, й навпаки, коли щось гине, то відразу виникає інше тіло, щоб матерія не залишилась голою й без форми, оскільки вона не може бути такою за своєю природою” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 121, 125, 127, 128]. Див. також емблематичний образ «Пальмовое дерево», що має такий підпис: “Единое умирает, а другое рождается. Uno avulso non deficit alter” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 40–41].

¹²³ Сковорода говорить тут про *макрокосмос*, що його він уявляв безконечним у часі (тобто таким, який з'явився разом із часом) та просторі. Макрокосмос цікавить Сковороду не сам по собі, а передусім, як корелят *мікрокосмосу*, тобто людини, і Біблії. “Схожість структури великого та малого світу, – слушно зазначав Дмитро Чижевський, – є для Сковороди лише спеціальний випадок загальної згоди, паралелізму між різними сферами буття: не лише людина... виказує паралелізм із ‘великим світом’, але й Біблія. Дальша далекоюжна паралельність існує між Богом та людиною. Христологію можна перенести на ‘великий світ’. Антропологія виказує різноманітні пункти схожості з космологією. Таким чином виявляється, що наука про мікрокосмос є ніби лише одна глава з загальної науки про схожості та паралелізми в будові світу” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 150]. Отож, філософ говорить про макрокосмос здебільшого саме в оцій символічній стратегії.

¹²⁴ Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

¹²⁵ Гр. *ὁλόσταισις* – ‘основа, єство’.

¹²⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *и свѣтъ во тмѣ свѣтитсѧ* (Євангелія від св. Івана 1: 5).

¹²⁷ Платон. Теетет, 155e [див.: Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1993. – Т. 2. – С. 208]. Серед українських філософів раніше ці слова цитував, наприклад, Феофан Прокопович: “‘Темними є ті, які вважають, що немає нічого [іншого], крім того, чого можна доторкнутись і помацати руками’, – каже Платон у «Теететі» [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 142].

¹²⁸ Схожа думка лунала не раз, зокрема, у творах тих письменників, що їх добре знав Сковорода. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцїлія» (XXXVI, 11): “Приглянься до коловороту речей, які спішать до своїх витоків: побачиш, що в цьому світі ніщо не пропадає – все своєю чергою то вгору йде, то додолу” [Луцїї Анней Сенека. Моральні листи до Луцїлія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 134].

¹²⁹ Думку про вічність матерії Сковорода міг узяти, скажімо, з поеми Лукреція «Про природу речей» (I, 239). Пор.: “...nisi materies aeterna”. У перекладі Андрія Содомори: “...коли скрізь є матерія вічна” [Тім Лукреції Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 31]. Крім того, ідея преекзистенції матерії характерна для Фїлона, Климента Олександрійського, Орігена, Василія Великого, Августина та інших. Про це докладно писав Дмитро Чижевський у 8-му параграфі книги «Філософія Г. С. Сковороди», який має назву «Materia aeterna» [див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 89–94]. Зрештою, і киево-могилянські професори підкреслювали як визначальні риси матерії її “непороджуваність і незнищенність” [Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 35].

¹³⁰ Див. прим. 92 до циклу «Сад божественных пѣсней».

¹³¹ Див. прим. 673 до діалогу «Кольцо».

¹³² Див. прим. 674 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни».

¹³³ Про зороастризм див.: Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи / Пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. – Москва, 1988, – а про роль зороастризму в українській традиції: Забужко О. Notre Dame d’Ukraine. Українка в контексті міфологій. – Київ, 2007.

¹³⁴ Фраза *дѣнь гдѣнь* не раз зустрічається в Біблії – уперше в Другій книзі Ездри 9: 52.

¹³⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 8: 4.

¹³⁶ Схожі міркування старі українські богослови висловлювали тоді, коли мова заходила про *ідоли*, тобто образи поганських богів, які, як казав Стефан Яворський, “по веществу суть нѣчто, по образительству же суть ничтѣ” [*Яворський С. Камень вѣры*. – Київ, 1730. – С. 79].

¹³⁷ “Джерело” – одне з традиційних Божих імен. Згадаймо для прикладу поезію Боеція (Розрада від філософії IV. Мб): “Високотронний владар тим часом / Віжки нагнувши, світом керує – / Пан і Творець, Джерело і Начало, / Законодавець, Суддя справедливий” [*Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки*. – Київ, 2002. – С. 119], богословські трактати Роберто Белларміно [див.: *Беллармин Р. Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей*. – Москва, 1783. – С. 82–96], православний молитвослов (“Благослове еси, Господи Боже вседержителю, источниче благих...” [*Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 65]) або «Шестоднев» [див.: *Шестоднев*. – Чернігів, 1749. – Арк. 12, 19, 32, 202, 232]. Про Бога-“джерело” (“источник”) ідеться також у творах Віталія Дубенського [див.: *Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота челоувѣческаго в мирѣ*. – Кутейно, 1654. – Арк. 88, 135], Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословіи*. – Унів, 1692. – Арк. 6], Івана Максимовича [див.: *Максимович І. Θεᾶτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком*. – Чернігів, 1708. – Арк. 237; *Максимович І. Богомыслие*. – Чернігів, 1710. – Арк. 37] та інших. Крім того, це був поширений емблематичний образ [див.: *Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова*. – Харків, 2004. – С. 61].

¹³⁸ Див. прим. 5 до циклу «Сад божественных гѣсней».

¹³⁹ Це – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «*Symbola et emblemata*» є малюнок «Каменная гора, морем окруженная» (№ 462) з таким підписом: “Неподвижно смотрю на свирѣпѣющія волны. Опочиваю на постоянствѣ. *Immotus consurrere vidi*” [Емвлемы и сѣмволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 116–117].

¹⁴⁰ Див. прим. 16 до циклу «Сад божественных гѣсней».

¹⁴¹ Див. прим. 1 до поезії «*De sacra caena, seu aeternitate*».

¹⁴² Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁴³ Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁴⁴ Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁴⁵ Євангелія від св. Івана 1: 1. Старі українські богослови, звісно, не визнали б рації за таким тлумаченням. Згадаймо, як різко негативно Захарія Копистенський поцінував спробу раціоналістичного “випрямлення” першого вірша Іванової Євангелії з боку Маргіна Чеховича, який “...вымыслил свой выклад новый тыми словы: ‘На початку была мова о Месіяшп, а была у Бога, же ся о ню Бог сам с продками нашими умаял’. Але и той выкрут его явне ест не слушный и противный евангелисту Иоанну. Бо Иоанн святыи не написал так, як Чехович смѣл написати..., але толко написал: ‘На початку было Слово, и Слово было у Бога’” [Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 62–63].

¹⁴⁶ Вексель (нім. *der Wechsel* – ‘розмін, обмін’) – письмове боргове зобов’язання.

¹⁴⁷ Асигнація (від лат. *assignatio* – ‘призначення’) – паперові гроші. У Російській імперії з’явилися в 1769 р.

¹⁴⁸ Євангелія від св. Івана 1: 2.

¹⁴⁹ Слово *Λουος* фігурує в перших віршах Євангелії від св. Івана на позначення другої Божої іпостасі.

¹⁵⁰ Євангелія від св. Івана 1: 3.

¹⁵¹ Див. прим. 153 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

¹⁵² Євангелія від св. Івана 1: 4.

¹⁵³ Ця стара думка за часів Сквороди була узвичаєною. Наприклад, Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії писав: "...про Землю говоримо, що її Бог створив більш як сім тисяч років тому..." [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 309].

¹⁵⁴ На думку Сквороди, вчинена "из тайнообразных фигур, притчей и подобій", Біблія є рятівним плетивом *образів Абсолютного*. Сам невидимий Бог, перетворюючись на чуттєві образи книг Святого Письма, дозволяє обтяженій плоттю людині збагнути єство Абсолютного. При тому Скворода розглядає біблійні образи-"фігури" передовсім як *емблеми* Божої правди. У структурі "символічного світу", так само, як і в людині та макрокосмосі, Скворода розрізняє матерію і форму, розглядаючи які, він послуговується ноєматичними універсальями *тип (фігура), антитип та архетип*, що ними богослови зазвичай окреслювали сенс "префігурації" [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 363–383].

¹⁵⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

¹⁵⁶ Андрій Ковалівський подав такий коментар до цієї фрази: "Під 'елогім' первісно в Біблії розуміли багато богів. Але множина має в семитських мовах форму збірності..., а тому і дієслово в однині. В арабській мові це правило (хоча одушевлені якраз виключення). Так само вживання члена ще не вказує, що крім 'цього' неба існує ще якесь інше, як розуміє це місце Скворода" [Ковалівський А. П. Григорій Скворода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 19]. Власне кажучи, "боги"-*ʾēlōhîm* у Книзі Буття 1: 1 – це множина від *ʾēlōh*, Бог. Слово *елогім* послідовно вживається на позначення як багатьох богів, так і одного бога (причому не лише Яхве). Вживання форми множини в значенні однини (дієслово "створив" при іменникові *ʾēlōhîm* стоїть в однині – *bārāʾ*) заведено трактувати як *pluralis majestatis* [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 413–414].

¹⁵⁷ Магдалина Ласло-Куцок коментувала цю фразу так: "Слово 'небо' в давньоєврейській мові – це іменник у двоїні – 'шамайм', вживане у мові їдиш слово 'гімел' [*der himl*] – німецьке, а не давньоєврейське. Слово 'я' – це хіба скорочена назва Бога, але в жодному разі не зі значенням 'цей', як його перекладає Скворода, – 'ке' може означати 'щоб', а не 'і', 'гарец' – це, може, 'га-арец' [*hāʾāres*] – давньоєврейське слово зі значенням 'земля' ('арец') із визначальним препозитивним артиклем 'га'. Може, в певних містичних текстах хасидизму, коли їдиш вживався на рівні з давньоєврейською, перемішуючи слова двох мов, це речення може означати: 'Бог – небо, тому що Бог – земля'" [Ласло-Куцок М. Апофеоз світла у творчості Григорія Сквороди // Ласло-Куцок М. Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 93–94]. Тим часом Андрій Ковалівський уважав, що слово "кѣ" – це хибно прочитаний видавцями єднальний сподучник "вѣ", тобто "і, та" [див.: Ковалівський А. П. Григорій Скворода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 206 (прим.)]. Однак в автографі таки ж чітко написано "кѣ".

¹⁵⁸ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

¹⁵⁹ Книга Псалмів 18 (19): 2.

¹⁶⁰ Див. прим. 556, 962 до діалогу «Кольцо».

¹⁶¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 4. Пор.: **Не сѣть рѣчи, нижє словеса.**

¹⁶² Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

¹⁶³ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 2. У Біблії останнє слово має форму: **небстрбена**.

¹⁶⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

¹⁶⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 2. Пор.: **и дхъ вжій ношашеса верхъ воды**.

¹⁶⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

¹⁶⁷ Слово *фабрика* в схожих контекстах (*mundi fabrica*) можна знайти, скажімо, в Августина Стойхуса, Піко делла Мірандоли, Ніколая Кузанського та інших [див.: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794)*. – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 306]. Вживали його й українські автори, наприклад, Іпатій Потій: "...świata dziwney Fabryki" [*Pociey H. Kazania i homilie*. – Rozzaiów, 1788. – S. 616]. За часів Сковороди воно могло вживатися і як синонім до слова *вириб*, наприклад, у фразі "дворянин новой фабрики" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 330].

¹⁶⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

¹⁶⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

¹⁷⁰ Бог-сонце – традиційний образ у старій українській літературі. Наприклад, Кирило Ставровецький писав про Бога, що він є "розумное солнце, жрудло и творец всякой свѣтлости видимои и не видимои" [*Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословія*. – Унів, 1692. – Арк. 70 (зв.); пор.: *Галатовський І. Месія правдивый*. – Київ, 1669. – Арк. 102 (зв.)], Лазар Баранович уподібнював сонячний круг до Бога-Отця, сонячне проміння – до Бога-Сина, сонячне тепло – до Бога-Духа [див.: *Баранович Л. Меч духовный*. – Київ, 1666. – Арк. 75], а перегадом автори книги «Начатки догмато-нравоучительнаго богословія» стверджували, що світлість творива – це не що інше, як віддзеркалена світлість Творця: "якоже бо месяц всю яснують не сам от себе, но от солнца имѣет, так и создание всю честь и славу свою от Господа Бога приѣмлет" [Начатки догмато-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 431].

¹⁷¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 5. Пор.: **въ сонцѣ положи селеніе своє**.

¹⁷² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

¹⁷³ Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 16. Пор.: **да изыдетъ женихъ ѿ лѣжа своего, и невѣста ѿ чертога своего**.

¹⁷⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.

¹⁷⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 4.

¹⁷⁶ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.

¹⁷⁷ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5.

¹⁷⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **яко стхъ есть день гдѣви нашемѣ, и не печалитеса, ибо радость гдѣна сѣа есть сила наша** (Книга Неемії 8: 10).

¹⁷⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **єдинъ день прѣд гдѣемъ яко тысяща лѣтъ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).

¹⁸⁰ Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Початок вірша звучить так: **Въ коей же земли вселѣетса свѣтъ, тмѣ...**

¹⁸¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 29 (30): 6. Пор.: **вечеръ водворитса плачь, и заттра радость**.

¹⁸² У Книзі Йова 3: 5 є фраза **тмѣ и сѣнь смертнаѣ**.

¹⁸³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **данъ есть сщымъ въ горестн свѣтъ и сщымъ въ волѣзнѣхъ дшамъ живѣтъ** (Книга Йова 3: 20).

¹⁸⁴ Книга пророка Аввакума 3: 8.

¹⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 4. Пор.: *נֹדַד נִבְּסֵי סִלְבָּא עִרְוֹ*.

¹⁸⁶ Див. прим. 17 до циклу «Басни Харківські».

¹⁸⁷ Див. прим. 16 до циклу «Басни Харківські».

¹⁸⁸ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 8. Останнє слово має форму: *וּסְתֹרֶת*.

¹⁸⁹ Памва Беринда тлумачив слово *нырище* як “с пѣску домок, ямка, гнѣздо” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 149].

¹⁹⁰ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: *כֹּלֶךָ דֹּבְרֵי דְבָרִים תְּבוֹי, יִאֲכַלְכֶּם, וְיִכְצְצוּ תְּבוֹלֶיךָ, יֵינִיךָ*.

¹⁹¹ Див.: Перша книга царств 25: 18, наст.

¹⁹² Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 11.

¹⁹³ Четверта книга Мойсеєва: Числа 18: 19.

¹⁹⁴ Ідеться про *буквальний* сенс Святого Письма, що його старі українські богослови позначали як “власный”, “истинный”, “исторический”, “исторіалний”, “лѣтералный”, “писменный”, “повѣствователный”, “простый”, “свѣтлый”, “тѣлесный”, “явственный” тощо.

¹⁹⁵ Сковорода має на думці *тропологічний* (моральний) сенс Святого Письма, “коли правда, яку прообразно виражує Св. Письмо, відноситься до того, як маємо поступати (ad recte operandum)” [Лаба В. Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 27].

¹⁹⁶ Старі українські богослови найчастіше послуговувалися так званою “чотирисенсовою” (“почвірною”) методою тлумачення Святого Письма [див.: Ушкалов Л. Біблійна герменевтика // Ушкалов Л. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 19–30]. Отож, вони розрізняли *буквальний* і *таємний* сенси Біблії, останній з яких своєю чергою “раздѣляется на различные толкованій образы, а именно на три, яже греческим языком глаголются: алигорія, анагоги, тропологія”, згідно з трьома “богословськими” цнотами – вірою, надією та любов’ю: “Алигорія согласует вѣрѣ, анагоги – надеждѣ, тропологія – любви” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 315 (зв.)]. Очевидно, що українські автори наслідують тут західних католицьких богословів [див., зокрема: Lewin P. Drama and Theater at Ukrainian Schools in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: The Bible as Inspiration of Images, Meanings, Style and Stage Productions // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – № 1/2. – P. 94], – досить пригадати бодай відповідні міркування Томи Аквінського [див.: Thomas Aquinas. Summa totius theologiae. – Lugduni, MDCCI. – P. 1. – Vol. 1. – P. 27] або Томаша Мłodзianowskiego [див.: Młodzianowski T. Kazania i homilie na niedziele doroczne, także święta uroczyste. – Poznań, 1681. – Т. 1. – С. 77], чиї твори були добре знані в Києво-Могилянській академії [див.: Scarscraft J. Theology at the Kiev Academy during its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – № 1/2. – P. 75]. Тим часом Сковорода тлумачить *буквальний* та *моральний* сенси Біблії тільки як проблему стилістики, тобто як свого роду образну ширму, що приховує потаємні сенси.

¹⁹⁷ Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27.

⁽²⁾ У Вульґаті: “Manhu? (quod significat): ‘Quid est hoc?’” (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 15).

⁽³⁾ Пор.: *וּזְרַבְכֶם הֵן תֹּדוּ בְּנֵיכֶם וְיִלְכְּדוּם, רַבְּשָׁא דְרַבְּגָּא כּוּ דְרַבְּגָּא: יְחֹדֵם עִסְתָּ סֵי;* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 15).

⁽⁴⁾ Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

¹⁹⁸ Усеосяжна сковородинська алегореза Святого Письма відбігає від узвичаєних методик його інтерпретації. Наприклад, українські богослови старої доби завжди зважали на те,

що далеко не все в біблійному тексті “требує толковання, но токмо та, яке не всякому суть уразумителна” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 305–305 (зв.); пор.: Smotryckyj M. Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – К. 35; Prokopowicz Th. Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCLXXXII. – Vol. 1. – P. 155, 159]. Недаром Стефан Яворський, розмірковуючи над питанням: “Кое Священное Писаніє єсть явственное и кое примрачное?”, – тобто що тут варто розуміти “фігуратно”, а що тільки буквально, зазначав: “Все Священное Писаніє может раздѣлиться на четыре части. В первой части полагаем книги историческая, якоже суть книги Бытія, Исхода, Числ, Второзаконія, Ісуса Навіна, Судей израилевых, Царств, Параліпоменон, Ездры, Іудити, Товіи, Есѳіры, Маккавеов. От Новаго Завѣта: четыре Євангелія и Дѣянія апостольская. Во второй части полагаем книги пророческія, якоже Ісаи, Іереміи, Іезекіиля, Даніила и прочіих двенадцят пророк менших... От Новаго Завѣта Апокаліпсіс. В третіей части полагаем таинства вѣры, наипаче о Пресвятѣй Троицѣ, о Воплощеніи Сына Божія и прочая. В четвертой части полагаем заповѣди и нравоученія о добродѣтелях и о прегрѣшеніях. В первом убо ряду и четвертом [тих, що підлягають лише *буквальному* та *моральному* тлумаченню], аще и не велик мнится быти труд и примрак в разумѣннїи, обаче яже суть во втором и третіем ряду [тих, що підлягають також *алегоричному* й *анагогічному* тлумаченню], веліє имут покровеніє и к разумѣннїю неудобства, сирѣчь в пророчествах и тайнах вѣры. Тая бо суть паче ума чловѣческаго, ниже постигательна нами суть, развѣ в гаданнїи...” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 745]. З огляду на це жодне “фігуратне” тлумачення не може слугувати за підставу правд віри: “theologia parabolica non est argumentativa” [Delineatio hermeneuticae sacrae ad usum studiosorum Sacrae Scripturae accomodata. – Petropoli, 1828. – P. 29].

¹⁹⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

²⁰⁰ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

²⁰¹ Сковорода має на думці слова: прешдолѣ паче бл҃гвѣнїа горѣ пребывающїхъ ѿ бл҃гвѣнїа холющѣхъ вѣчныхъ: вѣдѣтъ на главѣ іосифовѣ ѿ на версѣ (главѣ) братїи, ѿниже ѡбладаше (Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 26).

²⁰² П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 15.

²⁰³ Парафраза П’ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 13. Пор.: **И** іосифови рече: **Ѡ** бл҃гвѣнїа гд҃на землѣ егѣ.

²⁰⁴ Сковорода має на думці слова: **Ѡ**вѣче б҃гъ сокрѣшїтъ главѣ врагѣхъ своихъ, вѣрхъ влѣсь преходящихъ въ прегрѣшенїихъ своихъ (Книга Псалмів 67 (68): 22).

²⁰⁵ Книга Псалмів 67 (68): 10.

²⁰⁶ Книга Йова 38: 32.

²⁰⁷ Неточна цитата з Книги Ісуса Навіна 10: 12–13. Пор.: да ст҃анетъ солнце прѣмш гавашнѣ, ѿ л҃на прѣмш дѣври елѣнѣ. **И** ст҃а солнце ѿ л҃на.

²⁰⁸ Євангелія від св. Матвія 2: 9.

²⁰⁹ Мабуть, це початок вірша б: 2 з Другого послання св. ап. Павла до коринтян. Пор.: **С**ѣ ннѣ время бл҃гопрїятно, сѣ ннѣ день спнїа.

²¹⁰ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

²¹¹ Євангелія від св. Івана 19: 30.

²¹² Євангелія від св. Івана 1: 1.

²¹³ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

²¹⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

²¹⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

²¹⁶ Євангелія від св. Івана 19: 30.

- 254 Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 6. Пор.: сїє слово гдѣне къ зоровавелю глѣ: не въ силѣ велицѣй, ни въ крѣпости, но въ дѣлѣ моѣмъ, глѣтъ гдѣ вседержитель.
- 255 Очевидно, це парафраза Книги пророка Єзекїля 43: 11. Пор.: исхóды єгò и вхóды єгò.
- 256 Книга Псалмів 23 (24): 1. Див. також: П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 13.
- 257 Книга пророка Захарії 4: 10.
- 258 Сковорода має на думці слова: **Всѣ** же тѣлесѣ йхъ и хрѣвты йхъ, и рѣцѣ йхъ и крѣла йхъ и колѣса пѣла оцѣсь ѡкрестъ четырёхъ колѣсъ (Книга пророка Єзекїля 10: 12).
- 259 Парафраза Четвертої книги царств 19: 15. Пор.: и молиса єзекїа прѣд гдѣмъ и речѣ: гдѣ вжѣ ийлевъ, сѣдѣй на херувѣмѣхъ.
- 260 Четверта книга царств 19: 16.
- 261 Третя книга царств 8: 29.
- 262 Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 43: 29. Пор.: **Воззрѣвъ** же о́чи́ма свої́ми і́осифъ, ві́дѣ вѣні́міна.
- 263 Сковорода має на думці слова: **Веніамінъ** волкъ хіщникъ, рѣнш їстѣ єще и на вѣчеръ даѣтъ пѣш (Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27).
- 264 Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возвратѣтсѣ** на вѣчеръ, и взлѣдѣтъ їакш пѣсъ, и ѡбвѣдѣтъ грѣдъ.
- 265 Книга пророка Ісаї 1: 15.
- 266 Книга Псалмів 89 (90): 14.
- 267 Євангелія від св. Луки 19: 5.
- 268 Книга Псалмів 35 (36): 10.
- 269 Книга Псалмів 118 (119): 164.
- 270 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14; 4: 1. Останнє слово має форму: голдѣнѣ.
- 271 Пісня над піснями 2: 17; 4: 6.
- 272 Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 6. Пор.: гдѣ почивѣши въ полдѣне;
- 273 Пісня над піснями 2: 14.
- 274 Книга пророка Ісаї 35: 6.
- 275 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 11. Пор.: **Очи** во гдѣни высо́цы, чело́вѣкъ же смире́нъ.
- 276 П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 3.
- 277 Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».
- 278 Перша книга Мойсеева: Буття 49: 9.
- 279 Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.
- 280 П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 17.
- 281 Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: **Твои́мъ** же ли повелѣнїемъ возно́ситсѣ о́рѣлъ.
- 282 Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.
- 283 Книга Йова 7: 8.
- 284 Книга пророка Єзекїля 10: 11.
- 285 Книга пророка Єзекїля 10: 10.
- 286 Очевидно, Сковорода має на думці ті окреслення *сонця*, які є, наприклад, у славетному орфічному гімні «Геліосу»: “всевічне око”, “небесний світоч”, “біжучий вогонь”, “око, що обходить світ”, “око справедливості”, “світло життя” тощо [див.: Античные гимны / Составление и общая редакция А. А. Тахо-Годи. – Москва, 1988. – С. 188].
- 287 Див. прим. 29 до діалогу «Потоп зміин».
- 288 Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

²⁸⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 26–27.

²⁹⁰ Книга пророка Ісаї 40: 6.

²⁹¹ Парафраза або Книги Псалмів 101 (102): 27 (пор.: всѧ ѣкѡ рѣза ѡбетшѧютъ), або Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 18 (пор.: **Всѧка плѡть ѣкѡ рѣза ѡбетшѧетъ**).

²⁹² Книга Псалмів 4: 7.

²⁹³ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.

²⁹⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.

²⁹⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.

²⁹⁶ Див.: **Въ тоѡ врѣмѧ ѣде ѣсць въ сѡбѡтѡхъ скѡзѡѡ сѡблнѧ: ѡчѣнцы же ѡгѡвѡ възлѧкѧша ѡ начѧша востѡргѧти клѧсы ѡ ѣстнѧ** (Свангелія від св. Матвія 12: 1).

²⁹⁷ Зазвичай Сковорода називав Сфінксом Біблію, але в цьому разі він порівнює зі Сфінксом “князя” (саме так він названий у Книзі Суддів 11: 11) Іефая.

²⁹⁸ Єврейське слово *šibbōlet* (שבועות) має два значення: 1) “потік, ріка” та 2) “кокос” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 987]. Сковорода говорить тут про епізод із Книги Суддів 12: 5–6: “І зайняв Гілеад йорданські переходи до Єфрема. І сталося, коли говорили Єфремові втікачі: ‘Нехай я перейду’, то гілеадські люди йому говорили: ‘Чи ти єфремівець?’ Той казав: ‘Ні’. І казали йому: ‘Скажи бо шібболет’. А той казав: ‘Сібболет’, то не міг виговорити так. І хапали його, і різали при йорданським переході. І впало того часу в Єфрема сорок і дві тисячі”. Очевидно, людину, яка намагалася переправитися через річку, прохали вимовити слово *ріка*, але в Септуагінті *šibbōlet* перекладено тут як “кокос” (στάχυς).

²⁹⁹ Книга Суддів 12: 6.

³⁰⁰ Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **Помыслихъ дни перьвыя, ѡ лѣтѧ вѣчная поманѡхъ**.

³⁰¹ Сковорода має на думці слова: **И** ѡзнесе земля выте травное (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 12).

³⁰² Ім’я “Іосиф” означає “помножене” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 417].

³⁰³ Сковорода має на думці слова: **всѧка плѡть сѡно** (Книга пророка Ісаї 40: 6).

³⁰⁴ Волосожар – українська народна назва Плеяд.

³⁰⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѡ стѧ собнѡце посредѣ небесе ѡ не ѡдѧше на зѧпадъ въ совершѣнѣе днѣ ѡдѧнаго** (Книга Ісуса Навина 10: 13).

³⁰⁶ Книга пророка Ісаї 2: 17.

³⁰⁷ Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.

³⁰⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

³⁰⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9.

³¹⁰ Пор.: “Іеріхон: луна, або мѡсяц, або запах...” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 412].

³¹⁰ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.

³¹¹ Пісня над піснями 2: 12.

³¹² Парафраза Книги Товіта 4: 12 та Книга Псалмів 24 (25): 13. Пор.: **ѡ сѡма ѡхъ наслѣдѣтъ зѣмлю**.

³¹³ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

³¹⁴ Див.: Свангелія від св. Луки 24: 13–35.

³¹⁵ Трохи неточна цитата з Першої книги царств 1: 11. Пор.: **желѣзо не въздѣтъ на главѡ ѡгѡ**. Див. також: **ѡ желѣзо на главѡ ѡгѡ не въздѣтъ** (Книга Суддів 13: 5); **желѣзо не въздѣ на главѡ моѡ** (Книга Суддів 16: 17).

³¹⁶ Одне зі значень імені Самсон – “малое солнце” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 451].

³¹⁷ Євангелія від св. Луки 24: 31.

³¹⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Останнє слово має форму: **благоврѣменїи**.

³¹⁹ Книга Йова 7: 8.

³²⁰ Див.: **Бѣхъ** же їдшихъ їкв четыре тысащы (Євангелія від св. Марка 8: 9).

³²¹ Див.: **И** взѣ їкв пѣть тысащъ мѣжѣй (Книга Ісуса Навина 8: 12); **И** падѡша ѡ сѡщихъ при нїканѡрѣ їкв пѣть тысащъ мѣжѣй (Перша книга маккавейська 7: 32); **їдѡщихъ** же вѣ мѣжѣй їкв пѣть тысащъ (Євангелія від св. Матвія 14: 21); **Бѣше** же їдшихъ **хлѣвы** їкв пѣть тысащъ мѣжѣй (Євангелія від св. Марка 6: 44); **Бѣхъ** во мѣжѣй їкв пѣть тысащъ (Євангелія від св. Луки 9: 14); **Возлежѣ** ѡубо мѣжѣй числѡмъ їкв пѣть тысащъ (Євангелія від св. Івана 6: 10); **бысть** число мѣжѣй їкв тысащъ пѣть (Дїї св. апостолів 4: 4).

³²² Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 16. Пор.: **въ четвѣртѣмъ** же рѡдѣ **возвратѣтсѧ**.

³²³ Книга Йова 5: 19.

³²⁴ Див. прим. 253 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

³²⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

³²⁶ Книга Псалмів 103 (104): 2.

³²⁷ Фразу **и предложѣніе хлѣбовъ** взято з Послання св. ап. Павла до євреїв 9: 2.

⁽⁶⁾ Фраза **и кто мѡ нѣсмъ** зринає в Біблії двічі: у Книзі Йова 7: 8 та в Євангелії від св. Івана 17: 11.

⁽⁷⁾ Див. прим. 42 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

³²⁸ Дїї св. апостолів 10: 13.

³²⁹ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.

³³⁰ Книга Псалмів 35 (36): 9.

³³¹ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.

³³² Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: **Имамы** (же) **ѡлтѣрь**.

³³³ Очевидно, це парафраза Дїй св. апостолів 10: 15; 11: 9. Пор.: **їже** **вѣ** **ѡчѣилъ** **ѣсть**, **ты** **не** **сквернїи**.

³³⁴ Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 29. Пор.: **да** **не** **похвалѣтсѧ** **всѧ** **плѡть** **прѣдъ** **вѣомъ**.

³³⁵ Євангелія від св. Марка 14: 24. Див. також: **сїѧ** **во** **ѣсть** **крѡвь** **моѧ**, **нобѡгѡ** **завѣта** (Євангелія від св. Матвія 26: 28).

³³⁶ Євангелія від св. Луки 2: 12.

³³⁷ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

³³⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

³³⁹ Сковорода має тут на думці Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14, де янголи названі “служебними духами” (**слѡжѣвнїи** **дѡси**). В одній старій українській учительній Євангелії сказано, що янголи названі “служебними духами”, тому що “учинены су на службу людом” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 59].

³⁴⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 14. Пор.: **сїѡва** **въ** **вышнїихъ** **вѣхъ**.

³⁴¹ Пісня над піснями 7: 4.

³⁴² Сковорода має на думці слова: **Нѡвѣсї** **повѣдѡютъ** **сїѡвѡ** **вѣжїю** (Книга Псалмів 18 (19): 2).

³⁴³ Фраза *гóры вѣїѧ зринає* в Книзі Псалмів 35 (36): 7.

³⁴⁴ Сковорода має на думці слова Давида: *вѣчь мой, хранитель мой вѣдетъ мнѣ, оуповаѧ вѣдѧ на него: защитникъ мой ѡ рогъ спасенїѧ моегѡ* (Друга книга царств 22: 3).

³⁴⁵ Євангелія від св. Луки 2: 15.

³⁴⁶ Пісня над піснями 8: 5.

³⁴⁷ Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем міръ».

³⁴⁸ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

³⁴⁹ Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: *тѣло же єгѡ ѡкѡ царсїсь.*

³⁵⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: *ѡкѡ възѡтсѧ великолѣпїє твоє.*

³⁵¹ Дії св. апостолів 7: 56.

³⁵² Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: *прїидїте, възїдемъ на гóрѡ гдѣню.* Див. також: *прїидїте, ѡ възїдемъ на гóрѡ гдѣню* (Книга пророка Ісаї 2: 3).

³⁵³ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7. Пор.: *міръ на їїѧ.*

³⁵⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 2.

³⁵⁵ Аріадна (гр. *Αριάδνη*) – донька Міноса й Пасіфаї, яка, закохавшись у Тезея, вивела його з критського лабіринту за допомогою клубка ниток, котрий показував героєві дорогу. Це ім'я, згідно зі словником Памви Беринди, означає “барзо чистая” [див.: *Беринда П.* Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 349]. Образ Аріадни був знаний у літературі старої України, починаючи з перекадної хроніки Іоана Малала [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46]. Особливої популярності він набув за часів бароко. Наприклад, міф про Аріадну й Тезея подав у віршах Іван Максимович, який уподібнив світ лабіринтові [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѡмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 118; пор.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 323]. Раніше Афанасій Кальнофойський називав Аріадною, котра виводить із сьогосвітнього лабіринту людину-Тезея, ласку Божу та молитви святих [див.: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Кїїѡв, 1638. – С. 4], перегодом Феофан Прокопович буде говорити про логіку як про “нитку Аріадни” [див.: *Прокопович Ф.* Логїка // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 9], а Стефан Яворський у своєму філософському курсі назве Аріадною Пресвяту Діву Марію [див.: *Яворський С.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 42].

³⁵⁶ Можливо, це субстантивована форма дієслова *лавїрувати* (голл. *laveeren*, від. франц. *louvoyer*).

³⁵⁷ Історію про блудницю Раав, яка врятувала шпигунів Ісуса Навина, викладено в другому розділі Книги Ісуса Навина.

³⁵⁸ Ідеться про народження близнят у Тамари: **Вѣсть** же єгда раждаѡше, ѡ вѣста близнѡтѡ во ѡттрѡвѣ єѧ. **Вѣсть** же вѣ рожденїи єѧ, єдинъ пронзнесе рѡкѡ: възїмши же бѡба навѡзѡ на рѡкѡ єгѡ чѣрвень, глаголющи: сѣй ѡзыдетъ первыи. Єгда же вовлече рѡкѡ, ѡ ѡвѣ ѡзыде вратъ єгѡ. **Она** же рече: что пресѣчѡса тебе рѡди прегражденїе; **И** прозвѡ ѡмѡ ємѡ фаресъ. **И** посѣмъ ѡзыде вратъ єгѡ, ємѡже вѣ на рѡцѣ єгѡ чѣрвень: ѡ прозвѡ ѡмѡ ємѡ зѡра (Перша книга Мойсеева: Буття 38: 27–30).

³⁵⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И** взѡ ѡсѡсь всѡ зѣмлю, ѡкоже заповѣда гдѣ мѡвѣсїю: ѡ даде ѡ ѡсѡсь вѣ наслѣдїе їїю, раздѣленїемъ по племенѡмъ ѡхъ (Книга Ісуса Навина 11: 23).

³⁶⁰ Див.: Книга пророка Єзекїїля 4: 9–11.

³⁶¹ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 4: 3. Пор.: *вѣрвь чѣрвлена ѡстнѣ твоѡ.*

- ³⁶² Книга пророка Захарії 2: 1.
- ³⁶³ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 38. Пор.: *ѣюже мѣрните, возмѣрнѣтся вамъ.*
- ³⁶⁴ Можливо, Скворода має на думці слова: *ѣдинъ дѣнь предъ гдѣмъ ѣкво тысаща мѣтъ* (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).
- ³⁶⁵ Книга пророка Варуха 3: 24.
- ³⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 25. Пор.: *Велико и не ѣмать конца.*
- ³⁶⁷ Книга Псалмів 103 (104): 25.
- ³⁶⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 3: 1.
- ³⁶⁹ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9.
- ³⁷⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: *и ѣще азъ вознесѣнъ вѣдъ ѡ землѣ, всѣ привлеку къ себѣ.*
- ³⁷¹ Скворода має на думці слова: *въ сонцѣ положи селѣніе свое* (Книга Псалмів 18 (19): 5).
- ³⁷² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тои твою бластѣ вѣдетъ главѣ.*
- ³⁷³ Скворода має на думці слова: *И испѣсти смѣи за женѡю и зъ оустъ своихъ вода ѣкво рѣкѣ, да ю въ рѣцѣ потопитъ* (Апокаліпсис 12: 15).
- ³⁷⁴ Див.: *И знаменіе веліе ѣвилъ на небеси: женѡ ѡблечѣна въ сонце* (Апокаліпсис 12: 1).
- ³⁷⁵ Скворода має на думці слова: *И данѡ быша женѣ двѡ крила ѡрла великаго* (Апокаліпсис 12: 14).
- ³⁷⁶ Апокаліпсис 12: 5.
- ³⁷⁷ Див. прим. 378 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
- ³⁷⁸ Скворода має на думці слова Соломона: *Трѣе ми сѣтъ невозможнаѡ оуразумѣти, и четвѣртаго не вѣля: слѣда ѡрла парѣца (по воздѣху) и пѣти смѣи (ползѣца) по камени...* (Книга Притч Соломоновых 30: 18–19).
- ³⁷⁹ Скворода має на думці слова: *ѣще рѣвъ воцаритѣся, и бездѣнный испѡбнитѣся пищеню, и раба ѣще и зженѣтъ свою госпождѣ* (Книга Притч Соломоновых 30: 22).
- ³⁸⁰ “Хлопчатая бумага” – бавовна. Скворода переказує Книгу пророка Даниїла 3: 46. Пор.: *И не престѡша ввергши и хъ слѣги царѣвы, жѣще пѣчь нафѡю и смолю, и и згрѣбыни и хврѣстѣмъ.*
- ³⁸¹ Книга Псалмів 44 (45): 9.
- ³⁸² Книга Псалмів 147 (148): 5.
- ³⁸³ Книга Псалмів 147 (148): 3.
- ³⁸⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тои твою бластѣ вѣдетъ главѣ.*
- ³⁸⁵ Парафраза Книги пророка Йони 1: 3. Пор.: *и востѡ иѡна, ѣже вѣжѣти въ ѡарсиѣ ѡ лицѣ гдѣна.*
- ³⁸⁶ Фраза съ людми ѣгѡ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 15: 10.
- ³⁸⁷ Ніневія (гр. *Nivos*, лат. *Ninus*) – стародавня столиця Ассирії, зруйнована в 606 р. до н. е. Кіаксаром. Ця назва походить від слова *nawah*, що означає “оселятися”. Тим часом перекладена ще за старокиївської доби хроніка Іоана Малали стверджувала, що це місто заснував син Кроноса й брат Зевса Нін [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 51].
- ³⁸⁸ Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».
- ³⁸⁹ Книга пророка Іоїля 2: 21.
- ³⁹⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 22. Пор.: *Дерзѣйте, скѡти польстѣи.*
- ³⁹¹ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: *И чѡда сѡвна, радѣйтѣся и веселѣтѣся ѡ гдѣ вѣзѣ вамѣмъ, ѣкво дадѣ вамъ пищѣ въ правѣдѣ.*
- ³⁹² Книга Псалмів 103 (104): 2.
- ³⁹³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тои твою бластѣ вѣдетъ главѣ.*

³⁹⁴ Сковорода має на думці слова: *и ѡбрати́са видѣти тръпъ льво́въ, и сѣ, ро́и пчѣлъ во оустѣхъ льво́выхъ и ме́дъ* (Книга Суддів 14: 8).

³⁹⁵ Див.: *И снѣде самуѡнъ во оминáрѣ и видѣ женѣ во оминáрѣ ѡ дщѣрей фѣлѣстѣмскихъ* (Книга Суддів 14: 1).

³⁹⁶ “Оамна” – це місто Тімна (євр. *timnā^h*), згадуване в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 38: 12 і деінде. Одна з можливих етимологій – “частина (території)”, від дієслова *mānā^h* – “вираховувати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 584]. Та етимологія, яку подав Сковорода, засновується на співзвуччі слова Тімна зі словом *темуна* (євр. *tēmūnā^h* – ‘образ, форма, зображення’), хоч насправді це різнокореневі слова.

³⁹⁷ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: *то́й твоѡ влюсти вѣдетъ главѣ.*

³⁹⁸ Сковорода має на думці слова: *Въ то́мъ живѡтъ бѣ, и живѡтъ бѣ свѣтъ чело́вкъми: и свѣтъ во тмѣ свѣтитса, и тма ѣгѡ не ѡбѣтъ* (Євангелія від св. Івана 1: 4–5).

³⁹⁹ Євангелія від св. Івана 1: 7, 8.

⁴⁰⁰ Євангелія від св. Івана 5: 35.

⁴⁰¹ Євангелія від св. Івана 3: 30.

⁴⁰² Євангелія від св. Матвія 28: 18.

⁴⁰³ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: *то́й твоѡ влюсти вѣдетъ главѣ.*

⁴⁰⁴ Книга Псалмів 67 (68): 1.

⁴⁰⁵ Четверта книга Мойсеєва: Числа 10: 34.

⁴⁰⁶ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

⁴⁰⁷ Катавасія (гр. *катавασία*) – поняття, взяте з практики православного церковного співу: обидва кліроси сходяться разом посередині храму перед амвоном для завершення пісні канону.

⁴⁰⁸ У «Бенкеті» Платона Алквіад порівнює Сократа з фігурками силенів, усередині яких були заховані зображення богів (Бенкет 215b). Див. прим. 7 до циклу «Басни Харьковскія».

⁴⁰⁹ Див. прим. 94 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое». Сковорода розглядав біблійний текст як свого роду поетичну фікцію, яка являє собою “неправду”, що є *особливою правдою* [про природу поетичної правди див.: *Ingarden R. O tak zwany “prawdzie” w literaturze // Ingarden R. Studia z estetyki. – Warszawa, 1966. – Т. 1. – S. 415–464*].

⁴¹⁰ Говорячи про Мойсея-“обманщика”, Сковорода, очевидно, має на думці поширений у Європі “лібертинський” твір «Про трьох обманщиків», в основу якого покладені писання сирійського автора XI ст. Абу ль Алла, спрямовані проти Мойсея, Христа й Магомета, котрі, мовляв, є “трьома ошуканцями” людства [див.: *Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 58*]. Зрештою, сюжет про “трьох ошуканців” зринав і в інших виданнях, наприклад, у книзі «Theophrastus redivivus» (1659 р.).

⁴¹¹ Очевидно, Сковорода натякає на Федрову байку «Гора породила мишенятко» [див.: *Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 89*]. Була й латинська приказка: “Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus” (“Тужаться гори, а народжується смішне мишеня”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 263], яка зринає, наприклад, у трактаті Горація «Про поетичне мистецтво» (139): “Гори в пологах важких, а родиться... мишка маленька” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 218]. Український варіант цієї приказки: “Вродила гора миш” [Франко, № 6658], а росій-

ський: “Тора мышь родила” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 516].

⁴¹² Натяк на байку «Голодний Лис та виноград»: “Якось в саду голодний Лис, стрибаючи, / Зірвати гроно прагнув із вершка лози. / Коли дістати все ж не зміг, сказав таке: ‘Облищу, виноград ще кислий, не дозрів’” [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 74]. Сюжет про лисицю та кислий виноград добре відомий і в східнослов’янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 59 (59)].

⁴¹³ Євангелія від св. Івана 5: 39.

КНИЖЕЧКА
о Чтєніи Священ[наго] Писанія,
наречєнна
ЖЕНА ЛОТОВА

Любєзный Дрўже Михайле!

В самом Открѣтіи Намѣстничества Харковскаго², во Врємя непрестанных Осьнних Дощєй, прогоняя Скуку, написал я сию Книжицу в Монастырѣ Сьнянском³. Сей Монастырик подарил Печерской Лаурѣ святой Иустин, Митрополита Благородскій⁴, в котором он часто уединялся ради Горних Вертоградов и Чистаго Неба. Брат мой, Иустин Звѣряка⁵, бывшій тогда Игуменом, не мог чувствовать Вкуса в Женѣ моей ЛОТОВОЙ. Однако был Тупографом и забавлялся Книгами Ёллинскими и Римскими. Но ты, Любєзный Дрўже, имѣешь Вкус не Звѣрскій. Можно ли мнѣ не сказать о Тебѣ (в Полуночном Канонѣ перваго Гласа):

“Явился еси Аврааму, Чистѣйшую Часть Богословія показуя”⁶.

Всѣ богословствуют, но не по Авраамску. Всѣ вкушают и жуют, но не по Іаковлю Сыну.

“Іудо, Сыне мой! Тебе похвалят братія твоя...”⁷

“Зубы Его, паче Млека”⁸.

Кто может поминать Жену Лотову, аще не будет Бог с ним? “Помни, де, Послѣдняя твоя...”⁹ А Послѣднее видь есть Чтѣ ли Оно, аще не Конєц и Вѣчность? “Помни Послѣдняя твоя”¹⁰, сирѣчь Слѣдующее за Дѣлами твоими. Все наше ищезает, а на Мѣсто Тѣни Вѣчность... О Вѣчносте! Ты Едина еси и Свѣт нам и Память. Безславен Судія, не помнящій Тебѣ! Безпамятен Тебѣ забывшій Богослов! О Вѣчносте! Мати тебѣ Память, а Ты Ея Мати... Спящій на Бібліи, Книжниче мой, скажи мнѣ, Кто ли? и Чтѣ ли гнѣздится в Памяти твоєй? Каѣя Рѣчь и каѣя Невѣста живѣт и образуется в твоєм сем, всѣх Морских и Воздушных Бездн ширшем, Зерцалѣ? Чтѣ то плѣняет и веселит твою и Вселенныя Царицу? Кую Царицу? Память (говорю) твою? Пожалуй, скажи!..

Отвѣщает Книжник. Тфу! Как не знать Сего? Радуга во Облакѣ, Красавица в Зеркалѣ, а прекрасный Наркисс мой¹¹, Мир сей видимый во Очах моих, будьто в двоих Зеркалушках, смѣтрит на себе, амурится и любѣется сам собѣю непрестанно...¹²

А сверх сего, ничего ли тебѣ на Память не прихѣдит?

Отвѣт. Да Чтѣ ли Другое Какое прихѣдет? Видь, что видишь, то и помниш... О Друг ты мой! Знал я Сіе прѣжде твоего Отвѣта. Знаю, что ты весь, как Наркисс твой во Водах, потопился в Наличность¹³. А Память твоя гдѣ? Во мнѣ! Чтѣ ли она помнит? Все! Как же помнит? Видь Все твое и весь твой Вздор (хаос¹⁴) торчит под Носом твоим. Вся твоя Рухлядь, весь Болван твой, Мир сей, лежит на Очах твоих, гнѣздится в твоих Зѣницах. То Едино точию помнится, что Забное. Гдѣ убо твоя Память? Видь у тебѣ нѣтъ Ничего

Забчнаго. И нынѣ к чему она тебѣ? Скажи мнѣ: гдѣ такое Око, чтоб не было ему на Чтѣ-либо смотрѣть? Не может убо быть и Памѣть, когда Нечево ей помнитъ.

Пожалуй, не мучь мене!¹⁵ (просится Книжник). Я видѣ помню Все Тѣе, Что здѣлалось Вчера... Обѣднѣй! с твоєю Вчерашнею Памѣтїю...

Вчера сіе твое уже прошло. Погибла купно со твоим Вечером и Памѣть твоя. Все Тѣе есть то твоѣ Вчера, что уже ищѣзло, отцвѣло и не узнает Мѣста своего¹⁶. Аще Земля твоя есть Ничтоже, како и не Памѣть? Вот! се она от Земли Земная твоя Памѣть, послушай! "Лице Господне на твор[ящія] Злая, еже потребити от Земли (зависящу) Памѣть их"¹⁷. Пожалуй, проснися! Не весь погружайся в Зѣмлю! Приложи к ней и То, ЧЕГО не видиш. А приложиш, если вспомниш. Тѣм оно Великое, чем Нетлѣнное. Нетлѣнное, яко невидное. Кто бо может растрлѣть Забчное и Невидное? И Что есть Святое, аще не удаленное от Тли? Сія же то есть Истинная Памѣть: признатѣ, обнятѣ и принятѣ в Памѣтное наше Зерцало Тую Святыню, которая угаенна, то есть от Тли удаленна, и паче Сѣнца сияет, то есть Всѣм Вся оживляет.

"Пойте Господѣви, Преподѣбныи Его,
и исповѣдайте Памѣть Святыни Его"¹⁸.

Видиш ли, что Святыня и Памѣть не разлучна Дружка? А ты Еѣ привязал до проклятія Земли.

Святыня и Памѣть двойна сія Луча есть Невечерняго Сѣнца. Святыню Вѣра видит, Надѣжда надѣтается, Любѣвь объѣмлет Сѣрдцем, а Памѣть памѣтует. Четыре сіи Духи суть Едино с Вѣчностью, с Бѣздною Нетлѣнїя, с Апокалипным Градом, с незаходимым Сѣнцем. Видиш дым? вспомни Огнь¹⁹. Видиш Мыр сей? вспомни Вѣчность. Что есть Мыр сей? Дым Вѣчности. Вѣчность есть Огнь Все ядущїй.

Глуп Ловец на Слѣд звѣает. Ёлень в Памѣть не приходит. А Слѣд ведѣт до Ёленя.

Буй Книжник на Болван смѣтрит. Вѣчность в Памѣть не приходит. А Стѣзи до Ея ведут.

"Стѣзи твоя в Водах многих"²⁰.

Біблія есть Стѣзи Егѣ. А ты в Стѣзях поглубился. Но проснися и припомни. Куда сіи Слѣды ведут? Куда сіи Нѣги несут? Вот куда! Наум спѣвѣает:

"Се на Горѣх Нѣги! (Чїи Нѣги?)²¹

Благовѣстующаго и возвѣщающаго Мир"²².

Видиш? На Горѣх твоя Ёлень. К нему сіи Слѣды ведут. К нему сіи Нѣги несут. Возвѣдь же Памѣть на Горы. Отгуду приходит Помош.

Что есть Лѣтова Жена? Слѣд! Куда Она тебе ведѣт? Туда, куда сама идѣт. Идѣт туда, куда смѣтрит. Куда смѣтрит, там Ея Мысль. Она оглянулась в Содѣм. Жена и Содѣм есть То же. Содѣм значит То, Что Тайна²³. Вот куда Жена привела! в Содѣм. А Содѣм же куда ведѣт? Туда, куда Дым восходит. Дым Егѣ восходит в Нѣбо. Дым его поднялся в Гору. Дым, Чад, Дух, Мысль,

Толк есть Тó же. Видиш? куда ведёт Содóm? Женà и Содóm суть Нóги. Видиш, что идёт на Гóры?

“Се на Гóрах Нóги!..”²⁴

Но и Горà Слѣд есть Божій. А куда она возвóдит? На Сіон Гóру возвóдит. Но Сіон Горà Земнàя. Она возвóдит к Небéсной. Сіон на Град призираёт. Небéсна Горà на весь Мыр. Там-то твой Лот обитает! “Горà Сіон, в нейже вселился еси”²⁵. Гдѣ же наш Сіон Небéсный? Сóнце на весь Мыр взираёт. Вот тебѣ Горà Небесна! Сóнце истинный Содóm есть. Лóтова есть Женà Сóнце. В сем Болвãнѣ Лот сокрылся. Видит Его Пáмьятъ чиста. Зрит на Егò святà Вѣра. Сóнце Содóm, а Он Сигóръ²⁶. Сóнце Жúpель, он Æмíам. Сóнце Пékло, а Он Росà. Сóнце западёт под Зéмлю. В Пáмьятъ вѣчную бóдет Лот. Он тебѣ Отéц и Женíх. Купíдон и вѣтхій Дéньми²⁷.

ПРИМЪТА 1-я

О наставникѣ

Проходить Море сїе, великое и пространное²⁸, за руководством Ангелов Божіих должно. Таков вождь был Рафаил Товїи.

Ангел, Апостол и истинный Богослов есть то же. Но по чему знать, кто от Бога послан? Слушай Иеремїю. Гл[ава] 23, с[ти]х 22.

“Аще бы стали в Совѣтѣ моем, слышаны сотворили бы словеса моя и отвратили бы людей моих от пути их лукаваго и от начинаній лукавых”²⁹.

Видиш, что Посланник от Совѣта Божія есть тот, кто толкует к нравоученію, паче же к Вѣрѣ, без коей и добродѣтель – не добродѣтель. Таковы суть: Василій Великій³⁰, Ёоанн Златоустый³¹, Григ[орій] Назіанзын³², Амвросій³³, Ёерóним³⁴, Августин³⁵, Папа Григ[орій] Великій³⁶ и сим подобные³⁷. Сїи-то могли с Павлом сказать:

“Мы же Ум Христов имами”³⁸.

Богословіа учит, или цѣлїит, самыя тайныя в душѣ начинанія, совѣты и мысли.

“Раствѣша и омерзиш[ася] в начинан[їих]”³⁹.

Начинаніе, начало, совѣт, “λόγος”⁴⁰ и Бог есть то же. От совѣта, или главы, как от источника, всѣ наши дѣла наружу происходят. Если Совѣт добр, то и плоды добрые.

И так Богословіа есть не иное что, как искорененіе злых Мыслей, или, как Павел говорит, началов и властей⁴¹. Вить если два суть человекá, перстный и небесный, в том же человекѣ, то и два начáла: одно Змїино, или Плотское, другое Божіе.

В протчем, тѣ искореняют худыя Мысли, а на то Мѣсто насѣвают слово Божіе, сѣмя всѣх добрых дѣл, о коих можно сказать:

“Начат Ёисус творити же и учити”⁴².

Любовь одна Ангелскій язык дѣлает дѣйствительным⁴³.

ПРИМЪТА 2-я
О симпатїи, или сострастїи, между
чтецом и наставником

Начало всему и вкус есть Любовь. Как пища, так и наука, не действительна от нелюбимаго. И так с помянутых Ангелов избрать для себе одного, кой паче протчих понравится. Откушать нѣсколько каждаго или нѣкоторых с них. В то время вдруг к одному особое движеніе почувствуеш. Одну Мάνну всѣ сїи ядят⁴⁴: хорош во всѣх помянутых вкус, но разный.

ПРИМЪТА 3-я
О отверженїи свѣцких Мнѣній

Приступая к небесным оным Писателям, должно принять очистительныя Пїлулы и всѣ старинныя с глупаго Общества водхненныя мнѣнія так изблевать, как Израиль ничего не взял от разореннаго Іерихона, а если что удержал, за то был казнен. Если в море для измытія итить, так на что удерживать мїрскую грязь? Муж двоедушен есть искуситель, дух пытливый⁴⁵, хром на обѣ ноги, ни тепл, ни хладен⁴⁶. Муж нейтральный есть непрїятель дѣлу, а Библиа есть то тяжebное дѣло Богу с смертными. Сей-то род людей вопрошает Бога:

“Жив ли в руках моих воробей?”

“Жив, если не задавиш”, – отвѣчал Бог.

“Не искусиши Господа Бога твоего”⁴⁷.

ПРИМЪТА 4-я
О страшной опасности в чтенїи

Но понеже, по Августиновому слову, не точїю в свѣцких дѣлах, но и в самом Раѣ слова Божїя скрыты находятся Дїаволскїя сѣти⁴⁸, для того с великим опасенїем поступать должно, дабы при самом чтенїи и поученїи в ЗАКОНЪ Вышняго не вплутаться нам в силѣ лукавое, по примѣру Іудыну.

“По хлѣбѣ внїйде в него Сатана”⁴⁹.

А вот тѣ сѣти! Сребролюбїе, честолюбїе, сластолюбїе, тщеславїе... Сїи всѣ Духи возвращаются в землю свою⁵⁰, то есть к Брюху и к плоти, откуда нас СЛОВО Божїе выведетъ единственно намѣренно.

Коль многих погубила грязь Лѳтова пїянства? Безчисленных растлил яд Давидова прелюбодѣйства, а в старости его – мнимый Дур дѣволожства. Не менѣе яда в повѣстях о Сынѣ его. Читаем о ревности Иліиной и острым нож на ближняго. Слышав о Іезекїиной болѣзни, раздражаем страх смертный и наше Суевѣріе. Богатство Іовлево – жадными, а Благородность Авраамова дѣлает нас тщеславными.

Лазарево воскресенїе, слѣпых прозрѣнїе, свобода бѣсноватых совѣм нас превращает в плотомудрствующія скоты. Самое сїе Зерно Божїе, сирѣчь слово сїе “ВѢРА”⁵¹, соблазняет нас, повергая на стїхи внѣшняго Мїра. Отсюда-то уповаем на плоть и кровь святых⁵², надѣемся на тлѣнь и клятву,

обожаем вещество в Ладанѣ, в свѣчах, в живописи, в образах и церемоніях⁵³, забыв, что, кромѣ Бога, ничтоже Благо и что всякая внѣшность есть тлѣнь и клятва. Кратко сказать, вся Библиа преисполненна пропастей и соблазнов. “Сей лежит на паденіе”⁵⁴, и весь сей путь ея Іерихонскій воздушными осажден разбойниками⁵⁵. Скажем с Давидом:

“На пути сем... скрыша сътъ мнѣ”⁵⁶.

Слышал ты о мытарствах⁵⁷? Так вот они! В протчем они есть небыль. Помяни, что Библиа есть Еврейская Сфинкс⁵⁸, и не думай, будто об ином чем, а не о ней написано:

“Яко Лев рыкая ходит,
искій, кого поглотити”⁵⁹.

Помни, что опасное дѣло встрѣчаться с Голіаѳом. Щаслив, кому удалось раздрать Льва сего и обрѣсти в жестком нѣжное, в горком сладкое, в лютости Милость, в Ядѣ ядь, в Буйствѣ вкус, во смерти жизнь, в безчестіи славу...⁶⁰ Но, как притча есть: не всякому по Якову⁶¹, сіесть по Сампсону, удастся.

ПРИМѢТА 5-я.

О чтеніи в мѣру

Весьма помнитъ должно увѣщаніе Сирах[ова] Сына:

“Мнози пресыщеніем умроша”⁶².

Затѣм, как можно, стараться в мѣру кушать, не обременяя желудка мыслей наших. Здоровой и чистой вкус малым доволен, а засоренная Глотка без мѣры и без вкуса жерет. Дялсего-то не велит Бог святитъ себѣ скотов, не имѣющих жванія⁶³. Много жрать, а мало жевать – дурно. Многія, к тому разномысленныя чтущій Книги, не будет благоучоным⁶⁴.

Когда наш вѣк или наша страна имѣет мудрых мужей гаразда менѣе, нежели в других вѣках и сторонах, тогда виною сему есть то, что шатаемся по безчисленным и разнородным книг стадам – без мѣры, без разбору, без Гавани.

Больный разных Тварей беспокоит, а Здоровый одною ядью сит. Скушай одно со вкусом, и довѣет. Нѣт вреднѣе, как разное и безмѣрное. Пивагор, ражжевав един Треугольник, сколько насытился⁶⁵? Давид, раскусив едину стѣнь Ковчега, сколько просвѣтился? Даже скакаше играя⁶⁶. Ражжуй одну преславную Славу, и во многія обители Божіею сего Лабіринѳа⁶⁷ отверзетя тебѣ вход и Исход⁶⁸. Преславная Слава, Слово Божіе и Мысли Его есть то же.

“Преславная Глаголашася в тебѣ, Гр[аде] Б[ожій]”⁶⁹.

“По всей земли Слава твоя”⁷⁰.

Раскуси одну точію, напримѣр сію СЛАВУ:

“Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”⁷¹.

Или сію: “Птицы да умножатся на земли”⁷².

Или сію: “Слетѣша Птицы на тѣлеса растѣсанная”⁷³.

Или сію: “Седмь юниц во юницах людских”⁷⁴.

Или сію: "Очи твои, яко Голубины"⁷⁵.
Или сію: "Не вѣм Орла, парящаго к солнцу"⁷⁶.
Или: "Твоим ли повелѣніем возносится Орел?"⁷⁷
Или: "Подъях вас, яко на крилѣх Орлих"⁷⁸.
Или: "Призовет (Бог) от восток птицу"⁷⁹.
Или: "Глас Горлицы слышан в земли нашей"⁸⁰.
Или: "Да станет Солнце⁸¹! и ста солнце"⁸².
Или: "Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ отроча"⁸³.
Или: "Вознесе Сампсон на верх Горы врата градныя"⁸⁴.
Или: "Возмите врата князи ваш"⁸⁵.
Или: "Врата сія затворенна будут"⁸⁶.
Или: "Да хвалим будет во вратѣх Муж ея"⁸⁷.
Или: "Се Лѣствица утвержд[ена] на земли"⁸⁸.
Или: "Желѣзо не взыйдет на главу мою"⁸⁹.
Или: "Всплывѣ желѣзо"⁹⁰.
Или: "Что есть Чел[овѣк], яко помниши Его?"⁹¹
Или: "Взятся от земли живот Его"⁹².
Или: "Един есмь аз, дондеже преиду"⁹³.
Или: "Преидем до Виѳлеема"⁹⁴.
Или: "Не изыйдеши, Боже, в силах наших"⁹⁵.
Или: "Премудрость во исходѣх поется"⁹⁶.
Или: "Возвеселися Неплоды не раждающая"⁹⁷.
Или: "Созидутся Пустыни твоя вѣчныя"⁹⁸.
Или: "Дщери твоя на рамѣх возмутся"⁹⁹.
Или: "Будут царіе кормители твои"¹⁰⁰.
Или: "Приступите ко мнѣ, погублшии сердце"¹⁰¹.
Или: "Ниже хребты их, и высота бяше им"¹⁰².
Или: "Узриши задняя моя"¹⁰³.
Или: "Помни послѣдняя твоя"¹⁰⁴.
Или: "Полижут персть, аки Зміеве"¹⁰⁵.
Или: "Яко Ластовица, тако возошю"¹⁰⁶.
Или: "Бяше Ефрем, яко голуб безумный, не имый сердца"¹⁰⁷.
Или: "Кто преиде на ону страну моря и обрѣте премудрость?"¹⁰⁸
Или: "Звѣзды возсіяша в хранилищах своих"¹⁰⁹.
Или: "Сонія узрят"¹¹⁰. "На забрала востекут"¹¹¹.
"Глубоко сердце Человѣку, и кто познает е?"¹¹²
"Вода глубока совѣт в сердцѣ МУЖА"¹¹³.
"ЧЕЛОВѢК насади Виноград"¹¹⁴.
"Подобает вам родитися свыше"¹¹⁵.
"Дал бы тебѣ воду живу"¹¹⁶.
"Ангел Господень возмущаше воду"¹¹⁷.
"Иже первѣ влазяше... здрав бываше"¹¹⁸.
"Познася има в преломленіи Хлѣба"¹¹⁹.
"Змія возмут¹²⁰. Языки возглаголют новы"¹²¹.

“Востани и ходи¹²². И вскочив, ста и хождаше”¹²³.

“Востани спяй, и воскресни от мертвых”¹²⁴.

“Даны быша Женѣ два крила Орла великаго”¹²⁵.

Кто развяжет хоть одну связь,
В том блещит Израилскій Глаз.

Кто премудр (тот) и сохранит сѣя¹²⁶. Сирѣчь примѣтит, соблюдет, постигнет и размыслит¹²⁷. Когда слышиш сѣе: “Поминайте жену Лóтову”¹²⁸, не долѣет вспомнить одно тое, что была жена у Лота. Сѣя такая пища есть гладная, тощная, не сытостная, худая, кратко сказать, пустый Колос и худая Корова от сна Фараонскаго¹²⁹ и суеты мѣрскаго. Но должно размыслить и припомануть тое, куда ведет разумы наши сей солѣнный Болван¹³⁰? Что то внушает нам не вкусная и буйя сѣя Корова?

Не обращай сердцем твоим в Содом алчныя тлѣни и суеты¹³¹, не опочивай здѣ в смертной сѣни, но в предняя простирайся на Гору с Лóтом и тако тецѣ, да постигнеш¹³² соль и нетлѣнную Силу тлѣни сея, и СЛАВУ воскресенія Ея, да то, что посѣянно в тлѣни, встанет в нетлѣни¹³³, да воспоеш:

“Востани СЛАВА моя”¹³⁴.

“Един есмь аз, дондеже преиду”¹³⁵, и будеш блаженный оный Странник и Пришлец, о коем вопрошает Прозорливый Варух:

“Кто преиде на ону страну моря и обрѣте ю?”¹³⁶

Сѣе-то значит поминать. “Поминайте жену Лот[ову]”¹³⁷. Сирѣчь: ражжуйте, раскусите, растолочте, разбійте и сокрушите Идола сего, раздерите Льва сего Діавола, и сыщите внутрь его сокровенную ядь и сладкій сот вѣчности, безвѣстная и тайная Премудрость Божія, о коей Исѣаа: “В сокровищах спасеніе наше”¹³⁸.

Из двоих Естеств состоит СЛОВО Божіе.

“Единою Глагола Бог, но двойное слышно”¹³⁹.

Двѣ страны имѣет Библейное Море. Одна страна наша, вторая Божія. На нашем Брегѣ кóлосы пустыя, а коровы худыя, обон-пол же Моря и клáсы добры, и Юницы избранны. Наш брег и бѣден, и гладен, заморскій же есть доброй надежды Гáвань, лоно, или Залив Авраамлій¹⁴⁰, мѣсто злачное¹⁴¹, гдѣ весь Израиль пасется и почивает, оставив на голодной сторонѣ Содомлян.

“Кто преиде на ону страну Моря?”¹⁴²

А вот кто! “И полещу и почю”¹⁴³.

“Аз уснух, и спях, и востах”¹⁴⁴.

Вот и Дѣвица! “Под сѣнь ЕГО вожделѣх и сѣдох”¹⁴⁵. Почивай, душа моя, мудрая Дѣво! не бойся¹⁴⁶.

“Аще поспиши, сладостно поспиши”¹⁴⁷.

О Раю мой, Рай! мы тебе почитаем, но не разумѣем. Ах! с толком нужно вкушать СЛОВО Божіе. Зубами Сына Яковля жевать должно.

“Їудо¹⁴⁸! возлег уснул еси, яко лев”¹⁴⁹. И не дивно: Мог он ражжевать и обрѣсти себѣ сладость покоя.

“Яко Рай сладости, Земля пред лицом ЕГО”¹⁵⁰.

И всѣ оныя имѣютъ Ёудыны Зубы, о коихъ написано:
“Якоже Утро, разліются по Горамъ людіе мнози
и крѣпцы, подобны имъ не быша отъ вѣка”¹⁵¹.
“Праведникъ держаетъ, аки Левъ”¹⁵².

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”¹⁵³.

Вся тварь есть сѣнь привидѣнія, а Богъ есть Духъ Видѣнія¹⁵⁴. Вотъ тебѣ два Хвальнскаго МОРЯ¹⁵⁵ Берега! Сѣверный и Южный.

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”¹⁵⁶.

Слышиши мрачное привидѣніе¹⁵⁷? Вспомни чрезъ сей мракъ свѣтъ видѣнія¹⁵⁸. Осязаешь не чувственный солоный Кумиръ, для чего чрезъ сію примѣту не взойдетъ тебѣ на сердце Соль негнѣнія и вкусъ Вѣчности¹⁵⁹? Видиши Сѣверный Берегъ, помяни на немъ Южный невидный: “Отъ Юга прійдетъ Богъ”¹⁶⁰. Уготовь Пасху. Вить здѣсь не нажитья. Не ногами преидеши, ни Кораблемъ, ни Крылами. Самъ Господь восхититъ сердце твое и престоавитъ отъ смерти къ жизни¹⁶¹, отъ буйства – въ разумъ и Судъ.

“Путь бо Господень есть Судъ и Милость”¹⁶².

Если зриаешь на Жену сію, почто прелюбодѣйствуешь въ сердцѣ твоёмъ¹⁶³? Почто почитати на плоти и крови ея мыслиши? Для чего не размыслиши, что плоть и кровь нѣсть Царствіе небесное¹⁶⁴, нѣсть покой и сладость, но мертвый сей Болванъ, сѣнь и привидѣніе, а сія Примѣта ведетъ тебѣ къ мѣткѣ своей, къ Мужу своему, дабы не съ нею, но съ нимъ тебѣ почитать и наслаждаться:

“Потребилъ еси всякаго любодѣющаго отъ тебѣ”¹⁶⁵.

Развѣ жъ великое есть нѣчтось Мужъ ея Лотъ? О другъ мой! Когда Сынъ Авраамль¹⁶⁶, великъ есть Человѣкъ Христосъ, тогда Его жъ Братаничъ Авраамль, малое ли нѣчтось тебѣ мнится быти? О всемъ родѣ семъ дерзновенно скажемъ:

“Родъ же Его кто исповѣсть?”¹⁶⁷

Лотъ есть оный ЧЕЛОВѢКЪ, о коемъ написано:

“Въ воню Мира твоего течемъ”¹⁶⁸.

За нимъ-то чистыя Дѣвы текутъ изъ сѣвернаго Брега на Горы Кавказскія, да ушійются и почіютъ:

“Ушійются отъ тука Дому твоего”¹⁶⁹.

Лотъ есть одного рода съ Смѣрною, сіесть тукъ или клей изъ Ароматныхъ дровъ. Вотъ Премудрость Божія! “Яко Смырна, издахъ благовоніе”¹⁷⁰.

“Смѣрна и Стѣкти, и касія отъ ризъ твоихъ”¹⁷¹.

Еллинскій гласъ Стѣкти¹⁷², а Еврейски ЛОТ¹⁷³. СТАКТИ – не благій ли Духъ? а Духъ благій не то же ли, что БОГЪ? ШАБАШЪ? Здѣсь почіемъ!

...“И полещу, и почію”¹⁷⁴.

“Господь пасетъ мя”¹⁷⁵. “На мѣстѣ злѣчнѣмъ всели мя”¹⁷⁶.

“ПОМИН[АЙТЕ] ЖЕНУ ЛОТОВУ”¹⁷⁷.

О жена, жена! Ты и горестъ, и сладость моя. Живиши и умерщвляеши... Если бы мы тебѣ такъ любили, какъ твой сладчайшій Мужъ ЛОТЪ, якоже и ХРИСТОСЪ Церковь свою, никогда бы мы не разлучали, яже Богъ сочета¹⁷⁸. Тайна сія велія есть...¹⁷⁹ А нынѣ холодно и несмысленно любя, а безтолково и безпамятно помяная тебѣ, не вспомнимъ о Мужѣ твоёмъ, раздѣляя не-

раздѣльную Двоицу и забыв Совѣтъ Божій: “СЫНЕ ЧЕЛОВѢЧ, да не сотвориши чад по плоти”¹⁸⁰.

И невозможно, чтоб сѣя Ёва не вкусила смертных плодов и не породила Чад в погубленіе¹⁸¹ тогда, когда станут с нею амуриться подлѣя, плотоядныя и Хамскія онѣя сердцѣ, кои описанны так:

“Полижут персть, аки Змѣеве, плѣзуще по земли”¹⁸².

“Увѣждь, яко пепел сердце их, и прелщаются”¹⁸³.

“Врази его персть полижут”¹⁸⁴. “Смерть упасет их”¹⁸⁵.

“Яд Аспидов под уст[нами] их”¹⁸⁶. “Гроб отверст Горт[ань] их”¹⁸⁷.

“Изми мя, Господи, от чел[овѣка] лук[ава]”¹⁸⁸. “В сердцѣ и в сердцѣ глаголаша злая”¹⁸⁹. Как так? А вот как! Принесли с собою злость в сердцѣ своем, затѣм не нашли доброты и в сердцѣ жены Лотовы, кромѣ глаголов потопных и языка Лстива¹⁹⁰, с коим пришли. До доброты же онѣя, яко сокровенныя, не добрались:

“Вся слава Дщере Царевы внутрь”¹⁹¹.

И се-то тѣ Содомляне, бродящѣ по околицам Града.

“Преславная Глаг[олашася] в тебѣ, граде Божій”¹⁹².

“Марія соблюдала все глаг[олы] в сердцѣ своем”¹⁹³.

Да как же им и наитить? Вить “глубоко сердце”, а паче оному Человѣку¹⁹⁴: “Взятся от земли живот его”¹⁹⁵. А их дѣло ползати и кушати Землю вся дни живота своего¹⁹⁶. Смерть им – хлѣб, а Мати – ночь.

“Взалчут на вечерь и обйдут Град”¹⁹⁷.

“Проклят ты паче всѣх скотов!”¹⁹⁸

“Проклят Ханаан Отрок!”¹⁹⁹

“О несмысленная и Косная сердцем!”²⁰⁰

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”²⁰¹.

О прекрасная моя и Благословенна в женах Неплоды²⁰²! Не могу в сытость намыслиться о тебѣ, толь сладка мнѣ память твоя, память Лотова. Седьмъ мужей и 7000 имѣла еси и нынѣ имѣеши, но всѣ Прелюбодѣи, кромѣ Сына Товитына, а Рафайлова Друга Товіи. Сей накадил Невѣстник и Ложницу твою Оиміамом и благоуханным Чадам²⁰³, восходящим от сладчайшій Памяти о Мужѣ твоём, да “в память вѣчную будет Праведник”²⁰⁴, преспал с чистою Невѣстою не зазорно и цѣломудренно, внѣ Бѣсовскаго идолскаго смрада, обрѣтшій, как в рыбѣ печѣнку, внутрь Царскія сея Дщери Славу ея, Касію и Стѣкти в ризах ея²⁰⁵; воздвиг чада не в рабство, но в свободу²⁰⁶, кои не от похоти Женскія, ни от похоти Мужескія, но от Бога родишася²⁰⁷, как здѣлал оный Пророк:

“От днесь дѣти сотворю, яже возвѣстят правду твою, Господи, спасенія моего”²⁰⁸. “Аз уснух...”²⁰⁹

Скажите мнѣ, кто у вас человек, бояйся Господа²¹⁰? Кто? Не Ханаан отрок²¹¹ и хлѣпец, но прямой Муж оный:

“Господь с тобою, Мужу сильный”²¹².

Есть ли кто из числа оных мужей?

“Мужіе, любите своя жёны”²¹³.

“Аз же глаголю во Христа и во Церковь”²¹⁴.

Так возлюбите со мною Неплодящую сію.

“Возвеселися, Неплоды, не раждающая!”²¹⁵

Если ж сія не нравится, кромѣ Ея, суть множайшія дщери Царскія. Кія? А вот оныя! Іудіѳ, Руѳъ, Рахиль, Ревѣкка, Сѳрра, Анна, мати Самуилова, Любезная Давиду Авигѣа, Далида Сампсонова, Ѳамарь, Есфирь, а Ёву ты забыл? и не читал ли ты, что Ангелы Божіи амурились со дщерьми человѣческими²¹⁶? Сіи-то Дѣвочки согрѣвали старость Давидову²¹⁷. С тѣми же любился и Сын его, и во одной хвалит всѣх в концѣ Притчей²¹⁸. Всѣ сія жёны амурятся и раждают не на долних Сѣверных Берегах и полях, но на Горних стремін Черкѣских верхах²¹⁹, в безпечных мѣстах райских; и о сих-то Еленицах стязует Бог у Іова:

“Аще уразумѣл еси время рожденія Коз, живущих на Горах каменных?”²²⁰

Там-то обновляется орля юность Давиду²²¹. Возрастают новые рога и ему, и Козам. Там и Евангелскія Еленицы: Елисавет и возшедшая в Горняя Маріам. Туда же поднята Петром и Тавиѳа, сирѣчь сѣрна, сайгак²²². Туда отсылает Ангел и Мироносиц. Кратко сказать о всѣх: да не растрится Дѣвство их²²³.

“Даны быша Женѣ два крила Орла великаго”²²⁴.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”²²⁵.

Что ж ты думаеш, о Амурник мой?

“Не суть совѣты мои, якоже Совѣты ваши”²²⁶.

Знай, друг мой, что Библиа есть НОВЫЙ МІР и ЛЮД БОЖІЙ, Земля живых²²⁷, СТРАНА и ЦАРСТВО ЛЮБВИ, Горній ІЕРУСАЛИМ, и, сверх подлаго Азіатскаго, есть ВЫШНІЙ²²⁸. Нѣт там вражды и раздора.

Нѣт в оной Республікѣ²²⁹ ни старости, ни пола, ни разнствія. Все там общее. Общество в любви. Любовь в Богѣ. Бог во обществѣ. Вот и Колцо вѣчности²³⁰!

“От человекъ сіе не возможно”²³¹.

Брось думать, что Ева старуха или чужая жена. Сіи думы суть от Берегов Содомлянских²³².

“Грозд их грозд желчи”²³³.

Сей-то корень выспр прозябает, многих оскверняя²³⁴. И не многіе ли осквернились, начитав Лотова пїянство²³⁵? “Вся убо чиста чистым”²³⁶.

“Но осквернися их ум и совѣсть”²³⁷.

Плюнь на бабскія и дѣтскія сказки, не вѣрными Чтецами и на ложь плотоядными Зміями отрыгаемую, растлившими Еву, обращающими лукавое свое воспятъ в Содом Око, на свою Блевотину²³⁸.

“Взалчут, яко Пес”²³⁹.

А ты, друг мой, поспѣшай и не осматриваясь ниже в право и лѣво²⁴⁰, иди в Горняя со тцаніемъ, куда тебе зовет не обманщикъ Змій, но прозорливый Захаріа:

“О! О! Бѣжите от земли сѣверныя”²⁴¹, и Исаіа:

“Отступите, отступите, изыйдите отсюда”²⁴².

“Прійди, да покажу тебѣ суд Любодѣйцы великія”²⁴³.

“Яко от вина ярости любодѣянія своего напои вся языки”²⁴⁴. “О Граде кровей! весь лживый, полн неправды...²⁴⁵ Глас бичей, и Глас труса Колес, и Конника текуща, и Колесницы шумящія...²⁴⁶ Открою задняя твоя к лицу твоему и покажу языкомъ срамоту твою, и царствамъ Безчестіе твое...²⁴⁷ Положу тя в Притчу. Возвергу на тя огнушеніе по нечистотамъ твоимъ”²⁴⁸.

“ПАДЕ, ПАДЕ СОДОМЪ”²⁴⁹.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”²⁵⁰.

Но, о друг ты мой! Прежде приберись и уготуйся для Синаійскія Оныя Горы, сладкимъ дымящіяся онымъ дымомъ нашего Лота: “Христово Благоуханіе есмь”²⁵¹.

Пожалуй, будь мудрою дѣвою, если хочешъ быть в Кánѣ Галилейской и преображеннаго из огнушенныхъ сихъ (мочащихъ к стѣнѣ Градской²⁵²) псов урины, и жезломъ Мойсейскимъ услажденнаго насладиться МУСТА. Заплачь, о Іереміе, яко “Оскудѣша добрыя Дѣвы”²⁵³.

Но ты веселѣе воспой, о Исаіе:

“Свѣтися! свѣтися, Горній Граде!”²⁵⁴

“Возведи окрест Очи твои и виждь”²⁵⁵.

“Се Дщери твоя на рамѣхъ возмутся!”²⁵⁶

“Кіи суть? иже яко облацы летятъ и яко Голубы со птенцы ко мнѣ”²⁵⁷. “Отверзутся врата твоя присно”²⁵⁸. Преложится к тебѣ богатство морское...²⁵⁹ Радуйся, пустыня”²⁶⁰. “Кто дастъ мнѣ Крыль? и полещу...”²⁶¹

Да какъ же тебѣ к веселью оному и к Горнему добратъся Браку? Какъ приступитъ к неосязаемому Кавказу? и взлетѣтъ на стрemiны его?

“Положу стропотная Его в Гладкая”²⁶².

“Дамъ имъ путь новъ, и пойдутъ”²⁶³. Кій Путь? Никогда ты его не узнаешъ. Какъ же? Скажу. Если кто не рожденъ Породою с вышней оной СТРАНЫ, не можетъ найти оного пути и взойти в Горняя. Молчи мнѣ с глупымъ вопросомъ Никодимскимъ²⁶⁴. Плоть, трижды рожденная, есть одна грязь и одинъ тотъ же перстный Болван. Но нужда в томъ, да скудѣльная твоя природа зачнетъ, прійметъ и вмѣститъ, какъ нива зѣрно, горнія Породы и новыхъ людей СѢМЯ. Слушай! сѣмя сѣмое по роду²⁶⁵, слышь! по высокому оному роду. “Родъ его кто исповѣсть?”²⁶⁶. Вотъ тогда-то рожденное отъ Духа есть второе, новое и инородное, сверхъ отъ плоти рожденнаго, сказать Мойсейскимъ штилемъ: “ЧЕЛОВѢКЪ – ЧЕЛОВѢКЪ”²⁶⁷, сирѣчь Душевный вкупѣ и Духовный, не всѣмъ знакомый: “Азъ, который говоритъ, отъ вышнихъ есмь, вы же отъ нижнихъ есте”²⁶⁸. Вотъ в чемъ, повторяю, нужда! Чтобъ изъ навѣзной твоей кучи блеснулъ Алмазъ²⁶⁹,

а от пѣщаной твоей Горы откатился оный краеугольный КАМЕНЬ²⁷⁰, дабы Болото и Грязь твоего трупа проросила Быліе травное, выпускающее сѣмя по Роду Божественному²⁷¹. Дабы полевые и дубравные Крыны и благовонные Шыпки произникли из земли и сверх земли твоей. Да кости мертвыя твоя прозябнут, яко трава²⁷², и созиждется стѣнь тѣлишка твоего, и Пустыня твоя вѣчною в роды родов²⁷³. Сіе-то есть второй раз родиться, сирѣчь свышше, и обрѣсти в себѣ то, что быть никогда не начинало, но ты глухо только слышал о том без всякаго вкуса, а на сердце тебѣ оно не всходило, и ты того не чаял, ни думал о том, а если думал, думка твоя похожая была на беззубаго младенца, обращающаго во устах своих самый благородный из Соломоновских Вертоградов Орѣх, но не по Зубам своим.

Если же кому пришло время и удалось раскусить самого себе, сей в горницѣ своей и на мысль не восходившее, паче надежды вырыл Золото кое? Оное:

“Злато оныя ЗЕМЛИ доброе, и тамо АНѠРАКС”²⁷⁴.

“Радуйтесь со мною”²⁷⁵.

Тогда сердце дѣлается доброю нивою, падает и пріемлется ВѣЧНОСТИ Зерно, а плоть, как поле цвѣтами и как сухая в кустах пѣлица, процвѣтеніем весенных вѣтвей²⁷⁶, будьто Орѣх, наполняется Зерном оным: “Аз есмь хлѣб животный”²⁷⁷.

“Аз Цвѣт полній и КРЫН удоольній”²⁷⁸.

“Изнесе Земля Быліе травное”²⁷⁹.

“Цвѣты явишася на землѣ”²⁸⁰.

Во время оно²⁸¹ свышше второе рожденны бываем чистою Дѣвою, заченшею и вмѣстившею ОНАГО, Кто есть точію ЕДИН и един Свят.

“Се Раба Господня!”²⁸²

“Господи, во чревѣ зачахом и поболѣхом, и родихом ДУХ спасенія твоего”²⁸³.

“Слово Плоть бысть и вселися в ны”²⁸⁴.

Разумѣй же мнѣ и памятуй от нынѣ Богословское созданіе Человѣка онаго: “Созда БОГ ЧЕЛОВѢКА”²⁸⁵.

В Горней Республикѣ²⁸⁶ все новое: новые Люди, нова тварь, новое твореніе. Не так, как у нас под солнцем, все вѣтошь ветошей и суета суетствій²⁸⁷.

“Вся дѣла ЕГО в вѣрѣ”²⁸⁸.

“В твореніих руку твоею поучахся”²⁸⁹.

“Творяй Ангелы своя, духи” (духами)²⁹⁰.

“Сотворю, и кто отвратит?”²⁹¹

Слушай же! да напишется сіе Перстом Божіим на сердцѣ!

“СОТВОРЕНІЕ ЧЕЛОВѢКА есть то второе рожденіе”.

Оно бывает не тогда, когда Содомскій человек из плоти и крови, и будьто из брениа и грязи Горшок, зиждется²⁹², слѣпливается, образуется, изваяется, стоит, ходит, сидит, машет; очи, уши, ноздры имѣет, шевелится и красуется, как обезьяна; болтает и велерѣчит, как Римская Цыгѣрія²⁹³; чувствует, как Кумир; мудрствует, как Идол; осязает, как преисподній Крот;

щупает, как Безокой; гордится, как Безумный; измѣняется, как Луна; беспокоится, как Сатана; паучится, как Паучина; алчен, как пес; жаден, как водная Болѣзнь; лукав, как Змѣй; ласкав, как Крокодыл; постоянен, как Море; вѣрный, как вѣтер; надежный, как лед; рассыпчив, как прах; ищезает, как сон... Сей всяк челоуѣкъ ложный²⁹⁴: сѣнь, тма, пар, тлѣнь, сон.

Когда ж бывает прямое сотвореніе челоуѣку?

Тогда, когда второе рожденіе. Не дивись сей СЛАВѢ и сему Слову: "Подобает вам родитися свѣшше"²⁹⁵.

Бренный кумир ограничен, заключаем тѣснотою. Духовный же ЧЕЛОВѢК есть свобод. В высоту, в глубину, в широту лѣтает безпредѣлно. Не мѣшают ему ни гѣры, ни рѣки, ни моря, ни пустыни²⁹⁶. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в преждебывшее, приникает в будущее, шествует по лицу Окїана, входит дверем заключенным²⁹⁷. Очи Его голубины²⁹⁸, орлія крїла, еленья проворность, львиная дерзость, гѣрличина вѣрность²⁹⁹, Пелáргова благодарность³⁰⁰, агново незлобіе, быстрота соколѣя, журавляя бодрость³⁰¹. Тѣло Его – Адамант, Смáрагд, Сáпфир, Ёспис, Ёарсїс, Кристалл и Анѣрак. Над главою Его лѣтает седмица Божїих Птиц: дух Вкуса, дух Вѣры, дух Надежды, дух милосердія, дух Совѣта, дух прозрѣнїя, дух Чистосердія. Глас Его – глас Грома³⁰², не чаянный, как молнїя и как шумящїй Бурный дух.

"Идѣже хоцет, дышет"³⁰³.

ГОСПОДИ! Сей ли есть ЧЕЛОВѢК оный, коего ты помниши³⁰⁴, поставив ЕГО над дѣлами рук твоих³⁰⁵? Люба тебѣ память Праведника сего³⁰⁶. Мило поминать Его при женѣ Лóтовой. Хоцеш положить и на наше сердце Имя и память ЕГО³⁰⁷. Сего ради низвел еси ЕГО пред очи наши, одѣтаго в болванѣющую кожу нашу, да прославиш у нас и Сына и тогожде Брата твоего, низпосланнаго на Спасеніе наше. Но мы не угадали и, вмѣсто ЕГО самага, раздѣлили себѣ ризы ЕГО по модѣ Пентѣфрїевой жены³⁰⁸. А мода сїя оттуду, что Содомляне одно осязают осязаемое, лишены Ёсаáковой догадливости, обоняющїя от Сына своего ризы благоуханїе ЛÓТОВО³⁰⁹. Сею модою мы прельщенны: ни Лóта, ни жены Его не узнали. Сего ради сїя Безплодная прямо неплóды нам была, когда мы со Исáвом на Содомском полѣ ловитвою забавлялись, не на Горах со Ёаковом³¹⁰, забыв совѣт Пророка Наума: "Не осяжется ловитва"³¹¹.

Слушай! "О Граде Кровей! Не осяжется Ловитва"³¹².

"Видѣх, и се Муж Един"³¹³.

"Взятся великолѣпіе ЕГО, превѣшше небес"³¹⁴.

"Помышленїя сердца ЕГО в род и род"³¹⁵.

Вот тебѣ второе рожденіе и прямое сотвореніе!

"Дух СВЯТЫЙ снїдет на тя..."³¹⁶, сирѣчь неосязаемый, вторый, новый, вѣчный, словом рещи:

"Послѣдній Адам в Дух животворящ[ь]"³¹⁷.

Когда "вся дѣла его в Вѣрѣ"³¹⁸, тогда и Челоуѣкъ, Богом сотворенный, есть неосязаемый. Дух Духа творит. "Рожденное от Духа Дух есть"³¹⁹. Слѣпота

Содомская, свое рожденное от плоти, осызает, в даль не простираясь. Но Їсааковская Вѣра, осызая Сыновнюю ризу³²⁰, обличает не видимое, сверх осызаемого, и при глухом болванѣ, в плотских очах болванѣющем, возводит Голубиное ОКО на Нѣчтость превосходящее, а присовокупляя к подлым и гнилым мыслям высокія и прозорливыя, насыщающія сердце, мысли, будто высоко-высоко востекшія и на пространствѣ Горних небес Гуляющія, приманывает к поверженному сему стѣрву орлія птенцы, соколы, крѣчеты, враны, дабы не пожерла, как во снѣ Фараонском, худая стервѣга Содомская чистыя и избранныя Юницы³²¹ и Дѣвы Премудрости Божія, но вмѣсто того мертвенное животом, а смрадная Содомска пища да будет пожерта СЛОВОЮ нетлѣнною, СИЛОЮ Воскресенія и высокими Вѣчнаго Мыслями, будто бы свѣшше налетѣвшими Орлами. Вот! “Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”³²², Герб Наперсников³²³. Вот что есть! “Птицы да умнож[атся] на зем[ли]”³²⁴.

Разумѣш ли нынѣ сіе: “Призовет от восток птицу”³²⁵? Или сіе Соломоновское: “Око, ругающееся Отцу и досаждающее Матерней Старости, да избодут вранове и Орліе Птенцы”³²⁶. “Яко Орел, покры Гнѣздо свое и на Птенцы своя вождель”³²⁷.

Сей Горскій Орел перерѣживает нас, творяй из плоти Духы своя³²⁸, из не-сущих сущими³²⁹, из скотов и Звѣрей Человѣками, зародившись в Болванѣ нашем, как в Орѣхѣ и кóлосѣ Зерно, а в Ягодѣ виноградноѣ Сот сладкаго Муста.

“Закон твой посредѣ чрева моего”³³⁰.

“Посредѣ вас ст[оит,] Егоже не вѣсте”³³¹.

“Се Дѣва во чревѣ пріймет”³³².

Не из стороны ОН приходит и не из плотских сплочивается Пліоток, Вѣчный, Цѣльный, но в нашей же Плоти, будто Свѣтозарная Искра в кремешкѣ утаеваясь, напоследок во время свое³³³, как Крын из нивы и как в безводнѣй пустынѣ источник, является. ЕГО точно прообразует³³⁴ оный Райскій Родник:

“Источник исхождаше и напаяше вся”³³⁵.

И в сію точно Мѣть пуцает Исаіа стрѣлу слѣдующую:

“Кóсти твоя утучнѣют и будут яко вертоград напоенный и яко источник, емуже не оскудѣ вода...

Кóсти твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют, и наслѣдят рóды родов. И созиждутся пустыни твоя вѣчными, и будут основанія твоя вѣчная родóм родов. И прозовешися Здатель Оград, и стези твоя Посреди упокоиши”³³⁶.

Задивилась, услышав о сей водѣ, Самарянка. Просит ея от учителя³³⁷, возжелав ея с Еленем Давидом.

“Кто мя напоит водою?”³³⁸ не Содомскою, но от вертепа Виѣлеемскаго, от Росы, высóт и красот Їосифовых³³⁹, от Гор Аермонских, сходящія на браду Аарóню и на всѣ отрѣбы плотскія³⁴⁰, да собудется во благое: “Рѣки от чрева его потекут”³⁴¹.

При сем Человѣкѣ ищезает в нас слѣпота и насморк, а нос, ей! обоняніе и догадливое оное Исааково чувство, могущее обонять Лóтово Кадило,

дѣлается высоким, как Соломо́новска Пирами́да, просто скажу, Библиа, до которой Он, как до Родственницы своей, говорит: “Внѣдох в вертоград мой, Сестро моя, невѣсто”³⁴². “Кто сей, скрываяй от мене совѣт, содержи же Глаголы в сердцѣ? Мене же ли мнится утаити?”³⁴³

Сей МУЖ, зачатый от тебе, чистыя Дѣвы, без мужа; рожден же, а не сотворен от Бога без Матере: Дух от Духа, Свѣт от Свѣта, оставляет вас, Родителей своих, и прильпляется женѣ своей³⁴⁴, сей сушій ЛОТ вскричав от радости:

“Се нынѣ плоть от плоти моя”³⁴⁵ и, будто вино в Чашу изливается, да будут оба в едино³⁴⁶.

“Отверзи мнѣ, СЕСТРО МОЯ”³⁴⁷.

“Врата сѣя затворенна будут и, кромѣ ЕГО, ни для кого, яко смертны суть, не отверзутся”³⁴⁸.

Вот кто отверзает нам путь в Горня!

“Вѣм ЧЕЛОВѢКА³⁴⁹, прошедшаго небеса”³⁵⁰.

ОН не только на неприступныя прямо верхи Гор Кавказких, но на небо, даже до Сатурна, и в самое солнце восходит и нисходит. Не думай:

“Како сей глаголет, яко с небесе снѣдох?”³⁵¹

“Не ропщите между собою”³⁵². “Аз есмь Дверь”³⁵³.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”³⁵⁴.

А когда прекрасное сѣе ОТРОЧА Еврейское³⁵⁵ задушится или потопом Змѣйных блевотин³⁵⁶, или Злобою Иродскою, тогда не только Рахиль и Иудея остается вдовою, но и всѣ Дщери Иерусалимскія рыдают, лишены жениха и брачных одѣяній³⁵⁷. Не думай, будто плач Иереміин смотрит на нижній Град, а не на вышній Библейный, на Мать нашу. “Да плачуся день и ночь”³⁵⁸. “Яко отъяся от Дщере Сионской вся Лѣпота Ея”³⁵⁹. “Любодѣйствуют вси”³⁶⁰. Тогда-то прекрасная сѣя Невѣста тоскует, мѣчется, бѣгает, ищет ЕГО: “Взысках Его и не обрѣтох его”³⁶¹. Напали, де, на мене Содомляне, стѣнь осязающіе. Били мене, поязвили мене; довольны негодѣи сѣи негодные тѣм одним, что содрали с мене одежду, раздѣлили ризы моя между собою, но не обоняли из риз Моих, сладости и желанія моего, Крына моего, благоуханнаго Мура, Жениха моего, ЛОТА.

Отступите от мене в пламень и жупель Содомскаго сладострастія вашего, о любодѣи³⁶²! Бѣжите от мене, землядные Змѣи, Псы, мочащіе к стѣнь Градской³⁶³, плотожадные Звѣри, вѣпри дубравные. Жрите терніе и волчѣц³⁶⁴: вот по губам вашим Салат! Райскій ШЫПОК не для ваших ноздрей. Зубы ваши Агарины, очи Лѣины³⁶⁵, уши Аспидовы, ноздри и нос свиной и дурен, не могушій слышать Духа Божія ни в Райских Цвѣтах, ни в Святѣм святых, ни в столпѣ облáчном, ни в столпѣ солéном, ни в Пирамидѣ Ливанской...

“Смотрях одесную и возгядах и не бѣ знайя мене”³⁶⁶.

“Возрѣх, и се не бѣ ЧЕЛОВѢКА”³⁶⁷, и не видѣх Мужа, “всѣ уклонишася в Содом, неключимы быша до единаго”³⁶⁸.

Гдѣ ты, о человѣче-человѣче? Яви мнѣ зрак твой и услышан сотвори мнѣ ГЛАС твой³⁶⁹, яко уязвленна есмь Любовію³⁷⁰ чистою, нетлѣнною, цѣломудренною. Изведи из темницы Содомскія. Освободи твоего Братанича от плѣни, вѣрный человѣче Аврааме, да идем в Горняя со тщаніем³⁷¹ и там, на Горнем Мѣстѣ, насладимся, новые люди, новаго вина и почіем.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”³⁷².

Умѣйте, други мои, поминать жену ЛОТОВУ.

Когда в Божіих Книгах читаеш: пїянство, наложничество, кровосмѣшеніе, амурѣ и подобное, не мѣшкай на Содомских сих улицах, но проходи, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой³⁷³. Вить Библиа не к сим улицам, а только чрез сіи улицы ведет тебе в Горнія страны и Чистый край, не в плотскія Мудрованія, и исходит к вѣчному. Библии нѣтъ нужды до Брюха, до нижняго сего нашего Бога³⁷⁴, ни до Брака, ни до Царя плотскаго. Она вся в вышнем БОГѢ. Неужель ты и в сем не слышишь вкуса словѣ?

“Премудрость во исходѣх поется”³⁷⁵. Или: “Не упивайтесь, но бесѣдуйте в проходѣх”³⁷⁶, сирѣчь в Пасхах. Ей! сія Лотовска Басня издревле портит чтецов, с не омытыми их руками и ногами, раздражая в них плотоугодіе, и на ее-то перстом показывает Павел, чтоб не упивались вином, но под видом вина напивались бы Духа Божія³⁷⁷ и вина новаго Завѣта, не Содомскаго. Вот причина омытія ног пред таинственною вечерею³⁷⁸! Также и Мойсей Израила приуготовляет к яденію Пасхи³⁷⁹, дабы в путническом Маскарадѣ, опоясанны, стояще, и в шляпах, и со жезлами Пасху вкушали. А что значит сія Церемонія? То, что Библиа есть ПАСХА, ПРОХОД, ПЕРЕХОД, ИСХОД и ВХОД.

Что же дальѣ? То, что Библиа есть Книга и Глагол, завѣщанный от Бога. Ба! Да сіе, ты мнѣ говоришь, и бабушка знает. Так ли? Так точно. Знает сіе всякая дура. Так теперѣ от уст твоих же сужду тебе³⁸⁰. Длѣчего ты не сидишь дома, когда сей день не твой работный есть, но Суббота Господеви и Богу твоему³⁸¹? На что ты из твоего гнуснаго домишка дрянѣ и рухлядѣ таскаеш в субботы, в покои, в чертоги, в Горницы и Обители Божія? За чем суешися с твоею Бѣдностью и смрадом во Град Вышняго? Забыл ты то, что и бабы знают? Не пришло на память, что Библиа есть храм Вѣчнаго Славы, а не плотскія твоя дрянѣ? Длѣчего ты там находишь пїянство, мотовство и твои амурѣ? Не сіе ли есть осквернять СУББОТУ, преблагословенную сію СУББОТУ³⁸²? Ей! оскверняеш, когда вводишь рабское иго и тяжкую работу в Страну совершеннаго Мира и Свободы. Пожалуй, уцѣломудрись. Иззуй твои сапоги дома, омой руки и ноги, оставь твое все тлѣнное и переходь к Божественным. ПАСХА! К сему переходу Библиа тебѣ есть и Мост, и Лѣствица. ПАСХА! Там тебѣ воздастся вмѣсто тлѣнїя все нетлѣнное. ПАСХА! Вкусишь, чего око твое не видѣло и на сердце тебѣ не всходило. ПАСХА! Если она бьет тебе в ланиту, оборотись второю³⁸³, южною стороною к ней Моря. ПАСХА! Если благое воздаеш Ей за благое, не великая еще благодать в тебѣ.

И заблуждаемый Чтец то же творит. Но если злое тебѣ представляет, а ты вмѣсто того нашол ей благое, тогда-то ты сын Вышняго и сїя-то есть ПАСХА. Представляет ли тебѣ и похвалит в Лотѣ пїянство? Помяни, что наше пїянство злое, а Божїе доброе. ПАСХА! Мати твоя Библіа ничего не худит, кромѣ твоего, и ничего не хвалит, кромѣ Божїего. ПАСХА! Хвалит ли Змїя? “Будите хитры...”³⁸⁴ Помяни Премудрость Христову. Он сам Змїй есть. ПАСХА! Совѣтует ли все продать, а купить нож³⁸⁵? О младенец! не поминай о твоём ножѣ. Сей есть Оный Кинжál, коим сквозь брюхо пронзил внук Аарóнов Финеес Израилтянина, блудодѣйствующаго с Мадїánкою, – одним ударом и его и ее³⁸⁶.

О чтецы мои, чтецы! Да дасть вам Господь мой Кинжál сей! дабы Лóтовы жены сея, с безчисленными любодѣйствующїя, пресѣкся яд и вред. Да пронзит ложесна блудницы сея даже до костей и мозгов ея тончайшїй вострѣй силы и Духа Божїя! ПАСХА! Величает ли Она пред тобою Солнце, Луну, Звѣзды, рáдугу, цвѣты, травы, дрéвa, птицы, рыбы, человекa – властелина всѣх тварей оных, в свѣтлой Господней СЕДМИЦѢ созидаемых? Пожалуй, онѣмѣй на время с подлым твоим Мїром и со всѣми смертными смертных писателей Коперникáнскими Системами. Оставь сей весь физыческїй гной и Моты́лу буйным и насмóркливым дѣвам. А сам кушай со Їезекїилем благоуханный Опрѣсно́к³⁸⁷ и сытостную МАННУ священныя ПАСХИ Божїя, переходя от Земли к небесным, от осязаемых к неосязаемым, от нижняго, тлѣннаго, в Мїр ПЕРВОРОДНЫЙ. ПАСХА! Повели так, как Навїн Ёисус, и скажи солнцу: “Останься в твоём мїрѣ. Теперь ты мнѣ не нужно. Я иду к СОЛНЦУ лучшему тебе. Ты питаеш, просвѣщаеш и согрѣваеш раба моего, плотскую Систему. Но оное не-вечернее СОЛНУШКО самага мене, мой ЦЕНТР, мои Мысли, мою сердечную Бездну, ничем видимым и осязаемым неудовляемую и не-укротимым волнующуюся свирѣпья жажды бѣшенством, ширшую всѣх Коперниковых Мїров, насыщает, услаждает, утишает и утѣшает полно”.

ПАСХА! “Да станет солнце на западѣ!”³⁸⁸ Да воззрит сердце твое на новый Свѣт, воззванный из тмы и мрака, из солнца вечерняго, возсїявшїй над ширшею небес Бездною сердца твоего. Да памятует память твоего сердца, чего не видит твое тлѣнное Око! Господи, что есть СВѢТ твой, напоминаемый нам западнаго солнца монументом? Скажи мнѣ. “Скажи мнѣ, Господи, кончину мою и число дней Моих, кое есть? да разумѣю”³⁸⁹. Открой мнѣ, на кїй КОНЕЦ ведет нас и куда сей день наш, сїе солнце наше? Развяжи мнѣ, кое есть и что значит число дней наших, число Седмицы, бѣдныя сея Седмицы дней наших сих?

“И бысть вечер, и бысть Утро...”³⁹⁰

О не-смысленные! Коль ми кóсны³⁹¹ и тупы в разумѣнїи Пророческих Пѣсней! Но сей ли есть преподобный Образ, чтоб изобразить преподобнаго МУЖА? и чтоб поставить всемїрное сїе око монументом не-дремлющаго ОКА? Сей есть оный МУЖ:

“Господи! Что есть Человекъ, яко помниши Его?”³⁹²

Пророки уподобили Его нашему солнцу. “ЧЕЛОВѢК суетъ уподобися”³⁹³. Не горнее ли Царство Библиа? Не он ли Царь блаженныя Страны живых³⁹⁴? Не Ему ли власть на небеси и на земли³⁹⁵? Не он ли Судія над дѣлами рук Божіих? Не он ли Начало и Кончина всея Библии? Не Он ли в солнцѣ положи селеніе свое³⁹⁶? Одѣйся свѣтом его, яко ризою³⁹⁷? Не Он ли пядію измѣрил седмицу дней наших³⁹⁸? Не Он ли Премудрость, создавшая себѣ дом сей семи-пирамидный³⁹⁹? Не Его ли поет солнце, и пѣснь она: “Пребудет с солнцем”⁴⁰⁰? Его-то небеса проповѣдуют⁴⁰¹, Ему-то Слава в вышних⁴⁰² сих фигурах. Он-то есть День, источник вѣчности, ни в высоту, ни в глубину, ни в широту не-ограниченныя, наполнившія и носящія всяческая до послѣдній жилки и волоса. Сему-то Дню, Дневи великому и дивному, наш день отрыгает Глагол и слово Благо⁴⁰³. Сей наш День есть Икона и Картина, есть Образ Дня онаго, море и Кит, Іону отрыгающій.

“Се вам знаменіе”⁴⁰⁴. В сих солнечных ризах, в сей плащаницѣ и пеленах обряцете МЛАДЕНЦА, краснѣйшаго всѣх сынов⁴⁰⁵, СЫНА онаго:

“Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ ОТРОЧА”⁴⁰⁶.

Се благовѣствую вам радость велію⁴⁰⁷! Благовѣствую от ветхаго дня НОВЫЙ, от плача вѣчную РАДОСТЬ⁴⁰⁸. Вострубите, небеса⁴⁰⁹! Благовѣстите и вы, други мои.

“Благовѣстите ДЕНЬ от дне”⁴¹⁰.

Возрадуемся и возвеселимся в сей день⁴¹¹. Не в худую сторону завело ты нас, о солнце наше! О ты, огненный Херувиме! Колеснице нашего новаго ЧЕЛОВѢКА. Довезла ты нас, колеснице Божія⁴¹², туда, куда довела Волхвѣвъ Звѣзда. Протчѣ на сей Колесницѣ не сыскали ничего, кромѣ физическаго блага и своя плоти. Сами на ней сѣли и на конях ея, будто на твердом чем. Затѣм и погрязли в огненном сем Морѣ солнечном, в Содомском сем огнѣ и жупелѣ. Мы же, призвав Имя Божіе и Онаго Исцаина ЧЕЛОВѢКА:

“Царя со славою узрите, и Очи ваши узрят землю издалеча”⁴¹³, добрались с Израилем до Гавани, до твердой Гавани Южнія стороны, оставив Колеснице-гонителей со всадниками их во потопѣ вод многих⁴¹⁴, воспѣвая Господу нашему пѣснь побѣдную⁴¹⁵.

“Сїи на Колесницах, а тѣ на Конѣх”⁴¹⁶.

“Погрязоша, яко Олово в водѣ”⁴¹⁷.

Оставайся ж ты колесница себѣ! Теперь ты не нужна, когда довезла к тому, кому имя ВОСТОК⁴¹⁸, и довела нас туда, “Идѣже бѣ ОТРОЧА”⁴¹⁹. Он тебѣ велит:

“Да станет солнце⁴²⁰! И ста солнце”⁴²¹.

Вот так-то подобает вкушать ПАСХУ и во исходѣх насыщаться Премудрости⁴²², бесѣдовать в проходѣх!

ПАСХА! Таким побитом встрѣчайся и с Луною, и со всею натасканных в седмицу созидаемых тварей дрянью. Не трогай клятвы Іерихонскія, сѣки с Навином всяк язык безбожный, даже до предѣл.

Все то язык, что клятва, все клятва, что плоть, и все то плоть, что сѣнь, знаменіе, образ или Предѣл... Слышь! сѣки, не щади ничего. Заколи с

ПЕТРОМ⁴²³ всякое там дыханіе, брось мертвое, кушай живое, скверное сквернїи, а святїи святое. Един свят, един Господь⁴²⁴.

“Во утрїе избивах вся Грѣшныя Земли...”⁴²⁵

Дѣлать беззаконїе есть то духовное превращать в плотское, а Божїе дѣло в человѣческія и физыческія плетки; портить Матерь нашу общую Еву – Библию, жизнь нашу по змїиному. Для себе то все освятил Бог, почто к себѣ влечеш, о Змїи? Почто разоряеш, что сотворенò, о убійца? Плоть ничтоже⁴²⁶, и все плотское есть идол и ничтоже. Здѣлай духовным – вот истина! вот дѣло! вот сотворенїе! Сотвори Ангелы сїя духы⁴²⁷, а не плоть. Все то ангел, что служит Богу⁴²⁸, все то служит, что хвалит, все то хвалит, что для Его собрано, здѣланно, посвящено.

Слушай все и Сотвори все, тогда ты мнѣ Муж мудрый, основавшїи себѣ храмину на Камнѣ⁴²⁹, не на пѣскѣ. Вот твердость! ПАСХА! Слышиш воскресенїе? Не суйся с твоим! Слышиш рожденїе? Забудь твое. Слышиш о Дщерех Лóтовых? Не поминай людей и дому Отца твоего⁴³⁰! Проходи, о Дщи Моя, далѣе, приклони ухо твое Гаразда⁴³¹. Пророки тебѣ твоим языком говорят, да не о твоём, подлыми и ветхими рѣчьми, да новое и премудрое. Проходи твое. Исходи к доброму. Вот что значит!

“Премудрость во исходѣх поется”⁴³².

“Исходы мои исходы живота”⁴³³.

Вознесись хоть к солнцу, как Орел, и солнце есть тлѣнь и ветошь, а ты все тоже летишь по воздуху. Сего Орла гнушается Соломон: “Не вѣм Орла, паряща по воздуху”⁴³⁴. Не только все под солнцем, но и самое солнце есть ветошь и суета. Мїрская Система всякая есть Идол Деїрскаго поля⁴³⁵, а золотая глава его есть то солнце. Доколѣ ты в Мїрѣ, дотолѣ в суетѣ, а не во Исходѣ Божїем, с Быстрозорным оным Напѣрниковым Орлом⁴³⁶, о коем, как о любезном, вопрошает Бог Їова:

“Твоим ли повелѣнїем возносится Орел?”⁴³⁷

Все подлое и все низкое, кромѣ Бога, и не можешь похвалиться с Павлом: “Не всуе текох”⁴³⁸, – поколь ползѣш со Змїем, Соломону ненавистным, по Камнѣ и по стихїам физыческим⁴³⁹, а с Орлом, имущим Око совїиное, лѣтаеш по осязаемому воздуху.

“Всяка плоть сѣно”⁴⁴⁰.

Возлети сверх стихїи, пролети всю воздушную Бездну, вылети со всей тлѣни в не-зыблемую твердь вѣчности, вот тогда-то ты находишься во Исходѣ Израилевом, от рабства физыческаго, бѣднаго сокрушеннаго. В то время воспой с Аввакумом пѣсенку сїю:

“Господь Бог мой, сила моя, и учинит нозѣ мои на совершенїе, и на высокая возводит мя, еже побѣдїти мнѣ в пѣсни (поющей) ЕГО”⁴⁴¹. Видиш? Коль высоко восходят Пророческія МУЗЫ! Примѣть и ражжуй сїе: “Побѣдїти в пѣсни”⁴⁴². Сирѣчь взойти туда, куда Божїя МУЗА ведет. Так и Римляне говаривали: Ascendere, superare montem⁴⁴³. Сїе-то значит преставлять Гóры, дабы физыческая стѣнь Лотовой Дщерѣ не мѣшала, дабы не застѣняла Вѣрѣ, орлим оком, будьто чрез Телескоп, прозирающей отдаленное и высокое, но

вездѣ сущее: свѣтъ, за тмою свѣтящійся⁴⁴⁴; верхи ХОЛМОВ, из среди потопа вынікающих; Землю и Гавань Израилскую, обѣтованную, высокую, нагорною, залив, нѣдро и Лоно Авраамле⁴⁴⁵; Камень и Дом Мужа мудраго; Горличино Гнѣздо, возлюбленная селенія Господа сил⁴⁴⁶; Субботу и шабаш многобѣдственному плаванію; КОНЧИНУ дней и исполненіе рыданія своего⁴⁴⁷, оный, сказую тебѣ, ВОСХОД и ИСХОД и ПАСХУ, которая была Цѣнтром сладчайшія бесѣды оныя между трема оными собесѣдниками: Христом, Мойсеем и Илією на Фаворѣ.

“Прійдите, взыйдем на Гору Господню...”⁴⁴⁸

Но, о Господи! не возведеш нас во вѣки на Гору твою нашу силою и мудрованіем, развѣ твоею единою. “Не изыйдеши, Боже, в силах наших”⁴⁴⁹. Ты один даждь нам помощ⁴⁵⁰. Исходы твои высоки, Исходят в живое, а мы есмы всѣ от физическія смѣси, плоть и кровь, дух бродяй по мертвым стихіам, не обращайся в Горняя, развѣ в Содом. Кто ж взыйдет? Вить “Уготавлиется хотѣніе от Господа”⁴⁵¹. И Орел Его ж повелѣніем возносится. Гдѣ же взять нам вторую волю, вторую душу, сердце и ОКО? Вот гдѣ!

“ПОДОБАЕТ вам родитися свышше”⁴⁵². Тогда прочувствуеш вкус в сем: “Премудрость во ИСХ[ОДѢХ] поется”⁴⁵³.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛОТОВУ”⁴⁵⁴.

Если ты, друг мой, рожден уже свышше и сугуб еси Естеством, так здраствуй ты, Дщерь Лотова! Радуйся, Невѣсто ненеѣстная⁴⁵⁵! Слыши, Дщи⁴⁵⁶. Не забудь, что в Странѣ и Царствѣ живых нѣтъ возраста, пола и разности. Все там в Богѣ, а во всем всячеством есть Бог⁴⁵⁷. Когда ты Дщерь, тогда и Невѣста, и Мати, и Сестра, а Лот тебѣ и Отец, и Жених, и Сын, и Брат и наоборот. Исѣаа то Невѣстою, то Женихом является Божіим:

“Яко на Жениха возложи на мя вѣнец”⁴⁵⁸.

“Яко Невѣсту украси мя Красотою”⁴⁵⁹.

Христос друзей своих называет купно и Матерью, и Братом, и Сестрою⁴⁶⁰. Хоть Библиа тебѣ, хоть ты Ей Дщерь и Отец, и Брат Брату, и Друг Другу, и Сестрѣ Сестра. Соломон и женою⁴⁶¹, и сестрою⁴⁶², и Братом Брату помогающим⁴⁶³ называет Премудрость Божію. У сего-то друга сосѣда друг занимает во Евангеліи Хлѣб для гостей⁴⁶⁴. И не то же ли есть, что Давиду любезная Авигеа приносит в Дар нѣсколько Кóшиков, наполненных смóквами, Гроздіем и чисто спеченными Хлѣбами⁴⁶⁵? И не то же ли дѣлает Мелхисѣдек Аврааму⁴⁶⁶, Авраам же Гостям то же своим⁴⁶⁷? И не то же ли, что Давид, побѣдив с Авраамом, по Аввакумову, всю Содомскую дрянь, в Пѣсни пѣсней Божіих, и превзошед всѣ стихіи, всю же смерть поправ, возшел в Сіон, по Павловому, к оному на обѣд столу, от котораго не имѣют власти вкусить всѣ осязающіе Содомляне, и не только сам насытился, но и не-имущим охотникам раздарил хоть по одному Блину Сковородному⁴⁶⁸?

“Возшел еси на высоту, плѣнил еси плѣнь...”⁴⁶⁹

Кратко сказать, все, что похвально о Дружбѣ, о родствѣ, о угощеніи, о хлѣбѣ, о яствіях, о одѣянніи, о домѣ и его украшеніи, о дарах, о виноградах, о вертоградах и плодах, напримѣр: Іосифъ даетъ пшеницу Братьямъ своимъ, подлагаетъ имъ золото во вретнице их⁴⁷⁰, Савская Царица пощщаетъ Соломона и угощается⁴⁷¹, ламлются хлѣбы в пустынь для голодныхъ 5000⁴⁷², дары от Волхвовъ приносятся⁴⁷³, уготовляется Царская вечеря⁴⁷⁴ и протчая. Знай, что все сіе смотритъ на пированіе Дщерей Лотовыхъ и все есть, сего ж кореня отрасль, какъ потокъ Источника.

“Упійются отъ тука Дому твоего”⁴⁷⁵. “Блаженъ, иже имѣетъ племя в Сіонѣ”⁴⁷⁶. “Блаженъ, иже снѣст[ъ] Обѣд”⁴⁷⁷. “Премудростьъ созда себѣ дом”⁴⁷⁸. “Пиша же и упишася с ним”⁴⁷⁹. “Пійте отъ нея вси”⁴⁸⁰. “Познася има в преломленіи Хлѣба”⁴⁸¹. “Положите мя в[о] яблочѣхъ”⁴⁸². “Подъ снѣнь Его возжелалъ”⁴⁸³. Всѣмъ симъ вракамъ вотъ куда ИСХОД!

“Братъ отъ брата помогаемый, яко Градъ тверд...”⁴⁸⁴

“Азъ брату моему и братъ мнѣ”⁴⁸⁵.

Смертенъ не рожденъ свѣшше, не есть родственникъ Библіи. Не можетъ смертное сердце соединиться съ Божественнымъ СЕРДЦЕМъ. Великое противострастіе, сіестъ антипáѳіа, коликое между небомъ и землею, между дневнею птицею и ночью, между сокрушаемымъ и вѣчнымъ. Мысль, или Сердце, есть то ДУХЪ, владѣтель тѣлу, Господинъ дому. Вотъ точный Человѣкъ! А тѣло? Есть Устричный черепъ. Если сокрушаемая физическія Мысли и Сердце, тогда человѣкъ есть мертвая стихія, прахъ и тѣнь и ничтоже.

О Исаіе! “Увѣждь, яко пепелъ есть сердце ихъ”⁴⁸⁶.

О, коль правдиво называетъ такихъ Библія Мертвыми⁴⁸⁷? Созидается же и воскреснетъ тогда, когда зародится в сокрушенномъ сердцѣ Сердце вѣчное, и надъ темною ночью мысли бездною возсіяетъ СОЛНЦЕ ИСТИНЫ ОНОЕ:

“ДА БУДЕТЪ СВѢТЪ!”⁴⁸⁸ “Иже и возсіяетъ в сердцахъ нашихъ”⁴⁸⁹.

Библія есть МЫСЛИ БОЖІЯ, сіе есть СЕРДЦЕ ВѢЧНОЕ, а Сердце вѣчное есть то ЧЕЛОВѢКЪ ВѢЧНЫЙ.

“Помышленія Сердца Его в родъ и родъ”⁴⁹⁰.

Не къ стати-ли Пророки, сирѣчь очитыя, живыя и Божественныя Сердца, физическое, Грязь освѣщающее солнце сотворили Портретомъ, Богочеловѣка образующимъ, сирѣчь Божественныхъ Мыслей и родникъ вѣчныхъ Лучей – СЕРДЦЕ, восходящее надъ темную адскихъ сердецъ Бездну и невечернимъ Свѣтомъ просвѣщающее? Вотъ какія сердца могутъ наслаждаться Библіею! Она имъ родная родня. Вѣчный Вѣчнаго любитъ. Духъ Духа знаетъ. Духъ вся испытуетъ и всѣ Глубины Божія⁴⁹¹. Духъ чистый написалъ Библію, не иной, а той же Духъ и Сердце чистое развяжетъ Ее и скажетъ: “Мене ли мнится угаити?”⁴⁹²

“Отверзохъ азъ Брату моему. Братъ мой преиде”⁴⁹³.

“Обрѣтохъ Мужа по Сердцу моему”⁴⁹⁴.

А какъ чистое и свѣтлое, какъ полуденное вѣдро, СЕРДЦЕ есть истинный БОГЪ, такъ стихійное и пепельное есть не-чистый Духъ. Знать-то онъ тонкій, но воздушный, когда же воздушный, тогда и стихійный, а посему и грубый, и

темный. Сей воздушный Дух царствует во всѣх смертных, раз точию рожденных, и каков сам, такіе и подданные и домашніе его – враги Человѣку нашему⁴⁹⁵. Сей есть ЦАРЬ Содомскій⁴⁹⁶. Дух слѣпый, стихійный, плотскій, физычный. Посему-то Содомляне бродят во мракѣ, бьются об стѣны, осязают Двѣри, прутся во весь опѳр ко Пиру, шатаются и бѣсятся, предстоят Дверям исключенны. Но Лот о гладном их сердцѣ, ядущем вся дни живота своего пепел и воздух⁴⁹⁷, не милосердствует, не хочет насытить душу тщу и Душу их алчущу⁴⁹⁸, а пирует и угощает любезную родню свою Ангелов, Гостей, свышше рожденных и свышше пришедших, Божіих Людей. Сюда-то точно смотрѣл Давид, когда пѣл: “Вскую шаташася Языцы?”⁴⁹⁹ “Предсташа Царіе земстїи”⁵⁰⁰. Ищут плѳти, да любодѣйствуют. Не вселится Дух Божій в сердцах сих и не вкусят вѣчери Господнїя. “Блажен, иже снѣсть Обѣд во Царствїи Божїи”⁵⁰¹.

*

“ПОМИНАЙТЕ ЖЕНУ ЛѳТОВУ”⁵⁰².

Полюбомудрствуем еще, о други мои, над сим Болваном. Учитель наш не скажет: осязайте, но: “ПОМИНАЙТЕ”⁵⁰³. Да не прелюбодѣйствуем. Осязается плоть, а памятуется Дух. Осязается Прах, а Вѣчность вѣруется. Рука ощупывает камень, а Сердце наше памятию вѣчною обоняет Смѣрну нетлѣнїя. В сугубом Словѣ Божіем, сугубым чувством сугубаго в нас Естества чувствуем сугубое, будто взирая на Радугу, в ту же минуту за спиною видит наша Память Солнце, образуемое, как в Зерцалѣ, в чистѣйших водах небесных, и когда Очи солнечную тѣнь, тогда ж и сердце, Господин Очей, зрит самое Мїра Свѣтило Вселенское. О Лѳте! Пасха наша⁵⁰⁴! О сладчайшїй ЛѳТЕ наш! веди нас, веди на ГОРЫ твои! Мы на твою жену взираем, как на Радугу, а тебе памятуем, о Свѣте не-вечернїй, над Бездною Сердец наших возсіявшїй! Памятуем памятью чистаго и вѣрнаго сѣрдца, воспѣвая тебе с нашим Исаїею:

“Путь Господень есть Суд. Уповахом на Имя твое и Память, еяже желает душа наша”⁵⁰⁵.

Возсѣл еси сверх жены твоея, как Орел над трупом⁵⁰⁶, как Судїя на Радугѣ, судїя правду⁵⁰⁷, и Мир на Мир ближним и дальним благовѣствуя: Христе Іисусе. Ты и плоть и ДУХ. Ты и Радуга, и Солнце наше. Радуга, яко солнцем образуемый не-вещественный Образ ИПОСТАСИ ОТЦА твоего⁵⁰⁸. СОЛНЦЕ же, яко Лучи и Сїяніе СЛАВЫ ЕГО⁵⁰⁹.

“Царя со Славою узрите, и Очи ваши узрят землю издалеча”⁵¹⁰. Труп наш сидит и почивает, а Сердце наше течет. Преходит от трупа к Богу, от обуялаго к Премудрому. Возлѣтает, как Нѳева Голубица, вышше потопных вод всѣх Стихїй, да почїет на Холмах Вѣчности. ПАСХА Господня есть то Суд, когда Сердце перелѣтывает от тмы к Свѣту, от глупости в разум и Суд.

“Не воскреснут нечестивые на Суд”⁵¹¹.

Скажите мнѣ, Братїя моя, чему подобна Пасха наша? Подобна Кораблю, плывущему в Древнюю Гавань Острова Рѳдоскаго. Воротами оныя

Гавани Кумір. Нѳги его суть вереи врат, а свод врат – то его чресла. Сквозь вздорныя сїя ворота между Голенами Исполина сего входили всѣ Корабли в Гавань⁵¹².

О други мои! Страшное и срамное встрѣчает вас. Сей есть скверный идол – жена ЛѳТОВА. Не убойтеся Голїаѳа сего. Его ж Кинжалом заколем его⁵¹³. Любезный Пророче Науме! Прїйди и покажи нам Суд великія сея любодѣйцы. Вот Пророк!

“Открыю задняя твоя к Лицу твоему”⁵¹⁴.

Не бойтеся: яд смертный сей не повредит вашего чистаго сердца. Сей васїлиск лицом убивает. Аспид сей и Лев в преддверїи вреден, а за хребтом его – Мир и Дружба. Там почивает волк со агнцем без всякой опасности, и рысь с козленком, и Лев с теленком, и Медвѣдь товарищ быку, а молодое Отроча – сосѣд пещерѣ Аспидской⁵¹⁵. Там смѣло на Аспида и Васїлиска наступиш, на Льва и Змїя⁵¹⁶, не в язву, но в забаву. Держайте! Родилось нам ОТРОЧА: не-старѣющїйся наш КУПІДОН⁵¹⁷. Он ведет нас за хребет. Хотя пойдѣм посредеѣ сѣни смертныя, хоть между Голены сего Исполина Деїрскаго – не бойтеся⁵¹⁸: с нами Бог⁵¹⁹. Пойдем же теперѣ в Гавань. Прейдем до Виѳлеема⁵²⁰. Там раждают не в буряхъ морских, ни в яростныхъ волнахъ и рѣкахъ и не в стремленїи текущихъ стїхїй, но на Горнихъ Горахъ и плодоносныхъ, плодоносныя и чистыя КОЗЫ и Еленицы. “Тамо роди тя Мати твоя”⁵²¹.

“ПРЕЙДЕМ ДО ВИѳЛЕЕМА”⁵²².

Прощай, сланный столпе! Прощай, скверное и дурное Лицо! Прощай, Любодѣйце, души и тѣла убїйце! Оставайся нѣмый, Кумире! Читись отъ подобныхъ! Отверзите намъ врата правды⁵²³! врата чистыя Дѣвы! врата жены добрыя! Жены похваляемаго и Брата, и МУЖА ЕЯ во вратѣхъ Ея⁵²⁴ затворенныхъ и запечатлѣнныхъ. Се новый наш НАУМъ открываетъ намъ послѣдняя Божественныя Пасхи! Вводитъ новое сердце наше в новый Судъ и разумъ, за прелюбодѣйственнымъ Лицомъ позади, за стѣною сею стоящїй:

“Се СЕЙ стоитъ за стѣною нашею”⁵²⁵.

Къ наличной Исторїи, сверхъ Бабїихъ Басень⁵²⁶ и кромѣ смертоносныхъ Сѳковъ, открываѣетъ намъ второе, чистое, не-тлѣнное, спасительное, послѣдующее за ядомъ, захребѣтнее, послѣднее, вѣчное, Божїе, да, не на Лица зряще, судим⁵²⁷, но испытуемъ завѣсою сокровенное и дверью затворенное, да аще и что смертно испїетъ, не повредится вѣрное Сердце наше⁵²⁸. Гдѣ теперѣ твое, смерте, жало⁵²⁹? Гдѣ нынѣ твоя побѣда, о адскїй Исполине? “Пройдохомъ сквозь огонь и воду”⁵³⁰.

“Открою задняя твоя к Лицу твоему,

И покажу язїкамъ срамоту твою и царствамъ

Безчестїе твое...⁵³¹ Положу тя в притчу. Возвергу на тя огнушенїе по нечистотамъ твоимъ”⁵³².

Не цѣломудренная сїя о Лѳтѣ Басня есть притча и образъ, завивающїй в не-чистомъ портищѣ своемъ пречестный Маргарїтъ Царствїя Божїя⁵³³ и закрывающїй, будто орѣшная корка, Зерно. Сими-то Орѣхами весь

Библейный Рай, как Родоскіе Вертограды плодами⁵³⁴, наполнен и преисполнен.

“В вертоград орѣхов снѣдох”⁵³⁵.

Коль услаждается в сем Вертоградѣ сугубо рожденный Человѣк! как в Зерцалѣ видно в Соломоновской Пѣснѣ Пѣсней. О пречестный Амур⁵³⁶! О Вѣчносте! Пресладчайшій и не-насытнй Мусте! Ядушці ты еще взлчут, и пїюшці ты еще вжаждут⁵³⁷.

“БОГ ЛЮБОВЬ есть”⁵³⁸. “Вдающій душу свою и размышляющій в Законѣ Вышняго премудрости всѣх древних взыщет и в пророчествїих поучатися будет. Пѣвсти Мужей именитых соблюдет и во извїтїя Притчей совнїдет. Сокровенная Притчей изыщет и в Гаданїи Прїтчей поживет”⁵³⁹.

ПРИМѢТА 6-я

О Чтѣніи в Пѣлзу Душевну

Видиш, Друг мой, что многія добрыя Сѣки источило Одно Слово, с Тѣлком раскушенное.

Біблія есть точная Луза. Вѣрви из сея Лузы один Орѣх, един тѣлько Лузан. Раскуси его и разжуй. Тогда ражжевал еси всю Біблію. Всѣ сея Лузы (Орѣшнїк) Орѣхи по Скоркѣ видѣ вельми разнїтсѣ, а по Зѣрну не говорю Подѣбное, но Тѣ же.

Частицы разбитаго Зерцала Едино всѣ Лицѣ изображают⁵⁴⁰. А Разнообразная Премудрость Божїя⁵⁴¹ в различных в Сто-Видных, Тысячелїчных Рїзах в Царских и в Сѣлских, в Дрѣвних и Нынѣшних, в Богатых, в нїщих и в самых Пѣдлых и Смѣшных Одѣждах, аки Крын в Тѣрнїи⁵⁴², Сама собою Все украшѣя, является Едина и Тѣжде. Ей! Она-то есть точнй и Правдївнй МОРФЕИ⁵⁴³.

Как един Змїй, вѣтсѣ, развивѣетсѣ в разнїя ФОРМЫ. В прѣтчем, не бѣдем безчїнно и безмѣрно жрать Слово Божїе и тѣснїтсѣ с ним в Солидо⁵⁴⁴, если бѣдем ждѣть, покѣль Само Оно нам подѣст свое Божественное и невидимое под Вїдом Внѣшностей Тѣло.

Ученїй премного жерет. Мудрїй мѣло яст со Вкусом. Ученость, Прожѣрство – Тѣ же. Мудрость же и Вкус есть Тѣ же. Истиннй Вкус при Здрѣвїи. А прѣма Мудрость при Пѣлзѣ. Нѣт лѣчше Ничего, как Истинна Пѣлза. И нѣт лѣчше Пѣлзы, как Пѣлза Душевна. Пѣлза Душевна есть Лѣчба, Пїща и Здрѣвїе Сѣрдцу. Здрѣвїе же – Весѣліе. И Что ж Сего Дражѣйшее? Все Суетѣ, крѣмѣ СЕГО. Приживї мнѣ хоть Цѣлнй Мыр. Все Суетѣ без Рѣдѣстї. Здрѣвїе от Многожѣрства, Мудрость Разнѣ от Ученѣстї. Прожѣрство раждѣет Болѣзнь. Мѣрная же Пїща крѣпїт. Не читѣй, да множишь Порѣк! Читѣй, да заклѣшь Порѣк. Аще же любїшь Неправду, ненавидишь твою Душу⁵⁴⁵.

Возлюбї сам свою Душу и будь Блаженнй Самолѣб, возлюбленнй Соломѣну, о коем так воспѣвѣет:

“Разумлївнй Прѣведник себѣ Друг бѣдет”⁵⁴⁶.

А сїе тогда бѣвѣет, когда без всѣких ıных Намѣренїй, длѣятого тѣлько читѣем, дабѣ очїстїть, прѣсвѣтїть и укрѣпїть Душу нашу. Очїстїть от

Лю́дских Мнѣній. Напѣтисѧ Божественных и укрьпѣтисѧ противъ Страстей Душевных, противу Зависти, Ненависти, Гнѣва, Скорби, Смущенія... а Сим Самымъ вмѣсто сихъ Тиранновъ воздвѣгнуть въ себѣ Царствіе Божіе. Сирѣчь Духи Спасительныя, Мирныя, Радостныя.

Сей-то есть блаженный оный Книжник и Грамотник, котораго Христосъ, похваляя, равняетъ Его съ Господаремъ.

“Всякъ, де, Книжникъ, научившійся Царствію Божію, износитъ отъ Сокровища своего Новая и Вѣтхая”⁵⁴⁷.

Мотъ, Вѣтрогонъ гонитъ Пустошъ. А Господаръ Полѣзное. Симонъ Волхвъ тутъ ищетъ Злата, а Книжникъ – Духа Святаго. Войстину не будетъ Пророческими Тайнами никогда обжираться той, кто вѣритъ Павлу, что Тайны ни Полушки⁵⁴⁸ Всѣ-на-всѣ не стоятъ, если имъ Любѣвъ Божію не будетъ Предводителницею⁵⁴⁹. Она Основаніе и Верхъ Всему. Зачинается горкимъ Крестомъ. Кончится Христомъ, иже есть Миръ, Любѣвъ и Правда наша.

ПРИМѢТА 7-я О вѣрномъ Вѣждѣ

Что въ первомъ, То же самое и въ послѣднемъ Мѣстѣ сказать должно, чтобъ не избрать намъ Предводителя изъ Числа Тѣхъ, которые суть Любители не Духа, но Сѣнно-Писменнаго Мрака и убивающія насъ баснословныя Бабскія Истории. Такія-то Повѣсти называетъ Павелъ Родословіями пустыми⁵⁵⁰, Иудейскими и Бабскими Баснями⁵⁵¹, Душу не насыщающими.

Сии Вѣжды люблятъ внѣшнюю Стѣнь и на ней совершенно почиваютъ, не возводя съ Давидомъ Очи въ Духовныя Горы и ко Оной Царствія Божія Трапезѣ, отъ коея только Одни поднявшіеся выше Плоти высокіи Умы наслаждаются, каковъ былъ Вождь Товиинъ Рафаилъ. О сей Трапезѣ самъ хвалится Павелъ такъ:

“Имамы Олтаре, отъ негоже не имутъ Власти вкушати (всѣ), служащія Сѣни”⁵⁵².

Называя себе Служителемъ не Письмовѣдства, но Духа и знающимъ Христа не по Плотской Исторіи⁵⁵³.

Самъ Христосъ называетъ ихъ Рабами, въ томъ же Домѣ находящимися, но о Секретахъ Господскихъ не вѣдущими⁵⁵⁴.

“Отъ насъ, – говоритъ Наперсникъ, – изыйдоша, но не бѣша отъ насъ”⁵⁵⁵.

Таковыхъ во Главѣ 9-й проклинаетъ Исусъ Навинъ.

“Прокляты есте, – говоритъ, – и не оскудѣетъ отъ васъ Рабъ”⁵⁵⁶.

Да и какъ ихъ не проклинаеть, когда они мѣшаютъ Отрокамъ Исааковымъ? Сии Отроки съ Господиномъ своимъ единственно трудятся въ томъ, чтобъ выречь Ключъ Чистыя и Фонтанъ въ Гору прядущія Воды. Рѣютъ, какъ въ Землѣ, въ Плотской Исторіи, откидая Ея на Страну, какъ Моисей Каменъ отъ Кладязя, чтобъ утолить Жажду бѣднымъ Овцамъ своего Тѣстя⁵⁵⁷. Но Филистины вездѣ мѣшаютъ, вездѣ Землю закидаютъ⁵⁵⁸ и кричатъ: Это Земля наша! Это по Плоти должно разумѣть, а иначе Все сіе есть Привидѣніе, Мечта...⁵⁵⁹ Но Дѣти Исааковы Духъ почитаютъ за Истину, а всю Плоть за Суету не престають и Старыя Кладязи отъ

Грязи очищають, и новья на всяком Мѣстѣ копают, восклицая с Господином своим:

“Плоть Ничтоже...”⁵⁶⁰

На Что нам Родословія Историчная? Кая Пóлза? На Что Мѣстоположенія Тлѣннаго Рая?

Кюю Душѣ нашей Пóлзу принесет Фóрма и Мѣра Ковчѣговска! К Чему Исцѣленіе Плотское? К Чему Воскресеніе Тлѣнное, паки в Тлѣнь обращающееся? Да паки работаем поддой Плоти и Страстям? Ей! Един Дух нам Вкусен и полѣзен, очищая, исцѣляя, проницая в самыя тайныя Начинанія Души нашея и Мир нам раждая.

Но, ка́жется, Святыи Іуда Апостол жестоко их Оцѣняет.

“Облацы безводныи”⁵⁶¹ – Плоть, Духа неимуща”⁵⁶² и протчая. Сіи-то сѣют Расколы во всем Мырѣ. Спорятся о Происхожденіи Духа⁵⁶³, о Сакраментах⁵⁶⁴, о Вѣрѣ⁵⁶⁵, о Церемоніях⁵⁶⁶, о Ангелах⁵⁶⁷, о Мѹках⁵⁶⁸, о Блаженствах⁵⁶⁹ и протчая. Враги Креста Христова и Заповѣдей Его Животворящих.

Конец.

И Богу Слава.

Сковорода почав писати цей твір наприкінці вересня 1780 р., а закінчив десь після 1788 р. Автограф трактату зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1/29–29/57). Трактат присвячений питанням біблійної герменевтики. Свого часу Ришард Лужний, маючи на те всі підстави, назвав його “справжнім гімном на честь” Біблії [Łuźny R. Teodysea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia // Studia Slavica in Honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schüttrumpf. – München, 1983. – Vol. 2. – S. 106]. «Книжечку...» було вперше надруковано в Санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

¹ Трактат присвячений Михайлові Ковалинському. Див. прим. 1 до діалогу «Свмфонія, нареченная Книга Асхань».

² Харківське намісництво було відкрите 29 вересня 1780 р.

³ Див. прим. 196 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴ Ідеться про митрополита білгородського та обоянського Юстина (Базилевича). Вихованець Києво-Могилянської академії, він почав служити на митрополичій кафедрі з 23 січня 1704 р. До цього був настоятелем ближніх печер Києво-Печерської лаври. На епархії пробув недовго. За станом здоров'я знову повернувся в лавру, де й помер 17 серпня 1709 р.

⁵ Юстин (у миру – Іван) Звіряка – родич Сковороди. Народився 1717 р. в містечку Чорнухи, навчався в Києво-Могилянській академії, у 1743 р. прийняв постриг, ставши ченцем Києво-Печерської лаври. Працював там у друкарні, потім був старшим у Китаївській пустині, настоятелем Сіннянського Покровського монастиря [див.: *Тетерина Д.* Перші спроби генеалогії роду Григорія Савича Сковороди // *Тетерина Д.* Вибрані

праці: У 7 т. – Київ; Мюнхен, 2006. – Т. VII: Філософія, історія, літературознавство. – С. 263].

⁶ Неточна цитата з Канону Митрофана Смірнського «До святої й живоначальної Тройці» на недільній Полуночниці (глас 1-ий, пісня 3-я, тропар 1-ий). Пор.: “Ты древле яве Аврааму яко явился еси Трипостасный, Единствен же Естеством Божества, богословія истиннѣйшее образно явил еси: и вѣрно поем Тя, Единоначального Бога, и Трисолнечнаго”.

⁷ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 8. Пор.: *І́здо, тевѣ похвѣлѣтъ брѣтѣа твоѣа.*

⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 12.

⁹ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: *поминай послѣднѣа твоѣа.*

¹⁰ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: *поминай послѣднѣа твоѣа.*

¹¹ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

¹² Сковорода змальовує тут картину своєрідної “дзеркальної інверсії”. Коли на світ дивиться мудрий чоловік, то “дзеркалами” є форми цього видимого світу, а коли на нього дивиться чоловік “плотяний”, то “дзеркалами” стають його очі. Світ сприймається “плотяною” людиною ніби зі споду, з погляду матерії як нульового рівня буття [див.: Ушкалов Л. Сенс “дзеркальної діалектики” самопізнання Г. Сковороди // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 5. – С. 128–137].

¹³ Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

¹⁴ Гр. *χάος* – ‘провалля, темрява, первісний морок, що передував постанню світу’. Памва Беринда тлумачив слово *хаос* як “пропасть, або змѣшаная, або країна, або матерія всего свѣта” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 470].

¹⁵ Фраза *не мѣчи мѣнѣ* зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

¹⁶ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 102 (103): 16. Пор.: *и не познѣетъ ктоиѣ мѣста своѣго.*

¹⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17. Пор.: *Лице же гдѣне на творѣщыахъ слѣа, ѣже потребити ѿ земли пѣмѣтъ и хъ.*

¹⁸ Книга Псалмів 29 (30): 5. Див. також: *Веселитеса, прѣвнѣи, ѿ гдѣхъ, и исповѣдайте пѣмѣтъ стѣбни егѣ* (Книга Псалмів 96 (97): 12).

¹⁹ Сковорода говорить тут про так звані “природні” знаки, тобто “знаки-ознаки, які перебувають у причинному чи будь-якому іншому функціональному, досить тісному відношенні до позначуваних ними речей, наприклад, *дим стосовно вогню...*” [Рогович М. Проблема знака в логіці Христофора Чарнуцького та Мануйла Козачинського // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 48].

²⁰ Книга Псалмів 76 (77): 20.

²¹ Знак оклику (замість коми) та слова в дужках – інтерполяції Сковороди.

²² Книга пророка Наума 1: 15.

²³ Згідно зі словником Памви Беринди, *Содом* означає “таємниця” [див.: Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 455]. Можна припустити, що Сковорода має тут на думці також суто богословське трактування слова *таємниця*, адже “тайна, по богословському опредѣленію, есть образ, или знаменіе видимое невидимыя вещи” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

²⁴ Книга пророка Наума 1: 15.

²⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 73 (74): 2. Пор.: *горѣ стѣвнѣхъ стѣа, вѣхъ неіже вселѣса еси.*

²⁶ Див. прим. 109 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

²⁷ Фразу *вѣтхѣи дѣнини* взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

²⁸ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 25. Пор.: *Сѣ морѣ великое и прострѣнное.*

²⁹ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 23: 22. Пор.: **И** аще бы стѣли въ совѣтѣхъ моєихъ, слышана сотворили бы словеса моѧ и ѡвратили бы людїи мои хъ ѡ пѣти ихъ лѣкаваго и ѡ начинанїи ихъ лѣкавыхъ.

³⁰ Див. прим. 129 до циклу «Басни Харьковскія».

³¹ Іван Златоуст (*Iωάννης ο Χρυσόστομος*) (344/354–408 рр.) – великий грецький богослов, проповідник і церковний діяч (архієпископ константинопольський), один із найбільш відомих отців Церкви, автор понад 800 проповідей. Мав величезну популярність в Україні ще від часів Хрещення. Наприклад, Феофан Прокопович у своїй риториці почав характеристику творчості Златоуста такими словами: “Протягом усіх століть лунала його слава, а ніжне ім’я ‘Златоуст’ стало величним пам’ятником його вічної слави”, – щоб насамкінець вигукнути: “Ніхто більше, ніхто краще за святого Златоуста!” [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 155–156]. Його твори складають основу таких популярних повчальних книг, як «Златоуст», «Златоструй», «Ізмарагд», «Маргарит», «Торжественник» тощо. З кінця XVI ст. в Україні з’являється також ціла низка друкованих видань Златоуста: «Маргарит» (Остріг, 1596), «Лькарство на оспалый умысл чоловічый» (Остріг, 1607), «О воспитанїи чад» (Львів, 1609), «Бесѣды на 14 посланїи св. ап. Павла» (Київ, 1623), «Бесѣды на Дѣянїя св. апостола» (Київ, 1624) та інші.

³² Див. прим. 302 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».

³³ Амвросій Медиоланський (*Sanctus Ambrosius*) (333–397 рр.) – видатний римський богослов і церковний діяч, автор трактатів «Про таїнства», «Шестоднев», «Про безшлюбність» тощо. Користувався великим авторитетом у старих українських богословів. Наприклад, Мелетій Смотрицький на початку свого «Треносу» подає св. Амвросія (“Ambrosius Mediolan.”) в реєстрі тих авторів, на яких він спирався у власних міркуваннях (окрім Амвросія, тут фігурують Альберт Великий, Ансельм Кантерберійський, Августин, Беда Достойний, Бернард Клервоский, Бонавентура, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Нисський, Діонісій Ареопітський, Єронім Стридонський, Іринеї Ліонський, Орigen, Тертуліан, Тома Аквінський, Юстин Філософ та інші). Перегодом на нього покликалися Інокентій Гізелъ [див.: Гізелъ І. Мир с Богом чоловіку. – Київ, 1669. – С. 24], Антоній Радивилівський [див.: Радивилівський А. Огородок Марїи Богородици. – Київ, 1676. – С. 622–623], Стефан Калиновський [див.: Калиновський С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201], Феофан Прокопович [див.: Прокопович Ф. Натурфилософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 175], Стефан Яворський [див.: Яворський С. Камень въры. – Київ, 1730. – С. 29] та інші. Варто зазначити, що св. Амвросій – один-єдиний латинський автор, згаданий у православному «Номоканоні» (тут за ним окреслене ество віри [див.: Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 7]) й чия молитва «Тебе, Бога, хвалим» включена до «Требника» Петра Могили [див.: Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 413–414 (третя пагін.)].

³⁴ Див. прим. 198 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

³⁵ Див. прим. 159 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁶ Григорій I Великий, чи Двоєслов (*Gregorius Magnus*) (бл. 540–604 рр.) – Папа Римський упродовж 590–604 рр., а крім того, славетний письменник. Був добре знаний в Україні, починаючи зі старокілівської доби [див.: Перші українські проповідники і їх твори. – Рим, 1973. – С. 19]. За часів бароко на його «Моралїї» покликалися, наприклад, Стефан

Калиновський [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201*], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 159; Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 167*], Михайло Козачинський [див.: *Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 368*] та інші.

³⁷ Зазначмо, що Сковорода називає тут трьох святих отців-кападокійців, найбільш шанованих у православній традиції (пор., наприклад, молитву до святих учителів, в якій вони розпочинають реєстр: “Святыи Василие Великий, Григорие Богослове, Иоанне Златоустый, Дιονисие Ареопагита, Аѳанасие, Кириллѣ Александрийскій и Иерусалимскій, Григорие Нисскій, Клименте, Епифаніе, Феофилакте, Иоанне Дамаскине и всѣ святыи учителіе вселенстїи” [Мои́ла П. Сѡхологїон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 323 (третя пагін.)]), та “чотирьох великих латинських учителів Церкви”: Амвросія, Єроніма, Августина й Григорія Великого. Як писав свого часу Еразм Роттердамський: “З глумачів Святого Письма обирай передовсім тих, які якнайдалі відходять від букви. Після Павла такими є найперше Орїген, Амвросій, Єронім, Августин” [Еразм Роттердамскій. Оружие христіанского воина // Еразм Роттердамскій. Філософские произведения. – Москва, 1986. – С. 103]. Отже, якраз екзегетичний досвід святих отців та вчителів надихав Сковороду на пошуки містичного сенсу Біблії – не дарма ж бо православні українські богослови, так само, як і католицькі, заперечуючи протестантську ідею ясності Святого Письма, покликалися щонайперше на церковний Переказ. “...Аще бы явственна быша Писаніе, – наголошував, наприклад, Стефан Яворський, – то кая бы нужда бяше толиких толкователей, богомудрых отецъ святих, свѣтил церковных, иже тайны Священнаго Писанія испытующе, единѣмъ усты исповѣдуют, яко слово Божіе есть бездна многа” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 740; пор.: *Rutka Th. Herby, abo Znaki Kościoła prawdzіwego. – Lublin, 1696. – S. 138–139*].

³⁸ Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Останнє слово має форму: *їмамы*.

³⁹ Книга Псалмів 13 (14): 1.

⁴⁰ Див. прим. 25 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

⁴¹ Сковорода має на думці слова: *совіѣкъ начіла ѿ влаісти* (Послання св. ап. Павла до колосян 2: 15), а також: *їспризднітть всѣко начіаство ѿ всѣкѡ влаість ѿ силѡ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24).

⁴² Дії св. апостолів 1: 1.

⁴³ Сковорода має на думці слова: *Ѧще ѡзѣки челоѡчѣскими глаголю ѿ ѡггѣлскими, любѡвѣ же не їмамъ, выхъ (їакъ) мѣдѣ звенѡщн, нїи кѡмѡлѣ звѡцѡлн* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).

⁴⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Сынове же їїлєвы їдѡша мѡннѡ* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 35).

⁴⁵ Цей образ узято з Дій св. апостолів 16: 16. Пор.: *Ѡтроковїца нѣкаѡ їмѡцаѡ дѡхъ пытїивъ*.

⁴⁶ Парафраза Апокаліпсису 3: 16. Пор.: *Тѡкъ, їакъ ѡбѡморѣнъ єсн, ѿ ни тѣплъ ни стѡдѣннъ*.

⁴⁷ Четверта книга Мойсеєва: Числа 6: 16; Євангелія від св. Матвія 4: 7.

⁴⁸ Пор.: *Августин*. Сповідь, 3. VI. 10. “Так я потрапив поміж пихатих і нищих людей, надмірно відданих справам тіла й велемовних, їх уста закривали диявольські сіті й клей, що склався з суміші складів Твого імені, й імені Господа Нашого Ісуса Христа, і Духа Святого, Розрадника нашого” *Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 37]. Образ “диявольських сітей” був добре знаний у літературі старої України. Наприклад, Антоній Радивилівський писав: “Михаиле святый, маеш меч в руках, маеш и поза, мечем теде своим ангелским пресѣчи всѣ сѣти, которыи Люцифер, низверженный през тебе з неба, всюда на сем свѣтѣ пороскидал на уловленіе душ наших” [*Радивилівський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 577]. Пор.: “сохрани его от сѣтій дьявольских” [*Могила П.* Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 896]; “Видѣ славный Антоній сѣти распостерти / бѣсом по всей вселенной, нѣгдѣ не раздerti” [*Максимович І.* Алфавит собранный, рѣомами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 7], тощо.

⁴⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 27. Пор.: **И** по хлѣбѣ тогда вниде въ онъ сачанѣ.

⁵⁰ Парафраза Книги Псалмів 145 (146): 4. Пор.: **И**зидетъ дѣхъ єго, и возвратитъся въ зѣмлю своѣ.

⁵¹ Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

⁵² Сковорода говорить про поклоніння святим мощам.

⁵³ Варто зазначити, що старі українські православні й католицькі богослови, сперечаючись із протестантами, старообрядцями та іншими, зокрема, про ікони та їхній “прокінезіс”, повсякчас наголошували, що в образі пошановується *форма*, а не *матерія* [див.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 23 (друга пагін.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 3; *Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 23], а “образова честь переходить на сам першообраз” [*Kalnofoyski A.* Тераотоурума. – Кііów, 1638. – S. 85–86; пор.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 8 (друга пагін.); *Галатовський І.* Месяя правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 208; *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 16; *Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 23, 156; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 108].

⁵⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: сѣ, лежитъ сѣй на падѣніе.

⁵⁵ Пор.: Євангелія від св. Луки 10: 30–37.

⁵⁶ Книга Псалмів 141 (142): 4.

⁵⁷ Митарства (гр. *ἐναέρια τελωνία*) – у православній традиції: випробування душі після смерті до остаточного вирішення її долі на Страшному Суді [див.: *Аверинцев С.* Митарства // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 155]. Старі українські богослови інколи ототожнювали *митарства* з *чистилищем*. Наприклад, у «Слові к народу каѳоліческому» сказано, що одну з чотирьох місцин “преісподнього” світу називають “митарство”, или ‘чистец’, где идут души, отсланныи на дочасную муку” [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)]. Докладніше писав про це Інокентій Винницький: “...идут на Мытарства, которыи Веходняя Церков на повѣтру быти повѣдают, иж там духове злобы поднебесны, то есть дѣволи, души таковыи турбуют, смущают и трапят. А Заходняя Церков Чистцем називает и повѣдают, же мѣстце есть его в певной части земли, где души огнем чистятся...” [*Винницький І.* Катихисіс, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 79]. Те саме в Касіяна Саковича, який присвятив питанню про митарства спеціальний параграф свого «Трактату про душу» [див.: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 500–505].

⁵⁸ Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

⁵⁹ Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8.

⁶⁰ Сковорода має на думці історію про те, як Самсон убив лева (див.: Книга Суддів 14: 5–9).

⁶¹ Пор.: “Не всякому по Якову” [Номис, № 4726; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 56].

⁶² Неточна цитата з книги Ісуса, сина Сирахового 37: 34. Пор.: прѣсыщѣніемъ во мнѣзи оумрѣша.

⁶³ Див., наприклад: Третя книга Мойсеева: Левит 11: 7.

⁶⁴ Мабуть, Сковорода має тут на думці сюжет про Арістіппа, що його переказав Діоген Лаертцій (II, 71): “Чоловікові, який вихвалявся широкими знаннями, він [Арістіпп] сказав: ‘Від того, що людина багато їсть, вона не стає здоровішою, аніж та, котра вдовольняється лиш необхідним: так само й учений – це не той, хто багато читає, а той, хто читає з користю’” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 126].

⁶⁵ Див. прим. 132 до діалогу «Кольцо».

⁶⁶ Сковорода має на думці слова: и видѣ царѣ давіда скачѣца и иґраюца прѣд гдѣемъ (Друга книга царств 6: 16).

⁶⁷ Див. прим. 459 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁶⁸ Очевидно, це парафраза Першої книги царств 29: 6. Пор.: вхѣдѣ твоѣи и исхѣдѣ твоѣи.

⁶⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: Преславаа глаголашаа ѡ тебѣ, граде вѣѣи.

⁷⁰ Книга Псалмів 56 (57): 6.

⁷¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: и дѣже во яще вѣдетъ трѣпѣ, тѣмш соверѣтса ѡри. Див. також: и дѣже тѣло, тѣмш соверѣтса и ѡри (Євангелія від св. Луки 17: 37).

⁷² Перша книга Мойсеева: Буття 1: 22.

⁷³ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 11. Пор.: Слетѣша же птѣицы на тѣлеса растѣсанаа и хѣ.

⁷⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 31. Пор.: со нми и ннѣцѣ въ ѣнницахѣ людскѣхѣ.

⁷⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14; 4: 1. Пор.: бчи твоѣи голубинѣ.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: не вѣми: слѣда ѡрла парѣца (по воздѣхѣ).

⁷⁷ Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: Твоимъ же ли повелѣніемъ возноситса ѡрѣлѣ.

⁷⁸ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

⁷⁹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: Призывааи ѡ востѣкъ птицѣ.

⁸⁰ Пісня над піснями 2: 12.

⁸¹ Книга Ісуса Навина 10: 12.

⁸² Книга Ісуса Навина 10: 13.

⁸³ Євангелія від св. Матвія 2: 9.

⁸⁴ Парафраза Книги Суддів 16: 3. Пор.: И спѣ самѣшонъ до полѣнощи: и востѣ въ полѣнощи, и восхѣти двѣри ѡ вратѣ града со ѡвѣими верѣлами, и подѣ шныа съ завѣрою, и возложи ѣ на рамена своѣ, и вознесѣ ѣ на верѣхѣ горы, ѣже прѣд лицемъ хеврѣона, и положи и хѣ тѣмш.

⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 23 (24): 7. Останнє слово має форму: вѣша.

⁸⁶ Це парафраза Книги пророка Єзекїїля: або 44: 1 (пор.: И ѡбрати ма на пѣть вратѣ стѣхѣ внѣшнихѣ, зрацихѣ на востѣки: и сѣлѣ вѣхѣ затворѣнна), або 44: 2 (пор.: И рече гдѣ ко мнѣ: сѣлѣ врати заключѣнна вѣдѣтѣ и не ѡвѣрѣтса).

- ⁸⁷ Книга Премудрості Соломонової 31: 32.
- ⁸⁸ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 12.
- ⁸⁹ Трохи неточна цитата з Книги Суддів 16: 17. Пор.: **железо не взыде на главь мою.**
- ⁹⁰ Четверта книга царств 6: 6.
- ⁹¹ Книга Псалмів 8: 5.
- ⁹² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: **взѣмется ѿ земли живѣтъ єго.**
- ⁹³ Книга Псалмів 140 (141): 10.
- ⁹⁴ Євангелія від св. Луки 2: 15.
- ⁹⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12. Пор.: **не изыдѣши, вѣже, въ сѣлахъ нашихъ.**
- ⁹⁶ Книга Притч Соломонових 1: 20.
- ⁹⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: **Возвесѣлся, неплоды, нераждающа.**
- ⁹⁸ Книга пророка Ісаї 58: 12.
- ⁹⁹ Книга пророка Ісаї 60: 4.
- ¹⁰⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 49: 23. Пор.: **И вѣдѣтъ царѣ кормитѣле твое.**
- ¹⁰¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: **Послѣшайте мене, погѣблѣши сѣрдце.**
- ¹⁰² Книга пророка Єзекїїля 1: 18.
- ¹⁰³ Друга книга Мойсеева: Вихід 33: 23.
- ¹⁰⁴ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: **поиннай послѣднѣа твоѣ.**
- ¹⁰⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: **поиждѣтъ персть ѣкв Сиїевѣ.**
- ¹⁰⁶ Книга пророка Ісаї 38: 14.
- ¹⁰⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Осїї 7: 11. Пор.: **И вѣше єфрѣмъ ѣкв гѣблѣвъ вѣзъмный, не имый сѣрдца.**
- ¹⁰⁸ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: **Кто прѣйде на онѣ странѣ морѣ, и ѡверѣте ю;**
- ¹⁰⁹ Неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 3: 34. Пор.: **Свѣзды же возсѣаши во хранилищихъ своихъ и возвесѣишася.**
- ¹¹⁰ Книга пророка Іоїля 2: 28.
- ¹¹¹ Книга пророка Іоїля 2: 9.
- ¹¹² Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: **Глѣбкоѣ сѣрдце (человѣкѣ) пѣче всѣхъ, и человекъ єсть, и кто познѣетъ єго;**
- ¹¹³ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Водѣ глѣбкоѣ совѣтъ въ сѣрдцы мѣжа.**
- ¹¹⁴ Парафраза або Першої книги Мойсеевої: Буття 9: 20 (пор.: **И начѣтъ нѣче человекъ дѣлатель (вѣтн) земли, и насадѣ вѣноградъ**), або П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 20: 6 (пор.: **и кѣи человекъ, иже насадѣ вѣноградъ, и не весѣлѣа ѿ него**), або Євангелїї від св. Матвія 21: 33 (пор.: **Человѣкѣ нѣкѣи вѣдомѣтъ, иже насадѣ вѣноградъ**), або Євангелїї від св. Луки 20: 9 (пор.: **человѣкѣ нѣкѣи насадѣ вѣноградъ**).
- ¹¹⁵ Євангелія від св. Івана 3: 7.
- ¹¹⁶ Трохи неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 4: 10. Пор.: **дѣлѣ бы ти водѣ живѣ.**
- ¹¹⁷ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 5: 4. Пор.: **ѣгѣль во гѣдѣнь на (всѣко) лѣчто сѣждѣше въ кѣпѣль и возмѣдѣше водѣ.**
- ¹¹⁸ Євангелія від св. Івана 5: 4.

¹¹⁹ Євангелія від св. Луки 24: 35.

¹²⁰ Євангелія від св. Марка 16: 18.

¹²¹ Євангелія від св. Марка 16: 17.

¹²² Дії св. апостолів 3: 6.

¹²³ Дії св. апостолів 3: 8.

¹²⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

¹²⁵ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И дана быша женѣ два крила орла всн҃кагш.**

¹²⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 43. Пор.: **Ктò премѣдрь ѿ сохрани́тъ сѣлѣ.**

¹²⁷ Як писав Еразм Роттердамський: “Роздуми над одним віршем задовольнять більше, наситять більше, якщо ти, розбивши шкаралущу, виймеш зерно, аніж коли ти проспіваш усі псалми до останньої літери” [*Еразм Роттердамский. Оружие христианского воина // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 103.*]

¹²⁸ Євангелія від св. Луки 17: 32.

¹²⁹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 41: 1–7.

¹³⁰ У літературі старої України історію Лотової дружини було заведено трактувати передовсім у буквальному сенсі, як-от в Іоанкія Гаятовського [див.: *Гаятовський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 226*] чи Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 605; Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 227, 409*], або в сенсі моральному (тропологічному), як у Віталія Дубенського [див.: Діоптра, сирѣчь Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 183], Петра Могили [див.: *Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 936*], Кипріяна Жоховського [див.: *Żochowski S. Colloquium Lubelski. – Leopoli, 1680. – S. 28*], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 56*], Івана Максимовича [див.: *Максимович І. Богомысліе. – Чернігів, 1710. – Арк. 297*], Івана Леванди [див.: *Леванда І. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 18–19, 95*] та інших. Тільки вряди-годи її могли трактувати в якомусь “містичному” сенсі [див., наприклад: *Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 427–428*].

¹³¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѣже растлѣти дѣшы ѡчныа ѿ дѣшы жадѣщыа тѣшѣ сотвори́ти** (Книга пророка Ісаї 32: 6).

¹³² Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: **Тѣкш тещѣте, да пости́гнете.**

¹³³ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 42. Пор.: **сѣтса въ тѣлнѣ, воста́тъ въ нетѣлнѣн.**

¹³⁴ Книга Псалмів 56 (57): 9.

¹³⁵ Книга Псалмів 140 (141): 10.

¹³⁶ Книга пророка Варуха 3: 30.

¹³⁷ Євангелія від св. Луки 17: 32.

¹³⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 6. Пор.: **въ сокрови́щихъ спїне́ на́ше.**

¹³⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 61 (62): 12. Пор.: **Єди́ною глѣ вѣтъ, двѣомъ сѣлѣ слы́шахъ.**

¹⁴⁰ Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

¹⁴¹ Цей образ узято з Книги Псалмів 22 (23): 2. Пор.: **На мѣстѣхъ сла́чнѣхъ, тамшъ всели́ мѣ.**

¹⁴² Книга пророка Варуха 3: 30.

¹⁴³ Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁴⁴ Книга Псалмів 3: 6.

- ¹⁴⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: по́д сѣнь єгѡ восхотѣхъ ѿ сѣдо́хъ.
- ¹⁴⁶ Мабуть, Скворода має на думці слова: **И** рече ѿг҃л҃ъ єй: не бойса, мр҃тїамъ: ѡбрътаі во єси влѣтъ ѡу б҃га (Євангелія від св. Луки 1: 30).
- ¹⁴⁷ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 24. Пор.: ѡце же поспїши, сла́достнш поспїши.
- ¹⁴⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 8. Далі Скворода пропускає увесь цей вірш та першу половину наступного вірша.
- ¹⁴⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 9.
- ¹⁵⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ѡкоже ра́й сла́дости землѧ пре́д лицѣмъ єгѡ.
- ¹⁵¹ Книга пророка Іоїля 2: 2.
- ¹⁵² Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: прѣ́ный же ѡкѡ лѣвъ ѡповѧа.
- ¹⁵³ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹⁵⁴ Скворода має на думці слова: ѿ почи́тъ на не́мь дѣхъ вѣіи, дѣхъ прѣ́ности ѿ ра́зма, дѣхъ совѣ́ти ѿ крѣ́пости, дѣхъ вѣ́дѣніѧ ѿ бѣгоче́стіѧ (Книга пророка Ісаї 11: 2).
- ¹⁵⁵ Стара назва Каспійського моря. Як писав, наприклад, Феофан Прокопович: “Каспійське море, яке ми називаємо Гірканом і Хвалінським морем, є не стільки море, як Велике озеро або болото” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 466].
- ¹⁵⁶ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ¹⁵⁷ Можливо, Скворода має на думці слова: глаголющаго въ тѣмный вѣчеръ, єгда ѡпокоєніе вѣдетъ но́чнѡе ѿ мр҃ачнѡе (Книга Притч Соломонових 7: 9).
- ¹⁵⁸ Скворода має на думці слова: просвѣ́тите себѣ свѣ́тъ вѣ́дѣніѧ (Книга пророка Осїї 10: 12).
- ¹⁵⁹ Можливо, Скворода має на думці слова: **Д**оверѡ соль: ѡце же соль не слана вѣдетъ, чимъ ѡсолѣтса; **И**мѣйте соль въ себѣ, ѿ мѣръ имѣйте междѡ собою (Євангелія від св. Марка 9: 50).
- ¹⁶⁰ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 3. Пор.: **Б**гъ ѡ ѡга прїидетъ.
- ¹⁶¹ Скворода має на думці слова: прѣйдетъ ѡ смертї въ живѡтъ (Євангелія від св. Івана 5: 24).
- ¹⁶² Парафраза Книги пророка Захарїї 7: 9. Пор.: си́це г҃етъ гд҃ь вседержітель: сдѣ́ праведенъ сдѣіте ѿ мило́сть ѿ щедрѡты творіте кїждѡ ко вратѣ своємѣ.
- ¹⁶³ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 5: 28. Пор.: всѧкъ, ѿже воззрїтъ на женѡ ко єже вождѣлѣти єѧ, ѡуже лѡводѣйствова съ нею въ сѣрцы своємѣ.
- ¹⁶⁴ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 50. Пор.: **С**іє же глаголю, вратїє, ѡкѡ плѡтъ ѿ кровѣ цр҃твїѧ вѣіѧ наслѣдннї не мѡгѡтъ.
- ¹⁶⁵ Книга Псалмів 72 (73): 27.
- ¹⁶⁶ Фразу **с**ынъ **а**враамѣмъ взято з Євангелїї від св. Луки 19: 9.
- ¹⁶⁷ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.
- ¹⁶⁸ Пісня над піснями 1: 3.
- ¹⁶⁹ Книга Псалмів 35 (36): 9.
- ¹⁷⁰ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 17. Пор.: ѡкѡ смѣрна ѿзвѣрна ѿздрѣхъ благоуханїє.
- ¹⁷¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **С**мѣрна ѿ стѧкннї ѿ касїѧ ѡ рїзъ твоїхъ.
- ¹⁷² Від гр. *στακτός*. Памва Беринда тлумачив слово *стакти* так: “капля, або крапля, або ольбек, барзо пахнучій, з мїрры вытисненнї” [Беринда П. Лексікон славенороскїи ѿ имен

толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 457]. Вживання в обрядах цієї ароматичної речовини було передбачене Мойсеевим законом (див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 30: 34).

¹⁷³ Точна етимологія імені *Лот* (євр. *lōt*) невідома. Щоправда, існує іменник *lōt*, який зустрічається тільки в Першій книзі Мойсеевій: Буття (37: 25 та 43: 11) й означає якусь ароматичну рослину. У Септуагінті в обох випадках – *στακτή*. Слово *lōt* звучить так само, як і ім'я *Лот*, але пишеться без літери *вав* (в івриті позначення *ō* через *вав* у багатьох випадках є факультативним – одне й те саме слово може писатися двома способами). Існує також дієслово *lōt*, написання якого теж збігається з написанням імені *Лот*. Воно означає “загортати, ховати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 532]. Варто відзначити, що при перекладі по-грецькому Книги пророка Ісаї 25: 7: *ūbilla^c bāhār hazze^h rəpē^c-hallōt hallōt* ‘al-kol-hā‘ammīm (“і Він на горі цій понищить заслону, заслону над усіма народами”), слово *lōt* (заслона), очевидно, трактували як *lōt* (миро). Тому в Септуагінті сказано: “*χρίσονται μύρον ἐν τῷ ὄρει*” (“вони будуть змащувати себе миром на цій горі”). Памва Беринда тлумачив ім'я *Лот*, зокрема, так: “живица дорогая, которая называется стакти” [Беринда П. Лексикон славенороскскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 431].

¹⁷⁴ Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁷⁵ Книга Псалмів 22 (23): 1.

¹⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 22 (23): 1. Пор.: **На мѣстѣ ѕлѣчнѣ, тѣмъ вселі ма.**

¹⁷⁷ Євангелія від св. Луки 17: 32.

¹⁷⁸ Очевидно, це неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 6 та з Євангелії від св. Марка 10: 9. Пор.: **ѣже ѡубо бѣ съчетѣ.**

¹⁷⁹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 16. Пор.: **вѣліа єсть вѣгочѣстїа тѣйна.**

¹⁸⁰ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 4: 23. Пор.: **Но ѣже ѡ рабѣ, по плѣти родїса: ѡ ѣже ѡ свободныа, по ѡбѣтованїю.**

¹⁸¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **да вѣдѣтъ чѣда єгѡ въ погѣбленїє** (Книга Псалмів 108 (109): 13).

¹⁸² Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: **полюжѣтъ пѣрѣсть ѡкв ѕмїеве плѣжѣще по земїи.**

¹⁸³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **ѡу вѣждѣ, ѡкв пѣпелѣ єсть ѕердце ѣхъ, ѡ прельщѣютса.**

¹⁸⁴ Книга Псалмів 71 (72): 9.

¹⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **смерѣтъ ѡупасѣтъ ѡ.**

¹⁸⁶ Книга Псалмів 139 (140): 3; Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

¹⁸⁷ Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

¹⁸⁸ Книга Псалмів 139 (140): 1.

¹⁸⁹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 11 (12): 3. Пор.: **въ ѕердцы, ѡ въ ѕердцы глаголаша ѕлѣа.**

¹⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 51 (52): 6. Пор.: **возлюбїа єсї всѣ глаголы потѣпныа, ѡзыкъ льстїивъ.**

¹⁹¹ Книга Псалмів 44 (45): 14.

¹⁹² Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: **Преслѣвнаа глаголаша ѡ тебѣ, граде вѣїй.**

¹⁹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 19. Пор.: **Мрїїамъ же совладѣше всѣ глаголы сїа, слагѣючи въ ѕердцы своємъ.**

¹⁹⁴ Парафраза Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Глѣвоко ѕердце (человѣкѣ) пѣче вѣхъ.**

- ¹⁹⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: *взѣмѣтсѧ ѿ зѣмли живѡтъ ѣгѡ*.
- ¹⁹⁶ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: *на пѣрсехъ твоихъ ѿ чрѣвѣ ходити вѣдѣши, ѿ зѣмлю снѣси всѧ дни животѧ твоегѡ*.
- ¹⁹⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: *Возвратѧтсѧ на вѣчерѣ, ѿ възлѧдѡтъ ѧкъ пѣсь, ѿ ѡбѣдѡтъ грядѡтъ*.
- ¹⁹⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: *прѡклатѣть ты ѿ всѣхъ скотѡвъ*.
- ¹⁹⁹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 9: 25. Пор.: *прѡклатѣть (вѣди) ханаанѣ ѡтрокѣ*.
- ²⁰⁰ Євангелія від св. Луки 24: 25.
- ²⁰¹ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ²⁰² Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 13. Пор.: *ѧкъ блажѣна єсть неплѡды нешквернѣнаѧ*.
- ²⁰³ Скворода має на думці слова: *ѿ ѧще внїдѣши въ невѣстникѣ, вѡзїеши жерѧтокѣ ѡумїлїиный, ѿ възложїши ѿ сѣрца ѿ ѿ пѣчени рѣвнымъ ѿ покзрїши* (Книга Товїта 6: 17).
- ²⁰⁴ Книга Псалмів 111 (112): 6.
- ²⁰⁵ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: *Смирна ѿ стѧкти ѿ касїѧ ѿ рїзѣ твоїхъ*.
- ²⁰⁶ Очевидно, Скворода має на думці слова: *нѣсмы рѣвнїни чѧда, но свободнымъ* (Послання св. ап. Павла до галатів 4: 31).
- ²⁰⁷ Парафраза Євангелїї від св. Івана 1: 13. Пор.: *ни ѿ пѡхотї плотскїѧ, ни ѿ пѡхотї мѣжскїѧ, но ѿ вѣгѧ родїшасѧ*.
- ²⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 38: 19–20. Початок вірша звучить так: *ѿднѣсь во...*
- ²⁰⁹ Книга Псалмів 3: 6.
- ²¹⁰ Парафраза Книги Псалмів 24 (25): 12. Пор.: *Ктѡ єсть челоѡвѣкѣ вѡйисѧ гѧдѧ*;
- ²¹¹ Фразу *ханаанѣ ѡтрокѣ* узято з Першої книги Мойсеевої: Буття 9: 25–26.
- ²¹² Неточна цитата з Книги Суддів 6: 12. Пор.: *гѧдѣ съ тоѡѡу, сїлный крѣпѡстїю*.
- ²¹³ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 25.
- ²¹⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 32.
- ²¹⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: *Возвесѣисѧ, неплѡды, нераждѧюцїѧ*.
- ²¹⁶ Скворода має на думці слова: *вїдѣвшѣ же сїнове вѣїи дщѣри челоѡвѣчи, ѧкъ доврѣ сѡтъ, пѡлша сѣвѣ жѣнѣ ѿ всѣхъ, ѧже їзврѣша* (Перша книга Мойсеева: Буття 6: 2).
- ²¹⁷ Див.: Третя книга царств 1: 1–4.
- ²¹⁸ Див.: Книга Притч Соломонових 31: 10–32.
- ²¹⁹ Тобто на Кавказьких горах.
- ²²⁰ Книга Іова 39: 1.
- ²²¹ Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: *ѡбноѡтѣсѧ ѧкъ ѡрлѧ їностѣ твоѡ*.
- ²²² Див. прим. 46 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сїон)».
- ²²³ Парафраза Книги пророка Єзекїїля 23: 8. Пор.: *ѿ тїѧ растїиша дѣвство єѡ*.
- ²²⁴ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: *ѿ данѧ бїша жѣнѣ двѧ крилѧ ѡрлѧ велїкагѡ*.
- ²²⁵ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ²²⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 8. Пор.: *Не сѡтъ во совѣтї моѡ ѧкоже совѣтї вѧши*.
- ²²⁷ Фраза *зѣмїѧ живїхъ* кїлька разів зринає в Бїблїї, уперше – в Книзі Псалмів 26 (27): 13.

²²⁸ Слово *Єрусалим* старі українські письменники зазвичай тлумачили в чотирьох сенсах. Наприклад, Дмитро Туптало зазначав: “По писмени, еже есть історически или повѣствователнѣ, Іерусалим сказуется град в Палестинѣ сущ. Аллигорически, еже есть иносказателнѣ, Іерусалим знаменуєт воюющую Церковь. Анагогически, еже есть вышним разумом, Іерусалим знаменуєт торжествующую горѣ Церковь. Тропологически же, еже есть нравоучителнѣ, Іерусалим знаменуєт душу челоуѣческую в жизни сей” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 318–318 (зв.)].

²²⁹ Сковорода має на думці поняття *spiritualis res publica*. Слово *республіка* зринало в ході опису потойбічного світу в тих авторів, чію творчість Сковорода добре знав. Наприклад, Еразм Роттердамський писав: “Справді-бо, хіба то не найбільше щастя зображувати потойбічне життя з такою точністю, немов провів ти в цій республіці довгі роки...” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 74]. Латинські автори часом називали “республікою” також Церкву [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 243]. Та й перегадом, аж до Великої французької революції, як слушно зазначав Василь Зеньковський, значення слова *республіка* “далеко вибігало за рамки суто політичної сфери й було пов’язане із загальною вірою в торжество розуму в історичному русі, з вірою в можливість побудувати життя на раціональних засадах” [Зеньковський В. Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей. 2-е изд. – Париж, 1955. – С. 23].

²³⁰ У такій стилістиці старі українські письменники зазвичай описували рай, де немає ні “болѣзни, ни жажды, ни глада, ни смерти, но вѣчный свѣт непрестанный, день нескончаемый, покой, радость и веселіе” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 595 (зв.)].

²³¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: оу челоуѣкъ сїе невозможно єсть.

²³² Пор.: “...Той самий слизький змії – перший зрадник нашого спокою, то ховався в одного кольору з ним траві, то, причаївшись у своїх норах, звиваючись сотнями кілець, не перестає переслідувати колись упалу нашу жінку. Зрозумій, що жінка – це плотяна частина чоловіка. Адже це наша Єва, через яку підступна змія спокушає наш дух смертоносними насолодами” [Еразм Роттердамський. Оружие християнского воина // Еразм Роттердамський. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 91].

²³³ П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 32.

²³⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 15. Пор.: да не кій корень горѣстни, выспрь прозвѣдѣмъ, пакость сотворитчѣ, и тѣмъ ѡсквернѣтсѣ мнози.

²³⁵ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 33–35.

²³⁶ Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

²³⁷ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: но ѡсквернѣсѣ ихъ и оумъ и совѣсть.

²³⁸ Сковорода має на думці слова: пѣсь возвращѣсѣ на своѣ блевѣтнѣ (Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 22).

²³⁹ Книга Псалмів 58 (59): 7.

²⁴⁰ Сковорода має на думці слова: пѣтѣмъ царскимиъ поїдемъ, не совратѣмъ ни на дѣсно, ни на лѣво (Четверта книга Мойсеєва: Числа 20: 17).

²⁴¹ Книга пророка Захарії 2: 6.

²⁴² Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 11. Пор.: Ѡстѣпѣте, Ѡстѣпѣте, изыдѣте Ѡсѣдѣ.

²⁴³ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 17: 1. Пор.: прѣидѣ, да покажѣ ти сѣдѣ любовѣицы великі.

- ²⁴⁴ Апокаліпсис 18: 2.
- ²⁴⁵ Книга пророка Наума 3: 1. Сковорода змінює тут пунктуацію.
- ²⁴⁶ Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 2. Пор.: **Гласъ** вичей и гласъ трѣса колесъ, и конѣ текѹщи и колесницы шѹмѹщиѹ. Слово конника замість конѣ Сковорода по пам'яті вставив з наступного вірша: и конника **ѹдѹщи** (Книга пророка Наума 3: 3).
- ²⁴⁷ Книга пророка Наума 3: 5.
- ²⁴⁸ Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 6. Пор.: и возвергѹ на тѹ ѡгнѹшеніе по нечистотѹмъ твоимъ, и положѹ тѹ въ притчѹ.
- ²⁴⁹ Парафраза П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 29: 23. Пор.: **ѡ**провержеса содѡмъ.
- ²⁵⁰ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ²⁵¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15.
- ²⁵² Фраза **мочѹщиѹ** къ стѣнѣ кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: **дѹже** до мочѹщиѹгосѹ къ стѣнѣ (Перша книга царств 25: 22).
- ²⁵³ Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: **ѡ**скѹдѹкѹтъ дѣвѹ дѡбрыѹ.
- ²⁵⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 1. Пор.: **Свѣтисѹ**, свѣтисѹ іерлїме.
- ²⁵⁵ Книга пророка Ісаї 60: 4.
- ²⁵⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 4. Пор.: сѣ, прїидѡша вси сынове твои и здалѣчи, и дщери твоѡ на рѹмѣхѹ възидѹтѹ.
- ²⁵⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Ки** сѡтъ, иже ѡкѹ ѡблаци летѹтъ, и ѡкѹ гѡлѡбїе со птѣнцѹ ко мнѣ;
- ²⁵⁸ Книга пророка Ісаї 60: 11.
- ²⁵⁹ Книга пророка Ісаї 60: 5.
- ²⁶⁰ Книга пророка Ісаї 35: 1.
- ²⁶¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: ктѡ дѹстѹ ми крилѣ ѡкѹ голѡбинѣ; и полѣцѹ.
- ²⁶² Парафраза або Книги пророка Ісаї 40: 4 (пор.: и вѹдѹтъ всѹ стрѡпѹтнѹѹ въ прѹво, и ѡстрѹѹ въ пѣти глѹдки), або Книги пророка Ісаї 42: 16 (пор.: сотвори ѹмъ тѹмъ во свѣтѹ и стрѡпѹтнѹѹ въ прѹвалѹ), або Євангелії від св. Луки 3: 5 (пор.: и вѹдѹтъ стрѡпѹтнѹѹ въ прѹвалѹ, и ѡстрѹи въ пѣти глѹдки).
- ²⁶³ Парафраза Книги пророка Єремїї 32: 39. Пор.: **дѹмъ** ѹмъ пѣтъ ѹнѹ.
- ²⁶⁴ Сковорода має на думці звернене до Христа питання фарисея Никодима: **Глѹбола** къ немѹ нїкодїмѹ: кѹкѹ мѡжетѹ чѡловѣкъ родїтисѹ старѹ сѹи; єдѹ мѡжетѹ вторѡе внїти во ѹтрѡбѹ мѹтере своєѹ и родїтисѹ; (Євангелія від св. Івана 3: 4).
- ²⁶⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 12. Пор.: сѣѹще сѣмѹ по рѡдѹ.
- ²⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дїй св. апостолів 8: 33. Пор.: рѡдѹ же єгѡ ктѡ иповѣстѹ;
- ²⁶⁷ Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 17: 3, 8, 10, 13; 22: 18; 24: 15; Четверта книга Мойсеева: Числа 9: 10. Пор.: Книга пророка Єзекіїля 14: 4, 7.
- ²⁶⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 23. Пор.: **И** речѣ ѹмъ: вѹ ѡ нїжнихѹ єстѣ, ѹзѹ ѡ вѹшнїхѹ єсмѹ.
- ²⁶⁹ 22-а байка Сковороди має назву «Навоз и Алмаз».
- ²⁷⁰ Фраза **кѹмѣнь** краєзгѡлнїи (краєзгѡлнѣ) зринає в Книзі Йова 38: 6, у Книзі пророка Ісаї 28: 16, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 6 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 2: 20.
- ²⁷¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 11. Пор.: **дѹ** прорастїтъ землѹ вѹліе травнѡе, сѣѹще сѣмѹ по рѡдѹ и по подѡбіѹ.

- 272 Парафраза Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: *и кѡсти твоѡ прозѡбнѡтъ ѡкво травѡ.*
- 273 Фраза *въ рѡды родѡвъ* зринає в Книзі Юдити 8: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 12, у Книзі пророка Ісаї 34: 17; 51: 8, у Книзі пророка Іоїля 3: 20 та в Євангелії від св. Луки 1: 50.
- 274 Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: *Злѡчо же ѡныѡ землѡ добрѡсѡ: и тѡмш ѣсть ѡндрѡзѡ.*
- 275 Євангелія від св. Луки 15: 6, 9.
- 276 Див. прим. 391 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».
- 277 Євангелія від св. Івана 6: 35, 51.
- 278 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: *Ѧзѡ цвѣтѡтъ пѡльный и крѡнѡ ѡдѡльный.*
- 279 Перша книга Мойсеева: Буття 1: 12.
- 280 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 12. Пор.: *цвѣти ѡвѡшѡса на землѡ.*
- 281 Фраза *во врѣмѡ ѡно* дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
- 282 Євангелія від св. Луки 1: 38.
- 283 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: *гдѡ, во чрѣвѣ прѡѡхѡмѡ и повѡлѡхѡмѡ, и родѡхѡмѡ дѡхѡ спѡнѡ твоѡгѡ.*
- 284 Євангелія від св. Івана 1: 14.
- 285 Перша книга Мойсеева: Буття 2: 7.
- 286 Див. прим. 229.
- 287 Фразу *сѡетѡ сѡетѡтѡвѡй* узято з Книги Екклезіястової 1: 2; 12: 8.
- 288 Книга Псалмів 32 (33): 4.
- 289 Книга Псалмів 142 (143): 5.
- 290 Книга Псалмів 103 (104): 4; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 5.
- 291 Книга пророка Ісаї 43: 13.
- 292 Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѧ** *врѣмѡ сотворѣнѡ ѣси тѡ, ѡкоже и ѡзѡ* (Книга Іова 3: 6).
- 293 Мабуть, Сковорода має на думці Кіферіду (лат. *Cytheris*) – славетну мімічну акторку, котра була коханкою Марка Антонія, а перед тим – поета Гнея Корнелія Галла. Цей останній оспівав її у своїх любовних елегіях під ім'ям Лікоріди. Про Кіферіду писав також Ціцерон у «Другій філіппіці проти Марка Антонія» та інші.
- 294 Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 2. Пор.: *всѡкѡ чѡловѣкѡ лѡжь.* Див. також: Послання св. ап. Павла до римлян 3: 4.
- 295 Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 7. Останнє слово має форму: *сѡвѡше.*
- 296 Це – емблематичний образ “небесної”, або “внутрішньої людини”, яка злітає високо в небо, тримаючи в руці “абетку світу” [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 250].
- 297 Сковорода має на думці слова: *Прѡїде ийсѡ двѣремѡ зѡтворѣннѡмѡ* (Євангелія від св. Івана 20: 26).
- 298 Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *ѡчи ѣгѡ ѡкво гѡдѡвѡнѡцы.*
- 299 Сковорода має на думці емблематичний образ горлиці. Див. прим. 466 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
- 300 Гр. *πελαργός* – ‘лелека’. Про лелеку як символ вдячності див. прим. 15 до притчі «Благодарный Еродій».
- 301 Сковорода має на думці емблематичний образ журавля-сторожа. Див., наприклад, 564-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Журавль, держащий ногою

камень» (підпис: “Дабы кто внезапно на меня не напал. Трудно меня найти спящего. Не improvise”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 142–143]. Цей образ є також у трактаті Касіяна Саковича «Арістотелівські проблеми» [див.: Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 411], у славетній київській емблематичній збірці «Июика іерополітика»: “Служащій многим многи имат труды. / Нѣсть он свой и всѣх имат аки уды. / Всѣм служит и всѣм дает совѣт здравый / О всѣх бодрствуя, аки страж жоравый” [Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 341], в учительному трактаті Семена Климовського «О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их» [див.: Климовський С. О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их // Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 125], в «Енеїді» Івана Котляревського (“Цесарці ходять журавлями, / Цирцеї служать за гусар / І в острові тім сторожами” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 118]) тощо. Його віддуння є й у народній творчості. Пор. приказку: “Стоїт, як журавель на варті” [Франко, № 12422].

³⁰² Парафраза Апокаліпсису 14: 2. Пор.: **И** слышахъ гласъ съ небесе, ѡкв гласъ вѣдъ многихъ и ѡкв гласъ грѣма велика.

³⁰³ Євангелія від св. Івана 3: 8.

³⁰⁴ Парафраза Книги Псалмів 8: 5. Пор.: что єсть человекъ, ѡкв помниши єго;

³⁰⁵ Парафраза Книги Псалмів 8: 7. Пор.: и поставилъ єси єго надъ дѣлы рѣкѣ твоєю.

³⁰⁶ Сковорода має на думці слова: **П**амать прѣвнхъ съ похвалами: има же нечестивыхъ оугасетъ (Книга Притч Соломоновых 10: 7).

³⁰⁷ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 3: 15. Пор.: сѣ моє єсть има вѣчноє и памать родѣвъ родѣвъ.

³⁰⁸ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 39: 7–20. Історія Йосифа та Пентефрієвої дружини стала сюжетом відомої драми Лаврентія Горьки «Йосиф патріарха» (1707–1708 рр.).

³⁰⁹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

³¹⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 25: 28. Пор.: **И** возлюбѣ ісаакъ ісавла, ѡкв ловѣтѣ єго вѣше вѣшно ємѣ: ревѣкка же любѣлаше іакова.

³¹¹ Книга пророка Наума 3: 1.

³¹² Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 1. Пор.: **О**, гряде кровей, весь живый, полнъ неправды! не ѡсѣжетъ ловѣтѣ.

³¹³ Книга пророка Даниїла 10: 5.

³¹⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: взѣтѣ великолѣпіє твоє превѣше нѣсъ.

³¹⁵ Книга Псалмів 32 (33): 11.

³¹⁶ Парафраза або Першої книги царств 10: 6 (пор.: снідетъ на тѣ дѣхъ гѣень), або Євангелії від св. Луки 1: 35 (пор.: дѣхъ стѣий найдетъ на тѣ).

³¹⁷ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 45.

³¹⁸ Книга Псалмів 32 (33): 4.

³¹⁹ Євангелія від св. Івана 3: 6.

³²⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 27: 27.

³²¹ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 41: 4.

³²² Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: идѣже во яще вѣдетъ трѣпъ, тамъ соверѣтѣ орли. Див. також: идѣже тѣло, тамъ соверѣтѣ и орли (Євангелія від св. Луки 17: 37).

³²³ Див. прим. 386 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

³²⁴ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 22.

³²⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: **Призыва́и ѿ востокъ птицѹ.**

³²⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **Око рѣгающеєсѧ отцѹ ѿ дождающеє старости матерни, да исторгнѹтъ є̄ вранове ѿ дѣврилѧ ѿ да снѣдѹтъ є̄ птенцы ѿри.**

³²⁷ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 32: 11. У Біблії останнє слово має форму: **возжелѣ.**

³²⁸ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: **творѣи агглы своѣ дѣхи.**

³²⁹ Очевидно, Скворода має на думці слова: **ѿ не сѣщихѹ сотвори сѣлѧ вѣтъ, ѿ человекѹ родѹ тѣкѹ выстѹ** (Друга книга макавейська 7: 28).

³³⁰ Книга Псалмів 39 (40): 9.

³³¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ же васѹ стоѣтъ, єгѹже вы не вѣстѣ.**

³³² Євангелія від св. Матвія 1: 23.

³³³ Фраза **во время** своє часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеевій: Левит 26: 4.

³³⁴ Див. прим. 42 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

³³⁵ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 6. Пор.: **истѣчникъ же исхождаше изъ земли ѿ напоаше все лице земли.**

³³⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11–12. Пор.: **кѣсти твоѣ оутѣчѣютъ, ѿ вѣдѹтъ ѣкѹ вертоградѹ напоенъ, ѿ ѣкѹ истѣчникъ, ємѹже не ѡскѣдѣ вода: ѿ кѣсти твоѣ прозѣвѣтъ ѣкѹ трава, ѿ развѣчѣютъ, ѿ насѣдѣтъ роды родѹвъ. ѿ созидѣтъсѧ пѣстыни твоѣ вѣчныа, ѿ вѣдѹтъ ѡсновѣнѣа твоѣ вѣчнаа родѹмѹ родѹвъ: ѿ прозовѣшсѧ зѣдѣтель ѡградѹ, ѿ стезѹ твоѣ посредѣ оупокѡниш.**

³³⁷ Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.

³³⁸ Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: **кто напоитъ мѧ водою;**

³³⁹ Скворода має на думці слова: **ѿ ѡсифови рече: ѿ влѣвѣнѣа гдѣа земля єгѹ, ѿ красотѹ невѣсныхѹ ѿ росѹ (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 33: 13).**

³⁴⁰ Парафраза Книги Псалмів 132 (133): 2–3. Пор.: **ѿкѹ мѹро на главѣ, сходящее на градѹ, градѹ аарѡню, сходящее на ѡметы ѡдежды єгѹ: ѣкѹ росѧ аерѡиѡнскаа сходящая на горы сѣѡнскѣа.**

³⁴¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 38. Пор.: **рѣки ѿ чрѣва єгѹ истекѹтъ.**

³⁴² Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 1. Перше слово у Біблії має форму: **Внидохѹ.**

³⁴³ Трохи неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: **кто сѣи скрываетъ ѿ мене советѹ, содерѣжѣи же глаголы вѣ сѣрдцы, мене же ли мнѣтъсѧ оутѣити;**

³⁴⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: **ѡставитѹ человекѹ отцѹа своего ѿ матерѹ, ѿ прилѣпнтсѧ къ женѣ своєй.**

³⁴⁵ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 23. Пор.: **сѣ, нѣѣ кѡстѹ ѿ кѡстѣй моѣхѹ ѿ плѡтъ ѿ плѡти моєѣ.**

³⁴⁶ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: **ѿ вѣдѣта двѧ вѣ плѡтъ єдинѣ.**

³⁴⁷ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 2. Пор.: **ѿвѣрзи ми, сестрѹ моѣ.**

³⁴⁸ Парафраза Книги пророка Єзекіїла 44: 2. Пор.: **сѣлѧ вратѣа заключѣнна вѣдѹтъ ѿ не ѿвѣрзѹтъсѧ, ѿ никтоже проѡдетѹ ѿни: ѣкѹ гдѣ вѣтъ ѿлеѣвѹ внидетѹ ѿни, ѿ вѣдѹтъ заключѣнна.**

³⁴⁹ Друге послання св. ав. Павла до коринтян 12: 2.

³⁵⁰ Послання св. ав. Павла до євреїв 4: 14.

³⁵¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 6: 42. Пор.: *ка́кво о́убо глѣтъ сѣи, ѡ́кво съ нѣсѣ снидѡ́хъ.*

³⁵² Євангелія від св. Івана 6: 43.

³⁵³ Євангелія від св. Івана 10: 7, 9.

³⁵⁴ Євангелія від св. Луки 17: 32.

³⁵⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *О́трочѣ пла́чущееся въ ковче́жцѣ, ѡ́ пощаде́ ѣ дѡ́щере́ фарао́нна, ѡ́ рече́: ѡ́ дѣтѣ́й ѣврейски́хъ сѣе́ (Друга книга Мойсеева: Вихід 2: 6).*

³⁵⁶ Сковорода має на думці слова: *И́ испѣсти́ смѣи́ за жено́ю ѡ́зъ о́устъ своѣ́хъ во́дѡ ѡ́кво рѣ́къ, да ѡ́ въ рѣ́цѣ́ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).*

³⁵⁷ Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Матвія 22: 12. Пор.: *дрѣ́же, ка́кво вше́лъ є́си сѣ́иш не ѡ́иши́ ѡ́дѣ́лѣ́ бра́чна;*

³⁵⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: *ѡ́ пла́чса́ де́нь ѡ́ но́чь.*

³⁵⁹ Неточна цитата з Плачу Єремії 1: 6. Пор.: *И́ ѡ́са́ ѡ́ дѡ́щере́ сѡ́ни всѣ́ лѣ́пота є́ла.*

³⁶⁰ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 2. Пор.: *вси́ люво́дѣ́йствѡ́тъ.*

³⁶¹ Пісня над піснями 5: 6.

³⁶² Сковорода має на думці слова: *ѡ́дожди́тъ на грѣ́шники сѣ́ти: о́гнь ѡ́ жѡ́пелъ, ѡ́ дѡ́хъ вѣ́ренъ ча́сти ча́ши ѡ́хъ (Книга Псалмів 10 (11): 6).*

³⁶³ Фраза *мочѡ́щиса́ къ стѣ́нѣ́* кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: *да́же до мочѡ́щиса́ къ стѣ́нѣ́ (Перша книга царств 25: 22).*

³⁶⁴ Сковорода має на думці слова: *те́рніє ѡ́ волче́ць возни́кнѡ́тъ на тре́вицихъ ѡ́хъ (Книга пророка Осії 10: 8).*

³⁶⁵ Див. прим. 76 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

³⁶⁶ Книга Псалмів 141 (142): 5.

³⁶⁷ Книга пророка Єремії 4: 25.

³⁶⁸ Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 3. Пор.: *Вси́ о́уклонѣ́шася, вкѡ́пѣ́ неключѣ́ни вѣ́ша.*

³⁶⁹ Пісня над піснями 2: 14.

³⁷⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 5. Пор.: *ѡ́кво о́у́звлена́ (є́смь) люво́вію.*

³⁷¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 39. Пор.: *ѡ́де́ въ го́рна́ со тѣ́ниє́мъ.*

³⁷² Євангелія від св. Луки 17: 32.

³⁷³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *ѡ́ на пѣ́ти грѣ́шнихъ не стѣ́.*

³⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *ѡ́иже бо́гъ чре́во, ѡ́ сла́ва въ стѣ́дѣ́ ѡ́хъ, ѡ́иже зе́мля́ мѡ́дрствѡ́тъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).*

³⁷⁵ Книга Притч Соломонових 1: 20.

³⁷⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 23: 31. Пор.: *Не о́упивѡ́йтеся вѣ́номъ, но вѣ́сѣ́дѡ́йте ко чело́вѣ́кши́ прѣ́внымъ, ѡ́ вѣ́сѣ́дѡ́йте во про́ходѣ́хъ.*

³⁷⁷ Сковорода має на думці слова: *И́ не о́упивѡ́йтеся вѣ́номъ, въ не́иже є́сть вѣ́дѣ́: но па́че ѡ́сполнѡ́йтеся дѣ́ломъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 18).*

³⁷⁸ Див.: Євангелія від св. Івана 13: 1–11.

³⁷⁹ Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 12: 21–28.

³⁸⁰ Парафраза Євангелії від св. Луки 19: 22. Пор.: *ѡ́ о́устъ твоѣ́хъ сѡ́дѡ́ ти.*

³⁸¹ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 20: 10. Пор.: *сѡ́бѡ́та гѡ́дѣ́ бѣ́ твоє́мѣ́.*

³⁸² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡ́ сохрани́те сѡ́бѡ́тѡ́, ѡ́кво стѣ́ сѣ́ є́сть гѡ́дѣ́ ѡ́и ва́ми: ѡ́скверни́вий ѡ́ сме́ртю о́умре́тъ (Друга книга Мойсеева: Вихід 31: 14).*

³⁸³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 39. Пор.: *ѡ́ще тѣ́ ктѡ́ о́удѡ́рнѣ́тъ въ де́сныю твою́ лани́тѡ́, ѡ́брати́ є́мѡ́ ѡ́ дрѡ́гѡ́.*

³⁸⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 16. Пор.: *вѣ́дите о́убо мѡ́дри ѡ́кво смѣ́ла.*

- 385 Скворода має на думці слова: да продаіть ризъ своѡ, ѡ кѡпитъ нѡжъ (Євангелія від св. Луки 22: 36).
- 386 Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 25: 7–8.
- 387 Скворода має на думці слова: тѡкѡ снѣдѡтъ сынове іїлєвы хлѣбъ своѡ нечїстъ во ѡзыцѣхъ, ѡможе разсыплю ѿ (Книга пророка Єзекїїля 4: 13).
- 388 Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12. Пор.: да станеть сѡлнце прѡмѡ гавѡнѡ.
- 389 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 5. Пор.: скажі ми, гдѡ, кончїнѡ моѡ ѡ числѡ днѡ моѡхъ, кѡє єсть, да раззмікѡ.
- 390 Перша книга Мойсеева: Буття 1: 5, 8, 13, 19, 23, 31.
- 391 Очевидно, це парафраза Євангелїї від св. Луки 24: 25. Пор.: ѡ несмысленна ѡ кѡснаѡ сѣрдцѡмъ.
- 392 Книга Псалмів 8: 5.
- 393 Книга Псалмів 143 (144): 4.
- 394 Цей образ узято з Книги Псалмів 114 (115): 8. Пор.: Благодождѡ прѣд гдѡмъ во странѣ живѡхъ.
- 395 Фраза на небесѡ ѡ на землї зринає в Книзі пророка Данїїла 6: 27, у Книзі пророка Іоїля 2: 30 та в Апокаліпсисї 5: 13.
- 396 Книга Псалмів 18 (19): 5.
- 397 Книга Псалмів 103 (104): 2.
- 398 Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: Ктѡ ѡзмѣри гѡрстїю водѡ ѡ нѡво пѡдїю ѡ всю землю гѡрстїю;
- 399 Парафраза Книги Притч Соломонових 9: 1. Пор.: Прѣмѡдрѡсть создѡ себѣ дѡмъ ѡ ѡтѡвердѡ столпѡвъ сѣдѡмъ.
- 400 Книга Псалмів 71 (72): 5.
- 401 Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 2. Пор.: Небесѡ повѣдають слѡвѡ вѣїю.
- 402 Скворода має на думці слова: слѡва вѣ вышнихъ вѣхъ (Євангелія від св. Луки 2: 14).
- 403 Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: Ѱрыгнѡ сѣрдце моє слѡво блѡго.
- 404 Євангелія від св. Луки 2: 12.
- 405 Очевидно, Скворода має на думці слова: пѡче всѣхъ сынѡвъ чѡловѣческихъ (Книга пророка Ісаї 53: 3).
- 406 Євангелія від св. Матвія 2: 9.
- 407 Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 2: 10. Пор.: сѣ во, блѡговѣствѡю вамъ рѡдѡсть вѣлїю.
- 408 Скворода має на думці слова: ѡже ѡбратїса ѡмъ ѡ плѡча вѣ рѡдѡсть (Книга Естер 9: 22).
- 409 Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 23. Пор.: Возвеселїтєса, небесѡ, ѡкѡ помїлова вѣтѡ іїла: вострѡбїтє, ѡсновѡнїѡ земнѡѡ.
- 410 Книга Псалмів 95 (96): 2.
- 411 Парафраза Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: Сѡй дѣнь, єгѡже сотворѡ гдѡ, возрѡдѡмєса ѡ веселїмєса вѣ ѡнь.
- 412 У Книзі Псалмів 67 (68): 18 зринає фраза колєснїца вѣїѡ.
- 413 Книга пророка Ісаї 33: 17.
- 414 Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 23–28.
- 415 Фразу “пѣснь побѣднаѡ” взято з церковних піснеспївїв. Пор.: “Пою Спасителю побѣдную пѣснь” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].
- 416 Неточна цитата з Книги Псалмів 19 (20): 8. Пор.: Сїн на колєснїцахъ, ѡ сїн на кѡнєхъ.
- 417 Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 10.

- ⁴¹⁸ Сковорода має на думці слова: востѡкъ ѿмѧ ѣмѧ (Книга пророка Захарії 6: 12).
- ⁴¹⁹ Євангелія від св. Матвія 2: 9.
- ⁴²⁰ Книга Ісуса Навина 10: 12.
- ⁴²¹ Книга Ісуса Навина 10: 13.
- ⁴²² Очевидно, Сковорода має на думці слова: Премѣдрость во ісхѡдѣхъ поѣтса (Книга Притч Соломонових 1: 20).
- ⁴²³ Сковорода має на думці слова: востѧвъ, пѣтрє, заколи ѿ ѡждь (Дії св. апостолів 10: 13). Див. також: Дії св. апостолів 11: 7.
- ⁴²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: єдинъ гдѣ, єдина вѣра, єдино крѣщеніє (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 5).
- ⁴²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 100 (101): 8. Пор.: Вѡтѣрѧ ізвѣвѧхъ всѧ грѣшныѧ землі.
- ⁴²⁶ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: плѡть не пользѣетъ ничтѡже.
- ⁴²⁷ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: творѧй ѧглы своѧ дѣхы.
- ⁴²⁸ Очевидно, Сковорода алегорично трактує тут Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14, де янголи названі “служебними духами” (слѣжебніи дѣси).
- ⁴²⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 7. Пор.: ѡподобю єго мѣждь мѣдрѡ, ѡже создѧ хрѧминѡ своѡ на кѧмени.
- ⁴³⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ізыди ѡ землі твоєѧ і ѡ рѡди твоєгѡ і ѡ дѡмѡ ѡтца твоєгѡ (Дії св. апостолів 7: 3).
- ⁴³¹ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 11. Пор.: Слыши, дщи, ѿ вѣждь, ѿ приклони ѡхо твоє, ѿ забѡди мѡди твоѧ і дѡмъ ѡтца твоєгѡ.
- ⁴³² Книга Притч Соломонових 1: 20.
- ⁴³³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: ісхѡди во мой ісхѡди животѧ.
- ⁴³⁴ Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: не вѣмѧ: слѣдѧ ѡрѧ парѧца (по воздѣхѡ).
- ⁴³⁵ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.
- ⁴³⁶ Див. прим. 386 до діалогу «Бєсьда, нареченная двое».
- ⁴³⁷ Трохи неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: Твоимѡ же ли повелѣнемѡ возноситса ѡрѧль.
- ⁴³⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: не вѡтщѣ текѡхъ.
- ⁴³⁹ Сковорода має на думці слова: не вѣмѧ: слѣдѧ ѡрѧ парѧца (по воздѣхѡ) і пѣти сѧи (ползѣца) по кѧмени (Книга Притч Соломонових 30: 18–19).
- ⁴⁴⁰ Книга пророка Ісаї 40: 6.
- ⁴⁴¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: Гдѣ бѣгъ мой сімѧ мѡѧ, і ѡчинитъ нѡзѣ мой на совершѣніє, і на высѡкѧ возвѡдитъ мѧ, єже повѣдити мѧ въ пѣсни єгѡ.
- ⁴⁴² Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: повѣдити мѧ въ пѣсни.
- ⁴⁴³ Схожий вислів є, наприклад, в «Енеїді» Вергілія (XI, 513–514): “ipse ardua montis / per deserta iugo superans adventat ad urbem” (у перекладі Михайла Білика: “а сам по стрімких, недоступних / Пнеться верхах і підходить під місто” [Публію Вергілію Марон. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 252]) чи в поемі Лукреція «Про природу речей» (VI, 469): “montis cum ascendimus altos” (у перекладі Андрія Содомори: “сходим на гори високі” [Тім Лукреції Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 161]).
- ⁴⁴⁴ Сковорода має на думці слова: і свѣтъ во тѡмѣ свѣтитса (Євангелія від св. Івана 1: 5).

- 445 Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- 446 Очевидно, Сковорода має на думці слова: **І**акоже слышахомъ, такъ и видѣхомъ во градѣ гда силъ, во градѣ бѣа нашего: бѣтъ ѡсновѣ и въ вѣкъ (Книга Псалмів 47 (48): 9).
- 447 Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: исполнитсѣ дніе рыданїѣ твоєгѡ.
- 448 Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: прїидїте, възидемъ на горѣ гдню (Книга пророка Ісаї 2: 3).
- 449 Книга Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12.
- 450 Фразу **д**аждь **н**амъ **п**омощь узято з Книги Псалмів 59 (60): 13; 107 (108): 13.
- 451 Книга Притч Соломонових 8: 35.
- 452 Євангелїя від св. Івана 3: 7.
- 453 Книга Притч Соломонових 1: 20.
- 454 Євангелїя від св. Луки 17: 32.
- 455 Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.).
- 456 Книга Рут 2: 8; Книга Псалмів 44 (45): 11.
- 457 Очевидно, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28. Пор.: да въздетъ бѣтъ всѣхъ во всѣхъ.
- 458 Книга пророка Ісаї 61: 10.
- 459 Книга пророка Ісаї 61: 10.
- 460 Сковорода має на думці Христові слова: **м**ати **м**оѡ и **в**ратїѣ **м**оѡ си **с**ѣтъ, слышати **с**лово **в**ѣѣ, и **т**ворѣти **ѣ** (Євангелїя від св. Луки 8: 21).
- 461 Можливо, Сковорода має на думці слова: и **в**еселїѣ **с**ъ **ж**еною (Книга Притч Соломонових 5: 18).
- 462 Див.: **Н**арцї **п**ремѣдрость **с**естрѣ **т**ѣбѣ **в**ыти (Книга Притч Соломонових 7: 4).
- 463 Див.: **Б**ратѣ **ѡ** **в**рата **п**омогаемъ (Книга Притч Соломонових 18: 19).
- 464 Див.: Євангелїя від св. Луки 11: 5.
- 465 Див.: Перша книга царств 25: 18.
- 466 Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 14: 18.
- 467 Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 18: 8.
- 468 Сковорода має на думці слова: и **р**аздѣли **в**сѣмъ **л**юдємъ **н**а **в**сѡ **с**илѣ **ї**їлевѣ **ѡ** **д**ана **д**аже **д**о **в**ирсавїи, и **ѡ** **м**ѡжа **д**аже **д**о **ж**ены, **к**оємѣждо **п**о **ѡ**крѣхѣ **х**лѣба, и **п**о **ч**асти **п**ечѣнагѡ **м**ѣса, и **п**о **с**ковраднѡмѣ **м**иннѣ (Друга книга царств 6: 19).
- 469 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 19. Останнє слово має форму: **п**лѣнъ. Див. також: **в**озшедъ **н**а **в**ысотѣ, **п**лѣнїѣ **ѣ**си **п**лѣнъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 8).
- 470 Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 42: 25–28.
- 471 Див.: Третя книга царств 10: 13.
- 472 Див.: Євангелїя від св. Матвія 14: 21; Євангелїя від св. Марка 6: 44; Євангелїя від св. Луки 9: 14.
- 473 Див.: Євангелїя від св. Матвія 2: 11.
- 474 Очевидно, Сковорода має на думці слова: ни **ѣ**динъ **м**ѡжеи **т**ѣхъ **з**ваннѣхъ **в**кѣсїтъ **м**оѡѣ **в**ѣчєри: **м**нѡзи **б**о **с**ѣтъ **з**ваннї, **м**ѡш **ж**е **ї**збранныхъ (Євангелїя від св. Луки 14: 24).
- 475 Книга Псалмів 35 (36): 9.
- 476 Книга пророка Ісаї 31: 9.
- 477 Євангелїя від св. Луки 14: 15.
- 478 Книга Притч Соломонових 9: 1.
- 479 Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.
- 480 Євангелїя від св. Матвія 26: 27.

- ⁴⁸¹ Євангелія від св. Луки 24: 35.
- ⁴⁸² Пісня над піснями 2: 5.
- ⁴⁸³ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: *подъ сѣнь єгѡ восхотѣхъ.*
- ⁴⁸⁴ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: *Брѣтѣ ѿ брѣтѣ помогѣмь, ѡкв градъ твѣрдъ.*
- ⁴⁸⁵ Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 2. Пор.: *Дѣзъ брѣтѣ моємѣ и брѣтѣ мой мнѣ.*
- ⁴⁸⁶ Книга пророка Ісаї 44: 20.
- ⁴⁸⁷ Див., наприклад: *Не мѣртвѣи восхвалѣтъ тѣ, гдѣи, нижє всѣ низходѣцїи во ѡдъ: но мѣ живїи благословѣтъ гдѣ ѡннѣ и до вѣка* (Книга Псалмів 113 (114): 25–26).
- ⁴⁸⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
- ⁴⁸⁹ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6. Пор.: *їже возсѣла въ сѣрдцѣхъ нашнхъ.*
- ⁴⁹⁰ Книга Псалмів 32 (33): 11.
- ⁴⁹¹ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: *дѣхъ во всѣ испытѣтъ, и глѣбннѣ бѣтѣ.*
- ⁴⁹² Неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: *менѣ же ли мнѣтсѣ оутѣити;*
- ⁴⁹³ Пісня над піснями 5: 6.
- ⁴⁹⁴ Неточна цитата з Дій св. апостолів 13: 22. Пор.: *ѡбрѣтѡхъ дѣда сына іессѣова, мѣжа по сѣцѣ моємѣ.*
- ⁴⁹⁵ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 10: 36. Пор.: *вразѣ чѣловѣкѣ домишннѣ єгѡ.*
- ⁴⁹⁶ Парафраза Євангелїї від св. Луки 23: 38. Пор.: *сѣй єсть црѣ іудѣйскъ.*
- ⁴⁹⁷ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: *и зѣмлю снѣси всѣ днѣ животѣ твоєгѡ.*
- ⁴⁹⁸ Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 9. Пор.: *ѡкв насытннѣ єсть дѣшѣ тѣцѣ, и дѣшѣ ѡмѣцѣ испѡлни блѣгъ.*
- ⁴⁹⁹ Книга Псалмів 2: 1.
- ⁵⁰⁰ Книга Псалмів 2: 2.
- ⁵⁰¹ Трохи неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 14: 15. Пор.: *блѣженъ, їже снѣсть ѡбѣдѣ въ црѣтвѣи бѣи.*
- ⁵⁰² Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ⁵⁰³ Євангелія від св. Луки 17: 32.
- ⁵⁰⁴ Фразу *пѣсѣ наша* взято з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 7.
- ⁵⁰⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 8. Пор.: *Пѣтъ во гдѣнь сѣдъ: оупѡвѡхомъ на ѡмѣ твоє и пѣмѣтъ, єѡже желѣтъ дѣшѣ наша.*
- ⁵⁰⁶ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 24: 28. Пор.: *їдѣже во ѡце бѣдетъ трѣпъ, тѣмѡ соверѣтсѣ оранѣ.*
- ⁵⁰⁷ Сковорода має на думці слова: *сѣлѣ єси на прѣболѣ, сѣдѣи прѣвѣд* (Книга Псалмів 9: 5).
- ⁵⁰⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: *ѡбразъ ѡпѡстѣси єгѡ.*
- ⁵⁰⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: *сѣлнѣ славы и ѡбразъ ѡпѡстѣси єгѡ.*
- ⁵¹⁰ Книга пророка Ісаї 33: 17.
- ⁵¹¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 5. Пор.: *не воскреснѣтъ нечѣстївнѣ на сѣдъ.*
- ⁵¹² Сковорода говорить тут про Родоського колоса – статую Гелїоса, зруйновану землетрусом у 224 р. до н. е. Про цю статую згадували й інші українські письменники. Наприклад, автор однієї з різдвяних драм писав: “Солнечнозрачный боже, чудны Аполлине, / Ювиша и Латоны первородны сыне! / Брате день вѣщающей от утра Дианны, / Свѣтом, аки ризою, свѣше одѣянный! / В островѣ Родѣ создал столп своими трудами, /

⁵³⁵ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 6: 10. Останнє слово має форму: **снидбхъ**.

⁵³⁶ Див. прим. 64 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁵³⁷ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 23. Пор.: **Ѧдѡщїи мѧ ѡще възмѡдѡтъ, ѡ пїющїи мѧ ѡще вжѡдѡтъсѧ**.

⁵³⁸ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **вѣтъ любви ѡсть**.

⁵³⁹ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1–3. Пор.: **Гбѡїю вдалїи дѡшѡ своѡ ѡ размышлѡлїи въ законѣ вышнѡгѡ премѡдрости всѣхъ дрѣвнихъ възыщѣтъ ѡ во прѡрѡчествїихъ позѡчїтисѧ вѡдетъ: повѣсти мѡжѣи именованїихъ соблюдетъ ѡ во извѣстїѧ прїтчѣи совнѡдетъ, сокровѣннаѧ прїтчѣи изыщѣтъ ѡ въ гадѡнїи прїтчѣи поживѣтъ**.

⁵⁴⁰ Коли Скворода стверджує, що тисячі образів Святого Письма “наслідують” Божу Премудрість так само, як “частичицы разбитаго зерцала” – людське обличчя, він на-в’язується до образу, за допомогою якого богослови намагалися пояснити таїнство святої евхаристїї: ціле дзеркало показує ціле обличчя, так само, як і кожен шматочок дзеркала розбитого [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 82 (зв.); *Галатовський І.* Месїя правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 230; *Туптало Д.* Два-надесят статей, иже уверяют сомнящихся или невѣрство имущихъ челоувѣков о прѣсуществленїи хлѡба в тѣло и вина в кров Господа нашего Ісуса Христа // Сочиненїя святаго Димитрія, митрополїта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 125; Слово к народу каѡолїческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 7 (зв.), 192 (зв.); Сѣмя слова Божїѧ. – Почаїв, 1772. – С. 287; Начатки догмато-нравоучительнаго богословїѧ. – Почаїв, 1770. – С. 565–566]. Набуваючи універсальності, це старе богословське “подобенство” могло втілювати також метафізичні опозиції Бога та творива, духу й матерїї, цілого й частини, континуальності й дискретності. Саме воно стає “принципом індивідуації”, скажімо, ідеї *богосинївства* (“...дар всыновленїѧ Божїѧ єсть то причастїє и присвоенїє челоувѣка Богови, то єсть Бог сам от неисповѣмаго милосердїѧ своего, хотя єсть в себѣ безмѣрный, безконечный, к естеству челоувѣческому мѣримому и кончаемому способом не вымовным себе аки бы ужичает, изображаючи в томже естествѣ челоувѣка свое подобїє, сподобяще его до видѣнїѧ Божественнаго лица своего вѣчна в небѣ так, нѣбы якоже солнце, хотя єсть велики великое и над круг земли болшое, блеском еднѧк своим в зерцалѣ цѣлоє изображается” [Начатки догмато-нравоучительнаго богословїѧ. – Почаїв, 1770. – С. 108]), думки про *неподїльнїсть духовної субстанції* (“...частей бо душа не имать, дух нераздѣлен сущь. Но и в иныхъ вещей не тожде ли бывает. Ни ли видѣте когда от многихъ частей устроенное зерцало, како единое и тожде лице челоувѣческое во многихъ оныхъ зерцала частехъ видимо бывает” [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 392–393]) тощо.

⁵⁴¹ Див. прим. 4 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁵⁴² Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 2. Пор.: **Ѧакоже крїнъ въ тѣрнїи**.

⁵⁴³ Грецький бог сновидїнь Морфей приходив у сни в образахъ різнихъ людей.

⁵⁴⁴ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 31: 16. Пор.: **не простїрѡи рѣки ѡ не гнѣтїсѧ съ нимъ въ солю**.

⁵⁴⁵ Парафраза Книги Псалмів 10 (11): 5. Пор.: **люблїи же неправѡдѡ ненавидѣтъ своѡ дѡшѡ**.

⁵⁴⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: **Раздѡливъ прѣвнїкъ свѣтъ дрѣвѡ вѡдетъ**.

⁵⁴⁷ Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвіѧ 13: 52. Пор.: **всѧкъ книжникъ, надѡвїсѧ црѣтвїю нѣномѡ, подобенъ ѡсть челоувѣкѡ домовїтѡ, иже износїтъ ѡ сокровнїци своєгѡ нѡвѡѧ ѡ вѣтхѡлѧ**.

⁵⁴⁸ Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскїѧ».

⁵⁴⁹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 2. Пор.: њ ѡце ѡмаиць прѣрѣсѣство, ѡ вѣлиць тѡи ны всѡ ѡ вѣсь рѡзѡмъ, ѡ ѡце ѡмаиць всѡ вѣрѡ, ѡкъ ѡ гѡры прѣставлѡти, ѡвѣе же не ѡмаиць, ничѡбже ѣсь.

⁵⁵⁰ Див.: нижє внимѡти бѡснемъ ѡ родослѡвѣемъ безконѣннымъ, ѡже стѡзѡнѡ творѡтъ пѡче, неже ли бѡѣ стѡроѡнѣе, ѣже вѡ вѣрѣ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 4).

⁵⁵¹ Див.: Сквѣрныхъ же ѡ бѡвѡихъ бѡсней ѡрицѡнѡса, ѡвѡчѡй же себѣ ко бѡгѡчѡтѡю (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

⁵⁵² Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреѡв 13: 10. Пор.: ѡмаиць (же) ѡлтѡрѡ, ѡ негѡже не ѡмѡтъ вѡлѡсти ѡсти слѡжѡциѡ сѣни.

⁵⁵³ Сковорода має на думцѣ слова: Вѣлиць чѡловѣка ѡ хрѣтѣ, прѣжде лѣтъ чѡтыренѡдѡсѡти: ѡце вѡ тѣлѣ, не вѣлиць, ѡце ли кромѣ тѣла, не вѣлиць, бѣ вѣстѣ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).

⁵⁵⁴ Очевидно, Сковорода має на думцѣ слова Христа: Тѡй же рѡвѡ вѣдѣвѡиь вѡлю господѡна своєгѡ, ѡ не ѡгѡчѡвѡвъ, ни сотѡрѡивѡ по вѡли єгѡ, бѡенѡ вѡдѣтъ мнѡгѡ (Євангелѡ від св. Луки 12: 47).

⁵⁵⁵ Трохи неточна цитата з Першого собѡрного послання св. ап. Івана 2: 19. Пор.: ѡ насъ ѡзѡбѡша, но не вѣша ѡ насъ.

⁵⁵⁶ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса Навина 9: 23. Пор.: прѡклатѡи єстѣ: ѡ не ѡскѡдѣтъ ѡ вѡсѡ рѡвѡ.

⁵⁵⁷ Див.: Перша книга Мойсѣєва: Буття 26: 18–19.

⁵⁵⁸ Сковорода має на думцѣ слова: ѡ всѡ клѡдѡзи, ѡже ѡскопѡша рѡви ѡтѡдѡ єгѡ, во вѣмѡ ѡтѡдѡ єгѡ, загѡрѡнѡша ѡ фѡлѡстѡимѡнѡ (Перша книга Мойсѣєва: Буття 26: 15).

⁵⁵⁹ Усеосѡжно-алегѡричне тлумачення Святого Письма мало власним наслѡдком, зокрема, манихѡйську гѡдку про ѡлюзорнѡсть людського тѡла Христа (“...такѡи геретѡки бѡли, которѡи мѡвили, же не мѡл Христѡс правдивѡго тѡла, але фѡнѡстѡикум котум, змѡшленѡе тѡло мѡл” [Гѡлятовський І. Мѡсѡя правдивѡиь. – Киѡв, 1669. – Арк. 80]). Як писѡв про це Дмитѡ Туптѡло: “И бѡлшей ерѡси сотѡрѡитѡся начѡло, єже и воплѡщенѡе Христѡво, и стѡрѡдѡнѡе, и всѡ прѡславнѡя єгѡ дѡянѡи и чудѡса не в дѡло, но в прѡтѡчу вѡмѡнѡти и привѡдѡнѡемъ, а не самим дѡлом, Христѡа плѡть прѡемѡша и постѡрѡдѡвѡша мнѡти, ѡкоже дрѡвѡе манихѡйская злѡумнѡя учѡще ерѡсь...” [Туптѡло Д. Розѡыск ѡ расѡлѡнической бѡрынѡской вѡрѡ. – Киѡв, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304].

⁵⁶⁰ Парафраза Євангелѡї від св. Івана 6: 63. Пор.: плѡтъ не пѡльзѡетѡ ничѡбже.

⁵⁶¹ Трохи неточна цитата із Собѡрного послання св. ап. Іуди 12. Останнѡе слово має форму: вѡзѡдѡни.

⁵⁶² Це може бѡти парафраза кѡлькѡх новѡзапѡвѡтних вѡрѡшѡв. Пор.: рѡжѡденѡе ѡ плѡтѡи плѡтъ єстѡ, ѡ рѡжѡденѡе ѡ дѡха дѡхѡ єстѡ (Євангелѡ від св. Івана 3: 9); плѡтъ ѡубѡ мѡртѡвѡ грѣхѡ рѡди, дѡхѡ же живѣтъ правѡды рѡди (Послання св. ап. Павла до римѡян 8: 10); плѡтъ бо пѡхѡтѡствѡетѡ на дѡха, дѡхѡ же на плѡтъ: сѡл же дрѡгѡ дрѡгѡ прѡтивѡлѡтѡса (Послання св. ап. Павла до гѡлатѡв 5: 17); ѡкъ сѣли вѡ плѡтъ своѡ, ѡ плѡтѡи пѡжнѡетѡ ѡстѡйвѡиѣ: ѡ сѣли вѡ дѡхѡ, ѡ дѡха пѡжнѡетѡ живѡтъ вѣчнѡиь (Послання св. ап. Павла до гѡлатѡв 6: 8).

⁵⁶³ Сковорода має на думцѣ суперечки мѡж православними ѡ католиками щѡдо питѡння про сѡхѡдження Святого Духѡа, ѡкѡ бѡли надзѡвичѡйно напруженѡи и породѡли цѡлу лѡтерѡтуру. Напрѡкѡд, старѡи украѡнські письменнѡики присѡвячувѡли полѡмѡци довѡкола “прѡдатѡку” чи “непрѡдатѡку” “ѡ від Сѡна” (лат. *Filioque*) не тѡльки спецѡальнѡи богѡсловські трактѡти на взѡр «Стѡрий Захѡднѡиь Кѡстѡл» Іѡаникѡя Гѡлятовського, «Гѡліѡт, ураженѡиь власним мѡчем» і «Пѡсланѡец до Схѡднѡї Церѡкви св. Аврѡлѡї Авгѡстин» Тѡефѡла Рутѡи,

«Про сходження Святого Духа від самого Отця» Адама Зерникава, але й численні поетичні твори, що їх можна знайти в книжках Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 35 (зв.)–42], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 166–167], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 82] та інших [про цей та інші сюжети української полемічної літератури див.: *Ушкалов Л.* Феномен української полемічної літератури // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 121–132].

⁵⁶⁴ Сковорода має на думці суперечки про таїнства, зокрема про причастя під однією чи двома особами, про час перетворення святих дарів, про поливальне хрещення тощо.

⁵⁶⁵ Очевидно, Сковорода має на думці суперечку між православними й католиками, з одного боку, та протестантами – з другого про те, чи може порятувати людину сама тільки віра. Цей сюжет досить часто зринає у творах старих українських богословів [див., наприклад: *Книга о вѣрѣ.* – Київ, 1620. – С. 168; *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101; *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдних. – Київ, 1674. – Арк. 8 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; *Начатки догмато-нравоучителнаго богословія.* – Почаїв, 1770. – С. 258–273].

⁵⁶⁶ Тут можна пригадати суперечки про “двоперстіє” чи “троєперстіє”, про партесний спів тощо.

⁵⁶⁷ Чи не найголовнішим питанням пневматологічних суперечок було питання про те, чи янголи цілком безплотні, чи мають “духовне тіло”.

⁵⁶⁸ Тут на передньому плані перебували суперечки між католиками й православними про чистилище, що в Україні набули особливої гостроти на зламі XVI–XVII ст.

⁵⁶⁹ Сковорода має на думці богословські суперечки з приводу трьох основних моделей змалювання раю: *рай-сад*, *рай-місто*, *рай-небо*.

БРАНЬ
Архистраті҃га Михайла со Сатано́ю
о сем:
Лѣ҃гко быть Благим
Написанна в 1783-м Лѣ҃тѣ.

Возлюбленный Дру́же Михайле!

Прійми от мене и сію Кни́жечку в Дар тебѣ, Именем Твоего же тезоименита печатлѣнную. Аще И́мя Михайлово пріял еси, прійми и Сѣрдце Его², воспѣвая из Кни́ги Царственныя Пѣснь оную: “Сѣрдце мое твоим, Твое же есть моим”³.

В то Вре́мя, о Михайле! сущій еси Друг Хранителю твоему Михайлу, единосердечно восклицая:

“Кто яко Бог?”⁴

Я сію Кни́жечку нача́л в Бурлу́ках⁵. Ко́нчил в Бабая́х⁶.

Не орю́ убо, ни сѣю, ни Куплю́ дѣю, ни вои́нствую. Отвергаю́ же всякую Жите́йскую Печа́ль. Что́ убо дѣю? Се́ Что!

“Всегда́ благословя́ще Господа, поем Воскресе́ние его”⁷.

Се́ моя Дѣ́жа и Надѣ́жа! Что́ ли убо есть Воскресе́ние? Воскресе́ние есть вся Земля́ Изра́илева. Пря́мо сказа́ть, весь Библи́чный Мы́рик. Но́вая и Дре́вняя Ёва. В сей Земли́цѣ спа́ше Іа́ков с Покое́м. Ка́ко же не с Покое́м? Са́мый Ка́мень был ему́ вмѣсто Поду́шки⁸. Са́мая Же́стость была́ ему́ Мя́гкостію Та́мо, Гдѣ по нем Самѿон нашѣл Со́ты⁹.

Ей глаголю́! Обрѣ́тох и аз. Та́МО и сам я поко́юся, наслажда́юся, веселю́ся. Пою́ со Маро́ном: Deus nobis haec Otia fecit¹⁰.

“Бог нам сіе Пра́зденство дарова́л”.

Па́че же пою́ с моим Давидом: “Аз усну́х, и спах, и воста́х”¹¹.

И с моим Иса́иею: “Покой́ нам дал Бог на ГОРѢ сей”¹².

Не знаю́, Что́ то разумѣ́ет Плута́рх чрез свою́ Наде́жду (нарица́емую у его) Піндарскую¹³. Он её твѣрит Доилицею Ста́рцам. Сіе же вѣм вои́стину, яко Ста́рцы О́ныи Соломо́новы:

“Вѣне́ц Хвалы́, Ста́рость...”¹⁴ и прѣ́тчая, –
кѣрмя́тся, со́суще Сосца́ двоих Ма́терей и Безневѣ́стных Невѣ́ст¹⁵:
Прама́тери Ёвы и Ма́тери Мари́ам, якоже ест пи́санно:

“Соса́ша Мед из Ка́меня”¹⁶ и “Та́мо дам тебѣ́ Сосца́ моя”¹⁷.

Рече́ши, почто́ убо не всѣ́ в сей Земелькѣ́ наслажда́ются, но а́лчут, ро́пщут и клену́т её? ОТВѢ́Т: Того́ ради, яко сія Землі́чка имѣ́ет Двѣ́ Ча́сти. До́льною и Го́рною, Здѣ́шнюю и Та́мошнюю, Прокля́ту и Благослове́нну, Бѣ́совску и Госпо́дню, а́ки два Сосца́ и два Исто́чники. “Изы́йде Іа́ков от Студ[енца] Кля́твеннаго”¹⁸. Вня́л ли еси¹⁹? “и иде́ в Харра́н”²⁰. Вня́л ли еси²¹? “и обрѣ́те Мѣ́сто”²². Вня́л ли? “и спа Та́МО”²³. Вня́л ли еси²⁴? Аще бы ра́вная Мѣ́ста, не бы иска́л втора́го и не шел бы от Здѣ́. Не всу́е и Иса́иа: не то́чию, –

рече, – в Землѣ сей, но на Горѣ ея²⁵. ТАМО! Речеши, Кто ўбо благоу Часть избирает? ОТВѢТ: Сего ўбо ради сѧ Книжечка изводит на Поднебесный Позор два Сердца: Ангелское и Сатанское, борющаяся между собою. Сѧ два Царства в каждом Человѣкѣ дѣют вѣчную Борбу. Егда же Чистое Сердце одолѣло Злобную Бѣзду, тогда Врата Адова сокрушаются²⁶. Рѣшатся Пльнники. Открывается Путь на оную Воскрѣсшую из Бездн Гору: “Кто взыйдет на Гору Господню?”²⁷

Каѧ же СЛАСТЬ и Утѣха на Горѣ той? Возвѣсти нам, о Исаіе! “Покой даст Бог на Горѣ сей”²⁸. О доволно! Еще ли Что то? “Испіют (де) Винѡ. Испіют Радость на Горѣ сей”²⁹. О предоволно! “Помажутся (де) Мѣром на Горѣ сей”³⁰. О предоволно доволно! Се гдѣ наш Іяков покоился! “И спа ТАМО”³¹. Спа в Харранѣ. Во Градѣ Любви спа.

“ТАМО ДАМ ТЕБѢ СОСЦА МОЯ”³².

Видиши ли, Возлюбленне Михаіле? Се гдѣ покѡится Друг твой! Старец Варсава Даніил Мѣин-Гард³³. Амѣнь!

Іюня 19-го, 1788-го Годѧ.

Главизна Творенія

*

“Убїет Дракона, сущаго в Мѡри”. Исаіа³⁴.

*

“Како спаде Денница!”³⁵

*

“Кленущу Нечестивому Сатану, сам кленет свою Душу”. Сирах³⁶.

*

“Дондеже День озарит, и Денница возсияет в Сердцах ваших”. Петр³⁷.

БОРБА и ПРЯ о Том: Претрудно быть злым.

Легко быть благим.

Возлетѣв Нетопырскими Крылами Сатанѧ из преисподних в Горняя, остановился на Предѣлах Атмосферы^а. Узрѣв же Нощным Оком Лучезарный Оный ДОМ:

“ПРЕМУДРОСТЬ созда себѣ ДОМ

И утверди Пирамид^б семь”³⁸, – Адским Рыком, аки Громом, возревѣл так:

^а Атмосфера – Слово Ёллинское⁽¹⁾: значит Земнаго Клуба въздушну Околичность, простѣрту дотолѣ, доколѣ восходят Пары, или Атомы. Яснѣ сказать: доколѣ Облаки восходят. Мѣщеніе Перунам и Молніям.

^б Слово Ёллинское⁽²⁾. Значит Горнія Кѡмнаты и Обители, воздвигнутыя по Образу Головы Сахарныя или Пламени. Вообще, Горнее Жилище. Ёллински: Пѣргос⁽³⁾, Римски: Тургис. Турецки: Колончак⁽⁴⁾, Пѡлски: Вѣжа⁽⁵⁾. По-здѣшнему: Башня, Тѣрем. Как при Кіркѣ Колоколня, так они при Домах. Славѣнски: Столп. “В Столпѣ Облачнѣ Главѡлаше к ним”⁽⁶⁾. “Буди же Мир в Силѣ твоей, и Обиліе в Столпѣ твоих”⁽⁷⁾.

“К Чему сей Дом сотворён?”

На сей Грус Бурен, Сребровидными, со златым Междораміем, Крилами, аки Орёл на Лов, низпускаясь, Михайл возопіл:

О Врѣже Божій³⁹! Почто ты здѣ? И что тебѣ здѣ⁴⁰? Древле отрыгнул еси предо мною хулу на Мойсеево Тѣло^а. Нынѣ той же яд изблеваешь на Дом Божій. Кто, яко Бог⁴¹? И что добро, и толь красно, яко Дом Его? Да запретит тебѣ Господь мой⁴², емуже предстою днесь⁴³!..

САТАНА. Не подобает небесных Воинств Архистратиѹ^б быть сварливу, но тиху, кротку и...

МИХАИЛ. О Змій! Умягчил еси словеса твоя, паче Елѣя, и та суть стрѣлы⁴⁴. Нѣсть твое разумѣти, что благовременный Гнѣв есть то Любовь Божія, а что безвременная Милость есть то твое Сердце.

САТАНА. Се странную Пѣснь воспѣл еси!

МИХ[АИЛ]. Странная убо, новая и преславная воспѣвают небесныя Силы во Градѣ Божіем⁴⁵. Сія есть Истина.

САТ[АНА]^в. Силы же преисподнія что ли поют?

МИХ[АИЛ]. Силы твоя поют подлое, мирское, мерзкое. Сказать же Петровым в «Дѣянїях» Словом^г (Commune, Κοινόν, Соenum)⁴⁶. Просто сказать, грязь рыночную и, обвившую Іезекїйлевскій оный Оприснок⁴⁷, Мотылу^а.

САТАНА. Ха! ха! хе! Странное поют Силы небесныя...

МИХ[АИЛ]. О ругатель! к чему сей пѣсїи Смѣх твой? Не тайтся же предо мною Лукавство твое. Наричая странною, тайно клеветещь небесную Славу и Догматы Ея, воздай Ей мнїмое тобою Неблаголѣпіе и Непреподобіе, просто рѣкши: вздор.

САТАНА. Нынѣ убо не обынўяся провѣщал еси вину, чесоради преисподнее жительство в тысящу крат многолюднѣе паче вашего Небеснаго?

МИХАИЛ. И лжешь, и темнорѣчишь. Открой, аще можеш, откровеннѣе Сердца твоего Бѣздну.

^а Сія Хула воспоминается в Послании Святаго Апостола Іуды⁽⁸⁾.

^б Архистратиѹ⁽⁹⁾. Славенски Пѣрвоуевода. Сирѣчь над Вождями Вожд.

^в Сатан – Слово Еврейское. Славенски – Супостат.

^г Воззри на Историю о Корниліи Сотникѣ в Дѣянїях⁽¹⁰⁾. Там Петр говорит: “Господи! никѣлиже Скверно вниде во Уста моя”⁽¹¹⁾; в Ёллинском же лежит: Κοινόν, Римски – Commune, Славенски – Общее. Все бо то Скверное есть, Что Общее Мыру, сирѣчь Многим. Отсѣду и Римляне именуют Блато Соenum. Сей Глас есть Ёллинскїй: Κοινόν, сїесть Общее. Мырскїя Думы есть то блато, гдѣ Гергесїнскїи Вѣпры потопляются, в нихже Бог Мыра сего, сирѣчь Сатана, ослѣпил Разумы, якоже толкует Златоуст сїи Павловы Слова: “Бог Мыра сего...”⁽¹²⁾.

^а Мотыла есть Ветхославенское Слово. Римски – Excrementum.

САТАНА. О Апокалипта^а! Странность в Дóгматах, Стропóтность в Пути, Трудность в Дѣлѣ, сей есть троерóдный Источник пустыни вашей небéсныя.

МИХ[АИЛ]. Не можно ли хоть мало откровеннѣе?

САТАНА. Претрудно быть жителем небесным. Внял ли еси⁴⁸? Се вина! опустошившая небеса ваша.

МИХАИЛ. Откуда сей Камень? и кто его положил во Основаніе?

САТ[АНА]. Се Аз глаголю! Претрудно быть, и бысть Тако.

МИХ[АИЛ]. Ты ли еси Творец Дóгмата сего?

САТ[АНА]. Сей Дóгмат есть несокрушіймый А́дамант.

МИХАИЛ. “Воньми небо! и внуши Земле!..”⁴⁹

Услышите и преисподняя! Кая есть большая на Господа Вседержителя хула и клевета, паче сея? Се удица, всѣх уловляющая! Се Ключ, всѣм врата Адова отверзающій! Се соблазнъ всѣм путь на небеса оскорбляющая! О украшенная грóбница Царская! пóлна мертвых костей и праха⁵⁰, Мíре Блядослóвный!

Прелщаешь стáрых, младыя и дѣти.

Вяжешь в прѣлести, аки птенцы в сѣти.

Весь Мíр дышет Его духом. Он есть сердце Мíру. Сердце нечистое, Сердце плотское. Се Богомерзкая Троица! Сатана, плоть, Мíр⁵¹. Кто даст мнѣ Меч Божій? Да прободу сего Мадіанита^б, любодѣйствующаго со Блудницею и Любодѣйницею Мíра сего⁵², и обличу срамоту Ея.

И подъяв Михаи́л молніевíдное Копіе, поразíл Адамáнтовым востреём Сатану в самое сердце Его, и повѣрже Его во óблак вечерній. Он же, па́дая стремгла́в, воскликáл: “Ура! Ура! побѣдих! побѣдих!” Из-среди же óблака возревѣл: “О! О! Апокалипта! Призови нéбо и Зéмлю во свидѣтели⁵³, аз же тебѣ не покорю́ся, да́же до сего́ есмь тверд в сем моем Дóгматѣ”.

МИХАИЛ. О Нетопы́р! Горе тебѣ! творящему Свѣт тмою, тму же Свѣтом, нарицающему сладкое горким, легкое же бременем⁵⁴.

САТАНА. Нѣсть ли писано: “Нужное есть Царствіе Божіе?..”⁵⁵

МИХАИЛ. Онѣмѣй, Псе лживый!

САТАНА. И не Нүжницы ли восхищáют Óное?..

МИХАИЛ. Лай! лай! нынѣ, Псе, издалéча на Сóлнце... Господи Боже мой! Правда твоя, яко Полудень⁵⁶. Кто, якоже Ты⁵⁷? Ты сам Драко́ну сему Чéлюсти Его, всѣх пожирающія, заградí на Едín токмо ДЕНЬ твой, иже есть яко ты́сяща лѣт⁵⁸. Амíнь!

На сей шум и рев, аки Еродіевы Птенцы^в слѣта́ют со гнѣзда к Мáтерѣ своей, попрáвшеи Змія⁵⁹, он же под ногами Ея вѣтсá, развивáется, так

^а Апокалипта есть Ёллинское Имя⁽¹³⁾. Значит Славенски: Откровитель. Сим Словом Тайно ругается Михаилу, яко Откровителю Таин Божіих. Сатана же Любит Помрачать. Дабы никто не видѣл Безвѣстных и Тайных Премудрости Божія.

^б Мадіанита. Сіе Слово отрыгáет Священную Истóрію о Финее́сѣ, котóрый Израилтянина, любодѣйствующаго со Мадіаниткою, пронзíл обоих сквозь⁽¹⁴⁾.

^в Слово Ёллинское. Ёрос значит Желáние. Ζεὺς значит Юпитер, или Дій. Отсю́ду Имя Ероді́й⁽¹⁵⁾, Славенски – Боголóбный. Ина́че сія Пти́ца нарицáется Пеларгóс⁽¹⁶⁾, Римски – Сісóпіа, Пóлски – Вóсіан, у нас – Гáйстер. Она́ гнѣздíтся на Кíрках, на Башнях, на

низлетѣли к Михайлу Гавріил, Рафаил, Урїил и Варахїил⁶⁰. Михайл же, аки Боголюбивый Еродїй, терзает и попирает Домашняго врага, воздая Благодать ДОМУ Владыкѣ, дозволившему на седмї Башнях, надзирающих Премудрый Дом Его⁶¹, возгнѣздїтїся Птицам, по Писанїю:

“Коль возлюбл[енна] Селенїя твоя!..”⁶²

“Птица обрѣте себѣ Храмину”⁶³.

“Тамо Птицы возгнѣздятся,

Еродїево жилище предводителств[вует] ими”⁶⁴.

“Блаженны живушїи в Дому твоём...”⁶⁵

БЕСѢДА

АНГЕЛСКАЯ,

о клеветѣ Дїаволской, и о Кознех,
отводящих от истиннаго утѣшенїя.

*

Небеснїи Архивоїны возсѣли на Радугѣ, Михайл же так повел слово.
“Нѣсть наша Брань противу Крови и Плоти, но...”⁶⁶

Сердце челоуѣку есть не-ограниченная Бездна. Она есть то, что воздух, плаваюшїя Планеты носяшїй. Сїя бездна если темна и не собылось на ней:
“Просвѣщаеши тму мою”⁶⁷.

“Бог, рекїи из тмы Свѣту возсіяти,

иже и возсія в Сердцѣх наших...”⁶⁸, –

тогда она бывает Адом, сирѣчь темницею, и исполняется, аки ночных птиц, мрачных мечт и привидѣній. Нощный Орел^а, Царь и Отец всѣм протчїим, есть Сатана.

Сїи пустыя мечты суть то Злыи Духи, а злыи Духи суть то злыя Мысли, злыя же мысли суть мысли плотскїя, владѣющїя Мїром. И сїе-то написано:

“К Мїродержителям тмы вѣка сего”⁶⁹,

сирѣчь Брань наша противу злых Духов, Державу имущих над непросвѣщенным Мїром и над всею Смѣсью Беззаконников.

Что же далѣе? Началом Вертоградных плодов суть сѣмена. Сѣменами же злых дѣл суть злыя Мысли. Сїе же то и написано:

“К началам и ко Властем...”

К духовом Злобы поднебесным”⁷⁰.

высочайших Мѣстах, Остнах и Шпицах. Друг Людям. Враг Змїям и Буфонам. Родителей кормит и носит в Старости. Отсюду у Ёллин Слово – *Αντιπελαργειν*⁽¹⁷⁾, сирѣчь возблаговать. Образует благочестивую Душу, любящую Бога и Ближняго. Образует и Богослова, высоко возгнѣздившагося Онаго: “Вѣм Человѣка...”⁽¹⁸⁾.

^а Нощный Орел, просто сказать: Пугач. Вражда ему есть непримиримая со Дневным Орлом. Можно обоих уловить на борьбѣ, толь упорно борются.

Поднебёсныи Дўхи Злобы суть Мёчты плотскаго, скóтскаго и Звѣрскаго Сёрдца, коему Очи бодёт острый сей ПРА́ВДЫ БОЖІЯ Меч:

“Сатанò! не мыслиши, яже суть Божія, но яже человѣческая”⁷¹.

Любёзная моя Братія! Видите? коль по всей Вселённѣй разсѣял Сатанà сѣмена своя!

От Его рòда сѣмен суть и сїи Блядословныя Сирёнскія^a и Блядогласныя Пѣсенки:

Жесток и горок труд:

Быть Жителем небес.

Весел и гладок путь:

Жить, как живёт Мир весь.

И паки:

Святѣя страждет без Утѣх.

А Злость вездѣ свой зрит Успѣх.

Ка́я польза быть святѣм?

Жизнь удачнѣе всѣм Злым.

Сих усаждённых своих вод Хлябы изблева́я⁷², А́нгелское Око ваше остро провидит, коль Хитро погасил во всѣх сердцах Божественный оный Огнь:

“Кто даст мнѣ Криль?.. И полещу и почью”⁷³.

“Крѣпка, яко смерть, ЛЮБОВЬ.

Кри́ла Ея, Кри́ла Огня...”⁷⁴ “Кто ны разлучит от Любве Божія?”⁷⁵

“Согрѣяся сердце мое, и в поученіи

моём разгорится ОГНЬ”⁷⁶.

Василисковым убо ядом надхнен Мир, глух, аки Аспид, и студен, аки Лед, сотворился к Матерѣ нашей, ко Премудрости Божіей, согрѣвающей нас в нѣдрѣ своем и утѣшающей.

“Сыне! Аще поспиши, сладостно поспиши.

Аще пойдеши, безбоязнен будеши, и Радость

будет на всѣх путех твоих”⁷⁷.

Сего ради нѣсть дивно, яко всѣ уклонишася вкупѣ. Не сладок БОГ, и нѣсть БОГ есть тожде^b. Расплѣша и Омерзিশася в самых Началах и сѣменах своих⁷⁸, в самом коренѣ сёрдца своего. Кто может поднять на пути Зла́то или Бѣ́сер, мнящій быть нѣчтось бесполезное? Кій Тетерва́к не дерзнёт вскочить в сѣть, почитая́ Ро́гом изобилія⁷⁹? Кій А́гнец не устрашит́ся Ма́тери, творящій Её во́лком, и не прилпнёт к во́лку, творящій его Ма́терью⁸⁰? Не вините́ Міра. Не винен сей мертвец. Отнят сему плѣннику

^a Сирена. Σειρήν – слово Ёллинское, значит – Путо, Окóвы. Так называется Урод Морскій со прелестным Дѣвичіим Лице́м. Он так Проро́ками вымышлен, как Змій седмигла́вный. Образует Прелесты Мырскія.

^b Весь Мир тако мнит, яко Заповѣди Божія суть тяжки и Горки, и Безполёзны. Сіе То же есть, что сказа́ть: не сла́док и Ду́рен Бог. А думать, яко не сла́док и Ду́рен Бог есть То́жде, Что: “Рече безу́мен в Сёрдцѣ своём: НѢСТЬ БОГ”⁽¹⁹⁾.

Кура́ж. Избоде́нно О́ко. Прегражден Путь. Связа́ла вѣчными У́зами Тута́ сердце Его.

Ка́я тута́? Когда что любля́т и жела́ют Мысли, тогда и плотя́ное Сердце́ внутрь нас распростра́няется, раздува́ется, ра́дуется^а, во время же огнуше́нїя – стѣсня́ется, жме́тся, ту́жит, аки недужный, отвращается от пи́щы и Уста́ сжима́ет⁸¹. Сатана́, погаси́в Огнь Божества́ в ми́рском се́рдцѣ, связал ту́го Туто́ю, дабы оно́ вѣчно гнуша́лось Ца́рствїем Бо́жїим и во вѣк не разрѣши́лось ко Обрѣ́тѣнїю Его, дабы не воспѣ́ло побѣ́дныя оны́я Пѣ́сни: “Сѣ́тъ сокруши́ся...”⁸²

“Путь Заповѣ́дей твоих теко́х, егда́ разшири́л еси сердце́ мое”⁸³.

“Жела́ет и сконча́вается душа́ моя...”

Сердце́ мое и плоть́ моя́ возрадова́стася...”⁸⁴

И когда пишется: “Да́ возвесели́тся сердце́ мое...”⁸⁵, сіе́ значит: да закура́жится. “Отверже́ся утѣ́шится Душа́ моя...”⁸⁶, значит: не прїе́млет Куража́ и Желанї́я. Отнять Кура́ж, а навесьть Ужа́с есть то стѣ́снить, затвори́ть и связа́ть Душу, дабы она́ не весели́лася, но тужи́ла в благо́м дѣ́лѣ. Сїя́ есть престра́шная оби́да, плѣ́нь и уби́йство – растли́ть челове́ка в самых мыслях и в се́рдцѣ его, аки в сѣ́менах и в Ко́ренѣ́ его, как напи́сано:

“Растлѣ́ша и омерзї́шася в начинанї́их своих”⁸⁷, сирѣ́чь в гла́вностях: подобны́ Колесни́чному или Корабѣ́льному Бѣ́сновато́му Управі́телю. Не ви́нен убо́ мертвец, ви́нен челове́коуби́йца. Ми́р есть Орѣ́х, че́рвом растлѣ́н, слѣ́пец без Очѣ́й и вожда, Медвѣ́дь, влеко́м за но́здри своя́, Раб Сатана́, плѣ́нник Дїа́волу, Льви́на Огра́да. Ка́я Огра́да? Послу́шаем Прї́тчы.

Льви́на Огра́да

*

Лев дрѣ́мающую́ Дубра́ву со де́брями Ея́ огражда́ет, дав Ей́ одни́ врата́, гдѣ́ и сам близ обита́ет в Та́йнѣ́. Огражда́ет же не стѣ́ною и рвом, но своим слѣ́дом. Как только́ гла́ден, так возревѣ́л. Звѣ́ри, вострепета́в, ищут спасе́нїя и, прите́к ко Спасительным Стезя́м, отска́кивают воспя́ть от Льви́наго слѣ́да, ды́шущаго в чу́ства их нестерпи́мым Ужа́сом и преградивша́го Путь. Убо́явше́ся убо́ тамо, идѣ́же не бѣ́ страх⁸⁸, ищут безопасны́я Стези́ потоло́в, поко́ль прибли́жатся ко Врата́м, гдѣ́ нѣ́сть подлинно́ слѣ́да и нечувстві́телен правди́вый Ужа́с. Здѣ́ уловля́ются. Вот Врата́ Адова́! Здѣ́ всему́ Ми́ру Исхо́д и Кончи́на. Сатана́ “ловит, яко́ Лев, во

^а Сло́во сіе́ (Ра́дость) роди́лось отсѣ́ду, что раздува́ется тогда́, когда́ Что́ случи́ся по Желанї́ю, стѣ́сня́ется же в проти́вном Случа́ѣ́ Се́рдце. Отсѣ́ду роди́лось Сло́во (Тута́)⁽²⁰⁾. Отсѣ́ду Па́вел:

“Распростра́нилося́ Се́рдце́ мое́ к вам, о Ко́риняне!..

не тѣ́сно вмѣ́щаете́ся”⁽²¹⁾.

Сей-то́ есть́ исти́нный Смѣ́х: non Dentes nudare, non Ore ringi, sed Corde ridere⁽²²⁾, как сме́ется наш Исаа́к О́ный: “Возрадов[ася́] Ду́хом ИИСУС...”⁽²³⁾.

Оградѣ Своей⁸⁹ и, яко Львин Щенѣкъ, обитаяй в тайных, всѣх тѣх, о коих написано:

“Убояшася страха, идѣже не бѣ страх”⁹⁰.

В сем страшном мѣстѣ умолчал Михайл. Горніи же Военачалники, сидяще на Благокрутом Лукѣ Облаков⁹¹, отдаліся в размышленія, призирая на Круг Земный и унывая, аки разоряемый Содом или Вавилон пред собою видяще. В самое сіе Задумчивое время вмѣсто Унынія Кураж, вмѣсто же страха Радость, послѣдующим словом нечаянно так возблаговѣстил Гавріил.

ПУТЬ СПАСИТЕЛЬНЫЙ

*

Он прежде Запѣл Пѣснь, а за ним всѣ Архангелы сію:

Снійде Архангел в Назарѣт ко Дѣвѣ.

Приносит радость Праматерѣ Евѣ.

Радуйся, Ево! Радуйся, Дѣво!

Обрадованна⁹².

Господь с Тобою! Радость Тобою,

Всѣм будет данна...

Потом отверзла цвѣтущая Уста в сей нетлѣнный Запах, Благовѣствуя День от дне Спасеніе Бога нашего⁹³: Посланником есмь не ко единой Дѣвѣ МАРІИ, но во всей Вселеннѣй, всѣх тѣх:

“ГОСПОДИ, ВО ЧРЕВѢ НАШЕМ ЗАЧАХОМ”⁹⁴,

всѣх зачѣнших во Утробѣ своей и вмѣстивших в сердца своем ДУХ Заповѣдей Господних, посѣщаю, ублажаю и цѣлюю сим Цѣлованіем: “Радуйся Благодатная! Господь с Тобою!

Благословенна Ты в Женах”⁹⁵.

Сіи суть правдивыя Матери Божія: не от крови, ни от похоти плотскія, ни от похоти мужескія, но от Бога раждающія Чада своя⁹⁶. “Рожденное от плоти плоть есть, рожденное же от ДУХА есть ДУХ”⁹⁷, освятившій сердца и Утробы наши. Господи! Сей ДУХ есть ЗАКОН твой, посреде чрева нашего⁹⁸. Путь, ИСТИНА и ЖИВОТ. МИР мног любящим Его, и нѣсть им соблазна⁹⁹. “Мир на ИЗРАИЛЯ!”¹⁰⁰ И на всѣх, елицы Правилom сим жителствуют, Мир на них и Милость¹⁰¹! Вонми небо! и возлаголю...¹⁰² Жизнь безопасна, есть то Путь сладкій, Путь Господень¹⁰³.

Любезная моя Братія! отвратите от Содомлян Ангелскія Очи ваши и призрите на грядущаго пред вами Странника сего на Землѣ. Он шествует со Жезлом веселыми ногами и мѣстами и спокойно воспѣвает:

“Пришлец аз есмь на Землѣ,

Не скрый от мене Заповѣдей твоих”¹⁰⁴.

Воспѣвая, обращает Очи то на Дѣсно, то на Лѣво, то на весь Горизонт^а. Почивает то на Холмѣ, то при Источникѣ, то на Травѣ зеленѣй. Вкушает пищу безпритворную, но сам он Ей, как искусный Пѣвец простой Пѣснѣ, придаёт вкус. Он спит сладостно и тѣми же Божіими видѣніями во снѣ и внѣ сна наслаждается¹⁰⁵. Востает заутра свѣж и исполнен Надежды, воспѣвая Исаіевскую Пѣснь: “Взълчут Юнѣйшіи, и утрудятся

Юноты и Избранныи не крѣпцы будут.

Терпящїи же Господа обновлят крѣпость.

Окрилатѣют, яко Орлы. Потекут и не утрудятся. Пойдут и не взалчут”¹⁰⁶.

День Его – вѣкъ ему, и есть, яко Тысяща лѣтъ, и за тысящу лѣтъ нечестивых не продаст его¹⁰⁷. Он по Міру паче всѣх нищїи, но по Богу всѣх богатѣе. И что лучше, как “Веселіе Сѣрдца живот Человѣку”¹⁰⁸? Жезл его есть Господь страстей и вождельнїи его, и радости его никтоже возмет от его¹⁰⁹. Достал он сей Мир не якоже Мір доставать обыче. Он возлюбил Путь и Слѣву Божїю. Сей есть истинный Мир и Живот вѣчный¹¹⁰, а вѣсть его – Благовѣстїе.

“Да слышит Земля Глаголы Уст моих!”¹¹¹

Сей Странник бродит ногами по Землѣ, Сердце же Его с нами обращается на небесѣх и наслаждается¹¹². “Праведных Души в Руцѣ Божїей”¹¹³. У безумных почитаются погибшими и заблуждшими: “Они же суть в МИРЪ”¹¹⁴. Хотя тѣлесныя наличности досаждая беспокоят, но сей Урѣн со излишком награждает УПОВАНІЕ их, безсмертїя исполненно¹¹⁵, и воцарившїйся ГОСПОДЬ в них во вѣки¹¹⁶.

“Не слышите ли, что сей Пѣшехѣдец поет?..” “Как не слышать? – воскликнули Архангелы. – Он руками машет и поет пѣснь сїю:

“На пути свидѣнїи Твоих насладихся,

Яко во всяком Богатствѣ”¹¹⁷.

Он един нам есть милѣйшїи Позор паче всѣх Содомлян. Мы же его познали. Сей есть друг наш, Данїил Вар-сава¹¹⁸. И всѣ возсмѣялися. Потом же Гаврїил простер Смарагдинныя Крыла и, прелетѣвъ, сѣде при бѣку Рафайлову, обоняя в руках своих сладковѣнный Шыпок и Крын сѣльный. Рафайл, смотря на Вар-саву и посмѣявся, яко Сѣрра¹¹⁹, помянул духовнаго своего Сына, любезнаго Путника Товїю, сына Товїтына¹²⁰. Он долгую повѣсть соткал, коим образом поручил ему Старик сына своего¹²¹? Кїя напасти и припадки встрѣчались на пути? Коль щасливо Юноша вшел в Невѣстник и преспал с Невѣстою Божїею¹²²? Когда он боялся воды или Рыбы, – повѣтствовал Рафайл, – тогда я его научал: “Сыне мой! Товїя, сыне мой! не бойся! Вода не потопит тебе. Но воды Блевѣтин Змїиных, но потопныя рѣчи Совѣтов Мірских, но волненїя плотских устремленїи – сей есть всемірный онїи древнїи ПОТОП! всѣх пожирающїи. Ей! Глаголю тебѣ:

^а Горизонт. Слово Ёллинское⁽²⁴⁾. Значїт Небѣсное купно и Земное Мѣсто, сколько может обозрѣть Взор наш. Есть же Предѣл Взору для всѣх до единаго населяющаго Вселенную Человѣка. Топос горизон⁽²⁵⁾. Сїрѣчь: Мѣсто, Ограничивающее Прозор Очѣй. Одним одно, другим другѣе видно.

сего убойся. И Рыба, Сыне, не поглотит тебе. Но чрево, но Сирище^a и Чрэсла твоя – се есть ад и Кит! поглощающій всѣх, имже Бог – чрево, и слава в студѣ их¹²³. Ей! Глаголю тебѣ: сего убойся. И Утроба Рыбная, и дым внутренностей Ея не спасет тебе. Но Дым дыма и Дух духа, Ей! – глаголю тебѣ, – он спасет тебе. “Слыши, Израилю¹²⁴! Господь Бог твой посреде тебе¹²⁵, во внутреностех твоих, в сердце твоем и в души твоей”¹²⁶. Той есть Дым дыма и Дух духа. Дым от Утроб твоих, от Содомскаго Запаленія вождельнѣй, восходящій до небес. И Дух, не раздѣляющійся от тебе, но превосходящій дебелость плоти и тонкость Души твоя, той спасет тебе¹²⁷. Сей есть Смирна, и Стакта, и Касіа от Утроб твоих¹²⁸. Сей да изыйдет, да явится тебѣ. Да зачнеши во Утробѣ и вмѣстиши в сердце¹²⁹, да в воню Мира его течѣши¹³⁰. Да не удавит души твоя Смард бѣсовскій и Мірских вождельнѣй Зловоніе.

Сожечь Утробы, по Мойсееву повелѣнію¹³¹, и умертвить Ёды¹³², составленныя с праха, есть то же. Се все бывает Вѣрою. Сирѣчь помышлять себе, – мертвым убо быти по плоти, живым же по Богу.

Сожечь и убить Душу твою, разумѣй, отнять от нея власть и Силу¹³³. Тогда останеся в тебѣ един Оуміам Божій, Спасительное Благоуханіе, Муро Мира, и помазавшій тебе Дух Господень, и собудетса: “Направити ноги наши на путь[ъ] МІРА”¹³⁴.

ПУТЬ МИРА, НАРЕЧЕН ПУСТ^б.

*

– Сим благовѣстіем ражѣн, – продолжал Рафаил, – пошел мой Товіа на дѣсно, во путь Мира, коим нынѣ шествует наш Вар-сава. Сей есть Путь Царскій¹³⁵, Путь верховный, Путь Горній. Сим Путем Енох¹³⁶, Иліа¹³⁷, Аввакѣм¹³⁸ и Філипп¹³⁹ восхищен, не обрѣтошася в Мірѣ. Сим Путем возшел на Гору Авраам вознести на жертву Исаака и пріял от Бога печатъ Вѣры¹⁴⁰. Сим Путем возшел на Гору Фасга Мойсѣй и упокоился¹⁴¹. Сим Путем шествует весь Израиль во обѣтованную Землю. Сим Путем возшел в Сіон Давид, насытился Священных Хлѣбов, раздав и сущим с ним по Скворадному Блину¹⁴². Сим Путем восходит в Горняя Маріам, цѣлует Елисавету и ублажается¹⁴³. Сим Путем шед Христос во Пустыню, побѣдил

^a Сирище есть Глас Ветхославенскій. Значитъ Тѣлесную Внутренность, каѣ всю Сырость Пищную варит, сирѣчь Желѣдок⁽²⁶⁾. Сей есть всѣх Зол Виноу во всю Жизнь. Отсюду Брани, Хищенія, Убийства и всѣ Бѣды. Он Царь есть всѣм Мірским Сердцам. Сей есть оный Архимігир⁽²⁷⁾, сіестъ Архиповар, поминаемый в Книгах Царств, возмутившій весь Іерусалим, Царь Поварям и Царям. Весьма слично моя Мати Малороссія называетъ его Богом⁽²⁸⁾. То же, что Павел: “Имже Бог Чрево...”⁽²⁹⁾ Дрѣвле во Египтѣ Іерей, погребая Мертвеца, повѣлѣвалъ вырѣзывать Сирище и, поднявъ пред Народом, воскликнуть Проповѣднику сіе: “Сей в Жизни всѣх Зол Виноу!”

^б Воззри на 26-й Стих 8-я Главы в Дѣянїях. “Ангел же Господень” и прочая. “Сей ест Пуст”⁽³⁰⁾.

Сатану¹⁴⁴. Сим Путем восходят на Гору Галилейскую Апостолы и видят Свѣтъ Воскресенія¹⁴⁵. Сей есть Путь СУББОТНЫЙ, разумѣй – Мѣрный. Сим Путем шествовали Лука и Клеоба¹⁴⁶. Сошелся с ними третій блаженный оный Собесѣдник, преломившій им Хлѣб небесный и открывшій им Очи видѣти невидимое Его благоуханіе¹⁴⁷.

Напослѣдок Сим Путем ѣхал в Колесницѣ Евнух Царицы Кандакїи и познался со Філиппом¹⁴⁸. Филипп открыл Ему в человекѣ Человѣка, в Естество Естество, Благоуханіе Христово и новым Благовѣстіем, аки чудным Оуміагом, накардїл Ему Сердце, омыл его нетлѣнною сверх от Стихійныя воды Водюю и отпустил Его в Дом свой. Он же отбѣде в Путь свой, радуясь¹⁴⁹. Сей Путь есть радостен, но Пуст¹⁵⁰, пуст, но радостен, и внѣ Его нѣсть Спасенія. Пуст же, яко людем избранным точію Отвѣрст. Мѣр мнит Его быти пустым, сирѣчь суетным. Ся есть Клевета. Мнит же паки Его быти Горним, сирѣчь Горким. И сіе Клевета. Гора значит превосходство, не труд и Горесть. Горе! Глаголющим, сладкое Горкое и вопреки¹⁵¹. “Путь Господень есть Суд, разсудити злое, избрати благое”¹⁵². Любѣзный Путь! “Не зайдет Солнце тебѣ, и Лунѣ не оскудѣет тебѣ. Есть Господь тебѣ Свѣтъ твой, и ищѣзли дни рыданія твоего”¹⁵³. Ся возгласив, Рафаїл умолкнул. Урїил же воззвал: “Распростири в даль взор ваш, и увидите нѣсколько Путьников, предваривших Варсаву”. Но Рафаїл начал понуждѣть: “Любезная моя Братія! Призрите хоть мало на путь шуйи и на Козлища, на нещасных Путьников его...” “Ах! Отвращаешь нас, Друже, – вскричали Архангелы, – от прекраснаго позорища к страшному”. Обращаяся же, воспѣли всѣ пѣснь такуюю:

О Мѣре! Мѣре! Мѣре украшенный!
Весь притворный, весь гробе поваплѣнный^a
Прелщаешь старых, младыя и дѣти.
В прелести вѣжешь, аки Птѣнцы в сѣти.
Свѣтъ кажется украшенный,
Но он, как гроб поваплѣнный¹⁵⁴.
Внутри же Его выну, зрю мерзость едину.

ПУТЬ ШУЙИ,
НАРЕЧЕН ВЕНТЕР.

*

– Сей Путь, – сказал Рафаїл, – нарицается вентер. Есть же вентер сѣтъ рыболовна, сотворенна по образу Чрева: широка во входѣ, тѣсна во

^a Грѣбницы Древних Царей были высокія Горницы, извнѣ Архитектурно украшенныя. Но Чтѣ ли там внутри? Прах, Смрад, Гной, Кости, Пустыня. Преслїчно наш Рабїн ХРИСТОС сими Грѣбами именуѣт Лицемѣров, ищущих Образ Благочестія, Сїлы же Его отвергшихся. Равное сему есть и Мырское Щастіе. Удїца, Сѣтъ и Ядовитый Мед. Извнѣ Блеск, а внутри Тма, Тля...

Исходъ¹⁵⁵. Сей Путь, уклоняясь от Востока, сокрывает Конец свой не во свѣтлой Южной Странѣ, но во мракѣ полунощном.

– Вот путь! – говорил Товѣин вожд, – вот и несчастный его Путник грядет пред вами! Судите Его! Небѣсныя Силы, призирая на Путьника со уныніем и Милосердствую о нем, возгласили: “О бѣдный страдалец! Сей есть сребролюбец. Боже мой! весь обременен мѣшками, сумами, кошельми, кошельками. Едва движется, будто навьюченный вельблюд. Каждый ступень ему Муюкою. “Горе вам богатыи! Яко отстоите от Утѣшенія вашего”¹⁵⁶.

– Но он сего, – извиняет Рафаил, – не чувствует, но паче еще блажит себе и почитает путь свой Благословенным во вѣки. Он благодушествует, шествует и поет.

– Возможно ли? – вскричали Духи.

– Пожалуйте, – просил Рафаил, – внемлите Пѣснь его.

БОГАЧ,
ПУТЕШЕСТВУЯ ПОЕТ ПѢСНЬ.

*

Пусть я во Свѣтѣ скверн! только бы был богат^a.
Днесь не в Муду Совесть, но Злато идет в Лад.
Как нажил? не спросят, только б жирный был грош.
Сколь богат, столь всѣм брат¹⁵⁷, и честен и пригож^b ¹⁵⁸.
Что у нас безчестно в Мирѣ? Кошель пустой.
Нищим ли жить? Лучше пушусь в смертной гной.
И смерть сладка, поколь Рубль за Рублем пльвет^b.
О святое Злато! над тебе в Свѣтѣ нѣт.
Не столь милый Отец, не столь рождающая Мать,
Не столь любезныи и Чада веселят.
И если такая у Венеры Краса,
Не дивно, что в Её влюбилася Тварь вся.

^a Сии Стихи суть из Древняго Трагедіографа Эурипида⁽³¹⁾. Вот един!

Ὡ Χρυσὲ. Δεξιόμα κάλλισον βροτοῖς!

O Aurum! Dexteritas optima Mortalibus.

O Злато! Удачность наилучша Смертным.

Начало их сие:

Sine me vocari Pessimum, ut Dives vocer.

Nemo an Bonus? num Dives? omnes quaerimus.

^b Ubique tantū quisque, quantum habuit, fuit.

^a Можно и так:

И Смерть сладка, поколь Злато пльвет раз в раз.

О святое Злато, моли Бога о нас!

Latine sic:

O Plute, summa Dextritas Mortalibus!

Ангелскія Силы ужаснулись, видяще, что Сатана толь Хитро умѣл растлѣть бѣсноватую сію Душу, обожающую Мертвое и уповающую на Куміра. “О Сатана! – воззвали они, соболѣзнуя, – родная Божія Обезьяна!”¹⁵⁹ Он им вмѣсто Слова: “Горе вам, богатыи...”¹⁶⁰, “Блаженны нищїи...”¹⁶¹ – положил на Сердцѣ во Основаніе сей свой Смрад:

“Блаженны богатыи, яко тѣхъ есть Царство всякихъ Утѣхъ”¹⁶².

Такова Душа есть Аспид, отнюд не слышащїй призывающїя Милости: “Прїйдите ко мнѣ все труждающїися и Обремененныи, и Аз упокою вы...”¹⁶³

– Боже мой! – возгласил Урїил, – сей безпокойный Путь толпами Людей, как Торгами, весь зассорен¹⁶⁴. Слышь, Рафайл! Кая есть сія ближайшая Толпа?

– Трус Колесниц, – отвѣчал он, – шум бичей, конскїй Топот и Свист обличает, что сія Громада есть полк Честолюбцов. Сію же предварившая Толпа есть Торжество Слостолюбцов. Сїе обличается пищаніем и ржаніем Мусикійскихъ Органов, восклицаніем торжествующих и козлогласованіем, поваренными Запахами, Гаром и Куреніем. Прочее в далних оних свѣлочях и стеченїях: там – Тяжбы, Брани, татьбы, Грабительства, лѣсти, Купли, продажи, Лихоимства...¹⁶⁵ Братїе! Призрите к правѣй сторонѣ. Вот они! Нѣскольکو Путников, откравшись от Шуїяго пути, пробираются чрез стропѣтная Мѣста к Пути Мирному. “Яко Бог искусї я и обрѣте их достойны себѣ...”¹⁶⁶

– Ба! Ба! ба! Кое странное сїе вїжу позѣрище? – возопїл, как Мѣлнїя, нечаянно Варахїил. – Пятерїца Человѣков бредут в преобширныхъ Епанчахъ, на пять Лактей по пути влекущихся. На головахъ Капишѣны. В рукахъ не жезлы, но дреколїе. На шеѣ каждому по Кѣлоколу с верѣвкою. Сумами, Икѣнами, Книгами обвѣшнны. Едвѣ! едвѣ движутся, аки быки, Парохїалный Кѣлокол везущїи. Вот развѣ прямо труждающїися и обремененныи¹⁶⁷! Горе им, горе!..

– Сїи суть Лицемѣры, – сказал Рафайл. – Мартышки истинныя Свѣтости. Они долго мѣлятся в Кѣстелахъ. Непрестанно во Псалтырь барабанят. Строятъ Кїрки и снабдѣвают. Бродятъ Поклонниками по Йерусалимам. По лицу свѣты, по сердцу всѣхъ беззаконнѣ. Сребролюбивы, честолюбивы, Слостолюбцы, Ласкатели, Свѣдники, не милосерды, не примирительны, радующїися зломъ сосѣдскимъ. Полагающїи в прибывлахъ благочестїе. Цѣлующїи всякъ день Заповѣди Господни и за Алтын¹⁶⁸ оныя продающїи. Домашнїи Звѣри^a и внутреннїи Змїи, лютѣйшїи Тїгровъ, Крокодїловъ и Васїлисковъ. Сїи Нетопѣры между Дѣснымъ и Шуїимъ Путѣмъ суть ни Мужескаго, ни Женскаго рѣда. Обоимъ враги, хромы на обѣ нѣги. Ни теплы, ни студенны. Нѣ Звѣрь, ни Птица. Шуїй Путь ихъ чуждается, яко имущихъ Образъ благочестїя. Десный же отвергаетъ, яко силы Его отвергшихся. В Сумахъ

^a Нѣкїй Мудрѣцъ вопрошенъ: “Како мѣжно прожїть Жизнь благодѣнно?” – отвѣчалъ: “Тако, аще спасѣшия отъ Дїкихъ и Домашнихъ Тїгровъ”, сїрѣчь оныхъ: “Иуда – Рабъ и Лстецъ”⁽³²⁾.

их Пѣсокъ Іорданскій с Дѣньгами. Обвѣщенные же Книги их суть Типики¹⁶⁹, Псалтыри¹⁷⁰, Прологи¹⁷¹ и протчая. Вся их Молитва в том, чтобъ роптать на Бога и просить тлѣнностей.

Вотъ останавливаются молящися! и пѣть начинаютъ. Послушаемъ безбожныя ихъ Пѣсни Божія.

ЛИЦЕМЪРЫ,
МОЛЯЩЕСЯ, ПОЮТ¹⁷².

Боже! востани! Что спиши?
Почто о нас не радиши?
Се путь беззаконныхъ цвѣтет!
На путехъ ихъ бѣдностей нѣтъ.
Мы ж тебѣ Свѣчицы ставимъ.
Всякій день молѣбни правимъ:
И забыл ты всѣхъ нас.

*

Два раза постимъ в недѣлю.
В пост не уживаемъ хмѣлю.
Странствуемъ по святымъ градамъ.
Молимся и дома и тамъ.
Хоть Псалтыри не внимаемъ,
Но на-изустъ еѣ знаемъ:
И забыл ты всѣхъ нас.

*

Услыши, Боже, вопль и рык!
Даждь намъ Богатство всѣхъ Язык!
Тогда-то тебе прославимъ.
Златыя Свѣчы поставимъ,
И всѣ Храмы позлащенны
Возшумяютъ твоихъ шумъ пѣній.
Токмо даждь намъ вѣкъ Злат¹⁷³.

— О смердящія Грѣбы, со своею Молитвою, — возопилъ Варахійл! — Сіи блядолѣпныя Ларвы¹⁷⁴ подъ видомъ Божіимъ Сатану обожаютъ. Злоба, во одежду Преподобія одѣта, есть то Сатана, преобразившійся во Ангела свѣтла¹⁷⁵. Нѣтъ сего злѣе во всемъ Адѣ. Опустошеніе Царствамъ, Церквямъ поколебаніе, Избранныхъ Божіихъ прелщеніе... Отвратимъ очи наши отъ Богомѣрзкихъ сихъ Ропотниковъ, Прошакѣвъ, Лстецовъ и Лицемѣровъ. Не слышите ли, что шумъ, трескъ, ревъ, вопль, вой, свистъ, дымъ, Жупель и Смерадъ Содомскій восходитъ отъ сего Пути?

Архангелы обратили свѣтлыя Лица своя отъ Сѣвера¹⁷⁶ къ ясному Югу и воспѣли Пѣснь сію.

АНГЕЛСКАЯ ПЪСНЬ,
в сілу сего:
“Бездна бездну призывает”¹⁷⁷

*

Нелзя бездны Окїана гóрстью пѣрсти забросать.
Нелзя огненнаго Стана скуднѣй каплѣ прохладать.
Возможет ли в темной яскінѣ гулять Орел
Так, как на небесный Край вылетѣв он отсель?
Так не будет сыт плотским Дух.

*

Бездна Дух есть в человѣкѣ, вод всѣх ширшій и небес.
Не насытиш тѣм во вѣки, чем плѣняет Мір сей весь.
Отсюду-то скука, внутрь скрѣжет, тоска, печаль.
Отсюду несытость, чтоб с капли жар горшій встал.
Знай: не будет сыт плотским Дух.

*

О роде плотскій! невѣжды! доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды, взглянь выпр на небесну ТВЕРДЬ.
Чему ты не ищешь знать, что то зовется Бог?
Чему не толчешь, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездна бездну удовлетит вдрут¹⁷⁸.

КЛЕВЕТА
Éллински ΔΙΑΒΟΛΗ,
Рѣмски TRADUCTIO.

*

Воспѣвше же, спросили: Что есть КЛЕВЕТА^a? Изречи нам, Молніе Божїя, Варахіиле... Он же отвѣщал тако: “Клевета есть творить сладкое горким, и вопреки¹⁷⁹. Она есть тожде, что татьба. Татьба крадет вещи, а Клевета Мысли. Мысль есть Руководительница Человѣку и Путь. Дїавол, украв у Человѣка добрую мысль, перекидает будто сътъ и препону чрез добрый Путь, а сим самым сводит и переводит его на путь зол. Вот почему Ёллински Διάβολος¹⁸⁰, сирѣчь Перемѣтчик¹⁸¹, Рѣмски же Traductor, сирѣчь Свóдник, или Перевóдник¹⁸², дано имя КЛЕВЕТНИКУ¹⁸³! Славянски же

^a Девятая Божественная Заповѣдь гремїт: “Не Лжесвидѣтельствуй”⁽⁸³⁾. Сїе же есть Тóжде, ёже: “Не Клевещї”.

Ужасная Клеветà! творїть Заповѣди Господни Трудными и Горкими. Сїе на Сѣрдцѣ начертал Дїавол всѣм, Презирающим Закон Божїй.

О! раздерїте Срдцà вáша сїя, Ослѣплѣнныи⁽⁸⁴⁾.

“клеветать” значит то же, что колотить, мѣшать горкое со сладким, и вопреки. Сіе бывает тогда, когда на мѣсто сладкаго поставляется горкое, и вопреки¹⁸⁴. Сей есть един Источник всѣх А́дских мук”^а.

КОЗНЬ

“Ты же, о Свѣте Божій, Урїиле! Изъясни нам, что значит то Кознь?” Отвѣщал Урїил: “Кознь есть Образ Клеветы, по коему она растет и сѣется. Она есть то же, что МАШИНА. МАШИНА хитрствует в вещах, а Діаволска Кознь в мыслях. Птицелов и Рыболов ловит сѣтьми, а он Козньми. Кознь есть лóвкая МАШИНА, напримѣр, Ков, прутло¹⁸⁵, Капкан, Западнѣ, сѣть, ВЕНТЕР, ВѢРША, Ёллин[ски] – строфа¹⁸⁶, сирѣчь Увѣртка, вертушка и протчая. У Архитектонов¹⁸⁷ и нынѣ нѣкая Машина именуется Латински Сáрег, сирѣчь Козёл. Нынѣ ясно видно, что хитрость в татьбѣ, а Кознь в Клеветѣ есть тожде. О коль прелестная Ёдица! Ею точно возбѣсившиися Человѣча воля ужасается Преподобія, стремится за Нелѣпостыми, аки Елень, устрѣлен в Ятра, не видя, яко в погибель свою течет¹⁸⁸. Сіи-то Души услаждаются Пѣсеньками сими.

Древній вѣкъ был для Святцов.
Нынѣ вѣкъ есть не таков.
Плюнь, Брат, на Сіон. Пой на Свѣцкой Тон.
Скоро ль Святость жить дождется?
Наша ж здѣ Жизнь наживется.
И Паки.
В молоды лѣта не зажить Свѣта?
Что ж за Корысть Свѣт Молодому?
И Паки.
В старом вѣкѣ нѣсть Покою.
Только Болѣзнь со Бѣдою.
Тогда Щастя хоть бы й было,
Но в Старости не так мило...

Кое же то мнѣ щастіе, если оно мнѣ измѣняет во время Старости? если нѣсть вѣрный и вѣчный Друг оный?

“Друг вѣрен Кров крѣпок...”¹⁸⁹

“Не остави мене во время Старости...”¹⁹⁰

“Вся преходят, ЛЮБВИ же – ни!”¹⁹¹

“БОГ ЛЮБВИ есть...”¹⁹²

“Слыши, Израилю¹⁹³! Господь Бог твой посредѣ тебе”¹⁹⁴.

^а Клеветный Мракъ есть Отец Лживости. Лжа же и Лестъ есть Мати Грѣхам. Грѣхи же суть Мўки и Стрáсти Сердечныя.

“Чем бо Кто согрѣшаёт, Тѣм и мўчится”⁽³⁵⁾.

Се видна зла Ўдица! Бѣсноватыми Душами пожираема. А как Волк Овцы на пажитѣ и при водопѣ похищает, тайный же Ласкатель в самом Чертогѣ и при Трапезѣ, аки Червь Орѣхи, внутрь их обрѣтаясь, растливает, – так Діавол на самых злѣчных Мѣстах, во Едемѣ Священныя Библии, хитро уловляет, примѣшав, аки Змій, в Матернее для Чад Млекѣ яд свой, так он вкус и Дух свой в благоуханныя ПЛОДЫ Божіея Рая.

“Нужное естъ ЦАРСТВ[ІЕ] БОЖІЕ, и нужницы восхищают є”¹⁹⁵.

Сей Оракул Сатана растлил. Он в нем осквернил Христово Благоуханіе. Он, в нем украв Дух Христов, вложил в него свой душеубійственный вкус. Он перековал нужное на трудное^a. Поют Германы Притчу сію:

“Бог строит Кірку, а Чорт там же Часѣвню”¹⁹⁶.

Поет Христос: “Нужное естъ Царств[віе] Божіе”¹⁹⁷.

Діавол подпѣвает: “Трудное естъ Царств[віе] Б[ожіе]”.

О пакостная Обезьяна! Тѣм же Мостом грядет, а в разный Город. Тѣм же Звѣном поет, да чего-то как нѣтъ. Ангелскій Тон – Адская Думка. Глас Іяковль – Сердце Исавлее. Лобзает, как Друг, – продает, как Іуда. И смѣх, и плач нам естъ Божія сія Мартышка... “Воньми, небо! и возглаголю”¹⁹⁸. Се Клевета на Господа Вседержителя! Нужность со Трудностью так не вмѣщается, как Свѣтъ со Тмою. Нужно Солнце – трудно же ли? Нужен Огнь – а труден ли? Нужен Воздух – но труден ли? Нужна Земля и вода – и Кто без нея? Видите Нужность? Гдѣ же при бокѣ ея Трудность? Ах! ищезла. Нѣтъ Ей мѣста в чертогах непорочныя и блаженныя Нужности! Дом Ея естъ Дом Мира, Дом Любви и Сладости. Покажите же мнѣ, гдѣ водворяется Трудность? во Адѣ ли? Вѣрую, Господи¹⁹⁹. Там-то обитает Труд и Болѣзнь²⁰⁰, Печаль и Воздыханіе²⁰¹. Но там ли Нужность? Ах! небывала она там. Ея присутствіем Ад во мгновѣніи преображается в Рай. Во Адѣ все дѣлается то, что не нужно, что лишнее, что не надобное, не приличное, противное, вредное, пакостное, гнусное, дурное, не пригожее, скверное, мучительное, нечестивое, Богомерзское, проклятое, Мірское, плотское, тлѣнное, вѣтренное, дорогое, рѣдкое, Модное, заботное, разорительное, погибельное, Адское... и протчій неусыпающій Червь. Сія бѣсноватая и буйная Дѣва Трудность именуется Еллински АТА²⁰², сирѣчь Пагуба, Еврейски же Ада, Ламехова жена, сирѣчь блядохрасующаяся и забѣтная²⁰³, противная Женѣ, именуемой СЕЛЛА²⁰⁴, МІРНА.

Коль же разнится чистая наша Дѣва – святая Нужность^б! Она нѣсть АТА, но ЛІТА²⁰⁵ и ЛІТУРГИССА²⁰⁶. Нѣсть АДА, но СЕЛЛА. Нѣсть ФУРІА²⁰⁷, но АННА²⁰⁸,

^a Нўжда и Нўжное не в том стоїт, аки бы трудно оно имѣтъ, но То естъ Нўжное, без Чего никак Житѣ невозможно, или с Мученіем живѣтъ без него. А Чем же что Нўжное, тѣм достать Легчае. Напримѣр. Воздух естъ необходимо Нўжен. Без Обуванія же в Зимѣ можно жить с Мученіем.

^б Не утерплѣ приписать тут Преслѣдких Епикуровых Слов сих:

Χαίρις τῇ μακαρίᾳ Φύσει. ὅτι τὰ ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόροιστα. τὰ δὲ δυσπόροιστα, οὐκ ἀναγκαῖα⁽³⁶⁾. Сіесть:

“Благодареніе Богу! яко Нўжная сотвори Легкостяжными, Злостяжная же – ненўжными”.

но ХАРІА²⁰⁹, но ГРАТІА²¹⁰, разумѣй: ВОЗЛЮБЛЕННАЯ, МИЛОСТИВАЯ, ДАРОВІТА. С небесныхъ Круговъ и от Горнихъ Предѣловъ возлюбленная сея Царицы ищезла всякая горестъ со Трудомъ, а печаль со въздыханіемъ. Отгуду Сатана со всѣми своими тмами низверженъ во Адъ. Кая Сила низвергла? Та, что там Жизнь не зависитъ от заботныхъ Сует и суетныхъ Забот. Там живетъ едино точію нужное ОНОЕ: “Едино есть на потребу”²¹¹. Оно есть и сродное, и Легкое, и Благолѣпное, и Преподобное, и веселое, и полезное, безъ Сребра и безъ Горестей стяжаемое, какъ написано:

“Туне прїясте, туне дадите”²¹².

Внуши, Земле²¹³! Услыши, Роде человѣчь! Напиши на Ногтѣ Адамантовомъ, на вѣчныхъ Сѣрдца своего Скрыжальяхъ²¹⁴ Господню СЛАВУ сію:

“БЛАГОСЛОВЕН ЕСИ!

творяй

НУЖНОЕ не труднымъ, трудное не нужнымъ”²¹⁵.

Какъ только Урїилъ отрыгнулъ Господствующую сію СЛАВУ Вышняго, поднялся отъ преисподнихъ хулный Шумъ, Рыкъ, Вой, Свистъ, Стонъ... каковъ бываетъ отъ Дубравныхъ Звѣрей, отъ ношныхъ Птицъ, отъ блатныхъ Жабъ во время Землетрясенія. Замялся, свиваясь и развиваясь въ безчисленныя свѣртки, Адскій Змїй, пронзенъ изошренною СИЛЬНАГО Стрѣлою и Вѣромъ палящихъ Углей осыпанъ, по оному: “Иже отъ Устенъ произноситъ Премудрость, Жезломъ бїетъ Мужа Безсердечна”²¹⁶. На Крилахъ Урїиловыхъ видѣнъ былъ видъ многоцѣннаго САПФИРА, превосходящій голубій Сводъ благовиднаго Неба. Сей Божественный Умъ, пустившій изъ Устъ своихъ Мечъ обоюду Остр²¹⁷, поразилъ Сатану въ самое Чрево его и убилъ Блудодѣянїе.

Варахїилъ же выстрѣлилъ Праволучную Стрѣлу Мольніну²¹⁸, пронзилъ Дракона въ самое Око его и убилъ похоть Очес²¹⁹, по писанію: “Око, ругающееся Отцу и Досаждающее МАТЕРЬ своей, да избудутъ Оное Вранове отъ Дѣбрїя”²²⁰. Прежде же всѣхъ умертвилъ Копїемъ Михаилъ Любодѣйственное Сердце его. Отъ того часа Царство его и Козни разоренны.

АДСКОЕ ЦАРСТВО,
на чемъ Основанно?

*

Простеръ же Рафаїлъ Іасписо-шарныя Крыла своя со Гаврїиломъ и, прелетѣвъ, сѣде при боку Варахїилову. Потомъ возсмѣявся, веселовидно изрече: “Возрадовася Духъ мой²²¹, яко Урїилъ, аки Фїнеес²²², во чрево, ты же, аки Сисарѣ²²³, въ самое Око его пробилъ ему Главу его”. Видъ же Варахїиловыхъ Крил, аки видъ Углей ражженныхъ отъ онаго Угля:

“Стрѣлы Сильнаго изошренны со Угльми поядающими”²²⁴.

“Ражженно СЛОВО твое зѣло, и Рабъ твой возлюби е”²²⁵.

“СЛОВО плоть бысть и вселися въ ны”²²⁶.

Тогда сей Пламенѣющій Орелъ, Служитель въ Мольніи Вышнему, Божественный Варакъ, распростеръ Крыла своя и, помаявъ оныя, возгласилъ:

“Сія есть Побѣда, побѣдившая Мір, Плоть и Діавола²²⁷ – Любовь наша! Крѣпка, яко смерть, ЛЮБОВЬ. Жестока, яко Ад, Ревность Божія. Крила Ея Крила Огненныя. Углїе Огненное воспаляет Еѣ’²²⁸. О УГЛЬ! О Возлюбленный наш А́нѳрак оный!”^а

“Зла́то Земли оныя доброе, и тамо А́нѳрак”²²⁹. Сей дражайшій А́нѳрак нас, Серафїмов, воспаляет, Творяй Ангелы своя Духами и Слу́ти своя Пламенем Огненным²³⁰. Глас Его оный... “Глас Брата моего...”²³¹ Сей Един утѣшает и укрѣпляет нас. “Возвеселися, Непло́ды!”²³² Сей есть Глас Его. “Смиренная! и Колѣблемая! не имѣла еси Утѣшенія. Се аз уготовляю тебѣ А́нѳрак, КА́МЕНЬ твой, и на Основаніе твое СА́ФИР. И положу Забрала твоя, І́АСПИС и Врата твоя, Каменія КРИСТАЛЛА и огражденіе твое, Каменія избранная²³³, и Правдою возградишися...²³⁴ Всякое Орудіе, содѣланное на тя, и всякій Глас, иже на тя востанет на Прю, не благопосѣвшу. Одолѣши им всѣм²³⁵. Вся Сыны твоя наученны Богом, и во мнозѣ Мирѣ Чада твоя²³⁶. Сіе есть Наслѣдіе служащим Господеви, и вы будете мнѣ праведны, Глаголет Господь”²³⁷.

Нынѣ Желаніе наше исполнилось. Нынѣ услышана трича́стная Оная Молитва Сира́ховская:

Господи, Отче и Боже живота моего!
Да не пожрет мя Бездна Мірская,
возведша Очи на прелесть Его.
Да не поглотит мя Прѡпасть Чре́ва,
угождающаго яко Богу. И да не свяжет мя
Студодѣйство, ищуща сладости в мертвом Блатѣ²³⁸.

На сей Трича́стности стои́т все Адское Царство. Нынѣ Мудрость одолѣла Злобѣ, и всѣ воспѣли так:

О Сыне, рожден от Дѣвы!
Во безстрастія Глубинѣ,
Трича́стную Злобу Душы
Потошї, молюся.
Да якоже во Тѣмпанѣ,
Во умерщвленном Тѣлесї,
Воспою побѣдную ПѢСНЬ²³⁹.

– О Язык Трегубый! – возглашая возгласил Варак, разорившій Грады и превратившій Дѡмы Вельмѡж²⁴⁰. – Блажен, обладай тобою. Се есть Царствіе Божіе! Нѣсть Его легча́е, яко нѣсть нужнѣе, и нѣсть нужнѣе, яко

^а А́нѳрак есть Слово Ёллинское, значит Угль Горящїй, значит же и Драгоценный Ка́мень, егѡже Вид есть, аки Угль Горящїй. Всѣ же Драгоценные Ка́мни, яко Са́пфир, Ѳарсіс и прочїи, суть Красотою своєю и Твѣрдостїю Образы Божїя Премудрости.

нѣсть врождѣннѣ Его. И что есть БОГ? если не внутри нас пламенѣющая, аки искродышущій УГЛЬ, Блаженная Оная ВРѢДА: “Без мене не можете творити ничесоже”²⁴¹. Что убо есть? Она носит Гѡры и Вѡды, и весь Труд наш. Она тонкоплѣтное Небо и Огнь Десницею своею Жмет и Держит. Кто убо присноблаженную и Пренепорочную сѣю МАТЕРЬ нашу дерзает нареши Трудною? Аще ли Сатана Сатану изгѡнит? Тако ниже Трудностию Труд уврачуется. Господи! се Труд воздают Тебѣ²⁴²! Ты же еси веселіе и Радость, Мир и Упокоеніе. Правда твоя, яко Солнце. И се Сатана помрачает! Мїр же свидѣтельствуєт о Лжѣ. Господи! аще возможно есть, да мїмо идет от тебе Горкая Чаша сѣя²⁴³. Аще же не может сѣя Лжа мимо ити от Тебе, Буди воля Твоя^а!

ПЛАЧУЩАЯ НЕПЛОДЫ

Во оно Время слышан бысть жалостный Глас на Небеси. Вдова, бродящая по Землѣ, оболченна в темныя Ризы, имущая родити Сына, ищет Мѣста, но не обрѣтает, гонима Зміем, пожѣрти ПЛОД Чрѣва Ея хотящим и во Слѣд Ея изблевающим Потѡп Блевѡтин²⁴⁴. Сего ради скитається, рыдающая и вопіющая Пѣснь сѣю^б:

Кто даст мнѣ Криль нынѣ²⁴⁵? Кто даст посребренны²⁴⁶?

Кто даст мнѣ Рама нынѣ? Кто даст восперенны?

Да лещу сквозь, присно о Бозѣ,

От Земна Края, даже до Рая,

И почию.

*

Се Ёхидн лютыи бѣжит! Се мя достизает!

Се Челюсть АДСКУ на мя люте разверзает!

Поглотитъ хошет. Ядом клокошет.

Василиск дивый. Аспид питливый.

Ах увы мнѣ!

*

Вод горких Хлябы студно изблевет Черный.

Се мрак! Се Облак покры мя нынѣ Вечерній!

Увы мнѣ нынѣ! Увы единѣ!

Гонит всѣм АДОМ мене со ЧАДОМ.

Нѣсть мнѣ Мїра.

^а При Бѡгѣ, яко при Зѣрнѣ и Истинѣ, не разлѣчно придѣржится, аки Шелуха, Лжа. Но Шелуху Свини, Хлѣб же ядят Чада.

^б Сѣя Пѣснь взята из Трагедо-комедіи, нареченныя «Гонимая Церковь». Жена Апокалипсичная там, гонима Зміем, поет Пѣснь сѣю, или Хор. Есть сіе милое Твореніе Варлаама Лаврѣвскаго⁽³⁷⁾, учившаго в Кїевѣ и Богословію с Еврейским и Ёллинским Языком, и бывшаго Предводителем в Послѣднем Исправленіи Бібліи. Почіи Архимандр[итом] Донским.

Вѣчная Память!

*

Увы мнѣ! Горѣ! Увы! Что ѣмам творити?
Кого на Помощь дерзѣю Бѣдна Молити?
Увы мнѣ нынѣ! Увы единый!
Гонит всѣм Адом мене со Чадом.
Нѣсть мнѣ Мира.

*

Боже! ты призри на мя с Высоты святых.
И приклонися Странной на Слезы ми сия.
Даждь Крѣпость Силы, бы не сдолбли
Твоей Рабынѣ Уста Змѣины.
Ах! о Боже!

*

Кто даст мнѣ Крыла нынѣ²⁴⁷? Кто даст Голубины²⁴⁸?
Да выспрѣ парю от сея АДСкія Глубины...

Архангелы возлюбили Прекрасную сію Невѣсту Божию, скитающуюся по Землѣ и не имущую, гдѣ Главы подклонити²⁴⁹, милосердствуя о ней. Михайл же, ражѣн Ревностію, разширил Посребренныя Крыла своя и устремився, аки ко страждущему своему Птенцу Орел, восхитил Жену и посадил Еѣ на Радугѣ. Тогда цѣ[ло]мудренна сія Сусанна^а не обрѣтесе между Смертными на Землѣ, да не Злоба измѣнит Разум Ея, или Лесть прелстит Душу Ея²⁵⁰. Непраздная МАТИ возсѣла со Сыном своим на благокругом Лукѣ Облаков²⁵¹, и Сама сущи прекратившая Потоп Радуга Оная. “Виждь Дугу и благослови Сотворшаго Ю.

Зѣло прекрасна Сіяніем своим”²⁵².

Досадители же Ея суть сіи:

“Премудрость и Наказаніе уничтожаяй есть Окаянен, и праздно Упованіе их, и Труды безплодны, и неключима Дѣла их. Жены их Безумны, и Лукава Чада их, проклято Рожденіе их. Яко Блаженна есть Неплоды неоскверенная!”²⁵³

Тогда из О́блака возгремѣл Михайл к живущим на Землѣ сим Гласом:

“Сынове Человѣческіи! Вскую любите Лжу?

Ядуще Зѣмлю во вся Дни Живота вашего²⁵⁴?

Тако ли Юродивы есте, Сынове Израилевы?”

Не испытавше, ни Истины разумѣвше, осудите Дщерь Израилеву? О обвѣтшавши злыми Днями вашими! Почто судите Суды неправедны? и неслышите Глаголюща Бога: “Неповинна и Праведна, не убивай”²⁵⁵. “Имѣйи Уши слышати, да слышит!”²⁵⁶

Послѣ сего Грома слышанна бысть издалеча в Горнем Воинствѣ Ангелском Пѣснь воспѣваема сія:

^а Сусанна – Слово Еврейское, Ёллински – Κοῖνον, Римски – Lilium, Славѣнски – Крын, Малороссійски – Лілія⁽³⁸⁾.

*

ПѢСНЬ²⁵⁷

в Конѣц сего:

“Испусти Змій за Женою из Уст своих Воду, яко Рѣкѹ, да Ю в Рѣцѣ
потопит”²⁵⁸.

*

Воньми, Небо и Земля²⁵⁹! Нынѣ ужаснися.
Море Бѣднами всѣми согласно двигнися.
И ты, быстро-текущій, возвратися, Иорданѣ²⁶⁰.
Прійди скоро крестити Христа, Иоанне.

*

Краснозрѣчнии Лѣсы, Стѣзи отворите.
Предитѣчу Иоанна ко Христу пустите.
Земнии же Языцы, купно с нами всѣ ликуйте.
Ангелскіи Хоры вси, в Небѣ торжествуйте.

*

Снїде Спас во Иордан. Ста в Его Глубинѣ.
Се снїде и Дух Свят на-нѣ в Видѣ Голубинѣ²⁶¹.
Сей есть Сын мой возлюб[енный]. Отец из Облак вѣщаше.
Сей Мессіа обновит Естество все ваше²⁶².

*

Освятї Струї и нам. Змїю сотри ГЛАВУ.
Духа твоего, ХРИСТЕ, Рѣсу даждь и СЛАВУ.
Да не потопит нас Змій. И мы вси от Земнѣ Края
Да почїти полещем до твоего Рая.

ОБНОВЛЕНІЕ

МЫРА

*

Седмь Глав суть Сатанѣ, яко едина. Глава же, аки заходящее Сѣнце,
Мглою обезображенное.

Вскорѣ потѣм Лицѣ Земли покрыл Мрак Вечерній. Безчисленнии же
Нетопыры и Нощнии Птицы, лѣтаѣ во Мракѣ, неключимую Худу и Клевету
на Славу Вышняго вѣщали.

Тогда явися и Ангелское многое Воинство, аки Звѣзды Небесныя, но
разслабленно сияющія. Архангелы, Исполняя написанное: “Во Время оно
Разумный умолкнет”²⁶³ – и плѣняясь Краснѣйшія всѣх Земных Дщѣрей
Красотою Небесныя Сусанны, терпѣли и пребывали, молящеся тако:

“Господи Боже наш! Правда твоя во свѣтѣ твоѣм. Свѣт же во Правдѣ
твоей. ИСТИНА твоя в Сѣнцѣ живет, Солнце же стоит на ИСТИНѣ твоей”. Се
се Знаменіе есть твое, от тебе и тебѣ у нас. От тебе ГЛАГОЛ сей твой и о тебѣ.
Ты ЕДИН и сотвориши Его. Се Лѣствица седмистепенная к тебѣ нам. И се
Сатанѣ низверг Еѣ! Он сотворил из неѣ Врата Адова, нарѣк НУЖНОЕ
Трудным, сладкое же Горким. И се Врата Адова одолѣвают Людем твоим²⁶⁴.

Востани Господи²⁶⁵! Воста́ни, СЛА́ВО наша! Воста́ни Ра́но!.. Возле́г, почи́л еси в Тучно́й Горѣ́ твоей, аки Лев, мно́гая Лѣ́та спя́щій. Возбуди́ся, яко Сампсо́н. Сотвори Вели́чіе Непло́дящей твоей. Косни́ся Го́рам твоим. И возды́мьтсѧ. Блесни́ Мо́лнію, и разжени́ Супоста́ты²⁶⁶. Да во Свѣ́тъ твоём у́зрим НО́ВЫЙ Свѣ́т. “И обнови́ши Ли́це Земли́”²⁶⁷. Ты и Вчерá, и Днесь, и во Вѣ́ки БЫ́ВШІЙ, СУ́ЩІЙ и Буду́щій Еси́. Ами́нь!

Помоли́вшесе́ же, Всера́достным восклицну́ли Гла́сом:

“Да бу́дет НО́ВЫЙ Свѣ́т!”²⁶⁸

И бысть НО́ВЫЙ Свѣ́т²⁶⁹. А́бїе про́никнуло Ра́достное У́тро. Возсія́ло Со́лнушко. Просвѣ́тило Небеса́, проповѣ́дающія СЛА́ВУ Божію, и обнови́ло Ли́це Земли́²⁷⁰. И нареко́ша Ангелы́ вчерáшній День Тмо́ю. Дне́шній же День Свѣ́том. И бысть вѣ́тхїй, и бысть НО́ВЫЙ Свѣ́т. Но День Еди́н и Мыр Еди́н. Дре́вле сотвори́л Бог Мыр в Се́дмь Дней для́ Человѣ́ков. В послѣ́дній же Вѣ́ки ради́ Ангелов обновотвори́л Его́ во Еди́н День, иже е́сть яко Ты́сяща Лѣ́т²⁷¹.

Да испо́лнится Проро́чество Верхо́внаго Петра́:

“Пока́йтесь! Яко́ да прї́йдут Временá Прохла́дна от Ли́ца Господня́”²⁷². “Прї́дет же День Господень, áки Тать в Но́щї, в о́ньже Небеса́ убо со Шу́мом ми́мо по́йдут...”²⁷³ “Нова́го же Небесе́ и но́выя Земли́ Ча́ем, в ни́хже Пра́вда живет”²⁷⁴. И Иоáнново. “Дѣ́ти! Послѣ́дняя Го́дина е́сть”²⁷⁵. И Мыр прехо́дит, и По́хоть Его́. Твори́й же Волю́ Божію́ пребывает во Вѣ́ки”²⁷⁶. “Не в́зълчут ктому́. Ни́же вжа́ждут. Не има́ть же па́сти на них Со́лнце, ни́же всяк Зной. Яко́ А́гнец, иже посредѣ́ Престо́ла, упасе́т их. И наста́вит их на Жи́вотныя Исто́чники Вод. И отыймет Бог всяку́ Слѣ́зу от О́чию их...”²⁷⁷ А как то́лько преше́л и заше́л вѣ́тхїй Мыр, возсія́ло же кúпно и Но́ево, и Но́вое Вре́мя, и Лѣ́то, тогда, во Мгно́вѣніи О́ка, в Послѣ́дней Тру́бѣ́ всѣ́ Но́щныя Пти́цы, всѣ́ ядови́тыи Га́ды, всѣ́ лю́тыи Звѣ́ри, вся́кїй Труд и Болѣ́знь, и всѣ́ злых Духо́в Ле́геоны, всѣ́ безчи́сленныи Свѣ́тки, излева́ющїи Ху́ду на Вѣ́шняго, Вихро́м возмета́емы от Ли́ца Земли́, ищезо́ша. И се! воспѣ́ваю́ще воспѣ́ли Арха́нгелы́ и все́ Ангелское Во́инство во Псалмѣ́х и Пѣ́нїих, и Пѣ́снєх Духо́вных Побѣ́дную.

ПѢСНЬ Побѣ́дная^а

*

Пой и воспой²⁷⁸! Ко́ль Благ Бог твой!
Скор Руко́ю, за тобою,
В День Бра́ни твоя́ ста́ти
Враги́ твоя́ Супоста́ты
Погоня́й, Поборя́й.

^а И сія Пѣ́снь из того́жде Творѣ́нія Лащѣ́вскаго. Хор поѣ́т, е́гда изба́вится Же́на от Змі́я. О Пла́мень! по́йдши́й Кі́евскую Би́бліоте́ку⁽³⁹⁾! Та́кія и то́лікія Манускри́пты! Ко́лікую Гї́бель сотвори́л еси́?

День и Вечерь пой. Нощь и У́тро пой.
Коль Десни́ца прославися!
Коль Мессі́а возвысися!
Во Побѣдѣ́ дѣ́вных. На Хребтѣ́ Протѣ́вных.

АНТИ́ФОН^а

*

Я, Боже, тебѣ́ Пѣ́снь но́ву,
Пѣ́снь Мойсе́йску, Пѣ́снь Христо́ву,
Воспою́ в Духо́вной Ли́рѣ.
В Десято́стру́нной Псалты́рѣ.
Всяк Царь в Бою́ цѣ́л тобою.
Цѣ́л твой и Дави́д. Мечѣ́м не уби́т.
Ты изво́лил мя изы́яти.
Злопле́нным не дал я́ти.
Из Уст их Меч Сме́рти готов мя пожерти.
И зла их Десни́ца Пра́вды не держится.

В Полка́х же А́нгелских слы́шанны были се сіи!

*

Воспои́м Господе́ви! О Боже всеси́льный!
Еще́ наш прѣ́ял еси́ Вопль и Плач уми́льный.
Еще́ нас не сѹ́диши в Ко́нец отрину́ти.
Побѣ́дѣ́хом! Падѣ́ся Супоста́т наш лю́тѣй.
И Анти́христ прѣ́ял Казнь. Дома́шній Враг ве́лий.
Ко нам же возврати́вся, грядѣ́т Мир весѣ́лый.
Он безбо́дно Здра́віе ве́дет за собою.
Нынѣ́ и День лу́чшею кра́сен Доброто́ю.
И Со́лнце силнѣ́йшии Лу́чы испу́щает.
И Ли́це краснѣ́йшее Цвѣ́т По́лній явля́ет^б.

*

Зима́ прѣ́йде. Со́лнце ясно^в
Мы́ру откры́ Ли́це красно.
Из подзе́мной Клѣ́ти яви́шася Цвѣ́ты.
Мра́зом пре́жде побѣ́енны.

^а Сіе сам я на туюжде Мелодію сличил из Давидовы Пѣсни 143-я, с[ти]х 9:

“Боже, Пѣснь но́ву воспою́ тебѣ́, во Псалт[ири] Десято́стру[ннѣм], даю́щему Сп[асеніе] Царям”⁽⁴⁰⁾.

Анти́фон значіт: Пѣ́ніе во Отвѣ́т.

^б По́лній. Сіе значіт не тое, Что Исполне́нный, но Полево́й, Что в По́лѣ. Сіи Стихи́ суть из Побѣ́дных Пѣ́сни Оеофа́на Проко́повича⁽⁴¹⁾, Рѣ́ктора Кі́евскія Акаде́міи, трезы́чнѣ воспѣ́ваго Царю́ ПЕТРҪ́, побѣ́дившему под Полта́вою Гра́дом. Почі́ Президентом в Свнодо́ѣ. Вѣ́чная Память!

^в Сія Пѣ́снь е́сть из Дре́вних Малороссі́йских, и е́сть ми́лая Ико́на, образу́ющая Ве́снѹ⁽⁴²⁾. Она́ пространна́.

*

Уже всѣ Райскія Птицы
Испущенны из Темницы.
Повсюду лѣтают. Сладко воспѣвают.
Веселія исполнены.

*

Зелёныя Поля в Травы,
Шумящія в Лист Дубравы
Встают одѣваясь, смотря возсмѣваясь.
Ах коль сладко там взирати!

От Днесь открылися в жаждущих Полях и Пустынях живыя Воды Источники. Явились Грады и Жилища оная: “Коль красны Дѣла твои, Яковле!”²⁷⁹ Стрѣпотныя Горы отворили Стѣзи свои, одѣваясь Цвѣтами оными:

“Аз Цвѣт Пѣлнй и Крин Удѣлнй”²⁸⁰.

Дикій и Безстраннопріймный, неприступный КАВКАЗ отворил Гостинницы свои Странникам. Море сказало Дорогу Кораблям всѣм плывущим. Показались плодородныя Острова, Кѣфы, Пѣтры, Гавани и Мысы добрыя Надѣжды²⁸¹. Отворилися спасительныя Пристанища всѣм Мореплавателям, да же до Древняго Фарсиса^а и до Одигитрии^б заблуждающим, до Облачныя Огнедышущія Горницы, призирающія на Александрію Фарійскія Пирамиды”^в.

Увидѣли Славное Царство и святую Зѣмлю Оную: “Тамо роди ты Мати твоя”²⁸². “Царя со Славою узрите, и Очи ваши узрят Зѣмлю издалеча”²⁸³. Преупокѣилися на Злѣчных Мѣстах и на Бл[а]женных Удѣлах, по Писанію:

^а Фарсисъ есть Драгоценный Камень. Есть же и Град, имущій Кораблям Лѣно.

^б Одигитрия. Слово Ёллинское, значит – Путеводница, Наставница⁽⁴³⁾. Отсюду во Акѣиствѣ: “Радуйся, Столпе, наставляя плавающих...”⁽⁴⁴⁾ и прочая. Таковыя приморскія Турни при Затмѣннй Звѣзд наставляють ко Брегу Плавателей Горящим на них Отнѣм. В Библии нарицаются: Столп Облачный, сирѣчь высокій, до Облаков досягающій. Напримѣр: “В Столпѣ Облачнѣ Глаголаше к ним”⁽⁴⁵⁾. Образуется сим Столпом Священная Библия. Она-то нас, обуреваемых в Морѣ Мыра сего, наставляет к Гаванѣ оной, гдѣ Убогій Лазар со Авраамом и вся Церковь почивает.

Сія Гавань нарицается Еврейски КИФА, или КѢФА. Ёллински Пѣтра, сирѣчь Каменная Горѣ, Лѣно и Град. Что убо сія КИФА и сей Апокалипснй Град знаменует? Пир оный Лѣтов с Дѣщерми своими, о Коѣм: “Блажен, иже съестъ Обѣд во Царств[в]и Н[ебесном]”⁽⁴⁶⁾.

“Радости ваша Никтоже возмет от вас”⁽⁴⁷⁾.

“Веселіе вѣчное над Главою их”⁽⁴⁸⁾.

Глава наша есть Сердце наше. Аще оно не болит и вѣчно радуется, сіе есть Единое истинное Блаженство: “Мир, всякъ Ум превосходящій”⁽⁴⁹⁾.

АМИНЬ!

^в Фарійская Пирамида, или Турня, не далече от Устья Рѣки Нила, гдѣ Град Александрія.

“Ядите, Бліжніи, и пійте, и упійтеся, Братія...”²⁸⁴ От Днесь возсіяли над Главáми святых Человѣков Лучезáрнии Вѣнцы, окружающіи в себѣ сію Адамáнтову Слáву: “ЛЕГКО́ БЫТЬ БЛАГИ́М”. Тогда и на мою Главáву возложѣн Вѣнец нетлѣнный. Архáнгелы, Пѣснь Побѣдную воспѣвше²⁸⁵, возлетѣли в Горняя, и паки вселилися в седмй Пирамíдах, СУББО́ТЫ велики наречѣнных, призирающих и соблюдающих ПРЕМУ́ДРОСТИ ДОМ СЕДМИ-СУББО́ТНЫЙ, Слáвяще ОТЦА́ и СЫ́НА, и СВЯТА́ГО ДУХА, Вчерá, Днесь и во Вѣки.

Сіє Видѣніє Аз, Стáрец Даніил Варса́ва, воистину видѣх²⁸⁶. Написах же во Просвѣщеніє Невѣждам блаженным о́ным: “ДАЖДЬ ПРЕМУ́ДРОМУ ВИНУ́...”²⁸⁷ И во Слáву Людей святых ИЗРАИЛЯ.

КОНЕЦ.

Цей твір Сковорода написав 1783 р., коли перебував у Великому Бурлудці та Бабах. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1–26). «Брань...» було вперше надруковано (з деякими цензурними купюрами) окремою книжечкою в Москві 1839 р. [див.: Сковорода Г. С. Брань архистратига Михаила со Сатанюю, о сем: легко быть благим. – Москва: Изд. Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1839. – 45 с.]. Подаємо за автографом.

¹ Твір присвячено Михайлові Ковалинському. Див. прим. 1 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

² Ім'я *Михаїл* (гр. *Μιχαήλ*) означає “Кто ж яко Бог? або покора, або убожество Божее, або ударене [Божее], або ударяючий Бог” [*Беринда П.* Лексикон славенороскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 436]. У християнській традиції воно має численні сакральні конотації. Найперше, архангел Михаїл є архистратигом небесного воїнства, а також заступником усіх людей, котрі “вели боротьбу з дияволом і перемогли його” [*Ерм. Пастырь // Ранние отцы Церкви: антология.* – Брюссель, 1988. – С. 233]. Особливу роль він відіграє в деяких дуалістичних ересях. Скажімо, богомили вчили про те, що могутній дух Сатаніла за свої гордощі був скинутий з небес. Прагнучи стати богорівним, він створив на місці свого падіння друге небо й другу землю, а також людське тіло. Але він не мав сили дати людині душу, і на його прохання це робить Бог. П'ять із половиною тисяч років Сатаніла боровся з Богом, аж доки той не створив із власного серця великого янгола Миха, який з'явився “во плоті” як Христос і переміг Сатаніла, відібравши від його імені священне закінчення “їл” [див.: *Сумцов Н.* Очерк истории южно-русских апокрифических сказаний и песен // Киевская старина. – 1887. – Т. XV. – Апр. – С. 77]. Християнська традиція знає три поєдинки Михаїла та Сатани: перший – відтворений в Апокаліпсисі поєдинок на небесах; другий – боротьба за тіло Мойсея; третій – майбутня битва з Антихристом [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 115–116].

³ Парафраза Першої книги царств 14: 7. Пор.: *сѣрдце твое сѣрдце мое*.

⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: *Кто́ ѡкъ гдѣ вѣтъ нашъ*; Сковорода нав'язується тут до етимології імені “Михаїл”, так само, як це робив раніше, наприклад, Іван Величковський. Пор.: “Архистратиге Божій, святой МИХАИЛЕ, / кто, яко Бог, о сем ми дажд внимати цѣле” [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 96].

⁵ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁶ Див. прим. 3 до циклу «Басни Харьковскія».

⁷ Пісня на недільній утрени по читанні Євангелії.

⁸ Скворода має на думці слова: *и ѡбръѣте мѣсто и ѡспе тѣмш, зѣнде во солнце: и взѣ ѡ каменѣ мѣста (тогѡ) и положи въ возглавіе сѣвѣ, и спѣ на мѣстѣ ѡнѣмъ* (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11).

⁹ Див.: Книга Суддів 14: 8–9.

¹⁰ *Vergilii*. Буколіки, I, 6. Див. прим. 87 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹¹ Книга Псалмів 3: 6.

¹² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 25: 10. Пор.: **Покѡй дѣстѣ вѣгъ на горѣ сѣй**.

¹³ Ідеться про уривок з Піндара, який цитував у своїй «Державі» Платон (331a): “А той, хто не відчуває за собою жодної несправедливості, завжди має поруч незмінну супутницю – блаженну надію – цю добру годувальницю старості, як мовиться у Піндара” [Платон. Держава. – Київ, 2000. – С. 10–11]. Це – 214-ий фрагмент Піндара, який у російському перекладі звучить так: “Сладостная, / Лелеющая сердце, / Питающая старость, / Сопутствует [ему] Надежда, / Кормчая правительница / Переменчивых помыслов смертных...” [Пиндар. *Вакхилид*. Оды. Фрагменты. – Москва, 1980. – С. 223]. У тому ж річичі ідуть і Плутаркові міркування в трактаті «Про спокій душі» (477a–b), які сам Скворода переказав так: “Ни великолѣпной дом, ни царственной род, ни высочайшей чин, ни тысячи злата и сребра, ни учение, ни ангелскій язык, но только едина дружественная и милосердая совѣсть. Она-то есть внутри нас источник всѣх чистых и честных наших дѣл, раждающая святую нѣкую кичливость и безстрашіе, отверзающая сердечному оку вѣчное сладчайшія памяти зеркало, в коем видим нашу твердую надежду, умащающую нас и питающую во время старости”.

¹⁴ Книга Притч Соломонових 16: 31.

¹⁵ Пор. молитовне звертання до Богородиці: “Безневѣстная богородителнице...”; “Радуйся, невѣсто ненеvѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].

¹⁶ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 13. Пор.: *сѣша мѣдѣ и зъ камене*.

¹⁷ Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Тѣмш дѣмъ соцаѡ моѡ тѣвѣ** (Пісня над піснями 6: 11).

¹⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 10. Пор.: *ѡнде іѡквѣ ѡ клѡдѡза клѡтвеннагш*.

¹⁹ Фразу *внѣмъ ли єси* взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.

²⁰ Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 10.

²¹ Фразу *внѣмъ ли єси* взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.

²² Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11.

²³ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 11. Пор.: *и ѡспе тѣмш*.

²⁴ Фразу *внѣмъ ли єси* взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.

²⁵ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 25: 6. Пор.: *на горѣ сѣй испіють радость, испіють вино*.

²⁶ Можливо, Скворода має на думці слова: *и на сѣмъ каменѣ созиждѡ црковъ моѡ, и врата ѡдвѣа не ѡдолѣють єй* (Євангелія від св. Матвія 16: 18).

²⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 23 (24): 3. Пор.: *Ктѡ въздѣтѣ на горѣ гдѣню*;

²⁸ Книга пророка Ісаї 25: 10.

- ²⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 25: 6. Пор.: на горѣ сѣи испіють радость, испіють вїно.
- ³⁰ Книга пророка Ісаї 25: 7.
- ³¹ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 11.
- ³² Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Тѣмъ дѣмъ** соцѣ моѣ тѣвѣ (Пісня над піснями 6: 11).
- ³³ Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
- ³⁴ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 27: 1. Пор.: **оубїють драконта** сѣцаго въ мѣри.
- ³⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 14: 12. Пор.: **Кѣкв** спадє съ небесє денница.
- ³⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
- ⁽¹⁾ Це слово утворене з гр. *ἀτμός* – ‘пара’ та *σφαῖρα* – ‘куля’.
- ³⁷ Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 19.
- ³⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 1. Пор.: **Премѣдрость** создѣ севѣ добль и оутвердѣ столпѣвъ сѣдмь.
- ³⁹ Боротьба Михайла та Сатани – дуже поширений сюжет в українській літературі XVII–XVIII ст. Він є, зокрема, у творах Кирила Ставровського [див.: *Транквіліон-Ставровський К.* Євангеліє учительное. – Рахманів, 1619. – Арк. 49–50 (друга пагін.)], Лазаря Барановича [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдних. – Київ, 1674. – Арк. 64–69], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородици. – Київ, 1676. – С. 406–408, 556–578], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 90–90 (зв.)], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святих. – Київ, 1700. – Арк. 179–179 (зв.); *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю седмую по Пасцѣ // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 55 (друга пагін.); *Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаїла, воеводи сил небесных, и ангелов его с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 553–573], в анонімних духовних піснях [див., наприклад: Українсько-руський архів. – Т. IX. Матеріали до історії української пісні і вірші / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 228–230], усних переказах [див.: *Драгоманов М.* Замітки про слов’янські релігійні тай етичні легенди // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народно словесність і письменство / Зладив М. Павлик. – Львів, 1907. – Т. IV. – С. 343–344, 379–380] тощо.
- ⁴⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **что ты здеѣ**, и **что тевѣ здеѣ**;
- ⁴¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто ѡкв гдѣ** вѣтъ нашъ;
- ⁴² Сковорода має на думці слова: **Міхѣйль** же **архѣггѣль**, **єгда** со **дїаволомъ** **разсѣдѣа** **глаголаше** **ѡ** **мѡусѣевѣ** **тѣлесѣ**, не **сѣдѣа** **навестѣ** **хѣльна**, но **рече**: **да** **запретѣтъ** **тевѣ** **гдѣ** (Соборне послання св. ап. Іуди 9).
- ⁴³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **живѣ** **гдѣ** **вѣтъ** **сѣль**, **вѣтъ** **їмлевѣ**, **ємѣже** **предстоѣ** **предѣ** **нѣмъ**, **ѣще** **вѣдетѣ** **въ** **лѣта** **сѣа** **роса** **и** **дожда** (Третя книга царств 17: 1). Пор. також: **живѣ** **гдѣ** **сѣль**, **ємѣже** **предстоѣ** **предѣ** **нѣмъ**, **ѡкв** **днесѣ** **покажѣса** **ємѣ** (Третя книга царств 18: 15); **живѣ** **гдѣ** **сѣль** **ємѣже** **предстоѣ** **предѣ** **нѣмъ** (Четверта книга царств 3: 14).
- ⁴⁴ Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 22. Пор.: **оумѣкнѣша** **словеса** **їхѣ** **паче** **єла**, **и** **та** **сѣтъ** **стрѣлы**.
- ⁴⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Вєлїй** **гдѣ** **и** **хвалєнѣ** **сѣлѣ** **во** **градѣ** **вѣа** **нашегѣ**, **въ** **горѣ** **сѣвѣ** **єгѣ** (Книга Псалмів 47 (48): 2).
- ⁴⁶ Сковорода має на думці слова св. ап. Петра: “ніколи не їв я нічого огидного” (Дії св. апостолів 10: 14) (у Вульгаті: “numquam manducavi omne commune”; у Септуагінті:

“οὐδέποτε ἔφαγον πάν κοινόν”. Гр. *κοινός* означає тут ‘нечистий’. Отже, його латинським відповідником є *soenit* – ‘багно, болото’.

⁴⁷ Див.: Книга пророка Єзекїїа 4: 13.

⁴⁸ Фразу **внѣмъ ли єсѣ** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.

⁽²⁾ Гр. *πῦράμις*.

⁽³⁾ Гр. *πύρους*.

⁽⁴⁾ Слово *каланча* етимологічно пов’язане з турецькими словами *kule*, *kale*.

⁽⁵⁾ Пол. *wieża*.

⁽⁶⁾ Книга Псалмів 98 (99): 7.

⁽⁷⁾ Книга Псалмів 121 (122): 7.

⁽⁸⁾ Соборне послання св. ап. Іуди 9.

⁽⁹⁾ Гр. *ἀρχιστράτηγος*.

⁽¹⁰⁾ Дії св. апостолів 10: 1–33.

⁽¹¹⁾ Парафраза Дій св. апостолів 11: 8. Пор.: **ника́коже, гдѣн, ѣкв вса́ко сквѣрно ѣли нечи́сто нико́лиже внѣде во ѱста́ моа́.**

⁽¹²⁾ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 16: 20. Пор.: **Бгѣ же мѣра да сокрѣшитѣ сачтанѣ под ногѣ вѣша вскрѣѣ.** Іван Златоуст тлумачить це місце в 32-ій гомілії, присвяченій Посланню св. ап. Павла до римлян [див.: *Patrologiae cursus completus. Series graeca* / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1859. – Т. 60. – Col. 677].

⁴⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 2. Пор.: **Слы́ши, нѣо, ѣ видши, землѣ.**

⁽¹³⁾ Від гр. *ἀποκαλύπτων* – ‘той, що розкриває таємниці’.

⁽¹⁴⁾ Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.

⁽¹⁵⁾ У словнику Памви Беринди слово *еродїи* потрактовано так: “птах подобен боцяну албо чапли, жиет на воднистых мѣстѣх, той и орла забивает и заѣдает” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 400].

⁽¹⁶⁾ Гр. *πελαργός*.

⁽¹⁷⁾ Дієслово *ἀντιπελαργεῖν* означає “любити взаємно (на манір лелек)”.

⁽¹⁸⁾ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

⁵⁰ Скворода має на думці слова: **Горе вѣмъ, кни́жницы ѣ фарѣсеѣ, лицемѣри, ѣкв подѣвнѣса грѣвѣмъ повѣпиеннѣмъ, ѣже внѣдѣд ѱвѣо ѣвляѣтса краснѣ, видѣтрѣдѣд же полни сѣтъ костѣѣ мѣртвыѣѣ ѣ вса́кѣа нечи́стѣтѣ** (Євангелїя від св. Матвія 23: 27).

⁵¹ Мотив боротьби зі світом, плоттю й дияволом був дуже популярний у старих українських письменників, зокрема в Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 284], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Марїи Богородици. – Київ, 1676. – С. 691], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Осм блаженства євангелскїя. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)–68], Йоасафа Кроковського [див.: *Кроковський Й.* Акафіст святѣѣ великомученицѣ Варварѣ. – Чернігів, 1749. – Арк. 11 (зв.), 24 (зв.)] та інших.

⁵² Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 8.

⁵³ Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слы́ши, нѣо, ѣ видши, землѣ.**

⁵⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Горе глаголющѣмъ лѣкавое доброѣ, ѣ доброѣ лѣкавое, полагающѣмъ тмѣ свѣтѣ, ѣ свѣтѣ тмѣ, полагающѣмъ горькое слѣдкое, ѣ слѣдкое горькое.**

⁵⁵ Можливо, це парафраза Євангелїї від св. Луки 21: 31. Пор.: **влизъ єсть црѣтвѣе вѣтѣ.**

⁵⁶ Скворода має на думці слова: **Ѣ ѣзведѣтъ ѣкв свѣтѣ прѣвдѣ твоѣ ѣ сдѣвѣ твоѣ ѣкв полѣдне** (Книга Псалмів 36 (37): 6).

⁵⁷ Парафраза Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктò ѡкв гдѣ вѣтъ нѡшѣ;**

⁵⁸ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **Ѡднѣнь дѣнь прѣд гдѣмъ ѡкв тѣслѡца лѣтъ, ѡ тѣслѡца лѣтъ ѡкв дѣнь Ѡднѣнь.**

⁵⁹ Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 283-й малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Аист, или бусел, попирающая змию» (підпис: “Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est animus”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

⁶⁰ Християнська ортодоксія знає імена чотирьох архангелів: Михаїл, Гавриїл, Рафаїл та Уріїл. Див., наприклад, молитву до архангелів: “Святѣи чиноначальници, Михаїле, Гавриїле, Рафаїле, Уріїле, со всѣми умными небесными силами...” [Могила П. Євхологон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 321 (третья пагін.)]. Ім'я Варакхіла зустрічається в апокрифах [див.: *Аверинцев С. Архангели // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 44].*

⁶¹ Сковорода має на думці слова: **Премѣдрость созда себѣ домъ ѡ утверди столпѡвъ сѣдмь** (Книга Притч Соломонових 9: 1).

⁶² Книга Псалмів 83 (84): 2.

⁶³ Книга Псалмів 83 (84): 4.

⁶⁴ Книга Псалмів 103 (104): 17.

⁶⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 83 (84): 5. Пор.: **Бѣжѣни живѡтѣи въ домѣ твоѣмъ.**

⁶⁶ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **нѣсть нѡша вранѣ къ кровѣ ѡ плѡти, но...**

⁶⁷ Парафраза Другої книги царств 22: 29. Пор.: **просвѣщѣши свѣтѣиликъ моѡ, гдѣ, ѡ гдѣ просвѣтитѣ ми тмѣ моѡ.**

⁶⁸ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6. Пор.: **вѣтъ рекѣи ѡ тмѣ свѣтѣл възсѣти, ѡже възсѣл въ серцѡцѣхъ нѡшихъ.**

⁶⁹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **къ мѣродержѣтелѣмъ тмѣ вѣка сегѡ.**

⁷⁰ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **къ началѡмъ ѡ ко властѣмъ (ѡ) къ мѣродержѣтелѣмъ тмѣ вѣка сегѡ, къ дѣховѡмъ слѡбы подневѣсными.**

⁷¹ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 16: 23. Пор.: **сѡтанѡ, совлѡзнь ми Ѡси: ѡкв не мѡслиши ѡже (сѡтъ) вѣтѡ, но чѡловѣческаѡ.**

⁷² Сковорода має на думці слова: **Ѣ испѣсти змѣй за женѡю ѡзѡстѣ своѡхъ водѡ ѡкв рѣкѡ, да ѡ въ рѣцѣ потопитѣ** (Апокаліпсис 12: 15).

⁷³ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **ктѡ дѡстѣ ми крилѣ ѡкв голѡвинѣ; ѡ полецѣ, ѡ почѡю.**

⁷⁴ Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка ѡкв смѣртѣ лѡвѣ, жѣстока ѡкв ѡдѣ рѣвность: крила Ѡл крила Ѡгнѡ.**

⁷⁵ Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 4. Пор.: **Согрѣсѡ сѣрдѣце моѡ во мнѣ, ѡ въ подѣніи моѣмъ разгорѣтѣ ѡгнѡ.**

⁷⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 24–26. Пор.: **взволѡзненѣ вѣдѣши, ѡще же поспѣши, слѡдѡстнѡ поспѣши. Ѣ не ѡвѡиши сѡтрѡха нашѣдѡшагѡ, нижѣ ѡстрѣмѣнѣлѡ нечѣстѣвѡхъ нахѡдѡцагѡ: гдѣ во вѣдѣтъ на всѣхъ пѣтѣхъ твоѡхъ.**

⁽¹⁹⁾ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Рѣчѣ въздѣненѣ въ сѣрдѣци своѣмъ: нѣсть вѣтъ.**

⁷⁸ Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Растяѣша ѿ ѿмерзѣшася въ начинанїихъ.**

⁷⁹ Цій темі присвячена притча Сквороди «Убогій Жайворонок».

⁸⁰ Очевидно, Скворода має на думці сюжет казки про вовка й козенят [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 73 (123)]. Про цей сюжет він ще раз згадує в притчі «Благодарный Еродий».

⁸¹ Словникове значення іменника *туга* таке: “теснотность, фрасунок, тужѣне, посуплене, твар надол спущеная, встыд з фрасунком. Безсластіє, негодованіє. Бѣда” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 260].

⁸² Книга Псалмів 123 (124): 7.

⁸³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 32. Пор.: **Пѣтъ заповѣдѣй твоихъ текѡхъ, ѣгда разширилъ єси сердце моє.**

⁸⁴ Книга Псалмів 83 (84): 3. Повністю цей вірш звучить так: **Желаетъ ѿ скончаваетсѧ душа моѧ во двори гдѣни: сердце моє ѿ плѡтъ моѧ възрѡдовастасѧ ѡ вѣѣ живѣ.**

⁸⁵ Книга Псалмів 85 (86): 11.

⁸⁶ Книга Псалмів 76 (77): 3.

⁸⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Растяѣша ѿ ѿмерзѣшася въ начинанїихъ.**

⁽²⁰⁾ У такий спосіб пояснювали ці душевні порухи стоїки. Як свідчить Діоген Лаертцій (VII, 111), вони, наприклад, вважали, що “скорбота – це нерозумне душевне стиснення” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 302].

⁽²¹⁾ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11–12. Пор.: **Ѳустѧ нѧша ѡверзѡшасѧ къ вамъ, коринѡане, сердце нѧше распространисѧ. Не тѣснѡ виѣщѡетсѧ.**

⁽²²⁾ “Не оголяти зуби, не вишкірятися, а сміятися серцем” (лат.).

⁽²³⁾ Євангелія від св. Луки 10: 21.

⁸⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: **Гдѣм ѡволашасѧ стрѡхи, ѿдѣже не вѣ стрѡхъ.**

⁸⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 9: 30. Пор.: **Ловитъ въ тайнѣ ѡкъ лѣвъ во ѡградѣ своѣй.**

⁹⁰ Книга Псалмів 13 (14): 5.

⁹¹ Фраза *благокрѣмѧ лѣка ѡбликѡвъ* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

⁹² Пор.: “Радуйся, обрадованная Богородице Дѣво” [Могилы П. Євхологїон, або Молитво-слов или Требник. – Київ, 1646. – С. 25].

⁹³ Парафраза Книги Псалмів 95 (96): 2. Пор.: **благовѣстїте дѣнь ѡ днѣ спнїє єгѡ.**

⁹⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: **гдѣн, во чрѣвѣ прїѡхѡмъ ѿ поколѣхѡмъ, ѿ родїхѡмъ дѡхъ спнїѧ твоєгѡ.**

⁹⁵ Євангелія від св. Луки 1: 28.

⁹⁶ Парафраза Євангелїї від св. Івана 1: 13. Пор.: **ѡже не ѡ кровѣ, ни ѡ пѡхотї плѡтскїѧ, ни ѡ пѡхотї мѡжескїѧ, но ѡ вѣа родїшасѧ.**

⁹⁷ Євангелія від св. Івана 3: 6.

⁹⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 39 (40): 9. Пор.: **закѡнъ твоѣ посредѣ чрѣва моєгѡ.**

⁹⁹ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: **Мїръ многъ любѡщїмъ закѡнъ твоѣ, ѿ нѣстѣ ѡмъ совлѡзна.**

¹⁰⁰ Книга Псалмів 124 (125): 5.

¹⁰¹ Фразу *мїръ на нїхъ ѿ мїтъ* узято з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16.

¹⁰² П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 4.

¹⁰³ Фраза пѣть гдѣнь не раз зринає в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 2: 22.

¹⁰⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: Пришлѣць азъ ѣсмь на земли: не скрый ѿ мене заповѣди твоѣ.

¹⁰⁵ Пор. приказку: “Беспечальному сон сладок” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 518].

¹⁰⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 30–31. Пор.: Взлѣдѣтъ бо ѿнѣишнѣ, и оутрѣдѣтсѣ ѿншты, и ѿзврѣннѣи не крѣпцы вѣдѣтъ: терпѣчнѣ же гдѣ ѿзлѣнѣтъ крѣпость, ѿкрыѣтѣютѣ ѣки ѿриѣ, потекѣтъ и не оутрѣдѣтсѣ, пойдѣтъ и не взлѣдѣтъ.

¹⁰⁷ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: ѣкѣ ѣдинъ дѣнь предъ гдѣмъ ѣкѣ тѣсѣща лѣтъ, и тѣсѣща лѣтъ ѣкѣ дѣнь ѣдинъ.

⁽²⁴⁾ Гр. *ὀρίζων*. Це слово в кириличній транслітерації могло мати й трохи інакшу форму. Наприклад, Софроній Почаський подавав його як *хоризонт* [див.: *Почаський С. Εὐχαριστήριον*, або Вдячність ясне превелелбнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могиль // *Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.*: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 303].

⁽²⁵⁾ Гр. *τόπος ὀρίζων*.

¹⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: *человѣка*.

¹⁰⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 16: 22. Пор.: и рѣдости вѣшеѣ никтоже вѣзметѣ ѿ вѣсъ.

¹¹⁰ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 20. Пор.: ѣсть ѣстинный бѣтъ и живѣтъ вѣчнннѣ.

¹¹¹ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 1.

¹¹² Пор. із думкою автора «Послання до Діогнета» (5): християни “перебувають на землі, але є громадянами неба” [Послание к Диогнету // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 596].

¹¹³ Книга Премудрості Соломонової 3: 1.

¹¹⁴ Книга Премудрості Соломонової 3: 3.

¹¹⁵ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 4. Пор.: Їбо предъ лицѣмъ чловѣчскимъ ѣще и мѣкѣ прѣймѣтъ, оуповѣннѣи ѣхъ безмѣртѣѣ испѣлнено.

¹¹⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *Многѣ слѣвѣ созда гдѣ въ нѣхъ величѣемъ своимъ ѿ вѣка* (Книга Ісуса, сина Сирахового 44: 2).

¹¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 14. Пор.: *На пѣтнѣ свидѣннѣи твоѣхъ насладѣхсѣ, ѣкѣ ѿ всѣкомъ богѣтствѣ*.

⁽²⁶⁾ Саме так подано цей іменник у словнику Памви Беринди [див.: *Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 218].

⁽²⁷⁾ Словник Памви Беринди тлумачить іменник *архімагір* так: “старѣйшій поваром, кухмістр, майстер кухаром, або воевода войска, гетман, мужеубіец” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 352].

⁽²⁸⁾ *Бог* у значенні ‘шлунок; перше відділення шлунка жуйних тварин, рубець’.

⁽²⁹⁾ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19.

⁽³⁰⁾ Дії св. апостолів 8: 26. Закінчення цього вірша звучить так: *и тоѣ ѣсть пѣстѣ*.

¹¹⁸ Сковорода змальовує тут, сказати б, свій духовний автопортрет.

¹¹⁹ Сковорода має на думці слова: *Рече же сѣрра: смѣхъ мнѣ сотвори гдѣ* (Перша книга Мойсеєва: Буття 21: 6).

¹²⁰ Рафаїл супроводжував Товію. Див.: *И ѣде ѣскѣти чловѣка, и ѿврѣтѣ рафаїла, ѣже вѣ ѣггѣл* (Книга Товіа 5: 4).

¹²¹ Див.: Книга Товіта 5: 22.

¹²² Див.: Книга Товіта 8: 1–7.

¹²³ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19. Пор.: *їиже вбгъ чрѣво, њ слава въ стѣдѣ ѡхъ, ѡже земнѡл мѡдрствѡютъ*. Євангелський образ бога-черева не раз зринає у творах старих українських письменників, як-от в Антонія Радивиловського: "...обжирца и пьяница знову прилучаються до обжирци и пьяници и мовят: бог наш чрево и Бахус ест" [*Радивиловський А. Вѣнец Христов*. – Київ, 1688. – Арк. 23].

¹²⁴ Заклик *слыши, ѡилю* чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

¹²⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 15.

¹²⁶ Друга половина фрази – це трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 6: 6. Пор.: *въ сѣрдцы твоѡмѣ ѡ въ дѡшѣ твоѡй*.

¹²⁷ Парафраза Євангелії від св. Марка 8: 35. Пор.: *той спасѣтъ ѡ*.

¹²⁸ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: *Смѣрна ѡ стѡкти ѡ касѡ ѡ рѣзъ твоѡхъ*.

¹²⁹ Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 31. Пор.: *ѡ сѣ зачнѣши во чрѣвѣ, ѡ родѣши сѡ*.

¹³⁰ Парафраза Пісні над піснями 1: 3. Пор.: *въ вонѡ мѡра твоѡгѡ течѣмъ*.

¹³¹ Див.: Третя книга Мойсеева: Левит 4: 11–12.

¹³² Сковорода має на думці слова: *ѡумертвѣтѣ ѡубо ѡды вѡша* (Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5).

¹³³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡгдѡ ѡспразднѣтъ всѡко начѡмство ѡ всѡкъ влѡсть ѡ сѡмъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24).

¹³⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 1: 79. Пор.: *напрѡвити нѡги нѡша на пѣтъ мѡренъ*.

¹³⁵ "Царська дорога" – це дорога "золотої мірноти". "Человѣку, – зазначав, наприклад, Дмитро Туптало, – требѣ бодрого опаства с праваго пути не уклонятися на уеє, сѣсть на прелести грѣховныя, не уклонятися ни на десное, сѣсть на лишніє жестокиє зѣло подвиги, дабы не пришол в высокоуміє, но царским путем ийти, сѣсть мѣрным житієм, мѣрною добродѣтелию" [*Туптало Д. Поученіє в недѣлю пред просвѣщенієм // Сочиненія святаго Дмитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 25–26*]. Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Є також народна приказка: "Середна дорога найліпша" [*Франко, № 10641*].

¹³⁶ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24.

¹³⁷ Див.: Четверта книга царств 2: 11.

¹³⁸ Див.: Книга пророка Даниїла 14: 36.

¹³⁹ Див.: Дії св. апостолів 8: 39.

¹⁴⁰ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 22: 5–14.

¹⁴¹ Див.: П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 1.

¹⁴² Сковорода має на думці слова: *коємѣждо по ѡкрѣхѡ хлѣва, ѡ по чѡсти печѣнагѡ мѡса, ѡ по сковраднѡмъ минѡ* (Друга книга царств 6: 19).

¹⁴³ Див.: *Востѡвши же мѣіамъ во дни тѣл, ѡде въ гѡрнал со тѣпнѣемъ, во грѡдъ ѡдокъ: ѡ внѡде въ дѡмъ захѡрѣннѡ ѡ цѣловѡ ѡлѡсѡветъ* (Євангелія від св. Луки 1: 39–40).

¹⁴⁴ Див.: Євангелія від св. Матвія 4: 1–10; Євангелія від св. Луки 4: 1–13.

¹⁴⁵ Див.: Євангелія від св. Матвія 17: 1–9; Євангелія від св. Марка 9: 2–9; Євангелія від св. Луки 9: 28–36.

¹⁴⁶ Лука й Клеопа, які першими пізнали Христа після Воскресіння, в літературі українського бароко символізувати тих, кому відкрилася справжня віра. Наприклад, Лазар

Баранович писав: “Lukasz z Kleopa, że Pana spotkali, / W drodze pospołu chleb z Panem łamali. / Iak chleba w drodze, tak Chrystusa trzeba, / Droga z Chrystusem dobra, bo do nieba” [*Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – С. 69; пор.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 84 (друга пагін.); Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 224; Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 45; Радивиловський А. Огородок Маріи Богородици. – Київ, 1676. – С. 42–43; Туттало Д. Книга житій святих. – Київ, 1705. – Арк. 200 (зв.); Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 384, 399].*

¹⁴⁷ Сковорода має на думці слова: *и преломивъ даише ѿма: онѣма же шверзотчѣса очи, и познѣста егò: и той невѣднимъ высть ѿма* (Євангелія від св. Луки 24: 30–31).

¹⁴⁸ Див.: Дії св. апостолів 8: 26–39.

¹⁴⁹ Парафраза Дій св. апостолів 8: 39. Пор.: *каженикъ, и даише бо вѣ пѣть своѣй радѣлса.*

¹⁵⁰ “Праву” дорогу заведено змальовувати майже порожньою. Як писав, наприклад, Симеон Полоцький: “Не тѣсно же идутъ благоразумніи, яко мало ихъ есть...” [*Полоцький С. Вечера душевная. – Москва, 1681. – Арк. 390*].

¹⁵¹ Сковорода має на думці слова: *Гòре глаголющимъ лѣкавое доброе, и доброе лѣкавое, полагающимъ тмѣ свѣтъ, и свѣтъ тмѣ, полагающимъ горькое сладкое, и сладкое горькое* (Книга пророка Ісаї 5: 20).

¹⁵² Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 7: 15. Пор.: *прѣжде неже раздѣлѣти еиò и звòлѣти слѣдѣ, ииò и звѣрати благòе. Див. також: занѣ прѣжде неже раздѣлѣти отчòрати благòе ииò слòе, шринѣтъ лѣкавое, еже и звѣрати благòе* (Книга пророка Ісаї 7: 16).

¹⁵³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: *Не зайдетъ бо сонце тевѣ, и лнѣ не иòскѣдетъ тевѣ: вѣдетъ бо гдѣ тевѣ свѣтъ вѣчный, и иòполнатса днѣ рыданїа твоегò.*

¹⁵⁴ Образ, запозичений із Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: *Гòре вамъ, книжници и фарїсеє, лицемѣри, ѿкò подòбнѣтея грòбамъ повѣпленымъ, иже внѣдѣдѣ оубò и влѣаютса краснѣ, внѣтрѣдѣ же полни сѣтъ костѣи мѣртвыхъ и всѣкїа нечистотѣ.*

¹⁵⁵ Пор. російську приказку: “Влез, что в вентер: ни взад, ни вперед” [*Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 479*].

¹⁵⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 24. Пор.: *гòре вамъ богѣтымъ: ѿкò шстоитѣ оутѣшенїа вѣшегò.*

¹⁵⁷ Пор.: “Хто богат, той всѣмъ брат, / а хто нічого не має, того ніхто не знає” [*Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 94*]; “Хто богат, то всімъ брат, а хто нічого не має, то о тїмъ ніхто не знає” [*Франко, № 28798*]; “Якъ бувъ багат, всякъ казавъ сват, а якъ бідний став, ніхто й шапки не зніме” [*Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 22*].

¹⁵⁸ Пор.: “Коли в кого грош, то всòда хорош” [*Номис, № 9638*].

¹⁵⁹ Сатану від часів середньовіччя було заведено трактувати як “маву́ Бога” [див.: *Аверинцев С. Антихрист // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 40*]. З українських письменників про Сатану-“маву́” писав, зокрема, великий шанувальник Сковороди Євген Маланюк: “Найзгубніше в С., в Антихристї – те, що він удає Христа, що він є Лже-Христос (як зауважив уже В. Соловийов). Це не є оперовий Мефісто, чи Князь Тьми (адже ж він ‘Lucifer!’), – це малпа, це – актор, це – ‘ерзац’” [*Маланюк Є. Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання. – Київ, 2008. – С. 73–74*].

⁽³¹⁾ Сковорода цитує тут у власному перекладі Еврипїдову трагедію «Даная» за «Моральними листами до Луцїлія» (CXV, 14) Сенеки [див.: *Луцїй Анней Сенека. Моральні листи до Луцїлія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 515*].

¹⁶⁰ Євангелія від св. Луки 6: 24.

¹⁶¹ Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.

¹⁶² Переробка Євангелії від св. Матвія 5: 3. Пор.: *бл҃жєннї нїщїн дѣломъ: ѡкѡ тѣхъ єсть цр҃квѣ нѣноє.*

¹⁶³ Євангелія від св. Матвія 11: 28.

¹⁶⁴ “Ліва дорога” – це не що інше, як дорога гріха: “Пространний же и широкий путь ведый в погибель сей есть: невѣріє, непокорство, непослушаніє, гордыня, величаніє, тщеславіє и лѣность, пїянство и обяденіє, блуд, зависть, клевета и ненависть, роптаніє и хула, душегубная ярость и осуждати ближняго” [Слово к народу каѡоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 105 (зв.)]. Грішники “многочлюдными полками, конницы и пѣшіи, друг друга предваряя, бѣгут путем широким” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 390]. Пор. з народною приказкою: “Широка дорога до пекла” [Франко, № 10677]. Див. також прим. 54 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁶⁵ Як пояснював у своєму пенітенціалії Інокентій Гізель, “лихоимтство, еже в Писаніи Святом нарицається сребролюбієм, єсть излишнее желаніє имѣти что” [Гізель І. Мир с Богом челоуѣку. – Київ, 1669. – С. 226]. Див. прим. 294 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁶⁶ Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 5. Пор.: *ѡкѡ бл҃гъ искѡснїхъ ѡ ѡбрътѣєнїхъ достѡйнїхъ сєбѣ.*

⁽³²⁾ Скворода нав’язується тут до історії, яку розповів про кініка Діогена Діоген Лаертцій (VI, 51): “На запитання, які звірі найнебезпечніше кусаються, він відповів: ‘Із дикий – сикофант, із домашніх – підлесник’” [Діоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 250]. Про “домашніх тигрів” говорив і Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXXXV, 41): “Є такі приборкувачі, які навіть найдикіших звірів, що ї зустрічатися з ними жахно, призвичаюють до присутності людей. Вдовольняються не тільки тим, що пом’якшують їх жорстокість, але й поводяться з ними, як із домашніми... Так і мудрець по-мистецькому приборкує біди: страждання, вбогість, неслава, в’язниця, вигнання – все, що таким жахом повсюдно сповнює людей, тільки-но потраплять до нього, відразу стають лагідними” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переказ з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 329]. Подальша цитата взята зі служби на Великий четвер (пісня 6-та, кондак, глас 2-ий).

¹⁶⁷ Фразу *твр҃дѣнїєнїє ѡ ѡбръменїєннїи* взято з Євангелії від св. Матвія 11: 28.

¹⁶⁸ Алтин – старовинна російська монета вартістю в три копійки.

¹⁶⁹ Тут: церковний устав. Пор. з народною приказкою: “Що попик, то типик” [Франко, № 20395].

¹⁷⁰ Псалтир – одна з найпоширеніших богослужбових книжок. Саме Псалтир став першою слов’янською друкованою книжкою (його видав у Празі 1517 р. Франциск Скорина) та однією з перших друкованих книжок в Україні (острозький Псалтир 1580 р., надрукований Іваном Федоровим). Псалтир дуже часто видавався й перегадом. Наприклад, одна тільки друкарня Києво-Печерської лаври видавала Псалтир у 1624, 1629, 1643–1644, 1667, 1672, 1678, 1690, 1693, 1697, 1703, 1705, 1708, 1715 та пізніших роках.

¹⁷¹ “Прологами” в Україні, починаючи зі старокіївської доби, називали синаксарі – збірники коротких житій святих, укладені за календарним принципом.

¹⁷² Оця пісня “лицемірив” дуже підхожа до молитви Фарисея з «Трагедокомедії» вчителя Сквороди Михайла Козачинського, створеної 1734 р. під час перебування автора в Карловцях [пор.: *Ерцић В. Мануил (Михаил) Козачинскїи* и његова Трагедокомедїи. – Нови Сад; Београд, 1980. – С. 519–521].

¹⁷³ Іронічне переосмислення концепту “золотий вік” можна зустріти й у творах інших старих українських письменників. Наприклад, Іван Максимович писав: “Златый нынѣ въкъ ест, честь златом подается, / Злата ради и любовь всѣх умножается” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 132].

¹⁷⁴ Від лат. *larva* – ‘злий дух, привид, маска, личина’.

¹⁷⁵ Пор.: “Сам сатана преображается в ангела света” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 177].

¹⁷⁶ Слово *сьвер* метафорично означало “тма, ров” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 253].

¹⁷⁷ Книга Псалмів 41 (42): 8.

¹⁷⁸ Євангелія від св. Матвія 10: 19; Євангелія від св. Луки 18: 20.

¹⁷⁹ Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 13. Пор.: *расторгниче сердца ваша.*

¹⁸⁰ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 11: 17. Пор.: *їниже кто согрѣшаєтъ, сїми и мѣнитсѧ.*

¹⁸¹ Це – 11-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней».

¹⁸² Скворода має на думці слова: *Горѣ глаголющимъ лѣкавое доброє, и доброє лѣкавое, полагающимъ тмѣ свѣтъ, и свѣтъ тмѣ, полагающимъ горькое слѣдкое, и слѣдкое горькое* (Книги пророка Ісаї 5: 20).

¹⁸³ Див. прим. 342 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».

¹⁸⁴ “Перекинчиком” диявола називають, починаючи з ранньохристиянської доби; варто пригадати бодай Орігена (Про першооснови, I, V, 5) [див.: *Ориген. О началах.* – Санкт-Петербург, 2007. – С. 75–76].

¹⁸⁵ Від початку лат. *traductor* – ‘перевідник’ – було прїзвиськом Помпея, котрий перевів Публія Клаудія з патрицій у плебей.

¹⁸⁶ Памва Беринда тлумачив слово *клеветник* так: “ябедник, потварца, звадца, ошуст, лгар, обмовца, оболгатель, сікофант, дѣдко, діавол” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 96].

¹⁸⁷ Скворода має на думці слова: *Горѣ глаголющимъ лѣкавое доброє, и доброє лѣкавое, полагающимъ тмѣ свѣтъ, и свѣтъ тмѣ, полагающимъ горькое слѣдкое, и слѣдкое горькое* (Книга пророка Ісаї 5: 20).

¹⁸⁸ Памва Беринда тлумачив слово *пругло* як “сило” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 197]. Пор.: “Сило – плѣница, сѣтъ, мрежа, тенет, пугло” [Синонима славеноросская // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – Дек. – С. 83 (додаток)].

¹⁸⁹ Гр. *στροφή* – ‘поворот, зміна’; у переносному значенні: ‘хитрощі, ловитва’.

¹⁹⁰ Див.: “Архітектон: старшїй тєсля або майстер тєселскїй” [Беринда П. Лексикон славенороскїй и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 353]. “Архітектоном” старї українські письменники й богослови зазвичай називали Бога-Творця [див., наприклад: *Сакович К. Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст.* – Київ, 1988. – С. 463; *Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота чєловѣческаго в мирѣ.* – Кутейно, 1654. – Арк. 104 (зв.); *Баранович Л. Трубы словєс проповѣднѣх.* – Київ, 1674. – Арк. 22, 41 (зв.), 226 (зв.); *Полоцький С. Вєчєря душевнѧя.* – Москва, 1681. – Арк. 73; *Туттало Д. Слово в дєнь Покрова прєсвѧтыя Богородицы // Сочинєнїя свѧтого Димитрія, митрополїта Ростовскаго: В 5 ч.* – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 280].

¹⁹¹ Парафраза Книги Притч Соломонових 7: 23. Пор.: *їкѡ єлєнь ѡуѣзвєнѣ стрѣлою въ їтѣра, нє вѣдѧй, їкѡ на дѣшѣ своѣ тєчєтѣ.*

¹⁹² Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.

¹⁹⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 9. Пор.: **Не ѿвержи мене во время старости.**

¹⁹¹ Див. прим. 247 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

¹⁹² Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **вѣтъ любви ѣсть.**

¹⁹³ Заклик **слыши, илю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

¹⁹⁴ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 15.

¹⁹⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 12. Пор.: **црѣтвѣе нѣвное нѣдѣтса, и нѣдѣнницы восхичаютьчъ ѣ.**

¹⁹⁶ Пор. німецькі прислів'я: "Wo Gott eine Kirchen hinbawet, da bawet der Teuffel ein Capell daneben"; "Wo der liebe Gott wohnt, hat auch der Teuffel sein Nest". Схожі приказки є і в українців: "Всюди коло церкви чорт каплицю ставить"; "Де Біг церкву ставить, там дідько коршму" [Франко, № 27681, 1036].

¹⁹⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 12. Пор.: **Ѡ дній же іѡанна крѣтѣла досѣлѣ црѣтвѣе нѣвное нѣдѣтса, и нѣдѣнницы восхичаютьчъ ѣ.**

¹⁹⁸ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 32: 1.

¹⁹⁹ Фраза **вѣкрѣю, гди** зринає в Біблії двічі: в Євангелії від св. Марка 9: 24 та в Євангелії від св. Івана 9: 38.

²⁰⁰ Фразу **трдѣть и волѣзнь** узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.

²⁰¹ Фразу **печѣль и въздыхѣніе** узято з Книги пророка Ісаї 35: 10; 51: 11.

²⁰² Ата, чи Ате (гр. Ἄτη) – у грецькій міфології донька Зевса, яка мала можливість насилати божевілля на богів та людей.

²⁰³ Ада (євр. *ʿādāh*) – перша дружина Ламеха (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 4: 19–21). *Ада* – дуже поширене в старовину семітське ім'я. Пор.: *Адиль, Адаія* та інші. Спільний у цих іменах елемент означає "прикрашати, прикрашатися" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 725]. Сковорода надає цьому імені негативних конотацій, хоча дієслово *ʿādāh* зринає в різних контекстах (пор., наприклад: Книга пророка Єремії 4: 30 та 31: 4). В арамейській мові *ʿādāh* означає "проходити, переходити, закінчуватися" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 1105]. Памва Беринда писав, що ім'я *Ада* означає "згромажене, або оздобна, з сірсаго – отдаленая" [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 335].

²⁰⁴ Селла (так у Септуагінті та в слов'янській Біблії) – це Цілла (євр. *šillāh*), друга дружина Ламеха (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 4: 19–21). Етимологія цього імені остаточно не з'ясована. Можливо, воно походить від слова *šēl* ("тінь" – у сенсі "затинок"), можливо, – від слова *šālal* ("дзвеніти") чи від *šēselīm* ("кімвали" – стосовно голосу Цілли).

²⁰⁵ Очевидно, Сковорода має на думці грецьку богиню положів Літію (гр. *Ειλείθυια*), яку зображували зі смолоскипом як символом нового життя, а можливо, матір Аполлона й Артеміди – Лето (гр. *Λητώ*), що її часом ототожнювали з Літією.

²⁰⁶ Ім'я, утворене від гр. *λείπουρία* – "відправа".

²⁰⁷ Див. прим. (35) до циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁰⁸ Ім'я *Анна* (євр. *hānāh*) утворене або від дієслова *hānan*, яке означає "милувати, виявляти милосердя, дарувати", або від однокореневого іменника *hēn*, що означає як "прихильність", так і здатність викликати прихильне ставлення, тобто "приємність, краса". Памва Беринда тлумачив його так: "благодать, потѣха або ласкавая, милосердная, милая, вдячная, люгостивая, отпочиваючая, даруючая" [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 344].

- ²⁰⁹ Очевидно, ідеться про якусь одну з трьох харит (Евфросину, Талію чи Аглаю) – грецьких богинь вроди та радощів. Їх отожднювали з римськими граціями.
- ²¹⁰ Грація (лат. *Gratia*) – якась одна з римських богинь вроди й радощів.
- ²¹¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: *Єдино же єсть на потребѣх.*
- ²¹² Євангелія від св. Матвія 10: 8.
- ⁽³⁶⁾ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
- ²¹³ Книга пророка Ісаї 22: 16.
- ²¹⁴ Парафраза Книги пророка Єремїї 17: 1. Пор.: *Грѣхъ іздѣнь написанъ єсть писаномъ желѣзнымъ на нѣгѣхъ адамантовѣхъ, начертанъ на скрижаляхъ сѣрдца ихъ и на рѣзѣхъ олтарей ихъ.*
- ²¹⁵ Див. прим. 162 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».
- ²¹⁶ Книга Притч Соломоновых 10: 13.
- ²¹⁷ Скворода має на думці слова: *и иже оустъ єго мечь оубожд остръ иже стрѣнь иже ходѣи* (Апокаліпсис 1: 16).
- ²¹⁸ Фраза *праволѣныя стрѣлы мѣлїнны* зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
- ²¹⁹ Фразу *похоть очима* взято з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 16.
- ²²⁰ Неточна цитата з Книги Притч Соломоновых 30: 17. Пор.: *Око рѣгающеєсѧ отцѣ и досаждающеє старости мѣтерни, да истребятъ є вранове ѿ дѣбриа.*
- ²²¹ Євангелія від св. Луки 1: 47.
- ²²² Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 25: 7–8.
- ²²³ Див.: Книга Суддів 4: 21.
- ²²⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 119 (120): 4. Пор.: *Стрѣлы силнаго иже щирѣны, со оубиїи пѣстынныи.*
- ²²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 140. Перше слово цитати в Біблії має форму: *Ражжѣно*.
- ²²⁶ Євангелія від св. Івана 1: 14.
- ²²⁷ Боротьба зі світом, плоттю й дияволом – основа основ аскетичної “психомахії”. Наприклад, Іван Максимович змальовував її так: “Не една плоть, мѣю враг много неотступных, / На брань противу мене всегда совокупных. / Дявола лукава, и міра прелестна. / Подвизаются с нами, да являют безчестна. / Єдина плоть долѣет на безсилну немощь, / Купно всѣ три воюют на мя во всяк день и ночь. / Весь мір мя окружает, от всюду обходит, / И пять полков пресилных з собою приводит. / Отверзает оконца, имиже внутрь входит, / Мнѣ бѣдному пагубу безконечну родит. / Окна же сут пять чувств, вся сія прелщают, / В день и в ноци стрѣлами язвят, не прощают” [Максимович І. Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 68; див. про це: *Ушкалов Л. Психомахія // Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сквороду. – Харків, 2001. – С. 63–87*].
- ²²⁸ Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: *крѣпка ѣкв смѣрть любви, жѣстока ѣкв ѣдъ рѣвность: крила єа крила огньа, (оубиїє огненно) пламы єа.*
- ²²⁹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 12. Пор.: *Зачто же ѡныа земни доброе: и тѣмъ єсть иже раѣхъ.*
- ²³⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: *творѣи яггы своа дѣхн, и слѣги своа пламень огненный.*
- ²³¹ Пісня над піснями 2: 8.
- ²³² Книга пророка Ісаї 54: 1.
- ²³³ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 11–12. Останні слова мають форму: *каменїє иже вранное*.

²³⁴ Книга пророка Ісаї 54: 14.

²³⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 54: 17. Пор.: **Всѣкъ** **содѣа** **содѣманъ** **на** **тѣ** **не** **вѣгоспѣшѣ**, **и** **всѣкъ** **гласъ**, **и** **же** **на** **тѣ** **востанетъ** **на** **прю**, **ѡдолѣши** **и** **и** **всѣи**.

²³⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 13. Пор.: **и** **всѣ** **сыны** **твоѡ** **надѣены** **вѡмъ**, **и** **во** **мнозѣ** **мирѣ** **чѡда** **твоѡ**.

²³⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 17. Пор.: **Ѥсть** **наслѣдїе** **сладѣцими** **гдѣви**, **и** **вѣ** **вдѣте** **миѣ** **прѣни**, **глетъ** **гдѣ**.

²³⁸ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 4–5. Пор.: **Гдѣ** **ѡче** **и** **вѣ** **животѡ** **моегѡ**, **не** **дѡждь** **возношенїѡ** **ѡчиѡма** **моїѡма** **и** **вождѣлѣнїе** **ѡвратї** **ѡ** **менѣ**. **Чрѣва** **похотъ** **и** **владѡдѣлнїѡ** **да** **не** **ѡвїмѡтъ** **мѡ**, **и** **везстѣднѣи** **дѡшї** **не** **прѣдѡждь** **менѣ**.

²³⁹ Останній рядок – це парафраза церковних піснеспівів. Пор.: "...пою побѣдную пѣснь" [Мои́ла П. Евхологїон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 877]; "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].

²⁴⁰ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 28: 17–18. Пор.: **Ѥзыкъ** **трѣгѣвий** **многи** **потрѡсѣ** **и** **разлѣчї** **ѡ** **ѡзыка** **во** **ѡзыкъ**, **и** **грѡды** **твѣрды** **разорї** **и** **дѡбы** **вельмѡжей** **превратї**.

²⁴¹ Євангелїя від св. Івана 15: 5.

²⁴² Сковорода має на думці слова: **Ѥдѡ** **мїѡ** **вѡмъ** **Ѥсть** **трѣдѡ** **дѡлѣти** **челѡвѣкѡми**, **и** **кѡкъ** **дѡетѣ** **гдѣви** **трѣдѡ**; (Книга пророка Ісаї 7: 13).

²⁴³ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 26: 39. Пор.: **ѡче** **мої**, **ѡще** **возмѡжно** **Ѥсть**, **да** **мноїѡдетъ** **ѡ** **менѣ** **чѡша** **сїѡ**.

⁽³⁷⁾ Варлаам Лашевський (бл. 1704–1774 рр.) – видатний український поет, богослов, церковний діяч, учений (його латиномовна граматика грецької мови була перекладена по-російському й видана вже у XVIII ст. [див.: *Лашевский В.* Греческая грамматика, в которой также различные греческие диалекты и просодїя из разных древних писателей / Пер. с лат. В. Петрова. – Санкт-Петербург, 1788]). Вихованець Києво-Могилянської академії, архимандрит Донського монастиря. Свого часу керував підготовкою Єлизаветинської Біблії, на яку Сковорода рясно покликається у своїх творах. Тут Сковорода цитує по пам'ятї чималу пісню (п'ять строф із початком шостої) «Безплідна, що плаче» з трагедокомедії Лашевського «Гнана Церква» («Гонимая Церковь»), яка до нашого часу не дійшла й відома лише з тих уривків, що їх подав Сковорода [див.: *Сулїма М.* Українська драматургія XVII–XVIII ст. – Київ, 2005. – С. 76]. Три строфи канта «Безплідна, що плаче» Сковорода цитує (зі змінами) також у діалозі «Потоп зміин».

²⁴⁴ Сковорода має на думці слова: **И** **испѣстї** **сїи** **за** **женѡю** **и** **з** **ѡстѣ** **своїхъ** **вѡдѡ** **ѡкѡ** **рѣкѡ**, **да** **ѡ** **въ** **рѣцѣ** **потопїтъ** (Апокаліпсис 12: 15).

²⁴⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **ктѡ** **дѡстѣ** **мї** **криѣѣ**;

²⁴⁶ Маються на думці слова: **криѣѣ** **голѡвїнѣ** **посрѣврѣнѣ**, **и** **междорѡмїѡ** **Ѥл** **въ** **вещїнїи** **зїѡти** (Книга Псалмів 67 (68): 14).

²⁴⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **ктѡ** **дѡстѣ** **мї** **криѣѣ**;

²⁴⁸ Маються на думці слова: **криѣѣ** **голѡвїнѣ** **посрѣврѣнѣ** (Книга Псалмів 67 (68): 14).

²⁴⁹ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 8: 20. Пор.: **снъ** **же** **чївѣчєскїи** **не** **имѡтѣ** **гдѣ** **главѣ** **подклонїти**.

²⁵⁰ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 4: 11. Пор.: **восхищенъ** **вїстѣ**, **да** **не** **сѡбѡ** **їзмѣнїтѣ** **рѡзѡмъ** **Ѥгѡ**, **и** **лї** **лѣстѣ** **прельстїтѣ** **дѡшѡ** **Ѥгѡ**.

²⁵¹ Фраза **благокрѡдѡ** **лѡка** **ѡблѡкїѡвъ** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

²⁵² Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 12.

²⁵³ Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 11–13. Початок 11-го вірша звучить так: **Премѣдрость во ѿ наказаніе оуничжіаѿ ѿ каѣненъ...**, – а слово *блаженна* має форму: *блажеѿна*.

²⁵⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: **ѿ зѣмлю снѣси всѣ днѣ животѣ твоєгѡ**.

²⁵⁵ Книга пророка Даниїла 13: 53.

²⁵⁶ Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.

²⁵⁷ Це – 6-а пісня циклу «Сад божественных гѣсней».

²⁵⁸ Апокаліпсис 12: 15.

²⁵⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слыши, нѡ, ѿ видши, зѣмле**.

²⁶⁰ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

⁽³⁸⁾ У словнику Памви Беринди ім'я *Сусанна* потрактовано так: “лелѣа, або рожа, або веселье, охота” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 461].

²⁶¹ Див. прим. 38 до циклу «Сад божественных гѣсней».

²⁶² Див. прим. 39 до циклу «Сад божественных гѣсней».

²⁶³ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 20: 7. Пор.: **Человѣкъкъ премѣдрѡ оумолчѣтъ до вѣремене**.

²⁶⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: **ѿ вратѣ ѡдѡва не ѡдолѣють єѿ**.

²⁶⁵ Фраза *востѣни*, *гѣн* зринає в Четвертій книзі Мойсеевій: Числа 10: 34, у Другій книзі параліпоменон 6: 41 та в Книзі Псалмів 7: 7; 34 (35): 23.

²⁶⁶ Парафраза Книги Псалмів 143 (144): 5–6. Пор.: **коsnѣса горѣмъ, ѿ воздымѣтсѣ: блеснѣ мѡлнѣ, ѿ разженѣши ѣ**.

²⁶⁷ Книга Псалмів 103 (104): 30.

²⁶⁸ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 3. Пор.: **да вѣдетъ свѣтъ**.

²⁶⁹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 3. Пор.: **И вѣсть свѣтъ**.

²⁷⁰ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 30. Пор.: **пѡслѣши дѡхѣ твоєгѡ, ѿ созѣждѣтсѣ, ѿ ѡбновиши лицѣ зѣмлі**.

²⁷¹ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **ѡкѡ єдинъ дѣнь предѣ гѣмѣ ѡкѡ тысащѣ лѣтъ**.

²⁷² Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 19–20. Пор.: **Покаѣтсѣ оубѡ ѿ ѡбратѣтсѣ, да ѡчѣстѣтсѣ ѡ грѣхѣ вѣшихѣ, ѡкѡ да прѣѣдѣтъ вѣременѣ прохладна ѡ лица гѣна**.

²⁷³ Трохи неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Останнє слово має форму: *ѡдѣтъ*.

²⁷⁴ Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 13. Пор.: **Нѡва же нѣсе ѿ новѣ зѣмлі по ѡвѣтованію єгѡ чѣмѣ, вѣ нѣхже прѣвѣда живѣтъ**.

²⁷⁵ Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 18.

²⁷⁶ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17. Пор.: **И мѣръ прѣходѣтъ, ѿ похѡть єгѡ, ѡ творѣѿ волю вѣію прѣвывѣетъ во вѣки**.

²⁷⁷ Неточна цитата з Апокаліпсису 7: 16–17. Пор.: **не взѣмѣтъ ктолиѡ, ниже вѣждѣтъ, не ѣмѣтъ же пѣсти на нѣхѣ солнце, ниже всѣкъ знѡи: ѡкѡ ѡгнець, ѣже посреѣдѣ прѣтѡла, оупасѣтъ ѣ на настѣвѣтъ ѡхѣ на живѡтныѣ истѡчннѣи водѣ, ѿ ѡнѣмѣтъ вѣтъ всѣкъ слѣзѣ ѡ ѡчѣю ѡхѣ**.

⁽³⁹⁾ Сковорода має на думці велику пожежу, яка сталася 29 лютого 1780 р., коли згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії.

⁽⁴⁰⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 9–10. Пор.: **Бже, пѣснь новѣ воспѡѡ тѣвѣ, во ѡлатѣри десѣтострѣннѣмъ поѡ тѣвѣ: давѣмѡ спѣнѣ царѣмѣ**.

²⁷⁸ Очевидно, це парафраза або Першої книги параліпоменон 16: 9 (пор.: по́йте ємѣ ѿ востпо́йте ємѣ), або Книги Псалмів 97 (98): 4 (пор.: воспойте ѿ радѣйтеся ѿ пойте).

²⁷⁹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5. Пор.: ко́ль доврѣ до́ми твоѣй, ѿкшвѣ.

²⁸⁰ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: дѣзъ цвѣтъ по́льный ѿ крѣнь оудѣльный.

²⁸¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *прѣдбо́хомъ на мѣсто нѣкоє, нарица́емое до́броє пристѣнище* (Дії св. апостолів 27: 8). Принаймні Памва Беринда тлумачив слово-сполуку “добroe пристанище” так: “добрая пристань, мѣстце, мнимаю, Критенское, которому имя *калѣ актѣ*, то есть *пенкный берег*, о котором вспоминает Стефан. *Дѣян. 27: 8*” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 52].

⁽⁴¹⁾ Феофан Прокопович (1677 або 1681/4–1736 рр.) – видатний український поет, філософ, богослов і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії, навчався також у колегії святого Афанасія в Римі (1698–1701 рр.). Повернувшись до Києва, тривалий час викладав поезику, риторику, філософію й богослів’я в Києво-Могилянській академії, був її ректором. У 1716 р. за наказом Петра I переїздить до Санкт-Петербурга. Бувши одним з найліпших інтелектуалістів тодішньої Російської імперії, фаворитом Петра I, Прокопович усіяко підтримував його реформи. Помер у сані митрополита новгородського. Перу Прокоповича належить ціла низка творів найрізноманітнішого характеру: академічні курси поезики, риторики, філософії, богослів’я, присвячена гетьману Мазепі трагедо-комедія «Володимир», численні проповіді, українські та латинські поезії, трактати «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» тощо. Сковороду називають інколи “духовним онуком” Прокоповича, мавши на думці те, що його вчителі в Києво-Могилянській академії – Михайло Козачинський, Симон Тодорський, Георгій Кониський – були шанувальниками Прокоповича. Судячи з усього, Сковорода добре знав життя та творчість Прокоповича. Тут він цитує в трохи зміненому вигляді десять рядків Прокоповичевого «Епінікіона» [див.: *Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – Москва; Ленинград, 1961. – С. 209; про це: Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda’s Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 98].*

⁽⁴²⁾ Ця пісня збереглася в одному з рукописних збірників українських псалм та кантів першої половини XVIII ст.: “Зима преїде, солнце ясно, / Свѣту откры лице красно...” [див.: *Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. Т. I. Из истории русской песни. Ч. 2: Приложения. Описания сборников псалм, кантов и песен. Вирши из старопечатных изданий. Малорусские песни из рукописей XVIII в. Указатели. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 90].*

²⁸² Пісня над піснями 8: 5.

²⁸³ Книга пророка Ісаї 33: 17.

²⁸⁴ Пісня над піснями 5: 1.

⁽⁴³⁾ Одигітрія (“Дороговказниця”) (за словником Памви Беринди, “радостная и крѣпкая помощница, или наставница” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 440]) – православний іконографічний тип Богородиці [див.: *Успенский Л. А. Богословие иконы Православной Церкви. – Б. м., 1989. – С. 28], в якому підкреслено такі її риси, як “суворість духовної дисципліни, стриманість, розсудливість” [див.: *Аверинцев С. Марія // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 143].**

⁽⁴⁴⁾ Схожі слова є в Акафісті святителю Миколаю. Пор.: “Радуйся, великій благочестія столпе, ...наставляя по морю плавающих люте...” (ікос 2-ий, кондак 5-ий).

(45) Книга Псалмів 98 (99): 7.

(46) Євангелія від св. Луки 14: 15. Закінчення вірша звучить так: **вѣ црѣтвѣн вѣїи.**

(47) Євангелія від св. Івана 16: 22.

(48) Книга пророка Ісаї 61: 7.

(49) Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: **миръ вѣїи, превосходѣи всѣкъ ѡумъ.**

²⁸⁵ Парафраза церковних піснеспівів. Пор., наприклад: “Пою Спасителю побѣдную гѣснь” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].

²⁸⁶ Варто зазначити, що в західній традиції візії (*visiones*) часто існували у формі суперечки між янголами та демонами [див.: *Ярхо Б. И.* Средневековые латинские видения. Введение // Восток – Запад: Исследования. Переводы. Публикации. – Москва, 1989. – Вып. 4. – С. 38]. При цьому з огляду на те, що в українській літературі XVII–XVIII ст. слово *видѣнїе* означало не лише “сновидіння” [див.: *Синонима славеноросская // Киевская старина.* – 1888. – Т. XXIII. – Дек. – С. 84 (додаток)], але також “театральне дійство” [див.: *Транквіліон-Ставровецкий К.* Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 1 (лексікон); про це: *Петров Н. И.* Очерки по истории украинской литературы XVII–XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII–XVIII в. в., преимущественно драматическая. – Киев, 1911. – С. 142], ба навіть “ідея” (наприклад, у «Потопъ зміном» Сковороди), окреслення «Брани архистратига Михаила со Сатанюю» як “видѣнїя”, очевидно, містить у собі вказівку на існування таємного зв'язку між 1) фантазмами сну, 2) мистецькими образами й 3) архетипами.

²⁸⁷ Книга Притч Соломонових 9: 9.

ПРЯ
БЪСУ со ВАРСАВОЮ

Егда во Обновленіи Міра собылося на мнѣ оное:

Ὁ Στέφανος τῶν Σοφῶν Πλοῦτος ἐστὶ αὐτῶν.
“Вънец Премудрых Богатство Их”. Прит[чи]¹.

Яснѣе изрещи:

“In Corona Sapientum, Divitia Eorum”².

Тогда во Пустынѣ явися мнѣ Бѣс³ от Полчища оных: “Кленущу Нечестивому Сатанѣ, сам кленѣт свою душу”⁴. Имя ему Даймон^а.

ДАЙМОН. Слыши, Варсава! младѣнчeskій Уме! Сердце безобразное⁵! Душо, исполненна Паучины! не поучающая, но паучающая...⁶ Ты ли еси творяи странныя Догматы и новыя СЛАВЫ?

ВАРСАВА. Мы-то Божіею Милостію Рабы Господни есмы и дерзаем благовѣстити Божію СЛАВУ сію⁷:

“ЯКО ЗЛОСТЬ ТРУДНА И ГОРКА,
БЛАГОСТЬ ЖЕ ЛЕГКА И СЛАДКА”.

ДАЙМОН. Что ли есть Благодсть?

ВАРСАВА. Тоже, что Нужность.

ДАЙ[МОН]. Что есть Нужность?

ВАР[САВА]. То, что нѣсть Злость.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Злость?

ВАР[САВА]. То, что нѣсть Благодсть.

ДАЙ[МОН]. Откуда родится Нужность?

ВАР[САВА]. Она есть Вѣтва Благодсти и Блаженства.

ДАЙ[МОН]. Благодсть же или Блаженство откуда есть?

ВАР[САВА]. Сія Вѣтва есть от Древа Жизни.

ДАЙ[МОН]. Гдѣ есть Древо Жизни?

ВАР[САВА]. Посредѣ Плоти нашея.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Древо Жизни?

ВАР[САВА]. Есть Закон Ума.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Закон Ума?

ВАР[САВА]. Свѣт тихій Святыя СЛАВЫ Безсмертнаго ОТЦА небеснаго...
ОБРАЗ ИПОСТАСИ ЕГО⁸, Емуже Слава во Вѣки. Аминь⁹.

Бѣс нѣколько быв смущен, и водрузив Очи в Землю, помышляше в себѣ, негодѣя на Странности отвѣтныя. Послѣди же вопрошил:

“Нынѣ ли убо Узаконяеши? и подлагаеши во Основаніе лживую ТВЕРДЬ сію: “НУЖНОСТЬ не ТРУДНА”?”

^а Даймон, или Дѣмон, у Ёллин значит: Вѣдящій, или Вѣдьма, Знаток. Δάμων. Отсюда Δαμόνιον: острое, трудное, но неключимое и непотребное Вѣдѣніе. У Евангелистов сим Словом именуется Бѣсы⁽¹⁾.

ВАР[САВА]. Амѣнь глаголю тебѣ¹⁰:

“ЕЛИКО ЧТО НУЖНѢ,

ТОЛИКО УДОБНѢ”.

ДАЙ[МОН]. Ты ли написал 30 Притчей и дарил Онѣя Аванасію Панкову¹¹?

ВАР[САВА]. Во Истину тако есть¹². Сей есть Друг Варсавѣ.

ДАЙ[МОН]. Помниши ли едину от них, в коей бесѣдует Буфѣн со Змією, обновившею Юность¹³?

ВАР[САВА]. Помню. Я Оную Притчу Увѣнчал Толкованіем таковым:

Чем Большее Добро,

Тѣм Большим то Трудом

Огражденно, как Рвом¹⁴.

ДАЙ[МОН]. А! а! новый Архитектон¹⁵! Нынѣ-то ты мнѣ впал в Пругло¹⁶.

ВАР[САВА]. Исповѣдую Согреѣшеніе мое.

ДАЙ[МОН]. Видиши ли, яко Брань на тебе твоя же воздвизает Слава.

ВАР[САВА]. “Аще речѣм, яко Грѣха не имамы, себе прелщаем...”¹⁷

ДАЙ[МОН]. Или убо заколи новую твою Славу тую: “Нужность не трудна” [...]

ВАР[САВА]. Новое Чудо Боголѣпно¹⁸: заколю ли?

ДАЙ[МОН]. [...]или, аще поборѣеши по Ей, Преступника себе обличаеши, разоряя созданную самым тобою прежнюю Ограду, оградившую Трудом (якоже великолѣпно написал еси) всякое Блага.

ВАР[САВА]. Нѣсмь аз Бог, и согрѣшаю, нѣсмь паки Бѣс, и каюся¹⁹.

ДАЙ[МОН]. Ох! Слова твоя возбѣсиша мя. “Иди за мною, Сатано!”²⁰ Не о Покаяніи Глагол мой. Но разумѣеши ли, яко Грѣх нарицается Ёллински: Гамартѣиа²¹, гласит же: Преступленіе, Буйство, Заблужденіе, Безуміе...²²

ВАР[САВА]. Вельми разумѣю. Грѣх есть слѣпота душевная.

ДАЙ[МОН]. Почто убо, слѣп сый, слѣпцов водити дерзаеши²³, узаконяя странную и неслышанную Славу?

ВАР[САВА]. Почто? Того ради, яко Каюся.

ДАЙ[МОН]. О Вранѣ ноцный²⁴! Кайся, раскайся, Окаевайся... но не Буди Творец Дѣгматов новых.

ВАР[САВА]. Кто же может каятися и прейти на иное, не поставив прежде новыя Судбы и новаго Рѣка во Основаніе? На чем станет? Вѣдомо, что Дух Покаяніи стои́т на Каменном Островѣ, поправъ прежнюю Злобу, обლობызав же новую Благодать. Сія Благодать есть новый Адамант, подлагаемый во Основаніе новозиждемому Граду святому. Она есть вѣчное Зѣрно, откуда произрастает Древо нетлѣнных Плодов и новаго Вѣка. Сего ради всѣе раздѣляеши нераздѣльное. Каятися, узрѣть Брег новыя Славы, начать новую Жизнь, новым Сердцем, новыми Плодами – всѣ сїи Вѣтвы суть от единого Древа и есть едино и Тожде. Якоже Утро, Свѣт, Солнце, Луча, День есть Тожде. Како убо рекл еси мнѣ: “Кайся, но не Буди Творец Дѣгматов новых”?

ДАЙ[МОН]. Перестани, рекү, высокобуйствовати! Остави Прю и обლობыжай слывүщую Йскони в Народах Славу сію:

Δύσκολα τὰ καλὰ²⁵.
Εὐκόλα τὰ κακὰ.
Gravissima Bonitas.
Levissima Malitia²⁶.

ВАР[САВА]. Приложи, аще хоцещи и сіе:

Dulcissima Mala.
Amarissima Bona²⁷.
Beatissima Mala.
Miserrima Bona²⁸.

Обаче Смрада сего отнюд не вмѣщает Сердце мое. Аще ли будет Гортань мой Грѣбом отверстым²⁹? Аще ли возвратятся мнѣ Ліины Очи³⁰? Вѣпрово Обоняніе? Уста Іудины? Тогда развѣ обლობызаю сію неключімую Славу.

Когда Израїль почтѣт над Крѣстели Стѣрву,
Тогда и я предпочтү Вѣпра над Минѣврү³¹.

ДАЙ[МОН]. Тако ли убо? на всѣ Академіи? на всѣ Школы? и на всѣ их Книги Брань воздвизаеши³²?

ВАР[САВА]. Прости мнѣ, Друже и Враже мой³³. Нужда мнѣ належит и на тебе Ополчѣтися. Во Крещеніи Клятвою заклѣхся Никогоже слышати, развѣ единыя ПРЕМУДРОСТИ, во Евѣнгелии освященных Біблейскаго Іерусалима Обителѣх почивающія.

От того даже Времени заплевѣн от мене Мір, Плоть и Діавол³⁴ со всѣми своими Совѣтами.

Іерей обліл Тѣло мое Скѣтскою Водюю на той Конец, дабы послѣжде омыл я Сердце мое Водюю Духа из Евангелскаго СЫЛОАМА. Се ТАЙНА есть! Плотскою Водюю, тайно-Образующая Воду Премудрости, піемую из Бібліи во Спасеніе. Инако же ащели кто обліт или погружен, но не исполнивый ТАЙНЫ, люблящій же пить гнилую Мірских Совѣтов Воду есть Лицемѣр, чужд Царствія Божія, яко водюю точію Крещен, но не купно и ДУХОМ. Нужда убо мнѣ ополчѣтися на всѣх, да сохраню Царю моему Вѣру мою. Паки же... Колькраты привязала мене Богу Тайна Евхарістіи? Крошкѣ Хлѣба и Лѣжечка Винѣ не насыщающая Тѣла... Не сей ли Вид преобразуется в Піщцу Премудрости Его, укрѣпляющія и веселящія Сердце? Не Он ли, прильпнүв к НЕВИДИМОМУ, претворяется в Тайнообразуемое ПЕРВООБРАЗНОЕ³⁵? Сія Пресүщность Вѣда совершается тогда, егда Тлѣнь та и Сѣнь тлѣнными Устами приѣмлетя купно же, аки Ёдицею, тайно вовлѣкается Сердце во

Евѡнгелскія Чертоги и вкушает от Тайныя оныя ВѢЧЕРИ: “Блажен! иже снѣст Обѣд, во Царств[и] Неб[есном]”³⁶.

Инако же нѣсть Евхаристіа, сирѣчь Благодареніе³⁷, но Лицемѣрность, но Предательство, но Неблагодарность, предающая СЕРДЦЕ Христово за малоцѣнныя Мірскія Совѣты. Се толь чудным Союзом Любви³⁸ связанное Сердце мое со Сердцем Божіим, не радостно ли востанет на всѣ Супостаты Его? Открой мнѣ во Священной Библии хотя едино Мѣсто, благословляющее твою Славу, и довлѣет мнѣ³⁹. Инако же не наш еси, но от Супостат наших.

ДАЙМОН. Убо ли глух еси, не слышай, яко тѣсный есть Путь, ведущій во Царствіе Небесное? и яко малое Стадо спасающихся⁴⁰? яко мнози взыщут внѣйти, и не возмогут⁴¹? яко востанет Дому Владыка и затворит Двѣри⁴²?.. “Ту будет Плач и Скрѣжет Зубов, егда узрите Авраама и Исаака и протч[ая] во Царств[вїи] Божїи, вас же изгонимых вон...”⁴³

ВАР[САВА]. О Клевета! смутившая и смѣсившая Гóрняя со Преиспóдними...

ДАЙМ[ОН]. Внемли же и сему: “Бдите! Да не когда отягчают Сердцѣ ваша...”⁴⁴ “Востани Спѣй!”⁴⁵ “Что стоите Праздны?”⁴⁶ “Восклонитесь и воздвигните Главы ва́ша...”⁴⁷ “Труждающемуся Дѣлателью прежде...”⁴⁸ И Тма иных Мѣст. Сіе же Мѣсто: “Удобѣе Велблѣду сквозѣ Иглинныя Ёши пройти”⁴⁹. “Будут Дни тїи Скорбѣ, яковѣ не Бысть...”⁵⁰ непреодолившую Трудность ко Благу обличает.

ВАР[САВА]. Доколѣ мнѣ ругался еси, терпя потерпѣх⁵¹. Нынѣ же, о нечестивый и Кóзненный! Бога моего Благодать прелагаеши во Скверну твою⁵².

ДАЙ[МОН]. Почто, Варса́во, бѣснуешися?

ВАР[САВА]. Путь Божїих Словес превращаеши в лукавую твою Стезю.

ДАЙ[МОН]. Како сія могут быти?

ВАР[САВА]. Како может Трудом устрашати Той, иже призывает глаголя: “Прїйдите ко мнѣ, всѣ труждающ[іи]ся, и Аз упокою вы”⁵³?

Не клевети убо, День Божїи быти Скорб, но твой Дни и мой есть Скорб, и не до Скóрбы, но от Скóрби сея отзывает обремененных. Твой убо Дни суть Мерзость Запустѣнія, Данїилом реченная⁵⁴, и во твоих Днях Горе родящим и доящим⁵⁵. Сего ради глаголет:

“Молитесь, да не будет Бѣгство ваше в Зиму”⁵⁶.

Твой-то День есть Зима, Скрѣжет, Плач, Буря, Море... Отсюду вызывает в Кѣфу свою, в тихое Пристанище, в Дом Прибѣжища⁵⁷: “Аз упокою вы”⁵⁸.

“Отступите от мене всѣ Дѣлатели Неправды”⁵⁹.

Мучитесь всѣ, возненавидѣвши Покой Мой.

ДАЙ[МОН]. Не рекох ли, яко Бѣса имаши? Воньми, о Бѣсне! не глаголю, яко не Благо есть Царствіе Божіе, но яко жесто́ким Трудом огражденно и яко к Нему Путь тѣсен и Прїступ прискóрбный.

ВАР[САВА]. Но не ты ли сказал, яко сія Мѣста благословляют Славу твою? Сам убо понудив мене глаголати о сих, нынѣ Бѣсным мене нарицаеши. Аще бѣснующя, ты еси вина сего, аще же до́брѣ глаголах⁶⁰, почто мя злословиши?

ДАЙ[МОН]. О Лис! о Змії! Метаєшися, свиваясь, развиваясь в различный Світок. Обаче Аминь глаголю тебѣ⁶¹, яко узкій Путь и тѣсная Врата во Царство Небесное⁶².

ВАР[САВА]. Тѣсная, вѣрно, Велблѹду, но Человѣку довольно пространная⁶³.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Велблѹд?

ВАР[САВА]. Душа, Мірскими Бременами отягченна.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Бремя?

ВАР[САВА]. Богатство, Піры и Слѣсти Міра сего, яже суть Удица Діаволская. Несут нечестивыи на Раменах своих злый Крест свой и мучащее их неудобноносимое Иго, Тяготу же свою, еяже сами суть виновники, возвергают на Царствіе Божіе.

ДАЙ[МОН]. Уа! Нынѣ не обыну́яся исповѣдал еси, яко тру́ден Путь. Ура! Побѣдих! Тѣсен, узкій, тру́ден есть тожде.

ВАР[САВА]. Воистину не удобен и труден злым Мужам. Но они за самими собою влекут сію Трудность, на Пути же Божіем не обрящут, и нѣсть Ея во Вѣки. Злоба Благоту во вред, Яд, во Труд и Болѣзнь сама собою себѣ же превращает.

ДАЙ[МОН]. Что ли есть Злость?

ВАР[САВА]. Почто мя искушаеши, Лицемѣре? Рекох тебѣ уже, яко Злость есть то, что нѣсть Благость. Она есть Дух губительный, все во Всегубительство преображающій.

ДАЙ[МОН]. Како могут сія быти?

ВАР[САВА]. Ты Даймон еси и сих ли не вѣси? Жизнь наша – не Путь ли есть⁶⁴? Не сей ли Путь самым Богом есть положен? Не Бог ли есть Всехитрец, Ёллински – Аристотѣхна⁶⁵? Како убо труден Путь нам сотворил? Онѣмѣи, о Языче лживый! Не клеветщи, Злобо, БЛАГОСТИ и ПРЕМУДРОСТИ. Ты сама сотворила Путь Божій трудным, содѣлав Его беззаконным. Что бо есть Беззаконіе, аще не Раствлѣніе? и что есть Грѣх, аще не Жало Смерти, вся разоряющее⁶⁶?

ДАЙ[МОН]. Како могут сія быти?

ВАР[САВА]. Не искушай мене, пытливая Злобо, не смущай Сѣрдца моего⁶⁷. Не во БЛАГОСТЬ, но во Злость ревну́еши знати.

ДАЙ[МОН]. Но подобает же тебѣ обличити, Како Злоба дѣлает сладкое горким, легкое же трудным?

ВАР[САВА]. О Рѹде развращенный⁶⁸! Доколѣ искуша́еши? Аминь глаголю тебѣ⁶⁹, яко елико что Благо есть, толико и творити, и вѣдѣти удобно есть.

ДАЙ[МОН]. Ка́мо идет Слово твое? Не вѣм.

ВАР[САВА]. Камо? Печѣшися и мо́лвиши⁷⁰ о сей Истинѣ, яко Злоба дѣлает легкое трудным, испытуети, како бывает сіе? Сія же Истина блистает паче Сѹлнца в Полуднѣ⁷¹. Яко все Истинное и легкое, и ясное есть.

ДАЙ[МОН]. Како же ясное, аще аз не вижу?

ВАР[САВА]. Нѣсть удобнѣе, якоже удобно есть видѣти Солнце. Но сіе Труд и Болѣзнь есть Нетопы́ру. Обаче Труд сей сам за собою но́сит во Очѣх своих, возлюбивших Тму, паче Свѣта... Предложи сладкоздравую Піщу

Болящему. Но Он со Трудом вкушаёт. Возведи Путьника на глады Путь. Но Он Слѣпым и Хромым – Соблазнь и Претыкание, развращенно же и превратно шествующим – Горесть, Труд и Болѣзнь.

ДАЙ[МОН]. Кто ли развращенно ходит?

ВАР[САВА]. Той, Кто в Дѣбри, в Прѣпасти, в безпутныя и строптивыя Калуги от Пути уклоняется.

ДАЙ[МОН]. Кто же ли превратно шествует?

ВАР[САВА]. Той, Кто на Руках, превратив ноги свои выспрь, или не Лицем, но Хребтом в Задняя грядет. Сим Образом весь Мир живёт, якоже Нѣкто от Благочестивых воспѣвает:

Кто хочет в Миръ Жизнь Блаженно править,
О! да Совѣты Мирскіи всѣ отставит.
Мир есть превратный. Он грядет Руками,
Пад ниц на Землю, но горѣ Ногами.
Слѣпый Слѣпаго в Слѣд водѣй с собою,
Падут, ах! оба в Ров глубок с Бѣдою⁷².

Видиши ли, яко Злость сама себѣ Труд содѣвает? Не вопрошай убо, Како могут сія быти?

ДАЙ[МОН]. Обаче тѣсна Дверь и мало входящих.

ВАР[САВА]. Злѣ просят, и не приемлют. Не входят, яко злѣ входят.

ДАЙ[МОН]. Како же злѣ?

ВАР[САВА]. Со Трусом Колесниц, со Шумом Бичей, Коней и Конников, со Тяжестми Маммоны⁷³, со тучными Трапезами, со Смердом Плоти и Кровей, в Безбрачных Вретищах, в Безпутных Сапогах, с непокрытою Главою и без Жезла, не препоясанны, Руками и Ногами не омовенны... Се тако Злѣ!

ДАЙ[МОН]. Кія Колесницы? Кія Кони? Кая мнѣ Вретища глаголеши? Не даже ли всяк ѣздит на Колесницах Фараонских? Чудо!

ВАР[САВА]. Ей глаголю тебѣ! всяк.

ДАЙ[МОН]. Не мучи мене, рцы кія?

ВАР[САВА]. Воля твоя.

ДАЙ[МОН]. Се нынѣ разумѣх, яко Бѣса имаши⁷⁴. Глаголеши неистова.

ВАР[САВА]. Ей! паки и паки глаголю тебѣ, яко всяк обожившій Волю свою, Враг есть Божией Волѣ и не может внийти во Царствіе Божіе. Кое Причастіе Животу у Смерти? Тмѣ же у Свѣта?

Вы Отца вашего Діавола Пѣхоти любите творити, сего ради и трудно вам, и не возможно.

ДАЙ[МОН]. Како убо Колесницею нарицаеши Волю?

ВАР[САВА]. Что же ли убо носит и возбъшает вас, аще не непостоянныя Колеса Воли ваша и не буйныя Крыла вѣтранных ваших Пѣхотей? Сію вы возлюбивши и возсѣвши на Ней, яко на Колесницѣ, везущей во Блаженство, ищите Ея, пияны Ёю, во Днях Царствія Божія и ВОЛИ ЕГО, но не обрѣтаете и глаголете: Увы! трудно есть Царствіе Божіе. Кто может обрѣсти Тму во

Свѣтъ? Не обитает тамо ложная Сласть, Честь и Сокрѡвище. Ваша есть сія Воля, не Его. Она, Ей глаголю! Она вам есть и Ёзы, и Верей, и Лев поглотившій⁷⁵, и Ад, и Огнь, и Червь, и Плач, и Скрѣжет⁷⁶. И не изыйдете отсюда, дѡндеже растѡржете Ёзы и Отвѣржете Ёго Воли вашей, якоже есть писано: “Раздеріте Сердцѡ ваша”⁷⁷. Во Время оно⁷⁸ явится Сампсѡну по жестоком сладкое⁷⁹, по Зимѣ Дугѡ и Мир Нѡев.

ДАЙ[МОН]. Кто убо Винѡ? Не Воля ли дадеся Человѣку?

ВАР[САВА]. О Злобо! не клеветчи Премудрости. Не одна, но двѣ Воли тебѣ данныя⁸⁰. Писанно бо есть: “Предложих тебѣ Огнь и Воду”⁸¹. Двѣ Воли есть то сутобо естѣствен Путь: Десный и Шуй. Но вы, возлюбивше Волю вашу паче Воли Божія, вѣчно сокрушаете на Пути Грѣшных⁸². Не сам ли убо еси Винѡ?

ДАЙ[МОН]. Почто убо предложенна зла Воля Человѣку? Лучше бы не быти Ей вовсе.

ВАР[САВА]. Почто Беззаконникам предлагает мучительная Орудія Судія? Того ради, яко да тѣми мучимы навѣкнут покарятися Правдѣ. Инако же колико бы удалялися от Благодѣтелицы Сея, аще толь мучимы едва покарятся?

ДАЙ[МОН]. Откуда мнѣ убо сіе, яко Воля мнѣ моя благоугодна есть и паче мѣда услаждает мя⁸³? Вопреки же, Божія Воля – Пелынь мнѣ и Алѡй есть, и Раны...

ВАР[САВА]. О бѣдная Злобо! Нынѣ сам исповѣдал еси Окайнство твое. Не мене убо, но сам себе о сем вопрошай. Не я, но ты еси Страж и Хранитель тебѣ. Провижу со Ужасом Разореніе в Душѣ твоей, Вину же сего обличить ужасаюся.

ДАЙ[МОН]. Ха! ха! хе! Прелщаешься, Варсѡво, мня, яко ищѣ Судѡ от тебе. Но твой Ум младѣнствует. Писанно же есть: “Бывайте Младѣнцы во Злобѣ, но не во Умѣ”⁸⁴. Не прійдох пріяти, но дѡти Совѣты.

ВАР[САВА]. От всѣх ваших Брѣнных Совѣтов, дѡже от Юности моея⁸⁵, омѣхся уже в СИЛОАМѢ⁸⁶. ГОСПОДЬ даде мнѣ ОКО свое, и не постыждѣся⁸⁷.

ДАЙ[МОН]. Чѣдное твое Око! видящее то, что нигдѣже обрѣтается. Гдѣ бо Сердце, подобное твоему? Возлюбил еси Странность. Что убо? Даже ли все общее и все бываемое в Мирѣ, все ли то есть Зло? Едина ли Странность блага?

ВАР[САВА]. Не отвлекѡи мене Тѡтски в Кривую Стѣзю. Путь Слѡва моего есть о Трудности, гнѣздящейся во Адѣ, изгнѡнной же из Едѣма. Хочещи ли о Странности? Дай! сотворим Единоборбу и о сем. Есть со мною научѡй Рѣцѣ мои на Ополченіѡ⁸⁸. Предложи убо мнѣ хотя едино, бываемое на Торжищи Мира сего, обещѣемое у всѣх и вездѣ, и всегда, нѣсть ли Оно сквѣрное, трѣдное и мучительное? Довлѣет...

ДАЙ[МОН]. Фу! Предлагаю тебѣ у всѣх, вездѣ, всегда дѣемое, и оно вельми Благо есть. Не всѣ ли наслаждѡются Пищи и Питія? Не вездѣ ли и всегда? И сіе есть Благо, якоже писанно: “Нѣсть Благо Человѣку, развѣ ѣже яст и пѣт...”⁸⁹ И паки: “Прійди и яждѣ во Весѣліи Хлѣб твой и пій во Блазѣ Сердцѣ Винѡ твое...”⁹⁰

ВАР[САВА]. Молюся Ти, Господи: избави мя от Голіаѳа сего, изострившаго, аки Меч, Язык свой...

Гдѣ же больше Богомѣрзостей, Вражд, Болѣзней, аще не во Общѣніях Мірских, имже Бог Чрево⁹¹? На всѣх Блудных Вѣчерях и Трапезах их, якоже РУКА, реченная Даніилом, на Стѣнѣ пишет⁹², тако гремит ГРОМ Божій сей:

“Нѣсть радоватися Нечестивым”⁹³.

Коль же малое Стадо, в Сравненіи со Содомлянами, Дом Лѳов! Там пируют Ангели во Веселіи. Много ли в Тысящѣ обрящеши, кой ядят и пѣют не во Страданіе, но во Здравіе, по оному: “Аще ясте, аще пѣете и протч[ая] вся во Славу Божию”⁹⁴?.. Како убо глаголеши, яко ядят Хлѣб? не паче ли Зѣмлю со Зміем? Како же во Веселіи? Не паче ли в Пѣтѣ Лица и в Трудах ядят не Благословенный Хлѣб свой сей⁹⁵:

“Сладок Человѣку Хлѣб Лжы,

Послѣжде же обращается ему в Каменіе”⁹⁶.

Истинный же Причастник вкушает со Благодареніем Хлѣб⁹⁷, по Соломонову Слову:

“Лучше Укрух Хлѣба с Водѳю в Мирѣ...”⁹⁸

и пѣт Вино свое во Блазѣ Сердцѣ⁹⁹ оном:

“Любов не завидит, не безчѣнствует,
не радуется о неправедном Богатствѣ,
вся любит, вся терпит”¹⁰⁰ и протч[ая].

Трапеза, дышущая Коварством, Убійством, Грабленіем, – не сей ли есть Хлѣб Лжы¹⁰¹? Чтѳ ли есть Безвкуснѣе и Скѣреднѣе, паче Неправды? Сія обветшавшая Ёва есть общая, обычная и присная Невѣста Міру, Печѣлію и Пѳхотію Очѣс жегѳмому¹⁰². Мир есть Пир бѣснующихся, Торжище шатающихся, Мѳре волнующихся, Ад мучающихся. Тако ли во Веселіи? Лжѣши! Иезекіиль же Истину Благовѣстит: яко истаевают ядуще не Оприснок, но Мотылу^a, в Неправдах своих¹⁰³. Се твой Хлѣб. От сего твоего Хлѣба отрицается Петр, глаголя:

“Господи! николиже ядох сквернаго...”¹⁰⁴

ДАЙ[МОН]. А! а! Но обаче же убо ял.

ВАР[САВА]. Ял убо, но уже освященное. Аще же бы то не угодно было Богу, не вкусил бы. Не многоцѣнность блудная, но освящающая Правда Трапезу сладкую творит. “Прійди и яждь во Веселіи Хлѣб твой”¹⁰⁵ и протч[ая]. Но лукавая твоя Кознь, показав Хвост, утайл еси Винѳвницу Веселія, там же сушую, освящающую ГЛАВУ сію:

“Яко уже угодна Богу Творенія твоя” (Еккл[есіаст])¹⁰⁶.

Вѣждь же и сіе, яко нареченное Петром Сквѣрное, лежит в Римском СОММУНЕ¹⁰⁷, сирѣчь Общее, Ёллински КОΙΝΟΝ¹⁰⁸. Сіе же Ёллинское знаменует у Римлян Блаѳо (СОЕNUM)¹⁰⁹.

Кій убо мнѣ предлагаеши Хлѣб твой? Сам вкушай! Мірская Община мѣрзка мнѣ и тяжка. Сладка же и добра Дѣва есть дивая Странность,

^a Мотыла есть имя Славѣнское древнее⁽²⁾. Ёллински – Κόπρος. Римски – Excrementum, Merda.

странная Нѡвѡсть, новая Дѡвѡсть. Сѡю Благочестѡвыи возлюбѡвшѡ, устраниются Мѡра, не Мѡра, но Сквѣрнаго Сѣрдца Его.

“Изыдите, и Нечистотѣ их не прикасайтесь, изыдите от Среди их, – глаголет Господь”¹¹⁰.

ДАЙ[МОН]. Бѣди Здрѡво, якоже глаголаи еси! Обаче Вѣра во Христа, изшедшая Благовѣстѡем в Концы Вселѣнныи, не Вселѣнское ли Общѣние? и не Благо ли есть?

ВАР[САВА]. Ах! остави, молю! Мѡр суетное тѡчию Лицѣ Вѣры нѡсит Листвѡем проклятыи Смоковницы¹¹¹, имущию Образ Благочестѡя, Плодов же Его отвергшиися, Наготу свою покрывая, Лицемѣр, или Лицевѣр, Суевѣр и поваплѣнная Грѡбница¹¹². Дух же Вѣры и Плоды Его когда он имѣет? Аминь! никогда же. Мниши ли, яко обрящет Сын Человѣческой на Землѣ Вѣру? Ни! ни! “нѣсть здѣ воста”¹¹³. Что ищете Живаго и Благоуханнаго в смрадном Содомском и мѣртвом Блатѣ его! Тамо! “Тамо ЕГО узрите”¹¹⁴. Гдѣ же ТАМО? Тамо, гдѣ нѣсть Смрад. Ах! в Сигѡрѣ¹¹⁵. Тамо ЛОТ! ТАМО ДУХ ВѣРЫ¹¹⁶! Тамо Благоуханѡе наше! не со обѣтшавшими Ёвами, но со Богорожденными от себе и чистыми Дѣвами.

“НЕ БОЙСЯ, МАЛОЕ СТАДО”¹¹⁷. СЕ ТАМО!

О сладчайшая Галилеа! Граде и Пѡре малых-малых! Блажен, иже снѣст Обѣд твой¹¹⁸! Чтѡ ли есть Плѡть? То, что Мѡр. Что есть Мѡр? Ад, Яд, Тлѡ. Ах! Око и Свѣт, Вѣра и Бог есть тѡжде. Мѣлкое Око – Свѣтилник Тѣлу¹¹⁹. Маленькая Цѣрков – Свѣт Мѡру¹²⁰. О! прекрасная! но малолюдная Невѣсто неневѣстная¹²¹! Тебѣ подобает слышати Единой сѡе: “Очи твои, яко Голубѡины”¹²². “Изыди от Среди их, в Сигѡр спасайся”¹²³. “Изыдите, Вѣрныи, во Воскресѣние¹²⁴. И мѡло их есть...”¹²⁵

ДАЙ[МОН]. Дѣй! дѣй! Аще все общее скверно есть, како убо Общее Воскресѣние чѣстно и свѣто, увѣряемое Лазаревым Востанѡем?

ВАР[САВА]. Тако, яко общее Вѣрным, не Мѡру, во Блатѣ лежащему. Инако же все Ему общее безчестно. Внял ли еси¹²⁶?

ДАЙ[МОН]. Вельми внял, яко ты мнѣ нынѣ, аки Птица в Сѣть¹²⁷, ят еси.

ВАР[САВА]. Ят, но не удѣржан.

ДАЙ[МОН]. Не чувствуеши? и не устрашаешься?

ВАР[САВА]. “Праведник дерзает, аки Лев...”¹²⁸

ПРЕДѢЛ.

Яко

Все, еже в Мѡрѣ, – Пѡхоть Очѣс, Труд и Гѡресть¹²⁹.

*

ДАЙМОН. Уготови Лице твое, Варсаво, на Обличѣние.

ВАР[САВА]. Аще хоцѣши, готово и на Оплевѡние.

ДАЙ[МОН]. Вѣм, яко Обличѣние, Труд и Гѡресть тебѣ.

ВАР[САВА]. Обличй Грѣх мой во мнѣ, молю, и будѣши Друг. Между им и мною вѣчна Вражда.

ДАЙ[МОН]. Не ты ли сказал еси, яко Мiр есть безчисленное Соборище Беззаконных? и яко вопреки, малолюдненькое Стадо Благочестивых?

ВАР[САВА]. Войстину тако есть¹³⁰.

ДАЙ[МОН]. Убо не тожде ли есть сказать и сие: Беззаконие легкое, Благочестие же – трудно и тяжело? Како бо не трудно, аще сие малым-малым, оное же всѣм достигаемое? Суди Древо от Плодов¹³¹.

ВАР[САВА]. Тѣфу! Putabam te Cornua habere^a 132.

ДАЙ[МОН]. Что ли? “Начаша глаголати инѣми Языки”¹³³?

ВАР[САВА]. Скажи мнѣ, Господи, Истину твою¹³⁴. Устрой Сердце и Язык мой во СЛОВО ПРАВДЫ твоея¹³⁵.

ДАЙ[МОН]. Уа! Шѣпчеша? Се тебѣ Ударѣние, Варсаво!

ВАР[САВА]. Чаѣх, яко избодѣши Рогами, и се Удар Младѣнческiй! Дѣй! приложим Единоборбу. Аще БЛАГОСТЬ трудна, БОГ Виною есть страждущему Мiру. Нынѣ же Винѣ не имут о Грѣсѣ своем¹³⁶, возлюбивше Горесть свою, паче Сладости Его¹³⁷! Дѣй! Красти ли? или не красти? Что ли труднѣе? Обаче весь Мiр полен Татѣй и Разбойников. Дѣй! Нужная ли? или многоцѣнная Одежда и Дом? Что ли труднѣе? Обаче весь Мiр Блядокрасiем красуется в суетное Любодѣяние Очѣс. Что ли удобнѣе, как Хлѣб и Вода? Обаче весь Мiр обременѣн ЧРЕВО-НЕИСТОВСТВОМ^б. Чрево есть Бог Мiру¹³⁸, Пуп Аду, Челюсти, Ключ и Жѣрло, изблевающее из Бѣзды Сердечныя всеродную Скверну, неусыпных Червей и клокощущих Дрождей и Блевотин оных и Вод:

“Исходящая от Сердца – та суть сквернящая...”¹³⁹ Зависти, Грабленiя, Тяжбы, Татѣбы, Убийства, Хулы, Клеветы, Лицемѣрiя, Лихоимства, Любодѣяния, Студодѣяния, Суевѣрiя...

Се! всеродный Потоп Ноевскiй, Верх Влас¹⁴⁰ и Главу Мiру подавляющiй. Обаче Мiр вся сiя творити радуется. По Успѣху Беззаконiй своих, и Мудрость, и Славу, и Благородность, и Слать, и Блаженство оцѣняет. Не право убо судил еси, обаче право рекл еси, яко Трудность есть Виною Грѣха ему. Се бо Мiр Адскую Дщерь сiю, Трудность и Горесть, от всего Сердца своего возлюбившiй, возненавидѣл Божию Благость, призывающую его: “Приидите ко мнѣ! Аз упокою вы”¹⁴¹. “Колькраты восхотѣх собрати Чада твоя? И не восхотѣсте”¹⁴². “Ходите во Пламенѣ Огня вашего за то, егоже сами себѣ разжегосте”¹⁴³. “Накажет тя Отступление твое и Злоба твоя”¹⁴⁴. Дивися нынѣ, и подобает дивитися, яко погибающему Мiру не Бог, отвѣрзшiй Двери и Обятiя Отча, но сам он есть себѣ, и его Воля Виною:

^a Древняя Притча на тѣх, кой в Началѣ страшны, потом смѣшны. Славѣнски: Чаѣх, яко Рогѣ имаша.

^б Чревоиествоство есть чрѣвная Мудрость, мудрствующая о том, кiя сладчайшiя Жѣртвы суть Богу ея Чреву?

Так толкует святыи Нил в Книгѣ о седми Бѣсах⁽³⁾.

Вóля! о несýтый Ад!
Всѣ тебѣ Ядь. Всѣм ты Яд.
День-Ночь Чѣлюстями зѣвáешь.
Всѣх без Взгáда поглóщáешь.
Аще Змíй сей заклат?
Се! упразднѣн весь Ад¹⁴⁵.

Сея Вавилонскія Блúдницы Чáшею упоѣн Мíр, любодѣйствует с нею, презрѣв Чертог Дѣв мúдрых и Невѣстник нашего ЛОТА.

Онѣмъй убо! и молчи! Не клеветчи Бога! и не лай на отвѣрстыя Врата Блаженства! Отверстыя Врата не винны суть Мáлости спасаемых.

Ах! проклятая Вóля! Ей! ты еди́на Мíру, áки Лев из Отра́ды своя¹⁴⁶, прегражда́еши ему Путь во блаженный ИСХОД Животá оный:

“Изыйдете и выгра́ете, яко Телцы, от Уз разрѣшенны”¹⁴⁷.

Оправда́ся же в Пóльзу нам дрéвняя Притча:

“Turdus, ipse sibi Malum casat”¹⁴⁸.

“Погибель Дрóздова из-внутри его исхóдит”^а.

ДАЙ[МОН]. Кто убо может сотворити Путь¹⁴⁹ во Блаженный оный Исход?

ВАР[САВА]. Всяк, аще Кто восхóщет. Хóщет же возлюбившій Бога. Ся нóвая Любовь творит ищезати вѣтху. Вѣтха же, ищезая, помáлу-малу преобразу́ется в новую Вóлю и в новое Сердце взаимно:

“Ищезе Сердце мое и Плоть моя,

Боже Сёрдца моего!”¹⁵⁰ Сiсть: Сердце мое в тебе, ты же взаимно в Сердце мнѣ преобразился. Нынѣ: “Что мнѣ есть на Небеси? и от тебе что восхотѣх на Земли¹⁵¹? Ты един довлѣеши мнѣ”¹⁵².

ДАЙ[МОН]. Како убо? Тамó Чрэво, здѣ же злу Волю нарицаеши Мíр[с]ким Богом. Аще ли два Мíру суть Боги?

ВАР[САВА]. Уá! Остр еси, Блюстителъ моих Преткновѣний. Ночь, Тма, Мрак, Мѣчты, Призраки, Страшилища – всѣ сiи Áдскія Езѣра сою́зны своей Бѣзднѣ. Воля Плóти, Сердце Мíра, Дух Áда, Бог Чрэва и Пóхоть Его, Сердце нечистое есть тóжде. Сей есть Архисатанá! нечистая Сердечная Бѣзна, ражда́ющая во Мгновѣнии О́ка безчисленныя Легоны Духов и Тмы Мысленных Мечт во Мучѣние всѣм: “И́мже Мрак тѣмный во Вѣки блюде́тся”¹⁵³.

О Мíре! возлюбившій Труд и Горесть. Коль скоро снисходиши во Ад! и не возвращáеши. Сатанá ослѣпил О́ко твое. Ся Слѣпота есть Мáти житѣйских Пóхотей и Плотских Слестѣй. Сiи суть тебѣ Червь неусыпа́ющей и Огнь неугаса́ющей¹⁵⁴. Сiи укрѣпиша тебѣ Вереи Врат Áдовых, затвориша же Райскія Двѣри блю́дущему Пятю Божíю¹⁵⁵, храня́щему Сýетная и лóжная, ядущему вся Дни Животá своего Зѣмлю¹⁵⁶.

^а Дрóздики, или Пóльски – Кóсики⁽⁴⁾, ржа́щи, как Кóни, от Ловцов уловля́ются, увязши во свою Дрóздовску Моты́лу.

Но, увѣ мнѣ! Се! плыву́щи на Морѣ Мира сего: Се ви́жу изда́леча Зѣмлю святу́ю! О сладча́йший Желáний Кра́ю¹⁵⁷! Спаси мя от Па́костника Плòти и от Моря́ Мира сего.

КРАЙ РАЙСКІЙ.

*

“Благословѣнно Цáрство Блаже́ннаго Отца́,
Поло́жшаго Потрѣбная во Удо́бности,
Неудо́бная же Дѣла – во Непотрѣбѣ”¹⁵⁸.

ДА́ИМ[ОН]. Отрыга́еши несли́чную Непотрѣбность. Вои́стину пѣя́ный еси. ВА́Р[САВА]. Ей! Упи́хся но́вым Лóтовым Вино́м. Ты же – вѣтхим, Содо́мским.

ДА́Й[МОН]. Но чу́ствуеши ли, Пѣя́ная Глáво, Исход? В кúю Мѣту улучáет Стрѣла́ Слов твои́х?

ВА́Р[САВА]. Ей! Она в са́мый КОН рази́т и в самую Иско́нную И́сту праволúчно ударя́ет.

ДА́Й[МОН]. О Праволúчный Стрѣлец! Стрѣля́еши во Глáву, ударя́еши во Пятú.

ВА́Р[САВА]. И́стину рекл еси, нехотя́щій¹⁵⁹. Пятà бо вам есть во ГЛÁВУ УГЛÀ¹⁶⁰ во всѣх Дома́х ваших. Пра́отец ваш Змій И́скони блюде́т Пятú. И вы, любля́ любите и блюдя́ блюде́те Пятú¹⁶¹. Пятà есть Глава и НАЧÁЛО всѣм, имже Врата́ А́дова одолѣли¹⁶², Лжу Мра́ка храня́щим. Мы же стрѣля́я стрѣля́ем во Лжегла́ву вашу сию, да воскре́снет И́стинна наша ГЛАВА́ она: “ТОЙ сотрѣ́т твою Глáву...”¹⁶³ Нѣсть бо наше Стрѣля́ние на Плоть и Кровь, но на Мыродѣржцы и Влады́ки омраче́ннаго Вѣ́ка сего, на блюду́щія Пятú Злобны́я Дúхи¹⁶⁴. Управля́ет же Стрѣ́лы наши Науча́яя Ру́цѣ́ наша на Стрѣля́ние¹⁶⁵.

ДА́Й[МОН]. О, бу́йи Лóбе! испо́лнен Сѣ́тей Паучи́нных! Ви́жу нынѣ́, яко у тебе Пятú Ячме́нных Хлѣ́бов¹⁶⁶ че́стны суть, паче предрáгоцѣ́ннаго Ада́манта. Зри безмѣ́стный и неключи́мый Слов твои́х Исход! Удо́бнѣйши ли Пятú Хлѣ́бов?

ВА́Р[САВА]. Ей!

ДА́Й[МОН]. Како же честнѣ́йшии?

ВА́Р[САВА]. Та́ко ли? Ами́нь глаголю тебѣ́¹⁶⁷, яко Пол Хлѣ́ба есть честнѣ́йший Его.

ДА́Й[МОН]. Почему?

ВА́Р[САВА]. Не рекох уже тебѣ́, яко всяка Удо́бность че́стна есть? Всяка же Че́стность есть удо́бна? Но всякая Трудно́сть есть безчестна. И всякая Безче́стность есть трудна́.

ДА́Й[МОН]. Кíя мнѣ́ Плени́цы соплѣ́таеши, Нечестивый¹⁶⁸? Аз о Дра́гости, ты же глаголеши о Трудности. Почто возсмѣ́ялся еси? Ска́зуй мнѣ́, о Бѣ́сне! не мúчи мене...¹⁶⁹

ВА́Р[САВА]. Ты сотворил еси сам Смѣ́х мнѣ́¹⁷⁰, раздѣ́лив Че́стность от Удо́бности, Дра́гость же от Трудности.

Д[АЙМОН]. Ей! У́гле мнѣ на Гла́ву возлива́еши¹⁷¹, нарица́я мене Невѣждою. Да́ймон есмь. Нѣсмь бу́йи. Нарцы́ мя Чѣм-ли́бо. Но се́го не терплю... Рцы́ же мнѣ: Чего́ ради А́дамант безче́стный?

ВАР[САВА]. Того́ ради, я́ко неудо́бный.

Д[АЙМОН]. Отку́ду неудо́бный?

ВАР[САВА]. Отту́ду, я́ко нену́жный.

Д[АЙМОН]. Ка́ко же нену́жный?

ВАР[САВА]. Я́ко не поле́зный.

Д[АЙМОН]. Поче́му не поле́зный?

ВАР[САВА]. Потому́, что драгоце́нный, тру́дный, неудо́бный, все то одно.

Д[АЙМОН]. А! а! Вќруг Нечесті́выи хо́дят¹⁷²? Па́ки на Пе́рвое? “Lípus circa Puteum errat”¹⁷³, я́коже е́сть Прі́тча.

ВАР[САВА]. Убо бл[а]гокру́гла е́сть І́стина¹⁷⁴. А́ки Ду́га вѣ́чная.

ДАЙ[МОН]. Не прозрѣ́л ли ты, слѣ́пый Слѣ́пче, я́ко у Ё́ллинов Слово́ сіе: Ті́μος – зна́менует и Драгі́й, и Че́стный? е́сть то́жде.

ВАР[САВА]. От Уст твоих сужду́¹⁷⁵ и твоим Мече́м бо́ду́ тя¹⁷⁶. А́ще у Ё́ллин Драгі́й и Че́стный е́сть то́жде, то́гда и вопре́ки – Че́стный и Драгі́й е́сть то́жде.

ДАЙ[МОН]. Что се́ изблева́л еси? Ха! Ха! Хе! о бу́йи! Ка́мо леті́т сія́ твоя́ Кривоу́чна Стрѣ́ла? Не прови́жу.

ВАР[САВА]. О Госпо́дине Га́лате¹⁷⁷! На твою́ Гла́ву¹⁷⁸.

ДАЙ[МОН]. Ох! Заушáеши мя, нарица́я Га́латом. Не опаля́й мя, молю́, сим Седмери́чным Огне́м¹⁷⁹.

ВАР[САВА]. Воньмі́ же! Ты Дра́гость вогна́л еси́ в Че́стность, аз же Че́стность твою́ изганя́ю в Дра́гость.

ДАЙ[МОН]. Сіе́ в Лице́ тебѣ́, я́ко Дра́гость и Че́стность то́жде е́сть.

ВАР[САВА]. Сіе́ же на Гла́ву твою́¹⁸⁰, я́ко Че́стность твоя́ и Дра́гость е́сть То́жде.

ДАЙ[МОН]. Что́ же отску́ду?..

ВАР[САВА]. То, я́ко Че́стность твоя́ пресу́ществі́лася и преобрази́лася во Дра́гость.

ДАЙ[МОН]. Что́ же да́лѣе?

ВАР[САВА]. Что́ прот́чее? Не постига́еши? То, что Че́стность твоя́ и Дра́гость, Дра́гость и Тру́дность е́сть то́жде. Тру́дность же, Зо́лость и Безче́стность – То́жде па́ки е́сть. Внял ли еси́¹⁸¹?

ДАЙ[МОН]. О Ді́авол да ста́нет одесну́ю тебе́¹⁸²! Толь помрача́еши мнѣ́ Ум!

ВАР[САВА]. “Клену́щу Нечесті́вому Сатану́, сам кленѣ́т свою́ Ду́шу”¹⁸³.

ДАЙ[МОН]. Кі́й же Бѣ́с сотвори́л Дра́гость Че́стно[с]тію́?

ВАР[САВА]. Ду́х, возлюбивші́й Тру́д и Болѣ́знь¹⁸⁴.

ДАЙ[МОН]. Кі́й сей Ду́х е́сть?

ВАР[САВА]. Ду́х Мо́ря Мы́рса́го, Се́рдце Плотско́е, Оте́ц Лжы́, Сатана́ – Сіа́ е́сть Трои́ца нераздѣ́льная ваша́ и Еди́н Бог ва́ш, вся́кія Му́ки Вина́ и вся́кія Зо́лости Исто́чник¹⁸⁵.

Д[АЙМОН]. Ты же како мўдрствуеши?

В[АРСАВА]. У нас Пóлаза сò Красотóю, Красотà же с Пóлзою нераздѣлна. Сія благодвоеобразна, и Мати, и Дѣва, и Дѣвствует, и раждает Едину Дщерь. Она нарицается Еврейски Анна¹⁸⁶. Римски Флора¹⁸⁷. Славенски же – Честь, Цѣна. Но безцѣнная, сирѣчь Благодатная, Дарная, Даремная. Баба же Ея нарицается Ёллински Ана́γκα¹⁸⁸. Прабаба же – Еѡа. Сирѣчь ЖИЗНЬ¹⁸⁹, живый и вѣчнотекущий Источник. Сей есть ПРЕМУ́ДРОСТЬ и ПРО́МЫСЛ Бóжий, напаяющий без Цѣны и Сребра Тварь всякую всѣми БЛАГІМИ. Отец, Сын и Святыи Дух.

Сковорода написав цей твір у 1783 р. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 1365, арк. 35–50). Повний текст діалогу вперше був опублікований у Санкт-Петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

¹ Книга Притч Соломонових 14: 24. Текст Септуагінти відрізняється від поданого Сковородою. Пор.: “στέφανος σοφῶν πανούργος”. У перекладі Івана Огієнка: “Корона премудрих – їхня мудрість”.

² За Вульгатою: “corona sapientium divitiae eorum fatuitas stultorum inprudentia” (Книга Притч Соломонових 14: 24).

³ Натяк на епізод спокушання Христа в пустелі (див.: Євангелія від св. Матвія 4: 1–10; Євангелія від св. Луки 4: 1–13).

⁴ Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.

⁽¹⁾ Див., наприклад: Євангелія від св. Матвія 11: 18–19 (“ἦλθεν γὰρ Ἰωάννης μῆτε ἐσθίων μῆτε πίνων, καὶ λέγουσιν σατόνιον ἔχει”). Див. також: Євангелія від св. Матвія 17: 18; Євангелія від св. Марка 7: 26, 29, 30; Євангелія від св. Луки 4: 35; 7: 34; 9: 42; 11: 14; Євангелія від св. Івана 7: 20; 8: 48, 52; 10: 20, 21.

⁵ Ідеться про серце, котре втратило красу Божого образу. Пор., наприклад: “Безобразіє души моея кто исправит, аще не ты, Мати Божія, шарами [фарбами] благодости твоея тое лице в благообразіє претвориши...” [Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 108 (зв.)].

⁶ Сковорода має на думці слова: *я́кв па́чїна по́дчїхса* (Книга Псалмів 89 (90): 10).

⁷ Можливо, Сковорода має на думці слова: *по вїговѣстїю славы вїженнаго вѣа, ѣже мнѣ оувѣрено высть* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 11).

⁸ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: *Иже сый сїанїє славы и ѡбразъ ѡпостїси єго*.

⁹ Послання св. ап. Павла до римлян 14: 26.

¹⁰ Фраза *лінинь гїю тѣвѣ* не раз зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.

¹¹ Ідеться про «Басни Харьковскія», подаровані Афанасію Панкову. Див. прим. 1 до циклу «Басни Харьковскія».

¹² Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: *воїстиннѣ вѣмъ, я́кв т́акв єсть*.

¹³ Див. байку 15-у «Змія и Буфон».

¹⁴ Цитована тут перша половина “сили” 15-ої байки звучить трохи інакше: “Чем лучшее добро, тѣм большим трудом околалося, как рвом”.

¹⁵ Тут це слово означає “майстер” або навіть “тесля”. Див. прим. 187 діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

¹⁶ Пор.: “Попав в сіло” [Номис, № 3924].

¹⁷ Перше соборне послання св. ап. Івана 1: 8.

¹⁸ Неточна цитата зі служби Божої. Пор.: “Новое чудо и благолѣпное” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 109 (зв.)].

¹⁹ Пор.: “Чоловік не ангел, щоб не согрѣшити, але й не чорт, щоб не покаятися” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 495].

²⁰ Євангелія від св. Матвія 4: 10; 16: 23; Євангелія від св. Марка 8: 33; Євангелія від св. Луки 4: 8.

²¹ Гр. *ἀμαρτία* – ‘хиба, гандж, провина, гріх, заблуд’.

²² В українській гамартіології XVII–XVIII ст. *grіx* було заведено окреслювати як “найбільше лихо”, яке може спіткати людину [див., наприклад: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 90], “преступление божественного закона и божественного хотѣнія” [Могилла П. Православное исповѣдание вѣры. – Чернігів, 1752. – Арк. 22; пор.: *Szczurowski T. Naszo zbawienne nauki apostolskiey. – Wilno, 1783. – Т. 4. – S. 199], “реченное или сотворенное, или вождѣленное противу закону вѣчному” [Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 6], “преступление приказања Божого” [Галятовський І. Грѣхи розмаитиї // Галятовський І. Ключ розуміння. – Київ, 1985. – С. 375], “самоизвольное преступление заповѣдей Божиих”, тобто “глаголаніє, дѣланіє или желаніє противу заповѣдѣм Божєя” [Гізель І. Мир с Богом челоувѣку. – Київ, 1669. – С. 24], “воля, що цурається Господа Бога”, “забедбанія небесних справ” [Kalnofovyski A. Тераτοφύγημα. – Кїїѡв, 1638. – S. 134] тощо.**

²³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: *слѣпецъ же слѣпца ѣще водитъ, ѡба въ ѣиѣ впадегася*. Є також народне прислів'я: “Сліпий невидючого водив, та обидва в яму попадали” [Номис, № 8004]. Ця сентенція була популярною і в літературі старої України. Наприклад, в одному з віршів Климентія Зиновієва вона звучить так: “Бо слѣпец слѣпца водяй оба в яму впадают” [Климентій Зиновієв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 124].

²⁴ Див. прим. 222 до діалогу «Бєсѣда, нареченная двое».

²⁵ У такій формі це прислів'я подає у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 1. 12). Більш поширена його форма: “*χαλεπὰ τὰ καλά*”. Саме вона двічі зринає і в Сковороді: у діалозі «Бєсѣда, нареченная двое» та в листі до Михайла Ковалинського від 9 липня 1762 р.

²⁶ “Добро таке важке, / а зло таке приступне” (пер. з лат. і гр. Леоніда Ушкалова).

²⁷ Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор. у Вульгаті: “*vae qui dicitis malum bonum et bonum malum ponentes tenebras lucem et lucem tenebras ponentes amarum in dulce et dulce in amarum*” (у перекладі Івана Огієнка: “Горе тим, що зло називають добром, а добро – злом, що ставлять темноту за світло, а світло – за темряву, що ставлять гірке за солодке, а солодке – за гірке”). До речі, ці слова зринають у творах Сковороди 10 разів.

²⁸ “Зло – найсолодше. / Добро – найгіркіше. / Зло – це блаженство. / Добро – безталання” (пер. з лат. Леоніда Ушкалова).

²⁹ Парафраза Книги Псалмів 5: 10. Пор.: *грѡбъ ѡвѣрстъ гортанъ ѣхъ*.

³⁰ Див. прим. 76 до діалогу «Бєсѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сїон)».

³¹ В останньому рядку Сковорода обіграє старовинну латинську приказку “*Sus Minervam docet*” (“Свиня вчить Мінерву”) [див.: Вечные истины на вечной латыни. *De verbo in*

verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 331], яку можна знайти, наприклад, у Цензоріна [див.: *Цензорин*. Книга о дне рождения. К Квинту Церелию // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 230] та в інших авторів.

³² У шкільній традиції добро трактувалося як таке, що до нього важко досягнути [див., наприклад, *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 188].

³³ Образ “друга-ворога” був добре знаний у старій українській літературі. Наприклад, Іван Максимович змальовував за його допомогою боротьбу з тілом (плоттю): “Невозможно от себе отнюд удалити, / До исхода от здѣшних с нею бѣдній жити / Долженствую, пытати во всѣм угаждати, / Неразлучно, як з другом, врагом пребывать” [*Максимович І.* Осм блаженства евангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)].

³⁴ Див. прим. 227 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанюю».

³⁵ Синонімами до поняття “первообразное” в українській літературі XVII–XVIII ст. виступали слова: “начальный образ”, “архитип”, “прототип”, “форма найпершая” тощо [див.: *Беринда П.* Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 353; *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 386 (зв.)–387, 462 (зв.), 470, 477, 487; *Туттало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 108, 565; *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 120; *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 16, 77; Слово к народу каеволическому. – Почаїв, 1765. – Арк. 108; про це: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10]. Це поняття могло бути допасоване й до Бога. Про Бога-архетипа з посиланням на Ксенофана йдеться, наприклад, в «Свхаристеріоні» Софронія Почаського [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христв єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295].

³⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: *блаженъ, ѣже снѣсть ѡбѣдъ въ црѣтвѣн бжѣн.*

³⁷ Гр. *εὐχαριστία* – ‘подяка, вдячність’.

³⁸ Фразу “союз любви” взято з «Молитвослова». Пор.: “Боже вѣчный, растоящаяя совокупляяй в единство и союз любви положительный нераздрушимый” [*Могила П.* Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 400].

³⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *довѣкѣтъ ми ѡ всеѡ правды ѡ ѡ всеѡ йстины* (Перша книга Мойсеева: Буття 32: 10).

⁴⁰ Сковорода має на думці слова: *тѣсний пѣтъ вводѣй въ живѣтъ, ѡ мѡло ѣхъ ѣсть, ѣже ѡбрѣтѣютъ єго* (Євангелія від св. Матвія 7: 14).

⁴¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *мнози во сѣтъ звѣни, мѡло же ѡзвѣрннхъ* (Євангелія від св. Луки 14: 24).

⁴² Євангелія від св. Луки 13: 25.

⁴³ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 13: 28. Пор.: *Тѡ бѣдетъ памѣ ѡ скрѣжетъ звѣмѣ, єгда ѡзрите ѡвраѡма ѡ ісаѡка ѡ іаковѡ ѡ всѡ пррѡки во црѣтвѣн бжѣн, вѡсъ же ѡзгонѣмхъ вѡнъ.*

⁴⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 21: 34. Пор.: *Внемлите же сѣбѣ, да не когда ѡтпагнѣютъ сердца вѡша.*

⁴⁵ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁴⁶ Мабуть, це парафраза Дій св. апостолів 1: 11. Пор.: *что стонте зраце на небо;*

⁴⁷ Євангелія від св. Луки 21: 28.

⁴⁸ Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 6.

⁴⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 24. Пор.: *оудобѣе ѣсть вєлѣдѣдъ сквозѣ и҃глинѣ оушы пронтї.*

⁵⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 13: 19. Початок вірша звучить так: *Бѣдѣтъ во днїе...*

⁵¹ Сковорода має на думці слова: *Терпѣ потерпѣхъ гдѣ* (Книга Псалмів 39 (40) : 2).

⁵² Схожа думка є у св. Григорія Палами. Змій-спокусник, писав він, прагне довести, що “доброчесність є справою важкою й погано надається до здійснення” [Святого отця нашего Григорія Палама, архієпископа Θεσσαλονιτικαго, десять бесѣд. – Москва, 1785. – С. 18].

⁵³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 11: 28. Пор.: *Прїидїте ко мнѣ всї трѣждѣнїи сѣ и ѡбременѣнїи, и ѣзъ оупокѡю вѣ.*

⁵⁴ Сковорода має на думці слова: *и во свѣтїици мїрзостъ запѣстѣнїѣ бѣдѣтъ* (Книга пророка Даниїла 9: 27).

⁵⁵ Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 19 та Євангелії від св. Марка 13: 17. Пор.: *Горѣ же неспрѣзднымъ и дощыимъ вѣ тѣѣ днї.*

⁵⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 20 та Євангелії від св. Марка 13: 18. Пор.: *Моли сѣѣ же, да не бѣдѣтъ вѣггство вѣше вѣ змиѣ.*

⁵⁷ Фразу *вѣ добиѣ прнѣѣжици* взято з Книги Псалмів 30 (31): 3.

⁵⁸ Євангелія від св. Матвія 11: 28.

⁵⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 13: 27. Пор.: *ѡстѣпїте ѡ менѣ, всї дѣлателїе неспрѣвды.*

⁶⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Вѣ глашѣете мѣ оучѣлѣ и гдѣ, и добрѣ глаболете: ѣсмь во* (Євангелія від св. Івана 13: 13).

⁶¹ Фраза *ѣиинъ гїю тѣѣѣ* не раз зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.

⁶² Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 14. Пор.: *оузкала вратѣ, и тѣѣснѣи пѣтъ вводиѣ вѣ живѡтъ, и мѣѡв ѣхъ ѣсть, иже ѡбрѣтѣютъ ѣго.*

⁶³ Сковорода має на думці слова: *оудобѣе ѣсть вєлѣдѣдъ сквозѣ и҃глинѣ оушы пронтї, неже вогѣтѣ вѣ црѣтѣѣ вѣїе внїтї* (Євангелія від св. Матвія 19: 24; Євангелія від св. Марка 10: 25).

⁶⁴ Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сїон».

⁶⁵ Гр. *ἀριστοτέλης* – ‘найкращий із майстрів’. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі коментував це слово так: “...Платон вважав двоє мистецтво: одне – людське, а друге – Боже, розуміючи під першим ті [його] твори, що створені рукою митців, а під другим – ті, що виникають у природі. Адаже чимало інших філософів самого Бога називали *ἀριστοτέλων*, тобто найкращим митцем” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 150*]. Цей коментар дослівно повторює Георгій Кониський [див.: *Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 73*]. Те саме розуміли під цим словом і святі отці, зокрема Климент Олександрійський, Григорій Ниський, Василій Великий, Іван Златоуст, Іван Дамаскин та інші.

⁶⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56. Пор.: *Жѣло же смїртн грѣхъ.*

⁶⁷ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 14: 1. Пор.: *Да не смѣѣетсѣ сѣрдце вѣше.*

⁸⁹ Неточна цитата з Книги Екклезіястової 2: 24. Пор.: **Нѣсть** блага челоуѣкъ, но (развѣ) **ѣже ѡстѣ ѡ пѣтѣ**.

⁹⁰ Трохи неточна цитата з Книги Екклесіястової 9: 7. Пор.: **Прїди, ѡждь въ веселїи хлѣбъ твоѡ ѡ пїи во близѣ сѣрды вїно твоѡ**.

⁹¹ Фразу **ѡже боги чрево** взято з Послання св. ап. Павла до Филип'ян 3: 19.

⁹² Скворода має на думці слова: **Въ той часъ изыдоша персты рѣки челоуѣчи ѡ писахъ противъ лампады на поваплєнїи стѣны домъ царєва, ѡ царь видаше персты рѣки пїшдїѡ** (Книга пророка Даниїла 5: 5).

⁹³ Книга пророка Ісаї 48: 22.

⁹⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 31. Пор.: **Дще оубо ѡстѣ, дще ли пїетѣ, дще ли ѡно что творитѣ, всѡ во славу бжїю творитѣ**.

⁹⁵ Скворода має на думці слова: **въ побѣтѣ лица твоегѡ снѣси хлѣбъ твоѡ** (Перша книга Мойсеєва: Бутя 3: 19).

⁹⁶ Неточна цитата з Книги Притч Соломоновых 20: 17. Пор.: **Сладокъ єсть челоуѣкъ хлѣбъ лжи, но потѡмъ испѡнатса оустѡ єгѡ каменїѡ**.

⁹⁷ Скворода має на думці слова: **ѡ вращенъ, ѡже вѣтъ сотвори въ снѣдєнїе со благодарєнїемъ вѣрнымъ ѡ познавшимъ истинѡ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 3).

⁹⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломоновых 17: 1. Пор.: **Лѣше оукрѣхъ хлѣба со сластїю въ мирѣ**.

⁹⁹ Парафраза Книги Екклесіястової 9: 7. Пор.: **пїи во близѣ сѣрды вїно твоѡ**.

¹⁰⁰ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 4-7. Пор.: **любви не завїдїтѣ, любви не превозносите, не гордите, не безинствѣтѣ, не ищѣтѣ своихъ си, не раздражѣтса, не мыслїтѣ сла, не радѣтса ѡ неправдѣ, радѣтса же ѡ истинѣ: всѡ любїтѣ, всемѡ вѣрѡ ѣмлетѣ, всѡ оуповаѣтѣ, всѡ терпїтѣ**.

¹⁰¹ Скворода має на думці слова: **Сладокъ єсть челоуѣкъ хлѣбъ лжи** (Книга Притч Соломоновых 20: 17).

¹⁰² Можливо, Скворода має на думці слова: **Вси любодѣїци, ѡкв пѣць жегѡма** (Книга пророка Осїї 7: 4).

¹⁰³ Скворода має на думці слова: **ѡ ѡпрѣснокъ ѡчиєнный снѣси ѡ, въ лїнїѣ мотїлѣ челоуѣчи хъ сокрїєши ѡ** (Книга пророка Єзекїїла 4: 12).

¹⁰⁴ Неточна цитата з Дїї св. апостолів 10: 14. Пор.: **нїколиже ѡдохъ всѡко скверно**.

¹⁰⁵ Книга Екклесіястова 9: 7.

¹⁰⁶ Книга Екклесіястова 9: 7.

¹⁰⁷ Див. у Вульгатї: *"numquam manducavi omne commune"* (Дїї св. апостолів 10: 14).

¹⁰⁸ Див. у Септуагїнтї: *"οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν"* (Дїї св. апостолів 10: 14).

¹⁰⁹ Гр. *κοινός* означає тут 'підлий, нечистий'. Йому відповідає лат. *coenit* – 'багно, болото'.

¹¹⁰ Парафраза або Книги пророка Ісаї 52: 11 (пор.: **їзйдїте ѡсѡд ѡ нечїстѡтѣ не прикасїтса, їзйдїте ѡ среды єгѡ**), або Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17 (пор.: **їзйдїте ѡ среды ихъ ѡ владїтса, глѣтѣ гдѡ, ѡ нечїстѡтѣ не прикасїтса**).

¹¹¹ Див. прим. 756 до діалогу «Сумфонїа, нареченная Книга Асхань».

¹¹² Скворода має на думці слова: **Гѡре вѡлїѣ, кнїжницѣ ѡ фарїсеє, лицємѣри, ѡкв подѡбїтса грѡвїмъ повѡплєнымъ** (Євангелїя від св. Матвія 23: 27).

¹¹³ У словнику Памви Беринди це слово тлумачиться як "гної, лайна" [Беринда П. Лексікон славенороскїї и имен толкованїе. – Київ, 1627. – Ст. 122].

¹¹⁴ Євангелїя від св. Матвія 28: 6; Євангелїя від св. Марка 16: 6; Євангелїя від св. Луки 24: 6.

¹¹⁵ Євангелїя від св. Матвія 28: 7.

- ¹¹⁵ Див. прим. 109 до циклу «Сад божественных гѣсней».
- ¹¹⁶ Фразу **дѣхъ вѣры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
- ¹¹⁷ Євангелія від св. Луки 12: 32.
- ¹¹⁸ Парафраза Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: **блаженъ, ѣже снѣсть ѡвѣдъ въ црѣтвѣн вѣѣи.**
- ¹¹⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 22. Пор.: **Свѣтѣирикъ тѣлѣ ѣсть ѡко.**
- ¹²⁰ Очевидно, Скворода має на думці слова: **Вѣ ѣстѣ свѣтъ міра** (Євангелія від св. Матвія 5: 14).
- ¹²¹ Пор.: “Радуйся, невѣсто ненеѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.)].
- ¹²² Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 12. Пор.: **ѡчи ѣгѡ ѣкѡ голѣвѣцы.**
- ¹²³ Мабуть, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 19: 17. Пор.: **спасѣа спасѣи твоѡ дѣшѡ: не ѡзираѣса вспѣтъ, нижѣ постѡи во вѣемъ предѣлѣ (сѣмѣ): въ горѣ спасѣса.**
- ¹²⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 29. Пор.: **изыдѣтъ сотѡврѣшѣи блѣга въ воскрѣшенѣе.**
- ¹²⁵ Євангелія від св. Матвія 7: 14.
- ¹²⁶ Фразу **внѣмъ ли ѣси** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
- ¹²⁷ Фразу **ѣкѡ птица въ сѣтъ** узято з Книги Притч Соломонових 7: 23.
- ¹²⁸ Парафраза Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **прѣвнѣи же ѣкѡ лѣвъ ѡповѣа.**
- ¹²⁹ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 16. Пор.: **ѣкѡ всѣ, ѣже въ мѣрѣ, пѡхотъ плѡтскаѣ и пѡхотъ ѡчиѣи и гѡрдѡстъ житѣйскаѣ, нѣсть ѡ ѡцѣ, но ѡ мѣра сегѡ ѣсть.**
- ¹³⁰ Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: **воѣстиннѣ вѣмъ, ѣкѡ тѣкѡ ѣсть.**
- ¹³¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 6: 44. Пор.: **Всѣко во дрѣво ѡ плодѣ своегѡ познаѣтсѣ.**
- ¹³² Це прислів'я наводить у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (III. 3. 12).
- ¹³³ Дії св. апостолів 2: 4.
- ¹³⁴ Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 8. Пор.: **скажи мнѣ, гдѣи, пѣтъ, въ ѡньже пойдѣ.**
- ¹³⁵ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 123. Пор.: **ѡчи моѡ изчѣзѡстѣ во спѣнѣ твоѡ ѣ въ слѡво прѣвѣды твоѡѣ.**
- ¹³⁶ Євангелія від св. Івана 15: 22.
- ¹³⁷ Можливо, Скворода має на думці слова: **возлюбѣшиа во пѣче слѡвѣ чловѣчѣскѡю, нѣже слѡвѣ вѣѣю** (Євангелія від св. Івана 12: 43).
- ¹³⁸ Можливо, Скворода має на думці слова: **ѣмже бѡгъ чрѣво** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).
- ¹³⁹ Скворода має на думці трактат Ніла Синайського (пом. 450 р.) (можливо, його автором є Євгарій Понтійський) «Про вісім злих духів» [див.: Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1860. – Т. 79. – Col. 1145–1164].
- ¹³⁹ Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 11. Пор.: **исходѣще изѡ ѡустѣ, тѡ сквернѣтъ чловѣка.** Див. також: **ѡ сѣрдѣца исходѣтъ, и тѣ сквернѣтъ чловѣка** (Євангелія від св. Матвія 15: 18).
- ¹⁴⁰ Фразу **вѣрхъ вѣасъ** узято з Книги Псалмів 67 (68): 22.
- ¹⁴¹ Євангелія від св. Матвія 11: 28.
- ¹⁴² Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 23: 37. Пор.: **колькратъ восхѡтѣхъ соврѣти чѣда твоѡ, ѣкоже соврѣетъ кокошъ птенѣы своѡ подъ крилѣ, и не восхѡтѣсте;**
- ¹⁴³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: **ходѣте свѣтѡмъ ѡгнѣ вѣшегѡ и пламенѣмъ, ѣгѡже разжегѡсте.**
- ¹⁴⁴ Книга пророка Єремїї 2: 19.

¹⁴⁵ Це – восьма строфа 28-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, Скворода подає інакшу версію двох останніх рядків.

¹⁴⁶ Скворода має на думці слова: **Ловѣтъ въ тайнѣ ѡкъ лѣвъ во ѡградѣ своѣй** (Книга Псалмів 9: 30).

¹⁴⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: **и ѡзыдѣте и възыграѣте, ѡкоже тѣлицы ѡ ѡузъ разрѣшеніи.**

¹⁴⁸ Це прислів'я є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 1. 55). Існувало повір'я, що з дроздового посліду утворюється клей, на який ловлять цих птахів.

¹⁴⁹ Фразу **сотворѣти пѣтъ** узято з Книги Суддів 17: 8.

¹⁵⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 26. Пор.: **Изчезѣ сердце моѣ и плоть моѡ, вѣже сердца моегѡ.**

¹⁵¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Что бо мнѣ єсть на нѣси; и ѡ тебѣ что восхотѣхъ на земли;**

¹⁵² Можливо, це парафраза Книги Псалмів 82 (83): 19. Пор.: **И да познаютъ, ѡкъ ѡма тебѣ гдѣ, ты єдинъ вышній по всѣй земли.**

¹⁵³ Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 17.

¹⁵⁴ Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 44. Пор.: **и дѣже червь ѡхъ не ѡмирѣетъ, и ѡгнь не ѡгасѣтъ.**

¹⁵⁵ Можливо, це парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: **тн плтѡ моѡ сохрѡнатъ.**

¹⁵⁶ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и зѣмию снѣси всѡ дни животѡ твоегѡ.**

¹⁵⁷ Фраза “желаній краю” взята з церковних піснеспівів [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 736, 857*].

¹⁵⁸ Ще один варіант Епікурової сентенції про легкість потрібного. Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

¹⁵⁹ Пор. із приказкою: “П'яні а діти і нехотя правду скажуть” [*Номис, № 8079*], або з «Треносом» Мелетія Смотрицького: “...сталосѡ, наче ото в приказці: язык ѡхній, заблукавши, правду мовив” [*Smotryckij M. Θρηνος, to iest Lament iedyneу s. Powszechney Apostolskieu Wschodnieу Cerkwie z objašnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – К. 69*].

¹⁶⁰ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 7. Пор.: **сѣи высьтъ во главѡ ѡгла.**

⁽⁴⁾ Пол. *kos* – ‘дрізд’.

¹⁶¹ Можливо, Скворода має на думці Першу книгу Мойсеєву: Буття 49: 17. Пор.: **и да вѣдетъ дѡнъ змій на пѡти, сѣдѡи на распѣти, ѡугрызѡа плтѡ конскѡ.**

¹⁶² Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: **и вратѡ ѡдшва не ѡдолѣютъ єѡ.**

¹⁶³ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **тѡи твоѡ блвстн вѣдетъ главѡ.**

¹⁶⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **ѡкъ нѣсть наша брѡнъ къ крѡви и плѡти, но къ начѡишмъ и ко властѣмъ (и) къ мѡродержѡтѣемъ тмѡ вѣка сегѡ, къ дѡховѡмъ злѡбы поднебѣснѡмъ.**

¹⁶⁵ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 143 (144): 1. Пор.: **начѡиш рѡцѣ моѡ на ѡполчѣніє.**

¹⁶⁶ Фраза **плтъ хлѣбъ ѡчменнѡхъ** зринає в Євангелії від св. Івана 6: 9.

¹⁶⁷ Фраза **ѡмнѡ глѡ тебѣ** часто зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.

¹⁶⁸ Можливо, Скворода має на думці звернені до Далілі слова Самсона: **ѡще сплетѣши сѣдѡ пленницъ влась главѡ моѡа спрдѣніемъ и вѣѣши коломъ въ стѣнѡ, и бѡдѡ нѣмошенъ ѡкъ єдинъ ѡ человекъ** (Книга Суддів 16: 13).

- ¹⁶⁹ Фраза не *ли́чи* *лине́* зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
- ¹⁷⁰ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 21: 6. Пор.: *сми́хъ ми́ѣ сотвори́ гдѣ*.
- ¹⁷¹ Очевидно, це парафраза Книги Притч Соломонових 25: 23. Пор.: *оугліе огненное совнра́ешн на главѣ егѡ*.
- ¹⁷² Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 9. Пор.: *Ѡкрестѣтъ нечесті́вѣи хѡдаѣтъ*.
- ¹⁷³ “Вовк ходить навколо криниці” (лат.). Цю приказку подає у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 2. 76). Пор.: “*Lupus circum puteum chorum agit*”.
- ¹⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *Ѡ* *благокрѣпѣла лѣка ѡблакѡвъ* (Книга Премудрості Соломонової 5: 21).
- ¹⁷⁵ Пор.: *Ѡ оустѣхъ твои́хъ сѣждѣ ти, лѣка́выи рѣве* (Євангелія від св. Луки 19: 22).
- ¹⁷⁶ Сковорода має на думці слова: *И* *течѣ скорѡ даві́дъ, и стѣ надъ нимѣ, и взѣ мѣчъ егѡ, и и́звлекѣ егѡ Ѡ нѣдрѣ егѡ, и оумертви́ егѡ* (Перша книга царств 17: 51).
- ¹⁷⁷ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 1. Пор.: *Ѡ, несмы́сленнѣи галѣтѣ*.
- ¹⁷⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и* *совра́са везчѣстїе на главѣ твоѡ* (Книга пророка Аввакума 2: 16).
- ¹⁷⁹ Мабуть, Сковорода має на думці слова: *Т* *огда́ навѡходоно́сорѡ и́спѡлни́са ѡрости, и зра́къ лица́ егѡ и́змѣни́са на седрѡ́ха, мѣса́ха и́ авденаѡ, и рече́: разжжѣте пѣчь се́дмери́цею, до́ндеже до конца́ разго́ри́тса* (Книга пророка Даниїла 3: 19).
- ¹⁸⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и* *совра́са везчѣстїе на главѣ твоѡ* (Книга пророка Аввакума 2: 16).
- ¹⁸¹ Фразу *внѡлѣ ли еси́* взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
- ¹⁸² Неточна цитата з Книги Псалмів 108 (109): 6. Пор.: *дѣво́ль да стѣнетѣ ѡдеснѡю егѡ*.
- ¹⁸³ Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
- ¹⁸⁴ Фразу *трѣдѣ и волѣзнь* узятю з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
- ¹⁸⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа з Євангелії від св. Івана 8: 44. Пор.: *вѣ отца́ (ва́шегѡ) дѣ́вола е́стѣ, и по́хоти отца́ ва́шегѡ хѡчете́ твори́ти: онѣ́ чело́вѣкобѣи́ца вѣ́ и́скони́ и во и́стинѣ́ не стои́тъ, ѡ́къ нѣсть и́стинны вѣ́ немѣ́: е́гда́ глаго́летѣ лжѣ, Ѡ́ свои́хъ глаго́летѣ, ѡ́къ лѡ́жѣ е́стѣ и́ отѣ́цъ лжи́*.
- ¹⁸⁶ Див. прим. 208 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаню».
- ¹⁸⁷ Флора (лат. *Flora*) – римська богиня весни. Свято на її честь (флоралії) відбувалося з 28 квітня по 3 травня.
- ¹⁸⁸ *Ἀνάγκη* (Ананка) – старогрецька богиня долі, яку Платон уважав матір'ю мойр.
- ¹⁸⁹ Єва – евр. *ḥawwāh*. У Першій книзі Мойсеєвій: Буття 3: 20 сказано: “І назвав Адам ім'я своїй жінці: Єва (*ḥawwāh*), бо вона була мати всього живого (*ḥāy*)”. У Септуагінті ім'я *Ḥawa* перекладено тут словом *Ζωή* (“життя”), а трохи далі (4: 1) – просто транслітеровано: *Eva*. Асоціація імені *ḥawwāh* з дієслівним коренем *ḥuu* (“жити”) для єврейської мови цілком природна, оскільки тут незрідка трапляється чергування приголосних *w* и *y*. Однак важко сказати, наскільки достеменною є ця етимологія. Памва Беринда стверджував, що ім'я Єва означає “жизнь, живот, або жива, або живячіа” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 401].

БЛАГОДАРНЫЙ ЕРОДІЙ

Григорій Вар-сава^а Сковорода
Любезному Дру́гу, Семёну Никифоровичу Дятлову¹,
Желаёт Мира Божія

*

Прожива́я Дни Жізни, по О́ному Сираховскому Типику²:

“Блаже́н Муж, и́же в Премудрости у́мрет

и и́же в Ра́зумѣ своемъ поуча́ется Святы́нѣ, размышля́яй

Пути́ Ея в Сёрдцѣ своемъ, и в Сокровённыхъ Ея уразуми́тся”³,

соплѣл я в сіе 1787-е Лѣто ма́ленькую Плетени́цу, или Корзи́нку, нарече́нную «БЛАГОДА́РНЫЙ ЕРО́ДИЙ». Се тебѣ́ Дар, Дру́же! При́йми Его́. Еро́діа по Еро́діеву. При́йми Па́рящаго, и самъ сый Па́рящій. При́йми Сёрдцемъ Еро́діево Сёрдце. Пти́ца Пти́цу. “Душа́ наша, яко́ Пти́ца”⁴. Да бу́дет Плетѣ́нка сія́ Зерца́ломъ тебѣ́ Сёрдца́ моего́ и Па́мяткою́ нашея́ Дру́жбы в Послѣ́дняя́ Лѣта́. Ты ви́дь Оте́цъ еси́ и самъ Птѣ́нцы тво́я воспиту́еши. Я же есмь́ Другъ тво́й, принѣ́сшій Плетѣ́нку сію́. В ней́ для мла́даго Ума́ тво́ихъ Птѣ́нцовъ обря́щеши Опрі́снокъ от о́ныхъ Хлѣ́бовъ: “Хлѣ́б Сёрдце́ Человѣ́ку укрѣ́пит...”⁵ Всѣ́й в нихъ Зе́рно сіе́ си́це: яко́ живѣ́т сре́дѣ васъ Нѣ́чтось Дивно́е, чу́дное, стра́нное и Пресла́вное, иму́щее яви́тися во свое́ Емү́ Вре́мя. Вы же со Благоговѣ́ніемъ жди́те, яко́ Рабы́, чаю́щии Господа́ своего́...⁶ Ничто́же бо е́сть Богъ, то́чию СЕР́ДЦЕ́ Вселе́нныя, наше́ же Сёрдце́ намъ же е́сть ГОСПО́ДЬ и ДУХЪ. Сіе́ Дома́шнее о́ни свое́ БЛАГО́ со Вре́менемъ узна́в и плѣ́ннися́ Прекрасно́ю ЕГО́́ Добро́тою, не ста́нут безобра́зно и бѣ́сновато́ гоні́тися за Мырскі́ми Суе́тами́ и во всѣ́хъ Злоуда́чахъ возмо́гут себе́ утѣ́шити се́ю Дави́дскою́ Пѣ́сенкою́: “Возврати́ся, Душа́ моя́, в Покóй тво́й”⁷, и “Стѣ́зи сво́я посредѣ́ себе́ упоко́ят”⁸ со Иса́іею. Ничи́мже бо Бе́здна́ сія́ Сёрдце́ наше́ удовля́ется, то́кмо Са́мо собо́ю, и то́гда-то в немъ́ сия́етъ Вѣ́чная Ра́дости Весна́.

Тако́вое Сёрдце́ вроди́в Птѣ́нцамъ тво́имъ, бу́деши́ им сугу́бый, сирѣ́чь и́стинный́ Оте́цъ, Ча́да же тво́я бу́дут и́стинныи, благода́рныи, благоче́стивыи и Само́довольныи́ ЕРО́ДИИ.

Про́тчее же подо́ба́ет нѣ́что сказа́ть о Еро́ді́йской Приро́дѣ́. Они́ подо́бны́ Журавля́м. Но свѣ́тлѣ́йшее́ Пѣ́рие́ и Корáлло́вый или́ свѣ́тло-червлѣ́нный Носъ. Неприми́римыи́ Враги́ Змі́ямъ и Буфо́нам, значі́т: ядові́тымъ Жа́бамъ. И́мя сіе́ “Еро́діосъ”⁹ е́сть Ё́ллинское. Значі́т Боголю́бный. Ина́че зовет́ся “Пеларго́с”¹⁰ и “Ерога́с”¹¹. Ри́мски – КИКО́НІА¹². По́лски – БО́ЦЯН¹³. Малоросі́йски – ГА́ЙСТЕР¹⁴. Сія́ Пти́ца освя́тилася́ в Богосло́вская́

^а Вар, правди́вѣе же́ Бар, е́сть Сло́во Евре́йское, значі́т Сынъ. Сава́ же е́сть Сло́во Си́рское, значі́т Суббо́ту, Покóй, Пра́здникъ, Миръ. И такъ Вар-сава́ – Сынъ Са́вын, сирѣ́чь Сынъ Ми́ра⁽¹⁾, такъ, какъ Вар-Іо́на е́сть Сынъ Голуби́цы⁽²⁾.

Гаданія ради своєю Благодарности, Прозорливости и Человѣколюбія¹⁵. Поминаетъ Её Давид¹⁶ и Іеремія¹⁷. Они кормятъ и носятъ Родителей, паче же престарѣлых¹⁸. Гнѣзды на Домах, на Кирках, на ихъ Шпїцахъ и на Турнях, сирѣчь Горницах, Пирамидах, Теремах, вольно, вольно. В Гунгарїи видѣл я на Камінах. Гаданіе – Ёллински – Сїмволон¹⁹. Пѣрвый Сїмвол составляетъ она сей: “Сидїт в Гнѣздѣ, на Храмѣ святомъ утверждѣнном”. Под Образом Пóдпись такова:

“ГОСПОДЬ УТВЕРЖДЕНІЕ МОЕ”²⁰.

Вторый Сїмвол. “Стоїт еди́н Еро́дій”. Пóдпись сїя:

“НИЧТО́ЖЕ СИ́ЛЬНѢ БЛАГОЧЕ́СТІЯ”²¹.

Третьй Сїмвол. “Еро́дій терза́ет Змія́”. Пóдпись:

“Не возвращу́ся, до́ндеже сконча́ются”²².

Сїи три Сїмволы да бóдут Зна́меніем, Ге́рбом и Печáгїю Кни́жицы сей. Она́ соверши́лася в Пѣрвую Ква́дру Пѣрвья Луны́ Осѣбныя²³. АМІ́НЬ!

“Та́мо Пти́цы возгнѣ́зды́тся. Еро́діево Жил[ище] предвод[ителствует] і́ми”. Псалóм²⁴.

“Еро́дій позна́ ВРЕ́МЯ своѣ”. Іереміа²⁵.

* * *

ГЛАВІ́ЗНА И ТВЕРДЬ КНИ́ЖИЦЫ.

*

“Прїидите, Ча́да, послу́шайте мене. Стра́ху Господню научу́ вас”. Давїд²⁶.

*

“А́ще Сѣрдце наше не осужда́ет нас, Дерзновѣніе і́мамы”. Іоáнн²⁷.

*

“Сы́не! Храни́ Сѣрдце твоѣ. Люби́ Душу твою́”. Сира́х²⁸.

*

“Разумы́в Прáведник, себѣ́ Друг бóдет”. Соломóн²⁹.

*

“Человѣ́к в Че́сти сый, не разумѣ́...” Давїд³⁰.

*

“Вся́к Ду́х, иже не исповѣ́дует ІИСУСА ХРИСТА́, во Плóти прише́дша, от Бога нѣ́сть”. Іоáнн³¹.

*

“Еро́дій позна́ Вре́мя своѣ³², Израїль же менѣ́ не позна́”³³. Іереміа.

*

“Неблагодáрнаго Упова́ніе, я́ко І́ней Зїмный, растáет и излі́ется, я́ко Вода́ неключі́ма”. Соломóн³⁴.

ПРИТЧА,

наречённа: ЕРО́ДИЙ.

В ней разглаго́лствует Обезя́на со Птёнцем Еродіевым о Воспита́нии.

*

Обезя́на, по дре́вней сво́ей Фа́миліи имену́емая: Пи́шек³⁵. Она во Афрिका́нских Го́рах, на рясном и превознесённом Дре́вь³⁶, со двома́ Ча́д своих Седми́цами сидѣла. В то́ же Вре́мя пролѣ́тал ми́мо мла́дый Еро́дий. Госпожа́ Пи́шек, узрѣв его: – Еро́дий! Еро́дий! – воззва́ла к нему, – Друг мой, Еро́дий, Сын Пеларго́в! Ра́дуйся! Мир тебѣ! Χαῖρε! Сала́м али́ Кю́м!..^a

Еро́дий. А! а! Всеми́лостивая Госуда́рыня! Бон Жу́р^б! Кали́ Имэ́ра! День до́брый! Gehorsámer Diener^в! Даи́ Бог ра́доваться! Salve^г! Спасáйся во Го́сподѣ!..

Пи́шек. Ай! Друг ты мой! Ра́дуюся, яко нача́ша Глаго́лати мно́гими Язы́ки³⁷. Видно, что учёный обуча́л тебе Попуга́й. Куда́ Бог несёт?

Еро́дий. Лечу́ за Пи́щею для Родите́лей.

Пи́шек. Вот Бѣ́да! Ты ли Родите́лей? а не они тебе ко́рмят?

Еро́дий. Си́е нѣсть Бѣ́да, но Весéлие и Блаже́нство мое. Они корми́ли мене в Мла́дости моей, от мла́дых Но́гтей мо́их, а мнѣ подобáет корми́ть их при Ста́рости их. Си́е у нас нарица́ется: ἀντιτελαργεῖν, си́рчьчъ возблагодáвать, или взаи́мно Пеларгтвовать³⁸, и Ёллины весь наших Птиц Род назывáют: Пеларгос. Но мы их не то́чию ко́рмим, но и но́сим: за Немо́щь и Ста́рость их.

Пи́шек. Чудо́ престо́твенное³⁹! Но́вость, Рѣ́дкость, Раритёт, Необыкнове́нность, Капри́з, страна́я и ди́кая Дичь... Ско́лько вас у Отца́ и Ма́тери Ча́д?

Еро́дий. Я и мнѣ́йший мене́ Брат Ерога́с и Сестра́ Кико́ния.

Пи́шек. Гдѣ вы обуча́лиси во О́троческіи Лѣ́та?

Еро́дий. Нигдѣ́. Мене́ и Бра́та научи́л Отец, а Ма́ти Сестру́.

Пи́шек. О мой Бо́же! Вездѣ́ цвѣту́т сла́вныи Учи́лища, в ко́их всеязы́чныи обуча́ют Попуга́й. Длѣ́чего он вас не отдава́л? Он не убо́г. Как бы́ть без Воспита́ния?

Еро́дий. Длѣ́того же то́ са́мого са́ми нас воспита́ли Родите́ли.

Пиш[ЕК]. Да Его́ ли Дѣ́ло учи́ть и воспитыва́ть? Ра́звѣ ма́ло у нас вездѣ́ Учи́телей?

Ер[ОДИЙ]. Он сам вели́кий к сему́ Охо́тник, а Ма́ти Ему́ во всем посла́дует. Он славосло́вит, яко́ двѣ́ суть Гла́вныя Родите́льскія До́лжности си́и: “БЛАГО роди́ть и БЛАГО научи́ть”.

^a Χαῖρε (Ха́йре) есть Поздравле́ние Ёллинское. Ра́дуйся!

Сала́м – Ту́рское. Славенски: Мир да бу́дет тебѣ!

^б Бон Жур – Францу́зское. До́брый День! Кали́ Имэ́ра – Гре́цкое³⁹. То́ же.

^в Gehorsámer Diener – Нѣме́цкое. Покорный Слуга́.

^г Salve (Са́лве) – Ри́мское. Благоде́нствуй! Спасáйся!

Аще Кто ни единыя от сих Двоих Заповѣдей не соблюл, ни БЛАГО родил, ни БЛАГО научил, сей нѣсть Отец Чаду, но Винѡвник вѣчныя Погибели. Аще же родил видно БЛАГО, но не научил, такѡв, речѣ, есть Полѹотец, якоже достѡйно есть Полѹ-Мати, чревородившая, но не млекопитавшая, даровавшая Пол-Матерства своего Доильницѣ и погубившая Половину Чадолюбія⁴⁰. Аще, де, Мѣсто Владычнее Сидѣніем Рабским безчѣститя, како не безобразитя Отческая Дѡлжность, исправляема Рабѡм или Наѣмником? Бѹде же Отец извиняется Скѹдостію Врѣмени, прощѣается тогда, когда обрящет лѹчшее Дѣло. Но Ничтѡже лѹчше есть благаго Воспитанія: ни Чин, ни Богѣтство, ни Фамілія, ни Милость Вельмѡж, рѣзвѣ Благое Рождѣніе. Оно едино есть лѹчше Всеѡ и Сегѡ, яко Сѣмя Щѣстію и Зѣрно Воспитанію.

Пиш[ЕК]. БЛАГО родить, разумѣши ли? Что ли?

Ер[ОДІЙ]. Не знѣю. Знѣю же, что Он сіе поставляет извѣстным для единых избранных Божіих. Иногда, де, во убѡгом Дѡмикѣ, исполненном Стрѣха Божія, Друг Рѡду Человѣческому Благо рождается ЧЕЛОВѢК⁴¹, не всегда же и в Царских Чертогах, да уразумѣем, яко не Красота Мыра сего, ни Тварь кѣя-либо, но едина Благѡдать Божія Благѡму Рождѣнію Винѡвна бывѣет и яко Благородство не Лѣтами к нам прицепляется, но раждѣется Зѣрно Его с нами. Знѣю же и сіе, яко мой Отец, разъярен от коегѡ-либо Негодѣя, стрѣляет на его сими словѣми:

O quartâ Lunâ seminate!
O malè Utero gestate!
O mala Mens, et Ingenium!

Иными же Словѣми язвить не обѣик никогѡ.
Пиш[ЕК]. Протолкѹй же мнѣ сіи Уязвленія.
Ер[ОДІЙ]. Я Силы их не знѣю, а скажѹ один их Звон.

O в четвѣрту Лунѹ посѣян!
O злѣ чревоношѣн Матерью!
O злый Уме! и злая Врѡдо!

ПишЕК. Конечно, Отец твой знѣет Римскій и Ёллинскій Язык?
Ер[ОДІЙ]. Столько знѣет, сколько Попугай по-французки.
Пиш[ЕК]. Что се? Не ругѣешься ли Отцѹ твоему⁴²?
Ер[ОДІЙ]. Сохрани мя, Господи... Не так я рожден и воспитан. Я самѹю Истину благочестиво сказал.

Пиш[ЕК]. Как же он, не научен Римски, говорит Римски?
Ер[ОДІЙ]. Есть у его Друг, не хѹдо знѣющій Римски и маленкѹ Часть Ёллински. С ним он часто бесѣдуя, научился сказать нѣсколько Слов и нѣсколько Сентѣнцій.

Пиш[ЕК]. Ах мой Боже! Как же он могл вас воспитать, Невѣжда сый?
Ер[ОДІЙ]. О премѹдрая Госпѡже моя! Носится славная Притчѣ сія:

“Не ходи в чужій Монасты́р с твоим Уста́вом⁴³,
А в чужю́ю Це́рковь с твоим Типико́м”⁴⁴.

У нас не как у вас, но совсѣм иный Род Воспита́нiя в Мо́дѣ. У вас Воспита́нiе зѣло Драго́е. У нас же вельми Деше́вое. Мы воспитываемся да́ром. Вы же великою Цѣно́ю.

Пиш[ЕК]. Бездѣлица! Со́тницу Ру́бликов с Хвостиком потеря́ть в Год на Ма́лчика. А чрез 5 лѣт вдруг он тебѣ и У́мница.

Ер[ОДИЙ]. Госпо́же! Де́ньга доста́ет и за́ Морем. Но гдѣ её взять? А Воспита́нiе и Убо́гим ну́жно есть. И Ко́шка Блудли́ва^a не находит себѣ Приста́нница. Избавляет же от Блуда́ нас не Де́ньга, но Моли́тва ту́не.

Пиш[ЕК]. Я говорю не о по́длом, но о Благо́рдном Воспита́нiи.

Ер[ОДИЙ]. А я размышляю не о Богатом, но о спаси́тельном Воспита́нiи.

Пиш[ЕК]. По́лно же! Ты, ви́жу, стари́нных и стра́нных Ду́м придержи́шься. Одна́к скажи: Как он вас воспита́л? Чему научи́л? Ариомѣтикѣ ли и Гео́метрии? Учёному ли Коему? или Шляхѣтному Языку?..

Ер[ОДИЙ]. Да мнѣ и сіе невѣдомо: Кто есть учёный, а кто-то Шляхѣтный Язык?

Пиш[ЕК]. Да ты же со мною привита́лся ра́зными Язы́ками.

Ер[ОДИЙ]. Да ско́лько же сказа́лось, сто́лько и знаю, не бо́льше.

Пиш[ЕК]. По кра́йней Мѣрѣ, та́нчить или игра́ть на Лю́тню...

Ер[ОДИЙ]. А Бог с ва́ми! Я и на Бала́ла́йку, не то́лько на Цымба́лах не умѣю.

Пиш[ЕК]. Ха! ха! хе! Ему Лю́тня и Цымба́ли – все одно. И сего-то не зна́ет. Но, Друг мой! Му́зыка вели́кое Врачевство́ во Ско́рбех, Утѣха же в Печа́ли и Заба́ва в Ща́стии⁴⁵. Да чего же он тебе научи́л? Скажи, пожа́луй!

Ер[ОДИЙ]. Ничего́.

Пиш[ЕК]. Умо́ра! Ей! ей! умори́л ты мене́ Смѣ́хом... Так так-то у вас воспитывают?

Ер[ОДИЙ]. Так!

Пиш[ЕК]. Мо́жет быть, доста́л тебѣ Чино́к?

Ер[ОДИЙ]. Ни!

Пиш[ЕК]. Мо́жет быть, Де́ньгу вам вели́ку собра́л? или Имѣ́нiе?

Ер[ОДИЙ]. Ни!

Пиш[ЕК]. Так что́ же? Ро́ги золоти́я вам на Голо́вѣ возрасти́л? Что́ ли?

Ер[ОДИЙ]. Роди́л и возрасти́л нам посребре́нныя Кри́ла, Но́ги, попира́ющія Гла́вы Зми́ев, Нос, разстерза́ющіи оны́я. Се наша и Пи́цца, и Сла́ва, и Заба́ва!

^a Блудли́вый, Блудный есть то́ же, что Невозде́ржный и Роско́шный, или Слостолю́бный. Сей Ри́мски сли́чно зовется *discinctus* (Дисци́нктус), сіест распоясан. Блуд – Славѣ́нскій Глас⁽⁴⁾. То́ же, что Расточе́нiе, Разлія́нiе, неща́дѣнiе, Мотовство́. Ёллински – Асоти́а, сирѣчь Нехра́ненiе.

“О Блуд! Разори́тель Царства́м, Дома́м, Лю́дя́м. Ма́ти же Его́ есть Неблагодѣ́рность”.

П[ИШЕК]. Да у вас же Крила чёрныя. По крайней Мѣрѣ, смѣтлыя.

Е[РОДИЙ]. Чёрныя видь, но лѣтают Путѣм Посребрѣнным.

П[ИШЕК]. Чего-же-либо научил вас однак, нельзя не так. Конечно, есть Чтѣ-то, на Сѣрдце вам напечатанное. Родители суть Божий, Чада же суть родительский Списание, Изображеніе, Копія. Как от Яблони Соки во Вѣтвы своя, так Родительский Дух и Нрав переходит в Чада, дондеже отлучатся и нововкоренятся.

Е[РОДИЙ]. Рожденнаго на Добро не трудно научить на Добро. Хоть научить, хоть навѣчить, хоть извѣчить. Хоть Ученый, хоть Звычайный, хоть Привычный есть то же. От Природы, яко Матери, легесенько спѣет Наука собою. Ся есть всеродная и истинная Учительница, и единая. Сокола вскорѣ научишь лѣтать, но не Черепáху⁴⁶. Орла во мгновение навѣчишь взирать на Солнце и забавляться, но не Сова. Ёлень легко исправишь на Кавказныя Горы, привлечешь пить без Трудá из чистѣйших нагорных Водотѣчей, но не Велблѣда и не Вѣпра. Аще всяческая стрѣит премудрая и Блаженная НАТУРА, тогда како не единая она и исцѣляет, и научает? Всякое Дѣло спѣет, аще она путеводствует. Не мѣшай только Ей, а если можешь, отвращай Препятствія и будьто Дорѣгу Ей очищай: воистину сама она чисто и удачно совершит. Клубѣк сам собою потѣчится из Горы⁴⁷: отними только Ему Препятствующий Претыканія Камень⁴⁸. Не учи Его котиться, а только помогай. Яблони не учи родить Яблока: уже сама Натура Её научила. Огради только её от Свиней, отрѣжь Волчцы, очисти Гусень, отврати устремляющуюся на Корень Ея Урыну и протчая. Учитель и Врач нѣсть Врач и Учитель, а только Служитель Природы, единственные и истинные и Врачебницы, и Учительницы⁴⁹. Бѣде Кто Чего хощет научиться, к сему подобает ему родиться. Ничтоже от Человѣк, от Бога же вся возможна суть⁵⁰. Аще же Кто дерзает без Бога научить или научиться, да пámтует Послѣвицу:

“Вѣлка в Плуг, а он в Луг”⁵¹.

Докѣ Колѣ висит из Нѣздрей Свиний, дотѣ не рѣет. Выйми же, паки безобразит Зѣмлю^a. Ся нѣсть Воспитаніе и нѣсть Ученіе, но Обузданіе, от Человѣческія Пѣмощи поисходящее, всѣх Беззакѣнников управляющее. Воспитаніе же истекает от Природы, вливающія в Сѣрдце Сѣмя Благія Вѣли, да помалу-малу, без Препятствій возраши, самовольно и доброхотно дѣлаем Все тое, еже свято и угодно есть пред Богом и Человѣки⁵². Коликое Идолопоклонство! восписывать Человѣческим Наукам и Человѣческим Языкам восприноситъ и воспричитатъ Воспитаніе? Кая Пѣлза Ангелской Язык без Добрыя Мысли? Кий Плод тонкая Наука без Сѣрдца благаго? развѣ еже Орудіе Злѣбы, Бѣшенству Меч и – Притчею сказать – “Крилы и Рѣги Свиний”⁵³. Воззрим, Госпѣже моя, на весь Род Человѣческій! У них Науки,

^a Так обуздаются Свиньи и нынѣ во Англии. Сей Обычай был и дѣвѣле: как видно из Соломоновых Притчей:

“Якоже Колѣ Златѣе в Нѣздрях Свиний”⁽⁵⁾ и прѣтчая.

якоже на Тóржищах Кúпля, киплѣт и мятúтся. Обáче они хищнѣе суть Птиц, невоздѣржнѣе Скотóв, злбнѣе Звѣрѣй, лукавѣе Гáдов, безпóкóйнѣе Рыб, невѣрнѣе Мóря, опáснѣе Африкáнских Пѣсков... Чегó ради? Тогó ради, яко злѣ рóдятся. Прирóда Благáя есть Всемú Начáло и без нея Ничтóже бысть, еже бысть БЛАГО⁵⁴.

Благодарю убо неизреченным Образом Богу во Образѣ его святом, во Отцѣ моем, яко Благо от Его родитися сподóбил мя есть. Вторая же Икóна Божия нам есть Мáти нáша.

Сего рáди Главным Божиим Даровáнием одарен чрез Родителей моих; Все протчее Человѣческое: Чин, Богáтство, Нау́ки и всѣ вѣтронóсныи их Блóнды и Пúкли с Кúдрями^a вмѣняю во Хвост, без коего Голова и живѣт, и чтíтся, и веселится, но не Хвост без Головы.

П[ИШЕК]. Убо Чтó ли есть Благо родитися? и Благая Прирóда есть Чтó ли?

Ер[ОДИЙ]. Благáя Прирóда и Врóда есть Благóе Сѣрдце.

П[ИШЕК]. Чтó ли есть Сѣрдце Благóе?

Ер[ОДИЙ]. Сѣрдце Благое есть тó же, что приснотекущй Источник, точáщй чистыя вѣчно Струй, знай, Мысли.

П[ИШЕК]. Чтó ли суть Мысли?

Ер[ОДИЙ]. Сѣмя Благих Дѣл.

П[ИШЕК]. Дѣла же Благáя суть Чтó ли?

Ер[ОДИЙ]. Дóбрыи Плоды, приносими Богу, Родителям, Благодѣтелям в Честь, Слáву и Жѣртву.

П[ИШЕК]. Зачѣм же мнѣ Сѣрдце твое невидно?

Ер[ОДИЙ]. Тѣм, что Древеснаго Кóрня не видишь.

П[ИШЕК]. А вѣдь вся Вла́га от Кóреня.

Ер[ОДИЙ]. От Сѣрдца же всѣ Совѣты.

П[ИШЕК]. Ка́я же твоя Прирóда? или Врóда? К Чему ты рожден? или врожденное тебѣ Чтó ли? Скажи, молю.

Ер[ОДИЙ]. Благодарность – вот вам Начáло и Конѣц моего Рождения!

П[ИШЕК]. Ах мой Боже! И ты на сем Одном Храмину Щáстия основáл? тáко ли?

Ер[ОДИЙ]. Ей! ей! Тритысящолѣтная Пещь неопáлно соблюла Притчу сию:

“Мно́го Хитростей зна́ет Лис^b,

А Еж Одно вели́кое”⁵⁵.

П[ИШЕК]. Но мо́жет ли от Дóждѣвных Безгóдий спасти ся, так сказа́тъ, кúртая и кúца́я Курти́нка?

^a Блóнды, Пúкли, Кúдри – сие значит внѣшнее Украше́ние, коим Мыр сей, во Злѣ лежáщй⁽⁶⁾, аки Блúдница, украша́ется, презрѣв Совѣт Христов:

“Лицемѣре! омый прежде Внутренность Склáницы”⁽⁷⁾.

^b Ёллинска Послóвица есть так:

Πολλὰ μὲν οἶδεν ἡ Ἀλώπηξ. ἀλλ' Ἐχῖνος ἐν μέγα.

Римски. Multa novit Vulpes, sed Echinus, Unum magnum⁽⁸⁾.

Ер[ОДІЙ]. Довлѣет, как Ковчѣг.

П[ИШЕК]. Мнѣ ка́жется, сія Надѣжда есть Паучи́нная Оде́жда.

Ер[ОДІЙ]. И мнѣ ви́дится ма́лым Черво́нчик⁵⁶, но та́йно там много сидит Гривень⁵⁷.

П[ИШЕК]. Сего́ же то ли Еди́наго учи́т тебе твой Оте́ц?

Е[РОДИЙ]. Еди́наго то́чию сего. Он роди́л мнѣ Кры́ла, а я сам научи́лся лѣтѣть. Он вроди́л мнѣ Благо́е Сѣрдце, я же самово́льно навика́ю и глумлю́ся, сирѣчь забавля́юся Благода́рностию. Он то́лько ча́сто отсѣка́ет мнѣ Волчцы́, разумѣй, Посту́пки мои, не сли́чными Бл[а]года́ре́нію. Ороша́ет Бесѣдою, оживля́ющею ко Благода́рности. Всѣ же Бесѣды Его, как Магні́тная Стрѣла́ в Сѣверную То́чку, праволу́чно поража́ют в сей Кон:

“Неблагодáрная Во́ля – Ключ А́дских Муче́ній.

Благода́рная же Во́ля есть всѣх Сла́достей Рай”.

Сы́не! (ча́сто вопі́ет на мене) Сы́не мой! Э́й! учи́ся еди́ныя Благода́рности. Учи́ся, сиди́й в Дому́, летя́й Путье́м, и засыпа́я, и просыпа́ясь. Ты ро́жден еси́ Благо, и сія Нау́ка есть Дщери́ Приро́ды твоея. Да бу́дет она тебѣ́ сладча́йшим и вече́рним, и Ра́нным, и Обѣ́дним Куско́м! Зна́й! что всѣ прот́чія Нау́ки суть Рабы́ни сея Цари́цы. Не бу́ди бу́й! не хвата́йся за Хвост, мину́в Го́лову. Прие́мли и обраща́й Все во Благо. Да бу́дет Душа́ твоя́ Желу́дком Птиц, кои Пѣсо́к, Черепáшины и Ка́мушки обраща́ют себѣ́ Варѣ́ніем крѣ́пкого своего́ вну́тренняго Жара́ в пита́тельныи свои́ Со́ки. Неблагодáрная и Ропотли́вая Душа́ есть То́ же, что бо́льнй Желу́док, гнуша́ющі́йся вся́кія Пи́щы. Благода́рность же есть Твердь и Здра́віе Сѣрдца, прие́млющаго Все во БЛАГО и укрѣ́пляющагося. Плоды́ блаже́нныя Жи́зни суть Ра́дость, Весѣ́ліе и Удово́льствіе; Ко́рень же их и Дре́во благоли́ственное есть Ти́шина Сѣрдечна́я, а Ко́реню́ Зе́рномъ есть Благода́рность. Она́ есть Дух чи́стый, ти́хий, благоду́шный, благово́нный, Весна́ и Ве́дро свѣ́тлаго Смы́сла. Не трещи́т там Мо́лнія и Гром. Вопре́ки же, все Те́рніе и Волчцы́⁵⁸ ражда́ются от несы́тия Пія́вицы⁵⁹ Зависти, Зави́сть же от Ропота, Ропот же от неблагода́рных Во́ли, напо́лнившія Сѣрдечное Нѣдро́ неусыпа́емым Че́рвием, безперерывно, де́нно и Но́щно Душу́ Гризу́щим.

Ах! Дѣ́ти мои! Дѣ́ти! Вот вам Надѣ́жда и Га́вань! Еухарі́стіа.

П[ИШЕК]. А что ли сіе Сло́во значи́т “Еухарі́стіа”?

Е[РОДИЙ]. Э́ллины сим Сло́вом называ́ют Благода́ре́ніе⁶⁰.

П[ИШЕК]. Итак сим-то О́бразом вас учи́т ваш Оте́ц? Ко́му же вы сіе Благода́ре́ніе ваше́ воздава́ть бу́дете?

Е[РОДИЙ]. Богу, Роді́телям и Благодѣ́телям. Оно́ Богу Жѣ́ртва, Роді́телям Че́сть, а Благодѣ́телям Возда́ніе. Обладáтели суть пер́выи Благодѣ́тели.

П[ИШЕК]. Чудна́я Фо́рма Воспита́нія. У нас бы осмѣ́яли из Ног до Голо́вы вас. Гдѣ́ сія Мо́да? Развѣ́ в Лунѣ́ или в ди́кой Аме́рикѣ́?

Е[РОДИЙ]. Оте́ц наш вельми́ стра́ннаго Сѣрдца. Из Ты́сящи Сѣрдце́ едва́ одно́ найти, согла́сное ему́.

П[ИШЕК]. Так что́ же прот́чее?

Е[РОДИЙ]. Так не диви́тесь Чу́дной Фо́рмѣ́.

П[ИШЕК]. Как же так? Видь не должно отставать от Людей, а Люде и Мода – одно То.

Е[РОДИЙ]. О! о! Он от сей Думы далече, нежели Китайская Столица⁶¹ от Португалскія⁶². Он нам часто пречасто сию Притчу спѣвает:

По Мосту, Мосточку с Народом ходи,
По Разуму ж Его себе не веди⁶³.
За Жукѡм ползая, влѣзешь и сам в Глѣнку⁶⁴.

Он всегда благовѣстит нам, что Мода тоже есть, что Мыр. Мыр же есть Море потопляющихся, Страна моровою Язвою прокаженных, Ограда лютых Львов, Острог плѣнных, Торжище Блудников, Удица Сластолюбная, Пещь, распалляющая Похоти, Пир бѣснующихся, Лик и Коровод Пяно-сумозбрѡдных, и не истрезвятся, дѡндеже изнурятсѡ⁶⁵. Кратко сказать: Слѣпцы за Слѣпцем в Бѣзду грядуще⁶⁶. Блажен Муж! иже не идет на Путь его⁶⁷. В Началѣ видь Врата Его красны и Путь пространный, Конѣц же его – непроходимая Прѡпасть, нетрѣнная Дѣбря, Бѣзна глубока. Ах! каковых он прѣмлет к себѣ? Каковыми же паки отпускает от себе Юнош? Если бы ваше, Дѣти мои, Око прозирало так, как мое, показались бы и в ваших Очах Слѣзы. Но Око ваше есть слѣпо, а Злодѣй ваш хитр, се источает мнѣ Слѣзы. О Юноши! Когда помышляю о вас, в Мыр устремляющихся, нельзя, чтоб не пала мнѣ во Ум Притча о Волкѣ, кой, пожѣрши Матерь незлобных Агнцев и надѣв Кожу ея на себе, приблизился к Стаду. Сын же, увидѣв мнѣмую Матерь свою, со всѣх Сил устремился к ней, а за ним безчисленны⁶⁸. Такжеде мнѣ приходят на Память наша Братя – Птицы Тетерваки, гаяющиеся за Изобилием Пищи и уловляемыи. Но Чайки, Собѣдки и Дятлы бережливѣ их столько, сколько Елени и Сайгаки Овец и Волѡв. Послушайте, Дѣти, Отца вашего Пѣсенки сей:

Будь доволен Малым⁶⁹. За Многим не гонися.
Сѣти простѣрты на Лов, вельми бережися.
Я вам предсказываю: Роскошно не жити.
На таких-то всегда запинают Сѣти.
Триста пали в Невѡлю по горячей Страсти.
Шесть-Сѡт плачут в Болѣзнях за временны Сласти.
Кто благодарен Богу, тот Малым доволен.
А Ропотник всѣм Мыром не сыт и не полен.
Благодарная Душа избѣжит от Сѣти.
Вмѣсто же Ея в Сѣти попадет несѣтый.

Не Правду ли я сказал, Госпѡже моя, что Отец наш Нравоучение всегда печатлѣет Благодарностию? Во Благодарности (рече) так сокрылося всякое Благо, как Огнь и Свѣт утайлся во Кремешкѣ. Вѣрую и исповѣдую. Кто бо может возложить Руки на Чуждое, аще не прѣжде погубит Благодарность,

довольствующуюся Собственным Своим, посылаемым Ей от Бога? Из Неблагодарности Уныніе, Тоска и Жажда. Из Жажды – Зависть. Из Зависти – Лесть, Хищеніе, Татьба, Кровопролитіе и вся Беззаконій Бездна. В Безднѣ же сей царствуетъ вѣчная Печаль, Смущеніе, Отчаяніе и с неусыпнымъ Червіемъ Удка, увязшая в Сердце.

Сим Образомъ живётъ весь Мыр.

П[ИШЕК]. Но, Друг мой! Поколь Мыр впадётъ в Ров Отчаянія, вы, с вашею Богинею, Благодарностію, прежде погибнете от Глада, не научившись сыскать Мѣсто для Пропитанія.

Е[РОДИЙ]. Так ли? В сем-то ли Блаженство живётъ? Имѣть Пропитаніе? Вижу убо нынѣ, что по вашей Желудковой и Череватой Философіи блаженнѣйшая есть засаженная в Тюрмѣ, нежели вольная Свинья.

П[ИШЕК]. Вот он! Чортъ знает, что поётъ. Развѣ же Голод – то не Мукѣ?

Е[РОДИЙ]. Сію Мукѣ исцѣлитъ Мукѣ.

П[ИШЕК]. Да гдѣ же Её взять?

Е[РОДИЙ]. Когда Свинія имѣетъ, как ли нам не достать Пищи? Да и гдѣ вы видите, что Свинія или наш Брат, Тетервакъ, от Глада умираетъ: но от Прожорства или умираетъ, или страдаетъ. Может ли быть Безуміе безумнѣйшее и мёрзостнѣйшая Неблагодарность Богу, промышленяющему о нас, как бояться Глада? Нужнаго видѣ Никто не лишается. Почто клеветаете на Владыку Вселенныя, аки бы Онъ Гладомъ погублялъ своихъ Домочадцовъ? Пища Насущна отъ Небеснаго Отца всѣмъ подаётся Тварямъ. Будь только малымъ доволенъ. Не жажди Ненужнаго и Лишняго. Не за Нужнымъ, но за Лишнимъ за Море плывутъ. От Ненужнаго и Лишняго – всякая Трудность, всяка Погибель. Всякая Нужность видѣ есть дешёва, и всякая Лишность есть дорога. Для чего дорога и трудна? Для того, что не нужна, и напротивъ того.

Мы Гайстры есмь. Ямы Зеліе, вкушаемъ Зѣрно, поядаемъ Змѣи, рѣдко съѣдаемъ Буфоны, и Пищи никогда не лишаемся, только боимся Прожорливости. О Боже! Каѣ Чародѣйка ослѣпила Очи наши не видѣти, что Природная Нужда малою Малостию и Малкимъ Малымъ удовлетворяется и что необузданная Похоть есть Тожде, что Питливая Пиввица, раждающая во единъ День Тысящу Дщѣрей, никогдаже рѣкшихъ: “ДОВЛѢЕТ!”⁷⁰

П[ИШЕК]. Отрыгну Слово Ёллинское μάλα εὖ (мала Эй) или Турское: Пек Эй. “Вельми добръ”. “Благоже!”⁷¹ Но Питливая Пиввица разнообразно из Околичностей можетъ видѣ помалу-малу насосать себѣ многаго Добреца, но уже сухая ваша, немазаная⁷², по Пословицѣ, и нѣмая Благодарность, скажи, молю, кія вамъ принесётъ Плоды? Чинокъ ли? или Грунттикъ? или Имперіалик⁷³? Чтѣ ли? Скажи, умилосердись!

Е[РОДИЙ]. Она намъ не приноситъ многихъ Плодовъ, но Единъ великій.

П[ИШЕК]. В одномъ не много видѣ Добраго найдешь.

Е[РОДИЙ]. Отецъ нашъ славословитъ, что все Всяческое, всякая Всячина и всякая Сплѣтка, соплетаящая Множество, нѣсть Блаженная, токмо Блаженное есть едино ТОЕ, что ЕДИНОЕ точию есть. На семъ ЕДИНОМЪ, сегѣ же ради и СВЯТОМЪ, Птица обрѣте себѣ Храмину, и Горлица Гнѣздѣ себѣ⁷⁴,

Еродіево же Жилище предводителствует іми⁷⁵. Окаянен (рече) всяк Человѣкъ есть и все мятѣтся⁷⁶, не обрѣтшій ЕДИНОЕ.

П[ИШЕК]. Да подай же мнѣ в Руки оное твое ЕДИНОЕ!

Е[РОДИЙ]. Премудрая и целомудрая Господже! Наше Добро во Огнѣ не горит, в Водѣ не тонет⁷⁷, Тля не тлит, Тать не крадет⁷⁸. Как же вам показатъ? Я единосердечен Отцу есмь и в Том, что Щастія и Нещастія нельзя видѣть. Обое сіе Дух есть. Простѣ сказатъ: Мысль. Мысли в Сердцѣ, а Сердце с ними, будьто со своими Крылами. Но Сердце невидное. Вѣдро ли в нем и Весна, и Брак? или Война, Молнія и Гром? не видно. Отсюду-то и Прелщѣніе, когда Нещасных Щасливыми, вопреки же блаженных творим бѣдными.

П[ИШЕК]. Однакъ я ничему не вѣрю, поколь не ощупаю и не увижу⁷⁹. Таковая у мене из младых Лѣт Мода.

Е[РОДИЙ]. Сія Мода есть Слѣпѣцкая. Он ничему не вѣрит, поколь не ощупает Лбом Стѣны и не падѣт в Ров.

П[ИШЕК]. По крайней Мѣрѣ, назови Именем Духовное твое оное ЕДИНО. Чтѣ ли оно?

Е[РОДИЙ]. Не хѣчется говоритъ. Пѣвно, Оно вам постылою покажется Пустошью.

П[ИШЕК]. Здѣлай Милость, Открой! Не мучи⁸⁰.

Е[РОДИЙ]. Оно Ёллински именуется: Χαρά⁸¹, или Εὐφροσύνη (Эвфросіна)⁸².

П[ИШЕК]. Но протолкуй же, Христа ради, Чтѣ значит сія твоя Хара?

Е[РОДИЙ]. Будете видѣ смѣяться.

П[ИШЕК]. Чтѣ ж тебѣ Нужды? Смѣх сей есть Пріятельскій.

Е[РОДИЙ]. Оно есть ВЕСЕЛІЕ и РАДОСТЬ⁸³.

П[ИШЕК]. Ха! ха! ха! ха!.. Христа ради, дай мнѣ отдохнуть... Уморишь Смѣхом... Здравствуй же и радуйся, Гол да Весіол⁸⁴! Ты мнѣ сим Смѣхом на три Дни Здравія призапасил.

Е[РОДИЙ]. Для мене видѣ лучше Веселіе без Богатства, нежели Богатство без Веселія.

П[ИШЕК]. О Мати Божая! Помилуй нас... Да откуду же тебѣ Радость сія и Веселіе? Оттуду, что ты Гол? Вот! в какую Пустошь ваша вас приводит Благодарность. Харашѣ веселитъся тогда, когда есть Чем. Веселіе так, как Благовонное Яблочко. Оно не бываѣт без Яблони. Надѣжда есть сего Яблока Яблонь. Но не твѣрда Радость, Вѣтренно Веселіе есть чтѣ ли? Пустая Мечта, Мечѣтна Пустыня, Соніе востающаго⁸⁵.

Е[РОДИЙ]. Воистину тако есть⁸⁶. Всякъ Тѣм веселитъся, Чтѣ обожаѣт. Обожаѣт же Тѣе, на Чтѣ надѣется. Павлин⁸⁷ надѣется на Красоту, Сѣкол на Быстроту, Орѣл на Величество, Еродій же веселитъся Тѣм, что Гнѣздѣ его Твѣрдо на ЕДИНѣ. Порицаете во мнѣ Тѣе, что я Гол, да Весіол⁸⁸. Но Сіе же то Самѣе веселит мене, что моя Надѣжна Надѣжа не на богатствѣ. Надѣющійся на Богатство в кипящих Морских Волнах ищет Гавани. Радуюся и веселюся, яко Гнѣздѣ наше не на Сахарном Людкѣ⁸⁹, не на золотѣм Пѣскѣ, не на

Буяном Возкѣ, но на Облачном Столпѣ⁹⁰ Возлюбленнаго Храма, красящаго всю Кіфу, Кіфу Адамантову, Святаго Петра Кіфу, Ейже Врата Адова во Вѣк не одолѣют⁹¹. В прѣтчем, в кую Суетѹ наша нас вовѣдит Бл[а]годарность? Не клеветите Ее! Она никогда не низводит во Врата Адова⁹². Она избавляет от Врат Смертных. Благодарность входит во Врата Господня⁹³, Неблагодарность во Адская, возлюбив Суетѹ Мѣра сего, паче Бѣсерей, иже суть Заповѣди Господни, и Путь Нечестивых⁹⁴, аки Свиня Блѣто, предизбравшая паче Пути, имже ходят Блаженны Непорѣчны⁹⁵. Что бо есть бнй Бог: “в нихже Бог Мѣра сего ослѣпил Разумы”⁹⁶? Бог сей есть Неблагодарность. Всѣ, Дѹхом Ея водимыи, аки Стѣдо Гергесѣнское, потопляются во Езерѣ Суѣт и увязают во Блѣтѣ своих Тлѣнностей, ядѹще вся Дни Живота своего⁹⁷ и не насыщающесе⁹⁸, жаждущи, ропотливы и День от Дня неблагодарны. Понѣже бо не искусиша Божія Заповѣди имѣти в Разумѣ и презрѣли вкусити Ангелскаго сего Хлѣба, услаждающаго и насыщающаго Сѣрдце, сего ради предаде их Вышній во Свинныи Мудрованія, искати Сѣтости и Сладости там, гдѣ Ея не бывало, и бояться Стрѣха, идѣже не бѣ Страх⁹⁹, дабы из единыя Несѣтости 300 и из единыя Неблагодарности 600 родилося Дщѣрей во Истомленіе и Мученіе Сѣрдцѣм и Тѣлесѣм их, и во Исполненіе Исаиных Слов: “Сѣми себѣ ражжегѣте Огнь Вождѣлѣннй вѣших, ходите ѹбо во Пламенѣ Огня вѣшего и опалытесе”¹⁰⁰. Не Гордость ли низвергнула Сатанѹ в преисподнюю Бездну? Она изгнала из Рѣя Адама. Что убо есть Рай? Чтѣ ли есть Благовидная Свѣтлость Высоты Небѣсныя¹⁰¹, аще не Заповѣди Господни, просвѣщающія Очи? Что же паки есть Гордость, аще не Бѣсовская Мѹдрость, предпочитѣющія Драгоценныя Одежды, слѣстныя Трапезы, свѣтлыя Чертоги, позлащенныя Колесницы, и аки бы Престѣл свой поставляющія вышше Скиптра и Царствія Божія, вышше Воли и Заповѣдей Его? Не только же, но и всѣ Служѣбныи Дѹхи¹⁰² (Разумѣй, Науки Мырскія) возносятся и возсѣдают вышше Царицы своея, вышше Божія Премѹдрости. Кто есть Мѣти сих Блѣдивых и Презѣрливых Бѣсиков? Гордость. Гордости же Кто Мѣти? Зѣвисть. Зѣвисти же Кто? Пѣхоть. Пѣхоти же Кто? Неблагодарность. Неблагодарности же Кто? Никтѣ! Тут Кѣрень и Адское тут Дно. Сѣя адская Дѹшка, жаждна Утрѣба, Алчная Бѣзна, Рай Заповѣдей Господних презрѣвшая, никогдаже ничимже удовлетяет. Дѣндеже живѣт, Пламенем и Хвѣрастѣм Пѣхотей опаляетсе. По Смерти же Горѣе жжѣтсе ѹглием и Жѹпелем своих Вождѣлѣннй. Что бо есть Сѣрдце, аще не Пещь, горящая и дымѣющая вѣчно? Что же паки есть Смерть, аще не от Снов Главннй Сон? Беззакѣнную бо Дѹшу, не спѣщую видѣ во внѹтреннем Судилищѣ, Зерцѣлом, тайнообразѹющим живо Беззакѣннй, тайно уязвляѣт свѣжая Пѣмѣть, во Снѣ же Горѣе ужасными Мѣчтами, Стрѣшными Привидѣннй Теѣтрами и Дикообразными Стрѣшиллицами смущѣет и мѹчит Тѣяжде Вѣчности Пѣмѣтная КНИГА, грозѣщи Достѣйною Мѣстю. Из Неблагодарнаго Сѣрдца, аки и Горнила Вавилѣнскаго¹⁰³, Пѣхотннй Огнь Пламенными Крилами развѣваясе, Насѣлием Сѣрдце восхищѣет, да, Яже ненавидит, Тѣяжде и тѣорит и Тѣмижде мѹчитсе. Ничтѣже бо есть

Вѣчная Мѹка, тóкмо от Сáмого себе осуждáтися, бѣити Достóйным Мѣсти. Грѣх же Достóинством, áки Жáлом, уязвляет Душу, покрывáющей Тмѣ и находящу Стрáху¹⁰⁴. Надлѣгает же Страх оттѹду, яко Пóмыслы, не обрѣтая Пóмощи, áки Гáвани, и не видя ни мáлого Свѣта НАДѢЖДЫ, помышляя, ужасáются, Разсуждáя, недоумѣвают, Кáко бы улúчити ИСХОД Злоключенíю?.. Отсюду раскæвáются без Пóлзы, болят без Отрáды, желáют без НАДѢЖДЫ. Вот сей есть ИСХОД Сѣрдцу Неблагодáрну!

П[ИШЕК]. Уà! Как Балалáйку, налáдил тебе твой Отѣц. Бряцáешь не вóвся Глúпо. Для мене мило, что Сѣрдце есть тó же, что Пещь.

Е[РОДИЙ]. Всякое Сѣрдце есть Жѣртвенник, Отнище или Каминóк...

П[ИШЕК]. Что ж ты замóлк?

Е[РОДИЙ]. Желáние есть то неугасáемый Огнь, День и Нощь горящíй. Дровá суть то Вся, желáемая нáми. Сíе Горнóло и сíя Бѣздна, Угліе Огненное¹⁰⁵, Куренíе Дыма восходящíя до Небѣс и нисходящíя до Бездн¹⁰⁶ Плáменные Вóлны вѣчно изблевáет, сáма сýщи Морскíих Бездн и Шíрша Небѣс всѣх¹⁰⁷. Тут-то слíчно подобáет сказáть Святаго Исíдора¹⁰⁸ Слово:

“О Человѣче! Почтò дивишься Высотáм Звѣздным и Морскíим Глубинáм? Внйди в Бѣздну Сѣрдца твоего! Тут-то дивися, аще íмаши О́чи”¹⁰⁹.

О! глубóкое Сѣрдце Человѣку. И Кто познаёт Его¹¹⁰? О! Сѣрдце и Вóля. Безпредѣльный и Безконѣчный Аде!

П[ИШЕК]. Видь же и твое Сѣрдце горит, курит и Дымíтся. Кипит, клокощет, пѣнится. Так ли?

Е[РОДИЙ]. Сóдома видь горит, курит и прóтчая, сирѣчь неблагодáрное Сѣрдце. О всих бо Неблагодáрных пишется: “Тóре им! яко в Путь Кáинов пойдóша...”¹¹¹ Но не всѣ же суть Сердца Кáиновы. Суть и Áвелевы Жѣртвенники, Благовóнный, яко Кадíло Дым, возвѣвáющíи во Обоняние Господа Вседержíтеля¹¹². Не вѣсте ли, Госпóже моя, яко Пеларгíянскíй Род есмь, раждáемый ко Благодáрности? Сего рáди и от Человѣк Благочестíвыи нашим Íменем знаменáются “Ерóдиос”. “Божíе бо Бл[а]гоухáние есмь”¹¹³. “Не воздаём Безумíя Богу”¹¹⁴. “Тщáнием не Лѣнныи. Духом горяще. Господѣви рабóтающе. Уповáнием рáдующеся. Скорби терпяще. В Молíтвах пребывáюще”¹¹⁵. “О Всем благодаряще. Всегда рáдующеся”¹¹⁶.

П[ИШЕК]. Развѣ же у вас Бл[а]гочестíе и Благодáрность есть Тóжде?

Е[РОДИЙ]. Развѣ же То не Тóжде есть: Благое чѣствовать и Благíй Дар за Блáго почитáть? Благочестíе чѣствует тогда, когда Благодáрность почтѣт за Благое. Благочестность есть Дщерь Благодáрности. Благодáрность есть Дщерь Дúха Вѣры. Тут ВЕРХ... Вот вам Арарáтска Горá!

П[ИШЕК]. Признаюся, Дрúже, что Сѣрдце мое нúдится дивíтися Сѣрдцу, неопísанной (по Глагóлу твоему) Бѣзднѣ. Оно мнѣ Час от Часу удивíтеленѣ. Слово твоѣ дѣйствует во мнѣ, бóдьто Жáло, впущённое в Сѣрдце Пчелóю.

Е[РОДИЙ]. Сего рáди ублажáю вас.

П[ИШЕК]. О чем?

Е[РОДИЙ]. О Том, что ваше Желание, или Аппетит, начал остриться ко единой сладчайшей и Спасительнейшей со всех Пищей ПИЩЬ. Как Денница Солнце, так сие Знамение ведёт за собою Здравие. Недужной Утробъ мёрзка есть Ядь самая Лучшая, и Яд для ней. Здравое же и обновлённое, яко Орля Юность¹¹⁷, Господем Сердце преобразует и Яд в сладкополёзну Ядь. Как Спасительнѣ Пища, как Бесѣда о Богѣ? и Всѣ гнушаются. Что горестнѣе есть, как Пароксизмами¹¹⁸ Мырских Суёт волноваться? и Всѣ улаждаются. Откуда сѣя Превратность? Оттуда, яко Глава у них болит. Больны, послѣды же мёртвы, и нѣсть Елиссѣя сих Умонедужных и Сердобольных Отроков воскресити¹¹⁹. Что бо есть в Человѣкѣ ГЛАВА, аще не Сердце? Корень Древу, Солнце Мыру, Царь Наро́ду, Сердце же Человѣку есть Корень, Солнце, Царь и Глава. Мати же Чтѣ ли есть болящаго сего Отрока, аще не Перломатерь, Плоть Тѣла нашего? соблюдающая во Утробѣ своей Бысер оный: “Сыне! Храни Сердце твое”¹²⁰. “Сыне! Дажд мнѣ Сердце твоѣ”¹²¹. “Сердце чисто созижди во мнѣ, Боже”¹²². О Блажен! сохранившій цѣло Цѣну сего Маргарита¹²³! О Благодарности! Дщерь Господа Савао́ба! Здравие, Жизнь и ВОСКРЕСѢНІЕ СЕРДЦУ.

П[ИШЕК]. Пожалуй, ещё Чтѣ-либо поговори о Сердцѣ. Вельми люблю.

Е[РОДИЙ]. О любезная Господже моя! Повѣрьте, что совершенно будете спокойны тогда, когда и думать, и бесѣдовать о Сердцѣ не будет вам ни Омерзѣнія, ни Сытости. Сей есть самый Благородный Глум. Любители же его наречены: “Царское Священіе”¹²⁴.

П[ИШЕК]. Дячего?

Е[РОДИЙ]. Дятого, что вся прѣтчая Дѣла суть Хвост. Сіе же есть Глава и Царь.

П[ИШЕК]. Ба! А Чтѣ значит Глум? Я вѣсья не разумѣю. Мню, яко Иностранное Слово сие.

Е[РОДИЙ]. Никако. Оно есть Вѣтхославенское. Значит То же, что Забава¹²⁵. Ёллински Διατριβή¹²⁶ (Диатриба)¹²⁷. Сирѣчь Провождѣніе Времени. Сей Глум толико велик, яко нарочито Бог возбуждает к нему: “Упразднитесь и уразумѣйте”¹²⁸. Толико же славен, яко Давид им, якоже Царским, хвалится: “Поглумлюся в Заповѣдех твоих”¹²⁹. Древле един точию Израиль сѣю Забавою угѣшался и наречен Языком святым¹³⁰, Прѣтчи же Языцы, гонящии и хранящии Суётная и Ложная¹³¹, – Пса́ми и Сви́ніями¹³². Сей Царскій Театр и дивный Позор всегда был При́сный и неразлучный всѣм Любомудрым, Благочестивым и Блаженным Людем. Всякое Позорище ведёт за собою Ску́ку и Омерзѣніе, кромѣ сего. Паче же сказать: чем болѣе зрится, тѣм живѣе рвется Рѣвность и Желание. Елико внутреннѣе отверзается, толико множайшая и сладчайшая Чудеса открываются. Не сѣй ли есть сладчайшій и несытый СОТ Вѣчности? Мыр не-сытый есть, яко не удовлет. Вѣчность несыта, яко не огорчает. Сего ради глаголет: “Сыне! храни Сердце твое”¹³³. Разжевав, скажите так: “Сыне! Отврати Очи твой от Суёт Мырских. Перестань примѣчать Враки Его. Обрати Сердечное Око твое во твоѣ же Сердце. Тут дѣлай Наблюдѣнія. Тут стань на Стражѣ со Аввакумом¹³⁴. Тут

тебѣ Обсерваторіум. Тут-то ўзриши, чего никогда не видал. Тут-то удивишься, насладишься и успокоишься”.

П[ИШЕК]. Но для чего, скажи мнѣ, всѣ Сѣрдце презирают?

Е[РОДИЙ]. Для того, что Всѣ Его Цѣны не прозирают. Сѣрдце подобно Царю, во Убогой Хижинкѣ и в Ризѣ живущему. Всяк Его презирает. А Кому явилось Величествіе Его, Тот, пад ниц, раболѣпно Ему поклоняется и Сколь можно, все презрѣв, наслаждается Его и Лица, и Бесѣды. Слово сіе: “Сыне! храни Сѣрдце твое”¹³⁵ – сей Толк и Сок утаевает. Сыне! Не зриай на То, что твое Тѣлишко есть Убогая Хижинка и что Плоть твоя есть Плѣтка и Тканка Простонародная, Портище подлое, слабое и нечистое. Не суди по Лицу Ничего, Никого, ни Себе¹³⁶. В Хижинкѣ той и под Убогою тою Одеждою найдешь там Царя твоего, Отца твоего, Дом твой, Ковчег Его, Кифу, Гавань, Пѣтру и Спасеніе твое¹³⁷. Быстро только Храни, блюди и примѣчай. А когда паки Давид говорит: “Поглумлюся в Зап[овѣдех] твоих”¹³⁸, – не То же ли есть, что сказатъ Так: “Наслаждуся твоего Лица, Словес твоих, Совѣтов и Повелѣній”. Самое видѣ Величествіе Его неизреченно удивляет Прозорливца. Не пустыи видѣ Вопль сей: “Исповѣмся Тебѣ, яко страшно удивил мя еси”¹³⁹. В Древняя Лѣта между Любомудрыми востал Вопрос сей: “Что ли есть Наибольшее?..” О сем Всѣ размышляли чрез долгое Время, Лѣтом и Зимой, Нощю и Днем. Породились о Сем Книги. Отдавалось от Ученых Гор, по всей Вселенной, многое многих Отвѣтов и разногласное Эхо. Тогда-то размѣсишася и слѣшася Языцы. Востал Язык на Язык, Голова на Голову, Разум на Разум, Сѣрдце на Сѣрдце... В сем Столпотвореніи обрѣтется Муж нѣкій, не Ученый, но Себѣ Прозрѣвший. Сей, паче Надежды, Обезглавил Голиаѳа. Смутилася и воскипѣла вся Мусикия, поющая Пѣсни бездушному Истукану, тлѣнному сему Мѣру, со Златою его Главою, Солнцем¹⁴⁰. Злѣба Правдѣ приразилась, но о Кифу вся разбилася¹⁴¹. Востали борющія Волны, но Побѣду достала славна сія СЛАВА:

“Посредѣ (рече) вас живѣт То, что Превышше Всего ЕСТЬ”¹⁴².

О Боже! Коль не слѣчна Мусикия без СВЯТАГО ДУХА твоего!

И Коль смѣхотворна есть Премудрость, не познавшая себѣ!

Сего ради молю вас, Любѣзная Господже моя, не смѣйтеся и не хулите Отца моего за то, что Ничего нас не научил, кромѣ Благодарности. Я стану плакать, утеку и полечу от вас.

П[ИШЕК]. Постой! Постой! Любѣзный мой Еродий! Нынѣ не только не хулю Отца твоего, но и благословлю и хвалю Его. Нынѣ начало мнѣ, аки Утро зарѣтъ, тако открыватися, коль великое Дѣло есть БЛАГОДАРНОСТЬ! Сотвори Милость, еще хотя мало побесѣдуй.

Е[РОДИЙ]. О Добродѣйко моя! Пора мнѣ за моим Дѣлом лѣтѣть.

П[ИШЕК]. Друже мой Сердечный! я знаю, что Отец твой есть милосѣрдая и благочестивая Душа. Не разгнѣвается за сіе.

Е[РОДИЙ]. Чего ж вы желаете?

П[ИШЕК]. Еще о сем же хоть мало побесѣдуем.

Е[РОДИЙ]. Станем же и мы ловить Птицу Тысячу Лѣт.

П[ИШЕК]. Что се ты сказа́л?

Е[РОДИЙ]. Вот Что! Нѣкій Мо́нахъ 1000 лѣтъ ловилъ прекраснѣйшую изъ всѣхъ Птицъ Птицу¹⁴³.

П[ИШЕК]. Зналъ ли онъ, что уловитъ?

Е[РОДИЙ]. Онъ зналъ, что Её во Вѣки не уловитъ.

П[ИШЕК]. Для чего жъ себе пу́сто труди́л?

Е[РОДИЙ]. Какъ пу́сто, когда забавля́лся? Люде́ Заба́ву купю́ют. Заба́ва есть Врачевство́ и Оживотворе́ние Сѣрдцу.

П[ИШЕК]. Вот развѣ чу́дный твой Глу́м и Дивная́ Діатриба́¹⁴⁴!

Е[РОДИЙ]. Войистину чу́дна, дивна́ и Прекраснѣйша́ Птица́ есть Вѣ́чность.

П[ИШЕК]. О! когда́ Вѣ́чность лови́л, тогда́ не всѣ́ труди́лся. Вѣ́рую, что она́ сла́же Ме́да. Посему́ вели́кое Дѣ́ло есть Сѣрдце́, яко оно́ есть Вѣ́чность.

Е[РОДИЙ]. О любѣ́зная Ма́ти! Истину Рекла́ еси. Сего́ толика́го Дѣ́ла и Еди́наго Блага́ слѣ́пая Неблагодѣ́рность не чу́вствуя, за 1000 Бездѣ́лицъ вся́кій День ро́пщет на Промы́сл Вѣ́чнаго и сим опа́ляется. Обрати́ся, ока́янное Сѣрдце́, и взглянь на Себе́ са́мое, и вдруг оживотвори́шься. Почто́ ты забы́ло себе́? Кто отвѣ́рзет О́КО твоѣ́? Кто воскреси́тъ ПА́МЯТЬ твою́? Блаже́нная Бездно́! ка́ко Во́ля твоя́ низве́ргнула тебе́ во Мра́чную сию́ Бездну́? преобрази́въ Свѣ́тъ твой во Тму́. Любе́зная Ма́ти! разумѣ́ете ли, Отку́ду ро́дится Ра́дуга?

П[ИШЕК]. А скажи, пожа́луй: Отку́ду? я не знаю́.

Е[РОДИЙ]. Когда́ смóтрит на себе́ в Зерца́ль пречи́стых Обла́чных Водъ Со́лнце, тогда́ его́ Лице́, являемое́ во Обла́кахъ, есть Ра́дуга. Сѣрдце́ Человѣ́ческое, взира́я на свою́ са́мую Ипо́стась, войистину ражда́ет Предѣ́л Обурева́ній, иже́ есть Ра́достная́ она́я Ду́га Но́ева:

Прошли́ Облака́. Ра́достна́ Ду́га́ сия́ет.

Прошла́ вся́ Тоска́. Свѣ́тъ наш блиста́ет.

Весѣ́лие се́рдечное́ есть чи́стый Свѣ́тъ Ве́дра,

Когда́ минова́л Мракъ и Шумъ мы́рскаго Вѣ́тра¹⁴⁵.

Ду́га! Пре́красна́ Сія́ниемъ своимъ, Ка́ко ты ны́нѣ́ отемнѣ́ла? Деннице́ Пресвѣ́тлая? Ка́ко ны́нѣ́ с Небесе́ спа́ла еси́?

Ау́! Низве́ргла Тебе́ Го́рдость, Дщерь́ безчу́вственныя Неблагодѣ́рности, предпочѣ́тшая Хо́ботъ па́че Главы́, Сънь́ преходя́щу па́че Мамврийска́го Дуба́¹⁴⁶. Ё́же бо Кто́ Обожа́ет, в То́ себе́ преобража́ет. Удивите́льно! Ка́ко Сѣрдце́ из Вѣ́чнаго и Свѣ́тлаго преобража́ется в те́мное и сокруше́нное? утверди́вшись на Со́круше́нии Плё́ти Тѣ́ла своего́. Тако́въ, аще́ себѣ́ Зо́л, Ко́му́ добръ́ бу́дет¹⁴⁷? “Разуми́мый же́ Пра́ведникъ себѣ́ Дру́г бу́дет”¹⁴⁸ и “Стѣ́зи своя́ посреде́ себе́ упоко́ит”¹⁴⁹. Сіе́ есть́ Исти́нное, блаже́нное Самолю́біе: имѣ́тъ До́ма, внутре́ себе́, все́ свое́ некрадо́мое До́бро, не надѣ́яться́ же́ на Пусты́я Ру́ги и на нару́жныя Око́лицы́ Плё́ти свое́я, от са́маго Сѣрдца́, аки́ Тѣ́нь от своего́ Дуба́, и аки́ Вѣ́твы от Ко́рене, и аки́ Оде́жда от нося́щаго её́, завися́щая. Вот тогда́-то́ уже́ ражда́ется́ намъ из Благоде́рности Ма́терь подобная́ Дщерь́, Ё́ллински́ имену́емая Ау́ταρκεῖα¹⁵⁰ (Автаркѣ́я), сирѣ́чь

Самодовольность, быть самым собою и в себя довольным, похваляемая и превозносимая, яко Сладчайший истиннаго Блаженства Плод, в первом Павловом Письмѣ к Тимоѳею, в Стихѣ 6-м так:

“Есть Снисканіе вѣліе, Благочестіе с Довольством”¹⁵¹.

Вот вам Два Голубиная Крѣла! вот вам Двѣ Денницы! Двѣ Дщери БЛАГОДАРНОСТИ! БЛАГОЧЕСТНОСТЬ и САМОДОВОЛЬНОСТЬ.

“...И ПОЛЕЩУ и ПОЧІЮ”¹⁵².

Да запечатлѣтся же сія Бесѣда Слáвою Отца моего Сѣю:

“ГЛАВІЗНА ВОСПИТАНІЯ ЕСТЬ:

1. БЛАГО РОДИТЬ.

2. Сохранить Птенцеви младое Здравіе.

3. НАУЧИТЬ БЛАГОДАРНОСТИ.

П[ИШЕК]. Ба! На что ж ты поднял Крѣла?

Е[РОДИЙ]. Прощайте, Мати. Полечу от вас. Сердце мое мнѣ зазирает, что не лечу за Дѣлом.

П[ИШЕК]. По крайней Мѣрѣ, привитайся з Дочерьми моими.

Е[РОДИЙ]. Здѣлайте Милость! избавте мене от вáшего Типикá¹⁵³.

П[ИШЕК]. Мартушка моя поиграет тебѣ на Лютнѣ. Вертушка запоет или потанчит. Они чрез Верх благородно воспитанны и в Модѣ у Господ. А Кúзы и Кузурка любимы за Красоту. Знаешь ли, что Они Пѣсенки слагают? И вѣришь ли, что они в Модѣ при Дворѣ у Марóкскаго Владѣльца? Там Сынóк мой Пáжем. Недавно к своей Роднѣ прилетѣл отгúда здѣшній Попугай и сказа́л, что Госудáръ жаловáл Золотúю Табакирку...

Е[РОДИЙ]. На что ему Табакирка?

П[ИШЕК]. Ха! ха! ха! На что? Наша видь Честь зависит, что Никтò удачнѣе не сообразуется Людям, как наш Род. Носи и имѣй, хоть не нюхай. Знаешь ли, как ему Имя?

Е[РОДИЙ]. Не знаю.

П[ИШЕК]. Имя ему Пѣшок. Весьма любезное Чадо.

Е[РОДИЙ]. Бога рáди! Отпускайте мене!

П[ИШЕК]. Куда забавен Скакун! Как живое Сребро¹⁵⁴, всѣми Составами мáет. Принц любит его. Цѣлые Часы провóдит с ним забавляясь.

Е[РОДИЙ]. О сем его ни ублажаю, ни завижу. Прощайте!

П[ИШЕК]. Постой, Друг мой, постой! А о благом Рождѣнии не сказа́л ты мнѣ ни Слóва? Так ли? О! о! полетѣл! Слушай, Вертушка! Что-то он, поднимаясь, ка́жется, сказа́л...

ВЕРТУШКА. Он сказа́л, Матушка Судáрыня, вот Что! О благом Рождѣнии принесу вам Кáрту.

П[ИШЕК]. А когда же то бóдет?..

Ерòди не лгут. Он в слѣдующем Мѣсяцѣ Маѣ паки посѣтил сію Госпожy. Принес о благом Рождѣнии Свиток. Но не мог ничѣм Еѣ утѣшить, тóль лю́тая терза́ла Еѣ Печáль. Никогдá жесточáе не свирѣпѣет Печáль, как в то Врѣмя, когдá Сердце наше, основáв Надѣжу свою на лживом Мóрѣ Мы́ра сегò и на Лжека́мнях Егò, úзрит наконѣц опроверженное Гнѣздò своѣ и

разоряющийся Град ложнаго Блаженства. Господин Пѣшок, прескакивая из Окна на Окно, упал на Двор из Горних Чертогов, сокрушил Ноги и оставлен от Двора. Сверх того, старшія Дщери начали безчинствовать и Хамским Досаждением досаждать Матерь. Вскорѣ она умре. Дом же стал пуст. Тогда, аки Желѣзо на Водѣ, всплыла на Верх ПРАВДА¹⁵⁵, яко силнѣ Всего есть Страх Божій¹⁵⁶ и яко Благочестивая и Самодовольная БЛАГОДАРНОСТЬ превосходит Небо и Зѣмлю.

Еродій, отлѣгая, повѣсил на Цвѣтущем Фіникѣ Лист сей:

СВІТОК,
о благом Рожденіи Чад,
Ради благочестивых, сострастных и Здравых Родителей.

*

Сѣй в пѣрву и втору Луну, сирѣчь в Квадру.
Сѣй, изшѣд из Піров и Бесѣд священных.
Зрѣв Мертвца или страшен Позор, не сѣй.
Зачѣншей сверх не сѣй. Не в Мѣру пян не сѣй.
Зачѣнша да носит в Мыслях и в Позорах святых,
И в Бесѣдах святых, чужда Страстных Буреи,
В тихом Безстрастїи, во Зрѣнїи Святых.

Тогда собудется:

“И пройде Дух Хлада тонка, и тамо БОГ”. Книга Царств¹⁵⁷.

Посѣм Гайстер вознесся выспрь, воспѣвал Малороссійску Пѣсенку сію:

Соловѣечку, Свѣтку, Свѣтку! Че бывал же ты в Садку, в Садку?

Че видал же ты, как сѣют Мак?

Вот так, так! сѣют Мак. А ты, Шпачку, Дурак...¹⁵⁸

Сію Пѣсенку Мальчики, составив Лик, сирѣчь Хор, или Коровод, Домашніи Его Пѣвчи, во Увеселеніе спѣвали святому Блаженному Епископу, Иоасафу Горленку¹⁵⁹.

АМИНЬ!

Цей твір Сковорода написав десь улітку або на початку осені 1787 р. На ту пору філософ мешкав у Гусинці. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/57–16/72). Притча була вперше надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Семен Никифорович Дятлов – приятель Сковороди. Зберігав і переписував твори філософа. Принаймні один зі списків діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» зроблений саме його рукою.

⁽¹⁾ Сковорода подає тут свою власну етимологію імені *Варсава*. Тим часом узвичаєне тлумачення цього слова в Україні було інакшим. Наприклад, у словнику Памви Беринди його подано як “сын обращения” [див.: *Беринда П.* Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 373]. Так само тлумачив це слово й Дмитро Туптало: “Варсава же толкується ‘сын обращения’, і аки бы того ради наречеса Іуда святый Варсавою [ідеться про того Юду, що був супутником Павла й Варнави в їхній мандрівці до Антіохії: ‘Тоді постановили апостоли й старші з цілою Церквою вибрати мужів із них, і послали до Антіохії з Павлом та Варнавою Юду, що зветься Варсава...’ – Дії 15: 22], сієсть сыном обращения, яко по преждних своих к Христу согрѣшеніях обратися к нему покаянiем с вѣрою и любовію” [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1705. – Арк. 180 (зв.)].

⁽²⁾ Таке саме пояснення імені *Вар-Іона* подає й Памва Беринда у своєму словнику [див.: *Беринда П.* Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 373].

² Тут це слово означає “правило”.

³ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21–22. Пор.: **Блажѣнъ мѣжъ, ѿже во премѣдрости ѿмреть, и ѿже въ рѣзмиѣ своѣмъ позчаѣтса стѣни: размышлѣлѣ пѣти ѣл въ сѣрци своѣмъ, и въ сокровѣнныхъ ѣл ѿразмиѣтса.**

⁴ Книга Псалмів 123 (124): 7. Зазвичай цей вірш цитували в повнішій версії. Пор.: “...душа наша, яко птица, избавися от сѣти ловящих” [*Суразький В.* О единой, истинной, православної вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 1 (зв.) (передмова, б. п.)].

⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 15. Пор.: **хлѣбъ сѣрдце челоуѣка ѿкрѣпѣтъ.**

⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 36. Пор.: **и вы подобни челоуѣкомъ чаюцимъ гѣспода своего.**

⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 114 (115): 6. Пор.: **Ѡбратѣтса, дѣше моѣ, въ покой твой.**

⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: **и стези твоѣ посреде ѿпокобиши.**

⁹ Ερωδιός (гр.).

¹⁰ Πελαγός (гр.).

¹¹ Ερωγός (гр.).

¹² Siconia (лат.).

¹³ Vosian (пол.).

¹⁴ На Україні цей птах має понад півсотні імен. Приміром, Василь Голобородько у своїй поезійній книзі «Українські птахи в українському краєвиді» подає такі: астер, бацан, боцан, боцок, боцюн, боцюра, боцян, боцьок, бочан, бузок, бузян, бузько, бузьок, бусань, бусев, бусел, бусель, бусень, бусик, бусил, бусиль, бусіль, буся, бусок, бусол, буська, бусько, бусьок, бусьол, буцел, буциль, буцоль, бучак, бушель, бушла, бушля, веселик, гастір, гарист, гайстер, гагув, гагів, глекотень, гова, гованя, говля, говня, говря, гов'я, голя, жабоїд, клекотень, кліконь, лелека, неклійка, черногуз [див.: *Голобородько В.* Українські птахи в українському краєвиді. – Харків, 2002. – С. 99–166]. Зазначмо, що Сковорода обирає саме те ім'я птаха, яке поширене на його рідній Полтавщині.

¹⁵ Лелека був символом вдячності з давніх часів. Наприклад, про вдячність лелеки говорив Клавдій Єліан («Про природу тварин», VIII, 22) [див.: *Дамоклів меч.* Антична новела. – Київ, 1984. – С. 121–122], а серед письменників старої України – Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184].

¹⁶ Сковорода має на думці слова: **тѣмъ птѣицы вогнѣздѣтса, ѣршдѣево жнище прѣдводителствѣтъ ѿни** (Книга Псалмів 103 (104): 17).

¹⁷ Сковорода має на думці слова: *Єрѡдіа на небесѣ познѧ врѣмѧ своѣ* (Книга пророка Єремїї 8: 7).

¹⁸ Див., наприклад, емблематичний малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» (підпис: “Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27].

¹⁹ Гр. *σύμβολον*.

²⁰ Книга Псалмів 17 (18): 3. Пор. емблематичний малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» (підпис: “Здѣ безопаснѣ. Нис augusta”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33].

²¹ Можливо, це парафраза Книги Премудрості Соломонової 10: 12. Пор.: *всѣхъ сильнѣе єсть блгочѣстїе*. Сковорода вслїд за емблематичними книжками трактував еродїя також як символ набожності, віри в Христа [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леонїда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 48].

²² Неточна цитата з Другої книги царств 22: 38. Пор.: *не возвращса дондеже скончаю ихъ*. Пор. 283-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Аист, или бусел, попирающая змію» (підпис: “Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est animus”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

²³ Тобто 8 вересня 1787 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 243].

²⁴ Книга Псалмів 103 (104): 17.

²⁵ Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 8: 7. Пор.: *Єрѡдіа на небесѣ познѧ врѣмѧ своѣ*.

²⁶ Книга Псалмів 33 (34): 12.

²⁷ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 21. Пор.: *ѧще сѣрдце нѧше не зѧзритъ нѧмъ, дерзновѣніе ѧмамы*.

²⁸ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 24. Пор.: *Любѣ дѣшѧ твоѣ ѧ ѡтѣшѧй сѣрдце твоѣ*.

²⁹ Книга Притч Соломонових 12: 26.

³⁰ Книга Псалмів 48 (49): 13, 21.

³¹ Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 3.

³² Книга пророка Єремїї 8: 7.

³³ Книга пророка Ісаї 1: 3.

³⁴ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 16: 29. Початок вірша звучить так: **Неблагодѣрнагѡ во ѡповѧніе ѧкъ зѧмный ѧней...**

³⁵ Очевидно, це ім'я утворене від слова “піюїк”, тобто мавпа.

³⁶ Мавпа, яка стискає в обіймах свою дитину, – емблематичний образ поганого виховання. Див., наприклад, 557-ий малюнок із книги «Symbola et emblemata», що має назву «Старая обѣзѧна обниманіем задушавающая свою маленькую мартышку» (підпис: “Слѣпѧя любовь к дѣтям. Saecus amor sobolis”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 140–141].

³⁷ Парафраза Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: *начѧша глѧгѡлати ѧннѧми ѧзѧки*.

³⁸ Як запримітив свого часу Андрій Ковалівський, вимова “калі імера” вказує на те, що Сковорода мав на думці новогрецьку мову [див.: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 201].

³⁸ Див. прим. (17) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанюю».

³⁹ Прикметник *преестественный* є відповідником лат. *supernaturaliter* – ‘надприродний’ – терміна, що вживався, зокрема, у ділянці схоластичної філософії та богослів'я. Наприклад, Іоаннїй Галятовський писав: “...в сакраментѣ евхаристїи неподобная єст реч,

жебы *натуральтер*, способом прирощеном, силою челоуѣчою, тѣло Христа, Месіи нашего, могло з хлѣба статися, и жебы кровь Христова могла з вина статися, еднак *супернатуральтер*, способом надприрощеном, през вшехмоцность Бозскую, мает ся тоє стати..." [Галатовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 225 (зв.)–226].

⁴⁰ Пор. народне прислів'я: "Не та мама, що вродит, а та, що виховає" [Франко, № 17086]; "Не та мати, що родила, а та, що вигодувала!" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 609].

⁴¹ Очевидно, це алюзія на латинські приказки: "Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia"; "E tenui casa saepe vir magnus exit"; "Saepe sub paupere tecto ingenium habitat"; "Sub vili verte quandoque latent manus artae" ("Часто під убогим плащем приховується мудрість"; "З бідної хати часто виходить велика людина"; "Часто в бідній хаті живе талант"; "Під убогим одягом іноді приховуються здібні руки") [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 300–301]. Згадаймо хоч би «Моральні листи до Луцілія» Сенеки (LXVI, 3): "З-під убогої кривлі може вийти велика людина" [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 213].

⁴² Можливо, Сковорода має на думці слова: **О**ко рѣгнѹющеєса ѿтцѹ ѿ досаждѹющеє старости мѣтерни, да истѡргнѹтъ ѣ вранѡве (Книга Притч Соломонових 30: 17).

⁴³ Пор.: "В чужий монастир з своїм уставом не ходи" [Номис, № 9605]; "В чужой монастырь со своим уставом не ходи!"; "В чужой монастырь со своим уставом не ходят" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 629, 681].

⁴⁴ Пор.: "З своїм уставом у чужу церкву не ходи" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 292].

⁴⁵ Очевидно, Сковорода переказує тут міркування про музику Арістотеля (Політика, VIII, 5): "Чи повинна музика становити предмет навчання і якій із трьох можливих цілей вона може служити: вихованню, розвазі чи благородному дозвіллу? Є підстави гадати, що музичне мистецтво має зв'язок з усіма трьома. Розвага служить відпочинкові, а відпочинок, звичайно, прийнятний, бо він є, так би мовити, лікарем від журби, якої завдає тяжка праця. Благородне дозвілля має бути пов'язане, як загалом визначено, не тільки з прекрасним, а й з насолодою, бо відчуття щастя складається з цих двох чинників. А всі ми згодні, що музика належить до найприємніших речей, як чисто інструментальна, так і в поєднанні із співом" [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 22]. Схожі судження можна знайти й у творах старих українських авторів, наприклад, в «Свхаристеріоні» Софронія Почаського: "Музыка цвѣт веселя, корень пѣсній значных, / Музыка сад утѣхи жродло мыслей вдячных" [Почаський С. Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелбнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могиля // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296]. Те саме й у Миколи Дилецького: "Что есть музыка? Музыка то есть, которая спѣваніем або ли играннем своим сердца людскіе або до веселости, або до смутку и жалю побуждает" [Дилецький М. Граматика музикальна. – Київ, 1970. – С. III].

⁴⁶ Памва Беринда тлумачив іменник *блуд* так: "πορνία, порубство, вшетенчество..., або аσωτία, марнотратство, збыток" [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 12].

⁴⁶ Пор. з народною приказкою: "Не вчи орла літати, а рибу плавати" [Номис, № 5357].

⁴⁷ Пор. із приказкою: “З гори не треба пхати, само піде” [Франко, № 6665].

⁴⁸ Фраза *кáмень претчкáніа* зринає в Книзі пророка Ісаї 8: 14, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 7 та в Посланні св. ап. Павла до римлян 9: 32–33.

⁴⁹ Пор. латинську приказку: “*Medicus curat, natura sanat*” (“Лікар лікує, природа зцілює”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 210].

⁵⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 26 та Євангелії від св. Марка 10: 27. Пор.: *оу чловѣкъ сїє невозмѣжно єсть, оу бѣга же всѣ възмѣжна.*

⁵¹ Пословиці руского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 724. Пор.: “Вовка в плуг, а он глядыт у луг” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 217]; “Вовка в плуг, а він к чорту в луг” [Номис, № 2645; Франко, № 3491]; “Вовка запряжи в плуг, а він дивиться в луг” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 146]. Варіації на цю тему є й у старих українських письменників, наприклад, у Данила Братковського: “*A wilka ciągnie natura do lasu*” [Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 206].

⁵² Книга Притч Соломонових 11: 22. Пор.: *Іакоже оусерáзь златый въ нѣздрухъ свиній.* Цим яскравим соломоновим образом українські письменники послуговувалися і до Сквороди. Його знаходимо, наприклад, у «Ексетезиси» Мелетія Смотрицького [див.: *Смотрицькый М. Exthesis, abo Expostulatia.* – Lwów, 1629. – К. 1].

⁵³ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 19. Пор.: *міръ вѣсь во слѣ лежитъ.*

⁵⁴ Євангелія від св. Матвія 23: 26. Пор.: *фарїсеє слѣпый, ѡчисти прѣжде внѣтрненне стклѣнны.*

⁵⁵ Фразу *прѣд бѣгомъ ѡ чловѣки* взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 10: 7.

⁵⁶ Пор.: “Коли б свині роги, то б всіх поколола” [Франко, № 22874]; “Дай свині роги – людей поколе”; “Коли б свині крила, вона б і небо зрила”; “Подобає, як свині роги” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 344, 352, 576]; “Кабы свинье рога – всех бы со свету сжила” [Пословиці руского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 130].

⁵⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 3. Пор.: *ѡ безъ негѡ ничтѡже вѣсть, єже вѣсть.*

⁵⁸ Їжак – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «*Symbola et emblemata*» є малюнок «Еж» (№ 399) із підписом: “Украшеніє и защита в моем оружіи. Прилично ему жить под ружьем. *Decus est tutamen in armis*” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 100–101]. Їжак зображений також на емблемах № 403, 404, 457.

⁵⁹ Червінець – монета вартістю 2–3 карбованці сріблом, карбована із золота високої проби (“червоного”). Пор. народні приказки: “Червінець хоць маленький, але важенький” [Номис, № 1386]; “Червонець маленький, але важенький” [Франко, № 27370].

⁶⁰ Гривня – мідна монета вартістю три або дві з половиною копійки.

⁶¹ Очевидно, Скворода взяв цє прислів'я з «Адагій» Еразма Роттердамського (I. 5. 18). Пор.: “*Multa novit vulpes, verum echinus unum magnum*”. Як Джерело, Еразм указував олександрійського поета й філолога Зенодота (бл. 325 – бл. 260 рр. до н. е.).

⁶² Фраза *чѣрніє ѡ волчѣцъ* зринає в Книзі пророка Осії 10: 8.

⁶³ Образ “неситої пиявиці” має за Джерело слова: *Пїавница ѡмѣ три дцѣри, любѡвію возлюблены, ѡ три сѣ не насытншася єл* (Книга Притч Соломонових 30: 15).

⁶⁴ Гр. *εὐχαριστία* – ‘подяка, вдячність’.

⁶⁵ Див. прим. 5 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁶² Можливо, Скворода мав на думці ту обставину, що Пекін був найсхідніше розташованою столицею на Євразійському континенті, а Лісабон – найзахіднішою. У всякому разі, Китай та Португалія зринали одне побіч одного не лише в Сквороди. Наприклад, у «Духовному регламенті» (1721 р.) Феофана Прокоповича (цей твір Скворода, поза всяким сумнівом, знав) зазначено, що студенти повинні вміти показати на географічній мапі, “гдѣ Хина, гдѣ Португалія” [Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 7].

⁶³ Пор.: “Людей ся раль, а свій розум май” [Франко, № 16898].

⁶⁴ Пор.: “Послухавши жука, всігди в гною будеш” [Номис, № 5984]; “Послухаеш жука – в гною будеш” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 705]; “Подле пчелки – в медок, а подле жука – в навоз” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 524, 724].

⁶⁵ Можливо, Скворода має на думці слова: *дѡбѣже ѡзнемѡгѡтъ* (Книга Псалмів 57 (58): 8).

⁶⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: *слѣпѣць же слѣпца ѡце вѡдитъ, ѡба вѣ ѡмѡ впадѣгася*.

⁶⁷ Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *Бѡжѣнь мѡжъ, ѡже не ѡде на совѣтъ нечестивыхъ, ѡ на пѡтѣ грѣшныхъ не стѡ*.

⁶⁸ Напевно, Скворода має на думці сюжет казки про вовка й козенят [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 73 (123)].

⁶⁹ Пор.: “Кто малым доволен, тот у Бога не забыт” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 679].

⁷⁰ Мабуть, це парафраза Книги Притч Соломонових 30: 15. Пор.: *Пѡвница ѡмѣ трѣ дщѣри, ѡвѡбію ѡзѡблены, ѡ трѣ сѡла не насытъишася ѣла, ѡ четвѣртала не ѡдовліася рѣци: довѡлно (мѡ ѣтъ)*.

⁷¹ Вигук *вѡлгоже* трапляється в Біблії досить часто, уперше – у Книзі Йова 31: 29.

⁷² Пор.: “Кто это такой – немазанный, сухой?” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 308]. Можливо, тут є також натяк на приказки: “Немащене колесо скрипит”; “Не мастивши, не поїдеш”; “Не помажеш – не поїдеш” [Франко, № 15220, 17189, 20894]; “Де не мажуть, там дуже рипить”; “Хто маже, той і їде”; “Суха ложка рот дере”; “Як у кармані сухо, то й на суді глухо”; “Немазаний віз скрипить, а мазаний сам біжить” тощо [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 136–137, 264].

⁷³ Див. прим. 153 до діалогу «Бєсьда, нареченная двое».

⁷⁴ Книга Псалмів 83 (84): 4.

⁷⁵ Книга Псалмів 103 (104): 17.

⁷⁶ Фразу *всѣ мѡчѣтсѡ* взято з Книги Псалмів 38 (39): 7.

⁷⁷ Пор.: “Він і в воді не тоне, і в огні не горить”; “Він ані в воді не втоне, ані в огні не згорить” [Франко, № 3643, 4461]; “Правда і в огні не горить, і в воді не тоне” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 164]; “Что в воде не тонет, на огне не горит?” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 318].

⁷⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 20. Пор.: *ни тѡла тѡитъ, ѡ ѡдѣже тѡтѣ не подкѡпывѡютъ, ни крѡдѡтъ*.

⁷⁹ Див. прим. 135 до діалогу «Наркісс».

⁸⁰ Фраза не мѣчи мѣнє зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

⁸¹ 'Радість' (гр.).

⁸² 'Радість, веселість, задоволення' (гр.).

⁸³ Фраза веселіє и радость зринає в Книзі Йова 3: 7, у Книзі Премудрості Соломонової 8: 16, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 1: 12 та в Книзі пророка Іоїля 1: 5, 16.

⁸⁴ Пор.: "Хоч голо, аби весело" [Номис, № 1471; Франко, № 6081].

⁸⁵ Фразу соніє востаіцагш взято з Книги Псалмів 72 (73): 20.

⁸⁶ Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: воістиннѣ вѣмъ, ѣкѡ тѣмъ єсть.

⁸⁷ Павич – популярний емблематичний образ. Павич зображений, наприклад, на 158-му малюнку зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Павлин с распростертым хвостом пред своими птенцами» й підпис: "Сколько добросерд, столько и горд. Non minus caritativus, quam superbus" [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 40–41]. Старі українські письменники досить часто зверталися до цього образу. Так, Іван Максимович писав: "...смирненно о себѣ возмудрствуешы, развѣ яко прегордїи павлин, распрострєнны имѣющы крилѣ зѣло гордится, обративши же оцѣ на мерзостныя нозѣ, вскорѣ совокупляет красны перя и смущается..." [Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 282]. Але найчастіше павич символізував тут зрадливість світу. "Хотячи старожитность чрез подобенство зраду и ошуканство сего свѣта выразити, – писав, наприклад, Антоній Радивилівський, – малювала его в кшталтѣ пава, лице пієнкнує и крила, а ноги голыє шпетныє маючого. През что выражала тое, же свѣт сей облудный на початку человекѡа оздобляет, пієнкным его показует, то честми, то славою, то богатством, и во всѣм фортуною, але на концу з всего того обнажает его" [Радивилівський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 66 (зв.)–67].

⁸⁸ Пор.: "Хоч голо, аби весело" [Номис, № 1471; Франко, № 6081].

⁸⁹ Пор.: "На льоду дурний хату ставить" [Номис, № 6671]; "Будує замки на леді" [Франко, № 12722].

⁹⁰ Фраза вѣ столпѣ ѡблачнѣ досить часто зринає в Біблії; перший раз – у Другій книзі Мойсеевій: Вихід 19: 9.

⁹¹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: ѣкѡ ты єси пѣтръ, и на сѣмъ камєни созиждѣ црѣковь мою, и вратѣ ѡдѡва не ѡдолѣють єѣ.

⁹² Фразу во вратѣ ѡдѡва взято з Книги пророка Ісаї 38: 10.

⁹³ Фразу вратѣ гдѣнѣ взято з Книги Псалмів 117 (118): 20.

⁹⁴ Фраза пѣть нечєстївѣхъ уперше зринає в Книзі Псалмів 1: 6.

⁹⁵ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 1. Пор.: Бѣжєни непорѡчнїи вѣ пѣть, ходѡции вѣ закѡнѣ гдѣни.

⁹⁶ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 4. Пор.: вѣ нїхъже бѡгъ вѣка сегѡ ѡслѣпї разумы невѣрныхъ.

⁹⁷ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: и зємію снѣси всѣ дни животѣ твоєгѡ.

⁹⁸ Можливо, Скворода має на думці слова: Ѣ вѣдѣтъ ѣсти и не насытѣтсѡ (Книга пророка Осїї 4: 10).

⁹⁹ Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: Тѣмъ ѡубѡѡшисѡ стрѣхи, и дѣже не вѣ стрѣхъ.

¹⁰⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: Сє, вси вы ѡгнь раждѣете и ѡкрѣпѣете пламєнь: ходїте свѣтомъ ѡгнѣ вѣшегѡ и пламєнємъ, єгѡже разжєгѡтє.

¹⁰¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **И** смѣслации просвѣтѣтѣса ѿки свѣтлостъ твѣрди (Книга пророка Даниїла 12: 3).

¹⁰² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Не** всі ли сѣть слаженїи дѣси, въ слаженїе посмыслии за хотѣщихъ наследовати спїнїе; (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14).

¹⁰³ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 19–28.

¹⁰⁴ Можливо, Сковорода має на думці слова: **И** не ѡубоїшисѣ страха нашѣдшаго, ниже ѡустремленїѣ нечестивыхъ находѣцаго (Книга Притч Соломонових 3: 25).

¹⁰⁵ Фраза **ѡгнїе ѡгненное** кілька разів зустрічається в Біблії, уперше – у Книзі Псалмів 17 (18): 13.

¹⁰⁶ Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: восхѡдѣтѣ до небесѣ и низхѡдѣтѣ до вѣзднѣ.

¹⁰⁷ Ця фраза нагадує початок 2-ої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

¹⁰⁸ Исидор Пелусіот (пом. бл. 436 р.) – учень Івана Златоуста, знаний супротивник аріанства. У старій Україні листи Исидора Пелусіота правили за взірець епістолярного жанру [див., наприклад: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 364]. Крім того, у православній традиції цього автора дуже цінують як інтерпретатора Святого Письма [див., наприклад: Delineatio hermeneuticae sacrae ad usum studiosorum Sacrae Scripturae accomodata. – Petropoli, 1828. – Р. 121].

¹⁰⁹ Очевидно, Сковорода має на думці лист Исидора Пелусіота до Павла (кн. II, № 100), в якому йдеться про себепізнання як вершину мудрості: “Ті та κατὰ σαυτὸν ἀγνοῶν, ἀνθρώπε, τὰ ὑπὲρ σαυτὸν ζητεῖς...” (“Для чого ти, чоловіче, коли сам себе не знаєш, міркуєш про те, що над тобою...”) [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1860. – Т. 78. – Col. 544–545].

¹¹⁰ Парафраза Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Г**лѣвоко сѣрдце (человѣкѣ) пѣче всѣхъ, и челѡвѣкѣ ѣсть, и ктѡ познѣетѣ єго;

¹¹¹ Соборне послання св. ап. Іуди 11.

¹¹² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Да** исправитѣса молїтва моѡ ѿкѡ кадило прѣдъ товоѡ: воздѣлїнїе рѣкѡ моєю, жѣртѡва вечѣрнаѡ (Книга Псалмів 140 (141): 2).

¹¹³ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15. Пор.: **І**акѡ хрїтѡво бѣгозхѣнїе єсмѣ бѣгови.

¹¹⁴ Парафраза Книги Йова 1: 22; 2: 10. Пор.: и не даде везѣмїѡ бѣхъ.

¹¹⁵ Послання св. ап. Павла до римлян 12: 11–12. Сковорода змінює пунктуацію: у Біблії замість крапок стоять коми.

¹¹⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **В**сегда радѣйтѣса. **Н**епрестанно молїтѣса. **Ѡ** всімъ благодарїтѣ.

¹¹⁷ Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: ѡбновїтѣса ѿкѡ ѡрѡлѣ иностѣ твоѡ.

¹¹⁸ Гр. *παροξυσμός* – ‘спонука, подразник’.

¹¹⁹ Сковорода має на думці одне з Єлисеєвих чудес (див.: Четверта книга царств 4: 33–35).

¹²⁰ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: хранинїемъ блюди твоє сѣрдце), або 30: 24 (пор.: ѡтѣшїи сѣрдце твоє).

¹²¹ Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: **Д**їждь мїи, сїнє, твоє сѣрдце.

¹²² Книга Псалмів 50 (51): 12.

¹²³ Сковорода має на думці слова: **П**їки подобно єсть црїтвїе нѣноє челѡвѣкѣ кѡпцѣ, ицѣцѣ добрыхъ вїсерей, иже ѡберѣтѣ єдинъ многоцѣненъ вїсерь, шѣдъ продаде всѡ, єлика и мѡше, и кѡпи єго (Євангелїя від св. Матвія 13: 45–46).

¹²⁴ Перше соборне послання св. ап. Петра 2: 9. Повністю цей вірш звучить так: **Вѣ** же рѣдѣ ѿзвѣрѣнѣ, цѣрксѣе свѣщенїе, ѿзѣкъ сѣтъ, ѿдѣе ѿвновленїа, ѿкъ да добродѣтели возвѣститѣ ѿзъ тѣмѣ вѣсъ призѣвшѣго въ чѣднѣй своѣй свѣтъ.

¹²⁵ Див. прим. 7 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

¹²⁶ В автографі: *διατριβή*.

¹²⁷ Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

¹²⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 45 (46): 11. Пор.: **Ѹ**празднїтєса ѿ раздѣлїтє.

¹²⁹ Книга Псалмів 118 (119): 78.

¹³⁰ Фраза **ѿзѣкъ сѣтъ** зринає в Другій книзі Мойсеевій: Вихід 19: 6; 23: 22 та в Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 9.

¹³¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Дѣлаи** сокровища ѿзѣкомѣ живимѣ сѣтнаи гонитѣ въ сѣтѣи смѣртнѣи (Книга Притч Соломонових 21: 6).

¹³² Фраза **свинїѣ ѿ пѣи** зринає в Третій книзі царств 21: 19; 22: 38.

¹³³ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хрѣненїемѣ** влїудѣ твоє сѣрдце), або 30: 24 (пор.: **Ѹтѣшии** сѣрдце твоє).

¹³⁴ Сковорода має на думці слова: **На** стражи моєи стѣнѣ (Книга пророка Аввакума 2: 1).

¹³⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хрѣненїемѣ** влїудѣ твоє сѣрдце), або 30: 24 (пор.: **Ѹтѣшии** сѣрдце твоє).

¹³⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **не** на лицѣ зрѣще ѿмѣтє вѣрѣ (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

¹³⁷ Див. прим. 41.

¹³⁸ Книга Псалмів 118 (119): 78.

¹³⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 138 (139): 14. Пор.: **И**сповѣсѣ тѣбѣ, ѿкъ страшнѣ Ѹдвїлсѣ єси.

¹⁴⁰ Варіація на тему ірмосу 7-ої пісні канону утрени П'ятдесятниці. Пор.: “Согласная возшумѣ органская гѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан”.

¹⁴¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **сѣй** приразиѣса, ѿ тѣи сокровиѣса (Книга Ісуса, сина Сирахового 13: 3).

¹⁴² Мають, це парафраза Євангелїї від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ** же вѣсъ стоїтѣ, єгѣже вѣ не вѣсте.

¹⁴³ Цю взятю з «Великого зеркала» легенду Сковорода докладно переповів у трактаті «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹⁴⁴ Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

¹⁴⁵ Це – перша строфа 16-ої пісні циклу «Сад божественных гѣсней».

¹⁴⁶ Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеева: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

¹⁴⁷ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 5. Пор.: **И**же свѣбѣ зѣль, комѣ добрѣ вѣдетѣ;

¹⁴⁸ Книга Притч Соломонових 12: 26.

¹⁴⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: ѿ стѣзи твоѣи посредѣ Ѹпокобиши.

¹⁵⁰ Грецьке слово *αὐτάρκεια* означає “самодостатність, незалежність від усього стороннього та вміння вдовольнятися своїм”. Кажуть, що вперше так окреслив призначення людини софіст Гіппій. У словнику Памви Беринди гр. *αὐτάρκεια* зринає як одне зі значень слова “доволство” поруч зі словами “достаток, моц”, “насыченя, сытость”, “обфитость, богатство, збыток” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 53]. Сковорода перекладав це слово по-українському як *самодовольность*, а по-латинському як *aequitas animi*.

¹⁵¹ Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. Пор.: Ёсть же сниканіє вѣіє бл҃гочтїє съ доволствомъ.

¹⁵² Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁵³ Від гр. *τύπος* – тут: ‘образ’.

¹⁵⁴ “Живе срібло” – це ртуть. “Живе срібло”, як писав, наприклад, Феофан Прокопович у своїй «Фізиці», зазвичай не відносять ні до шляхетних, ні до звичайних металів. “Воно має дуже цікаву природу: тече, подібно до води, але не зволожує, дуже важке, і нічому, крім золота, не дозволяє занурюватись у себе” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 493*]. Це окреслення ввійшло й до фольклору. Пор. приказку: “Хлопець, як живе срібло” [Франко, № 26805].

¹⁵⁵ Сковорода має на думці слова: *и всплывѣ жельзо* (Четверта книга царств 6: 6).

¹⁵⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *Начіаю прейіроствн стрѣхъ гдѣнь* (Книга Псалмів 110 (111): 10).

¹⁵⁷ Парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: *и по огнѣ глісь хлѣда тѣнка, и тамш гдѣ*.

¹⁵⁸ Слова з дитячої весняної обрядової пісні-гри «Мак». Приміром, на Слобожанщині її виконували так: “Маленькі дівчатка, узявшись за руки, ведуть круг, а посередині його сидить одна. Співають: ‘Соловечку, сватку, сватку, / Чи бував же ти в садку, в садку? / Чи видав, як сіють мак?’. Дівчинка, що сидить, показує руками, як мак сіють. Далі співають знов ‘Соловечку...’, тільки змінюють слова: ‘Чи видав ти, як мак рвуть? Чи видав ти, як мак їдять?’, – а дівчинка усе показує руками” [Сумцов М. Ф. *Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Харків, 2002. – С. 91*]. До речі, Сумцов не зміг дати відповіді на питання: “Чому шпачка названо дурнем?” Ця обставина стає зрозумілою, якщо пригадати той варіант пісні, що був записаний Борисом Грінченком: “Горобечку, / Шпачку, шпачку! / А чи був же ти / У садочку? / А чи бачив ти, / Як мак трусять? / Ось так / Трусять мак / І ріпочку / Й пастернак! / А ти, шпачку, дурак, / Не роби собі так: / Не літай у садок, / Не щипай ягідок!” При цьому учасники гри штурхали й скубли дурника-“шпачку”, який сидів усередині хороводу [Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 132–133; пор.: *Маркевич Н. А. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян // Украинці: народні вірування, повір’я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 111*].

¹⁵⁹ Йоасаф Горленко (1705–1754 рр.) – видатний український письменник і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії. Був архімандритом Мгарського монастиря (1737–1745 рр.), намісником Троїце-Сергієвої лаври, білгородським та обоянським єпископом (1748–1754 рр.). Судячи з характеру згадки про те, як хлопчики-хористи співали Горленкові пісню «Мак», можна припустити, услід за Леонідом Махновцем, що Сковорода бачив це на власні очі. На думку Махновця, це могло статися тоді, як Горленко був архімандритом Мгарського монастиря, розташованого неподалік від Чорнух [див.: *Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 245*]. Натомість Олекса Мишанич, зважаючи на те, що Сковорода називає Горленка єпископом, дотримувався іншої думки: Сковорода міг бачити й чути цю пісню у виконанні домашніх півчих Горленка десь у 1751–1753 рр., побувавши в Білгороді [див.: *Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 131–132*].

УБОГІЙ ЖАЙВОРОНОК

ПРИТЧА

ПОСВЯЩЕНІЕ

ЛЮБЕЗНОМУ ДРУГУ, ТEOДOPУ ИВАНОВИЧУ ДИСКOМУ¹,
ЖЕЛАЕТ ИСТИННАГО МИРА

Жизнь наша есть вѣдь Путь непрерывный². Мир сей есть великое Море всѣм нам плывущим. Он то есть Окіан³. О! вельми немногими Щасливцами безбѣдно преплаваемый⁴. На Пути сем встрѣчают Каменные Скалы и Скалки. На Островах Сирены⁵. Во глубинах Киты. По Воздуху Вѣтры. Волненія повсюду. От Каменей Претыканіе. От Сирен Прельщеніе. От Китов Поглощеніе. От вѣтров Противленіе. От Волн Погруженіе. Каменные вѣдь Соблазны суть то Неудачи. Сирены суть то Лъстивые Други. Киты суть то Запазушніи Страстей наших Зміи⁶. Вѣтры, разумѣй Напасти. Волненіе, Мода и Суета Житейска... Непремѣнно поглотила бы Рыба младаго Товію, если бы в Пути его не был Наставником Рафаил⁷. – РАФА (Еврейски) значит Медицину. Ил или Эл значит Бога⁸. – Сего Путеводника промыслил ему Отец его. А Сын нашел в нем Божію Медицину, врачующую не Тѣло, но Сердце. По Сердцу же и Тѣло, яко от Сердца зависящее. Іоанн, Отец твой⁹, в седьмом Десяткѣ Вѣка сего (в 62-м Году) в Городѣ Купянкѣ¹⁰ первый раз взглянул на мене, возлюбил мене. Он никогда не видѣл мене. Услышав же Имя, выскочил и, достигши на Улицѣ, молча в Лице смотрѣл на мене и приникал, будто познавая мене, толь милым Взором, яко до Днесь, в зеркалѣ мояя Памяти, живо мнѣ он зрится. Воистину прозрѣл Дух его, прежде Рождества твоего, что я тебѣ, Друже, буду полезным. Видишь, коль Далече прозирает Симпатія! Се нынѣ Пророчество Его исполняется! Приими, Друже, от мене маленькое сіе Наставленіе. Дарю тебѣ УБОГАГО моего ЖАЙВОРОНКА. Он тебѣ Заспѣвает и Зимую, не в Клѣткѣ, но в Сердцѣ твоём, и нѣсколько поможет спасатися от Ловца и Хитреца, от Лукаваго Міра сего. О Боже! Коликое Число сей Волк¹¹, День и Ночь, незлобных жрет Агнцов! Ах, блюди, Друже, да Опасно ходиши¹². Не спит Ловец. Бодрствуй и ты. Оплошность есть Мати Нещастія. Впрочем, да не соблазнит тебе, Друже, то, что Тетервак назван Фридриком¹³. Если же досадно, вспомни, что мы всѣ таковы. Всю вѣдь Малороссію Велероссіа нарицает Тетерваками. Чего же стыдиться? Тетервак вѣдь есть Птица Глупа, но не злобива. Не тот есть Глуп, кто не знает (еще Все Перезнавшій не родился), но тот, Кто знать не хочет. Возненавидь Глупость, тогда, хотя Глуп, Обаче будещи в Числѣ Блаженных оных Тетерваков: ОБЛИЧАЙ ПРЕМУДРАГО, И ВОЗЛЮБИТ ТЯ¹⁴. Обличай, де, его, яко Глуп есть. Как же он есть Премудр? яко

не любит Глупости. Почему? Потому что приемлет и любит Обличение от Другов своих. О! да сохранил Юность твою Христос от умащающих Елеем Главу твою, от Домашних сих Тигров¹⁵ и Сирен.

Аминь.

1787-го Лѣта, в Полнолуние послѣднія Луны Осѣннія¹⁶.

ОСНОВАНИЕ ПРИТЧИ

“Той избавит тя от сѣти ловчія...” Псалом 90, ст[их] 3¹⁷.

“Бдите и молитесь, да не внидите в напасть”. ХРИСТОС¹⁸

“Горе вам, богатолюбцы! яко отстоите от утѣшенія вашего”. ХРИСТОС¹⁹

“Блажени нищїи духом...” ХРИСТОС²⁰

“Обряцете покой душам вашим...” ХРИСТОС²¹

ПРИТЧА, НАРЕЧЕННА: УБОГІЙ ЖАЙВОРОНОК,

С НИМ РАЗГЛАГОЛЬСТВУЕТ ТЕТЕРВАК О СПОКОЙСТВИИ

ТЕТЕРВАК, налетѣвъ на ловчую сѣть, начал во весь опор жрать тучную ядь. Нажрався по уши, похаживал, надуваясь, вельми доволен сам собою, аки буйный юноша, по модѣ одѣтый. Имя ему Фридрик. Родовое же, или фамиліальное, прозвание, или, как обычно в народѣ говорят, фамилія: Салакон^а.

Во время оно²² пролѣтал Сабаш (имя жайворонку) прозваніем Сколарь²³. “Куда ты черт несет, Сабаш?” – воскликнул, надувшись, Тетервак.

САБАШ. О возлюбленный Фридрик! мир да будет тебѣ! радуйся во Господѣ!

САЛАКОН. Фе! запахла школа.

САБАШ. Сей дух для мене мил.

САЛАКОН. По губам салата, как поют притчу.

САБАШ. Радуюся, яко обоняніе ваше исцѣлилося. Прежде вы жаловалися на насморк.

^а Салакон есть Еллинское слово⁽¹⁾. Значит нищаго видом, но лицемѣрствующаго богатством ХВАСТУНА. Сих лицемѣров преисполнен мір. Всякъ до единого из нас больше на лицѣ кажет, нежели имѣет; даже до сего сатанинского богатство нищету Христову преодолѣло, осквернив сим лицемѣріем и самыя Храмы Божїи, и отсюду выгнавъ нищету Христову, и отсюду. И нѣсть челоуѣка, хвалящагося с Павлом нищетою Христовою⁽²⁾.

САЛАКОН. Протершись, брат, меж людьми, нынѣ всячину разумѣю. Не уйдет от нас ничто.

САБАШ. Тетервачій вѣдь ум остр, а обоняніе и того вострѣе.

САЛАКОН. Поттише, друг ты мой. Вѣдь я нынѣ не без чинишка.

САБАШ. Извините, Ваше Благородіе, Ей! не знал. Посему-то вѣдь и хвост, и хохол ваш нынѣ новомодными пуклями и кудрявыми раздуты завертасами.

САЛАКОН. Конечно. Благородный дух от моды не отстаёт. Прошу, голубчик, у мене откушать. Бог мнѣ дал изобиліе. Видишь, что я брожу по хлѣбѣ? Не милость ли Божія?

САБАШ^а. Хлѣб да соль! Изволите на здравіе кушать. А мнѣ неколи.

САЛАКОН. Как неколи? что ты? взбѣсился?

САБАШ. Я послан за дѣлом от Отца.

САЛАКОН. Плюнь! наѣвшись, справишься.

САБАШ. Не отвлечет мя чрево от Отчія воли. А сверх того, боюся чуждаго добра. Отец мой от младых ногтей спѣвает мнѣ сіе:

ЧЕГО НЕ ПОЛОЖИЛ, НЕ РУШ²⁴.

САЛАКОН. О труслива тварь!

САБАШ. Есть пословица: боязливаго сына Мати не плачет²⁵.

САЛАКОН. Вѣдь оно теперь мое. У нас поют так: ну! что Бог дал, таскай ты все тое в кошель.

САБАШ. И у нас поют, но наша разнит пѣсенка с вами. Вот она!

ВСЕ ЛИШНЕ ОТСЪКАЙ, ТО НЕ БУДЕТ КАШЕЛЬ.

Сверх же всего, влюблен есмь в нищету святую.

САЛАКОН. Ха! ха! ха! хе! в нищету святую... Ну ее! со святынею ея! Ступай же, брат! влечи за собою на веревкѣ и возлюбленную твою невѣсту. Дуракови желаеш добра, а он к чорту. Гордыя нищеты ненавидит душа моя пуще врат адских.

САБАШ. Прощайте, Ваше Благородіе! Се отлѣтаю! А вам желаю: да будет конец бла²⁶!

САЛАКОН. Вот полетѣл! Не могу довольно надивиться разумам сим школярским. “Блаженны (де) нищці...”²⁷ Изрядное блаженство, когда нечево кусать! Правда, что и много жрать может быть дурно, однако же спокойнѣе, нежели терпѣть глад. В селѣ Ровенках^б ²⁸ прекрасную слышал я пословицу сію:

НЕ ЪВШИ – ЛЕГЧЕ, ПОЪВШИ – ЛУЧШЕ²⁹.

Но что же то есть лучше, если не то, что спокойнѣе? Не тронь (де) чуждаго... Как не тронуть, когда само в глаза плывет? По пословицѣ: “На

^а Сабаш значит праздный, спокойный; от Сирскаго слова: Саба, или Сава, сирѣчь мир, покой, тишина. Отсюду и у Евреев Суббота – Сабаш. Отсюду и сіе имя – Варсава. То есть сын міра. Бар – Еврейски сын.

^б Ровенки есть тоже, что Ровенники, сирѣчь по Ровам живуціе воры. ДА НЕ СВЕДЕТ ВО МНѢ РОВЕННИК УСТ СВОИХ. Псалом⁽³⁾.

ловца звѣрь бѣжит”³⁰. Я вѣдь не в дураках. Черепок нашол? Миную. Хлѣб попался? Никак не пропушу. Вот это лучше для спокойствія. Так думаю я. Да и не ошибаюсь. Не вчера я рожден, да и протерся меж людьми, слава Богу. Мода и свѣтъ есть наилучшій учитель и лучшая школа всякія школы. Правда, что было время, когда и нищих, но добродѣтельных почитали. Но нынѣ свѣтъ совсѣм не тот. Нынѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак, хотя бы то был воистину Израильтянин, в немже льсти нѣсть³¹. Потерять же в свѣтѣ доброе о себѣ мнѣніе – дурно. Куда ты тогда годишься? Будь ты каков хочешь внутрѣ. Хотя десятка шибениц достоин. Что в том нужды? тайная Бог вѣсть. Только бы ты имѣл добрую славу в свѣтѣ и был почетным в числѣ знаменитых людей, не бойся! дерзай! не подвижишься во вѣк. Не тот прав, кто в существѣ прав, но тот, кто вѣдь не прав по истѣ, но казаться правым умѣет и один токмо вид правоты имѣет, хитро лицемѣрствуя и шествуя стезею спасительныя оныя притчи: “КОНЦЫ В ВОДУ”³². Вот нынѣшняго свѣта самая модная и спасительная премудрость! Кратко скажу: тот един есть щаслив, кто не прав вѣдь по совѣсти, но прав есть по бумажкѣ, как богомудро глаголют Богоглаголивьи наши Юристи⁶. Сколько я видал дураков, всѣ глупы. За богатством (де) слѣдует безпокойство. Ха! ха! ха! А что же есть безпокойство, если не труд? Труд же не всякому ли благу Отец? Премудро вѣдь воспѣвают Русскіе люди премудрую пословицу сію:

ПОКОЙ ВОДУ ПЬЕТ,
А НЕПОКОЙ МЕД³³.

Что же ли даст тебѣ пить виновница всѣх зол, праздность?
Развѣ поднесет тебѣ на здравіе воду, не мутящую ума?

КОМУ МЕНЬШЕ В ЖИЗНИ ТРЕБА?
ТОТ БЛИЖАЕ ВСѢХ ДО НЕБА.

А кто же сіе спѣвает? Архидурак нѣкій древній, нарицаемый Сократ³⁴. А подпѣвает ему весь хор дурацкій. О! о! весьма они разнят в нашем хорѣ. Мы вот как поем!

ЖРИ ВСЕ ТО, ЧТО ПРЕД ОЧИМА.
А СЧАСТІЕ ЗА ПЛЕЧИМА.

³ Коль прельщаются нечестивыи притчею сею беззаконною своею: КОНЦЫ В ВОДУ⁽⁴⁾. Нѣсть бо тайна, яже не открытася⁽⁵⁾.

⁶ Христос же вопреки говорит: Славы от человекъ не хошу⁽⁶⁾. Есть прославляяи мя Отец мой⁽⁷⁾. Отец, Бог совѣсть, свидѣніе – есть то же. “На пути свидѣній твоихъ насладишася”⁽⁸⁾. Ах! убойтеся, нечестивыи, свидѣнійъ Божиихъ! “Не убойтеся отъ убивающихъ тѣло”⁽⁹⁾. Скажите с Давидомъ: “Прокленутъ ти, и ты благословиши”⁽¹⁰⁾. Бумажка, о лицемѣри, человѣческая оправдитъ тебѣ у человекъ, но не у Бога. Се тебѣ колесница безъ колес⁽¹¹⁾! таково безъ Бога всякое дѣло.

КТО НЕСМЪЛЫЙ, ТОТ СТРАДАЕТ,
ХОТЬ ДОБЫЛ, ХОТЬ ПРОПАДАЕТ.
ТАК ПРЕМУДРЫЙ ФРИДРИК СУДИТ.
А УМ ЕГО НЕ ЗАБЛУДИТ.
СЛАВА ТЕБЪ, ПОКАЗАВШЕМУ НАМ СВЪТ!

Между тѣм, как Фридрик мудрствует, прилетѣла седмица Тетерваков и три братанича его. Сіе капральство составило богатый и шумный пир. Он совершался не далече от байрака, в коем дятел выстукивал себѣ носиком пищу³⁵, по древней Малороссійской притчѣ: ВСЯКАЯ ПТИЧКА СВОИМ НОСКОМ ЖИВА³⁶.

Подвижный Сабашик пролѣтал не малое время. Пробавил путь свой чрез три часа. Он послан был к родному дядѣ пригласить его на дружескую бесѣду и на убогій обѣд к Отцу. Возвращаясь в дом, забавлялся пѣсенкою, научен от Отца своего измлада, сею:

НЕ ТО ОРЕЛ, ЧТО ЛѢТАЕТ.
НО ТО, ЧТО ЛЕГКО СЪДАЕТ³⁷.
НЕ ТО СКУДЕН, ЧТО УБОГОЙ.
НО ТО, ЧТО ЖЕЛАЕТ МНОГО.
СЛАСТЬ ЛОВИТ РЫБЫ И ЗВѢРИ,
И ПТИЦ, ВЫШЕДШИХ ИЗ МЪРЫ.
ЛУЧШЕ МНѢ СУХАРЬ С ВОДОЮ,
НЕЖЕЛИ САХАР С БЪДОЮ³⁸.

Летѣл Сабаш мимо байрака. “Помогай Бог, Дубе!” – сіе он сказал на вѣтер. Но нечаянно из за дуба отдался глас таков:

Гдѣ не чаеш и не мыслишь, там тебѣ друг буде...

– Ба! ба! ба! О любезный Немес! – воскликнул от радости Сабаш, узрѣв дятла, именуемаго Немес³⁹. – Радуйся! и паки реку, радуйся⁴⁰!

НЕМЕС. Мир тебѣ⁴¹, друже мой! мир нам всѣм! Благословен Господь Бог Израилев⁴²! сохраняй ты доселѣ от сѣтованія.

САБАШ. Я сѣть разумѣю. А что значит сѣтованіе? не знаю.

НЕМЕС. Наш брат птах, когда впадет в сѣть, тогда сѣтует, сирѣчь печется, мечется и бьется о избавленіи. Вот сѣтованіе!

САБАШ. Избави, Боже, Израиля от сих скорбей его⁴³!

НЕМЕС. А я давича из того крайняго дуба взирал на жалостное сіе позорище. Взглянь! видишь ли сѣть напяленну? Не прошел час, когда в ней и вокруг ея страшная совершалася. Будто Бендерска осада⁴⁴. Гуляла в ней дюжина Тетерваков. Но в самом шумѣ, и плясаніи, и козлогласованіи, и прожорствѣ, как молнія, пала на их сѣть. Боже мой! коликая молва, лопот, хлопот, стук, шум, страх и мятеж! нечаянно выскочил ловец и всѣм им переломал шеи.

САБАШ. Спасется ли кто от них?

НЕМЕС. Два. А прочіе всѣ погибли. Знаешь ли Фридрика?

САБАШ. Знаю. Он добрая птица.

НЕМЕС. Воистину Тетервак добрый. Он-то пролетѣл мимо мене из пира, теряя по воздуху перья. На силу я мог узнать его. Трепетен, растрепан, распушен, замят... Как мышь, играема котом⁴⁵. А за ним издалеча братанич.

САБАШ. Куда же он полетѣл?

НЕМЕС. Во внутренній байрак, оплакивать грѣхи.

САБАШ. Мир же тебѣ, возлюбленный мой Немес! Пора мнѣ домой.

НЕМЕС. А гдѣ ты был?

САБАШ. Звал Дядю в гости.

НЕМЕС. Я вчера с ним видѣлся и долго бесѣдовал. Лети ж, друже мой, и спасайся, да будет Господь на всѣх путех твоих⁴⁶! сохраняяй вхожденія твоя и исхожденія твоя⁴⁷. Возвѣсти Отцу и Дядѣ мир мой.

Сія вѣсть неизрѣченно Сабаша устрашила. Сего ради он не признался Немесу, что бесѣдовал с Фридриком пред самым его нещастіем. “Ну! – говорил сам себѣ, – научайся, Сабаш, чуждою бѣдою. Для того то бьют песика пред львом (как притча есть), чтоб лев был кроток⁴⁸. О Боже! В очах моих бьешь и ранишь других, достойнѣйших от мене, да устрашуся и трепещу беззаконныя жизни и сластей міра сего! О сласть! О удица, и сѣтъ ты діавольска! Коль ты сладка! яко всѣ тобою плѣнненны! Коль же погибельна! яко мало спасаемых. Первое всѣ видят, второе – избранныи”⁴⁹.

Таковым образом жестоко себѣ наказывала и сама себѣ налагала раны сія благочестивая Врода и, взирая на чужую бѣдность, больше пользовалася, нежели собственными своими язвами біемыи от Бога, жестокосердыи беззаконники, и живѣе научалася из черныя сея, мірскія бѣды содержащія (черная бо книга, бѣды содержащая, есть то сам мір) книги, нежели нечестивая природа, тысячу книг перечесть разноязычных. О таковых вѣдь написано: “Вѣсть Господь неповинныя избавляти от напасти...”⁵⁰ “Праведник от лова убѣгнет, вмѣсто же его предается нечестивый”⁵¹.

В сих благочестивых мыслях прилетѣл Сабаш домой, а за ним вскорѣ с двома своими сынами пристѣл Дядя. Созваны были и сосѣды на сей убогій, но цѣломудренный пир и безпечный. В сей маленькой сторонкѣ водворялася простота и царствовала дружба, творящая малое великим, дешевое дорогим, а простое пріятным. Сія земляца была часточка тоя земельки, гдѣ странствовавшая между челоуѣки Истина и убѣгающая во злѣ лежащаго міра сего⁵², послѣдніе дни пребыванія своего на землѣ провождала и остатній роздох имѣла, дондеже возлетѣла из долних в горнія страны.

Сабаш, отдав Отцу и дядѣ радость и мир от Немеса, тут же при гостях возвѣстил все приключившееся. – Гостей был сонм не мал, со чады своими, отроками и юношами, и женами. Алауда³, так нарицался Отец Сабашов,

³ Алауда – Римски значит жайворонок (Alauda). Хвалю, Римски laudo (Лаудо), лаудон⁽¹²⁾ – хвалящій.

был не учен наукам мірским, но сердце его была столица здраваго разума. Всякое дѣло и слово мог совершенно раскусить, обрѣсти в нем корку и зерно, яд и ядь сладкую, и обратить во спасеніе. И о такихъ то писано:

КАКО СЕЙ ВѢСТЬ КНИГИ, НЕ УЧИВСЯ⁵³?

Алауда, во слух многих мужей, юнош и отроков, научал сына так: Сыне мой едиnorodный! Приклони ухо Твое. Услыши глас Отца Твоего⁵⁴ и спасешися от сѣти, якоже серна от ловцов⁵⁵. Сыне! аще премудр будеши, чуждая бѣда научит тебе, дерзкій же и безсердый сын уцѣломудряется собственнымъ искушеніем. И сіе есть бѣдственное. Сыне! да болит тебѣ ближняго бѣда! Любляй же свою бѣду и не боляй о чуждой, сей есть достоин ея. Не забуди притчи, кую часто слышал еси от мене, сея:

ПЕСИКА БЬЮТ, А ЛЕВИК БОИТСЯ⁵⁶.

Кая польза читать многія книги и быть беззаконником? Едину читай книгу, и довлѣет. Воззри на мір сей. Взглянь на род человѣческой. Он вѣдь есть книга, книга же черная, содержащая бѣды всякаго рода, аки волны, востающія непрестанно на морѣ. Читай ее всегда и поучайся, купно же будто из высокія гавани на бѣснующійся Окіан зрирай и забавляйся. Не всѣ ли читают сію книгу? Всѣ. Всѣ читают, но несмысленно. Пяту его блюдут⁵⁷, как написано. На ноги взирают. Не на самый мір, сирѣчь не на главу и не на сердце его смотрят. Сего ради никогда его узнать не могут. Из подошвы человѣка, из хвоста птицы, так и міра сего, из ног его не узнаешь его, развѣ из главы его, разумѣй, из сердца его. Кую тайну затворяет в себѣ гаданіе сіе? Сыне! всѣ силы моя напружу, чтоб развязать тебѣ узел сей. Ты же вонми крѣпко⁵⁸. Тетервак видит сѣть и в сѣти ядь, или снѣдь. Он видит что ли? Он видит хвост, ноги и пяту сего дѣла; главы же и сердца сея твари, будто самыя птицы, не видит. Гдѣ же сего дѣла глава? И есть она что то такое? Ловцово сердце в тѣлѣ его, утаенном за купиною. Итак, тетервак, видя едину пяту в дѣлѣ сем, но не видя в нем главы его, видя не видит, очит по тѣлу, а слѣп по сердцу. Тѣло тѣлом, а сердце зрится сердцем. Се видь оная Евангельская слѣпота, мати всякія злости⁵⁹! Сим образомъ всѣ безумные читают книгу міра сего. И не пользуются, но увязают в сѣти его. Источник рѣкам и морямъ есть главою. Бездна же сердечная есть глава и источникъ всѣмъ дѣлам и всему міру. Ничтоже бо есть мір, точію связь, или состав дѣл, или тварей. И ничтоже есть Бог, развѣ мірское сердце, источник и глава міра. Ты же, сыне мой, читая книгу видимаго и злаго сего міра, возводи сердечное твое око во всякомъ дѣлѣ на самую главу дѣла, на самое сердце его, на самый источник его, тогда, узнавъ начало и сѣмя его, будеши правъ судія всякому дѣлу, видя главу дѣла и самую исту, истина же избавит тя от всякія напасти⁶⁰. Аще бо два рода тварей и дѣлъ суть, тогда и два сердца. Аще же два сердца, тогда и два духи: благій и злый, истинный и лестчій. По сихъ двоихъ источникахъ суди всякое дѣло. Аще сѣмя и корень благ, тогда и вѣтви и плоды. Нынѣ, сыне мой, буди судія, и суди учинокъ Тетерваковъ. Аще право осудиши⁶¹, тогда по сему образу правый судія будеши всему міру. Суди же тако. Напал Тетервак на снѣдь. Видиши ли сіе? Как не видѣть? Сіе и свинія

видит. Но сіе есть едина точію тѣнь, пята и хвост. Тѣнь себе ни оправдает, ни осуждает. Она зависит от своєї главы и исты. Воззри на источник ея! На сердце, источившее и родившее ее. От избытка бо сердца, сирѣчь от бездны его, глаголют уста, ходят ноги, смотрят очи, творят руки. Зри! Аще сердце Тетерваково благо, откуда родилося сіе его дѣло, тогда и дѣло благо и благословенно. Но не видишь ли, яко зміина глава есть у сего дѣла? Сіе дѣло родилося от сердца неблагодарнаго, своєю долею недовольнаго, алчущаго и похищающаго чуждое... Сія то есть истинная Авраамская Богословія: прозрѣть во всяком дѣлѣ гнѣздящагося духа: благ ли он? или зол? Не судить по лицу⁶², якоже лицемѣры. Часто под злбнымъ лицомъ и под худою маскою Божественное сіяніе и блаженное таится сердце⁶³, в лицѣ же свѣтломъ, Ангельскомъ – Сатана. Сего ради, видя неволю и плѣнь Тетервакову, жертвующую себе в пользу чуждую, не лѣнися работати для собственныя твоея пользы и промыслиати нужное, да будеши свободен. Аще же не будеши для себе самаго рабомъ, принужден будеши работати для другихъ и, убѣгая легкихъ трудовъ, попадешь в тяжкія и сторичныя. Видиши ли чью-либо сіяющую одежду или славный чин, или красный дом, но внутрь исполненный неусыпаемаго червѣя? Воспомни сам себѣ слова Христовы: “ГОРЕ ВАМ, ЛИЦЕМѢРЫ⁶⁴! ГОРЕ ВАМ, СМѢЮЩИМСЯ НЫНѢ”⁶⁵, разумѣй, снаружи. Видиши ли нищаго, или престарѣлаго, или больнаго, но Божественныя надежды полнаго? Воспой себѣ пѣсенку сію Соломоновскую: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА, ЯКО В ЗЛОБНОМЪ ЛИЦѢ УБЛАЖАЕТСЯ СЕРДЦЕ”⁶⁶. Видиши ли разслабленнаго паралишемъ? Бѣгай печальнаго, ревностнаго и яростнаго сердца. Убѣжиши, аще не будеши завистлив. Сотреши главу завистному зміеву⁶⁷, аще будеши за малое благодарен и уповающій на Бога живаго. Видиши ли ни драгую, ни сластную, но здравую пищу, воспой: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА”⁶⁸. Видиши ли книжку, не имущую опрятныхъ слов, но духа Святаго исполненну, воспой: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА”⁶⁹. Слышиши совѣтъ, словеснымъ медомъ умащенный, но со угаеннымъ внутрь ядомъ? Воспой: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА”⁷⁰. ЕЛЕЙ ГРѢШНАГО, ДА НЕ НАМАСИТИТЪ ГЛАВЫ МОЕЯ”⁷¹. Видиши ли убогій домик, но невинный и спокойный, и безпечный? Воспой: “БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА...”⁷² Сим образомъ читай, сыне, мірскую книгу и имѣти будеши купно утѣшеніе и спасеніе. Блажен, разумѣваяй вину всякаго дѣла! Сердце человѣческое измѣняетъ лице его на добро или на зло. О милыи мои гости! Наскучил я вамъ моимъ многорѣчіемъ. Простите мнѣ! Се столъ уже готовъ, прошу садиться безразборно. Прощу паки простить мнѣ, что и трапеза моя нища и созвалъ васъ на убогій пиръ мой в день безпраздничный.

Гости всѣ воспѣли притчу ону: “что у друга вода есть слаже вражескаго меда”⁷³.

– Какъ же в день безпраздничный? – сказалъ Алаудинъ братъ Адоній^а. Ах! доброму человѣкови всякій день праздникъ⁷⁴, беззаконнику же – ни

^а Адоній Еллин[ски] значитъ пѣвца. Ода – пѣсня⁽¹³⁾.

Великдень...⁷⁵ Аще всему міру главою и источником есть сердце, не корень ли и празднику? Празднику матеръ есть не время, но чистое сердце. Оно господин есть и субботѣ. О чистое сердце! Ты воистину не боишся ни молніи, ни грома⁷⁶. Ты еси Божіе, а Бог есть тебѣ твой. Ты ему, а он тебѣ есть друг. Оно Тебѣ, Боже мой, жертвою, Ты же ему. Вы двое есте, и есте едино. О сердце чисто! Ты новый вѣк, вѣчная весна, благовидное небо, обѣтованная земля, рай умный, веселіе, тишина, покой Божій, суббота и великій день Пасхи. Ты нас посѣтило с высоких обителей свѣтлаго востока, изшед от солнца, яко жених от чертога своего⁷⁷. Слава тебѣ, показавшему нам свѣтъ твой! Сей день Господень, возрадуемся и возвеселимся⁷⁸, братіе!

– О возлюбленный брате мой! – воскликнул Алауда. – Медом каплют уста твоя. Воистину ничтоже благо, токмо сердце чисто. Зерно, прорастившее небеса и землю. Зерцало! вмѣщающее в себѣ и живописующее всю тварь вѣчными красками. Твердь! утвердившая мудростію свою чудная небеса. Рука! содержащая горстію круг земный и прах нашея плоти. Что бо есть дивнѣе памяти, вѣчно весь мір образующія? Сѣмена всѣх тварей в нѣдрах своих хранящія вѣчно? Зрящія единым оком прошедшая и будущая дѣла, аки настоящая. Скажите мнѣ, гости мои: что ли есть память? Молчите? Я ж вам скажу. Не я же, но благодать Божія во мнѣ⁷⁹. Память есть недремлющее сердечное око, призирающее всю тварь⁸⁰. Незаходимое солнце, просвѣщающее вселенную. О память! утренняя, яко нетлѣнная крила! Тобою сердце возлѣтает во высоту, во глубину, в широту, безконечно, быстрѣ молніи сторично. “ВОЗМУ КРИЛѢ МОИ РАНО...”⁸¹, с Давидом. Что ли есть память? Есть беззабвеніе. Забвеніе Еллинами глаголется – лиѳа⁸². Беззабвеніе же – алиѳа⁸³. Алиѳа же есть истина. Кая истина? Се сія истина Господня⁸⁴? Аз есмь путь, истина и живот⁸⁵. Христос Господь Бог наш, Емуже слава во вѣки. Аминь⁸⁶!

По сем Алауда благодарственною молитвою благословил трапезу, и всѣ возсѣли. При трапезѣ не была критика, осуждающая чуждую жизнь и приницающая в тайныя закаулки людских беззаконій. Бесѣда была о дружбѣ, о чистотѣ и спокойствіи сердечном, о истинном блаженствѣ, о твердой надеждѣ, улаждающей всѣ житейскія горести. В срединѣ трапезы объяснял Адоній сіе слово: БЛАЖЕНИ НИЩИ ДУХОМ, ЯКО ТѢХ ЕСТЬ ЦАРСТВІЕ НЕБЕСНОЕ⁸⁷. Не на лица, – говорил он, – ядуци со сладостію бобы, зрит Бог. Человѣкъ зрит на лице, а Бог зрит на сердце...⁸⁸ Не тот нищ есть, кто не имѣет, но тот, кто по уши в богатствѣ ходит, но не прилагает к нему сердца, сирѣчь на оное не надѣется; готов всегда, аще Господеви угодно, лишитися с равнодушіем. И сіе то значит: НИЩИ ДУХОМ⁸⁹. Сердце чистое и дух вѣры⁹⁰ есть тожде. Кая польза тебѣ в полных твоих закромах, аще душа твоя алчет и жаждет? наполни бездну, насыти прежде душу твою. Аще же она алчет, нѣси блаженный оный Евангельскій нищій, хотя и богат еси у человѣкъ, но не у Бога, хотя и нищій еси у человѣкъ, но не у Бога⁹¹. Без Бога же и нищета и богатство есть окаянное. Нѣсть же бѣдственнѣе, как нищета средь богатства, и нѣсть блаженнѣе, как средь нищеты богатство. Аще мір весь приобрѣл еси

и еще алчешы⁹², о! средѣ богатства страждеши нищету во пламенѣ твоих похотѣній. Аще ничтоже имаши в мѣрѣ сем, кромѣ самонужных твоих, и благодарен еси Господеву твоему, уповая на него, не на сокровища твоя, воспѣвая с Аввакумом:

ПРАВЕДНИК ОТ ВѢРЫ ЖИВ БУДЕТ⁹³,

О, воистину, нищета твоя есть богатѣйшая Царей. Нищета, обрѣтшая нужное, презрѣвшая лишнее, есть истинное богатство и блаженная она среда⁹⁴, аки мост между блатом и блатом, между скудостію и лишностію. Что бо есть система міра сего, аще не храм Божій и дом его? В нем нищета живет и священствует. Приносит милость мира, жертву хваленія⁹⁵. Довольствуется, аки чадо, подаваемым себѣ от Отца Небеснаго, завися от промысла его и вселенскія экономіи. И сіе-то значит: ЯКО ТѢХ ЕСТЬ ЦАРСТВО НЕБЕСНОЕ⁹⁶. Сіе есть – они знают промысл Божій и на оный надѣются. Сего ради нищета нарицается убожеством. Или, яко аки чадо, живет в домѣ у Бога, или того ради, яко все свое имѣет, не во своих руках, но у Бога. Не тако нечестивый, не тако, но яко прах от вихра⁹⁷, тако зависят от самих себе. Обожают сокровища своя. Уповают на собранія своя. Дондеже постыдятся о идолѣх своих⁹⁸. Сего ради нарицаются богатые, яко сами себѣ суть лживыи боги.

– Возлюбленный друже и брате мой, – сказал тогда Алауда, – вкусно ты вкушал у нас бобы. Но не без вкуса разжевал ты нам и слово Христово. Насыщая гѣло, еще лучше мы насытили сердце. Аще же оно гладно, суетна есть самая сладкая пища. Прошу же еще покушать рѣпы, послѣ капусты и послѣ бобов. Увѣнчает же трапезу нашу ячменная с маслом кутія.

В концѣ трапезы начал пиროначальник прищучивать, а гости смѣются. Адоній, пособляя брату, забавно повѣствовал, коим образом древле Божія дѣва, Истина, первый раз пришла к ним во Украину⁹⁹. Так называется страна их. Первый, де, встрѣтил ее, близ дому своего, старик Маной¹⁰⁰ и жена его Каска¹⁰¹. Маной узрѣв, спросил [с] суровым лицом: “кое имя твое, о жено?”¹⁰² “Имя мое есть Астрая^а”, – отвѣчала дѣва¹⁰³. “Кто ты еси¹⁰⁴? откуда? И почто здѣ пришла еси?” “Возненавидѣв злобу мірскую, пришла к вам водворитися, услышав, что во странѣ вашей царствует благочестіе и дружба”. Дѣва же была во убогом одѣянніи, препоясанна, волосы в пучкѣ, а в руках жезл. “А! а! Не имаши здѣ пребывальнаго града, – воскликнул со гнѣвом старец. – Сія страна нѣсть приобѣжище блудностям. Вид твой и одѣяніе обличает тебе быти блудницу”. Дѣва сему смѣялася, а старик возгорѣлся. Увидѣв же, что Каска вынесла на стрѣчу чистый хлѣб на деревяном блюдѣ, во знаменіе страннопріимства, совсѣм возбѣсился. “Что ты дѣлаеш, безумная в женах? Не вѣдая, коего духа есть странница сія? спѣшиш страннопріятствовать. Воззри на вид и на одѣяніе ея. И проснися”. Каска возсмѣялася и молчала. Дѣва же сказала: “Так не похвали человекѣ в красотѣ его, и не буди тебѣ мерзок человекѣ видѣніем

^а Астриа – Слово Еллинское. Значит “звѣздная”. Сіе есть “горняя, лучезарная”.

своим”^a 105. Послѣ сих Божіих слов старик нѣсколько усомнился. Нечаянно же узрѣвъ на главѣ ея вѣнец лучезарный и Божества свѣтом возсіявшіе очи, вельми удивился. Паче же ужаснулся тогда, когда дивный дух, превосходящій ѳиміамы, крины^b и розы, изшедшій из уст дѣвичих, коснулся обонянія его и усладил неизрѣченно. Тогда Маной отскочил воспать, поклонился до землѣ и, лежащи ниц, сказал: “Госпоже! Аще обрѣтох благодать пред тобою, не мини мене, раба твоего...”¹⁰⁶ Старица, оставив лежащаго старца, повела дѣву в горницу. Омыла ей по обычаю ноги и маслом главу помазала. Тогда вся горница Божественнаго исполнилася благоуханія. Маной, вскочив в горницу, лобызал ей руки. Хотѣл лобызать и ноги, но дѣва не допустила. “Едину имѣю гуску, – закричал старик, – и тую для тебе на обѣд зарѣжу”. Дѣва, смотря в окно, усмѣхалася, видя, что старина, господарь и господарка, новою формою ловят гуску. Они бѣгали, шаталися, падали и сварилися. Дѣвѣ смѣшным показалось, что старик преткнулся о старуху и покотился. “Что ты? ты выстарѣл ум, что ли?” “А у тебе его и не бывало”, – сказал вставая старик. Гостыя, выскочив из горницы, сказала, что я прочь иду, если не оставите гуски с покоем. На сем договорѣ вошли всѣ в горницу. Вмѣсто обѣдованная гуски в саду, в простой бесѣдкѣ, приняли и учествовали Небесную гостыю и Божественную странницу яичницею и ячменною с маслом кутією¹⁰⁷. От того времени, даже доселѣ, ячменная кутія нашей сторонѣ есть во обычаѣ¹⁰⁸.

В сем мѣстѣ встали из за стола всѣ гости. Алауда же благодарил Богу так: Очи всѣх на Тя уповают, и Ты даеши им пищу во благо время¹⁰⁹. БОГАТАЯ ДЕСНИЦА ТВОЯ В СЫТОСТЬ И НАС УБОГИХ ТВОИХ ИСПОЛНЯЕТ ТВОЕГО БЛАГОВОЛЕНІЯ, ХРИСТЕ БОЖЕ. БУДИ БЛАГОСЛОВЕН СО ОТЦЕМ ТВОИМ И СВЯТЫМ ДУХОМ ВО ВѢКИ! Гости всѣ возшумѣли: АМИНЬ! Адоній продолжал повѣсть, что Астрая во странѣ их жила уединенно. Маноя и Каску паче прочих любила, посѣщала и шутила, дондеже преселилася в небесныя обители. Алауда пить и пѣть побуждал. Он наполнил стаканище крѣпкаго меда. “Да царствует Астрая! да процвѣтает дружба! да увядает вражда!” Сіе возгласив, изпразднил стакан. Прочіи послѣдовали. Они пили крѣпкій мед, хмѣльное пиво и питіе, или сикеру^b, называемую в Малороссіи головичник¹¹⁰. Дѣти же – воду и квас. Из гостей большая часть была сродна к пѣнью. Адоній раздѣлил пѣвцов на два крила, или хоры. На хор вопросный и на хор

^a Сіе слово есть Сираховское. Оно тот же имѣет вкус со Христовым оным: НЕ НА ЛИЦА ЗРЯЩЕ СУДИТЕ⁽¹⁴⁾. И с оным Самуила Пророка, пришедшаго помазать на Царство всѣх братій своих безобразнѣйшаго и меньшаго Давида⁽¹⁵⁾. Человѣкъ зрит на лице, а Бог зрит на сердце⁽¹⁶⁾.

^b Крин слово Еллинское. Римски Лилія, Крина. Крины сельныи, то есть дикіи, полевыеи.

^b Сікера есть слово Еллинское. Значит всякое питіе упоевающее, пьяное или хмѣльное, кромѣ одинаго грозднаго вина⁽¹⁷⁾. Хлѣбное же (называемое) вино в том же всеродном имени заключаетсѣ. Сего ради пишется: ВИНА И СІКЕРЫ НЕ ИМАТЬ ПИТИ⁽¹⁸⁾. Еллин[ски] Σίκερα.

отвѣтный, придав к обоим по нѣскольку свирѣльщиков. Они первѣе раздѣльно, потом спѣвали, лик совокупивши. Пѣснь была такова:

ПѢСНЬ РОЖДЕСТВУ ХРИСТОВУ,
О
НИЩЕТѢ ЕГО¹¹¹

Из онаго Соломонова зерна:

БЛАГА ЯРОСТЬ ПАЧЕ СМѢХА, ЯКО В ЗЛОБѢ ЛИЦА УБЛАЖИТСЯ СЕРДЦЕ
[Екклесіаст]¹¹².

Из Христова: ГОРЕ ВАМ, СМБЮЩИМСЯ НЫНѢ¹¹³, то есть снаружи.

Из Іереміина: В ТАЙНѢ ВОСПЛАЧЕТСЯ ДУША ВАША¹¹⁴.

- В[ОПРОС]. Пастыри мили!
Гдѣ вы днесь были?
Гдѣ вы бывали?
Что вы видали?
- ОТ[ВѢТ]. Грядем днесь из Виѳлеема.
Из Града уничтоженна.
Но днесь блаженна.
- В[ОПРОС]. Кое ж отгуду несете Чудо?
И нам прорцыте.
Благовѣстите.
- ОТ[ВѢТ]. Видѣли мы вновь рожденно,
Отроча Свято, Блаженно.
Владыку всѣм нам.
- В[ОПРОС]. Кія Палаты имѣет Тое,
Ах! Всеблаженно Чадо Царское?
- ОТ[ВѢТ]. Вертеп выбит под Скалою.
И то Простою Рукою.
Се Чертог Его!
- В[ОПРОС]. Мягка Постель ли?
В красном ли Ложи,
Сей почивает Чудный Сын Божій?
- ОТ[ВѢТ]. В Яслях Мати кладет Траву.
Ту ж Перину и под Главу.
Се Царска Кравать!
- В[ОПРОС]. Кія там Слуги от Домочадцов,
Имѣет тое Милое Чадцо?
- ОТ[ВѢТ]. Овцы и Мулы с Ослами.
Волы и кони с Козлами.
Се Домочадцы!

- В[ОПРОС]. Воинов кій Род? Коего Чина?
Чем окружают Царскаго Сына?
- От[ВѢТ]. Грабли, Вила, Серпы, Косы.
Хлѣборобы, Сѣнокосцы.
Се Дориносцы^{115!}
- В[ОПРОС]. Кую же той Дом вкушает Пищу?
Развѣ имѣет Трапезу нищу?
- От[ВѢТ]. Пища в Зеллѣ, в Млекѣ, в Зернѣ.
Се Стол Ранній и Вечерній!
В том чудном Домѣ.
- В[ОПРОС]. Музыка там ли Модна и Лестна,
Увеселяет Царя Небесна?
- От[ВѢТ]. Пастырскій Сонм на Свирѣлках,
Хвалит Его на Сопѣлках,
Препростым Хором.
- В[ОПРОС]. Кія же Ризы? Мню, Златотканны,
У сего Сына Маріи Панны.
- От[ВѢТ]. Баволна^a, и Лен, и Волна.
Сим Нищета предовольна,
В Наготѣ своей.

ЛИКИ ПОЮТ СОВОКУПНО:

О нището! Блаженна, Святая!
Дверь нам отверзи, твоего Рая.
Кій Бѣс Сердце украл наше?
Кій нас Мрак ослѣпил?
Даже чуждатись Тебе?

О Нището! О даре Небесный!
Любит тебе всяк Муж Свят и Честный.
Кто с тобою раздружился,
Тот в ночи токмо родился.
Нѣсть Сугубый Муж.

Мір сей являет Вид Благолѣпный.
Но в нем таится Червь неусыпный.
Се Пещера Убога!
Таит Блаженнаго Бога
В Блаженном Сердцѣ.

Ах! Блага Ярость есть паче Смѣха.
Яко в Лицѣ злом тайна утѣха.

^a Баволна значит "от древа рожденная волна". Это есть слово нѣмецкое. Баум-волле⁽¹⁹⁾.
Баум – дерево; Волле – волна.

Се бо Нищета святая!
Извнѣ яра, внутр Златая,
Во Мирной Душѣ.
Горе ти, Мире! Смѣх внѣ явялеш.
Внутр же Душею тайно рыдаеш.
Украсился ты Углами.
Но облился ты Слезами,
Внутрѣ День и Нощь.
Зависть, Печаль, Страх, несыта Жажда,
Ревность, Мятеж, Скорбь, Тяжба и Вражда,
День и Нощь тя Опаляют.
Как Сіонскій Град плѣняют,
Душевный твой Дом.
Возвеселимся! а не смутимся!
Днесь непрестанне, всѣ Христіане.
Там, Гдѣ Бог наш нам родися,
И Пеленами повися.
Хвала День и Нощь.

КОНЕЦ

Сковорода написав цей твір, очевидно, десь у другій половині 1787 р., перебуваючи в Гусинці. Принаймні лист-присягу до нього датовано листопадом цього року. Ані автограф, ані списки до нашого часу не дійшли. Притча «Убогій Жайворонок» була вперше надрукована окремою книжечкою в Москві 1837 р. [див.: *Сковорода Г. Убогій Жайворонок*. Притча / Предисловіе и примечания М. Макарова и И. Решетникова. – Москва: Изд. Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – II, IV, 32 с.]. Удруте притча побачила світ у Санкт-Петербурзькому виданні творів Сковороди 1861 р. Подаємо за першодруком, уточнюючи деякі місця за виданням 1861 р.

¹ Федір Іванович Диський – приятель Сковороди, куп'янський поміщик, нащадок сотенних старшин Ізюмського полку. Його дід Григорій та батько Іван були сотниками в Куп'янську [див.: *Гомон П. Григорій Сковорода і Нижнє Приоскілля*. – Харків, 2006. – С. 106–108]. Як свідчив Григорій Данилевський, перегідом Федір Диський мешкав у Москві, “до пам'яті Сковороди ставився з якоюсь благоговійною пошаною, а твори Сковороди були його найулюбленішим читанням”. Трагічно загинув у 1833 р. [Данилевский Г. П. Григорий Савич Сковорода (с 1722 по 1794 г.) // *Данилевский Г. П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования*. – Харьков, 1866. – С. 57 (прим.)].

² Пор. зі словами Дмитра Туптала, якими той зображував плинність людського життя: “Жизнь наша на земли есть движение. Движется растуцу с младенчества в юношество, с юношества в мужество, с мужества в старость, движется ходя, сѣдя, ѣздя, дѣлая. Движется и непостоянством фортуны, или счастья: днесь богат, утро нищ, днесь славен, утро безчестен, днесь здрав, утро болен, днесь любимый, утро ненавидимый. Движется и

прем'яненієм нрава: бывает бо временем добр, временем зол, временем смирен, временем горд, временем трезвен, временем п'янствуй, временем к Богу тепл, временем далече отстояй от Бога, временем угождай Богу, временем прогн'яваюц Бога. Убо да вкратцѣ реку: все житіє наше движеніє есть на земли" [Туптало Д. Слово на поминовеніє Іоанна Семеновича Грибоѣдова // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 539–540].

³ Див. прим. 91 до циклу «Сад божественных п'сней».

⁴ Форму *преплаваемый* подано за виданням 1861 р. У виданні 1837 р. – *преплавляемый*.

⁵ Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных п'сней».

⁶ Пор. вираз: “Запазушная змея...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 137].

⁷ Див.: Книга Товита 3: 16–17.

⁸ Ім'я *Рафаїл* означає “Бог виликував” [див.: *Трійняк І. Словник українських імен.* – Київ, 2005. – С. 310].

⁹ Ідеться про куп'янського сотника Івана Григоровича Диського, власника хутора Диськівка, що був поруч із сучасною Ковалівкою.

¹⁰ Куп'янка (Купенка, Купецьке, Купенське, з 1799 р. – Куп'янськ) – сотенне містечко Ізюмського полку, засноване близько 1675 р., потім – повітовий центр Слобідсько-Української губернії. З 1780 р. віддане з округою до Воронізького намісництва. Сковорода не раз бував у Куп'янці, а вперше потрапив сюди, очевидно, ще 1762 р., після того, як залишив посаду викладача поезики Харківського колегіуму.

¹¹ Очевидно, цей образ має за джерело церковні піснеспіви. Пор.: “От уст мысленнаго волка избави мя” [Октоїх, сир'чч Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15].

¹² Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Блидїте ѿубо, кѣкш ѡпѣснш хѡдїтє.**

¹³ Та обставина, що нерозумного тетервачка названо в притчі *Фрїдрїком*, справді могла збити з пантелику Федора Диського, адже його власне ім'я – *Федір* – суголосьне імені тетервачка. Сковорода прохає свого любого приятеля не вбачати в цій збіжності жодних пейоративів або принаймні, як каже він трохи далі, пам'ятати одну обставину: коли зважити на те, що “велероси” називають усіх українців *тетервачками*, тобто дурнями, то ім'я *Фрїдрїк* пасує кожному з нас. Що ж із того? – продовжує філософ. “Велероси”, як “сторонні люди”, бачать тільки поверхню речей (те, що здається їм глупотою), але не годні добачити схованого під цією “маскою” ества, адже ім'я *Фрїдрїк* (*Friedrich*), яке походить від германського *Frithuric*, означає не що інше, як “князь миру” [Трійняк І. Словник українських імен. – Київ, 2005. – С. 396; про цей сюжет докладніше див.: *Ушкалов Л.* Сковорода та інші: причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 303–304].

¹⁴ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 8. Пор.: **ѡбличїй премѣдра, ѡ возлюбїтч тѣ.**

¹⁵ Див. прим. (32) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаню».

¹⁶ Тобто 13 листопада 1787 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 245].

¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 90 (91): 3. Пор.: **Ѣкш тѡй ѡзбѣвїтч тѣ ѡ сѣтї лѡбчи.**

¹⁸ Євангелія від св. Матвія 26: 41.

¹⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 24. Пор.: **гѡре вѣмш вѡгѣтїмш: Ѣкш ѡстѡнтє ѡчѣшнїѣ вѣшегш.**

²⁰ Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.

²¹ Євангелія від св. Матвія 11: 29.

²² Фраза во **врѣмѣ** **ѣ**но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

²³ Можливо, Сковорода натякає на італ. *scolare* – 'учень'.

⁽¹⁾ Гр. *σαλακών*.

⁽²⁾ Сковорода має на думці слова: **Вѣстѣ** во **вѣтъ** **гдѣ** **нашегѡ** **їиса** **хрѣта**, **їакѡ** **вѣсѣ** **рѣдн** **ѡбнищѣ** **вогѣтъ** **сый**, **да** **вѣ** **нищетоу** **ѣгѡ** **ѡбогачитѣсѣ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 8: 9).

²⁴ Діоген Лаерцій (I, 57) приписував цей вислів Солонові [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 80]. Крім того, є ціла низка підхожих українських прислів'їв та приказок. Пор.: "Не бери, где не положив" [*Климентій Зіновій*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 266]; "Бере, де не положив" [*Франко*, № 1615]; "Не руш чужого"; "Чуже переступи, та не займи"; "Не бери, де не поклав"; "Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 332–333].

²⁵ Пор.: "Боязливого сина мати не плаче" [*Номис*, № 9294].

²⁶ Пор. із молитовним текстом: "...нас же сухих zde благослови, конец благий и мирный даруя нам..." [*Могила П. Євхологон*, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 23 (третя пагін.)], або з приказкою: "Конец дѣло хвалит" [*Климентій Зіновій*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 230].

²⁷ Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.

⁽³⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 16. Пор.: **нижє** **свѣдѣтъ** **ѡ** **ниѣ** **ровѣнникѣ** **ѡстѣ** **своихѣ**.

⁽⁴⁾ Див. прим. 32.

⁽⁵⁾ Парафраза або Євангелії від св. Матвія 10: 26 (пор.: **ничтѡже** **во** **ѣстѣ** **покрѡвѣно**, **ѣже** **не** **ѡкрѣтѣсѣ**, **ї** **тайно**, **ѣже** **не** **ѡвѣдѣно** **вѣдѣтъ**), або Євангелії від св. Луки 8: 17 (пор.: **Нѣстѣ** **во** **тайно**, **ѣже** **не** **їавѣно** **вѣдѣтъ**: **нижє** **ѡвѣдѣно**, **ѣже** **не** **познѣтѣсѣ** **ї** **вѣ** **їавѣнїѣ** **прїидѣтъ**).

⁽⁶⁾ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 41. Пор.: **Слѡвы** **ѡ** **челѡвѣкѣ** **не** **прїѣмю**.

⁽⁷⁾ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 5: 43. Пор.: **Дзѣ** **прїидѡхѣ** **во** **їма** **ѡцѣ** **моєгѡ**.

⁽⁸⁾ Книга Псалмів 118 (119): 14.

⁽⁹⁾ Євангелія від св. Матвія 10: 28.

⁽¹⁰⁾ Книга Псалмів 108 (109): 28.

⁽¹¹⁾ Очевидно, це старозаповітний образ. Пор.: "А египтяни гналися [за ізраїлевими синами], і ввійшли за ними всі фараонові коні й колесниці його, та його комонники до середини моря. І сталося за ранньої сторожі, і поглянув Господь на египетський табір у стовпі огня й хмари, та й привів у замішання египетський табір. І поскидав колеса з колесниць його, і вчинив, що йому тяжко було ходити. І египтяни сказали: 'Утікаймо від ізраїльтян, бо Господь воює за них з Єгиптом!'" (Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 23–25).

²⁸ Ровеньки – місто на Луганщині, засноване 1705 р. Тамтешні краєзнавці пояснюють походження його назви так: у старовину в цих околицях було чимало розбишак, яких залежно від того, де вони промишляли, називали "могильниками" та "ровенниками". Назва Ровеньки походить від слова "ровенники". Сковорода заходив до Ровеньків у 1781 р.

²⁹ *Номис*, № 12120.

³⁰ Пор.: “На ловца и звѣр бѣжит” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 237]; “На ловца и зверь бежит” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 425, 476, 575]; “Наскочив звір на ловця”; “На стрілиці звір біжить” [Франко, № 13028, 25134].

³¹ Парафраза Євангелія від св. Івана 1: 47. Пор.: сѣ, воистиннѣ ѿмѣтанинѣ, въ нѣмже льстѣи нѣсть.

³² Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 208. Пор.: “Зробивши добре діло, та й кінці у воду”; “І кінці в воду” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 162, 370].

³³ Пор.: “Покой пьет воду, а беспокрой мед” [Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. II. – С. 313]; “Думка п'є воду, а відвага мед” [Номис, № 4255].

³⁴ Ксенофонт Афінський (Меморабілії, I, 4, 10) подає такі Сократові слова: “на мою думку, не мати жодних потреб – це риса божества, а мати щонайменші потреби – це значить бути дуже близьким до божества; але ж божество досконале, а бути близьким до божества – значить бути дуже близьким до досконалості” [Ксенофонт Афінський. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 21]. Тим часом Діоген Лаертій у своїй книзі (II, 27) переказує цю думку Сократа так: “чим менше чоловікові треба, тим ближче він до богів” [Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 111–112]. Цю Сократову фразу любив повторювати кніж Діоген [див.: Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 286], перегадом її схвально цитував Цензорін [див.: Цензорин. Книга о дне рождения. К Квинту Церелию // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 230] та інші. Сократ названий тут “архидураком”, бо казав про самого себе, що він нічого не знає. Пор. із реплікою одного з персонажів, змальованих Миколою Новиковим на сторінках часопису «Трутень»: “Сократ, славный в древности философ, говаривал о себе, что он дурак...” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 144].

³⁵ Це – емблематичний образ «Дятел носом продолбляющий древо» (підпис: “Се надежная за мои труды награда. Удостоверен, что труд мой не будет тщетным. Наес merces tuta laboris”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 76–77].

³⁶ Пор.: “Жадная пташка своим носком сыта” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 224]; “Всяка птичка своїм носиком живе” [Номис, № 7195]; “Кожна пташка своїм носом годується” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 243]; “Всяка птичка своим носком клюет”; “Всякая птица свои носом сыта” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 607, 724].

³⁷ Сковорода полюбляв цю фразу. Недаром вона зринає також у циклі «Басни Харьковскія» та в діалозі «Двое».

³⁸ Див. прим. 42 до циклу «Басни Харьковскія».

³⁹ Очевидно, це ім'я утворене від гр. *νέμεσις* – ‘почуття справедливості, совість’.

⁴⁰ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 4. Пор.: Рáдѣйтєсá всєгдá ѿ гáтѣ: ѿ пáки рекѣ: рáдѣйтєсá.

⁴¹ Фраза *миръ тѣбѣ* не раз зустрічається в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 6: 23.

⁴² Перша книга царств 25: 32; Третя книга царств 1: 48 та деінде.

⁴³ Книга Псалмів 108 (109): 28.

⁴⁴ Ідеться про облогу військами Російської імперії молдовського міста Бендери (вересень 1770 р.) у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Ця подія міцно закарбувалася в народній пам'яті. Про неї навіть складали пісні. Принаймні Іван Котляревський, розповідаючи про спів Еневих гребців, каже, що серед їхніх пісень була й пісня про те, “як під Бендер'ю воювали” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 79]. Є й народна приказка: “Се ще чума бендерська!” [Номис, № 3569].

⁴⁵ Пор.: “Граецця, як кіт з мишою” [Номис, № 2348].

⁴⁶ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 26. Пор.: гдѣ во вѣдѣтъ на всѣхъ пѣчѣхъ твоихъ.

⁴⁷ Парафраза Книги Псалмів 120 (121): 8. Пор.: гдѣ сохранитъ вхожденіе твоє и исхожденіе твоє.

⁴⁸ Пор.: “Песика б'ють, а левик боїться”; “Бійся, левку, коли пса б'ють” [Номис, № 3902, 3903; Франко, № 1542].

⁴⁹ Як запримітив свого часу Володимир Кречотень, притча «Убогий Жайворонок» своїм сюжетом нагадує байку Антонія Радивилівського про Болотяну Курочку та Яструба: Болотяна Курочка, побачивши забитого й виставленого на показ задля науки іншим Яструба, котрий щойно перед тим потішався над нею, мовляв, ти тільки “малих робачків” на землі збираєш, а на інших птахів не полюєш, скрушно каже: “О, мій милий братику Яструбе! Ліпше б тобі було на землі робачків збирати, аніж ширяти в небі. Живий би тепер був” [Кречотень В. Оповідання Антонія Радивилівського. З історії української новелістики XVII ст. – Київ, 1983. – С. 178].

⁵⁰ Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: вѣсть гдѣ благочѣвья ѿ напасти избавляти.

⁵¹ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 8. Пор.: Прѣный ѿ лова оубѣгнетъ, въ негѣже мѣсто предаѣтся нечестивый.

⁵² Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 19. Пор.: мѣръ вѣсь во слѣ лежитьъ.

⁵³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: какъ сѣи книги вѣсть не оучивса;

⁵⁴ Очевидно, це парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 15: 26. Пор.: оуслышиши гласъ гдѣ вѣа твоєѡ.

⁵⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових 6: 5. Пор.: да спасѣшиса ѿки сѣрна ѿ тенѣтъ.

⁵⁶ Номис, № 3902.

⁵⁷ Парафраза Книги Псалмів 55 (55): 7. Пор.: тѣи пѣтъ моѡ сохранилътъ.

⁽¹²⁾ Так подано у виданнях 1837-го й 1861 рр. Можливо, це звичайна помилка, оскільки “хвалящій” по-латинському – *laudans*.

⁵⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Воний крѣпцѣ** (П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23).

⁵⁹ Мабуть, Сковорода має на думці слова: **ѡслѣпнѣ очнѣ ѡхъ и ѡкаменилъ єсть сердца ѡхъ** (Євангелія від св. Івана 12: 40).

⁶⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: **вѣсть гдѣ благочѣвья ѿ напасти избавляти** (Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 9).

⁶¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **правъ сдѣлъ єси** (Євангелія від св. Луки 7: 43).

⁶² Сковорода має на думці або слова: **вѣлы, ѡкв правъ глѣши и оучиши, и не на лицѣ зрѣши** (Євангелія від св. Луки 20: 21), або: **ѡкв не на лицѣ зрѣтъ вѣ** (Дії св. апостолів 10: 34), або: **не на лицѣ зрѣще ѡмѣитѣ вѣръ** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

⁶³ Цю думку Скворода міг знайти у своїх улюблених римських класиків, наприклад, у Горація (Сагири, I, 3, 33–34): “У такому незграбному тілі / Рідкісний хист притаївсь” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 134], чи в Сенеки (Моральні листи до Луцілія, LXVI, 3): “...непоказне, уполізоване тіло може явити нам прекрасну, велику душу” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 213].

⁶⁴ Фраза **Горє влічъ, книжници ѿ фарісеє, лицемѣри** розпочинає кілька віршів Євангелії від св. Матвія (23: 13–15, 23, 25, 27, 29) та вірш Євангелії від св. Луки 11: 44.

⁶⁵ Євангелія від св. Луки 6: 25.

⁶⁶ Неточна цитата з Книги Екклезіястової 7: 4. Пор.: **Блага шрость паче смѣха, ѿкво во словѣхъ лиця оублажитсѧ серце.**

⁶⁷ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **тоѿ твоѧ блвстн бѣдетъ глвѣ.**

⁶⁸ Книга Екклесіястова 7: 4.

⁶⁹ Книга Екклесіястова 7: 4.

⁷⁰ Книга Екклесіястова 7: 4.

⁷¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 140 (141): 5. Пор.: **ѣлей же грѣшнаго да не намаститъ глвѣ моєѧ.**

⁷² Книга Екклесіястова 7: 4.

⁷³ Пор.: “У друга вода солодча вражеського меду” [Номис, № 9513]; “У друга вода солодша від вражого меду” [Франко, № 10883].

⁷⁴ Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

⁷⁵ Пор.: “Не щодень Великдень” [Франко, № 2009].

⁷⁶ Пор.: “Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].

⁽¹³⁾ Скворода має на думці гр. *ἀηδών* – ‘соловей’, – етимологічно пов'язане з дієсловом *ᾄδω* – ‘співати’.

⁷⁷ Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 6. Пор.: **ѿ тоѧ ѿкво женихъ исходѧѿ ѿ чертога своєѧ.**

⁷⁸ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: **Сей день, єгоже сотвори гдѣ, возрадѣмса ѿ возвеселимса въ ѡнь.**

⁷⁹ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 10. Пор.: **не ѧзъ же, но вѣтъ вѣѧ, ѿже со мнѡю.**

⁸⁰ Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 4: 10. Пор.: **ѡчєсѧ гдѧ сѡтъ, призирающѧ на всѡ зємлю.**

⁸¹ Книга Псалмів 138 (139): 9.

⁸² Гр. *λήθη*.

⁸³ Гр. *ἀλήθεια* – ‘правда’.

⁸⁴ Фраза **истины гдѧ** зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.

⁸⁵ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 14: 6. Пор.: **ѧзъ єсмь пѣтъ ѿ истины ѿ живѡтъ.**

⁸⁶ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 14: 26. Пор.: **єдиноиѧ прєѧромѧ вѣѧ, ѿсоиѧ хрѣтоиѧ, ємѧже слава во вѣки. Аминь.**

⁸⁷ Євангелія від св. Матвія 5: 3.

⁸⁸ Неточна цитата з Першої книги царств 16: 7. Пор.: **человѣкъ зрѣтъ на лицє, вѣтъ же зрѣтъ на серце.**

⁸⁹ Євангелія від св. Матвія 5: 3.

⁹⁰ Фраза *дхъ вѣры* зринає в Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

⁹¹ Сковорода має на думці історію про багатого й Лазаря (Євангелія від св. Луки 16: 19–31).

⁹² Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 26. Пор.: *ѣще мѣрѣ вѣсь прихвѣрѣцетѣ, дѣшѣ же своѣ ѡтцѣтитѣ.*

⁹³ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: *прѣвникѣ же (моѣ) ѡ вѣры живѣ вѣдѣтѣ.*

⁹⁴ “Середина” означає тут “золоту мірноту” (*aurea mediocritas*). Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Пор. народну приказку: “Середина все найліпша” [Франко, № 30734].

⁹⁵ Фраза *жѣртвѣ хвалѣніѣ* не раз зринає в Біблії, уперше – у Третій книзі Мойсеевій: Левит 7: 12.

⁹⁶ Євангелія від св. Матвія 5: 3.

⁹⁷ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 5: 14. Пор.: *Ѣво ѡповѣніѣ нечѣстївагѡ, ѣкѡ прѣхѣ ѡ вѣтра подѣмляемїй.*

⁹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 29. Пор.: *занѣже постыдѣтсѣ ѡ їдѣлѣхѣ своѣхѣ.*

⁹⁹ За часів Сковороди Україною зазвичай називали Слобожанщину.

¹⁰⁰ Маной (євр. *mānōʿh*) є персонажем 13-ої глави Книги Суддів. Старі українські письменники згадували про нього доволі рідко. Можемо послатися тут хіба що на «Вечерю душевную» Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 295*]. Згідно зі словником Памви Беринди ім’я *Маное* означає “отпочиненье або дар” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 433].

¹⁰¹ Дружина Маноя фігурує анонімно як в масоретському тексті Біблії, так і в Септуагінті. У равиністичній літературі її інколи ототожнюють із Гаццеллпоні (євр. *haššelelponi*) з Першої книги параліпоменон 4: 3.

¹⁰² Можливо, це парафраза Книги Притч Соломонових 30: 4. Пор.: *кѡѣ ѣма ѣгѡ;*

¹⁰³ Астрия (гр. *Ἀστραία*) – стародавня богиня справедливості, яка правила світом за “золотою віку”, а коли переговором людьми опанували облуда, віроломство, чвари, насили і жадоба (*Овідій*. *Метаморфози*, I, 89–150 [див.: *Публій Овідій Назон. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 17–18*]), останньою серед богів полинула на небо. Про це писав Вергілій у «Георгіках» (II, 473–474) (у перекладі Миколи Зерова: “Злітаючи в небо, / Слід найостанніший свій поміж ними покинула Правда” [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 203]). Як підкреслював Дмитро Чижевський [див.: *Čiževskij D. Die vertriebene Wahrheit // Čiževskij D. Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen. – ‘s-Gravenhage, 1956. – S. 119–121*], мотив гнанної Правди бере свій початок в «Явищах» («Φαινόμενα») Арата Солійського (бл. 315 – бл. 240 рр. до н. е.): “καὶ τότε μισήσαα Δίκη κείνων ἀνδρῶν / ἔπταθ’ ὑποουρανίη” (“Тоді, зненавидівши рід людський, Правда полинула геть аж на небо”) [Арат Солійський. Явлення / Пер. с древнегреч., вступ. ст. и коммент. К. А. Богданова. С приложением оригинального греческого текста. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 148–149]. Цей мотив добре знаний у багатьох європейських літературах, зокрема й у слов’янських письменників: Яна Амоса Коменського («Лабиринт світу і рай серця»), Натанела Воднянського («Theatrum mundi minoris»), Матея Конечного («Theatrum divinus»), у казаннях Дмитра Туптала та Стефана Яворського – аж до «Легенди про Великого Інквізитора» Федора Достоевського. Варто додати, що славетне кантівське “зоряне небо наді мною та моральний закон у мені” є не чим іншим, як метаморфозою цього самого мотиву. Можливим джерелом образу Астри-Правди в

Сковороди, крім Арата (в європейських університетах Аратові «Явища» аж до XVII ст. правили за підручник астрономії, а водночас за взірць урочистої поезії), Овідія та Вергілія, може бути пролог до опери «La clemenza di Tito» («Титове милосердя»), що його написав Якоб фон Штелін. Бувши альтистом придворної капели імператриці Єлизавети, Сковорода виступав у цій опері [про сенс легенди про Астрау в Сковороди див.: Ушкалов Л. Сковорода та Україна // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 146–147]. Цей самий мотив зринає також у сквородинському «Сні».

¹⁰⁴ Фраза: ктò ть єсн; зринає в Другій книзі царств 1: 8 та в Четвертій книзі царств 9: 32.

¹⁰⁵ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 11: 2. Пор.: **Не похвалї челоуѣка во красотѣ єгѡ, њ не вѣди тѡ мѣрзокѣ челоуѣкѣ видѣнїемѣ своїмѣ.**

⁽¹⁴⁾ Це парафраза або Євангелїї від св. Івана 7: 24 (пор.: не сѣдїте на лицѣ), або Соборного послання св. ап. Якова 2: 1 (пор.: не на лицѣ зрѣще њмѣїте вѣрѣ).

⁽¹⁵⁾ Див.: Перша книга царств 16: 11–13.

⁽¹⁶⁾ Перша книга царств 16: 7. Пор.: челоуѣкѣ зрїтѣ на лицѣ, вѣт же зрїтѣ на сѣрдцѣ.

¹⁰⁶ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 18: 3. Пор.: гдї, аще ѡубо ѡвѣрѣтоуѣхъ влѣтѣ прѣд тобою, не минї раба твоєгѡ.

¹⁰⁷ Типологічно близькі сюжети про мандри Христа і святих («Як Ісус Христос ночував у бідної вдови», «Лакома баба», «Вдовині діти») [див.: Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XII. Галицько-руські народні легенди / Зібрав Володимир Гнатюк. – Львів, 1902. – Т. 1. – С. 93–95] були поширені в українському фольклорі [докладніше див. про це: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 50–51].

¹⁰⁸ Існує навіть «Чин благословенія Колива, сіест Кутїи, или вареной пшеници с медом смѣшаной и различными сладкими овощми украшенной» [див.: Могила П. Євхологїон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 223–224 (друга пагін.)].

¹⁰⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **Очи всѣхъ на тѣ ѡповѡятѣ, њ тѣ даєши њмѣ пїцѣ во благоврѣменїи.**

⁽¹⁷⁾ За словником Памви Беринди, *сікера* – це “хмѣльный напиток, или пьянство” [див.: Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованїе. – Київ, 1627. – Ст. 454].

⁽¹⁸⁾ Євангелїя від св. Луки 1: 15.

¹¹⁰ Очевидно, це народна форма слова *оловина*, яке Памва Беринда тлумачив, зокрема, так: “напиток, трунок, питье, напой з ячменю, пиво” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованїе. – Київ, 1627. – Ст. 150].

¹¹¹ Як з’ясував Володимир Перетц, ця пісня Сковороди має за взірць добре знану в Україні польську різдвяну віршу: “Pasterze mili, / Coście widzieli? / Widzieliśmy maleńkiego / Jezusa narodzonego, / Syna Boskiego...” [Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI–XVIII в. на великорусскую. К истории «Богогласника». – Санкт-Петербург, 1900. – С. 238]. Такий самий вірш є і в старій чеській поезії [див.: Чижевський Д. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леонїда Ушкалова; вступна стаття Олеси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 238 (прим.)].

¹¹² Книга Екклезіястова 7: 4.

¹¹³ Євангелїя від св. Луки 6: 25.

¹¹⁴ Книга пророка Єремїї 13: 17.

¹¹⁵ Дві попередні реплїки подано за виданням 1861 р. У виданні 1837 р. їх немає.

⁽¹⁹⁾ Нім. *die Baumwolle*.

Діалог. Імя Емў: Потоп Змійн
Бесѣдуют Душа и Нетлѣнный Дух
1791 годѣ, авг[уста] 16

Любѣзный Дрўже, Михайле!

Дрѣвній Монах Эвиратус¹ всѣ свой Забавныя Писўльки приносил в Дар Дрўгу и Господїну своему, Патріарху Софронїю², а я приношў тебѣ.

Ты мнѣ в Дрўтѣ Господїн, а в Господїнѣ друг.

Я сїю Книжечку написал в Бурлўкѣ³, забавляя Праздность. Она украдена. Но я, напав на Спїсок, исправил, умножил и кончил.

Потоп Змійн, Ноев, Божїй и Бїбліа есть то же.

Аще она Море, како и не Потоп? Взгляньте на Назонову⁴ Картину Потопну: Nat Lupus inter Oves...⁵

Не в сем ли Морѣ обуреваѣтся вся Вселенна?

Ей, в сем! Ей, вся! "Погрязоша, яко Олово во Водѣ..."⁶ Един мой Израиль сїю Пучїну прелѣтая преходит. Един он удовлетворяет Жалостну Ревность Варухову:

"Кто прейде на ону Страну Моря и Обрѣте Премудрость?"⁷

Что есть Бїбліа, аще не Мыр? Что есть Мыр, аще не Ёдол Деїр[с]кій⁸? Что есть Златая Глава емў, аще не Сонце? Что есть Сонце, аще не Огненное Море?

Не оно ли заступило нашу нам Гавань тую:

"Се Сей стоит за Стѣною нашею?"⁹ и глаголет: "Лицемѣре! Почто усумнѣлся еси?"¹⁰

Не всѣ ли не преплывшіи мучатся в Огненной Безднѣ? Не всѣ ли блеют о Пеклѣ¹¹? И Кто уразумѣл Пекло? Не смѣшно ли, что всѣ в Пеклѣ, а боятся, чтоб не попасть?

Вот точна СФИНКС! мучающая не рѣшивших Гаданія¹². "Возволнўются и почїти не возмогут"¹³. "Ходїте во Пламенѣ Огня вѣшего"¹⁴.

А мой Ной Радугу видит, и Потоп прекращаѣтся. Что есть прекрасна Радуга? Не Радость ли есть Радуга? Не Сонце ли зрит свой Образ во Зерцалѣ Вод Облачных? Не Сонце ли зрит на Сонце, на второе свое СОНЦЕ? На Образ образуемый¹⁵? на Радость и на Мир твердый? Не тудѣ ли зрит сей Вожд наш? не тудѣ ли Волхвы ведѣт? Остањся ж, Сонце и Луна! Прощай, Огненная Бездна! Прости, Западное Сонце! Мы сотворим Свѣт полўчшїй. Созїждем День веселїшїй. Да бўдет Свѣт! и се бысть Свѣт!¹⁶ Да станет Сонце и Луна¹⁷! Да станет и утвердїтся! Да свѣтит во Вѣки Вѣков! И се ста Сонце и Луна¹⁸! Новая Луна и Сонце. От Бога Божественное. Воспой же, о Исаїе! Воспой нам Пѣснь Побѣдную¹⁹. Се Израиль прейде Море!

"Не заїдет бо Сонце тебѣ.

И Луна не оскудѣет.

Будет Господь тебѣ Свѣтъ твой.
И совершатся Дни твой.
Дни Рыданія твоего”²⁰.

Воспою ж и я с Тобою, любезный мой Исаіе:
“Дугу мою полагаю во Облацѣ”²¹.
Сіе есть:
Мир утверждаю внутрь себѣ.

Сонце всю Тварь презирает.
Взор Дугою утѣшает.
Бездно Сердце, о проснися!
Будь себѣ Друг и влюбися!

Весь тогда Потоп ищезнет.
Радуга же вѣчна блеснет.
Враз отрешь Твой всѣ Слезы.
Внутрь всѣ упокоиш Стезы.

Само будь себѣ Дугою.
И расстанешься с Тугою.
Се Тварь вся не насыщает!
Бездна Бездну удовлетворяет²².

Пустынник Григ[орій] Бар-Савà Сковородà Д[аниил] Мейнгард²³.

*Insuperabili Loco stat Animus, qui externa deseruit*²⁴. *Nunquam major est, quam ubi Aliena deposuit, et fecit sibi Pacem, Nil timendo...*²⁵ *Seneca, Epist[olae], 79.*

Сіе есть Тó же: “Разумливъ Праведникъ себѣ Другъ будетъ”. Притчей, гл[ава] 12-я²⁶.

Глава 1-я

Притча

Слѣпый и Очитый

Два Пришѣлцы вошли в ХРАМ СОЛОМО́НОВ: Одинъ Слѣпый, Другій Очитый. Слѣпый без По́лзы возводил О́чи и водилъ Вѣжды свой по Стѣнам Храма. А Очитый, видя Стѣнь, представляющую Человѣка, Звѣри, Птицы, Горы, Рѣки, Лѣсы, Поля, Цвѣты, Солнце, Звѣзды и Драгоценныя Камни, и Приводя во Всем безизмѣнную Мѣру, называемую Живописцами Рисунком, ненасытно забавлялся Веселостю. Паче же Любопытною Зѣницею прозира́л онъ Седми-Лампа́дный Свѣщникъ и Сънь Херувимовъ. “Я не вижу Веселости в сем Хра́мѣ”, – сказа́л Слѣпый... “О бѣдный! – воскрича́л Очитый. – Пойди Домой! и вырой Зѣницы твои, погребенныя в Мѣху твоёмъ. Принеси О́нья

сюда. В то Время обновится тебѣ Храм сей и почувствуешь услаждающее тебе твоѣ Блаженство”.

Глава 2-я Ди́алог, или Разглаго́л

Особы в Разглаго́лѣ: Душа, Нетлѣнный Дух

[ДУША]. Всякая Невкѣность даёт для менѣ Питательный Сок, если то́лько благоволишь, о нетлѣнный Дух. Скажи мнѣ, Что значит: Два Пришѣлцы?

ДУХ. Всяк рождённый есть в Мырь сем Пришѣлец²⁷, Слѣпый или Просвѣщенный. Не Прекрасный ли Храм Премудраго Бога Мыр сей? Суть же три Мыры. Пѣрвый есть Всеобщій и Мыр Обительный, гдѣ Все рождённое обитаёт. Сей составлен из безчисленных Мыр Мыров²⁸ и есть великій Мыр. Други́и Два суть Ча́стныи и Ма́лыи Мыры. Пѣрвый Микрѣ-Козм, сирѣчь Мыри́к, Мирѣк, или Человѣк²⁹. Вторый Мыр Символичный, сирѣчь Библиа. Во Обительном Коём-либо Мырь Со́лнце есть О́ком его, и О́ко у́бо ест Со́лнцем. А как Со́лнце есть Глава́ Мы́ра, тогда не дивно, что Человѣк назван Микрѣкосмос, сирѣчь ма́ленькій Мыр. А Библиа есть Символичный Мыр, затѣм что в ней собранныя Небѣсных, Земных и Преисподних Тварей Фигуры, дабы они бы́ли Монументами, веду́щими Мысль нашу в Поня́тие вѣчныя Нату́ры, утаѣнныя в тлѣнной так, как Рисунок в Кра́сках своих.

ДУША. Что значит вырыть погребѣнныя в Мѣху Зѣницы?

ДУХ. Нача́ло Вѣчнаго Чувства зависит оттѣду, дабы прежде узнать Самаго Себе, прозрѣть таящуюся в Тѣлѣ своем Вѣчность и будто Искру в Пѣпелѣ своем вырыть. Ся Искра прѣтчи́я Мыры, и ся Мысленная Зѣница³⁰ провидит в них Вѣчность.

ДУША. Развѣ Вѣчность и Бог есть То же?

ДУХ. Конечно. Вѣчность есть Твердь, вездѣ всегда во Всем твёрдо стоящая, и всю Тлѣнь, как Одежду, носящая, всякаго Раздѣленія и Осязанія чуждая. Она́-то есть Истина и Нетлѣние. Видишь, что Свѣт Премудрости тогда входит в Душу, когда Человѣк два Естества познаваёт: тлѣнное и Вѣчное. А о неразумѣющих есть Пословица: “Двоих нащитать не умѣет”.

ДУША. Но скажи мнѣ, ка́я Пѣлза видѣть вездѣ два Естества, а не одно? И ко́е в Сем Утѣшеніе?

ДУХ. Сіе изображу тебѣ Подѣбием. Прехитрый Живописец написал на Стѣнѣ Оленя³¹ и Павлина³² весьма живо. Сими Образами Сын его Младенец несказанно веселился. И старшій Сын взирал со Удивленіем. Живописец со временем отѣр Кра́ски, и Живо́тины с Ви́ду ищѣзли. О Сем Ма́лчик рыдал неутѣшно, а старшій смѣялся... Тепѣрь скажи мнѣ Вину́ Смѣха и Рыданія.

ДУША. О! не могу́ сказа́ть, но от тебѣ слышать жажду́.

ДУХ. Конѣчно, Ма́лчик дѣумает, что поги́бли Живо́тины, того ра́ди пла́чет.

ДУША. Как же не погібли, если ищѣзли?

ДУХ. Ах! не называй Краску Образом. Она есть одна точию Тѣнь во Образѣ, а Сила и Сердце есть Рысунок, сирѣчь невещественная Мысль и тайная Начертанія, до коих то пристаёт, то отстаёт Краска так, как Тѣнь к Яблонѣ своей, и Краска есть как Плоть, а Рысунок, как Кость в Тѣлѣ. Сего ради не разумѣющій Рысунка не приложит Краски. Сіе Стáршій понимает и смѣётся. Самыи точныи Образы ещё прѣжде Явлѣнія своего на Стѣнѣ всегда были во Умѣ Живописцу. Они не родились и не погібнут. А Краски, то прильну́в ко О́ным, представляют О́ныя во вещественном Видѣ, то, отстав от них, уно́сят из Ви́ду Вид их, но не уно́сят вѣчнаго Бытія их так, как ищеза́ющая Тѣнь от Яблони не ру́шит Яблоню. И тогда-то бывáет прямáя Пиктúра³³, когда она согласна с вѣчною сущих Образов Мѣрою, а со Свóйством их согласны суть Краски.

ДУША. Вѣрую, что Слово твое не ложное, но для мене нѣсколько тѣмно.

ДУХ. Внемли же вторóму Подóбію! Напиши Цíркул³⁴. Здѣлай из Дѣрева или вы́лѣпи его из Глины. Потóм опя́ть его затри, а прóтчія разори... Тепѣрь скажи мнѣ: погíбла ли Цíркул?..

ДУША. Погíбла писанный, Деревянный и Глиняный...

ДУХ. Прав Суд твой³⁵! Погíбла видно видимый, но невещественный и Сущій Цíркул нетлѣнен пребывает в Сокрóвищах Ума. Сей, как несоздан, так и разоритися не может. Вещественныи же Цíркулы не Цíркулы суть, но, прямѣе сказать, ложная Тѣнь есть и Одежда Цíркулу Истинному.

ДУША. К Чему́ же твоя Рѣчь течёт?

ДУХ. К Тому́, чтоб понять во Всем Два Естества: Божіе и Вещественное.

ДУША. А сіе Поня́тіе куда выходит?

ДУХ. Туда́, что не может Ничто́же погíбнуть, а только Тѣнь свою́ теряет.

ДУША. Что же далѣе из Сего́ слѣдует?

ДУХ. Ничевó! Кромѣ Неустрашимость, Благодúшіе, Упованіе, Курáж, Веселіе и Благовíдное Вѣдро того́ Сердечнаго Мíра, котóрый у Пáвла всяк ум превосходящим нарицáется³⁶. Разсуждай о Тѣлѣ твоём То́ же, что о помянутых Образах и Цíркулѣ. Щитай все Мырское Естество́ Краскою. Но вѣчная Мѣра и присносущныя Рúки Божія, якоже Кóсти прильну́вшую к ним Плоть, всю Стѣнь поддѣрживают, пребывая во Всем Главóю, а сверх непостоянныя своя Сѣни Дрѣвом вѣчныя Жízни. Не на подлья видно Кóсти и Рúки смóтрит Бíбліа Слово́м сим: “Кость не сокрушится от него́”³⁷. “Не бойся, Я́кове³⁸! Се на Рука́х моих написáх Стѣны твоя!..”³⁹. И догадался Дрѣвній Платóн, когда́ сказа́л: Θεός γεομετρεῖ” – “Бог Землемѣрит”⁴⁰. Не будь, Душа моя, из Числа́ тѣх, кой Вещество́ за Тóчность почитáют. Они не исповѣдуют Естества́ Бóжія. Отнима́ют Сíлу и Честь, Бытіе и Слáву невещественному и благому Духу, а вмѣсто Его́ воздаю́т мѣртвым и грубым Стихіам. Сіе-то значит: Осудить и приговорить ко Смѣрти Начáльника вѣчныя Жízни и Всеóбщаго всякія Твáри Жизнода́вца. Бóга видно убить нельзя́. Но нечестивую Мысль их Прáвда Божія в Дѣло ставит. Тогда́ отняли от Бога Жízнь и Сíлу, как только присудили её Тлѣнню. И тогда́ же отдали

Тлѣнности Жизнь, как то́лько отняли её от Бога. Вот Суд! воцарившій Раба́ вмѣсто Господина, испросившій себѣ Разбойника Варавву⁴¹. Сии Отцеубійцы и слѣпцы Стѣн Осызатели называются у Платона Подлостью, во мрачном Рвѣ и Адѣ сидящею, одну тёмную Тѣнь видящею и Ничего́ за сущую Истину не почитающею, развѣ одно Тое, что ощупать и в Кулак схватить могут⁴². Сей есть Источник Безбо́жия и Сердечному Гра́ду Разорѣнія. Ползущая сія и ядущая Зѣмлю Подлость, прильпився ко Брѣнію, стала и сама Грязью и возмета́емым от Вихра Пра́хом⁴³. Прильпивши же Сѣрдце свое Господѣви суть еди́наго с ним Духа и хва́лятся со Исаіею: “Божій есмь”⁴⁴. “Путь Благочестивых прав”⁴⁵. “Не паде́мся! но паду́тся всѣ живущіи на Землѣ”⁴⁶. Всѣ три Мы́ры состоят из двоих, Еди́но составляющих Естѣств, называемых МАТЕРІА и ФОРМА⁴⁷. Сіи ФОРМЫ у Платона называются ІДЕИ, сирѣчь ВИДѢНІЯ, ВИ́ДЫ, ОБРАЗЫ⁴⁸. Они́ суть Первородныи Мы́ры, Нерукотворѣнныя, Тайныя Верѣвки, переходящую Сѣнь, или Матерію, содержащія. Во великом и в малом Мы́рѣ Вещественный Вид даёт знать о утаѣнных под ним ФОРМАХ, или вѣчных ОБРАЗАХ. Та́кожде и в СИМБО́ЛИЧНОМ, или БІБЛІЧНОМ, Мы́рѣ Собра́ние Тварей составляет МАТЕРІЮ. Но Божіе Естество, куда́ Зна́меніем своим ведѣт Тварь, есть ФОРМА. Убо и в сем Мы́рѣ есть МАТЕРІА и ФОРМА⁴⁹, сирѣчь Плоть и Дух, Стѣнь и Истина, Смерть и Жизнь. Напримѣр, Со́лнечная Фигу́ра есть Матеріа, или Стѣнь. Но понѣже она значит положившаго в Со́нцѣ Селѣніе свое⁵⁰, того ра́ди вторая Мысль есть ФОРМА и Дух, бѣдто второе в Со́нцѣ Со́нце. Как из двоих Цвѣтовъ два Ду́хи, так из двоих Естѣств двѣ Мы́сли и два Сердца: тлѣнное и нетлѣнное, чистое и нечистое, мѣртвое и живое... О Душа́ моя! Мо́жно ли нам в Сем похвалитися и воспѣть: “Христово Благоуханіе есмь?..”⁵¹

ДУША. О Ду́ше мой! Блаже́нна тая Душа́!.. По крайней же Мѣрѣ, мо́жем о нас сказа́ть: “В Во́ню Мѣра твоего течѣм”⁵². Наконѣц научи мя: Что значит Сѣдмилампáдный Свѣтилник?

ДУХ. Значитъ Седмицу Бытѣйскую, в которой весь Симво́личный Мы́р создан.

ДУША. Что такое слышу? Ты мнѣ наказы́л Чу́дное и безвѣстное.

ДУХ. Ужѣ сказа́нно, что Со́лнечная Фигу́ра есть Матеріа и Стѣнь. Седьм Дней и седьм Со́нцов. В ка́ждом же Со́нцѣ есть Зѣница: второе прекра́сное Со́нушко. Сіи Со́нушки из своих Стѣней блиста́ют вѣчности Свѣтом так, как горящій Еле́й сіяет из Лампа́д своих.

ДУША. О Божественное! О Любе́зное! О Сладча́йшее Со́нушко!.. Ещё же мнѣ скажи: Что́ то есть Херувімы?

ДУХ. Седмица и Херувімы, то есть Колесни́цы и Престо́лы – То́ же.

ДУША. О ХЕРУВИ́МАХ. Почему́ Они́ Престо́лы?

ДУХ. Со́нце есть Храм и Черто́г Вѣчнаго, а в Го́рницах ту́т же Сту́лья, гдѣ Суббо́тствует. Колесни́ца тоже, есть Она́ Дом ходящій. Видѣ Со́нце есть Огне́нный Шар и никогда не стоит, а Шар состоит из мно́гих Цѣркулов, бѣдто из Колѣс. Убо Со́нце не то́чию есть Черто́г и вѣчно-бродя́щая Авраа́мская Ски́ния, но и Колесни́ца, служа́щая нетлѣнному нашему Илі́ю⁵³,

могущая возить вѣчное наше СОНУШКО. Сія Сѳнечныя Субботы, сирѣчь чертоги и Покѳи Вѣчнаго, называються тѳже Седмицею Корѳв, или Юниц, и Седмицею Пшеничныхъ Колосов⁵⁴, а у Захарїи Седмицею Очѳей⁵⁵. Слѣпныя и Гадательныя сія Очи сидящїи на Херувїмахъ отверзаютъ тогда, когда изъ Внѣтренностей ихъ Вѣчныя Зѣнїцы, какъ изъ Сѳнцевъ Сѳнушки, нетлѣннымъ Воскресенїемъ Свѣтомъ блистать начинаютъ.

ДУША. Протчее: Херувїмска сѣнь, что ли она есть?

ДУХ. Сѣнь, Тѣнь, Краска, Абрис, Рѣга, Маска, таящая за собою Фѳрму свою, Ідею свою, Рисунокъ свой, Вѣчность свою – Все Тѳе есть Херувїмъ и Сѣнь купно, то есть Мертвая Внѣшность.

ДУША. На что Іезекїилъ приправилъ имъ всѣмъ Крила, дабы сверхъ Орловъ Быки и Кравы по Поднебесной лѣтали⁵⁶?

ДУХ. На то, дабы возлѣтали ко Единому Началу, сирѣчь къ Сѳнушку. Онъ не приправилъ, но провидѣлъ, что они всѣ Крилатыи.

ДУША. Что значатъ крила?

ДУХ. Вторїя и Вѣчныя Мысли, прелѣтающыя отъ Смерти въ Живѳт, отъ Матерїи къ Фѳрмѣ. Вотъ тебѣ Пасха! Сирѣчь Прехѳд. О Душа моя! Можешь ли отъ мертвыхъ Тварей и отъ Сѣни Херувїмскїя перебраться къ Господу твоему и ко Осуществующей тебѣ Фѳрмѣ твоей? “Крѣпка, яко Смерть, Любѳвь”⁵⁷. “Крила Ея Крила Огня”⁵⁸.

ДУША. О Отче мой! Трудно вѣрвать Сѣрдце изъ клѣйкія Стїхїи Грязи. Ахъ, трудно! Я видѣла написанъ Образъ Крилатаго Юноши. Онъ пѣлится летѣть въ Горныя, но Нога, прикованна Цѣпью къ Земному Шару, мѣшаает⁵⁹. Сей Образъ – мой Образъ. Не могу, а только желаю. “Кто дастъ мнѣ Крилѣ?..”⁶⁰ Для Облегченїя, Отче мой Небесный, Горести моя услаждающаго, продолжай Бесѣду. Открой мнѣ: длячѳго Давїдъ желаетъ Крилъ сихъ? Видѣ Ты сказаъл, что одни только Сѳнцы Херувїмами.

ДУХ. Сѳнце есть архїтѣпос^a, сирѣчь Первоначална и Главна Фїгура. А Кѳпїи ея и Вїцефїгуры суть Безчисленныя, всю Бїблїю испѳлнївшїя. Такая Фїгура называлась Антїтѣпос (Прѳобраз, Вїцеобраз), сирѣчь вмѣсто Главныя Фїгуры поставленна иная⁶¹. Но всѣ они, какъ къ своему Источнику, стекаются къ Сѳнцу. Такїя Вїцефїгуры суть, напримѣр: Темница и Іосифъ, Корѳбочка и Мойсѣй, Ровъ и Данїилъ, Авраамова Сѣнь и Гѳсти, Ковчѣгъ и Ной, Колѳда и Іеремїа, Мѳре и Израїиль, Далїда и Сампсѳн, сирѣчь Сѳнушко⁶², Кѳжа и Іѳв, Плоть и Хрїстѳс, Пещѣра и Лев, Китъ и Іѳна, Яслы и Младѣнец, Гробъ и Воскрѣсшїй, Верїги и Петръ, Кѳшница и Пѳвел, Женѳ и Сѣмя, Голїаѳ и Давїдъ, Ёва и Адамъ... Все Сїе Тѳ же есть, что Сѳнце и Сѳнушко, Змїи и Богъ. Краснѣйшая всѣхъ и Матї прѳтчїимъ есть Фїгура Сѳнечная. Она пѣрвая Благословляется и Освящается въ Покѳїи Богу: “Благослови Богъ День седмїй”⁶³. По сей Причинѣ прѳтчїихъ Тварей Вїцефїгуры, въ Сїлѣ Ея поставляемыя, всѣ Бытїе свое прїемлютъ во Дняхъ Свѣтлыя Седмїцы, яко въ ней вся Тварь раждается, Сама же прежде Всѣхъ созидается.

^a Архїтѣпос – архїобраз.

“ДА БУДЕТ СВѢТ! и Бысть СВѢТ”⁶⁴. СВѢТ, УТРО, День всегда около Лучей, а Лучи при Сѡнцѣ. И так не дивно, что Давїд, находясь Херувїмскою Копїею, желает Крил, имѣя ту же Сїлу и Мысли со Седмицею: “Помыслих (де) Дни первые, и Лѣта Вѣчная помянух и поучахся”⁶⁵.

Всѣм Тварям даёт Толк и СВѢТ СВѢТЛАЯ Седмица. “Седьмь сїя Очеса Господня суть, призирающая на всю Зѣмлю”⁶⁶. Когда они Слѣпы, тогда вся Бїблїа есть Тма и Содѡма. От нея и Давїд учится. Там седьмь Сѡнцы, а у Давїда Очи. Сѡнце почивающего в Сѡнцѣ⁶⁷ на себѣ возит. И Давїд то же. “Терпя, де, потерпѣх”⁶⁸. “Поднимаю, подъях”⁶⁹. “Вознесу́ ты, Господи, яко подъял мя еси”⁷⁰. Сѡнце есть заходящая Стѣнь, но Сїла и Бытїе его в Сѡнушкѣ своем. И Давїдовы Очи есть ищезающей Прах, но Тѣнь их востекает туда, дабы, ищезая, преобразиться во Вѣчную Зѣницу, во второй Разум и в животворящее Слово Божїе: “Ищезоша Очи мой во Слово твоѡ”⁷¹.

Херувїм есть и Захарїа. И сей взирает на Седмицу и То же, что Она, мыслит: “Лѣта Вѣчная помянух...”⁷² “Видѣх! – вопїет Захарїа, – и Се Свѣщник Злат весь!”⁷³ Куда Кто смѡтрит, туда и идет. К Лѣтам вѣчным! Туда ему Путь! К СВѢТЛОЙ Седмицѣ летит. Орлими Крилами парит. А гдѣ его Крила? Вот они! “Рече ко мнѣ Ангел, глаголай во мнѣ”⁷⁴. Во Внутренности Крила его. Сѣрдце Его Пернатое. “Крѣпка, яко Смерть, Любовь”⁷⁵. “Крила Ея Крила Огня...”⁷⁶

Херувїм есть и Предѣча. “Бѣ Свѣщник горяй и свѣтїй”⁷⁷. “Бѣ” значит не То, что был, но То, что здѣлан и создан Свѣтилником. Звѣзды прелестныя⁷⁸ и Лжеденницы, горят, но не свѣтят. Иоанн же Истинная есть Денница⁷⁹.

ДУША. Пожалуй, Отче Небѣсный, скажи! Что есть, что значит Лжеденница? Горю и воспаменяюся знать.

ДУХ. Лжеденницы суть То же, что Лже-Херувїмы.

ДУША. Да гдѣ же они таковы? Я их вовсе не понимаю. Открой!

ДУХ. Любѣзный Мой Друг! Іуда апостол, той тебѣ да Откроет. Вот тебѣ Лже-Херувїмы! вот и Лже-Денницы! “Ангелы, не соблюдши своего Начала”⁸⁰. “Звѣзды прелестныя”⁸¹. “Тѣлесны, то есть Душевны, или Скѡтскїи, нетлѣннаго Духа не имущїи”⁸². Кратко сказать: заблудивши от Свѣтлыя Седмицы, яже есть Гавань Всѣм. И сїе-то значит: “Не соблюдши Начала”⁸³. Бог, Начало, Вѣчность, СВѢТ есть Тѡжде. Сей СВѢТ освятил есть Селѣніе свое⁸⁴ в Седмицѣ, Седмица же есть то Главизна Книжняя. “Во Главизнѣ Книжней⁸⁵ писанно есть о мнѣ”⁸⁶, – говорит Христос. Начало и Главизна То же. Сюда-то мой Іуда блистает словом сим: “Ангелы, не соблюд[ши] своего Начала”⁸⁷. “Звѣзды прелестныя: имже Мрак Тмы во Вѣки Блудѣтся”⁸⁸. Вот низпадши с Небѣсныя Седмицы Лучїферы! Денница Римски – Лучїфер⁸⁹, то есть Свѣтонѡсец, или День за собою ведущїй. Денница бо есть Сѡнцу Предитѣча и Предвѣстник Дню. Взглянь! Се прекрасная тебѣ Денница! “Во Утрїе видѣ Иоанн Исуса грядуща к себѣ и глагола: Се Агнец Божїй!”⁹⁰ Гдѣ же твой ДЕНЬ нам, любѣзная наша Деннице? Дай нам! Видь ты не прелестная, во Мрак влюбившаяся Звѣзда. Уже нам Ночь мѣрка омерзѣла⁹¹.

“Сей есть! По мнѣ грядѣтъ Муж, иже предо мною бысть...”⁹² И так Сын Захаріинъ есть Свѣтилникомъ, или Лампадою, Горящей и Озаряющей Елей вмѣщающею, и сотворѣнъ аки Окомъ, внутрь Зѣніцу свою заключающимъ.

У Дрѣвнихъ Свѣчою, Лампадою и Окомъ Вселенныя называлося Сѣнце. “Не бѣ Той Свѣтъ, но да свидѣлствуетъ о Свѣтѣ”⁹³. Вотъ тебѣ истинный, Дщерь моя, Херувимъ! И сегѣ-то ради во Храмахъ видишь Образъ Его Крилатый.

ДУША. О дражайшій мой Херувиме, Іоанне! Благодарю тя, Отче Небесный, за Егѣ. А Лука и Клеѡпа? не Херувимы ли? Я вчера во Храмѣ слѣшала ихъ Путешествіе и вельми услаждалася⁹⁴. Аще же Херувимы, почему знать, что Херувимы? Я бы очень рада...

ДУХ. Потому, что идутъ Путѣмъ Субботнымъ. Видно убо, что симъ Путникамъ на Умѣ Свѣтлая Суббота Седмица. Суббота имъ голоднымъ раздробляетъ Хлѣбъ ихъ. Отверзаетъ помраченныя Очи, правдивѣе же сказать: Субботствующій в Сѣнцѣ и исходящій отъ Чертога своего⁹⁵. “Онѣма же отверзостъся Очи”⁹⁶. Сей Женихъ воскрилилъ ихъ оными Крилами: “Крила Ея Крила Огня”⁹⁷. Далъ симъ невкуснымъ Болванамъ Пищу и Вкус, но на Пути и на Разумѣ Субботномъ основанный. А мой Пѣшеходцы, надѣвъ Крила и сотворився изъ ползущихъ и Зѣмлю ядущихъ Змѣевъ Пернатыми Орлами, по Исавевскому Слову сему: “Терпящія Господа обновятъ Силу, окрилатѣютъ, яко Орлы”⁹⁸ – всерадостно воскликнули: “Не Сѣрдце ли наю горя бѣ в наю: егда глаголаше нама на Пути?”⁹⁹ Сирѣчь: Не воспламенилъ ли Онъ насъ летѣть в Горня, отъ Смерти къ Жизни¹⁰⁰, вдунувъ намъ Вкусъ и Свѣтъ Свѣтлыя Седмицы?..

ДУША. Нынѣ я уразумѣла. Сѣнушко, какъ отъ Пресвѣтлѣйшаго своего Чертога, отъ Грѣба возсіявшее, воскрилило ихъ и отвѣрзло имъ Очи ихъ, дабы Сѣнь Херувимска не почивала на Пути Грѣшныхъ¹⁰¹, но, минуя всю Тлѣнь, возвышала бы ко Единой своей невидимой Формѣ. “И Той невидимъ Бысть има”¹⁰².

ДУХ. О душа моя! Не одному Клеѡпѣ сія Милость. Свѣтлая Седмица есть то Горѣ Божіе, гдѣ благоволилъ жити. Сюда идетъ со Тщаніемъ Маріамъ, цѣлуетъ и дружится со Елисаветою¹⁰³. Туда восходятъ всѣ Фаміліи и Колѣна Израилская. “Тамъ взыйдѣша...”¹⁰⁴ Сюда бѣгутъ Слѣпыи, Хромыи, Нѣмыи. Тутъ Дружбу и Компанію заводятъ Волки со Агнцами, Рыси съ Козленками, львы съ Теленками, Аспиды съ Отроками¹⁰⁵ и созидаются Очитыми, Крилатыми по своей всякъ Сѣни Херувимами, возлѣтающими къ Началу, Которое Одно только есть, яко да Царя всѣхъ подыимутъ; “да будетъ Богъ всяческая во всѣхъ...”¹⁰⁶ Трудно только симъ Горамъ взыгратись, вскочить выспръ, искапать Сладость, воздымиться и породить, какъ Тучнымъ Юницамъ¹⁰⁷, Единого своего Юнца. “Прійдите, взыйдемъ на Гору Господню...”¹⁰⁸

ДУША. Я читала нѣкогда, что Еленицы и Горня Козы не могутъ раждать, развѣ на сихъ Горѣхъ¹⁰⁹.

ДУХ. Сіе, Душа моя, в одномъ Разсуженіи о Богѣ возможное, а в Натурѣ Тварей нестаточное. В Символическомъ Мырѣ, Онъ же есть Біблія, гдѣ о Единомъ Богѣ Слово, такъ водится, но сіе в нашемъ великомъ Мырѣ есть Нѣбыль. В Бѣзѣ и отъ Бога Все возможное, не отъ Тварей, ни во Тваряхъ¹¹⁰. Фигурныя сія Горы

суть Сѡнцы. Онѣ Прибѣжище такимъ Ёленямъ, каковъ есть Давѣд и о каковыхъ Слово сіе: “Тогда скѡчитъ Хромый, аки Ёлень”¹¹¹.

На сихъ Горѣхъ откидаётъ Давѣдъ вѣтхія свои Рѡги, а растѹтъ ему нѡвыи. “Тамо возвращѹ Рогъ Давѣду...”¹¹² Сюда возскакиваетъ испѣленный Петромъ Хромый¹¹³ и возбужденна Слово отъ него изшедшимъ Тавіае, сѣрѣчь Горня Коза¹¹⁴. По сихъ Хѡлмахъ скачетъ и прескакиваетъ Младый Ёлень, Братъ и Женѣхъ Соломоновскія Невѣсты¹¹⁵. Сюда жъ течетъ къ Брату и она. “Яви мнѣ Зракъ твой”¹¹⁶. Гдѣ почиваеши?”¹¹⁷ Отвѣтъ: “Въ Полуднѣ”¹¹⁸, в Сѡнцѣ”¹¹⁹. Все Воинство Ангелское То же воспѣваетъ, что во Вышнихъ сихъ и Горнихъ Горѣхъ Вѣчныя Мысли и одна Слава Божія жительствоуетъ. “Слава во Вышнихъ Богу!”¹²⁰ – и тогда всей Обѣтованной Библейской Землѣ Мир! Покѡй! и вѣчная Дружба! – якоже пишется в Книгѣ Навіна: “Почѣй Земля отъ Брани”¹²¹. Сюда спѣшатъ и Пастыри. “Прѣйдемъ до Виѡлеема!”¹²² “Тамо роди ты Мати твоя”¹²³.

Сюда за Звѣздою путешествуютъ и Волхвы. “Видѣхомъ (вопѣютъ со Захаріею: ‘видѣхъ! и се Свѣщникъ...’¹²⁴), видѣхомъ, де, Звѣздѹ Его на востокъ”¹²⁵. Востока безъ Сѡнца нигдѣ нѣтъ. “Ста верху, идѣже бѣ Отроча”¹²⁶.

Не только Ёленямъ, но и Звѣздамъ нѣтъ Раздѡху, кромѣ сея Горѣ. Вся Тварь въздыхаетъ, в Жилище Небесное облектися желая и вопіа: “Сеи Покѡй мой!”¹²⁷ Магдалина тоже, ища Радости и Утѣшенія своего, зѣло Рано приходитъ на Гробъ. Нелзя, чтобъ сей Гробъ не былъ тотъ Камень, гдѣ почивалъ Іаковъ и видѣлъ Лѣствицу. Внимай и примѣчай, Дщерь моя! что при Магдалинѣ воспоминается Разсвѣтъ и Глубокое Утро¹²⁸, а при Іаковѣ Сѡнце¹²⁹. Чувствуеши ли, что сей Камень, бѹдто бы Утро, чуть-чуть проникающее изъ Мрака, темновато начертываетъ Каменную Гору Божію и пресвѣтлый Чертогъ Его, Сѡнце? Весьма ошибаешься, Голубѡчко моя, когда не думаешь, что Гробъ ѡный не иное Чтѡ-либо есть, какъ только Пещера, в Нѣдрахъ Каменныхъ Горѣ высѣченна, гдѣ почіла Премѹдрость.

Нынѣ ѹбо научися и вѣруй, и вѣдай, яко Господня Земля и все Исполненіе Ея¹³⁰ идетъ къ Горѣ Божіей, в Нѣдрахъ своихъ Рай Сладостный и вѣчную Жизнь сокрывающей дотѡль: “Дѡндеже дхнетъ День и двинутся (Херувимскія) Сѣни”¹³¹. Ѳный Свѣтъ и День! “Дѹнувъ речѣ: Приимите Духъ Святый...”¹³² Тогда Все, чрезъ сію Божію Гору, какъ по Лѣствицѣ, восходитъ къ Богу. “Нѣсть сіе! Но Домъ Божій и сія Врата Небесная”¹³³.

ДУША. Енохъ не обрѣтенъ в живѹщихъ¹³⁴, Иліа взятъ Віхромъ¹³⁵, восхищенъ за Волоса Ангеломъ Пророкъ Аввакумъ¹³⁶ и Апѡстолъ Філіппъ¹³⁷, Пѡвловъ Человѣкъ, до третяго Неба восхищенъ¹³⁸ – Все Сіе казалося мнѣ Жѡсткимъ и Гладнымъ. Нынѣ же в сей Жестокости обрѣла я со Сампсономъ нѣжню и Сладостну Пищѹ¹³⁹. Усладила мнѣ Все сіе твоя Херувимска Рѣчь и Горѣ чудна. Не о сей ли Горѣ Чудотѡрной, не только Илію, но и Быки, и Горы скачущія, и Хѡлмы воскриляющей, и Древеса; не о сей ли Матерѣ нашей Сіонской и не Ей ли Пѣсенка сія Исѡина? “Покѡй дастъ Богъ на Горѣ сей”¹⁴⁰. Испѣютъ Вино, испѣютъ Радость на Горѣ сей. Помажутся Мѹромъ на Горѣ сей”¹⁴¹.

ДУХ. Угадала ты со Сампсономъ Гаданіе Его¹⁴²! Сія-то есть Столица Сіонъ, яже есть Мати всѣмъ намъ¹⁴³, вопіющая ко всѣмъ намъ: “Тамо дамъ тебѣ СОСЦА

моя...¹⁴⁴ “Блажен! иже иматъ Южики своя в Сіонѣ и Племя своё во Иерусалимѣ”¹⁴⁵. Посмотри ж теперѣ, Сестрице моя! Куда идутъ 12 Ученики? Не на Гору ли Галилею¹⁴⁶? Ведетъ ихъ Братъ и Другъ, Прекрасный Іосифъ, изшедшій, какъ изъ Свѣтлыхъ Палатъ, изъ Темницы. На Горѣ со Братіею своею веселится, возносится, благословляетъ и утѣшаетъ Надеждою хотящаго ихъ утѣшить СВЯТАГО ДУХА. В сей Залъ Таинствами и Благоуханіемъ Безсмертія дышущая ВЕЧЕРА и Ѳомино Увѣреніе¹⁴⁷. В сей Горницѣ здѣлался Вѣтеръ и Шумъ изъ Крилъ Параклітовыхъ¹⁴⁸. В семъ Храмѣ Изліяніе Странныхъ Языковъ и Надежды Совершеніе¹⁴⁹. “Чада Сіоня, радуется! яко даде вамъ ПИЩУ въ ПРАВДѢ...”¹⁵⁰ А Стѣфанъ? Не Херувимъ ли? не в Горы ли взираетъ? “Се вижу Небеса отворста!”¹⁵¹ А Павелъ? не с Данииломъ ли возводитъ Очи в Горы? “Возведохъ Очи мой в Горы и видѣхъ: и се МУЖ!..¹⁵² Тѣло его аки ѳарсіс...”¹⁵³ А Павелъ не то же ли? “Вѣмъ Человѣка”¹⁵⁴. “Горняя мудрствуйте”¹⁵⁵. “Яко взятся Великол[ѣпіе] Его!”¹⁵⁶ Вотъ тебѣ малое Число Херувимовъ! окружающихъ Господа Славы¹⁵⁷. А не дышетъ ли во Уши твоя, Любезная моя, Вѣтеръ и Шумъ Орлиныхъ Крилъ, несущихъ Апокалипсу Жену съ Прекраснымъ Ея Сыномъ¹⁵⁸? Посребренныя Крыла Ея высоко парятъ¹⁵⁹! И Она желаетъ в Горѣхъ Святыхъ укрыться отъ гонящаго Змія. “И полещу и почию”¹⁶⁰. О цѣломудрая Мати! Невѣсто ненеѣстная¹⁶¹! Нѣтъ тебѣ на Землѣ Мира¹⁶²! Постѣшай, молю тебя, съ любезнымъ Чадомъ, къ Горнимъ Вѣчнаго Субботамъ. На томъ Седмихолміи вѣрно сыщешь Покойное Мѣсто, какъ Ноева Голубка или какъ Ластовка, убѣгающая Зимныя Стужи, прелѣтающая отъ Сѣверныхъ Странъ, чрезъ Чѣрный Понтъ¹⁶³, къ Полудню, воспѣвая Пѣсеньку сію: “Нѣсть здѣ для мене Покоя”¹⁶⁴. “Кто преиде на оную Страну Моря и обрѣте Премудрость?”¹⁶⁵ “Едина есмь азъ, дондеже преиду”¹⁶⁶.

Свѣтлая Седмица есть День Господень¹⁶⁷, Покойный Полудень¹⁶⁸, Весна Цвѣтоносная, Вѣчное Лѣто, Время Благо, Всѣмъ Воскресеніе, Просвѣщеніе и Освященіе. “Очи всѣхъ на Тя уповаютъ, и Ты даеши имъ Пищу во Благовремѣя”¹⁶⁹. “ПРИЙМИТЕ ДУХЪ СВЯТЪ!”¹⁷⁰

Глава 3-я Испытуется Божія Сила въ нѣкихъ Мѣстахъ Бібличныхъ

ДУША. Свѣтлая Седмица и Сѣнь Херувимска изъ Памяти моя не выходитъ, о любезный Отче! Свѣтъ, Теплоту, Прохладну Тѣнь, Пищу, насыщающую Вѣчности Сотомъ, Живую Забаву, твердое Надежды Утѣшеніе – Все сіе нахожу для себе во Свѣтлыхъ Чертогахъ и на Прекрасныхъ Горѣхъ Ея. Люблю Израіля, что сосѣтъ КАМЕНЬ Горы сей¹⁷¹. А не сіе ли есть поучатися СВЯТИНѢ¹⁷²?.. Но милое для мене и Жалостное Позорище сіе: Женѣ съ Прекраснымъ своимъ Младенцемъ, по воздуху парящая, убѣгаетъ отъ гонящаго Ея Змія...¹⁷³ О Богомѣрзкій! На Слѣдъ Божественныя Невѣсты Водъ горкихъ Блевотины своя изблеиваетъ Скверный...¹⁷⁴ Скажи мнѣ, Отче мой! Каѣя Пѣлза Дракону в томъ, чтобъ потопить Младенца?

ДУХЪ. Пѣлза таѣя, что, потопивъ сію Невѣсту съ Младенцемъ, легко тогда можетъ всю покрыть Землю Потопомъ, а Богъ отъ Водъ очищаетъ¹⁷⁵.

ДУША. Откуда же Ему сия Злоба и Упрямство к Вышнему?

ДУХ. На Что о Сем спрашивать? Плоть по Природѣ враждебна Духу.

ДУША. Неужель сей Сатана отрыгает Потоп, бывший во Днях Ноевых?

ДУХ. Без Сумнѣнія, бывший при Ное.

ДУША. Почему сия Дѣла облечѣнна в Сѣнце¹⁷⁶?

ДУХ. Можно догадаться, что Она стоит на Мѣстѣ Фигуры Сѣнечныя и есть Копія Ея.

ДУША. Конечно, сей Змій есть тот же, что напечаталъ Евѣ, будто у Смѣрнаго Древа добрый Плод¹⁷⁷.

ДУХ. Сей есть оный Сѣмъ. Тогда ж то Он задавилъ Сѣмя Женѣ и потопилъ НАСЛѣДНИКА ОБЪТОВАНІЙ Оных: "Тебѣ дам Оную Зѣмлю и Сѣмени твоему"¹⁷⁸. Потомъ легко ужѣ, с Нагрузом своим, введена Земля под Клятву и покрылася Горких его Вод¹⁷⁹, а простѣе с Давидом сказать, Потопных его Глаголов и Лстиваго Языка Блевотинами¹⁸⁰. Тогда вездѣ настало Злобѣ Врѣмя¹⁸¹, Чуждая Тма, Гниль и Растлѣніе Плодовъ его Смѣрных, одному только ему вкусных. Не видна же была ни во Облаках прекрасно сияющая РАДУГА, ни веселаго Воздуха благовидность, ни Пріятность вѣчнаго Лѣта благовременна, о коём бесѣдует безневѣстная Невѣста¹⁸². "Зима прѣйде. Дождь отыйде. Цвѣты явишася на Землѣ. Врѣмя Обрѣзанія Гроздей приспѣ..."¹⁸³

ДУША. Желала бы я знать, Отче наш Небѣсный, и прошу открыть не обинуясь: Что ли значитъ прямо и точно сей Змій? Ежели во Фигуральномъ Библічномъ семъ Мырѣ всякое Дыханіе¹⁸⁴ и вся Тварь собранна для составляющихъ Систему его Фигуръ находится, посему и Он долженъ быть Фигурою, значащею Нѣчтось точно. Да и написано в семъ Священномъ Мырѣ, что с прѣтчими Тварьми и Гады Господа хвалят. Хвалятъ же Его како можетъ Тварь Безсловѣсна? Развѣ только можетъ болванѣть Фигурою и Гадательнымъ Молчаніемъ, аки помаваніемъ, давати Знать о Бозѣ. Не иначе бо Нѣмыи Небеса повѣдаютъ Славу Божию¹⁸⁵, точию молча. Обаче, аки Трубою, Премилосѣрдный Его Промысл, в Мырахъ Его закрывшійся, проповѣдуютъ. Научи ѣбо мя, Владыко Святыи, Чтѣ ли значитъ Змій сей? Присем и то мнѣ непонятный Вздор, чтобъ почитати за Одно оба Потопы: Драконовъ и Божій... Не вмѣщаетъ Сѣрдце...

ДУХ. Ну, Душа моя! Дѣй! Станемъ учить и кѣпно тутъ же учиться. Что Слаже, какъ по Сирахову Совѣту, поучаться Святыиѣ в Разумѣ своемъ? "Блаженъ, де, Муж, иже в Премудрости умрѣт и иже в Разумѣ своемъ поучается Святыиѣ..."¹⁸⁶ Не спѣши только, моя Любѣзная. Не будь Нагла и не почитай Нестѣточнымъ Тѣе, что для тебе не понятно. Помни, что Фигуральный Мыр сей есть то из Гаданій сплетенна, а запечатлѣнна Тайнами КНИГА. Забавляй в семъ Умногъ Раѣ Мысли твой. Но нигдѣ не суди нагло... Слыхала ль ты когда, что самыи Прѣдрѣвнии Вѣчности Испытатели создали Змія Фигурою Ея? Змій же был и хитря о Богѣ Науки Иконою¹⁸⁷.

ДУША. Слыхала. Он пишется и ползущимъ и в Кѣло свѣтымъ, свой же Хвостъ во Устахъ держащимъ¹⁸⁸. А почему Он такую Фигуру здѣланъ?

Дух. Потому, что хитр и вьется в Кóльца так, что не видно, куда Дúмает, если не примѣтитъ Гóлову Его. Так и Вѣчность вездѣ есть, и нигдѣ Ея нѣтъ, тѣм что невидна, закрывáя свою Упóстась. Подобна ўбо Ей и Нау́ка о ней. Притом Свѣртки и Кóльца Ея суть Икóны Вѣчности и Свѣтков Таинственных Нау́ки Божественныя. Кромѣ сего, имѣет он преострый взор, как видно из Его И́мени. Ёллинское Слово сѣ Δέρκω значитъ “Зрю”; Δρακῶ значитъ “Узрю”; Δρακῶν – “могúщій вперед узрѣть”, сирѣчь “Прозорливый”. Нѣтъ труднѣе, как прозрѣть Вѣчность Грязью засóренному Оку. Если ты разжевáла и Вкус почúствовала в сем: “СЛÓВО БЪ К БОГУ, И БОГ БЪ СЛÓВО”¹⁸⁹, тогдà понимáй, что Бѣблѣя, все свое ФИГУ́РНОЕ СЛÓВО во Видѣнїе Вѣчнаго простира́я, здѣлалась и сáма Богом. “И БОГ БЪ СЛÓВО”¹⁹⁰ – так, как на Золотúю Монету Вѣксель и сам стал Зóлотом... Тепѣр ужѣ не обинúяся скажú, что БѢБЛѢЯ есть и БОГ, и ЗМІЙ.

ДУША. Ах Óтче!.. Странное и Нечáянное слы́шу.

ДУХ. Главà Его есть Седмица. Вот тебѣ Седмиглавный Дракóн Дани́лов¹⁹¹!.. Престáнь же дивѣться Помянúтым Потóпам и не говори: Не вмѣща́ет Сѣрдце...

ДУША. Ўбо и Сóнце есть Змій?

ДУХ. Конѣчно, Голова́ Змѣйна, а Лицѣ Божіе.

ДУША. И всѣ прóчїя Вицефигúры суть Змѣи?

ДУХ. Без Сумнѣнїя, они́ суть Тудуб и Хвост Его, а Божїя Нóги и Поднóжіе. Престóл же Его Нѣбо и Сóнце.

ДУША. Куда тепѣр мно́го я ви́жу Змѣев!

ДУХ. У Бога 1000 Лѣт, я́ко День едѣн¹⁹², и 1000 Вице-Фигúр во Единодѣвной Сóнечной, а Она́ Едѣна за 1000 их сто́ит. Я́коже Змѣи чáсто вьѣтся, перевивáясь в рáзныя Свѣтки на том же Мѣстѣ, а по Вѣду кáжет Переменѣну, так и Бѣблѣя представляет Разнообразныя Пóвѣсти и Речѣнїя, но Все сѣ на тóм же Пúнктѣ, как Кóлесо на своем Цѣнтрѣ, обращáется¹⁹³.

“Змѣи же бѣ Мудрѣйшїи”¹⁹⁴.

Здѣланна же Змѣйна Фигúра Мудрѣе всѣх Звѣриных, я́ко приличнѣе живопису́щая Книгу Вѣчности и Сѣлу Божію. “Змѣи сей, егóже создáл еси ругáтися Емú”¹⁹⁵.

ДУША. Как же так? Бѣблѣя есть кúпно и Бог и Змѣи?

ДУХ. Как же так? Она́ видь Плоть и Дух, Бúйство и Мúдрость, Мóре и Гáвань, Потóп и Ковчег... Не будь несмы́сленна и Кóсна¹⁹⁶! Умствуй проворнѣе. Видь ты ужѣ слыхáла, что всѣ Мы́ры состо́ят из двоѣих Естѣств: злáго и добраго. Почему́ ж тебѣ сей Змѣи чрез-чур стра́шен? Он не вс[e]гдà вредит и юрóдствует, но бывáет и вку́сный и полѣзный. Если нашептáл Ёвѣ по-Сатани́нску, мóжет и Марїи возблаговѣститъ по-Архáнгелску.

ДУША. Почему́ ж семú Змѣю во всѣх Вѣках и Нарóдах ругáются, плюо́т и презира́ют?

ДУХ. Не дѣивно. Он их Потóпом мучит. Он на Поругáнїе сóздан¹⁹⁷ и тогò досто́ин.

ДУША. Ах! Он тогò досто́ин?

Дух. Потому что во многих Мѣстах безстѹдно и вредно, без всякаго Вкуса лжет. Также нелѣпныя Враки и срамныя и Небыль шепчет.

ДУША. Гдѣ ж он лжет? Покажи мнѣ хоть одно Мѣсто.

Дух. Покажѹ. А чтоб всю Его Ложь щислить, к Семѹ чѹть ли довлѣет Полгодѹ. Вот он тебѣ зараз, на самом Порогѣ, лжет! “В Началѣ сотвори Бог Небо и Зѣмлю”¹⁹⁸.

ДУША. Боже мой! Неужель сіе Ложь есть?

Дух. Самая главная Критская¹⁹⁹ и Сіканская²⁰⁰ Ложь. Поколь Яблонь, потоль с нею и Тѣнь ея. Тѣнь значит Мѣстечко, Яблонею от Сѹнца заступаемое. Но Древо Вѣчности всегда зеленѣет. И Тѣнь ѹбо ея ни Временем, ни Мѣстом есть не Ограниченна. Мыр сей и всѣ Мыры, если они безчисленны, есть то Тѣнь Божія. Она ищезает из Виду по Части, не стоит постоянно и в различныя Формы преобразуется видь, однако же никогда не отлучаясь от своего живаго Древа; и давно уже Просвѣщенныи сказади Вѣсть сію: “Materia aeterna. Вещество вѣчно есть”²⁰¹. Сірѣчь всѣ Мѣста и Времена наполнила. Един точию Младенческой Разум сказать может, бѹдто Мыра, великаго сего Ёдола и Голіаѹа, когда-то не бывало или не бѹдет. Сею Младенскою Лжею, во Исходѣ десятаго послѣ Христа Вѣка, всю Христіанску Вселенну толь поколебал, что Мырокрушенія так всѣ трепетали²⁰², как Морехѹдцы в чрезвычайную Бѹрю Кораблекрушенія^а.

Представь ѹбо себѣ, Душо моя, тогдашнее Душ Христіанских от сего Змія Мученіе! Оно видь не седм Дней, как на Морѣ, продолжалось, но... и вовѣргнуло Христову Філософію в Крайнее Презрѣніе и Поруганіе, когда наконец уже открылось, что всѣ Язычники достойно и Праведно Христіанску Бѣсность сію осмѣвали и нынѣ осмѣвають. А как в самых Дверях, и (по Послѹвицѣ) на пѣрвом Пѹскокѣ²⁰³ лжет, так и в самый пѣрвый День непостоянен: “Да бѹдет СВѢТ!”²⁰⁴

Откѹду же СВѢТ сей, когда всѣ Небѣсныя СВѢтила показались в четвѣртый День²⁰⁵? И как День быть может без Сѹнца? Блаженна НАТУРА постоянна. Все Чтѹ-ли-то Днесь, То всегда не есть Статочное. Таким Вздором чрез всю Седмицу рыгает, бѹдто был Зрителем Вселенскаго сего Чудотворнаго Театра и бѹдто Нѹжда знать: Прѣжде ли Цвѣт, или родился Гриб? Наконец, всю Божию Фабрику сію самым Грубым Юродством запечатлѣл: “Почи от всѣх Дѣл своих”²⁰⁶.

Бѹдто истомлен, Ничевѹ создаты не мог уже больше. А если бы не сіе помѣшало было, непременно у нас нынѣ показались бы безхвѹстые Львы, Крылатыя Черепѹхи и Кобылы, Хвостатыя Зѹйцы, Единорѹжны Волы, Сладкогласныя Крастели, Пухо-Собѹлы Ежаки, Четыре-Окіе и Четыре-Ўшіе Сѹды, Правдолюбныя Ябедники и Клеветники, Премѹдрые (сказать по-Теутѹнску) Шпѹц-Бѹбы²⁰⁷, по-малороссійску – Умныя Дураки, и прѹтчая Чудѹвища и Уроды, а за ними бы в Слѣд, как Еліссейское Желѣзо,

^а Вот Слово! потрясшее тогда Вселенну: “Связа Сатанѹ на Тысящу Лѣт”⁽¹⁾. Боялася, чтоб не развязался Губитель.

вынырнуло бы²⁰⁸ (сказать по Римску) Mobile perpetuum²⁰⁹ и Філозофскій, Все Блѣто Европейское преобразующій в Злато, Камень...²¹⁰ Нынѣ же Все сіе засѣло в Божіей Бѣзднѣ. Послушай, Душа моя! От сегò видѣ Лживых Вод Потòп изблевающаго Источника убѣгал Іаков, как пишется: “Изыйде Іаков от Студѣнца проклятаго и взойшòл в Харранѣ”²¹¹ – там, гдѣ возсѣла и сѣдит Вѣчная Дружба и Правда. А как Божію Богу отнял Неутомимость, так сам себѣ чуждое и несродное усвоил, сирѣчь Человѣческой Язык:

“Речѣ Змій Женѣ”²¹².

ДУША. Начала и я чувствовать Вздор в сих Словах: “Почи”²¹³. “Бысть Свѣт”²¹⁴. Сіе значит: Свѣтлое и Сòнечное Врѣмя. Потòм, как безпáмьтен, повѣствует о Сòнцѣ, бѣдто Оно не бывало, а созидается нòвое. Естли же пѣрваго Дня Вѣдро и Свѣтлость создáнна без Сòнца, кáя Нѣжда созидать Сòнце? Не склáдно лжет²¹⁵.

ДУХ. О Душа моя! Знай! что Біблію читать и Ложь Его щитать есть тò же²¹⁶. “Насадїи Господь Бог Рай во Едемѣ на Востòцѣх”²¹⁷. Вот болгун! Сад насадил в Садѣ. Еврѣйское Слово Едемъ есть тò же, что Сад²¹⁸. Откуда же на сей (так сказать) Садовый Сад глядѣть, чтоб он казался на Востòках? Но и видно, что у него как Сòнце, так не Един и Востòк. “Познà Каин Жѣну свою”²¹⁹. О, безстѣднѣй бѣуеслов! Забыл, что, по Его ж Сказкѣ, нѣ было в Мырѣ, крòмѣ четырёх Человѣк. Гдѣ ж он взял Жѣну себѣ крòмѣ Матери?

ДУША. Мнѣ и то Вздор кажется: “Бога ходяща в Раю...”²²⁰ Кáко премѣняет Мѣсто вездѣ сый?

ДУХ. Но сей Клеветник напѣпчет тебѣ, Голубице моя, что Бог плачет, ярится, спит, раскаивается... “Помысли Бог... и размысли, яко сотвори Человѣка”²²¹. Потòм наскáжет, что Людѣ преобразуются в Соляные Столпы²²², возносятся к Планѣтам²²³, Ъздыт Колясками по Морском Днѣ²²⁴ и по Вòздухѣ²²⁵, Сòнце, бѣдто Карѣта, останòвливается и назáд подаётся²²⁶, Желѣзо плаваает²²⁷, Рѣки возвращаются²²⁸, от Глása Трубнога разваливаются Городскія Стѣны²²⁹, Горы, как Бараны, скáчут²³⁰, Рѣки плещут Рукáми²³¹, Дубрáвы и Поля радуются²³², Вòлки с Овцáми дружат, Волы со Львáми пасутся²³³, играют Мálчики с Áспідами²³⁴, встают Мертвья Кòсти²³⁵, падают из Яблонь Небесная Свѣтила²³⁶, а из Облаков Крупяна Кáша с Перепѣлками²³⁷, из Воды дѣлается Вино²³⁸, а Нѣмыи, напившиися, бесѣдуют и прекрасно поют²³⁹, и прòтч[ая], и прòтч[ая]... “Рысь почиет с Кòзлищем”²⁴⁰, “и Вол и Медвѣдь вкупѣ”²⁴¹. Ах! “Не вѣм Змїя, ползущаго по Камень”²⁴², – вопіет Соломон. Видишь, что Змій по Лжѣ ползѣт, Ложь жерѣт, Лжею рыгает. Не знай и ты его, о Душà моя! Кáя Твѣрдость в слѣдующих его Рѣчах? “Всякаго Тѣка и всякїя Крòви да не яст”²⁴³. Потòм, забывъ Сказанное, говорит: “Напитà их от Тѣка”²⁴⁴. “Пійте от ней всѣ. Сїя есть Крòвь моя...”²⁴⁵ Мнòго ли же Вкуса и в таких Словах? “Да отыймет Жрец от Жѣртвы Пáмьть Ея”²⁴⁶. “Да возложит Жрец Пáмьть ея на Олтáрь”²⁴⁷. “Всяк Дар Жѣртвы вáшея Сòлю да осòлится”²⁴⁸. Кáя ж Прїятность и в сих не осòленных Словах?

“Мелзїи Млеко, и бѣдет Мáсло”²⁴⁹. “Аще ли Нòздри чѣшеши, изыйдет Крòвь”²⁵⁰. “Дадите Ей от Плодов Устѣн Ея, и да хвалим бѣдет во Вратѣх Муж

Ея...²⁵¹ Что тощнѣ, худѣ и невкуснѣ, как сіе: “От Потѡка на Пути піет: сего рѣди вознесѣт Главу”²⁵². Что срамнѣ и вреднѣ, как Лѡтово в Пещерѣ Обхожденіе²⁵³? А сіе ужѣ пѣче всякія Лжи Лживѣ: “Вся покорил еси под Нѡги его”²⁵⁴. Кромѣ Звѣрѣй и Гѣдов, скѡлько Тысящ Крошечных, лѣтающих и Пѡлзущих Звѣрѡчков сосут Кровь Человѣчу и поядѡют Кровопотныя Трудѣ его? Наконѣцъ взглянь, Душѣ моя! Зжѣлся и побѡли о безчисленных, Вѣнцѣ лишѣнных, Мучениках, о тѣх нещѣсных Страдѣлцах, кой, Лѣстію сего Мучителя прелщѣнны, вѣбодли себѣ соблазнѣющѣя Очи, вѣрѣзали для Царствѣя Небѣснаго свой Ятра и Скопѣли Самоизвѡльно²⁵⁵ или вдрут во великом Числѣ сожгли сѣмы себѣ²⁵⁶. Бог Вѣроу, он же Суевѣріем в тѣинѣ ловит. Суевѣріе раздражилѡ Премилосѣрднаго Кѣсаря Тѣта²⁵⁷, бѡдѣто бы Бѣбліа не велѣла смирятися пред Царѣями. А сіе же то сѣмое с Пѡлом Земнѣым сравнилѡ Иерусалимскѣя Стѣны²⁵⁸. Призри, пожѣлуй, на весь сей Земнѣый Клуб и на весь бѣднѣый Род Человѣчѣй. Вѣдишь ли? Коль мучительным и бѣдственным Ёресей, Раздѡров, Суевѣрѣй, Многовѣрѣй и Разновѣрѣй ПОТОПОМ волнуѣтся, обуреваѣтся, потопляѣтся! А сей же видѣ весь Потѡп не свѣшше нам данн, но Аѣдская Змѣйна Чѣлюсть отрыгѣя отрыгнуѣла, изблевѣя изблевѣала, якоже пишѣтся: “Глаголы Потѡпныя, Язык Лстив”²⁵⁹. “Сохрани мя, Господи, от Человѣка Лукава...”²⁶⁰ Скажи же тепѣрь, Душечко моя, не достѡин ли сей Змѣй за такѣя Блевѣаки, Вздѡры, Язвы, Муки Всемирнаго Смѣха, Мерзѣнѣя и Ругѣнѣя?

“...Создѣл еси ругѣтися Ему”²⁶¹.

Глава 4-я

Продолжѣется Суд над Змѣем

ДУША. Когда сей Змѣй подверженъ Всемирному Суду, тогда мѡжем быть и мы над ним Судѣями. Не он ли есть Оный Данѣилов Болван²⁶², Фѣлософским...²⁶³ скажу лѣчше, Израилским КАМЕНЕМ сотрѣнный?.. Недѣвно я смѣялась Тому, что он до Авраѣма привѣл Числѡ троѣих Гостѣй, а в Содѡм отправил тѡлько Двоицу²⁶⁴. А третѣй гдѣ? Из Вѡза, по Послѡвицѣ, убѣился²⁶⁵?.. Конѣчно, Гѡсти стояли на Горѣ. “Трѣе Мѡужи стояху над ним”²⁶⁶. Однако ж не сказѣл: явѣя Ему Бог у Горѣ, но у ДѢБА²⁶⁷. Смѣшно и Тѡе: “Не минѣ мене Рабѣ твоегѡ”²⁶⁸. Потѡм: “И омыются Нѡги ваши”²⁶⁹. И так у Авраѣма Трѣе, Двѡе и Един Гѡсть есть Тѡ же. Не сіе ли есть, по-Германску, Шпѣц-буб²⁷⁰? по-Грѣцку – Хѣмера, Хѣмара²⁷¹, а у нас Тѡ же, что Марѣ?..

ДУХ. Цѣсс-сысс-сысс!.. Тѣше потѣше, Голѡубко моя!.. Оглядѣйся, как Прѣтча учѣит, на Зѣднѣя Колѣса²⁷². Не спѣши! Ах! Да не пожрѣт тя Дракѡн и Потѡп! Рыдѣает Мѣти, родившая Дѣрзкаго Сѣна²⁷³. О! дабы не рыдѣала и тебѣ! Невѣнчаннѣя оныя Страдѣлцы погубѣл Ктѡ ли? Суд Наглыѣй. Вселѣнскѣй всерѡднѣх бѣд вѣчно обуреваѡущѣй вся Рѡды и вся Вѣки и Человѣки навѡдит Потѡп Ктѡ ли? Суд Наглыѣй. Спасѣтельную Оную от Потѡпа Пирамѣду совершѣтъ в Столпотворѣнѣи помѣшал Ктѡ ли? Языкѣи слѣял и Рѣчи замѣшал²⁷⁴, источивѣши всѣх Раздѡров и Разновѣрѣй Ёреси: Ктѡ ли? Суд Наглыѣй. Ктѡ ли пресладчѣйшѣй Мускѣйскѣй Богу ОРГАН, сѣрѣчь Бѣблію,

Дурногласною и Безсогласною сотворил и разстроил? Кто научил сию Ёву пѣть Пѣсни не Бóгу Іяковлю, но бездúшному Деирскому Ёдолу, Мыру сему? Суд Наглый. Покут в Кóстелах в День Свят[аго] Духа:

“Согласная возшумѣ Пищальская Пѣснь”²⁷⁵ и протч[ая].

Но лучше было так пѣть: “Разгласная возшумѣ...” Сего ради изгнан из Ра́я Ада́м, с растроенною своею Чалтырью и с несличными своими Гуслиями. Эй, Душо моя! Бѣгай Судá Наглаго. Опáсно суди Суд Божій. Зна́ешь ли? Би́блиа есть Чтó ли? Видь она́-то есть Дрѣвняя О́ная ΣΦΙΓΞ (Сфынкс)²⁷⁶. Лев-Дѣва, или Льво-Дѣва. Купно Лев и Дѣва. Се стрѣтает тебе обходяй Вселенную, ищущий, áки Лев, дабы Когò поглотить²⁷⁷! а Ктó то стрѣтает? Давідов о́ный Прокáзник, Срящ и Бѣс Полуденный²⁷⁸. Вот тебѣ Сфынкс! а ты дрѣма́ешь и игра́ешь! Не слышишь ли Соломóна: “Любяй Бѣду, досто́ин ея”²⁷⁹. Разумѣши ли, я́ко ны́нѣ стрѣтает и ожида́ет тебе или Преблаже́нна Побѣда, или соверше́нная Бѣда? А́ще рѣшишь Гадáние Ея, аще достáнешь Острогóрній о́ный Град, Град Даві́р, Град Премúдрости и Гра́ммоты Ея Премúдрыя²⁸⁰, Град О́ный Апока́липсний, Град Драгоцѣнно Ка́менный, Еди́ный возлюбленный Даві́ду Град О́ный:

“Кто введёт мя во Град утверждён?”²⁸¹

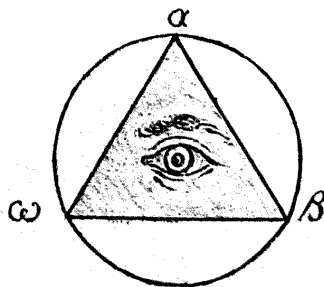
Се! Мир тебѣ и Милость во вся Дни Животá твоего²⁸²! И Дѣва и Женá твой. Се! я́ко Лозá Виногра́дная²⁸³, в Бокáх Тѣлеснаго Дóму твоего рóдит тебѣ Сыны Сіонскія и Дщѣри Іерусали́мскія, не от Крóве, но от Бога ражда́емья, я́коже пишется: “Блаже́н! иже има́ть Срóдники своя в Сіонѣ и Плѣмя свое во Іерусали́мѣ”²⁸⁴. Сему́-то Побѣдíteлю Вы́шняго Гра́да Муж Божій Халѣб да́ет в Супру́жество Краснѣйшую всѣх Плотских Мы́ра сего́ Невѣст, Безневѣстную²⁸⁵ Дщѣрь свою Асха́нь О́ную²⁸⁶: “Сію́ возлюбих от Юности моя́ и зыска́х Невѣсту привести себѣ”²⁸⁷, я́ко не увяда́ет Красотá ея. А́ще же по Самфо́новску Льва сего, первосря́щаго Стра́жа и Пѣстуна Дѣвы сея, áки Драко́на, Злато́е Руно́ стрегу́щаго²⁸⁸, не раздерѣшь, – о! тогдá-то вмѣсто сла́дкаго Асха́ни твоя́ Сота она́го: “Горга́нь Ея Сла́дость”²⁸⁹ – встрѣ́нут тебе Пѣси́и Мúхи, изгна́ющіи Сла́дость Еле́я, и Шѣршни и Го́ресть о́ная. “Го́ре глаголю́щим Го́ркое Сла́дким”²⁹⁰. “Напита́ю их Пѣлынем”²⁹¹. “Пошлю́ в них Звѣри”²⁹². “Зу́бы их Зу́бы Львовы, убива́ющіи Душу”²⁹³.

Раздери́ Льва, Душо́ моя! да не он раздерѣ́т тя. Раздѣрѣшь, а́ще убѣжишь Нагла́го Судá. Убѣжишь, а́ще бу́дет Господь Бог твой с тобо́ю²⁹⁴. В зло́бном Благо́го Человѣ́ка Лицѣ́ Сѣрдце́ крýется Блаже́нно. “Словеса́²⁹⁵ Мúдрых я́коже Гвóзди вонзѣ́нныи”²⁹⁶. О! Опáсно ходи́ о́коло их²⁹⁷, Душо́ моя. Ка́ждое Би́блейное Сло́во есть пригво́жденно́ Гвóздом О́ным: “Пригвозди́ Стра́хом твои́м Плóти моя́”²⁹⁸. И вся́кій Глас Ея́ есть то Льви́ный Рык О́ный: “Я́ко Лев, возре́вет Господь”²⁹⁹. Тогдá раздѣрѣшь, когдá разберѣшь, найшо́в же Сот Істи́ны, воспоѣшь со Иса́иею:

“В Сокрóвищах Спасе́ние наше”³⁰⁰.

Знаю́. Тебе́ видь соблазнили́ Авраáмовы Го́сти. Прошу́ не уничижа́ть и не руга́ться им. Видно́, что Сіе не Дур и не Взор, когдá ска́зуют, что Евре́йская Би́блиа сім же Шті́лем начина́ется: “В НАЧА́ЛЬ сотвори́л Бóги сіе

Небо и сию Зѣмлю”³⁰¹. Ражжуй! Сотворил? Сіе значит Един. Боги? Сіе значит не Един. Подобно пишется и о Странниках оных: “Сошѣд убо (Странник рече) узрю”³⁰². Потом: “Мы погубляем (говорит тот же Странник) Мѣсто сіе”³⁰³. Я и Мы? Видишь, что здѣсь значит то же. Аще Кто с Пѣагѳором³⁰⁴ раскусил Фигурный Трѳгѳл, образующій Истину, Той видит, яко в нем 3, 2 и 1 есть Тѳжде.

Трѳица во Единицѣ и Единица в Трѳицѣ быть не мѳжет, развѣ Единицы³⁰⁵. Никтѳже Един, токмо Един БОГ. Вся Тварь есть то Плоть, разумѳй, сплѳтенная ПЛѳТКА, склѳенный Пѳсок, слѳпленный Прах, раздѳляюяся во свою Безконѳчность, Раздѳленіем своим и Сѳченіем отвѳтствуя противостѳящему Естеству Божію, ЕДИНИЦЕЮ своею в нераздѳлную Безконѳчность и в безконѳчную Нераздѳлность простѳртому. Убо вся Тварь есть то сѳкомая Натѳра. Нѳсть Ей Причѳстїа со Всеблаженною Оною ЕДИНИЦЕЮ: “ЕДИНО есть на потрѳбу”³⁰⁶. И пѳки со СВЯТОЮ ТРѳИЦЕЮ нѳсть Чѳсти Твѳри. Сїя Агарь есть мнѳгая Бѳдность и бѳдная Оная Мнѳгость: “Мѳрѳо! Мѳрѳо! печѳшися и мѳльвиши о Мнѳгости...”³⁰⁷ ЕДИНО НАЧѳЛО, а Начѳлная ЕДИНОСТЬ Всю Тварь предварѳет. Се УГѳЛ! Создѳвшая Плоть, и всѳлшѳяся в ней. Се УГѳЛ! Ишѳзшей Плѳти пребывѳющѳя же. Се УГѳЛ! Вот тебѣ, Гѳрлице моя, Египетскїй Трѳгѳл! Вот для чего влюбилсѳ в Егѳ Мудрѳц Самїйскїй³⁰⁸! Не вѳдушїи себѳ и Бога Сим соблазнѳются и ругѳются. Свѳтлыи же Ангѳлы озарѳют Смыслы, веселѳщѳся, яко с нѳми Бог³⁰⁹. Трѳгѳл, Квадрѳт, Кѳло, Сѳнце, Просфѳрный Хлѳб, с вѳрѳзанным средѣ его и вѳнятым чрез Іерѳя Квадрѳтом или Трѳгѳлом, прѳломѳн, прѳсто сказѳть, растолковѳн Лукѣ и Клеѳпѣ³¹⁰, Все сіе ЕДИНОСТЬ образѳует.

ДУША. “Рѳдуйся, Ковчѳже! Духом позлащѳнный”³¹¹. Нынѣ слышу! нынѣ вїжу! Ты Мѳти и Дом...³¹² Се! вїжу Духа Божїа, носѳщѳся верхѳ Потѳпных Вод³¹³. Вїжу ЕДИНО, а ТѳЕ есть ТРѳЕ. Вїжу ТРѳЕ, а То ЕДИНО... Но кѳко ДВѳЕ и ЕДИНО?... Недоумѳет Ум... Накажи мя, Господи, и накажѳся. Облїчи мя! и возлюблю тѳ³¹⁴.

ДУХ. О несмыслѳнна и Кѳсна³¹⁵! от Лїка Бѳйных Дѳв Дѳво! И сегѳ ли не постигѳеши? Положи во ЕДИНО Конѳц и Начѳло. Эй! будь мнѣ Прозорлїва, как Нѳева Голубїца, да не причтѳшьсѳ к нещѳсному ѳному Хѳру и не погїбнешѳ Потѳпом.

“Оскудѳша дѳбрыя Дѳвы”³¹⁶.

“Погрязоша, яко Олово во Водах”³¹⁷.

Будь же и ты Судіею, но смотри: Прáведен Суд суди³¹⁸. Не на Лицò одно зрирай³¹⁹ и не цѣни по Углам Гóрницы³²⁰, а по позлащѣнной Скорлупѣ Орѣха³²¹. Знáешь видь, что Змій есть, Знай же, что Он же и Бог есть³²². Лжив, но и Истинен. Юрòд, но и Премúдр. Зол, но Он же и благ. “Коль Благ Бог Израилев Прáвым и Мúдым Дѣвам!”³²³ Бúде в нем станешь видѣт одну Злость и Плоть, не престáнет тебе уязвлять и питáть оною, как пишется: “Приложи им Зла, Господи, приложи”³²⁴. Кому? “Слáвным Земли”³²⁵. Кáко мóжет Земля, Плоть, Гной слáвиться в Дóмѣ Божіем? Весьма не совѣтует Мойсѣю зирáть на Лицѣ свое Бог³²⁶. Сіє значит видѣть в Бібліи Зѣмлю и Тму, а вкушáть Яд. Содóмляне вплошь, Юноши и Стáрцы их, пред Сном в Вѣчерь брòдят óколо Дóму Божія. Но áлчут, áки Пес вс[е]гда³²⁷.

ДУША. Я рáда Óчень, чтоб Он не был язвительным. Тогда бы я не ругáлася Емú и не боялася бы Смѣртнаго Жáла егò.

ДУША. Но Что с ним дѣлать?

ДУХ. Произвѣсть Прáведный Суд Емú. Вот Чтò! и тóчно узнáть Силу Дѣла егò. Тогда мáлое Отрочá поведѣт егò³²⁸.

ДУША. Как же сіє дѣлать?

ДУХ. Вознѣсть и поднáть Егò от Земли в Гóру. Тогда явится Спасительная Сила Егò, как Сам Он признавáется: “Егда, де, вознесетѣ Сына Человѣческаго, тогда уразумѣте, яко Аз есмь?”³²⁹ Правдиво сказáть: Чтò ли я значú? И Чтò ли то есмь? Нынѣ же Сидите на Сѣдáлищи Губителѣй³³⁰ моих и Незлобіву мою Невинность убивáйте. Сія же то наконѣц есть нелóжная Печáть Вѣры, чтоб поднáть Змія чúднаго сего, как пишется: “Знáменія Вѣрующим”³³¹. “Языками возглаголют Нòвыми”³³². “Змія вóзмут, вознесúт...”³³³

ДУША. Кто же довѣлет Егò поднáть?.. А поднáвши, гдѣ Егò дѣвáть? Рáзвѣ на Шѣю повѣситъ?

ДУХ. Гóры пренóсит и Змія поднимáет Ктò-ли? ВѢРА. Подними прѣжде не Змійно, но твое самага Сѣрдце. Кудá? К Вѣчному, а Змій во Слѣд твой самовóльно вознесѣтся в Гóру и повиснет на Дрѣвѣ, а тебѣ на Шѣю.

ДУША. Вот бѣда! Загризѣт...

ДУХ. О Дúра! Не бѣдá! но Спасѣние...³³⁴ Он тóлько тогда врѣден, когда по Землѣ ползает.

ДУША. Скажи, Óтче, пояснѣе, Кáко ли повиснет на Дрѣвѣ? Мы Дрѣво разумѣем то, что Крест, Виселица...

ДУХ. Скажи лúчше так! Мы ползаем по Землѣ, как Младѣнцы, а за нáми ползѣт и Змій. И Кто вас возстáвит? Да не выходит из Пáмяти тебѣ Пресвѣтлая (Слыши, Дщи) Божіих Гор Седмица! Они суть семь Рáйскія Яблони, Седьмь же, как Едина, раждáющая Плод Вѣчныя Жизни. Теперь почувствуй слáдкій сей Глас Невѣсты: “Яко Яблонь посреде Дрѣвѣс Лѣсных, тáко Брат мой посреде Сынов”³³⁵. “Положите мя в Яблоцѣх”³³⁶. “Под Яблонею возбуди́х тя”³³⁷. “ТАМО РОДИ́ ТЯ МА́ТИ ТВОЯ́”³³⁸.

Ви́дишь ли? Кудá в Гóру взѣмлетсѣ? и на коем Дрѣвѣ вѣшается? Тáкожде Исáиа, чрез Рáйское Дрѣво ЖИЗНЫ, разумѣет Седмицу:

“Якоже Дніе Дрэва Жізни, б́удут Дніе Люд́ей моих”³³⁹.

На сем, насажд́енном при Исходищах Вол, Др́евъ³⁴⁰ пов́шен, из Нечестиваго М́ужа Блаж́енным, из ползущаго Божественным, из Ядови́таго д́блается Спасителным, из Мёртваго Живым... Послушай, како Иса́ія о вс́х Но́евых, или Би́блейных Скота́х, Зв́рях и о са́мом Зми́ благов́стит?

“Не повредя́т ниже́ погу́блят”³⁴¹. Но внимли: Гд́ не повредя́т? “На Гор́, де, Свято́й мо́ей”³⁴².

“Бо́лцы и А́гнцы́ имут пасти́ся вку́пъ”³⁴³.

“Лев, я́ко Вол, сн́сть Сла́му, а Зми́я землю”³⁴⁴.

Если же мн́ скаж́ешь: Он и без Горы́ ку́шал Зе́млю, и за то от Бога про́клят. Зат́м же то Он про́клят, что жрал не на Гор́, без Горы́, не на ГОРА́Х СВЯТЫ́Х³⁴⁵, не за то, что ъл Зе́млю. Вся Си́стема Мы́ра сего есть Земля и Прах, Вода́ теку́щая и С́нь Псам Преходя́щая³⁴⁶.

Подоба́ло Ему́ я́сти и пить со Кле́бопоу³⁴⁷. А гд́? На Пути́ Суббо́тном. Или с Петро́м, на с Небе́с низпу́щенной Ковр́ или Ска́терть³⁴⁸. Или с Па́влом у Стола́ Седмистол́пнаго До́му³⁴⁹. Или в Го́рницъ с Но́ги умыва́ющими Апосто́лами³⁵⁰. Си́сть со Изра́илем. А гд́ же? ТА́МО! пред Богом.

В то Вре́мя был бы Он благополучен, как написанно:

“От Пото́ка на Пути́ пи́ет: сего ра́ди вознес́е Гла́ву”³⁵¹.

“Вознесу́ тя, Господи, я́ко подъя́л мя еси́”³⁵².

Вознесши же Гла́ву свою, могл бы тогда́ приподня́ть и все свое Ту́лубище, как сам призна́ется:

“Аще аз вознес́ен бу́ду от Земли, тогда́ Вся привлеку́ к себ́”³⁵³.

ДУША. Почему́ Св́тлая Седми́ца есть Пу́ть и ПОТО́К?

ДУХ. Потому что Она́ есть Л́ствица, Все возводя́щая к Богу. Он Еди́н благ и Еди́н высо́к. А Потоќ потому, что напая́ет всю Би́блейную Зе́млю, устроя́ к Плодоприноше́нию всю Непло́дну Фи́гуралных Тварей Тем Тму. Дя́того пи́шется:

“Источ́ник исхожда́ше от Земли и напая́ше все Лице́ Земли”³⁵⁴. Лице́ есть То́ же, что ФИ́ГУРА, Э́мблемат³⁵⁵, Обра́з.

“Лице́ мое да не яви́тся теб́”³⁵⁶.

“Просв́ти Лице́ твоё, и спас́мся”³⁵⁷.

ДУША. Скажи́ же мн́: когда́ просв́щается Лице́ Божие́? Видь Со́нце и День есть сам собо́ю Св́тел.

ДУХ. Ника́к! Вся́кая Стихи́а есть то Тма. А просв́щается Лице́ Божие́ тогда́, когда́ в Сёрдц́ Со́нечныя ФИ́ГУРЫ явля́ется СЛА́ВА Божия́. Во Вре́мя о́но³⁵⁸ св́та́ет в Со́нцъ Св́т невече́рний, а во Дн́ь его Мра́чном зар́шет Дне́внее У́ТРО Незаходима́го В́КА. И се-то есть!

“Во Св́т́ твоём у́зрим Св́т”³⁵⁹.

Из Седми́цы Дней 7 Про́повѣдей выво́дит Дави́д Богу. Так му́дрствовать и Прот́чим сов́тует.

“Бл[а]гов́стите, де, День от Дня”³⁶⁰. Ио́ил же: “Воструби́те Трубо́ю в Сио́нъ. Про́повѣдуйте в Гор́ мо́ей свято́й”³⁶¹. А Чт́ ли про́повѣдать? Вот

что! “Яко прихóдит День Господень. Яко близ День Тмы и Бúри, День Óблака и Мглы”³⁶².

Тфу! Как же не близко? Он закрылся в нашем Мрачном и бúrном Днѣ. Так Он нашим Днем пожерт, как Иона Кíтом. И бóдьто закрыт Стѣною: “Се Сей стоит за Стѣною нашею”³⁶³. Но Стѣны двíгнутся проч, а злой День изблюёт Благога. “День Дню отрыгаёт Глагол”³⁶⁴. Сírьчь Мúдрому из Мрачнаго Дня выхóдит Разум Вѣчнаго Дня. Во время оно³⁶⁵ Фíгура, таящая во Утрóбѣ своей Одѣющагося Свѣтом, яко Рíзою³⁶⁶, áки Рóза и Крын, дышет благовóнныя Духи. “Дóндеже дхнет День, и двíгнутся Сѣни”³⁶⁷. “Смýрна и Стáкта и Касiа от Риз твоих”³⁶⁸.

ДУША. А я не угадаю ли? Наш тёмный День и Сóнце есть то Гóрестна Горá. А День Божий есть то из Горы Мамврiйскiй ДУБ³⁶⁹. Знать-то Он высóк, когдá Авраáмскiй ПИР под ним...³⁷⁰

ДУХ. Вот тогдá ж то просвѣщается Лицѣ Божiе, сírьчь Сóнце, когдá из него прорасло Дрѣво Премúдрости. Тут-то Пир. “Яко в сѣни Егò (то есть Сóнца) Мúдрость, якоже Скинiа посребрѣнна, и Истóчник Разума Премúдрости, исхóдящiй от Нея, оживляет”³⁷¹. В то время обновляется вся Земля. “Дадѣся ми всiака Власть...”³⁷² “Дúну и Глагола им: Прiймiте Дух Свят!”³⁷³ “Дóндеже дхнет День...”³⁷⁴

ДУША. Боже мой! Коль я услади́лася ФíгуРОЮ сею! Она мнѣ мiла. О Боголѣпный Óбразе! Прекрасное Лицѣ Вѣчнаго! Пресвѣтлѣйшее ÓКО! Призирáющее и Облистающее всю ЗЕМлю! Кто ли в Сýтость насладится тебѣ, о Позлащённая Вѣчностiю Скинiе и Ковчѣже Божий, спасающей от Потóпа Всеми́рнаго? Ты еси Сóнце, Храм та́йному Сóнцу и Селѣние Богу Iáковлю³⁷⁵. Пой и воспой Возлю́бленному твоему, О прекрасная в Женах! День и Вѣчер пой! Ноц и У́тро пой! Вся Тварь спит. Ты же и Прекрасная Сестра́ твоя Луна́ не дрѣмлете, по́кше сiю Пѣсьн: “Брат мой мнѣ, и Аз Ему...”³⁷⁶ Мило мнѣ дивиться, что к Верхóвной сей ФíгуРѢ всѣ протчiя стекáются. А сiя Цариц Царица ведёт ко Брату своему безчисленное Дѣвиц Стáдо:

“Отроковицы возлюби́ша тя”³⁷⁷.

“Во Во́ню Мýра твоего течём”³⁷⁸.

“Приведúтся Царю́ Дѣвы во Слѣд Ея”³⁷⁹.

Сiи суть Царицы и Чiстыя Налóжницы Царя́ Небеснаго.

“Возра́дуемся и возвесели́мся о Тебѣ”³⁸⁰.

ДУХ. Хвалю́ твое Мудровáние, Любѣзная моя Голуби́це. Изнемогающей во Вѣрѣ да вкушаёт Оно́е Зѣлие и Тра́ву:

“Всiака Плоть то Сѣно”³⁸¹.

Но твоего Во́зраста Зубáм стýдно сосать Млекò. Раскúсивай и ищи в Шкорлупáх Зѣрно Вѣчности. Дом Божий не всýе наречѣн ЛУЗА³⁸², разумѣй: Сад Орѣшный. В нем-то Авраáм и Iáков созида́ют Жѣртвенник и при Тра́пезѣ Оно́й бесѣдуют с Богом. Иный в Свѣтлой Седмицѣ чрез День разумѣет прóсто День. А иный жуёт кáждый Ея День, дабы́ почувствовать Вкус животворящiя Прáвды и Дня Господня, по Оно́му: “Соблюди́ нас во

твоёй Святыни весь День поучатися Правдѣ твоёй”³⁸³. И сіе-то есть: “Ов ўбо разсуждаёт День чрез День, ов же судит на всяк День”³⁸⁴. Да пребывает ўбо Вкус и Премудрость у Совершенных, каковъ есть Оный: “Господи! Очи твой зрят на Вѣру”³⁸⁵. Аще же Седмисолнечныя Очи Седмичныя смотрят на Вѣру, а Вѣра обличает Невидиму и Нову Тварь, тогда видно, что Иереміа, рекшій сіе, не был из Числа сих:

“Ов разсуждаёт День чрез День”³⁸⁶.

ДУША. Но гдѣ мой Дщери Иерусалимскія? Я скучилася без них. Гдѣ Крынов Краснѣйшая сих Дѣвиц Наставница? Куда Она спѣшит? То желает прохладиться. Под Сѣнь, де, Егò возжелѣх³⁸⁷. То просит: “Воведите мя в Дом Винѣ”³⁸⁸. То хвалится: “Пойдѹ себѣ к Горѣ Смѣрнинской”³⁸⁹. “Утвердите мя в Мѣрах”³⁹⁰. Зачѣм Ей в Трактир ходить? Захотѣлось Винѣ? и благовонных Помѣд?

ДУХ. Она прямо идёт в Горняк к Отцѹ своему. Запалила Её Любовь. Желаніем желает с ним повеселиться и напитокъ Приснаго и Свѣжаго, Нововыдавленнаго Винѣ, называемаго Римски Муст³⁹¹. Погулять Ей хочется. Она идёт к Лоту.

ДУША. Да гдѣ же дѣвался Возлюбленный Ея? Развѣ уже скучилося Ей с ним? Зачем Ей к Лоту?

ДУХ. Хочет поспать с Батюшкою. Так, как Дѣвочки с Давидом, а Давид с Вѣчным ПОКОЕМ:

“И полещѹ и Почію”³⁹².

Первѣе его безпокоили Дѣвочки. “Поспах, де, смущѣн”³⁹³. Жалѣется, будьто Ожелчѣн. Потом радостно вопіет:

“Се Покой мой!..”³⁹⁴

Вино и Покой влекѹт Старѣйшую Дщерь Лотова, а она и Юнѣйших Стáдо Сѣстер влечёт сюда же³⁹⁵. Но не почитай же Чистую сію Голубицу Блѹдницею. Ея Отец и Брат, и Друг, и Женіх, и Господинъ есть Тó же.

ДУША. Что значит Пещѣра Лотова?

ДУХ. Она есть Солнечный Чертогъ того: “Азъ цвѣт Пóлній (Полевій) и Крын Удóлній”³⁹⁶. Лот, Ёллински Стáкта³⁹⁷, есть Тук и Клей из Ароматныхъ Дрѣвѣс. Вспомни Дрѣво Жизни. “Воня Мѣра твоего паче всѣхъ Аромат”³⁹⁸. “Возрадуемся и возвеселимся о Тебѣ”³⁹⁹. “Вы Дрѹзи мой есте”⁴⁰⁰. “Пиша же и упишася с ним”⁴⁰¹. “Не имамъ пити от Плóда Лóзнаго, дóндеже пію Нóвое...”⁴⁰²

Чувствуй, Душа моя, что Иисус не піет Вина, но ожидаетъ нѣкоего Дня Навинова, каковъ ни был, ни будетъ Вторый во Вѣки. Во оный Единъ День желаетъ какъ Пáсху кúшать, так и пить Муст, сирѣчь нехмельное, но сладкое и Новогрóздное Вино, Оприснокамъ приличное.

ДУША. Вспомнила я Ложъ Зміину. Будь-то Муст могъ здѣлать пьянымъ Лóта. Но гдѣ было взять вѣтхаго Вина Бѣглецамъ? А дѣкихъ Грóздей довольно найтитъ можно.

ДУХ. Пожалуй, оставъ вѣтхое и нóвое Вино с Оприсноками и Пáсхою! Да ищѣзнетъ, яко Дымъ, вся Тлѣнь от Блистанія сладчайшія Истинны! Царствіе

Божіе нѣсть Піща и Питіє. Все Тлѣнь и Лжа, кромѣ Едінья Вѣчности. Она есть Ёстина Божія. Все жуй, вари и Преобразуй в Чентр⁴⁰³ и в Конѣц Біблѣйный, разумѣй, в Сок твоего Сѣрдца, вот Как! Печаль сего Мыра подобна пѣному Вину. Печальный, бѣдѣ Пѣный, бываѣт разслаблен, томный и Унылый. Вот Вино Умилѣнія! “Напоил еси нас Вином Умилѣнія”⁴⁰⁴. Но вѣчная Ёстина есть то Сладчайшій Муст и Нѣктар, не во Грусть, но в Кураж и в Крѣпость приводящій. Вот Что значит! “Дондеже пію Нѣвое”⁴⁰⁵ и прѣтчая. Пѣны и Слабы суть всѣ ФІГҰРЫ без Вѣчности. “Укрѣпїтєся, Рүцѣ разслабленныя”⁴⁰⁶. “Се Бог наш Суд воздаѣт!”⁴⁰⁷ “Тогда скочит Хромый, аки Ёлень...”⁴⁰⁸ Вспомни Седмистѣлпный Дом Премудрости. Как ли ты понимаѣешь ФІГҰРУ Дѣома сего?

ДУША. Я досѣль понимаѣла, что сей Дом на Столпѣх облокотїлся или утверждѣн на них.

ДУХ. Не прелщайся же, и знай, что здѣсь Столп значит не тое, что у Римлян Columna⁴⁰⁹, но то, что у них Turris⁴¹⁰, а у Ёллинов Purgos⁴¹¹, Сїрѣчь возвышенное Зданіе по Образу крѣтлаго или Квадратнаго Столпа. У нас называѣтся Башня⁴¹², Бѣйница (Propugnaculum⁴¹³), или Тѣрем, как вїдно из Малороссїйской Пѣсни:

Понад Мѣрем глубѣким
Стоїт Тѣрем высѣкій⁴¹⁴.

Такѣв был Столп дрѣвній, называѣмый Фѣрос⁴¹⁵, при Устѣ рѣкї Нїла, над Мѣрем. Глава его дышала Пламенем, в Ночї из великой Дѣальности вїдимым, путеведущим Морехѣдцы к Гавани. При сем Столпѣ 70 Толковники прѣтолковали Ёллински Біблію⁴¹⁶. Тут праздновалася ежегѣдно Пѣмѣть толикаго Дѣла. Чѣдо от седми Дрѣвних Чудѣс⁴¹⁷, сей, прѣвѣшше Облаков, Столп. Вот тебѣ тѣврдые, утверждающїе Дом Вѣчнаго Столпы! Седм Дней. Седм Сѣнец, но Едіно, и седм Очѣй, но Едіно, и седм Огнѣй, но Едін Огнь, и седм Столпов и Едін Столп. “Столп Крѣпости от Лица Врѣжїя”⁴¹⁸. Сїи седм Тѣремы, Главы своя вѣшше Облаков возносящїи, суть Пресвѣтлыи Чертоги Вѣшняго, от безчїсленных Гѣрниц избранныя Гѣрницы, весь Премудраго нашего Соломона Храм, Чѣдо Вселѣнныя, просвѣщающїи и защищающїи. “Седм[ь] сїя Очеса Господня суть...”⁴¹⁹

Благословї Бог День седмый⁴²⁰. “В той почї от всѣх Дѣл своїх”⁴²¹. “О Израїлю! Коль велик Дом Божїй! Велик и не имать Конца”⁴²². Но не Сѣнце ли есть нерукотворенный Храм Емѣ? “Кїй Дом созїждете мнѣ?”⁴²³ – глаголет Господь. В сем Столпѣ снизшѣд, здѣлал Смѣшенїе, а подув в сѣй же Гѣрницѣ благоуханною своєю Бурею, произвѣл Раздѣленїе Языкѣв во всей сѣй Землѣ. В сѣй Күщѣ надверхошѣл Росонѣсный Огнь и Огненнїй Хлад Духа Святаго⁴²⁴ на Апостолы. Тут-то Пѣны стѣли Апостолы. “Пїща же и ушїшася с ним”⁴²⁵. Напилиса Они не на То, чтоб увянуть, падать, ползать и спать на Землѣ. Во Плѣть возбѣшенны не были. ДУХ Вѣчнаго согрѣл Сѣрдце их. Отсѣду Кураж, Нѣвныя Мѣсли, Странныя Рѣчи, Чѣдная Сїла, Ясен Язык

их... Вот Род Пьянства! или Вид его. А как Учитель их не пьет Вина, не дождав нѣкоего Дня, нѣмому сему Питію виновнаго: "До Дне того, егда"⁴²⁶ и протч[ая] и не яст Пасхи без Горницы нѣкоего Человѣка, так и Ученики Пьяными показались Нарѣду вот Когда!

"Есть бо Час третій Дне"⁴²⁷.

Третій Час, Третій День есть то Воскресенія Вѣчность и Царствіе.

ДУША. Скажи ж, Отче мой, Длячегѣ там же, кромѣ нѣкоего Дня великаго и кромѣ Дѣла нѣкоего, поминается и о Царств[іи] Божіи?

"Не ѡмам ясти, дѣндеже скончуются во Царствіи Б[ожіи]"⁴²⁸.

ДУХ. Почто дрѣмлешь? Не слышишь ли, что третій День и Царствіе ест Тѣже. Не забывай, что Свѣтлая Седмица есть Столп, Град, Дом и Престѣл Митропѣлскій. Тут сидит, сѣдит и Началствует Племенам земным Тот:

"Ты кто еси? И рече им Исус: НАЧАТОК"⁴²⁹.

Сѣнце есть День, Столп, Горница. Тут Царствіе Божіе! Сирѣчь Правленіе, Власть и НАЧАЛО.

"Даст ему Господь Бог Престѣл Давіда, Отца Его"⁴³⁰.

"Се Бог наш Суд воздает!"⁴³¹

ДУША. Я слыхала, бѣдѣ лучше читать: "Глаголаху, яко Мѣстом исполнены суть", нежели так: "Яко Вином исполнены суть"⁴³².

ДУХ. Как хотишь читай, но мудрствуй о Божѣ. Видь о Винѣ можно сказать То же, что о Водѣ:

"Сіе же рече о Дусѣ"⁴³³.

ДУША. Не сей ли есть ѣный Столп Облачный и Огненный, Нѣщю и Днем ведущій Израіля⁴³⁴?

ДУХ. Сей есть ѣный Сѣмый.

ДУША. Длячегѣ же в Римской Бібліи читают: "in Columna Nubis"⁴³⁵, сирѣчь в Столпѣ Облачном, а не читают: "in Turri Nubis"?

ДУХ. Преткнулся Толковник. Правда и приличность вопіет, да бѣдет Столп Столповидным Жилищем. Равно претыкаются Иконописцы, вмѣщающие Сѣмѣна Стѣлпника на Колѣмнѣ⁴³⁶, не на Виноградной Горничкѣ с Балконцом, как видно из Притчи: "Созда Точило и Столп"⁴³⁷, сирѣчь Горничку во Виноградѣ. Чемѣ ты усмѣхнулась?..

ДУША. Вѣдаешь, Господи, и Тайная моя. В Катедральном Софійском Храме Главная Икона, образующая Дом Премудрости⁴³⁸, выставила седм Колѣмны, поддерживающія Стѣну. Нынѣ выжу их Обман. Сверх того Смѣх мнѣ сотворили Книжники Без-Минервны⁴³⁹. Они Діогена загналі в Бѣчку⁴⁴⁰. Едино не ражжѣванное Слово раждает Смѣшныя Вздоры. Как можно жить в Бѣчкѣ или на Колѣмнѣ?

ДУХ. Но не вельми будь Любопытна во Вѣтошах и Врѣтищах. Термин, или Глас, есть Врѣтище. Путь Израілскій не к ним, но чрез них. Забѣд Столпы твои. Спѣши ко ѣным Нерукотворенным: "Обиліе в Столпостѣнах твоих"⁴⁴¹. Там Пир, Трапеза, Хлѣб, Вино и Невѣстник, и Невѣста. "Ведите мя в Дом Вина"⁴⁴². "Пойду себѣ к Горѣ Смѣрнской"⁴⁴³. Там Иерусалим. Тамѣ мнѣ Мир. "Возвеселихся о рѣкших мнѣ: в Дом Господень пойдем"⁴⁴⁴. "Тамѣ

сѣдоша Престо́лы на Суд⁴⁴⁵. Из сея Горы́ Девора́ изнесла́ Суд на Сіса́ру⁴⁴⁶. Из сея́ Ку́щи Іаи́ль, вы́рвав Кол, проби́ла ему́ сквозь́ чрез О́ко Го́лову⁴⁴⁷. Из сего́ Гра́да Юди́ю вы́йшла и Отня́ла Гла́ву Олофе́рну⁴⁴⁸. Из сего́ Столпа́ Жена́ Жерно́вным Уло́мком сокруши́ла Ави́мелѣху Тѣ́мя⁴⁴⁹. Из сего́ До́ма прине́сла Хлѣ́бы и Вино́, Мясо́ и Смо́квы и Муку́ чи́стую Прекра́сная Ави́геа́ Дави́ду возлю́бленному...⁴⁵⁰ Ви́дишь, Душа́ моя́, в кой́ Дом жела́ет Невѣ́ста?

“Ведите́ мя в Дом Вина́!”⁴⁵¹

ДУША. Хотѣ́лося бы мнѣ́ знать́ Жѣ́ну, сокруши́вшую Тѣ́мя Ави́мелѣху. Вот Геро́иня!

ДУХ. Она́ видь́ есть Невѣ́ста на́шего Соломо́на. “Сверже́, де, Жена́ Еди́на Уло́м[ок] Жерно́вный”⁴⁵². А не слы́шишь Соломо́на? “Еди́на есть Голуби́ца то́ моя”⁴⁵³. Смотри́! Куда́ сія́ Голуби́ца веде́т Хор Дщѣ́рей Іерусали́мских? К Ворота́м их, куда́ и Дави́д хо́чет прилѣ́питься:

“Во Врата́х Дщѣ́ре Сіо́ни”⁴⁵⁴.

Тут Игу́мен сиди́т и ку́шает Хлѣ́б свой. Тут Пра́здник и Торже́ство. Но гдѣ́? Слы́шь! в Полу́днѣ́⁴⁵⁵, в Со́лнцѣ́⁴⁵⁶.

“Той́ есть Бог на́ш. Той́ упасѣ́т нас во Вѣ́ки”⁴⁵⁷.

“Вни́дох во Вертогра́д мой, Сѣ́стро́ моя”⁴⁵⁸.

“Ядите́, Бли́жнии, и пи́йте и упо́йтеся, Бра́тія”⁴⁵⁹.

Глава́ 5-я О Зло́бѣ́ Зми́ной

Пѣ́снь

Кто́ даст мнѣ́ посребре́нны Крѣ́ла Голуби́ны⁴⁶⁰?

Кто́ даст Рамена́ Орла́ вели́каго ны́нѣ́?

Да лещу́ сквозь́ при́сно о Бозѣ́

От Земна́ Кра́я да́же до Ра́я,

И почи́ю.

Се́ Е́хидн лю́тый бѣ́жит! Се́ мя дости́зает!

Се́ Че́люсть А́дску на́ мя лю́тъ разверза́ет!

Поглоти́ть хо́щет. Я́дом клоко́щет.

Васи́ліск дѣ́ивый. А́спид Питли́вый.

Ах, мнѣ́ Го́ре!

Вод го́рких Хля́бы студи́но излева́ет Че́рный.

Се́ Мрак! Се́ О́блак покрѣ́ мя ны́нѣ́ Вече́рний!

Уви́ мнѣ́ ны́нѣ́! Уви́ еди́нѣ́!

Гони́т всѣ́м А́дом мене́ со Ча́дом.

Нѣ́сть мнѣ́ Ми́ра...⁴⁶¹

ДУХ. Что́ ты, Душа́ моя́, ду́маешь во Уеди́неніи? За́чем ты Печа́льна?

ДУША. Амўрюся, пою и плачу во Пустынь с возлюбленною Дщерию, Израилскаго Князя Иефояа единородною и со Другинями Ея на Горѣхъ Святыхъ⁴⁶². Плачу со Иереміею над Иерусалимом. Стражду и болѣзную с Непраздною, Облеченною в Сѣнце Женю, раждающею Сына...⁴⁶³

ДУХ. Плачь! Но разумѣй и различай Время Слез и Время Смѣха⁴⁶⁴. Знай, яко есть видъ Время, но есть же паки сверх того и Время Времен, сирѣчь Полу-Время и блаженное Оное Время: "Очи Всѣх на тя уповают, и Ты даеши им Пищу во Благовремя"⁴⁶⁵. Плачи в Притворѣ и во Дверяхъ, да возрадуешься внутрь Олтаря. Княжеска Дщерь по Горѣхъ Святыхъ плачет на то, да будет Богу Радостна Жертва⁴⁶⁶. Плач ведѣт к Смѣху, а Смѣх в Плачѣ крѣбтся. Приличный Плач есть То же, что Благвременный Смѣх. Си двѣ Половины составляютъ ЕДИНО. Так, какъ Пищу Глад и Сѣтость, Зима и Лѣто Плоды, Тма и Свѣтъ День, Смерть и Животъ всякую Тварь. Добро и Зло, Нищету и Богатство Господь сотворилъ и сплѣтилъ во ЕДИНО. Но каѣ Рѣчь тебе побудила к Слезамъ?

ДУША. Жалость мене снѣдает о Прекрасныхъ Дщеряхъ Иерусалимскихъ. Отверженіе от Женихъ⁴⁶⁷, Уничтоженіе Праздниковъ, Премѣненіе в Плач Торжества⁴⁶⁸ и в Пепел Превращеніе Ликовъ...⁴⁶⁹ Боюся, да и мене с ними не пожретъ Водная Буря и Потопъ...

ДУХ. Не бойся же! Глянь в Гору! Что То над тобою?

ДУША. Ах! Боже мой! вижу двѣ Птицы.

ДУХ. Не бойся! Они прямо над тобою. К тебѣ ниспускаются.

ДУША. И боюся, и радуюся.

ДУХ. Не бойся! Се Тебѣ Нѣбо посылаетъ Вѣстники со Знаменіями, яко Потопъ, погубляющій Вселенную, не имать тебѣ повредить. Въмѣсто Голубицы с Масличною Вѣтвою, се Тебѣ Дневный Вран несѣтъ Яблоко, Прозорливый же Эродій – Гроздъ Виноградный.

ДУША. О, Мати Божія!

ДУХ. Не касайся ихъ отнюдъ... А только прійми от нихъ Плоды. Если коснешься, во Вѣки ихъ не увидишь. Нынѣ же над Главою твоею Лѣтаѣ и увеселяѣ, пребудутъ до Скончанія Вѣка. Аминь⁴⁷⁰!

Invēni Portum. Sātana, Caro, Munde, valēte!

Sat me jactāstis. Nunc mihi certa Quies⁴⁷¹.

Се мнѣ Гавань! Прочъ бѣжи! Сатана, Плоть, Мѣре.

Полно мнѣ волноваться. Здравствуй, святѣй Мѣре!

Глава 6-я О Преображеніи

*

Изліи на мя, Боже, со Небеси Рѣсу⁴⁷².
Да Красный Плодъ тебѣ принесу, какъ Рѣзу.

*

Яблоко Райское,
Из Сада Преображенскаго.

*

“Убуждшися, видѣша Славу Его”⁴⁷³.

*

Весь Мыр спит... Да еще не так спит, как о Прáведникѣ скáзанно: “Аще падѣт, не разбѣтсѣя”⁴⁷⁴. Спит глубоко, протянувшись, бѣдѣто убитый о Зѣмлю. А Настáвники, пасѣщии Израїля, не тóлько не пробуживают, но еще поглаживают: “Спи! не бойсь! Мѣсто хорóшее. Чевò опасáться?..” Глагóлюще: МИР! а Его не бывáло...⁴⁷⁵ О, блаженный Петр с Товáрищами сво́ими! Сам Господь пробуживает их: “Востáните! и не бойтесѣ!”⁴⁷⁶ “Петр же и сѣщии с ним бѣху отягченны Сном”⁴⁷⁷. “Встанѣте, – говорит им, – поднимитесѣ от Землѣ! Тогдá ужѣ не бойтесѣ”⁴⁷⁸. Колóтит сих погребѣнных и Пáвел: “Востáни спѣя! Встанѣ, де, о Мертвѣц! Воскрѣсни от Мѣртвѣх! и Освѣтит тя Христос”⁴⁷⁹. Дотóлѣ Землѣю бѣдѣш и не Преобразисѣшь во Христа, доколѣ не увидишь Свѣтлаго Небѣснаго Человѣка. И о нем-то Рѣчь слѣдует:

“УБУЖДШЕСЯ, ВИДѢША СЛАВУ ЕГО”⁴⁸⁰.

Ѳамáр, Невѣстка Іуды, Сына Іáковля, показáласѣ ему Блѣдницею. Не познáл Еѣ затѣм, что закрыла Лицѣ своѣ. Но по Спрáвкѣ узнáл и скáзал:

“Оправдасѣ Ѳамáр пáче менѣ”⁴⁸¹.

Таким же Ѳбразом и Сыны Израїлевы не могли смотрѣть на блистáющее Слáвою Лицѣ Мойсѣя, Человѣка Божїя. А на Чтò же такòе они смотрѣли? На Покрѣвало тóлько однò, затемняющее Свѣтлост Очѣй Его. Какòй же ты Израїль? Худ воистину! Обрѣзан ты по Плòти. Да не Обрѣзан еси по Сѣрдцу. Тма твоим Очáм снòсна. А на Истину смотрѣть не терпишь. Лежишь на Землѣ. Качáешься с твоею сею Блѣдницею и доволствуешься ёю. Отвращáешь Око твое от Отцá Твоего, Око, ругáющеея Отцѣ и досаждáющее Старости Мáтерней. А не видно Орлих Птѣнцов, чтòб по Соломóнову Желáнию выклевали тебѣ Нещáсное твое Око...⁴⁸² Так и Нынѣшня Пòдлост христїанская и таким тóчно Оком смòтрит на своего вóжда Христа. Гдѣ Он родилсѣ? От коих Родителѣй? Скóлько жил на Свѣтѣ? Как давно? Двѣ ли ужѣ Тысячи Лѣт? Или не бѣдет?.. О Христїанине! Окрещѣн ты по Плòти. Да не Омѣт еси по Смыслу. Зачѣм ты вперил твое Любопытство в Этáкии Плиòтки? Длѣчегò вышше не поднимаешься? Здѣсь дѣмаешь и заснѣть? Тут Шалáш пострòить с Петрòм? “Не вѣдый, еже Глагóлаше...”⁴⁸³ Не слышишь ли, что такòе и твой Мойсѣй говорит?

“Покрѣ Срамотá Лицѣ моѣ”⁴⁸⁴.

Вот длѣчегò не могут менѣ Брáтия моѣ видѣть! “Чужд бѣх Сынáм Мáтере моея...”⁴⁸⁵ До сих Пор ли ты не смѣслишь, что Это Все Плòть и Плиòтки, и Тѣнь, покрѣвáющая Высочáйшую Премѣдрости Гóру? Видѣ сїя Завѣса во своѣ Врѣмя дòлжна вся раздрáтисѣ⁴⁸⁶. Не сїѣ ли есть Лицемѣрие, Лицѣ Небесѣ разсуждáющее⁴⁸⁷? Вот Род Лукавый и Прелюбодѣйный! плòтскаго Знáменїя ищущий⁴⁸⁸. Вот Квас Учѣнїя Фарисѣйскаго⁴⁸⁹!

Но послушаймо! Так ли учит Христос на единъ любезныя своя Ученики? Как познавать? Что есть Истинный Человѣкъ? То есть Сын Человѣч, или Христос – Все То Едино. “Кого́ мя глаголют Человѣцы бы́ти?”⁴⁹⁰ Слушай, Пётре! Скажи мнѣ: Как ли Подлость думает? Что есть Человѣкъ? Знаю, что они Ошибаются. А Ты как думаешь?

“Ты еси Христос, Сын Бога живаго”⁴⁹¹.

Хорошо́ Петр попал. Видно, что он сквозь пустую́ плотьну [Завѣсу] проницал Голубиным Оком подалье. Дятого ж Емѹ и Истинный Человѣческой Сын говорит: “Блажен еси, Симоне⁴⁹², с твоим Оком! Оно не смóтрит на Плоть и Кровь, как Подлое Поня́тие, но минуя Плоть и Кровь, находит дру́гий Род, Род Истинный, Род Израилскій, Род Отца́ моего: ‘Иже не от Кро́ве, ни от По́хоти Плотскія...’”⁴⁹³ Слушай, Християни́не! слушай с твоим Языческим Сёрдцем! Долго ли тебѣ лежатъ на Землѣ? Будешь ли ты когда-то Человѣком? Не будешь! Почему? Потому́ что на Плотьяну Завѣсу засмотрѣлся. А на Лице́ Истиннаго Человѣка Божя́ смотрѣть никакъ твоему́ Оку нетерпѣливо. Не преобрази́шься, Друг мой, из Земна́го в Небеснаго потоль, поколь не увидишь Христа. Потоль, поколь не узнаешь: Чтó то есть Истинный ЧЕЛОВѢК? Не продерешь Глаз потоль, поколь Плоть и Кровь будут держатъ твое Сёрдце. Но долго ли будет держаться? Поколь признаешься, что твой Плоть и Кровь есть то Прах и Ничто́жность. Сюда́ завелó тебе твое собственное Мнѣ́ние. Так ли? Так точно.

“От Славы своея низриновенны бы́ша”⁴⁹⁴.

Лишенны Славы Божя́, научилися мы судить Бра́тию нашу по Плоти. Такимъ Образом и на Сама́го Христа смóтрим. Одни́ только Пустозвонства на Нем примѣчаем. А на Сама́го Его́ и на Славу Его́ не зри́аем. Правда, что Па́вел ска́зует: “Преобразит, де, Тѣло Смирения́ нашего, во еже бы́ти емѹ сообразну Тѣлу Плоти Его́”⁴⁹⁵. Не спорю. Но так ли ты смóтришь на Христа, как Па́вел? Он хвалится: “Не вѣм, де, по Плоти Христа”⁴⁹⁶. “Вѣм, де, ЧЕЛОВѢКА⁴⁹⁷, прошедшаго Небеса́⁴⁹⁸. Созданнаго по Богу в Пра́вдѣ и Преподобии Истины”⁴⁹⁹. Сего́ ж то Он Человѣка и Ефесіанам поручает и похваляет. Истиною не бывала Плоть никогда. Плоть и Ложь – одно́ То ж. А любящей сего́ Идола есть и сам Такóв же. А когда Плоть есть Ложь и Пустошь, тогда она́ не есть Человѣкъ. Слыхал ли ты Книгу Родства́ Истиннаго Человѣка, Сына Дави́дова, Сына Авраа́мля?

Іаков роди́л Іуду, Іуда роди́л Фареса́ от Фамары⁵⁰⁰ и протч[ая]. Знай же, что сія́ Книга есть Книга Вѣчная, Книга́ Божя́, Книга́ Небесная и не соде́ржит никого́ в себѣ, кромѣ́ Израилскаго Рода.

“Не соберу́ Соборов их от Кро́вей, ниже́ помяну́ Имен их”⁵⁰¹. Сего́ же то Рода́ и наш Христосъ есть. В Протчем, что Род Израилскій не умирает, слушай Іо́иля:

“Якоже́ У́тро, разліку́тся по Горамъ Людіе Крѣпцы и Мнози. Подобны́ им не бы́ша от Вѣка. И по них не приложится до́ Лѣт в Род и Род”⁵⁰².

Если́ бы́ можно до их Лѣт приложитъ Чтó-либо, тогда́ бы они имѣли Конец. Но теперъ они́ всему-на-всему́ самы́ суть Конце́м. Не Конец То,

послѣ Чего Нѣчто еще слѣдует. Но сей Род всему сам есть Концѣм. Остаток не во Языкахъ пребываетъ, ниже Хребѣт во Тваряхъ. Хребѣт Божій, а Останокъ есть Израилевъ. И Единъ точию О[с]танокъ спасается. А протчее Все мимо течетъ. “Уничижатся Языцы, яко Вода мимотекуща”⁵⁰³. “Останки Нечестивыхъ потреблятсѣ”⁵⁰⁴.

А что Юильъ точно о Родѣ Израилскомъ се воспѣваетъ, слушай Мойсея, Человѣка Божія, Христу Сродника и со Христомъ на Ѡаворѣ о Исходѣ Его, сирѣчь о Останкѣ, бесѣдующаго:

“Блаженъ еси, Израилю! Кто подобенъ тебѣ? Родѣ спасаемый отъ Господа! Защититъ Помощникъ твой. И Мечъ Хвала твоя. И солжутъ тебѣ врази твой (то есть ошибутся и не узнаютъ). И ты на Вѣю ихъ наступиши...”⁵⁰⁵

Видишь, что судящій Израіля по Плоти, зрящій на одну Внѣшность Смирѣнія Христова, не разумѣющій, яко “Во Смирѣніи Его Судъ Его взятъ (поднялся высоко, высоко)”⁵⁰⁶, есть Врагъ Христовъ изъ Числа оныхъ, коихъ Пáвелъ называетъ Врагами Креста Христова⁵⁰⁷, въ Мойсеевыхъ Словахъ Мечѣмъ наименованнаго: “Мечъ Хвала твоя”⁵⁰⁸. Который у Іереміи всю Плоть такъ, какъ Крестъ, съчетъ, убиваетъ, умерщвляетъ⁵⁰⁹.

Продеримъ же, о Мертвая и Безсущная Тѣнь! Глаза наши и заобыкшее ко Плотской Тмѣ Око наше возводя потихоньку въ Гóрняя, приобучаймо смотрѣть на Израіля, то есть на Истиннаго Человѣка, минуя Покрывало Плоти. Вотъ насъ, спящихъ на Землѣ, пробуживаетъ Пáвелъ! “Вышнихъ ищите!”⁵¹⁰ “Гóрняя мудрствуйте!”⁵¹¹ “Почто о Стіхіахъ стязаетеся?”⁵¹² “Егда же Христосъ явится, Животъ вашъ, Истинный Живый Человѣкъ, тогда и вы явитесь во Славѣ...”⁵¹³ Пробуживаетъ и Іереміа вотъ какъ! “Почто мы съдимъ? Сокупитесь и внидемъ во Грады тверды и повержемся Тамо”⁵¹⁴ предъ Господемъ, сотворшимъ насъ...”⁵¹⁵ Тамо! а здѣ во Стіхіахъ, “ждахомъ Мира и не бяху Благая...”⁵¹⁶ О Истинный, Нетлѣнный Израилскій Боже! Блѣсни Свѣтомъ твоимъ на насъ столько, сколько можетъ по крайней Мѣрѣ Око наше стерпеть. Да пошѣдъ во Свѣтъ Лица твоего⁵¹⁷ и нечувствительно въ Новое преображаясь, достигнемъ во Всерадостное и самаго послѣдняго Вóлоса нашего ВОСКРЕСЕНІЕ⁵¹⁸. Тебѣ Слава, с Твоимъ Человѣкомъ и со Святымъ Твоимъ Духомъ. Аминь!

“Убуждшесѣ, видѣша Славу Его”⁵¹⁹.

Вотъ такъ-то Вранъ надъ Головою покрававъ, поднялся въ Гóру, но не разлучился, исполняя написанное:

“Идѣже Трупъ, Тамо соберутся Орлы”⁵²⁰.

“Птицы да умножатся на Землѣ!”⁵²¹

Глава 7-я О Воскресеніи

Изліи на мя, Боже, со Небесѣ Рóсу,
Да краснѣй Гроздъ тебѣ принесу, какъ Рóзу.

*

Грозд Райскій,
Из Сада Воскресѣнскаго.

*

“Да лѡбжет мя от Лобзаниі Уст своіх!”⁵²²

Любѣзныи Ученики! Не бойтеся! Поднимайтесь дерзновенно к Тому, на Котораго Лице не могли вы за Ужасом смотрѣть на Фаворѣ. Слушайте, Что говорит?

“Дерзайте⁵²³! Мир вам⁵²⁴! Радуйтесь⁵²⁵!”

Тогда вам несносен был самый Взор его, а нынѣ и Слов Его Сладчайших послушаете, и Лобзанием утвердит с вами вѣчную Дружбу. Умѣйте только приближаться к нему. Не забывайте никогда наставляющаго вас просвѣщеннаго Ангела Слов: “Нѣсть Здѣ! Востà!”⁵²⁶ Сии Слова простесенько вас доведут к Славному Истинному Человѣку. Сей есть Воскресеніе и Живот ваш⁵²⁷!

“Да лѡбжет мя от Лобзаниі Уст своіх!”⁵²⁸

*

Состарѣлся Авраамов Сын. Захотѣлось ему умерѣть. Да и не дивно. Уже его Очи притушились. Ишезоша Очи его, яко Давидовы, во Слово Божіе⁵²⁹. Не могла ничево видѣть Здѣ, в Мырѣ нашем Суѣтном. Приготовляясь ко Блаженной оной Смѣрти: “Блаженны Мѣртвыи, умирающіи от Нынѣ во Господѣ”⁵³⁰. Пожелал Пищи. Удовлетворил Душѣ его второй Сын его. Благодарствую, Сын! “Приблизися ко мнѣ, – говорит ему, – и облобызай мя”⁵³¹. “И приблизився, лобыза его”⁵³². Щаслив Исаак! Он под Исавом нашол Іакова. А мы на-протіву-того под Пеленами Израилскаго Младенца, под Плащницею Христовою часто находим Непрїятеля Израїлева – Исава. Сей-то с нами витаетея и лобызаетея! Что за Причина? Не смѣслим, как искать...⁵³³ не смѣсленно ищем... Многіи ищут его во Единоначалствах Кесаря Августа⁵³⁴, во Временах Тиверіевых⁵³⁵, во Владѣніях Пилатовых⁵³⁶ и прѡтчая. Но все-то ищут. Гдѣ? Здѣ! в Мырѣ сем! Между Мѣртвыми... Пожалуй, поищи поискунѣе. “Нѣсть Здѣ!”⁵³⁷ Многіи волѡчатся по Іерусалимах, по Иорданах, по Виелемах, по Горам Кармилских, по Фаворах, по Холмах Синайских и Авонских⁵³⁸, нюхают между Эвфратами и Тиграми Рѣками. Тут-то Он конечно! Думают: “Вот! вот! Здѣ Христос! Здѣ! Вон он!” Кричат и Другим: “Здѣ Христос!” “Знаю, – кричит Ангел, – Исуса Распятаго ищите”. “Нѣсть Здѣ! Нѣсть!”⁵³⁹ Многіи ищут Его по высоких Мырских Честях, по великолѣпных Домах, по Церемониальных Столах и прѡтчая. Многіи ищут, зѣвая по всему Голубому Звѣздоносному Свѡдѣ, по Сонцу, по Лунѣ, по всем Коперниковым Мырам... “Нѣсть Здѣ!”⁵⁴⁰ Ищут в долгих Моленіях, в Постах, в Священных Обрядах... Ищут в Деньгах, в Столѣтном Здравіи, в Плотском Воскресеніи, в Плотском Очищеніи... “Нѣсть Здѣ!”⁵⁴¹ Что за Бѣда? Да гдѣ ж Он? Конечно ж, тут Он, если Вѣтійствовать в Прѡповѣдях, знать Пророческія Тайны, преставлять Горы, воскрешать Мѣртвых, раздаты Имѣніе, мучить свое Тѣло Стужею и... Но Молніевидный

А́нгел Одно́ им кричи́т. “Нѣсть Здѣ!”⁵⁴² Конѣчно ж, Его́ нигдѣ́ нѣт, когдѣ́ и Тут нѣт. Тфу! Конѣчно, Друг мой, нѣт Его́ для тебе. Затѣ́м, что Его́ не знаѣшь, и не ви́дишь Его́... Иззуй же Сапо́г твой с Мойсе́ем. Брось Ду́рнѣе твоѣ “Здѣ́”. Ей! Именем тебѣ́ А́нгелским говорю: во Мгно́вѣніе О́ка сѣщѣшь. Что ж теперь оста́лось дѣлать?

ПА́СХА!

“Воста́ни, Господи! да разсы́плются Врази́ твои! и да бѣ́жат вси ненави́дящіи тебѣ́!”⁵⁴³ Поднима́йся, возлю́бленный Изра́илю! и ступа́й от Си́лы в лу́чшую Си́лу⁵⁴⁴!

Послѣ́ Побѣ́ды Аморе́йскія́ подня́лися Сыны́ Изра́илевы́ проти́ву За́падов. Не ми́ло ста́ло То́ Царю́ Вала́ку. “Вот! – говори́т, – Ка́кіи-то Но́выи и Ди́вныи Лю́де из Египта́ вы́йшли и, по Го́рам разлива́ясь, вы́йше Гор подня́лися. Что за Чудо?”⁵⁴⁵ Посыла́ет Послы́ к Волше́бнику Вала́аму, чтоб истреби́ть Род Божі́й. Пришли́ Послы́. Объя́вили Царе́ву Во́лю. “Хорошо́! – сказа́л Вала́ам. – Препочи́те ж Здѣ́ Ночь́ сію́”⁵⁴⁶.

Не напрáсно, Друг мой, не вели́т тебѣ́ А́нгел иска́ть Здѣ́. Ви́дишь, что в сем Гнѣ́здѣ́ почива́ют Враги́ Ро́да Божі́я.

ПА́СХА!

Пришли́ к Мойсе́ю Потóмки Руві́мовы́ и Га́довы. Прóсят, дабы́ Он их не переводил на Ту Стóрону́ Иорда́на для Поселѣ́нія. Вѣсьма́, де, по сію́ Стóрону́ Земля́ Ското́питателна́, а у нас, де, видь Скот...⁵⁴⁷ Закрича́л на их Мойсе́й: “Бра́тія ва́ша пойдут на Брань. И вы ли сядете́ Ту? И вскúю́ развраща́ете Сѣ́рдце Сыно́в Изра́илевых, чтоб не перейшли́ они на Зѣ́млю, кúже даѣ́т Господь им?”⁵⁴⁸ За сіе́, что Они́ хотѣ́ли Оста́ться Здѣ́, так разяри́лся Господь, что заклѣ́лся, дабы́ им не вни́ти в Зѣ́млю, обеща́нную Изра́илю, кромѣ́ Хале́ва да Исúса Наві́на, называ́я Здѣ́ оста́ющихся Лю́дьми, вѣ́дущими ДОБРО́ и ЗЛО⁵⁴⁹, ка́ков, ви́дно, был Ада́м, изганя́емый из Ра́я. Вот Что́ надѣ́лало Прокля́тое Гнѣ́здѣ́ сіе́: “Здѣ́!”

ПА́СХА!

“Если́ воведѣ́т тебѣ́, – говори́т Божі́й Мойсе́й, – Господь твой в находя́щуюся ТА́МО за Иорда́ном, за Путь́м За́падним Зѣ́млю, кото́рая совѣ́м разни́тся от Египетскія́, потому́ что Она́ Наго́рняя́ и ра́вная, а что ещѣ́ лу́чше́ Все́го, О́чи Господа́ Бо́га твоѣго́ на ней от Нача́ла Лѣ́та и до Конца́ Лѣ́та, то пожа́луй! Пожа́луй! Па́губою́ погубите́ Все́ Язы́ческое́ и Тлѣ́нное, да́же до послѣ́дняго Во́лоса, крóмѣ́ Нача́тков и Первѣ́нцов от Во́лов и Овѣ́ц ва́ших”⁵⁵⁰. “Да не сотвори́те, – говори́т, – Та́мо Всѣ́х, Ели́ка вы твóрите́ Здѣ́ Днесь, Кі́йждо Уго́дное пред со́бою. Не при́йдѣте́ бо до Нынѣ́ в ПОКО́й...”⁵⁵¹ Так пожа́луй же, Друг мой, послу́шай Мойсе́я. Не ищи́ Здѣ́, сирѣ́чь в па́губном Язы́ческом Тлѣ́ніи, Возлю́бленнаго́ Чело́вѣ́ка, И́стиннаго́ Му́жа, Дру́га, Бра́та и Бли́жняго́ твоѣго. Ищи́ Его́ ТА́М, по Ту Стóрону́ Иорда́на, за За́падним, за Вече́рним Путь́м: не Здѣ́, не Днесь, не Нынѣ́... ТА́М-то он! Там се́й НАЧА́ТОК Уме́ршим⁵⁵² и все́му Тлѣ́нію, а ина́че облобыза́ешься́ с ка́ким-то Язы́чником.

ПА́СХА!

Безумный Книжник Сомнас⁵⁵³ искал Человека по сию Страну Иордана. Что же ему Ангел Господень Исаи́а говорит? Вот Что! “Что Ты Здѣ? и Что тебѣ Здѣ? Яко истесал еси Здѣ Гроб и сотворил еси себѣ на Высотѣ Гроб... Се нынѣ Господь Савао́в извержет и сотрет Мужа и отыймет Утварь твою и Вѣнец твой славный и повержет тя в Страну велику и безмѣрну, и тамо умреши...”⁵⁵⁴ Нещасный Книжник! Читал Пророков. Искал Человека, да попал на Мертвеца и сам с ним пропал. Конечно ж, он искал меж Посланными Царя Вала́ка, на Съдалищи Губителей⁵⁵⁵ и Физических Волшебников, Все во Плоть и Кровь обращающих. Посему-то вот Что на таких говорит Блаженный Муж Иов: “Глаголют Господѣи: Отступи он нас. Путѣй твоих видѣти не хощем...”⁵⁵⁶ Будут же яко Плевые пред Вѣтром, или якоже Прах...⁵⁵⁷ Да узрят Очи его свое Убиение...⁵⁵⁸ и Той во Гроб отнесен бысть и на Гробницах побдѣ. Усладися Ему Дробное Каменіе Потока”⁵⁵⁹. Кричит на таких и Другий Ангел Михе́а: “Востани и пойдѣ! Яко нѣсть тебѣ Здѣ покой, Нечистоты ради. Истлѣсте Глѣнием...”⁵⁶⁰

“Видишь ли ты, – говорит к Третьему Ангелу Иезеки́лю Господь, – видѣл ли еси, что сии творят? Беззаконія велика Дом Израилев творит Здѣ, еже удалятися от Святынь моих...”⁵⁶¹ О, Беззаконное ты Здѣ! Чего ты надѣлало? Отвело Ты нас от Живаго Человека к Мертвецам. От Святаго Мужа ко Глѣнным Болванам и Чучелам. “Беззаконіе, – жалобно говорит Он, – пяты моя обыйде мя”⁵⁶². Ах! подало ты нам Пяту Его Проклятую, а не Прекрасную Его Главу, да облобызает нас. Пяту мы одну видим, Порождѣніе Зміино, блюдущее Пяту.

“Вселятся, – говорит ЧЕЛОВѢК, – и скрѣют...”⁵⁶³ Да скажи же! Кто тебе скрѣет, Сокровище наше? Ах! Развѣ ты, – отвѣщает, – не видишь? Сколько их в Домѣ Израилевом? во Священном Писаніи? и Что они творят? Самы Здѣ во Гробах сидят и менѣ с собою Туда же отаскивают, а я Мертвецом никогда не бывал, кромѣ Пяты моя.

“Мнози борющіи мя с Высоты”⁵⁶⁴.

“Попраша мя Вразѣ мои”⁵⁶⁵. “Ти Пяту мою сохраняѣт”⁵⁶⁶. “Вселятся (Здѣ) и скрѣют Воскресѣніе мое”⁵⁶⁷.

ПАСХА!

“Востани! востани, Иерусалиме”⁵⁶⁸! Аз есмь! Аз есмь, утѣшаяя тя! Разумѣй! Кто то ест СЫИ?”⁵⁶⁹

“Идите Враты моими, и Путь сотворите людем моим, и Каменіе, еже на Пути, размѣстите...”⁵⁷⁰

“И се Трус бысть велий! Ангел бо Господень, спеш со Небесѣ, приступль, отвали Камень...”⁵⁷¹

Зачѣм вы тут? Ищите Человека?.. Нѣсть Здѣ!

“ВОСТА!”⁵⁷²

“Скажи ж, умилосѣрдись! Гдѣ Он?” Отвѣт: “Нѣт Его в Царствѣ сих Мертвцов! Он всегда жив. Там его ищите! в Царствѣ Живых. И нынѣ Что Здѣ естѣ?”⁵⁷³

ПАСХА!

“Востáни! востáни! Воскрéсни, Иерусали́ме!”⁵⁷⁴

“И бысть, егда́ бѣше Исусъ у Иерихона, воззрѣвъ Очи́ма свои́ма, видѣ Человѣ́ка стояща́ предъ ним...”⁵⁷⁵

Вот ви́дишь! Не напрáсно А́нгел говори́т: “Та́мо Егò у́зрите!”⁵⁷⁶ Да гдѣ ж Та́мо? По ту Сто́рону (слышь) Иорда́на. На свято́м уже́ Мѣ́стѣ, не на глѣ́бном. На Землѣ́ Наго́рней, вы́сокой, обѣ́товáнной... Туда́-то он воззрѣвъ, уви́дѣл ЧЕЛОВѢ́КА. Позна́л и поклони́лся Ему́, Влады́кѣ́ своему́.

ПА́СХА!

“Востáни! востáни, Си́оне!”⁵⁷⁷ “Истряси́ Прах...”⁵⁷⁸ “Воззрѣвъ Авраа́м Очи́ма свои́ма, видѣ́ Мѣ́сто изда́лече́ и рече́ Отро́кам Свои́м: Сидите́ Здѣ́ со Ослѣ́том. Аз же́ и Отро́чищ по́йдем до О́ндѣ...”⁵⁷⁹ Ви́дишь, что́ и Авраа́м, броси́в Все́ Здѣ́шнее, нашѣ́л И́стиннаго́ Человѣ́ка на Го́рѣ́. То́ же, что́ Та́мо: “и ви́дѣвъ Де́нь Егò, возра́довася”⁵⁸⁰. Нелзя́ имѣ́ть Оче́й лу́чших, как Авраа́мовы. Они́ Одни́ ви́дят Овна́, держи́мага́ Рогáми в Са́дѣ́ Савѣ́к⁵⁸¹.

ПА́СХА!

Рогáми привѣ́зан к Са́ду Савѣ́к. Что́ значит Савѣ́к? Савѣ́к значит Хвра́стие⁵⁸². Но мо́жет ли Хвра́стие́ сто́ять Об-он-пол Иорда́на, предъ Ли́це́м Господ́ним? Оно́ Однò сожигáется́ Все́сожже́нием, я́ко Ничто́же, а Человѣ́к Исаа́к цѣ́л, жив⁵⁸³. Да и как Ему́ не бы́ть Цѣ́лому, когдà Сам Бог защи́щает Егò?

“...Ни́же да сотвори́ши Ему́ Что́...”⁵⁸⁴

Ви́дно ж, что́ Он не е́сть Хво́рост, за Плечи́ма оста́вшийся, о кото́ром Иса́иа:

“Се́ вси, я́ко Хвра́стие, Огне́м погоря́т!”⁵⁸⁵

А о Проти́вных сим Хворостя́нам Людѣ́х, То́т же вот Что́! “Я́коже, – говори́т, – Не́бо Но́во и Земля́ Но́ва, я́же Аз творю́, пребы́ваютъ предо мно́ю, та́ко ста́нет Сѣ́мя ва́ше и И́мя ва́ше...”⁵⁸⁶

Сего́ ж то́ Человѣ́ка и Нави́н ви́дѣл, стоя́ща не па́дающа, но вѣ́чно предъ Ли́це́м Господ́ним пребы́вающа⁵⁸⁷.

ПА́СХА!

“Востáни! востáни, Иерусали́ме!”⁵⁸⁸ Дал Господь́ Чудотво́рный Же́лз Мойсе́ю. Посы́лает Его́ на Освобо́жде́ние Бра́тии свое́я из Египта. Вели́т Аарóну встрѣ́тить Мойсе́я. Гдѣ́ ж он стрѣ́чает? Вот гдѣ́! “Иде́ и стрѣ́те Его́ в Го́рѣ́ Божі́ей: и цѣ́ловáстася О́ба”⁵⁸⁹.

По Освобо́жде́нии из Египта Бра́тии Изра́илскія́ жела́ет ви́дѣть Мойсе́я Тесть егò Иоо́р. Взя́л Дщере́ свою, Супру́гу Мойсе́еву, с Двои́ма Сы́нами. Поѣ́хал в Пу́стыню. Пріѣ́хал. Доне́сли Мойсе́ю.

О Ро́де, Благо́словенный́ Богомъ́ Вы́шним! Пря́мо подрáлись на Го́ру Хори́в.

“Изы́де же́ Мойсе́й в Стрѣ́те́ние Тѣ́стю своему́ и поклони́ся Ему́, и Цѣ́лова́ Его́, и привѣ́тствоваша́ Другъ́ Друга́, и воведѣ́ их Мойсе́й в Ку́щу”⁵⁹⁰.

ПА́СХА!

Запрещáет найстро́жайше́ Мойсе́й, дабы́ мы, идúще́ от Здѣ́ Та́МО, ничево́ из Хворосту́ не заноси́ли, назывáя Все́ тако́е Прокля́тием, И́долом и

Преткновѣніем на Царскѣм сем Пути. “Воньми крѣпщѣ, – кричѣтъ, – еже не Ясти Крове!..”⁵⁹¹ да не снѣси ю! да блага тебѣ бѣдет и Сынѣм твоим по тебѣ во Вѣки”⁵⁹².

Однако ж Несмысленный как Древний, так и Нынѣшній Израиль часто рѣщет на Господа.

“И слыша Господь и разгнѣвася Гнѣвом, разгорѣся в нем Огнь...”⁵⁹³ Начали желать Египетских Мяс. “Добро нам, – говорят, – было во Египтѣ...”⁵⁹⁴ Что вы Это плѣтаете? Развѣ у Господа, кромѣ Языческих, не същется Мясо? “И рече Господь к Мойсѣю: Еда Рукѣ Господня не довольна бѣдет? Нынѣ уразумѣеши, аще постигнет тя СЛОВО мое, или ни?”⁵⁹⁵

Часто и наша Несмысленная Кѣсность в Сѣрдцѣ⁵⁹⁶ говорит и рѣщет на Господа. Тѣфу! Можно ль, чтоб был Человѣкъ без Плѣти, Крови и Костей? Тѣфу! Что се?.. Вот гордый и нечувствительный Хворост!..

Востани! пробудися, Сиѣне⁵⁹⁷! Что ты плетѣшь? Кто твою Зѣмлю трѣгает? Пуцай Она так бѣдет, как ест! Дай только Господь тебѣ благословенное свое Благословеніе, как Исаіа говорит: “а Земля твоя вкупѣ с Нѣвою населится” (гл[ава] 62)⁵⁹⁸. Одно только То знай, что ты Лжа и Суета, и Пустота с одною твоєю Землею, не принявъ во ОСНОВАНИЕ Земли Божія. Дятого там же говорится сіе:

“Нѣсть вам подобен, аще исправиши и сотвориши, Иерусалиме, Радованіе на Землѣ”⁵⁹⁹.

Ты только старайся, чтоб из твоѣй Лживои Земли блѣснула ПРАВДА БОЖІА⁶⁰⁰. Молися, чтоб постигла тебе блаженный Оный ТРЕТІЙ пресвѣтлѣйшаго Воскресенія ДЕНЬ, в Коем Земля Богом износит Бѣліе Травное⁶⁰¹. Развѣ дѣмаешь, что твоѣя только Земля одна, а другая в ней быть не может? Так оставайся ж Здѣсь при твоѣй! Кѣшай Еѣ со Зміем проклятым, жери вся Дни Живота твоего⁶⁰², без Живота Божія, без Жизни Вѣчныя, если мнишь и говоришь в Сѣрдцѣ твоѣм, что у Господа нѣтъ своя ни Земли, ни Плѣти, ни Крови, ни Кости, ничево... Не услышиши же всеблаженного Гласа сего:

“Се нынѣ КОСТЬ ОТ КОСТЕЙ МОИХ!”⁶⁰³

“Востани! востани, Иерусалиме!”⁶⁰⁴ Слушай Ухом другим о другой Плѣти! Слышиши ли? “и Процвѣтѣ Плѣть моя”⁶⁰⁵.

Слышиши ли о других Костях?

“Возрадуются Кости смиренныя”⁶⁰⁶. “Не утайся Кость моя от Тебе, юже сотворил еси в Тайнѣ”⁶⁰⁷.

Слушай Соломона! “Исцѣленіе Костям твоим”⁶⁰⁸.

Во Еврейской Бѣблии: “Приложеніе, разумѣй, Нѣвых к старым”.

Слушай Исаіа! “Кости твоѣ прозябнут, яко Трава, и разбогѣют, и наследят Рѣды Рѣдов...”⁶⁰⁹

Видиши ли? Кости сѣя не тѣ суть, что разсыпаются при Адѣ. Они пред Лицѣм Божиим суть. И сіе-то есть ТАМО.

“И бысть Глас, – кричѣтъ Іезекіил, – внигда ми прорѣчествовати. И се Трусе! И совокупляхуса Кости: Кость ко Кости, Каяждо к Составу своему. И

видѣх, и се быша им Жилы! и Плоть растяше..."⁶¹⁰ Чти Слѣдующее в Главѣ 37-й.

Ба! Что се за Новый Род по Горам твоим? по ветхим Удам твоим и Членам? Сверх горестных Тлѣнности твоя? Не сіе ли есть Приложѣніе? Не Приложѣніе ли Живота к Мертвенности твоей? а ко Грѣбу твоему Воскресенія? Не Новое ли Сотворѣніе оное?

"Сотворю, и Кто превратит?"⁶¹¹

Не Утверждѣніе ли Оное?

"Се Аз уготовляю тебѣ Анѳракс, Камень твой, и на Основаніе твое Сапфир..."⁶¹² и Правдою возградѣшися..."⁶¹³

Слушай же! и разумѣй нынѣ, что не Взор тебѣ плетѣт Юид, но благовѣстит тебѣ, сей Орфей⁶¹⁴ Воскресеніе вот!

"Якоже Утро, разліются по Горам Людіе Мнози и Крѣпцы. Подобны им не быша от Вѣка..."⁶¹⁵

"Якоже Рай Сладости, Земля пред Лицем Его. А яже создай, (та) Поле Пагубы..."⁶¹⁶

"Якоже Вид Коньскій, Вид их..."⁶¹⁷

"Якоже Глас Колесниц, на Верхі Гор востекут..."⁶¹⁸

"Якоже Борцы потекут, и Якоже Мужі храбры, взыдут на Ограды..."⁶¹⁹ И Кійждо от Брата своего не отступит"⁶²⁰. "Трада имутся, и на Забрала востекут, и на Храмынны възлѣзут, и Оконцами внидут, якоже Татіе..."⁶²¹

"Вострубите Трубою! Проповѣдите Цѣлбу!"⁶²² А ты боишься Цѣлбы? Так пусті ж их на твою Зѣмлю, сей Божій Род. Не будь Валаком! Пожалуи, не опасайся! Они всяк у своего брата займут Квартѣру Половинную, без всякой Обиды.

"Дух Господень на мнѣ!"⁶²³

Дати Плачущим Славу Сіона, на Мѣсто Пѣпела⁶²⁴. Что ж се за Обида? Прійми, бѣднѣй, Славу вмѣсто Грязи!

"И созиждут Сынѣ Инородныи Стѣны твоя..."⁶²⁵

"И на Мѣсто⁶²⁶ Мѣди, принесу ти Злато.

И на Мѣсто Желѣза, принесу ти Сребро.

И на Мѣсто Древес, принесу ти Мѣдь.

И на Мѣсто Каменія, Желѣзо"⁶²⁷.

"Отверзу Грѣбы ваши и изведу вас..."⁶²⁸

"Сіце Зѣмлю свою вторыцею наслѣдят,

И Веселіе Вѣчное над Главою их"⁶²⁹.

"Свѣтїся! свѣтїся, Іерусалиме⁶³⁰!

Се Тма покрѣла Зѣмлю! и Мрак на Языках! На Тебѣ же явился Господь, и Слава Его на Тебѣ узрѣся"⁶³¹.

*

"Да лѣбжет мя от Лобзаній Уст своих!"⁶³²

Эродій Воскресну Вѣсну возблаговѣстив, поднялся, и совокуплясь с Вѣроном, не престали пѣть сію Пѣснь:

"Се Аз с вами есмь во вся Дни!

До Скончання Вѣка. Амѣнь!"⁶³³

*

Проч уступай! проч!
Печальная Ноч.
Сонце всходит.
Свѣт воводит.
Свѣт воводит.
Радость родит.
Проч уступай проч! Потопная Ноч⁶³⁴.

КОНЕЦ.

Час написання твору достеменно не встановлено. Сам Сковорода в листі до Михайла Ковалинського від 16 серпня 1791 р. писав, що перший автограф діалогу був украдений, але йому вдалося знайти список, на підставі якого виник другий автограф, тобто друга редакція твору. Цей останній автограф зараз зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1–40). Діалог було вперше надруковано в Санкт-Петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

¹ Іоан Евратус (Скопеч), більш відомий як Іоан Мосх (пом. 622 р.) – автор славетного патерика «Луг духовний» («Λετζωνάριον»), укладеного в останні роки життя письменника, коли той перебував у Римі. Подані тут перекази (“квіти”, чи, як каже Сковорода, “забавня писульки”) про аскетичні подвиги монахів, найперше синайських та палестинських, Іоан Мосх збирав під час багаторічної прощі зі своїм другом Софронієм – майбутнім Єрусалимським патріархом – до монастирів Єгипту, Сирії, Самосу, Кіпру та Риму. Свої записи Мосх присвятив Софронієві. У передмові-присвяті він, зокрема, писав: “Улюблений, що може бути приємніше за видовище, яке являють собою весняні дуки, що рясніють розмаїтими квітами?.. Тут троянди виблискують своєю красою, там – лілеї, які суперничають із самими трояндами; тут-таки розквітлі фіалки, немов та царська багряниця. Що за розмаїття, що за дивовижна пістрява в цьому морі квітів! Як зусібч вражає мандрівника ця краса й запах, що зливаються в одну чудесну насолоду! Ось із такою ж насолодою прийми й оцю працю, блаженне й вірне дитя моє, Софронію!.. Зриваючи найчудовіші з-поміж квітів нев’янучих луків, я сплів для тебе вінок і підношу його тобі, найвірніша дитино, а через тебе й усім. Тому-то й цю працю я назвав *Лугом*: кожен може знайти в ній духовну насолоду, аромат і користь” [*Блаженный Иоанн Мосх. Луг духовный*. – Москва, 2002. – С. 43]. В Україні «Λετζωνάριον» Мосха здавна був відомий у церковнослов’янській версії IX–X ст. під назвою «Синайський патерик».

² Святитель Софроній (550/60–638 рр.) – церковний діяч, богослов та письменник, приятель і учень Іоана Мосха. Був обраний Єрусалимським патріархом наприкінці 633-го або на початку 634 р. й обіймав цю кафедру до 11 березня 638 р. Церква відзначає його пам’ять 11 березня. В Україні, мабуть, найбільш відомим твором Софронія здавна була молитва «Троице пресущественная» [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 43–46 (друга пагін.)].

³ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴ Див. прим. 1 до поезії «Похвала астрономії».

⁵ *Овідій*. Метаморфози, 1, 304. У перекладі Андрія Содомори: “З вовком овечки пливають...” [*Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1983. – С. 21].

⁶ Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѣзѡша ѣкѡ ѡлово въ водѣхъ сѣлнѣхъ.

⁷ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: Ктѡ прѣйде на ѡнѡ странѡ морѡ, ѡ ѡбрѣтѣ ѡ;

⁸ Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

⁹ Пісня над піснями 2: 9.

¹⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 14: 31. Пор.: мѡловѣре, почтѡ ѡсѡмнѣлѡ єси;

¹¹ У богословській науці пекло окреслюють як “підземне місце”, куди “идут душі осужденных на вѣчную муку” [Слово к народу каволіческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)]. Докладніше сказано в Інокентія Винницького, який на запитання: “Що таке пекло?” – дає відповідь: “Єст то в самой серединѣ Земли великая отхлань, так широкая, долгая, глубокая, яко геометрове мѣрничим своим цирклем доходят, же єст єи на двѣ тысячи миль. В которой то отхлани учтавичный неугасимый огонь палаєт и на вѣки палати будет” [*Винницький І*. Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 87 (зв.)–88].

¹² Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

¹³ Книга пророка Ісаї 57: 20.

¹⁴ Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: ходїте свѣтомѣхъ ѡгнѡхъ вѡшегѡ ѡ пламенемѣхъ.

¹⁵ Див. прим. 952 до діалогу «Кольцо».

¹⁶ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 3. Пор.: да вѣдѣтѣ свѣтъ. ѡ вѣсть свѣтъ.

¹⁷ Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12. Пор.: да стѡнетѣхъ ѡлнце прѡмѡ гѡваѡнѡхъ, ѡ лѡнѡ прѡмѡ дѣврѡ єлѡнѡхъ.

¹⁸ Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 13. Пор.: ѡ стѡ ѡлнце ѡ лѡнѡ въ стѡлнѡхъ.

¹⁹ Парафраза служби Божої. Пор.: “Пою Спасителю побѣдную гѣснь” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].

²⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: Не зѡйдегѣхъ во ѡлнце тѣвѣхъ, ѡ лѡнѡ не ѡскѡдѣтѣхъ тѣвѣхъ: вѣдѣтѣхъ во гѡдѣ тѣвѣхъ свѣтъ вѣчний, ѡ испѡлнѡтѣхъ днѡє рыдѡнѡхъ тѡвоєгѡ.

²¹ Перша книга Мойсеева: Буття 9: 13.

²² Заключний рядок – це парафраза Книги Псалмів 41 (42): 8. Пор.: Бѣзднѡ бѣзднѡхъ призывѡетѣхъ.

²³ Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

²⁴ *Сенека*. Моральні листи до Луцілія, LXXXII, 5. У перекладі Андрія Содомори: “Дух, який відмовився від усього зовнішнього і захищає себе у своїй же твердині, став на недосяжному місці” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 303].

²⁵ *Сенека*. Моральні листи до Луцілія, LXXXVII, 3. У перекладі Андрія Содомори: “він [дух] лише тоді стає найвищою злету, коли, відкинувши все чуже, знаходить спокій завдяки тому, що нічого не боїться” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 335].

²⁶ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: Раздѣлѣвъ прѣвѣникѣхъ свѣтъ дрѡгѣхъ вѣдѣтѣхъ.

²⁷ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: Пришлѣтѣхъ ѡзѣхъ єсмѣхъ на землѡхъ.

²⁸ Множинність світів можна уявляти або “по-епікурівському”, тобто стверджуючи, що ці світи існують одночасно, або по-орігенівському, кажучи, що світи безконечно змінюють один одного. Як писав св. Єронім, Оріген “стверджував, що світів безконечне число; що ці численні світи, всупереч Епікуру, не існують одночасно й не схожі між собою, але після кінця одного світу починає існувати інший...” [Оріген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 107].

²⁹ Про людину як мікрокосмос уперше почали говорити ще Анаксимандр (VII–VI ст. до н. е.) та Демокріт (V ст. до н. е.). На ґрунті християнської традиції наука про людину-мікрокосмос була характерна для богослів'я Климента Олександрійського, Орігена, Григорія Ниського, Василя Великого, Григорія Богослова та інших [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 255–265]. Неабияку популярність вона мала також за часів Ренесансу. В українській літературі цей концепт уперше з'являється ще у XII ст. [див.: Чижевський Д. XVII ст. в духовній історії України // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 117]. Трактуння людини як “образу четвероконечного мира”, тобто як мікрокосмосу (“μικροκόσμος”, “малый мір”, “parvus mundus”, “świat mniejszy”), було звичним і для українських письменників XVII–XVIII ст. При тому вони могли покликатися, скажімо, на Демокріта (“Димократ же убо чувственному миру изравняя человекъ, мал мир того именовъ, яко от мирских стихій состоящася...” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 38 (зв.)] або користатися з понять гуморальної теорії (“Человекъ от четырех стихій состоитъ: мянколія прировняется к земли, студена бо есть и суха, флегма примѣряется к водѣ, понеже студена есть и мокра, кровь к воздуху, житка есть и тепла, колера уподобляется огню, ибо тепла есть и суха” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 610–610 (зв.)]), однак найчастіше глумачили цей концепт у стратегії Божої Премудрості. “...Человекъ, – писав, приміром, Кирило Ставровецький, – есть вторый мир малый, великую и дивную Премудрость Божию в себѣ заключает: есть бо и небо, и земля, и яже на небеси, и яже на земли, видимая и невидимая: от пупа до главы, яко небо, и паки от пупа дольная его часть, яко земля. Ибо сія имать силу рождалтельную и прохождение вод, и звѣров телесорастлительных, тако в сей нижней части человекъ сія суть. Паки же в горней части его, яко на небеси свѣтила, солнце и луна, гром, вѣтр, сице и в человекѣ в главѣ очи и глас, и дыханіе, и мгновение ока, яко молнія, скорошественно. Наипаче же всѣх ум многозрителный, вся видяя видимая и невидимая, и обдержа, яко горстію, скорошествен, проходя невозбранно небо и землю и паки исходит неудерженно, безсмертен, невидим, самовластен – образ бо есть невидимаго Бога...” [Транквиліон-Ставровецький К. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 161; див. про це: Маслов С. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии. – Киев, 1984. – С. 155–156]. Отож, коли Дмитро Чижевський каже, що “наука Сковороди про мікрокосмос у протилежність до відповідної науки Ренесансу та барока на Заході забарвлена не натурфілософічно, але етично та релігійно” [Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 151], – то це означає, що міркування нашого філософа перебувають у річці української богомисленнєвої традиції.

³⁰ Старі українські письменники досить часто говорили про сприйняття світу “очесами мысленными” [див.: Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 402; пор.: Могила П. Євхологійон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43], “душевными очесами” [див.: Єп. Інокентій Винницький. Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 86], “умными очима” [див.: Кроковський Й. Акафіст святѣй великомученицѣ Вар-

варѣ. – Чернігів, 1749. – Арк. 25 (зв.), “очима сердца” [див.: *Smotryc'kuj M. Θρησος*, то ієст Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiewy Wschodniey Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – К. 49 (v.)] тощо.

³¹ Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³² Образ *павича* як уособлення марності світу досить часто зринав у творах українських письменників XVII–XVIII ст. Варто пригадати хоч би «Літос» Петра Могили [див.: (Мохыла Р.) Літос, або Камієнъ з просу prawdy Cerkwie świątey prawoslawney Ruskiej // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 321], «Вънец Христов» Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А. Вънец Христов*. – Київ, 1688. – Арк. 66 (зв.)–67], «Світ, розглянутий за частинами» Данила Братковського [див.: *Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий*: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 148], «Слово в день Святыя Троицы» та «Слово первое на сошествіе Святаго Духа» Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д. Слово в день Святыя Троицы* // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 90–91; *Туптало Д. Слово первое на сошествіе Святаго Духа* // *Титов А. Проповеди святителя Димитрія, митрополита Ростовскаго, на украинском наречии*. – Москва, 1910. – С. 15] чи «Театрон» Івана Максимовича [див.: *Максимович І. Θεάτρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 282]. Див. також прим. 87 до притчі «Благодарный Еродій».

³³ Лат. *pictura* – ‘малярство, картина, зображення’.

³⁴ Див. прим. 56 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *πρῶτον σῶθι τὸ ἔσω* (Євангелія від св. Луки 7: 43).

³⁶ Сковорода має на думці слова: *миръ бжїи, превосходѣи всѣкъ ѡмь* (Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 7).

³⁷ Євангелія від св. Івана 19: 36.

³⁸ Книга пророка Ісаї 41: 14.

³⁹ Книга пророка Ісаї 49: 16.

⁴⁰ Ці слова приписує Платонові Плутарх у «Мораліях» (Συμποσιακῶν βιβλίων ὀγδοόν, 718b) [див.: *Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine*. – Paris, 1844. – Т. II. – Р. 875]. Насправді, це псевдоплатонівська фраза [див.: *Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker*. – München, 1974. – S. 77].

⁴¹ Сковорода має на думці слова: *Ѡвѣщавъ же иґемонъ рече иґмь: когò хощете Ѡ овою Ѡпѣщѣи вѣмъ; Онї же рѣша: варѣвѣ* (Євангелія від св. Матвія 27: 21; див. також: Євангелія від св. Луки 23: 18; Євангелія від св. Івана 18: 40).

⁴² Сковорода має на думці платонівський міф про “печеру” (Держава, 515a–517c), котрий, як писав колись Володимир Ерн, є “короткою транскрипцією всього платонізму” [Эрн В. Ф. Верховное постижение Платона // Вопросы философии и психологии. – 1917. – Кн. 137–138 (II–III). – С. 103]. Український філософ тлумачить “печеру” (“печера” – духовна сліпота) саме в платонівському ключі [див.: *Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Григорія Сковороди*. – Харків, 1993. – С. 20–29].

⁴³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *їакоже прѣхъ, єгоже взѣ вїхрѣ* (Книга Йова 21: 18).

⁴⁴ Книга пророка Ісаї 44: 5.

⁴⁵ Книга пророка Ісаї 26: 7.

⁴⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: *не падѣмса, но падѣтса вси живѣщи на земли*.

⁴⁷ *Матерія* та *форма* належать до чільних універсалій, що утворюють класичну парадигму європейського способу думання [див.: *Ingarden R. Spór o istnienie świata*. – Warszawa, 1962. – Т. 1. – С. 291–472]. У киево-могилянській традиції ці поняття заведено було трактувати вслід за Арістотелем. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "...Арістотель намагався дати певні визначення матерії, яких є два: одне цілком негативне («Метафізика», кн. VII, розд. 3): 'Матерія не є ані якістю, ані кількістю, ані чимсь таким, чим визначається сутне'. Друге [визначення] – позитивне («Фізика, кн. I, розд. 6): 'Матерія – перший субстрат [кожної речі], з якого будь-що виникає так, що притаманне йому не випадково" [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 128]. А трохи далі Прокопович подає й Арістотелеве окреслення форми: "Форма – це спосіб, яким щось є тим, чим воно є" [там само. – С. 133]. Звісно, що, як казав колись Тома Аквінський, "все складене з матерії та форми набуває довершеності завдяки формі" [*Thomas Aquinas. Summa totius theologiae*. – Lugduni, MDCCI. – Par. 1. – Vol. 1. – P. 53]. Зрештою, на думку щойно цитованого "янгольського доктора", сам Господь Бог є *особливою формою* [ibid. – P. 67]. Сковорода тлумачить *матерію* як вічну та плинну тінь вічної невидимої природи, своєрідне дзеркало, відбиваючись в якому, ідеї створюють власні образи – речі. Огож, філософ називає *матерію ніщою* не в сенсі абсолютної ніщоти, а в сенсі абсолютної можливості буття (того, що греки називали *μη όν*). Із другого боку, він дає матерії цілу низку імен, покликаних підкреслити її несправжність, неістотність чи, сказати б, нульовий рівень буття: *болван, вздор, видимість, лжа, лом, маска, мечта, пара, плетки, прах, пустошь, рухлядь, сволоць, сон, суета, тьма* тощо. Тим часом *форму* він трактує як Платонові ідеї [про сковородинське розуміння цих універсалій див.: *Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение*. – Москва, 1912. – С. 263–265; *Петров В.* До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію) // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності / За ред. А. Кримського. – Київ, 1927. – Ч. II. – С. 30–43; *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 84–94; *Kline G. L.* Skovoroda's Metaphysics // *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles* / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 223–229].

⁴⁸ Платонівську *ідею* (гр. *ιδέα*) Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXV, 7) пояснював так: "Це те, на що поглядає митець, аби не схибити, втілюючи свій задум у матеріал. І зовсім не має значення, чи той зразок, на якому він час од часу зупиняє око, десь осторонь, чи таки в ньому, ним же сприйнятий і довірений пам'яті. Ось такі зразки всіх речей має у собі божество, що охоплює своїм помислом як числа, так і форми всього, що має бути створене; те божество й сповнене тими не смертними, незмінними, невтомними образами, які у Платона мають назву 'ідеї'. Приміром, гинуть люди, а людськість, на зразок якої створюється людина, залишається, і не завдає їй жодної шкоди те, що ті люди страждають, загивають" [*Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія* / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 208–209]. Як каже Діоген Лаертцій (III, 64), Платон називав *ідею* "і 'образом', і 'родом', і 'взірцем', і 'початком', і 'причиною'" [*Диоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 169]. В українській традиції платонівське слово *ιδέα* перекладали як "вид" чи "образ", починаючи ще зі старокіївської доби [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 48].

⁴⁹ Опозиція *матерії* та *форми* зберігала свій онтологічний сенс також тоді, коли йшлося про ділянку словесності. Приміром, шанований у старожитній Україні іспанський єзуїт

Кипріян Соарес [див.: *Пилитюк Н.* Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 89–91; *Sydorenko A.* The Kievan Academy in the Seventeenth Century. – Ottawa, 1977. – Р. 110], чия риторика вважалася взірцевою [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 21], писав: “Форма є ество речі й приміта, з огляду на яку річ є тим, чим вона є та чим відрізняється від інших. Матерія є те, з чого й у чому річ існує” [*Cypriani Soarii societatis Iesu Tabulae rhetoricae, sive totius artis rhetoricae absolutissimum compendium reimpressum.* – Leopoli, 1722. – Р. 19].

⁵⁰ Сковорода має на думці слова: *вѣ солнцѣ положи селеніе своє* (Книга Псалмів 18 (19): 5).

⁵¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15.

⁵² Пісня над піснями 1: 3.

⁵³ Сковорода має на думці слова: *и сѣ, колесница огненна и кони огненни* (Четверта книга царств 2: 11).

⁵⁴ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 1–7.

⁵⁵ Сковорода має на думці слова: *седьмь сілъ очеса гдѣнѣ сътъ, призирающа на всю зѣмлю* (Книга пророка Захарії 4: 10).

⁵⁶ Сковорода має на думці візію крилатих тварин у першій главі Книги пророка Єзекіїля.

⁵⁷ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: *крѣпка ѣкв смертъ любѣ.*

⁵⁸ Пісня над піснями 8: 6.

⁵⁹ Це – емблематичний образ. Сковорода міг бачити його, наприклад, у книзі Германа Гуго «*Pia desideria...*» [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58 (прим.)].

⁶⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *кто дастъ ми крилѣ;*

⁶¹ У структурі “префігурації”, чи “прообразування”, розрізняють щонайперше три складники: власне “прообраз”, чи “тип” (особа, річ або подія Старого Заповіту, що є містичною вказівкою на євангельські особи, речі та події), “антитип” (особа, річ або подія Нового Заповіту, на якій “виповнюється” старозаповітний “прообраз”), а також “прототип”, чи “архетип”, тобто предковічна Божа думка, котра уможливила існування таємного зв’язку між “типом” і “антитипом” [див.: *Лаба В.* Бібліяна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 20–21]. Наприклад, як писав Стефан Яворський, “євхаристіческія дары поистинне суть и нарицаются *антѣтупа*, или противоположная, понеже ветхозаконным жертвамъ суть противная” [*Яворський С.* Камень въры. Київ, 1730. – С. 434]. При тому сковородинські “типи” (“фігури”), “анти типи” й “архетипи” утворюють ноематичну модель, яка далеко відбігає від традиційної “префігурації”. З усталеної в рамках церковного Переказу ноематичної моделі Сковорода зберігає саму тільки протиставленість “типу” й “анти типу” стосовно “архетипу”. При тому він знімає опозицію “тип – анти тип” (“анти тип”, “прообраз”, “відео образ” утворюють тут синонімічний ряд), а крім того, накидає універсалії “архетип” невластивого їй сенсу [див.: *Ушкалов Л.* Theologia ehegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

⁶² Одне зі значень імені *Самсон* – “малое солнце” [див.: *Беринда П.* Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 451].

⁶³ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

⁶⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

⁶⁵ Книга Псалмів 76 (77): 6.

⁶⁶ Книга пророка Захарії 4: 10.

- ⁶⁷ Очевидно, Скворода має на думці слова: **въ со́нцѣ положи селѣніе своє** (Книга Псалмів 18 (19): 5).
- ⁶⁸ Парафраза Книги Псалмів 39 (40): 2. Пор.: **Тѣрпѣ потерпѣхъ гдѣ.**
- ⁶⁹ Таких слів у Псалтирі немає. Можливо, Скворода робить парафразу цитованого далі вірша: **Вознесѣ тѣ, гди, ѡкв подѣль мѣ єси** (Книга Псалмів 29 (30): 2) або має на думці слова на взір: **и прѣѣтъ ѡхъ, и подѣтъ ѡхъ на рѣмѣ своєю** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11).
- ⁷⁰ Книга Псалмів 29 (30): 2.
- ⁷¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: **ѡчѣчѣша о́чи мои въ слово твоє.**
- ⁷² Книга Псалмів 76 (77): 6.
- ⁷³ Книга пророка Захарїї 4: 2.
- ⁷⁴ Книга пророка Захарїї 1: 9.
- ⁷⁵ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка ѡкв смирѣть любѣ.**
- ⁷⁶ Пісня над піснями 8: 6.
- ⁷⁷ Трохи неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 5: 35. Пор.: **вѣ свѣтїлникъ горѣ и свѣтѣ.**
- ⁷⁸ Фразу **звѣзды прѣлѣстныѣ** взято із Соборного послання св. ап. Іуди 13.
- ⁷⁹ Очевидно, Скворода має на думці слова: **Ѧзъ єсть корєнь и рѣдъ дѣдовъ, и звѣзда ѡттрєннаѣ и денница** (Апокаліпсис 22: 16).
- ⁸⁰ Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **ѡггєлы же не соблѣдшыѣ своєгѡ нача́льства.**
- ⁸¹ Соборне послання св. ап. Іуди 13.
- ⁸² Парафраза Соборного послання св. ап. Іуди 19. Пор.: **тѣлєсни, дѣха не ѡмѣще.**
- ⁸³ Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **не соблѣдшыѣ своєгѡ нача́льства.**
- ⁸⁴ Парафраза Книги Псалмів 45 (46): 5. Пор.: **ѡстїиѣ єсть селѣніе своє вышнїй.**
- ⁸⁵ У рукопису *e* виправлено на *o* пізніше та ще й іншим чорнилом.
- ⁸⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 10: 7. Пор.: **въ главїзнѣ книжнѣй написѣса ѡ мнѣ.** Див. також: Книга Псалмів 39 (40): 8: **въ главїзнѣ книжнѣ писано єсть ѡ мнѣ.**
- ⁸⁷ Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **ѡггєлы же не соблѣдшыѣ своєгѡ нача́льства.**
- ⁸⁸ Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 13. Пор.: **звѣзды прѣлѣстныѣ, ѡиже мрѣкъ тѣмы во вѣки блудѣтсѣ.**
- ⁸⁹ Люцифер (лат. *Lucifer*) – син Аврори, бог вранїшньої зорї; друге значення: вранїшня зоря, тобто планета Венера.
- ⁹⁰ Трохи неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 1: 29. Пор.: **Во ѡттрїй (же) вїдѣ ѡваннѣ ѡиєа грдѣца къ свѣѣ и глабола: сє, ѡгнецъ вѣїй.**
- ⁹¹ Очевидно, Скворода має на думці слова: **ѡмерзѣнїемъ ѡмерзѣ** (Перша книга царств 27: 12).
- ⁹² Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 1: 30. Пор.: **сїй єсть, ѡ неїже ѡзъ рѣхъ: по мнѣ грдѣтъ мѣжъ, ѡиже прѣдо мнѡю вїсть.**
- ⁹³ Євангелїя від св. Івана 1: 8.
- ⁹⁴ Див.: Євангелїя від св. Луки 24: 1–35.
- ⁹⁵ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 6. Пор.: **ѡкв женїхъ ѡсходѣѣ ѡ чертѡга своєгѡ.**
- ⁹⁶ Євангелїя від св. Луки 24: 31.
- ⁹⁷ Пісня над піснями 8: 6.

⁹⁸ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: *тєрпѣніи же гдѣ измѣнѣтъ крѣпость, ѡкрыѣтѣють ѣки ѡрні.*

⁹⁹ Євангелія від св. Луки 24: 32.

¹⁰⁰ В Євангелії від св. Івана 5: 24 та в Першому соборному посланні св. ап. Івана 3: 14 зринає фраза: *Ѡ смерти въ живѣтъ.*

¹⁰¹ Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *и на пѣти грѣшныхъ не стѣ.*

¹⁰² Євангелія від св. Луки 24: 31.

¹⁰³ Див.: Євангелія від св. Луки 1: 39–40.

¹⁰⁴ Неточна цитата з Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: *Гѣмъ бо въздыша.*

¹⁰⁵ Варіації на тему Книги пророка Ісаї 11: 6–8. Пор.: *и пастыса вѣдѣтъ вкѣпѣ волкъ съ ѣгнцемъ, и рысь почиетъ со козлищемъ, и телець и ѡнець и лѣвъ вкѣпѣ пастыса вѣдѣтъ, и ѡтрочѣ мѣло поведеетъ ѡ: и волъ и медвѣдь вкѣпѣ пастыса вѣдѣтъ, и вкѣпѣ дѣти ихъ вѣдѣтъ, и лѣвъ ѣки волъ ѣсти вѣдетъ пѣвы: и ѡтрочѣ мѣло на пещѣры ѣспѣдѣвъ и на лѣже изчѣдѣи ѣспѣдскихъ рѣкъ возложитъ.*

¹⁰⁶ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28.

¹⁰⁷ Очевидно, Скворода має на думці слова: *гѡры възгращасѣ ѣкѡ ѡвни, и хѡлми ѣкѡ ѣгнцы ѡвѣи* (Книга Псалмів 113 (114): 4).

¹⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: *прїидіте, въздыемъ на гѡрѣ гдѣню.* Див. також: *прїидіте, и въздыемъ на гѡрѣ гдѣню* (Книга пророка Ісаї 2: 3).

¹⁰⁹ Очевидно, Скворода має на думці слова: *ѣще ѡуразмѣлѣ ѣси вѣрѣмѣ рождѣнѣа козь живѣщихъ на гѡрахъ каменныхъ; ѡсмотриѣ же ли ѣси болѣзнь при рождѣнѣи ѣленей;* (Книга Іова 39: 1).

¹¹⁰ Скворода має на думці слова: *ѡу чѡловѣкъ невозмѡжно, но не ѡу вѣа: всѣа во возмѡжна сѣтъ ѡу вѣа* (Євангелія від св. Марка 10: 27).

¹¹¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: *Тѡгда сѡбитъ хромый ѣкѡ ѣленъ.*

¹¹² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 131 (132): 17. Пор.: *Гѣмъ възрашѣ рѡгъ дѣдови.*

¹¹³ Див.: Дії св. апостолів 3: 2–10.

¹¹⁴ Див.: *Во іѡппи же вѣ нѣкаѣ ѡуїица, ѣменемъ тавѣа, ѣже сказѣма глаголетсѣ сѣрна* (Дії св. апостолів 9: 36). Це саме значення імені *Тавита* ("серна") подає й словник Памви Беринди [див.: *Беринда П.* Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 462].

¹¹⁵ Скворода має на думці слова: *сѣ, тѡй ѣдетъ, скачѣ на гѡры и прѣскачѣ на хѡлмы. Подѡбенъ ѣсть вѣратъ мѡй сѣрнѣ илї мѣдѣ ѣленю на гѡрахъ вернѣльскихъ* (Пісня над піснями 2: 8–9).

¹¹⁶ Пісня над піснями 2: 14.

¹¹⁷ Пісня над піснями 1: 6.

¹¹⁸ Фраза вѣ полѣдни кѣлька разів зринає в Біблії. Тут Скворода цитує Пісню над піснями 1: 6.

¹¹⁹ Фраза вѣ сѡлнцѣ зринає в Книзі Псалмів 18 (19): 5 (пор.: *вѣ сѡлнцѣ положи селѣнѣ своє*) та в Євангелії від св. Луки 21: 25 (пор.: *И вѣдѣтъ знѣменѣа вѣ сѡлнцѣ*).

¹²⁰ Євангелія від св. Луки 2: 14.

¹²¹ Книга Ісуса Навина 14: 15.

¹²² Євангелія від св. Луки 2: 15.

¹²³ Пісня над піснями 8: 5.

¹²⁴ Книга пророка Захарїї 4: 2.

¹²⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 2: 2. Пор.: *вѣдѣхомъ бо свѣздѣ ѣгѡ на вѡстѡцѣ.*

¹²⁶ Євангелія від св. Матвія 2: 9.

¹²⁷ Книга Псалмів 131 (132): 14.

¹²⁸ Сковорода має на думці слова: **И** сѣлѡ збѣтра во єдинѣ ѿ сѣвѣотѣ прїндѡша на грѡбѣ, возсїлѣвшѣ солнцѣ (Євангелія від св. Марка 16: 2).

¹²⁹ Сковорода має на думці слова: зійде во солнцѣ (Перша книга Мойсеева: Буття 28: 11).

¹³⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Г**дѣна землѣ, и исполненїе єл (Книга Псалмів 23 (24): 1).

¹³¹ Пісня над піснями 2: 17.

¹³² Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 20: 22. Пор.: дѣнѣ и гла ѣмѣ: прїимїтѣ дѣхъ сѣѣ.

¹³³ Перша книга Мойсеева: Буття 28: 17.

¹³⁴ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24.

¹³⁵ Див.: Четверта книга царств 2: 11.

¹³⁶ Див.: Книга пророка Даниїла 14: 36.

¹³⁷ Див.: Дїї св. апостолів 8: 39.

¹³⁸ Сковорода має на думці слова: восхїщенѣ вѣвшѣ таково҃го до третїл҃го нѣсѣ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).

¹³⁹ Сковорода має на думці слова: ѿ іадѣцагѡ іадѡмоє ізыде, и ѿ крѣпкагѡ ізыде слѣдкоє (Книга Суддів 14: 14).

¹⁴⁰ Книга пророка Ісаї 25: 10.

¹⁴¹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 25: 6–7. Пор.: на горѣ сѣй испїѡтѣ рѣдѡстѣ, испїѡтѣ вїно, помѣжѣтѣ мїромѣ на горѣ сѣй.

¹⁴² Сковорода має на думці Самсонову загадку: ѿ іадѣцагѡ іадѡмоє ізыде, и ѿ крѣпкагѡ ізыде слѣдкоє (Книга Суддів 14: 14).

¹⁴³ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26. Пор.: їже єсть мѣти всѣмѣ нѣмѣ.

¹⁴⁴ Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Т**ѣмѡ дамѣ сосѣдѣ моѡ тебѣ (Пісня над піснями 6: 11).

¹⁴⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: (вѣженѣ,) їже їмѣетѣ плѣмѣ вѣ сїѡнѣ и їжикѣ во іерлїмѣ.

¹⁴⁶ Сковорода має на думці слова: Єдинїн же нѣдєсѣте о҃чїнцѣ ідѡша вѣ галїїю, вѣ горѣ (Євангелія від св. Матвія 28: 16).

¹⁴⁷ Див.: Євангелія від св. Івана 20: 27–28.

¹⁴⁸ Сковорода має на думці слова: **И** вѣстѣ вѣзѣпѣлъ сѣ невесѣ шѣмѣ, їкѡ носїмѣ дѣхїнїю вѣрнѣ (Дїї св. апостолів 2: 2).

¹⁴⁹ Сковорода має на думці слова: **И** испѡлнїшѣсѣ всѣ дѣхї сѣѣ и начѣша глагѡлати їнѣмѣм ѣзыки (Дїї св. апостолів 2: 4).

¹⁵⁰ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: **И** чѣдѣ сїѡнѣ, рѣдѣйтѣсѣ и веселїтѣсѣ ѡ гдѣ вѣзѣ вѣшѣмѣ, їкѡ дамѣ вамѣ пїцѣ вѣ прѣвѣдѣ.

¹⁵¹ Дїї св. апостолів 7: 56.

¹⁵² Неточна цитата з Другої книги царств 18: 24. Пор.: воздѣїже ѡчи своѣ, и вїдѣѣ, и сѣ, мѣжѣ. Див. також: Книга Псалмів 120 (121): 1.

¹⁵³ Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: тѣло же єгѡ їкѣ ѡарсїсѣ.

¹⁵⁴ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁵⁵ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

¹⁵⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: їкѡ вѣзѣтѣсѣ велїколѣпїє тѡѡ.

¹⁵⁷ Фразу гдѣ славы взято з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 8.

¹⁵⁸ Сковорода має на думці слова: **И** дана́ вы́ша женѣ́ два́ крила́ о́рла великаго (Апокаліпсис 12: 14).

¹⁵⁹ Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ́ голуби́нѣ́ посрѣ́ренѣ́.

¹⁶⁰ Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁶¹ Пор.: “Радуйся, невѣсто ненеѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.)].

¹⁶² Парафраза Євангелії від св. Луки 2: 14. Пор.: **и** на землї́ мирѣ́.

¹⁶³ Тобто через Чорне море.

¹⁶⁴ Це – 309-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: “Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

¹⁶⁵ Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: **Ктò** прѣйде́ на о́нѣ́ странѣ́ морѣ́, **и** о́бръѣ́тє́ ю́;

¹⁶⁶ Книга Псалмів 140 (141): 10.

¹⁶⁷ Фраза **дѣнь** **гдѣнь** часто зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі Ездри 9: 52.

¹⁶⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: **почива́єши вѣ́ полѣ́днє** (Пісня над піснями 1: 6).

¹⁶⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **Очи** всѣ́хъ на тѣ́ о́уповаю́тъ, **и** тѣ́ да́єши **имѣ́** **пїщѣ́** во **благовре́менїи**.

¹⁷⁰ Євангелія від св. Івана 20: 22.

¹⁷¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѡ** ка́мене́ ме́да насы́ти **и́хъ** (Книга Псалмів 80 (81): 17).

¹⁷² Сковорода має на думці слова: **Блаже́нь мѣ́жъ**, **и́же** во **премѣ́дрости о́умретъ** **и** **и́же** вѣ́ **рѣ́зъмѣ́** **своѣ́мъ** **позча́етсѧ** **сѣ́бини** (Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21).

¹⁷³ Пор.: **И** дана́ вы́ша женѣ́́ два́ крила́ о́рла великаго, да **парї́тъ** вѣ́ **пѣсты́ню** вѣ́ **мѣ́сто** **своѣ́**, **и́дѣ́же** **препїта́на** **бѣ́ше** **тѣ́ вре́мѧ** **и** **вре́менъ** **и** **полѣ́ вре́мене**, **Ѡ** **лицѧ́** **ѡ́мї́йна** (Апокаліпсис 12: 14).

¹⁷⁴ Сковорода має на думці слова: **И** **испѣ́ти** **ѡ́мі́** **за** **жено́ю** **и́з о́устъ** **свої́хъ** **во́дѣ** **ї́кв** **рѣ́кѣ́**, **да** **ю́** **вѣ́** **рѣ́цѣ́** **пото́пїтъ** (Апокаліпсис 12: 15).

¹⁷⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: **їзбави** **мѧ́** **Ѡ** **во́дѣ** **мно́гихъ** (Книга Псалмів 143 (144): 7).

¹⁷⁶ Парафраза Апокаліпсису 12: 1. Пор.: **женѧ́** **о́блє́чена** **вѣ́** **со́лнцє́**.

¹⁷⁷ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 3: 4–5.

¹⁷⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 24: 7. Пор.: **тєвѣ́** **да́мъ** **зє́млю** **сїю́** **и́** **сѣ́мени** **твоє́мѣ́**.

¹⁷⁹ Мабу́ть, Сковорода має на думці слова: **и** **вы́сть** **трѣ́тїѧ́** **ча́сть** **во́дѣ** **ї́кв** **пє́линь**, **и** **мно́зи** **Ѡ** **чєлєвѣ́кѣ́** **о́умрѣ́ша** **Ѡ** **во́дѣ́**, **ї́кв** **го́рѣ́ки** **вѣ́ша** (Апокаліпсис 8: 11).

¹⁸⁰ Сковорода має на думці слова: **ї́кв** **о́уста** **грѣ́шнїчѧ́** **и́** **о́уста** **лє́стываго** **на** **мѧ́** **Ѡ** **вєрзо́шасѧ́**, **гаго́блѧ́** **на** **мѧ́** **лѣ́зкомѣ́** **лє́стывѣ́мъ** (Книга Псалмів 108 (109): 2).

¹⁸¹ Фраза **вре́мѧ** **ѡ́д** зринає в Книзі пророка Михея 2: 3.

¹⁸² Це – окреслення Богородици. Пор.: “Безневѣстная богородителнице...”; “Радуйся, невѣсто ненеѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].

¹⁸³ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 11–12. Пор.: **зимѧ́** **прѣйде́**, **до́ждь** **Ѡ́идє́**, **Ѡ́идє́** **сєвѣ́**: **цвѣ́ти** **ї́вїшасѧ́** **на** **зє́млї**, **вре́мѧ** **о́бръѣ́занїѧ́** **прїспѣ́**.

¹⁸⁴ Фраза **всѧ́коє** **ды́ханїє** зринає в Книзі Псалмів 150: 6 та в Книзі пророка Ісаї 57: 16.

¹⁸⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 2. Пор.: **Невє́дѧ** **повѣ́дають** **слѡ́в** **вѣ́їю**.

¹⁸⁶ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: **Блаже́нь мѣ́жъ**, **и́же** во **премѣ́дрости о́умретъ** **и** **и́же** вѣ́ **рѣ́зъмѣ́** **своѣ́мъ** **позча́етсѧ** **сѣ́бини**.

¹⁸⁷ Тобто образом (від гр. *εἰκών* – ‘образ, зображення, подоба’).

¹⁸⁸ Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».

¹⁸⁹ Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁹⁰ Євангелія від св. Івана 1: 1.

¹⁹¹ Очевидно, Скворода має на думці третього звіра з Даниїлової візії чотирьох звірів (див.: Книга пророка Даниїла 7: 6).

¹⁹² Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: *ѐдѣнь дѣнь прѣд гдѣмъ ѡкъ ты́слѣца лѣтъ, ѡ ты́слѣца лѣтъ ѡкъ дѣнь ѐдѣнь*.

¹⁹³ Традиційну герменевтичну засаду, згідно з якою “не завжди й не всі однаково вимовлені слова та вирази мають один і той самий сенс, чи розум” [*Smotryc’kuj* M. Θρηνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiewy Wschodniey Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – К. 109], Скворода витлумачує передовсім у перспективі “нетотожної тотожності” *фігури* як складника різних *символів* [див.: *Ушкалов Л. Theologia exegetica // Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сквороду. – Харків, 2001. – С. 109–137*].

¹⁹⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 1.

¹⁹⁵ Книга Псалмів 103 (104): 26.

¹⁹⁶ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: *ѡ несмы́сленнаѡ ѡ кѡснаѡ сѣрдцеѡмъ*.

¹⁹⁷ Можливо, Скворода має на думці слова: *въ поси́лѣхъ ѡ въ порѣзганіѣ всѣмъ ѡзы́комъ* (Книга пророка Єремії 29: 18).

¹⁹⁸ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

¹⁹⁹ Уявлення про брехливу вдачу критян у християнській традиції набуло поширення завдяки зауваженню св. ап. Павла: *Рече же нѣкто ѡ нихъ, свой ѡмъ прорѡкъ: критѡне присно живи, сѡни звѣрїѣ, ѡутрѡвы прѣздныхъ* (Послання св. ап. Павла до Тита 1: 12). Цитовані Павлом слова приписують грецькому поетові V ст. до н. е. Епіменідові. На цей вірш Павла покликалися й українські письменники, зокрема Феофан Прокопович в одній зі своїх проповідей [див.: *Прокопович* Ф. Слово о великом дѣлѣ Божи... // Феофана Прокоповича, архієпископа Великого Новаграда и Великих Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. II. – С. 30]. А в курсі риторики Прокопович писав так: “Він критянин, отже, він брехун, бо критяни (як каже також Апулей) завжди брехливі, погані звірі, ліниві черева” [*Прокопович* Ф. Про риторичне мистецтво // *Прокопович* Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 173].

²⁰⁰ Сіканська (від лат. *Sicanis*), тобто сицилійська. Сицилію називали Сіканією з огляду на те, що свого часу туди переселилося іберійське плем’я сіканів (*Sicani*).

²⁰¹ Див. прим. 129 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis». Під “просвіщенними” Скворода, очевидно, має на думці найперше платоніків. Принаймні ще в ранньохристиянській традиції думку про вічність матерії асоціювали якраз із Платоном та його послідовниками. Наприклад, св. Феофіл Антіохійський писав (До Автоліка II, 4): Платон та його послідовники “вважають, що Бог та матерія безпочаткові й що остання співвічна Богові” [Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 470]. Платонова думка про вічність матерії була відома в українській традиції, починаючи з перекладної хроніки Георгія Амартола [див.: *Чижевський Д. Платон в Давній Русі // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 61*].

²⁰² Дехто із середньовічних богословів, зокрема Беда Достойний (*Venerabilis*) (673–735), справді стверджував, що кінець світу настане в 1000-му році. Однак легенда про те, що напередодні 1000-го року очікування кінця світу набуло характеру колективного психозу, склалася аж у XV ст., коли есхатологічні настрої таки й справді мали в Європі неабияке

поширення [див.: *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры. – Москва, 1984. – С. 133]. Тим часом, скажімо, Іоанікій Галатовський стверджував, що біблійне пророкування про приход антихриста не можна розуміти буквально, бо “ту певная личба фїгуратне кладется за непевную личбу, тут през тысячу лѣт значится весь час до пристя антихрїстова, в котором часѣ больше нежели тысяча лѣт находится” [*Галатовський І. Месїя правдивый.* – Київ, 1669. – Арк. 124].

²⁰³ Пор.: “На першїм поскоці кобила хомут зломала” [*Франко*, № 15061]. Так кажуть про невдалий початок.

²⁰⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

²⁰⁵ Натурфілософам справді непросто було коментувати четвертий день креації. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “На четвертий день повелінням Божої могутності засяяли світила: сонце, місяць, планети й зірки. Але про те, як це сталося, важко говорити. Серед багатьох авторів існує суперечка з цього питання. Дехто вважає, що небесні світила щодо субстанції були створені на першій день, а саме, коли було створено світло, а на четвертий день їх було наділено лише ясным світлом, власним рухом та здатністю переміщуватися” [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 303].

²⁰⁶ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

⁽¹⁾ Апокаліпсис 20: 2. Пор.: ѿ ѿтъчъ змїа, змїа дрѣвнаго, ѿже єсть дїаволь ѿ сатанѣ, ѿ свѣзд ѿ на тысащѣхъ лѣтъ.

²⁰⁷ Нім. *der Spitzbube* – ‘нікчема’ (від: *Spitz* – назва собачої породи; та *Bube* – ‘хлопець’). Це слово набуло поширення за часів Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.). Тоді воно означало молодого вояка, який негідно поведився на полі бою.

²⁰⁸ Сковорода має на думці слова: ѿ вспивѣ жемѣзо (Четверта книга царств 6: 6).

²⁰⁹ “Вічний двигун” (лат.). Тут Сковорода говорить про уявну машину, яка, пущена в дію, безконечно виконувала б роботу без використання зовнішньої енергії (це неможливо, бо суперечить законові збереження енергії), або про знов-таки уявну машину, яка б перетворювала на роботу все тепло, взяте з навколишніх тіл (це неможливо, бо суперечить другому началу термодинаміки).

²¹⁰ Згідно з алхімією, “філософський камінь” – це речовина, здатна перетворювати звичайні метали на золото. Починаючи з XIII ст., алхіміки стали приписувати “філософському каменеві” ще й здатність лікувати всі хвороби та продовжувати людське життя [див.: *Іванов К. А.* Многоликое средневековье. – Москва, 1996. – С. 284–285]. Михайло Ковалинський свідчив, що під час їхньої останньої зустрічі Сковорода казав: “Исканіе философскаго камня или превращеніе всѣхъ вещей в золото и содѣланіе состава из онаго, дабы продлить человекскую жизнь до нескольких тысячъ лѣт, есть остаток египетскаго плотолюбїя, которое, не могши продлить жизни тѣлесной, при всѣхъ мудрованїяхъ своихъ, нашло способъ продолжать существованіе труповъ человеческихъ, извѣстныхъ у насъ под именемъ мумїй”.

²¹¹ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 10. Пор.: ѿнде ѿкъвъ ѿ клѣдзѣ клѣтвеннаго ѿ ѿде въ харранѣ.

²¹² Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 4.

²¹³ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

²¹⁴ Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

²¹⁵ У своїх міркуваннях щодо безглуздості буквального розуміння шестоднева Сковорода майже дослівно повторює Орігена, котрий писав (Про першопочатки, IV, 16): “Хто, маючи розум, подумає, що перший, другий і третій день, також вечір і ранок були без

сонця, місяця та зірок, а в перший день – навіть і без неба? Хто настільки дурний, аби думати, що Бог, немов той хлібороб, насадив рай в Едемі на сході і в ньому створив дерево життя... І якщо сказано, що Бог увечері ходив у раю, а Адам сховався під деревом, то, я гадаю, ніхто не сумнівається, що ця розповідь образно вказує на якісь таємниці..." [Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 334].

²¹⁶ Сковородинська критика Біблії не має нічого спільного з просвітницьким скепсисом стосовно Святого Письма. Як писав Георгій Кониський, коли лібертини стверджують, буцімто вони віднайшли "в словѣ Божіемъ нѣчто противорѣчное и несходное с естественнымъ разсужденіемъ и с исторіями гражданскими, то они тѣмъ самымъ сущими невѣждами себе показывают... Не читали, видно, сіи мнимыя мудрецы ни Іустина, философа и мученика, ни Иринаея, ни Климента Александрійскаго, ни Тертуліана, ни Оригена, ни Лактанція, ни Аванасія Великаго, ни Кирилла, ни Августина. Ежели бы хотя єдиного из сихъ отцевъ прочли, постыдились бы, конечно, о сихъ противорѣчіяхъ и помышлять" [Кониський Г. Слово в день св. апостола Петра и Павла // Собрание сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 228]. Тим часом Сковорода, спираючись, зокрема, і на названих Кониським богословів, тлумачить позірні суперечності в Біблії (так звані *антилогії*, чи *енантіофанії* [див.: Лаба В. Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 72]) як свідчення алегоричної та символічної стилістики біблійних книжок.

²¹⁷ Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 8.

²¹⁸ Див. прим. 936 до діалогу «Кольцо».

²¹⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 17.

²²⁰ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 8. Пор.: *бѣа ходоуца въ рай.*

²²¹ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 6: 6. Пор.: *помысли бѣгъ, ѣккъ сотвори челоуѣка на земли, и размысли.*

²²² Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 26.

²²³ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24; Четверта книга царств 2: 11.

²²⁴ Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 23–28.

²²⁵ Див.: Четверта книга царств 2: 11.

²²⁶ Див.: Книга Ісуса Навина 10: 13.

²²⁷ Див.: Четверта книга царств 6: 6.

²²⁸ Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

²²⁹ Див.: Книга Ісуса Навина 6: 19.

²³⁰ Сковорода має на думці слова: *гѣры бо и хѣли возскачутъ* (Книга пророка Ісаї 55: 12).

²³¹ Сковорода має на думці слова: *Рѣки воспіецютъ рѣкою вѣпѣ* (Книга Псалмів 97 (98): 8).

²³² Сковорода має на думці слова: *возрадуются поля, и всѣ ѣже на нѣхъ: тогда возрадуются всѣ дрѣва дѣрѣвнѣа* (Книга Псалмів 95 (96): 12).

²³³ Див.: *и пастыса вѣдѣтъ вѣпѣ волкъ съ ѣгнцемъ, и рысь почіетъ со козынцемъ, и телець и ѣнѣць и лѣвъ вѣпѣ пастыса вѣдѣтъ* (Книга пророка Ісаї 11: 6).

²³⁴ Див.: *и отроча младо на пещеры ѣспіахвѣ и на ложѣ ѣзидѣй ѣспідскихъ рѣкъ возложѣтъ* (Книга пророка Ісаї 11: 8).

²³⁵ Див.: Книга пророка Єзекїїля 37: 7.

²³⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *и всѣ звѣзды спадѣтъ ѣккъ листвѣе съ лозы, и ѣкоже спадѣетъ листвѣе смоковницы* (Книга пророка Ісаї 34: 4).

²³⁷ Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 4–21.

²³⁸ Див.: Євангелія від св. Івана 4: 46.

²³⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Т**огда скóчитъ хроми́й ѣкѡ е́лень, и ѣсенъ вѣдетъ ѡзыкъ гѣнивыхъ: ѣкѡ протóржесѡ вода въ пѣстыни и дѣбрь въ землѣ жѣждѹщей (Книга пророка Ісаї 35: 6).

²⁴⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 11: 6. Пор.: рысь почѣтъ со ко́зницею.

²⁴¹ Книга пророка Ісаї 11: 7.

²⁴² Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: нево́змѡжна о́уразѣмѣти... пѣти зѣла (ползѣца) по ка́мени.

²⁴³ Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 3: 17. Пор.: всѡкаго тѣка и всѡкѣа кро́ве да не ѣсте.

²⁴⁴ Книга Псалмів 80 (81): 17.

²⁴⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 27–28. Пор.: пѣйте ѿ неѡ вси: сѣ бо е́сть кро́вь моѡ.

²⁴⁶ Третя книга Мойсеева: Левит 2: 9.

²⁴⁷ Третя книга Мойсеева: Левит 2: 2.

²⁴⁸ Третя книга Мойсеева: Левит 2: 13.

²⁴⁹ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 33. Пор.: **М**ельзи́ млеко, и вѣдетъ ма́сло.

²⁵⁰ Книга Притч Соломонових 30: 33.

²⁵¹ Книга Притч Соломонових 31: 32.

²⁵² Книга Псалмів 109 (110): 7.

²⁵³ Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 30–36.

²⁵⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 8: 7. Пор.: всѡ покорѣи́ ѣси под но́зѣ е́го.

²⁵⁵ Очевидно, Сковорода говорить тут про “скопців” – членів секти, яка виникла у XVIII ст. в Росії (її засновником вважають Кондратія Селіванова) й набула поширена в Тамбовській, Курській, Орловській губерніях та в Сибіру. Основу науки скопців становить євангельська фраза: сѣтъ скопцы, иже и́сказѣша сѡми себѣ црѣтвіа рѡди нѡваго (Євангелія від св. Матвія 19: 12). Єдиним шляхом порятунку душі “скопці” (чи, як вони себе називають, “білі голуби”) вважають кастрацію: “Себя скоплю, себе рай куплю” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 47]. Зрештою, це явище було відоме здавна. Наприклад, як сповіщав Євсевій Памфіл (Церковна історія, VI, 8, 2), Оріген іще в юності оскопив себе, буквально потрактувавши слова Матвієвої Євангелії [див.: *Евсевий Памфил. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 244*].

²⁵⁶ До самоспалення не раз вдавалися фанатично налаштовані московські старообрядці. Найбільш відомим було масове самоспалення старообрядців, учинене ними 1672 р. в Закудемському стані. Сцену такого самогубства змалював, наприклад, Дмитро Туптало у своєму «Розискові» [див.: *Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 491*]. Про поширеність цього явища свідчить, зокрема, те, що літератори могли подавати його навіть у бурлескній стилістиці, як це зробив сучасник Сковороди, російський письменник Михайло Чулков: “И не раскольничьи скиты тут занялись, / Не души их в избѡх смоленьх закурились, / Не бороды огнем в Гегенне задымились, / Не дети их визжат, не девки их горят, / Не свиньи хрюкают, не бабы говорят, / Которые в раскол вводя старуху, плачут...” [Чулков М. Д. Плачевное падение стихотворцев // Ироикомиическая поэма / Ред. и прим. Б. Томашевского; вступ. статья В. Десницкого. – Ленинград, 1933. – С. 227].

²⁵⁷ Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁵⁸ Див. прим. 40 до трактату «Книжечка, називається Silenus Alcibiadis».

²⁵⁹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 51 (52): 6. Останнє слово в Біблії має форму: **льстивъ**.

²⁶⁰ Неточна цитата з Книги Псалмів 139 (140): 1. Пор.: **Измѣ ма, гди, ѿ челоуѣка лѣкава**.

²⁶¹ Книга Псалмів 103 (104): 26.

²⁶² Сковорода має на думці слова: **Въ лѣто ѿсмондесѣлатое навдоходонѡсоръ царь сотвори тѣло злато, высотѣ егѡ лѣктѣй шестидесѣти и широтѣ егѡ лѣктѣй шестѣ, и постави е на полн деирѣ во странѣ вавѣлонстѣй** (Книга пророка Даниїла 3: 1).

²⁶³ Див. прим. 210.

²⁶⁴ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 2; 19: 1.

²⁶⁵ Мабуть, Сковорода має на думці приказки на взір: “Давно тоє пропало, що з воза упало” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 222]; “Що з воза впало, то пропало” [Номис, № 1912; Франко, № 3175].

²⁶⁶ Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 2.

²⁶⁷ Див.: **Ивисѣ же емѣ вѣ оу дѣва мамврийска** (Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 1).

²⁶⁸ Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 3. Пор.: **не минѣ рава твоєгѡ**.

²⁶⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 4.

²⁷⁰ Див. прим. 207.

²⁷¹ Гр. *Хімеира* – химера, забита Беллерофонтом вогнедишна потвора, що мала тулуб кози, голову лева та хвіст дракона. Лукрецій (Про природу речей, V, 903–904) описав її так: “Спереду – лев, заду – змія, посередині, – власне, Химера / Пащею грізний, убивчий вогонь із нутра видихає” [Тит Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 139].

²⁷² Пор.: “Оглядайся на задні колеса” [Номис, № 4305]; “На задні колеса обзирати ся”; “Смотри на задні колеса” [Франко, № 15217, 24201].

²⁷³ Зворотна форма приказки: “Боязливого сина мати не плаче” [Номис, № 9294].

²⁷⁴ Сковорода має на думці слова: **смѣсѣиъ тѣмъ ѡзыкъ и хъ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 11: 7).

²⁷⁵ Неточна цитата з ірмосу 7-ої пісні канону утрени П’ятдесятниці. Пор.: “Согласная возшумѣ органская гѣснь...”.

²⁷⁶ Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

²⁷⁷ Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 5: 8. Пор.: **занѣ спостѣтъ вѣишь дѣволъ, ѡкш лѣвъ рыкаѣ, хѡднтъ, искѣи когѡ поглѡтити**.

²⁷⁸ Див.: **Ѿ вѣщи во тѣмѣ прѣходѣщѣѣ, ѿ срѣща и вѣса полѣдненнагѡ** (Книга Псалмів 90 (91): 6). Фраза “ѡѣс полуденный” зринає також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник*. – Київ, 1646. – С. 43, 589; 171 (друга пагін.), 186 (друга пагін.)].

²⁷⁹ Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 3: 25. Пор.: **И любѣи вѣдство впадѣтъ въ нѣ**.

²⁸⁰ Сковорода має на думці слова: **и взѣде ѿтѣдъ хѣлѣвъ на живѣщихъ въ давѣрѣ: има же прѣжде бѣше давѣрѣ грдѣѣ писменъ** (Книга Ісуса Навина 15: 15).

²⁸¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 59 (60): 11. Пор.: **Ктѡ введѣтъ ма во грдѣѣ ѡграждѣнѣ;**

²⁸² Фраза во всѣ днѣ живѡтѣ твоєгѡ зринає в П’ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 6: 2 та в Книзі Ісуса Навина 1: 5.

²⁸³ Парафраза Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: **Женѣ твоѣ ѡкш лѡзѣ плодовѣтѣ**.

²⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: **(бѣженъ,) иже ииѣетъ плѣма въ сѣиѣ и ижики во іерѣлимѣ**.

²⁸⁵ “Безневѣстною” називають Богородицю. Пор.: “Безневѣстная богородителнице...” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.)].

²⁸⁶ Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16.

²⁸⁷ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 8: 2. Пор.: Сїѡ возивѣхъ ѿ понскѣхъ ѿ ѿности моєѡ, ѿ възискѣхъ невѣстѣхъ привестїи севѣѣ.

²⁸⁸ Згідно з грецькою міфологією, золоте руно, що його Фрікс почепив у священному гаю Ареса в Колхиді, оберігав невсипущий дракон. Образ цього дракона був добре знаний в українській літературі старої доби. Наприклад, Іван Максимович у своєму «Театроні» писав: “Почто Аспид на соблюденіе приставленный Геспериды к золотому руно у Колхов? Єдин между животными сна не приємлет, бдит непрестанно” [Максимович І. Θεάτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 97].

²⁸⁹ Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 16. Пор.: гортѣнь єгѡ сла́дость.

²⁹⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: Гѡрѣ глаголющымъ лѣкѣвое доброє, ѿ доброє лѣкѣвое, полагающымъ тмѣ свѣтъ, ѿ свѣтъ тмѣ, полагающымъ горькое сла́дкое.

²⁹¹ Книга пророка Єремії 23: 15.

²⁹² Неточна цитата з Третьої книги Мойсеевої: Левит 26: 22. Пор.: послѡ на вѣ свѣрн.

²⁹³ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: збѣ львѡвѣ збѣ єгѡ, ѡубивѣюции дѣшы.

²⁹⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: ѿ вѣдетъ бѣгъ твоѡ съ тобѡю.

²⁹⁵ Цим словом Сковорода заступив написане спочатку “Уста”.

²⁹⁶ Парафраза Книги Екклезіястової 12: 11. Пор.: Словеса ѡдѣрѣхъ ѡкоже ѡстнѣ волѡвїи ѿ ѡкоже гвѡздіє вонзѣно.

²⁹⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: Блюдите ѡубо, кѣкѡ ѡпаснѡ хѣдитѣ.

²⁹⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 120. Пор.: Пригвозди стрѣхъ твоєѡмѣ плѡти моѡ.

²⁹⁹ Парафраза Книги пророка Осїї 11: 10. Пор.: ѡкѡ лѣвъ возревѣтъ.

³⁰⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 6. Пор.: вѣ сокровищнѣхъ спїтїє нѡше.

³⁰¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 1.

³⁰² Перша книга Мойсеева: Буття 18: 21.

³⁰³ Перша книга Мойсеева: Буття 19: 13.

³⁰⁴ Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сїон». Як писав, скажімо, Лазар Баранович: “Богословци триуглом изображают Троицу Святую” [Баранович Л. Трубы словес проповѣднѣх. – Київ, 1674. – Арк. 161 (зв.)].

³⁰⁵ Пор.: ѡцѣ, слѡво ѿ стѣѡи дѣхъ: ѿ сїи три єдино сѣтъ (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 7).

³⁰⁶ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 10: 42. Пор.: єдино же єсть на потрѣбѣ.

³⁰⁷ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 10: 41. Пор.: мѣрѡ, мѣрѡ, пѣчїи сиѡ ѿ мѡлвнши ѡ мнѡзѣѣ.

³⁰⁸ Тобто Піфагор, який народився на острові Самос. Як свідчив Діоген Лаертцій (VIII, 1): “Піфагор, син Мнесарха – каменотеса, родом самосець (як каже Герміпп) чи тірренець (як каже Арістоксен)” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 332].

³⁰⁹ Фразу ѡкѡ сѣ нѡи бѣгъ узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.

³¹⁰ Див.: Євангелія від св. Луки 24: 30–35.

³¹¹ Неточна цитата з Акафіста Пресвятїї Богородиці. Пор.: “Радуйся, ковчеже, позлащенный Духом” (Акафіст Пресвятїї Богородиці, ікос 12).

³¹² Ці слова зринають у 21-й пісні циклу «Сад божественных гѣсней».

³¹³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 2. Пор.: дѣѣ бжій ношашѣса верхѣ воды.

³¹⁴ Парафраза Книги Йова 5: 17. Пор.: Блаженъ же человекъ, ебоже ѡбличенъ бѣтъ, наказаніа же вседержителя не ѡвращаѣса.

³¹⁵ Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѡ несмісленнаа ѡ кѡснаа сѣрдцемъ.

³¹⁶ Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: ѡскдѣють дѣвы двѣрыа.

³¹⁷ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѣзѡша ѡкво ѡлово въ водаѣ.

³¹⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: прѣвннй сѣдѣ сѣдѣте.

³¹⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: не сѣдѣте на лицѣ.

³²⁰ Сковорода має на думці приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновій. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

³²¹ Можливо, Сковорода має на думці приказку: “Був колись оріх, а тепер свистун” [Номис, № 1866].

³²² Дехто з коментаторів схильний, услід за Володимиром Ерном та Василем Зеньковським, трактувати це місце як прояв “гностицизму”. Насправді маємо тут справу з традиційною префігурацією. Пор.: “І сказав Господь до Мойсея: ‘Зроби собі сарафа [змія], і вистав його на жердині. І станеться, – кожен покусаний, як погляне на нього, то буде жити’. І зробив Мойсей мідяного змія, і поставив його на жердині. І сталося, якщо змія покусав кого, то той дивився на мідяного змія – і жив!” (Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9). “І, як Мойсей підніс змія в пустині, так мусить піднесений бути й Син Людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя” (Євангелія від св. Івана 3: 14–15). Див., наприклад, «Слово про змія, повішеного на хресті Мойсеем, та про божественну Тройцю» Івана Златоуста: коли б спитати Мойсея, навіщо він зробив мідного змія й підніс його на хресті (Числа 21: 8), то він би відповів: ‘...я відливав змія, щоб нашкодити образ хресної економії; проторюю шлях апостолам, передіраю великий і дивний символ хреста’. Сам Господь говорив у розмові з Никодимом: і як Мойсей підніс змія в пустині, так мусить піднесений бути й Син Людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя (Іван 3: 14–15). ...Прибита до хреста змія, щоб втратили силу укуси змії; прибитий до хреста Христос, щоб знищити чин демонів” [Иоанн Златоуст. Полное собрание творений: В 12 т. Москва, 1999. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 821–822, 823]. Цей різновид смерті, розг’яття, Христос обрав з-поміж усіх інших ще й тому, підкреслював Еразм Роттердамський у «Дослідженні віри», щоб нагадати нам про мідного змія, якого підняв колись на жердині Мойсей, щоб кожен, кого вкусить змія, дивився на нього й зцілювався; і щоб здійснилися слова пророка, який віщував: ‘Скажіть народам: Господь царствує з дерева!’” [Эразм Роттердамский. Разговоры запросто. – Москва, 1969. – С. 214]. Див. також у Вячеслава Іванова (Вінок сонетів, XIV): “Мы две руки единого креста; / На древо мук воздвигнутого Змия / Два древние крыла, два огневые. / Как чешуя текучих риз чиста!...” [Иванов В. Собрание сочинений. – Брюссель, 1974. – Т. II. – С. 418].

³²³ Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 1. Пор.: Кѡль бѣгъ бѣтъ ѡлеѣвъ прѣвнннмъ сѣрдцемъ.

³²⁴ Книга пророка Ісаї 26: 15.

³²⁵ Книга пророка Ісаї 26: 15.

³²⁶ Сковорода має на думці слова: да не приложіши відѣти лицѣ моего (Друга книга Мойсеева: Вихід 10: 28).

³²⁷ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: ѡ възлѣтъ ѡкво пѣсъ, ѡ ѡвѣдѣтъ грѣдѣ.

- 328 Сковорода має на думці слова: *и тєлєць и юнєць и лєвъ вкѣпѣ пастіса бѣдѣтъ, и ѡтروحѣ мѣмо повєдѣтъ* ⚡ (Книга пророка Ісаї 11: 6).
- 329 Євангелія від св. Івана 8: 28.
- 330 Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *и на сѣдѣлицѣ гвѣителєй не сѣдє.*
- 331 Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 17. Пор.: *Знаменїѣ же вѣрѡвавшымѣ.* Див. також: *въ знаменїє сѣтъ не вѣрѣющымѣ, но невѣрнымѣ: ѡ прѡрѡцєствѡ не невѣрнымѣ, но вѣрѣющымѣ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 22).
- 332 Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 17. Пор.: *ѡзыки возглаголютъ нѡвы.*
- 333 Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 18. Пор.: *ѡмѣлѣ възмѣтъ.*
- 334 Очевидно, Сковорода має на думці слова: *сѣъ во члѣвѣчєскѣй не прїїдє дѣшъ чєловѣчєскѣхъ погвѣити, но спѣтѣ* (Євангелія від св. Луки 9: 56).
- 335 Пісня над піснями 2: 3.
- 336 Пісня над піснями 2: 5.
- 337 Пісня над піснями 8: 5.
- 338 Пісня над піснями 8: 5.
- 339 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 22. Пор.: *ѡкоже во днє дрѣва жїзни, бѣдѣтъ днє людѣи мойхъ.*
- 340 Парафраза Книги Псалмів 1: 3. Пор.: *дрѣво насаждєное при исхѡдїицѣхъ вѡдѣ.*
- 341 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: *не повредѣтъ, нижє погвѣѣтъ.*
- 342 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: *на горѣ стѣкѣи моєй.*
- 343 Книга пророка Ісаї 65: 25.
- 344 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: *лєвъ ѡкѡ вѡлѣ снѣсть плєвы, и ѡмѣлѣ зѣмлю.*
- 345 Фраза на *горѣхъ стѣхъ* зринає в Книзі Псалмів 86 (87): 2.
- 346 Мабуть, Сковорода має на думці байку про собачу зажерливість. Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».
- 347 Див.: Євангелія від св. Луки 24: 13–35.
- 348 Сковорода має на думці слова: *видѣхъ во ѡжасѣ видѣнїє, схѡдѣшь сосѣдѣ нѣкѣй, ѡкѡ плацїаницѣ вѣлїю, ѡ чєтырєхъ краєвѣхъ низпѡдїємѣ съ невєсє* (Дїї св. апостолів 11: 5).
- 349 Очевидно, Сковорода має на думці слова: *подѡбѣєтъ въ домѣ бжїи жїтїи, ѡже єсть црѣковь бгїа жїва, стѡлпѣ и ѡутвєрждєнїє йстинны* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 15).
- 350 Див.: Євангелія від св. Івана 13: 5.
- 351 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 109 (110): 7. Пор.: *Ѡ почѡка на пѣтїи пїєтъ: сєгѡ рѣдїи вознесѣтъ глѡвѣ.*
- 352 Книга Псалмів 29 (30): 2.
- 353 Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: *ѡще ѡзъ вознесєнъ вѣдѣ ѡ зємлїи, всѣлѣ прївлєкѣ къ сєбѣ.*
- 354 Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 6. Пор.: *истѡчникъ же исхѡждѣше ѡзъ зємлїи и напѣлѣше всє лицє зємлїи.*
- 355 Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскїя».
- 356 Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 33: 23. Пор.: *лицє же моє не ѡвїчѣса тєбѣ.*
- 357 Книга Псалмів 79 (80): 4.
- 358 Фраза *во врємѣ* ѡно дуже часто зринає в Біблїї, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

- 359 Книга Псалмів 35 (36): 10.
- 360 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 95 (96): 2. Пор.: *благовѣстїте дѣнь ѿ днѣ.*
- 361 Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 1. Пор.: *Вострѣвїте трѣвбю въ сїюнь, проповѣдите въ горѣ моѣй стѣй.*
- 362 Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 1–2. Пор.: *ѣкв предстоїтъ дѣнь гдѣнь, ѣкв влїзъ, дѣнь тмы ѿ вѣри, дѣнь ѡблака ѿ мги.*
- 363 Пісня над піснями 2: 9.
- 364 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 3. Пор.: *Дѣнь днѣ ѡрыгаѣтъ глаголь.*
- 365 Фраза во *время* *ѡно* дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
- 366 Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: *ѡдѣаїса свѣтомъ ѣкв рїзою.*
- 367 Пісня над піснями 2: 17.
- 368 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: *Смїрна ѿ стѣкти ѿ касїа ѡ рїзъ твоїхъ.*
- 369 Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеева: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.
- 370 Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 18: 1–8.
- 371 Парафраза Книги Екклезіястової 7: 13. Пор.: *ѣкв въ сѣни єгѡ мѡдрость, ѣкоже сѣнь сребра, ѿ ѿзобилїє рѣзми премѡдрости ѡживаѣтъ, ѿже ѡ неа.*
- 372 Євангелія від св. Матвія 28: 18.
- 373 Євангелія від св. Івана 20: 22.
- 374 Пісня над піснями 2: 17.
- 375 Фразу *селенїе вѣѡ ѣкшвлю* узято з Книги Псалмів 131 (132): 5.
- 376 Пісня над піснями 2: 16.
- 377 Пісня над піснями 1: 2.
- 378 Пісня над піснями 1: 3.
- 379 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 15. Пор.: *Приведѣтса црїю дѣвы вслѣдъ єа.*
- 380 Пісня над піснями 1: 3.
- 381 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: *всака плѡтъ сѣно.*
- 382 Сковорода має на думці слова: *верїль: ѿма же вѣ прежде градѡ лѣза* (Книга Суддів 1: 23).
- 383 Книга Псалмів 70 (71): 24.
- 384 Послання св. ап. Павла до римлян 14: 5.
- 385 Книга пророка Єремїї 5: 3.
- 386 Послання св. ап. Павла до римлян 14: 5.
- 387 Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: *подъ сѣнь єгѡ восхотѣхъ.*
- 388 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: *Введїте ма въ доми вїна.*
- 389 Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 6. Пор.: *Пойдѡ севѣ къ горѣ смїрнѣй.*
- 390 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 5. Пор.: *ѡтвердите ма въ мїрѣхъ.*
- 391 Лат. *mistum* – 'молоде вино'.
- 392 Книга Псалмів 54 (55): 7.
- 393 Книга Псалмів 56 (57): 5.
- 394 Неточна цитата з Книги Псалмів 131 (132): 14. Пор.: *Сїй покої мой.*
- 395 Див.: Перша книга Мойсеева: Буття 19: 31–36.
- 396 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: *ѡзъ цвѣтъ польный ѿ крїнь ѡдольный.*

- ³⁹⁷ Див. прим. 173 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».
- ³⁹⁸ Пісня над піснями 1: 2.
- ³⁹⁹ Пісня над піснями 1: 3.
- ⁴⁰⁰ Євангелія від св. Івана 15: 14.
- ⁴⁰¹ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.
- ⁴⁰² Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: не ѿмаиѣ пи́ти ѿ плода́ лѣзгачу до днѣ тогѡ, ѣгда́ ѣ пи́ю но́во.
- ⁴⁰³ Див. прим. 9 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
- ⁴⁰⁴ Книга Псалмів 59 (60): 5.
- ⁴⁰⁵ Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: до днѣ тогѡ, ѣгда́ ѣ пи́ю но́во во црѣтвѣн бжѣи.
- ⁴⁰⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 3. Пор.: Ѡкрѣпѣтеса, рѣцѣ ѡслабленыа.
- ⁴⁰⁷ Книга пророка Ісаї 35: 4.
- ⁴⁰⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: Тогда́ скѡнитъ хромый ѡкв ѣленъ.
- ⁴⁰⁹ Лат. *columna* – ‘колона, стовп’.
- ⁴¹⁰ Лат. *turris* – ‘башта, висока будівля’.
- ⁴¹¹ Гр. *πύργος* – ‘башта, мезонін, терем’.
- ⁴¹² За словником Памви Беринди, слово *столи* означає “вежа” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 234].
- ⁴¹³ Лат. *propugnaculum* – ‘фортеця’.
- ⁴¹⁴ Сковорода подає один з варіантів лірницької пісні про Біду. Пор. із записом у співа-нику середини XVIII ст.: “Над Дунаєм глибоким / Стоїть терем високий. Гой, / А з терема города / Вийшла Біда молода” [Возняк М. Два співаники половини й третьої четвертини XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 160; докладніше див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 130–131].
- ⁴¹⁵ Йдеться про Фароський маяк. Див. прим. 119 до діалогу «Бєсьда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
- ⁴¹⁶ Сковорода має на думці церковну легенду про те, як з’явилася Септуагінта. Згідно з нею, єгипетський фараон Птолемей Філадельф (285–246 рр. до н. е.) вирішив зробити переклад Старого Заповіту грецькою мовою. Задля цього від кожного єврейського коліна було відряджено по шість перекладачів (усього 72 чоловіки), які впродовж 72 днів виконували своє завдання (за іншими даними, перекладачів було 70 і їхня праця тривала 70 днів). Кожен із них самостійно переклав увесь старозаповітний текст, а коли ці переклади порівняли, то всі вони збіглися слово в слово. Переклад було здійснено на острові Фарос, неподалік від славного Фароського маяка.
- ⁴¹⁷ Сімома чудесами стародавнього світу вважали: 1) єгипетські піраміди; 2) “вісячі сади” Семіраміди; 3) храм Артеміди в Ефесі; 4) Фідієвого Зевса Олімпійського; 5) Мавзолей у Галікарнасі; 6) колос Родоський; 7) маяк на острові Фарос [див.: Замаровський В. Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979].
- ⁴¹⁸ Книга Псалмів 60 (61): 4.
- ⁴¹⁹ Книга пророка Захарії 4: 10.
- ⁴²⁰ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 3. Пор.: И блгвн бгъ дѣнь сѣдмий.
- ⁴²¹ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 3.

⁴²² Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 25. Пор.: **Ѡ**, іїню, коль великъ дѡмъ вѣїї и прострѣнно мѣсто селѣнїа єгѡ! **В**єліко и не ймаѣть концѣ.

⁴²³ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 1. Пор.: кій дѡмъ созїждєтє мнї.

⁴²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: и по ѡгнї глѣсь хлѣда тѡнка, и тѣмш гдѣ (Третя книга царств 19: 12).

⁴²⁵ Перша книга Мойсеева: Буття 43: 34.

⁴²⁶ Євангелїя від св. Матвія 26: 29; Євангелїя від св. Марка 14: 25.

⁴²⁷ Дїї св. апостолив 2: 15.

⁴²⁸ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 22: 16. Пор.: не ймаиѣть йсти ѡ нєлѣ, дѡндеже скончѣютсѣ во црѣтвїи вѣїи.

⁴²⁹ Євангелїя від св. Івана 8: 25.

⁴³⁰ Євангелїя від св. Луки 1: 32.

⁴³¹ Книга пророка Ісаї 35: 4.

⁴³² Трохи неточна цитата з Дїї св. апостолив 2: 13. Пор.: йкѡ вїнѡмъ исполнєни сѣтъ.

⁴³³ Євангелїя від св. Івана 7: 39.

⁴³⁴ Сковорода має на думці слова: **Б**гъ же вождѣше ихъ, въ дєнь ѡвѡ столпѡмъ ѡблѣчнѡмъ, показѣти имъ пѣть, нѡщїю же столпѡмъ ѡгнєннѡмъ, свѣтити имъ (Друга книга Мойсеева: Вихїд 13: 21).

⁴³⁵ У Вулгатї фразї столпѡмъ ѡблѣчнѡмъ вїдповїдає – “in columna nubis” (Друга книга Мойсеева: Вихїд 13: 21).

⁴³⁶ Про *стовп* Симеона Стовпника (356–459 рр.) їдетсѣ і в аїографїчнїї традицїї, скажїмо, у «Книзї житїї свѣтѡх» Дмитра Туттала, де є, зокрема, такий колоритний епїзод: “Дїавѡл же не терпѣя такового єго подвига, порази ногу єго лютою язвою и сонги на ней тѣло, умножиша же сѣ червїє и течашє от язвы гнои с червми по столпу на землю. Нѣкто же предстоѣѣ єму юноша именем Антонїй, иже видѣ и написа то, собирающе черви падающїя на землю по повелєнїю єго, паки ношашє я на столп к доброму страдалцу. Он же, яко другїй Іѡв терпѣя, прилагашє червї к язвѣ, глаголя: ‘Идѣте, яже вам Господь даде’” [Туттало Д. Книга житїї свѣтѡх. – Кїїв, 1689. – Арк. 8 (зв.)]. Таке сквородинське глумачєннѣ історїї Симеона Стовпника Дмитро Чижевський слущно вважав наслїдком усеосѣянного символїзму фїлософа: “...Сковорода їде так далеко, що інтерпрєтує символїчно не лише бїблїйнї оповїданнѣ, а й, н. пр., оповїданнѣ про те, що Симеон Стовпник жив на стовпї, а Дїоген-кїнік у барилї” [див.: *Чижевський Д.* Деѣѣ джерела символїки Г. С. Сковороди. – Прага, 1931. – С. 3 (вїдбитка з: Працї Українського Високого Педагогїчного Інституту ім. Михайла Драгоманѡва в Празї. Науковий збїрник. – Т. II)].

⁴³⁷ Парафраза Євангелїї від св. Матвія 21: 33. Пор.: йскопѣ въ нємъ точїло, и создѣ стѡлпъ. Див. також: Євангелїя від св. Марка 12: 1.

⁴³⁸ Про сєнс цїєї іконографїчної композицїї див.: *Аверинцев С.* Премудрїсть Бѡжа спорудила “дїм” (Приповїстї 9: 1), щоб Бѡг перебував із нами: концепцїя Софїї та значєннѣ ікони // *Аверинцев С.* Софїя-Лѡгос: Словник / Упорѣдник та автор передѡмови Костѣнтин Сїѡв; науковий редактор виданнѣ Марина Ткачук. 3-є вид. – Кїїв, 2007. – С. 269–279.

⁴³⁹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 21: 6. Пор.: смѣхъ мнѣ сотворї гдѣ.

⁴⁴⁰ Про те, що давньогрєцький фїлософ-кїнік Дїоген “удаштував собї помєшканнѣ в глинянїї дїжцї при храмї Матєрї бѡгів”, спѡвїщав Дїоген Лаєрцїї (VI, 23) [*Дїоген Лаєртський.* О житни, ученїях и изрєченїях знаменитѡх фїлософѡв. – Москва, 1979. – С. 241].

⁴⁴¹ Книга Псалмїв 121 (122): 7.

⁴⁴² Трохи неточна цитата з Пїснї над пїснѣми 2: 4. Пор.: **В**ведїте мѣ въ дѡмъ вїнѣ.

⁴⁴³ Неточна цитата з Пїснї над пїснѣми 4: 6. Пор.: **П**ойдѣ сѣвѣ къ горѣ смѣрнѣї.

- 444 Книга Псалмів 121 (122): 1.
- 445 Книга Псалмів 121 (122): 5.
- 446 Див.: Книга Суддів 4: 5.
- 447 Див.: Книга Суддів 4: 21.
- 448 Див.: Книга Юдити 10: 10–13: 9.
- 449 Див.: Книга Суддів 9: 53.
- 450 Див.: Перша книга царств 25: 18.
- 451 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **Введітьє мѧ въ дѡмѣ вѣна.**
- 452 Книга Суддів 9: 53.
- 453 Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 8. Пор.: **Ѡдѣна ѣсть голѡвѣца моѡ.**
- 454 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 9: 15. Пор.: **во вратѣхъ дщѣре сѣѡни.**
- 455 Очевидно, Скворода має на думці слова: **гдѣ почивѣши въ полѡдне;** (Пісня над піснями 1: 6).
- 456 Фраза **въ сѡлнцѣ** зринає в Книзі Псалмів 18 (19): 5 (пор.: **въ сѡлнцѣ положи селѣніє своє**) та в Євангелії від св. Луки 21: 25 (пор.: **И вѡдѡтъ знаменѣа въ сѡлнцѣ**).
- 457 Неточна цитата з Книги Псалмів 47 (48): 15. Пор.: **тѡй ѣсть вѣгъ нашъ во вѣкѣ и въ вѣкѣ вѣка: тѡй ѡупасѣтъ насъ во вѣки.**
- 458 Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 1. Пор.: **Внидохъ въ вертоградъ мой, сестрѡ моѡ.**
- 459 Пісня над піснями 5: 1.
- 460 Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ дасть мѣ крилѣ ѡкѡ голѡвѣиѣ;**
- 461 Це вірші з трагедокомедії Варлаама Лещевського «Гнана Церква». Див. прим. (37) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанюю».
- 462 Скворода має на думці слова: **и ѡде сама и дрѡгѣни ѣѡ, и плакаса дѣвства своєгѡ на горѡхъ** (Книга Суддів 11: 38).
- 463 Скворода має на думці слова: **женѡ ѡблечѣна въ сѡлнце, и лѡна подѡ ногѡма ѣѡ, и на главѣ ѣѡ вѣнѣцъ ѡ свѣздѡ двюна̀дѣсѡте: и во чрѣвѣ ѡмѡщи, вопѣѣтъ бола̀щи и стра̀ждѡщи родѣти** (Апокаліпсис 12: 1–2).
- 464 Очевидно, Скворода має на думці слова: **врѣма плакати и врѣма смѣлѣтисѡ** (Книга Екклезіястова 3: 4).
- 465 Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **Ѡчи всѣхъ на тѡ ѡповѡють, и тѡ даѣши ѡмѣ пищѡ во благоврѣменѣи.**
- 466 Скворода має на думці слова: **и плакаса дѣвства своєгѡ на горѡхъ** (Книга Суддів 11: 38).
- 467 Очевидно, Скворода має на думці слова: **прѣйдѡтъ же днѣ, ѣгда ѡимѣтсѡ ѡ нѣхъ женѣхъ** (Євангелія від св. Марка 2: 20).
- 468 Очевидно, Скворода має на думці слова: **Ѡбратѣшасѡ же въ плачь гѡсли моѡ, пѣснь же моѡ въ рыданѣи мнѣ** (Книга Йова 30: 31).
- 469 Скворода має на думці слова: **ѡбратѣсѡ въ плачь ликъ нашъ** (Плач Єремії 5: 15).
- 470 Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 20. Пор.: **и сѣ, ѡзъ сѡ ва̀ли и сѡмь во всѡ днѣ до скончѡнѣа вѣка. Аминь.**
- 471 Один з варіантів епіграми «Inveni portum...». Див. прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
- 472 Цей рядок нагадує слова молитви: “Изліи на мя, Боже, великую твою милость” [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 982*].
- 473 Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: **ѡубѡдшесѡ же видѣша слѡвѡ ѣгѡ.**
- 474 Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 24. Пор.: **Ѡгда падѣтъ, не развѣѣтсѡ.**
- 475 Парафраза Книги пророка Єзекїїя 13: 16. Пор.: **и видѡщѣи ѣмѡ миръ, и нѣсть мѣри.**

476 Євангелія від св. Матвія 17: 7.

477 Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: Пётръ же ѿ сѣиі съ нѣмъ вѣхъ ѡтлаченіи спомъ.

478 Парафраза Євангелії від св. Матвія 17: 7. Пор.: востанѣте ѿ не бойтеса.

479 Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. Пор.: востани, спѣи, ѿ воскреснѣи мѣртвыхъ, ѿ ѡсѣтѣнѣи тѣлѣ хрѣтѡсъ.

480 Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѡвѣдѣша же видѣша слѡво єгѡ.

481 Перша книга Мойсеева: Буття 38: 26. У Біблії ім'я героїні має форму: дамари.

482 Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: Око рѣгающееса ѡтцѣ ѿ досаждающе стѣрости мѣтерни, да ѡсторгниѣтъ є вранове ѡ дѣвріа ѿ да снѣдѡтъ є птенцы ѡри.

483 Євангелія від св. Луки 9: 33.

484 Книга Псалмів 68 (69): 8.

485 Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 9. Пор.: Чѣждь вѣхъ вратѣи моєи ѿ страненъ сыновѡмъ мѣтере моєѡ.

486 Скворода має на думці слова: **И** сѣ, завѣса церковнаѡ раздрѡса на двѡе съ вѣшнагѡ краѡ до нѣжнагѡ (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).

487 Скворода має на думці слова: **Лице**мѣри, лицѣ нѣвѣ ѿ землі вѣсте ѡскѣпѣти (Євангелія від св. Луки 12: 56).

488 Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 39; 16: 4. Пор.: рѡдъ лѡкѡвъ ѿ прѣлюбоуѣи знѡменѡ ѡцѣтъ.

489 Скворода має на думці слова: **Т**огда раздѣша, ѡкѡ не рѣзѣ храниѣтисѡ ѡ квѡса хрѣбнагѡ, но ѡ ѡчѣнѡ фарїсеѣска ѿ саддѣкеѣска (Євангелія від св. Матвія 16: 12).

490 Це парафраза або Євангелії від св. Матвія 16: 15 (пор.: вѣ же когѡ ма глаголетѣ вѣти); або Євангелії від св. Луки 9: 18 (пор.: когѡ ма глаголютъ народи вѣти);

491 Євангелія від св. Матвія 16: 16.

492 Початок цієї тиради є цитатою з Євангелії від св. Матвія 16: 17.

493 Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: ѡже не ѡ кровѣи, ни ѡ похѡти плѡтскѡѡ.

494 Неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: ѡ слѡво своєѡ ѡзриновѣни вѣша.

495 Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: прѣвбразѣтъ тѣло смиренѣѡ нашегѡ, ѡкѡ вѣти семѣ совѣразнѣ тѣлѡ слѡво єгѡ.

496 Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16. Пор.: ѡнѣи ни єдинѡгѡ вѣли по плѡти: ѡце же ѿ раздѣхѡмъ по плѡти хрѣтѡ, но нѣи ктоиѡ не раздѣеиѡ.

497 Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

498 Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.

499 Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.

500 Парафраза Євангелії від св. Матвія 1: 1–3. Пор.: **К**нига родствѡ іисѡ хрѣтѡ, сѡнѡ дѣдова, сѡнѡ авраѡмѡѡ. Авраѡмъ родѣ ісаѡка. Ісаѡкъ же родѣ іакѡва. Іакѡвѡ же родѣ іѡдѡ ѿ вратѣи єгѡ. Іѡдѡ же родѣ фарѣса ѿ зарѡ ѡ дамари.

501 Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соверѣ совѡры ѡхъ ѡ кровѣи, ни помѡнѡ же ѡиенѡ ѡхъ.

502 Неточна цитата з Книги пророка Іоїла 2: 2. Пор.: ѡкоже ѡтѡро разѡпѡтѣса по горѡмъ лѡдѣе мнози ѿ крѣпцѡи, подобни ѡмъ не вѣша ѡ вѣка, ѿ по нѣхъ не приложѣтѣса до лѣтѣи вѣ рѡдѣ ѿ рѡдѣ.

503 Неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 8. Пор.: ѡуничижѣтѣса ѡкѡ вода милютекѣцѡѡ.

504 Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 38. Пор.: ѡстѡнцы же нечѣстѣивыхъ потрѣбѡтѣса.

- 505 Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **Блаженъ** єси, ілю: ктò подобенъ тебѣ, любіє спасіємїи ѿ гдѣ; защїтитъ помѡщникъ твоѡ, и мѣчь хвала твоѡ: и сожѡтъ тебѣ врази твоѡ, и ты на выю и хъ настѡпиши.
- 506 Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолѡв 8: 33.
- 507 Скворода має на думці слова: **врагї крѣтї хрѣтѡва** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).
- 508 П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 29.
- 509 Скворода має на думці слова: **Во всѣкій пѣтъ пѣстыни прїидѡша ѡпѣстошѡющїи, іакъ мѣчь гдѣнь поѡстѣ ѿ краѣ землї дѣже до краѣ єл: нѣсть мїра всѣцѣй плѡти** (Книга пророка Єремїї 12: 12).
- 510 Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.
- 511 Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.
- 512 Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Пор.: ѿ стїхїи мїра, почтѡ іакї живѡще въ мїрѣ стѣзѣтєса;
- 513 Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 4. Пор.: єгда же хрѣтѡсъ іавїтєса, живѡтъ вѡшъ, тогда и вы съ нїмъ іавїтєса въ слѡвѣ.
- 514 Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремїї 8: 14. Пор.: **Почтѡ мѡ сѣдїмъ; совокѡпїтєса и внїдемїи во грѣды твѣрды и повѣрємєса тѣмъ.**
- 515 Книга Псалмѡв 94 (95): 6.
- 516 Книга пророка Єремїї 8: 15.
- 517 Парафраза Книги Псалмѡв 88 (89): 16. Пор.: гдѣ, во свѣтѣ лицѣ твоєгѡ пойдѣтъ.
- 518 Скворода має на думці слова: **вѡсѣ главѡ вѡшеѡ не погївнєтъ** (Євангелїя від св. Луки 21: 18).
- 519 Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 9: 32. Пор.: ѡвѣдѣшєса же вїдѣша слѡвѡ єгѡ.
- 520 Неточна цитата з Євангелїї від св. Матвія 24: 28. Пор.: ідѣже во іце вѣдетъ трѣпъ, тѣмъ соверѣтєса ѡрїи. Див. також: ідѣже тѣло, тѣмъ соверѣтєса и ѡрїи (Євангелїя від св. Луки 17: 37).
- 521 Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 22. Пор.: **птїцы да ѡмножатєса на землї.**
- 522 Пісня над піснями 1: 1.
- 523 Євангелїя від св. Матвія 14: 27; Євангелїя від св. Марка 6: 50; Євангелїя від св. Івана 16: 33.
- 524 Євангелїя від св. Луки 24: 36; Євангелїя від св. Івана 20: 19, 21, 26.
- 525 Євангелїя від св. Матвія 28: 9;
- 526 Євангелїя від св. Матвія 28: 6; Євангелїя від св. Марка 16: 6; Євангелїя від св. Луки 24: 6.
- 527 Парафраза Євангелїї від св. Івана 11: 25. Пор.: **Речѣ (же) єи іисъ: ізъ єсмь воскресїє и живѡтъ.** Пор. також зі словами молитви: "Яко ты еси воскресїє и живѡтъ" [див.: *Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 590*].
- 528 Пісня над піснями 1: 1.
- 529 Парафраза Книги Псалмѡв 118 (119): 82. Пор.: ізчєзѡша ѡчи моѡ въ слѡво твоє.
- 530 Неточна цитата з Апокаліпсису 14: 13. Пор.: **блженї мѣртѡвїи, ѡмирѡющїи ѡ гдѣ ѡнїѣ.**
- 531 Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 26.
- 532 Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.
- 533 Можливо, Скворода має на думці слова: **не смѡслиши разѡмѣчїи** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 28).
- 534 Див. прим. 8 до трактату «Да лобжет мя от лобзанїи уст своих».
- 535 Див. прим. 9 до трактату «Да лобжет мя от лобзанїи уст своих».
- 536 Див. прим. 10 до трактату «Да лобжет мя от лобзанїи уст своих».

⁵³⁷ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

⁵³⁸ Афон, чи Свята Гора (гр. *Ἄθος, Ἁγιον Όρος*), – віднога Халкідонського півострова, що має шпиль заввишки 1935 метрів. Із VI-го ст. тут починають селитися монахи. Імператор Константин Погонат (668–685 рр.) віддав Афон у їхнє розпорядження. Відтоді тут виникає ціла низка монастирів. На середину XI ст. на Афоні мешкало близько 7000 чоловік [див.: *Ігор Ісіченко, архиеп.* Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 301–305]. З Афоном пов'язані життя та творчість цілої низки старих українських письменників, зокрема Івана Вишенського та Паїсія Величковського. До речі, Федір Луб'яновський у своїх спогадах стверджував, що Сковорода також побував на Афоні під час своїх закордонних мандрів [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 69].

⁵³⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 6; Євангелії від св. Марка 16: 6; Євангелії від св. Луки 24: 6.

⁵⁴⁰ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

⁵⁴¹ Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

⁵⁴² Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

⁵⁴³ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 10: 34. Пор.: востяни, гди, и да разсыплются врази твои, и да вбьютъ вси ненавидящии тебе.

⁵⁴⁴ Сковорода має на думці слова: **По́йдѣтъ ѿ силы въ силѣ: я́вѣтъся вѣъ богѡвъ въ сѡнѣ** (Книга Псалмів 83 (84): 8).

⁵⁴⁵ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 22: 5. Пор.: сѣ, людіє изыдоша изъ єгѣпта, и сѣ, покрыша лицѣ земли, и сн сѣдѣтъ при ѡдержаніи моємъ.

⁵⁴⁶ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 22: 8. Пор.: препочійте за дѣ ноць (сїю).

⁵⁴⁷ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 4–5. Пор.: Земля, ѡже предаде гдѣ предъ сыны илєвыи, земля скотопитѣльна єсть, равѡмъ же твоимъ скѡтъ єсть. **И рѣша:** яще ѡбѣтохомъ благодѣть предъ тобою, да дастся намъ земля сія равѡмъ твоимъ во ѡдержаніе, и не преводя насъ чрезъ іорданъ.

⁵⁴⁸ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 6–7. Пор.: братѣа ваша пойдѣтъ на брань, и вы ли сѣдете тѣ; и всѣю развращаете сердце сыновъ илєвѣхъ, не прейти на землю, ѡже даетъ гдѣ имъ;

⁵⁴⁹ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 32: 11–12. Пор.: яще ѡзрѣтъ человекы сн изшедши изъ єгѣпта, ѡ двѣдсѣти лѣтъ и вышше, вѣдѣши доброд и зло, землю, єюже клѣхѣ авраамъ и ісаакъ и іаковъ: не послѣдоваша бо вѣдѣдъ мене, тобѣю халєвъ сынъ іефонніиный ѡлѣченныи и іисѣъ сынъ навіиный, іакъ послѣдоваша вѣдѣдъ гда.

⁵⁵⁰ Це – варіації на тему П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 1–6.

⁵⁵¹ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 8–9.

⁵⁵² Сковорода має на думці слова: **Ннѣ же хрѣтѡсъ востѣ ѡ мѣртвѣхъ, начѣтокъ ѡмѣршымъ выстѣ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 20).

⁵⁵³ Про “книгочія” Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

⁵⁵⁴ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16–18. Пор.: что ты за дѣ, и что тебе за дѣ, іакъ истѣсѣлѣ єси себѣ за дѣ грѡбъ и сотворилѣ єси себѣ на высѡцѣ грѡбъ, и написѣлѣ єси себѣ на камени кѡцѣ; **Сѣ, ннѣ гдѣ савѡѡѡъ извѣржетъ и сотрѣтъ мѣжа, и ѡиметъ ѡтваръ твою и вѣнѣцъ твою славныи, и повѣржетъ тѣ во странѣ великѣ и безмѣрнѣ, и тѣмъ ѡмрешн.**

⁵⁵⁵ Сковорода має на думці слова: **Блженъ мѣжъ, иже не йде на совѣтъ нечестивѣхъ, и на пѣти грѣшнѣхъ не стѣ, и на сѣдѣнщи гѣвѣтелеи не сѣде** (Книга Псалмів 1: 1).

⁵⁵⁶ Неточна цитата з Книги Йова 21: 14. Пор.: **Глаголютъ же гдѣви:** ѡстѣпнѣ ѡ насъ, пѣтій твоихъ вѣдѣти не хѡцѣмъ.

- 557 Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 18. Пор.: вѣдѣтъ же ѣки плѣвы предѣ вѣтроумь, ииѣ ѣкоже прѣхъ.
- 558 Книга Йова 21: 20.
- 559 Книга Йова 21: 32–33.
- 560 Неточна цитата з Книги пророка Михея 2: 10. Пор.: востѣни и поиди, ѣкв нѣсть тевѣ сѣи покой: нечистоты рѣди, истяжѣте тѣбѣнѣмъ.
- 561 Неточна цитата з Книги пророка Езекіїла 8: 6. Пор.: видѣль ли єси, что сѣи творѣтъ; вѣззакѣнѣа вѣлика дѣмъ илєвъ творѣтъ здѣ, єже ѣдалѣтисѣ ѣ стѣны моѣхъ.
- 562 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 6. Пор.: вѣззакѣнѣе платѣ моєѣ ѣвѣдетъ мѣ.
- 563 Книга Псалмів 55 (56): 7.
- 564 Книга Псалмів 55 (56): 3.
- 565 Книга Псалмів 55 (56): 3.
- 566 Книга Псалмів 55 (56): 7.
- 567 Парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: Вѣселѣтсѣ и скрѣютъ.
- 568 Книга пророка Ісаї 51: 9.
- 569 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12. Пор.: Ѧзъ єсмь, Ѧзъ єсмь ѣтѣшѣаи тѣ: раздѣлѣи, что сѣи.
- 570 Книга пророка Ісаї 62: 10.
- 571 Євангелїя від св. Матвія 28: 2.
- 572 Євангелїя від св. Матвія 28: 6; Євангелїя від св. Марка 16: 6; Євангелїя від св. Луки 24: 6.
- 573 Варіації на тему Євангелїї від св. Луки 24: 5–6.
- 574 Книга пророка Ісаї 51: 17.
- 575 Трохи неточна цитата з Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: И вѣсть єгда вѣше инѣсѣ ѣ іерѣхѣна, и воззрѣвъ ѣчѣма своѣма, видѣ чѣловѣка стоѣца предѣ нимъ.
- 576 Євангелїя від св. Матвія 28: 7.
- 577 Книга пророка Ісаї 52: 1.
- 578 Книга пророка Ісаї 52: 2.
- 579 Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 4–5. Пор.: И воззрѣвъ ѣвѣраїмъ ѣчѣма своѣма, видѣ мѣсто издѣлѣче. И рече ѣвѣраїмъ ѣтрокѣмъ своѣмъ: сѣднѣте здѣ со ѣслаѣтѣмъ: Ѧзъ же и дѣтищѣ поѣдемъ до ѣндѣ.
- 580 Парафраза Євангелїї від св. Івана 8: 56. Пор.: видѣль дѣнь моѣ: и видѣ и возрѣдовасѣ.
- 581 Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 13. Пор.: держимый рѣгама вѣ сѣдѣ сѣвѣкъ.
- 582 Див. прим. 57 до трактату «Да лобжет мя от лобзанїи уст своих».
- 583 Очевидно, Сковорода має на думці слова: Вѣзъ же ѣвѣраїмъ дровѣ всѣсожѣнѣа и возложи на ісаїка сѣна своєго (Перша книга Мойсеева: Буття 22: 6).
- 584 Перша книга Мойсеева: Буття 22: 12.
- 585 Книга пророка Ісаї 47: 14.
- 586 Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Пор.: Иѣкоже во нѣбо нѣво и землѣ новѣ, ѣже Ѧзъ творѣ, пребывѣютъ предѣо мноѣ, гѣетъ гѣдъ, тѣкв стѣнетъ сѣма вѣше и илѣ вѣше.
- 587 Сковорода має на думці слова: И вѣсть єгда вѣше инѣсѣ ѣ іерѣхѣна, и воззрѣвъ ѣчѣма своѣма, видѣ чѣловѣка стоѣца предѣ нимъ, и мѣтъ єго ѣвнажѣнъ вѣ рѣцѣ єго (Книга Ісуса Навина 5: 13).
- 588 Книга пророка Ісаї 51: 9.
- 589 Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 4: 27. Пор.: И иде, и срѣѣте єго вѣ горѣ вѣїн: и цѣловѣстѣсѣ ѣва.

⁵⁹⁰ Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 18: 7. Початок вірша звучить так: **И**зыде же мовѣсей во...

⁵⁹¹ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Вон**иѣ крѣпцѣ, ѣже не ѣсти кровѣ.

⁵⁹² Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 12: 25. Пор.: **да** не снѣси ѱ, **да** благо тевѣ бѣдетъ ѱ сынѡмъ твоимъ по тевѣ во вѣки.

⁵⁹³ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 11: 1. Пор.: ѱ слыша гдѣ ѱ **разгнѣвася** гнѣвомъ, ѱ **разгорѣся** въ нѣхъ ѡгнь.

⁵⁹⁴ Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 11: 18. Пор.: **добрѡ** намиѣ высть во ѣгѣптѣ.

⁵⁹⁵ Четверта книга Мойсеева: Числа 11: 23.

⁵⁹⁶ Парафраза Євангеліє від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ** несмысленнаѣ ѱ кѡснаѣ сѣрдцемъ.

⁵⁹⁷ Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 1. Пор.: **Востани**, востани, сїѡне.

⁵⁹⁸ Парафраза Книги пророка Ісаї 62: 4. Пор.: ѱ **земля** твоѣ вкѡпѣ населитсѣ.

⁵⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 7. Пор.: **Нѣсть** во ваимъ подобенъ: **ѣще** ѱспрѣвиши ѱ сотвориши, **іерліме**, **радваніе** на землі.

⁶⁰⁰ Фраза **правди** бжїѣ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 1: 17; 3: 21 та в його ж таки Другому посланні до коринтян 5: 21.

⁶⁰¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 12. Пор.: **И** ѱзнесє **земля** выліє травноє.

⁶⁰² Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 14. Пор.: ѱ **землю** снѣси всѣ дни животѣ твоєгѡ.

⁶⁰³ Перша книга Мойсеева: Буття 2: 23.

⁶⁰⁴ Книга пророка Ісаї 51: 9.

⁶⁰⁵ Книга Псалмів 27 (28): 7.

⁶⁰⁶ Книга Псалмів 50 (51): 10.

⁶⁰⁷ Книга Псалмів 138 (139): 15.

⁶⁰⁸ Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8. Пор.: **тогда** ѱцѣленіє бѣдетъ тѣлѣ твоємѣ ѱ **ѡвращеніє** костемъ твоимъ.

⁶⁰⁹ Книга пророка Ісаї 58: 11.

⁶¹⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 37: 7–8. Пор.: **И** высть гласъ **внегда** ми **пррѡчєствовати**, ѱ сє, трѣсѣ, ѱ совокѡплѣхсѣ кѡсти, кѡсть къ кѡсти, **каждо** ко **состав** своємѣ. **И** видѣхъ, ѱ сє, **выша** ѱмъ жиы, ѱ плѡть **растѣшє**.

⁶¹¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 43: 13. Пор.: **сотворю**, ѱ **кто** ѡвратитъ;

⁶¹² Книга пророка Ісаї 54: 11.

⁶¹³ Книга пророка Ісаї 54: 14.

⁶¹⁴ Див. прим. 100 до діалогу «Бєсѣда, нареченная двое».

⁶¹⁵ Книга пророка Іоїля 2: 2.

⁶¹⁶ Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: **ѣкоже** **рай** **сладости** **земля** **прєд** **лицемъ** **ѣгѡ**, ѱ **ѣже** **создан** **ѣгѡ** **пѡле** **пѡгѡвы**.

⁶¹⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 4. Пор.: **ѣкоже** **видѣ** **кѡнскій** **видѣ** **ѣхъ**.

⁶¹⁸ Книга пророка Іоїля 2: 5.

⁶¹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 7. Пор.: **ѣкоже** **ворцы** **потекѣтъ**, ѱ **ѣкоже** **мѣжє** **хрѣбри** **выздѣтъ** на **ѡгрѣды**.

⁶²⁰ Книга пророка Іоїля 2: 8.

⁶²¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 9. Пор.: **Грѣда** **ѱмѣтсѣ**, ѱ на **заврѣла** **востекѣтъ**, ѱ на **хрѣлины** **взмѣзѣтъ**, ѱ **ѡкѡнцями** **внїдѣтъ**, **ѣкоже** **тѣтѣ**.

⁶²² Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 15. Пор.: **Вострѣвѣте трѣвѣю въ сѣвѣнѣ, ѡсвятѣте по́стѣ, проповѣдѣте цѣльвѣ.**

⁶²³ Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.

⁶²⁴ Фразу **на мѣсто пѣпела** взято з Третьої книги Мойсеевої: Левит 1: 16.

⁶²⁵ Книга пророка Ісаї 60: 10.

⁶²⁶ Тут і далі до кінця цитати замість слів “и на мѣсто” в Біблії стоїть: **И вѣстѣ.**

⁶²⁷ Книга пророка Ісаї 60: 17.

⁶²⁸ Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекїїля 37: 12. Пор.: **Ѡвѣрзѣ грѣбы вѣша и и́звѣдѣ вѣсѣ.**

⁶²⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **Сѣ зѣмлю своѣ вторїцею наслѣдѣтѣ, и весѣлїе вѣчное на́д главо́ю и́хѣ.**

⁶³⁰ Книга пророка Ісаї 60: 1.

⁶³¹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 2. Пор.: **Сѣ, тмѣ покрѣетѣ зѣмлю, и мрѣкѣ на ізѣки, на тѣвѣ же івѣтсѣ гдѣ, и слѣва єгѣ на тѣвѣ ѡзрѣтсѣ.**

⁶³² Пісня над піснями 1: 1.

⁶³³ Євангелія від св. Матвія 28: 20.

⁶³⁴ *Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – Москва; Ленинград, 1961. – С. 218; див. про це: Šyřevský D. Literarische Lese Früchte. Ein Zitat aus Prokopovyc bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 22.*

ПЕРЕКЛАДИ

Ода (Iesuitae Sidronii Hosii)

*

Основаніє Оды.

Живет и средѣ молвы уединеніе.

ОДА. (Iesuitae Sidronii Hosii)¹

Друг мой Георгій! Когда любиш жить во уединенных и спокойных мыслях,
то нѣтъ тебѣ нужды забрѣдить в дремучіе лѣса и крыться от гостей в
пустых и дѣйких удолиях.

*

Не угадал тот, кто вѣрит, будто печаль не найдет нас в горах и пропасть
земных. Ах! пустыня не долѣет сама собою преградить путь в душу
нашу Мыслям Безпокойным.

*

Вот! тот один сам себѣ живет и сам с собою прямо дружит и ползается, кого
не мучит страх и прихоть, а возшедшей в Горня со тцаніем Души его
ни подлая грусть, ни рабская несытость застрѣлить не может.

*

Таков и средѣ Городской Молвы сыщет Тишину Безмѳлвную, находясь
всегда сам своим обладателем. Он, всегда Городских и Домашних
мятежей убѣгая, и сам своего затѣйнаго Сердца удалился.

*

Пускай он проживает средѣ кипящих житейских волн и средѣ лютых
военных Грѳмов! пускай шатается в близи ярость и гнѣв с
кровожадными Мечами!

*

Но он безпристрастно взирает на грозныя Салдатскія Лица с брѣзком их и,
видя в своих околичностях Оружейныя Молніи, шум паденія
Государств слышит безбоязненно.

*

Не завидит Побѣдам, от Восток до Запад власть простирающим, вѣдая, что
Обладатель, здѣлався слугою для множайших, бывает рабом
Сердечных своих подлостей.

*

Земное Царство есть держать скипетр, пасущій свирѣпющія Народы, и
блистать на Престоле в Драгоценном Вѣнцѣ пред покаряющимися
Языки.

¹ Georgius iste fuit Quispiam Episcopus, Amicus Sidronio. Vixit uterque Praeterito Seculo. Ferrum Graece Σίδερον. Audi Iocum! Ergo Sartáginí Cognatus est... [Георгій був єпископом і другом Сідронія. Обидва жили в минулому віці. Залізо по-грецькому Σίδερον. Збagni жарт! Отже, він споріднений зі Скородою... (лат.)]⁽¹⁾.

*

А Царство Небесное есть взойти на Сіон² и жить превосходнѣе и вышше подлости мятежных прихотей. Сія есть Божественная побѣда! Дивное торжество, прямой Мир и Уединеніе для всѣх.

*

Одна Вышняя Премудрость обладает не укротимыми Звѣрьми, плотскія воли стремленіями. Она дарует Душѣ тишину, не получаемую и Всемирными Лаврами.

*

Сего Сокровища не ищи внѣ себя. Уединеніе – внутрь тебе, покой в сердцѣ твоём, отрѣжь и убій, попері волю твою буйную, иначе, хоть покорі всю Вселенную, не сыщеш.

*

Сей прямой и блаженный покой живет и в городских жилищах. Он ни от случая, ни от мѣста не зависит. Не заключѣн в Мызах³, ни в веселительных Вертоградах, не привязан к прекрасным веселых Рѣк Берегам, ни к Райским Поморским Холмам.

*

Горняя Мудрость есть в мыслях наших то, что Солнце. Тѣлесное Око наше ночным мраком и пасмурными стужами затмѣвается. Но сіе не дрѣмлющее Вселенная Око и не угасающая Лампада при своемъ всегда сіяніи.

*

Скажи мнѣ! Страдает ли Солнце тогда, когда Море восходит и бѣсится? когда чернѣет тучами, а ярится бурями наш воздух? когда ревут Громы, а Молніи трясут землю?

*

Пуškai Юг клокощет и изbleвает тучи! Пуškai Сѣвер стрѣляет лдяною дробью! А прекрасное Лице Солнца превыспренно там, гдѣ Чин чистых Звѣзд блистает.

*

Не беспокоят свѣта его ни Снѣги, ни Грады. Смѣется бурным Вихрам и воздушным бѣшенствам, сія на присносвѣтлом Евирѣ, вышше всѣх Туч и Духов поднебесных.

*

Так-то Пустынею и Человѣк просвѣщенный наслаждается. Он всегда имѣет случай жить при одномъ себѣ и при Божѣ, в покоѣ. А когда молчит, тогда сам с собою бесѣдует, возвысився сердцем, вышше всей тлѣни, и своей.

Тѣлос. Latine ita habet:
Sic suâ gaudet Sapiens Quiete.
Seque tranquillus fruitur Deoque.
Et silens dicit sibi Multa sese

Major et Orbe.

[Кінець. По-латинському буде так:
Так мудрому солодко в спокої.
Себе йому досить і Бога.
І мовчки говорить він сам собі,

Вищий від себе та світу⁴]

“Seque tranquillus...” sic poterat verti melius: Он всег[да] им[ѣл] Сл[учай]
наслаждаться собою и Богом⁵.

ANTISTROPHE. Сирѣчь
Противное Основаніе Оды:

Живет и средѣ уединенія молва

*

Что пользы бѣжать от городской Молвы в отдаленныя лѣса за житіем
уединенным? Знай, что поколь не сыщеш покоя в пещѣрах сердца
твоего, не найдеш его в лѣсах.

*

Вѣдай, что всякія мѣста имѣют свои безпокойности. Туда-же в слѣд за
Хазяином поволочѣтся толпа ѣдких и грустных дум, червь
мучительных мыслей, хоть изволит он сухим путем, хоть морским
шествовать.

*

Сии Крылатые злые Духи постигнут тебе в самом нѣдрѣ Африканских и на
лонѣ Азіатских удолій, не спрятаешься от них с Горскими Татарами на
высотах Гор Кавказских и Персидских.

*

Не уйдіош от лѣвких кохтей их ни Аглицкими бѣгунами, ни Манѣжным
Лошакѣм, ни почтовою Коляскою, ни многокрылатым Пакет-Ботом⁶.

*

Славный Учитель Іероним⁷ скрылся от Рима в Пещерѣ Виѣлеѣмской. Но как
сам себе в Совѣсти боялся, казалось, будто и здѣсь шумлят в ушах его
Римскіе Карневалы и дамскіе танцы.

*

“Прощай Рим! я прочь от тебе бѣгу, – садясь в Корабль, говорит: –
Здравствуйте святыя горы Сірскія!”⁸ Но не милосердный Рим за сим
Богословом со всѣми страстьми в слѣд погнался.

*

Наконец привел его Бог к глухой его и нѣмой Пещерѣ. “Радуйся, Вертепе
Виѣлеѣмскій! – вскричал Богослов. – Здравствуй, о Пристаннице! о
вѣрная Гавань плаванія моего!”

*

“Прійми мене страннаго, волнующагося бурею и истомленнаго
сухопутством. Распрости тихое и безмольвное Нѣдро твое кораблю
моему. Будь обуреванію моему Вѣнец и ШАБАШ!

*

Здѣсь я бросил надежной Якор. Не вырвет Его ни одна Ярость Морская и не оторвет Канатов кипящая бурею пучина, при сей Гавани Судно мое обуздающих.

*

О Вертепе! сладкое жилище Мира и спокойствія! вмѣстилище Цѣломудрія и Страха Божія! Сіи Спутницы мои, сіи Добродѣтели развѣ не могут мене здѣлать спокойным?

*

Будь ты, о Пещѣра! моей тишины Столица! В тебѣ я стану жить, сам себѣ Господин и Повелитель. В тебѣ я найду, чего найти нельзя в Царских Чертогах и позлащенных Палатах”.

*

Такою надеждою несчастный тщетно ласкал себе, обѣщая спокойство. Душа его страстью, как рыбка удкою, назад в Рим поволочена и вѣржена во внутренній Городскій Мятаж.

*

Что дѣлать? Повергся тѣлом ниц, на жѣсткой и студеной Пол в Пещерѣ, обливаясь слезами, что Молитва его не дошла к Престолу Вышняго и что желаніе уничтожено его.

*

Рыданія и вопля жалостнаго весь Вертеп наполнился, орошен Молящагося слезами. Но мечтаній Римских, будто увязшей в Душу удки, ни слезы, ни жалобы не могут исторгнуть.

*

Схватя уломок Каменный, бѣется в обнаженную грудь, выгнать из оной ѣдкую грусть стараясь, обвѣсил, как в Вавилонской плѣни⁹, на Сучьях червленную свою Мантию.

*

Крѣвью краснѣет, ах, пораненна частыми ударами грудь! Но Рим, хоть отдаленный, влечет тысячу раз сердце его в средину своих Пированій и дамских плясаній.

*

Бѣглые взоры, нѣжные Глаза Женскіе, шуточныя Улыбки, щогольные Башмачки, розовые Чулки часто по неволѣ сердечным его очам представляются в темной Яскинѣ.

*

Бѣдная пища была его: лѣсные плоды, дикіе фрукты, суровыя ягоды, терпкіе овоци, что только могло попадаться ему в жѣстких кустарниках, в терновниках и в стропотных Пропастьех.

*

Запустѣлые волоса, блѣдное лицѣ, впáдшіе под лоб
Очи – все сіе
изображало изсѣхшую и измученную Хáрю, с одних Костей и Кожи
состоящую, словом: Муміа или Скелет^a.

*

Но при всем том Рим не отвязался от него. Нахально день и ночь плачущаго
воображеніями безпокоит. Врѣзанный в сердце Портрѣт Рима
столько же, как и сам Город, уязвлял его.
Конец¹⁰.

Достеменно встановити час написання твору важко. Оскільки Скворода дотри-
мується тут старого правопису, то можна припустити, що переклад з'явився до 1785 р.
Щоправда, примітки до оди зроблені вже згідно з новим правописом. Автограф збері-
гається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86,
№ 7, арк. 32/52–35/55). Уперше переклад було надруковано в харківському виданні творів
Скворода 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Доповнення в дужках дописано іншим чорнилом. Це – прозовий переклад оди фламанд-
ського лагиномовного поета Сідеруна ван Гесе (1596–1653 рр.) «До Джорджа Чемберлена»
[див.: *Чижевський Д. До перекладів Скворода // Чижевський Д. Український літературний
барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Ми-
шанича. – Харків, 2003. – С. 182–183; *Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Zu einer Übersetzung
von Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 343*].*

⁽¹⁾ Примітку дописано іншим чорнилом.

² Очевидно, Скворода має на думці слова: ѿ възврѣтъ на сѣвнѣ ѣчи нѣши (Книга
пророка Михея 4: 11).

³ Очевидно, це субстантивована форма дієслова “мизаю”, яке Памва Беринда тлумачив
так: “помизаю, мигаю, помиговую, моргаю, мигаю” [*Беринда П. Лексикон славенороскій
и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 116*].

⁴ Пер. Леоніда Ушкалова.

⁵ Фрагмент після слова *τέλος* дописано іншим чорнилом.

⁶ Пакетбот (голл. *pakketboot*, англ. *packetboat*) – невеликий корабель, призначений для пере-
везення пошти й пасажирів.

^a Σκελετόν⁽²⁾. Cadaver sine Carne. Sic nobis pingi Mortis Imago solet. Hanc Odam, non
transtuli, sed sum interpretatus. Translator Verbum Verbo, tanquam Dentem pro Dente,
reponit, at Interpres, veluti Gratiōsa Nutrix, commansum Cibum et elicitedum Sententiae Succum,
in Os inserit Alumno suo [Скелет. Труп без плоті. Так у нас зазвичай змальовують образ
смерті. Цю оду я не переклав, а витлумачив. Перекладач ставить слово замість слова, як
зуб замість зуба, а тлумач, наче ніжна годовальниця, кладе в рот своєму годованцеві
розжований хліб і сік мурості (лат.)]⁽³⁾. Exemplum [Наприклад (лат.)]. “Sese major et Orbe”.
“Вознесся вище всей Тлѣни, и своей”. “Fugere se ipsum”. “Убѣгти Страстѣй”. “Попрѣть
Вѣлю свою”. Exemplum 3-tium [Приклад 3-тій (лат.)]. “Parturiunt Montes...”⁽⁴⁾ “Слѣвны
Бубны за Горѣми, а в близи Лукѣшко”⁽⁵⁾, или: “Стучіть! Гремій! Чтѣ ли То? Кобѣлья
мѣртва Голова бѣжій”⁽⁶⁾. Или: “Высоко Лѣтѣла, да не далѣко сѣла”⁽⁷⁾. Или: “Пшик! то ест
начал Ковѣть Лемѣш, на Конец толькѣ загартѣвался: Пшик! Пшик!...”⁽⁸⁾.

⁷ Див. прим. 198 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира»

⁸ Св. Єронім Стридонський три роки провів у сирійській пустелі. Там він не лише ховався від спокус світу, а ще й ґрунтовно вивчав гебрійську мову.

⁹ У книзі пророка Єремії 50: 46 зринає фраза *пѣнѣніѧ вавѣлонскаго*.

¹⁰ Слово *конец*, а також подальшу примітку написано іншим чорнилом.

(2) В автографі: *Σκέλετον*.

(3) Сковородинський спосіб розрізнення перекладу (*translatio*) та переспіву (*interpretatio*) в українській літературі XVII–XVIII ст. був звичним. Наприклад, Симеон Полоцький у своїй «Псалтырь риѣмотворной» писав таке: «Ниже да удивишися тому, читателю благочестивый, яко нѣкая словеса и цѣлыя стіхи обрящещи приданья, сіе бо суть во исполненіе разума или стіхов. А идѣже нѣкая реченія отяшася, та за нужду, яко не вмѣстишася в стіхи мѣрою, обаче в разумѣ никако скудости дѣют. Єще идѣже измѣненіе нѣкое узриши, то нешуй свѣтшаго ради истолкованія псалмов быти. Толкованіе бо не тѣми словесы, яже суть в сущем бывають, но инѣми и удобнѣйшими, да сущаго неудобное откровенно будет» [Полоцький С. Псалтырь риѣмотворная. – Москва, 1680. – Арк. 5 (зв.)–6; див. про це: Ушкалов Л. Перекладна українська поезія XVII–XVIII століть як явище сакрального ряду // Sacrum і Біблія в українській літературі: Збірник наукових праць / За ред. Ігоря Набиговича. – Lublin, 2008. – С. 135–145].

(4) «Parturiunt montes, nascitur ridiculus mus» [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 263]. Український відповідник: «Вродила гора миш» [Франко, № 6658].

(5) Пор.: «Славен буден (sic!) за горами» [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 247]; «Славні бубни за горами, а прийдеши ближче – собача шкура»; «Славні бубни за горами, а глянь ближче – собача шкура» [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 362, 760]. Значно ближчою до сковородинської форми є російська версія цього прислів'я: «Славны бубны за горами, а к нам придут, что (как) лукошко» [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 324, 673]. Пареміографи вилдумають його в такий спосіб: «Заманливим та привабливим здається те, що перебуває десь там і про що знають тільки за оповідками» [Словарь русских пословиц и поговорок / Сост. В. П. Жуков. – Москва, 1966. – С. 422].

(6) Див. прим. 5 до циклу «Басни Харьковскія».

(7) Пор.: «Летала высоко, а села недалеко» [Пословицы русского народа / Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 733].

(8) Ця приказка походить із анекдоту про невдачу коваля, який кував леміш, та зіпсував залізо, а потім пробував викувати з нього все менші й менші речі: спочатку сокиру, потім серп, потім швайку, – а коли побачив, що нічого не виходить, то сказав замовникові: «Краще я вже тобі пшика зроблю». Розпик залишок заліза й опустив його у воду, щоб воно пшикнуло: «Ось тобі й пшик» [Мудрий оповідач. Українські народні казки, байки, притчі, анекдоти. – Київ, 1962. – С. 217]. Звідси такі вислови, як «звести на пшик», «зійти на пшик» [див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 77–78], або приказки: «Отак, тату, зроби ковальський пшик»; «Зробив з лемеша пшик»; «Кував, грів, та на пшик і звів» [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 195, 445].

[ЦИЦЕРОН. О СТАРОСТИ]

Его Высокородію:
Милостивому Государю,
Степану Ивановичу,
Господину Полковнику
Тевяшову¹.

Милостивый Государь!

Как только стану читать Книжечку Цицеронову о Старости, вдруг открывається мнѣ Театр Древнѣйших Римских Времен, а на нем представляется, напримѣр: Камиллус², Корунканиус³, Кюриус⁴ и Протчіи Таковыи. Признаюся, что Позорищем сих Добротою сияющих Сердец плѣняется моѣ Душевное Око, и прихожѹ в Понятіе, что нѣтъ ничего ни Любѣзнѣе, ни Приманчивѣе, как Добродушіе. Не могу довольно надивиться, каким Образом Они могли быть Просты, но Поважны; Грубы, но Дружелюбны; Вспылчивы, но Незлобивы; Ласковы, но не Лукавы; Сильны, но Справедливы; Побѣдительны, но Милосерды; Властительны, но Безкористолюбны; не много Учены, но Благоразумны; Разумны, но Безковарны; Великолѣпны, но Щѣдры; Хвастуны, но не Лгуны; Стяжательны, но не Обидливы; Спорники, но не Правдонавистники; Склонны к Заблужденію, но не Желатели Егѣ; Защитники Грѣха, но поколь Лѣсти егѣ не узнали; Честолюбцы и Славолѣбцы, но Безпритворны и не Мартышки; Изобильны, но не Слостолѣбцы и не Нѣжныи трудолюбцы; не Христиане, но Любители Безсмертія⁵. Не могу себе увѣрить, чтоб не касалось до их слѣдующее Слово Христова: “Иже нѣсть на вы, по вас есть...”⁶ Принужден сказать с Павлом: “Или Иудеев токмо Бог, а не и Языков? Ей и Языков”⁷. Скажѹ тоже, что о Капитанѣ Корниліи⁸ сказал Петр: “По Истинѣ разумѣваю, яко не на Лица зрит Бог, но во всяком Языцѣ бойся Его и дѣлаяй Правду пріятен ему есть...”⁹ Сѣ-то тѣ Овцы, находящіяся не от Двора сего Христова¹⁰, и Мужи Пророчествовавши не при Скинии Свидѣнія, однако ж пишется: “И препочи на них Дух, и сіи быша от вписанных, и Пророчествоваша”¹¹. Не запрещает им Мойсей, хотя о сем просит Егѣ Навин¹², и Христос говорит: “Не браните...”¹³ А хотя каждый Народ и Фамілія, будьто Пшеница, Час от Часу дѣлается Отродком от своих Прѣдков, однак помянутыи Апостоли, многим Народам Благовѣстивши СЛОВО ИСТИНЫ и испытавши Качества Сердец их, Временную Жизнь свою кончить Благоволили в Римѣ. Видно, что они и в свой Времена, конечно, Нѣчтось еще застали в Сердцах Римских Древняго от Прѣдков их Праводущія.

Впротчем, когда сим Театром веселюся, нельзя чтоб не взошол мнѣ на Мысль Нѣкій Муж Нашего Вѣка, не по Крови и Плоти, но по Сердцу вышепомянутым Срѣден. Я Егѣ по тѣлесной Внѣшности не видал. Но

Сёрдце Егò мòжет ли укрь́тися от Душе́внаго Зрите́лей О́ка и в са́мые Дре́внѣйшии Времена́ проница́ющаго? Внутреннему на внутреннюю Безтѣлесность смотрящему Взору ни Вре́мя, ни Го́ры, ни Рѣ́ки препятствовать не могу́т. Сей Муж есть Покóйный Ва́шего Высокорóдия Родите́ль¹⁴. И Ся́-то Причи́на заохóтила меня́ подне́сть Сяю́ Кни́жечку, претолкóванную Здѣ́шним Нарѣ́чием в то Вре́мя, как поль́зовался я споко́йным Уедине́нием в До́мѣ ва́шем. А переведены́ не Слова́ Ея́, но Мы́сли. Она́ здѣ́лана Разго́вором. Стари́к Катóн¹⁵ ведёт Разго́вор, находя́сь в Нем Гла́вною Персо́ною. Он го́ворит Прóсто, но Твёрдо. Егò Рѣ́чь дышет высо́кими Мы́слями, хотя́ не накра́шена Блядосло́вием. И не Че́люстами, ниже́ Наружными Уста́ми^a Во́здух бьет, как Авѣ́няне, но Сёрдцем и Гру́дью го́ворит Римлянин, поража́я востри́ем Ду́ха в са́мую Душе́вную То́чку, и оставля́я в ней язвительное Чу́вство, бу́дьте Пчела́ Жа́ло. Знать-то Таковá Рѣ́чь, каковá Жизнь¹⁶, а Жизнь таковá, Каковò Сёрдце. Жизнь есть Плодоно́сное Дере́во, от Дóбраго Серде́чнаго Зе́рна ражда́ющееся, а Рѣ́чь есть Зе́рца́лом Сёрдца. Ни Оди́н Исто́чник в Чистотѣ́ сво́ей не пока́жет Тѣлесной́ Фигу́ры сто́лько живо́, ско́лько я́сно Душе́вное Лице́ изобража́ется в открове́нных Во́дах Рѣ́чи. Сёрдце́ же Человѣ́ческое есть то́чным в Человѣ́кѣ Человѣ́ком, находя́сь Главо́ю и Суще́ством Егò, как Свидѣ́тельствуе́т Би́блиа¹⁷. И соверше́нно Человѣ́ка ви́дит Тот, кто ви́дит Сёрдце́ егò.

При́имите ж, Ва́ше Высокорóдие, Рѣ́чь Катóнову, как Портре́т, Высо́кии Сердца́ представля́ющей. Подношу́ оной Отцу́ в Сынѣ́ егò. Безщётное разли́чие имѣ́ет брѣ́нное Тѣ́ло. Чтò же надле́жит до Серде́ц, “нѣсть Иуде́й, ни Е́ллин... Всі́ бо вы Еди́но есте́ во Христе́”¹⁸.

Ва́шего Высокорóдия,
Ми́лостиваго Госуда́ря,
Усе́рднѣйши́й Слуга́,
Студе́нт Григо́рий Сковорода́.

ПЕРЕВО́Д

Из Кни́г РИ́МСКАГО СЕНА́ТОРА МА́РКА ЦІ́ЦЕРОНА: О СТА́РОСТИ. Он сяю́ Кни́жку посвяти́л Дру́гу своему́ Кавале́ру А́ттику¹⁹, до котораго пи́шет слѣ́дующее Пре́дисло́вие!

Любе́зный Тит!

Чем ты мнѣ́ запла́тишь, если полѣ́чу твою́ Печа́ль, кото́рая жжет и мятѣ́жит Сёрдце́ Твое²⁰? Позво́ль мнѣ́, Любе́зный Дру́г, отозваться к тебѣ́ Тѣ́ми Слова́ми, кото́рыми утѣ́шает в Ссы́лкѣ́ Сена́тора Ті́та Фла́миана²¹

^a Устами. Alluditur ad id, quod Athenis dictum est de Catone. Dictum autem est tale. Athenienses Faucibus, Romanos Pectore loqui idem, sed gravit[er] graece: ΣΕΜΝΌΣ [Це співзвучне з тим, що в Афінах сказано про Катона. А сказано таке. Афіняни устами, а римляни серцем говорять те саме, але він говорив по-грецькому: ПДНО (лат., гр.)].

Старинный наш Пророк Еннѳус²², не Богатством, но Добродушіем Славный. Хотя совершенно знаю, что в тебѣ Печаль не так сильно дѣйствует, как в помянутом Сенаторѣ. Великодушно Твое Сѣрдце довольно мнѣ извѣстное, и понимаю, что Ты не точію Одно Имя для твоей Фаміліи из Аѳинскаго Народа, но и самое их Человѣколѣбіе и тѣрдое Разсужденіе вынес с собою²³. Однако ж подумываю, что Общая наша Печаль²⁴ сильнѣе иногда дѣйствует в Твоѣм, нежели в моем Сѣрдцѣ. Но когда Ей пособить гаразда труднѣе, то оставим Еѣ на иное Врѣмя. А тепѣрь я заблагоразсудил написать к тебѣ нѣчто о Стáрости, с тѣм Умыслом, дабы облегчить Обоих нас от Тяжести Ея. Сія Тяжесть мнѣ Обща с тобою, потому что Стáрость почти уже на нашей Шѣи сидит, по крайней Мѣрѣ, не далѣче за Плечима²⁵. И хотя мнѣ гаразда извѣстно, что Ты как прочіи Тяжести, так и сію разумно и вскрóмно сносить умѣешь, однак в самое то Врѣмя, как я намѣревал Нѣчто написать о Стáрости, ты моим попадался Мыслям, и Тебѣ они удостóили вмѣстѣ со мною пользоваться сѣю моею Услúтою. Повѣрь мнѣ, с такою я сладостию сочинял сію Книжку, что Она всѣ Горести моеѣ Стáрости отѣрла, здѣлав Еѣ милою и Пріятною. Признаймося ж, что никогда у нас не сыщется довольно Похвал для Премудрости²⁶. У Сей достохвальной Госпожѣ, если кто слúжит, таковому вся Жизнь Здѣлаться может снóсною. Много я уже и говорил, и вперед говорить стану о Другой Матеріи. Но сіе Сочиненіе с особенным прошу принятъ Усѣрдіем. Я здѣлав сіе Разговором, а Бесѣдующею Персоною вывел не из каких Дрѣвних Баснословных Стариков, но Природнаго Нашего Старика Катона, дабы Рѣчь моя тѣм самым имѣла Вáжности больше. С Катóном разговаривают еще Двѣ Персоны, удивляясь, что Он Стáрость толь великодушно сносит. В прóтчем, если тебѣ покажется, что Катон в моем Разговорѣ искúснѣе размышляет, нежели в собственных своих Сочиненіях, то прошу Тóе положить на Щет Грѣческаго Язýка, к котóрому, всѣ знают, что Он был превеликій в Стáрости Охóтник. Больше продолжать не хочú. Вот тот Час все моѣ о Стáрости Мнѣніе Катóновою Рѣчью откроется.

РАЗГОВОР О СТА́РОСТИ.

БЕСѢДУЮЩІЕ ЛІЦА:
Катон, Лѣліус²⁷, Сціпіон²⁸.

СЦІПІОН. Мы Оба удивляемся Чáсто Премудрым твоим во всѣм Поступкам, Батюшка Наш. Но всего нам удивителнѣе смотрѣть на То, что твоя Стáрость никогда не была для тебе тяжелою, котóрая для Прóтчих Стариков Горестною и не удобоносимою кажется Горюю²⁹.

КАТОН. Вы, Дѣти, удивляетесь такому Дѣлу, котóрое, по моему Мнѣнію, не великой Трудности стоит. А вот Причина: если кто Истиннаго своѣго

Щастія Внутрь себѣ и в Тайностях Сѣрдца своего не ищет и не имѣет, таковому и молодой Вѣкъ тяжестен. А одаренный сим Истинным Добрѣмъ никогда не рѣшует на Добропорядочныи и непреоборимыи Законы Естѣственныи. Таковъ Законъ есть во-первыхъ Стáрость. Всякъ Ея дожидать желает. А получивъ Её, жалуется. Таковѣ-то наше Непостоянное Дурáчество. Ах! – говорят, – Мы и не усмотрѣли, как состарѣлись! Пѣрвѣе то разсудить: кто их принуждает ошибаться? Ошибка их в том состоит, будто Старость за Молодостью на гаразда скорѣйшемъ Жеребцѣ поспѣшает, нежели Молодость за Дѣтскими Лѣтами³⁰. Другѣе то, если бы они дожили не до 80, но до 800 лѣт, скажи пожалуй, чем бы их Стáрость легче здѣлалась? Слово в Слово и в то Врѣмя Долгодѣнствіе минуется, оставивъ Глупаго Старика без всякаго Утѣшенія. И такъ естли вамъ моя Мудрость удивительна (Дай БОГ, чтобъ вы не ошиблись, а я бы достоинъ былъ прозываться Мудрымъ), в семъ Она состоит, что я Естѣственнымъ Уставамъ, какъ самому Богу, повинуюсь и не противлюсь. Да и не могу никогда повѣрить, будто бы Природа, нерачительный Промыслъ объ окончаніи нашей Жизни имѣла, распорядивъ хорошо одну только Молодость съ Отроческимъ Вѣзростомъ. В семъ бы Она подобна была неискусному Комедіи Сочинителю, который крайняго Попеченія не прилагаетъ о послѣднемъ Дѣйствіи, дабы тѣмъ вся его Басня казалась хорошою. Да и нельзя жъ безъ того, чтобъ не быть какому ни есть Окончанію. Мы тоѣ жъ самое видимъ на Плодахъ Лѣсныхъ и Полевыхъ, Врѣмя и Зрѣлость дѣлаетъ ихъ Дряхлыми и Слабыми. И о семъ Мудрому Человѣку тужить не должно, а иначе будетъ Онъ изъ Числа тѣхъ Исполіновъ, которые противу Бога Войну имѣютъ³¹.

ЛѢЛУС. Да Ты жъ насъ весьма одолжишь, Батюшка, естли прѣждеврѣменно насъ наставишь, какимъ Образомъ намъ поступать в сихъ тяжестныхъ Лѣтахъ? По крайней Мѣрѣ надѣмся и мы когда-нибудь быть Стариками.

КАТОН. Извольте. Скольکو могу. Чáсто мнѣ доводилось быть в Компаніи с моими Ровесниками; вить вы знаете, что Молодѣцъ с Молодцомъ, а Старикъ любитъ обращаться с Стариками. Чáсто доводится слышать ихъ Жáлобы на Стáрость не только отъ Простыхъ, но и отъ Сенаторскаго Ордина Стариковъ³². Они жалуются, что Стáрость лишила ихъ Молодѣцкихъ Слостолюбіи³³, безъ которыхъ Живѣтъ свой Смѣртію почитаютъ. Лишила ихъ Почтенія в Собраніи тѣхъ, которые ихъ прѣжде почитывали. Но, мнѣ кажется, они обвиняли Невинное. Вить если бы сему Стáрость была Причиною, то жъ самое и со мною бы здѣлалось, и с прочими Глубокыхъ Лѣтъ Людьюми, в которыхъ я на Стáрость Роптанія не примѣтилъ. Они не тужатъ, свободившись отъ Узъ Слостолюбіи, и Почтенія отъ своихъ не лишены. Но всѣхъ сихъ Жáлобъ Источникомъ есть Нравъ нашъ, а не Лѣта. Воздѣржнымъ, Ласковымъ и Человѣколюбнымъ Сѣрдцáмъ сносно и в самой Стáрости живѣтся, а Обидливость и Немилосѣрдіе во всякихъ Лѣтахъ нестерпимое.

ЛѢЛУС. Самая Прáвда. Но, можетъ статься, подумаетъ Ктось, что твоя Стáрость сносна тебѣ для твоего Богáтства и Ранку. А вить сего всѣмъ имѣть не возможно.

КАТОН. Правда, что и в сем есть нѣчтось máло Пособія, но самыи главнѣйшии Причыны не в том состоят. Я здѣсь вам так отвѣчать стану, как Аѳинской Генерал Темістокл³⁴. Он спорил с нѣкоторым Плутом, который ему хотѣл доказать, что Оной Генерал Славу себѣ снискал не чрез свой Достоинства, но за то, что в славном родился Отечество. “Перестань, пожалуй, – сказал Военачалник. – Не прославился бы я никогда, тобою будучи, да и твоѣ Сердце не принесло б тебѣ Похвалы, хотя бы ты моим Земляком был”. Так можно сказать и о Старости. Правда, что не без Досады Она в послѣдней Нищетѣ и Мудростию Одаренному Человѣку, но для Бездѣльника несносна Она и средѣ самаго Изобилія. Любезные Дѣти! Без сумнѣнія, самая надежнѣйшая для Старости есть Защита – Успѣх в Честности или Добродѣтели. Она, во всю Жизнь наблюдаема, наконец по Долговременности приносит Удивительные Плоды и в самой поздой Вѣк не отбѣлемые. И сіе Одно Чего стоить? А сей уже Плод несравненно большій, когда Человѣку Совѣсть представляет, что Он провел Жизнь добропорядочно и в Услугах для Ближних своих. Тут-то Он наслаждается Внутренним Удовольствием. Вы знаете Максима³⁵, что водил Армію во время Аннибаловаго³⁶ на Рим нападенія. Я, Молодчиком будучи, так сего Старика любил, как своего Родственника. Он имѣл Взор важной, но Его Важность была растворенна Ласковостию. Не отмѣнился ж он и под Старость. Правда, что я его начал знать, когда Он еще не очень был стар, однако ж в глубоких Лѣтах. В Год я родился послѣ того, как Он Первой раз здѣлан Консулом, а как уже он в Четвертой раз стал Консулом, я Молодчиком начал служить под Его Предводителством в Арміи, откуда мнѣ Путь начал открываться ко вступленію на Чести. Но, оставив лишніи Обстоятельства, сей Старик отправлял Войну, будьто молодой Человѣк, и Аннибалово Юношеское Бѣшенство, не хотѣя дать с ним Баталіи, разумно приводил в Безсиліе. О чем Знакомец мой, Пророк Энниус, так написал:

“Один Человѣк чрез Косность спас Отечество: не смотря, что Его бранят, дѣлал, что в Пользу, и сіе-то Дѣло растит ему Вѣчную Славу”³⁷.

С какою ж Бодростию и Разумом отобрал Он Город Тарент³⁸? Я сам слышал, как Комендант³⁹, потерявъ Город и убираясь в Замок, с Хвастовством сказал: “Мнѣ ты благодарить должен за взятые Города”. Что ж ему наш Максим отвѣчал? “Самая Правда, – смѣючись, сказал, – нельзя бы мнѣ никак достать, если б ты не потерял”. Изряднѣйшій был Военачалник, но ничѣм не Хуже был и Градоначалник, защищая внутреннее Благосостояніе, сколько Сил Его стало. А как уже здѣлался Началником в Прорицательном Коллегіум, без коих Совѣта и Предвѣщанія никакое знатное в Обществѣ Дѣло не всчиналось, дерзновенно было говорит, что Одно тоѣ Дѣло Благословенное и с Божіею происходит Помощію, которое Общественному пособствует Благощастію, и напротив того. Много Пречестных Качеств примѣтил я в сем Мужѣ, но ничто так в нем не Удивительно, как Тоѣ, сколь Великодушню понес он Смерть своего Сына, Человѣка Знатнаго и Лѣт уже таких, в которых избираются в Консулы⁴⁰. Есть и теперѣ списанна

Надгробная Рѣчь Его, им самим говоренная в Похвалу Умершаго, по Обыкновенію⁴¹, которую естли взять читать, нельзя не плюнуть на Ученых⁴². Но Сей Муж не в Публичкѣ только велик, Он в Домашнем своем Уголку еще больше. Какая его Рѣчь? Какое Наставленіе? Какое Знаніе в Древностях? Какое Понятіе в Правах Предвѣщательнаго Коллегиум? И учен же был столько, сколько Римской Шляхтѣ прилично. Всѣ Воинскіи Походы, как Чужестранныи, так и Римскіи, наизуст знал. Его я Рѣчью в то время толь горячо наслаждался, будто бы я знал, что по Смѣрти его не научиться мнѣ от когò другòго, так и здѣлалось. К чему ж я столь много наговорил о Максимѣ? К тому, что, как самы видите, Грѣх сказать, будто бы таковая Старость была Бѣдная. Но не всѣм же быть Военачалниками и Градоначалниками⁴³. Не всѣм угѣшаться торжественным Побѣд Воспоминаніем. Есть еще Безмолвная и такая Старость в тѣх Людѣх, кои Спокойно, Чисто и в особливом Порядкѣ Жизнь свою прожили. Таков был (слышно) Платон. О Нем пишут, что в 81-м Жизни своей Году, слагая Книги, Умер. Тож пишут и об Исократѣ⁴⁴, что и сей в 94-м году сложил Книгу⁴⁵, а жил послѣ того еще 5 лѣт. Учитель же его Леонтин⁴⁶ 107-м лѣт пережил, непрерывно в своем Дѣлѣ упражняясь. А как спросили у Него: “Зачѣм тебѣ хочется толь долго жить?” “Длячегò ж, де, не хотѣть? Менѣ Старость ни в чем не обижает”. Преславный Отвѣт, и Ученому Человѣку приличный. А безумныи Люде свои собственныи Пороки и свою Вину слагают на Невинную Старость. Не дѣлал сего недавно помянутый мною Эллиус. Вот его Рѣчь! “Конь, которой рысгал на Публичкѣ с Выигришем, теперѣ в Старости опочивает”⁴⁷. Видите, кому свою Старость уподобляет⁴⁸. Но, миновав лишніи о нем Обстоятельства, одно то скажу, что, будучи в Семидесяти Лѣтах (столько всего жил он), толь великодушно нес Два не Удобносімыи, по Людскому разсужденію, Бремена, а именно: Нищету и Старость, что оными почти, как Игрушкою, забавлялся. А естли взять в Разум, то можно найти Четырѣ Вины, для которых Старость Людѣм показывается бѣдною. 1-я. Что отводит от Дѣл. 2-я. Что Тѣло приводит в Слабость. 3-я. Что лишает всѣх почти Сладостей тѣлесных⁴⁹. 4-я. Что не далече от Смѣрти. Сіи Четырѣ Ея Винности сильны ли и справедливы? Естли вам Нравится, разберем всякую из них. 1. Отводит, говорят, Старость от Дѣл! Хорошо, от Каких Дѣл? От тѣх ли, что Молодыи Люде Тѣлесною Крѣпостью производят? Развѣ ж для Стариков не осталось никаких Дѣл, не Тѣлесною Крѣпостью, но Силою Духа приготавливаемых? Так поэтому Максим⁵⁰ ничево не дѣлал? Празден был и Павел⁵¹, Отец Циціонов, Тесть моего Любезнаго Сына, и прочіи Старики, как напимѣр Фабрицій⁵², Кюриус⁵³, Корунканій⁵⁴, защищая Общее Благосостояніе Силою Совѣта и Разума, ничево не дѣлали? Клавдій⁵⁵ наш не только стар, но и слѣп был, однак, находясь в Засѣданіи Сенатском, как только почувствовал, что Мнѣніе Членов склонно к Миру и Союзу с Королем Пірром⁵⁶, дерзновенно сказал Слѣдующее: “Куда ваши Умы начали упадать? Они, кажется, не были столь слабы и Подлы”⁵⁷.

Находится его цѣлая Рѣчь, которую говорил в Сенатѣ 17-го лѣта послѣ втораго своего Консулства, которое в 10 лѣт первому послѣдовало, бывши прежде Консулства Полицимейстером⁵⁸. По сему видно, что он во Время Войны с Королѣм Пирром горазда был Стар. Но так точно Прѣдки наши Свидѣтельствуют. Видите, что напрасно винуют Стáрость, будьто она отвѣдит от Дѣл. Они так ошибаются, как тот, которой про Корабельнаго Правителя думает, что он праздно сидит, а работают только тѣ, что лáзят по Верѣвкам, бѣгают по Крайм, выкидают на Днѣ Стечь. Пáвда, что он, смотря на Кáрту, не дѣлает того, что Матрѣзы, но вмѣсто того горазда важнѣйшее отправляет. Самыи Главнѣйшии Дѣла не от Тѣлесной Провѣрности рождаются, но Совѣт, Изобрѣтеніе, Понятіе – вот Мать их! А сих Дарованій Стáрость не только не лишѣнна, но Час от Часу в Неѣ возрастают. Неужель вам кажетсѣ, что я, бывши Солдатом, Полковником, Генералом и Консулом⁵⁹ в рáзных Походах, теперѣ приостановился в Дѣлах? Никак. Я Сенату как поступать предписую и заблаговременно предлагаю, каким Образом Войну объявить Республикѣ Карфагенской и тѣм уничтожить всѣ Ея Худыя Намѣренія. И потѣль о ней безпокоиться не престану, пока Ея не увижу разоренія, которую Побѣду, о когда б Милосѣрдный Бог для твоего, Друг мой Сципiон, Предводителства поберет! Желáю, чего Дѣд твой не додѣлал, дабы ты докончил. Вот уже 33 год, как он умер, но Пáмьятъ толикаго Мѣжа умереть не мѣжет у всѣх Потѣмков. За Год прежде моего Полицимейстерства умер, а Девятью годами послѣ моего Консулства, будучи в Другой раз Консулом⁶⁰, а моим в сем Чинѣ Товарищем, но естли б дожил и до ста Лѣт, как вам мнится, мог ли бы Он окаевать свою Стáрость? Пáвда, что не мѣжно б ему в Пáртии ѣздить, Ружьем и Саблею владѣть⁶¹. Как же? Совѣтом, Прожѣктами, Наставленіем, вот чем бы Он пользовал! И в сем-то естли бы Старики не сильны были, то Наши Прѣдки никогда бы Главнѣйшаго Совѣта не назвали Сенатом, то есть Старшиною⁶². Також и в Лакедемонской Республикѣ, которой высочайшим Правленіем занята, как дѣйствительно Стариками находятсѣ, так и тѣм же Именем называютсѣ⁶³. Взгляньте, если хотите, на Чужестранныи Нарѣды. По справкѣ узнаете, что знатнѣйшии Республики через Молѣдчиков к паденію приведены, а чрез Стариков в Пѣрвое Благосостояніе возвратились. Вспомните то, что на Комедии было представлено. Одна Персона спрашует так: “Скажи, пожалуй, как вы так скоро потеряли Общество, да еще цвѣтущее Общество?” А другая Персона, между прѣтчим, так Отвѣчает: “Проявились, де, Новомѣдныи у нас Градоначальники, Вѣтранныи Молѣдчики”⁶⁴. Видите, что срѣдняя цвѣтущим Лѣтам Безразсудность так, как Сѣдинам Прозорливость. Пáвда, что у Стариков Пáмьятъ слабѣет. Но по большѣй Части у тѣх, что с Природы тѣпы и о ней не стараются. Темистокла все Аѣинское Шляхѣтство по Имени знал, и не дѣмаю, что он, состарѣвшись, называл того Ѳомѣю, кто был Димитрием⁶⁵. Повѣрьте, что я не только всѣх Нынѣшних Дворян знаю, но и Отцов и Дѣдов их. И хотѣя часто читаю на Гробах Надписи, что, по Общей Послѣвицѣ, будьто вредит Пáмьяти⁶⁶, однак не опасáюсь. Они мнѣ Умерших

напамятывают. Я еще ни об одном Старикѣ не слыхал, чтоб он позабыл то Мѣсто, гдѣ зарыл Сокровище. Все помнят, если о чем стараются. Напримѣр, за когò они в Судѣ поручились, кто их Должник, кто Заимодавец? А что ж уже сказать о Знатнѣйших, или в Правахъ искусных, или Ученыхъ Старикахъ⁶⁷? Сколь много они помнят! Не отходитъ Природная Острота отъ Старости, если она постоянна в своей Склонности и Трудолюбии. Остаётся жь сия Острота не только в Высокочиновных, но и в тѣхъ Старикахъ, кои Праздно живутъ и спокойно. Софокл⁶⁸, напримѣр, в глубочайшей Старости сочинилъ Трагедии⁶⁹. Казалось, будто он не радитъ о Хазяйствѣ. Дятого Сыновья просили на его в Судѣ, чтоб он по Правамъ отрѣшенъ был от Домостроительства какъ Сумозбрòд. Старикъ, взявъ с собою недавно сочиненную Штуку⁷⁰ и пришедъ предъ Судей, прочиталъ предъ ними. “Какъ вамъ кажется, Господà Судьи, – спросилъ престарѣлой, – сии мои Рѣчи Сумозбрòдомъ ли пахнутъ?” И такъ свободился отъ Приговору⁷¹. Скажите жь, могла ли Старость пресѣчь Склонность его къ Ученію? Тожъ видимъ во многихъ прòтчихъ Ученыхъ Людяхъ, какъ-то в Гомерѣ⁷², Питагорѣ⁷³, Платонѣ⁷⁴, Демокритѣ⁷⁵, в Диогенѣ⁷⁶, котораго вы и сами видали в Римѣ⁷⁷. Во всѣхъ сихъ Мужахъ Любовь къ Мудрости толь долгая была, сколько было ихъ Жизни. Да и кромѣ сей Божественной Склонности, могу вамъ на Имя сказать тѣхъ Хазяевъ Римскихъ, Сосѣдовъ и Знакомцовъ моихъ, безъ которыхъ почти никакая важнѣйшая Работà на Поляхъ Сабинскихъ не бывàетъ. Безъ нихъ ни сѣютъ, ни Плодовъ не збираютъ, ни свозятъ, хотя то имъ в семъ и дивиться мѣнше должно затѣмъ, что нѣтъ такого Старика, чтоб он не чаялъ Гòда пережить. Однако жь они и в тѣхъ Дѣлахъ трудятся, которыми знаютъ, что имъ совсѣмъ не пользоваться. Напримѣр, сѣютъ Деревья для Потòмковъ, и если его спросить: “Для когò ты, старъ будучи, сѣешь?” – Отвѣчаетъ: “Кому Богъ дастъ. По Его святой волѣ я все сие имѣю отъ Прѣдковъ, а самъ оставлю для Потòмковъ”. Не очень мнѣ нравятся нѣкотораго нашего Комедіи Сочинителя Слова Слѣдующи: “Ахъ, Старость! Хотя бы твой Приходъ во всемъ иномъ былъ для насъ не бѣден, однакъ довольно и той Горести, что, долго живучи, часто принужденны видѣть то, на что смотрѣть не хочется”⁷⁸. Правда; а можетъ быть часто и такое, чего хочется. Будто жь и Молодость одно только то видитъ, что Ей Нравится. Но Онъ еще хуже говоритъ в Слѣдующемъ: “Да и то в Старости за самое Горестнѣйшее почитаю, чувствовать то, что Старикъ Всякому несносен”⁷⁹. Нѣтъ! Лучше сказать Пріятен, нежели несносен! Честныи Старики любятъ Добросердечныхъ Молодцовъ, и Почтениемъ, отъ нихъ раздаваемымъ, облегчается Старость ихъ. Равнымъ Образомъ Люде молодой ради у Стариковъ слушать Наставленіе, ведущее ихъ къ Любви Добронравія⁸⁰. Я чувствую, что не мѣнше я вамъ Пріятен, какъ вы мнѣ. Теперѣ понимаете ли, что Старики безъ Дѣла не живутъ? Они никогда не гуляютъ, всегда труждаясь в томъ, къ чему в Прошедшихъ Лѣтахъ склонны были. А то жь еще что значитъ, что и приобучаются чему-нибудь? Солон⁸¹ Законодавецъ самъ хвалится, что его Старость ежеденно что-нибудь Новое понимаетъ⁸². Я и самъ Греческому Языку Старикомъ обучился, утоливъ мою Охоту, какъ долговременную Жажду, дабы

самому мнѣ можно читать тѣ великих Мужей Примѣры, которыми Житіе мое сообразное видите. Слышал я, что Сократ то же здѣлал в Мѹзыкѣ, обучився на Лютнѣ⁸³. Хотѣлось бы мнѣ и в сем подражать Дрѣвним, но что до Греческаго Письма надлежит, точно и отдѣлался.

2. Повѣрьте, что я и в Нынѣшнее Врѣмя не требую Силы Молодѣцкой.

(Поговорим о Вторѣй Ея Винности, бѹдѣто Стáрость Тѣло приводит в Слабость). Так, как Молодцѹм бѹдучи, не желáл Силы Волѹвой или Медвѣжей. Ско́лько Бог влил Силы Человѣку, тѣм дѹлжно пользоваться, а сверх Мѹчи не дѹться. Мѹжно ли негоднѣ Слово ви́блевать, как Борѣц Милѹн⁸⁴ что сказáл? Он был уже Стар и, уви́дя борю́щихся Борцо́в на Позѹрѣ, взгля́нув на свои руки, сказал, запла́кавши: “Ах, Ру́ки! Прáвда, что вы уже омертвѣли”. Скажи, Глупѣц, лѹчше, что не столь твоѣ ру́ки, как Сѣрдце⁸⁵ есть Него́дное. Прослáвился ты рука́ми да Гру́дью твоѣю, а не самѣм собо́ю, то есть не Душе́ю твоѣю. Не таковы́х Мы́слей бы́ли слáвныи нáши вышепомяну́тыи Сенáторы⁸⁶. Онѣ Шляхѣтству предписывали Зако́ны, а Острѹтá Рáзума их до послѣдняго издыхáнія простирáлась. Рѣчь простирáть до Нарѹда, прáвда, что чѹть ли не тяжелá сѣя Дѹлжность для Старикá, потому́ что она́ не то́лько до Мы́слей, но и до Тѣлеснаго Сложѣнѣя касáется. Конѣчно, Звѹнкѹсть в Гѹлосѣ не знáю как-то я́сная и у Стариковъ, и я по сѣю Пѹру Ея не потеря́л в толи́ких, как видите, Лѣтáх. О́днако ж Старикѹ прилично тѣхо и без Кри́ку Рѣчь вѣсть, она́ чáсто самá находѣт своих Слышáтелей, если бѹдет Богáтá, Чѣстнá и Крѹтка. А когдá сам Ея проговорѣть за Стáростію не в Сѣлах, мѹжно приказáть таким Молоды́м Людѣям, как вы: и что ж прѣятнѣе, как быть Старикѹм, усѣрдными Молодцáми окру́женным? Неужѣль для них и тако́й Силы не остáлось, чтоб мѹжно им Молодыхъ Людѣй научáть, наставля́ть и ко всѣм чѣстным Услѹгам⁸⁷ приводѣть? А что ж Пречестнѣе сего? Признаю́сь, что я за щасливыхъ почитáл обоѣх твоѣих Прѣдковъ Сціпіѹнов⁸⁸ и обоѣх Дѣдо́в твоѣих⁸⁹ в то Врѣмя, как онѣ, бывáло, похáживаю́т, Толпо́ю Чѣстныхъ Юношъ окру́женны. Не прáво мы разсуждáем, когдá дѹмаем, что Учѣтель како́й-либо Чѣстной Нау́ки затѣм стал Худ, что Стар и Слаб. Да и сáмой сей Слабѹсти по большѹй Чáсти Вино́ю бывáет безпѹтнáя Млáдость. Она́ поручáет Стáрости Тѣло, изну́рив ѹное Венѣрою и Рѹскошью. Персѣдскаго Монáрха Кѣра Рѣчь есть в Кни́гѣ Ксенофѹнтовой⁹⁰, ко́торую Он перед Смер́тью Говорѣл к Сыновья́м своимъ. Он был ѹчень Стар⁹¹, о́днак, де, я никогдá не чѹствовал, чтоб мой Стáрость здѣлалась слабѣе Млáдости. Я Мálчиком пом́ню одно́го Сенáтора⁹². Он послѣ вторѣчнаго Бытѣя своего́ Кѹнсулом в 4 года поставленъ былъ Первосвященникомъ и отправля́л сѣю Дѹлжность 22 гѹда, а былъ столь в Глубочáйшихъ Лѣтáхъ крѣпок, как Молодо́й. О себѣ самѹм не к стáть мнѣ скáзывать, хотя сѣе нáшимъ Лѣтáм и дозволяется. В Гомѣровыхъ Кни́гахъ чáсто проповѣдѹет свои Добродѣтели Старѣк Нѣстор⁹³: сѣе для него́ простѣтельно затѣм, что он уже трѣтѣй Вѣк Человѣческѣй выживáл. Он говорѣл Прáвду, и нельзá бы́ло Его́ почѣсть за Хвасту́нá или за Болту́нá. Не допущáла о семъ дѹмать Рѣчь Его́, ко́торая, по Свидѣтельству Гомѣровѹ, сладчáе Мѣда от Уст

Его проистекáла⁹⁴. Ся Слáдость не от Тълéсных Сил раждáется. И Вожд Грéческих Вóйск Агамемно́н⁹⁵ не Хра́брых Ахиллэсов⁹⁶, но слáбых Нэstorов дэсять у себя имѣть желáет, и если б их имѣть мóжно, без сомнѣнiя бы послѣдовало скоряе разорéние Гóрода Трóи⁹⁷. Теперѣ стану говорить о Себѣ. Мнѣ Отроду 84-той год. Прáвда, что я не могу́ сказáть то, что сказáл о себѣ вышепомянутый Кир, однáк сáмы видите, что меня Стáрость не совсѣм изнури́ла. Довóльно у меня сiлы на то, чтоб отправлять Сенáтскiи Дѣлá, имѣть публично Рѣчь к Нарóду, служить моим Однорóдным и Чужестрáнным Друзья́м, защищáть своих Фаворитов. И я не знáю, с каковым тóлко[м] Люде похваля́ют Старiнну Послóвицу сiю: если, де, дóлго быть Старикóм желáешь, то становись заврéменно. Для мене лúчнее короткѣ Стáрость, нэжели зарáнѣе, и еще до сих Пор никогдá мене никто не застáл без Дѣла. Прáвда, что я не стóлько сiлен, скóлько кто-нибúдь из вас Двоих. Да и вы не стóль Дю́жы, сколь Капитáн де Пóнто⁹⁸. Неужель затѣм Он лúчнее вас? Не великая Нúжда быть Дю́жым, если кто по Мѣрѣ своѣй Мóчи надувáется. Сказуют, что помянутый Борéц Милóн в Грéции цѣлаго Вола́ чрез всю Плóщадь в Чётверть Версты́ на плечáх перетаскáл. Что ж для тебе лúчнее? Крѣпость ли сего Богатыря́, или Сiла Внúтренняго Поня́тiя⁹⁹, каковое было́, напр[имѣр], в Сёрдцѣ Пивагорóвом¹⁰⁰? Притóм Сiла Тълéсная есть Добрó мимоходящее: ползуйся, покóль есть, прошло́ ли, не тужй. Неужель Молодцы́ за Отрóчеством тужить дóжны? и за Мóлодостью тѣ, что полѣтнiе? Бог расположилъ Вѣк Человѣческой так, как Путь, и всякой Вóзраст имѣет свое Течéние. Младéнчество безсiльное, Юношество необúзданное, Мúжество повáжное, а Стáрость во все свое Врéмя по Прирóдѣ в нѣкоторой Зрѣлости, бúдьто Плоды́, находится. Я дúмаю, слыхáл ты, Сципiон, что дѣлает теперѣ твой прiятель Корóль Масинiсса¹⁰¹, Старикъ Лѣт 90. Он в дорóгѣ, когдá пѣшiй пошёл, не нáдобно ему Коня́, а если на Коня́ сѣд, не слáзит с него́: никакой Дóждь, никакая Стúжа не принúдит ево надѣть Ша́пку, сух весьма́ тѣлом¹⁰², всѣ Королéвскiи Дóлжности сам отправляет. Посему́ видно, что Трудолóбие и Воздержáние мóжет нѣсколько приберечь прэжних сил и в сáмой Стáрости. Стáрость, де, безсiльная! Не спóрю! Никто ж от Старика́ сiлы и не трéбует. И так сáмы Закóны увольня́ют Стáрость от тѣх Звáний, котóрых нельзя́ несть без тълéсной Сiлы¹⁰³. И не тóлько к невозмóжному, но и к сáмому возмóжному нас не нúдят. Мнóги, де, Старикй так слáбы, что не тóлько Общенарóдной какой Дóлжности, но со всѣм тѣм в Хазя́йствѣ и в Пропитáнии своём ничевó исправлять не могу́т. Прáвда! Да дóлжно ж знать, что сiя Порчь не одной Стáрости есть свóйственна, но всплóшь простира́ется до Человѣческой Немо́щи. Ты знáешь, сколь былъ Здорóвьям слаб Сын Сципiонов¹⁰⁴, котóрый тебе за Сына себѣ прiнял, и если б ему́ сiе не помѣшáло, конéчно б он был Вторым Римскимъ Свѣтилом послѣ Отца́, потому́ что, крómѣ Душевной Благорóдности, был Учéнием довлáнѣ Отца́. Чего́ ж сему́ дивитья в Старика́х, когдá и Молоды́и Люде сего убѣжáть не могу́т? Нáдобно, Любэзные Дѣти, борóться с Стáростью, как з Болѣзнию, а недостáтки Ея́

награждать радѣніем. Смотрѣть Здорѡвья, умѣренное имѣть Трудолѡбіе, ѣсть и пить столько, чтоб поправить, а не обременить тѣлышко, тож и о Душѣ стараться еще больше должно, а если Она без приличной себѣ Пѣици остаѣтся, то под Стáрость и самá приходит в Слáбость. Прáвда, что тѣлышко наше становится тяжѣле, если приморить оное трудом, но Душá чем больше мыслит, тем быстропáрнѣ дѣлается. В прѡтчем, что надлежит до тѣх Стариковъ, которыхъ Комедіальный Теáтр [в]мѣсто Дураковъ представляет¹⁰⁵, то онъ обличаетъ тѣх, кои легковѣрныи, безпамятныи и нерадивыи, а сіи Пороки рѡдятся от Стáрости незначительной и Приунылой, но не Прѡсто от Стáрости. Как Шаль и Слостолѡбіе в Молодыхъ Людяхъ большъ бываѣтъ, нежели в Старикахъ, однако ж не во всѣхъ Молодцахъ, а только в Худыхъ, так и Сумозбрѡдная Стáрость не во всѣхъ, но в однихъ только Глупыхъ живѣтъ Старикахъ. И Стар, и Слѣпъ былъ помянутый Клавдіи¹⁰⁶, но при всемъ томъ Четырьма възрослыми Сыновьями, Пятьма дочерьми, толь великимъ Дѡмом, толикимъ Множествомъ управлялъ своихъ Фаворитовъ. И не дивно. Всегда в немъ былъ Умъ бодр, а Мысли, какъ Лукъ напряженный, и не приунывалъ в Стáрости. Имѣлъ Власть не только в Совѣтахъ, но и в Повелѣніяхъ. Боялись его Рабы, опасались Дѣти, всѣмъ былъ любимый. Живою былъ в томъ Дѡмѣ Обычай и Порядокъ Отцовскій, а в семъ-то и состоитъ Почтенная Стáрость, если самá свою Честь защищаѣтъ, не упущая своей власти, и, никому не порабощенна, даже до послѣдняго Издыханія Господствуетъ надъ Домашними. Хвалю того Молодца, в котораго Сѣрдцѣ есть нѣчто Старикамъ Приличное, и Старика, в коемъ нѣчтось есть Юношеское; такъвъ Человѣкъ тѣломъ под Стáрость ослабнетъ, но не Душею. Теперь я Книгу сочиняю¹⁰⁷, в Нею записую всѣ Дрѣвности, и Рѣчи, говоренныи мною о Важнѣйшихъ в Сенатѣ Дѣлахъ, и различныхъ Законовъ Силу собираю. Нерѣдко ползуюсь, читая Греческихъ Писателей, а подражая Ученикамъ Питагоровымъ, дабы Пáмьятъ моя не пришла в слáбость, воспоминаю в Вечеру все то, что в тотъ День мною или сказано, или от другаго когѡ слышано или дѣлано. Вотъ пространное Поле! Тутъ-то можетъ Человѣчeskій Рáзумъ трудолѡбствовать. Здѣсь я, работая, невелику Нуду имѣю в тѣлесныхъ силахъ. Пособляю Друзьямъ, прихожу часто в Сенатъ, самоизвольнѡ сообщая, если мнѣ что Хорѡшее по долгомъ Размышленіи воз[и]шло на Умъ, и сію Вáжность доказателно изьясню, но Силою Духа, не тѣла, а если б что дѣлать не былъ в силахъ, по крайней мѣре в покоѣ сидя, утѣшусь Размышленіемъ о томъ, чего доказать не могу. Но не такъ я прожилъ Жизнь, чтоб не могти. В такихъ трудахъ и не усмотришь, какъ подойдетъ Стáрость, и Вѣкъ нашъ нечувствительно и не вдругъ ослабѣваетъ, но Часъ от Часу потихоньку, бѣдѣто воск, истаетъ.

3-е. Теперь слѣдуетъ трѣтья Хулá на Стáрость, а именно: за то, что она лишáется всѣхъ тѣлесныхъ Слостей! О Прекрасное Дарованіе! если она похищаетъ у насъ то, что для Молодыхъ Людѣй Главная есть погибель. Выслушайте, Любѣзныи Дѣти, старинную Рѣчь нѣкогого Великаго и Преславнаго Мужа¹⁰⁸; она мнѣ досталась в то Врѣмя, какъ я былъ под Предводительствомъ нашего Максима в Походѣ подъ Городемъ Тарентомъ, а вотъ

Она: Самый Главнѣйшій Враг для Человѣка живѣт в тѣлѣ нашем – Бѣс плотскаго Слостолюбія. Он слѣпо и необузданно женѣт и жжет Сѣрдце к Скѣтским Услаждѣніям; отсюду-то рѣдятся Измѣны в Государствах и Разорѣнія их, отсюду тайныи с Непрїятелем Переписки и всѣ скрѣтых и явных Мѣрзостей Страшилища, а Бядунѣв, Чужелѣжников и прѣтчих Плотоугѣдников сей Сатана рѣднїохеньким есть Отцѣм. Неоцѣненное есть наше Сокрѣвище Внутреннїй наш и потаѣнный ЧЕЛОВѢК, влитый нам от Бѣга¹⁰⁹. Сему ж то Сокрѣвищу Смертонѣснѣйшим Ядом есть Слостолюбїе, и если онѣ в Тѣлѣ воцарится, в то Врѣмя из Нещасливых наших Прѣдѣлов вон изгѣнится Воздержанїе и вся Егѣ¹¹⁰ Блаженная Фамїлія. А если сіе кажется для тебя невѣроятным, вообрази себѣ Человѣка, Слостолюбїем в Высочайшем стѣпени разжѣннаго. В то Врѣмя Ясно понять можѣшь, что в самом Огнѣ его Сладострѣстія Ум здѣлается совсѣм недѣйствительным, ни к Понятїю, ни к Разсудѣнію Гѣдным. А если бы сей Проклятїй Пламень на долѣе Врѣмя продолжился, совершенно бы в Душѣ нашей потушил Божѣственную Искру. Сїю Рѣчь говорил Филосѣф Архита¹¹¹, разговаривая с Отцѣм того Самнїтанина, которїй выиграл Баталїю у наших Кѣнсулов¹¹². При сем Разговѣрѣ был и Платѣн Авїнскїй¹¹³. Есть у меня Прїятель в Тарѣнтѣ¹¹⁴, по сказкѣ его, он все сіе слыхал от Прѣдков своих. К Чему ж я наговорил? А вот к Тому, если Старик лишѣн Рѣзума и Мудрости к обузданїю Слостолюбїя, то пускай благодарит Стѣрости. Она-то ему здѣлала, чтоб нѣ было любѣ то, что не к стѣтѣ всѣм нам. Слостолюбїе есть Яд здравому Совѣту, Смерть Рѣзуму, Слѣпотѣ Душѣвным Очѣм и не имѣет ни единаго Причѣстія со Свѣтом. Прехрабрїй Муж был Тїт Фламїнїй¹¹⁵. Рѣднѣй Брат его изключѣн мною из Числа Сенѣторов Седмью Годѣми послѣ его власті Кѣнсулской¹¹⁶. Не хотѣлось мнѣ сѣгѣ, но Благопристойность принудила изобличить Егѣ Любѣдѣйственное Сѣрдце. Он был во Фрѣнціи Кѣнсулом и по прошѣнію своей Налѣжницы приказал отрубить Гѣлову нѣкоторому из Заклѣченных. Сей Колѣдник ушѣл и явился в Римѣ в то Врѣмя, как Фламїнїев Брат был Антецѣссором¹¹⁷ моим в Дѣлжности Полицимѣйстерской. Я с товарищем, находясь в Очереди Кѣнсулской, не могли никѣм Образом оправдатъ толь беззакѣннаго и неогрѣченнаго Любѣдѣянія. Онѣ, крѣмѣ партикулярнаго его Безчѣстія, цѣлой Римской Имперїи Безславіе в себѣ заключало. Как был я Мѣлод, Чѣсто доводилось слышать от Стариков, а они также Малчиками слыхали от старших, что наш Фабрицїй, отправляя Дѣлжность Посѣлскую у Короля Пїрра¹¹⁸, послыхал о нѣкоем находящемся в Авїнах Человѣкѣ, которїй называл себѣ Филосѣфом, а учил, что всѣх наших Намѣренїй и всего Житїя Концѣм и Предмѣтом дѣлжна быть Рѣскош и Слостолюбїе¹¹⁹. Фабрицїй по возвращѣніи своем в Рим рассказывает, бывало, о сем с Удивлѣніем, при сѣй Бесѣдѣ Сенѣторы¹²⁰ с Охѣтою такой Ум своим Непрїятелям имѣть желали. В то, де, Врѣмя они не страшны нам бѣдут. Сенѣтор Курїй в однѣ Врѣмя живал с Дѣкіем. Дѣкїй, бѣдучи в Четвѣртой Раз Кѣнсулом, умер за Отѣчество¹²¹. Знал сѣго Мужа Фабрицїй, знал Корунканїй. Они, разсудѣя как Дѣкїев

Поступок, так и собственными своей Жизни Дѣла, в такое Понятіе приходили, что есть неотмѣнно Вторая какаѣ-то в Человѣкъ НАТУРА, которая не Ложною своею Красотою привлекает к себѣ Разумнѣйшіи и Честнѣйшіи Сердца, поднѣвшіися от Плотской сласти к Истинному Ея Услаждѣнію. К Чему ж я толь много наказывал о Сластолюбіи? К Тому, что не точію никакой Хулы, но напротив того Превеликой Хвалы достойна Старость за то, что Она не требует никаких Плотоугодій. Богатыи Столы, Частии Показы, все то для ней лишнее и приводит только в Обяденіе, в Опійство, в Поносы, в Безсонницу. Платон премудрый Сластолюбіе называетъ Удкою¹²², уловляющею Людѣй в Погибель. Но понѣже Прелестям его не вдруг Человѣкъ можетъ противостати и нѣчто уступить принужден, для того, что касается до Столов, можно веселиться Умѣренными и Благовременными. Адмирал Дуилій¹²³, первый Побѣдитель Карфагенскаго Флота (я Малчикомъ видывал его часто), какъ бывало, Домойъ возвращается изъ Піру, любилъ то, чтобъ предъ нимъ Одинъ шолъ съ Факаломъ, а Другойъ игралъ на Флейту. Сіе онъ дѣлалъ не в Образецъ Другимъ, и сію Вольность давала ему Слава Побѣды его. Я и самъ любилъ в Праздничные Дни пировать съ Пріятельми, но совсѣмъ умѣренно. И Жаръ тогдашнихъ моихъ Лѣтъ теперѣ Часъ отъ Часу усмирѣется. Да и самая Пирושка больше мене веселила собраніемъ и Бесѣдою Дружескою, нежели Пищею и Питіемъ тѣлеснымъ. Сіе Дружеское при Кушаньѣ засѣданіе Прѣдки наши называли CONVIVIUM¹²⁴, то есть союзное Питіе принятіе, или, лучше сказать, Союзная Жизнь. Повѣрите, что и теперѣ люблю Благовременныи Піры, чтобъ повеселиться Разговорами не только съ моими Ровесниками, которыхъ уже весьма осталось мало, но и съ такими Молодцами, какъ вы. И весьма благодарю Старости за то, что она уменьшила во мнѣ Жадность къ Пищѣ и Питію, а къ Бесѣдѣ умножила. Если жъ кому и то нравится, дабы мнѣ не показаться совершеннымъ Непрїателемъ тѣлесныхъ Веселостей Всѣхъ-на-всѣхъ, не спорю, а только говорю, что Старость, сколько я понимаю, не лишѣнна и в томъ Вкусѣ. Мнѣ жъ еще и то пріятно, когда мене по Старинному нашему Обычаю здѣлаютъ Пироначалникомъ, или Головою между Гостями. Мило мнѣ, когда я по сей Дѣлности прѣжде всѣхъ всчинаю Бесѣду при маленкихъ Показчикахъ или подъ Тѣнью прохладною в Лѣтѣ, или на Солнцѣ, или Зимойъ в теплой Горницѣ. Сіе мнѣ лучается и на Поляхъ Сабинскихъ. Тамъ ежедневно съ Сосѣдами Пирую, продолжая разные Разговѣры почти къ Полночи. Однако жъ, де, Старому не столько веселиться Сластолюбіемъ пріятно, какъ Молодому. Вѣрю. Да Они жъ сего и не желаютъ. Какая жъ Досада не имѣть того, чего не требуютъ? “Желалъ ли бы ты Жениться?” – спросили Софокла. “Сохрани, де, мене Богъ, – отвѣчалъ Старикъ, – я, де, радъ, что миновались сіи Бѣшенныи и Мучительныи Лѣта”. Можетъ быть Охотникамъ жить безъ сего Досадно, а Старикамъ – Дѣло особенное. Правда, что Молодой Человѣкъ сіими Слестями веселиться можетъ пріятнѣе, но тѣмъ ли хвалиться должно? А то чего стоитъ имѣть свободѣнную Душу отъ Уз Сластолюбія, Споровъ, Враждъ и прѣтчихъ Вождѣлѣній и, будьто самаго себе приобрѣвъ, жить во Внутреннемъ Мирѣ и Союзѣ? Если жъ еще притомъ, будьто

в Пищѣ, призапасится нѣчто в Ученіи, таковѣя Стáрость всего пріятнѣе. Из такихъ Стариковъ Одинъ трудолюбуствуетъ в Размѣрахъ Математическихъ, Другой забавляется Сочинѣніемъ Истóрии, Третьй в Юриспруденціи, Иной в Краснорѣчїи и проч[ая]. Такъ можно ли с сіими Благородными Забáвами сравнить Великолѣпныи Столы, Игры, Амúры и проч[ая]? Таковыи къ Наукамъ Склонности в Разумныхъ и Накáзанныхъ Людѣхъ равно с Лѣтами растúт. Коль красное Слово Солóново, о котóромъ мы уже говорили: “Моя, де, Стáрость ежедѣнно что ни ёсть Нóвое понимаетъ”¹²⁵. Безъ сумнѣнїя, ничево в Свѣтъ нѣтъ пріятнѣе сего.

Теперьъ начнóу говорить о Земледѣльческихъ Утѣхахъ, котóрыи мене нельзя повѣрить сколько веселятъ. Стáрость в нихъ не препятствуетъ, и с Науками они весьма Близкии Сосѣди. Сихъ сладкихъ и полѣзнѣйшихъ Утѣхъ Основаніемъ есть Мать Земля, с Нёю Земледѣлцы имѣютъ свой Ращѣты. Она бóдью в Долгъ берётъ отъ нихъ Сѣмена, а возвращаетъ иногда с мѣншимъ, но по большóй Части с бóльшимъ Рóстом. Что до меня надлежитъ, то, крómъ Плодóв, самá Ея раждáющая Сїла веселїтъ. Она в мягкомъ своёмъ Нѣдрѣ закрываетъ Сѣмена и Пѣрвѣе содержитъ, потóm, распáривъ в Обятіи своёмъ, распространяетъ ихъ и выводитъ с Нутра зеленѣющую Травку, котóрая, на Корешковъхъ Жїлочкахъ опершись, потихóньку в Гóру поднимается и, Стебелѣцомъ поднѣвшись узловатенькимъ, бóдью уже в Вóзраст приходѣя, закрывается в Пáховкахъ, а какъ из Пáхов Выникнула, в то Врѣмя Плодъ в Кóлосѣ Лїніею разводитъ, а противъ нападѣнїя Маленькихъ Птичекъ околó Остѣми, какъ Рогáтками, окидается. А что жъ уже сказáть о томъ, какъ заводится, всхóдитъ и растётъ Виноградъ? Извольте знать, что насѣтитись сей Веселости не могу. Вотъ для моёй Стáрости Расхóдъ и Услаждѣнїе! Минóя все раждаемое¹²⁶ отъ Земли, котóрая из Малесенькаго, напримѣр, Смóквиннаго Зёрна, или из Винограднаго Сѣмени, или прочїихъ земныхъ Плодóвъ и Зѣлїй сáмыхъ крошечныхъ Сѣменъ толь великии Пни и Вѣтви производитъ, не в сладкое ли Удивленїе приводитъ Садъ Виноградный, если примѣчать, что на Мѣстѣ старыхъ, в Осени отрѣзанныхъ, пуцáются нóвыи Вѣтвы, с котóрыхъ одни отрѣзываются для нóваго Завóду, другїе какъ бездѣльные, трѣтїи оставляются для Плодá, инымъ не даютъ взяться за Дѣрево, перенóсятъ Обятіе ихъ до другáго, инїе отъ пня впускаются в ямóчки и прибиваются Ключкою для заведѣнїя Нóвыхъ Кореньевъ и прочая? Вѣтва, оставленная для Плодá, по Природѣ падаетъ къ Землѣ, но, желáя поднѣться, Жїлочками своими, какъ Рукáми, берётся за что попáлось. А чтобъ она вдаль, опускаясь, то поднимаясь, не бродїла, Искóсной Земледѣлѣ удѣрживаеетъ ея, прирѣзывая Инструментомъ, не попусчáя излишно густѣть и дичáвѣть. И такъ в Начáлѣ Весны на тѣхъ Вѣтвахъ, что для Плодá, живётъ, бóдью при Колѣнцахъ ихъ, то, что у нашихъ Земледѣловъ зовѣтся Жемчúжина, а изъ нея выходитъ Ягода. Она Часъ отъ Часу и Земными Сóками и Жáромъ Сóлнечнымъ увеличивается и Пѣрвѣе Прикро кисла, потóm, дозрѣвши, становится Сладкою, а завѣсившись Лїстѣямъ, и умѣренную имѣетъ Теплоту, и отъ излишняго защищáется Вáру. И что жъ быть можетъ Краснѣе и Полѣзнѣе Ея? Повѣрьте, что не тóлько Пóлаза отъ нея, какъ я прѣжде сказáлъ, но сáмое Ея Рождѣнїе и трудъ околó Ея одинъ

веселить может. Напримѣр, ставить в Шеренгу Тычки, привязывать к ним Верхушки Вѣтвей, для Плода оставленных, отвязывать и опущать для Новаго Кореня в ямки, обрѣзывать, как уже сказано, негодныи, а инѣи опущать, и прочая, и проч[ая]. В прочем об Огородных Грядках, как их копают, поливают, полют, чем плодовиѣе Земля дѣлается, нечево уже и говорить, а о том, что весьма полезно Одобрить Нивы и Грядки Скотским Навозом, упомянул я в той Книгѣ, которую написал о Земледѣльческих Дѣлах. Писал о них же прежде меня Славный Гесиод¹²⁷, но о сем ни Слова не упомянул. А Премудрый Гомер, который за нѣсколько сот Лѣт прежде его был, об Отцѣ Ахиллесовом пишет, что он в Сынѣмъ отсутствіи утѣшал Скѣпу свою, папшучи Зѣмлю и одобряючи Ее Навозом¹²⁸. Не однимъ только Папшнями, Сѣнокосами, Виноградными, Лѣсочками Труд Земледѣльческой веселит, но и Садами, Скотомъ, Пчелами и всякими Цвѣтами, сѣнѣямъ и щепѣнѣямъ, в чем Земледѣльцы весьма искусны. Ещѣ не всѣ я вычислил Утѣхи Сельскіе, да и так уже наговорил чрезчур много, но вы не погнѣваетесь, вѣдая мою чрезмѣрную к ним Охоту, и Старость природный сей Порок имѣет, что многорѣчива. По сей-то Причинѣ осталныи Дни Житія своего провел в Селянской Жизни Преславный Нарѣдов Самнитскаго и Сабинскаго Побѣдитель и торжествовавший над Королѣм Пирром наш Кюриус¹²⁹; Хутор его не далече от моего, на которой смотря, не могу довольно удивиться воздержной Простотѣ сего Человѣка и Обычаю тогдашних Времен. Сидѣл он возлѣ Коменка, а к Немѣ принесил нѣсколько Пудов Золота Послы Самнитскіи, но Он их отогнал. “По моему, де, Мнѣнію, не в том состоит Величество, чтоб имѣть Золото у себе, но владѣть имѣющими Оное”¹³⁰. Стану продолжать Рѣчь о Земледѣлах, потому что я и сам такой. Живали в то Время по Хуторамъ Сенаторы, то есть Старики или Старшины. Лукьяна Чвинка¹³¹ здѣлали Головою всей Римской Имперіи в то Время, как он ора. По Егѣ-то Повелѣнію Главный Кавалеріи Командиръ прозваніемъ Гала¹³², заскочивши, убилъ Спуріуса¹³³, который захотѣл было Царствовать в Республикѣ. Из Хуторовъ были собранны в Сенатъ как помянутый Кюриус, так и прочіи Старики Членами. Неужель бѣдная была сих Людѣй Старость, утѣшая себе Земледѣльствомъ? По моему Мнѣнію, не знаю, может ли быть Жизнь Блаженнѣе? Она не только всякой Статѣи Пользна и необходима, но Пріятна и Изобильна во всем том, что касается к Божіей и Человѣческой Службѣ. Теперѣ я по желанію нѣкоторыхъ Людѣй примириться рад с Рѣскошью и говорю, что у Добраго и попечительнаго Хазяина Погребѣ и Амбары Пѣльны Хлѣба и Вина, а Хуторъ Поросіонкомъ, Козліонкомъ, Барашкомъ, Кюрицею, Молокомъ, Сыромъ, Мѣдомъ изобилует. А Огородныи Грядки сами Земледѣлы вторымъ называютъ Амбаромъ. Все сіе пріятнѣйшимъ дѣлается, если в Праздничные Дни забавляться ловлею Птицъ и Звѣрей. Зеленыи Луга, рассаженныи Деревя, Видъ Виноградовъ и Садовъ – это что такое? Однимъ словомъ скажу: нѣтъ ничево ни полезнѣе, ни Краснѣе, какъ Земля, в Добрѣмъ смотрѣніи находящаяся, а симъ веселиться не только не мѣшаетъ Старость, но ещѣ влечетъ к тому и манитъ. Нигдѣ она не можетъ лучше согрѣться, какъ

Солнечною или Домашнею теплою, так, напротив того, и прохладиться здоровье, как чистыми Водами и приятною Твню. Пущай же для Молодых военные Уборы, Лошади, Ружья, Копья, пущай Рьки преplавают, взпуски бьгают, а для нас, Стариков, из многих своих Игор оставят Шахматы да Картиожную Игру¹³⁴, и то если захотят, потому что Старость и без сего может жить Щасливо. Читайте, пожалуйста, Книги Ксенофоновы, они вам во многих Длах дадут Наставление. Я только поощряю, вьдая, что вы их любите. Коль богато он Хвалит Земледьство в Экономической своей Книге о Присмотре Хазйства¹³⁵! А что ему никакое Дьло толь Благородным не кажется, как сие, можно догадаться потому, что в той Книге сам Сократ разговаривает с своим Другом¹³⁶ о том, что Лакедемонский Посланник, Человк предобродьтельный Именем Лисандр¹³⁷, был от своей Республики с Поклоном и Подарками у Разумнаго и славнаго Персидскаго Монарха Кира¹³⁸. Он Ласково принял Лисандра и, между прочим, повел его в Сад, в особенном смотрении находящийся. Лисандр, смотря на высокие Деревя и на их расположение, видя между ними вычищенну и Скопанну Землю, чувствуя Благовоние Цвтов, услаждающих его Обоняние, не мог не задивиться. "Видно, – сказал Посланник, – сей Сад в особливом Присмотре, и расположение его весьма искусное". "Это все мой Вымысел, – говорит Монарх, – и Моя Забава, а Деревя сии по большой Части Собственными Моими Руками сажены". Лисандр принужден взглянуть на Его Порфиру, Золотом и Камнями пребогату... "ВЕЛИКИЙ ГОСУДАРЬ! Не напрасно, де, Слух носится о Твоем Блаженстве, Ты Монарх Добродьтельный, а притом не лишен и Утх". Сими-то Утхами веселиться свободно Старикам до последней Жиги Точки. Марко Корвин¹³⁹ жил посл Городских Дьл в Хуторь и дожил до Ста Лет. 48-й год поставили Предки наши Преддверием до Старости, но Он, кромь незаконных своих Лет, 48 год ишол по Честям, и что другим дано Времени для цьлага, кромь Старости, Вька, то он имьл для одного по разным Честям переходу. Сего Человька последние Летя были тьм лучше Средних, чем меньше было труда, а Слова его и Дьла болшое имьли Почтение. Вот Верх Старостнаго Благополучия в чем! Таковая Поважность была, кромь прочих, и в том Старике, на котораго Гробь вьрзано было Слдяющее: Все Народы Единогласно признают, что в Цьлом Римском Народе был Первенствующий Муж. Он назывался Атлийус Калатинус¹⁴⁰. О Твоих Предках, Сципионах, о помянутом Максиме¹⁴¹ и о прочих нечево уже и говорить. Не точию в Слове, но в Одном Мановении их обитала Власть. Имьют Старики, а паче на Честях бывши, толь Дорогую себя Повагу, что она всь Молодецкии Утхи превосходит. Но при всем том не забывайте, что я похваляю Старость, от молодых Лет зависящую. Бьдний тот Старик, который сам добивается Почтения: сего получить вдруг не можно ни чрез Сьдину, ни чрез сморщенное Лицо, но единственно Молодость, если Она прожита Честно, наслаждается в последние Дни Сладкими Поважностями Плодами. Заклучает в себя Почтение и самая такая Мьлочь, напимьр, если кто привигается, ищет свидания, уступает мьсто,

если при входѣ в Компанію встанут из Стулья, провѣдят в Гѳсти и из Гостѣй, просят Совѣта и прочая. Сіе ради Честнѣйших Персѳн как у нас, так и в прочих Граждѳнствах, чем они Порядочнѣе, тѣм лучше наблюдается. Недѳвно помянутый Лисандр говѳривал, что нигдѣ лучшаго для Стариков Житія нѣтъ, как в Лакедемѳнской Республѣкѣ, ни в какой Стoronѣ лучшаго они не имѣют Почтѣнія. А в Авѣнах уже не так. Там лучилѳсь нѣкоторому Старикѣ притѣтъ в Оперной Дом¹⁴², но ни Один ево Земляк не уступил ему мѣста. А как только приступил он к Послѳнникам Лакедемѳским, которыи на отведенном им мѣстѣ сидѣли, тот Час всѣ приподнялись и Старика с собѳю посадили. Весь Оперной Дом, смотря на такую их Учтѣвость, заплескал Руками. Потѳм Старѣйшій Посѳл сказаѳ: “Господѳ Авѣняне! Вы совершеннѳо разумѣете, в чем состоит Благопристойность, но не хотите Еѳ наблюдать”. Многѳ Хорошего найти можно и в наших Римских Обыкновеніях, а наипѳче то, о чем у нас Рѣчь. Если Член ниже Чѣстїю, а Старѣе Лѣтами, таков прѣжде вышестепеннаго Сентѣнцію свою говѳрит. Так можно ли, опять скажем, тѣлесныи Молодых Людѣй Сласти сравнить с Плодами, которыми Чѣстных Стариков вѣнчаѣт воцарившаяся в них по Рѳзуму, Житію и Чѣсти, и Лѣтам Повѳжность? Если кто до сего Награжденія достиг, о таком можно сказаѳ, что он, течѣніе своей Жизни благополѣчно совершив, не напрѳсно родился и трудился, но, с Удачею на Теѳтрѣ представляя свою Персѳну, как искусной Актор¹⁴³ отогрѳлся¹⁴⁴. Правда, что многѳ находится Стариков и Нравных, и Клопотливых, и сердитых, и неприступных, а если хотите, то и Сребролюбивых, но сіи Пороки раждаются от их Нравов, не от Старости. Ещѣ ж, однак, можно как-нибудь извинить Нравность и прочи помянутыи Пороки таких Стариков. Они дѣлают про себя, что у всѣх Людѣй в Презрѣнїи, в Безчѣстїи и в поруганїи находятся, а притѳм в Болѣзненном Тѣлѣ всякая Досѳда есть не снѳсною. Однакѳ ж бы все сіе можно приусладить и поправить, если б Старик был Человѣколюбив и Искусен. Сіе можно понять как из Обхожденія Житѣйскаго, так и из Театральных Представленїй. Напримѣр, в Комѣдїи Терѣнтіевой один Брат весьма Сурѳв, а другой весьма Лѳскав¹⁴⁵. Тѳж долѣжно знать, что не всякое Винѳ от Вѣтхости кислѣет, так и не всяки Нравы дѣлаются в Старости Сурѳвыми. Похвѳльна в Стариках Суморѳкливость, если она умѣренна, а Сурѳвость весьма не похвѳльна. Что ж касѳется до Старикѳва Сребролюбїя, к Чемѣ оно, понять я никак не могу. Может ли быть болѣший Вздор, как запасаѳся в Дорѳгу тѣм болѣше, чем мѣнше еѳ остаѣтся?

Остаѳась Четвертая вина невинной Старости, а имено, бѣдѳто Старики тѣжат и кручиняются тѣм, что не далѣче от Смѣрти. И дѣйствително так, что не далѣче она от них. Ах! подлинно Нещѳстный Старик, которыи стѳлько Врѣмени прожил, а не мог в тѳе Понятїе войти, что Смѣрѣть никакого в себѣ Бѣдствїя не имѣет. Она если совѣм Человѣка лишаѣт Бытїя, то никак не долѣжна нам казаѳся Страшною, если ж одну только тѣлнную Плоть отнимаѣет, то она Любви Достѳйна за тѳ, что дѣлаѣет нас Безсмѣртными. А

больше в ней сыскать нечево. Чевó ж мнѣ Ея бояться, если она, меня, лишив Бытїя, лишит всѣх Чувств в Мученїях, или ещё и блаженным здѣлает? Да и между самыми Молодыми Людми гдѣ сыскать такого Дурака, которой бы был совершенно увѣрен, что он проживёт до Вѣчера? Да они ж ещё гаразда больше Случаев Смѣртных имѣют, нежели мы. Молодой Человѣк скорѣе попадается в Болѣзнь, и Болѣзнь его всегда опаснѣе, и лѣчить его тяжѣе. По сей-то Причинѣ и к Стáрости весьма немноги доживают. Сиі случаи довольно показывают, что их Жизнь не очень обережна. Да и нельзя иначе. Потому что Ум, Толк и Совѣт¹⁴⁶ не в Молодых, но в Стáрых Сердцах обитает. И если бы Стариков не было, никакого бы в Свѣтѣ не было ни Общества, ни Гражданства. Но возвратимся к наступающей Смѣрти. Если в сем нас Стáрость ужасно обижает, так видите ж, что и самая Молодость ведёт за собою Смерть. Дозна́л я се как в любезнѣйшем моём Сынѣ, так и в Братях твоих Сципіонах¹⁴⁷, которых высокіи Чины дожидали, что Смерть каждому Вóзрасту есть Общая. По крайней, де, Мѣрѣ Молодой Человѣк может надѣяться долгой Жизни. Так в сем же то и Безтолковщина¹⁴⁸ состоит: почитать за Правду Лож, а Сомнѣніе за Твёрдость. Но Старик, де, не имѣет уже чего и надѣяться. Правда, тѣм же то Он и лучше молодого. Тот надѣется, а сей уже получил. Тот желает долго жить, а сей долго жил. А если по Истинѣ разсудить, то какая может быть Долгота и в цѣлом нашем Вѣку? Поста́в сюда самой должайшей Вѣк, посмотрим на Короля Тартешскаго¹⁴⁹. Сей, как Свидѣтельствует Исторія, 80 лѣт Цáрствовал, а жил 120¹⁵⁰. Но мнѣ все то кажется ни мало долгим, что Конѣц свой имѣет и прекращается. Прекращеніе уничтожает все-на-все Прошедшее, а для Человѣка остаётся Одно то, что он Добродушіем и Честными Дѣлами приобрѣл. Протѣкают, конечно, и Часы, и Дни, и Мѣсяцы, и Годы невозвратно, и что вдаль будет, не извѣстно. Между тѣм всяк долготою Житія своего должен быть доволен. А если желает добрым своей Жизни Актором показаться, не нѣжда такому цѣлую переигрывать Комедию: только бы тоё Лицо, в котором на Театр выходит, с Удачностью представил. Так же Слово в Слово и Щастіе наше не в том лежит, чтоб до самого Шабаша Жизнь пережить. Самая Краткая Жизнь довольнона для Честности. А если пройтить доведётся в Позднѣйшии Лѣта, скорбѣть не должно, так, как Разумный Земледѣл¹⁵¹ не тужит, что послѣ Весенной Прїятности послѣдовало Лѣто и Осень. Молодость похожа на Весну. Она общает Будущія Плоды, а остальное Вре́мя для собиранія их. Плод же для Стáрости есть, как уже я сказал, Вѣчная в Совѣсти Запись прѣжняго Честнаго Житія нашего. Впрочем, все то почитать должно за Полѣзное, что Бог необходимо устави́л для Человѣка. А что ж уже столько необходимо, как послѣдующая Стáрости Смерть? Сей Божїй Закон Смѣртию Молодых Людѣй будьто нѣсколько нарушается, и Смерть их похожа, мнѣ кажется, на то, когда Пожар силный заливают Водою. А Стáростная Смерть подобна Свѣчѣ догорѣлой, которая сама собою угасает. И как Яблока Силою отрывают, если не дозрѣлы, а дозрѣлы сами опадают, так и Смерть с Людми

поступает. Ах Смерть! Она мне толь приятна, что чем ближе к Ней подхожу, кажется помалу виден становится Берег, отверзающей Сладкое свое Нѣдро для моего по долговременном Мореplавании успокоения. Старость, сколько ей Жить, точного Предѣла не имѣет, а Жить в ней хорошо потоль, поколь можно управлять Дѣло свое, между тѣм взирать спокойным Оком на Смерть. По сей-то Причинѣ Старик Дерзновеннѣ Молодца и Храбрѣ. Аѳинской Тиран¹⁵² спросил Солон: “В какую ты Надежду Власти моей противишься?” “Надежда моя, – отвѣчал Солон, – Старость”¹⁵³. Но наилучший есть Жизни Конѣц в то Время, когда Природа то, что связала, сама разрѣшает Человѣка при полном еще Умѣ и при цѣлых Чувствах. И как Корабль или Горницу легко может разстроит тот, кто строил, так и при разлучении от Тѣла. Не вдруг разорвать можно то, что вновь склеенно, а застарѣлое Легко. Загѣм-то Старик не очень должны ганяться Жадно за Остатком своих Дней, да и не бросать же без Причины. Не велит Питагор выходить из тѣлеснаго нашего Замка без Повелѣния от Военачалника¹⁵⁴, разумѣя Бога¹⁵⁵. Надпись на Грѣбѣ Солонном то значит, что приятно ему то, когда его Смерть Друзья оплакивают¹⁵⁶: думаю, потому, что хочет остаться у своих в Любви. Но чѣть ли не лучше наш говорит Еннѣус: “Не желаю, де, я ни от когò сей Чести, чтоб при моем Погребении плакать”¹⁵⁷. По его Мнѣнию, не Слез достойна Смерть, отворяющая нам Путь к Безсмертию. Впрочем, в самой той Минутѣ, как Человѣк кончится, хотя нѣсколько и Чувствует, но Чувство сие не надолго, а паче у Старика. По Смерти слѣдует особенное Блаженное Чувство, но в сем мы должны из Молодых Лѣт ламать себе, чтоб Смерти не бояться, а иначе никак нельзя быть Спокойным. Неотмѣнно Смерть придет, да того-то не знаем, сего ли дня или Завтра. Так надобно ли горшаго Мучения, как бояться ежедневнаго Ея нападения? А сломить себе к тому, чтоб не бояться, не горазда кажется Трудность велика. Не вспоминая великих нашего Рима толь многих Свѣтил, будьто внѣ Тѣла находившихся и пожерших Жизнь за Благополучие Сграждан с великою Ревностю, одно то скажу, что и самые наши Легионы часто в такое Мѣсто без всякаго принуждения с великою Бодростю пойтить отважились, откуда никѣм образом возвратиться не чаяли. Так может ли быть страшным для Ученых Стариков то, чего Молодцы не токмо не ученые, но еще совѣм Мужички не бояться? По моему Мнѣнию, когда все в Свѣтѣ наскучило, то и самая Жизнь наскучить может. Отроческий Возраст имѣет для себе свои Забавы, также Молодецкой и Мужеской. Молодец не смѣтрит на Младенческия Забавы, а Муж на Молодецкия, так и Старость на Мужеския. Она для себе особенныя имѣет Склонности, которые так же свое имѣют Захождение, как и прочия. В то Время уже наскучит Человѣку Жизнь, и тогда-то самая Пора умирать. Конечно, не вижу я никакого Препятствия, чтоб мне не высказать моих Мыслей о Смерти и что за такое мое о ней Мнѣние. Любезные Дѣти! Я твѣрдо вѣрую, что ваши Отцы, а мой предорогий Друзья и теперѣ живы, да еще в такой Жизни, которая Одна только и за Жизнь почитатись должна. А поколь мы в тѣлесной Темницѣ заключены, то сѣя Жизнь не иное что есть,

как Невольничья Работá, для которóй Внутреннй наш Человѣкъ¹⁵⁸ бѹдѹто в Ссылку сослан в Мѣста тѣбнныи, и Горним Небѣсным Жилищам совсѣм противныи. Но вѣрую, что сие Бог здѣлал для того, дабы было кому владычествовать Землею и дабы в Плоть облечѣнный Человѣкъ, взирая на нетѣбной Республѣики Благочиніе, изображал бы оное в Житіи своем постоянно. А вѣрить сему велит мнѣ не точию собственнй мой Толк и Рáзум, но и Примѣр главнѣйших Філософов. Слыхáл я о Пѣтагорѣ и его Учениках, кои почти Земляки нáши были, и потому нáзваны Италиáнскими Мудрецами¹⁵⁹. Они всегда вѣрили, что потаенный Сѣрдца нáшего Человѣкъ одного Существа и Природы есть с тѣм Блаженнѣйшим ДУХОМ, который Всемирными Машинами¹⁶⁰ порядочно управляет¹⁶¹. Кромѣ того, видал я Сократовы Разговоры, в коих при Смерти расказывал о Безсмертіи Душ...¹⁶² Крáтко сказáть, вот моѣ Мнѣніе! Не можно тому стáться, чтоб находящійся Внутрь нас ДУХ не был Безсмертнй. Он мѣчется, как Молнйя, удѣрживаает прошѣдшее в Пáмяти, как в Зѣркаль, а заглядáет из далѣча в то, что ещѣ не приближилось. Он всѣх Нау́к, Искусств и всѣх Поня́тій есть Исто́чником. Он в Непрерывном Движеніи находится, а движется сам собою. По сему видно, что Он Безначáльный, то есть никогда не начинал своего Движенія потому, что Он сам себѣ есть Пружинною, а не от другáго чего из Внѣ себя заимствует, а Безконѣчный потому, что, находясь сам своею Пружинною, без Конца продолжáтимет Движеніе Жизни своей, не могучи сам себе никогда оставити вперед, и прѣжде всегда сам собою находясь. Его Природа есть Простая, то есть Одинакая, и не сплетенная из рáзных меж собою противных Материáлов так, как Плоть. Посему видно, что ДУХ раздѣлиться не может, слѣдовательно, ниже разоритись. Он прѣжде своего тѣлеснаго рожденія и прѣжде своего в Тѣбнныи Члѣны облеченія пребогáтым Знáнием избилует. Сие доволно видно отгуду, что Человѣкъ, бѹдучи ещѣ Мáльчиком и трудных обучаясь Нау́к, столь скоропостижно безчисленныи Примѣчания понимает, что повидимому он не в Пѣрвой раз Оныи слышит, а то́лько протвѣрживаает то, что ему знако́мо. Сие Мнѣніе есть почти все Платоново¹⁶³. А в Ксенофóнтовой Книгѣ Персидскій Мо́нарх Кир перед Смертію говорит Та́ко: “Любѣзнѣйшии Сыны¹⁶⁴! Не дѹмайте, что меня уже совсѣм не стáнет, как я от вас разлучуся. Видь вы моѣго Дѹха чрез все моѣ с вами Пребываніе не видали, а то́лько догадывались, что Он, владѣя тѣлом сим, находится в Нем; вѣрьте ж, что Он всегда, хотя из тѣла выйдет, непремѣнен. Возможно ли, чтоб Чѣстных Люде́й Пáмять была в Почтѣнии послѣ Смерти их, если бы Дух их был совсѣм не дѣйствительный? Что до меня касáется, никогда никто не мог уговорити в том, бѹдѹто бы Дух наш Жив потóль, покóль в тѣбнном пребывáет тѣлѣ, а вышед из него, умирает. Возможно ли, чтоб не имѣл Он никакой Силы, разлучась с Бездѣльною Плотью? Лучше сказáть то, что тогда-то наипáче Он Вкус свой и Силу имѣет, когда, от гнилаго Примѣса свободившись, здѣлается Чист и сам в себѣ совершенно Цѣл. И, конечно, в то Врѣмя как Плотскій Состáв начнет Смерть развязывать, то видно, что Вода в Во́ду, а Земля в свое возвращáется Мѣсто, один то́лько Дух не ви́ден

как в Присудствіи, так и в разлученіи своём. Вы ж вѣдаете, что Смерть ни на что так не похожа, как на Сон. Знайте ж и то, что как только Плоть во Снѣ вспокоеется и Нѣчто Духови попустит свободы, в то Время Он недремлющим своим Оком провидит и Предвѣщает, что такое имѣет послѣдовать. А в сем ясно изображается Природа его Божественная, и можно догадаться, каков Он будет уже тогда, когда совсѣм Уз тлѣсных освободится. И так, если все сіе самая Истина есть, то должны вы так, как Бога, почитать Духовнаго во мнѣ Человѣка. Если ж (чему я никогда вѣрить не могу) как Плотской, так и невидимой мой Человѣкъ вплош ѹмрет, однакъ вы Бога, прекрасно сею Міра Машиною владѣющаго, со Страхом почитать должны, а притом и мою Память свято и ненарушимо сохранять¹⁶⁵. Вот что Кир, умираючи, говорил! Но мы посмотрим на наших Римлян, если хотите. Никогда я никому не могу повѣрить, слушай, Сципіон! чтоб Отец твой Павел¹⁶⁶, или Оба твои Дѣды¹⁶⁷, или Прадѣд¹⁶⁸, или Дядя¹⁶⁹ и прочіи Преславныи в Нашей Республикѣ Люде, никогда не повѣрю, чтоб они отвѣжились толикіе труды поднимать для одной от своих Потомков Славы, естли б они не предвидѣли Духом, что им послѣ настоящей Жизни будет ещё Нужда и в Будущей. Позвольте мнѣ, Старику, Нѣчто в самом себѣ похвастать. Не думаете ль вы, что я принялся бы за толикіи Дневныи и Ночныи Гражданскіе и Военные труды, естли б моя Слава не могла простѣртись за Предѣлы временной моей Жизни? Не лучше б ли жить в Покѣ без всякаго труда? Но не знаю, почему то ДУХ мой всегда возводил Очи свои и заглядѣл в Послѣдніи Вѣки, будто прямую Жизнь получить имѣя в То Время, как выйдет из Тѣла. По сей-то Причинѣ чем Дух в Человѣкѣ Благорѣднѣе, тѣм упрямѣе к Вѣчности устремляется. А То ж уже что значит, что чем кто лучше и дѣйствителнѣе Вкус имѣет в Разсужденіи, тѣм охотнѣе с Тѣлом разлучается? И напротив того. Здѣсь ли вы не понимаете, что Просвѣщенный Человѣкъ видит свой Переход на Лучшее, а перед Помраченным Умом сіе закрыто? Я, конечно, горю желаніем видѣться в Будущей Жизни с Отцами вашими, которых я почитал и любил, да не только с тѣми, коих я в сей Жизни знавал, но и с тѣми, о которых только слышал и читал в Исторіях и сам в собственных своих упоминаю Книгах¹⁷⁰. В сем Пути никто не силен воспятить мое шѣствие, хотя бы он Волхвованіем своим обѣщѣл мнѣ обновить мою тлѣсную Младость. А естли бы мнѣ сам Бог по своей Милости благоволил даровать то, чтоб опять быть Младенцом, Пеленѣми повитым, сильно бы я отказывался. Я уже кончаю бѣдное Жизни сей Мореплаваніе, вижу Берега с сладчайшим Пристанищем, а возвращатися к Западной Гавани ни за что не желаю. Что за Утѣха в сей Жизни? Каких она Тяжестей не исполнена? Пуцай же она имѣет и Утѣхи, однако ж всякая Временность наскучить может. Да я ж и не из Числа тѣх, кои проведенную Жизнь свою окаевают. Много таковых было, да ещё и Ученых, а мнѣ сегѣ не хочется. Я родился не напрасно, а трудился не без Пользы, и так, как из Странствованія, выхожу из сей Жизни. Она дана нам для Путешествія в вождѣлннѣйшее вѣчности Отѣчество, не для

Поселенія. Ах! Когдà и скòро ли возсіяет тот пресвѣтлѣйшій День, котòрый совершит мое Путешествіе к Горным Небесным Жителєй Селеніям? Скòро ли введед мене из сегò Плачевнаго Удòлія? Там я увижу не тòлько вышепомянутых Мужей, но и Любєзнѣйшаго Сына моего Катòна, добрòтою и чистосердечіем всѣх превозшедшаго. Не дождался он похоронить Отеческое Тѣло, но напротив того я его тѣлу здѣлал погребеніе, а Духом не разстался со мною. Он перед тòлько повел и, назад осматриваясь, возвысился в Тѣ, без сомнѣнія, Мѣста, куда и мой Путь, мене ведущій, ведет. Прòчим казалось, бѹдьто мене Смерть его не стревòжила, однак Она смутила мене. Я тòлько сам себя утѣшал, разсуждая, что наша разлѹка не далека и не долговременна. Вот, Любєзные Дѣти, Лѣкарство, котòрому вы удивлялись. Онò-то моѹ Старòсть не тòлько облегчает, но и Пріятною дѣлает. Если ж я в сем заблуждаю, что в Безсмертіе Души вѣбрился, сіє заблужденіе веселит мене, я с ним и умереть желаю. А когдà совсѣм в Небытіє обращаюся (как Нѣкоторые Филосòфички Мѹдрствуют¹⁷¹), так нечево опасаться мнѣ Насмѣшки их в Бѹдущей Жізни. Пущай нам не быть Безсмертными, однак Человѣку во своє Врємя умереть нѣт Протівности. Прирòда как во всѣх прòчих Дѣлах, так и в сàмой Жізни Мѣру положила. Старòсть есть Окончаніем Житія так, как послѣднее Дѣйствіе в Комедіи. Она не дòлжна продолженіем наскѹчить Зрителям, а пàче, когдà уже насмотрѣлись. Вот что я хотѣл с вами поговорить о Старòсти. Дай Бог вам дождать Ея, дабы, самым Дѣлом дознав, могли похвалить то, что на Словах моих слышите.

КОНЕЦ.

Час написання твору встановити важко. Переклад дійшов у одному-єдиному списку від кінця XVIII ст., який зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (шифр 326 Л (Муз. 605/10)). Уперше опублікований у кївському виданні творів Сковороди 1961 р. Подаємо за рукописом.

¹ Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

² Марк Фурий Камілл (*Marcus Furius Camillus*) (пом. 364 р. до н. е.) – римський полководець, п'ятиразовий диктатор Риму, прозваний “другим Ромулом”. Про його життя розповідає Плутарх у «Порівняльних життєписах» [див.: *Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Москва, 1961. – Т. 1. – С. 168–195*].

³ Тіберій Корунканій (*Tiberius Coruncanius*) – перший верховний понтифік (*pontifex maximus*) із плебеїв, консул у 280 р. до н. е.

⁴ Маній Курій Дентат (*Manius Curius Dentatus*) – римський консул у 290-му, 275-му та 274 рр. до н. е. Успішно воював із самнітами, сабінянами та Пірром. Його вважали взірцем старої римської простоти. Помер, бувши цензором, у 272 р. до н. е.

⁵ Пор. із «Благочестивим застіллям» Еразма Роттердамського: “...Незрідка можна зустріти вислови давніх, слова поган і навіть поганських поетів такі чисті, високі й натхненні, що мимохіть віриш: душа того, хто це писав, перебувала під владою якогось доброго божества.

Хто знає, можливо, дух Христа розлився ширше, ніж ми гадаємо, і до лику святих належать і ті, кого немає в наших святцях. Перед друзями я маю визнати, що не можу читати творів Ціцерона «Про старість», «Про дружбу», «Про обов'язки», «Тускуланські бесіди», щоб кілька разів не поцілувати книжку, щоб не відчувати благоговіння перед цією святою богонатхненною душею... Більшість філософських творів Марка Туллія мають на собі печать божества, але те, що він написав уже в літньому віці – «Про старість» – на мій погляд, справжня ківкєиов аџџа [лебедина пісня], як казали греки” [Еразм Роттердамский. Разговори запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 98].

⁶ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 9: 40 та Євангелії від св. Луки 9: 50. Пор.: **Иже во нѣсть на вы, по вѣсь ѣсть.**

⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29. Пор.: **Или ідеєвъ бѣ тѣмш, а не и ізыкъвъ; Сї, и ізыкъвъ.**

⁸ Див. прим. 145 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁹ Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 34–35. Пор.: **поистиннѣ раздѣвъю, ѣкъ не на лицѣ зрѣтъ бѣ, но во всѣѣмъ ізыцѣ боіисѣ егѡ и дѣлаи правдѣ прѣтєнѣ єидѣ єсть.**

¹⁰ Сковорода має на думці слова: **И ны овцы ймаиъ, ѣже не сѣтъ ѡ двора сегѡ, и тѣмъ ми подобѣтъ привести: и гласъ мой ѡслышатъ, и вѣдетъ єдино стѣдо (и) єдинъ пѣстырь** (Євангелія від св. Івана 10: 16).

¹¹ Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 26. Пор.: **и прєпочи на нѣхъ дѣхъ. И сїи вѣша ѡ вписанныхъ, и не прїидѡша ко скїнїи, и прорѡчєствоваша.**

¹² Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 28–29.

¹³ Євангелія від св. Луки 9: 50; пор.: 18: 16; Євангелія від св. Марка 9: 39; 10: 14.

¹⁴ Ідеться про Івана Івановича Тев'яшова (молодшого) – острогозького полковника впродовж 1725–1757 рр. (з 1757 р. – бригадира над слобідськими полками). Іван Тев'яшов був добре освіченим чоловіком. Принаймні у своєму атестаті 1726 р. він зазначав, що за власний кошт вивчився “разных языков, философии и математики”.

¹⁵ Див. прим. 158 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁶ Це прислів'я Сковорода міг знати, наприклад, з «Моральних листів до Луцілія» Сенеки (CXIV, 2): “Яке життя – така і мова” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 504].

¹⁷ Сковорода має на думці слова: **Глѡбокѡ сѣрдцє (чєловѣкѡ) пѣчє всѣхъ, и чєловѣкѡ єсть** (Книга пророка Єремїї 17: 9).

¹⁸ Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28.

¹⁹ Тіт Помпоній Аттик (*Titus Pomponius Atticus*) (109–32 рр. до н. е.) – багатий римський вершник, комерсант, приятель Ціцерона й Гортензія, один із найосвіченіших і дуже впливових людей свого часу.

²⁰ Ціцерон цитує тут Еннія (Аннали, X, 355–357): “O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, / quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, / esquid erit praemi?” (“О Тіте, якщо я тобі поможу зменшити клопіт гризький, / Клопіт, що мучить і палить тебе, угніздившись у серці, / Чим ти віддячиш мені?” – пер. Леонїда Ушкалова).

²¹ Фламїан, тобто Тіт Квінкцій Фламїнін (*Titus Quinctius Flaminius*), – консул у 198 р. до н. е., цензор у 189 р. до н. е., переможець Філіппа III Македонського в битві при Кіноскеалах (197 р. до н. е.).

²² Квінт Енній (*Quintus Ennius*) (239–169 рр. до н. е.) – родоначальник латинської поезії, автор «Анналів» («Annales»), трагедій, комедій та інших творів.

²³ Тіт Помпоній з 88-го по 65 р. до н. е. мешкав в Афінах, тому й отримав прізвисько “Аттик”.

²⁴ Ціцерон натякає на диктатуру Цезаря.

²⁵ Коли Ціцерон писав «De senectute», йому було 62 роки, а Тіту Помпонію – 65 років.

²⁶ У Ціцерона тут ідеться про філософію.

²⁷ Гай Лелій (*Gaius Laelius*) на прізвисько *Sapiens* – приятель Стіціона Молодшого, його легат в Африці та Іспанії. Його ім'ям Ціцерон назвав свій діалог «Лелій, або Про дружбу» («*Laelius, sive De amicitia*»).

²⁸ Стіціон (*Publius Gaius Scipio Africanus Minor Numantinus*) (185–129 рр. до н. е.) – славетний римський полководець, учасник Другої та Третьої Пунічних воєн. Під час останньої війни, у 146 р., захопив і зруйнував Карфаген. Його ім'я входило до риторичної топіки. Згадаймо, наприклад, як Афанасій Кальнофойський називав Костянтина Острозького “руським Стіціоном” [Kalnofoyski A. Τερατοῦρημα. – Кіів, 1638. – С. 34].

²⁹ У Ціцерона: “opus se Aetna gravius” (“тягар, важчий за Етну”). Натяк на гігантів, які після своєї поразки опинилися під вулканом Етна.

³⁰ У Стародавньому Римі вважали, що дитинство (*pueritia*) триває до 17 років, молодість (*juventus*) – від 17-и до 46-и, після 46-и років настає похилий вік (*aestas seniorum*), а в 60 років – старість (*senectus*).

³¹ У Ціцерона: “gigantum modo bellare cum dis” (“боротьбу гігантів з богами”). Мова йде про повстання гігантів проти богів-олімпійців – сюжет, знаний, зокрема, з Овідієвих «Метаморфоз» (Метаморфози, I, 151, наст.).

³² У Ціцерона: “quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares” (“як консуляри Гай Салінатор та Спурій Альбін”). Ідеться про Гая Лівія Салінатора – консула в 188 р. до н. е., переможця Антіоха Великого, та Спурія Постумія Альбіна – консула в 186 р. до н. е.

³³ У Ціцерона: *voluptatibus* – ‘плотських насолод’.

³⁴ Фемістокл (гр. *Θεμιστοκλῆς*) (537–459 рр. до н. е.) – славетний афінський політик і полководець часів греко-перських війн, переможець у битві при Саламіні 480 р. до н. е. У літературі українського бароко з Фемістоклом порівнювали не тільки знаних героїв, приміром, Петра Конашевича Сагайдачного [див.: Сакович К. Вършѣ на жалосный погреб зацного рщера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.*: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 48], але навіть самого Христа [див., наприклад: *Радивилівський А. Огородок Марії Богородици*. – Київ, 1676. – С. 753].

³⁵ Квінт Фабій Максим Кунктатор (*Quintus Fabius Maximus Cunctator*) (пом. 203 р. до н. е.) – п'ятиразовий консул, диктатор у 217 р. до н. е., під час Другої Пунічної війни шляхом тактики затягування зумів знести військо Ганнібала.

³⁶ Ідеться про Ганнібала Барку (247–183 рр. до н. е.) – великого полководця й державного діяча Карфагена, запеклого ворога Риму.

³⁷ *Енній*. *Аннали*, XII, 370–372. Пор.: “unus homo nobis cunctando restituit rem; / noenum ruitores ponebat ante salutem; / ergo plusque magisque viri nunc gloria claret”.

³⁸ Тарент – місто в Південній Італії, на межі старовинних областей Калабрії та Апулії. Засноване ще за мікенської доби. Розквіт міста припадає на IV ст. до н. е. У 123 р. до н. е. Тарент став римською колонією (*Colonia Neptunia*).

³⁹ У Ціцерона тут ідеться про Гая Лівія Салінатора, хоч насправді ця історія сталася з Марком Лівієм Макатом.

⁴⁰ Ідеться про Квінта Фабія Максима – консула у 213 р. до н. е.

⁴¹ Ціцерон має на думці римський звичай, коли хтось із найближчої рідні небіжчика виголошував на його погребі похвальну промову (*laudatio funebris*), в якій йшлося про заслуги і самого небіжчика, і його роду.

⁴² У Ціцерона: "...quem philosophum non contemnimus?" ("...до якого ж бо філософа ми не будемо ставитися з презирством?").

⁴³ У Ціцерона: "Scipiones aut Maximī" ("Сціпіонами чи Максимами").

⁴⁴ Ісократ (гр. *Ἰσοκράτης*) (436–338 рр. до н. е.) – афінський оратор і публіцист, учень славетного софіста Горгія, добре знаний у старій Україні. Зокрема, на нього покликалися Іван Орновський [див.: *Ornowski J. Bogaty w parentełę, sławę u honory wirydarz herbownemi ich mościow panow Zacharzewskich. – Kiiów, 1705. – К. 2*], Іван Максимович [див.: *Максимович І. Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 34, 294 (зв.)], а Феофан Прокопович у своїй риторичній, говорячи про вагу красномовства, зауважував, що на могилі Ісократу афіняни поставили статую сирен, засвідчуючи тим самим чарівність і дотепність його промов [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 109]. У списку – помилково: *Сократъ*.

⁴⁵ У Ціцерона: "librum, qui Panathenaicus inscribitur" ("книгу під назвою «Панафінейська»).

⁴⁶ У Ціцерона: "cuius magister Leontinus Gorgias", тобто "його вчитель леонтинець Горгій". Ідеться про риторика й софіста Горгія (гр. *Γοργίας*) з Леонтин (бл. 483–376 рр. до н. е.).

⁴⁷ Енній. *Аннали*, XII, 374–375. Пор.: "sic ut fortis equus, spatio qui saepe supremo / vicit Olympiā, nunc senio confectus quiescit".

⁴⁸ Коли Енній писав ці вірші, йому було 67 років.

⁴⁹ У Ціцерона: "...omnibus voluptatibus" ("...усіх насолод").

⁵⁰ Ідеться про Квінта Фабія Максима.

⁵¹ Луцій Емілій Павел (*Lucius Aemilius Paulus Macedonicus*) – консул у 182-му та 168 рр. до н. е., переможець македонського царя Персея в битві при Підні 168 р.

⁵² Гай Фабрицій Лусцін (*Gaius Fabricius Luscinus*) – римський полководець у війні проти Пірра та його італійських союзників, консул у 282 р. до н. е., славився безкорисливістю і справедливістю.

⁵³ Ідеться про Манія Курія Дентата.

⁵⁴ У списку помилково: *Кординаній*. Тим часом у Ціцерона: *Coruncanii*. Ідеться про Тіберія Корунканія.

⁵⁵ Аппій Клавдій Сліпий (*Appius Claudius Caecus*) – цензор 312 р., консул 307 та 296 рр., один з найстарших латинських прозаїків та поетів; на старість осліп.

⁵⁶ Це сталося у 280–279 рр. до н. е., коли знаний шукач пригод, цар епірського племені молосів Пірр (319–272 рр.) намагався завоювати Італію та Сицилію. До речі, про Пірра згадували й інші старі українські письменники, зокрема, Іоанікій Галатовський: "...Пъррус, король Епиротскій, называл себе орлом, а сенаторов крылами своими..." [Галатовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 151].

⁵⁷ Енній. *Аннали*, XII, 202–203. Пор.: "quo vobis mentes, rectae quae stare solebant / antehas, dementis sese flexere viai?"

⁵⁸ У Ціцерона: *ensorque* ("цензором").

⁵⁹ У Ціцерона: "et miles et tribunus et legatus et consul" ("і солдатом, і трибуном, і легатом, і консулом").

⁶⁰ Публій Корнелій Сціпіон Африканський Старший народився у 235 р., а був консулом у 187-му та 183 рр. до н. е.

⁶¹ У Ціцерона: "Nec enim excursionē nec saltu, nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur" ("Не робив би нападів, кидків, не метав би списа, не бився б мечем").

⁶² Лат. *senatus* (сенат) означає "зібрання старих".

⁶³ Ціцерон говорить тут про "герусію" (гр. *γερουσία*) – раду старійшин, куди входили громадяни віком від 60 років.

⁶⁴ Ціцерон цитує тут фрагмент комедії Гнея Невія (бл. 270–240 рр. до н. е.) «Вовчиця» (інша назва – «Ромул»): “Cedo qui vestram rem publicam tantam amisistis tam cito? / Proveniebant oratores novi, stulti adulescentuli”.

⁶⁵ У Ціцерона: “Aristides esset Lysimachum” (“Арістиди Лісімахом”).

⁶⁶ У стародавніх римлян існувало повір'я, згідно з яким, той, хто читає епітафії, тобто живе минулим, забуває сьогодення й перестає його розуміти.

⁶⁷ У Ціцерона: “Quid juris consulti, quid pontifices, quid augures, quid philosophi senes?” (“А правники, а понтифіки, а авгури, а старі філософи?”).

⁶⁸ Софокл (гр. *Σοφοκλής*) (бл. 496–406 рр. до н. е.) – великий давньогрецький трагедіограф, який, за свідченням Арістофана, написав сто тридцять драм.

⁶⁹ Про те, що Софокл писав драми в глибокій старості, крім Ціцерона, сповіщають також Плутарх («Чи варто старому брати участь у державних справах»), Апулей (Апология, 37), Діодор Сицилійський (Історія, XIII, 103, 4) [див.: Античные свидетельства о жизни и творчестве Софокла // *Софокл. Драми / В переводе Ф. Ф. Зелинского; изд. подготовили М. Л. Гаспаров и В. Н. Ярхо. – Москва, 1990. – С. 444–445*].

⁷⁰ Ціцерон говорить про трагедію «Едіп в Колоні» (“*Oedipum Coloneum*”).

⁷¹ У «Життєписі Софокла» ця історія розказана так (текст трохи зіпсований): “Багато хто розповідає про те, як Софокл судився зі своїм сином Іофонтом. Від Нікострати у Софокла був син Іофонт, від сікіонянки Феориди – Арістон, і його сина, теж на ім'я Софокл, дід дуже любив. Одного разу... вивів у драмі Іофонта, який задрить батькові та висуває йому перед фратрією звинувачення в тому, що він від старості втратив глузд; але члени фратрії засудили Іофонта. З цього приводу Сатир каже, нібито Софокл заявив: ‘Якщо я Софокл, то не безумець; якщо ж безумець, то не Софокл’, – і, сказавши це, прочитав уголос «Едіпа»” [Жизнеописание Софокла // *Софокл. Драми / В переводе Ф. Ф. Зелинского; изд. подготовили М. Л. Гаспаров и В. Н. Ярхо. – Москва, 1990. – С. 441*].

⁷² Гомер (гр. *Ὅμηρος*) – легендарний давньогрецький поет, що жив десь між XII–VII ст. до н. е., імовірний автор «Іліади» та «Одіссеї». Відомий в Україні, починаючи зі стародавньої доби [див.: *Барвінський Б. Гомер в Галицькій літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1913. – Т. СХVII–СХVIII. – С. 55–63; Егунов А. Н. Гомер в русских переводах XVIII–XIX веков. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 7–14*]. За часів Сковороди сюжети гомерівського епосу були знані всіма. Принаймні перекладач трактату Августина «Про Божу державу», щойно згадавши історію Паріса, робить таку характерну примітку: “Сіє всѣм, я думаю, и слѣпым извѣстно” [Избранныя сочинения блаженнаго Августина, епископа Иппонійскаго. – Москва, 1786. – Ч. 1. – С. 285 (прим.)].

⁷³ Див. прим. 184 до діалогу «Бєсѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

⁷⁴ Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

⁷⁵ Демокріт (гр. *Δημόκριτος*) (бл. 460–370 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ-атоміст, чия творчість була добре знана старими українськими письменниками. На нього покликалися, наприклад, Іван Максимович [див.: *Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 42*], автор книги «Алфа і Омега» [див.: Алфа і Омега – Супрасль, 1788. – Арк. 38 (зв.)] та інші. Іоаникій Галятовський навіть зачислив його до “еретиків” за визнання безконечності світів [див.: *Galatowski I. Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Chernihów, 1681. – S. 52*].

⁷⁶ Ціцерон говорить про стоїка Діогена Вавилонського, який народився бл. 240 р. в Селевкії. Разом з Карнеадом та Критолоаєм брав участь у посольстві, яке афіняни спорядили до Риму в 156 р.

⁷⁷ У Ціцерона реєстр “учених людей” інакший. Пор.: “Homerum Hesiodum Simoniden Stesichorum, num quos ante dixi Isocraten Gorgian, num philosophorum principes, Pythagoran Democritum, num Platonem Xenocraten, num postea Zenonem Cleanthen, aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenes Stoicum” (“Гомера, Гесіода, Симоніда, Стесіхора, невре тих, про кого я вам кавав, – Ісократ і Горгія, – невре родоначальників філософії – Піфагора, Демокріта, невре Платона і Ксенократа, невре пізніших Зенона й Клеанфа, або того, кого й ви бачили в Римі, – стоїка Діогена”). Слід сказати, що всі ці люди довго жили. Наприклад, Симонід – 90 років, Стесіхор – 85, Демокріт – 104, Зенон – 98, Клеанф – 99.

⁷⁸ Пор.: “*edepol, senectus, si nil quicquam aliud viti / adportes tecum, cum advensis, unum id sat est, / quod diu videndo multa quae non volt videt*”. Це – цитата з комедії Цецілія Стація (230–168 рр. до н. е.) «Намисто», що є наслідуванням однойменної комедії Менандра.

⁷⁹ Пор.: “*tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum, / sentire ea aetate eumpse esse odiosum alteri*”. Це – цитата з комедії Цецілія Стація «Ефесець», яка є наслідуванням однойменної комедії Менандра.

⁸⁰ Так Сковорода переклав ціцеронівське “*ad virtutum studia ducuntur*” (“що веде їх до вправ у доблесті”).

⁸¹ Див. прим. 25 до діалогу «Кольцо».

⁸² Ідеться про слова Солона: “Старий стаю, та завжди й скрізь учусь всього нового”, – які наводить Плутарх у своїх «Порівняльних життєписах» (Солон, XXXI).

⁸³ Діоген Лаєрцій (II, 32) повідомляє про Сократа таке: “Уже будши старим, він учився грати на лірі: хіба ж це зле, кавав він, пізнавати те, чого не знав?” [Діоген Лаєртський. О життя, учениях і изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 113].

⁸⁴ У Ціцерона: “*Milonis Crotoniatae*”. Ідеться про славного грецького атлета Мілона Кротонського. Варто зазначити, що ім’я Мілона не раз зринало у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії, зокрема Стефана Калиновського й Михайла Козачинського [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 175, 358].

⁸⁵ Словами *сердце та душа* Сковорода передає ціцеронівське “*tu ipse*” (“ти сам”).

⁸⁶ У Ціцерона: “*Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanis, nihil modo P. Crassus*” (“Ні Секст Елій, ні багато років тому Тіберій Корунканій, ні нещодавно Публій Красс”). Згаданий тут Секст Елій Пет Кат був консулом у 194 р. до н. е., а Публій Ліціній Красс – верховний понтифік, консул у 205 р. до н. е.

⁸⁷ Так Сковорода передає ціцеронівське “*ad omne officii munus*” (“всіляких завдань, що стосуються обов’язку”).

⁸⁸ У Ціцерона: “*Gn. et P. Scipiones*” (“Гнея і Публія Сціпіонів”). Ідеться про Гнея Корнелія Сціпіона Кальва – консула у 222 р. до н. е., та Публія Корнелія Сціпіона – консула у 218 р. до н. е. Обидва вони загинули в Іспанії у 212 р. до н. е.

⁸⁹ У Ціцерона: “*et avi tui duo L. Aemilius et P. Africanus*” (“обох твоїх дідів, Луція Емілія та Публія Африканського”).

⁹⁰ Ксенофонт (гр. *Ξενοφών*) (427 – після 355 р. до н. е.) – учень Сократа, полководець, історик, філософ, чия творчість була добре відома українським письменникам старої доби. Наприклад, Ксенофонта цитував у своєму «Театроні» Іван Максимович [див.: Максимович І. *Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 118 (зв.)], а Григорій Полетика перекладав його “сократівські діалоги” [див.: Лазаревский Ал. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII. – Апр. – С. 97–116]. Тут ідеться про Ксенофонтіву книгу «Виховання Кіра».

⁹¹ Ціцерон помиляється. Кір Великий (Старший) почав царювати в 558 р., а загинув у 529 р. до н. е.

⁹² У Ціцерона: “L. Metellum”, тобто Луція Цецілія Метелла – консула у 251-му та 247 рр. до н. е., верховного понтифіка.

⁹³ Нестор (гр. *Νέστωρ*) – цар Пілоса, герой Троянської війни, що був дуже старий.

⁹⁴ Пор.: Гомер. *Іліада*, I, 248–252: “Нестор, із голосом звучним славетний промовець пілоський. / З уст його мова текла, бджолиного меду солодша. / Два покоління людей, нещадною забраних смертю, / Зникло, з якими родивсь він і зріс в береженім богами / Пілосі, – третім уже поколінням він там володарив” [Гомер. *Іліада* / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 32].

⁹⁵ Агамемнон (гр. *Αγαμέμνων*) – цар Мікен, командував греками під час Троянської війни. Імені Агамемнона в тексті Ціцерона не згадано.

⁹⁶ Ахіллес (гр. *Αχιλλεύς*) – син Пелея і богині Фетіди, володар Мирмидону, найхоробріший герой Троянської війни. Старі українські письменники часто зверталися до цього образу, трактуючи його в різних стратегіях: від уособлення мужності до уособлення гріха, як-от у «Театроні» Івана Максимовича: “ритмоторцы умыслиша нѣкоего Ахилла, силна вожда, на безстудных водах в пяту уязвленна, умышленієм сым изьявляху, во всем бывша мужественна, от единой всескверной похоти чувства низложенона...” [Максимович І. *Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 104]. Однак у тексті Ціцерона тут названо не Ахіллеса, а Аякса.

⁹⁷ Ціцерон має на думці звернені до Нестора слова Агамемнона (*Іліада*, II, 371–374): “Знову, старче, у раді синів ти долаєш ахейських! / Тільки б, о Зевсе, наш батьку, і ви, Аполлоне й Афіно, / Радників десять таких у мене було між ахеїв, / Скоро б упало тоді владареве Пріамове місто...” [Гомер. *Іліада* / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 50]. Цей образ у літературі старої України входив до репертуару сталих виражальних засобів. Наприклад, Феофан Прокопович писав: “І в Гомера Агамемнон вимагав для взяття Трої не десять Аянтів, але десять Несторів” [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 113].

⁹⁸ Ідеться про центуріона Тіта Понтія (“T. Ponti centurionis”), званого своєю фізичною силою.

⁹⁹ У Ціцерона: “vires ingeni” (“сила розуму”).

¹⁰⁰ Мілона Кротонського вважали учнем Піфагора.

¹⁰¹ Масінісса (*Masinissa*) – син нумідійського царя Гали, цар масиліїв у Нумідії; народився у 238 р. до н. е. З 217 р. був союзником Карфагена, а потім – Риму. Упродовж 201–149 рр. до н. е. – цар усієї Нумідії. Це місце перекладено хибно. У Ціцерона: “hospes tuus avitus Masinissa”, – тобто “Масінісса, який гостинно приймав твого діда”. Під час Третьої Пунічної війни Масінісса приймав у себе Сціпіона Емеліана, а під час Другої Пунічної війни – Сціпіона Африканського Старшого.

¹⁰² Римляни вважали сухість тіла ознакою гарного здоров'я.

¹⁰³ Згідно з римськими законами, громадяни після 46 років звільнялися з військової служби й переходили до старшого розряду своєї центурії.

¹⁰⁴ У Ціцерона: “P. Africani filius” (“син Публія Африканського”).

¹⁰⁵ У Ціцерона: “ait Caecilius ‘comicos stultos senes’” (“каже Цецілій про дурних старих у комедіях”). Ціцерон має на думці 243-ій фрагмент Цецілія Стація.

¹⁰⁶ У Ціцерона: *Appius*. Ідеться про Аппія Клавдія Сліпого – цензора 312 р. до н. е.

¹⁰⁷ Ціцерон говорить про сьому книгу «Начал» (“septimus mihi liber Originum”).

- ¹⁰⁸ У Ціцерона йдеться про Архита (гр. *Ἀρχύτας*) Тарентського (бл. 400 р. до н. е.) (пор.: “orationem Archytae Tarentini, magni in primiset praeclari viri”) – державного діяча, полководця, механіка й математика.
- ¹⁰⁹ У Ціцерона: “cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilis dedisset” (“найпрекрасніше, що дарувала людині природа чи якесь божество, – це розум”).
- ¹¹⁰ У списку явно помилково: *Ея*.
- ¹¹¹ Тобто Архит Тарентський.
- ¹¹² У Ціцерона: “Naec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio Sp. Postumius T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam” (“Архит говорив про це в розмові з Гаєм Понтієм із Самнія, чий син у Кавдінській битві переміг консулів Спурія Постумія й Тіта Ветурия”).
- ¹¹³ Платон відвідував Тарент у 367-му та 361 рр. до н. е.
- ¹¹⁴ Ціцерон говорить про філософа-піфагорійця Непарха Тарентського (“Nearchus Tarentinus”).
- ¹¹⁵ Ідеться про Тіта Квінкція Фламініна.
- ¹¹⁶ Луцій Квінкцій Фламінін (*Lucius Quinctius Flaminius*) був проконсулом у Цисальпійській Галлії в 192 р. до н. е.
- ¹¹⁷ Лат. *antecessor* – ‘попередник (на посаді)’.
- ¹¹⁸ Це було у 280 р. до н. е.
- ¹¹⁹ Ідеться про Епікура, до якого Ціцерон ставився неприхильно.
- ¹²⁰ У Ціцерона: “M. Curius et Ti. Coruncanium” (“Маній Курій і Тіберій Корунканій”).
- ¹²¹ Ідеться про Публія Деція Муса (*Publius Decius Mus*), який був консулом у 312-му, 308-му, 297-му та 295 рр. до н. е. У 297 р. Децій разом із Квінтом Фабієм розгромив союзників самнітів апулійців у битві при Малевенті. У 295 р. він знову виступив проти самнітів. У битві при Сентині, коли римські вершники почали відступати, Децій присвятив себе підземним богам і своєю смертю дозволив римлянам здобути перемогу.
- ¹²² У Ціцерона: “escam malorum”. Так Ціцерон переклав Платонову фразу: “κακοῦ δέλεαο” (Платон. Тімей, 69d).
- ¹²³ Гай Дуїлій (*Gaius Duillius*) – консул у 260 р. до н. е.; переможець карфагенського флоту під час Першої Пунічної війни.
- ¹²⁴ Лат. *convivium* – ‘бенкет, застільне товариство’.
- ¹²⁵ Див. прим. 82.
- ¹²⁶ У списку напевно помилково: *раздаемое*.
- ¹²⁷ Гесіод (гр. *Ἡσίοδος*) – давньогрецький поет VIII–VII ст. до н. е. Тут ідеться про його дидактичну поему «Роботи і дні».
- ¹²⁸ Ідеться про Лаерта (Одіссея, XXIV, 220–230): “Бистро у дім вони після того ввійшли, Одісей же / Вийшов у сад багатоплідний, щоб батька на випробу взяти. / Та не знайшов він ні Доля, сад обійшовши просторий, / Ні служників, ні синів його, – всі повиходили з саду / Віття тернове збирати, щоб плотом увесь виноградник / Обгородить, – де шукать, їм показував Доля старенький. / Лиш свого батька знайшов у саду, доглянутім добре, / Куц обгортав він. Латаний весь і брудний був на ньому, / Драний, нужденний хітон, на голінках із бичої шкури / Латані мав наголінники, щоб від дряпин захищатись” [Гомер. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 494].
- ¹²⁹ Ці перемоги він здобув у 290-му та 275 рр. до н. е.
- ¹³⁰ Див.: *Енній*. *Аннали*, XII, 373.
- ¹³¹ Ідеться про Луція Квінкція Цінціната (*Lucius Quinctius Cincinnatus*) – консула в 460 р. до н. е. й диктатора в 458 р.

- ¹³² Гай Сервілій Агала (*Gaius Servilius Ahala*) – помічник (*magister equitus*) диктатора Луція Квінкція Цінцінната; у 439 р. до н. е. вбив Спурія Мелія.
- ¹³³ Спурій Мелій (*Spurius Melius*) – римський вершник.
- ¹³⁴ Ціцерон говорить тут про гральні кості та кубики.
- ¹³⁵ Ідеться про Ксенофонтovu книгу «Економік», яку Ціцерон в юності переклав латинською мовою.
- ¹³⁶ У Ціцерона: “*cum Critobulo*” (“з Критобулом”).
- ¹³⁷ Лісандр (гр. *Λυσάνδρος*) (IV ст. до н. е.) – спартанський флотоводець.
- ¹³⁸ Ідеться про Кіра Молодшого.
- ¹³⁹ Марк Валерій Корвін (*Marcus Valerius Corvinus*) (бл. 370–270 рр. до н. е.) – римський воєначальник, шестиразовий консул упродовж 348–299 рр.
- ¹⁴⁰ Авл Атілій Калатін (*Aulus Atilius Calatinus*) – консул у 258-му та 254 рр. до н. е., диктатор у 249 р., полководець під час Першої Пунічної війни.
- ¹⁴¹ Тут ідеться про Луція Емілія Павла Македонського, Публія Сціпіона Африканського Старшого та Квінта Фабія Максима.
- ¹⁴² У Ціцерона: *theatrum*.
- ¹⁴³ У списку напевно помилково: *Автор*.
- ¹⁴⁴ Див. прим. 49 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».
- ¹⁴⁵ Ідеться про Мікіона та Демею – персонажів комедії Теренція «Брати». У Ціцерона фігурує назва цього твору.
- ¹⁴⁶ У Ціцерона: “*mens et ratio et consilium*” (“розум, розсудок та здоровий глузд”).
- ¹⁴⁷ Зведені брати Сціпіона Африканського померли в юному віці.
- ¹⁴⁸ Так Скворода передає лат. *insipientia*. У тексті Ціцерона: “*insipienter sperat*” (“нерозумні [його] надії”).
- ¹⁴⁹ Ідеться про Арганфонія (VI ст. до н. е.) – царя Тартесса, фінікійської колонії в Іспанії.
- ¹⁵⁰ Про Арганфонія розповідає Геродот (Історія, I, 163).
- ¹⁵¹ У списку помилково подано: *Землемітр* (у лат. оригіналі – *agricola*).
- ¹⁵² Ідеться про тирана Пісistrата (560–527 рр. до н. е.). Ціцерон називає його ім'я.
- ¹⁵³ *Плутарх*. Солон, XXXI.
- ¹⁵⁴ У Ціцерона: *imperatoris*. Імператор у республіканському Римі – найвище почесне військове звання, яке солдати (чи сенат) давали полководцеві після його видатних перемог.
- ¹⁵⁵ У платонівському діалозі «Федон» (61с–62с) Сократ, покликаючись на піфагорійця Філолая, говорить про те, що накладати на себе руки не дозволено: “...Таємне вчення твердить, що ми, люди, перебуваємо немов під наглядом і не можна з-під нього ні визволятись, ні втікати, – в цьому я вбачаю велику й глибоку думку... не є безглуздом вважати, що негоже позбавляти себе життя раніше, ніж Бог якимось чином примусить до цього, як, наприклад, тепер – мене” [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 238].
- ¹⁵⁶ *Ціцерон*. Тускуланські бесіди, I, 117 [див.: *Ціцерон М. Т. Избранные сочинения*. – Москва, 1975. – С. 247]. Пор.: *Плутарх*. Солон і Поплікола, Порівняння, 1.
- ¹⁵⁷ Пор.: “*немо те lacrimis decoret, neque funera fletu / faxit*” (*Енній*. Епіграми, фр. 17). Пор.: *Ціцерон*. Тускуланські бесіди, I, 34, 117 [див.: *Ціцерон М. Т. Избранные сочинения*. – Москва, 1975. – С. 219, 247].
- ¹⁵⁸ Див. прим. 266 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».
- ¹⁵⁹ Від кінця VI ст. до н. е. Піфагор та його учні жили й працювали на півдні Італії.
- ¹⁶⁰ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».
- ¹⁶¹ У Ціцерона: “*ex universa mente divina delibatos animos haberemus*” (“ми володіємо душами, які відокремились від усеосяжного божественного духу”).

¹⁶² Ідеться про платонівський діалог «Федон».

¹⁶³ Ідеться про вчення Платона, згідно з яким людське пізнання є не чим іншим, як пригадуванням (*ἀνάμνησις*) того, що знала душа до народження. Цю свою науку Платон виклав у діалогах «Менон» (81b–86b) та «Федон» (73a–77a, 92a–d, ін.).

¹⁶⁴ Синами Кіра Старшого були Камбіз і Танаоксар.

¹⁶⁵ *Ксенофонт*. Виховання Кіра, VIII, 7, 17, наст. [див.: *Ксенофонт*. Киропедия. – Москва, 1976. – С. 212–213].

¹⁶⁶ Ідеться про Луція Емілія Павла Македонського.

¹⁶⁷ Ідеться про Луція Емілія Павла – консула у 219 та 216 рр. до н. е. – та Сціпіона Африканського Старшого.

¹⁶⁸ Ідеться про Публія Корнелія Сціпіона (*Publius Cornelius Scipio*) – консула у 218 р. до н. е.

¹⁶⁹ Ідеться про Гнея Корнелія Сціпіона Кальва.

¹⁷⁰ Ціцерон має на думці «Начала».

¹⁷¹ Ідеться найперше про епікурейців.

**КНИЖЕЧКА ПЛУТАРХОВА¹
О СПОКОЙСТВИИ ДУШИ**

*ВЫСОКОМИЛОСТИВОМУ ГОСУДАРЮ
ЯКОВУ МИХАЙЛОВИЧУ
ЕГО ВЫСОКОБЛАГОРОДИЮ ДОНЦУ-ЗАХАРЖЕВСКОМУ²*

Высокомилостивый государь!

Пріймите милостиво от человѣка, осыпаннаго вашими милостями и ласками, маленькій сей, аки лепту, дарик, маленькое зеркальце благодарности. Уклонившись от Библии к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенцію³, будто гроздіе в точилѣ выдавил⁴. И в такую одежду дѣвочку сію одѣл, дабы она и внутри, и внѣ не языческою, но христіанскою была и являлася дѣвою⁵. Не поминается здѣсь ни Дій⁶, ни Венера⁷, ни Меркурій⁸, но в новыя мѣхи и вино новое влито⁹. Плутарх был из числа тѣх, кои во слѣд Христов не ходили, но именем его бѣсы изгоняли¹⁰. Не браните же ему¹¹! Да изгонит и нам¹²! Премудрость не умирает. Он был и друг, и наставник доброму Траяну Кесарю¹³. Да будет же и нам. Премудрость не умирает. Траян был столь добраго сердца, что римляне послѣ его, избрав Кесаря, так прославляли: “Будь щаслив, как Август и добрый, как Траян!”¹⁴ Он, возшед на вселенскій престол, аки всемірное свѣтило, щедротами всѣх озарил. Воистину легко было Плутарху воспламенить к правдѣ, к милосердію и мужеству столь благородное сердце. Все суета¹⁵. Все преходит. Бог же мира с нами во вѣки¹⁶: “Един его день, – сказал Марк Аврелій¹⁷, – всѣх мырских сокровищ лучшій”¹⁸. Естли сія книжечка хотя и нѣсколько минут послужит вам противу бѣса скуки, и тѣм я доволен. Естли же напоит хотя маленькою чашечкою спасенія мира Божія, вот мнѣ и труд, и плод, и награда! Кто яко Бог¹⁹? Что яко мир? Воскликну с Григоріем Богословом: “О мире, ты Божій, а Бог твой!”²⁰ И в сем желаніи во вѣк пребуду.

Высокомилостивый государь,
Вашего высокоблагородія
всенижайшій слуга,
любитель и сын мира
Григорій Варсава Сковорода.

1790 года, апрѣля 13.

ТОЛКОВАНИЕ ИЗ ПЛУТАРХА О ТИШИНѢ СЕРДЦА²¹.

Любезный мой Иринея²²!

Поздо получил я письмо от тебе, в коем ты просиш мене написать нѣсколько для тебе сентенцій, могущих упокоить волнующееся сердце. Под самое сіе время припала нужда ѣхать в Рим с поспѣшеніем другу нашему Купидону. Сим своим поспѣшеніем помѣшал мое намѣреніе, однак мнѣ не захотѣлось, чтоб он отѣхал к тебѣ с пустыми от мене руками. Вѣдая же, яко ревнуеш быть любителем не блядоукрашенныхъ, но благоодушевленныхъ рѣчи, без порядка из собственных моих замѣток наврал много рѣчей, дышущих врачеваніем и упокоеніем сердцу. Ублажаю тебе, друже, яко ты, и милость у велмож, и громкую паче протчих славу в народѣ приобрѣтши, не так ходиш, как нѣкій, поминаемый в трагедіях, гордый Мѣроп²³, надувшись тѣм, что глупый народ во всѣ свои трубы²⁴ и колоколы блаженным его проповѣдует. Сіе презрѣніе мырскаго тщеславія родилося в твоём сердцѣ от того зерна, кое в душѣ твоей часто я насаждал. Сирѣчь: Ни Алмазные пряжки от подагры, ни драгоценный перстень от Хирагры²⁵, ни Монаршій вѣнец возможет избавити от обморока. Како бо довѣет или богатство, или слава человѣческая, или скипетр подать сердцу безстрастіе и великодушіе, аще не будет в нем дух премудрости²⁶ и дух крѣпости, равно утверждающій сердце во всяком состояніи, дабы и гордость житейская не соблазнила, и нищета человѣка не привела во отчаяніе? Что ли же есть сей дух разума²⁷ и дух крѣпости, аще не Царствіе Божіе, обуздавающее и управляющее скотскія наши прихоти, дабы, повинуюся духу и шествуя царственным, сирѣчь средним, путем²⁸, не расточали стопы своя по пагубным крайностям и превратностям²⁹? Сего ради, по совѣту Ксенофонову, жилище в щасливом состояніи, да памятуем о Богѣ и да чествуем Его, аще хотим, да и он нас в бѣдности не забудет, яко имущих к нему любовь и упованіе³⁰. Слово в слово, и муж сердечный, поколь еще находится в мирном сердцѣ, аки на тихом морѣ, печется предуготовить совѣты и думы, могущія спасти его от обуреваній, дабы чем они благовременнѣе и знакомѣе, тѣм дѣйствительнѣе стали противу супостатов его. Пес яростный никоим словом уласкаться не может, кромѣ тѣм именем, чем его называют. И сердечная волненія знакомым и присным врачевством легко укращаются³. Прочее, тот, кто совѣтует, дабы и желающій успокоить сердце не погружался во многая ни публичная, ни приватная дѣла. Ошибся. Первая ошибка в том, что дорогою цѣною купить нам припадает

³ Сими словами бодет философа Сенеку, но всуе. Сенека, пишуци о спокойствіи сердца, не влечет человѣка в праздность, но много затѣвать не совѣтует, а сим самым отвлекает и от праздности. Ибо праздным быть и суеты затѣвать суть разныя крайности и равное безуміе; посредѣ же сих разбойников Христос – Божія сила и царственный оный путь: “Аз есмь путь, [и] истина и живот”⁽¹⁾. Не уклонися ни на десно, ни на шуіе... К Римлянину Грек сей пишуци не дерзает именно худить славнаго Римлянина, учителя Кесарскаго, хотя сам вищерой⁽²⁾ и друг Кесаря Траяна⁽³⁾.

наше спокойствие. Сирѣчь – доставать оное праздностию. И будто всѣм нам оную воспѣвать из трагедіи Эврипидскія пѣсенку:

Лежи, окаянный, с покоем на ложи твоём³¹.

Кая же есть медицина³² в праздности? Она насморка отогнать не может, не только скуки и тоски от сердца. Не большая же помощь от праздности и другим нашим, и отечеству, и присным нашим или домашним. Вот коль дорого нам станет сердечный мир, если покупать его праздностию! Сверх сего прелщается, кто думает, будто люде, убѣгшии многодѣлія, живут покойно. По сему образу жѣны, дома в праздности сидящія, суть благодущнѣе паче мужей своих. Но не так оно есть. Ибо, хотя нѣжныя дѣвы и праздныя госпожи в ложницах своих сѣверною стужею не беспокоятся, но вмѣсто же того скукою, тоскою, Амурными горестями, завистными ревнильностями, суевѣрными ворожбами, затѣйными и гордыми мечтаньями посредѣ спокойных горниц обуреваются. И отец Царя Уликса, чрез 20 лѣт проживая во своей мызѣ с единою старухою, стол для него уготовляющею, хотя дом и должность царскую с трудами ея оставил, скорб же и печаль всегда неразлучну имѣл в своем уединеніи³³. Нѣких же сама собою праздность повергнула в расслабленіе душевное. Сіе пишет Гомер об Ахиллесѣ^а. Сей, де, сидя на морском брегѣ, распалял кипящею желчію ярость своего гнѣва. Не ходил в кую-либо компанію. Не выходил и на сраженіе, а только мучил сердце, горящее к битвѣ, смотря на ненавистный для себе воинскій театр. Но и сам себе, жестоко огорчен, бодет слѣдующим словом: “Лежу празден в гаванѣ не годяй и только брег обременяю”³⁴. Отсюда даже сам празднолюбец Епикур³⁵ совѣтует честолобцам, дабы послѣдовали своей природѣ и принимались за гражданскія дѣла. Не получать, де, спокойствія в праздности, если не улучать туда, куда родила³⁶ их мати натура³⁷. Но вздор видѣ плетет, приглашая к чинам не чина достойных, но не терпящих праздности^б. Воистину бо и многодѣліе, и

^а Ахиллес был первый храбростію из всѣх Грецких воинов, разоривших древній град Троя. Он убил Ектора, храбрѣйшаго всѣх Троян. От сего народа произошел род римскій и отсюда имя Кесарю Траяну... Гомер был первый пророк древних Греков, сей есть главный творец исторіи Троянскія. У Еллинов пита назывался тот, кто у Еврей пророком⁽⁴⁾. Пророческая писанія называлися у Еврей пѣснями и твореніями, а у Еллинов – музы, пѣты, поэматы, сирѣчь пѣсни, творенія, сотворенія. И сюда-то навѣстки дают слова оныя: “В твореніях рук твоих поучахся”⁽⁵⁾. А за Давидом Исаіа:

“Воспою возлюбленному пѣснь”⁽⁶⁾.

^б Язвит Епикура⁽⁷⁾. Ненавистію помрачен, не хотѣл раскусить сладости, сокровенныя в сем Епикурском словѣ. Нѣтъ святѣе сего слова. Природѣ послѣдовать, мотти несть Чин, найтитъ в праздности сладость есть тожде. С Богом дѣлать, сладко дѣлать есть то же достоинство в силѣ: сила в природѣ, природа в Богѣ, яко дуб в зернѣ, пребывает во вѣки. Хулит философа за сердечную сладость, потом и сам сказует, что красота сердечная есть град спокойствія. Будто же не то же есть сласть, сладость и красота в сердцѣ, если оно живет вот гдѣ: “Душа моя в руках твоих выну”⁽⁸⁾. “Десница твоя воспріят мя”⁽⁹⁾. “Красота (сирѣчь сладость) в десницѣ твоей в конец”⁽¹⁰⁾.

праздность есть суета, но красота сердца есть страна и град спокойствія; скверная же душа есть море мученій. И сказал я, и еще сказать хочу, что и уклониться от блага, и сотворити зло есть равная мука. Мырска мода привязала спокойствіе к одной коей то жизни, напрімѣр, селской, безженной, Царской, но ложь сія на театрѣ Менандровом слѣдующими обличается словами: “О друже! я думал, что богатѣи не воздыхают и что бессонница их не ворочает на постель мялкой...”³⁸ Потом, заглянув во волнующееся их сердце, так мудрствует: “Отсюда видно, что в свѣтъ жить без бѣды Бог никому не написал, хоть он богат, хоть высок, хоть низок и нищ”. Теперь не могут извинить своего безумія тѣ, кои, путь своея жизни оставив, берутся за другой, дабы тѣм избѣжать безпокойства. Они подобны не приобыкшим к мореплаванію. Сіи боязливцы, хотя из корабля опустилися в шлюбку, однак ровно тоскою и блеваніем мучатся, занесши с собою и туда страх смертный в сердцѣ и во утробѣ своей желчь. Так и безумная душа, своим состояніем наслаждаться не наученная, хотя из жизни в жизнь преходит, но вездѣ грустит и мятется, носящая внутри источник огорченій – раслѣнное сердце. Сим образом богати и нищци, женаты и безженны, и всѣ прочіи безпокоятся. Чрез сіе бѣгают из должностей, но паки праздность скучна. Чрез сіе рвутся показаться при дворѣ, а показавшися, досадуют. Больному тѣлу, слабому уму угодить трудно. Больной и на супругу и на Лѣкаря желчен. Скучен ему пришедшій поспѣтитъ пріятель, а отшедшій досаден. Мягчайшее ложе жестко ему. Смотри же, как только возсіяло здравія ведро, тогда превкусною пищею мерзѣвшій самую простую вкушает со сладостію. “Кая вина источила вашему величеству слезы?” – вопрошают министры Алек[сандра] Македонскаго. “Как же не плакать, братцы? В сію минуту слышу от философа³⁹, что в мырѣ не един мыр есть, но и числа им нѣтъ... Ах! а мы доселѣ и един мыр не вовся покорили”. Но душа любомудрая, древній Кратес⁴⁰, кроткими замыслами кроткаго духа легко и сладко проплыл своего житія пучину. Коль горестно страдал первоовоевода Греческих войск под Троею! а Діоген⁴¹, живущій в плѣни, проживал дни во веселіи сердца⁴². Сократ в темницѣ бесѣдует здраво с другими, любящими премудрость. Гордый же Фаётон⁴³ в небесных странах рыдает: длячего не дают ему засѣсть на Царской отца его колесницѣ? Сапог ногѣ, а сердцу жизнь сообразуется. Нѣкто мудрец сказал: обычай здѣлает жизнь сладкою. А я скажу: сердце чисто зиждет жизнь веселу^а. Сего ради потщимся очистить источник

^а Уколот Пивагора, но не заколот. Пивагор правѣ его. Он хвалит сердце чисто, а Пивагор перстом, как предитеча Христа, показывает, гдѣ оно. Буій знает, что блаженство всякому нужно есть, а мудрый видит, гдѣ оно. Вот Пивагорскій догмат, за котораго хвостик он ухватился: “Optima[m], id est cognata[m] Vitae Rationem elige. Hanc dulcem faciet consuetudo”⁽¹¹⁾. Сирѣчь: “Избери самую лучшую, разумѣй, природную жизнь. Сладкою ее здѣлает обычай”. Обычай без природы мертв, но с природою все может. Он есть сын ея. Чувствуй, что сердце чисто живет в сродной жизни, а когда жизнь природная наша встрѣчает нас не славно, но подло, тогда обычай, здѣлав ее сладкою,

сердца, да всѣ горести, извнѣ нападающія, возможем обратить во спасительные соки. Скорб ли? или тѣснота? или гоненіе? или глад? и вся протчая. Жизнь наша, будто тавлѣнная игра⁴⁴, наполненная удач и неудач, но здоровое сердце все сіе переварит во благо. Все ему поспѣшествует во благое⁴⁵. Потерявши же сердце и во удачах мыра сего бѣснуются от жира своего и в неудачах отчаеваются; подобны недужным, ни стужи, ни вара не терпящим. Безбожник Θεодор⁴⁶ говаривал: “Я, де, правою рукою подаю мои совѣты, а слышатели берут оныя лѣвою”⁴⁷. Так безсердїи люде Одесный дар Божїй прїемлют шуйцею во зло. А мужи сердечныи и от самых горких своих горестей, аки от тернїя, умѣют собирать полезныя плоды, собирая там, гдѣ не расточали, и жнут с Богом своим и там, гдѣ не сѣяли, подобны пчелам, из нечистоты и из жостких и кѣльких трав мед собирающим. И так, прежде всего, нужно научиться тому, чтоб могти все горкое обращать во сладость, дабы мы во всѣх неудачах могли похвалиться так, как мальчик тот: “Ба! слава, де, Богу! не пропал мой замах. Я бросил камень на собаку, а попал в мою мачеху”. Напримѣр, изгнали Дїогена из его отчизны, а он тѣм попал во философію⁴⁸. Послѣднее судно с товаром потопила буря, а мудрый Зенон: “Слава тебѣ, Господи! Переводиш, де, мене из богатства в нищету. Нынѣ могу мудрствовать о спасенїи душевном, а не о тѣлесном богатствѣ”⁴⁹. Чему ж и ты не подражаеш мудрым? Лишен ты, напримѣр, гражданскія ли должности? Чего же тужиш? Теперь станеш жить, сам для себе труждаясь. Лишился ли милости у вельможи? Так освободишся опасных комиссій^а. Утрудился ли уже, отправляя оныя? Возвеселися же наградѣ. Коей⁵⁰? Добрая, по пословицѣ, слава лучше мягкаго пирога⁵¹. Житейскія ли твои интересы разстроила клеветлива зависть? Отвержи убо житейскую печаль⁵², а начни пектися о Господѣ. Многое воистину утѣшеніе сердцу взирать на великія мужи, равное с нами пострадавшія, но видь равнодушно. Досадно ли тебѣ, что твоя жена не плодна? Взглянь же на цари Римскія. Ни един от них не имѣл⁵³ наслѣдником сына. Досадна ли нищета? Кому же лучше подражать из Римлян, как Фабрицію, нищеты любителю? или главѣ всѣх своих земляков Эпаминондѣ⁵⁴? Невѣрна ли тебѣ твоя супруга? Создатель Дельфійскаго храма, Царь Акид, тоже пострадал, и сіе свѣта славы его не помрачило⁵⁵. Такжеде философа Стилпона⁵⁶ нецѣломудрая его дщерь не помѣшала отцовскому спокойствїю. А порицателям своим отвѣчал, что зло сіе до отца не касается⁵⁷. Кто, де, око потерял, тот же сам и слѣп. Чїй грѣх есть, тому и нещастїе, а не другому. А протчіи не точїю своих любезных нещастїем, но и злобою своих врагов безпокоятся. Видь зависть, ненависть, клевета, памятозлобіе само себе жжет

здѣлает и славною. Ничтоже бо славно и сладко, и чисто без природы, без коея и обычай, и все мертво. Ее единую нарицает Епикур блаженною⁽¹²⁾, Пиѳагор же, показав, гдѣ живет чистое сердце, показал купно, гдѣ сладость Епикурова, и чрез сіе больше и лучше сказал в двоих строках, нежели Плутарх в цѣлой книжицѣ.

^а Коммиссій. Римски: Commissio. Порученіе дѣла.

и снѣдает, и на сих самоубійцов не негодует, но сожалѣет благоразумный, а безразумный мучится. Не только же сосѣдныя свары, но и служительская неисправка беспокоит его. Друже! в сем и тебе велит мнѣ обличить дружба. Ты подобен врачам: они горькое горким, а ты грѣх грѣхом врачуешь, бѣснующся⁵⁸ на служительскія погрѣшности. Сіе разуму не есть согласно. Нигдѣ вы не увидите, дабы к добрым служителям не были примѣшаны и злые. А на всѣ их погрѣшности разгаряться и должности вашей не прилично, и спокойствію вредно. В поправкѣ погрѣшностей будь подобен медикам. Они больному вырывают зуб без дальняго возмущенія. Исправляйте их с равнодушіем. Тогда их неисправность душу вашу не возмутит, и песій обычай за все лаять в сердце твое не внідет. Самых мѣлочных ошибок не оставляя без наказанія и гнѣва, правиш сердце твое в такой обычай, что оно здѣлается смердящею лужею, всякую стечь, всяких досад в себе пріемлющею. Философія и в собственном, и в чужом нещастіи не жалостію снѣдать себе, но врачевать совѣтует. Как же не противно разуму бѣситься и мучиться тѣм, что не всѣ тѣ добрыи и вѣжливы, с коими нам жить довелось? Любезный мой Ириней! гораздо внемли! не ревность ли и самолюбіе гнѣздится в сердцѣ нашем на чужія грѣхи, бѣснованіем завѣщенныя! Ибо из самолюбія рождается горячесть в дѣлах, из горячести нравность и вспыльчивость, ярящаяся на самую малую неисправность. Будьто чрез нея дурное случилось или нѣчто доброе не досталось. Добросердый же человек все равнодушно пріемлет без огорченія и кротчайше со всѣми обходится. И так разжевать сіе надобно хорошенько, вот как! Лихорадкѣ всякая пища противна, а здравому все пріятно. Не видиш ли, что не виновато дѣло, но тѣло? Так точно и болящее сердце тѣм возмущается, что благодушному бывает забавою! Впрочем, много спокойствію помогает и то: отвращать мысль от того, что беспокоит, а обращать к тому, что увеселяет, так как отвращаем взор наш на зеленныи луга, если его солнечное сіяніе беспокоит.

А кто погружает сердечное око в случившееся ему нещастіе, тот подобен вѣдьмѣ, которая все в чужом домѣ видит, а в своем слѣпа⁵⁹. Подобен и цѣлюрничим банкам, самую дурную кровь из тѣла высосающим. Подобен и трактирщику, распродавшему доброе вино, а сам испивает дрождіе. “Скажи, что дѣлает твой Господин?” – спросили раба его, а раб отвѣчал: “Посредѣ добра за бѣдою гонится”. Общій есть обычай в людях: минув забаву, в печали погружаются. Не таков был Аристипп⁶⁰. Он потерял грунтик, земелькою утѣшал себе остальною. И нѣкому лицемѣрно сожалѣющему сказал: “Если сожалѣеш, сожалѣй о себѣ, не о мнѣ. Ибо у тебе един точію есть грунтик, а у мене еще три остались”. Отнять у мальчика игрушку – плачет, бѣсится и всѣ протчія игрушки бросает. Так и сердце неразумное, в одном чем-либо соблазнившись, всѣ свои протчія утѣхи отвергает. Да чем же нам в печали и в скорбех утѣшиться? Отвѣчаю: слава тебѣ, Господи! А чего же у нас нѣтъ? Одному дал Бог чин, другому дом, третьему жену, иному дал добраго друга... Нѣкій мудрец⁶¹, умирая,

благодарил Богу за всё его в жизни благодаренія, не забыл же и малаго сего, что он из Киликійскія страны благополучно морем прїѣхал во Аѳины. Колико способствует спокойствію благодарность! Должно же чувствовать с радостію и самая простая сія Божія благодаренія, а именно: что мы живы, что здоровы, что солнце нас освѣщает, что мирное, а не военное время, что не слышно нигдѣ бунтов, что земледѣлы спокойно пахнут, что купечеству путь земный и морскій открыты, что наконец волю имѣем говорить, молчать, дѣла дѣлать, покоиться... Сим благоденствіем наслаждаться можем со благодарностію, если почаще взирать станем на людей, лишенных онаго.

Напримѣр, коль вождельнное здравіе недужным? Коль пожеланный Мир странам, обремененным войною? А глупость в то уже время познает добра своего цѣну, когда потеряет; доставая, страдает; имѣя, не наслаждается; а потерявъ⁶², мучится. Будто оно в то время драгоценным стало, когда из рук их упало. Но всё почти мы, на чужое засмотрѣвсь щастіе, будто на красавицу, в собственной жизни нашей, многими выгодами одаренной, слѣпотствуем, купно и своим не наслаждаясь, и завистію снѣдаясь. Вельми же пособляем сердцу нашему тогда, когда на выгоды собственныя нашей жизни взираем. По крайней мѣрѣ, да не равняем нас со превозшедшими нас. Сим-то пороком весь мѣр страдает. А вот страданія цепь! Колодник завидит испущенному из темницы; испущенный – тому, кто не крестьянин, не крестьянин же – гражданину; гражданин – богачу; богачи – вельможам, вельможи – царям; цари – вселенною владѣюще Богу... почти молнію и гром себѣ из рук его вырвать жаждуще. Вот мудрый глас!

Хотя пастушком слыву,
В вольных мыслях вѣкъ живу,
Жизнь столь сладко провождаю,
Лучше в свѣтъ не желаю.
Ни на скиптр, ни злат вѣнец
Промѣняю сих овец⁶³.

А несмысленный галат⁶⁴, находясь в чести у своих граждан, неусыпаемым снѣдается червѣм о том, что он не сенатор, а хотя сенатор, но не из первых; хотя же из первых, но не предсѣдатель; пусть и предсѣдатель, но не так славен, как прежній. Не сіе ли есть: умышленно разжигать ропот на Бога? и самоизвольно адским пламенем жечь свое сердце и мучить? Не дѣлает сего здравая и мирная душа. Она вышшим себе не завидит, но хвалится и благодарит Богу за состояніе своей жизни, в которой безчисленное множество людей рады бы жить, если бы дано было им свѣшше. Не борися со сильнѣйшим тебе и не ровняйся с вышшим тебе. Борися со слабѣйшими тебе и оглянься, коль многое множество ниже тебе и ревнуют твоему щастію! Смотри ж теперь: как только зазѣваешься на вельможу, сидящаго в

каретъ или в портшезѣ^а, тогда ж опусти маленько взор твой и на везущих или на несущих его, а когда Горній Монаршій престол блаженным тебѣ мечтается, тогда ж обрати око твое и на безцетное множество рабов каторжных и вспомни, коль бы они от Бога желали имѣть щастія твоего хотя половину! “Куда! все дорого во Аѳинах!” – сказал друг Сократов. А Сократ: “Дорого, де, подлинно, для роскошно живущих, но, слава Богу! для воздержных все дешево. Хлѣб, маслины, проста одежда – все сіе не дорого”⁶⁵. Подобно и мы, если кто нас порицает нищетою и подлостію, во отвѣт скажем слѣдующее: “Слава тебѣ, Господи! довольно мы богаты, когда не бродим по мыру и когда хлѣб наш ядим не в каторжном потѣ”. Протчее, понеже столь мы растлили сердце наше, что не можем не ревновать и не завидѣть чужому щастію, того ради зѣвая на вышших тебе, не потопляй очей твоих во едину украшенную их маску и благообразную завѣсу, но проницай сердечным тут же оком твоим во внутренность завѣсы: провидиши, что сіи их повапленные ширма и червь, и моль, и многія закрывают горести за собою. Аѳинскій штатгалтер⁶⁶ Питтакос⁶⁷ мудростію, правдою, храбростію – ей! царственный муж. Но сварливой и упрямой супругъ своей был рабом. Безчисленные досады и грусти под позлащенными крышами и в красных углах кроются, а слѣп народ не провидит и посему-то завидит. Коль завидима для него царская блистательна рѣга! Яко зрит на лице, а не зрит на сердце⁶⁸. Вот такіи-то размышленія умерщвляют Зміину зависть и раждают свѣт: находятъ удовольствіе в собственной нашей жизни.

Дражайшей от всего мыра тишинѣ сердечной не мал вред и от самолюбія. Оно затѣвает дѣла не по силѣ своей. А неудачный конецъ есть то терновый вѣнец. Тогда не безумну волю, но обвиняем фортуна. Бѣс самолюбныя воли даже до того бѣсится, дабы всѣ дарованія заграбить, и мучится, если не точію садами, звѣринцами, оранжереями, но и лошадьми, и псами, и птицами, и рыбами не превышшил своих ревнителей. Таковъ был Діонисій, царь Сикилійскій⁶⁹. Не довѣл ему царскій Скиптр. Распаялся превишшить Платона любомудріем, а Филоксѣна⁷⁰ стихословіем. Отсюда родилися горестныи плоды: Филоксѣну – каторга⁷¹, Платону – кабала⁷², а царю – червь и моль. Таковъ не былъ Александръ Македонскій⁷³. Он чужим дарованіям не завидѣл, довольствуясь вѣнцемъ Самодержца. Безумный же народъ всѣ качества в едино мѣсто сліять и похитить рвется, дабы быть купно и Градоначальником и Военачальником; Богословом и Философом⁷⁴; и мырским, и монахом; пиктором⁷⁵ и поваром; птицею и звѣрем; теплым и студеным... А видѣ и самымъ Святцам не всѣ даются дарованія. Одному дано врачевать зубы, а другому – очи. И какъ можно в едино мѣсто совокупить огонь и воду? сирѣчь: быть купно придворнымъ царским, и быть Философомъ? ибо Философія требуетъ увольненія отъ всѣхъ дѣл, а царедворецъ в дѣлахъ или забавахъ потопляется. Царедворская пища помрачаетъ любомудрое око.

^а Портшезъ есть слово (думаю) французское⁽¹³⁾, Римски: Lectica, есть родъ кареты, не конями возимья, но руками рабскими или наемничими носимья.

Исканіе чести и грунта отнимает дражайшее время, служащее любомудрію. Отсюда ясно видно, что всякая всячина, мыр сей наполняющая, одному нужна, а другому не потребна. Что же оно такое? и кому нужное? Вспомни пословицу:

Всяк Еремѣй про себе разумѣй⁷⁶.

Всяк должен узнать себе, сирѣчь свою природу: чего она ищет? куда ведет? и ей послѣдовать, без всякаго отнюд насилія, но и с глубочайшим покореніем.

Конь ли еси? Носи сѣдока. Вол ли еси? Носи ярем. Пес ли борзый? Лови зайцы. Дацкой ли? Дави медведя. А буде кто соблазняется и желчится за то, что не дал ему Бог вмѣстѣ быть и львом, и постельною собачкою, сей есть несмысленный галат⁷⁷. Не лучшій же его и тот, кто желает купно и философствовать, и на богатой женится, и пировать с господами, быть кавалером⁷⁸, и быть богатым...

Будь всѣ тѣм, что Бог дал, ради,
Разбывай всяк грусть шутя.
Полно нас червям снѣдати!
Видь есть свое всѣм людам⁷⁹.

Всяк жребіем своим да будет доволен! Царь – владычеством, Богослов – зрѣніем Воскресенія, мудрец – обрѣтеніем истины, благочестивый – житіем добро[дѣ]тельными, богатый – богатством. Всяк имѣет свое зло и добро, и каждому свое дано. А нынѣ все-на-все рвемся для одних нас заграбить, и будто гроздіе от тернія обирать пялимся, возненавидѣв чрез неблагодарность собствену жизнь нашу, аки бѣдну и недостаточну. Не сіяет ли сія истина и во всемирной Экономіи? Посмотри на безсловесныя животины. Иная кормится зерном, иная – кровію, иная – кореніем. По сему образу, иная пища пастуху, иная земледѣлу, иная мореходцу и птицелову. Скуделник скуделнику в ремеслѣ завидит, но в житейских статях ревновать не подобает. Бог каждое состояніе ограничил с достаточным довольством, по мѣрѣ его. Срамно слышать, что самые благородные люде, не только ученым, богатым, юристам, но и придворным комедіянтам ревнуня и ублажая жизнь их, наводят сердцу своему сильну мятежность. В протчем, разныя пристрастности людскія дают знать, что в сердцѣ нашем два живут источники приснотекущїи: из сего течет безпокойство, а из втораго – спокойство. Тайну сію предревнїи богословы приосѣнили гаданіем вот сим:

Там у Бога у порога
Двѣ бочки стоят.
Одна с добром, друга со злом⁸⁰.

Тайна сія сбывается во глубинѣ сердца. Смотри же: не так ли оно есть? Ѳома в худшей жизни весел, а Козьма в лучшей омерзѣл. Не видиш ли, что

в сем сердцѣ горестныя, а в том животныя струи? Тот и тѣм, что было, веселится, а сей, имѣя в руках, смутится. Погребен и засорен животный источник в том сердцѣ, в коем отворился ключ мертвых вод и фонтан денно и ночью изблеает горкія струи. Такіе люди и за прошедшее добро не благодарят Богу, и настоящим не довольны, и, на будущее зазѣвавшись, жаждою тают. Жизнь их неключима и вздорна, на части порвана, не имѣющая постоянныя и союзныя сплочности, будто метла развязана. Она подобна мученику, плетущему веревку во адъ идолопоклонническом. Сколько бѣдняк соплел, то все то осел съѣл⁸¹. Все то, что миновало, будто из воза пало⁸². Они всегда постѣль удобряют, но всегда наутро спать отлагают. Немалый вред спокойству и тогда, когда кто, вспоминая прошедшую жизнь, одни досадныя припадки в зеркалѣ своєї памяти видит. Сей подобен мухам, не могущим сидѣть на зеркальной гладкости, а отпадающим на мѣста жесткія⁸³. Живописец свѣтлыми красками одобряет темныя. А мы, естли коея горести из памяти выскоблить не можем, воображеніем прошедших и нынѣшних пріятностей да растворяем. Мусикійскіе органы то напрягаются, то отпускаются. Так мыр сей и жизнь наша то темнѣет, то свѣтится, и без примѣса нигдѣ и ни в чем не бывает. Музыканты из высоких и низких гласов составляют сличную и сладкую симфонію, а муж мудрый из удачных и неудачных припадков тчет жизни своєї постав, и не красное в нем поле взорочными цвѣтами украшает, дабы из горких и сладких случаев слично составить жизнь себѣ, якоже составляется день Господень из вечера и утра, из тмы и свѣта. Добрый и злый Ангел приставляются в рожденіи каждому человѣку, от них-то в сердцѣ противныя себѣ пристрастности и аффекты: радость и печаль; безопасность и страх; милость и злоба; правость и преступленіе; законность и беззаконіе; удовольствіе и досада. И сіи-то суть противныя оныя противных себѣ двоих оных источников сердечных вѣчно источаемыя струи, творящія жизнь нашу не равнотекущею, но замѣшательства исполненною. И воистину здравая и мирная душа благія пристрастности любит, обаче притом по врожденной преклонности и падает, но так кораблик свой пѣрусит, дабы из пути не совратиться в излишню крайность и не захватить в безмѣрность, вредную и самим добродѣтелям. Вот Епикурово слово! “Кто, де, бѣшенно не влюбился во тлѣнную сію жизнь, тот всерадостно встрѣчается со завтрашним днем”⁸⁴. Не бываймо бѣшенно падки и жадны к богатству и чести, тогда она нам будет сладчайшая, и трата ея не обезпокоит нас. Ибо жаркая жадность рождает жестокой страх, а страх, раздувая пламень жадности, дабы не потерять, мѣшает наслаждаться. А тот, кто утвердил сердце свое духом премудрости и разума, дерзновенно Богу скажет: “Боже мой! даруеш ли что мнѣ? Благодарю. Отнимаеш ли? Не рыдаю”. Таков один посылаемый от Бога даром сладко наслаждается. Мудрый Анаксѣгор⁸⁵ потерял сына, сказал: “Он на то родился, чтобы умереть”⁸⁶. Не удивляйся только, но купно и подражай. Отнят ли чин? Скажи так: “Я на то брал, чтобъ возвратно отдать”. Лишен ли богатства?

Скажи: “Знаю, что оно протѣкающее”. Невѣрна ли жена? Скажи: “Она добра, однако же жена”. Измѣнил ли друг. Скажи: “Человѣкъ яко трава! днесь цвѣтет, утро схнет”⁸⁷ Не говори: “Не ожидал я сего, не чаял, что послѣдует”. От нечаянія всѣ страшныя удары вырываются. Царь Персей⁸⁸ не чаял, что потеряет Македонское царство, тѣм и сам со царством пропал. Чем пропал? От печали. Длaczego? Не чаял сего. А побѣдившій его Пáвел Емеліан⁸⁹, скинувши чин, ни мало не печалился. Он, взяв на себе, знал⁹⁰, что паки его отложить должно. Нечаянность самую бездѣлкою и мудрого Улікса поколеблет⁹¹. Бывает же и то, что сама собою вещь не страшна, а мнится быть страшна, и сіе пусто тревожит. Не почитай же страшною, и не вмѣняй комаря во льва, тогда не повредит тебѣ. Оно не вредит ни души, ни тѣлу. А если что случилось прямо тяжелое, утѣшай себе тѣм, что сіе вообще всѣх беспокоит. Напримѣр: зима, смерть и протчая. Царь Димитрій⁹², доставши город, спросил мудраго Стилпона: “Не потерял ли ты, друг мой, чего-либо твоего при взятіи вашего города?” “Ничего, ваше величество, я не видал, чтоб кто взял мое что-либо”⁹³. Боже мой! коль не разумѣют люде, что внутрь нас тайно живет истинное добро, которое ни тля не глит, ни тать не подкапывает⁹⁴. Зачем же ты, человѣче, боишься фортуны? Видиш ли, что она у тебе отнять может то едино, что пустое? а над истинным добром твоим не имѣет власти. Оно при тебѣ во вѣки, во вѣчной твоей власти. Сердце твое, мысли твои, дух твой и разум, иже есть корень и начало твоея фортуны подверженныя плоти, разумѣеш ли? коликая его цѣна и величество? Ах! узнай себе, человѣче! тогда дерзостно до фортуны то же, что сказал Сократ, скажеш: “Клеветники мои могут тѣло мое убить, но не сердце”⁹⁵. Тѣло ты, о фортуна, озлобить и отнять можеш, но дух благочестія, дух премудрости и разума, дух истины со мною пребывает во вѣки⁹⁶. Корабельный кормчій не имѣет власти над волнами. Хитростію с ними борется, а не могій побѣдiti уклоняется и со страхом ищет безопасности. Но царство и сила воцарившійся в сердцѣ мудраго премудрости Божія легко от всѣх бѣд избавляет. А когда неизбежная волна потопить устремляется и течь кораблю грозит погибелью, тогда дух мудраго выскакивает из тѣла, аки из потопляемья Лодіи, на брег и Кефу^a. Ибо безумный трепещет смерти и посему боится от тѣла разрѣшиться, не потому, будто бы нравилася ему жизнь, кая всякъ день тирански его мучит. Он подобен держащему за уши волка⁹⁷. Держать мучительно и пустить опасно. Чистое же и, как весна, свѣтоносное сердце не только не мучится приближающеюся, аки гаванью, смертію, но почитает ее отверзающимся и приѣмлющим его небом и вмѣщающею во свое недра матерью. Такое утвержденное духом премудрости сердце, скажи, пожалуй, чем можеш возбунтоватся? Хвалится нѣкто так: “Ушол я от тебе, о фортуно, и всѣ приступы ко мнѣ преградил”. Конечно, он не стѣнами оградился, но мудростію. Не должно же и нам отчаеваться, но, любя такія слова, и самим сему соображаться и

^a “Кефа” Еврейски: Гавань. Кифа.

приобучаться. Лисица смертно боялася льва, но, нѣсколько раз узрѣвши, дерзнула с ним и бесѣдовать⁹⁸. Почаще помышлять о смерти должно, и о протчих горестях. Тогда уразумѣем, что многія мы от слѣпаго сего мыра ядовитыя и лживыя испили мнѣнія, которыя, если ражжевать, тогда из горких здѣлаются слѣдкими. Не можеш подлинно сказать, что не встрѣнется с тобою то или то, но сіе за подлинно можеш о себѣ сказать: “Не пойду путем беззаконных и не поревную лукавнующим”⁹⁹. Сіе в нашей силѣ. И сія есть едина дверь, во храм водяща спокойнаго сердца. Всѣми силами печися не раздражать внутренняго судію твоего, совѣсть твою¹⁰⁰. От ея единыя гнѣва раждается в души червіе и чыріе, денно и ноцно ярящееся и лишающее душу безцѣннаго мира. Раскаяніе есть само себе¹⁰¹ опаляющій пламень. Внутренній жар и хлад горшее наводит пристрастіе, нежели нашедшій, так и внѣшняя страстіе, нежели нашедшій¹⁰², так и внѣшняя трата менѣе наводит досады, нежели внутренняя. Естли же кто в тайностях сердечных тайным громом и молніею поражается от совѣсти и видит внутрь, в зеркалѣ вѣчныя правды, что сам он есть виною разореннаго своего душевнаго града, таковому сердцу вся тварь, весь мир и всѣ его дарованія угѣшенія дать не довлѣют. Ни великолѣпной дом, ни царственной род, ни высочайшій чин, ни тысячи злата и сребра, ни ученіе, ни Ангелскій язык, но только едина дружественная и милосердая совѣсть. Она-то есть внутрь нас источник всѣх чистых и честных наших дѣл, раждающая святую нѣкую кичливость и безстрашіе, отверзающая сердечному оку вѣчное сладчайшія памяти зеркало, в коем видим нашу твердую надежду, умащающую нас и питающую во время старости¹⁰³. Вѣтви розмариновы, хотя отрѣзанны от своего древа и давно уже лежат мертвы, однакъ духом дышут благовонным. То же и в добрых дѣлах: хотя давно совершилися и время их прошло, но издавеча милолюбною памятію, аки сладчайшим ѳиміама благоуханіем, услаждают душу, родившую честная чада. Вот чем благочестивый, процвѣтая, цвѣтет муж! он смѣется всѣм хулящим жизнь сію и оплакивающим, будто плачевную Юдоль¹⁰⁴ и плѣнь вавилонску¹⁰⁵. Воистину премудрая сія в Діогенѣ мысль. Он, будучи на квартирѣ, спрашивает хозяина: “Куда ты с такою ревностію прибираешся и красишся?” “Как куда? у нас, де, сегодня праздник”. “О друг мой! – сказал Діоген, – доброму человѣку всякой день праздник”¹⁰⁶. Ей! цѣломудренному праздник, да еще свѣтлый. Ибо мир сей и голубый свод его не Божій ли есть, святѣйшій всѣх храмов храм его? В сей храм от чрева матерня вводится человѣкъ, зритель не мертвых и рукотворенных человѣческим орудіем образов, но тѣх, кои само собою умное Божество, вѣчная своя подобія, утвердило на тверди небесной. Вот иконы невидимости его! Солнце, луна, звѣзды, рѣки, непрерывно воду источающіи, земля, плантам (растѣніям) пищу подающая. А когда во храм сей и в таинства его входит началом и виною нам есть жизнь наша, воистину достойно и праведно есть: да будет исполненна веселія, радости и мира! Не подражаймо слѣпому народу: он отлагает свое веселіе на учрежденныя человѣком праздники, дабы не сегодня, но в то время

наемным поутѣшиться смѣхом, зѣвая на мздоимных театрах^а. Что за вздор? На комедіях, на праздниках, человекѣм уставленных, и торжествах опрятны, одѣты, тихи, спокойны, веселы; нѣтъ тогда плача и смущенія, а всеобщій наш праздник, Богом узаконенный, торжества виновницу, жизнь нашу, безобразно оскверняем в рыданіях, в слезах, в жалобах, в горестях, ропотах почти всю ее истощаем. Чудо воистину! гладкогласіе в мусикійских орудіях любят, веселятся птичіим пѣніем. Собственную же свою жизнь без всякія сладости, веселія и утѣшенія оставляют, горчайшими пристрастіями, заботами и печальми, конца не имущими, изнуряемую, и не только сами себе уврачевать не пекутся, но и премудрыми друзей своих словами соблазняются. Сіе когда бы не мѣшало, тогда бы и настоящая жизнь безсоблазненна, и прошедшая сладкопоминаема, и вперед благою надеждою утверждена была бы.

Конец.

Очевидно, цей переклад Сковорода зробив у 1790 р. Принаймні супровідний лист-присвята Якову Донцю-Захаржевському датований 13-им квітня 1790 р. Твір (без супровідного листа) дійшов у одному-єдиному спискові, який зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 1065). Супровідний лист був надрукований у Наукових записках науково-дослідчої катедри історії європейської культури [див.: Маслов М. А. Переводи Г. С. Сковороды // Наукові записки. Праці науково-дослідчої катедри історії європейської культури. – [Харків], 1929. – Вип. 3. – С. 29–34]. Переклад уперше вийшов друком у київському виданні творів Сковороди 1961 р. Основний текст подаємо за рукописом, а лист-присвяту – за харківською публікацією 1929 р.

¹ Див. прим. 15 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

² Яків Михайлович Донець-Захаржевський – один із приятелів Сковороди, очевидно, син Михайла Михайловича Донця-Захаржевського, який був сумським полковником. Дружні стосунки Сковороди з Яковом Донцем-Захаржевським зав'язалися ще під час роботи філософа в Харківському колегіумі, адже тут навчалися (зокрема й у Сковороди) двоє його племінників – Павло та Василь. Перегодом ця дружба зміцніла під впливом зустрічей Якова Донця-Захаржевського з Михайлом Ковалинським у Санкт-Петербурзі. Сковорода не раз бував у Якова Донця-Захаржевського у Великому Бурлуці [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166].

³ Лат. *essentia* – 'єство'. Цей термін був запроваджений Цицероном як переклад грецького *οὐσία*. Вперше зустрічається в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LVIII, 6).

^а Вот мысль Иоанна Златоустаго! Праздник, де, не время творить, но чистый помысл⁽¹⁴⁾. Сердце есть море не ограниченное, а помыслы суть волны. Если помыслы тихи, тогда спокойное сердце и не разит его страшное сіе учреждение Божіе: “Возволняются нечестивии и почти не возмогут...”⁽¹⁵⁾. “Восходят (волны) до небес и нисходят до бездн. Душа их в злых таяше”⁽¹⁶⁾.

⁴ Варто пам'ятати, що слово “точило” мало два значення: “праса, винная кадь, и тыж олтарь, точит бо кровь Христову” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 257].

⁵ Очевидно, Скворода має на думці напучення Ягве про те, що треба робити, коли іудей хоче взяти собі за дружину полонянку з поган: *и введѣши ѿ внѣтрѣ въ домъ твоѣй, и да ѡбрѣши главѣ ѣла, и да ѡбрѣжѣши нѡгти ѣла, и да совлечеши рѣзы плѣнныа ѣла съ неа* (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 21: 12–13). Християнські автори, починаючи з Єроніма Стридонського, алегорично трактували ці слова, коли мова заходила про можливість використання християнами стародавньої поганської мудрості [див.: *Куриціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 50].

⁶ Тобто Зевс (гр. *Ζευς*, род. *Διός*).

⁷ Див. прим. 63 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸ Див. прим. 156 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 9: 17. Пор.: *вливаютьъ вѣно нѡво въ мѣхи нѡвы*. Див. також: Євангелія від св. Марка 2: 22; Євангелія від св. Луки 5: 38.

¹⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 22. Пор.: *твоиѡи ѡименемъ вѣсы ѡзгонѡхомъ*. Пор. молитву: “...апостолом своим власть давай, еже наступати на змія и на скорпія, и на вся силу вражію, и еже о имени твоєм бѣси изгоняти...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 337 (третя пагін.)]. Згадаймо також слова Еразма Роттердамського («Благочестиве застілля») про «Моралії» Плутарха: “...Я знаходжу в них стільки святості, що мені здається ледь не дивом, як оці цілком євангельські думки могли з'явитись у душі поганина” [Еразм Роттердамский. Разговори за просто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 112].

¹¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 9: 39. Пор.: *не браніте ѣмѣ*. Див. також: *не браніте* (Євангелія від св. Луки 9: 50).

¹² На цей самий євангельський текст Скворода покликається і в листі-присвяті перекладу трактату Ціцерона «De senectute». Ця обставина свідчить про єдність його інтерпретаційної та перекладацької стратегій.

¹³ Марк Ульпій Траян (*Marcus Ulpius Trajanus*) (53–117 рр.) – римський імператор упродовж 98–117 рр. з династії Антонінів.

¹⁴ Римський сенат тривалий час вітав імператорів словами: “*Felicio Augusto, melior Traiano*”.

¹⁵ Фраза *всѣ съчѣ* зринає в Книзі Екклесіястів 2: 11.

¹⁶ Це – варіація на теми Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17 (пор.: *и мѣръ преходитъ, и похоть ѣго, а творѡи волю вѣю превывѣетъ во вѣки*) та Послання св. ап. Павла до філіп'ян 4: 9 (пор.: *бѣ мѣра вѣдетъ съ вами*).

¹⁷ Марк Аврелій Антонін (*Marcus Aurelius Antoninus*) (121–180 рр.) – названий син Антоніна Пія, римський імператор упродовж 161–180 рр. Крім того, видатний філософ-стоїк, автор книги «Наодинці з собою», добре знаної в старій Україні. Досить пригадати бодай поклонання на неї в «Арістотелівських проблемах» Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 433] чи «Театроні» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* *Θέατρον*, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 170 (зв.)].

¹⁸ Очевидно, Скворода подає тут квінтесенцію міркування Марка Аврелія про марність усього земного («Наодинці з собою», IV, 32).

- ¹⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктò ѣкѡ гдѣ вѣтъ нѣшъ;**
- ²⁰ Див. прим. 303 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
- ²¹ Перекладаючи Плутарха, Сковорода користувався не грецьким оригіналом, а латинським перекладом «Моралій»: *Plutarchi Chaeronensis omnium que extant operum tomus II, continens Moralia Gulielmo Xylandro interprete.* – Venet, 1560 [див. про це: *Дложевський С.* Плутарх у листуванні Сковороди // *Памяти Г. С. Сковороди (1722–1922).* – Одеса, 1923. – С. 85–97].
- ²² У тексті Плутарха цього звертання немає.
- ²³ Мероп – (гр. *Μέροπος, Μέροψ*) – цар Ефіопії, чоловік Клімени, персонаж трагедії Еврипіда «Фаетон», яка збереглася тільки у фрагментах.
- ²⁴ У списку явно помилково: *труды*.
- ²⁵ Лат. (з гр.) *chiragra* – ‘ломота в руках’.
- ²⁶ Фраза **дѣхъ премѣдрости** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 1: 6; 7: 7.
- ²⁷ Фраза **дѣхъ рѣзѣма** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 7: 22 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 7.
- ²⁸ Парафраза Четвертої книги Мойсеевої: Числа 20: 17. Пор.: **пѣтѣмъ цѣрскимъ пойдѣмъ, не совратѣмъся ни на дѣсно, ни на лѣво.**
- ²⁹ Ідеться про “золоту мірноту”. Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
- ³⁰ Це – головна думка твору Ксенофонта «Економік». Окрім того, див. також: *Ксенофонт.* Виховання Кіра, I, 6, 3.
- ³¹ *Еврипід.* Орест, 258 [див.: *Еврипід.* Трагедии: В 2 т. – Москва, 1980. – Т. 2. – С. 311].
- ³² У списку: *медицина*. Сковорода послідовно живив форму *медицина*.
- ⁽¹⁾ Євангелія від св. Івана 14: 6.
- ⁽²⁾ Вицерой – намісник (очевидно, від франц. *vice-roi* або англ. *viceroi*).
- ⁽³⁾ Див. прим. 195 до циклу «Басни Харківськія».
- ⁽⁴⁾ Див. прим. 54 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
- ³³ Пор.: “Запитай у старого Лаерта-героя, / Якось зайшовши до нього. Та, кажуть, уже він до міста / Більше не ходить, а десь у полі далеко бідує, / Тільки служниця стара подає йому їсти і пити / В час, коли втомлені ноги додому він ледве дотягне, / Свій виноградник за день обходивши по схилах пологих” (Одіссея, I, 188–194) [*Гомер.* Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 40].
- ³⁴ *Гомер.* Іліада XVIII, 104. У перекладі Бориса Тена: “При кораблях тут сиджу – землі тягарем безкорисним” [*Гомер.* Іліада / Переклав зі старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 307].
- У списку – *греческих*.
- ⁽⁵⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 142 (143): 5. Пор.: **вѣ творѣніихъ рѣкѣ твоѣю почѣхъся.**
- ⁽⁶⁾ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспоѣ нѣѣ возлюбленноѣ пѣснь.**
- ⁽⁷⁾ Сковорода, услід за Михайлом Козачинським, захищав Епікура від несправедливих закидів на його адресу, характерних не тільки для Плутарха, але й для більшості українських філософів та богословів XVII–XVIII ст., зокрема Іпатія Потія, Касіяна Саковича, Петра Могили, Стефана Яворського, Георгія Кониського та інших. Див. прим. 161 до циклу «Басни Харківськія».
- ⁽⁸⁾ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 109. Пор.: **Дѣшѣ моѣ вѣ рѣкѣ твоѣю вѣнѣ.**
- ⁽⁹⁾ Книга Псалмів 17 (18): 36.
- ⁽¹⁰⁾ Книга Псалмів 15 (16): 11.
- ³⁵ Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁶ У списку явно помилково: *родился*.

³⁷ Ідеться про Епікурові «Головні думки» (VII): “Дехто хоче стати знаменитим і перебувати на публіці, прагнути таким чином убезпечити себе від людей. Якщо їхнє життя справді безпечне, значить, вони досягли природного блага, а якщо ні, – значить, так і не досягли того, до чого прагнули від самого початку за природним покликанням” [Діоген Лаєртський. О життя, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 438].

³⁸ Менандр. Кіфарист, фр. 1. [див.: Менандр. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246].

³⁹ Мова йде про грецького філософа IV ст. до н. е. Анаксарха з Абдер, учня Демокріта. Він супроводжував Олександра Македонського в його походах. Про Анаксарха розповідає Діоген Лаєрцій (IX, 58–60) [див.: Діоген Лаєртський. О життя, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 377–378].

⁴⁰ У списку: *Кратес*. Кратес (гр. *Κράτης*) (IV ст. до Христа) – давньогрецький філософ-кінік.

⁴¹ Див. прим. 136 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

⁴² Діоген Лаєрцій свідчив (VI, 29): “Меніпп у книзі «Продаж Діогена» розповідає, що коли Діоген потрапив у полон і його вивели на продаж, то на питання: “Що він уміє робити?” – філософ відповів: ‘Панувати над людьми’ – і попросив глашатая: ‘Оголоси, чи не хотів би хто купити собі хазяїна?’” [Діоген Лаєртський. О життя, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 243].

⁴³ Див. прим. 462 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁴⁴ Тавель, тавль – “дошка, таблиця”, від сер.-гр. *τάβλα* – ‘дошка’; та від лат. *tabula*. Тавля – “шашки, шахи” [див.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд. стереотип. – Москва, 2004. – Т. 4. – С. 7–8].

⁴⁵ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 8: 28. Пор.: *їкш люблцимь вѣа всѧ поспѣшествютьъ во бл҃гѣе*.

⁴⁶ Феодор (гр. *Θεόδωρος*) із Кірени (320–280 рр. до н. е.) – грецький філософ, учень Арістіппа Молодшого. Заперечував існування богів, за що був засуджений афінським ареопагом. Як писав про нього Сенкс Емпірик (Проти фізиків, I, 55): “...Безбожник Феодор... різними методами розхитав у своєму творі про богів грецьке богослів’я...” [Секст Емпірик. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1976. – Т. 1. – С. 254].

⁴⁷ Це передав Плутарх у трактаті «Про Ізиду та Озіріса» (68) [див.: Плутарх. Об Исиде и Осирисе // Плутарх. Исиде и Осирис. – Киев, 1996. – С. 58–59].

⁴⁸ Діоген Лаєрцій (VI, 49) свідчить, що одного разу “хтось почав дорікати Діогенові вигнанням. ‘Нещасний! – відповів той. – Та ж завдяки вигнанню я й став філософом’” [Діоген Лаєртський. О життя, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 249].

⁽¹¹⁾ Піфагорові приписують вислів, який звучить так: “Optimum elige, suave et facile illud faciet consuetudo”.

⁴⁹ Діоген Лаєрцій (VII, 5) передав цю історію так: “...Кажуть, що він [Зенон] мешкав в Афінах, коли почув про загибель свого корабля, і мовив: ‘Як добре, що Удача сама підштовхує нас до філософії!’” [Діоген Лаєртський. О життя, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 270].

⁵⁰ У списку напевно помилково: *Коею?*

⁵¹ Це – варіант прислів’я: “Ласковое слово лучше мягкого пирога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 751]. Пор.: “Добра слава дорожша богатства” [Франко, № 30761].

⁵² Пор. із піснеспівом: “отвержим житейскую, братіє, печаль” [див.: *Могила П. Євхологіон*, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 566].

⁽¹²⁾ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵³ У списку явно помилково: *имъли*.

⁵⁴ Епамінонд (бл. 420–362 рр. до н. е.) – беотійський полководець, засновник Фіванського союзу. І в старовину, і переходом Епамінонд символізував славу та доблесть. Наприклад, Феофан Прокопович цитував те, що казали про Епамінонда Валерій Максим (“З такої рани вилилось не більше крові, ніж слави”) та Ніколя Кавсін (“Разом з тілом Епамінонда поховала доля доблесть фіванців”) [*Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 403*].

⁵⁵ Ідеться про Агіда (гр. *Αγίς, Agis*) – славетного спартанського царя впродовж 426–401 рр. до н. е., чію дружину Тімею спокусив Алківіад. Цей епізод Плутарх переказує в «Життєписі Алківіада» (XXIII).

⁵⁶ У списку: *Штольпона*. Стільпон (гр. *Στίλπων*) із Мегар (IV ст. до н. е.) – один з найвидатніших представників Мегарської школи; розробляв переважно етичну проблематику, вчив про “апатію” як про остаточну мету людського життя.

⁵⁷ Про цей епізод розповідає Діоген Лаєрцій (II, 114) [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 140*].

⁵⁸ У списку – помилково: *беснуюся*.

⁵⁹ Пор.: “Знаєт, що в людей в горшках кипит” [*Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 226*]; “Знає, що в людей в горшках кипить” [*Номис, № 4809*]; “Вона знає, що у нас і в борщі кипить” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 476].

⁶⁰ Арістіпп (гр. *Αριστιππος*) Старший із Кірени (бл. 435–355 рр. до н. е.) – грецький філософ, учень Сократа, засновник школи кіренаїків з її гедоністично-евдемоністською етикою.

⁶¹ Плутарх говорить тут про стоїка Антипатра (гр. *Αντίπατρος*) Тарського (нар. бл. 150 р. до н. е.).

⁶² У списку напевно помилково: *потърял*.

⁽¹³⁾ Портшез – це справді французьке слово *porte-chaise* (від *porter* – ‘носити’ та *chaise* – ‘стілець’) – легке переносне крісло чи гойдалка.

⁶³ Це – переклад фрагмента Архілоха (друга половина VII ст. до н. е.): “οὐ μοι τὰ Γύγεω τοῦ πολυχρόσου μέλει, / οὐδ' εἶλὲ πά με ζῆλος, οὐδ' ἀγαίωμα / θεῶν ἔργα, μεγάλης δ' οὐκ ἐρῶ τυραννίδος. / ἀπόπροθεν γάρ ἐστιν ὀφθαλμῶν ἐμῶν”. У перекладі Андрія Білецького: “В думках не Гігес, що багатий на скарби, / Мене не мучить задрість, не дивуюся / З діянь богів я, влади царської не жду: / Далеке дуже все це від очей моїх” [Антична література. Греція. Рим: Хрестоматія / Упорядники: Т. В. Михед, Ю. В. Якубіна. – Київ, 2006. – С. 135].

⁶⁴ Фраза *несмісленнїи гмѣтѣ* зринає в Посланні св. ап. Павла до галатів 3: 1.

⁶⁵ Пор.: *Ксенофонт*. Бенкет, 4, 41. Те саме сказано також про Діогена Синопського в діатрибі Телета Мегарського «Про автаркію», збережену Стобеем [див.: *Антология кинизма. – Москва, 1984. – С. 183*].

⁶⁶ Нім. *der Staathalter* – ‘проконсул, намісник’.

⁶⁷ Піттак (гр. *Πιττακός*) (пом. бл. 570 р. до н. е.) – правитель Лесбоса, законодавець, один із “семи мудреців”.

⁶⁸ Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: *ѣкъ чловѣкъ зрѣтъ на лицѣ, бѣтъ же зрѣтъ на сѣрдцѣ*.

⁶⁹ Ідеться про Діонісія (гр. *Διονύσιος*) І-го Сиракузького (430–367 рр. до н. е.) – славетного тирана, який захопив верховну владу в 405 р.

⁷⁰ Філоксен (гр. *Φιλοξένος*) із Кітери (435/434–380/379 рр. до н. е.) – грецький поет.

⁷¹ За те, що Філоксен у своїх творах критикував тиранію, Діонісії І Сиракузький заслав його в каменоломні.

⁷² Платона Діонісій продав у рабство.

⁷³ Див. прим. 36 до діалогу «Кольцо».

⁷⁴ Філософію та богослів'я в старій Україні зазвичай розмежовували по лінії об'єкта: твориво / нетварне. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав: “Человѣкъ, двѣ науки в себѣ маючий, философію и теологію, двоякїи чинит учинки: яко философ дишкурует о речах створеных, а яко теолог дишкурует о речах нестворенных Бозских...” [Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 86; пор.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 4].

⁷⁵ Від лат. *pictor* – ‘маляр’.

⁷⁶ Пор.: “Всяк Еремей про себя разумеи!” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 440, 620].

⁷⁷ Фраза *несмысленнїи глїмѣтѣ* зринає в Посланні св. ап. Павла до галатів 3: 1.

⁷⁸ Кавалер (від франц. *cavalier*, італ. *cavaliere*) – тут: “дамський догоджальник”.

⁷⁹ Парафраза восьмої строфи 24-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Будьмо тѣм, что Бог дал, ради, / разбиваймо скорбѣ шути. / Полно нас червям снѣдати, / вить есть чаша всѣм людям”.

⁸⁰ Переспів «Ліади» Гомера (XXIV, 527–528): “Глиняні глеки подвійні у Зевса стоять при порозі, / Повні дарів: нещастя – в одному, а в другому – блага” [Гомер. Ліада / Переклад із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 407]. Ці місця цитували й інші автори, що їх добре знав Сковорода, наприклад, Боецій (“на порозі Юпітерової оселі стояли *дві бочки: одна наповнена злом, друга – добром*” [Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 61]).

⁸¹ Найближчою до цієї приказки з відомих нам є така: “Что Машка напярла, то мышка скрала” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 509].

⁸² Сковорода має на думці приказку: “Давно тое пропало, що з воза упало” [Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 222]; “Що з воза впало, то вже пропало” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 196].

⁸³ Сковорода має на думці емблематичний образ «Зеркало, на котором мушка хочет състь» (підпис: “Сіє єсть плотняє, чѣм шероховатое. Лучше бы прицѣпилася, еслибы оно было не столь гладкое. *Scabris tenacius haec*”) [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

⁸⁴ Пор.: “Хто найменше потребує завтрашнього дня, той з найбільшим задоволенням приступає до завтрашнього дня” [Epicurea / Ed. H. Usener. – Lipsiae, 1887. – S. 307 (frag. 490)]. Пор.: “Серед надій і турбот, серед гніву й тривоги ненастанних, / День привітавши, скажи: ‘Він зблис мені, може, й востанне’” (Горацій. Послання, I, 4, 13–14) [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 183].

⁸⁵ Анаксагор (гр. *Ἀναξαγόρας*) із Клазомен (бл. 500–428 рр. до н. е.) – грецький натурфілософ, приятель Перікла.

⁸⁶ Діоген Лаерцій (II, 3, 13) подав таке свідчення: “...Про смерть своїх синів... він [Анаксагор] сказав: ‘Я знав, що вони народилися смертними’. Щоправда, дехто приписує

ці слова Солонові, а дехто – Ксенофонтіві” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 107].

⁸⁷ Варіація на тему Книги Псалмів 102 (103): 15. Пор.: Чѣловѣкъ, ѡкъ травѣ днѣ егѡ, ѡкъ цвѣтѣ сѣлный, тѣкъ ѡцвѣтѣтъ.

⁸⁸ Персей (гр. *Περσεύς*) – цар Македонії впродовж 179–168 рр. до н. е. Був розгромлений у битві при Пидні римським полководцем Луцієм Емілієм Павлом; помер, перебуваючи в полоні.

⁸⁹ Про Луція Емілія Павла Македонського (бл. 228–160 рр. до н. е.) див. прим. 51 до перекладу діалогу Цицерона «De senectute».

⁹⁰ У списку: *зная*.

⁹¹ Пор.: “Аргос лежав там, і воші собачі на ньому кишіли. / Щойно почув Одиссея, свого він господаря, близько, / Зразу ж хвостом завиляв і уха пригнув він обидва, / Та підійти до господаря ближче тепер вже не мав він / Сили. І той обернувся, щоб утерти непрохані сльози / Та приховать від Евмея...” (Гомер. Одиссея, XVIII, 301–304) [Гомер. Одиссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 368].

⁹² Деметрій (гр. *Δημήτριος*) Поліоркет (337–286 рр. до н. е.) – син Антигона Одноокого, грецький володар-діадох, що вів повсякчасні війни з іншими володарями колишньої імперії Олександра Македонського.

⁹³ Діоген Лаэртій (II, 11, 115) переказує цей епізод так: “...Деметрій, син Антигона, захопивши Мегари, наказав охороняти будинок Стільпона й повернути йому розграбоване добро; але коли він спитав у нього про те, що саме зникло, Стільпон заявив, що не зникло нічого: виховання в нього ніхто не відібрав, а його розум та знання також залишились при ньому” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 140].

⁹⁴ Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 33. Пор.: тѣтъ не приближѣетса, ни мѡль растлѣвѣетъ.

⁹⁵ Див.: Платон. Апологія Сократа, 30с–d [Платон. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 31–32].

⁹⁶ Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: ѡстннѣ гдѣнѣ превѣвѣетъ во вѣкѣ.

⁹⁷ Є латинська приказка: “*Auribus teneo lupus*” (“Тримаю вовка за вуха”). Ї подає, зокрема, Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (I. 5. 25). Пор. з українськими прислів’ями: “Він уміє піймати вовка за вуха”; “Дурень, на бочці сидячи, вовка за хвіст піймав” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 377].

⁹⁸ Це – сюжет езопівської байки «Лисиця та Лев».

⁹⁹ Парафраза Книги Псалмів 36 (37): 1. Пор.: Не ревнѡй ѡквѣнѡщымъ, ниже завѣдн творѣщымъ беззакѡнѣ.

¹⁰⁰ Пор. з дефініцією совісті, яку подав у своєму пенітенціалії Інокентій Гізель: “Совѣсть есть свѣдѣніе себе самага, или разсужденіе умное о себѣ, имже человек разсуждает, аще достоин ему что творити или недостоит, и аще добро есть или зло то, еже творит или еже сотворил” [Гізель І. Мир с Богом человекѡ. – Київ, 1669. – Арк. 1 (увѣщанія предословная)].

¹⁰¹ У списку явно помилково: *себѡ*.

¹⁰² Частину речення, від слів “так и” до слова “нашедши”, у списку напевно спотворено.

¹⁰³ Можливо, Сковорода має на думці слова: Не ѡвѣржи менѣ во врѣмѣ старѡсти: внигда ѡсквѣдѣвати крѣпѡсти моѣй, не ѡстѣви менѣ (Книга Псалмів 70 (71): 9).

¹⁰⁴ Фраза ѡдѡль плачѣвнѡ зринає в Книзі Псалмів 83 (84): 7.

¹⁰⁵ У Книзі пророка Єремії 50: 46 зринає фраза плачѣннѣѡ вавлѡнскѡгѡ.

¹⁰⁶ Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

⁽¹⁴⁾ Див. Златоустове «Слово на Новий рік»: “Християнинові властиво святкувати не в певні місяці, не в перші дні місяця, не в неділі, але все життя проводити в пристойному йому святкуванні... Отож, якщо в тебе чиста совість, тоді ти маєш повсякчасне свято, вкушаючи добрі надії та втішаючись сподіванням майбутніх благ; якщо ж у тебе на душі нема спокою і ти винен у багатьох гріхах, тоді навіть на тисячах свят і торжеств ти будеш почувати себе не ліпше за тих, що плачуть” [Полное собрание творений св. Иоанна Златоуста: В 12 т. – Москва, 1991. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 770].

⁽¹⁵⁾ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непрáведніи же возволнѣются ѿ почити не возмогѣтъ.**

⁽¹⁶⁾ Книга Псалмів 106 (107): 26.

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського¹

1

[Харків] 26 (27?) травня 1762 р.

Salve, adolescens omnium dulcissime,
Pretiosissime mi Michaël!

Simul atque digressi sumus e concione, subito subiit animum meum mira miseratio tuī, mirumque desiderium, et egomet me ἐπέπληξα, quod te non invitavi in Musaeum meum, reliquorum socius ut esses, cum praesertim non sine dolore animi te esse apparet in praesentia tum ob alia, tum ob optimum avunculum tuum²; quod ego eximiam tuam in propinquos interpretor pietatem. Sed ego non miror, te juveniculum saepe timore, semper pudore impediri, ne ad me ventites. Ego Veteranus, quod saepe trepidem, egomet mihi valde displiceo, ignavum et mollem vocitans, et objurgans. Crede mihi, mi anime, et hodie me timore puerili esse victum, quo minus auderem te invitare. O utinam pectus introspiceres! Sed quando ego tibi persuadebo, me tua causa omnia contemnere, omnia vincere, ferreque paratum, quod aliquando succumbo, pensabimus ignaviam τῆ ἀνδρεία. Sed accipe, o carissime, verba Die S[ancti] Spiritus ex eodem: Πάντες ἦσαν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν τῆ προσευχῇ καὶ τῆ δεήσει. cap[ut] act. 1: 14³.

Vale, mi anime! Tuus Gregor[ius] S[abbin]

*

Здрастуй, найприємніший з усіх юначе,
мій дорогоцінний Михайле!

Як тільки ми розійшлися після зібрання, мою душу раптом охопив жаль за тобою і сильне бажання тебе бачити, і я став жалкувати, що не запросив тебе в мій музей, щоб ти був у товаристві інших, особливо тому, що ти, очевидно, був трохи засмучений як з інших причин, так і через прекрасного твого дядечка, що я пояснюю почуттям тієї виняткової поваги, з якою ти ставишся до своїх родичів. Але я не здивуюсь, якщо ти, юначе, утримуєшся від відвідування мене іноді через страх, а завжди через сором'язливість. Що я, старий, іноді побоююсь, – за це я себе зовсім не хвалю, називаючи й лаючи себе лінивим і слабким. Повір мені, душе моя, що я і сьогодні піддався дитячому страху, не насмілившись запросити тебе. О, якщо б ти міг зазирнути в моє серце! Та коли мені вдасться переконати тебе, що я готовий знехтувати всім, усе перемагти й знести, тоді те, що іноді я виявляю слабкість, постараюсь урівноважити мужністю. Але ось тобі, мій дорогий, слова про день Св[ятого] Духа, які йому ж таки й належать: “Вони всі однодушно були на невпинній молитві” Дії, гл[ава] 1: 14.

Бувай здоров, моя душе! Твій Григор[ій] С[авич].

[Харків] 9 Липня 1762 р.

Desideratiss[ime] amice Michaël.

Discedis jam a nobis. Abi igitur quo te tua pietas et utilitas vocat: abi auspice Christo, eodem duce redibis. Faxit Jesus, ut carissimos parentes tuos utraque parte valentes feliciterque agentes domi invenias, nihil turbae, omnia in tranquillo! Custodiat gressus tuos cum optimo tuo fraterculo⁴ sublimis Custos Ille Israelis, ne quid inter eundum mali accidat in via. Domi autem sic recreaberis, ut tamen nimium otium fugias. Nam

ἐπὶ πᾶσι μέτρον ἄριστον.

In omnibus modus optimus⁵.

Ex nimio nascitur satietas, ex satietate taedium, e taedio aegritudo animi, et quisquis ista parte laborat, sanus dicendus non est. Nullum autem tempus ineptum est ad bonarum literarum studium, et qui modice, sed perpetuo discit praesenti et venturae vitae pro futura, huic discendi non est labor, sed voluptas. Qui cogitat de doctrina, amat doctrinam, et qui amat, nunquam non discit, etiamsi in specie videatur otiosus. Qui vere amat rem aliquam, is praesentia rei amandae modice videtur delectari; at cum absens factus est, tum demum acerrimum morsum amoris sentit. Quorsum haec? Quia nisi toto pectore amaveris bonas literas, frustra fit omnis labor: alioquin amor in medio etiam otio inquirat meditaturque, et cum maxime abstrahitur, tum propensissime ad discendum fertur. Satis scio te amare studia, neque dico, ut tibi calcar addatur sponte plus quam satis currenti in studio literario, praesertim hoc feriarum tempore, sed ut cognoscas, quid sentiam, et sic sum homo, ut nulla mihi satietas sit garriendi cum amicis. Existima autem hominibus pietatis amantibus jucundissimos esse adolescentulos et pueros candidos felicique ingenio natos, quales Isocrates⁶ παῖδας θεῶν, id est liberos Deorum appellare solebat⁷. Unde grates habeo optimo avunculo tuo πρωτοιερεῖ R[everendi]ss[im]o Patri Petro⁸, qui mihi occasio exstiterit sanciendae tecum amicitiae, quam mihi gratulor. Ne quid igitur nos in absentia desideres, visum est aliquot pias graeculas sententias seu μνημόσυνον id est monumentum aliquod, adscribere. Quoties libebit mecum loqui, inspicias haec dicta, et sic mecum videberis confabulari, cogitans, qualibus de rebus amicus tuus sermones caedere gaudet. Prima itaque sententia haec esto:

1. Κάλιστον ἐφόδιον^a ἔν τῷ γήρατι⁶ ἢ σοφία id est: optimum viaticum in senectute σοφία sive παιδεία id est doctrina, nam senem hominem omnia deserunt praeter doctrina.

2. Σεμνός ἔρωσ ἀρετῆς^b. Magnificus amor virtutis. Non possunt enim non veneratione prosequi eum, quem conspiciunt virtutis esse domicilium. Ubi enim virtutis amor, ibi majestas sit oportet.

^a Ἐφόδιον ab ὁδός via [Ἐφόδιον vid ὁδός – дорога (лат.)].

⁶ Τὸ γήρας, γήρατος – senectus [Τὸ γήρας, γήρατος – старість (лат.)].

^b Σεμνός – gravis, ponderosus; ἔρωσ, ἔρωτος – desiderium, amor [Σεμνός – поважний, важливий; ἔρωσ, ἔρωτος – бажаний, любов (лат.)].

3. Φίλους ἔχων, νομίζε θεσαυροὺς ἔχειν. – Amicos habens, puta thesauros habere (te). Nihil, inquit Seneca, aequè oblectaverit, quam fidelis amicitia⁹.

4. Χαλεπὰ τὰ καλὰ – difficilia pulchra¹⁰.

5. Ὀλίγη πρὸς κακότητα ὁδός[†]. – Brevis ad nequitiam via. Sed accipe unam ex sacris literis: Paulus ad suum Timotheum epist. 1 cap. ultimo:

Ἔστι δὲ πορισμὸς[‡] μέγας ἢ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας¹¹.

Est autem quaestus magnus pietas cum continentia.

Pietatis est venerari Deum et amare proximum; αὐταρκεία dicitur latine aequitas animi¹², quae sortem suam boni consulit. Haec tibi erunt monumentum nostri; tu boni consule. Vale, mi desideratissime, mi Michaël, cum optimo tuo fraterculo Gregorisco, provehat vos Christus in dies ad meliora virtutis incrementa!

Novus amicus tuus Greg[orius] Sk[oworoda]¹³.

Iulii 9, 1762.

*

Найжаданіший друже Михайле!

Ти вже покидаєш нас. Що ж, рушай туди, куди кличе тебе благочестя й користь, іди з Христом, з ним-таки й повертайся. Нехай пошле Ісус, щоб ти знайшов своїх найдорожчих батьків удома здоровими та щасливими; бодай не знають вони жодних тривог і хай пробуває все в мирі! Нехай охороняє стопи твої та твого милого братика той високий страж Ізраїля, щоб у дорозі не сталося якого-небудь лиха! Удома відпочивай, але уникай і надмірного неробства, бо

ἐπὶ πᾶσι μέτρον ἄριστον –

у всьому найкраще триматися міри.

Надмірність породжує пересит, пересит – нудьгу, нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але повсякчас вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитись, хай би зовні він і здавався бездіяльним. Хто по-справжньому що-небудь любить, той, доки улюблений предмет із ним, не відчуває, здається, від цього особливої втіхи, але як тільки цього предмета не стане, він уже переживає найжорстокіші любовні муки. Чому так? Тому що, коли не любити всією душею корисних наук, то весь труд буде марним. Зрештою, любов, навіть при бездіяльності, досліджує й розмірковує, і що більше відходить від занять, то сильніше прагне до них. Мені добре відомо, як ти любиш наукові заняття, і я зовсім не хочу сказати, що тебе треба заохочувати, оскільки ти більш аніж достатньо

[†] Ὀλίγος – brevis, parvus; κακότης, κακότητος – nequitia, malitia [Ὀλίγος – короткий, малий; κακότης, κακότητος – безчестя, зло (лат.)].

[‡] Πορισμὸς – vectigal [Πορισμός – прибуток (лат.)].

виявляєш завзяття на ниві науки. Особливо таке спонукання недоречне зараз, під час канікул. Я пишу про це тільки для того, щоб ти знав, що я відчуваю, а я така людина, яка ніколи не може насититися розмовою з друзями. Зваж і на те, що людям, які люблять благочестя, особливо приємні чисті душею юнаки й отроки, від природи нагороджені щасливими здібностями. Ісократ зазвичай називає їх *παῖδας θεῶν*, тобто Божими дітьми. Тому я шлю подяку твоєму чудовому дядечкові, *προτοερεῶ*, превелебному отцю Петрові за те, що він допоміг мені зав'язати з тобою дружбу, яку я вважаю для себе щастям. А щоб у розлуці зі мною ти не тужив, я вирішив написати для тебе кілька благочестивих грецьких сентенцій, *μνημόσυνον*, тобто пам'ятку. Як тільки з'явиться в тебе бажання поговорити зі мною, поглянь на ці вислови, і тобі здасться, ніби ти розмовляєш зі мною; згадуй при цьому, які розмови любить вести твій друг. Отже, перша сентенція нехай буде така:

1. *Κάλλιστον ἐφόδιον ἔν τῳ γήρατι ἡ σοφία*. “Найкращий пугівник у старості – це *мудрість*”, або *παιδεία*, тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки.

2. *Σεμνὸς ἔρως ἀρετῆς*. “Священна любов до чесноти”. Бо не можна не поважати того, в кому вбачаєш оселю чесноти, адже де любов до чесноти, там має бути святість.

3. *Φίλους ἔχων, νομίζει θησαυροὺς ἔχειν*. “Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом”. Ніщо, каже Сенека, так не радує, як вірна дружба.

4. *Χαλεπὰ τὰ καλὰ*. “Прекрасне важке”.

5. *Ὀλίγη πρὸς κακότητα ὁδός*. “Короткий шлях до зла”. Але прийми один вислів зі Святого Письма. Павло в 1-му посл[анні] до свого Тимофія (остання гл[ава]) пише:

“Ἔστι δὲ πορισμὸς μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας.

“Великий же зиск – то благочестя із задоволенням”.

Благочестю властиво шанувати Бога й любити ближнього. *Αὐταρκεία* по-латинськи називається душевним спокоєм, при якому людина задоволена своєю долею. Оце тобі на пам'ятку від мене: будь задоволений тим, що маєш. Бувай здоров, мій найжаданіший, мій Михайле із твоїм прекрасним братиком Грицем. Нехай допомагає вам Христос день у день краще зростати в чесності.

Твій новий друг Григ[орій] Ск[оворода].

9 липня 1762 року.

3

[Харків, кінець серпня – початок вересня 1762 р.]

Mi Michaël,

gaude in Domino.

Si tibi publice discere graecam linguam non licuit non tam ob nimium laborem, quam per quorundam improbum conatum, non ideo tibi clypeus, ut ajunt, est abjiciendus. Paulatim privatim disces et omnino, si me amas, disces.

Clarissimum argumentum mihi tui in me amoris futurum existima, si amaveris graecas Musas; et si tibi gratus est noster tui amor, tantisper eum duraturum scias, dum virtutem καὶ ἑλληνικὰ Γράμματα veneraris et expetis. Imitare igitur palmam, quae quo gravius petrae avulsae saxo premitur, eo procerius pulchriusque sursum erigitur¹⁴. Haec est illa arbor, quae victoribus Martyribus in manus datur, ut videre licet in picturis¹⁵. Furtivis horis quotidie, paululum quidem certe, sed, inquam, quotidie aliquid, velut in stomachum, vocabulum aut sententiolam in animum injice, ac ceu igni alimentum paulatim appone, ut alatur et crescat animus, non obruatur. Quo lentius disces, eo fructuosius. Lenta perpetuitas spe majorem acervum accumulatur. Opera manuductoris, si forte opus erit, praesto est. Habes multos ex condiscipulis, qui admoneant, siquid dubites. Quodsi mea etiam opera uti volueris, nihil mihi gratius erit. Ad hoc nisi me Avunculi tui R[everendi]ss[imi] P[atris] Petri meritum et benevolentia obligasset, ipsa nostra amicitia satis incitamento erat futura.

Amicus tuus Greg[orius] Skoworoda.

Si quid pecunia opus erit mutuâ, ut solet accidere, noli quaerere alios tibi creditores praeterquam me, nisi forte putas hic quemquam alium humaniorem erga te esse, quam me tibi. Scio te nimii esse pudoris, et málo in hanc partem pecces, quam in diversam, interdum tamen deponendus est pudor in honestis quidem rebus solis, ubi praesertim urget necessitas. Et stultitia est id pati, quod fugere possimus. An metuis, ne te pauperem existimem et in paupercula domo natum, si venias rogaturus mutuuum? Ah non is sum, sed qui jam pridem cecini laudes paupertati. Aliis inservio cur non tibi et tuis? Si ipse puderis, mitte Alexiolum nostrum¹⁶, facile rem conficies. Caeterum si quis forte grammatophorus continget в Олшанку¹⁷, significabis mihi per eundem Alexiscum. Sum omnino [...]¹⁸

*

Мій Михайле,
радіє у Господі!

Якщо тобі не дозволено офіційно вивчати грецьку мову не так через те, щоб не переобтяжувати тебе, як унаслідок нерозумного втручання деяких осіб, то тобі зовсім не слід іще, як то кажуть, складати зброю. Приватним способом ти можеш потроху вивчати її, та й узагалі, якщо ти любиш мене, то вивчиш її. Май на думці, що найкращим доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких Муз, і якщо тобі дорога наша любов, то знай, що вона буде тривати доти, доки ти будеш шанувати добродішність і *еллінську літературу*. Отже, наслідуй пальму: що сильніше її стискає скеля, то швидше й прекрасніше здіймається вона догори. Це – те дерево, яке дається в руки переможцям-мученикам, як можна бачити на іконах. Викроюй якусь часину й щодня потроху, але обов'язково, кажу, саме щодня, підкидай щось у душу, мов у шунок, слово або вислів і немов до вогню підкидай потроху поживи, щоб душа живилася й росла, а не пригнічувалась. Чим повільніше будеш вивчати, тим плодотворнішим буде навчання. Повільна постійність накопи-

чує кількість більшу від сподіваної. Допомога керівника, якщо в ній буде потреба, забезпечена. Серед товаришів у тебе є такі, які підкажуть тобі, якщо в чомусь не впевнений. Коли ж схочеш користуватися моєю допомогою, то для мене не буде нічого більш приємного. Якщо б до цього мене не зобов'язували послуги й добродійства твого дядечка, преподобного отця Петра, то сама наша дружба була б для того достатнім приводом.

Твій друг Григ[орій] Сковорода.

Коли тобі треба буде позичити якусь суму грошей, як це трапляється, то не шукай собі інших кредиторів, окрім мене, якщо ти не думаєш, що в цій справі хто-небудь інший буде щодо тебе делікатнішим, аніж я. Я знаю, що ти надзвичайно сором'язливий, і вважаю за краще, щоб ти грішив у цей бік, а не в протилежний, однак іноді варто відкинути сором'язливість, звісно, тільки в чесних справах, а надто тепер, коли цього вимагає необхідність. І безглуздя було б терпіти те, чого можна уникнути. Невже ти боїшся, що я вважатиму тебе злидарем або таким, що походить з бідної родини, якщо ти прийдеш за позичкою? О, я не такий, я вже раніше прославив бідність. Я роблю послуги іншим, чому ж не робити їх тобі й твоїм? Якщо ж ти сам соромишся, тоді пошли нашого Олексійка; ти швидко влаштуєш справу. Втім, якщо випадково буде листоноша (в Олшанку), сповісти мене через цього ж таки Олексійка. Я зовсім...

4

[Харків, початок вересня 1762 р.]

Salve, mea unica voluptas,
Michaël mellitissime!

Quoniam tam angelice amas Davidicos psalmos¹⁹, dici nequit, quantae mihi est hoc voluptati. Accendis tali tuo tantoque ingenio quotidie novos in me tui igniculos, quos, quoniam ex virtute sunt nati, immortales fore confido. Nihil nunc dicam de stylo tuae schedulae. Crede mihi, Erasmum nostrum²⁰ visus sum audire, adeo latino spirat spiritu. Vale, mi anime! Versus utcunque, licet sunt pulcherrimi, aliquantulo adjutos tamen propediem remittam, saltem ut modulationi vocis sint aptiores. Tu perge talis esse, qualis es.

Tuus Gregorius.

Ipse docebo cum organo pueros, interim jubebis Maximiscum nostrum²¹ utcunque musicas notas praemollire. Quando me ad te vis venire, scribes.

*

Здрастуй, моя єдина радосте,
Михайле найдорожчий!

Не можу тобі сказати, як мені приємно те, що ти такою янгольською любов'ю любиш Давидові псалми. Такими великими властивостями твоєї душі ти щодня запалюєш у мені нові вогники любові до тебе, які, народжені

з чесноти, будуть, я впевнений, вічними. Нічого тепер не скажу про стиль твого листа. Повір – мені здавалось, що я чую нашого Еразма, настільки твій лист пройнятий латинським духом. Бувай здоров, моя душе! Вірші, наскільки це можливо, прекрасні. Невдовзі я їх тобі поверну в дещо виправленому вигляді, щоб зробити їх придатнішими для декламування. Ти ж і надалі будь таким, який ти тепер.

Твій Григорій.

Сам я проведитиму з хлопцями навчання в супроводі органа, тим часом подбай про те, щоб трохи підготувати до співів по нотах нашого Максимка. Напиши, коли саме я маю до тебе прийти.

5

[Харків, середина вересня 1762 р.]

Salve, carissimum nobis ζῶον,

Michaël mellitissime!

Cum mature e ludo descendissem, cumque quod agerem quaerere coepissem, ecce tibi repente in oculos nostros proles illa, quam nostri, opinor, vocatur nescis, qui? vocatur Michaël. Tu, inquam, subito animo meo obversari coepisti. Nunquam enim cum meis Musis congregior, quin te animo videam, videarque tecum Musarum amoenitates lustrare καὶ τὸν Ἐλικῶνα²² peragrare, teque iisdem rebus ac iisdem Camaenarum²³ voluptatibus deliciari putem. Et certe quidem ad perfectam illam veramque amicitiam, quae sola maxime edulcat vitae molestias, imo vivificat, non solum pulchra virtus, geniorumque similitudo, sed etiam studiorum requiritur. Non enim perfecte conveniet inter diversorum studiorum homines. Et permulti hoc ipso nomine esse mihi justis amici nequeunt, quod literas non didicerunt; aut didicerunt quidem, verum a meo ingenio alienas. Etiam si caetera omnia sunt similia. Fateor apud te affectum meum. Equidem te amarem, etiam si prorsus esses ἀναλφάβητος, propter candorem scilicet ingenii tui, honestarumque rerum appetentiam, ut alia taceam, etiam si plane rudis rusticus esses. At vero nunc cum video te ad Graecanicas literas (quas quomodo amem, quid ego tibi dicam?) mecum incitari adque humaniorem illam literaturam, quae omissis gerris Siculis, ut dicitur, pulchra simul et utilia spirat, tantus in animo meo amor tui invalescit, ut de die in diem major crescat, nec quidquam mihi in vita dulcius, quam tecum tuique similibus garrere. Sed avocor. Vale, Michaël! Compone mihi tres quatuorve versiculos ac ad me trans mitte. Quos, rogas? Quos libet, nam tua omnia placent. Bene facis et pie, mi anime, quod custodem praefecisti Maximiscum²⁴ aegroti fraterculo. Ceterum ne temere audias quoslibet medicinam indicantes. Nullorum enim artificum major copia apud vulgum, quam medicorum, et tamen nihil minus vulgus novit, quam morbos curare. Praeter vulgaria simplicia medicamenta, respue omnia. Venae sectionem²⁵, aut castapotia (проносія) fugato tanquam anguem. Et si volueris invisus nos confabulaturos hac supra re hodie.

Tui amantissimus Greg[orius] Sabbin²⁶.

*

Здрастуй, найдорожча мені *істото*,
наймиліший Михайле!

Коли я у звичний час виходив зі школи й став думати про те, що мені треба робити, перед моїми очима раптом з'явилась людина, котру, я думаю, ти знаєш. Як її звать? Звать її Михайлом. Ти, кажу, став несподівано з'являтися у моїй душі. Коли я зустрічаюсь зі своїми Музами, то завжди бачу тебе у своїх думках, і мені здається, що ми разом втішаємось принадами Муз і разом ходимо *по Гелікону*. Я впевнений, що ти втішаєшся тими ж самими речами, тими ж самими принадами Камен. Справді-бо, для повної й істинної дружби, яка єдина найбільше пом'якшує прикрощі життя, ба навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна добродішність і подібність не самих тільки душ, але й занять. І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук, або ж якщо й вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони й подібні до мене. Признаюсь тобі в моїй до тебе прихильності: я любив би тебе навіть тоді, якби ти був геть *неписьменним*, любив би саме за ясність твоєї душі та за твоє прагнення до всього чесного, – не кажу вже про все інше; любив би тебе, хоч би ти був зовсім неосвіченим і простим. Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (як я їх ціную, мені немає потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, котра, якщо відкинути сицилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне й корисне, – то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка зростає з кожним днем, і для мене немає у житті нічого приємнішого, ніж балакати з тобою й тобі подібними. Але мене кличуть. Бувай здоров, Михайле! Склади для мене три або чотири віршики й перешли їх мені. Які? – питаєш ти. А які хочеш, бо все твоє мені подобається. Ти добре й благочестиво зробив, моя душе, що поставив Максимка сторожем до хворого братика. Однак не слухай необачно випадкових людей, які радять ті або інші ліки. У жодній галузі в народі немає такої великої кількості знавців, як у медицині, і немає нічого такого, про що народ так мало знав би, як про лікування хвороб. За винятком загальноновживаних простих ліків, відкидай усі. Кровопускання й очисного пиття [проноснія] уникай, наче отруйної змії. А якщо хочеш, зайди до мене, і ми з тобою про це сьогодні поговоримо.

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

6

[Харків, середина – друга половина вересня 1762 р.]

Salve, vigor studiorum meorum Michaël mellitissime!

Remitto tibi tuos versus sacros, leviter immutatos non ad sententiam, sed ad vocem. Mihi quidem tua omnia sic placent, ut non mirum sit, si hos versiculos aliquoties osculatus sum.

[Здрастуй, сило занять моїх, найсолодший Михайле!

Посилаю тобі назад твої священні вірші, злегка виправлені – не щодо змісту, а щодо розміру. Мені все твоє так подобається, тож не дивно, що ці вірші я кілька разів поцілував.]

Спаси мя, Господи! Яко
Преподобній ѡскудѣ²⁷.
Говорит ложная всякой
И нѣт истины нигдѣ.
Злость во всѣх живет сердцах,
Само тож и во устах²⁸.
Потреби ты устнѣ лстивы,
И язык велерѣчивій²⁹.

Кой так в себѣ размишляет:
Язык возвеличим свой.
ѡт нас он; так разсуждает:
Кто Господь нам и Бог кой³⁰?
Но для бѣдствій нищих всѣх
И воздыханія тѣх
Встану з сна, рече Спаситель,
Буду ваш скор Защититель³¹.

Господне слово правдиво,
Чистое как свѣтлой глаз,
Или как сребро нежливо,
ѡчищенное седм раз.
Ты нас, Боже, сохрани,
Во безконечніи дны
ѡт такого рода лживих
И человек нечестивих³².

Vale, παρθενία τοῦ Χριστοῦ διαδοχῆ, et Sponsi tui S[anctis] hymnis super omnia oblectare! Tuus Gregorius.

[Прощавай, непорочний послідовнику Христа, і над усе втішайся с[вященними] гімнами на честь твого Жениха! Твій Григорій.]

7

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Εράσμιε Μιχαήλ.

Quemadmodum mercatores summo studio cavere solent, ne sub specie bonarum malas damnosaque emant merces, ita nobis videndum accuratissime est, ne, dum amicos, optimam supellectilem quaerimus, imo thesaurum inaestimabilem comparamus, per incuriam in adulterinum et falsum incidamus, qui dicitur adulator, et secundum paroemiam ἀντὶ γυνῆσιος χρυσοῦ ὑπόχαλκον,

id est subaeratum, sive pro thesauro carbones³³ inveniamus. Primum igitur discrimen adulatoris est mutabilitas et inconstantia, ut non possit diu eadem sequi eidemque instituto adhaerere, sed veluti simia aliis tantisper conformatur, donec, quod captat, ceperit. Sed praestant ipsius Plutarchi verba:

Principio intuendum est in similitudinem instituti atque continuationem, perpetuone iisdem gaudeat, eademque laudet, vitamque suam ad unum dirigat atque exigit exemplar, sicuti decet ingenuum amicitiae ex³⁴ iisdem moribus formatae consuetudinisque amatorem; talis enim est amicus. At vero adulator, cum stabilem nullam³⁵ habeat suorum morum sedem, neque certum aliquod vivendi delegerit genus, sibi quod placeat, sed quod alteri, cumque alteri sese affingat atque adcomodet³⁶, non simplex est aut unius modi, sed varius ac multiplex, ex alia in aliam subinde formam transiens³⁷.

Hactenus autor.

Mi Michaël! Dic mihi ingenue ac bona fide, utrum succenses mihi, nec ne? An ideo nullam ad nos literam mittis, quod versiculos tuos dixi rudiusculos? At tanto crebriores mitte. Quis enim nascitur artifex³⁸? Usus per errores ducit nos ad elegantiam scribendi. Illi quidem ad perfectos comparati videri possunt tales, sed ad tuam aetatem, ad tuos in literis profectus collati, satis merentur laudis. Crede mihi, mi anime, ego cum hoc aetatis, qua tu nunc es, essem, ne pessimum quidem versum pangere poteram. Is hinc igitur, quo dignus es, si hoc te male habet! Excute igitur mihi dubium primo quoque tempore. Quodsi verum est, quod suspicor, aude quantumvis soloecissare. Ah nescis, quantum vincis alios in scribendo! Significa etiam, utrum placent tibi hi flosculi Plutarchi. Sin minus, mutabimus scriptionem, as pro istis missitabimus curtas, sed sapientes sententias vel graecas vel latinas vel utrasque. Ad haec nescio, quomodo vales, praesertim animo. Si quid est, quod tuum pectus molestet, profer apud amicum. Si non re, consilio certe condolentes iuvabimus. De his omnibus tribus brevissime me monebis. Scio enim temporis tui penuriam. Vale mi philomuse! Interim tuam schedulam avidissime expecto.

Tuus Gregorius Sabbin³⁹.

Εἰ χρεῖαν ἔχεις χρημάτων, γράφε πρὸς ἡμᾶς.

*

Любий Михайле!

Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших товарів не купити поганих і зіпсованих, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, ба більше – неоціненний скарб, через недбалство не натрапити на щось підроблене й мнимо, що називається підлесником, і не дістати, за прислів'ям, *замість чистого золота ὑπόχαλκον*, тобто підробку з міді, або замість скарбів – вугілля. Перша прикметна риса підлесника – мінливість і непостійність: він не може довго слідувати за одним і тим самим і триматись одного й того самого правила, а наче та мавпа, наслідує інших доти, доки не дістане того, чого домагався. Але наведу слова самого Плутарха:

“Насамперед слід мати на думці постійність і послідовність справжнього друга: чи постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він своє життя за одним зразком, як це властиво тому, хто любить дружбу й навички життя, які склалися на основі подібності характерів, бо такий друг. Тим часом підлесник, не маючи постійної підстави для своєї поведінки, не вибравши собі певного способу життя, який би подобався йому, а не іншому, наслідуючи іншого й пристосовуючись до нього, не є, отже, простою людиною або людиною одного способу життя, але мінливого й різноманітного; з одного різновиду він раптом переходить на інший”.

Так говорить автор.

Мій Михайле! Скажи мені щиро й одверто: гніваєшся ти на мене чи ні? Невже ти тому не прислав мені жодного листа, що я вважав твої вірші трохи недосконалими? Навпаки, тим частіше їх посилай. Бо хто ж народжується митцем? Вправи через помилки ведуть нас до вишуканості письма. Твої вірші, якщо їх порівнювати з бездоганними віршами, справді можуть здатися такими (як я їх оцінив), але, якщо зважимо на твій вік і на твої успіхи в науках, вони достатньо заслуговують похвали. Повір мені, моя душе, коли я був у твоєму віці, я не міг скласти й найпростішого вірша. Отже, ти на шляху до мети, гідної тебе, коли це тебе так хвилює. Розвій мій сумнів від самого початку. Якщо правда те, що я підозрюю, то не бійся погрішити проти правил мови. Ах, ти не знаєш, наскільки ти перевершуєш інших у письмі! Відзнач також, чи подобаються тобі ці квіточки з Плутарха; якщо ні, то змінимо стиль листа й замість них будемо посилати тобі короткі, але мудрі вислови – грецькі чи латинські, або і те, і друге. Крім того, я не знаю, як ти себе почуваєш, особливо, як у тебе на душі. Коли щось непокоїть твоє серце, повідай другові. Якщо не ділом, то бодай порадою допоможемо тому, хто страждає. Про ці три речі повідом мене в найкоротших словах. Я знаю, що в тебе не вистачає вільного часу. Бувай здоров, мій любителю Муз! Тим часом я з великим нетерпінням жду твого листа.

Твій Григорій Савич.

Якщо ти потребуєш грошей, то напиши мені.

8

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Mi carissime Michaël salve!

Mitto tibi quaecunque specimen secum ipso loquentis animi tacite seseque tamquam lusu quodam oblectantis ac in morem alitis per sublimia coeli spatiosaque volitantis ac tanquam velitantis. Incredibile dictu, quam isthuc delectat, cum animus liber ab omnibus atque expeditus in morem delphinis perniciosissimo sed non insano motu φέρεται. Magnum hoc quidem est atque unice summis viris familiare et sapientibus. Haec est illa ratio, qua taedium altissimae solitudinis sancti homines et prophetae non modo tulerunt, sed etiam inerrabiliter sunt delectati τῆ ἐρημῶ, quam adeo ferre grave est, ut Aristoteles

haec dixerit: “Homo solitarius aut bestia est fera, aut Deus”⁴⁰. Videlicet mediocribus hominibus mors est solitudo; oblectatio autem iis, qui aut oppido fatui, aut excellenter sunt sapientes. Illis grata ἡ ἐρημία propter stuporem; horum autem mens dia, divina invisibiliter inveniens occupatur, mireque delectatur iis, quae vulgaribus ingeniis sunt ἄδύτα, unde vulgus et admiratur tales et melancholicos⁴¹ vocitat; at illi quasi jugi convivio deliciantur, nullo negotio sibi exstruentes aulas, atria⁴², domos (“κοιλὴν возлюблена”⁴³ etc.), verum etiam montes, fluvios, silvas, campos, diem, noctem, feras, homines et quid non? “И веселіе вѣчное над главою их”⁴⁴. Hujus Abrahamiticae familiae si cupis esse nepos et esse heres invisibilium bonorum et non adimendorum, hos suspice, hos imitare, his adhaere, ac ostende jam nunc in tenella aetate, ut appareat te catulum non porci, sed Leonis⁴⁵; pullum columbinum, aut aquilinum esse, non vespertilionis, non filium τῆς Ἀγάθ⁴⁶ ancillae et servae, sed Sarrae⁴⁷, quae gignit in libertatem⁴⁸, breviter non mundanum, non trivialem, non lippis et tonsoribus notum, οὐ τὸ κοινὸν, sed excellens, sed rarum, sed novum atque caeleste cogita, molire, meditare. Persequere non inanes τῶν σοφιστῶν⁴⁹ πλοκάς, non distinctionum bifidas unguas, porcis familiares⁵⁰, sed tales libros degusta, quales sunt, in quibus haec aut similia referuntur: Quid est philosophia? Respondetur: secum ipso morari... secum loqui posse⁵¹. Rursum: cum Crates videret quendam secum in solitudine loquentem, non sane cum malo, inquit, homine confabularis etc. his affinia⁵². Talibus videlicet libris praeparatur animus ad lectionem S[anctarum] Scripturarum, quae sunt piarum ac angelicarum mentium ὁ παράδεισος, qui semper spectatur et nunquam satiat. Tales homines inspiciendi, quorum verba, facta, τὸ ὄμμα, incessus, gestus, esus, potus breviter tota vita εἰς τὸ ἐντὸς φέρεται, id est, introrsum, velut illa vestigia, ut est in Plutarcho⁵³, spectat, id est, qui non volantia non nubes persequuntur, sed unice animo suo intenti καὶ προσέχουσιν ἑαυτοῖς, donec dignum Deo se ipsos habitaculum praeparent. Καὶ ὁ θεὸς ubi insedit animis eorum, ubi ἐβασίλευσε, tum quae sunt vulgo intolerabilia, horrenda, sterilia, hae ipsis divina, nectarea, ambrosiaque sunt, breviter: “веселіе вѣчное”⁵⁴ etc.

Vale, carissime anime! Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Мій найдорожчий Михайле, здрастуй!

Посилаю тобі зразок розмови душі, яка мовчки веде бесіду сама з собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, ширяє високими й широкими небесними просторами й ніби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, неначе той дельфін, мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике й властиве лиш найвеличнішим мужам та мудрецам. У цьому причина того, що святі люди й пророки не лише зносили нудьгу повної самотності, а й безумовно втішались самотою, зносити яку так важко, що Арістотель сказав: “Самотня людина – або дикий звір, або Бог”. Це значить, що для звичайних людей самотність – смерть, але насолода для тих, які або зовсім дурні, або видатні

мудреці. Першим *пустеля* приємна своєю тишею, нерухомістю; тим часом божественний розум останніх, знайшовши божественне, повсякчас займається ним і вельми втішається тим, що для звичайних умів *недоступне*; тому простий народ шанує таких і називає їх меланхоліками, а вони ніби перебувають на безугавному бенкеті, створюють, не порушуючи свого спокою, палаци, атрії, будинки [“коль возлюбленна” тощо], навіть гори, ріки, ліси, поля, ніч, звірів, людей і все інше. [“И веселіє вѣчноє над главою их”]. Якщо ти хочеш бути онуком цієї Авраамової сім’ї і спадкоємцем невидимих та невід’ємних благ, то шануй їх, наслідуй їх, іди за ними й показуй уже тепер, у ніжному віці, що ти маєш вигляд дитини не свині, а лева, пташеняти голуба чи орла, а не сови, що ти не син *Агарі*, служниці й рабині, але Сарри, яка народжує для волі, коротко кажучи, думай, дбай, старайся не про земне, не про буденне, не про відоме сліпцям і циркульникам, не про нечисте, а про високе, про рідкісне, нове й небесне. Слідуй не порожнім *хитромудроцям софістів*, не роздвоєним копитами свиней, але черпай із тих книг, в яких викладаються такі предмети або подібні до них: Що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті із собою, із собою вміти вести розмову. Далі, коли Кратес побачив людину, яка розмовляла сама із собою на самоті, то сказав: “Безсумнівно, не з поганою людиною ти розмовляєш” і т. ін. Саме на таких книгах душа готується до читання Святого Письма, яке є *раєм* благочестивих і янгольських умів, який завжди споглядають, але який ніколи не може переситити. Дивись на тих людей, чії слова, діла, *зір*, хода, рухи, їжа, напої, коротко кажучи, усе життя *скероване всередину*, наче ті сліди, про які говорить Плутарх, звернені всередину, тобто вони не ганяються за вітром і хмарами, а зайняті лиш своєю душею й *слухають самих себе*, аж поки не приготують себе як гідну обитель Бога. І коли Бог оселиться в їхніх душах, коли *запанує* в них, тоді те, що здається юрбі чимось нестерпним, страшним, безплідним, стане для них божественним, сповненим нектару й амброзії, одним словом [“веселіє вѣчноє”] та ін.

Бувай здоров, найдорожчий друже! Твій Григор[ій] Савич.

9

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Salve φιλέλλην,

Michaël φιλόμουσε.

Quaesisti me heri, cum e templo egrederemur, cur tibi arrissem ac tanquam risu salutassem, quamquam quidem leniter subrisi, quod graeci vocant μειδάω, et magis sum visus tibi ridere, quam ipsa re risi; quaesisti, inquam, nec causam dixi, nec nunc dicam, hoc tantum dico, ridere libet, certe tum libuit, imo et nunc libet, ridens et scripsi, et te credo ridentem haec legere, et ubi me videbis, risum ut teneas, vereor. Sed tu, ὦ σοφέ, causam⁵⁵ quaeris? Sed dic mihi, cur tibi hic aut ille color, hic pisciculus magis quam ille, hac forma consuta vestis arridet tibi, id

est ad te ridet, illa non item, aut certe minus? At ego tibi risus hesterni causam reddam. Risus quidem (tu risum tene, dum de risu nugor) est germanus foetus gaudii ita, ut saepe pro gaudio ponatur, quale est illud Sarrae, ni fallor: “Смѣх мнѣ сотвори Господь”⁵⁶. Ἰσαὰκ enim hebraea vox dicitur significare τὸ ridebit, quod et pro risu ponitur⁵⁷. Cum igitur quaeris, cur rideam, videris quaerere, cur gaudeam. Ergo causa gaudii est tibi rursus reddenda? O impudentem postulationem! Sed age! accingamur ad hoc quoque Misis fortunantibus; quodsi non vacat audire, differamus in crastinum. Sed instare videris causamque, velut improbus debitum debitor flagitare. Cur igitur heri gavisus sum, rogas? Audi! Quia tua gaudentia τὰ ὄμματα adspexi gaudentem igitur gaudens salutavi gaudio. Quodsi tibi haec causa gaudii mei ex Norvegia esse videtur, confugiam ad aliud ἄσυλον, imo tuo te gladio jugulabo⁵⁸, et quaero: quare nudius tertius tu me prior ἐν τῷ ναῶ risu salutasti? Cur arrisisti mihi? Dic, σοφέ, non te dimittam, meministin? Nactenus, o carissime, sumus jocati jocis non admodum abludentibus a Misis illis castissimis. Sive enim lugemus sive ridemus sive seria agimus sive joca, domino nostro omnia facimus, cui et morimur et vivimus etc.⁵⁹ Eundem precor, ut te servet in castitate sobrietateque. Quod donum cum in te credam esse, te semper videns in congressibus amicissimis, semper gaudebo, saepe ridebo. Quis enim stipes non cum gaudio adspicit μακάριον ἄνθρωπον καὶ τοῦτον τὸν φίλον; ἔξῶωσο!

Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σ[αββίν].

Simul atque de risu finivi, ecce tibi noster τριστόθητος Γρηγόρισκος, quem lubentissime ἠγάλησα.

*

Здрастуй, Михайле,
друже еллінів і любителю Муз!

Ти мене вчора питає, коли ми виходили з храму, чому я посміхнувся й ніби сміхом привітав тебе, хоч я лише злегка всміхнувся, що греки називають: μειδάω. Тобі здалося, що я сміявся більше, ніж це було насправді. Ти питає, а я не сказав тобі причини, та й тепер не скажу: скажу тільки те, що сміятися можна було тоді, можна й тепер; усміхаючись, я писав цього листа, та й ти, я гадаю, читаєш його з усмішкою; і коли ти мене побачиш, я боюся, що ти не втримаєшся від посмішки. Але ти, *о мудрецю*, питаєш про причину. Однак скажи мені: тобі подобається, тобі усміхається, так би мовити, один колір більше, аніж інший, одна рибка більше, аніж інша, один покрій одягу усміхається, інший – ні, або усміхається менше, аніж інший. І я тобі поясню причину вчорашньої усмішки. Адже сміх (ти не смійся в той час, коли я говорю про сміх!) – рідний брат радості, котрий часто заступає її; такий, якщо не помиляюсь, знаний сміх Сарри: [“Смѣх мнѣ сотвори Господь”]. Бо *Исаак* по-єврейськи означає “засміється”, а це слово заступає також і сміх. Тому, коли ти питаєш, чого я сміюся, ти ніби питаєш, чого я радію. Значить, і причину радості, мабуть, треба тобі сказати? О безсоромна вимога! Ну що ж! Візьмімося й за цю справу за

допомогою Муз. Якщо не вистачить часу для цього, відкладемо на завтра. Але ти, напевно, уперто домагаєшся причини, як пожадливий кредитор вимагає в боржника його борг. Отже, ти питаєш: чому я був веселий учора? Слухай же: тому що я побачив твої радісні *очі*, я, радісний, вітав того, хто радіє, радістю. Якщо тобі ця причина моєї радості видається несправжньою, тоді я вдамся до іншого *засобу*. Я тебе вражу твоїм же мечем, спитавши, чому три дні тому ти перший привітав мене усмішкою в храмі? Чому ти мені посміхнувся? Скажи, *мудрець*, я від тебе не відстану: чи пам'ятаєш ти? До цього часу, о найдорожчий, ми вдавались до жартів, яких не цураються найчистіші Музи. Адже плачемо ми чи сміємося, займаємось серйозними справами чи бавимось – усе те робимо ради нашого Господа, для якого ми вмираємо й живемо та ін. Його ж таки я молю, щоб зберіг тебе в чистоті й тверезості! Через те що я вірю, що ці дари ти маєш, я завжди радітиму й усміхатимусь, коли побачу тебе під час наших найдружніших зустрічей. Бо який дурень не погляне з радістю *на щасливу людину, до того ж – на друга? Бувай здоровий!*

Твій Гр[игорій] С[авич].

Тільки-но я закінчив писати про сміх, як прибув наш *тричі жаданий* Гриць, якого я з охотою *обняв*.

10

[Харків, жовтень (?) 1762 р.]

Αἴνησις⁶⁰ πένιαις⁶¹

O res pauperies utilis et sacra!
O germana viris mater amabilis!
O portus miseris optime naufragis!
Portus tute quieteque!
Felix, qui penetrat mentis acumine,
Quae praestare soles commoda, quae bona
Huic, quicumque homo te simpliciter colit.
Nec pro tempore te colit.
Felix, qui potuit pangere foedera
Tecum, quique tuam venerit in fidem,
Quem dignata fuit mensae epulis suae^a
Misit subque humilem casam^b.
Longe morbus abest sedibus a tuis,
Et fumos ut apis⁶², sic fugit abs eis:
Hydrops et podagrae, calculus et⁶³ bilis,
Febres ac epilepsiae.

^a Quem dignata sacrae es mensae epulis tuae [Кого ти удостоїла їжі святого стола (лат.).]

^b Submittens humili casae [Приречений на убогу хатину (лат.).]

Non est ingluvies atque bibacitas,
 Morborum unde scatet plebs sine nomine.
 Non hic luxus adest, mors Themidos^a piaie
 Curarumque miser pater.
 Longe⁶⁴ cana tuis cura⁶⁵ penatibus⁶⁶,
 Longe sunt strepitus atque negotia,
 Longe vana manet gloria et ambitus
 Insanaeque cupidines.
 Non ictus metuis fulminis ignei,
 Non fluctus rabidos aequoris asperi,
 Dum valles humiles ac placidas colis,
 Et dum lintre vadum secas.
 Omnis pestis abest, spes, timor, et dolus.
 Hanc odère domum tartareae Deae.
 Quas quaecunque domus continet, illico
 Mox fit Tartarus⁶⁷ is locus.
 At segura quies, at bona sanitas
 Mentis compositae dulciaque otia
 Ac assueta piis membra laboribus.
 Dum parvo bene vivitur.
 Αὐτάρκεια⁶ ⁶⁸ solers, suavis ἀπραξία⁸.
 Libertas residet ludicra salibus
 Deridens populi stultitiae viam. Has
 Paupertas comites habet.
 Mendicos quidem hic haud fero laudibus,
 Quos auri misere sacra fames⁶⁹ necat;
 Nudi sunt habitu pectore divites,
 Carpunt quicquid ubique sit.
 Aurum corde vorant⁷⁰, arca licet vacat,
 Dites suspiciunt dum stupidis oculis.
 Aurum dum cupies, jam licet Irus⁷¹ es,
 Haud tu pauper eris mihi⁷².
 Pauper erat Christus, qui nihil ambiit,
 Paulus pauper erat, qui voluit nihil.
 Paupertatem animus, non scrinium facit,
 Dum celsus subvolat in polum.

^a Θέμις, δος – Dea justitiae [Θέμις, δος – богиня справедливості (лат.)].

⁶ Αὐτάρκεια – самодовольство, latine – aequitas animi [Αὐτάρκεια – самодовольство, по-латинському – aequitas animi].

⁸ Vacatio a negotiis mundanis, cui opponitur tumultus, aestus, negotiorum undae [Свобода від мирських турбот, яким протиставлені шум, кипіння, марнота (лат.)].

*

Похвала бідності

О блаженна й свята – úдíl мій бідносте,
Справжня мати серцям, рідна і лагідна!
Всім, хто в морі зазнав горя і па́губи,
Супокійная гаване!

О щасливий, хто зміг думкою гострою
Зрозуміти, які втіхи незмірені
Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
Серцем щирим і радісним.

О щасливий, хто зміг заприятніть тебе,
Хто на ласку твою здався без óгляду
І кого на бенкет свій допустила ти,
Ввівши в хату низьку й тісну.

Всяка слабість тіка геть від твоїх осель...
Немов диму бджола, так уникають їх
Чорна неміч, гостець і камінний недуг,
Жовчні болі й пропасниця.

Бо немилі тобі п'янство й зажерливість,
З котрих сила хвороб плине й кипить у ключ;
Бо немила тобі розкіш несправедна,
Люта мати тривоги лихих.

Ні турбота гризька, ні тії клопоти
До пенатів твоїх не наближаються,
Ні амбітність, ні шум слави порожньої,
Ні погибельні пристрасті.

Не лякає тебе полум'я блискавки,
Не страшить глибочінь моря бурхливого,
Бо ж оселя твоя в тихому па́долі,
Човен твій на мілкім брідку.

В твій куток не зоріть острах і хитрощі
І пекельних богинь погляди заздрісні
Не спроможні поїняти дім твій – і Тартаром
В тиху пристань повіяти.

Нестурбований мир, спокій нерушений
І здоров'я міцне, і призвичаєне
До побожних трудів серце незламнеє
Славлять твій гостелюбний дах.

Зрівноважений дух, мудра розсудливість
Та веселість ясна, що з верховин своїх
На глупоту людську дивиться з осміхом –
От супутники бідності.

Але ті жебраки – як я прославлю їх? –
Що на серці у них прагнення золота,
Ті захланні старці, що до скарбів земних
Так пожадливо горнутья.

Ні, покіль іще ти оком пожадливим,
Мов злиденний той Ір, рвешся до золота,
То й без скринь золотих ти не наблизитися
До правдивої бідності.

Був убогий Христос, – бо зневажав скарби,
Павел був нуждарем, бо не жадав утіх,
Не в старчачих торбах, бідносте, ти живеш
В серці чистім і праведнім⁷³.

11

[Харків, жовтень (?) 1762 р.]

Si sit vita beata intus, cur, inquis, ad illam
 Grex hominum rarus tamque pusillus adit?
Phy! quia difficile est, animum moderarier illis,
 Nec fraenare ὄρμας condidicere suas.
Per loca devia, per salebrosa, graves per hiatus
 Fertur eques stolidus, si male flectit equum.
Per mare, per terras volitat, ferrum per et ignem,
 Si stolidos animos non ratione regit.
Quidnam igitur restat? Libros versare beatos,
 Qui purgant animos, flectere corda docent.
Condere nec satis est intus, sed et exprime factis.
 Es tyro nunc: usu et tempore miles eris.
Ex his militibus mirus rex ille creatur,
 Qualis erat Christus discipulique sui.

Carissime Michaël!

Benene tempus collocavi, si his talibus tecum sermonibus hodie insumpsi?
Opinor, non male.

Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

Disce, quid est illud, quod vita beata vocatur;
Omnibus omissis hoc age corde tuo.
Hoc age corde tuo toto, dicente deo sic:
O fili, fili! cor mihi cede tuum⁷⁴.
Cor mihi cede tuum totum; si pectoris unam
Partem das mundo, cor mihi nolo tuum.
Felix, qui potuit vitam reperire beatam;
Sed magis is felix, qui valet hâcce frui.
Non satis est potum atque cibum reperire salubrem,
Si morbo gustûs vis vitata tibi est.
Nec satis est solis lucem radiare diurni,
Lumina si capitis sunt vitata tui.
Strenua nos exercet inertia: navibus atque
Quadrigis petimus vivere posse bene.
Quod petis, hoc tecum est, imo latet intus, amice⁷⁵;
Si tua contentus sorte, quietus eris.
Non is, qui meliora cupit, verum ille beatus,
Qui sibi quidquid adest, id satis esse putat.
Si tibi [...]⁷⁶

*

Коли щастя життя, ти питаєш, у кожному з нас,
То чому ж тоді мало людей, що його досягають?
Це тому, я кажу, що не вміють керувати своєю душею,
Це тому, що не вчаться вони переборювати власні *пориви*.
Як стежками зміїстими, через могили й рови
Мчить недосвідчений вершник, коневі не давши ради,
Морем і сушею, мчить через стріли й вогонь
Той, хто не годен розумом душу свою скерувати.
Що ж нам робити тоді? Читати священні книжки,
Ті, що очищують душу і вчать керувати почуттями.
Це треба не просто знати, це втілити слід у життя.
Тепер ти новак, та вчинками станеш із часом воїном.
З воїнів цих виходить і дивний отой володар,
Яким був і сам Христос, і всі, хто навчались у нього⁷⁷.

Найдорожчий Михайле!

Чи добре я використав час, розпочавши сьогодні бесіду з тобою такими
словами? Думаю, непогано.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

Пізнай, що я маю на думці під “добрим життям”.
Покинь геть усе, звернувши туди своє серце.
Всім серцем тримайсь настанови, слідкуй за словами Бога:
О сину мій, сине! Віддай мені серце своє!
Віддай мені серце цілком; коли ж віддаси хоч частину
Ти світові серця свого, то я не візьму твого серця.
Щасливий, хто знає багато про добре життя,
Та ще щасливіший, хто зміг скористатися з нього.
Не досить-бо мати в запасі здорові харчі і напій,
Тоді, як відчути весь смак тобі заважає хвороба.
Не досить-бо днів сповнитись світлого сонця сяєвом,
Тоді, коли розуму світло в твоїй голові затьмарене.
Лінощі наші вперті породжують всякі прагнення,
На кораблях і квадригах рушаємо ми за щастям,
Тільки ж усе, чого прагнеш, у тебе весь час під рукою,
Все, чого прагнеш, друже, шукай всередині себе:
Якщо задоволений долею, – ось пожаданий спокій.
Не той чоловік щасливий, хто кращого ще бажає,
А той, хто вдоволений тим, що зараз у нього є.
Якщо тобі...⁷⁸

12

[Харків, жовтень 1762 р.]

Desideratissime mi Michaël!

Perdideram tuos versiculos cum strophio imprudenter e crumena extractos, sed mox accensa candela humi inveni. Illi licet rudiusculi sunt, sed quod tui sunt, vehementer placent: in quibus, velut in limpidissimo fonticulo, amicissimum animum tuum in virtutem, in literas illas bonas et denique in me tuum amicum clarissime conspicio. Siquid auri invenero eruendo bonos autores, ut tibi communicem rogas? Quid mihi gratius mellitiusque hoc tuo pulcherrimo postulato? Pulchre autem sapientiam aurum nominasti, quae in S[anctis] etiam Literis nunc uxor, nunc margaretum, nunc dicitur aurum. Sane quidem nunc domi solus cum sim convivantibus aliis collegis, libet fusius tecum garrire. Sed quoniam constitui, quaecunque pulcherrima elegantioraque in nostro Plutarcho, praesertim de discernendo adulate ἀπό γνησίῳ φίλου, occurrerint, ad te velut flosculos decerptos variis temporibus mittere, ne exsors expersque sis harum elegantiarum, quibus ego vehementissime delector, teque ejusdem palati, quod est amicitiae proprium, esse existimo, ideo accipies et in praesentiarum unum alterumve thymum, unde possis apiculae in morem, mellis aliquid legere et in animum injicere hunc saluberrimum succum, ut hoc saepe faciens, possis cum tempore excrescere in perfectum virum, in mensuram, ut ait Paulus, plenitudinis Christi⁷⁹; ne solum terrenum nostrum Adam, puta corpus, nutriamus, sed etiam, imo plus eo invisibilem. Sed unde mihi haec garrulitas? Jam dudum loqui non

ego sed Plutarchus debebat apud te. Tu arrige aures! At, inquis, non sum asinus⁸⁰. At non soli asini habent altas auriculas, sed et cervi⁸¹. O nugonem! Mi Michaël! crede mihi, ridebam hic solus affatim. Sed pax! “Non enim, puto, necesse erat Melanthium Alexandri Pheraei parasitum adsentationis convincere, qui interrogantibus, quomodo confossus esset Alexander⁸², per latus, inquit, (suum) in ventrem meum. Neque eos, qui circa opulentam mensam in orbem versantur, quos neque ignis arcere, neque aes ferrumve potest a petenda coena”. Et paulo post: “Quem igitur oportet cavere? Eum, qui neque videtur neque profitetur se adulari. Quem non deprehendes circa culinam oberrare, aut umbram metiri, ut coenae tempus exploret...⁸³ sed plerumque⁸⁴ sobrius est, curiose agit et actionum vult esse socius arcanorumque particeps...⁸⁵ Sicut enim Plato ait extremae esse injustitiae, justum videri neque esse, ita et haec periculosa est existimanda assentatio, quae fallit, non quae aperta est, et quae serio, non quae joco agit”⁸⁶. Desine jam, mi Plutarche! Heus! mi Michaël! animadvertisne Plutarchum discernere inter adulatorem et adulatorem? Nimirum alter est apertus, alter tectus. Ille apud mensas divitum scurram agit, nugatur, jocatur, assentatur, ridetur; hic larva gravis viri et sapientis tectus, pro fido admonitore, prudentique consultore, et digno quantovis honore se venditat. Ille ut cibum emendicet et ventrem pascat alienis epulis; hic agit, ut, anguis in morem, in gremium insinuatus, arcanaque expiscatus laedat simplicem et incautum, aut etiam perdat. O vere infernalem serpentem! Hi illi sunt ἄγγελοι Satanae, humanis figuris tecti. Ipse ego sex septemve talium venenatarum pestium ictus sum expertus. Quis malus genius illos ad simplicia ingenia ducit? Quid illis cum hominibus sinceris, nec ullum fucum scientibus aut admittentibus? Quaeso, quid cancro cum serpente? E diametro, ut dicitur, pugnant cum ejusmodi ingeniis et tamen adoriuntur, lucri nimirum gratia, in morem luporum. Ex his spiritibus sunt mendaces amici, falsi apostoli, haeretici doctores, tyranni, id est reges mali, qui in sinum rei publicae, in gremium ecclesiae illapsi, per technas, in ipsos denique coelos penetrantes, coelum cum terra miscent, saepe totum orbem tumultibus concutiunt. Sed quis satis depingat hos Daemones? Ego colloqui gratia tam sum prolixus. Sed non me paenitet verborum et de re pernecessaria, et apud te talem amicum prolatorum. Vale, mihi carissimum caput! ac serpentinam prudentiam para, conjuncturus cum columbina simplicitate⁸⁷.

Tuus Gregorius Sabbin⁸⁸.

diei dominicae media nocte fere.

*

Найжаданіший мій Михайле!

Я загубив було твої вірші, нерозсудливо вийнявши їх із гаманця, але скоро, засвітивши свічку, знайшов їх на землі. Хоч вони й мало оброблені, все ж, оскільки вони твої, вони мені дуже подобаються: у них, як у найчистішому джерельці, я дуже виразно бачу твою дорогу мені душу, схильну до чесноти, добрих наук і, нарешті, до мене, твого друга. Ти просиш мене повідомити, якщо, риючись у книгах хороших авторів, я знайду дрібку золота. Що ж

може бути для мене приємнішого й солодшого за твоє прохання? Прекрасно ти назвав золотом мудрість, яка і в С[вятому] Письмі названа то дружиною, то перлиною, то золотом. Добре, що я тепер удома один, без колег, які живуть разом зі мною, і можу досхочу з тобою побалакати. Але я вирішив послати тобі деякі найпрекрасніші й особливо вишукані афоризми з нашого Плутарха, особливо ті, що стосуються відмінності підлесника від справжнього друга – це ніби квіточки, зірвані в різні пори. Я не хочу, щоб тобі залишались невідомими ці вишукані вислови, які приносять мені величезну насолоду, а я знаю, що ти, як це й властиво дружбі, поділяєш мої смаки, а тому приймеш у дар ту або іншу запашну квітку та зможеш узяти з неї, мов бджілка, часточку меду й відкласти в душі цей найкорисніший для здоров'я сік, щоб, роблячи це часто, ти виріс із часом у досконалого мужа, до чеснот Христа, як каже Павло, щоб жити не лише нашого земного Адама, тобто тіло, а й, тим паче, Адама невидимого. Але звідки в мене ця балакучість? Уже давно повинен говорити з тобою не я, а Плутарх. Настав вуха! Але ж я не осел, – скажеш ти. Однак не тільки осли мають довгі вуха, а й олені. О, який я балакун! Мій Михайле! Повір мені, я досить сміявся з цього на самоті. Але укладімо мир! Я думаю, не було потреби звинувачувати в лестоцях Мелантія, нахлібника Олександра Ферейського, який на питання, як загинув Олександр, відповів: “Перенесений у моє черево. Хто крутиться коло багатого столу, того від нього не відверне ані вогонь, ані мідь, ані залізо”. Трохи далі: “Отже, кого ж слід остерігатися? Того, кого не можна пізнати, що він підлесник і хто сам не признається, що він лестить; того, хто не зустрічається тобі біля кухні, який не міряє тінь, щоб дізнатись про час обіду... але частіше тверезий, виявляє зацікавленість і хоче бути союзником у справах і учасником таємниць... Подібно до того, як, на думку Платона, вища несправедливість полягає в тому, щоб здаватись справедливим і не бути ним, так і в цьому разі слід визнати небезпечними ті лестоці, які обдурюють, а не ті, які діють відкрито, і ті, які діють серйозно, а не ті, які обертаються на жарт”. Але зупинись, мій Плутарху! Ах, мій Михайле, чи помічаєш ти, що Плутарх розрізняє підлесника й підлесника? А саме: один відкритий, а другий прихований. Один крутиться біля столів багатіїв, верзе нісенітницю, жартує, лестить, сміється. А інший, прикрившись машкарою серйозного мужа та мудреця, видає себе за надійного й мудрого порадника, гідного всілякої пошани. Перший прагне до того, щоб по-жебращькому випросити харч і наситити черево чужими обідами, другий, подібно до змії, вкрадаючись у довір'я, вивідуючи таємниці, прагне до того, щоб заподіяти шкоду простій і не-обачній людині й навіть цілком погубити її. О, це справді пекельна змія! Це посланці Сатани, прикриті людською подобою. Я сам зазнав на собі укусів шести або семи таких отруйних гадюк. Який злий геній скеровує їх на прості серця? Що в них спільного з людьми щирими, які не знають і не мають жодних хитрощів? Що спільного, питаю я, у рака зі змією? Діаметрально, як кажуть, протилежні вони такого роду натурам і нападають на них, неначе вовки, безсумнівно, заради вигоди. З таких людей постають брехливі друзі,

фальшиві апостоли, єретичні вчені, тирани, тобто погані царі, які, про-
бравшись у надра держави, у лоно Церкви, шляхами хитрощів проникаючи,
нарешті, на самі небеса, зміщують небо й землю, часто весь світ потрясають
смутами. Але хто достатньо яскраво змалює цих демонів? Я заради бесіди
такий багатослівний. Та я не жалкую за витраченими словами в цій украї
необхідній справі й заради такого друга, як ти. Бувай здоров, вельми дорога
мені голово, поєднуй зміїну мудрість із голубиною простотою!

Твій Григорій Савич.

У неділю, близько півночі.

13

[Харків, жовтень 1762 р.]

Salve, Amice pretiosissime!
mi Michaël!

Barbarus jocus meus pridianus de porcis et asinis, vereor, ne te (ut hac aetate
sumus omnes leviculi) offenderit; nimio enim aceto temperatus erat, et tibi nunc
serio immerso magnificis istis nugis jocos audire non vacat nec libet. Quod
vereor, amoris est; quod tam crasse sum jocatus, tribue nauseae, qua istos
vehementer nauseare soleo, istos, inquam Cyprios boves, quod proverbium
vide⁸⁹. Quemadmodum autem parentes, ubi vident infantem filiolum humi
reptantem ludentemque imprudenter incidisse in merdam, inque ea sese
versantem volutantemque, solent illum admonere ridentes, et quo facilius sordes
ostendant avocentque ab illo loco, referunt, cuinam tum sit similis, oblitus
videlicet manusque pedesque et ora flavo illo coeno; ille audiens scommata
plorare, indignum facinus existimans ab illis se ludibrio haberi, quibus deberet
esse omnium carissimus; donec parens serio lacrumantem non ferens è luto ocus
accurrens expediat lacrimasque absterso corpusculo mitiget; ita animus amici
cernens animum tuum inter merdosas istas ac suibus amicibus dignas nugas
versari, sciensque te ad pura illa caelestiaque esse fictum a communi nostro
parente Deo, non te, sed locum, ubi es, ridet ac cavillatur; te ipsum amat
plusquam germanum ἀδελφόν. Tu ad nos tria verba remitte, cum quattuor non
vacat. Nam visus sum κατ' ὄναρ a te versiculos mihi missos accepisse, dimetros⁹⁰
an Anacreontéos⁹¹ haud memini; quale mittes, nectar erit. Vale, carissime! Σὸς ὁ
Σαββίν.

Mane hora prima Diei.

*

Здрастуй, найдорожчий друже,
мій Михайле!

Учорашній мій грубий жарт про свиней і ослів, боюсь, здався тобі
образливим (у цьому віці ми всі досить марнославні); він був занадто міцно
приправлений оцтом, а в тебе, серйозно заглибленого тепер у ці чудові
дрібнички, немає ані часу, ані бажання слухати жарти. Мої побоювання
виникають з любові. Причиною мого грубого жарту вважай ту огиду, яку я

зазвичай глибоко відчуваю до цих людей, до цих, так би мовити, кіпрійських биків, – прочитай собі це прислів'я. Це схоже на те, як батьки, коли бачать, що дитина, повзаючи по землі й бавлячись, необережно потрапила в нечистоти і в них борсається та порпається, зазвичай зі сміхом застерігають її від цього і, щоб легше вказати їй на нечистоти й вивести з них, говорять їй, на кого вона тепер схожа з руками, ногами та ротом, обмазаним цими жовтими нечистотами, а дитина, чуючи насмішки й вважаючи негідним учинком те, що люди, для котрих вона мала б бути найдорожчою, роблять з неї посміховище, плаче аж доти, доки мати, не витримавши плачу, швидко підійде й винесе її з бруду і, обтерши тіло, осушить її сльози. Так і душа друга, побачивши, що твоя душа перебуває серед смердючої купи гною, яка личить свиням, і знаючи, що ти створений нашим спільним небесним Отцем для чистого й небесного, сміється й жартує не з тебе, а з місця, де ти перебуваєш, тебе ж самого любить більше, ніж рідного *брата*. Пришли мені три слова, якщо для чотирьох немає часу. Бо я *уві сні* бачив, що отримав від тебе прислані мені вірші, двостопні чи анакреонтичні, – не пам'ятаю: усе, що приллещ, буде для мене нектаром. Бувай здоров, мій дорогий! *Твій Савич*.
Будь удома о першій годині дня.

14

[Харків, жовтень 1762 р.]

Φίλτατε φίλτάτων βροτέ,
Κῆδος τε τερπαλή τε μοῦ,
Ἐφηβε τῶν Μουσῶν φίλε,
Salve sodalis⁹² omnium
Carissimorum carior,
Michaël amice ex Attica⁹³.

Nae tu profusus es tui, qui pro tribus verbis decuplo me donasti, petebam, tria, habeo 30. Tu imitaris Jovem, et

Ὁ Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἴθριος, ἄλλοκα δ' ὕει⁹⁴.

Jovis alias quidem est serenus alias autem pluit. Imo saepe uno die tantum effudit imbrium, quantum ad rigandam terram per totum sufficeret mensem, reddens nunc nimium aridam, nunc immodice ebriam ac spongiae aquis immersae simillimam τῶν βροτῶν terram. Imo vero novi sartorem, qui duos tresve menses religionem habet contingere τὴν σειβούχαν; exacto autem luctus tempore, uno die tantum haurit τοῦ νέκταρος артемовскаго, quantum praegrandes muli tres, aut Arcadii asini, sitiennes aquae. Dicis me objurgando valere: recte. Nam si... sed relinquo te corvum⁹⁵, κατὰ τὴν παροιμίαν, hiantem, properans Graeculorum ludum. Ἐρῶωσο, φίλτατε. Σὸς Γρεγ[όριος] ὁ Σαββίν.

Ante crepusculum nos domi expectans cochleam age, nec usquam prorepe. Et jam aetatem videor⁹⁶ diversorium tuum non vidisse.

*

*Найдорожчий із найдорожчих,
Турбото й утіхо моя,
Юначе, відданий Музам,
Здрастуй, товаришу,
Дорожчий мені із усіх найдорожчих,
Михайле, друже із Аттики!*

Ти справді-таки марнотратний: замість трьох слів дав мені вдесятеро більше; я просив три, а одержав тридцять. Ти наслідуєш Юпітера:

"То дощу не посилає Зевс, то ле як із відра".

Бо часто за один день він проливає стільки дощу, скільки б вистачило для зрошення землі впродовж цілого місяця, роблячи землю *смертних* то аж надто сухою, то аж надто вологою, дуже схожою на губку, котра ввібрала в себе воду. Я знаю шевця, який упродовж двох або трьох місяців свято дотримувався правила не пити *сивухи*, але після закінчення посту за один день стільки набирався *нектару* [артемовського], скільки могли б випити три превеликі мули або три аркадські осли, змучені спрагою. Ти кажеш, що моя сила в критиці. Правильно! Бо якщо... Але я, згідно з прислів'ям, залишаю тебе, як ворону, з розкритим ротом і йду до грецької школи. *Бувай здоров, мій найдорожчий! Твій Григ[орій] Савич.*

Надвечір чекай нас удома й сиди, як слимачок, нікуди не вилазячи... Бо, здається мені, я не врахував особливостей твого віку.

15

[Харків, кінець жовтня – початок листопада 1762 р.]

Ἐράσμιε φίλε Μιχαήλ.

Temperare mihi non potui, quin saltem parvolam portiunculam tibi communicarem eorum, quibus me statim post tuum abitum noster Plutarchus non torsit, ut solent spinae sophisticae⁹⁷, sed unice delectavit. Deum immortalem! quam commendat amicitiam! Quam graphice depingit corniculam alienis plumis ornatam, id est, vaferimum adulatorem, amici larvâ tectum, quem Graeci dicunt κόλακα, ó κόλαξ. Sed jam accipe ipsa verba Amici nostri Plutarchi:

Sicut nummum, ita amicum oportet habere probatum, antequam usus postulet, neque damno demum acceptô sentire, sed debemus habere peritiam cognoscendi adulatoris, ne laedamur⁹⁸. Alioquin idem nobis usu veniet, quod iis, qui gustato demum veneno sentiunt id esse letale...

Nam neque hos probamus, neque eos, qui se ipso facto putant deprehensisse adultores eos, qui blande ac gratiose conversantur⁹⁹. Non enim insuavis debet esse amicus neque¹⁰⁰ inconditus, neque gravitas austeritasque amicitiae constat morum acerbitate¹⁰¹, sed ipsa illa ejus pulchritudo atque gravitas suavis est¹⁰² desiderabilisque... Neque soli ei, qui est in calamitate.

Faciem intueri dulce hominis est benevoli...¹⁰³

Sed vitam comitatur amicitia non minus voluptatem ac gratiam rebus laetis adjiciens¹⁰⁴, quam adversis dolores¹⁰⁵ adimens. Atque¹⁰⁶ Deus amicitiam vitae admiscens, omnia laeta, dulcia ac grata ut essent amico praesente unaque fruente, fecit. Et quomodo adulator volutatum dulcedinumque occasione vellet insidiari, se sciret¹⁰⁷ amicitiam nihil jucundi usquam admittere?¹⁰⁸ (hactenus).

Satis jam, mi Michaël! Cum tam divina tamque dulcis res sit amicitia, ut sol vitae esse videatur, maximopere curandum, ne pro ove lupum, pro cancro scorpionum, pro lacerta anguem amplectamur. Nihil periculosius hoste vafro, sed nihil venenatius fucato amico. An non ego tibi praedixi a talibus maxime esse cavendum? Nullus unquam diabolus magis nocet, quam tales amici in specie.

De his nimirum dixi tibi, ut meo sapias periculo. Ego a multis talibus ictus sum, o carissime! In herba virenti anguem reperi¹⁰⁹. O mihi, si consultor tum adesset! O libri, consultores optimi! amici verissimi! Expecta, mi Michaël, et in posterum a me talia, nempe amicus ab amico. Vale! ac ad nos, si fieri potest, veni!

Tuus Greg[orius] Sabbin.

*

Наймиліший друже Михайле!

Я не можу не послати тобі бодай невеличкої частини того, чим мене невдовзі після твого відходу не мучив, як це звичайно роблять софістичні колючки, а надзвичайно порадував наш Плутарх.

Безсмертний Боже! Як він описує дружбу! Як яскраво змальовує ворону, прикрашену чужим пір'ям, тобто найлукавішого підлесника в личині друга, що його греки називають *κόλακα*, *ὁ κόλαξ* (підлесник). Але наведу тобі слова нашого Плутарха: "Як монету, так і друга, слід випробувати раніше, аніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали. Треба мати досвід у розпізнаванні підлесника, щоб не зазнати неприємностей. Інакше ми опинимося в становищі тих, хто скуштувавши отруту, нарешті відчув, що вона смертельна..."

Бо ми не схвалюємо як цих, так і тих, котрі вважають, що самими вчинками викривають себе ті підлесники, які поведуться ласкаво й приємно. Бо друг не має бути неприємним чи грубим; серйозність і суворість дружби не полягає в різкості поведінки, але сама її краса й серйозність мають бути приємними й бажаними... Не тільки тому, хто нещасний.

Приємно бачити обличчя доброзичливої людини...

Але дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи й чарівності його світлим сторонам, але й полегшує страждання. І Бог, додавши до життя дружбу, зробив так, щоб усе було радісним, приємним і милим, коли друг поруч і разом з вами втішається. І як би підлесник не кував лихо, використовуючи насолоди й приємності, треба знати, що він нічого радісного не вносить у дружбу".

Уже досить, мій Михайле! Через те, що дружба така божественна, така приємна річ, що здається, ніби вона – сонце життя, нам слід найбільше

дбати, щоб не вважати вовка вівцею, скорпіона – раком, змію – ящіркою. Немає нічого небезпечнішого, аніж підступний ворог, але немає і нічого отруйнішого від удаваного друга. Хіба я тобі не казав раніше, що таких слід остерегатися найбільше? Жоден диявол ніколи не приносить більшого лиха, ніж такі вдавані друзі.

Звісно, я говорив тобі про них, щоб навчити тебе на власному досвіді. Я, найдорожчий, від багатьох таких постраждав! У зеленій траві я знаходив змію. О, якби в мене був тоді порадаєник! О книги, найкращі порадаєники! Найвірніші друзі! І надалі, мій Михайле, чекай від мене таких самих застережень, як друг від друга. Бувай здоров і зажди, якщо можеш, до мене!

Твій Григ[орій] Савич.

16

[Харків] 8 листопада 1762 р.

Χαῖρε τοῖς^a φίλε.

Ista dies summo Michaëli sacra στρατηγῶ,
Iste ducum dux est angelus angelicum.
Si cognominis, o Michaël, tu natus es isti,
Angelicè angelicum sis celebrato diem.
Angelus ille Dei est, quisquis terrestria sprevit,
Qui evolat in coelos, angelus ille Dei est.
Angelus ille Dei est, qui carnis vincula rupit;
Qui purus vitiis, angelus ille Dei est.
O utinam videam tempus, cum dixeris ista:
Quid mihi cum terra? Nil habet illa boni.

Σὸς γνήσιος φίλος

Γρηγόριος ὁ Σάββιν. αψνβ¹¹⁰

Nov[embris] 8.

*

Радіи, трічі дорогий!

Це день небесного *stratega* Михаїла,
Він вождь вождів, над янголами янгол.
Якщо ж твоє ім'я, Михайле, спільне з ним,
По-янгольському ти відзнач святковий день.
А янгол Божий – той, хто нехтує земним,
Хто лине в небеса, той справді янгол Божий.
А янгол Божий – той, хто ланці плотські рве;
Хто чистий від гріхів, той справді янгол Божий.

^a NB τοῖς – ter; sis pro si vis; sic enim loquuntur Latini: vide sis, id est, si vis [NB τοῖς – три рази; sis замість si vis; так кажуть латиняни: vide sis, тобто si vis (лат.)].

О, як би я хотів побачити той день, коли ти скажеш так:
“Земля мені нащо? Немає в ній добра”¹¹¹.

Твій справжній друг

Григорій Савич. 1762,

8 лист[опада].

17

[Харків, 13 листопада 1762 р.]

Gregorius Sabbin

Michaëli suo gaudium in Domino precatur.

O vitae via dulcis, ubi bene conscia mens est!
Attica mella super nectar et ambrosiam!
Hinc hilaris vultus, spes vivida fronte relucet,
Hinc sunt perpetuo gaudia tanta piis.
Non spes in morbo, non ipsa in morte relinquit,
Imo et defunctis os hilarescit eis.
O Michaël, Michaël! culpâ mihi disce vacare
A teneris, carus si cupis esse Deo.
Heus extra te ipsum bona maxima quaerere noli:
Intra nos Christus Σκῆπτρα Dei esse docet¹¹².

Scribendi occasionem dedit hodiernus dies τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν
Ioannis Chrysostomi¹¹³, cuius hanc auream sententiam mitto tibi munusculo:

Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἶωθεν^a, ὡς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ
ἐλπίδες ἀγαθαί¹¹⁴.

Nihil nos ita laetificare consuevit, quam conscientia pura et spes bonae.

Vale, carissime!

*

Григорій Савич

бажає своєму Михайлові радуватися в Господі!

О, солодка дорога життя, коли твоя совість чиста!
Мед-бо аттичний тоді кращій нектару й амброзії!
Тому веселе лице, тому чоло прикрашає надія жива,
Тому-то в добрих людей завжди є стільки радощів!
Їх не лишає надія в хворобі чи навіть у смерті,
Навіть уже як умруть, в них на обличчях радість.
О, мій Михайле, Михайле! В юності будь безгрішним,
Господу станеш тоді нашому ти облюбленцем.

^a Est verbum anomalum post explicabitur [Це неправильне дієслово далі буде пояснене (лат.)].

О, не шукай же добра вищого поза собою:
Каже Христос, що Царство Боже у нас самих¹¹⁵.

Нагоду до написання цього вірша дав сьогоднішній день *во святих отця нашого* Івана Златоуста; надсилаю тобі в подарунок такий його золотий вислів:

Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἶωθεν, ὡς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί.

“Ніщо зазвичай не приносить нам такої радості, як чиста совість та добрі сподівання”.

Прощай, найдорожчий!

18

[Харків] 15 листопада [1762 р.]

Michaël!

Frater in Christo desideratissime!

Si vales, gaudeo; sin etiam laetus es, etiam magis gaudeo: est enim laetitia vera valetudo bene compositi animi. At vero esse laetus non potest animus, ubi quid vitii perpetratum est. Novi, quam sit lubrica via adolescentiae, scio rursus, quam immoderate heri vulgus Christianorum bacchabatur. Valde metuo, ne heri alicui sodalitati inhaeseris, ac in societatem immodestiae veneris. Si nihil est, quod remordeat animum, gaudeo te felicissimum esse. Sin, noli frustra angi; satis est, si odisti vitium. Jam ignovit Christus, simulatque induximus in animum vitare in posterum. Sentio hoc dictum tibi esse duriusculum. Scio morem adolescentum; at non statim est venenum, quod acerbum est. Hoc solum dicam: nisi hunc meum de te metum interpreteris summum meum in te amorem, valde in me es injurius. Christus optimus aetatem tuam ab omnibus vitiis servet tutam, semperque ad meliora provehat!

Tui amantissimus Greg[orius] Sabbin.

Diluculo, novemb[ris] 15.

Quae proximo epistolio tuo nos petis, fient omnia, modo Christus aspiret, et in incepto ipse perseveres.

Scribe ad nos paucula, – scio enim te temporis esse pauperem – et valetudinem tanquam oculos custodi.

*

Михайле!

Найжаданіший брате во Христі!

Якщо ти здоровий, радію; якщо ти до того ж іще й веселий, радію ще більше, бо веселість – це здоров’я гармонійної душі. Душа, вражена будь-яким пороком, не може бути веселою. Знаю, який спокусливий шлях юності, знаю й те, як надмірно веселився вчора простий християнський люд. Дуже боюся, чи не приєднався ти вчора до якоїсь компанії й не

потрапив у непристойне товариство. Якщо не сталося нічого, що викликало б докори сумління, то я дуже радий, і ти найщасливіша людина. Якщо ж це сталося, то не мучся даремно; досить уже, якщо ти ненавидиш свій порок. Христос уже вибачив, як тільки ми вирішили не грішити надалі. Я відчуваю, що тобі важко слухати такі слова. Мені відома вдача юнаків; але не все те отрута, що неприємне на смак. Одне лиш скажу: якщо ці мої побоювання ти не витлумачиш як прояв моєї найвищої любові до тебе, ти будеш глибоко несправедливий щодо мене. Нехай збереже якнайкраще Христос твій вік у безпеці від усіляких пороків і нехай скерує тебе до всього найліпшого!

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.
На світанку, 15 листопа[ада].

Те, про що ти просиш нас у своєму останньому листі, усе здійсниться, аби лиш Христові це було вгодно, а ти сам був наполегливий у розпочатій справі.

Пиши мені коротко, бо я знаю, що тобі бракує часу, а здоров'я бережи, як око.

19

[Харків] 23 листопада [1762 р.]

Salve, amice!

Precaris prospicientia tuae vitae et statui, vel maxime, cum quibus possis versari amicis. Sapienter facis, qui mature tibi prospicis. Sed de statu vitae alias dicemus, quod Christus suggeret; nunc pauca de conversatione. Cum quibus verseris, rogas? Phy! cum bonis, breviter respondeo. Quamquam ne cum bonis quidem, nisi iis, ad quos tacito sensu a natura es propensus. Haec enim norma optima amicitiae. Bonus cibus est, sed quid, si tuo stomacho non arridet? Nimirum nocebit. Sed utinam, mi Michaël, tanta apud nos copia sit bonorum hominum, quanta ciborum! Sed hoc duntaxat optare licet, habere non item. Vere bonus homo, id est christianus, corvo est rarior albo¹¹⁶. Quem ut invenias, multis tibi laternis Diogenicis¹¹⁷ est opus. Quid igitur faciendum? Versandum est cum minus malis, quam sunt alii, qui vulgo recte boni dicuntur. Eligendi sunt candidi et constantes et simplices. Candidus animus nihil livoris sive nigredinis id est malitiae habere dicitur. Simplices non stulti, sed aperti, non mendaces et simulatores vanique, quod ego genus hominum plusquam Tartara¹¹⁸ odi. Qualium utinam apud nos sit minor frequentia! Sed quid facias, si mundus hic, id est multitudo hominum e talibus constat?

Mundus stultorum cavea, errorumque taberna.

Ut Palingenius noster canit¹¹⁹.

Consultissimum igitur arbitror parare amicos mortuos, id est Sanctos libros¹²⁰. Sunt ex vivis usque adeo callidi versutique et nequissimi veteratores, ut adolescentem videntem et viventem palam in os decipiant, afflantes venenum suum innocenti simplicitati, simplices autem maxime adoriuntur, quod circa hos

praedae spes est eis anguidus. Neque enim canis caninam est¹²¹. Eja cave tales! Hei mihi, quantam bonorum morum jacturam ipse feceram, ab his angelis diabolicis circumventus! Quam callide sese insinuant! ut vix quinquennio possis persentiscere. Heus meo periculo sapias! Ego ille nauta sum, qui naufragio ejectus in littus, alios fratres meos idem iter ingressuros timida voce moneo, quas Sirenes, quae monstra cavere debeant, qua iter tenere¹²². Nam quidem alii in aeternum sunt demersi. At possum, inquires, et ego ictus sapere. O mi amice carissime! An nescis multos naufragium pariter pati, enatare paucissimos, tres de centum. Potesne promittere certe enaturum te? incerta pro certis? Quin tu si medicamentum praesens habes, non ideo tamen sponte venenum debes sumere. Satis est mali, si imprudens gustes. Sed campana me advocat in graecum ludum. Proinde, si placebit, alias de eodem hac materia disseremus, tu brevicule significabis. Sic enim et colloquemur de Sanctis rebus, et interim stilus formabitur. Vale!

Tui amantiss[imus] Greg[orius] Sabbin.

23 Nov[embris] è museo.

*

Здрастуй, друже!

Прохаєш дати тобі поради щодо твого майбутнього життя й становища, особливо щодо того, з якими друзями тобі варто підтримувати зв'язок. Ти чиниш розсудливо, що заздалегідь дбаєш про своє майбутнє. Але про твоє місце в житті поговоримо іншим разом, коли підкаже Христос; а зараз побалакаймо про друзів. З ким тобі підтримувати стосунки? – питаєш. Пхе! З хорошими, – відповідаю я коротко. А з хороших – лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний. Бо це найкраща норма дружби. Їжа добра, але що з того, коли вона не подобається твоєму шлункові? Не дивно, що вона шкодить. Однак якби-то в нас, мій Михайле, було так багато хороших людей, як хороших страв! Але цього можна лише бажати, мати ж – це інша справа. Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони. Щоб знайти таку людину, тобі знадобиться чимало ліхтарів Діогена. Що ж робити? Слід підтримувати зв'язок із тими, котрі не такі погані, як інші, яких зазвичай вважають просто добрими. Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щиру душу кажуть, що вона не заздрісна, не злобна, не підла. Прості – не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні й не порожні, бо таких людей я ненавиджу більше Тартара. О, якби в нас було таких поменше! Але що ж робити, коли цей світ, тобто більшість люду, складається з таких?

“Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків”, –
як співає наш Палінгеній.

Тому найбільш правильним я вважаю здобувати друзів мертвих, тобто священні книги. Серед живих є такі хитрі, спритні й безчесні пройдисвіти, що юнака у вічі обдурюють, вливаючи свою отруту невинній простоті й особливо нападаючи на простих – коло них у цих змій є надія на здобич. Бо

й собака не їсть собачатини. О, бережись таких! Скільки моральної шкоди завдали мені посланці диявола, обманувши мене. Як хитро вони втираються в довір'я, так що тільки через п'ять років ти це відчуєш. Ах! Скористайся хоч моїм досвідом! Я – той моряк, що, викинутий на берег під час аварії корабля, інших своїх братів, на котрих чекає те ж саме, непевним голосом попереджає, яких сирен і страховищ їм слід остерігатись і куди прямувати. Бо інші потонули й відійшли у вічність. Але, скажеш ти, я й сам можу стати розсудливим під ударами долі. О, мій найдорожчий друже! Хіба ти не відаєш, що багато людей зазнає аварії корабля, а рятується небагато – троє із сотні. Чи можеш ти ручитися, що врятуєшся? Якщо в тебе є ліки, невже ти з власної волі маєш прийняти отруту? Досить біди, якщо ти через свою необережність її скуштуєш. Але дзвін кличе мене до грецького класу. Тому, якщо тобі бажано буде поговорити іншим разом про те ж саме, напиши мені ближчим часом. Так ми будемо вести бесіду про святі справи, а водночас і стиль буде вироблятися. Бувай здоров!

Твій найбільший друг Григ[орій] Савич.

23 лист[опада], з музею.

20

[Харків, 29 листопада 1762 р.]

Φίλτατε φίλτάτων,

Μιχαήλ γλύκιστε.

Quare non fuisti ἐν ταῖς ἐσπεριναῖς; De Sancto Ἀκακίῳ¹²³ στιχηρὰ¹²⁴ pulcherrima sunt lecta, e quibus haec ἔλασον: “Дух не смущен, и ум чист”¹²⁵. Ὁ ἀτάραχος θυμὸς καὶ νόος καθαρὸς. O felicitate ipsa fortunatiorem, quisquis haec sibi paravit! Quid enim suavius animo spurcis vulgaribusque cupiditatibus non turbato? Quid mente terrenis cogitationibus pura beatius, quae Deum illum cernit? Palinginium¹²⁶ tuum nugatorem unico verbulo impetravi, lege illum, tere, preme, versa, hauri ac satiare. Nutri divino suavissimoque tuo parvolum tuum Jacobulum¹²⁷, ut aliquando sceptro potiat. Gaude in Deo, canta, ψάλλε, deambula, ut ego facio. “Житейское море”¹²⁸ etc. Ἐγὼ προσῶπω μὲν ἀπὼν, τῇ δὲ καρδίᾳ, tecum semper sum. Vale ac gaude! Tui omnium amantissimus Greg[orius] Sab[bin].

Literulae tuae valde ingratae mihi, proinde noli scribere scilicet...

*

Найдорожчий із найдорожчих,
найсолодший Михайле!

Чому ти не був на вечірні? Читалась чудова стихира про святого Акакія, з якої я взяв таке: [“Дух не смущен, и ум чист”]. О щасливіший, ніж саме щастя, той, хто забезпечив собі це! Що є приємнішим від душі, яку не тривожать гидота й ниці пристрасті? Що є блаженнішим від розуму, очищеного від земних помислів, який бачить самого Бога? Твого жартівливого

Палінгенія я дістав для тебе без великих зусиль. Читай його, обточуй, черпай із нього, повертай, витискай і насичуйся, годуї божественною та найприємнішою їжею твого малого Яшка, щоб і він коли-небудь здобув скіпетр. Радій у Бозі, співай під музику, гулай, як я роблю ["Житейское море"], та ін. Я тілом відсутній, а серцем завжди з тобою. Бувай здоровий і веселий! Твій найбільший друг Григ[орій] Сав[ич].

Листи твої мені дуже неприємні, тому не пиши, тобто...

21

[Харків, 1 грудня 1762 р.]

Υμῶν δὲ μακάριοι οἱ ὀφθαλμοί, ὅτι βλέπουσι, καὶ τὰ ἄλλα ὑμῶν ὅτι ἀκούει. Mat[theus], cap[ut] 13¹²⁹.

Qui natus est, et toto pectore quaerit, certe inveniet et videbit id, quod vidisse non quorumlibet, sed beatorum est dumtaxat oculorum, puta Dei veritatem, quae ut difficillima est inventu, ita aspectu longe jucundissima rerum omnium¹³⁰. Vidisse veritatem, caput est omnium, "развъ бо сего (Духа Святаго) ни дѣяние ни слово"¹³¹, ut hodie ἐν τοῖς ἀντιφώνοις¹³² lectum est, aut incipit aut perficitur. Sic quaesivit Abraham relicta sua terrâ; hac via ingressus est Isaak, cui terram monstravit Dominus: Jacob et filii ejus hoc idem fecerunt. Spiritum enim S[anctum] in se habere nihil aliud est, quam veritatem, quae unica est, Dei videre. Hanc, si vidit Aristoteles¹³³ et ejus sectatores, beati sunt; sin minus, sunt μωρόσοφοι¹³⁴. Si οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραὰμ sumus, et si ejusdem cum illo genii, factis hoc testemur similibus; unde enim constabit, in nobis spiritum esse τῶν προγόνων, si non ex fructibus? Quid alii faciunt, quidve petunt, ipsi viderint: ego certe scio me totum esse soli divinae veritati quaerendae consecratum. Non succedet? At vero succedet tandem. Hodie audiavi in evangelio: "Очы бо ёю держастъся, да его не познают"¹³⁵, et tamen agnoverunt, licet male oculo eorum tenebantur. Quid enim labor improbus non vincet? Et quomodo non dulce laborare, si sumus ad hoc nati, si Abrahamitico spiritu ferimur? Naturalis enim motus deinde fit incitator. Ergo cum Paulo clamare lubet: διώκω δὲ, εἰ καὶ καταλάβω. Cap[ut] 3. ad Philipp[enses]¹³⁶. "Тоню же, аще и постигну"¹³⁷, то есть особливо постигну. Ἀδελφοί¹³⁸ etc. ... Si nihil aliud in me est, praeter cordis ardorem, vel ut Evangelistae verbis dicam, ἡ καρδία ἡμῶν καιομένη¹³⁹, et hoc mihi gratulor; ipsum enim τὸ παντελῶς θέλειν a Spiritu S[ancto] est, qui ut inceperit, ita certe perducet eo, ut dicamus: "Мы же откровенным лицом взираем на славу Божию"¹⁴⁰. In hoc vivo hoc noctesque diesque agitate lubet, in hoc mori, o mi pretiosissime Michaël, decrevi, imo jam pridem mortuus sum mundo¹⁴¹, ut aliquando liceat in gloriam cum Christo ascendere. Te, quem Abrahami ἕκγονον εἶναι νομίζω, socium ambio comitemque in via tam deserta ab omnibus cupio. Quodsi tibi quoque est ἡ καρδία ἡ καιομένη¹⁴², et certe debet esse, si is es, quem te esse existimo; ejice, quicquid est mortalis curae in pectore, elue lutum ex corde; lutum est quicquid terrenum est; quicquid autem visibile, terrenum est. Si justus

verusque ignis in pectore tuo, exuretur, quicquid terrenum est, ut aliquando puro corde sis, videasque Deum: τὸν θεὸν καὶ τὴν ἀλήθειαν, quam videntes, beati sunt oculi¹⁴³. Qui vere exarsit, bene inceptit; at bene incepisse est dimidium perfecisse¹⁴⁴. Sic te assuefac, ut quotidie quicquid per oculorum aut aurium sensum non modo ex S[ancta] Scriptura aliisque libris incidat in animam tuam, verum etiam quidquid ex fortuitis eventibus videris aut audieris, id, ut animal τῷ θεῷ consecrandum, rumina, discute, ac quantum potes in salutarem succum converte. Qui vili sunt ingenio, iis optima scripta dictaque cedunt in pessimum et ipse Christus est offendiculum. At qui spiritu Abrahamitico sunt creti, iis Deus de mortuis etiam et infecundis saxis divinam ac pulcherrimam prolem suscitavit¹⁴⁵. Praeterit te (exempli causa) ebrius, sic cogita: obtulit Deus tibi spectaculum, ut alieno periculo cognoscas, quam enorme malum sit ebrietas¹⁴⁶: heu! fuge! Praeteris mendicum jacentem, cui pedes computruerunt, aut nasus cum cadaverosa facie horrorem spectanti incutit, sic ratiocinare: hunc aut hanc oportet libidinosam fuisse; hi enim sunt fructus libidinis. O beati, qui hoc malo carere possunt! eheu! quanti est valetudo et castitas! quam angelica virtus! quam paucis familiaris! Stas in templo, audis venerari cingulum Beatiss[imae] Virginis, audis ejus Zonae divinam vim tribui, vocari beatiss[imam] urbem, in qua illa Zona deposita esset, tutamque ab omnibus malis, sic animo volve: oportet heic aliquid subesse mysterii. Si enim caro nihil prodest, quomodo carnis servus cingulus prorsit? Manna? Quid hoc¹⁴⁷? Vulgus hominum haec audit, velut asellus lyram¹⁴⁸. Sed tu si vis abrahamitice auscultare, aliquid fode hic cum pueris Isaak¹⁴⁹ et fortassis dimota terrâ aliquid aquae vivae invenies. Vel sic: peperit, et tamen virgo? Oportet heic esse aliquid mysterii. Ergo pariunt etiam virgines? Phy! et maxime quidem¹⁵⁰. In humanis rebus hoc quidem impossibile; sed heus! amove, inquam, terram! Habet enim et spiritus suam generationem, et ubi tam regnat Spiritus, quam ubi ei adversa caro stricta cingulo virgineae castitatis¹⁵¹. “Возвеселися, неплоди нераждающая”¹⁵² etc. ...

Vale, Isaaci proles! Σὸς Γρ[ηγορίου] ὁ Σα[ββίν].

*

“Очі ж ваші блаженні, що бачать, і вуха ваші, що чують”.

(Мат[вій], гл[ава] 13).

Кожен народжений, який усім серцем шукав, поза сумнівом, знайде й побачить те, що можуть побачити очі не будь-яких людей, а тільки блаженних. Це значить: божественну істину найважче знайти, зате тим, хто її побачить, вона найприємніша. Пізнання істини – вершина всього [“развѣ бо сего (Духа Святаго) ни дѣяніе, ни слово”], як сьогодні говориться про це в *антифонах*, – не починається, не закінчується. Так шукав Авраам, залишивши свою землю; цим шляхом пішов Ісаак, якому землю вказав Господь. Яків і його сини зробили те ж саме. Мати в собі Святий Дух є не що інше, як бачити Божу істину, яка одна є істиною. Якщо її бачили Арістотель та його послідовники, то вони блаженні, якщо ж ні, – вони

*безумні філософи. Якщо ми – потомки Авраама, якщо ми одного з ним духа, ми це підтвердимо подібними ж ділами; бо звідки, як не з плодів наших, відомо, що в нас є дух предків? Що інші роблять, чого прагнуть, вони й самі побачать; я ж твердо знаю, що я всього себе присвятив шуканню однієї лиш божественної істини. Я не буду мати успіху в цьому? А все ж таки врешті-решт успіх прийде. Сьогодні я чув з Євангелії: [“Очы бо ёю держастъся, да его не познають”]. І вони його все ж таки пізнали, хоч очі їхні й погано їм служили. Бо чого не перемаже чесна праця? Хіба не приємно працювати, коли ми народжені задля цього, коли ми просякнуті духом Авраама? Бо природний рух із часом стає все швидшим. Тому хочеться сказати з Павлом: “але прагну, чи не досягну” (До филип’ян, гл[ава] 3). [“Гоню же, аще и постигну”, то есть особливо постигну]. “Браття...” і далі. Якщо в мені нічого немає, окрім жару серця, або, кажучи словами євангеліста, *нашого палаючого серця*, то я задоволений цим, бо *палке бажання* походить від Святого Духа, який як почав, так, напевно, і закінчить, щоб ми могли сказати: [“Мы же откровенным лицом взираем на славу Божию”]. Цим я живу, над цим із охотою працюю вдень і вночі, у цьому я вирішив, мій найдорогоцінніший Михайле, померти, хоч я вже раніше помер для світу, щоб коли-небудь піднятися во славу з Христом. Тебе ж я *важаю* Авраамовим *нащадком* і прагну та бажаю, щоб ти був моїм союзником і супутником у житті, якого всі так цураються. Якщо в тебе *палаюче серце*, а воно, поза сумнівом, має палати, якщо ти той, за кого я тебе маю, вижени з грудей всіляку смертну турботу, змий бруд із серця. Бруд – це те, що земне, а що видиме, те земне. Якщо вогонь у твоїх грудях справжній і щирий, то згорить усе, що в них є земного, щоб ти коли-небудь став чистий серцем і побачив Бога, *Бога й істину*, яка робить блаженними ті очі, котрі її бачать. Хто добре загорівся, той добре почав, а добре почати – це наполовину зробити. Привчи себе до того, щоб кожного дня через очі або вуха потрапляло в твою душу що-небудь не лише зі Святого Письма, а й те, що побачиш і почуєш з випадкових подій, переживуй, розмелюй і, наскільки зможеш, перетворюй на поживний і рятівний сік, ніби та тварина, що має бути принесена в жертву *Богові*. У тих, хто душею нищий, найкраще з написаного й сказаного переходить у найгірше і сам Христос є чимось неприємним. Але для тих, хто сповнений Авраамовим духом, Бог навіть із безплідних скель підносить божественну й найпрекраснішу поросль. Якщо повз тебе, наприклад, проходить п’яний, ти думай так: Бог дав тобі видовище, щоб ти на чужому прикладі усвідомив, яке велике зло пияцтво – тікай від нього. Ідеш повз жебрака, що лежить, у якого ноги згнили або ніс, і подібне до трупного обличчя викликає жах, міркуй так: оцей або оця, поза сумнівом, вели розпусне життя, це плоди розпусти. О, щасливі ті, хто може бути вільним від цього зла; о, яке велике значення має здоров’я й непорочність! Яка висока чеснота! Як мало тих, кому вона властива! Якщо ти стоїш у храмі, чуєш, як віддають почесні поясу найблаженнішої Диви, чуєш, що цьому поясові приписують божественну*

силу, що називають найблаженнішим те місто, в якому перебуває цей пояс, і вважають це місто убезпеченим від усіх нещасть, то думай про це так: тут має бути якийсь таїнство, бо якщо плоть не приносить жодної користі, то яким робом допомагає пояс, котрий служить плоті? Манна? Що це таке? Юрба сприймає це, мов осел звуки ліри. Але ти, якщо хочеш по-авраамівському слухати й сприймати, копай тут з отроками Ісаака і, може, відкинувши землю, знайдеш якусь живу воду. Або так: народила, а все-таки діва. Має бути й тут якийсь таїнство. Отже, народжують і діви. Пхе! Ще й як! У людських справах це, звісно, неможливо. Та відкинь, кажу я, землю. Бо й дух має своє народження, а де так панує дух, як не там, де йому протистоїть плоть, оповита поясом дівочої чистоти. [“Возвеселися, неплоди нераждающая”] та ін. ...

Бувай здоров, нащадку Ісаака! Твій Гр[игорій] С[авич].

22

[Харків, жовтень – грудень (?) 1762 р.]

Oda Horatiana libri II, XVI.

De animi tranquillitate

[Ода Горація (книга II, XVI) «Про спокій душі»]

Купец покоя в страсть¹⁵³ сладка Бога просит,

Когда по морю его вихор бросит,

Как Луну облак и звѣзды преясны

Скрил преужасній.

Просит покоя в войнѣ Турчин бѣшен

И красним Луком Китáец обвѣшен,

Но ниже, друг мой, драгая Порфвра

Дасть нам внутр мира.

Не бѣ царска власть, или Злата полній

Сундук усмирит души бѣдны волны,

Ни приутишит живуцїи вздохы

В красном порогѣ.

Сладка покоя нищета ест маты,

Где лишних в домѣ вещей не видати,

Где не мѣшает ниже страх сна сладка,

Ни похоть гадка¹⁵⁴.

По что толь много сїй черв замишляеш,

За чем на воздух чужїй поспѣшаеш?

Что ползы бросить природніи страны?

Брось нрав твой странній!

Печаль глупа и на корабль восходит,
 И проникает на далны походы,
 Еленей¹⁵⁵ легких она всѣх бистрѣе,
 Вѣтров¹⁵⁶ скорѣе.
 Будь сит тѣм, что ест, не печись на утро¹⁵⁷,
 Потѣшай смѣхом твою горестъ Мудрѡ,
 Знай, что ничтоже совсѣм ест блаженно,
 Но з злим смѣшенно.
 Знай, что преславны пошли в прах Герои,
 И сто лѣт жившы лежат в смертном гнои,
 И может тое, твое что сливется,
 Мнѣ доведется¹⁵⁸.
 Воллов изрядних у тебе завѡды
 И чужостранных лошадей природы,
 А на одежу тебѣ для прибора
 Сукна з за Моря.
 А мнѣ Судбина дала грунт убогой,
 И ѡт Муз чистих греческих не много
 Духа напитись и пренебрегати
 Мір сей проклятіи¹⁵⁹.

Pretiosissime amice,
 salve, mi Michaël!

Hanc prope ex tempore, certe praecipitanter verti, hoc unice spectans, ut quam possem perspicue spiritum auctoris expromerem, non phaleris verborum ornarem. Tu potes, si libet, refingere, ac aliis verbis inducere. Quod autem verti τὸ “quod ultra est, oderit curare”¹⁶⁰ sic: “не печися на утро”¹⁶¹, temere improbare noli, licet scio te esse a praeiudicii alienum. Siquis enim, velut canis, ut ajunt, e Nilo¹⁶², gustavit ex S[anctis] Patribus, is intelligit τὸ crastinum pro sequenti vita accipi. Cum enim vita nostra, passim in S[anctis] literis diei assimilatur, et diei prima pars est nox, altera lux, rectissime dicitur prima aetas, puta juvenia, stulta, vita praesens, nondum illuminata veritatis Sole. Altera vitae pars, luci assimilata, vocatur vita [...] ¹⁶³ cum deponuntur tenebrarum opera¹⁶⁴. Cum igitur dicitur noli in crastinum esse sollicitus, dicitur non esse dolendum, quid edas aut quo vestiaris in senectute; quaere modo regna dei in praesenti vita, cura de sola virtute et sapientia sollicitus. Nam si seminaveris in praesenti bene, bene metes et futura, nec quisquam sanctus moribus destitutus erat in senecta viatico. Ad haec verba quoniam sententia Platonis in quam nuper incidi pertinet, non gravabor tibi adscribere. Ea est haec: ἐμοὶ¹⁶⁵ μὲν οὐδὲν ἐστὶ πρῶτον τοῦ ὡς ὅτι βέλτιστον ἐμὲ γενέσθαι¹⁶⁶. Mihi quidem nihil est antiquius, quam ut

quam optimum me esse sive fieri. Vide quid curarunt summi viri, non divitias etc.; non mirum igitur, si bene clauderunt vitam. Ut quisque enim in juventute seminat, ita in senecta metit¹⁶⁷. Vis levis et sanus esse senex? Cole juvenis sobrietatem et castitatem. Haec cogita.

Vale optime, mi φίλόμουσε!

Tuus Gregor[ius] Sab[binus].

*

Найдорогоцінніший друже,
здрастуй, мій Михайле!

Це я переклав майже експромтом, дуже швидко, слідкуючи тільки за тим, щоб, наскільки це було для мене можливим, передати дух автора, не дбаючи про красу стилю. Ти можеш, якщо тобі до вподоби, змінити й почати з інших слів. Що ж до перекладу виразу “quod ultra est, oderit curare” словами [“не печися на утро”], то остерігайся судити його занадто поспішно, хоч я й знаю, що ти далекий від забобонів. Бо хто черпав зі с[вятих] отців, за прислів’ям, як собака з Нілу, той зрозуміє, що “завтрашнє” треба розуміти як наступне життя. Бо якщо наше життя всюди у С[вятому] Письмі порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга – світло, то дуже правильно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівнюється зі світлом і називається життям..., коли відкидаються вчинки темряви. Отже, коли автор говорить: “не турбуйся про завтрашній день”, він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай у теперішньому житті тільки царства Божого, піклуйся і дбай тільки про добродетель і мудрість. Бо якщо ти добре посієш у теперішньому, то добре пожнеш у майбутньому, і ніхто з тих, хто придбав святі звичаї, не буде позбавлений у старості своїх заощаджень. Сюди належить і один вислів Платона, на який я нещодавно натрапив і який радо тобі повідомляю. Це така сентенція: “Для мене нічого немає понад те, щоб стати кращим”¹⁶⁸. Дивись, про що дбали найкращі мужі – не про багатство та інше. Тому не дивно, що вони добре завершили життя. Бо як хто посіє в юності, так пожне в старості. Хочеш бути легким і здоровим старцем? Додержуйся в юності тверезості й непорочності. Подумай про це!

Бувай здоров, мій найкращий любителю Муз!

Твій Григор[ій] Сав[ич].

23

[Харків, вересень – грудень (?) 1762 р.]

Ἦ σὰρξ κατὰ τοῦ πνεύματος ἐπιθυμεῖ¹⁶⁹

Jam langues, Israëli, jam frangit te impetus hostis,
Jam turbare pavens, jam sacra signa refers.

Ille velut Boreas¹⁷⁰ sata laeta ferociter urget,
Compositas acies turbat agitque tuas.
Tolle tuas, mi Christe, manus ad sydera, tolle!
Mox felix Amalech¹⁷¹ impia terga dabit.

*

“Тіло бажає противного духові”

Ти вже слабнеш, Ізраїлю, захитавшись під натиском ворога,
Ти охоплений страхом, відступаєш під стягами Божими.
А нападник, немов той Борей, вже спустошить веселі посіви,
Вже лама твої лави струнки і жене тебе геть.
Христе мій, о здійми, о здійми свої руки до неба!
Славний тоді Амалік миттю з ганьбою втече¹⁷².

24

[Харків, 20–23 грудня 1762 р.]

O igitur miseros, o terque quaterque misellos¹⁷³!
Sidere qui prolem sub Pharaonis habent¹⁷⁴.
Tu si quos sentis in te βαβυλῶνος haberi,
Heus allide istos tempus in omne PETRAE¹⁷⁵!
Lucifer¹⁷⁶ est Σατανᾶς, si affulget, credere noli¹⁷⁷;
Gramen nocturnum sole oriente cadit.
Sidere sub pravo quidquam generare caveto.
Ecce Dies DOMINI non procul! ecce prope est!

Cariss[ime] Michaël!

Nae mihi mea solitudo coelum aperuit. Injuncto pueris exercitio abii in muséum, ubi ex occasione explicatae vocis τὸ ἀστρολόγος¹⁷⁸ vides in quas cogitationes veni. Ex consideratione visibilis coeli, transii ad Spiritualia. Pulchrum est illud, sed longe divinius hoc contemplari¹⁷⁹. Nunc mihi considera, utrum in coelo versantur (licet corpusculo in terra¹⁸⁰) hi, qui negotiis mortui vulgi, tantopere ἐν τοῖς οὐρανοῖς expatiantur. An non hoc forte sit cum Hieronymo mente paradisum deambulare¹⁸¹? Sed nulla mihi tecum fabularum satietas. Hoc solum mihi familiare exclamo: ὦ σχολίον¹⁸², ὦ βιβλίον.

Vale, o carissima anima! ac ad coelos illos eluctari nitere¹⁸³!

Tuus σύμμαχος Gregorius.

“Аще око твое лукаво”¹⁸⁴ etc.

Sidere sub pravo, si sunt mala tempora lunae,
Nascier Astrologi non bona cuncta ferunt.

Concubitum faciunt cum terra scilicet ἄστρο·
 Γαῖα μὲν ἐστὶ γυνή, οὐρανὸς ἐστὶν ἀνήρ.
 Nunc mihi terrenis omissis τ' ἄλλα specta,
 Ac ex visibili nosce metaphysica¹⁸⁵.
 Scilicet et coelo mentis sua sidera nostrae
 Sunt, sunt luciferi, sol quoque luna quoque.
 Si mala stella nitet, mala nascier omnia crede.
 O gens infelix sidere nata sub hoc!
 Audisne, o Michaël, quid dictant biblia sacra?
 Inque utero gentes non capis esse duas¹⁸⁶?
 O coelum egregium, quo splendet gloria Christi¹⁸⁷!
 Stellaque, quae sanctis dux erat antè Magis¹⁸⁸!
 Tam tunc nascuntur Pueri, sacrosancta propago,
 Qui τὸν γ' Ἡρώδη καὶ Φαραῶνα movent.
 O igitur miseros!

*

О, бідолашні утричі й учетверо ті,
 Що народили дітей під зорю Фараона!
 А як відчуєш в собі ти вавилонські плоди,
 Завжди їх слід розбивати об гострий той КАМІНЬ!
 Є Люцифер *Сатаною*; блиску його ти не вір!
 В'яне рослина нічна, коли сонечко світить.
 Під нещасливою зіркою хай не приходить ніщо,
 День-бо ГОСПОДНІЙ іде, він уже не за горами¹⁸⁹.

Найдорож[чий] Михайле!

Воістину, моя самотність відкрила мені небо. Задавши учням вправу, я рушив до музею, і ти бачиш, до яких думок я дійшов у зв'язку з поясненням слова *астролог*. Від думок про видиме небо я перейшов до питань духовних. Перше небо прекрасне, але більш гідне божественного споглядання друге. Тепер подумай, чи є *на небі* ті, хто (хоч тілом вони й на землі) ухилиються від справ мертвої черні для справ небесних. Хіба не чудово, як каже Єронім, гуляти думками по раю? Але мені ніколи не буває нудно розмовляти з тобою. Одне тільки мені близьке, вигукну я: *о дозвілля, о книги!*

Бувай здоров, найдорожча душе, і намагайся щосили пробитися в ці небеса!

Твій союзник Григорій.

[“Аще око твое лукаво”] та ін.

Під нещасливою зіркою, в місяця фази погані,
 Кажуть астрологи нам, важко родитись добру.
 Зорі беруть-бо до пари речі зі світу земного.
 Жінка – вона є земля, небо тим часом є муж.
 Знехтуй земним і дивися ти повсякчас на *безплотне*.
 Пробуй невидиме ти в видимих формах пізнати.
 В розуму нашого небі є свої власні зірниці,
 Є свої зорі ясні, сонце і місяць свої.
 Світить погана тут зірка, вір, що й рождається кепське.
 О, бідолашний той рід, що під сузір'ям таким!
 Чуєш, Михайле, що саме кажуть нам книги священні?
 Чи розумієш, що в лоні двійня нащадків бува?
 О, пречудове те небо, де слава Христова палає,
 Де пломеніє зоря, та, котра світить волхвам!
 Тут-бо рождаються діти племені того святого,
 Що їх бояться завжди *Ирод* і сам *фараон*.
 О, бідолашні¹⁹⁰!

25

[Харків, початок січня] 1763 р.

Χαῖρε ὦ ἦδυστε νεανίσκε,
 Καὶ ἐμοὶ ἐκ τῶν πάντων ἐρασμιώτατε,
 ὦ Μιχαήλ.

Nūn ἄρχεται νέος ἐνιαυτός^a, διὸ γράφω πρὸς σε ἑλληνιστὶ καὶ τοῦτο εἶναι νομίζω καλὸν οἰωνόν^b. Ὁ Χριστὸς ὁ λέξας ἐν τῷ εὐαγγελίῳ ταῦτα. Πνεῦμα κυρίου ἐπὶ¹⁹¹ ἐμὲ¹⁹² etc. εὐλογησάτω σοὶ τὸν στέφανον τοῦ ἔτους^b τούτου καὶ καλῶς ὑγιέα^c καὶ εὐδαίμονα φυλαξάτω, μετὰ τῶν σου φιλάτων.

Таῦτα εὔχεται Σὸς ὁ νέος φίλος Γρηγόρ[ιος] ὁ Σ[αββίν]. αψξγ.

*

*Здрастуй, найдорожчий юначе й найлюбіший
 мені з усіх Михайле!*

Ось і почався Новий рік, тому пишу тобі грецькою мовою і вважаю це доброю прикметою. Христос сказав у Євангелії таке: “На Мені Дух Господній” та ін. Нехай благословить тебе вінець року цього й хай береже тебе в доброму здоров’ї та благополуччі разом із найдорожчими для тебе!

Про це молитесья твої відданий друг Григ[орій] С[авич]. 1763 [рік].

^a Annus [рік (лат.)].

^b Οἰωνός – omen [Οἰωνός – прикмета (лат.)].

^b Τὸ ἔτος – annus, gen. ἔτους [Τὸ ἔτος – рік, родовий відмінок: ἔτους (лат.)].

^c Ὑγιής ut ἀληθής [Ὑγιής як ἀληθής (лат.)].

Cariss[ime] Michaël!

Alii, inquit Socrates, vivunt, ut edant et bibant; ego contra¹⁹³. Quid porro sit vivere, plerique omnes ignorant, ut etiamsi victu uti vellent ad vitam agendam, non tamen possint vivere, siquidem omnium maxima ac proinde difficillima ars est vivere didicisse, ut quam solus Christus doceat donetque. Donec sensero te avide nostra legere, non desinam tibi similia et scribere et dicere:

Tace, tace: λεπτὸν ἵχνος¹⁹⁴.

Ascende nunc editam quandam speculam, ac explica notionem animi tui, ut videas, quid vulgus agitet. Videbis alium scabie, alium febri, hunc podagra, illum epilepsia, istum hydrópe laborare, alii dentes, alii intestina computruisse; sunt adeo deplorati, ut non corpus, sed vivum cadaver¹⁹⁵ circumferre videantur; ut omittam illa leviora: tussim, lassitudinem, putres hálitus et id genus. Ex talibus, quantus est, constat mundus, membris videlicet leprosis. Nam quod videas iisdem admistos etiam sani corporis homines, hi illi sunt, qui nuper irretiti, nondum ad supradicta quidem pervenerunt; huc tamen tendunt, imo currunt incitantibus Furiis¹⁹⁶, ad tam videlicet praeclara praemia. Et nos quidem morbosos illos vitamur, et recte facimus, ne nobis quoque contactu communicent; ceterum cum adhuc sanis, sed mente captis ac pestilentibus dogmatibus imbutis libenter versamur. Atqui non aegrotaremus corporibus, nisi prius animis¹⁹⁷. Quid juvat ab impuro foetidoque scortatore esse remotum, si ὁμίλεις πνεῦμα πορνείας ἔχοντι¹⁹⁸; abs hoc enim corpori fit male, ab illo animus inficitur. Vitas eum, qui μανίαν ex ebrietate contraxit, et non caves ventri deditum, qui te hortatur, exemplo autem cogit suo ad intempestivum et immodicum carniū esum, viniq̄ue potum? Quid fugis rivum, et fontem accedis? Times incendium et ignem petis? carbones execraris et per scintillas favillasque graderis? vulnus tangere horres, et inter gladios et scorpios ambulas? Declinas hydrópa, podagram, gallicum morbum¹⁹⁹, et non aversaris intemperantiam, harum pestium matrem? Atqui Socrates in media pestilentia sanus mansit, assuetus sanctissimae diaetae, simplici parcoque cibo²⁰⁰. Audi Plutarchum causam omnium morborum redundantiae humoris in corpore adscribere: “externis causis atque principiis redundantia humorum in corpore veluti substantiam et corpus suppeditat. Absque hac nihil mali causae illae inferunt, sed elanguescunt...²⁰¹ Ubi autem redundantia est humorum, ibi velut coenum quoddam exagitur impurum...”²⁰² Non petit ignis locum, nisi ubi na[ph]tham esse senserit: ita morbus adhaerere nequit omnisque pestis atque inflammatio, si corpus frigidum, pituita vacuum ac suberis instar leve est. Vulgus hominum ad insaniam usque ingurgitatur carnibus omnisque generis sicera; et mirum est, si causam sequuntur effectus? Hac videlicet divinissima matre omnes praedictae pestes sunt partae.

Tace, tace: tenue vestigium²⁰³.

Noli haurire mundi spiritum ἀνθρώποκτόνον²⁰⁴, fuge scorpios hos, neque vitia ac rumpe corpus tuum (ne quid erres), sed extenua subducta immodica esca

vitatoque vini igne, unde omnia vitia animi, et ex his rursus omnes corporis morbi. Non is occidit equum, qui simplici pabulo alit, sed qui avenae praebet multum, nec modum in cursu tenet. Obruimur cibo vinoque et diu assidemus alicui anxiae meditationi. Hinc senium praematurum, etiamsi nihil aliud. Haec ideo prolixius, quod tam multos video idque autoritate praeditos, qui non satis habent scandalis exemplorum corrumpere adolescentes adque ingluviem invitare, nisi verborum quoque eloquentiaeque lenocinio perpellant πρὸς τὴν γαστριμαργίαν, idque locis ex S[ancta] Scriptura petitis. Quodsi cupis nos paululum auscultare, tamdiu scias tibi salvam esse et valetudinem et pudicitiam et famam, pretiosissimos θησαυρούς, quamdiu sobrietatem colis. Instigant ad intemperantiam? At tu victo illo vitioso pudore, negare non audente, jam nunc assuesce sanctae illi cuidam pertinaciae; mihi, inque, non expedit²⁰⁵, etiamsi aitis omnia pure puris²⁰⁶. Et si Paulus aliorum caritate non licere sibi ait carne vesci²⁰⁷, egomet mei amore non colam jejunium sive delectum ciborum? Sic tu fel et venenum verborum illorum mellitum amove. Taedium pertrahit ad luxum? Accipe Sanctum librum, cantilla sacros hymnos, ora; quodsi haec non sufficiunt, advoca honestum sodalem, profligabis laeto bonoque colloquio, aut nos adi, aut ad te accerse; quid vereris? Si turpe iudicas, cave facias; sin – vince malum pudorem timoremque²⁰⁸, avocantem a rebus honestis. O utinam tam simus verecundi ac timidi in turpibus vitandis, quam saepe sumus in faciendis honestis meticulosi ac praepostere pudibundi! Christus hanc talem tuam tantamque indolem a mundi contagio incontaminatam servet praeparetque te suae sibi inhabitationi²⁰⁹! Vale, carissime!

Tibi faventissimus Greg[orius] Sab[bin].

*

Найдорожчий Михайле!

Дехто, як каже Сократ, живе, щоб їсти й пити, я ж – навпаки. Далі, більшість зовсім не знає, що значить жити, і хоч вони й бажають їсти, щоб жити, однак не можуть жити по-справжньому, бо найбільше і тому найважче мистецтво – навчитися жити, і один тільки Христос може це дати й навчити. Доки я знатиму, що ти жадібно читаєш мої листи, доти не перестану писати тобі й говорити таке:

Мовчи, мовчи: тонкий слід.

Зійди тепер на високу вежу й допоможи своїй душі побачити те, що хвилює юрбу. Ти побачиш, як один мучиться коростою, другий – пропасницею, той – подагрою, той – епілепсією, той – водячкою; в одного гниють зуби, у другого – нутроці; деякі до того жалюгідні, що здається, ніби вони носять не тіло, а живий труп. Я вже не буду казати про легкі хвороби: кашель, виснаження, зловонне дихання тощо. З таких-от, тобто з нездорових, членів і складається цей світ, який би він не був за розміром. Бо якщо ти й бачиш серед них людей зі здоровим тілом, то це такі люди, котрі недавно потрапили в тенета хвороб і ще не дійшли до зазначеного вище стану; однак вони не йдуть, а біжать до нього, їх підганяють фурії до таких

преславних нагород. Ми ж, правда, уникаємо цих хворих і правильно робимо, щоб вони й нас не заразили. Проте ми охоче підтримуємо зносини з людьми, які до цього часу здорові, але чий розум пошкоджений і насичений отруйними вченнями. Але ж ми не захворіли б тілом, якби раніше не захворіли душею. Яка користь віддалятися від нечистого й огидного розпусника, якщо *знаєшся з тими, хто позначений духом блудодійства*? Від першого стає погано тілу, від другого заражається душа. Ти уникаєш того, хто від пияцтва стає *божевільним* і не стережешся чревоугодника, який своїм прикладом закликає тебе до несвоечасного й надмірного вживання м'яса, вина. Чому ж ти уникаєш ріки, а наближаєшся до джерела? Боїшся пожежі, а шукаєш вогню? Проклинаєш вугілля, а ходиш по іскрах і гарячому попелу? Боїшся дотику до рани, а ходиш серед мечів і скорпіонів? Уникаєш водянки, подагри, гальської хвороби й не цураєшся надмірності – матері всіх оцих лих? Але Сократ під час чуми залишився здоровим, бо звик до найсвятішого життя, до простої й помірної їжі. Послухай Плутарха, який вважає причиною всіх хвороб надлишок вологи в тілі: "Під впливом зовнішніх причин і умов надлишок вологи в тілі ніби заступає субстанцію й тіло". Без згаданого надлишку вологи ці причини не викликають нічого поганого й слабнуть. Але там, де є надлишок вологи, там ніби виникає якесь брудне болото... Вогонь горить найкраще там, де є нафта; так, хвороба, всіляка зараза й запалення не можуть прищепитися, коли тіло холодне, позбавлене слизу й легке, мов корок. Більшість людей до нестями об'їдається м'ясом і обпивається різними хмільними напоями. Що ж дивного в тому, коли за причиною йде дія? Саме від цієї найприроднішої матері виникли всі раніше згадані зарази.

Мовчи, мовчи: тонкий слід.

Уникай мирського *людиновбивчого* духу, уникай цих скорпіонів, не шкодь і не руйнуй свого тіла (щоб не погіршити в будь-чому), але зроби його тоншим, зменшуючи надмірну їжу й уникаючи вогню, породженого вином, звідки всі пороки душі, а з останніх, у свою чергу, – всі хвороби тіла. Не той вбиває коня, хто годує його простим кормом, а той, хто дає забагато вівса й не знає міри в їзді. Обтяжені їжею та вином, ми довго зупиняємося на якомусь тривожному роздумі. Звідси – передчасне старіння, коли не щось інше. Це трапляється досить часто, бо я знаю дуже багато людей, навіть авторитетних, які намагаються спокусливими прикладами та принадою слів і красномовства псувати юнаків, спонукають їх до *ненажерливості*, використовуючи при цьому навіть місця зі Святого Письма. Якщо ти бажаєш трохи послухати нас, то доки будеш додержуватись тверезості, доти будеш впевнений у тому, що в тебе зберігаються і здоров'я, і сором'язливість, і репутація – найкоштовніші *скарби*. Тебе спонукають до надміру? Але ти побори в собі той порочний сором, що не наслідуюється відповісти відмовою, тепер уже привчи себе до цієї святої стійкості й скажи: мені це не корисно, хоч ви й кажете, що для чистих все чисте. І коли Павло говорить, що йому не дозволено їсти м'яса через любов до інших, то хіба я не можу через любов до самого себе

додержуватись посту або обирати їжу? Так усувай жовч і отруту їхніх слів, підсолоджених медом. Нудьга тягне тебе до розкошів? Візьми святу книгу, співай священні гімни, молись; якщо цього буде замало, поклич порядного товариша, заведи веселу й хорошу розмову, прийди до нас або нас запроси до себе. Чого тобі соромитись? Якщо ти вважаєш, що це погано, не роби цього; якщо ж ні, то переможи в собі поганий сором і страх, які відвертають тебе від порядних справ... О, якби ми в ганебних справах були такими ж сором'язливими, боязкими, як часто буваємо боязкими й хибно сором'язливими в порядних учинках! Нехай збереже Христос такий великий твій дар незаплямованим мирською заразою і нехай приготує тебе для своєї обителі. Бувай здоров, найдорожчий!

Вельми прихильний до тебе Григ[орій] Сав[ич].

27

[Харків] 27 січня [1763 р.]

Plutarchus loquitur:

Sicut illa, quae²¹⁰ aurum mentiuntur et adulterina sunt, fulgorem tamen²¹¹ auri atque nitorem imitantur: sic adulator suavitatem venustatemque amici imitans, semper hilarem se ac renidentem^a praebet, nunquam resistens, nunquam repugnans. Itaque non statim debemus adulationis suspectos habere, quicumque laudant; non minus enim suo tempore laus amicum, quam objurgatio decet. Quinimo morositas ac proclivitas ad quaevis reprehendendum ad²¹² amicitia²¹³ et consuetudine res est aliena. Qui²¹⁴ autem benevolus²¹⁵ liberaliter atque alacriter laudem laude dignis tribuit, hujus etiam in reprehendendo libertatem facile et sine molestia perferimus ac probamus, credentes, necessitate ductum increpare, qui laudando fuit facilis²¹⁶.

Carissime mi Michaël!

Quoniam ipse nunc non habeo, quod apud te dicam, ideo per me noster Plutarchus te affatur, vir plenus fidei ac venustatis. Princepsque eorum, qui γνησίαις ταῖς Μούσαις amoenis illis Camaenis coelestique Heliconi²¹⁷ sese consecrarunt. Sed nonne tibi hoc παράδοξον, imo παραδοξότατον videtur, ut mihi apud amicum verba desint? Praesertim apud te? Ego vero isthuc ipso philosophico κενότερον esse existimo vacuo. Imo vero profecto, ubi accepi ad te scribere, semper modum mihi quaero, non copiam affecto. Ego ille sum, qui amicos tanti facio, ut nihil pluris aestimem, amicos, inquam, optimam vitae, ut tuus Laelius loquitur, supellicitem²¹⁸.

Trahit sua quemque voluptas²¹⁹.

Contemno Croesos²²⁰, non invidio Juliis²²¹, despicio Demosthenes²²², miseror divitum: obtineant sibi quaelibet. Mihi amici si adsint, non modo felix, sed beatissimus esse videor. Quid igitur mirum, si mihi nil dulcius, quam garrere cum amico? Modo me Deus in sua virtute confirmet, modo me virum honestum

^a Renidens idem ac refulgens [Блискучий – те саме, що й осяйний (лат.)].

faciat sibi que amicum: sunt enim viri boni quidem Dei amici²²³, et inter tales solos optimum donum est puta vera Amicitia; de ceteris omnibus mihi οὐδεὶς κατὰ παρομίαν λόγος.

Vale! cariss[ime] ac virtutem, parentem omnis dulcedinis, cum bonis literis ama et nos redama! Tuus Greg[orius] Sabbin.

Festo Joannis Chrisostomi, januar[ii] 27²²⁴.

*

Плутарх говорить:

“Як підроблені під золото речі наслідують блиск і красу золота, так і підлесник, наслідуючи приємність і принади друга, завжди здається веселим і блискучим, ніколи не чинячи опору, ніколи ні в чому не відмовляючи. Усе ж таки ми повинні не відразу запідозрювати в лестоцях тих, хто хвалить: своєчасна похвала личить другові не менше, ніж осуд. Тим паче похмурість і схильність все ганити є чимось чужим дружбі й товариському стосункам. Хто ж, доброзичливо до нас ставлячись, вільно й рішуче не відгукнеться з похвалою на те, що гідне похвали? Від цієї людини ми легко зносимо та приймаємо й осуд, вважаючи, що той, хто вільно висловлює похвалу, висловлює осуд тільки під тягарем необхідності”.

Найдорожчий мій Михайле!

Оскільки тепер мені нічого тобі сказати, то через моє посередництво з тобою буде розмовляти наш Плутарх – муж, сповнений віри й чесноти, найвидатніший із тих, хто присвятив себе *благородним Музам*, цим чарівним Каменам, і небесному Гелікону. Але невже тобі не здається *парадоксальним*, ба навіть *дуже парадоксальним* те, що в мене, друга, не вистачає слів, особливо для тебе? Щодо мене, то таку людину я вважаю *порожнішою* за саму філософську *порожнечу*. Але, звісно, коли я беруся писати тобі, то завжди мушу дбати про поміркованість у своїх почуттях до тебе, а не про їхнє багатство. Я належу до тих, хто настільки цінує друга, що ставить його понад усе, і вважає друзів, як каже твій Лелій, найліпшою окрасою життя.

Кожного вабить до себе своя пристрасть.

Я зневажаю Крезів, не заздрю Юліям, байдужий до Демосфенів, жалію багатих: нехай володіють собі, чим хочуть. Я ж, якщо маю друзів, відчуваю себе не тільки щасливим, але й найщасливішим. Отож, що дивного в тому, що для мене немає нічого більш приємного, ніж вести розмови з другом? Тільки б Бог зміцнив мене у своїй чесноті, тільки б зробив мене людиною, гідною й дорогою для себе, бо добрі люди – це друзі Божі, і лише серед них зберігається найвищий дар, тобто справжня чиста дружба. До всього іншого мені *немає жодного діла, як каже прислів'я*.

Бувай здоров, найдорожчий, і люби разом з добрими науками чесноту, джерело всілякої втіхи, та відплачуй нам любов'ю за нашу любов! Твій Григ[орій] Савич.

На свято Івана Златоуста, 27 січня.

[Харків] 30 січня 1763 р.

Ἐπίγραμμα

Ter tribus ut Musis²²⁵ olim Venus obvia facta est,
 Cum Cupidone²²⁶ suo, talibus alloquitur:
 Me colite, o Musae, cunctorum prima deorum
 Sum: mea scepra omnes Diique hominesque colunt.
 Sic Venus. At Musae: verum in nos juris habes nil.
 Musae Heliconae sacrum, non tua regna colunt²²⁷.

Carissime mi Michaël!

Χόρευε ἐν τῷ κυρίῳ.

Duabus horis προαναστάς τῶν ὀρθρινῶν εὐχῶν, et egomet mihi ὀμιλῶν, inter multas non impias cogitationes feci καὶ τὸ ἐπίγραμμα. Memini, me legisse tale inter graeca ἐπιγράμματα, cum agerem jam in coenobio S[ancti] Sergii²²⁸. Id quoniam non subiit, meis verbis eandem sum sententiam complexus. Venustum mihi visum est in primis, summumque Musarum τὸ ἄδυτον²²⁹ tangere ac resipere, dignumque, quod hodie cantaretur, cum τῶν τρειῶν τῶν μεγάλων τῆς οἰκουμένης Διδασκάλων recolimus memoriam²³⁰. O utinam, mi Michaël, nobis quoque ad tantum τῆς ἀρετῆς cacumen contingat eluctari!

Ταῦτα εὐχεταί σοι σὸς Γρηγόριος. Januar[ii] 30.

Ubi quid in graecis vocibus, ut est, hallucinatus sum corriges meque mones. Οὐδὲν τούτου φιλότερον, et nosti illud:

Χεῖρ Χεῖρα νίπτει²³¹.

*

Епіграма

Музам колись дев'ятьом на шляху з'явилась Венера;
 З нею – її Купідон; слово зухвале – в устах:
 “Музи, шануйте мене, я найперша з усіх олімпійців,
 Всі перед берлом моїм хиляться люди й боги”.
 Мовила. Музи на те: “А над нами, богине, не владна.
 Наша святиня не ти, наша любов – Гелікон”²³².

Найдорожчий мій Михайле!

Радій у Господі!

Вставши за дві години до утрені й сам із собою розмовляючи, я серед інших благочестивих міркувань склав епіграму. Пам'ятаю, я читав з-поміж грецьких епіграм таку, коли був у монастирі св[ятого] Сергія. Не в змозі пригадати її, я своїми словами передав той самий зміст. Мені здається, вона прекрасно й велично говорить про святилище Муз і гідна бути проспівана

сьогодні, коли ми вшановуємо пам'ять *трьох великих Учителів всесвіту*. О, якби й нам, мій Михайле, вдалося досягнути такої ж вершини *доброчесності!*
Цього бажає тобі твій Григорій. 30 січня.

Якщо в грецьких словах, як вони тут написані, я припустився помилки, то виправ і повідом мене. *Немає нічого дорожчого за це, і знай правило: рука руку мие.*

29

[Харків] 7 лютого [1763 р.]

Ex Erasmi chiliadibus proverbiorum.

Aristoteles, mag[norum] moralium lib[ro] 2

Ὅταν βουλόμεθα σφόδρα φίλον εἰπεῖν μία φάμεν ψυχὴ ἢ ἐμὴ καὶ ἡ τοῦτου²³³.

Quum volumus valde amicum dicere, una inquam anima mea et hujus. Idem eodem lib[ro]:

Ἔστι γὰρ, ὡς φάμεν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ.

Est enim, ut dicimus, amicus alter ego²³⁴.

Verum audi et ex Plutarcho:

Simias ajunt capi, dum homines imitari conantes, eorum motus et saltationes adsectantur. Adulator autem alios imitando decipit atque illicit, non eodem omnes modo. Cum aliis saltat atque cantat, aliis palaestrae se et exercitationum corporis socium adjungit. Quodsi²³⁵ adeptus est literis et disciplinis deditum adolescentem, totus jam in libris est, barbam (philosophicam)²³⁶ ad talos usque demittit, pallium gestat, rerum delectum omittit, in ore sunt numeri et rectangula ac triangula Platonis²³⁷.

Desideratissime Michaël!

Cum omnis temporis jactura gravissima sit²³⁸, tum vero horum angelicorum dierum – hei! unum quodque momentum tam pretiosum, ut, quantum alias possessiones tempus vicit omnes, tantum heic se ipsum etiam vicerit. Nunc demum noster internus homo²³⁹ non carne gravatus, sed veluti vinculis ruptis expeditus, aut additis alis alatus in morem τοῦ ἀετοῦ tollitur sublime, ac, veluti in aequore camporum apertorum, in immensibus caeli regionibus libratur, agitatur, velitatur ambiens πρὸς τὸ κάλλος τὸ θεῖον²⁴⁰ penetrare atque pertingere, ubi angeli assidue spectant τὸ πρόσωπον τοῦ πατρὸς²⁴¹, supra sortem humanam delicantes²⁴². O hos dies jucundos, nectareos, omniumque rerum, imo et dierum pretia nullo negotio superantes! O asperum primum durumque jejunium, quonam nos perducis? Sic semper virtus omneque bonum principio amarum, fine edulcatur. O mi Michaël carissime! cave has dieculas nugis insumas! Agnosce thesaurum, agnosce sortem tuam regum persarum sorte multo potiozem. Quid trepidamus, si heic dormitamus? Tempore coelum, imo ipse Deus emitur. Nunquam te desinam adhortari ad non vulgares musas illas, ad praeclara illa vulgo contempta facinora, ad libros illos, quos

“Quos rara contrectat manus”,

ut Muretus ait²⁴³. Nec possum non uti calcaris loco illis Erasmi nostri verbis: Cogita juventa nihil esse fugacius²⁴⁴. Plinianum illud semper animo insideat tuo:

“Omne perire tempus, quod studiis non impertias”²⁴⁵.

Quodsi quando te excitare debeam, his plus quam aureis certe horis ante moriar, quam desinam sive opportune sive non. Veniet tempus, cum cibo potuque obruti ad terram reclinabimus, pulcherrimos animi oculos non valentes sursum tollere. Nunc hic, ut Maro ait,

Aurai simplicis ignis²⁴⁶

Cum sit liber atque agilis, quid cessamus evolare εἰς οὐρανὸν; quin exercemus ejus alas, ut aliquando pertingat ad dissitissimum illum terminum metamque, de quo sic nostra cariss[ima] Genitrix Ecclesia cantat:

“Желаній Краю, вѣрних утверждєніє”²⁴⁷ etc.

Non libet finem facere, sed faciam. Vale, mi anime!

Tuus Greg[orius] Sabbin. 7 februar[ii].

*

Із тисяч висловів Еразма.

Арістотель, «Велика етика», кн[ига] 2

Ὅταν βουλόμεθα σφόδρα φίλον εἰπεῖν μία φάμεν ψυχὴ ἢ ἐμὴ καὶ ἡ τοῦτου.

“Коли ми хочемо назвати когось справжнім другом, то кажемо, що наша душа та його душа – одне”. Те ж саме сказано і в іншому місці тієї книги:

Ἔστι γὰρ, ὥς φάμεν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ.

“Друг, як кажуть, – це наше друге я”.

Але послухай і з Плутарха:

“Розповідають, що мавпи, намагаючись наслідувати людей, переймають їхні рухи й відтворюють їхні танці. Підлесник же, наслідуючи інших, обдурує їх, спокушає, але не всіх однаково. З одними він танцює та співає, до інших приєднується як партнер по палестрі й по фізичних вправах. Якщо він має справу з юнаком, відданим літературним і науковим заняттям, то весь час сидить за книгами, відпускає бороду (філософську) до самих п'ят, носить плащ, покидає розваги, на вустах у нього числа та прямокутники й трикутники Платона”.

Найжаданіший Михайле!

Зважаючи на те, що з усіх втрат втрата часу найтяжча, навіть одна мить цих янгольських днів така цінна, що перевершує все, що ми маємо, навіть себе самого, настільки, наскільки час перевершує все те, чим ми володіємо. Бо наша внутрішня людина тепер не обтяжена плоттю, ніби звільнившись від пут або знайшовши нові крила, підіймається високо, неначе орел, ширяє, носиться й літає в безмежних небесних просторах, як по рівнині безкраїх полів, прагнучи досягти божественної краси, проникнути туди, де янголи безугодно споглядають лик отця, радіючи людській долі. О, приємні, як

нектар, нинішні дні, чия цінність більша за всі речі й інші дні! О, прикрі й важкі перші дні посту, куди ви нас ведете? Так усяка чеснота й усяке благо спочатку здаються гіркими, а під кінець стають солодшими. О, мій найдорожчий Михайле! Стережись марнувати ці днини на пусте! Пам'ятай, що вони скарб, збагни, що твоя доля куди краща за долю перських царів. Чого нам боятись, якщо ми тут спочиваємо? За допомогою часу можна купити небо, навіть самого Бога. Я ніколи не перестану переконувати тебе, щоб ти присвятив себе не вульгарним Музам, а прекрасним ділам, що їх зневажає юрба, тим книгам, яких, як каже Мюре,
“рідко хто бере в руки”.

А для заохоти не можу не скористатися такими словами нашого Еразма: “Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність”. Хай також завжди живе в твоїй душі і такий вислів Плінія:

“Втрачений той час, який ти не використав на навчання”.

Якщо б я мусив спонукати тебе, то я б скорше помер, аніж перестав би це робити в нинішні дорожчі за золото години, незалежно від того, слушно це, чи ні. Прийде час, коли, обтяжені їжею та напоями, ми схилимось до землі, не маючи сил підвести найпрекрасніші очі нашої душі. Тепер же, коли цей, як каже Марон,

“вогонь із небесного первня”

вільний і дієвий, чому ж перестаємо ми злітати *в небо*? Навпаки, нам треба вправляти наші крила, щоб коли-небудь досягти тієї межі й мети, які вгамовують усіляку спрагу й про які наша найдорожча родительська Церква співає:

[“Желаній Краю, вѣрних утверждение”] та ін.

Не хочеться закінчувати, та все ж закінчую. Бувай здоров, моя душе!
Твій Григ[орій] Савич. 7 лютого.

30

[Харків, січень – лютий 1763 р.]

“Да не будет бѣгство ваше в Зимѣ”²⁴⁸.

Dum fera saevit hiems, haud naves navita solvit,
Sed placidi veris tempora grata manet.
Expectate diem Domini, cum Spiritus ille
Sanctus demulcet flamine cuncta suo.
Sin audes propere Ponto te credere mundi.
Quaeso, quos fluctus ferre necesse tibi?
Ergo vide, ne cursus sit tibi tempore brumae.
Ne temere vitae nempe capesse statum.
Sed portum retine, donec Χριστὸς σε διδάξει.
Non via nocte proba est, non hiemale mare.
Heu Christus paucos extractat fluctibus altis!
Heu quam permultos devorat unda maris!

Si non gustasti, quidnam sit mare pericli,
Ex aliis miseris sume pericla tibi.
Fluctibus involvit Satanus et pectora cauta;
Quid de illis fit, queis cautio nulla viget?
At tu Musarum in portu cole sacra quietus.
O fortunatum, si tua bona capis!

Cariss[ime] Michaël!
“Ἦδου ἐν τῷ κυρίῳ.”

Ablatis libris, quid mihi mellitius, quam garrere cum amiculis meis, quorum tu κορυφή εἶ; nisi quod vereor, ne parum in tempore tibi obstrepam, occupato fortassis curis melioribus. Suspicio enim te meditari τὰς διατριβὰς τὰς σχολαστικὰς. Proinde breviter significabis.

Vale cariss[ime]! Tuus Gregor[ius].

*

[“Да не будет бѣгство ваше в Зимѣ”]

Поки шаліє зима, моряк не відв'язує човен,
Жде він погідного дня, тихої жде він весни.
Ждiть же день Божий і ви, повіу Духа Святого,
Що своїм чистим вогнем годен усе розтопить.
А як квапливо довіритись морю оцьому мирському,
Хвилі, питаю, які змушений будеш терпіть?
Отже, пильнуй, щоб не плавати раптом тобі у тумані,
Щоб не обрав ти хисткого стану в своєму житті.
Пристані міцно тримайся, доки Христос тебе учить.
Шлях небезпечний вночі, так, як на морі зима.
В хвилях відкритого моря Христос не завжди порятує,
Скільки-бо люду того хвиля морська поглина!
Доки не звідав ще ти всіх небезпек цього моря,
Злигодні інших людей будуть в науку тобі.
Вабить диявол у море навіть обачного мужа,
Що вже казати про тих, хто остороги не зна!
В гавані ж ти залишайся Муз шанувати спокійно,
О, ти щасливий, якщо є в тебе власне добро²⁴⁹!

Найдорож[чий] Михайле!
Радій у Господі!

Якщо залишити осторонь книги, то для мене немає нічого приємнішого, ніж розмовляти зі своїми друзями, серед яких ти *найперший*. Боюсь тільки, що невчасно тобі надокучаю, коли тебе, може, турбують важливіші справи. Бо здогадуюсь, що ти обдумуєш *шкільні завдання*. Коротко напиши мені про це.

Бувай здоровий, найдорож[чий]! Твій Григор[ій].

[Харків] 15 лютого [1763 р.]

Salve, generosissime Michaël!

Siccine τοῦ κυρίου ἐπιποθείς. O, plus quam nectareas igitur has tuas mihi literas! Imo animum tuum multo generosissimum καὶ ὄντως διόν! Nunc demum agnosco non de milviorum neque vulturum te esse genere, sed de sanguine τῶν γνησίων ἀετῶν, qui suprema petunt, despectisque vespertilionibus cum sua umbra, ad solem affectant. O utinam hanc vocem saepius audiam a te, nullam ambrosiam malo. Jam habere videris, ita optas, precaris, aves. O juvenis dignissime Christo! propemodum lacrimas excussisti. Solet enim et rarum gaudium lacrumare. Nescit Dominus fallere. Quisquis toto pectore precatur, jam habet. In tantum desideras dominum? Sed mane, mi anime, paulisper, paulisper mane! Equidem breviculum tempus dices nimium fuisse, cum accipies. Pone te stat Christus, ac trepidat dare, sed nondum...

Perfer et obdura; labor hic tibi proderit olim, imo intra octennium. Vale, mea voluptas!

Tui amiciss[imus] Gregor[ius] solius²⁵⁰.

*

Здрастуй, найшляхетніший Михайле!

Отже, ти *линеш до Господа*. О, тоді ці твої листи для мене солодші, аніж нектар! А ще більше твоя душа – найшляхетніша й воістину божественна. Лиш тепер я пізнаю, що ти не з породи шулік, але від крові *шляхетних орлів*, які линуть до вищого й, зневажаючи кажанів з їхньою любов'ю до темряви, злітають до сонця. О, якщо б цей голос я частіше від тебе чув! Я не хотів би амброзії. Напевно, ти вже маєш те, до чого прагнеш: ти так просиш, так молиш. О юначе, найгідніший Христа, ти майже викликав у мене сльози, бо надзвичайну, виняткову радість зазвичай супроводжують сльози. Господь не помиляється. Хто всім серцем просить, той уже має. Ти так жадаєш Господа? Та ще зарано, зупинись трохи, моя душе, трохи зупинись! Адже коли здобудеш, то скажеш, що найкоротший час був надто тривалим. Позаду тебе стоїть Христос і палає бажанням обдарувати тебе, та ще не...

Тримайся й терпи. Цей труд колись принесе тобі користь, у всякому разі впродовж восьми років. Бувай здоров, моя радосте.

Тобі єдиному найбільший друг Григор[ій].

[Харків, початок другої половини лютого 1763 р.]

Salve carissime Philomuse, Michaël!

Nec tibi, mi Michaël, scio, res ingrata futura,

Pullus idem portet si mea scripta tibi.

Scripta hominis, qui plusquam oculos te diligit istos,

Uritur igne pio, flagrat amore tuī.

Diligit, ardet, amat toto te corde, sodalis²⁵¹,
Te delectatur, diligit, ardet, amat.
Non mihi flore thymus, non tam sunt Attica mella,
Quam tuus hic animus dulcis amore meî.
Scribe ad nos, siquid sit amabile, si quid amicum,
Pergeque, dum vivis me redamare tuum.
At me ab amore tuî deducet nulla senectus,
Sive ego Tithonus²⁵², sive ego Nestor²⁵³ ero...

Quid pestilentius amore vulgari, id est falso? Rursum quid divinius amore Christiano, id est vero²⁵⁴? Quid est Christiana religio nisi vera ac perfecta amicitia? An non Christus $\chi\alpha\rho\alpha\kappa\tau\eta\rho\alpha$ suis imposuit mutuam amorem²⁵⁵? An non amicitia omnia conglutinat, aedificat, creat, quemadmodum inimicitia diruit? An non Deus $\acute{\alpha}\gamma\acute{\alpha}\tau\eta$ dicitur apud dilectissimum discipulum suum Joannem²⁵⁶? An non mortuus animus vero amore carens, puta Deo? An non omnia dona, quin et ipsae angelicae linguae nihil sunt sine caritate²⁵⁷? Quid fundat? Caritas. Quid creat? Caritas. Quid conservat? Caritas, caritas. Quid delectat? Caritas, caritas primum et medium et postremum, α καὶ ω ²⁵⁸, breviter ut illo claudam:

A te principium, tibi desinet...²⁵⁹

Sed advocat graeca campana. Vale, carissime Michaël!

Graeculus tuus peramanter est a me exceptus.

Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Здрастуй, найдорожчий любителю Муз, Михайле!

Я знаю, Михайле, не буде тобі неприємно,
Як від мене листа принесе ось оце хлопчєня.
Хто його написав, той за тебе віддасть свої очі,
Той палає вогнем благочєсним, пломеніє любов'ю.
Він горить, він, товаришу, любить всім серцем тебе,
Любить, тішиться, цінить, палає.
Не такі йому милі і пахощі квітки, і Аттики мед,
Як солодка душа твоя, повна любові до нього.
Напиши ж бо мені, коли є щось приємне і приязне,
І, допоки живеш, за любов ти віддячує любов'ю,
А моєї любові до тебе жодна старість не годна згасити,
Хоч би віку досяг я Тіфона чи Нєстора...²⁶⁰

Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану? І навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна? Що таке християнська релігія, як не істинна й досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що *відзнакою* його учнів є взаємна любов? Хіба не любов усе поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожнєча руйнує? Хіба не називає Бога

любов'ю його найулюбленіший учень Іван? Хіба не мертва душа, позбавлена істинної любові, тобто Бога? Хіба всі дарунки, навіть янгольська мова, не є ніщота без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов, любов, початок, середина і кінець, *альфа й омега*. Завершу коротко:

Від тебе початок, у тобі ж і кінець...

Але мене вже кличе дзвінок на лекцію з грецької мови. Бувай здоров, найдорожчий Михайле!

Твій грек прийнятий мною дуже люб'язно.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

33

[Харків, друга половина лютого 1763 р.]
“И съд, учаше при брезѣ etc. с корабля”²⁶¹

Navigat in portu, procul est cui vita negotiis,
Qui curis quique est ambitione procul.
Qui caute mundi credit se fluctibus hujus;
Navigat in portu, nat bene tuta ratis.
Quisquis at in pelagum convertit vela profundum:
Quis timor exanimat? quis jacet aestus eum?
Fortunate quater! qui nunquam ingressus es altum;
Si tibi docta quies, Musa quieta placet.
O divina quies! o nondum cognita divûm
Munera! tuî Pretium дία cerebra sciunt.
Eja tene portum, contemnito munera plebis!
Commissus pelago desinis esse tuus.
Quid tibi cum curis? curae sunt aspera spina.
Suffócant istae verba sacrata Dei.
Nec serit haec Christus²⁶², pelago nec praedicat alto.
Navigat in portu: hic, hic docet ille suos.

Cariss[ime] Michaël!

Diu deliberavi utros versiculos mitterem. Tandem hi meliusculi sunt visi non ob aliud, nisi quod facilius fluxerunt. De tua vero ambrosia ipsa dulciore scheda quid dicam? Ita me Deus amet... sed vereor in os te laudare. Vale carissima anima, ac macte virtute! Tuus Gregorius.

*

[“И съд, учаше при брезѣ (й далі) с корабля”].

Плаває в гавані той, хто живе вдалині від марноти,
Той, хто нічим не клопочеться і зневажа честолобство,
Хто віддається на хвилі світу цього обережно,
Плаває в гавані той – човен його у безпеці.

Той же, хто в море глибоке свої повертає вітрила:
Страх його мучить який? хвилі шттовхають які?
Вчетверо щасніший той, хто не виходив у море,
Спокій розумний і Музу понад усе полюбив.
О, мій божественний спокою, о ці незбагнені Божі
Дари. Цінність твою годен лиш розум пізнати.
Плавай же в гавані ти, нехтуй дарами юрби!
Той, хто довірився морю, вже не належить собі.
Що тобі клопоти світу? Клопоти – терни колючі,
Ті, що заглушують враз Божі священні слова.
Їх-бо не сіє Христос, не проповідує в морі.
Плаває в гавані він: тут він навчає своїх²⁶³.

Найдорож[чий] Михайле!

Я довго розмірковував, які вірші тобі надіслати. Однак останні здались мені дещо кращими тільки тому, що легше вилились. Але що ж мені сказати про твій лист, солодший за будь-яку амброзію? Хай би мене так любив Бог... Утім я боюся хвалити тебе в очі. Бувай здоров, найдорожча душе, і шануй добротність! Твій Григорій.

34

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Pax tibi,
mi frater!

Heri turbato distractoque animo, idque praecipitanter scripsi; nec mirum, si tibi non est satisfactum: cum praesertim subdifficile tuum sit πρόβλημα. Agnosco et ingenium et studium tuum in litteras simul et virtutem et vehementer gaudeo. Age igitur experiamur, num possumus solvere, modo Christus aspirare dignetur.

Sed tamen in magnis et voluisse sat est²⁶⁴.

An etiam, inquis, in virtute modus servatur?

Si non, in diligentia non esse modum necessarium.

Sin, cur alius alium in virtute excellit? Haec tua. In primis autem sciendum est, duas esse classes quasdam virtutis studiosorum: unam perfectorum, alteram tyronum, seu ut Paulus vocat, puerorum²⁶⁵. Ex his colligere licet duo item esse virtutum genera: unum genus, quo complectuntur quae vocantur proprie virtutes, ad quas velut ad finem ceterae referuntur; quod alterum genus est scilicet. Atque perfecti sive viri, unde et virtus dicitur, arcem ipsam jam virtutis tenent ubi nullus modus, quia nulla satietas; unde fit, ut alius alio sit praestantior, cum etiam in arce sint gradus superandi, ut quo quis alium superet eo plus emolumenti humano generi afferat, ac hoc fiat similior Deo²⁶⁶, cujus bonitatis nullus finis, nullus modus, nullus numerus. Proinde a Paulo quinque, ni fallor, classes numerantur electorum, videlicet respectu meritorum²⁶⁷. Quo enim quis est ab omnibus terrenis alienior, eo coelestibus propior ipsique lucis FONTI. Huc Davidis illud, quod ego nunquam non cantillo:

“Якω по висотѣ небесной ωт Земли, утвердих”²⁶⁸ etc.

Tales virtutes sunt propriae virtutes, quarum DOMINUS est ipse ó ὢν sive ó θεός. Haec illae sunt FIDES, SPES, ac omnium maxima finemque non habens CARITAS²⁶⁹. Αὐτὸς γὰρ ὁ θεός dicitur ἀγάπη²⁷⁰. Quae omnia sine fine aedifica[n]t. Fidei proprium cernere sive intelligere, quoque plus cernit, plus sperat, quo magis sperat, ardentius amat, gaudens benefacere, quantum fieri potest latissime sine ullo fine modoque.

O utinam, mi anime, possis ad hanc arcem olim pertingere!

O quam paucis hanc contingit adire Corynthus²⁷¹! Visne pervenire? Rationibus tibi est opus, vos vocatis media. Quae autem media? Haec sunt: Graecarum Romanarumque literarum peritia, quae paratur lucubrationibus (jam audis et medium medii), fuga turbae seculariumque negotiorum, contemptus divitiarum, jejunium et abstinentia, breviter neglectus carnis, ut spiritum acquiras. Hae demum sunt vulgares virtutes, quae etiam improbis adsunt; in his modus est servandus, ut ad illa, in quibus nullus modus, perveniatur. Alioquin si unica nocte per immodicas vigilias aut oculos aut pulmonem laedas, quomodo deinceps legere ac colloqui cum Sanctis poteris? Quo pacto ab iis disces Deum? Fides videt Deum, et divina est; ad hanc ut pertingas, conserva vigiliarum laborumque modum et dum quaeris spiritale, cave occidas carnale, si te ducere potest ad meliora. An non stultescit, qui longum iter ingressus, modum in eundo non tenet? Nae iste non est perventurus Hierosolymam. Morbus aut etiam mors in via intercipiet. Vide igitur, ne tua te diligentia modum nesciens, aut conjiciat – ah non libet male ominari. Tu, mi Michaël, omnia fausta mereris. Fugis turbam? Modum hic quoque conserva! An non stultus sit, qui ita fugiat, ut cum nemine prorsus unquam loquatur? Insanus talis est, non Sanctus – vide, cum quo loquaris verserisque. Jejunas? An non mente is captus tibi videatur, qui nihil prorsus, aut venenatum aliquid concedit corpusculo? Subtrahe pabulum supervacuum, ne ferociat asellus, id est caro; noli rursus fame necare, ne possit vehere sessorem²⁷². Haec sunt illae pulchrae res, quae sine modo pessimae sunt. Sunt qui in hac aetate, qua es, nimium indulgent vino, sunt qui equis aut canibus nimis capiuntur aut luxuria. Sunt contra, qui nimis austere vivunt. Unde pulcherrimum illud ac divinum:

Μηδὲν ἄγαν²⁷³.

Rescribe, quid tibi videtur, ut cognoscam, placentne haec. Utinam Christus dignaretur intervenire nostrae ὁμιλία, qui pollicetur se adfuturum, ubicunque duo in suo nomine congregarentur²⁷⁴; alioquin sine illo omnia frustra²⁷⁵. Vale! mi Michaël!

Tuus in Domino totus Greg[orius] Sabbin.

*

Мир тобі,
мій брате!

Я написав це вчора в стані смутку та неувважності й при тому дуже швидко. Не дивно, що написане тебе не вдовольнило, а надто коли взяти до

уваги неабияку складність твого питання. Я визнаю твої таланти і твою старанність у науках, а також добротність, і дуже радію з цього. Ну ж бо, спробуймо, чи зможемо ми вирішити це питання, якщо Христос подарує нам натхнення.

Однак у великій справі достатньо й бажати.

Невже, питаєш ти, і в чесноті слід зберігати міру?

Якщо це не так, то в ретельності теж не треба зберігати міри.

Бо чому один переважає іншого в чесноті? Такі твої думки. А насамперед, слід знати, що існує два класи поборників чесноти: один клас досконалих, другий – новаків, або, як їх називає Павло, учнів. Звідси можна зробити висновок, що існує два різновиди чеснот: один різновид охоплює те, що називається чеснотами в повному розумінні, до яких, як до мети, прагнуть усі інші чесноти. Ці останні й становлять другий різновид. Але досконалі, або мужі – *virī* – звідси чеснота отримує свою назву – *virtus*, займають уже сам палац, або твердиню чесноти, де немає жодної міри, оскільки немає й насичення; звідси виходить, що один має перевагу над іншими, бо і в палаці існують ступені підйому, і що більшу хтось має перевагу над іншим, то більше користі приносить він людському роду й стає подібнішим до Бога, чия ласка не має меж, не знає ані міри, ані числа. Саме тому Павло нараховує, якщо не помиляюсь, п'ять класів обраних, тобто таких, що заслуговують на пошану. Адже що більше чужий хто земному, то ближче він до небесного й до самого Джерела світла. Сюди стосується той Давидів вірш, який я часто співаю:

[“Якщо по висотъ небесной ѿт Земли, утвердих”] та ін.

Чесноти в повному розумінні – це ті, чийм господарем є сам *сущий*, або Бог. Такі: ВІРА, НАДІЯ та найвеличніша з усіх і безконечна ЛЮБОВ. Бо *сам Бог* називається *любов'ю*. Усі вони без кінця творять. Властивість віри – помічати або розуміти, а чим більше хто помічає, тим більше плекає надії, а чим більше плекає надії, тим полум'яніше любить, з радістю творить добро, безмежно й безмірно, наскільки це можливо.

О, якби ти, мій друже, зміг коли-небудь досягти цієї твердині!

О, як небагато тих, кому вдається наблизитись до цього Коринта! Чи хочеш досягти? Для цього потрібні підстави, які ви називаєте засобами. Які ж засоби? Вони такі: знання грецької та римської літератури, яке дають нічні заняття (я називаю тобі вже засіб засобу), втеча від юрби та мирських справ, зневага до багатства, піст і помірність, коротко кажучи – зневажання плоті, щоб здобути дух. Такі ж, нарешті, і звичайні чесноти, притаманні навіть непорядним людям. У них слід зберігати міру, щоб досягнути тих чеснот, в яких не визнається жодної міри. Інакше, якщо ти в одну ніч зіпсуєш очі або легені, як же ти після цього зможеш читати й розмовляти зі святими? Яким чином ти від них дізнаєшся про Бога? Віра бачить Бога й сама божественна; щоб її досягти, дотримуйся міри в пильнуваннях та трудах і, набуваючи духовне, бережись, як би не занепасти плоть, коли це плоть може привести тебе до кращого. Хіба розумно робить той, хто,

починаючи довгий шлях, не знає міри в ході? Звісно, цей не дійде до Єрусалима, хвороба або навіть смерть перерве його подорож. Тому дивись, щоб твоє завзяття, яке не знає міри, не довело тебе до біди. Ах! не хочеться провіщати лихо. Ти, мій Михайле, заслуговуєш найсприятливішої долі. Ти уникаєш юрби? Дотримуйся міри й у цьому. Хіба не дурень той, хто уникає людей так, що зовсім ні з ким ніколи не розмовляє? Така людина божевільна, а не свята. Дивись, із ким ти говориш, із ким маєш справу. Ти постиш? Хіба не здасться тобі несповна розуму той, хто геть нічого не дає тілу або подає йому лише щось отруйне? Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювався, та, з другого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника. Це ті прекрасні речі, які вживані надміру стають дуже поганими. У твоєму віці бувають такі, що надмірно віддаються вину чи надмірно захоплюються кіньми й собаками або розкішним способом життя. Бувають, навпаки, і такі, які ведуть занадто суворе життя. Звідси це найпрекрасніше й божественне правило:

нічого надміру.

Напиши в листі-відповіді, яка твоя думка, щоб я знав, чи подобається це тобі. О, якби Христос, який обіцяв бути присутнім усюди, де зберуться двоє в ім'я його, удостоїв нас взяти участь у нашій *besidi*, інакше без нього все марне. Бувай здоров, мій Михайле!

Увесь твій у Господі Григ[орій] Савич.

35

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Salve, mi Philomuse dulcissime!

Michaël!

Gaudia pelle,
Pelle timorem,
Spemque fugato,
Nec dolor adsit.
Nubila mens est
Vinctaque fraenis,
Haec ubi regnant²⁷⁶.

Hi versiculi Boëtii²⁷⁷ cujusdam, philosophi Romani, ni fallor. Affectus est morbus animi, graece τὸ πάθος²⁷⁸. Morbus, ut arbitror, est, cum in corpore intemperies est quaedam facta ex male temperatis elementis; cum videlicet aut ignis aut terra praevalet, aut utrumque; hinc nascitur exasperatio, graece ὁ παροξυσμός. Nam si justa sit elementorum συμμετρία, tam placide pacateque intus moventur omnia, quam in horologio integro artificiose constructo eo, quod Graeci vocant αὐτόματον. Nam κλειψύδραι et solaris horologia, quale in nostri area collegii videmus, non dicuntur αὐτόματα. Ab his physicis²⁷⁹ transeamus ad metaphysica²⁸⁰, id est invisibilia aut spiritalia sive divina. Ad eundem hunc modum affectus animum nostrum exagitat et commovet. Hinc saepe apud

Latinos ira, timor, cupiditas caeterique affectus motus nominantur. Fortunatus ille, qui motibus his vacuus est. Nam talis tranquillitatem seu quietem animi habet, quam ὁ κύριος carissimis suis discipulis donat: εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν²⁸¹. Proximo loco est ille, qui cum his strenue pugnat ac velut equos ferocissimos moderatur fraeno rationis. Gaudes, quod dives es? Aegrotus es. Quod nobilis es? Aeger es. Times mortem? ob bonas res infamiam? Parum vales animo. Speras melius te cras victurum? Infirmaris. Ubi enim spes, ibidem timor, morbus etc. Ergo, inquis, cum Stoicis²⁸² postulas tu sapientem prorsus ἀπαθέα²⁸³ esse? Imo vero sic stipes erit, non homo. Restat igitur, ut ibi sit beatitudo, ubi moderatio, non ubi affectuum vacatio²⁸⁴. An non Paulus habet suum τὸν Σκόλοπα colaphizantem ipsum²⁸⁵? Et Deus in aerae quidem sibilo, id est levi commotione, transit Heliam²⁸⁶. Hoc etiam accipe, curas, timores et id genus domino esse debere. Haec etiam μακαρίζουσι τὸν ἄνθρωπον²⁸⁷. Vale, cariss[ime] et colloquium hoc boni consule!

Tuus in Domino totus Gregor[ius] Sab[binus].

*

Здрастуй, мій найсолодший любителю Муз,
Михайле!

Геть жени втіхи,
Геть – і страхи всі,
Геть – сподівання,
Щоб не страждати;
Де ж вони владні –
Хмарний там розум,
Мов у вуздечці²⁸⁸.

Це, якщо не помиляюсь, віршики Боеція, одного римського філософа. Афект – це хвороба душі, грецькою мовою – τὸ πάθος. Хвороба, як я гадаю, виникає тоді, коли в тілі постав розлад погано узгоджених між собою елементів, а саме: коли вогонь або земля переважає, або те й інше. Звідси виникає загострення, грецькою мовою – ὁ παροξυσμός. Бо коли *симетрія* елементів правильна, тоді все спокійно й мирно рухається, немов у тому справному, майстерно злагодженому годинникові, який греки називають αὐτόματον. Бо *водяні* та сонячні *годинники*, що їх ми бачимо в залі нашого колегіуму, не називають автоматами. Від цієї фізики перейдімо до метафізики, тобто до невидимого, або духовного, інакше кажучи – божественного. Так само афект діє на нашу душу й зворушує її. Звідси в латинян гнів, страх, бажання та інші афекти часто називаються порухами. Щасливий, хто вільний від цих афектів. Бо в такої людини панує мир і душевний спокій, що його дарує *Господь* своїм найдорожчим учням: *мир Свій вам даю*. Найближче до них стоїть той, хто наполегливо бореться з афектами та стримує їх вуздечкою розуму, немовби диких коней. Радієш, що ти багатий? Ти хворий. Радієш, що ти благородний? Ти нездоровий. Боїшся смерті? Поганой слави через добрі вчинки? Ти не зовсім здоровий

душею. Сподіваєшся краще жити завтра? Ти нездужаєш. Бо де надія, там і страх, і хвороба та ін. Отже, скажеш ти, я вимагаю разом зі стоїками, щоб мудрець був геть *безпристрасним*. Навпаки, у такому разі він був би стовпом, а не людиною. Залишається, отже, що блаженство там, де приборкання пристрастей, а не їхня відсутність. Хіба Павло не має своєї колючки, котра шкодить йому? І Бог проходить перед Іллею, мов легкий подув вітерця. Згідно із цим, турботи, страх та подібні афекти – від Господа. Вони навіть *роблять людину блаженною*. Бувай здоров, найдорожчий, і схвали цю розмову!

Твій увесь у Господі Григор[ій] Сав[ич].

36

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Ditior o salve, Michaël mi, regibus orbis!

O Satrapis liber, tute, quiete magis!

Incredibile mihi tui desiderium excitasti, qui hodie in ludo non adfueris. Utinam falsa sint, quae suspicor. Vereor enim ne, quod absit Christo favente, in morbum aliquem his parum salubribus temporibus incideris. Proinde tu βραχέως nos mone, quid tecum agatur. Jacobiscus noster²⁸⁹ jam ridet et ludit. Audis χελιδόνα ver nuntiantem. Sed non repetet ludum, antequam bona calceamenta consuantur. Nam ejus τὸν πυρετὸν inter alia hoc quoque generavit, quod malis ὑποδήμασι hactenus est usus. Nos procurabimus hanc provinciam libentissime in eorum gratiam, quos vere, ut debemus amamus. Tu si vales, beas me, o carissime! Tuus Gregorius S[abbin].

Qui valet arva colens, rege est felicior aegro. Imo est hic melior rege valente quoque.

*

Здрастуй, мій Михайле, багатший за царів усього світу, вільніший, ніж сатрапи, найбезпечніший у [своєму] спокої!

Ти сьогодні не прийшов до школи, і я страшенно сумував за тобою. О, хоч би не справдилось те, що я підозрюю! Боюсь, чи не захворів ти в цей нездоровий час, чого нехай не буде з милості Христа. Тому повідом нас *найближчим часом*, що з тобою. Наш Яшко вже сміється й бавиться, ніби *ластівка*, провіщаючи весну. Але в школу він не піде, доки не справлять йому доброго взуття. Бо його *лихоманка*, між іншим, викликана й тим, що він до цього часу ходив у поганому *взутті*. Ми з великим задоволенням потурбуємось про це заради тих, кого по-справжньому любимо й повинні любити. Якщо ти здоровий, ошчаслив мене, о мій найдорожчий. Твій Григорій С[авич].

Здоровий хлібороб щасливіший від хворого царя. Ні, він кращий навіть від здорового царя.

[Харків, перша половина березня 1763 р.]
 Salve Tyro Christi strenuissime!
 Michaël dilectissime!

Lecta tua schedula magna cum voluptate nec sine risu, cum multa mecum cogitarem, vel potius tecum tacite loquerer, deinde ad somnum compositus plurima super eadem re in pectore versarem visus sum mihi subinde audire intus vocem hanc: vita nostra militia est...²⁹⁰ Ergo ó διάβολος cum non potuit te avaritia voluptateque inescare ad corrumpendam animam, aggressus est valetudinem tuam laedere? Sic est profecto; et vero sapienter dictum est: e malis minimum esse eligendum²⁹¹. Novit veterator ille optima quaeque ingenia προς κενοδοξίαν esse propensissima, praesertim hac, qua tu es aetate; hancque permultis saepe praematuri²⁹² funeris accelerasse horam, aut saltem immedicabiliter laesisse aliquam generosam corporis, velut oculos pectusque, partem. Illa igitur postquam non successit, hac via est aggressus. Tu vero ita hos ineptos quidem ac steriles, sed gravissimos labores exantlabis, ut interim nunquam non memor sis pretiosissimae valetudinis. Praestat vanae gloriolae jacturam facere. Id fiet, si tantum labores nitarisque, quantum mediocri discipulo sit satis tuaeque obedientiae, ne quid vehementiae de propria addas alacritate. Sed avocor ad R[everendi]ss[imum] nostrum L[aurantium] Praefectum dominum et amicum²⁹³. Tu, charissime, esto sub alis Ducis tui Christi. Vale in eo. Tuus Gregor[ius] Sab[binus].

*

Здрастуй, найхоробріший новобранцю Христового воїнства!
 Найулюбленіший Михайле!

Прочитавши з великим задоволенням і не без сміху твою листівку, я багато сам собі роздумував, вірніше, розмовляв мовчки з тобою, а потім, приготувавшись до сну, довго думав про те ж саме. Аж раптом мені здалося, що я чую такий внутрішній голос: наше життя – це військова служба... Отже, *диявол* після того, як не зміг спокусити тебе ані скупістю, ані втіхами й тим самим заподіяти шкоду твоїй душі, мабуть, вирішив шкодити твоєму здоров'ю? Це, поза сумнівом, так. І справді мудро сказано: із двох зол обирати менше. Знає цей старий пройдисвіт, що деякі найкращі уми дуже схильні до *марнославства*, особливо в такому віці, як твій, і цим часто збавляв віку або невиліковно вражав якусь шляхетну частину їхнього тіла, наприклад, очі або легені. Отже, не досягши успіху першим способом, він намагається діяти іншим шляхом. Ти ж ці безглузді й порожні, але водночас дуже тяжкі труди виконуй так, щоб не забувати про своє найдорогоцінніше здоров'я. Краще пожертвувати своїм честолюбством. Це здійснено, якщо будеш працювати й напружуватись так, як це достатньо для посереднього учня та для твоєї дисциплінованості, без властивого тобі гарячого запалу. Але я звернуся до нашого друга, превелебного пана

префекта Л[аврентія]. Ти ж, найдорожчий, перебувай під крилами твого
Вождя Христа. Бувай здоров у ньому!
Твій Григор[ій] Сав[ич].

38

[Харків, перша половина березня 1763 р.]
Pax tibi sit illa, Michaël amicissime!

Ecce juventa anni! facies nova ridet ubique;
Nunc demum agricolis dulce labore premi.
Prospiciens hiemem venturam rustica cura
Hortos expurgat, conserit arva bona.
Fortunatus hic est, sed fortunatior ille,
Quem purgare juvat pectoris arva sui.
Atque quidem stultis etiam bona corporis adsunt:
Esse tamen felix stulta senecta nequit.
Cerue tuae fundos animae, quae provenit herba;
Exstirpa citius, si venit herba mala.
Ocyus exstirpa, si surgunt spina rubusque:
Suffocat plutus verba sacrata Dei.
Bulbus et eruca hic si pullulat, ejice vulsa:
Namque videre Deum spurca libido nequit.
Si cedrus enata est, citius succide securi:
Aversatur enim corda superba Deus.
Et solet arboribus pulchris adnascier olim
Stultus sponte stolo, hunc ense recide foras.
Nam siquis Sanctos libros evolverit, isti
Adnasci studio gloria vana solet.
At contra pulchros flores tutare foveque:
Inprimis florem virginitatis ale.
O hujus floris qualis fragrantia quantaque:
Hoc delectatur Christus odore nimis.

Ne tererem tempus inane, volui vel insulsis versiculis tecum ὀμιλεῖν magis,
quam nugas nugaciores persequi. Soleo enim hoc praesertim pharmaco taedio
medicari. Et tamen non semper in numerato licet habere ingenium. Vale,
cariss[ime]! Gr[egorius] S[abbin].

*

Мир тобі, найдорожчий Михайле!

От вона, молодість року! Природи лице оновилося;
Радо підняв хлібороб звичної праці тягар.
Передбачаючи зиму прийдешню, в турботі хазяйській,
Саду пильнує свого, ниви свої засіва.

Скажеш: щасливий оратай. Але щасливіший од нього,
 Хто залюбки обробив ниву душевну свою.
 І нерозумний не раз утішається благом тілесним,
 Старість немудра, проте щастя не може дознати.
 Ти ж наглядай за душею, яке в ній зело проростає,
 І не барися полоть, як де недобре зійшло.
 Все повиполою мерщій, де ожина і терен пробились.
 Знай, що багатство глушить слова Господнього ряс.
 Де проростають свиріпа й часник, висмикуй з корінням,
 Бога не узрить вовік, хто засмітив почуття.
 Де височіє кедрина, сокирою там поорудуй,
 Знай: відкидає Господь горді від себе серця.
 Ще ж уважай: і на доброму дереві, бува, наростає
 Пагоння вовче, лихе – геть пообрубуй його! –
 Бо хто багато священних книжок прочитає, у того
 В серці несита пиha і славолубство росте.
 Все непуцяще поли, а добрі рослини викохуй
 І щонайперше плекай квітку святу чистоти.
 Як він горить, променіє, той цвіт незаймано чистий!
 Відай: найбільше Христа тішить його аромат²⁹⁴.

Щоб не гаяти часу марно, я вирішив краще *розмовляти* з тобою хоч би поганими віршами, ніж займатися пустими дрібницями. Бо здебільшого цими ліками я зазвичай лікую нудьгу. Утім не завжди є потрібний для цього настрій. Бувай здоров, найдор[ожчий]! Гр[игорій] С[авич].

39

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Εὐθύμει, mi Michaël!

Δῆμος ὁ χριστιανὸς δαπανᾷ εἰς σῶμα καὶ αἷμα
 Χριστοῦ, ἀλλὰ ἀεὶ ἐστὶ κακοστόμαχος.
 Vulgus Christicolum consumit membra θεάνδρου,
 Sanguine potatur; sed male stulta coquit...²⁹⁵
 Τὰ λοιπὰ ἀναβάλλομαι εἰς ὕστερον χρόνον.
 Γρηγόριος ὁ Σαββίν.

*

Кріпись, мій Михайле!

Народ християнський вкушає тіло і кров

Христову, та завжди хворіє на шлунок.

Народ християнський вкушає тіло Боголюдини

П'є її кров, та, дурний, не може ніяк спожити...²⁹⁶

Решту я відкладаю на потім.

Григорій Савич.

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Salve caritas Christiana!

Michaël dilectissime!

Frustra corpus edit, qui in corpore sistit edendo,
 Qui nec ut ad mentem progrediatur, edit.
 Impia turba potest corpus contingere Christi,
 Mentem haurire Dei sed mala turba nequit.
 Est animale quidem, dein est et²⁹⁷ Spirituale
 Corpus²⁹⁸: id haud prodest, hocce salutiferum est.
 Haud equidem juvat id, quando consistis in illo:
 Sin per id ad Mentem progrediare juvat.
 Quid plantas oleam, si fructus non paritura est?
 Quorsum figis humo, si nova non subolet?
 Ecquid edis corpus Christi, quando unus et idem es?
 Curve capis semen, si tibi fructus abest?
 Semen humi jactum si²⁹⁹ forte calore³⁰⁰ putrescit,
 Spiritus inde novus procreat inde nova.
 Sic animale quidem nisi erit tibi morte peremptum,
 Spirituale novumque haud habiturus eris.
 Mitte hominem veterem κακοῖς σὺν δόγμασιν αὐτοῦ:
 Sume novas δόξας, et nova facta Dei³⁰¹.
 Quid corpus sumis, si mentem rejicis Ejus?
 Non ne animus potior corpore, plusque valet³⁰²?
 Carnem carne tuâ tangis, sed pectore vitas
 Pectus? Et est³⁰³ qualis, dic mihi, amicitia haec?
 Oscula das ori, sed es hostis Moribus Ejus³⁰⁴?
 Ἀντιπαθεῖς genios quis sociare valet?
 Christus simplicitas: tu veste domoque ciboque
 Luxurias; prodest quid tibi Sacra caro?
 Christus Virginitas: at ego Meretricis in ora
 Respicio³⁰⁵; prodest quid mihi sacra³⁰⁶ caro?
 Sume mihi cum carne Animum, Carissime, Christi,
 Et sic Cum Domino Spiritus unus eris.

Vale, mi dilectissime! Tuus in Domino G[regorius] S[abbin].

*

Здрастуй, християнська любов,
 найулюбленіший Михайле!

Намарно вкушає тіло, хто зупинився на тілі
 І не подума рушати далі від нього до духа.
 Чернь нечестива може торкнутись Христового тіла,
 Та зрозуміти Бога чернь нерозумна не може.

Адже є тіло тлінне, є також тіло духовне:
 Перше не має користі, друге – несе порятунок.
 Перше не допоможе, коли тільки ним обмежитись.
 А от коли не обмежитись – поміч дійти до розуму.
 Нащо ж садити оливу, коли вона геть безплідна?
 Нащо садити в землю, коли не з'являється парость?
 Навіщо, коли ти той же, вкушати Христове тіло?
 Навіщо приймати сім'я, коли не даєш ти плоду?
 Бо кинуте в землю сім'я, хоч і згниє, зігрівшись,
 Новий-таки дух народить, нові і плоди від нього.
 Бо якщо тіло тлінне не візьметься в тебе смертю,
 То не отримаєш тіла духовного і нового.
 Кинь же стару людину, її нікудишні догмати,
 Глянь на нову науку й нові Божі діла.
 Навіщо ж приймати тіло, відкинувши разом душу?
 Чи ж бо душа не краща й не важливіша від нього?
 Тілом торкаєшся тіла, серцем зневажуєш серце.
 Скажи мені, будь ласкавий, хіба така дружба буває?
 Цілуєш в уста, залишившись ворогом його науки.
 Хто ж бо у силі з'єднати геть протилежні вдачі?
 Адже Христос – простота, а ти розкошуєш у одязі,
 Жиглі та їжі. Чим же pomoже тобі тіло його святе?
 Адже Христос – непорочність, а я заглядаю в обличчя
 Повії. Чим же pomoже мені тіло його святе?
 Отже, прийми, найдорожчий, з тілом Христовим духа.
 Будеш тоді ти з Господом справді-бо духом одним³⁰⁷.

Будь здоров, найулюбленіший! Твій у Господі Г[ригорій] С[авич].

41

[Харків, останній тиждень березня 1763 р.]

Salve, solatium curarum mearum,

Michaël dulcissime!

Parciori somno et frigidioribus cibis per hos vernos dies uti te velim, respice calorem juventutis tuae, veris ardorem, vitam sedentariam, et in hac nimiam tuam diligentiam. Nuper (heri) legimus in Mureto³⁰⁸ forte fortuna, Galenum³⁰⁹, patrem post Hippocratem³¹⁰ medicorum, ubi περί υγρειῶν disserit, pueris et juvenculis frigidiores, senibus cibos convenire calidiores sentire. Dignus profecto est fide tantus autor. Nam ex calidis cibis supervacuum humor, hinc ὁ κατάρροος, quem inter omnes medicos constat esse patrem morborum omnium; neque aliud quid est catarrhus quam gravédo [нэжид], neque hoc aliud est quam pituita nimio calore ex nimio cibo calidoque contracto constipata, sive humor densatus ardore, unde Graecis dicitur etiam φλέγμα ardor in corpore, sive pituita. Cura igitur laetus esse et vigil. Sed hujus rei mater est sobrietas, quae non solum in

modico eoque frigidiori sita est potu, verum etiam cibo. Neque sobrius est, qui cibus ingurgitatur, etiamsi sit ἄοιμος. O stultitiam meam! qui tantam jacturam valetudinis feci instigantibus rudem aetatem corruptissimis sociis, quos angue pejus et cane rabido odisse debes et vitare. Sed quid ego haec? Quasi non norim liberale tuum ac verecundum ingenium. Vale, cariss[ime]. Tuus Gregor[ius] Sk[oworoda].

*

Здрастуй, утіхо в турботах моїх,
Михайле найсолодший!

Я хочу, щоб у ці весняні дні ти менше спав і вживав холоднішу їжу. Враховуй жар твоєї юності, тепло весни, сидяче життя і твою надзвичайну старанність. Нещодавно (вчора) я випадково прочитав у Мюре, що Гален, другий після Гіппократа батько лікарів, міркуючи *про здоров'я*, висловив думку, що хлопцям та юнакам слід вживати холоднішу, а старим – теплішу їжу. Поза сумнівом, такий автор гідний довіри. Бо з гарячої їжі розвивається зайва вологість, а звідси *катар*, який усі лікарі вважають причиною всіх хвороб. Катар – це нежить [нежид], а нежить – не що інше, як гній, що згустився з надмірного жару й надмірної гарячої їжі, або це волога, згущена жаром. Тому-то греки називають жар у тілі, або гній, *флегмою*. Лікування ж полягає в тому, щоб бути веселим і бадьорим. Але матір'ю цього є тверезість, яка означає не тільки помірне й холодне пиття, але й таку саму їжу. Не буде тверезим той, хто перевантажує себе їжею, хоч би він і *не пив вина*. О, який я був дурний, що завдав такої шкоди своєму здоров'ю, піддавшись у молодому віці впливові дуже розбещених товаришів; ти ж повинен ненавидіти й уникати їх більше, ніж отруйної змії й скаженої собаки. Але що ж це я? Ніби не знаю твоєї розсудливої та цнотливої вдачі. Прощай, найдорож[чий]! Твій Григор[ій] Ск[оворода].

42

[Харків, останній тиждень березня – початок квітня 1763 р.]

Κήδιστέ μου ὦ Μιχαήλ,
Χαρὰν εὐχομαι σοὶ ἐν τῷ κυρίῳ ἡμῶν!

Dies noctesque omnibus relictis contendamus, mi carissime, ad illam pacem omnem mentem supereminentem, quae est “мир, всяк ум преимуцій”³¹¹, e graeco versum: τὴν εἰρήνην ὑπερέχουσαν πάντα νόον³¹². Quo magis cupiditatum vulgarium aestus desidit, hoc proprius accedimus ad arcem illam Dei. Introspecte mare pectoris tui, cogitationum tuarum et perpende, quis ventus excitat turbas, ut navicula animae tuae periclitetur. Ventusne ambitionis? Excitare protinus stude et propere illum: “егоже вѣтры послушают”³¹³. Quid est id, quo cacodaemon nos sollicitat ad fucatas mundi hujus pulchritudines³¹⁴? Nitor palatiorum, aut πορφύρας; Ah! non perspicis, quid occultatur malorum intus sub pulchra specie –

latet anguis in herba³¹⁵.

Δίβαφος τὴν χοιράδα κρύπτει: Dībaphus etc.³¹⁶ Pulchre haec intelligis, mi anime, et ut perfecte intelligas et sapias, Christus faciet, si in caritate ejus perseveraris et fideliter uteris dato jam tibi talento.

Ceterum dum liberi sumus, curabis, mi cariss[ime,] ut saepius ore tenus vivaque voce confabulemur ἐν τῇ λέσχῃ et literariam confabulationem reservemus in id tempus, cum non licuerit nec vacaverit coram ὀμλεῖν, quod jam prope adest. Quotidie autem mane missitabis ad me nostrum Maximiscum³¹⁷, ut et illi aliquid dicam boni, et ad te meum... quidvis tamen dem non de trivio.

Vale, ὦ κήδιστε, καὶ ἡμᾶς ἀντιφίλει! Σὸς Γρ[ηγόριος] Σ[αββίν].

*

*Найдорожчий мій Михайле,
молюся про ласку для тебе в Господа нашого!*

Дні й ночі, залишивши все, будемо прагнути, скеровувати кожну думку, найдорожчий, до того миру, котрий перевищує будь-який розум і який є [“мир, всяк ум преимущій”], що перекладене з грецьких слів: τὴν εἰρήνην ὑπερέχουσαν πάντα νόον. Що більше холоне жар нищих пристрастей, то ближче підходимо ми до цього божественного оплоту. Зверни увагу на море твого серця, твоїх помислів, і зваж, який саме вітер здійсмає хвилі, що наражає на небезпеку човник твоєї душі. Чи не вітер честолюбства?.. Старайся розбудити, щоб поспішив тобі на допомогу той: [“егоже вѣтры послушают”]. Що ж це таке, який злий дух вабить нас до підмальованих красот цього світу? Блиск палаців чи *порфири*? Ах, ти не бачиш, скільки зла криється всередині, під красивою зовнішністю:

змія таїться в траві.

Пурпурна тога жерця ховає роздуту шию. Прекрасно ти це розумієш, душе моя, а щоб досконало зрозумів і пізнав, це дасть Христос, якщо ти будеш стійким у любові до нього й належно використаєш даний тобі талант.

Далі, поки ми вільні, подбай, найдорожчий, щоб ми частіше вели бесіду віч-на-віч у залі, а листовну бесіду відкладімо на той час, коли буде неможливо й ніколи *зустрічатися* безпосередньо, а цей час уже не за горами. Щодня посилай до мене вранці нашого Максимка, щоб і йому я міг сказати щось добре, і тобі дати щось моє..., що не входить до кола звичайного.

Бувай здоров, о дорогий, і відплачуї мені за любов любов'ю! Твій Гр[игорій] С[авич].

43

[Харків], квітень [1763 р.]

Desideratissime sodalis³¹⁸, mi Michaël!

Hodie tam mane sum expergefactus, ut sesqui tertia hora solis ortum anteverterim. Deum immortalem! quam hilaris, quamque alacris expeditaque fulmine agilior, ocyor Euro³¹⁹ illa nostrî pars erat, quae divina vocatur, Maroni

dicta aurai simplicis ignis³²⁰. Itaque, ut paroemia est, ubi quis dolet, ibidem et manum habet³²¹. Nam avarus quidem continuo ad pecuniam, mercator ad merces, ad boves arator, miles ad arma, breviter, ubi quid sive dolet sive delectat, ibi quisque et mentem et linguam gaudet habere³²². Meum autem, simul ac surrexi, cor cucurrit ad proprium thesaurum. Coepi egomet mecum cogitare sic: hem nos stulti et miseri indignamur, siquis nostrum aut pauper vulgi iudicio, at humilis vivit ac sine ullo magistratu cum sola virtus beat beatumque servat³²³. Quid? contraxistine tandem virtutem? Eòne tandem pervenisti, ut ad te quoque dictum id possit pertinere: ὑμῖν δέδοται γνῶναι τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν³²⁴; Sin minus, ubi est pretium temporis³²⁵? His et similibus memet ipse alloquens, coepi temporis rationem subducere, quando, quam multis, quamque futilibus rebus rem omnia pretio superantem impenderim. Rursum autem quam ne nunc quoque novi uti tempore, sed quod praesens est et solum in manu nostra, id aut nugis, aut, quod miserius est, maerore, quodque miserrimum, peccatis exigitur. Futurum speratur, praesens temnitur; captatur, quod non est, quod adest negligitur, tanquam aut praeterfluens redire, aut futurum certo posset obtingere³²⁶. Talia mente perlustranti subiit graecum distichon, quod ego jam cum essem в Лаврѣ Святаго Сѣпріа³²⁷, et verteram latine et didiceram. Hoc quoniam non inelegans est, hic addimus:

Τῆς ὥρας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχιστα.
 Ἐν θέρος aestas ἐξ ἐρίφου hoedus τραχὺν hirsutus ἔθηκε posuit τραγόν³²⁸.
 Utere temporibus, propere nam cuncta senescunt:
 Unâ ex laevi hoedo messe fit hircus olens³²⁹.

Utinam, mi Michaël, sic utamur tempore, ne olim frustra id geminemus percussi animo, quod stulti vulgo inaniter clamant:

O mihi praeteritos referat si Juppiter annos³³⁰!

Feliciter posuit tempus, qui cognovit fugiendaque et expetenda³³¹. Neque enim (hodie mane legimus in enchiridio cum amico quodam) potest, ut Plato in sua Politia iudicat: constanter virtutem tueri, qui de expetendis fugiendisque rebus firmiter non est persuasus. Nam qui, quod utile est, inutile putat, et contra, is candidum quod est, nigrum putat³³². Et talibus vae! clamat Propheta³³³.

Scribe brevissime, tribus verbis, quomodo vales, praesertim animo. Pustulam illam, quae in facie emersit, obsecro te, ne tangas aut fodias. Heri inhorruui, postquam forte audivi multis mortiferas extitisse illas, ut putantur, minutias ob hoc ipsum, quod refricarentur. Vale carissime! cum Gregorisco³³⁴ et reliquis pullis. Vestri amantissimus Gregor[ius] Sab[binus]. April[is].

*

Найжаданіший товаришу, мій Михайле!

Сьогодні я встав раненько – на цілу годину з третиною до сходу сонця. Безсмертний Боже, яка весела, бадьора, вільна, жвавіша за блискавку й швидша за Евра та наша частина, яку йменують божественною і яку Марон

називає “вогнем із небесного первня”. Отже, за прислів’ям: “де у кого болить, там він і руку держить”, – скупий безугавно думає про гроші, купець – про товари, орач – про волів, вояк – про зброю, – коротко кажучи, що в кого болить чи радує, те і є в кожного в голові та на язиці. Мое ж серце, тільки-но я прокинувся, полинуло до свого скарбу, і я почав міркувати сам собі так: ми, дурні та нещасні, обурюємось, коли хтось із нас, згідно зі звичними уявленнями, живе в злиднях або скромно, не маючи жодного чину, тоді як сама доброчесність робить щасливим і зберігає щастя. Що ж, чи досягнув ти, нарешті, доброчесності? Чи ти вже досяг такого стану, коли й тебе можуть стосуватися слова: “Вам дано пізнати таємниці Царства Небесного”? Якщо ні, то де ціна витраченого часу? Звертаючись до самого себе із такими словами, я почав підбивати підсумок часу: коли, для скількох, на які дурниці я витрачав річ, дорожчу за все. Я ще й тепер не вмію користуватися часом, ба навіть той час, який є тепер у моєму розпорядженні, витрачаю на дрібниці або, що ще гірше, – на смуток, або, що найгірше, – на гріхи. На майбутнє ми сподіваємось, сучасним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, а нехтуємо тим, що є, так, ніби те, що минає, може повернутись назад або напевно мусить здійснитись сподіване. Коли я про це роздумував, то згадав грецький двовірш, який я переклав полатинському й завчив, коли був [в Лаврѣ Святого Сѣргіа]. Оскільки цей двовірш досить вишуканий, ми перекладемо його тут:

Τῆς ὥρας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχιστα.
Ἐν θέρος aestas ἐξ ἐρίφου hoedus τραχὺν hirsutus ἔθηκε posuit τραγόν.
Ловімо час, бо старіє все дуже швидко:
Літо одне з козеняти робить кошлатого цапа³³⁵.

О, якщо б, мій Михайле, ми користалися часом так, щоб потім збентежено й марно не молити про те, про що дурні зазвичай голосять:

“От щоб Юпітер вернув мені дані роки проминулі!”

Правильно використав час той, хто пізнав, чого треба уникати й чого домагатися. Бо не може (ми читали сьогодні з одним приятелем у підручнику), як каже Платон у своїй «Державі», “постійно дотримуватися доброчесності той, у кого немає твердих переконань щодо того, чого слід прагнути й чого уникати, бо хто корисне вважає марним і навпаки, той біле вважає чорним”. І горе тим! – вигукує пророк.

Напиши коротко, у трьох словах, як твоє здоров’я, особливо душевне. Прищ, який вискочив на обличчі, благаю, не чіпай і не колупай. Учора я вжахнувся, випадково почувши, що для багатьох такі прищі, які здавалися незначними, були смертельними саме тому, що їх роздирали. Бувай здоров, найдорожчий, із Грицем та іншими малятами! Ваш найбільший друг Григор[ій] Сав[ич]. Квіт[ень].

[Харків, 11 травня 1763 р.]

Καθώς γέγραπται

Ut David ille cantat: in tui gratiam
 Toto diei tempore.
 In morte vita nostra nobis ducitur³³⁶.
 Ac quales innocens ovis,
 Quam durus ille carnifex ferro petit,
 Fusurus atrum sanguinem:
 Ipsa obsecundat ducta nullis viribus,
 Gutturque praebet cuspidi³³⁷.
 Sed ista cuncta vincit aucta caritas
 Solius ejus robore,
 Qui nos amore sempiterno amplexus est.
 Nam certa stat sententia, [...]³³⁸

Εἰς τὴν Πεντηκοστήν

O utinam nobis fluat in cor Spiritus ille,
 Quem Doctor Pueris miserat ille suis!
 Spiritus ille novus, qui corda suo innovat igne:
 Ille novas linguas, et nova facta creans³³⁹.
 Spiritus ille novus Zephirorum mitior aura,
 Quis simul ac flârit, fit nova terra statim,
 Tempora, coelorum motus et vita novatur;
 Hora vetusta fugit, hora novata venit³⁴⁰.
 Jam nova facta patrant homines, nova dicta loquuntur.
 Mox novus obtutus, corda pedesque novi.
 Ac velut illa arbor, quae brumâ mortua, verno
 Sole calente super fit paritura brevi.
 Adspice nunc stolidi vulgi linguasque manusque
 Atque pedes: quid vult? quid facit, aut quid ait?
 Ambitiosa loquuntur ubique, loquuntur avara:
 Haec nova verba putas? lingua vetusta quidem haec.
 Regnat ubique scelus luxusque et spurca cupido:
 Haec nova facta putas? Facta vetusta quidem haec.
 Sola petunt, quae sunt ventris carnisque caducae³⁴¹:
 Haec nova corda putas? Corda vetusta quidem haec.
 O miserere mei, mitis Paraclete, venito!
 Da nova corda mihi, verba manumque novam
 Exime de specu vulgi miserabilis hujus:
 Insere coelicolis, quâ nova terra nitet³⁴².

Carissime Michaël!

Hi versiculi quoniam visi sunt non injucundi, quique me hoc Sacratissimo die, qui meta καὶ σκοπὸς omnium festorum est, pias res meditantem vel propter

φιλαντίαν, vel propter pias sententias adfecerunt, id est moverunt ad pietatem animum, hanc ob rem tibi quoque doctrinae, sed magis pietatis, quae sola beat, studioso nostroque amico communicare visum est. An si nauta suos nauticos sermones nautae, mercator mercatori, militi miles libenter ὀμιλίας suas communicat, pietatis bonarumque literarum studiosus apud studiosum ac amicum mutus erit? Ah! non est ita! Tu interim perpende, non verborum, quae prope nulla est, elegantiam, sed utrum nos satis pie cogitavimus, vim sententiarum; et nucleum, non corticem degusta³⁴³. Faxit suo tempore ἀγιώτατος ὁ Παράκλητος ut vetusta et vulgaria fastidians, imo ipsius pietatis lacte relicto, appetas novum Christoque viro dignum cibum³⁴⁴, ut de te quoque id de Juda prophetatum possit usurpari: Dentes ejus super lac³⁴⁵.

Tibi faventissimus Gregor[ius] Sab[binus].

*

Як написано

<Як співає Давид: у тобі
Все наше життя.
Смерть нас чекає щодня.
Ми ж, мов невинна овечка,
Котру жорстокий м'ясник
Ось вже готовий зарізати,
Кров її темну пролити,
Сама ще й сприяє цьому,
Горло під ніж підставляє,
Ніким-бо до того не змушена.
Втім, милосердя таки переможе
Силою того одного,
Хто обійма нас любов'ю одвічною,
Адже існує сентенція...>³⁴⁶

На день П'ятдесятниці

О, якби нам у серце та влився той Дух,
Що Вчитель подав своїм учням!
Дух новий, що оновлює серце вогнем;
Той, що створює й мову, і справи нові.
Дух новий, що ніжніший за повів зефірів,
Хай він тільки повіє – і стане новою земля,
Враз оновиться час, рух небес і життя.
Давній час вже тіка, а оновлений час наступає.
Люди роблять вже справи нові, промовляють нові слова.
В них з'являється зір новий, і нові в них серця та ноги.
Так ось дерево, мертве зимою, повертається знов до життя,
Щойно сонце весняне обігріє його з висоти.
Подивися ж тепер: що за мова, за руки та ноги у черні,
І чого вона хоче? Що робить, про що розмовляє?

Мова черні дурної бундючна і повна жадоби.
Ти гадаєш – це мова нова? Ні, це мова стара.
Скрізь панують переступи, розкіш і хтивість.
Ти гадаєш – це справи нові? Ні, це справи старі.
Люди дбають про вигоди шлунка і тлінної плоті.
Ти гадаєш – нові це серця? Ні, серця ті старі.
О, ласкавий Заступнику, зжалься, прийди!
Дай мені серце нове, руку нову і слово!
Дай мені вийти з печери, де чернь безталанна мешка!
Дай мені жити на небі, де сяє нова земля³⁴⁷!

Найдорожчий Михайле!

Ці вірші здалися мені не позбавленими приємності. Коли я в цей найсвятіший день, який є початком і ціллю всіх свят, міркував про священні речі, ці вірші, чи то через *самолюбство*, чи то благочестивими думками захопили мене й спонукали душу до благочестя. Тому я вирішив повідомити про них і тебе, мого друга й ревнителя науки, а ще більше – ревнителя благочестя, яке одне робить людину щасливою. Якщо моряк охоче обмінюється своїми морськими *розмовами* з моряком, купець із купцем, а воїн із воїном, то невже прихильник благочестя й корисних наук буде нічим із тим, хто займається тим самим і є його другом? О, так не може бути! Але ти зверни увагу не на вишуканість слів, майже непримітну, а на те, чи мислимо ми благочестиво, на силу висловлених думок, і визначай смак не по шкаралуці, а по ядру. Нехай *найсвятіший Утішитель* зробить у свій час так, щоб ти, відкинувши давнє й грубе, покинувши навіть молоко самого благочестя, захотів нової їжі, гідної християнського мужа, щоб до тебе можна було допасувати пророцтво про Юду: зуби його біліші від молока.

Вельми прихильний до тебе Григор[ій] Сав[ич].

45

[Харків, друга половина травня – початок червня 1763 р.]

Dilectissime omnium amice Michaël!

Post preces vespertinas valde aveo renovare hesternam deambulationem. Tu e templo egrediens aut ad me aut recta in hesternam tempe per humilia, quibus heri rediimus, loca sic lente ibis, ut te assequi ipse possim. Adducam mecum et magnam chori partem, id est meorum puerorum cantatorum. Accipiam et auctorem eundem, cujus ego genio vehementer delector. Nae ille sapienter juxtaque salse detrahit larvam suam blandissimae turpissimaeque meretrici, puta mundo huic. Sed ponamus eum esse talem, qualem vulgus aestimat. Attamen sapientis est e stercore aurum legere. An non Christus improbis паденіє³⁴⁸, non ἀνάστασις? An non omnia pura puris³⁴⁹? Sed quid ego tibi hunc laudem? neque enim erimus similes ventosi illius ac stulta philosophia³⁵⁰ inflati Scholastici, qui risit ἐπίγραμμα, τὸ ἐπίγραμμα... inscriptionem illam... Hoc solum dico: Nemo unquam salsius, plenius, utilius ob oculos posuit velatam mundi spurcitiem.

Sane talibus, qualis tu es, bubonis lumina ingenerat. “Дажд премудрому вину”³⁵¹ etc. Illud Terentii³⁵² videtur subinde ingeminare:

Ex aliis periculum facito, tibi quod ex usu siet³⁵³.

Invitus finio. De hoc genere nocte dieque est disserendum. Scripsi versus et ad Nicolaum³⁵⁴, in quibus fucum mundi nonnihil ostendimus. Vale, carissime! Tuus Gregor[ius].

*

Найлюбіший з усіх друже Михайле!

Після вечірньої молитви я дуже хотів би відновити вчорашню прогулянку. Коли вийдеш із храму, то зайді до мене або прямуй учорашньою мальовничою долиною по тих низинних місцях, по яких ми вчора поверталися, але йди повільно, щоб я міг тебе наздогнати. Я приведу із собою і велику частину хору, тобто моїх співаків-хлопців. Візьму й того автора, чії здібності приносять мені найбільшу втіху. Справді, він такий мудрий, а крім того, так дотепно зриває машкару з цієї найпрекраснішої й найогиднішої блудниці, тобто із цього світу. Та припустімо, що він (автор) такий, яким його зазвичай уважають. Утім мудрець повинен навіть із гною вибирати золото. Хіба Христос для грішних [паденіє], а не *воскресіння*? Хіба для чистих не все чисте? Але навіщо ж я тобі його хвалю? Не будьмо схожими на того пихатого й набитого дурною філософією схоласта, який сміявся над *епіграмою*, знаним написом... Я скажу тільки ось що: ніхто дотепніше, повніше й корисніше не показував прихований від очей бруд світу. Таких, як ти, сов він наділяє зором [“Дажд премудрому вину”] та ін. Такі слова Теренція, певно, вказують на це:

Добувай з досвіду інших те, що буде тобі корисним.

З неохотою закінчую. Про ці речі слід міркувати вночі й удень. Я написав вірші і для Миколи: у них я показую зрадливі прикраси світу. Бувай здоров, найдорожчий! Твій Григор[ій].

46

[Харків, друга половина червня 1763 р.]

Propositio:

Sapiens est modestus.

Siquis ad vera Musarum elegantiorum sacra admissus, non satis hausit, sed tantum primis, quod ajunt, labiis sinceram illam sapientiam gustaverit, is mea quidem sententia non potest non esse modestus.

Nec mirum est. Ut enim stultitia omnium quidem vitiorum mater³⁵⁵ simul et arrogantiae est; cui naturale est et onus supra vires et honorem supra dignitatem, et supra³⁵⁶ meritum gloriam affectare; ita sapientia cum ceterarum virtutum, tum germana genitrix est modestiae, quae suo se modulo, ut dicitur, metiens, ad inferiora se potius deprimit, quam eluctetur ad altiora.

Praeclare Plutarchus, ut alia permulta, in suis moralibus scripsit haec: Agriculae quidem, inquit, spicas libentius vident, quae inclinatae versus terram

vergant; quae³⁵⁷ ob levitatem sursum attolluntur, eas inanes putant esse et cassas³⁵⁸. Nam sicut spicae tritici granis vacuae facile inter alias eminent, plenae autem et onustae occultantes sese desidunt, ita inter homines, ut quisque maxime vanus est et gravitatis expers, ita facillime fertur ad honores, audaciam habet, incessum vultumque plenum superbiae ac contemptus parcentis nemini³⁵⁹.

Quocirca nullo pacto adduci possum, ut credam aut eum sapere, cui desit modestia, aut non illum bona sanaque mente praeditum esse, quem amabilis ista et gratiosa comitatur virtus.

Felicissime φιλολόγε

Michaël, salve!

Ergo totum triduum tacetur? Sed pensabimus taciturnitatem. Eximinando juvenes coactus eram ipse quoque juvenari, et ad praecepta eorum scribere, quam vocant, τὴν χροεῖαν³⁶⁰. Eam tibi lydio lapidi³⁶¹ mitto. Si displicebit, cogitabis me nihil unquam operae in praeceptis ἠητόρων posuisse, sin haud omnino insulsa: tribues vetustis libris, quorum me perstudiosum esse scis. Jam autem proverbium tuum τὸ ἀβὴν καὶ τὸ κύριλλο³⁶² με³⁶³ occidit; totum prope triduum investigabam. Sed hos scias (vide praetextum) non statim Graecis aut Latinis esse in proverbio, si nobis est. Absque proverbio igitur sic, opinor, bene latine dicas: mihi umbra sufficit, sive titulus, sive imago; graeci παροικιαστὶ dicunt: ὡς τύπῳ. Ait ibi nostras adagium sibi sufficere fumum, licet ad flammam non est progressum. Sic et hic umbra pro corpore, titulus pro re. Sed accipe et proverbium: dicis gratia, quasi dicas dicationis gratia, cum quid perfunctorie fit; sumpta forma loquendi a religionis non sinceris cultoribus, qui saepe dicant in templo non quod Deo sit dignum, sed ut modo titulum habeant sese dicasse. Redde sic: ἀβὴν καὶ τὸ κύριλλο³⁶⁴ enim dicitur. Certe est proverbium: tenui filo³⁶⁵. Vale, carissime.

Tuus Greg[orius] Sab[binus].

*

Теза:

Мудрець скромний.

Якщо хтось, допущений до святинь красних Муз, не досить від них почерпнув, а лиш, як кажуть, краями вуст вкусив від цієї справжньої мудрості, така людина принаймні не може не бути скромною.

І це не дивно. Як глупота є матір'ю всіх пороків, зокрема й пихи, якій властиво брати на себе непосильний тягар і незаслужені почесті, – так мудрість є справжньою матір'ю як інших чеснот, так і скромності, котра, міряючи себе, як кажуть, своєю власною міркою, скорше опускається вниз, аніж підноситься догори.

Прекрасно Плутарх, як і багато чого іншого, у своїх «Мораліях» написав так: «Хлібороби, – каже він, – із задоволенням бачать колосся, похилене до землі, те ж колосся, яке завдяки своїй легкості підіймається догори, вважають пустим і вимолоченим. Бо подібно до того, як пшеничні колоски

без зерен легко підіймаються серед інших, повні ж та важкі, ховаючись, опускаються додолу, так і серед людей, хто найпорожніший і позбавлений серйозності, той і найлегше пнеться до почестей, нахабний, його обличчя й хода сповнені пиhi та презирства, які не визнають нікого”.

Тому-то я аж ніяк не можу визнати, ніби розсудливим є той, кому бракує скромності, або що не володіє добрим і здоровим розумом той, чиєю супутницею є ця люб’язна й приємна чеснота.

Найщасливіший філологу
Михайле, здрастуй!

Отже, цілих три дні ми мовчали. Але надолужмо мовчанку. Испитуючи юнаків, я змушений був і сам стати молодим і писати за правилами те, що називають τὴν χρειαίαν. Посилаю її тобі, немов лідійський камінь. Якщо не сподобається, то зваж, що я ніколи не займався правилами *риторів*, якщо ж сподобається, то припиши це старим книгам, які, як ти знаєш, я наполегливо вивчаю. Щодо твого прислів’я [“аби ся кúрило”], то воно мене замучило: майже всі три дні я ним займаюся. Але насамперед візьми до уваги таке: не обов’язково в греків та латинян увійшло в прислів’я те, що увійшло в нас. Тому не прислів’ям, я думаю, ти досить задовільно можеш сказати латинською мовою так: *mihi umbra sufficit, sive titulis, sive imago* – мені досить тіні, назви чи образу. Греки в *прислів’ях* кажуть – *ніби знаком*. Наше прислів’я в цьому разі твердить, що досить диму, хоч би до вогню справа й не дійшла. Таким чином, і тут тїнь замість тіла, знак замість речі. Але ось тобі прислів’я *dicis gratia*, як кажуть – для виду, ти б сказав: *dicationis gratia* – для показу, – коли що-небудь робиться нашвидкуруч, – спосіб висловлення в нецирих виконавців релігійних обрядів, які часто в храмі жертвують Богові не те, що гідне його, а тільки щоб мати знак, що вони принесли жертву. Перекладай так: [аби то для слави] та ін. Латинською мовою можна сказати *crasso filo* – грубою ниткою. Звісно, є й прислів’я *tenui filo* – тонкою ниткою. Бувай здоров, мій найдорощий!

Твій Григ[орій] Сав[ич].

47

[Харків, кінець червня 1763 р.]

Pretiosissime Amice mi Michaël!

Quis ille fuit Demónax³⁶⁶, nondum mihi liquet, nisi quod suspicor Laconem³⁶⁷ fuisse, quod genus hominum non tam facundum erat, quam acutum virtutisque mire studiosum. Sed quisquis ille fuit, jam secundum ejus dictum invenio. Quod mihi vehementer placet. Id est tale:

Ἐν ἀλλοτρίοις παραδείγμασι παίδευε σεαυτὸν καὶ ἀπαθῆς τῶν κακῶν ἔσῃ³⁶⁸.

Quod discendi gratia ad verbum reddemus sic:

In alienis exemplis doce te ipsum, et impatiens eris malorum, id est non patieris mala.

Nam primum ejus dictum nosci opinor, quo reprehendit Τοὺς πολυπραγμονέοντας μὲν περὶ τοῦ κόσμου, περὶ δὲ τῆς ἑαυτῶν ἀκοσμίας οὐ φροντίζοντας³⁶⁹. Quod ad superius attinet (nam de inferiori agemus alias) dictum, mire peccamus in id omnes. Si enim periculum, ut Terentius ait, ex aliis faceremus³⁷⁰, nobis quod ex usu sit, et si vitam aliorum, velut in speculum inspiceremus, multo minus competeret in nos id: experientia stultorum magistra est³⁷¹. Hoc facere, praeterquam quod nimis utile, est etiam longe jucundissimum spectaculum et permagna pars illius Sapientium hominum contemplationis, qui in portu, ut dicitur, navigantes alienis³⁷² fruuntur malis, veluti Dii Homerici οὐρανόθεν spectantes³⁷³, non quod gaudeant aliis accidisse, sed quod sese expertes et in tuto esse videant³⁷⁴. Quorsum enim nobis magnificentissima illa θέατρα gentilium? An non mundus vulgusque optimum iique gratuitum, velut Pythagoricus mercatus³⁷⁵, spectaculum? Alium videas aere alieno obrutum ingemiscere, alium ambitione, hunc avaritia, illum insana discendi nugae cupidine torqueri, et quis enumeret? Explica motionem animi! et videbis. Hoc ideo libentius dixi, quod vacationes instant, urgent, taedium insidiatur. Ad³⁷⁶ quod nisi te armas, vide ne in mala te animal detrudat, non de ponte³⁷⁷, ut ajunt, sed de virtute. Vale, carissime! Videbimus nunc alter alterum perfacile, et dum abire continget, colloquemur.

*

Найдорогоцінніший друже мій Михайле!

Хто такий був цей Демонакс, для мене ще не ясно. Припускаю лише, що він був лаконцем, а цей тип людей славився не так красномовством, як дотепністю й відданістю чесноті. Але що він був за чоловік, я бачу вже з його вислову, який мені дуже подобається. Ось він:

Ἐν ἀλλοτρίοις παραδείγμασι παίδευε σεαυτὸν καὶ ἀπαθῆς τῶν κακῶν ἔσῃ. – “Учись на прикладах інших, не будеш знати горя”.

Цей вислів задля вивчення дослівно перекладаємо так: “Вчися на чужих прикладах і будеш вільний від нещастя, тобто не зазнаєш лиха”.

Я гадаю, що ти знаєш його перший вислів, в якому він засуджує тих, хто дуже турбується про порядок всесвіту, а про непорядок у власних справах навіть не думає. Щодо першого вислову (про другий ми поговоримо в іншому місці), то дивно, як ми всі в цьому грішні. Бо якщо б ми, як твердить Теренцій, учились на досвіді інших, виносячи з нього корисне нам, і якщо б ми вдивлялися в життя інших, неначе в дзеркало, то значно менше стосувалися б нас слова: досвід – наставник дурнів. Така поведінка, крім того, що вона дуже корисна, – також надзвичайно приємне видовище. Мудрі люди багато думають про це. Вони, як кажуть, плаваючи в гавані, вивчають з користю для себе нещастя інших і дивляться на них згори, наче гомерівські боги з небес, які радіють не тому, що з іншими щось сталося, а тому, що бачать себе непричетними до цих нещастя і почуваються в безпеці. Для чого ж вам розглядати ці розкішні видовища поган? Хіба світ і юрба – не краще видовище, до того ж безкоштовне, подібне до знаного Пітагорівського

торжища? Ти бачиш, як один стогне під тягарем боргів, другий мучиться честолюбством, третій – скупістю, четвертий – нездоровим бажанням вивчити безглузді речі. І хто їх усіх перерахує? Розбери душевні почуття, і ти впевнився. Я з тим більшою охотою сказав про це, що наближаються, настають канікули, і підстерігає нудьга. Якщо ти не озброїшся проти неї, то бережись, щоб ця тварюка не зіштовхнула тебе не з мосту, як кажуть, а з чесноти на моральне зло. Бувай здоров, найдорожчий! Тепер нам дуже легко буде бачитись, і поговоримо перед від'їздом.

48

[Харків], 7 липня 1763 р.
Pretiosissime amice Michaël!

Quid mente velox volvis in praesentia?
Ubinam illa fulminat tibi?
Quid illa captat, quid petit, quidnam fugit?
Num certa agit? num fluctuat?
Si certa sancte factitat, beatus es;
Si fluctuat, et tu fluctuas.
Ubi fluctuationibus cor intumet,
Ibi nausea est et taedium.
Non nauta cantillat, sed anxius timet,
Cum fluctus insanit maris,
Cum insanus Auster³⁷⁸ concitavit³⁷⁹ Adriam,
Cum nauta non tenet ratem.
Mens otiosa nostra non unquam manet.
Versare semper sese amat.
Si non habebit, quod bonae rei factitet,
Ad res nefandas procidet.
Infunde semper, illa quod molere queat,
Sed pulchra, sed nequid nimis.
Sic taedium vitare³⁸⁰ pessimum potes,
Dulcemque vitam vivere.

Desino jam versificare, quod e pumice aquam exprimere³⁸¹ mihi videor.
Praestat prosa aliquid...

Tu aliquid ad nos scribe, nisi ipse venis. Antequam abeo, consultum puto hoc temporis insumere colloquendo tecum. Tu otiosus, ego item; tu studiosus, nec non ego; tu gaudes me audire, ego loqui haveo. Quid est, quod locum non dispicis, in quo commode possimus nostro more λαλεῖν; mitte igitur puerum ad nos, si vacat, ubinam congregiamur.

Nam non semper erit aestas...³⁸²

Vale, carissime! Tuus Gregor[ius] Sabb[in].
Vulgus potat et nos non colloquemur de honestis rebus? Quid hoc?³⁸³

Найдорожчий друже Михайле!

Чим тепер зайнятий розум твій бистрий?
 Де він сьогодні у тебе блукає?
 Що йому треба, до чого він прагне, чого уникає?
 Діє він впевнено, а чи вагається?
 Діє він впевнено й свято, – тоді ти блаженний.
 А як непевно, – то й сам ти вагаєшся.
 В серці ж отому, що сповнене сумнівів,
 Вмить запанують огида і знудженість.
 Ні, не співає моряк, а боїться й бентежитьсь,
 В мить, коли хвиля морська закипає від люті,
 В мить, коли Австер шалений хита Адріатику
 Так, що утримати годі кермо корабельне.
 Розум наш ні на мить не бува бездіяльним,
 Завжди треба йому хоч би чимось зайнятися,
 І коли він не матиме доброго клопоту,
 Миттю зверне тоді до заняття поганого.
 Тож займи його тим, що б давало роботу йому,
 Тільки буде нехай воно добре й тримається міри.
 Так ти зможеш уникнути лютої дуже нудьги
 Зможеш так ти життя ощасливити³⁸⁴.

Закінчую писати віршами, бо мені здається, ніби я з каменя вичавляю воду. Краще прозою що-небудь...

Ти ж нам пиши, якщо сам не прийдеш. Перш ніж я вирушу, маю намір знайти час для бесіди з тобою. Ти вільний, я теж. Ти займаєшся наукою, і я не менше. Ти із задоволенням мене слухаєш, я охоче говорю. У чому ж справа? Якщо ти не надаєш значення місцю, де ми могли б, за нашим звичаєм, зручно *поговорити*, передай через хлопчину, – якщо він вільний, – де ми зустрінемось.

Бо не завжди буде літо...

Бувай здоров, найдорожчий! Твій Григор[ій] Сав[ич].

Чернь пиячить, а ми не поговоримо про достойні речі? Як же це так?

Evenit mihi in te praecipue, ut tum magis amem, tuamque τὴν ἡδύστην προσηγορίαν appetam, cum absum, cumque semoto corpusculo animus cum animo, tacito ac ἀσωμάτῳ quodam congressu ὁμιλεῖ τε καὶ συνδιατρίβει, nulla nec locorum distantia impediēte, nec satietate dulcedinem minuente, imo vero augescente, ac magis magisque crescente voluptate, cum quidem longe alia ratio est invisibilium quam terrenorum, caducorumque conditio. Atque haec mihi inter alias summas rationes, quibus vitae molestias edulcare soleo, haud postrema quidem est. Quid enim vero amore suavius, mellitius vitaliusque est? Nae sole mihi carere videntur, imo esse mortui, qui amore carent; nec profecto miror, si αὐτὸς ὁ θεὸς ἀγαπή dicitur³⁸⁶. Porro bonus amor ille quidem est, qui verus durabilisque et aeternus est. Neque aeternus durabilisque ullo modo esse potest, si ex caducis rebus, puta divitiis et id genus, nascitur. Sed ex aeternorum animorum similitudine, eorumque virtute corroboratorum, non corruptorum. Nam nec lignum putridum cum putrido conglutinatur, nec inter improbos amicitia coit. Proinde si tibi amor tui noster gratus est, noli timere, ne interrumpatur. Quamdiu enim virtutem colis, tamdiu ille
crescit occulto velut arbor aevo³⁸⁷.

Ipsaque fortior est morte³⁸⁸. Perpetuo observaris oculis animi mei nec quidquam boni aut cogito aut agito, quin te praesens praesentem intueri videar. Appares mihi, cum in solitudinem secedo, cum in turba sum, comes congerroque es. Siquid doleo, partem doloris fers praesto; siquid gaudeo, particeps es itidem, ut nec mori mihi liceat, quin tuam animi imaginem velut umbram umbra mecum auferam, si modo vel mors separare poterit, quae corpus destruit, animum liberiores reddit. Sic corpore quoque liber, tecum per memoriam, per cogitationem, per tacitum dialogum sum futurus, adeo ipsa morte fortior amor³⁸⁹. Is tui noster amor, qui perpetuo tuum com[m]odum meditatatur, utinam nunc quoque dicat tibi aliquid, quod animaeque et corpori tuo praesint. Sed quid ego tibi dicam? Ferunt Catonem illum sapientem, cum Carthaginem, ad tempus repressam, rursus arma meditari adversus Rhomam intelligeret, suasisse Rhomanis iterum bellum Carthaginensibus inferendum esse. Qui cum non obtemperarent, non destitit tamen suadere; et cum in senatu sententiam de aliqua re rogaretur, hoc, inquit, sentio, et (adjiciebat) Carthagini bellum inferendum; ita, ait, censeo et Carthagini etc. Donec Rhomanum perpulit, donec Carthago solo aequata est, et sic Rhoma timore liberata³⁹⁰. O carissime! Fuge consortia malorum! malorum consortia fuge! heu fuge procul! Memento! libera me metu! hei mihi, qua timeo! Aufer hunc mihi, si me amas, metum curamque, quae me cruciat.

Quae me nunc coquit, et versat, sub pectore fixa³⁹¹.

Non conquiescam, donec audiero te illos plusquam angues fugitare. Memento te templum Dei esse³⁹². Serva corpusculum castum! Serva animum prius! Serva non mundo, sed Christo, optimo Domino tuo et meo. Servabis, si vigilabis; vigilabis, si sobrius eris. Sobrius eris, si orabis, lacrumabis, otiumque fugies. Non te moveant palatia, arces et templa manu facta, verum unice custodiens animam et corpusculum, templum non factum manu³⁹³, illud Salomonis ingemina flexis genibus:

“Да будут ѿчы твои ѿтверсты на храм сей день и нош”³⁹⁴ etc.

Utinam tam multa scribere quam cogitare³⁹⁵ licet! O Χριστὸς optimam hanc indolem tuam sua luce [...]³⁹⁶ illuminet, corpusque bene compositum manibus castitatis [...]³⁹⁷ niat inexpugnabilibus Diabolo et ejus ministris. Amen!

Tibi amicissimus Gregor[ius] Sabb[in]. 12 Iulii, с Българода.

Desideratissimas literas tuas desidero. Scribe, quid me tibi facere velis. Nihil non impetrabis, modo sit in re tua inque mea manu. Sed et tu omnia optima vis, et ego is sum, ut ad omnia sancta liber mihi esse videar. Наєс praeter hospitem tuum R[everendi]ss[imum] P[atrem] Borissum³⁹⁸ nemini vulgabis. Scis enim invidiosissimum esse ac mendacissimum vulgus hominum. Vale! Salve!

Дорогому Прїятелевѣ
Михайду Ивановичу
Пану Коваленскому
в Харьковѣ³⁹⁹.

*

Здрастуй, мій жаданий!
Турбото й утіхо душі моєї,
найдорогоцінніший Михайле!

Подібно до того, як *музичний інструмент*, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємнішим, так бесіда з відсутнім другом зазвичай буває набагато приємнішою, ніж із присутнім. Особливо з тобою в мене виходить так, що я тоді більше люблю тебе й прагну твоєї *найприємнішої бесіди*, коли ти відсутній і коли без участі тіла душа з душею безмовно й *безтілесно розмовляє й проводить разом час*. Тоді жодна відстань і жоден пересит не зменшує приємності, а навпаки, збільшує її, насолода все більше зростає, бо ж геть інакше положення й стан невидимого порівняно з тілесним і тлінним. Ці міркування посідають не останнє місце серед тих, якими я зазвичай пом'якшую прикроці життя. Бо що може бути більш приємне, солодке й животворне, ніж любов? Хіба мені не здаються позбавленими сонця, ба навіть мертвими ті, хто позбавлені любові, тож я анітрохи не дивуюсь, що й *самого Бога* називають *любов'ю*. Далі, хороша та любов, яка є істинною, міцною й вічною. Любов жодним чином не може бути вічною та міцною, коли породжена тлінними речами, тобто багатством абощо. Міцна та вічна любов виникає зі спорідненості вічних душ, які зміцнюються доброчесністю тих, хто її гартує, а не тих, хто її руйнує. Бо як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби. Тому, якщо тобі дорога моя любов, не бійся, що вона промине. Бо поки ти шануєш чесноту, доти й любов зростає, подібно до того, як

дерево з часом росте непомітно,

і сама стає сильнішою за смерть. Ти повсякчас перед очима моєї душі, і про що б хороше я не думав, і що б я не робив, мені здається, я бачу тебе лицем в лице. Ти мені являєшся, коли я залишаюсь на самоті, ти мій

супутник і товариш, коли я на людях. Коли я сумую, ти відразу ж береш на себе частину скорботи, якщо я чомусь радію, ти також стаєш учасником радощів, так що я не можу й умерти без того, щоб не взяти з собою образ твоєї душі, немов тінь забирає тінь, якщо тільки цей розподіл може заподіяти смерть, яка руйнує тіло, душу ж робить вільнішою. Так, вільний від тіла, я буду з тобою в пам'яті, в думці, в мовчазній бесіді: так любов сильніша від самої смерті. Ця моя любов до тебе, котра постійно піклується про твоє благо, і тепер нехай скаже тобі щось таке, що послужило б на користь твоєї душі й твоєму тілу. Але що ж мені сказати тобі? Розповідають, що коли славетний мудрець Катон зрозумів, що тимчасово приборканий Карфаген знову помишляє про війну проти Риму, він радив римлянам розпочати нову війну проти карфагенян; коли ж римляни не слухалися його поради, він все ж не переставав радити. І коли в сенаті йому треба було висловити якусь думку, він говорив: "Я думаю так: (і додавав) а все ж таки слід розпочати війну проти Карфагену". І він робив так доти, доки не переконав римлян, і Карфаген таки не було зрівняно із землею, а Рим таким чином був звільнений від страху. О найдорожчий! Уникай товариства поганих людей! Уникай їх! Тікай від них далеко! Пам'ятай це! Позбав мене страху! Ах, як я боюся! Віджени від мене, якщо мене любиш, страх і турботу, які мучать,

печуть і переслідують мене тепер, утніздившись під серцем.

Я не заспокоюсь доти, доки не почую, що ти уникаєш злих людей більше, ніж отруйних змій. Пам'ятай, що ти храм Божий. Збережи тіло в чистоті! А перш за все збережи душу! Збережи не для світу, а для Христа, найвищого Владика твого й мого. Збережеш, якщо будеш пильнувати. Будеш пильнувати, якщо будеш тверезий. Будеш тверезий, якщо будеш молитися, лити сльози й уникати бездіяльності. Нехай не хвилюють тебе палаци, замки та храми, зведені рукою, а тільки той, хто охороняє душу й тілце, храм нерукотворний, і зігнувши коліна, повторюй цю молитву Соломона:

["Да будут очи твои отверсты на храм сей день и ночь"] та ін.

О, якщо б можна було писати так само багато, як і думати! Нехай Христос просвітить своїм світлом цей твій найкращий дар [...], а руками чистоти, нездоланими для диявола та його слуг, нехай збереже твоє тіло в доброму здоров'ї. Амінь!

Вельми тобі відданий Григ[орій] Сав[ич]. 12 липня, [с Бѣлгорода].

Чекаю твоїх найжаданіших листів. Напиши, що ти хочеш, щоб я для тебе зробив. Усе виконаю, тільки щоб було тобі на користь і в моїх силах. Але й ти бажаєш лиш найкращого, та й я, здається, такий чоловік, що готовий на все святе. Про цей лист, окрім твого хазяїна, в[ельмишпановного] о[тця] Бориса, нікому не кажи. Бо ти ж знаєш, яка безмежно заздрісна й брехлива людська чернь. Прощай! Будь здоров!

[Дорогому Пріятелевѣ

Михайлу Івановичу

Пану Коваленському

в Харковѣ].

[До Харкова], 18 липня [1763 р.]

Desideratissime Michaël!

Gaude in Domino!

Triduum est, quod parata est oda, a me promissa. Ego tamen, si possem, nullo die tecum non confabularer. Nunquam dormit leo ille diabolus⁴⁰⁰, hinc et nobis nunquam non vigilandum. Sicuti autem ex improvise jaculo petit corpus hostis, ita spiritalis ille hostis nunquam desinit ejaculari in animam nostram cupiditatum ignitas sagittas iisque configere⁴⁰¹. Has extingues, si cogitaveris, te omnia habere, quibus magnus, id est sanctus vir evadere possis. Quid est enim, quod crucieris? An quod non potas cum lurconibus? an quod in aulis Principum non ludis aleam? Quod non saltas? Quod castra non sequeris? Si haec miserrima admiraris, nondum quidquam sapis ac unus ex multis es. Nondum beatus es, si extra te quaeris bona ulla. Collige intra te cogitationes tuas ac intra te ipsum quaere vera bona. Fodi intra te puteum illius aquae, quae et tuam domum et vicinorum riget. Intra te ratio illa, fons, ut Plutarchus ait, tranquillitatis⁴⁰²; hanc expurgare stude, non de lacunis porcorum hauriens, sed de Sanctis libris Sanctorum hominum. Ne te moveat vulgus volantia sectans per terras per maria, sed domi tuae manens, quae prava aut recta geruntur, vide. Quid tibi prosit sceptrum, aut palatium, aut aurum, si pretiosissimam animam tuam, hoc est te ipsum, perdis et occidis? An non ex animi morbis nascuntur etiam corporei? Simulatque peccati cupiditas incendit animam tuam, scito eam ictam esse, imo mortuam. Quin tu curas, ut ejicias cupiditatem, mortem carissimae partis tui? Quid mente peregrinaris? Quid autem concupiscis, cum intra te habeas bona omnia, si sapis? Quid curris ad pocula? ad turbam, ad coetum improborum? Quid ibi boni esse perspicias? Reprime ac frena animae τὰς ὀρμὰς, ac rex esse jam nunc assuesce. O utinam mihi adsit ἡ τοῦ πνεύματος μάχαιρα⁴⁰³ excinderem tibi avaritiam, expungerem luxum et ebrietatis spiritum, configerem ambitionem, transverberarem κενοδοξίαν, trajicerem mortis paupertatisque metum. O sanctissima sobrietas! o bona paupertas! o aequae anime! ut vos pauci norunt! Si nondum in peccato omnia mala esse vides, nondum sapis, nondum fidem Theologicam possedisti. Crede tamen non videns. Si nondum perspicias totum Paradisum esse in mordicus tenendis praecceptis Dei servandisque, nondum gratiam, Dei habes; crede tamen, et clama cum David: “Открый очи мои, и ураз[умѣю]”⁴⁰⁴ etc. Donec perspecta indicibili in his sita utilitate dicas: “Наслѣдовах свидѣнія твоя...⁴⁰⁵ вѣк за воздаянія”⁴⁰⁶. Haec quaere...⁴⁰⁷ vocat Virgilius. Haec si toto pectore quaeres, invenies...⁴⁰⁸ curam adhibueris? Quae haec est iniquitas? Noli te fallere. Christus Dominus custodiat animam et corpus tuum a venenatis sociis, ab omni inquinamento, ab ignitis sagittis.

Vale, amicissime, et ad nos scribe: aveo scire, quid agas.

Tuus Christianus amicus Gregor[ius] Sab[binus]⁴⁰⁹.

Юля 18, с Бѣлгорода.

Найжаданіший Михайле!
 Радуйся в Господі!

Ось уже три дні, як готова обіцяна мною ода. Щодо мене, то я не проводив би жодного дня без бесіди з тобою. Ніколи не спить цей лев – диявол. Тому нам завжди слід пильнувати. Як раптовим ударом вражає тіло ворог, так і цей духовний ворог ніколи не припиняє кидати в нашу душу вогняні стріли пристрастей і вражати ними. Ти згасиш їх, якщо подумаєш про те, що в тебе є все, завдяки чому ти можеш стати великим, тобто святим, мужем. Що ж тебе гризе? Чи не те, що ти не береш участі в пиятиці разом із ненажерами? Що в палацах князів не граєш у кості? Що ти не танцюєш? Що не перебуваєш у війську? Якщо ці жалюгідні речі захоплюють тебе, то ти ще не мудрий, а один із юрби. Ти ще не блаженний, якщо поза собою шукаєш якихось благ. Збери свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе колодязь тієї води, яка зрсить і твій дім, і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся очистити це джерело, черпаючи не зі свинячих калюж, а зі священних книг святих людей. Хай не захоплює тебе юрба, що морями та сушею гасає за проминальним, але, перебуваючи в своєму домі, дивись, що робиться поганого й доброго. Чим тобі допоможе скіпетр або палац, або золото, якщо ти загубиш і вб'єш найціннішу душу свою, тобто самого себе? Хіба не з хвороб душі народжуються й тілесні хвороби? Як тільки гріховна пристрасть охопить полум'ям твою душу, знай, що вона вражена, ба навіть мертва. Чому ж не дбаєш про те, щоб вигнати пристрасть – смерть найкоштовнішої твоєї частини? Навіщо блудиш розумом? Навіщо пориваєшся бажанням, коли знаєш, що в собі маєш усі блага, якщо ти розсудливий? Навіщо прагнеш бенкетів і юрби, збіговиськ недостойних? Що ти бачиш там доброго? Заглуши і приборкай *пристрасті* твоєї душі й уже тепер звикай панувати над ними. О, якби був у мене *духовний меч!* Я б знищив у тобі скупість, убив би розкіш і дух нетверезості, вразив би честолюбство, розтрощив би *марнолюбство*, вигнав би геть страх перед смертю та бідністю. О, найсвятіша тверезосте! О, добра бідносте! О, спокою душі! Як мало людей знає вас! Якщо ти ще не бачиш, що гріх таїть у собі всі види зла, то ти ще не мудрий, не володієш богословською вірою. Проте вір, хоч не бачиш. Якщо ти ще не бачиш, що весь рай – це тверде збереження та дотримання Божих заповідей, ти ще не маєш Божої благодаті; вір, проте, і говори разом із Давидом: [“Открый очи мои, и ураз[ум]ю” та ін., аж поки, зрозумівши невимовну, закладену в них користь, не скажеш: [“Наслѣдовах свидѣнія твоя... вѣк за воздаянія”]. Цього шукай... кличе Вергілій. Якщо ти будеш шукати цього всім серцем, то знайдеш... Подбаєш? Яка це неправда? Не обманюй себе. Нехай Господь Христос збереже твою душу і твоє тіло від отруйних товаришів, від усіякого бруду, від вогняних стрілі!

Бувай здоров, найдорожчий, і пиши мені! Хочу знати, як ти живеш.

Твій християнський друг Григор[ій] Сав[ич].

[Юля 18, с Бѣлгорода]

Μεΐζων ἐν γεννητοῖς γυναικῶν προφήτης
 Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ οὐδεὶς ἐστίν (Luc[a], 7)⁴¹⁰.

Hodie obitum celebramus illius, quo majorem negat Christus ex omnibus inveniri, quicumque ex mulieribus essent nati⁴¹¹. Attendamus autem mentis oculos, ac paulisper contemplemur, qualis ille fuit, quidve factitabat, dum esset in vita, quod tam magnus a Deo est judicatus. Erat propheta Dei, canebat divina, castigabat peccantes, reducebat in viam bonam, qui est Christus, omnibus dictitabat jam jam adesse ac imminere adventum Christi⁴¹², ut exornarent sese, ut sponsus ille paratos inveniret; alioquin securim esse expeditam promptamque⁴¹³. Magnum igitur est doctorem Evangelicum esse? Ita, mi carissime Michaël, non modo magnum, verum etiam maximum. Impiissimus erat Herodes⁴¹⁴, corruptissimus moribus et educatione, assuetus luxui ita, ut et hodie vides magnatum vulgus: et tamen et ipse “в слядость послушаше его”⁴¹⁵, usque adeo verum illud est, quod dixit Plato, nullam rem auditu jucundiozem esse, quam veritatem⁴¹⁶. Non ego reges admiror ac suspicio, qualis erat Herodes, imo et bonos reges, sed Doctorem coelestem, sed prophetam, sed Sacerdotem. Si magnum est corporibus imperare, majus certe animos moderari. Magnum est auro donare, quod reges solent, et non magnum adducere ad aurum sapientiae? Quodnam Margaritum⁴¹⁷ Indicum comparari potest cum illo pretiosissimo lapillo, si cui castitas est commendata? Si magnum est curare corpora, an non maximum est animam simul et corpusculum integrum, sanum, illaesum offerre homini? Hoc autem fit, cum alicui est temperantia, mater castitatis, oblata atque commendata. Hae duae virtutes faciunt, ut oculi sint in homine acutissimi et plane aquilini, pedes levissimi ac cervini, memoria tenacissima ac angelica, iudicium divinum non humanum, totum denique corpus castum ac expeditum dignumque τῆ ἐκδοχῆ divinae sapientiae, quae...⁴¹⁸ refugit impura membra, velut fumum apes⁴¹⁹. Nun quid dicam de animae bonis, quae sunt invisibilia? Novit is solus, qui expertus est, alioquin in cor non ascendit. Talia cum donabat obedientibus Ἰωάννης docens Christum⁴²⁰, tamque Magna: an non jure maximus inter natos mulierum vocatur⁴²¹? Sed vide, quibus initiis ad id pervenit, quibus παρασκευαῖς. Non petivit aulas, non abiit juvenis in populosas ac luxuriosas urbes, non ventri se dedit, sed in desertum abivit, quaeritans unice regnum Dei, nec de vestitu, nec de cibo sollicitus, sciens his non fore destitutos servos Dei, sciens luxum capitalem hostem virginitatis, quam unice amat Christus, sine qua nemo ad mysteria regni Dei admittitur. Ergo cinctus erat ζώνη τῆ pellicea, castigans carnis lasciviam rigorose⁴²². Sic confirmatus, tantus erat doctor in tam magna aula Regia. O carissime, tales imitemur! Summa capiamus, ut saltem medium capiamus⁴²³. Gedeonis nostri ὁμιλίαν perlege, quam die obitūs hujus habuit. Sub finem ultima aut penultima sic incipit: “Глас слова...”⁴²⁴ [versus] quotus nescio. Vale cariss[ime]. Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

*“Між народженими від жінок
нема більшого понад Івана” (Лука, 7).*

Сьогодні ми святкуємо кончину того, хто, як каже Христос, був найбільшим серед усіх народжених жінками. Подивімося очима розуму й поміркуймо трохи, яким він був, що творив, поки був серед живих, і за що він визнаний Богом таким великим. Він був пророком Божим, оспівував божественне, виправляв грішників, навертаючи їх на правильний шлях, усім говорив, хто такий Христос, що скоро має настати пришествя Христа: нехай вони прикрасять себе, щоб він, мов жених, знайшов їх готовими; крім того, він говорив, що сокира справна й готова до дії. Отже, це велика річ бути євангельським учителем? Так, мій найдорожчий Михайле, це не тільки велика річ, але й найвеличніша. Найнечестивішою людиною був Ірод, до краю зіпсований своїми звичаями й вихованням, він звик до розкошів настільки, наскільки, як ми бачимо, звикли до них сучасні магнати, – але й він [“в сладость послушаше его”]. Настільки ж вірне те, що сказав Платон: “немає нічого приємнішого, ніж слухати істину”. Я не високо шаную та поважаю не тільки таких царів, яким був Ірод, але навіть хороших царів; проте я шаную небесного навчителя, пророка, священника. Якщо велика справа – панувати над тілами, то куди більша – керувати душами. Важливо дарувати золото, як зазвичай роблять царі, але хіба не важливо вести до золота мудрості? Яку індійську перлину можна порівняти з таким найкоштовнішим камінням, як похвальна непорочність? Якщо важливо лікувати тіло, то чи не важливіше разом із тілом зберігати й людську душу цілою, здоровою, незіпсованою? Але це буває тоді, коли кому-небудь пропонують і прищеплюють помірність – матір незайманості. Ці дві чесноти призводять до того, що очі в людини стають надзвичайно гострими, майже орлиними, ноги – дуже легкими, як в оленя, пам’ять – міцною та янгольською, розмисл – божественним, а не людським, а все тіло, нарешті, – чистим і вільним, гідним *прийняття* божественної мудрості, яка уникає порочного тіла, ніби бджола диму. А що ж мені сказати про невидимі блага душі? Це знає тільки той, хто має досвід. Інакше це не ввійде в серце. Коли *Іван* передавав таке, настільки велике, навчаючи про Христа, то хіба не по праву зветься найбільшим серед народжених жінками? Але дивись, якими подвигами він досяг цього, якими *приготуваннями*. Він не шукав палаців, не тікав юнаком у велелюдні й розкішні міста, не віддавався чревоугодництву, а пішов у пустиню, шукаючи лиш царства Божого, не дбаючи ані про одяг, ані про їжу, знаючи, що слуги Божі не будуть цього позбавлені, і що розкіш – головний ворог незайманості, яку єдину любить Христос і без якої ніхто не може бути допущений до таїнств царства Божого. Тому він був оповитий шкіряним *поясом*, суворо гамуючи розбещеність плоті. Зміцнений так, він був таким великим учителем у такому великому чертозі Божому. О найдорожчий, наслідуймо таких мужів! Будемо прагнути вершини,

щоб оволодіти принаймні серединою. Прочитай *проповідь* нашого Гедеона, яку він виголосив у день його [Івана] кончини. Наприкінці, остання або передостання сторінка починається так: ["Глас слова..."], який – не знаю. Прощай, найдорожчий! Твій Григор[ій] С[авич].

52

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Salve mea voluptas, Michaël cariss[ime]!

Legens Evagrii⁴²⁵ τὰ μοναχικὰ⁴²⁶, his prae ceteris visus sum esse delectatus, quae tibi quoque communico, tibi inquam, felicissimo Christianae Philosophiae candidato. Scis enim, carissime, saepenumero a me laudari τὴν σχολὴν καὶ τὴν ἡσυχίαν, τὴν τῆ τοῦ Χριστοῦ σοφίαν ἐνδιατρίβουσαν, dicique ipsum Christum fuisse principem τῶν σχολαστικῶν⁴²⁷. Sed audi nostrum Evagrium:

βούλη τοιγαροῦν ἀγαπητὲ τὸν μονηρῆ βίον ὡς ἐστὶν ἀναλαβεῖν καὶ ἐπὶ τὰ τῆς ἡσυχίας ἀποτρέχειν τρόπαια ἄφες ἐκεῖ τοῦ κόσμου τὰς φροντίδας – τουτέστι αὐλὸς ἔσο, ἀπαθής, – ἵνα τῆς ἐκ τούτων περιστάσεως ἀλλότριος γενόμενος δυνηθῆς ἡσυχᾶσαι καλῶς⁴²⁸. Et non paucis post: Μὴ ἀγαπήσεις οἰκῆσαι μετὰ ἀνθρώπων ὑλικῶν – ἢ μόνος οἰκεῖ, ἢ μετὰ ἀδελφῶν τῶν αὐλῶν καὶ ὁμοφρόνων σου⁴²⁹. Sed dices tu mihi: Non est mihi in animo monachus, et quorsum mihi isthaec? Esto sane: quid tamen vetat angelica audire verba? Cum praesertim Christianorum vulgus male intelligit τὸν μοναχὸν. Et vetus dictum est: summum cape, et medium habebis⁴³⁰. Ego enim monachum summum Christi discipulum existimo, qui plane praeceptorum suo in omnibus similis est. Dices: at apostolus est major monacho. Fateor, sed tamen ipse hic Apostolus non fit, nisi ex monacho, qui quamdiu se solum regit, est monachus, sin alios quoque, incipit esse Apostolus. Christus dum erat in solitudine, μοναχὸς ἦν, id est plane immaterialis vel ut graeci dicunt, αὐλὸς не вещьствен; et hinc est, quod monachi dicti sunt angeli⁴³¹ non quod extra corpus sint, sed quod corpori in totum valedixerunt, qui renes quoque exusserunt, ut jubet Moses⁴³², et quorum portio (ὁ κληρὸς) solus dominus, “егоже лице вину зрят”⁴³³. Quod tamen non fit, nisi post mortem⁴³⁴, id est ubi quis plane omnia terrestria ita relinquens defungitur, ut de illo dici queat: “Енох же не обрѣтется в живых”⁴³⁵ etc. Sed vale, dulcissime, и ревнуй духовом вишшим⁴³⁶. Tuus συμμαθητῆς Γρηγ[όριος] Σ[αββίν]ος⁴³⁷.

*

Здрастуй, моя радосте, найдорожчий Михайле!

Коли я читав книгу Єваґрія про чернецтво, то мені найбільше сподобались такі місця, про які повідомляю й тебе, найщасливішого кандидата християнської філософії. Адже ти знаєш, найдорожчий, що я часто вихваляв відпочинок і спокій, проведення часу в Христовій мудрості й називав самого Христа главою схоластів. Але послухай пораду нашого Єваґрія: “Отже, вибирай і люби самотнє життя, яке дає змогу користуватися плодами спокою; залиш там мирські клопоти, тобто стань безплотним, безпристрасним, щоб, зробившись чужим усім нещастям, котрі походять від мирських турбот, ти

зміг добре скористатися спокоем". І трохи далі: "Не живи з людьми плотськими, або живи один, або з братами безплотними й однодумцями твоїми". Але ти мені скажеш: я не думаю ставати ченцем, тому для чого це мені? Нехай і так, та чому б не послухати янгольських слів? Тим паче, що простий християнський люд неправильно розуміє ченців. До того ж існує старий афоризм: "Бери вершину й матимеш середину". Щодо мене, то я вважаю ченця найвищим учнем Христа, у всьому цілком подібним до свого наставника. Ти скажеш: але апостол вищий за ченця. Згоден, та сам апостол стає ним лише з ченця; поки він керує самим собою, він чернець, а коли починає керувати ще й іншими – стає апостолом. Христос, поки перебував у пустині, був ченцем, тобто майже безплотним, або, як кажуть греки, ἄυλος [не вещьствен]. Цим пояснюється те, чому ченців називають янголами; не тому, що вони не мають тіла, а тому, що вони в усьому прощаються з тілом, навіть нирки випаляють, як велить Мойсей, тому що їхньою долею (ὁ κληρος) є лише Господь ["егоже лице вину зрят"]. Однак це відбувається тільки після смерті, тобто тоді, коли хто-небудь, цілком залишивши все земне, помирає, так що про нього можна сказати: ["Енох же не обрѣтесе в живых"] та ін. Але бувай здоровий, наймиліший, ["и ревнуй духовом вишшим"]! Твій товариш по навчанню Григ[орій] С[авич].

53

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Salve, thesaurе margaritorum⁴³⁸ sophisticorum!

Cum animi arma sunt carnalibus longe potiora cumque tu philosophia illa πανοπλία a summo vertice ad talos usque pulchre munitus ceteros haud mediocriter territas profligasque, ego autem tuus amicus nunquam mari, quod ajunt, guttam adpersi, id est nunquam quidquam contuli ad tuam armaturam, aliisque tantopere conferentibus ipse sum ἀσύμβολος, visum est tentare, possimne ego quoque, hoc in genere plane asinus ad lyram⁴³⁹, vel paulum inservire ac gratificari. Accipe igitur quandam ratiocinandi formulam dictam Sophistis ἀύξομένην, id est augescentem⁴⁴⁰.

Ea est haec:

Quam quis mutuo pecuniam sumpsit, eam alius solvere non debet pro eo; ego autem a te imberbis sumpsi, et nunc p[ost] quinquennium factus sum alius, utpote barbatus. Ergo...⁴⁴¹ Quodsi barba, ut fortassis dices, essentiam rei non mutat, quae est invisibilis, accipe hoc modo:

Judaeus cum essem sumpsi aurum mutuo, ergo factus Christianus non debeo solvere.

Syllogizo sic:

Mutata essentia, plane fit ex uno τῶ esse aliud; sed cum essentia sit invisibilis et proinde spiritus, spiritu autem Christianus in totum immutatur atque alius fit⁴⁴²; ergo qui Judaeus sumpserat, non reddet factus Christicola. Sed videris mihi me cum centum centuriis bisulcarum tuarum distinctionum adoriri; proinde Thrasonem Terentianum imitatus non post principia, ut ille⁴⁴³, cavebo, sed in

angulum me abdens haec timidi Poloni more in te eminus jaculor⁴⁴⁴. Vale, “α”
τῶν σοφιστῶν. Sophistarum asinus Gregor[ius].

*

Здрастуй, скарбе софістичних перлин!

Духовна зброя сильніша за тілесну, і ти, чудово з голови до ніг озброєний філософією, цим *усеозброєнням*, безмірно лякаєш і примушуєш тікати інших. Я ж, твій друг, ніколи навіть і краплі, як кажуть, не пролив у море, тобто ніколи нічим не сприяв твоєму озброєнню; тоді як інші допомагають тобі, сам я *не корисний* тобі. Тому я вирішив спробувати, чи не зможу я, дарма що розуміюся на цьому, як осел на лірі, хоч трохи тобі прислужитися. Відтак прийми від мене одну схему судження, яку софісти називають *αὐξομένην*, тобто зростаюча.

Ось вона:

Якщо хтось позичив гроші, то інший не повинен за нього їх повертати. Я взяв у тебе гроші ще безбородим, а тепер, через п'ять років, я став іншим, а саме – з бородою. Отже... Якщо ти, може, скажеш, що борода не змінює суті справи, тоді візьми судження в такому вигляді:

я позичив золото, будвши іудеєм, отже, ставши християнином, не повинен його повертати.

Будую такий силізм:

Зі зміною суті одне стає іншим за своїм буттям; але оскільки суть є невидимою, а тому духовною, за духом же християнин цілком змінюється й стає іншим, – отже, той, хто позичив гроші, будвши іудеєм, не повинен платити, ставши християнином. Та мені здається, ти виступаєш супроти мене із сотнею сотень твоїх парнокопитних; тому, наслідуючи Теренцієвого Тразона, я буду обережний і не під кінець, як він, а від самого початку, подібно до боягузливого Полонія, залізу в куток і здалека пуцу в тебе свою стрілу. Бувай здоров, *альфо софістів!* Осел серед софістів Григор[ій].

54

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Mi Michaël! macte virtute!

Tres adeo Christi miles sibi conspiciunt hostes⁴⁴⁵,

Cum quibus assiduo bella gerenda videt.

Primus es huic hostis, tu simia, Munde, fucata;

Tu, quem Dux noster pulchra sepulchra vocat⁴⁴⁶.

Alter blanda caro mulier, quae tempore nullo

Ad mala desistit sollicitare virum.

At reliquis gravior Cacodaemon tertius hostis,

Stultitiae genitor, qua venit omne malum,

Eja tyro Christi, gladium tibi cude! memento,

Militiam vitam hanc esse memento jugem⁴⁴⁷.

Tuus veteranus commilito Greg[orius] Sabbin.

*

Мій Михайле, хвала тобі!
Трьох ворогів бачить воїн Христа,
З ними йому воювати довіку.
Першим ворогом – ти, нарум'янена мавпо, світе,
Що побіленим гробом називає тебе наш Пан.
Другим ворогом – тіло жіноче звабливе,
Завжди мужа воно спокушає до злого.
Третім ворогом, вкрай небезпечним, – злий демон,
Він-бо батько глупоти, а від неї ж усяке зло.
Ну, вояче Христа! Приготуй собі меч!
Знай, що наше життя – безугавна борня⁴⁴⁸.

Твій старий військовий товариш Григ[орій] Савич.

55

[Харків, травень – червень 1763 р.]

Salve, benevolentissimum animal mi Michaël!

Inveni portum, spes et fortuna valet:
Sat me lusistis, ludite nunc alios.

Elegans in primis distichon hoc vel hoc nomine videri potest, quod usurpatum est a doctissimo, quisquis ille fuit, viro, qui errores Жилбазовы eloquentissime⁴⁴⁹, planeque homerice descripsit; nec dubito quin tibi quoque sit placitum. Id nos jambicis exercitationis gratia sic reddidimus:

Iam tango portum, spes vale fortunaque:
Lusisse sat me, ceteros nunc ludite.

Conabimur vertere etiam dimetris, si aspirârint Musae:

Portus recepit me in sinum
O spes vale fortunaque:
Me desinatis ludere,
Nunc ceteros jam ludite.

Sed tentemus alternis quoque ludere; tu, mi philomuse, Musas invoca, qui illis litare soles, si forte faverint:

Jam me quietus portus in sinu fovet,
O spes vale fortunaque!
Nolo esse lusus amplius vobis, sat est:
Nunc ceteros jam ludite.

Minimum abfuit, quin hallucinaremur. Verum optimus est error, ubi in discendo erratur. Saepeque malum bonum est. Quid? Sat ne tibi videor luisse poenam? Quas, ais, poenas? Quia heri non praestiti, quod promiseram, quamquam quidem sub conditione tanquam praescius promiseram. Invisi enim sacrificum Доментъевского Gregorium, hominem mihi amicissimum, et cujus ingenium vehementer amo, ut nihil interim dicam de dotibus ejus, nihil de eruditione. Ergo quae eramus tecum heri praesentes cum praesente disserturi, licet alia fortassis erant futura, quam hic sunt; tamen, ut quomocunque pensarem illam ἀπροσηγορίαν, haec tibi impraesentiarum alacres valde ac laeti illivimus. Ceterum cum Nicolao nostro⁴⁵⁰ ut colloquar secretum de vestra simultate, cape tempus. Confido fore, ut vos rursus reconciliem. Quid dulcius amore et concordia? Novi simplicissimum tuum innoxiumque ingenium, sed tamen amicorum errata dexteritate corrigere aut ferre, si leviuscula sunt, debemus.

Tuus Greg[orius] Sabbin.

*

Здрастуй, найдоброзичливіша істото, мій Михайле!

Я знайшов гавань, прощайте, надіє і щастя!

Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими.

Цей напрочуд вишуканий двовірш запозичено в того невідомого автора, котрий, хто б він не був, досить красномовно й докладно описав гомерівським віршем [Жилблазовы] блукання; я не сумніваюсь, що він і тобі сподобається. Задля вправи ми передали його ямбічними віршами так:

Я вже доходжу пристані, щастя й надіє, прощайте;
Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими.

Спробуймо подати це також віршами подвійного розміру, якщо буде на те ласка Муз:

Пристань взяла мене в лоно,
Щастя й надіє, прощайте!
Годі вже гратися мною;
Грайтесь уже ким іншим!

А тепер спробуймо подати це також віршами, що чергуються: ти, мій любителю Муз, поклич їх; може, вони тобі допоможуть:

Мене вже зігріла пристань в лоні своєму спокійна;
О, щастя й надіє, прощайте!

Не хочу я більше бути вашою грашкою, досить.
Грайтесь тепер уже іншими.

Боюсь, що наробив помилок. Хоч найкраща помилка та, якої припускаються в ході навчання. Часто зло є добром. Чому? Чи думаєш ти, що я вже достатньо спокутував провину? Яку провину? – питаєш. А ту, що я вчора не був, як обіцяв, хоч і з умовою, ніби я наперед знав, коли давав обіцянку. Бо я був у священика Григорія [Домент'євського], людини до мене вельми прихильної, чию вдачу я дуже люблю, не кажучи вже про його здібності та вченість. Отже, те, про що ми вчора мали намір говорити віч-на-віч, доведеться заступити іншими темами. Щоб хоч якось компенсувати нашу *розмову*, яка не відбулася, я написав тобі дуже швидко й охоче оце все, беручи до уваги обставини. Далі, щодо того, щоб поговорити окремо з нашим Миколою про вашу сварку, то зажди трохи. Обіцяю вас помирити. Бо що солодше від любові та злагоди? Я знаю твою дуже просту й лагідну вдачу, проте помилки друзів ми повинні вміти виправляти або терпіти, якщо вони не серйозні.

Твій Григ[орій] Савич.

56

[Харків, травень – червень 1763 р.]

Salve, divinarum Musarum alumne!

Michaël carissime!

Beatus ille, qui fugit negotia,
Ut prisca Christiana gens⁴⁵¹!
Qui pectus excolit suum virtutibus,
Sanctisque purgat litteris,
Amara cura tale pectus haud trahit,
Nec horror ullus excitat,
Nec dente duro livor^a ater exedit,
Nec est⁶ cupido pessima.
Quietus ergo dulce tempus exigit,
In pace cum coelestibus... Sed satis sit!

Reversus e ludo, quoniam omnino statueram tecum aliquid non admodum de faece vulgi loqui, protinus excudi hos, respiciens exemplar Nostri Flacci⁴⁵².

^a Livor pro invidia; haec enim livida est, id est синяя. Nam invidiosi plerunque sunt pallidi, qui color est ex albo et caeruleo mistus [Livor (синій) замість invidia (заздрість); бо livida означає синяя. Адже заздрісні люди здебільшого бліді, а блідий колір є сумішкою білого й голубого (лат.)].

⁶ Est pro edit. Sic et Horat[ius]: siquid est animum, differs curandi tempus etc. [Est (e) замість edit (іть). Так і Горат[ій]: siquid est animum, differs curandi tempus etc. (лат.)]⁽¹⁾.

Quid agas? Sic homo sum: nihil mihi dulcius nugis istis. Quodsi quando incido in hominem similium nugarum studiosum, tantum non sublimi ferio vertice sidera⁴⁵³. Sentisne, quorsum haec tam putida tendunt, ut idem ait⁴⁵⁴? Te, inquam, innuo; te enim amo, talium nugarum pariter mecum cupidum. Nauta enim nautae, asinus asino et sus sui, ut ajunt, pulcher⁴⁵⁵.

Vale, mi carissime philomuse!

Tuus Musarum coalumnus Greg[orius] Sabbin.

Heriprehendens nostrum Nicolaum⁴⁵⁶, concessimus in meum musaeum prima, ni fallor, noctis hora. Ego missis omnibus ambagibus, quare, inquam, irascaris nostro Michaëli? Aut cur mihi non communicasti, si quid ille fecit, unde tibi justa esset succensendi causa? Negavit se tibi iratum esse, licet haberet justas causas: fuisse quidem iratum, sed iram jam posuisse. Quaeso, inquam, quid ille tale fecit? Primum dixit, te aliquando aliquoties illi rescripsisse superbiuscule et arroganter, repudians ejus amicitiam, nolle te talibus amicis uti, similes sibi quaereret: te enim metuere, ne tales socii perducerent in societatem periculi, quod sequeretur maleficia. Deinde narravit te ejus colloquium fugere, licet ipse cuperet tecum fabulari; breviter: sese non admodum tuam amicitiam ambire, si tu recusares. Prope illa omnia in te dixit, quae tu in eum nudius tertius. Hic ego: ut ut, inquam, haec sunt, noli, sodes, irasci. Ille jurare sese nihil in te mali stomachi habere. Sic digressi sumus. Divinavimus, mi Michaël, te ille suspicatus est, qui mihi dixisses de se male; confessus erat. Comici erroris. Mi Michaël, age mitte omnia. Ego te quidem extra culpam esse confido; sed tamen saepe imprudenter peccamus in amicos.

Haec omnia sunt leviuscula. Vale!

*

Здрастуй, вихованцю божественних Муз,
Михайле найдорожчий!

Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти,
Живе, як давнє плем'я християн,
Хто серце вдосконалює чеснотами,
Очищує читанням книг святих!
Гірка турбота серця не пече йому,
І не бентежить душу жоден страх.
Та й чорна заздрість не гризе зубами,
І хтивість препогана не жере.
У спокої він час проводить любо,
У мирі із небесними...⁴⁵⁷ Але досить!

Повернувшись зі школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні й одразу ж написав оці вірші, взявши за взірєць нашого Флакка. Що поробиш? Така я людина: для мене немає нічого більш

приємного, ніж оці дрібнички. І коли я зустрічаю людину, яка переймається такими самими дрібничками, я заледве не торкаюсь головою до зірок. Чи розумієш ти, куди спрямовані ці манірні вірші, як каже той-таки поет? Скажу тобі: я натякаю на тебе, бо люблю тебе, а ти, як і я, дуже охочий до цих дрібничок. Бо моряк, як кажуть, хороший для моряка, осел – для осла, а свиня для свині.

Бувай здоровий, мій найдорожчий любителю Муз!

Твій, як і ти, вихованець Муз, Григ[орій] Савич.

Учора я зустрів нашого Миколу, і ми зайшли до мого музею, якщо я не помиляюсь, о першій годині ночі. Я просто без натяків і кажу йому: “Чому ти сердитий на нашого Михайла? Або чому ти не повідомив мене, якщо він зробив щось таке, що дає тобі справедливу підставу для невдоволення?”. Він сказав, що не гнівається на тебе, хоч і має для цього справедливу підставу, що він був сердитий, але вже перестав гніватися. Питаю, що ж таке зробив Михайло? Спочатку він сказав, що ти кілька разів відповів зарозуміло й зухвало на його листи, відкидаючи його дружбу та заявляючи, що не бажаєш мати таких друзів і нехай він шукає собі друзів серед подібних до себе, бо ти боїшся, що такі друзі втягнуть тебе в небезпечну компанію. Потім розказав, що ти уникаєш розмов із ним, хоч він і хотів би побалакати з тобою. Одним словом, він не дуже домагається твоєї дружби, якщо ти відмовляєшся від неї. Він сказав про тебе майже все те, що ти сказав про нього позавчора. Я йому на це й говорю: “Як би там не було, але ти, товаришу, перестань гніватись”. Він заприсягнувся, що жодної образи на тебе не тримає. Так ми й розійшлися. Я висловив здогад, Михайле, що він запідозрив тебе в тому, що ти в розмовах зі мною погано про нього відгукуєшся. Він це визнав. Комічна помилка! Мій Михайле, облиш усе це! Що ж до мене, то я визнаю тебе ні в чому не винним; однак ми часто нерозсудливо грішимо стосовно інших.

Усе це дрібниці. Бувай здоров!

57

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Χαῖρε, ἐράσμιέ μου τέττιξ, καὶ φίλτατε μύρμηξ!

Μιχαῖλ φιλόμουσε!

Cicadae rore pasci dicuntur. Proinde vehementer quadrat in hominem Musarum amicum vocari cicadam, cum Musica sacra nunc mons δροσοφόρος, nunc fons limpidissimus apellantur⁴⁵⁸. Imo et in arcanis nostris literis saepe mentio fit roris, quale est: “росà аермónская”⁴⁵⁹ etc., pluviae, fontium saepissime, velut “снійде, яко дождь на руно...”⁴⁶⁰ et “ополчишася синове Израилсти при 12 источниках”⁴⁶¹. Нис est ille ros et aqua, quae sitientes potat ac reficit animas; quarum aquarum cum dilectissimus Christi discipulus Ioannes in Evangelio fecisset mentionem, haec addit: “Сие же глаголаше ѿ Дусъ”⁴⁶² etc. Quemadmodum enim ros, graece δρόσος, desuper cadens nihil plane in se

pulveris habet, sed merissima ac purissima quaedam aeris sereni lacruma est, ita S[ancta] Christi doctrina nequidquam terrae est particeps, sed tota quanta est, spiritalis est, spiritus autem plane ἀσώματος et immaterialis et hinc abstrusissime latet abditus veluti aqua in venis terrae, profanos fugiens oculos, donec percussa petra in fontem et scatebras erumpat⁴⁶³. Sed heu! quam pauci sunt οἱ τέττιγες quamquam plēna sunt omnia asinorum, qui turbidam amant nec bibunt, ut tuus ait Aristoteles, nisi prius turbent⁴⁶⁴; quantique greges porcorum, qui fontes oderunt, natura sua, κοινὸν et coenum quaerunt, humilia amant et palustria, cervosque ad fontes curre [...]⁴⁶⁵

Jam et formicae nomen oppido quam competit in verae sapientiae studiosum, sive intelligas formicas nostrates, tritici grana congerentes, sive septemprionalis Indiae illas auríferas, quod aurum e montium cavernis egerant⁴⁶⁶; quas respiciens divus Basilius⁴⁶⁷ sic apud Erasmum nostrum ad suos nepotes loquitur: Quicquid ultra necessitatem usus superesset, sive id esset Lydia gleba⁴⁶⁸ sive formicarum auriferarum opus, hoc magis esse contemnendum, quo minus esset eo opus⁴⁶⁹. Audis in S[ancta] Scriptura panes nunc hordeaceos, nunc triticeos a Iesu frangi nunc plebi⁴⁷⁰, nunc discipulis⁴⁷¹. Audis sapientiam vocari nunc margaritum, nunc aurum. Quod sicuti granum tritici è spica excutitur per boves triones, qualis fuit Lucas⁴⁷²; sicuti rursus aurum in altissimas terrae latebras abdidit Deus, ne porci conculcent⁴⁷³, suos autem scrutari jubet⁴⁷⁴. Christus talem tantamque indolem tuam in dies altius promoveat ad gloriam suam porcinis animabus inaccessam! Vale, amicissime sodalis⁴⁷⁵! Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

*Здоров, любя моя цикадо й найдорожча мурашко!
Михайле, любителю Муз!*

Кажуть, нібито цикади живляться росою. Тому дуже доречно людину, віддану Музам, назвати цикадою, оскільки святилищем Муз називається то гора *росоносна*, то найчистіше джерело. Ба більше – і в наших священних книгах незрідка згадується роса, наприклад [“росà аермónская”] та ін., і дуже часто говориться про дощ та джерело, як-от наприклад: [“снійде, яко дождь на руно...”] і [“ополчишася синове Ізраїлсти при 12 источниках”]. Це та роса й та вода, що напуває й оновлює спраглі душі. Коли найулюбленіший учень Христа Іван згадує про ці води в Євангелії, він додає таке: [“Сіє же глаголаше ѿ дусь”] та ін. Подібно до того, як роса, – по-грецьки *дрóσος*, – яка падає згори, зовсім не містить у собі пилу, а є ніби найчистіша, без домішок, сльоза погідного повітря, так і свята Христова наука геть непричетна до землі, а вся наскрізь духовна; дух же цілком *безтілесний*, нематеріальний, а тому таємно ховається в недоступних сферах, як вода в жилах землі, непомітна для звичайних очей, аж поки не вирветься у вигляді джерела або живого струмочка з розколини скелі. Та ба! як мало *цикад*, зате всюди повно ослів, що люблять каламутну воду й не п’ють, як каже твій Арістотель, доки не скаламутять воду. А скільки стад свиней, котрі

за своєю вдачею ненавидять джерела, шукають *нечистоти* й бруд, люблять низькі й болотисті місцини, тоді як олені біжать до джерел.

Тому, хто вчиться справжньої мудрості, надзвичайно пасує і назва – мурашка, чи то коли мати на думці наших мурашок, що волочать пшеничні зерна, або знаних золотоносних мурашок Північної Індії, названих так тому, що вони тягли золото з гірських печер. Маючи їх на увазі, божественний Василій у нашого Еразма так говорить своїм нащадкам: “Робити те, в чому немає потреби, чи буде це лідійська брила, чи труд золотоносних мурашок, тим менше не слід, чим менше це потрібно”. Ти чуєш у Святому Письмі, як Ісус ламає то ячмінні, то пшеничні хліби один раз для народу, другий раз для учнів. Ти чуєш, як мудрість називається то перлиною, то золотом. Вона, немов пшеничне зерно з колоса, вимолочується робочими волами, такими, як був Лука. Знову ж, як золото, ховає її Бог у найглибших тайниках землі, щоб не зневажали її свині, своїм же велить шукати. Таку й настільки велику твою здібність нехай возведе Христос на вищий ступінь до своєї слави, недоступної свинським душам. Бувай здоров, найдорожчий товаришу! Твій Григор[ій] Савич.

58

[Харків, вересень–жовтень (?) 1763 р.]

Salve mi carissime Φιλόχοιστε,

Michaël dulcissime!

Haec tua mens si dia facit, nae digna facit se:
Non agitare quidem pulchrius illa valet.
Non incerta facit, sed certo spectat ocello,
Ut miserum ventrem vulgus inane colit!
Saepius haec facias: quid sanctius hocce θεάτωρ;
Sic Superi vivunt, sic σοφὸς omnis agit.
Saepius hanc speculam ascendas, licet unde videre,
Colluvies hominum quicquid in orbe gerit.
O me, cum aspicio te talia posse tenellum,
Cum maturus eris, gaudia quanta manent?
Accipe quo semper finitur epistola verbo.
Quo, tibi qui mittit, non caret ipse: VALE!
Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, мій найдорожчий *Христолюбцю*,
Михайле найсолодший!
Як діє по-Божому дух твій, гідне це справді тебе:
Кращого діла йому годі собі уявити,
Бо відцуравшись дрібниць, хоче побачити він,
Як легковажна юрба дбає про черево нице.

Часто роби ти отак – що за *театр* цей святіше?
Роблять боги всі отак, роблять всі *мудрі мужі*.
Часто здіймайся на вежу, звідки побачити можна,
Чим переймається в світі всяка дрібнота людська.
О, я такий задоволений – в юності чиниш ти гідно,
Радощі ж будуть які, станеш ти мужем коли!
Слово ж прийми, що зринає наприкінці послання:
БАЖАЮ ТОБІ ЗДОРОВ'Я, яким володію й сам⁴⁷⁶.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

59

[Харків, 28 (29?) жовтня 1763 р.]

Carissime Michaël!

Vidi spectaculum e vespertinis precibus vixdum finitis evocatus, idque tum lugubre, tum ridiculum, tum pudendum. Unde, inquis, tibi risus sufficiebat, ubi conclamabatur? aut conclamatum est? An non haec importuna? Tace, carissime, ac paululum me audi. Non ego sum *Cyclópe*⁴⁷⁷ immanior; imo sentio singularem quandam mihi inesse humanitatem καὶ τὴν φιλανθρωπίαν, sed, crede mihi, suppedebat videre quosdam sane quam muliebriter ululare. Quos, ita me Deus amet, in ipso Trojae excidio⁴⁷⁸ si tantis tamque foemineis fletibus indulgere conspicerem, non sane virtutis eos quidquam habere existimarem. Ergo fugi ex templo, tantum pudorem non ferens, cum viderem ipsos eos lamentari, quorum erat ceteros in hunc modum flentes cohibere. Heu pietas! heu prisca sapientia! Tantisne lacrumis lugere mortem carnalem, quae tantum abest, ut sit fugienda, qui vel paulum sanae mentis habeat, ut omnium periculorum malorumque unicus ac certissimus portus sit putanda? Unde illis haec opinio? Ex S[anctis] Literis, dices. Sed quonam loco? Animi mortem miseram esse videre licet plus satis in S[anctis] Libris; corporis mortem usquam mihi legisse explorandam esse haud sane memini, neque in philosophorum scriptis. Si ipse adfuisses, non sane temperasses a lacrumis. Sed hoc fecisses exemplo aliorum permotus, non rei dignitate. Sic adolescentia semper apud nos corrumpitur exemplis stupidissimorum virorum senumque. O tempora! o mores⁴⁷⁹! Abbas jam expiravit⁴⁸⁰; plebs cursitat plorans; ego rideo et simul lugeo animo. Rideo stultitiam hominum, eandem lugeo. Vale, mi carissime, ac te quantum potes abducere cura a corruptissimo vulgo!

Tuus condiscipulus Gregor[ius] S[abbin].

*

Найдорожчий Михайле!

Щойно закінчилася вечірня молитва, як мене викликали, і я став свідком видовища – і видовища сумного, хоч і смішного та ганебного. Звідкіля це, скажеш, у тебе вийшло смішне, коли був загальний плач? Хіба це не дивно? Мовчи, мій найдорожчий, і трохи мене послухай. Я ж не

лютіший за циклопа. Навпаки, я визнаю, що мені властива якась особлива гуманність і *людяність*, але, повір, мені було соромно бачити, як дехто майже по-жіночому голосив. Якби, Господи прости, при самій загибелі Трої я побачив, що люди настільки віддаються жіночому плачу, то я, без сумніву, подумав би, що в них немає анітрохи мужності. Тому я втік із храму, бо не міг знести такої ганьби, дивлячись, як голосно плачуть ті, котрим слід було б утримувати від плачу інших. Де благочестя? Де стара мудрість? Хіба слід такими сльозами оплакувати тілесну смерть, якої аж ніяк не слід уникати і яку кожен, у кого є бодай дрібка здорового глузду, має визнати єдиним і найнадійнішим виходом з усіх небезпек і нещастя? Звідки в них така думка? Ти скажеш – зі Святого Письма. Але в якому місці? Що смерть духовна – нещастя, про це зі Святого Письма можна довідатись більш ніж достатньо, але що тілесну смерть слід оплакувати – я не пам'ятаю, щоб коли-небудь читав про це у Святому Письмі або в книгах філософів. Якби ти сам був там, то, звісно, не втримався б від сліз. Але ти зробив би це під впливом прикладу інших, а не з огляду на суть справи. Так юнацтво завжди в нас псуєть приклади напрочуд нерозумних мужів і старих людей. О часи! О звичаї! Ігумен помер, народ метушиться, плачучи; я сміюся, а разом і плачу в душі. Сміюся з людської глупоти, її ж і оплакую. Бувай здоров, мій найдорожчий, і, наскільки можна, намагайся триматись осторонь від страшенно розбещеної черні!

Твій товариш по навчанню Григор[ій] Сав[ич].

60

[Харків, 8 листопада 1763 р.]

Carissime adolescens mi Michaël, εὖ πράττε!

Nempe satellitii dux regi proximus esse
 Assolet et regis proximus ora videt.
 Sic tuus et Michaël princeps Dux, proximus illi,
 Qui Deus est Jacob⁴⁸¹, adstat et ora videt.
 Numinis obtutum porro quisnam aspicit? Audi,
 Dilectus Christi discipulus quid ait:
 Πᾶς ὁ ἀμαρτάνων οὐ μήποτε ὤρακεν αὐτὸν,
 οὐδ' ἔγνω αὐτὸν...⁴⁸²
 Quo magis hanc terram fugiens peccata relinques,
 Hoc propior poteris Numinis ore frui.
 Τὰς μὲν βιοτικὰς ἔξω ἔκβαλλε μερίμνας.
 Ἄγιος ἐστ' ὄντως, γαῖαν ὁ καταφρονῶν.
 Macte nova virtute Dei: sic itur ad astra;
 Quid tibi cum terra? Nil habet illa boni.
 Abjectis curis, quibus ardet futile vulgus,
 Verus es, ὦ Μιχαήλ, aemulus Angelicus:
 Sed, Michaël! vis excellentia dona Dei? Ergo

Eximius vulgi temptor ut esse queas,
Ἄκουε τὰ ἀπὸ καρδίας.

*

Sed accipe ista quoque, non de summis, ut ajunt, labris.
Angelus est in carne quidem, sed spiritus ille est;
Carne latet Christus, sed Deus ille tamen.
Temne voluptates, et eris mihi magnus Apollo⁴⁸³:
Imo mihi princeps ille στρατηγὸς⁴⁸⁴ eris.
Crede tamen, licet haud capis haec, et postea dices
Mendacem, aut fuero magnus Apollo tibi.
Vale, cariss[ime] ac angelicum diem angelice transige.

Σὸς συμμαθητῆς Γρηγόριος ὁ Σάββιν.
1763, illa heri haec manus
πεποίηκα.
Nov[embris] 8.

*

Найдорощий мій юначе Михайле, *будь щасливий!*

Той, хто очолює варту, найближче стоїть до царя,
Бачить найкраще такий і обличчя цареве.
Так і верховний твій вождь Михайл щонайближчий до того,
Хто є Бог Якова. Поруч стоїть він, лице споглядаючи.
Хто ж, окрім нього, бачить божественний лик?
Слухай, що каже улюблений учень Христа:
*Всяк, хто грішить, той ніколи не бачив Його,
Той і не знає його...*
Отже, що більше, цураючись світу, ти уникаєш гріхів,
То споглядаєш ти ближче лице божества.
*Кинь-бо турботи земні!
Стань-бо ти правді святим.*
Радий новій я чесноті твоїй! Так ти сягнеш до зірок.
Що тобі тут на землі? Доброго тут немає.
Кинувши справи, якими чернь легковажна живе,
Станеш ти янголів справжнім суперником.
Адже, Михайле, ти прагнеш Божих найвищих дарів?
А щоби можна було звичаї черні відкинути,
Слухай, що зараз скажу від щирого серця тобі.

*

Та не сприйми це позверхньо, як кажуть, пригубивши.
Хай і утілений янгол, є ж бо він духом однак,
В тілі сховався Христос, але все ж він є Богом.
Кинь насолоди – і будеш мені Аполлоном великим,

Можна сказати і більше – великим *стратегом*.
Вір же мені, хоч і важко тобі це збагнути: може, назвеш
Брехуном, а може, буду тобі Аполлоном великим.
Мій найдорожчий, бувай, і янгола день проживи, наче янгол⁴⁸⁵!

Твій товариш по навчанню Григорій Савич.
1763, перший вірш я написав учора,
другий – сьогодні вранці,
8 листопада

61

[Харків, 22 листопада 1763 р.]

Carissimo Michaëli, pacem in Domino!
In lucem me nocte parens hâc edidit olim,
Нас соепi vitae prima elementa puer.
Altera nox post orta fuit, qua, Christe Deus mi,
In me natus erat Spiritus ille tuus.
Nam mea frustra genitrix enixa fuit, ni
TU genuisses me, o lux mea, vita mea!

Reversus in museum meum a quodam amico ac memoria recolens natalem meum, coepi simul cogitare, quam plena malorum vita est mortalium, ut mihi quidem haud quaquam absurde divinasse videantur, qui dicerent, puerum recens natum ideo statim incipere plorare, quod jam tum tanquam praesentiret, quantum calamitatum agmen semel ei in vita esset subeundum⁴⁸⁶. Haec animo solus volvens, non putavi sapientis esse hanc noctem, qua quondam natus ploraveram, poculis aut id genus noxiis nugis dedicare atque auspicari; sed parum abfuit, quin nunc quoque solverer in lacrimas, considerans, quam miserum animal sit homo, cui scintilla lucis CHRISTI non affulgeat in Cimmeriis his mundanae stultitiae tenebris⁴⁸⁷. Ταῦτα ἐννοῶν hos versiculos feci, tibi que egregio amico communicandos esse iudicavi, partim quod diu jam nostro more non sumus collocuti ac prope ἀπροσήγοροι sumus, licet animo te quidem quotidie conspicio; partim quod admonendum amicissime putavi, ut omnibus vulgaribus nugis relictis tanto ardentius eum ambiamus, in quo sunt omnes thesauri τῆς σοφίας quique solus, amicus nobis factus, omnes vitae hujus amaritudines edulcare potest, dicens: Ἐγὼ εἰμι μεθ' ὑμῶν, καὶ οὐδεὶς καθ' ὑμῶν⁴⁸⁸. Vale, omnium cariss[ime]! Tuus συμμαθητῆς Greg[orius] S[abbin].

No[v]embr[is] 22. 1763, noctu.

*

Найдорожчому Михайлові мир у Господі!

Колись у цю ніч привела мене мати на світ.
Цієї-бо ночі подав я і перші ознаки життя.
А другої ночі, о Христе, мій Боже,
В мені народився твій Дух Пресвятий,

Бо марно би мати моя народила мене,
Якби не родив мене Ти, о світло моє, о життя⁴⁸⁹!

Повернувшись до свого музею й згадавши про свій день народження, про який нагадав мені один друг і власна пам'ять, я почав думати про те, як сповнене злигоднями життя смертних. Мені здався зовсім не безглуздим чийсь здогад, нібито щойно народжена дитина одразу ж починає плакати тому, що вже тоді ніби передчуває, на які лиха доведеться їй переходом наразитися.

Міркуючи про це на самоті, я вирішив, що не годиться мудрецеві ту ніч, коли він, народившись, почав плакати, відзначати келихами чи якимось іншим безглуздям; навпаки, я й тепер мало не заплакав, думаючи про те, яке ж бо нещасне створіння – людина, котрій у цьому кімерійському мороці мирської глупоти не зблиснула іскра Христового світла. *Міркуючи про це*, я склав ось ці вірші й вирішив надіслати їх тобі, моєму чудовому другові, почасти тому, що ми вже давно не вели між собою бесіди так, як у нас заведено, і стали майже *мовчазними*, хоч душею я щодня тебе бачу, а почасти тому, що я мав на думці найдружнішим способом нагадати тобі про те, що ми повинні, облишивши всі звичайні та ниці дрібниці, тим палкіше линути до того, в кого є всі скарби *мудрості* і який лиш один, ставши нашим другом, зможе усолоджувати всі прикрощі цього життя, кажучи: *я з вами, і ніхто проти вас*. Бувай здоров, найдорожчий з усіх! Твій товариш по навчанню Григ[орій] С[авич].

22 листопада 1763 року, вночі.

62

[Харків, кінець листопада 1763 р.]

Salve mea voluptas, Michaël dulcissime!

Nempe, ut ajunt homines, tantum est paradisus amoenus,

Dulciter ut solus vivere possit homo.

Quidam, quidnam sit sapientia vera rogatus,

Esse tibi socium dixit et esse parem⁴⁹⁰.

Sic⁴⁹¹ paradisus erit sapienti quaelibet ora,

Quaelibet urbs, tellus quaelibet atque domus⁴⁹².

Haec, o mi carissime, prandens scripsi, nihil minus patiens, quam solitudinis taedium; quod nunquam eram factururus, si in ullud τῶν σοφῶν συμπόσιον venissem⁴⁹³. Ingenue tibi fateor homini ingenuo nihil esse gravius, quam opiparum convivium, praesertim ubi μωρόσοφοι⁴⁹⁴ primas tenent. Nunc felix sum et haec ridens post principia, ut ajunt, scripsi ad te, quem praesens praesentem spectasse ac locutus esse mihi videtur. Vale, mi anime!

Tuus συμμαθητής Γρηγόρι[ος] Σ[αββίν].

*

Здрастуй, моя радосте, найсолодший Михайле!

Люди подейкують: рай, мов, настільки прекрасний,
Що в ньому приємно жити навіть на самоті.
Коли ж одного мудреця питали про мудрість справдешню,
Той відповів: спільником бути собі, рівнею бути собі.
Отже, для мудрого раєм стане будь-який берег,
Будь-яке місто, будь-який дім і земля⁴⁹⁵.

Це, мій дорогий, я написав за сніданком, страждаючи не від чого іншого, як від нудьги самотності. Цього не сталося б, якби я пішов на той знаний бенкет мудреців. Щиросердно тобі признаюся, що для шляхетної людини ніщо не є таким тяжким, як пишний бенкет, особливо коли на ньому перші місця посідають *дурномудрі*. Тепер же я щасливий і, посміявшись урешті-решт із цього, написав тобі, кого я ніби бачу перед собою і з ким ніби говорю. Бувай здоров, моя душе!

Твій товариш по навчанню Григор[ію] С[авич].

63

[Харків, кінець листопада 1763 р.]

Salve adolescens animo meo carissime!

Michaël εὐγενέστατε.

Nisi me fallit animus, sentio rursus cooriri in me invidiam, tum propter meam tecum amicitiam singularem, tum ob dicta quaedam, quae a me solent dici in ludo graecanico. Videlicet sic mundus est, ut quod ipse facere nequeat, aliis invidiat. Verum prope est, ut illud dicam: πειθαρχεῖν δεῖ θεῷ μάλλον, ἢ ἀνθρώποις⁴⁹⁶. Non quaerimus gloriam ab illis, sed τὰ τοῦ θεοῦ, et mihi aut τὸ ζῆν ὁ Χριστὸς⁴⁹⁷, ἢ ἀποθανεῖν. Vici et vincam timorem, Patre et ejus Filio propugnante. An ego invidiam non feram, cum nostri Abrahamitici majores haec dicebant olim: οὐ δυνάμεθα γὰρ ἡμεῖς, ἃ εἶδομεν καὶ ἠκούσαμεν, οὐ λαλεῖν⁴⁹⁸. Qui nondum gaudet pro Christi nomine ἀτιμασθῆναι, is regno ejus haud est dignus⁴⁹⁹. Patiatur, qui volet in nomine avaritiae aut ambitionis, ego piae vitae gratia nisi hoc tantulum tulerō, mollis ac stolidus fuero. Et quo pacto pretiosissimam rem amicitiam nanciscantur, cum illud fugiunt, unde nascitur illa? Ubi unquam inter avaros amicitia? Aut ambitiosos⁵⁰⁰? Ubi calorem invenias omni virtutum igni extincto? Ubi bonus odor in morticina? Vivus sit oportet, si fragrare cupiat: vita nostra Deus est, qui nos calefacit ad virtutes, qua nihil amabilius, augustiusque. Ferendum est, orandum est, et nunquam praevalebit malignitas Sapientiae. Cum maxime premimur propter Christum, tum maxime praesentissimeque adest, ut admirabilem in nobis reddat suam virtutem. Tunc enim ad nos propriissime pertinent illa apud Prophetam, quibus ὁ θεὸς alloquitur athletam id est Jacobum suum, quorum hoc solum memini: “Всы

ненавидящі Тебе, погібнут...”⁵⁰¹ Proinde consciscant sibi, si volent, aeternam mortem, nobis autem vitam aeternam. Ego vero longè maximam in me Dei clementiam amoremque interpretor, quod me, ne dormitem, in has procellas saepicule injicit. Nae ego exercitatus brevi totum proteram Diabolum, cum ministris ejus, non ferro, sed armis sapientiae, innocentiae, castitatis ac patientiae. Ο θεός τῆς εἰρήνης esto tecum⁵⁰², ὦ στέφανέ μου! Tuus Gr[egorius] S[abbin].

*

Здрастуй, юначе, безмежно дорогий моїй душі,
Михайле *найшляхетніший!*

Відчуваю, якщо мене не обманює моя душа, що знов піднімається проти мене задрість як із приводу моєї до тебе рідкісної дружби, так і з приводу деяких моїх слів, які я зазвичай говорю на уроках грецької мови. Мабуть, такий уже світ, що, коли сам чого-небудь не може зробити, задрить іншим. Але буде доречно сказати: *Бога повинно слухатися більше, як людей*. Ми не прагнемо від них слави, а дбаємо *про Божі діла*, і для мене *Христос – або жити, або вмерти*. Я переміг і буду перемагати страх при допомозі Отця та його Сина. Невже я не знесу ненависті, якщо наші авраамівські старші говорили колись таке: *Бо не можемо ми не казати про те, що ми бачили й чули*. Хто не радіє тому, щоб *бути приниженим* в ім'я Христа, той не гідний його царства. Хай терпить, хто хоче, в ім'я скупості або честолюбства; я ж, якщо заради благочестивого життя не знесу цієї дрібниці, то буду безсилим і дурним. А яким же чином ми здобудемо ту найкоштовнішу річ, що нею є дружба, коли будемо уникати того, з чого вона народжується? Хіба коли-небудь була дружба поміж скупими? Або поміж честолюбцями? Де ти знайдеш жар, коли вогонь чеснот цілком згас? Хіба буває приємним запах мертвечини? Хто хоче видихати пахощі, повинен бути живим, а життя наше – Бог, який зігриває нас для чеснот, привабливішого й величнішого за які немає нічого. Треба терпіти, треба молитись, і зло ніколи не буде мати сили більшої, ніж мудрість. Що більше ми терпимо заради Христа, то ближче він стоїть до нас, щоб влити в нас свою дивовижну силу. Тоді й нас прямо стосуються ті слова пророка, що з ними *Бог* звертався до борця, тобто до свого Якова, і з яких я запам'ятав лиш таке: [“Всы ненавидящі Тебе, погібнут...”]. Тому нехай вони прирікають себе, коли хочуть, на вічну смерть, а нас – на вічне життя. Що ж до мене, то я бачу особливу й найбільшу до мене ласку – любов Бога – в тому, що Він мене частенько кидає в такі бурі, щоб я не спав. Після пережитих випробувань я невдовзі геть розтрощу диявола з його слугами не залізом, а зброєю мудрості, невинності, чистоти й терпіння. *Бог миру* нехай буде з тобою, *вінцю мій!* Твій Гр[игорій] С[авич].

[Χαρκίβ, κίνεць листопада 1763 р.]

Salve, mi Michaël,

Amice carissime!

Jam mihi quoque ó σκορπίος aculeum intentat, ictumque meditatur. Sed quid ego non lubenter debeam ferre, modo tibi tuique similibus quoquo modo prosim incitans ad elegantiores illas Musas? Et praeclarum ea est natura rerum, ut quo magis impediuntur, vehementius incitentur, veluti nobilissimum durissimumque μέταλλον⁵⁰³, quo magis injecta terra atteritur, eo pulchrius enitescit. Reprimit improbitas ac obluctatur, ut hoc magis mihi lubeat. Porro icti a scorpio, scis, quo φαρμάκω utuntur? Eodem scorpio atterunt vulnus et efficacissime praesentissimeque sanant⁵⁰⁴. Unde in India, ubi scorpionum cubicula velut apud nos cimicum plena, ajunt super mensam semper paratum stare vas, in quo scorpii oleo innatant propter repentinos ictus medicandos. Quod jam ante annos 10 audivi⁵⁰⁵. Ceterum qua parte me aculeo ferire parat, coram dicam. Neque enim toti ictui patemus, muniti durissima testa innocentiae, ac intra hanc contracti. Qua igitur parte petit? Illa qua solet canis, qui scipionem mordet, viatorem laedere non valens. Ridebis, ubi dicam, id quod audivi post sacram vigiliam domi. Ergo mihi cum talibus monstris, dum vivo, est pugnandum? Sic est, cariss[ime]. Vita enim nostrum Christianorum est militia⁵⁰⁶. Sed si ipse Hercules⁵⁰⁷ non sum, at vero Christus nobis multorum instar τῶν ἡρώων, sub cujus vexillis militamus. Vale, mi carissime, καὶ γραϊκὰς μούσας μετὰ τῆς Ἀρετῆς φίλει. Tuus γνήσιος Γρηγ[όριος] Σαβ[βίν].

Accipe, mi amicissime, quod heri didici inter colloquendum a R[everendi]ss[imo] eruditissimo nostro Praefecto⁵⁰⁸, cum sermo incidisset de improborum machinatione. Est autem carmen δίστιχον τοῦτο.

Μήτε δόλους ῥάπτειν, μήτ' αἵματι χεῖρα μιαίνειν,
Ψεύδεα μὴ βάζειν, καὶ ἐτήτυμα πάντα λέγεσθαι.
Neque dolos suere, neque sanguine manum polluere,
Mendacia non dicere, et vera omnia dicere.

Quod nos versiculis reddidimus sic:

Ne fabricato dolos, nec sanguine pollue dextram,
Vana loqui fugito, veracia dicito cuncta.

*

Здрастуй, мій Михайле,
найдорожчий друже!

І мені вже *σκορπίον* готує жало й замишляє мене вжалити. Але чого я не знесу з радістю, тільки б бути корисним тобі та подібним до тебе, заохочуючи вас присвятити себе шляхетним Музам? А природа прекрасного така, що

чим більше на шляху до нього трапляється перешкод, тим більше до нього тягне, на зразок того найшляхетнішого та найтвердішого *металу*, який, що більше треться об землю, то прекрасніше виблискує. Неправда гнобить і протидіє, але тим сильніше моє бажання боротися з нею. Далі, чи знаєш ти, якими *ліками* користуються вжалені скорпіоном? Тим-таки скорпіоном натирають рану й дуже надійно та швидко виліковуються. Тому в Індії, де в помешканнях повно скорпіонів, як у нас блощиць, кажуть, на столі повсякчас стоїть напоготові посудина, в якій скорпіони плавають в олії й служать для лікування на випадок несподіваних укусів. Про це я чув ще 10 років тому. Утім я відверто скажу, в яку частину він збирається вжалити мене, бо ми не всюди доступні жалу, тому що захищені найміцнішою бронею невинності й нею прикриваємось. В яку ж частину він мене жалить? У ту, що й собака, котрий кусає палицю, не маючи сили завдати шкоди подорожньому. Ти будеш сміятися, коли я тобі розкажу про те, що почув удома після всеношної. Отже, мені все моє життя доведеться боротися з цими потворами? Це так, мій дорогий. Наше християнське життя – це військова служба. Але якщо я сам не Геркулес, то Христос є для нас взірцем багатьох *героїв*. Під його стягами ми боремось. Бувай здоров, мій найдорожчий, і люби *грецькі Музи разом з доброчесністю!* Твій *щирий друг Григ[орій] Сав[ич]*.

Вислухай, мій милий, про що я вчора дізнався від нашого п[реподобного] й найученішого префекта, коли йшлося про підступність неправедних. Ось такий *двовіриш*:

*Не плести інтриг, рук не плямити кров'ю,
Не говорити брехні, говорити всю правду.*

Віршами ми перекладаємо це так:

*Зла не замислюй, не плямуй і правиці кров'ю,
Не смій говорити брехні, говори тільки правду.*

65

[Харків, кінець листопада – початок грудня 1763 р.]

Cariss[ime] Michaël, fortis esto!

Natatorem tuum δῆλιον vix adminiculo lexicī intellexi⁵⁰⁹. Proinde par pari retulisti, id est ἀντὶ αἰνίγματος aenigmate percussisti. Sed quid tuus velit sibi carcinus⁵¹⁰? an poeta est tam perspicuus, quam in narrando ὁ πίθηκος; sed aliquid inaudivi de illo et te et me. Dixi R[everendi]ss[imo] P[at]ri Praefecto⁵¹¹. Risit satis. Tu quid? nonne despondes animum? Ego vero mihi vehementer gratulor, quod tam κακίστοις displiceo.

Crede mihi, laus est displicuisse malis.

Sine ringantur, rumpanturque, tu tuam viam honestatis pertinaciter urge, cetera ne pili quidem facito, ac tanquam ranas palustres contemnito. Si sese ipsos

oderunt et quotidie occidunt, quid postulas, ut aliis bene faciant? Nihil illis miserius; et tu beatus es, quorum improbitate abutitur ó θεός ad tuam utilitatem. Fortassis non tam libenter nostra uteremur familiaritate, si nihil per illos esset impedimenti. Naturam quo magis sistas, plus incites. Vale καὶ ἀνδραγάθεε!

Σὸς Γρηγόριος ὁ Σαβ[βίν].

Ubi véneris, aenigma praesenti solvam...

Heus! parce valetudini; quid a mensa curris mox ad stu[dium]⁵¹².

*

Найдорожчий Михайле, будь мужнім!

Твого *делоського* плавця я ледве збагнув за допомогою словника. Таким чином, ти на рівне відповів рівним, тобто *за загадку* побив мене загадкою. Але що ж має означати твій рак? Мабуть, поета так само легко зрозуміти, як *мавту*, коли вона веде розповідь. Зрештою, дещо, що стосується тебе й мене, я таки зрозумів. Сказав п[реподобному] о[тцю] префектові. Той дуже сміявся. Ну, а як ти? Не занепав духом? Я ж принаймні дуже задоволений тим, що не подобаюсь таким *мерзотникам*.

Повір мені: похвально не подобатись поганям.

Чи лихословлять вони, чи обурюються, ти вперто продовжуй іти шляхом добра, а іншому не надавай жодного значення й зневажай їх, як болотяних жаб. Якщо вони самих себе ненавидять і щоденно вбивають, то як же ти вимагатимеш від них, щоб вони робили добро іншим? Немає нічого жалюгіднішого, ніж вони, і ти щасливий, що їхню злість *Бог* обертає на твою користь. Можливо, і ми не з такою приємністю відчували б близькість один до одного, якби не зустрічали спротиву з боку таких людей. Що більше ти гальмуєш природу, то більше її збуджуєш. Бувай здоров і *будь хороброю людиною!*

Твій Григорій Сав[ич].

Коли прийдеш, загадку відгадаю при тобі...

Гей, послухай! Бережи здоров'я, навіщо від столу зразу біжиш до [навчання].

66

[Харків, кінець листопада – початок грудня 1763 р.]

Carissime Michaël, salve!

Intolerabili invidiâ oneravit te nostra óμιλία καὶ συνουσία, quam quod tam genere fers, multi admirantur; ego autem agnosco sincerum tuum in nos amorem, qui malis livorem odiumque vulgi tolerare, quam convictu colloquioque nostro carere. Proinde licet scio semper τὸ κάκιστον θηρίον⁵¹³ comitari generosa facinora solere, veluti fumus ignem⁵¹⁴, nos tamen tui miseret, qui dignus es triplô redamari. Certum igitur est calamo abstinere in posterum, nec quidquam literarum ad te missitare, cedendumque multitudini aexistimavi, ne quid incautus laedere possim eum, de quo illud potest usurpari:

Amicus certus in re incerta cernitur⁵¹⁵.

Tu quoque desine ad nos schedulas dare tuas mellitas, donec sedetur tumultus iste flammae odii desidat. Durum quidem hoc, sed quid amori est intolerabile? Málo mihi esse pejus, ut tibi sit melius. Absens igitur cum absente tacite colloquemur. Tu interim nostra leges, quae ad te per annum dedimus, si voles et siquid ibi dictum vel paulum ad bonas illas literas aut ad virtutem conducibile, memor interim, non semper τὸν δια plueres⁵¹⁶.

Θαρσεῖν χρή φίλε Βάττε. τάχ' αὔριον ἔσσειτ' ἄμεινον.

Fidere, Batte, decet; melius cras forsán habebit⁵¹⁷.

Valedico tibi, carissime!

Tuus animo ὀμλητήης Γρηγόρη[ος] ὁ Σαβ[βίν].

*

Найдорожчий Михайле, здрастуй!

Наш зв'язок і близькість поклали на тебе тягар нестерпних заздрощів, що його ти несеш із такою мужністю, якій багато хто дивується. Отже, я бачу твою щирю любов до мене, коли ти вважаєш за краще терпіти заздрощі й ненависть черні, аніж припинити наше спілкування й наші бесіди. Тому, хоч я й знаю, що *найлютіший звір* зазвичай повсякчас слідує за благородними вчинками, як дим за вогнем, мені, однак, шкода тебе, бо ти заслужив того, щоб тобі відповідали потрійною любов'ю. А втім, надалі доведеться утриматись від писання тобі листів. Я вирішив поступитися юрбі, щоб якось через необережність не зашкодити тому, до кого можна віднести слова:

у час непевний друга видно певного⁵¹⁸.

Ти також припини надсилати мені свої чарівні листи, доки не вляжеться це збентеження й не затихне полум'я ненависті. Це тяжко, та чого не може знести любов? Я волю, щоб мені було гірше, аби тобі було краще. Будемо, отже, мовчки вести розмову, як відсутній із відсутнім. Ти ж тим часом перечитай ті мої листи, які були адресовані тобі впродовж року, – коли цього хочеш і коли бодай щось сказане там здатне хоч трохи посприяти корисним знанням та доброчесності, – пам'ятаючи при цьому, що *Зевс* не завжди посилає дощ.

Треба бути мужнім, любий Батте, можливо, завтра стане краще.

Бажаю тобі здоров'я, найдорожчий!

Твоєї душі співрозмовник Григор[іу] Сав[ич].

67

[Харків, кінець січня – початок лютого 1764 р.]

Χαῖρε φίλτάτων φίλτατε.

Τιμώτατε μοῦ Μιχαήλ.

Mitto tibi strenam, tu arripe pileum⁵¹⁹; assero te manu prehensa... Quorsum, inquis, strenam, cum non sit novus annus? Et an sine pileo erat Michaël? Venit, heus! audi me!

Venit post multas una serena dies⁵²⁰.

Novus tibi mihi que annus est, cum novum atque Saturnium est tempus, cum Κρόνου τὸν βίον⁵²¹ vivimus hodie: nonne igitur dignum est mittere strenam? Et an non pileum habes? Revoco te ad pileum, inquam, id est ἔλευθερίαν. Sed tu non modo pileum, verum etiam zonam astringe lumbis tuis. Et arripe τὴν ῥάβδον sive scipionem sive sceptrum, ut fecit Israël exiens de Aegypto, ac ede non agnum, sed caseum hunc⁵²², linquens execrabilem terram Barbajanam⁵²³, et liberatus in novam. Gaude carissime! et nobis quam ocysissime rescribe. Haveo literulas tuas plusquam mellitissimas, quibus hactenus privatus fui. Tu cum Zacharia salve τὴν σιωπὴν⁵²⁴.

Tui desideratissimus Greg[orius] Sab[bin].

Diplomate Alexandri Magni involvi strenam, Diplomate Dato de libertate Slavonicae olim genti⁵²⁵, si credere fas est, quod optimum est omen.

Vale, salve.

*

*Здрастуй, найдорожчий для мене з найдорожчих,
найдорогоцінніший Михайле!*

Посилаю тобі новорічний подарунок, хапай шапку; оголошую тебе вільним, взявши за руку. Що за новорічний подарунок, – скажеш ти, – коли Нового року немає? І хіба без шапки був досі Михайло? Так, Новий рік минув, вислухай мене!

“Після численних днів день наступив ясний”.

Для мене й для тебе – Новий рік, бо новим є й Сатурнів час, бо сьогодні ми живемо *життям Кроноса*, то хіба не годиться послати подарунок? І хіба немає у тебе шапки? Закликаю тебе до шапки, тобто до *свободи*. Але ти не тільки одягни шапку, а й пов’яжи поясом свої чресла. І візьми *палицю*, або жезл, або скіпетр, як це зробив Ізраїль, виходячи з Єгипту, і споживай не агня, а цей сир [який я тобі посилаю], залишивши прокляту Барбаянську землю, і будь вільним у новій землі. Радій, найдорожчий, і мені якнайшвидше відпиши. Прагну твоїх листів більше, ніж тих найсолодших листів, яких я досі був позбавлений. Ти разом із Захарією поруш *мовчанку*.

Дуже прагну до тебе. Григ[орій] Сав[ич].

Подарунок я загорнув у грамоту Олександра Великого, яку, наскільки цьому можна вірити, було дано, щоб забезпечити свободу слов’янському народові, що я вважаю доброю ознакою.

Прощавай, бувай здоров!

68

[Харків, лютий – травень 1764 р.]

Salve Θεσαυρέ μου, Michaël pretiosissime!

Narrabo tibi quaedam, si non utilia, certe non turpia. Facessat enim turpitude a nobis omnis! Post Sanctam Λειτουργίαν heri invitatus forte praeteriens a quodam sum Monacho, homine non ex eorum quidem numero, qui laicos

lasciviâ superant, sed tetrico, ac solitudinis unice amante et sobrietatis, καὶ φιλοβίβλω. Is laetus me ἐκδεξάμενος coepit queri de morbo, quem nec ipse, utpote et internum et nuperum, nosset. Dum quaeritur genus morbi, narrat ille, se olim habuisse uxorculam et liberos, deinde summo dolore amisisse omnia. Sese ex illo tempore semper petere solitudinem, turbam sibi esse odiosam. Nam post mortem eorum, se quidquam laetitiae sensisse, nunquam meminisse. Ne plura persequar, cognovi illum, a Daemonio τῆς λύπης summe excruciaci, quem vulgo melancholicum vocitant. Hoc, inquit, tristior fio, quod et mihi simile fatum fore, conjicio. Hic ego: quomodo, quaeso? Daemonium, ait, ter imo quater allisam terrae, me et socru meâ spectante exanimavit uxorculam. Et causam postea repetiit, unde daemonium esset ingressus. Uterque nostrum, ait, summo opere perterriti ex domûs incendio: hinc daemon in illam introiit metus, vulgo Περεπολοχ⁵²⁶.

Dum consulo homini, prope ipse perii. Coepi consolari, ad me invitavi, offero vinum, recusat. Dum quaerimus causam colloquii, de molestiis murium coepi ipse queri, perrodi ab ipsis supernum solum, penetrare in cubiculum. O pessimum, inquit, προγνωστικόν. Breviter: ex colloquio plurimum mihi de suo daemonio participavit. Ut enim τὸ πνεῦμα τῆς πορνείας ἔχων facile impuris salacibusque dialogis transfundit in familiarem, sic mihi iste suum spiritum; adeo refert, quocum consuetudinem quotidianam habeas, quem audias. In verbis uniuscujusque spiritus sive bonus sive malus latet. Quae dum haurimus, spiritum imbibimus. Τὸ οὖν δαυμόνιον τῆς λύπης mire coepit me cruciare, nunc mortis metu, nunc malorum in posterum eventuum; coepi enim protinus hariolari sic: hoc fecerant mihi mures Perejasloviae, et ejectus sum cum maximo dolore e seminario⁵²⁷, ergo etc. Sic in domo ejus (μυριάδα exemplorum suppediavit) factum erat, et mortuus est. Atque hoc modo, mellitissime Michaël, toto me die Sophista⁵²⁸ Daemon ille exercuit et huc allusi dicens tibi heri: нѣчто мнѣ печально было⁵²⁹. Rogasti: Как? Было, inquam, нѣчто. Digressis vobis heri ubi obdormivi, in insomnio me persequitur Daemoniacus; effugio, te aggreditur; tibi dum succurro, rursum in illum incido, impetum ejus in me derivans ac vix salvatus sum. Exoritur aliud somnium, sed tutius et sanius nimirum, ut opinor, jam mente ad pristinum statum redeunte. Visus sum confidenter ire cum pretiosissima et artificiosissima lancea argentea ad aulam quandam magnificam, Satellitibus in statione stantibus passim adeo, ut tamen nemo me auderet impedire. Ubi ad pulchram portam aulae est ventum; rogant me quidam, ut certos aliquot Poëtae (non memini cujus) interpreter et commententer versus, ad propellendum taedium facientes. Oscepi, et maximam vim lacrumarum effudi, clamans: “Кто мнѣ даст море слез?⁵³⁰” Quae, inquam, insania hoc a Poetis petere praeterito Deo? Si ubique Deus est, si in hoc vitro (testam⁵³¹ vitrum de terra tollens) est Deus, si nusquam non est, “аще в нем живем и”⁵³² etc., quid petis aliunde solatium, et non ex te ipso⁵³³, qui omnium creaturarum es optima? Et similia. Hic somno solutus protinus incinui: “водна звѣра во утробѣ”⁵³⁴ etc. Deinde laetus valde sum factus. Et an non tibi videor fuisse in visceribus marinae belluae, si Αποκαλυπτικός звѣρ⁵³⁵ est diabolus? Certe diabolus existimo inter

alias affectiones τὴν λύπην; cum quibus spiritibus pulchrum et dulcissimum puto mihi dimicare.

Vale, carissime! ac mihi commilito esto.

Tuus Gregor[ius] S[abbin].

Rescribe tria verba, quando enim vidi tuos?

*

Здрастуй, *мій скарбе*, найдорогоцінніший Михайле!

Розкажу тобі дещо, коли й не корисне, то й не ганебне. Нехай залишить нас усе ганебне! Учора після святої *літургії* мене по дорозі запросив до себе один чернець, не з тих, котрі в розпусті перевершують і мирян, а людина похмура, любитель самотності й тверезості, *книголюб*. Він із радістю мене *прийняв* та й почав був скаржитись на хворобу, якої він і сам не знав, оскільки вона внутрішня й з'явилась недавно. Пояснюючи, що це за хвороба, він розповів, що мав він колись жінку й дітей, потім, на превелике своє горе, усе втратив. З того часу він завжди шукає самотності, юрба стала для нього нестерпна. Після їхньої смерті він не пам'ятає, щоб коли-небудь відчував радість. Коротко кажучи, я зрозумів, що його страшенно мучить демон *печалі*, котрого зазвичай називають бісом меланхолії. “Я стаю тим смутніший, – каже він, – чим більше думаю, що й на мене чекає та сама доля”. “Яким чином, скажи на милість?” – питаю я. “Біс на очах у мене й моєї тещі три, навіть чотири рази звалив на землю мою жінку й позбавив її життя”. А далі назвав і причину того, чому напав біс. “Обоє ми, – сказав він, – дуже перелякалися, коли горіла наша хата. Звідси в неї і вселився демон страху, по-народному [Переполох]”.

Даючи поради цьому чоловікові, я й сам ледь не пропав. Я почав його заспокоювати, запросив до себе, дав йому вина, але він не схотів. Шукаючи теми для розмови, я почав скаржитись, що миші не дають мені спокою, що вони прогризли підлогу й залізли до моєї кімнати. “О, це дуже погана *прикмета!*” – сказав він. Одним словом, своєю розмовою він передав мені більшу частину свого демона. Бо як той, *хто має дух блудливості*, своїми нечистими й хтивими розмовами легко передає цей дух своєму ближньому, так і він передав мені цей дух. Дуже важливе значення має те, з ким ти щодня спілкуєшся й кого слухаєш. Поки ми їх слухаємо, ми вбираємо в себе цей дух. Таким чином, демон *печалі* почав щосили мене мучити – то страхом смерті, то страхом нещастя, які мають статися. Я прямо став міркувати таким маніром: переяславські миші були причиною того, що мене викинули з великими неприємностями із семінарії, значить... і т. ін. Так було в домі такого-то й такого-то (він навів *безліч* прикладів), – і незабаром той-то й той-то помер. Відтак, найдорожчий Михайле, увесь день цей софіст-демон мучив мене, і я вчора натякав тобі на це, сказавши: [“Нѣчто мнѣ печально было”]. Ти спитав: [“Как?”. “Было”], – відповів я, – [“нѣчто”]. Коли я ліг спати, після того, як ви вчора розійшлись, уві сні мене стало переслідувати бісеня. Я втікаю, воно

нападає на тебе, поки я допомагаю тобі, воно на мене нападає, я вислизаю – і так ледь урятувався. Снівся мені й інший сон, безперечно, заспокійливіший, як я гадаю, здоровий, який свідчить про те, що розум повертається до звичного стану. Мені снилося, нібито я із надзвичайно цінним, мистецьки оздобленим срібним списом упевнено крокую до якогось розкішного палацу, причому на варті всюди стоять охоронці, котрі слідкують за тим, щоб мені ніхто не насмілився стати на заваді. Коли ж я дійшов до прекрасних дверей палацу, то якісь люди почали мене прохати перекласти й прокоментувати кілька віршів поета (не пам'ятаю якого саме), котрі служать задля того, щоб розганяти нудьгу. Я почав і пролив чимало сліз, вигукуючи: ["Кто мнѣ даст море слез?"]. Яке, кажу я, безумство вимагати цього від поетів, проминаючи Бога! Якщо Бог усюди, якщо він присутній ось і в оцьому черепку (при тому я підняв із землі черепок), якщо він існує усюди ["аще в нем живем и"] та ін., то задля чого ти шукаєш розради в інших місцях, а не в самому собі? Адже ти найкращий з-поміж усього творива. Тут, прокинувшись, я відразу ж заспівав: ["Водна звѣра во утробѣ"] та ін. Після цього мені стало дуже весело. Чи не здається тобі, що я був у череві морського звіра, якщо *атокаліптичний* [звѣр] – це диявол. А дияволом я серед інших станів духа вважаю печаль. Сподіваюсь, що з цими духами я успішно та завзято змагаюся.

Бувай здоров, найдорожчий, і будь моїм товаришем у боротьбі!

Твій Григор[ій] С[авич].

Напиши три слова, коли я побачу тебе?

69

[Харків, друга половина червня 1764 р.]

Carissime Michaël!

Cogita, utrum placet genio tuo custodire per vacationum spatium iudicis filium, ceterosque; sin minus, poteris aleam jacere, atque aulicam delibare vitam. Hinc multa capies commoda. Primum dulcius vives in sequentem annum in scholis, diversatus apud alios; solet enim taedium oboriri eodem diu loco moranti. Deinde consules etiam crumenaе. Denique hoc quoque adde, satisfacies obstinatis istis cordibus. Hac tamen lege, ut tibi liberum sit remeare mature Theologiae graecisque litteris operam daturо. Alioquin quae haec dementia aurum carnale anteponere auro bonarum literarum sapientiaeque Christi? Si hanc conditionem accipient, non repugnabo tuis commodis, quae ubique debent meis esse potiora, alioquin non sum verus amicus. Interim nobis licebit vel raro per literulas colloqui. Abi et arma te non tam propter taedium, quam adversus mundum, custodi animae tuae virginitatem. Abibis enim ex fumo in ignem. Antehac tantum audisti de mundo, nunc videbis. Quod si в Бурлуках⁵³⁶, etiam potero facile invisere tecumque amantissimo amantissime coram fabulari. Diu delibera, et semel statue⁵³⁷. Σπεῦδε βραδέως⁵³⁸. Fortis esse disce. O utinam possim tibi salutare dare consilium! Aliquando tamen necessitati accommodari sapientis est.

Vale, cariss[ime]! Tibi fideliss[imus] Gregor[ius] Sab[binus].

Quid velis me aut facere tibi aut dicere apud R[everendi]ss[imum] P[atrem]
Praefectum⁵³⁹ aut... rescribe brevissime!

*

Найдорожчий Михайле!

Подумай, чи не згодишся ти під час канікул стежити за заняттями сина судді та інших. Якщо ні, можеш кинути жереб і зажити двірцевим життям. Приймаючи цю пропозицію, матимеш багато вигод. Насамперед, приємніше буде жити в наступному році, навчаючись у різних школах, бо зазвичай стає нудно, якщо довго залишатись на одному й тому самому місці. Крім того, подбаєш про гроші. Нарешті, додай до цього, що ти вдовольниш ці уперті серця. Однак це за тієї умови, якщо матимеш можливість своєчасно повернутись, щоб зайнятися богослів'ям і грецькою літературою. В іншому разі, яке безумство надавати перевагу тілесному золоту перед золотом наук і Христової мудрості! Якщо вони приймуть цю умову, то я не буду заперечувати проти твоїх вигод, яким я всюди надаю перевагу перед моїми, інакше я не був би твоїм справжнім другом. За цей час у нас буде можливість хоч зрідка вести бесіду листами. Отже, їдь і озбройся не так проти нудьги, як проти світу, пильнуй чистоту своєї душі. Адже ти потрапиш із диму в полум'я. До цього часу ти тільки чув про світ, а тепер його побачиш. Якщо ти будеш [в Бурлуках], то я зможу легко навідатись до тебе і з тобою, вельми дорогим мені, віч-на-віч вести приємнішу бесіду. Довго думай, а раз вирішуй. *Спіши повільно*. Навчись бути сильним. О, якщо б я міг дати тобі рятівну пораду! Однак у деяких випадках мудрому належить зважати на необхідність.

Бувай здоров, мій дорог[ий]! Вельми від[даний] тобі Григор[ій] Сав[ич].
Якщо хочеш, щоб я щось зробив для тебе чи сказав п[реподо]б[ному] о[тцю]
префектові..., напиши якомога швидше!

70

[Харків, 8 листопада 1764 р.]

Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών,

κήρυσσε, θύγατερ Ἰερουσαλήμ etc.⁵⁴⁰

Dominus enim tuus, licet est παλαιὸς κατὰ ἡμέρας⁵⁴¹, novus tamen est eo, quod paucissimis ac rarissimis insidet. Neque enim tales animae sunt qualeslibet, quibus tuus Rex ille imperat; sed et ipsae sunt novae, non ligatae spurcis servilibusque cupiditatibus, quales sunt illae, quas non tuus iste καλούμενος ὁ ὦν⁵⁴², sed alius non novus sed vulgaris regit Χριστὸς, ac nemini non communis, licet totum prope mundum et colluviam hominum moderatur. Sed illae taceant, quae de Edom sunt et de Idumaea⁵⁴³: ex malo enim θησαυρῶ mala proferunt⁵⁴⁴, spirantes morticinas.

Illam filiam, quam Mater Σιών genuit⁵⁴⁵

(nolo natas de lacu miseriarum et de limo)

pulchram, pulcherrima novaque spirantem haveo audire, gestareque oculis, quae tota spirat θυμιάματα. Recens enim et nova fragrantia de Spiritu illo exhalat, qui

semper est vivus et antiquus tamen diebus⁵⁴⁶. Te amat omnis similis anima, tuosque sequitur gressus, quaecunque et ipsa est ejusdem Matris Τερουσαλήμ filia. At filia Edom licet indignatur, hoc tamen tacite id est serviliter facit, heram te esse probe sentiens, et hoc ipso sese servam ostendens. Videt enim ex non vulgaribus non vulgaria admirandaque praemia, novam inusitatamque gloriam, cum et Rex ipse sit admirandus, quia justus et mitis. Ego autem licet multa et confuse dixi, nunquam tamen animo non alloquor, nunquam non specto te. Quodsi paulum aversi visi sumus, tanto magis nunc exardescimus. Sed salutare tuis hodie γενεσίους te visum fuit, ὃ φιλάττη ψυχὴ μου τρισπόθητε Μιχαήλ, χαῖρε. Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σ[αββίν]. 1764, Nov[embris] 8.

*

*“Радій вельми, дочко Сіону,
Проповідуй слово Боже, дочко Єрусалима” та ін.*

Адже Господь твій, хоч і *старий днями*, у той же час новий, оскільки він живе мало в кому й рідко в кому. Це зовсім неабиякі душі, якими керує той твій Цар. Вони теж нові, не пов’язані з нечистими й рабськими пристрастями, як ті душі, котрими править не цей твій, *що називається Суццйй*, а інший, не новий, а звичний *Христос*, не для всіх спільний, хоч він і править майже всім світом і всіма людськими покидьками. Але нехай мовчать ті, хто родом з Едома та Ідумеї, бо з поганого *скарбу* вони виносять погане і тхнуть мертвечиною.

Але ту дочку, яку народила мати Сіон

(я відкидаю народжених з озера зла та бруду),

найкрасивішу, сповнену новими пахощами, – її я жадаю почути й побачити, її, що пахне вся *фіміамом*, бо вона свіжа й новим жаром дихає від того духа, який завжди живий, хоч старий днями. Тебе любить всяка подібна до тебе душа й слідує твоїм стопам, бо вона й сама дочка тієї ж матері *Єрусалима*. А дочка Едома, хоч і гнівається, однак робить це мовчки, тобто по-рабському, добре відчуваючи, що ти пані, і тим самим показуючи себе рабою. Бо вона бачить, як з незвичайного походять незвичайні й дивні дари, бачить нову й незвичайну славу, тому що й сам Цар гідний подиву, бо він справедливий і лагідний. Щодо мене, то хоч я й багато що сказав неясно, однак завжди з тобою в думках розмовляю й завжди бачу тебе перед собою. Якщо здавалось, що ми трохи були один одним невдоволені, то тепер іще більше палаємо любов’ю. Але я вирішив сьогодні вітати тебе з *днем народження*. О *найлюб’язніша душе моя, тричі жаданий Михайле, радій!* Твій Гр[игорій] С[авич]. 1764, 8 лист[опада].

71

[Харків, листопад 1764 р.]

Carissime Michaël!

Mitto tibi duas, quas vocant, lapsus sum: tres στροφὰς ποιητικὰς, aptatas ad modulationem illam, quam didicimus a degenerate illo Monachorum

Καλλιστράτω⁵⁴⁷. Has concinnavi, ut cum puero uno alterove non soli tibiis caneremus. Porro ne vana essent omnino verba, inserui aliqua de sententia divina planiuscule rudique, ut ajunt, Minerva, quae nos semper et subinde respicere extrema docet⁵⁴⁸. Nam haec primum in mentem sese obtulerunt, cum circumspicerem. Et mea quidem sententia nec cautus nec prudens nec callidus est putandus, qui hoc identidem non factitat. Hoc veteres sapientes factitarant, et hanc ob causam, ni fallor, Apollo τέσσαρα ὄτα ἔχων⁵⁴⁹, Romanus autem Janus διπρόσωπος⁵⁵⁰ fingebatur et pingebatur. Et si offenderis ethnica theologia, vide an non huc pertinet Specula illa Habacum⁵⁵¹ aut Pauli illa altitudo et longitudo⁵⁵². Sed vale carissime ac nostras in Domino nugas boni consule, ut soles. Ad te quando et qua parte diei venire jubes, veniam, sed per puerum significa. Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

Найдорожчий Михайле!

Надсилаю тобі дві, – ні, я помилився, – три так звані *поетичні строфи*, підібрані до мелодії, якої ми навчилися від відомого тобі недостойного ченця *Калістрата*. Я їх склав, щоб мати можливість співати з кимось із хлопчиків, а не лише виконувати цю мелодію на флейті. Потім, намагаючись, щоб слова не були геть беззмістовні, я надав їм певного релігійного змісту, в душі, як кажуть, простонародної мудрості, яка нас учить оглядатися завжди й раз у раз на наслідки. Останнє прийшло мені насамперед на думку, коли я підшукав потрібні слова. І, по-моєму, не можна вважати обережним, розсудливим того, хто не діє так само. Це практикували і стародавні мудреці, і, якщо не помиляюся, з цієї ж таки причини Аполлона зображували й малювали з *чотирма вухами*, а римського Януса – *дволиким*. А якщо ти гребуєш поганським богослів'ям, тоді зверни увагу, чи не сюди належать також знані дзеркала Аввакума або висота й довжина Павлова. Але бувай здоров, найдорожчий, і прийми прихильно в Господі, як це ти зазвичай робиш, наші дрібнички! Коли і в який час накажеш прийти до тебе, прийду, повідом через хлопчика. Твій Григор[ій] С[авич].

72

[Харків, жовтень – листопад 1762 р.]

Salve, Anima mihi carissima,
Mi Michaël!

Questus es heri de quodam male in te animato. Quid agas? Sic est hominum vulgus, ambitiosum, iracundum, philautum, et quod pessimum est mendax et invidum. Non potes tibi ne unicum quidem amicum parare, quin simul duos tresve acquiras inimicos, ut verissime dictum sit, eum, qui inimicos non haberet, ne amicum quidem possidere. Vulgarium rerum mercatura, si felicior fit, movet invidiam, nedum bonus emptus amicus. Sed stultissimum genus hominum, amicos emere ambit, nec nomisma habere curat. Quod autem est nomisma, quo amici comparantur, didicisti ex Plutarcho⁵⁵³. Divinum munus est virtutis indoles

ceteraeque pulcherrimae dotes, quae pelliciunt ad amorem; has nemo sibi largiri potest: Dei est haec gratia; quibus cum sunt privati, restat, ut invideant, ad naturalem infelicitatem novam ex sese fabricatam addentes, puta animi vitiositatem, usu comparatam. Indigni igitur sunt, qui amentur, non tam propter naturae injuriam, quam quod id, quod parca manu a Deo acceperunt, depravant, non contenti sorte, sed invidi et obmurmurantes⁵⁵⁴. Hi sunt, qui irascuntur tibi, et oderunt, queruli, lividi, ostentatores tamen, ne videantur carere, clam conscii sunt paupertatis suae, et exeduntur. Hos tu fuge, nec in sinum admitte. Saluta illos, loquere humane, et, si res postulat, juva; sed ut vulgum, non ut amicos fideles. Quodsi me quaeris de quibusdam, videor mihi perspexisse juvenem bonum esse Jacobum Правиц[кий]⁵⁵⁵, non lividum, simplicem, verae doctrinae avidissimum, dotibus suis contentum, ad honestatem plane natum, mitem, humanum⁵⁵⁶. Haec sunt quae me pellexerunt in ejus amorem. Talis ingenii videtur esse et Basil[ius] Bifozor⁵⁵⁷. Quamdiu tales putavero, amavero tam diu. Vale, dulcissime! et nos redamare perge!

Tui amantissimus Gregor[ius] Sab[binus].

*

Здрастуй, найдорожча мені душе,
мій Михайле!

Учора ти скаржився на одного з твоїх недоброзичливців. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, а що найгірше, – брехлива й заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом із ним двох-трьох ворогів. Як дуже правильно сказано: той, хто не має ворогів, не має також і друга. Торгівля звичайними речами, якщо вона вдала, викликає заздрощі, а тим паче придбання друга. Але безмірно нерозумний людський рід бажає купувати друзів і не турбується про те, щоб мати для цього гроші. Що це за гроші, за допомогою яких здобувають друзів, – ти знаєш із Плутарха. Задатки чеснот та інші найпрекрасніші властивості, що закликають до любові, – це Божий дар; їх ніхто не може здобути, вони – ласка Божа. Коли люди їх позбавлені, їм залишається тільки заздрити, додаючи до природного нещастя нове, створене самою людиною, тобто порочність душі, яка виникає під впливом звички. Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що псують одержані ними від Бога скромні здібності й, незадоволені своєю долею, заздять, ремствують. Такі ті, котрі на тебе гніваються й ненавидять тебе, – вони вічно скаржаться, заздять, хваляться, щоб не показати свого убогства, яке вони в глибині душі усвідомлюють і яким мучаться, – уникай їх, не товаришуй із ними. Вітай їх, говори ввічливо, а якщо треба, то й допомагай їм, але як звичайним знайомим, а не як вірним друзям. Тому що ти питаєш мене про декого, то, мені здається, я пересвідчився, що Яків Правиц[кий] – юнак хороший, не заздрісний, простий, дуже жадібний до істинної науки, задоволений своїми здібностями, від природи посправжньому порядний, м'який, людяний. Це ті якості, що спонукали мене

полюбити його. Такої ж вдачі, як мені здається, і Василь Білзор. Поки я їх такими вважаю, до того часу й любитиму їх. Прощавай, найдорожчий, і постарайся любити мене взаємно!

Вельми люблячий тебе Григор[ій] Сав[ич].

73

[Харків, липень 1766 р.]

EX PLUTARCHO

de animi tranquillitate⁵⁵⁸:

“Existimabam divites ego, Phania⁵⁵⁹,

non gemere noctu⁵⁶⁰, carpere soporem suaviter”⁵⁶¹. Post:

Est ergo vitae consanguinea molestia.

Vitae haec adest molli, clarae vitaeque adest,

Inopique consenescit vitae⁵⁶². – Menander⁵⁶³.

Sed veluti timidi, inter navigandum nausea correpti, melius se habituros putant, si in lintrem e lembo, rursumque inde in triremem escendant nihil agentes, quia bilem et metum secum transferunt; ita, vitae mutationes non tollunt ex animo id, quod aegre facit ac perturbat.

Id autem est imperitia rerum, iudicii inopia, et impotentia atque inscitia recte utendi statu praesenti.

Haec sane tam divites, quam pauperes jactant, coelibes conjungesque; ob haec forum fugitur, rursus molestum est otium; ob haec produci in aulis volunt, producti statim aegre ferunt.

Ob inopiam (iudicii) morosi sunt, quibus est male.

Aegrotis et uxor molesta est, et Medicum incusant, et lectulus displicet, et de Amicis

Gravis est, qui venit, abiens parit molestiam.

Morbo autem fugato, aliaque facta temperie, qui heri amyllum, ova, panem e cribrata farina respuebat, hodie cibarium panem cum nasturtio alacriter et suaviter edit. Eodem modo Recta RATIO quodvis vitae genus, quamlibet mutationem reddit facilem⁵⁶⁴.

Exempla⁵⁶⁵:

Alexander mundos alios desiderabat⁵⁶⁶, at Crates, pera et pallio instructus, vitam tanquam festivitatem quandam per jocum et risum exigebat⁵⁶⁷.

Sicut igitur calceus una cum pede non in diversam partem convertitur, sic animi affectio vitam sibi conformem reddit. Non enim consuetudo, ut quidam dixit, vitae modum facit jucundum⁵⁶⁸, sed PRUDENTIA optimam parat vitae rationem.

Ergo fontem tranquillitatis animi in nobis situm expurgemus et excolamus, ut externa etiam tanquam familiaria non cum molestia nobis usurpentur⁵⁶⁹.

Nil est quod irascere rebus scilicet.

Non ira curae illis tua est; bene huic erit,

Qui rebus obtingentibus recte utitur.

Id ergo est primo omnium exercitatione perdiscendum, ut, quo pacto is, qui canem ferire lapide cum voluisset, icta noverca dixit: ne sic quidem, inquit, jactus lapis male cecidit⁵⁷⁰, – ita nos quoque ea, quae nolentibus nobis fortuna obtulit, alio transferre sciamus.

Actus in Exilium Diogenes, ne hoc quidem male: philosophari cepit⁵⁷¹. Zeno Citiensis⁵⁷², audita navi oneraria, quam unquam reliquam habebat, una cum mercibus vi fluctuum obrutam ac submersam, laudo, inquit, tuum factum, o fortuna, quae nos in palliolum et porticum redigis⁵⁷³.

Quid obstat, quo minus ista imiteris?

Obeundo magistratu imegisti? vives postmodum ruri rerum tuarum satagens. Ambiens Principis amicitiam repulsus es? vives periculorum ac negotiorum liber. Accidit per calumniam vel invidiam exsibilatio aliqua et infelix successus? Secundo vento ad Musas et Academiam navigare licet, quod fecit Plato, post naufragium amicitiae cum Dionysio⁵⁷⁴. Ac profecto ad parandam animi tranquillitatem multum conducit illustres viros considerare, qui eadem qua nos fortuna aequo animo sunt usi⁵⁷⁵. Inimici stolidos turbant, quorum delicta non persequeris, sed tua te affectione animi oblectabis. Est insani ob amissa dolere, non gaudere relictis. Quid habemus? vitam, valetudinem, solem, otium, loqui, tacere, etc.

Eas Rationes, quae adversus animi perturbationes auxilio sunt, cordati ante quam perturbentur, meditari debent, ut multo ante praeparatae, plus habeant virium.

Eos, qui unum aliquod vitae genus molestia putant vacare, Menander erroris admonet praedictis versibus⁵⁷⁶.

*

З ПЛУТАРХА

про спокій душі:

“А я-то думав, Фанія,

що багаті не стогнуть ніччю, сплять-бо солодко”. Потім:

“Отож, печаль завжди з життям пов’язана.

Вона існує у житті солодкому, існує також в славному,

Та тратить силу в бідному житті”⁵⁷⁷ (Менандр).

Утім подібно до того, як люди боязкі, захворівши під час плавання на морську хворобу, вважають, що вони будуть почуватися краще, коли з великого судна пересядуть до невеликого човна, а звідти знову перебираються в тривесельник, нічого цим не досягаючи, оскільки разом із собою переносять жовч і страх, – так і життєві переміни не усувають із душі того, що приносить прикрощі й турбує.

Таку саму роль відіграють недосвідченість у справах, слабкість і безпорадність судження, а також невміння правильно використати дійсне становище.

Без сумніву, від цього страждають багаті й бідні, неодружені й жонаті, і з цієї ж таки причини люди уникають публічних місць, з цієї ж причини

обтяжлива бездіяльність, з цієї ж причини хочуть здобути доступ до палаців, а здобувши, одразу ж розчаровуються.

“Через нерозсудливість сердиті ті, кому погано”.

Для хворих і жінка є тягарем, і лікаря вони звинувачують, і постіль їм не подобається, а щодо друзів, то

неприємний їм той, хто приходиться, і викликає незадоволення той, хто відходить.

Коли ж хвороба пройшла, стан змінився, тоді той, хто ще вчора відмовлявся від крохмалю, яєць, хліба з просіяного борошна, сьогодні з апетитом і втіхою їсть простий хліб із кмином. Таким же чином здоровий РОЗУМ робить легким будь-який спосіб життя, будь-яку перемену.

Приклади:

Олександр прагнув здобути інші країни, а Кратес, маючи тільки торбу і плащ, провадив життя, ніби якое свято, серед дотепів і сміху.

Таким чином, як черевик і ступня не обернені в різні боки, так і нахил душі створює відповідне собі життя. Бо не звичка, як хтось сказав, робить життя приємним, а РОЗСУДЛИВІСТЬ створює найкращий спосіб життя.

Тому будемо очищати й берігти закладене в нас джерело спокою душі: для того, щоб стороннє сприймалось без невдоволення, як щось властиве нам.

Не слід нам дратуватися обставинам,
Бо це не помагає; добре лиш тому,
Хто чинний стан як слід використовує⁵⁷⁸.

Отже, це правило слід добре засвоїти в першій вправі, щоб, подібно до того, хто, жбурнувши камінь у собаку, влучив у мачуху й мовив при цьому: “Однак камінь влучив не так уже й погано”, – і ми вміли інакше витлумачити те, що, всупереч нашій волі, послала нам доля.

Добре, що Діоген був засуджений на заслання: там він почав займатися філософією. Зенон із Кітіона, почувши, що єдиний корабель, який залишався в нього, був перекинутий хвилями разом з товарами й затонув, сказав: “Хвалю твій учинок, о доле, ти, що скеровуєш нас до плаща й портика”.

Що заважає тобі наслідувати це?

Ти зазнав невдачі, добиваючись посади? Зате перегодом будеш жити на селі, займаючись своїми справами. Тобі не вдалось добитися прихильності начальства? Будеш жити вільним від небезпек і справ. Через наклеп чи заздрощі виникає якась неприємність або невдача? Можна при попутному вітрі припливти до Муз і в академію, що й зробив Платон після краху його дружби з Діонісієм. І поза сумнівом, здобуттю душевного спокою неабияк сприяє знайомство з життям славетних мужів, які спокійно зносили однакову з нами долю. Вороги тривожать дурнів: не роби таких помилок, як вони, і знайдеш утіху в твоєму душевному настрої. Безумцєві властиво

жалкувати за втраченим і не радіти тому, що лишилось. Що в нас є? Життя, здоров'я, сонце, дозвілля, можливість розмовляти, мовчати та ін.

Про засоби, якими можна боротися проти душевних тривог, слід думати раніше, аніж ми тих тривог зазнали, щоб, завчасно приготовані, ці засоби мали більшу силу.

Щодо тих, котрі вважають, ніби існує якийсь один спосіб життя, вільний від неприємностей, то Менандр у наведених віршах свідчить, що вони помиляються.

74

[Харків, липень – серпень 1765 р.]

Salve, thesaure mi!

Michaël pretiosissime!

Fortassis tibi quoque, o carissime, importunus et molestus his aliquot diebus eram, cum ipsemet mihi displicerem. Nam dum taedeo, dum moereo et irascor, neque adspecto, neque compello te solito nostro more amicissimo, ut haud mirum sit, si aliquid de nobis sinistri suspicatus sis. Sed tamen dolendum erat, mi amice, posteaquam avulsus est is, qui erat inter praecipua curarum mearum oblectamenta et solatia. Nemo magis gaudet amicitia quam ego: hoc unicum meum oblectamentum et thesaurus; quid igitur mirum, si modum in dolendo non tenui? Veniam damus, si quis pretioso ablato equo lacrumat, aut moestus est, postquam aedes conflagrarunt. Mihi quoque danda est, quod non video et timeo ei, quod mihi amicissimum est. Cum praesertim animus humanus, et is amicus, omnium rerum pretia superat procul dubio. Si in tutiori loco esset, minus dolerem, nunc aula est fraudum scelerumque taberna. Parvula simplexque aetatula est, facillime decipitur, moresque imbibit improbos. Expertus sum ipse et tanto magis doleo, et doleo et libet dolere. Quid enim agam in vita? Ubi animus occupetur? Ubi vigeant studia mea? At nihil curare, nihil dolere, non est vivere, sed mortuum esse: cura enim est animi motus, et vita in motu consistit. Alii alia curant, mihi generosos mihi que amicos puerorum ei juvenum animos curare libet. Sed ubicunque labor, ibi est et requies. Ubicunque cura est, et oblectatio indidem petitur. Curat avarus aurum, dolet aurum, aliquando et delectatur auro, et ut delectetur, curat, curisque exedi gaudet. Ad hunc modum et ego angī amo commodis amicorum, ut aliquando delectatio pariat: quamquam et nunc quidem jam paritur. Quid enim dulcius, quam amari, quam expeti a bono animo? Quid amabilius ipso amore amici? Nullum ego munusculum amo, si absit amor animique benevolentia. Nihil mihi carius aut dulcius, quam animus mei amans, etiamsi alia absint omnia. Et cura mea, et delectatio, et gloria, dicam et vita, et haec immortalis quidnam? Animus amicus, animus mei amans, animus memoriam mei retinens. Hunc ego malo, quam pyramides, quam Mausolea, quam alia regum monumenta. Et quid generoso animo generosius, quid magis aeternum? Doleo igitur carissimum Jacobiscum meum, et curo, ut aliquando me quoque amet; quamquam et nunc jam amat. Amor enim amore invitatur; et volens amari, amo ipse prius⁵⁷⁹. Et quis non amet

ingenium huius pueri? Jam mihi reputa, quanto miserius dolerem, si tibi, licet non puer quidem ac tanto grandior es, mali quid contingeret. Tui enim gratia (dicam ingenue), tui, inquam, solius jucundissimum meum otium reliqui, fluctibus me commisi, per biennium tantas inimicitias exercui, tantas calumnias, tanta odia tuli. Alioquin nullus Antistes aut Abbas a dulcissimo meo abstraxisset otio, ut famae, ut valetudinis dispendium paterer, nisi non multo ante eorum pellectationem te conspexissem, nisi prima fronte tantopere animo collibuissem meo. Meministi, opinor, quantopere indignarer, cum abstrahereris a graecis literis, maxime autem, cum pellicereris in aulam, cum praeceptor linguae germ[anae] publicus parum abfuit quin creareris, quantopere, inquam, indignabar? Ut si leaenae sui catuli aut humanissimae mulieri suus foetus eriperetur. Et sic affectus eram, quod perspiciebam, quam non procul esses a pernicie, si esses aut in aula paedagogus aut linguae praeceptor publicus. Omnes mirabuntur, suspicabuntur, inimici autem mei ringebantur, quid esset, quod plus quam germani mei rem curarem. Si igitur Iacobi⁵⁸⁰ mei vicem tam doleo, quem amandi tu mihi occasio ansaque extitisti, ei siquid alii ex me fructus ceperunt, tibi acceptum ferre omnes debent, qui me solus a portu imo amor meus abstraxit tui, quem sic adamavi, ut licet inimicus factus esses, odisse te nequeam, neque quidquam recusare, quod ad tuam pertineat utilitatem... Ego quidem sic me natum video, ut ipsissimis inimicis, in ipsa ira, ubi quid parum blanditiae adspexi, protinus mitescam; jam ubi quem mei amantem esse animadverti, huic prope dimidium dierum vitae meae concederem, si possem et liceret: quamquam quidem qui pericula lubens amici gratia⁵⁸¹, videtur aliquo modo vitam suam impendere. Aliquando [iratus amicissimis esse]⁵⁸² videor, sed heu, quam ista ira non est ira, sed nimius fervor amoris et perspicientia mea, quod plus video quam vos, quid vitandum, quid sit expetendum. Itaque dum memor ipse mei, dum spiritus hos reget artus, hoc unum agam, solum hoc curabo, ut omnibus modis ingenuorum animorum amorem in me provocem. Hic meus thesaurus et delectatio et vita et gloria. Amor autem amore provocatur, quem prodit gratia et benevolentia cum virtute conjuncta. Sed tu solus omnium carissimus, nec poenitebit repetere solitudinem meam, licet infirmior sum factus, si te amicum habeo. Vale, cariss[ime] mi amice! Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

Здрастуй, мій скарбе!
Найдорогоцінніший Михайле!

Можливо, і з тобою, найдорожчий, оці декілька днів я був грубий і обтяжливий; тоді я й сам собою був невдоволений. Бо коли я нудьгую, коли я смутний і роздратований, тоді не можу бачитись і розмовляти з тобою, як це ми зазвичай робимо, тому й не дивно, коли ти міг подумати про мене щось недобре. Але як же ж не вболівати, мій друже, коли від мене відірвали того, хто був однією з моїх найбільших відрад і втіх? Ніхто більше за мене не радіє дружбі: це моя єдина втіха й мій скарб; що ж дивного в тому, що, віддаючись печалі, я не дотримався міри? Ми вибачаємо тому, хто плаче,

втративши дорогого коня, або віддається печалі після пожежі. Треба вибачити й мені, бо я не бачу того, хто для мене найдорожчий, і боюся за нього. Тим паче, що людська душа та друг, безсумнівно, цінніші за все інше. Коли б він був у безпечнішому місці, я менше непокоївся б, але ж він перебуває в панському дворі – кублі обманів і злочинів. Людина у твоєму юному віці недосвідчена, легко піддається обманові та впливові аморальності; я сам маю досвід і тим більше непокоюся – непокоюся й маю право непокоїтись. Бо що ж мені робити в житті, чим заповнити свій дух, про що піклуватися? Ні про що не турбуватись, ні за що не переживати – значить не жити, а бути мертвим, адже турбота – рух душі, а життя – це рух. Одні піклуються про одне, інші про інше; я ж турбуюся про прихильні до мене, дружні мені душі отроків і юнаків. Але де труд, там і спочинок. Де турбота, там і радість. Скупий турбується про золото, страждає через золото, та іноді й тішиться золотом, а щоб тішитись, віддається турботам і радіє, втомлений турботами. Так і я люблю тривожитись душею за благополуччя друзів, щоб коли-небудь зазнати також і втіхи, хоч я її зазнаю вже й тепер. Бо що може бути солодшим, як не те, коли тебе любить і прагне до тебе добра душа? Що може бути приємнішим, ніж любов друга? Я не люблю жодного дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю та доброзичливістю. Для мене немає нічого дорожчого чи солодшого, ніж душа, яка мене любить, хоч би й бракувало всього іншого. А мої турбота і радість, і слава, і, я сказав би, життя, притому вічне життя – що це таке? Дружня душа, душа, котра любить мене, душа, котра пам'ятає про мене, – її я ціную більше, ніж піраміди, мавзолеї та інші царські пам'ятники. А що є розсудливішим від шляхетної душі, що більш вічне? Тому я й непокоюсь за мого найдорожчого Яшка, турбуюся, щоб і він мене колись також полюбив, хоч він і тепер уже любить. Адже любов народжується з любові, тож, прагнучи бути любимим, я сам спершу люблю. А хто не любив би душі цього хлопчини? Уяви собі, наскільки сильніше непокоївся б я, коли б із тобою, хоч ти й не хлопчак, а дорослий, сталося щось погане. Адже заради тебе, одверто кажучи, заради тебе одного, я залишив мій такий приємний спокій, пустився на життєві хвилі, упродовж двох років зазнав стільки ворожнечі, зіткнувся з такими наклепами, з такою ненавистю. Жоден архімандрит чи ігумен монастиря не відірвав би мене від найсолодшого спокою на шкоду моїй репутації та здоров'ю, коли б значно раніше їхніх наполягань і вимог я не побачив тебе, коли б з першого погляду ти не полюбився так моїй душі. Я думаю, ти пам'ятаєш, як я був обурений, коли тебе відвертали від занять грецькою мовою, а особливо коли тебе запрошували до панського двору, коли ти мало не став викладачем німецької мови, – як тоді, повторюю, я обурювався? Так буває, коли в левиці забирають її малят або в чадолюбивої жінки віднімають її дитину. І я зазнав цих почуттів, тому що бачив, як недалеко ти був би від погибелі, ставши учителем у панському дворі або звичайним учителем мови. Усі дивувались, підозрювали, а мої вороги сміялися з мене: у чому справа, чому це я піклуюсь про тебе більше, ніж

про рідного брата? Тому, якщо мене турбує доля мого Якова, полюбити якого ти сам дав мені нагоду та привід, і якщо я був корисний іншим, то всі вони зобов'язані цим тобі, тобі, котрий один лиш витягнув мене з тихої пристані, або, вірніше, моя любов до тебе витягла мене; тобі, кого я так полюбив, що якби ти навіть став моїм ворогом, я не міг би ненавидіти тебе й відмовити тобі в чомусь корисному для тебе... Я знаю, така вже моя натура, що в стані великого гніву я відразу ж стаю лагіднішим навіть щодо своїх найлютіших ворогів, як тільки помічаю хоч би незначний вияв прихильності до мене. А як тільки помічаю, що хтось мене любить, я готовий віддати йому половину днів мого життя, якщо б це було можливо й дозволено; зрештою, хто добровільно заради друга наражається на небезпеку, той якимось чином ніби витрачає своє життя для нього. Іноді могло здатися, що я гнівався на найдорожчих мені людей; ах, це не гнів, а моя надмірна гарячковість, викликана любов'ю, і прозорливість, тому що я краще за вас бачу, чого слід уникати й до чого прагнути. Отже, поки я усвідомлюю самого себе, поки душа керує тілом, я буду дбати лиш про те, щоб усіма засобами здобути любов шляхетних душ. Це мій скарб і радість, і життя, і слава. Любов же викликається любов'ю, яку породжує ласка та прихильність, поєднана з чеснотою. Але ти мені з усіх найдорожчий, і я не буду жалкувати за своєю самотою, хоч здоров'я моє й почало підупадати, – якщо ти залишишся моїм другом. Бувай здоров, найдорожчий мій друже! Твій Григор[ій] С[авич].

75

“С Купянских степов” [до Харкова, перша половина 1767 р.]

Мой любый друже!

Міхайло Іванович! Веселись во Господѣ!

Молчаніє должно нагородить. Посилаю вам нову мою пѣсню⁵⁸³. А вот она:

БЕЗДНА БЕЗДНУ ПРИЗИВАЕТ⁵⁸⁴

[1.]

Нелзя бездны Окиана
Горстю персты забросать,
Нелзя Огненнагѡ Стана^a
Скудной Каплѣ прохладать.
Возможет ли в темной Яскинѣ^b гулять Орел,
Так как в поднебесній Край вилетит он отсель?
Так не будет сыт плотским Дух.

^a Castra sedes, ora [Військовий табір, місцеперебування, берег (лат.)].

^b Hoc pote[st] dici ó ᾠδης – locus subterraneus obscurus, angustus [Це можна сказати словом ó ᾠδης – місце підземне, темне й тісне (лат.)].

2.

Бездна ДУХ есть в Человѣкѣ,
Вод всѣх ширшій и небес;
Не насытиш тѣм во вѣкы,
Что плѣняет Зрак ѡчес.
ѡтсюду-то Скука, внутр скрежет, тоска, печаль,
ѡтсюду неситость, и с Кáплѣ Жар паче встал.
Знай: не будет сыт плотским ДУХ.

3.

ѡ роде плотскій! невѣжды!
Доколѣ ты тяжкосерд?^с
Возведи сердечны вѣжды,
Глянь виспр под небесну Твердь.
Чему ты не ищеш знать, что то зовется Бог?
Чему не толчеш, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездну БЕЗДНА УДОВЛИТ вДРУГ.

Haec cantilena non est quidem grandis lapis, sed plane pusillus lapillus, non inutilis ad aedificandam tamen pietatem. Habet certe scintillam intus; non omnino caret acie ad excindendas carnis cupiditates, et aliquantum similis iis silicibus, quibus olim apud Iudaeos fiebat circumcisio⁵⁸⁵. Adhaesimus mundo, immersi sumus carni, intricati τοῖς σοφίσμασι τοῦ διαβόλου. Verum si saepius tentemus, est spes fore, ut aliquando eludamus sursumque exiliamus для насиччення⁵⁸⁶.

[Ця пісня – не великий камінь, а дуже маленький камінець, проте небезкорисний для виховання благочестя. Усередині він, поза сумнівом, має іскорку та й не позбавлений леза, щоб вирізати плотські пристрасті; він трохи схожий на ті кремені, за допомогою яких в юдеїв колись робили обрізання. Ми прив'язані до світу, ми занурилися у плоть, заплуталися у софізмах диявола. Утім, якщо будемо частіше робити спроби, то є надія, що коли-небудь з них таки виплутаємось і піднімемося вгору [для насиччення].

76

[До Харкова, від 25 червня 1867 р.]

Вселюбезнѣйшій друже, Міхайло Іванович!

ѡ істинной вашей ко мнѣ любвѣ не сумнюся, что она желает о нынѣшном моим знать ѡбращеніи. Моя теперь Rusticatio [село] в Курежѣ⁵⁸⁷. In solitudine non solus, in otio negotiosus, in absentia praesens, in jactura integer, in tristitia pacatus [У самотині не самотній, у бездіяльності діяльний, у відсутності присутній, у катастрофі неушкоджений, у скорботі втішений].

^с Recordare vocabuli χαμαιζηλος [Пригадай слово χαμαιζηλος (низький, приземкуватий) (лат., гр.)].

Вы всіо понимаете, развѣ in iactura int[eger], id est з...⁵⁸⁸ ростерялся; повѣрте, толь нечаянной вихор вихватил меня с Купянских степов, что, кромѣ ютки да бурки кирѣйной, ничегѡ не взял. ѡ этой бурѣ послѣ поговорим. А negotiositas [работа] моя вся состоит... да вѣдь вы ж знаете... в борбѣ с скукою. Если б кто посторонній сіе начитал, без сомнѣнія, сказал бы: чорт тебѣ виноват, если добровольно всѣх дѣл убогаешь.

Смѣшніи мнѣ, душа моя, этии умишки! Оны не разсуждают, что бѣс скуки подобен да и есть он внутренней вихор, кой тѣм бурнѣе поривает, чем легшее перо или очерѣтину схватит, и чем далѣй за легкость свою подаются ему, тѣм безпокойнѣе станет, в то время когда Ёмпет⁵⁸⁹ по Ёмпетѣ стремителнѣе раждается, разсѣвая, как прах, и обращая без конца⁵⁹⁰, как листвіе, вожделѣнія души, волнуемойя и неутвержденной. Что ж это за лѣкарство? Да и, кромѣ того, оны толкѡ по тих мѣст разумѣют скуку, пока она нас принуждает mutare terras alio sole calentes [змѣнювати землі на ті, що їх зігриває інше сонце], и, желая уврачевать, совѣтуют (ut Horatius tuus ait) multa jaculari brevi aevo⁵⁹¹. Atque istud ipsum est torquiere hoc daemone [як каже твій Гораций, багато досягти за коротке життя. Але якраз це й означає терзатися цим демоном]. И что есть скука, развѣ неудовольствіе? Коль же она вездѣ по всем розлилась! Non satisfacit tibi tua doctrina? habes hunc Daemona. Male me habet, quod parum sum Musicus? quod parum laudor? patior plagas et colaphizor? Quod jam sum senex? Quassor, ni boni consulo. Irascor propter improbitatem inimicorum et obtrectatorum? Non illi, sed Daemon me inquietat idem. Quid mors, paupertas, morbi? Quid quod ludibria omnibus sumus? Quod spes evanescit in posterum? His omnibus an non misere anima tanquam venti labro quodam sublata ac turbine exagitata quassatur? [Тебе не вдовольняе твоя наука? І в тобі сидить той-таки демон. Мені прикро, що я не досить музикальний? Що мене мало хвалять? Що зношу удари й ганьбу? Що я вже старий? Незадовольений тим, що мені щось не подобається? Роздратований з огляду на безчесну поведінку ворогів та ганьбителів? Не вони, а той-таки біс завдає мені клопоту. А що як прийде смерть, бідність, хвороба? Нас непокоїть, що всі шкилюють із нас, що слабне надія на майбутнє? Хіба душа не страждає від усього цього найжалюгіднішим маніром, так, ніби її підхоплює порив вітру й кружляє вихор?]

Вот, душа моя, как я разумѣю скуку, а не то толкѡ, что вселюбезних моих разговоров не наслаждаюсь. И что блаженнѣе, как в толикой достигти душевной Мир, чтоб уподобитись шару, кой всіо однаков, куди ни покоти⁵⁹². Я тебѣ, друг мой, говорю, что нѣт сегѡ Божественнѣе и премудрѣе разсужденія, и вопію с твоим тезком, сей Шар держащим: “Кто якѡ БОГ?”⁵⁹³

Ваш вседоброжелателній Гр[игорій] Сковорода⁵⁹⁴.

25 іюня 1767.

Любезному Николаю⁵⁹⁵ поклон!

Михайду⁵⁹⁶ Івановичу
Коваленскому.

[Из Гусинки⁵⁹⁷ до Санкт-Петербурга, 1787 р. – початок серпня 1788 р.]⁵⁹⁸

Любезная душа моя,

радуйся, веселись, дерзай, мир тебѣ⁵⁹⁹ да будет ввѣк!

Благодарю благому сердцу⁶⁰⁰ за огнедуховенное от тебе письмо твое, а без него вся мнѣ вселенная, в дар приносима, не толко твоя юфта не мила. Внял ли ты сему ПАВЛОВУ слову: “Вас ищю, не ваших имѣній”⁶⁰¹. Хвалит тебе благій во мнѣ дух мой⁶⁰², что, постоянствуя в любви и к нищему моему странничеству, обличил, яко ты...⁶⁰³, т. е. краеугольного камня⁶⁰⁴ вижу, что и сам ты не искал во мнѣ ни моих ни плоти и крови⁶⁰⁵, но того единого, о коем писано: “Слыши, Израилю⁶⁰⁶, Господь Бог твой посреде тебе”⁶⁰⁷. Держися убо сего царствующаго в нас краеугольного Камня и кифы. Сей среди нас Камень есть прибѣжищем для всѣх зайцов⁶⁰⁸. Да ищет мир индѣ себѣ помощи и утѣшенія. Да волнуется во всем мирном потокѣ. Се бо есть вся тварь. Есть лед и вода непостоянная⁶⁰⁹, но она есть основаніем и надеждою людям безсердечным, по писанному: “Рѣка текущая основаніе их” (Иов)⁶¹⁰. Ты же, о человекѣ Божій, бѣгай сих⁶¹¹. Держися любви⁶¹². Вся преходят, любви же никогда⁶¹³, вся тебе оставят, кромѣ любезнаго, внутрь тебе сущаго. “Се, Сей стоит за стѣною нашею”⁶¹⁴, в тюрьмѣ нашей он свѣт. Если возволнуется море, если воззыграет плоть и кровь, если возвѣют смертнаго страха вѣтры, не бѣги искать помощи по улицам и по чужим домам. Вниди внутрь тебе, мимо иди⁶¹⁵. Плоть и кровь твою пройди, всю тлѣнь и дрянь – вот тебѣ спасительная пасха. Остави всю гибель, поколь даже дойдеши туда, “дондеже пришедши ста верху, идѣже бѣ отроча”⁶¹⁶; “и бысть в мирѣ мѣсто его”⁶¹⁷. Он отроча тѣм, что не старѣется. Но послѣ крѣпости есть ветхій денми⁶¹⁸ САМ[П]СОН. Кричи, вопи, стучи, буди, он честолюбив, хочет, чтоб мы его просили, и будто спит, да научит нас бѣда наша. Горе! Гдѣ искать его? Сей-то проженет тебѣ твои ФИЛИСТИМЫ, запретив морю и вѣтрам⁶¹⁹. Докажем, надѣяся на сію гавань, что ты правдивый сын... яже есмь...⁶²⁰ или Варсава, т. е. сын Мира⁶²¹, нашедшій в смерти моей истину, во вѣки пребывающую⁶²², и на ней с НОЕОВОЮ голубицею упокоишия безопасно. Да исполнится слово Исаино: “Прозовешися здатель оград, и стези твоя посреде упокоиши”⁶²³.

Друг твой Варсава.

[До Санкт-Петербурга, 26 вересня 1790 р.]⁶²⁴

Из Олшанскія Ивановки 1790 годà, Септемвр[іа] 26-го.

Возлюбленный паче всѣх Человѣк⁶²⁵, Михайле!

Мир тебѣ, Муже Божественных Желаній⁶²⁶!

Мáти моя, Малороссія, и Тѣтка моя, Україна, посылают тебѣ в Дар малорослую мою Дщерь Авиגעю⁶²⁷: «Икону Алквіадскую». Прійми Еѣ и, яко Давид, наслаждайся Ею.

Она не Лицём, но Сёрдцем Красавица, и вся Слава Ея внутри Ея. С нею бесѣдуя, бесѣдуешь со мною. Сёрдце мое в ней, а Ея во мнѣ. Она породит тебѣ Единаго то́чию Сы́на, иже е́сть И́СТОЕ НАЧА́ЛО⁶²⁸.

Род сей Лицемѣрный и Сласто-Очѣсный, ругаясь, нарицаёт Бѣсною и Буиною. Аз же тя, прежде Юношу, нынѣ же обрѣтох тя Мужа по Сёрдцу моему⁶²⁹. Вся моя Дума твоя есть, и твоя – моя.

Вот Едино́сть! Любо́вь! Дру́жба!..

Письмо́ сокра́щу. Не уде́рживаю от Бесѣды с Дѣвою Ёвою. То́лько припи́щу воспѣтую мною́ в Ха́рковѣ Ха́ркову Пѣсенку́ в А́вгустѣ.

ORATIO ad DEUM,
in Urbem Zachárpolim:
Ex hoc Zachariae Prophetae Grano:
“7 hi sunt OCULI DOMINI...”⁶³⁰

*

Zacharias Oculos septem tibi praedicat esse.
Septimus est Oculus, Zachariana Polis.
His Oculis septem, TU solus, Christe, Pupilla.
Caeci sunt Oculi, quando Pupilla latet⁶³¹.
O reclude tuos in Eam, miseratus, Ocellos!
Sic Sol verus erit, Zachariana Polis.

[МОЛИТВА до БОГА,
за місто Харків.
Із такого зерна пророка Захарії:
“7 ОЧЕЙ ГОСПОДА...”

*

Каже Захарія, є в тебе сімка очей.
Сьоме ж бо око – то місто Захарії.
Всім цим очам ти єдиний, Христе, зіниця.
Очі незрячі, закрита зіниця коли.
О, розплющ свої очі, зглянься на нього!
Місто Захарії так стане, мов сонце ясне⁶³²]

Сии О́чи откро́ет Ави́геа⁶³³ в Заха́ріевском Свѣщникѣ. Tu Versus facies Slawonicos [Ти будеш складати слов'янські вірші].

Іаков мой к сей моеї Дщєрѣ простуділся. Замарал в ней и мое, и Кому поднесена, Имя⁶³⁴. Откуда сіе? не вѣм. Сего ради пересылаю к тебѣ, Дру́гу, сей для него́ спісанный Спісок. Ужива́й, лучше его, себѣ сію твоего Лиценціата⁶³⁵ Душу. Аще Бог По́мощь, во Слѣд Ави́геи ещѣ два мой Сынóчки выправляю́т Кри́лца и думаю́т к вам летѣть. «ДРЕ́ВНИЙ МІ́Р»⁶³⁶ (Пи́щу ы, ut differat ab illo [щоб відрізнити від того]: Мир)⁶³⁷ и «Миха́йл, боря́й Сатану́»⁶³⁸. Они ро́ждєнны для тебе и посвяще́нны от са́мых Пѣлен святому твоему́ Ду́ху⁶³⁹. Ока́жет Проло́г. Будь же им Оте́ц и Покро́в во

Вѣки! Но потѣрим. Снимаются Копіи. Оригинал ли прислать? Увижу. До Дщѣри случайно привязалася Ода Сидронія Езуиты⁶⁴⁰. Благо же! На Ловца Звѣрь⁶⁴¹, по Пословицѣ. Послѣ Годовой Болѣзни перевел я Её в Харковѣ, отлѣтая к Матерѣ моей, Пустынь. Люблю сію Дѣвочку. Ей! достойна быть в Числѣ согрѣвающих блаженну Давидову и Лотову Старость, оных: “Приведутся Царю Дѣвы”⁶⁴². Прилагаю тут же, как Хвостик, и законшѣвшее мое к Вам Письмишко Гусинковское. Нынѣ скитаюся у моего Андрѣя Иван[овича] Ковалѣвскаго⁶⁴³. Имам моему Монашеству полное Упокоеніе, лучше Бурлука⁶⁴⁴. Земелька Его есть Нагорня. Лѣсами, Садами, Холмами, Источниками распещрена. На такомъ Мѣстѣ я родился возлѣ Лубень⁶⁴⁵. Но Ничто мнѣ не нужно, как спокойна Келія, да наслаждаюся моею Невѣстою Оною: “Сію возлюбих от Юности моя...”⁶⁴⁶ О сладчайшій Органе! Едина Голубице моя! Бібліе! О дабы собылося на мнѣ Оное! “Давид Мелодивно, выправает дивно. На всѣ Струны ударяет. Бога выхваляет”⁶⁴⁷.

На сіе я родился⁶⁴⁸. Для сего ям и пію⁶⁴⁹, да с нею поживу и умру с нею.

Аминь!

Твой Друг и Брат, Слуга и Раб, Григорій Вар-Савà Скворода Даниил Мейнгард⁶⁵⁰.

Число

моих Твореній. Лучшее значат Звѣ[з]дки.

1. Наркисс. Узнай себе***. Первородный Плод.
2. Симфонія Библейныхъ Словъ сему: “Рѣх: сохраню Пути м[оя]”⁶⁵¹.
3. Симфонія: “Аще не увѣси самую тебе...”⁶⁵² и протчая***.
4. Неграмотный МАРКО. У Як. Правильцаго⁶⁵³.
5. Алфавитъ Мира. (о Природѣ)***.
6. Разговоръ КОЛЦО*.
7. Древній Мыр.
8. Жена Лотова*.
9. Брань Михайлова со Сатаною**.
10. Икона Алкивідская***.
11. Бесѣда 1-я: нареченна СІОН.
12. Бесѣда 2-я: СІОН.
13. Бесѣда 3-я: нареченна ДВОЕ**.
14. Діалог: Душа и Нетлѣнный Дух. У Правильцаго.
15. Притча, нареченна: Убогій Жайворонок. У Дискаго⁶⁵⁴.

ПЕРЕВОДЫ.

Изъ ЦЦЕРОНА.

1. О Старости*. Поднесена Степ[ану] Ів[ановичу] Тевяшову, Полк[овнику]⁶⁵⁵.

ИЗ ПЛУТА́РХА.

2. О Смерти.

3. О Божіи Правосудіі*.

4. О Храненіи от Долгов. Дарена Алéксію Юр[іевичу] Сошáлскому⁶⁵⁶.

5. О Спокойствіи Душе́вном*. Поднесена Якову Мих[айловичу] Захарже́вскому⁶⁵⁷.

6. О Вожде́лѣни Богáтства. Завезена в Крым без Списа.

7. Езуита Сидро́нія О́да о Уединеніи. Et Cetera.

У Дру́га нашего, Баба́йскаго Іере́я, Іяк[ова] Прави́цкаго всѣ мои Творенія храня́тся. По мнѣ бы Они давно пропáли. Я удивілся, увидѣв у его моего «Наркісса» и «Симфон[ію]: аще не увѣси». Я Её, ожелчившися, спалил в Острогóрскѣ⁶⁵⁸, а о «Наркіссѣ» на Вѣки было забыл. Просите у Его. А я не точію Апóграфи⁶⁵⁹, но и Аутóграфи⁶⁶⁰ раздал, раздарил, расточил.

Non prodest Messis, nisi servet Cura fidelis.

Fons fundit largas, Testa reservat Aquas⁶⁶¹.

[“Нема з урожаю пожитку, як догляду потім бракує.

Леє воду джерело щедро, а посуд її зберіга⁶⁶²”].

Post scripsi [опісля написаного]. При Авиге́и⁶⁶³ прийміте и «Алфáвита» Сьна. Так Ду́х велѣл⁶⁶⁴.

79

[З Іванівки до Санкт-Петербурга, 2 квітня 1794 р.]⁶⁶⁵

Desideratissime Michaël!

Pax tibi et Tuis!

Senectus mea dolet, sed Sepulchrum Corporis dolet, non Animus. «Жéну Лóтову», ужé совершeнную, пришлю́, аще Бог восхóцет, чрез Андрéя Ива́новича⁶⁶⁶. Пришлю́ и «Потóп Змі́н»: et videbis, fortassis etiam admiraberis. Nam uterque Liber tuo Nomini est consecratus. Prologos hoc aperit. Feci Prologon et in «Narcissum», id est, in Librum: «NOSCE TE IPSUM», sed iste veniet suo Tempore. Sed quid hoc tandem? Quando tuam Corporis Domunculam videbo, in qua meus Michaël habitat⁶⁶⁷? Expectando defessus sum. Ceterum, semper sum Tecum. Neque enim non ii sumus.

“Плòть Ничтóже...”⁶⁶⁸ Vale, Cariss[ime].

Tuus et Servus et Amicus Greg[orius] Daniel Meingard.

*

Найжаданіший Михайле!

Мир тобі і твоїм!

Старість моя страждає, але страждає тлінне тіло, а не душа. [«Жéну Лóтову», ужé совершeнную, пришлю́, аще Бог восхóцет, чрез Андрéя Ива́новича. Пришлю́ и «Потóп Змі́н»], і ти побачиш, а може, і будеш

здивований. Адже ж обидві книги присвячені твоєму імені. Обидві розпочинаються з пролога. Я зробив пролог і до «Нарциса», тобто до книги «ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ», але цей пролог прийде у свій час. Однак що ж це таке? Коли я побачу домівку твого тіла, домівку, в якій живе мій Михайло? Від чекання я знемігся. Зрештою, я завжди з тобою. Бо ми не ті...

[“Плоть Ничтoжe...”] Бувай здоров, найдорож[чий]!
Твій і слуга, і друг Григ[орій] Даниїл Мейнгард.

Майже всі листи Сковороди до Михайла Ковалинського були написані впродовж 1762–1764 рр. Їхню левову частку Ковалинський перегадом оправив у зошит разом з автографами поезій та деякими іншими матеріалами свого вчителя. Зараз цей зошит зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24). Більшість листів до Михайла Ковалинського було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Листи 1–76 подаємо за автографами.

¹ Див. прим. 1 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

² Ідеться про отця Петра, якому Михайло Ковалинський доводився племінником [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 101, 135].

³ Дії св. апостолів 1: 14. У рукопису – помилково – 2: 14.

⁴ Ідеться про молодшого брата Михайла Ковалинського – Григорія.

⁵ Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

⁶ Див. прим. 44 до перекладу діалогу Ціцерона «De senectute».

⁷ *Исократ*. Панафінейська промова, 124. Тут сказано таке: наші предки “влаштували справи держави та свої власні так благочестиво й прекрасно, як те й личить людям, котрі є Божими дітьми” [*Исократ*. Речи // *Вестник древней истории*. – 1967. – № 3. – С. 194].

⁸ Мабуть, саме отець Петро познайомив Михайла Ковалинського зі Сковородою. Точніше кажучи, він попросив Сковороду навчати Михайла грецької мови [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 101, 135]. Свою роль у цій справі відіграв і священник Харківської Троїцької церкви отець Борис Єнкевич.

⁹ Переказ думки з трактату Сенеки «Про спокій душі» (VII. 1). Пор.: “Nihil tamen aequè oblectaverit animum quam amicitia fidelis et dulcis”.

¹⁰ Див. прим. 265 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

¹¹ Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. Початкове слово цитати в Біблії має форму: *ἔστιν*.

¹² Див. прим. 150 до притчі «Благодарный Еродій».

¹³ Далі йде розчерк Сковороди.

¹⁴ У Святому Письмі підкреслюється передусім краса пальми. Крім того, це дерево символізує тут праведника. У старій українській літературі образ пальми неодмінно асоціювали з моральною чистотою. Згадаймо для прикладу рядки «Євхаристеріона» Софронія Почаського: “На верху том пресличном палма вырастаєт, / А на палмѣ зась цнота гнѣздо свое маєт” [*Почаський* С. *Εὐχαριστήριον*, або *Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христв єго милости господину отцу кир Петру Могилю* // *Титов Хв*. Матеріяли для історії книжної

справи на Україні в XVI–XVIII в. в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296].

¹⁵ Пальмову гілочку тримає в руках, наприклад, св. Варвара. Див. образ Варвари на іконі XVIII ст. з Київщини [Степовик Д. Історія української ікони X–XX століть. – Київ, 1996. – С. 294].

¹⁶ Ідеться про студента Харківського колегіуму Олексія Базилевича, який вивчав поезію в Михайла Ковалинського [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 157].

¹⁷ Вільшани – село (тепер – Дергачівського р-ну Харківської обл.), засноване близько 1655 р. Першими його поселенцями були вихідці з Вільшани на Черкащині.

¹⁸ Далі нерозбірливо.

¹⁹ Очевидно, на цю пору Михайло Ковалинський пробував переспівувати Давидові псалми. Принаймні поезія Ковалинського, подана в листі Сковороди № 6, є переспівом 11 (12)-го псалма.

²⁰ Ідеться про Еразма Роттердамського (*Erasmus Roterodamus, Desiderius*) (1469–1536 pp.) – видатного голландського письменника, філософа й богослова доби Відродження, чий твори були добре відомі в старій Україні. Сковорода часто покликався на Еразма як на філософа та взірцевого латиномовного письменника. Він знав збірку Еразма «Adagia», книгу «Домашні бесіди» («Colloquia familiaria»), яка була, зокрема, і в бібліотеці Харківського колегіуму. Можливо, у творах Сковороди є також рефлексії Еразмової «Похвали глупоті». Принаймні сквородинський образ Алквіадових силенив (трактат «Silenus Alcibiadis») близький до того, що його подав у «Похвалі глупоті» Еразм, а образ «світового театру» в Сковороді нагадує відповідну Еразмову картину.

²¹ Очевидно, Сковорода говорить про Максима Ковалинського – двоюрідного брата Михайла [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 102].

²² Гелікон (гр. *Ἑλικών*, лат. *Helicon*) – лісисте гірське пасмо в південній Беотії, поблизу Теспій, присвячене Аполлонові та Музам.

²³ Камени (лат. *Сатенае*) – поширена в римських поетів назва Муз.

²⁴ Ідеться про Максима Ковалинського. Див. прим. 21.

²⁵ Кровопускання (гр. *φλεβοτομία*) – один із найбільш поширених (особливо в часи середньовіччя) старовинних засобів лікування. Феофан Прокопович коментував його появу так: «Кажуть, що мистецтво флеботомії (тобто розтинання судин) виникло на підставі спостережень за гіпопотамським нільським конем. Бо кажуть, що ця тварина, відчувши в собі надлишок крові, який душить її, настроюючи стегно на найгостріші очертини, розтинає собі вену, через яку випускає надлишок крові» [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184]. Настанову, схожу на сквородинську, фіксує й українська приказка: «Кров пустити – цвях у труну забити» [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 546].

²⁶ На звороті рукою Сковороди дописано: «Ego nunc dotisto sum repetito».

²⁷ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 2. Пор.: Спсі мѧ, гди, ѡкв ѡскѡдѣ прѣвнѡй.

²⁸ В автографі перші п'ять рядків мають нумерацію, а п'ятий та шостий написані на берегах. Чотири попередні рядки – парафраза Книги Псалмів 11 (12): 3. Пор.: Сѣтнѧ глагола кійждо ко ѡскренненѧ своємѧ: ѡстгнѣ льстѡвѧ въ сѣрдцы, ѡ въ сѣрдцы глаголаша сѧмѧ.

²⁹ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 4. Пор.: Потрєвѣтъ гдѣ всѧ ѳустнѣ льстѣныа, ѡзыкъ вєлєрѣчнѣый.

³⁰ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 5. Пор.: ѡзыкъ нашъ возвеличимъ, ѳустнѣ нашѧ при насѣ сѣтъ: ктѣ намѣ гдѣ ѣсть;

³¹ Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 6. Пор.: Стрѣсти рѣдн нѣщнхъ ѡ въздыхѣнѣа ѳубогнхъ нѣѣ воскрѣнѣ, глєтъ гдѣ: положѣса во спѣнѣ, не ѡвнѣнѣса ѡ немѣ.

³² Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 7–8. Пор.: Словєса гдѣа словєса чѣста, сребрѣ рѣзжєно, ѡскѣшєно зємлѣ, ѡчищєно сєдмєрѣцєю. Тѣ, гдѣ, сохрѣнѣши нѣ ѡ сѣбѣдѣши нѣ ѡ рѣдѣ сєгѣ ѡ во вѣкѣ.

³³ У такій формі це прислів'я зринає, зокрема, в Еразмовому діалозі «Virgo міσογαμος» із «Домашніх бесід» [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – Р. 291]. Трохи інакша форма – у байці Федра «Лисий та Голомозий» (V. 6). У перекладі Володимира Литвинова: “Вугілля-бо, як кажуть, а не скарб знайшли!” [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 98].

³⁴ Цього слова в Плутарха тут немає.

³⁵ У Плутарха інакший порядок слів: “stabilem nullam cum”.

³⁶ У Плутарха: *accommodet*.

³⁷ *Plutarchus. Quomodo possit adulator ab amico internosci*, 52b [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – Р. 127–128; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. 1. – Р. 62].

³⁸ Сковорода має на думці латинську приказку: “Nemo nascitur artifex” (“Ніхто не народжується майстром”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 230].

³⁹ Далі йде розчерк Сковороди.

⁴⁰ *Аристотель*. Політика I, 12. 1253a25–30 [див.: *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. –Т. 4. – С. 379]. Ця Аристотелева фраза зринала і в інших старих українських авторів, наприклад, у Стефана Калиновського [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 59]. Зрештою, у формі: “Homo solus aut Deus, aut daemon” – вона стала крилатою [див.: Вечные мысли на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 151].

⁴¹ Це – роздум на Златоустову тему “Христос ніколи не сміявся”. Сковорода вважав, що мудрі люди здаються сумними (меланхоліками) тільки простакам, бо насправді ці люди, так само, як і Христос, перебувають у стані істинної радості, тобто “сміються таємним сміхом” [див. про це: *Ушкалов А., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 76–79].

⁴² Атрій (лат. *atrium*) – головне приміщення з верхнім освітленням у будинках Стародавнього Риму.

⁴³ Книга Псалмів 83 (84): 2.

⁴⁴ Книга пророка Ісаї 61: 7.

⁴⁵ Очевидно, Сковорода говорить тут про Христа. Пор.: “Не плач! Ось Лев, що з племені Юдиного, корень Давидів...” (Апокаліпсис 5: 5).

⁴⁶ Агар – єгиптянка, служниця Сарри, за числою намовою народила від Авраама сина Ізмаїла.

⁴⁷ Сарра – дружина Авраама, мати Ісаака. Протиставлення Агари та Сарри – традиційне для християнського письменства. Зокрема, його можна бачити вже в першому оригінальному творі української літератури, що ним є «Слово о Законѣ и Благодати» київського митрополита Іларіона (XI ст.) [див.: Молдован А. «Слово о законе и благодати» Іларіона. – Київ, 1984. – С. 79–82]. В алегоричному сенсі Сарра є знанням марійним прообразом. Як писав, наприклад, Дмитро Туптало: “Сарра рождає сына в старости бѣ прообразованіем пречистыя Дѣвы Маріи, имѣвшей родити Христа в дѣвствѣ...” [Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 447].

⁴⁸ Ідеться про історію Агари та Сарри (див.: Перша книга Мойсеева: Буття 16, 21). Сковорода підкреслював, що ім'я Сарриноного сина Ісаака означає “сміх”. Див. прим. 754 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁴⁹ Софіст (гр. σοφιστής) – “мудрець, знавець”. Софістами називали давньогрецьких риторів та філософів V–IV ст. до н. е. (Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Лікофрон та інші), які обстоювали ідею цілковитої відносності людського знання, послугуючись, зокрема, усілякими логічними парадоксами. Див. також прим. 107 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

⁵⁰ Ідеться про Божу заборону їсти м'ясо нечистих тварин: “І свині, бо вона має розділені ратиці, і має ратиці роздвоєні розривом, та жуйки не жує, – нечиста вона для вас” (Третя книга Мойсеева: Левит 11: 7). Софісти названі тут “свинями” тому, що вони аж ніяк не прагли до єдності слова й життя, практикуючи їхню “роздвоєність”. Це був традиційний, від часів античності, закид на адресу прибічників розподілу теоретичних настанов та життєвої практики [див.: Адо П. Что такое античная философия? – Москва, 1999. – С. 190–191].

⁵¹ У старій Україні єство філософії було заведено окреслювати вслід за «Діалектикою» Івана Дамаскина: “Философия есть познание истотности... Философия есть познание божественных и человеческих вещей. Философия есть размышление о смерти... Философия есть уподобление Богу... Философия есть наука над науками... Философия есть любов мудрости...” [Іоана Дамаскина діалектика, або логіка // Памятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 126; пор.: Куриціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 236]. Це окреслення було знане в Україні ще за старокіївської доби [див.: Бичваров М. Д. Константин Кирил Философ і філософська думка Київської Русі // Філософська думка. – 1980. – № 3. – С. 88–89] і вважалося за взірцеве також у киево-могилянській традиції [див., наприклад: Кониський Г. Загальна філософія, поділена на чотири відділи, включає логіку, метафізику, фізику й етику [вступ] // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 44]. Слід сказати, що наші барокові письменники з-посеред шести “толкованій” філософії, що їх подав Дамаскин, особливо полюбили третє та шостє. Вони тлумачили філософію найперше як “память смертнужу” (досить пригадати «Вечерю душевнужу» Симеона Полоцького [див.: Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 116 (зв.) (друга пагін.), 121 (зв.) (друга пагін.)] чи «Слово в субботу четвертъя недѣли Великаго поста» Дмитра Туптала [див.: Туптало Д. Слово в субботу четвертъя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 39 (зв.)]) або ж як “мудрость, любленіє мудрости, любомудріє” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 469]. Про те, що мудрий чоловік має розмовляти найперше із самим собою, засвідчуючи тим самим власну самодостатність, не раз говорили стародавні філософи,

починаючи з Геракліта Ефеського (В 101: “Я питаю самого себе”). У діалозі Платона «Теетет» (189e) Сократ подає таке тлумачення слова “мислити”: “Я називаю так розмисл, який душа веде сама із собою про те, що вона спостерігає... Мислячи, вона робить не що інше, як розмірковує, сама себе питаючи й відповідаючи, стверджуючи й заперечуючи” [Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1993. – Т. 2. – С. 249]. Так само й Епіктет в одній з діатриб казав так: “Як Зевес спілкується сам із собою, знаходить спокій у самому собі..., так і ми повинні вміти розмовляти із собою, не потребуючи для цього когось іншого” [Беседы Эпиктета. – Москва, 1997. – С. 175]. А найближчим джерелом, з якого міг узяти цей концепт Сковорода, є, мабуть, слова Антисфена Афінського (бл. 444–366 рр. до н. е.) у викладі Діогена Лаерція (VI, 6): “На запитання, що дала йому філософія, він відповів: ‘Уміння розмовляти із самим собою’” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 236].

⁵² Діоген Лаерцій (VII, 174) приписує ці слова не Кратесові, а Клеанфові: “Одному відлюдникові, котрий розмовляв сам із собою, він сказав: ‘У тебе дуже некепський співрозмовник!’” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 322].

⁵³ *Plutarchus. Quomodo quis suos in virtute paranda sentire possit profectus, 79a* [див.: *Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 159; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 94].*

⁵⁴ Книга пророка Ісаї 61: 7.

⁵⁵ Згідно з Арістотелем, аналіз субстанціально сушого передбачає з’ясування чотирьох першопричин: рушійної, матеріальної, формальної та фінальної. Див. прим. 101 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁵⁶ Перша книга Мойсеєва: Буття 21: 6. Слова, що їх промовила Сарра, коли Господь у видінні пообіцяв їй дитину, адже на ту пору жінці було вже дев’яносто років, а Авраамові – сто, і всі надії на дитину давно минулись [див.: *Аверинцев С. Исаак // Аверинцев С. Софья-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Качук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 107].*

⁵⁷ Таке тлумачення імені Ісаака було звичним у нашій бароковій літературі. Див., наприклад, в одному з казань Антонія Радивиловського: “...Ісаака, значит радость...” [*Радивиловський А. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 516 (зв.)*], або в «Учительній Євангелії» 1637 р.: “Ісаак – смѣх, або радость...” [Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 840]. Див. також прим. 754 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁵⁸ Сковорода має на думці те, що Давид уразив Голіата його ж таки мечем (Перша книга царств 17: 51). Див. прим. 513 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».

⁵⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “Бо ніхто з нас не живе сам для себе, і не вмирає ніхто сам для себе. Бо коли живемо – для Господа живемо, і коли вмираємо – для Господа вмираємо. І чи живемо, чи вмираємо – ми Господні!” (Послання св. ап. Павла до римлян 14: 7–8).

⁶⁰ У рукопису: *Αὐησις*.

⁶¹ Угорі аркуша написано: “*Reicias vires*” (“Облиш зусилля” – лат.). Бідність, яка дає душевний спокій, – традиційна філософська тема, починаючи від часів Сократа й Діогена. Свій яскравий вираз вона знайшла в кінічних діатрибах, наприклад, у філософа III ст. до н. е. Біона Бористеніта (творця самого жанру діатриби), Телета з Мегар (III ст. до н. е.) та інших. Досить пригадати хоч би збережені Йоаном Стобеєм діатриби Телета

«Про автаркію», «Про бідність та багатство» [див.: Антологія кинизма. Фрагменти сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 180–185, 190–197], «Апологию» Апулея тощо. Не раз ця тема зринала також у творах старих українських письменників, скажімо, у Симеона Полоцького («Odmiany wszecz rzeczy ludzkich» зі збірки «Carmina varia») [див.: *Полоцький С. Вирши.* – Минск, 1990. – С. 88].

⁶² Бджола, що тікає від диму, – топічний образ, добре знаний у літературі українського бароко. Варто пригадати хоч би Лазаря Барановича, який у передмові до своєї «Аполлонової лютні» писав так: “Pszczółka z dymu marsowego, / Szuka mieysca spokoynego” [Baranowicz Ł. *Lutnia Apollinowa.* – Київ, 1671. – К. 1 (v.) (Do czytelnika)].

⁶³ В автографі закреслено слово *atra*, а замість нього вгорі написано *et*.

⁶⁴ В автографі на полі рукою Сковороди дописано: *ἐν ἑσπέρα* (“увечері” – гр.).

⁶⁵ В автографі далі закреслено слово: *negotii*.

⁶⁶ Пенати (лат. *penates*) – боги-охоронці дому в Стародавньому Римі. У переносному значенні – рідна домівка.

⁶⁷ Тартар (гр. *Τάρταρος*) – згідно з грецькою міфологією, чорна безодня в глибинах космосу, яка перебуває під Аїдом. У християнській традиції Тартар здавна поставав синонімом пекла. Див., наприклад, молитву Василя Великого, подану в «Требнику» Петра Могили: “...во тму глубины Тартара предавый...” [Могила П. *Євхологiон, або Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 340 (третя пагін)].

⁶⁸ У рукопису: *Автәркеїа*. Про поняття *автаркія* див. прим. 150 до притчі «Благодарный Еродій».

⁶⁹ Це – парафраза сентенції Вергілія: “Auri sacra fames!” (*Вергілій*. Енеїда, III, 57). У перекладі Михайла Білика: “Золота клята жаго!” [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 66].

⁷⁰ В автографі початок рядка має такий вигляд: “Corde vorant aurum”, – а над ним арабськими цифрами вказано правильний порядок слів.

⁷¹ Ір (гр. *Ἴρος*) – персонаж «Одіссеї» Гомера (XVIII, 1–110), жабрак, що мешкав у домі Одіссея та розпочав був бійку з господарем, коли той повернувся додому. Словникове значення імені *Ірос* – “убогий, мендик” [Беринда П. *Лексикон славенороскiй и имен толкованіе.* – Київ, 1627. – Ст. 415]. Існують також приказки: “Рауперіог Іро” (“Бідніший за Іра”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. *Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами.* – Вінниця, 2003. – С. 261]; “Ір Крезу не товарищ” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 81] тощо. З українських письменників часів бароко до образу Іра звертався, наприклад, Симеон Полоцький [див.: *Полоцький С. Вечеря душевная.* – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін)].

⁷² Як писав Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (II, 6): “Вбогий не той, хто мало має, а той, хто більшого прагне” [Луцій Анней Сенека. *Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора.* – Київ, 2005. – С. 40].

⁷³ Переклад Миколи Зерова [Зерова М. *Твори: У 2 т.* – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 388–389].

⁷⁴ Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: “Praebe, fili mi, cor tuum mihi, et oculi tui vias meas custodiant”. У перекладі Івана Огієнка: “Дай мені, сину мій, своє серце, і очі твої хай кохають дороги мої”.

⁷⁵ Ці рядки є переспівом послання Горация I, 11, 28–29 («До Буллатія»). Пор.: “Strenua nos exercet inertia; navibus atque / Quadrigis petimus bene vivere. Quod petis, hic est...”. У перекладі Андрія Содомори: “Лінощі вперті понукують нас: на квадригах, на суднах /

Прагнемо щастя своє наздогнати, воно ж – під рукою” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

⁷⁶ На цьому лист уривається.

⁷⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁷⁸ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁷⁹ Див.: Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 13. Фраза, яку має на думці Скворода, у Вульгаті звучить так: “in mensuram aetatis plenitudines Christi”. У перекладі Івана Огієнка: “у міру зросту Христової повноти”.

⁸⁰ Очевидно, Скворода має на думці латинську приказку: “Ex auribus cognoscitur asinus” (“Віслюка пізнають по вухах”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 116].

⁸¹ Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸² У Плутарха далі: *respondit*.

⁸³ У Плутарха далі: “aut ebrium quovis modo sese prosternere”.

⁸⁴ У Плутарха: *plerumque*.

⁸⁵ У Плутарха далі: “et in summa tragicus est, non satyricus aut comicus histrio, amici personam gerens”.

⁸⁶ *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 50d-e [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 126; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 60–61].

⁸⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 16. Пор.: “prudentes sicut serpentes et simplices sicut columbae”. У перекладі Івана Огієнка: “Будьте ж мудрі, як змії, і невинні, як голубки”.

⁸⁸ Далі йде розчерк Сквороди.

⁸⁹ В «Адагіях» Еразма Роттердамського є сентенції “bos cyprius” (I. 10. 95) та “cyprio bovi merendam” (I. 10. 96).

⁹⁰ Диметр – двотактний вірш, що складається з двох метрів або з чотирьох стоп, тобто з двох диподій [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 280].

⁹¹ Анакреонічний (від імені іонійського поета VI ст. до н. е. Анакреонта) вірш – це хорейчний вірш із двоскладовим ненаголошеним зачином [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 63].

⁹² У рукопису: *sodales*.

⁹³ Мешканці Аттики в Стародавній Греції славилися своїм красномовством.

⁹⁴ Це – 43-ій рядок IV-ої ідилії Феокрита (кінець IV – перша половина III ст. до н. е.). Про “Зевсові зливи” писав також Гомер (Іліада, XI, 493).

⁹⁵ Можливо, тут ідеться про байку Федра «Лис та Ворона» (I, 13) [див.: Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 34–35].

⁹⁶ Далі в автографі закреслено слово: *doti*.

⁹⁷ Під “софістичними колючками” Скворода має на думці розважання з ділянки логіки (діалектики). Принаймні саме так, покликаючись на Арістотеля, могли говорити в старій Україні про єство діалектики. Наприклад, Софроній Почаський писав: “Тернем острым тот корень [діалектику] зовет Стагирита” [Почаський С. Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295].

⁹⁸ Перше речення цитати Сковорода переказує. У Плутарха воно звучить так: “Sed sicut nomisma, ita amicum oportet habere antequam usus postulet probatum, non ipse usu repraehensum; neque damno accepto sentire debemus, sed peritiam cognoscendi adulatoris habere, ne laedamur”.

⁹⁹ Це речення Сковорода так само переказує. Пор.: “Nam neque hos probamus, neque eos, qui amiciciam honestate ac utilitate metientes, putant adultores ipso facto se deprehensisse eos, qui blande ac gratiose conversantur”.

¹⁰⁰ У Плутарха замість *Neque* стоїть *aut*.

¹⁰¹ У Плутарха інша послідовність слів: “*morum acerbitate constat*”.

¹⁰² У Плутарха далі: *ac*.

¹⁰³ У Плутарха далі: “*sicut ille apud Euripidem ait*”.

¹⁰⁴ У Плутарха не та послідовність слів: “*rebus laetis adiiciens ac gratiam*”.

¹⁰⁵ У Плутарха далі: *difficultatesque*.

¹⁰⁶ У Плутарха далі: “*ut Evenus dixit omnium condimentorum optimum esse ignem: ita*”.

¹⁰⁷ До цього місця речення звучить так: “*Et vero qui voluptatum occasione obrepere vellet adulator, si nosset*”.

¹⁰⁸ *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 49e–f [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 125; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 60].

¹⁰⁹ Парафраза «Буколік» Вергілія (3, 93). Пор.: “*Latet anguis in herba*”. Є також народне прислів'я: “Піддеслива людина – гадюка між квітками” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 358].

¹¹⁰ В автографі датування помилкове: *аψнв*, тобто 1752. Однак на цю пору Сковорода ще не знав Ковалинського. Отже, має бути – *аψов*, тобто 1762.

¹¹¹ Переклад Леоніда Ушкалова.

¹¹² Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: “*ecce enim regnum Dei intra vos est*”. У перекладі Івана Огієнка: “*Божеє Царство всередині вас!*”.

¹¹³ Див. прим. 31 до трактату «Книжечка о чтении Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова». Православна Церква відзначає день св. Івана Златоуста 13 листопада.

¹¹⁴ Сковорода цитує Златоуста трохи неточно. Пор.: “*Οὐδὲν γὰρ ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἶσθεν, ὡς τὸ συνειδὸς χρηστὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί*” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 47. – Col. 511].

¹¹⁵ Переклад Леоніда Ушкалова.

¹¹⁶ Вислів “біла ворона” (“*corvus albus*”) походить із сьомої сатири Ювенала: “Царства дає він [випадок] рабам, полоненим тріумфи, / Тільки щасливців таких менше, ніж білих ворон” [Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 23]. З тих творів, які напевно читав Сковорода й де зринає цей вислів, варто назвати «Домашні бесіди» Еразма Роттердамського [див.: *Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 150]. Зрештою, є й українська приказка: “То білий крук!” [Франко, № 15886]. Тим часом сама думка про те, що справжні християни зустрічаються дуже рідко, належить до аксіоматичних. Згадаймо хоч би катехізис Інокентія Винницького: “Пытанье: Чи мнози суть христіане? Отповѣдь: Есть их много в личбѣ, але мало в животѣ и учинках христіанских” [Винницький І. Катихісис, або Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 6 (зв.)].

¹¹⁷ Історія про ліхтар Діогена відома з книги Діогена Лаєрція «Про життя, вчення та вислови знаменитих філософів» (див. прим. 137 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)»). Цей сюжет був здавна знаний і в Україні. Він є, наприклад, у «Пчолі» [див.: Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – Москва, 1981. – С. 517]. А вже під добу бароко Симеон Полоцький писав: “И аще бы мы со свѣтилником на торговищѣ человекѣ помняща смерть Діогенски искати, негли всеу труды положил бых...” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 113 (друга пагін.); пор.: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 395].

¹¹⁸ Див. прим. 67.

¹¹⁹ Сковорода цитує рядок із поеми італійського гуманіста П'єтро Анжело Манцоллі (*Pietro Angelo Manzolli*) (бл. 1500 – бл. 1543 рр.) «Зодіак життя» – найпопулярнішої філософської поеми італійського Ренесансу. Цей твір Манцоллі видав під прибраним ім'ям *Marcello Palingenio Stellato*. У третій книзі поеми Епікур, завершуючи свої невтішні роздуми про людський рід, каже: “Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків” (III, 44). Книгу Манцоллі Сковорода, очевидно, знав іще від часу навчання в Києво-Могилянській академії. Принаймні його вчитель Симон Тодорський у курсі грецької мови використовував «Зодіак життя» як джерело дидактичного матеріалу [див.: Андрушко В. П'єр-Анжело Манцоллі – натхненник Г. С. Сковороди? // Сковорода Григорій. Образ мислителя. – Київ, 1997. – С. 226–229].

¹²⁰ Мотив “книги – найприємніші друзі” зринає, наприклад, у «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського [див.: Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 115].

¹²¹ Інший варіант цієї приказки: “*Canis caninam non est*” (“Собака собачатини не їсть”). Пор. також українські приказки: “Собака собаки не рве”; “Собака собаці хвоста не одкусить” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 517].

¹²² Цей мотив зринає, наприклад, у «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського: “Так моряки, які пережили корабельну аварію, мають звичку застерігати перед небезпекою тих, хто пускається в далеке плавання” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 110].

¹²³ Ідеться про св. Акакія Сінайського (Ліствичника) (пом. у першій пол. VI ст.). Стихиру на його честь співають у церкві 29 листопада.

¹²⁴ У рукопису: *στιχίρα*.

¹²⁵ Неточна цитата зі стихири преп. Акакію Сінайському. Пор.: “Страстей успил еси желанія, Акакіє, бдѣніе всенощное яко стяжав, послушаніе и смиреніе, поученіе же божественных писаній, и сердце чисто, и ум несмущен. Тѣмже был еси и пріятелище Духа Святаго, зари чудес возсіяв концем”.

¹²⁶ Ідеться про поему італійського письменника-вільнодумця П'єтро Анжело Манцоллі «*Zodiacus vitae*» («Зодіак життя»). Див. прим. 119.

¹²⁷ Ідеться про Якова Правицького.

¹²⁸ Покаянний канон, 6-а пісня.

¹²⁹ Євангелія від св. Матвія 13: 16. Останнє слово має форму: *ἀκούουσιν*.

¹³⁰ Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹³¹ Трохи неточна цитата з Літургії. Пор.: “Развѣ бо Того ни дѣянія, ни слово совершается!” (антифони степенні, антифон 2-ий, глас 7-ий).

¹³² Антифон (гр. *ἀντίφωνος*) – “протогласіє”, тобто церковний піснеспів, що його виконують по черзі два хори (спершу правий клирос, а потім лівий).

¹³³ Постаła на ґрунті “другої схоластики”, українська барокова культура глибоко шанувала “преславнаго всѣх любомудрцев Аристотеля” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 241 (зв.)]. Тож посилення на його авторитет характерні і для тогочасних філософських курсів [див.: Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описання курсов філософії і риторики професорів Києво-Могилянської академії. – Київ, 1982], і для богословсько-полемічних [див., наприклад: *Dubowicz J.* Hierarchia, або O Zwierchności w Cerkwi Bożej. – Lwów, 1644. – S. 25] та “учительних” [див., наприклад: Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 35 (зв.), 84 (зв.), 92 (зв.), 106, 109, 161 (зв.), 175 (зв.), 184, 208, 219 (зв.), 273 (зв.), 285, 304] трактатів, і для агіографії [див., наприклад: Патерік, или Отечник печерській. – Київ, 1661. – Арк. 2 (передмова)], і для церковних казань [див., наприклад: Радивилівський А. Огородок Марії Богородиці. – Київ, 1676. – С. 112]. Одначе, з другого боку, наші тогочасні автори не забували підкреслювати, що Аристотель – це “еллінський”, тобто поганський, філософ (“аше и еллинский философ Аристотель рече, обаче христіаном надобное: ‘Друг есть едина душа в тѣлесах двою’” [Туптало Д. Поученіє на память святих верховных апостол Петра и Павла // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 90]), а то й узагалі поцінували його неприхильно (“Obiega [Cerkiew] Arystotelesowe argumenta...” [Baranowicz Ł. Nowa miara starej wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – К. 4 (v.) (додатки до 1-ої частини)]).

¹³⁴ Грецьке *морософія* (“дурна філософія”) корелює у Сковороди з латинським *stulta philosophia* та зі слов’янським *глупомудріє* [про барокову семантику слова *морософія* див.: Pelc J. Barok – епока przeciwieństw. – Warszawa, 1993. – S. 37].

¹³⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 24: 16. Пор.: *Ѡчи же єѠ держѠстѠса, да єѠв не познѠети.*

¹³⁶ Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 12.

¹³⁷ Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 12.

¹³⁸ Це – початок наступного, 13-го, вірша 3-ї глави Послання св. ап. Павла до филип’ян. У перекладі Івана Огієнка: “Браття, я себе не вважаю, що я досягнув”.

¹³⁹ Євангелія від св. Луки 24: 32. У перекладі Івана Огієнка: “І говорили вони один одному: ‘Чи не палало нам серце обом, коли промовляв Він до нас по дорозі, і коли вияснив нам Писання?’”.

¹⁴⁰ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 12. Пор.: *Мы же всѠ ѠкровѠннымъ лицѠмъ слѠвѠ гдѠну взирѠюще.*

¹⁴¹ “Смерть для світу” належить до кола христологічних мотивів, популярних у літературі українського бароко [див.: Ушкалов Л. “До тебе взиваю, Ісусе прекрасний” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 10–27]. Наприклад, в Івана Максимовича він звучить так: “Суєтний мір ест, вся в нем достоит распяти, / Да удостоюся аз небо воспріяти. / Крест ми непостоянный мір, аз же крест ему, / Умре за мя живот, аз мертва живу сему” [Максимович І. Царській путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 129].

¹⁴² Пор.: Євангелія від св. Луки 24: 32.

¹⁴³ Очевидно, Сковорода має на думці Євангелію від св. Луки 10: 23. Пор.: “beati oculi, qui vident, quae videtis”. У перекладі Івана Огієнка: “Блаженні ті очі, що бачать, що бачите ви!”

¹⁴⁴ Цю сентенцію приписують Піфагорові [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 149]. У латинській версії вона звучить, зокрема, так: “Dimidium facti, qui coepit, facit” [Вечные

истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 97].

¹⁴⁵ Очевидно, Скворода має на думці слова: “Кажу бо я вам, що Бог може піднести дітей Авраамові з цього каміння!” (Євангелія від св. Матвія 3: 9).

¹⁴⁶ Старі українські богослови беззастережно засуджували пияцтво (“Кому горе, кому молва, кому суды, кому тута и понос, кому сокрушеніе вотще, кому синѣ оцѣ, – писав, наприклад, Петро Могила, – не перебуваючим ли в винѣ и назираючим, где когда пирове бывають?” [Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 850]), передовсім з огляду на те, що воно “страх Божій отгонит, смерти предаєт и во огонь вѣчний посылает. Анахарсис философ рече: егда сѣдиши в пиру, 1 чашу испієши здравію, 2 сладости, 3 безумію, 4 бѣсовствію” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 420 (зв.)–421; пор.: Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 393; Туттало Д. Лѣтопись // Сочиненія свягата Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 428–429].

¹⁴⁷ Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

¹⁴⁸ Ідеться про сюжет байки Федра «Осел та ліра»: “Колись-то ліру, пасучись, Осел знайшов / І мовив, копитом по струнах бренькнувши: / Чудова річ, клянусь богами, та шкода, / Вона мені, невдатному, дісталася. / Якби знайшов тебе хтось обдарований – / Чудовими б піснями чарувала всіх” [Федр. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 109]. Була й грецька приказка “Осел перед лірою” (“ὄνος λύρας”), що її вживав, наприклад, Северин Боецій (Розрада від філософії І. Р4) [див.: Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 49]. Кажуть, що європейська середньовічна література знала цю приказку саме завдяки Боецію [див.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 112 (прим.)].

¹⁴⁹ Див.: “І знову Ісак повикопував криниці на воду, що їх повикопували були за днів батька його Авраама, а позатикали були їх филистимляни по Авраамовій смерті. І він назвав їм імення, як імення, що батько його був їм назвав. І копали Ісаківі раби в долині, і знайшли там криницю живої води” (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18–19).

¹⁵⁰ Зазвичай українські богослови трактували це в цілком інакшій стратегії. Наприклад, у почаївській книзі «Сѣмя слова Божія» сказано: “Дух Святыи во время Благовѣщенія от крове Дѣвической сложил и устроил тѣло Христово и в тоє тѣло зараз влія душу сотворенную, а так з тым тѣлом и душею сотворенною злучился Сын Божій, Слово Отчее, и потом родился на сей свѣт, яко человекъ, без болѣзни матерныя и не повредил дѣвства” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 3–4], тобто Христос “в девятій мѣсяц по початіи своем з утробы преблагословенной Дѣвы, яко солнце чрез кришталь, проникнул без жадной болѣзни и нарушенія цвѣту панієнства” [Слово к народу каѡолическому. – Почаїв, 1765. – Арк. 29 (зв.)].

¹⁵¹ Скворода нехтує тут пересторогою, згідно з якою в жодному разі не можна “Воплощеніе Христово, и страданіе и вся преславная его дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти” [Туттало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304].

¹⁵² Книга пророка Ісаї 54: 1.

¹⁵³ Слова “в страсъ” написано над рядком.

¹⁵⁴ В автографі далі іншим чорнилом дописано слово: *quid*.

¹⁵⁵ В автографі рукою Сковороди закреслено слова: “легша бистотечних”.

¹⁵⁶ В автографі рукою Сковороди закреслено слово *восточних*, а замість нього дописано слово *скортье*.

¹⁵⁷ Пор. народні приказки, створені на підставі Євангелії: “Не печися утренею – утренья тобою печенця” [*Номис*, № 5218]; “Не печаль ся утром, бо утро тобою” [*Франко*, № 26304].

¹⁵⁸ В автографі спочатку було *наречется*, а потім на полях рукою Сковороди написано *доведется*.

¹⁵⁹ Про особливості цього сквородинського перекладу оди Горації див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 164–170.

¹⁶⁰ *Горацій*. Оди, II, 16, 25–26. У перекладі Андрія Содомори: “Дневі радий будь, не турбуйсь майбутнім” [*Квінт Горацій Флакк.* Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56]. Ця сама думка є й у ще одного улюбленого автора Сковороди – Сенеки (Моральні листи до Луцілія, ХСVIII, 6): “Пригніченою є душа, що тривожиться завтрашнім” [*Луцій Анней Сенека.* Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 434].

¹⁶¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 34. Пор.: **Не пецьїтєсѧ ѡубо на ѡўтреї.** Ці слова не раз привертали увагу українських барокових авторів. Наприклад, Лазар Баранович писав: “Печешися о лѣтах многих, а Господь завѣщеваѧ: Не пецьїтєся и о утріи...” [*Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 287; див. також: Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 368; Сѣмѧ слова Божїя. – Почаїв, 1772. – С. 88–89, 299–305]. Михайло Козачинський прямо писав про те, що “тривога за майбутнє є порок”, який засуджував Христос у шостій главі Євангелії від св. Матвія [див.: *Козачинський М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 383].

¹⁶² Сковорода має на думці старий мотив, відомий найперше з байок Езопа (байка 102) та Федра (I, 25). Наприклад, у Федра він звучить так: “Собаки завше, Крокодилів боячись, / П’ють воду з Нілу, берегом гасаючи” [*Федр.* Байки / Упорядкування, передмова, переклад і примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 41]. Він був добре знаний в українській літературі й до Сковороди. Скажімо, про нього згадував Афанасій Кальнофойський, щоправда, з покликанням на “натуралістів” [див.: *Kalnofoyiski A.* Parergon cudow. – Kiiów, 1638. – S. 20].

¹⁶³ Далі нерозбірливо.

¹⁶⁴ Сковорода має на думці Послання св. ап. Павла до римлян 13: 12. Пор.: “Nox processit, dies autem appropriavit. Abiciamus ergo opera tenebrarum et induamur arma lucis”. У перекладі Івана Огієнка: “Ніч минула, а день наблизився, тож відкиньмо вчинки темряви й зодягнімось у зброю світла”.

¹⁶⁵ Далі пропущено слово *уѡр*.

¹⁶⁶ *Платон.* Бенкет, 218d.

¹⁶⁷ Пор.: “Бо що тільки людина посіє, те саме й пожне! Бо хто сіє для власного тіла свого, той від тіла тління пожне. А хто сіє для духа, той від духа пожне життя вічне” (Послання св. ап. Павла до галатів 6: 7–8). Є також народні приказки: “Як посієш, так збереш”; “Що посієш, те й пожнеш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 250, 252].

¹⁶⁸ Платон. Бенкет / Перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. – Львів, 2005. – С. 99.

¹⁶⁹ Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17.

¹⁷⁰ Борей (гр. *Βορέας*) – бог північного вітру в грецькій міфології.

¹⁷¹ Ідеться про перемогу ізраїльтян над Амаліком (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 8–15). Пор. із церковними піснеспівами й молитвами: “Крестаобразнома Моїсеєвыми рукама Амалікову силу в пустыни побѣдил еси”; “Господи Боже наш, послушавый Моїсея, простершаго к тебѣ руцѣ свои, и люди Израилевы укрѣпивый на Амаліка” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 451; 251 (друга пагін.)]. Якщо зважити на те, що ім’я Амалік у переносному сенсі означало “Антихрист”, а Ізраїль означає “перемагаючий або пануючий з Богом” [див.: Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 340, 415], то ця поезія набуває алегоричного значення – Скворода говорить тут про психомахію. Зрештою, таке саме значення мав цей образ і в інших авторів. Наприклад, Іван Величковський, порівнюючи Мойсея та Антонія Печерського, писав: “Он сотре фараона, изби Амаліка / сей же есть побѣдитель дѣмонскаго лика” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 126].

¹⁷² Переклад Леоніда Ушкалова.

¹⁷³ Скворода має на думці слова: “...Я – Господь, Бог твій, Бог задрісний, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене...” (Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 5).

¹⁷⁴ Варто відзначити, що стан, коли людина перебуває в непевності й засліпленості, вчитель Сквороди Михайло Козачинський називав “станом Фараона” [Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 367].

¹⁷⁵ Скворода має на думці слова: “Вавилонская дочко, що маєш і ти ограбована бути, – блажен, хто заплатить тобі на твій чин, що ти нам заподіяла! Блажен, хто ухопить та порозбиває об скелю і твої немовлята!...” (Книга Псалмів 137 (138): 8–9). Під скелею (каменем) слід розуміти Христа. Пор.: “І хто впаде на цей камінь – розіб’ється...” (Євангелія від св. Матвія 21: 44).

¹⁷⁶ Ім’я Люцифер (лат. *Lucifer*) означає “світлоносець”.

¹⁷⁷ Скворода має на думці слова: “І не дивно, бо сам сатана прикидається анголом світла!” (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 11: 14).

¹⁷⁸ Астрологія була надзвичайно популярною в старій Україні. Знаки Зодіака зображено вже в «Ізборникові Святослава» 1073 р. Перша друкована книжка українського автора («Прогностична оцінка 1483 року» Юрія Дрогобича) була астрологічною, так само, як і перша книжка слобідської літератури – «Про людську долю» (1699 р.) архимандрита Онуфрія.

¹⁷⁹ Очевидно, Скворода має на думці слова: “І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули...” (Апокаліпсис 21: 1).

¹⁸⁰ Очевидно, Скворода має на думці слова з Послання св. ап. Павла до філіп’ян 3: 20 (пор.: “Життя ж наше на небесах...”), які він переказував так: “По землѣ ходяще, обращеніе имама на небесѣх”.

¹⁸¹ Пор. зі словами св. Єроніма Стридонського (epistola XIV [c] ad Heliodorum Monachum): “Infinita eremi vastitas te terret? sed tu paradysum mente deambula” (“безконечна порожнеча самотності лякає тебе? а ти гуляй думками по райському саду”) [Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – T. 22. – Col. 354]. Див. також лист

Сковорода № 8 до Михайла Ковалинського, де філософ розглядає ту саму проблематику усамітнення (*ἐρημία*), сходження розуму в райський сад (*παράδεισος*), турботи про душу як її приготування до прийняття божества.

¹⁸² Див. прим. 427.

¹⁸³ Сковорода має на думці слова: "...Царство Небесне здобувається силою, і ті, хто вживає зусилля, хапають його" (Євангелія від св. Матвія 11: 12).

¹⁸⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 23. Пор.: *ἄγε μὴ ὄκο τῷ σὸν ὀφθαλμῷ*.

¹⁸⁵ Метафізика – прикінцева частина шкільного курсу філософії (*scientia ultranaturalis*), наука про буття як таке (онтологія) і про Бога та янголів (пневматологія) [див., наприклад: *Кониський Г.* Філософія надприродна, або Метафізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 511–512].

¹⁸⁶ Ідеться про Ревеку, вагітну Ісавом та Яковом, якій Господь сказав: "Два племена в утробі твої..." (Перша книга Мойсеева: Буття 25: 23).

¹⁸⁷ Сковорода має на думці слова: "І місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці, щоб у ньому світили, – слава бо Божа його освітила, а світильник для нього – Агнець. І народи ходитимуть у світлі його, а земські царі принесуть свою славу до нього" (Апокаліпсис 21: 23–24).

¹⁸⁸ Про віфлеємську зірку див.: Євангелія від св. Матвія 2: 1–2.

¹⁸⁹ Переклад Леоніда Ушкалова.

¹⁹⁰ Переклад Леоніда Ушкалова.

¹⁹¹ У Біблії: *επ’*.

¹⁹² Євангелія від св. Луки 4: 18.

¹⁹³ Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁹⁴ Ці слова взято з трагедії Еврипіда «Орест». Пор.: *“σῖγα σῖγα, λεπτόν ἰχνος ἀρβύλης / τίθετε, μὴ κτυπέῖτ’”* (*Еврипід.* Орест, 141).

¹⁹⁵ Вислів *“vivum cadaver”* ("живий труп") Сковорода міг запозичити з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 4. 3). Він є також в Еразмових «Домашніх бесідах» [див.: *Еразм Роттердамський.* Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 177]. Імовірним джерелом цього виразу вважають Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 6, де зринає фраза "живою померла" [див.: *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 93].

¹⁹⁶ Див. прим. (35) до циклу «Сад божественных пѣсней».

¹⁹⁷ Пор., наприклад, із думкою Дмитра Туптала: "...учители церковнии глаголют, яко всякоя болѣзни виновен ест грѣх" [*Туптало Д.* Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 68 (зв.)].

¹⁹⁸ Метафора "дух блудодійства" походить із Біблії. Пор.: *“πνεύματι πορνείας ἐπλανήθησαν”* (Книга пророка Осії 4: 12). У перекладі Івана Огієнка: "бо дух блудодійства заводить до блуду". Очевидно, Сковорода має тут на думці Книгу Псалмів 49 (50): 18. Пор.: "Як ти злодія бачив, то бігав із ним, і з перелюбниками накладав".

¹⁹⁹ "Галльською (французькою) хворобою" називали сифіліс. Див., наприклад: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 406.

²⁰⁰ Діоген Лаєрцій (II, 25) повідомляв, що Сократ "дотримувався такого здорового способу життя, що, коли Афіни охопила чума, він один залишився невразливим" [*Діоген Лаєрцій.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 111].

- ²⁰¹ У Плутарха далі: “dissipanturque facile, sanguine tenero et spiritu puro motum excipiente”.
- ²⁰² *Plutarchus. De tuenda sanitate praecepta, 127c–d* [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 219; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 151–152].
- ²⁰³ Це – латинська версія фрази “Λεπτόν ἰχθυός” з Еврипідової трагедії «Орест». Див. прим. 194.
- ²⁰⁴ Ідеться про ненависть. Пор.: “Кожен, хто ненавидить брата свого, той душоуб (ἀνθρωποκτόνος)” (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 15).
- ²⁰⁵ Сковорода має на думці слова: “Omnia mihi licent! Sed non omnia expediunt” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 6: 12). У перекладі Івана Огієнка: “Усе мені можна, та не все на пожиток”.
- ²⁰⁶ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: “Omnia munda mundis”. Зрештою, є й крилатий вислів: “Puris omnia pura” [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 285].
- ²⁰⁷ Очевидно, Сковорода має на думці такі Павлові слова: “quapropter si esca scandalizat fratrem meum, non manducabo carnem in aeternum” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 8: 13). У перекладі Івана Огієнка: “Ось тому, коли їжа спокушує брата мого, то повік я не їстиму м’яса, щоб не спокусити брата свого!”
- ²⁰⁸ У шкільних курсах моральної філософії *сором* трактували як різновид *страху* [див.: Козачинский М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 416]. Зрештою, як свідчить Діоген Лаєрцій (VII, 112), про це говорили ще стоїки [див.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 303].
- ²⁰⁹ Сковорода має на думці слова Христа: “Як хто любить Мене, той слово Моє берегтиме, і Отець мій полюбить його, і Ми прийдемо до нього, і оселю закладемо в нього” (Євангелія від св. Івана 14: 23).
- ²¹⁰ У Плутарха початок речення такий: “Sed sicut quae...”
- ²¹¹ У Плутарха: *tantum*.
- ²¹² У Плутарха: *ab*.
- ²¹³ У Плутарха далі: *est*.
- ²¹⁴ У Плутарха: *Quae*.
- ²¹⁵ У Плутарха: *benevolentia*.
- ²¹⁶ *Plutarchus. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 127c–d* [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 219; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 151–152].
- ²¹⁷ Див. прим. 22.
- ²¹⁸ Сковорода переказує тут діалог Ціцерона «Лелій, або Про дружбу» (XV, 55). Фраза: “Amici optima vitae suppellex” (“Друзі – найкраща прикраса життя”) – стала крилатою [див.: Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латуш Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 45].
- ²¹⁹ *Вергілій*. Буколіки, II, 65. Ця фраза стала крилатою [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 339].

²²⁰ Крез (гр. *Κροίσος*) (595–546 рр. до н. е.) – останній лідійський цар. Мав величезне багатство. Про нього розповідає Геродот у 29-му розділі першої книги своєї «Історії». Ім'я Креза стало прозивним як персоніфікація багатства. Саме в такій ролі воно зринає й у творах старих українських письменників [див., наприклад: *Полоцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.); *Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы*. – Киев, 1987. – С. 335].

²²¹ Гай Юлій Цезар (*Gaius Julius Caesar*) (100–44 рр. до н. е.) – славетний римський імператор, полководець, оратор і письменник. Його ім'я не раз поставало символом проминуності людської величі та слави [див., наприклад: *Полоцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

²²² Демосфен (гр. *Δημοσθένης*) (384–322 рр. до н. е.) – найбільший давньогрецький політичний оратор. Так само, як і Цезар, символізував проминальність людської слави [див., наприклад: *Полоцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

²²³ Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: “Ви друзі Мої, якщо чините все, що Я вам заповідую” (Євангелія від св. Івана 15: 14).

²²⁴ 27 січня Православна Церква відзначає повернення мощів св. Івана Златоуста.

²²⁵ Музи (лат. *Musae*) – дев'ять доньок Аполлона й Мнемозини; богині наук та мистецтв: Кліо, Евтерпа, Талія, Мельпомена, Терпсихора, Полігмнія, Ерато, Уранія, Калліопа.

²²⁶ Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных п'єсней».

²²⁷ Авторство цієї епіграми Діоген Лаертій (III, 33) приписував Платонові [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 63].

²²⁸ У Троїце-Сергієвій лаврі Сковорода перебував на початку 1755 р. (намісником лаври був тоді Кирило Ляшевецький). Він покинув обитель, очевидно, у першій декаді лютого 1755 р. [див.: *Махновець А. Григорій Сковорода. Біографія*. – Київ, 1972. – С. 127].

²²⁹ Діоген Лаертій свідчив (VIII, 15), що “святилищем Муз” називали перехід при будинку Піфагора в Метапонті, куди приходило чимало людю, щоб послухати філософа [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 336].

²³⁰ Ідеться про трьох святих отців-каппадокійців: Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Златоуста.

²³¹ Сентенції Менадра, 543. Пор. латинські, українські й російські відповідники цієї фрази: “Manus manum lavat” [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 207]; “Рука завше руку мьет” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 173]; “Рука руку мие, аби обі були білі” [Франко, № 22653]; “Рука руку мие, щоб білі були”; “Рука руку мие, нога ногу підпирає” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 138, 160]; “Рука руку мьет...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 135]. Наприкінці листа виторто один рядок, писаний грецькою мовою, а під ним іншою рукою та іншим чорнилом додано: “1763 die trium Sanctorum Basilii, Gregorii, Johanni” (“1763 року, у день трьох святих: Василя, Григорія та Івана”).

²³² Переклад Миколи Зерова [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 390].

²³³ *Аристотель*. Велика етика, 1211a30–35 [див.: *Аристотель*. Большая этика // *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 368].

²³⁴ *Арістотель*. Велика етика, 1213a25 [див.: *Аристотель*. Большая этика // *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 373]. Думка про друга як “друге я” була досить поширеною у філософії Стародавньої Греції та Риму. Варто пригадати, скажімо, ранній діалог Платона «Алківіад 1» (132c–133c) [див.: *Платон*. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 217–218] чи передачу Діогеном Лаерцієм (VII, 23) сентенцію Зенона з Кітіона [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 276]. Цю думку з посиланням на Арістотеля можна знайти також у старих українських письменників, наприклад, у Дмитра Туптала: “...аще и еллинскій философ Аристотель рече, обаче христіаном надобное: ‘Друг есть едина душа в тѣлесах двою’” [Туптало Д. Поученіе на память святых верховных апостол Петра и Павла // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 90].

²³⁵ У Плутарха: “Quod si”.

²³⁶ Інтерполяція Сковороди.

²³⁷ *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 52f [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 129; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 63].

²³⁸ Діоген Лаерцій (V, 40) свідчить, нібито Теофраст не раз казав, що “найдорожча трага – це час” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 217].

²³⁹ Див. прим. 266 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

²⁴⁰ У рукопису: “...τὸ κάλλος τὸ θεῖον”.

²⁴¹ Євангелія від св. Матвія 18: 10. Пор.: “...їхні Анголи повсякчасно бачать у небі обличчя Мого Отця, що на небі”.

²⁴² У рукопису: *deliciantes*.

²⁴³ Див.: “O bibliotheca nota paucis, ô libri, / Quos rara contrectat manus” [M. Antonii Mureti Presbyterii, J. C. et Civis Romani Oratores ac Poetae clariss[imi] Orationes, Epistolae, Hymnique Sacri. Editio nova. – Lipsiae, MDCLXV. – P. 492]. Сковорода переклав ці слова так: “ω бібліотеко ты моя избранны! / ω не многим книги чтомы!” Тим часом у перекладі Миколи Зерова ці слова звучать так: “І ти, полице, не для всіх призначена, / Добірні й дорогі книжки!” [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 384].

²⁴⁴ Див. лист Еразма Роттердамського до Християна Нортгофа (*Christian Northoff*) з Парижа 1497 р. [Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami, denuo recognitum et auctum / Per P. S. Allen. – Oxonii, MCMVI. – Т. I (1484–1514). – P. 173].

²⁴⁵ Розповідаючи про свого дядька Плінія Старшого (бл. 24–79), Пліній Молодший (бл. 62 – бл. 114) (Ш, 5, 16) зазначав: “Він уважав за втрачений увесь час, не відданий заняттям” [Письма Плиния Младшего. Книги I–X / Изд. подготовили М. Е. Сергиенко, А. И. Доватур. – Москва, 1983. – С. 46].

²⁴⁶ *Вергілій*. Енеїда, VI, 747. У перекладі Михайла Білика: “вогонь із небесного первня” [Публій Вергілій Марон. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 146].

²⁴⁷ Канон Пресвятій Богородиці, глас 8-ий, пісня 3-я. Див. також: *Могила П*. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 736, 857.

²⁴⁸ Євангелія від св. Матвія 24: 20; Євангелія від св. Марка 13: 18.

²⁴⁹ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁵⁰ У нижньому лівому кутку автографа іншим чорнилом дописано: “febr[uius] 15” (“15 лют[ого]”).

²⁵¹ У рукопису: *sodales*.

²⁵² Тіфон (гр. *Τιφωνός*) – син троянського царя Лаомедонта, чоловік Еос (Аврори), яка випрохала була в богів для нього безсмертя, та, на своє горе, забула попрохати вічної молодості, тому Тіфон старів усе дужче й дужче.

²⁵³ Цар Нестор був дуже старий. Слід зазначити, що образи Тіфона й Нестора як довгожителів уже в римських класиків належали до риторичної топіки [див.: *Курціус Е.-Р.* Свропейська література і латинське середньовіччя / Переклад з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 94–95].

²⁵⁴ Ідею християнської релігії як дружби, цілком по-аристотелівськи потрактовану не як певний емоційний стан, а як форму соціальної та політичної взаємодії, перегадом буде розвивати о. Павло Флоренський у своїй роботі «Столп и утверждение Истины» (лист одинадцятий: Дружба).

²⁵⁵ Сковорода має на думці слова: “*mandatum novum do vobis ut diligatis invicem sicut dilexi vos ut et vos diligatis invicem*” (Євангелія від св. Івана 13: 34). У перекладі Івана Огієнка: “Нову заповідь Я вам даю: Любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви!”

²⁵⁶ Пор.: “*Deus caritas est*”; “ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: “Бог є любов”.

²⁵⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1. Пор.: “*si linguis hominum loquar et angelorum caritatem autem non habeam factus sum velut aes sonans aut cymbalum tinniens*”. У перекладі Івана Огієнка: “Коли я говорю мовами людськими й ангольськими, та любови не маю, – то став я як мідь *та* дзвінка або бубон гудячий!”

²⁵⁸ Апокаліпсис 1: 8; 26: 6; 22: 13. У перекладі Івана Огієнка: “Я Альфа й Омега”. Така глоризація любові була характерна також для інших українських барокових письменників. Пригадаймо, наприклад, Іоанікія Сенютовича, який, услід за св. ап. Павлом, писав: “Велико дѣло любве, еюже вся, и без нея ничтоже. Человѣческими и ангелскими глаголати языки зѣло преславно, но без любве, единый звук кимвалный. Прорицати будущая, разумѣти сокровенная, чудеса творити, нѣчто ест Божественнаго, обаче и в сих без любви дѣлатель едино естъ ничтоже. Любы долготерпит, милосердствует. Любы не завидит, не превозносится, не гордится, не безчинствует, не ищет своя си, не раздражается, вся любит, всему вѣру емлет, вся уповае, сими образы вѣтъйствующая. Любы кому не имать быти пріятна! Кого не в лѣпоту восхитит, вселюбезна вѣсм сущи! Разумом творимое часть точію дѣла, от части бо разумѣваем, в любвѣ же что не совершенно, исполненіе закона любви. Разум кичит, а любовь созидает. Пророчества упразднятсѣ, языки умолкнут, разум испразднится, любы николиже отпадаеъ” [Сенютович І. Передмова до «Канонів Богородичних» 1716 р. // *Титов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 514].

²⁵⁹ *Вергілій*. Буколіки, VIII, 11.

²⁶⁰ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁶¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 5: 3. Пор.: ἡ σκάφη ὕψαισε ἡς корабλῶν наρῶды.

²⁶² Сковорода має на думці притчу про сіяча, зокрема слова: “А інші [зерна] попадали в терен, – і вигнався терен, і їх поглушив” (Євангелія від св. Матвія 13: 7).

²⁶³ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁶⁴ “*In magnis et voluisse sat est*” – слова Секста Проперція (бл. 50 р. до н. е. – 15 р. н. е.), які стали крилатою фразою [див.: Вечные истины на вечной латыни. *De verbo in verbum: Латинские изречения* / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 170]. Сковорода міг узяти їх, приміром, з «Адапій» Еразма Роттердамського (II. 8. 55).

²⁶⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: “fratres, nolite pueri effici sensibus, sed malitia parvuli estote, sensibus autem perfecti estote” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 20). У перекладі Івана Огієнка: “Браття, не будьте дітьми своїм розумом, – будьте в лихому дітьми, а в розумі досконалими будьте!”. Див. також Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12–14: “Etenim cum deberetis magistri esse propter tempus, rursus indigetis, ut vos doceat aliquis elementa exordii sermonum Dei, et facti estis, quibus lacte opus sit, non solido cibo. Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis iustitiae, parvulus enim est; perfectorum autem est solidus cibus, eorum, qui pro consuetudine exercitatos habent sensus ad discretionem boni ac mali”. У перекладі Івана Огієнка: “Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова. І ви стали такими, яким потрібне молоко, а не страва тверда. Бо хто молока вживає, той недосвідчений у слові правди, – бо він немовля. А страва тверда – для дорослих, що мають чуття, привчені звичкою розрізняти добро й зло”.

²⁶⁶ Ідеться про “обоження”. Див. прим. 290 до діалогу «Беґда, нареченная двое».

²⁶⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова” (Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12).

²⁶⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 102 (103): 11. Останнє слово має форму: **оутвердїнь**.

²⁶⁹ Сковорода говорить тут про так звані “богословські” чесноти – віру, надію та любов, котрі, як писав Петро Могила, є “первая добродѣтели христіанскія..., без них же никтоже спасется” [Могила П. Собрание краткія науки о артикулах вѣры, сирѣчь о догматѣх, или о преданїях вѣры православно каѳолическія христіанскія. – Почаїв, 1783. – Арк. 55]. Найважливішою з-поміж них є любов – чеснота, що може бути окреслена як “знаменіє внѣшнее внутряго житїя челоувѣка христіанина” та “сѣмя всѣх добродѣтелей” [Максимович І. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 275 (зв.), 276 (зв.)].

²⁷⁰ Пор.: “ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16).

²⁷¹ Цю латинську приказку використовували й інші українські письменники. Наприклад, Іпатій Потій писав: “Старая приповѣсть латинская: ‘не всѣм дано есть доступити Коринѳу’” [Отвѣт Іпатія Потєя Кайрику Острожскому // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1075].

²⁷² Образ євангельського віслюка, що на ньому Христос в’їжджає до Єрусалима, був досить популярним в українській бароковій літературі. Його тлумачили і в алегоричному сенсі, наприклад, як урятований Христом “народ поганскій” [див.: *Галатовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 61] чи як переможені праведником гріхи [див.: *Радивиловський А.* Огородок Марїи Богородици. – Київ, 1676. – С. 1025]. Сковорода, на взір святого Франциска Асизького [див. про це: *Лотман Ю. М.* Об одном темном месте в письме Григория Сковороды // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Т. 44. – № 2. – С. 170–171; прикметно, що коментатори часом називали Сковороду “українським Франциском Асизьким”; див.: *Arseniew N. von.* Bilder aus russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 28; пор.: *Ковалінський М. І.* Григорій Савич Сковорода (Життя і деякі думки українського філософа-спіритуаліста) / Опр. Ю. Русов. – Лондон, 1956. – С. 27], трактує його як людське тіло, що є носієм душі.

²⁷³ Сковорода говорить тут про “золоту мірноту”. Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни». Сам по собі вислів “μηδὲν ἄγαν” (“нічого

надміру”) Сковорода міг віднайти в Діогена Лаерція (I, 41), де він приписаний Хілонові [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* – Москва, 1979. – С. 75].

²⁷⁴ Див.: “ubi enim sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi sum in medio eorum” (Євангелія від св. Матвія 18: 20). У перекладі Івана Отієнка: “Бо де двоє чи троє в Ім’я Моє зібрані, – там Я серед них”.

²⁷⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: “...без Мене нічого чинити не можете ви” (Євангелія від св. Івана 15: 5).

²⁷⁶ *Patrologiae cursus completus. Series latina* / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – Т. 63. – Col. 657–658.

²⁷⁷ Аніцій Манлій Торкват Северин Боецій (*Anicius Manlius Torquatus Severinus Boetius*) (бл. 475–524 рр.) – видатний римський філософ і математик, учень Прокла Діадоха, дорадник короля остготів Теодоріха. Боеція часто називають “останнім римлянином”. Він був знаний у старій Україні найперше як автор «Розради від філософії». На Боеція покликалися, коли йшлося, наприклад, про поняття *вічності* (Феофан Прокопович, зокрема, писав: “Численні [філософи] надають перевагу визначенню вічності Боецієм, згідно з яким *вічність означає мати безмежне, всеосяжне і досконале життя*” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 242]), *персони* (“...персону Боеціуш в Книзѣ своєї о двух натурах так описує: ‘Персона ест натуре розумной истность нероздѣльная...’” [Галятівський І. *Месія правдивий.* – Київ, 1669. – Арк. 94]; пор.: “*naturae rationabilis individua substantia*”), про моральну філософію [див.: *Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком.* – Чернігів, 1708. – Арк. 58, 308 (зв.), 310 (зв.)], *блаженство* [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика* // *Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст.* / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 96] тощо. З українських письменників новітньої доби Боецієве окреслення *персони* цитував по-латинському Євген Маланюк [див.: *Маланюк Є. Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання.* – Київ, 2008. – С. 225].

²⁷⁸ Афекти (лат. *affectus*, гр. *πάθος*) в українській бароковій традиції зазвичай розглядали як “душевні порухи, народжені від осягнення добра та зла” [Summula graesertorum rhetororum. – Poznań, 1778. – Р. 31; пор.: Прокопович Ф. *Про риторичне мистецтво* // Прокопович Ф. *Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 286; Конисский Г. *Нравственная философия, или Этика* // *Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст.* / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 474].

²⁷⁹ Фізика, чи натурфілософія (*philosophia naturalis*), – частина шкільного філософського курсу, де розглядалися всі природні тіла та їхні властивості. Єство та сенс натурфілософії, як її розуміли українські інтелектуалісти старої доби, можна з’ясувати з «Промови про заслути й користь фізики» Феофана Прокоповича [див.: Прокопович Ф. *Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 115–118].

²⁸⁰ Див. прим. 185.

²⁸¹ Євангелія від св. Івана 14: 27. Про цей “мир Божий, що вищий від усякого розуму (Фил. 4: 7), що його залишив Христос своїм апостолам (Ів. 14: 27)” розмірковував ще Оріген [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 208].

²⁸² Стоя – школа давньогрецької філософії, заснована в Афінах близько 300 р. до н. е. Зеноном із Кітіона (бл. 335 – бл. 262 рр. до н. е.). Етимологію цього слова Памва Беринда пояснював так: “еллински – ганок, оттоль стоіки философи названи, от ганку, в котором

диспутовали” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 459]. Історію цієї школи заведено поділяти на три періоди: Стара Стоя (Зенон, Хризипп), Середня Стоя (Посидоній) та Пізня Стоя (Сенека, Епиктет, Марк Аврелій). Ідеї стоїків були дуже популярні в XVII–XVIII ст., коли розвинувся так званий “неостойцизм”. У своїх творах Сковорода згадує про зачинателя стоїчної філософії Зенона з Кітіона, а також про чільних представників римського стоїцизму: Сенеку й імператора Марка Аврелія. Наука стоїків справила вплив на Сковороду, зокрема, на його теорію “сродності”.

²⁸³ Апатія (гр. ἀπάθεια) – один з основних принципів стоїчної філософії. Правлячи про людське щастя (*μακαρία, beatitudo*), Сковорода, так само, як, приміром, його вчитель Георгій Кониський, підкреслював, що афектам варто протиставляти не витлумачену в душі стоїків апатію, а пристрасті, погамовані розумом. Так само поцінювали стоїчну апатію також деякі інші киево-могилянські філософи [пор.: Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 257]. Зрештою, те саме було і в західній традиції. Досить пригадати бодай славетну книжку Ніколя Кавсіна «De eloquentia sacra et humana libri XVI» [див.: Ulčinaite E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 137].

²⁸⁴ Тут Сковорода близький до Аристотеля. Як свідчив Діоген Лаєрцій (V, 31), Аристотель казав, що мудрий чоловік “не вільний від пристрастей, а помірний у них” [Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 214]. Принаймні стоїк Сенека пов’язував таку позицію саме з перипатетиками. “Не раз поставало питання, – писав він у «Моральних листах до Луцілія» (CXVI, 1), – що краще: коли в нас помірковані пристрасті чи коли їх нема взагалі? Наші [тобто стоїки] проганяють їх, перипатетики – погамовують” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 516].

²⁸⁵ Сковорода має на думці слова: “А щоб я через пребагато об’явлень не величався, то дано мені в тіло колючку, – посланця сатани, щоб бив в обличчя мене, щоб я не величався” (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 7).

²⁸⁶ Можливо, Сковорода має на думці Третю книгу царств 19: 12.

²⁸⁷ Див.: Євангелія від св. Матвія 5: 3–11.

²⁸⁸ Боецій С. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 58.

²⁸⁹ Ідеться про Якова Єнкевича (“города Харкова Троецкой церкви священника Бориса сын”), який навчався в класі синтаксими Харківського колегіуму, коли цей клас вів Сковорода. У його батька квартирували під час навчання брати Ковалинські [див.: Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 185–186].

²⁹⁰ Пор.: “militia est vita hominis super terram” (Книга Йова 7: 1). У перекладі Івана Огієнка: “Хіба чоловік на землі – не на службі військовій?”. Можна пригадати також «Моральні листи до Луцілія» Сенеки: “Atqui vivere, Lucili, militare est” (XCVI, 5) (“А жити, Луцілію, – це наче служити у війську” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 429]). Див. прим. 421 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном счастье в жизни».

²⁹¹ Це – трохи скорочена форма старої латинської приказки: “De duobus malis minimum eligendum” [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 88].

²⁹² В автографі це слово подано замість закресленого: *praeni*.

²⁹³ Префектом Харківського колегіуму на той час був Лаврентій Кордет. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

²⁹⁴ Переклад Миколи Зерова [Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 389–390].

²⁹⁵ Пор.: “Тому то, хто їстиме хліб цей чи питиме чашу Господню негідно, – буде винний супроти тіла та крові Господньої! Нехай же людина випробовує себе, і так нехай хліб їсть і з чаші хай п’є. Бо хто їсть і п’є негідно, не розважаючи про тіло, той суд собі їсть і п’є! Через це поміж вами багато недужих і хворих...” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 11: 27–30).

²⁹⁶ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁹⁷ В автографі закреслено слово *corpus*, а згори дописано *et*.

²⁹⁸ Пор.: “*si est corpus animale, est et spirituale*” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44). У перекладі Івана Огієнка: “Є тіло звичайне, є й тіло духовне”.

²⁹⁹ В автографі закреслено слово: *latitano*.

³⁰⁰ В автографі слово *calore* дописано над рядком.

³⁰¹ Пор.: “Але ви не так пізнали Христа, якщо ви чули про Нього, і навчилися в Нім, бо правда в Ісусі, щоб відкинути, за першим поступованням, старого чоловіка, який зотліває в звабливих пожадливостях, та відновлятися духом вашого розуму, і зодягнутися в нового чоловіка, створеного за Богом у справедливості й святості правди” (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 20–24).

³⁰² Пор.: “То дух, що оживлює, тіло ж не помагає нічого. Слова, що їх Я говорив вам, то дух і життя” (Євангелія від св. Івана 6: 63).

³⁰³ В автографі слова *Et est* дописані над рядком.

³⁰⁴ Скворода має на думці поцілунок Юди (Євангелія від св. Матвія 26: 48; Євангелія від св. Марка 14: 44; Євангелія від св. Луки 22: 46).

³⁰⁵ Пор.: “Хіба ви не знаєте, що ваші тіла – то члени Христові? Отож, узявши члени Христові, зроблю їх членами розпусниці? Зовсім ні! Хіба ви не знаєте, що той, хто злучується з розпусницею, стає одним тілом із нею?” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 6: 15–16).

³⁰⁶ В автографі слово *sacra* дописане над рядком.

³⁰⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

³⁰⁸ Див. прим. 1 до поезії «*O delicati blanda etc.*».

³⁰⁹ Гален (*Galenus*) Клавдій (129–199 рр.) – славетний римський учений-природознавець, лікар імператорів Марка Аврелія, Вера та Коммода, автор трактату «Про частини людського тіла»; як філософ, був прибічником ідей Платона, Арістотеля та стоїків.

³¹⁰ Гіппократ (гр. *Ἱπποκράτης*) Косський (бл. 460–377 чи 356 рр. до н. е.) – славетний старогрецький лікар. Гіппократ та Гален, як найвищі авторитети в ділянці медицини, згадуються поруч і в інших джерелах [див., наприклад: Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 415; Номоканон, си ест Законоправилик. – Київ, 1629. – С. 124; Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 598 (зв.); Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 173].

³¹¹ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 7. Пор.: *міръ вѣій, прѣвосходѣй всѣкъ ѡмъ*.

³¹² В оригіналі ця фраза звучить так: “*καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ ἢ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν...*” (Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 7).

³¹³ Парафраза Євангелії від св. Марка: 4: 41. Пор.: *вѣтръ ѡ морѣ послышавтъ єго̀*. Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

³¹⁴ Можливо, Скворода має на думці слова Христа: “*Vae vobis, scribae et pharisei hypocritae, quia similes estis sepulcris dealbatis, quae a foris quidem parent speciosa, intus vero plena sunt ossibus mortuorum et omni spurcitia!*” (Євангелія від св. Матвія 23: 27). У перекладі Івана Отієнка: “Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистоти!”.

³¹⁵ *Вергілій*. Буколіки, III, 93.

³¹⁶ Можливо, Скворода натякає тут на одне місце з листа Ціцерона до Тіта Помпонія Аттика (2. 9): “...denique etiam Vatini strumam sacerdoti διβάφω vestiant” (“і одягнуть в дібаф жерця навіть товсту шию Ватинія”). Та й загалом Ціцерон називав Ватинія – народного трибуна 59 р., креатуру Цезаря – “товстою шиєю держави” (“struma civitates”).

³¹⁷ Див. прим. 21.

³¹⁸ У рукопису: *sodales*.

³¹⁹ Евр (гр. *Εὖρος*) – східний чи південно-східний вітер у грецькій міфології.

³²⁰ Див. прим. 246.

³²¹ Це прислів'я є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 2. 44). Пор. його українські версії: “Де мило, там очі, де болить, там руки” [Франко, № 17429]; “Що в кого болить, той про те й говорить”; “Де болить – там і торкаєш кожну мить” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 543]. Українські письменники використовували його й до Сквороди. Досить пригадати хоч би Дмитра Туптала (“где болит, там рука” [Туптало Д. Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 67 (зв.)]) чи Івана Величковського: “и як рука, где болить, там ся дотикает” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 89].

³²² Пор. із тезою Касіяна Саковича: “скупому часто сняться гроші, купцю – товари, рибалці – ставки, неводи, риба. Мисливцю ж сняться гаї, поля, хорти, зайці. Солдату – труби, війни, залицальнику – коханки, студенту – лекції, диспутації” [Сакович К. Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 416–417].

³²³ Пор.: “...чи ж не вибрав Бог бідарів цього світу за багатих вірою й за спадкоємців Царства, яке обіцяв Він тим, хто любить Його?” (Соборне послання св. ап. Якова 2: 5).

³²⁴ Євангелія від св. Матвія 13: 11.

³²⁵ Пор.: “Отож, уважайте, щоб поводитися обережно, не як немудрі, використовуючи час, – дні бо лукаві!” (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15–16).

³²⁶ Ці роздуми Сквороди про час підходять до міркувань, скажімо, Августина в його «Сповіді» (11. XIV. 17) (пор.: “...Якби ніщо не проминало, то не було б минулого часу; якби ніщо не наставало, то не було б майбутнього часу; а якби не було нічого, то взагалі не було б часу теперішнього. Але яким чином ‘е’ ці два часи – минулий і майбутній, – коли минулого вже нема, а майбутнього ще немає? І сам час теперішній, якщо б він був завжди теперішнім і не пропадав у минулому, то не був би вже часом, а був би вічністю. Отже, коли теперішній час, щоб бути часом, має пропадати в минувшині, то як же ми можемо твердити, що час ‘існує’, коли єдина рація його буття – це не буття. Отже, ми маємо право сказати, що час існує хіба тільки тому, що він прямує в небуття” [Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 222]) чи Дмитра Туптала (пор.: “Дѣлится же время на три части: на мимошедшее, настоящее и будущее. Мимошедшее время вѣмы яко бѣ, но уже преиде и погибе, ниже бо возвратится когда. Будущаго же времени чаем, но не вѣмы, каково то будет. Настоящее же мнимся имѣти, но ни чего имамы, кромѣ единого краткаго часца, глаголемаго ‘нынѣ’. ‘Нынѣ’ абіе есть и

абіе нѣсть, преиде бо паки ино настае ‘нынѣ’, паки и то переходит, якоже в дѣлаемых и настояемых часах минуты едина по дружѣи идет... настоящее время, глаголемое ‘нынѣ’, не вѣсть стояти, но вѣчну течет, аки капля нѣкая в низ текущая и черту по себѣ оставляющая, на предняя же простирающаяся, доколѣже оскудѣет и исхнет» [Туптало Д. Розыск о раскольниковской брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 205 (зв.)–206 (зв.)]. А крім того, зосередженість на теперішньому була важливим завданням духовних вправ у стародавніх греків та римлян.

³²⁷ Див. прим. 228.

³²⁸ Скворода цитує тут (трохи змінено) текст епіграми невідомого автора з «Палатинської антології» (XI, 51). Див. прим. 188 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³²⁹ Книжною українською мовою Скворода переклав цю епіграму так: “Наслаждайся дней твоих, все бо вмаль старѣет. / В одно лѣто из козленка стал косматый цап”. Філософ використав її як епіграф до 30-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

³³⁰ *Вергілій*. Енеїда, VIII, 560 [див.: *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірів і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 188].

³³¹ Можна пригадати, що Епікур розумів саму етику як знання “περὶ αἰσθήσεων καὶ φυχῶν” (“про те, що слід обирати й чого уникати”) [див.: *Кулаковський Ю. А.* Эсхатология и эпикуреизм в античном мире: Избранные работы. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 173].

³³² Скорочений виклад-переказ Платонових міркувань про те, що без знання істини не можна відрізнити справжнє від примарного (Держава, IX 585a, 586a): “Чи будеш ти дивуватися, якщо люди, які не знають істини про багато інших речей, не мають належного знання й про це? Щодо задоволення, страждання та проміжного стану люди налаштовані так, що коли їх несе вбік страждання, то вони міркують правильно й по-справжньому страждають, але коли вони переходять від страждання до проміжного стану, то дуже схильні вважати, нібито це приносить задоволення та радість. Можна подумати, що вони дивляться на сіре, порівнюючи його з чорним і не знаючи білого, – так вони помиляються, порівнюючи страждання з його відсутністю й нічого не відаючи про задоволення... Отже, того, хто не має досвіду в поміркованості й цноті, хто постійно проводить час у бенкетах та інших таких самих розвагах, звісно, відносно униз, а потім знову до середини, так вони й блукають усе життя. Вони ніколи не вийдуть за ці межі, адже вони ніколи не бачили справді високого й не піднімались до нього, не сповнювались по-справжньому справжнім, не пробували надійного й чистого задоволення...” [Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1994. – Т. 3. – С. 379–380].

³³³ Очевидно, Скворода має на думці п'ятий розділ Книги пророка Ісаї (5: 8–30), де рефреном іде фраза “vae qui...” (у перекладі Івана Огієнка: “Горе тим, що...”). Тут ідеться про слова: “Горе тим, що зло називають добром, а добро – злом, що ставлять темноту за світло, а світло – за темряву, що ставлять гірке за солодке, а солодке – за гірке!” (Книга пророка Ісаї 5: 20).

³³⁴ Ідеться про Григорія Ковалинського.

³³⁵ Переклад Леоніда Ушкалова.

³³⁶ Очевидно, це варіація на тему Книги Псалмів 89 (90): 9. Пор.: “Quoniam omnes dies nostri evanuerunt in ira tua, consumpsimus ut suspirium annos nostros”. У перекладі Івана Огієнка: “Бо всі наші дні промайнули у гніві Твоєм, скінчили літа ми свої, як зідхання...”.

³³⁷ Пор.: “...нас побивають за Тебе щоденно, пораховано нас, як овечок жертвовних...” (Книга Псалмів 43 (44): 23).

³³⁸ На цьому текст вірша обривається. У рукопису його перекреслено навкоси, а далі на цій-таки сторінці іншим почерком та іншим чорнилом дописано такий вірш:

Περὶ τοῦ κόσμου [Про світ]
Fallax hic mundua mundi cur nomine quadet,
Quos solet immundis fallere saepe bonis.
Свѣт сей загѣм, думаю, названній ест свѣтом,
Что в тму многих заводит прелесним свѣтом.

³³⁹ Пор.: “І з’явилися їм язики поділені, немов би огненні, та й на кожному з них по одному осів. Усі ж вони сповнилися Духом Святим, і почали говорити іншими мовами...” (Дії св. апостолів 2: 3–4).

³⁴⁰ Пор.: “Тому то, коли хто в Христі, той створіння нове, – стародавнє минуло, ось сталося нове!” (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 17).

³⁴¹ Пор.: “Їхній кінець – то загибель, шлунок – їхній бог, а слава – в їхньому соромі... Вони думають тільки про земне! (Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 19).

³⁴² Пор.: “І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули, і моря вже не було. І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сховався із неба від Бога, що був приготований, як невіста, прикрашена для чоловіка свого. І почув я гучний голос із престолу, який кликав: ‘Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними!’” (Апокаліпсис 21: 1–3).

³⁴³ Див. прим. 92 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

³⁴⁴ Сковорода має на думці Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12–14. У перекладі Івана Огієнка: “Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова. І ви стали такими, яким потрібне молоко, а не страва тверда. Бо хто молока вживає, той недосвідчений у слові правди, – бо він немовля. А страва тверда – для дорослих, що мають чуття, привчені звичкою розрізняти добро й зло”.

³⁴⁵ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 49: 12: “et dentes lacte candidiores”. У перекладі Івана Огієнка: “а від молока – білозубий”.

³⁴⁶ Переклад Леоніда Ушкалова.

³⁴⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

³⁴⁸ Сковорода має на думці слова: **И** благословѣнъ **ѧ** сѣмѣиоуъ, **и** речѣ къ мѣрѣнъ мѣрѣнъ **ѧ** сѣ, **л**ежѣтъ сѣи на падѣнѣи **и** на востанѣи **и** многѣи во **и**ири (Євангелія від св. Луки 2: 34).

³⁴⁹ Послання св. ап. Павла до Тита 1: 15.

³⁵⁰ Латинська фраза *stulta philosophia* (‘дурна філософія’) корелює у Сковороди зі слов’янським словом *глупомудріє* та грецьким *μωροσοφία*.

³⁵¹ Книга Притч Соломонових 9: 9.

³⁵² Публій Теренцій Афр (*Publius Terentius Afer*) (бл. 190–159 рр. до н. е.) – карфагенянин, раб, згодом вільновідпущеник Теренція Лукана, славетний римський комедіограф, член гуртка Сціпіона Молодшого. Був дуже популярний у Європі, починаючи з доби Ренесансу [див.: *Перетц В. Н.* К истории польского и русского народного театра // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – 1910. – Т. XV. – Кн. 4. – С. 151]. Теренцій був добре знаний також у старій Україні, зокрема, як взірцевий комедіограф [див.: *Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – Р. 69], чий твори варто наслідувати, пишучи низьким стилем [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 157]. Його ім’я та імена персонажів його комедій могли зринати навіть у богословсько-полемічних трактатах [див., наприклад: *Smotryckij M.* Obrona verificacyej // *Collected Works of Meletij Smotryckij* / With an

Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 450, 459]. Сковорода переклав переказ однієї з найліпших його комедій «Брати».

³⁵³ Рядок із комедії Теренція «Самомучитель» (210, 221) [див.: *Теренций*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 99].

³⁵⁴ Ідеться про приятеля Михайла Ковалинського Миколу Заводовського – “Хотмыжской протопопѣи слободы Грайворона Архангельской церкви священника Михайла сын Николай Заводовский”, який вступив до Харківського колегіуму в 1754 р.

³⁵⁵ Схожа сентенція є в трактаті «Rhetorica ad Herennium». Пор.: “Omnium malorum stultitia est mater” [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 151]. Зрештою, ця фраза стала крилатою [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 249].

³⁵⁶ В автографі далі закреслено слово: *quat.*

³⁵⁷ У Плутарха далі: *enim.*

³⁵⁸ Далі Сковорода вільно переказує Плутарха. Пор.: “Ita et adolescentum philosophiae dare operam volentium, qui maxime vani sunt et gravitatis expertes, audaciam ii habent, speciemque, et incessum vultumque plenum superbiae ac contemptus nemini parcentis...”

³⁵⁹ *Plutarchus*. Quomodo quis suos in virtute paranda sentire possit profectus, 81c [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 162; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 96–97]. Пор. з народними прислів’ями: “Пустий колос горі пне ся” [Франко, № 15265]; “Колос повний гнеться до землі, а пустий догори стирчить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 132]; “Порожний колос вище стоить” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 445], або з емблематичним малюнком «Колос своєю тяжестію наклоненный» (підпис: “Чрезмѣрная тяжесть обременяет меня. Mihi pondera casus”) [Емвлемы и смволю избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 62–63].

³⁶⁰ Хрїєво риторично називають якусь тезу, супроводжувану її докладним розглядом [див., наприклад: *Довгалецький М.* Хрїє словосна до слів царя Соломона “Безмежне число нерозумних” // *Довгалецький М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 380–384].

³⁶¹ Лідійський, чи пробний, камінь – чорний брусок зернистого кремнієвого сланцю, на якому за кольором визначають пробу шляхетного металу. Феофан Прокопович у своїй «Фізиці» писав про нього так: “Інші камені не зараховуються до мармурів, як лідійський камінь, сміріс, яким звичайно розбивається скло, пірит, кремій та ін.” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 496]. “Лідійським каменем” старі українські богослови називали Святе Письмо. Наприклад, Петро Могила зазначав: “Писаніє Ветхаго и Новаго Завѣта святоє богонаученное и богодухновенное ест, и Церкви от Бога яко лідійській камень в изъявление своея истинны и в обличіє лести подано ест” [Могила П. *Євхологїон, або Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 126; пор.: *Кониський Г.* *Філософські твори: У 2 т.* – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 54].

³⁶² Можливо, ця фраза має за джерело молитовні тексти (пор.: “...егоже во свѣдительство дым неугасая курится” [Могила П. *Євхологїон, або Молитвослов или Требник.* – Київ, 1646. – С. 344 (третья пагін.)]) або прислів’я на взір: “Бодай сі лиш закурило за тобов, де підеш!” [Франко, № 16116].

³⁶³ В автографі це слово написано над рядком.

³⁶⁴ Ця фраза є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (Ш. 6. 75).

³⁶⁵ Ця фраза є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (Ш. 6. 75).

³⁶⁶ Демонакт (гр. Δημωναξ) (нар. бл. 90 р. до н. е.) – видатний афінський філософ-кінік доби імператора Адріана, учень Деметрія.

³⁶⁷ Лаконці, тобто мешканці стародавньої Лаконії (Спарти), мали за звичку висловлювати свої думки чітко й стисло. Однак насправді Демонакт народився на Кіпрі. Як свідчив Лукіан («Життєпис Демонакта», 3): “Він був родом із Кіпру й походив із досить відомої своїм становищем і статком родини” [Лукіан из Самосаты. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 104].

³⁶⁸ Це – четверта гнома Демонакта [див.: Антология кинизма: Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 277].

³⁶⁹ Про цей вислів ми знаємо так: “Коли якісь люди метикували, чи має космос душу, а потім – чи він кулястий, Демонакт промовив: ‘Ось ви все клопочетеся про космос, а про те, що самі по вуха в гріхах, навіть не заїкаєтесь’” [Антология кинизма: Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 277].

³⁷⁰ Скворода переказує рядки комедії Теренція «Самомучитель» (210, 221) [див.: Теренций. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 99].

³⁷¹ Цей мотив був добре знаний у літературі українського бароко. Наприклад, Іван Максимович писав: “Блажен, кто чужды бѣды прилежно взирает, / Себе тѣх соблюдает, лучше избирает” [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 119; пор.: Сьмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 151–152].

³⁷² Правий край аркуша зрізаний. Слово *alienis* відтворено за харківським виданням творів Сквороди 1894 р., в якому воно взяте з другого вірша другої книги поеми Лукреція «Про природу речей».

³⁷³ Образ гомерівських богів-олімпійців, що дивляться з небес на марноту людського життя, є в славетній «Похвалі глупоті» улюбленого письменника Сквороди Еразма Роттердамського: коли богам набридають поважні справи, “сідають вони на край неба і, посліявши лоби, дивляться, чим займаються люди на землі. Для богів це вельми приємне видовище. Боже безсмертний, чого там тільки не побачиш!.. Один упадає за жіночкою... Другого вабить не дружина, а придане... Четвертий перетворює в дурницю жалобу... Шостий все, що тільки може, гребе до себе і пхає в пельку... Сьомий верхом блаженства вважає сон і дозвілля...” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 62].

³⁷⁴ Скворода нав’язується тут до поеми Лукреція «Про природу речей» (II, 1–4): “Солодко, бурю зустрівши в затишку, на узбережжі, / Море здаля споглядать, де хтось інший потрапив у скруту. / Ні, насолоду приносить не те, що змага когось хвиля, – / Солодко бачити, скільки страждань одігнав ти від себе” [Тім Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 50]. Схожа думка є також у похвалі історії Діодора Сицилійського [див.: Діодор Сицилійський. Введение к «Исторической библиотеке» // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 82]; її цитував, наприклад, Феофан Прокопович [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 337–338].

³⁷⁵ Як свідчив Діоген Лаертій (VIII, 8), Піфагор начебто казав, що “людське життя схоже на якесь гульбище, куди одні приходять заради змагання, другі – заради торгівлі, а найщасливіші – аби подивитися; так і в житті: одні, на манір рабів, жадібні до слави та багатства, а філософи прагнуть самої тільки правди” [Діоген Лаертський. О жизни, учениях

и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 334]. Докладнішу версію цього сюжету подав Цицерон у своїх «Тускуланських бесідах» (V, III, 8–9): на запитання фліунтського правителя Леонта, хто такі філософи та чим вони відрізняються від інших людей, “Піфагор відповів, що людське життя нагадує йому святкове торжище, котре влаштовують під час найбільш пишних загальногрецьких ігор. Одні люди прагнуть отримати там вінок слави та відомості вправами загартованих тіл, інші приходять задля того, щоб нажитися, продаючи або купуючи щось, а треті, найрозумніші, не шукають собі ані оплесків, ані прибутку, а приходять лиш подивитися, що та як тут діється. Так само й ми нібито прибули з іншого життя в це життя, як прибувають на святкове торжище з іншого міста, і одні природно покликані слугувати славі, інші – зискові, та лиш дехто, відкинувши всі інші справи, уважно придивляється до природи речей, – саме вони й називаються ‘шанувальниками мудрості’, тобто філософами; і як на змаганнях найшляхетнішим є дивитися й нічого не шукати для себе, так і в житті найкраще споглядати та пізнавати речі” [Марк Туллий Цицерон. Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 325–326]. Можливо, безпосереднім джерелом цього епізоду став діалог Еразма Роттердамського «Гамірливий бенкет». Пор.: “Усіх, хто зібрався на торжищі, Піфагор поділив на три групи: одні прийшли, щоб продати, другі – щоб купити, нарешті, треті прийшли на ринок з однією-єдиною метою – подивитись, що сюди привезли та що тут діється; і тільки вони щасливі, тому що вільні від турбот і радіють просто так, безкорисно. Філософ у нашому світі... поводитьсь саме так, як ці люди на торжищі” [Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 301].

³⁷⁶ В автографі це слово написано над рядком.

³⁷⁷ Пор.: “Non de ponte cadit, qui cum sapientia vadit” (“Ніхто ще з мосту у воду не впав, хто обережно по ньому ступав”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 231]. Є й український фразеологізм “з мосту та в воду”. Ним користувався, наприклад, Климентій Зіновійв: “сыротѣ скорбному из мосту да в воду”; “Не в п’яч замазатись, да и не з мосту у воду” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 65, 326]. Див. також: “Хоч з мосту та в воду”; “Тільки й ходу, що з мосту та в воду”; “Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду”; “Трутив, як сліпого з мосту” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 46, 47, 417, 754].

³⁷⁸ Австр – (лат. *auster*) – південний вітер у грецькій міфології, один із чотирьох основних вітрів, протилежний Аквілонові [традиційну класифікацію вітрів див., наприклад: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 459–460]. Серед знаних Сковородою авторів про “шалений Австр” писали у своїй поезії, наприклад, Гораций (Оди, III, 3) [див.: *Квінт Гораций Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 63] та Боецій [див.: *Боецій С*. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 63].

³⁷⁹ В автографі це слово написано над рядком замість закресленого: *conturbavit*.

³⁸⁰ Тут Сковорода використав сталий вираз “*taedium vitae*” – “відраза до життя, душевна втома, пересит” [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Лагинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 332].

³⁸¹ Сталий вислів, який означає “робити щось неможливе”. Він є, наприклад, у комедії Плавта «Перс» (I, 1, 41): “...aquam a rumice nunc postulas” [див.: *Плавт*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; comment. И. Ульяновой. – Москва, 1987. – Т. 2. – С. 266].

³⁸² Крилата фраза: “Non semper erit aestas” – є, зокрема, в «Адагіях» Еразма Роттердамського (IV. 3. 86).

³⁸³ Далі іншою рукою приписано дату: “1763 anno Iulii 7”.

³⁸⁴ Переклад Леоніда Ушкалова.

³⁸⁵ Як свідчить Михайло Ковалинський, Скворода не раз висловлював цю думку також усно: “Иногда [Скворода] пѣл там что-либо приличное благодуществу; иногда же, удалясь в близъ лежащую рощу, играл на флейтраверьѣ, оставя друга молодого [Ковалинського] между гробов одного, яко бы длятого, чтоб издали ему приятнѣе было слушать музыку”.

³⁸⁶ Скворода має на думці слова: “ὁ θεὸς ἀγάπῃ ἐστίν” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: “Бог є любов”.

³⁸⁷ *Горації*. Оди, I, 12. Пор.: “Crescit occulto velut arbor aevo fama Marcellis”. У перекладі Андрія Содомори: “Славу з надр віків, наче дуб розлогий, / Рід Марцеллів п’є” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 26].

³⁸⁸ Скворода має на думці слова: “quia fortis est ut mors dilectio” (Пісня над піснями 8: 6). У перекладі Івана Огієнка: “бо сильне кохання, як смерть”.

³⁸⁹ Скворода має на думці слова: “quia fortis est ut mors dilectio” (Пісня над піснями 8: 6). У перекладі Івана Огієнка: “бо сильне кохання, як смерть”.

³⁹⁰ Про це розповідає Плутарх («Марк Катон», XXVII, 1–2) [див.: *Плутарх*. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Москва, 1961. – Т. 1. – С. 450].

³⁹¹ Скворода перефразовує перше речення з трактату Цицерона «Про старість». Пор.: “O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, esquid erit graemi?” Сам Скворода переклав ці слова так: “Любезный Тит! Чем ты мнѣ заплотиш, если полѣчу твою печаль, которая жжет и мятежит сердце твое?”.

³⁹² Нечистота постає смертним гріхом, оскільки нею скверниться тіло як храм Божий. Наприклад, Інокентій Гізель писав: “немалое ест Богу безчестіе и неблагодарство чрез сіе, яко тѣм грѣхом оскверняется и растлѣвается явѣ тѣло наше, еже крещеніем святым соединися с тѣлом Христовым и ест жилищем Божиим” [Гізель І. Мир с Богом чоловіку. – Київ, 1669. – С. 238; докладніше див.: *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 78–84].

³⁹³ Нерукотворний храм – Христос. Див.: “Ісус відповів і промовив до них: ‘Зруйнують цей храм, – і за три дні Я поставлю його!’ Відказали ж юдеї: ‘Сорок шість літ будувався цей храм, а Ти за три дні поставиш його?’ А Він говорив про храм тіла Свого” (Євангелія від св. Івана 2: 19–21).

³⁹⁴ Третя книга царств 8: 29.

³⁹⁵ У цьому місці папір пошкоджено. Слово *cogitare* відновлюємо за змістом.

³⁹⁶ Нерозбірливо.

³⁹⁷ Нерозбірливо.

³⁹⁸ Ідеться про священника харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.

³⁹⁹ Далі йде розчерк Сквороди. Нижче приписка чужою рукою: “с Бѣлгорода писанω”.

⁴⁰⁰ Скворода має на думці слова: “Adversarius vester Diabolus tamquam leo rugiens circum quaerens quem devoret” (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8). У перекладі Івана Огієнка: “Ваш супротивник – диявол – ходить, ричучи, як лев, що шукає пожерти кого”.

⁴⁰¹ Можливо, Скворода має на думці слова: “omnia tela Maligni ignea extinguere” (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 16). У перекладі Івана Огієнка: “зможете погасити всі огненні стріли лукавого”.

⁴⁰² Фраза “fontem tranquillitatis animi” є в трактаті Плутарха «Про спокій душі» («Περὶ εὐθυμίας» – у латинському перекладі Ксиландра: «De tranquillitate animi»). Це місце Сковорода цитує і в 73-му листі.

⁴⁰³ Див. прим. 106 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴⁰⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **Ѡкрыйъ ђчи монъ, ѡ ѡураздѣбѣю.**

⁴⁰⁵ Книга Псалмів 118 (119): 111.

⁴⁰⁶ Книга Псалмів 118 (119): 112.

⁴⁰⁷ Далі кілька рядків прочитати дуже важко.

⁴⁰⁸ Парафраза Книги пророка Єремії 29: 13. Пор.: “Quaeritis me et inuenietis, cum quaesieritis me in toto corde vestro”. У перекладі Івана Огієнка: “І будете шукати Мене, і знайдете, коли шукатимете Мене всім своїм серцем”.

⁴⁰⁹ Далі йде розчерк Сковороди.

⁴¹⁰ Євангелія від св. Луки 7: 28.

⁴¹¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 7: 28. Пор.: “Dico vobis: Maior inter natos mulierum Ioanne nemo est; qui autem minor est in regno Dei, maior est illo”. 29-го серпня Православна Церква відзначає усиконнення чесноі голови Івана Предтечі.

⁴¹² Сковорода має на думці слова Івана Хрестителя: “Я хрищу вас водою на покаяння, але Той, Хто йде по мені, потужніший від мене: я недостойний понести взуття Йому! Він христитиме вас Святим Духом й огнем” (Євангелія від св. Матвія 3: 11). Див. також: Євангелія від св. Марка 1: 7–8; Євангелія від св. Луки 3: 16.

⁴¹³ Сковорода має на думці слова Івана Хрестителя: “Бо вже до коріння дерев і сокира прикладена: кожне ж дерево, що доброго плоду не родить, буде зрубане та й в огонь буде вкинене” (Євангелія від св. Матвія 3: 10). Див. також: Євангелія від св. Луки 3: 9.

⁴¹⁴ Ірод Великий (гр. *Ἡρώδης*, лат. *Herodes*) (бл. 73 р. до н. е. – 4 р. н. е.) – другий син Антипатра, в 41 р. до н. е. – тетрарх, а із 40 р. й до смерті – цар Палестини. У старій українській літературі Ірод поставав утіленням крайньої жорстокості, гріховності, а водночас марності та проминуцості світової слави, багатства тощо. Наприклад, перша дія вертепної вистави завершується такою піснею: “Не вѣдал же он, что все истребится, / Все царство его в конце разорится. / Заслуга его знатна всѣм и явна, / За тож пекельна бездна изготованна, / О Ироде преокаянный” [Марковський Є. Український вертеп. Розвідки й тексти. – Київ, 1929. – Вип. I. – С. 61].

⁴¹⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 6: 20. Пор.: вѣ слѣдость ѣгѡ послѣвшѣ.

⁴¹⁶ Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis». Є також латинська приказка: “Nihil est dulcius veritatis luce” (“Нема нічого кращого за світло істини”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 234].

⁴¹⁷ У рукопису: *Margaretum*.

⁴¹⁸ Тут у рукопису одне слово прочитати дуже важко.

⁴¹⁹ Див. прим. 62.

⁴²⁰ Див.: “Бо він той, що про нього сказав був Ісаїя пророк, промовляючи: ‘Голос того, хто кличе: В пустині готуйте дорогу для Господа, рівняйте стежки Його’” (Євангелія від св. Матвія 3: 3).

⁴²¹ Див.: Євангелія від св. Луки 7: 28.

⁴²² Сковорода має на думці слова: “Сам же Іван мав одєжу собі з верблужого волосу, і пояс ремінний на стегнах своїх; а пожива для нього була сарана та мед польвовий” (Євангелія від св. Матвія 3: 4). Див. також: Євангелія від св. Марка 1: 6.

⁴²³ Цю приказку наводить Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (Ш. 3. 25). Пор.: “Summum care, et medium habebis”. Її варіант є й у Еразмових «Домашніх бесідах»: “...вимагай надмірно, щоб одержати в міру” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 267].

⁴²⁴ Фраза *γιάς* *σλόβα* зринає в Книзі пророка Езекіїла 1: 24. Але, очевидно, Сковорода має на думці церковний піснеспів: “Глас Слова проповѣдавый, всѣх гласы воспріем, проси грѣхов прощєніє даровати вѣрою поючим тя” (Канон св. Івану Предтечі, пісня 6-а).

⁴²⁵ Євагрій Понтійський (друга половина IV ст.) – єгипетський учений монах, послідовник Орігена. Євагрій, побіч Макарія Єгипетського, стоїть біля джерел гесихастської ідеології. Євагрій був здавна знаний в Україні. Чи не перша згадка про нього є в «Повісті минулих літ» під 988-им роком [див.: Літопис Руський. – Київ, 1989. – С. 64]. Та й перегадом наші письменники не раз на нього покликалися [див., наприклад: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 127 (друга пагін.)]. Євагрій мав приваблювати Сковороду найперше своєю наукою про “обожєння”, відсторонєністю від усього зовнішнього, пильною увагою до внутрішнього життя людини, а також питомо платонівським спіритуалізмом.

⁴²⁶ Ідеться про твір Євагрія «Τὼν κατὰ μοναχῶν πραγμάτων τὰ αἴτια» («Засади чернечого життя»), що його часто називають «Практик» [див.: Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 40. – Col. 1253–1260]. Цей трактат є свого роду вступом до аскетичного життя.

⁴²⁷ Називаючи Христа “главою схоластів”, Сковорода має на думці те, що в греків слово *σχολή* означало найперше “школа, училище” [Беринда П. Лексикон славенороскїи и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 461]. Однак Сковорода актуалізує тут інші його значєння: “дозвілля”, а заразом “заняття”, “навчання”, тобто непіддєгле жодній прагматиці пізнання природи речей. За синонім до цього слова в такому разі виступає *διατριβή*. Отже, тут ідеться про те, що справжня мудрість – це особливий спокій.

⁴²⁸ Пор.: “Βούλει τοιγαροῦν, ἀγαπήτє, τὸν μονήρη βίον ὡς ἔστιν ἀναλαβεῖν, καὶ ἐπὶ τὰ τῆς ἡσυχίας ἀποτρέχειν τρόπαια; ἄφεξ ἐκεῖ τοῦ κόσμου τὰς φροντίδας, τὰς τε ἐπὶ τούτων ἀρχάς τε καὶ ἐξουσίας. τουτέστιν αὐλος ἔσο, ἀπαθής, πάσης ἐπιθυμίας ἐκτός. ἵνα τῆς ἐκ τούτων περιστάσεως ἀλλοτρίος γενηόμενος, δυνήθῃς ἡσυχάσαι καλῶς” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 40. – Col. 1253С]. Двічі вжите в цьому тексті слово *ἡσυχία* є ключовим. Уперше воно з’являється ще в Піндара (8-а Піфійська ода) як ім’я богині (“Тиша, прихильная Правди донька”) – спокій духа, дарований переможцеві змагання, відпочинок, протиставлений сповненому гордині безугавному гону за різними бажаннями (*πολυπραγμοσύνη, πλεονεξία*). [див.: Пиндар. Вакхилид. Оды. Фрагменты. – Москва, 1980. – С. 98; про це: Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. – Москва; Екатеринбург, 2000. – С. 187]. Важливе епікурівське поняття *ἡσυχία* в подальшій християнській містичній традиції, одним із засновників якої був Євагрій Понтійський, означало “ідеал усамітненої та відрєченої аскетичної зосередженості” й “завичай перекладалося по-слов’янському як “безмолвіє” (наприклад, у «Добротолюбії» [Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. – Москва, 1977. – С. 258]. Сковорода зближує значєння цього слова зі значєнням латинського *aequitas animi* (спокій душі, душевна злагода) та грецького *αὐτάρκεια* (самодостатність) [див.: Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 53–70].

⁴²⁹ Пор.: “Μὴ ἀγαπήσης οἰκῆσαι μετὰ ἀνθρώπων ὑλικῶν καὶ ἐμπεριστάτων. ἢ μόνος οἰκεῖ, ἢ μετὰ ἀδελφῶν τῶν αὐλῶν καὶ ὁμοφρόνον σου” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 40. – Col. 1256D].

⁴³⁰ Цю приказку наводить у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 3. 25). Пор. також: “Щоб досягти, нарешті, середнього, треба визначити для всіх, у чому полягає найвище” [Еразм Роттердамський. Послание к Паулю Вольцу // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 79].

⁴³¹ Див. прим. 50 до циклу «Басни Харківські».

⁴³² Сковорода має на думці слова: “І він принесе з мирної жертви вогняну жертву для Господа, – цілого курдюка, якого здіме при хребті, і лій, що закриває нутроці, і весь лій, що на нутрощах, і обидві нирки та лій, що на них, що на стегнах, а сальника на печінці – здіме його з нирками” (Третя книга Мойсеєва: Левит 3: 9–10).

⁴³³ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 18: 10. Пор.: *γίω βο βάμψ, ἵακω ἄγγιι ἡχῆ на нѣсѣхῆ вынѣ видѣтῆ лицѣ оца моєгῶ нѣнагῶ.*

⁴³⁴ Сковорода говорить тут про “смерть для світу”. Див. прим. 141.

⁴³⁵ Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24; Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 5.

⁴³⁶ Мають, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 1. Пор.: *рѣвнѣйтѣ же дхῶвными.*

⁴³⁷ Трохи нижче іншим чорнилом та іншим почерком написано: “Consillium optimum utilissimum esse nemo non censeat” (“Дуже гарна порада, та ніхто не визнає її надто корисною” – лат.).

⁴³⁸ У рукопису: *margaretorum.*

⁴³⁹ Див. прим. 148.

⁴⁴⁰ Сковорода має на думці так званий “розмисл про зростаюче” (“περι αυξήσεως λόγος”), сенс якого він переказує нижче.

⁴⁴¹ Це міркування бере свій початок від сиракузького комедіографа Епіхарма (кінець VI – перша половина V ст. до н. е.), який в одній із комедій пародіював діалектику Геракліта так: боржник відмовляється віддати борг позичальникові, мотивуючи це тим, що обоє вони з бігом часу стали вже не тими людьми, якими були колись (Епіхарм, фр. 2, 170b) [див.: Фрагменти раних греческих філософів. – Москва, 1989. – Ч. I: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 260]. Цей сюжет був використаний у полеміці про “індивідуальну якість” (“τὸ ἰδίως ποιόν”) між стоїками та академіками (з III ст. до н. е.); Плутарх розглядав цю проблематику, сперечаючись із Хризиппом (276–204 рр. до н. е.), у трактаті «Про загальні поняття. Проти стоїків» (1083a, наст.) [див.: Плутарх. Сочинения. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 293, наст.]. Перегодом цю тему обговорювали Філон Олександрійський, Посидоній, Оріген, Василій Великий та інші [див. про це: Бирюков Д. С. Стоики и принцип идентичности индивида // Плутарх. Сочинения. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 351–381].

⁴⁴² Про зміну характеристичної риси (особливої якості: *ἰδία ποιότης*) людини, яка призводить до зміни її імені (Аврам – Авраам, Симон – Петро, Савл – Павло), розмірковував Оріген (Про молитву, § 24) [див.: О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 85–86].

⁴⁴³ Сковорода має на думці Теренцієву комедію «Євнух» (акт IV, сцена 7), де Тразон каже так: “Розумний спершу випробує все, а потім вже – до зброї” [див.: Теренций. Комедии / Пер. с лаг. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 219].

⁴⁴⁴ Очевидно, Сковорода має на думці Парменона – персонажа комедії Теренція «Євнух».

⁴⁴⁵ Про світ, плоть та диявола як трьох ворогів людини дуже часто говорили старі українські письменники, наприклад, Антоній Радивилівський [див.: Радивилівський А. Огородок Марії Богородици. – Київ, 1676. – С. 691].

⁴⁴⁶ Сковорода має на думці слова Христа: “Vae vobis, scribae et pharisei hypocritae, quia similes estis sepulcris dealbatis, quae a foris quidem parent speciosa, intus vero plena sunt ossibus mortuorum et omni spurcitia!” (Євангелія від св. Матвія 23: 27). У перекладі Івана Огієнка: “Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трушних кісток та всякої нечистоти!”.

⁴⁴⁷ Парафраза Книги Йова 7: 1. Пор.: “militia est vita hominis super terram”. У перекладі Івана Огієнка: “Хіба чоловік на землі – не на службі військовій?”.

⁴⁴⁸ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁴⁹ Старовинна епіграма: “Inveni portum, Spes et Fortuna, valet! / Sat me lusistis: ludite nunc alios!” – завершує дев’яту книгу роману Лесажа «Історія Жіля Блаза із Сантільяни» [див.: Лесаж А.-Р. Жиль Блаз / Пер. с фр. под ред. С. С. Трубачева. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 458]. Сковорода каже про невідомого автора, оскільки на той час снували численні плітки про те, що твір Лесажа є плагіатом з якогось іспанського оригіналу. Одним із тих, хто так казав, був Вольтер, якого Лесаж вивів у десятій книзі (розділ 5-ий) свого роману в образі “модного поета” Габрієля Тріякєро (тобто “шарлатана”). Роман Лесажа в 1760–1761 рр. був перекладений по-російському Василем Тепловим і виданий у Санкт-Петербурзькій Імператорській Академії наук. Примірник цієї книги був у бібліотеці Харківського колегіуму. Теплов переклав цей довірш так: “Нашел пристанище. Надежда, счастье прощайте. Довольно вы / Играли мною, играйте ныне другими” [Похождения Жилблаза де Сантилланы описанные г. Лесажем, а переведенныя Академии Наук переводчиком Василием Тепловым. – Санкт-Петербург, 1754. – Т. III. – С. 319].

⁴⁵⁰ Див. прим. 354.

⁴⁵¹ Ці рядки є наслідуванням початку другої еподи Горация («На Альфія»): “Beatus ille qui procul negotiis, / ut prisca gens mortalium”. У перекладі Андрія Содомори: “Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як в давнину жилось” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 112]. Епода Горация «На Альфія» зринала, зокрема, у старих київських курсах поетичного мистецтва [див., наприклад: Довгалевській М. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 164].

⁴⁵² Ідеться про засаду *imitatio operis*, чи *imitatio antiquorum*. Див. прим. 2 до «Similitudines ex Virg[ilio] 2. Aeneide».

⁴⁵³ Це – парафраза оди Горация I, 1, 35 («До Мецената»): “Quodsi me lyricis vatibus inseres, / Sublimi feriam sidera vertice”. У перекладі Андрія Содомори: “Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш – / Я торкнуся зірок гордим чолом своїм” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 18].

⁴⁵⁴ Гораций. Сагири, 2, 7, 21. Пор.: “quosum haec tam putida tendant”. У перекладі Андрія Содомори: “і на кого... тут натякаєш” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 171].

⁽¹⁾ Гораций. Послання «До Лоллія» (I, 2, 38–39). У перекладі Андрія Содомори: “їдеться про душу – / Ти лиш рукою махнеш, відкладаєш на рік лікування” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 181].

⁴⁵⁵ Сковорода переробляє середньовічне латинське прислів’я “Asinus asino, et sus sui pulcher”.

⁴⁵⁶ Див. прим. 354.

⁴⁵⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁵⁸ Сковорода має на думці гору Парнас та Касталійське джерело.

⁴⁵⁹ Книга Псалмів 132 (133): 3. Див.: *якъ роса ѱермонская сходъщяа на горы сѣднскія: якъ тѣмш заповѣда гдѣ вѣвѣнїе ѱ животъ до вѣка. Аермонская (хермонская) роса – символ благословення, братерського спілкування.*

- ⁴⁶⁰ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 71 (72): 6. Перше слово має форму: **Снідетъ**.
- ⁴⁶¹ Парафраза Книги Ісуса Навина 4: 19–20. Пор.: **ѡполѣишася сѣнове ѿлѣвы въ галгалѣхъ на странѣ, ѿже на востокъ сонца ѡ іеріхѡна. И дванадесать каменѣа сѣа, ѿже взѣ ѡ іордана**.
- ⁴⁶² Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 39. Пор.: **Сіе же рече ѡ дѣѣ**.
- ⁴⁶³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “І підніс Мойсей руку свою, та й ударив ту скелю своїм жезлом два рази, – і вийшло багато води!” (Четверта книга Мойсеєва: Числа 20: 11).
- ⁴⁶⁴ Див.: *Арістотель*. Історія тварин, 595b–596a [*Aristoteles. De animalibus historia*. – Lipsiae, MCMVII. – Р. 316]. Щоправда, Арістотель каже це не про ослив, а про верблюдів.
- ⁴⁶⁵ Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней». В автографі далі папір пошкоджено й текст на цій сторінці обривається.
- ⁴⁶⁶ У старовину вірили, що мурашки можуть добувати золото з печер.
- ⁴⁶⁷ Ідеться про Василя Великого. Див. прим. 129 до циклу «Басни Харьковскія».
- ⁴⁶⁸ Див. прим. 361.
- ⁴⁶⁹ *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1993. – *Ordinis II*. – Т. 1. – Р. 343–344.
- ⁴⁷⁰ Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 13–21; Євангелія від св. Марка 6: 30–44; Євангелія від св. Луки 9: 10–17.
- ⁴⁷¹ Див.: Євангелія від св. Луки 24: 35.
- ⁴⁷² Див. прим. 375 до діалогу «Бєсъда, нареченная двое».
- ⁴⁷³ Сковорода має на думці слова Христа: “...не розсипайте перел своїх перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували й вас...” (Євангелія від св. Матвія 7: 6).
- ⁴⁷⁴ Сковорода має на думці слова Христа: “...шукайте – і знайдете...” (Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9).
- ⁴⁷⁵ У рукопису: *sodales*.
- ⁴⁷⁶ Переклад Леоніда Ушкалова.
- ⁴⁷⁷ Циклоп (гр. *Κύκλωψ*) – буквально: “круглокий”. Гомер називає циклопами диких велетнів-людоджерів, що мали одне око посеред лоба. Письменники старої України розглядали циклопів у низці інших людиноподібних потвор: сатирів, кентаврів, андрогінів, астромів, мактиновів тощо. Про ці “дива, яже чєловѣческое подобіє имут”, докладно розповідає, наприклад, Дмитро Туптало у своєму літописі [див.: *Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 312–315*].
- ⁴⁷⁸ Історія малоазійського міста Трої, зруйнованого у XII ст. до н. е., була знана в Україні ще від старокіївської доби з п'ятої книги хроніки Іоана Малали, де вона викладена за творами Діоктиса Критського та Сізіфа Койського. За часів бароко її знали і за гомерівським епосом, і за «Енеїдою» Вергілія. Між іншим, на ту пору була поширена легенда про “Київ – Трою”. Принаймні ще Феофан Прокопович у своїй «Фізиці» полемізував з думкою Йоганна Гербінія, висловленою в книзі «Підземний Київ», згідно з якою “Київ є тим відомим античним містом Троєю або розташований на тому місці, де була Троя, а ті печери викопані троянцями і в них поховано забальзамовані за єгипетським звичаєм тіла великих троянських героїв – Гектора, Пріама та інших...” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 425*]. Зринав цей мотив і значно раніше. Наприклад, Себастьян Фабіян Кльонович писав у своїй «Роксоланії»: “Є ще багато людей, що шукають тут [у

Києві] залишків Трої, / Тільки ця казка пуста не до впадоби мені” [Кльонович С. Ф. Роксоланія / Пер. Михайла Білика. – Київ, 1987. – С. 70].

⁴⁷⁹ “О часи, о звичаї!” Цей вислів походить із Ціцерової першої промови проти Катіліни [див.: Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 208].

⁴⁸⁰ Ідеться про ігумена харківського Покровського монастиря Костянтина Бродського, який помер 28 жовтня 1763 р. [див.: Махновець Л. Про хронологію листів Сквороди // Радянське літературознавство. – 1972. – № 4. – С. 64].

⁴⁸¹ Фраза *Бог Якова* досить часто зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі Мойсеевій: Вихід 3: 6.

⁴⁸² Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 6. Пор.: Πᾶς ὁ ἐν αὐτῷ μένων οὐχ ἁμαρτάνει. πᾶς ὁ ἁμαρτάνων οὐχ ἑώρακεν αὐτόν οὐδὲ ἔγνωκεν αὐτόν. У перекладі Івана Огієнка: “Кожен, хто в Нім перебуває, не грішить; усякий, хто грішить, не бачив Його, і не пізнав Його”.

⁴⁸³ Скворода навіязується тут до поезії Вергілія (Буколіки, III, 104): “В землях яких, ти скажи – Аполлоном нам будеш великим”. Цей рядок Вергілія полюбили й інші старі українські письменники. Його цитував, наприклад, Феофан Прокопович [див.: Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 219].

⁴⁸⁴ Натяк на архістратига Михаїла.

⁴⁸⁵ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁸⁶ Слізний вхід людини в життя – мотив, започаткований ще греко-римською традицією (Паллад) і дуже популярний у християнському письменстві. З новочасних поетів, добре знаних в Україні, до нього зверталися, наприклад, Джон Овен, Як Кохановський та інші. Досить часто він зринає й у творах українських барокових письменників. Наприклад, Симеон Полоцький писав: “Раждаючися в мір сей отрочати, многи проливаху слезы, вину дающе, яко родися на нужду и бѣды, на скорби и печали” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 111 (зв.)–112 (друга пагін.); пор.: Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Київ, 1671. – С. 355; Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 152; Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 39; Максимович І. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 288; Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 494 (зв.); Леванда І. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 26–27].

⁴⁸⁷ Кімерійці (лат. *Cimmerii*, гр. *Κιμμέριοι*) – племена, які в VIII–VII ст. до н. е. населяли Північне Причорномор’я. Тим часом у Гомеровій «Одіссеї» (XI, 13–19) сказано, що народ кімерійців буцімто мешкав на крайньому Заході, у краю вічного мороку: “Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану. / Там розташовані місто й країна людей кімерійських, / Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим / Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне, / Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини, / Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, – / Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває” [Гомер. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 236].

⁴⁸⁸ Вознесіння Господне, кондак, глас 6-ий.

⁴⁸⁹ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁴⁹⁰ Можливо, Скворода має на думці слова Антисфена у викладі Діогена Лаєртія (VI, 6): “На запитання, що дала йому філософія, він відповів: ‘Уміння розмовляти із самим собою’” [Діоген Лаєртіський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 236].

- ⁴⁹¹ В автографі перед цим словом стояло слово: *Ergo*, – що його Скворода закреслив.
- ⁴⁹² Див. прим. 137 до циклу «Басни Харківські».
- ⁴⁹³ Як гадав Леонід Махновець, Скворода мав на думці урочистості, влаштовані керівництвом Харківського колегіуму з нагоди інспекційного приїзду до Харкова новопризначеного білгородського та обоянського архієрея Порфирія Крайського [див.: *Махновець Л.* Про хронологію листів Сквороди // Радянське літературознавство. – 1972. – № 4. – С. 65].
- ⁴⁹⁴ Українським відповідником гр. *μωρόσοφος* є в Сквороди прикметник *глупомудрий*.
- ⁴⁹⁵ Переклад Леоніда Ушкалова.
- ⁴⁹⁶ Дії св. апостолів 5: 29.
- ⁴⁹⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21. Пор.: “ἐμοί γὰρ τὸ ζῆν Χριστός...” У перекладі Івана Огієнка: “Бо для мене життя – то Христос...”.
- ⁴⁹⁸ Дії св. апостолів 4: 20.
- ⁴⁹⁹ Пор.: “Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене. Радійте та веселіться, – нагорода бо ваша велика на небесах!” (Євангелія від св. Матвія 5: 11–12). Скворода викладає тут одну зі своїх найулюбленіших думок – про “Христове самоприниження”, тобто про “умаління серцем” та “умаління дією”.
- ⁵⁰⁰ Схожі думки висловлювали свого часу стоїки. Зокрема, як свідчить Діоген Лаєрцій (VII, 124), вони вважали, що “між поганими людьми дружби не буває, і жодна погана людина не має друга” [Діоген Лаєрцій. О житті, учіннях і ізреченнях знаменитих філософів. – Москва, 1979. – С. 306]. Зрештою, можна пригадати й Ціцерона, який казав: “Amicitia nisi inter bonos esse non potest” (Лелій, або Про дружбу, V, 18).
- ⁵⁰¹ Можливо, це парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 10: 34. Пор.: *ди вѣжѣтъ всѣ ненавидѣцѣи тебе*.
- ⁵⁰² Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9. Пор.: “καὶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης ἔσται μεθ’ ὑμῶν”; “et Deus pacis erit vobiscum”. У перекладі Івана Огієнка: “І Бог миру буде з вами!”.
- ⁵⁰³ Очевидно, Скворода має на думці золото. Принаймні за його часів натурфілософія з-поміж усіх металів (їх нараховували шість або сім) описували подібним чином тільки золото. Наприклад, Феофан Прокопович зазначав: “Благородним [металом] є той, що має тонку ртутну субстанцію, без всякої шкоди витримує будь-яке випробування вогнем і щонайкраще кується молотком. Оскільки всі ці ознаки є в золоті, то воно вважається найвизначнішим з усіх видів металів. Хіміками воно описується так: золото – найблагородніший з металів, що складається з найчистішої, найретельніше виплавленої ртуті, доводиться до досконалості силою переважно червоної й дуже твердої сірки...” [Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 493].
- ⁵⁰⁴ Пор. з емблематичним малюнком «Скорпія», що має такий підпис: “Смертію его другіе исцѣляются. Morte medetur” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 10–11].
- ⁵⁰⁵ Десять років тому Скворода навчався в класі богослів'я Києво-Могилянської академії.
- ⁵⁰⁶ Парафраза Книги Йова 7: 1. Пор.: “militia est vita hominis super terram”. Див. прим. 421 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
- ⁵⁰⁷ Див. прим. (1) до циклу «Сад божественных гѣсней».
- ⁵⁰⁸ Ідеться про Лаврентія Кордета. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

⁵⁰⁹ Діоген Лаертій (II, 22) розповідає про те, як Еврипід питає у Сократа про його враження від читання Геракліта, на що Сократ відповідає: “Те, що я зрозумів, – прекрасне; те, чого не зрозумів, мабуть, так само; тільки, слово честі, для такої книги треба бути делоським нирцем” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 110]. Далі Діоген Лаертій (IX, 12) наводить інше свідчення: нібито це Кратет казав про книгу Геракліта, що “треба бути делоським нирцем, щоб не захлинутися в ній” [Діоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 362].

⁵¹⁰ Очевидно, ідеться про так звані “раки”, тобто знані ще від часів Квінтіліана (бл. 35 – бл. 96 рр.) вірші-перевертні – паліндроми (*carmen carcrinum*). Про такі вірші в старій Україні знали передовсім зі шкільних курсів поезиї. Відомим майстром “раків” у літературі українського бароко був Іван Величковський [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 2. – С. 171].

⁵¹¹ Ідеться про Лаврентія Кордета. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

⁵¹² Прикінцевого складу слова в рукописі не видно.

⁵¹³ Сковорода має на думці диявола.

⁵¹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці латинську приказку: “Non est fumus absque igni” (“Нема диму без вогню”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 243].

⁵¹⁵ Цю приказку наводить Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (IV. 5. 5). Пор. з її українськими відповідниками: “Друзі пізнаються в біді” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 703]; “В біді пізнавай приятеля” [Франко, № 558].

⁵¹⁶ Очевидно, Сковорода має на думці 43-ій рядок IV-ої ідилії Феокрита: “Ο Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἰθριος, ἄλλοκα δ’ ὕει”.

⁵¹⁷ Ця сентенція є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 3. 12) з посиланням на грецького поета III ст. до н. е. Феокрита. У Феокритових буколіках виступають двоє пастухів: Корідан та Батт.

⁵¹⁸ Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 44.

⁵¹⁹ Сковорода має на думці те, що в Стародавньому Римі, коли раба відпускали на волю, то одягали йому на голову повстяну круглу шапку, яка називалась *pileus*.

⁵²⁰ Тібулл. III, 6, 32. У Тібулла – *multos*.

⁵²¹ Під Сатурновим, чи Кроносовим, часом і життям Сковорода, очевидно, має на думці “золотий вік”. Див. прим. 6 до циклу «Сад божественных пѣсней» та прим. 205 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира». Із другого боку, “Кроносове (Сатурнове) життя” можна було трактувати і як життя, сповнене гріхів. Принаймні старі українські письменники часом змальовували цього грецького бога чорними фарбами, як-от Дмитро Туптало у своєму літописі: “Вида Сатурнус, яко... Уранос многія сны рождает, и не благоволя о том, понеже он хотѣл бы сам един наследником царства быти, содѣла вещь страшную и студную: отца своего едина серпом, да не болѣе рождает чад, и вверже отрѣзанную часть в море с кровію, от коея крове, с пѣною морскою соединившись, родися дѣвица, глаголемая Венера, яже потом бѣ преславная блудница и блудодѣйцев богиня, а Уранос от язвы умре” [Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 485–486].

⁵²² У двох останніх реченнях Скворода обіграє образи Божого наказу про Пасху: “А їсти його [агнця] будете так: стегна ваші підперезані, взуття ваше на ногах ваших, а палиця ваша в руці вашій” (Друга книга Мойсеєва: Вихід 12: 11).

⁵²³ Можливо, образ “барбаянської землі” був навіяний діалогом Еразма Роттердамського «Дослідження віри» («Inquisitio») [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – Р. 363–374], в якому персонаж на ім'я Барбацій (*Barbatius*) каже про те, що Христос покинув землю задля того, щоб люди любили його духовно, а не по плоті. У такому разі “барбаянська земля” – це все плотяне.

⁵²⁴ Скворода має на думці епізод, коли архангел Гавриїл зробив німим Захарію за те, що той не йняв віри його словам (див.: Євангелія від св. Луки 1: 18–23).

⁵²⁵ У старій українській історіографії побутувала легенда, згідно з якою за свою військову хоробрість і мужність слов'яни отримали привілей від Олександра Македонського. Наприклад, у «Синописі» сказано так: “Славяне в храбрости и мужествѣ своємъ день от дне крѣпко подвизающесе еще и противу древныхъ греческихъ и римскихъ кесаровъ и всегда славную воспріємлюще побѣду, во всяческой свободѣ живяху. Пособствоваху же и великому цару Александру Македонскому, и отцу его Филиппу, подбивати под власть свѣта сего державу. Тѣмъ же, славныхъ ради дѣл и трудовъ воинскихъ, даде Александер-царъ славяномъ привилей, или грамоту, на пергамѣни златомъ написаную в Александрии, вольности и землю имъ утверждаючи, предъ Рождествомъ Христовымъ року 305-го” [Синописі, или Краткое собраніе отъ разныхъ лѣтописцевъ о началѣ славяно-россійскаго народа // Українська література XVII ст. – Київ, 1987. – С. 168; пор.: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 625].

⁵²⁶ У словнику Памви Беринди іменник “переполох” зринає як одне зі значень слова “ужас” поруч зі словами “здумѣнсея, пережахане, перестрах, дрижѣне от зимна або от боязни, дригота, мерзеность” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 266].

⁵²⁷ Скворода має на думці свій конфлікт 1751 р. з переяславським єпископом Никодимом Срібницьким із приводу викладання курсу поезици, наслідком якого філософа було звільнено з місцевого колеґіуму, тобто, як писав Ковалинський, “Скворода выгнан был из училища переяславскаго не с честію”.

⁵²⁸ В автографі слово *Sophista* написано над рядком.

⁵²⁹ Можливо, Скворода має на думці слова: печально выість сѣрдце мое (Книга Ісуса, сина Сирахового 26: 24).

⁵³⁰ Очевидно, це парафраза Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: Ктò даістѣ главѣ моєй водѣ њ очесѣяъ мойиъ истѣчникъ слѣзъ;

⁵³¹ В автографі слово *testam* написано над рядком.

⁵³² Мабуть, це неточна цитата з Дій св. апостолів 17: 28. Пор.: ѡ неміть во живеміи њ...

⁵³³ Це – варіація на улюблену філософом євангельську тему: црѣтвѣ вѣіе внѣтръ вѣсь ѣсть (Євангелія від св. Луки 17: 21).

⁵³⁴ Ірмос 6-ої пісні п'ятничного канону на утрени.

⁵³⁵ Скворода має на думці слова: њ видѣхъ њзъ морѣ свѣрѣ њсходѣца, њмѣца главѣ сѣдиль њ рогѡвъ дѣсѣтъ, њ на рѡзѣхъ ѣгѡ вѣнѣцъ дѣсѣтъ, ѡ на главѣхъ ѣгѡ њмена хѣлна (Апокаліпсис 13: 1).

⁵³⁶ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁵³⁷ Пор.: “Deliberandum est diu, quod statuendum est semel” (“Обмірковувати треба довго те, що потрібно вирішити один раз”) [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.

Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 98].

⁵³⁸ “Спіши повільно” (гр.). Див. прим. 278 до діалогу «Кольцо».

⁵³⁹ Тобто Лаврентію Кордетові. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

⁵⁴⁰ Книга пророка Софонії 3: 14. У перекладі Івана Огієнка: “Співай, дочко Сіону!.. Радій та втішайся всім серцем, дочко Єрусалиму!”

⁵⁴¹ Ці слова (у слов’янському перекладі: *вѣтхїй дѣнни*; у перекладі Івана Огієнка: “Старий днями”) взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22. Пор.: “*παλαιὸς ἡμερῶν*”.

⁵⁴² Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14. У перекладі Івана Огієнка: “Я Той, що є”. У слов’янському перекладі: *ѣзъ ѣсмь сѣй*.

⁵⁴³ Очевидно Сковорода має на думці слова: “Ось дні наступають, – говорить Господь, – і Я відвідаю всіх обрізаних *та* необрізаних, Єгипет та Юду, й Едома та Аммонових синів, і Моава та всіх, хто волосся довкола стриже, хто сидить на пустині, бо всі оці люди – необрізани, а весь дім Ізраїлів – необрізаносердий!..” (Книга пророка Єремії 9: 25–26).

⁵⁴⁴ Сковорода має на думці слова: “Добра людина з доброго скарбу добре виносить, а лукава людина зо скарбу лихого виносить лихе” (Євангелія від св. Матвія 12: 35). Див. також: Євангелія від св. Луки 6: 46.

⁵⁴⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Мати сївнъ речѣтъ: челоувѣкъ ѡ челоувѣкъ родїса въ нѣмъ, ѡ тѣмъ ѡсновъ ѡ вѣшнїй* (Книга Псалмів 86 (87): 5).

⁵⁴⁶ Пор.: “*antiquus dierum*” (Книга пророка Даниїла 7: 9, 22).

⁵⁴⁷ Можливо, ідеться про отця Калістрата, який 1761 р. був настоятелем Сіннянського монастиря й приятелював зі Сковородою [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 152–153]. Крім того, Михайло Ковалинський згадує про ченця Києво-Печерської лаври Калістрата, з яким вони разом зі Сковородою познайомились у Києві наприкінці літа 1764 р. Після того як філософ досить різко відмовився стати ченцем, один зі старців “просил Сковороду с другим его [самим Ковалинським] на завтра прогуляться за обитель. Согласясь, пошли всѣ трое и сѣли на горѣ над Днѣпром. Отец Каллистрат (так назывался он), обняв тут Сковороду, сказал: ‘О мудрый муж! Я и сам так мыслю, как ты вчера говорил пред нашею братією, но не смѣя никогда слѣдовать мыслям моим. Я чувствую, что я не рожден к сему черному наряду, а введен в оной одним видом благочестія, и мучу жизнь мою. Могу ли я?..’ Сковорода отвѣтствовал: ‘От челоувѣкъ не возможно, от Бога же вся возможна суть’”.

⁵⁴⁸ Сковорода має на думці приказку: “Оглядайся на задні колеса” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 287]. Принаймні саме цю приказку він цитував у діалозі «Потоп зміин».

⁵⁴⁹ До того як виник класичний образ Аполлона, його справді зображували з чотирма руками й чотирма вухами [див.: *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии. – Москва, 1957. – С. 284].

⁵⁵⁰ У рукопису: *δισπρόσωπος*. Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 754-ий малюнок зі збірки «*Symbola et emblemata*» під назвою «Янус двуличний» (підпис: “Благоразуміє видно повсюду. Предосторожність вездѣ зрится. Prudentes”) [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 190–191].

⁵⁵¹ Говорячи про Аввакумові “дзеркала”, Сковорода, очевидно, має на думці часто цитовані ним слова: *На стражи моєї стѣнѣ, ѡ въздѣхъ на камѣнь, ѡ посмотриѡ ѣже видѣти, что възлетѣ во нѣбѣ ѡ что ѡвѣщѣю на ѡбличѣніє моє* (Книга пророка Аввакума 2: 1).

⁵⁵² Сковорода має на думці слова: "...зможно зрозуміти за всіма святими, що то ширина й довжина, і глибина й вишина" (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18).

⁵⁵³ Про гроші, за які купують друзів, див.: *Plutarchus. De amicorum multitudine* (Περὶ πολυφιλίας, 94a40–45) [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiljel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 177; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 111].

⁵⁵⁴ Це – вільний переказ кількох місць із трактату Плутарха «Περὶ εὐθυμίας» («De tranquillitate animi»). Див. наступний лист.

⁵⁵⁵ Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

⁵⁵⁶ В автографі слова *mitet, humanum* написані над рядком.

⁵⁵⁷ Василь Білозор, поруч із Михайлом, Григорієм та Максимом Ковалинськими, Яковом Правицьким, Олексієм Базилевичем, Миколою Заводовським, належав до кола улюблених учнів Сковороди в Харківському колегіумі [див.: *Ниженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 102].

⁵⁵⁸ У цьому листі подані виписки з трактату Плутарха «Περὶ εὐθυμίας» у латинському перекладі Ксиландра – «De tranquillitate animi». Значно пізніше, 1790 р., Сковорода за цим-таки джерелом зроби́в вільний переклад усього Плутархового твору.

⁵⁵⁹ У Плутарха далі: "Fenore quibus non est sumenda pecunia".

⁵⁶⁰ Далі йде: "Fenore quibus non est sumenda pecunia / Eheu mihi dicentes, sed placidum magis".

⁵⁶¹ *Менандр*. Кіфарист, фр. 1. Його повний російський переклад звучить так: "А я-то думал, что богатым, Фания, / Долгов чрезмерных делать не приходится / И по ночам стонать потом от ужаса, / 'О горе мне!' – твердит, во сне ворочаясь" [*Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246]. Тим часом сам Сковорода переклав ці слова так: "О друже! я думал, что богатыи не воздыхают и что безсонница их не ворочает на постель мягкой..."

⁵⁶² *Менандр*. Кіфарист, фр. 1 [див.: *Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246]. Ці рядки Менандра – (лат. *Menander*) (бл. 342–291 рр. до н. е.) – найбільшого новоаттичного комедіографа, дуже популярного в старій Україні, починаючи зі старокіївської доби, – Сковорода переклав так: "Отсюда видно, что в свѣтъ жить без бѣды Бог никому не написал, хоть он богат, хоть высок, хоть низок и нищ".

⁵⁶³ *Plutarchus. De tranquillitate animi*, 466a–b [Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 565].

⁵⁶⁴ Сковорода переклав цей фрагмент «De tranquillitate animi» так: "Сіи боязливцы, хотя из корабля опустилися в шлюбку, однак ровно тоскою и блеваниѣм мучатся, занесши с собою и туда страх смертнѣй в сердцѣ и во утробѣ своей желчь. Так и безумная душа, своим состояніѣм наслаждаться не наученная, хотя из жизни в жизнь преходит, но вездѣ грустит и мятется, носящая внутрь источник огорченїѣ – растлѣнное сердце. Сим образом богатїѣ и нищїѣ, женатїѣ и безженнїѣ, и всѣ протчїѣ безпокоятся. Чрез сіѣ бѣгают из должностей, но паки праздность скучна. Чрез сіѣ рвутся показаться при дворѣ, а показавшїѣся, досадают. Больному тѣлу, слабому уму угодитъ трудно. Больнїѣй и на супругу и на лѣкаря желчен. Скучен ему пришедшїѣй посѣтитъ прїятель, а отшедшїѣй досаден. Мягчайшее ложе жестко ему. Смотри же, как только возсіяло здравїѣя ведро, тогда превкусною пищею мерзѣвшїѣя самую простую вкушает со сладостїѣю".

⁵⁶⁵ Далі Сковорода коротко подає у формі прикладу фрагмент Плутархового «De tranquillitate animi», що його він переклав так: "Кая вина источила вашему величеству

слезы?' – вопрошают министры Алек[сандра] Македонского. 'Как же не плакать, братцы? В сию минуту слышу от философа, что в мыръ не един мыр есть, но и числа им нѣт... Ах! а мы доселѣ и един мыр не вовся покорили'. Но душа любомудрая, древній Кратес, кроткими замыслами кроткаго духа легко и сладко проплыл своего житія пучину”.

⁵⁶⁶ Олександр Македонський, котрий підкорив собі Персію, Єгипет, Індію, а хотів підкорити ще й Аравію, Африку та інші краї, але помер, як і будь-хто з людей, залишивши свою велетенську імперію, у старій українській літературі не раз поставав символом марності людських прагнень та рівності людей перед смертю [див., наприклад: *Полюцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

⁵⁶⁷ За часів Сквороди Кратесова бідність могла бути поцінована й інакше. Наприклад, у почаївській книжці «Сѣмя слова Божія» сказано так: “...Богатство праведное дар есть Божій и может также быти восхождением челоуѣку к небесному блаженству, ежели толко добръ его употребит. По что убо безразсудно откидати или гнушати даром Божиим? Я смѣло ручюся, що когда бы он славный философ Кратес знал Бога и когда б Павел святыи прилучился в то время, когда он богатство свое в море сыпал, говоря: ‘Отидите от мене злыя похоти! Погублю я вас, да сам не погибну от вас!’ – удержал бы его руку, конечно, Павел святыи и сказал бы: ‘Що ты, безумный, робишь? Богатство ли погубити тебе может, як живо? Не погубит оно тебе, ежели ты сам себе не погубишь” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 400]. Про те, що Кратес викинув усі свої гроші в море, писали Діоген Лаертцій (VI, 87–88) [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 262] та Флавій Філострат («Життя Аполлонія Тианського» I, 13) [див.: *Флавий Филострат. Жизнь Аполлония Тианского*. – Москва, 1985. – С. 11].

⁵⁶⁸ Так стверджував Піфагор. Тут Скворода залишає супротивне твердження Плутарха без коментарів (як не брати до уваги графічного виокремлення слова *prudencia*, що може свідчити про те, що Скворода поділяє думку Плутарха), але у своєму пізнішому перекладі «De tranquillitate animi» (у спеціальній примітці) наш філософ, докладно зупинившись на розгляді цієї суперечки між Піфагором та Плутархом, стає на бік Піфагора.

⁵⁶⁹ Скворода переклав цей фрагмент «De tranquillitate animi» так: “Сапог ногъ, а сердцу жизнь сообразуется. Нѣкто мудрецъ сказал: обычай здѣлает жизнь сладкою. А я скажу: сердце чисто зиждет жизнь веселу. Сего ради потщимся очистить источник сердца, да всѣ горести, извнѣ нападающія, возможем обратить во спасительные соки”.

⁵⁷⁰ Цей самий сюжет Плутарх переказує і в «Бенкеті семи мудреців» (147с) [див.: *Плутарх. Застольные беседы*. – Ленинград, 1990. – С. 243].

⁵⁷¹ Див. прим. 48 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».

⁵⁷² Зенон (гр. Ζήνων) із Кітіона (бл. 333–262 рр. до н. е.) – засновник філософської школи стоїків.

⁵⁷³ Про це розповідає Діоген Лаертцій (VII, 5) [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 270].

⁵⁷⁴ Скворода міг знати цю історію також із книги Діогена Лаертція (III, 18–20), який свідчив, що свого часу Платон жив на Сицилії в тирана Діонісія, але образив того своїми міркуваннями про владу, мовляв, не все те добре, що добре для тирана, якщо той не відзначається чеснотами. Розлючений Діонісій наказав продати філософа в рабство, але друзі викупили Платона, доправили його до Афін, ба навіть купили садочок в Академії [див.: *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. – Москва, 1979. – С. 155–156].

⁵⁷⁵ Фрагмент від слів “Id ergo est primo...” – це цитата з «De tranquillitate animi», що її Скворода перекладав так: “И так, прежде всего, нужно научиться тому, чтоб могли все

горькое обращать во сладость, дабы мы во всѣх неудачах могли похвалиться так, как мальчик тот: 'Ба! слава, де, Богу! не пропал мой замах. Я бросил камень на собаку, а попал в мою мачеху'. Напримѣр, изгнали Диогена из его отчизны, а он тѣм попал во философію. Послѣднее судно с товаром потопила буря, а мудрый Зенон: 'Слава тебѣ, Господи! Переводиш, де, мене из богатства в нищету. Нынѣ могу мудрствовать о спасеніи душевном, а не о тѣлесном богатствѣ'. Чему ж и ты не подражаеш мудрым? Лишен ты, напримѣр, гражданскія ли должности? Чего же тужиш? Теперь станеш жить, сам для себе труждаясь. Лишился ли милости у вельможи? Так освободилшя опасных комиссій. Утрудился ли уже, отправляя оныя? Возвеселися же наградѣ. Коей? Добрая, по пословицѣ, слава лучше мягкаго пирога. Житейскія ли твои интересы разстроила клеветлива зависть? Отвержи убо житейскую печаль, а начни пектися о Господѣ. Многое воистину утѣшеніе сердцу взирать на великія мужи, равное с нами пострадавшія, но видь равнодушно".

⁵⁷⁶ *Plutarchus. De tranquillitate animi, 466b–e, 467a–e* [Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – Т. I. – Р. 565, 566, 567].

⁵⁷⁷ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁵⁷⁸ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁵⁷⁹ Очевидно, це парафраза Сенеки (Моральні листи до Луцілія, XI, 6). Пор.: "Si vis amari, ama" (в перекладі Андрія Содомори: "Люби – й тебе полюблять" [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 54]). Ці слова Сенеки наводили, зокрема, Стефан Калиновський та Михайло Козачинський, говорячи про причини любові [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 259, 406]. Иван Максимович у своєму «Театроні» переклав їх так: "Аще хочеши любов имѣти, люби" [Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 54 (зв.)]. Схожі слова є також у Марціала (Епіграми, VI, 11, 10) [див.: *Марк Валерий Марциал. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 170*]. Саме з посиланням на Марціала говорив про ество любові Феофан Прокопович: "Та найбільш важливе в любові – це передусім любити іншого, – це значить, щоб нас любили, то раніш полюбімо ми" [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 294]. Зрештою, фраза: "Si vis amari, ama!" – належить до розряду крилатих [див.: Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 310].

⁵⁸⁰ Ідеться про Якова Снкевича. Див. прим. 289.

⁵⁸¹ За припущенням Дмитра Багалія, тут бракує дієслова *subit*.

⁵⁸² Ці слова дуже важко прочитати. Їх почасті відтворено за змістом.

⁵⁸³ Це – 11-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, порівняно з версією, яка ввійшла до циклу, тут інакша розбивка на рядки, а також є низка дрібних розбіжностей.

⁵⁸⁴ Книга Псалмів 41 (42): 8.

⁵⁸⁵ Скворода має на думці слова: "Того часу сказав Господь до Ісуса: 'Нароби собі камінних ножів, і пообрізуй Ізраїлевих синів знову, другий раз'" (Книга Ісуса Навина 5: 2).

⁵⁸⁶ Можливо, Скворода має на думці слова: *иъ вѣѣнїе егѣ на насыщєнїихъ ѣннїчъ* (Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 26). Лист не має закінчення – частина аркуша відрізана.

⁵⁸⁷ Ідеться про Старо-Харківський Преображенський, чи Курязький, монастир, заснований 1673 р.

⁵⁸⁸ В автографі далі ретельно закреслено якесь слово.

⁵⁸⁹ Від лат. *impetus* – ‘натиск, напад’. Це слово за часів Сковороди вживалося і як фізичний термін (скажімо, Феофан Прокопович писав: “...мені більше подобається думка, згідно з якою сила (*impetus*) руху у кинутих тілах виникає внаслідок ваги або легкості...” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 333*]), і як богословський (див.: “...з великим імпетом і страшним шумом в пекло поволочет” [Винницький І. *Катихісис, або Наука християнська. – Унів, 1685. – Арк. 87 (зв.)*]).

⁵⁹⁰ В автографі слова “без конца” написано над рядком.

⁵⁹¹ Парафраза Горація (Оди, II, 16). Пор.: “*Quid brevi fortes jaculamur aevo. Multa...*”. У перекладі Андрія Содомори: “Дивно: в тім житті, хоч таке коротке, / Стільки цілей в нас!” [Квінт Горацій Флакк. *Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56*].

⁵⁹² Образ *кулі* як уособлення самодостатності мудреця походить з Емпедоклового уявлення про Бога-Сфайрос [див.: *Фрагменти ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 350–351*]. Яскравий образ мудреця-кулі змалював, наприклад, Горацій (Сатири, II, 7, 86–87): “Весь-бо він – сам у собі і на кулю округлістю схожий: / Що б не торкнулось іззовні його – відаде, зісковзнувши” [Квінт Горацій Флакк. *Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 173*]. Так само й у «Моральних листах до Луцілія» (CXIII, 22) Сенеки: “...надали їм круглих обрисів, як богові...” [Луцій Анней Сенека. *Моральні листи до Луцілія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 502*].

⁵⁹³ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктѡ ѡкв гдѣ вѣтъ нѡшъ;**

⁵⁹⁴ Далі йде розчерк Сковороди.

⁵⁹⁵ Деться про приятеля Михайла Ковалинського – Миколу Заводовського, який на ту пору був викладачем у класах інфіми та аналогії Харківського колегіуму [див.: *Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 137*].

⁵⁹⁶ В автографі перед цим витерто одне або два слова.

⁵⁹⁷ Гусинка – село на Куп’янщині, яке згадується в документах, починаючи з другої половини XVII ст. Воно стояло на березі невеличкої річки, яка впадала в річку Великий Бурлук. Спочатку село називалось Гусинець (від назви річки або через те, що тут було багато диких гусей). Згідно з даними перепису 1732 р., тут мешкало близько 400 чоловік. Село належало Олексію Юрійовичу Розальйон-Сошальському, який мав тут великий триповерховий будинок [див.: *Гомон П. Григорій Сковорода і Нижнє Приоскілля. – Харків, 2006. – С. 101–105*].

⁵⁹⁸ Цей лист подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25).

⁵⁹⁹ Фраза **миръ тѣвѣ** зринає в Книзі Суддів 6: 23; 19: 20, у Першій книзі царств 20: 21, у Першій книзі параліпоменон 12: 18, у Книзі пророка Даниїла 10: 19 та в Третньому соборному посланні св. ап. Івана 15.

⁶⁰⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѡрыгнѣ сердце моє слово благо** (Книга Псалмів 44 (45): 2).

⁶⁰¹ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 14. Пор.: **не ѡцѣ во вашихъ, но ваъ.**

⁶⁰² Сковорода має на думці слова: **И дѣхъ гдѣнь гѡа во мнѣ** (Друга книга царств 23: 2).

⁶⁰³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѡкв ты єси, вѣе вѣтъ всеѡ силы ѡ державы, ѡ нѣстъ ѡнагѡ защитника рѡда ѡлева кромѣ тѣвѣ** (Книга Юдити 9: 14).

⁶⁰⁴ Фраза *ка́мень краєдго́лный (краєдго́ленъ)* зринає в Книзі Йова 38: 6, у Книзі пророка Ісаї 28: 16, у Першому собороному посланні св. ап. Петра 2: 6 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 2: 20.

⁶⁰⁵ Фраза *пліотн и́ кровн* зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 14: 19, у Посланні св. ап. Павла до галатів 1: 16 та в Посланні св. ап. Павла до євреїв 2: 14.

⁶⁰⁶ Заклик *слыши, и́йю* чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

⁶⁰⁷ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 15.

⁶⁰⁸ Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 18. Пор.: *ка́мень привѣжище зѣлцѣмъ*. Судячи з усього, за часів Сковороди цей вірш часто тлумачили в алегоричній стратегії. Принаймні Феофан Прокопович, говорячи про надмірну пристрасть багатьох ораторів до алегоричного розуміння Біблії, писав: "...Такі здебільшого, звичайно, питають, що розуміється під зайцем, коли Давид каже: "Скеля – притулок для зайців" [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 130].

⁶⁰⁹ Сковорода має на думці слова: *оубо прѣйде дѣша на́ша во́дѣ непостоѣннѣю* (Книга Псалмів 123 (124): 5).

⁶¹⁰ Трохи неточна цитата з Книги Йова 22: 16. Пор.: *рѣкѣ текѣцаѣ ѡсновѣнѣѣ йхѣ*.

⁶¹¹ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 11. Пор.: *Ты же, ѡ, чело́вѣче вѣ́йи, си́хъ вѣ́гаѣ*.

⁶¹² Сковорода має на думці слова: *де́ржи́са же пра́вды, вѣ́ры, любвѣ* (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 22).

⁶¹³ Див. прим. 247 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁶¹⁴ Пісня над піснями 2: 9.

⁶¹⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: *не́бо и́ зѣмля́ ми́моидѣтъ, словеса́ же моѡ́ не ми́моидѣтъ* (Євангелія від св. Матвія 24: 35).

⁶¹⁶ Євангелія від св. Матвія 2: 9.

⁶¹⁷ Книга Псалмів 75 (76): 3. *В мирѣ* тут означає "в Єрусалимі" (згідно з етимологічним значенням цього топоніма).

⁶¹⁸ Фразу *вѣтхїѣ дѣнни* взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

⁶¹⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 8: 26. Пор.: *запрѣти вѣтхрѣмъ и́ мо́рю*. Пор.: "запрѣтивый Христе морским вѣтром" [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 533].

⁶²⁰ Літеру *с* у цьому слові написано поверх іншої.

⁶²¹ Див. прим. 409 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 121).

⁶²² Сковорода має на думці слова на взір: *Совѣтъ же гдѣнь во вѣкѣ превывѣетъ* (Книга Псалмів 32 (33): 11) абощо.

⁶²³ Книга пророка Ісаї 58: 12.

⁶²⁴ Цей лист подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1–2).

⁶²⁵ Фраза *пѣче всѣхъ чело́вѣкѣ* зринає в Четвертій книзі Мойсеевій: Числа 12: 3 та в Третій книзі царств 4: 31.

⁶²⁶ Парафраза Книги пророка Даниїла 10: 19. Пор.: *мѣжѣ желѣнїѣ, мїрѣ тѣвѣ*.

⁶²⁷ Авігея принесла Давидові різні дари. Див.: Перша книга царств 25: 18–21.

⁶²⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: *Сотвори́вый же на́съ вѣ сїѣ й́стое бѣ́, йже и́ даде́ на́мъ ѡбръ́ченїе́ дѣ́ѣ* (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 5).

⁶²⁹ Парафраза Дій св. апостолів 13: 33. Пор.: *ѡбръ́тѡхъ дѣ́ѣѣ сы́на ієссѣова, мѣ́ѣѣ по срѣ́ѣѣ моє́ѣѣ*.

- ⁶³⁰ Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 10. Пор.: “septem isti oculi Domini”. У перекладі Івана Огієнка: “...ті семеро, – Господні очі...”.
- ⁶³¹ Можливо, це парафраза Публілія Сіра: “Caeci sunt oculi, cum animus alias res agit” (“Сліпі очі, коли душа зайнята чимось іншим”. Див. прим. (4) до діалогу «Наркісс».
- ⁶³² Переклад Леоніда Ушкалова.
- ⁶³³ Сковорода має на думці трактат «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
- ⁶³⁴ Яків Правицький справді “замарав” ім’я автора та присвяту на титульному аркуші трактату «Silenus Alcibiadis».
- ⁶³⁵ Лат. *licentiatus* – ‘звільнений, відпущений’; так називали тих, хто здобув перший учений ступінь в університеті.
- ⁶³⁶ Сковорода говорить про діалог «Разглагол о древнем мірѣ».
- ⁶³⁷ У назві діалогу Сковорода спочатку написав був *Мыр*, а потім переправив другу літеру на *ї*. У поясненні залишено літеру *ы*. У текстах Сковороди трапляються обидві ці форми.
- ⁶³⁸ Ідеться про діалог «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
- ⁶³⁹ Схожа фраза зринала в 1-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Блажен! о блажен! кто с самых пелен / Посвятил себе Христови”.
- ⁶⁴⁰ Ідеться про переклад оди фламандського латиномовного поета Сідеруна ван Гесе «До Джорджа Чемберлена».
- ⁶⁴¹ Пор.: “На ловца и звѣр бѣжит” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 237]; “На ловца и зверь бежит” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 425, 476, 575]; “Наскочив звѣр на ловця”; “На стрѣлцыи звѣр бѣжит” [Франко, № 13028, 25134].
- ⁶⁴² Книга Псалмів 44 (45): 15.
- ⁶⁴³ Андрій Іванович Ковалівський – власник Пан-Іванівки, батько Петра Ковалівського – учня Сковороди в Харківському колеґіумі. Сковорода не раз тут гостював, зокрема тоді, коли працював над своїм останнім філософсько-богословським трактатом «Потоп зміин». На замовлення Андрія Ковалівського художник Лук’янов намалював портрет Сковороди. Пан-Іванівку Сковорода обрав і місцем свого вічного спочинку.
- ⁶⁴⁴ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».
- ⁶⁴⁵ Лубни (Лубні) – місто, засноване князем Володимиром Великим у 988 р. Уже в XV–XVI ст. мало маґдебурзьке право. Було власністю князів Вишневецьких. З 1648 р. – центр Лубенського полку, а з 1781-го – місто Київського намісництва.
- ⁶⁴⁶ Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 8: 2. Пор.: *Сїѣ възлюбїхъ ѿ понскѣхъ ѿ ѿности моєѣ*.
- ⁶⁴⁷ Мабуть, мається на увазі Давидів псалом 144 (145).
- ⁶⁴⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 18: 37. Пор.: *ѣзъ на сїѣ родїхсѣ*.
- ⁶⁴⁹ Очевидно, це алюзія на слова Сократа, які Сковорода перекладав так: “Иные на то живут, чтоб ѣсть и пить, а я пью и ѣм на то, чтоб жить”. Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».
- ⁶⁵⁰ Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
- ⁶⁵¹ Книга Псалмів 38 (39): 2.
- ⁶⁵² Пісня над піснями 1: 7.
- ⁶⁵³ Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сїон)».
- ⁶⁵⁴ Див. прим. 1 до притчі «Убогій Жайворонок».
- ⁶⁵⁵ Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
- ⁶⁵⁶ Див. прим. 210 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 108).
- ⁶⁵⁷ Див. прим. 2 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствїи души».

⁶⁵⁸ Очевидно помилково – замість *Острогозьк*.

⁶⁵⁹ Від гр. ἀπογραφή – ‘список’. Словник Памви Беринди тлумачить іменник *апограф* так: “перепис з книги, екстракт, коп’я” [*Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе*. – Київ, 1627. – Ст. 361].

⁶⁶⁰ Від гр. αὐτόγραφος – ‘власноруч написане’.

⁶⁶¹ Далі йде розчерк Сковороди.

⁶⁶² Переклад Леоніда Ушкалова.

⁶⁶³ Сковорода має на думці трактат «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

⁶⁶⁴ Далі йде розчерк Сковороди.

⁶⁶⁵ Цей лист подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 109).

⁶⁶⁶ Ідеться про Андрія Івановича Ковалівського. Див. прим. 643.

⁶⁶⁷ Цей образ міг бути навіяний «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського. Пор.: “*Памфіл*: А я милуюсь не тільки тією прекрасною і квітучою оселею, – набагато миліший мені її хазяїн. *Марія*: Який хазяїн? *Памфіл*: Твоя душа, якої краса з роками дедалі більше зростатиме” [*Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова*. – Київ, 1993. – С. 136].

⁶⁶⁸ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *пѣтъ не пользѣтъ ничтѣже*.

До Якова Петровича Правицького¹

80

[У Бабаї, 3 жовтня 1782 р.]

Из Гусинскаго лѣса. 1782-го года, окт[ября] 3-го д[ня].

Honorande mihi in Christo Pater!

Pax tibi in Domino nostro!

Lateo in Eremo²; duco ostiam pie, Dominus mens mihi est καὶ ἡ Πέτρα καὶ ἡ ἔλπίς καὶ ὁ ἔρως [Шанований во Христї отче мій! Мир тобі в нашому Господї! Ховаюся в пустелї, веду кістяк благочестиво, Бог для мене розум, і скеля, і надїя, і любов].

Он меня не оставляет во время Старости, вегда оскудѣвати немощам моим³; он меня защищает от отчаянїя⁴; укрѣпляет к Цѣломудрїю⁵; ограждает необоримую Стѣною⁶ против всѣх прилогов дїавольских; я никому ни завижу; никого не ненавижу; всѣм друг, и для моего Сердца нѣт непрїателя во вселенной. Не сіе ли есть оный Исаїевскїй мир и веселїе? “На горѣ сей испїют радость, испїют вино...”⁷ Всяка плоть есть юдоль Плача⁸ и Ложь. Что же есть твердое? “Посредѣ вас стоит...”⁹ Стоит, сирѣчь, незыблемая Гавань. Сей есть един Свят. Той есть Твердь, Кифа, Петра, Адамантова Гавань, Матерая Земля, Твердь и Град апокалипсическїй¹⁰. Не сіе ли есть оная Земля, “Посредѣ воды” составленна Божїим Словом¹¹? Не сей ли есть новый Мір, Рай? Не здѣсь ли почивает Израиль, прешед море? Ей, тамо въздоша вся колѣна¹². Не на сей ли Петрѣ и Скалѣ то водворяется Ноева Голубица: “Полечу и почїю...”¹³, “Очи твои, яко Голубины...”¹⁴? Не на сей ли Кифѣ утверждается вся Церковь¹⁵, презрѣвшая с Голубицею Плоть свою и Кровь, и прозрѣвшая оную Гавань? “Царя со славою узрите, и очи ваши узрят землю издалека”¹⁶. Не сія ли земля и царь глаголет: “Маловѣре, почто усомнѣлся еси¹⁷? Блажен еси Симон, сыне голубицы Ноевы...”¹⁸ Не то же ли есть кровь, плоть, вода, непостоянность, лжа и огонь, и погибель? Не то же ли есть ад и смерть? Не царствїе ли внутрь непостоянности нашея стоит¹⁹. Не сіе ли есть истина и Кифа? Не кифа ли есть Гора оная, на которой со Израилем пїет радость оную: “Радости вашей никтоже возьмет от вас”²⁰. И вино оное: “Дондеже пїю я новое вино в царствїи небеснѣм?”²¹ А кто пїет? Твой сын, Григорїй Сковорода, упивается от тука дому Божїя²², нашед внутрь себя со Сампсоном сот вѣчности²³, и услаждается со отцем своим Лотом оным: “Нард мой даде воню свою”²⁴. “Сердце мое есть сердце твое”²⁵. “Да и тїи в нас едино будут”²⁶. Услаждается и вас поминает, пребывая вам всенижайшим во вѣки слугою,

Григорїй Сковорода.

Из Маначиновки 1785 года, Окт[ября] 3-го Дня.

*

Dilecte in Christo Frat[er] Iacobe,

Рах illa tibi sit!

quae Mentem supereminet omnem.

Ignosce mihi, siquid te offendi, cum diversarer apud vos. Scis, me esse irritabilem, sed me scis etiam Humanitati et Innocentiae natum, quae sola Hominem facit. Bonus, id est verus Homo, de bono Cordis Thesauro semper Bonum praefert²⁷. Et tamen multi meorum Amicorum tales sunt, ut parati sint illico me mordere, siquid Delirii conor eis deminuere. Non cogitantes, me Benevolentia ductum, hoc facere. Vere enim humanum Cor et Ingenium haud quoquod potest male velle Hominibus. Ego quoque siquid uro, aut molestus sum, non Malevolentiae impulsu hoc facio, sed quid Candor animi mei Nefas putat assentiri Mendacio aut adversus Veritatem pugnare. Nam ut Medicina non semper est mollis, ita Veritas saepe aspera est.

Et Nemo est, qui semper misceat Utile Dulci²⁸.

Sed obliviscamur mutuas Offensas ac redeamus in gratiam.

“Друг Дру́га Тяготы носяще...”²⁹

Письмопода́теля сего пріймите благоутробно, не смотря яко Мытар есть, но яко ДРУГ и ЧЕЛОВѢК.

Если что имѣете передать ко мнѣ, можете чрез его вѣрно. Что? Не пишет ли чего Михайло³⁰ ко мнѣ? Нѣтъ ли Очок или Письма ко мнѣ, или чего?.. О Лѣксикѣ не тужите. Письмо мое к Василию Павловичу, при Поклонѣ моем Отцу Силвестру, даѣт знать, что Лѣксик у мене жив есть³¹. Liberavi Fidem tuam, qua fidejusseras de Lexico: ne quid augerem Curam tuam. Отцу Василию, Отцу Еустаѳію, Отцу Гуслістѣ от мене Лобызаніе искреннее. О Наеман, Наеман³²! И тебе, Друже мой, тут же Духом Истины³³ лобызаю.

Да утѣшит всѣх нас Господь Бог наш Миром и Любовію, да пребудете вы мнѣ и я вам во вѣки

Искренним Почитателем и Другом, Григ[орій] Сковорода³⁴.

Omnia praetereunt³⁵, sed Amor post omnia durat.

Omnia praetereunt, haud Deus, haud et Amor.

Omnia sunt Aqua, cur in Aquas speratis, Amici?

Omnia sunt Aqua. Sed Portus Amicus erit.

Haec Képha tota est fundata Ecclesia Christi.

Isthaec et nobis Képha sit atque Pétra, Gr[aece] Skala³⁶.

Gr[egorius] Skow[oroda].

Post Scripsi.

Haec Epistola retardata est. Grammatophorus fefellit. Nunc per nostrum Alexium³⁷, opinor, perveniet recte. Si descripsisti novos meos jam libellos, remitte ad me Archetypa³⁸. Etiam illum meum Dialogum, quem et aliis laudare soles, simul cum Archétypis mitte. Descriptus ad te remittetur iterum Deo volente. Dicatur ille Dialogus «Марко Препростый»³⁹. Quid obmutuit noster Michaël? Non scribit, nec mittit conspícilla aut Скрѣпочку.

Oportet obrui eum nunc maximis Aulicis Undis.

Aestibus effervens, o Munde! miserrime Ponte!

Felix, qui his Undis, ceu Petrus, extrahitur.

Neu fugiamus Mundum quiescentes in Portu, Fraudisque Mundi perspicientes.

Mundus est Avaritia, Ambitio, Carnis Voluptas...

“Сія ввергають во Всегубительство”⁴⁰.

Ab his, ut Dei Dextra nos omnes liberet, opto, precor, voveo. Vestrum omnium in Christo Frater⁴¹.

Господину моему,
Отцу Іякову Правіцкому,

в

Бабаях⁴².

*

[Из Маначіновки 1785 года, Окт[ября] 3-го Дня]

Улюблений во Христі брате Якове!

Нехай буде з тобою той мир, що вищий за будь-який розум!

Пробач мені, коли чимось скривдив тебе, перебуваючи серед вас. Ти знаєш, що я дратівливий, але ти знаєш також і те, що я народжений задля людяності й безневинності, яка одна робить людиною. Добра, тобто справжня, людина завжди виносить добре із доброго скарбу серця. І все ж більшість моїх друзів такі, що ладні, зі свого боку, образити мене, коли я пробую хоч трохи вгамувати їхню нерозважливість; при цьому вони не дивляться на те, що я керувався доброзичливістю, коли це робив. Бо справді людське серце й розум аж ніяк не можуть бажати людям зла. І я так само, коли роздратований або маю кепський настрій, роблю це, не бажаючи зла. Але ті, хто вважає, що мені не властива ладність душі, помиляються або виступають проти істини. Бо як ліки не завжди приємні, так і істина часто буває сувора.

І немає таких, які б завжди сполучали корисне з приємним.

Та забудьмо взаємні образи й повернімося до всепрощення. [“Друг Дру́га Тяготи носяще...”]

Письмопода́теля сего прійміте благоутробно, не смотря яко Мытар есть, но яко Друг и Человѣк.

Если что имѣете передать ко мнѣ, можете чрез его вѣрно. Что? Не пишет ли чего Михайло ко мнѣ? Нѣт ли Очок или Письма ко мнѣ, или чего?.. О Лѣксикѣ не тужите. Письмо мое к Василию Павловичу, при Поклонѣ моем Отцѹ Силвестру, даѣт знать, что Лѣксик у мене жив есть]. Я тебе звільнив від

обіцянки, яку ти дав мені щодо лексикона, щоб не примножувати твого клопоту. [Отцу Василию, Отцу Еустаویю, Отцу Гуслистѣ от мене Лобызаніе искреннее. О Наеман, Наеман! И тебе, Друзе мой, тут же Духом Истины лобызаю.

Да утѣшит всѣх нас Господь Бог наш Миром и Любовію, да пребудете вы мнѣ и я вам во вѣки

Искренним Почитателем и Другом, Григ[орій] Сковорода].

Все промина, та любов зостається по всьому.
Все промина, але Бог та любов – аж ніяк.
Все є вода. Так навіщо на води надіятись, друзі?
Все є вода. Але буде й пристанище нам.
На камені цьому заснована Церква Христова.
Це нам є *кефа і петра*, по-гр[ецьки] скала [Skala]⁴³.

Гр[игорій] Сков[орода].

Написане опісля.

Цей лист затримався. Листоноша обдурив. На цей раз, я гадаю, він справно дійде до тебе через нашого Олексія. Якщо ти вже переписав мої нові книги, то надішли мені оригінали. Надішли й отой мій діалог, що ти його перед усіма зазвичай вихваляєш: надішли його разом з оригіналами. Після того, як він буде переписаний, я поверну його тобі, коли буде на те Божа ласка. Нехай же називається цей діалог [«Марко Препростый»]. Чому ж замовк наш Михайло? Він не пише, не надсилає окулярів або [Скряпочку]. Мабуть, він тепер захищається в гігантських двірських хвилях.

О розбурханий світе, найнещасніше море!

Щасливий, хто, наче Петро, його хвиль не пізнав⁴⁴.

Тікаймо від світу, перебуваючи в гавані та зневажаючи омани світу. Світ – це скупість, честолюбство, плотська насолода...

[“Сія ввергают во Всегубительство”].

Я бажаю, волаю й молюсь, нехай звільнить нас усіх від цього десниця Божа. Ваш спільний брат у Христі.

[Господину моему,
Отцу Іякову Правіцкому,
в
Бабаях]

82

[У Бабаї], 6 березня [1786 р.]

Дух велить мало с тобою побесѣдовать, дав к сему случай и время. Обѣщался еси ты меня посѣтити, но и писменно не воззвал еси⁴⁵ ко мнѣ и не раздражил к отзыву. Скажи мнѣ, друже, здрав ли ты? Не вопрошаю о тѣлѣ.

Не потерял ли ты доселѣ самага себя? т. е. мыслей твоих и сердца твоего. Мысли и сердце со мною, – нынѣ отвѣчаеш мнѣ; вѣрю. Ся же то и бѣдство есть. Не могу разлучиться от того, что всегда мучит и жжет, и в сем ли есть горкій источник и приснотекущій вѣчных мученій. Не сія ли есть истинная гибель? Погубить самага себя, убѣжать, потеряв себя. Тако ниже избѣгнути бѣд, яко бѣдство, аки удица внутрь сердца увязла, сердце же всегда с человѣком, и оно-то есть человѣк⁴⁶, се есть едино истинное несчастіе, смерть люта и ад⁴⁷. Не помышляйте, что несчастіе внѣ вас⁴⁸ и в нас. Входящее извнѣ не сквернит человѣка⁴⁹. Для чего же равнообразно не сказать: приходящее извнѣ не обезщасливит? Гдѣ же и откуда? Исходящее от сердца. Та суть сквернящая⁵⁰. Видиш, что внутрь нас щастіе и несчастіе. Кое же есть знаменіе спокойнаго и блаженнаго сердца? То же, что здравія тѣлеснаго. Вкуси пищу, вкушаеш сладко. Спать и обращается вездѣ весело. Вот Павел означает здравіе сердца: “Радуйтесь непрестанно. О сей радости молитесь, о всем благодарите”⁵¹. Естли такое сердце еси, тогда ты не ветхій еси человѣк⁵² и не гроб повапленный⁵³, но цѣлый, нетлѣнный и новый. Радуйся, убо в новый год жела[т] тебѣ твой друг

Григорій Сковорода⁵⁴.
Маначиновка,
Марта 6 дня.

83

[У Бабаї]

Из Маначиновки, 1786-го, Марта 30-го дня.

Друже Іякове,
Радуйся во Господѣ!

Слышу, что Нѣчто мнѣ прислано от нашего Михалѣя⁵⁵. Аще тако есть⁵⁶, и Оно в твоей Рукѣ, то передай, Друже, чрез сего Письмоносца ко мнѣ. Аще Господу моему угоднo, помышляю посѣтитъ вас Весною. Пришли, Друже, такожде Разговор, нареченный «Марко Препростый»⁵⁷. Он возвратится паки к тебѣ. Прогчія же, якоже тебѣ угоднo: или нынѣ, или возмутся тогда, когда к вам прійдѹ. Наеману Петровичу⁵⁸ Мир и Благословеніе и всѣм Собратіям нашим Іерѣям. Цѣлуйте такожде Духовную Матерь мою, Игуменію Марѳу⁵⁹. Писать облѣнился к ней. Бог Міра да будет со всѣми нами⁶⁰! Аминь!

Тебѣ и всѣм вам Истинный и не Языколстивый Друг,

Григ[орій] Сковорода⁶¹.

Пришли, Друже, Лимончиков Пару, да прохладитъ Болѣзнь моя. Или Соку Черно-Смородиннаго. Или Журавлично-Ягоднаго, или Каковаго-либо. Для Чаю. Остатки Горячки мучат мене. Два Мѣсяцы Огневѣца свирѣпствовала во мнѣ. Начало и Отец ея – Проклятых Московских Печей Чад. Quid est Чад сей? Jocemur nonnihl. Est Чад сей Pestis Septemtrionalis. Constantinopolitana Pestis necat Triduo. At illa tribus Horis.

Quidquid agit Vulfus? Nihil est, nisi Pestis et Huleus⁶².

[Що є [Чад сей]? Іноді ми жартуємо: [Чад сей] – північна чума.
Константинопольська чума вбиває за три дні, а ця за три години.

Що хвилює народ? Не що інше, як чума та вогневиця]
Господину Моему,
Іерею Іякову Правіцкому,
в Бабаях.

84

[У Бабаї]

Из Пустыні Маначіновскія, 1786-го Го́да, Апр[еля] 25-го.

ХРИСТОС ВОСКРЕ́СЕ!

Любэ́зны́й Дру́же и Бра́те во Христе́, Ія́кове!
Да бу́дет Мир Божі́й в Сердце́ твоє́м и в Тѣ́лѣ!

Сей е́сть Кентр⁶³ наш, и Твердь, и Ке́фа, и Кра́й, и Ко́нєц, и Оста́нок
Младѣ́нцем⁶⁴, сирѣ́чь Дурачка́м Ева́нгелским⁶⁵. Земля́ и Приста́нище
сре́ди водна́го Тлѣ́нїя наше́го⁶⁶, Си́лою и Десни́цею Вѣ́чнаго основа́нное
Оно́ю: “Е́юже Поста́вих Не́бо и Основа́х Зе́млю”⁶⁷, – Глаголет Госпо́дь
Вседержи́тель у Иса́и.

Qui Christum nescit: Nihil est, si cetera nescit.

Qui Christum nescit: Nihil est, si cetera nescit.

[А хто знає Христа, то не важить, що інше не знає.

Хто ж не знає Христа, то не важить, що інше він знає⁶⁸]

О сем нам не Лѣ́по ли е́сть похвалити́ся? Ей! не безу́мно.

Omnes in se ipsis Mortem vident. Nos autem, τὴν Ἀνάστασιν...

[Усі бачать у самих собі смерть, а ми – воскресіння...]

Убо и мы во Истину воскресли, и живы Есмы. Ами́нь!

Обра́довало Душу́ мою́ любезное́ Письмо́ твоє́, ды́шущее́ Любо́вию и Мíром
Христо́вым. Сей е́сть Сою́з Соверше́нства⁶⁹.

Ста́рость моя́ облѣ́нилася по́сѣтитъ вас. Послѣ́жды прійду́, а́ще Госпо́дь
благово́лит. Не печі́йся о Разгово́рѣ «Ма́ркѣ»⁷⁰. Он все́гда е́сть ваш и
возврати́тся в твою́ Книгохра́нку.

«Лото́ву Жену́» хо́чется доконе́чатъ. Одна́к принесе́⁷¹ с собо́ю, да написа́нное
выпи́шете. Что́ бо мнѣ́ е́сть любезнѣ́е на Небеси́ или на Землѣ́: то́чию
поуча́тися Святы́нѣ⁷²? В сей Еди́ной да живу́ и умираю́! Помалу́-малу́
отхо́дим от Тлѣ́ни Плотскі́я, я́же е́сть Блаже́нная и все́днѣ́вная Смерть⁷³,
и приближа́емся ко́ Госпо́ду, и́же е́сть Святы́ня, Ке́фа и Воскресе́ние
наше́. Что́ убо е́сть блаже́ннѣ́е Жизни́ наше́я, на ней же́ собы́ається
о́ное? “Положу́ Стропо́тная их во Гла́дкая...”⁷⁴ “Окрыла́тъю́т, я́ко Орлы́,
потеку́т и не утру́дятся...”⁷⁵

Ви́ждь Діа́трібу́ мою́, Дру́же! Διατριβή́ Елли́нски нарица́ется то, чем кто
гла́вно жизнь свою́ забавля́ет⁷⁶.

Вот Діатріба Давідова! “Поглумлюся в Запов[ѣдех] твоих”⁷⁷.

Вот Пávлова! “Мнѣ бо еже жити: Христос...”⁷⁸

Вот Лукина и Клеопы! “Како глаголют ЕГО быти жива?..”⁷⁹

О ВОСКРЕСЕНІЕ! О ОНОЕ ВОСКРЕСЕНІЕ! МЫРУ НЕ ВЪРУЕМОЕ!

Коль улаждаеши Сердце мое! Блажен Узрѣвшій с Напѣрником Красоту твою. Ядущій ты, еще взълчет...⁸⁰

Сіе глаголю того ради, яко, доканчавая «Жену Лóтову», наслаждáтисѣ имам нóваго Винá с новим моим Лóтом – Христом Исусом, имѣя Обручѣніе с ним во Вѣрѣ Божіей.

Христос! В[о]скресе! Друже Наемáне⁸¹! Да вкусиши и ты Сóта Воскресенія! и всѣ Ангелы Его⁸²! Всѣ! Жихорайскій⁸³ с Бабаевским и с Воскресѣнским со всѣм Клиром своим. Желáю,

любѣзный Друже Іякове!

тебѣ и всѣм твоим, Брат и Друг, Григ[орій] Сковородá.

Господину моему,
Іерѣю Іякову Правѣцкому

в

Бабаях.

85

[У Бабаї]

Из Гусінки, 1787-го Годá, Іануар[іа] 18-го Дня.

Вселибѣзный Отче, Друже и Брате во Христѣ, Іякове!

Рáдуйся, дерзáй и возмагáй во Господѣ⁸⁴ нашем!

Ни Стáростна Лѣнность, ни Мрак, ни Хлад Зѣмный, ни неисправное Перò со Чернїлом не могло мене удержáть, чтоб не ублажить (gratulor⁸⁵, saluto [поздоровляю, вітаю], Graecè – μακαρίζω [по-грецькому – μακαρίζω, поздоровляю]) тебе в нóвый сей Год. Рáдуйся в нóвый Год! Да рáдуется и весь Дом твой! и вся, елика суть твоѣ!

Да рáдуется...⁸⁶ и Еустáоїй, и Іоáнн с Наемáном!

Да возвеселятсѣ Бабаї! со всѣми своїми Óтрасльми! Сѣлами!

Да возрадуютсѣ и Гóры ваши! и Рѣки да восплѣцут Рукáми⁸⁷!

Да обновлѣется и вся Тварь! обстоящая вас! Молюся.

Когда же бѣдут сія? Тогда, когда ублажит Господь благоволѣніем своим Сіона⁸⁸. Как? Тогда⁸⁹, когда в Человѣцех бѣдет благоволѣніе⁹⁰, и посредѣ нас. А что ли есть Благáя Вóля? Вот что! “Дух прав обновї во Утрòбѣ м[оей]”⁹¹. Аще Кто не имѣет нóваго сѣрдца, тому весь Мыр есть Вѣтха Вѣтошь⁹². Аще чїя Душа тужит, тому весь Мыр плачет. Аще чїѣ Сѣрдце мучится и страждет, тому весь Год без Прáздника. Аще чїй Дух Отчáяніем оледенѣл, тому весь Год без Весны. Аще чїй Смысл мѣртвый, тому весь Вѣк без Животá. О любѣзный мой Друже Іякове! Изблѣймо вѣтхїй Квас Мырскїй⁹³. Стяжїм нóвое Сѣрдце. Облечїмся во Одѣжду

но́выя нетлѣнныя Надѣжды, во Утрѡбу Братолю́бія. Тогда нам вся Тварь просвѣтитя, весь Мыр възиграет и возскачет. Будет нам всяк День Велик-День⁹⁴, не зайдет Солнце нам, и Лунà не оскудѣет нам⁹⁵. Мы же наречѣмся Язык свят, Люди Обновленія⁹⁶. Благое Сѣрдце, Любовь, Бог, Правды Солнце, всю Тварь весно-ново-творящее есть тожде.

Ваш всеискренній Любителъ, Почитателъ, Брат
и нижайшій Слугà Григ[орій] Сковорода⁹⁷.

Прости, любезный, что солгал я прислать вам «Жену Лóтову». Весною хочу вас посѣтить, аще Богу угодно, и привезу. Аще же, дайте знать, тотчас перешлю. В Зимних Тру́стях может она потеряться, тѣм не даю чрез Григорія Ю́ріевича⁹⁸. Не печальтесь. Она всегда у вас. Другое то, что Весною во Пустынь можно подумать об Окончании Ея, а Зимà безгодна. Я и сіе с нуждою пишу. Михайло⁹⁹ мой доселѣ молчит. Ни мало не дивлюся. Блаженны мы, Израілю¹⁰⁰, яко Бог нам дал по Уши Покоя и Времени.

Deus nobis haec Otia fecit¹⁰¹.

Tum demum Pretium Temporis cognoscitur, cum id amissum est. [“Бог дарував те дозвілля”.

Тоді, нарешті, пізнається цінність часу, коли він утрачений]

Пришли, Друже, Барыльце Пива Бабайвскаго. И то, аще не в труд.

Я всѣм доволен. Слава Богу!

Господіну и Отцѣ моему,
Іереею Іякову Правицкому,
в Бабайх.

86

[У Бабаі]

Из Гусинки, 1787-го Годà, Мàрта 6-го Дня.

Любезный во Христѣ,
Отче и Брате и Друже Іякове,
Веселися во Господѣ!

Пришлите мнѣ Симфонію «Аще не увѣси самую тебе...»¹⁰² Переписав, паки отошлю к вам. Посылаю к вам «Жену Лóтову». Побесѣдуйте во Христѣ с нею. Она чистая чистым¹⁰³, и сей Кумир есть плодоносный вѣрным Божиим. На ней-то исполняется: “От Каменя воздвигнути Чада Аврааму...”¹⁰⁴ Она не доведена до Конца. Но Кто дождется Конца в присно-текущем Источникѣ? А что я сказа́л, обеща́я Оконча́ние, сіе касается до Книжечки, начатой мною, не до «Жень». Сія Книжечка учит: как ли читать подобает священное Письмо? Аще еди́н ГЛАГО́Л Божій уразумѣтся, тогда весь Храм Соломоновъ есть свѣтел. Во Примѣр сему взял я сіе: “Поминайте Жѣну Лóтову”¹⁰⁵. И толкуя сіе Слово, возмутил всю С[вященнаго] Писанія Купѣль. Да уразумѣют спящии на

Бібліи, или с Паўлом сказаць: почываюцци на Законѣ¹⁰⁶, яко не многотчєніє дѣлаєт нас Мудрыми, но Много-Жваніє принудило сказаць сіє: “Како сей вѣсть Книги, не учився?”¹⁰⁷ И да познajúт, яко єдин День в Тысящѣ, и вопреки – 1000 ГЛАГОЛОВ Божіих во Єдином ГЛАГОЛЬ сокрывается.

Нынѣ же, со Женю Кровоточивою¹⁰⁸, много жерут, для єдинья Дисентерии; и нѣсть им Человѣка, могущаго приложить им ВКУС Плюновєнія, Жванія и Преломлєнія онаго: “Зубы Его, паче Млекà”¹⁰⁹. “Познася има в Преломлєнии...”¹¹⁰ Все даст Вкус свой: и Звѣзды в Сокровищах своіх блєснут, аще есмь от Числа оных: “Израил[ь] толчаше Манну в Ступах”¹¹¹. Во блаженное Числò сих Людєй да впишет ХРИСТОС всѣх нас! Желáю, ваш всеискренній Брат и нижайшій Слугà:

Григорій Сковородà¹¹².

Postea scripsi [Опісля написаного].

Да наречєтсѣ же сія Книжечка «ЖЕНОЮ ЛОТОВОЮ»! Предислòвієм же да будет сіє мое к тебѣ Письмò, о возлюбленный Дрúже! Тебѣ сію Невѣсту безневѣстную¹¹³ и чистую Голубицу в Дар привождú первому и Тебѣ обручáю, Именем Господа нашего, Исúса Христа.

Протчєе. При Перепискѣ повелѣвай наблюдать Ортографію. Пáче же всѣ Ея Листы хранить от Нечистоты. Цѣлуй любєзнаго Наемáна Петровича и всю нашу Братію. Мир во Днях наших¹¹⁴! Амíнь!

Господину моему,
Іерееви, Іякову Правицкому,
в Бабаях.

87

[3 Гусинки в Бабаї], 21 березня [1787 р.]

Март. 21-го.

Отче и Брате, и Дрúже!

Отгáк на сем свѣтѣ живь будь, вєсель будь, а про себѣ Бóгови молись, ещє ж и правду, коли когдà трєба сказаць: хм! хм!

Молюся. Помилуй мя, Господи¹¹⁵! Подáй ми в сєрце Братолюбіє! Да не быть ми, яко яр тур, да быть ми, яко овцá безобрòнна.

Молитва и терпєніє, терпєніє да молитва – сія суть ми граница, и щит, и мощ, и надежда, и угѣшеніє, и покой. Мнѣ? Ни. Не токмо мнѣ, всѣм.

Не пишú бòлѣе: сердце болитъ. Иван Максимович доскажет вам, чего не пишу.

Ваш сын и брат, и друг.
Гр[игорій] Сковорода.

Из Гусінки 7-го Окт[ября] 1787.

Любэзны́й Отче, и Дру́же, и Бра́те Іякове!

Ра́дуйся со всею́ нашею́ Бра́тією!

Всепоко́рно благода́рю за Кро́вь Гро́здову¹¹⁶. Мы с Бра́том Васи́лієм а́біе разрѣ́шили¹¹⁷ и, желáя вам и всему́ ва́шему До́му с Любэ́зною Христи́ною¹¹⁸ Здра́вія, потя́гли в собствeнное наше Здра́віе лѣпо-лѣпо. Е́ще ожида́ю из Ха́ркова... Чу́дно мнѣ! Вы, сні́тся мнѣ, переписа́ли «Миха́йлову Бо́рбу»¹¹⁹ и па́ки тре́буете? Обáче посыла́ю. Не́гли обря́щете¹²⁰, чего́ ва́ша Пе́репись не образу́ет. Не медлите́ же мно́го. Обáче чре́з невѣ́рныя Ру́ки – не! не! не!..

Mavolo apud te Eam interire, quam volutari Manibus impurorum.

Nunc quiddam, non magnum quidem, sed Pium parturio Amico cuidam. Ideo pauca scribo. Maturamus párere, dum Tempus est. Nam instat, imo pro Foribus stat Hyems inimica Musis. Jam jam non scribere, sed Manus calefacere opus erit. Porro, quidnam est id, quod in Utero gesto, propinquus ad Partum: scies jam. Vale!

Tuus et Servus et Frater¹²¹.

Caseus nostri Michaëlis alicubi haesit. Conspicilla, parum mihi apta, donavi Josepho. Promittit in utraque Epistola magnam Tibiam rectam. Quando erit? nescitur mihi. O utinam, praeter omnia alia, ipse nobis reddatur! Facilis Descensus Averni...¹²² O miserum hominem! Unicum septennem Filium amisit. Mortuus est в вел[икій] Пятóк. Vide! Quomodo Mundus initio blanditur tandem cruciat et lacerat, ut Tigris. Mundi Via [Я вважаю за краще, щоб вона загинула у Вас, аніж має ходити по руках нечестивих. Тепер я готовий привести на світ щось нехай невелике, та благочестиве, призначене для когось із друзів. Тому пишу коротко, поспішаю явити на світ, поки є для того час. Бо близька, ба навіть своїть біля дверей, ворожа Музам зима. Тоді вже треба буде не писати, а гріти руки. Далі, стосовно того, що я готовий привести на світ і що має ось-ось народитися, про це ти вже знаєш. Бувай здоров!]

Твій слуга і брат.

Сир нашого Михайла застряв десь у дорозі. Окуляри мені не підходять, тож я подарував їх Йосипові. В обох листах він обіцяв велику пряму флейту. Коли буде, мені невідомо. О якби, крім усього іншого, він і сам повернувся до нас. "Легкий перехід до Аверна..."¹²³ О нещасний чоловік! Утратив одного-єдиного семирічного сина. Він помер [в вел(икій) Пятóк]. Дивись! Отак світ спершу втішає, а потім насамкінець мучить і терзає, мов тигр. Мирська дорога] мнится Человѣку блага быти, Послѣдняя же Ея суть Ад¹²⁴. О Блаженны Людіе! імже Господь Бог их¹²⁵! Сии наживутся у Ба́тька. Амінь!

Из Гусінскія Скрыніцкія Пустыні, 1788-го Годà, Авг[уста] 4-го.

Возлюбленный в Дусь Святъ Друже Іякове!
Дерзай во Господѣ!

Аще ужè востà от Одра Любèзная наша Христіна¹²⁶, радуясь всѣх нас рáди. Аще же воскрилилася в Мыр Перворóдный, отню́дуже прійде в нїжній, радуясь Ея рáди, нас же рáди возмущаюся, яко оставляет нас в сей Плачѣвной Юдóли¹²⁷.

Жизнь сія есть нам Темница.
Вѣрный же Друг есть Денница.

Благодарю вам и Христинѣ за Грóздову Кровь¹²⁸. Питѣйный и ядѣйный Монументъ есть Живѣе Очесныя Пáмятки. Юлія Цѣсаря¹²⁹ то́чию еди́ножды во Іюль поминáем, а нашего Истиннаго Кѣсаря ХРИСТА ежедѣнно ХЛѢБ и Винò, аки Зерцáло нам, но и сáмого Духа Сердѣчнаго его Вид и Сѣнь, пожѣртая ИСТИНОЮ и Животóм¹³⁰, бывáет, и есть, и б́удет. В прóтчем. Вот вам по Желáнію вáшему Херувімскія Пѣсни¹³¹ PARÁPHRASIS!

*

Тайновідным Херувімам сообразны,
И Животворящей Трóйцѣ Пѣснь принося,
Видимый сей весь Мыр извѣржим из Сѣрдца:

*

Да вмѣстим невидимый и Егò ЦАРя,
Окружаемаго и стрегóма Тмáми,
Копіенóсных Херувім и Серафім.
Алилїа. Алил[лїа]. Алил[лїа].

Δουφορέω¹³² – есмь Копіенóсным лейб-Гвáрдером¹³³. Δουφορούμενος, сїрѣчь: окружен Копіенóсною Гвáрдїею, или Стрòем.

Доринóсима есть Пол-Грѣка, а Пол-Славяна¹³⁴.

А́нгелское вáше Болтáніе читáл я А́нгелским же Сѣрдцем. Болтáет Сатанà со А́нгелами лóтыми своїми. Болтáет и Бог Іяковль со своїми, якоже есть пїсанно: “А́нгел Господень возмуща́ше воду”¹³⁵. Turbat et exturbabat Aquam, ut enataret Ferrum illud¹³⁶ [Каламутив і колотив воду, щòб зринуло таке залізо]: “Ты еси́ Петр (Еврѣйски Кίρθα¹³⁷ – Кáменная Гáвань и Кораблѣм Авраáмское Лóно¹³⁸), и на сем Кáмень”¹³⁹ и протчая. Сатанà же болтáет: да потóпит во изблева́емых Водáх óную Жену́ со Чáдом Авраáмским¹⁴⁰. Болтáет: да покрѣет и смѣшáет с Водóю Гавань, да Никтòже ўзрит Вѣчности, развѣ Тлѣнїя, єже есть Мáтер Аѳеїстов. И сїе-то есть прокли́наемое у Іезекїїя Слїяніе, за кòе ужáсно грозїт Вы́шній¹⁴¹. Но наш Бог – се! Что велїт А́нгелу своему́ Іеремїи? “Аще изведѣши ЧѢСТНОЕ от негòднаго, Уста́ моя б́удеши”¹⁴². “Мелзи (де)

Млекò, и бѹдет Мáсло”¹⁴³. Exturba Aquam et remanebit Butyrum [Колоти воду, і залишитися масло]. О Клеветниковых¹⁴⁴ же Ангелах – се что глаголет! “Усырися, яко Млекò, Сѣрдце их”¹⁴⁵. Заболтали и сколотили со Сыром Тлѣнія и со Сырною Водю Мáсло оное: “Вспльвѣ Желѣзо”¹⁴⁶. Тлѣнным своим Днем и Солнцем, якоже Землею, загребли оный наш День и Солнце: “В Солнцѣ положи Сел[еніе] свое”¹⁴⁷. “Благовѣстите День от Дне”¹⁴⁸. Нòвый от Вѣтхаго. Вѣчный от тлѣннаго. Ничтòже бо есть Благо, тòчию Бог¹⁴⁹; и Ничтòже есть Свѣт, рáзвѣ Он. И сáмое Солнце есть-то Тма и Нощь, се сія! “Помянѹх в Нощѣ Имя твое...”¹⁵⁰ “Возлюбѣша Человѣцы ТМУ”¹⁵¹ и прòтчая. Желáл Христос вѣболтать Вòду Гергесінцам, но Онѣ отпросилися¹⁵². Агарино Чáдо есть То, Чтò Велблюд. Любит Мѹтну пить¹⁵³. Мѣшáет и болтáет, да Чистотѹ погѹбит. Сыр паче Мáсла лѹбит. Чтò ѹбо таковѣм помогáет: дойти Іяковлевскія и Їовлевскія Овцы и Кòзы? Сїи-то Мотылоядцы у Іезекїя¹⁵⁴, возненавѣдѣв Опрїснок Вѣчности, со Гергесінскими Вѣпрами ядят Человѣчу Мотылу, сболтáв Чистое с Нечїстым, но не отболтáв Нездрáваго от Здрáвости. Мы же, о Дрѹже, Чáда Сáррины есмь¹⁵⁵, Чáда Премѹдрости Божїя, во Ѹтріе избивáюще и изганяюще из Храма Все Безчѣстующее Дом Божїй, якоже Христос¹⁵⁶ Верѣвкою оною: “Вервь Червлѣнна Устнѣ твои...”¹⁵⁷ “Се Муж! и в Руцѣ его Ѹже Землемѣрно”¹⁵⁸. Сїя Вервь невредных сохранила Шпїонов Навїновых во Іерихонѣ¹⁵⁹. Чтò ли есть сія Вервь? “Дадѣ мнѣ Господь Язык...”¹⁶⁰ “Дух Животворит...”¹⁶¹ Слыши, Сыне Человѣч! Дерзáй! и очищáй Храм Господень. Сїе-то есть жїти в Домѹ Господни¹⁶². “Едино просїх от Господа...”¹⁶³ Мир тебѣ¹⁶⁴! Землемѣрити, разсудити (у Паула глаголется: Дух Раздѣленїя. Spiritus Discretionis)¹⁶⁵, известї Чѣстное от Недостòйнаго и возмутїти Вòду, болтáя Бѹрею Духа Святаго оною: “Бысть Шум...”¹⁶⁶ Сїя есть Дòлжность Ангелов Божїих, написанных не на Землѣ, но на Небесѣх¹⁶⁷. В сем Числѣ и нам быть Желáю. Аминь!

Любѣзный Дрѹже!
Твой Друг [...]”¹⁶⁸

Любѣзному Дрѹгу Наемáну Петрòвичу¹⁶⁹ нижáйшїй мой Поклòн и Мир Божїй. Тáкожде Отцѹ Васїлію, Дрѹгу и Брáту во Господѣ.

Corpore sum procul a Vobis, at Corde propinquus.
Cor est in nobis, vera Columba Nòë.
Nil est tam Mirum, quam Sancti Cordis Abyssus.
Tunc est Sanctum, cum se modo magnificat.
Omnia sunt Foenum, Furfur, sunt Pulvis et Umbra¹⁷⁰.
Omnia Praetereunt. Corde perennis Homo.
Purum Cor in Amore manet: sed Amor stat in hocce.
Ast Amor hic, Deus est¹⁷¹. Ergo perennis HOMO.
O Homines! Cur Oceanum, Cur Astra stupetis?
Ite! redite Domum¹⁷²! Noscite vos! Sat erit. Amen!

*

DIVA COLUMBA CANIT.

Omnia proveniunt alti de Cordis Abyssu.

Omnia post Mortem rursus Origo capit.

Sic recipit Stipulas Granum. Sic occulit intus.

Quid Mortem trepidas? Ecce tibi Speculum^{173!}

Sic tibi turbo Dei proturbat, quiquid Inane est.

Angelus [...] ¹⁷⁴ turbat inane Chaos¹⁷⁵.

Sic ubi [...] ¹⁷⁶ Hiems misera transibit Aquarum,

[...] ¹⁷⁷ ecce Sacra ARX!

Hicque Columba NOË.

Inveni КЕРНАМ. Sátana, Caro, Munde valet!

Sat me jactâstis. NUNC MIHI SANCTA QUIES¹⁷⁸. Amen.

NB. Arx est Idem quod Arca. Arca Rupes supra Diluvium, Képha, Pétra, Portus est Idem, quod Sanctum illud Principium.

[Тілом далекий од вас я, а серцем близький.

Серце-бо наше – то справжня голубка Ноя.

Так не дивує ніщо, як безмір сердечний святий,

Серце ж святее тоді, як тільки себе величає.

Все є лущиння й трава, все є лиш порох і тінь.

Все проминує, та серцем людина вічна.

Чистее серце – в любові, і в серці любов застається,

Бог же і є ця любов, отже – він вічна ЛЮДИНА.

Чом же, о люди! дивує вас так океан, чом же дивують вас зорі?

Верніться додому! Пізнайте себе! І годі. Амінь¹⁷⁹.

*

БОЖЕСТВЕННА ГОЛУБИЦЯ СПІВАЄ

Все-бо іде із безодні глибокого серця.

Все починається знов після смерті.

Так проростає зерно. Так і ховається вглиб.

Нащо ж боятися смерті? Ось де подоба!

Так порожнечу життя зносить божественний вихор.

Янгол [...] збурює хаос порожній.

Так [...] коли вяжуться хвилі важкі,

[...] ось він священний КОВЧЕГ^{180!}

І тут голубиця НОЯ.

СКЕЛЮ знайшла я. Прощайте, світе і плоть, сатана!

Годі мене хвилювати. МАЮ ТУТ СПОКІЙ СВЯЩЕННИЙ. Амінь!

NB. Агх (замок) означає те ж саме, що й Агса (ковчег). Ковчег, скеля над потоком, кефа, гавань є те ж саме, що й Святий цей Початок].

“Йже влазяше в НАЧАЛЪ (Origo), здрав бываше”¹⁸¹ (АРХН).

Господіну моему
Іерéю Іякову Правиц[кому]
в Селѣ Бабаях.

90

[У Бабаї, 31 грудня 1788 р.]

Из Бурл[ука], 1788-го Годà, в Послѣдній День.

Dilecte in Domino Frater Jacobe,
Pax et Gaudium tibi a Domino Deo!
[Улюблений у Господі брате Якове,
Мир і радість тобі від Господа Бога!]

Зимую в Бурлукѣ. Аще Господь восхощет и не возмет [...] ¹⁸² его от мене, мене же от Тѣла, помышляю посѣтитъ Вас Вес[ною] [...] ¹⁸³ Гдѣ? и когда умрѣть? не бойтса той, о нёмже Аввак[ум]:

“Прáведник от Вѣры жив бѹдет”¹⁸⁴.

“Примѣчай (де) Незлѣбіе, и виждь Правотѹ...”¹⁸⁵ А я сладчайш [...] ¹⁸⁶ мой ОСТАНОК во мнѣ (“Посредѣ вас стоит...”¹⁸⁷) давно ужѣ вижу. А что? Аще получи́ли вы от мене Письмо? и в нем Херувимску от мене Paraphrasin? Не знаю. С Письмом к Василию Пауловичу послал я и к вам также чрез его Ученика из Бурлу[ка]¹⁸⁸. Аще не получи́ли, гнѣваюся, но Кро́шку. Много там Добраго... Сіе пишу в Безпокойствѣ. Не ожидайте убо Бесѣды, развѣ [...] ¹⁸⁹ Притчѣ, сухія немáзанья¹⁹⁰. Цѣлуйте от мене всѣх. [...] ¹⁹¹ Наума Петр[овича] и Отца Васи́лія со Еустаѳіем и весь Клер [...] ¹⁹²

91

[У Бабаї, 30 травня 1785 р.]

Из Гусинки Ма́иа 30¹⁹³.
(с[его] 1785)

ХРИСТОС ВОСКРЕСЕ!
Возлю́бленный Дру́же Іякове,
Ра́дуйся во Го́сподѣ!

Вас не поздравляю Праздником, а поздравляю Любѣзную нашу Христыну¹⁹⁴ со Чады, яко Младѣнцев убо во Христѣ. Совершенныи же мѹдрствуют со Златоустым: “Празднику не Вре́мя Творец, но Вѣдренная Со́вьсть”¹⁹⁵. У Иса́ии же сей и́стинный Праздник нарица́ется: “Веселіе вѣчное над Главо́ю их”¹⁹⁶. Главо́ю Человѣку есть Сѣрдце его, Господствующее Тѣлесным Мы́риком. И если сія Глава не болит, якоже у Елиссѣевы Вдовицы

Сына, оживлённого Елиссеем¹⁹⁷, тогда исполняется на нас высокая Притча она: “Святому ЧЕЛОВЬКУ кйждо День Праздник”¹⁹⁸. И в сію-то Мѣть улучает Исаина Стрѣлочка сія: “Веселіе вѣчно”¹⁹⁹, сірѣчь непрерывное, на всяк День творящее Пасхи Велик-День. Се! таков же есть и Сираховскій Праздник: “Веселіе Сѣрдца живѳт Человѣку”²⁰⁰. Вот истинный Праздник Давидов! “Мыр мног люблящим Зак[он] твой”²⁰¹.

Кая Пѳлза, аще на Вѳздузь, не в Сѣрдцѣ, Вѣдро и Весна? В Сѣрдцѣ же сіе: “Взволнуются Нечестивыи?..”²⁰² А я ежеденно пою Пѣсенку сію: “Христос моя Сила...”²⁰³ От Смысла чистаго во Господѣ празднующи²⁰⁴. О Смысле чистый! Коль не многим ты Друг еси! О нем-то Притча сія: “Чистое Небо не боится Молнии и Грому”²⁰⁵. О Боже мой! Коль Мыр сіе презирает! Коль же паки Оно великое! А трудно ли сіе доказать или обличить? Се Пентекостіа²⁰⁶ чрез 3 Дни! Се Предложѣніе, Обѣщаніе! Се Надѣжды Совершѣніе! и Вѣнец Празднику Пасхи. А Чтѳ ли То совершилося? Вот Чтѳ! “Сѣрдце чисто созижди в[о мнѣ], Боже...”²⁰⁷ О Смысле (паки реку) Чистый! О Сѣрдце! Коль не Многим ты Друг еси!

Заклѳчѳ со Соломоном: “Кто похвалится Сѣрдце имѣти чисто?..”²⁰⁸.

Вот коим Праздником, Дрѳже мой, тебе поздравляю, или – реку Ёллински – Μακαρίζω, “ублажаю”. Сей Праздник от твоих Стогн не отнялся, якоже грозит Исаія²⁰⁹. Ты ему, а Он тебѣ есть Друг. Сорадуйся же и мнѣ. Ибо и Аз, Милостію Вышняго, сего Небѣснаго Торжества и Шѳума Празднующих²¹⁰ Сопричастником быти сподѳбихся. Сей мой Един есть и Жрѣбій, и Наслѣдіе, и Премѳдрость: Конѣц, Цвѣт и Плод Жізни и Трудѳв моих Упокоѣніе; и вся Благая²¹¹ мнѣ: “Сѣрдце чисто”²¹². О! Тогда бы то исполнилось на нас сіе: “Кляхся во Гнѣвѣ моем, аще внйдут в Покѳй мой?”²¹³ Сірѣчь Бѣдами и Трудами поразил я их. Не доберутся ли нынѣ до моего Праздника?

Простй, Любѣзный! От Избытка Сердѣчнаго наболтал много.

Ваш Соторжественник и Друг, Григ[орій] Вар[сава]
Сковородѳ²¹⁴.

NB Чрез Дѣтѣй Захарѣвских²¹⁵ имѣю Письмо от Михаіла²¹⁶. Боже мой! Коль жаждет к нам? Да страждет (остави его) Клятву Гнѣва Божія! аще како достигнет во Покѳй нашего Праздника²¹⁷. Люблящіи Бога ему единому согрѣшают на То, яко да оправдятся пред ними во Словесѣх своих, и тѣм удѳбѣ препобѣдит их на свою Стѳрону²¹⁸.

Получил на Свѣтлой Седмицѣ. Аще ужѣ празднует, перешлите «Михаило-Сатано-Махію»²¹⁹. Но сіе предаю Вѳлѣ вашей. Любѣзному Наеману Бар-Пѣтрѣ²²⁰ Радость и Мир Божій от мене, со всѣм его Гнѣздѳм, и со Птѣнцем Иліѣю. Такожде Отцѳу Васілію, и Отцѳу Еустаѳію, і бѣдненькому моему Любачинѳ, Слѣпѣнькому, и всемѳу вашему Клѣру, Благосѣрдное мое Поклонѣніе. Аминь!

Сіе пишу чрез Алѣксія Юріевича²²¹. Он при мнѣ жаловался, ех Musca Elephantem faciens [зробивши з мухи слона]²²², что не мог у вас (у Дрѳуга)

выпросить Бездѣлки, нѣсколько Розовых Кустов. Сие он с великою Трагедіею повѣтствовал. Почто Вы столь Скупы и Презорчивы? Дáже в Мимоѣздѣ не общáлся к вам заѣхать. Посѣтите Его и Мир сотворите.

Господину моему,
Отцу Іякову Правицкому,
в Селѣ Бабаях.

92

[У Бабаі]

1792-го Годà, Генв[аря] 5-го, из Гусинки.

Возлюбленный Дрúже и Брате во Христѣ,
Іакове!
Рáдуйся с любéзною Христíною²²³ и со Чáды
в нóвый сей Год!

*

О Боже! Ей! мнѣ давно скúчно, что с вáми не бесѣдую. Аще в сию Зиму или Вѣсну не совлекú моего Тѣлеснаго Брénнаго Линóвища²²⁴ (Eхivium), потщúся видѣти вас и насладитися Бесѣдою во Христѣ, иже мя вѣсть, и аз Его...²²⁵

Нынѣ же Голубиными Любви Крилами вас посѣщаю. Прости, Любэзный, что на твоѣ и на твоего Чáда²²⁶ Письмò не отвѣтствовал. Сёрдце воистину желáет, но Стáрость и Лѣнность есть Студенокрòвна. Пишú видѣ к вам, обáче бóлен. Благословѣн Бог мой²²⁷! “Егда немощствую, тогда Силен есмь”²²⁸, с Пáвлом. Болѣзнь моя есть Стáрость, Ток Крòвный и Огневица, не столь из невоздѣржныя, как из несрòдныя Пíщи. Шúя Часть моя угризает мя, а Часть Благáя, во Бокáх Дому моего²²⁹, Сáрра²³⁰ моя, поглаждáет мя... О discors Concordia Regum²³¹!

“Удивися Разум твой от мене”²³².

Пришли, Дрúже, Златоúстаго Рѣч о том, что Человѣк есть всея Бібліи Конѣц, и Центр, и Гáвань²³³.

Он Жѣртва, Олтарь, Оіміам и вся прòтчая...

Нынѣ вас поручáю с возлюбленною Христíною и со Чáдами Богу Авраáмлю и пребывáю,

Любэзный Дрúже!
вам всеусёрдным, Стáрчик Григ[орій] Сковородà²³⁴.

Любэзному во Христѣ Отцú,
Его Преподóбію,
Господину Іякову Правицкому,
в Бабаях.

Листування Сковороди з Яковом Правицьким охоплює 1782–1792 рр. Збереглося 13 листів Сковороди до Правицького, переважно автографи. Уривки з них були вперше опубліковані Александру Хашдеу на сторінках московського часопису «Телескоп» [див.: Телескоп. – 1835. – Ч. XXVI. – С. 3–24, 151–169] та Ізмаїлом Срезневським на сторінках харківського альманаху «Молодик» [див.: Молодик на 1844 год / Изд. И. Бецким. – Харьков, 1843. – С. 234–244]. Подаємо за такими джерелами: 81-ий, 83-ій, 84-ий, 85-ий, 86-ий, 88-ий, 89-ий та 90-ий – за автографами, які зберігаються в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 226), 80-ий – за списком відділу рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14 од. зб. 700, с. 24–25), 82-ий – за рукописною копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25), 91-ий – за автографом, який зберігається в Празі (Literární archiv Památníku národního písemnictví – фонд: *Varia*, назв. *Skovoroda Grigorij Savič*), 92-ий – за автографом, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (шифр: Авт. 6/2).

¹ Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

² У рукопису: *Iremo* чи *Cremo*.

³ Парафраза Книги Псалмів 70 (71): 9. Пор.: **Нѣ ѿвѣржи менѣ во врѣмя старости: ввсегда ѿскѣдѣвати крѣпости моеѣ, не ѿстаѣи менѣ.**

⁴ Можливо, Сковорода має на думці окреслення Бога як “покровителя зневірених” (**Ѿчѣинныхъ покровитель**), котре зринає в Книзі Юдити 9: 11.

⁵ Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 49: 4. Пор.: **во дни беззаконныхъ оукрѣпѣи блгоустїе.**

⁶ “Необоримою стѣною” в церковних піснеспівах називають Богородицю [див.: *Могила П. Свхологон*, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 464].

⁷ Книга пророка Ісаї 25: 6.

⁸ Фраза **во ѿдѣль плачѣвнѣю** зринає в Книзі Псалмів 83 (84): 7.

⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ же васъ стоѣтъ.**

¹⁰ Ідеться про візію “нового Єрусалима”. Пор.: **И азъ ѿиannahъ видѣхъ градъ стѣй, іерлїимъ новъ сходѣць ѿ вѣа съ невесѣ** (Апокаліпсис 21: 2).

¹¹ Сковорода має на думці слова: **И рече бѣ: да вѣдетъ тверды посредѣ воды, и да вѣдетъ раздѣлющи посредѣ воды и воды. И бысть такъ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6).

¹² Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Тѣмъ во въздѣша кльчѣна, кльчѣна гдѣна, свидѣнїе іїлево.**

¹³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **и поемѣш, и почию.**

¹⁴ Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14. Пор.: **ѣчи твоѣ голѣбнѣ.** Див. також: **ѣчи єгѣ ѿкъ голѣбнѣцы** (Пісня над піснями 5: 12).

¹⁵ Сковорода має на думці звернені до св. ап. Петра Христові слова: **ѿкъ ты єси пѣтръ, и на сѣмъ камени созиждѣ цркъвою мою** (Євангелія від св. Матвія 16: 18).

¹⁶ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 17. Останнє слово має форму: **и здмѣча.**

¹⁷ Євангелія від св. Матвія 14: 31.

¹⁸ Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 17. Пор.: **блженъ єси, сімоне, вѣрхъ іѿнна.**

¹⁹ Сковорода має на думці слова: **Сѣ во, црѣтѣ вѣїє внѣтрѣ васъ єсть** (Євангелія від св. Луки 17: 21).

²⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 16: 22. Пор.: **и радости вашѣа никтоже възметъ ѿ васъ.**

²¹ Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: *ѐгда ѐ пїѝ нѝво во црїтвїи вїїи.*

²² Парафраза Книги Псалмів 35 (36): 9. Пор.: *Ѡупїѝтса ѡ тѡка дѝмѝ твоегѝ.*

²³ Скворода має на думці слова: *и ѡвратїса вїдїѡти трѡпї лѡвоѡвѡ, и сѝ, рѝѝ пчѝлѡ во ѡстѡхѡ лѡвоѡвѡхѡ и мѝдѡ* (Книга Суддів 14: 8).

²⁴ Пісня над піснями 1: 12.

²⁵ Неточна цитата з Першої книга царств 14: 7. Пор.: *сѝрдце твое сѝрдце мое.*

²⁶ Євангелія від св. Івана 17: 21.

²⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 35. Пор.: “*Bonus homo de bono thesauro profert bona...*”. У перекладі Івана Огієнка: “Добра людина з доброго скарбу добре виносить...”.

²⁸ Парафраза Горация (Про поетичне мистецтво, 343). Пор.: “*miscere utile dulci*”. У перекладі Андрія Содомори: “хто з’єднає приємність і користь” [*Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори.* – Київ, 1982. – С. 222].

²⁹ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 2. Пор.: *Дрѡгѡ дрѡга тѡгѡтѡ носїтѝ.*

³⁰ Ідеться про Михайла Ковалинського.

³¹ Можливо, ця згадка про лексику свідчить про те, що Скворода працював у той час над якимись перекладами, адже, як казав Паїсій Величковський, “перевод... книг без лексиконів таков єсть, яково єсть і дѡло художниково без орудїй” [*Величковський П. Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского.* – Москва, 1892. – С. 202].

³² Ідеться про Наемана Петровича. Див. прим. 3 до діалогу «Бєсѡда, нареченная двое».

³³ Скворода має на думці слова: *дѡхѡ їстїны, ѐгѡже мїрѡ не мѡжетѡ прїїѡти* (Євангелія від св. Івана 14: 17).

³⁴ Далі йде розчерк Сквороди.

³⁵ Фраза “*omnia praetereunt*” зринає, наприклад, у підписі під 551-им малюнком зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Сфера»: “Тако все преходит. *Sic omnia praetereunt*” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 138–139].

³⁶ Цей рядок дуже важко прочитати, бо чорнило вицвіло, а папір пошкоджений.

³⁷ Ідеться про Олексія Базилевича. Див. прим. 347 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 116).

³⁸ Гр. *ἀρχετύπον* – ‘першовзір, оригінал’.

³⁹ Очевидно, ідеться про діалог «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни» [див.: *Пелех П. Про діалог Сквороди «Неграмотний Марко» // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського.* – Київ, 1928. – [Т.] 2. – С. 449–453].

⁴⁰ Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 9. Пор.: *їже погрѡжїютѡ чѡловѡкїи во всегѡвїтелство.*

⁴¹ Далі в автографі іншим чорнилом та іншим почерком дописано таке: “*Haec est vita aeterna ut sciant te verum unum Deum*” (“Це – вічне життя, нехай знають тебе, істинного єдиного Бога” – лат.).

⁴² На звороті другого аркуша, де рукою Сквороди написано, кому та куди адресований лист, є напис іншим почерком та іншим чорнилом: “*Si nisi non esset totus mundus bonus esset parvi sunt visi qui caueere nisi*” (“Коли б не було виразу ‘якби не’, то весь світ був би добрим; очевидно, мало таких, кого б цей вислів не стосувався” – лат.).

⁴³ Переклад Леонїда Ушкалова.

⁴⁴ Переклад Леонїда Ушкалова.

⁴⁵ Фраза *воззѡлѡ сѝи* зринає в Книзі Суддів 18: 23.

⁴⁶ Скворода має на думці слова: *Глѡвоко сѝрдце (чѡловѡкѡ) пїче всѡхѡ, и чѡловѡкѡ єсть* (Книга пророка Сремїї 17: 9).

⁴⁷ Сковорода має на думці слова: *смерть люта смерть єго, и паче єго лѣше єсть ядъ* (Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 24).

⁴⁸ У списку: “внѣ в вас” (sic!).

⁴⁹ Парафраза Євангелії від св. Марка 7: 18. Пор.: *извнѣ входимоє въ человекѣа, не можеть ѡсквернити єго*.

⁵⁰ Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 19–20. Пор.: *ѡ сердца во исходахъ помышленіа злаа, ѡубійства, прелюбоудѣаніа, любоудѣаніа, татывѣ, лжесвидѣтельства, хлѣбѣ: сѣа сѣть сквернааа человекѣа*.

⁵¹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **Всегда радѣйтесь. Непрестанно молитесь. Ѡ всемъ благодарите.**

⁵² Сковорода має на думці слова: *якв ветхїи нашь человекѣкъ съ нимъ распѣта, да ѡпразднитса тѣло грѣховное, якв ктомѣ не работати намъ грѣхѣ* (Послання св. ап. Павла до римлян 6: 6), а також богослужбові тексти на збір: “Обновляимся, братіе, и ветхаго человекѣа со страстьми и похотьми его отложше, в новости жизни поживѣм, в новаго человекѣа, в живот нас вѣчный обновляющагося Христа облекшеса...” [див.: *Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 36 (третья пагін.)*].

⁵³ Образ, запозичений з Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: *Горе вамъ, иже внѣздѣ ѡубо явлѣютса краснѣ, внѣтрѣздѣ же полни сѣть костей мертвыхъ и всѣкѣа нечистоты*.

⁵⁴ У списку: *Скаврода* (sic!).

⁵⁵ Ідеться про Михайла Ковалинського.

⁵⁶ Фраза *яще тѣкв єсть зринає* в Першій книзі Мойсеевій: Буття 43: 11 та в Євангелії від св. Матвія 19: 10.

⁵⁷ Сковорода має на думці діалог «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».

⁵⁸ Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

⁵⁹ Ідеться про Марту Авксентьеву, яка в 1764–1777 рр. була ігуменею Хорошевського Вознесенського монастиря (за 15 верст на південь від Харкова) [див.: *Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 243*].

⁶⁰ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9. Пор.: *и бѣтъ мїра вѣдетъ съ вами*.

⁶¹ Далі йде розчерк Сковороди.

⁶² Далі йде розчерк Сковороди.

⁶³ Зазвичай Сковорода вживав це слово у формі *центр* (лат. *centrum*), двічі – *центр* (згідно з італійською вимовою слова *centrum*) і тільки один раз *кентр* – на грецький манір: *кѣнтров*. Слід сказати, що таку форму (“кентр”) використовували й інші українські письменники старої доби [див., наприклад: *Горленко И. Слово в недѣлю двадцѣть пятую по сошествїи Св. Духа // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 222*].

⁶⁴ Сковорода має на думці образ із Книги Псалмів 16 (17): 14: *насытїишася сынѡвѣтъ, и ѡстѣвиша ѡстѣнки младенцеѣмъ своимъ*.

⁶⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *исповѣдаются, дѣе, гдѣ нѣсе и земля, якв ѡутѣиѣ єси сѣа ѡ премѣдрыхъ и раззѣиныхъ и ѡкрыѣ єси тѣа младенцеѣмъ* (Євангелія від св. Матвія 11: 25; Євангелія від св. Луки 10: 21).

⁶⁶ Сковорода має на думці слова: *да вѣдетъ твѣрды посредеѣ воды* (Перша книга Мойсеева: Буття 1: 6).

⁶⁷ Книга пророка Ісаї 51: 16.

⁶⁸ Переклад Леоніда Ушкалова.

⁶⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 14. Пор.: *любовь, ѿже ёсть созъзъ совершёнства*.

⁷⁰ Ідеться про діалог «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

⁷¹ В автографі це слово написане замість слова *привезу*.

⁷² Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: *Блаженъ мѡжъ, ѿже во прѣидрости ѡумретъ ѿ ѿже въ рѡздіѣ своємъ похѣетса стѣни*.

⁷³ Сковорода говорить тут про стару аскетичну ідею “смерті для світу”, яка була досить популярною в українському письменстві XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Патерік, или Отечник Печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 28 (зв.), 96 (зв.); *Галятовський І. Ключ разумѣнія*. – Київ, 1659. – Арк. 162 (зв.)–163; *Величковський І. Твори*. – Київ, 1972. – С. 123; *Туттало Д. Книга житій святих*. – Київ, 1695. – Арк. 36, 379].

⁷⁴ Мабуць, це парафраза Книги пророка Ісаї: або 40: 4 (пор.: *ѿ вѣдѣтъ всѧ стрѡпѡтнѧ въ прѡво, ѿ дѣтѧ въ пѣтѧ глѧдки*), або 42: 16 (пор.: *сотворю ѿмѧ тѧмъ во свѣтѣ ѿ стрѡпѡтнѧ въ прѡва*).

⁷⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: *ѡкрылѣтъ ѧки ѡрлѧ, потекѣтъ ѿ не ѡутрѡдѧтса*.

⁷⁶ Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

⁷⁷ Книга Псалмів 118 (119): 78.

⁷⁸ Послання св. ап. Павла до филип’ян 1: 21.

⁷⁹ Мабуць, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 23: *ѿже глѧбѡлѣтъ ёго жѡва*.

⁸⁰ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 23. Пор.: *глѧдѣтѧ мѧ ёще вѡмѡлѣтъ*.

⁸¹ Ідеться про мешканця Бабаїв, єврея-вихреста Наемана Петровича.

⁸² Фраза *всѧ ѧггѧ ёгѡ* зринає в Книзі Псалмів 96 (97): 7; 102 (103): 20; 148 (149): 2.

⁸³ Від назви села Жихор, звідки походив Яків Правицький – “Харковской протопопіи села Жихора Николаевской церкви священника Петра сын Яков Правицкий” [*Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія*. – Київ, 1972. – С. 185].

⁸⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *возмогѧте во гдѣ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 10).

⁸⁵ В автографі це слово написане над рядком.

⁸⁶ У тексті листа тут витерто чиєсь ім’я.

⁸⁷ Парафраза Книги Псалмів 97 (98): 8. Пор.: *Рѣки восплѣдѣтъ рѡкою вѡпѣ, горы возрѡдѡтса*.

⁸⁸ Неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 20. Пор.: *ѡблѧжѧ, гдѧ, блѧговолѣнемъ твоѡмъ сѡна*.

⁸⁹ В автографі це слово написане над рядком.

⁹⁰ Сковорода має на думці слова: *сѡва въ вѡшннѧхъ бѣдъ, ѿ на землѧ мѡрѣ, во чѡлѡвѣцѣхъ блѧговолѣнїє* (Євангелія від св. Луки 2: 14).

⁹¹ Книга Псалмів 50 (51): 12.

⁹² Можливо, говорячи про “ветху ветошь”, Сковорода має на думці старозаповітний вираз *вѣтхѧ вѣтхнѧхъ* (Третя книга Мойсеева: Левит 25: 22; 26: 10).

⁹³ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѡчїстїте ѡубо вѣтхїѧ квѡсъ* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 5: 7).

⁹⁴ Пор. народні приказки: “У Бога всегда праздник”; “У Бога, что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 821]; “У Бога щодня праздник!” [*Номис, № 185*].

⁹⁵ Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: *Не зѡйдетъ во солнце тѡвѣ, ѿ лѡнѧ не ѡскѡдѣетъ тѡвѣ*.

⁹⁶ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: *ѣзыкъ стѣ, людіе ѡбновленїа.*

⁹⁷ Далі йде розчерк Сквороди.

⁹⁸ Ідеться про Григорія Юрійовича Розальйон-Сошальського.

⁹⁹ Ідеться про Михайла Ковалинського.

¹⁰⁰ Називаючи Якова Правицького “Ізраїлем”, Скворода натякає на те, що Бог дав патріахові Якову ім’я *Ізраїль*. Див.: **И** рече ємѣ: не прозовѣтсѣ кто мѣ имѣ твоє іакъвъ, но ісраїль вѣдетъ имѣ твоє (Перша книга Мойсеєва: Буття 32: 28).

¹⁰¹ *Вергілій*. Буколіки, I, 6. Див. прим. 87 до трактату «Книжечка, називаемая Silenus Alcibiadis».

¹⁰² Пісня над піснями 1: 8. Скворода має на думці діалог «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

¹⁰³ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до Тита 1: 15. Пор.: **Всѣ ѡчѣвѣ чѣсти чѣстѣ.**

¹⁰⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 3: 9. Пор.: *ѣкъ мѡжетъ бѣ ѡ каменїа сегѡ въздвїгнѣти чѣда івраїмѣ.*

¹⁰⁵ Євангелія від св. Луки 17: 32.

¹⁰⁶ Скворода має на думці слова: **Сѣ ты іздѣи іменѣши сѣ, и почивѣши на законѣ, и хвѣиши сѣ ѡ бѣѣ** (Послання св. ап. Павла до римлян 2: 17).

¹⁰⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: *какъ сѣи книги вѣстѣ не ѡчѣвѣсѣ;*

¹⁰⁸ Див.: Євангелія від св. Матвія 9: 20–22.

¹⁰⁹ Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.

¹¹⁰ Євангелія від св. Луки 24: 35.

¹¹¹ Очевидно, це парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 7–8. Пор.: **Мѣнна же бѣше ѣки сѣмѣ корїандрово, и видѣ єѣ ѣкъ видѣ крѣстѣмѣ: и ісхождѣхѣ людіе и собирѣхѣ, и мелѣхѣ въ жѣрновахѣ и толцѣхѣ въ стѣпахѣ.**

¹¹² Далі йде розчерк Сквороди.

¹¹³ Це – окреслення Богородиці. Пор.: “Безневѣстная богородителнице...”; “Радуїся, невѣсто неневѣстная” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].

¹¹⁴ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 50: 25. Пор.: *и да вѣдетъ мїръ во дни нѣшѣ.*

¹¹⁵ Книга Псалмів 6: 3; 9: 14; 30 (31): 10; 85 (86): 3; Євангелія від св. Матвія 15: 22.

¹¹⁶ Тобто вино. Пор.: *и кровѣ грѡздовѣ пїѣхѣ вїно* (П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 14).

¹¹⁷ Скворода має на думці слова: **И ѣвѣ разверзѡстѣ сѣхѣ єгѡ, и разрѣши сѣ ѡза ѣзыка єгѡ** (Євангелія від св. Марка 7: 35).

¹¹⁸ Ідеться про дружину Якова Правицького.

¹¹⁹ Скворода має на думці діалог «Брань архистратига Михаїла со Сатаню».

¹²⁰ Можливо, Скворода має на думці слова: **нѣгли какѡ ѡвѣрѣшѣмѣ** (Третя книга царств 18: 5).

¹²¹ В автографі папір на місці підпису обрізано.

¹²² *Вергілій*. Енеїда, VI, 126. Пор.: “...facilis descensus Averno”.

¹²³ *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 131. Аверн (Лаго Аверно) – вулканічне озеро неподалік Неаполя. Вода в цьому озері сірчаста, і її запах начебто свідчить про те, що тут розташований вхід до підземного царства. Ця фраза Вергілія за часів Сквороди належала до риторичної топіки [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 441].

¹²⁴ Парафраза Книги Притч Соломонових 14: 12. Пор.: Ёсть пѣтъ, нже мнѣтса челоуѣкъмъ прѣвъ бѣти, послѣднѣа же егѡ прихѡдѣтъ во днѡ ѡда.

¹²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 15. Пор.: бѣжѣни людіе, ѡнже гдѣ бѣтъ ѡхъ.

¹²⁶ Ідеться про дружину Якова Правицького.

¹²⁷ Очевидно, Скворода має на думці слова: во ѡдѡмъ плачѣвнѡю (Книга Псалмів 83 (84): 7).

¹²⁸ Тобто за вино. Пор.: ѡ кровѣ грѡздовѡ пѣахѡ вѣнѡ (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 14).

¹²⁹ Див. прим. 221 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 27).

¹³⁰ Скворода має на думці слова: ѡзъ ёсмь пѣтъ ѡ истина ѡ живѡтъ: никтѡже прѣидѣтъ ко ѡцѡ, тѡкмѡ мнѡю (Євангелія від св. Івана 14: 6).

¹³¹ Херувимську пісню можна асоціювати з цілою низкою євангельських сюжетів. Наприклад, у «Словѣ к народу каѡоліческому» сказано, що під час Херувимської пісні треба думати про те, “яко Христос на ослици вѣхал до Іерусалиму. И тое, яко веден бѡв на гору Голгоуѡ, несучи крест на раменах своих. И тое, яко прѣидет в славу судити живых и мертвых” [Слово к народу каѡоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 85]. Тлумачення Херувимської пісні див.: *Полоцький С. Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія.* – Москва, 1667. – Арк. 144–144 (зв.).

¹³² Це слово означає “бути списоносцем, охоронцем”, “супроводжувати когось у ролі охоронця”, загалом – “охороняти”.

¹³³ “Лейб-” написано над рядком.

¹³⁴ Слово дорѡношеніє один раз зринає і в слов'янській Біблії. Див.: Друга книга маккавейська 3: 28.

¹³⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: ѡггѣль во гдѣнь на (всѡко) мѣтѡ сѡхѡдѡше въ кѡпѣль ѡ возмѡцѡше вѡдѡ.

¹³⁶ Скворода має на думці слова: “nativitque ferrum” (Четверта книга царств 6: 6). У слов'янському перекладі: ѡ впливѣ железо; у перекладі Івана Огієнка: “і впливѡ сокира!”.

¹³⁷ Пор.: тѡ наречѣнѡ кѡфа, ёже казѡетса пѣтръ (Євангелія від св. Івана 1: 42). Очевидно, Скворода почав писати це слово кириличними літерами, а потім перейшов на латинку.

¹³⁸ Див. прим. 38 до діалогу «Бесѡда, нареченная двое».

¹³⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 18. Останнє слово має форму: кѡмени.

¹⁴⁰ Скворода має на думці слова: ѡ испѡстѣи смѣи за женѡю ѡзъ ѡстѣтъ своѡхъ вѡдѡ ѡкѡ рѣкѡ, да ѡ въ рѣцѣ потопѣтъ (Апокаліпсис 12: 15).

¹⁴¹ Скворода має на думці слова: ѡ дѡнѡ на вѡ во ѡгнѣ гнѣва мѡегѡ, ѡ слѡни вѡдѣте срдѣѣ егѡ: ѡкоже снѡветса срдѣѣ пѣщи, тѡкмѡ слѣтѣтса посрдѣѣ егѡ ѡ познѡетѣ, ѡкѡ ѡзъ гдѣ ѡзѡахѡ ѡрѡстѣ мѡю на вѡсѣ (Книга пророка Єзекіїля 22: 21–22).

¹⁴² Неточна цитата з Книги пророка Єремїї 15: 19. Пор.: ѡце ѡзвѣдѣши честнѡе ѡ недѡстѡйнагѡ, ѡкѡ ѡстѣ мѡѡ вѡдѣши.

¹⁴³ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 33. Перше слово має форму: Мельзі.

¹⁴⁴ “Клеветником” Скворода зазвичай називає диявола. Див. прим. 183 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанѡю».

¹⁴⁵ Книга Псалмів 118 (119): 70.

¹⁴⁶ Четверта книга царств 6: 6. Пор. з приказкою: “Правда, як олива, на верх вийде” [Франко, № 21167].

¹⁴⁷ Книга Псалмів 18 (19): 5.

¹⁴⁸ Книга Псалмів 95 (96): 2.

¹⁴⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 17. Пор.: *никтѡже бл҃гъ, тѡкмѡ єдинъ бл҃гъ.*

¹⁵⁰ Книга Псалмів 118 (119): 55.

¹⁵¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 19. Пор.: *возмѣѡша чѡловѣцы пѣче тмѣ.*

¹⁵² Див.: Євангелія від св. Матвія 8: 28–34.

¹⁵³ Див. прим. 89 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁵⁴ Див.: Книга пророка Єзекїїя 4: 13.

¹⁵⁵ Сковорода має на думці слова: *ѣкоже сѡрра послѣшаше авраѡма, господѡна того зовѣши: єѡже вѣсте чѡда, благотворѡща ѡ не воѡцѡса ни єдиннаго стрѡха* (Перше соборне послання св. ап. Петра 3: 6).

¹⁵⁶ Див.: Євангелія від св. Матвія 21: 12–14; Євангелія від св. Марка 11: 15–19; Євангелія від св. Луки 19: 45–47.

¹⁵⁷ Пісня над піснями 4: 3.

¹⁵⁸ Книга пророка Захарїї 2: 1.

¹⁵⁹ Ця історія викладена в другому розділі Книги Ісуса Навина.

¹⁶⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 4. Пор.: *гдѣ дѡетъ мнѣ ѡзыкъ.*

¹⁶¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.

¹⁶² Сковорода має на думці слова: *єже жїти мѡ вѣ домѣ гдѡни* (Книга Псалмів 26 (27): 4).

¹⁶³ Книга Псалмів 26 (27): 4.

¹⁶⁴ Фраза *мїръ тѡѡѡ зринає* в Біблії кілька разів, уперше – у Книзі Суддів 6: 23.

¹⁶⁵ Сковорода має на думці слова: *Жїво во слѡво бжѣ ѡ дѣїствѡнно, ѡ ѡстрѣїше пѣче всѡкаго мечѡ ѡвоѡдѡ ѡстрѡ, ѡ прохѡдѡщеє дѡже до раздѣленѡ дѡши же ѡ дѡха* (Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12).

¹⁶⁶ Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 2. Пор.: *ѡ вѣстъ вѡзєзѡл съ невєсє шѡмъ.*

¹⁶⁷ Сковорода має на думці слова: *ѡ тмѡмъ ѡггѡвѡ, торжєствѣ ѡ црѣкви перѡрѡднѡхъ на нѣсѣхъ напѡсннѡхъ* (Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 22–23).

¹⁶⁸ В автографі підпис Сковороди відрізано.

¹⁶⁹ Див. прим. 3 до діалогу «Бєсѣда, наречѡнна двоє».

¹⁷⁰ Парафраза Горация (Оди, IV, 7). Пор.: “*Pulvis et umbra sumus*”. У перекладі Андрія Содомори: “Порохом, тїнню стаєм” [*Квїнт Гораций Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примїтки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 99]. Цї слова Горация стали крилатими [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурѡва Л., Латун Л.* Біблійна мудрїсть у латинських афоризмах українською та англїйською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 272].

¹⁷¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: “*Deus caritas est*” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огїєнка: “Бог є любов”.

¹⁷² Сковорода має на думці слова Христа: “*Redi domum tuam...*”. У перекладі Івана Огїєнка: “Вернися до дому свого” (Євангелія від св. Луки 8: 39).

¹⁷³ Далі текст в автографі подано у формі примїтки.

¹⁷⁴ Рукопис пошкоджено.

¹⁷⁵ Див. прим. 14 до трактату «Книжечка ѡ чтєнні Священ[наго] Писанїя, наречѡнна Жѡна Лѡгова».

¹⁷⁶ Рукопис пошкоджено.

¹⁷⁷ Рукопис пошкоджено.

¹⁷⁸ Це – ще один варіант епіграми «*Inveni portum...*». Див. прим. 134 до діалогу «Бєсѣда, наречѡнна двоє».

¹⁷⁹ Переклад Леонїда Ушкалова.

¹⁸⁰ Переклад Леонїда Ушкалова.

- ¹⁸¹ Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: йже перѣѣ влѣзаше по воздѣщенїи воды, здравъ вывѣаше.
- ¹⁸² Рукопис пошкоджено.
- ¹⁸³ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁸⁴ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прѣвникъ же (моѣ) ѿ вѣры живъ вѣдетъ.
- ¹⁸⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 37. Пор.: Храни незлѣбіє и виждь правотѣ.
- ¹⁸⁶ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁸⁷ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредаѣ же вѣсь стоїтъ.
- ¹⁸⁸ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁸⁹ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁹⁰ Очевидно, Скворода наводить тут приказку на взір: “Де не мажуть, там дуже рипить”; “Хто маже, той і їде”; “Суха ложка рот дере”; “Як у кармані сухо, то й на суді глухо” тощо [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 136–137].
- ¹⁹¹ Рукопис пошкоджено.
- ¹⁹² Рукопис пошкоджено.
- ¹⁹³ У правому кутку аркуша іншим чорнилом та іншим почерком написано: “Род[ился] 1726. Умер 1794”.
- ¹⁹⁴ Ідеться про дружину Якова Правицького.
- ¹⁹⁵ Очевидно, Скворода має на думці слова Златоуста: “Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἶσθεν, ὡς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί” (“Ніщо зазвичай не приносить нам такої радості, як чиста совість та добрі сподівання”) [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – Т. 47. – Col. 511–512].
- ¹⁹⁶ Книга пророка Ісаї 61: 7.
- ¹⁹⁷ Див.: Четверта книга царств 4: 34–35.
- ¹⁹⁸ Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].
- ¹⁹⁹ Книга пророка Ісаї 61: 7.
- ²⁰⁰ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: чѣловѣка.
- ²⁰¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: Миръ многъ любящымъ законъ твоѣ.
- ²⁰² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: Неправедніи же возволнѣтса.
- ²⁰³ Покаянний канон до Господа нашого Ісуса Христа, пісня 4-а, ірмос.
- ²⁰⁴ Можливо, Скворода має на думці слова Другої книги макавейської 2: 16. Пор.: Хотѣше ѡво прѣзновати ѡчищенїє, писахомъ вамъ: влѣгш ѡво сотворитѣ прѣзднѣюще днѣ.
- ²⁰⁵ Пор.: “Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].
- ²⁰⁶ Тобто П'ятдесятниця.
- ²⁰⁷ Книга Псалмів 50 (51): 12.
- ²⁰⁸ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 9. Пор.: Ктѣ похвалитса чисто имѣти сѣрдце;
- ²⁰⁹ Очевидно, Скворода має на думці Книгу пророка Ісаї 15: 3. Пор.: на стѣгнахъ єгѣ преподшитса во врѣтница, и восплачѣтса на храмѣнахъ єгѣ и на ѡлицахъ єгѣ и на стѣгнахъ єгѣ, вси возрыдаѣтє съ плачемъ.

²¹⁰ Сковорода має на думці слова: во глѣсѣ рѣдованїѧ ѿ ѿповѣданїѧ, шѣма прѣзднѣюцигѡ (Книга Псалмів 41 (42): 5).

²¹¹ Фраза всѧ благѣѧ зринає в Четвертій книзі царств 8: 9 та в Книзі Товїта 4: 19.

²¹² Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 12. Останнє слово має форму: чїсто.

²¹³ Книга Псалмів 94 (95): 11.

²¹⁴ Далі йде розчерк Сковороди.

²¹⁵ Очевидно, Сковорода має на думці Якова Донця-Захаржевського, який часто спілкувався з Михайлом Ковалинським у Санкт-Петербурзі.

²¹⁶ Ідеться про Михайла Ковалинського.

²¹⁷ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11. Пор.: ѡце кѧкѡ достїгнѡ вѣ воскреснїѣ мѣртвѡхѡ.

²¹⁸ Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 6. Пор.: **Тѣвѣ ѣдиноѡ согрѣшїхѣ ѿ лѣкавое прѣд тобѡю сотворїхѣ: ѡкѡ да ѡправдїшнсѧ во словесѣхѣ твоїхѣ ѿ повѣдїши, внѣгда сѣдїти тѣ.**

²¹⁹ Так Сковорода називає «Брань архистратига Михаїла со Сатаною».

²²⁰ Тобто Наеману Петровичу. Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

²²¹ Ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського.

²²² Див. прим. 151 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сїон)».

²²³ Ідеться про дружину Якова Правицького.

²²⁴ Пор.: “Совлекшеса тѣла тлѣннаго, во одеждѡ безсмертїѧ... облекостеса во Христа” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 18].

²²⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѡзѣ вѣмѣ ѣгѡ, ѡкѡ ѡ негѡ ѣсмѣ, ѿ тоѡ мѡ послѡ (Євангелїя від св. Івана 7: 29).

²²⁶ Яків Правицький мав трьох синів, які всі навчалися в Харківському колегіумі. Тут Сковорода має на думці старшого з них, який у 1790-х рр. навчався в класі філософії й листувався зі Сковородою [див.: *Нїженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 168].

²²⁷ Фраза блѣвѣнѣ бѣгѣ зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 14: 20; у Третій книзі царств 5: 7; у Другій книзі Ездри 4: 40; у Книзі Товїта 11: 16; 13: 1, 18; у Книзі Псалмів 17 (18): 47; 65 (66): 20; 67 (68): 36; у Книзі пророка Даниїла 3: 95; у Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 1: 3 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 1: 3.

²²⁸ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 10. Пор.: ѣгѡ во немоцствѣю, тогѡдѡ сїленѣ ѣсмѣ.

²²⁹ Парафраза Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: **Женѡ твоѡ ѡкѡ лозѡ плодовїтѡ вѣ странѡхѣ добѡ твоєѡ.**

²³⁰ Очевидно, Сковорода називає *Sappho* старість, нав'язуючись до старозаповітної історії народження Ісаака.

²³¹ Парафраза послання Горация «До Ікція» (I, 12, 19): “quid velit et possit rerum concordia discors”. У перекладі Андрія Содомори: “Звідки ця єдність речей суперечних, яка її сила?” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 191]. У XVII–XVIII ст. за допомогою цих слів здебільшого окреслювали єство так званих *концептів* – складних метафор оксиморонного типу [див. про це, зокрема: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 352–362]. Наприклад, ось так: “concursum seu discors concordia subiecti et praedicati in oratione” [Ulčmaite E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 21]. В українській літературі про концепти

писали Іпатій Потій [див.: *Pociey H. Kazanie i homilie.* – Pozzań, 1778. – Т. 1. – С. 344–345], Сильвестр Косов [див.: *Kossow S. Патєрков, або Żywoty ss. oycow pieczarskich.* – Кііów, 1635. – С. 9 (До czytelnika prawoslawnego)], Іоаникій Галятівський [див.: *Галятівський І. Наука, або Спосіб зложеня казаня // Галятівський І. Ключ разумьня.* – Львів, 1665. – Арк. 521 (зв.), 523–523 (зв.), 531 (зв.)–532; *Galatowski I. Stary Kościół Zachodni.* – Nowogrod-Siewierski, 1678. – С. 49 (друга пагін.)], Дмитро Туттало [див.: *Туттало Д. Слово на Святую Троицу // Туттов А. Проповеди святигеля Димитрія, митрополита Ростовского, на украинском наречии.* – Москва, 1910. – С. 40], Стефан Яворський [див.: *Jaworski S. Pełnia nieubuywającej chwały.* – Кііów, 1691. – К. 31 (v.), 32 (v.), 34] та інші. Теорію концептних образів можна знайти в поетиках Партенія Родовича [див.: *Lewin P. Nieznana poetyka kijowska z XVII wieku // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – С. 71–90], Митрофана Довгалецького, котрий називав концепти “душею поезії” [див.: *Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний).* – Київ, 1973. – С. 41; про це: *Маслюк В. Теорія кончетто у вітчизняних латиномовних поетиках XVII – першої половини XVIII ст. // Іноземна філологія.* – Львів, 1977. – Вип. 45. – С. 103–110], та інших. Мабуть, найколеритнішим концептистом в українській бароковій літературі був Лазар Баранович [див.: *Радишевський Р. Бароковий концептизм Лазаря Барановича // Українське літературне бароко.* – Київ, 1987. – С. 156–177; *Radyszewskij R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku.* – Kraków, 1996. – Cz. I. – С. 145–196]. Звісно, для Сковороди ці слова мали й суто богословський сенс. Скажімо, вони могли віддзеркалювати уявлення Максима Сповідника – одного з найулюбленіших авторів Сковороди – про антитетику нетварного й тварного, неба та землі, раю та світу, духа й матерії, чоловіка та жінки як основу Божої гармонії світу [див.: *Мейендорф І. Введение в святоотеческое богословие.* – New York, 1985. – С. 307].

²³² Книга Псалмів 138 (139): 6.

²³³ Ці теми є в багатьох творах Івана Златоуста. Див., наприклад: Бесіди на книгу Буття. Бесіда VIII, 71; Вісім слів на книгу Буття. Слово II, 537; П'ять слів про Анну. Слово IV, 667; Огляд книг Старого Заповіту. Вступ, 313, 317; та ін. [див.: *Полное собрание творений св. Иоанна Златоуста: В 12 т.* – Москва, 1994. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 60–61; Москва, 1995. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 735, 736, 820; Москва, 1999. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 608, 612].

²³⁴ Далі йде розчерк Сковороди.

До різних осіб

93

[До Іоїля]¹

[З Каврая до Переяслава, початок січня 1758 або 1759 р.]

БОИТСЯ НАРОД...²

Блажен, ω блажен,
Кто з самих пелен
Посвятил себе Христовъ,
День, ноч мислит в Егω словъ.
Взял игω благое
И бремя легкое,
К сему обик,
К сему навик.

ω! жребій сей святій.

Кто сея ωтвѣдал сласти,
Вѣк в мїрскы не может пасти, ни!
В наготах, в бѣдах не скучит,
Ни огонь, ни меч не разлучит;
Вся сладость разводит,
На сердце не всходит
Кромъ тому,
Если кому

Дал знать искус драгій.

Христе, жизнь моя,
Умерій за мя!
Должен был тебѣ начатки
Лѣт моих, даю остатки.
Сотри сердца Камень,
Зажжи в нем твой Пламень,
Да мертв грѣхам, страстям,
Плотским сластям³

Живу тебѣ, мой свѣт.

А как ωт грѣхов воскресну,
Как ωдѣну плоть небесну, О!
Ты в мнѣ, я в тебѣ вселюся,
Сладосты той насыщуся,
С тобою в безсѣдѣ,
С тобою в совѣтѣ,
Как дня заход,
Как утра всход.

О! се златих вѣк лѣт!

Τὸ νέον ἔστιν ἔτος, καὶ νέα, πάτερ ἄγιε, χαῖρε!
 (ἔστι νέον τὸ ἔτος καλῶς!)
 Τὰ ὑγιαίνει νέα τὰ νέα πρᾶττε, φίλε!
 Ταῦτα μὲν εὔχεται ὁ Γρηγόριος, ᾧ φίλ Ἰωίλ[ε].
 Φιλέλλην ὁ νέος, σὸς παλαῖος δέ φίλος.
 [Рік наступив вже Новий, радуйся ж, отче, поновно!
 (нехай гарним буде для тебе Новий рік!)
 Друже, бажаю тобі щастя й здоров'я нового!
 Це, дорогий Іоїле, моли́ть для тебе Григорій,
 Еллінів друг молодий, твій же він друг старий⁴].

94

До Гervasia [Якубовича]⁵

[3 Каврая до Переяслава]

Venerandiss[imo] in Christo Patri Gervasio
 Greg[orius] Skoworoda S[alutem] B[onam] D[icit].

Jam jam abiturus, jam in alas te nobis librare videris. Accipe igitur symbolum filialis in te nostri amoris ac reverentiae, Carmen apobaterion. Apobaterion vocant ἀπὸ τοῦ ἀποβαίνειν, quod est abire, quodque abeuntes votis bonisque omnibus prosequatur. Est quidem nostrum carmen prope rusticanum ac humi repens, utpote quod sit sermone vulgari; sed nil moror, quam sit vulgare atque ignobile, modo sincerum, candidum, simplex. Reges et tyrannos saepe inviti laudamus, sed vero amicorum longe alia est ratio. Quicquid hic dictum, non vi, non metu, sed benevolentia expressum. Iam vero ab adulatione meum quidem ingenium tam distat, quam China a Portugalia⁶. Sed quid purgo me? num quis accusat? Quasi vero non norim aut ingenium tuum aut in me animum. Non enim quod carmen, nec quod tibi, sed quod a me, quem non odisti, ne dicam amas, sit profectum, libenter accipies. Nos quidem et hodiernum tui desiderium hac cantiuncula vel chely vel cythara cantillanda solamur, et futurum, inque majus ex habitu tuo, minuemus, dum...

Si Dii forte dabunt ora videre tua. Sin superis aliter visum fuerit, nos tamen memoriam tui honeste servabimus.

Accipe quo semper finitur epistola verbo,
 Quo, tibi qui mittit, non caret ipse, VALE!

1758. Augusti 22, ex pago Kauraj⁷.

R[EVERENDISSIMO] S[ACRO] S[ANCTO]
 IN CHRISTO P[ATRI]
 GERVASIO
 Carmen apobaterion, или
 Отходная пѣснь⁸

Їдеш, хочеш нас остави́ть,
 Їдь же весел, цѣлїй, здравїй,

Будь тебѣ вѣтры погодны,
Тихы, жаркы, ни холодны,
Щасливій твой Путь
Вездѣ отсель будь!

Путніи ищезнѣт страхы,
Ляжте, подорожны прахы,
Скоропослушніи Конѣ
Пусть несут, как по долонѣ,
Щасливым слѣдом,
Как глѣденким льдом.

‘Облаки, пройдѣт невѣрны,
Не соллѣт дождей чрезмѣрных,
Вар не ожжи полуденній,
Свѣтом Луны озаренній
Щасливо сей Путь
Повсюду в ноч будь.

Той твои управит ноги,
Кой дал Землю и Дорогы,
Бѣдро сѣдяще високо,
Путь твой Хранящее Око
Щастит сей отход,
Благословит вход.

Здравствуй, сторона щаслива,
Примеш Мужа добротлива.
Брось завистливые нравы!
Вѣрен его есть познавій.
Щаслив на степенъ,
Конец на блажен.

Найпревелебн[ішому] во Христі отцю Гервасію
Григ[орій] Сковорода б[ажає] д[оброго] з[доров'я]!

Ти вже готовий до від'їзду. Нам здається, що ти вже линеш на крилах. Тому на знак нашої синівської любові й пошани до тебе прийми від нас відхідну пісню, яка по-грецьки називається апобатеріон. Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає ‘відходити, від’їжджати’. У цій пісні тих, хто від’їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ. Щоправда, наша пісня майже зовсім селянська й проста, написана простонародною мовою, але я сміло заявляю, що, попри всю свою простонародність і простоту, вона щира, чиста й безпосередня. Царів і тиранів ми часто вихваляємо всупереч власній волі, але з друзями справа цілком інакша. Те, що тут сказане, викликане не силою, не страхом, а прихильністю. Від лестощів моє серце не менш далеко, ніж Китай від Португалії. Та навіщо я виправдовуюсь? Хіба мене хтось звинувачує? Ніби я не знаю твого серця або твого ставлення до мене? Я знаю, що ти її із

задоволенням приймеш не тому, що це пісня, не тому, що вона звернена до тебе, а тому, що належить мені, кого ти не ненавидиш, щоб не сказати – любиш. Ми зараз, сумуючи за тобою, втішаємо себе цією пісенькою, наспівуючи її під звуки кітари або ліри. Та й перегодом, коли цей сум збільшиться від розлуки з тобою, будемо пом'якшувати його тим-таки способом, аж поки...

Якщо боги дадуть змогу побачитися з тобою. Якщо ж вишнім бажане буде інакше, ми все одно будемо вірно берегти пам'ять про тебе.

Слово ж прийми, що зринає наприкінці послання:

БАЖАЮ ТОБІ ЗДОРОВ'Я, яким володію й сам⁹!

1758 р., 22 серпня, із села Каврай.

95

До Кирила [Федора Ляшевецького]¹⁰

[У Воронеж], [1761 р.]

Γνήσιε amice, jucundissime Cyrille!

Quid? Potuistin' credere, fore ut mihi apud te verba deessent? Desunt. Et tamen stat sententia paulisper cum Cyrillo confabulari. Tres schedulas ad te perpetuas dedimus, in quibus nil, ut ajunt, sacri erat, praeter nugas familiares, praeter meras minutias. Quid autem expectes ab eo, qui sese totum in aeternum Muis consecravat, quam quae ad solius animae cultum pertineant? Magnifica, inquis, polliceris. Ita sane, mi amice, si animum et voluntatem spectes, etiamsi non semper voto respondetur. Per me licet aliis curare aurum, honores, Sardanapalorum¹¹ mensas et vulgares voluptates, popularem auram sive gloriam et magnatum favorem: obtineant sibi hos, ut putant, thesauros, non invidio; modo mihi contingant spirituales divitiae et animi panis ille et illa vestis, sine qua non conceditur introire ornatissimum illum thalamum Sponsi Illius¹²; omnes meas vires, totum conatum huc confero; facessat omnis caro! Paulus clamat: τὰ πάντα ἐζημιώθην, καὶ ἠγοῦμαι σκύβαλα εἶναι, ἵνα Χριστὸν κερδήσω¹³; idem ego vociferor: διώκω δὲ, εἰ καὶ καταλάβω¹⁴.

Attamen in magnis et voluisse sat est¹⁵.

Sed vis clarius ostendam meum animum? Accipe: omnia relinquo et reliqui, hoc solum per omnem vitae cursum acturus, ut intelligam, quid sit mors Christi, quid significat resurrectio. Nam nemo potest surgere cum Christo, nisi prius cum eodem moriatur. Dices: nae tu tardus es, qui hactenus non capis, quid sit resurrectio et mors Domini, cum haec mulierculis, pueris, lippis et tonsoribus sunt nota. Sic sane, mi Cyrille, tardus sum et hebes cum Paulo, qui canit: τὰ πάντα ἐζημιώθην τοῦ γνῶναι αὐτὸν, καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ καὶ τὴν κοινωνίαν τῶν παθημάτων αὐτοῦ...¹⁶.

Haec quanti sunt? quid ait, perpende! Quid est γνῶναι αὐτὸν, καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ, nisi noscere Christum, et vim resurrectionis Ipsius? Eheu miseram stultitiam nostram! qui somniamus nos arcem S[anctarum] literarum tenere, cum fortassis quid sit babtizari, quid denotat vesci sacra coena, ignoramus. Haec si primo auditu, ut vulgo putant, intelliguntur¹⁷, quorsum

attinebat mysteria dicere¹⁸? An non stultitia est occultum et arcanum nominare, quod nemini non pateret quamvis imperito? Veteres Pharisaei illi et Scribae pulchre sibi blandiebantur in intellectione legis Mosaicae et tamen a Christo audiunt caeci. Τίς γὰρ ἔγνω νοῦν κυρίου¹⁹?

Haec certe de S[ancta] Scriptura dicit Paulus, in qua mens Dei latet conclusa, inaccessibilis, signata. Et quis aperiet sigillum? Ecce audis, mi cariss[ime] Cyrille, quae spectat, appetit, desiderat meus animus, ne quaerere possis, quid agam. Sed accipe, quae me praecipue in Seneca in stuporem coniecerunt, arrige aures! "Facis rem optimam et tibi salutarem, si, ut scribis, perseveras ire ad bonam mentem: quam stultum est optare, cum possis a te impetrare. Non sunt ad caelum elevandae manus, nec exorandus aedituus, ut nos ad aures simulacri, quasi magis exaudiri possimus, admittat. Probe est a te Deus, tecum est, intus est. Ita dico, Lucili²⁰, sacer intra nos SPIRITUS sedet malorum bonorumque nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat.

Bonus²¹ vir sine Deo nemo est"²². O Cyrille! non tibi hic de tertio caelo²³ tonare videtur? Nonne haec de eorum numero, quae hominibus, id est carni et mundo deditis, nefas est evulgare? Habeo confabulationem. Vale! ac nos redama. Iulii 19, в Стариці²⁴.

*

Щирий друже, найдорожчий Кириле!

Чи повіриш, що мені бракує слів написати до тебе? Бракує. Однак я вирішив трохи побалакати з Кирилом. Я послав тобі один за одним три листи, в яких не було, як кажуть, нічого святого, крім звичайних дрібниць, крім справді порожніх справ. А чого б ти чекав від чоловіка, який усього себе навіки присвятив музам, як не того, що стосується самого тільки вдосконалення душі? Ти говориш, що я обіцяю величні речі. Так воно і є, мій друже, якщо зважити на мою душу та бажання, хоч не завжди бажане здійснюється. Як на мене, то нехай інші дбають про золото, про почесні, про Сарданапалові бенкети, про нищі насолоди, нехай шукають народної прихильності, слави, ласки вельмож; нехай одержать вони ці, як вони гадають, скарби, – я їм не заздрю, аби лиш я мав духовні багатства й той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха. Усі свої сили, усю свою волю я спрямовую сюди: нехай зникне все тілесне! Павло проголошує: *"Я ради Нього відмовився всього, і вважаю все за сміття, щоб придбати Христа"*. Я також кричу: *"прагну, чи не досягну у того"*.

Адже у великому достатньо й прагнути.

Але ти хочеш, щоб я ясніше показав свою душу. Прощу: я все лишаю й залишив, щоб за все своє життя досягти тільки одного – зрозуміти, що таке смерть Христа й що означає його воскресіння. Бо ніхто не може воскреснути з Христом, якщо спершу не помре з ним. Ти скажеш: справді, чи ти не тупий, якщо до цього часу не знаєш, що таке воскресіння та смерть Господа, коли це відомо жінкам, дітям, усім і кожному. Звісно, це так, мій Кириле, я

тугодумний і тупий разом із Павлом, який співає: “Я все витерпів, щоб пізнати Його й силу Його воскресення, та участь у муках Його...”.

Яке це має значення? Зваж, про що він каже. Що значить *пізнати Його й силу Його воскресення*, як не пізнати Христа й силу воскресіння його? О жалюгідна тупість наша! Ми уявляємо себе у фортеці Святого Письма, а може, й не знаємо, що таке бути хрещеним, що означає вкушати від священної трапези. Якщо це за своїм буквальним сенсом, як зазвичай гадають, зрозуміле, то задля чого було говорити про таїнства? Хіба ж розумно називати незрозумілим і таємним те, що всім ясно, навіть недосвідченому? Давні фарисеї та книжники з пихою думали про себе, що вони розуміють закон Мойсея, однак Христос назвав їх сліпцями. “*Бо хто розум Господній пізнав?*”

Це справді Павло каже про Святе Письмо, в якому розум Божий ховається, замкнутий, недоступний і запечатаний. І хто ж зірве печатку? Тепер ти розумієш, мій найдорожчий Кириле, що має на увазі, до чого прагне й чого жадає моя душа, щоб не питати про те, чим я займаюся. Але послухай, що мене особливо вразило в Сенеки, послухай уважно: “Добре й рятівне для себе діло робиш, якщо й далі, як дізнаюся з твого листа, вперто йдеш до свого вдосконалення. Бо ж нерозумно вимолювати в когось те, що можеш отримати від себе самого. Не треба ні простягати до неба рук, ані благати храмового сторожа, аби допустив тебе ближче до зображення когось із безсмертних, – начебто краще вчує, коли шепнеш йому на вухо. Бог – побіч тебе, з тобою, в тобі! Так-так, Луцілію: десь у глибині нашого ества поселився священний ДУХ – спостерігач усіх наших добрих та лихих учинків, наш сторож. Як ми ставимося до нього, так він – до нас.

У кожній доброчесній людині селиться якийсь бог”²⁵. О Кириле! Чи не здається це тобі громом з третього неба? Чи не з того це числа, якого людям, тобто відданим плоті та світові, не можна сповіщати? Ось моя розмова. Бувай здоров і воздай мені любов’ю за любов! 19 липня, [в Стариці].

96

До Федора Жебокрицького²⁶

[22 квітня 1764 р.]

Carissime juvenis! mi Theodore!

Praeter nugas hodie frustra a me quidquam expectas; primum quod non vacat, deinde ingenium non est in numerato, et plane haec frigide scribo, quamquam et alioquin quidam garrulus ad aurem haec exaranti indignantique obgannit, nec est, qui me servet Apollo, ut Horatium a suo²⁷. Extremo crepusculo Gregoriscus²⁸ nuntiavit adesse tabellionem, postridie summo mane discessurus, ego adversus meum hodiernum morem ad lucernam duas epistolas properavi. Nam et nox moderna Curta est, et oculis sublaboro, et mane surgere soleo, et cogor. Tu quid taces hactenus? Nam ego quidem scripseram ad te si occas... Si

aegrotas corpore, vulgus te vocet miserum, non ego. Quodsi gnaviter τὸ στάδιον curris, quod ingressus es²⁹, nostro calcu[lo]³⁰ beatus es. Curre, insequere, venare, investiga, dispice, prospice, quaer[e]³¹, pulsa, urge, sed pertinaciter, sed improbè; ut virginitas, sic regnum Coeleste amat rapi³². Quis languet? tu vige. Quis offenditur? tu concoque. Quis desperat? tu innitere ancorae. O fortunatum! qui ingressus est viam τοῦ Κυρίου. At vero ille terque quaterque, qui perseveravit. Sola ἡ ὑπομονή praemium coronae accipit. Hei mihi, quam fere nulli vere serioque sequuntur fabrilem hunc filium! Jam ex iis ipsis quotusquisque pertendit? Nullus philosophus, nullus artifex tam solus tamque desertus, quam qui solus vitam aeternam docet. Hujus quidem Τέκτονος gnatum mundus ridet, sophi stultum vocant, monachi sub larva pietatis oppugnant, haeretici subdolis interpretamentis subvertunt, juvenes fugitant, senes horrent, reges opprimunt, pauperes spernunt, et tibi non videtur hodie ludi mirus rex³³ iste? Sed novit ille suos, et scit quibusnam resurgit. Quis improbus vivum illum non vidit? Quis autem redivivum praeter electos? “ω Глубина пр[емудрости]”³⁴ etc.

Sed vale, mi cariss[ime] neque enim satior... Tuus in Domino Greg[orius] Skoworoda.

22 Apr[ilii], с Харкова.

Любезному пріятелєвѣ Θεодору [...]³⁵
Жебокрицкому
в Дмитровку

*

Найдорожчий юначе, мій Федоре!

Даремно ти чекаєш від мене сьогодні чогось іншого, окрім дрібничок. По-перше, я заклопотаний, а потім – немає належного настрою. До того ж, коли я оце пишу, то один балакун меле мені на вухо вслякі нісенітниці, незважаючи на моє обурення й мою зайнятість, і немає Аполлона, який би мене захистив од нього, як він захистив Горація. Пізно ввечері Гриша сповістив, що є листоноша, який від'їжджає завтра вдосвіта. Успереч моему щоденному звичаю, я при світлі лампи приготував два листи. Бо і ніч тепер коротка, і очі в мене болять, а крім того, маю звичай рано вставати. Чому ти й досі мовчиш? Щодо мене, то я раніше писав тобі, якщо випад... Якщо ти хворієш тілом, люди назвуть тебе нещасним, але не я. Якщо ти так само впевнено, як розпочав, біжиш *на перегонах*, то, на мою думку, ти щасливий. Біжи, слідує, дивись навкрузи, дивись уперед, шукай, стукай, настоюй, але вперто й наполегливо: Царство Небесне, як і дівоча незайманість, любить, аби його брали силою. Хтось слабшає? Ти зміцнюйся. Хтось ображається? Ти знось образу. Хтось упадає в розпач? Твердо стань на якір. О, щасливий той, хто ступив на шлях *Господа!* Але тричі, чотири рази блаженний той, хто несхибно ним іде. Лиш *терпіння* дістане в нагороду вінок. Та на жаль, мало хто по-справжньому й серйозно слідує за цією ниткою-дороговказом. Але і з цих небагато завершують дорогу. Жоден філософ, жоден художник не такий

самотній, не покинутий так на самого себе, як той, хто вчить про вічне життя. Появу такого *будівника* світ висміює, мудреці називають його дурнем, ченці під машкарою благочестя переслідують, еретики, хитро перетлумачуючи, спростовують, юнаки уникають, старці гребують, царі пригнічують, бідні зневажають; і чи не здається тобі, що нині граються цим дивним царем? Але він знає своїх і знає, для кого він воскресає. Яка безчесна людина не бачила його живим? Але хто, крім обраних, бачив його воскреслим? [“ω Глубина пр[емудрости”] та ін.

Але бувай здоров, мій найдорож[чий], бо я не насичусь... Твій у Господі Григ[орій] Сковорода.

22 квіт[ня], [с Харкова.

Любезному пріателевѣ Θεодору [...]
Жебокрицкому
в Дмитровку].

97

До Василя Максимовича³⁶

[Харків, друга половина 1764 р.]

Любезной друг Василь Маѣімович!

Слава человекѣу неоцѣненное есть Сокровище. Справедливо мы дѣлаем, что Богатство, честнω собранное, сохраняем или похищенное виіскиваем. Та ж справедливость требует от нас, дабы мы честными дѣлами наживали и сохраняли себѣ славу, а похищенную клеветническими кохтями опять возвратить к себѣ старались. Вы, друг мой, думаю, повѣрите, коль зловних я имѣю ωглагольников. Если бы оны обичніи мнѣ беззаконія приписывали, сносно бы было. Но сіи немилосердники толь неограниченным дишут на мене язїковредіем, что, кромѣ чрезвычайной моих нравов порчи, ωт них проповѣдуемой, дѣлают мене душегубителем, іли Еретіком³⁷, и по сей причинѣ запрѣщают подкомандним своим слушать моих Разговоров. Сегω я не терпя, здѣлал краткое ωчищение, которое вам, другу моему, посадаю. Оно хотя лаятелних их челюсть заградить не может³⁸, однак, думаю, по нѣсколко здѣлает косноязычными, дабы незлобивіи и правіи³⁹ сердца менш ωт сего соблазнов претерпѣвали.

Друг ваш Григорій Сковорода⁴⁰.

Во-первых, поговорують, будто я нѣкоторим молодцам внушал, что сія или другая какая человекѣской жизни стать вредна и неблагополучна и, напротив того, нѣкоторим статьям существѣнное приписывал Блаженство⁴¹. Но можно ли мнѣ быть толь безумнагω и вреднагω мнѣнія? Которіи внўтреннѣ мене спознали, тѣ доволнω увѣренны, что я ω сем імѣю мнѣніе з Маѣімом Святим⁴². Он говорит, что нѣт нѣгдѣ Злости, ни в

чем никогда⁴³. Как же так, если видим, что почти вездѣ одна Злость? Он учит, что Злость не что иное, точію тѣ ж ѿ Бога созданніи благиі вещи, приведенны кѣм в безпорядок⁴⁴. Вот, напримѣр, наложил кто на голову сапог, а на ноги шапку. Безпорядок зол подлинно, но чтоб шапка или сапоги жизни человѣческой не полезны были, кто скажет? А сколько я примѣтил, то сей безпорядок по большой части зависит на разсужденіи времени, мѣста, мѣры и персоны. Напримѣр, в горячей лѣтной полдень без достойнаго резону шубу таскать; заснул ли кто безвременно и безмѣрно или не на мѣстѣ, хулы достойна непорядочность, но не сон или гнѣвъ; все бо есть благое. И развѣ я не понимаю, что мудріи люде житіе человѣческое уподобили комедіалним играм⁴⁵? Можнѡ сказать, что ты этой персоны по природѣ удачно представить на театрѣ не можеш. Но лзя ли сказать, что тая или другая персона Комедіи вредна, если благоразумной сочинитель ея опредѣлил? И великіи Персоны, и подліи Мѣски в важной сей Житія нашего Комедіи премудрїи Творец опредѣлил. Разсуждая свойство чьей природы⁴⁶, могу я сказать, что ты, напримѣр, гдлив, жалослив, рѡбок, лѣкарем или поваром тебѣ быть неудачно. Но когда я кому говорил, что лѣчебная Наука и поваренное мастерство вредное? Многократно я говаривал, что тебѣ или тому быть священником или монахом не по природѣ, но чтоб сказать, что священство или монашество стать вредна, никогда сего не было. Кто по натурѣ своей хлопотлив и ретив, такому можнѡ сказать, чтоб быть градоначалником беріюгся, гдѣ безпрестанніи оказїи к гнѣву и к здорам. Но могу ли помислить, чтоб своеволству людскому Командиры надобны не были? Помилуйте мене! Не толь я подлого родился Понятїя, чтоб испутитись в толикіи сумазброды. Многіи мене называют разумним человѣком, но такія разсужденїя не могут прити развѣ в бѣшенную голову.

Если ж я правдолюбнїи и незлобивїи сердца увѣрить возмогу в сем, что мнѣ кѡ-либо стать Житїя существеннѡ називать вредною никогда на ум не всходило и что я учил всегда осматриватся на свою природу, кратко сказать, познать себе самаго, к чему он рожден, ибо никого Бог не обидил⁴⁷. Теперь я тѣм же истинну любящим Умам на разсужденіе оставляю: за сіе я хулы или хвалы достоин?

Толкѡ покорнѣйше прошу сіе взять в разсужденіе, откуда меж народом такіи непорядки, смятенїя и безпокойства? Не оттуду ли, что многїи, по пословицы, не родились к священству, да повлѣзали в ризы⁴⁸ и, не будучи грибами, повлѣзали в кѡзуб⁴⁹? По сей-то причинѣ дѣлается, что иних священство ублажило, а многих окаяннїи подблало. ѡтсуду дѣлается, что и самая подлая стать бывает челоуку причиною щастїя, если она природная Ему. Если правѡ и хорошѡ всяк свою персону представляет, откуда толикое смятеніе на театрѣ? Оттуду, без сумнѣнїя, что неудачно, а неудачность, без прекословія, от того, что природѣ его несогласно, ему вредно и обществу не прочно. Многіи изряднїи были

бы купцы или пахары, если б не принялись за противную их природѣ стать. Иніи были бы искусніи стряпчіи, если б в Монашество не встряли, в котором один с природою борющійся больш надѣляет соблазнов, нежели пять честних могут заглáдить⁵⁰, как обикновенно бывает в Комедіах. Вот мое мнѣніе и намѣреніе, длячего я всегда наставлял совѣтоваться молодым людям з своею природою, чтоб оны на театрѣ Жизны нашей могли наблюдать благопристойность, искусним Актóрам приличную. А если кто по случаю надѣл Маску, не совѣм егѡ Натурѣ приличную, дабы сколь возможнѡ удачнѡ в оной и без соблазнов поступал и чтоб хотя по нѣкоторой часты жалобы меж народом и роптанія пред Богом ѡ состояніи своем уменшились. Я бы сам севодня же бросил мое состояніе и вступил бы в иное, если б не чувствовал, что хлопотливая моя и меланхоличная природа к самой подлой приватной и уединенной Мáскѣ способна, в которой, если не могу ни в чем любезному отечеству услужить, то, по крайней мѣры, всѣмы силами стараться стану не быть никому ни в чем вредним.

Есть еще одна клеветá, важнѣйшая протчих поговоров, а іменно: говорят, будто я оуждаю употребленіе мяса и вина. И сїя есть точна Ересь Маніхейская⁵¹, давно уж проклята от святых соборов. Иніи прописивают мнѣ и то, будто золото, серебро, дорогіи ѡдежды и прочая сим подобная самими по себѣ вредными и негодными називаю. Се слыша, смѣются тѣ, которіи сердце мое знают. Правда, что было время и теперь бывает, что я для внутренней моей Экономіи воздержуюсь и в дозволенніи дни иногда ѡт мясояствїа и от вина. Но потому ли лѣкарь оуждает, напримѣр, чеснок, когда велить поудержаться, если жар кому вредной вступил в глаза? Ибо то извѣстно, что всѣ благосотворенніи ѡт всещедраго Творца вещи не всѣм и не всегда бывают по случившимся обстоятелствам полезны. Правда, что я нѣкоторим совѣтовал, чтоб оны опаснѡ поступали с вином и мясом, а иногда совѣм их от того ѡтводил, разсуждая горячую их Младость, но когда ѡтец младолѣтнему сынїишкѣ вырывает с рук нож и не дает ему употреблять оружейногѡ пороху, сам между тѣм симы ползуясь, не ясно ли показывает, что оны еще не доросли до того, чтоб могли обладать сими вещами и ѡбращать в свою ползу, к которой оны и изобрѣтенны? Вот ѡткуда мене почли за Манїхеява ученика.

Подлиннѡ всякой род пищи и питїа полезен и добр есть, но разсуждать надобнѡ время, мѣсто, мѣру и персону. И не бѣдствїе ли было бы смѣшенное со смѣхом, если б кто в колибелѣ лежащему Младенцу налил сосать острогѡ ўѣусу, а осмолѣтному малчику рюмку крѣпкой водкы⁵², но вернувшемуся с охоты Кавалеру или озябшему от многолѣтствїа старику поднес сладкагѡ Молока? А как неправилнѡ почли мене за Манїхея, так и не по Заслугѣ моей и за Богатство-ненавистника и Человѣконенавистника, то есть бѣгающогѡ людскогѡ сообщества почитают⁵³. Когда Бог опредѣлил мнѣ в подлой Мáскѣ

обращатся на Театръ, то уже должно и в уборѣ, и в обращеніи с достойными людми наблюдать благопристойность и всегда помнить свою пред другими Ничтожность. Сіе я сам наблюдать стараясь, и прочим то ж дѣлать совѣтовал и отсюда попал в оклеветанія, ѿ которых если помощію благоразумных и милосердных сердец хотя по нѣкоей часты освобожден буду, то невинность моя, безопаснѣйшою ѿ сих немилосердных угризателей здѣлавшись, латвѣ исполнить возможет Заповѣдь ГОСПОДНЮ:

“ЛЮБИТЕ ВРАГЫ ВАШЫ”⁵⁴ и проч[ая].

98

До Йова [Базилевича]⁵⁵

[В Харків, 18 квітня 1765 р.]

Ваше [...] ⁵⁶

В писмѣ ваш[его] высокопр[еподобія] к ѿцу нашему Іосіфу приписанній и мнѣ поклон уничтожил мое ѿ вашем ко мнѣ сердцѣ Сумнѣніе. Ибо я не почитаю вас с числа тѣх, иже Усты своими благословяху...⁵⁷

И подлинно благородной души Знак свойственной хоть ненавидѣть кого, да явнѣ, а не прикрывать благосклонним лицом своего неблаговоленія, что природное рабским сердцам, на лицемѣріе и лжу родившимся.

Поздравляю ж вас не совѣм еще минувшим праздником, а паче пожеланным ѿсутствіем егѣ высокопреподобія достойно-почтенного нового Святогорского Ігумена отца Кордета⁵⁸. Думаю, что всяк честной ученик поболит сердцем ѿ лишеніи такового и толикаго уда. Но что дѣлать? Сегѣ требовали Мужа сегѣ толикии Заслугы.

...Непрестанно [...] ⁵⁹ в школах, храмах [...] ⁶⁰ проповѣдовал, наставляя непросвѣщенную и свицкими Мнѣніями ослѣпленную Юность студен[т]скую словом и житіем и, будучи родноухенкій ученик любви насадителя Христа, вездѣ и всегда, аки гром, гремѣл ѿ согласіи і Конкордіи⁶¹, найпаче в Компаніях. Что до мене касается, то я сего чистосердечнаго Мужа уподобил бы святому Пророку Іонѣ, кой извержен в домостроителни волны, цѣлому училищному Кораблю Благотишіе, а егѣ Навклиру⁶² породил облегченіе. Ибо он, кромѣ того, есть весма ó οίκονομικός ἀνήρ [обізнаний в економіці муж], притом смислит Αρίομετῆκε καὶ τὰ Γεωγραφικὰ [й географію], кратко сказать, καὶ ταῖς μοῦσαις καὶ ἄλλα πολυπραγμοσύναις τεφικῶς [здібний водночас і до наук, і до практичних справ], к войнѣ и к покою, к Богу и к Міру. Разсѣвая на всѣ стороны ползу, аки солнце лучы, был он і мнѣ ó βάσανος [пробний камінь] к разпознанію нѣкоторих людей, коих бы мнѣ никогда не узнать, каковы оны, если б не егѣ с ними друж[ба] [...] ⁶³

ὁμοίον γ[αρ] ἐς ὁμοίον ἄγει θεός

[подібного до подібного веде Бог]⁶⁴.

ѿ філософских егѣ супгілностях⁶⁵, даже до четвертого неба⁶⁶ проникающих, нѣт чего уже и говорить.

Но кто то еще дерзнет в достойное привестъ окончаніе Господина Барбая⁶⁷? Должен такой быть неотмѣннω ἀπὸ τῆς αὐτῆς στόας [з тієї ж таки галереї]. І так остається вам молитись, дабы Апеллис⁶⁸, зачавшій образ Венерін, сам и дописал⁶⁹.

В прочем, что надлежит до персоны, у которой веселую рѣчь я мою распростер, то есть до вас, всегда был и есмь почитатель, а добροжелатель и всяким лицам.

Вашегω високопреподобіа
Почитатель и Слуга
Студент Григорій Скворода⁷⁰.

Апр[ѣля] 18, 1765,
з Должка⁷¹.

Егω високопреподобію
Господину ωтцу Архімандріту
і Ректору Іωву
в Харьковѣ
всепочтеннω.

99

[До Василя Степановича Томари]⁷²

З Харкова [в Грузію] 20 серпня 1772 р.

Не поѣду к вам, потому что меня любите: луна издали свѣтлѣе, музыка вкуснѣе, а пріятель пріятнѣе. Все то, что вблизи, не столько мило. Милые младость, когда уже протекла, а приблизившаяся старость не столько желательна. Естли есть в нас самих подлая часть, заключаемая тѣсотю мѣста и времени, раздѣляемая рѣками и вѣками, то, напротив того, есть тут же часть и стихіям не подвержена, но владѣющая ими. КАТОН в Цицероновой «Старости»⁷³ говорит, что тѣло трудом дѣлается коснѣе и лѣнивѣе, а дух быстропарнѣе, чем болѣе и далѣе движимый⁷⁴. Для чего ж нельзя по сей же формѣ вылить, что чем и по брэнному тѣлу удаленнѣе от друга, тѣм ближе сердцем. Сердце его вижу и соединяюся тѣснѣе; а ІЕРЕМІЯ говорит, что точным в человекѣ человекъ есть Сердце, а не тѣло стихійное (г[лава] 17, с[тих] 9)⁷⁵. И совершенно Человекка видит и сердце его любит, кто любит мысли его. Любить и вмѣстѣ быть, и в единствѣ жить – все то одно. Сіе есть истинное собраніе и дружество, а не то, чтоб в одних стѣнах собраться по тѣлесным чучелам, сердцами же разбрестися, желаніями и совѣтами поразниться, как небо от земли⁷⁶. Единство ни в тѣлесном подобіи, ни в той же статьѣ, ни в сообществѣ покрова, ни в количествѣ лѣт, или в ровесничествѣ⁷⁷, ни в землячествѣ, или одноземствѣ, ни на небесѣх, ни на земли⁷⁸, но в сердцах, союзом Христовой философіи связанных: “Бѣ в них едина душа” («Дѣянія»)⁷⁹. Я из-за гор и из-за рѣк вас вижу, люблю и почитаю, но вижу душею и люблю ею же. Естли любите духа Божія, среди сокровеннѣйших сердца вашего тайностей живущаго, сему вас и вам подобных поручая, пребываю.

[До Якова Івановича Долганського]⁸⁰

[З Харкова (?) в Острогозьк, 1772 р.]

Скажете мнѣ, что значит ваше сіе: “Силно вы меня принудили”; также и то: “Чрезвычайно мнѣ эти вѣсти непріятны”? Развѣ Вы противитесь, чтоб вас принудить? Я не диспутант, а вы не супостаты⁸¹. Или развѣ то Павел должен говорить, что нашим застарѣлым мнѣніям пріятно, а не то, что правдѣ Божіей угодно⁸²? Мнѣ кажется, что вы говорили сіи слова не как любители, но как рабы, не послушныи правдѣ библейской. Развѣ по преодолѣнію⁸³? Естли так, вы отринте сіе изнутри рабство, а возлюбите ее, как сын. Догадуйтеся нѣчто, едва ль не внутренній тайный шепотник⁸⁴ и тут присовокупился, тот, о коем написано: “Предсташа Ангели”⁸⁵. Птичку по пѣнію узнать можно⁸⁶. Справтесь с тайносьми сердечными. Не вкрался ли сей змій к тѣм мыслям, кои, ища истины Господней, вышнему столу присуствуют. Я с Августином говорю, что он вездѣ сѣти поставил, даже при самом небесном столѣ, внутрь самага чертога⁸⁷, гдѣ пируют жаждущіи правды⁸⁸. Он-то причиною сему плачевному случаю. “Друже, как вшел еси”⁸⁹? Можно ли веселу быть при том столѣ без одѣянія брачнаго⁹⁰? Может ли с охотою кушать, кто говорит: “Это весма же для меня непріятно”? Развѣ принудите кушать? У меня позыву нѣт. Познавайте сами, что это за дух. Дух. Душа. День. Днесь⁹¹. Осмотритесь гораздо дома: “Врази челоувѣку домашніи его”⁹². Я его в вас ужасно не люблю за тѣм, что вас люблю. Он хочет от вас желаніе присѣдить сему кушанью, выкрасть и, кажется, так шепчет: к чему всѣ сіи высокости? Да ты ж их и понять не в силах, а, может быть, и не родился. Тѣм тебѣ вреднѣе. Будь доволен тѣм, что умѣеш, а сіе все утверждает с[в]ящ[енными] словами, чтоб от священных книг отвлечь, подобно змію, кой собранныи из тѣхже цвѣтов, из коих пчелы сладчайшій сот собирают, Божіи соки по природному яду в ядѣ обращает. Он нас всѣх искушает во Спаситель нашем, находящемся в нас, а нас в нем. Но кому сей змій мѣшать не устыдился? “Рцы, – говорит, – да каменіем хлѣбы будутъ”⁹³, на что, де, по духу толковать, довольно по плоти одной, вот еще!” Но Христос наш говорит, что один хлѣб к насыщенію не доволен⁹⁴. Два рожденія, два челоувѣка и два живота. Сколко змій силился, чтоб ввергнулся долой Спас наш. Но сей благій челоувѣк все в горняя до Господа, до Духа, до БОГА. И так оставил Его. Не мог от небес к земли преклонить⁹⁵. Дух Божій до духа Божія поднимается, а злый к долу влечется. Я теперь говорю и прежде глаголах, что С[в]ящ[енное] П[исаніе] должно читать со страхом Божіим, оставив всѣ подлыя свѣтско-плотскія повѣрія так, как АВРААМ осла с рабами, восходя с ИСААКОМ на гору БОЖІЮ⁹⁶. В то время не будеш говорить: “Сіе мнѣ непріятно; то моему мнѣнію противно; ко нему меня принудить, кажется, не так бы надобно, да и не могу оспорить”. Не искушал ли БОГ АВРААМА, т. е. не мучил ли словом истины своя святой? Как можно, кажется, чтоб благій дух Божій требовал смерти едиnorodнаго сына его⁹⁷? Но! о Боже мой!

Что за преданное Сердце в незлобивой той душѣ было. Тот час сказал: “Се! аз, изволь”⁹⁸. Ах! Поспору. Будто не знает, что Он там еще мудрѣ, гдѣ кажется неприличен. Я сего не понимаю, ибо мой умысел мал, но можно ли, чтоб я худо о тебѣ и о словѣ твоём подумал? Изволь, один мнѣ наслѣдник. И того для тебе зарѣжу. Сносно мнѣ всего в свѣтѣ лишиться, нежели твоей дружбы. Она состоит в согласіи мнѣній. А ты мнѣ вожд. Скажи, пожалуй, как такому сердцу не откроет Бог? О, несчастные мы с нашими рабами и ослами! Туда ж на гору силуемся, но там имущим не дают...⁹⁹ Брось мнѣнія. Омой совѣсть и потом одежду. Оставь всѣ свои пороки. Тогда восходи. Что ты несешь, потом хвали, а хваля свое, оуждаеш БОЖІЕ. Да будут же ризы твоя бѣлы¹⁰⁰. Что за риза? Слушай Исаи: “Одеждою веселія одѣя ты”¹⁰¹. Что за веселіе? Слушай СИРАХА: “Страх Господень возвеселит сердце”¹⁰². Сей есть жезл, раздѣляющій море¹⁰³. Да не погрязем, как олово¹⁰⁴. Сей есть ключ отверзающій. Кто затворит затворяющей, и кто отверзет¹⁰⁵? “Страх Господень дар от Господа”¹⁰⁶. “Любленіе Господа преславная ПРЕМУДРОСТЬ”¹⁰⁷. “Премудрость и наказаніе Страх Господень”¹⁰⁸. “Имже является (не всѣ его знают¹⁰⁹) раздѣляет себе в вѣдѣніе Его”¹¹⁰ (Сирах, г[лава] 1).

101

До Якова Ивановича Долганскаго

[25 лютого 1773 р.]

Любезный Пріятель,

Яков Иванович!

Получил я письмо ваше. В нем просите, чтоб побесѣдовать с вами внятнѣе, нежели в то время, когда в отсутствіи Пріятель Пріятелю живо, будто бесѣдующій тайно, умному взору представляется¹¹¹. Самая правда! В отсут[с]твіи находящійся друг хотя часто во внутренних наших Очах обращается, но если не пишет и не говорит, тогда он подобен присутствующему другу, однакъ нѣмому. Разговор есть сообщеніе мыслей и будто взаимное сердце лобызаніе; соль и свѣт компаній, союз совершенства¹¹². Но как не возможно плодоноснаго Саду сообщить другу без Зерн или вѣтвей, так нельзя мыслей в Душу Пріятелскую занести и перевести, и размножить, развѣ чрез Зерно или глаголемаго, или на бумагѣ начертаемаго слова. И как Зерно по своей внѣшности малое и презрѣнное, но 1000 садов в нем сокрывается с сокровенным Источником плодоноснаго Божіею Духа, так и слово по ударенію воздуха и по начертанію своему есть ничтожное, но по силѣ угаеннаго внутрь Духа, съемое на Сердцѣ и плодоприносящее новую тварь¹¹³ и новыи дѣла, есть важное.

Злое лукаваго Мира Зерно износит терніе, мучающее душу: “Тлят бесѣды благи обычаи злы...”¹¹⁴ и сѣяй в смерть, пожнет ислѣніе души¹¹⁵. Но напротив добраго СЛОВА ЗЕРНО прозябает в Сердцѣ: “Любов, радость, мир, долготерпѣніе...”¹¹⁶ Нѣтъ иншаго и горчайшаго несчастія, как когда

душа болит. Она болит тогда, когда болят мысли. А мысли болят, когда родится в Сердцѣ сіе: “Еда кій есть в вас корень, (выспрь) горѣ прорастающ[ь] в желчи и горести?” Второзак[оніе], гл[ава] 29, ст[их] 18.

Не таковыи разговоры слушал Исаія, что говорит: “Господи, во чревѣ пріяхом, и поболѣхом, и родихом Дух спасенія твоего... Не падемся, но падутся вси живущыи на земли”¹¹⁷. Живут на земли ничего не помышляющіи, кромѣ обогатиться, наѣстись, напиться, одѣтись. Бѣгайте разговоров сих хотящих обогатиться. В сердцѣ их худое сѣмя¹¹⁸, плодоприносящее желчь и Зміин яд, убивающій душу. А если пало (и нельзя без того, всяк бесѣдник есть сѣятель), смотрите, чтоб проклятый сей Ёдолопоклонства корень выспрь не поднялся. Совѣт есть начало дѣла, сѣмя и голова. Молитесь тому, о коем написано: “Той Сотрет твою главу”¹¹⁹. Доброе сѣмя есть священное Писаніе: “Изыде сѣяи сѣяти”¹²⁰. Злое сѣмя¹²¹ есть Манѣр [...] ¹²² Зміиным сѣмям, и между сѣменем ЖЕНЫ вражда. “Вражду положу между тобою...”¹²³ А что се за Жена? ЕВАНГЕЛСКАЯ ПРЕМУДРОСТЬ и вся Бібліа. Слушай Сіраха: “Срящет его, яко Мати и яко Жена дѣвства пріимет и, ухлѣбит Его Хлѣбом Разума, и водою премудрости напоит Его” (гл[ава] 15)¹²⁴. Прочтите и 14-ю главу. Конечно, се та Жена: “Преидите, ядите мой Хлѣб и пійте...”¹²⁵

Ей добрѣ тецим¹²⁶, да будем сыны тоей, “яже есть Мати всѣм нам”¹²⁷. А я, как был, так и нынѣ есмь спутник, сотрудник и покорнѣйшій

Слуга Гр[игорій] Сковорода.
1773, февр[аля] 25, из
Бабаев.

Милостивому Государю
Якову Ивановичу, живописцу,
Господину Долганскому,
в Острогжскѣ.

102

До Володимира Степановича Тев'яшова¹²⁸

[В Острогжскѣ]

Милостивый госуд[арь]!

Письмо сіе таково, как пробѣгающій почтою мимо пріятеля вмѣсте кричит: “Здравствуй!” и “Прости!...”¹²⁹.

Я больше не в Бабах, а живу в Липцах, у Алексѣя Ивановича Авксентіева¹³⁰. Словом сказать: “Господь пасет мя...”¹³¹ Тут пишу набѣло «Разговор»¹³². Пожалуйте, потерпите к новому году, и вся вам воздам¹³³. Сам себе обовязал и сам себе разрѣшу от самообѣтованного обѣта.

Высокомилостивому государю дражайшему вашему батюшкѣ принесите нижайшее от меня почтеніе¹³⁴. Також милост[ивому] госуд[арю] Ивану Петровичу.

И Мирон Семенович да возвеселится во днех своих¹³⁵, яко в день жатвы¹³⁶.

В заключеніе, желая лицезрительное мое всѣм поздравленіе принести, пребуду, милостивый госуд[арь]

Вашего благородія
нижайшій слуга Григ[орій] Сковорода.
Из Липец, 28 нояб[ря] 1774.

103

[До Дмитра Автономовича Норова]¹³⁷

[Харків, друга половина липня – перша половина серпня 1775 р.]

Простите мнѣ ту дерзость, [с] которою осмѣливаюсь я утрудять вас немного важнѣйшею вещію¹³⁸, коя вам толко омерзѣніе ко мнѣ в сердцѣ вашем почтется. Но когда бы дозволено было мнѣ от вас изъяснить яснѣе весь тот предмет, которой побудил меня предстать теперь пред ваше лицезрѣніе, то бы, я думаю, великое затрудненіе было б дать мнѣ на оной милосердное рѣшеніе, а сверх бы того увидѣли, что немного важнѣйшія вещи иногда бывают не без полезной пріятности. А при том поистинѣ признаюсь я, что не осмѣлился бы я болѣе прибѣгнуть под ваше покровительство затѣм, что вы меня в 1-й раз изволили пред собою видѣть, потому что ваш обыкновенно кроткой дух, мудрость и правосудіе раждают во мнѣ нѣкоторою боязнь в тѣ самыя минуты, когда подумаю я пред вами предстать, и не знаю, от радости ли сіе происходит, что вы мнѣ милосердное рѣшеніе пожалуете, или [от] того, что лишусь на вѣки моя надежды дѣлать моему отечеству ползу сверх мѣр превосходимою.

104

До Івана Григоровича [Диського]¹³⁹

От 20-го ноября 1778-го го[да], Їзюмской провинціи из Бурука

Милостивой государь,
Іван Григоріевич!

Вспомнив ваше челоуѣколюбное сердце и старинную вашу любовь ко мнѣ, вздумал поклониться и кланяюсь вам и всему вашему дому. Если вы доселѣ в живых, блажу живущих с вами, когда ж вы умерли – тогда вас ублажаю. Смерть мужу покой¹⁴⁰. Я доселѣ скитаюсь, обнося мертвенное тѣло¹⁴¹; оруженная броня моя есть благодѣтельная невинность, а все утѣшеніе мое есть любовь к Богу и к премудрости Его. Живу, яко ничтоже имущій, а вся содержащій¹⁴², малым сим быть научився¹⁴³. И будто мореходец плыву, выглядывая, не видать ли сладчайшаго от всѣх бѣд пристанища – смерти¹⁴⁴. Всякая страна есть для меня отечеством¹⁴⁵, яко основавшаго блаженство мое внутри сердца моего, на благой надеждѣ. Надежда моя – Господь мой –

внутри мене есть¹⁴⁶, Его крилами я приосѣняюся; я вас и весь дом ваш ему же поручая, пребываю,

Милостивой Государь,
вашим вѣрным слугою
Григорій Сковорода.

105

До Артема Дорофѣйовича [Карпова]¹⁴⁷

[У Харків]

Из Гусинской Пустыни¹⁴⁸, 1779, Февр[аля] 19.

Любезный Государь,
Артем Дорофеевич!
Радуйтесь и веселитесь!

Ангел мой хранитель нынѣ со мною веселится Пустынею. Я к ней рожден. Старость, нищета, смиреніе, безпечность, незлобіе суть мои в ней сожительницы. Я их люблю, и они мене. А что ли дѣлаю в Пустынѣ? не спрашивайте. Недавно нѣкто о мнѣ спрашивал: “Скажите мнѣ, что он там дѣлает?..” Если бы я в пустынѣ от тѣлесных болезней лѣчился, или оберегал пчѣлы, или портняжил, или ловил звѣрь, тогда бы Сковорода казался им занят дѣлом. А без сего думают, что я празден, и не без причины удивляются. Правда, что праздность тяжелѣ Гор Кавкázских¹⁴⁹. Так только ли развѣ всего дѣла для Человѣка: продавать, покупать, жениться, посягать, воеваться, тягаться, портняжить, строиться, ловить звѣрь?.. Здесь ли наше сердце неисходно всегда?.. Так вот же сей час видна бѣдности нашей причина: что мы, погрузив все наше сердце в пріобретеніе Міра и в море тѣлесных надобностей, не имѣем времени вникнуть внутри себе, очистить и поврачевать самую Господжу тѣла нашего, душу нашу. Забыли мы самих себе за неключимым рабом¹⁵⁰ нашим, невѣрным тѣлишком, день и ночь о нем одном пекущесь. Похожи на щόголя, пекущагось о сапогѣ, не о ногѣ, о красных углах, не о пирогах¹⁵¹, о золотых кошельках, не о деньгах... Колика ж нам отсюда тщета и трата? Не всѣм ли мы изобильны? Точно всѣм и всяким добром тѣлесным: совсѣм телѣга, по пословицѣ, кромѣ коліос¹⁵². Одной только души нашей не имѣем. Есть правда в нас и душа, но такова, каковыя у шкорбутика или подагрика ноги, или Матрозскій, алтына¹⁵³ не стоящій козырѣк. Она в нас расслабленна, грустна, нравна, боязлива, завистлива, жадная, ничем не довольна, сама на себя гнѣвна, тощая, блѣда, точно такая, как паціѣнт из лазарета, каковых часто живых погребают по указу. Такая душа, если в бархат одѣлась, не гроб ли ей бархатный? Если в свѣтлых чертогах пирует, не ад ли ей? Если весь Мір ее превозносит, портретами и пѣсньми, сирѣчь Одами, величает, не жалобныя ли для нея оныя Пророческія Сонаты¹⁵⁴:

“В тайнѣ восплачется душа ваша” (Іерем[іа])¹⁵⁵.

“В[о]зволнуются... и почити не возмогут” (Исаіа)¹⁵⁶.

Если самая тайна, сирѣчь самый центр души, гныет и болит, кто или что увеселит ее? Ах! Государь мой и любезный пріятель! Пловите по морю и возводьте Очи к Гавани. Не забудьте себе средѣ изобилій ваших: один у вас Хлѣб уже довольный есть, а втораго много ль? Раб ваш сыт, а Ревекка¹⁵⁷ довольна ль? Сіе-то есть:

“Не о едином хлѣбѣ жив будет Человѣкъ...”¹⁵⁸

О сем послѣднем, Ангельском Хлѣбѣ¹⁵⁹, день и ночь печется Сковорода. Он любит сей род Блинов паче всего. Дал бы по одному Блину и всему Израилю, если б был Давидом, как пишется в книгах Царств¹⁶⁰, но и для себе скудно. Вот что он дѣлает во Пустынь! Пребывая,

Любезный государь!

вам всегда покорнѣйшим слугою...

И любезному нашему Степану Никитичу,

Господину Курдюмову¹⁶¹.

*Отцу Борису¹⁶² и Его сынови¹⁶³ Поклон,
Если можно, и Ивану Акимовичу.

Милостивому Государю,
Господину Артему Дороеевичу,
В ХАРКОВѢ.

106

До Василя Михайловича Земборського¹⁶⁴

[У Харків]

Из Гусинской пустыни, февраля 21 дня [1]779 года.

Милостивой Государь!

Польская Притча: не вдруг выстроен Краков¹⁶⁵. Мало-помалу оправляйтесь от Болѣзни. Пускай болит тѣло. Лед на то родился, чтоб таять. Но спасайте вас самых, сирѣчь душу, яснѣе сказать, мысли и сердце ваше, владѣющее тѣлом вашим так, как тѣло носимою одеждою.

Нѣтъ бѣднѣе и в самом Адѣ, как болѣть в самых внутренностях, а самые темные внутренности есть то бездна дум наших, вод всѣх ширша и небес¹⁶⁶. Самое ж внутреннѣйшее внутрь наша мысленная бури и самый центр, и гавань, и мир есть наш то, о пресладчайшее, имя. Христос Бог наш¹⁶⁷.

“Воньми себѣ!”¹⁶⁸

Не потому он в самой внутреннѣй нашей точкѣ почивает, будто упрѣл от работы и для того суботствует¹⁶⁹. Оставьте сію думку для младенцов и суевѣров. И не потому, будто он очень мал, как маковое Зерно, и столь узкій, чтоб не мог распространиться по нашим рукам, ногам, волосам, пообѣждать [?] по горничным стѣнам, по дворовым плетениям, по лѣсам, полям, по небесам и по всѣм Коперниканским міров Системам. Оставьте и сіе для сумозбродов¹⁷⁰ и страждущих огневицею. Но вот почему внутреннѣй

и мал, что невидимый есть и неприступен; посылает же потому, что ни одна гибель и порча Его не достает и не беспокоит, но всегда и бодр, и жив, и лѣта Его не оскудѣвают¹⁷¹. Не имѣет ни высоты, ни глубины, ни широты, вездѣ сій и всегда¹⁷². А зерном и сѣменем образуется потому, что как Зерно 1000 Садов, так Он всю тварь от себя изводит наружу и паки в себѣ сокращает.

“Внемли себѣ”¹⁷³.

Теперь мы нашли на бѣдственном житіи нашего морѣ Спасительную Гавань; радуйся со мною¹⁷⁴, Друг мой! Видишь ли и вѣруешь ли, что мы нашли в пеплѣ тѣлеснаго домишка нашего темнѣйшее Сокровище¹⁷⁵?.. Ей, обрѣтохом! Чего ты плачешь, а плачешь в тайностях сердца твоего¹⁷⁶? не сіе ли огонь и червь, и скрежет¹⁷⁷? Пускай сучья рук и ног наших дряхлѣют и исчезают! Не бойся: оно сократится в сѣмени своем, откуда вышло. Вить видишь, что мы нашли Авраамское сѣмя, о надежду! и утѣхо наша! И всѣх вѣрующих о тебѣ, и в тебѣ, сладчайшій Исааче¹⁷⁸!

Видишь, правду сказано Аврааму, что Сѣмя его вѣчное¹⁷⁹. Хочешь ли быть от рода Авраамля, – вѣруй в сѣмя Его, не его, но Божіе. Авраам же и мы прах есмы. Сіе-то Авраам видѣ и возрадовался¹⁸⁰. И мы вѣруем, радуемся и хвалимся: “Вѣм челоуѣка...”¹⁸¹

“Возвратится в дом твой”¹⁸².

“Внемли себѣ”¹⁸³.

Тут плачь и проси цѣлбы. Внутри тебе Божій челоуѣк, не за морем. Близ господ челоуѣк. Не проси у раба от плоти твоея, сирѣч у тѣла. Плоть ничтоже¹⁸⁴. Она есть прах, и смерть, и тьма, одежда и гниль... Аще¹⁸⁵ ли в околичнѣйшіи наружности уклонишия¹⁸⁶, так то самая кромѣшная тьма, чем далѣе от чертога царя нашего, тѣм наружнѣйшее Зло... Вот тебѣ Самарянин и трахтир¹⁸⁷, и рай, и гавань! Сюда-то маловѣрнаго из бури Петра привлек он¹⁸⁸. Тут ковчег Блаженнаго Ноя успокоился.

Тамо очень Высоко! взыйдоша Все с Давыдом¹⁸⁹.

“И полещу и почию”¹⁹⁰.

Не бойся! Недалеко! Одѣнь только мысли твои в крыла вѣры и любви Божіей. А я приношу Его давно уже с Марією, доволен благою для мене частію чрез-чур. Пребываю,

любезный Друг,

Вам покорнѣйшим слугою

Григорій Сковорода.

Василію Михайловичу Земборскому¹⁹¹.

В Харьковѣ.

До Василя Михайловича [Земборського]

[У Харків]

Из Гусынской Пустыни, от 10 мая 1779 [года].

Любезный Благодѣтель Василий Михайлович!

Христос воскрес!

Давай мало побесѣдуем!.. Болиш, Лазаре! Боли, друг мой, пожалуй, боли и поболи...

Но боли, слышь, тѣлом, а души да не коснется рука вражія! Душа наша в руцѣ Божіей да будет¹⁹²! Тѣло на то родилось, чтоб болѣть и ищезать, как луна. А душа есть чаша, наполняемая вѣчною радостію. Смотри да не наполнится сія чаша дрождіем грѣшным¹⁹³. Можно ли сіе здѣлать? Очень можно. Взгляньте на множество сидящих в темницѣ разбойников! Они крѣпчайшіе звѣрей и скотов по тѣлу, а сердце их немощнѣе воробья, гнилѣе молю снѣденнаго порта. Взгляньте ж опять на гноище Їовлево! Тѣло его, как орѣшная скорлупа, от струпа согнило, а душа, или мысли, в нем, как благовонное Зерно Коріандрово¹⁹⁴, будто Смирна издает благоуханіе блаженнаго веселія онаго:

“Радости вашей никтоже возмет от вас”¹⁹⁵.

“Не даде Їов безумія Богу”¹⁹⁶.

“О Господѣ похвалится душа моя”¹⁹⁷.

Если скорлупа быть может здорова с гнилым зерном, то и голова может радоваться при гнилом своем хвостѣ.

Не обѣщал нам Бог нерушимаго тѣлеснаго здравія во спасеніе. Нигдѣ. И как не может сего здѣлать, так и неизреченная сила его в том утаилась, чтоб ему не могли здѣлать ничего из тварей твердым, кромѣ самаго себе, дабы мы, минув его, не похитили во основаніе щастія нашего коего-либо Идола, или Тварь.

Презри, пожалуй, мѣх твой тѣлесный.

Вот тебѣ здравіе, кушай на здоровье:

“Веселіе сердца живот человекѣу,

и радованіе Мужа долгоденствіе” (Сирах)¹⁹⁸.

Веселым Бог сердце наше здѣлать может, а стерво твоє нетлѣнным здѣлать не может, и безболѣзненным. Для чего? Он еще поражает стерво и всяку молю подверженну гниль нашу. Для чего? Будто пастырь, поражая жезлом, Скотину от болота отводит. Для чего? Резону не скажу. Для чего? Не может никто сказать: ни Ангел, ни человек¹⁹⁹. Для чего? А вот для чего: Бог есть вышшая всѣх вин вина и резон. Ему всѣ отдают причину, а он никому. Если бы он отдавал отчет, имѣл бы зависимость, посему имѣл бы сверх себя Начало и потерял бы Божество. Не может он потерять Божества. Правда ли? Весьма правда! Не может же и стерво наше получить Божества, когда он не может потерять. Нѣтъ труднѣе, как глупый и ненадобный резон давать. Для того не может его ни Ангел, ни человек сказать. Если б

надобно, тогда б можно. Если спрашивать, для чего Бог стерва здѣлать не может нетлѣнным, – равно значит спросить: для чего Бог не может Божества потерять?.. Нетлѣнным быть и Богом быть есть то же. Уже есть Бог, как же можно желать, чтоб и плоть была Богом? Два кота в мѣху скорѣе, нежели два Начала помѣстятся в Мирѣ²⁰⁰. Когда желать сего, есть то чепуха, как же не безмѣстный вздор спрашивать о сем и давать резон?

О Боже мой! Коль трудное все тое, что ненадобное и глупое! Коль легкое и сладкое все, что истинное и нужное²⁰¹. На что ж нам желать, чтоб плоть вѣчная была? Есть без нея Вѣчный. Да исчезнет, как дым, всяка плоть, присный сей враг Божій и наш²⁰²! А мы еще обожить ее хотим. Уже Червонец есть (Бог драхма²⁰³), на что желать, чтоб кошелек был червонным? Довлѣет один. Но невѣрствіе наше не видит в мѣхѣ нашем драхмы.

“Сей же стоит за стѣною нашею” (Пѣснь П[ѣсней])²⁰⁴.

О отверзи, Господи, Очи наши²⁰⁵! Да воскреснет и блеснет нам внутренній наш Человѣк²⁰⁶! да узрим живаго! Да не обожаем діавола! Да услышим от НЕБЕСНАГО: “Мир вам!”²⁰⁷ – Чего вы боитесь? – Пусть дрянь ищезает! Человѣк есть сердце²⁰⁸. Мир сердцу!

Григорій с[ын] Саввы Сковород[а].

108

До Осипа Юрійовича [Розальйон-Сошальського]²⁰⁹

[З Маначинівки в Гусинку, 1781 р.]

Любезный государь,

Осип Юрьевич!

Нынѣшня поѣздка Алексѣева²¹⁰ привела мнѣ на сердце сіи Павловскіе слова: корень всѣм злым есть сребролюбіе²¹¹, отсюда выросли тяжбы, войны, отравы, убійства, воровскіе монеты, затѣи, вражды, неудачи, печали, отчаянія, страстныя пѣнства, саморучные убійства..., а сам сей скверный премногих (вог что значит “выспр проростающій”, толкуемый о табакѣ) осквернившій корень²¹² родился от отступленія от вѣры, сирѣчь от безбожія, уничтожающаго промысла о нас сидящаго на высоких²¹³ отца нашего, и от попоранія предрагоцѣннаго маргарита²¹⁴, сирѣчь третіе[й] из десятословія заповѣди: “Не приѣмли имени Господа Бога твоего всуе”²¹⁵, как Бог чрез нас ту же заповѣдь в нашем законоученіи, или катехематѣ, истолковал, которое и нынѣ пред вашими лежит очима²¹⁶.

Из сих мыслей возлетѣло сердце мое в дальнѣйшіе думы, что таковыя, презрѣвъ незыблемый щастія камень сей: “Да будет воля твоя...”²¹⁷, уповают на себя, на свою волю и на свои хитрости и запутываются, наконец, в неизбѣжныя погибельныя лабиринты.

Во время оно²¹⁸ теряют они всего свѣта дражайшее сокровище сіе:

“Мир мой даю вам”²¹⁹.

“Веселіе сердца живот человѣку” (Сірах)²²⁰.

“Сыне! храни сердце твое!” (Притчи)²²¹.

По крайней мѣрѣ, может быть, спокойно искали погибели своей.

Вот как спокойно: “Ходихом в пути непроходны...”²²²

Вот как спокойно: “Яко елень, устрѣлен в ятра...”²²³

Разсудите, не се ли тѣ бѣсноватые, что бродят по гробовищах, по калутах, по околицах, как есть в Евангеліи²²⁴.

Сим бѣшенным кажется шутка и вздор сіе слово:

“Иже убіет душу свою, той спасет ю”²²⁵.

Христос всѣм бѣсноватым и скаженным говорит почти одно сіе: “Возвратися в дом твой”²²⁶, – то же, что: “сыне, храни сердце твое”²²⁷. Простѣ сказать: Алексѣ! Старайся не о корванѣ²²⁸, но о спокойствіи сердца. Убій душу, отрѣж прихоти твои корванскія. Что ж то за волчцы, которые обрѣзать²²⁹, и что то за душа, которую убить нужно и пренужно? А вот она: “не разумѣете ли, яко все, еже извнѣ входящее в человѣка, не может осквернити его”²³⁰. А вот оно! Прелюбодѣянія, любодѣянія, убійства, татьбы, лихоимства (вот и сребролюбіе).

Сіе-то есть благородное убійство и истинное обрѣзаніе, емуже похвала не от человѣк, но от Бога²³¹. Сіи-то зміины сѣмена называет Павел началами, властями и духами злобы²³².

“Нѣсть наша брань”²³³ и протчая.

Если кто прямой Христов солдат и повоевал оныя духи, тогда исполняется на нем: “сердцу веселящуся цвѣтет лице”²³⁴. Вот что значит убить душу! Сіе же значит и крещеніе.

“Изъемся... отыймите лук[авства] от душ ваших”²³⁵. Сіе же и елеосвященіе²³⁶ есть – помазаніе, веселіе плачущим²³⁷. Если же кто не вернется домой²³⁸, не заглянет в сердце свое и не убіет проклятыя оныя души, правдивѣе сказать, полка бѣсовскаго, тогда сердце отдается сим бурным вѣтрам, как лоточка, и исполняется: “В[о]зволнуются и почити не возмогут...”²³⁹ “В тайнѣ восплачется душа ваша”²⁴⁰. “О горе им, яко в путь Каінов поидоша...”²⁴¹ И не дивно, яко, не убив злых, убили невинную душу, по пословицѣ: Daemon in Daemona non suadet, lupus lupinam non est [Демон проти демона не свидѣтит, вовк вовка не їсть]²⁴².

[До Степана Микитовича Курдюмова]²⁴³

[З Таганрога в Харків, осінь – початок зими 1781 р.]

[...] есть родник всему животу [...] к дѣлу всякую тварь, и не напрасно написано: “БОГ любви есть”²⁴⁴. “БОГ наш Огнь есть”²⁴⁵, и Параклит²⁴⁶ значит того, кто заохочивает и Курáжит; сіе-то есть утѣшать, а уныніе всегда в лѣности есть. Сей Парáклит, сіестъ ДУХ Утѣшитель, и мене возжег претер [...] [...] Пожалуйте, пришлите по Милости своей одни и КОТЫ²⁴⁷, что с красными завязками, изрядное дѣло для снѣгу. Григ[орій] Иванов[ич]²⁴⁸ в началѣ зимы имѣет ѣхать в Петерб[ург] чрез Харьков из Катерин-слава.

Артему Дорощеевичу²⁴⁹ нижайшій Поклон.

Виноват, что не писал. О лѣность! О Парáклите!

До Степана Микитовича [Курдюмова]

[У Харків]

Изюм, 1784, г[ода], гевн[аря] 5 дня.

Любезный благодѣтель Стефан Никитич!

Радуйтеся в Новый год!

Cum tota tua domo et familia, in Domino Jesu Christo!

[З усім твоїм домом і родиною, у Господі Ісусі Христі!]

Нынѣ скитаюся в Изюмѣ²⁵⁰. Скоро чаю возвратиться в моя присныя степи, аще гдѣ Господь благоволит²⁵¹. Уже пройшла половина зимы, а тудубчик ваш коснит. Аще угодно Богу и вам, пришлите чрез Троф[има] Михайловича, аще же ни, Господня воля да будет! По крайней мѣрѣ, пришлите маленькій внутренній замочек, каковы бывають в гуслях. Артемію Дороеевичу²⁵² нижайшій поклон. Поклонитесь и Якову Борисовичу²⁵³. Mittat mihi primam et ultimam chordam in violam, ut vocant, saltem ultimam [Нехай він надішле мені першу й останню струни для скрипки, принаймні хоч би останню]. А сыну Вашему²⁵⁴ вот что:

In stadio currunt multi et victoria paucis²⁵⁵.

Paucis musa favet, plurima turba studet.

Navigat ille miser, qui portum tangere nescit.

Navigat ille bonus, si cui kepha – Deus.

[Змагається в бігу чимало, перемагає лиш дехто.

Муза ласкава до декого, вчиться ж людей багато.

Плава без щастя той, хто не вміє дійти до гавані.

Плава щасливо той, кому за підпору Бог²⁵⁶].

Кефа, или кифа, еврейское имя Петру апостолу дано²⁵⁷. По звону значит каменную гору и гавань²⁵⁸. По силѣ же своей значит истинной премудрости ключи и вход оный: “Исходы мои исходы живота...”²⁵⁹ “И внідет, и изыдет, и пажить обрящет”²⁶⁰. “На камень вознесл мя еси”²⁶¹. Кефа же гречески гласит – петра²⁶², полски – скалы²⁶³. В силу сію Павел: “Сице гоните, да постигните”²⁶⁴. Тут почила Ноева голубица оная: “Кто даст мнѣ крыль...”²⁶⁵ Сіе-то есть новая земля не мертвых, но живых людей²⁶⁶. Я, ублажая вас новым годом, желаю отцу со сыном достигнуть сея блаженныя страны со оными насельниками: “Блаженны кротціи, яко тіи наслѣдят землю”²⁶⁷. Я, издали взирая на сію землю, гавань, гарец, или герец²⁶⁸, очима вѣры²⁶⁹, как зрительною трубою, что на обсерваторіях астрономских, всѣ мои обуреванія и горести сим позорищем услаждаю, воспѣвая пѣснь Аввакумову: “На стражѣ моей стану и взыйду на камень”²⁷⁰. “На Сион-гору взыйдет, благовѣтствуя” (Иеремія)²⁷¹. И пребывая Вас, любезнаго моего благодетеля, искренним слугою,

Гр[игорій] Сковорода.

Стефану Никитичу Курдюмову,
в Харьковѣ.

До Григорія Івановича Ковалинського²⁷²

[У Таганрог]

Гусинка. 1785-го года, маіа 2-го дня.

Любезный друже Григорій Іванович!

Salám alіkюм^{273!}

Пишу к тебѣ, радуясь! А чем же? Не богатством мірским, ни чином его, но Богом, но святым путем жизни моея, любящими Бога, а с Ним и мене, друзьями, от них же во-первых ты еси. Скажи мнѣ, когда увидишь мене, сирѣчь болвана моего? Пресмыкаешься от юга на сѣвер и от сѣвера на юг: нас же минаеши! Не мыслиши: яко друг вѣрен есть то верховное богатство²⁷⁴. Моляся, молю тебе: не вѣрь міру! Что не вѣрнѣ моря? Ах, мір есть море. Он встрѣчая, смѣется и льстит, уловив же, терзает, аки тигр. Ах, хранися когтей его! Возри: кого он не погубил? Увы мнѣ²⁷⁵, сыне мой, хранися^{276!} Аще богатство течет, разумѣй, яко то удица его, сладостью обвитая. Аще Павел не лжет, – почто забыл еси, яко корень всему злу СРЕБРОЛЮБИЕ^{277?} Возри на птицы и на звѣри: не видиши ли, яко уловляются ЖАДНОСТЮ? Не лучше ли сухарь с водою в тишинѣ, нежели сахарь с бѣдою^{278?}

Кій бѣс вам нашептал, яко богатство есть множество? Богатство есть воистину благо. Но множество есть то излишество. Излишество римски – *nitium*, сирѣчь: зѣльность, – разумѣй, зло, злость.

Зѣльность и скудость есть обое злость. Где же богатство? – Посредѣ. Зѣльность и скудость суть крайности; посредѣ же их, аки посреди разбойников Христос, – богатство²⁷⁹.

Одесную Charibdis²⁸⁰, ошуюю Scylla²⁸¹. Посредѣ же путь мудрому Уликсу, плывущему в дражайшее отечество²⁸². Обоюду моста блато: средѣ же – путь благ²⁸³. Горячая зона и холодная суть адскія сестры и погибельныя крайности: посредѣ же их благ есть умѣренный пояс. Разжуй! Голый есть то сѣвер. Удавляемый же 50-тми шубами не бѣднѣ ли перваго? Гладный есть Scylla. Пожержій же 12-ть обѣдов со дюжиною вечерей – не страшнѣйшая ли есть Charibdis? Излишество есть горчайшее скудости.

Сія проклятая жажда (*Auri Sacra Fames*²⁸⁴) – лихолоубіе, лихвоиманіе. Излишняя зѣльность и злая излишность нарицается у премудрых *sicca ebrietas*, сирѣчь душевное пиянство, гóрѣ телѣсного. Сих-то возбуждает Павел: “востани, спяй!”²⁸⁵ – в Евангеліи же нарицается – водный труд, водяная болезнь, от которыя жена исцѣляется Христом²⁸⁶, иже есть мир и мѣра наша спасительная оная²⁸⁷.

Возвах: “и се муж, и в руцѣ его ўже (цепь) землемѣрно”²⁸⁸. Занѣ уклонися ни на десно, ни на шуіе²⁸⁹, – притчей.

*Hydrops*²⁹⁰: чем пьет, тѣм гóрѣ жаждет. Скажи, молю: может что быть гóрѣ, как пить и раздражать жажду? Умилосердися, сыне мой! Не разжигай себѣ день от дне адскія жажды. Пощади душу твою²⁹¹. Дай покой и ослу твоему²⁹². Бѣсная душа изнуряет, аки скотину, и скотскую нашу часть. Почто убѣгаеши скудости, да погрузиши себе в горшее всегубительство? Древняя притча: *Ita fugias, ut ne praeter casam*²⁹³ – От бѣды убѣгай, но дома не минай^{294!}

Зри! Колико люблю тебе, яко обличаю тя²⁹⁵. Сих-то друзей просит себѣ Давыд от Бога: “Накажет мя правед[ник] милостию и обличит мя...”²⁹⁶

Vale, o carissime! Et senem te amantem, redamare perge, tuum.

Danielem Meingard.

Veni ad nos, si Deus volet²⁹⁷. Tunc me comitem poteris assumere domumque tuam adducere, si tibi lubet, me tuae domi aliquantum temporis exigere. Venirem ad te, – sed si domi te non invenero, quaeso tantum iter emensus, quid absente te faciam?

Est consilium mense julio te invisere cum Stephano, si Christo placidum fuerit. Sed certium esset, si ipse venires. Vale! Et Demetrium Simeonis filium (инженерный полковник) meo nomine salutabis honorificentissime.

[Бувай здоров, о наймиліший! І твого старого, який любить тебе, продовжуй любити –

Даниїла Мейнгарда.

Прийди до нас, якщо Бог звелить. Тоді ти зможеш взяти мене супутником та й привести у свій дім, а якщо тобі сподобається, то й прихистити мене у своєму домі на якийсь час. Прибув би до тебе, – та коли не застану тебе вдома, то запитаю тільки, відмірявши таку дорогу: що ж мені робити, коли тебе немає?

Маю намір у липні місяці відвідати тебе зі Стефаном, якщо Христу буде вгодно. Та було б надійніше, якби ти сам прибув. Бувай здоров! І привітай від мого імені якнайшляхетніше Дмитра, Семенового сина (инженерный полковник)].

NB. Пришлите вина боченок скопельского²⁹⁸ или каковое вам угодно: точію было бы не врежденное. Люблю червленное, только бы ядовитыми лѣсбами не скаженное. И табаку велико папушного²⁹⁹, зовомаго арменским. Или фиг (Ficus). Трубки доселѣ у мене важно изобилуют: не чудо ли? – Ни одной не разшиб: видите ли и охотника? – 4 года одна не сходит из чубука: черна, глиняна.

Господину моему
Григорію Ивановичу
Ковалѣнскому,
В Таган-рогѣ.

112

До Івана Васильовича [Земборського]³⁰⁰

[У Харків]

Из Гусинки, 1787 Года, Генваря 23 дня.

Любезный Друзе, Іван Васильевич!
Дерзай и возмагай!

Что ты, друже? Зашел в тѣсныя непроходности³⁰¹. Но кто возвѣстил тебѣ, яко наг еси³⁰²? Конечно, вкусил уже ты от мірскія мудрости? Требуеш от нас

утѣшенія? Право твориши³⁰³. Мір уязвлять только нас может, исцѣлять не может. То ли тебя мучит, что столь горько уязвиться тебѣ допустил Бог со Іерихонским Странником³⁰⁴ равно? Но знай, что Человѣкъ всѣх скотов и звѣрей упрямѣе, и что, не наложив на него тяжких ран, не может иначе к себѣ обратить его от міра Бог, и не загремѣвъ страшным оным тайным громом: “Савле! Савле! что мя гониши³⁰⁵? Адаме! Адаме! гдѣ еси? Куда тебе чорт занес?...”³⁰⁶.

Таковы-то, друже, всѣ мы есмы³⁰⁷: “Согнища раны моя от лица безумія моего”³⁰⁸.

Вот какое бывает начало Спасенія нашего! Послѣ ран, милость блудному Сыну и примиреніе. А без того вѣчно бы он за мырскою со Езоповым псом³⁰⁹ гонялся суетою, оставив...

Ублажаю ж вправду и поздравляю тебя Новым годом! Знай, что послѣ сих ран уродится в тебѣ новое Сердце, а прежнее твое (Сердце) никуда не годится: буйе, ветхое, пепельное, а вмѣсто сего дастся тебѣ и уже начинается сердце чистое³¹⁰, истинное и новое. Вот второе наше рожденіе! А если правдиво сказать, то мы прежде второго рожденія никакого сердца не имѣем; и безумные нарицаются у Соломона безсердыми³¹¹. Удивительно, что самое нужное в Человѣкѣ коснѣе и позднѣе создается, яко сердце есть существом Человѣческим, а без него он Чучелом и Пнем есть. Но чему же дивлюся? Не прежде ли Корабль, потом Кормило и Компас³¹², иже есть Сердцем Кораблю? Куда положиш новое сердце, не создав прежде тѣлеснаго мѣха?

В сію силу Павел: “Primum Carnale, Deinde Spiritale”³¹³.

Воззри на орѣх! Первѣе скорлупа с наполняющим оною молочком, потом зерно, кое, распространяясь, так уничтожает молочную пустоту, как Данілов камень, несѣченный от горы отвален³¹⁴, всю Міра сего суету един сам исполнил. Без Зерна орѣх ничтоже есть, а без сердца человѣкъ. Когда слышишь сіе: “Созда Бог человѣка”³¹⁵, – разумѣй так: “Сердце чисто создал еси во мнѣ, Боже...”³¹⁶, – а без него был я доселѣ мертва и не-сущая Тварь. Когда слышишь: “Лазаре! долго ли тебѣ страдать в Земненностях мірских?”³¹⁷ – разумѣй сіе:

“Дунув, пріймите Дух свят!”³¹⁸ “Востани, спяй!”³¹⁹.

Разумѣй сіе: долго ли тебѣ валяться во блатъ мірских скверностей? Прійми Дух свят³²⁰! сирѣчь новое Сердце. “Да будет свѣтъ!”³²¹, сирѣчь Свѣтозарное и Свѣтлое Сердце. Видишь, что послѣдовавшее щастіе всегда предваряемо было тяжчайшими бѣдами, и как не бывает весна прежде прошествія стужи, так день спасенія не является человѣку, аще не предидет гнѣвъ Бога нашего. Злостражди убо и потерпи³²². Се избавленіе твое при дверех³²³! Проси у Бога не плотской жизни, но свѣтозарное Сердце. Тогда будет Сампсон. Как? Так: лев, сирѣчь смерть, весь род человѣческий мучит и раздирает, а ты сего Аспида одною рукою поведеш³²⁴. А разодравши, не мучительный в нем страх сыщещ, но мед³²⁵. Да уразумѣеш, коль храбра и сильна премудрость Божія? и коль младенческая есть слабость мірскія буія Премудрости, и коль истинна есть Истина сія:

“Змія возмут”³²⁶.

Вам искренній друг и нижайшій Слуга

Григорій Сковорода.

113

До Якова Михайловича [Донця-Захаржевського]³²⁷

[У Великий Бурдук, 7 грудня] 1787 р.

Liberalissime Here!

[Найшляхетніший добродію!]

Вся Катэхеса моя состоїт из 12 Чвѣрток, свѣрх Предисловія³²⁸. Самая же Ея Эссѣнція³²⁹, Сог³³⁰, то есть Толк Десятословія, занимаѣт Двѣ тѣлько Чвѣртки. Посылаю видь вам Дщерь мою по Плѣти, но по Духу Божию – Катэхезу, но с таким Нарѣком, дабы от вас отнюд никудѣ на Стѣрону не пошла и не окаляла бы внѣшнія своя Одежды, разумѣйте, Бумагу и Оправку. Она есть не Копія, но самый Родник и Оригинал, начертанный Отца Рукѣю.

Бродила она даже до Кавказких Гор³³¹, и Бог еѣ сохранил, да сохранится ж и у вас! Впрѣтчем, бѣден не ѣду к вам и спѣшу совершитъ маленкій Свѣток, или Книгочку, да не явлюся лжив во Общѣніи Друтам моим.

Пишите до Михайла³³², и от мене цѣлуйте его и еѣ³³³. Я все от него посланное получил. Единаго его (Человѣчески глаголю) доселѣ не получаю. Всѣх Подарков милые Дружных сам Друг тому, иже взаимный есть Друг. Получил я и от вас 4 Дары. Rependat tibi Deus, qui est omnium Pauperum Nutritor. Amen!

Tuus Servus Gr[egorius] Sartago³³⁴.

Decembr[i], Die Ambrosii Sancti

[Нехай віддячить тобі Бог, котрий усім бідним кормилець. Аминь!

Твій слуга Гр[игорій] Сковорода.

Грудня, у день святого Амвросія] 1787, из Гусинки.

114

До Степана Івановича [Тев'яшова]³³⁵

[В Острогозьк (?), 10 червня 1788 р.]

Милосердний Господине!

Пишу к Вам про нѣкогого Ближняго. Сей Вѣтхозакѣнник, Авѣркій, ищет Хлѣба, а Слух добряя ващя славы к вам его направил. Аще Правда благословит и Сила довлѣет³³⁶, помогите ему. Аще есть достоин, помогите ему ради его. Аще недостоин, помогите ему ради вас Самых. Вы видь родилися на то, дабы дождитъ на Злыя и на Благія³³⁷.

Вашего Имени

и всего благословеннаго вашего Рода Читатель,

Старец Григорій Сковорода.

1788-го года, из села Гусинки Іюня 10-го.

До Григорія Івановича Ковалинського³³⁸

[У Таганрог]

Из Великаго Бурлука, 1788-го Года. Сент[ября] 23-го дня.

*

Desideratissime mi Gregori!

Gaudium et Pax tibi a Domino DEO!

Alexius³³⁹ scribit, te aegrotum esse. Si corpore doles, nihil est. [Si A]nimo simul, et ipsa tuâ causâ, doleo. Hic est pessimus Мо[rbus] Animo dolere. Utinam Christus sanit tibi morbum! magis autem Animi. Disce paulatim recedere a mundo. Sic minues Curas, deinde Animi et Corporis dolores. An nescis: duas esse Hominis Partes, sive naturas: Dominum et Servum, Spiritum et Carnem, Cor et Corpus? Quorsum hoc? Ut intelligas: in tantum concedendum esse Carni, quantum necessitas jubet; non vero, quantum cupit Carnis Serva Voluntas. Sin, non necessitati Carnis concedis, sed voluntati Eius indulges, nunquam laetus vives. Quare? quia Domino ejus detrahis, quidquid Superfluum Carni Concedis. Sic irascitur tibi tuus Frater et Carnis Dominus: Quis ille? Spiritus. Porro, Fraternalis hac Concordiâ ruptâ, nemo unquam suaviter vixit. Nam Se-ipso esse contentum, id est, habere beatissimam illam quam Timotheo suo tantopere commendat Paulus Αὐτάρκειαν (Глава 6. С[ти]х 6³⁴⁰), nihil aliud est, quam frui Fraternali illa Pace, sive Concordiâ, Nimirum hoc illud est: “Аще серд[це] н[аше] не осуждает нас, дерзновение имамы у Бога” ([I] Иоанн[а], гла[ва] 3-я)³⁴¹. In Graeco: οὐ κατακρινώσκει³⁴². Hanc, o carissime, unicam et beatissimam tibi Pacem precatus, commendo te, et totam tuam Familiam Christo:

“Иже есть Мир наш, аминь!”³⁴³

Unus eorum, qui tibi bene volunt:

Senex Gregorius Skoworoda³⁴⁴.

Приклонї мало Ёхо твоє³⁴⁵ и воньмї прошенїю моемў. Призрї на Письмодавицу сїю Оком Благоутробным, обещающим хотя малую Помощ житейским Ея Немошам. Вѣм тя, рождѣннаго дождїть на Злїя и Благїя³⁴⁶.

Милостивому Государю
Григорію Івановичу Ковалѣнскому,
в Таган-рогѣ.

*

[Из Великаго Бурлука, 1788-го Года. Сент[ября] 23-го дня].

Найжаданїший для мене Григорію!

Радїсть і мир тобі від Господа Бога!

Олексїй пише, що ти хворий. Якщо ти хворїєш тілом, то це нічого. Якщо ж водночас і духом, та ще й із твоєї власної причини, то я теж уболіваю. Бо це найприкрїша хвороба – хворїти духом. Нехай Христос вилікує твою хворобу, а надто дух. Привчайся помалу відходити від світу. Таким чином ти зменшиш турботи, а далі – болї духу та тіла. Хїба ти не знаєш, що є двї

частини або природи в людині: пан і слуга, дух і плоть, серце й тіло. Для чого я це кажу? Щоб ти збагнув, що тілу треба поступатись настільки, наскільки цього вимагає необхідність, а не настільки, наскільки цього бажає слуга плоті – хотіння. Коли ж ти замість того, щоб уступати плоті тільки необхідне, будеш догоджати її примхам, то ти ніколи не станеш жити весело. Чому? Бо коли ти уступаєш плоті щось зайве, то принижуєш її пана. Тоді на тебе гнівається твій брат, пан плоті. Хто він такий? Дух. Далі, ніколи не жив приємно той, хто розірвав оцю братню злагоду. Бо користуватись цим братнім миром або злагодою – значить бути задоволеним самим собою, тобто мати оту найблаженнішу *самодостатність*, яку так радить Тимофієві апостол Павло (Глава 6. С[ти]х 6). Мабуть, це є оте: [“Аще серд[це] н[аше] не осуждает нас, дерзновение и мамы у Бога” (Іоанн[а], гл[ава] 3-я)]. По-грецьки: οὐ καταυλώσκει [не винуватить].

Бажаю тобі, найдорожчий, цього єдиного та найблаженнішого миру. Доручаю тебе й усю твою родину Христові:

[“Иже есть Мир наш, аминь!”].

Один із тих, хто бажає тобі добра –
Старець Григорій Сковорода.

[Приклоні мало Ўхо твоє и воньмі прошенію моемú. Призри на Письмодавицу сію Оком Благоутробным, обьщающим хотя малую Помощ житейским Ея Немоощам. Вьм тя, рождénнаго дождить на Злыя и Благія.

Милостивому Государю
Григорію Івановичу Ковалънскому,
в Таган-рогѣ].

116

До Олексія [Степановича Базилевича]³⁴⁷

З Великого Бурлука [в Таганрог], 23 вересня [1788 р.]

Dilecte mi Alexi!

Pax tibi!

Non multis ad te scribo, quia te exspecto. Obruisti me tuis Epistolis. At ego te осыпаю Благодареніем. Sed quando venies? Ad Calendas Graecas³⁴⁸? At enim Graeci³⁴⁹ Calendas non habent. Бурлу́ки от Гусинки circiter [...] verstas³⁵⁰. Ніс nunc diversor. Ne scandalizet te, quod ἀστατέω. Quid sonat ἀστατέω quaere e Gregorio³⁵¹. Ille est quidem Greculus, qui in Nasum cantillat hoc:

Πᾶς, ὁ οὐκ Еллиц, Βάρβαρος ἐστὶ³⁵².

Valete, o carissima mihi in Domino Capita! et gaudete!

Daniel Meingard³⁵³.

*

Любий мій Олексію!

Мир тобі!

Пишу до тебе коротко, бо чекаю на тебе. Ти закидав мене своїми листами, а я тебе [осыпаю Благодареніем]. Але [коли] ти прибудеш? На

грецькі календи? Так у греків же немає календ. [Бурлуки от Гусинки] приблизно [...] верст. Тут я тепер перебуваю. Не дивуйся, що я ἀστᾶτέω [мандрую]. Що означає ἀστᾶτέω, спитай у Григорія. Він же грек, що співає собі під ніс: *Всяк, хто не Еллин, той варвар.*

Будьте здорові, найдорожчі мені в Господі особи, і радійте!

Даниїл Мейнгард.

117

До Єгора Єгоровича [Урюпіна]³⁵⁴

[У Харків]

Из Вел[икаго] Бурлука, 1790 года, Юня 10 дня

Возлюбленный друже!

Георгій Георгієвич!

Мир сердцу твоему и дому³⁵⁵!

Благодарю Богу и тебѣ, друже, за твое мнѣ страннопріимство. Седмицу у тебе почил Старец Сковорода, аки в матернем домѣ. Да воздаст же тебѣ той, иже на свой щет приѣмлет все даемое нищим! Я вашим вином не только в дорогѣ, но и в дому ползовался! Прошу покорнѣйше отдать низенькій поклон Господину Петру Федоровичу³⁵⁶, Аптекарю, и показать на оборотѣ вашего письма мои строки Латинскія! Артему Дорощевичу³⁵⁷ и Рошину с товарищем усердное мое почтение. Такожде и Стефану Никитичу Господину Курдюмову³⁵⁸, и всему его дому, а я пребуду,

Возлюбленный друже,

Вам искренним другом

и Покорнѣйшим слугою.

Старец Григорій Варсава Сковорода.

118

До Петра [Федоровича Пискунівського]³⁵⁹

[З Великого Бурлука в Харків, 10 червня 1790 р.]

Carissime amice Petre!

Nisi simplicitatem et candorem animi tui nossem, equidem nunquam te interpellassem, nec tibi facerem molestiam. Nunc cum Socrate dico illud vetus proverbium:

“Novi Simonem et Simon me”³⁶⁰.

Mitte, sodes, saltem unicum fasciculum centaurei majoris, sive cardui benedicti³⁶¹. Macerabimus aut vino aut sikera! Gratissimum ac utilissimum nobis feceris, si miseris. Vale!

Debitor tuae amicitiae,

et Beta tuorum amicorum.

Senior Gregor[ius] Bar-Sabà Skoworodà.

*

Найдорожчий друже Петре!

Коли б я не знав щирості й простоти твого духа, то я б ніколи не звернувся до тебе й не турбував би тебе! Тепер разом із Сократом висловлю оту стару приказку:

“Я знаю Симона і Симон мене”.

Пришли мені, будь ласка, хоч один пучок золототисячника або Бенедиктової трави. Настоїмо його на вині або на сикері. Коли пришлеш, зробиш нам дуже велику послугу. Прощай!

Вдячний за твою дружбу
і другорядний серед твоїх друзів.

Старець Григор[ій] Вар-Сава Сковорода.

119

До Єгора Єгоровича [Урюпіна]³⁶²

[У Харків]

Из Вел[икаго] Бурлука, 1790 года, Июля 2 дня

Любезный друже!

Георгій Георгіевич!

Да будет мир тебѣ и дому твоему!

Не забывай, друже, что нынѣ течет первая четверть небесных луны Аугуста. Разумѣй, яже глаголю: “Даждь премудрому повод, и премудрѣйший будет”³⁶³. Скушай Римскую сію пословицу: Боязливого сына матери не рыдает³⁶⁴! Не дрѣмай! Жизнь наша есть то море. “Блюдайте, како опасно ходите!” (к Ефесеум)³⁶⁵. Господь да сохранит³⁶⁶ правая теченія твоя! Тако плыви, да достигнеши в гавань благоумашенных старости оных: “Вѣнец хвалы старость!..”³⁶⁷ А кое то есть масло, умащающее щасливую старость?.. Кій Вѣнец? Послушай! “Помаза нас Бог духом...”³⁶⁸ Давид же: “Елеем радости помазал еси его”³⁶⁹. А Вѣнец ражжует тебѣ Исаія: “Веселіе вѣчное над главою их!”³⁷⁰ Ах! что лучше возможет усладити старость, как Божіе сіе масло? Вот тебѣ масло: “Добрая слава (пословица) лучше мягкаго пирога!”³⁷¹

Не думай же, друже, что добрая слава есть то же, что пустозвонкій мырскій газет, гремящій по улицам о тѣлесной твоей премудрости, о силѣ и богатствѣ³⁷². “Да не хвалится премудрый премудростію своею!..”³⁷³ От сего елея утекает Давид! “Елей же грѣшнаго да не намастит главы моя”³⁷⁴. Сим елеем мажутся нечестивіи. Они украшают стѣны и тѣlesa, а не сердца своя. А вот они суть! “О лицемѣре! Омый прежде внутренность твоя скляницы”³⁷⁵. На, вот же тебѣ и истинный, сердца украшающій елей и питающій! “Назнамѣнался (напечатлѣлся на сердцѣ нашем) свѣт лица твоего”³⁷⁶. “Дал еси веселіе в сердцѣ моем. От плода пшеницы, вина и елея”³⁷⁷ и протч[ая]. Сирѣчь “разбогатѣли, де, мы в богатствѣ, украшающем и питающем сердце”³⁷⁸. Умѣй же различить ложную славу от истинных, якоже воровску

монету, и будеши блаженный оный, Христом похваляемый купец: "Подобное есть царствіе Божіе чловѣку купцу"³⁷⁹ и протч[ая]. Он над все свое имѣніе предпочел дражайшій нѣкій маргарит, хоть тратою всего, только бы достать оный³⁸⁰. А кій той толь странный и чудный маргарит? Вот ОН! "Заповѣдь Господня свѣтлая..."³⁸¹ "Страх Господень чист!..."³⁸² "Судьбы Господни оправданны... вождельнны паче злата"³⁸³ и протч[ая].

Вот ОН! "Благ мнѣ закон уст твоих паче тысящ злата и сребра"³⁸⁴.

Вот ОН! "На пути свидѣній твоих насладихся, яко во всяком богатствѣ"³⁸⁵.

Вот ОН! "Видѣх неразумѣвающія и истаях"³⁸⁶, яко Маргарита не достигли.

Вот ОН! "Открый очи моя и уразумѣю цѣну его!"³⁸⁷

Вот ОН! "Пришлец аз есмь на землѣ: не скрый от мене..."³⁸⁸

Вот ОН! "Слава добрая утучняет кости..." (Соломон)³⁸⁹.

Вот ОН! "Слава велія послѣдовати Богу..." (Сын Сирахов)³⁹⁰.

"Прильпе сердце мое по тебѣ..."³⁹¹ "Во вѣки не забуду оправданій твоих"³⁹². Ей! Лучше гол, да прав³⁹³, нежели богатый беззаконник. "Не убоюся от обнажающих тѣло, души же обнажить не могущих"³⁹⁴. Аминь!

Любезный Друзе!

Ваш истиннаго добра желатель и всепокорнѣйшій слуга, Старец Григ[орій] Вар-сава Сковорода.

Пришлите мнѣ ножик с печаткою. Великою печатью не кстати и не люблю моих писем печатать! Люблю печататься еленем. Уворовано моего еленя тогда, когда я у вас в Харьковѣ пировал и буянил. Достоиню!

Боченочки оба отсылаются: Ваш и Дубравина. И сей двоицѣ отдайте от меня низенькій поклон и Господину Прокопію Семеновичу.

120

До Івана Івановича Єрмолова³⁹⁵

[З Гусинської пустині] в Харків, [друга половина вересня 1791 р.]

Милостивый Государь Иван Иванович!

Бога ради постарайтесь о Шубкѣ Ярославской. Зима идет, а старость давно уже пришла. Надобно для нея теплѣе и легче, да сія ж Купля и по нищенскому моему капиталу. О деньгах не опасайтесь. Будь вам Свидѣтель сія записка. Если ж умру, тогда пріятели не допустят бранить меня, мертвеца, заплатив за мене должок, который один только и есть. Не можно ль вам к Покрову в Харьков? Боже мой! Коликой я дурак, забочусь о Шубьонкѣ, будто бы обитает в ней со вшами блаженство! Довольно было напомнать. Так-то мы, любезный Пріятель, малодушны, в тѣлесных надобностях попечителны и проворны. Но не Щасливѣ ли примирившаяся с Господем Совѣсть в худенкой для зимы Шубкѣ, неж беззаконниково Сердце, хотя его тѣло одѣваемо было соболями? Нѣтъ мучителнѣе, как болѣть мыслями, мучитись

сердцем, зябнуть душею от холодного скрежета и безкуражного отчаянія. О, когда б мы сего Морозу хоть впол боялись! Внутреннее утѣшеніе, раждаемое от Совѣсти мирной, толь сильное, что средѣ тяжких досад тѣлесных не угасая, доказует Истину³⁹⁶ слова сего: “Не убойтеся от убивающих тѣло...”³⁹⁷ Все тое убивает, что вредит и досаждаєт. Я думаю, что если Кто весел, то и в болѣзни здоров. Не всяк по тѣлу здоров весело живет. Так видно, что иное дѣло Здорова и другая рѣчь – веселіе Душы. Если ж здоров иногда живет без веселія, то для чего нельзя жить душевному веселію без крѣпости тѣла? Ах! не сливаймо самих нас в одно Тожество! Одно в нас тѣло, а Душа – другое дѣло. Пусть брѣнное тѣло, как родилось на то, так и болит, но душа да радуєтся, что по оному мы глѣбем, но по душѣ обновляємся³⁹⁸. Тѣлом мы ничто, но душею Чтось-Нѣчтось, да еще и великое. Она во вѣки с нами, и мы с нею и в ней.

Видиш [...]³⁹⁹

Милостивому государю
Ивану Ивановичу Ермолову.

121

[До Наемана Петровича]⁴⁰⁰

3 Гусинки [в Бабаї?], 6 грудня 1792 р.

Любезный Израилтянин! Мир ти⁴⁰¹!

Держай! Не бойся! Не умреш, но жив будеш⁴⁰². Протчіи суть мертвєцы. Но он наш же БОГ Авраамль нѣсть БОГ мертвых, но БОГ живых⁴⁰³! А какова єсть жизнь наша, такова и дружба наша. Она нѣсть основана на оной притчѣ: Когда єсть пирожок, тогда єсть и дружок⁴⁰⁴. И похваляюся с ПАВЛОМ: “Вас ищущу”⁴⁰⁵ не я же вас израилтянски люблю⁴⁰⁶. А мати их. Ни сія єсть истинна, т. е. вѣчная дружба, истинная жизнь, а правдивая дружба не умираєт. Она в БОЗѣ, а БОГ вездѣ и всегда.

О несчастныи, кто, минуя сей источник, чаєт сыскать себѣ кое-либо благо. Все, кромѣ сего отца святаго, в [sic!] мертвое єсть жизнь и богатство. А как сам Он невидимый єсть, так паче наше благо єсть невидимое. По оной притчѣ: Наше добро ни в огнѣ не горит, ни в водѣ не тонєт⁴⁰⁷.

Мало пишу, надѣясь отсель часто к вам писать. Да разрѣшится молчаніє наше отсель...⁴⁰⁸ Аминь.

Цѣлуйте от меня вся наши други. Всѣх вас предаю Господу.

Старец, учитель закона БОЖІЯ Григорій Вар-Сава Скворода.

ЧТО ЗНАЧИТ ВАРСАВА.

ВАР еврейски СЫН. САВА сирски МИР. Итак, ВАР ИОНА – сын голубицы; ВАР САВА – сын МИРА, т. е. сын Савы⁴⁰⁹.

[Из] Гусинки, 1792 Года,
Декабря 6-го Дня, Николая Чудотворца.

До різних осіб

[До Іоїля]

Цей лист був уперше надрукований (щоправда, розірвано на дві частини: поезію та прикінцеві рядки грецькою мовою) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 88).

¹ Ієромонах Іоїль – приятель Сковороди; у 1753–1755 рр. був викладачем поезики в Переяславському колегіумі, потім кафедральним писарем переяславської консисторії.

² Це – перша пісня циклу «Сад божественных пѣсней», без перших двох строф та з інакшою розбивкою на рядки.

³ В автографі рукою автора закреслено рядок: “Тебѣ жить только мог”.

⁴ Переклад Леоніда Ушкалова.

До Гервасія [Якубовича]

Це – один з найраніших листів Сковороди. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 66–67).

⁵ Гервасій Якубович – один із приятелів Сковороди. Див. прим. 138 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁶ Див. прим. 62 до притчі «Благодарный Еродій».

⁷ Далі йде розчерк Сковороди.

⁸ Це – варіант двадцять п'ятої пісні циклу «Сад божественных пѣсней», з інакшою розбивкою на рядки та численними дрібними розбіжностями.

⁹ Ці віршовані рядки Сковорода перегадом подасть в одному зі своїх листів до Михайла Ковалинського (див. лист № 58).

До Кирила [Федора Ляшевецького]

Цей лист був уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 54–55). Подаємо за автографом.

¹⁰ Кирило [Федір Ляшевецький] (пом. 1770 р.) – вихованець Києво-Могилянської академії, після закінчення якої був призначений на посаду наставника в Троїце-Сергієву семінарію. Потім був тут професором і ректором. 6 серпня 1758 р. Кирило був хіротонізований на єпископа воронізького, а в 1761 р. став єпископом чернігівським. Кирило Ляшевецький був одним з найосвіченіших ієрархів православної Церкви, мав прекрасну бібліотеку, писав художні твори (саме він, на думку Варвари Адріанової-Перетц, є автором діалогу «Стихи по вопросам и отвѣтам сложенныя, от двоих учеников пред великою монархиною сказаванныя» [Адрианова-Перетц В. П. Новые материалы из истории русского школьного театра XVIII в. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – Ленинград, 1940. – Т. 4. – С. 212]).

¹¹ Сарданапал – останній асирійський цар. Письменники старої України вживали це ім'я як прозивне. Див., наприклад, в Інокентія Гізеля: “Чревоугодници Сарданапалми на-

рицаються, имже бог чрево..." [Гізель І. Мир с Богом человекъку. – Київ, 1669. – С. 265]. Зрештою, така традиція – дуже давня. Варто пригадати хоч би «Апологію» Юстина Мученика (II, 7) [див.: Святого Иустина Апология II // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 352]. Згідно з Плутархом, епітафія Сарданапала звучить так: "Їж, пий, насолоджуйся любов'ю. Все решта – ніщо" [Плутарх. Моралии. Об удаче или доблести Александра Великого // Вестник древней истории. – 1980. – № 1. – С. 238].

¹² Сковорода має тут на думці притчу про гостей весільних (див.: Євангелія від св. Матвія 22: 1–14).

¹³ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8.

¹⁴ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 12.

¹⁵ Слова Проперція: "In magnis et voluisse sat est" – Сковорода міг узяти з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 8. 55).

¹⁶ Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10.

¹⁷ Старі українські богослови наполягали на тому, що історію Христового життя треба розуміти буквально з огляду на те, що її чільні епізоди цілком зрозумілі. "Кто бо не разумѣт проповѣдуемыхъ дѣяній и чудесъ Христовыхъ, – риторично запитував, наприклад, Дмитро Туттало, – отъ Дѣвы в Виолиемѣ родися, пеленами повит и во яслѣхъ положен бысть. Ангель воспѣша, пастыри ему поклоняшася, звѣзда над нимъ ста, царіе с дары пріидоша..." [Туттало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 305 (зв.).]

¹⁸ Сковорода нехтує тут традиційною богословською пересторогою, згідно з якою в жодному разі не можна "Воплощеніе Христово, и страданіе и вся преславная его дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти" [Туттало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304; див. про це: Ушкалов Л. Theologia exegetica // Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етодів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

¹⁹ Послання св. ап. Павла до римлян 11: 34.

²⁰ Гай Луцілій Молодший (*Gaius Lucilius Junior*) – приятель Сенеки, адресат його листів та деяких трактатів, поет і філософ, здогадний автор поеми «Aetna».

²¹ У Сенеки далі: *vero*.

²² *Seneca. Ad Lucilium epistularum moralium, XLI, 1–2.*

²³ Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: "Я знаю чоловіка в Христі, що він чотирнадцять років тому – чи в тілі, не знаю, чи без тіла, не знаю, знає Бог – був узятий до третього неба" (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2). В апокрифічному «Заповіті дванадцяти патріархів» та в «Книзі Єноха» сказано, що небо має сім сфер, а на третьому небі перебуває рай. Пор. коментар Касіяна Саковича до цитованих слів св. ап. Павла: "...св. Павло... це піднесення до третього неба називає раєм" [Сакович К. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 498].

²⁴ Стариця – село за 39 верст від Білгорода (зараз – Вовчанського р-ну Харківської обл.)

²⁵ *Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 141–142.*

До Федора Жебокрицького

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 105). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

²⁶ Федір Жебокрицький – приятель Сковороди, докладніших відомостей про якого немає.

²⁷ Очевидно, Сковорода має на думці закінчення сатири Горація I, 9: “Чорне сонце для мене, / Видно, зійшло того дня! Утік нечестивий, лишивши, / Друга свого під ножем! Та тут позивач випадково / Нас перейняв. ‘Ти, поганче, куди?’ – закричав. А до мене: / ‘Будеш за свідка?’ А я уже й вухо йому підставляю. / Силою гонить базіку на суд. Людей назбиралось!.. / Крик, метушня... Ось так Аполлон мене вирвав од смерті!” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 149].

²⁸ Ідеться, очевидно, про Григорія Ковалинського.

²⁹ Сковорода має на думці Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: “Nescitis quod hi, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brabium? Sic currite, ut comprehendatis”. У перекладі Івана Огієнка: “Хіба ви не знаєте, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один? Біжіть так, щоб одержали ви!”.

³⁰ Кінець слова втрачено через дефект рукопису.

³¹ Кінець слова втрачено через дефект рукопису.

³² Сковорода має на думці слова: “...Царство Небесне здобувається силою...” (Євангелія від св. Матвія 11: 12). Тим часом мотив “дівочої незайманості” міг бути нав'язаний «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського. Пор.: “І вам, чоловікам, а не нам, жінкам, личить просити дозволу на нього [шлюб]. Дівчата раді схопленню і насильству, інколи навіть тоді, коли вони палко кохають” [Еразм Роттердамський. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 140].

³³ Під “царем” Сковорода має на думці Христа.

³⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ū**, гл҃бнн҃а бог҃т҃ства њ прѣм҃дрости њ р҃зз҃ма в҃жїа!

³⁵ Рукопис пошкоджено.

До Василя Максимовича

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 123–126). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

³⁶ Василь Максимович – приятель Сковороди, докладніших відомостей про якого немає.

³⁷ Згідно з еклезиологічними настановами, еретик не належить до Церкви, оскільки він не визнає справжніх засад віри [див., наприклад: *Dubowicz J.* Hierarchia, або O Zwierchności w Serkwі Wożeyu. – Lwów, 1644. – S. 8–9; *Могила П.* Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 142 (друга пагін.)]. Зважаючи на тезу про існування “християнства до Христа”, старі українські богослови могли зараховувати до лав еретиків не лише, припустімо, Орігена чи Пелагія, але також Демокріта, Епікура, Кратеса, Платона, Піфагора, Ксенофана, Зенона та інших стародавніх філософів [див.: *Galatowski I.* Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Chernihów, 1681. – S. 52, 63–64, 126, 292, 295, 305, 330, 354; див. про це: *Біда К.* Іоаннікій Галятовський і його «Ключ разумьїя». – Рим, 1975. – С. XXII].

³⁸ Очевидно, Сковорода має на думці слова на взір: **заградїшася о҃ста гл҃бл҃ющихъ непр҃аведн҃а** (Книга Псалмів 62 (63): 12).

³⁹ Фразу **незл҃бн҃вїн њ пр҃авїн** взято з Книги Псалмів 24 (25): 21.

⁴⁰ Далі йде розчерк Сковороди.

⁴¹ Цю тезу можна тлумачити як вияв маніхейської настанови, для якої характерне визнання онтологічного статусу зла [див.: *Ігор Ісіченко, архієп. Загальна церковна історія.* – Харків, 2001. – С. 140].

⁴² Максим Святий (Сповідник) (гр. *Μάξιμος Ὁμολογητής*, лат. *Maximus Confessor*) (580–662 рр.) – один із найавторитетніших візантійських богословів, улюблений письменник Сковороди. Наш філософ спирався на авторитет Максима, коли мова заходила про “обоження”, “нерівну рівність” (Максим Сповідник, так само, як Оріген, ілюстрував цю думку неоднаковим впливом сонця на ті чи ті речовини: “Бруд твердне від сонця, а віск – м’якне”), про символічне тлумачення Святого Письма тощо. Але, певно, найцікавішими є покликання Сковороди на Максима Сповідника в ході розгляду тісно пов’язаних між собою питань про “дві волі” в людині, про “світ-театр”, про “меонічну” (від гр. *μη ὄν* – ‘ніщота’) природу зла й теодицею в листі до Василя Максимовича.

⁴³ Думка про онтологічну незакоріненість зла звучить у Максима Сповідника так: “...Зло не було й не буде самостійно існуючим за власною природою, адже воно не має (для себе) у суцюзодної сутності, або природи, або самостійної іпостасі, або сили, або дії, не є ані якістю, ані кількістю, ані стосунком, ані місцем, ані часом, ані становищем, ані дією, ані рухом, ані володінням, ані пасивністю, так, щоб за природою споглядалося в чомусь суцюзом, і зовсім не існує у всьому цьому за природним засвоєнням, воно не є ані початком, ані серединою, ані кінцем, але – щоб сказати, охоплюючи все у визначенні, – зло є недостатністю діяльності притаманних природі сил стосовно (їхньої) мети і, власне, нічим іншим” [Максим Исповедник. Творения. – Москва, 1994. – Кн. 2: Вопросыответы к Фалассию. Ч. 1. Вопросы I–LV. – С. 26]. Іншого разу він писав таке: “Де розум не владарює, там зазвичай присутня влада чуттєвого, з котрою певним чином поєднана сила гріха, що за допомогою насолоди веде душу до бажань спорідненої з нею плоті, наслідком чого душа, взявши на себе, ніби природну їй справу, пристрасну й сластолюбну турботу про плоть, відвертає себе від справжнього природного життя та схиляє до творення зла, яке не має самостійного існування” [Максим Исповедник. Умозрительные и деятельные главы, выданные из семисот глав греческого Добротолюбия // Добротолюбие. – Москва, 1889. – Т. 3. – С. 273–274; див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 29–53]. Думка про “меонічну” природу зла характерна також для інших святих отців, услід за якими її розробляли й старі українські богослови. Наприклад, Кирило Ставровецький, покликаючись на Діонісія Ареопагітського, писав: “...по великому Деонісію, Бог нѣ единого зла не сотвори, но злота нѣ з Бога, ни в Бозѣ, но внѣ Бога, злота ест внѣ бытіа, безобразна, тѣмже и непостоянна, но премѣнна, превротна...” [Транквіліон-Ставровецький К. Свангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 225].

⁴⁴ Переінакшення добра на зло старі українські богослови, так само, як і Сковорода, могли подавати у формі яскравих “прикладів”: “Подобнѣ нѣчто имѣется, якоже когда кто вержет вещь якую, которая, улучивши другую вещь, отбивается от тоя и далѣе летит. Якоже бо в случаи том летѣніе вещи имѣет причину началнѣйшую, вергшаго туюж вещь, хотя то, же криво летит, не от началнѣйшія уже причины, но от тоя вещи, о которую отбивается, бываєт, так подобнѣ дѣла и sprawy наши от Бога и от нас имѣют причину свою” [Начатки догмато-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 204]. А перегодом Володимир Соловийов у своїх «Читаннях про Боголюводство» (IX) стверджував: “Той світ, який, по слову апостола, увесь у злі лежить, не є якимось новим, безумовно окремим від світу божественного, складений із власних посутніх елементів, це є тільки інакший, неналежний взаємний стосунок тих самих елементів, які утворюють і буття світу божественного”

[Соловьев В. С. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1989. – Т. 2. – С. 123–124]. “Все в особистості на своєму місці”, – писав також Павло Флоренський, – ‘усе в ній буває за чином’ – це означає: вся її життє-діяльність відбувається згідно з даним їй Божим законом, а не інакше; це означає, що й сама вона, малий світ, посідає у світі, – великому світі, – саме те місце, яке їй споконвіку призначене, – не збочує зі шляху, даного їй і такого, що найшвидше веде до Царства Небесного. У ‘буванні всього за чином’ полягає і краса творива, і його добро та істина. Навпаки, відхід від чину – це і потворність, і зло, і неправда. Все прекрасне, і добре, і істинне, але – коли ‘за чином’; все потворне, зле й неправдиве, – коли само-чинне, самовільне, само-управне, ‘по-своєму’. Гріх – це і є ‘по-своєму’, а Сатана – ‘По-своєму’” [Флоренський П. А. Столп и утверждение Истины (I). – Москва, 1990. – С. 177; див. про це: Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 52; Марченко О. В. Григорий Сковорода и русская философская мысль XIX–XX вв.: Исследования и материалы. – Москва, 2007. – Ч. I. – С. 151–152].

⁴⁵ Дуже поширене порівняння життя зі сценою походить із грецької філософії. Наприклад, його можна знайти в Арістона, який, як свідчить Діоген Лаєрцій (VII, 160), казав: “Мудрець має бути схожий на доброго актора, котрий може одягати маску і Агамемнона, і Терсіта й обох їх вдало зіграти” [Діоген Лаєрцій]. О житни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 317]. Українські письменники часів бароко не раз зверталися до образу “божественної комедії”. Наприклад, у почаївській книзі «Сьмя слова Божія» сказано: “мы на сем свѣтъ так имѣмся, як тиі, що комедію виправляють. Паки они ту комедію виправляють, различніи особы показуют, то ест иншіи показует на себѣ особу короля, иншіи князя, иншіи слугу, иншіи жебрака. А як скончають комедію свою, тогда всѣ себѣ равны покажутся. Так и мы на сем свѣтъ в разных зостаем состояніях и урядах, едни от нас имут уряды вышніи, другиі нижніи, иншіи велми пониженіи, а всѣ одному Богу в житіи нашем служим, когда же приидет конец вѣка, тогда всѣ равны покажемся. И яко тех, що комедію виправляли, не за тое похваляют, що кто был царем, кто велможею, князем, но за тое токмо хвалят, що кто красно добре особу свою удавал, так и на Страшном Судѣ не за достоинство и уряды нынѣшніи будет Бог платити, но за дѣла и за заслуги добрыи в тех урядах” [Сьмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 65–66; пор.: Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 126 (зв.)–127 (друга пагін.); докладніше див.: Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 41–53].

⁴⁶ Тобто характер людини, що його старі українські богослови могли окреслювати, зокрема, так: характер – це “вещь невидимая, влѣянная в душу от Бога и з неі на вѣки не змазанная” [Поученіє о святых тайнах. – Унів, 1745. – Арк. 2 (зв.)].

⁴⁷ Мабуть, Сковорода в такий спосіб глумачить стару богословську тезу, згідно з якою Господь Бог “чинит нас причастниками Божіяго естества своего чрез дар всыновленія, то есть начинает быти в нас началом житія надприроднаго, вышшеестественнаго, вытискает в душѣ нашей образ свой чрез пребываніє свое в нас и творит нас тем самым членами Тѣла Христова” [Начатки догмато-нравоучительнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 104–105].

⁴⁸ Пор.: “Не поп, не мичся в ризи” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Коли сь не піп, не вбирай ся в ризи” [Франко, № 20341]; “Когда не поп, так и не мыкайся в ризы!” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 623].

⁴⁹ Пор.: “Коли-сь не гриб, не лізь у кіш”; “Ко-сь сі обібрав за гриба, то лізь у козуб” [Франко, № 7261, 29227]; “Обібрався грибом – лізь у кіш”; “Коли ти мені муж, то будь мені

дуж; а як не гриб, то не лізь у козуб” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 291, 655].

⁵⁰ Пор. з народними приказками: “Як єден дурень кине камінь у воду, то і сто мудрих не могут найти”; “Єден дурний зопсує, сто мудрих не направит” [Франко, № 11093, 11206].

⁵¹ Маніхейство – одна з найважливіших, поруч із гностицизмом та монтанізмом, ранньохристиянських ересей (часом її розглядають як самостійну релігію), яка набула найбільшого поширення у IV ст. Її засновником є Мані (бл. 215–276 рр.). Маніхейством захоплювався, наприклад, Августин, а за часів Сковороди – масони. Маніхейська аскетика передбачала утримання від м'яса, риби, вина, молока й статевих стосунків [див.: Солов'єв В. Маніхейство // Философский словарь Владимира Соловьева. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 269–274; Гор Ісиченко, архиеп. Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 140].

⁵² Далі в автографі рукою Сковороди закреслено слово: *налил*.

⁵³ Феофан Прокопович пояснював слово “человѣконенавидцы” так: “...суть нѣщии... или тайным бѣсом льстими, или меланколією помрачаемы, котории такового нѣкогого имѣют урода, что вся им грѣшно и скверно мнится быти, что либо увидят чудно, весело, велико и славно, аще и праведно, и правильно, и не богопротивно, напримѣр: лучше любят день ненастный, нежели ведро, лучше возрадуются вѣдомостями скорбными, нежели добрыми, самага счастья не любят, и не вѣм, как то о самих себѣ думают, а о прочіих так: аще кого видят здрава и в добром поведеніи, то, конечно, не свят, – хотѣли бы всѣм человѣком быти злообразным, горбатым, темным, не благополучным, и развѣ в таком состояніи любили бы их. Таковых елины древніи нарицали місантропы, сіест человѣконенавидцы” [Прокопович Ф. Слово в недѣлю цвѣтную о власти и чести царской // Феофана Прокоповича, архієпископа Великаго Новаграда и Великих Лук... слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 241–242].

⁵⁴ Євангелія від св. Матвія 5: 44; Євангелія від св. Луки 6: 27; 6: 35.

До Йова [Базилевича]

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. С. Салтикова-Щедрина (Санкт-Петербург) (ф. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: Попов П. М. З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 64]. Подаємо за автографом.

⁵⁵ Йов Базилевич із 1763 р. був ректором Харківського колегіуму [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 98].

⁵⁶ Далі фрагмент тексту пошкоджено.

⁵⁷ Книга Псалмів 61 (62): 5. Пор.: *оустыи своиими благословляхъ, и сердцемъ своимъ кленяхъ*.

⁵⁸ Лаврентій Кордет (1720–1781 рр.) став настоятелем Святогірського монастиря в 1765 р. з волі неприхильного до нього Порфирія Крайського, який був білгородським архієреєм упродовж 1763–1768 рр. До цього Кордет викладав у Харківському колегіумі поетику та риторику, з 1758-го по 1764 р. обіймав посаду префекта й викладача філософії (на цю посаду його призначив попередній білгородський єпископ Йоасаф Миткевич). Нарешті, у 1770–1775 рр. був ректором Харківського колегіуму. Як вихованець Києво-Могилянської академії, Кордет був добре освіченою людиною, гарним філософом, ритором, при-

родознавцем, педагогом [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 95, 96–98].

⁵⁹ Далі фрагмент тексту пошкоджено.

⁶⁰ Далі фрагмент тексту пошкоджено.

⁶¹ Від лат. *concordia* – ‘одноставність, злагода’.

⁶² Див. прим. 182 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁶³ Далі фрагмент тексту пошкоджено.

⁶⁴ Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

⁶⁵ Від лат. *subtilitas* – ‘тонкощі’.

⁶⁶ Очевидно, Сковорода має на думці “четверте, Сонцеве небо”, яке описав Данте в 10–14-ій піснях «Раю» [див.: *Данте Аліґ'єрі.* Божественна комедія / Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб'язка. – Київ, 1976. – С. 424–448]. Тут Данте помістив душі найкращих богословів, зокрема Томи Аквінського, Альберта Великого, Петра Ломбардського, Ісидора Севільського, Беду Достойного, Сігера Брабантського та інших. Із другого боку, Сковорода міг мати на думці й так зване “емпірейське”, тобто “вогняне”, небо, яке є “місцем перебування блаженних, хоча його існування не підтверджується жодним фізичним аргументом, і немає про це доказів в Святому Письмі”. Тим часом у Святому Письмі йдеться про “третє небо як крайне, куди вознісся св. Павло, і тому там визнають тільки троє небес” [Прокопович Ф. *Натурфілософія, або Фізика* // Прокопович Ф. *Філософські твори: У 3 т.* – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 326]. Прокопович має на думці слова: *восхищеніа бывша таковаго до третїаго неба* – з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

⁶⁷ Можна припустити, що Сковорода має на думці Барбація (*Barbatius*) – персонажа діалогу Еразма Роттердамського «Дослідження віри» («Inquisitio») [див.: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami.* – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – Р. 363–374], в якому Барбацій разом з Авлом (*Avulus*) ведуть розмову про апостольський Символ віри (*de Symbolo Apostolorum*) [див.: *Эразм Роттердамский.* *Разговори запросто* / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 208–220].

⁶⁸ Апеллес (гр. *Ἀπελλῆς*) (356–308 рр. до н. е.) – славетний давньогрецький майстер монументального малярства, придворний художник Олександра Македонського, а переюдом – Птолемея.

⁶⁹ Найвідомішою картиною Апеллеса була «Афродіта, що виходить з моря» (*Ἀφροδίτη Ἀναδουμένη*). Сковорода має на думці історію, описану Плінієм Старшим у «Природознавчій історії» (XXXV, 92): “Почав Апеллес на острові Кос малювати іншу Венеру з наміром створити ще кращу картину від першої. Але заздрісна смерть не дала йому змоги завершити цей твір: виконана була тільки його частина, і не знайшлося нікого, хто міг би продовжити цю роботу на підставі збережених ескізів” [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 206–207].

Є також інший схожий сюжет, згідно з яким Апеллес почав малювати портрет Єлени Троянської, але, бувши не в змозі його завершити, залишив порожнє місце й написав на ньому: “Тут місце Єлени”. Цей сюжет був популярний в Україні за часів бароко [див., наприклад: *Arnold od świętego Floryana.* *Insignia, to iest Tryumfalne znaki przy koronacyi Najświętszey Maryi Panny* // *Zbior na wybor panegiryczno kaznodziejskich pereł honor dawno od Troycy S. na niebie, a teraz od o. ś. Benedykta XIII na ziemi, Najświętszey Maryi P. y Matki w cudownym Iey Obrazie na ś. górze Rożancowey nad Podkamieniem...* – Lwów, 1731. – S. 29].

⁷⁰ Далі йде розчерк Сковороди.

⁷¹ Довжик – село, засноване 1650 р. (тепер: Золочівського р-ну Харківської обл.). Це село належало Петрові Андрійовичу Щербиніну. У кого мешкав тут Сковорода, – невідомо.

[До Василя Степановича Томари]

Цей лист (як свідчить супровідна примітка) Сковорода написав у Харкові 20 серпня 1772 р. На думку Леоніда Махновця, його адресовано Василеві Томарі, який на ту пору перебував у Грузії. Подаємо за списком, котрий зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 10).

⁷² Див. прим. 1 до поезії «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum».

⁷³ Ідеться про діалог Ціцерона «De senectute».

⁷⁴ Сковорода має на думці слова: “Et corpora quidem exercitationum defatigatione ingravescent, animi autem exercitando levantur” (Cicero. De senectute, xi, 36), які сам він переклав так: “Правда, что тільки наше становится тяжёле, если приморить оное трудом, но душа чем больше мыслит, тем быстропарнее дѣлается”.

⁷⁵ Пор.: **Глѣбоко сѣрдце (человѣкъ) паче всѣхъ, њ человекъ есть, њ кто познаетъ его;** (Книга пророка Єремїї 17: 9).

⁷⁶ Сковорода має на думці слова: **Но йкоже стоитьт небо ѡ землї, такъ стоитьт пѣтъ мой ѡ пѣтїи вѣшихъ, њ помышленїа вѣша ѡ мысли моеѡ** (Книга пророка Ісаї 55: 9).

⁷⁷ У списку: “в ровѣ истинчествѣ” (sic!).

⁷⁸ Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 5: 3. Пор.: **ни на нѣси, ни на землї.**

⁷⁹ Неточна цитата з Дїй св. апостолів 4: 32. Пор.: **Народъ же вѣровавшемъ въ сѣрдце њ дшѡ едина.**

До Якова Івановича Долганського

Перший лист до Якова Долганського (100-ий) подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 5), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782, лист іде під № 2), а другий (101-ий) – за автографом, який зберігається в Центральному державному історичному архіві України (ф. 221, оп. I, од. збер. 42).

⁸⁰ Яків Іванович Долганський – приятель Сковороди, художник, який мешкав у Острогозьку. У діалогах Сковороди виступає під ім'ям “Яків”.

⁸¹ Слова “диспутант, а вы не супостаты” подано за списком, який зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782), замість слів “диспутуюсь, а вы не враги”.

⁸² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Не развѣкующе во вѣтїа правды њ своѡ правдѡ йцѣще поставити, правдѣ вѣтїей не повинѣшасѡ** (Послання св. ап. Павла до римлян 10: 3).

⁸³ Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѡки пїанчъ њ шѡменчъ падѣтчъ њ не возможетчъ востѣти, прешдоуѣ во на нѣй беззаконїе** (Книга пророка Ісаї 24: 20).

⁸⁴ Тобто диявол. Див. прим. 342 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».

⁸⁵ Неточна цитата з Книги Йова 1: 6. Пор.: **прїидѡша ѡггїи вѣтїи предстѣти предъ гдѣмъ, њ дїаволь прїиде съ ними.** Див. також: Книга Йова 2: 1 (пор.: **њ прїидѡша ѡггїи вѣтїи предстѣти предъ гдѣмъ**) та Євангелїя від св. Матвія 4: 11 (пор.: **Тогда остави его дїаволь, њ се, ѡггїи прїистѣпїша њ сѡжѡхѡ емѡ**).

⁸⁶ Слова “птичку по пѣню” подано за списком, який зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782), замість слів “1000 лѣт по пѣню птичкѣ”.

⁸⁷ Див.: *Августин*. Сповідь, 3. VI. 10.

⁸⁸ Фразу *жаждѣи правды* взято з Євангелії від св. Матвія 5: 6.

⁸⁹ Євангелія від св. Матвія 22: 12.

⁹⁰ Парафраза Євангелії від св. Матвія 22: 12. Пор.: *дрѣже, какъ вшелъ еси сѣмъ не имый ѡдѣланъ брѣна;*

⁹¹ Фразу *дѣнь, днѣсь* узято з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 7.

⁹² Євангелія від св. Матвія 10: 36.

⁹³ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 4: 3. Пор.: *рцы, да каменіе сїе хлѣбы вѣдѣтъ.*

⁹⁴ Сковорода має на думці Євангелію від св. Матвія 4: 4. Пор.: *не ѡ хлѣбѣ єдинѣмъ живѣ вѣдѣтъ человекъ, но ѡ всѣмъ гѣбѣмъ исходѣемъ изо ѡустъ вѣицъ.*

⁹⁵ Ідеться про епізод спокушання Христа в пустелі, коли диявол казав: *яще снѣ еси вѣи, вѣрзиса ннѣ* (Євангелія від св. Матвія 4: 6).

⁹⁶ Сковорода має на думці Першу книгу Мойсеєву: Буття 22: 5. Пор.: *И рече авраамъ отрочѣмъ своимъ: сѣдиче здѣ со ослѣтемъ: ѣзъ же и дѣтицы пойдѣмъ.*

⁹⁷ Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 2.

⁹⁸ Варіація на тему Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 11. Пор.: *И воззва и аггль гдѣнь съ нѣсе, и рече: аврааме, аврааме. Онъ же рече: се, ѣзъ.*

⁹⁹ Сковорода алегорично тлумачить епізод, коли Авраам, сходячи з Ісааком на гору, залишив біля її підніжжя слуг і осла (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 5).

¹⁰⁰ Неточна цитата з Книги Екклезіястової 9: 8. Пор.: *да вѣдѣтъ рнѣзы твоѡ вѣлы.*

¹⁰¹ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: *Одѣждею весѣлѡ (ѡдѣла мѡ).*

¹⁰² Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

¹⁰³ Сковорода має на думці слова: *тѣ же возий жѣзлѣ твоѡ и простри рѣкѡ твоѡ на морѣ, и растѡргни є* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 16).

¹⁰⁴ Сковорода має на думці слова: *погрѣзѡша ѣкѡ ѡлово въ водѣ сѣлнѣи* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10).

¹⁰⁵ Парафраза Апокаліпсису 3: 7. Пор.: *имѣлѡ ключъ дѣдовъ, ѡверзѡлѡ, и никтѡже затворѣтъ, затворѣлѡ, и никтѡже ѡверзѣтъ.*

¹⁰⁶ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 13.

¹⁰⁷ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 14.

¹⁰⁸ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 27. Пор.: *премѣдрѡсть бо и наказаніе стрѣхъ гдѣнь.*

¹⁰⁹ Слова в дужках – інтерполяція Сковороди.

¹¹⁰ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 14.

¹¹¹ У риторичній традиції лист зазвичай окреслювали як “розмову відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу” [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 354].

¹¹² Фразу *сѡзъ совершенства* взято з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 14.

¹¹³ Говорячи про “нову тварь”, Сковорода, очевидно, має на думці слова: *Гѣлиже яще ктѡ во хрѣтѣ, новѡ тварь: дрѣвнѡ мимѡдоша, се выша всѡ ншѡ* (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 17).

¹¹⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 33. Пор.: *тлѣтъ ѡвѣчи блги вѣсѣды сѡлѡ.* Ця фраза стала приказкою. Пор.: “Бесѣды злѣе тлѣт обычаи благие” [*Пословицы русского народа. Сборник В. Даля.* – Москва, 1957. – С. 178].

¹¹⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: *сѣлѡ скѡдѡстїю, скѡдѡстїю и пожнетъ* (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 9: 6).

¹¹⁶ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22. Пор.: *любі, радість, миръ, долготерпѣніє.*

¹¹⁷ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: *гди, во чрѣвѣхъ прїахомиъ ѿ поболѣхомиъ, ѿ родихомиъ дѣхъ спїа твоєго, єгоже сотворихомиъ на землі: не падѣмса, но падѣтса вси живущїи на землі.*

¹¹⁸ Фраза *сѣмѣ* злѣ зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

¹¹⁹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тобї твою бластї вѣдетъ главѣ.*

¹²⁰ Євангелїя від св. Марка 4: 3.

¹²¹ Фраза *сѣмѣ* злѣ зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

¹²² Далі рукопис пошкоджено.

¹²³ Перша книга Мойсеева: Буття 3: 15.

¹²⁴ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 15: 2–3. Пор.: *И срѣщеть єго ѿкв мѣти, ѿ ѿкв женѣ дѣвства прїиметь ѿ: ѿхлѣбнть єго хлѣбомъ рѣзми ѿ водѣю прѣмѣдрости напоитъ ѿ.*

¹²⁵ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 5. Пор.: *прїидїте, ѿдїте мой хлѣвъ ѿ пїтє.*

¹²⁶ Можливо, Скворода має на думці слова: *тецѣ во срѣтенїє єл* (Четверта книга царств 4: 26).

¹²⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26. Пор.: *ѿже єсть мѣти всѣмї намі.*

[До Володимира Степановича Тев'яшова]

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (Санкт-Петербург) (зібрання рукописів М. П. Погодїна, № 192). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках «Вісника Академії наук УРСР» [див.: *Попов П. М.* Невідомий лист Г. С. Сквороди // Вісник Академії наук УРСР. – 1954. – № 4. – С. 61–62]. Подаємо за автографом.

¹²⁸ Див. прим. 1 до діалогу «Кольцо».

¹²⁹ Скворода має на думці латинську приказку: “*Ave atque vale*” (“Здрастуй і зразу ж прощай”).

¹³⁰ Олексій Іванович Авксентїєв – сотник, а згодом поручик, “черезполосний” поміщик, який мешкав у Липцях, мав дружину – Варвару Іванівну, та синів – Романа й Івана. Помер до 1786 р. [докладніше див.: *Нїженець А. М.* Про оточення Г. С. Сквороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 28–29].

¹³¹ Книга Псалмів 22 (23): 1.

¹³² Ідеться про діалог «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», який був присвячений Володимирові Тев'яшову.

¹³³ Очевидно, це парафраза або Другої книги маккавейської 9: 16 (пор.: *всѣ въздѣмъ*), або Євангелїї від св. Матвія 18: 26 (пор.: *всѣ тї въздѣмъ*), 29 (пор.: *всѣ въздѣмъ тї*).

¹³⁴ Ідеться про Степана Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹³⁵ Фраза *во днѣхъ своїхъ* зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 50: 6, у Книзі пророка Єремїї 22: 30 та в Євангелїї від св. Луки 1: 7, 18.

¹³⁶ Фраза *въ дѣнь жїтвы* зринає в Першій книзі Мойсеевій: Буття 30: 14 та в Книзі пророка Ісаї 18: 4.

До Артема Дорофійовича [Карпова]

Цей лист було вперше опубліковано у виданні творів Сковороди 1861 р. Подаємо за копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 1, арк. 63–64).

¹⁴⁷ Артем Дорофійович Карпов – один із найзаможніших харківських купців, знайомий Сковороди.

¹⁴⁸ Неподалік села Гусинки, біля урочища Великий ріг у Чорному лісі, була пасіка, на якій любив усамітнюватися Сковорода. Саме її він називав “Гусинською (Скринницькою) пустинею”.

¹⁴⁹ Див. прим. 40 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 8).

¹⁵⁰ Окреслення “неключимый раб” зринає в Євангелії від св. Матвія 25: 30. Див.: **неключимаго раба вверзите во тидь кромѣшнюю.**

¹⁵¹ Сковорода має на думці приказки: “Не славна хата углами, славна пирогами” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; “Не красна изба углами, красна пирогами” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

¹⁵² Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».

¹⁵³ Див. прим. 168 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатанюю».

¹⁵⁴ Соната (італ. *sonata*) – камерний твір для одного або двох інструментів, який має кілька частин, одна з яких засновується на протиставленні й розвитку двох тем, поданих у різних тональностях, а потім повторених в іншому тональному співвідношенні.

¹⁵⁵ Книга пророка Єремій 13: 17.

¹⁵⁶ Книга пророка Ісаї 57: 20.

¹⁵⁷ “Рабом” Сковорода називає тут тіло, а “Ревеккою” – душу.

¹⁵⁸ Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 8: 3, Євангелії від св. Матвія 4: 4 та Євангелії від св. Луки 4: 4. Пор.: **не ѡ хлѣбѣ ѣдїнїи живѣ въздетъ чловѣкъ.**

¹⁵⁹ “Ангельській хлѣб” – це Христос. Пор.: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскїи, хлѣбе живота вѣчнаго” [Могилла П. Євхологон, albo Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

¹⁶⁰ Сковорода має на думці Другу книгу царств 6: 19. Див.: **и раздѣли всѣмъ людемъ на всю сілѣ іїлевѣ ѡ діна діже до врсавїи, и ѡ мѣжа діже до женїи, коемѣждо по оукрѣхѣ хлѣба, и по чїсти печѣнагѣ мѣса, и по сковраднѣмъ млинѣ.**

¹⁶¹ Ідеться про заможного харківського купця Степана Микитовича Курдюмова.

¹⁶² Ідеться про священника харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.

¹⁶³ Тобто Якову Єнкевичу.

До Василя Михайловича Земборського

Перший лист до Василя Земборського (106-ий) подаємо за копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 127–128), другий (107-ий) – за копією, яка зберігається там-таки (ф. 86, № 24, арк. 129–130). Обидва листи вперше були опубліковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р.

¹⁶⁴ Василь Михайлович Земборський – “відставний підпрапорний”, приятель Сковороди; батько студента Харківського колегіуму Івана Земборського, котрий вступив до цього

навчального закладу в 1761 р., а в 1768–1769 навчальному році, мавши 15 років, навчався в класі риторики й відвідував додаткові класи, де слухав курси математики, французької мови та катехізису (у Сковороди) [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 164].

¹⁶⁵ Цю приказку (“Nie od razu Kraków zbudowano”) подають численні польські словники. Є вона й в українців. Пор.: “Не відразу Краків збудували” [Франко, № 15608]; “Не разом Краков будовався” [Номис, № 5583; див. про це: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 86]. Свого часу Тарас Шевченко записав і народну пісню «Не разом Краков збудований» [див.: Т. Г. Шевченко. Біографія. – Київ, 1984. – С. 173].

¹⁶⁶ Ця фраза нагадує початок 2-ої строфи 11-ої пісні «Саду божественных пѣсней». Пор.: “Бездна дух есть в челоуѣцѣ, вод всѣх ширшій и небес”.

¹⁶⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *хрѣтѣосѣ, ѡ бгѣ ѡ оцѣ нашѣ* (Друге послання св. ап. Павла до солунян 2: 16).

¹⁶⁸ Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

¹⁶⁹ Сковорода має на думці слова: *ѡ почѣ въ дѣнь сѣдмѡй ѡ всѣхъ дѣлъ своѡхъ* (Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2).

¹⁷⁰ У списку: *сумабродов*.

¹⁷¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѡ мѣтораслѣ егѡ не ѡскѣдѣтѣ* (Книга Йова 14: 7).

¹⁷² Очевидно, Сковорода має на думці слова: *да возмѡжете разумѣти со всѣми стѣями, чѣ ширѡтѣ ѡ долготѣ ѡ глѣбини ѡ высотѣ, разумѣти же прѣспѣющѡю разумѣ лѡвѡвь хрѣтѣосѣ, да ѡсполнитѣся во всѣко ѡсполнѣнїе бжѣ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18–19).

¹⁷³ Заклик *внѣмѣ сѣтѣ* є в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 24: 6, у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 10: 28; 34: 12, у П’ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8 та в Книзі Товїта 4: 12.

¹⁷⁴ Сковорода має на думці слова: *радѡйтѣся со мною, ѡкѡ ѡбрѣтѡхъ ѡвцѣ моѡ погнѣшѡю* (Євангелїя від св. Луки 15: 6).

¹⁷⁵ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѡ мамы же сокровнице сїе въ скѣдѣльныхъ создѣхъ* (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 7).

¹⁷⁶ Можливо, це парафраза Книги пророка Єремїї 13: 17. Пор.: *въ тѣйниѣ восплѣчется дѡшѣ вѡша*.

¹⁷⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡ ввѣргѡтѣ ѡхъ въ пѣць ѡгненнѣ: тѣ вѣдетѣ плѣчь ѡ скрѣжетѣ звѡмѣ* (Євангелїя від св. Матвія 13: 42, 50).

¹⁷⁸ Ісаак – один із найвідоміших прообразів Христа. Див. прим. 754 до діалогу «Симфонїа, нареченная Книга Асхань».

¹⁷⁹ Сковорода має на думці слова: *ѡ дамъ тебѣ ѡ сѣмени твоємѡ по тебѣ зѣмлю, въ нѣйже ѡбнѣтѣши, всѡ зѣмлю хананїю во ѡдержанїе вѣчноє, ѡ вѣдѡ ѡмѣ бгѣ* (Перша книга Мойсеєва: Буття 17: 8).

¹⁸⁰ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡ воззрѣвъ ѡвраїмѣ очїма своїма вїдѣ, ѡ сѣ, ѡвѣнѣ єдинѣ держимѡй рогѡма въ сѣдѣ савѣкѣ: ѡ ѡде ѡвраїмѣ, ѡ взѡ ѡвна, ѡ вознесѣ егѡ во всесожнѣнїе влѣстѡв ѡсаїка сїна своегѡ. ѡ нарече ѡвраїмѣ ѡма мѣстѡ томѡ: гѡдѣ вїдѣ: да рекѡтѣ днѣсь: на горѣ гѡдѣ ѡвисѣ* (Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 13–14).

¹⁸¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

¹⁸² Євангелія від св. Луки 8: 39.

¹⁸³ Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8; Книга Товіта 4: 12.

¹⁸⁴ Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: *плоть не пользуеть ничтоже*.

¹⁸⁵ У списку: *еще*.

¹⁸⁶ У списку це слово важко прочитати.

¹⁸⁷ Сковорода має на думці історію про доброго самарянина: *Самарянинъ же нѣкто градыи, прїиде надъ него, и видѣвъ єго, милосердова: и пристѣплъ ѡбвѣзѧ стрѣпы єго, возливѧ масло и вїно: всадивъ же єго на свой скотъ, приведє єго въ гостинницѧ и прилѣжѧ ємѧ* (Євангелія від св. Луки 10: 33–34).

¹⁸⁸ Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 28–33.

¹⁸⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *взыдоша вси иноплемєнницы искати давіда* (Друга книга царств 5: 17).

¹⁹⁰ Книга Псалмів 54 (55): 7.

¹⁹¹ У списку: *Зембровскому*.

¹⁹² Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: *Прѣныхъ же дѣши въ рѣцѣ вѣтїи, и не прикоснетса ѣхъ мѣка*.

¹⁹³ Це – варіації на тему Книги Псалмів 74 (75): 9. Пор.: *Ѧкв чѧша въ рѣцѣ гдѧни, вїна нерастворєна испольнѧ растворєнїѧ, и ѡклонї ѡ сєѧ въ сїю: ѡвѧче дрѡждїє єго не истоцисѧ, испїютъ вси грѣшнїи землїи*.

¹⁹⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *бѧше же ѣкв сѣмѧ корїандрово вѣло, вкѣсь же єго ѣки мѣка съ мѣдомъ* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 31).

¹⁹⁵ Євангелія від св. Івана 16: 22.

¹⁹⁶ Парафраза Книги Йова 1: 22. Пор.: *їшвъ прѣдъ гдѣмъ, (ниже ѡустнѧма своїма,) и не дадє възмїѧ бѣѧ*.

¹⁹⁷ Книга Псалмів 33 (34): 3.

¹⁹⁸ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: *Веселїє сєрца живїотъ чєловѣка, и рѧдованїє мѣка долгодєнствїє*.

¹⁹⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: *никтоже вѣсть, ни ѧггїи нѣнїи, токлш ѡцъ мѡї єдїнъ* (Євангелія від св. Матвія 24: 36). Пор.: Євангелія від св. Марка 13: 32.

²⁰⁰ Пор.: “Два kota в одном мешке не улежатся” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; “Два коты в однім мішку не помиряться” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 709]; “Два коты до одной мышкы не помѣстятся” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 221].

²⁰¹ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁰² Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 20. Пор.: *Вразї же гдѧни... ѧзчєзѧюще ѣкв дѧмъ ѧзчєзѡша*.

²⁰³ Сковорода алегорично тлумачить тут Євангелію від св. Луки 15: 9. Слова: *рѧдѣтєсѧ со мнѡю, ѣкв ѡверѣтѡхъ дрѧхлїѧ погїбшю*, – він розуміє як алегорію смерті та Воскрєсіння Христа.

²⁰⁴ Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 9. Пор.: *Сє, сєї стѡїтъ за стѣбною нѧшею*.

²⁰⁵ Парафраза Четвертої книги царств 19: 16, Книги пророка Ісаї 37: 17 та Книги пророка Варуха 2: 17. Пор.: *ѡвєрзи, гдѧи, ѡчи твѡї*.

²⁰⁶ Див. прим. 266 до діалогу «Сумфонїа, нареченная Книга Асхань».

²⁰⁷ Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 23; Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19; 20: 21; 20: 26.

²⁰⁸ Сковорода має на думці слова: **Глѣбокò сѣрдце (человѣкъ) паче всѣхъ, и человекъ ѣсть** (Книга пророка Єремїї 17: 9).

До Осипа Юрійовича [Розальйон-Сошальського]

Цей лист дійшов у копії Ізмаїла Срезневського. Де вона зберігається зараз – невідомо. Подаємо за виданням: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – С. 112–113.

²⁰⁹ Осип Юрійович Розальйон-Сошальський – один із приятелів Сковороди; свого часу був хорунжим Ізюмського полку.

²¹⁰ Очевидно, ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського – наймолодшого з братів Сошальських, власника села Гусинка на Куп'янщині, де, як свідчив, зокрема, Густав Гесс де Кальве, Сковорода любив бувати в зрілих літах [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 64]. Зрештою, у 1780-х рр. філософ мешкав здебільшого в родині Сошальських, у Гусинці, Маначинівці та Валках.

²¹¹ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 10. Пор.: **корень во всѣмъ злымъ сребролюбїе ѣсть.**

²¹² Сковорода має на думці слова: **да не кїи корень горѣсти, выспрь прозвѣдай, пакость сотворитъ, и тѣмъ ѡсквернатса мнози** (Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 15).

²¹³ У Біблії кілька разів зринає фраза **сѣдѣцаго на престолѣ** як окреслення Всевишнього. Див.: Книга Ісуса, сина Сирахового 40: 3; Апокаліпсис 5: 1, 7; 6: 16.

²¹⁴ Сковорода має на думці слова: **Пѣки подобно ѣсть црѣтвіе нѣное человекъ къпцѣ, ицѣцѣ добрыхъ вѣсерей, иже ѡбрѣтѣт ѣдинъ многоцѣненъ вѣсеръ, шѣдъ продадѣ всѣ, ѣлика и малше, и къпи ѣго** (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

²¹⁵ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 20: 7. Пор.: **Не возмѣши имене гда бга твоего всѣ.**

²¹⁶ Сковорода має на думці трактат «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

²¹⁷ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

²¹⁸ Фраза **во время** ьно дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеевій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

²¹⁹ Євангелія від св. Івана 14: 27.

²²⁰ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣка.**

²²¹ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хранѣтеи мь влуди твое сѣрдце**), або 30: 24 (пор.: **оутѣшай сѣрдце твое**).

²²² Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 5: 7. Пор.: **ходїхомъ въ пѣстїини непроходимыя.**

²²³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 23. Пор.: **ѣкѡ ѣленъ оуазвленъ стѣрѣлюю въ ѣтра.**

²²⁴ Див.: Євангелія від св. Матвія 8: 28; Євангелія від св. Марка 5: 2; Євангелія від св. Луки 8: 27.

²²⁵ Парафраза або Євангелії від св. Матвія 16: 25 (пор.: **иже ище погубитъ дѣшѡ своѡ менѣ радн, ѡбръщѣтѣ ю**), або Євангелії від св. Марка 8: 35 (пор.: **иже погубитъ дѣшѡ своѡ менѣ радн и єїліа, тѡй спасѣтѣ ю**).

²²⁶ Євангелія від св. Луки 8: 39.

²²⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: *хранѣнїемъ влудї твоє сердце*), або 30: 24 (пор.: *уѣтѣшїи сердце твоє*).

²²⁸ Корван – священний дар Богові, священна казна [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 61]. У Єлизаветинській Біблії це слово зринає без перекладу двічі (див.: Євангелія від св. Матвія 27: 6; Євангелія від св. Марка 7: 11). Пор. також гр. *κορβαν* і лат. *corban* на тих самих місцях у Септуагінті та Вульгаті – відповідно. *Корванка*, чи *карнавка*, – кухлик для збирання церковних пожертв; у переносному значенні – гроші. Памва Беринда трактував слово *корван* як “дар, або офѣрованье” [Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 425].

²²⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Волчїи њ свѣти на пѣтѣхъ стрѣпотныхъ, хранѣи же своѣ дѣш ѡзвѣжїтѣ ѡхъ* (Книга Притч Соломонових 22: 5).

²³⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Марка 7: 18. Пор.: *не разумѣете ли, ѡкв все, ѣже ѡзвѣи вхѣдїмое въ человекѣ, не мѡжетъ ѡсквернїти єго*.

²³¹ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 2: 29. Пор.: *ѡбрѣзанїе сердца дѣхомъ, (ѡ) не писанїемъ: єлиже похвала не ѡ человекѣ, но ѡ бѣ*.

²³² Сковорода має на думці слова: *ѡкв нѣсть наша брѣнь къ кровї ѡ плѣти, но къ начѣшмѣ ѡ ко влстѣмъ (ѡ) къ мїродержїтелемъ тїмѣ вѣка сегѡ, къ дѣховшїмъ злобы подневѣснїмъ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).

²³³ Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.

²³⁴ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 15: 13. Пор.: *Сердцѣ веселѣшѣся, лицѣ цвѣтѣтѣ*.

²³⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: *ѡзмѡйтѣся, (ѡ) чїсти вѣдїтѣ, ѡнїмїте лѣкѣвства ѡ дѣш вѣшїхъ*.

²³⁶ Як сказано в «Требникові» Петра Могили: “Святая елеосвященія тайна от Христа Господа уставлена и подана ест, в еже быти вѣрным небесное врачество, не точїю душу, но и тѣло исцѣляющее” [Могила П. Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

²³⁷ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: *помѡзанїе веселїѣ плѣчшїмъ*.

²³⁸ Сковорода має на думці слова: *возвратїся въ домѣ своѣ, якї зринають у Книзї Суддїв 18: 26, у Другїй книзї царств 11: 4 та в Євангелїї від св. Луки 1: 56*.

²³⁹ Книга пророка Ісаї 57: 20.

²⁴⁰ Книга пророка Єремїї 13: 17.

²⁴¹ Соборне послання св. ап. Іуди 11.

²⁴² Фраза “*Iurip iuripam non est*” є в «Домашніх бесїдах» Еразма Роттердамського (діалог «*Πτωχολοβισιο*» («Злиденні багатїї»), реплїка Пандохеуса (Хазяїна) [див.: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – Р. 391; пор.: *Эразм Роттердамский*. Разговори запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 241]. Є також українські приказки: “Бїс бїсовї ока не вїколе” [Українські народнї прислїв’я та приказки: Дожовтневий перїод / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 518]; “То вже велика бїда в лїсі, як вовк вовка їсть” [Франко, № 3589].

[До Степана Микитовича Курдюмова]

Першїй лист до Степана Курдюмова (109-ий), власне кажучи, уривки із середини та з кїнця цього листа, подаємо за автографом, який зберїгається в Архїві Росїйської академїї наук у Санкт-Петербурзї (ф. 216, оп. 3, № 226, арк. 12), а другий (110-ий) – за виданням: Сочиненія Григорія Саввичя Сковороды, собранные и редактированные

проф. Д. И. Багалеєм. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – С. 116–117.

²⁴³ Степан Микитович Курдюмов – харківський купець, один із приятелів Сковороди.

²⁴⁴ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: *бѣъ лѣвъ ѣсть*.

²⁴⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29. Пор.: *бѣъ нѣшъ ѡгнь пождѣай (ѣсть)*.

²⁴⁶ Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».

²⁴⁷ Коти – різновид теплового взуття. Згадаймо російську приказку: “Хоть жмут – да коты, просторны – да лапти” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 587].

²⁴⁸ Ідеться про Григорія Ковалинського.

²⁴⁹ Ідеться про харківського купця Артема Дорофійовича Карпова.

²⁵⁰ Ізюм – слобідське місто. Датою його заснування вважають 1681 р., коли полковник Григорій Донець-Захаржевський побудував тут велику фортецю. З 1685 р. – центр Ізюмського полку, з 1765-го – центр Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії, а від часу утворення Харківського намісництва (1780 р.) – повітовий центр. Сковорода був тут у 1784 р.

²⁵¹ Можливо, це парафраза Соборного послання св. ап. Якова 4: 15 та Першого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 19. Пор.: *ѣще гдѣ восхѡцѣтъ*.

²⁵² Ідеться про Артема Дорофійовича Карпова.

²⁵³ Ідеться про сина священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.

²⁵⁴ Оскільки далі йдуть латинські вірші, Анастасія Ніженець припускала, що син Степана Курдюмова навчався в Харківському колегіумі [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 173].

²⁵⁵ Сковорода має на думці Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: “Nescitis quod hi, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brabium?”. У перекладі Івана Огієнка: “Хіба ви не знаєте, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один?”.

²⁵⁶ Переклад Леоніда Ушкалова.

²⁵⁷ Див.: *Воззрѣвъ же нѣнь ійсъ рече: тѣ єси сіишнѣ сынѣ іѡннѣ: тѣ наречешиа кіфа, ѣже казѣетса пѣтръ* (Євангелія від св. Івана 1: 42). Грецьке слово *Κηφᾶς* – одне з імен св. апостола Петра. Воно є транслітерацією арамейського *קֵפָא* й зринає в Євангелії від св. Івана, у Першому посланні св. ап. Павла до коринтян та в його ж таки Посланні до галатів [див.: *The Interpreter’s Dictionary of the Bible.* – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 749]. Арамейське *קֵפָא* означає “скеля”, “камінь” (пор. євр. *קֶפֶל* – ‘скеля’). Ім’я апостола має те саме значення: *πέτρος* – ‘камінь’, а *πέτρα* – ‘скеля’. Саме його й обіграє євангеліст Матвій: “ти скеля (*πέτρος*), і на скелі (*πέτρα*) оцій побудую Я Церкву Свою” (Євангелія від св. Матвія 16: 18). Памва Беринда тлумачив слово “кифа” так: “сірски – Петр, еллински – камень, метафорически – твердость” [*Беринда П.* Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 422].

²⁵⁸ Див. прим. 186 до циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁵⁹ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: *ісхѡди во мой ісхѡди животѣ*.

²⁶⁰ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 9. Пор.: *и внїдетъ и изыдетъ, и пѣжитъ шверѣцѣтъ*.

²⁶¹ Книга Псалмів 60 (61): 3.

²⁶² Гр. *πέτρα* – ‘скеля, кам’яна гора’.

²⁶³ Пол. *skala* – ‘скеля’.

²⁶⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: **Т**а́кш тецѣ́те, да постѣ́гнете.

²⁶⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: ктò дѣ́стѣ мѣ́ крилѣ́;

²⁶⁶ Скворода має на думці біблійні вірші, в яких зринає фраза “земля живых”, наприклад: **В**ѣрѣю́ видѣ́ти бл҃гѣ́а гдѣ́на на зѣ́млі живы́хъ (Книга Псалмів 26 (27): 13).

²⁶⁷ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 5: 5. Пор.: **Б**ї́же́ни кро́тци́н: ѡ́кш тѣ́н наслѣ́дѣ́тъ зѣ́млю.

²⁶⁸ “Гарец” – це, очевидно, га-арец (євр. *hāʾāreṣ*), тобто слово “земля” з визначеним артиклем, а “терец” – те саме слово “земля”, яке без визначеного артикля звучить як *ʾereṣ*. Скворода міг приєднати до нього артикль за аналогією до першого слова.

²⁶⁹ Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 22: 4. Пор.: **И**́ воззрѣ́въ ѡ́чи́ма сво́ими, видѣ́ мѣ́сто и́здалече́.

²⁷⁰ Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На** стрѣ́жи моѣ́ стѣ́нѡ, и́ възы́дѡ на ка́мень.

²⁷¹ Мабуть, це парафраза Книги пророка Єремії 31: 6. Пор.: възы́дите въ сѣ́ннѡ ко гдѣ́ви вѣ́ѡ на́шемо́.

До Григорія Івановича Ковалинського

Цей лист було вперше опубліковано (за автографом) на сторінках московського видання «Известия Академии наук СССР» [див.: Новое о Григории Скворода (Письмо к Г. И. Ковалинскому от 2 мая 1785 г.) / Публикация Е. Б. Рашковского и В. М. Смирнова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1984. – Т. 43. – № 2. – С. 168–172]. Де зберігається зараз автограф листа, встановити не вдалося. Подаємо за вказаною публікацією.

²⁷² Григорій Іванович Ковалинський – молодший брат Михайла Ковалинського. Як і Михайло, був вихованцем Харківського колегіуму, слухав у Скворода курс катехізису. Працюючи після закінчення навчання в Таганрозі, підтримував зі Сквородою дружні стосунки. Принаймні вже на схилі літ Скворода вирушив до нього в Таганрог, витративши на цю мандрівку, як свідчив Густав Гесс де Кальве, цілий рік [див.: Григорій Скворода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 65; про це: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сквороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 157].

²⁷³ Оце, як каже Скворода, “турское”, вітання (щоправда, у кириличній транслітерації) зринає також на початку притчі «Благодарный Еродий».

²⁷⁴ Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 6: 14. Пор.: **Д**рѣ́гъ вѣ́ренъ кро́въ крѣ́покъ: ѡ́врѣ́тѣ́й же є́го ѡ́врѣ́те сокрѡ́вице́.

²⁷⁵ Фраза *ѡ́вы ми́ѣ* кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 6: 22.

²⁷⁶ Книга Екклезіястова 12: 12.

²⁷⁷ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 10. Пор.: ко́рень бо всѣ́лих сла́мъ срево́бно́вѣ́ є́сть.

²⁷⁸ Див. прим. 42 до циклу «Басни Харьковскія».

²⁷⁹ Образ Христа поміж розбійниками як утілення “золотої мірноти” можна знайти і в інших українських барокових письменників. Варто пригадати хоч би поезію Лазаря Барановича «In medio virtus», де є такі рядки: “Chrystus we szrodku iako snota stoi, / Околю

niego ten, kto się go boi” [*Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 519*]. Див. також прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

²⁸⁰ Харібда (гр. *Χάρυβδις*) – сильна водна круговерть у Сицилійській (Мессінській) протоці. Словник Памви Беринди подає таке значення цього слова: “тѣсное море, где як вир пожирает людій и корабль” [*Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 470*].

²⁸¹ Сцілла (гр. *Σκύλλα*) – небезпечна для мореплавців скеля, яка виступала в море (з італійського боку) навпроти Харібди. Згідно з грецькими міфами, у печері Сцілли жило чудовисько під таким самим ім’ям. Див. про це в «Одіссеї» (XII, 85–114). Памва Беринда описував його так: “звѣря морское, от шести голов песѣх, а постать красной невѣсты, а остаток тѣла, як уж, в тѣсном мѣсци живет, тѣсное море где як вир пожирает корабль” [*Беринда П. Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 455*].

²⁸² Див. прим. (6) до циклу «Сад божественных пѣсней».

²⁸³ Фраза *вѣтъ блѣгъ* кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Першій книзі царств 12: 23.

²⁸⁴ *Вергілій*. Енеїда, III, 57. У перекладі Михайла Білика: “Золота клята жаго!” [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звирив і зрадагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 66]. Ця фраза належить до розряду крилатих [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 60]. З українських авторів її вживав, зокрема, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 438].

²⁸⁵ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

²⁸⁶ Очевидно, Сковорода має на думці історію про зустріч Христа із самарянкою (Євангелія від св. Івана 4: 7–28).

²⁸⁷ Сковорода має на думці слова: *блѣзъ бѣстѣ кровію хрѣтовою. Тѣ бо єсть миръ нашъ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 13–14).

²⁸⁸ Книга пророка Захарії 2: 1.

²⁸⁹ Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа: або 20: 17 (пор.: *не совратѣмса ни на дѣсно, ни на лѣво*), або 22: 26 (пор.: *не бѣше ѡклонѣтиса ни на дѣсно, ни на лѣво*). Див. також: П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 2: 27; 5: 32; 17: 20 і деінде.

²⁹⁰ Лат. *hydrops* – ‘водянка’. У середньовічній латинській традиції це слово могло означати також “хвороблива спрага”, ба навіть “інтелектуальна бундючність” [див.: *Куриціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 308–310].

²⁹¹ Парафраза Четвертої книги царств 1: 13. Пор.: *поцидѣ дѣшъ моѣ*.

²⁹² Під *віслоком* Сковорода має на думці тіло. Див. прим. 457 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

²⁹³ Ця приказка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 5. 3).

²⁹⁴ Перекладаючи латинську фразу: “*Ita fugias, ut ne praeter casam*”, – Сковорода, очевидно, спирався на народні приказки: “Від лиха не втечеш”; “Від лихого поли ріж, а втікай” [*Франко, № 16525, 16527*].

²⁹⁵ Парафраза Апокаліпсису 3: 19. Пор.: *нѣже ѣще люблю, ѡблчѣю*.

²⁹⁶ Книга Псалмів 140 (141): 5.

²⁹⁷ Пор.: “Бо то Бог викликає в вас і хотіння, і чин за доброю волею *Своею*” (Послання св. ап. Павла до филип’ян 2: 13).

²⁹⁸ Вина з острова Скопелос (гр. *Σκόπελος*), що в Егейському морі, здавна славилися своєю вишуканістю.

²⁹⁹ Папушний тютюн – тютюн, зв’язаний у папуші, тобто в паки тютюнового листа. Пор.: “Тут же біля неї продавалася терта кабака і тютюн у папушах...” [Квітка-Основ’яненко Г. Українські повісті / Упорядкування текстів, передмова, примітки, пояснення слів та виразів Л. В. Ушкалова. – Харків, 2003. – С. 31].

До Івана Васильовича [Земборського]

Цей лист був уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 130–131).

³⁰⁰ Іван Васильович Земборський – приятель Сковороди; був його студентом у Харківському колегіумі. Саме на пасіці в маєтку батьків Івана Земборського Сковорода оселився після того, як у 1769 р. покинув колегіум. Окрім того, Сковорода знав і родича Івана Земборського – Ісаю, котрий упродовж 1764–1787 рр. був настоятелем Сіннянського монастиря [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 153].

³⁰¹ Сковорода має на думці слова на взір: *веззаконныхъ исполнихомса стезь и погивели и ходихомъ въ пѣстыни непроходимыя, пѣти же гдѣа не оубѣдохомъ* (Книга Премудрости Соломонової 5: 7).

³⁰² Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 11. Пор.: *кто возвѣсти тебѣ, ѡкъ нагъ єси*;

³⁰³ Парафраза Другої книги Мойсеевої: Вихід 18: 17. Пор.: *не прѣвхъ ты творѣши глыбѣ сѣи*.

³⁰⁴ Див.: Євангелія від св. Луки 10: 30.

³⁰⁵ Дії св. апостолів 9: 4.

³⁰⁶ Сковородинський переказ Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 9. Пор.: *адамє, гдѣ єси*; Замість біблійного “де ти?” Сковорода подає фразу, взятую з апокрифічних переказів про вигнання Адама з раю: “Куди тебе чорти занесли?”; “Куди тебе чорти носять?” тощо [див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 106].

³⁰⁷ Фраза *вси мы єсмы зринає* в Діях св. апостолів 2: 32.

³⁰⁸ Книга Псалмів 37 (38): 6.

³⁰⁹ Сковорода має на думці байку «Про собачу зажерливість». Див.: прим. 161 до діалогу «Наркісс».

³¹⁰ Фразу *сѣрдце чисто* взято з Книги Псалмів 50 (51): 12.

³¹¹ Сковорода має на думці слова: *Вскзю вѣше ѡмѣнѣ веззимома; стажати во премѣдрости везсѣрдыи не можеть* (Книга Притч Соломонових 17: 16).

³¹² Див. прим. 34 до діалогу «Бєсѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

³¹³ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 46. Пор.: “Sed non prius, quod spiritale est, sed quod animale; deinde quod spiritale”. У перекладі Івана Огієнка: “Та не перше духовне, але звичайне, а потім духовне”.

³¹⁴ Сковорода має на думці слова: *видѣль єси, дондеже ѡторжеса камень ѡ горы вез рѣкъ* (Книга пророка Даниїла 2: 34). Це – богородичний прообраз. Пор.: “Исаія тя жезл нарече, чистая, Даниїл же гору несѣкомую...” [див.: Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 581].

³¹⁵ Неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 1: 27. Пор.: *сотвори бѣ чловѣка*.

³¹⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 12. Пор.: *сѣрдце чисто созижди во мнѣ, бже*.

³¹⁷ Це – парафраза-ампліфікація Євангелії від св. Івана 11: 43. Пор.: *и сіл рѣкъ, гласомъ великимъ воззва: ѡзарє, грѣди вонъ*.

³¹⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: дѣнѣ ѿ г҃а ѿлиъ: прїимїте дѣхъ ст҃ъ.

³¹⁹ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

³²⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: прїимїте дѣхъ ст҃ъ.

³²¹ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 3.

³²² Сковорода має на думці слова на взір: Потерпїи г҃да, мѣжайса, ѿ да крѣпїтса с҃рдце твоє, ѿ потерпїи г҃да (Книга Псалмів 26 (27): 14).

³²³ Можливо, Сковорода має на думці слова: занѣ приближаѣтса ѿзбавленїе ваше (Євангелія від св. Луки 21: 28).

³²⁴ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Отрочѣ мѣдо на пещѣры ѿспїдовъ ѿ на лѣже ѿзїдїѣ ѿспїдкнѣхъ рѣкѣ возложитъ (Книга пророка Ісаї 11: 8).

³²⁵ Сковорода має на думці історію про те, як Самсон убив лева (див.: Книга Суддів 14: 5–9).

³²⁶ Євангелія від св. Марка 16: 18.

До Якова Михайловича Донця-Захаржевського

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 110). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

³²⁷ Див. прим. 2 до твору «Книжечка Плутархова о спокойствїи души».

³²⁸ Ідеться про трактат «Начальная дверь ко христіянскому добронравїю».

³²⁹ Див. прим. 141 до діалогу «Наркісс».

³³⁰ Лат. *cor* – ‘серце, дух, душа’. В автографі це слово написано над рядком.

³³¹ Мабуть, вона побувала у Василя Томари, який служив на Кавказі [див.: Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166].

³³² Ідеться про Михайла Ковалинського.

³³³ Сковорода має на думці дружину Михайла Ковалинського – Надію.

³³⁴ Лат. *sartago* – ‘сковорода’. Далі йде розчерк Сковороди.

До Степана Івановича Тев'яшова

Ані автографа, ані списку цього листа до нас не дійшло. Подаємо за публікацією Леоніда Вейнберга в часописі «Русская старина» (1891. – Сент. – С. 403).

³³⁵ Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

³³⁶ Можливо, Сковорода має на думці Першу книгу Мойсееву: Буття 32: 10. Пор.: довлѣетъ мѣ ѿ всеѣхъ правды ѿ ѿ всеѣхъ ѿ истины.

³³⁷ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 45. Пор.: ѿкѣ да вѣдете снѣже оцѣ вашего, ѿже єсть на нѣбѣхъ: ѿкѣ сонце своє сілѣетъ на злѣѣ ѿ бл҃гїѣ ѿ дождїтъ на правнѣѣ ѿ на неправѣднѣѣ.

До Григорія Івановича Ковалинського

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрїна (Санкт-Петербург) (ф. А. О. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: Попов П. М. З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 65–67]. Подаємо за автографом.

³³⁸ Див. прим. 272.

³³⁹ Ідеться про Олексія Базилевича. Див. прим. 347.

³⁴⁰ Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. У Септуагінті це слово має форму: *αὐταρκείας*. Пор.: “ἔστιν δὲ πορισμός μέγας ἢ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας”.

³⁴¹ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 21. Пор.: ἴσχε сѣрдце нѣше не зѣзрѣтъ нѣмѣ, дерзновѣніе ѣмѣмы къ бгѣ.

³⁴² У Септуагінті: “μὴ καταγινώσκη” (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 21).

³⁴³ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: Тѣ́ ой во ѣсть мѣръ нѣшъ.

³⁴⁴ Далі йде розчерк Сквороди.

³⁴⁵ Скворода має на думці слова на взір: приклонї, гдѣн, о́ухо твоє и о́услыши мѣ (Четверта книга царств 19: 16), які досить часто зринають у Біблії.

³⁴⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 45. Пор.: ѣкѡ да вѣдѣте снѡве о́ца вѣшего, ѣже ѣсть на нѣбѣхъ: ѣкѡ солнце своє сіѣтъ на зѣмѣ и блгѣи и дождѣтъ на прѣвнѣи и на несправѣднѣи.

До Олексія Степановича Базилевича

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Шедріна (Санкт-Петербург) (ф. А. О. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим у київському часописі «Радянське літературознавство» [див.: Попов П. М. З листування Г. С. Сквороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 67–70]. Подаємо за автографом.

³⁴⁷ Олексій Базилевич – “города Харкова соборной Успенской церкви намѣстника священника Стефана сын” [*Махновець Л.* Григорій Скворода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 186] – вихованець Харківського колегіуму. У 1768–1769 рр. слухав курс поезици в Михайла Ковалинського, будши одним з найкращих його учнів. Принаймні саме за рекомендацією Михайла Ковалинського Олексій Базилевич переюдом стане вихователем сина Олексія Кириловича Розумовського під час його мандрівки за кордон. Скворода приятелював із Базилевичем [див.: *Ніженець А.* На зламї двох світів. Розвідка про Г. С. Сквороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 145, 148–149].

³⁴⁸ “Календами” (*Calendae, Kalendae*) римляни називали перше число місяця. У греків “календ” не було. Латинська приказка “Ad calendas Graecas” означає: до того часу, який ніколи не настане [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 15]. Пор., наприклад, епізод із добре знаних Сквородою «Домашніх бесід» Еразма Роттердамського: “Рабін: У найближчий час буде заплачено. Сір: Тобто коли, на грецькі календи? Рабін: Глузуєш, мерзотнику?” [*Еразм Роттердамський.* Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 123].

³⁴⁹ Лист пошкоджено. Слово *Graeci* відтворено за змістом.

³⁵⁰ Лист пошкоджено. Відстань від Великого Бурлука до Гусинки становить близько 30 км.

³⁵¹ Ідеться про Григорія Ковалинського, який приятелював із Базилевичем. На ту пору вони обоє мешкали в Таганрозі.

³⁵² Мабуть, Скворода нав’язується тут до слів, які, за свідченням Діогена Лаертція (I, 33), приписують то Фалесові, то Сократові. Буцімто хтось із них казав, що вдячний долі за те, “що є елліном, а не варваром” [*Діоген Лаертський.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 73].

³⁵³ Далі йде розчерк Сквороди.

До Єгора Єгоровича Урюпіна

Ані автографа, ані списку цього листа не збереглося. Подаємо за публікацією в харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 126–127).

³⁵⁴ Єгор Єгорович (Георгій Георгійович) Урюпін – харківський купець, міський голова, приятель Сковороди. На початку XIX ст. був чи не основним помічником Василя Каразіна у справі відкриття в Харкові імператорського університету. На цю потребу він зібрав з місцевих купців 70000 карбованців. Про Єгора Урюпіна див.: *Багалей Д. И.* Харьковский городской голова Егор Егорович Урюпин // *Багалей Д. И.* Украинская старина. – Харьков, 1896. – Т. 1. – С. 116–196.

³⁵⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *міръ дѣлѣ семѣ* (Євангелія від св. Матвія 10: 12; Євангелія від св. Луки 10: 5).

³⁵⁶ Ідеться про Петра Федоровича Пискунівського. Див. прим. 1 до наступного листа.

³⁵⁷ Ідеться про харківського купця Артема Дорофійовича Карпова.

³⁵⁸ Ідеться про харківського купця Степана Микитовича Курдюмова.

До Петра Федоровича Пискунівського

Цей лист написано на звороті листа Сковороди до Єгора Урюпіна від 10 червня 1790 р. Автограф не зберігся. Уперше опублікований у харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 127). Подаємо за списком Івана Вернета, копія якого зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

³⁵⁹ Петро Федорович Пискунівський – відомий харківський аптекар. Аптеку в Харкові він відкрив у 1770 р. (до того часу був провізором у Санкт-Петербурзі). Ця аптека виробляла медикаменти для всієї Слобожанщини. Пискунівський створив також Куп'янські аптекарські сади, організував роботу щодо збирання лікарських рослин тощо. Сковорода часто бував у Пискунівського. Принаймні саме в будинку Пискунівського біля Лопанського мосту зустрічався зі Сковородою Жан Верне (Іван Вернет) [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 66; про це: *Нижнецъ А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 173; *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 250].

³⁶⁰ Така приказка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 5. 49).

³⁶¹ *Carduus benedictus* (Бенедиктова трава, чортополох св. Бенедикта) – дикий польовий шафран.

До Єгора Єгоровича Урюпіна

Ані автографа, ані списку цього листа не збереглося. Уперше опублікований у харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 128–131). Подаємо за списком Івана Вернета, копія якого зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

³⁶² Див. прим. 354.

³⁶³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 9. Пор.: *Дѣждь премѣдромѣ винѣ, ѿ премѣдрѣйшіѣ вѣдетъ.*

³⁶⁴ Пор. із приказкою, яка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (IV. 6. 12): “*Timidi mater non flet*”.

- 365 Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Блидїте оубо, како ѡпасно ходїте.**
- 366 Фразу **Гдѣ да сохрани́тъ** узято з Книги Псалмів 40 (41): 3.
- 367 Книга Притч Соломоновых 16: 31.
- 368 Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 38. Пор.: **помаза єго вѣгъ дѣломъ.**
- 369 Неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 8. Пор.: **помаза тѣ, вѣже, вѣгъ твоѣ ѡбѣщємъ рѣдости.** Див. також: Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 9.
- 370 Книга пророка Ісаї 61: 7.
- 371 Це – варіант прислів'я “Добрая слава дороже богатства” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 691].
- 372 Інокентій Гізель подавав у реєстрі гріхів, зокрема, таке: “Аще упованіє свое в твореніи паче, неже в Творцѣ Бозѣ полагаѣ. Якоже в благодати людскої, в разумѣ своем, в храбрости, в богатствѣ, в благородіи” [Гізель І. Мир с Богом человекю. – Київ, 1669. – С. 67].
- 373 Перша книга царств 2: 10.
- 374 Книга Псалмів 140 (141): 3.
- 375 Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 23: 26. Пор.: **фарїсеє слѣпїи, ѡчїсти прѣжде видѣреннее стклѣнницы.**
- 376 Неточна цитата з Книги Псалмів 4: 7. Пор.: **знаменасѣ на насѣ свѣтъ лицѣ твоегѡ.**
- 377 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 4: 8. Пор.: **Дѣлѣ єси веселїє въ сѣрдцы моємъ: ѡ плодѣ пшеницы, вїна ѡ ѡбѣ.**
- 378 Можливо, це парафраза Книги пророка Даниїла 11: 2. Пор.: **разбогачѣетъ богѣтствомъ великимъ паче всѣхъ.**
- 379 Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 45. Пор.: **Паки подобно єсть црѣтвїє нѣное человекѣ кѡпцѣ, ѡцѣдѣ добрыхъ вїсерей.**
- 380 Скворода має на думці слова: **їже ѡверѣтъ єдинъ многоцѣненъ вїсеръ, шѣдъ продадѣ всѣ, ѡбѣка ѡмѣше, ѡ кѡпї єго** (Євангелія від св. Матвія 13: 46).
- 381 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 9. Пор.: **зѡповѣдѣ гдѣна свѣтлѣ.**
- 382 Книга Псалмів 18 (19): 10.
- 383 Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10–11. Пор.: **сдѣвѣ гдѣни ѡстинны, ѡправдѣнны вкѡпѣ, вождѣлѣнны паче зѡта ѡ камене чѣстна многа, ѡ слѣждѣша паче мѣда ѡ сѡта.**
- 384 Книга Псалмів 118 (119): 72.
- 385 Книга Псалмів 118 (119): 14.
- 386 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 158. Пор.: **Видѣхъ неразѣмѣвѡщымъ ѡ ѡстѣлахъ.**
- 387 Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **ѡкрыѣ ѡчи мои, ѡ ѡразѣмѣю чдѣсѣ ѡ законѣ твоегѡ.**
- 388 Книга Псалмів 118 (119): 19. Далі йдуть слова: **зѡповѣди твоѣ.**
- 389 Неточна цитата з Книги Притч Соломоновых 15: 30. Пор.: **сѣва же благѣ ѡутѣчѣетъ кѡсти.**
- 390 Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 37. Пор.: **Сѣва велѣѣ єже послѣдовати бѣгѣ.**
- 391 Неточна цитата з Книги псалмів 62 (63): 9. Пор.: **Прильпѣ дѣша моѣ по тѣбѣ.**
- 392 Трохи неточна цитата з Книги псалмів 118 (119): 93. Пор.: **во вѣкѣ не завѣдѣ ѡправдѣнїѣ твоїхъ.**
- 393 Пор.: “Хоч гол, та прав”; “Хоч гол, так прав” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 51, 164].

³⁹⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 28. Пор.: не оубойтеса ѿ оубиваюцихъ тѣло, дѣши же не могѣцихъ оубити.

До Івана Івановича Єрмолова

Автограф цього листа зберігається в Центральному державному історичному архіві України (ф. 221, оп. I, од. збер. 421). Уперше опублікований у харківському часописі «Червоний шлях» (1924. – Кн. 3. – С. 255–257). Подаємо за автографом.

³⁹⁵ Іван Іванович Єрмолов – харківський купець, приятель Сковороди.

³⁹⁶ У рукопису: *Истину*.

³⁹⁷ Євангелія від св. Матвія 10: 28.

³⁹⁸ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 16. Пор.: но яще ѿ внѣшній нашіхъ человекъ тлѣетъ, оубаче внѣтренній ѿбновляетса.

³⁹⁹ Далі нерозбірливо.

До Наемана Петровича

Автограф цього листа не зберігся. Уперше лист було надруковано в київському виданні творів Сковороди 1961 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 23, зворот останнього аркуша).

⁴⁰⁰ Наеман Петрович – мешканець Бабаїв, єврей-вихрест, приятель Сковороди.

⁴⁰¹ Фраза “Мир ти” є в богослужбових текстах [див.: *Могила П.* Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 67, 420].

⁴⁰² Парафраза Книги Псалмів 117 (118): 17. Пор.: Не оумрѣ, но живѣ вѣдѣ. Див. також: **И** рече ємѣ гдѣ: миръ твѣ, ѿ не бойса, не оумреши (Книга Суддів 6: 23).

⁴⁰³ Парафраза Євангелії від св. Матвія 22: 32. Пор.: азъ єсмь вѣтъ авраамовъ, ѿ вѣтъ ісаковъ, ѿ вѣтъ іаковъ; нѣсть вѣтъ вѣтъ мѣртвухъ, но (вѣтъ) живихъ.

⁴⁰⁴ Пор.: “Є пиріжок – є дружок” [Франко, № 30547]; “Каковы дружки, таковы и пирожки” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 229].

⁴⁰⁵ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 14. Пор.: не ищѣ во вашихъ, но васть.

⁴⁰⁶ Це та два наступні речення витлумачити важко. Очевидно, переписувач зіпсував їх, не зрозумівши змісту.

⁴⁰⁷ Пор.: “Він і в воді не тоне, і в огні не горить”; “Він ані в воді не втоне, ані в огні не згорить” [Франко, № 3643, 4461]; “Правда і в огні не горить, і в воді не тоне” [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 164].

⁴⁰⁸ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Марка 7: 35. Пор.: разрѣшиса оуза ѣзыка єго.

⁴⁰⁹ Вар – арамейське *бар* (*bar*) – означає “син”. У біблійному івриті “син” – це *бен* (*bēn*), але й *бар* так само зустрічається (наприклад, у пізньому тексті Книги Притч Соломонових 31: 2 [див.: *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 135, 1085]). Ім'я “Варсава”, найімовірніше, означає “син суботи” (арам. *bar šabbā*, Бар Шабба [див.: *The Interpreter's Dictionary of the Bible*. – Nashville, 1990. – Vol. 1. – Р. 359]). У сирійській мові справді є слово *сахва* (*ṣahwā*) зі значенням “гарна погода”, “мир”, але навряд чи воно має стосунок до етимології імені “Варсава”.

Захотѣлось мнѣ нѣсколко с вами из отсу[дс]твія поговорить. Примѣтили ль вы, что отсудственная дружеская персона похожа на музыкальный инструмент: он издали брэнчит пріятнѣе. Дай БОГ, чтоб мы могли взаимным брэнчаньем веселить наши внутреннія уши согласным слѣдующей симфоніи: “Хвалите Господа, яко Сей есть благ” (Псалом)¹. И что ж лучше, как почаще брэцать о том: “Зиждай Іерусалима Господь, исцѣляяй сокрушенныя сердцем и обязуяй сокрушенія их”². Посылаю вам один и другой гостинець: 1-й слон, 2-й солнце; если их сложить, то здѣлают СИМВОЛ, т. е. складку³ и изключать прекрасную силу. Слон со удоволствіем на солнце, свѣтом облившееся,зирает, подняв хобот, будто для обятія руки своей⁴. Взирайте на сей символ почаще, он вам не меньше будет полезен, как израильтянам змій повѣщенный⁵. Не забывайте того: в сем мир ваш, исцѣляющій сокрушеніе сердечное⁶. Если ж хотите, подпишите внизу⁷ сіе: “Совѣсть чистая Богу угодна”⁸. Коль изрядно сим узлом назнаменьваются сыны дне⁹, противныи тѣм, о коих Давид¹⁰: “И в ложах своих лягут”¹¹. ПЛИНІУС¹² пишет, что слоны в лѣто збираются всякой день, чтоб поздравить восходящее солнце¹³. Видно, что они к нему привержены. Пишут тож, что из болших звѣрей нѣт разумнѣе слона¹⁴. Случилось и в Библии читать, что весь Израиль рано пред Господем предстае¹⁵. Но о противных¹⁶ вот что поет Давид: “Ниже пребудут беззакон[н]ицы пред очима твоима”¹⁷. И сам о себѣ вопіет: “Заутра предстану ти”¹⁸. И далѣе: “Глаголы моя внуши, Господи”¹⁹. Не кажется ли вам Давыд слоном, солнце поздравляющим? Весма сходное позорище. Щасливы²⁰, кои рано в 1-й час дня с веселіем взирают на внутреннее свое правды свѣтило. Таковыи-то дѣйствително прочитывают правило 1-го часа²¹. Слѣдующій и весело свѣтящій день есть плодом вчерашняго дня, в страхѣ Божіем проведеннаго. Так, как добрая старость есть награжденіе доброй юности²².

Хорошо снесем вмѣстѣ и поставим, будто картину возлѣ картины, страх БОЖІЙ²³ і ВЪРУ²⁴ во Христа, чтоб усмотрѣть, велика ли меж ими разнь? Страх БОЖІЙ боится БОГА. ВЪРА Христова вѣрует в него ж. Страх, боясь БОГА, любит Его. И вѣра, вѣруя, надѣется и любит²⁵.

Страх БОЖІЙ боится вездѣ сущаго, вѣра вѣрует в ТВОРЦА, вся исполняющаго. Страх боится НЕВИДИМАГО, вѣра, не видя, видит того же.

Страх БОЖІЙ уповае на БОГА, вѣра уповае на ХРИСТА²⁶. “Страх БОЖІЙ дар от Господа” (Сир[ах], г[лава] 1, с[тих] 13). Вѣра есть дар БОЖІЙ (Ефес[еем], г[лава] 2, с[тих] 8)²⁷. Страх БОЖІЙ в БОЗѣ, как на камени, и вѣра во ХРИСТѣ камень есть он же (Корін[ѡяном], г[лава] 10, с[тих] 4)²⁸. Страх БОЖІЙ есть верх и цвѣт щастія, вѣра спасает щастіе и спасеніе (тоже, г[лава] 11, с[тих] 6)²⁹. Страх БОЖІЙ есть вѣнец мудрости, вѣра есть символ, лонгус [sic!],

печать христиан. Страх БОЖИЙ ведет в землю обѣтованную, вѣрою преидоша Чермное море (Еврее[м], г[лава] 11, с[тих] 29)³⁰. “Страх Господень прилагает дни” (Притч[ей], г[лава] 10, с[тих] 27). “Вѣра во вѣки стояти будет” (Сирах, г[лава] 40, с[тих] 12). “Страх Господень источник жизни” (Пр[и]тч[ей], г[лава] 14, с[тих] 26)³¹. “Вѣрою праведник жив будет” (Аввак[ум], г[лава] 2, с[тих] 4)³². “Страх Господень отгоняет грѣхи” (Сира[х], г[лава] 1, с[тих] 21)³³. “Вѣра исполняет заповѣдь” (Иоанн, г[лава] 3, с[тих] 23)³⁴. Страх Господень, боясь Господа, вѣрует в него. Вѣра, вѣруя Господу, боится Его: “Страх Господень возвѣщает мир” (Сир[ах], г[лава] 1)³⁵. “Вѣрою оправдившися, мир имамы к Богу”³⁶.

Как может вѣровать БОГУ, не боясь Его? Как может бояться, не вѣруя? БОГ и ХРИСТОС есть одно³⁷, воля Божія и заповѣдь Христова есть одно.

Видно ж, что вѣра и страх Божій есть то ж одно. Страх Божій есть то Дух БОЖИЙ в человѣкѣ. “Исполнит его Дух страха БОЖІА” (Исаія, г[лава] 11, с[тих] 3). Вѣра Христова есть тоже внутри Дух Господень. “Имуще тойже дух вѣры” (Кори[нѣяном], г[лава] 4, с[тих] 13)³⁸. Богом бо нам [sic!] Бога и духом Духа видим. Отец нас влечет к Сыну, Сын к Отцу, но Отец в Сынѣ и Сын во Отцѣ. Страх Божій в вѣрѣ, а вѣра в страхѣ. Страх Божій есть внутреннее свидѣтельство о Сынѣ Его. Вѣра Христова есть наружное пред человѣки доказательство. Отец его – лежащее, как камень, Монумент свидѣнія. Если кто вѣрует, камень Свидѣнія, конечно, имѣет страх Божій внутри, а уничтоживый внутреннее свидѣтельство лживым Сына Божія почитает.

“Вѣруй, – говорит наперсник, – в Сына БОЖІА имать Свидѣтельство в себѣ, а не вѣруй Богови, лжу сотворил есть его” (г[лава] 5, с[тих] 10)³⁹.

Если бы кто мене спросил, каким образом наследовать страх Божій, я бы ему отвѣтствовал с Сирах[овым] сыном: “Возжелав премудрости, соблюди Господеви, и Господь подаст”⁴⁰. Премудрость и страх Божій одно⁴¹. А если опять спросишь, коим путем достигнуть вѣры, невидимое величество Божіе видящей, или, как Павел говорит, обличающей⁴², т. е. пред лице стоящей, скажу тебѣ со Иоанном: “Всяк, согрѣшаяй, не видѣ Его, ни позна Его”⁴³. Спроси ж теперь мене, коим способом получить наследіе дражайших заповѣдей? Отвѣчаю с Давидом: “Блажен Муж, бояйся Господа, в заповѣдях его восхощет зѣло”⁴⁴. Видиши, что к помянутым двоим присовокупляется, а сіе триє суть едино страх Божій и вѣра Христова, и животворящія заповѣди. Страх Божій и вѣра побуждают к заповѣдям, а дух заповѣдей вершит двоицу. Страх Божій – глава и начало, вѣра Христова – нива и зерно, а сладчайшія заповѣди суть животворящим плодом Райскаго Древа, еже плод свой дасть во время свое⁴⁵.

А мы при свидѣствѣ камня Библии страх Божій и вѣру Христову в одно поставили, а Давид страх Божій вмѣстѣ с заповѣдми ставит⁴⁶. “Страх Господень чист, судьбы Господни истинны”⁴⁷. Кто дерзнет от Божественной двоицы нераздѣльной отдѣлить безсмертнаго Божества сокровище – заповѣди Божіи? Они – плод, совершеніе и окончаніе всему, конца не имѣющее, а конец [и] начало все одно. БОГ всему началу, БОГ средство, БОГ и конец

всему⁴⁸. Ничто не может от Бога родиться лучшее, как он Сам, тѣм-то он и Бог, что лучший всего. Что ж ты мнѣ сыщешь лучшее заповѣдей? Гдѣ! на небеси или на земли? Когда! в сей вѣкъ или в будущій? Право, я и сам бы хотѣл их оставить, если б что лучшее от них сыскал, но не могу затѣм, что не хочу, и затѣм, что не могу. Сей есть Бог мой, Рай и живот вѣчный⁴⁹: “На пути свидѣній твоих насладихся, яко о всяком богатствѣ”⁵⁰. “Наслѣдовах свидѣнія твоя в вѣкъ, яко радование сердца моего суть”⁵¹. “Скорби и нужды обрѣтоша мя, однак заповѣди твоя поученіе мое”⁵². “Боящіяся тебе узрятъ мя и возвеселятся, яко на словеса”⁵³. “Мир мног любящим закон твой”⁵⁴. “Во вѣкъ не забуду оправданій твоих, яко⁵⁵ вразуми мя, и научуся”⁵⁶. Есть же и другаго рода страх Божій. Он не веселит, но мучить, не убажает, но погубляет, не живот душѣ, но смерть люта. Он называется безбожничый и рабскій, а живет в двоих сортах людей. О первом жребіи⁵⁷ говорит Давид: “Рече безумен в сердцѣ своем”⁵⁸. О втором сын его ХРИСТОС: “Всяк согрѣшаяй раб есть грѣху”⁵⁹. 1-й сорт, не признавая за Господина, войну ведет против Божіею стана⁶⁰; 2-й признавает, но⁶¹ боится как мучителя, не как отца, противляясь воли Его, а живущій по слѣпотѣ своей⁶². Вот страх их: “Бѣгаетъ нечестивый никомуже гонящу” (Притчи)⁶³. “Неправеднии же [воз]волнуются и почити не возмогут”⁶⁴. И тамо убояшася страха, идѣже “все житіе нечестиваго в попеченіи”⁶⁵. “Страх же его во ушесѣх его”⁶⁶. Примѣтъ: то его, не Божій страх. “Жало же смерти грѣх”⁶⁷. Один боится, чтоб не пропала тлѣнность, другой печется грѣхом – оба мучатся. Сей страх можно назвать адским, не Божіим, а как страх есть погубительный, так и вѣра есть суетная, лицемѣрная, бѣсовская, рабская. Она, конечно, вѣрует, что есть Бог, но дѣлами, как Павел учит, отмещется⁶⁸ и тѣми плодами, кои свидѣлствуют о вѣрѣ во Христа сокровенной, как зерно в сердцѣ. Говорит устами: “Господи, Господи!” – и не творит волѣ Его. “Покажи мнѣ вѣру твою от дѣл твоих!”⁶⁹ – кричит Апостол Яков. Иное дѣло есть вѣрить о том, что БОГ есть, а иное вѣрить в БОГА, любить, положится на него и жить по Бозѣ. Бѣсы вѣруют, что есть точно БОГ, и трепещут. Видишь в бѣсах вѣру. Видишь в них и страх. Но не вѣруют в Бога и не идут по нем, как путем щастія. Вѣруют разбойники, что есть суд гражданскій, и боятся его, но не живут по законам его, а сим самим не вѣряются ему, избравъ собственной путь к мнимому своему щастію. Не тот есть богатый, кто вѣрует о том, что золото находится в нѣдрах земных, но кто погнался за ним, влюбясь в оное, и, собрав, обогатился оным и укрѣпил Дом Свой, вѣряясь на оное. Так вѣрный христіанин не тот, кто вѣрует о том, что находится в свѣтѣ БОГ, но кто послѣдует Ему, влюбясь в него, и основал Дом щастія на любви Божіей, утвердив оной соблюденіем воли Его блаженной, вѣряясь, как на твердѣйшій Адамант, что дом его не подвижится во вѣки⁷⁰, обогащен сим сокровищем: “Благ мнѣ закон уст твоих”⁷¹. Вот в чем есть обрученіе вѣры с Господом по слову Осіи: “Обручатся себѣ в правдѣ и в милости, и в щедротах, и обручатся себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа” (г[лава] 2, с[тих] 19)⁷². Видишь, вѣра не раздѣляется от правды, суда, милости и щедрот. Что есть

правда⁷³? Слушай Давыда: “Правда твоя правда во вѣк, и закон твой истинна”⁷⁴. Что есть суд? “Сотворих суд и правду”⁷⁵. “От судеб твоих убояхся”⁷⁶. Что есть милость? “По милости твоей и по судьбѣ твоей живи мя”⁷⁷. Что есть щедроты? “Щедроты твоя многи, Господи, по судьбѣ твоей живи мя”⁷⁸. “Вѣруй в мя имать живот вѣчный”⁷⁹. Что ж есть живот? Слушай [...] ⁸⁰: “Во вѣки не забуду, яко в них оживил мя еси”⁸¹. Вот тебѣ живот, вот чѣм оживляются мертвыи жалом грѣховным⁸². Но долго ли нам не вѣрить животу сему, долго ли тяжек нам будет свѣт и мир повелѣній Его? О ослѣпленные сердца и несчастные умы! Заповѣдь Его есть печать дружбы: “Вы друзи есте, аще творите, елика заповѣдах вам”⁸³.

124

Так сего не разумѣете: “Отдѣляюще себе от единости вѣры”⁸⁴, – куда вы недосмысленны. Развѣ уже истекло то, что там же сказано: “По своих похотех ходяще и нечестіих”⁸⁵. Ибо вся сія рѣчь о тѣх же одних людях. Сіи несчастливцы, основавшии блаженство свое на внѣшних церемоніях, ведут жизнь свою по своих прихотях. Что за прихоти? Слушай ПАВЛА: “Явлена же суть дѣла плотская, т. е. прелюбодѣяніе, блуд, нечистота, студодѣяніе, ідолослуженіе, чародѣянія, вражды, рвенія, завиды, ярости, ражженія, распри, соблазны, ереси, зависти, убійства, пїянство, безчинни кличи и подобная сим”⁸⁶. Всякая церемонія называется плотским, ведущая ни к чему тайному, как будто букварь к чтенію, а чтеніе к понятію силы. Но сіи сивыи голубчики, оставив самую силу и конец церемоніи и души их, поставили дом свой на пѣсцѣ⁸⁷, как на дду, уповая на сіе пѣсчаное свое основаніе, не на камень твердый и щѣльный⁸⁸, о коем ДАВЫД: “Исперва познах от свидѣній твоих, яко в вѣк основал я еси”⁸⁹. О такихъ ПАВЕЛ вопіет: “Имущїи образ благочестія, силы же его отвергшиися”⁹⁰. А ІУДА говорит: “Отдѣляюще себе от единости вѣры”⁹¹. То же, что и Павел, и пророки называют камнем или твердостію⁹², а БОГОСЛОВ любовію⁹³ или единством. Любовь и единство то ж. Тое ж⁹⁴ самое наш ІУДА называет единостію⁹⁵. Сіе значит камень заповѣдей Господних. “На камени мя вѣры утвердив”⁹⁶. И по сей причинѣ зовет тѣлесными, плотяными и пѣсчаными, т. е. ничего твердости [...] ⁹⁷ имѣющими, о коих БОГ у ИСАИ: “Увѣждь, – говорит, – яко пепел сердце их[и] прелщаются”⁹⁸. Вспомните созидающаго храмину на пѣсцѣ⁹⁹. Пѣсок есть нѣчто не одно, но из разностей смѣшенное. Но камень есть нѣчто одно и затѣм твердое. Таковых людей на обряды упованіе можно назвать вѣрою затѣм, что на них положились, но не твердою и плотяною. И посему-то тут же сплосн наш ІУДА говорит: “Вы же, возлюбленїи, святою¹⁰⁰ вашею вѣрою”¹⁰¹, т. е. не пѣсчаною, “сами себе в любви Божїей соблюдайте”¹⁰². Истинная вѣра ведет к концу. Что ж есть конец? Слушай ПАВЛА¹⁰³: “Конец же завѣщанія есть любовь от чистаго сердца и совѣсти благія и вѣры нелицемѣрныя”, – говорит к Тимоѣе[ю], г[лава] 1, с[тих] 5¹⁰⁴. К Рим[ляном], г[лава] 13: “Ни единому же ничимже должны бывайте, точію еже любити друг друга: любяй бо друга, закон исполни”¹⁰⁵.

“Зане от дѣл закона”¹⁰⁶. Конечно, под дѣлами закона разумѣтся дѣйствія, церемоніи. Они всегда находятся в Божіей истинѣ или Духа Святаго нѣмым начертаніем и слабым образом. Яснѣе сказать, дѣйствій церемоніальныхъ суть комплекты¹⁰⁷ и жеманныя наружности, обѣщающія усердіе к Богу и дружбу, которая печатлѣтся исполненіемъ священнѣйшаго закона Его, до котораго они находятся нѣкою частію или смилостиною [sic!] и, будто с алфавитомъ буквара, Закономъ оно названо¹⁰⁸ ддятого, что узаконено было; всякому не миновать тѣмъ дѣйствій, могущихъ со временемъ вперить в присущное сердце понятіе и просвѣщеніе высочайшей ползы и щастія истиннаго человѣка. Напримѣр: яденіе ПАСХИ есть то внѣшнее дѣйствіе; 2-е – обрѣзаніе; 3-е – неяденіе свиннаго мяса; 4-е – омытіе внѣшнихъ членовъ стихійною водою и прочая безчисленная. Названо оно еще и ддятого закономъ, что, закрывая и назнаменуя тайно БОЖІЙ законъ, находится Его короною и шелухою, и будто половою, зерно царствія Божія закрывающею, и надѣющі[и]ся на сію корону называются шелуханами, т. е. суевѣрами. Вся сія шелуха законна ведетъ сердце наше къ свято[му] Духу. Онъ есть возсіаніе блаженныхъ и чистѣйшихъ мыслей, называется духъ вѣры¹⁰⁹, духъ премудрости¹¹⁰, духъ страха Божія¹¹¹, духъ Божій и начало всего того плода, о коемъ ПАВЕЛъ говоритъ: “Плодъ же духовный”¹¹² и пр[о]ч[ая]. Если¹¹³ къ сему концу кто¹¹⁴ приспѣл, тотъ оправданъ Духомъ Вѣры и, исполнивъ церемоніи, чрезъ окончаніе можетъ сказать с ПАВЛОМъ: “Законъ ли убо разоряю вѣрою?”¹¹⁵ Никак! Но законъ утверждаю¹¹⁶, а естли кто и безъ церемоніи добрымъ здѣлался, пускай с ПАВЛОМъ же вопіетъ: “Единъ Богъ, иже оправдитъ обрѣзанцовъ, да отъ вѣры необрѣзанцовъ”¹¹⁷, “ни обрѣзаніе что можетъ, ни необрѣзаніе, но нова тварь” (Къ галат[ам], г[лава] 6, с[тих] 15).

Нѣчему дивиться¹¹⁸. Вы еще в семъ родѣ баталіи не очень практик, а непріятель старинный, всеобщій, а посему великій искусникъ¹¹⁹. Естли бы ДАВЫДъ не пріобучился к битвѣ, конечно, какъ прочимъ, равно и ему страшенъ бы былъ ГОЛАӨ, но онъ уже с волкомъ и львомъ дѣло имѣлъ во время паствы овецъ¹²⁰. Чего не можетъ Богъ¹²¹? Онъ родитъ охоту, а охота – мать труда¹²², трудъ все побѣждаетъ. Помалу на гору идучи, со временемъ сойдеши: “Пойдутъ отъ силы в силу”¹²³, – что и прилежно глядимъ очами, чтобъ узнать, коль блаженное дѣло жить в мирѣ и дружбѣ з Богомъ, а другаго пути къ щастію никоимъ образомъ найти нельзя и самимъ Ангелскимъ умамъ. В то время с крѣпкою упрямостію защищать станемъ градъ мира нашего. Тогда мы сію цитадель теряемъ, когда подлаго о ней мнѣнія, и думая, что не довольно сего одного къ щастію нашему, какъ толко устранились къ Іерихону, тотъ часъ попадаемъ в бѣду¹²⁴, а Іерусалимъ – в блокаду. Надобно всегда говорить с Аввакумомъ: “На стражѣ моей стану”¹²⁵.

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 7), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

¹ Неточна цитата з Книги Псалмів: або 134 (135): 3 (пор.: *Хвали́те гдѣ, ѣкв блѣгъ гдѣ*), або 146 (147): 1 (пор.: *Хвали́те гдѣ, ѣкв блѣгъ ѱаломѣ*).

² Неточна цитата з Книги Псалмів 146 (147): 2–3. Пор.: *Зиждай ієрліма гдѣ: разсѣвнѣа іїлєва соверѣтъ: ѡцѣлѣаи сокрѣшѣнныа сѣрдцеи ѡ ѡбѣзѣаи сокрѣшѣнѣа ѡхъ*.

³ Сковорода подає тут етимологічне значення слова символ (від. гр. *συμβάλλω* – ‘скидаю до купи, поєдную’).

⁴ Сковорода описує тут 422-у емблему зі збірки «*Symbola et emblemata*», яка має назву «Слон, смотрящий на солнце» й такий підпис: “Чистое благочестие Богу угодно. Непорочная жизнь благоприятна Господу. *Pura placet pietas*” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107]. Образ слона, потрактований в алегоричній стратегії, був досить популярним у літературі старої України [див., наприклад: *Росієу Н. Kazania i homilie*. – Poczaіów, 1788. – S. 553; *Koziorowicz A. Wdzięczność, albo Troiaka wdzięczności korona od sług wieczystych dziedzicznej Pani... // Dzieło uroczystego uwienczenia rzymskimi watykańskimi koronami cudownego poczaіowskiego obrazu Przeczystey Bogarodzicy Maryi Panny*. – Poczaіów, 1775. – К. 21 (v.)].

⁵ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 21: 8–9.

⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *ѣзъ во ѣсмь гдѣ бѣтъ твоѣй ѡцѣлѣаи тѣ* (Друга книга Мойсеева: Вихід 15: 26).

⁷ Слово *внизу* подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

⁸ Очевидно, це сквородинська версія підпису під 422-ою емблемою збірки «*Symbola et emblemata*»: “*Pura placet pietas*” [Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

⁹ Можливо, Сковорода має на думці окреслення “сынове свѣта”, яке зринає в Євангелії від св. Луки 16: 8 (пор.: *сынове вѣка сегѡ ѡдрѣѣши пѣче сынѡвъ свѣта*) та в Євангелії від св. Івана 12: 36 (пор.: *дѡндеже свѣтъ ѡмѣте, вѣрѣйте во свѣтъ, да сынове свѣта вѣдѣте*).

¹⁰ Слова “противныи тѣм, о коих Давид” подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

¹¹ Книга Псалмів 103 (104): 22.

¹² Літеру *і* у слові *Плиніус* відтворено за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

¹³ У своїй «Природознавчій історії» (VIII, 1, 1–2) Пліній Старший писав таке: “Слони, так само, як і люди, знають радощі любові та слави; мають рідкісне як на людей поняття про чесність, розсудливість і справедливість; поклоняються зіркам, вшановують сонце та місяць. Деякі автори кажуть, що при появі нового місяця юрби цих тварин спускаються з лісів Мавританії до річки, що має назву Амілос, і там здійснюють священний обряд очищення, окроплюючи свої тіла водою, після чого, привітавши таким чином небесне

тіло, повертаються до лісу, причому вперед пропускають утомлених молодих слонів” [Pliny L'ancien. Histoire Naturelle. – Paris, 1952. – L. VIII. – P. 23].

¹⁴ Про це писав, скажімо, Плутарх у трактаті «Які з тварин розумніші: земні чи морські?» (972b).

¹⁵ Очевидно, Сковорода має на думці епізоди, схожі на ось оцеї: **И́ востѣ рѣнш ѣзекїа царь, и́ собрѣ начѣнники грѣда, и́ възыде въ добѣ гдѣнь** (Друга книга параліпоменон 23: 20).

¹⁶ Слова “Но о противных” подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

¹⁷ Книга Псалмів 5: 6.

¹⁸ Книга Псалмів 5: 4.

¹⁹ Книга Псалмів 5: 2.

²⁰ Слово *Щасливы* (замість *счастлием*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

²¹ Згідно з Часословом, перша година – це сьома година ранку, коли молитвою освячують день, що настає. Тут згадується випнання Адама та Єви з раю, а також Христос на суді в Кайяфи.

²² Можливо, Сковорода має на думці слова: **И́же въ ѣности не собрѣлѣ ѣсѣ, то́ кѣкв мѣжешн шѣрѣстѣи въ стѣрѣстн тѣбоѣи**; (Книга Ісуса, сина Сирахового 25: 5).

123

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 4), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

²³ Див. прим. 392 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

²⁴ Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

²⁵ Старі українські богослови наголошували на тому, що страх Божий і так звані “богословські” чесноти – віра, надія та любов – посутньо залежать одне від одного. Антоній Радивилівський, приміром, стверджував: “Кто маєт познане себе самого, таковий боязнь Божию, любов, вѣру, надѣю и иньи цноты заховати может...” [Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. – Київ, 1676. – С. 623]. Так, у справі людського порятунку діють поруч *страх* і *надія*: “*Вопрос*: Отбивает ли страх надежду? *Отвѣтъ*: Ни, но обычно с нею случается. Надежда бо глаголет извѣстіе, страх паки неизвѣстіе; извѣстіе глаголет надежда от страны Божія помощи и благости преблагаго Бога, страх паки неизвѣстіе творит от немощи челоуѣка, непостоянно, наудобно и некрѣпко Божіей помощи содѣйствующаго” [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 110–110 (зв.)].

²⁶ Це речення подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

²⁷ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 8. Пор.: **Блѣтѣю во ѣстѣ спасѣни чрезъ вѣрѣ: и́ сѣ не ѡ вѣсѣ, бѣїи дѣрѣ.**

²⁸ Пор.: **кѣмѣнь же вѣ хрѣтѣосѣ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4).

²⁹ Цього мотиву в Першому посланні св. ап. Павла до коринтян 11: 6 немає.

³⁰ Пор.: **Вѣрою преидѣоша чермное море ѣки по сѣсѣ землѣ** (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 29).

³¹ Насправді це Книга Притч Соломонових 14: 27.

³² Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прѣвникъ же (моѣ) ѿ вѣры живъ вѣдетъ.

³³ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 21. Пор.: Стрѣхъ гдѣнь ѿрѣкаетъ грѣхѣ.

³⁴ Таких слів у творах св. Івана Богослова немає. Можливо, Сковорода мав на думці слова: **И**акъ всѣкъ рожденный ѿ бга повѣждаетъ міръ: ѿ сіа єсть повѣда, повѣдившаа міръ, вѣра наша (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 4).

³⁵ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 18. Пор.: стрѣхъ гдѣнь, возцветѣлаа міръ.

³⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1. Пор.: **У**равдившеса оубо вѣроу, міръ ѿмамы къ бгу.

³⁷ Форму *одно* (замість *одна*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

³⁸ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13. Пор.: **И**лище же тойже ахъ вѣры.

³⁹ Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 10. Пор.: **В**ѣрзлаа въ сна вжѣла ѿмать свидѣтельство въ себѣ: не вѣрзлаа бгови жла сотворилаа єсть єго.

⁴⁰ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 26. Далі в Біблії йдуть слова: **и** тевѣ.

⁴¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Н**ачало прѣйрости стрѣхъ гдѣнь (Книга Псалмів 110 (111): 10).

⁴² Цей дієприкметник у посланнях св. ап. Павла вжито тільки один раз. Див.: **и** ѿпадшихъ, пакѣ ѿновлаати въ покаїніе, второє распинающихъ сна вжѣла себѣ **и** ѿблигающихъ (Послання св. ап. Павла до євреїв 6: 6).

⁴³ Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 6.

⁴⁴ Трохи неточна цитата з Книги псалмів 111 (112): 1. Пор.: **Б**лженъ мѣжъ воайса гда, въ заповѣдахъ єго восхощетъ ємѣ.

⁴⁵ Сковорода має на думці слова: **И** вѣдетъ іакъ дрѣво насажденое при ісхѣдннхъ бодрѣ, єже плодъ свой дасть во врѣмя свое (Книга Псалмів 1: 3).

⁴⁶ Мабуть, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 18 (19): 9–10. Пор.: **У**правданїа гдѣна прѣва, веселѣнїа сѣрдце: заповѣдь гдѣна свѣтла, просвѣщающаа очи. Стрѣхъ гдѣнь чистъ, прѣвывааа въ вѣкѣ вѣка: сдѣбѣ гдѣни істинны, ѿправданнѣ вѣкѣ.

⁴⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10. Пор.: Стрѣхъ гдѣнь чистъ, прѣвывааа въ вѣкѣ вѣка: сдѣбѣ гдѣни істинны.

⁴⁸ Це – варіація на тему: **и**зъ єсмь ѡфа **и** ѿмега, первыи **и** послѣднїи (Апокаліпсис 1: 10).

⁴⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: заповѣдь єго живѣтъ вѣчний єсть (Євангелїя від св. Івана 12: 50).

⁵⁰ Книга Псалмів 118 (119): 14.

⁵¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 111. Пор.: **Н**аслѣдовахъ свидѣнїа твоѡ во вѣкѣ, іакъ радѣванїе сѣрдца моего єтъ.

⁵² Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 143. Пор.: Скѣрби **и** нѣжди ѿверѣтоша мѡ: заповѣди твоѡ позичїе мое.

⁵³ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 74. Пор.: **Б**оѡщїнса тебѣ оузрачѣ мѡ **и** возвеселѣтса, іакъ на словеса твоѡ оуповахъ.

⁵⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: **М**іръ многу любящими законъ твоѡ.

⁵⁵ Книга Псалмів 118 (119): 93.

⁵⁶ Книга Псалмів 118 (119): 73.

⁵⁷ Слова “О первом жребіи” (замість “первым жребием”) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

⁵⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: **Рече възъменъ въ сѣрдцы своѣмъ.**

⁵⁹ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 34. Пор.: **всѣкъ творѣи грѣхъ рѣвъ єсть грѣхъ.**

⁶⁰ Очевидно, Сковорода має на думці безбожність, тобто те, що Іван Леванда називав епікурейським “просвѣщенієм ума”, котре прагнуло “отняти страх наказанія” [Леванда І. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 145–146].

⁶¹ Сполучник *но* (замість частки *не*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

⁶² Сковорода говорить тут про страх “рабський” та страх “наймитський” (див. прим. 392 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира»), які не в змозі викликати сердечної “скрухи”, тобто *щирого каюття*, вчиненого “не для боязни пекельных мук, не для утраченія небесных роскошей, але для того самого, же Бога всемогущаго чловѣк, так добротливаго Пана своего, образил” [Winnicki I. Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 74]. Обидва ці страхи викликають тільки “жалъ недосконалий” (*attritio*), або, як казали отці василіяни, “укруху” [див. про це: *Derdziuk A., OFMCap. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej.* – Lublin, 1996. – S. 266–267].

⁶³ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **Бѣгаетъ нечестивый ни єдиною же гонѣцѣмъ.**

⁶⁴ Книга пророка Ісаї 57: 20.

⁶⁵ Книга Йова 15: 20.

⁶⁶ Книга Йова 15: 21.

⁶⁷ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

⁶⁸ Сковорода має на думці слова: **Бѣга исповѣдуютъ вѣдѣти, а дѣлы ѡмѣцѣтса єгѡ** (Послання св. ап. Павла до Тита 1: 16).

⁶⁹ Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Якова 2: 18. Пор.: **покажи ми вѣрѣ твоѣ ѡ дѣлѣ твоѣхъ.**

⁷⁰ Сковорода має на думці слова на взір: **Надѣющіица на гда, ѡкв горѣ сїѡнъ: не подвѣжитса въ вѣкъ живій во іерлімѣ** (Книга Псалмів 124 (125): 1).

⁷¹ Книга Псалмів 118 (119): 72.

⁷² Неточна цитата з Книги пророка Осії 2: 19–20. Пор.: **и ѡбрѣчѣ тѣ себѣ въ правдѣ и въ сдѣѣ и въ милости и въ щедрѡтахъ: и ѡбрѣчѣ тѣ себѣ въ вѣрѣ, и ѡвѣси гда.**

⁷³ Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 18: 38. Пор.: **что єсть истина;**

⁷⁴ Книга Псалмів 118 (119): 142.

⁷⁵ Книга Псалмів 118 (119): 121.

⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 120. Пор.: **ѡ сдѣе въ твоѣхъ ѡубѡхса.**

⁷⁷ Книга Псалмів 118 (119): 149.

⁷⁸ Книга Псалмів 118 (119): 156.

⁷⁹ Євангелія від св. Івана 6: 47.

⁸⁰ Одне слово написане нерозбірливо.

⁸¹ Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 93. Пор.: **во вѣкъ не завѣдѡ ѡправданій твоѣхъ, ѡкв въ нѣхъ ѡживіи мѣ єси.**

⁸² Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Жѡло же смѣрти грѣхъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).

⁸³ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 15: 14. Пор.: **Вѣ дрѣзи мои єстѣ, ѡце творитѣ, єлика ѡзъ заповѣдаю вамъ.**

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 6), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

⁸⁴ Соборне послання св. ап. Іуди 19.

⁸⁵ Соборне послання св. ап. Іуди 18.

⁸⁶ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 5: 19–21. Початок 19-го вірша звучить так: **И**влѣна же сѣть дѣла плотскѣа, иже сѣть...

⁸⁷ Тут і далі в списку вжито форму *песок* і похідні від неї, хоча в автографах Сковороди вона не грапляється.

⁸⁸ У списку: *йщльный*.

⁸⁹ Книга Псалмів 118 (119): 152.

⁹⁰ Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 5.

⁹¹ Соборне послання св. ап. Іуди 19. Цитату відтворено за Єлизаветинською Біблією. У списку: “отъ дыляюще единство вѣры”.

⁹² Див., наприклад: **камень же вѣ хрѣтосѣ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4); **сѣ, азъ полагаю во ѡснованіе стѡнѣ камень многоцѣненъ, избранъ, краєдѡбленъ, чѣтенъ, во ѡснованіе ємѣ, и вѣрѡмъ въ ѡнь не постыдѣтсѣ** (Книга пророка Ісаї 28: 16).

⁹³ Див., наприклад: **Видите, каковѣ любовь дѣлѣ єсть оцѣ намѣ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 1).

⁹⁴ Слова “Тое ж” подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

⁹⁵ Сковорода має на думці слова: **Син сѣть ѡдѣлающе севѣ (ѡ єдиности вѣры, и сѣть) чѣлѣсни, дѣха не имѣще** (Соборне послання св. ап. Іуди 19).

⁹⁶ Див.: Канон до святого причастя, пісня 3-я, ірмос.

⁹⁷ Одне слово написано нерозбірливо.

⁹⁸ Книга пророка Ісаї 44: 20.

⁹⁹ Сковорода має на думці слова: **И всѣкъ слышай словеса моѣ сіѣ, и не творѣ йхѣ, ѡподобитсѣ мѣждѣ ѡрѡднѣмѣ, иже создѣ храмннѣ своѣ на песцѣ: и снѣде дождѣ, и прѣидѡша рѣкнѣ, и возвѣлаша вѣтрнѣ, и ѡпрѡшасѣ храмннѣ твоѣ, и падѣсѣ: и вѣ разрѡшеніе єѣ велѣе** (Євангелія від св. Матвія 7: 26–27).

¹⁰⁰ У списку: *самою*.

¹⁰¹ Соборне послання св. ап. Іуди 20.

¹⁰² Соборне послання св. ап. Іуди 21.

¹⁰³ Далі в обох списках переплутано авторський текст та біблійні цитати, а також посилення на джерела. Відновлюємо текст за Єлизаветинською Біблією.

¹⁰⁴ Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 5. Пор.: **Конѣцъ же завѣщанѣа єсть любви ѡ чѣста сѣрдца и совѣсти блѣга и вѣры нелицемѣрныхѣ**.

¹⁰⁵ Послання св. ап. Павла до римлян 13: 8. У списку останнє слово має форму: *исполняется*.

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі руко-

писів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 8), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

¹⁰⁶ Послання св. ап. Павла до римлян 3: 20.

¹⁰⁷ Тобто абрис (від лат. *complecto* – ‘охоплювати, облягати, окреслювати’).

¹⁰⁸ У списку: *названо*.

¹⁰⁹ Фраза *дхъ вѣры* зринає в Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

¹¹⁰ Див., наприклад: *Человѣколюбивъ во дхъ премудрости* (Книга Премудрості Соломонової 1: 6).

¹¹¹ Фраза *дхъ страха вѣѣа* зринає в Книзі пророка Ісаї 11: 3.

¹¹² Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22.

¹¹³ Слово *Если* додано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

¹¹⁴ Слово *кто* додано за тим-таки списком.

¹¹⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 31. Пор.: *Законъ ли оубо разорѣемъ вѣрою;*

¹¹⁶ Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 3: 31. Пор.: *Да не бѣдетъ: но законъ оутверждаемъ.*

¹¹⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 30. Пор.: *ѣдинъ бѣъ, иже оправдѣтъ ѡбрѣзаніе ѡ вѣры и неѡбрѣзаніе вѣрою.*

126

Цей лист дійшов у двох списках. Один із них зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782), а другий – у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 9). Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

¹¹⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: *Возлюбленніи, не дивитесьа еже въ вѣсъ раждеженію ко искшѣнію вѣмъ бываемиъ, ѣкѡ чждѡ вѣмъ слѡвѣмъ* (Перше соборне послання св. ап. Петра 4: 12).

¹¹⁹ Сковорода говорить про диявола.

¹²⁰ Сковорода має на думці слова: *И рече давидъ къ саѡл: егда пасѡше рабъ твоѣй оца своего стѡдо, и егда прихѡждаше лѡвъ или медвѣдица и восхнѣише ѡ стѡда ѡвцѡ ѣдинѡ: и азъ вслѣдъ его исхѡждахъ и поражахъ его* (Перша книга царств 17: 34–35).

¹²¹ Сковорода має на думці або слова: *оубо вѣа же всѡ возмѡжна* (Євангелія від св. Матвія 19: 26), або: *всѡ бо возмѡжна сътъ оубо вѣа* (Євангелія від св. Марка 10: 27).

¹²² Пор.: “Без охоти нема роботи” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 273].

¹²³ Книга Псалмів 83 (84): 8.

¹²⁴ Сковорода має на думці слова: *человѣкъ нѣкѣи схѡждаше ѡ іерѡлима во іерѡхѡнъ, и въ развѡйники впадѣ* (Євангелія від св. Луки 10: 30).

¹²⁵ Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: *На стражи моѣй стѡнѡ.*

PI3HE

EXCERPTA PHILOLOGICA

Vertendi quomodo auctores in vernaculam

Si singula verba latina iisdem germanicis exprimeres, ineptus fueris. Aliter enim latinus, aliter germanus de una eademque re loquitur. Ex[empli] gr[atia] apud Terent[ium] aut "equos alere"¹, aut canes ad venandum. Hic si equos alere convertere velis "Pferde nähren", redderes quidem significationem verbi "alere", sed a germanica loquendi ratione et consuetudine propria recederes; Germani dicunt non "ein Pferd nähren", sed "ein Pferd halten". Itaque cum ex latino interpretamur aliquid, semper ad usum et proprietatem linguae respiciendum est, non latina vocabula tantum et verba, quod notent aut significant, consideranda (Buchnerus², partis 2, epist[ola] 28).

Literae ad Theologiam aut aliud genus sapientiae prosunt. Quo majores profectus in literarum feceris studio, eo felicius olim in Theologia aut alio sapientiae genere te processurum³ (idem, ibidem).

Autores non multi, sed optimi legendi ac relegendi. Sed ordo, sed delectus habendus; neque tam multa, quam optima et multum legere oportet. Nisi conficias dentibus cibum, parum alimenti conferet, integer enim transmittetur; ita nisi premas autores, eorumque lectioni inhaereas et immoreris, nunquam in succum vertes et sanguinem.

Autores, qui primum legendi

Ipsi latini etiam, imo romani, optimum omnium dicendi magistrum (Tullium) habuerunt⁴. In eo praecipue nunc commendo tibi dialogos de amicitia et senectute, item de officiis libros, tum orationes pro Archia⁵, Marcello⁶, Ligario⁷, Dejotaro⁸, tum quas in Catilinam⁹ scripsit. Ex illis enim puram illam et incontaminatam latini sermonis facilitatem et elegantiam hauries, quae fundamentum sinceri styli ac incorrupti. Quo etiam faciet Terentii¹⁰, Plauti¹¹, Nepotis¹² et Caesari¹³ assidua lectio, unde omnis lascivia orationis atque inanis granditas abest (idem. ibidem).

Paulo post: sepone illum (Persium¹⁴) igitur, atque hanc operam Virg[ilii], Horat[ii], Ovid[ii]. E quorum numero nec excludendus Claudianus¹⁵ est, disertiss(imi) oris suavissimique Poëta, ex cujus carminibus plurimum sane ad omne scriptionis atque materiae genus proficies. Hunc igitur in sinu, in oculis, quin animo potius atque memoria ferre memineris, et quantum potest, ad ejus rationem te penitus fingere.

Excerpendum esse legentibus

Post cibum saepe, quem interdiu levem et facilem veterum more sumebat, aestate, siquid otii, jacebat in sole: liber legebatur, adnotabat, excerpebat; nihil enim unquam legit, quod non exciperet (Plinius Minor¹⁶ de avunculo¹⁷, lib[er] ep[istoliarum], lib[er] 3, ep[istola] 5, § 10)¹⁸.

Excerpendi modus

Tres aio faciendas classes, et suum cuique indicem assignandum, quicquid enim notatu dignum videtur, aut in Lemmata aut adversaria aut in Historica excerpendum.

1. Prima classis Lemmata. Huc spectat, quicquid historia non est, et fuse non excubitur, sed annotatur tantum auctor liber, caput etc. additis subinde voculis seu clausulis: hic breviter, iste fuse, ille optime. Huc praecipue spectant virtutes, vitia, omniaque alia, quae in familiarem sermonem adduci solent. Ex[empli] gr[atia] coelum, sidera, meteora; item beatitudo, elementa, animantes, arbores, montes, horologia, musica.

2. Adversaria. Huc enotandum quicquid historia non est, sed tamen (nota discrimen a priore) paulo fusius excubitur. Huc referuntur potissimum ritus prisci, epitaphia, descriptiones insigniores, sententiae vel dicta uberius explicata, rara, admiranda, nova, vetera. Si tamen haec, ut dixi, non sint historiae, et plusculis verbis excerpantur.

3. Historica. Huc congeres, quicquid historia est, vel (ut pueri loquuntur) exemplum, sive id fusius excubatur, sive non. Tribus his classibus triplex accommodandus est index in libro separato.

Lemmata qui sint facienda

Duo sint quaterniones chartae complicatae in quarto, ut bibliopolarum officinae loquuntur, sibimet inserti, habeantque latiores paulo margines; his praefige titulum lemmata. Ubi duos quaterniones illos impleveris, alios illis atque alios appone, prout multum excerpseris. Ita haec res in infinitum potest crescere sine ullo chartae dispendio. Titulos lemmatum nulla ordinis ratione habita subjunge, exempli gratia:

LACRUMAE¹⁹ et quidquid ad illas

De his Caesar Baronius²⁰, tom. 2, an 253, numero 8, et anno 254, num. 55: Thamuz idoli concavi oculis infusum plumbum et accensus intus ignis, ut idolum flere videretur. De lacrumis Chrisost[omi] hom[ilia] I in epiphaniam Domini Eleganter dictum: nimium risus pretium est, si cum probitatis impendio constat. Juliana virgo martyr rogum lacrumis extinxit. Marcellus expugnatis Syracusis flevit. Valer[ius]²¹, 5, 1. Julius Caesar illacrumavit capiti Pompei hostis,

ibidem. Lacrumae²² oratio sunt efficacissima. Maldonatus in cap[ite] 2. Ioan. De Xerxis lacrumis. Valer[ius], lib[er] 9 cap[ut] 13. Lacrumae viduarum ex oculis in coelum subsiliunt. Ecclesiast[es], cap[ut] 35, vers[us] 17, illustris locus²³. Homo cum primum plorat, vigilat; cum primum in cunis ridet, dormit. Cardanus, lib[er] 8, De rerum varietate, cap[ut] 43, prope finem).

Adversariorum exemplum

Descriptio fusior luscinae apud Tullium aviculae platanae «De natura Deorum»²⁴. Verbo montium, fluminum, operum omnium etc. prolixior, exscriptio epitaphiorum. A lemmatibus eo differunt, quod in Adversaria referantur res illae, quae paulo fusiorem secum explicationem trahunt, uti esse ritus priscos, epitaphia, virtutes, vitia, conscientia.

Historica

Quicquid ad historiam sacram, profanam, veterem, novam, Latinam, Graecam, barbaram, huc spectat. Ut titulus: Fortunae ludibrium. Alvarus Luna ab humili fortuna ad summum pervenit; in praeceps eum ambitio dedit, nil ei ad regnum praeter nomen deerat. Tandem bona eius omnia occupata, ipse majestatis damnatus mula ad supplicii locum vectus est. In medio foro theatrum, in eo crux alta, et geminae faces, tapete substrato. Luna conscendens locum, crucem veneratus, annulum signatorium et galerum puero amanuensi dedit; proximae felicitatis cum praesenti fortuna comparatio inimicis etiam lacrimas excusserat. Erat uncus ferreus sublimi ligno confixus. Rogat carnificem, quem in usum paratus esset? ille, ut sejunctum a trunco caput imponatur. Subdit Alvarus: post mortem de corpore facito quod lubet; viro forti mors turpis esse non potest nec immatura. Simul diloricatis tunicis intrepide caput securi subjecit an[no] 1453.

Triginta annos ita in aula dominatus est, ut nihil nec majoris nec minoris rei, nisi eo arbitro gereretur; ita ut nec Ioannes III, rex Castellae, vestem mutaret eo non conscio.

Truncus in theatro relictus, pelvi juxta posita ad colligendam stipem, qua sepeliretur homo paulo ante regibus potentia exaequandus. Sic res humanae variant. Alvarus prioribus annis consuluit vatem: praedictum est Cadahasmum exitio fore; est oppidum hujus nominis in Hispania quod semper vitavit Luna, et significat etiam ferale theatrum, quod vitare non potuit (Ieremias Drexellius in «Aurifodina» sua, par[s] 2, cap[ut] 8)²⁵.

Lemma

Lemma dicitur aliquando apophtegma, h[oc] e[st] breviter et argute dictum. Musarum vox originatione haebraicum.

Quibus (musis) et originatione accedit, quae non aliunde, quam ab ipsis Haebreis petenda est²⁶. Quibus disciplina ac doctrina quaelibet peculiariter autem ethica, musar, appellatur (Aug[ustinus], Buch[nerus] in orat[i]one festa 3, sub finem)²⁷.

ФІЛОЛОГІЧНІ ВИПИСКИ

Як перекладати авторів на рідну мову

Якщо окремі латинські слова ти висловиш тими самими німецькими, то вийде нісенітниця. Бо про один і той самий предмет латинянин говорить так, а німець інакше. Напр[иклад], у Теренц[ія] сказано: коней або собак годувати (alere) для полювання. Якщо ти в цьому разі захочеш “equos alere” (годувати коней) перекласти через «Pferde nähren» (годувати коней), то ти передаси значення дієслова “alere”, але відступиш від правил і традицій німецької мови: німці говорять не “ein Pferd nähren”, а “ein Pferd halten”. Таким чином, коли ми що-небудь перекладаємо з латини, завжди слід враховувати традиції та властивості мови, не обмежуючись передачею смислу й значення слова (Бухнер, том II, лист 28).

Література корисна для теології та для інших занять. Чим більше успіхів досягнеш у вивченні літератури, тим кращі успіхи будеш потім здобувати в теології чи в іншій науці (він-таки, там-таки).

Читати й перечитувати слід небагатьох авторів, але найкращих. Слід також дотримуватись порядку й вибору: варто читати не так багато щодо кількості, як багато щодо якості. Якщо не пережувеш їжі зубами, то буде використана лише невелика частина її, бо вона пройде в непереробленому вигляді; таким же чином, якщо не будеш брати від авторів того, що тобі потрібно, і не будеш старанно та пильно їх читати, то ніколи їх не перетвориш у сік і кров.

Яких авторів слід читати насамперед

Найкращим майстром слова в самих латинян, або римлян, вважався Туллій. З його творів особливо рекомендую тобі діалоги про дружбу та старість, а також книги про обов'язки, окрім того, промови на захист Архія, Марцелла, Лігарія, Дейотара, а також промови, написані ним проти Катіліни. Від них ти почерпнеш ту чисту й незаплямовану легкість і витонченість латинської мови, яка становить основу чіткого й правильного стилю. Корисним теж буде й ретельне читання Теренція, Плавта, Непота й Цезаря, в яких немає всіляких надмірностей мови, пишномовності (той-таки, там-таки).

Трохи далі: виділи його (Персія) і твори Верг[ілія], Горац[ія], Овід[ія]. З їх числа не можна виключити також Клавдіана, найкрасномовнішого та найприємнішого поета, з чіх віршів ти, безсумнівно, здобудеш велику користь для всякого роду писання в різних галузях. Тому не забувай зберігати його в серці, в очах, а ще краще в голові та в пам'яті і, наскільки це можливо, наслідуй його.

При читанні слід робити нотатки

“Після обіду, який у нього, за звичаєм предків, був досить легкий, він улітку, відпочиваючи, лежав на сонці; при цьому читав книгу, робив замітки, нотатки, бо ніколи нічого не читав, не роблячи нотаток” (Пліній Молодший про свого дядька. Кн[ига] л[истів], кн[ига] 3, л[ист] 5, § 10).

Як робити нотатки

Існує три різновиди нотаток, з яких кожному дається особлива назва; все, що гідне бути відзначене, має знайти собі місце у виписках, які називаються: короткі нотатки (lemmata); нотатки (adversaria); історичні нотатки (historica).

1. Перший клас становлять короткі нотатки. Сюди належить те, що не має характеру історії, не нотується докладно, а відзначається тільки автор, книга, розділ та ін. А пізніше додається словечко чи висновок, як-от: коротко, докладно, дуже добре. Сюди переважно належать чесноти, вади й усе інше, що зустрічається в звичайній мові, напр[иклад] небо, зірки, небесні явища, а також блаженство, стихії, тварини, дерева, гори, годинник, музика.

2. Нотатки. Тут слід виписувати все, що не належить до історії, однак (відзнач відмінність від попереднього різновиду) нотується трохи докладніше. Сюди належать здебільшого звичаї старих часів, епітафії, цікаві описи, афоризми або вислови, які пояснюють детальніше: рідкісні речі, гідні подиву, нові, давні. Однак, я сказав, це не стосується історії й нотується дещо докладніше.

3. Історичні нотатки. Сюди слід віднести все, що належить до історії, або, як кажуть діти, є прикладом – виписується ця історія досить докладно або ні. До цих трьох класів треба скласти покажчик у вигляді окремої книги.

Як робити короткі нотатки

Беруться дві чвертки паперу, складеного, як кажуть книготорговці, у четверту частину аркуша, вкладаються одна в одну; вони повинні мати дещо ширші береги. На початку треба дати заголовок: «Короткі нотатки». Коли заповниш дві такі чвертки, додавай до них усе нові, залежно від того, скільки ти робитимеш виписок. Так це можна продовжувати без кінця, без зайвої витрати паперу. Заголовки нотаток ідуть один за одним, без дотримання певного порядку, наприклад:

Сльози та все, що до них належить

Про них Цезар Бароній, т[ом] 2, від 253 р., ном[ер] 8 і від 254 р., ном[ер] 55: “В очі ідола Тамуза влило олово, всередині горить вогонь, так що

здається, ніби ідол плаче". Про сл[ьози] перша гом[ілія] Златоуст[а] на свято Богоявл[ення]. Вишуканий вислів: "Занадто дорого коштує сміх, коли за нього треба платити втратою честі". Діва, мучениця Юліана, слізьми загасила вогнище. Марцелл, узявши з бою Сиракузи, заплакав (Валер[ій], [книга] 5, 1). Юлій Цезар пролив сльози над головою свого ворога Помпея (там само). Сльози – найбільш дієва річ (Мальдонат, у розд[ілі] 2), Іоан. Про сльози Ксеркса. Валер[ій], кн[ига] 9, р[озділ] 13. Сльози вдів з очей здійсмаються до небес (Екклезіаст, р[озділ] 35, в[ірш] 17, знамените місце). Людина, яка вперше плаче, не спить, а коли вперше в колисці сміється, спить (Кардан, кн[ига] 8, «Про розмаїття речей», р[озділ] 43, близько до кінця).

Приклади зауважень

Досить докладний опис солов'я в Туллія: пташка платанових гаїв («Про природу богів»). Більше-менше докладний опис гір, рік, різних справ тощо, докладні витяги з епітафій. Від коротких нотаток відрізняються тим, що в замітках повідомляється про предмети, які описуються докладніше: старі звичаї, епітафії, чесноти, вади, совість.

Історичні нотатки

Сюди належить усе, що стосується історії священної, світської, давньої, нової, латинської, грецької, варварів. Наприклад, «Насмішка долі»: Альвар Луна з нижчого стану досягнув найвищого становища; честолюбство стрімко підняло його на вершину щастя; для королівської влади в нього було все, окрім імені. Але під кінець усі його маєтки були конфісковані та й самого його, засудженого за злочин проти величності, везли на мулі до місця страти. Посеред майдану – ешафот, на ньому високий хрест, подвійні факели, розстелений килим. Луна, зійшовши на місце, вклонився хресту, віддав хлопчикові-писарю перстень із печаткою й шапку. Порівняння недавнього щастя з теперішньою долею навіть у ворогів викликало сльози. На високому стовпі був прикріплений залізний гак. Питає ката: "Для чого приготований гак?" "Щоб повісити на нього голову, відокремлену від тулуба", – відповідає той. Альвар каже: "Після смерті роби з тілом, що хочеш; для мужньої людини смерть не може бути ганебною або передчасною". Промовивши це, розірвав туніку, безстрашно поклав голову під сокиру в 1453 р[оці].

Упродовж 30 років він мав таку владу при дворі, що нічого – ані великого, ані малого – не робилося без його згоди, так що Іоан III, король Кастилії, навіть одягу не міняв без його відома.

Обезглавлене тіло залишили на ешафоті, коло нього поставили миску, щоб збирати пожертви на похорон людини, яка ще зовсім недавно вважалась за могутність рівною царям. Так змінюються долі людські.

Раніше Альвар звертався до ворожбита: віщування говорило, що буде Кадагасм (є в Іспанії місто з такою назвою) місцем його смерті: цього міста Луна постійно уникав, але це слово означало також ешафот, якого уникнути він не міг (Єремія Дрекселлій у своїй «Золотій копальні», част[ина] 2, р[озділ] 8).

Лема

Лемою іноді називають короткий і сильний вираз.

Слово “музи” єврейського походження.

Далі йдеться про їхнє (муз) походження, яке треба шукати в самих євреїв. У них будь-яке вчення, або наука, особливо етична, називається “музар” (Авг[уст] Бух[нер], у 3-й урочистій пром[ові], під кінець).

Коли були зроблені ці нотатки, сказати важко. Вони дійшли до нас в автографі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 120–122). Уперше їх надрукував Дмитро Багалій у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

¹ Теренцій. Дівчина з Андроса, акт 1, сцена 1, 56–57 [див.: Теренцій. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; комент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 12].

² Август Бухнер (лат. *Augustus Buchnerus*, нім. *August Buchner*) (1591–1661 рр.) – видатний німецький філолог-класик, поет і систематик літератури часів бароко, професор поетики та риторики Віттенберзького університету; тут покликання на його 28-ий лист, адресований онукові – Йоганну Христову. Листи Бухнера («*Epistolae*») вперше побачили світ окремим виданням у Дрездені 1679 р., а потім перевидавалися в 1707-му та 1710 рр.

³ Така сама настанова щодо стосунку літератури до теології, тобто її розуміння як “служниці богослів’я” (*ancilla theologiae*), була прикметна й для старих українських письменників. Наприклад, Симеон Полоцький писав: “художества свободная, грамматика, риторика, філософія и прочая... зъло суть полезна в гражданствѣ и к духовной премудрости собственна” [*Полоцький С. Вечеря душевная*. – Москва, 1681. – Арк. 225].

⁴ Так поцінували Ціцерона і в старій Україні. Недаром його ім’я зринає в назвах цілої низки барокових київських риторик [див.: Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – Киев, 1982], починаючи з «Могилянського оратора» Йосифа Кононовича-Горбацького, в якому Ціцерон постає як “видатний проповідник і корифей найвищій щонайдосконалішого мистецтва, красномовства”, “оратор щонайбільший” тощо [див.: Кононович-Горбацький Й. Оратор Могилянський, Марка Тулія Ціцерона «Поділами (ораторськими)» досконалыми вишлеканий / Пер. М. Роговича // Філософська думка. – 1972. – № 3. – С. 89, 90].

⁵ Архій (*Aulus Licinius Archias*) – грецький поет з Антіохії Сирійської. Народився бл. 120 р. до н. е., а зі 102 р. мешкав у Римі. У 62 р. його притягали до суду за незаконне присвоєння звання римського громадянина, але поет був виправданий. Його оборонцем на суді виступив Ціцерон. У своїй промові «На захист поета Архія» Ціцерон, зокрема, прославляв літературну творчість [див.: Марк Туллій Цицерон. Речь в защиту поэта Архия // Идеи

эстетического воспитания: Антология. – Москва, 1973. – Т. 1: Античность. Средние века. Возрождение. – С. 170–172].

⁶ Марк Клавдій Марцелл (*Marcus Claudius Marcellus*) – римський державний діяч, консул у 51 р. до н. е.; прибічник Помпея й противник Цезаря; після битви при Фарсали змушений був тікати. Ціцерон захищав його в промові «Pro Marcello». Зрештою, Цезар помилював Марцелла.

⁷ Квінт Лігарій (*Quintus Ligarius*) – римський політичний діяч, прибічник Помпея та його легат. У 50–49 рр. до н. е. воював проти Цезаря в Африці, потрапив у полон. Його судили, але виправдали. На суді Ціцерон виступав як оборонець Лігарія. Перегородом Лігарій узяв участь у замахові на життя Цезаря; загинув у 43 р. до н. е.

⁸ Дейотар (*Deiotarus*) – тетрарх Галатії і цар Малої Вірменії. Виступив на боці Помпея проти Цезаря. Ціцерон був його оборонцем.

⁹ Луцій Сергій Катіліна (*Lucius Sergius Catilina*) – римський політичний діяч. Народився бл. 108 р. до н. е. Організатор змови, розкритої Ціцероном у 63 р. до н. е., коли він був консулом. Катіліна загинув у битві з військами Петрея при Пісторії навесні 62 р. до н. е. Названі тут промови Ціцерона належали до найпопулярніших у киево-могилянській риторичній традиції. Промови «Pro Archia poeta», «Pro rege Dejotaro», «Pro Ligario» вивчали в класі поезиї, а славетну промову проти Катіліни – у класі риторики [див.: *Ulčinaite E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39].

¹⁰ Див. прим. 352 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 45).

¹¹ Плавт (*Titus Maccius Plautus*) (254–184 рр. до н. е.) – славетний римський комедіограф, дуже популярний в Україні впродовж XVII–XVIII ст. Скажімо, Феофан Прокопович, створюючи свою трагедокомедію «Владимир», мав за взірць трагедокомедію Плавта «Amphitrio» [див.: *Петров Н. И. Южнорусская литература XVIII века, преимущественно драматическая // Русский вестник.* – 1880. – Т. 147. – Май. – С. 382], а Опанас Лобисевич писав про шкільні інтермедії, що вони вчинені “во вкусь площадном, во вкусь Плавтовом” [Воспоминания Аф. Лобысевича о времени обучения своего в Киевской Академии в 1747–1752 годах (Письмо его к архиепископу Георгию Конисскому 30 сентября 1794 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1797 г.). – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 387]. Твори Плавта були взірцем низького стилю. Так само взірцевою вважали і його мову. Принаймні Феофан Прокопович писав у курсі риторики: “Про Плавта ж була така загальна думка: ‘Якби Музи хотіли говорити по-латині, то говорили б устами Плавта’” [Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 158].

¹² Корнелій Непот (*Cornelius Nepos*) (бл. 100–25 рр. до н. е.) – римський історіограф, автор «De viris illustribus» [див.: *Корнелий Непот.* О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках / Перевод, статьи и комментарии Н. Н. Трухиной. – Москва, 1992].

¹³ Див. прим. 221 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 27). Тут ідеться про Гая Юлія Цезаря як про письменника, автора «De bello Gallico», «De bello civili», «De bello Alexandrino», «De bello Africano» [див.: *Записки Юлия Цезаря и его продолжателей / Пер. и вступ. статья М. М. Покровского.* – Москва, 1991. – Ч. I–III].

¹⁴ Персій (*Aulus Persius Flaccus*) (34–62 рр.) – римський поет-сатирик.

¹⁵ Клавдій Клавдіан (*Claudius Claudianus*) – грекомовний мешканець Олександрії, який прибув до Риму наприкінці IV ст. і став придворним латинським поетом імператора Гонорія, автор низки панегіричних творів.

¹⁶ Пліній Молодший (*Plinius Junior*) (61/62–113 pp.) – римський політичний діяч та письменник часів Доміціана, Нерви й Траяна.

¹⁷ Тобто про Плінія Старшого (*Plinius Major*) (23–79 pp.) – римського політичного діяча та природознавця, автора славетної «Природознавчої історії» в 37-и книгах.

¹⁸ Пор.: Письма Плиния Младшего. Книги I–X / Изд. подготовили М. Е. Сергиенко, А. И. Доватур. – Москва, 1983. – С. 45–46.

¹⁹ У рукопису: *LACRYMAE*.

²⁰ Цезар Бароній (*Baronius, Baronio*) (1538–1607 pp.) – кардинал, бібліотекар Ватиканської бібліотеки, духовник папи Климента VIII-го, славетний церковний історик, автор «Священної історії» («*Annales Ecclesiastici*») у 12-и томах, широко відомої в Російській імперії за часів Сковороди, зокрема, завдяки скороченому перекладу [див.: *Бароний Ц. Дѣянїя церковная и гражданская от Рождества Господа нашего Иисуса Христа. – Москва, 1719*]. Добре знав українську історію, яку відобразив у праці «Слово про походження русів та про їхнє чудесне навернення до іншої віри». Був дуже шанований старими українськими письменниками як ерудит і невтомний працівник. Наприклад, Феофан Прокопович писав про нього так: «Кажуть, що він [Бароній] так себе виснажував величезним трудом, що коли мав йти до столу, то скаржився, що його ведуть на страту» [*Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 340*].

²¹ Валерій Максим (*Valerius Maximus*) – римський історик часів імператора Тіберія, автор укладеної для потреб риторичних шкіл книги «*Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*» («Найпримітніші вчинки й висловлювання в IX книгах»). Ця збірка була добре відома в старій Україні. Наприклад, вона є в реєстрі книжок Львівського братства за 1601 рік [див.: *Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт исторического исследования). – Киев, 1883. – Т. 1. – С. 169–170*].

²² У рукопису: *Lacrimae*.

²³ Очевидно, ідеться про Книгу Екклезіястову 35: 15. У слов'янському перекладі: **Нѣ слѣзы ли вдовѣчи по ланѣтома текѣтъ, ѿ вѣпль єѣ на навѣдшаго ѣ;**

²⁴ Навряд чи Цицерон у цьому місці (Про природу богів, II, 124) говорив про соловейка. Пор.: «Читав я також написане про якогось птаха під назвою *platalea*, що добуває собі їжу, підлітаючи до інших птахів, котрі пірнають у море» [*Цицерон. Філософские трактаты. – Москва, 1985. – С. 142*].

²⁵ Сковорода покликається на посібник для проповідників «*Aurifodina artium et scientiarum opium*» («Золота копальня всіх мистецтв і наук») (1638 р.), написаний єзуїтом Єремією Дрекседем [див. про це: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 390–391*].

²⁶ Схожі міркування висловлювали дуже давно. Наприклад, Артапан (I ст. до н. е.) писав, що греки називали Мойсея «Мусей». Цей *Moysos* був учителем Орфея. А в зрілому віці він подарував людству багато корисних речей. Винайшов кораблі та машини для переміщення каменів, а також єгипетську зброю, зрощувальні пристрої, військове спорядження та філософію» [*Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклад з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 238*].

²⁷ Фрагмент від слова *musarum* написано іншим чорнилом.

[СОН]

В полноч Ноябра 24, 1758 года в Кавраи

Казалось, будто различніи охоты житія человеческого по разным мѣстам разсмотрюю. В одном мѣсту был, гдѣ полаты царскіи, уборы, танцы¹, Музиканты, гдѣ любящіесь то поспѣвували, то в зеркала смотрѣлы, вбѣжавши с зала в комнату, и снявши маску, при богатих постелях и прочая. Откуда сила мене повела к простому народу, гдѣ такіе ж дѣла, но отличным убором и церемонією творимія, увидѣл: ибо оны ішли улицею с пляшкамы в руках, шумя, веселясь, валяясь, как обикновенно в простой чернѣ бывает; также и амурніи дѣла сродним себѣ образом, как то, в ряд один поставивши женск, а в другой мужеск пол, хто хорош, хто на кого похож, и кому достоин быть мужем или женою, с сладостію отправляли². отсюда вшел в постоялы дома, гдѣ лошады, хомуты, сѣна, расплаты, споры и проч[ая] слышал. На остаток сила ввела в храм обширній очень и красній, каков у богатих мѣщан бывает прихожан, гдѣ будто в День Зеленой святаго духа³ отправлял я с дѣяконом литургію и помню точно сѣя, что говорил: “яко свят еси”⁴, аж до “во вѣкы вѣков”, и по обоих хорах пѣто “святій Боже”, пространно. Сам же я с дѣяк[оном] пред престолом до землѣ кланяясь, чувствовал внутр сладость, которой изобразить не могу⁵. Однак и там человеческими пороками посквернено. Сребролюбіе с карнавкою бродит и, самого Іерея не миная, почти виривает складки. от мясных обѣдов, которіе в союзних почти храму комнатах торжествовались, и в которіе с олтаря многіе дѣры были, к самой святой трапезѣ дух шибался во время литургіи. Там я престащенное дѣло слѣдующее видѣл. Нѣкоторим птичих и звѣриних не доставало мяс к яствію, то оны одѣтого в черну свиту до колѣн человека с голими голенами и в убогих сандалях, будуча уже убитого, в руках держа при огнѣ, колѣна и литкы жарили и, с истекающим жиром мясо отрѣзую, то огрызая, жрали⁶. Коего смарду и скверного свирѣпства я не терпя, с ужасом отвращая очы, отошол. И сіе дѣлали, будто служители нѣкоторіи. Сей дивній сон не меньше мене утрашил, как усладил. А пробудившись, не преминул с сладос[тію] в самой вещи пропѣть: “Святій Боже...”⁷.

«Сон», записаний Сквородою в селі Кавраи 1758 р., уперше опублікував Павло Попов на сторінках київського часопису «Вітчизна» [див.: Попов П. М. Один із попередників соціальної сатири Шевченка (За неопублікованим автографом «Сну» Г. Сквороди) // Вітчизна. – 1962. – № 1. – С. 179–184]. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 74).

¹ Танець утілює тут темний бік буття. У християнській традиції він підлягав рішучому засудові [див.: Heers J. Święta głupców i karnawały. – Warszawa, 1995. – S. 49–52], адже його

“батьком” постає тут сам диявол. Як стародавній вуж у раю “кружав около Євы, дабы ю зрадил, так танечницы, наслідуючи діавола, єдни коло других кружають, душы же свои заражають” [Слово к народу каеоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 124]. У всякому разі, на малярських картинах Страшного Суду (сковородинська візія так само має “апокаліптичну” тональність [Choruk Dan B. G. S. Skovoroda – the Fable Writer. His Life and Times // Skovoroda G. S. Fables and Aphorisms / Translation, biography and analysis by D. B. Choruk. – New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris, 1990. – P. 39]) “плясуны” звиваються в безугавному конвульсійному “танці”, будши підвішені “за пуп” [див.: Сумцов Н. К истории украинской иконописи // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. 16. – С. 134].

² Змальована Сковородою картина “гойного веселя” юрби – це стихія *чуттєвої віти*, чи, як казав Петро Могила, розмаїття “гордынї діавольскія, еже ест плясанія, неистовая козлогласованія, пїєсни скверныя, раслїнныя и смїхотворныя бесїды, из них же пїянства и блудодїянїя совершаются, и вся пустошная позорища, яже от богомыслия ум ко всїм дїлом злым и богопротивным отвращают и еже зрїти Господа пред собою выну заграждають” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 157–158; пор.: Транквіліон-Ставровецький К. Перло многоцїнное. – Могилів, 1699. – Арк. 148; Туттало Д. Поученіє в недїлю двадесят вторую по Святом Дусї // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Ч. 2. – Москва, 1842. – С. 584–594; Кониський Г. Слово в недїлю двадесят третїю // Собраніє сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бїлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 22–23].

³ День Святого Духа – перший понедїлок після Тройці (П’ятдесятниці), який розпочинає тиждень пам’яті всіх святих. Цього дня православний храм прикрашають клечанням і квітами. Пор., наприклад, вірші Симеона Полоцького: “Во празник сошествія Духа Пресвятаго, / На апостолы Христом-Богом посланнаго, / Воспрїяхом обычай вїтвми и травою / Украшати и церковь, и дом зеленою” [Полоцкий С. Вирши. – Минск, 1990. – С. 361].

⁴ Слова ієрея: “Яко свят єси, Боже наш, и Тебї славу воссылаем, Отцу и Сыну и Святому Духу, нынї и присно”.

⁵ Церковна служба снилася їй іншим старим українським письменникам. Наприклад, Йоасаф Горленко згадував таке: “Видїлось, мало уснувши мнї в день, бытъ в сослуженїи панахиды нїкоторой с преосвященным Рафаилом [Заборовським] в церквї святаго Софіи Кїевской, и тамо по обычаю кадил я церковь предходящему неякомусь мнї діакону, котораго я и знаю, и не знаю, а по большей части не знаю; и когда вошли в святыи олтарь, то он, ходя предо мною, потерял свїчу, с которою ходил; то я его бранил, сказуя: какой ты дурак! свїчу с рук потерял; а потом же свїча там же обрїлась близ жертвенника в олтари, и, кадя, я сказал: свїча здїсь, а ты ищещь свїчи!” [Горленко Й. Путешествіє в свїтї сем грїшника Йоасафа, игумена Мгарскаго // Святитель Йоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Йоасаф и его сочинения. – С. 174].

⁶ Мабуть, створюючи цей образ, фантазія письменника, примхливо засоціювала літературні образки бісівських спокус (пор., наприклад: “Отец Євлогій за аввою Даниилом во Александрію для потреби пришедши, видїли многих иноков, нїких от врагов заушаемы, другїи же нагими женами объємлемы и к ушима шепчуще им. Ови же от отрочищ мужеска полу нагим играющим с ними и смрадом челоувїчским помазоваху их. Овым же мяса и вино обїюхати приношаху. Другіє же зрїх имуща ножи и рїжущї мяса

человѣческа и дающа мнихом оным ясти. И от сего увѣдахом, яко каждый инок своєю страстию бодим естъ, сицевы бѣсы примагают рати ему и глаголаше: едико страсти суть в души, толико и бѣсов” [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 166 (зв.)–167]) із гадками про можливість дивовижної “плотяної” метаморфози святих дарів (пор.: “Аще по освященіи хлѣба и вина покажется чудо, сіест вид хлѣба в видѣ плоти или отрочати, вино же в видѣ крве и аще в кратцѣ не премѣнится сей вид, сіест аще не паки явится вид хлѣба или вина, но сице непремѣнно пребудет, никакоже іерей да причастится, ибо не сут сія тѣло и кровь Христова, но точію чудо от Бога, невѣрства или инья ради вина явленно” [Могила П. Євхологiон, албо Молитвослов или Требник. Київ, 1646. – С. 250]). Зрештою, цей образ можна потрактувати й у психоаналітичній стратегії, як те зробив свого часу Іван Мірчук: “...людоїдство — це лише образове представлення любовного життя, це те саме явище, яке Сковорода бачить у сні в ріжних місцях, в панських палацах, в простого народу, в заїздних домах. Явище це дасться теж сконстатувати і поза мурами монастирів, в найблизшому сусідстві трапези Господньої. Одначе перед цею думкою жахається ціле єство Сковороди...” [Мірчук І. Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури. – Прага, 1925. – С. 21].

⁷ Молитва: “Святы́й Боже, / Святы́й Кръпкій, / Святы́й Безсмертны́й, / Помилуй нас”.

P[ubl]ii Terentii COMOEDIA, quae vocatur ADELPHI¹

Фабулы или дѣйствія сила, авктора Мурѣтъ².

Два братья, Міціон і Демеа, разной воясы натуры были: Міціон в городѣ живал, Демеа, на селѣ; тот холост, а сей женат; тот нравов весма тихих, сей жесток; той и до чужих был Мягко, сей Жесток и до своих, тот и в самом гнѣвѣ был кроток, сей и без гнѣва свирѣп.

Были в Демеа два Сина, с которых старшого, именем Эсхина³, себѣ за сына взял Міціон, и его с собою в Городѣ полѣгично и распустно вкормил, а меншого, Ктесіфона⁴, на Селѣ с собою весма жестоко и крѣпко содерживал Отец. Эсхин, понеже названнй его Отец все ему попускал, з многими полюбовницамы гулял, и все что к молодости касается, не токмо свободно, но и безопасно отправлял. Послѣ до того уже пришел, что на дѣвчонку убогую, однак честную, и честных родителей, именем Памфілу (которую Мать ея Сострата, вдова, честно воспитала), ночью, пьянй напавши, насилит и обременит. Послѣ пришел к ея Матерѣ, просил прощенія, взять ея обѣщаясь. Мать, увѣрившись, простила и молчала. А Ктесіфон, приходя иногда в Город, и сам в нѣкоторую игралную дѣвушку (которая умѣла пѣть и играть) влюбился. Однак всю сію о Ктесіфонѣ славу, чтоб как Демеа не дослихал, на себе переносил Эсхин. Наконец, когда сводник, игральной дѣвушки барин, сказал, что он или денги за нея, сколько она стоит, взять хочет, или иному продать, Ктесіфон, пришовши в отчаяніе, думал проч с отечества бѣжать. Между тѣм Эсхин, сіе узнавши, будучи безстиден и безстрашен, в дом сводника нахално вшел, самого и домашних потолочил, и дѣвушку, насилно оторвав, вручил брату. Слух о сем по цѣлому Городу пошел. Приходит Демеа, ссору на Міціона поднимает, кричит, божится, протестует, что распущен, что не воздержен, что пьяница, что блядун, что ни к чому годен Эсхин будет, что вся вина в одном Міціонѣ залежит. Благодарит Богу, что хотя той Син, которого с собою на селѣ держит, воздержуется, не мотает, хозяйства смотрит, честь хранит, столкно то разнится сирѣчь между воспитаніем дѣтей его, и брата его. Міціон по возможности уговаривает его и не много утишил его. Между тѣм нечаянно тотчас другое наспѣло, откуда болшее еще смятеніе здѣлалось. Мать Памфілы услышала, что Эсхин игралную дѣвушку отнял, а Памфіла столь уже недалеко была от рожденія, что болною здѣлалась. Что дѣлать? Эсхин перемѣнился, – думала, – сама з дочерью пропала, оставленна, обманенна. Ету⁵ крѣпостного, на котором цѣлой дом залежал, посылает до Эгіона, сродственника своего, чтоб ему все сіе объявил. Между тѣм дошло до Демеа, что и Ктесіфон его был, как отнимали дѣвушку; и понеже безмѣрно осердился, то его обманит Крѣпостной Слуга Эсхина именем Свр, прехитрой лгун, сказуя, что приходил с села Ктесифон, да приходил бранить Эсхина, и бранил на самой Площадѣ доволно, и опять вернулся в село на свое дѣло. Демеа от радости стал плакать, и себе щасливым называть, что по крайней мѣри одного Сина имѣет, в котором трудолюбнаго и крѣпкаго Отца его Житія живій образ

видит. Между тѣм как шол назад в село, попал на Гегіона, которій Ему ѿ спорченной насилнѡ Эсхіном Памфілѣ объявил. Опять розгнѣвавшись, ищучи брата, чтоб на Ему сердце согнать, попался на наемного, которій шол с его Хутора; оной Ему, когда спросил, объявил, что Сина в селѣ нѣт. Назад к Сѹру возвратился, которій опять Ему новую лож, как собаки мяса кус, чтоб не лаил, бросил. Ищет, где бы сискать, а Ему где искать? Так показал Сѹр, что бѣднїй Старик цѣлой Город дурнѡ, напраснѡ обродил. Между тѣм Міціон, увѣдомившись об всем от Гегіона, сам к Состратѣ и ея дочерѣ Памфілѣ пошол, и их в Крайней Печали утѣшил и ободрил, обѣщая Памфілу дати Эсхіну в супругу.

Пришол Демеа, шум, ссору, брань поднял. К тому ж еще при самому ему нѣкоторій слушка по имени когда назвал Ктесіфона, не оберегшись, а он когда вдруг силою всунул в избу, думая, что Ктесіфон давно уже на селѣ или копают, или орет, или другое что дѣлает, как толко усмотрѣл, что он с любезною сидит и луштїкует⁶, то столкѡ уже разъярился, как бы был вброшен в огонь. А когда чрез доволнѡ долгое время покричал, потом его Міціон кроткою своею и Мирною рѣчью до того привел, что он, отложив прежню свою свирѣпость, стал думать, как бы Ему, напротив того, милостивим, склонним, прїятним бытъ можнѡ. И так не праздна Памфіла не толко соизволенїем, но и повелѣнїем его в дом перенеслась. Свадба здѣлалась; своднику заплачено; сам Міціон на Состратѣ женился. Эгіону дано, откудова б мог себе содержать. Сѹр с своею женою Фрвгїєю на волю пущен.

Час написання цього перекладу невідомий. Щоправда, особливості правопису дозволяють віднести його до раннього періоду творчості Сковороди. Переклад уперше був опублікований 1960 р. Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М.* Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди. (Про переклад комедії Теренція «Брати» і невідомий переклад оди Горация) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4. – С. 101–107]. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 79–80).

¹ Теренцієва комедія «Брати» була вперше поставлена під час погребальних ігр на честь Луція Емілія Павла в 160 р. до н. е. Прототипом цієї п'єси була однойменна комедія Менандра, яка збереглася лише невеличкими фрагментами [див.: *Менандр.* Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 301–302]. Власне кажучи, у Менандра було дві комедії під такою назвою. Одна з них (фр. 94–95) стала основою для комедії Плавта «Стїх» [див.: *Плавт.* Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; comment. И. Ульяновой. – Москва, 1987. – Т. 2. – С. 599–646], а друга (фр. 85–93) – для комедії Теренція. Друком Теренцієві комедії вперше з'явилися в Страсбурзі 1471 р.

² Комедію Теренція «Брати» в XVI–XVIII ст. не раз видавали й коментували. Зокрема, ціла низка видань комедій Теренція супроводжувалася латинськими прозовими викладами їхнього змісту (*argumentum*). Один із таких викладів змісту «Братів» здійснив Марк-Антуан

де Мюре у венеціанському виданні комедій Теренція 1555 р. Саме його й переклав Сковорода книжною українською мовою. Павло Попов припускав, що наш філософ користувався ляйпцизьким виданням комедій Теренція 1738 р. (Terentii Afri Comoediae sex... Editio nova. – Lipsiae, 1738) [див.: Попов П. М. Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди. (Про переклад комедії Теренція «Брати» і невідомий переклад оди Горация) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4. – С. 104].

³ Це ім'я має іронічний підтекст. Воно асоціюється з гр. αἰσχρος – 'сором, ганьба'. На перший погляд, відбиваючи у звідника дівчину, Есхін робить ганебний учинок, хоч насправді він відбиває її заради Ктесіфона, тобто бере на себе чужу ганьбу.

⁴ Це ім'я так само має іронічний підтекст. Воно походить від гр. κτήσις – 'придбання'. Як буцімто добропорядний син, Ктесіфон ніби переймається тим, щоб добробут його батька зростав. Однак насправді це зовсім не так.

⁵ У Теренція та Мюре: *Geta*.

⁶ Тобто розкаже якісь веселі історії. Пор. народну приказку: "Ходит по весільох і люштикує", – яку Іван Франко коментував так: "Говорять про музику, якого винаймають на весіля, а може також про спеціаліста-фігляря, якого також винаймають для забави в веселих товариствах... Люштикувати, з німецького Luststück, веселий кавалок, веселе оповідане або співанка" [Франко, № 26863].

ДОДАТОК

МИХАЙЛО КОВАЛИНСЬКИЙ

ЖИЗНЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДЫ

Писана 1794 года
в древнем вкусь.

Non omnis moriar.
*Horat[ius]*¹

Во всем существующем есть нѣчто главное и всеобщее. В нечленовных ископаемых – земля; в растительных – вода; в животных – огонь; в челоуѣкѣ – разум, и так далѣе.

Каждое бытіе составляет особый круг, или мір свой, с различіями, дѣлимостями, раздробленіями до непостижимости.

Каждая главность, или всеобщность, сих кругов имѣет над собою и в себѣ главнѣйшее, всемірное, верховное², единое Начало: вся тѣм быша³.

Сіе, распространяясь, раздѣляясь в способности, силы, свойства, постепенности, осуществляет невидимыя бытія разнообразно; и, в снисхожденіи своем спущаясь, составляет в челоуѣкѣ мысленность, в животных – чувство, в растительных – движеніе, в нечленовных ископаемых – существованіе.

Челоуѣк, то есть воплощенная способность мыслящая, в сем Началѣ живет, движется и есть.

Ся всеглауѣйшая, всемірная, невидимая Сила едина – ум, жизнь, движеніе, существованіе, – изливаясь из непостижимости в явленіе, из вѣчности – во всеобширность времени, из единства изключительнаго – до безпредѣльной множественности, образуя круг челоуѣчества, удѣляет оному от главности своей благороднѣйшее преимущество, СВОБОДНУЮ ВОЛЮ.

На сей главизнѣ, корени, началѣ основывается власть правительств, держава владык, сила царей, любовь родителей, честь мудрых, слава добродѣтельных, память праведных.

Множественность вносит различіе, а сіе предполагает неравенство и несовершенство; свободная воля предполагает выбор; сей же – нравственную способность, могущую познать добро, истинну, совершенство, любить оное и искать предпочтительно. Отсюда происходит подвиг исканія, и подвижник истинны называется Мудрый, а дѣло его – добродѣтель.

Пароянин и Мидянин, Ёудей и Еллин, раб и свобод – равно участвуют в сем преимуществѣ всемірнаго, верховнаго⁴, единаго Начала⁵.

Подвиг, то есть правильное употребленіе свободной воли, дѣлает раздѣленія; и сей подвиг в выборѣ истиннаго, добраго, совершеннаго есть

правда, воздающая всякому свое: полная – полным и тщетная – тщетным. Почему Мудрый и праведный есть то же.

Поставленный между вѣчностію и временем, свѣтом и тьмою, истинною и лжею, добром и злом, имѣющій преимущественное право избирать истинное, доброе, совершенное и приводящій то в исполненіе на самом дѣлѣ, во всяком мѣстѣ, бытіи, состояніи, званіи, степени, – есть Мудрый, есть праведный.

Таков есть муж, о котором здѣсь предлежит слово.

Григорій, сын Савы, Сковорода родился в Малой Россіи, Кіевского намѣстничества, Лубенской округи, в селѣ Чернухах, в 1722 году. Родители его были из простолюдства: отец – Козак, мать – такого же рода. Они имѣли состояніе мещанское посредственно достаточное, но честностію, правдивостію, страннопріимством, набожеством, миролюбивым сосѣдством отличались в своем кругѣ.

Сей сын их Григорій по седьмому году от рожденія примѣтен был склонностію к Богочтенію, дарованіем к музыкѣ, охотою к наукам и твердостію духа. В церквѣ⁶ ходил он самоохотно на крилос и пѣвал отмѣнно приятно. Любимое же и всегда почти твердое им пѣніе его было⁷ сей Іоанна Дамаскина стих: “Образу золотому на полѣ Деирѣ служиму тріе твои отроцы небрегоша безбожнаго велѣнія”⁸ и проч[ая].

По охотѣ его отец отдал его в Кіевское училище, славившееся тогда науками. Григорій скоро превозшел сверстников своих успѣхами и похвалами. Митрополит Кіевскій Самуил Миславскій⁹, человекъ отличной остроты разума и рѣдких способностей к наукам, будучи тогда соучеником его, оставался во всем ниже его, при величайшем соревнованіи своем¹⁰.

Тогда царствовала Императрица Елисавет¹¹, любительница музыки и Малороссіи. Дарованія Сковороды к музыкѣ и отмѣнно приятный голос его¹² подали случай быть ему выбрану ко двору в пѣвческую музыку, куда и отправлен был он при вступленіи на престол Государыни¹³.

Он не долго находился там. Императрица скоро предпріяла путешествіе в Кіев, и с нею весь круг двора. Сковорода, прибыв туда, при возвратном отбытіи двора в С[анкт]-Петербург, получа увольненіе с чином придворнаго уставщика, остался в Кіевѣ и паки начал учиться.

Круг наук, преподаваемых в Кіевѣ, показался ему недостаточным. Он возжелал видѣть чужіе края. Скоро представился повод к сему, и он воспользовался им всеохотно.

От двора отправлен был в Венгрію к Токайским садам Генерал-маіор Вишневскій¹⁴, который для находившейся там греко-россійской церкви хотѣл имѣть церковников, способных к службѣ и пѣнію. Сковорода, извѣстен знаніем музыки, голосом, желаніем быть в чужих краях, разумѣніем нѣкоторых языков, представлен был Вишневскому одобрительно и взят им в покровительство.

Путешествуя с Генералом сим, имѣл он случай, с позволенія его и с помощію его, поѣхать из Венгріи в Вѣну, Офен¹⁵, Презбург¹⁶ и прочія

окольные мѣста, гдѣ, любопытствуя по охотѣ своей, старался знакомиться наипаче с людьми ученостію и знаніями отлично славимыми тогда. Он говорил весьма исправно и с особливою чистотою латинским и нѣмецким языком, довольно разумѣл еллинскій, почему и способствовался сими доставить себѣ знакомство и пріязнь ученых, а с ними новыя познанія, каковых не имѣл и не мог имѣть в своем отечествѣ.

Возвратясь из чужих краев, наполнен ученостію, свѣдѣніями, знаніями, но с пустым карманом, в крайнем недостаткѣ всего нужнѣйшаго, проживал он у своих прежних пріятелией и знакомых. Как и сих состояніе не весьма зажиточно было, то искали они случая, как бы употребиться ему с пользою его и общественною. Скоро открылось мѣсто учителя Поезій в Переяславѣ, куда он и отправился по приглашенію тамошняго Епископа¹⁷.

Сковорода, имѣя основательнѣе и обширнѣе знанія в науках, нежели каковы тогда были в училищах провинціальных, написал разсужденіе о Поезій и руководство к искусству оной так новым образом, что Епископу показалось странным и несообразным прежнему старинному обычаю. Епископ приказал перемѣнить и преподавать по тогдашнему обыкновенному образу ученія. Сковорода, увѣрен будучи в знаніи своем и точности дѣла сего, не согласился перемѣнить и отставить написанныя им правила для Поезій, которыя были простѣе и вразумительнѣе для учащихя, да и совсѣм новое и точное понятіе давали об оной¹⁸. Епископ требовал от него письменнаго отвѣта образом судебным через Консисторію, для чего он не выполнил повелѣнія. Сковорода отвѣтствовал, что он полагается на суд всѣх знатоков в том, что разсужденіе его о Поезій и руководство, написанное им, есть правильное и основанное на природѣ сего искусства. При том в объясненіи прибавил латинскую пословицу: "Alia res scerptrum, alia plectrum"¹⁹, то есть: иное дѣло – пастырскій жезл, а иное – пастушья свирѣль.

Епископ, преобратя незнаніе свое в непослушаніе его и самомнѣіе о учености своей в гордость и высокоуміе его, дал своеручное повелѣніе на докладѣ Консисторії слѣдующее: "Не живяще посреди дому моего творяй гордыню"²⁰. По сему Сковорода выгнан был из училища Переяславскаго не с честію. Сей был первый²¹ опыт твердости духа его.

Недостатки стѣсняли его крайне, но нелюбостязательный нрав его поддерживал в нем веселость его.

Он перешол из училища жить к пріятелю своему, который знал цѣну достоинств его, но не знал стѣсненія нужд его. Сковорода не смѣл просить помощи, а пріятель не вздумал спросить его о надобности. И так переносил он нужды скромно, молчаливо, терпѣливо, безропотно, не имѣя тогда, как только двѣ худыя рубашки, один камлотной²² кафтан, одни башмаки, одни черныя гарусныя²³ чулки. Нужда обработывала в нем сердце полезнѣйше и насѣяла в нем сѣмена терпѣнія такія, которых плодами углубясь, жизнь его содѣлала его мудрым и щасливым.

Не в далеком расстояніи имѣл жительство малороссійскій знаменитый Дворянин Стефан Тамара²⁴, которому потребен был учитель для сына его.

Сковорода одобрен был ему от знакомых и приглашен им в деревню Каврай, гдѣ и поручен был ему сын²⁵ в смотреніе и науку.

Старик Тамара²⁶ от природы имѣл великій разум и, по службѣ обращаясь с иноземцами, приобрѣл нарочитыя знанія, однако придерживался много застарѣлых предубѣжденій, свойственных грубаго воспитанія людям, которые смотрят с презрѣніем на все то, что не одѣто гербами и не расписано родословіями.

Сковорода начал больше воздѣлывать сердце молодаго воспитанника своего и, разсматривая природныя склонности его, помогать только природѣ в ращеніи направленіем легким, нѣжным, нечувствительным, а не безвременно обременять разум его науками, – и воспитанник привязался к нему внутреннею любовію.

Цѣлой год продолжалось обращеніе его с сыном, но отец никогда не удостоивал учителя ни одним словом разговора, хотя всякой день за столом он с воспитанником бывал у него. Чувствительно было такое униженіе человѣку, имѣвшему в низкой простотѣ благородное сердце, но Сковорода сносил все то, и, несмотря на презрѣніе, на униженіе его, исправлял должность свою по совѣстной обязанности. Договор был здѣлан на год, и он хотѣл сдержать слово свое.

В одно время, разговаривая он с воспитанником своим и видя любовь его к себѣ, а посему и обращаясь с ним откровенно и просто, спросил его: как он мыслит о том, что говорили? Воспитанник на тот случай отвѣчал неприлично. Сковорода возразил ему, что он мыслит о сем, как свиная голова. Служители тотчас донесли Госпожѣ, что учитель называет шляхетнаго сына их “свиною головою”. Мать²⁷ раздосадовала, разжаловалась супругу, требовала мщенія за такую дерзость. Старик Тамара²⁸, зная внутренне цѣну учителя, но уступая настоянью жены, отказал ему от дому и должности; и при отпускѣ его, в первый раз заговоря с ним, сказал ему: “Прости, Государь мой! Мнѣ жаль тебя!”

Тогда уже Судьба начинала приуготовлять сердце его к несправедливостям людским, которыя имѣл он испытать в продолженіи жизни. Сковорода остался без мѣста, без пропитанія, без одежды, но не без надежды.

Убог, скуден, нужен, приѣхал он к приятелю своему, одному Сотнику переяславскому, человѣку добродушному и страннолюбивому. Тут нечаянно представился ему случай ѣхать в Москву с Калиграфом²⁹, отправлявшимся в Московскую Академію проповѣдником, с которым он, как приятель его, и поѣхал, а оттуда в Троицы-Сергіеву³⁰ Лавру, гдѣ был тогда намѣсником многоученный Кирилл, бывшій послѣ Епископом Черниговским³¹. Сей, увидя Сковороду, котораго знал уже по слуху, и нашед в нем человѣка отличных дарованій и учености, старался уговорить его остаться в Лаврѣ для пользы училища, но любовь его к отечественному краю отвлекала его в Малороссію. Он возвратился паки в Переяславль, оставя по себѣ в Лаврѣ имя ученаго и дружбу Кирилла.

Дух его отдалял его от всяких привязанностей и, дѣлая его пришельцом, пресельником, странником, выдѣлывал в нем сердце гражданина всемірнаго, который, не имѣя родства, стяжаній, угла, гдѣ главу приклонити, сторицею больше вкушает удовольствій природы, удовольствій простых, невинных, беззаботных, истинных, почерпаемых умом чистым и духом несмущенным в сокровищах Вѣчнаго.

Не успѣл приѣхать он в Переяславль, как разумный Тамара³² поручил знакомым своим уговаривать его, чтоб паки к сыну опредѣлился он учителем. Сковорода не соглашался, зная предрасудки его, а паче домашних его, но приятель его, будучи упрощен от Тамары, обманом привез его в деревню к нему ночью спящаго.

Старик Тамара³³ не был уже тот гербовый вельможа, но ласковый дворянин, который хотѣл цѣнить людей по внутреннему достоинству их. Он обласкал его дружески, просил быть сыну его другом и руководствовать его в науках. Любовь и откровенное обхожденіе сильнѣе всего дѣйствовали всегда над Сковородою. Он остался у Тамары с сердечным желаніем быть полезным, без договора, без условій.

Уединеніе руководствует к размышленіям. Сковорода, поселясь в деревнѣ, подчиня доuku нужд, необходимых попеченію любимаго и возлюбившаго его Господина, обезпечая себя искренностію его, предался любомудрію, то есть исканію истинны.

Часто в свободные часы от должности своей удалялся в поля, рощи, сады для размышленія. Рано поутру заря спутница ему бывала в прогулках его и дубравы собесѣдники глумленій его. Лѣта, дарованія душевныя, склонности природныя, нужды житейскія звали его попеременно к принятію какого-либо состоянія жизни. Суетность и многозаботливость свѣтская представлялась ему морем, обуреваемым безпрестанно волнами житейскими и никогда плывущаго к пристани душевнаго спокойствія не доставляющим. В монашествѣ³⁴, удалившемся от начала своего, видѣл³⁵ он мрачное гнѣздо спершихся страстей и, за неимѣніем исхода себѣ, задушающих бытіе смертоносно и жалостно. Брачное состояніе, сколько ни одобрительно природою, но не приятствовало безпечному его нраву.

Не рѣша себя ни на какое состояніе, положил он твердо на сердцѣ своем снабдить свою жизнь воздержаніем, малоудовольством, цѣломудріем, смиреніем, трудолюбіем, терпѣніем, благодушеством, простотою нравов, чистосердечіем, оставить всѣ искательства суетныя, вся попеченія любостяжанія, всѣ трудности излишества. Такое самоотверженіе сближало его благоуспѣшно к любомудрію.

Душа человѣческая, повергаясь в состоянія нижших себя степеней, погружаясь в звѣрскія страсти, предаваясь чувственности, собственной³⁶ скотам, принимает на себя свойства и качества их: злобу, ярость, несытость, зависть, хитрость, гордость и проч[ая]; возвышаясь же подвигом добрыя воли выше скотских влеченій, звѣрских побужденій и безсловесных стремленій, восходит на высоту чистоты умов, которых стихія есть свѣт,

разум, мир, гармонія, любовь, блаженство, и от оных заимствует нѣкоторую силу величественности, свѣтлости³⁷, разумѣнїя вышшаго, пространнѣйшаго, далечайшаго, яснѣйшаго и превосходнѣйшей святости в чувствах³⁸, которыми, преисполняясь внутренно^а, являет^б в воображенїи^в состоянїе бытїя человѣческаго иногда одобрительно, иногда наказательно, увѣщательно, предвѣдительно и указательно.

Сковорода видѣл опыт сего порядка и силы природы в себѣ самом³⁹ и описывает сіе в оставшихся по нем записках своих тако:

“В полночь, Ноября 24 числа, 1758 года, в селѣ Каврай. Казалось во снѣ, будто я разсматриваю различныя охоты житїя человѣческаго по разным мѣстам. В одном мѣстѣ я был, гдѣ царскїе чертоги, наряды, музыки, плясанїя; гдѣ любящїеся то пѣли, то в зеркала смотрѣлись, то бѣгали из покоя в покой, снимали маски, садились на богатяя постели и проч[ая]. Оттуда повела меня сила к простому народу, гдѣ такія же дѣйствїя, но особенным образом и порядком производились. Люди шли по улицѣ с скляницами в руках, шумя, веселясь, шатаясь, как обыкновенно в черном народѣ бывает; так же и любовныя дѣла сродным себѣ образом происходили у них. Тут, поставя в один ряд мужеск, а в другой женск пол, разсматривали, кто хорош, кто на кого похож и кому достоин быть парюю. Отсюда вшел я в постоялыя дома, гдѣ лошади, упряж, сѣно, расплаты, споры и пр[очая] слышал. Наконец Сила ввела меня в Храм нѣкїй обширный и прекрасный: тут якобы в день сошествїя С[вятаго] духа⁴⁰ служил я Литургїю с дїяконом и помню точно, что возглашал сіе громко: ‘Яко свят еси, Боже наш’⁴¹ и пр[очая] до конца. При сем по обоим хорам пѣто было протяжно: ‘Святой Боже...’ Сам же я, с дїяконом пред престолом до земли кланяясь, чувствовал внутренно сладчайшее удовольствїе, котораго изобразить не могу. Однако и тут человѣческими пороками осквернено. Сребролюбїе с кошельком таскается и, самаго священника не миная, почти вырывает в складку. От мясных обѣдов, которые в союзных почти храму комнатах отправляемы были и в которыя из олтаря многїя двери

^а Премудр[ости] Соломон[и], гл[ава] 18, ст[ихи] 17 и 19⁽¹⁾.

^б Тацит, философ, политик, ученый, писатель, описывая обстоятельства Цинны с Арменїусом, не пропустил упомянуть видѣннаго Цинною сна. Читай о сем Лѣтопись Тацит[а], гл[ава] I, 45 арт[икул] и гл[ава] II, арт[икул] о Германикусь⁽²⁾.

^в Сократу часто снился один сон; оный казался ему в различных видах, но всегда приказывал одно: “Сократ, прилагайся к музыкѣ и упражняйся к оной!”⁽³⁾. Как совершеннѣйшая музыка есть философія, то Сократ, послѣдуя сновидѣнїю, больше и больше побуждался прилѣжать к оной, обращая всю любовь и ревность к мудрости. Так он толковал сон свой. Критон, друг Сократов, пришел объявить ему, что завтра, по приговору Суда, должен он умереть. Сократ сказал ему: “Так и быть сему, но не завтра! Мнѣ снился сон в сіе же утро, что женьщина необыкновенной красоты явилась мнѣ в длинных бѣлых ризах и, назвав меня по имени, говорила: чрез три дни прибудешь ты в плодоносную твою Пиеїю”⁽⁴⁾.

находились, во время Литургїи дух шибал до самой святой трапезы. Тут я видѣл слѣдующее ужасное позорище. Как нѣкоторым не доставало к яствію птичих и звѣриных мяс, то они одѣтаго в черную ризу человѣка, имѣвшаго голыя колѣна и убогїя сандалїя, убитаго, в руках держа при огнѣ, колѣна и икры жарили, и мясо, с истекающим жиром, отрѣзывая и отгрызывая, жрали; и сіе дѣлали аки бы нѣкіе служители. Я, не стерпя смрада и свирѣпства сего, отвратил очи и вышел. Сей сон не меньше усладил меня, как и устрашил”.

Я пишу жизнь человѣка сего в Христїанском вѣкѣ, странѣ, народѣ, исповѣданїи. Да прочтут книгу Христїанства, С[вященное] писанїе, и увидят, что человѣк⁴² толико же способен⁴³ быть прозорливцом⁴⁴, как и звѣрем⁴⁵, неразумливый да не разумѣвает!

Сковорода начал чувствовать вкус в свободѣ от суетностей и пристрастїй житейских, в убогом, но безпечальном состоянїи, в уединенїи, но без расстройки с самим собою. Лжемудрствующее самолюбіе, сія преукрашенная дщерь внѣшняго⁴⁶ разума, не могла обаять сердца его. Величественное свойство мыслящаго бытїя, ВОЛЮ, углубил он со всѣм умствованїем ея и желанїями в ничтожность свою и поверг себя в волю Творца, предавшись всецѣло жизни и любви Божїей, дабы Промысл его располагал им, яко орудїем своим, аможе хочет и якоже хочет.

Когда человѣк исходит из круга самомнѣнїя, самопроизволенїя, самолюбія своего, почитая все то землею пустою, непроходною и безводною⁴⁷, тогда чистый⁴⁸ Дух святыи занимает всѣ чувства его и восстанавливает царствїе истинны⁴⁹, то есть возжигает в нем способности внутреннего чувства⁵⁰ огнем любви своея. Тогда высокое познанїе и разумѣнїе по мѣрѣ расположенїя внутренняго и внѣшняго возникает из средоточїя всѣх вещей, аки тончайшїи, пронизательнѣйшїи огонь, с неизьясняемым удовольствїем поглощаясь бездною свѣта. В таком состоянїи чувствїе человѣка взирает на дух Вседержителя с радостїю и поклоненїем, и сим-то образом смиренное самоотверженїе человѣческое может созерцать то, что есть в вѣчности и во времени, ибо все близ его, все окрест его, все в нем есть.

Григорїй, наполняясь живыми чувствами истинны, изображал то пером в сочиненїях простых, но сильных. Между прочїими написал он стихи^a: “Оставь, о дух мой, вскорѣ...”⁵¹ Старик Тамара⁵², прочтя оныя и узнав от него, что то была забава его, сказал ему: “Друг мой! Бог благословил тебя дарованїем духа и слова”.

Все время бытности его у Тамары⁵³ проходило в обученїи сына его словесным наукам и языку, а себя – благочестїю и самодовольству.

Наконец, молодому воспитаннику его надлежало поступить в другой круг упражненїй, пристойных по свѣту и по роду, а Сковородѣ Судьба предуготовила званїе издадальче.

^a Сїи стихи и многїя другїя находятся у друга его.

В Бѣлгород прибыл на Епископскій престол Іоасаф Миткевич⁵⁴ – муж, исполненный благосердія, добродѣтелей, ученія. Сему Архіерею был извѣстен по законоискуству и по старой приязни Игумен Гервасій Якубович⁵⁵, находившійся тогда в Переяславѣ. Іоасаф пригласил Гервасія раздѣлить с ним епархіальные труды и дружественную жизнь. Гервасій приѣхал в Бѣлгород и, видя ревность Іоасафа к наукам, представил ему о Сковородѣ одобрительнѣйше. Епископ вызвал его к себѣ через Гервасія. Сковорода немедленно прибыл и по волѣ Іоасафа принял должность учителя Поезїи в Харьковском училищѣ 1759 года.

Отличный образ его мыслей, ученія, жизни скоро обратил к нему вниманіе всего общества тамошняго. Он одѣвался пристойно, но просто; пищу имѣл состоящую из зелій, плодов и молочных приправ; употреблял оную ввечеру по захожденїи солнца; мяса и рыбы не вкушал не по суевѣрїю, но по внутреннему своему расположенію; для сна отдѣлял от времени своего не болѣе четырех часов в сутки; вставал до зари и, когда позволяла погода, всегда ходил пѣшком за город прогуливаться на чистой воздух и в сады; всегда весел, бодр, легок, подвижен, воздержен, цѣломудр, всѣм доволен, благодуществующ, унижен пред всѣми, словохотен, гдѣ не принужден говорить; из всего выводящїй нравоученіе; почтителен ко всякому состоянію людей; посѣщал больных; угѣшал печальных; раздѣлял послѣднее с неимущими; выбирал и любил друзей по сердцу их; имѣл набожество без суевѣрія, ученость без киченія, обхожденіе без лести.

Год протек, и он, оконча срочное время, приѣхал к Іоасафу для препровожденія обыкновеннаго в училищах времени отдохновенія. Епископ, желая удержать его болѣе при училищѣ, поручил Гервасію, как приятелю его, уговаривать его, чтоб принял он монашеское состояніе, обѣщая довести его скоро до сана высокаго духовенства. Гервасій начал совѣтовать Сковородѣ, предлагая желаніе Архіерея, благовидность пользы его, предстоящую ему в сем поприщѣ честь, славу, изобиліе всего, почтеніе и, по его мнѣнію, щасливую жизнь.

Не таковы долженствовали быть предложены побужденія для сердца Сковороды. Он, выслушав сіе, возревновал по истиннѣ и сказал Гервасію: “Развѣ вы хотите, чтоб и я умножил число Фарисеев⁵⁶? Ёжте жирно, пейте сладко, одѣвайтесь мягко и монашествуйте! А Сковорода полагает монашество в жизни нестяжательной, малодовольствѣ, воздержности, в лишенїи всего ненужнаго, дабы приобрѣсть всенужнѣйшее, во отверженїи всѣх прихотей, дабы сохранить себя самага в цѣлости, во обузданїи самолюбїа, дабы удобнѣе выполнить заповѣдь любви к ближнему, в исканїи славы Божїей, а не славы человѣческой”. Гервасій убѣждал его милостїю Архіерея, дружбою своею, пользою церкви⁵⁷, но Сковорода, тверд духом и правилами, возразил ему в отвѣт: “Благодарствую за милость, за дружбу, за похвалу; я не заслуживаю ничего сего за непослушаніе мое к вам при сем случаѣ”. Гервасій, зная недостатки его и думая, что он, нуждаясь содержаніем и знакомством в чужой сторонѣ, должен будет согласиться на предложеніе

его, оказал ему остуду. Григорій, примѣтя сіе, рѣшился скоро. На третій же день, дождавшись в передней выхода его, подошел сказать ему всемирнѣйше: “Прощу вашего высокопреподобія на путь мнѣ благословенія”. Гервасій, не глядя на него, благословил его с досадою, а Скворода, с миром отошед, тотчас отправился к новому приятелю своему в деревню Старицу⁵⁸, в окрестности Бѣлгорода.

Старица было мѣсто изобильное лѣсами, водотечами, удолями благопріятствующими глубокому уединенію. Скворода, поселясь тамо, паче всего прилѣжал к познанію себя и упражнялся в сочиненіях, относительных к сему. В лишеніях своих, призывая в помощь вѣру, не полагал оной в наружных обрядах одних, но во умерщвленіи самопроизволенія духа, то есть побужденій от себялюбія происходящих; в заключеніи всѣх желаній своих в волю всеблагаго и всемогущаго Творца по всѣм предпріятіям, намѣреніям и дѣлам. Он единственно занимался повелѣвать чувству своему и поучать сердце свое не дерзять господствовать над порядком Промысла Божія, но повиноваться оному во всей смиренности.

Отец Гервасій донес Епископу об отзывѣ Сквороды на предложенія его и об отбытіи его. Добродушный Юасаф не подосадовал, но только пожалѣл об нем. Между тѣм Григорій продолжал пустыножительство в Старицѣ.

Нигдѣ столько не обозрѣвает себя человекъ, как в уединеніи, и не напрасно сказано древним Мудрецом^a: уединенный должен быть или царь, или звѣрь⁵⁹. Преобороть скуку, проклятое изчадіе недовольства, занять ум и сердце упражненіями⁶⁰ достаточными, ублажить их есть дѣло не инако, как Мудраго, обладающаго собою царя уединеннаго, Священника Божія⁶¹, понимающаго вездѣсущіе и всеисполненіе духа Господня и поклоняющагося ему духом.

Скворода, провождая тамо дни свои в бодрости духа, веселости, безпечалии, благонадежности, часто говаривал при посѣщающих его: ὦ σχαλίων! ὦ βιβλίων – “О свобода! О наука!”

Слух о необыкновенной жизни его и назидательном собесѣдованіи привлек многих искателей знакомства его. Он, посѣщая нѣкоторых по деревням, вздумал навѣститъ Харьков. Нѣкто из познакомившихся с ним и здѣлавшись приятелем его, просил, чтобъ, будучи в Харьковѣ, познакомился он с племянником его, молодым человеком, находившимся там для наук, и не оставил бы его добрым словом.

Скворода приѣхал в Харьков, жил у знакомых своих нѣсколько уже недѣль. В одно время, пришедши посѣтить училище и видя тут нѣкоторых незнаемых им, спросил, не находится ли тут такой-то, племянник N. N. Молодой тот человекъ случился на сіе время быть там, и знакомые Сквородѣ

^a Надобно имѣть великое основаніе разума или совсѣм онаго лишена быть, чтобъ содержать себя долгое время в уединенной жизни. Снести себя, ужиться самому с собою, смотрѣть на себя спокойными глазами, быть довольным сердцем своим, не искать себя внѣ себя⁽⁶⁾ – есть ключъ истиннаго блаженства.

сказали, что он самой тот есть. Сковорода, посмотря на него, возлюбил его и возлюбил до самой смерти. Послѣ увидѣл сей молодой человекъ, что случай таковой был устроен для него перстом Божіим издалече.

Добрый пастырь Іоасаф, не теряя из виду Сковороды, желал всячески привлечь его паки в Харьковское училище и извлечь из дарованій его пользу, которую он чувствовал во всей цѣнѣ ея. Зная, что он не любит принужденности, пригласил его дружески и предложил ему должность учителя, какую хочет. Довольно было убѣдить Сковороду, чтоб дать только ему на выбор дѣло то или другое. Он, имѣя в виду пользу, намѣреваемую для молодаго новаго друга своего, котораго в сердцѣ почитал уже таковым, как послѣ сам о сем изъяснялся, рад был призыву Епископа и взял предложеніе его всеохотно с тѣм, чтоб преподавать ему класс, ниже прежняго, синтактической. Сверх того, взялся обучать еллинскому языку.

Прибыв из Бѣлгорода в Харьков и вступя в должность, нашол он любимаго своего молодаго человека, который, однако, не знал и не смѣл мыслить, чтоб мог быть достойным дружбы его, хотя любил и удивлялся философской жизни его и внутренно почитал его.

Григорій часто начал посѣщать его и, по склонности молодаго человека, занимать его музыкою и чтеніем книг, служивших поводом к разговорам и нравоученію. Открыв в молодом человекѣ сердце, каковаго желал он, и способности природныя, каковыя любил он, обратил вниманіе свое на удобреніе разума его и духа.

Молодой сей человекъ, будучи воспитываем до сего полуучеными школьными учителями⁶², в руках которых тогда святилища наук находились, которые и положили ему в голову мнѣнія о вещах странныя, часто слыша от Сковороды противное тому и не могши согласить в понятіи своем новых правил с старыми, видя же на самом дѣлѣ жизнь его добродѣтельную, цѣломудрую, примѣрную, сумнѣвался сам в себѣ и сожалѣл душевно, что такой добродѣтельной муж имѣл несогласныя с учеными мнѣнія и правила, особливо же до нравоученія и духовных знаній относительныя, а посему и в заблужденіях находился.

Всѣ книгочіе наставники его, да и весь свѣтъ, словом и дѣлом внушали ему, что щастіе человеческое состоит в том, чтоб имѣть всего много: много чего ѣсть, много чего пить, много во что одѣваться и в угѣхах праздно веселиться. Сковорода один начал говорить ему: чтоб быть истинно щастливым, то все оное не нужно; что ограниченіе желаній, отверженіе излишеств, обузданіе прихотствующей воли, трудолюбіе, исправленіе должности, в которую Промысл Божій поставил кого, не за страх, но за совѣсть, суть пути к щастію. Сковорода говорил сіе и жил тако.

Велемудрые учили его, что добродѣтель гражданская одна есть ничто пред Верховным⁶³ Существом, что Марк Аврелій⁶⁴, Тит⁶⁵, Сократ⁶⁶, Платон⁶⁷ и прочіе славные в древности великими дѣлами и сердцем люди должны быть нещасливы, потому что не имѣли историческаго знанія о вещах, случившихся послѣ их⁶⁸. Сковорода утверждал, что во всѣх оных мужах

дѣйствовалъ Духъ Вышній, а посему и недостойны они осужденія, но почтенія и подражанія в любви к истиннѣ. И если Богъ есть истинна, то они были вѣрные служители его.

Философы, учившіе молодаго человѣка, толковали ему, что к такому, напримѣр, жизни⁶⁹ состоянію больше и особенно привязано благословеніе Божіе, а к иному меньше, или же и проклятіе, что вѣдѣніе таинствъ и выполненіе обрядовъ тайноводства есть совершенство и высокость человѣка. Сковорода учил, что всѣ состоянія суть добры, и Богъ, раздѣляя члены общества, никакого не обидѣлъ; проклятіе же налагаетъ онъ точію на сыновъ противленія⁷⁰, которые, не внявъ себѣ и не послѣдуя званію Природы, вступаютъ в состоянія по страстямъ, по обманчивымъ видамъ, по прихотямъ. И понеже не испытали они в себѣ склонности врожденной, то и предалъ ихъ Верховный⁷¹ Раздаятель дарованій в неискусенъ умъ, да творятъ неподобная и будутъ прокляты, то есть несчастливы. Сковорода учил, что совершенство человѣка состоитъ в дѣланіи истинной пользы ближнему и что таинства и обряды тайноводства⁷² относительно к слову, а Царствіе Божіе есть в силѣ, или в дѣлѣ⁷³.

Молодой человѣкъ, напоенъ будучи измлада предувѣреніями, слушая Сковороду, возчувствовалъ в себѣ возбужденную борьбу мыслей и не зналъ, чѣмъ разрѣшить оную. Прочіе учителя его внушали ему отвращеніе к Сковородѣ, запрещали имѣть знакомство с нимъ, слушать разговоровъ его и даже видѣться с нимъ. Онъ любилъ сердце его, но дичился разума его; почиталъ жизнь, но не вмѣщалъ в умъ разсужденій его; уважалъ добродѣтели, но устранился мнѣній его; видѣлъ чистоту нравовъ, но не узнавалъ истинны разума его; желалъ бы⁷⁴ быть другомъ, но не ученикомъ его.

Трудно изгладить первыя⁷⁵ впечатлѣнія.

Сковорода продолжалъ преподавать Синтаксисъ и еллинской языкъ общественно, а любимаго своего молодаго человѣка обучалъ особенно греческому языку и чтенію древнихъ книгъ, изъ которыхъ любимѣйшіе имъ были слѣдующіе писатели: Плутархъ⁷⁶, Филонъ Іудеанинъ⁷⁷, Цицеронъ⁷⁸, Горатій⁷⁹, Лукіанъ⁸⁰, Климентъ Александрійскій⁸¹, Оригенъ⁸², Нилъ⁸³, Діонисій Ареопагитскій⁸⁴, Максимъ Исповѣдникъ⁸⁵, а изъ новыхъ относительно к симъ; глава же всѣмъ Библия. Сила, содержаніе и конецъ учебнаго ихъ упражненія было сердце, то есть основаніе блаженной жизни.

Предпринявъ перевоспитывать его и желая больше и больше дать ему впечатлѣній истинны, писывалъ онъ к нему письма почти ежедневно, дабы, побудя его к отвѣтствованію хотя кратко на оныя, приучить его мыслить, разсуждать, изясняться справедливо, точно, прилично.

Предразсудки, возбуждаемые различіемъ мнѣній, не позволяли сумнѣніямъ в юношѣ искорениться. Странное происшествіе истребило оныя до основанія, и сіе такъ описано в поденныхъ запискахъ сего молодаго человѣка:

“1763 года, будучи я занятъ размышленіями о правилахъ, внушаемыхъ мнѣ Сковородою, и находя в умѣ моемъ оныя несогласными с образомъ мыслей прочіихъ, желалъ сердечно, чтобъ кто-либо просвѣтилъ меня в истиннѣ. В такомъ

расположеніи находясь и поставя себя в возможную чистоту сердца, видѣл я слѣдующій сон^а.

Казалось, что на небѣ, от одного края до другого, по всему пространству онаго, были написаны золотыми великими буквами слова. Все небо было голубаго цвѣта, и золотыя слова оныя казались не столько снаружи блестящими, но больше внутрь сіяли прозрачно свѣтом, и не совокупно написаны по лицу небеснаго пространства, но складами, по слогам, и содержали слѣдующее и точно таким образом: ПА-МЯТЬ – СВЯ-ТЫХ – МУ-ЧЕНИК – А-НА-НІ-Я – А-ЗА-РІ-Я – МИ-СА-И-ЛА⁸⁶. Из сих золотых слов сыпались огненные искры, подобно как в кузницѣ из раздуваемых сильно мѣхами угольев, и падали стремительно на Григорія С[авича] Сковороду. Он стоял на земли, подняв вверх правую руку и лѣвую ногу, в видѣ проповѣдующаго Іоанна Крестителя, котораго живописцы нѣкоторые в изображеніях представляют в таком расположеніи тѣла и каковым Сковорода тут же мнѣ вообразился. Я стоял близь его, и нѣкоторыя искры из падающих на него, отскакивая, упали на меня и производили во мнѣ нѣкую легкость, развязанность, свободу, бодрость, охоту, веселость, ясность, согрѣяніе и неизъясняемое удовольствіе духа. Я, в исполненіи сладчайшаго чувствованія, проснулся.

Поутру, встав рано, пересказал я сіе видѣніе странному и добродѣтельному старику, Троицкому священнику⁸⁷ Бор[ису]⁸⁸, у котораго я имѣл квартиру. Старик, подумавши, сказал мнѣ с умиленіем: “Ах, молодой человѣкъ! Слушайтесь вы сего мужа: он послан вам от Бога быть Ангелом, руководителем и наставником”⁸⁶. С того часа молодой сей человѣкъ предался вседушно дружбѣ Григорія; и с сего времени я в продолженіи писанія сего буду называть его ДРУГОМ по превосходству.

Представившіяся в велелѣпном видѣ написанныя на небеси имена трех отроков были тѣх самых, которых исторія изображена в том любимом Сковородою Дамаскиновом стихѣ, который пѣвал он при всяком случаѣ в молодости своей, по нѣкоему махинальному побужденію, как о сем упомянуто в началѣ сего. Ни Сковорода о любимом сем стихѣ, ни друг его о видѣнном им никогда друг другу не рассказывали и не знали. По прошествіи тридцати одного года, за два мѣсяца до кончины своей, Сковорода, будучи у друга сего в деревнѣ и пересказывая ему всю жизнь свою, упомянул и о том стихѣ Дамаскиновом, что он всегда почти имѣл в устах его и, сам не зная почему, любил его паче прочіих пѣній. Друг, сіе услыша тогда и приведя на память видѣнное им во снѣ за тридцать один год назад, в молчаніи

^а Зри Филона Іудеанина книгу о снах, от духа бываемых, в сочиненіях его о С[вященном] писаніи ветхаго завѣта⁶. И к Коринѣяном II послан[іе] С[вятаго] А[постола] Павла, Глав[а] 12, ст[их] 1⁽⁷⁾ и Іова гл[ава] 33, ст[ихи] 15, 16⁽⁸⁾ и проч[ая].

⁶ Гдѣ душа наша не обрѣтает никакого основанія подлинности, тамо должна она ввѣряться мнѣніям, успокоивающим и возвышающим бытіе его, ибо сіи мысли ведут нас ясным небом чрез волны жизни сея.

удивлялся гармоніи чудесной, которая в различныя лѣта, в разных мѣстах, то одному в уста, что другому послѣ в воображеніе полагала, в возбужденіе сердец их к выполнению и явленію разума и силы исторіи оной на самом дѣлѣ, в жизни их. Впрочем, друг его никогда ему о сем видѣнном не говорил и послѣ.

Ежели по духовному разуму исторіи Образ золотой, на полѣ Деирѣ служимый, есть мѣр сей, поле Деирово – время, печь огненная – плоть наша, разжигаемая желаніями, похотѣніями, суестрастіями, пламенами, жгущими дух наш; если тріе отроцы, не послужившіе твари и не брегшіе поклониться Идолу золотому, суть три главнѣйшія способности человѣческія, ум, воля и дѣяніе, не покаряющіеся духу міра сего, во злѣ лежащаго, и невреждены огнем любострастныхъ плоти, но прохлаждаясь свыше Духом святым, пѣснословно изображаютъ Дѣву БОГОМАТЕРЬ, дѣвственное сердце, непорочность души человѣческой, то огонь, падающій изобильными струями на Григорія Сковороду из золотвидныхъ имян, написанныхъ на небеси, Трехъ Отроковъ израильскихъ, есть тайнообразовательное свидѣтельство почитающаго на немъ Духа Божія.

Друг его началъ давать мѣсто в мысляхъ и в сердцѣ своемъ мнѣніямъ и правиламъ его и нечувствительно увидѣлъ себя на пути свѣтломъ чистаго ума⁸⁹ и несмущеннаго духа.

Сковорода, хотя возбудить мыслящую силу друга своего поучатися не в книгахъ однихъ, но паче в самомъ себѣ, откуда всѣ книги родятся, часто в собесѣдованіяхъ с нимъ раздѣлялъ человѣка на двое: на внутренняго и внѣшняго, – называя одного вѣчнымъ, а другаго временнымъ; того – небеснымъ, сего⁹⁰ – земнымъ; того – духовнымъ, сего – душевнымъ; онаго – Творческимъ, сего – тварнымъ⁹¹. По сему раздѣленію в одномъ и томъ же человѣкѣ усматривалъ онъ два ума, двѣ воли, два закона, двѣ жизни. Перваго по божественному роду его именовалъ онъ Царемъ, Господемъ, Началомъ; другаго же по земному бытію его – рабомъ, орудіемъ, подножіемъ, тварью. И какъ первому⁹² по преимуществу его принадлежало управлять, начальствовать, господствовать, другой же долженствовалъ повиноваться, служить, послѣдовать волѣ онаго, – то в надлежащее соблюденіе порядка сего святѣйшія Природы приучалъ онъ себя во всѣхъ дѣяніяхъ жизни придерживаться тайнаго гласа внутренняго, невидимаго и неизъясняемаго мановенія духа, которое есть гласъ воли Божіей и которое люди, чувствуя втайнѣ и послѣдуя движенію его, ублажаются, не повинуюсь же побудителю сему и не памятуя онаго, окаеваются. Онъ, испытавъ на самомъ дѣлѣ святость тайнаго руководства сего, возбуждалъ вниманіе в другѣ своемъ и в прочіихъ к сему святилищу внутренняго силы Божія и часто приглашалъ прислушиваться изреченіямъ сего прорицалища Нетлѣннаго Духа, котораго гласъ раздается в сердцахъ непорочныхъ – яко друга, в развращенныхъ – яко судіи, в непокоривыхъ – яко мстителю. Онъ называлъ его тѣмъ первобытнымъ⁹³ закономъ человѣковъ, о которомъ говоритъ С[вященное] писаніе: “Нетлѣнный Духъ твой есть во всѣхъ; тѣмъже заблуждающихъ помалу обличаеши, и в нихъже

согрѣшаютъ, воспоминаая, учиши, да, премѣнившись отъ злобы, вѣруютъ въ тя, Господи!"⁹⁴ Онъ утверждалъ, что сей былъ тотъ самый Геній^а, которому послѣдуя во всемъ, добродушный Сократъ, яко наставнику своему, достигъ степени Мудраго, то есть щасливаго.

Онъ говаривалъ съ сильнымъ убѣжденіемъ Истинны: "Посмотри на человѣка и узнай его! Кому подобенъ истинный человѣкъ, Господь сый во плоти? Подобенъ доброму и полному колосу пшеничному. Разсуди же: не стебель съ вѣтвями есть колосъ, не солома его, не плева⁹⁵, не наружная кожа, одѣвающая зерно, и не тѣло зерна, но колосъ есть самая сила, образующая стебель, солому, тѣло зерна и проч[ая], в которой силѣ все оное заключается невидимо. Она производитъ все то въ явленіе весною, когда вся внѣшность на зернѣ согнала, дабы не причтено было плододѣйство мертвой землѣ, то есть гніющей внѣшности, но вся бы слава отдана была невидимому Богу, тайною своею Десницею вся дѣйствующему, дабы онъ единъ былъ во всемъ глава, вся же внѣшность прочая – пята. Отъ колоса поступи къ человѣку. Въ колосѣ видѣлъ ты солому, полову, кожу – но не тамо Богъ. Гдѣ же? Въ невидимой силѣ растительной: Господь Богъ произрастилъ намъ колосъ невидимою силою. Посмотри же на тѣлесность человѣка – не тамо сила Божія! Она въ невидимости его закрылась. Подними же отъ земныя плоти мысли твои и уразумѣй человѣка въ себѣ, отъ Бога рожденна⁹⁶, не сотворенна въ послѣднее житія время! Сила растительная зерна, глава тѣла всего, есть тайная дѣйствительность невидимаго Бога; познай въ себѣ силу разумную, Глаголъ Божій, Слово вѣчное, десницу Божию, законъ, власть, царство, невидимость, образъ Отца небеснаго! Раскрой сердце твое для принятія вѣры и для обнятія того человѣка, который Отцу своему небесному вмѣсто силы его и вмѣсто Десницы его есть во вѣки вѣковъ. Сіе сѣмя твое, зерно твое есть пространствѣ небесъ и земныхъ круговъ. Видимое сіе небо и земля сія въ немъ сокрываются, и тебѣ ли сіе сѣмя сохранить не возможно? Ах! Будь увѣренъ, что и самый нечувствительный власъ главы твоея, потерявши наличность свою, въ немъ безъ всякаго вреда закроется, сохранится, ублажится! О сѣмя благословенное, человѣкъ истинный, Божій! Вся видимость есть подножіе его. Самъ онъ въ себѣ носитъ царство, онебеса всякаго просвѣщаемаго имъ и восполня своимъ всеисполненіемъ, возсѣдъ на мѣстѣ десницы (одесную) Отца небеснаго во вѣки⁹⁷.

Симъ не многимъ извѣстнымъ правиломъ водясь, онъ принималъ на себя должности, располагалъ упражненія свои и забавы, перемѣнялъ нечаянно мѣстопребыванія, дѣлалъ знакомства, вступалъ въ пріянія, принималъ въ дружбу свою и не прежде рѣшался дѣлать что-либо зависящее отъ единственнаго выбора воли его, какъ посовѣтуя со внутреннимъ духомъ, котораго онъ называлъ

^а Древніе подъ названіемъ Генія разумѣли то, что разумѣемъ мы подъ именемъ Ангела Хранителя. Сократъ называлъ сего Генія демономъ, ибо демонъ на еллинскомъ языкѣ значитъ "разумѣющій", то есть разумная сила внутренняя человѣка, а не значитъ злаго духа. Нѣкоторые чрезъ Генія разумѣютъ изошренное чувствованіе добра и зла, другіе – сильное нравственное чувство. Зри о Геніи Сократовомъ сочин[еніе] Плутарха особое⁹⁹.

иногда Минервою⁹⁸. Ибо, как Минерва, по баснословию, рождена из мозга Юпитерова⁹⁹, так дух наш происходит от Бога.

Как Бог дает дарования духа не в одну мѣру, но различно, по различію отраслей всецѣлаго, то людей, вступающих в состояніе жизни не по врожденной способности, называл Скворода людьми без Минервы. Так часто, видя робкаго военачальника, грабителя судью, гордаго¹⁰⁰ Богослова¹⁰¹ и пр[очая], с досадою говаривал: “Вот люди без Минервы!” Взглянув на изображение царствующей в вѣкъ его Екатерины II¹⁰², находившееся у друга его в гостинном покоѣ, сказал он с движеніем: “Вот голова с Минервою!”

Он мыслил, что щастіе челоуѣка состоит в том, чтобъ, узнавъ собственную в себѣ способность, по оной употребить себя в жизни. Так, многіе Богословы были бы, может быть, лучшими стряпчими по дѣлам, многіе ученые – разнощиками, многіе судьи – пахарями, военачальники – пастухами, монахи – цаловальниками, и проч[ая].

Отсюда, заключал он, происходит, что одно и то же самое состояніе жизни одного ублажает, а другаго окаянствует: одного воинскій сан прославляет, а другаго посрамляет; одного царскій вѣнец преукрашает благословеніем, славою, безсмертіем, а другаго низвергает во тьму кромѣшнюю с проклятіем имени его; одного Богословіе дѣлает свѣтильником міра, обладателем над сердцами, славным без славы, почтенным без почестей, а другаго – обманщиком, лицемѣром, лжецом¹⁰³ высокоумудрствующим; одного ученіе возвысило до небес, а другаго низвело до ада; одному судейство доставило имя благодѣтеля, а другому – разбойника; одному начальство в похвалу и честь, а другому – в хулу и поношеніе; одного монашество освятило, а другаго очернило¹⁰⁴ и погубило вовѣки.

Такое правдивое, но для многих колкое, изъясненіе скоро навлекло ему брань. Лож и порок вооружили на него орудія свои в лицах многих. Но рука Господня была с ним, и он превозмогал ею всѣ навѣты глупых и злых челоуѣков.

Занимаясь много другом своим, возводя ум его выше обыкновенных познаній, навѣдывался он искоренить в нем предубѣжденія, напечатлѣнные от невѣжд и бабихъ басней¹⁰⁵. Примѣтя, что страх смерти и боязнь мертвых обладала мучительно воображеніем его, предлагал он ему важныя чтенія, разрушающія сіе ужасное мнѣніе; бесѣдовал часто о началѣ и разснащеніи существъ каждаго в свое основаніе, говоря, что вѣнцу подобен вѣкъ: начало и конец в единой точкѣ заключаются. От зерна колос в зерно возвращается; от сѣмяни в сѣмя яблонь закрывается^а; земля в путь земли идет и дух к духу. Какое, – так разсуждал он, – есть основаніе первоначальное¹⁰⁶ тварей?

^а Стих, наполненный превысокаго понятія: “Святый Боже, святый крѣпкій, святый безсмертный”, – утверждает сію истинну. Первая⁽¹⁰⁾ точка – “Святый Боже” – знаменует Начало, предваряющее всю тварь. Вторая – “Святый крѣпкій” – знаменует Начало, создавшее плоть и всельшееся в ней. Третья – “Святый безсмертный” – знаменует Начало, пребывающее исчезнувшей плоти. Зри о сем сочин[еніе] его «Потоп Зміин», гл[аву] 4.

Ничто. Воля вѣчная, возжелав облещи совершенства свои в явленіе видимости, из Ничего произвела все то, что существует мысленно и тѣлесно. Сіи желанія Воли вѣчной одѣлись в мысленности; мысленности – в виды; виды – в вещественные образы^а. Назначено поприще, или круг, каждому существу, по образу вѣчнаго явить силы свои, то есть изліяніе невидимаго во временной видимости и паки вступитъ в свое начало, то есть в свое Ничто. Край первый¹⁰⁷ и край послѣдній есть едино, и сіе едино есть Бог. Всѣ твари, вся природа суть приятелище, риза, орудіе: все сіе обветшает, свѣтсѣя, измѣнится; един Дух Божій, исполняющій вселенную, пребываетъ вовѣки. Богочеловѣкъ наш, – говорил он, – есть вѣнец наш: не умираем, но измѣняемся от смерти в живот¹⁰⁸, от тлѣнія в нетлѣніе. Умирают и умерли уже, имже бог чрево их и слава их в студи их¹⁰⁹. Грядет час и нынѣ есть, егда мертвіи услышат глас Сына Божія и, услышавше, оживут. Аще убо и нынѣ час есть, то почто на утріе, на тысящу лѣтъ, на нѣсколько вѣков и кругообращеній планет откладываем жизнь, смерть, воскресеніе, суд, глас Сына Божія? Нося уже в себѣ огонь неугасаемый мучительных желаній и чувствій и червь неусыпаемый угрызеній совѣсти, можем ли сказать, что мы еще не осуждены, что глас Сына Божія не слышится в нас еще, что труба Божія не низвела еще к нам Судію страшнаго, праведнаго, судящаго, якоже слышит он¹¹⁰ сердце наше?

Не довольствуясь бесѣдою о сем, приглашал он друга своего в лѣтнее время прогуливаться поздно вечером за город и нечувствительно доводил его до кладбища городскаго. Тут, ходя в полночь между могил и видимых на песчаном мѣстѣ от вѣтра разрытых гробов, разговаривал о безразсудной страшливости людской, возбуждаемой в воображеніи их от усобших тѣл. Иногда пѣлъ там что-либо приличное благодуществу; иногда же, удалясь в близъ лежащую рощу, играл на флейтраверѣ, оставя друга молодаго между гробов одного, яко бы для того, чтоб издали ему приятнѣе было слушать музыку. Сей, непримѣтно освобождаясь от пустых впечатлѣній, мечтательных страхов, в спокойствіи сердечном внутренно возсылал благодареніе Промыслу Божію за низпосланіе ему мудраго друга и наставника.

В 1764 году друг его вознамѣрился поѣхать в Кіев для любопытства. Скворода рѣшился сопутствовать ему, куда и отправились они в Августѣ мѣсяцѣ.

По приѣздѣ туда, при обозрѣваніи древностей тамошних, Скворода был ему истолкователем исторіи мѣста, нравов и древних обычаев и побудителем к подражанію духовнаго благочестія почивающих тамо усобших святых, но не жизни живаго монашества.

Многіе из соучеников его бывших, из знакомых, из родственников, будучи тогда монахами в Печерской Лаврѣ, напали на него неотступно, говоря¹¹¹:

^а Читай о сем книгу «De l'origine, usages et abus de la raison et de la foi», 238 pag. tom I⁽¹⁾.

– Полно бродить по свѣту! Пора пристать к гавани, нам извѣстны твои таланты, Святая Лавра прійметъ ты, аки матери свое чадо, ты будешь столбъ церкви¹¹² и украшеніе обители.

– Ах! преподобные! – возразил он с горячностію. – Я столботворенія умножать собою не хочу, довольно и вас, столбов¹¹³ во храмъ Божіемъ.

За сим привѣтствіемъ Старцы замолчали, а Скворода, смотря на них, продолжал: “Риза, риза! Коль не многих ты опреподобила! коль многих очаровала¹¹⁴! Мір ловитъ людей разными сѣтями, накрывая оныя богатствами, честями, славою, друзьями, знакомствами, покровительствомъ, выгодами, утѣхами и святынею, но всѣхъ нещастнѣе сѣть послѣдняя. Блаженъ, кто святость сердца, то есть щастіе свое, не сокрылъ в ризу, но в волю Господню!”

Старцы¹¹⁵ перемѣнялись в лицѣ, слушая сіе; но звонъ позвалъ ихъ, и они поспѣшили на молитву. Одинъ изъ нихъ просилъ Сквороду с другомъ его на завтра прогуляться за обитель¹¹⁶. Согласясь, пошли всѣ трое и сѣли на горѣ надъ Днѣпромъ. Отецъ Каллистратъ (такъ назывался онъ), обнявъ тутъ Сквороду, сказалъ: “О мудрый мужъ! Я и самъ такъ мыслю, какъ ты вчера говорилъ предъ нашею братіею, но не смѣлъ никогда слѣдовать мыслямъ моимъ. Я чувствую, что я не рожденъ къ сему черному наряду, а введенъ в оной однимъ видомъ благочестія, и мучу жизнь мою. Могу ли я?..” Скворода отвѣтствовалъ: “Отъ человѣка не возможно, отъ Бога же вся возможна суть”¹¹⁷.

По прошествіи нѣсколькихъ дней надлежало другу его возвращаться во свояси. Скворода, будучи упрошенъ родственникомъ своимъ, соборнымъ печерскимъ¹¹⁸ Іустиномъ¹¹⁹, остался в Кіевѣ.

Не прошло двухъ мѣсяцовъ, какъ онъ пріѣхалъ изъ Кіева паки в Харьковъ. Украину предпочиталъ онъ Малороссіи за воздухъ и воды. Рѣки почти всѣ цвѣтутъ в Малороссіи, отчего и воздухъ имѣетъ гнилость. Онъ обыкновенно называлъ Малороссію матерью, потому что родился тамъ, а Украину теткою по жительству его в оной и по любви его къ ней¹²⁰.

В Харьковѣ былъ Губернаторомъ Евдокимъ Алексѣевичъ Щербинин¹²¹ – человѣкъ, не имѣвшій учебнаго воспитанія, но одаренъ природнымъ здравымъ разумомъ, любитель наукъ, талантовъ, музыки, в которой и самъ онъ былъ весьма искусенъ и знающъ. Наслышась о Сквородѣ, призвалъ онъ его къ себѣ и, поговоря с нимъ, сказалъ ему:

– Честной человѣкъ! Для чего не возьмешь ты себѣ никакого извѣстнаго состоянія?

– Милостивый Государь! – отвѣтствовалъ Скворода. – Свѣтъ подобенъ театру: чтобъ представить на театрѣ игру с успѣхомъ и похвалою, то берутъ роли по способностямъ. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго разсуждалъ о семъ и по многомъ испытаніи себя увидѣлъ, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ самаго низкаго, простаго, безпечнаго, уединеннаго: я сію ролю выбралъ, взялъ и доволенъ¹²².

Губернаторъ, посмотрѣвъ на него с удовольствіемъ, полюбилъ его и сказалъ предстоящимъ:

– Вот умной человек! Он прямо щаслив; меньше было бы на свѣтъ дурачеств и недовольствій, если бы люди так мыслили.

– Но, друг мой! – продолжил Щербинин¹²³, отвѣдя его особенно из круга, – может быть, ты имѣешь способности к другим состояніям в общежитіи полезным, да привычка, мнѣніе, предувѣреніе...

– Если бы я почувствовал сего дня, – прервал рѣчь Скворода, – что могу без робости рубить Турков, то с сего же дня привязал бы я гусарскую саблю и, надѣв кивер, пошел бы служить в войско. Труд при врожденной склонности есть удовольствіе. Пес бережет стадо день и ночь по врожденной любви и терзает волка по врожденной склонности, несмотря на то, что и сам подвергается опасности быть растерзан от хищников. Ни конь, ни свинія не здѣлают сего, понеже не имѣют природы к тому. Склонность, охота, удовольствіе, природа, сила Божія, Бог есть то же. Есть склонности, есть природы злыя, и сіи суть явленіе гнѣва Божія. Человек есть орудіе, свободно и вольно подчиняющее себя дѣйствію или любви Божіей, то есть живота, или гнѣва Божія, то есть суда, добра или зла, свѣта или тьмы. Сіе напечатлѣнно ощутительно на кругообращеніи дня и ночи, лѣта и зимы, жизни и смерти, вѣчности и времени. Бог есть Бог живота¹²⁴, или любви, и Бог суда, или гнѣва^a. Всѣ твари суть грубые служебные органы свойств сих Верховнаго¹²⁵ Существа: один человек есть благороднѣйшее орудіе его, имѣющее преимущество свободы и полную волю избранія, а потому и цѣну, и отчет за употребленіе права сего в себѣ держащее. Отсюда естественно происходит понятіе о правосудіи, милосердіи и благодати во Творцѣ. А когда во Творцѣ, то и в тварях, наипаче же приближенных к нему даром разума. Отсюда власти, правительства, державы, семейства, общества, состоянія, отсюда родители, цари, начальники, воины, судіи, господіе, рабы; но един Бог во всѣх и вся в нем.

Щербинин в сладость послушал его и убѣждал его ходить к нему чаще.

Скворода, держась приличія того лица, которое избрал он представлять на театрѣ жизни, всегда удалялся знатных особ, великих обществ и чиновных знакомств; любил быть в малом кругѣ непринужденнаго обращенія с людьми откровенными; предпочитал чистосердечное обхожденіе паче всяких ласкательных приемов; в собраніях занимал всегда послѣднее мѣсто, ниже всѣх, и не охотно входил в бесѣду с незнакомыми, кромѣ простолюдинов.

Любимое, но не главное упражненіе его было музыка, которою он занимался для забавы и препровождал праздное время. Он сочинил духовные концерты, положи нѣкоторые псалмы на музыку, так же и стихи, пѣваемые во время Литургіи, которых музыка преисполнена гармоніи простой, но важной, проникающей, плѣняющей, умиляющей¹²⁶. Он имѣл

^a Мир сей и человек суть изъявленіе чудес, которыя Дух Бога невидимаго производит вещественно. Сей Дух чудес свидѣтельствует в явленіи своем о внутреннем состояніи бытій в любви или во гнѣвѣ, в добрѣ или во злѣ.

особую склонность и вкус к Акроматическому роду музыки. Сверх церковной¹²⁷, он сочинил многія пѣсни в стихах и сам играл на скрипкѣ, флейтраверѣ, бандорѣ и гусяхъ приятно и со вкусом¹²⁸.

В 1766 году по повелѣнію благополучно царствующей Екатерины II к харьковскимъ училищамъ, по предстательству Щербинина, прибавлены нѣкоторыя науки под названіемъ прибавочныхъ классовъ. Между прочіими назначено было преподавать благородному юношеству правила благодѣянія. Начальство признало способнѣйшимъ к сему Сковороду и пригласило его. Он охотнѣе принялъ сіе предложеніе и не захотѣлъ брать опредѣленнаго за классъ сей по окладу жалованья, почитая, что удовольствіе, которое находитъ онъ быть в семъ случаѣ полезнымъ по склонности своей, замѣняетъ ему всякую мзду. По сему поводу написалъ онъ в то время сочиненіе, извѣстное под симъ именемъ: «Начальная дверь къ Христіанскому добродѣянію для молодаго Шляхетства Харьковской губерніи».

Сочиненіе сіе содержало в себѣ простыя истинныя, краткія коренныя познанія должностей, относительныхъ до общежитія. Всѣ просвѣщенные люди признавали в ономъ чистыя понятія, справедливыя мысли, основательныя разсужденія, чувствительныя побужденія, благородныя правила, движушія сердце къ подобному себѣ концу высокому.

Но какъ все то основывалось на познаніи Бога и достойномъ почтеніи онаго, то Епископъ Бѣлградскій¹²⁹, бывшій тогда Епархіальнымъ, почитая такое разсужденіе в устахъ свѣтскаго человѣка за похищеніе власти и преимуществъ своихъ, вознегодовалъ на него с гоненіемъ; требовалъ книжицу на разсмотрѣніе; нашолъ нѣкоторыя неясности для него и сомнѣнія в рѣчахъ, и образъ ученія, не соотвѣтствующій обыкновенному правилу, почему и препоручилъ своимъ спросить Сковороду, для чего онъ преподавалъ наставленіе Христіанскаго добродѣянія различнымъ образомъ отъ обыкновеннаго? Сковорода отвѣтствовалъ: “Дворянство различествуетъ и одѣяніемъ отъ черни народной¹³⁰; для чего же не имѣтъ оному и понятій различныхъ о томъ, что нужно знать ему в жизни? Такъ ли, – продолжалъ онъ въ отвѣтъ, – Государя разумѣетъ и почитаетъ пастухъ¹³¹ и земледѣлецъ¹³², какъ министръ его, военачальникъ, градоначальникъ? Подобно и дворянству такія ли прилично имѣтъ мысли о Верховномъ¹³³ Существовѣ¹³⁴, какія в монастырскихъ¹³⁵ уставахъ и школьныхъ урокахъ¹³⁶?” По семъ отвѣтѣ все замолчало.

Сковорода, побуждаясь духомъ, удалился в глубокое уединеніе. Близъ Харькова есть мѣсто, называемое Гужвинское, принадлежащее помѣщикамъ Земборскимъ¹³⁷, которыхъ любилъ онъ за добродушіе ихъ. Оное покрыто угрюмымъ лѣсомъ, в срединѣ котораго находился пчельникъ с одною хижиною. Тут поселился Григорій, укрываясь отъ молвы житейской и злословія духовенства.

Предавшись на свободѣ размышленіямъ и ограждая спокойствіе духа безмолвіемъ, безстрастіемъ, безсуетностію, написалъ онъ тут первое¹³⁸ сочиненіе свое в образѣ книги, названное имъ «НАРКИССЪ, или о томъ: ПОЗНАЙ СЕБЯ». Прежнія его, до того писанныя малыя сочиненія были только отрывочныя, в стихахъ и прозѣ.

Продолжая там же свое пустынножительство, написал он другое сочинение, под именем: «Книга Асхань, о познании себе самага», которое приписал другу своему.

Лжемудрое высокоумие, не в силах будучи вредить ему злословием, употребило другое орудие – клевету. Оно разглашало повсюду, что Сковорода оуждает употребление мяс и вина и сам чуждается оных. А как известно, что такое учение есть ересь Манихейская¹³⁹, проклята от святых Соборов, то Законословы и дали ему прилагательное имя Манихейскаго ученика. Сверх¹⁴⁰ того доказывали, что он называет вредными сами по себѣ золото, серебро, драгоценныя вещи, одежды и проч[ая]. Как же Бог ничего вреднаго не сотворил, а всѣ тѣ вещи им созданы, то и заключали, что он богохульник.

Притом, поелику Сковорода удаляется от людей, чуждается обществ, бѣгает состоянія в общежитіи, скрывается в лѣса, то и выводили естественным послѣдствіем, что он не имѣет любви к ближнему, а потому и назвали его Мизантропом, то есть челоуѣконенавистником.

Сковорода, узнавши о сем и не желая, чтоб добрыя и простодушныя сердца соблазнились о нем сими разглашеніями клеветы, явился в город и, нашед в одном собраніи приличный случай к объясненію правил своих, говорил тако^а:

– Было время и теперъ бывает, что для внутренней моей економіи воздерживаюсь я от мяс и вина. Но потому ли лѣкарь оуждает, напримѣр, чеснок, когда велит поудержаться от употребленія онаго тому, у кого вредный жар вступил в глаза? Все благосотворено от всецѣдраго Творца, но не все всѣм всегда бывает полезно. Правда, что я совѣтовал нѣкоторым, дабы они осторожно поступали с вином и мясом, а иногда и совѣм от того отводил их, разсуждая горячую молодость их. Но когда отец младолѣтному сыну вырывает из рук нож и не дает ему употребленія оружейнаго пороуху, сам, однако же, пользуясь оными, то не ясно ли видно, что сын еще не может владѣть правильно тѣми вещами и обращать их в пользу, ради которой онѣ изобрѣтены? Вот почему приняли меня за Манихейскаго ученика. Не ложно то, что всякой род пищи и питія есть полезен и добр; но надлежит брать в разсужденіе время, мѣсто, мѣру, особу. Не бѣдственно ли было бы сосущему грудь младенцу дать крѣпкой водки? Или не смѣшно ли работавшему в потѣ лица весь день на служѣ дровосѣку подать стакан молока в подкрѣпленіе сил его? Как же несправедливо почли меня за Манихея, так и недостойно за челоуѣконенавистника и ругателя даров Божіих.

Когда Бог опредѣлил мнѣ в низком лицѣ быть на театрѣ свѣта сего, то должно уже мнѣ и в нарядѣ, в одѣяніи, в поступках и в обращеніи со степенными, сановными, знаменитыми и почтенными людьми наблюдать благопристойность, уваженіе и всегда помнить мою ничтожность пред ними. Сіе сам я стараюсь сохранить и прочіим совѣтовал дѣлать такожде, отчего и попал я во оклеветаніе. Оглагольники мои, если бы приписывали

^а Сіе самое объясненіе он описывает в письмѣ к нѣкоторому другу своему⁽¹²⁾.

мнѣ обыкновенныя слабости, или пороки, то сносно было бы мнѣ; но сіи языковредныя, представляя меня развращающим нравы, дѣлают меня еще душегубителем, то есть Еретиком¹⁴¹, и под сим видом запрещают, отговаривают, отсовѣтывают вступать со мною в знакомство, в бесѣду, в обращеніе. Я говаривал молодым людям совѣтовать с своею Природою, чтоб они на позорищѣ жизни могли сохранить благопристойность, приличную искусным дѣйствующим лицам; а если кто взял ролю, не совсѣм сродную ему, то старался бы, как можно удачнѣе оную представить и поступать без соблазнов, дабы хотя нѣсколько жалобы между людьми и роптанія пред Богом на состоянія свои уменьшились.

Слушавшіе тут друг на друга взглядывали, и никто ни слова не сказал ему на сіе. Сковорода, поклонясь всѣм, отправился тогда же в уединеніе.

В Изюмской округѣ Харьковской губерніи имѣли жительство дворяне Сошальскіе, которых брат меньшей¹⁴² просил тут же Сковороду пожить у него, предлагая ему спокойное пребываніе в деревнѣ его, гдѣ все по вкусу и охотѣ своей он мог найти, как и самага хозяина, ищущаго любви его. Сковорода поѣхал с ним в деревню его Гусинку¹⁴³, полюбил мѣсто и хозяев и поселился не в далеком расстояніи от деревни, в пасѣкѣ их. Тишина, безмятежіе, свобода возбудили в нем всѣ чувствія тѣх драгоценных удовольствій, которыя опытом извѣстны одним мудрым и цѣломудрым. “Мнози глаголют (так писал он к другу своему): что дѣлает в жизни Сковорода? Чѣм забавляется? Аз же во Господѣ возрадуюся, возвеселюся о Бозѣ, спасѣ моем. Радованіе есть цвѣт человѣчeskія жизни, – продолжал он, – оно есть главная точка всѣх подвигов; всѣ дѣла коеяждо жизни сюда текут. Суть нѣкіе, аки без главной точки живущіе, без цѣли, без пристани пловущіе. Но о развращенных я не говорю: свое всякому радованіе мило. Аз же поглумлюся, позабавлюся в заповѣдех Вѣчнаго. Все исходит в скуку и омерзѣніе, кромѣ сея забавы, и пути ея – пути вѣчны”¹⁴⁴.

Между сим круг жизни друга его доходил до той точки, на которой означается^a двупутіе Геркулесово. Он вознамѣрился ѣхать в столицу для службы; в 1769 году отправился туда и прибыл в Ноябрьрѣ.

Свѣтъ представился ему во всей великости своих прелестей. Потоп мыслей покрыл разум его, и бездна желаній отверзлась пред сердцем его. Но, приучась от наставника своего Сковороды относиться во всѣх своих предприятиях к мановенію внутренняго духа, силою его пробудился от обаятельнаго удивленія и, три года проживя в столицѣ, всегда хранил под державою его, соблюдал душевное спокойствіе. Блажен, аще бы неуклонно во всѣ текущія лѣта послѣдовал сему великаго совѣта Ангелу!

В 1770 году Сковорода, согласясь с Сошальским, поѣхали в Кіев. Родственник его Іустин был начальником Китаевской пустыни, что подлѣ Кіева. Сковорода поселился у него в монастырѣ и три мѣсяца провел тут с

^a Геркулесу предстали Минерва и роскош и звали его каждая в свой путь: сіе называется двупутіе Геркулесово⁽¹³⁾.

удовольствием. Но вдруг примѣтил в себѣ внутреннее движение^а духа непонятное, побуждающее его ѣхать из Кіева. Слѣдуя сему, по своему обыкновению, просит он Іустина, чтоб отпустил его в Харьков. Сей уговаривает его остаться. Григорій непреклонно настаит, чтоб отправить его. Іустин заклинает его всею святинею не оставлять его. Сей, видя нерасположеніе Іустина к отпуску его, пошел в Кіев к приятелям попросить, чтоб отправили его в Украину. Тѣ удерживают его, он отговаривается, что ему дух настоятельно велит удалиться из Кіева. Между сим пошел он на Подол, нижній город в Кіевѣ. Пришед на гору, откуда сходят на Подол, вдруг остановясь, почувствовал он обоняніем такой сильной запах мертвых трупов, что перенести не мог и тотчас поворотился домой^б. Дух убѣдительно погнало его из города, и он с неудовольствием отца Іустина, но с благоволеніем духа отправился в путь на другой же день.

Приѣхав через двѣ недѣли в Ахтырку-город, остановился он в монастырѣ у приятеля своего Архимандрита Венедикта¹⁴⁵. Прекрасное мѣстоположеніе и пріязнь добродушнаго Монаха сего успокоили его. Тут вдруг получили извѣстіе, что в Кіевѣ оказалась моровая язва, о которой в бытность его и не слышно было, и что город заперт уже.

Сердце его дотолѣ почитало Бога, аки раб, оттолѣ возлюбило его, аки друг. И о сем он рассказывал другу своему тако: “Имѣя разжєнныя мысли и чувствія души моей благоговѣніем и благодарностію к Богу, встав рано, пошел я в сад прогуляться. Первое¹⁴⁶ ощущеніе, которое осязал я сердцем моим, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполненіем. Введя в сіе расположеніе духа всю волю и всѣ желанія мои, почувствовал я внутрь себя чрезвычайное движеніе, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно изліяннє нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, от котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнем, и казалось, что в жилах моих пламенное теченіе кругообращалось. Я начал не ходить, но бѣгать, аки бы носим нѣким восхищеніем, не чувствуя в себѣ ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненнаго состава, носимаго в пространствѣ кругобытія. Весь мір исчез предо мною; одно чувствіе любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіе мое. Слезы полились из очей моих ручьями и разлили нѣкую умиленную гармонию во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніе и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновеніе Духу Божію”.

^а Душа мужа возвѣщати нѣкогда болѣе обыче, нежели семъ блюстителю высоцѣ, сидящїи на стражи. Книга Премуд[рости] Сирах[а], гл[ава] 37, ст[их] 18⁽¹⁴⁾.

^б Ксенофонт и Платон описывают различныя произшествія, гдѣ Сократов дух, так называемый Геній, предсказывал такія вещи, которых не можно истолковать из обыкновенных извѣстных естественных сил души. Когда его осудили на смерть и друзья его совѣтовали, чтоб он написал оправдательную рѣчь. “Я нѣсколько раз принимался писать оную, – сказал Сократ, – но Геній всегда мнѣ в том препятствовал. Может быть, угодно Богу, чтоб я умер нынѣ легкою смертію, пока на прїиду в старость многоболѣзненную и немощную уже”⁽¹⁵⁾.

По прошествіи двадцати четырех лѣтъ пересказывал он сіе другу своему с особенным чувствованіем, давая знать, коль близ нас есть Бог, колико промышляет о нас, хранит нас, якоже кокош птенцы своя, под крыль своя собрав¹⁴⁷, аще мы точію не удаляемся от него во мрачныя желанія воли нашей разтлѣнной.

Поживя нѣсколько у отца Венедикта, отправился он паки в Гусинку к Сошальским, гдѣ и занялся упражненіями сочиненій.

В 1772 году, в Февралѣ мѣсяцѣ, друг его поѣхал в чужіе краи и, быв во Франціи в разныхъ городѣхъ, прибыл в 1773 году в Швейцарію, в город Лозан.

Между многими умными и учеными людьми, каковых в Лозани нашол он, находился там нѣкто Даніил Мейнгард¹⁴⁸, человекъ отмѣннаго разума природнаго, имѣвшій дар слова, ученость рѣдкую, обширныя познанія, благонравіе философское. Он столько похож был чертами лица, обращеніем, образомъ мыслей, даромъ слова на Сквороду, что можно бы почестъ его ближайшимъ родственникомъ его. Другъ Сквороды познакомился с ним, и они друг друга столько полюбили, что Мейнгард, имѣя у себя подлѣ Лозани прекрасный загородный дом, сад и величайшую библіотечку, просил его располагать онымъ всѣмъ в свое удовольствіе, и сей пользовался всегда, как и многими свѣдѣніями от него.

Возвратясь из чужихъ краев и увидясь с Сквородою в 1775 году, рассказал ему друг его ту удивительную встрѣчу, по которой он нашол в Лозани похожаго человека на него чертами лица, свойствами, образомъ мыслей и дружбою к нему. Скворода возлюбил его заочно и с того времени начал подписывать на письмахъ и сочиненіяхъ своихъ имя свое тако: Григорій ВАР (евр[ейски] сын) Сава Скворода, Даніил Мейнгард.

И добрая, и худая слава распространилась о немъ во всей Украинѣ, Малороссіи и далѣе. Многіе хулили его, нѣкоторые хвалили, всѣ хотѣли видѣть его, можетъ быть, за одну странность и необыкновенный образъ жизни его, не многіе же знали его таковымъ, каковъ он в самой точности былъ внутренно.

По разнымъ обстоятельствамъ живал он у многихъ: иногда мѣстоположеніе по вкусу его, иногда же люди по Минервѣ его привлекали его проживать нѣкоторое время; непремѣннаго же жилища не имѣл он нигдѣ, почитая себя пришельцемъ на земли во всемъ разумѣ слова сего¹⁴⁹.

Полюбя Тевяшова¹⁵⁰, воронежскаго помѣщика, жил у него в деревнѣ и написал тут сочиненіе «Икона Алкивіадская», которое и приписал ему в память признательности своей к дому сему. Потомъ имѣл пребываніе в Бурлукахъ у Захаржевскаго¹⁵¹, ради приятныхъ положеній природы; жительствовал у Щербинина в Бабаяхъ¹⁵², в Ивановкѣ у Ковалевскаго¹⁵³, у друга своего в Хотетовѣ¹⁵⁴; в монастыряхъ Старо-Харьковскомъ, Харьковскомъ училищномъ, Ахтырскомъ, Сумскомъ, Святогорскомъ, Сѣннянскомъ и проч[ая] по нѣсколько времени. Иногда жил у кого-либо изъ сихъ и у другихъ, совершенно не любя ихъ пороковъ, но для того только, дабы чрезъ продолженіе времени, обращаясь с ними, бесѣдуя, разсуждая, нечувствительно привлечь ихъ в

познаніе себя, в любовь к истиннѣ, в отвращеніе от зла и примѣром жизни заставитъ любить добродѣтель. Впрочем, во всѣх мѣстах, гдѣ жил он, избиралъ всегда уединенный угол, жил просто, один, без услуги.

Харьков любил он и часто посѣщал его. Новый тамошній начальник¹⁵⁵, услыша об нем, желал видѣть его. Скворода пришел к нему по приглашенію его. Губернатор, увидя его в первой¹⁵⁶ раз и посмотря на него пристально, спросил его:

– Г[осподин] Скворода! О чем учит Библия?

– О человѣческом сердцѣ, – отвѣтствовал он. – Поваренныя ваши книги учат, как удовольствовать желудок; псовыя – как звѣрей давить; модныя – как наряжаться; Библия учит, как облагородствовать человѣческое сердце.

Нѣкто из ученых спросил его тут же: что есть Философія?

– Главная цѣль жизни человѣческой, – отвѣчал Скворода. – Глава дѣл человѣческихъ есть дух его, мысли, сердце. Всякъ имѣетъ цѣль в жизни, но не всякъ – главную цѣль, то есть не всякъ занимается главою жизни. Иной занимается чревом жизни, то есть всѣ дѣла свои направляет, чтоб дать жизнь чреву; иной – очам, иной – волосам, иной – ногам и другим членам тѣла; иной же – одеждам и прочіим бездушным вещам; Философія, или Любомудріе, устремляетъ весь круг дѣл своих на тотъ конец, чтобъ дать жизнь духу нашему, благородство сердцу, свѣтлость мыслям, яко главѣ всего. Когда дух в человѣкѣ весел, мысли спокойны, сердце мирно, то все свѣтло, щасливо, блаженно. Сіе есть Философія¹⁵⁷.

Из Харькова паки отправился он в Гусинку, любимое свое пустынножительство.

Любомудріе, поселясь в сердцѣ Сквороды, доставляло ему благосостояніе, возможное земнородному. Свободен от уз всякаго принужденія, суетности, искательств, попеченій, находил он всѣ свои желанія исполненными^a в ничтожествѣ оных. Занимаясь о сокращеніи нужд естественных, а не о распространеніи, вкушал он удовольствій, несравненных ни с какими щасливцами.

Когда солнце, возжегши безчисленныя свѣщи на смарагдо-тканной плащаницѣ, предлагало щедрою рукою чувствам его трапезу, тогда он, принимая чашу забав, нерастворенных никакими печальми житейскими, никакими воздыханіями страстными, никакими разсѣяностями суетными и, вкушая радованія высоким умом, в полном упоеніи благодушества, говаривал: “Благодареніе всеблаженному Богу, что нужное здѣлал не трудным, а трудное не нужным!”¹⁵⁸

Когда усталость в размышленіях заставляла его перемѣнить упражненія свои, тогда он приходил к престарѣлому пчелинцу¹⁵⁹, недалеко жительствовавшему в пчельникѣ, брал с собою в сотоварищество любимаго пса своего, и трое, составя общество, раздѣляли между собою вечерю.

^a Между всѣми упражненіями есть найхудшее желать; оно есть противность премудрости. Юнг, Ночь, 4⁽¹⁶⁾.

Ночь была ему мѣстом упокоенія от напряженій мысленных, нечувствительно изнуряющих силы тѣлесных; а легкій и тихій сон для воображенія его был зрѣлищем позорищ, гармонією природы представляемых.

Полуночное время имѣл он обычай всегда посвящать на молитву, которая в тишинѣ глубокаго молчанія чувств и природы сопровождалась Богомысліем^а. Тогда он, собрав всѣ чувства и помышленія в один круг, внутрь себя, и обозрѣвъ оком суда мрачное жилище своего перстнаго человѣка, так воззывал онѣя к началу Божію: “Встаните, лѣнливии и всегда низу поникшии ума моего помыслы! Возмитесь и возвыситесь на гору вѣчности!..” Тут мгновенно брань открывалась, и сердце его дѣлалось полем рати: самолюбіе, вооружась с міродержителем вѣка свѣтским разумом, собственными брѣнностями человѣческой слабостями и всѣми тварьми, нападало сильнѣйше на волю его, дабы плѣнить ея, возсѣсть на престолѣ свободы ея и быть подобным Вышнему. Богомысліе вопреки приглашало волю его к вѣчному, единому, истинному благу его, вездѣсущему, все исполняющему, и заставляло его облещись во вся оружія Божія, дабы возмощи ему стати противу кознем лжемудрїя¹⁶⁰. Какое бореніе! Колико подвигов! Возшумѣша и смятошася¹⁶¹: надлежало бодрствовать, стоять, мужаться. Небо и ад борются в сердцѣ Мудраго, и может ли он быть празден, без дѣла, без подвига, без пользы человѣчеству? Тако полуночные часы провождал он в бранном ополченїи противу сил мрачнаго Міра.

Возсіявающее утро облекало его во свѣт побѣды, и в торжествѣ духа выходил он в поле раздѣлять^б славословіе свое со всею Природою.

Сей был образ жизни его! “Не орю убо, ни сѣю, ни куплю дѣю, ни воинствую, – так писал он к другу своему из пустыни, – отвергаю же всякую житейскую печаль. Что убо дѣю? Се что: ВСЕГДА БЛАГОСЛОВЯЩЕ ГОСПОДА, ПОЕМ ВОСКРЕСЕНІЕ ЕГО¹⁶². Учуся, друг мой! благодарности: се мое дѣло! Учуся быть довольным о всем том, что от Промысла Божія в жизни мнѣ дано. Неблагодарная воля есть ключь адских мученій; благодарное же сердце есть рай сладостей. Ах, друг мой! Поучайся в благодарности, сидя в дому, иди путь, засыпая и просыпаясь; приеми и обращай все во благо, доволен сущими; о всем приключаемомъ тебѣ не воздавай безумїя Богу¹⁶³; всегда радуешься о всем, благодаряще, молися”¹⁶⁴.

Можно было жизнь Сквороды назвать жизнїю; не таково было тогда состояніе друга его.

Обращеніе в великомъ Свѣтѣ, удаля его мало-помалу от его самаго, заведя в лестныя внѣшности, усыпая в нем довѣріе ко внутреннему гласу

^а Достояннѣйшее молитвоприношеніе Богу есть исканіе истинны чистымъ сердцем: в семъ состоит Богомысліе⁽¹⁷⁾.

^б Веселіе мудрому мужу должностїю есть: безбожно бо Богобоязливому печалиться. Юнг, Нощь, IV⁽¹⁸⁾.

духа, простудя жар истиннаго любомудрїя, возгло в нем разум свѣтскїй и возбудило свойства, собственныя сему кругу бытія.

Свѣт облагоприятствовал его своими дарами, наложя на него усыпленіе¹⁶⁵, дал ему жену, друзей, приятелей, благодѣтелей, преданных, знакомых, свойственников, житейскія связи и выгоды. Но дары сіи напоены были соком корня их и свойствами начала их. Он увидѣл в щастїи превращеніе, в друзьях – измѣну, в надеждах – обман, в утѣхах – пустоту, в союзах – самовидность, в ближних – остуду, в своих – лицепрїятїе.

Таковы были послѣдствїя свѣтскаго круга, в которой попал он, оставя сам себя.

Удручен, изможден, изтощен волненїями свѣта, обратился он в себя самага, собрал разсѣянные по свѣту мысли в малый круг желанїй и, заключа оныя в природное свое добродушіе, прибыл из Столицы в деревню, надѣясь тамо найти брег и пристань житейскому своему обуванїю.

Свѣт и тамо искажил все. В глубоком уединенїи остался он один, без семейства, без друзей, без знакомых, в болѣзни, в печалех, в безпокойствах, без всякаго участїя, совѣта, помощи, соболѣзнованїя. Тогда он, возведя очи свои на позорище свѣта, на круг обстоятельств своих, на заблужденїя свои, которым он здѣлался жертвою, и видя, что не на камени основан был храм житейскаго щастїя его¹⁶⁶, в сердечном чувствїи сожалѣнїя, ободрясь добродушіем своим, воспѣл оную преисполненную истинны пѣснь:

“О Иерихон проклятый, как ты меня обманул!”¹⁶⁷ и проч[ая].

Промысл Божїй возрѣл на него в развалинах бытія его, воздвигнул дух Мудраго, сердце друга, и Сковорода семидесятирехлѣтнїй, по девятнадцатилѣтнем несвиданїи, одержим болѣзными старости, несмотря на дальность пути, на чрезвычайную ненастную погоду и на всегдашнее отвращенїе к краю сему, приѣхал в деревню к другу своему, село Хотетово, в двадцати пяти верстах от Орла, один раздѣлить с ним ничтожество его.

Бодрость духа, веселость нрава, мудрая бесѣда, свободное сердце от всякаго рабства свѣту, суетности, пристрастїям, торжество благодушїя, утвержденное на семидесятилѣтних столбах жизни и увѣнчаваемое при исходящих вѣка спокойствїем вѣчности, возбудили в другѣ его усыпленные силы разума, восперили чувства его, возвысили желанїя, устроили волю к волѣ Вседержителя.

Сковорода привез к нему сочиненїя свои, из которых многїя приписал ему; читывал оныя сам с ним ежедневно и между чтенїем занимал его разсужденїями, правилами, понятїями, каковых ожидать должно от челоуѣка, искавшаго истинны во всю жизнь не умствованїем, но дѣлом, и возлюбившаго добродѣтель ради собственной красоты ея.

Рѣчь доходила тут до разных толков, или Сект. “Всякая Секта, – говорил он, – пахнет собственностїю, а гдѣ собственномудрїе, тут нѣтъ главной цѣли, или главной мудрости. Я не знаю Мартынистов¹⁶⁸, – продолжал он, – ни разума, ни ученїя их; ежели они особничают в правилах и обрядах, чтоб

казаться мудрыми^а, то я не хочу знать их; если же они мудрствуют в простотѣ сердца¹⁶⁹, чтобъ быть полезными гражданами обществу, то я почитаю их; но ради сего нѣ для чего бы имъ особничествовать. Любовь к ближнему не имѣетъ никакой секты: на ней весь законъ и Пророки висятъ. Законъ природы, яко самонужнѣйшій для блага человѣческаго, есть всеобщій и напечатлѣнъ на сердцѣхъ каждого, данъ всякому существу, даже послѣдней песчинкѣ: благодареніе всеблаженному Богу, что трудное здѣлалъ не нужнымъ, а нужное не трудным¹⁷⁰!

Исканіе философскаго камня или превращеніе всѣхъ вещей в золото и содѣланіе состава из онаго, дабы продлить человѣческую жизнь до нѣсколькихъ тысячъ лѣтъ¹⁷¹, есть остатокъ Египетскаго плотолубія, которое, не могши продлить жизни тѣлесной, при всѣхъ мудрованіяхъ своихъ, нашло способъ продолжить существованіе труповъ человѣческихъ, извѣстныхъ у насъ подъ именемъ Мумій. Сія Секта, – говорилъ онъ, – мѣряя жизнь аршиномъ лѣтъ, а не дѣл, не сообразна тѣмъ правиламъ Мудраго, о которомъ пишется: ‘Поживе в малѣ, исполни лѣта долга’¹⁷². Сверхъ того, она ласкательствуетъ соблазнительно суетности человѣческой, похотоугодіямъ, гордости, зависти, любостыжанію; даетъ в мысляхъ перевѣсъ глѣбности, в сердцѣхъ – поводъ къ Саддукейству¹⁷³”.

Другъ его доводилъ бесѣду до исторіи С[вященнаго] писанія^б. “Многіе, – сказалъ Сковорода, – не разумѣя меня или не хотя разумѣть, клеветаютъ, якобы я отвергаю исторію ветхаго и новаго завѣта, потому что признаю и исповѣдую в оной духовный разумъ, чувствую Богописанный законъ и усматриваю Суцнаго сквозь буквальный смыслъ. Я пополняю симъ исторію, а не разоряю, ибо какъ тѣло безъ духа мертво, такъ и С[вященное] писаніе безъ вѣры; вѣра же есть невидимыхъ извѣщеніе¹⁷⁴. Когда я хвалю доблесть воина, неустрашимость, мужество, храбрость его, то симъ не уничтожаю нарядовъ его, ни оружія его. Нарядъ, убранство, оружіе воина есть исторія, а разумъ и слава сей исторіи есть духъ воина, дѣло его. Когда я, смотря на прекрасный храмъ, превозношу похвалами симметрію, пропорцію, великолѣпіе, то отношу сіе къ искусству здателя, къ красотѣ цѣлаго, отвергаю ли, изключаю ли кирпичь, извѣсть, желѣзо, песокъ, воду, каменщиковъ, ваятелей и проч[ая], какъ будто бы ничего того не бывало? Я удивляюсь разуму храма, но тѣмъ не отмещу наружности онаго.

Читая С[вященное] писаніе в намѣреніи научиться в немъ богопочитанію, богобоязливости, любви ближняго, повиновенію начальству, покорности ко властямъ подлежащимъ, усовершенію сердца во всѣхъ отношеніяхъ его, когда я найду, напримѣръ, исторію, что Ааронъ-первосвященникъ золотаго тельца жидовскаго, здѣланнаго ими в небытность его и покланяемаго отъ нихъ, бросилъ в огонь и растопилъ¹⁷⁵, то я не останавливаюсь тутъ на Химической работѣ, помня всегда, что Библия не есть наука Химіи, но книга священная,

^а Читай о семъ сочиненіи его «Потопъ Змійнъ», главу третію, в концѣ.

^б Читай о семъ сочиненіи[е] его подъ именемъ «Жена Лотова», примѣч[аніе] 4[-е].

поучающая святости нравов челоуѣка, способнаго внимать ученію ея. Я научаюсь от сея исторіи, что сердце челоуѣческое не можетъ быть безъ упражненія и что, когда удаляется от онаго мысль священная, понятіе истинны, духъ разума, то оное мгновенно повергается в занятія подлыя, неприличныя высокому роду его, и чтит, величает, боготворитъ презрѣнное, ничтожное, суетное. Сей разум исторіи назидаетъ меня много больше и споспѣшествуетъ внутреннему моему усовершенію, нежели какъ если бы я, узнавши, какъ золото передѣлывать мгновенно изо всего и все претворять в оное, занялся хотѣніемъ или упражненіемъ богатиться или химичествовать.

Я вѣрю и знаю, что все то, что существуетъ в великомъ мірѣ, существуетъ и в маломъ, и что возможно в маломъ мірѣ, то возможно и в великомъ, по соотвѣтствію оныхъ и по единству всеисполненія исполняющаго духа; но для сего не добиваюсь я знать, какъ и когда Мойсей раздѣлил море жезломъ в великомъ семъ мірѣ¹⁷⁶, в исторіи, а поучаюсь, какъ бы мнѣ в маломъ моемъ мірѣ, в сердцѣ, раздѣлить смѣсь склонностей природы непорочныя и растлѣнныя, и провести волю мою непотопленно по пути житейскаго бытія, дабы доставить себѣ во свое время свободу мыслей, то есть веселіе духа, или такъ называемое щастіе в жизни.

Не туда ли воззываютъ насъ оныя слова, часто провозглашаемыя в храмахъ нашихъ: “ПРЕМУДРОСТЬ ПРѢСТИ”¹⁷⁷? Что бо есть простое, аще не духъ? Что сложное, что смѣсь, состав, сотканіе, аще не плоть, исторія, обрядъ, наружность? Сими словами высокими побуждаемся къ возвышенію мыслей нашихъ выше видимаго обряда служенія, выше буквальнаго смысла, выше историческаго богочитанія. Распространи разумѣніе словъ сихъ по всему кругу вселенной, по всему лицу бытія твоего и увидиши Невидимаго, Силу Божію, Духъ Господень, воскресеніе. Что бо есть воскресеніе, аще не простота, очищенная отъ тлѣннаго состава, отъ множественности, отъ раздѣлимостей?

Но сіи историческіе Христіане, обрядные Мудрецы, буквальные Бого-слова, челоуѣки, духа не имущи¹⁷⁸, хулятъ то, чего не разумѣютъ”.

Иногда разговоръ его с другомъ касался смерти. “Страхъ смерти, – говорилъ онъ, – нападаетъ на челоуѣка всего сильнѣе в старости его. Потребно благовременно заготовить себя вооруженіемъ противу врага сего, не умствованіями, – онѣ суть не дѣйствительны, но мирнымъ расположеніемъ воли своей къ волѣ Творца. Такой душевной миръ приутоговляется издали, тихо втайнѣ сердца растетъ и усиливается чувствіемъ здѣланнаго добра, по способностямъ и отношеніямъ бытія нашего къ кругу, занимаемому нами. Сіе чувствіе есть вѣнецъ жизни и дверь безсмертія. Впрочемъ, переходитъ образъ міра сего и, яко соніе востающаго, уничтожается”¹⁷⁹.

Имѣла ли ты когда, – продолжалъ онъ, – приятныя или страшныя сновидѣнія? Чувствованія сихъ мечтательныхъ удовольствій или страха не продолжались ли только до проснутія твоего? Со сномъ все кончилось. Проснутіе уничтожило всѣ радости и страхи сонной грезы. Тако всякъ

человѣкъ по смерти. Жизнь временная есть^а сон мыслящей силы нашей. В продолженіи сна сего радости и печали, надежды и страхи касаются в мечтаніи чувствія нашего. Прійдет час, сон кончится, мыслящая сила пробудится, и всѣ временныя радости, удовольствія, печали и страхи временности сей исчезнут. В иной круг бытія поступит дух наш, и все временное, яко соніе встающаго, уничтожится. Жена егда родит, младенец вступает в новый порядок вещей, новое поприще бытія, новую связь существ, вмѣсто той, в каковой находился он в бытность свою во чревѣ матернем; и какое тут¹⁸⁰ различіе^б: чрево матери и великій міръ сей! По вступленіи младенца из того в сей, все предшедшее, тѣснота, мрак, нечистоты отрѣшаются от бытія его и уничтожаются.

Знаю, что многих умы ищут равновѣсія в награжденіях и наказаніях, полагая на свои вѣсы мѣру и число, дѣла человѣческія и суд Божій. Друг мой! Величайшее наказаніе за зло есть дѣлать зло, как и величайшее воздаяніе за добро есть дѣлать добро¹⁸¹. Любовь добродѣтели подобна свѣту огня. Зажи огонь, тотчас свѣтъ осіяет глаза твои; возлюби, возчувствуй охоту к добродѣтели, тотчас сердце твое освѣтится веселіем. Исполни, произведи в дѣло добродѣтели любовь, то корень сердца твоего напоишь туком блаженства и каких благословенных плодов можешь ожидать от сего! Любовь к порокам подобна потушенному огню: погаси огонь, тотчас тьма покрыла очи твои; не знаешь, куда идешь, нѣтъ тебѣ различія вещей; міръ не существует для тебя лучшею и величайшею частію: се наказаніе уже постигло тебя с самым дѣйством. Да не соблазняют тебя казистыя удовольствія развратных! Заглянь внутрь их^в: тут огонь мученій не угасает и червь угрызений не усыпает¹⁸². Если Бог вездѣ, то может ли беззаконник быть без него? Нѣтъ! Ах, нѣтъ! Бог есть в нем, судія его, мститель, терніе его, огонь и жупел, ДУХ БУРЕН, часть чаши их¹⁸³. Дух и вѣчность есть то же. Посему разумѣй живот вѣчный и муку вѣчную”.

Говорили иногда о превратностях свѣта. “Онѣ суть то, чѣм быть должны, – сказал он, – тут весна, лѣто, осень, зима суть свойства неотдѣляемая от круга Свѣта, подобно как утро и вечерь – от круга дневнаго. Все во времени содержимое должно быть коловратно, конечно, перемѣнно: неразумен, несчастлив, кто ищет, кто требует постоянства и вѣчности в нем! Когда же нѣсть постоянія в нем, то и любовь к нему должна имѣть конец; отсюда

^а Длѣсего С[вятый] Павел разбуживает, говоря: “Востани, спяй, и воскресни от мертвых”⁽¹⁹⁾ и “Убуждшеся видѣша славу его”⁽²⁰⁾.

^б Если бы младенец мог мыслить во утробѣ матери своей, то можно ли бы увѣрить его, что он, отдѣлившись от корня своего, на вольном воздухѣ приятнѣйшим свѣтом солнца наслаждаться будет? Не мог ли бы он тогда думать напротив и из настоящих обстоятельств его доказать невозможность такого состоянія? Столько же кажется невозможною жизнь по смерти заключенным в жизнь времени сего.

^в Угрызенія совѣсти суть духи черныя мученія и уязвляющія змѣи, молніи, проникающія ясныя истинны, суть Ад. Сія истинна ввѣрена на сохраненіе послѣднему часу человѣка. Юнг, Ночь, IV⁽²¹⁾.

печали, въздыханія, слезы, отчаянія. Не говори мнѣ о высокихъ чувствительныхъ душахъ! Слезы ихъ суть изліяніе природы, а не пристрастій^а, и есть нѣкое угѣшеніе плакать в свой час.

Вѣчность, ахъ вѣчность едина есть безпечаліе, постоянство, надежда! Положимъ сердца наша в силу ея и удѣлимъ себѣ от сокровищъ ея в брэнной сей временности тѣлеснаго бытія^б. Вѣчность и время единъ составъ суть, но не едино: одно – свѣтъ, другое – тьма; одно – добро, другое – зло; одно – глава, другое – хвост”.

Услыша в окрестности мѣста о прибытіи Сквороды к другу своему, многіе желали видѣть его, и для того нѣкоторые нарочно приѣхали туда в село Хотетово.

Из начальства правленія Орловскаго молодой человекъ, подошедъ к нему, привѣтственно сказал:

– Г[ригорій] С[авич]! Прошу полюбить меня.

– Могу ли полюбить вас? – отвѣчал Скворода, – я еще не знаю.

Другой из числа такихъ же, желая свести с нимъ знакомство, говорилъ ему:

– Я давно знаю вас по сочиненіямъ вашимъ; прошу доставить мнѣ и личное знакомство ваше.

Скворода спросилъ его:

– Какъ зовутъ вас?

– Я называюсь такъ именемъ и прозваніемъ N. N., – отвѣчалъ сей.

Скворода, остановясь и подумавъ, сказалъ ему:

– Имя ваше не скоро ложится на моемъ сердцѣ.

Простота жизни, высокость познаній, величайшій и долготнѣйшій подвигъ Сквороды в любомудріи опытномъ раздиралъ ризу лицемѣрія высокоумудрствующихъ и обнажалъ пустоту ихъ. Они, прикрывая зависть свою и наготу сердца листвіемъ сожалѣнія, говорили другимъ: “Жаль, что Скворода ходитъ около истинны и не находитъ ея!” В то время, когда сей увѣнчаваемъ уже былъ знаменами Истинны, а они, обвѣшны знаменіями соблазновъ, гордо и безстыдно являлись в личинѣ Истинны.

Старость, осѣнное время, непрерывная мокрая погода умножили расстройку в здоровьѣ его, усилили кашель и разслабленіе. Онъ, проживя у друга своего около трехъ недѣль, просилъ отпустить его в любимую имъ Украину, гдѣ онъ жилъ до того и желалъ умереть, что и сбылось. Другъ его упрашивалъ остаться у него зиму провести и вѣкъ свой окончатъ со временемъ у него в домѣ, но онъ сказалъ, что духъ его велитъ ему ѣхать, и другъ отправилъ его немедлѣнно.

Напутствуя его всѣмъ потребнымъ, давъ ему полную волю, по нраву его, выбрать, какъ хочетъ онъ, куда, с кѣмъ, в чемъ ѣхать ему, представилъ ему для дороги, в случаѣ надобности, нужный запасъ, говоря:

^а Est quaedam flere voluptas⁽²²⁾.

^б Двѣ сїи половины составляютъ едино: голодъ и сытость – пищу; зима и лѣто – плоды; тьма и свѣтъ – день; смерть и животъ – всякую тварь. Потопъ Зміинъ, гл[ава] 5.

– Возмите сіе; может быть, в пути болѣзнь усилится и заставит гдѣ остановится, то нужно будет заплатить...

– Ах, друг мой! – сказал он: – неужели я не приобрѣл еще довѣрія к Богу, что Промысл его вѣрно печется о нас и даст все потребное во благовременность¹⁸⁴?

Друг его замолчал с приношеніем своим.

1794 года, Августа 26 числа, отправился он в путь из Хотетова села в Украину. При растаніи, обнимая друга, сказал: “Может быть, больше я уже не увижу тебя! Прости! Помни всегда во всѣх приключеніях твоих в жизни то, что мы часто говорили: свѣт и тѣма, глава и хвост, добро и зло, вѣчность и время. Дух мой признал тебя способнѣйшим принять истинну и любить ея”.

Приѣхав в Курск, пристал он к тамошнему Архимандриту Амвросію¹⁸⁵, мужу благочестивому. Проживя нѣсколько тут ради непрерывных дождей и улуча ведро, отправился он далѣ, но не туда, куда намѣривал. В концѣ пути своего почувствовал он побужденіе ѣхать в то же мѣсто, откуда поѣхал к другу, хотя совершенно не расположен был. Слобода Ивановка помѣщика Ковалевскаго было то мѣстопробываніе, гдѣ нѣсколько времени жил он прежде и куда прибыл скончать теченіе свое.

Болѣзни старостію, погодою, усталостію от пути приблизили его к концу его. Проживя тут больше мѣсяца, всегда почти на ногах еще, часто говаривал с благодушіем: “Дух бодр, но тѣло немощно”¹⁸⁶. Помѣщик, видя изнеможеніе его крайнее, предложил ему нѣкоторые обряды для приуготовленія к смерти. Он, как Павел Апостол^а, почитая обряды обрѣзанія ненужными для истинно вѣрующих, отвѣтствовал, подобно как Павел же Іудеям обрядствующим. Но, представя себѣ совѣсть слабых, немощь вѣрующих и любовь Христіянскую, исполнил все по уставу обрядному и скончался Октября 29 числа, поутру, на разсвѣтѣ, 1794 года. Перед кончиною завѣщал предать его погребенію на возвышенном мѣстѣ близ роцци и гумна и слѣдующую здѣланную им себѣ надпись написать:

МІР ЛОВИЛ МЕНЯ, НО НЕ ПОЙМАЛ^б.

^а К Римл[яном], гл[ава] 3, с[тих] 28⁽²³⁾.

^б Высокомудрствующіе не оставили преслѣдовать его злословіем даже и во гроб, проповѣдуя в сонмищах и вездѣ, что Сковорода оставил надпись сію по себѣ из гордости и киченія. Много потребно имѣть дерзости, чтоб осмѣлиться увѣрять о сем! Чтоб болѣе оказать к нему и ввести его в презрѣніе и возвышеніе себя, то они стараются важно утверждать и изыскивают способы увѣрять, что Сковорода был способен к порокам. Дабы пред очами людей замѣнить добродѣтельную жизнь мнимовысокими своими знаніями таинств и правил, то они разгласили, якобы Сковорода при кончинѣ увидѣл заблужденія свои, состоявшія в непослѣдованіи толку их, признал оныя, просил прощенія через одного из братства их и раскаивался. Но как извѣстная святость жизни Сковороды и честныя правила его, имѣющія цѣлю любовь истинны и добродѣтели, а концем красоту и совершенство духа, были, так сказать, спицею в око лицемѣрам сим, то и не удивительно, что они пушают всякаго рода ядовитыя стрѣлы в память его; однако сим самым в чувствах

Имѣются многія сочиненія его, из которыхъ лучшій доставилъ онъ, писанныя всѣ рукою своею, другу своему; и о всѣхъ приложилъ списокъ своеручный при письмѣ къ другу слѣдующаго содержанія:

ЧИСЛО ТВОРЕНІЙ МОИХЪ:

- 1) Наркисс, узнай себе.
- 2) Симфонія: рѣх – сохранию пути моя.
- 3) Симфонія: аще не увѣси...
- 4) Неграмотный Марко¹⁸⁷.
- 5) Алфавитъ міра: о природѣ.
- 6) Разговоръ «Кольцо».
- 7) Древній мір.
- 8) Жена Лотова.
- 9) Брань Архангела Михаила с Сатаною.
- 10) Икона Алкивіадская.
- 11) Бесѣда I. Сіон.
- 12) Бесѣда II. Сіон.
- 13) Бесѣда III. Двое.
- 14) Діалог: Душа и нетлѣнный дух.
- 15) Благодарный Еродій.
- 15а) Убогій жаворонок¹⁸⁸.
- 16) О Христіанскомъ добронравіи, или Катехизис.
- 17) Асхань, о познаніи себя.

ПЕРЕВОДЫ:

- 1) О старости (Цицерон[а]).
- 2) О Божіи правосудіи. }
- 3) О смерти. }
- 4) О храненіи отъ долговъ. } (Плутарховы сочин[енія]);
- 5) О спокойствіи душевномъ. }
- 6) О возжелѣніи богатствъ. }
- 7) О уединеніи... (Сидронія).

Кромѣ сочиненій и переводовъ сихъ, многія на руссійскомъ, латинскомъ, еллинскомъ языкѣ, находятся письма его весьма поучительныя, писанныя къ другу и прочимъ; многія стихословія и другія сочиненія, которыхъ собраніе частію хранится у друга его.

Какъ онъ писалъ для своей стороны, то и употреблялъ иногда малороссійскія нарѣчія и правописаніе, употребляемое въ произношеніи малороссійскомъ. Онъ любилъ всегда природный языкъ свой и рѣдко принуждалъ себя изъясняться на иностранномъ; еллинскій предпочиталъ всѣмъ иностраннымъ.

простыхъ и правдолюбивыхъ сердецъ душа его приобретаетъ вѣщую красоту страждущей невинности и, сквозь мракъ смерти и клевету злобныхъ душъ сіяя внутреннимъ спокойствіемъ, представляется въ умахъ богорожденныхъ достигающимъ совершенства Мудраго Мужемъ.

Друг его написал сіе в память добродѣтелей его, в благодарность сердцу его, в честь отечества, в славу Бога.

1795 года, Февраля 9.
В селѣ Хотетовѣ.

НАГРОБНАЯ НАДПИСЬ
Григорію Савичу Сковородѣ,
в Бозѣ скончавшемуся
1794 года,
Октября 29 дня.

Ревнитель истинны, духовный Богочтец,
И словом, и умом, и жизнiю Мудрец;
Любитель простоты и от сует свободы,
Без лести друг прямой, доволен всѣм всегда,
Достиг на верх¹⁸⁹ наук, познавши дух природы,
Достойный для сердец примѣр, Сковорода.

М. К.

Михайло Ковалинський написав «Жизнь Григорія Сковороды» десь наприкінці 1794-го – на початку 1795 рр. Цей твір дійшов до нас в автографі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 26) та в кількох списках. Уперше надрукований Миколою Сумцовим у часописі «Киевская старина» під назвою «Житие Сковороды, описанное другом его М. И. Ковалинским» (див.: Киевская старина. – 1886. – Т. XVI. – Сент. – С. 103–150). Подаємо за автографом.

¹ Горацій. Оди, III, 30. У перекладі Андрія Содомори: “Смерті весь не скорюсь” [Квінт Горацій Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 89].

² В автографі: *верьховное*.

³ Євангелія від св. Івана 1: 3.

⁴ В автографі: *верьховнаго*.

⁵ Очевидно, Ковалинський нав’язується тут до слів св. ап. Павла: **И**бо єдинѣиъ дѣломъ мы вси во єдино тѣло крестіхомься, ище ідѣе, ище єлнии, ии рави, ии свободни: и вси єдинѣиъ дѣломъ напоихомься (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 12: 13).

⁶ В автографі: *церьквѣ*.

⁷ В автографі: “было его”, – а нарядковими цифрами вказано належний порядок слів.

⁸ Див. прим. 136 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сион».

⁹ Самійло Миславський (1731–1796 рр.) – видатний церковний діяч і богослов, вихованець Києво-Могилянської академії. У 1754 р. прийняв постриг. Був професором, префектом і ректором Київської академії, з 1761 р. – архімандрит Києво-Братського монастиря, а 28 грудня 1768 р. хіротонізований на єпископа білгородського та обоянського. З 1776 р. – єпископ ростовський та ярославський, а з 28 вересня 1783 р. – митрополит київський та галицький.

¹⁰ Сковорода навчався разом із Самійлом Миславським у класі філософії (1751–1753 рр.) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 73–74].

¹¹ Єлизавета Петрівна (1709–1761 рр.) – донька Петра I-ого та Марти Скавронської (майбутньої Катерини I-ої), російська імператриця з 25 листопада (6 грудня) 1741 р.

¹² У Сковороди був альти. Див.: “Григорей Савельев Сковорода алтыста...” [Отпуск именная указа даннаго Сенату о увольнении придворных певчих домов в Киеве и в Малороссии от всяких податей служб и постоев и о прочем // *Театральная жизнь России в эпоху Елизаветы Петровны. Документальная хроника 1741–1750.* Вып. 2. Часть первая / Сост. Л. М. Старикова. – Москва, 2003. – С. 478].

¹³ Архівні джерела свідчать, що Сковорода став співаком придворної капели 12 жовтня 1742 р. [див.: *Бородій М.* “Білі плями” біографії Г. Сковороди. З новознайдених архівних джерел // *Сковорода Григорій. Ідейна спадщина і сучасність.* – Київ, 2003. – С. 543].

¹⁴ Федір Степанович Вишневський (пом. 26 або 27 січня 1749 р.) – державний діяч Російської імперії, генерал-майор, керівник Токайської комісії.

¹⁵ Офен (*Ofen*) – німецька назва угорського міста Буда.

¹⁶ Тобто Братислава.

¹⁷ Переяславським єпископом був тоді Никодим Срібницький (кінець XVII ст. – 1751 р.) – церковний діяч, вихованець Києво-Могилянської та Московської слов'яно-греко-латинської академії; переяславським єпископом став 7 січня 1745 р. До цього був першим єпископом Санкт-Петербурзької єпархії.

¹⁸ Про новації Сковороди в діяльності віршування див.: *Чижевський Д.* Сковорода, яко реформатор віршування // *Чижевський Д.* Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 194–247.

¹⁹ Інакші версії: “*Alia est res sceptrum, alia – plectrum*”; “*Aliud sceptrum, aliud plectrum*” [Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 278]. За переказом, саме так відповів якийсь музикант цареві Птолемею, коли той у розмові про музику почав наполягати на власній думці.

²⁰ Книга Псалмів 100 (101): 7.

²¹ В автографі: *первый*.

²² Камлотний – зроблений з неваляної шерстяної тканини, яка називається “камлот”.

²³ Гарусний – зроблений з тонкої шерстяної тканини (чорної, білої чи кольорової), яка називається “гарус”.

²⁴ Слова “*Стефан Тамара*” в рукопису закреслено, а вгорі написано “С. Т.”. Степан Васильович Томара (1719–1794 рр.) – бунчуковий товариш, а під кінець життя – колезький радник. Його батько теж був бунчуковим товаришем (загинув у Кримському поході 1736 р., в якому брав участь як наказний переяславський полковник), а мати – баронеса Єлизавета фон Брінкен. Томара був власником десятка містечок, сіл і хуторів, зокрема й Каврая. Мав понад 1500 підданих.

²⁵ Ідеться про Василя Степановича Томару. Див. прим. 1 до поезії «*In natalem Basilii Tomarae, rueri 12 annorum*».

²⁶ Слово “*Тамара*” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.

²⁷ Ідеться про дружину Степана Васильовича Томари – Анну Василівну. Вона, так само, як і її чоловік, походила з козацької старшини. Її батьком був полтавський полковник Василь Васильович Кочубей, а матір'ю – Анастасія Данилівна Апостол.

²⁸ Слово “*Тамара*” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.

²⁹ Володимир Каліграф (у миру: Василь Крижанівський) (1716 – кінець 1770-х рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії, викладав тут-таки риторичку, а на початку 1755 р. за наказом київського митрополита Тимофія Щербацького виїхав до Москви на посаду префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії. Спочатку був проповідником у храмі Володимирської Божої Матері, а з вересня 1755 р. – префектом академії та професором класу філософії. Щоправда, в 1758 р. його було звільнено за “лютеранство” й заслано у Великий Устюг на посаду архимандрита Архангельського монастиря. Наступного року він став настоятелем Спаського монастиря в Ярославлі. Подальша доля невідома.

³⁰ Слово “Тройци” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.

³¹ Див. прим. 10 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 95).

³² Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.

³³ Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.

³⁴ У рукопису далі закреслено слово “только”.

³⁵ Спочатку це слово мало форму “увидѣл”, а потім початкова літера була закреслена.

³⁶ Спочатку в рукопису замість “чувственности, собственной” було написано “чувству собственному”.

³⁷ Це слово написане над рядком; спочатку були слова “вѣдѣнія и”, які потім закреслено.

³⁸ Спочатку це слово мало форму “чувствія”. Літера х дописана вгорі.

(1) Ці вірші звучать так: **Тогда внезапѣ привидѣніа ѡубо сновѣхъ лѣтѣхъ смѣтѣша ѡхъ, страши же нандѣша нечѣлвци; сѡнѣа бо, смѣтѣвшѣ ѡхъ, сѣе предвозвѣстѣшиа: да не вѣдѣлце, ѣгѡже рѣди сѣѣ страждѡтѣ, погѣбнѡтѣ** (Книга Премудрості Соломонової 18: 17, 19).

(2) Ковалинський не зовсім точний. У Таціта (Аннали, I, 65) мова йде про Авла Цецину Севера, полководця Юлія Цезаря Клавдіана Германіка. Восени 14 р. н. е., напередодні битви з вождем херусків Армінієм, котрий розгромив перед цим легіони Вара в Тевтобурзькому лісі, Цецину “налякав бентежний сон, адже він бачив і чув Квінтілія Вара, який, залитий кров'ю, піднявся з болота й ніби кликав його, але той не пішов за ним і відштовхнув його простягнуту руку” [Корнелій Тацит. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 37]. А далі, у книзі II, 14, розповідається про “гарний сон” Германіка.

(3) Про цей сон ідеться в діалозі Платона «Федон» (60e–61b). Пор.: “Не раз протягом усього життя переслідувало мене одне й те саме сновидіння. Щоправда, воно з'являлося мені раз у такому, раз в іншому вигляді, але слова я чув завжди однакові: ‘Сократе, твори і держай на ниві Муз’” [Платон. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 237].

(4) Про цей епізод ідеться в платонівському діалозі «Крітон» (44b). Пор.: “Мені при-виділося: до мене підійшла жінка, велична і гарна, вбрана в білу сукню, покликала мене й сказала: ‘Сократе! Третього дня ти прибудеш до Фгії полів урожайних’” (останні слова – вірші із «Ліади» [IX, 363]) [Платон. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 43].

³⁹ Мова йде про те, що стародавні греки називали *δνειρος* – віщий сон, божественна настанова. Такий сон, з одного боку, звільняє людину від клейкості світу та історії, а з другого, – мотивуючи дію, здійснює волю божества [див.: Молок Д. Ю. Сон Сципиона (Сновидение и политика в Древнем мире) // Сон – семиотическое окно. Сновидение и событие. Сновидение и искусство. Сновидение и текст. XXVI-е Випперовские чтения. – Москва, 1993. – С. 32–40].

⁴⁰ Див. прим. 3 до візії «Сон».

⁴¹ Див. прим. 4 до візії «Сон».

⁴² Спочатку це слово мало форму “человѣк”. Літера у дописана згодом замість прикінцевого *єра*.

⁴³ Спочатку тут було написано слово “сродно”, потім воно перекреслено, а вгорі написано “способен”.

⁴⁴ Далі закреслено слова: “во плоти Ангелом, Богочеловѣком”.

⁴⁵ Далі закреслено слова: “бѣсом, идолом”.

⁴⁶ Спочатку було написано “свѣтскаго”, потім це слово перекреслено, а вгорі написано “внѣшняго”.

⁴⁷ Ковалинський має на думці слова: **Бѣже, вѣже мой, къ тебѣ ѡттрению: возжади тебѣ дѣша моѣ, коль множицею тебѣ плоть моѣ, въ земли пѣстѣ и непроходѣ и безводѣ** (Книга Псалмів 62 (63): 2).

⁴⁸ Це слово написане над рядком.

⁴⁹ Спочатку було написано “Божіе”, потім це слово закреслено й угорі написано “истинны”.

⁵⁰ Спочатку було написано “жизненняя”, потім це слово закреслене, а замість нього вгорі написано “внутреннего чувства”.

⁵¹ Пісня 2-а циклу «Сад божественных гѣсней».

⁵² Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т”.

⁵³ Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т”.

⁵⁴ Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁵⁵ Див. прим. 138 до циклу «Сад божественных гѣсней».

⁵⁶ Див. прим. 667 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁵⁷ В автографі: *церкви*.

⁵⁸ Див. прим. 24 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 95).

⁵⁹ Ковалинський має на думці Арістотеля. Див.: *Арістотель*. Політика I, 1, 12. 1253a25–30.

⁶⁰ Слово “упражнение”, яке Ковалинський уживає 12 разів, не тільки позначало будь-яке заняття, але й відсилало до старої традиції “духовних вправ” (“турбота про себе”, “турбота про душу”), – починаючи від грецької філософії і закінчуючи Ігнатієм Лойолою [див. про це, зокрема: *Ігор Ісіченко, архієп.* Духовність Ігнатія Лойоли і барокова риторична культура України // *Ігор Ісіченко, архієп.* Мій дім – буде домом молитви. – Харків; Львів, 2005. – С. 205–222] та відповідними творами XVIII століття, зокрема листами Сковороди до Ковалинського. Пор.: “Під назвою «Духовні вправи» маємо на думці будь-який спосіб випробування совісті, роздуми, споглядання, словесні та мисленні молитви й інші духовні дії... Адже, як прогулянку, ходьбу, біг називають тілесними вправами, так усі способи, якими душа готується й наставляється до звільнення від усіх безладних потягів, а якщо вони будуть подолані, до пошуку й віднайдення Божої волі стосовно влаштування свого життя та вічного порятунку називають ‘вправами духовними’” [Св. *Ігнатій Лойола*. Духовные упражнения. Духовный дневник. – Москва, 2006. – С. 19]; “Вправи в Божій присутності є чудовим засобом досягнення досконалості, якщо людина постійно займається ними впродовж тривалого часу... Можна вбачати вправи в Божій присутності в чистому зверненні до Нього, щоб схилити Його до спільних з нами дій, щоб Він наповнив нас ущертъ своїм божественним духом, щоб став нашим світлом у густому мороці, нашою силою в слабкості, нашою втіхою в горі, одним словом, нашим усім у всьому” [(*Діюта де Мамбрини М. Ф.*) Присутствие Божіе. – Москва, 1798. – С. 11–12, 42].

⁶¹ Можливо, Ковалинський має на думці слова: **цѣнникъ бѣа вышняго** (Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 18; Послання св. ап. Павла до євреїв 7: 1).

⁶² Увага до самого себе – основна ідея і грецьких та римських духовних вправ, і “мудрого нарцисизму” Сковороди. Не шукати себе поза самим собою закликали також Августин,

Тома Кемпійський, Ян Амос Коменський, а у «Вибраних місцях з листування з друзями» Миколи Гоголя ця думка звучить так: “Ни в каком случае не своди глаз с самого себя. Имей всегда в предмете себя прежде всех... Позаботься прежде о себе, а потом о других; стань прежде сам почище душою, а потом уж старайся, чтобы другие были чище” [Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 8. – С. 282–283].

⁶² У рукопису далі закреслено: “частію монахами”.

⁶³ В автографі: *Верховным*.

⁶⁴ Див. прим. 17 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствии души».

⁶⁵ Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

⁶⁶ Див. прим. 21 до циклу «Басни Харьковскія».

⁶⁷ Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

⁶⁸ Усталений, суто ексклюзивістський, погляд на це питання старі українські богослови могли формулювати, наприклад, так: хоча поганські філософи “так много писали о добродѣтелях..., так много наук прекрасных сложили о укрощеніи душевных страстей, о управленіи обычаев наших подлуг разума и совѣсти..., сами так цнотливое и воздержное житіе проводили, обаче ничтоже у Бога себя заслужили, не были бо в ласць Божіей” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 215].

⁶⁹ Це слово дописане над рядком.

⁷⁰ Ковалинський має на думці слова: **И** вась сѣцихъ прегрѣшѣньми мѣртвыхъ и грѣхѣи вѣшини, вѣ нѣже иногда ходѣте по вѣкѣ мѣра сегѡ, по кнѣзю власти воздѣшныа, дѣха, иже нѣ дѣйствѣетъ вѣ сынѣхъ противленѣа (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 1–2).

⁷¹ В автографі: *Верховный*.

⁷² Це – переклад гр. *μυσταγωγία* – ‘упровід чи посвячення в таїнства’.

⁷³ Слова “или в дѣлѣ” дописані іншим чорнилом.

⁷⁴ Це слово дописано над рядком.

⁷⁵ В автографі: *перввыя*.

⁷⁶ Див. прим. 15 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

⁷⁷ Філон Олександрійський (гр. *Φίλων Ἀλεξανδρεὺς*) (бл. 25 р. до н. е. – 50 р. н. е.) – юдейський філософ-платонік та богослов. Сковорода високо цінував Філона й покликався на нього у своїх творах. Мабуть, найбільший вплив на Сковороду Філон справив у ділянці гносеології. Принаймні свого часу Дмитро Чижевський дійшов висновку, що “теорія пізнання Сковороди є здебільшого та назарал філонівською” [Čyževskij D. Skovoroda-Studien: II. Skovoroda Erkenntnislehre und Philo // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1933. – Bd. X. – S. 56]. Зокрема, саме Філон започаткував науку про об’явлення Бога “в трьох світах” (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою філософією. “Глумачення священних творів полягає в тому, що через алегорію вони вказують на прихований у них сенс... Весь закон схожий на живу істоту, і його тіло – це буквальні приписи, а душа – закладений у словах невидимий сенс (τὸν ἐναποκεῖμενον ταῖς λέξεσι ἄορατον νοῦν), у якому розумна душа починає виразно бачити споріднене (ἐν ᾧ ἦρατο ἡ λογικὴ ψυχὴ διαφερόντως τὰ οἰκεία θεωρεῖν), неначе, побачивши в дзеркалі імен дивовижну красу думок, розкривши та розгадавши символи, вивівши на світло голі думки, вручає їх тим, хто годен за допомогою легкого натяку споглядати неявне через явне (τὰ ἀφανῆ διὰ τῶν φανερῶν θεωρεῖν)” [Про споглядалне життя, 78; цит. за: Матусова Е. Д. Філон Олександрійський – коментатор Ветхого Завета // Філон Олександрійський. Толкования Ветхого Завета. – Москва, 2000. – С. 35]. Символічно Філон потрактував (так само, як і Сковорода)

навіть поняття творення (креації). Окрім того, Філон обстоював такі важливі для Сквороди ідеї, як “обожнення” (*θεώσις*), людина-мікрокосмос, “внутрішня людина” (“небесний Адам”), Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сквороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я і прикметну для Сквороди антитетичну манеру думання.

⁷⁸ Див. прим. 159 до циклу «Басни Харківськія».

⁷⁹ Див. прим. 133 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁸⁰ Лукіан (гр. *Λουκιανός Σαμοσατεύος*) (бл. 120 – після 180 р.) – давньогрецький письменник, родоначальник жанру сатиричного діалогу. Був дуже популярний у XVIII ст. Скворода ніде прямо не покликався на цього автора. Одначе, можливо, саме з Лукіанової сатири «Невігласу, котрий купував багато книжок» він бере приказку: “Обезьяна обезьяною и в золотом характеръ” («Басни Харківськія»), із сатири «Похвала мусі» – приказку “*Ex musca elephantem*” («Бєсьда 1-я»), услід за діалогом «Ікаромєніпп, або Захмарний політ», говорить про афінські “соборища обезьян философских” («Алфавит») та виводить самого себе як персонажа під ім'ям *Друга* («Наркісс»).

⁸¹ Климент Олександрійський (гр. *Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς*; лат. *Clemens Alexandrinus, Titus Flavius Clemens*) (бл. 150 – бл. 215 рр.) – другий (після Пантена) ректор Олександрійської школи, автор численних філософських та богословських творів, найславнішим з-поміж яких є «Стромати». Скворода досить часто йде вслід за Климентом, інтерпретуючи текст Біблії. Так, яскравий сквородинський образ Христа, що сміється, нав'язується до Климентової префігурації “Ісаак – Христос”. Климентові «Стромати» певною мірою позначилися також на сквородинському потрактуванні ідеї себепізнання (принаймні характерне для Сквороди ототожнення старогрецького гасла “пізнай себе” з Мойсеевим закликом слідкувати за собою має виразу паралель із другою книгою «Строматів») та дружби як щирої християнської любові (*αγάπη*). Навіть свій улюблений Епікурів вислів: “Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним”, – Скворода подає, певно, за Климентом. Та й інтерес нашого філософа до єгипетського символічного письма міг бути (принаймні почасти) інспірований Климентом, адже саме той уперше подав був його докладний опис та класифікацію.

⁸² Оріген (гр. *Ὠριγένης*) (185–254 рр.) – видатний олександрійський богослов та філософ, який зробив першу спробу систематичного викладу засад християнської науки («Про першооснови»). Бувши одним з улюблених письменників Сквороди, він справив помітний вплив на світогляд нашого філософа. Саме Оріген міг інспірувати роздуми Сквороди про вічність матерії (згідно з Орігеном, матерія є така ж стара, як і час), про всеосяжну віднову творива, тобто про його повернення до Бога (*ἀποκατάστασις πάντων*), про Божі ймення (на думку Орігена, Бог не має властивого собі імені), про пізнання як спогад (*ἀνάμνησις*) тощо. Однак найвиразніше вплив Орігена на Сквороду виявляється в ділянці біблійної герменевтики. Скворода, так само, як і Оріген, наголошує на символічності Святого Письма (буквальний сенс – лушпиння, прихований – єство), а міркування Сквороди про безглуздість буквального розуміння Біблії часом майже дослівно повторюють орігенівські.

⁸³ Ніл (гр. *Νείλος*) Синайський (Старший, Пісник) (пом. 450 р.) – святий, учень Івана Златоуста, письменник і аскет.

⁸⁴ Діонісій Ареопатітський (гр. *Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης*) (I ст. н. е.) – учень святого апостола Павла. Діонісієві приписують авторство корпусу релігійно-філософських творів під назвою «Ареопатітики». «Ареопатітики», що засновуються передовсім на вченні Прокла Діадоха (412–485) та є найбільш яскравою пам'яткою християнського неоплатонізму,

належали до улюбленої лектури Сковороди. Подейкують, нібито Сковорода повсякчас носив із собою, окрім Біблії, також «Ареопагітики». Науку Сковороди єднає з «Ареопагітками» ідея позачасового існування Бога та світу, розуміння душі як безугавного руху, всеосяжний символізм, зокрема негативне ставлення до буквального розуміння Святого Письма, а також ціла низка символів та парадоксально-антитегічних формулювань.

⁸⁵ Див. прим. 42 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 97).

⁽⁶⁾ Див. про це: *Ушкалов Л.* Боже об'явлення // *Ушкалов Л.* Українське барокове богослов'я. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 39–59.

⁽⁷⁾ Цей вірш звучить так: **Похвалїтисѧ же не пользѣтѣ мнѣ: прїидѣ во вѣ видѣнїѧ и ѡкровѣнїѧ гдѧ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 1).

⁽⁸⁾ Ці вірші звучать так: **ѡко ѡгда нападѣтѣ страхѣ люте на челоуѣки, во дреманїнхѣ на лѡжи: тогда ѡкрыѣтѣ ѡумѣ челоуѣчєскїѣ, видѣнїѣи страха тацѣи ихѣ ѡстрашїтѣ** (Книга Йова 33: 15–16).

⁸⁶ Історію св. отроків Ананії, Азарії та Мисаїла, які за наказом царя Навуходоносора були кинуті у вогненну піч, див. у Книзі пророка Даниїла 3: 19–28.

⁸⁷ Слова “Троїцкому священнику” в рукопису закреслено, а над рядком написано “Т. С.”.

⁸⁸ Ідеться про священника харківської Троїцької церкви отця Бориса Єнкевича.

⁸⁹ Це слово дописане над рядком.

⁹⁰ Це слово дописане над рядком.

⁹¹ В автографі: *тварьным.*

⁹² В автографі: *перьвому.*

⁹³ В автографі: *перьвобытным.*

⁹⁴ Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 12: 1–2. Пор.: **Нетлѣнный во дѣхѣ твоѣѣ єсть во всѣхѣ. Тѣмже заблѣдѡущїхѣ помѡлѡ ѡблїчѣши, и вѣ нїхѣ согрѣшѡтѣ, воспомїнѡѡ ѡчїнїши, да прѣлїнївшєсѧ ѡ слѡбы вѣрѡтѣтѣ вѣ тѣ, гдѣ.**

⁹⁵ Спочатку було написано “полова”, а потім виправлено на “плева”.

⁹⁶ Можливо, Ковалинський має на думці слова: **Всѡкъ рождѣнный ѡ вѣа грѣхѡ не творїтѣ, ѡкѡ сѣмѡ ѡгнѡ вѣ нѣмѣ прѣвѣвѣтѣ: и не мѡжетѣ согрѣшѡтї, ѡкѡ ѡ вѣа рождѣнѣ єсть** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 9).

⁽⁹⁾ Ідеться про трактат Плутарха «Про Сократового демона».

⁹⁷ Пор.: “И возшедшаго на небеса, и сѣдѡщаго одєсную Отца...” [*Могила П.* Євхологїон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46].

⁹⁸ Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

⁹⁹ Згідно з грецькою міфологією, Мінерва (Афіна) мала народитися від першої дружини Зевса богині Метїди. Однак Уран і Гея попередили Зевса, що коли в Метїді народиться син, то він буде сильніший за нього самого. Отож, коли Метїда понесла, Зевс проковтнув її. Перегодом він звелів розбити собі голову, і звідти з'явилась Мінерва.

¹⁰⁰ Спочатку було написано “хвастуна”, потім закреслено, а над рядком написано “гордаго”.

¹⁰¹ Далі закреслено слова: “роскошного монаха”.

¹⁰² Можливо, і сама імператриця знала щось про Сковороду. Принаймні збереглася легенда про те, що вона просила князя Григорія Потьомкіна, чиєю канцелярією управляв Михайло Ковалинський, розшукати філософа й запросити його переселитися до Санкт-Петербурга, але Сковорода відмовився. Існують перекази навіть про те, що чи то десь під Лисою горою в Харкові, чи біля Пан-Іванівки імператриця зустрічалася зі Сковородою під час своїх відвідин Харкова в 1787 р. Зрештою, Сковорода й Катерина II мали одного

спільного вчителя – Симона Тодорського, котрий навчав Сквороду чужих мов, а принцесу Софію Фредеріку Августу – майбутню імператрицю Катерину – православного «Символу віри». Крім того, Скворода, будучи співаком придворної капели, міг бачити Катерину, скажімо, влітку 1744 р., під час церемонії її обручення з Петром Федоровичем, а Ковалинський написав на честь імператриці дві оди.

¹⁰³ Дали закреслено слово “хвастуном”.

¹⁰⁴ Спочатку було написано слово “очертило”, потім воно виправлено на “очернило”.

¹⁰⁵ Ковалинський має на думці слова: *Сквѣрныхъ же ѿ бѣвѣихъ бѣсней ѿрницѣиса, ѿвѣчѣй же себѣ ко бѣгочѣтїю* (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

¹⁰⁶ В автографі: *первоначальное*.

¹⁰⁷ В автографі: *первѣый*.

¹⁰⁸ Очевидно, Скворода нав'язується тут до слів: *Мы вѣмы, ѿкъ прендѣхомъ ѿ смертїи вѣ животъ* (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 14).

¹⁰⁹ Пор.: *ѿиже кончїна погїбель, ѿиже вогъ чрѣво, ѿ слава вѣ стѣдѣ ѿхъ, ѿже земнаѣ мѣдрствѣютъ* (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).

¹¹⁰ В автографі: *Первая*.

¹¹¹ Автор цієї книги – лозанський пастор Марк Філіпп Дютуа-Мамбріні (Du Toit-Mambrini), а її повна назва чудово окреслює коло питань і тем, які були цікаві для масонів: «De l'origine des usages, des abus, des quantités et des mélanges de la raison et de la foi. De l'évidence morale; causes de son peu d'effet. Objections des incroyables réfutées. Des cieus purs et des impurs. De l'esprit astral. Des cinq espèces de magie. De l'immortalité d'esprit. De la puissance du prince de l'air. Du magnétisme et du somnambulisme. Prophéties et prodiges des payens. Des sages d'entre eux. Des trois révélations. De la croix, loi universelle. De Mahomet. Des passions. De l'amour propre. De la sensibilité. Des inspirés et des illuminés modernes de tous les degrés. Des sens mystiques. Chronologies égyptiennes éclaircies. Des moraves, pietistes, anabaptistes et d'autres. Du serment etc.» (Paris; Lausanne, 1790. – Vol.1–2) («Про походження звичаїв, хибних поглядів і про різні поєднання розуму та віри. Про моральну очевидність; про причини її малої дієвості. Спростовані заперечення безвірників. Про небеса чисті й нечисті. Про астральну душу. Про п'ять різновидів магії. Про безсмертя душі. Про могутність князя повітря. Про магнетизм та сомнамбулізм. Пророцтва та провіщання поган. Про наймудріших серед них. Про три одкровення. Про хрест, загальний закон. Про Магомета. Про пристрасті. Про любов до себе. Про чутливість. Про посвячених та просвічених нашого часу всіх ступенів. Про містичні почуття. Пояснення єгипетських хронологій. Про моравських братів, пієтистів, анабаптистів та інших. Про клятву тощо»). Князь Микола Микитович Трубецької сповіщав 13 лютого 1791 року Олексія Михайловича Кутузова: “Книгу, про яку ти мені писав, тобто «De l'origine des usages, des abus etc.», я дістав і перший том уже прочитав. Ця книга, на мою думку, напевно написана з помазання, та мало хто з тих, які не студіювали великого Бема, збане її, і вона, так само, як Бем, повинна видатися сміттям для тих нібито велетнів, а насправді карликів, котрі не насмілюються злітати духом вище чуттєвих речей і, перебуваючи на рівні скотини, гадають, спираючись на чуття та на те, що походить від них та від їхнього уявлення, що вони – філософи, і, не розуміючи істини, дерзновенно її відкидають, і які, так само, як селянин, що не має уявлення про електричну силу, побачивши її чи, краще сказати, почувши про неї, вважає сказане йому обманом або чортівнею й готовий переслідувати та знищувати тих, хто знається на електричній силі, немов обманщиків та еретиків. Це, друже мій, звичайна доля тих, хто відходить від рівня скотини, – щоб ті, хто залишається на тій лінії, переслідували їх, проклинали й намагалися знищити, і це є їхній досвід та чистилище на землі, і горе їм і в цьому, і в майбутньому

житті, якщо вони повернуть назад і ради страху людського насміяться знов повернутись на рівень скотини” [Барсков Я. Л. Переписка московских масонов XVIII-го века. 1780–1792 гг. – Петроград, 1915. – С. 91].

¹¹⁰ Це слово дописане над рядком.

¹¹¹ Далі закреслено слово “кругом”.

¹¹² В автографі: *церькви*.

¹¹³ Далі закреслено: “не отесаньх”.

¹¹⁴ Спочатку було написано слово “окаянствовала”, потім воно закреслене, а над ним написано “очаровала”.

¹¹⁵ Спочатку було написано слово “Монахи”, потім воно закреслене, а над ним написано “Старцы”.

¹¹⁶ Спочатку було написано слово “монастырь”, потім воно закреслене, а над ним написано “обитель”.

¹¹⁷ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: *оу челоуѣкъ сѣ невозмѣжно ѣсть, оу бѣ же всѣ възмѣжна.*

¹¹⁸ Далі закреслено слово “типографом”.

¹¹⁹ Див. прим. 5 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».

¹²⁰ Пор. лист Сковороди до Михайла Ковалинського (№ 78).

¹²¹ Слова “Євдоким Алексѣевич Щербинин” закреслено, а вгорі замість них написано “Е. А. Щ.”. Євдоким Щербинін (1728–1783 рр.) був призначений губернатором Слобідсько-Української губернії в 1764 р.

¹²² Див. прим. 49 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

¹²³ Слово “Щербинин” перекреслено, а над ним написано “Щ.”.

¹²⁴ Фразу “Бог живота” взято з Біблії. Див., наприклад: *молітва бѣ животѣ моєму* (Книга Псалмів 41 (42): 9).

¹²⁵ В автографі: *Верховнаго*.

¹²⁶ Як стверджував Григорій Квітка-Основ’яненко, Сковорода був також творцем “придворного” напіву літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы». “А крім того, – казав він, – Сковорода скомпонував веселий та урочистий піснеспів «Христос воскрес» й пасхальний канон «Воскресенія день»” [Данилевский Г. П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 17–18].

¹²⁷ В автографі: *церьковной*.

¹²⁸ Реєстр літератури про Сковороду-музиканта див.: *Ушкалов Л. Григорій Сковорода: Семінарії*. – Харків, 2004. – С. 532–537.

¹²⁹ Ідеться про Самійла Миславського.

¹³⁰ Далі закреслено слова “и монахов”.

¹³¹ Далі закреслено слово “свиней”.

¹³² Спочатку було написано слово “цаловальник”, потім воно закреслене, а вгорі написано “земледѣлец”.

¹³³ В автографі: *Верховном*.

¹³⁴ Слова “Верховном Существо” написано вгорі замість закресленого слова “Богъ”.

¹³⁵ В автографі: *монастырских*.

¹³⁶ Слово “уроках” написано вгорі замість закресленого “типиках”.

¹³⁷ Див. прим. 2 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

¹³⁸ В автографі: *первое*.

¹³⁹ Див. прим. 51 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 97).

¹⁴⁰ В автографі: *Сверьх*.

¹⁴¹ Див. прим. 34 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹⁴² Ковалинський має на думці лист Сквороди до Василя Максимовича (№ 97).

¹⁴³ Ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського.

¹⁴⁴ Див. прим. 597 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 77).

¹⁴⁵ Тут Ковалинський цитує лист-присвяту до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

¹⁴⁶ Автор цієї алегоричної історії – софіст Продік із Коесу (бл. 470 – бл. 390 рр. до н. е.). Її розповідає Ксенофонт у «Спогадах про Сократа» (II, 1, 21–34) [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 58–61], а пародіює Арістофан у комедії «Хмари».

¹⁴⁷ Ідеться про настоятеля Троїцького монастиря, що був розташований за чотири версти від Охтирки.

¹⁴⁸ Цей вірш звучить так: *дѣша бо мѣжа возвѣщати нѣкогда болѣе ѡбыче, нежели седемъ влюстителѣе высоцѣ сѣдѣщїи на стѣрѣжи* (Книга Ісуса, сина Сирахового 37: 18).

¹⁴⁹ В автографі: *Первое*.

¹⁵⁰ Пор.: *восхотѣхъ собрати чѣда твоѡ, ѡкоже собирѣетъ кокошь птенцы своѡ подъ крилѣ* (Євангелія від св. Матвія 23: 37); *восхотѣхъ собрати чѣда твоѡ, ѡкоже кокошь гнѣздо своѡ подъ крилѣ* (Євангелія від св. Луки 13: 34).

¹⁵¹ Про це Ксенофонт розповідає в «Захисті Сократа на суді» (3–9) [*Ксенофонт Афінський*. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 191–193].

¹⁵² Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

¹⁵³ Очевидно, Ковалинський нав'язується тут до Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: **Пришлецъ ѡзъ ѣсмь на землї.**

¹⁵⁴ Ідеться про Степана Івановича Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

¹⁵⁵ Див. прим. 187 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

¹⁵⁶ Див. прим. 3 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁵⁷ Див. прим. 643 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 78).

¹⁵⁸ Хотетове – маєток Михайла Ковалинського, розташований за 25 верст на південь від Орла.

¹⁵⁹ Ідеться про Дмитра Автономовича Норова. Див. прим. 137 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 103).

¹⁶⁰ В автографі: *первой*.

¹⁶¹ Див. прим. 51 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 8).

¹⁶² Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁶³ Спочатку було написано: “пчельнику”, потім це слово закреслено, а над ним написано “пчелинцу”.

¹⁶⁴ Едвард Юнг (Янг) (англ. *Edward Young*) (1683–1765 рр.) – видатний англійський поет-сентименталіст. Найпопулярнішим його твором є написана білим віршем релігійно-дидактична поема «Жалі, або Нічні роздуми про життя, смерть та безсмертя» («*The Complaint, or Night Thoughts of Life, Death and Immortality*») (1742–1745 рр.). Вона складається з дев'яти книг (“ночей”) і є однією з найраніших пам'яток так званої “пвнтарної поезії”. У Росії ця поема перекладалася, починаючи з 1772 р. Так, у журналі Миколи Новикова «Утренний свет» упродовж 1778–1780 рр. був друкований переклад «Жалів...», зроблений Олексієм Кутузовим (з німецького перекладу Йоганна Арнольда Еберта: «*Klagen und Nachtgedanken über Leben, Tod und Unsterblichkeit*»). Перегодом

Кутузов надрукував і повний переклад поеми Юнга, яким, швидше за все, і користувався Михайло Ковалинський [див.: Русско-европейские литературные связи. Энциклопедический словарь. Статьи. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 251–254]. Тут Ковалинський переказує таке місце з поеми: “О безумное желание любочестия, учиниться богатым! Ах! оно чинит малое мною обладаемое еще менее; все, что я токмо имею, горестью наполняет. Почтож я более себе желаю? Желать между всеми упражненями есть наихудшее; противность премудрости, и падение здравия!” [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти ноцях помещенные... Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 159].

¹⁶⁰ Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 11. Пор.: *ѡблѣчѣтѣсѧ во всѧ ѡрѣжіѧ бѣіѧ, ѡкъ возмоциѣ вамѣ стѣити протѣвѣ кознемѣ діаволскимѣ.*

¹⁶¹ Ковалинський нав'язується тут до Книги Псалмів 45 (46): 4. Пор.: *Возшлѣкша ѡ смѣтѡшасѧ воды ѡхѣ, смѣтѡшасѧ горы крѣпостію єгѡ.*

¹⁶² Ковалинський цитує тут лист-присвяту Сквороди до візії «Брань архистратига Михаила со Сатанюю». Прикінцеве речення – цитата з пісні на недільній утрені по читанні Євангелії.

¹⁶³ Парафраза Книги Йова 1: 25; 2: 10. Пор.: *нѣ дадѣ бездѣмѧ бѣѡ.*

¹⁶⁴ Цих слів у тих листах Сквороди, які збереглися, немає. Остання частина прикінцевого речення – парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: *Всєгда радѣтѣсѧ. Непрестѧнно молѣтѣсѧ. Ѡ всѣмѣ благодарѣтѣ.*

⁽¹⁷⁾ Про *богомислення* див. прим. 165 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁽¹⁸⁾ Пор.: “...Веселие *человеку мудрому* бывает *должностію!* безбожно бо есть мужу *богобоязливому* печалиться” [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти ноцях помещенные... Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 210].

¹⁶⁵ Спочатку було написано: “исступление”, потім “иссту-” перекреслено, а написано вгорі “усь-”.

¹⁶⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 24. Пор.: *ѡподоблю єгѡ мѣжѣ мѣдрѣ, ѡже создѧ хрѣминѣ своѣ на камени.*

¹⁶⁷ Михайло Ковалинський неточно цитує духовну пісню, яка є на початку книги знаного поета й перекладача Кіріака Кондратовича «Старик молодой добротному и недобротному читателю» (1769). Пор.: “О Иерихон проклятый, / Как ты меня заманил? / Навином Иисусом взятый, / Сколь от града отдалил?”.

¹⁶⁸ У рукопису це слово закреслено, а вгорі написано: “М.”. Мартиністи – послідовники містика Мартінеца де Паскуаліса, який близько 1760 р. заснував у Парижі «Братство обраних священнослужителів» («Elus Cohens»). Однак після того, як у Москві в перекладі Петра Стрхова вийшла славетна книга французького містика Луї Клода де Сен-Мартена «О заблуждениях и истине, или Воззвание человеческого рода ко всеобщему началу знания» (1785), у Російській імперії “мартиністами” стали називати масонів.

¹⁶⁹ Парафраза Книги Премудрості Соломонової 1: 1. Пор.: *мѣдрствѣйтѣ ѡ гдѣ въ благостѣни ѡ въ простѡчѣ єрѣца възвѣйтѣ єгѡ.*

¹⁷⁰ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁷¹ Див. прим. 210 до діалогу «Потоп зміин».

¹⁷² Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 4: 13. Пор.: *Скончѣсѧ вмиѣтѣ ѡспѡлни лѣтѣ двѣга.*

¹⁷³ Саддукеї (гр. *Σαδδουκαῖοι*) – релігійна течія в іудаїзмі, яка виникла близько 150 р. до н. е. Саддукеї заперечували загробне життя та відплату праведникам і грішникам.

¹⁷⁴ Пор.: Ёсть же вѣра, оуповаемыхъ извѣщеніе, вещей ѡбличеніе невидимыхъ (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 1).

¹⁷⁵ Ідеться про історію, викладену в Другій книзі Мойсеевій: Вихід 32: 1–20.

¹⁷⁶ Пор.: Простре же мѡвѣсей рѣкѡ на море, и возгна гдѣ море вѣтромѣ ѡжнимѣ сильнимѣ всю ноць, и сотвори море сѡшѡ, и разстѡпѣса вода (Друта книга Мойсеева: Вихід 14: 21).

¹⁷⁷ З літургії. Вигук диякона при Вході з Євангелією.

¹⁷⁸ Сковорода має на думці Соборне послання св. ап. Іуди 19. Пор.: Сѣи сѡтъ ѡдѣлающе севѣ (ѡ єдиности вѣры, и сѡтъ) тѣлесни, дѡха не имѡще.

¹⁷⁹ Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 20. Пор.: Пѡкѡ соніе востаѡцагѡ, гдѣи, во градѣ твоѡмѣ ѡбразѣ ѡхъ ѡуничжиши.

⁽¹⁹⁾ Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

⁽²⁰⁾ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѡвѡждшесѡ же видѣши слѡвѡ єгѡ.

¹⁸⁰ Це слово написане над рядком.

¹⁸¹ Див. прим. (26) до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

¹⁸² Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 44, 46, 48. Пор.: идѣже червь ѡхъ не ѡумираетѣ, и ѡгнь не ѡгасаетѣ.

¹⁸³ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 10 (11): 6. Пор.: ѡгнь и жѡпелѣ, и дѡхъ вѡренѣ чѡстѣ чѡши ѡхъ.

⁽²¹⁾ Див.: “Кто вечно в солнце божества сияти будет? ...Совість твоя будет мне ответствовать. О! позволь ей глаголати; скоро бо и без твоего позволения начнет она вещати... По высочайшему повелению, по учреждению Божию, истинна последнему часу человека на сохранение вверена... Как скоро оный от неба уполномоченный час начнет ей вопиати, так скоро богиня сия... со громом и пламенем ворвется во внутренность сердец человеческих и начнет громогласно их уверять, терзая их мучениями самыми чувствительнейшими. Черные души мучения и язвительные гидры, освободятся от должностей своих; проникающія молнии, ясныя истинны – суть ад” [Плач Едуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертїи, в девяти нощах помещенные... Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 221–223].

⁽²²⁾ Овідій. Скорботні елегії, IV, 3, 37.

¹⁸⁴ Можливо, Сковорода мав на думці слова: Очи всѣхъ на тѡ оуповаютѣ, и тѡ даѣши ѡмѣ пѣцѡ во благоврѣменїи (Книга Псалмів 144 (145): 15).

¹⁸⁵ Ідеться про архімандрита Курського Знаменського монастиря Амвросія (Гиновського). Олексій (у чернецтві: Амвросій) Гиновський був вихованцем Києво-Могилянської академії. У 1765 р. прийняв постриг, викладав латинську мову й поетику в Києво-Могилянській академії, з 1774 р. працював у Олександро-Невській семінарії. Настоятелем Курського Знаменського монастиря був призначений у 1781 р. Написав книгу «Історія про місто Курськ та про чудотворну ікону Знамення», яка була надрукована в Курську 1792 р. Помер у 1800 р.

⁽²³⁾ Цей вірш звучить так: Мыслимѣ ѡубо вѣромѣ ѡправдѣтѣса чѡловѣкѡ, безѣ дѣлѣ законѡ (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 28).

¹⁸⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 41. Пор.: дѡхъ ѡубѡ бѡдрѣ, пѡбѣ же немоцнѡ.

¹⁸⁷ Тобто «Разговор пяти путников о истинном щастїи в жизни».

¹⁸⁸ Дописано між рядками іншим чорнилом.

¹⁸⁹ В автографі: *верьх*.

ЗМІСТ

<i>Леонід Ушкалов. Переднє слово</i>	3
<i>Леонід Ушкалов. Григорій Сковорода</i>	9

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА. ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

«Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія»	51
Пѣснь 1-я («Боится народ сойти гнить во гроб...»)	51
Пѣснь 2-я («Остав, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!..»)	52
Пѣснь 3-я («Весна любя ах пришла! Зима люта ах прошла!..»)	53
Пѣснь 4-я («Ангелы, снижайтеся. Ко землѣ сближайтеся...»)	54
Пѣснь 5-я («Тайна странна и преславна!..»)	55
Пѣснь 6-я («Вонми небо и земля! нынѣ ужаснися...»)	56
Пѣснь 7-я («Кто ли мене разлучит от любви твоей?...»)	57
Пѣснь 8-я («Объяли вкрут мя раны смертоносны...»)	58
Пѣснь 9-я («Голова всяка свой имѣет смысл...»)	59
Пѣснь 10-я («Всякому городу нрав и права...»)	60
Пѣснь 11-я («Нелзя бездны окіана горстью персти забросать...»)	61
Пѣснь 12-я («Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить...»)	62
Пѣснь 13-я («Ах поля! поля зелены!..»)	63
Пѣснь 14-я («Коликаая слава нынѣ?...»)	64
Пѣснь 15-я («Лежиш во гробѣ. Празднуеш Субботу...»)	66
Пѣснь 16-я («Прошли облака. Радостна дуга сіяет...»)	67
Пѣснь 17-я («Видя житія сего я горе...»)	68
Пѣснь 18-я («Ой! ты птичко жолтобоко...»)	68
Пѣснь 19-я («Ах ты тоска проклята! о докучлива печаль!..»)	69
Пѣснь 20-я («Кто сердцем чист и душею...»)	70
Пѣснь 21-я («Щастіе, гдѣ ты живеш? Горлицы, скажите...»)	71
Пѣснь 22-я («Распрости вдаль взор твой и разумны лучи...»)	73
Пѣснь 23-я («О дражайше жизни время!..»).....	74
Пѣснь 24-я («О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?...»)	75

25-я. Пѣснь отходная («Бдеш, хочеш нас оставить?..»)	76
Пѣснь 26-я («Поспѣшай, Гостю! поспѣшай!..»)	77
Carmen (Мелодія)	78
Пѣснь 27-я («Вышних наук саде святой!..»)	79
Пѣснь 28-я («Возлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса...»)	81
Пѣснь 29-я («Чолнок мой бури вихр шатает...»)	83
Пѣснь 30-я («Осѣнь нам проходит, а весна прошла...»)	84

Інші поезіі	116
De libertate	116
Fabula («Как толкω солнце в вечеру запало...»)	118
Fabula de Tantalo	120
Фабула («Старичок нѣкій Філарет в пустиннѣ...»)	123
Разговор ω Премудрости	126
«Все лице морщиш, печален всегда ты...»	129
Похвала Астрономіи Ex Ovid[ii] Fast[orum] I[ibris].....	130
O delicati blanda etc[etera]	132
In Natalem Iesu	135
Est quaedam mœrenti flere voluptas	137
Quid est virtus?	139
Epigramma («Скажи мнѣ краткω Мужа мудра дѣло!..»)	140
Similitudines ex Virgilio] 2. Aeneide	141
In Natalem Basilii Tomaræ, pueri 12 annorum	144
In natalem Bilogrodensis Episcopi	146
De sacra caena, seu aeternitate	147
De umbratica Voluptate	152

БАЙКИ

Басни Харьковскія	154
Басня 1. Собаки	156
Басня 2. Ворона и Чиж	156
Басня 3. Жаворонки	156
Басня 4. Голова и Тулуб	157
Басня 5. Чиж и Щиглик	157
Басня 6. Колеса Часовіи	158
Басня 7. Орел и Сорока	158
Басня 8. Голова и Тулуб	158
Басня 9. Мурашка и Свинья	159
Басня 10. Двѣ Курицы	159

Басня 11. Вѣтер и Філософ	160
Басня 12. Оселка и Нож	161
Басня 13. Орел и Черепаха	161
Басня 14. Сова и Дрозд	161
Басня 15. Змія и Буфон	162
Басня 16. Жабы	162
Басня 17. Два цѣнныи Камушки: Алмаз и Смарагд	163
Басня 18. Собака и Кобыла	164
Басня 19. Нетопыр и Два Птенца, Горлицын и Голубинин	165
Басня 20. Велблюд и Олень	166
Басня 21. Кукушка и Косик	166
Басня 22. Навоз и Алмаз	167
Басня 23. Собаки и Волк	168
Басня 24. Крот и Линкс	169
Басня 25. Лев и Обезьяны	170
Басня 26. Щука и Рак	171
Басня 27. Пчела и Шершень	172
Басня 28. Оленица и Кабан	173
Басня 29. Старуха и Горшечник	174
Басня 30. Соловей, Жаворонок и Дрозд	175

ТРАКТАТИ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

Убуждшесе видѣша славу Его	200
Да лобжет мя от лобзаній Уст своих	205
Начальная Дверь ко Христіянскому Добронравію	213
Преддверіе	213
Твердь Бесѣды	214
Глава 1-я. О Богѣ	214
Глава 2-я. О Вѣрѣ Вселенной	215
Глава 3-я. О Промыслѣ Общем	215
Глава 4-я. О Промыслѣ Особенном для Человѣка	215
Глава 5. О Десятословіи	218
Глава 6. О Истиннѣй Вѣрѣ	220
Глава 7-я. Благочестіе и церемонія – разнь	220
Глава 8. Закон Божій и преданіе – разнь	221
Глава 9-я. О Страстях, или Грѣхах	221
Глава 10. О Любви, или Чистосердечіи	221

Наркісс. Разглагол о том: Узнай Себе	231
Пролог	231
Чудо, Явленное во Водах Наркіссу	233
Разговор о том: Знай себе	234
Разговор 2-й О том же: Знай себе	239
Разговор 3-й О том же: Знай себе	241
Разговор 4-й О том же: Знай себе	246
Разговор 5-й О том же: Знай себе	251
Разговор 6-й О том же: Знай себе	253
Разговор 7-й О истинном Человѣкѣ, или о Воскресеніи	256
Симфонія, сирѣчь Согласіе Священных Слов	265
Разговор	265
Хор	266
Симфонія	268
Симфонія	268
Симфонія	270
Симфонія	270
Сумфонія, нареченная Книга Асхань	
о Познаніи самага себе	292
[Присвята]	292
Главизна Книги сея	293
Симфонія	293
[Разговор]	293
Бесѣда, нареченная Двое:	
о том, что Блаженным быть легко	388
[Разговор]	388
Врата Господня, В новую Страну, в предѣлы вѣчности	400
Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)	427
Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula.	
Еврейски: Сіон	454
Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ	476
[Присвята]	476
Основаніе Діалога	476
Разглагол о Древнем мірѣ	477

Разговор Пяти путников о истинном щастіи в жизни (Разговор Дружескій о Душевном мирѣ)	502
Кольцо	558
[Присвята]	558
Кольцо. Дружескій Разговор о Душевном Мирѣ	559
Разговор, называемый Алфавит, или Буварь Мира	645
Пѣсня	645
[Присвята]	646
Основаніе	649
Дружескій разговор о Душевном Мирѣ	649
Нѣсколько Окрухов и Крупиц из языческой Богословіи	656
Басня о Котах	663
Картина Изображеннаго Бѣса, называемаго Грусть, Тоска, Скука	664
Примѣты Нѣких Сродностей	668
Сродность к Хлѣбопашеству	670
Сродность к Воинству	671
Сродность к Богословіи	673
Хор Природных Благовѣстников	675
Нѣсколько Символов, сирѣчь Гадательных, или Таинственных, Образов, из Языческой Богословіи	683
Fabula de Naedo et Lupo Tibicine (Басня Есопова)	694
Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis.	
Сирѣчь Икона Алквіадская	729
[Присвята]	729
Главизна сея Книги	734
Преддверіе, или Крильцо	734
Предѣл 1. Обращеніе Притчи к Богу, или к Вѣчности	735
Предѣл 2. В вещах можно примѣтити Вѣчность	736
Предѣл 3. Начало во всѣх Системах Мірских умо-зрится и всю тлѣнь, как Одежду свою, носит. Оно есть Мір первородный	737
Предѣл 4. Здѣсь нѣсколько Знаменый, Гербов и Печатей, тайно-образующих Горнее Начало	738
Предѣл 5. На сем Началѣ утверждена вся Библиа	739
Предѣл 6. Библиа есть Маленькій Бого-образный Мір, или Мірик. Мірозданіе касается до одной Ея, не до великаго, тварьми обитаемаго Міра	739
Предѣл 7. О Символах, или Образах. Как оныя называлися у Еллин? А как называются в Библии?	742

Предѣл 8. Первый Опыт, испытывающій Силу слѣдующаго Слова: “Совершишася небо и Земля!..”	743
Предѣл 9. Испытывается Сила слѣдующаго Слова. “Почи в день седмый от всѣх дѣл своих”	744
Предѣл 10-й. О Захаріевском Свѣщникѣ	746
Предѣл 11-й. О Снах Фараоновых	748
Предѣл 12-й. О Жертвѣ Авраамской	749
Предѣл 13-й. О Седми Хлѣбах	749
Предѣл 14-й. О Плащеницѣ, Петру низпущенной	750
Предѣл 15-й. О Лѣствицѣ Іаковлѣй. О семи Градѣх, Женах, Трубах и Горах	751
Предѣл 16-й. О Безконечной Пространности и Непроходимости Дому Божія	752
Предѣл 17-й. О Зміѣ	752
Катавасія, или Снисхожденіе	754

Книжечка о Чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова	779
[Присвята]	779
Примѣта 1-я О наставникѣ	781
Примѣта 2-я О симпатіи, или сострастіи, между чтецом и наставником	782
Примѣта 3-я О отверженіи свѣцких Мнѣній	782
Примѣта 4-я О страшной опасности в чтеніи	782
Примѣта 5-я. О чтеніи в мѣру	783
Примѣта 6-я О Чтеніи в Ползу Душевному	802
Примѣта 7-я О вѣрном Вождѣ	803

Брань Архистратига Михаила со Сатаною о сем: Легко быть Благим	829
[Присвята]	829
Главизна Творенія	830
Борба и Пря о Том: Претрудно быть злым. Легко быть благим	830
Бесѣда Ангелская о клеветѣ Діаволской, и о Кознех, отводящих от истиннаго утѣшенія	833
Львина Ограда	835
Путь Спасительный	836
Путь мира, наречен пуст	838
Путь шуїи, наречен вентер	839
Богач, путешествуя поет пѣснь	840
Лицемѣры, молящся, поют	842

Ангелская пѣснь в силу сего: “Бездна бездну призывает”	843
Клевета, Еллински Διαβολή, Римски Traductio	843
Кознь	844
Адское царство, на чем Основанно?	846
Плачущая Неплоды	848
Пѣснь в Конец Сего: “Испусти Змій за Женою из Уст своих Воду, яко Рѣку, да Ю в Рѣцѣ потопит”	850
Обновленіе Мыра	850
Пѣснь Побѣдная	851
Пря Бѣсу со Варсавою	871
Предѣл. Яко Все, еже в Мирѣ, – Похоть Очес, Труд и Горесть	879
Край Райскій	882
Благодарный Еродій	893
[Присвята]	893
Главизна и Твердь Книжицы	894
Притча, нареченна: Еродій	895
Свиток о благом Рожденіи Чад, Ради благочестивых, сострастных и Здравых Родителей	910
Убогій Жайворонок	920
Посвященіе	920
Основаніе притчи	921
Притча, нареченна: Убогій Жайворонок	921
Пѣснь Рождеству Христову, О нищетѣ Его	931
Діалог. Имя Ему: Потоп Зміин	941
[Присвята]	941
Глава 1-я. Притча Слѣпый и Очитый	942
Глава 2-я. Діалог, или Разглагол	943
Глава 3-я. Испытуется Божія Сила в нѣких Мѣстах Бібличных	950
Глава 4-я. Продолжается Суд над Зміем	955
Глава 5-я. О Злобѣ Зміиной	964
Глава 6-я. О Преображеніи	965
Глава 7-я. О Воскресеніи	968

ПЕРЕКЛАДИ

Ода (Iesuitae Sidronii Hosii)	1003
[Цицерон. О старости]	1009
[Присвята]	1009
Перевод Из Книг Римскаго Сенатора Марка Цицерона: о Старости	1010
Разговор о Старости	1011
Книжечка Плутархова о спокойствии души	1040
[Присвята]	1040
Толкованіе из Плутарха О тишинѣ сердца	1041

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського	1060
Лист № 1 (від 26 (27?) травня 1762 р.)	1060
Лист № 2 (від 9 липня 1762 р.)	1061
Лист № 3 (від кінця серпня – початку вересня 1762 р.)	1063
Лист № 4 (від початок вересня 1762 р.)	1065
Лист № 5 (від середини вересня 1762 р.)	1066
Лист № 6 (від середина – друга половина вересня 1762 р.)	1067
Лист № 7 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.)	1068
Лист № 8 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.)	1070
Лист № 9 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.)	1072
Лист № 10 (від жовтня (?) 1762 р.)	1074
Лист № 11 (від жовтня (?) 1762 р.)	1077
Лист № 12 (від жовтня 1762 р.)	1079
Лист № 13 (від жовтня 1762 р.)	1082
Лист № 14 (від жовтня 1762 р.)	1083
Лист № 15 (від кінця жовтня – початку листопада 1762 р.)	1084
Лист № 16 (від 8 листопада 1762 р.)	1086
Лист № 17 (від 13 листопада 1762 р.)	1087
Лист № 18 (від 15 листопада 1762 р.)	1088
Лист № 19 (від 23 листопада 1762 р.)	1089
Лист № 20 (від 29 листопада 1762 р.)	1091
Лист № 21 (від 1 грудня 1762 р.)	1092
Лист № 22 (від жовтня – грудня (?) 1762 р.)	1095
Лист № 23 (від вересня – грудня (?) 1762 р.)	1097

Лист № 24 (від 20–23 грудня 1762 р.)	1098
Лист № 25 (від початку січня 1763 р.)	1100
Лист № 26 (від 23–26 січня 1763 р.)	1101
Лист № 27 (від 27 січня 1763 р.)	1104
Лист № 28 (від 30 січня 1763 р.)	1106
Лист № 29 (від 7 лютого 1763 р.)	1107
Лист № 30 (від січня – лютого 1763 р.)	1109
Лист № 31 (від 15 лютого 1763 р.)	1111
Лист № 32 (від початку другої половини лютого 1763 р.)	1111
Лист № 33 (від другої половина лютого 1763 р.)	1113
Лист № 34 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.)	1114
Лист № 35 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.)	1117
Лист № 36 (від кінця лютого – початку березня 1763 р.)	1119
Лист № 37 (від першої половини березня 1763 р.)	1120
Лист № 38 (від першої половини березня 1763 р.)	1121
Лист № 39 (від першої половини березня 1763 р.)	1122
Лист № 40 (від першої половини березня 1763 р.)	1123
Лист № 41 (від останнього тижня березня 1763 р.)	1124
Лист № 42 (від останнього тижня березня – початку квітня 1763 р.)	1125
Лист № 43 (від квітня 1763 р.)	1126
Лист № 44 (від 11 травня 1763 р.)	1129
Лист № 45 (від другої половини травня – початку червня 1763 р.)	1131
Лист № 46 (від другої половини червня 1763 р.)	1132
Лист № 47 (від кінця червня 1763 р.)	1134
Лист № 48 (від 7 липня 1763 р.)	1136
Лист № 49 (від 12 липня 1763 р.)	1137
Лист № 50 (від 18 липня 1763 р.)	1141
Лист № 51 (від 29 серпня 1763 р.)	1143
Лист № 52 (від вересня – жовтня 1763 р.)	1145
Лист № 53 (від вересня – жовтня 1763 р.)	1146
Лист № 54 (від вересня – жовтня 1763 р.)	1147
Лист № 55 (від травня – червня 1763 р.)	1148
Лист № 56 (від травня – червня 1763 р.)	1150
Лист № 57 (від вересня – жовтня 1763 р.)	1152
Лист № 58 (від вересня – жовтня (?) 1763 р.)	1154
Лист № 59 (від 28 (29?) жовтня 1763 р.)	1155
Лист № 60 (від 8 листопада 1763 р.)	1156
Лист № 61 (від 22 листопада 1763 р.)	1158
Лист № 62 (від кінця листопада 1763 р.)	1159
Лист № 63 (від кінця листопада 1763 р.)	1160
Лист № 64 (від кінця листопада 1763 р.)	1162

Лист № 65 (від кінця листопада – початку грудня 1763 р.)	1163
Лист № 66 (від кінця листопада – початку грудня 1763 р.)	1164
Лист № 67 (від кінця січня – початку лютого 1764 р.)	1165
Лист № 68 (від лютого – травня 1764 р.)	1166
Лист № 69 (від другої половини червня 1764 р.)	1169
Лист № 70 (від 8 листопада 1764 р.)	1170
Лист № 71 (від листопада 1764 р.)	1171
Лист № 72 (від жовтня – листопада 1762 р.)	1172
Лист № 73 (від липня 1766 р.)	1174
Лист № 74 (від липня – серпня 1765 р.)	1177
Лист № 75 (від першої половини 1767 р.)	1180
Лист № 76 (від від 25 червня 1867 р.)	1181
Лист № 77 (від 1787 р. – початку серпня 1788 р.)	1183
Лист № 78 (від 26 вересня 1790 р.)	1183
Лист № 79 (від 2 квітня 1794 р.)	1186

До Якова Петровича Правицького	1233
Лист № 80 (від 3 жовтня 1782 р.)	1233
Лист № 81 (від 3 жовтня 1785 р.)	1234
Лист № 82 (від 6 березня 1786 р.)	1236
Лист № 83 (від 30 березня 1786 р.)	1237
Лист № 84 (від 25 квітня 1786 р.)	1238
Лист № 85 (від 18 січня 1787 р.)	1239
Лист № 86 (від 6 березня 1787 р.)	1240
Лист № 87 (від 21 березня 1787 р.)	1241
Лист № 88 (від 7 жовтня 1787 р.)	1242
Лист № 89 (від 4 серпня 1788 р.)	1243
Лист № 90 (від 31 грудня 1788 р.)	1246
Лист № 91 (від 30 травня 1785 р.)	1246
Лист № 92 (від 5 січня 1792 р.)	1248

До різних осіб	1259
Лист № 93 (до Іоїля, від початку січня 1758 або 1759 р.)	1259
Лист № 94 (до Гервасія Якубовича, від 22 серпня 1758 р.)	1260
Лист № 95 (до Федора Ляшевецького, від 1761 р.)	1262
Лист № 96 (до Федора Жебоклицького, від 1764 р.)	1264
Лист № 97 (до Василя Максимовича, від 1764 р.)	1266
Лист № 98 (до Йова Базилевича, від 18 квітня 1765 р.)	1269
Лист № 99 (до Василя Степановича Томари, від 20 серпня 1772 р.)	1270
Лист № 100 (до Якова Івановича Долганського, від 1772 р.)	1271
Лист № 101 (до Якова Івановича Долганського, від 25 лютого 1773 р.)	1272

Лист № 102 (до Володимира Степановича Тев'яшова, від 28 листопада 1774 р.)	1273
Лист № 103 (до Дмитра Автономовича Норова, від друга половина липня – перша половина серпня 1775 р.)	1274
Лист № 104 (до Івана Григоровича Диського, від 20 листопада 1778 р.)	1274
Лист № 105 (до Артема Дорофійовича Карпова, від 19 лютого 1779 р.)	1275
Лист № 106 (до Василя Михайловича Земборського, від 21 лютого 1779 р.)	1276
Лист № 107 (до Василя Михайловича Земборського, від 10 травня 1779 р.)	1278
Лист № 108 (до Осипа Юрійовича Розальйон-Сошальського, від 1781 р.)	1279
Лист № 109 (до Степана Микитовича Курдюмова, від осені – початку зими 1781 р.)	1280
Лист № 110 (до Степана Микитовича Курдюмова, від 5 січня 1784 р.)	1281
Лист № 111 (до Григорія Івановича Ковалинського, від 2 травня 1785 р.)	1282
Лист № 112 (до Івана Васильовича Земборського, від 23 січня 1787 р.)	1283
Лист № 113 (до Якова Михайловича Донця-Захаржевського, від 7 грудня 1787 р.)	1285
Лист № 114 (до Степана Івановича Тев'яшова, від 10 червня 1788 р.)	1285
Лист № 115 (до Григорія Івановича Ковалинського, від 23 вересня 1788 р.)	1286
Лист № 116 (до Олексія Степановича Базилевича, від 23 вересня 1788 р.)	1287
Лист № 117 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 10 червня 1790 р.)	1288
Лист № 118 (до Петра Федоровича Пискунівського, від 10 червня 1790 р.)	1288
Лист № 119 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 2 липня 1790 р.)	1289
Лист № 120 (до Івана Івановича Єрмолова, від другої половини вересня 1791 р.)	1290
Лист № 121 (до Наемана Петровича, від 6 грудня 1792 р.)	1291
До невідомих осіб	1317
Лист № 122	1317
Лист № 123	1317
Лист № 124	1320
Лист № 125	1321
Лист № 126	1321

РІЗНЕ

Excerpta philologica	1328
Vertendi quomodo auctores in vernaculam	1328
Autores, qui primum legendi	1328
Excerpendum esse legentibus	1329
Excerpendi modus	1329
Lemmata qui sint facienda	1329
Lacrimae et quidquid ad illas	1329
Adversariorum exemplum	1330
Historica	1330
Lemma	1330
Філологічні виписки	1331
Як перекладати авторів на рідну мову	1331
Яких авторів слід читати насамперед	1331
При читанні слід робити нотатки	1332
Як робити нотатки	1332
Як робити короткі нотатки	1332
Сльози та все, що до них належить	1332
Приклади зауважень	1333
Історичні нотатки	1333
Лема	1334
Сон	1337
P[ubl]ii Terentii Comoedia, quae vocatur <i>Adelphi</i>	1340

ДОДАТОК

Ковалинський Михайло. Жизнь Григорія Сковороды	1343
---	------

Наукове видання

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ
ПОВНА АКАДЕМІЧНА ЗБІРКА ТВОРІВ

За редакцією проф. Леоніда Ушкалова

Технічна редакція *Євгенії Онишко*
Коректа *Олександри Ушкалової*

Підписано до друку 28.05.10. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Palatino Linotype. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 87,5. Наклад 300 прим. Зам. № 10-29.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com